

वाचस्पति

वृहत् संस्कृताभिधान

प्रथमखण्डम्

गवर्गमेष्टसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१८७८ संवत्सरे मुद्रितम्

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TEN PARTS.—PART. I.

COMPILED BY

TARANATHA TARKAVACHASPATI

Professor of Grammar and Philosophy in the
Govt. Sanscrit College of Calcutta.

CALCUTTA

PRINTED AT THE KAVYA PRAKASHA PRESS.

1873
19814

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Sanscrit

वाचस्पत्याभिधाने प्रतिपाद्यानि

ग्रन्थारम्भप्रयोजनादि ।
 सवृत्त्युदाहरणं पाणिनीयलिङ्गानुशासनम् ।
 पाणिनीयप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम् ।
 उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम् ।
 रूढयौगिकादिशब्दभेदनियमविशेषाः ।
 शब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहवासहत्वे ।
 डाक्तर उदलसेन-प्रणीताभिधान-शब्दकल्पद्रुमा-
 भिधान-प्रदर्शितशब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थश्च ।
 यथासम्भवं तेषामर्थभेदेषूदाहरणानि ।
 तत्रानुक्तानां जरमणीयसंस्कृताभिधानोक्तानां, वैदि-
 कानां च शब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थश्च ।
 तत्राप्यनुक्तानां बहूनां वैदिकशब्दानाम् निम्ननिर्दिष्ट
 चार्वाकादिपरिभाषितशब्दानाञ्चार्थाः ।
 चार्वाकपरिभाषितानां शब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 माध्यमिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 योगाचारपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 वैभाषिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 सौत्रान्तिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 आर्हतपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 रामानुजपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 माध्वपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 पाशुपतपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 शैवदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 प्रत्यभिज्ञादर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 रमेश्वरदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 कणादपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 गौतमन्यायपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 जैमिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 पाणिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 सांख्यपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 पातञ्जलपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 वेदान्तपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 आश्वलायनादिश्रौतगृह्यसूत्रपरिभाषितानामर्थः ।

महाभारतप्रतिपाद्यविषयाः ।
 पुराणादिषु प्रसिद्धराजर्षीणां संचेपेणेतिवृत्तानि
 देशविशेषलक्षणतत्स्थानानि ।
 हठयोगशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 सुश्रुतादिवैद्यकपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 तदुक्तशरीरादिसंस्थानम् ।
 तदुक्तद्रव्यवृत्तादिलक्षणानि ।
 ज्योतिषस्य चतुःषष्टिरङ्गानि ।
 तेषु परिभाषितशब्दानामर्थः ।
 तत्र सिद्धान्तशिरोमणिपरिभाषितशब्दानामर्थः
 भूमेः स्थिरत्व तस्य, चलत्वे चार्थभट्टस्य मतम् ।
 सौरागमपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 भूगोलसंस्थानप्रमाणादि ।
 खगोलसंस्थानप्रमाणादि ।
 वृहत्संहिताप्रतिपाद्यविषयास्तच्छब्दाश्च ।
 वाशिष्ठादिपरिभाषितशब्दानामर्थः । [च ।
 नरपतिजयचर्यापरिभाषितानामर्थस्तत्रत्य चक्राणि
 शकुनशास्त्रप्रसिद्धशब्दानामर्थः ।
 ताजिकपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 वास्तुशास्त्रादिप्रसिद्धगृहकुण्डादिलक्षणानि ।
 सर्वदेवमूर्तिलक्षणानि ।
 तन्त्रशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 तन्त्रोक्तषट्चक्रस्वरूपणि ।
 शारदातिलकादिपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 नीतिशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 अश्वशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 धनुर्वेदपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 गान्धर्ववेदपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 शिक्षापरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 कल्पपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 छन्दःशास्त्रोक्तशब्दानामर्थस्तल्लक्षणभेदाश्च ।
 अलङ्कारशास्त्रपरिभाषितानामर्थः ।
 शब्दार्थालङ्काराणां लक्षणोदाहरणानि । [णानि च ।
 दशरूपकादिपरिभाषितानामर्थस्तल्लक्षणोदाहरण-
 सैन्यव्यूहादिलक्षणानि ।
 सैन्यपरिमाणभेदाः ।
 पाकशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थस्तत्प्रकारभेदाश्च ।

ओं तत्सत् ।

ग्रन्थारम्भः ।

‘ओगीरीतनुसम्भवं सुरवरैर्वन्द्याङ्घ्रिपद्मद्वयम् दन्तीन्द्राननमेकदन्तमुमुखं सिन्दूरशीभान्वितम् ।
विघ्नध्वान्तनिवारणेऽरुणतनुं सर्वार्थसिद्धिप्रदम् वन्दे भक्तिसमन्वितो विमलधीहेतुं हृदजे सदा ॥ १ ॥
श्रुत्यार्थाधिगमं सर्वप्रकृतिप्रत्ययाभिधम् । अलिङ्गं बहुलिङ्गञ्च शब्दब्रह्माहमाश्रये ॥ २ ॥
वाचामधीश्वरीं देवीं भक्त्या नत्वा वितन्यते । तारानाथद्विजेनेदं वाचस्पत्यसमाह्वयम् ॥ ३ ॥
यो बबन्ध विना सूत्रं शब्दरत्नसजं धिया । अशेषशेषमुषीदाचे तस्मै शेषात्मने नमः ॥ ४ ॥
निःशेषं नाशयन्त्वेनः शेषाशेषमुखानि नः । यतः शब्दविशेषाणां रूपार्थाभ्यां प्रकाशनम् ॥ ५ ॥
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणां कारकान् सुनिसत्तमान् । पाणिन्यादीन् प्रणम्येह व्युत्पत्तिदर्शयते मया ॥ ६ ॥
निघण्टुकारिणां ग्रन्थास्तद्भाष्याकारिणां तथा । मच्चित्ते द्योतयन्तोऽर्थान् प्रकाशन्तां सदाऽखिलाः ॥ ७ ॥

मुखबन्धविज्ञापने ।

इह खलु पुरुषा यां काञ्चित् भाषामभ्यसितुमीहमानाः प्रयतन्ते तदर्थज्ञानसाधनं तत्तद्भाषाव्याकरणं
कोषत्रयाधिगन्तुम् । तत्र व्याकरणात् प्राच्यौगिकशब्दमावाणामर्थज्ञानं, कोषात् पुनः रूढानां शब्दानां
कंषाञ्चित् यौगिकानामपि । कोषो नाम शब्दानामर्थबोधकं शास्त्रम् । तत्र संस्कृतकोषे प्रायेण लिङ्ग-
सहितस्यैवार्थवाचनम् । तच्च यद्यपि संस्कृतभाषयेव विजातीयभाषयापि भवितुमर्हति, तथापि भाषा-
न्तरेण भाषान्तरस्यार्थज्ञापने, सम्पूर्णतात्पर्यार्थस्यास्फुरणात् एकविधभाषयैवाऽर्थस्य ज्ञापने तु भावार्थस्य
स्फुटं स्फुरणात्, समानभाषयापि प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनं अखण्डार्थस्य बोधने तदवयवार्थस्याबोधात्
खण्डशस्तथा बोधने तु अवयवशब्दार्थस्यापि सुखेन ग्रहाच्च अवयवार्थप्रदर्शनपूर्वकम् एकविधभाषयैवार्थ-
बोधनं युक्तम् । किन्तु प्रसिद्धेषु संस्कृताभिधानेषु अमरकोषादिषु केवलम् अखण्डार्थस्यैव प्रतिपादनात्
शब्दानां सर्वेषामर्थानामप्रतिपादनाच्च तत्र कीर्त्तितानामपि शब्दानाम् अकारादिकमतिक्रम्यैव पाठे-
नाथप्रतिपादनात् व्युत्पत्तिनामतीव दुर्गमत्वेन न तेषां समीचीनता । किञ्च तत्कीर्त्तानामपि शब्दानाम-
वयवार्थज्ञानमसुलभमेव । नानाकोषपठितानां शब्दानामेकत्र सङ्कलनेन पाणिन्यागममनुसृत्य विविध-
विद्यावता डाक्त्रोपाधिना ‘उद्गलिचन्’ साहेबेन, वेदादिशास्त्रादिषु विशेषतः शब्दकल्पद्रुमाभिधाने कृत-
श्रमाभ्यां विद्वद्भ्यां बोधलिङ्गरथाभ्यां च प्रणीतयोः संस्कृताभिधानयोः प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनपूर्वकं
सुपरिपाठ्या बह्वत्वेऽपि तेः स्वस्वभाषयेव संस्कृतशब्दस्यार्थानां बोधनात् संस्कृतभाषयैवार्थबोधनमन्तरेण संस्कृत-
शब्दानामर्थजातस्य अवयवार्थग्रहेण विशेषतोऽपरिचिततत्तद्भाषाणां सुतरामेव न सुग्रहः । अतः
संस्कृतभाषाशब्दानामभिधानं संस्कृतभाषयैव व्याख्यानयुतं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागसहितं सुपरिपाटीक-

मेकमभिधानं व्युत्पित्सुनामवश्यमपेक्षितमिति निश्चित्य तथाविधाभिधानसङ्कलने ममातितरां सङ्कल्पो ऽवर्तत । किन्त्वसौ सङ्कल्पस्तत्रारोपयोगिव्ययार्थार्थसार्थविरहेण निरर्थकतया सुकुलित इव समजनि ।

अथ तथाविधाभिधानप्रचारार्थं सुद्राव्यापारोपयोगिधनवाञ्छया एतद्देशाधिपसंस्थापितविद्यासमाज-विभाग-प्रधानाध्यक्षम् (डिरेक्टर) इति पदेऽभिषिक्तम् (एमे) इत्युपाधिकं श्रीयुक्तम् (एड् उड्रो) इति नामकं साहेवं प्रत्यावेदितम् । मदावेदितेन च विविधविद्यानुरागवता विद्यावृद्धिविषये एकान्तोत्साहिना तेन प्रोत्साहितः वङ्गवर्णमेष्टः अयुतं सुद्राः एतत्पुस्तकमुद्राव्ययसाहाय्यार्थं दातुमङ्गीचकार ।

एवमेतद्देशाधिपतिनाऽङ्गीकृते प्रचारोपयोगिव्ययानुकूले चिरमुकुलितोऽपि स संकल्पः पुनः फल्लोन्मुखी-बभूव । अथ तथाविधसंस्कृताभिधाननिर्माणाय वेदस्मृतिपुराणमीमांसादिदर्शनज्योतिषतन्त्रवैद्यकव्याक-रणालङ्कारादीनि शास्त्राणि समालोड्य वज्रलाः शब्दाः सङ्कलिताः उदाहरणानि च नानाशास्त्रेभ्य उद्धृत्य दर्शितानि । आदौ च पाणिनीयलिङ्गानुशासनमुद्धृत्य व्याख्यायोदाहरणजातं प्रादर्शितम् । ततः पाणि-न्यादिविहितप्रत्ययागमानां परिनिष्ठितरूपाणि च दर्शितानि । यौगिकशब्दविशेषे पूर्वोत्तरपदयोः परि-वृत्तियोग्यताबोधनाय नियमविशेषश्चात्राभिहितः ।

अत्र च शब्दानां स्थूलाक्षरेण प्रथमं स्वरूपप्रदर्शनम्, ततः सङ्केतविशेषेण लिङ्गप्रदर्शनम्, ततोऽवयवार्थ-प्रदर्शनम्, ततः व्याकरणप्रक्रियाः, ततोऽर्थविशेषकथनम्, यदर्थविशेषे लिङ्गभेदः प्रकृतिप्रत्ययभेदश्च तंऽत्र परतो दर्शिताः यद्यदर्थविशेषे येये शब्दा ग्रन्थान्तरे प्रयुक्तास्तत्तदुदाहरणतया तत्तद्व्यन्याम समुदलेखि । 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते' इत्युक्तेः सर्वशब्दानां धातुमूलतया पाणिनीयगणसूत्रपठितधातूनापि स्थूलाक्षरेण शब्दक्रममध्ये एव निवेश्य तेषाम् धातूनामर्थविशेषः, उपसर्गभेदेनार्थविशेषः, गणभेदः, पदनिधयः, इट्शून्यतादि, सकर्मकत्वादि, लटि लुङि प्रसिद्धकृतसु च रूपञ्च दर्शितम् । यद्यपि अर्थविशेषोत्कीर्तनं संस्कृतभाषयैव सर्वत्र कृतं, तथापि यत्र वङ्गभाषयापि अर्थकथने प्रकृतार्थस्य स्फुटं प्रतीतिर्भवेत् तत्र कश्चित्कश्चित् ग्रन्थवद्भिर्भूततासूचकेन वेष्टनाकाररेखाद्वयेन वेष्टितया वङ्गभाषयाप्यर्थ-प्रकाशनं कृतम् ।

अत्र च यावता प्रयत्नेन अतीव सुगमता भवेत् तथा प्रयत्नः कृतः । अतिप्रामाणिकतया पाणिनीया-गमानुसार्यैव प्रत्ययादिसंज्ञादिकमत्रावृतम् ।

एतस्य ग्राहकाणां सम्पूर्णपुस्तकस्य एकदा प्रचारे तत्क्रयार्थम् एकदैव बहुद्रव्यापेक्षा स्यादिति अल्प-वित्तानां कष्टं भवेत् तन्मा भूदित्यनया धिया खण्डश्च एव प्रचारे यतमानेन मया प्रथममिदं खण्डं प्राचारि ।

सम्भावयामि एतत् पुस्तकं प्रायः दशभिः खण्डैः संपूर्णं स्यादिति । प्रयतिष्यते च तथा, यथा षड्भिः षड्भिर्मासैरेकैकं खण्डं प्रचारमिद्यादित्यत्र ।

एतस्य सङ्कलने शोधने च भूयान् परिश्रमः स्वीकृतस्तथापि अत्र यत्किञ्चिन्मम खलनं सुधीभिः समुद्भाव्येत तच्च तैः निजगुणेन परिशीलनीयम् । शिवमस्तु ओं तत्सत् ।

प्रतिशब्दं लिङ्गविशेषाणामग्रे वक्ष्यमाणत्वेऽपि शब्दभेदानां प्रत्ययविशेषान्तप्रकृतिविशेषाणाञ्च
सामान्यतो लिङ्गविशेषणज्ञाने सौकर्यं भवतीति पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि
प्रदर्श्य व्याख्यायोदाहरणदर्शनेन लिङ्गविशेषास्तत्रादौ निरूप्यन्ते ।

तत्र लिङ्गमित्यधिकृत्य पाणिनिनाऽनुश्रियम् ।

स्त्री । १ ।

इत उत्तरं वक्ष्यमाणाः शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्वरित्यधिकारः । तत्तद-
पवादस्तत्तत्सूत्रे वक्ष्यते तथाच विशेषैरबाधिता एव स्त्रीलिङ्गाः ।

चकारान्ता मातृदृष्टिपोलस्वसृजननन्दरः । २ ।

चकारान्ता असी पञ्चैव स्त्रीलिङ्गा नान्ये । अन्येषाम् “कृत्त्रेभ्यः”
इति ङीष्प्रविधानेन ईकारान्तत्वात् स्वस्वादेरेव ङीष्प्रविधानेन
कृदन्तत्वात्, तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया प्रकृतिरूपत्वा-
भावेन कृदन्तत्वेऽपि न नियमव्याघातः । माता दुहिता स्वसा
प्रोता ननन्दा ।

अन्यप्रत्ययान्तो धातुः । ३ ।

अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः सरणिः
रजनिदित्यादि । तत्र च “कृदिकारादक्तिनः” इति पक्षे ङीप्
अवनी रजनी चेत्यादि । चमूः बधूदित्यादि । प्रत्ययान्तः किम् ?
दिव्यतेः किप् द्यूः अयं विशेष्यलिङ्गः ।

अशनिभरणरणयः पुंसि च । ४ ।

एते स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । अनिप्रत्ययान्ततया स्त्रीत्वे
प्राप्ते पाणिन्युंस्त्वविधानार्थं सूत्रम् । इयमयं वा अशनिः
भरणिः अरणिः । स्त्रीत्वपक्षे ङीप् वा अशनीत्यादि

मिन्यन्तः । ५ ।

धातुरित्यनुवर्त्तते । निप्रत्ययान्तः निप्रयान्तश्च धातुः स्त्रियां
स्यात् । भूमिः ग्लानिः ह्वानिः धुनिः । अत्रापि वा ङीप्
भूमी ग्लानी ह्वानी धुनी इत्यादि ।

वक्त्रिष्टण्यग्नयः पुंसि । ६ ।

निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । अयं
वक्त्रिः षष्ठिः अग्निः ।

ओणियोन्यूर्ध्वयः पुंसि च । ७ ।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । एतेषां मिन्यन्तत्वेन
प्राप्तौ विकल्पः । अयमियं वा ओणिः योनिः कर्मिः । स्त्रीत्वपक्षे
वा ङीप् श्रीणी योनी कर्मी ।

क्तिन्नन्तः । ८ ।

क्तिन्प्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । कतिः बुद्धिः दृष्टिः ।
“अक्तिनः” इति निर्देशात् अत्र न पक्षे ङीप् ।

ईकारान्तश्च । ९ ।

ईप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । चकारोधात्वधिकारनिष्ठ-
त्तार्थः । एतत्सूत्रपर्यन्त एव धातुरनुवर्त्तते नामिसूत्रे ।
अवीः, तन्वीः, तरीः, लक्ष्मीः ।

ऊङ्ङ्यावन्तश्च । १० ।

ङीब्ङीप्ङीनां ग्रहणाय ङीप्ग्रहणं टाप्चापोर्षग्रहणायापो
ग्रहणम् । ऊङन्तः ऊङ्नन्तः आबन्तश्च शब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् ।
ऊङादीनां स्त्रियां विहितत्वेऽपि एकत्र सर्वेषां ग्रहणे लिङ्गज्ञानस्य
सुगमतार्थमिह ग्रहणम् । एवमन्यत्रापि । ऊङ् । ऊङ्गः कर्कन्धः
ङी । कर्त्री गौरी ब्राह्मणी । आप् विद्या भिदा त्वरा जरा
इत्यादि ।

युन्तमेकाक्षरम् । ११ ।

एकाक्षरः ईकारान्तः ऊकारान्तश्च असति विशेषे स्त्रीलिङ्गः
स्यात् । श्रीः भूः । दीव्यतेः किपि तु विशेष्यलिङ्गता ।
एकाक्षरं किम् ? बह्व्रीहौ पृथुश्रीः प्राप्तभूः विशेष्यलिङ्ग एव ।

विंशत्यादिरा नवतेः । १२ ।

विंशतिप्रथमतयः नवतिपर्यन्ताः संख्यासंख्येयवाचकाः स्त्रियां स्युः ।
इयं विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टिः सप्ततिः अशीतिः
नवतिः । कृदिकारान्तत्वाभावात् विंशत्यादिभ्यो न पक्षे ङीप् ।
एकविंशत्यादेस्तु “परवक्त्रिङ्गं वृन्ततत्पुरुषयोः” इति स्त्रीत्वमेव
एकनवत्यादेः नवतिलिङ्गानतिष्ठत्तेर्नाशित्वव्याघातः । आ
नवतेः किं ? शतं सहस्रम् । विंशत्यादयः किम् ? एकदशादेर्विशेष्य-
लिङ्गत्वम् ।

दुन्मुभिरक्षेपु । १३ ।

अक्षार्थको दुन्मुभिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इदं दुन्मुभिः पक्षे
ङीप् दुन्मुमी । अक्षादक्षत्वं न स्त्रीत्वम् किन्तु पुंस्त्वम् ।

नाभिरक्षत्रिये । १४ ।

क्षत्रियार्थकमिन्द्रो नाभिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं नाभिः
(अक्षावयवः) वा ङीप् नाभी ।

उभावन्त्यत्र पुंसि । १५ ।

उभौ दुग्धभिनाभिशब्दौ क्रमेण नाभिमिन्द्रे क्षत्रिये च वर्तमानौ
पुंलिङ्गौ स्याताम् । अयं दुग्धभिः (वाद्यभेदः असुरभेदो वा) अयं
नाभिः (क्षत्रियः) “लिङ्गमशिष्यं लोकाभ्यवत्वात्” इत्युक्तेः कश्चित्
व्यभिचारः । तेन अवयववाचकस्य पुंस्त्वमपि “ससृज सत्पङ्कजपल-
कोमलैरुपाहितश्रीशुपनीविनाभिभिः” इत्यत्र पुंस्त्वम् । अत एव
रभसः

सुखराट् क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गुले द्वयोः ।

चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कसूरिकामदे ॥

इत्याह स ।

तल्लजः । १६ ।

भावाद्यर्थे विहिततलप्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । शुभस्य भावः
शुभता एव जडता स्रुता । ब्राह्मणस्य कर्म भावो वा ब्राह्म-
णता । जनानां समूहः जनता यासता । देव एव देवता
“स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः कश्चित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्य-
तिवर्त्तन्ते” इत्युक्तेः प्रकृतिभिन्नलिङ्गत्वम् ।

भूमिविद्युत्सरित्तावनिताभिधानानि । १७ ।

भूम्यादिपर्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । अचला अनला विश्वस्मारा
इत्यादयः । विद्युत्तडित् सौदामनी चपला चञ्चला । सरित् निम्नगा
आपगा । लता वल्ली वल्ली व्रतति । वनिता योषित् अवला ।

यादो नपुंसकम् । १८ ।

यादःशब्दः सरित्वाचकोऽपि स्त्रीलिङ्गः स्यात् । पूर्वस्त्वताप-
वादः । इदं यादः (नदी) ।

भास्सुक्खग्दिग्दृग्णिगुपानहः । १९ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयं भाः सुक् सक् दिक् डक् णिक् उपानत् ।

सूणोर्णे नपुंसके च । २० ।

सूणोर्णाशब्दौ स्त्रियां नपुंसके च स्तः । सूणा सूणम् (काष्ठ-
मयी द्विकर्णिका) । ऊर्णा ऊर्णम् (मेषादिशोभ) ।

गृहशशाभ्यां स्त्रीवे । २१ ।

गृहपूर्वकः सूणाशब्दः शशपूर्वकश्च ऊर्णाशब्दः स्त्रीलिङ्ग एव
स्यात् न तु स्त्रियाम् । परवलिङ्गतापवादः । गृहसूणम् शशोर्णम् ।

प्रावृड्विमुड्विड्विट्त्विवः । २२ ।

अते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं प्रावृट् विमुट् इड् विट् त्विवट् ।

दर्विविदिवेदिस्वनिशाण्यभ्रनेणिकृष्योषधज्जनयः । २३ ।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । पक्षे ङीप् । इयं दर्विः विदिः
वेदिः स्वनिः शाणिः अभ्रिः वेणिः कृषिः शोषधिः षज्जलिः ।
पक्षे ङीप् सर्वत्र, दर्वीकरः, “अङ्गुलीदोरगजता” इति कालिदासः ।

तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकिन्चि-
रात्यादयः । २४ ।

एते स्त्रीलिङ्गाः स्युः । इयं तिथिः । अस्या पुंस्त्वमपि “तिथयो-
र्हयो” इत्यमरोक्तेः । “निखिलाक्षिणि पुंस्त्वमातथीन” इति नैपथम् ।
नाडिः रुचिः इत्यादि । रात्यादय इत्यादिपदान् नक्तं दीपाभिरा-
रात्रिपर्याया गृह्यन्ते । सर्वत्र पक्षे ङीप् । नाडौ रुचौ वीची
इत्यादि ।

शष्कुलिराजिकुशवन्तिवर्त्तिभुक्तिवृटिवलि-
पङ्क्तयः । २५ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिः राजः इत्यादि । सर्वेभ्यः
पक्षे ङीप् । “अवलीम्बितकर्णयक्षुणीचलगीकम्” इति नैपथम् ।
“राजीवराजीवशूलो न स्तुङ्गम्” इति भाषा । बलिकदरावयवः ।

प्रतिपदामदिपत्संपच्छरत्संसदपरिषदपुःसंवित्
क्षद्यन्मुत्समिधः । २६ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं प्रतिपत् व्यापत् विपत् इत्यादि ।
उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता “उषा उषानि” इति वेदमन्त्रः ।

आशीर्धूःपूर्णीर्द्वारः । २७ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयमाशीः धूः पूः गीः द्वारः ।

अप्सुमनससमासिकतावर्षाणां वङ्गत्वञ्च ।

अप्सुमनससमासिकतावर्षाणां वङ्गत्वञ्च । इमा
आपः । इमाः सुमनसः । पुष्पसामान्यवाचित्व एवास्य वङ्गत्वम्
तेन सुमना मालती जातिरित्यादौ एकत्वम् । देवतावचकस्य तु
पुंस्त्वमेव । वङ्गत्वं चैषां प्रायिकम् अत एव अरण्यतुल्यभाष्ये, “एका
च सिकता तैलदानेऽसमर्थी” इति प्रयुक्तम् । “समां समां विजा-
यते” इति सूत्रभाष्ये समायां समावामिति प्रयुक्तम् ।
“विभाषा पाप्माधेट्” इति सूत्रवृत्तिव्याख्यायाम् आप्रासातां
सुमनसाविति करदत्तेन च प्रयुक्तम् ।

शुक्त्वग्ज्योग्नाग्यवागूनौस्त्रिवः । २८ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं शुक् त्वक् ज्योक् वाक् ।

तटिभीमासंवध्याः । २९ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तटिः पक्षे ङीप् भीमा संवध्या ।

सूत्रिवेणिष्वार्य्यश्च । ३१ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं चूर्द्धाः वेणिः खारिः पक्षे डीप् ।

तन्नाधाराज्योत्स्रादयश्च । ३२ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तारा धारा ज्योत्स्रा ।

शलाका स्त्रियां नित्यम् । ३३ ।

शलाकाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । इयं शलाका ।

स्त्रीत्वधिकारे पुनः स्त्रीपङ्क्त्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नित्य-
पङ्क्त्यन्त्येषां व्यभिचारसूचनार्थम् । यत् यत् च व्यभिचारः
तत्तत् पूर्वमुक्तम् ।

अत्र सूत्रपाठाद्यनुसारेण किञ्चिदवशिष्टं सूच्यते । स्त्रियां क्तिन्
(३, ३, ६४) इत्यधिकारे ये विहिताः क्यवादयः प्रत्ययास्तदन्ता अपि
स्त्रियां स्युः । यथा व्रजयजोर्भावे कप् (३, ३, ६८ सू०)
प्राज्या इज्या । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदपुञ्ज्यीड्-
भृजिणः (३, ३, ६६) । समज्या सभा, निषद्या आपणाः,
निपत्या पिच्छला भूमिः, मन्या गलपार्श्वशिरा, विद्या, सुत्या
अभिपवः, शत्या, भृत्या, इत्यादिभिरिति । कजः श च (३, ३, १००)
क्रिया कत्या । इक्ष्वा (३, ३, १०१) इक्ष्वा । परिचर्यापरिसर्या-
भृगप्राटाद्यानामुपसंख्यानमिति तत्त्ववार्तिकम् । परिचर्या
पूजा, परिसर्या, भृगवा, अटाद्या । जागर्त्तरकारो वा (वा०)
जागरा जागर्त्ता । अ प्रत्ययात् (३, ३, १०२, सू०) जिगमिषा
विर्विदिषा पुत्रकाभ्या । गुरोश्च हलः (३, ३, १०३, सू०)
ईहा जहा, मूर्च्छा । विद्विदादिभ्योऽङ् (३, ३, १०४, सू०)
जरा तपा लज्जा भिदा विदा । चिन्तिपूजिकाधिरुक्त्विच्च
(३, ३, १०५, सू०) चिन्ता पूजा कथा कुम्भा चर्चा ।
आतयोपसर्गे (३, ३, १०६) उपधा उपमा, उपदा । अदन्तरो-
रुपसंख्यानम् (वा०) अद्वा अन्तर्वा । ययास्यन्यो युच्
(३, ३, १०७, सू०) कारणा आतना पीडना आसना अन्यना ।
कट्टिवन्दिदिभ्यश्च (वा०) कट्टना वन्दना वेदना । इपेरनिष्ठा-
र्यस्य (वा०) अन्वेषणा । परेर्वा (वा०) पर्य्येषणा । रोगाख्यायां
खलुन बल्लम् (३, ३, १०८) प्रच्छर्दिका प्रवाहिका विचर्चिका ।
धात्वर्थनिर्देशे खलु वक्तव्यः (वा०) आसिका शायिका ।
सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १०९) उद्गालपुष्पभञ्जिका । विभाषा-
ख्यानपरिग्रहयोरिङ् च (३, ३, ११०) कां कारिं कारिकां
क्रियां कत्यां कर्तितं वा त्वमकर्षीरिति ग्रन्थे सर्व्वं कारिं कारिकां
वाऽकार्षमित्युत्तरम् एवं गणितं गणिकां गणनाम् । पाचिं पाचिकां
पक्वं पक्तिम् । पर्यायाच्चाणोर्तत्पक्षिषु शतुच् (३, ३, १११) भवत
आसिका यद्यायेयासना, अर्हं भवान्जुभक्तिकामर्हति । कण्ठे

इक्षुभक्तिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ इक्षुभक्तिका उदपादि ।
आक्रोशे नजग्रनिः (३, ३, ११२) अजीवनिस्तव भूयादिति । अनि-
प्रत्ययान्ततया एतस्य प्राप्तावपि स्व्यधिकारपतितयोऽतीतम् ।
कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् (३, ३, ४३) इति णचि “णचः
स्त्रियाम्” इति (५, ४, १४) स्वार्थिकेऽपि व्यावक्रोशीव्यात्युच्ची ।
तलन्त इति (१७) सूत्रे तल्लग्नृणं समूहार्थयादीनामुपलक्ष-
णम् अत एव “तल्लन्दे येनिकद्याला वैरमैथुनकादिबुः” इत्यमर
आह स्य । तस्य समूहः (४, २, ३७) इत्यधिकारे पाशादिभ्यो यः
(४, २, ४६) इति ये पाश्यावत्या वात्या धम्या दृण्या । खल-
गोरघात् (४, २, ५० सू०) खल्या गव्या रथ्या । इनिवृत्तक-
द्याचश्च (४, २, ५१, सू०) खलादिभ्य इनिवृत्तव्यः (वा०) खलिनी
डाकिनी कटिम्बिनी । गोला, रथकद्या । इन्द्राद्भून् वैरमैथुनिकयोः
(४, ३, १२५) वैरे काकोलूकिका । मैथुने अतिभारद्वाजिका,
आदिना “पादशतस्य संख्यादेवीसायां वुनो लोपद्येति” दण्डव्यव-
सर्गयोश्चेति (५, १, २७, २८) वुनो गृहणम् द्विपादिकां ददाति
दण्डतो द्वौ द्वौ पादौ ददातीत्यर्थः । द्विशतिकां त्यजति । वुगृह-
णात् वुजोऽपि गृहणम् तेन “गोत्रचरणात् स्नाघात्याकारेत्यादि
(५, १, १३४) वुजो गृहणम् गार्गिकया काठिकया वा स्नाघते ।
द्वन्द्वमनोच्चादित्यर्थेति (५, १, ११३) वुजश्च गृहणम् । शैष्ठोपा-
ध्यायिका मानोच्चिका । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः
(४, २, ५७) इति णान्तोऽपि स्त्रियाम् । दण्डः प्रहरणमस्यां
क्रीडायाम् दाण्डा मौसला । घजः सास्यां क्रियेति जः (४, २, ५८)
इति विहितजान्तश्च स्त्रियां स्यात् । दाण्डपाता तिथिः । श्यैन-
म्याता भृगया, तैलम्याता स्वधा ।

एतद्विज्ञा अन्येऽपि केचन, शब्दाः स्त्रीलिङ्गतयाऽसरे-
ऽभिहिताः यथा तित्दुकी कणिका, भङ्गिः सुरङ्गा सूचिः सातिः
काकिनी (षी) चूर्च्छिः, शायो दृष्टिः दरत् । कन्या आसन्दी
(प्रतिनासुपवेशनासनम्) भङ्गरी चर्चरी, पारी होरा लहा
विष्मला लावा लिवा गण्डुषा, गृध्रशी चमसी मसी । इत्यादयः

इति स्त्रीलिङ्गानुशासनम् ।

पुमान् । १ ।

वक्ष्यमाणाः शब्दाः असति बाधके पुल्लिङ्गाः स्युः ।

घञवन्तः । २ ।

वजन्तः अवन्तश्च धातुः पुल्लिङ्गः स्यात् । वज्—पाकः त्यागः ।

अप्—करः गरः तरः शरः । घञादयो भावार्थका एवेह गृह्यन्ते । भावे विहिताभ्यां क्तल्युङ्भ्यां नपुंसकत्वस्य, क्तिच्चादिभिश्च स्त्रीत्वस्य बाधनात् तद्बाध्यतया भावार्थकतैवोचिता । तेन कर्मादौ घञाद्यान्ता विशेष्यलिङ्गा एव । अत एव भाष्यकारेण सम्बन्धमनुवर्तिष्यते इति सम्बन्धशब्दस्य कर्मार्थकत्वेन नपुंसकतया प्रयोगः कृतः ।

घाजन्तश्च । ३ ।

घान्तः अच्प्रत्ययान्तश्च घातः पुंसि स्यात् । विस्तरः गोचरः चयः जयः नय इत्यादि ।

भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । ४ ।

अजाद्यान्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अपवादार्थः सूत्रम् । एते शब्दा नपुंसकलिङ्गाः स्युः । इदं भयं लिङ्गं भगं पदम् ।

नङन्तः । ५ ।

नङ्प्रत्ययान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । यत्नः प्रयत्नः इत्यादि ।

याञ्जा स्त्रियाम् । ६ ।

नङ्प्रत्ययान्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादोऽयम् । याच्ञाशब्दः स्त्रियां स्यात् । इयं याचजा ।

क्यन्तो घुः । ७ ।

किप्रत्ययान्तो घुः (दा घा) पुंसि स्यात् । आधिः उदधिः (घटः) । व्याधिः निधिः । घुः किं चक्षिः जज्ञिः विशेष्यलिङ्ग एव ।

इषुधिः स्त्री च । ८ ।

क्यन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते वा स्त्रीत्वार्थः सूत्रम् । इयमयं वा इषुधिः ।

देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुज-
कण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि । ९ ।

देवादिपर्यायशब्दाः यथासम्भवं तद्देवादिनाञ्च असति बाधके पुंसिलिङ्गाः स्युः । देवाः सुराः । भेदाः ब्रह्मा विष्णुः शिवः शक्रः । अक्षराः दनुजाः । भेदाः बलिः कालकेयः नेमिः । आत्मा क्षेत्त्रज्ञः । स्वर्गः नाकः । गिरिः नगः पर्वतः । भेदाः हिमालयः सुमेरुः । समुद्रः उदन्वान् सिन्धुः । भेदाः क्षीरोदः लवणोदः । नखः नखरः करजः । केशः कचः बालः । दन्तः दशनः । स्तनः कुचः पयोधरः । भुजः प्रकोष्ठः । कण्ठः गलः । खड्गः असिः । शरः सायकः मार्गणः । पङ्कः कर्दमः ।

त्रिपिष्टपं त्रिभुवने नपुंसके । १० ।

तृतीयभुवनवाचकत्रिपिष्टपशब्दः क्लीबे स्यात् । स्वर्गवाचि-

त्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः । इदं त्रिपिष्टपम् (स्वर्गः) ।

द्यौः स्त्रियाम् । ११ ।

द्यौर्दिवोस्तन्त्रेण ग्रहणम् । स्वर्गाभिधायित्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽयमारम्भः । द्यौशब्दः दिव्शब्दश्च स्त्रियां स्यात् । इयं द्यौः इमे भूदिवौ ।

इषुवाङ्ग स्त्रियाम् । १२ ।

इषुवाङ्गशब्दौ पुंसि स्त्रियाम् स्याताम् । शरवाचित्वेन भुजवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीत्वविधानार्थमारम्भः । इयमयं वा इषुः वाङ्गः ।

वाणकाण्डौ नपुंसके च । १३ ।

एतौ पुंसि नपुंसके च स्याताम् । शरवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थमारम्भः । अयमिदं वा वाणः वाणं काण्डः काण्डजम् ।

नन्तः । १४ ।

न इत्येतदन्तः पुंसि स्यात् । या तन्ना यथा उक्ता । चर्मवर्मादयस्तु “मन् इच्छकोऽकर्णरि” इति परस्मैपदानां बाधान् क्लीबलिङ्गाः । तत्र “छक्” इत्युक्तेः प्रथिमा ऋटिमा इत्यादयो नन्तत्वेन पुंस्त्वेव ।

क्रतुपुरुषकपोलगुल्फभेधाभिधानानि । १५ ।

क्रत्वादिपर्यायशब्दाः यथासम्भवं तद्विशेषशब्दाश्च पुंसि स्युः । क्रतुः अध्वरः । भेदः उक्थः अग्निष्टोमः । पुरुषः नरः । कपोलः गरुडः । गुल्फः प्रपदः । भेधः नीरदः जलधरः । भेदः पुष्करः आवर्त्तकः ।

अभ्रं नपुंसकम् । १६ ।

भेधवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । अभ्रम् ।

उकारान्तः । १७ ।

उकारान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । भिभुः विभुः इक्षुः । इदञ्च विशेषैरबाधितविषयम् । अत एव “इक्षुर्दृष्टविना-
सिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । इयोः कपोलावयवे” इति भेदिनिः । “करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे” इत्यमरः । तथा च एवं-
जातीयकविशेषाभाव एव सूत्रं प्रवर्त्तते एतदभिप्रायेण “लिङ्गशेषविधिव्यापि विशेषैरबाधितः” इत्युक्तममरकण्ठेन । एवमन्यत्रापि ।

धेनुरञ्जुकुञ्जसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १८ ।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थः सूत्रम् । एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । धेनुः रञ्जुः कुञ्जः । अत्र अपाधिजातित्वात् पक्षे

जङ् । कुङ्कः सरयूः तनूः रेणूः प्रियङ्गूः । धेनोः प्राणित्वात्
रज्जोश्च पर्युदासाद्धोः ।

समासे रज्जुः पुंसि च । १८ ।

समासान्तस्यः रज्जुशब्दः पुंसि, चात् स्त्रियाम् । कर्कशरज्ज्वा
कर्कशरज्जुना वा बध्नाति ।

शस्त्रजानुस्त्राहश्रुजतुवपुतालूनि नपुंसके । २० ।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादाय स्त्रत्वम् । एतानि स्त्रीवे स्तुः ।
शस्त्रं जानुं स्त्राहं श्रुं जतुं तपुं तालुं ।

वसु चार्थवाचि । २१ ।

अर्थवाचिवसुशब्दः स्त्रीवे स्यात् । वसु धनम् । अर्थवाचोत्युक्तेः
पसुर्मयूखाग्निधनाधिपेभ्यः देवभेदे च पुमान् ।

मद्गुमधुशीघ्रभानुकमण्डलूनि नपुंसके च । २२ ।

एते शब्दाः पुंसि नपुंसके च स्तुः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीव-
त्वार्थं स्त्रत्वम् । अयं मद्गुः इदं वा मद्गु मधुः मधु ।
अवस्थितविकल्पाश्रयणेन वसन्ते चैत्रे दैत्यभेदे च पुमानेव कौट-
वाचि तु नपुंसकमेव ।

रुक्मन्तः । २३ ।

रुकारान्तः तुकारान्तश्च पुंसि स्यात् । उकारान्तत्वेनैव प्राप्ते
प्रपञ्चार्थः । मेरुः सेतुः हेतुः ।

दारुकसेरुजतुषस्तुमस्तूनि नपुंसके । २४ ।

पूर्वस्त्रत्वापवादः । एते शब्दाः स्त्रीवे स्तुः । दारु कसेरु जतु
वस्तु मस्तु ।

सक्तुर्नपुंसके च । २५ ।

तन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीवत्वार्थं स्त्रत्वम् । चात् पुंसि ।
सक्तुः सक्तुः ।

प्राग्ररश्मेकारान्तः । २६ ।

इत ऊर्ध्वं रश्मिशब्दघटितस्त्रत्वपर्यन्तमकारान्तोऽधिक्रियते ।

कोपधः । २७ ।

ककार उपधाभूतो यस्य तथाभूतोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्वकः
कारकः कोरकः । कारकपाठकादयस्तु विशेषणशब्दत्वेन त्रिलिङ्गाः ।
अत्र च प्रकरणे प्रायः विशेष्यशब्दानामेव लिङ्गमनुशिष्यते न तु
विशेषणशब्दानामिति न व्यभिचारः ।

शिवकुशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुं-
सके । २८ ।

कोपधतया पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादः । एते शब्दाः स्त्रीवे स्तुः ।
चिवकुं शालूकं प्रातिपदिकमिदृत्वादि ।

कण्टकानीकसरकमोदकचसकमस्तकपुस्तकतटाक-
निष्कशुल्कवर्चस्कापिनाकभाण्डककटकदण्डकपिटकता-
लकफलककल्कपुलाकानि नपुंसके च । २९ ।

एते शब्दाः पुंसि स्त्रीवे च स्तुः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीवत्वार्थं
स्त्रत्वम् । कण्टकः कण्टकम् अनीकः अनीकमित्यादि ।

टोपधः । ३० ।

टोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः पटः ।

किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकारटलीष्टानि
नपुंसके । ३१ ।

पूर्वस्त्रत्वापवादः । एते शब्दाः स्त्रीवे स्तुः । किरीटं मुकुटं
ललाटमित्यादि ।

कुटकूटकपटकपाटकपटनटनिकटकीटकटानि
नपुंसके च । ३२ ।

एते शब्दाः नपुंसके पुंसि च स्तुः । कुटं कूटः कूटं कूटः
कपटं कपट इत्यादि ।

शोपधः । ३३ ।

शोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । शयः शयः पाषाणः ।

च्छलवणपर्यंतोरणरणीष्णानि नपुंसके । ३४ ।

पूर्वस्त्रत्वापवादः । च्छलं लवणम् पर्यं तोरणमित्यादि ।
अमरस्तु “तोरणोऽस्त्री” इत्युक्तवान् तन्मूलं नृम्यम् । उष्ण-
शब्दस्य अर्थवाचित्वे एव स्त्रीवता तद्वति तु शुष्णवचनत्वेन
त्रिलिङ्गत्वम् । उष्णः वर्ष्णः उष्णा यवागूरित्यादि ।

कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्ण-
हणानि नपुंसके च । ३५ ।

एते शब्दाः स्त्रीवे पुंसि च स्तुः । कार्षापणं कार्षापण इत्यादि ।

थोपधः । ३६ ।

थकारोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । रथः अर्थः ।

काष्ठपृष्ठरिकथोक्त्यानि नपुंसके । ३७ ।

पूर्वस्त्रत्वापवादः । एते शब्दाः स्त्रीवे स्तुः । काष्ठम् उक्तं
(सामान्यवभेदः) ।

काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् । ३८ ।

दिग्वाचककाष्ठाशब्दः स्त्रियां स्यात् । काष्ठा दिक् । दिशि
इत्यनेनेष्टसिद्धौ सीमार्थेऽपि स्त्रीत्वार्थमर्थग्रहणं तेन “स्वयं विशीर्ष-
द्रुमपर्यवृत्तिता परा हि काष्ठा” इति कालिदासप्रयोगः ।

तीर्थप्रोथयूथानि नपुंसके च । ३९ ।

चादधिकारात् पुंसोत्वेवानुपपद्यते न तु स्त्रियामिति । तेन
“प्रोथमस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिः । तीर्थं तीर्थः प्रोथं प्रोथः

नोपधः । ४० ।

अदन्तो नोपधः पुंसि स्यात् । इनः फेनः ।

जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतन-
शासनसोपानमिथुनशशानरत्ननिम्बचिह्नानि नपुं-
सके । ४१ ।

पूर्वसूत्रापवादः । शासनशब्दः परित्यक्तुं शक्यते लुङन्तत्वेन
क्लीवत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एते शब्दाः क्लीवे स्तुः । जघनम्
अजिनं तुहिनं काननमित्यादि ।

मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासन-
स्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनसंभावनविभावन-
विमानानि नपुंसके च । ४२ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीवे च स्तुः । मानादिषु केषाञ्चिन्नान्तत्वेन
पुंस्त्वे केषाञ्चिच्च लुङन्ततया तदबाधकसूत्रत्वे क्लीवत्वे प्राप्ते च
उभयलिङ्गतायै स्तुलम् । मानः मानं यानः यानम् । वस्तुतः
“करणाधिकरणयोर्लुङ्” इति वक्ष्यमाणसूत्रत्वेन त्रिलिङ्गत्व-
प्राप्तौ पूर्वापवादेन नपुंसकत्वमेवेति तदपवादार्थं स्तुलम् ।

पोपधः । ४३ ।

अदन्तः पोपधः पुंसि स्यात् । धूपः दीपः यूपः ।

पापरूपोडुपतापशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि
नपुंसके । ४४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीवे स्तुः । पापम् रूपम्

शूर्पकुतपकुणपद्मीपविटपानि नपुंसके च । ४५ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीवे च स्तुः । शूर्पः शूर्पमित्यादि ।

भोपधः । ४६ ।

अदन्तः भोपधः पुंसि स्यात् । करभः कुम्भः शलभः ।

तलभं नपुंसकम् । ४७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । तलभम् ।

जृम्भं नपुंसके च । ४८ ।

जृम्भं जृम्भः । अङि तु स्त्रीत्वात् जृम्भा ।

मोपधः । ४९ ।

अदन्तः मोपधः पुंसि स्यात् । सोमः स्तोमः भोमः (सध्यम-
पाण्डवः) भोतिहेतुवाचित्वे विशेष्यलिङ्ग एव ।

रुक्मसिधयुग्मे भगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुं-
सके । ५० ।

पूर्वसूत्रापवादः । रुक्मं सिधयम् । आत्मनोति विभक्त्यर्थेऽ-
व्ययीभावे अनन्तत्वे नाचसमासानो ढिलोपेऽदन्तत्वम् तस्य वाच्य-
यत्वेऽपि नपुंसकत्वकथनम् अदन्तमोपधत्वेन प्राप्तं पूर्वसूत्राप-
वादार्थम् । वस्तुतः अध्यात्मशब्दः प्रत्याख्यातुं शक्यते ।

संयामदाडिमकुसुमाश्रमत्तेमचौमहोमोद्दामानि
नपुंसके च । ५१ ।

एते शब्दाः नपुंसके चात् पुंसि च स्तुः । संयामं संयामः ।
दाडिमं दाडिमः । उद्दामशब्दः प्रचण्डाची । उद्दामो
दामाया इति विग्रहे तु विशेष्यलिङ्ग एव ।

योपधः । ५२ ।

अदन्तः योपधः पुंसि स्यात् । जयः गययः समयः ।

किसलयेन्द्रियहृदयोत्तरीयाणि नपुंसके । ५३ ।

पूर्वसूत्रापवादः । इदं किसलयम् इन्द्रियम् ।

गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च । ५४ ।

एते शब्दाः नपुंसके चात् पुंसि च स्तुः । गोमयं गोमयः ।
कषायस्तु रसवाची “हवरस्तु कषायोऽङ्गो” इत्यमरः । तद्वति तु
त्रिलिङ्गः । अव्ययशब्दः क्लीववाची । व्ययाभाववाची तु नास्ति
विषयः व्ययशब्दस्याजन्ततया पुंस्त्वेन ततो नञ् तत्पुरुषेऽपि
पुंस्त्वमिति ततोऽर्थाभावेऽव्ययीभावे क्लीवतेति भेदः ।

रोपधः । ५५ ।

अदन्तः रोपधः पुंसि स्यात् । कुरः अङ्कुरः ।

द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रच्छिद्रपारतीर-
दूरलक्ष्मरभ्रासशुभ्रभीरगभीरकूरचित्रकेयूरकेदारो-
दराजसशरीरकन्दर्गमन्दरपञ्जराजरजठराजिर-
वैरचामरपुष्करगङ्गरकुटीरकुलीरचत्वरकाशीरनी-
रास्तरशिभिरतन्त्रयन्त्रचेत्तचत्तमित्रकलत्रच्छत्रसुच-

वक्तनेवगोत्राङ्गुलिचतनुचास्त्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपक्षपात-
नक्षत्राणि नपुंसके । ५६ ।

पूर्वस्त्रतापवादः । एते शब्दाः नपुंसके स्युः । इदं द्वारम् ।
अत्र स्फारशब्दो रोगभेदेवाचो प्रकाशवाचो त्वविशेष्यलिङ्गएव ।
धक्रशब्दः नद्याः पुटभेदेवाचो कुटिलवाचो त्वविशेष्यलिङ्गः ।
क्षिप्रः शीघ्रार्थे तद्वति विशेष्यलिङ्गः । क्षुद्रशब्द उपद्रवभेदे
तद्वति विशेष्यलिङ्गः । दूरशब्दो दूरत्वे, कच्छशब्दः कच्छत्वे
तद्वति त्वविशेष्यलिङ्गः । गभीरशब्दो गाम्भीर्ये तद्वति
विशेष्यलिङ्गः । क्रूरं क्रौर्ध्वं क्रौर्ध्ववति त्वि० । चित्त्वं वर्णे
तद्वति त्वि० । अजस्रं सातत्ये तद्वति त्वि० । शिशिरं शीतल-
स्पर्शे तद्वति त्वि० ।

शुक्रमदेवतायाम् । ५७ ।

देवभिन्नार्थे शुक्रशब्दः स्त्रीवे स्यात् । शुक्रं रेतः । शुभ्रवर्ण-
वाचो त्वशुण्वचनत्वात् विशेष्यलिङ्गः । देवे तु पुमान् ।

चक्रवज्रान्धकारसारवावरपारक्षीरतोमरशृङ्गार-
भङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च । ५८ ।
एते शब्दाः स्त्रीवे चात् पुंसि च स्युः । चक्रं चक्रः । शिशिर-
शब्दस्तु हिमे स्पर्शे च पुंनपुंसकलिङ्गः स्पर्शवति त्विलिङ्गः ।

घोषधः । ५९ ।

अदन्तः घोषधः पुंसि स्यात् । वृषः वृक्षः यक्षः ।

शिरिषजोषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्मा-
षाणि नपुंसके । ६० ।

पूर्वस्त्रतापवादः । शिरिषं जोषम् । अम्बरीषं भर्जनं
पातभेदेः क्षनिभेदे तु पुमान् । कल्माषं शस्त्रभेदे वस्त्रभेदे च तद्वति
त्वं त्विलिङ्गः ।

यूषकरौषभिषविषवर्षाणि नपुंसके च । ६१ ।

एते स्त्रीवे चात् पुंसि च स्युः । यूषं यूषः । वर्षं वर्षः (वृष्टिः)
वत्सरे ऋतुभेदे च स्त्री ।

सोपधः । ६२ ।

अदन्तः सोपधः पुंसि स्यात् । वज्रः वायसः महानसः ।

मानसविसृषससाहसानि नपुंसके । ६३ ।

पूर्वस्त्रतापवादः । एते स्त्रीवे स्युः । मानसं विसृषित्वादि ।

चमससरसनिर्व्यासोपवासकार्पासवासमासकास-
कांसमांसानि नपुंसके च । ६४ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । चमसं चमस इत्यादि ।

कंसच्चाप्राणिनि । ६५ ।

अप्राणिनि कंसशब्दः स्त्रीवे पुंसि च स्यात् । कंसं कंसः पान-
भोजनम् मधुरान्द्रे तु कंसः । चकरोऽदन्ताधिकारसमाप्तरर्थः ।

रश्मिदिवसाभिधानि । ६६ ।

रश्मिदिवसपर्यायशब्दाः पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः किरणः ।
दिवसो वक्षः ।

दीधितिः स्त्रियाम् । ६७ ।

पूर्वस्त्रतापवादः । इयं दीधितिः ।

दिनाहनी नपुंसके । ६८ ।

दिवसाभिधानत्वे पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । दिनम् अहः ।

मानाभिधानानि । ६९ ।

मीयतेऽनेनेति मानं तद्विशेषाभिधानानि पुंसि स्युः । कुडवः
प्रस्थः ।

द्रोण्यादकौ नपुंसके च । ७० ।

मानविशेषवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीवतायै स्त्रत्वम् ।
द्रोणः द्रोणम् आढकः आढकम् ।

खारीमानिके स्त्रियाम् । ७१ ।

पुंस्त्रतापवादार्थं स्त्रत्वम् । इयं खारी इयं मानिका ।

दाराक्षतलाजानां बहुत्वञ्च । ७२ ।

दारशब्दस्य स्त्रीत्वे प्राप्ते रोपधत्वेन पुंस्त्वसिद्धावपि बहुत्वार्थं
अन्ययोरप्राप्तौ बहुत्वार्थञ्च स्त्रत्वम् । एते शब्दाः पुंसि नित्य-
बहुवचनान्ताश्च स्युः । इमे दाराः । अक्षताः लाजाः ।

नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । ७३ ।

नाडीपूर्वपदः व्रणान्तशब्दः अपपूर्वकोऽङ्गशब्दः जनपूर्वः पद-
शब्दश्च पुंसि स्यात् । परवक्षिणत्वेन स्त्रीवादिलिङ्गत्वे प्राप्ते
नित्यपुंस्त्वार्थमारम्भः । नाडीव्रणः । अपाङ्गः नेत्रान्ते, अङ्गापगते
तु त्विलिङ्गः । जनपदो (देशे) जनानां पदे तु स्त्रीवलिङ्गः ।

मरुद्गरुदुत्तरद्वित्वजः । ७४ ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । अयं मरुत् गरुत् (पक्षः) । उत्तरत्
उत्पूर्वत् तत्तरतिप्रत्ययान्तः शब्दप्रत्ययान्तस्तु त्विलिङ्गः । तरन्
तरन्ती तरत् । अयम् ऋत्विक् ।

• अघिराशिष्टतिप्रहिक्किमिध्वनिबलिकौलिमौलि-
रविकविमुनयः । ७५ ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । अयश्चपिः राशिः । बलिः पूजोप-

हारे राजपाह्ये करे दानवभेदे एव पुमान् उदरावयवे तु स्त्रीलिङ्गाधिकारस्येन (२५) स्त्रवेण स्त्रीलिङ्ग इति भेदः ।

ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । ७६ ।

एते पुंसि स्तुः । ध्वजः पताका “ध्वजमस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिः अपाणिनीयतयोपेक्षा । मूलं वा तस्य मृग्यम् ।

हस्तकुन्तान्तवातत्रातदूतधूर्त्तसूतचूतमुङ्गर्त्ताः । ७७ ।

एते पुंसि स्तुः । हस्तः सूतः सारथीः प्रसूते तु तिलिङ्गः । “सूतौऽस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ।

षण्डमण्डकरण्डभरण्डरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्ड-

पाषण्डशिखण्डाः । ७८ ।

एते पुंसि स्तुः । षण्डः मण्डः गण्डः । एतद्विरुद्धाभिधाविनी असोरुक्तिश्चिन्त्यमूला ।

वंशांशपुरोडाशः । ७९ ।

एते पुंसि स्तुः । वंशः अंशः पुरोडाशः (हविर्भेदः) ।

हृदकान्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः । ८० ।

एते शब्दाः पुंसि स्तुः । हृदः कान्दः कुन्दो वृक्षः उपेतु कुन्दम् । शब्दः ।

अर्घपथिसख्यभृत्तिस्तम्बनितम्बपूगाः । ८१ ।

एते पुंसि स्तुः । एषोऽर्घः । सामगैस्तु अर्घ्यमित्येव यदन्ततया प्रयोज्यं तच्च स्त्रीलिङ्गम् ।

पल्लवपल्लवकफरेफकटाहनिर्य्यूहमठमणितरङ्गः-
गन्धस्तम्बमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्गाः । ८२ ।

अयं पल्लवः । “पल्लवोऽस्त्री” इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ॥

सारथ्यतिथिकुच्चिवस्त्यञ्जलयः । ८३ ।

एते पुंसि स्तुः । अयं सारथिः अतिथिरित्यादि ।

अथात्वावधिष्टम् । नौ य चेति (३, ३, ६० सू०) अजचोः सञ्ज्ञितः अदेः णप्रत्ययोऽपि पुंसि स्यात् । न्यादः । स्तम्बे क च (३, ३, ८३ सू०) स्तम्बोपपदात् हन्तेः कप्रत्ययः पुंसि स्यात् स्तम्बघ्नः । द्वितोऽधुच् (३, ३, ८८ सू०) एतद्विहितोऽधुजन्तः पुंसि स्यात् । वेपथुः वमथुः । पूर्ववदश्ववडवौ (२, ४, २७ सू०) निर्देशात् परवलिङ्गतापवादेन पुंस्त्वमेव अश्ववडवौ द्वित्वमविवक्षितम् । अश्ववडवाः ।

एतद्विज्ञाः केचित् शब्दाः “कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः पूर्वकोऽपि” चेत्परसिद्धेन पुल्लिङ्गतया विहिताः । सूर्य-

कान्तः तरणिकान्तः चन्द्रकान्तः इन्दुकान्तः अयस्कान्तः लौहकान्तः इत्यादयः । श्रीवेष्टः श्रीवासः एकधूपः गुग्गुलुः कसेरुः सिङ्गुकः इत्यादयः एतन्निर्यासभेदाः, “सङ्ग” न्युङ्गः पिण्डः शौण्डः पिचण्डः गडुः लण्डः इतिः कागमदः अर्बुदः (रोगभेदः) गोलः हिङ्गुलः पुङ्गलः वतानः सङ्गः भङ्गः पट्टिङ्गः पतद्गङ्गः ।

इति पुंलिङ्गाधिकारः ।

नपुंसकम् । १ ।

इत जङ्गं वक्ष्यमाणा बाधमन्तरेण स्त्रीलिङ्गाः सूरित्याधिकारः ।

भावे ल्युङन्तः । २ ।

भावार्थकल्युट्प्रत्ययान्तः धातुः स्त्रीवे स्यात् । गमनं गमनम् । भावे किं ? पच्यतेऽनेनेति करणे ल्युट् पचनी दहन्तेऽग्निः । इध्मवचनः कृटारः, पापागटारणः टङ्गः ।

निष्ठा च । ३ ।

भावार्थकनिष्ठान्तो धातुः स्त्रीवे स्यात् । रुसितं गीतं वृत्तम् ।

त्वय्यजौ तद्धितौ । ४ ।

भावे इत्यनुवर्त्तते । भावे विहितो ये त्वय्यजौ तद्धितौ तदन्ताः स्त्रीवे स्तुः । भावे—शुभ्रत्वं शौभ्रम्, जङ्गल्यं जाङ्गम् । ध्वजः प्रित्वसामर्थ्यात् पक्षे स्त्रीत्वमपि तेन पिङ्गौरादिभ्यश्चेति स्त्रीष य लोमे, औचितो औचित्यं, माधुरी माधुर्यं, चातुरी चातुर्यम् ।

कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनं नमः । ५ ।

ब्राह्मणादिभ्यो गुणवचनेभ्यश्च कर्मणि चात् भावे यो विहितौ त्वय्यजौ तदन्ताः स्त्रीवे स्तुः । ब्राह्मणस्य कर्म भायो वा ब्राह्मणत्वं ब्राह्मण्यम् । “चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे उपसंख्यानमिति” वार्त्तिकोक्तेः स्वार्थे ष्यञ् चातुर्वर्त्यं त्वैलोक्यं चातुर्वर्त्यं वाङ्गुण्यम् “कचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इति भाष्योक्तेः प्रकृतिलिङ्गवचनातिक्रमः ।

ययदुदग्यगज्जण्वुज्ज्वाश्च भावकर्मणि । ६ ।

भावे कर्मणि स्वार्थे विहितो ये ययदादयस्तदन्ताः स्त्रीवे स्तुः । भावकर्मण्योति गृह्यं स्वार्थनिष्ठव्यर्थम् । स्तेनस्य भावः कर्म वा “स्तेनाद्यत् नलोपस्येति” (५, १, १२५) यति स्तेयम् । सख्युर्भावः कर्म वा “सख्युर्ग्रह इति” (५, १, १२६) वे सख्यम् । कपेच्छांतिः वा भावादि “कपिस्त्रालोर्डगिति” (५, १, १२७) ठकि कापेयम् ।

ज्ञातेयम् । सेनापतेर्भावादि “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति” (५, १, १२८) यकि सेनापत्यम् आधिपत्यं पौरहित्यम् । उष्ट्रस्य भावादि “प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गातादिभ्योऽजिति” (५, १, १२९) अञ्जि औष्ट्रम् तस्य प्राणधारिजातिवचनत्वात्, यैशवं कौमारं वयोवचनात्वात्, औद्गातं चातुर्होतृत्वं । द्विहायनस्य भावादि “हायनान्त्युवादिभ्योऽण् इति (५, १, १३०) अण् द्विहायनं यौवनम् । वयोवचनत्वेन प्राप्तार्वापि णित्स्वरार्थं वचनम् । इगन्ताञ्च लघूपधात्” (५, १, १३१) अण् सौमवम् सार्द्धं पाठवम् । “योपधाङ्गुपोत्तमाङ्गु (५, १, १३२) रमणीयस्य भावादि रमणीयकं कामनीयकम् । “होतादिभ्यश्च इति (५, १, १३५) छे अच्छावाकीयम् अच्छयाको होतृविशेषः अनुक्तसमुच्चयश्चकारः समुच्चयोश्च परिशिष्टे दर्शयिष्यन्ते ।

अव्ययीभावः । ७ ।

अव्ययीभावसमासनिष्पन्नः क्लीबलिङ्गः स्यात् । अधिस्ति स्त्रिया-मिति विग्रहे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तदन्तस्य क्लीबतया वृत्तः । उपनदि पक्षे अच्समासान्ते उपनदम् ।

द्वन्द्वैकत्वम् । ८ ।

समाहारद्वन्द्वनिष्पन्नः शब्दः क्लीबे स्यात् । पाणिपादम् धवस्त्रिदिरम् ।

अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च । ९ ।

संस्कृतभाषाभिन्ननियमके वेदे हेमन्तशिशिररूपो द्वन्द्वसमाहारः नैकवत् क्लीबलिङ्गो वा । किन्तु “परवर्जिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युक्तेः परवर्जिङ्गता द्विवचनान्ता च । तथा अहोरात्रशब्दो-द्वन्द्वनिष्पन्नः क्लीब एव “रात्राङ्गाहाः पुंसिती” पुल्लिङ्गा-पवादः । अभाषायामित्युक्तेः भाषायां हेमन्तशिशिरम् अहो-रात्रइत्येव ।

अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः । १० ।

इतः परं नञ्कर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषोऽधिक्रियते

अनल्पे ऋष्या । ११ ।

बहुसम्बन्धिनी या ऋष्या तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । नपुंसकत्वेन ऋषो वृत्तः । इत्यूणां ऋष्या इत्युच्चायम् । “इत्यु-च्चायानिषादिभ्यः, इति तु आनिषादिभ्य इत्याङ्प्रश्लेषेण समर्थनीयम् । शराणां ऋष्या शरश्चायम् ।

राजाऽमनुष्यपूर्वा सभा । १२ ।

राजपूर्यायपूर्वः सनुष्यभिन्नसदृशसदृशतत्पुरुषस्य ऋष्यान्त-स्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । ऋष्याणां सभा ऋषसभम् । इनसभम्

राजपूर्यायपूर्वस्यैवेष्टते न तु राजस्वरूपविशेषपूर्वस्य । तेन राजसभा चन्द्रगुप्तसभा । भाष्यकता चन्द्रगुप्तसभेतिप्रत्युदाहर-णात् चन्द्रगुप्तस्य भाष्यकारसमकालत्वं ततः प्राक्कालत्वं वा प्रतीयते । अमनुष्येति पर्युदासात् तत्सदृशरत्नः पिशाचा-दिपूर्वकस्यैव, तेन रत्नः मभं पिशाचसभम् । तत्पूर्वकस्य किम् ? असभा ऋगसभेत्यादि ।

सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियाञ्च । १३ ।

एतदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रियां चात् क्लीबे च स्यात् । यवसुरं यवसुरा ब्राह्मणसेन ब्रह्मणसेना । अवङ्गसम्बन्धार्थं ऋष्याशब्दपङ्क्तम् । कुञ्चच्छाया कुञ्चच्छायम् । गोशालं गोशाला । अग्निशं अग्निशा । तत्पुरुष इत्यधिकारात् वङ्गव्रीहौलिलिङ्गः । इदंसेनः इदंसेना इदंसेनमित्यादि । अनञ्कर्मधारय इत्युक्तेः असेना परमसेना इत्यादि स्त्रियामेव । “अशाला च (२, ४, ५४) पा० सू०) शालाभिन्नार्थकसमान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । स्त्रीसभम् स्त्रीसंघात इत्यर्थः । शालायां धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः । संज्ञायां कन्योशीनरेषु (२, ४, २०) पा० सू०) कन्यान्तस्त-पुरुषः क्लीबे स्यात् । सा चेत् कन्या उशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्यायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयस्तेषां कन्या । संज्ञायां किं वीर्यकन्या । उपज्ञोपक्रमान्तः तदाद्याविख्या-सायाम् (२, ४, २७ सू० पा०) उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषः नपुंसके स्यात् । तथोरूपज्ञायमानोपक्रमस्याण्वोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातमिष्यते । उपज्ञायते इत्युपज्ञा कर्मणि अङ् । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञम् । उपक्रम्यते इत्युपक्रमः नन्दस्य उपक्रमः नन्दोपक्रमं द्रोणः । भाष्यकारस्य तथोदाहरणात् नन्दादर्वाचीनत्वं भाष्यकत इति प्रतीयते ।

परवत् । १४ ।

उक्तभिन्नस्तत्पुरुषः परवर्जिङ्गः स्यात् । राजपुरुषः राजमहिषी राजधनम् ।

रात्राङ्गाहाः पुंसि । १५ ।

अतसमासान्तरात्राद्यन्तस्तत्पुरुषः पुंस्येव स्यात् परवर्जिङ्गता-पवादः । तदन्तद्वन्द्वोऽपि पुंसि स्यात् सूत्रपाठे “परवर्जिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युपक्रमेण एतदपवादस्य हेतु इदं पदस्य” अतुवत्तं नात् । पूर्वरात्रः अपररात्रः पूर्वाङ्गः अपराङ्गः द्रव्यः । इदं अहस्य रात्रिश्च अहोरात्रः ।

संख्यापूर्वा रात्रिः । १६ ।

संख्यापूर्वकपूर्वपदः रात्रान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । पुंस्त्वाप-वादः । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं गणरात्रम् ।

अपथपुण्याहे नपुंसके । १७ ।

अपथपुण्याहशब्दौ नपुंसके स्तः । अपथम् । तत्पुरुष इत्येव अन्यत्र अपथोदेशः । पुण्याहस्य तु पुंस्त्वे प्राप्तेऽयमारम्भः स तु तत्पुरुष एव वज्रग्रीवौ समासान्ताप्रसक्तेः वार्तिके “पुण्यसु-दिनाभ्यामङ्गः क्लीवता” इत्युक्तेः । सुदिनाहम् । अपथेति निर्दे-शात् कृतसमासान्ता एव स्तृत्वं प्रवर्त्तते नेह अपन्याः ।

द्विगुः स्त्रियाञ्च । १८ ।

द्विगुसमासनिष्पन्नः स्त्रियां चात् नपुंसके च स्यात् । व्यवस्थित-विभाषेयं व्यवस्था च स्तृत्वापाठेन वार्त्तिकपाठेन दर्शिता यथा स नपुंसकम् २, ४, १७ सू० पा०) स समाहारद्विगुर्नपुंसकलिङ्गः स्यात् । परवर्त्तिङ्गतापवादः । पञ्चमवम् । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः (वा०) । पञ्चमूली, त्रिलोको, “आबन्तो वा (वा०) आबन्तो द्विगुः स्त्रियां क्लीवे च स्यात् । पञ्चखण्डो पञ्च-खड्गम् । अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम्, (वा०) अन्नल द्विगोर्वा नलोपः । नलोपपक्षे स्त्रीत्वं पक्षे क्लीवत्वर्थः । पञ्चतली पञ्चतलम् । पाताद्यन्तश्च न, (वा०) न स्त्रीत्वमपि तु “स नपुंसकम्” इति क्लीवत्वमेव । अदन्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते तपवादाय वार्त्तिकम् । पञ्चपालं लिभुवनम् ।

इसुसन्तः । १९ ।

इसुप्रत्ययान्त उस्प्रत्ययान्तश्च शब्दः क्लीवे स्यात् । हविः धनुः ।

अर्चिः स्त्रियाञ्च । २० ।

इसन्तत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते वचनम् । इदमियं वा अर्चिः ।

कदिः स्त्रियामेव । २१ ।

इसन्तत्वेऽपि कदिशब्दः स्त्रियां स्यात् न तु क्लीवे । इयं कदिः एवमनुशासने स्थिते पठनं कदिर्दित्यमरव्याख्यातारः पठन-साहचर्यात् कदिषः क्लीवतां वदन्तः अपेक्ष्याः ।

मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजल-हलधनान्नाभिधानानि । २२ ।

एतद्वाचकानि क्लीवे स्युः । मुखम् आननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् अयः । वनं गहनम् विपिनम् । मांसमामिश्रं पलम् । रक्तं रुधिरं शोणितम् अक्षम् । कार्मुकं शरासनम् । विवरं छिद्रं विलम् । जलं सलिलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणं वसु । अक्षमश्नम् इत्यादि ।

सीरार्थोदनाः पुंसि । २३ ।

पूर्वस्तृत्वापवादः । एते शब्दाः पुंसि स्युः । सीरः । अर्थः

“रायोहलीति” स्तृत्वा निर्देशात् रैशब्दस्य धनवाचित्वेऽपि पुंस्त्व-मेव । क्लीवत्वे रैशब्दस्य तुल्ये रिण इति स्मृत् । श्रोतनः ।

वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । २४ ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीवे च स्युः । वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्यः अरण्यम् । गाण्डीवः गाण्डीवम् ।

अटवी स्त्रियाम् । २५ ।

वनवाचित्वेऽपि अटवीशब्दः स्त्रियां स्यात् । इयमटवी ।

लोपधः । २६ ।

तलादीनाम् अदन्तानामपवादतया परस्तृत्वे निर्देशेन अदन्ता-एवेह प्रकरणे गृह्यन्ते । एवं सर्वत्र । अदन्तो लोपधः क्लीवे स्यात् । कुलं कुलम् स्थलम् स्थानमात्रे व्यक्तत्वमभूमी न लो-प्तिधानसामर्थ्यात् स्त्रीत्वमेव । तेन स्थली व्यक्तत्वमा भूमिः ।

तूलीपलतालकुसुमतरुलकम्बलदंशमृष्टपन्नाः

पुंसि । २७ ।

पूर्वस्तृत्वापवादः । तूलः उपलः । तालः गानिक्यामानम् । कुलवाचकस्य जातित्वात् द्विलिङ्गता यत एव द्विलिङ्गव्यापि परत्वात् द्विलिङ्गता न विरुध्यते । तरुलः चारमध्यगमणिः । चञ्चलपर्यायस्य लिङ्गलिङ्गः क्रियोपाधित्वात् ।

शीलमूलमङ्गलमालकमलतलमूलकुण्डलपलस-मृणालबालगलपलालविङ्गलखिलमृष्टलाः पुंसि च । २८ ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीवे स्युः । लोपधत्वेन क्लीवरूपे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थं सूत्रम् । शीलं शीलः मूलः मूलमिथ्यादि ।

अतादिसंख्या । २९ ।

शतादिशब्दाः संख्यासंख्येययोः क्लीवे स्युः । यतं सङ्ख्यम् । शतादिः किम् ? एको द्वौ बहुयः । संख्या किम् ? यतः (यतश्चङ्गपर्यन्तः) ।

अतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३० ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीवे । अयं यतः इदं यतम् । अयुतः अयुतम् प्रयुतः प्रयुतम् । संख्यावाचकत्वेन क्लीवरूपे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थं सूत्रम् ।

सत्ताकोटी स्त्रियाम् । ३१ ।

एते स्त्रियां स्तः । सत्ता कोटिः । इकारान्तत्वात् पक्षे स्त्री-कोटी । सत्ताशब्दस्य क्लीवत्वमपि विप्रतिषेधेऽप्यर्थं कार्त्तमिति

परिभाषया तथात्वञ्च अत एव “वा लक्षा निधुतञ्च तत्” इत्यमरः ।

सहस्रः पुंसि च । ३२ ।

अयं पुंसि चात् क्लीवे स्यात् । क्लीवत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थः स्यात् । सहस्रः सहस्रम् ।

मन् द्व्यच्कोऽकर्त्तरि । ३३ ।

कर्त्तृभिर्नाथकमन्प्रत्ययान्तः द्व्यच्कश्चेत् क्लीवे स्यात् । कर्म वर्म शर्म, नर्म, । द्व्यच्कः किम् ? अणोर्भावः अणिमा एवं कविमा । नन्तत्वेन पुंस्त्वम् । अकर्त्तरि किम् ? ददातीति दामा ।

ब्रह्म पुंसि च । ३४ ।

ब्रह्मन्शब्दः पुंसि चात् क्लीवे च स्यात् । व्यग्रस्थितविभाषेयम् वेदे सत्ये तपसि परात्मनि च क्लीवम् चतुर्मुखे पुमानिति ब्रह्मा ।

नामरोमणी नपुंसके । ३५ ।

एते क्लीवे स्तः । मन्द्व्यच्क इत्यस्य प्रपञ्चः । नाम रोम ।

असन्तो द्व्यच्कः । ३६ ।

अकर्त्तरोत्यलुपत्ते । अकर्त्तृर्थकास्प्रत्ययान्तः द्व्यच्कश्चेत् क्लीवे स्यात् । यशः तपः मनः । अकर्त्तरोत्यलुपत्तेर्नेह । वेधाः । द्व्यच्कः किम् ? पुरोधाः चन्द्रमाः ।

अश्वराः स्त्रियाम् । ३७ ।

प्रायेणार्थं बहुवचनान्तः । इमाः अश्वरसः । प्रायेणेत्युक्तेः अश्वरा वै रूपिणी मेनेति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । इदं स्त्रीलिङ्गे निर्द्देशुस्त्वितम् असन्तत्वेन प्राप्तावपि द्व्यच्कत्वाभावेन प्राप्ताभावात् तदपवादत्वात् भवात् ।

त्वान्तः । ३८ ।

रोपधत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं स्यात् । त्वप्रत्ययान्तः क्लीवे स्यात् । पत्नम् इत्तम् दालं कलत्तम् गौत्तम् । गौत्ताशब्दस्य भूमिपर्यायतया स्त्रीत्वमेव गौत्तशब्दस्य तु गिरिपर्यायतया पुंस्त्वमेव । नेत्वशब्दस्य विशेषविधानात् पुं नपुंसकता ।

यात्रामात्राभस्तादंष्ट्रावरत्नाः स्त्रियामेव । ३९ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्तुः । त्वान्तत्वेन क्लीवताप्राप्तौ तदपवादार्थं स्यात् । दंष्ट्रतेजसा दन्तैः भृन् तस्य पिप्पेऽपि न ङीष् स्यात्वे दंष्ट्रेति निर्द्देशात् । यात्रा मात्रा भस्ता दंष्ट्रा वरत्ना ।

मृचामित्वात्पुत्रमन्त्रवृत्रमैत्राः पुंसि । ४० ।

त्वान्तत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं स्यात् । अयं ङत्वः ।

न मित्वम् अमितः मित्वशब्दस्य त्वान्ततया क्लीवत्वेन नञ्-तत्पुरुषे परवर्जिततया तस्मिन्निष्ठापत्तौ ग्रहणसामर्थ्यात् पुंस्त्वम् । “तस्य मित्वात्त्वमित्वास्ते” इति “स्याताममितौ मित्वे च” इति च साधः । मित्वशब्दस्य स्वर्याये रोपधत्वेन पूर्वविप्रतिषेधेन, देवविशेषवाचित्वेन च पुंस्त्वमेव । मित्वात् स्वर्याये सैवः वचनसामर्थ्यात् न प्रकृतिलिङ्गता ।

पत्रपातपवित्सुचच्छताः पुंसि च । ४१ ।

त्वान्तत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थम् वचनम् । पत्रं पत्रः । पातं पातः । पवितं पवितः । अतुत्तसमुच्चयचकारेण स्त्रीत्वमप्यस्य । “पवित्वासि वैष्णवी” इति वेदमन्त्रः ।

बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि । ४२ ।

एतेषां पर्यायशब्दाः क्लीवे स्युः । बलं सहः वीर्यं सामर्थ्यम् । कुसुमं पुष्पम् । शुम्भनः शब्दस्य विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् । रणं युद्धम् आयोधनम् । युत्समिधोर्विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् ।

पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । ४३ ।

पद्मादिशब्दाः क्लीवे पुंसि च स्युः । पद्मं पद्मः । “भाति पद्मः सरोवरे” इत्यादावालङ्कारिकैस्तु अग्रयुक्ततादोषोदाहरणतयाऽस्य पुंस्त्वमनुशासनसिद्धमित्यभ्युपगम्यम् । अत एव अर्द्धर्चादिस्त्रौ पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिग्रन्थोऽग्रयुक्ततादोषदृष्टेर्वेत्युच्येयः । कमलं कमलः इत्यादि ।

आहवसंग्रामौ पुंसि । ४४ ।

रणपर्यायतया क्लीवत्वे प्राप्ते तद्वाधनार्थं स्यात् । आहवः संग्रामः ।

आजिः स्त्रियामेव । ४५ ।

रणवाचित्वेन प्राप्तक्लीवतावाधनार्थं स्यात् । इयम् आजिः पक्षे ङीप् आजी ।

फलजातिः । ४६ ।

फलप्रधानवृक्षजातिवाची शब्दः क्लीवे स्यात् । आमलक्याः फलम् अयत् “फले लुक्” इति लुकि “लुक् तद्धितलुकि” इति “ङीपो लुकि क्लीवत्वम् । आमलकम् आम्रम् । तथा च विकारावयवप्रत्ययलुग्विवये एवास्य प्रवृत्तिः नान्यथा, तेन “जम्बा वा” इति जम्बूशब्दात् अथि “लुप् चेति” तस्य लुप्पक्षे स्त्रीत्वमेव लुक्पक्षे क्लीवता तदुभयाभावपक्षे प्रत्ययस्थितिः । तेन जम्बू जम्बु जाम्बवम् । अत एव “जम्बूः स्त्री जम्बू जाम्बवम्” इत्यमरः । “फले लुक्” इत्यत्र फलतीति व्युत्पत्त्या फलशब्दः प्रसवनात्म-

वचनः । अत एव “द्विहीनं प्रसवे सर्वं” हरीतक्यादयः स्त्रियाम्” इत्यमरः ।

वृक्षजातिः स्त्रियामेव । ४७ ।

क्वचिदित्यध्याहार्यम् । हरीतक्यादिप्रसववाचकशब्दः स्त्रिया मेव । हरीतक्याः फलम् “हरीतक्यादिभ्यश्च” इति फलार्थकप्रत्ययस्य लुपि स्त्रीत्वम् “हरीतक्यादिषु व्यक्तेः” इति वार्त्तिके हरीतक्यादीनां प्रकृतिलिङ्गत्वोक्तेः । स च गणः “हरीतकी कोशातकी नखरजनी, शष्पाण्डो, दाडो दोडो श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा, काळा ध्याक्षा, गभीका कण्टकारिका पिप्पली चिञ्चा शेफालिका” इति । वृक्षजातिरित्युक्तेः फल-प्राधान्याभावेऽपि पुष्पप्रधानजातिवाचिनः पुष्पपरत्वेऽपि स्त्रीत्वम् । मालती मल्लिका । लुप् चेति (४,३,१६६) स्त्रुत्वे “फलपाकशुषासपसंख्यानम्” इति वार्त्तिकोक्तेः व्रीहीणां फलानि-व्रीहयः सुहाः माषाः । “पुष्पमूलेषु वृक्षत्वम्” इति वार्त्तिकोक्तेः वृक्षत्वग्रहणात् क्वचित् लुप् क्वचिच्चेति द्योतितम् तेन मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका एवं मालती । विदार्या मूलं विदारी । वृक्षत्वग्रहणात् क्वचिन् पाटलानि पुष्पाणि, शालानि मूलानि । वाङ्मलात् पुष्पे मूले च वाच्ये क्वचित् लुक् । अशोकम् कवीरम् ।

वियज्जगत्सकत्कषत्पृषच्छकद्यकदुदश्वितः । ४८ ।

एते शब्दाः क्लीबे स्त्रुः । वियत् जगत् । सकत् ।

नवनीतावतानृतानृतनिमित्तवित्तपित्तव्रतरजत-
पलितानि । ४९ ।

[भिन्ने लि० ।

एते शब्दाः क्लीबे स्त्रुः । नवनीतम् अवतम् अमृतं (सुधा) मृत

आङ्गकुलिशपीठकुण्डाङ्गदधिसक्यक्ष्यस्यग्रास्यदा-
काशकण्वीजानि । ५० [अपेयं नपुंसकत्वोक्तेः, कण्वं (पापम्)

एते शब्दाः क्लीबे स्त्रुः । आङ्गं कुलिशम् । आकाशः परित्याज्यः

दैवं पुंसि च । ५१ ।

दैवशब्दः पुंसि चात् क्लीबे स्त्रात् । दैवः दैवम् ।

धान्याज्यशस्यरूप्यपण्यवर्षाधिष्णग्रहव्यकव्यकाव्य-
सत्यापत्यमूल्यशिवकुड्यमद्यहर्मात्रतूर्यसैन्यानि । ५२ ।
योपधत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दाः क्लीबे
स्त्रुः । धान्यम् आज्यं शस्यम् ।

वृन्दवर्हदुःखवडिशपिच्छविश्वकुटुम्बकवचकवर-
वृन्दारकाणि । ५३ ।

एते शब्दाः क्लीबे स्त्रुः । वृन्दं (मिथुनम्) वर्हम् इत्यादि ।

अक्षमिन्द्रिये । ५४ ।

इन्द्रियार्थे अक्षशब्दः क्लीबे स्त्रात् । अक्षम् । इन्द्रिये किम् ?
रथाङ्गे वृक्षभेदादौ सा भूत् ।

अथ नपुंसकावशिष्टमुच्यते तत्र भावे त्वुत्तमा इत्युपलक्षणं
कल्यादीनाम्, तेन भावार्थककल्यादन्ताः नपुंसके स्त्रुः । भवि-
तव्यम् भवनीयम् भव्यं भाव्यं कृत्यं वृक्षाभूयम् । भावे इत्युक्तेः
कर्मणि कर्तरि च लिङि प्राप्ताः । कर्मणि—येतज्यः ययनीयः
चेय इत्यादि । कर्तरि—गेयः भव्य इत्यादि । कल्यादयश्च
“अभिविधौ भावे इत्युक्” (२,२,४४, सू०) इतीति, तदन्तात्
अक्षितुषः इति (५,४,१५) स्त्रीणि मणिं मांसाणि
साङ्गुटिनम् । भावे स्त्रुत्—दुर्मव दुःशयम् । प्रातो युष्
(२,२,२८) सुम्नानम् दुग्मानम् ।

तस्य समूह (४,२,२७) इत्यधिकारे ये गामाः स्त्रियाम्ना
तद्विन्नतजितान्ता नपुंसके स्त्रुः । अयम्—काकं ताकम् । मिष्टा-
दिभ्योऽण् (४,२,२८) भैक्षम् गार्भिकम् । गोत्रादिभ्यो वुञ्
(४,२,२९) औपगयकम् औत्तकम् औद्रकम् औरकम् राजकम्
राजन्यकं राजपुत्रकम् सानुष्यकम् ध्याजकम् । कैदारकं यज्
च (४,२,४०) कैदार्यम् कैदारकम् । गार्भिकाया रजितं (वा०)
गार्भिकम्, ठष् कर्वाचनश्च (४,२,४१) कार्वाचकम् कैदारकम् ।
ब्राह्मणमाण्यवडवाद्यात् (४,२,४२) ब्राह्मण्यम् माण्यम् यज्यम्
पश्याणस् (वा०) पार्श्वम् । यनुदात्तादेरञ् (४,२,४४) कापीतम्
मायूरम् । खण्डिकादिभ्यश्च (४,२,४५) खण्डिकम् सैनम्
औलुकमित्यादि । चरणेभ्यो धर्मवत् (४,२,४६) आन्दोग्यं
काठकम्, अचित्तहस्तिधेनोवक् (४,२,४७) साङ्गकम् हासि-
कम् धैरुकम् । केशाश्वाभ्यां यज्जाविति (४,२,४८) कैश्यं
कैशिकम् आश्वीयं आश्वम् । “सामाये नपुंसकम् (वा०)
क्रियाव्ययानां भेदकानि नपुंसकानि प्राप्ताः स्त्रुः । मृदु पचति
कमनीयम् प्रातः । एतद्विज्ञाः कर्त्ताचिच्छब्दा नपुंसकतयाऽभेदे
परिगणिताः यथा उक्थं (सामाययभेदः) तोटकं (कन्दो-
भेदः) । चोचम् (तानफलम्, तदीयफलस्य शष्पाकार-
पदार्थो वा) । पिच्छं (भक्ष्यं भूतमण्डः) । तिरीटम् (वेसनम्) ।
राजसूयं राजपेयं यज्ञविशेषत्वेऽपि अनेन बाधाय पुंस्त्वम् । गद्यं
पद्यं (कविकृतौ) । भाषिक्यं भाष्यं सिन्दूरं कीरं चीवरं, कोका-
यतं हरितालम् विद्वं (वंशपातभेदः स्थायी वा) ।

इति नपुंसकलिङ्गाशुभासनम् ।

स्त्रीपुंसयोः । १ ।

इत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणाः स्त्रीपुंसलिङ्गाः स्त्रुः । इत्यधिकारः ।

गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवास्तिशास्त्रलिचुटिमसि-
मरीचयः । २ ।

एते पुंसि स्त्रियां च स्युः । तत्र गोशब्दस्य पशुविशेषवाचित्वे
स्त्रीपुंसलिङ्गता स्वर्गवाणकिरणनेत्रवाचित्वे पुंसि, भूमिदिग्वाग्-
वाचित्वे स्त्रियामिति व्यवस्था । इयं गौः अयं गौः,
इयमयं वा मणिः स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् मणी एवं सर्वत्र ।

मन्युशीधुकर्कन्धुसिन्धुकण्डुरेणवः । ३ ।

एते स्त्रियां पुंसि च स्युः । इयमयं वा मन्युः शीधुः । कर्कन्धुः
अप्राणिजातित्वात् स्त्रीत्वपक्षे जङ् कर्कन्धूः ।

गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकञ्च । ४ ।

गुणवचना उकारान्ताः शब्दाः नपुंसके चात् स्त्रीपुंसयोः स्युः ।
तेन त्रिलिङ्गाः । पटुः पट्वी पटु । ऋदुः ऋद्वी ऋदु । उद-
न्तत्वविशेषणात् तद्धितानां गुणवचनानां गुणपरत्वे पुंस्त्वम्
गुणपरत्वे त्रिलिङ्गता । शुभ्रः शुक्रः शुचिः वर्ष्म, तद्वति
शुक्लं वस्त्रं शुक्लः पटुः शुक्लाः शायी । एतत् सूत्रं परित्यक्तुं
शक्यते गुणवचनञ्चेति त्रिलिङ्गस्य सूत्रेण परेषां बाधात् । तेन
शुक्लं शुचि वा वस्त्रमित्युकारान्तत्वाभावेऽपि तेनैव त्रिलिङ्गता ।

अपत्यार्थतद्धिताः । ५ ।

अपत्यार्थे विहिता ये तद्धितास्तदन्ताः स्त्रीपुंसयोः स्युः । औप-
गवः औपगवी । दाक्षिः दाक्षी, गार्ग्यः गार्गी, वैदः वैदी ।
अमरेण तु

“स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरणाः ।

जातिभेदाः पुमाश्च स्त्रीयोगे सहस्रसंज्ञकः ॥”

इत्युक्तम् । तथा च द्विपदाः, चतुष्पदाः, षट्पदाः, उरग-
वाचिनः जातिविशेषवाचिनः पुमाश्च स्त्रीयोगे एव ते च
स्त्रीलिङ्गस्तेन पुं परत्वे पुंस्त्वम्, स्त्रीपरत्वे स्त्रीत्वमिति द्विलिङ्गता ।
तत्र द्विपदाः—मानुषः मानुषी, विप्रः विप्रा, ऋद्रः ऋद्रा, वक्रः
वक्रा, हंसः हंसी इत्यादि । चतुष्पदाः—ऋगः ऋगी, सिंहः
सिंही, हयमः हयमी, इत्यादि । षट्पदाः—भ्रमरः भ्रमरी, मधु-
करः मधुकरी, उरगः उरगी, सर्पः सर्पा, अबाधिता इत्येव
तेन सतामलिक्काशिवानां नित्यस्त्रीत्वमेव । जातिभेदवाचिनः—
मत्स्यः मत्स्यी, शकुलः शकुली । पुमाश्च—कुम्भकारः
स्त्रीयोगे कुम्भकारी (कुम्भकारस्य भात्या) ।

अमरे केचित् शब्दा अपि द्विलिङ्गतया पठिताः । सञ्ज्ञकः
शङ्खिका, छनिः छनी, वराटकः वराटिका, स्वातिः स्वाती, वर्ष्मकः

वर्ष्मिका, भाटलिः भाटली, मनुः मनावी-मनावी, मूषः
मूषा, सृपादिः सृपाटी, शठिः शठीः, कटिः कटी, कुटिः कुटी ।

इति स्त्रीपुंसलिङ्गानुशासनम् ।

पुंनपुंसकयोः । १ ।

अधिकारोऽयम् । इत जङ्ग वक्ष्यमाणाः पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः ।

इतभृतमुस्तस्त्रैलितैरावतपुस्तवुस्तलोहिताः । २ ।

एते शब्दाः पुंनपुंसयोः स्युः । इदं इतम्, अयं इत इत्यादि ।
भूतशब्दस्य अतीते भवनकर्त्तरि च त्रिलिङ्गता । पिशाचे
जन्तुमात्रे च पुंसि । इष्टिव्यादिषु पञ्चसु लोवता, युक्ते यथार्थं
नपुंसकतेति व्यवस्था । अमरेण तु “युक्ते च्छादावते भूतं प्राण्य-
तीते समे त्रिषु” इत्युक्तम् । तथा च भूतशब्दस्य त्रिलिङ्गता-
विषयभिन्ने एवास्ति, सूत्रस्य विषयः । लोहितं लोहितः (रुधिरम्)

शृङ्गार्द्धनिदाघोद्यमशब्ददृढाः । ३ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । अयं शृङ्गः इदं शृङ्गम् । “अर्द्ध-
नपुंसकम्” (२, १, २,) सूत्रात् समांशवाचिनो नपुंसकता खण्ड-
वाचिनस्तु पुंस्त्वमिति व्यवस्था । दृढशब्दस्य गुणवचनत्वे त्रिलिङ्गता
विश्वव्याचित्वे एतत्सूत्रविषयता ।

व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पेर्माईर्चपुच्छाः । ४ ।

एते पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः । व्रजः व्रजम् । अर्द्धर्चाः पुंसि
चेति (२, ४, ११) सूत्रे अर्द्धर्चादीनां प्राप्तत्वेऽपि पुनरर्द्धर्चपुच्छं
तद्वत्पठितानां केषाञ्चित् वैदिकविषयत्वसूचनाय अत एव इह
इतादीनां केषाञ्चित् पाठो लौकिकप्रयोगेऽपि पुंनपुंसकतार्थः ।

अर्द्धर्च गोमय कषाय कार्पास्य कुतप कुणप कपाट शङ्ख
गूध यूध ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूध अन्धकार
दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक
शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिंस रजत सत्तु
प्रधान सार पाल इत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खलीन
पालीय (पालीर) षष्टिक वारवाण प्रोध कपित्थ शुष्क शाल
शील शुल्क शीधु कवच रेणु ऋण करट शीकर सुसल सुवर्ण
वर्ष पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल मिधन
निर्यास जृम्भ हस पुस्त वुस्त स्त्रेडित शृङ्ग निगड खल मधु
मूल मूलक स्थूल शराव नाल वप्र विमान सुख प्रन्वीव शूल वज्र
कटक कण्टक कपट शिखर कल्क नाट मस्तक वलय कुण्डल

दृष्टं पङ्क्तुं कुण्डलं किरीटं कुण्डलं अर्जुनं अङ्गुलिं तिमिरं आश्रमं
भूषणं दृष्ट्वा सुकुलं वसन्तं तडागं पिठकं विटङ्कं विडङ्कं पिण्डाकं
साधुं कोश(य) फलकं दिनं दैवतं पिनाकं समरं स्थाणुं अनोकं
उपवासं शाकं कर्पासं विशालं चणालं खण्डं दरं विटपं रणं बलं
मकं मृणालं हस्तं आर्द्रं हलं सूत्रं तारुण्यं गाण्डीव मण्डपं
पटङ्कं सौधं योधं पाशं शरीरं फलं कलं पुरं राष्ट्रं विम्बं अम्बरं
कुट्टिमं कुक्कुटं कुण्डपं कण्डुं खण्डलं तोमरं तोरणं मञ्जुकं पञ्चकं
पुङ्खं मध्यं बालं कालं वल्मीकं वर्षं वस्त्रं वसुं देहं उद्यानं अद्योगं
स्नेहं स्नेनं स्तनं स्वरं संगमं निष्कं जेमं शूकं क्षत्रं पवित्रं यौवनं
कलहं पालकं मूषिकं मण्डलं वल्कलं कुङ्कुं विहारं लोहितं
विषाणं भवनं अरण्यं पुलिनं दण्डं आसनं ऐरावतं शर्पं तीर्थं
लोमशं तमालं लोहं दण्डकं शपथं प्रतिसरं दारुं धनुष्मानं
वज्रं कूर्चं तण्डकं मठं सहस्रं ओदनं प्रवालं शकटं अपराह्णं
नीडं शकलं तण्डुलं । अर्द्धार्द्धादः ।

अत एव “अर्द्धार्द्धादौ वृतादीनां पुंस्त्वार्थं वैदिकं ध्रुवम्
तथोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्यस्तु शेषवत्” इत्यमरेणोक्तमतो
यथोक्तविषयत्वमवगम्यते तत्र वृतादीनामिहोक्तस्तेषां लौकिक-
प्रयोगविषयत्वमपीति अमरोक्तं चिन्त्यमूलमिति भेदः ।

कवन्धौषधायुधान्ताः । ५ ।

कवन्धः कवन्धम् औषधः औषधम् आयुधः आयुधम् अन्तः अन्तम्
दण्डं मण्डलं दण्डं शवसैन्धवपार्श्वकाशाङ्कुराकाशकुश-
कुलिशाः । ६ ।

एते पुंनपुंसयोः स्तुः । दण्डः दण्डम् “कुशो रामसुते दर्भे
योक्ते द्वीपे कुशस्थले” इत्युक्तायेषु पुमान् शलाकावाची तु स्त्रियां
जानपदादित्वात् (४, १, ४२) अयोविकारे ङीष् विधानात्
कुशो । अयोविकारमिह तु टाप् कुशा । अत एव
“अतः ककमीत्यादि (१, ३, ४८) स्त्रुत्वे कुशाकर्षीति, शारीरकस्त्रुत्वे
च “हानौ तृपावनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दः” इति स्त्रीत्वप्रयोगः ।

गृहमेहेदेहपट्टपट्टहाष्टापदार्बुदककुदाश्च । ७ ।

एते उक्तलिङ्गाः स्तुः । मेहं मेहः । मेहः मेहम् इत्यादि ।

इति पुंनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

स्त्रुत्वज्ञता स्त्रीनपुंसकलिङ्गं विशिष्य नोक्तम् असरसिङ्गेन तु
स्त्रुत्वस्वरसात् तद्विशिष्टतयाऽभिहितं तदिहामिधीयते ।

“स्त्रीनपुंसकयोर्भावाक्रिययोः षञ् कचिच्च वुञ्” इति

भावकस्योर्वहितव्यजनास्य स्त्रीनपुंसकलिङ्गानां तच्च पञ्च
सुक्तमपि असरप्राप्ततया ज्ञानमौक्त्यर्थमिति पञ्चकान्ते ।
गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्षाणि चेति वकारात् भावे
विहितः षञ् वुञ् च कचिच्च स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् ।
उचितस्य भावः कर्म वा औचित्यं औचित्ये एव चातुर्यं चातुरा
माधुर्यं माधुरी । कचिदित्युक्तेः अर्चतो भाः प्रार्थनीत्येव तत्र-
अर्चतो वुञ् चेति वुञ् । वुञ्, आरुपुरुषिका पौरिका श्रेयो-
पाध्यायिका, गार्गिकया स्नायते इति । कतिचित्, रामणां गार्ग-
कामनीयकमित्यादौ “योपधादुपधात्तमात्” (५, १, १२२) इति
वुञ्जन्त्यस्त्वित्यस्य । भावकस्योर्वहितव्यजनास्य स्त्रीनपुंसकयोः
चातुर्यस्य त्वलौक्यम् ।

“षञ्जन्तप्राक्पदाः सेनाद्यायागानांशुरानिशा” इति ।

षञ्जन्तप्राक्पदाः सेनाद्यान्ताः स्त्रीनपुंसकलिङ्गाः स्तुः ।
मनुष्यसेना मनुष्यसेनम्, दृष्टाकाया दृष्टाकायम्, माशुरा
यवसुरं, गोशाला गोशालम्, शनिशा शनिशम् ।

“आवन्नन्तोत्तरपदो द्विगुणापुंसि नञ् लुक्” इति न ।

आवन्नं अनन्तञ् उत्तरपदं यस्य तादृशो द्विगुः स्त्रीनपुंसकयोः
तत्र च अनन्तस्य नञ् लुक् च । त्रिगुहं त्रिगुहो । त्रिगुह
त्रिगुहो । एतच्च पूर्व्यं प्रायेणोक्तम् प्रपञ्चार्थमिति न्यायम् ।

स्त्रीनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

अविशिष्टलिङ्गम् । १ ।

नास्ति विशिष्टं लिङ्गं तत्कार्यं च यस्य । इति अर्द्धवक्ष्य-
माणाः शब्दा विशिष्टलिङ्गकार्यं न्यून्याः विशिष्टलिङ्गान्य-
तेन लिङ्गिनाः स्तुः ।

अव्ययउतियुग्मदस्मदः । २ ।

चादयोऽव्ययशब्दाः उतिप्रत्ययान्ता, युग्मदस्मदौ च विशिष्ट-
लिङ्गकार्यं न्यून्याः स्तुः । उच्चैः तदः क्षता, मन्दिरं वा । कति
पुरुषाः स्त्रियः बलानि वा । त्वं पुमान् त्वं स्त्री त्वं पशुम् ।
अहं पुमान् स्त्री, कुलं वा ।

पणान्ता संख्या । ३ ।

पणान्तान्संख्यावाचकाः शब्दाः अविशिष्टलिङ्गकार्याः स्तुः ।
पञ्च षट् पुरुषाः स्त्रियः कुलानि वा । पणान्तेति विशेषणान्
शिष्टाः संख्याः लिङ्गिनाः विशिष्टलिङ्गकार्यं वन्तः । एकः
पुमान् एका स्त्री एकं कुलं द्वौ द्वौ । तयः तिस्रः त्रीणि वा ।

शुण्वचनञ्च । ४ ।

शुण्वचकाः शब्दाः शुण्वपरत्वे लिङ्गिङ्गाः स्युः । शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् । शुण्वपरत्वे तु यथाप्राप्तं शुक्ल इत्याद्येव अत एव “शुण्व शुक्लादयः पुंसि शुण्वलिङ्गास्तु तद्वति” इत्यमरः ।

कृत्याञ्च । ५ ।

कृत्या इति बहुवचनं कृतसामान्योपलक्षणं तच्चासति बाधके कर्ताद्यर्थे लिङ्गिङ्गाः स्युः । तथा च भावे विहिततत्तच्चादेः स्वीत्वस्य, वजादेश उस्त्वस्य विशिष्टोक्तेस्तेनास्य बाधः । तत्र कर्तरि-भ्यः गेयः पाठकः गायक इत्यादयः लिङ्गिङ्गाः । कर्मणि-स्तोतव्यः स्तवनीयः स्तुत्य इत्यादयः । अत एव “कृतः कर्तर्य-संज्ञायां कृत्याः कर्मणि कर्तरि” इत्यमरोक्तिः । तत्र कृत-इत्यत्र उत्तरवाक्यस्य कर्मणीति पदमाकष्यते । तथा च कर्तरि कर्मणि च कृतः तत्तदर्थे कृत्याञ्च लिङ्गिङ्गाः स्युः ।

करणाधिकरणयोस्तुट् । ६ ।

करणे अधिकरणे च विहितल्युङन्तास्त्रिङ्गाः स्युः । ल्युङन्त-त्वेनक्रीवत्वे प्राप्ते लिङ्गिङ्गतायै स्त्रत्वम् । तत्र करणे—देव-यजनः, प्रमाणी, साधनम् प्रमाणम् । अधिकरणे पशुसंज्ञपनो यज्ञः इष्टौ स्त्री डीप् । सत्वे नपुंसकम् ।

सर्वादीनि सर्वनामानि ।

सर्वविशेषादीनि सर्वनामसंज्ञकानि लिङ्गिङ्गानि स्युः । सर्वः सर्वा सर्वम्, विश्वः विश्वा विश्वम् । शुभ्रदक्षदोस्तु सर्व-नामत्वेऽपि विशेषाभिधानात् न लिङ्गविशेषकार्यमिति भेदः ।

अमरवार्तिकाद्यनुसारेण अत्रेदमधिकमुच्यते ।

“परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ।

अर्थान्ताः प्रादयलप्राप्तापन्नपूर्णाः परोपगाः ।

तद्वितार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ।

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नासुमेयं तदुदाहृतम् ।

शुण्वद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥

तत्र परवलिङ्गं “द्वन्द्वतत्पुरुषयोः” (२, ४, २६ सू०) इति द्वन्द्वतत्पुरुषयोः उत्तरपदलिङ्गसमानलिङ्गत्वविधानेऽपि “स नपु-ंसकम्” (२, ४, २७ सू०) इति समाहारद्विगुद्वन्द्वयोर्नपुंसकत्वस्य विधानात् स्वप्रधान इत्युक्तम्, समाहारे तु तयोः संघातस्यैव प्राधान्यात् न स्वघटकपदार्थप्राधान्यमिति न तत्र परवलिङ्गता । “अर्थेन लङ्ग मित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च” (२, १, ३६ वा०) इति द्विजाय अयमियमिदं वेति विभक्ते द्विजार्थः विशेष्यलिङ्गः ।

कुगतिप्रादयः (२, २, १८) प्रादिभिर्नित्यसमासनिष्पन्न-

शब्दाः विशिष्टलिङ्गाः । तत्त्ववार्तिकानि “प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया” (वा०) प्रगत आचार्य्य प्राचार्य्यः प्रकटा पितामही प्रपितामही प्रकष्टं बलम् प्रबलम् सुबलमित्यादि । “अत्रादयः ज्ञानाद्यर्थे द्वितीयया” (वा०) अतिक्रान्तः अतिक्रान्ता अतिक्रान्तं वा राजानम् अतिराजः अतिराजी अतिराजम् । परवलिङ्गताप-वादः । एवमन्यत्रापि “अवादयः कृताद्यर्थे तृतीयया” (वा०) अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः अवकोकिला अवकोकिलम् । “पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या” (वा०) परिरग्लानोऽध्ययनाय पर्य-ध्ययनस्त्रिलिङ्गः । “निरादयः ज्ञानाद्यर्थे पञ्चमयाः” (वा०) निष्क्रान्तो गृह्यात् इति विग्रहे निर्गृहः निर्गृहा निर्गृहम् । इति वार्तिकोक्तार्थविशेषे प्रादिसमासनिष्पन्ना अपि परगामिन-स्त्रिलिङ्गाः । अलंपूर्वोऽपि लिङ्गिङ्गः । अलं कर्मणे, अलं-कर्मा लिङ्गिङ्गः । “प्राप्तापन्ने च जीविकया” (२, २, ४) इति विहितः प्राप्तापन्नपूर्वजीविकान्तस्तत्पुरुषस्त्रिलिङ्गः । प्राप्ता-जीविकः प्राप्ताजीविका प्राप्ताजीविकम् एवम् आपन्नजीविकः । तद्वितार्थे द्विगुः पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यादिस्त्रिलिङ्गः । संख्यासर्वनाम्नां लिङ्गिङ्गत्वं स्त्रत्वज्ञतैव पूर्वं दर्शितम् । तदन्ता-नाममरेऽधिकोक्तिः परित्यक्तुं शक्यते तत्पुरुषे द्वन्द्वे च पर-वलिङ्गतायैव लिङ्गिङ्गताप्राप्तेः बहुव्रीहेस्त्रिलिङ्गत्वस्य अप्ये वक्ष्यमाणत्वाच्च । “अनेकमन्यपदार्थे” २, २, २४ सू०) बहु-व्रीहेरन्यपदार्थबोधकतया तद्विङ्गत्वौचित्यात् “दिङ्नामान्य-न्तरावे” (२, २, २६ सू०) इति दिङ्नामवाचित्वात् स्त्रीत्व-मेव न तु लिङ्गत्वम् । उत्तरपूर्वा । शुण्वद्रव्यादियोगोपाधिः शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं येषां तादृशाः शब्दास्त्रिलिङ्गाः तच्च शुण्व-वचनानां, “शुण्ववचनञ्चेति” क्रियावचनानां च “कृत्याञ्च” इत्यनेन स्त्रत्वज्ञतैवोक्तम् द्रव्यसंबन्धोपाधिकास्त्रिलिङ्गाः इत्येवाधिकम् दण्डोऽस्यासीति इनिः दण्डो दण्डिणी दण्डि, धनवान् धनवती धनवत् इत्यादि ।

अथाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ।

इत्यमरोक्तिः “तेन रक्तं रागाद्” (४, २, १) इति रक्ताद्यर्थे रञ्जनद्रव्यवाचिन उत्तरे विहिताथाद्यन्ताः लिङ्गिङ्गाः स्युः । कषायेण रक्तमित्यणि कषायः पटः कषायी शाटी कषायं वस्त्रम् । आदिपदात् तदधिकारे “लाक्षारोचनादृक्” (४, २, २) इति ठगादयो गृह्यन्ते । लाक्षिकः रौचनिक-स्त्रिलिङ्गः । रक्तादीत्यादिपदात् क्रियाविशेषकर्मणि तत्कर्तरि वा त्रै अथादयो विहिता त्रै च सम्बन्धार्थे विहितास्ते सर्वेऽपि गृह्यन्ते । “नञ्त्वत्वेण युक्तः कालः” (४, २, ३) इत्यत्र पुष्येण शुक्रं पौषं लिङ्गिङ्गम् । “इष्टं साम” (४, २, ७) अण् वसिष्ठेन इष्टं

साम्, वासिष्ठं साम वासिष्ठी ऋक् वासिष्ठो मन्त्रः “कलेर्द्वे”
(४,२,८) कलिना दृष्टं कालेयम् । “वामदेवात् षाड्छो” (४,२,९)
वामदेव्यम् । “परिष्ठतो रथः” (४,२,१०) वस्त्रेण परिष्ठतो वास्तः ।
“तदधीते तद्दे” (४,२,५६) व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः,
इत्येवमध्ययनवेदनरूपक्रियादिकर्तारि विहितास्तिलिङ्गा एव “सास्य
देवता” (४,२,२४) इत्यादिना विहिताणादयः पाशुपतम् वाय-
व्यम् ऐन्द्रम् । “तदस्य पण्यम्” (४,४,५१) अपूर्णं पण्यमस्य
आपूर्णादयो पाङ्गाः ।

इति अविशिष्टलिङ्गाविलिङ्गानुशासनम् ।

इति पाणिनीयं लिङ्गावशासनं समाप्तम् ।

अकारादिक्रमेण पाणिन्यागमसिद्धप्रत्ययागमानां
प्रयोगे परिनिष्ठितरूपाणि दृष्टव्यप्रयोजन-
सहितानि सोदाहरणानि प्रदर्शन्ते ।

अ

अ अ भावार्थे कृतप्रत्ययः । जिगमिषा चिकीर्षा ।
अकङ् अक् आगमः अन्तादेशः । सौधातकिः वैयासकिः ।
अकच् अक् आगमः अन्तोदात्तता । सर्वकः उच्चकैः ।
अकार अ अपत्यवच्छुत्वे तद्धितः । उडुबोमाः । भावे कृत् ।
जागरा ।
अङ् अ भावे कृतप्रत्ययः । गुणाभावादि । भिदा बिदा ।
अच् अक्ष्यर्थे तद्धितः, अन्तोदात्तः । अर्थसः, कर्तरि कृत्
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायान्तोदात्तः । पञ्चः देवः ।
अज् अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टङिः आद्युदात्तता । वैदः
स्त्रियां ङीप् वैदी । औत्सः ।
अट् अ आगमः आद्यावयवः । अभवत् अभूत् अभविष्यत् ।
अठच् अठ षटाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । कर्मठः ।
अण् अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टङिः । शैवः स्त्रियां ङीप्
शवी । कर्तरि कृत् षट्पादि । कुम्भकारः स्त्रियां टाप् ।
अत् अ विभक्त्यर्थे तद्धितः स्त्रितः अव्ययः । क । [उत्तरतः ।
अतसुच् अतस् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । दक्षिणतः ।
अति अत् परिभाषार्थे वर्गे तद्धितः । प्रश्नत् दशत् वर्गः ।

अहन् अत् कर्तरि कृत् आद्युदात्तता तुम् । जरन् स्त्रियां ङीप् ।
अथुच् अथु भावे कृत् समुदायान्तोदात्तता । मेपथुः पथु ।
अदुक् अद् आगमः अन्तावयवः । एकाद्विंशतिः एकात्र
विंशतिः ।

अद् अद् आगमः टिलोपः । कतरत् कतमत् ।
अधै(न्) अध्यै तृमर्थे कृत् । पृष्णध्यै । निष्ये आद्युदात्तता ।
[भोत्या रक्तं भोजम् ।
अन् अ भागाद्यर्थे तद्धितः, आद्युदात्तता । द्वितीयो भागः ।
अनङ् अन् समासान्तः, अन्तादेशः । पुष्पधन्या ।
अनि अनि भावे कृत् स्त्रियाम् । अजीतिनः ।
अनिच् अन् समासान्तः, अन्तोदात्तः । सुभष्मा विभष्मा ।
अनीयर् अनोय भावकर्मणोः कृत् उपोसभोदात्तः । मनीयम् ।
अप् अ समासान्तः अन्तोदात्तः । कल्याणपञ्चमाः, अन्ननीमः ।
भावे कृत् । करः गरः भवः प्रसरः ।

अम् अम् वेदे एयागमः । नितरं ङोक्ते तु नितराम् ।
अयङ् अय आगमः, अन्तादेशः । गयते गयथा ।
अयच् अय अवयवे तद्धितः, अन्तोदात्तः । उभयम् इयम् ।
असि अस् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । पुरः अधः अतः ।
असिच् अस् समासान्तः अन्तोदात्तः । अप्रजाः सुप्रजाः ।
असुक् अस् आगमः अन्तावयवः । दध्यस्यति ।
असुक् अस् आगमः अन्तादेशः । पुमांश्चौ पमांसः ।
असे(न्) असे तृमर्थे कृत् निष्ये आद्युदात्तः । शरदो जीवसे ।
अस्ताति अस्तात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । अधस्तात् ।

आ

आकिनिच् आकिन् असङ्गाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः ।
एकाकी । [उत्तरा ।
आच् आ प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्य० । दक्षिणा ।
आट् आ आगमः आद्यावयवः । आतीत् ।
आटच् आट मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । वाचाटः ।
आति आत् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणान् उत्तरान् ।
आनङ् आन् आगमः अन्तादेशः । पिता स्वसा उग्रनाः ।
आनुक् आन् आगमः अन्तावयवः । इन्द्राणी वरुणाणी ।
आपुक् आप् आगमः अन्तावयवः । सत्यापयति अर्थापयति ।
आम् आम् आगमः । एधाञ्कार एधामास ।
आमिनिच् आमिन् मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । कामी ।
आसु आम् आगमः अव्य० । नितराम् सुतराम् पश्चित्तमाम् ।
आय आय स्वार्थे धात्वन्प्रत्ययः । गोपायति धूपाकति ।
आय्य आय्य शौचार्थे कृत् उष्णादि इत्येके । अह्वयायः ।

आरकन् आरक मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । शृङ्गारकः ।
 आरक् आर अपत्यार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः अन्तोदात्तता ।
 गौधारः । जाडारः ।
 आरि आरि वर्षे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परारि ।
 आरु आरु शीलार्थे कर्तरि क्तु । शरारुः वन्दारुः ।
 आलच् आल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । वाचमलः ।
 आलुच् आलु शीलार्थे कर्तरि क्तु समुदायान्तोदात्तता ।
 हृदयालुः । मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । हृदयालुः ।
 आहि आहि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणाहि ।

इ

इक् इ धातुनिर्देशे क्तु गुणवृद्धभावः । पविः भिदिः ।
 इकट् इक चौरे तद्धितः । ऐकागारिकः स्त्रियां ङीप् ।
 इच् इ समासान्तः अन्तोदात्तः अव्य० । दण्डादण्ड ।
 इञ् इ प्रत्याख्यानार्थे क्तु वृद्धादि आद्युदात्तः । कांकरि-
 मकार्षीः । अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः । कार्ष्णिः ।
 इट् इ आगमः आद्यावयवः । भविता रोदिति । [स्त्वकितः
 इतच् इत अस्य जातेऽर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । तारकितः ।
 इलु इलु शीलार्थे कर्तरि क्तु । स्तनयिलुः गदयिलुः ।
 इथक् इथ ङटि आगमः अन्तावयवः । यावतिथः तावतिथः ।
 इन इन नासिकान्त्यर्थे समासान्तः । चिकिनम् ।
 इन् इ कर्तरि क्तु आद्युदात्तः । स्तम्बकरिः नाथहरिः ।
 इनङ् इन ङकि आगमः अन्तादेशः । कल्याणिनेयः ।
 इनच् इन मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । फलिनः ।
 इनि इन् शीलार्थे कर्तरि क्तु । प्रजवी । मत्वर्थे तद्धितः ।
 धनी ज्ञानी । [आदिष्टद्धिः । साराविणम् ।
 इनुण् इन् अभिव्याप्तौ भावे क्तु वृद्धादिः । ततः स्त्रार्थे अण्
 इम इम तच्जाते तद्धितः । पाकिमः त्यागिमः । [लविमा ।
 इमनिच् इमन् भावे कर्माणि च तद्धितः अन्तोदात्तः । ऋदिमा ।
 इयङ् इय अन्तादेशः । श्रियः धियः शिन्धियतुः ।
 इल इल चतुर्थ्यां तद्धितः । काशिलः शुहिलः यहिलः ।
 इलच् इल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । फेनिलः पिच्छिलः ।
 स्त्रार्थे तद्धितः पूर्वपदलोपश्च । दत्तिलः ।
 इष्टन् इष्ट स्त्रार्थप्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । लघिष्टः करिष्टः ।
 इष्णुच् इष्णु शीलार्थे कर्तरि क्तु समुदायान्तोदात्तः । निरा-
 करिष्णुः अलङ्कारिष्णुः ।

ई

ईकक् ईक प्रहरणाद्यर्थे इवार्थे च तद्धितः आदिष्टद्धिः
 अन्तोदात्तः । शालीकः । कौहितीकः स्काटिकीकः ।

ईकञ् ईक स्त्रार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः । आद्युदात्तः ।
 द्वैतीयिकः तार्तीयिकः ।
 ईकन् ईक परिभाषार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । खारीकम् ।
 अर्द्धखारीकम् ।
 ईट् ई आगमः आद्यावयवः । अचेतीत् अवीति स्तवीति ।
 ईमसच् ईमस मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । मलीमसः ।
 ईयङ् ईय धात्वंशप्रत्ययः गुणवृद्धभावः । ऋतीयते ।
 ईयसुन् ईयस् स्त्रार्थप्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । प्रेयान्
 स्त्रियां ङीप् ।

ईरच् ईर मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । आण्डीरः ।
 ईरन् ईर मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । काण्डीरः ।

उ

उ उ कर्तरि क्तु । जिगमिषुः आशंसुः भिक्षुः विन्दुः इच्छुः ।
 उकञ् उक कर्तरि क्तु वृद्धादिः । पातकः स्यायुकः ।
 उण् उ संप्रदानापादानभिच्चे कर्त्तादौ क्तु वृद्धादिः । कारुः ।
 उति उत् वर्षे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । पशुत् ।
 उम् उ आगमः अन्त्यादचः परः । अवोचत् ।
 उरच् उर मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । दन्तुरः ।
 उवङ् उव अन्तादेशः । भुवः । लुलुवतुः ।
 उसि उस् करणादौ क्तु । चक्षुः यजुः ।

ऊ

ऊक ऊक शीलार्थे कर्तरि क्तु । जागरूकः दंदमूकः ।
 ऊङ् ऊ स्त्रीप्रत्ययः ङित् चिज्ञार्थः । ऊरुः कर्कशम् ।
 ऊठ् ऊ आदेशः । अव-ऊः ऊवर-ऊः दिव-यूतम् ।
 ऊलच् ऊल समूहाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । वातूलः बलूलः ।

ए

एण् एण् भवाद्यर्थे तद्धितः । प्राष्टेण्यः ।
 एत्य एत्य भवाद्यर्थे तद्धितः । दूरेत्यः ।
 एद्यवि एद्यवि अहनीत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परेद्यवि ।
 एद्युसुच् एद्युस् अहनीत्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्ययः ।
 परेद्युः अन्येद्युः उभयेद्युः । [द्वेधा त्वेधा ।
 एधाच् एधा प्रकारार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्ययः ।
 एनप् एन प्रथमासप्तम्यर्थे तद्धितः अव्ययः अहुदात्तः ।
 दक्षिणेन उत्तरेण ।
 एलु एलु असह्यार्थे तद्धितः । हिमेलुः ।

ऐ

ऐ ऐ ङीप् स्त्रियास् आदेशः । पूतक्रतायी अम्नायी ।
 ऐरक् ऐर अपत्यार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः अन्तोदात्तः । चाटकैरः

औ

औ औ-स्त्रियां ङीप् आदेशः । मनावी ।

क

क अ कर्तरि क्त् गुणाभावादि । किरः कः प्रत्ययः । घञर्थे भावे क्त् । उपपन्नः निम्नः । चतुर्थ्यादौ तद्धितः न क्त् । अश्वकः शरकः । अज्ञाताद्यर्थे—अश्वकः । कुत्सिते—अश्वकः । स्वार्थे—अधिकः । शोले—तृणीकः ।

कक् क चतुर्थ्यां तद्धितः आदिवृद्धिः अन्तोदात्तः । वारा-हकः । [स्त्रियां ङीप् ।

कञ् अ कर्मकर्तरि क्त् गुणाभावादि आद्युदात्तः । अन्यादृशः कटच् कट समूहाद्यर्थे तद्धितः न क्त् अन्तोदात्तः । समूहे अविकटम् । स्वार्थे सङ्कटम् विकटम् । [रथकथा ।

कड्यच् कड्य समूहाद्यर्थे तद्धितः न क्त् अन्तोदात्तः स्त्रियाम् । कथ्ये(न्) अर्ध्वं त्वमर्थे क्त् गुणाभावादि निच्चे आद्युदा-अव्ययः । आङ्गबध्यै ।

कन् क अज्ञाताद्यर्थे तद्धितः न क्त् । मद्रकः देवदत्तकः ।

क्रप् क समाप्तत्वात् तद्धितत्वेन न क्त् अनुदात्तः । व्यूढोरस्तः अनर्थकः । नदीमातृकः ।

कमुल् अम् त्वमर्थे क्त् प्रत्ययात् पूर्वसुदात्तः । प्रलुपं नाशकत् प्रलोपितमित्यर्थः ।

कल्पप् कल्प ईषदसमाप्ताद्यर्थे तद्धितः न क्त् अनुदात्तः । भटुकल्पः । तिङ्स्तु उत्कर्षे । पचतिकल्पम् ।

कसुन् अस् त्वमर्थे क्त् आद्युदात्तः । ईश्वरो विलिखं विलि-खितमित्यर्थः । [त्रिचसे ।

कसेन् असे त्वमर्थे क्त् आद्युदात्तः अव्ययः । भवानिदं काण्ड काण्ड समूहाद्यर्थे तद्धितः न क्त् । दूर्वाकाण्डम् ।

कानच् आन लिङ्त् न गुणः क्त् सप्तदायान्तोदात्तः । चक्राणः । काम् का आगमः अन्यादृशः परं स्वार्थे तद्धितः अव्ययः ।

तृष्णीकाम् । [दासः । उलकास्यति ।

काम्यच् काम्य इच्छार्थे धात्वन्प्रत्ययः न क्त् सप्तदायान्तो-कार कार स्वरूपार्थे तद्धितः न क्त् । अकारः ककारः ।

कि(न्) इ कर्तरि क्त् लिङ्त् गुणाभावादि । निच्चे आद्यु-दात्तः । पपिः जग्मिः चक्रिः । कर्तरि क्त् । दधिः ददिः । कर्मण्युपपदेऽधिकरणार्थे क्त् । जर्जधिः ।

कुक् क आगमः अन्यावयवः । स्वकीयं परकीयम् । वातकी अतीसारकी । [अवकुटारम् ।

कुटारच् कुटार अर्वाचीनाद्यर्थे तद्धितः न क्त् अन्तोदात्तः ।

कुणच् कुण पाकार्थे तद्धितः न क्त् अन्तोदात्तः । पीलुकुणः ।

कुरच् उर कर्मकर्तरि क्त् गुणाभावादि सप्तदायान्तोदात्तः ।

विदुरः भिदुरः । [पञ्चमलः पनीत

कुलसुच् कुलम् क्रियापौनःपुन्ये तद्धितः न क्त् प्रलोदात्तः ।

केन् ए कृत्यार्थे क्त् गुणाभावादि आद्युदात्तः अव्ययः । ययमाहे

केन्य एन्य कृत्यार्थे क्त् गुणाभावादि प्रत्ययः । दिवलेभ्यः ।

कोलिमर् एलिम कर्मकर्तरि क्त् गुणाभावः । उपोतमो-दात्तः । भिदेलिमः ।

कृ त कर्मभावाद् क्त् गुणाभावादि । भूतं ज्ञातः विदितः ।

अग्निधि संज्ञायाश्च । देवदत्तः विष्णुनातः ।

कृवतु तवत् कर्तरि क्त् गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । गवाम् ।

किच् ति आशीर्वादे संज्ञायां क्त् गुणाभावः सप्तदायान्तो-दात्तः । रन्तिः भूतिः ।

क्तिन ति भावे क्त् गुणाभावादि आद्युदात्तः । कतिः मतिः ।

क्ति त्वि तज्जातेऽर्थे क्त् गुणाभावादि ततः स्वार्थे भूप्रत्ययुदात्तः ।

उत्तिमः पत्तिमः ।

क्वा त्वा प्रकृत्यर्थे क्त् गुणाभावादि । क्त्वा भूत्वा ।

क्रु कु शीलार्थे कर्तरि क्त् गुणाभावः । गृध्रुः क्षिप्रः त्वष्ट्रुः ।

क्वरच् मर शीलार्थे कर्तरि क्त् गुणाभावः सप्तदायान्तो-दात्तः । स्मरः । पयरः ।

क्यच् य, इच्छार्थे धात्वन्प्रत्ययः सप्तदायान्तोदात्तः । प्रवीर्यति क्य(ङ)प् य आचाराद्यर्थे धात्वन्प्रत्ययः ङिच्चे धात्वन्प्र-त्ययः । शृगायते । पिच्ये उभयपदम् । लोहितायते-ति

क्यप य, भायकस्मादौ क्त् गुणाभावः अनुदात्तः । कृत्यम् स्तुत्यः । भावे स्त्रियाम् । कृत्या ।

क्रु रु शीलार्थे क्त् गुणाभावः । भीरुः ।

क्रुकन् रुक शीलार्थे क्त् गुणाभावः आद्युदात्तः । भीरुकः ।

क्लुकन् लुक शीलार्थे क्त् गुणाभावादि आद्युदात्तः । भीलुकः ।

क्निप् वन् शीलार्थे क्त् गुणाभावादि अनुदात्तः ।

सुदामा सुधीवा ।

क्तरप् वर शीलार्थे क्त् गुणाभावः अनुदात्तः । स्तवरः इतरः गतरः । स्त्रियां ङीप् । [पेचिवान् ।

क्लसु वस् लिङ्त् क्त् गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । जग्मिवान्

क्तिन्(प) व तस्य लोपः कर्तरि क्त् गुणाभावादि । निच्चे

आद्युदात्तः कृत्यम् । इक् स्मृक् । पिच्ये अनुदात्तः ।

प्रस्त्रः भावाधिकरणादौ स्त्रियाम् । संपद् संसद् ।

केस से त्वमर्थे क्त् गुणाभावः । प्र-इण प्रेये ।

ख

ख ख-ईन भवादर्थे तद्धितः न क्त् कुलीनः ।

खच् अ कर्त्तरि क्तु ससुदायान्तोदात्तः सुम् । प्रियंवदः ।

स्तनन्धयः ।

खञ् ख-ईन भवादर्थे तद्धितः न खित् आदिदृङिः आद्यु-
दात्तः । माहाकुलीनः गौडीनः स्त्रियां टाप् ।

खण्ड खण्ड समूहार्थे तद्धितः न खित् । दृक्खण्डः ।

खमुञ् अम् अभूततद्भावे आक्रोशे भावादौ क्तु खित् सुम्
आद्युदात्तः दृङिः । चौरङ्कारमाक्रोशति । [करम् ।

खल् अ, भावादौ क्तु पूर्वसुदात्तः । दुर्भवं सुकरम् ईषत्-

खश् अ कर्त्तरि क्तु खित् सुम् । जनमेजयः नाडिम्रमः ।

खिष्णच् इषु शोलादर्थे क्तु खित् सुम् ससुदायान्तो-
दात्तः । आद्यप्रभविष्णुः । [प्रियम्भावुकः ।

खुकञ् उक् शोलादर्थे क्तु खित् सुम् वृङिः आद्युदात्तः ।

खुन् यु-अन करणभावयोः क्तु खित् सुम् आद्युदात्तः ।
भद्रङ्करणम् ।

ग

गोद्युगच् गोद्युग स्थानार्थे तद्धितः न गित् अन्तोदात्तः ।

गोगोद्युगम् । [गोगोद्युगम् ।

गोष्ठच् गोष्ठ स्थानार्थे तद्धितः न गित् अन्तोदात्तः ।

गिमिनि ग्मिन् मत्वर्थे तद्धितः न गित् । वाम्नी ।

गस्सु स्तु-शोलादर्थे क्तु गित् गुणाभावः । जिष्णुः स्यास्तुः ।

घ

घञ् अ भावादौ कर्त्तरि च क्तु । गोचरः उरम्बदः । देवतादर्थे
तद्धितः न घित् घ-इय । महेन्द्रियम् यज्ञियम् । [यम्

घच् घ-इय चिकित्स्थार्थे तद्धितः न घित् अन्तोदात्तः । ज्येष्ठि-
घञ् अ-भावादौ क्तु चजोः कुः अन्तोदात्तः दृङ्गादिः ।

पाकः त्यागः ।

घन् घ-इय देवतादर्थे तद्धितः न घित् आद्युदात्तः । शुक्रि-
यम् । [भत्वम् । कत्वियम् ।

घम् घ-इय अस्व प्राप्तेऽर्थे तद्धितः वेदे, न घित् सिच्चाच्च
घिनुष् इन् शोलादर्थे क्तु वृङ्गादि चजोः कुत्वम् । त्यागो

रागी योगी भोगी । [दात्तः । भङ्गुरम् ।

घुरच् उर शोलादर्थे क्तु चजोः कुत्वम् । ससुदायान्तो-

ङ

ङीन् ई शारङ्गादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययः । ससुदायान्तोदात्तः ।

शारङ्गवती नारी । [स्त्री ।

ङीप् ई स्त्रीप्रत्ययः अस्तुदात्तः । कर्त्तुं मेघुषी गतवती ।

ङीष् ई स्त्रीप्रत्ययः घित् ङिङ्गार्थः । कल्याणी शारङ्गी । [यच्चा ।

ङ्वनिप् वन् भूते कर्त्तरि क्तु गुणाभावादि अस्तुदात्तः । सुत्वा

च

चणप्चण वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रक्षेपात् न चित् अस्तुदात्तः ।
विद्याचणः ।

चरट् चर भूतपूर्वार्थे तद्धितः वकारप्रक्षेपात् न चित्
स्त्रियां ङीप् । आद्यचरः । [निष्पानः ।

चानश् आन शोलादर्थे क्तु ससुदायान्तोदात्तः । भुञ्जानः ।

चाप् आ यङन्तात् स्त्रीप्रत्ययः चित् अन्तोदात्तः कारीष-
गन्ध्या । आवध्या । [अभावि ।

चिष् इ-आगमः वृङ्गादि ससुदायान्तोदात्तता । अदायि
चुञ्चुप् चुञ्चु वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रक्षेपात् न चित् ।
अस्तुदात्तः । विद्याचुञ्चुः ।

चफञ् फ-आयन अपत्यार्थे तद्धितः वृङ्गिः चित्त्वात् अन्तो-
दात्तः । कौञ्जानः ।

चि वि, तस्म लोपः अभूततद्भावे तद्धितः अव्ययः चित् अन्तो-
दात्तः । श्वेतीभवति । भस्मीकरोति ।

छ

छ् छ-ईय भवादर्थे तद्धितः न छित् । त्वदीयः ।

छण् छ-ईय अपत्यादर्थे तद्धितः न छित् वृङ्गिः । पैटलस्त्रीयः ।

छस् छ-ईय भवादर्थे तद्धितः न छित् सिच्चात् पूर्वस्य
पदत्वम् । भवदीयः ।

ज

जातीयर् जातीय प्रकारे तद्धितः वप्रक्षेपात् न जित् उपो-
त्तनोदात्तः । पटुजातीयः ।

जाहच् जाह-मूलाधे तद्धितः वप्रक्षेपात् न जित् अन्तो-
दात्तः । कर्षजाहम् ।

झ

झञ् अ भवादर्थे तद्धितः दृङ्गिः आद्युदात्तः । पौर्वेशालः ।

जिठ ठ-इक भवादर्थे तद्धितः दृङ्गिः आद्युदात्तः । काशिकः ।

ज्य य-भवादर्थे तद्धितः वृङ्गिः आद्युदात्तः । कौविदार्य
गान्धीर्थं पाञ्चजन्यः प्रागाद्यः ।

ज्यङ् य-भवादर्थे तद्धितः वृङ्गिः आद्युदात्तः । सौवीर्यः
कौसल्यः । डित्करणं यङन्तेति चावविधानार्थम् ।

ट

टञ् अ-कर्त्तरि क्तु स्त्रियां ङीप् । कुरुचरः सेनाचरः सुरसरः ।

टक् अ-कर्त्तरि क्तु गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । सामगः सुरापः ।

टच् अ समासान्तः स्त्रियां ङीप् । अन्तोदात्तः । बङ्गराजः ।

टाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अस्तुदात्तः । अजा जिगमिषा । [निकः ।

टिन् ठ-इक, दानसंप्रदानार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । शीद-

टीट् टीट्-नासिकान्तार्थे तद्धितः वप्रस्तेषात् न टित् अनो-
दासः । अवटीटम् । [वर्केण्यः ।
टेण्ण् एण्य स्वार्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदासः स्त्रियां ङीप् ।
अण् य-देवतार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः स्त्रियां ङीप् । सौम्यम् ।
यु(ल्) यु-अन भवार्थे तद्धितः तृडागमः स्त्रियां ङीप्
लित्त्वे पूर्वोदासः । सायन्ननः चिरन्ननः ।

ठ

ठ ठ-इक स्वार्थे तद्धितः न टित् । देवदत्त एव देविकः दत्तिकः ।
ठक् ठ-इक अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः अनोदासः
स्त्रियां ङीप् । रैवतिकः रौचनिकः ।
ठच् ठ-इक चतुर्थ्यां तद्धितः अनोदासः । कुसुदिकः ।
ठञ् ठ-इक इम्, उम्, उ, ऋ, इत्यस्मात् परः क, भवादर्थे तद्धितः
स्त्रियां ङीप् आद्युदासः । दैनिकः नैषिकः धैनुकम् पेटकम् ।
ठन् ठ-इक मत्वार्थे तद्धितः आद्युदासः । धनिकः शतिकः ।

ड

ड अ कर्तरि क्तु अभवेल्लेपि टिलोपः । अन्नगः दूरगः ।
डच् अ समासान्तः तद्धितः अनोदासः । द्विवाः पञ्चपाः ।
डट् अ पूरणार्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । एकादशः द्वादशः ।
डण् अ परिमाणार्थे तद्धितः वृद्धिः । त्रैशं चात्वारिणम् ।
डतमच् अतम बहूनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः आद्युदासः ।
कतमः । [कतरः ।
डतर अतर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनोदासः ।
डति अति पूरणार्थे तद्धितः बह्वचनान्तः । कति यति तति ।
डर अर शीलार्थे कर्तरि क्तु । आखरः ।
डवतुप् अवत् कर्त्तव्ये क्तु अनुदासः स्त्रियां ङीप् । भवान् ।
डाच् आ अभूततद्वावादौ तद्धितः अनोदासः अव्ययः । पट-
पटाकरोति बीजाकरोति ।

डाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदासः । सीमा सीमे सीमाः ।
डामच् आमह-पितृव्यार्थे तद्धितः अनोदासः । पितामहः
मातामहः ।

डिनि इन् स्तोमार्थे तद्धितः । पञ्चदशी (पक्षः) त्रिंशी (मासः)
डिमच् इम भवार्थे तद्धितः अनोदासः । आदिमः ।
डु उ कर्तरि क्तु । विभुः प्रभुः ।
डुषच् उष ह्रस्वार्थे तद्धितः अनोदासः । कुतुषः ।
डुम्सुन् उम्स् कर्तरि क्तु आद्युदासः अभवेल्लेपि टिलोपः ।
पुनातीति पुमान् पुंसः ।

डुलच् उल भवार्थे तद्धितः अनोदासः । मातुलः ।

डुमतुप मत् चतुर्थ्यां तद्धितः स्त्रियां ङीप् अनुदासः । ककुब्जान् ।

ड्य(त्) य उष्ट्रसामार्थे तद्धितः तित्त्वे स्वरितः । तामदेव्यम् ।
ड्यग् य साध्याद्यर्थे वेदे तद्धितः आदिष्टद्धिः । पाय्यः नायः ।
डुलच् वल मत्वर्थे तद्धितः अनोदासः । नङ्गनः ।
डुन् वु-अक-आहीयस्तद्धित आद्युदासः । विंगक्तः विंगक्तः ।

ढ

ढ ढ-एय साध्वर्थे तद्धितः न टित् । समेतः । यिनैयः ।
ढक् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अनोदासः स्त्रियां
ङीप् । भाक्षेयः गाक्षेयः काक्षेयः । नाक्षेयः ।
ढकञ् ढ-एयक अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदासः
स्त्रियां ङीप् । बाह्नुलेयकः । [जगप् । गारुडः ।
ढञ् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदासः स्त्रियां
ङीप् ।
ढिनुक् ढिन्-एयिन् मोक्षाद्येतरि बह्वचने तद्धितः वृद्धिः
अनोदासः । आगलेयिनः । [नाक्षेयः ।
ढ्रक् ढ्र-एय-अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अनोदासः । गोधिरा-
ग

ण अ कर्तरि क्तु वृद्धादि । ज्वानः स्वाहः दायः ।
णच् अ भावे क्तु वृद्धादि स्त्रीत्वस्य तदन्तात् स्वार्थे यञ्
आद्युदासः ङीप् । व्यापकोपी व्यातिहासी ।
णमुल् यम भावे क्तु वृद्धादि अव्ययः । कारकारम ।
अभ्यस्तानामाद्युदासः । विकीर्षिकीर्षम् । [पर्युसंगः)
णस् अ समूहार्थे तद्धितः वृद्धिः मिथ्यात् न भव्यम् । पार्थम्
णिङ् इ पुच्छादितः धात्वंगप्रत्ययः आत्मनेपदम् । अत-
पुच्छयते संक्षीययते । [कारयति भाषयति ।
णिच् इ प्रेरणे धात्वंगप्रत्ययः वृद्धादि सप्तदायान्नोदासः ।
णिनि इन् कर्तरि क्तु वृद्धादि । याही स्वायी पायी ।
ण्य य अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः । दैत्यः सांकाश्यः ।
ण्यत् य कर्मभावयोः क्तु वृद्धादि स्वरितः । कार्यम्
हास्यम् वाच्यम् । कवित् कृतम् । याक्यं भोग्यम् ।
ण्यट् यु-अन कर्तरि क्तु वृद्धादि स्त्रियां ङीप् । गायनः ।
ण्वि वि-तस्य लोपः कर्तरि क्तु वृद्धादि । दृष्टभाक् ।
ण्विन् वि-तस्य लोपः कर्तरि क्तु आद्युदासः वृद्धादि ।
श्वेतवाहौ उक्थयामौ व्यवयजौ ।
ण्वुच् वु अक पर्यायाद्यर्थे भावे क्तु वृद्धादि सप्तदायान्नोदासः
स्त्रियाम् । भवत आसिका ।
ण्वल् वु अक रोगाख्यायां भावे क्तु वृद्धादि अभ्यस्तानामा-
द्युदासः स्त्रियाम् । प्रवाहिका विचर्चिका ।

त

त त मत्वर्थे तद्धितः । शन्तः कन्तः ।

तप् त मत्वर्थे तद्धितः अनुदासः । पर्वतः मरुतः ।
 तमट् तम-डट् आगमः आद्यवयवः । एकविंशतितमः ।
 षटितमः । [विद्वत्तमः । पटुतमः ।
 तमप् तम बहूनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदासः ।
 तरप् तर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदासः । पटु-
 तरः मृदुतरः । विद्वत्तरः । [जनता ।
 तल् त-भावसमूहाद्यर्थे तद्धितः पूर्वस्योदासता । शुक्लता देवता
 तवेङ् तवे तमर्थे क्त् अव्ययः गुणभावादि । सूतवे ।
 तवेन् तवे तमर्थे क्त् अव्ययः आद्युदासः । कर्त्तवे । [तवे ।
 तवै(न्) तवै तमर्थे क्त् अव्ययः निच्चे आद्युदासः । श्लेच्छि-
 तव्यत् तव्य-भावकर्मणोः क्त् स्वरितः । भवितव्यं चेतव्यः ।
 तसि तम् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । कृष्णतः प्रति । एक-
 दिग्धे च । पीनुमूलतः । [सर्वतः ततोभवान् ।
 तसिल् तम् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वस्योदासता । कुतः
 तातिल् तात स्तार्थे प्रशंसार्थे च तद्धितः पूर्वोदासता ।
 सव्यतातिः । वृक्षतातिः । [स्त्रीप्रत्ययश्च । युवतिः ।
 ति ति मूलार्थे मत्वर्थे च तद्धितः । पक्षतिः । कन्तिः शन्तिः
 तिकन् तिक प्रशंसार्थे तद्धितः आद्युदासः । मृत्तिका ।
 तिथुक् तिथ् डट् आगमः अन्त्यावयवः । वृद्धतिथः ।
 तीय तीय पूरणार्थे तद्धितः । द्वितीयः तृतीयः ।
 तु तु मत्वर्थे तद्धितः । शन्तुः कन्तुः ।
 तुक् तु कति पिति आगमः अन्त्यावयवः । संयत् कलम् ।
 तुट् तु आगमः (शुटुप्रलोः) आद्यवयवः । सायन्ननः ।
 तुमुन् तुम् भावे क्रियार्थं क्रियादौ क्त् आद्युदासः । भोक्तुं
 वाति ज्ञातुमिच्छति । [भोक्ता स्त्रियां ङीप् ।
 त्वत् त्व-कर्त्तरि क्त् सप्तदायान्नोदासः । कटस्य कर्त्ता अन्नस्य
 तन् त शीलादर्थे क्त् आद्युदासः । कटम् कर्त्ता ।
 तैलच् तैल स्नेहार्थे तद्धितः अन्नोदासः । तिलतैलम् ।
 तं।मुन् तोस् तमर्थे क्त् अव्ययः आद्युदासः । ईश्वरो
 विचरितोः विचरितमीश्वर इत्यर्थः ।
 त्व त्व भवार्थे तद्धितः । चिरत्नः परत्नः ।
 त्वप् त्व स्वार्थे तद्धितः अनुदासः । नूत्नं प्रत्नम् ।
 त्यक् त्य-भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्नोदासः । दाक्षिणात्यः
 पाश्चात्यः । [अधिलक्षा
 त्यकन् त्यक् आसन्नाद्यर्थे तद्धितः आद्युदासः । उपत्यका
 त्यप् त्य-भवाद्यर्थे तद्धितः अनुदासः । तत्त्वः इहत्वः ।
 त्व त्व समूहार्थे तद्धितः स्त्रियाम् । गोत्वा । [तत्त्वभवान् ।
 त्वल् त्व सप्तम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदासता । यत्न इत् ।

त्वा त्वा देयाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । देवाय देयं करोति
 देवत्वाकरोति ।

त्व त्व-भावकर्मार्थे तद्धितः । देवत्वं ब्राह्मणत्वं शुभ्रत्वम् ।
 त्वन् त्व क्त्यार्थे क्त् आद्युदासः । कर्त्तव्यम् ।

थ

थकन् थक-कर्त्तरि क्त् आद्युदासः । गाथकः ।

थट् थ पूरणार्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । पञ्चथः दशथः ।

थमु थम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । कथम् इत्यम् ।

था था प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । यथा तथा सर्वथा ।

थाल् था इवार्थे वेदे तद्धितः अव्ययः पूर्वस्योदासः । प्रत्यथा
 पूर्वथा ।

थुक् थ् आगमः डट्, अन्त्यावयवः । षष्ठः चतुर्थः कतिथः ।

थ्यन् थ्य हितार्थे तद्धितः आद्युदासः । अजय्या यूथिः अविथ्या

द

दन्नच् दन्न उन्नाने तद्धितः अन्नोदासः स्त्रियां ङीप् । जरु-
 दन्नः गजदन्नः ।

दा दा कावेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । सर्वदा तदा यदा ।

दानीम् दानीम् कावेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । तदानीम्
 इदानीम् ।

दुक् दु आगमः अन्त्यावयवः । अन्यदाशीः अन्यदीयः ।

दूस दूस् दुग्धार्थे तद्धितः । अविदूषम् (अविदुग्धम्) ।

देशीयर् देशीय ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः उपोक्तोदासता ।
 पटुदेशीयः ।

देश्य देश्य ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः । पटुदेश्यः ।

द्य द्य दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् दिने अद्य ।

द्यस् द्यस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । समानेऽङ्गि सद्यः ।

द्युस् द्युस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । उभये दिने उभयद्युः ।

द्वयसच् द्वयस उन्नाने तद्धितः अन्नोदासः स्त्रियां ङीप् ।

जरुद्वयसम् गजद्वयसम् ।

ध

धमुञ् धम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः वृद्धिः आद्युदासः ।

द्वैधम् त्वैधम् स्वार्थेऽङ्गे द्वैधः ।

धा धा क्रियाप्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । चतुर्धा पञ्चधा
 [पचति ।

धुना धुना कावेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् कावे अधुना ।

धेय धेय स्वरूपार्थे तद्धितः । नामधेयं भागधेयम् ।

ध्यमुञ् ध्यम् प्रकारे तद्धितः वृद्धिः आद्युदासता अव्ययः ।
 येकध्यम् ।

न

न न सत्वर्थे तद्धितः । पामनः अङ्गना ज्योत्स्ना । उरा-
शेऽर्थे च । प्रणम् ।

नङ् न भावे क्त् गुणाभावादि । यञ्चः प्रञ्चः यत्नः ।
नजिङ् नज् शीलाद्यर्थे क्त् गुणाभावादि । स्त्रप्रक् छष्णक् ।
नन् न भावे क्त् आद्युदात्तः । स्त्रप्रः ।
ना ना असहायार्थे छष्णभावे स्वार्थे तद्धितः, अव्ययः । विना ।
नाञ् ना असहायार्थे छष्णभावे तद्धितः, वृद्धिः अव्ययः आद्यु-
दात्तः । नाना ।

नाटच् नाट नासिकनताथे तद्धितः, अन्तोदात्तः । अवनाटम् ।
नि नि भावे क्त् स्त्रियाम् । ग्नानिः हानिः ।
निङ् नि समासान्तः, अन्नादेशः । युवजानिः ।
नीग् नी आगमः, अन्त्यावयवः । वनीवञ्जीति ।
नुक् नु आगमः, अन्त्यावयवः । धूनयति प्रीणयति ।

प

पटच् पट-विस्तारे तद्धितः, अन्तोदात्तः । अविपटः ।
पाशप् पाश कुत्सितार्थे त० अनुदात्तः । निषक्पाशः । [तिलूपिङ्गः]
पिञ्ज पिङ्ग निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिचपिङ्गः । वेदे तु ङित् ।
पिटच् पिट-नासिकानताथे तद्धितः, अन्तोदात्तः । चिपिटम् ।
पुक् प् आगमः, अन्त्यावयवः । स्थापयति यापयति ।
पेज पेज निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिलपेजः ।

फ

फक् फ-आयन अपत्याद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, अन्तोदात्तः ।
नाडायनः । [स्त्रियां ङीप् । वात्स्यायनः आश्वलायनः ।
फञ् फ-आयन गोत्रार्थे युनि तद्धितः, वृद्धिः, आद्युदात्तः ।
फिञ् फि-आयनि अपत्याद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, आद्युदात्तः ।
तैकायनिः । [कायनिः ।
फिन् फि-आयनि अपत्याद्यर्थे तद्धितः, आद्युदात्तः । ग्लुचु-

व

व(व) व(व) सत्वर्थे तद्धितः । शब्दः, शब्दः दन्त्यव इति कौस्तुभ-
सम्मतम् । [व(व)कुशुडः ।
व(व) ऊच् व(व)हु ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः, अन्तोदात्तः ।

भ

भ भ सत्वर्थे तद्धितः । शब्दः, कम्भः ।
भक्तल् भक्त चक्षुरर्थ्याम् तद्धितः, पूज्यदात्तः । ऐषुकारिभक्तम् ।
भटच् भट-नासिकानताथे तद्धितः, अन्तोदात्तः । अवभटम् ।

म

म म-भवार्थे सत्वर्थे च तद्धितः । आदिमः, मध्यमः । दुमः ।

मट् म उट् आगमः, प्राद्यावयवः । पञ्चमः, दशमः ।
मण् म भवार्थे तद्धितः, वृद्धिः, स्त्रियां ङीप् । माध्यमः ।
मतुप् मत् अरुच्यर्थे तद्धितः, स्त्रियां ङीप् अनुदात्तः । अग्नि-
मान् श्रीमान् । अकारादितस्तु मस्य वः । धनवान् नक्ष्मी-
वान् यशस्वान् विद्वान् ।

मनिन् मन्-शीलाद्यर्थे कर्तरि क्त् आद्युदात्तः । युगम्भः ।
मप् म जातार्थे क्त् प्रत्ययान्तासिन्धुं मप् तद्धितः, अनुदात्तः ।
पक्षिमम् ।

मयट् मय तद्रूपविकारे प्राचुर्यार्थे च तद्धितः, स्त्रियां ङीप् ।
वाङ्मयः, यवमयी यवागूः । अश्वमयी यवजः । [अदिदग्धम]
मरीसच् मरीस-दुग्धेऽर्थे तद्धितः, अन्तोदात्तः । यमिमरीसम् ।
मात्रच् मात्र प्रमाणसामान्ये तद्धितः, स्त्रियां ङीप्, अन्तोदात्तः ।
प्रस्थमात्रः, गजमात्रम् । कात्कर्त्रे च तावज्मात्रम् ।

मिनि मिन् सत्वर्थे तद्धितः । गीमी ।
मीय मीय भवार्थे तद्धितः । मध्यमोगः ।
मुक् मु आगमः, अन्त्यावयवः । यवमानः । [मध्यः]
मुम् मु आगमः, स्त्रित् अन्त्यावयवः । रालिभुरः । साम-

य

य य भावाद्यर्थे क्त् वेदे । भिष्टयः, देवस्यः । लोके तु यत् ।
समूहार्थे तद्धितः, स्त्रियाम् । यास्या तात्या भृश्या ।
साध्व्यर्थे च ङित् । सम्भः ।

यक् य-धात्वश्रमत्ययः । कण्डूयते । विकरणः । क्रियते
नूयते । भायकम्भाद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, अन्तोदात्तः । यौर-
हित्यम्, सैन्यपत्यम् ।

यङ् य यौन, पुन्याद्यर्थे धात्वश्रमत्ययः । ङित् यात्वनेपदं
गुणभावादि । बोभूयते चेक्रीयते । [यात्स्यः ।

यञ् य-अपत्याद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, आद्युदात्तः । गार्भ्यः ।
यत् य भावाद्यर्थे क्त् स्वरितः । भव्यं भव्यः, मेघं मेघः, चयं चयः ।
यल् य-सत्वर्थे तद्धितः, पूज्यदात्तः । वेयोभाण्यः, यथोभाण्यः ।
यस् य सत्वर्थे तद्धितः, सिन्ध्यात् पूर्णस्य सदत्येन अतुस्कारादि
शयः, ययः, कयः, कयः ।

युक् यु आगमः, अन्त्यावयवः । आदावि स्वावी दावः । [दुयानम्]
युच् यु-अन भावाद्यर्थे क्त् सद्यदायान्तोदात्तता । युक्तायम् ।
युस् यु सत्वर्थे तद्धितः, सिन्ध्यात् पूर्णस्य सदत्येन अतुस्कारादि
ययुः, ययुः, कयुः, कयुः । उर्वायुः ।

र

र र सत्वर्थे तद्धितः । कुङ्करः, मधुरः । कार्थे कुङ्करीः च
प्रकृतिविज्ञप्ता ।

शीलाद्यर्थे कृत्प्रत्ययः । हिंस्रः कम्भः नमः ।

रण् र शरणेऽर्थे तद्धितः वृद्धिः । अग्नीध्र-आग्नीध्रम् ।

रदानुक् रदानु कर्तरि कृत् । कृत्-जीव-जीरदानुः ।

रिक् रि आगमः अन्तावयवः । क-चरिकरीति ।

रिङ् रि अन्तादेशः । क-क्रियते क्रिया ।

रिल् रि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तः । उपरि ।

रिष्टातिल् रिष्टात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । उपरिष्ठात् ।

रोक् री आगमः अन्तावयवः । क-चरोकरीति ।

रीङ् री अन्तादेशः । मालीकरोति धालीकरोति । [धारः ।

रु र आदेशः । हरिः अहः । रु शीलाद्यर्थे कृत्प्रत्ययः । दारः ।

रुक् र आगमः अन्तावयवः । क-चर्करीति ।

रुट् र आगमः आद्यवयवः । शी-शेरते, सम्+विद्-संविद्वते ।

रूपप् रूप-प्राशस्ये तद्धितः अनुदात्तः । पटुरूपः पचतिरूपम् ।

रूय्य रूय्य भूतपूर्वसम्बन्धाद्यर्थे तद्धितः । कृष्णरूय्या गौः ।

भवार्थे-समरूय्यः ।

हिंल् हि सप्रत्यये तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तः । कर्हि तर्हि ।

ल

ल ल चक्षुःक्षेदार्थे तद्धितः न लित् । चिह्नः चुह्नः पिह्नः ।

लच् ल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । चूडालः मांसलः अंसलः ।

ल्यप् य आनन्तर्यार्थे कृत् अव्ययः पूर्वोदात्तः । प्रभूय प्रकृत्य ।

ल्यु यु-अन कर्तरि कृत् पूर्वोदात्तः । नन्दनः विचक्षणः ।

ल्युट् यु-अन भागदौ कृत् पूर्वोदात्तः । भवनम् । स्त्रियां

ङीप् । प्रमाणी ।

व

व व मत्वर्थे तद्धितः । केशवः गाण्डि(ण्डो)वः अजगवः । शंगः

शङ्खः कौस्तुभेति वलादिरयम् न वशादिः ।

वति वत् क्रियादित्त्वार्थे तद्धितः अव्ययः । देवदत्तयत्

पचति । रामवत् कृष्णस्य चरितम् गृहवत् वने वसति ।

वतुप् वत् परिमाणार्थे तद्धितः अनुदात्तः । उगित्कार्यम् ।

यागान् तावान् । किमः इदमथ परस्य वस्य वस्तस्य इयः ।

कियान् इयान् ।

[वस्य रश्च । धीवरी ।

वनिप् वन् भूते कर्तरि कृत् अनुदात्तः । यज्वा । स्त्रियां ङीप्

वय वय भागार्थे तद्धितः । द्रुवयम् ।

वरच् वर शीलाद्यर्थे कृत् सप्तदायान्तोदात्तः । स्थावरः ईश्वरः ।

वलच् वल चतुरर्थ्यां मत्वर्थे च तद्धितः अन्तोदात्तः । शिखावलः ।

रजस्वला ।

[उपयट् उत्तपाः विश्वपाः ।

विच् वि तस्य ङीप् कर्तरि कृत् सप्तदायान्तोदात्तः ।

विट् वि तस्य ङीप् कर्तरि कृत् । अपेगाः उदधिक्ताः ।

विडच् विड संहतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । निविडम् ।

विधल् विध-विषयार्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । भौरिकिविधः ।

विनि विन् मत्वर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । तेजस्वी पयस्वी ।

विरीसच् विरीस संहतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । निविरीसः ।

वुक् वु अक भवाद्यर्थे तद्धितः । कन्यिकम् । व आगमः

अन्तावयवः । भू-अभूवन् बभूव ।

वुच् वु-अक स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । उपकः (उपेन्द्रतत्तकः)

वुज् वु अक शीलाद्यर्थे कृत् वृद्धादि । निन्दकः ।

हिंसकः । ससूहार्थे तद्धितः । औद्रकम् औरभ्रकम्

राजन्यकम् राजकम् ।

वुन् वु-अक साधुकार्यार्थे कृत् आद्युदात्तः । प्रवकः सरकः

खवकः । वेदनादिकर्त्तृर्थे तद्धितः । पदकः क्रमकः ।

व्यत् व्य-अपत्यार्थे तद्धितः स्वरितः । भ्रातृव्यः (भ्रातृपुत्रः) ।

व्यन् व्य सपत्नार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । भ्रातृव्यः (रिपुः)

भ्रातृव्यार्थे तद्धितः । पितृव्यः (पितृभ्राता ।

श

श अ भावे कृत् स्त्रियाम् । क-क्रिया । कर्तरि कृत् अ ।

विद-विन्दः । मत्वर्थे तद्धितः न शित् । रोमशः लोमशः ।

शङ्कटच् शङ्कट स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । विशङ्कटः ।

शट् अत् न गुणादि उगित्कार्यम् । पचन्तम् विदन् विदतो ।

शध्यै(न्) अर्थ्यै त्वमर्थे कृत् निच्चे आद्युदात्तः । मद्यध्यै पिबध्यै

शस् शस् वीशानोपको कारको तद्धितः अव्ययः । बद्धशो ददाति ।

शाकट शाकट चेलेऽर्थे तद्धितः न शित् । इक्षुशाकटम् ।

शाकिन शाकिन चेलेऽर्थे तद्धितः न शित् । इक्षुशाकिनम् ।

शानच् आन कर्तृकर्मादौ कृत् सप्तदायान्तोदात्तः । पचमानः

चीयमानः भूयमानम् ।

[यजमानः ।

शानन् आन शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् आद्युदात्तः । पचमानः

शालच् शाल वैपुल्ये तद्धितः अन्तोदात्तः । विशालः ।

शतिप् ति धातुस्वरूपार्थे कृत् अनुदात्तः । भवतिः विभर्त्तिः ।

ष

ष अ समासान्तः स्त्रियां ङीप् । द्विमूर्द्धः तिमूर्द्धः । [दीर्घसक्त्यः ।

षच् अ समासान्तः स्त्रियां ङीप् अन्तोदात्तः । पद्माक्षः

षड्गवच् षड्गव पशुषट्कार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः ।

गोषड्गवम् सहिषषड्गवम् ।

[वराकः जल्पाकः ।

षाकन् आक-शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् स्त्रियां ङीप् आद्युदात्तः ।

षिकन् इक अध्येत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् ।

शतपथिकः षष्टिपथिकः ।

[मनु-भातुषम् ।

षुक् ष आगमः अन्तावयवः । जल-जालषम् लङ्-लापषम्

धेन्यन् एन्य आधानार्थे तद्धितः ढङिः आद्युदात्तः । सामिधेन्यः ।

स्त्रियां ङीष् सामिधेनो ऋक् । [पथिकः ।

घकन् क गच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष् ।
घ्ररच् तर अत्यर्थे तद्धितः अनोदात्तः । उच्चतरः । स्त्रियां
ङीष्, वत्सतरी ।

घ्रन् त्व करणार्थे क्त्वा आद्युदात्तः । योलम् । स्त्रियां कचित्
ङीष् । नधी । कचिन्न । दंष्ट्रा । [ङीष् । कुसीदिकः ।

घृच् ठ-इक गृह्यं प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः अनोदात्तः स्त्रियां
घृन् ठ-इक गृह्यं प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां
ङीष् । कुसीदिकः । चरतीत्यर्थे च । पथिकः । [आकर्षिकः ।

घृल् ठ-इक चरतीत्याद्यर्थे तद्धितः पूर्वसुदात्तम् स्त्रियां ङीष् ।
य्क् फ-आयन यजन्तात् तद्धितः स्त्रियां ङीष् । कात्यायनी
कोरव्यायणी । [दात्तः । कापिशायनः ।

य्क् फ-आयन भवादर्थे तद्धितः ढङिः स्त्रियां ङीष् अनो-
दात्तः म-गोत्रार्थे तद्धितः पितृत्वेऽपि यङ्ङाप् । क्रोद्धा वावराह्या ।
यञ् य भावकम्पादौ तद्धितः ढङिः आद्युदात्तः । चातुर्यम् ।
स्त्रियां ङीष् । चातुरी ।

युञ् ल विकाराद्यर्थे तद्धितः ढङिः स्त्रियां ङीष् । शमीलम् ।
य्युन् वु-अक कर्तरि क्त्वा आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष् ।
नर्त्तकः रत्नकः ।

स

स स चतुर्थ्या तद्धितः । ढङिः पर्यसः । प्राशस्ये तद्धितः ।
सृष्टा ।

सण् अ समूहार्थे तद्धितः ढङिः सिच्चात् न भवम् । पार्श्वम्
(परशुसंघः) । सण इत्यस्य सकारस्य इत्त्वाप्रसङ्गे
वार्तिककृता तत्परिवर्त्तनेन णस् इति पठितम् ।

सन् स इच्छार्थे धात्वन्प्रत्ययः । ज-चिकीर्षति, गम्-जिग-
मिषति ।

समसण् समस् वत्स्यार्थे तद्धितः ढङिः अव्ययः । ऐषमः ।
साति सात् कात्क्षेत्रेण सम्पन्नाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । अग्निसात्-
करोति ।

सुक् स् आगमः अन्तावयवः । दधिस्यति । [लिःपचति ।

सुच स् क्रियावृत्तिगणने तद्धितः अव्ययः अनोदात्तः । हिरसि
से(न्) से त्वमर्थे क्त्वा निच्चे आद्युदात्तः । वक्षे वक्तुमित्यर्थः ।
सोढ सोढ दुग्धार्थे तद्धितः । अविसेढम् (अविदुग्धम्) ।

स्नान्धच् स्नान्ध समूहार्थे तद्धितः अनोदात्तः । गजस्नान्धः ।

स्न स्न प्राशस्ये तद्धितः । सृष्टा ।

स्नने स्न अपत्याद्यर्थे तद्धितः ढङिः आद्युदात्तः । पौनः ।

ह

ह ह सप्तम्यर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् इह, कस्मिन् इहः ।

विभक्तिस्वरूपादिकं तु प्रसिद्धत्वात् प्रदर्शितम् ।

इति पाणिनीयप्रत्ययादिपरिनिष्ठ-

रूपादिविवरणम् ।

अथाकारादिकमेण उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठ-

रूपादिविवरणम् ।

अ

अ अ । रिफ-रेफः (कुत्सितः) ।

अक्रुच् अक्रु ससुदायानोदात्तः । वच-यचकन् । (विमः पाप्मा च)

अङ्गच् अङ्ग ससुदायानोदात्तः । पत-पतङ्गः । पत-तरङ्गः ।

विडादिभ्यः तस्य कित्त्वं तेन न गुणः । विङ्ङः सृष्टः ।

कृ-उच्चे कृरङ्गः । षट्पृङ्ङाभ्यां गित्त्वं । शारङ्गः वारङ्गः ।

अच् अ ससुदायानोदात्तः । उट्+यट्-उट्टम् ।

अच अच । कु-कयचम् । [संभारणं च । घृण्यम् ।

अजि अज् । पारि+अजि-पारक् (सुवर्णम्) । प्रशः कित्त्वं

अटच् अट ससुदायानोदात्तः । भट-भरटः ।

अटन् अट आद्युदात्तः । शक-शकटः, कौक-कङ्कटः ।

अटि अट् । सृ-सरट् ।

अठ अठ । कम-कमठः जृ-जरठः । रम-वृङ्ङिः । रामठम् ।

अण्डच् अण्ड ससुदायानोदात्तः । ज-कारणः भट भरणः ।

अतच् अत ससुदायानोदात्तः । भट-भरतः, सृ-सरत इत्यादि ।

अति अत् शतवत् उगित्कार्यम् । पृष्-पृष्टिनि । सह

महान् महती वृह-वृहन् वृहती ।

अति अति । अम-अमतिः रम-रमतिः ।

अतन् अत् आद्युदात्तः । अम-अमलम्, यज-यजता ।

अचिन् अलि नित् आद्युदात्तः । पत-पतलिः ।

अथ अथ । शो-शयथः शप-शपथः रप-रपथ इत्यादि ।

अदि अद् । षट्-शरट् षट्-दरट् भस-भसट् । त्वजाहेः तस्य
ङित्त्वं । त्वज-त्वद् तन-तत् यज-यद् सवर्णम् ।

अन् अ नित् आद्युदात्तः । क्षिथ-क्षलोपः केशः । [यहृषिः

अनि अनि स्त्रियाम् । ऋ-अरणिः सृ-सरणिः धृ-धरणिः यज-

अनुङ् अनु युष्माभावादि । नद-नदनुः क्षिप-क्षिप्नुः । [गम्यम् ।

अन्य अन्य । राज-राजन्यः (वर्जितः) । षट्-शरण्यम् रम-रम-

अन्यच् अन्य ससुदायान्तोदात्तः । ह-सरण्युः (मिषः वातश्च) ।
 अप अप । ह-पुक् च सपपः ।
 अभच् अभ ससुदायान्तोदात्तः । कृ-करभः शृ-शरभ इत्यादि ।
 अम अम । कल-कलमः कर्ह-कर्हमः अव-अवमः अध-अधमः ।
 अमच् अम ससुदायान्तोदात्तः । प्रथ-प्रथमः चर-चरमः ।
 अम्बच् अम्ब ससुदायान्तोदात्तः । क-करम्बः कद-कदम्बः ।
 अयु(यू) अयु(यू) । ह-सरयुः सरस्वती ।
 अर(च्) अर । ऋ-अररम् ऋ-अररम् जर्ज-जर्जरः । चित्त्वे
 सर्वान्तोदात्तः । अव-अवरः । [तट्च अन्तः] ।
 अरन् अर आद्युदात्तः । प्र+आ+अत-मातः । अमः
 अर अर । ऋ-अररः ।
 अल् अ पूर्योदात्तः । उह+अ-उदरम् ।
 अलच् अल ससुदायान्तोदात्तः । मणि-मङ्गलम् ।
 अलिच् अलि ससुदायान्तोदात्तः । अञ्ज-अञ्जलिः ।
 अवक अवक । स्था-तादेशः कित्त्वं च स्तवकः ।
 अस अस । अर्पि-अर्पिषः (अप्रमांसम्) ।
 असच् अस ससुदायान्तोदात्तः । अत-अतसः चम-चमसः ।
 असानच् असान ससुदायान्तोदात्तः । शृ-शरसानः जृ-जरसानः ।
 असि अस् । सु+तप-सुतपाः, जात+विद-जातवेदाः ।
 असि असि । सन-सानसिः नि० वृद्धिः । वृ-नुक् वर्णसिः ।
 असुन् अस् आद्युदात्तः । चित-चेतः ह-सरः तप-तपः ।

आ

आ आ अव्ययः । वि+सो-विषा (बुद्धिः) । वि+हा-विहा
 (सर्गः) । [पताका ।
 आक आक । खज-खजाका वल-वलाका शल-शलाका पत-
 आगूच् आगू ससुदायान्तोदात्तः । यु-यवागूः ।
 आणक आणक । लू-लवाणकः धू-धवाणकः ।
 आतु आतु । जीव-जीवातुः ।
 आतकन् आतक आद्युदात्तः । जीव-नि० वृद्धिः जैवातकः ।
 आनक आनक । शी-शयानकः भी-भयानकः ।
 आनच् आन ससुदायान्तोदात्तः । सम्+स्तु+संस्तवानः ।
 अध-कित् सुधामः, एवं लुध-लुधानः बुध-बुधानः ।
 आनुक् आनु गुणाभावः । जय-जयातुः ।
 आन्य आन्य । वद-वदान्यः ।
 आय्य आय्य । सुहृ-सुहृवाय्यः ।
 आरन् आर आद्युदात्तः । अग्नि-अङ्गारम्, मद-मदारः ।
 आल आल । मव्य-यलोपः वस्य लादेशे मरालः ।
 आलच् आल ससुदायान्तोदात्तः । स्था-स्थालं स्थाली ।

आनञ् आन वृद्धिः आद्युदात्तः । चत-वागमः चात्वालः
 पत-पातालम् चडि-चण्डालः ।
 आलीयच् आलीय ससुदायान्तोदात्तः । हज-मार्जालीयः ।
 आस आस । यु-यवासः (दुरालभा) ।
 आसि आस् । इण-अयाः अव्ययः । (वङ्गिः) ।

इ

इ इ । इ-रविः कु-कविः पु-पविः ह-अरिः कृ-किञ्च ।
 किरिः, एवं शृ-गिरिः ।
 इकन् इक आद्युदात्तः । क्री क्रयिकः । आ+पण-आ-
 पणिकः । आ+पत-आपतिकः ।
 इजि इज् । पण-पण्यवादेशः बणिक् । वय-कित् उयिक् ।
 इज् इ वृद्धिः आद्युदात्तः स्त्रियां वा ङीप् । वय वापिः
 वापी । यज-याजिः याजी । वस-वासिः वासी ।
 इण् इ वृद्धिः । जन-जनिः अज-आजिः अत-आतिः ।
 इत इत । कुस-कुसितः (जनपदः) । [पलितम् ।
 इतच् इत प्रकृतिप्रत्ययससुदायान्तोदात्तः । फलः फल्यवादेशः
 इतन् इत आद्युदात्तः । ह-हरितः श्वै-श्वेतः ।
 इति इत् । ह-सरित् ह-हरित् रुह-रोहित् युष-योषित् ।
 इत् इत् । इत्-ससुदायान्तोदात्तः । स्तनि-स्तनयित् ।
 इत् इत् । अश-अशितम् वह-वहितम् धृ-धरित् ।
 इत्तन् इत्त आद्युदात्तः । जन-जनितः ।
 इथिन् इथि आद्युदात्तः । अत-अतिथिः ।
 इन् इ आद्युदात्तः । पच-पचिः बल-बलिः यज-यजिः ।
 इन्च् इन् ससुदायान्तोदात्तः । श्वै-श्वेनः, ह-हरिणः,
 श्वै-श्वेनः, अव-अविनः ।
 इण् इण् वृद्धिः । मह-माहिणम् ।
 इनन् इन् आद्युदात्तः । इ-इविणम् दक्ष-दक्षिणः-दक्षिणा ।
 इनि इन् । गम-गमी । आङि णित् । आगामी । [धृ-धरिमा ।
 इमनिच् इमन् ससुदायान्तोदात्तः । ह-हरिमा ह-सरिमा
 इमनिन् इमन् आद्युदात्तः । जन-जनिमा षट्-भरिमा ।
 इलच् इल-ससुदायान्तोदात्तः । बल-बलिलम् कल-कलिलम्
 इ(ष्ट)ष्टच् इ(ष्ट)ष्ट ससुदायान्तोदात्तः । अञ्ज-अञ्जि(ष्टः)ष्टः ।
 इण्यच् इण्य-ससुदायान्तोदात्तः । गै-गेण्युः दा-देष्युः ।
 इमन् इम आद्युदात्तः । अर्पि-अर्पिः (अप्रमांसम्) ।
 इमि इम् । अर्च-अर्चिः शुच-शोचिः ऊ-हविः रूप-सर्पिः ।
 इमिन् इम् आद्युदात्तः । द्युत आदेर्जः ज्योतिः ।

ई

ई ई । अव-अवीः तृ-तरीः सृ-स्तरीः तन्नि-तन्नीः ।

ईकन् ईक आद्युदात्तः । कष-कषीका, दूषि-दूषीका ।
 ईचि ईचि । ष्ट-मरीचि, कण-कणीचि ।
 ईद ईद । कुस-कुसीदम् । [ष्ट-धरीमा ।
 ईमनिच् ईमन् ससुदायानोदात्तः । ष्ट-हरीमा ष्ट-सरीमा
 ईरच(न्) ईर चित्ते ससुदायानोदात्तः नित्ते आद्युदात्तः ।
 हिंसरः । [(फलम्) ।
 ईरन् ईर-आद्युदात्तः । कृ-करीरः, गृ-शरीरम्, पृ-परीरम्
 ईषन् ईष आद्युदात्तः । कृ-करीषम्, तृ-तरीषः ।

उ

उ उ । ष्ट-भरुः, शी-शुः, ष्ट-भरुः, तृ-तरुः, चर-चरुः ।
 उकन् उक आद्युदात्तः । सम्+कस-सङ्कसुकः ।
 उडच् उड ससुदायानोदात्तः । गृ-गरुडः । [खाडुः ।
 उण् उ वृद्धादि । क-कारुः, पा-पायुः, वा-वायुः, खद-
 उति उत् । ष्ट-मरुत्, गृ-गरुत् ।
 उत् उत् । त्रै-त्रोत्, वृ-वरुत् ।
 उन उन । शक-शकुनः । [दारि-दारुणः ।
 उनन् उन आद्युदात्तः । कृ-करुणः, करुणा । वृ-वरुणः,
 उनसि उनस् । दम-दमुनाः ।
 उनि उनि । शक-शकुनिः ।
 उन्त उन्त । शक-शकुन्तः ।
 उन्ति उन्ति । शक-शकुन्तिः ।
 उम उम । कुस-कुसुमम् ।
 उम्भ उम्भ । कुस-कुसुम्भम् । [चत-चतुरः ।
 उरच् उर ससुदायानोदात्तः । मन्द-मन्दुरा, मथ-मथुरा,
 उरन् उर आद्युदात्तः । अस-असुरः, मस-मसुरा ।
 उरिन् उरि आद्युदात्तः । जस-जसुरिः, सह-सहुरिः ।
 उल उल । तडि-तण्डुलः ।
 उलच् उल ससुदायानोदात्तः । हर्ष-हर्षुलः, चट-चटुलः ।
 उलन् उल आद्युदात्तः । वृ-वरुणः, ताडि-तण्डादेयः, तण्डुलः ।
 उलि उलि । अग्नि-अङ्गुलिः ।
 उश्च् उश् ससुदायानोदात्तः । अकि-अङ्गुशः । [कलुषः ।
 उषच् उष ससुदायानोदात्तः । पृ-परुषः, नह-नह्वः, कल-
 उ(ज)पन उ(ज)प आद्युदात्तः । ऋ-अरु(रु)षः ।
 उसि उस । जन-जनुः । अश्व नि० उदन्तवमपि ।
 उसिन् उस आद्युदात्तः । ऋ-अरुः, घृ-परुः, वप-वपुः ।

ऊ

ऊ ऊ । कष-कर्षूः, चम-चमूः, तन-तनूः ।
 ऊक ऊक । ष्ट-मरुकः, वल-वलुकः, मडि-मण्डुकः ।

ऊकण् ऊक वृद्धादि । कण-कणकः, शल शालकम्,
 ऊख ऊख । मा-मयादेशः, मयूखः ।
 ऊथन् ऊथ आद्युदात्तः । जृ-जरुथम्, घृ-गुरुथः ।
 ऊम ऊम । शुध-गोधूमः ।
 ऊर ऊर । खर्ज-खर्जूरः, ऊप-कर्पूरः, वल-वल्गूरम् ।
 ऊरन् ऊर आद्युदात्तः । मी-मयूरः । सन्द-सम्भारणम्
 सिन्दूरम् । मस-मसुरा ।
 ऊलच् ऊल ससुदायानोदात्तः । पिजि-पिशलम्, कम
 कुसूलः ।

ऋ

ऋ ऋ । दिव-देवा देवरौ ।
 ऋतिन् ऋत् आद्युदात्तः । शक-शक्तः । [नमन्ता नमन्तरो ।
 ऋन् ऋ आद्युदात्तः । स+यस-समा स्वमारी । न+नन्द-

ए

एण् एण् । कृ-करेणुः, ऋ-करेणुः ।
 एन्य एन्य । घृ-वरेण्यः । [यिरेः ।
 एरक् एर गुणाभावादि । पत-पतेरः, कठ-कठेरः, गद-
 एलिमच् एलिम ससुदायानोदात्तः । पच-पचोनिमः ।
 एणुक् एणु गुणाभावादि । गै-गेणुः ।

ओ

ओतच् ओत ससुदायानोदात्तः । कथः पादेशः कपोतः ।
 ओलच् ओल ससुदायानोदात्तः । पट-पटोलः । कपि-
 मलोपः कपोलम् ।

ओरन् ओर आद्युदात्तः । कठ-कठोरः, चक-चकोरः ।

क

क अ गुणाभावादि । कृ-कृयः । वि+या+धा-याधुः ।
 क क वकारप्रत्यये पात् न कित् । क-कर्क, रा-राका कल कलकः ।
 कक् क अन्तर्निष्ठेन नादेः कित् । क-कृकः, भू-भूकः ।
 कङ्कण कङ्कण वकारप्रत्यये पात् न कित् । ऋङ्-ऋङ्कणः । (यिभुः)
 कण कण वप्रत्यये पात् न कित् । चित-कान्तादेशः गुणाभावश्च
 नि० चिकणः ।

कतु अत गुणाभावादि । क-क्रतुः । [(वङ्कसृष्टिकरः) ।
 कलिच् कलि गुणाभावादि ससुदायानोदात्तः । ऋ-रतिः ।
 कचन् अत गुणाभावादि आद्युदात्तः । स+विद-सुविदत्वम् ।
 कन् अ गुणाभावादि आद्युदात्तः । क्रिष-नि० कीनाथः ।
 कन् क वप्रत्यये पात् न कित् आद्युदात्तः । कृण-एकः मी-मेकः
 कनसि अनस् गुणाभावादि । वय-उयनाः ।
 कनिन् अन् गुणाभावादि आद्युदात्तः । यु-युवा, हय-वया ।

कन्यन् अन्य कित् आद्युदात्तः । ह्यर्थ-हिरादेशः हिरण्यम् ।
 कन्युच् अन्य गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । क्षिप-क्षिपण्यः
 कप अप गुणाभावादि । कण-संप्रसारणं कुणपः (शवः) ।
 कपन् अप गुणाभावादि आद्युदात्तः । उष-उषपः कुट-कुटपः ।
 कभिन् अम् कित् आद्युदात्तः । इदि-नलोपः, इदम् सर्वनाम
 कथन् अय गुणाभावादि आद्युदात्तः । तन-तनयः ।
 करन् कर न कित् आद्युदात्तः । श्-शकरा ।
 कल अल गुणाभावादि । तप-तपला, तफ-तफला ।
 कलन् कल न कित् आद्युदात्तः । पुष-पुष्कलः ।
 काकु आकु गुणाभावादि । कट-कटाकुः कुष-कुषाकुः (स्त्र्यैः) ।
 कालन् आल गुणाभावादि आद्युदात्तः । विड-विडालः ।
 किकन् इक कित् आद्युदात्तः । ग्रथ-वृश्चिकः क्षप-क्षपिकः ।
 कितच् इत कित् समुदायान्तोदात्तः । रुच-रुचितं वच-
 उचितम् । [पुलिन्दः ।
 किन्दच् इन्द कित् समुदायान्तोदात्तः । कुल-कुलिन्दः पुल-
 किरच् इर कित् समुदायान्तोदात्तः । इष-इषिरः ।
 किथन् इथ कित् आद्युदात्तः । रुच-रुचिथः भुज-भुजिथः ।
 कीकन् ईक कित् आद्युदात्तः । ऋज-ऋजीकः ऋड-ऋडीकः ।
 कीटन् ईट कित् आद्युदात्तः । क-किरीटं ट-तिरीटम् ।
 कुं उ गुणाभावादि । घृ-घुरुः भिद-भिदुः व्यध-विधुः ।
 कुक् क अन्यकिञ्चादिकित्त्वम् । स्त्री-स्त्रीकः ।
 कुकन् उक गुणाभावादि आद्युदात्तः । ग्रथ-संप्रसारणम् पृथुकः
 कुषन् उप गुणाभावादि आद्युदात्तः । घृ-घुरुषः ।
 कू ऊ गुणाभावादि । ऋत-ऋतुः श्ध-श्धूः ।
 कोथ्य एथ्य गुणाभावादि । स्तु स्तुथ्यः (वेद एवायम्) ।
 क्त त गुणाभावादि । अक-अक्तः घ-घतम् ऋ-ऋतम् ।
 कन्, लु गुणाभावादि । क-कलुः हन-हलुः ।
 क्त त गुणाभावादि । 'अम-अन्म' चि-चित् मिद-मितम् ।
 कथन् थ गुणाभावादि आद्युदात्तः । हन-हथः कुष-कुथः ।
 कथिन् थि गुणाभावादि आद्युदात्तः । अथ-अस्थि सक-सक्थि
 क्त न गुणाभावादि । तह-हलोपः तणम् । [लू-लूनि ।
 किन् नि कित् स्त्रियां आद्युदात्तः न ङीप् । ख-खणिः ।
 कलन् मल कित् आद्युदात्तः । कुट कुटलम् कष-कषलम् ।
 क्यु यु-अन गुणाभावादि । कृ-किरणः घृ-घुरणः ।
 क्युच् यु-अन गुणाभावादि आद्युदात्तः । ऋ-उत् उरणः ।
 क्युन् यु-अन गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । भू-भवनम् ।
 क्रन् र कित् आद्युदात्तः । सु-सरः ख-खरः धा-धीरः ।
 करच् रर गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । कु-कुररः ।

क्रि रि गुणाभावादि । ख-खरिः ।
 क्रिन् रि गुणाभावादि आद्युदात्तः । अद-अद्रिः भू-भूरिः ।
 शुभ-शुभिः ।
 क्रुकन् रुक गुणाभावादि आद्युदात्तः । भी-भीरुकः । [शतुः ।
 क्रुन् रु गुणाभावादि आद्युदात्तः । रु-रुः शति-ह्रस्वः ।
 क्त ल गुणाभावादि । भू-भूलम् शक-शक्तः अम-अम्नः ।
 क्तन व गुणाभावादि आद्युदात्तः । अश-अश्वः प्रुष-प्रुषः ।
 क्निप् वन् गुणाभावः अनुदात्तः । शी-शीवा कुश-क्रुश्वा ।
 किन् वि, इकारास्यानुनासिकत्वाभावाच्च लोपः । क-कीर्विः
 गृ-गीर्विः जागृ-जागृविः ।
 किप् वि तस्य लोपः अनुदात्तः कित् । वच-दीर्घः वाक् ।
 कुन् व-अक कित् आद्युदात्तः । चर-चरकः ।
 क्सरन् सर कित् आद्युदात्तः । तन-तसरः, ऋष-ऋक्षरः ।
 क्सि सि गुणाभावादि । लुष-लुषिः, कुष-कुषिः, शुष-शुषिः
 क्सु सु गुणाभावादि । इष-इषुः ।
 क्ल स्त गुणाभावादि । क्त-क्तम्, अय-अयम् ।
 ख
 ख ख वकारप्रक्षेपात् न खित् । शम-शम् 'सह-सरादेशे मूर्खः ।
 ग
 ग ग वकारप्रक्षेपात् न गित् । गृ-गर्गः ।
 गक् ग वकारप्रक्षेपात् न गित् गुणाभावादि । सुद-सुद्गः ।
 गग् ग वकारप्रक्षेपात् न गित् वृद्धादि । श्दृ-सुद्गार्गः ।
 गन् ग वकारप्रक्षेपात् न गित् आद्युदात्तः । गम-गङ्गा ।
 घ
 घथिन् अथि कुत्वम् आद्युदात्तः । नि-सग्न-निषङ्गथिः ।
 च
 चट् च वप्रक्षेपाच्च चित् स्त्रियां ङीप् । कु-दीर्घः कूची ।
 चतु अत समुदायान्तोदात्तः । एध-एधतः, वह-वहतः ।
 चिक् च वकारप्रक्षेपात् न चित् गुणाभावादि । लु-लुक् लुचौ
 झ
 झच् झ-अन्त समुदायान्तोदात्तः । जृ-जरन्तः विश-वेशन्तः ।
 झिच् झि अन्ति तेन न भिन् समुदायान्तोदात्तः । भू-भवन्तिः ।
 ज
 जुन् उ वृद्धादिः आद्युदात्तः । इ-दार, सन-सानु ।
 ट
 ट(न्) अ स्त्रियां ङीप् । निच्चे आद्युदात्तः । दन्थ-नस्थ
 आ दाथः, दन्स-दासः । [सङ्-सङ्घिः ।
 टिषच् इष समुदायान्तोदात्तः स्त्रियां ङीप् । अय-अविषः

ठ

ठ वप्रज्ञेपात् न ठित् । कण-कण्डः ।

ड

ड अ अभत्वेऽपि टिलोपः । ऊर्ण-ऊर्णा ।

ड ड वप्रज्ञेपात् न डित् । कुण-कुण्डम्, गु-गुडः ।

डड अड अभत्वेऽपि टिलोपः । तन-सन्तत् तितडः डड इत्यसन्निर्देशान्न सन्निः ।

डट अट अभत्वेऽपि टिलोपः । नम-नटः ।

डति अति अभत्वेऽपि टिलोपः । पा-पतिः । [भवती ।

डवत्तुप् अवत्त टिलोपः उगित्कार्यम् असुदात्तः । भा-भवान्

डिमि इम् टिलोपः । कै-किम् । अस्य इदमस्य मान्त्येन क्त्वेजन्तइत्यव्ययत्वप्रसङ्गेऽपि चिरव्ययमिति नियमादुणादौ चिप्रत्ययान्तत्वे एवाव्ययत्वं नान्यथा ।

डुतच् उत टिलोपः समुदायान्तोदात्तः । अह्+भू-अहुतम् ।

डुन् उ टिलोपः आद्युदात्तः । झन्+श्री-झन्श्रुः, न+श्री-अश्रुः । [वास्ति कौश्यायं प्रत्ययः ।

डुमसुन् उम्स् टिलोपः आद्युदात्तः । पा-पुमान्, पुंसः ।

ड् ज टिलोपः । भू-भूः । [डिमिप्रत्यये ।

डै ऐ टिलोपः । रा-रै-राः राशौ । यथा नाव्ययत्वं तथोक्तं

डैसि ऐस् टिलोपः । उह्+वि-उह्वैः नि-दीर्घः नीचैः ।

डो ओ टिलोपः । गम-गो-गौः, गवा । नाव्ययत्वसक्तम् ।

डोसि ओस् टिलोपः । दम्-दोः दोषौ दोषः ।

डौ औ टिलोपः । ग्लै-ग्लौः रुद-नौः नाव्ययत्वसक्तम् ।

डुट् र टिलोपः स्त्रियां डीप् । सै-स्त्री ।

डि रि टिलोपः । हृ-लि-लयः ।

ढ

ढ ढ वप्रज्ञेपात् न ढित् । शम-शण्डः ।

ण

णित्वन् इत् एङिः आद्युदात्तः । भू-भावित्वं वद-वादित्वम् ।

णुं णु वप्रज्ञेपात् णित् । स्था-स्थाणुः अज-वेणुः वृ-वस्युः

णुकन् उक् एङादि आद्युदात्तः । यच-कादेशे पाङ्कः ।

ण्य ण्य वप्रज्ञेपात् न णित् । छप अकारस्य इत्त्वं धिष्यम् ।

त

त त । ली-पुट् ह्रस्वः लिप्प्रम् (लिप्प्रम्) ।

तकन् तक आद्युदात्तः । इण-इणका, अण-अणका ।

तन् त आद्युदात्तः । हस-हस्तः, हृ-हस्तः, गृ-गस्तः ।

तनन् तन आद्युदात्तः । वी-वेतनम् ।

तशन् तश आद्युदात्तः । इण-यतशः (ब्राह्मणः) ।

तशसुन् तशस् आद्युदात्तः । इण-यतशः (ब्राह्मणः) ।

ति ति । वि+तस-वितस्तिः सु+अस अस्ति अस्मादि ।

स्त्वपाठे स्वस्तीतिनिर्देशात् न भूभावाः । [ऊर्मिका ।

तिवान् तिक आद्युदात्तः । वृत्-वर्तिका । कृत-किन्पम-

तु त । कम-कन्तुः जन-जन्तुः गै-गातुः हि-हेतुः ।

तुन् त आद्युदात्तः । सि-सेतुः-तन-तन्तुः मन-मन्तुः ।

तच् त समुदायान्तोदात्तः । जद-जता मन्-मन्ता ।

तन् त आद्युदात्तः । शंस-शन्ता ।

तण् त वृद्धादि । च्यु-च्योतः । (अण्डजः, भीषणप्रणयः)

त्यक् त्यु-गुणाभावादि । मृ-मृत्युः ।

त त । शु-गोत्रं गोत्रा । यच-यत्नं यम-यन्त्रम् ।

तन् त आद्युदात्तः । ऊ-होत्रम् या-यात्रा श्रु-श्रोत्रम् ।

तिन् ति आद्युदात्तः । अद-अन्तिः ।

तिन् तिन आद्युदात्तः निष्तेलुक्तेः न तित् । यट् यत्नं अन्तिगौ ।

तिप् ति-असुदात्तः । रा-रातिः यट्-यन्ति (रक्षा) ।

तन् त आद्युदात्तः । दातः (दाता) ।

थ

थक् थ गुणाभावादि । थृष-थृषं सू-यूषं ग-गूषम् ।

थन् थ आद्युदात्तः । उष-ओषः कृष-कौषम् गा-गाथा ।

द

द द । शा-शदः (जम्बालः शस्त्रम्) ।

दन् द आद्युदात्तः । शप-शब्दः अव-अवद् ।

ध

धुक् धु गुणाभावादि । धी-धीधु ।

न

न न । धा-धाना (भृष्टयवः) पृ-पर्यभ वस-वसः ।

नक् न गुणाभावादि । इण-इनः । सि-सिनः ।

नि नि । वी-नि० शतं वेणः । ज्या-ज्यानिः ।

नु न । दा-दातुः भा-भातुः ।

प

प प । पा-पापम् । नी-नेपः नि० जीपः । विव-विष्यम् ।

पास पास । ल-कर्पासः ।

फ

फक् फ गुणाभावादि । कल-अस्योत्प'कुलफः गल-गुल्फः ।

भ

भ भ । इ-दर्भः दक्ष-दक्षभः (कपिचक्रम्) ।

भन् भ आद्युदात्तः । क-अर्भः गृ-गर्भः ।

म

मक् म गुणाभावादि । इष-इष्ठाः युध-युध्वाः भी-भीमः ।
मदिक् मह गुणाभावः । यु-युष्मद्-त्वम् । अस-अस्मद्-
अहम् सर्वनाम ।

मन् म आद्युदात्तः । ऋ-अर्म्हः स्तु-स्तोमः सु-सोमः ।
मनि मन् । सु-शु-सुशर्मा ।

मनिष् मन् वृद्धिः । अत-आत्मा ।

मनिन् मन् आद्युदात्तः । सो-साम क-कर्मा वृ-वर्मा ।

मि मि । नी-नेमिः भू-कित् भूमिः ।

मिनि मिन् । छ-होमी ।

मुक् मुक् । उप-लान्तादेशः गुणाभावः उल्लुक् । (ज्वलद्-
झारम्) ।

य

य य । यल-यन्यम् ।

यक् य गुणाभावः । जन-जन्य' (शुद्धम्) जन्या बधूः ।

यत् य स्वरितः । पु-णुक् पुण्यम् धा-नुक् धान्यम् ।

यतुच् यत् सप्तदायान्तोदात्तः । तन-तन्यतः ।

यक् यु गुणाभावः । भुज-भुज्युः (भोजनम्) । [जन्युः ।

युच् यु न अनादेशः सप्तदायान्तोदात्तः । मन-मन्युः जन-

धुन् यु-अन आद्युदात्तः । हन-आद्यन्तयोर्वतौ घतनः ।

र

र र । रीङ्-रुखः एट् च रिप्रम् (कृतसितम्) ।

रक् र गुणाभावः । स्फाय-स्फारम् । लिप-लिप्रम् स्तूप-स्तूपः ।

रन् र आद्युदात्तः । इदि-इन्द्रः वज-वज्जः । भी-भेरः ।

रु रु । भी-भेरुः पी-पेरुः पा-पारुः । जत-जलुः ।

ल

लक् ल कित् । शी-शीलम् ।

व

व व । वृ-कर्षः वृ-गर्वः वृ-शर्वः वृ-शर्वः वृ-शर्वः ।

वन् व आद्युदात्तः । इष-एव, खरादिः । शी-शेवः ।

वन् वन् न निष्पन्नं चापकात् । ऋ-अर्वा (कुक्षितः) ।

वनिप् वन् अद्युदात्तः । स्ना-स्नावा ऋ-अर्वा (हरङ्गर्हप्रयोः) ।

वरट् वर स्त्रियां ङीप् । अश-उपधाया ईप्स्वम् ईप्स्वरः ।

वलच् वल सप्तदायान्तोदात्तः । वल-वल्ललः पल-पल्ललः ।

वलज् वल वृद्धिः । शी-शैवलः । [दरादित्वात् शैवालश्च ।

वालज् वल वृद्धिः आद्युदात्तः । शी-शैवालः । प्रधो-

वालन् वल आद्युदात्तः । शी-शैवालः नि० वक्ष्य पः, शैपालश्च ।

वि वि चापकदस्य न लोपः । वृ-वृषिः वृ-वृषिः ।

विन् वि-अनुदात्तत्वप्रतिज्ञाभावात् नास्य इदित्त्वं तेन न
विलोपः । वृ-वृषिः । वृ-वृषिः ।

वुन् वु अक-आद्युदात्तः । क-करकः करका ।

श

शक् श वकारप्रक्षेपात् न शित् गुणाभावः । वृ-वृषः ।

शुन् शु आद्युदात्तः । शृ-शृ-प्रभावः पशुः (आशुधम्) ।

श्वण् श्व वृद्धिः । शृ-शृ-प्रभावः पार्श्वः ।

ष

षवन् अव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् । प्रथ-संप्रसारणे पृथवी ।

षिवन् इव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् । प्रथ-संप्रसारणे पृथिवी

घ्नन् त-आद्युदात्तः । वस-वस्त्वं शस-शस्त्वं अस-अस्त्वं

स्त्रियां ङीप् । नद्धी । [शृ-शर्वरी ।

व्वरच् वर सप्तदायान्तोदात्तः स्त्रियां ङीप् । वृ-वृषः ।

स

स स । वृ-वृषम् । तृ-तर्षः । वस-वत्सः । हन-हंसः ।

सन् स आद्युदात्तः । अम-अंसः ।

सरन् सर आद्युदात्तः । अश-अक्षरम् । वस-वत्सरः ।

सिकन् सिक आद्युदात्तः । हन-हंसिका (हंसयोषित्) ।

स्मान् स्म आद्युदात्तः । स्तृ-स्तृ-प्रभावः ।

स्य स्य । मद-मत्स्यः ।

स्थन् स्थ आद्युदात्तः । मद-मत्स्यः ।

इत्युणादिप्रत्ययस्वरूपादिप्रदर्शनम् ।

शब्दविभागनियमादि ।

शब्दास्तावत् चतुर्विधाः रुद्धयौगिकयोगरूढपारिभाषिक-
भेदात् । यत् अवयवशक्तिमनपेक्ष्य सप्तदायशक्त्या कस्यचिद्वि-
शिष्टार्थस्य बोधः ते रुद्धाः । यथा आखण्डलमण्डपघटा-
दयः तत् अवयवार्थबोधनेनैव सप्तदायेन विशिष्टार्थस्य बोधनात् ।

द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धरूपावयवार्थयोगेन तत्तद्विशिष्टार्थबोधका
यौगिकाः । यथा घनवान् दण्डी रूपवान् रसवान् पाचकः
गन्तव्यादयः । तेषाञ्च घनादिद्रव्यस्य, रूपरसादिगुणस्य, पाकादि-
क्रियायाश्च संबन्धस्य यथाक्रमं बोधकता । एवञ्च प्रकृतिप्रत्य-
याभ्यां तत्तदर्थयोरुपस्थाप्यत्वेन तद्योगरूपसम्बन्धविशिष्टस्य बोध-
कत्वात् तेषां यौगिकत्वम् । यौगिका अपि कदन्ततद्विज्ञानान्तसमा-
सजभेदात् विविधाः । तत् पाचकादयः कदन्ताः, कापायादयः
तद्विज्ञानाः, राजपुरुषादयः समासजाः । तत्राद्यं विशेषः कदन्ताः

क्रियासम्बन्धमात्राभिधायकाः तथा हि पाचक इत्यादौ धातुना पाकस्य, खुलादिना कर्त्तादेर्वोधनात् विशिष्टार्थबोधकत्वेन क्रिया-सम्बन्धबोधकत्वम् ।

तद्विज्ञानास्तु द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धाभिधायकाः । तत्र धनवान् दण्ड्यादौ द्रव्यसम्बन्धस्य, रूपवान् रसवान् ज्ञानवान् इत्यादौ रूपादिगुणसम्बन्धस्य, गतिमान् क्रिया-वान् सन्धनवानित्यादौ च गत्यादिक्रियासम्बन्धस्य मत-वादिभिर्वोधनात् तथात्वम् । तत्र सम्बन्धाश्च नानाविधाः स्व-स्वामिभावादिरूपाः, तत्तत्स्वलोपात्ततत्तत्क्रियाकारकादिभावादिरूपाश्च तत्र धनवानित्यादौ स्वस्वामिभावादिः । काषायः लाजिक इत्यादौ रञ्जनकर्म, शाब्दिक इत्यादौ वेदनकर्म, पञ्चगुरित्यादौ क्रयकर्म, पथिक इत्यादौ गमनकर्त्ता, इत्येवमादयोऽर्थाः अणादि-प्रत्ययेन बोध्यन्ते ।

समासजा अपि द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धबोधकभेदेन प्रथमं त्रिविधाः । तत्रापि द्रव्ययोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्यक्रिययोः, गुणयोः, गुणक्रिययोः, क्रिययोश्च सम्बन्धबोधकत्वेन ते पुनः षड्विधाः । तत्र राजपुरुषः राजधनमित्यादौ द्रव्ययोः, पटरूपं विप्रज्ञानमित्यादौ द्रव्यगुणयोः, रथगतिः, पादतिथेत्यादौ द्रव्य-क्रिययोः, नीललोहितः क्षणरक्त इत्यादौ गुणयोः, गतिरोधः, भोजनज्ञानमित्यादौ गुणक्रिययोः, स्नातातुलिप्तः पकभुक्त इत्यादौ क्रिययोश्च सम्बन्धस्य साक्षात्, परम्परया वा बोधनात् तथात्वम् ।

तत्र कृतः, तद्विज्ञाः समासाश्च नानाविधाः तेषां स्वरूपभेदाः अर्थविशेषाश्च व्याकरणत एवावगन्तव्याः ।

यत्र अवयवशक्त्या प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरुपस्थापनेन तद्योग-विशिष्टस्य सप्तदायशक्त्या रूढ्या दृष्ट्या कस्यचित् पदार्थस्य बोधनं ते योगरूढाः । यथा पङ्कजमनोजादयः, ते च अवयवशक्त्या उपस्थापितेन पङ्कजनिकर्तृत्वरूपेणार्थेन सहितस्य रूढ्या दृष्ट्या पद्मत्वादिविशिष्टस्य बोधनात् योगरूढाः । तेन पङ्कजशब्दा-दितः न कुसुदादीनां बोधः ।

अन्ये तु पङ्कजनिकर्तृत्वरूपार्थस्य कुसुदादिषु सङ्गाभेऽपि पङ्कजशब्दप्रयोगे पद्मत्वसुपाधिरिति प्रयोगनियमेन पद्मत्वादिकस्य तत्र उपाधित्वमङ्गीकृत्य न कुसुदादिषु तत्प्रयोगस्तथाच पङ्कजादि-शब्दादीनां यौगिकेष्वेवान्तर्भाव इत्युरीचक्रुः ।

वैयाकरणास्तु समासनिष्पन्नानामपि शब्दानाम्

“समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।”

इति पङ्कजशब्दवत् योगरूढत्वमेव स्वीचक्रुः ।

समासानां सम्बन्धवाचकत्वेयं विशेषः दिग्भासविकल्पार्थक

भिन्नबहुव्रीहेभेदसम्बन्धवाचकत्वम् । यथा पीताम्बरः पञ्च धनः इत्यादयः पीताम्बरादिभेदसम्बन्धवाचकाः । दिग्भासमासी उत्तरपूर्वा पूर्वदक्षिणेत्यादौ, द्विवा पञ्चधा इत्यादौ विकल्पार्थक-समासे च न भेदसम्बन्धबोधकत्वं किन्तु कर्मधारयवत् अभेदसम्बन्ध-बोधकत्वम् बहुव्रीहेरपि भेदसम्बन्धबोधकत्वेऽयं विशेषः, क्वचित् कर्मत्वादिकारकसम्बन्धः क्वचित् स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः बोध्यते तत्र आरूढवानरादौ कर्मत्वादिसम्बन्धस्य पीताम्बरादौ च स्वस्वामि-भावसम्बन्धस्य बोधः । यथा आरूढो गानराज्यम् प्राप्तसदकं यमिति विग्रहे आरूढवानरप्राप्तादकशब्दौ गानरकर्त्तृ कारणशक्त-कर्मणः उदककर्त्तृकप्राप्तिकर्मणश्च बोधको । एवम् अतो रमो येन इति विग्रहे जडरथशब्दादेः रथरक्षणकरणस्य, उष्टो रथो येनेति विग्रहे उष्टरथादेश रथदर्शनादिकर्मणश्च बोधकत्वम् । उपरूढतः पशुर्यस्मै इति विग्रहे उपरूढतपशुशब्दादेः पशुपशुणा सम्प्रदानस्य, पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहे पतितपत्रादेः पत्र पतनापादानस्य, निरुतो घटो यत्नेति विग्रहे निरुतताटादि-शब्दस्य, घटनिधानाधिकरणस्य च बोधकत्वम् । यामपश्यामा-हन्नेवपि भेदसम्बन्धबोधकत्वमूह्यम् । इमस्य एकक्रियान्वयित्व-रूपसम्बन्धबोधकत्वात् तथात्वं अव्ययीभावस्य तु तथात्वं प्रसिद्धमेव तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे, क्वचित् उत्तर-पदार्थस्य पूर्वपदार्थे सम्बन्धबोधकता । यथा राजपुरुष इत्यादौ राजादिपूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे पुरुषादौ, अर्जुनाय इत्यादौ च यामादेरुत्तरपदार्थस्य अर्जुनादिपूर्वपदार्थे, सम्बन्धो बोध्यते । स च सम्बन्धः स्वस्वामिभावः कारकरूपश्च । तत्र राजपुरुषादौ स्वस्वामिभावस्य, यामान्वितादौ, अयणकर्माणः रामकृतमित्यादौ कर्तुः अन्वगतमित्यादौ गतिकरणस्य व्याघ्रभीत इत्यादौ भयापा-दानस्य, यामस्थित इत्यादौ स्थित्यधिकरणस्य यथायथं पूर्व-पदार्थस्य उत्तरपदार्थेऽन्यथः । द्विगौ, कर्मधारये, समानाधि-करणबहुव्रीहेरवान्तरपदार्थयोश्चाभेदेनैवाभ्यात् कर्मधारयस्य द्विगौः समानाधिकरणबहुव्रीहेश्च स्वपटकपदार्थाभेदबोधकत्वमिति विवेकः । उपपदसमासस्य तु तत्पुरुष एवान्तर्भावः अन्यत् यथासम्भवमूहनीयम् ।

शास्त्रकारसङ्केतविशेषेण तत्तदर्थबोधकाः गङ्गाः पारिभाषिकाः । यथा “कर्त्तुरीक्षिततमं कर्म,” “साधकतमं कारणम्” योगशक्त-वृत्तिनिरोध इत्यादयः । ततश्चास्तकारैः, कर्मशब्दः कर्त्तुरीक्षिततमं, कारणशब्दः साधकतमं, योगशब्दः वृत्तिनिरोधतमं बोधयत्यतीत्या-विशेषरूपपरिभाषात्मकसङ्केतेन तत्तदर्थानां बोधनात् तथात्वम् ।

परिभाषायाश्च आधुनिकसङ्केतत्वेन सादितात् अनादि-सङ्केतवतो रूढाभेदः ।

तेषां सङ्केतविशेषकरणञ्च तत्सङ्केतस्थेषु तत्सङ्केतदेन तत्र तत्र पारिभाषिकार्थानामेव ग्रहणार्थम् । अत एव “कृत्विनाकृत्वि-
मयोर्मध्ये कृत्विने कार्यसंप्रत्ययः” इति परिभाषया कृत्विम
सङ्केतवत् एव ग्रहणसुक्तम् तेन “कर्मण्ययम्” “कर्मणि द्वितीया”
इत्यादौ स्वरास्ते पारिभाषिकार्थानामेव कर्मादीनां ग्रहणं न तु
“कर्म क्रिया” इति कोषोक्तक्रियादीनां ग्रहणम् ।

केचित्तु सङ्केतवत्त्वसाध्यात् पारिभाषिकस्य रूढेष्वेवान्तर्भाव-
मिच्छन्ति ।

शक्तिञ्च अस्माकञ्चादयमर्थो बोध्य इत्यारकेच्छा । सा च
सम्प्रदायप्रवर्तकस्य ईश्वरस्य तत्स्थानावस्थेन कल्पितस्य तथाविधस्य
अपरस्य वेत्युपदेष्टव्यम् । तथा च सम्प्रदायप्रवर्तकस्य इदानीम-
सुलभतया कस्य गच्छस्य कस्य ? इति जिज्ञासायां पूर्वपूर्वसम्प्र-
दायानुसारेण आप्रमादयै अभरादिभिः स्वस्वकोषेषु बाहुल्येन
रूढानां, कोषाच्चिच्च यौगिकानां शब्दानाम्, पाणिन्यादिभिश्च
सूत्रपाठादिषु बाहुल्येन यौगिकानां, कोषाच्चिच्च रूढानामर्थ-
विशेषा दर्शिताः । अत एवोक्तम्

शक्तिपक्षे व्याकरणोपमानात् कोषाप्रवाक्यात् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य गोपात् विष्टतेर्वेदन्ति साक्षिभ्यतः सिद्धपदस्य दृष्ट्वा ॥ इति

अभरकोषादिषु च एकैकग्रन्थेषु सर्वशब्दानामनुक्तेः यावत्
कोषज्ञानस्य इदानीन्तनैरशक्यतया तेषामसुलभतया च, यौगिक-
शब्दज्ञानोपयोगिनश्च पाणिन्यागमस्य प्रायशः दुर्बोधतया तत्तद-
ग्रन्थानां च एकैकपुरुषेण बहुकालसाध्यपाठतया, पठितानामपि
भदा स्मरणभावेन, तत्तदग्रन्थानाञ्च सुपरिपाटीकत्वाभावेन कथ-
ञ्चारस्यैवाद्याज्ञानम् सुकरं भवेत् इत्यतः वेदपुराणेतिहासतन्त्र-
शास्त्रदर्शनास्तज्ज्योतिषनीतिशास्त्रवैद्यकव्याकरणादिशास्त्रेषु प्र-
युक्तशब्दानां तत्र तत्र पारिभाषिकशब्दानाञ्च अर्थज्ञानाय नाना
कोषादिभ्यः शब्दानां सङ्कलनेन सुपरिपाटीकतया एतद्वचनाया-
मस्माभिः प्रवृत्तम् ।

यानि यानि च शास्त्राग्यालोच्य तत्तदर्थविशेषावधारणं कृतम्
उदाहरणतया च तत्तदग्रन्थान्यत्र तत्तच्छब्दार्थदर्शनावसरे प्रदर्श-
यिष्यन्ते प्रदर्शयिष्यन्ते चात्र तेषां ग्रन्थानां समष्टीकृत्य नामानि ।

यौगिकशब्दानामपि अनन्तभेदतया दिङ्मात्रतयाऽत्र
प्रदर्शनं कृतम् अन्यथा एकैकधातोः एकैकप्रत्ययान्ततया शब्दभेद-
कल्पनेऽनन्तशब्दाः सुसूक्तकथने च दृष्ट्या ग्रन्थबाहुल्यमात्रसम्पा-
दनमनतिप्रयोजनञ्च । अत एवोक्तम्

दृष्टव्यमिदं वर्षशतमिन्द्राय शब्दपारायणं

जगौ नैवान्तं जगामिति ।

तथा च प्रतिपदशब्दार्थकथनापेक्षया प्रकृतिप्रत्ययविभागेन

शब्दसाधुतासम्बोधनाय लघुपायतया व्याकरणसारम्बं तन्त्रकारैः ।
तच्च तत एवागन्तव्यम् । किन्तु पाणिन्यागमानामिदानीम् असु-
लभतया बहूनाञ्च तदज्ञानेन तेषां बोधनार्थं ततः सारमात्रस्य
अपेक्षितयौगिकशब्दानामर्थविशेषोऽत्राभिधास्यते ।

किञ्च यावन्तः शब्दास्तावन्त एव नञ्योगेन शब्दाः स्युरिति
नञ्योगेन शब्दबाहुल्यसम्पादनमकिञ्चित्करमेवेति नञ्युक्त-
शब्दा अस्माभिः आधुनिककोषकृद्भिर्वि नाहताः किन्तु यत्र यत्र
अर्थविशेषः यथा असुरः अत्राक्षय इत्यादिषु तत्रैव संप्रहोष्यन्ते ।

अपरञ्च यौगिकशब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्त्तनेन
नानारूपता स्यात् तेषां प्रत्येकं ग्रहणे च दृष्टानन्तभेदकल्पनेन
ग्रन्थबाहुल्यमात्रसम्पादनं अर्वाचीनानामिव दृष्टा स्यात् न च
तत्र प्रयोजनाधिक्यमित्यतः प्रथमं कश्चित् नियमविशेषोऽभिधीयते
यद्वत्त्वात् पूर्वोत्तरपदपरिवर्त्तनेन तत्तत्समानार्थकशब्दार्थपक्षः
सुकरो भवेत् ।

नियमो यथा

स्वत्वविशिष्टपूर्वपदात्, पाल, धर, भुग् धारिन् भृत्, पति,
नेतृशब्दास्तत्समानार्थकशब्दाः सत्त्वादयश्च यदा प्रयुज्यन्ते तदा
तत्त्वामो बोध्यते । यथा भूपालः भूधरः भूभुक् भूधारी भूभृत्
भूपतिः भूनेता इत्यादयः, भूमान् इत्यादयश्च भूमिपतिवाचकाः
अत्र समानार्थकशब्दैः पूर्वपदपरिवर्त्तने उत्तरपदपरिवर्त्तने च
स एवार्थोऽभिधीयते । यथा भूमिपालः भूमिरक्षकः इत्यादिषु ।

जन्यवाचकपूर्वपदात् कर्त्-कर्त्तृ स्त्र-स्त्रट्-स्रष्टृ-विधाट्
कारक-प्रभृतिशब्दास्तत्पर्यायशब्दाश्च प्रयुक्ताः तज्जनकबोधकाः ।
यथा विश्वकर्त्ता विश्वकर्त्ता विश्वस्त्रः विश्वस्त्रट् विश्वस्रष्टा विश्वविधाता
विश्वकारक इत्यादयः सर्वकर्त्तृ, सर्वकर्त्तृत्वादयश्च चतुर्मुखस्य वाचकाः ।

जनकवाचकपूर्वपदात्, योनि, ज, रुह, जन्मन्, भू, भव
इत्यादयस्तत्पर्यायाश्च तज्जन्यबोधकाः । यथा भूमियोनिः भूमिजः
भूमिरुहः भूमिजन्मा भूमिभूः भूमिभवः इत्यादयः ज्ञायोगिनिः
ज्ञाज इत्यादयश्च । तथा अपत्यभवाद्यर्थे अष्णादयश्च जन्य-
वाचकाः । यथा भौमः माहेयः इत्यादयः ।

धार्यशस्त्रादिवाचकपूर्वपदात्, पाण्यङ्गमौलि, भूषण, ऋक्षा-
लिन् शेखर, धर्तृ, धारकप्रभृतयः तत्पर्यायशब्दाः सत्त्वर्थीय-
प्रत्ययाश्च तद्धारकवाचकाः । यथा शूलपाणिः शूलशङ्खः चन्द्र-
मौलिः चन्द्रभूषणः शूलभृत् शूलशाली चन्द्रशेखरः शूली
शूलवान् इत्यादयः । इयांस्तु विशेषः । यत्र यत्वावयवे
धार्यत्वं प्रतीयते तत्तद्धारकशब्दा एव उत्तरपदे निवेशनीयाः ।
यथा शूलहस्तः चन्द्रभक्त इत्यादि ।

भोज्यवाचकपूर्वपदात् अन्न, भुग्, व्रत, लिट्, पायिन्, प,

नज्पूष्वपदा इतरोत्तरपदाश्च शुष्णवाचकयन्त्राः विरोधार्थ-
वाचकाः । यथा अस्मितः अशुक्लः इत्यादयः, एवं सितेतरः
शुभ्रेतरः इत्यादयः, शुभ्रत्वविरोधिकृष्णत्ववाचकाः एवं अनुष्ण
उष्णेतरः इत्यादयः उष्णविरोधिशीतस्पर्शबोधकाः शुभ्रेतरा
असुखमित्यादयः सुखविरोधिदुःखवाचकाः एवम् अनुपरायम्
मुखेतरदित्यादयः मुखविरोधिपापबोधकाः ।

इत्येवं नियमावली ज्ञानसौकर्यार्थमादौ प्रदर्शिता एत-
दनुसन्धानेन अत्रालुक्ता अतिदिष्टतया तत्तदवसरे उक्तप्रायाश्च
शब्दा यथायथम् जह्नुवाः ।

गुणवाचकशब्दमध्ये शुक्लादिरूप-मधुरादिरस-खरादिस्पर्श-
शीघ्रादिप्रेग-वाचकशब्देभ्यः यथाप्राप्तं विहितमत्वर्थीयस्य
तद्वितस्य लुकि व्यक्तेः (विशेष्यस्य) लिङ्गास्तुसारित्वम् तथा च
शुक्लादयः रूपवाचकाः शब्दा गुणपरत्वे पुल्लिङ्गाः तदुत्तरात्
मत्वर्थप्रत्ययस्य लुका गुणवत्परत्वे विशेष्यलिङ्गाः । यथा
गुणे शुक्लः नीलः पीतः रक्त इत्यादि गुणिनि शुक्लः पटः शुक्ला
शाटी शुक्लं वस्त्रम् एवं नीलः नीला नीलं पीतः पीता पीत-
मित्यादि । एवं स्पर्शविशेषे खरादयः स्त्रीलिङ्गाः तद्वति
निर्लिङ्गाः । यथा खरं तिग्मं तीक्ष्णमित्यादि तद्वति खरः
किरणः खरा दोधितः खरं तेज इत्यादि । एवं स्पर्शे

शीतं शीतलं शिशिरमित्यादि तद्वति शीतश्चन्द्रः शीता हिमानी
शीतं जलमित्यादि । तथा वेगे शीघ्रं त्वरितमित्यादि वेग-
वति शीघ्रोऽश्वः शीघ्रा वड्वा शीघ्रं दानमित्यादि । एवं रसे
मधुरः कटुः अम्ल इत्यादि तद्वति मधुरो गुडः मधुरा द्राक्षा
मधुरं क्षौद्रमित्यादि एवं कटुः कड्दी कटु इत्यादयः बोध्याः ।

स्त्रीपुंसवाचकशब्दा अपि अल्पत्वविवक्षायां स्त्रीलिङ्गाः
स्युः । यथा घटी पटीत्यादयः स्त्र्यलघटादिवाचकाः ।

बहुभिः कोषकारैः शब्दानां लिङ्गानुशासनम् कृतं तदनु-
सारेण प्रायेणास्माभिरुक्तच्छब्दप्रदर्शनसमये लिङ्गानुज्ञानं किन्तु
तानि असूलकानि समूलकानि वा तत्प्रदर्शनाय प्रथमतः पाणि-
नीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि प्रदर्शितानि तानि च समालोच्य
तत्तत्कोषोक्तलिङ्गानां ग्रामाण्यकत्वाग्रामाण्यकत्वे दृष्टीभिर्विवे-
चनीये इति दिक् ।

अथ शब्दव्युत्पत्तिदर्शने कारणादि ।

धातुपाठ-गणपाठ-संयुतं

सुखपाठमविलं सवार्त्तिकम् ।

भाष्यमस्य सरहस्यमर्थतो

ये विदन्ति खलु कोऽपि ते विदः ॥ १ ॥

उत्तरङ्गो महानक्रवक्रोक्तिचक्रभीषणः ।

शब्दसिन्धुः सद्गुण्यो दुस्तरः सलतबुद्धिभिः ॥ २ ॥

येषां सद्गुरुकर्णधारभजनं प्रज्ञावह्निवागमो-

ऽभ्यासश्चानुगुणो मरुत् प्रतिदिनं शब्दागमाम्भोनिधौ ।

धारं यत्नवशादवाप्य नितरां रत्नानि लभ्यन्ति तै-

र्दूरात् तीरगतैस्तु दर्शनमिथा सीदङ्गिराण्यानि किम् ? ३

भाष्याद्यागमवारिधौ गुरुहरिप्रोत्साहनाशालिभिः

प्रज्ञावासुकिरञ्जकर्षणयुजा यत्नौघमन्याट्टिणा ।

उत्साहैर्गुरुकैयटादिवचनैरालोडिते तत्सुधाम्

व्युत्पत्तिं सुमनोभिरेत्य सुतरां चित्ते परं निर्वृतम् ॥ ४ ॥

नो चक्षुषापि कलिता किल कौमुदी ये-

र्भाष्यादिदीपनिवहोऽधिगतो न वा येः ।

येषाञ्च पाणिनिमतार्कसमागमो नो

तेषां तमःप्रचय एव न चास्य शान्तिः ॥ ५ ॥

येर्वीचिता नोज्ज्वलदत्तवृत्ति-

नो काशिकावृत्तिरथाध्यगामि ।

नालोकिता यैर्गणरत्नवृत्ति-

स्तेषां तमःशान्तिरुदेति कस्मात् ? ॥ ६ ॥

पाणिन्यागमसूर्येण शब्दाकाशो विकाशते

न तु खद्योतमात्रेण स्वल्पव्याकरणादिना ॥ ७ ॥

कल्पद्रुमात् फलचयो यदि सौरभं वा

लभ्येत वाञ्छितमथार्थकदम्बकं वा ।

शब्दानुशासनमृते न तदंशबोध-

स्तच्चापि पाणिनिमतन्नतु भिन्नशास्त्रम् ॥ ८ ॥

भाष्याद्यागमनामगन्धमपि ये नाघ्रातवन्तो मनाक्

ते व्युत्पत्तिनिदर्शने यदि रताः किन्नाम ? चित्रं ततः ।

आस्तां तत्र कुमारभाववशतः प्रौढ्या प्रवृत्तिर्हठात्
दौर्भाग्यं वत वङ्गभूमिवसतेस्तदादरो यन्मनाक् ॥ ८ ॥

कथञ्चित् सुगन्धबोधस्य पाठमात्रमदोद्धतैः ।
काव्यमात्रसमालोकात् व्युत्पत्तेर्दर्शनं कथम् ? ॥ १० ॥
उक्तशस्त्रैकशरणाः स्मृतिरसौरभलोभतः ।
कुमाराश्चेत् प्रवर्तैरन् प्रवर्तन्तां हठान्विताः ॥
तदाक्यष्यादरक्ततः शोचनीया परं जनाः ।
दौर्भाग्यात् वत वङ्गानां बालवाक्ये समादरः ॥ ११ ॥

अत एव प्राचीनैरुक्तम्—

“अहञ्च भाष्यकारश्च कुशाग्रौघधियावभौ
नेव शब्दास्त्रुषेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः” ॥ इति ।
पदवाक्यप्रमाणज्ञा ये रायमुकुटादयः ।
प्रमत्तास्तेऽपि यत्नासन् बालास्तत्त्वान्मद्गतम् ॥ १२ ॥
अहोचितमहोचितमहोचितमहोदयः ।
पाणिन्यायनभिन्नैर्यत् व्युत्पत्तीनां प्रदर्शनम् ॥ १३ ॥
दुष्टभाक्तसुबालानां महाहिखेलनं यथा ।
अज्ञातशास्त्रतत्त्वानां शब्दव्युत्पादनं तथा ॥ १४ ॥
कोषालोकादर्धजातं काव्यालोकादुदाहृतोः ।
दर्शयेद्युः कुमाराश्चेत् न च तत्र चतिर्मनाक् ॥ १५ ॥
शास्त्रे व्युत्पादिताः शब्दा अन्यथा दर्शिता यदि ।
विश्वासात् खलु तदाक्येष्वन्येषां महती क्षतिः ॥ १६ ॥
समीक्ष्यकारिणो ये तु लज्जाभीतिसमन्विताः ।
यथाज्ञानं प्रवर्तन्ते नाज्ञातविषये क्वचित् ॥ १७ ॥
कल्पद्रुमादिकर्तारः स्वज्ञानाद्यनुसारतः ।
शब्दार्थदर्शने रक्ता न तु व्युत्पत्तिदर्शने ॥ १८ ॥
येषां चित्ते भृशं लज्जा हासभीतिश्च वर्तते ।
न ते तथा प्रवर्तन्ते प्रवृत्ता बालका यथा ॥ १९ ॥
पाणिन्याद्यनुसारेण शब्दसाधनतत्पराः ।
भवेद्युक्ते तदा लोके शोभन्ते नान्यथा क्वचित् ॥ २० ॥
यदि बालाशने चित्ते न मनाग्जायते घृणा ।
तदान्यक्षुण्णमार्गेऽध्वानं परिशीलते ॥ २१ ॥
स्वयमज्ञाततत्त्वानामन्यक्षुण्णपथश्रिताम् ।

लेशतोऽतिक्रमः कृपया क्षमाय घतनाथ च ॥ २२ ॥
परोत्कीर्णपथकान्था आन्तानां दूरभाषणम् ।
मूलचर्चातरुच्छायायादित्यात् निर्गतिः कुतः ? ॥ २३ ॥
अन्धानामिव मार्गयानविषयं येषां परोक्तं परं
मूलं, ते खलु मार्गदर्शननिधावन्यस्य शक्ताः किम् ? ।
येषां तद्वचने समादरवरस्ते कोऽपि लज्जाधमा
जाता अन्धतमास्ततोऽद्य वसुधा प्रायाः व्यतामेत्यति ॥ २४ ॥
यस्मिन् रुचिर्भवेत् यस्य स तत्रैव प्रवर्तताम् ।
निरङ्कुशरुचिर्लोको न वाग्वग्ग्रीहि कस्यचित् ॥ २५ ॥

परिशेषे इदमपि स्मार्थ्यते—

“प्रायः शास्त्रमधीते कश्चन तनुते निबन्धनयव ।
अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशतं सुधियः”
अनेके चेत् कोपकाराः स्वस्ववृद्धिप्रभाताः ।
चक्रः कोषानपि तथा गतार्थो न गमः अभः ॥ २६ ॥

तत्रेदं प्राचीनपद्यं स्मार्थ्यते—

“परिष्कुर्वन्त्वर्थान् मत्तयधुरीणाः कतिपयं
तथापि क्लेशो मे कथमपि गतार्थो न भविता ।
तिमीन्द्राः संचामं विदधति पयोधेः पुनरमो
किमेतनायासो भवति ? विफलो मन्दरगिरिः” ॥
भाष्याद्याशयबोधनैकसरणिं वाक्यप्रदीपं मत्त
हृद्दोहोतसमन्वितं सुविपुलं भाष्यप्रदीपं तथा ।
पाणिन्यष्टकशाकटायनकृते वृत्त्यान्विते वार्तिकं
पर्यालोच्य समादरादिह मया व्युत्पत्तिरादर्शिता ॥ २७ ॥
रूढानामपि रूपसाधनकृत कोषादिटीका मया
बङ्गीर्णं दृष्टवता समाहृतवता ताभ्यश्च सारं परम् ।
लोकानां हितकाम्येषु रचितो ग्रन्थः अमात् सुक्रमो
विद्वांसोऽस्य विलोकने यदि रताः स्यान्त्यमः सार्थकः ॥ २८ ॥
जिज्ञासुनां बोधनार्थं सम्यग्व्युत्पत्तिसंयुतम् ।
नानाशब्दान् समाहृत्य वाचस्पत्यं मया कृतम् ॥ २९ ॥
सुगमं सुक्रमं वेद—लोकशब्दार्थबोधकम् ।
वाचस्पत्यमदो वीक्ष्य वाचस्पत्यमवाप्यताम् ॥ ३० ॥

वाचस्पतम्।

अ

अ पु० अवति रक्षति अतति सातत्येव तिष्ठति क्व अव-अत-
वा ड । विष्णोः “अकारोविष्णुर्दृष्टिउकारस्तु महेश्वरः ।
भकारस्तु स्रुतोब्रह्मा प्रणवस्तु तयात्मक” इति । अस्य
(विष्णोः) अपत्यम् अत इज् इः (कामः) अस्य (विष्णोः)
पत्नी डीप् ई (लक्ष्मी) ।

अ अव्य० अव-प्रोणनादौ ड खरादिपाठादव्ययत्वम् । अभावे,
प्रतिषेधे स्वल्पेऽर्थे अनुकम्पायां, सम्बोधने, अ अनन्त ॥
अधिच्छेपे, अ पचसि त्वं जाह्नव ॥ “उपसर्गस्वरविभक्ति-
प्रतिरूपकार्येति” खरादिगणकृते अ इति सिद्धान्त-
कौस्तुभसुदाहृतं मनोरमायाञ्च अ संबोधने अधिच्छेपे
निषेधे चेति व्याख्यातम् । “अभावे नह्यनोन” इत्यमर-
टीकायां नजादेशोऽयमित्युक्तम् । स च आदेशः नखनसुच्चा-
दिभिन्नशब्दघटके उत्तरपदस्थे हलादौ शब्दे परे भवति ।
स तु नजर्थे एव स्थानितल्यार्थकत्वादादेशस्य । नजर्थश्च
तत्सादृश्यमभावश्च तदन्वयत्वं तदन्वयता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नजर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥

इत्युक्तेः षड्विधाः । तत्र अब्राह्मणइत्यादौ ब्राह्मणसादृश्य-
वत्त्वेन क्षत्रियादीनां बोधकता, अघटमित्यादौ घटा-
भावस्य, अपटइत्यादौ पटभित्तस्य, असुदरा कन्येत्यादौ
अलोदरत्वस्य, अपशवो वै अन्ये गोऽभ्येत्यादौ गवाश्च-
भिन्नपशूनामप्राशस्त्यस्य, असुरः अक्षितइत्यादौ च सुरक्षित
विरोधस्य बोधकता । तत्रायं विशेषः नजः सर्वत्र अभावे
भेदे च शक्तिः सादृश्यादौ तु निरुद्धलक्षणा । तत्र अघट-
मित्यादौ अव्ययीभावे, अधन इत्यादौ बहुव्रीहौ भाव
कदन्तोत्तरपदके “अभेदः अज्ञानमित्यादौ” नजत्वपुरुषे च
अभावबोधकता । भावकदन्तभिन्नोत्तरपदनजत्वपुरुषे तु
अघट इत्यादौ भिन्नत्वबोधकतेति । अत्रेदं बोध्यम् ।
समासे हलदौ उत्तरपदे नजः स्थाने अ इत्यादेशविधानेन
समासएवास्व नजर्थकस्य अइत्यस्य प्रयोगः नान्यथा, सम्बो-

धनाद्यर्थकस्य तु पृथक्प्रयोगः किन्तु “नजोनलोपसिद्धि-
क्षेपे” इति वार्त्तिकेन तिङन्तपदे परेऽपि नजादेशस्य विधा-
नात् तस्यैव पृथक्प्रयोगः । अधिकं नजशब्दार्थावसरे
वक्ष्यते । अजीवनिरित्यादौ अधिच्छेपार्थकता अजसृमित्यादौ
उप० स० । तस्य च क्रियायोगात् प्रतिषेधार्थकता ।

अच्छिन् वि० न ऋषी नज् त० ऋकारस्यात् हल्त्वा-
भ्युपगमात् न तुट् नलोपमात्रम् । ऋषिभिन्ने, ऋष्यभूत्ये, ।
दिवस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः ।

अच्छिन् चाम्रवासी च स वारिचर ! मोदते इति भारतम्
हलत्वानाम्प्रत्यये तुटि अश्मन्तीत्यपि तत्रैवार्थे ।

अंश विभाजने अद० चु० उभ० । अंशयति ते आंशयत् त ।
अङ्गापयतीतिवत् आपुकि अंशापयतीत्येके । अच् अंशः
उ-अंशुः शिनि अंशो क्त अंशितः ।

अंश पु० अंश-भावेऽच् । विभागे “सकदंशो निपतति सकत्-
कन्या प्रदीयते । सकदाह ददानीति तीक्ष्णेतानि सकत्
सकदिति स्रुतिः । कर्मणि अच् । विभाज्ये “द्वांशौ
प्रतिपदोत विभजन्नात्मनः पितेति” “द्वांशहरोऽर्द्धहरो वा
युत्वचित्कार्जनात् पितेति” च स्मृतिः । संख्यासूचकाङ्गविभाज्ये
तथाङ्गे, च “अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशविति” अंशाहति-
शब्देद्वयेन भज्तेति” भजेच्छिदोऽशैरथ तैर्विमिश्रैरिति
च लीला० । करणे अच् । अवयवे “अंशुरंशुदे देव !
सोमाप्यायस्तेति” यजु० । अंशुरंशुः सर्वाप्यवयव इति वेद-
दीपः । “अंशिनः स्वांशगायन्ताभावं प्रति ऋषात्मतेति”
वेदान्तपरि० । “अंशो नामाव्यपदेशादिति” शारीरक
सूत्रम्, जीवस्य निरवयवब्रह्मावयवत्वाभावमाशङ्क्य भाष्य-
कता अंश इवेति व्याख्यातम् । तत्रमानार्थकं “ममैवांशो
जीवलोके जीवभूतः सनातन” इति गीतावाक्यम् । “चतु-
र्हृष्यष्टमांशे च क्षीणो भवति चन्द्रमाः अमावास्याष्टमांशे
च ततः किल भवेदणुरिति, स्मृतिः । विशेषावयवे, राशि-
चक्रस्य षट्सुरयतत्वयथा विभाजके भागे, राशेक्षिंशङ्गा

विभाजके अवयवे, “अक्षसांशः समाख्याताः पञ्चसुर-
शतत्वमिति “क्षेत्रे ह्येरा च द्वेकाणं नवांशोद्वाद्वांशकः।
त्रिंशांशेति विज्ञेयः षड्वर्ग इति च ज्योतिषम् नवमितो-
ऽंशः (राशेलिंशभागः) नवांशः एवं द्वादशांशादयः।
स च अंशः षट्कलात्मकः कला तु षट्द्विकलात्मिका।
नवमिर्विभक्ते राशेः लिंशात्मके नवांशे च। “द्विभर्तृका
मेघनवांशके स्थात्” इत्युपक्रम्य “निःस्वा सृगांशे” इति,
“विगुणा षटांशे” इति च व्यवहारचमत्कारः। ६, १,
१०३ पा० सू० दृष्टादिषु पाठात् अस्य आद्युदात्तत्वम्।
अंशक लि० अंश-खुल्। विभाजके। स्त्रियाम् अंशिका।
ज्ञातौ दायदे पु० अंश+स्वार्थे कन्। अंशशब्दार्थे
“लिंशांशकस्तथा राशे भाग” इत्यभिधीयते इति ज्योतिषम्
नवमिते राशेलिंशभागत्वे नवांशे, “द्विभर्तृका मेघनवांशके
स्थात् इत्युपक्रम्य” “दृष्टांशके सा पशुशोचयुक्तेति” सिंहा-
शके सा पितृवाससंस्थितेति, च ज्यो० सौरदिने न०।
अंशल लि० अंश+नलोपाधिके मत्वर्थे लच्। बलवति। अंशं
लाति ला+क। अंशपाहके लि०।
अंशसवर्षण न० समानेवर्षः योगवियोगयोग्यता सवर्षः ततः
करणार्थे षिचि भावे ल्युट् सवर्षणम् अंशयोः अतल्य-
च्छेदयोः राशयोः समच्छेदकरणम् इत०। लीलावत्युक्ते
अतल्यच्छेदराशयोः योगवियोगयोग्यतासम्पादके समच्छेद-
शाधने क्रियाविशेषे, तत्तादावशसवर्षणमित्युक्तम् “अन्योन्य-
हाराभिहतौ हरांशौ राशयोः समच्छेदविधानमेवमिति
लीलावत्यासक्तम्।
अंशहर लि० अंशं हरति हृ-अच्। अंशहारके “हंशहरो-
ऽर्जहरो वा पुत्रविस्मार्जनात् पितेति” स्मृतिः। अतुद्यमने
एव हृजोऽच् इति नियमात् अन्यत्र अण्। भारहारः।
अंशावतरण न० ६ त०। भारते आ० प० ६४ अ० उक्ते
देवानां अस्त्रभागविशेषेण वासुदेवादिरूपेण पृथिव्यामा-
विर्भावेन नरदेहपङ्कणरूपे अवतरणे।
अंशिन् लि० अंश-णिनि। अंशकारके “पुनर्विभागकरणे
सर्वे वासुः समांशिन” इति स्मृतिः अंश+मत्वर्थे इनि।
अवयविनि। “अंशिनः स्वांशगाल्यन्नाभावं प्रति ऋषात्मतेति”
वेदान्तपरिभाषा।
अंशु पु० अंश-श्च० कु। किरणे सूत्रे सूक्ष्मांशे प्रकाशे
प्रमायां वेगे च “अंशवोऽल पतिता रवेः किम्”? इत्युद्भूतः
“सूर्यांशुभिर्निर्वाणविवर्धित” कुमा०। तत्र स्वपर-
प्रकाशकस्य तेजःपदार्थस्य समन्तात् प्रसृतः सूर्योद्योगः

किञ्चिच्चिद्विडः सूक्ष्मांशविशेषः किरणः, स च प्रायशः
सूर्यस्य, तस्य तेजसा प्रदीपचन्द्रादेशः। तदमेकस्या यत्न
स्थानप्रसारी किञ्चिद्विरलः सूर्यायोम्यः तेजःसूक्ष्मांशः
प्रभा, सा च रत्नादिस्तुनः। चन्द्रादेस्तु अन्यामेकस्याऽधिक-
प्रसृतत्वात् किरणसम्भवः अतएव तत्र शीतांशुः सितकिरण
इत्यादिप्रयोगः। सूर्योद्योगः तेजःपदार्थस्य किरणादपि
निविडः सूक्ष्मांशः आतपः, किरणामेकस्या प्रतिविरल-
प्रसारी सूर्यायोम्यः परप्रकाशसाधनमस्ति सूक्ष्मांशविशेषः
आलोकः। प्रभायाम् आलोकं वा न सूर्यानुभवते।
तत्र अंशशब्दस्य किरणवाचित्वे सूक्ष्मांशुः उपांशुः
शीतांशुरित्यादयः। प्रभापरत्वे रत्नांशुः नक्षत्रांशुरित्या
दयः। “अजसमाभ्यासितरत्नकीयुष्मतेऽप्यलामुष्मन्मांशु
भिन्नेति” “द्विजावलीनालभिशालाकरांशुभिर्गति” च
माचः। सूत्रांशपरत्वे अंशुकं पट्टांशुकं जीमा-
शुकमित्यादयः। प्रकाशपरत्वे उपांशुः प्रकृतमकारा-
त्वाच्चास्य शुभ्रत्वं प्रतीयते तद्वार्थिकम्। सूक्ष्मांशपरत्वे
प्रांशुः प्रोक्षतापयत्वा चास्य दीर्घत्वं प्रतीयते तद्वार्थ-
िकम् इति।

अंशुकी न० अंशवः सूत्राणि विषयोऽस्य अंशु-अश्यादौ
क। यस्ते। “यत्नांशुकाक्षेपनिष्पत्तिनागमिति” कुमा०।
सूक्ष्मांशुस्ते उत्तरीयवस्ते पत्ने (तेज पात) शुक्ल-
वस्ते च। अंशु+स्वार्थे कन्। अंशुशब्दार्थे पु०।

अंशुधर पु० धृ-अच् इत०। सूत्र्ये अंशुभटादयोऽप्यत्र
किरणादिधारके वेगधारके च लि०।

अंशुपट्ट न० अंशुना सूक्ष्माक्षत्वेण रुक्तां पट्टम्। सूक्ष्ममल
घटितपट्टवस्ते। “श्रीफलेनैरुपपट्टानामिति” विष्णु०।

अंशुपति पु० इत०। सूत्र्ये तस्य सूर्यतेजोऽस्तिनां किरणा-
धायकत्वात् चन्द्रादिमहादौ तेजोदायकत्वाच्चास्य तद्यात्वम्
अतएवोक्तं छद्मसंहितायाम् “संज्ञितमये शशिन रवं-
दीर्घतय” इति “सूत्रित्वे परिकल्पितः शशिमृत” इति
दृष्टव्यातके च। “अस्मिन् वावादिद्वयः सायं प्रतिपत्तीति”
“उद्यन्तं वायादित्यमभिरनुसमारोहतीति” च श्रुतौ
अन्यो सूर्यांशुप्रवेशाभिधानम्। अत एव माचं तस्य
त्वयां पतित्वेन तस्यास्तमये तामामलुसरणार्थं क्लृप्तमवेष
उक्तः। यथा “हृदिधाक्लि भर्तृदि भृशं विभक्ताः पर-
लोकमभ्युपगते विविशुः। क्लृप्तं त्विष इति”। एवं
अंशुस्वासी त्विषपतिप्रसृततोऽप्यत्र।

अंशुमत पु० अंशु+अक्षर्थे मत्वम्। सूत्र्ये, अंशुपाश्चादयो-

अथ । सूर्यवंशे असमञ्जःपुत्रे दिलीपजनके राजभेदे
तत्कथा रा० आ० ४३ अ० । अंशुमति पदार्थमात्रे त्वि० ।
अंशुमती स्त्री० अंशु स्तब्धपलमस्याः अंशु+मत्+ङीप् ।
शालपण्याम् (शालपान्) ।
अंशुमत्फला स्त्री० अंशुमानिव रक्तं फलं मोचकं यस्याः
जातिवाचकत्वेऽपि फलान्ततया न डीप् अजा० टाप्,
अंशुमानिव समन्तात् प्रवृत्तं फलतीति फल-अच् वा ।
कदलीवृक्षे ।
अंशुमालिन् पु० अंशुभिर्मलते संवधाति मल-णिनि इत०,
अंशवः सालेव ततः अस्त्यर्थे इति वा । सूर्ये, द्वादश
संख्यायाञ्च । किरणादिजालवति त्वि० स्त्रियां ङीप् ।
अंशुल पु० अंशुप्रभां बुद्धिप्रतिभां लाति ला-क । चाणक्ये
सुनौ, सुनिमात्रे च । अंशुपाह्वके त्वि० ।
अंशुहस्त पु० अंशुः किरणोहस्त इव जलादाकर्षणसाधनं
यस्य । सूर्ये । “शरैरुस्रैरिवोदीच्यान् उद्धरिष्यन्
रसानिवेति” रघौ सूर्यकिरणानां रसाकर्षकत्वस्य दृष्टा-
नविधयोक्तत्वादस्य किरणस्य रसाकर्षकत्वाद्भवत्यम् । तस्य
च सहस्रांशूनां रसाकर्षकत्वमप्ये सहस्रांशुशब्दे वक्ष्यते ।
अंशुदि पु० । न० । स्वरविशेषार्थं पाणिनिगणपाठोक्ते शब्द-
समूहे, “प्रतेरंशुदयस्तत्पुरुषे” (६, १, १८३ पा०) स च
गणः अंशु जन, राजन्, उद्ग, खेटक, अजिर, आर्द्रा
श्रवण, क्तिका अर्द्धपुर ।
अंस विभाजने अद० चु० उभ० अंसयति ते आंसिस्तु त ।
आयुकि अंसापयतीत्येके । वि+विश्लेषकरणे प्रच्यावने च
“अंसयामास तत् सैन्यमिति” भारतम् । अच् अंसः ।
अंस पु० अंस-कर्मभावादौ अच् । अंशशब्दार्थे, स्तब्धे च ।
“अंसनिषक्तवाङ्मनः” “अंसारोपिचामेनेति” शान्तोऽपि
स्तब्धे ।
अंसत्र न० अंसं स्तब्धं त्रायते त्रै-क । स्तब्धत्वावरके कवचभेदे ।
अंतकूट पु० न० अंसः कूट इव दृक्त्वात् । दृक्त्वस्तब्धे “राज-
न्योऽंसांसकूटप्रथमपटुरदृष्टोर्ध्वारः कुठार इति प्रबोध०
अंस(से)भार पु० अंसे दृढः भारः शा० त० वा अलुक् ।
स्तब्धभारभारे । [ठन् । स्तब्धभारहारके, स्त्रियां ङीप् ।
अंस(से)भारिक त्वि० अंस(से) भारेण हरति भस्मा०
अंसल त्वि० अंस+बलोपाधिके अस्त्यर्थे लच् । बलवति ।
अंस्य त्वि० अंसे भवः अंस+यत् । स्तब्धभवे, “ये अंस्या ये
अङ्गाः स्तब्धिका” इति वेदः । अंस-कर्मणि यत् ।
विभाज्ये त्वि० ।

अंह भासने अद० चु० उभ० । अंहयति ते आङ्गिहत् त ।
अंहति स्त्री० हन्ति दुरितमनसा हन-अति, अंहादेशः । दाने ।
अंहस् न० अमति गच्छति प्रायश्चित्तेन अम-अहन् हुक् च ।
पापे “सुहृन्वंहस्” इति वेदः स्वधर्मत्यागे “लोभोऽन्तं
चौर्यमनार्यमंहो ज्येष्ठा च माया कलहश्च दण्ड” इति
भागवते कलिं प्रति परीक्षिष्याक्यम् अंहः स्वधर्मत्यागः इति
श्रीधरस्वामिरघुनन्दनादयः ।
अंहिति स्त्री० अहि-क्तिन् पचादित्वात् इट् । दाने ।
अंज त्वि० अहि-स्त्रम० क्त । पापकारिणि । “आ वोऽर्वाची
सुमतिर्वहत्यादहोसिद्या” इति (य० ८, ७) “अंहोः”
पापकारिणः हननशीलस्येति वेददीपः ।
अंहुर त्वि० अहि-मङ्गुरादि० डरच् । गतियुक्ते “सप्त मर्यादाः
कवयस्तत्तुसासामेकामिदमभ्यङ्गरो गात्” इति वेदः ।
अंहि पु० अंहति गच्छत्यनेन अहि-वङ्गुरादि० क्रिन् । पादे
दृष्टादीनां मूले, तेन अंहिपो दृष्टः । चतुःसंख्यायाञ्च ।
अंहिप पु० अंहिणा मूलेन पिबति सिक्तोयम् पा-क ।
दृष्टमात्रे । [उपरिभागे च ।
अंहिस्कन्ध पु० अह्नेः स्तब्ध इव । गुल्फे अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यभागस्य
अक वक्रगतौ भा० प० घटादि । अकति आक्रीत् । अकयति ।
अक न० न कम् सुखम् शुण्वचनस्य नञ्योगे विरो-
ध्यर्थाभिधायिता न० त० । दुःखे । नास्ति कं सुखं
यस्मात् । पापे । नाकशब्दे अकं दुःखं पापं वा ।
अकच पु० अकाय दुःखाय चायते चाय-ड । केतुपदे
तस्य चोदयेन लोकोपलवस्य शास्त्रप्रसिद्धिः केतुशब्दे
विस्तरः । “उपलवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थित इति कुमा० ।
नास्ति कचोयस्य । केतुशब्दे (टाकारोगयुक्ते) त्वि० ।
अकाडम न० अ, क, ड, म, इत्यादिक्रमेण आद्यकोषादौ वक्ष्यसह-
दायोऽस्त्यत्र अच् । याज्ञगोपालमन्त्रस्य शुगाशुनविचारो-
पयोगिनि चक्रभेदे । तत्स्वरूपं यथा रुद्रयामले—“रेखाद्वयं
पूर्वपरे मध्ये रेखाद्वयं लिखेत् । चतुष्कोणे चतुरेखाऽकडमं
चक्रमण्डलम् । भ्रामयित्वा महादृष्टं निर्माय वर्षमालिखेत् ।
अकारादिचकारान्तान् क्लीवहीनान् लिखेत्ततः । एकैकक्र-
मतो खेख्यान्धेपादिकद्वयान्तकान् । वामावर्त्ते न गणयेत् क्रमशो
वीरवल्गव ! । दक्षमार्गेण गणयेद्दामादिवर्णकादिकान् ।
मेधादिताहि नामान्तं क्रमशः मन्त्रपण्डितः । सिद्धसाध्य-
सुसिद्धारोन् पुनः सिद्धादिकान् पुनः । नवैकपञ्चमे सिद्धः
साध्यः षड्दशयुग्मके । सुसिद्धस्तिष्ठनौ रुद्रे वेदाष्ट-
द्वादशे रिपुः” इति । (क्लीववर्णाः ऋ ऋ ॠ लृ वर्णाः)

“गोपालेऽकडमं स्मृतमिति” तत्रैवोक्तम् । एतच्च गोपाल-
सन्धिविषये सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवहियते ।

अकथं न० अ, क, घ, ङ, इत्यादिवर्णसंघक्रमेण वर्णसंघदायो-
ऽस्यस्मिन् अच् । तन्त्रोक्तमन्त्रग्रहणार्थं तत्तन्मन्त्राणां शुभा-
शुभविचारोपयोगिनि चक्रभेदे तत्स्वरूपं यथा रुद्रधामले ।
“वक्ष्येऽकथं चक्राख्यं सर्वचक्रोत्तमोत्तमम् । यस्य विचार-
मात्रेण कामरूपो भवेन्नरः ॥ तत्प्रकारं वीरनाथ ।
क्रमशः क्रमशः शृणु । चतुरस्रे लिखेत् वर्णान् चतु-
कोष्ठसमन्विते ॥ चतुःकोष्ठ-चतुःकोष्ठचतुर्दशसमन्वितम् ।
मन्दिरं षोडशं प्रोक्तं सर्वकर्माधिपसिद्धिदम् ॥ चतु-
रस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम् । पुनश्चतुष्कं तत्रापि
लिखेद्दीमान् क्रमेण तु ॥ सर्वेषु ऋतुमध्ये प्रादक्षिण्य
क्रमेण तु । अकारादिचकारान् लिखित्वा गणयेत्-
ततः ॥ चन्द्रमणिं रुद्रवर्णं नवमं युगलन्तथा ॥ वेदमङ्ग-
दश रसं वसुं षोडशमेव च । चतुर्दशं भास्वरं च सप्तपञ्च-
दशेति च ॥ वङ्गीन्द कोष्ठं वर्णपञ्चाशैकं मयोदितम् ।
एतदङ्गस्थितान् वर्णान् गणयेत् तदनन्तरम् ॥ नामाद्यक्षर-
मारभ्य यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् । चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति
कोष्ठचतुष्टयम् ॥ पुनः कोष्ठगोष्ठेषु सव्यतो नामकादितः ।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमशो गणयेत् वर्णान् ॥ सिद्धः
सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः । सुसिद्धो अह्मजा-
ज्ञानी शत्रुर्हन्ति चिरायुषम् । सिद्धस्तु बान्धवः प्रोक्तः
साध्यः सेवक उच्यते । सुसिद्धः पोषकः प्रोक्तः शत्रुघातक
उच्यते । सिद्धकोष्ठस्थिता वर्णा बान्धवाः सर्वकामदाः ।
जपेन वन्धुः सिद्धः स्यात् सेवकोऽधिकसेवनात् ॥ पुष्पाति
पोषकोऽभीष्टं घातको नाशयेत् ध्रुवम् । सिद्धो यथोक्तकालेन
द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ॥ तत्सुसिद्धोऽर्जुजयेन सिद्धारि-
र्हन्ति बान्धवान् । साध्यसिद्धो द्विगुणतः साध्यसाध्यो
निरर्थकः ॥ तत्सुसिद्धो द्विगुणपात् साध्यारिर्हन्ति
गोत्रजान् । सुसिद्धसिद्धोऽर्जुजपात् तत्साध्यो द्विगुणाधि-
कात् । तत्सुसिद्धो अह्मादेव सुसिद्धारिः सगोत्रहा ॥
अरिसिद्धः क्षतान् हन्यात् अरिसाध्यस्तु कन्यकाः । तत्-
सुसिद्धस्तु पत्नीप्लुतदरिर्हन्ति साधकमिति ॥ एतच्च सर्व-
मन्त्रेषु सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवहियते ।

अकनिष्ठ पु० अके वेदनिष्ठारूपे पापे निष्ठाऽस्य । बुद्धे ।
न० त० । कनिष्ठमिदं ज्येष्ठे मध्यमादौ च लि० ।

अकनिष्ठप पु० अकनिष्ठान् बुद्धान् पातीति पा-क । बुद्धा-
विषभेदे । न० त० । कनिष्ठमिदं पापके लि० ।

अकम्पित पु० कम्पितं बुद्धिदत्तेशालनं तन्मास्ति यस्य । बुद्ध-
भेदे । कपि-कर्त्तरि क्त न० त० । सङ्कल्पितमभ्योऽनुपरते
दृढाध्यवसाये लि० । भावे क्त न० व० । कम्पनशून्ये लि० ।
अकरण न० क-भावे ल्युट् अर्थाभावे न० त० । करणा-
भावे निष्ठसौ “अकरणे प्रत्यवायानुबन्धित्वं भित्त्यर्थमिति”
मीमांसकादयः । “अकरणात्मन्दकरणं श्रेय” इति स्मार्ताः
अकरणञ्च न्यायादिमते करणाभावः, मीमांसकवेदान्तिमते
निष्ठसिः । अत एव अष्टस्यां मांसं नास्तीत्यादित्यादौ
सर्वत्र निषेधसमाभिव्याहृतक्रियाविषयकनिवृत्तावेव विध्यर्थ-
न्यः इत्युक्तं मीमांसकैः । शङ्कराचार्येण च
“नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत” इति गीता
श्लोकभाष्ये महता प्रबन्धेन सत्पदार्थादभावोत्पत्ति
निरस्यता निषेधस्य निवृत्तिरूपत्वसुरीकृतम् । निवृत्तिश्च
प्रवृत्तिविरोधी भावरूपोऽधर्मविशेषः । नास्ति करणं देहे-
न्द्रियादिकमस्य । सर्वकरणशून्ये परात्मनि पु० ।
“अपाणिपादोजवनोऽपहीतेत्यादि” श्रुतौ तस्य सर्वकरण-
शून्यत्वसुक्तम् ।

अकरणि स्त्री० नञ्+क-आक्रोशे अणि । करणं मा
भूदित्याक्रोशात्मके शापे । “तस्याकरणिरेवास्तु” इति ।
अकरा स्त्री० अकं दुःखं सेवनात् लोकानां राति ऋणाति
नाशयतीति रा-क । आत्मलक्ष्याम् । नास्ति करोऽस्य ।
करशून्ये लि० । न करोति क-अच् न० त० । कारक-
भिन्ने करणशीलभिन्ने निष्ठसिपरं च लि० ।

अकरण लि० नास्ति करणा यस्य यत्र वा । दयाशून्ये
दैन्यशून्ये च ।

अकर्कश लि० न कर्कशः । कार्कश्यविरोधिसदृशत्वमिति कोमले
अकर्ष लि० नास्ति कर्षोऽस्य । अवगोन्द्रियगम्ये “पश्यत्य-
कर्ष” इति श्रुतिः । सर्पे पु० तस्य चक्षुषैव अग्रास्तादि-
न्द्रियशून्यत्वम् । राधेयः कर्षः तद्धूये लि० । “अमर्जुन
मकर्षं वा जगददोति निश्चितमिति” भारतम् ।

अकर्त्तन लि० उच्चस्य फलं कर्त्तव्यं शीलमस्य कृत-युच्
न० त० । उच्चविरोधिसुखत्वमिति खर्वे । कृत-भावे
ल्युट् न० व० । छेदनाकर्त्तरि लि० ।

अकर्त्तव्य लि० क-कर्त्तादौ तव्य न० त० । करणानर्के
निषिद्धे पदार्थे । भावे क्त न० व० । क्रियाशून्ये कृतस्य
चैतन्ये न० । “न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्विषु लोकेषु
किञ्चनेति” गीतायामीश्वरस्य सर्वक्रियानिषेधात् तत्तात्पर्यम् ।
अकर्त्तृ लि० कर्त्तृ+न० त० । कर्त्तृभिन्ने कर्त्तृसदृशे कारके

“अतर्कश्च कारको” पा० । कर्तृभिन्ने, क्रियाशून्ये च “पुरुषोऽकतो भोक्ता” चेति सांख्यमतम् ।

अकर्म्मिक लि० नास्ति कर्म्म यस्य व० कम् । व्याकरणोक्ते कर्म्मशून्ये धातौ, “कः कर्म्मणि च भावे चाकर्म्मिकेभ्य इति” पा० । “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्म्मिक इति” हरिः । स्त्रियां टापि कापि अतश्चत्वम् अकर्म्मिका । “प्रसिद्धेरे-
विश्रुताः कर्म्मणोऽकर्म्मिका क्रियेति” हरिः ।

अकर्म्मण्य लि० न कर्म्मणे प्रभवति कर्म्मन्-यत् न० त० । कर्म्मनिहे “अकर्म्मण्य” तिथिसत्त्वं विद्यादेकादर्शी विनेति” ति० त० ।

अकर्म्मन् अ० अपलभादिवत् अर्थाभावे न० त० । कर्म्मभावे “कर्म्मणोऽपि बोद्धव्यं बोध्यव्यञ्च विकर्म्मणः । अक-
र्म्मणश्च बोद्धव्यं गृह्णन् कर्म्मणोगातरिति” गीता अक-
र्म्मणः अक्रियाया इति तद्भाष्यम् । दुष्टं कर्म्म अप्राशस्ये
न० त० । दुष्टकाये अकर्म्मदावभिरत इति स्मृतिः ।
न० व० । कार्यशून्ये लि० “अकर्म्म दस्युरभित” इति वेदः ।

अकल पु० नास्ति कलाऽवयवोऽस्य । निरर्थं परमात्मनि
“चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्ये”त्युक्तोक्तस्य तथात्वम् ।
गीतादिकलान्मूले, अवयवशून्ये च लि० ।

अकल्कन लि० कल्कनं दम्भः न० व० । दम्भरहिते “अकल्कनो
निरारम्भः” इति गीता । यैद्युक्तौपधपाकविशेषः कल्कनं,
तच्छून्ये च । नास्ति कल्कोऽस्य व० कम् । अकल्ककोऽ-
स्यत् । अत एव गीतायामकल्कक इत्यपि क्वचित् पाठः ।

अकल्का स्त्री० न कल्कः सञ्चोयस्य न० व० । निर्मलत्वेन
शुभ्रार्थां लोकायाम् । महादिशून्ये लि० ।

अकल्य लि० कलासु साधुः कला-यत् कल्यः निरामयः
न० त० । अस्वास्थ्यव्रति । कल्यते इति कल-यत् कल्यं
कलनोयं मिथ्याभूतं न० त० । सत्ये “अपि त्वमीनयदप-
नोताशेषशल्यमकल्यसन्धे इति इत्यङ् । अकल्यसन्धः
सत्यसन्ध इत्यर्थः ।

अकवा लि० न कव्यते वर्ण्यते कव-आ न० त० । अवर्ण्यनीये
“प्र प्रजायन्ते अकवा भ्रह्मोभिरिति” वेदः ।

अकस्मात् अव्य० न कस्मात् किञ्चित्कारणाधीनत्वं यस्य
अलुक् स० । कारणानधीने अवर्तितोपपत्ते । “कथमय-
मकस्माद्गगनचारिण्यामाकाशे कर्णध्वनिः श्रूयते” इति
नाटकम् “सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मात् परिलुप्यते” इति
पक्षधरः । “अकस्मात् नगरोपान्ते कथं धूमायते चितेति”
शास्त्रा० । पा० चार्वादिगण्ये तथा पाठाच्च न पञ्चमया लुक्

तेन आपतितभवादर्थे ठञि टिलोपे आकस्मिक इति ।

अकाण्ड लि० न० त० । अनवसरे अतचित्काले “तातस्त-
मकाण्डे एव प्राणहरप्रतीकाररुपपञ्चमिति” काद० । अस्य
नि० एतदन्तत्वमिति केचित् । व० । स्वन्धशून्ये दृष्टे पु० ।
अकाम लि० न कामयते काम-णिङ्-अच् । इच्छाशून्ये
“नाकामो दातुमर्हतीति” स्मृतिः । कामनाविषयफलाननु-
सन्धाविनि । “अकामो विष्णुकामोवेति” स्मृतिः स्वर-
विकारशून्ये च । “भयादकामाऽपि हि दृष्टिविभ्रममिति”
शङ्क० ।

अकामतस् अ० अकाम-पञ्चमयास्तसिङ् । अनिच्छात इत्यर्थे
“अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हतीति” स्मृतिः ।

अकाय पु० नास्ति कायोऽस्य । कायशून्ये राहौ तस्य चाष्टता-
हरणकाले विष्णुना च्छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतप्राशनेन अमर-
णमित्यसन्धेयम् । “अमृतास्त्रादनविशेषाच्छिन्नमपि शिरः
किलासुरस्येदम् । प्राणैरपरित्यक्तं गृह्णतां यातं वदन्येके
इति” वृहत्स० । देहशून्ये लि० । परमात्मानि पु० ।
निष्कलस्याशरीरिण इत्युक्तोक्तस्य तथात्वम् ।

अकार पु० अ-स्वरूपार्थे कार । अस्वरूपे वर्णे एवमिकारा-
द्वयोऽपि तत्तद्वर्णस्वरूपेषु । कारः करणं न० व० । क्रिया-
रहिते लि० ।

अकारण लि० नास्ति कारणं हेतुर्दृश्यं वा यस्य । हेतु-
रहिते उद्देश्यरहिते च “किमकारणमेव दर्शनं विषयमन्यै-
रतये न दीयते” इति लुमा० “ततोऽकारणवैरी नः
“कारणादपरे परे इति” नैषधम् । निष्प्रयोजने च । न०
त० । कारणभिन्ने “अकारणशुणोत्पन्ना” इति भाषा० ।

अकारिन् लि० क-णिनि न० त० । कर्त्तृभिन्ने, करणादिहृत्ते च ।
अकारिण्य लि० नास्ति कर्पण्यं यस्य । दैन्यशून्ये, कपणता-
शून्ये च ।

अकार्य्य न० अप्रशस्तं कार्य्यम् अप्राशस्ये न० त० ।
कुत्सितकार्य्ये निषिद्धकार्य्ये च । “अकार्य्यमिव पश्यामि
स्वमांसमिव भोजने” । “किमकार्य्यं कदर्याणामिति”
हितो० । कर्त्तव्यभिन्ने लि० ।

अकाल पु० अप्राशस्ये न० त० । अप्रशस्तकाले विहितकर्म्मसु
पर्युदस्तयाऽभिहिते गुरुशुक्राद्यस्तकालादौ, स च मलमास,
गुरुशुक्रबाल्यदृष्टत्वास्तमय, सिंहमकरान्यतरगुरुस्थिति, पूर्व-
राशनागतातिचारिशुक्लवत्सर, पूर्वराशि संक्रमिष्यमाणाति
चारिशुक्लपञ्चमय, वक्रगुरुकाष्टाविंशतिदिवस, भूमिकर्मा-
द्यङ्गतसप्ताह, सिंहादित्य, शुक्रादित्य, पौषमासवत्तद्व्याप्य-

तमैकद्वित्वतदधिकान्यतमदिनदृष्ट्याकालिकदृष्ट्युत्तरैकत्विसप्ता-
हान्यतमदिनादि, रूपो मलमासतत्त्वाद्युक्तः तत्तद्विहित-
कर्म्मसु पर्युदस्ततयाऽभिहितः कालः एतत्प्रमाणानि सप्रति
प्रसवं मलमासतत्त्वसङ्गतं चिन्तामण्यादौ द्रष्टव्यानि “अकाले
वीक्षितो विष्णुर्हन्ति पुण्यं पुराणतमिति” पु० । अप्राप्तः
अनुचितः कालः शा०त० । अप्राप्तकाले “नाकाले स्मियते
कश्चित् प्राप्ते काले न जीवतीति” पुराणम् । “अकाल-
जलदोदय” इति रघुः । “अकालमृगुहण”मिति
तन्त्रम् । “वर्त्याधारस्त्रेहयोगात् यथा दीपस्य संस्थितिः ।
विक्रियापि हि दृष्टवैमकाले प्राणसंक्षय” इति याज्ञ० ।
“अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् स्मृत”मिति,
वैद्य० । “नाकालवृष्टौ कुर्वीत व्रतवन्धशुभक्रियामिति”
स्मृतिः अनुचितकाले वृष्टाविति तदर्थः । “वरमे-
काङ्क्षतिः काले नाकाले लक्षकोटयः इति ति०त० ।
नास्ति कालोपाधियज्यजातमल । जन्यन्मन्ये प्रलये ।
“अकालकालमेघमेदुरेति काद० । अप्राप्तः कालो यस्य
प्रादिभ्यः घातजस्येति व० अन्यलोपश्च । अप्राप्तकाले
अनुचितकाले पदार्थे ति० । कालः क्षणः न०त० । क्षण-
विरुद्धशुभवर्ण्ये पु० । क्षणविरोधिषुभत्ववति ति० ।
अकिञ्चन ति० नास्ति किञ्चन यस्य मयूर०त० । निर्धने,
“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदा”मिति कुमा० । दरिद्रे,
“अकिञ्चने किञ्चननायिकाङ्गणे किमारकूटाभरणेन न
त्रिय” इति नैषधम् ।
अकिञ्चनता स्त्री० अकिञ्चनस्य भावः तत् । संन्यासाङ्गे सर्व-
द्रव्यत्यागरूपे यमविशेषे “व्रतं दानं परिव्रज्या तपस्या
नियमस्थितिः । अहिंसाऽस्त्रयतास्तेयब्रह्माकिञ्चनता यम”
इति स्मृतिः ब्रह्म वेदमन्त्रः ईश्वरमननं वेत्यर्थः ।
निर्जनत्वे च । भावे त्व । तत्त्वार्थे न० । “स्थाने भवानेकनरा-
धिपः सर्वाकिञ्चनत्वं मखजं व्यनत्तीति” रघुः ।
अकिञ्चिज्ज्ञ ति० न किञ्चित् जानाति ज्ञा-क अश्वाङ्ग-
भोजीतिवत् असमर्थस० । किञ्चिदनभिज्ञे, किञ्चिद्ज्ञान-
मन्ये, अल्पज्ञाने, ज्ञानशून्ये च ।
अकिञ्चित्कार ति० न किञ्चित् करोति क-अच् असमर्थ
स० । किञ्चिदकारके क्रियाशून्ये, निष्प्रयोजने च ।
अकुण्ड ति० नास्ति कुण्डा यस्य । प्रतिबन्धशून्ये, कर्म्म-
दक्षे च ।
अकुतोभय ति० नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य मयूर०स० । कुत-
चिदपि भयशून्ये ।

अकुप्य न० गुप्यते निखताव्यञ्जकतया-लज्जाकरत्वात् गुप्य क्यप्
नि० कस्य पः कुप्यं रैत्वादि न०त० । स्वर्णे, रूपे च ।
अकुमार ति० न कुमारः । अतीतकौमारार्थस्थे तरुणे ।
अकुल ति० अप्रशस्तं कुलमस्य न० व० । अप्रशस्तकुले
“कुलान्यकुलतां यातीति” मनुः ।
अकुशल ति० न कुशलं मङ्गलमस्य । मङ्गलविरोध्यमङ्गलशुभे ।
न०त० । कुशलविरोधिनि अभद्रे न० । दक्षभिन्ने ति० ।
अकूपार पु० न कूपमच्छति कृ-अण् । दृष्टकृच्छमे । न कुं
पृथ्वीं पिपूत्ति पृ-पालनपूरणयोः अण् बा० दीर्घः, न कृत्-
सितं पारं गन्तव्यदेशो यस्य वा, पृ० दीर्घः । मङ्गापारे
समुद्रे, दूरगामिनि स्मृत्यै च पु० । पृ० । अकूपारोऽप्यल ।
अकृत ति० क-कर्म्मणि क्त न०त० । कृतभिन्ने अन्वयाङ्गते ।
“कृताकृतावेच्छणादौ ब्रह्मा ऋत्विक् नियुज्यते” इति याज्ञिक-
प्रसिद्धिः । “अकृतव्यूहाः पाणिनीया” इति परिभाषा ।
न कृतो व्यूहः विशेषेण अहोयैः विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा
कृतमपि कार्यं नाशयन्तीति तदर्थः सि०कौ० । बलपूर्व-
कृते कृण्वेत्यपत्वादौ च “सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्
महुरब्रवीदिति” मनुः । “बलात् कृतं पापानि मनु
तान्यकृतानि वः । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् महुर-
ब्रवीदिति” नैषधम् । पुलिकात्वेन अकल्पितायां दुहितरि
स्त्री । “अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सङ्गतात्
सुतमिति” स्मृतिः । भावे क्त अभिवाये न०त० । करणा-
भावे निवृत्तौ “नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कस्यनेति”
गीता ।
अकृतज्ञ ति० न कृतं जानाति ज्ञा-क असम०स० ।
कृतोपकारास्मारके, कृतज्ञे, “आत्मारामाः पूर्णकासाः
अकृतज्ञा गुरुद्रुह” इति भागवतम् ।
अकृतिन् ति० कृतमनेन जत-इति न०त० । कार्यान्तमे
क्रियासु पाटवरहिते ।
अकृत्य न० क-क्यप् अप्राशस्त्ये न०त० । दुष्टकार्ये और्ध्या-
दिकरणे । न कृत्यमस्य न० व० । कर्म्मरहिते ति० ।
अकृत्रिम ति० न कृत्रिमः न०त० । कृत्रिमभिन्ने स्वभावसिद्धे ।
“कृत्रिमाकृत्रिमयोर्मध्ये कृत्रिमे कार्यसंग्रह्य” इति परिः
“भाषा अकृत्रिमस्ते हरसातुविद्धमिति” ।
अकृत्वा क० न कृत्वा न-क-क्ता । करणानन्तर्ये “अकृत्वा
कुलसन्नतिमिति” मनुः ।
अकृष्टपथ्य ति० अकृष्टे ज्ञेये पथ्यते पच-क्यप् ७त० ।
हजाद्याकृष्टेले पच्यमाने नीवारादौ शब्दे ।

अक्रुणा पु० नास्ति कृणुः सलो यस्य । निष्कलङ्गे चन्द्रे
 “चन्द्रमा वै ब्रह्माऽकृणु” इति श्रुतिः । न० त० । कृणुत्व-
 विरोधिभूतत्वे पु० । तद्वति, शुद्धे च त्वि० । [पुण्यशीले ।
 अक्रुणकर्मन् त्वि० न कृणुं शुद्धं कर्म यस्य । शुद्धकर्मकारिणि
 अक्रेतु पु० नास्ति केतुचिह्नं यस्य । चिह्नरहिते अज्ञाने,
 “केतुं कृणुचक्रेतवे” इति वेदः य० (२८, ३७) अक्रेतवे
 अज्ञानायेति वेददीपः । चिह्नध्वजाभ्यां रचिते त्वि० ।
 अक्रौशल त्वि० न-कुशलः अकुशलस्ततो भवादौ अण् आद्य-
 चो वा न वृद्धिः । अकुशलभवादौ । आद्यचो वा वृद्धौ
 आक्रौशलोऽप्यत्र । कशलस्य भावः अण्-न० त० ।
 असौष्ठवे न० । [कायति कै क या । मातरि जनन्याम् ।
 अक्रा स्त्री अक्र-क, अच्यते इत्यक् अच-कृप गतिः तस्यै
 अक्रा त्वि० अच्यते अनुज-कर्माणि क्त । क्ताङ्गने, “अक्रां
 रिहारणां व्यन्तु वय इति” “अक्राः शर्करा उपदधा
 तोति” च श्रुतिः परिमिते, व्याप्ते, सङ्कुले च ।
 अक्रु पु० अनुज-तृ त्वि० । रात्रौ, तदुपलक्षिते तमसि च “रुद्रं
 दिवा वर्ज्या रुद्रमतौ” इति वेदः ।
 अक्रा न० अनुज-बा० क्त । वर्ष्मणि । [इति वेदः ।
 अक्रा त्वि० अनुच गतो रक् । स्थिरे । “उदु खरुर्नवजा नाक्रः”
 अक्रम त्वि० नास्ति क्रमः परिपाटी पादः क्रमस्य वाऽस्य ।
 परिपाटीशून्ये व्यक्तक्रमे एककाले । “तत्त्वार्थक्रियाचारित्वं
 क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामनग्नः प्रकारः
 समस्तोति” सर्वद० पादशून्ये आक्रमणशून्ये च । क्रम-
 भावे वज्र अभावार्थे न० त० । क्रमणाभावे पु० । अ-
 व्ययीभावः । क्रमाभावे अव्य० ।
 अक्रान्ता स्त्री न क्रमते अ कष्टकाष्टतत्वात् क्रम-क्त न०
 त० । वृद्ध्याम् । क्रान्तभिन्ने विष्णुना क्रान्ते च त्वि० ।
 अक्रतु त्वि० नास्ति क्रतुर्धनः संकल्पो वा यस्य । यत्तरहिते
 संकल्परहिते च परमात्मनि पु० “न्यक्रतुर्धनो ऋषवाच”
 इति वेदः ।
 अक्रिथा स्त्री० अभावार्थे न० त० । क्रियाभावे “प्रधानस्या-
 क्रिया यत् साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
 नावृत्तिर्न च तत्क्रियोति” “अक्रिया त्रिविधा प्रोक्तोति” च
 श्रुतिः । न० व० । कर्मशून्ये गुणादौ च त्वि० ।
 सर्वकर्मशून्ये परमात्मनि पु० । [वंशे क्षत्रियभेदे पु० ।
 अक्रूर त्वि० न क्रूरः । क्रूरभिन्ने रुखे, खनामप्रसिद्धे वृष्णि-
 अक्रोध पु० न क्रोधः अभावार्थे न० त० । क्रोधाभावे यमभेदे
 कहिंसा क्षान्तिरक्रोधः सत्यास्तेयापरिग्रहा” इति दुरा-

णम् । “अक्रोधं शिञ्चयन्त्यन्ये क्रोधना ये तपोधना इति
 नैष० न० व० । क्रोधशून्ये त्वि० ।
 अक्रम पु० न क्रमः अभावार्थे न० त० । अमाभावे । न०
 व० । अमशून्ये त्वि० ।
 अक्षिष्ट क्षिप्त-भावे क्त न० व० । क्षेपहरिते कर्मादौ । क्षिप्त-
 कर्त्तरि क्त न० त० । आन्तभिन्ने त्वि० । [शून्ये त्वि० ।
 अक्षेश पु० अभावार्थे न० त० । क्षेपभावे । न० व० । क्षेप-
 अच व्याप्तौ संहतौ च भा० प० वेद । अचति अक्षोति
 आक्षीत् आक्षाम् आक्षिष्टाम् आनक्षे । क्त अष्टः क्षिन्
 अष्टिः शष्ट अक्षुण्वन् इ अक्षि-कनिन् अच ।
 अच न० अश्रुते व्याप्नोति विषयान् स्ववृत्त्या संयोगेन वा
 अश-स । इन्द्रिये, “अक्षाणि पण्डितजना विदुरिन्द्रि-
 याणि” उ० नेत्रे, अधोक्षज इति । तृत्ये (तृते) सौवर्चले
 च । ज्योतिषोक्ते राशिचक्रावयवभेदे । “शङ्कुर्नरोना
 कथितः स एव खाद्वाङ्मवेयां विषुवद्दिनाङ्गे । नतिः
 पलोऽक्षश्च स एव तज्जैस्तलोक्षतियांश्च स एव लम्ब इति”
 सिद्धान्तशिरोमणिगणिताध्यायोक्ते विषुवद्दिनाङ्गे खाद्वांमेक्षया
 नतिरूपे पलांशभेदे पु० । एतद्विवरणम् भास्कराचार्येण
 प्रमिताक्षरायां स्वयमेव कृतम् । यथा “निरक्षदेशे (लङ्का-
 विभागे) यदेव विषुवद्व्याखण्डलं तदेव सममण्डलं ततः
 क्षितिजादन्यदुन्मण्डलं नाम वलयं नास्ति तत्र ध्रुवो च
 क्षितिजसंज्ञे, अथ निरक्षदेशात् इष्टा यथा यथा
 उत्तरतो गच्छति तथा तथा उदक्ध्रुवसुक्ष्मतं पश्यति
 तथा यैर्भागैर्ध्रुवउच्चतस्तैरेव भागैः अक्षसंज्ञैः खलुक्षिकात्
 दक्षिणतोविषुवद्व्याखण्डलं नतं पश्यतीति” । “चन्द्राश्च १२
 निम्ना पलभार्जिता च लङ्कावधिः स्याद्विह दक्षिणोऽक्ष” इति
 भास्करो । “उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा
 स्याद्वतश्चक्षुःखण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति चोच्चतं क्षितेस्तद-
 न्तरे योजनजाः पलांशका इति सिद्धान्त शि० गोलाध्यायः
 यदि भूपरिधि (४८६७) योजनैश्चक्रांशः (३६०) लभ्यन्ते
 तदापसारयोजनैः किमिति, यद्युक्षपरिधिना (३६०) भूप-
 रिधिः (४८६७) लभ्यते तदा अक्षांशैः किमिति, तैराशिकेन
 फल निरक्षदेशलङ्काक्षदेशयोरन्तरयोजनानि स्युरिति, सुयमेव
 प्रमिताक्षरायां व्याख्यातम्, तथैव गोलाध्यायोक्तं दर्शितम् ।
 “योजनसंख्या भांशै (३६०) शुष्णिता स्वपरिधि (४८६७)
 कृता भवन्त्यंशः (अक्षांशः) । अक्षांशेभ्यो भूमौ
 कक्षायां (ऋक्ष ३६० कक्षायां) वा योजनानि
 च व्यस्तमिति” । व्यस्तमिति भूपरिधियुक्ता भांशकृता

अक्षसंख्या (योजनसंख्या) भवतीति । निरक्षदेशात्
क्षितिचतुर्थांशे किल मेरुस्तत्र नवतिः पलांशाः
(अक्षांशाः) इति च तत्रैवोक्तम् । पाशके कर्षपरिमाणे
च न० विभोतकष्टे (वयडा) तृप्ते, आत्मनि रुद्राक्षे सर्पे
जातान्धे गरुडे च पु० । तत्र रुद्राक्षे अक्षमात्रा ।
कर्षे अतुभवति धाराभिरक्षमात्राभिरिति, विभोतके “यथा
वै द्वे आमलके, द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ इति” श्रुतिः ।
व्यवहारे अक्षदर्शकः । रावणस्तुतभेदे पु० । तत्कथा
रामा० सु० ४३ अ० ।

अक्षक पु० अक्षइव कायाति कै-क । तिनशष्टे । स्वार्थे-
कन् । अक्षशब्दार्थे प्रकृतिविज्ञम् । [कन् । तत्रैव ।
अक्षकूट पु० अक्षस्य चक्षुषः कूटइव । नेत्रतारायां, स्वार्थे
अक्षक्षेत्रे न० अक्षनिमित्तं क्षेत्रम् शा०त० । ज्योतिषोक्तेषु
अक्षसाधनार्थं क्षेत्रतया कल्पितेषु अक्षभवेषु अष्टसु क्षेत्रेषु ।
तानि च सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये दर्शितानि यथा ।
“भुजोऽक्षमा कोटिरिनाङ्गुली ना कर्णोऽक्षकर्णः । खलु मूलमेतत्
क्षेत्राणि यान्यक्षभवानि तेषां विश्वेव मानार्थयशःसुखा-
नाम् ॥ लम्बज्या कोटिरथाक्षजीवा भुजोऽत्र कर्णस्त्रि-
भुजे २ त्रिभुज्या । कुज्या भुजः कोटिरपक्रमज्या कर्णो-
ऽप्यका च त्रिभुजं तथेदम् ॥ तथैव कोटिः समद्वत्तशङ्कु-
रप्या भुजस्तद्वृत्तिरत्र कर्णः ४ । भुजोऽपमज्या समना च कर्णः
कुज्योनिता तद्वृत्तिरत्र कोटिः ५ ॥ अप्यादिखण्डं कथिता च
कोटिरुच्यते दोः श्रवणोऽपमज्याई । उद्भूतना कोटि-
रथाप्यकापखण्डं भुजस्तच्छ्रवणः क्षितिज्या ७ ॥ खण्डं
यदूर्ध्वं समद्वत्तशङ्को र्यस्तद्वृत्तेस्तावथ कोटिकर्णौ । अप्यादि-
खण्डं भुज ८ एवमदौ क्षेत्राख्यमन्यक्षभवानि तावत् ॥”
क्षेत्राणि दर्शयेत्, “तत्र दक्षिणोत्तरमण्डले विषुवद्वृत्तसम्मा-
तादधो वाषांक्ष्मः क्षितिजसमसूत्रपर्यन्तः सा तत्र कोटिः,
लम्बनिपातकुमध्ययोरन्तरं साऽक्षज्या तत्र भुजः, भूमध्या-
क्षस्वापगामिस्त्रिज्या सा तत्र कर्णः, इदमक्षक्षेत्रम्,
इष्टाहोरात्रवृत्तं यत्र क्षितिजे लग्नं तस्य प्राक् स्वस्ति-
कस्य चान्तरमप्या (चापांशाः) तेषां ज्याऽप्या तावती च
प्रत्यक्षक्षितिजे अप्यापयोर्निवृत्तं सूत्रसदृशास्तसूत्रम् अष्टो-
रात्रवृत्तोन्मण्डलसम्मातस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदनन्तरं सा
क्रान्तिज्या, सा तत्र कोटिः, अप्या कर्णः, तदप्ययोरन्तरं
सा कुज्या स भुजः इदमक्षक्षेत्रं, तथाहोरात्रवृत्तसममण्डल-
सम्मातादधोवलम्बः, समवृत्तशङ्कुः सा कोटिः, अप्या भुजः,
अहोरात्रवृत्ते ज्याखण्डकं तद्वृत्तिः कर्णः, इदमक्षक्षेत्रं,

तथा कुज्योनिता तद्वृत्तिरहोरात्रवृत्ते ज्याः सा कोटिः,
उन्मण्डले क्रान्तिज्या स भुजः, समवृत्तशङ्कुः कर्णः, इदमक्ष-
क्षेत्रम्, तथाहोरात्रवृत्तोन्मण्डलयोः सम्मातादधोऽन्मण्डल-
शङ्कुः स भुजः, उन्मण्डलवृत्ते क्रान्तिज्या कर्णः, उन्म-
ण्डलशङ्कुमूलस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदनन्तरं तदप्यादि-
खण्डं सा तत्र कोटिः, इदमक्षक्षेत्रं, तथोन्मण्डलशङ्कुः कोटिः,
शङ्कुमूलोदयास्तसूत्रयोरन्तरमप्यापखण्डं स भुजः, कोटि-
भुजाप्ययोरन्तरसूत्रं सा कुज्या स तत्र कर्णः, इदमक्षक्षेत्रं,
तथोन्मण्डलशङ्कुना हीनः समशङ्कुस्तत्रमण्डलोर्ध्वं खण्डं
सा कोटिः, कुज्योनिता तद्वृत्तिस्तद्वृत्तेर्ध्वं खण्डं स कर्णः,
अप्यादिखण्डं स भुजः, इदमक्षक्षेत्रम् एतान्यष्टौ तावत्क्षिति-
तानि एवमन्यान्यपि भवन्ति ।

अक्षज न० अक्षात् इन्द्रियसन्निकर्षात् जायते जन-ड ।
इन्द्रियविषयसन्निकर्षोत्पन्ने प्रत्यक्षज्ञाने यज्जे यस्मिन् रूपा-
यवजातत्वात्तस्य तन्नामत्वम् । प्रागुक्ताकार्यजाते लि० ।
ज्योतिषोक्ते अक्षभवे क्षेत्रादौ च ।

अक्षणिक लि० न क्षणिकं न० । स्थिरे निश्चये च । “क्षरि-
वोक्षणाक्षणिकचक्षुषेति” भाषः । अक्षणिकचक्षुषा स्थिर-
दृष्ट्या स्तिमितनेत्रयेत्यर्थः इति मङ्गिनाथः ।

अक्षखत् लि० अक्षअस्यास्ति सतृप् मस्य वः । नेत्रयुक्ते “पश्य
दक्षणात्र विवेद” इति “अक्षखल्लः कर्मवन्तः समर्था”
इति च वेदः ।

अक्षत पु० व० न क्षताः । “अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता इति का०
श्रुत्युक्ते यवे । न पुंसकमिति केचित् “दूर्याक्षतानि” चेति
उपाणम् । तखण्डे, “अक्षतैर्नाक्षियेद्विषणं न तुलस्या विना-
यकमिति” तन्त्रम् । शस्यमात्रे न० । जययुक्तमिधे उन्म-
कर्षान्विते अविदारिते च लि० । “अक्षता वा क्षता वा
पोति” मनुः । क्षण-भावे क्त न०त० । क्षयाभावे व० ।
“अक्षतश्चारिष्टं वा स्तु” इति आङ्गविप्रसमीपे कृतकर्मणो-
ऽक्षयप्रार्थना ।

अक्षदर्शक पु० अक्षाणां दृष्टादानादिभ्यवहारार्थां दर्शकः
दृष्ट-एवञ् ईत् । विवादनिश्चेतेरि धर्माधिकारणाध्यक्षे ।
द्यतदर्शके लि० ।

अक्षदृष्ट पु० अक्षान् व्यवहारान् पश्यति दृष्ट-किन् तावत् ।
अक्षदर्शकशब्दार्थे । अक्षार्थइदरि लि० ।

अक्षदेविन् लि० अक्षैर्दीप्यति दिव-णिनि इत० । पायकादि-
द्युतप्रोङ्गाकारके । [कारके ।

अक्षय लि० अक्षैर्दीप्यति दिव-किप् ऊट् । पायकादिद्युत-

अचद्युत न० अचद्युतम् इत० । पाशकादिक्लोडायाम् ।
अचद्युतादि पु० व० । “निर्द्वन्द्वेऽचद्युतादिभ्यः” इति पाणिन्युक्ते
ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे । अचद्युत, जसिप्रहृत-
जङ्गामप्रहृत जङ्गामप्रहृत, पादस्वेदन, कण्टकमर्दन, गतानु-
गत, गतागत-यातोपयात, अनुगत इति । अचद्युतेन
निवृत्तम् आचद्युतिकं वैरमित्यादि ।

अचधर पु० अचं चक्रं रथावयवं तत्कालकमिव कण्टकं वा
धरति छ-अच् इत० । विष्णौ चक्रे शाखोटकटके च
चक्रधारकमात्रे त्वि० । [समा०] चक्राग्रे चक्रभारे च ।

अचधुर् स्त्री० अचस्य चक्रस्य धूर्यं भारोवा इत० न अ
अचधूर्ति त्वि० अचो तद्देवने धूर्तः । द्यूतकुशले द्यूत-
कारिणि च (जुयारि) । [शकटवाहनकर्त्तरि छपे ।

अचधूर्तिलि पु० अचस्य शकटस्य धूर्तिं भारं लाति ला-क ।
अचन् न० अच-बाहु० कनिन् । नेत्रे “दक्षिणेऽचन् इति
बृह० उप० “भद्रं कर्णेभिः शृण्वाम देवा भद्रं पश्ये-
माक्षभिर्यजत्रा” इति वेदः ।

अच(क्षि)पटल न० अक्षः नेत्रस्य पटलमिवाच्छादकत्वात् ।
नेत्रस्यावरके कोशभेदे नेत्ररोगभेदे (आनि) च । पटलस्थ-
रोगभेदादि शृश्रुते उक्तं यथा

“मभूरदलमात्रान् पञ्चभूतप्रसादजाम् । खद्योतविस्फुलि-
क्ताभां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥ आवृतां पटलेनाच्छोर्वा-
हेन विवराकृतिम् । शीतसात्वतां नृणां दृष्टिमाहुर्नयन
चिन्ताकाः ॥ रोगास्तदाश्रयान् घोरान् षट् च पट् च
पृच्छन्ते । पटलानुप्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥
शिराभिरभिसम्प्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भृशम् । प्रथमे पटले
दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः ॥ अव्यक्तानि स रूपाणि
सञ्जायन्ते प्रपश्यति । दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं
गते । सक्षिकाः सशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ।
मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च ॥ परिप्लवांश्च
विविधान् वर्षमभ्रं तमांसि वा । दूरस्थान्यपि रूपाणि
मन्यते च समीपतः ॥ समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचर-
विभ्रमात् । यत्नवानपि चार्थं सूचीपाशं न पश्यति ॥
अङ्गं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते । महान्यपि च
रूपाणि आदितानीव वाससा ॥ कर्षणासाक्षियुक्तानि
विपरीतानि वीक्षते ॥ यथादोषश्च रज्ज्वेत दृष्टिर्दोषे बली-
यसि ॥ अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थञ्चोपरिस्थिते । पार्श्व-
स्थिते तथा दोषेऽपार्श्वस्थानीव पश्यति ॥ समन्ततः स्थिते
दोषे सकुलानीव पश्यति । दृष्टिमध्यगते दोषे स एकं मन्यते

द्विधा ॥ द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद्बहुधा चानवस्थिते । तिमि-
राख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलङ्गतः ॥ रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं
लिङ्गनाशः स उच्यते । तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुद्धे
महागदे ॥ चन्द्रादित्यौ सनत्तत्वावन्तरिक्षे च विद्युतः ।
निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ॥ स एव
लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः” इति ।

अक्षाणां व्यवहाराणां पटलमख्यस्य अच् इत० । अच-
दर्शके धर्माध्यक्षे पु० ।

अचपरि अव्य० अक्षेण पाशकेन विपरीतं वृत्तम् । अच-
शलाकेत्यादिना परिणा अव्य० । पाशकक्लोडायाम् यथा
गुटिकापाते जयोभवति तद्विपरीतपातने ।

अचपाटक पु० अचो व्यवहारे पाटयति दीप्यते पट दीप्तौ-
षुल् । व्यवहारनिर्णेतारि धर्माध्यक्षे ।

अचपाद पु० अचं नेत्रं दर्शनसाधनतया जातः पादोऽस्य ।
न्यायसूत्रकारके गौतमे सुनौ, स हि स्वमतद्रूपकस्य व्यासस्य
मुखदर्शनं चक्षुषा न कर्त्तव्यमिति प्रज्ञाय पश्चात्
व्यासेन प्रसादितः पादे नेत्रं प्रकाश्य तं दृष्टवानिति
पौराणिकी कथा । “अचपादप्रणीते च काण्डादे सांख्य-
योगयोः । त्वार्ज्यः श्रुतिविरुद्धोऽर्थ इति” पद्मपुराणम् ।

अचपीडा स्त्री० अक्षमिन्द्रियं रसनारूपं पीडयति आस्वा-
दनात् पीड-अच् । यवतिक्तालतायाम् । पीड-भावे अङ्-
इत० । इन्द्रियपीडायाम् ।

अक्षम त्वि० न क्षमते क्षम-अच् न० त० । असमर्थे ।
क्षम-भावे अङ् अभावार्थे न० त० । क्षमाभावे ईर्ष्या-
याम् स्त्री । “अक्षमा भवतः केयमिति” भारतम् ।
न० व० । क्षमारहिते त्वि० ।

अक्षमाला स्त्री अक्षाणां रुद्राक्षाणां माला । रुद्राक्ष
बीजप्रधितमालायाम् । अकारादिप्रकारान्तः अक्षस्तत्कृता
तत्प्रतिनिधीभूता वा माला शा० त० । एकपञ्चाशद्वर्ण-
मालायाम् तत्प्रतिनिधीभूतायां स्फटिकादिप्रधितायाम्
वाह्यमालायाम् “शोष्यमाणपुष्करबीजं यथ्यमनाक्षमाल-
मिति” काद० । “विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालयेति” माघः ।
तद्विवरणम् । “क्रमोत्क्रमगते माला मातृकार्थे क्षमेरुके ।
लावसानैः साष्टवर्गैरनर्थजनकर्मणीति” सनत्कुमारीये ।
“पद्मबीजादिभिर्मालावहिर्यागे शृणुष्व ताः । रुद्राक्षशङ्ख-
पद्माक्षपुलकजीवकमौक्तिकैः । स्फाटिकैर्मणिरत्नैश्च सुवर्णै-
र्विद्रुमैस्तथा । रजतैः कुशमूलैश्च गृह्यस्याक्षमालि-
केति” तन्त्रसारे एतद्विस्तारस्तत्परागन्तव्यः । अक्षस्य

नक्षत्रचक्रस्य मासेव भूषणत्वात् । अरुभ्रत्यां, सा हि उत्तरस्यां दिशि गगने सप्तभिर्मण्डलचक्रे वसिष्ठसमीपे-
मालारूपेण वर्तते सर्वेभ्यश्च उज्ज्वलत्वात्तस्या मालारूपेण
स्थितत्वाच्च नक्षत्रचक्रभूषणत्वम् ।

अक्षय्य ति० नास्ति ज्योऽस्य । क्षयरहिते सर्वदा वर्तमाने
“गयायामक्षयवटे पितृणां दत्तमक्षयमिति” वायुपुराणम्
“अभिजिह्वोद्दिपोदये यदक्ष दायते जन्तोस्तदक्षयसदा-
हृतमिति” स्मृतिः । परमात्मनि पु० । ज्योवासाः,
तच्छून्ये अनिकेतने संन्यासिनि, दरिद्रे च । अक्षयं पुण्य-
मत्रास्ति अच । अक्षयपुण्यसाधने तिथिभेदे च “असा वै
सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी भौमवारेण अक्ष-
यादपि चाक्षयेति” भविष्यपुराणम् ।

अक्षय्यहतीया स्त्री कर्म० । वैशाखशुक्लपक्षहतीयायाम् ।
“वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे हतीयिका । अक्षया सा
तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता । तस्यां दानादिकं
सर्वमक्षयं सददाहृतमिति” । “या शुक्ला कुरुशार्ङ्ग ! वैशाखे
मासि वै तिथिः । हतीया साक्षया लोके त्रिदशैरभिवन्दि-
तेति” च भविष्यपुराणम् । “वैशाखस्य सिते पक्षे हतीयाऽ-
क्षयसंज्ञितेति” स्कन्दपुराणम् ।

अक्षय्य ति० चेत्तुं शक्यं क्षि-यत् नि० न०त० । क्षयानर्हे ।
अक्षये च “तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यसुपतिष्ठतामिति” वायु०
अक्षय्योदकं न० नक्षय्य मक्षय्य सुदकं यत् आजे पिण्ड-
दानानन्तरं देवे मधुतिर्लभन्विते उदके । “अक्षय्योदक
दानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते । षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्व्यात् न
चतुर्थ्यां कदाचनेति” स्कन्दोपनि० ।

अक्षरं न० न क्षरतीति क्षर-चक्षणे अच् न०त० । परम-
ब्रह्मणि कूटस्थं चैतन्ये “अक्षरं परमं ब्रह्मेति” गीता ।
क्रियाशून्ये ति० जीवे परमात्मनि च पु० । “क्षरः सर्वाणि
भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते इति “यस्मात् क्षरमतीतो-
ऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः
पुरुषोत्तम इति” च गीता । क्षरणशून्ये स्थिरे ति० ।
अश्रुते व्याप्नोति वेदादिशास्त्राणि अश-सरन् । अक्षारादि-
वर्णं न० “अक्षराणामकारोऽस्मि इन्द्रःसामाधिक्यं चेति”
गीता । वर्णस्मारकलिपिसन्निवेशे, “अक्षरं वर्णनिर्माणं
वर्णमध्यक्षरं विदुः । अक्षरं न क्षरं विद्यादन्तोतेषां सरे-
ऽक्षरमिति” उज्ज्वल० । उदके मोक्षे च न० ।

अक्षरचण ति० अक्षरेण वर्णविन्यासलिप्या विस्रः अक्षर-
चणम् । लेखनाजीवके । [चु(च)क्षुप् । लेखनाजीवके ।

अक्षर(चु)चक्षु ति० अक्षरेण वर्णविन्यासलिप्या विस्रः अक्षर-
अक्षरच्छन्दस् न० अक्षरेण वर्णसंख्याया ज्ञातं छन्दः । वर्ण-
वृत्ते “छन्दस्तु द्विविधं प्रोक्तं वृत्तं जातिरिति द्विधा एत-
मक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेदिति” छन्दोम०
तस्य च तत्कृतत्वासंघातम् । अक्षरं निश्चलं छन्दोऽभि-
प्रायेऽस्य व० । परमेश्वरे पु० दृढाध्यवसाये ति० ।

अक्षरजननी स्त्री अक्षराणां जननीव । लेखन्याम् (कलम्) ।
अक्षरजीवक ति० अक्षरेण तक्षिपिलेखनेन जीवति जीव-
ण्वल् इत० । अक्षरलेखनोपजीवके ।

अक्षरतूलिका स्त्री अक्षराणां तक्षिपिलेखानां तूलिका
साधनत्वात् । लेखन्याम् (कलम्) ।

अक्षरन्यास पु० अक्षराणि तत्स्मारकाकारविशेषा न्यस्यने
अक्ष+नि+अस-आधारे घञ् इत० । लिप्याम्,
पत्रिकायाम् । भावे घञ् इत० । अक्षरस्मारकरेशा-
द्याकारविशेषलेखने, हृदयाद्याधारस्वर्यपूर्वकं तत्सदृश-
राणां स्मारकोच्चारणरूपे तन्वप्रसिद्धे वर्णन्यासे, “संयिन्दून्
वा न्यसेद्वैतान् निर्विन्दून् वा यथाक्रममिति” तन्त्रम् ।
विस्तारः सादृकाशब्दार्थे इष्टव्यः । अक्षरनिष्ठासो-
ऽप्युक्तार्थेषु । [पयोऽस्य । लिपिलेखनोपजीविनि ।

अक्षरजीविक ति० अक्षरं तक्षिपिलेखनं जीविका वर्तमानो-
अक्षरजीविन् ति० अक्षरेण तक्षिपिलेखनेन जीवति जीव-
ण्विति इत० । अक्षरलेखनेन वृत्तिनिर्वाहकारके । स्थिरां
ङीप् ।

अक्षरमुख ति० अक्षराणि तन्मयानि शास्त्राणि वा मुखे
यस्य । शास्त्राभिज्ञे अक्षराभिज्ञे च इत० । अक्षररूपे वर्णो न०
अक्षरशस् अन्व० अक्षरमक्षरमिति वीप्साय कारके शस् ।
प्रत्यक्षरमित्यर्थे, “पञ्च अक्षरशः इति” गृह्यम् ।

अक्षरसंस्थान न० अक्षराणां तत्स्मारकरेशाविशेषाणां
संस्थानमत्र व० । वर्णस्मारक-रेशाविशेषयुक्त-लिप्याम् ।
“लिखिताक्षरसंस्थानमित्यमरः” ।

अक्षराङ्ग न० अक्षराणामङ्गं तत्स्मारकरेशाविशेषाणामवयवः,
इत० । लिप्याम्, लेखनसाधनद्रव्ये च ।

अक्षराज पु० अक्षरेण तत्क्रीडया राजेव । द्यूतासक्ते ।

अक्षरी स्त्री अश्रुते गगनाभोगं मेघैः अश-सरन् गौ०
ङीप् । वर्णायाम्

अक्षवती स्त्री अक्षा पाशकाः साधनत्वेन विद्यमानेऽत्र अक्ष-
मत्तम् मस्य वः ङीप् । द्यूतक्रीडायाम् ।

अक्षवाट इ० अक्षाणां पाशकक्रीडानां वाटः वाक्स्यामम् ।

द्युतस्थाने, पाशकाधारे फलके च । अक्षस्य रथचक्र-
क्षुस्थानस्येव वाटः । मल्लभूमौ तत्र हि रथचक्रक्षु-
पांशुसदृशपांशुसत्त्वात् गतमदृशत्वम् ।

अक्षविद् त्रि० अक्षं पाशकक्रोडां व्यवहारं वा वेत्ति विद-
किप् । अक्षविद्याभिज्ञे व्यवहाराभिज्ञे च अक्षवेत्तादयो
ऽप्यत्र । स्त्रियाम् अक्षवेत्तौ ।

अक्षविद्या स्त्री ईत० । पाशकादियूतविद्यायाम् ।

अक्षवृत्तं न० अक्षं राशचक्ररूपं वृत्तं वेष्टनाकारं कोण-
मन्यं चेतम् । राशचक्ररूपे वृत्तचेते । अक्षे पाशक-
क्रोडायां वृत्तः व्याघृतः ७त० । पाशकक्रोडासक्ते “यदक्ष-
वृत्तमनु दत्तं न एतदिति” श्रुतिः । [द्युतक्रोडाकृश्वे ।

अक्षगौण्ड उ० अक्षेषु तत्क्रोडायां शौण्डः प्रवीणः ७त० ।

अक्षसूत्रं न० अक्षस्य जपमालायाः सूत्रम् । जपमालाश्रय-
साधने सूत्रे “साक्षसूत्रकमण्डलुरिति” पुराणम् ।

अक्षाग्रकीलकं न० अक्षस्य रथनाभिचोत्पत्त्याग्रजं कीलकम् ।
ईत० । चक्रनाभिचोत्पत्त्याग्रजोत्पत्तेः कीलके ।

अक्षानह् न० अक्षे अक्षे आनहते बध्यते आ+नह-
किप् । चक्रसंबन्धे काष्ठभेदे । “अक्षानहो नहृतनीत-
सौम्या” इति वेदः । [क्रोधे च । न० ब० । क्षमाशून्ये त्रि० ।

अक्षान्ति स्त्री० क्षम-क्तिन् विरोध्यर्थे न० त० । ईर्ष्यायां,
अक्षारलवणं त्रि० क्षारेण उपरक्षत्तिकया निर्वृत्तं अण्-

क्षारं क्षत्तिसं लवणं न० त० । अक्षत्तिसलवणे “सुन्य-
क्षानि पयः सोमोमांसं यज्ञालुपाकृतम् । अक्षारलवणञ्चै-
वेति” मनुः । “चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणं तथेति”

मनुः अक्षारलवणमक्षत्तिसलवणमिति प्राय० रघु० । क्षार-
लवणभिज्ञे सैन्धवलवणे न० । “नैतस्यां रात्रावन्नं
पचेषुस्तिरात्रमक्षारलवणास्त्राग्निः सुहृद्दशरात्रं महा-

शुद्धिर्निति, आश्वनायमष्टहस् । अक्षारलवणं क्षार-
क्षत्तिकादि-क्षतलवणभिज्ञं सैन्धवं सम्भारि वेति शु०
रघु० । “गोक्षीरं गोष्ठतश्चैव धान्यसुक्तास्त्रिलायवाः । सासुह्रं
सैन्धवश्चैव अक्षारलवणं स्मृतम्” इति श्रुत्युक्ते गोष्ठतादि-

द्रव्यगणे च ।

अक्षावपनं न० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपत्यस्मिन्
आ+वप-आधारे ल्युट् ईत० । पाशकपातनाधारे फलके ।

अक्षावली स्त्री ई० त० । जपसाधन-रुद्राक्षबीजावली जप-
मालायाम् “रक्षावलीमिदाक्षावलीं कण्ठेनोदहन्ती” तिकाद० ।

अक्षावाप त्रि० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपति आ+
वप-अण् उप० स० । द्यूतकारके, तदध्यक्षे च ।

अक्षि न० अक्षुते विषयान् अश-क्षि । नेत्रे, इन्द्रियमध्ये

तस्यैव विषयदेशं प्राप्य विषयग्राहकत्वं सर्ववादिसम्मतमन्ये-
मानु सर्वमते न तथात्वमतोऽस्य विषयव्यापकता । एतदन्त-
वृत्तग्रीहेः स्वाङ्गपरत्वे वज्रन्तता पञ्चाक्षः पञ्चाक्षी, अस्वाङ्ग-
परत्वे अजन्तता दीर्घाक्षः वेणुयष्टिः, अव्ययीभावे अजन्तता

प्रत्यक्षं समक्षमित्यादि तत्पुरुषे ऽस्वाङ्गपरत्वेऽजन्तता गवाक्षः ।
रुद्रश्च शब्दादिषु बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणेषु मध्ये
रूपस्यैव ग्राहकतया तैजसं नेत्रगोलकेऽधिष्ठितं किञ्चित्

वस्तु । तैजसत्वाच्चास्य स्वर्यादिकिरणवदाशुदूरपर्यन्ता-
नुधावनमागमनञ्च । तच्च परमाणुतुल्यमिति नैयायि-
हयः तदपेक्षया स्थूलमिति सांख्यादयः । उभयमते-

ऽपि न तस्य प्रत्यक्षयोग्यता । तदाधारगोलके द्वे बाह्ये
आन्तरणि च चत्वारि कोशवत् पटलानि, मांसादयः पञ्चांशाः,
पक्षादीनि पञ्च मण्डलानि षट् सम्प्रयञ्च सन्ति । तद्विरणं

यथा “विद्याद्वाङ्मूलं वाङ्मूलं स्वाङ्गोदरसम्भितम् । वाङ्मूलं
सर्वतः सार्धं भिषग्वनयनवुद्बुदम् ॥ सुवृत्तं गोस्तनाकारं
सर्वभूतगुणोद्भवम् । पलं भुवो, ऽग्नितो, रक्तं, वातात् कर्णं,

सितं जलात् ॥ आकाशादशुभार्गाञ्च जायन्ते नेत्रवुद्बुदे ।
दृष्टिञ्चालं तथा वक्ष्ये यथावादीद्विशरदः ॥ नेत्रायामति-
भागस्तु कर्णमण्डलसुचरते । कर्णात् प्रस्रमसिच्छन्ति दृष्टिं

दृष्टिविशरदाः ॥ मण्डलानि च सर्वेऽपि पटलानि च
लोचने । यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च ॥
पञ्चवर्त्मन्नेतकण्ठदृष्टीनां (५) मण्डलानि तु । अनुपूर्वन्तु

तन्मध्याक्षत्वारोऽन्ये यथोत्तरम् ॥ पञ्चवर्त्मगतः सन्निवर्त्म-
शुक्लगतोऽपरः । शुक्लकण्ठगतस्त्वन्यः कण्ठदृष्टिगतोऽपरः ॥
ततः कनोक्तगतः षष्ठ्यापाङ्गः स्मृतः । द्वे वर्त्मपटले

विद्याक्षत्वार्यन्यानि चाक्षणि । जायन्ते तिस्रिं येषु
व्याधिः परमदारुणः । तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेजस्यत्
पिथिताश्रितम् ॥ मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितमन्वक्षि चापरम् ।

पञ्चमांशसं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते इति श्रुते ॥

अक्षिक उ० अक्षाय चक्रावयवाय हितम् ठन् । रञ्जनशुभे
(आतङ्कच) । [आरायाञ्च ।

अक्षिकूटकं न० अक्षः कूट इव कन् । नेत्रगोलके नेत्र-
क्षिप्तगतं त्रि० अक्षि गतः सर्वदाभावनावशादक्षसंज्ञि-
कणोऽपि उपस्थित इव । द्वेष्टे शलौ नेत्रगोचरे च ।

“त्वयि किलाक्षिगते नयनैस्त्रिमिरिति नै० । [तुल्यत्वम् ।

अक्षितरं न० अक्षीव तरति तृ-अच् । जले निर्मलत्वान्नेत्र-
अक्षिभू स्त्री अक्षः भूर्विषयः । चक्षुर्गोचरे प्रत्यक्षे, सत्ये

नेत्रदृष्टवस्तुन एव सत्यतासंवादितया तस्य सत्यत्वम् ।

“सत्यस्याक्षिभुवो यथा, इति श्रुतिः । [वृत्ते ।

अक्षिभेषज न० इत० नेत्ररोगविशेषनिवारके पट्टिकालोप-

अक्षिभ्रुव न० भ्रुवौ च अक्षिणी च समा० इ० । राजदन्तादि०

अक्षिशब्दस्य बहुवचनेऽपि पूर्वनि० अक्षसमा० । भ्रूनेत्र-

संघाते “सौमित्रिरक्षिभ्रुवसृज्जिह्वान” इति भट्टिः ।

अक्षिव पु० अक्षि वाति प्रीणाति अञ्जनेन वा-क । (सजना)

शोभाञ्जनवृत्ते सासृद्रलवणे च ।

अक्षिविकृण्णित न० अक्षः विकृण्णितं लज्जादिना सत्यम्

प्रसाराभावात् सङ्कोचोयत् । अपाङ्गदर्शने कटाक्षपाते

अक्षीव न० न क्षीवते साद्यति क्षीव-क, क्त वा न० त० ।

शोभाञ्जने (सजना) सासृद्रलवणे च । सप्तभिन्ने त्रि० ।

वानोयमित्यन्धे । [इति वेदः ।

अक्षु न० अक्ष-उ । शीघ्रे । “जूर्णो मक्षुपाहं सोयजता”

अक्षुध्य त्रि० अक्षुधे हितम् अक्षुध्-यत् । क्षुधाभावसाधने

द्रव्ये । “अक्षुध्या अष्टाष्टास्ते गृहमासास्त्रिभूतनेति” वेदः ।

अक्षेत्र न० अप्रशक्तं क्षेत्रं न० त० । शस्त्रावृत्पादके क्षेत्रे

उपदेशानर्हे शिष्ये, अपात्रे च । “अक्षेत्रे वीजसुत-

सृष्टमन्त्रैव विनश्यतीति” पुरा० ।

अक्षेत्रविद् त्रि० क्षेत्रं देहतत्त्वं तत्त्वतो न जानाति विद्-क्षिप्

अस० स० । क्षेत्रतत्त्वानभिज्ञे आत्मत्वेन देहाभिमानिन

जीवे । “अक्षेत्रविद् क्षेत्रमिदं ह्यप्राट् प्रैति क्षेत्रविदा-

वृशिष्ट” इति वेदः ।

अक्षेत्रिन् पु० क्षेत्रं शस्योत्पत्तिस्थानं कलत्रं वा सत्वर्थे इति

न० त० । क्षेत्रस्याभिज्ञे । “वेक्षेत्रिणो वीजवन्तः

परक्षेत्रे प्रवापिन इति” स्मृतिः ।

अक्षोट पु० अक्ष-ओट, अक्षस्य विभीतकस्त्रे उटानि पर्णान्यस्य

वा । पर्वतीयपीलुभेदे (आखरोट) स्वार्थे कन् तलैव ।

अक्षोड पु० अक्ष-ओड अक्षः विभीतक इव ओडति पत्रैः सं-

हन्यते उड-अच् वा । पर्वतीयपीलुवृक्षे (आखरोट)

स्वार्थे कन् तलैव ।

अक्षोभ्य त्रि० क्षोभ्यते विचाल्यते क्षुभ-णिच् कर्मणि यत् न०

त० । भ्रमयितुमशक्ये “इक्ष्वाकुवलमक्षोभ्यमिति” पुरा० ।

तन्त्रोक्ते द्वितीयविद्यामन्त्रोपासके तद्देवतायाः शिरसि

नागरूपेण स्थिते ऋषिभेदे पु० । “अक्षोभ्योऽस्याऋषिः

प्रोक्त, इति तन्त्रम् ।

अक्षोभ्यकवच न० अक्षोभाय हितमक्षोभ्यं कर्म० ।

तन्त्रोक्ते कवचभेदे तच्च तन्त्रसारे द्रष्टव्यम् ।

अक्षौहिणी स्त्री अक्षः समूहः संयुक्तसैन्यं वा सौऽस्या-

सक्ति इति, अक्षाणां रथानां समर्थानामिन्द्रयाणां “वा

अक्षिणी खल्वं वृद्धिश्च । रथगजतरङ्गपदाति संख्याऽपि

न्यते सेनासमूहे । “अक्षौहिण्यामित्यधिकः सप्तत्या चाष्टभिः

शतैः । संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः ।

एवमेव रथानान्तु संख्यानं कीर्तितं बुधेः । पञ्चषष्टिः

सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्जै-

र्विना रथ्यतरङ्गमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि न

वैव तु । शतानि त्रीणि सान्यानि पञ्चाशच्च पदातय इति ।

रथाः २१८७० । गजाः २१८७० । रथयाहकाश्च-

भिन्नाः अश्वाः ६५६१० । पदातयः १०८१५० ।

अक्ष्णा त्रि० अक्षुते व्याप्नोति अक्ष-क्ञ् । व्यापके अक्ष्णये

काले न० अक्ष्णया दक्षिणेऽसि अक्ष्णां अक्ष्णामंसे, इति वेदः ।

अखट्ट पु० खट्ट-अच् न० त० । पियालवृक्षे (पियामाल)

अखट्टि स्त्री खट्ट-इ न० त० वा क्षीप् । अग्निपथ्याकारे ।

अखण्ड त्रि० खडि-वञ् न० त० । संपूर्णः सकले “अख-

ण्डसाम्राज्यपतितत्वमेतीति” जातकम् अखण्डभिन्ने पु० न० ।

अखण्डन पु० न खण्डयते निरवययत्वात् खडि-क्षुट् न० त०

खण्डनानर्हे परमात्मनि, पूर्ण त्रि० । [च ।

अखण्डित त्रि० खडि-क्त न० त० । सम्पूर्णः, “अखण्डिताभिन्ने

अखण्डितर्तु पु० अखण्डितः ऋतुः तत्सम्पत् पुष्पादि-

प्रसवरूपा यत् पुष्पादि-सर्वसम्पद्युक्ते ऋतुकाले ।

अखलीकार पु० न खलः अखलस्य कारः अखल-

चि-क्-वञ् । सप्रयोजनताविधाने अखलान्यथासम्भटने ।

अखेटिक पु० न खेटत्यस्मात् खिट-भये प्रिकन् । वृक्षमात्रे ।

अखात पु० न खन-क्त न० त० । देवस्थाने, मनुष्याद्युस्थाने

च । खातभिन्ने त्रि० । “खातमस्यातमुत सक्तमिति” वेदः ।

अखाद्य त्रि० खाद्य-अर्हार्थे खद्यत् न० त० । भोजनानर्हे

गोमांसादौ, भक्ष्यभिन्ने च ।

अखिद्र त्रि० खिद्र-रक् न० त० । खेदरहितं “अखिद्रायातेभ्यश्च

द्रव्यामभिरिति” वेदः ।

अखिन्न त्रि० खिद्र-भावे क्त त० न० । क्षेत्ररहिते अनाया-

ससाध्ये कर्मणि खेदरहिते कर्त्तरि च । कर्त्तरि क्त

न० त० । अक्षिप्ते ।

अखिल त्रि० न खिल्यते न क्षययथादीयते खिल-क

न० त० । सम्यगे । खिलभिन्ने कष्टभङ्गादौ स्त्री ।

नास्ति खिलमवशिष्टं यस्य भवेत्सूक्ष्मे “वेदोऽखिलोऽर्था-

मृणं स्मृतिशीले च तद्विदामिति” मनुः । तेन सिद्ध्यति

पेत्वमखिलं चारिमण्डलमिति" रघुः । "न निशाखिल-
यापि वापिका प्रससाद अहिजेव मानिनोति" नै० ।

अग इदित् गतौ आदि० पर० । अङ्गति । आङ्गीत् ।
ल्युट् अङ्गनम् असुन् अङ्गः । [यति ।

अग वक्रगतौ आदि० पर० घटादि । अगति आगीत् । अग-
अग पु० न गच्छतीति गम-ङ न०त० । वृत्ते, पर्वते, च ।
गमनाकर्त्तरि आङ्गादौ लि० । न गच्छति वक्रगत्या
पश्चिमम् । सूर्ये तस्य हि वक्रगत्यभावः ज्योतिषप्रसिद्धः ।
"वक्रशीघ्रगतिश्चैव भवेत् भोमादिपञ्चके" इत्युक्तेः आर्य्य भट्ट
मते तु पृथिव्याएव गतिमन्वेन दिनरात्रिसम्भवात् सूर्यस्य
न गतिमन्त्वम् । सप्तसंख्यायाञ्च कुलाचलानां सप्तत्वेन
तेषाञ्च प्राधान्यात् "प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति" न्यायात्
तथात्वम् ।

अगच्छ पु० गम-बा० य न०त० । वृत्ते ।

अगज न० अगात् पर्वतशिलातो जायते जन-ङ । शिला-
जतुव्ये । पर्वतजातमात्रे लि० ।

अगण्य लि० गणयितुमशक्यम् गण-शक्यार्थे यत् न० त० ।
गणयितुमशक्ये असंख्ये । "गुणैरगण्यैरतिशीलशालिभि-
रिति" । अर्हे यत् न०त० । गणनानर्हे, अक्षिञ्चित्करे लि० ।

अगति स्त्री गम-क्तिन् न०त० । उपायाभावे । बह्व० ।
गतिशून्ये, उपायशून्ये च लि० । स्वार्थे कन्, शेषाद्वा कप्
तत्त्वैवार्थे लि० । "सामगतिकमिति" शङ्कराचार्यः ।

अगद पु० नास्ति गदो रोगो यस्मात् ५३० । औषधे
६३० । "औषधान्यगदोविद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिध्यन्तीति" उपायम् । रोगशून्ये लि० ।
गद-भाष्ये अच्-न०त० । अक्षय्ये लि० । [दीत् ।

अगद नोदोगले कण्डू० पर० । अगद्यति आगद्यीत्-आग-
अगदङ्कार पु० अगदं करोति अगद-ङ-अण् सप्त च ।
वैद्ये । [न्ति लि० ।

अगम पु० न गच्छतीति गम-अच् न०त० । वृत्ते । अग-
अगम्य लि० न-गन्तुमर्हति गम-यत् न०त० । गमनानर्हे
"अगम्या सा भवसत्त्वयत्नाभूत् स महारण्य इति" चण्डो ।
अन्यजातिस्त्रियां स्त्री । "अगम्यां च स्त्रियं गत्वेति"
"अगम्यागमनञ्चैव जातिभ्रंशकराणि षडिति" च ऋतिः
इवौध्यो "योगिनामयगम्योऽसाविति" उपायम् ।

अगरी स्त्री नास्ति गरी विषं यस्मात् ५३० गौ०ङ्गीष । सूचिक-
विषहारिणि देवताङ्गवृत्ते । विषहारिणि द्रव्यमात्रे लि० ।

अगरु न० न गिरति गु-ङ न०त० । स्तनामप्रसिद्धे अगुरु-

चन्दने । "कौसुमसज्जमेताञ्च चन्दनागुरुचर्चितामिति"
दुर्गापूजामन्त्रः "चन्दनागुरु" इति पाठान्तरम् ।

अगर्हित लि० न०त० । निन्दितभिन्ने शुद्धे, "यत्किञ्चित्-
क्षेत्रहंसयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितमिति" ऋतिः ।

अगस्ति पु० अगं विन्ध्याचलम् असृति अस्-क्तिच् शक-
न्वादि० । अगस्त्यनामके सुनौ । अगस्त्यस्यापत्यानि बहुषु
यजोबुक् । तद्गोत्रापत्येषु ब०व० । तत्सम्बन्धित्वात् दक्षिण्यां
दिशि । अगस्त्यजन्मकथा च । "तयोरादित्ययोः सत्वे
दृष्टाभ्युदयसंज्ञां रेतस्वस्त्यन्द तत् कुम्भे न्यपतद्वाशतीवरे
तेनैव तु मूहूर्त्तेन वीर्यं धनौ तपस्विनौ, अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च
तावृषी संवभूवतुः । बहुधा पतितं रेतः कलसे च जले
स्थले । स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः संभूर्वाससम् । कुम्भे-
त्वगस्त्यः सम्भूतः जले सत्स्रो महाद्युतिः । उदियाय
ततोऽगस्त्यः क्षणमात्रे महातपाः इति" उपायम् । तस्य
च विन्ध्याचलस्तम्भनकथा काशीखण्डेऽनुसन्धेया । वृहत्-
संहितायामस्य गगनमण्डले दक्षिणस्यां ताराकूपेण स्थिति-
रुक्ता तच्च अगस्त्यचारश्चन्द्रे द्रष्टव्यम् ।

अगस्तिद्रु पु० अगस्तिप्रियः द्रुवृक्षः शाक० त० । वक्रवृत्ते ।
अगस्तिद्रुवादयोप्यत्र ।

अगस्त्य पु० अगं विन्ध्याचलं स्थायति स्तम्भाति सौत्र-क ।
अगस्त्यनामके सुनौ । अगस्त्यचरितामाशां प्रतस्थे दिग्-
जिगीषवेति" रघुः । यस्मा० यज् । आगस्त्यस्तदपत्ये ।
अगस्त्यगीता स्त्री अगस्त्येन गीता विद्याभेदः । भारते
शान्तिपर्वणि प्रसिद्धे विद्याभेदे ।

अगस्त्यचार पु० अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणस्यस्य चारः
शुभाशुभसूचकगत्यादि । वराहसंहितोक्ते अगस्त्यनामक-
नक्षत्रस्य उदयादौ । यथा "विन्ध्यमस्तम्भयद्यश्च तस्योदयः
श्रूयताम्" इत्युपक्रमः । "उदये च पुनरेरगस्त्यनाम्नः कु-समा-
योगमलप्रदूषितानि । हृदयानि सतामिव स्वभावात् पुन-
रन्वूनि भवन्ति निर्मलानि ॥ पार्श्वं द्वयाघटितचक्रवाकामा-
पुष्पाती सखनङ्गसंपङ्क्तिम् । ताम्बूलरक्तोत्कषितामदन्ती
विभाति योषेव सरित्प्रहासा ॥ इन्दीवरासन्नसितोत्पला-
न्विता सरिङ्गसत्पदपदङ्क्तिभूषिता । सम्भूलताक्षेपकटाक्ष-
वीक्षणा विदग्धयोषेव विभाति सस्वरा ॥ इन्दोः पयोदवि-
गमोपहितं विभूतिम् द्रष्टुं तरङ्गवलया कुसुदं निशासु ।
उन्मीलयत्यलिनिखीनदलं सुपक्व वापी विलोचनमिवा-
सिततारकान्तम् ॥ नानाविचित्राब्जजङ्घसंकोककारण्डवा-
पूषितडागहस्ता । रत्नैः प्रभूतैः कुसुमैः फलैश्च भूयच्छती

वाघसगस्तनामे ॥ सलिलमरपात्रोच्चितां यद्वन-
परिवेष्टितमूर्तिभिर्भुजैः । फणिजनितविषाग्निसम्प्रदुष्टं
भवति शिवं तदगस्त्यदर्शनेन ॥ स्मरणादपि पापमपा-
कुराने किमुत ? स्तुतिभिर्वरणाङ्गरुहः । मुनिभिः कथितोऽस्य
यथार्थविधिः कथयामि तथैव नरेन्द्रहितम् ॥ संख्या-
विधानात् प्रतिदेशस्य विज्ञाय सन्दर्शनमादिशेज्ज्ञः ।
तच्चोच्चयिन्यामगतस्य कन्यां भागैः स्वराख्यैः स्फुट-
भास्वरस्य ॥ ईषत्प्रभिन्नेऽरुणरश्मिजालैर्नैशेऽन्वकारे दिशि
दर्शयस्याम् । सांवत्सरावेदितद्विभागो भूपोऽर्घ्यस्यार्थं
प्रयतः प्रयच्छेत् ॥ इत्युक्तान्ते उपसंहृतं यथा “दृश्यते स
किल हस्तगतेऽर्के रोहिणीसप्तमतेऽस्तसुपेतोति” ।

अगस्त्यसंहिता स्त्री अगस्त्यनिर्मिता संहिता । रामचन्द्र-
विष्णुवामनादिपूजैतिकर्तव्यताबोधके शास्त्रभेदे ।

अगस्त्योदय पु० अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणस्थस्य उदयः ।
अगस्त्यनक्षत्रोदये तस्य च नक्षत्रस्य दक्षिणस्थितत्वेन
उत्तरदिग्वासिनां सर्वदा दर्शनयोग्यता नास्ति, तस्योदयश्च
भाद्रपदे भवति “यस्तु भाद्रपदे मासि उदिते कलसोद्भवे
इति” पुराणम् । तद्विवरणम् अगस्त्यचारग्रन्थे दर्शितम् ॥
तस्योदयेज्जादीनां प्रसन्नत्वं “प्रसन्नादोदयादम्भः कुम्भयो-
नेर्नैः जौजसः इति” रथावुक्तम् ।

अगाध लि० गाध-प्रतिष्ठायां घञ्-न० व० । अतिगभीरे ।
छिद्रे न० । गाधः निम्नोत्तमा स नास्ति यथेति ।
नीचसीमारहिते “सास्त्रगाधे भये मग्नेति” पुरा० दुर्बोधे
च । “अगाधस्थानवायुणा” इत्यमरः । [छिदे ।

अगाधजल पु० अगाधं जलमत्र । अतिगभीरजले
अगार न० अगम् न गच्छन्मृच्छति प्राप्नोति अग+च्छ-
अण् । मृच्छे । “तत्प्रागारं धनपतिमृच्छानिति मेघ० ।
अगिर पु० न गीर्यते दुःखेन गृ-वा० क न० त० । स्वर्गे ।
अगिरौकस् पु० अगिरः स्वर्गं लोकोवासस्थानं यस्य । देवे ।
अगु पु० न गौः किरणोऽस्य । राहुपक्षे सूर्यालोकाभावे
तस्य । गोमूत्रे लि० ।

अगुण पु० न० त० । गुणविरोधिनि दोषे । “तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि
प्रसवे च गुणगुणमिति” श्रुतिः न० व० । गुणरहिते लि०
“भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदम्भाद्यपेतं चेतोऽस्माकं गुणवद-
गुणं गोडहं देहमेतत्” इत्युक्तवद्वतः ।

अगुरु न० न गुरुत्वात् । स्वनामप्रसिद्धे, अगुरुचन्दने
“धूपैश्चागुरुमभिरिति” शिशपा वृत्ते (शिशु) च । गुरु-
भिन्ने, उपदेशकसूत्रे लि० । गुरुवर्त्मभिन्ने लघुवर्त्ते पु०

“अगुरुचगुष्कं भवति गुरु द्वौ धनकचगुष्मे, शिशिपदाना-
सारिति” श्रुतबोधः । गौरवरहिते गौराणि परितनाय
वति लि० ।

अगुरुशिशपा स्त्री अगुरुः सारो यस्याः ‘तावथी शिशपा
मध्यपदलोपित० । (शिशु) इति प्रसिद्धे शिशपावृत्ते ।
अगूढगन्ध न० न गूढो गन्धो यस्य द्वि० । हिक्कुद्रव्ये । तच्चि-
यांसोत्कटगन्धत्वात्तथा । अगुह्यसौरभे द्रव्यभावे लि० ।
अगुभीत लि० न गृहीतम् आन्दसत्वात् हस्य भः । अगृ-
हीते, “जयजय जह्यजामगृहीतगुणामिति, भाग० श्रु० ।
अगौकस् पु० अगः पर्वत ओकः स्थानं यस्य । शरभे पशौ
पर्वतवासिनि लि० ।

अग्नामस्तु पु० द्वि० द्व० आनङ् । एकहविर्ब्रह्मदेवयो
स्तन्नाम्नोर्देवयोः । तौ देवते अस्य अण् । आग्निभा-
रुतं हविः । [देवयोः ।

अग्नाविष्णु पु० द्वि० द्व० आनङ् । एकहविर्भोजोस्तद्यामकयो
अग्नायी स्त्री अग्नि+ऐङ् डीष् । अग्नेर्योपति स्वाहा
ख्यायाम् । “वक्ष्यामीति नचाग्नायी तस्याः सिर्भन्तिभी
समेवि” भट्टः । सा च दक्षकन्या तस्याश्चाग्निप्रयत्नाकथा
महाभारते “दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महा-
भुजः ॥ बाल्याद् प्रभृति नित्यञ्च जातकामा कुताग्रने
स न मे कामनां पुत्र ! समग्रं जानाति पावकः । इच्छामि
शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र ! महाग्निना । स्वान्द उवाच ।
हव्यं कव्यञ्च यत् किञ्चिदुद्दिजां । नामाथ संस्तृतम् ।
होद्यन्त्यग्नौ सदा देवि ! स्वाहेत्युक्त्वा ससृजतम् । अथा
प्रभृति दास्यन्ति सवृत्ताः सत्पथे स्थिताः । एयमग्निस्त्वया
साङ्गं सदा वत्स्यति शोभने” । वन० मार्क० प० ।

अग्नि पु० अङ्गति ऊर्ध्वं गच्छति अग्नि-नि नलोपः । अग्नौ
स्वनामप्रसिद्धे तेजोभेदे, तेजसि आकाशाद्वायुर्वायो-
रग्निरग्नेरापोद्भूतः पृथिवी, इति” श्रुतिः । तत्र
तेजःपदार्थस्त्वाद्विविधः सूक्ष्मः सूक्ष्मः सूक्ष्म-
वायुसंभूतः सूक्ष्मवायुसंभूतः सूक्ष्मः पञ्चीकृतस्तु
स्थूलः “तासां लिङ्गतं लिङ्गतमेकैकां करोताति”
श्रुतौ लिङ्गकरणस्य पञ्चीकरणस्याभुक्तत्वात् ।
पञ्चीकरणप्रकारस्य पञ्चीकरणग्रन्थे वक्ष्यते । तथा
च भूतान्तराष्ट्रभागमभितेन स्वसाङ्गभागेन उत्पन्नः
पञ्चीकृतः । तस्य च पञ्चात्मकत्वेऽपि “वैशेष्यालङ्कार-
इति” शारीरकोक्तेः भूयस्त्वात् तैजसत्वव्यवहारः ।
सोऽयं स्थूलो बह्विः प्रकारान्तरेण त्रिविधः भौकः

दिव्यः जाठरश्चेति भेदात् । तत्र पार्थिवकाशादि
प्रभवः भौमः सहजानसाद्यग्निः, जलवाय्वादिभवः दिव्यः
विद्युदुल्कागज्जादिः । उभावपि जलज्वलनस्वभावः । उदरे
भवस्तृतीयैः । त्रयोऽप्यमी स्वसंयुक्तापाकदाहप्रकाशन
समर्थाः । सर्वेऽप्यमी लोके शास्त्रे च वज्रादिशब्देन
व्यवह्रियन्ते तेषां विशेषगुणाः शब्दस्यैकरूपाणि “योयो-
यावतिथ्येषां स स तावद्गुणः स्मृतः” इति मनुना
भूतमध्ये तृतीयस्य तेजसः त्रिगुणत्वसक्तं व्यक्तसक्तं
महाभारते शब्दः स्वयं रूपञ्च तेजसोऽयं गुणास्त्वय-
इति “अत एव “वज्रौ भृगुभृगध्वनिरिति” पञ्चदश्यासक्तम्
वज्रेश तेजोजलभूम्यात्मकत्वेन लोहितशुक्लरूपत्वम् अत
एव आन्दोग्ये लिट्कृतकरणान्तरम् वज्रेस्त्रिरूपत्वसक्तं
यथा “यदग्नेः रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं
तदपां, यत् क्षणं तदक्षयं” लिट्कृतस्यैतद्भाष्यकता “यस-
ह्वेवतामां लिट्कृतस्य सक्तं तस्यैवोदाहरणस्यते । उदा-
हरणं नाभैकदेशप्रसिद्धाशेषप्रसिद्धार्थसुदाहृत्यत इति ।
तदेतदाह यदग्नेः लिट्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके
तदलिवृत्तस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा यच्छुक्लं
रूपमग्नेः तदपामलिवृत्ततानामेव यत् क्षणं तस्यैवाग्नेः
रूपं तदक्षयं पृथिव्या अलिवृत्तताया इति विद्धीति” ।
अत एव तस्यैकरूपकाव्यादिषु वज्रेररूपरूपतया वर्णनं
दृश्यते । अग्निमूर्तिध्याने च अरुणरूपत्वमनुपदं दर्शयि-
ष्यते । लोके चारुणत्वेनैव प्रत्यक्षेणासावुपलभ्यते एवञ्च
नैयायिकोक्तं तेजसः शुक्लभास्वरूपत्वं प्रत्यक्षवेदविरुद्धत्वा-
दुपेक्ष्यमेव । तत्र भौमदिव्ययोः प्रायशोलोकसिद्धत्वेन दिव्य-
स्याप्ये दिव्यशब्दे वक्ष्यमाणत्वाच्च जाठरे वज्रौ विशेषो-
ऽभिधीयते । “नाभेरङ्गं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते
तद्गतं सौरं तेजः पित्तमित्याचक्षते” इति भाष्यविवरणे
आनन्दगिरिः वैद्यकवचनत्वेनोवाच । अत एव तस्य कौक्षेय
इति संज्ञा । आन्दोग्ये च “या हृदयस्य नाद्यास्ताः
पिङ्गलाश्चाणिमूर्तिवन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्ये
त्यसौ वा आदित्यः पिङ्गलः एष शुक्ल एष नील एष पीत
एष लोहित इति” । व्याख्यातश्चेतु भाष्यकता ।
“अथ या एता वक्ष्यमाणानि हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मो-
पासमस्थानस्य सम्बन्धित्यो नाद्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्वतो
विनिःसृता आदित्यमण्डलादिरश्मयस्ताश्चैताः पिङ्गलस्य
वर्णविशेषविशिष्टस्याणिमूर्तः सूर्यरसस्य रसेन पूर्णास्तदाकारा
एव तिष्ठन्ति वर्णान् इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य

लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहार्यम् ।
सैरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्दृष्टेन कफेनाख्येन
सम्पर्कात्पिङ्गलं भवति, सौरं तेजः पित्ताख्यम् । तदेव
वातभूयस्त्वादीलं भवति । तदेव च कफभूयस्त्वाच्छुक्लं,
कफेन समतायां पित्तम्, शोणितवाहुल्येन लोहितम् ।
वैद्यकाद्वा वर्णविशेषा अन्येष्टव्याः । कथं भवतीति ? श्रुति-
स्वाहादित्यसम्बन्धादेव, तत्तेजसो नाडीध्वनुगतस्यैते वर्ण
विशेषा” इति । कथमसौ वाऽदित्यः पिङ्गलो” ? वर्णत एव
आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील एष पीत एष लोहित आदित्य
एव, तस्य चान्नरसस्य धातुन्तरसम्पर्कवशात् वर्णविशेष”
इत्यनन्दगिरिः । अस्यैवजाठरस्य पिपासाहेतुत्वं आन्दोग्ये
उक्तं यथा “अथ यत्नेतत् पुरुषः पिपासति नाम तेज एवै-
तत् पीतं नयते इति” । व्याख्यातञ्च भाष्यकता द्रव्यतस्या-
शितस्यान्नस्य नेत्रः आपोऽन्नशुक्लं देहं हृदयन्त्यः शिथि-
लोक्त्युः अन्वाहुल्यात्, यदि तेजसा न शोष्येत । नित-
राञ्च तेजसा शोष्यमाणास्त्वेषु देहभावेन परिणममानास्तु
पातुमिच्छा पिपासा पुरुषस्य जायते तदा “पुरुषः पिपा-
सति नाम, तदेतदाह “तेज एव तत्तदा पीतमवादि शोष-
यत् देहलोहितादिभावेन नयते परिणमयतीति” । तस्य
रसपाकप्रकारमाह योगार्थवे । “आयुष्यं भुक्तमाहारं
स वायुः कुरुते द्विधा संप्रविश्यान्नमध्यन्तु, पृथक् किट्टं
पृथग् जलम् (किट्टम् अन्नमलभेदम्) । अग्नेरुद्धं
च संस्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं प्राणः
स्थित्वाग्निं धमते शनैः (धमते संधुक्षयति) वायुना
ध्वायमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन
समन्तात् पच्यते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं
पृथग् रसम् । रसेन तेन ता नाडीः प्राणः पूरयते पुनः ।
प्रत्यर्पयन्ति सम्पूर्यन्ति ताः समन्तत इति” । एवं रस-
पाकोत्तरं धातुपाकोऽभिहितः पदार्थादर्शः । यथा “त्वग-
श्चर्मसंसेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः । सप्त स्युस्तत्र
चोक्ता त्वक् रक्तजोदरवज्जिना । यक्काङ्गवेदक्षरसादेवं रक्ता-
दिभिस्तथा । सस्त्रकोशाग्निना पाकात् प्रजायन्ते त्वगा-
दय इति” । एतस्मिन्नेव “तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो
धारयन्ति चेति” याज्ञवल्क्यवचनव्याख्यायां मिताक्षराकृता
स्पष्टसुक्तम् यथा तस्यैवतानोयानि जरायुजाण्डजादीनि
शरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिष्वधातुपरि-
पाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेन । तथाहि अन्नरसो-
जाठरवज्जिना पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते, रक्तः स्रकोश-

स्थानिना पचमानं मांसत्वम्, मांसञ्च स्वकोशस्थानत्परि-
पक्वं भेदस्त्वम्, भेदोऽपि स्वकोशवर्जिना पक्वमस्थिताम्,
अस्थिपि स्वकोशशिखिपरिपक्वं मज्जत्वम्, मज्जापि
स्वकोशपावकपरिपचमानं चरमधातुतया परिणमते इति”
जाठरस्य प्रकारान्तरेण पाचनादिदशविधकर्मकारित्वात्
दशविधत्वसक्तं पदार्थादर्शं यथा “भाजकोरज्जकश्चैव क्लेदकः
क्लेहकस्तथा धारको बन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तमः ।
व्यापकः पाचकश्चैव क्षेपको दशधा मत इति” ।
वैद्यके चास्य चतुर्विधकार्यविशेषकारित्वाच्चातुर्विध्यसक्तम् ।
विषमञ्च समस्तीक्ष्णो मन्दश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तान्
लाघिक्यात् तत्सामग्राज्जाठरोऽनलः । विषमो वातजान्
रोगान्, तोक्ष्णः पित्तसमुद्भवान्, करोत्यग्निस्तथासन्दो
विकारान् कफसम्भवान् । समाः समोऽग्निरशितमात्राः
समग्रं पचत्यसौ” इति ॥ अग्नेरतितीक्ष्णत्वे भस्मकसञ्चा
स हि समग्रग्राहाराभावे शोषितादिधातुनपि पाचयित्वा
आशु देहं नाशयतीति रक्षितः आहूय । अधिकं कायशब्दे
वक्ष्यते । वाह्यस्य भीमस्यग्नेः कर्मविशेषे नामान्युक्तानि
विधानपरिजाते । यथा

“लौकिके पावकोऽग्निरग्निः प्रथमः परिकीर्तितः । अग्निस्तु-
भारतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्तितः ॥ दुःसवे चमसो नाम
शोभनः शुभकर्मसु । (शुद्धकर्मणीति रघु०) । तच्च सीमन्ता-
न्तर्गतकर्मभेदः । सीमन्ते ह्यनलो नाम प्रगल्भो जात-
कर्मणि ॥ पार्थिवो नामकरणे प्राग्नेऽस्य वै शुचिः ।
सभ्यनामा तु चूडायां अतादेशे समुद्भवः ॥ गोदाने सूर्य-
नामा स्यात् केशान्ते याजकः स्मृतः । वैश्वानरो विसर्गे
स्याद्विवाहे वलदः स्मृतः ॥ चतुर्थीकर्मणि शिखी
धृतिरग्निस्तथाऽपरे । (अपरे कर्मणि) आवसथ्यस्तथा-
धाने वैश्वदेवे तु पावकः । ब्रह्माग्निर्गार्हपत्ये स्यादक्षिणा-
ग्निरथेश्वरः । विष्णुराहवनीये स्यादग्निहोत्रे त्रयोमताः
ब्रह्महोमेऽभीष्टदः स्यात् कीटिहोमे महाशनः । एके घता-
र्चिषां प्राहुरग्निध्यानपरायणाः ॥ रुद्रादौ तु ऋद्धो नाम
शान्तिके शुभकस्तथा । आदिशब्दात् ऋषुरुद्रशतरुद्रातिरुद्रा-
लक्ष्यन्ते । (पूर्णैः ऋद्धां ऋद्धो नामेति रघु०) । पौष्टिके वरद-
श्चैव क्रोधाग्निश्चाभिचारके । वश्यार्थं वश्यत् प्रोक्तो वन-
दाहे तु पोषकः । उदरे जाठरो नाम क्रव्यादः श्वभक्षणे ।
समुद्रे वाडवो ह्यग्निर्लये संवत्सकस्तथा ॥ सप्तविंशति-
संख्याता अग्नयः कर्मसु स्मृताः । तं तमाहूय होतव्यं
यो यत् विहितोऽनलः ॥ अन्यथा विफलं कर्म सर्वं तद्राज-

सम्भवेत् । आदित्यादिग्रहाणां च साम्प्रतं ह्यग्निश्चरते ॥
आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते । भस्मकेतु
स्तथा भौमे जाठरोऽग्निरुधे स्मृतः ॥ रुद्रश्चतौ शिखी नाम
शुक्रो भवति जाठकः । शमेश्वरे महातेजा राहौ केतौ हुता-
शनः इति ॥ यच्चादौ तु पञ्च भेदाः “आवसथ्याहवनीयौ
दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्यौ गार्हपत्य इत्येते पञ्च
वज्रयः” इति शा० ब्रा० ॥ “पञ्चाग्नयो ये च त्विणां च-
केता” इति श्रुतिः । अग्नेर्ध्येरूपं यथा “रुद्रेतेजःसमुद्भूतं
हिमूर्जानं दिनासिकम् । षण्मेतं च चतुःश्रोत्रं त्विपादं सप्त-
हस्तकम् । यास्यभागे चतुर्हस्तं सव्यभागे त्विहस्तकम् ।
सुवं सुचञ्च शक्तिं च अक्षमात्रां च दक्षिणे । तोमरं
व्यजनं चैव हतपात्रन्तु वामके । विभ्रतं सप्तभिर्हस्तैर्द्विचक्षु-
सप्तजिह्वकम् । दक्षिणञ्च चतुर्जिह्वं त्विजिह्वसुतरं सुखम् ।
द्वादशकोटिभूतार्थं द्विपञ्चाशत्कलाशुतम् । स्वाहास्वधा
वषट्कारैरङ्कितं मेघवाहनम् । रक्तमाल्याम्बरधरं रक्तं
पद्मासनस्थितम् ॥ रौद्रं तु सर्गनामानं यज्ञिमायाह
यास्यहम्” । इति रुद्रकल्पः । अग्नेर्भौतिकत्वेऽपि कर्मा-
ङ्गहोमसाधनतया एवं ध्यातव्यता ।

अग्निरभिमानि चेतनाधिष्ठिते शरीरादायसि उपचारात्
अग्निशब्दप्रयोगः । अग्न्यधिष्ठितरि देवभेदे “अग्निं दूतं
वृणीमहे होतारं विश्ववेदस” मित्यादौ भेदे तस्यैव आह्वान-
पूर्वकोपास्तत्वसक्तम् । तदधिष्ठितदेवभेदेऽपि, स एव विश्व
नराज्जन्मासाद्य अग्निर्लोकाधिपत्यं वकारेति काशीसखे
उक्तं तत्कथा वैश्वानरशब्दे वक्ष्यते । अग्निदेवताके क्षत्ति-
कानक्षत्वे “अश्वियमदहने”त्यादिना ज्घातिपे क्षत्तिकान-
क्षत्वस्य तत्स्वामिकत्वेऽपि तद्देवताके प्रतिपत्तिर्यो ग्रन्थे
स्तदाधिपत्यं तिथिशब्दे वक्ष्यते । तस्य वज्रस्येऽपि भेद-
त्रयभेदेन दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयनामतया प्राधान्येन
त्वित्वात् “प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति” न्यायात् तत्-
संख्यासदृशसंख्याके त्वित्वसंख्यान्ते, स्वीद्यात् स्वाग्नि-
कत्वं (२०) “यदुभक्तं भोग्यं रवेस्तुर्जोदिति” नीलकण्ठः ।
चित्तकण्ठे (चित्ते) सखे तस्य तस्मैजो जातत्वात्तथा तत्
कथा अग्निरेतःशब्दे वक्ष्यते भस्मातकण्ठे (भस्मा) निव्युक्त
कण्ठे (नेवु) पित्ते धातौ तस्य तदुत्पत्तत्वात्तथा यथा च
तस्य तदुत्पत्तत्वं तथोक्तं प्राक् । तत्स्वामिके अग्निर्लोके
च । एवमग्निवाचकाः सर्वेऽपि यस्याः क्षत्तिकानक्षत्वादौ
वर्तन्ते । विसं ब्रह्मणि कार्यविहितरहता शक्ते कृतार्थे
भयमिति तिथितः । “हुताग्ने अग्निर्लोके” अग्निरधिष्ठिता-

स्थेति" ज्योतिषम् । (अनलः कृत्तिका) एवं यथायथसदा-
हार्थम् ।

अग्निभिर्मानिनश्च देवाः कुत उत्पन्नाः? कस्मिन् कस्मिन् ।
कस्मिन्? वा तेषामधिष्ठातृत्वं तदुक्तं भारते ।

अङ्गिराउवाच कुरु पुण्यं प्रजासर्गं भवाग्निस्तिमिरापहः । भाञ्च
देव ! कुरुष्वग्ने! प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ तच्छ्रुत्वाऽङ्गिरसो वाक्यं
जातवेदास्तदाऽकरोत् । राजन् ! । दृष्ट्वातिर्नाम तस्याप्यङ्गि-
रसः सुतः । ज्ञात्वा प्रथमजं तन्तु वज्रेराङ्गिरसं सुतम् ।
उभेभ्य देवा पप्रच्छुः कारणं तत्त्वं भारत । स तु प्रष्ट-
स्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् । प्रत्यग्दृष्टुं देवाश्च
तद्वक्षोऽङ्गिरसस्तदा । तत्त्वं नामाविधानम्नोन् प्रवक्ष्यामि
महाप्रभान् । कस्मिन्भिर्ज्ज्वलिभिः ख्याताद्भानार्थान् ब्राह्मणे-
ष्विह । व० सर्क० स० २१६ अध्या०

अङ्गणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्वह ! । तस्याभवत् शुभा
भार्या प्रजास्तस्यैव भेदः । दृष्ट्वातीर्षिर्दृष्ट्वाज्योतिर्दृष्ट्वा
दृष्ट्वा दृष्ट्वाः । दृष्ट्वाग्नेर्दृष्ट्वास्तथा राजन् ! दृष्ट्वा-
स्ततिः । प्रजास्तु तास्तु सर्वास्तु रूपेणाप्रतिमाऽभवत् । देव !
भाञ्चमती नाम प्रथमाऽङ्गिरसः सुता । भूतानामिव सर्वेषां
तस्यां रागस्तदाऽभवत् । रागाद्गतेति यामाहुर्द्वितीया-
ऽङ्गिरसः सुता । यां कपर्दिस्तुतामाहुर्दृष्ट्वादृष्टेति देहिनाः ।
तदुत्पात्ता सा सिनीवाल्लो तृतीयाऽङ्गिरसः सुता । पशव-
न्विशती भाभिर्हविर्भिश्च हविशती । महाभस्त्रेष्वाङ्गि-
रसी दीप्तिमत्सु महाभस्त्रे ! । महायतीति विख्याता सप्तमी
कथ्यते सुता । यान्तु दृष्ट्वा भगवती जनः कुङ्कुहायते ।
यकानंथेति तामाहुः कुङ्कुमङ्गिरसः सुताम् । २१७ अ०
वृक्षस्तेषाम्भस्त्रस्य भार्याऽभूत्वा यशस्विनी । अग्नेन
साऽजनयत् पुत्रान् वजेकाञ्चापि पुत्रिकां । आहुति-
ष्वेव यद्यग्नेर्हविषाज्यं विधीयते । सोऽग्निर्वृक्षस्तेऽपुत्रः
शंयुर्नाम महाव्रतः । चातुष्पांस्तेषु यस्तेष्वाभस्त्रमेधेऽपजः
पशुः । दीप्तो ज्वालैरनेकामैरग्निरेधोऽथ वीर्यवान् ।
शंयोरप्रतिमा भार्या सत्याऽसत्याऽथ धर्मज ! ॥ अग्निस्तस्य
सुतो दीप्तिस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते
योऽग्निरध्वरे । अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते
पौर्णमास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं श्रुचोदयतम् । भरतो
नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः । तिस्रः कन्या
भवन्त्यनया यायां स भरतः पतिः । भरतस्तु सुतस्तस्य
भरत्येका च पुत्रिका । भरतो भरतस्यग्नेः पावकस्तु
प्रजापतेः । महानत्येधमहितस्तथा भरतसत्तमः । भर-

द्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरस्य पिण्डदा । प्राङ्मुराज्येन
तस्यैव सोमस्यैव द्विजाः शनैः । हविषा यो द्वितीयेन
सोमेन सह युज्यते । रथप्रभूरथाध्वानः कुक्षरेताः स
उच्यते । सख्यां जनयन् सिद्धिं भातुं भाभिः समा-
वृणोत् । आग्नेयं मानयन्नित्यसाधाने ह्येष सूयते । यस्तु
न चरते नित्यं यशसा वज्रं सा श्रिया । अग्निर्निस्य-
वनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् । विपाद्या कलुषैर्भुक्तो
विशुद्धश्चाङ्गिषा ज्वलन् । विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः
समयधम्मकत् । अक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि
निष्कृतिम् । अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसे-
वितः । अलुब्धजन्ति येनेह वेदनासाः स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्रः स्वनो नाम पावकः स रजस्वरः । यस्तु विश्वस्य
जगतो बुद्धिमाश्रयति । तं प्राङ्मुराध्यात्मविदो
विश्वजिज्ञासपावकम् । अन्तरग्निः श्रुतो यस्तु भुक्तं पचति
देहिनाम् । स जज्ञे विश्वभुङ्क्ष्नाम सर्वलोकेषु भारत ! ।
ब्रह्मवारी यतात्मा च सततं विमुलव्रताः । ब्राह्मणाः
पूजयन्तेऽनं पाकयज्ञेषु पावकम् । पवित्रा गेतसी नाम
नदी यस्यैव भवत् प्रिया । तस्मिन् कस्मिन् सर्वाण्य
क्रियन्ते धम्मकर्तृभिः । वज्रवाग्निः पिबत्यम्भो योऽसौ
परमदारुणः । जह्मभागूर्ध्वभाङ् नाम कविः प्राणान्श्रित-
स्तु यः । उदग्धारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमः श्रुतः । यः
प्रशान्तेषु भूतेषु सन्तुर्भवति पावकः । क्रुद्धस्य तरसा जज्ञे
मनःप्रती चाय पुत्रिका । स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु
तिष्ठति । लिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन
अल्लस्यत्वात् हतो देवैर्नास्ति कामस्तु पावकः । संहर्षा-
ज्ज्वरयन् क्रोधं धन्वी खग्वी रथे स्थितः समये नाशयेत्कलू
मसोषो नाम पावकः । उक्थो नाम महाभाग । त्रिभि-
रुक्थैरभिष्टुतः । महावाचन्वजनयत् समान्वासं हि यं
विदुः । २१८ अ०

काश्यपो ह्यथ वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः । अग्निरा-
ङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिस्तुवर्षकः । अचरत् स तपस्वीत्रं
पुत्रार्थं वज्रवार्तिकम् । पुत्रं लभेयं धर्मिष्ठं यशसा
ब्रह्मणा समम् । महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तेस्तदा
त्वथ । जज्ञे तेजो महाचिद्भान् पञ्चवर्षः प्रभावनः ।
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा । त्वङ्नेत्रे
च सुवर्णाभे कण्ठे जङ्घे च भारत ! । पञ्चवर्षः स तपसा
कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः । पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवर्ष-

करस्तु सः । दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः ।
जनयत् पावकं घोरं पितृणां स प्रजाः सृजत् । बृह-
द्रथन्तरं मूर्ध्नी वक्त्राद्वा तरसा हरौ । शिवं नाभ्यां बला-
दिन्द्रं वाय्वानी प्राणतोऽसृजत् । बाहुभ्यामनुदासौ च
विश्वभूतानि चैव ह । एतान् ब्रह्मा ततः पञ्च पितृणा-
मसृजत् सुतान् । बृहद्रथस्य प्रणिधिः कश्यपस्य मह-
त्तरः । भातुरङ्गिरसो घोरः पुत्रो वज्रस्य सौभरः ।
प्राणस्य चातुदास्तु व्याख्याताः पञ्चविंशतिः । देवान्
यज्ञस्रष्टृष्वन्यान् सृजत् पञ्चदशोत्तरान् । सुमीमसतिभीमञ्च
भीमं भीमनलाबलम् । एतान् यज्ञस्रष्टृषः पञ्च देवानां
हृत्सृजत्तपः । सुमितं मितवन्नञ्च मितञ्च मितवर्धनम्
मितवर्ध्नाणमित्येतान् देवानभ्यसृजत्तपः । सुरप्रवीरं
वीरञ्च सुरेशं सुरवर्चसम् । सुराणामपि हन्तारं पञ्चैतान्
सृजत्तपः । त्रिविधं संसृता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक्
पृथक् । सुष्णन्तत्र त्रिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ।
तेषामिष्टं हरन्त्येते निष्पन्ति च महद्भविः । स्रष्टृषा
हव्यवाहानां निष्पन्त्येते हरन्ति च । द्यां वह्निर्वै तदा-
दानं कुशलैः संप्रवर्त्तितम् । तदेते नोपसृपन्ति यत्
चाग्निः स्थितो भवेत् । चिताग्नेरुद्ब्रह्माज्यं पक्षाभ्यां
तत् प्रवर्त्तितम् । मन्त्रैः प्रथमिता ह्येते नष्टं सुष्णन्ति
यज्ञियम् । बृहदुक्थस्तपसैव पुत्रो भूमिष्ठपान्वितः ।
अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सङ्गिरिच्यते । रथन्तरञ्च
तपसः पुत्रोऽग्निः परिपद्यते । मितविन्दाय वै तस्मै
हविरध्वर्यवो विदुः । सुहृदे परमप्रोतः सह पुत्रैर्महा-
यथाः । २१८ अ०

गुरुभिर्नियमैर्जातो भरतो नाम पावकः । अग्निः पुष्टि-
मतिर्नाम तृष्टः पुष्टिं प्रयच्छति । भरत्येष प्रजाः सर्वा-
स्ततो भरत उच्यते । अग्निर्यस्य शिवो नाम शक्तिपूजा-
परश्च सः । दुःखाक्षानाञ्च सर्वेषां शिवकृत् सततं शिवः ।
तपस्तु फलं ब्रह्मा सम्भवद्भूतं तपो महत् । उद्भूतं कामो
मतिमान् पुत्रो जज्ञे सुरन्दरः । जज्ञा चैवोद्ययो जज्ञे
सोऽग्निर्भूतेषु बध्यते । अग्निश्चापि महर्नाम प्राजापत्य-
मकारयत् । शम्भुमग्निस्य प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्हीमग्निरं महाप्रभम् । ऊर्ज-
स्करान् हव्यवाहान् सुवर्चसदृशप्रभान् । ततस्तपो ह्यजनयत्
पञ्च यज्ञसुतानिह । प्रथान्तोऽग्निर्महाभाग । परित्थान्तो
महाव्यतिः । असुरान् जनयन् घोरान्मर्त्यैश्चैव पृथ-
क्विधान् । तपसञ्च गृहं पुत्रं भातुञ्चाङ्गिराः सृजत् ।

वृहद्भ्रातुन्तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः । भानोर्भाय्यां
सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सूर्यजः । अस्मृजेतान् पट् पुत्रान्
श्रेष्ठेषु तेषां प्रजाविधिम् । दुर्ध्वलाभान् भूतानामस्मरन्
यः सम्प्रयच्छति । तस्मिन् बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः
सुतम् । यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
अग्निः स मन्युमाक्षाम द्वितीयो भानुतः सुतः । दर्शे च
पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते । विष्णुर्नामैह योऽग्निस्तु
तृतिमान् नाम सोऽङ्गिराः । इन्द्रेण संहृतं यस्य हवि-
राग्रयणं स्रुतम् । अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवाग्रयण्यस्तु
सः । चातुष्मांस्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
चतुर्भिः संहृतः पुत्रैर्भानोरेवाग्रयण्यस्तु सः । निशा त्यज-
नयत् कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा । भानोरेवाभवद्भाय्यां
सुपुत्रे पञ्च पावकान् । पूज्यते हविषाद्येषां चातुष्मांस्येषु
पावकः । पर्जन्यसंहृतः श्रीमानग्निर्येष्टानरस्तु सः ।
अस्य लोकस्य सर्वस्य यः प्रभुः परिपद्यते । सोऽग्नि-
र्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः । ततः सिधं
भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमस्तु सः । कन्या सा रोहिणी
नाम हिरण्यकशिपोः सुता । कर्मणाऽसौ बभौ भाय्यां
स वज्रिः स प्रजापतिः । प्राणानाश्रित्य यो हेमं प्रपन्नं
यति देहिनाम् । तस्य संहितो नाम शब्दरूपस्य
साधनः । शुक्लकण्ठगतिर्होत्रो यो दिभिर्नां जुतागमम् ।
अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता श्रोत्राश्रितस्तु सः । कपिनं
परमर्षिञ्च यस्मादुच्यतयः सदा । अग्निः स कपिषो नाम
साङ्ख्ययोगप्रवर्त्तकः । अयं यच्छन्ति भूतानां येन भूतानि
नित्यदा । कर्मास्त्रिह विचित्रेषु सोऽप्यशीर्षाङ्गिरुच्यते ।
इमानन्यान् समसृजत् पावकान् प्रथितान् भुवि । अग्नि-
होत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्बन्धान् । संस्पृशेयुर्दो-
ऽन्योऽन्यं कथञ्चिद्वायुनाऽग्नयः । इष्टिरष्टाकपात्रेण कार्या
वै शुचयेऽग्नये । दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा
किल । इष्टिरष्टाकपात्रेण कार्या वै वीतयेऽग्नये ।
यद्यग्नयो हि स्मृत्ये शुनिवेशस्या दवाग्निना । इष्टिरष्टा-
कपात्रेण कार्या तु शुचयेऽग्नये । अस्मिं रजस्रवा नै
स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपात्रेण कार्या
दस्युसतेऽग्नये । श्रुतः श्रूयेत यो जीवः परेषुः प्रययो
यदा । इष्टिरष्टाकपात्रेण कार्या सुरभतेऽग्नये । आसी न
जुह्यादग्निं तिरात् यस्तु ब्राह्मणः । इष्टिरष्टाकपात्रेण
कार्या स्यादुसराग्नये । दर्भश्च पौर्णमासश्च यस्य तिष्ठेत्
ततिष्ठति । इष्टिरष्टाकपात्रेण कार्या रतिहतेऽग्नये ।

स्तरिकाऽग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोतिकम् । इष्टि-
रधाकपात्रेण कार्या चाग्निमतेऽग्नये । २१० अध्या०
आपस्य दुहिता भार्या सहस्य परमा प्रिया । भूपति-
र्भुवभर्ता वाजमयत् पावकं परम् ! भूतानाञ्चापि सर्वेषां
यं प्राहुः पावकं पतिम् । आत्मा भुवनभर्ता सान्वयेषु
दिजातिषु । महताञ्चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः । अग्नि-
र्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते । हुतं वहति यो
हव्यमस्य लोकस्य पावकः । अपां गर्भो महाभागः सन्व-
भुग्यो महाद्भुतः । भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ।
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् । अग्निष्टोमे
च भियतः क्रतुर्ग्रेषा भरस्य तु । स र्वाङ्गः प्रथमो नित्यं
देवैरन्यस्यते प्रभुः । आद्यान् नित्यं दष्टा प्रविवेशार्णवं
भयात् । देवास्तत्ताधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ।
दष्टा त्वग्निरथर्षाणं ततो वचनमब्रवीत् । देवानां वह हव्यं,
त्वमहं वीर ! सुदुर्बलः । अथ त्वं शष्क मध्वन् प्रियमेतत्
कुर्वस्व मे । प्रेष्य चाग्निरथर्षाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचक्षुः क्रुद्धस्तान्ग्निरब्रवीत् । भक्ष्या वै
विप्रैर्भर्तवैरियस्य शरीरिण्याम् । अथर्षाणं तथा चापि
हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः । अतुनीयमानो हि भृशं देव-
वाक्याद्भि तेन सः । नैच्छेदोऽहं हविः सर्वं शरीरञ्चापि
सोऽत्यजत् । स तच्छरीरं सन्तुज्य प्रविवेश धरानदा ।
भूमिं स्पृष्ट्वाऽस्तज्जातून् पृथक् पृथगतीव हि । पूयात्
स गन्वं तेजश्चास्थिभ्यो देवदारु च । स्नेह्यः स्फटिकं
तस्य पिच्छाकारकतं तथा । यजत् कृष्णायसं तस्य लिभि-
रेष प्रभुः प्रजाः । नष्टास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि
विद्रुमम् । शरीराद्विधाश्वान्ये धातवोऽस्याभवन्मृप ! । एवं
त्वक्ता शरीरञ्च परमे तपसि स्थितः । भृशं जलाल तेजस्वी तपसा-
भ्यायितः शिखी । दष्टा ऋषिं भयाञ्चापि प्रविवेश महा-
र्णवम् तस्मिन्ने जगद्गीतमथर्षाणमथान्धितम् ॥ अर्च्यं वा
मासुरेयैनमथर्षाणं चरादयः । अथर्षा त्वस्तज्जलोका-
नात्मनालोक्य पावकम् । सिपतां सर्वभूतानासुम्भामथ महा-
र्णवम् । एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्षणा । आहूतः
सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा । एवं त्वजनयद्विष्णुप्राण
त्रेदोक्तान् विविधान् बहून् । विचरन् विविधान् देशान्
भ्रममाणस्तु तत्र वै । सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाऽथ
गुरुक्षती । गङ्गा च शतकुम्भा च प्रयुगण्डज्ञाह्वया

चर्मण्वती सती चैव भेध्या भेधार्तिष्ठिस्तदा । ताम्रावती
वेलवती नद्यस्त्रिस्तोऽथ कौशिकी । तमसा नर्मदा चैव नदी
गोदावरी तथा । वेणोपवेण्या भीमा च वडवा चैव भारत ॥
भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुर्मरा तथा । तद्वेण्या
कृष्णवेण्या कपिला शोण एव च । एता नद्यस्तु धिष्णुप्राणां
मातरो याः प्रकीर्त्तिताः । अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्य पुत्त्रो
विभूरसिः । यावन्तः पावकाः प्रोक्ता सोमास्तावन्त एव तु ॥
अत्रैवायन्वे जाता ब्रह्मणो सानसाः प्रजाः । अत्रिः
पुत्त्रान् सुष्टु कामांस्तानेवात्मन्यधारयत् । तस्य तद्ब्रह्मणः
कायाच्चिह्नरन्ति हुताशनाः । एवमेते महात्मानः कीर्त्तिता-
स्तेऽग्नयो मया ॥ अप्रमेया यद्योत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरा-
पहाः । अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्तितम् ।
तादृशं विद्धि सर्वेषामेको हेतुः हुताशनः । एक एवैव
भगवान् विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः । बहुधा निःसृतः
कायात् ज्योतिष्टोमकतुर्थया । इत्येष वंशः सुसहानग्नीनां
कीर्त्तितो मया । योऽर्चितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति
देहिनाम् । भा० व० मार्क० २२१ अध्या० ।

सास्य देवतेति—ठक् आग्नेयमग्निदेवताके हविरादौ त्रि० ।
अग्निना दष्टं माम ठक् । आग्नेयं साम । आग्नेयी ऋक्
त्रि० । अग्नये हितं ठक् । आग्नेयमौषधम् त्रि० ।
लौकिकप्रयोगानुसारेण “अङ्गेर्नलोपश्चेति” औष्णादिकसूत्रेण
अग्निशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता वैदिकप्रयोगे तु अग्निशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तभेदोपयोगिन्यो वास्तेन बह्व्यो व्युत्पत्त्यो-
दर्शिताः । यथा “अथातोऽस्तुमिष्यमोऽग्निः पृथिवीस्थानस्त्वं
प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कक्षादग्नीर्भवत्यप्” यज्ञेषु प्र-
णीयतेऽङ्गं नयति संनमसानोऽङ्गोपनो भवतीति श्रौत्या-
धीर्विर्न कोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य व्याख्यातोभ्यो जायत
इति” शाकपूर्णादितादृक्ताह्मधा नानास्व खल्वेतेरकार-
मादत्ते गकारमनक्तोर्वा दहतेर्वा नीः परस्वस्वेषा भवतीति”
अग्निमीळे इति” । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्व-
देवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनन्तरं यतः प्रतिपदं
विशेषेण वक्तव्यत्वमाकाङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र
पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कक्षात्-
प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत ? इति प्रश्नस्या-
प्यणोः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च
ब्राह्मणान्तरम् । “अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति” । एत-
देवाभिप्रेत्य बह्वृचा मन्त्रब्राह्मणे आसवन्ति । “अग्नि-

मुखं प्रथमो देवतानामिति" मन्त्रः । "अग्निर्वै देवानामवम इति" ब्राह्मणम् । तथा तैत्तिरीयाशासनानि । "अग्नि-
रग्रे प्रथमो देवतानामिति" मन्त्रः । "अग्निरवमो देवताना-
मिति" च । वाजसनेय्यिनस्त्वेवमासनानि । "स वा एषो-
ऽग्रे देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामेति" । यज्ञेष्वग्निहो-
त्रेष्टिप्रशुसोमरूपेष्वग्नं पूर्व दिग्बन्धाह्वनीयदेशं प्रति
गार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । सन्न-
मानः समग्रं स्वमेव प्रह्वीभगवन्नङ्गं स्वकीयं शरीरं
नयति काष्ठदाहे हविःपात्रे च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्ति-
निमित्तम् । स्थूलाडीविनामकस्य ऋषेः पुत्रो निरुक्त-
कारः कश्चिद्वक्ष्येन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति । तत्र न
क्रोपयतीत्युक्ते न स्नेहयति किन्तु काष्ठादिकं रुजयतीत्युक्तं
भवति । शाकपूयिनामको निरुक्तकारो धातुत्ववादि-
शब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इतः इण् गतौ इति धातुः ।
अतोऽणु व्यक्तिसूक्ष्मगतिषु इति धातुः । दग्धो दह
भस्मीकरणे इति धातुः । नीतो णीञ् प्रापणे इति
धातुः । अग्निशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दानपेक्षमात्र
एतिधातोस्तन्नादयनशब्दादकारमादत्ते । अनक्तिधातु-
गतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते । यद्वा दहति
धातुजन्याद्दग्धशब्दाङ्गकारमादत्ते । नीरिति नयतिधातुः
स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति । ततो धातुत्वं मिलि-
त्वाग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति
काष्ठदाहे हविःपात्रे च प्रेरयतीति सप्तदायार्थः । तस्या
ग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनायैवाग्नि-
मीले इत्युक्तं भवतीति" ऋग्वेदभाष्ये साधवाचार्यः
एतस्मै वैश्वनरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तदर्शनेनानेकास्तुतयो
यास्तेन दर्शितास्ताश्च तत्तच्छब्दावसरे दर्शयिष्यन्ते ।

अग्निकं पु० अग्निवत् कायति प्रकाशते कै-क । इन्द्रगोपकीटे ।

अग्निकृष्ण पु० अग्नेः कृष्णः दैत० । अग्निच्युतचुष्टांशे ।

अग्निकर्मन् न० अग्नौ कर्म ७त० । होमे अग्निहोत्रादौ
"अग्निकर्म ततः कृतेति" श्रुतिः अग्निकाव्यादयोऽ-
थत्वं न० ।

अग्निकला स्त्री दैत० अग्नेरवयवभेदे । सा च दशविधा तासाञ्च
वादिखान्तवर्णदेवतात्वं यथोक्तं शारदातिलके । "धूमा-
र्चिरुष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी । सुधीः
सुहृदा कपिला हृष्यकव्यवहे अपि । यादोनां दशवर्णानां
कला धर्मं प्रदा अमूः" इति ।

अग्निकारिका स्त्री अग्निं करोति आवस्ते करणे कर्तृ-

त्वोपचारात् कर्त्तरि एवम् । अग्न्याधानसाधनेऽग्नी-
प्रायाष्टचि । सा च अग्निं दूतं पुरोदधे, इत्याद्या यजु-
र्वेदे एवमन्यवेदेऽप्यनुसन्धेया ।

अग्निकाष्ठ न० अग्नेः उद्दीपनं काष्ठम् शा०त० । अगुरुकाष्ठे ।

अग्निकुक्कुट पु० अग्नेः कुक्कुट इव रक्तवर्णस्फुलिङ्गवत्त्वात् ।
ज्वलदग्निव्याप्तदण्डपुञ्जे (सुडा) इति ख्याते ।

अग्निकुण्ड न० अग्नेराधानार्थं कुण्डम् । अग्नप्राधानार्थं
स्थानभेदे तत्स्थानविवरणं कुण्डशब्देऽनुसन्धेयम् ।

अग्निकुमार पु० दैत० । कार्त्तिकेये तस्याग्निदेतो जातत्वसक्तं
महाभारते वनपर्वणि २२३ अध्याये सप्तर्षिपत्नीरूपदर्शनात्
जातस्मरविकारस्याग्नेस्तेषां गार्हपत्य-प्रवेशेन अग्निं तद्दृष्ट-
नेन जाताधिकविकारं तथानिर्वेदपूर्वकं वनगमनसुप्रक्रम्य,
"स्वाहा तं दक्षदुहितं प्रथमं कामयसदा ॥ सा तस्य ऋषि
मन्येच्छसिरात् प्रभृति भाविनी । अप्रमत्तस्य देवस्य न
चापश्यदनिन्दिता ॥ सा तं ज्ञात्वा यथावत्सु वरिष्ठं वनसुपा
गतम् । तत्पतः काममन्त्रं चिन्तयाभास भाविनी ॥
अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् । कामयि-
ष्यामि कामार्त्ता तासां रूपेण मोहितम् ॥ एवमेतं प्रीति
रस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ २२३ अध्या०

मार्कण्डेय उवाच । शिवा भार्या स्वङ्गिरसः श्रीलक्ष्म-
णुषान्विता । तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ।
जगाम पापकाभ्यासं तच्चोवाच वराङ्गना ॥ कामने ! काम-
मन्त्रं त्वं कामयितुमर्हसि । कारिष्यसि न चेदेवं कृतां
मासुपधारय ॥ अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ! ।
शिष्टाभिः प्रहिता प्राप्ता मन्त्रायित्वा विनश्यत् ॥ अग्नि-
रुवाच । कथं मां त्वं विजानीषे कामार्त्तमितराः कथम् ।
यास्त्वया कीर्त्तिताः सख्याः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥
शिवोवाच । अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं शिभीमस्तु वयं तव ।
त्वञ्जसमिङ्गितैर्ज्जात्वा प्रेषितास्त्रितवान्तिकम् ॥ मैशुनायेह
संप्राप्ता कामं प्राप्नुं दूतं चर । यातरो मां प्रतीक्षन्ते
गमिष्यामि हुताशन ! ॥ मार्कण्डेय उवाच । ततोऽग्नि-
रूपयेमे तां शिवां प्रीतिस्तदायुतः । प्रीत्या देवी वनायुक्ता
शुक्रं जम्बाह् पाणिना ॥ व्यक्तितयकमेदं ये रूपं द्रष्टव्यं
कामने । ते ब्राह्मणीनामन्तं दोषं वक्ष्यामि पावके ॥
तस्मादेतद्रूपमाया गरुडो संभवाग्रहम् । वनाङ्गिर्भग-
न्मैव सुखं मम भविष्यति ॥ मार्कण्डेय उवाच । सुपत्नी
सा तदा भूत्वा निर्वाणम महावनात् । अपश्यत् पर्वतं
श्वेतं शरत्तन्वैः सुसंयतम् ॥ दृष्टिर्निः सप्तर्षीर्दुर्गं

भोगिभिरङ्गुतैः । रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा
राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च ऋगद्विजैः ॥ सा तत्र सहसा
गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कुण्डे शुक्रं
सा त्वरिता शुभा ॥ शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महा-
त्मनाम् । पत्नीस्वरूपकं कृत्वा कामयामास पावकम् ॥
दिव्यं रूपमन्वत्याः कर्तुं न शकितं तया । तस्यैवास्तपः
प्रभावेन भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ षट्कत्वस्तत्र निक्षिप्तमग्ने-
रेतः कुण्डलम् ॥ तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्नाह्या
तदा ॥ तत् स्नात्वा तेजसा तत्र संवृतं जनयत् सुतम् ।
ऋषिभिः पूजितं स्नात्तमनयत् स्नान्दत्तां ततः । षट्शिरा
द्विगुणश्रोत्रो हादशाक्षभुजक्रमः । एकपीवैकजठरः
कुमारः समपद्यत ॥ वन० भा० स० २२३ अध्यायः
अग्निजुमारत्येऽपि तस्य रुद्रजुमारत्यं तदप्युक्तं तत्रैव
“ततो ब्रह्मा सहस्रेणं प्रजापतिरथाब्रवीत् । अभिगच्छ
महादेवं पितरं त्विउरार्हन्म् ॥ रुद्रेणाग्निं समाविश्य
स्नाहासाविश्य चोमया । हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वम
पराजितः ! उभायोन्याश्च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना
अस्मिन् गिरौ निपतितं सिञ्जिष्यामिञ्जिकं ततः ॥ सम्भूतं
लोहितोदे त्वं शुक्रगेषमनापतत् । सूर्यरश्मिषु चाप्यन्य
दन्त्यश्चैवापतद्भुवि । आसक्तमन्यदृक्षेण तदेवं पञ्चधापतत् ॥
इति २२४ अध्याये । अग्निमनयाग्निमुतादयोऽप्यत्र ।

अग्निकेतु उ० अग्नेः केतरिव । धूमे तस्याग्निप्रभवत्वेन
तच्चक्रीभूतत्वम् गगने उड्यमानत्वात् तत्पताकत्वञ्च ।

अग्निकोण उ० अग्नेः अग्निदेवताकः कोणः अन्तरालादिक
इत० । अग्निदेवत्ये पूर्वोदक्षिणयोर्मध्ये दिग्भागे ।
“इन्द्रोर्वज्रः पितृपतिर्नैऋतोवरुणोमरुत् । कुवेरैश्चः
पतयः पूष्णीदीनां दिशां क्रमात्” इत्युक्तेः तस्य पूर्वोदक्षिण-
दिशोर्मध्यदिक्पतित्वम् । उपचारात् तत्स्नामिनोऽग्ने-
वांचका अपि अत्रैव । “प्रतिपत् नवमी पूर्वे रामरुद्रौ च
पावके” इति ज्योतिषे “शक्ने हुताये भयमिति” च अग्नि-
कोणपरतया पावकादिशब्दः प्रयुक्तः ।

अग्निगर्भ उ० अग्निरिव जारको गर्भोऽस्य । अग्निजारदृक्षे ।
अग्निगर्भोऽस्य । सूर्यकान्तमणौ (आतसि) तस्य सूर्य-
किरणसम्पर्कात् अग्न्युत्पापकत्वात्तथात्वम् । अग्निमन्यन
काष्ठरूपारणौ च । अग्निः स्थितो गर्भोऽस्याः । शमी-
लतायाम् स्त्री । “अग्निगर्भां शमीमिवेति” रघुः । शमप्रा
गर्भोऽग्निस्थितिकथा भा० आनुषा० प० ८५ अध्याये
“रुद्रस्य रेतःप्रसक्तमग्नौ निपतितञ्च यत् तत्तेजोऽग्निगर्भ-
ह-

ङ्गुतं द्वितीयममिव पावकम् । बधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां
जनयिष्यतीति” ब्रह्मवाक्यानन्तरं कान्तिकेयोत्पत्त्यर्थमन्वि-
माणास्य कुतश्चित् कारणेन शुभ्रस्याग्नेः “नष्टमात्मनि संलीनं
नाधिजम्बुर्हुताशनमित्यनेन” देवैस्तस्यानासादने उक्ते
नानास्थानेऽन्विषणात् परिशेषे शमीगर्भे प्राप्तिरुक्ता, यथा
“अश्वत्यान्निर्गतोवज्रिः शमीगर्भसुपाविशदिति” । शमीगर्भ-
चास्य स्थितिं कथयतः शुक्रस्य जिह्वापरिदक्षिणरूपशपदान-
सुक्ता देवैस्तस्मै वरान् दत्त्वा शमीगर्भे बज्ररत्नञ्च त
इत्युक्ता च “इत्युक्ता तं शमीगर्भे बज्रमालञ्च देवताः तदे
वायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वं क्रियास्वपि । ततः प्रभृति
चाग्निः स शमीगर्भेषु दृश्यते । उत्पादने तथोपायमधि-
जम्बुश्च मानवा” इति ।

अग्नेः सकाशात् गर्भोऽस्याः पृथिव्यां स्त्री । वज्रिना
गङ्गायामासिक्तगर्भस्य धारयितुमशक्यस्य पृथिव्यां सुमेरौ
गङ्गाया निक्षेपणसुक्तं तत्रैव । “सा वज्रिना वार्यमाणा
देवैरपि सरिदरा । ससुत्सर्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे
तदेति, उक्ता “तेजसा तस्य गर्भस्य भास्वरस्येव रश्मिभिः
यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु च तत् सर्वं काञ्चनी
भूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत । पृथिवी च तदा देवी ख्याता
वसुमतीति च स तु गर्भो महातेजाः गाङ्गेयः पावकोद्भवः
दिव्यं धरवणं प्राप्य वष्टपेऽद्भुतदर्शन इति भा० आनु०
८५ अ० । अतएव अतुौ “यथाग्निगर्भो पृथिवी यथा
द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी” इत्युक्तम् । अग्निरिव गर्भोऽमध्यभागो-
ऽस्याः । अग्निदीपायां महाज्योतिष्मतीलतायाम् स्त्री ।

अग्निगृह न० अग्निकाव्याधिं गृहं या० त० । होमार्थं
गृहे इत० । अतश्चाग्निगृहाधारे गृहे न । अन्य-
गारादयोऽप्यत्र । “वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवग्नगारे” इति रघुः ।
अग्निग्रन्थ उ० अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थः शा० त० । अग्नि
होमादि-प्रतिपादके शास्त्रे “अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते”
सि० कौ० अग्निग्रन्थः अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थ इति
तत्त्वबो० । एवमेव सत्कृतसरलायास्तुतम् ।

अग्निघृत न० अग्न्युद्दीपनं घृतं शा० त० । वैद्यकोक्तो घृत-
भेदे यथा चक्रदत्तः ।

“पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्तको हस्तिपिप्पली । हृङ्गुचव्या-
जमोदा च पञ्चैव खवणानि च ॥ द्वौ चारौ हवुषा चैव
दद्यादर्द्धपलोन्वितान् । दधिकाञ्जिकशुक्तानि क्लेशमाला-
समानि च । आर्द्रकं शरसं प्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेदिति ।
एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते इति” ॥

“भक्ष्यातकसहस्राङ्गं जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशेष-
पञ्च कषायमवतारयेत् । इतप्रस्थं समादाय कल्कानीमानि
दापयेत् । व्यूषणं पिप्पलीमूलं चित्तको हस्तिपिप्पली ॥
हृङ्कुचव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च । द्वौ चारौ
हृवुषा चैव दद्यादङ्गुष्ठलोन्मितान् ॥ दधिकाञ्चिकगुक्तानि
खेहमात्रासमानि च । आर्द्रकं सरसञ्चैव शोभाञ्जनरस-
न्तथा ॥ तत् सर्वं भेकतः कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नोनां प्रशस्यते” इति च ।

अग्निचयन पु० अग्निघ्नयते आधीयते अनेन चि-करणे ल्युट्
इत० । अग्नप्राधानसाधने मन्त्रभेदे, भावे ल्युट् इत० ।
अग्नप्राधाने न० ।

अग्निचित् लि० अग्निं चितवान् चि-भूतार्थे क्तिप् । मन्त्र-
पूर्वककृतवज्रस्थापने अग्निहोत्रिणि । भावे क्तिप् ।
अग्न्याधाने ।

अग्निचित्या स्त्री अग्नेचित्या चि-भावे क्तिप् नि० स्त्रीत्वम् ।
अग्निचयने अग्नप्राधाने “उपविशेदग्निमुच्छस्य साग्निचि-
त्यायासिति” गृह्यम् । “चित्वाग्निचित्ये” चेति पा० ।

अग्निचित्वत् लि० अग्निचित् अग्निचयनसंख्येयं सत्पु-
मस्य वः तान्तवान् न पदत्वम् । अग्निचयनयुक्तेषु यज्ञेषु
“अध्वरेज्जग्निचित्वत्स्विति” भट्टिः स्त्रियां ङीप् ।

अग्निज पु० अग्नये अग्नप्राधानाय जायते सेवनात् प्रभवति
जन-ङ ४त० । अग्निजारदृष्टे । अग्नेर्जायते जन-ङ
५त० । स्वर्थे न० । कार्तिकेये पु० । तत्कथाऽग्नि-
कुमारशब्दे दृष्टव्या । अग्निजातमात्रे लि० “अग्निजा-
औषधिजा महीनामिति श्रुति” “अग्नीश्वरस्य भक्तानां न
भयं विदुः दग्निजमिति” काशीखण्डः ।

अग्निजन्मन् पु० अग्नेर्जन्माऽस्य ५त० । कार्तिकेये तद्विवरणम्
अग्निकुमारशब्देऽनुसन्धेयम् । स्वर्थे न० ।

अग्निजार पु० जारयति जृ-णिच्-कृत् रि अण् अग्निरिव
जारः । स्नानसंख्याते दृष्टे, औषधभेदे च । रस्य लत्वे
अग्निजालोप्यत् ।

अग्निजिह्व लि० अग्निर्जिह्वासादसाधनं यस्य । अग्निमुक्षे
देवे “ये अग्निजिह्वा उत वा यजता” श्रुतिः अग्निरेव
जिह्वाऽस्य । वराहमूर्त्तिधारणकाले विष्णोर्वराहरूपे
“अग्निजिह्वो दर्भरोमेति वराहरूपवर्णने विष्णुः । इत० ।
अग्निजिह्वायां स्त्री सा च सप्तविधा तासां नामानि यथा
“कराली वूमिनी श्वेता लोहितानीललोहितानुवर्णा
पद्मरागा च जिह्वाः सप्त विभावसोरिति” कथं तासा-

मग्निमुक्षे स्थितिस्तच्च अग्निशब्दे तदध्याने दर्शितम् अग्ने-
र्जिह्वेव शिखाऽस्याः व० । मातृलोको स्त्री ।

अग्निज्वाला स्त्री अग्नेर्ज्वालेव शिखाऽस्याः । गजपि-
पलीदृष्टे । (विषलाङ्गला) इत० । अग्निर्गजशायाम् ।

अग्निपत् लि० अग्निना तप्यते तप-क्तिप् । अग्निना तपस्या-
कारके “पराधीरास एतनमर्थ्यास भद्रजानयः । अग्निपतो
यथा सधेति, श्रुतिः ।

अग्निपस लि० अग्निभिः सम्मुखस्थसूर्यसहितचतुर्दिक्स्थ
पावकैस्तप्यते तप-असुन् इत० । “योषो पञ्चाग्निमध्यस्थ”
इति स्मृत्युक्ततीव्रतपस्याकारके । तपतीति तपाः अग्निरिव
तपाः । अग्निसहयोग्यस्य भवति । “यदा वल्लभ-
पीयतोजसु भेदृह्यतिरग्निपतोभिरकैरिति” श्रुतिः ।

अग्नितेजस् लि० अग्नेरिव तेजोऽस्य । अग्निस्तप्यतेजसो
पदार्थे “अग्निलोकोऽग्नितेजस, इति काशी० । “विष्णोः
क्रमोऽसि सप्तलङ्का पृथिवीर्वाग्नीति अग्नितेजा इति”
श्रुतिः । इत० । अग्नेस्तेजसि न० ।

अग्निचय न० तत्रचयं त्वयं लि-अचट् इत० । यथा-
विधानेन कृताधाने अग्निचितये । पितादीन्यपक्रम्य
“एतएव त्वयोलोका एतएव त्वयोऽग्नयः । पिता
गार्हपत्याग्निर्माता दक्षिणाग्निः, आचार्य आश्वमेधाय
इति” विष्णुक्ते गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यावहवनीयवर्जित्वयुक्ते
पितादौ च । अस्य वा स्त्रीत्वे ङीप् अग्नित्वयित्वत्वात् ।

अग्निद लि० अग्निं गृहादौ दाहार्थं ददाति दा-क ।
गृहादौ दाहार्थं वज्रिदायके आततायिभेदे “अग्निदोग-
रदञ्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । श्वेतदारापहारी च पण्डिते
आततायिन इति” स्मृतिः ।

अग्निदग्ध लि० अग्निना अग्न्येष्टिविधानेन दग्धः दह-
कर्मणि क्त । शास्त्रविधानेन संस्काराग्निना कृतदाहे “अग्नि-
दग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले ममेति, वासु पु० ।
अग्निना कृतदाहे पदार्थमात्रे लि० । “अग्निदग्धाविधौ-
पक्षाविति” रामा० ।

अग्निदमनी स्त्री अग्निर्दमयते अग्नया दम-णिच्-करणे
ल्युट् इत० ङीप् । कण्टकारिकातः क्षुद्रे-कण्टका-
दृते गुच्छस्यक्षुद्रफलवति (गण्डियारी) इति ख्याते
क्षुपभेदे ।

अग्निदाह स्त्री अग्निं विधानेन ददाति दा-कृत् । अग्न्येष्टि-
विधानेन दाहकारके “अथाग्निदाता प्रेतस्य पिच्छं दद्यात्
स एव हि” इति स्मृतिः । स्त्रियां ङीप् ।

अग्निदीपनं लि० अग्निं जठरस्थानत्वं दीपयति दीप-णिच्-
ल्युट् ॥ जठरानलोदीपको पदार्थमात्रे औषधभेदे न० ।

अग्निदीप्ता स्त्री अग्निजठरानलोदीप्ताः सेवनात् यस्याः ।
ज्योतिर्गतीलतायाम् ।

अग्निदूत पु० अग्निदूत इव यस्मिन् यस्या वाऽऽवाहकत्वात् ।
अग्निप्राधानान्नरमाहूतदेवके यज्ञादौ, “यसं ह “यज्ञो गच्छ-
त्यग्निदूतो अरं ज्ञत” इति वेदः तत्राहूते देवे च अतएव
यज्ञे अग्नेर्दूतत्वमग्निस्थापने मन्त्रे “अग्निं दूतं उरोदधे
इति, ‘अग्निं दूतं दृषोमहे इति’ च अनुतावक्तम् ।

अग्निदेवा स्त्री अग्निदेवोऽस्याः । क्षत्तिकातारायाम् “अश्वि-
यमदहनशशिकमलजम्बूलभृदितिजीवफणिपतर इति”
ज्योतिषे अश्विन्यादीनां क्रमयोऽस्यादिदेवतावकथनात्
तत्क्रमात् क्षत्तिकाया अग्निदेवत्वम् ।

अग्निध् पु० अग्निं दधाति मन्त्रविधिना स्थापयति धा-क्तिप्
नि० आक्षोपः ॥ अग्निप्राधानकर्त्तरि । “अध्वर्यु-
वा मधुपाणिं सुहृत्तमग्निधं वा धृतदक्षं दसूनसमिति” वेदः ।

अग्निधान न० अग्निर्विधिना धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे ल्युट्
॥ अग्निहोतृगृहे “पदं क्षणुते अग्निधाने” इति
वेदः । [तारावज्जितारकादयोऽप्यत्र ।

अग्निनक्षत्र न० ॥ अग्निदैवत्ये क्षत्तिकानक्षत्रे अग्नि-
अग्निनयन न० अग्नेर्भयनं मन्त्रविधिना संस्कारः नी-भावे
ल्युट् ॥ अग्निं संस्काररूपे विधिना अग्निप्रणयने
॥ अग्निनेत्रे न० । [अग्निजारदृष्टे ।

अग्निनिर्यास अग्नेः जठरानलस्यैव दीपको निर्यासोऽस्य ।
अग्निनेत्र पु० अग्निनेता कृतकृतिप्रापयिता यस्या अच् समा० ।
देवतामात्रे । “हव्यं वदति देवानामिति” श्रुतौ हि तस्या
देवभ्यो हव्यवाहकत्वसक्तम् । ॥ अ० । वज्रिनयने न० ।

अग्निपद न० ॥ अग्निप्राधानस्थाने अग्निबोधकशब्दे च ।
तत्र दीयते इत्यर्थे व्युत्पादित्वात् अणि आग्निपदम् ।
अग्निपरिक्रिया स्त्री अग्नेः परिक्रिया परिक्रिया परि-+क-
भावे ण ॥ अग्निचर्यायां होमादिकरणे । [पञ्चतमेदे ।

अग्निपर्वत पु० अग्निसाधनं पर्वतः । स्ततः अग्निस्मादन्ते
अग्निपुच्छ पु० न० अग्नेरग्नप्राधानस्थानस्य पुच्छ इव ।

आहिताग्निस्थानात् पृष्ठभागे । “दक्षिणत आवहनीयस्रोप-
विधेदग्निपुच्छस्य साग्निचित्यायामिति” गृह्यम् ।

अग्निपुराण न० अग्निना प्रोक्तं पुराणम् । वेदव्यास प्रणी-
तेषु अष्टादशसु महापुराणेषु मध्येऽष्टमे वज्रिनोक्ते
पुराणभेदे तद्विवरणं यथा ।

“आग्नेयमष्टमं स्मृतमिति” भागवते । “परमग्निपुराणञ्च
रुचिरं परिकीर्तितम् । चतुर्दश सङ्ख्याणि परं पञ्चशता-
धिकम्” इति ब्रह्मवैवर्ते । तत्राभिधेयसंक्षेपः । भग-
वतोऽवतारः, ऋषिप्रकारः, विष्णुपूजा, अग्निपूजा,
सुद्रादिलक्षणम्, दीक्षा, अभिषेकः, मण्डपलक्षणम्, कुश-
मार्जनाविधिः, पवित्रारोपः, देवतायतनादिनिर्माणप्रकारः,
शालग्रामलक्षण-पूजे, देवप्रतिष्ठानियामकदीक्षा, देवप्रति-
ष्ठाविधिः, ब्रह्माण्डस्वरूपं, गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं, दीपवर्णनम्
ऊर्ध्वाधोलोकवर्णना, ज्योतिश्चक्रस्वरूपम् । सुब्रजयोपाव-
पट्कर्माविधानम्, यन्त्रमन्त्रौषधप्रकारः, कुजिकार्चनाविधिः,
कोटिहोमविधानम्, ब्रह्मचर्यधर्माः, आश्रमकल्पः, यज्ञयज्ञः,
वैदिकस्मार्त्तकर्मणी, प्रायश्चित्तम्, तिथिभेदे व्रतभेदः, वार-
व्रतनक्षत्रव्रते, मासव्रतम्, दीपदानविधिः, नूतनव्यूहा
रम्भादि, नरकरिणिरूपणम्, दानव्रतम्, नाडीचक्रम्, सन्ध्या-
विधिः, गायत्र्यर्थः, शिवस्तोत्रं, राज्याभिषेकः, राजधर्माः,
राजाध्येयशास्त्रम्, शुभाशुभशकुनादि, मण्डलादि, रथ-
दीक्षाविधिः, श्रीरामनतिः, रत्नलक्षणम्, धनुर्विद्या, व्यव-
हारविधिः, देवास्त्रयोयुज्यम्, आयुर्वेदः, गजदिचिकित्सा,
पूजाप्रकारः । शान्तिविधिः, छन्दःशास्त्रम्, साहित्यं,
शिष्टानुशासनम्, ऋष्यादिप्रलयवर्णने, शरीरकरूपं,
नरकवर्णनम्, योगः, ब्रह्मज्ञानम्, पुराणमाहात्म्यञ्च ॥

एते विषयाः संक्षेपेण दर्शिता विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

अग्निप्रणयन न० अग्नेः प्रणयनं मन्त्रपूर्वकं संस्कारः
प्र-नी-भावे ल्युट् ॥ अग्निहोतृविधानेन
वज्रसंस्कारभेदे “दक्षिणत आह्वरनीयेऽवस्थितस्य अग्नेः
सौमिकामामुत्तरवेद्यां नक्षत्रं यदस्ति तदेतदग्निप्रणयन-
मिति” गृह्यम् ।

अग्निप्रस्कन्दन न० ॥ यथाविधानमग्निकार्यरूपहोमा-
करणे “प्रजास यौवनं प्राप्य विनश्विष्यन्त्यनो ! तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्वप्नाप्येवं भविष्यसीति, स्वप्नमहं प्रति
यथातिवाक्यम् भार० आदि प० ।

अग्निप्रस्तर पु० अग्निं प्रस्तृणाति स्तृ-अच् अग्नेर्वा प्रस्तरः ।
(चक्रकीर्ति) ख्याते वज्रप्रस्थापके प्रस्तरखण्डे ।

अग्निवाहु पु० अग्नेर्बाहुविरि दीर्घशिक्षत्वात् । धूमे ।
अग्निभ न० अग्निरिव भाति भा-क । स्वर्णे अग्नितुल्यवर्णत्वा-
स्य तथात्वम् । वज्रितुल्यवर्णपदार्थे लि० । भ० नक्षत्रं
॥ अग्निदैवत्ये क्षत्तिकानक्षत्रे न० ।

अग्निभू पु० अग्नेर्भवति भू-क्तिप् । कार्ष्णि केये अग्निभुमार

शब्दे तदुभयवक्तव्यम् । अग्निसम्भवे लि० । स्वर्णे न० ।
हृत्स्वः । अग्निमवाद्योऽथत्वम् ।

अग्निभूति पु० अग्निरिव भूतिः तेजस्वितादैश्वर्यमस्य ।
बौद्धभेदे इत० । पावकविभक्त्यां तद्दीप्यो च स्त्री । इव० ।
वज्रसम्भवे लि० ।

अग्निभ्राजस् लि० अग्निरिव भ्राजते भ्राज-असुन् । वज्र-
तल्लक्ष्योऽभिप्रेक्ष्यते । 'अग्निभ्राजसोविद्युतो गर्भस्य इति' वेदः ।
अग्निमणि पु० अग्नेरुत्थापकोमणिः प्रा० त० । स्वर्यादि-
तेजसद्व्यसम्भवात् अग्न्युत्थापके स्वर्यकान्ताभिधे मणौ
(आतसी) (चक्रमकीति) ख्याते प्रसूते च ।

अग्निमत् पु० अग्निराधानादस्य सत्पु । यथाविधानेनाहि-
ताग्निके साग्निके द्विजे "दारास्वग्निं विनिःक्षिप्य प्रवसे-
दनग्निमान् द्विजः" इति श्रुतिः ।

अग्निमय पु० अग्निं मय्याति अरणिद्वयवर्षणेन निष्पादयद्भि-
मन्य-क्षिप् नलोपः । अग्निराधानार्थसरणिद्वयवर्षणेन
वज्रसम्भवादे वाचिके । करणे क्षिप् । अग्निमन्यसाधने
मन्त्रे, अरणिकाष्ठे च लि० ।

अग्निमन्य पु० अग्निसंस्थितेनेन मन्य-करणे घञ् । गणि-
कारोष्ठ्ये (गणियारि) तत्काष्ठयोर्वर्षणे हि आशु
वज्रिरुद्भास्यते । तन्मन्यसाधने मन्त्रे च । करणे ल्युट्
इत० । अग्निमन्यनोऽप्युक्तार्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।

अग्निमान्द्र न० अग्नेर्जठरानलस्य मान्द्र' पाचनकुशला ।
धातुवैषम्येण जठरानलस्य पाचनशक्तिराहित्ये "अग्नी-
श्वरस्य भक्तानां न विद्युदग्निजं भयम् अग्निमान्द्रभयं
नैवेति" काशीखण्डः । अग्निमान्द्र'जीर्णता स्यात्
तत्पात्यभोजनं कार्यं यथा । 'सुहृत्सु हुरजीर्णेऽपि भोज्य-
मस्योपकल्येत् इति चक्र० । तत्कारणमुक्तम् । स्नेहपीतस्य
वान्तस्य विरिक्तस्य स्नुतासृजः । निरुद्धस्य च कायाग्निसन्धो
भवति देहिनः ॥ सोऽक्षरैरत्यर्थयुग्मभिरुपयुक्तैः प्रशस्यति ।
अल्पोमहदुभिवर्द्धमिच्छादितोऽग्निरिवेन्धनैः ॥ सचात्यै-
र्बुधभिश्चात्रैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते । काष्ठैरप्युभिरत्यैश्च सन्नु-
चित इवानलः ॥ हृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिः श्रुत'
इति सुश्रुते ।

अग्निमासृति अग्निस्य मरुच्च तयोरपत्त्यं वाङ्मादेरासृति
गणत्वादिज् ततो वृद्धिः देवताइत्ये च आनङ्' बाधित्वा
'इष्टुर्वाविति' इत् "देवताइत्ये च" इति द्विपदवृद्धौ पु०
पूर्वपदस्य ह्रस्वः । अग्नये हुनौ तस्य च कल्पान्तरे
ताभ्यामुत्पत्तिरनुसन्धेया ।

अग्निमुख पु० अग्निसंस्थितस्य मुखस्य । देवे । कृतद्रव्यं हि देवै-
रग्निरुपसृष्टद्वारेणैवाश्रयते । "ह्रव्यं वक्त्रं देवानामिति"
श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्यात् । "अग्निमुखो वै देवा" इति
"अग्निमुखं प्रथमं देवतानामिति च" श्रुतिः । अग्निसंस्थे-
ऽप्येऽस्य । देवे, "अग्निरप्ये प्रथमं देवानामिति" श्रुतौ वज्र-
रेव देवानामप्योत्पत्तेस्तथात्वम् । यथा वाग्नेर्देवसुखत्वं तदा-
दित्वञ्च तथाऽग्निरप्ये निरुक्तव्याख्याने मन्त्रेदेवमाद्ये प्राक्
दर्शितम् अग्निधिकमग्निहोत्रशब्दे वक्ष्यते । अग्निसंस्थं
प्रधानमुपास्यो यस्य । अग्निहोत्रिणि द्विजे । अग्निः दाहक-
त्वात् प्रापाग्निसंस्थे यस्य । विप्रे "वाग्ब्रह्मा वै विप्रा" इति
श्रुतौ तेषां वाग्ब्रह्मत्वकथनात् अग्निसुखत्वम् । अग्निरिव
स्यर्थात् दुःखदायकं सुखमप्यस्य । भङ्गातकष्ट्ये (भेला)
चित्तकष्ट्ये च । तन्निर्व्यासस्थणेन हि देहे क्षतोत्पत्तेस्तयो-
क्तात्वात् । अग्नेः जठरानलस्य सुखं हारम् । वैद्य-
कोक्ते चूर्णभेदे न० यथा "हिङ्गुभागो भवेदेको यथा
च द्विगुणा भवेत् । पिप्पली त्रिगुणा चैव शङ्खवेरं
चतसृणम् ॥ यस्मान्का पञ्चगुणा षड्गुणा च शरीतकी ।
चित्तकं सप्तगुणितं कुष्ठञ्चाष्टगुणं भवेत् ॥ एतद्वातहरं
चूर्णं पीतमात्रं प्रसज्यते । पिप्पली भूना मस्तुना वा सुरया
कीर्णवारिणा ॥ सोदावस्तं मजीषञ्च ग्रीहानसुदरनाया
अङ्गानि यस्य शीर्यन्ते विषं वा येन भक्षितम् ॥ अर्शो-
हरं दीपनञ्च स्नेहञ्च शुल्बमाशनम् ॥ कांसं श्वासं निह-
न्याशु तथैव यक्ष्ममाशनम् ॥ चूर्णमग्निमुखं नाम न
काचित् प्रतिहन्त्यते" इति चक्रादसः ।

अग्निमुखी स्त्री अग्निरिव सुखमयं यस्याः गौरादित्यात्
ङीष् । (भेला) भङ्गातकष्ट्ये, नाङ्गलिकाष्ट्ये (विषकाङ्गला)
अग्निरिव सुखं सुखत्वेन कल्पितं यस्याः गौरा० । गायत्री-
मन्त्रे । "कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके
जपेत् । गायत्रीमग्निमुखी यस्मात्सद्भादित्या तां जपेदिति"
गोभिलः । तस्याश्च "सोऽकामयत यत्तं सुजेयेति स सुखत-
यव लिष्टतमसृजत तं गायत्री मन्त्रोऽग्निसुखताग्निदेवता
ब्राह्मणोमहोवसन्तकष्टसत्ताम् लिप्सु कोमानां सुखं,
गायत्री च्छन्दासग्निदेवानामिति" श्रुतौ । अग्निना सप्तप्रजा-
पतिमुत्पन्नतात्वात् तथात्वम् । अग्निश्च मध्ये । अग्नेरिव
सुखं प्रजापतिमुखं सुखमुत्पत्तिद्वारमस्या इति विद्युः
गौरा० । गायत्रीमन्त्रश्च गायत्रीशब्दे वक्ष्यते । विप्रे
तु पु० । अग्निरिव उत्सर्गं मुखं यस्याः गौ० ङीष् । पाक-
प्रासादाय स्त्री अग्निसंस्थमाद्यो यस्य अग्निप्रभृतौ देवे लि० ।

अग्निरन्तः न० अग्निः रक्ष्यतेऽनेनात्वा वा रक्ष-ल्युट् ।
राक्षसादिभ्योऽग्निरक्षाकारके मन्त्रभेदे, अग्निहोत्रे, अग्नि-
होत्रगृहे च । भावे ल्युट् । अग्न्याधाने ।

अग्निरजस् पु० अग्निरिव रज्यते दीप्यते रज्ज् असुन् नलोपः ।
रक्तवर्णे इन्द्रगोपनामककोटे । ईत० । अग्निवीर्ये,
स्वर्णे च न० ।

अग्निरहस्य लि० अग्नेः रहस्यं तदुपासनाद्यङ्गजातमत्त ।
अमलोपसनावोधके शास्त्रे अग्निशब्दे ।

अग्निरुहा स्त्री अग्निरिव रोहति रुह-क । सांसादन्यां
तदङ्गुरस्य वज्रितल्यवर्णतयोत्पन्नत्वात् तथात्वमस्याः ।

अग्निरूप लि० अग्नेरिव रूपं वर्णोऽस्य, अग्निरिव रूप्यते
ऽसौ रूप-कर्माणि अच् वा । वज्रितल्यवर्णे अग्निसदृश-
माय्ये च ईत० । अग्नेर्वर्णे अग्निशब्दोक्ते वज्रोध्यैरूपे
च न० ।

अग्निरेतस् न० ईत० । अग्निशुक्ले, तज्जातत्वात् सुवर्णे च
तत्कथा च प्रसङ्गश्चरुशुक्लस्य अग्निसंक्रान्तस्याग्निना देवता
प्रार्थनया गङ्गायामाहितस्य तथा च वोढुमसमर्थया “ससु-
त्समज्जं तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदेत्यनेन” मेरौ पातने कृते
तस्य तेजसैव मेरुस्थं सर्वं वस्तु सुवर्णोक्तिं यथोक्तमाहु-
ग्रासनिष्के प० भा० । “तेजसा तस्य गर्भस्य भास्वरस्येव
रश्मिभिः यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु च ।
तत् सर्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत” इति । अन्ते च
“तस्मात् सुवर्णं माङ्गल्यं रत्नानामुत्तमोत्तमम् । सहजं
कार्त्तिकेयस्य वज्रोस्तेजः परं सतमिति” दई अध्याये ।

अग्निलोक पु० ईत० । अग्न्यधिकृति मेरुशृङ्गाधःस्थे भुवन-
भेदे । स च । ‘सम्रत्नाकाङ्क्षमयं शिखरतयं च मेरोरु रारि-
कपुरारिपुराणि तेषु । तेषामधःप्रतमस्रवस्वनान्नानां रज्जो
ऽम्बुपानिलशयीषपुराणि चाष्टौ’ इति सि० शि० मीमाध्याये
दर्शितः । अयमेव पक्षः युक्तियुक्तः । पुराणेषु तु अन्त-
रीक्षेण तस्य स्थितिरुक्ता । काशीखण्डे, विमान-
यानेन गच्छता शिवशर्म्माष्टाष्टाभ्यां विष्णुद्विताभ्यां
स्वर्यलोकादूर्ध्वं शक्रपुरीवर्णनोत्तरं तद्वक्ष्यस्याम् अग्नि-
लोको वर्णितः यथा

“एतस्या दक्षिणे भागे येयं पृथ्वी स्थते शुभा । इमामर्चि-
भर्तृ पश्य वीतिहोत्रपुरीं शुभाम् । जातवेदसि ये भक्ता
स्ते वसन्त्यत्र सुव्रताः । अग्निप्रवेशं कुर्युर्ये दृढसत्वा
जितेन्द्रियाः । स्त्रियो वा सत्यसम्पन्नास्ते सर्वेऽग्निर्देवजसः ।
अग्निहोत्ररताविप्रास्तथाग्निब्रह्मचारिणः । पञ्चाग्नि-

व्रतिनो येवै तेऽग्निलोकेऽग्निर्देवजसः । शीते शीतापहृत्तै
यस्तिष्ठन्भारान् प्रयच्छति । कुर्यादग्नीष्टिकां वापि स
वसेदग्निमन्त्रिणी । अनाथस्याग्निमन्त्रारं यः कुर्याद्वा
दयान्वितः । अशक्तः प्रेरयेदन्यान् सोऽग्निलोके महीयते ।
जठराग्निविहङ्गे योदद्यादाग्नेयमौषधम् । मन्दाग्नेये
स पुण्यात्मा वज्रिलोके वसेच्चिरम् । यज्ञोपस्कारवस्तुनि
यज्ञायै द्रविणन्तु वा । यथाशक्ति प्रदद्याद्यो ह्यर्चिः पूज्यां
वसेत् स वै । अग्निरेको द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।
शुर्वदेवो व्रतं तर्धं सर्वमग्नेर्विनिश्चितम् । अपावनानि
सर्वानि वज्रिसंसर्गतः क्वचित् । पावनानि भवन्त्येव
तस्मात् स पावकः स्मृतः । अपि वेदं विदित्वा यस्त्यक्त्वा
वै जातवेदसम् । अन्यत्र वध्नाति रतिं ब्राह्मणो न स
वेदवित् । अन्तरात्मा ह्ययं साक्षाद्विहितो ह्यग्न्यशुक्लविः ।
सांसपासान् पचेत् कुक्षौ स्त्रीणां नो सांसपेशिकाम् ।
तैजसी शम्भवी मर्त्तिः प्रत्यक्षा दहनात्मिका । कर्त्वी
हन्त्री पालयत्री विनैनां किं विलोक्यते । चित्रभासु
रयं साक्षाद्देव” इति भुवनेश्वरः । अन्तर्लोकसोमये लोके
विनैरङ्गः प्रकाशकः । धूपप्रदीपनैवेद्यपयोदधिधृतैश्च वस्त्रम् ।
एतद्भुक्तं निषेवन्ते सर्वे दिवि दिवौकसः” इति ।

अग्निवत् लि० अग्निरस्यस्य अग्नि-महत्त्वं वेदे मस्य वः ।
साग्निके विभे, “यपुयैयस्तु चरुरग्निवा इव” इति वेदः ।
तुल्यार्थे वति । अग्निहोत्रक्रियायादौ अव्य० ।

अग्निवधू स्त्री ईत० । स्वाहायाम् दक्षकन्यायाम् । अग्नावीर्यशब्दे
विवरणं द्रष्टव्यम् ।

अग्निवर्चस् लि० अग्नेर्वर्च इव वर्चो दीप्तिरस्य । अग्नि-
होत्रदीप्तिमति, “स्यन्दनेनाग्निवर्चसा” इति भार० ।
ईत० । अग्निर्देवजस न० ।

अग्निवर्जक लि० अग्नेर्जठरानलस्य वर्जकः दृध-+णिच्-
शबुल । जठराग्न्युद्दीपके औषधभेदे, पथ्याहारे च ।

अग्निवर्ष लि० अग्नेर्वर्ष इव वर्षो रूपं यस्य । अग्निहोत्र-
वर्षे, “ब्राह्मणस्तु सुरां पीत्वा अग्निवर्षां सुरां पिबेदिति”
श्रुतिः । स्वर्यवर्षे नृपतिभेदे पु० तत्कथा रघौ १६४० ।
ईत० । अग्नेः रूपे पु० । [अग्निप्रिये लि० ।

अग्निवस्त्रम् पु० अग्नेर्वस्त्रम् सुखेन दाह्यत्वात् । साहचर्ये ।
अग्निवासस न० अग्निरिव शुद्धं वासो वस्तुम् । अग्निहोत्र-
शुद्धे वस्त्रे । ईब० । तादृग्वस्तुवति लि० ।

अग्निवाह पु० अग्निं वाहयति गमयति अमुद्रापयति वा वाहैः
अयम् । जग्रे, धूमे च । वज्रिवाहकमात्रे लि० ।

अग्निवाहन न० इत०। आगे, “रक्तं जटाधरं वज्रं कारयेद्ध्रस्व-
वाससम् । ज्वालामालाकुलं सौम्यं विनेत्रं शस्त्रधु-
रिणम् । चतुर्बाहुं चतुर्दन्तं देवेशं वायुसारथिम् ।
चतुर्भिस्त्र्यम्बकैर्युजो वायुचिह्ने रथे स्थितम्” इति पुराणे
आगवाहनत्वसूक्तम् ।

अग्निविद् पु० अग्निं विन्दते विन्द-क्विप् । अग्निहोत्रिणि
साग्निके । अग्निरहस्यं वेत्सोति विद-क्विप् । अग्नि-
रहस्यशास्त्राभिज्ञे पु० ।

अग्निविन्दु पु० अग्नेर्विन्दु रिव । विस्फुलिङ्गे अग्निकण्ठे ।

अग्निवीज न० इत० । अग्नेर्वीजे तद्वैतो जातत्वात् उपचारात्
स्वर्णे । “रुद्रतेजःसमुद्भूतं हेम वीजं विभावसोरिति” स्वर्ण-
दानमन्त्रः । तत्कथा अग्निरेतःशब्दे द्रष्टव्या । तन्मोक्षो
रकारवर्णे “अग्निवीजं समुद्भूतं सुखदृष्टसमन्वितमिति”
तन्त्रम् ।

अग्निवीर्य्य न० अग्नेर्वीर्य्यम् । वज्रिरेतसि, तत्पराक्रमे च । तद्वी-
र्य्यजातत्वादुपचारात् स्वर्णे । व० । अग्निहोत्रपरक्रमवति वि०

अग्निशरणा न० इत० । अग्न्याधानमृच्छे अग्निहोत्रमृच्छे ।

अग्निशस्त्रान् वि० अग्निरिव शृणोति तोद्रकोपत्वात् शृ-मनिन् ।
तोद्रकोपावन्ति । ऋषिभेदे पु० । बाह्वादि० इजि आग्नि-
शस्त्रैः तदपत्ये । नडादि० फक् । आग्निशस्त्रायणः
तद्वोत्रापत्ये ।

अग्निशाला स्त्री अग्नीनां शाला गृहम् । अग्न्याधानस्थाने
अग्रा वा नष्टुपसक्तम् । “हविर्धानमग्निशालं पत्नीनां
सदनम्” इति वेदः ।

अग्निशिख पु० अग्नेरिव अग्निरिव वा शिखा यस्य ।
कुङ्कुमदृच्छे, कुङ्कुमदृच्छे, अग्निहोत्रशिखे-जाङ्गलीदृच्छे च ॥
अग्निहोत्रजटावति वि० । अग्निशिखेव शिखाऽप्यस्य ।
जाङ्गलिकादृच्छे स्त्री (विषलाङ्गला) अग्निहोत्रापभागे
ति० “वायोरग्निशिखैरिवेति” पुरा० । स्वर्णे कुङ्कुमपुष्पे
च न० । इत० । अग्निज्वालायां स्त्री “शरैरग्निशिखोपमै
रिति, भार० । [होमे ।

अग्निपुश्रूषा स्त्री इत० । वज्रेः विधानेन सेवोपयोगिनि
अग्निशेखर पु० अग्निरिव शेखरस्य यस्य । कुङ्कुमदृच्छे,
कुङ्कुमदृच्छे, जाङ्गलीदृच्छे च । अग्निहोत्रापवति वि० ।

अग्निष्टुत् पु० अग्निःसूयतेऽल स्तु-आधारे क्विप् पत्यम् ।
अग्निष्टोमस्य विह्वतिभूते एकाहसाध्ये यागभेदे ।
सामसंहिताभाष्ये संशयपूर्वकं तच्च कर्मान्तरमिति सायणा-
न्नाय्येण निरूपितम् यथा । “उक्ताग्निष्टुतमेतस्य वारव-

न्तीय-साम हि । रेवतीष्वन्तु कथ्येति श्रुतं पशु-
फलाप्रये । रेवत्यादिगुणः कर्म प्रथम्या पूर्ववद् गुणः ।
रेवती-वारवन्तीय-सम्बन्धाख्यः पशु-प्रदः । सामो-
ऽल फल-कर्माभ्यां सम्बन्धे वाक्य-भिन्नता । तेनोक्त-
गुण-संयुक्तमन्यत् कर्मोच्यते फले” ॥ “विष्टदग्निष्टोमस्तस्य
वायव्यासु ऋक्षु एकविंशद्दग्निष्टोम-साम कृत्वा ब्रह्म-
वर्चस-कामो यजेत”-इत्यस्य सन्निधौ श्रूयते—“एतस्यैव
रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशु-कामोऽह्येतेन
यजेत” इति । “अस्यायमर्थः । प्रकृतौ द्वितीयसमने
आभेद-पवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते,
तेन च सामा अग्निष्टोमयागस्य समायमानत्वाद्दग्नि-
ष्टोमसामेत्युच्यते, तच्च प्रकृतौ “यज्ञायज्ञीयो वा अग्नेते”
इत्याद्याग्नेयीष्वृक्षु गीयते अस्मिन्सर्वदग्निष्टुति ब्रह्मवर्चस-
कामेन वायव्यासु तत् साम गातव्यम्, तच्च प्रकृत्यायैक
विंश-स्तोम-युक्तम् । पशुकामस्य तु “रेवतीर्नः सधमादे”
इत्यादिषु रेवतीष्वृक्षु “वारवन्तीयं” साम गायेदिति,
तत्र रेवतीनामृच्छां वारवन्तीयनामकेन साक्षा यः सम्बन्धः
सोऽयं पशु-फलायागद्विष्टुति विधीयते, एतस्यैवेति प्रकृत-
परामर्शकनैतच्छब्देनान्य-व्यावर्तकनैवकारेण आग्निष्टुतः
समर्थमाणात्वात् यथा पूर्वार्धाधिकरणे इन्द्रियफलाय प्रकृता-
ग्निहोत्रे दधि-गुणोर्विहितः तद्वत्, इति प्राप्ते, ब्रूमः—
विषमो दृष्टान्तः, दध्नोहोम-जनकत्वं न शास्त्रेण बोध-
नीयं तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात् । फल-सम्बन्धः
एकएव शास्त्रबोध्यः इति न तत्र वाक्यभेदः, इह तु
रेवत्युगाधारकवारवन्तीय-सामोऽग्निष्टुत्-कर्म-साधनत्वं फल-
साधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैक बोध्यत्वाद् दुर्गारोपाक्य-भेदः
तेन पशुफलकं यथोक्तगुण-विशिष्ट-कर्मान्तरमल विधी-
यते । एतच्छब्दः एवकारस्य विधीयमान-कर्मान्तर-विषयतया
योजनीयौ इति” । “यजेत वाग्नेमेधेन स्मर्जिता मोक्षमेन
वा, । अभिजिह्विशिजिह्वी वा विष्टताग्निष्टुतापि वा”
इति स्मृतिः ।

अग्निष्टुभ पु० अग्निस्तुभ्यतेऽल क्विप् पत्यम् । ब्रह्मभेदे ।

अग्निष्टोम पु० अग्नेः स्तोमः स्तुतिसाधनं तत्पशुसदावो-
ऽवसानेऽल । यागविशेषे स च यागः तावदुपसङ्गा-
ब्राह्मणे षष्ठाध्याये “प्रजापतिरकामयत वक्षु स्वां प्रजा-
येयेति स एतमग्निष्टोममब्रुजत” इत्युपक्रम्य “इह वाव
यज्ञोयदग्निष्टोम” इति “एकस्मा अग्नौ यज्ञः कामावा-
ह्यते सर्वेभ्योऽग्निष्टोम” इति आग्निष्टोमं स्तुतौ “इन्द्राय

स्तोत्राग्न्यग्निष्टोम” इत्यादिना सप्रपञ्चं दर्शितः । अग्निष्टोम
ग्रन्थस्य व्युत्पत्तिर्भाष्यकृता सायणाचार्य्येण दर्शिता यथा
“यज्ञायज्ञीय इत्यस्यामान्नेत्यासुत्पन्नेन अग्नेष्टोमसाम्ना
समाप्ते रग्निष्टोम इति नाम सम्प्रसूति” । तद्विधानपरिपाटी
च बौधायनीये केशवस्वामिना दर्शिता तत एव साऽवगन्तव्या ।
ताण्ड्ये पञ्चाध्याये च “अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि द्वादश
शस्त्राणी” लुक्ता अष्टमाध्यायपर्यन्तं यानि स्तोत्राणि
शस्त्राणि वा प्रयोज्यानि तान्यभिहितानि तानि च तत
एवावगन्तव्यानि तेषां स्वरूपादि तत्तच्छब्दार्थे वक्ष्यते
तत्र अग्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं प्रगीतमन्त्रसाध्या तु
स्तोत्रमिति तथैर्भेदः । एकाहसाध्ये अग्निष्टुत्तमके यज्ञे
च तत् प्रमाणम् अग्निष्टुच्छब्दे । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः
कल्पः ठक् । अग्निष्टोमिकः अग्निष्टोमबोधककले ।

अग्निष्टोमसाम न० अग्निष्टोमे अवसाने विहितं
साम गानविशेषः । अग्निष्टोमयज्ञसमापके तृतीय-
सवने विहिते “यज्ञायज्ञीय” इत्यस्यामान्नेत्यासुत्पन्ने गीय-
माने सामवेदे “प्रकृतौ (अग्निष्टोमे) तृतीयसवने आर्भव-
पवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते तेन च साम्ना
अग्निष्टोमस्य समाप्त्यमानत्वादग्निष्टोमसामेत्युच्यते इति सा०
भा० । “ब्रह्मणो वा एष रसो यद्यज्ञायज्ञीयं सुवन्ति
ब्रह्मण एव रसे यज्ञं प्रतिष्ठापयन्तीति” ताण्ड्यब्रह्मणम्
तच्च साम यज्ञायज्ञीयशब्दे वक्ष्यते ।

अग्निष्ट पु० अग्नौ स्थातुमर्हति स्था-क षत्वम् । वज्रौ स्थिति
योग्ये सौहृदये कटाहादिपाले ।

अग्निर्होतृत्वा पु० अग्निना संस्कारः मन्त्रपूर्वकदाहः ।
विधानेन अग्निर्होतृत्वा । “अनाथस्याग्निर्होतृत्वा यः
कुर्याद्वा द्यामिति” इति काशी० ।

अग्निर्होतृत्वा लि० अग्निरिव सङ्गायते काय-दीप्तौ अच् ।
अग्निर्होतृत्वा तत्तुल्यतेजस्वे च ।

अग्निर्होतृत्वा पु० अग्निरिव सम्भवति सम्-भू-अच् । अर-
ण्यकुसुम्भे । ५ त० स्वर्णे न० । अग्निर्होतृत्वा तत्तुल्यतेजस्वे च ।

अग्निर्होतृत्वा पु० अग्निना सह अयते अय-अच् ३ त० ।
वायौ, धूमे च । अग्निर्होतृत्वा धूमवद्वर्णवत्त्वात् शोधगति-
त्वाच्च वनकोपते च ।

अग्निर्होतृत्वा लि० अग्निः साक्षी यत् कप् । वज्रं साक्षीकृत्य
कृते कर्मणि । “संख्यं कृत्वाग्निर्होतृत्वा” रामा० ।

अग्निर्होतृत्वा न० अग्नौ शारो यस्य अर्थान्नलोत्पापनेऽपि
शारिणादहनात् । रसाङ्गमे ३ त० । वज्रिहारे तु अस्त्री ।

अग्निस्तम्भ पु० अग्निः दाहशक्तौ निरुध्यते अनेन । अग्नि-
दाहनशक्तिनिरोधके मन्त्रे, ओषधे च । ३ त० । अग्ने-
दाहशक्तिप्रतिरोधे पु० ।

अग्निष्वा(स्व)त्त पु० व० व० अग्निः (आग्नीयविप्रकर-
रूपान्नात् सुष्ठु आत्तं ग्रहणं येषां आ-दा-क्त षत्वमिति
बहुवः । सरोचिषुषे पिठगणविशेषे । “अग्निष्वा(स्व)त्ताः
वर्हिषदः जङ्घपा आज्यपास्तर्धेति” मनुः । तैत्ति-
रीयब्राह्मणे तु अन्यथा निरुक्तं यथा “अग्निष्वात्ता-
वृतुमतो हवामहे । नराशंसो सोमपोधं य आशुः ।
ते नो अर्वन्तः सुहवा भवन्तु । शन्नो भवन्तु
द्विपदे शं चतुष्पदे” इति “अग्निष्वात्ता अग्निष्वात्त-
नामकाः पितरः पिठविशेषाः । ते च चातुर्मास्यगतपिठ-
यज्ञब्राह्मणे सप्तमभिहिताः, “ये वा अयज्वानो गृहमेधिन
सो पितरोऽग्निष्वात्ता” इति । मनुष्यजन्यन्मन्त्राग्निष्टोमादिया-
गमकृत्वा आर्त्तकर्मनिष्ठाः सन्तो ष्टत्वा च पिठत्वं गताः ।
तामग्निष्वात्तान्” इति तज्ज्ञाये माधवाचार्य्यः ।

अग्निर्होतृत्वा पु० अग्निं हुतवान् हु-क्विप् ३ त० । कृताग्नि-
हवने अग्निर्होतृत्वा ।

अग्निर्होतृत्वा न० अग्नये हुयतेऽत्व हु-त्व ४ त० । मन्त्रक-
रणवज्रिस्थापनपूर्वकतदुद्देश्यकहोमे । अग्निर्होतृत्वा सम्बन्धितत्वात्
हविषि, वज्रौ पु० । काण्डिदाख्यायिकामुपक्रम्य अग्नि-
होतृत्वा शब्दनिरुक्तिविधानाद्युक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे “सोऽग्नि-
रभिहेत् आहुतिर्भिवैतमाप्नोतीति स प्रजापतिं पुनः
प्राविशत् तं प्रजापतिरब्रवीत् जायस्वैति सोऽब्रवीत् किं
भागधेयमभिजनिष्य इति त्वभ्यमेवेदं ज्ञयाता इत्य-
ब्रवीत् स एतज्भागधेयमभ्यजायत । यदग्निर्होतृत्वा” इति
पुरा प्रजापतेस्तथा वद्व्या पलायनादुपरतोऽग्निः प्रजापतेस्त्व-
पक्रमग्रागत एव, ततः प्रजापतिस्तस्मिन्मन्त्रे पूर्वोक्तं घृतं
स्वाहाकारेण यामाहुतिं प्रथममजुहोत् । तदाहुतिसामर्थ्येन
गुरुषमसृजत । तथा द्वितीयाद्याहुतिभिः अश्वादीनसृजत ।
ततः प्रजानां पुनरुत्पत्तेः स्वस्य प्रजापतित्वं सुस्थितम् ।
तदानीमग्निर्भीतोऽभूत् । तस्यावमभिप्रायः । प्रजापतिः
पुनः पुनराहुतिभिरेव सां प्राप्नोति न तु भागं प्रयच्छति ।
तास्त्वाहुतीर्देवा एव सृजन्ति । तस्माद्भागरहितः सेवितुं न
शक्नोतीति विचार्य्य पूर्ववत् पलायनसकृत्वा तस्मिन् प्रजा-
पतावेव प्रविष्टः । स च प्रजायस्वैति पुनः पुनरग्निमब्रवीत्
सचाग्निस्तदुदर एव स्थित्वा भागरहितोऽहं क्षुधितः सेवितुं
न शक्नोमि भागो मेऽपेक्षितः । किं भागमभिजुह्याह-

सुतपत्न्या इत्युक्तम् । अग्निना उक्तः प्रजापतिरिदमग्नि-
होतृगतं हविस्तुभ्यमेव हूयाता इति भागं दत्तवान् ।
ततोऽग्निहोतृहविः स्वहृपं भागधेयमभिलक्ष्याग्निहोतृपद्मः ।
तस्मादग्नये होतृं होमोऽस्मिन् कर्मणीति बहुव्रीहि-
व्युत्पत्त्या अग्निहोतृमिति कर्मनाम । अग्नये होतृमिति
तत्पुरुषव्युत्पत्त्या हविर्नाम इति तद्भाष्यम् । तत्कालञ्च तत्वे-
वोक्तः “तद्धूयमानमादित्योऽब्रवीत् । मा हौषीः । उभयोर्वै
नावेतदिति सोऽग्निरब्रवीत् । कथं नौ होष्यन्तीति ।
सायमेव त्वभ्यं जुह्वन् प्रातर्मह्यमित्यब्रवीत् । तस्मा-
दग्नये सायं हूयते स्वर्याय प्रातः” इति । तद्विरग्न्यर्थं
प्रजापतिना हूयमानं दृष्ट्वा मा हौषीरित्येवमादित्यो निवार-
यामास । हेतुश्चैवमवोचत् । योऽयमग्निर्यस्याहं तयो-
रुभयोरावयोरेतद्विः, न त्वेकस्यग्नेः इति । तदानी-
रुभयोर्भागव्यवस्था जाता । अग्निना पृष्टा या कालभेदेन
व्यवस्था तासुवाच । तस्मादग्नये सायं जुहुयात्, स्वर्याय
प्रातर्जु हुयात्” इति तद्भाष्यम् ।

तच्च नित्यं कामरात्र्य “यावज्जीमग्निहोतृं जुहोतीति” अत्र
नित्यस्य “उपसङ्गिरित्वा भासमेकमग्निहोतृं जुहोतीति”
श्रुत्या च कामरात्र्य विधानमुक्तम् । अस्य यजुर्वेदोक्तत्वेऽपि
सर्ववेदिभिः कसं व्यता “यन्नामातं स्वशाखायां पार-
क्यमविरोधि च विद्वद्भिस्तदुष्टयमग्निहोतृादि कर्म-
वदिति” छन्दोग० प० कात्या० । “अग्निहोतृं तयोवेदा
स्विदण्डो भस्मधारणम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीवि-
कोति दृष्टस्यतिरिति” शार्वाकमतम् ।

अग्निहोतृ हवनौ स्त्री अग्निहोतृोऽग्निः हविर्वा हूयतेऽनया हु-
करणे ल्युट् ईत० । अग्निहोतृहविर्पृहण्याष्टचि ।

अग्निहोतृह्वत् पु० अग्निहोतृमग्निं जुहोति आहु-क्लिप्
ईत० । कृताग्निहोतृ “यत् सुहृदा सुकृतामग्निहोतृ
हुतां यत् लोक” इति, श्रुतिः ।

अग्निहोत्रिन् पु० अग्निहोतृ+मत्वर्थे ऋनि । अग्निस्थापन-
पूर्वकं प्रातरादिकाले अग्निहोतृहोमकर्त्तरि साग्निके ।

अग्नीध्र पु० इध्यते इन्ध-भावे क्लिप् ईत० । अग्नीध्रीपने
“अग्नीधः शरणे रण भवेति” कात्या० वा० ।
शरणार्थे रणि आग्नीध्रः । कर्त्तरि क्लिप् । अग्नी-
धानकर्त्तरि ।

अग्नीध्र पु० अग्निम् आदधाति धृ-क दीर्घः । वज्रप्राधान-
कारके ब्रह्मापरपथ्याये कृत्विग्भेदे । अग्निं धारयत्यसौ
सम्पदाने वज्रार्थे क दीर्घः । अग्निवत्ये होसादौ पु० ।

अग्नीन्द्र पु० द्वि० इन्ध० इन्द्रपरत्याच्चात् । एतन्नामकथो-
रेकहविर्भोक्तोर्देवयोः ।

अग्नीन्धन लि० अग्निरिध्यतेऽनेन इन्ध-ल्युट् ईत० ।
मन्त्रभेदे । स्त्रियां ङिष्वात् ङीप् । भावे ल्युट् । अग्नि-
वत्ये न० । [सन्निवृत्तस्थाने ।

अग्नीय लि० अग्नेरदूरभवं स्थानादि-उत्करा० छ । वाङ्म-
अग्नीवरुण पु० द्वि० इन्ध० ईत् । एतयोरेकहविर्भोक्तो-
र्देवयोः ।

अग्नीषोम पु० द्वि० इन्ध० ईत् पत्वञ्च । एतन्नामकयोरेक
हविर्भोक्तोर्देवयोः । “अग्नीषोमीयं पशुमात्मभेतेति” श्रुतिः ।
अग्नीषोमप्रणयनी स्त्री अग्नीषोमौ प्रणीयेते संस्कृयेते
अनया अत्र वा प्र+नो-करणे आधारे वा ल्युट् ङीप् ।
तयोः संस्कारिकायाष्टचि पात्राश्च । भावे ल्युट् । तयोः
संस्कारे न० ।

अग्नीषोमीय लि० अग्नीषोमौ देपते अस्य छ । तद्देपताके
पश्चादौ कपालरूपपात्रादिसंस्कृते हविर्भेदे च “अग्निषो-
मीयमेकादशकपालं निर्वपतीति” “योऽग्नीषोमीमयस्य
पयोरश्नातीति” च श्रुतिः ।

अग्नीगार न० अग्नेः अग्निहोतृमन्त्रवज्रो रगारं ईत० ।
अग्निहोतृगृहे “वसंसुतयोऽग्निरिवान्गारारे” इति रधुः ।
अग्निगृहादयोप्यत्र ।

अग्नीग्राधान न० अग्नेराधानम् आ-धाञ्-ल्युट् ईत० ।
वेदमन्त्रद्वारा वज्रस्थापने । ऽवहु० । अग्निहोतृयागे ।

अग्नीग्राधेय पु० अग्निग्राधेयो येन । अग्निहोतृणि साग्निके
द्विजे तत्प्रकारञ्च “पुण्यमेवादधीताग्निमित्युपग्रम्य कात्या-
यनसंहितायां दर्शितः कल्पयन्त्ये च धिस्तरो दृष्टव्यः ।

अग्नीग्राह्य पु० अग्नेराहयः आ+ली आधारे आञ् ईत० ।
वेदमन्त्रद्वारा वज्रस्थापनयोग्ये गृहे, तदाधारे-कुशले,
स्थण्डिले च ।

अग्नीग्राहित पु० अग्निराहितो येन आ+धाञ्-कर्माणि क्त, या
परनिपातः । अग्निहोतृणि साग्निके द्विजे ।

अग्नीग्रात्पात पु० अग्निना दिव्याजलेन कृत उत्पातः (अग्नि-
सूचकोपद्रवः) उद्+पत-वञ् ईत० । आकाशस्थानक
विकारसूचितोपद्रवे, उत्कापातादावशुभसूचके, धूमकेतुजन-
विकारे च । स च नाभस उत्पातः उत्कादिरूपः पञ्च
विधः धिष्ण्योस्काशनिबिद्युत्सारामेदात् । तेषां कथ-
पादिकं फलसहितम् दृष्टत्संहितायास्तत् ३३ अ० यथा
“दिवि भुक्तशुभफलानां पततां रूपानि यानि तां गृह्णाः ।

धिष्ण्योल्काशभिद्युक्ता इति पञ्चधा भिन्नाः ॥
 उल्का पक्षेण फलं तद्विष्णुप्राशनिस्तिभिः पक्षैः ।
 विद्युदन्तोभिः षड्भस्तद्विष्णुप्राशनिस्तिभिः पक्षैः ।
 फलपादकरो फलाधेदादी प्रकीर्तिता धिष्ण्यः । तिस्रः
 सम्पूर्णफला विद्युदोल्काशनिश्चेति ॥ अग्निः स्वनेन
 सहता नृगजाश्वरुगाश्ववेपथुरूपयुषु । निपतति विदा-
 रयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना ॥ विद्युत्स्वतत्तासं जनयन्ती
 नटतटस्थना सहसा । कुटिलविशाला निपतति जीवे-
 न्ननराशिषु ज्वलिता ॥ धिष्ण्यः कशात्प्रयुक्ता धनूषि
 दश दृश्यतेऽनराधधिकम् । ज्वलिताङ्गनरिकाशा द्वौ
 हस्तौ सा प्रमाणेन ॥ तारा हस्तं दीर्घा शुक्ला ताम्बाञ्ज-
 तन्तुरुपा या । तिर्यगधश्चोर्ध्वं वा याति वियत्युह्य-
 मानेन । उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते प्रत-
 तुपुष्का । दीर्घा भवति च पुरुषा भेदा बहुवो भवन्त्यस्याः ।
 प्रेतप्रह्वरुणखरकरभनक्रकपिदंष्ट्रलाङ्गलम्बगाभाः । गो-
 धाहिभूमरूपाः पापा या चोभयशिरस्ता ॥ ध्वजभय-
 करिगिरिकमलेऽद्विगसन्प्रजतहंसाभाः । श्रीवत्सव-
 ज्जशङ्खस्तककृपाः शिवसुभिन्नाः ॥ अम्बरमध्याह्नह्यो
 निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय । बभ्रुमती गगनोपरि विभ्र-
 ममाख्याति लोकस्य ॥ संसृष्टी चन्द्राकौ तद्विस्तृता वा
 सम्प्रकम्पा च । परचक्रागमनपत्रध-दुर्भिक्षादृष्टिभयजननी
 पौरेतरसुल्लापसव्यकरणं दिवाकरहिमांश्वोः । उल्का
 शुभदा पुरतो दिवाकरविनिस्तृता यातुः ॥ शुक्ला रक्ता
 पीता कृष्णा चोल्का द्विजादिवर्णाभा । क्रमशस्तान्
 हन्त्युर्ध्वोः पार्श्वेषु चोल्काः ॥ उत्तरदिगादिपतिता विप्रा-
 दीनामनिष्टदा कृत्वा । ऋज्वी स्निग्धाखण्डा नीचोपगता
 च तद्गुह्यैः ॥ श्यामा वारुणनीलाऽस्तुग्दहनासितभस्मनिभा
 कृत्वा । सन्ध्यादिनजा वक्रादक्षिता च परागमभयाय ॥
 नक्षत्रग्रहघाते तद्गुह्यीनां ज्ञायाय निर्दिष्टा । उदये ज्ञती
 रवीन्दू पौरेतरसुल्लवेऽस्ते वा ॥ भाग्यादित्यधनिष्ठामूले-
 पूल्काकृतेषु युवतीनाम् । विप्रक्षितिषोडश पुष्यानिखविष्णु
 देवेषु ॥ ध्रुवसौम्येषु नृपाणासुषु सदारुणेषु चौराणाम् ।
 क्षिप्रेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हृते ॥ कुर्वन्त्येताः
 पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रभयम् । शक्रोपरि नृपतीनां
 ऋक्षेषु तत्सुखानिनां पीडाम् ॥ आशान्नहोपघाते तद्दे-
 श्यानां खले क्षिप्रतानाम् । चैत्यतरौ सम्प्रतिता सत्क्रांति-
 पीडां करोव्युक्ता ॥ द्वारि पुरस्य पुरजयमथेन्द्रकीले जन
 जयोऽभिहितः । अज्ज्ञायतने विप्रान् विनिहन्त्याज्ञोमिनो

गोष्ठे ॥ खेडास्फोटितवादितमीतीतुक्रुष्टसना भवन्ति यदा ।
 उल्का निपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सन्दपस्य ॥ यस्याङ्घ्रिं
 तिष्ठति खेऽनुपङ्गो दण्डाकतिः सा नृपतेर्भयाय । या
 चोह्यते तन्नुष्टतेव खस्या या वा महेन्द्रध्वजतुल्यरूपा ॥
 अग्निः प्रतीपगा तिर्यगा नृपाङ्गनाः । हन्त्यधोमुखी
 नृपान् ब्राह्मणानथोर्ध्वगा ॥ वह्निपुच्छरूपिणी लोकसङ्ख्या
 वहा । सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टदा ॥ हन्ति
 मण्डला पुरं क्लवत् पुरोहितम् । वंशगुल्मवत् स्थिता
 राष्ट्रदोषकारिणी ॥ व्यालसूकरोपमा विस्फुलिङ्गमालिनी ।
 खण्डयोऽथ वा गता ससना च पापदा ॥ सूरपतिचाप-
 प्रतिमा राज्यं नभसि विलीना जलदान् हन्ति । पवन-
 विलोमा कुटिलं याता न भवति शस्ता विनिष्टा वा ॥
 अभिभवति यतः पुरं बलं वा भवति भयं तत एव
 पार्थिवस्य । निपतति च यदा दिशा प्रदीप्ता
 जयति रिपूनचिरात्तया प्रयातः ॥ तत्कारण-
 सुक्तं गर्गसंहितायाम् “अतिलोभादसत्यादा नास्ति-
 क्वाद्यायधर्मतः । नरापचाराद्वियतसुपसर्गः प्रवर्तते ।
 ततोऽपराधाद्वियतमपवर्जन्ति देवताः । ताः सृजन्यद्भुतां-
 स्तांस्तु दिव्यनाभसभिमजान् । त एव त्रिविधा लोके
 उत्पाता देवनिर्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः संबो-
 धयन्ति च” इति । अनिष्टसूचकरूपभेदाश्च दृष्टव्यं हिता-
 वाक्ये प्राक् दर्शिताः । तद्वर्णनं काश्यपेन सामान्यत उक्तम्
 “दृष्टव्यं च सृष्ट्याप्या रक्तनीलशिखोष्णला । प्रौर-
 धेय प्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृतेति” ।

अग्न्युद्धार उ० अग्नेः आधनार्थमुद्धारः अरणिमन्यनेन उत्था-
 यनम् । अरणिद्वयवर्णनेनानलोत्पादने । तत्प्रकारस्तु
 “अन्वत्यो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्-
 मुखी शाखा वोदीची वोर्ध्वगायि वा ॥ अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता
 तन्मयैवोत्तरारणिः । सारवहारवज्रत्वमोविली च प्रश-
 स्यते ॥ संसक्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते ।
 अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेदविलम्बितः ॥ चतुर्विंशतिरङ्गु-
 लैश्च षड्पि पार्थिवम् । चत्वार उच्छ्रये मानसरयोः
 परिकीर्तितम् ॥ अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्यात्तत्वं स्याद्वाद-
 शाङ्गुलम् । ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्यनयन्त्वकम् ॥
 अङ्गुलान्गुलमानन्तु यत्न यतोपदिश्यते । तत् तत् दृष्टव्यं
 पथ्यं पथ्यभिर्भिर्भुयात् सदा ॥ गोबालैः शणसंमिश्रैस्त्रि-
 ष्ठसममलात्मकम् । व्यासप्रमाणं नेतुं स्यात् प्रमन्यस्तेन
 पावकः ॥ मूर्ध्नाक्षिकर्णवज्राणि कम्बरा चापि पञ्चमी ।

अङ्गुष्ठमात्राख्येतानि द्वाङ्गुष्ठं वक्ष्यते ॥ अङ्गुष्ठमात्रं
हृदयं त्र्यङ्गुष्ठमुदरं स्मृतम् । एकाङ्गुष्ठा कटिचोर्ध्वं द्वौ
वर्गौ च गुह्यकम् ॥ ऊरु जङ्घे च पादौ च चतुर्गुणौ
यथाक्रमम् । अरण्यवयवाच्चेति याज्ञिकैः परिकीर्त्तिताः ॥
यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते । अस्यां यो
जायते वज्रिः स कल्याणकुरुते ॥ अन्येषु ये तु मर्त्यन्ति
ते रोगभयमाप्नुयुः । प्रथमे मर्त्यने त्वेष नियमो नोत्तरेषु
च ॥ उत्तरारणिनिष्यन्नः प्रमन्यः सर्वदा भवेत् । योनि-
सङ्करदोषेण युज्यते ह्यन्यमन्यकत् ॥ आर्द्रां सशुषिरा
चैव घृणाङ्गी पाठिता तथा । न हिता यजमानानामर-
णिशोत्तरारणिः ॥ परिधायान् हतं वासः प्राट्य च यथा-
विधि । विष्टयात् प्राङ्मुखो यन्त्रमाहता वक्ष्यमाणया ॥
चतुर्ध्रुप्रमन्यायं गाढं कृत्वा विचक्षणः । क्लोत्तराया
मरणिं तद्गुह्यमपरि न्यसेत् ॥ चत्वाधः कीलकापस्यामोवि-
लीमुदगग्रकाम् । विष्टभाङ्गारयेद् यन्त्रं निष्कम्पं प्रयतः
शुचिः ॥ इति कात्या० स० ॥

अग्न्युपस्थानं न० अग्निरुपस्थीयतेऽनेन उप+स्था ल्युट् ईत० ।
वज्रेरुपासनमन्त्रे । स्त्रियां ङीप् । भावे ल्युट् ईत० ।
वज्रेरुपासने न० ।

अग्रं न० अङ्ग-रक्तं नलोपः । उपरिभागे, शेषभागे, आलम्बने
पूर्वभागे, उत्कर्षे समूहे च । प्रधाने, अधिके,
प्रथमे च लि० । तत्र पूर्वभागे अग्रकायः “अथा-
ग्रहस्ते सङ्गुलीकताङ्गुलाविति” कुमा० । अङ्गु “शङ्खाणि
यस्याग्रसरोरुहाणि इति” कु० । आलम्बने, “मनुमेका-
ग्रमासीनमिति” मनुः प्रधाने “अथाग्रमक्षिणे रात्रि” इति
प्रथमे अग्रहायणेऽदिरिति । पुरोऽर्थे, अग्रसरः । शेषभागे,
“हस्त्याग्रहृदेषु तृणाङ्गुरेविति” रघुः । “स्त्वय्यमेण न
दातव्यं विना युद्धेन कैश्वेति” “वासाग्रशतभागस्य शतधा
कलितस्य चेति” “आराग्रमात्रोऽग्रपरोऽपि दृष्टः इति”
च श्रुतिः । अधिके “अथाग्रयशास्त्रिनेति” । शङ्खे, “कै-
लासाग्रमसीनमिति” तन्त्रम् उत्कर्षे, अग्रादम् रोहतीति
ता० आ० अग्रसत्कर्षमिति साधवाचार्यः अधिके
“सायं वर्षशतमिति” रामा० अक्षरूपपलपरिभाषे
(ज्योतिषोक्तस्य अक्षरूपपलस्य परिमाणार्थेऽंशभेदे)
च । अक्षरेण साधनार्थायां सिद्धान्तयिरोमण्युक्तायाम्
अक्षरेण कर्णेन गुणितायां स्वकोट्या कृतायां क्रान्ति-
ज्यायां स्त्री । “क्रान्तिज्यके कर्णगुणे विभक्ते कोट्या
भुजेनाप्तमितायका स्त्रा” इति सि० शि० ।

“क्रान्तिज्या अक्षरूपतिकर्णेन गुणिता द्विः स्थाप्या
एकत्र स्वकोट्या भक्ता सती अग्रा भवतीति” प्रसिक्ता० ।
“रेखा प्राच्यपरा साध्या विषुवद्भाषगा तथा । इष्टच्छाया-
विषुवतोर्मध्यमस्याभिधीयते” इति स्वयं सिद्धान्तपरिभाषिते-
ऽर्थे च स्त्री । विष्टतश्चैतत् रङ्गनाथेन यथा “अथाग्रान्तरा-
माह । तस्मिंश्चतुरस्रे पूर्वाग्ररेखात् उत्तरभागे विषुवद्भा-
षगाद्यन्तर्भागप्रदेशस्थान्तराङ्गुलान्तरितेत्यर्थः । प्राच्यपरा रेखा
पूर्वाग्ररेखानुकारा रेखा तथा सर्वतस्तुल्यान्तरेण यथेष्ट-
च्छायाक्षरेखाभुजान्तरेण कार्या । अमन्तराष्टच्छायाविषु-
वतोऽष्टच्छायाक्षरेखाभुजान्तरेणोत्तरार्धः । मध्यं चतु-
रस्रेऽङ्गुलात्मकमन्तरालं सर्वतस्तुल्यम् । अग्रा कर्णदत्तायो-
च्यते । अत्रोपपत्तिः । भुजस्य कर्णदत्ताया पलभा-
संस्कारेणाग्रा उक्ता तद्वक्षिणगोले पलभाधिकोत्तरभुजसङ्गावेन
पलभोनो भुजोऽप्येति, प्राच्यपरस्त्राङ्गुलसंभागोऽक्षभाषरेखा
भुजमध्ये भवतीति द्वयो रेखयोरन्तरमग्रा पलभोनभुज-
रूपा । एवमुत्तरगोल उत्तरभुजस्य पलभात्प्राङ्गुलीन-
पलभागेति पलभा रेखा प्राच्यपरस्त्राङ्गुलसंभागस्था भुज-
रेखातोऽप्यग्रान्तरेणोत्तरदिशीति द्वयो रेखयोरन्तरं भुजो-
नपलभारूपं कर्णदत्ताया । एवं दक्षिणभुजस्य पलभोना-
यात्वात् पलभायुतोऽप्येति प्राच्यपरस्त्राङ्गुलापलभापलभा-
रेखयोः क्रमेण यास्योत्तरत्वात् तयोरन्तरालं पलभाभुजैक्य-
रूपमग्रा पलभायाः शङ्खुतलानुकल्पत्वात् सदोत्तरत्वं छाया-
सम्बन्धादुक्तम्” इति । “अग्रयन्त्रस्यावयवैकदेश-
परत्वे हस्तायं तद्वत्परत्वे अग्रहस्त” इति यथोक्तम्
वासनेन, “हस्ताप्यग्रहस्तयोर्गुणगुणितोर्भेदादिति” ।
अग्र+भवादर्थे यत् । अग्रः । घ अग्रियम् । कशाग्रमिव
ह । कुशाग्रोयः । इवाग्रे शाखादि० य अग्रः ॥ अग्रः
क्षत्रिभेदस्तङ्गोत्तापत्ये नडादि० फक् । आयाग्रणः ।
तत्तदर्थेषु । [वत् कर्म० । देहपूर्वभागे ।
अग्रकाय पु० अग्रः कायः अवयवावयविनोरभेदात् अग्रहस्त-
अग्रग लि० अग्रे गच्छतीति गच्छ-ङ् ७त० । पुरोगामिनि ।
अग्रगण्य लि० अग्रे गच्छते गण-यन् ७त० । अग्रगण्यनीचे,
प्रधाने च ।
अग्रगामिन् लि० अग्रे गच्छति गम-णिनि ७त० । पुरो-
गामिनि । “प्रतोऽग्रगामिनीति” पा० । आत्माणां-
निर्देशात् अग्रगामिनेत्यादौ न पातम् । स्त्रियां ङीप् ।
अग्रज पु० अग्रे उरस्तात् जायते जन-ङ् । अग्रजाते
स्त्र्येवभातरि “जगादाये गजाग्रजम्” इति साधः ।

ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । वर्णेषु मध्ये अग्रजातत्वात्
विभे । [स० । जङ्घाग्रभागे ।

अग्रजङ्घा स्त्री अपा जङ्घा अवयवावयविनोरभेदात् क०
अग्रजन्मन् पु० अपे जन्म यस्य जन-मनिन् व्यधि० बहु० ।

ज्येष्ठभातरि, विभे च । अग्रजातमात्रे लि० । अपात्
प्रधानाङ्गात् सुखात् जन्मास्य व्य० व० । ब्रह्मणोऽसुखोत्-
पत्ते विभे, तस्य तत्सुखोत्पत्तिश्च ताण्डुलमहाब्राह्मणे
उक्ता यथा “सोऽकामयत यज्ञं सृजेयेति स सुखत एव
विष्टतमसृजत तं गायत्रीकन्दोऽन्यसृज्यताग्निर्देवता
ब्राह्मणोऽनुष्यो वसन् षट्सुस्तस्मान्निष्ठत् स्तोमानां सुखं,
गायत्री कन्दसाम्, अग्निर्देवतानां, ब्राह्मणो मनुष्याणां,
वसन् षट्सु, तस्माद्ब्राह्मणो मुखेन वीर्यधूरोति
सुखतो हि सृष्टः” इति । व्याख्यातश्चैतत् भाष्ये “सः
प्रजापतिरकामयत् किमिति” ? सर्वसाधकं यज्ञं सृजे येति
स एतस्मिन्लोममपश्यत् तमाहरदित्युक्तस्यैवेदं विवरणं सः
प्रजापतिः सुखत आत्मनो सुखादेव विष्टतमावृत्ति-
त्यस्यसाध्यमेतद्गामकं स्तोममसृजत तं विष्टतमनु पञ्चागायत्री-
कन्दः गायत्रं नाम कन्दोऽसृज्यत तदनु अग्निर्देवताऽ-
सृज्यत तमनु मनुष्यो ब्राह्मणोऽसृज्यत तथा तमनु वस-
न्नाख्यश्च षट्सुऽसृज्यत यस्माद्वेदे सुखतएव सृष्टाः तस्मादेते
विष्टदादयः स्वस्वजातीयानां मध्ये सुखा अभवन् विष्टदा-
दीनां सुखानां मध्ये ब्राह्मणस्य सुखत्वप्रयुक्तं वीर्यं लोक-
सिद्धं दर्शयति तस्मान्मुखसृष्टत्वेन सुखत्वात् ब्राह्मणो मुखे-
नेदानोमपि वीर्यं स्वाध्यायप्रवचनादिजन्यं सामर्थ्यं धूरोति
तस्मादित्युक्तं विष्टयोति हि यस्माद्ब्राह्मणो सुखतः सृष्ट-
स्तस्मादित्यर्थः ॥ एवमुक्तमर्थं यो वेद सोऽपि सुखेन वीर्यं-
धूरोति सुखसाध्येन स्वाध्यायप्रवचनादिनैवाभीष्टं साधयति
इत्यर्थः” इति । “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीति” एवमुक्तम् अत
एव विप्रस्य सुखजातत्वेन सुखसाध्यस्वाध्यायाभ्यासने एव
वीर्यं भवतोऽत्ययुक्तम् अतएव मनुना “वेदमेव सदाभ्यस्ये” दित्यु-
क्तम् हारीतसंहितायां तु “षट् कर्माणि, निजान्याहुर्ब्राह्म-
णस्य सहात्मनः । तैरेव सतत यस्तु वक्तव्येत् सुखमेधते
अध्यापनं चाध्ययनं वाजनं यजनं तथा । दानं प्रति
प्रहृषेति षट् कर्माणीति चोच्यते” इति “वेदश्चैव सदाभ्यस्येत्
शुचौ देशे समाहितः धर्माशास्त्रं तथा पाठ्यं ब्राह्मणैः शुद्ध-
मानसैः वेदवत् पठितव्यञ्च ओतव्यञ्च दिवानिधि
श्रुतिहीनाय विप्राय श्रुतिहीने तथैव च दानं भोजन
मन्थञ्च दत्तं शुद्धविनाशनम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वेद

शास्त्रं पठेत्, द्विज इति” च । “सत्त्वप्रधाना वप्राः स्फुरिति
भारतोक्तेः विप्रस्य सत्त्वप्रधानतया “ब्राह्मणक्षत्रिवविशां
शूद्राणाञ्च परन्तप ! । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवै-
र्युजैः । शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं
विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजमिति” गीतायां
सात्विकधर्माण्यास्य स्वाभाविका इत्युक्तम् । विष्टतश्चैतत्
श्रीधर स्वामिना “तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह
शम इति, शमश्चित्तोपरमः (वाह्यविषयाच्चित्तवर्त्तनम्) दमो-
वाह्येन्द्रियोपरमः (स्वस्वविषयाच्चित्तवर्त्तनम्) तपः पूर्वाङ्गं
(सगुणब्रह्मोपासनादि) शौचं वाह्यमाभ्यन्तरञ्च । क्षान्तिः
(शीतोष्णादिदहन्सहिष्णुता) आर्जवम् अवक्रता (वाह्या-
भ्यन्तरयोः कापद्याभावः) ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः
आस्तिक्यम् अस्ति परलोक इति निश्चयः । एतत् शमादि
ब्राह्मणस्य स्वभावात् जातं कर्माणि” । “सुखजातादयोऽप्यत्र
अपे प्रथमं जन्म यस्य । चतुस्रं ब्रह्मणि, “यो वै ब्रह्माणं
विदधाति पूर्वं यस्यास्मै प्रहिणोति वेदमिति” “हिरण्य
गर्भः समवर्त्ततामे” इति च श्रुतौ परब्रह्मसंकाशात् तस्य
प्रथमोत्पत्तिरुक्ता, तदुत्पत्तिप्रकारस्तु मनुना “सोऽभिधाय
शरीरात् स्वात् सिद्ध्युर्बहुधा प्रजाः । अप एव ससर्जदौ
तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवत्समं सहस्रांशुसमप्रभम्
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामह” इत्यनेनोक्तः ।

अग्रजात पु० अपे जातः जन-क्त ७त० । ज्येष्ठभातरि,
विभे च । ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । पूर्वजातमात्रे लि० ।
अग्रजाति पु० अपा अष्टा जातिर्यस्य, जन-क्तिन् कर्म० । विभे ।
अग्रजिह्वा स्त्री अपा जिह्वा अपहस्तवत् क० । जिह्वाग्रभागे ।
अग्रणी लि० अपे नीयतेऽसौ णी-क्तिप् ७त० । णत्वम् । प्रभौ
अष्टे च । अपं नयति देवेभ्य इति । वज्रौ पु० यथा-
चास्यापणीत्वं तथामिदं निरुक्तव्याख्यायासक्तम् ।

अग्रतस् अव्य० अपे अपाद्वा अप-तसिन् । पूर्ववृत्तौ, पूर्व-
भागावधिके च । [अपगामिनि । स्त्रियां ङीप् ।

अग्रतः सर लि० अपतः सरति गच्छति सृ-ट ७त० ।

अग्रदानिन् पु० अपे दानं उद्देश्यत्वेकाग्रस्य अपदान-इति
प्रैतोद्देशेन यद्दानं दीयते तत्प्रतिपादयिषि “अपदानीति”
ख्याते विभे । “लोभी विप्रस्य शूद्राणामपे दानं
सहीतवान् । ग्रहणार्त्तलदानानामपदानो बभूव स”
इति पुरा० ।

अग्रदानीय पु० अपे दानमर्हति क् । अपदानिविभे ।

अग्रनख पु० अपो नखः अपहस्तवत् क० । नखापे ।

अग्रनासिका स्त्री अग्रा नासिका अपहस्तवत् क० ।
नासिकाग्रभागे ।

अग्रन्यिक पु० नास्ति यन्निर्वस्तयन्विः संसारवन्मयन्यिवाऽस्य ।
निर्गन्धिके सुक्तकच्छे जैनभेदे आत्मज्ञे च “भिद्यते
हृदयगन्धि” रित्यनेन तस्य संसारगन्धिमूल्यालोक्तोक्तथा-
त्वम् । यन्निर्मूल्यात् त्वि० ।

अग्रपणी स्त्री अग्रे पणं यस्याः जातित्वात् ङीप् ।
(आत्कुशोति) ख्याते ङ्ये ।

अग्रपूजा स्त्री अग्रे पूजा । प्राथमिकपूजायाम् । “अग्रे-
पूजामिह स्थित्वा गृहाणेमामिति” पुरा० ।

अग्रभाग पु० भज्यते इति भागः एकदेशः भज-घञ्
अग्रः पूर्वः भागः कर्म० । आङ्गादौ प्रथमसङ्ख्ये देये
इत्ये अवयविनः शेषभागे च । यथा शराग्रभागः ।

अग्रभुक् त्वि० अग्रे देवपितृादिभ्योऽदत्त्वा भुङ्क्ते भुज-
क्विप् ङत० । औदरिके ।

अग्रभू पु० अग्रे भवति उत्पद्यते भू-क्विप् ङत० । पूर्वजाते
ज्येष्ठत्वात्तरि विप्रे च ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । पूर्वजाते त्वि० ।

अग्रमहिषी स्त्री कर्म० । प्रधानस्त्रियाम् । “अथाग्रमहिषी
राज्ञ” इति ।

अग्रमांस न० अग्रं प्रधानं मज्जत्वेन मन्यते मन्-स, दीर्घः
कर्म० । हृदयस्थे पद्माकारे (फलका) इति नामके मांसे ।
केचित् व्युत्क्राम्यमांसमेकं नामेत्याहुः । (अग्रमांस) इति
प्रसिद्धे रोगभेदे च ।

अग्रमुख न० अग्रं मुखम् अपहस्तवत् कर्म० । मुखग्रे ।

अग्रयण न० अग्रमयनात् उत्तरायणात् णत्वम् शक० तत्विधा
नकालोऽस्य अच् । मार्गे मासि साग्निककर्त्तव्येनवशस्येष्टि-
रूपे यज्ञभेदे । निरग्निकर्त्तव्ये नवान्नप्राज्ञे च । “अकृता-
पयणञ्चैव धान्यजातं द्विजोक्तमेति” वज्रसूत्रे स्मृतिः ।
“अकृतापयणमकृतमवशस्येष्टिप्राज्ञं यथायोग्यं साग्निक-
निरग्निरिति” आङ्गिरस्ये रघुनन्दनः ।

अग्रयान न० अग्रे यानं यस्य या-ल्युट् संज्ञालोऽप्यणत्वम् ।
पुरोगामिनि सैन्ये । अग्रगामिमात्रे त्वि० ।

अग्रयायिन् त्वि० अग्रे यासति या-णिनि ङत० । पुरो-
गामिनि “उत्तमं ते रथशिरस्यवमपयायीति” अथेव ।

अग्रयोधिन् पु० अग्रे स्थित्वा युध्यति युध-णिनि ङत० ।
सैन्यानामग्रे स्थित्वा योद्धरि । [चिक्षोति प्रसिद्धे शाकभेदे ।

अग्रलोहिता स्त्री अग्रमुपरिभागः लोहितं यस्याः न० ।

अग्रवीज पु० अग्रं शाखायं वीजसत्त्वादकं यस्य । विद्याय-

तस्वखण्डद्वये (कलस) इतिप्रसिद्धे काण्डजाते तारखण्ड-
कादिद्वये ।

अग्रसन्धानी स्त्री अग्रे फलोत्पत्तेः प्राक् सम्भूयते धाय
तेऽवया कार्यं सम्+धा-करणे ल्युट् ङीप् । यमपञ्जि-
कायाम् । यत्र हि प्राणिवर्गस्य प्राग्भवीयकर्मणानुसारेण
शुभाशुभसूचकं सर्वं लिख्यते सा यमपञ्जिका । केचित्
यमपट्टिकेति वा कथ्यते । अप्रसन्धानकारिणि त्वि० ।

अग्रसन्ध्या स्त्री अप्रं सन्ध्यायाः, “सर्वोऽभ्येकदेशः कालवाचना
समस्यते, इत्युक्ते एक०त० । सन्ध्यापूर्वसमये । अग्रा
पूर्णा सन्ध्या इति कर्म० । प्रातःसन्ध्यायाम् “कर्कशमा
सुपरि लुहिनं रञ्जयत्यग्रसन्ध्या” शकुन्तला ।

अग्रसर त्वि० अग्रे सरति गच्छति सृ-ट् ङत० । अप्र-
गामिनि । “युद्धायापसरोऽभवदिति” स्त्रियां ङीप् ।

अग्रसारा स्त्री अप्रं शीर्षमात्रं सारोऽस्याः । फलमूल्य-
शिखायां मञ्जर्याम् । अग्रात् अग्रमारभ्य सारोऽस्य ।
वंशादौ पु० ।

अग्रह पु० ग्रहः परिग्रहः न०त० । परिग्रहाभावे । बह्व० ।
परिग्रहमूल्ये सन्धासिप्रसृतौ, ज्ञानमूल्ये त्वि० ।

अग्रहर त्वि० अग्रे ह्रियते दीयतेऽसौ अप-हृ-अच् । अप-
देये वस्तुनि, भागाग्रे पु० अप-हृ-कसं रि अच् । अप-हृ-
रिणि त्वि० “प्राग्रहरः कुमार” इति ।

अग्रहस्त पु० अप्रश्चासौ हस्तस्येति शुभशुण्णिनोरभेदात् कर्म० ।
हस्तस्याग्रभागे “अथाग्रहस्ते सुकुलीकृताकुलाविति” क० ।

अग्रहायण पु० अप्रः अग्रः हायनोऽग्रीहरत्न णत्वम् ।
मार्गशीर्षे मासि । तस्य च “मासानां मार्गशीर्षोऽस्तीति”
गीतायां भगवद्विभूतिरूपत्वोक्तेः अग्रधाम्ययत्त्याञ्च तथात्वम् ।
अग्रहायणोष्टि स्त्री अप्रा प्राथमिकी हायननिमित्ता इति ।
मवशस्येष्टौ यागभेदे ।

अग्रहार पु० अप्रं प्रथमं ह्रियते उत्पन्नग्रस्यादुद्भूतं स्याम्यते
हृ-कर्माणि घञ् । ज्योत्स्नपञ्चमस्यादुद्भूतं ब्राह्मणो
ह्येन स्याये धान्यादौ शुद्धकृतादादकतमप्राचारिणे देये
ज्योत्सादौ, यामभेदे च “स कश्चिदप्यहारे काको नामैक-
स्येति” दशकु० । अप्रं हरति-अण् । अप्रहारके त्वि० ।

अग्रान्ति न० अप्रञ्च तदन्ति जेतं चेति शुभशुण्णिनो-
रभेदात् कर्म० स्नातृपरत्वात् नाच्समा० । जेत्याग्रे
अपाङ्गे “अपाङ्गा वीजमापसु तिर्यग्भ्रातरमग्रवी-
दिति रामा० ।

अग्राणीक न० अप्रञ्च तदनीकं चेति शुभशुण्णिनोरभेदात्

कर्म्मणं गत्वम् । अग्न्यायिसैन्ये । “अग्न्यायिकं रघुव्याघौ
रात्रसानां बभञ्जतः इति” रामा० ।

अग्न्यायणीय न० अग्ने अग्नयनं ज्ञानं तत्र साधु क ।
वौद्वागमसिद्धे प्रवादभेदे “उत्पादपूर्वमग्न्यायणीयमथ
वीर्यता प्रवादः स्यात् इति” हेमचन्द्रः ।

अग्न्यावलेहित न० अग्ने प्रथमभाग उद्धयावलेहितमास्त्रादितं
यस्य । आह्वाद्यर्थप्रस्तुताद्वाद्गमसुद्ध्यास्त्रादनेन आह्वं
दानाद्यनर्हताप्रयोजकदोषदुष्टे अन्नादौ “हिःस्त्रिजं
परिदन्वच्च तथैवाग्न्यावलेहितमिति” आह्ववज्ज्ये ब्रह्मपुरा-
णम् “अग्न्यावलेहितं आह्वाधीपकल्पितं सकृदुपभुक्ताग्ने-
भागमिति” रघु० ।

अग्न्यासन न० अग्निसर्वादिदानात् पूर्व्यं कल्पितमासनम् ।
आह्वाद्यभोजनार्थे अर्घदानादितोऽग्नौ कल्पिते विप्रखोपवेश-
नार्थे आसने “मामग्न्यासनतोऽयकृष्टमयमिति” सुद्रा० ।

अग्न्याह्ना लि० अह-गयत्-न० त० । अह्नायोग्ये शिवनिर्मा-
ल्यादौ प्रतिपद्योय्ये तिलाश्वादौ च । “अग्न्याह्ना
शिवनिर्मात्यं पत्नं पुष्यं फलं जलमिति” पुरा० । “आह्नायः
प्रतिगृह्णीयादन्त्यं साधुतस्तथा । अव्ययमपि सातङ्ग-
तिलनीलांश्च वज्जयेत् । कृष्णाजिनहयग्राही न भूयः
पुरुषोभवेत् । शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्णन् स्तस्य
च । नरकाक्ष निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा” । तथा
“ब्रह्माह्ना सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति । आतराह-
यदृष्टहीतन्तु तत् कथं ? वै तरिष्यति” । “एतदादिद्रव्या-
दानं गृहीतुर्दोषजनकम्” इति रघु० । “अयाचिताहृतं
ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः । अग्न्याह्ना कुलटापण्डपतितेभ्यो
द्विषस्तथेति” मनुः । तेन कुलटादिद्रव्यम् अग्न्याह्नाम् ।
शौचादौ कर्म्मणि अग्न्याह्नादेयशक्तिकायाम् स्त्री । “अन्तर्जले
देवगृहे वल्मीके मूषिकस्थले । कृतशौचावशिष्टे च
अग्न्याह्नाः पञ्च शक्तिका” इति स्मृतिः । अविचारणीये
लि० “अग्न्याह्नास्त्रनिवेदित” इति स्मृतिः । आवेदन-
कालेऽनिवेदितः पश्चात् निवेदितोऽपि व्यवहारे न विचार-
णीयः इति तदर्थः ।

अग्निम पु० अग्ने भवः अग्ने+हिमच् । ज्येष्ठभ्रातरि । अग्रे,
उत्तमे च लि० । “वीराणामग्निमो भूत्वा युयुधे पार्थिवैः
सहेति” पुरा० ।

अग्निथ पु० अग्ने भवः अग्ने+थ । ज्येष्ठभ्रातरि । अग्रे,
उत्तमे, अग्न्याजितमात्रे च लि० । “सन्ध्या अग्निवा भव-
न्नीति ता० ब्रा० ।

अग्नीय पु० अग्ने भवः अग्ने+य । ज्येष्ठभ्रातरि । अग्रे, उत्ते
च लि० । “अपीयभागं ददतेऽस्य दैत्या” इति वेदः ।
अग्ने(गू) स्त्री अग्नि-क्रु नलोपः वा जङ् । नद्यामङ्गुल्याञ्च ।
निरुक्ते तन्नामोरेतस्या उक्तेस्तदर्थत्वम् । “जनीयन्तो न्ययुव”
इति वेदः ।

अग्नेग लि० अग्ने गच्छतीति गम-ङ् अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।
अग्नेगा लि० अग्ने गच्छति गम-विट् अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।
अग्नेग् लि० अग्ने गच्छतीति गम-ङ् अलुक् स० । पुरो-
गामिनि सेवके ।

अग्नेदिधिषु (षू) पु० दिधिं धैर्यं स्यति निरस्यति, सो-कू
षत्वम् दिधिषूः द्विरुदा पुनर्भूयोषित् अग्ने गणनीया दिधि-
षूर्यस्य अलुक् स० कवभावः पु० वा ह्रस्वः । पुनर्भूविवाहका-
रिणि । प्रागनूढज्येष्ठभगिन्याः प्रागूढकनिष्ठभगिन्यां स्त्री ।
“ज्येष्ठायां यदूनूढायां कन्यायासुहृतेऽनुजा । सा चाग्ने-
दिधिषून्धैर्या पूर्वां तु दिधिषूः स्मृतेति, मनुः एतत्पक्षे
च अग्ने ज्येष्ठाविवाहात् पूर्व्यं दिधिषूः ज्येष्ठाविवाहकाला
सहनरूपधैर्यलोपकारिणीति विग्रहः । दीर्घान्त एवायम् ।
अग्नेदिधिषूपति पु० इत० । अनूढज्येष्ठायां भगिन्याम्
सत्यां कनिष्ठायाभगिन्या वोढरि “यथाग्नेदिधिषूपति-
रिति” स्मृतिः ।

अग्नेपा लि० अग्ने स्थित्वा पाति पा-क्तिप् अलुक् स० ।
पुरतो भूत्वा पालके “अग्नेपा कृमवो मन्दसाना” इति वेदः ।

अग्नेपू लि० अग्ने कृत्वा पूयते पू-क्तिप् अलुक् स० । पुरः
पविलकारके “सोमस्वराक्षो भक्षयन्ति तेनाग्नेपुव” इति वेदः ।

अग्नेवगा वनस्याभ-राज० पूर्व्यं अलुक् स० णत्वम्, नि०
एदन्तत्वम् । वनाभभागे । [गामिनि । स्त्रियां ङीप् ।

अग्नेसर लि० अग्ने सरति सृ-ट्-अलुक् स० । पुरो-
अग्नेसरिक लि० सृ-भावे-अप् अलुक् स० अग्ने सरे अय
गतौ प्रकृतः ठन् । पुरोगामि-सेवके ।

अग्नीपहरणीय लि० अग्निसपत्नियते यस्यै उप+हृ-सम्प्रदाने
अनीयर् । आह्वाद्यर्थसपत्नितस्यान्नादेरग्ने दानोद्देश्ये
वास्तुदेवादौ । अग्ने उपह्वियते कर्म्मणि अनीयर् । प्रथम-
दानार्हे द्रव्ये । [“दृश्यते त्वग्न्या बुध्यते” गीता ।

अग्ने पु० अग्नेजातः यत् । ज्येष्ठे भ्रातरि । अग्रे लि०
अग्ने इदित् गतौ भ्वादि० आत्म० सक० सेट् । अङ्गुते ।
आङ्गुष्ट । क्रि-अङ्गुः असुन् अङ्गुः ।

अग्ने पापकरणे अदन्तचुरा० उभय० अक० । अग्नयति-ते ।
आजिघत् त । अच्-अयम् अयः ।

अथ न० चुरा० अथ-भावे अच् । पापे “हरत्यथं सम्प्रति हेतुरैष्यत” इति भावः । कर्त्तरि अच् । पापकारके लि० “अथायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ । स जीवतीति” गीता अथं हेतुत्वेनाख्यस्य अर्था० अच् । व्यसने दुःखे च न० तयो पापजन्यत्वात्तत्त्वम् । तत्र व्यसने “कञ्चित् ऋगीणामनघा प्रकृतिरिति” रघु । “अनघा अव्यसनेति” मल्लिनाथः । “न वर्द्धयेद्वाहनीति” “अघाहेषु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गला इति” च स्मृतिः अघस्य व्यसनस्य इष्टविद्योग-रूपस्य तज्जन्यदुःखस्य वा अहानि अवाहा इति तदर्थः । दुःखे, “उपलुप्तमघो घेन नात्मानमवबुध्यते इति” दुःखौघे-नेत्यर्थः “दयालुमनवस्पृष्टं पुराणमजरं विदुरिति” भावः । परदुःखेन दुःखित्वे एव तत्र हरणाय दयालो रिक्षा, ईशस्य तु दयालुत्वेऽपि न दुःखस्यैः आनन्दस्वरूपत्वादिति, तत्तात्पर्यार्थं “स्वयंशंसि विक्रमवतामवतां न वधूष्वघानि” इति भा० । अघानि व्यसनानीत्यर्थः । पूतनावकाहुरयो-र्भातरि असुरभेदे पु० । “क्षणचरितमिवाधनाशन मिति” श्लेषः । एतत्कथा चाधनाशनशब्दे दृश्या ।

अघकृत् लि० अघं पापं सततं करोति क-कर्त्तरि ताच्छी-लादिषु वा क्तिप् इत० । पापकारिणि, सततपापशीले च । अघन लि० न० त० । निविडताविरुद्धशैथिल्ययुक्ते ।

अघनाशन लि० अघं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । पाप-नाशके जयदानादौ “जयेत् सर्वाधनाशनमिति” स्मृतिः । स्त्रियां ङीप् । अघस्यासुरभेदस्य नाशनः । श्रीकृष्णे, स हि अजगररूपेण जिघांसन्तं तं हतवान् तत्कथा भागवते “अथाधनामाभ्यपतन्महासुरकोपां सुखक्रोडन-वीक्षणक्षमः । नित्यं यदन्तर्निजजीवितेषुभिः पीता-मृतैरत्यमरैः प्रतीक्ष्यते ॥ दृष्ट्वाभकान् क्षणमुखानवाहुरः कंसादुशिष्टः स वकीवकालुजः । अयन्त मे सोदरनाशक-चयोर्द्वयोर्भेनेनं सवर्षं हनिष्ये । एते यदस्त्वहं हृदोस्तिलापाः कृतास्तदा नष्टसमा व्रजौकसः । प्राप्ये गते वर्द्धसु कानुचिन्ता प्रजासवः प्राणमृतोहि संयते ॥ इति व्यवस्थानगर दृक्द्वयः स योजनायासमङ्गाङ्गिपीवरम् । इत्याहुनं व्याप्तयुजाननं तदा पथि व्यथेत ग्रसनाशया खलः” ॥ इत्यम् अघनामकेऽसुरे स्थिते तददरे गोवत्सवत्सपालेषु गतेषु स्वयमपि हरिः प्रविष्ट्य अत्यन्तं सदेहवर्द्धनेन तं हतवान् इत्ययुक्तम् । “तच्छ्रुत्वा-भगवान् क्षणस्त्वव्ययः सांभवत्सकम् । श्रुत्वा चिकीर्षी-रात्मानं तरसा बद्धे गले ॥ ततोऽस्ति कायस्य निरुद्ध-मार्गिणो ह्युदीर्णदंष्ट्रं मत्तस्त्वितस्ततः । पूर्णोत्तरङ्गे प्रवजो-

निरुद्धो मूर्ध्नि विनिर्भिद्य विनिर्गतो वहिः” इति ॥ “क्षण-चरितमिवाधनाशनमिति” श्लेषः ।

अघभोजिन् लि० अघं पापफलकमुद्धृते भुज-गानि इत० । देवपितृतिथ्युद्देशमावेन स्वार्थपाचके । “अघं स कालं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्” इति विष्णुः । “भुङ्क्ते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्” इति गोता ।

अघमर्षण न० अघं पापं मृष्यते उत्पन्नत्वेऽपि नाशनेन कर्माक्षमत्वात् सङ्गतेऽनेन मृष-ल्युट् इत० । उत्पन्न-पापनाशार्थं जघ्ने मन्त्रभेदे तच्च द्रुपदादिवेत्यादि, यतश्च सत्यश्चेत्यादि आपोहिष्ठेत्यादि सूक्तञ्च । तच्च अन्नजले जप्यम् तत्फलञ्चोक्तं ब्राह्मणसर्वश्वे । यथा “भोधा-यनः “कृतञ्च सत्यञ्चाद्यधर्मणाम् विरनर्जले जपन् सर्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते” । योगिनाशवल्करः “हृत्वा लोकानि सांस्तोन् हि त्रिः पठेदधर्मणम् । यथाश्वमेधा-वष्टयमेवं तन्मनुरब्रवीत्” इति । हारीतः “पातकोपपा-तकमहापातकानामेकतमसंविपातेऽधमर्षणमभ्यजयेत्” इति । दृक्द्वयः “यथाश्वमेधः क्रतुराद् सर्वपापपनीदनः । तथाधर्मणं सूक्तं सर्वपापप्रणाशनम्” इति । योगिनाश-वल्करः “स्नानमर्द्धवर्तैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः । अध-मर्षणसूक्तेन अश्वमेधावष्टयसम्” इति । शङ्खः “अजनि-मन्तः प्राणान् संयम्य विराट्पापमर्षणसूक्तेन स्नायात् नाख्यधर्मणात् परमन्तर्जले” इति । गौतमः “अन्नजलेऽधमर्षणं विराट् संयम्य सर्वपापेभ्यो मुच्यते” इति । अत्रिः “अपि चापसु निमज्जित्वा त्रिः पठेदधर्मणम् । यथाश्वमेधावष्टयं तथैतन्मनुरब्रवीत्” इति । वशिष्ठः “अपि चापसु निमज्जानः त्रिः पठेदधर्मणम् । यथाश्वमेधा-वष्टयं ताडयं मनुरब्रवीत्” इति । आपस्तम्बः “अपि चापसु निमज्जित्वा त्रिः पठेदधर्मणम्” । यथाश्व-मेधवच्चो हि मनुस्तद्गमाह तत्” इति । कौषायनः “विराटं चाप्युपयसन् विराट्पापमर्षणः । प्राणान् संयम्य त्रिः पठेदधर्मणम् । “यथाश्वमेधावष्टय-मेवं तन्मनुरब्रवीत्” इति । योगिनाशवल्करः “तप्यं चोपवसेद् यस्तु विराट्पापमर्षणः । सङ्गते पातकैः सर्वैः अस्मा विरचमर्षणम्” इति । रक्षस्य दृक्द्वयः “मातरं भगिनीं गत्वा मातृस्वसारं कृत्वा सखीं वना-भ्याञ्च अगमग्रागमनं कृत्वा अधमर्षणम् अन्नजले विरा-ट् पठ्य एतस्मात् पापात् पूतो भवतीति” । तथा “युद्धतस्तमनं कृत्वा अधमर्षणमन्तर्जले विराट् पठ्य एतस्मात् पापात् पूतो

भयतीति" । अत्र पापगौरवमाकलय संयतेन भास्वकं यावत्
नलमगाह्यमपमर्षणस्तत् त्विरावर्त्य स्नातव्यम् । तथा च
नगुयमः "महापातककर्तारप्रत्यारथ विशेषतः । अग्निं
प्रविश्य श्रुत्वा स्नात्वा वाघ इति क्रतौ । रहस्यकरणे चैव
भाममध्यस्य पौरुषम् । अधमर्षणञ्च वा स्नानं शुभेज्ञान-
जलेस्थितः" इति । उद्दामः "अथ ब्रह्मज्ञानं कृत्वा प्राचीं
वा उदीचीं वा दिग्द्वयपनिष्क्रम्य प्रभूतेनेत्यनेनाग्निं प्रज्वा-
ल्यधमर्षणं चाष्टसहस्रमावर्त्य जुहुयात् तस्मात् प्रापात् पूतो
भयतीति" । चारातश्च "अन्तर्जले त्विरावर्त्य सुचरते
ब्रह्मज्ञानयेति" । तदापस्तम्ब "अकार्यकरणे चैव अभ-
व्यस्य च भज्यते । अधमर्षणस्ततो न प्रीत्यापः शुध्यते नरः" ।
वशिष्ठः "मनसा पापं कृत्वा अधमर्षणं जपेत्" इति ।
दृष्टापस्तम्बः "क्षत्रियागमने वैश्यागमने चैव तापसीम् ।
त्विरावर्त्य विशुद्धः स्यात् शूद्रागाधमर्षणम्" इति ।
तापसीमिति तापसीम् कश्चमित्यर्थः शङ्खलिखितौ
"ब्रह्मज्ञा त्विरातोपोषितोऽन्तर्जलेऽधमर्षणं त्विरावर्त्त-
येत्" इति । याज्ञवल्क्यः त्विरातोपोषितोजत्वा
ब्रह्मज्ञा त्वधमर्षणम् । अन्तर्जले विशुद्धेऽस्तु दत्त्वा गान्ध-
पयस्विनीम्" इति । प्रकाशविषये बौधायनः "तीर्थं गत्वा
ततः शुचिरात्मा उदकान्ते स्थण्डिले उज्ज्वलसङ्कच्छिन्नवाससा
सङ्कत् पूर्येन पाणिना आदित्याभिमुखः अधमर्षणमध्याय-
मधीयीत इति" ।

षडङ्गन्यासं कृत्वा वामहस्ते जलं निधाय दक्षिणहस्तेन
जलमाच्छाद्य ह यं रं लं वं इति त्विरभिमन्त्र्य मूलसु-
क्ष्मरन् गलितोदकविन्दुं भित्तत्वस्रग्द्रया सप्रधा मूर्धनमभ्युक्ष्य
शेषजलं दक्षिणहस्ते समादाय तोजोरूपं ध्यात्वा इड्याकथ्य
देहान्तःपापं प्रकाल्य कृष्णवर्णं तज्जलं ध्यात्वा पिङ्गलया
विरेच्य पुरः कल्पितवज्रशिलायां फट्टिति मन्त्रेण पाप-
पुरुषस्वरूपं तज्जलं निःक्षिपेदित्यवर्षणम् इति तन्त्र-
सारे तान्त्रिकाधमर्षणसूक्तम् तत्प्रमाणं ह तलैवावगम्यम् ।

अधमार लि० अधं मारयति ऋ-णिच्-अण् उप० ।
पापनाशके देवादो, "यमोऽसुरधमारो निर्वृत" इति वेदः ।

अधहृद् लि० अधं रोदिति स्रक्कर्त्तृमत्तया यस्मात् रुद-
अपादाने क्तिप् इत० । पापापनोदनहेतौ, पापनाशने
मन्त्रे । "मा त्वाधरुदो रुदन्" इति वेदः । अधं व्यसने
रोदिति न ह तत्प्रतीकाराय घटत रुद-कर्त्तरि क्तिप् ।
रोदनेनैव व्यसनोत्तारके तत्प्रतीकारार्थमनुद्यते लि० ।

अधर्म्य पु० न० त० । उग्रविरोधिशीते तद्वति लि० । "अधर्म्य
काल" इति काद० ।

अधत् लि० अधं लाति गृह्णाति, नाशयतीति ला-क । पापा-
पनोदके । "ऋत्योर्ये अधत्तादूता" इति वेदः ।

अधवत् लि० अधमस्त्वस्य सतृप् सस्य वः । पापवति सम्बो-
धने अधोः-अधवन् । "अवोयजेति" सुधबोधम् ।

अधविष पु० अधं व्यसनकारि-विषं यस्य । रुपे ।

अधशस पु० अधमनिष्टं शंसति इच्छति शंस-अण्
उपस० । अनिष्टसंपादके चौरौ "अपाशशंसुदतामराति
मिति" वेदः । भावे अच् ईत० । व्यसनसूचने पु० ।

अधशंसिन् लि० अधं शंसति सूचयति शंस-णिनि ईत० ।
व्यसनसूचके "व्यसनाशंसाकर्त्तरि "वचः क्रूरं मयोक्त-
मधशंसिनेति । स्त्रियां ङीप् ।

अधायु लि० अधं पापं परव्यसनं वा कर्त्तुमिच्छति अध-
क्यच्-उ । पापाचरणेच्छावति, परव्यसनचिकीर्षके च ।
"त्वा वृका अधायवोविदन्" इति यजु० । परस्याधं
कर्त्तुमिच्छन्तीति वेददीपः । अधमायाति आ-या उ
ईत० । हिंसानिरते । "बधोऽधायूनामिति" ता० ब्रा० ।

अधायुस् लि० अधं पापसाधनमायुरस्य । सर्वावस्थासु पाप-
कारके "अधायुरिन्द्रियारामोमोहं पार्थीति" गीता ।

अधारिन् लि० अधं व्यसनसूचति ऋ-णिनि । व्यसनयुक्ते
स्त्रियां ङीप् । "अधारिणीविकेश्योरुदत्य" इति वेदः ।

अधासुर पु० कर्म० । असुरभेदे अधनाशनशब्दे तत्कथा ।

अधाह पु० अधस्य व्यसनस्याहः अचसमा० । व्यसनदिने
अशौचदिने "अधाहं नैव वर्द्धयेदिति" "अधाहेषु निष्टसेषु
सुप्ताताः कृतमङ्गलाः । आशौचप्राद्विप्रसुचन्त इति"
च सूतिः ।

अधोर लि० न घोरः भयानकः । भयानकमिदं सौम्यरूपे
"या ते रुद्र! शिवा तनूर्धोरा पापकासिनी" इति वेदः ।
"अधोरा सौम्या अत एव पापकासिनी शिवा च इति"
वेददीपः । नास्ति घोरो यस्मात् । अतिभयानके लि० ।
रुद्रमूर्त्तिभेदे पु० । "ईशानाधोरनामानौ, वामदेवस्ततः
परम् । सद्योजात इति प्रोक्तः क्रमयोऽर्चनकर्मणीति
पुरा० । अधोरः शिव उपास्यत्वेनाख्यस्याम् अ-
धोर-अच् । भाद्रकण्वचतुर्दश्यां स्त्री । "भाद्रे मास्य-
सिते पक्षे ह्यधोराख्या चतुर्दशी । तस्यामाराधितः स्थाणु-
नयेच्छिवपुरं भुवमिति" पुरा० ।

अधोष पु० नास्ति घोषोऽस्यात् वा । वर्धतेपादनाशं वाह्य

प्रयत्नभेदे तत्प्रयत्नशुक्तेषु वर्णेषु च । ते च वर्णाः “खयां यमाः खयः+कूँ पौ विसर्गः शर एव च । एते आसानु-प्रदाना अधोवासेत्युक्ताः वेदितव्याः । विवरणं मत्कृत-शब्दार्थरत्ने सूचीपत्रे दृष्टव्यम् । शब्दशून्ये लि० ।

अधोषवत् लि० अधोषः वर्णोच्चारणवाह्यप्रयत्नः अस्वस्व मत्प मख वः । “खयां यमाः-खय+कूँ पौ विसर्गः शरएचेत्युक्तेषु वर्णेषु ।

अग्नय पु० न हन्ति स्फटिकहृत्वात् न+हन-यक् निपातनात् साधु । प्रजापतौ । न हन्यते स्त्रीहत्यायाः, “अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्त्रियं योनिगतामपीति” निषिद्धत्वात् कर्मणि नि० । हननकर्मताभ्यामन्यायां स्त्रियां गवि स्त्री । अग्न्या “गवां पतिरग्न्या” इति वेदः । “पतिं वो अग्न्यानामिति” वेदः “गावः प्राश्न्यग्न्या इति” च वेदः ।

अघ्रे य लि० न घ्रातुं शक्यः अर्हः वा घ्रा-शक्यादर्थे यत् न० त० । घ्राणानर्हं दुर्गन्धे वस्तुमात्रे, मद्ये न० । “मदिरा-घ्राणमात्रेण ब्राह्मणादेव होयते” इति स्मृतौ मद्यस्य घ्राण-निषेधात् तस्य तथात्वम् ।

अङ्क (नक) संख्याकरणे चिह्नयुक्तकरणे अदन्तचुरादि० उभ० सक० सेट् । अङ्कय-ति ते आञ्चिक-त्-त । अङ्का-पयति ते इति केचित् । “प्रेयांसमाङ्कयदसौ न विधौ कलङ्क” इत्युङ्गटः । “युक् चेत्यङ्कापयत्यपीति” काम-धेयुः । अच् अङ्कः । क्त अङ्कितः ल्युट् अङ्कनम् असुन् अङ्कः ।

अङ्क पु० न० अङ्क-करणे, कर्त्तरि वा अच् । विज्ञे “रतिवल-यपदाङ्के चापमासज्य कष्टे” इति कुमा० । कलङ्के, “एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्वि-वाङ्क” इति कुमा० । दृश्यकाव्याङ्कभेदे तल्लक्ष्यं यथा “प्रत्यक्षनेत्रचरितो रसभावसमुज्ज्वलः । भवेद्गूढशब्दार्थः सुदृक्पूर्णकसंयुतः ॥ विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित्संलग्न-विन्दुकः । युक्तो न बल्लभिः कार्यैर्वीजसंस्कृतिमान् न च ॥ नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपदवान् । आवश्यकानां कार्याणामविरोधादिनिर्मितः ॥ नामेकदिननिर्वर्त्य कथया समर्थोजितः । आसन्ननायकः पालैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥ दूराह्वानं बधो युद्धं राज्यदेशादिविज्ञवः । विवाहो भोजनं शपोत्सर्गौ स्त्वूरतन्तथा ॥ दन्तच्छेदं नखच्छेदमन्यद् व्रीडा-करञ्च यत् । शयनाधरपानादि नगराद्युपरीधनम् ॥ स्नानाहुलेपने चैर्भिर्बर्जितो नातिविस्तरः । देवीपरि-जनादीनामसाध्यवर्णजामपि ॥ प्रत्यक्षचित्चरितैर्युक्तो

भावरसोद्भवैः । अन्तर्निष्कान्तनिस्सलपालोऽङ्क इति कीर्त्तितः” इति सा० ॥ दृश्यकाव्यरूपकभेदे च पु० । यथा “नाटकमथ प्रकरणं भाषाव्यायोगसमयकारिणः । ३ भा-स्वगाङ्गवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकारिण दृश्य” इति विभज्य “उत्सृष्टिकाऽङ्क एकाङ्कोनेतारः व्यापृता नराः । रसोऽत्र करुणः स्थायी बल्लुखोपरिदेवितम् ॥ प्राख्यातमिति वृत्तञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् । भाषवत् सन्निवृत्ताङ्गान्यस्मिन् जयपराजयौ ॥ युद्धञ्च वाचा कर्त्तव्यं निर्वेदवचनं बल्ल” । इति ललितम् “इमञ्च केचित् नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिष्के-दार्थम् उत्सृष्टिकाङ्कनामानम्” आङ्कः । अथे तु “उत्क्रान्ता विलोमरूपा स्फुर्यन्तेति उत्सृष्टिकाङ्कः” इति सा० । पर्वते, समीपे, युद्धभूषणे, देहे, अपराधे, स्थाने, चित्तशुद्धे परम्परासम्बद्धे चिह्ने च पु० । क्रोडे पु० न० “अनस्य नारीकनीयमङ्कमिति” कुमा० । “अङ्के निधाय तं पालं पुनः संस्कारमर्हतीति” स्मृतिः । “पुनरङ्गाभ्यामी भयाभि ते” इति कुमा० । “प्रेमगोपकण्ठं सुतरङ्गभाजो रत्ना वलीरम्बुधिराबन्धेति” साधः । “अङ्कः समीपस्य उत्सृष्टस्य” इति सङ्गिनाथः । एकत्वादिसंख्याबोधकरेखासंज्ञके-“अङ्कयुतिः किल सङ्कलितास्येति” लीला० । नय-संख्यायाञ्च पु० ।

अङ्कतन्त्र न० अङ्कानामेकादिपराङ्गान्तसंख्याबोधकरेखाविधौ पाणां प्रतिपादकम् तन्त्रं शास्त्रम् । अङ्कधातवे व्यक्ताध्यक्षकमे, पाटीगणितबीजगणितादौ ।

अङ्कति पु० अनुच-गतौ अति कुलम् । वाते । पूजनार्थित कर्मणि अति । ब्रह्मणि, अग्नौ, अग्निहोत्रिणि च । गन्तरि लि० स्त्रियाम् वा ङीप् अङ्कती च ।

अङ्कधारण न० इत० । चिह्नधारणे तन्मन्त्रादिवैषम्यार्थधारणे च । छ-णिच् भावे युच् । अङ्कधारणायत्न स्त्री ।

अङ्कन न० अङ्क-करणे ल्युट् । अङ्कनसाधनद्रव्यं गदा(गनीति) प्रसिद्धे । भावे ल्युट् । चिह्नकरणमात्रे न० । “अन्यत्वाङ्कनक-ज्ज्वाभ्यां वाहनिर्माणे” इति स्मृतिः । अङ्कनं लिङ्गादि-चिह्नकरणमिति प्रा० रघु० । भावे युच् । अङ्कनायत्न स्त्री ।

अङ्कपादव्रत न० व्रतभेदे ।

अङ्कपालि स्त्री पा-अलि इत० वा ङीप् । क्रोडप्रान्ते । अङ्केन पालयतीति पालि-इ इत० । उपमातरि (धारणा) इति प्रसिद्धायाम् । अङ्कस्य पालिरिव । आलिङ्गने ।

अङ्कपाली स्त्री अङ्कपालि+ङीप् । अङ्कपालिशब्दार्थे वेद-काव्यगन्धर्व्ये च ।

अङ्कपाश पु० अङ्कः पाश इव बन्धनेनेव पातनहेतुरत्र । लीला-
पत्राङ्के एकादशानां स्थानविनियमेन संख्याभेदबोधको,
तदैक्यसंख्यासङ्कलनोपयोगिनि च प्रक्रियाभेदे “स्थानान्तमेका-
दिचयावघातः संख्याविभेदो नियतैः स्वरङ्गैः । भक्तोऽङ्क-
मित्याङ्कसमासनिघ्नः स्थानेषु युक्तोऽस्ति संयुतिः स्यादिति” ।
यथा १, २, एतयोरङ्कयोः स्थानद्वये, स्थितिः तयोः
स्थानविनियमे कति भेदा, भेदमिद्वानाञ्च संख्यैक्यमिति
केति । च पृष्ठे अनेनैव प्रकरणेन १२, २२, एतौ द्वौ भेदौ
ऐक्याङ्कमितिः” १२ इत्युत्तरं तच्चात्रैव भवति । “न
गुणो न हरो न कतिर्न घनः पृष्ठस्तथापि दुष्टानाम् ।
गणितगणकबहूनां स्यात् पातोऽवश्यमङ्कपाशेऽस्तिद्विति”
लीलावती ।

अङ्कपूरण न० अङ्कयोस्तत्संख्ययोः पूरणं गुणनम् । अङ्कयो-
गुणने । [परितोऽङ्कस्य बन्धनम् ।

अङ्कस्य पु० अङ्कस्य बन्धः । क्रोडबन्धे । यथा पर्याङ्कबन्धः ।

अङ्कलोप पु० अङ्केन लोप्यतेऽसौ लोप-रयत् ७त० ।
चिञ्चोद्धरणे ।

अङ्कलोप पु० अङ्कस्य वियोज्यसंख्याया इष्टसंख्यातो लोपः
वियोजनम् । इष्टसंख्यातः कस्याश्चित् संख्याया वियोजने
यथा नशाङ्कसंख्यातः पञ्चाङ्कसंख्याया वियोजने चतुः-
संख्याऽवशिष्यते । एवम् अन्यत्रापि ।

अङ्कसु न० अन्व-असुन् कृतम् । चिञ्जे, शरीरे च ।
“पथामङ्कांस्त्यापनीफलदिति” वेदः ।

अङ्कस्य न० अङ्कोऽस्ति अच् । चिञ्जयुक्ते । “श्वेनस्वेन
भजतोऽङ्कसं परीति” यजुः । अङ्कसं वस्त्रमापदिकमिति ।

अङ्काङ्क न० अङ्के मध्ये अङ्काः यतपलादिचिह्नानि यस्य । जले
“आपो वै अङ्काङ्काः बन्ध” इति, अङ्काङ्कं बन्ध इति च
श्रुतिः । [कारैरङ्कितं मेघवाहनमिति” वज्रध्यानम् ।

अङ्कित लि० अङ्क-क्त । चिञ्जयुक्तीकृते, “स्नाहस्वधावघट-
अङ्कित् लि० अङ्कः आलिङ्गनस्थानत्वेन अस्यास्ति अङ्क-
इति । अङ्केनालिङ्ग्य वादनीये ऋदङ्गादिषाद्यभेदे, क्रोड-
विशिष्टे च । “पाशायामङ्कितो ये चरन्तीति” वेदः ।

अङ्कितो स्त्री अङ्कानां चिह्नानां समूहः खलादि० इति डीप् ।
चिञ्जयुक्ते । अस्त्यर्थे इति डीप् । अङ्कयुक्तस्त्रियाम् ।

अङ्कुर अस्त्री० अङ्क-उरच् । बीजादभिनवोत्पन्ने, ऋत्ति-
काद्यङ्गिज्जा जाते तृणवृक्षादौ “हृष्यामृद्वेष तृणाङ्कुरे-
ष्विति” रघुः । जले, शीघ्रोत्पत्तिमाधमर्णात् रुधिरं,
कोमलं च सङ्गुले च “मृताङ्कुरास्वादकवायकण्ड” इति तुमा० ।

अङ्कुरक पु० अङ्कुरे तृणादिना सञ्चियतेऽसौ अन्व-उरच् ततः
क । पञ्चादीनां वासस्थाने (वास इति) ख्याते ।

अङ्कुरित लि० अङ्कुरः जातोऽस्य ता० इतच् । जाताङ्कुरे ।
अङ्कुरा अस्त्री० अङ्क-उरच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राग्रे
लौहास्त्रभेदे (डाङ्ग) इति ख्याते । “तिरोगतं साङ्कुर-
सद्वहन् शिर” इति भावः । “सन्निवेश्य कुशावल्यां रिपु-
नागाङ्कुरं कुशमिति” रघुः । प्रतिबन्धे च “निरङ्कुराः
कवय इति” मल्लिनाथः पञ्चा० फक् । आङ्कुरायनः
अङ्कुराङ्गिज्जास्थाने लि० ।

अङ्कुरग्रह पु० गृह्णातीति ग्रह-अच् ईत० । अङ्कुरधारिणि
निषादिनि । “अन्वेतकामोऽवमताङ्कुरग्रह” इति भावः ।
अङ्कुरदुर्द्धर पु० दुःखेन धार्यते व्यवस्थाप्यते दुर्-धारि-खलु
ह्रस्व अङ्कुरेण-दुर्द्धरः २त० । दुर्दान्तहस्तिनि ।

अङ्कुरधारिन् पु० अङ्कुरं धारयति धारि-णिनि । हस्ति-
पालके ।

अङ्कुरमुद्रा स्त्री अङ्कुराकारा मुद्रा । “मृज्ज्वीञ्च मध्यमां
कृत्वा तन्मध्यपर्वमूलतः । तर्जनीं किञ्चिदाकुञ्चेत् सा
मुद्राऽङ्कुरसंज्ञितेति” तन्मोक्ते तीर्थावाहनादयं कल्पिते
अङ्कुरसंज्ञिवेश रूपेमुद्राभेदे ।

अङ्कुरी स्त्री अङ्कुरः चित्तनागरोधनोपायः विवेकः अस्त्वस्याः
अच् गौ० । जैमीयदेवीभेदे । [तृणवृक्षादौ ।

अङ्कुर पु० अङ्क-खजूरादित्वात् ऊरच् । अभिनवोत्पन्ने
अङ्कुरे अस्त्री० अङ्क-ऊरच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राग्रे
लौहमयेऽस्त्रभेदे (डाङ्ग) ।

अङ्कोट (ठ) (ल) पु० अङ्कुरे लक्ष्यते क्रीलाकारकण्टैः । अङ्क-
ओट (ओठ) (ओल) वा । पीतवर्णसारे गन्धयुक्तपुष्पे
दीर्घकण्ठकयुक्ते रक्तवर्णफले (आकोड) इति ख्याते पृष्ठे ।

अङ्कोलक पु० अङ्कोल+कार्थ-क । आकोड इति ख्याते पृष्ठे ।

अङ्कोलिका स्त्री वल-अच् नि० संप्रसारणे-उलः अङ्काय तद्वा-
नाय उलः स्वार्थे क । आलिङ्गनक्रियायाम् । [विप्रभेदे ।

अङ्कोलसार पु० अङ्कोलस्य सारः ईत० । अङ्कोटवृक्षजाते
अङ्कोलिका स्त्री । पृ० साधुः । अङ्कोटपृष्ठे ।

अङ्कुर पु० अङ्के क्रोडे स्थापयित्वा वाद्यतेऽसौ यत्, अङ्के साधुः
अङ्क+य वा । “साङ्गतालवयायामः चतुर्हं शाङ्कुलाननः ।
हरीतक्याकृतियः खादङ्कुरोऽङ्के स हि वाद्यते इत्युक्ते”
क्रोडे स्थापनपूर्वकं वादनीये ऋदङ्गादौ । अङ्कनीये लि० ।

अङ्ग चिञ्जयुक्तकरणे अदन्तचुरादि उभय० सकर्मकः सेट् ।
अङ्गय-ति ते आङ्गिग-त् त । मतान्ते अङ्गापयति ते ।

अङ्ग न० अम-गलादो वा० गन् । चित्ते (अङ्गजः कामः)

“हिरण्यगर्भाङ्गभूमिति” देहे “हस्तेन स्पर्शं तदङ्गमिन्द्र” इति कमा० । अङ्गशब्दस्य चेष्टावदन्यावयविरूपावयवविवाचित्वेऽपि तदवयवेऽपि हस्तपादादौ व्यवहारः अवयवत्वसामग्रात् तेषाञ्च प्रत्यङ्गशब्देनापि व्यवहारः । तत्राङ्गशब्दस्य देहाद्यन्तरे तदवयवरूपं तदवयवभेदाच्च सुश्रुते दर्शिताः । यथा “शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्माप्रकृतिविकार-समूर्च्छितं गर्भं इत्युच्यते तच्च चेतनावस्थितं वायुविभ-जति, तेज एनं पचति, आपः क्षोदयन्ति, पृथिवी संहन्त्याकाशं विवर्जयति । एवं विवर्जितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णानेतन्मादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीर-मिति संज्ञां लभते तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो, मध्यं पञ्चमं, षष्ठं शिर इति ।

“अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । सस्तकोदरपृष्ठनाभि-ललाटनासाचिबुक्वास्तिग्रीवा इत्येता एकैकाः । कर्ण-नेत्रनासाभ्यङ्गसगण्डकक्षस्तनदृष्टपात्रस्निग्धजालु-बाह्वर-प्रभृतयो द्वे द्वे, विंशतिरङ्गुल्यः । स्रोतांसि च वक्ष्य-माणाणि । एष प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥ तस्य पुनः सङ्ख्या-नम् । त्वचः कला धातवो मला दोषा यक्षत्सीहानौ क्षुप्फस उण्डुको हृदयमाशया अन्त्राणि बुक्कौ स्रोतांसि कण्डूरा जालानि कूर्चा रज्जवः सेवन्धः सङ्ख्याताः सिमन्ता अस्थीनि सन्धयः स्नायवः पेश्यो मस्मांसि शिरा धमन्यो योगवहानि स्रोतांसि च ॥

त्वचः सप्त । कलाः सप्त । आशयाः सप्त । धातवः सप्त । सप्त शिराशतानि । पञ्च पेशीशतानि । नव स्नायुशतानि । तीण्यस्थिशतानि । द्वे दशोत्तरे सन्धि-शते । सप्तोत्तरं मर्मशतम् । चतुर्विंशतिर्धमन्यः । तयो दोषाः, तयो मलाः । नव स्रोतांसि समासः इति ॥

अवयवे “शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुरिति” कुमा० ।

अपाङ्ग इति ।

उपाये, “सर्वकार्यशरीरेषु सङ्गाङ्गस्त्वन्वपञ्चकमिति” “मन्त्रो योषद्वाधोरः सञ्जाङ्गैः संष्टैरपीति” च माधः । प्रधानोपयोगिनि उपकारणे, “फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति” मीमांसा । “प्रधानस्याक्रिया यत् साङ्गं तत् क्रियते पुनः तदङ्गस्याक्रियायान्विति” सूत्रिः । “हृत्पञ्चरथपादातं सेनाङ्गं स्थाङ्गलुष्टयमिति” सम्बोधने अव्य० । “त्वमङ्ग यक्षाः पतिरुज्जित मङ्गलम्” इति नैषधम् । अङ्गमस्यस्य अच् । अङ्गवति

“येनाङ्गविकार इति” पा० अङ्गस्याङ्गिन इत्यर्थः अङ्गिके च लि० । जम्बादिलम्बे न० “अङ्गाधीनः स्वगृहे बुधशुक्रशनिभिः संयुतो वीक्षितो भूति” जातकम् । देशभेदे पु० । तस्य विवरणम् अङ्गाधिपशब्दे । “अद्रेषु वज्रेषु खसेषु योज्या” इति “अङ्गवङ्गखसेष्वेति” च ज्योति-षम् अङ्गानां राजा आङ्गः बह्वर्थे अङ्गाः । अङ्गदेशे भवः अण् । आङ्गः । बह्वर्थे अङ्गाः । अङ्गेन देहेन निर्दिष्टः ठक् । आङ्गिकः । अङ्गदेशस्तद्राजानो वा भास्तरस्य अण् आङ्गः । अङ्गस्तेदम् अङ्गीयः । “यस्मात् प्रत्यङ्गविधि-स्तदादि एत्येऽङ्गमिति” पाणिनिपरिभाषिते प्रत्यङ्गविधि-भूते शब्दभेदे, “इत्यः वीध्वं लुङ्लिट्ठां धोऽङ्गादिति” पा० । अङ्गादागतम् अण् । आङ्गः अङ्गनिमित्ते कार्ये “यथा-दाङ्ग बलीय इति” परिभा० । उपकरणानि च यथा यथसङ्ख्यानि दिङ्मात्वमलोच्यते । तत्र “स्वामप्रमात्यसङ्ख्या-कोषो राष्ट्रं दुर्गं बलानि च राज्याङ्गानोत्तराङ्गानि” “स्वामप्र-मात्यौ पुनं राष्ट्रं कोषदण्डौ सङ्ख्यातया । सप्त प्रकृतयो हेयताः सप्ताङ्गं राज्यसुच्यते” इत्याङ्गानि राज्याङ्गानि । दर्शादौ च प्रयाजादीनि, वैदिककर्मणाञ्च तत्संक्रिया-कलापाः तत्तद्द्रव्याणि चाङ्गानि “साङ्गाङ्गैः वैदिककर्मणः फलवश्यम्भाव इति” मीमा० । वेदस्य व्याकरणादीनि अङ्गानि, “शिक्षा कल्यो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोसाङ्गितिः । ज्योतिषामयनञ्च वेदाङ्गानि षड्वेद इति” । एतेषाञ्च लक्षणव्यतिक्रमणे वक्ष्यते । एतेषां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वा-दङ्गत्वम् अतएव श्रुतौ “ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गः सरङ्ग-सोवेदोध्येतव्य” इत्युक्तम् शिक्षायां तेषां वेदार्थज्ञानोपयो-गित्वा दङ्गत्वं दर्शितम् यथा

“छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तो कल्योऽण पश्यते । ज्योतिषाम-यनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रसुच्यते । शिक्षा ज्ञानं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं तस्माद् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोकं मङ्गीयते इति” अतो वेदार्थज्ञानोपयोगितया एतेषां ग्रन्थानां वेदाङ्ग-त्वम् । “द्वे विद्ये वेदितव्ये” इत्युपक्रम्य “पराकापरा च तत्पापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्यो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति सा परा यथाशर-मधिगम्यते” इति श्रुतौ व्याकरणादीनामपरनिष्कारण-कीर्तनं “तेषाञ्च साधनभूतधर्महेतुत्वात् षडङ्गवर्तमानां धर्मसाधनत्वेनापरविद्यात्वमिति” भाष्ये उक्तम् । आद्य-वेदादीनामुपवेदत्वं व्यायादीनामुपाङ्गत्वं यथा च तेषां तथात्वं तथा तत्सङ्गदे दर्शयिष्यते ।

तथा ज्योतिषस्याङ्गानि नानाविधानि तत्र प्राधान्यात्
विप्रधानि यथोक्तं वराहसंहितायाम् । “ज्योतिःशास्त्र-
सनेकभेदोपपत्त्यं स्तम्भविधाधिष्ठितम् तत्कात्स्न्योप-
नयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता । स्तम्भे-
ऽस्मिन् गणितेन या चङ्गतिस्तन्त्राभिधानन्वसौ होराव्यो-
ऽङ्गनिश्चयश्च कथितः स्तम्भस्तृतीयोऽपरः” इति ।

नरपतिजयचर्यायान्तु पञ्चिधान्याङ्गानि समासेनोक्ता
तेषां विस्तारो दर्शितो यथा

“स्वरचक्राणि चक्राणि भूवलानि बलानि च । ज्योतिषं
शङ्कनञ्चैव पञ्चान्यत्र वचस्पृहम् ॥ यामलेषु च सर्वेषु यान्यु-
क्तानि खरोदये । विंशतिःस्वरचक्राणि तन्नामानि वदा-
मग्रहम् । मातावर्णो अहोजीवो राशिर्यं पिण्डयोगकौ ।
द्वादशाब्दोत्पत्त्यं वर्षायनतुं भासकम् ॥ पञ्चाङ्गं नाडिकं
चक्रन्तिथिगारक्तयोगकम् । तत्कालेन्दुफलङ्गाङ्गस्वरन्देहो-
ज्ज्वलन्तथा ॥ (इति स्वरचक्रनामानि) । पूष्णसूक्तं शास्त्रेषु
मया ज्ञातानि यानि च चतुरशीतिचक्राणि तेषां
नामानि वचस्पृहम् ॥ एकाशीतिपदञ्चक्रं शतपदं नवा-
शकम् । अत्र सिंहासनं चक्रं कूर्मपञ्चविधात्मकम् ॥
भूदेशं नगरं क्षत्रं गृहकूर्मञ्च पञ्चकम् । पद्मचक्रं फणी
शाख्यं राक्षकालानलान्धवा ॥ सूर्यकालानलं चक्रं चन्द्र-
कालानलन्तथा । घोरकालानलं प्रोक्तं गूढकालानलं
बलम् ॥ राशिसूर्यसमायोगे चक्रं कालानलं सतम् ।
संवत्सरं सप्त त्रये सप्त कालानलानि च ॥ तिथिवारञ्च
नक्षत्रं तिधा चैव कुलाकुलम् । कुम्भचक्रं द्विधा प्रोक्तं राशि-
नक्षत्रसम्भवम् ॥ प्रसारचक्रवेधाख्यैः प्रभेदैस्तु चरन्तिधा ।
भूचरं खेचरं, पान्यं नाडीचक्रं तिधा सतम् ॥ कालचक्रं
फणिद्वयं सूर्याख्यं चन्द्रजन्तथा । कविचक्रं द्विधा प्रोक्तं
स्थानस्थायकृष्णपूर्वकम् ॥ खलकाख्यं द्विधा चैव कृत्तिकास्थान
भादिकम् । कोटचक्राष्टकं प्रोक्तञ्चतुरक्षादिभेदतः ॥
गजमन्त्रं रथं व्यूहं कुलं खड्गं क्षुरीम्वहः । सौरिं सेवां
नरशिखम्भक्षिभागायष्टशकम् ॥ सप्तरेशोद्भवचक्रं पञ्च-
रेखेन्दुभास्वरम् । त्रिविधं मातृकाचक्रं विजयं ध्येनतो-
रणम् ॥ अङ्गिलाङ्गुलीजोप्रिवर्णाख्यं सप्तनाडिकम् ।
चक्रं सांवत्सरञ्चैव स्थानचक्रं तथैव च ॥ एतानि सर्व-
चक्राणि ज्ञात्वा शुद्धं समाचरेत् । जयेदिह न सन्देहो
शक्रतुल्येऽपि भूमिजि ॥ (इति चक्रनामानि) । खरोदयेच
चक्रैश्च शत्रुर्यत्नं समोऽधिकः । तत्र शुद्धे बलं त्रये भूवलैर्विज-
याधिनम् ॥ तेषां नामान्यङ्गं वक्ष्ये स्थातानां अङ्गयामले

चतुरशीतिसंख्यानां यद्वलेन जयी रणे ॥ उड्डी जालन्वरी
पूर्या कामकीलैकवीरका । शिलिन्ध्री च महासारी जेव-
पालौ च वंशजा ॥ रुद्रकालानला काली कालरेखा
निरामया । जयलक्ष्मीर्महालक्ष्मीर्जया विजयभैरवी ॥
बाली योगेश्वरी चण्डी जातुबन्धककर्त्री । शार्ङ्गली
सिंहली तन्वी महासाया महेश्वरी ॥ देवकोटी शिवा शक्ती
धूम्रवाणा वराटिका । त्रिसुण्डा मत्स्यरी धर्माऽमृताष्टा-
ऽजया जया ॥ दुर्मती प्रवरा गौरी काली नरहरी बला ।
खेचरी भूचरी गुह्या द्वादशी विष्टकेभला ॥ त्रैलोक्य-
विजया शैरी कराली वड्वापरा । रौद्री च शिशुमातङ्गी
अभेदा दहनी मता ॥ बल्लबला बर्गभूमी कपाली चानिला-
नला । चन्द्रार्कबिम्बभूमी च अहभूराशिलगगा ॥ राक्ष-
काका नलीभूमी स्वरभूमिर्द्विधा मता । रुद्रस्त्रिमासिकश्चैव
राहुचाष्टविधस्तथा ॥ चन्द्रः सप्तविधः सूर्यश्चतुर्धा योगिनी
त्रिधा । कालबलान्त्रिभेदश्च तिथिनक्षत्रवारजम् ॥
इमानि भूवलान्यत्र ज्ञात्वा यः प्रविशेद्वये । अरयस्तस्य
नश्यन्ति मेवा वातहता यथा ॥ (इति भूवलानि) । शत्रोः
समाधिके नामि स्वरचक्रं च भूवलैः । स्थानसेनाधिके शत्रौ-
बलविज्ञानसंयुते ॥ अभङ्गे चाप्यभेदे च दुःसाध्ये दुर्जये-
रिपौ । जयोपायसङ्गं वक्ष्ये सन्वयन्वादिक् बलम् ॥
रणाभिषेचनं दीक्षा रणाचां रणकङ्कणम् । वीरपट्टं रणपट्टं
जयपट्टस्य बन्धनम् ॥ मेखलाकवचं न्यासं सुद्वारकां च कङ्क-
णम् । औषधनिलकं घण्टाशुटिकां च कपर्दिकाम् ॥
योगेघटितशस्त्राणि शस्त्ररक्षाय मोहनम् । शस्त्रलेपाञ्च
विविधान् वाणानाम्बिम्बबन्धनम् ॥ शम्भलङ्काङ्गलशङ्कं
सुरजम्भकाधारणम् । मारणं मोहनं क्षमविधेभोद्घाटनं
वशम् ॥ पताकापिच्छकं यन्त्रात्परविद्याविनाशम् । शान्तिकं
निजसैन्यस्य सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ बलान्येतानि योज्ञात्वा
संभ्रामं कुरुते नृपः । असाध्यस्तस्य नैवास्ति शत्रुः को पि
महीतले ॥ (बलावलनामानि) । गणितं व्यवहारञ्च होरा-
ज्ञानं परिस्फुटम् । त्रिस्तम्भं ज्योतिषं वक्ष्ये जयचर्यां
खरोदये ॥ खेचरानयनं सप्त पञ्चाङ्गं तिथिसाधनम् ।
उदयास्तमनञ्चक्रानि वक्ष्ये यथासति ॥ नतोन्मत्तप्रमाणञ्च-
भावसन्धिप्रसाधनम् । अङ्गाणां षड्बलं वक्ष्ये राशिभावबला-
न्वितम् ॥ राशिसंज्ञाप्रभेदञ्च खेचराणां तथैव च । नृणां
जन्मफलं वक्ष्ये ऋक्षराशिशलग्नजम् ॥ फलञ्च दार्कयोगानां
अङ्गाणां खोजनीचकम् । आयुर्दायं दशाश्चैव तासा-
ङ्गालप्रवेशनम् ॥ तत्साङ्गान् अङ्गान् अष्टान्दशान्दशयोः

फलम् । ग्रहवर्गाष्टकं स्रष्टं तस्माद्दिनफलं वदेत् ॥ ताजि-
काज्जलम्नस्य साधनञ्च परिस्फुटम् । वर्षमासदिवालग्न-
दृशान्तफलान्तः ॥ आयोत्पत्तिं त्रिधा वक्ष्ये विषमध्वे
दिनेष्टकम् । दिनमानं दिनं भुक्तसुदयमं घटीषु च
सिद्धिच्छायाविषष्टिञ्च दुष्टमासप्रविंशति । लग्नीद्यानु-
सद्देशीयान् तेभ्योलग्नस्य साधनम् ॥ लग्नमानन्तथा होरा-
द्रेष्कार्थं सप्तमांशकम् । नवांशं द्वादशं त्रिंशम् उदये
सप्तसाधनम् ॥ तिथेः प्रकरणं वक्ष्ये वारनक्षत्रयोगजम् ।
योगाख्यं करणख्यञ्च सुहृत्तान् संक्रमोद्भवम् ॥ चन्द्रतारा-
बलञ्चैव पक्षभेदेन संयुतम् । शुभाशुभांश्च योगांश्च तिथि-
वारक्ष्ययोगजान् ॥ सिद्धं संवत्तकञ्चैव तथा वारशुभा-
शुभम् । अवमन्त्रिदिनं वक्ष्ये ततो योगन्त्रिपुष्करम् ॥
यमघण्टं यमदंष्ट्रां क्रकचार्गलपातकान् । कुमारनक्षत्रं
दृष्टं शूलान्तिशूलयोगिनीम् ॥ वारशूलन्तथा कालं काल-
बलां परिस्फुटम् । कालहोराक्षयामञ्च कुलिकङ्कणकद्वयम् ॥
फलं ग्रहस्य धिष्णस्य वक्ष्यभागवयोः फलम् । दशां चान्त-
र्दशां स्थूलां वक्रातिचारयोः फलम् ॥ पीडास्थानानि
खेटानां ग्रहावस्थां तथैव च । भावफलं सन्धिफलं क्षता-
वेधसुपग्रहान् ॥ शीघ्रवक्रग्रहोद्देशज्ञोचरं गोचरव्ययम् ।
विवाहञ्च प्रतिष्ठाञ्च दीक्षायात्राप्रवेशनम् ॥ वास्तुदीपो-
र्द्धविन्यासं कालविशेषकांस्तथा । जलयोगार्थकाण्डञ्च
वर्षमासदिनार्द्धकम् ॥ तिथ्यादिपञ्चकं खेटञ्चन्द्रन्तकाल
सम्भवम् । अवस्थान्नाष्टसिद्धिञ्च लोकचिन्तां वदामग्रहम् ॥
अङ्गस्यन्दादि सर्वाणि कालचिह्नानि यानि च । दुष्ट-
रिष्टान्यहं वक्ष्ये तथा तेषाञ्च शान्तिकम् ॥ ज्योतिरङ्गमिदं
सर्वं ये जानन्ति मनीषिणः । दीपवत्तान्जिज्ञानीयान्मोहा-
न्वकारनाशने" इति ॥

गर्गसंहितायां तु चतुर्विंशतिसंख्यानं अङ्गानि उपा-
ङ्गानि चत्वारिंशदिति ज्योतिरङ्गानि चतुःषष्टिविधान्युक्तानि
यथा "यथैव वेदस्याङ्गानि षडुक्तानि मनीषिभिः । चतुःषष्टि-
स्तथाङ्गानि ज्योतिषस्य विदुर्मुधा" इत्युपक्रमेण गणितज्ञान-
पूर्वकं तज्ज्ञानभावश्लक्ष्णमित्युक्त्वा तद्विभागां दर्शिता यथा
"तस्मात् कृत्स्नमधीत्यामे वेदाङ्गं कालसाधनम् । ज्योति-
षामयनाङ्गानि चतुःषष्टिन्ततः पठेत् । येषामग्रे कर्मशुभौ
चन्द्रलम्बे त्वनन्तरम् । नक्षत्रलम्बे चैव द्विवर्गः प्रथमः
स्मृतः । राहौ दृष्टस्ततौ शुक्रे, धूमकेतौ शनैश्चरे ।
अङ्गारकौ बुधेर्ज्येष्ठौ च चारानष्टौ ततः पठेत् । चक्रेष्वन-
न्तरं चक्रं ऋगचक्रं तथैव च । श्वचक्रं वातचक्रं च

चक्राङ्गेषु चतुष्टयम् । वास्तुविद्याङ्गविद्या च वायुसानां
तथैव च । ज्योतिस्तस्मिन् विद्युता दृष्टगर्गमताः शुभाः ।
स्वातीयोगं तथाषाढारोहिण्ययोगमेव वा । एतान् कृत्स्नान्
विजानोयात् भयोगान् वै विशेषतः । रश्मिं चेतोहाङ्गानि
चतुर्विंशतिरीरिताः । अतज्जुं प्रवक्ष्यामि उपाङ्गानीह
नामतः । अत्रपूर्वादिधानेन चत्वारिंशदिति नामतः ।
ग्रहकोशो ग्रहयुग्मं ग्रहद्वन्द्वकं तथा । कृत्स्नं ग्रहे-
श्चराणाञ्च ग्रहपाकास्तथैव च । विषयाश्चाग्निवर्षाश्च सेना-
द्व्युक्ततथैव च । भयूरचिह्नोपनिषदुपहारप्रधानतयः ।
तत्त्वान्तिके तुलाकोशोद्भवन्तलोपधारयेत् । सर्वभूतहितं
चैव तथा पुष्पलतां विदुः । उपानहोस्तथा ऋद्धेर्दोषस्त-
च्छेदस्तथैव च । कृत्स्नोभुवनकोशश्च गर्भाधानार्थादिकं तथा
निर्घातो भूमिकम्पश्च परिवेषास्तथैव च । कृतस्व-
भावाः सन्त्येवं तथोक्ताक्षोपधारयेत् । सांवसरस्तथा युक्तः
शास्त्राणां देशकोभवेत् । बलाबलं तु पित्रेयं बलं यत्न
बलं वदेत् । चतुःषष्टिरङ्गमेतत् संवत्सरमटाहृतमिति ।
एवञ्च गणितदिन्यं प्रधानाङ्गत्वात् स्वान्वयसंज्ञम् अन्त्यानि
तु अप्रधानान्यङ्गानोति क्वचित् संक्षेपत उक्तानि, क्वचित्
विस्तरत इति विशेषः । गगोर्क्षाविभागभिप्रायेणैव मुद्रा-
राक्षसे "कृतपरिचमोऽस्मि चतुःषष्टौ ज्योतिषे" इति
स्मृत्युधारवाक्यम् । दृष्टत्संहितायां तु गगोर्क्षान्वये प्रायशो-
ऽङ्गानि प्रदर्शितानि तेषां स्वरूपादिकं तत्सम्बन्धे वक्ष्यते ।

दृष्टकाव्ये मुखप्रतिगर्भविमर्षोपसंहृतिरूपसन्धिप्रसङ्गस्य
चतुःषष्टिरङ्गानि यथोक्तं साहित्यदर्पणे "उपक्षेपः परिकरः
परिन्धासो विलोभनं । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परि-
भावना ॥ उद्भेदः करणं भेदः एतान्यङ्गानि वै सुखे" (इति
सुखस्य १२) "विलासः परिसर्पश्च विधृतं तापसं तथा । नर्म
नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रथमनं पुनः ॥ विरोधश्च प्रतिमुखे तथा
स्यात् पर्युपासनम् । पुष्पं वज्रमुपन्यासो वक्ष्यंश्चर इत्यपि"
(इति प्रतिमुखस्य १२) "अभूतादृश्यं मार्गे रूपोदादृश्यं
क्रमः । संग्रहश्चातमानश्च प्राथमार्थाभिप्राये च ॥ लोटका-
धिवल्लोद्वेगा गर्भे स्याद्विद्वस्तथा (इति गर्भस्य १२) । "अप-
वादोऽथ सम्प्रोटो व्यवसायो द्वयो द्युतिः । शक्तिः प्रसङ्गः
खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥ प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं
कादनं तथा (इति विमर्षस्य १२) । "सन्निविनोभौ यथार्थं
निर्णयः परिभाषणम् । कतिः प्रसाद आनन्दः समयो-
ऽप्युपगूहनम् ॥ भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंज्ञार एव
च । प्रशस्तिरिति संज्ञारे सौम्यङ्गानि नामतः" (उप-

संहारस्य १४) ॥ चतुःषष्टिविधं हेतुतदङ्गं प्रोक्तं मनो-
विभिः । कुर्याद्विनियते तस्य सम्भावपि निवेशनम् ।
रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता । इपरिच्छेदे
अङ्गकर्मणं न० अङ्गस्य कर्म मर्हानुलोपनादि परिकर्म ।
मर्हनादिदेहसंस्तारे व्यापारे ।

अङ्गग्रह उ० अङ्गस्य रोगादिना ग्रहः ईत० । देहवेदनायाम् ।
अङ्गज उ० अङ्गात् जायते जन-ड । पुत्रे इहतिरि स्त्री ।
“अङ्गादङ्गं सम्भवति पुत्रवद्दुहिता नृणामिति” सूतिः ।
देहजातमात्रे लि० । रुधिरं न० । रोगे उ० । लोम्नि
न० । “तयोत्तरीयं करिष्ये साङ्गजमिति” भार० । अङ्ग-
न्यादयोऽप्युक्तार्थे । अङ्गं मनः तस्यात् जाते कामे उ० ।
अङ्गज्वर उ० अङ्गमङ्गम् अधिहत्य ज्वरः । राजयक्ष्मरोगे ।
“निरवोचमहं यच्छ अङ्गज्वरमिति” वैद्यकम् ।

अङ्गण(न) न० अङ्गि-गतौ अङ्गते षडङ्गिः स्वत्य गमप्रते अत्र
ल्युट् उ० वा णत्वम् । अजिरे, चत्तरे, (उठान) इति
ख्याते स्थाने “अजनि पङ्कुरपाङ्गनिजाङ्गणमिकणोऽपीति”
नैषधम् । दन्तग्रान्तत्वमपि । “प्रकटाङ्गनोपभोगाद्यख-
ण्डितचरित्वेति” काद० । अङ्गनं चत्वरमङ्गना स्त्री
चेति तद्धेः । करणे ल्युट् । याने ।

अङ्गति उ० अङ्गति आत्मानेन अङ्गि-करणे अति । वाहने
स्त्रीत्वमपीत्येके वा ङीप् । अङ्गते गमप्रते सेवादिना
कर्मणि अति । अङ्गणि, अङ्गौ च । कर्त्तरि अति ।
अङ्गिहोतिणि उ० ।

अङ्गद न० अङ्गं दायति शोधयति दै-क । (ताड्, वाजु)
इति प्रसिद्धे बाहुभूषणे । बाणिपुत्रे-वानरे उ० ।
सच क्षिप्रान्धाधिपस्य वानरराजस्य बाणिनस्तारागर्भजः
पुत्रस्तद्वदितं रामायणे सुन्दरलङ्काकाण्डयोर्विस्तीर्णम् ।
अङ्गदानकर्त्तरि लि० । दक्षिणदिग्गजकरिण्यां स्त्रीतेयके ।
अङ्गं ददाति समर्पयति दा-क । अङ्गदानकर्त्तरि लि०
योषिति स्त्री ।

अङ्गना स्त्री प्रयत्नमङ्गमस्ति अस्याः अङ्ग-न । अङ्गसौष्ठववत्यां
योषिति, योषिन्मात्रे च, “अङ्गना वामनस्य स्यात्” इति
हैमोक्तेः वामनदिग्गजयोषिति च ।

अङ्गमाप्रिष्य उ० प्री-क ईत० । अशोकवृक्षे तत्पुष्पेण हि
स्त्रियः स्नात्तुं भूषयन्तीति लोकविज्ञम् । योषितिप्रयत्नात्
ठ लि० । दक्षिणदिग्गजे वामने उ० ।

अङ्गदनिर्व्यूह अङ्गदस्य केयूरस्य निर्व्यूह इव । केयूरशीर्षस्य
शूङ्गाकारोऽयमात्रे ।

अङ्गन्यास उ० अङ्गेषु हृदयादिषु मन्त्रभेदस्य न्यासः । मन्त्र-
विशेषस्य उच्चारणपूर्वकं करस्थेनैव कर्त्तव्यं तन्मोक्षे न्यास-
भेदे “अङ्गन्यासं करन्यासं वीजन्यासन्तथैव चेति” तन्त्रम् ।
अङ्गपालि स्त्री अङ्गं पालयते सम्बध्यतेऽत्र अङ्ग-पाल-इ ।
आलिङ्गने ।

अङ्गपालिका स्त्री अङ्गं देहं पालयतीति पालि-एवम् ईत० ।
(धाइ मा) इति ख्यातायाम् उपमातरि । अङ्गपालन-
कारके लि० ।

अङ्गप्रायश्चित्त न० अङ्गस्य देहस्य शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तम् ।
अशौचेषु पञ्चशूनाजन्यदुरितक्षयार्थं कार्यं “दशाहातु
परं समग्रं विप्रोऽधीयते धर्म्मवत् । “दानञ्च विधिवद्देय
मशुभान्तराकं हि तदिति” श्रुत्युक्ते दानरूपे प्रायश्चित्ते ।
अङ्गभू उ० अङ्गात् देहात् मनसो वा भवति भू-क्षिप् । पुत्रे,
मनोजे कामे च देहमनोजातमात्रे लि० । “हिरण्यगर्भा-
ङ्गभुवं सुनिं हरिः” इति भाषः । नारदस्य तन्मनोजातत्वात्
ब्रह्माङ्गभूत्वम् । अङ्गानामङ्गमन्त्राणां भूः । कृताङ्गन्यासे
लि० । “ब्रह्माङ्गभूब्रह्मणि योजितात्मेति” कुमा० ।

अङ्गमन्त्र उ० अङ्गेषु हृदयादिषु षट्सु न्यासो मन्त्रः ।
तन्मोक्षे षडदोर्विभाजि मन्त्रभेदे ।

अङ्गमर्ह उ० अङ्गं मर्हयति संवाहयति ऋद-णिच् अच् ईत० ।
देहसंवाहके-सेवके । अङ्गमर्ह नकारके लि० । भावे
घञ् । देहमर्हने उ० ।

अङ्गमर्हक उ० अङ्गं मर्हयति ऋद-णिच्-एवम् ईत० ।
देहसंवाहके-सेवके । देहमर्हनकारके लि० ।

अङ्गमर्हिन् उ० अङ्गं मर्हयति ऋद-णिच्-णिनि ईत० ।
अङ्गमर्दके सेवके । अङ्गमर्दनकारके लि० । स्त्रियां ङीप् ।

अङ्गयज्ञ उ० अङ्गीभूतः प्रधानयज्ञोपकरणभूतः यज्ञः । “नव-
पञ्चमखं कृत्वा ततः कर्म समाचरेदित्युक्ते कर्म-
मात्राङ्गे अह्यागादौ, दर्शाद्याङ्गे समिद्यागादौ च ते च
“समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, वर्हि-
र्वजति, स्वाहाकारं यजति, इत्येवं पञ्चविधाः । एतेषाञ्च
● सप्तदशुपानेनैव तन्मन्त्रायेन प्रधानयागानामान्त्रेयादीना-
नुपकारितेति श्रीमांसा । अङ्गयानादयोऽप्यत्र । “अङ्गा-
न्यासीदमितः प्रधानमिति” भट्टिः ।

अङ्गरक्त न० यु० अङ्गेऽवयवे रक्तः रन्ज-क्त ७त० । कम्मिल्य-
देयजाते रक्तवर्णपूर्ववति (शुङ्गारोचना) इति वाणिकेण
वैद्येण च प्रसिद्धे छम्भेदे । ईव० रक्ताङ्गमात्रे लि० ।

अङ्गरचणी अङ्गं रक्षतेऽनया रक्ष-करणे ल्युट्, ईत० ङीप् ।

लौहजालमये अङ्गरक्षणसाधने वर्मभेदे अङ्गरक्षणसाधन-
मात्रे लि० । भावे ल्युट् । देहतापे न० ।

अङ्गराग पु० अङ्गं रज्यतेऽनेन रन्ज-करणे घञ् । अङ्गलेपने
कुङ्कुमादौ । भावे घञ् । अङ्गस्य विलेपने पु० ।

अङ्गराज पु० अङ्गानां जनपदानां राजा अच् समा० ।
अङ्गदेशाधिपे, कर्णे च तत्कथा अङ्गाधिपयब्दे दृष्ट्या ।
अङ्गनृपादयोऽप्यत्र ।

अङ्गराज् पु० अङ्गेषु तन्नामकदेशेषु राजते राज-क्तिप् ७त० ।
अङ्गदेशाधिपे कर्णे, तद्देशराजमात्रे च ।

अङ्गरुह न० अङ्गे रोहति रुह-क्तिप् ७त० । देहजे लोमको-
शादौ । “विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैरिति” भावः ।

अङ्गलेप पु० अङ्गं लिप्यतेऽनेन लिप-करणे घञ् ईत० ।
अङ्गरागद्रव्ये । भावे घञ् ७त० । देहे चन्दनाद्यनुलेपने ।

अङ्गव न० अङ्गे स्वायये वाति अन्तर्भवति अतिशयोक्त्या सङ्कु-
चिताङ्गमिव भवति वा-ड ७त० । शुष्कफले ।

अङ्गविकल लि० अङ्गेन विकलः । देहव्याकुलतायुक्ते ।

अङ्गविकृति पु० वि-कृ-क्तिन् अङ्गस्य विकृतिश्चालनादि-
र्यस्यात् ५त० । (मृगोनाडा) इति ख्याते अपस्माररोगे ।
ईत० । अङ्गस्य विकारे स्त्री ।

अङ्गविच्छेप पु० वि-च्छिप-घञ् अङ्गस्य विच्छेपः चालनं यत्न
व० । अङ्गुल्यादिविन्यासभेदेन देहचालनरूपे नृले ।

तङ्गेदादि यथा । “देहरुच्या प्रतीतो यस्तालमान-
समाश्रयः । सविलासोऽङ्गविच्छेपोऽन्यमिच्छतिभिधायते ।

ताण्डवञ्च तथा लासं द्विविधं नृत्यसुच्यते । प्रेवल-
बलरूपञ्च ताण्डवं द्विविधं मतम् । अङ्गविच्छेप

वाङ्मत्यं तथाभिनयमन्यता । यत्न सा प्रेवलस्तस्या
देशोति नाम लोकतः । छेदनं भेदनं यत्न बहुरूपा सुखा-

वली । ताण्डवं बहुरूपान्तं दारुणात् गलमूर्जितम् ।
कुरितं योवतश्चेति लासं द्विविधसुच्यते । यत्नाभिनय-

भावाद्ये रसैराज्ञेषुस्वतैः । नायिकानायकौ रङ्गे नृत्य-
तन्मुखुरितं हि तत् । मधुरं बल्लोलोभाभिर्नर्तकीभिर्नृत्यते

वशीकरणविद्याभं तन्नासं योवतं मतम् । गोयादुत्तिष्ठते
वाद्यं वाद्यादुत्तिष्ठते लयः । लयतालसमारब्धं ततोऽन्यं प्रव-

र्तते इति सङ्गीतदामोदरः । भावे घञ् । अङ्गचालने ।
अङ्गविद्या स्त्री अङ्गरूपा व्याकरणादिशास्त्ररूपा विद्या

ज्ञानसाधनम् । ज्ञानसम्पादके व्याकरणादिशास्त्रे ।
प्रसङ्गाले अङ्गानां देहावयवानां चेष्टादिना शुभाशुभबोधके

ज्योतिरङ्गे शास्त्रे च । सा च विद्या वृहत्संहितायां दर्शिता

यथा “अथाङ्गान्वर्णोऽस्तमदृशपादं च दृशना भुजौ
हस्तौ गण्डौ कचगलनसाङ्गुष्ठमपि यत् । सगङ्गां कक्षांस-
श्रवणगुदसन्धीति पुरुषे, स्त्रियां स्नासाक्षिग्यलिकाटसु-
लेखाङ्गुलिचयम् ॥ जिह्वा श्रोत्रा मिण्डुके घाष्णिशुष्कं
जङ्घे नाभिः कर्णपालो कृकाटी । वक्त्रं पृष्ठं
जलुजान्वस्यपार्श्वं हृत्ताल्वची मेहनोरस्तिकं च ॥
नपुंसकाख्यं च शिरो ललाटम् आश्वाद्यसंसार-
परैश्चरेण । सिद्धिर्भवेज्जात नपुंसकैर्नो कृत्तव्यै-
र्भग्नकतैश्च पूर्वैः ॥ स्पृष्टे वा चालिते वापि पादा-
ङ्गुष्ठेऽङ्गिरग् भवेत् । अङ्गुल्यां दुर्हितः शोकं शिरो-
धत्ते नृपाद्भयम् ॥ विप्रयोगसुरसि स्वगात्रतः कृटा
हृतिरनर्घदा भवेत् । स्वात्मियाप्रभिरभिट्ट्य कर्पटं
पृच्छतश्चरणपादयोजितः ॥ पादाङ्गुष्ठेन विलिखेद्भूमिं
चेतोऽत्यचिन्तया । हस्तेन पादौ कण्ड्वेतेतस्य दासीभया
च सा ॥ तालभुजपटदर्शनेऽङ्गुलिं चिन्तयेत्कचगलपाश्र्वभक्ष-
गम् । व्याधिराश्रयति रज्जुजालकं यत्कलं च समर्थस्य
बन्धनम् ॥ पिप्पलीसारचगुण्डधारिदेर्भोग्रहवसनास्यु
जीरकैः । गन्धसांसिगतपुष्पया वदेत् पृच्छतस्तगरकेण
चिन्तनम् । स्त्रीपुरुषदोषमोडितसर्वाध्वस्तार्थधान्यतमया-
नाम् । द्विचतुःषट्पदक्षितीनां विनाशतः कीर्त्तिर्नैर्दृष्टैः ॥
न्ययोधमधूकतिन्दु कजम्बुज्जालान्दरिजातिफलैः । धनकन-
कपुरुषखोहाङ्गुलकृष्णोदम्बराप्रिरपि करगैः ॥ धान्यपरि-
पूर्णपालं कुम्भः पूर्णः कुटुम्बद्विकरौ । गजगोशुनां
पुरीषं धनयुवतिश्च हृदिनाशकरम् ॥ पशुहस्तिमहिषपङ्कज-
रजतव्याघ्रैर्लभेत सन्दृष्टैः । अविधमनिवसनमनयज
कौशेयाभरणसङ्घातम् ॥ पृच्छा वृक्षश्रावकसुपरिग्राह्य
दर्शने नृभिर्विहितम् । मितव्युत्तार्थभया गणिकानृपसूति-
कार्यकता ॥ शाक्योपाध्यायार्हर्तानर्थाभ्यानिमिन्नमिन्नसकै-
वर्तैः । चौरचमूपतिवणिज्जां दासयोधापणस्थवध्यानाम् ॥
तापसे शौण्डिके दृष्टे प्रोपितः पशुपालकम् । कुतूहलं
पृच्छकस्य स्यादुच्छृष्टसौ विप्रक्षता ॥ इच्छासि प्रद्यु-
मण पश्यत्यर्थः समादिशेत्युक्ते । संयोगकुटुम्बोऽप्यत्राभे-
दयोऽज्ञता चिन्ता ॥ निर्दिशेति गर्दिते जयाध्वगा,
प्रत्यवेष्ट्य मम चिन्तितं वद । आशु सर्वजनसम्पन्नं त्वदा
दृष्टतामिति च बन्धुचौरजा ॥ अन्तःस्थेऽङ्गे स्तनन
उदितो वाङ्मज्जे वाङ्मज्ज एव पादाङ्गुष्ठाङ्गुलिकलनया
दासदासीजनः स्यात् । जङ्घे प्रेक्ष्यो भवति भगिनी
नाभितो हृत्सभायां पायसङ्कुटाङ्गुलिचयजतःपूर्वमे

पुत्रकन्ये ॥ मातरं जठरे, मूर्द्धिं गुरुं, दक्षिणवामकौ ।
 बाहू भ्राताथ तत्पत्नी स्पृष्टैव चोरमादिशेत् ॥ अनरङ्ग-
 मयसुख्य वाङ्मगसर्गनं यदि करोति पृच्छकः । स्नेहमूल-
 मल्लतस्यजन्मः पातयेत्करतलस्यवस्तु चेत् ॥ भृशमवना-
 मिताङ्गपरिमोदनतोऽप्यथवा, जनघृतरिक्तभाण्डमवलोक्य च
 चोरजनम् । हृतपतितक्षतास्मृतविनष्टविभग्नगतोन्मथित-
 ष्टताद्यानिघरवतो लभते न हृतम् ॥ निगदितमिदं यत्तत्
 सर्वं तृपास्थिविपाटिकैः सह स्तितकरं पोडातानां समं
 कृतं तैः । अतयमपि स्पृष्टान्तःस्थं वदं मरुदाहरेद्
 अतिबहुं तदा भुजाक्षं संस्थितः स्तुहितो वदेत् ॥ ललाट-
 स्पर्शनात्कटशोनात्तानि मोदनम् । उरःस्पर्शात् पटि-
 काक्षं मीवास्पर्शे च यावकम् ॥ कान्तकचजठरजातुसर्गे
 माषाः पर्यास्तलयशयवः । आखादयतसौष्टौ लिङ्गतो
 मधुरं रसं ज्ञेयम् ॥ विश्वक्रे स्मोटयेज्जिह्वामन्त्रे वक्त्रं
 विज्ञापयेत् । कटुतिक्ताकषायोष्णैश्चिकेतु, धीवेश्च सैन्धवे ॥
 स्नेहप्रत्यागे शुष्कतिक्तं तदलं, श्रुत्या क्रव्यादं प्रेक्ष्य वा
 मांसमिन्द्रम् । भृगुशङ्खौषधौषधे शाकुनं तद् भुक्तं तेने-
 त्युक्तमेतन्निमित्तम् ॥ मूर्धगलकेगह्वरुशङ्ककणजङ्घं वस्तिं
 च स्पृष्ट्वा । गजमहिषमेघपशुकरोशशृङ्गमसंसयुग्मुक्तम् ॥
 दृष्टे श्रुतेऽप्यशकुने गोधामत्स्यामिषं वदेज्जुक्तम् । गर्भिण्या-
 गभस्य च निपतनमेवं प्रकल्पयेत्प्रभे ॥ पुंस्त्रीनपुंसकाख्ये
 दृष्टेऽनुमिते पुरःस्थिते स्पृष्टे ! तज्जन्म भवति पानाक्ष-
 पुष्पफलदर्शने च शुभम् ॥ अङ्गुष्ठेन भूदरं वाङ्गुलिं वा
 स्पृष्ट्वा शुष्के र्भक्षिता तदा स्यात् । मध्वाज्याद्यैर्हर्मरत्न-
 प्रभासैरप्यस्यैर्वा मातृधात्यात्मजैश्च ॥ गर्भयुता जठरे करणे
 स्याद् दुष्टनिमित्तस्य सासुदासः । कर्षति तज्जठरं यदि
 पीठो तृपीङ्गनतः करणे च करेऽपि । प्राणायामा दक्षिणे द्वारे
 स्पृष्टे मासोत्तरं वदेत् । वामे द्वौ कर्णौ एव मा द्विच-
 त्तमः श्रुतिस्तने ॥ नेषीमूत्रे त्वीन् सुतान् कन्यके द्वे
 कर्णे पुत्रान् पञ्च हस्ते त्रयं च । अङ्गुष्ठान्ते पञ्चकं
 बाहुपूर्व्यां पादाङ्गुष्ठे पार्श्वयुग्मेऽपि कन्याम् ॥ सव्या-
 मव्योर्ध्वसंस्थे स्तुते कन्यास्तद्वयम् । स्पृष्टे ललाटमध्यान्ते
 अतृप्तिनयान् वदेत् ॥ शिरोललाटभ्रुकण्ठगण्डहृत्तरदा
 यनम् । सव्यापसव्यस्तन्मध्यं हस्तौ चिबुकनालकम् ॥
 उरः कुक्षं दक्षिणमप्यव्यं हृतं पार्श्वमेवं जठरं कटिच ।
 स्निग्धं पादुसन्ध्यं रुधुगं च जानू जङ्घे च पदाविति कति-
 कादौ ॥ इति निगदितमेतज्जातसंस्पर्शलक्ष्यं प्रकटमभि-
 धताह्यै वीक्ष्य शास्त्राणि समग्रं । विपुलमतिशदारो

वेत्ति यः सर्वमेतन्नरपतिजनताभिः पूज्यतेऽसौ सदैव ॥
 इति दृष्टसंहितायामङ्गविद्या प्रकरणम् । “वास्तुविद्या-
 ङ्गविद्या चेति” गगः । अङ्गविद्याया व्याख्यानो ग्रन्थः
 ऋगयना० अण् । आङ्गविद्यस्तद्द्व्याख्यानग्रन्थे ।

अङ्गविधिः पु० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः विधिः विधानम् ।
 गुणविध्यपरपर्याये विधिभेदे । तथाहि दृष्टसाधनता-
 कार्यत्वादिवोधकवाक्यं विधिः । स च प्रमाणान्तरै-
 रप्राप्तस्यैव बोधकतयोत्पत्तिविधिः “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ”
 इत्युक्तेः । तथा च प्रमाणान्तराप्राप्तकर्मणि दृष्टसाधनता-
 कार्यत्वादिवोधकं वाक्यं प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजन-
 कत्वात् उत्पत्तिविधिः । यत् त्वं प्राप्तस्यैव कर्मणो-
 ऽनुवादेन तस्य द्रव्यदेवतादौ दृष्टसाधनतादिकं बोध्यते
 सोऽयमङ्गविधिः स च स्वधिवये प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीति-
 जनकत्वात् विधिरेव । किन्तु प्रधानविधिविधेयकर्मणो-
 ऽङ्गबोधकतया अङ्गविधिरित्येव विशेषः यथा, अग्निहोत्रं
 जुहोतीत्युत्पत्तिविधिवक्त्रेण प्राप्तस्याग्निहोत्रस्य गुण-
 विधानाय प्रवृत्तं दध्ना जुहोतीति वाक्यं प्राप्त्याग्नि-
 होत्रानुवादेन अधिकरणत्वमात्रं बोधयत् दधि दृष्ट
 साधनताबोधनेन तत् प्रवर्तयतीति दध्ना जुहोतीति वाक्यं
 गुणविधिरङ्गविधिरिति च उच्यते । एवमन्यान्मुदाहा-
 र्याणि । तच्चाङ्गं क्वचित् कालः क्वचित् द्रव्यं क्वचित्
 देवतादि इति नानाविधम् अतएवोक्तं “कार्त्तव्यं विहितं
 नैव बुद्धौ विपरिवर्तते । शब्दात् तदुपस्थानमुपादेये गुणो-
 भवेदिति” भट्टैः । विदितञ्चैतत् रघुनन्दनेन प्रमाणान्तरा-
 दनुचितं कर्म प्रथमं बुद्धौ न विषयीभवति प्राथमिकी
 शब्दादेव तस्य कर्मण उपस्थितिरिति उपादेये विधेये
 कर्मणि तिथ्यादिगुण इति” ।

अङ्गवैकृतं न० विवृतस्य भावः विवृत+अण् अङ्गेन अङ्ग-
 वेष्टया वैकृतं हृदयभावो ज्ञायते यत् बहु० । आकार
 इति स्वातायाम्-हृदयगतभाववेदेकवेष्टायाम् । ईत० ।
 अङ्गस्य विकारे न० ।

अङ्गवैगुण्यं न० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः वैगुण्यमन्यथाकरणम् ।
 प्रधानकर्माङ्गीभूतद्रव्यादेरन्यथाकरणे यद्दोषनिवारणार्थं
 विष्णुस्मरणं कर्त्तव्यतया विहितं “यदमाङ्गं कृतं कर्म
 जानता वाप्यजानता साङ्गं भवतु तत् सर्वं हरेर्नामानु-
 कीर्त्तनादिति” स्मृतिः । अतएव आङ्गादिपद्धतौ कर्मान्ते
 यत् किञ्चिदङ्गवैगुण्यं जातं तद्दोषप्रशमनाय विष्णुस्मरणं
 करिष्ये इत्यभिधानपवाक्यम् ।

अङ्गप्रवृत्ति स्त्री शुद्धतेऽनया इति शुध-करणे क्तिन् ईत० ।
 स्नानादौ देहसंस्कारसाधने । भावे क्तिन् । देहशोधने ।
 अङ्गस् न० अङ्ग-अङ्गन् कृत्वञ्च । पक्षिणि इत्युज्ज्वलदत्तः ।
 अङ्गसंस्कार पु० अङ्गं संस्क्रियतेऽनेन सम्-क-करणे घञ्
 छट् । देहसंशोधनादिसंस्कारकारणे स्नाने गोधूमचूर्णा-
 दिनाङ्गमर्द्दने च । भावे घञ् ईत० । अङ्गस्य संस्कारे
 विलेपनादौ । अङ्गं संस्कारोति सम्-क-कर्त्तरि अण्
 ईत० । देहसंस्कारके नरमात्रे लि० ।
 अङ्गसंस्क्रिया स्त्री ईत० । अङ्गसंस्कारे ।
 अङ्गस्पर्श पु० अङ्गस्य अशौचिदेहस्य इतरैः स्पर्शस्तद्योगता ।
 इतरकर्त्तृकस्पर्शयोग्यतायाम् । अशौचिनाम् देहस्पर्शनिषेधे
 “चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्थिसञ्चयनं द्विजैः । ततः
 सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते” इति द्वाचसूतौ चतुर्थ-
 दिवसे अशौचिदेहस्य स्पर्शयोग्यताभिधानात् चतुर्थदिवसे
 देहस्पर्शयोग्यता । एतच्च “यावन्नोत्तमसंस्पृश्य”मित्याद्युक्त-
 व्यतिरिक्तविषयं महापुरुषनिपाते उवादिभिन्नविषयञ्च
 तज्जाङ्गासृष्ट्यत्वशब्दे वक्ष्यते ।
 अङ्गहार पु० अङ्गं ह्रियते चाख्यतेऽल ह-आधारे घञ् ईत० ।
 अङ्गुल्यादिविन्यासभेदेन न्यत्वे । तज्जाङ्गविच्छेपशब्दे दर्शयि-
 तम् । भावे घञ् ईत० । अङ्गस्य हरणमात्रे पु० ।
 अङ्गहानि स्त्री अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः कर्म्मणिः हानिः
 प्रधानकर्म्मोपयोगिनः गुणादेरन्यथा सम्पादनेऽसम्पादने च ।
 “देवाद् अमात् प्रसादाच्चेदङ्गहानिः प्रजायते ।
 अरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिरिति” पुरा० ।
 अङ्गहारि पु० अङ्गानि ह्रियन्ते अत्र ह-वा० णि । अङ्ग-
 हारार्थे स्थले रङ्गभूमौ ।
 अङ्गहीन लि० अङ्गेन हीनम् । साधनीभूतद्रव्यकालाद्यङ्ग-
 करणशून्ये कर्म्मणि “अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च
 यद् भवेत् । सत् सर्वं पूर्णतामेतु भास्वरस्य प्रसादतः”
 इति श्रुतिः । “अङ्गहीनो दद्रेष्टाष्टं मन्त्रहीनस्तु ऋत्वि-
 जम् । यजमानमदक्षिण्यो नास्ति यज्ञसमो रिपुः” इति
 पुरा० । विकले, विद्वदेहे च लि० । अङ्गेन देहेन हीनः
 रहितः । कान्ते पु० । तस्यानङ्गत्वात्तत्त्वम् । अङ्गं हीनं
 वयोचितप्रमाणादल्पं यस्य । हस्तापादाद्यवयवस्य यथो-
 चितपरिमाणाभावशुक्ते लि० । “धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमा-
 तिरेक्यञ्च मित्रक इति” मनुः । वा परनिपातेऽहीनाङ्गो-
 ऽप्यत्रार्थे । अङ्गस्य हीनतायां कारणसक्तं श्रुते ।
 “द्विहृदयाञ्च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते । दौहृदविमान-

नात् कुजं कुणिं खड्गं जडं वामनं विकृतात्मनकं वा
 नारी स्तुतं जनयति । तस्मात् सा यदादिभ्योऽन्तत्तस्यै दाप-
 येत् । लब्धदौहृदा हि वीर्ययन्तं चिरायुषञ्च पुत्रं नज-
 यति ॥ भवन्ति चात्र ॥ इन्द्रियार्थास्तु यान् यान् सा भोक्तु-
 मिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य
 दापयेत् । सा प्राप्नोदौहृदा पुत्रं जनयेत् शुणान्वितम् ।
 अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् ॥ येषु, येष्वि-
 न्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना । जायेत तत् स्तस्यासि-
 स्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये” इति ॥

अङ्गाङ्गिभावः पु० अङ्गस्य अङ्गिनश्च भावः । गौणसु-
 खभावे उपकार्योपकारकभावे च यथा दर्शादीन् प्रति
 प्रयाजादीनामङ्गत्वं, प्रयाजदोषं प्रति दर्शादीनामङ्गित्वम् ।
 “अङ्गाङ्गिभावमज्ञात्वा कथं सामर्थ्यमन्य” इति च भीमा० ।
 अङ्गाधिप पु० अङ्गस्य देशभेदस्य अधिपः । अङ्गदेशाधिपे
 प्रसिद्धतया कर्णे तस्य तद्राज्यप्राप्तिः भारते आ० ।
 “यद्ययं फाल्गुनो शुक्ले नाराज्ञा योजुमिच्छति । तस्मादेपो-
 ऽङ्गविषये मया राज्येऽभिपिच्छते ॥ वैशम्पायन उवाच ।
 ततस्तस्मिन् जणे कर्णः सलाजकुसुमैर्घटैः । काञ्चनैः
 काञ्चने पीठे मन्त्रविद्वद्भिर्महारथः । अभिविक्तोऽङ्गराज्ये
 स श्रिया युक्तो महाबल इति सच देशः मगधदेशस्यगिरि-
 जजात्सन्निवृष्टः पूर्वस्थां दिशि स्थितः । सभापर्वणि
 मगधदेशवर्णने गिरिजसुपवस्य “अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानस्य
 महाबलाः । गौतमाश्रममध्येत्य रमन्ते च पुराजुनेति”
 अङ्गवङ्गन्तपाणां सन्निवृष्टत्वमुक्तम् । भीमप्राप्यदिग्विजये च
 “विजित्य युधि कौन्तेयो मागधानम्ययावृत्तली ॥ दशहज्ज
 दण्डधारञ्च विजित्य पृथिवीपतीन् । तैरेव सहितः सर्वै-
 र्गिरिजसुपाश्रवत् । जारासम्भं सान्त्वयित्वा करे च
 विनिवेश्य ह । तैरेव सहितः सर्वैः कर्णमभ्यवृत्तली ॥
 स कम्पयन्निव महीं बलेन चतुरङ्गिणा । सुयुधे पाण्डव-
 श्रेष्ठः कर्णेनामित्रघातिना ॥ स कर्णं युधि निर्जित्य वधे
 कृत्वा च भारत । ततो विजित्ये बलवान् राक्षः पर्यन्त-
 वासिनः ॥ अथ सोदागिरौ चैव राजानं बलवत्तरम् ।
 पाण्डवो बाहुवीर्येण मित्रवान् महाबलश्चेति” ॥ यत्र
 गिरिजजात् पूर्वम् सोदागिरैः पश्चात् च देशः । इहत्-
 संहितायान्तु तस्य भारतवर्षे आग्नेय्यां स्थितिश्चक्षा । यत्र
 “अग्नेय्यां दिशि कोयल कलिङ्गपञ्चोपवङ्गजठराङ्गा” इति ।
 अङ्गस्य ज्योतिःशास्त्रोक्तलग्नस्य अधिपः । अङ्गाधिपे पु० ।
 “अङ्गाधिपे बसन्ति सर्वे विभूतिसम्पदिनि” ज्योति० ।

अङ्गाधीश पु० ईत० । अङ्गदेशाधिपे कर्णे लग्नाधिपे च
“अङ्गाधीशः स्वगेहे बुधशुक्रविभिः संयुक्त” इति
जातकम् । अङ्गाधीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अङ्गार अस्त्री० अङ्ग-आरन् । अङ्गदग्धे-अग्निसंक्रान्ते
अग्निशून्ये वा (आङ्गार) इति प्रसिद्धे काष्ठखण्डे । “इत-
कुम्भसमा मारो तन्नाङ्गारसमः पुमानिति” “ज्वलदङ्गार-
सन्निभमिति” “अङ्गारे शतधौतेऽपि मालिन्यं नैव
गच्छतीति” । “उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः क्षणायते
करमिति” च पुरा० । “असौ वावादित्योऽग्निर्दिशो-
ऽङ्गारा” इति छा० ब्रा० । “व्यङ्गारे भुक्तवज्जने” इति
ऋतिः । “अङ्गिरा अङ्गार” इति यजु० । “येऽस्याङ्गारा
आसंसोऽङ्गिरसोऽभवन्मिति” ऐत० ब्रा० । भौमपक्षे पु०
रक्तवर्णे न० तर्जित लि० । पाशा० यत् अङ्गाय्या स्त्री तल्लङ्घे ।

अङ्गारक अस्त्री अङ्गार+कार्थे कन् । अङ्गारे “अङ्गारकस्त्व-
न्यास्तेति” पुरा० । “अष्टावङ्गारको तथेति” ज्योतिषम् ।
“अङ्गारको कुमारश्च बुधे नारायणं तथेति” पुरा० । अस्य
चारो यथा

“यद्बुद्धयर्थाद्भक्तं करोति भवमाष्टमसप्तमर्षेषु । तद्वक्रमुष्ण-
कृदये पीडाकरमग्निवासिनाम् ॥ द्वादशदशमैकादशनक्ष-
त्राद्भक्तः कुजोऽशुसुखम् । दूषयति रसासुदये करोति
रोगानष्टि च ॥ व्यालं त्रयोदशार्थाश्चतुर्दशाद्वा विपच्यते
ऽस्तमये । दंष्ट्रिव्यालकृतेभ्यः करोति पीडां सुभिजं च ॥
रुधिराननमिति वक्रं पञ्चदशात् षोडशाच्च विनिवृत्ते
तत्कालं सुखरोगं समयं च सुभिजमावहति ॥ असिसुखं
षष्ठदशदशदशतोऽपि वा तदनु वक्रं । दस्युगमेभ्यः
पीडां करोत्यष्टि च वक्रमभयम् ॥ भाव्यार्थमोदितो यदि
निवर्त्तते वैश्वदैवते भौमः । प्राजापत्येऽस्तमितस्त्रीनपि
लोकान्निपीडयति ॥ अवधोदितस्य वक्रं पुष्पे मूर्ध्निभि-
षिक्तपीडाकृत् । यक्षिन्मृक्षेभ्युदितस्तद्विग्नव्यूहान् जनान्
हन्ति ॥ मध्येन यदि मवानां गतागतं लोहितः करोति
ततः । पाण्डुरो नपो विनश्यति शस्त्रोद्योगाङ्गवमष्टिः ॥
भिक्षा सदां विशाखां भिन्दन् भौमः करोति दुर्भिक्षम् ।
मरकं करोति घोरं यदि भिक्षा रौहिणीं याति ॥
दक्षिणतो रौहिण्याश्वरन् महीजोऽर्धष्टिनिग्रहकृत् ।
धूम्रायन् रश्मिषो वा विनिवृत्त्यात् पारियालस्यान् ॥
प्राजापत्ये अवधे मूले तिष्ठन्पूत्तराष्ट्र शाक्रे च । विचरन्
चमनिवहनास्यप्रातःकटः क्षमातनयः ॥ चारोदयाः
प्रशस्ताः अवधमवादिस्त्र्यमूलहस्तेषु । एकपदान्निविशाखा-

प्राजापत्येषु च कुजस्य ॥ विपुलविमलमूर्त्तिः किंशुकाशोक-
वर्णः स्फुटरुचिरमयूखस्तप्तताम्रप्रभाभः । विचरति यदि
मार्गं चोत्तरं मेदिनीजः शुभकदवनिपानां हार्त्तिदश्च
प्रजानाम् ॥” इति बृहत्संहिता ।

तस्य भक्तिदेशादि अहमवध्याये तत्रैवोक्तं यथा

“शेषस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमार्धस्थाः ।
निर्विन्ध्या वेतवती सिन्धु गोदावरी वेणा ॥ मन्दा-
किनी पयोष्णी महानदी सिन्धुमालतीपाराः । उत्तर
पाण्डुरमहेन्द्राद्रिविन्ध्यामलयोपगाञ्चोलाः ॥ द्रविडविदेह
म्नाप्रसक्तभासापुरकौङ्कणाः समन्विशकाः । कुन्तलकेरल-
दण्डककान्तिपुरश्चेच्छसङ्करजाः ॥ नासिक्यभोगवर्धन-
विराटविन्ध्याद्रिपार्श्वगा देशाः । ये च पिबन्ति सुतोयां
तापीं ये चापि गोमतीसलिलम् ॥ नागरज्जपिकरपारत-
क्षताशनाजीविशस्तवात्सानाम् । आटविकदुर्गकर्बटवधक-
नृशंसावल्लभानाम् ॥ नरपतिकुमारकुञ्जरदाम्भिकडिम्भा-
भिषातपशुपानाम् । रक्तफलकुसुमविद्रुमचमूपगुडमद्य-
तीक्ष्णानाम् ॥ कोशभवनाग्निहोत्रिकघात्वाकरशाक्यभिक्षु-
चौराणाम् । शठदीर्घवैरवह्नाग्निनां च बहुधासुतोऽविपतिः”
इति । अङ्गारमिव इवार्थे कन् । रक्तवर्णत्वात् कुरष्टकष्टे,
(भीमराज) इति ख्याते-भट्टराजकृते च पु० । अस्त्वार्थे
कन् । विस्तुलिङ्ग इति विख्याते-अङ्गारकुङ्कुमे न० ।
“दूषी लाक्षा हरिद्रे द्वे मज्जिषा सेन्द्रवारुणौ । बृहती सैन्धवं
कुङ्कुमां राक्ष्सा मांसी शतावरी । आरनालादकेनैव तैलप्रस्थं
विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशनमिति”
चक्रदत्तवैद्यकोक्ते तैलभेदे न० । [विक्रयार्थमङ्गारकारके ।
अङ्गारकारिन् लि० अङ्गारं करोति कृ-णिनि । काष्ठं दुग्ध्वा
अङ्गारकमणि पु० अङ्गारकस्य प्रियः मणिः । प्रवासे तस्य
च रक्तवर्णत्वात् तत्प्रियत्वं “माणिक्यं भास्वरे
देवं चन्द्रे वृक्षां प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुजे दद्यात्” इत्यादिना
तत्कृताशुभप्रतीकाराय प्रवालदानोक्तेः तत्प्रियत्वम् ।
अङ्गारकुष्ठक पु० अङ्गारवर्णं कुष्ठमिव कन् । हृतावलीनाम-
कौषधिभेदे ।

अङ्गारधानी स्त्री अङ्गाराणि धीयन्तेऽस्याम् धा-आधारे
ल्युट् ङीप् । (आङ्गा) इति ख्याते अङ्गाराधान-
पाल्याम् स्वार्थे कन् । अङ्गारधानिकायत्नैव ।

अङ्गारपरिपाचित न० अङ्गारेण (ज्वलदग्निव्यापकावस्थखण्डेन)
परिपाच्यते परि+पच-स्वार्थे णिच्-क्त इत० । (कावा)
इति प्रसिद्धे-पक्वमांसादौ ।

अङ्गारपर्यं न० अङ्गारमिव पर्यमस्य । वनभेदे । अस्त्यर्थे अच् । तत्स्वामिनि चित्तरथगन्धर्वे पु० । भारते चैत्ररथे य० । चित्तरथगन्धर्वस्य अङ्गुनादीन् प्रति उक्तिः । “आरात्तिष्ठत मा महं, समीपस्यस्यपत । कस्मान्नां नाभिजानीत प्राप्तं भागीरथीजलम् । अङ्गारपर्यं गन्धर्वं वित्त मां खवनाश्रयम् । अहं मानी तथेपेक्ष कुवेरस्य प्रियः सखा । अङ्गारपर्यमित्येवं ख्यातं चेदं वनं ममेति” । [ख्यातपात्रे ।

अङ्गारपात्री स्त्री इत० अङ्गारधान्याम् (आङ्ठा) इति अङ्गारपुष्पं पु० अङ्गारमिव लोहितवर्णं पुष्पं यस्य व० । (जिंयाडुति) इति ख्याते इङ्गुदीष्टचे ।

अङ्गारमञ्जरी स्त्री अङ्गारा रक्तवर्णा मञ्जरी व० समासान्-कवभावाह्वसत्वे संज्ञात्वात् । (करम्चा) इति ख्याते रक्तकरञ्जष्टचे ।

अङ्गारवल्ली स्त्री अङ्गारा इव रक्तफलत्वात् रक्तावल्ली कर्म० । रक्तवर्णफलवत्याम् (कुँच) इति प्रसिद्धायाम् गुञ्जावतायां करञ्जष्टचे च । स्वार्थे कन् । अङ्गारवल्लीका तत्त्वेव ।

अङ्गारवेणु पु० अङ्गारवर्णवेणुः । वंशभेदे । तज्जाते ठक् अतुश-तादि० द्विपदद्विः । आङ्गारवैणुकं, तज्जाते लि० ।

अङ्गारशकटी स्त्री शक्नोति वोढुं शकटम्, अल्यं शकटं, शकटो, वज्रादिवत् अत्यार्थे ङीप् अङ्गारस्य शकटीर्दत्त० । (आङ्ठा) (धुनाचोति) च प्रसिद्धे अङ्गाराधारे पात्रभेदे ।

अङ्गारावक्षेपण न० अङ्गारमवक्षिप्यतेऽनेन करणे ल्युट् । अङ्गारक्षेपणसाधने पात्रे । भावे ल्युट् । अङ्गारक्षेपणे ।

अङ्गारि स्त्री अङ्गार+सत्वर्थे ठन् प्रषोदरादित्वात् कलोपः । अङ्गाराधारे (आङ्ठा) इति प्रसिद्धे पात्रभेदे ।

अङ्गारिका स्त्री अङ्गारं विद्यतेऽस्याः अङ्गार+सत्वर्थे ठन् टाप् । (आङ्ठा) इति ख्याते अङ्गारपात्रे ।

अङ्गारिणी स्त्री० अङ्गार+सत्वर्थे णि । अङ्गारधानिकायाम् (आङ्ठा इति) ख्याते पात्रे । अङ्गारवति लि० ।

अङ्गारित पु० अङ्गारमिवाचरतीति अङ्गार+क्लिप्ततः कर्त्तरि क्त । पलाशकलिकायाम् । अङ्गारं करोतीत्यर्थे णिचि कर्मणि क्त, अङ्गार+तारका० इतच् वा । दग्धप्राये काष्ठादौ लि० । [अङ्गारप्रकृतिभूते काष्ठादौ ।

अङ्गारीय लि० अङ्गारेभ्य एतानि प्रकृतिरूपार्थे अङ्गार+य ।

अङ्गिका स्त्री अङ्गम् आच्छादयति अङ्ग+इनि-स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् । (आङ्ठाखा) इति प्रसिद्धे कञ्चुक्वस्ते ।

अङ्गिन् लि० अङ्ग+इनि । अवयवविशिष्टे, देहवति च ।

“येनाङ्गविकार इति” सूत्रस्य “येनाङ्गेन विद्यतेनाङ्गिनो-विकार इति” उक्तिः । अङ्गिनं नाङ्गवाधेन कृम्यादपि कदाचनेति” सीमा० । प्रधाने, “एकएव भवेदङ्गी शङ्कारो वीर एव वेति” “ये रससङ्गाङ्गिनो धर्माः शौर्थादय इवा-त्मन इति” च साहि० ।

अङ्गिरस् पु० अङ्गति अग्नि-गतौ असि इरुट् । ब्रह्मणोमानस-युत्वे खनामख्याते सनिभेदे । भारते वन० मार्क० “ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः वसमहर्षजः मरीचि-रत्नप्रक्षिप्तौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः” इति

“त्वमग्ने प्रथमोऽङ्गिरा कर्मिर्देवानामिति” श्रुतौ अग्ने-रङ्गिरस्वृक्तं तत्कथा भारते वन० मार्क० ।

“यदा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ तदा च भग-वानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् । सन्नामस्तं प्रभया नाशयं स्तिमिराणि च ॥ पुराङ्गिरा महाबाहो ! चचार तप उत्त-मम् । आश्रमस्थो महाभागो हव्यग्राहं विशेषयन् ।

तथा स भूत्वा तु तदा जगत् सर्वं व्यकाशयत् ॥ तपश्चरं-स्तु हुतभुक् सन्तप्तस्तस्य तेजसा । अथ ग्लानस्य तेजस्वी न स किञ्चित् प्रजश्चिबान् ॥ अथ सञ्चिन्तयामास भगवान् हव्यग्राहणः । अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा संप्रकल्पितः ॥ अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः । कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।

अपश्यदग्निवत्लोकांस्तपयन्तं महास्रग्मिन् ॥ सोऽपार्ष-च्छनैर्भीतिस्तप्तुवाच तदाङ्गिराः । शीघ्रमेव भवन्नाग्निरस्य पुनर्लोकभावनः । विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थान-चारिषु ॥ त्वमग्निः प्रथमं रुटो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।

स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तप्तुमुद ॥ अग्निरवाच । नष्टकीर्तिरहं लोके भवान् जातो हुताशनः । भवन्-मेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ निक्षिपामग्रह-मग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव । भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ अङ्गिरा उवाच । कुत पुनर्यं प्रजासर्गं भवान्निस्तिमिरापहः । माहू देव ! कुह्णान्ते !

प्रथमं पुन्रभङ्गसा ॥ मार्कण्डेय उवाच । तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत् । राजान् दृक्क्षतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः इति” ॥

तस्य च यथा अग्निपुत्रत्वं येन येन रूपेण च आविर्भाव-स्तथोक्तमग्निशब्दे । अग्नौ च । “यिषो भव प्राजापत्यो मातृषोभ्यामङ्गिरः इति य० अङ्गिरोभिः कर्मभिः सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्वाद्वा अङ्गिरा अग्निरूपः

तस्य च यथा अग्निपुत्रत्वं येन येन रूपेण च आविर्भाव-स्तथोक्तमग्निशब्दे । अग्नौ च । “यिषो भव प्राजापत्यो मातृषोभ्यामङ्गिरः इति य० अङ्गिरोभिः कर्मभिः सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्वाद्वा अङ्गिरा अग्निरूपः

तस्य च यथा अग्निपुत्रत्वं येन येन रूपेण च आविर्भाव-स्तथोक्तमग्निशब्दे । अग्नौ च । “यिषो भव प्राजापत्यो मातृषोभ्यामङ्गिरः इति य० अङ्गिरोभिः कर्मभिः सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्वाद्वा अङ्गिरा अग्निरूपः

तस्य च यथा अग्निपुत्रत्वं येन येन रूपेण च आविर्भाव-स्तथोक्तमग्निशब्दे । अग्नौ च । “यिषो भव प्राजापत्यो मातृषोभ्यामङ्गिरः इति य० अङ्गिरोभिः कर्मभिः सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्वाद्वा अङ्गिरा अग्निरूपः

हे अङ्गिरः ! अग्निरूपेति" वेददीपः । अङ्गिरसः गोला-
पत्यम् शिवा० अण् । आङ्गिरसः बहुषु लुक् ।
अङ्गिरसस्तद्गोलापत्ये व० व० । "सर्वे सान्ता अदन्ताः
स्युः" इत्युक्तेः घृ० सलोपे अङ्गिरशब्दोऽप्यल,
"येनानवग्धे अङ्गिरे" इति वेदः । मन्त्रविष्णुहारीत
वाचस्पत्यप्रोशनोऽङ्गिरा इति वाचस्प० "एवं त्वद्वा शरीरं
तु परमे तपसि स्थितः । अङ्गवङ्गिरादिभिर्भूयस्तप-
साप्यावितस्तदेति" भार० ।

अङ्गिरस्तत् ए० अङ्गिरा अग्निः सहायत्वेन विद्यतेऽस्य मतम्
मस्य वः सान्तत्वात् न पदत्वम् । वायौ "यमाय त्वाङ्गिर-
स्तत् पिष्टमाते स्वाहेति" यजुः । "अङ्गिरोयुक्ताय वाता-
येति" वेददीपः ।

अङ्गीकार ए० अङ्गम् अलोपकरणं अस्वकीयम् अङ्गं क्रियते
अङ्ग+ङि+क घञ् । स्वीकारे अभ्युपगमे । "अङ्गीकुण्ड
दृशोर्भङ्गीमङ्गीभवत् सङ्गध" इति "नवाङ्गी कुण्डाङ्गी-
करोत्विति" जगन्नाथः । "अङ्गीकुर्वन् स्वमाहात्म्यं भृशं
जम्बाज पायक" इति पुरा० ।

अङ्गीकृत लि० अङ्गीति चूर्णं तत्पुष्पकात् कजः क ।
स्वीकृते "अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ती" तिचौरपञ्चा-
शिका । "नाङ्गीकृतं सुकृजन्तीति" नीतिसा० ।

अङ्गु ए० अङ्गि-उन् । पाणौ हस्ते "अङ्गुष्ठः" ।

अङ्गुरि(री) स्त्री अङ्ग-उलि-रलयोरेकत्वा अरणात्
रत्वम् । (आङ्गुल) इति प्रसिद्धायाम् हस्तपदशाखायाम्
वा ङीप् । अत्रैवार्थे "अङ्गुरीवोरगच्छतेति" रघुः ।

अङ्गुरीय न० अङ्गुरौ भवम् अङ्गुरि+क बाह्वसूलादित्वात्
वा लत्वाभावः । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गुटीति) प्रसिद्धे ।

अङ्गुरीयक न० अङ्गुरीय+सार्थे कन् । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गु-
टीति) स्वाते भूषणभेदे ।

अङ्गुल ए० अङ्ग-उल । हस्तपदशाखायाम् (आङ्गुल) इति
स्वातायाम् । वात्स्यायनमनु नौ च । "यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्ये-
रिति" भास्कराचार्योक्ते अष्टयवोदरपरिमाणे तु न० । अङ्गौ
पाणौ लीयते वा ङ । अङ्गुष्ठे न० । "समन्तादङ्गुलोत्स्रु-
जस्तमालं तु स्थण्डिलमिति" पुरा० ।

अङ्गुलि स्त्री अङ्ग-उलि । हस्तपदशाखायाम् (आङ्गुलि)
इति स्वातायाम् । अङ्गुलिं यन्त्रिभेदस्य ज्ञेयत्वे प्रथमे
पक्षे" इति ऋतिः (ज्ञातं शुद्धं) इति स्वाते गजकर्ण-
कावृत्ते, गजगुणवृत्तये च । सु'स्वमपि "संज्ञताधरोऽमङ्गु-
लिनेति" शकु० ।

अङ्गुलितोरण न० अङ्गुलेः तोरणनिव कृतम् । चन्द-
नादिद्वारा कृते ललाटस्यार्धचन्द्राकृतितिलके ।

अङ्गुलित्व न० अङ्गुलिं लायते लै-क ईत० । (चामा-
टीति) प्रसिद्धे ज्याकर्षणकृतस्त्रेदवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे
चर्मणि "बद्धगोधाङ्गुलित्वे" इति भट्टिः ।

अङ्गुलित्राण अङ्गुलिस्त्रायतेऽनेन लै-क ईत० । (चामाटीति)
प्रसिद्धे ज्याकर्षणकृतस्त्रेदवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे चर्मणि ।

अङ्गुलिमुद्रा स्त्री अङ्गुलेः मुद्रं राति रा-क ईत० ।
धारयितुर्नामाक्षरमुद्रासहिते (आङ्गुटीति) प्रसिद्धे अङ्गुली-
भूषणे । "उपहितमृतिरङ्गुलिमुद्रयेति" शकु० ।

अङ्गुलिमोटन न० अङ्गुल्योर्मोटनं मर्दनं यत्न व० । अङ्गुलि-
द्वयमर्दनजाते (तुङ्गि) इति प्रसिद्धे शब्दे ।

अङ्गुलिषङ्गा स्त्री अङ्गुली सङ्को यस्याः षत्वम् ङव० । (याङ)
इति प्रसिद्धे अङ्गुलिसंक्षेपकारके यवागूद्वये ।

अङ्गुलिसंज्ञा स्त्री अङ्गुल्या संज्ञा संज्ञेतच्चापनङ् । अङ्गु-
लिचेष्टाभेदेन अभीष्टकर्माणि देये सङ्केतविशेषे "संज्ञापितैका-
ङ्गुलिसंज्ञयेति" कुमा० ।

अङ्गुलिसन्देश ए० अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्दिश्यते
सम्+दिश-भावे घञ् । अङ्गुलिध्वनिद्वारा संज्ञादाने ।

अङ्गुलिस्फोटन न० अङ्गुल्योः स्फोटनं ताडनं यत्न ङव० ।
(तुङ्गि) इति प्रसिद्धे अङ्गुलिद्वयमर्दनजाते शब्दे ईत० ।
अङ्गुलिस्फोटनमाले च ।

अङ्गुली स्त्री अङ्गुलि+वा ङीप् । अङ्गुलिशब्दार्थे "व्युत्तमपि
लक्ष्यपदं यदङ्गुलीष्विति" शकु० "तर्जयन्नङ्गुलीभिरिति" ।

अङ्गुलीपञ्चक न० अङ्गुलीनां पञ्चकम् पञ्चसंख्या । हस्त-
स्थानामङ्गुलीनां समुदाये ताच्च अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमानामिका
कनिष्ठाः ।

अङ्गुलीय न० अङ्गुरीयकवत् वा रत्नाभावः । (आङ्गुटीति)
प्रसिद्धे अङ्गुलिभूषणे । "तव सुचरितमङ्गुलीय ! नूनमिति"
शकु० । इवार्थे कन् । तत्तुल्यपरिणाद्वचनत्वात् न० ।

अङ्गुलीसम्भूत ए० अङ्गुल्यां सम्भूतः ङत० । नखे ।
अङ्गुलीसम्भूतमाले लि० ।

अङ्गुल्यादि ए० इव० । पाणिभ्युक्ते इवार्थे विहितकन्प्रत्यय-
निमित्ते शब्दगणसमूहे । सच गणः "अङ्गुलि भरज बभ्रु
बला मण्डर मण्डल शङ्कुली हरि कपि मुनिरुह खल
उदन्ति गोपी उरस् कुलिश इति । अङ्गुलीव+कन्
अङ्गुलीयकमित्यादि॥

अङ्गुष्ठ ए० अङ्गौ पाणौ प्राधान्येन तिष्ठति स्वा-क ७त०

वत्वम् । दृष्टाङ्गुलौ । “अस्वास्वेति” सूत्रे ऽङ्गु यङ्प्रयोगात्
अङ्गु यङ्ः हस्तवाचीतिज्ञापितम् । “अङ्गु षोढरमध्ये
त यवो यस्थ विराजते” इति साधुः ।

अङ्गुष्ठमात्र वि० अङ्गुष्ठ+परिमाणार्थे मात्रच् । अङ्गुष्ठ-
मध्यपर्वपरिमिते । “अङ्गुष्ठमात्रोऽष्टवरोऽपि दृष्ट” इति
श्रुतिः । “अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बब्राव्यस” इति
भारतम् । “अङ्गुष्ठाङ्गुलमानान्तु यत्न यत्नोपदिश्यते ।
तत् तत् दृष्ट्वर्षपञ्चभिर्मनुयात् सदेति” कात्या० ।

अङ्गुष्ठं पु० अग्नि-जघन् । नकुले वाणे च ।

अङ्गस् न० अङ्कते नरकमनेन अवि-गतौ असन् । पापे “युष्म-
 चासनलङ्घनाङ्गसि मया मग्नेन नाम स्थितमिति” वेषी० ।
 अङ्गारि पु० ऋ-इण् ईत०ष्ट० । दोषिणीषे । “कविरसि
 “अङ्गारिरसीति” यजु० । “अङ्गारिर्दोषिणीषल इति”
 वेददोषः ।

अङ्घ्रि पु० अघिगतौ-इन् । पादे, वृक्षमूले च ।

अङ्गि ५० आच-गतौ करणे क्रिन् । करणे, वचसूले,
 “अभारि पद्मेषु तदङ्गिणा ह्येति नै० । अङ्गिपः (पादपः)
 कन्दर्वां चतुर्थभागे च । “प्रथमाङ्गिसंशोदयेति” वृत्त० ।

अद्विप पु० अद्विषा मूलेन पिबति सिक्तजलम् पा-क
इत० । वृक्षभावे ।

अङ्घ्रिपर्षिका स्त्री अङ्घ्रौ मूले तदारभ्य वा पर्षमस्थाः
जातौ ङीप् सार्थं कन् । सिंहपुच्छाकारपुष्पवति (चाकु-
लिया) इति ख्याते वृक्षे । काभागे अङ्घ्रिपर्षीतिथि तलैव ।

अङ्घ्रि वस्त्रिका स्त्री अङ्घ्र्यारम्य वस्त्रिव पर्णवत्त्वेन, ततः
 सार्धं के वृत्ते टाप् । सिंहपुच्छाकारपुष्पवर्ति (चाकुलिया)
 इति प्रसिद्धे दृष्टे । काभावे ॥ अङ्घ्रि वस्त्रित्यपि तत्तैव ।

अथ अविष्टक्तयने गतौ च उभय० स्वादि० सक० सेट् क्त्वा
नेट् । अचति ते । आचोत् आचष्ट । क्त अक्तः क्त्वा
अचित्वा-अक्त्वा “खाहायचमित्यङ्खी अचते” इति
कात्या० । “अचते सङ्कोचयति” इति वेददीपः ।

अन्न(अन्नचु) गतौ पूजायाच्च प० सक० सेट् । तत्र अन्न
इदित् जोदच्च (अन्नचु) अन्नयत्तयद् च । अन्नति आङ्गीत्
अन्नचु-गतौ अन्नयात् पूजायामङ्गात् । अन्न अन्नः
पूजायामुभयोः अन्नितः अचि-वत्तमाने अन्न अन्नितः ।
अन्नचु-ज्ञा अन्नित्वा-अज्ञा अचि-अन्नित्वा । “अयमन्नति
पञ्चरात्रचर” इति सा० टी० । प्र-प्रकर्षे पूर्वादिक्-
कालदृष्टौ च प्राञ्चति प्राङ्(पूर्वादिक्) प्राची (पूर्वा दिक्)
परा-प्रतिगतौ, आभिमुख्याभागे, पश्चाद्भागे, वह्निभागे च

पराञ्चति (परागच्छति) पराङ् (वाह्यः) । अप+
अप्सरणे अपाञ्चति । सम्+सुन्दरगमने, यथोचित-
गमने च समञ्चति समग्रङ् । अनु+पश्चाद्गतौ । अन्य
ञ्चति अन्यङ् । उद्+ऊर्ध्वगमने, उत्तरदिग्वृत्तौ च
उदञ्चति (उद्वच्छति) “उदञ्चद्रोमाञ्चमिति” उदङ् देशः
उदीची (उत्तरा दिक्) । परि+समन्ताद्गतौ । पर्यञ्चति ।
प्रति+प्रतीपगतौ, पश्चाद्गतौ, पश्चाद्वर्तित्वे च प्रत्यञ्चति
(प्रतीपं गच्छति) । प्रत्यङ्, प्रतीची (पश्चिमा दिक्) । आत्मानं
व्याप्नर्प्रर्थकप्रतिना योगात् प्रत्यक्षङ् । तस्य सर्वविषय-
व्यापकत्वात् प्रत्यक्षत्वम् । नि+न्यूनीभावे न्यञ्चति न्यङ्
न्यग्भावः न्यङ्कारः । अव+अधोगतो, दक्षिणदिग्वृत्तौ
च । अवाञ्चति अवाङ् (अधोमुखः) अवाची (दक्षिणा दिक्)
यथा च उत्तरदक्षिणयोः ऊर्ध्वाधोभावस्तथा अवाक्ष्यन्ते
वक्ष्यन्ते ।

अथ गतौ पूजायाम् इदित् उभ० सक० सेट् क्त्वा भेट् ।
 अञ्चति ते आञ्जीत् आञ्चिष्ट । क्त्वा अङ्कता-अञ्चिता ।
 उपसर्गात् अन्चुवत् । “न्यञ्चते प्रत्यहं मोहो यथाभ्रप्रक्ष्विन्न
 चारय” इति कविर० ।

अचक्षुस् ति० न० व० । सन्दनेते, नेतृहीने च । "सच-
क्षुरचक्षुरिव सक्षयोर्यस्यैव" श्रुतिः । न० म० ।
चक्षुर्भिन्ने न० ।

अचतुर त्रि० न सन्ति चत्वारि यत्र नि० अक्षमा० ।
चतुःसंख्याशून्ये । चतुरोनिपुणः न० त० । दक्षभिन्ने
अपटौ नि० ।

अचपल त्रि० न चपलः । चापल्यविरोधस्यैव युक्ते ।

अचर लि० न चरति चलति -चर-अच् न० त० । चरत्त्वं
विरोधिस्यैव्यवर्तितं स्थावरे स्थितिशीले पृथिव्यादीं “चरा-
णामक्षमचरमिति” मनुः । चलनमप्यस्य लि० ।

ज्योतिषोक्ते मेधकर्कटतुलामकरराशि रूपचरराशिभिर्धे
स्थिरराशिषु दृषमिहृष्टचिकुम्भराशिषु न० ।

अचरम लि० न०त० । अन्तिमत्वविरोधमध्यत्वाद्यवस्थावति
“वयस्परममे” इति पा० । अचरमं वयः कौमार्यादि ।

अथ लघु० न च लः ।। (गो'ज) इति ख्याते यङ्गौ । यस्मिन्ते,
 "अथवाः सागराः प्राप्ताः प्रासादध्वजा वृष्टाः धारितं क
 त्वया सर्वमिति" प्रथिवीप्रार्थनासन्धः । "अथवा एव भवानिव
 राजते" इति माघः । प्रथिव्यां स्त्री । भूमेरवज्ञात्वा-
 दिकस्य तं सि० शि० गो० "भूमेः पिण्डः यथाङ्गुलक-
 विरविकुजेऽर्धाकिनः सत्वकसाष्टसेऽङ्गुली इतः सप्त सप्त-

निलसलिलव्योमतेजोमयोऽयम् । नान्याचारः स्वशक्त्यैव
विद्यति नियतं तिष्ठतोच्चास्य पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत्सद-
नुजमनुजादित्यदैवं समन्तात् । सर्वतः पर्वतारामपाम-
चैत्यचयैक्षितः । कदम्बकुसुमपान्थः केसरप्रकरैरिव ।
यथोष्णताकानिलयोय, शीतता विधौ, द्रुतिः के,
कठिनत्वमश्रूनि । मरुक्षलो भूरचला स्वभावतो यतो
विचित्रा वत वस्तुशक्तयः । आकृष्टशक्तिश्च सही तथा यत्
खस्यं गुरु स्वाभिसुखं स्वशक्त्या । आकृष्यते तत्पततीव भाति
समे समन्तात् क ? पतत्यं खे" इति । आर्यभट्टमते तु
अस्यासलत्वेऽपि अचलाः पर्वताः सन्त्यत्र अख्यर्थेऽपि ।
अचलपत्न्यात् स्वकलातो बहिर्गमनाभावाद्वा अचल-
त्वम् । तेन च तस्यासलत्वं दृष्टान्तविधयोक्तं तच्च विस्तरतो
भूगोलशब्दे वक्ष्यते । चलनशून्ये त्वि० "तस्मात्त्वमचलोभ-
वेति" कलसस्यापनमन्त्रः । "तस्मान्मम गृहे नित्यं लक्ष्मि !
त्वमचला भवेति" पुरा० । "समाधावचला बुद्धिरिति,
गीता, अचला भक्तिरीश्वरे" इति पुरा० । न चलति
स्वभावात् । शिवे पु० तस्य स्थाणुत्वात् तथात्वम् ।
ब्रह्मणि न० । "निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति" श्रुत्या अख
सर्वक्रियाशून्यत्वेऽपि चलत्वम् । आत्मनि पु० "नित्यः
सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन" इति गीता ।

अचलकन्या स्त्री अचलस्य हिमाचलस्य कन्या । पार्वत्यां, सा
हि हिमाचलेन मेनायासुत्यादिता । तत्कथा च "प्रसूति-
रभवत्तस्य मेनाया. कन्यका सुतेति" शिवपुराणे प्रपञ्चेन
दर्शिता । तन्मूलं कुमारं चोक्तम् "अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता
दत्तस्य कन्या भगवत्पत्नी । सती सती योगविद्वद्वदेहा
तां जन्मने शैलमधू प्रपदे । सा भूधराणामधिपेन
तस्यां समाधिसत्त्वाद्दपादि भव्येति" इति अचलसुता-
दयोप्यत्र ।

अचलकीला स्त्री अचलाः कीला इव यस्याः । पृथिव्याम् ।
अचलस्य सुमेरोः कील इव, अचलः कीलइवाव-
ष्टम्भकत्वाद्वा । किष्कम्भपर्वतेषु मन्दरादिषु पु० । ते च
सुमेरुसुपर्वतौ, "विष्कम्भशैलाः खलु मन्दरोऽस्य सुगम्भशैलो
विपुलाः सुपार्श्व इति" सि० शि० गो० दर्शितास्तेषां खल-
पादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

अचलजा स्त्री अचलात् हिमालयात् जायते जन-ड५त० ।
पार्वत्यां, तत्कथा पूर्वशब्दे उक्ता । पर्वतजातमात्रे
त्वि० अचलजातादयोऽप्यत्र ।

अचलत्रिषु पु० अचला ब्रह्मप्रचलनेनापि मास्त्रिन्यामपगमात्

स्थिरा त्विड् कान्तिर्यस्य । कोकिले । स्थिरकान्तिमति
त्वि० । कर्मधा० । स्थिरायां कान्तौ स्त्री ।

अचलद्विषु पु० अचलेऽयः द्वेष्टि द्विष-क्रिप् ४त० । इन्द्रे
तस्याचलपक्षच्छेदकत्वात्तथात्वं तत्कथा गोलभिच्छब्दे
वक्ष्यते । अचलरिषादयोऽप्यत्र पु० । पर्वतजाते त्वि० ।
अचलपति पु० इत० । हिमाचले । यथा तस्य तत्पतित्वं
तथाचलराजशब्दे वक्ष्यते ।

अचलभ्रातृ पु० बौद्धभेदे ।

अचलराज पु० अचलानां राजा अच् समा० । हिमाचले
"शैलानां हिमवन्तं च नदीनाञ्चैव सागरम् । गन्धर्वाणा-
मधिपतिं चोच्चैः चित्ररथं विधिरिति" ब्रह्मपुराणे तस्या-
चलराजत्वसूक्तम् अचलाधिपादयोप्यत्र ।

अचापल न० चपलस्य भावः अण् न०त० । चाञ्चल्यविरोधि-
स्थिरतायाम् । व० । चाञ्चल्यशून्ये स्थिरे त्वि० ।

अचापल्य न० चपलस्य भावः ष्यञ् न० त० । चाञ्चल्य
विरोधिस्थिरतायाम् व० । व० । चाञ्चल्यशून्ये त्वि० ।

अचिक्रण त्वि० न चिक्रणः । चिक्रणताविरोधिरुच्चत्ववति ।

अचित्त त्वि० नास्ति चित्तं यस्य । चित्तशून्ये चेतना
रहिते "अचित्तहस्तधेनोऽगिति" अचित्तादेशकाला
ट्ठगिति" च पा० । स्थावरादीनान्तु न चित्तशून्यत्वं
किन्तु विशिष्टचेतनाराहित्यमेवेति अचेतनशब्दे वक्ष्यते ।

अचिन्तनीय त्वि० चिन्तयितुं अनुभापकहेत्वभावेन तर्क-
यितुमशक्यः चिति-शक्यार्थे कर्मणि अनीयर् न०त० ।
अनुभापकहेत्वभावेन तर्कयितुमशक्ये । "अचिन्तनीय
स्तु तव प्रभाव इति" रघु० । तदर्थं यत् । अचिन्त्योऽ-
प्युक्तार्थे त्वि० "अचिन्त्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने
समस्तजगदाधारमूर्तये ब्रह्मणे नमः" इति सूक्त्यर्थः ।

अचिन्तित त्वि० न चिन्तितः । पूर्व्वरूपादिकारणानु-
वाञ्छानादिकमन्तरेण अतर्किते "विधेर्नियोगादेतन्ने
अचिन्तितस्य स्थितमिति" पुरा० ।

अचिर न० न चिरम् । अल्पकाले, अल्पकालस्थायिनि
वस्तुमात्रे त्वि० । "अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद्-
भुवमिति" पुरा० । अचिरांशुः अचिरप्रभा अचिरद्युतिः ।

अचिरत्विषु स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी त्विड् कान्ति-
रस्याः । विद्युति । अल्पकालकान्तियुक्ते त्वि० ।

अचिरद्युतिः स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी द्युतिर्यस्याः ।
विद्युति । अल्पकालस्थायिद्युतिमति त्वि० । कर्म० ।
अल्पकालस्थायिन्यां कान्तौ स्त्री ।

अचिरप्रभा स्त्री अचिरा अचिरस्थायिनी प्रभा यस्याः ।
विद्युति । “अच्युता दिवः स्थास्तु रिवाचिरप्रभेति” भट्टिः ।
अत्यकालस्थायिप्रभावति लि० । कर्म० । अचिरायां
दीप्तौ स्त्री ।

अचिरभास् स्त्री अचिरा अत्यकालस्थायिनी भाः यस्याः ।
विद्युति । अत्यकालस्थायिदीप्तिमति लि० ।

अचिररोचिस् स्त्री अचिरं रोचिर्यस्याः । विद्युति । अचिर-
कान्तिमति लि० । कर्म० । अचिरकान्तौ न० ।

अचिरस्य अव्य० चिरस्येत्यव्ययेन न० त० । स्वल्पकाले ।

अचिरांशु स्त्री अचिरा अंशवोऽस्याः । विद्युति । “अचि-
रांशुसमप्रभेति” पुरा० । अत्यकालस्थायिकिरणवति लि० ।
कर्म० । अचिरकिरणे पु० । [लख्मे च ।

अचिरात् अव्य० अचिरम् अततीति क्तिप् । शीघ्रे, अवि-
अचिराभा स्त्री अचिरा आभा यस्याः । विद्युति ।

अचिराय अव्य० न चिराय । स्वल्पकाले शीघ्रे च ।

अचिरेण अव्य० चिरेणेत्यव्ययस्य न० त० । अत्यकाले
शीघ्रे च ।

अचिष्णु(ष्टु) लि० अच-गतौ बा० इष्णु(ष्टु)च् । गमनशीले ।
“तदा दधक्षुमिन्द्राय दृष्टो ऽपाकोऽचिष्णु(ष्टु)रिति” यजु०
अचि(ष्टु)ष्णुः सर्वगत इति वेददीपः ।

अचेतन लि० चेतना ज्ञानम् न० ब० । चेतनान्मन्ये । चित-
त्यु न० त० । ज्ञानविशिष्टभिन्ने । ज्ञानञ्च द्विविधं विष-
याकारमनोवृत्तिरूपं तत्फलितचैतन्यरूपञ्च तत्र वृत्तिरूपं
ज्ञानं चित्तस्यैव धर्मः “कामः संकल्पो विचिकित्सा अज्ञाऽ-
अज्ञा वृत्तिरवृत्तिर्हीर्षीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति” श्रुतौ
तस्य चित्तधर्मात्वावगमात् । द्वितीयं तदुज्ज्वलितचैतन्यमात्म-
धर्मः । प्रकाशरूपचैतन्यस्य सर्वदा स्थितावपि वृत्तिसह-
कारेणैव तद्गताज्ञाननिवारणे चैतन्यं सलुज्ज्वलति नान्यथा
अतएव “बुद्धिर्वृत्तिचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्राप्तौ घटम् ।
तत्वाज्ञानं धिया नश्येदाभासानु घटः स्फुरेत्” इत्युक्तमिति
वेदान्तिनः । सांख्यास्तु विषयोपरक्ता वृत्तिचित्तौ प्रति-
विम्बति तेनैव विषयावभासः “तस्मिंश्चिद्वर्ण्ये स्फारे
समस्ता वस्तुदृश्यः । इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसीव तट-
द्रुमा” इति मन्यन्ते । नैयायिकास्तु सांख्यवेदान्तिमतिसङ्गं
यत् वृत्तिरूपं ज्ञानं तत्स्थानीयमात्मनश्चैतन्यसुररीचक्षुः ।
तादृशवृत्तौ तत्स्थानीयज्ञाने च आत्मजनः संयोगादयः
कारणानि । आभ्यन्तरसुखादिविषयग्रहणे मनःकरणम्,
इन्द्रियाणि तत्र स्वस्वताह्वयविषयग्रहणे कारणानि, “इन्द्रि-

याधिसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति” गौतमसूत्रे “प्रति-
विषयाध्यवसाय इति” सांख्यसूत्रे च तथैव स्वस्वविषयेधि-
न्द्रियाणां साहकता उक्ता । तच्च तत्तद्व्यापारे दर्शयि-
ष्यते । एवञ्च आभ्यन्तरे सुखादौ मन इव, वाह्येषु भङ्गा-
दिषु श्रोत्रादीनि असाधारणकारणानि । मनस्तु वाह्येषु
सर्वत्र साधारणकारणमिति भेदः । एवञ्च ज्ञानकारणेन्द्रि-
यान्मन्ये एवाचेतनशब्दस्य प्रवृत्तिः । अतएवोक्तं “चेन्द्रियं
चेतनं इदं निरिन्द्रियमचेतनमिति” । एवञ्च वृक्षादीना-
मपि अन्तःकरणादिमत्त्वमस्यैव । अन्यथा सुखदुःखाभयो
न स्यात् । तेषां हि स्वकर्माभिसारिदुःखभोगार्थमेव पापेनैव
स्थावरत्वप्राप्तिः । अतएव “महापातकजान् घोरान्
नरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्मक्षयात् प्रजायन्ते महापात-
किनस्त्रिह” इत्युपक्रम्य “दण्डगुल्मकृतास्तच्च क्रमशो
गुरुतल्पगः” इति याज्ञवल्क्येन चेतनस्यैव पापावशेष-
भोगार्थं दण्डादिरूपेण जन्मोक्तम् “शरीरजैः कर्मदोषैर्घाति-
स्थावरतां नर” इति च सामान्यतः शारीरिकपापात्
वृक्षादिरूपस्थावरजन्म तेनैवोक्तमतस्तेषां दुःखभोगार्थमेव
वृक्षादिरूपत्वप्राप्तौ इन्द्रियाभावे कथङ्कारं ते दुःखमनुभ-
वेयुरित्यवश्यं तेषु इन्द्रियादिमत्त्वमस्यैव । अतएव पशून्
सरोऽन्तरं गच्छति, शाखा च्छिन्नापि चेतनसंयोगात् पुनः
प्ररोहतीत्युपलभ्यते । अतएव च श्रुतौ “यद्य जीवो यां
जहाति सा शुष्यती”त्युक्तम् । तेन तेषां जीवसंयोगोऽस्यैव
किन्तु विशिष्टचेतनान्मन्यत्यादेव तेषु अचेतनत्वव्यवहार इति
भेदः । पदार्थादर्शे “देहचक्षुर्विधो ज्ञेयो जनोऽनुपपत्ति-
भेदतः । उज्जिज्ज अग्रजोऽण्डोत्पत्त्यर्थस्तु जरायुज” इति
स्यावराणां देहसम्बन्ध उक्तः । “चेतनाधिविगे भोगायतन-
निर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्ग” इति सांख्ये च चेतन-
सम्बन्धे एव भोगायतनरूपदेहोत्पत्तिरुक्ता । तेषाञ्च भोगा-
यतनदेहवत्त्वेऽपि सर्वेन्द्रियस्थानगोलकादेरभावान् न दर्श-
नादि किन्तु त्याचप्रत्यक्षं प्रायजप्रत्यक्षं च भवत्वेन अतएव
अग्न्यादिसरतरकिरणस्यैव तेषां शुष्कता, जोषधि-
विशेषजधूमादिसम्पर्के च तदुद्भाषात् उज्ज्वलकोत्पत्तिः ।
अत एव तेषां हीन्द्रियत्वेन व्यवहारः यथोक्तम् “पञ्चै-
न्द्रिया मनुष्याद्याः सर्पाद्याश्चरिन्द्रियाः । त्रीन्द्रियाः
क्षमिकीटाद्या हीन्द्रिया वृक्षजातय” इति । मनसो
विद्यमानत्वेऽपि हृदयरूपविशिष्टस्थानाभावात् न स्पष्ट-
भवबोधः । श्रुते हि हृदयस्थानस्य परमं “तद्दृश्यं
विशिष्टचेतनामयमित्युक्तम्” तेन तेषां विशिष्टचेतनामय-

हृदयस्थानशून्यत्वात् विशिष्टचेतनावक्ष्यं नास्ति सुख-
दःखानुभवाभावं तु तेषां जायते एवेति विशेषः
मेमेन स्वयत्कर्म्मफलानुपपत्तुः खानुभवात् स्वस्वकर्म्मफलभाक्-
त्यम् इति सुस्थितम् । चेतनान्न्ये पदार्थभावेति लि० ।
“अचेतनं चेतनायदिव लिङ्गमिति” सा०का० ।
तत्तद्विशेषज्ञानान्न्ये च । “तन्तु दुःखाभिसन्तप्तं विल-
पन्तमचेतनमिति पुरा० । अत्र दुःखानुभवात्वेन
तदनुभवस्योक्तेः तथाभूतेऽपि चेतने अचेतनत्वोक्तिः
विवेकज्ञानान्न्येत्वपरत्वेनैव, एवमन्यत्रापि । “अहङ्कारलये
सुप्तौ भवेद्देहोऽप्यचेतन” इत्युक्तिस्तु देहस्य चैतन्यप्रकाशा-
वच्छेदकतया, जागरे स्वप्ने च चैतन्यसुपचर्यं सुप्तौ
आच्छेद्याहङ्काररूपमनसो लयात् कथमपच्छेदकत्वं ?
स्यादित्यतोऽचेतनत्वमित्येवंपरा । अन्यथा “शरीरस्य न
चैतन्यं कृतेषु व्यभिचारतः” इत्युक्तेः देहे सदा
चैतन्याभावस्य सिद्धत्वात् सुप्तौ तथात्वकथनार्थकं स्यात् ।
सुप्तत्वापि इन्द्रियाणां मनसश्च विशिष्टव्यापारराहित्येन
अत्योपचारः किन्तु आत्मानि तदापि चैतन्यमस्येव ।
“आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञ” इति श्रुतेः सुखमहमस्वाप्तं न
किञ्चिदनेदिष्टमिति” सुप्तोत्थितस्य परामर्शाच्च आनन्दा-
नुभवस्य तत्रापि सत्त्वात् सुतरां देहस्य तदनुभवज्ञानाव-
च्छेदकत्वमस्येवेति विशेषः । विस्तरस्तु सुप्तप्रियवद् वक्ष्यते ।
अचेतस् लि० न चेतति चित्त-अस्तु न० त० । चेतनान्न्ये
अचेतने षडादौ, तत्तद्विशेषज्ञानरहिते च । “गतसंज्ञ-
चेतसमिति” पुरा० । नास्ति चेतोऽस्य । चित्तरहिते लि० ।
अचेतान लि० चित्त-शानच् वेदे न सुक् न० त० ।
चैतन्यरहिते “अचेतानस्य वा पथो वि दुःखः इति” वेदः ।
अचेष्ट लि० नास्ति चेष्टा यस्य । चेष्टारहिते । चेष्टा च “आत्म-
जन्या भवेदिच्छा-इच्छाजन्या भवेत् कतिः । कतिजन्या भवे-
च्छेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया” इत्युक्तेः यत्प्रसाध्या क्रिया-
जनकव्यापाररूपा । चेतनाविहितदेहेष्वेव कर्म्मविशेषः न
तदनविहिते तथा च यस्मिन् देहे आत्मनो यत्नो भवति
तद्देहावच्छेदेनैव चेष्टा जायते नान्यस्मिन् सा च उद्यम-
रूपैव । मनोवायुभिन्नद्रव्यस्य न स्वतःक्रिया सम्भवति
किन्तु गुरुद्रव्याद्याघातनोदनादिनैव क्रिया भवति
ना यथा । तथा च हस्तादिचालनदर्शनात् तत्कारणी-
भूतनोदनादिकमनुमीयते तच्च नोदनम् आत्मकहं कमेव
अन्यस्यानुपपत्त्यैः । अधिकं चेष्टाशब्दे वक्ष्यते ।
अचेष्टता स्त्री अचेष्टस्य भावः । चेष्टाराहित्ये ।

अचैतन्य लि० नास्ति चैतन्यं चेतना यस्य । चैतन्य-
ान्न्ये । “अचैतन्यमिदं विश्वं दैवं चैतन्यमेव यदिति”
न०त० । चैतन्यभिन्ने न० ।
अच्छ अक्ष० न च्छति दृष्टिं सम्मुखत्वात् क्षो-क न०त० ।
आभिसुख्ये । “अच्छा नृचक्षा असरत् पवित्ते इति” वेदः ।
“अच्छ गत्यर्थवदेति” इत्युक्ते “अच्छगत्य अच्छोद्य इत्यु-
दाहृत्य अभिसुखं गत्वा अभिसुखसङ्गोति” व्याकृतम्
सि०कौ० ।
अच्छ लि० न छाति दृष्टिम्, क्षो-क न०त० । स्वच्छे निर्मले ।
निर्मले हि वस्तुनि दृष्टिः प्रसरति न तु समवे आभ्यन्त-
रपर्यन्तं धावतीति निर्मलस्यैव तदप्रतिबन्धकत्वात्तथात्वम् ।
“स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरेति काव्यप्र० । स्फटिके
पु० । न छाति भक्षयति नाशितसत्त्वं छा-भक्षणे क
न०त० । भक्षुके पु० । अच्छभक्षुकइत्येकं नामेत्यन्ये ।
अच्छन्दस् लि० नास्ति अध्येयत्वेन कन्दोवेदोऽस्य तत् ।
वेदाध्ययनान्न्ये अनुपनीते बालके, सर्वथा तच्छून्ये
शूद्रादौ च । नास्ति कन्दो दृष्टानुसारी, परिमितमात्रा-
चरादिसन्निवेशविशेषो यत्र ७व० तत् । कन्दः शून्ये
गद्यात्मके, चूर्णके वा शब्दसमूहे । नास्ति कन्दोभिप्रायो
यस्य व० तत् । अभिप्रायान्न्ये । वा कपि । अच्छ-
न्दस्त्वोऽस्युक्तार्थेषु ।
अच्छावाक पु० अच्छं निर्मलम् अच्छ आभिसुख्येन वा वक्ति
शंसति वच-कर्त्तरि संज्ञायां वञ्(निपातस्य चेत) दीर्घः ।
शंसनकर्त्तरि होलसहकारिणि सोमयागसम्बन्धिनि ऋत्विग्-
भेदे । स च आश्वलायनेन दर्शितः । “प्रागपि सोमेनैके,
इत्युपक्रम्य, “तस्यर्त्विजः, चत्वारस्त्रिपुराः, तस्य तस्योत्तरे
त्रयः, होता, सैत्रावरुणोऽच्छावाकोपावस्तुत्, अध्वर्युः, प्रति-
प्रस्थिता नेष्टोच्चेता, ब्रह्मा, ब्राह्मणाच्छंसाग्नीध्रः पोता,
उन्नाता, प्रसोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्य इति, एतेऽहीनैकाहैर्या-
जयन्ति, एत एवाहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा नृहृपतिसप्तदशा
दीक्षित्वा समाग्याग्नीस्तनुष्ठाः सत्वाण्यासते” इति । “अस्या-
यमर्घः, दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा पश्वाहा तद्यजमानः पुरस्ताद्वा
सोमेन यजेत तस्य सोमयागस्य होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेति चत्वारः
ऋत्विजो मुख्याः ते च प्रत्येकं त्रिभिः त्रिभिः पुरुषैरुपेता
यतस्तस्य तस्य एकैकस्योत्तरे त्रयः पुरुषा भवन्ति, त एते
होतादिनामकाः षोडशर्त्विजो हिरात्वादिभिरहीनसंज्ञकै-
रग्निष्टोमादिभिरैकाहसंज्ञकैर्याजयन्ति । एतएव होतादयः
षोडशर्त्विजः स्वयमप्याहिताग्नयः प्रथमयज्ञेनाग्निोमे-

नेष्टा गृहपतिसंज्ञकेन सप्तदशसंख्यापूरकेण सहिता द्वाद-
शाहादिसत्वारिंशं दोषित्वा स्वस्वस्वम्भिनीऽग्नीनेकत्वं स्थाप-
यित्वा तत्प्रधानाः सत्वाख्यपतिष्ठेयुः इति" साध्यम् ।

"यदच्छावाकमनुसन्तिष्ठते इति" ता० ब्रा० । अच्छावाक-
शब्दोऽस्त्यत्र छ । अच्छावाकोयम् तच्चब्दयुक्ते स्तुतभेदे, तच्च
स्तुतम् "अच्छावाक ! वदस्वत्युक्तोऽच्छा वो अग्निमवस इति
हचमन्वाहेत्यादिना" दर्शितम् । अच्छावाकस्येयम् यत् ।
अच्छावाक्या । अच्छावाकत्विक-पाथायान्द्विच । "एषा
होवा यदच्छावाक्या" इति ता० ब्रा० । "अच्छा-
वाक्या अच्छावाकस्वम्भिनी होवाशंसनरूपा क्रियेति"
तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकसामन् न० अच्छावाकेन गेयं साम । "य एक इद्दि-
दयत इति हचे गेये सामभेदे एतस्यैव नामान्तरसङ्घर्षीय
मिति" "लैककुभं चोद्गंशीयञ्चान्ततः प्रतिष्ठाप्ये इति"
ताण्ड्य० ब्रा० । "लैककुभं अज्ञसाम भवति, उद्गंशीय-
मच्छावाकसामेति, "य एक इद्दिदयते इति" हचे गेयं
साम उद्गंशीयमेते सामनी इति" तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकोय न० अच्छावाकस्य कृत्विग्भेदस्य कर्म भावो
वा "होवाभ्य" इति छ । शंसनरूपे अच्छावाककर्मणि,
तद्भावे च ।

अच्छिद्रं लि० न छिद्रं तत्तत्कार्येषु प्रमादादिना स्वजनं, रन्ध्रं
वा यत् । प्रमादादिना स्वजनरहिते । "अच्छिद्रेण
विचेतव्या देशाः सगिरिकन्दरा" इति रा० । "यन्नच्छिद्रं
तपच्छिद्रं यच्छिद्रं पूजने सम अच्छिद्रमस्तु तत्सर्वमिति"
"अच्छिद्रं तु भवत्वेतत् सर्वेषाञ्च शिवाय नः" इति च
पुरा० । "तत्तथा क्रियतां राजन् यथाऽच्छिद्रः क्रतुर्भवे-
दिति" भार० । रन्ध्ररहिते च ।

अच्छिन्नं लि० छिद्-भावे क्त न० व० । खण्डनरहिते, छेदन
रहिते, सन्तते च "वस्तुधारां प्रकुर्वीत अच्छिन्नं दधतधारयेति"
पुरा० । कर्मणि क्त न० त० । छिन्नभिन्ने लि० ।

अच्छिन्नपत्र पु० अच्छिन्नं सन्ततं पत्रमस्य । शाखोटकट्यो
सन्ततपत्रयुक्तपत्राले च । अच्छिन्नपत्रादयोऽप्यत्र ।

अच्छेदिकं लि० छेदनं नार्हति ठन् । छेदनानर्हं ।

अच्छेद्यं लि० न छेत्तुमर्हति छिद्-अर्हार्थे कर्मणि यत् ।
छेदनानर्हं । आत्मनि पु० "अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्ते-
योऽशेष एव चेति" गीता । आत्मनश्च अवयवाभावात्
अवयवैर्धोकरणरूपच्छेदनानर्हत्वात् तथात्वम् ।

अच्छीद न० अच्छं निर्मलसदृशं यस्या उदादेशः । हिमालय

प्रदेशस्य कादम्बरीप्रसङ्गे सरोवरभेदे । "आह्लादनं दृष्टे,
अच्छीदं नाम सरो दृष्टवानिति" काद० । नदीभेदे स्त्री ।
अग्निष्वात्तादीन् प्रक्रम्य, "एतेषां मानसी कन्या अच्छीदा
नाम निम्नगा" इति पुरा० ।

अच्युत पु० स्वरूपसामर्थ्याच्च अच्युतो न च्यवते न च्यविष्यते
वा चु-कालसामान्ये कर्त्तरि क्त न० त० । परमेश्वरे
"शास्त्रं शिवमच्युतमिति" श्रुतिः । "यस्मान्न च्युत-
पूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणोति" भगवाक्यम् । "तेन च्युत्यभाव
रूपप्रवृत्तिमिच्छेने" त्यागन्दगिरिः । तदवतारभेदे वासुदेवे
"इयमच्युतलीलाद्या सहृत्ता जातिशालिनीति" कन्दोमञ्जरी
अच्युतस्य लीला अच्युता अभ्यष्टा लीला च । बहुभाव-
विकाररहिते च "अच्युतः प्रथितः प्राण्य" इति सहस्र
नामभाष्ये तथैव व्याख्यातम् । नारायणे च "गण्डर्भर्त्त-
रिवाच्युतस्थितिरमणीयेति" काद० । अच्युतस्य विष्णोः
स्थितिः अच्युता अचञ्चला च स्थितिरिति तदर्थः । चलन-
रहिते अक्षटे स्थिरे लि० । "अक्षितमसि अच्युतमसीति"
वेदः । द्वादशसर्गयुक्ते काव्यभेदे पु० क्लेशचन्द्रः । न
च्योतति क्षरति च्युत-क न० त० । क्षरश्चक्षुः लि० ।

अच्युताग्रज पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य उपेन्द्रस्य वा अपजः
ईत० । बलदेवे । वसुदेवाज्जन्मकाले ब्रह्मदेवस्य ततो-
ऽप्यजननात् तथात्वम् । इन्द्रे । कश्यपाज्जन्मकाले च आदि-
त्यामपोत्पन्नत्वात् तस्य तथात्वमिति भेदः । तयोश्च तद-
प्यजत्वं सङ्कर्षणशब्दे इन्द्रावरजशब्दे च वक्ष्यते ।

अच्युताङ्गज पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य अङ्गजः । ज्ञानपुत्रे
प्राधान्यात् कामदेवे । [जात इति भा० । १० स्तम्भे ।

अच्युतात्मज पु० ईत० कामदेवे । स हि रुक्मिरयां ज्ञानात्
अच्युतावास पु० अच्युतेन ओष्यतेऽत्र आ-यस आधारे षञ्
ईत० । अश्वत्थद्वये । "अश्वत्थः सर्वदृष्टाणाभि"त्युक्ते-
स्तस्य ततोपस्यत्वासदावासत्वम् । [अच्युतिशब्दे लि० ।

अच्युति स्त्री चु-क्तिन् न० त० । क्षरणाभावे । बह्व० ।
अज वतौ क्षेपणे च भादि० पर० सक० सेट् । अजति ।
अवेधीत्-आजीत् । हच् अजिता-नेता । वञ् ।
आजः । "अजन्ति वज्रं सदनान्यच्छ" इति वेदः ।

अज दीप्तौ इदित् पुरादि० उभय० सेट् अज० । अजयति
ते । आजिजत् त ।

अज पु० न जायते जन क्त न० त० । ईश्वरे, "न जातो न
जनिष्यते" इति श्रुतेः "न हि जातो न जावेऽहं न
जनिष्ये कदाचन । जेत्यः सर्वभूतानां तस्मादहमजः कृतः"

इति भार० । जीवे च “अजो नित्य” शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने गरीरे” इति गीता । “जहात्येनं
भुक्तभोगमजोऽन्य इति” श्रुतिः । स हि खोपाधिभूत
बुद्धिनिष्ठकर्माभिरारब्धदेहमधिष्ठाय बुद्धिनिष्ठकर्तृत्वादिक-
मात्मन्यभिमानः जीव इति व्यवहियते “न जायते
म्रियते वा कथञ्चित् नायं भूत्वा भविता वा न भूय” इति
गीतायां तस्य जन्मादिशून्यत्वमुक्तं तच्च “जायते अस्ति वर्द्धते
विपरिणमते अपमोयते नश्यतोति” यास्कोक्तवद्भाव-
विकाराणामुपलक्षणमाद्यन्त्यो जन्मानाशरूपविकारयो रभा-
वकथनेन तदन्तःपातिनामपि सन्दर्शयितव्यत्वात् अज्ञा-
नस्य भावात् । स च अज्ञाभिन्न एवेति वेदान्तिमतम् बुद्धिरूपो-
पाधीनां नानात्वात् न सर्वव्यवहारमाह्वयम् । बह्व इति
माहुरादयः “जन्मादिव्यवस्थात् पुरुषवच्छत्वमिति” पुरुष-
खोपाधिभूतबुद्धिभेदेऽपि “उपाधिर्भियते न तु तद्वानिति”
स्वल्पेण उपाधिभेदेऽपि उपाहितशैक्येन न भेदः, विशिष्ट-
स्यानतिरिक्ततया न जन्मादिव्यवस्थेति पुरुषवच्छत्वमङ्गी-
चक्रुः कर्तृत्वादिकं बुद्धिगतमपि खोपाहितचैतन्ये एव
प्रतिविम्बति तेन तद्विविक्तचैतन्ये तदवभासात् पुरुषस्य
भोगः, “चिदवसानो भोग इति” सूत्रे तथैव प्रतिपादनात्
एवञ्च यावत् बुद्धिव्यक्तवसावन् एव पुरुषाः खोपाधिभूतं
कर्मादिकं स्वकर्तृकतया अभिमन्यमानास्तत्तुक्तं सुख-
दुःखादिकमात्मोद्यत्वेन अभिमन्यमानाः भोक्तार इति व्यव-
हियन्ते अतएवोक्तम् “बुद्धेर्भोग इवात्मनीति” । “कामः
संकल्पो चिकित्सा अज्ञाऽअज्ञा छतिरछति ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्
सर्वं मन एवेति” श्रुतेः ज्ञानादिछत्तीनां मनोजन्यत्वात्
मनोवर्त्मत्वम् सांख्यवेदान्तिनोस्तुल्यम् जीवस्य विभवाङ्गी-
कारेऽपि खोपाधिबुद्धिप्रतिष्ठानदेह एव विशेषसंयोगात्
तत्रैव आत्मत्वाभिमानः नान्यदेहेषु, तेषां स्वभोगार्थं
खोपाधिबुद्धिभूतकर्मावस्थाभावात् । एवं सुखदुःखाहुस-
न्धानमपि खोपाधिभूतकर्माविशेषादेवेति तत्तद्भेदव्यवस्थेति ।
ज्ञानकारणमनसाञ्च पुरुषभेदेन भिन्नत्वात् न पराहुसन्धा-
नेनापरस्याहुसन्धानप्रसङ्ग इति सांख्यभेदान्नयोस्तुल्यम् ।
विशिष्टस्यातिरिक्तत्वानतिरिक्त एव तयोर्विसंवादः । नैया-
यिकवैशेषिकादयस्तु ज्ञानादयो जीवधर्माः जीवाश्च
वह्नयः नित्या विजयश्च कर्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च जीवाना-
मेव धर्माः, तेषां विभवेऽपि स्वादृष्टारब्धदेहेष्वेव संयोग-
विशेषः स एव जन्म, तद्वियोगस्य सरणमित्येव विशेषः न तु
स्वतो जन्मनाशाविति स्वीचक्रुः । तेन तन्मतेऽपि न अज-

त्वव्याघातः । एवं सर्वदर्शनाङ्गीकृतसरणावजत्वम् ।
माध्वास्तु जीवस्याणुत्वमीश्वरादित्यतस्तच्च “एतस्यैव
विस्फुलिङ्गाव्युच्चरन्तीति” श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्यात् “बाह्या
पशतधारस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स
विज्ञेय” इत्युक्तेषु जीवस्याणुत्वम् अणुत्वेऽपि तेषां सर्व-
देहगतसुखाद्यनुसन्धानं गुणद्वारैव, यथा गृहैकदेशस्थितं
कस्तूरीप्रभृतिगुणम् इत्थं सौरभेण सर्वं गृहमागोदयति एवं
हृदयस्थं विस्फुलिङ्गरूपं चैतन्यं सर्वदेहगतं प्रकाशं कुर्वत्
शब्दादीन् विषयांश्चावभासयत् सर्वव्यापीत्युच्यते न तु
स्वरूपतः “अणोरणीयान् महतो महीवानिति” श्रुतेः
स्वरूपगुणाभ्यां अणुत्वमहत्त्वयोः सम्भवपरतायामेव तात्-
पर्यात् । अजत्वव्यपदेशस्तु भूतारब्धत्वाभावकतं गौणमतो-
ऽल अजशब्दो भाक्त एव इत्युरोचक्रुः । चार्वाकमते
तु आत्मनो नाजत्वं देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयस्यैव
तेषां मते जीवत्वात् तद्विवरणं चेतनशब्दे वक्ष्यते ।
सौगतादिमते तु जीवानां संविदनतिरिक्ततया सर्व-
संविदनुस्यूतत्वात् जन्मान्तरभाविनः अपवर्गरूपफलादेः
स्वेकाराच्च नित्यत्वं, नित्यत्वाच्च अजत्वमिति भेदः ।
“सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृते गुणास्तैर्गुक्ताः परः पुरुष एक
इहास्व धत्ते । स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संचा”मित्यु-
क्तेषु ईश्वरस्यैव खोपाधिमायागतसत्त्वरजसाद्युपाधिभिः
जन्मस्थितिनाशनरूपकार्यकरणार्थमायाविर्भावात् अजस्वरू-
पाननतिरेकात् तेषामजत्वं तेन ब्रह्मणि, विष्णौ, हरे च
यु० । न जायते इत्यजा । सांख्यमतसिद्धप्रधानापरपर्याये
साध्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मके स्त्री । “अजा-
मेकां लोहितगुल्लक्षणवर्णां सरूपाः बह्वीः प्रजाः सृज-
मानामिति” श्रुतिः । सत्त्वादिगुणानुसारेण श्वेतादिरूप-
गुणवच्छकार्यस्रष्टृत्वाच्च तस्याः नानावर्णत्वमिति सांख्याः ।
वेदान्तिनस्तु एतां श्रुतिं तेजोऽवन्नरूपपरतया व्याचक्रुः ।
तथा हि “हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेना-
त्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” तेजोऽवन्नाभि-
मानिनीस्तिस्रो देवता अनुप्रविश्येत्युक्तेः प्रक्रान्तेजोऽ-
वन्नानामेव भौतिकसृष्ट्युपादानत्वावगमात् तासामेव
प्रकृतित्वेन अजत्वम्, तासाञ्च लोहितादिरूपाणि तत्प्रक-
रणशेषे उक्तानि “यस्मिन्लोकं रूपं तत्तेजसो रूपं, यच्छुक्लं
तदपां, तत् कृष्णं तदन्नस्येति” । एवञ्चोक्तश्रुत्युक्तलोहिता-
दिरूपाणामेवैव श्रुतौ प्रत्यभिज्ञानात् अजाशब्देन तेजोऽ-
वन्नरूपप्रकृतेर्यह्यमिति” तेन अजामित्यादिश्रुतौ अजा-

शब्देन तादृशप्रकृतिरेव बोध्यते । तथा च तादृश्यां तेजो-
बन्नाभिमानिदेवतायां स्त्री । अजाशब्दोक्ता नानागुणाः
सन्त्यस्य अच । आगे तस्य नानावर्षत्वात्तथात्वम् । आग्यां
स्त्री जातित्वेऽपि अजादित्वात् टाप् । “अजागलस्तन-
च्छायेति” ज्योतिषम् । द्वादशधा विभक्तस्य राशिचक्रस्य
मेघरूपे प्रथमे राशौ “जीर्वाकिंभासुजेज्यप्रानं क्षेत्वाणि
सुरजादयइति” ज्योतिषम् तस्य मेघरूपत्वेऽपि मेघस्य
अजतल्याजाधिष्ठितरूपाभ्यां तत्त्वम् । मेघे च अजेन ब्रह्मणा
दक्षयज्ञभङ्गसमये मेघरूपधारणेन पलायमानत्वात् अजा-
धिष्ठितरूपवत्त्वात् मेघस्य उपचारात् अजत्वम् । मासिक-
धातौ पु० । जननशून्ये गगनादौ त्रि० । आत् विष्णो-
र्जायते इति । चन्द्रे कामे, च पु० । “चन्द्रमा मनसो
जात इति” श्रुतौ विष्णोर्मनोजन्यत्वाच्चन्द्रस्य अजत्वम् ॥
कामस्य वासुदेवात् रक्षिण्यं जातत्वं भागवते प्रसिद्धम्
दशरथपितरि रघुराजपुत्रे रामचन्द्रस्य पितामहे त्वर्य-
वंश्ये नृपभेदे च । तस्याजत्वञ्च अजरूपब्रह्मणो मूर्च्छन्-
जातत्वात् यथोक्तं रघौ “ब्राह्मणे मूर्च्छन्ते” किल तस्य देवी
कुमारकलं हृषुवे कुमारम् । अतः पिता ब्रह्मण एव
नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकारेति” तद्विरितञ्च तत्रैव
पञ्चमाद्यष्टमसर्गान्ते द्रष्टव्यम् । आगतल्याकारवत्त्वात्
औषधिविशेषे स्त्री । तद्वचनं “अजास्तनाभकन्दा त
सन्तीरा क्षुपक्षिणी । अजा सहौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्दे-
न्दुपाखरेति” वैद्यकम् । ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यज् ।
आज्यः तदपत्ये । बङ्गु लुक् । अजाः । ऋङ् । अक् ।
आजायनः तद्गोत्रापत्ये । उपमानतया पूर्वनिर्देशे
तदन्तपादस्य नान्यलोपः । अजपादः स्त्रियान्तु कुम्भप०
ङीप् अन्तलोपः पदादेशश्च । अजपदोति भेदः । एका-
दशरुद्रमध्ये प्रथमे रुद्रे पु० । तद्विरणम् अजैकपादशब्दे
दृश्यम् ।

अजकार्णे पु० अजस्य कर्ण इव पर्य्य यस्य । आगत्य
लम्बायमानपल्लयुक्तौ (साल) इति ख्याते दृष्टे मरिचदृष्टे
च । ईत० आगकर्णे । [कै-क । (साल) इति ख्याते दृष्टे ।
अजकर्णक पु० अजकर्णे इव कायति पल्लवारा प्रकाशते
अजकव अस्त्री० अजो विष्णुः को ब्रह्मा तौ वाति
त्रिपुरासुरवधद्वाराणेन वा+करणे क ईत० । शिव-
धनुषि । शिवो हि अनेनैव धनुषा त्रिपुरासुरस्य बधेन
विष्णुं ब्रह्मार्चं च प्रीणितवान् इति तस्य धनुषोऽजकवत्वम्
अजकौ अवतीति । अजकावमयत्व । “धनुष्यजगवं

युग्यमजकावमजीकवमिति” शब्दार्थवः । अजकं आगं वाति
प्रीणाति वा-क । (वावुइ इति) ख्याते वर्षरीदृक्ते पु० ।
तद्वचने तस्य प्रीत्याधिक्यात्तथात्वम् ।

अजका स्त्री अजस्य विकारः अवयवः गलस्तनः पुरीषं वा
कन् । अजागलस्य स्तनाकारे मांसखण्डे, तत्पुरीषे च ।
अजकाजात पु० पु० । अजकेव जातः । “अजापुरीषप्रतिभो
रजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाश्च । विदार्य
कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तं चाजकाजातमिति व्यस्येदिति”
वैद्यकोक्ते रोगभेदे ।

अजकाव न० अजका अजागलस्तनइव वाति प्रकाशते
वा-क । अजागलस्तनाकारकाणवयवशुक्ले सैत्वायरुणे
यज्ञीयपात्रभेदे, “अजकावं दुर्हृषीकं तिरोदधे” इति
वेदः । अजैव अजका तत्पुरीषं वा तद्वत् वाति प्रकाशते
वा-क । अजकाजाताख्ये रोगभेदे पु० । शिवधनुषि न० ।

अजक्षीर न० अजायाः क्षीरं ईत० पु० वङ्गावः । आगीस्तन्य-
दुग्धे “अजक्षीरेण पाचयेदिति” वैद्यकम् ।

अजग न० अजं विष्णुं गच्छति शरत्वेन गम-त । शिवधनुषि ।
अजेन ब्रह्मणा गमयते गीयते वा कर्मणि गम-ङ-गै-क
वा । विष्णौ पु० । अजेन गच्छति, अजं आगं यद्वाङ्मतेन
वा गच्छति गम-ङ । वङ्गौ पु० । प्रज्ञा० स्वार्थे अण् आज-
गमपि शिवधनुषि “स्याणोर्धनुष्याजगमिन्मरमाणा ।

अजगन्धा स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धोऽस्याः । (वनजीयान्)
इति ख्यातायां वनयामान्याम् अजमोदायाम् ।

अजगन्धिका स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः व० कप् ।
कापि अत इत्त्वम्, अजस्य गन्ध इव गन्धः अख्यस्य ठन्
वा । (वावुइ इति) प्रसिद्धे वर्षरीयाके ।

अजगन्धिनी स्त्री अजस्य मेघस्य गन्धो लेशः एकदेशः
शङ्कमिति यावत् सोऽस्याः फलाकारेणास्तीति अजगन्ध-
इति ङीप् । (गाडरशिफा) इति प्रसिद्धे अजशङ्कीदृक्ते ।

अजगर पु० अजं आगं गिरति गिरति गृ-अच् । इङ्गुत्सर्पे ।
अजगरं अगस्त्यशापात् इङ्गुत्सर्पभावापक्वं नक्षुभकथितं
कृतो पन्थः अण् । आजगरम् अजगरकथायाम् न० । तच्च
वनपर्जन्य आजगरोपाख्यानरूपम् ।

अजगव पु० अजगो विष्णुः शरत्वेन त्रिपुरासुरवधकार्णे-
ऽस्यास्ति अजग-अख्यर्थे व । शिवधनुषि “शिवोऽजगव-
चापं विधुम्बु तरसा रणे” इति पुरा० । [शिवधनुषि ।

अजगाव पु० अजगं विष्णुमवति पय-अण् उप० क० ।
अजघन्य त्रि० न जघन्यः अप्रमः न० त० । अप्रमभिक्षे

श्रेते च । “तथा च द्वादशोविण्णुरजघन्योजघन्यज”
इति भार० ।

अजजीविके लि० अजण्य क्रयविक्रयादिभ्यां पालनादिना
या जीविका जीवनोपायोऽस्य । आगक्रयविक्रयादिना
जीविकागति ।

अजटा स्त्री नास्ति जटा शिफा यस्याः । (भुङ्क्ते आमला)
इति प्रसिद्धे शिफारहिते दृक्भेदे । ट० । अजडाप्यत्र
अजडा स्त्री अजडयति स्पर्शमात्रादङ्गमर्दनार्थं चालयति
अजड + णिच् - ततः अच् । (आन्तकृषोति) प्रसिद्धे दृक्-
जडभिन्ने जाग्रोरोधिवाञ्छन्याति लि० ।

अजय्या स्त्री यजानां समूहः अज + य्यन् स्त्रीत्वात् टाप् ।
अजसमङ्गे । तद्विज्ञानाभ्यासात् स्वर्णयूधकायाश्च ।

अजदण्डी स्त्री अजस्य अङ्गणोदण्डोऽस्यः पूब० गौरा०
फोप् । अङ्गदण्डोदण्डे अङ्गणो यजार्थदण्डस्य तदीयकाष्ठेन
करणासथाप्यम् ।

अजदेवता पु० ईत० । आगाधिदेवे वज्रौ “रौद्री धेनुर्विनि-
हिंसा आग्नेय उच्यते” इति शु० विष्णुध० ।

अजनिर्नि स्त्री न + जन - आक्रोशे अनि । आक्रुश्यमाने
जन्माभावे । “तस्याजननिरेयास्तु जननीक्षेपकारिणीति”
भाषः । वा ङीप् अजननीत्यप्यत्र । अर्थाभावे अव्ययी० ।
जनन्याजभावे अव्य० ।

अजन्मन् पु० नास्ति जन्म यत्र । जन्मनिवृत्तौ मोक्षे “तस्मात्
सयोगादधिगम्य योगसज्जन्मनेऽकल्पत जन्मगीह” इति
रघुः । ईत० । जन्मरहिते लि० ।

अजन्य स्त्री शौकिकहेतुभिर्न जन्मते जन - णिच् - यत् न० त० ।
शुभाशुभकृत्ये देवकृते भूकम्पादावुत्पाते । अन्यभिन्ने लि० ।

अजप पु० अक्षटं जपति निन्दार्थं मञ्जु, जप - अच् । कुपाठके
अजं पाति रक्षति पाञ्च ईत० । आगपालके लि० ।

अजपति पु० ईत० । आगन्त्रे, मेघराशिपतौ मङ्गले च ।

अजपथ पु० अजस्य तत्परणयोग्यः पन्थाः अजेन ब्रह्मणा
निर्मितः पन्था वा अप्समा० । आगचरणयोग्यपथे
गगनस्थे पथाकारे सेतौ च (यमनाला) आयापथे ।

अजपथ्य लि० अजपथ इव देवपथा० इवार्थे यत् । सङ्कीर्णपथे
नगनसेतुस्थले च । [रुद्रभेदे ।

अजपद् पु० अजस्यैव पदं चरणोऽस्य । अजैकपात्रामके
अजपा स्त्री प्रत्ययेन न जप्या अथयतोच्चारितत्वात् जप-
कर्म्मणि अच् । आसप्रश्नासयोः वर्गगमनागमनाभ्याम्
अक्षरनिष्पादनरूपे जपे, स च हंसः, सोहमिन्द्राकारस्यैव,

तदाकारमन्त्रे च । “उच्छ्वासैरेव निश्वासैर्हंस इत्यक्षरद्वयम्
तस्मात् प्राणश्च हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः । नामे-
रच्छ्वासं निश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितः । षट्पञ्चास्रै
भवेत् प्राणः षट् प्रणानाडिका मता । षट्पञ्चास्रहोरा-
त्रम् जपसंख्याक्रमोमतः । एकविंशतिसाहस्रं षट्शता-
धिकमौच्चरि ! । जपति प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयीं
पराम् । विना जपेन देवेशि ! जपो भवति मन्त्रिणः ।
अजमेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिवृत्तनीति” तन्त्रम् ।

अजपाद् पु० अजस्य पाद इव पादोऽस्य हस्ता० न अन्या-
कारलोपः । रुद्रभेदे तद्देवताकत्वात् पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे
च । पाञ्चज्येन तु समासे अजपादपि उक्तार्थे पु० ।

अजपाल लि० अजान् आगान् पालयति पा + णिच् - अण्
ईत० । आगपालके ।

अजबन्धु पु० अजस्य बन्धुरिव मूर्खत्वात् । अजतुल्यमन्दबुद्धौ ।
“सिखाची नाम कानोना अजबन्धुः पिता तवेति” ।

अजभञ्ज पु० अजभञ्जतेऽसौ भञ्ज - कर्मणि घञ् ईत० ।
(वावुइ इति) प्रसिद्धे वर्षरीदृक्ते तत्पत्वं हि अजै-
रतिप्रोतितो भञ्जते ।

अजमार पु० अजं मारयति विक्रयार्थं मृ - णिच् - अण् उप० ।
(कषाद्) इति अजमांसविक्रयोपजीने, तत्प्रधानदेशे च ।
भवादौ कुम्भा० ख्य । आजमार्थ्यस्तदुभवादौ लि० ।

अजमीढ पु० अजमीढः यस्ते सिक्तः यत्र व० । (आजमीर)
प्रसिद्धे देशे । राजनि अण् । आजमीढः तद्देशाधिपे
प्रसिद्धतया बुधधरे ।

अजमुख पु० अजस्य नेत्रस्य मुखमेव मुखत्वेन कल्पितमस्य ।
दृक्ते प्रजापतौ, तस्य हि शिवद्वेषे मुखेन शिवनिन्दाकरणात्
दक्षयज्ञे शिवान्नया बीदभङ्गे तस्मात्पादने कृते पश्चात्
शिवप्रसादने पुनरुत्पादनाय वीरभङ्गे नियोजिते अजमुखे-
नैव तन्मुखं कल्पितं तच्च काशीखण्डे विद्यते यथा । “वीर-
भङ्गोऽपि तत् सर्वं सर्वान्नां प्रतिपद्य च । विना दक्षस्य
वदनं यथापूर्वमकल्पयत् । ईश्वरं ये हि निन्दन्ति त्रै-
लूकाः पशवो भुवम् ततो मेघमुखं द्रष्टुं वीरभङ्गोऽव्यक्तस्य
वदिति” ।

अजमीदा स्त्री अजस्य मोद इव मोदो गन्त्रो यस्याः अजं
मोदयति आनन्दयति मोदि - अण् वा । अजगन्धवत्यां,
वनयमान्याम् यमानीमात्रे च ।

अजम्भ पु० नास्ति जम्भो दन्तोऽस्य व० । भेके स्त्र्यर्थे च ।
दन्तग्रन्थे लि० । अजातदन्ते अवस्थाभेदे च ।

अजय पु० वीरभूषिनगरसन्निधाने (अजय) इति नामको नद-
विशेषे इति कल्पद्रुमः । तन्मूलं मृग्यं संस्तुतशस्त्रे तत्र
दस्य कुत्वाप्यहस्ते स्थात् । अजेन आगेन याति या-क इत० ।
आगवाहने अग्नौ पु० । जि-अच् न० त० । जयाभावे
“आमात्ताभो जया जयाविति” गीता । व० । जयशून्ये लि० ।
अज्ययी० । जयाभावे अज्य० । नास्ति जयो मादकत्वे-
नास्याम् । (सिद्धि, भाङ्ग) इति च प्रसिद्धनामिकायाम्
विजयायाम् स्त्री ।

अजय्य लि० जि-शकार्ये यत् न० त० । जेतुमशक्ये दुर्जये
शतौ पण्ये च । “दैवैरजय्यान् दितिजान् विजिग्ये” इति
भार० । “तत्ताजय्यं जिगाय तान्” इति मुग्ध० ।

अजरा लि० नास्ति जराऽस्याः । (धृतराष्ट्र) इति प्रसिद्धे
दृष्टे तस्य जराभावात्तत्त्वम् । अव्ययीभावे अच् समा० अज-
रसम् जराभावे अव्य० । नास्ति जरा यस्य, देवे । तेषां
मङ्गभावविकारमध्ये जायतेऽस्ति वर्द्धते इति तिष्ठणामेव
दशानां सङ्गावात् तदुत्तरवर्त्तिनीनां “विपरिणमते अपक्षीयते
नश्यतीति” तिष्ठणामभावादजरत्वम् । जराशून्ये लि० ।
“अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थाश्च चिन्तयेदिति” नीति० ।
ब्राह्मणजातौ स्त्री । “सा सत्यासाजरामरेति पुरा० । न
जीर्यति क्षीयते जृ-अच् न० त० । परब्रह्मणि न० ।
वृद्धदारकनामद्वयभेदे पु० । गृहगोधिकायाम् स्त्री ।
अजर्य न० न जीर्यति न-जृ-कर्त्तरि यत् । सौहार्दे “तेन
सङ्गतमर्थेण रामाजर्थं कुरु द्रुतमिति” भट्टिः ।

अजलस्वन न० अज इव लम्बते गृह्यते कृष्णवर्णत्वात् कर्म्मणि
ल्युट् । स्रोतोऽङ्गने ।

अजलोमन् पु० अजस्य लोमेव लोम (मङ्गरी) यस्य
व० । (श्रुतशिवो) इति ख्याते अजलोमवन्मङ्गरीविशिष्टे
द्वयभेदे । वा डाप् वा डोप् च । अजलोमा-अजलोमी
केलमल स्त्री । [जविनीभिर्विद्वन्] इति वेदः ।

अजवस् पु० जु-अङ्गन् न० त० । वेगशून्ये । “अजवसो
अजवस्ति स्त्री अजस्य वस्तिरिव वस्तिरस्य । अजिभेदे ।
गृह्या० अपत्यार्थे ढञ् । आजवस्तेयः तदपत्ये पु० स्त्री ।
स्त्रियाम् आजवस्तेयी । यस्मादिपाठात् वङ्गेषु लुकि ।
अजवस्तयः तदपत्येषु ।

अजवाह पु० अजं वाहयति यत्र आधारे षञ् ईत० ।
देयभेदे । कच्छादि० भवाद्यर्थे अण् । आजवाहः तद्देश
जातादौ लि० ।

अजवीथी स्त्री अजेन ब्रह्मणा निर्मिता वीथी पदं शा० त० ।

गगनसेतुद्वये (यमनाला) इति ख्याते कायापथे । यामा-
रभ्य अगस्त्यस्थानपर्यन्तं पितृस्थानपर्यन्तं । “(पितृस्थानोऽज-
वीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरमिति” पुरा० ।

अजशृङ्गी स्त्री अजस्य मेघस्य शृङ्गमिव कलमस्याः प० ।
(गाङ्गलशृङ्गा) इति प्रसिद्धे मेघशृङ्गतुल्यफलपत्र्यां मेघ-
शृङ्गायाम् ।

अजस्तुन्द न० अजस्य तुन्दमिव तुन्दमस्मिन् तच्चगरवासिना-
मित्यर्थात् सुट् । नगरभेदे । “अजस्तुन्द” नाम नगर-
मिति” सि० कौ० ।

अजस्र न० न-जस र । सन्तते विच्छेदरहिते । तथाभूतका-
लस्यायिनि वस्तुमात्रे लि० । “अजस्रमाश्रितयक्षकीगु-
णेति” माघः “अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मङ्गरोरिति” रघुः ।
अजहत्स्वार्थी स्त्री न जहत् स्वार्थीयाम् हा-शब्द न० व० ।
स्वार्थपरित्यागेन परार्थविकोपिकायां लक्षणा-
याम् । यथा श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणापरित्यागेन
तद्वति लक्षणा । “जहत्स्वार्थजहत्स्वार्थे हे एतीं तं पुन-
स्त्विधा” इति हरिः ।

अजहल्लिङ्ग पु० न जहत् लिङ्गं यम् हा-शब्द न० व० ।
नियतलिङ्गके विशेष्यस्यान्यलिङ्गकत्वेऽपि स्तलिङ्गाख्यागेन
स्तलिङ्गपदे विशेषणशब्दे । तथा चान्यत्र विशेषणस्य
विशेष्यानुसारिलिङ्गत्वनिवर्त्येऽपि अस्य न तथा नियमः ।
यथा वेदः अतिर्वा प्रमाणम् । [कर्त्ताति] ख्यातं दृष्टे ।

अजहा स्त्री न जहाति शूकान् । हा-य न० त० । (आन्-
अजागर पु० जागरयति जागरः न जागरो यस्मात् ५ व० ।
सेवनेन निद्राराहित्यकारके “यदपेक्षयाऽन्यस्मिन् जागरण-
कर्त्तृत्वं नास्ति” तादृशे (भीमराज) इति ख्याते भृङ्गराजे ।
“भृङ्गराजः सुजागर” इति रभसयाय्यात् तस्यात्मन-
निद्राराहित्यकारित्वम् । *

अजाजि(जी) स्त्री अजेन आगेन वीयते गन्धोत्कटत्वात्
त्यज्यते अज-इन् वीभावभावाः ईत० । सर्वभक्षेणापि
आगेन गन्धोत्कटतया त्यज्यमाने, (जीरा) इति प्रसिद्धे
जीरके दृष्टे । काकोदुम्बरिकादृष्टे च (मेथारा) ॥

अजाजीव पु० अजेन तद्रूपपौषपादिना तत्कृत्यविक्रमा-
दिना वा आजीवति आ-जीव-अच् ईत० । आग
पात्रके तत्कृत्यविक्रयाभ्यामाजीविनि च ।

अजातककुब्द पु० न जातं ककुब्दसंयुतं यस्य न-व० ।
ककुब्दपदस्यान्यकारणोपः । अपूर्णककुब्दि अजवयस्य
गवादिवत् ।

अजातदन्त लि० न जातो दन्तोऽस्य, यस्मिन् वयसि वा ।
दन्तजननशून्ये, अयस्याभेदे च । “अजातदन्ता ये केचिद् ये
च गर्भे प्रपीडिता” इति वायुपुरा० । “अजातदन्तमरणे
पितोरेकाहमिष्यते” इति शु० कूर्मपुरा० । तत्कालञ्च
शृणां कणासाभ्यन्तरमिति श्रुतितत्त्वे सपञ्च निरूपितम् ।
पश्चादीनान्तु प्रधानदन्तोत्पत्त्यभावे एवाजातदन्तत्वव्यवहारः
(आदाता) इत्यादि लोके प्रसिद्धिः । स च प्रायेण द्विवर्षी-
सरकालपर्यन्तः ।

अजातपत्र लि० न जातो उडुयनसामर्थ्यशक्तौ पञ्चावस्य ।
अनुज्ञिपत्रपत्रके पत्रिणि । “अजातपत्राः शङ्कना इवावमु-
रिदि भार० ।

अजातशत्रु पु० जातस्य जन्तुमात्रस्य न शत्रुः अत्राहभोजी-
त्यादिषु नजो व्यवहितेन शत्रुशब्देनाप्ययात् असमर्थ-
समासः, न जातः शत्रुरस्य वा । युधिष्ठिरे राजनि । “न
द्वेष्टि यज्जनमतस्त्वमजातशत्रुः, इति” तेषी० । एवमजा-
तारिरपि तत्रैव । “इन्म जातमजातारैः प्रथमेन त्वयारिषे-
ति” भाषः । [शून्ये, व्यायोक्ते-आत्यादौ, नित्ये च लि० ।

अजाति स्त्री जन-क्तिन् न०त० । अहुत्यत्तौ । ब० । जाति-
अजादनी स्त्री अजैस्तृत्याद्यतोऽसौ अन्येन दुःखस्पर्शत्वेऽपि
अजै-राद्यते इति अद-कर्मणि ल्युट् इत० । दुरा-
लभा इति (विचिन्ति) इति च प्रसिद्धे स्पर्शेन दुःखदायके
दृष्टभेदे ।

अजादि पु० इत० । छेद्वाधकटावनिमित्ते पाणिन्युक्ते
शब्दसमूहे स च गणः । एडका, कोकिला, चटका,
अत्रा मूषिका, बाळा, होड़ा, वत्सा, पाका,
मन्दा विजाता, पूष्पापङ्गाणा, अपरापङ्गाणा (सम्भ्रस्ताजि-
नशयापिण्डेभ्यः फलात्) । (सदृक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः
पुष्पात्) । (मूलाक्षजः) (अत्रा चामहत्-पूष्पां जातिः)
ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा (पुंयोगेऽपि) क्रुञ्चा उष्णिङ्गा
देवविशा दंष्ट्रा । [जायारहिते ।

अजानि पु० नास्ति जाया यस्य ब० जायाया निष्ठादेशः ।

अजानिक लि० अजेन तद्विक्रयपालनादिना आनो जीवनम्
अस्वस्य ठन् । अजाजीविनि । तस्य कर्म भावो वा
पुरोहिता० यक् । आजानिक्यम् तत्कर्मणि तद्भावे
च न० ।

अजानेय पु० अजेऽपि विक्षेपेऽपि आनेयो यथास्थानं प्राप-
णीय आरोग्ये येन अज-विक्षेपे अप्-वीभावाभावः आ-
नी-कर्मणि यत् ततः १५० । बहुशस्त्रप्रहारप्रतिरोधेऽपि

निर्भयेन यथास्थानमारोहिणः प्रापके अत्रे, उत्तमात्रे च
निर्भये लि० ।

अजान्त्री स्त्री अजस्रान्त्रमिव अन्त्रं तदाकारवती मञ्जरी
अस्याः गौ० छेप् । नीलवुङ्गायाम् (नीलवोना) ।

अजापक्व न० “कागशङ्कद्रसमत्वीरैर्दम्भा च साधितं सर्पिः ।
सचारं यच्छाहरं काशश्चासोपशान्तये परममिति” चक्र-
दत्तोक्ते दृष्टभेदे न० । [उप० । अजपालके, तेनाजीवके च ।

अजापालक लि० अजान् आपालयति आ+पा-णिच् खलुब्

अजि लि० अजति अज-इन् व्यभावः । गतिशीले । पदाजिः ।

भावे इन् । गतौ, क्षेपे च स्त्रियां वा छेप् ।

अजित लि० न०त० । जितमिच्छे पराजितमिच्छे । जिधातो-
र्दिकर्मकत्वात् अनिर्जितशत्रौ, अपराजितदेशादौ चास्य
प्रवृत्तिः एकस्य कर्मणोऽविवक्षायां अन्यस्य विवक्षायां तत्रैव
कर्मणि क्तः । भूरिप्रयोगस्तु अनिर्जितशत्रावेव तथा च
“गौणे कर्मणि दुह्रादे” रित्युक्तेः गौणकर्मण्येवामि-
धाननियमात् तत्रैव जयकर्मतायां क्तेनाभिधातुं योग्य-
त्वम् । “न च तेऽस्यजितं किञ्चिदिति पुरा०, नाख्येषा-
मजितो देश” इत्यादौ गौणकर्मणोऽविवक्षयैव जयप्राप्त
देशादौ जितशब्दप्रयोगात् ततोऽजसमास इति भेदः ।
रागादिभिर्जितत्वाभावात् शिवे, विष्णौ, बुद्धे, च पु० ।

अजिन न० अजति क्षिपति रजश्चादि, आवरणेन अज-इन्च्
न व्यादेशः । कर्मणि, चर्मादृतत्वादेव रजश्चादीनां न
देहप्रवेश इत्यतश्चर्माणोरजोविक्षेपसाधनत्वात्तथात्वम् । “चे-
लाजिनकुशोत्तरमिति” स्मृतः । “ऐशेनाजिनेन ब्राह्मण-
मिति” गृह्यम् । “गजाजिनं शोषितविन्दुवर्षि चेति”
“अघाजिनाषादधर इति” च कुसा० । अदूरभवादायर्थे
जया० कण् । आजिनीयः तददूरभवादौ लि० ।

अजिनपत्रा(त्री) (त्रिका) स्त्री अजिनं चर्मेव सुस्निग्धं
पत्रं पत्रो यस्याः ब० । (चाम्बिका) इति प्रसिद्धे पत्रिभेदे
गौ० छेप् (त्री) तत्त्वार्थे । ततः स्पर्शके ह्रस्वे टापि-
पत्रिकापि तत्त्वार्थे ।

अजिनफला स्त्री अजिनं चर्मेविकारत्वात् भस्त्रा इव फलं
यस्याः अजिनपूर्वकत्वेन जातिलक्षणं छेपं बाधित्वा अजा०
टाप् । (टेपारी) इति प्रसिद्धे, भस्त्राकारफले दृष्टभेदे ।

अजिर न० अज-किरन् वीभावाभावः । (उटान) इति ख्याते
चत्वरे । शीघ्रगन्तरि लि० । “श्लेना अजिरा इति”
ता० ब्रा० “अजिराः क्षिप्रगमनशीला इति” भाष्यम् अत
एव क्षिप्रनाभि निरुक्ते अजिरमिति पठितम् शीघ्रवेगव-

त्वात् नद्यां स्त्री । निरुक्ते च अजिरेति न ऋनामिपठितम्
अभिभेदे पु० तदपत्यम् शुक्ला० ढक् । आजिरेयः तद-
पत्ये पु० स्त्री । उत्करा० ङ । अजिरोयः तत्सम्ब-
न्धिनि लि० ।

अजिरादि व० पाणिनिना संज्ञायां सप्तपि दीर्घविधौ
पर्युदक्ते शब्दसमूहे सच गणः अजिर, खदिर, पुलिन,
हंस, कारण्डव, चक्रवाक इति । अजिरवती । तद्विज्ञे
तु अमरावतीति ।

अजिह्वा लि० हा-मन् द्वित्वालोपौ ततः न० त० । सरले
“अजिह्वामशठां शुद्धां जीवेद्विज्ञाणजीविकामिति” पुरा० ।
अजिह्वा ग पु० अजिह्वां सरलं गच्छति गभ-ङ् । वाणे ।
“वेगवज्जिरजिह्वगैरिति” । सरलगामिनि लि० । “अजेहि-
शमजिह्वग” इति ।

अजिह्व पु० जि-वन् ङक् च जिह्वा रसना सा नास्ति यस्य
व० । भेके । तेषां जिह्वाशून्यत्वसंज्ञां भारते आनु० ।
“उवाच देवान् मण्डूको रसातलतलोत्थितः । रसातलतले
देवा ! वसत्यनिरिति प्रभो ! । सन्तापादिह सम्प्राप्तः पावक
प्रभवादहम् । स संसृप्तो जले देवा ! भगवान् हव्यवाहनः ।
अपः सं सृज्य तेजोभिस्तेन सन्तापिता वयम् । तस्य दर्श-
नमिदं वो यदि देवा ! विभावसोः । तत्त्रैनमधिगच्छध्वं
कार्थ्यं वो यदि वज्रिना । गमयतां साधयिष्यामो वयं ह्यग्नि-
भवात् सुराः ! । एतावदुक्त्वा मण्डूकस्त्वरितो जलमाविशत् ।
ऊताशनस्तु बुबुधे मण्डूकस्य च प्रैशुनम् । शयाप स
तमासाद्य न रसान् वेत्स्यसीति वै । तं वै संशुज्य शामेन
मण्डूकं त्वरितो ययौ । अन्यत्र वासाय विभुर्न चात्मा-
नमदर्शयत् । देवास्तुपहृष्टकुर्मण्डूकानां भृगून्सम ! ।
यत्तच्छृणु महाबाहो ! गदतो मम सर्वशः । अग्निशापाद-
जिह्वापि रसज्ञानवह्निवृताः । सरस्वतीं वज्रविधां यूय-
ञ्छोश्चारयिष्यथ । विश्वासगतांश्चैव निराहारानचेतसः ।
गतास्तनपि संशुष्कान् भूमिः सन्धारयिष्यति । तमोघना-
यामपि वै निशायां विचरिष्यथ इति” । जिह्वाशून्ये लि० ।
अजीकव अज्या शरक्षेपणेन कं ब्रह्माणं वाति प्रीणाति वा-क ।
शिवघनुनि । [आजीगर्तस्तदपत्ये पु० स्त्री ।
अजीगर्त अज्यै गमनाय गर्तमस्य । सर्पे । वाह्या० इज् ।
अजीर्ण न० जृ-भावे क्त न० त० । जठराग्निसाम्येन भुक्ता-
न्नादेरपाके, न० ७ व० । रोगभेदे । “भवेदजीर्णं प्रति
यस्य गङ्गा क्षिप्रस्य जनोर्ब्रह्मिनोऽक्ष्वाले । पूर्णं सगु-
ण्डीमभयामशङ्कः संमास्य भुङ्गीत हितं हि पश्यमिति”

चक्र० । “अजीर्णं भेषजं वारि जीर्णं वारि बलप्रदमिति”
वैद्यकम् । कर्त्तरि क्त जीर्णोष्ठः । तद्विज्ञे लि० ।

अजीव लि० नास्ति जीवो जीवनं वा यस्य । जीवरहिते
घटादौ, ऋते, जन्तुमात्रे च ।

अजीवनि स्त्री न-जीव-अनि । आक्रुश्यमाने जीवनाभावे
निन्दितजीवने च “अजीवनिस्तव भूयात्” इति सुश्रु० ।
“तस्य भूयादजीवनिरिति” ।

अजुर लि० अज-कुरच् व्यभावः । वेगशीले वलवति “अवक्र-
क्षिणं दृषमं यथाजुरमिति” वेदः ।

अजेय लि० जेतुमशक्ये जि-यत् न० त० । जयायोग्ये । अजे-
याख्ये हते न० । “पिबेद्विज्ञेयजयेयमिति” वैद्यकम् ।

अजैकपाद (द्) पु० अजस्य अङ्गस्य एकः पाद इव पादो
यस्य उपमा० व० न पादस्य न्यायकारकोपः । इन्द्रविश्वे,
तद्देवताके पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे च । पाञ्चदशेन समासे
अजैकपादपि तत्कार्यं । “वीरभद्रश्च १ शम्भुश्च २ गिरीशश्च ३
महायशः । “अजैकपाद (४) हविर्भूः ५ पिनाकी ७
चापराजितः ७ । भुवनाधीश्वरश्चैव ८ कपासी च ९
विशाम्भते ! स्थाणु १० भर्गश्च ११ भगवान् रुद्राक्षेका-
दयः स्रुता” इत्युक्तेषु एकादशसु रुद्रेषु मध्ये चतुर्थे रुद्रे ।
अन्यत्र तु अजैकपादाह्विर्बुधा २ विष्णुपाशश्च ४ देवतः ५ ।
हरश्च ६ वज्ररूपश्च ७ । तत्त्वकश्च ८ सुरेश्वरः ९ । रुद्रा
एकादश प्रोक्ता जयन्त १० आपराजितः ११ इत्येवं
तद्भेदाः । एतेषामेव ध्यानार्थं वक्ष्यन्ते । तेन अज
इति नामान्तरं एकपादिति च नामान्तरमिति इष्टव्यम् ।
“तेन अजनामा महारुद्रम्” इत्यादि अजस्य ध्यानम् ।
“एकपादाभिधो विमेषादि” एकपादस्य ध्यानमिति वक्ष्यते
अज्जुका स्त्री अर्जयति या सा अर्जि-जक, पु० रकारस्य
जत्वम् । वेश्यायाम् । नाथ एवाश प्रयोगः नाथ्यत्वात् ।
अज्जुमटा स्त्री अजति दीर्घं क्षिपति अज्-क्षिप् अटति
संज्ञयते अट-अच् ततः कर्म्म० पु० कुत्ववीभावभावः ।
(भ'इ आमला) इति प्रसिद्धे उक्ते ।

अज्जुल न० अज्जति किप् अज्ज इति विशिष्यति इज्-अच्
कर्म्म० पु० न कुत्वम् । अज्जोदिमये प्रतियोगाद्युधमति-
रोधने (काव) इति ख्याते प्रसङ्गे ।

अज्ञ लि० न जानाति ज्ञा-क न० त० । ज्ञानशून्ये चैतन्य-
शून्ये, विशेषज्ञानशून्ये, मूर्खे, वेदान्तिमतसिद्धाज्ञान-
रूपवदर्थवति च । तर्हि अज्ञस्य इत्यनुभवस्य अज्ञानविष-
यत्वं स्वीक्रियते अज्ञानञ्च न ज्ञानाभावः किन्तु पदार्थान्तरं

तज्ज्ञानशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते । प्राज्ञः प्रकर्षेणाज्ञः सुप्त-
प्रपञ्चस्थापने जीवे तदानीं विशेषज्ञानाभावात् प्राज्ञत्वम् ।
अचेतने, जडे, “वत्सविष्टनिमित्तं क्षीरस्य यथा
प्रष्टितरक्ष्येति” सांख्यकाः । अल्पज्ञे, किञ्चिज्ज्ञे च ।
अज्ञातं वि० न ज्ञातः । ज्ञानाविषयीभूते पदार्थे । “अज्ञात-
कुलशोखस्य वासोदेवो न कस्यचित्” इति हितोप० ।
अज्ञानं न० न ज्ञानम् । ज्ञानाभावे, ज्ञानविरोधिनि तदभावे
“तत्ताज्ञानं धिया नश्येदिति” वेदान्तिमतसिद्धे पदा-
र्थान्तरे च “अज्ञानेनादृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जनवः”
इति गीता । “अज्ञानमिभिरान्यस्य ज्ञानाञ्जनशलाकयेति,
गुरुनतिः । अज्ञानञ्च ज्ञानाभाव इति नैयायिकाः ।
पदार्थान्तरमिति वेदान्तिनः । तथाहि अहं न जानामि
अहमस्य इत्यादिविशिष्टानुभवः सार्वज्ञौक्तिकः स च ज्ञाना-
भवाविषय इति नैयायिकैर्यदुक्तं तन्न युक्तं विशिष्टबुद्धौ विशेषण-
ज्ञानस्य हेतुतायाः सर्ववादिसिद्धतया आत्मधर्मिकज्ञा-
नाभावप्रकारकज्ञाने जनयितव्ये तद्विशिष्टज्ञानाभावघटक-
ज्ञानरूपस्य विशेषणस्य ज्ञानं पूर्वमपेक्षितम् आत्मनि
तादृशे ज्ञाने च तदानीं सति कथङ्कारं ज्ञानाभावविशिष्ट-
बुद्धिः स्यात् यस्मिन् धर्म्मिणि ज्ञानमस्ति तत्र ज्ञानाभाव-
ज्ञानस्य बाधितत्वमेव अभावबुद्धेः प्रतियोगिज्ञानरोधि-
तायाः सर्वमन्वयतया । किञ्च ज्ञानाभावः किं ज्ञानसाया-
न्याभाव उत तत्प्रागभावः अथ तदुद्भवो वा तत्र विषयो
भवति, नाद्यः पूर्वोक्तयुक्त्या ज्ञानाभावानुभवासम्भवेन
प्रत्याख्यातत्वात् । न द्वितीयः प्रागभावस्य सामान्य-
धर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तत्तज्ज्ञानप्रागभावस्यैव
विषयता बाध्या सा च न सम्भवति सामान्याकारेण
ज्ञानाभावस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा ज्ञानवत्त्वपि पुरुषे
तादृशप्रतीतिः स्यात् अप्ये अनिष्कामानन्तज्ञानप्राग-
भावानामात्मनि सत्त्वेऽपि तेषाञ्च तत्तज्ज्ञानप्रतियोगि-
कत्वेन ज्ञानसामान्यविशिष्टबुद्धौ विरोधिताभावात् । गान्धः
प्रागभावेरीत्या तस्यापि प्रत्याख्यातत्वात् । अतस्तदृशानुभवस्य
विषयरक्षार्थं ज्ञानाभावातिरिक्तज्ञानं कल्पनीयम् ।
तज्ज्ञानभावेनैव । अनुमानस्येत्युक्तं प्रमेयविवरणोपन्यासे ।
विवादाध्यासितं ज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्तस्वविषयावरक-
सविषयकवस्तुपूर्वकं भवितुमर्हति प्रकाशत्वात् अन्व-
कारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभायदिति । यथा अन्वकारे
प्रथमोत्पन्ना प्रदीपप्रभा स्वविषयस्य घटादेरावरकतमो-
रूपपदार्थपूर्विका एवं ज्ञानमपि प्रकाशत्वसाम्यात् अवि-

षयस्य घटादेरावरकं कञ्चित् पदार्थं समानविषयकं नियतम्
पूर्वमपेक्षते । उत्पन्ने च ज्ञाने प्रदीपप्रभाया तस्य इव
तन्निवर्त्तते ज्ञानप्रागभावेन सिद्धसाधनतावारणाय स्वप्राग-
भावातिरिक्तेति विशेषणम् । तच्च अज्ञानं ज्ञानविरोधि
सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयम् । तच्च शुक्तिकाद्यज्ञानं शुक्तौ
रजतादिकमिव ब्रह्मणि प्रपञ्चसत्त्वादयति । अतएव तद्भाव-
रूपं भावस्यैव भावपदार्थोपदानत्वसम्भवात् । अभावस्य तु
अधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात् न भावस्याभावोपादानत्वव्या-
घातः । तस्य भावरूपत्वेऽपि न तैकालिकाबाध्यत्वरूपम्
सत्त्वं तत्त्वज्ञानेन बाध्यत्वात् नापि प्रातीतिकरजतादिवद-
सत्त्वम् व्यवहारयोग्यत्वात् । अतः सदसदुभ्यामनिर्व-
चनीयं व्यवहारिकसत्त्ववत् यत् किञ्चित् भावरूपं पदा-
र्थान्तरमेवाज्ञानमिति सुस्थितम् । अस्य चाज्ञानस्य
हे शक्ती आवरणं विक्षेपश्च तत्र या कदाचित् स्ववि-
षयमाद्येतीति (विषयत्वसंप्राप्तिर्नर्हं करोति) सा आवरण-
शक्तिः या तु स्वकार्यबुद्धिद्वया इन्द्रियादिद्वारा
विषयदेशं प्राप्य विषयगतं स्वकारणनिष्ठावरणशक्तिं नाश-
यति सा विक्षेपशक्तिः यथोक्तं “बुद्धिद्विचिदाभासौ द्वावेतौ
व्याप्तौ घटम् । तत्ताज्ञानं धिया नश्येत् आभासान्तु घटः
स्फुरेदिति” । यथा च शुक्तिविषयाज्ञानं स्वविषयशुक्ति
माद्यत्य स्वशक्त्यैव तत्र उत्पादितं रजतं विषयीकृत्य
तद्गतसावरणशक्तिं नाशयति एवं ब्रह्मविषयकाज्ञानं स्वश-
क्त्यैव ब्रह्मणि उत्पादितं प्रपञ्चं विषयीकृत्य तत्तदाकार-
बुद्धिद्विचिरूपा विक्षेपशक्तिः तद्गतसावरणशक्तिं निवारयतीति
दृष्टानुसारिणीयं कल्पना । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् । नास्ति-
विशिष्टज्ञानमस्य । विशिष्टज्ञानाभाववति अज्ञे वि० ।

अज्मन् स्त्री अजति गच्छति स्वर्गं दानेनाप्तया अज-
करणे मनिन् न वीभावः । गवि, इति निश्चिन्तकारः ।

अञ्चति पु० न० अन्च-गतौ कर्त्तरि अति । वायौ, गन्तरि वि० ।

अञ्चल पु० अञ्चति प्रान्तम् अन्च-अलच् । वस्तुप्रान्ते
“क्षीणाञ्चलमिव पीनस्तनजघनायाः कुलीनायाः” इति
“भूसौ दत्त्वा पदमिह समाधेहि चेलाञ्चलेऽङ्घ्रिद्विति
च उल्लङ्घः । प्रान्तभागे “दृगञ्चलैः पश्यति केवलं मना-
गिति” उल्लङ्घः ।

अञ्चित वि० अन्च-क्त । पूजिते, आकुञ्चिते च । “अपि-
खञ्जनमञ्जनाञ्चितमिति” नैष० । “अञ्चितसव्यपाद इति”
भट्टिः । “अञ्चितः शूलपाणिरिति” पुरा० । अञ्चिते च
“अङ्गिञ्चिता सत्वरस्यताया” इति रघुः ।

अञ्जन न० अञ्जतेऽनेन अञ्ज-करणे ल्युट् । कञ्जले ।
 “अपि खञ्जनमञ्जनमञ्जनाञ्जितमिति” नैष० । “मैत्रं
 प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् । पूर्वाङ्गैरेव कुर्वीतेति”
 श्रुतिः । “विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्येति” रघुः ।
 अञ्जनविशेषाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा
 “चत्वार एते योगाः स्फुरन्मयोरञ्जने हिताः । कुञ्ज-
 कायोक्थालाक्षप्रियङ्गुनलिनोत्पलैः ॥ पुष्पैर्हरेणुक्षणाह्वा-
 पथ्यामलकसंयुतैः । सर्पिर्मधुयुतैश्चूष्यै वैष्णुनाद्यामवस्थितैः ॥
 अञ्जयेद् द्वावपि भिषक् पित्तस्त्रेष्णविभावितौ । व्याघ्रजम्बू-
 झवं पुष्पं तद्रसेन हरेणुकाम् ॥ पिष्ट्वा क्षौद्राञ्ज्यसंयुक्तां
 प्रयोज्यमथ वाञ्जनम् । नलिनोत्पलकिञ्जल्कगैरिकैर्गौश-
 कद्रवैः ॥ गुडिकाञ्जनमेतद्वा दिनरात्र्याभ्ययोर्हितम् ।
 रसाञ्जनरसचौद्रतालीशर्षणैरिक्तम् ॥ गोशकद्रवसंयुक्तां
 पिचोपहतदृष्टये । शीतं सौवीरकं वापि पिष्ट्वाथ रस-
 भावितम् ॥ कूर्मपित्तेन मतिमान् भावयेद्रौहितेन वा ।
 चूर्णाञ्जनमिदं नित्यं प्रयोज्यं पित्तशान्तये ॥ काश्मूरी-
 पुष्पमधुकदाञ्जिलोधूरसाञ्जनैः । सचौद्रमञ्जनन्तद्विहितं नेला-
 मये सदा ॥ क्षौतोजं सैन्धवं कृष्णं रेणुकाञ्चापि प्रेव-
 येत् । अजमूलेण ता वर्त्तयः क्षणदान्म्राञ्जने हिताः ॥
 कालातुसारिवां कृष्णं नागरं मधुकं तथा । ताली-
 शपत्रं क्षणदे गाङ्गेयञ्च शकद्रवे ॥ कृतास्ता वर्त्तयः पिष्ट्वा-
 क्षायाम्बुकाः सुखावहाः । मनःशिलाभयाव्योषधलाका-
 लातुसारिवाः ॥ सफेना वर्त्तयः पिष्ट्वाश्वागक्षीरसम-
 न्विताः । गोमूत्रपित्तमदिराशकङ्गालीरसे पचेत् ॥
 क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यद्युक्तस्त्वैफलेऽपि वा । गोमूत्राज्वा-
 णवमलपिप्पलीक्षौद्रकटफलम् ॥ सैन्धवोपहितं युञ्ज्या-
 द्बिहितं वेणुगङ्गरे । मेदोयकटुहृत्तज्ज्वागं पिप्पल्यः
 सैन्धवं मधु ॥ रसमालकञ्चापि पक्वं समग्रज्ज्वापयेत् ।
 कोशे खदिरनिष्ठाप्ये तद्वत्क्षुद्राञ्जनं हितम् ॥ हरेणुमग-
 धाजास्थिमज्जलायकदन्वितम् । शकद्रवेनाञ्जनं वा स्त्रेष्ण-
 प्रहतदृष्टये ॥ विपाच्य गोधातुजदूर्ध्वपाटितं सुपूरितं
 मागधिकाभिरग्निना । निषेवितं तत्सकद्रवनेन निहन्ति
 नक्तानुध्यमसंशयं खलु ॥ तथा यक्ष्मागभवं हुताशने
 विपाच्य समग्रमगधासमन्वितम् । प्रयोजितं पूर्ववदा-
 श्वसंशयं जयेत् क्षपाम्बुं सकद्रवञ्चूषाम् ॥ क्षीहा
 यक्ष्माप्यपभक्षिते उभे प्रकल्प्य शूक्ष्मे दन्तैस्तसंयुतम् । ते
 सार्धपक्वे हृत्समायुतेऽञ्जनं नक्तानुध्यमाश्वेव हृतः प्रयोजिते ।
 नदीजशिन्वीकटुकान्धथाञ्जनमग्नःशिला द्वे च निशे यक्ष-

द्रवे । स चन्दनेयं गुटिकाथ वाञ्जनं प्रशस्यते वै दिवसेध-
 पश्यताम्” इति ॥ सौवीरे, रसाञ्जने च । अञ्जनवर्णोऽस्यस्य ।
 अर्थ० अच् । अञ्जदिग्गजे पु० उत्तरदिग्गजयोषिति
 केशरियोषिति वानर्याञ्च स्त्री । “अञ्जनागर्भसमूतो वायु-
 पुत्रो महाबल इति” तन्त्रम् । भावे ल्युट् । मिश्रीकरणे,
 लेपने व्यक्तिकरणे मालिन्ये च न० “निरञ्जनं दिव्यसुपैति
 साम्यमिति” निरवद्यं निरञ्जनमिति” च श्रुतिः । अञ्ज-
 णिच्-युच् । शक्यलक्ष्यार्थातिरिक्तार्थबोधके आलङ्कार-
 कोक्ते व्यञ्जनादृष्टिरूपे शब्दशक्तिभेदे स्त्री० “अन्यार्थधी-
 कृत् व्याघ्रतिरञ्जनेति” काव्यप्रकाशः । तत एव भावे ल्युट्
 तत्त्वार्थे न० ।

अञ्जनकेशी स्त्री अञ्जनमिव केशो यस्याः ५त० । केश-
 संस्कारके हृद्विलासिनीनामके पञ्चद्रव्ये । यत्संयोगात्
 केशस्यतीव कृष्णता स्यात् ।

अञ्जनशलाका स्त्री अञ्जनसाधनं शलाका । अञ्जनं दानार्थं
 शालाकायाम् “ज्ञानाञ्जनशलाकायेति” सुरुनतिः ।

अञ्जनागिरि पु० अञ्जनवर्णो गिरिः किंशुकादीर्घः । नील-
 पर्वते तद्विवरणं नीलगिरिशब्दे ।

अञ्जनाद्रि पु० अञ्जनमिव कृष्णः अद्रिः । नीलपर्वते “अञ्ज-
 नाद्रिभिर्भां श्यामामिति” कालोद्धानम् ।

अञ्जनाधिका स्त्री अञ्जनादधिका कृष्णत्वात् ५त० । (आज-
 नाद्र) इति ख्याते कीटभेदे ।

अञ्जनावती स्त्री अञ्जनं विद्यतेऽस्याः अधिककृष्णवर्णत्वात्
 अञ्जन+मत्पृ वत् दीर्घः । रेशानकोणस्य कृष्णन्याम् ।
 कालाञ्जनदृष्टे पु० ।

अञ्जनिका स्त्री अञ्जनवर्णोऽस्यस्यः ठन् कामि पूर्वा-
 कारस्य इत्त्वम् । (आजनाद्र) इति प्रसिद्धे अञ्जनाश्वे
 कीटभेदे । अञ्जना स्वार्थे कन् । प्रतीकदिग्गजस्त्रिभाम् ।
 पुरोहि० यक् । आञ्जनिकम् तज्ज्ञाने न० ।

अञ्जनी स्त्री अञ्जते चन्दनकुङ्कुमादिभिरसौ अञ्ज-कर्त्तव्य
 ल्युट् ङीप् । कुङ्कुमाद्यलुलिप्तायाम् स्त्रियाम् । करणे
 ल्युट् । कटुकाष्ठे, कालाञ्जनदृष्टे च । “अञ्जनीदारुकात्मय-
 स्तम्भः सैत्वावरुणः” इति याज्ञिकाः न्याय्यायां स्त्रियाम् ।

अञ्जलि पु० अञ्ज-अलि । संयुतकरपुटे, “अवष्ठाञ्जलि-
 पुटमेवमिति वेणी० । “न्यायप्रसूनाञ्जलिरिति” उदयनः
 कुङ्कुमपरिमाण्ये च अञ्जलिपरिमितद्रव्ये च “प्रकीर्णः पुष्पाणां
 हरिचरणयोरञ्जलिरयमिति” वेणी० । [शालमूषिकायाम् ।
 अञ्जलिका स्त्री अञ्जलिरेव कायति प्रकाशते कै-क टाप ।

अञ्जस् न० अनक्ति गच्छति मिश्रयति वाऽनेन अनुज-गतौ
मिश्रणे च असुन् । वेगे, बले, औचित्ये च । “अञ्जस
उपसंख्यानमिति” वार्त्तिके तृतीयायाः अलुक् । अञ्जसा-
कृतम् । “अञ्जः ससृजसपजम्बुराप” इति वेदः ।

अञ्जस त्रि० अनुज-असच् । सरले अञ्जस् ।

अञ्जसा अव्य० अनुज-भावे अच् अञ्ज गतिं विलम्बं वा स्रति
सो-बा० का । विलम्बाच्चे, शैघ्र्ये, याथार्थ्ये च । “रसोऽ-
ञ्जसा शासता रज” इति वेदः ।

अञ्जि पु० अञ्जतेऽनेन अनुज-करणे इन् । तिलकादौ चिह्ने
“अग्नयेऽनोकवते रोहिताञ्जिरनञ्जानिति” य० रोहितो
रक्तोऽञ्जिस्तलकोऽस्येति वेददीपः । “तस्मै दन्ताञ्जवे इति”
भवदेवे वेदमन्त्रः । [(ष्ण)च् । स्तृथ्ये ।

अञ्जिष्ठ (ष्ण) पु० अनक्ति स्वभाभिर्विश्वस् । अनुज-इष्ठ-
अञ्जी स्त्री । अञ्जि+वा ङीप् । मेघण्यन्ते, मङ्गले च ।

अञ्जीर पु० अनुज-बा० ईरन् (मेघारा) इति ख्याते छन्दे ।

अट गतौ भ्वादि० सक० पर० सेट् । अटति आटीत् ।
“भो वडो भिन्नामटेति” सि० कौ । परि+परितो अस्ये
पर्यटन् ।

अट गतौ इदित् आ० आत्म० सक० सेट् । आटते आटिष्ट ।

अटनि (नी) स्त्री अटति सौर्वीम् अट-अनि वा ङीप् ।
धनुरपे गुणारोपणस्थाने ।

अटस् (रू) ष पु० अटति अमति अट-अच् तं रोषति हिनस्ति
रूप-क, अटैः अटङ्गिर्वा रूषते न युज्यते रूष-क वा ।
(वासक) इति ख्याते छन्दे ।

अटाष (वी) स्त्री अटन्ति चरमे वयसि यत्न अट-अवि वा
ङीप् । वने । विन्ध्यगिरिष्विति का० विन्ध्यगिरिचक्रक
प्रसिद्धमन् । “कान्तारप्रदेशेऽजगदीषु चेति” रामा० ।

अटा स्त्री अट-बा० अङ् । पर्यटने ।

अटाया स्त्री अट-यङ्-भावे अ स्त्रीत्वात् टाप् । परि-
अमये, दयागमने च । यङ्गुकि । अटाटायत् ।

अट्ट अतिक्रमे वधे च भ्वादि० आत्म० सक० सेट् । अट्टते ।
आट्टिष्ट । दोषधोऽयं तेन आट्टिषते आट्टिष्ट । किपि
अत् । दोषधस्य त्व आट्टिषते अट्टिष्ट्व किप् अट् ।

अट्ट अनादरे चुरादि० उभय० सक० सेट् । अट्टयति ते ।
आट्टिष्ट्व ।

अट्ट पु० अट्टयति अनाद्वयतेऽन्यथा अट्ट-आधारे षज् ।
प्रासादस्योपरिष्ठे, प्राचीरोपरिस्थसैन्यगृहे, च यत्न स्थिता
हि नरा अट्टान् हीनतया नाद्वयन्ते, यस्मिन् वसतश्च

अन्योत्कर्षेऽनादरः । उच्चे गृहे च त्रि० अच्चे “अट्टशूला
जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथा” इति भार० । “अट्टमन् शूलं
विक्रयेयं वेष्टामिति” नीलकण्ठः शुष्के च न० । जौमवस्ते
प्रासादे च पु० “सुधाधवलाट्टहासेति” काद० । “ददृशे
नगरी लङ्का साट्टप्राकारतोरणेति” रामा० । गृहशब्दे
प्रासादलक्षणादि वक्ष्यते ।

अट्ट अव्य० अट्टोऽनादरः अट्टप्रकारः अट्टस्य शुष्कवाचितया
प्रकारे द्वित्वम् शकनुष्वादि० पररूपम् । अत्युच्चे,
“अट्टहासमशिवं शिवदूती चकार हेति” चण्डी
अट्टन न० अट्टतेऽनाद्वयते रिपुरनेन अट्ट-करणे ल्युट् ।
चक्राकारफलकास्ते । भावे ल्युट् । अनादरे न० ।

अट्टस्थली स्त्री अट्टप्रधाना स्थली शा० त० । प्रासादप्रधाने
देशभेदे धूमा० बुज् । आट्टस्थलकः तद्देशभवे त्रि० ।

अट्टहास पु० अट्टेनातिशयेन हासः हस-घञ् इत० ।
उच्चहासे ।

अट्टहासक पु० अट्टहास इव कायति कै-क । कुन्दच्छे तस्य
शुभ्रपुष्पात् उच्चहासस्तत्त्वम् । [उच्चहासिनि त्रि० ।

अट्टहासिन् पु० अट्टस्यैर्हसति हस-णिनि । शिवे ।

अट्टाट्ट पु० अट्टवत् न पररूपम् । अत्युच्चे सर्वोत्कर्षे अना-
दराधिक्ये ।

अट्टालक पु० अट्ट इव प्रासादगृहमिव अलति पर्याप्तो
भवति अल-अच् । प्रासादोपरिस्थे गृहे । स्तृथ्ये कन् ।
तत्पार्थे “गोपुराट्टालकवतो हर्म्यप्राकारशोभनामिति” रा० ।
अट्टालिका स्त्री अट्टाल+स्तृथ्ये कन् । इष्टकादिनिर्मिते
राजगृहे ।

अट्टालिकाकार पु० अट्टालिकां करोति रचयति क-अण्
उप० । (राज) प्रासादकारके “कुलटायां च शूद्रायां
चित्तकारस्य वीर्यतः । भवेदट्टालिकाकारः पतितो
जारदोषत” इत्युक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे ।

अट्ट गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट् । अटति । आटीत् ।

अट गतौ इदित् आ० भ्वादि० सक० सेट् । अटते ।
आटिष्ट ।

अड अद्यमे भ्वादि० पर० सक० सेट् । अडति आडीत् ।

अड व्याप्तौ भ्वादि० पर० अक० सेट् । वेद एवास्व प्रयोगः ।
अड्णोति । आडीत् ।

अड् अभिवोगे, समाधाने च भ्वादि० पर० सक० सेट् । अडति ।
आडीत् । दोषधोऽयम् अड्डिषति आड्डिष्ट्व । किप्
अत् । दोषधस्य त्व आड्डिषति आड्डिष्ट्व अट् ।

अण शब्दे भ्वादि० पर० अक० सेट् । अणति । आणीत् ।
अण जीवने दिवा० आत्म० अक० सेट् । अणते आणित् ।
अण (न) क ति० अणति यथेच्छम् नदति अण-अच् ततः
कुत्सायाम् क । अधने, निन्दिते च । “पापाणके कुत्-
सितैरिति पा०” । अणक कुलालः सि०कौ० । दन्तमध्य-
चायमित्यन्ये ।

अणव्य ति० अणोः सूक्ष्मशस्त्रचीनादिकस्य भवनं चोत्तम्
अणु+यत् । चीनकादिसस्यत्तियोग्ये (सुनाभूमि) चोत्ते ।
अणि पु० स्त्री अणति शब्दायते अण-इन् । (आरा) इति
ख्याते रथचक्राभ्यस्थिते कीलके, सूक्ष्माद्यभ्यागे च । स्त्रीत्वे
वा ङीप् । अत्र आदेर्दीर्घतापीष्यते । तेन आणिः आणी ।
अणिमन् पु० अणोर्भावं अणु+इमनिच् । सूक्ष्मत्वे सूक्ष्म-
परिमाणे, ऐश्वर्यभेदे च यद्वशात् सूक्ष्मीभूय सर्वत्र गन्तुं
शक्नोति । ऐश्वर्याणि च । “अणिमा लविमा प्राप्तिः
प्राकामं महिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वञ्च तथा कामा-
वसायिता” इत्युक्तानि । एतेषां स्वरूपाणि ऐश्वर्यपदार्थ-
निरूपणे वक्ष्यन्ते । “यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणि-
भूति” वेदः ।

अणिष्ट ति० अतिशयेन अणु-इष्टन् । अणुतरे अतिरूक्षे ।
“अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो भ्रातृस्तत्-
पुरीषं, यन्मध्यस्तन्मांसं, योऽर्णिष्ठस्तन्नम्” इति ऋ० उ० ।
अणीमाण्डव्य पु० अणी शूलार्पं तच्चिह्नितः माण्डव्यः ।
तन्नामके हनिभेदे । तस्य तत्प्रोतत्वकथा भार० व्या० प० ।
“बभूव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डव्य इति विश्रुतः । पृथिमान्
सर्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः ॥ स आश्रमपदद्वारि
वृक्षमूले महातपाः । जह्वं बाहुर्महायोगी तस्यौ मौन-
ज्जतान्वितः ॥ तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि वर्ततः ।
तमाश्रमपदं प्राप्ता दस्यवो लोभुःकारिणः ॥ अत्रुसार्य-
माणा बह्वभी रक्षिभिर्भरतर्षभ ! । ते तस्यावसथे लोभुः
दस्यवः कुक्षस्तम् । निधाय च भयाङ्गीनास्तत्त्वैवानागते
बभूव ॥ तेषु लीनेष्वग्रे शीघ्रं ततस्तद्विधिनां बलम् ।
आजगाम ततोऽपश्यंस्तद्विधिं तस्मैराहुगाः ॥ तमष्टच्छं
स्ततो राज्ञस्तथावृत्तं तपोधनम् । कतमेन यथा आता
दस्यवो विजसस्तम् ! । तेन गच्छामहे ब्रह्मन् ! यथा शीघ्रतरं
वयम् ॥ तथा तु रक्षिणां तेषां सुवतां स तपोधनः । न
किञ्चिद्वचनं राज्ञश्चक्रेत् साध्वसाधु वा ॥ ततस्ते राज-
सुरा विचित्रानास्तमाश्रमम् । ददृशुस्तत्र लीनास्तांश्वीरां
कृद् व्यनेव च ॥ ततः शङ्का समभवद्विधिनां तं छनिं प्रति ।

संयम्य ततो राज्ञे दस्युश्चैव न्यवेदयन् ॥ तं राजा सह
तैश्चौरैरन्वशाद्धयतामिति । स रक्षिभिस्तरुणातः शूले
प्रोतो महायथाः ॥ ततस्ते शूल आरोह्य तं छनिं रक्षिण
स्तदा । प्रतिजम्मुं महीपालं धनान्यादाय ताम्यथ ॥
शूलस्यः स तु धर्मात्मा कालेन महता ततः । निराहारो
ऽपि विप्रविर्भरणं नाभ्यपद्यत । धारयामास च प्राणा-
वृषोश्च ससुपानयत् ॥ शूलार्पे तप्यमानेन तपस्तेन महा-
त्मना । सन्नापं परमं जम्मुं नयस्तपसान्विताः ॥ ते
रात्रौ शकुना भूत्वा सन्निपत्य तु भारत ! । दर्शयन्तो
यथाशक्ति तमष्टच्छन् द्विजोत्तमम् ॥ ओहमिच्छामहे
ब्रह्मन् ! किं पापं कृतवानसि । येनेह समनुप्राप्तं शूले
दुःखमयं महत् ॥ वैशम्पायन उवाच । ततः स छनि-
शार्दूलस्तानुवाच तपोधनान् । दीपतः कं गमिष्यामि
न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा
बहुतिथेऽहनि । न्यवेदयंस्तथा राज्ञे यथावृत्तं नराधिप ! ॥
श्रुत्वा च वचनं तेषां निश्चित्य सह बन्धुभिः । प्रसाद-
यामास तदा शूलस्यवृक्षस्तमम् ॥ राजोवाच । यन्मयाप-
कृतं मोहादज्ञानादृषिसत्तम ! । प्रसादये त्वां तत्राहं न मे
त्वं प्रोक्षुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोऽगुनिः ।
कृतप्रसादं राजा तं ततः समवतारयत् ॥ अवतार्य च
शूलार्पात्तच्छूलं निश्कर्ष ह । अश्वदुग्धं निष्कृत् शूलं
मूले स चिच्छिदे ॥ स तथान्तर्गतैर्नैव शूलेन व्यसरज्जुनिः ।
तेनातितपसा लोकान् विजिग्ये दुर्लभान् परैः । अणी-
माण्डव्य इति च ततो लोकेषु गीयते” इति ॥

अणीयस् ति० अतिशयेन अणुः अणु+रयस्यन् । अणुतरे
अतिरूक्षे “अणीरणीयान् महतो महीयान् इति”
श्रुतिः । स्त्रियां ङीप् ।

अणु ति० अण-उन् । क्षुद्रे, सूक्ष्मपरिमाणयति, इत्ये, ज्ये
च । (जिना, काङ्कनी, श्यामा) प्रभृति रूक्षधान्ये पु० ।
“अमणुषु दशमांशोऽणुष्वथैकादशमांश” इति लोका० ।
अणुशब्दोऽहं परिमाणविशेषवाची । तत्र परिमाणस्य चत-
स्रोविधा स्थूलरूक्षदीर्घक्षुस्तत्वरूपाः “अथादेशोनेतिनेति”
इत्युपक्रम्य “अस्य लमनखल्लक्ष्मदीर्घमित्यादि” श्रुत्या
चतुर्विधपरिमाणस्यैव ब्रह्मणि निवेधेन परिमाणवाङ्म-
विध्यलाभः एतन्नूलकमेव शरीरकभाष्ये, वैशेषिकशूले,
न्यायकदल्याश्च उक्तभेदमादयैव परिमाणवाङ्मविध्यकृतम् ।
तत्तारम्भकद्रव्यभूयस्त्वाभूयस्त्वाभ्यां स्थूलरूक्षत्वे क्षुस्तदीर्घत्वे
तु तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । एवञ्च रूक्षपदार्थे आरम्भकाल-

त्वात् अणुत्वं यत् चारम्भकद्रव्यान्तरं नास्ति स
तादृशपरिमाणवत्त्वात् परमाणुरित्युच्यते । एवञ्च अणु-
शब्दस्य शुद्धादिशब्दवत् अणुत्वपरिमाणविशिष्टद्रव्य-
वाचकत्वम् । अणुत्वञ्च सूक्ष्मत्वम् अतिसूक्ष्मत्वञ्च ।
तत्र सूक्ष्मपरत्वेन सर्वापचीनकादिद्रव्याणामारम्भकद्रव्यात्म-
त्वात् तत्र प्रवृत्तिः । तदभिप्रायेणैव “अनणुषु दशमांशोऽ-
णुष्वथैकादशमांश” इति लीला० । अतौ च “अणोर-
णोयानिति” निर्देशः । अतिसूक्ष्मपरत्वे च “नित्या स्यादणु
नक्षणेति” भाषा० तस्य नित्यत्वञ्च आरम्भकावयवा
भावात् “अनित्या च भवेदन्या सैवावयवयोगिनीति”
भाषापरिच्छेदेऽन्ययोगेनैवानित्यत्वकथनात् परमाणोस्तद-
भावेनैव नित्यत्वं भङ्गोक्तमिति नैयायिकाः । वेदा-
न्तिनस्तु सूक्ष्मभूतानामपि ब्रह्मण उत्पत्तिरुरोचक्रुः ।
यथा च एतन्मतयोः युक्तायुक्तत्वे तथा आरम्भवादशब्दे
वक्ष्यते । सूक्ष्माद्येपाङ्गित्वेन अणुबुद्धिरित्यादौ, अणु-
जीव इत्यादौ च दुर्ज्ञेयत्वेन तत्रैतत्त्व भाक्तत्वम् । एवञ्च
अणुत्वपरिमाणरूपगुणसादाय तद्वत्त्वासाय प्रवृत्तिः तेन
तत्र त्रि० स्त्रियान्तु गुणवचनतया वा ङीप् । अण्वो ।
“अणुप्रोमात्वाविनाशिन्यो दशाङ्गानाञ्च याः स्मृता इति
मनुः । “अस्यूलमणु इत्यादि” अतिः अत्र नञ्त्तत्पुरुष
समासनिष्पन्नस्य अनणुशब्दस्य “परवर्त्तिज्ञं हन्तत्पुरुषयो-
रिति” पाणिनिज्ञोः परवर्त्तिज्ञत्वेन अणुशब्दस्यपि नञ्सकत्व
मित्यवसीयते । अधिकं परमाणुशब्दे वक्ष्यते ।

अणुक त्रि० अणुप्रकारः अणु-स्यूला० कन् । अणुप्रकारे
स्वार्थे कन् । अणुशब्दार्थे चीनकादिधान्ये पु० ।

अणुत्व न० अणोर्भावं । अणुपरिमाणे ।

अणुधर्म्य पु० अणुः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयो धर्मः । “दुर्ज्ञेये धर्मो”
“नहि सुबोधोऽणुरेव धर्म इति” सुरा० ।

अणुभा स्त्री अण्वो सूक्ष्मा भा दीर्घनिर्देशाः व० । विद्युति ।

अणुमात्र त्रि० अणुः परिमाणस्य अणु+मात्रच् । अणु-
परिमाणे “स अणुमात्रेण न संबध्यते” इति शारी-
रकभा० ।

अणुरेवती स्त्री अणुः सूक्ष्मा रेवती तारेव । दन्तिष्ठे ।

अणुवीक्षण न० अणुः सूक्ष्मो वीक्ष्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।

सूक्ष्मपदार्थदर्शनसाधने यन्त्रभेदे, भावे ल्युट् । सूक्ष्म-
पदार्थावलोचने न० ।

अणुग्रीहि पु० कर्म० । सूक्ष्मधान्ये श्यामादौ चीनकादौ च ।

अण्ड न० अमन्ति संप्रयोगं यान्ति अनेन अस-ड टवर्गादि-

त्वेऽपि डस्य नेत्वम् । पुंसोऽवयवभेदे सुप्ते, पक्षिडिम्बे,
“तदण्डमभवत्सं सहस्रांशुसमप्रभमिति” मनुः । “ब्रह्मा-
ण्डभाण्डोदरश्चास्यदिति” वीर० । वीर्ये च । स्वार्थे
कन् । तत्रैव । अस्मिन् कुकुद्यादीनां पुंवत् । कुकुटाण्डम् ।
अण्डकटाह न० अण्डं ब्रह्माण्डं कटाहमिव प्राणिजात-
कृतकमेपाकसाधनत्वात् । शुभाशुभकर्मपाकसाधने ब्रह्माण्ड
गोलके । “तद्ब्रह्माण्डकटाहसंपुटतटे” इति सि० शि० गो० ।
अण्डकोटरपुष्पी स्त्री० अण्डमिव कोटरे मध्ये पुष्पं यस्यः
जातित्वात् ङीप् । नीलवृक्षादृष्टे ।

अण्डकोष(श) पु० अण्डस्य सुष्कस्य कोष(शः) इवावरकत्वात् ।
अण्डाकारे चर्मादृष्टे पुं चिह्नभेदे ।

अण्डज पु० अण्डात् डिम्बात् जायते जन-ड । अण्डजाते
पक्षिणि, सर्पे, मत्स्ये, (कांकलास) इति ख्याते ककलासे
च । अण्डजातभावे त्रि० । ऋगनाभिकस्तूर्यान्तु स्त्री
“अण्डजास्तु पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याः कच्छपा”
इत्यादयः सर्वे एवाण्डजातत्वात् “अण्डजाः । तेषा-
मुत्पत्तिप्रकारः पदार्थादर्शे दर्शितो यथा “अण्डतो
वर्त्तुलीभूताच्छुक्रशोणितसंयुतात् कालेन भिन्नात् पूर्णात्मा
निर्गच्छन् प्रक्रमिष्यतीति” । अण्डजातादयोऽप्यत्र ।

अण्डालु पु० अण्डः अख्यस्य अण्ड+आलुच् । डिम्बः
विशिष्टे मत्स्ये ।

अण्डीर पु० अण्डः पुमवयवभेदः अस्यस्योति अण्ड-ईरन् ।
विशिष्टसामर्थ्यवति पुरुषे, समर्थे च ।

अत वन्धने इदित् स्वा० पर० सक० सेट् । अतति । आनीड्
“समन्तति कपोत इव गतधिमिति” वेदः ।

अत वन्धने भ्वादि० पर० सक० सेट् । अतति । आतीत् ।

अत प्रापणे, सातत्ये, गतौ च भ्वादि० पर० सक० सेट् ।

अतति । आतीत् । क्त अतितः । इन् (पदातिः)

“अतिथिरभ्यतति गृहान् प्रति” इति वेदः ।

अत् अव्य० अत-क्तिप् । आश्रय्ये । जय्यादि० । अङ्गुतम् ।

अतक पु० अतति सततं गच्छति अत-कन् । पथिके ।

अतट पु० तद्यते आह्वयतेऽन्धसा इति तटं जलाघातस्थानं

तद्भास्ति यस्य व० । (आह्वरीरि) प्रसिद्धे आलम्बनस्थान-
शब्दे, “मनोरथानामतटप्रपाताः” इति । पर्वताद्युच्च-
स्थाने, भूमेरधोभागे च ।

अतथोचित त्रि० न तथारूपसंचितं यस्य । यस्य यद्रूप-
संचितं तद्विरोधिरूपपक्षे ।

अतद्गुण पु० “तद्गुणहृत्कारस्तु हेतौ सत्ययतद्गुण इति”

दर्पयोक्ते अर्थालङ्कारभेदे, “हन्त सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि हृदये मम । गुणगौर ! निषण्णोऽपि कथं ? नाम न रज्य-सीति । अत्रातिरक्तहृदयसंबन्धात् उचितमपि रक्तत्वं न निष्पन्नमिति हेतुसङ्गावेऽपि तद्रूपाननुहरणान्तथात्वम् । अतद्गुणसंविज्ञानं पु० न तस्य गुणीभूतस्य समग्रं ज्ञानं यत् । शाब्दिकोक्ते बह्व्रीहिभेदे । यथा लब्धकर्ष-मादायेत्यादौ गुणीभूतकर्षादेरपि धर्मिद्वारा आनयनेऽन्वय-स्तथा दृष्टसुद्रमानयेत्यादौ गुणीभूतस्य समुद्रस्य नान-यनेऽन्वयः इत्यतः लब्धकर्षइत्यादिस्तद्गुणसंविज्ञानः दृष्टसुद्र इत्यादिषु अतद्गुणसंविज्ञानः बह्व्रीहिरिति भेदः । एवमुदाहरणान्तराणि श्रेयानि ।

अतन्त्रं लि० न तन्त्रं कारणं तदधीना विवक्षा वा यस्य । कार-णानधीने विवक्षायुज्ये च । “सुखग्रहणमतन्त्रमिति” सिद्धान्तकौ० । [निर्धारहिते, अनलसे च ।

अतन्द्रं लि० नास्ति तन्द्रा निद्रा, तत्सदृशम् आलस्यं वा यस्य ।

अतन्द्रितं लि० तन्द्रा जाताऽस्य तार० इतच् न० त० । अजातनिद्रे अनलसे च “अतन्द्रिता सा स्वयमेव दृष्ट-कान्” इति कुमा० ।

अतप्ततनु(नू) लि० न तप्ता पयोव्रतादिना तनुरस्य । पयो-व्रतादिना देहकार्यकारके । दीर्घान्तपाठोपलक्ष्यैव “विश्रतो-ऽतप्ततनून् तदाम्” इति ता० ब्रा० । न तप्ता तप्तसद्रूप्या तनु-रस्य । तप्तसद्रूप्या अक्षतचिह्ने लि० “नातप्ततनुरिति” श्रुति-स्तत्परतयैव वैष्णवैर्व्याख्याता । [निर्हेतुके, तर्कहीने च ।

अतर्कं लि० तर्क्यतेऽनेन तर्कस्तर्कहेतुः स नास्ति यस्य । अतर्कितं लि० न तर्कितम् । तर्कहेतुव्यापारानुसन्धानेन हठा-दागते, अनुमितभिन्ने च । “अतर्कितमुपस्थितमिति” पुरा० ।

अतलं न० अस्य भूखण्डस्य तलं पृष्ठो० इदमोऽप्यम् । मग्नपातालमध्ये प्रथमखण्डे भूमेरधोभागे । तल्लोकाश्च सप्त, अतलं, वितलं, सुतलं, तलातलं, मङ्गातलं, रसातलं, पाताल-संज्ञका अधोर्ध्वस्तलानि तेषां निवेशस्थानञ्च “स्नादू-दकान्तर्वर्द्धयानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानीति” सि० यि गो० उक्तम् । विशेषस्तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । तलशून्ये लि० नास्ति तलः प्रतिष्ठा यस्य । अप्रतिष्ठे लि० । [गभोरे ।

अतलस्पर्शं लि० न तलस्य प्राधोभागस्य स्पर्शो यत् व० । अति-अतलस्पृशं लि० न तले स्पृश्यते कर्माणि किन् । अगाधे ।

अतस् अव्य० इदम्-तस्वित् । एतज्ज्ञेयकार्ये “अथातो ब्रह्म जिज्ञासेति” छन्दे अतः शब्दो हेत्वर्थ इति भाष्यम् । “अथातो धर्मजिज्ञासेति” जै० । “अतश्चराचरं विवमिति” कुमा० ।

अतस्य पु० अत-गतौ असच् । वाते । सातत्यार्थकात् अतः असच्, आत्मनि । गौरादित्यात् लोपि अतसी । (तिसि, मसिना) इति ख्याते दृष्टे स्त्री । “तस्यातसीस्त्रमसमान-भास” इति माघः । “अतसीपुष्पवर्णाभित” दुर्गाध्याने अतसी शष्प इति आर्त्तरीतोः शष्पदृष्टे च । तत्स्त्रत्वजाते चौमवस्त्रे न० ।

अति अव्य० अत-इ । पूजायाम्, उत्कर्षे, अतिक्रमणे, च । स्वभावोद्भूतिरिच्यते “तेषु हार्दी तथाप्यतीति” चण्डी० । तत्पुरुषपूर्वपदस्यः अतिक्रान्तार्थे “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति” वा० । अतिराजी अतिश्री । उत्-कर्षार्थे कुगतिप्रादयश्चेति समासे अतिधनमतिबलमिति । “विक्रमातिक्रमाबुद्धिभ्रमार्थातिशयेष्वतीति” गणरत्नोत्तये विक्रमादिषु तत्, विक्रमे अतिरथः, (रथाधिकविक्रमयान्) अतिक्रमे, अतिमति (बुद्धातिक्रमः) अबुद्धौ अतिगहनम् (दुर्जेरविषयः) भृशे अतितप्तम् (भृशतप्तम्) अतिशये अति-वेगः (अतिशयितो वेगः) एवमन्याम्यमुदाहृत्याणि । अस्य क्रियायोगे उपसर्गता अतिक्रमे पूजायाश्च कर्मप्रव-चनीयसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीयादि तत्प्रातिक्रमे राजाजमति, पूजायाम् अतिस्तुतमित्यादौ उपसर्गत्वबाधाश्च पश्यम् ।

अतिकथं लि० अतिक्रान्तः कथाम् । कथनाद्योये, अशब्दे, नटे च । [भाषणे च ।

अतिकथा स्त्री अत्युत्कटा कथा । अत्युत्कटवर्णने, व्यर्थ-अतिकन्दकं पु० अतिरिक्तः कन्दः यस्या कप । इति कन्दगा-मके दृष्टे । [अत्यन्ताकर्षके च ।

अतिकर्षणं लि० अत्यन्तं कर्षति क्षय-ख्यु । अत्यन्ततापदायके,

अतिकशं लि० अतिक्रान्तः कथाम् तत्प्रहारमनादित्य स्नेहा-सुसारेण प्रहसत्वात् अत्या० त० । कथाप्रकारसङ्ख्यया यथेच्छव्याप्तते दुर्दान्ते अश्वे ।

अतिकायं लि० अत्युत्कटः कायोऽस्य । विकटदेहे, रावणपुत्रे रावणभेदे पु० तत्कथा लङ्काकाण्डे “बुकोप स मङ्गातेजा ब्रह्मदत्तयरो विभुः अतिकायो मङ्गावीर्य” इत्युपक्रम्य “आश-पथे मङ्गातेजा रामाय रावणासुजः । दशपीवो मङ्गातेजाः राजा वैश्वनाभजः । तस्य पुत्रो ह्यसौ वीरो रावण-प्रतिभोरथे इति” तस्य सामर्थ्यं विभीषणेन निवेदिते लक्ष्मणेन सह तस्य युद्धमासीत् तेन च तस्य शिरश्चिह्नं दे-इति “तदातिकायस्य शिरो जहारेति” रामा० लङ्का० ।

अतिकुलं लि० अति-कुल-व-किञ् । अतिकोमले ।

अतिकृच्छ्रं न० अतिक्रान्तं कृच्छ्रं प्रजापत्यं तदधिकदुःखं-

आध्यत्वात् “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति” स० ।
 दादशरावसाध्ये प्रायश्चित्तरूपे व्रतभेदे “एकैकं पासमन्त्री-
 यात् त्रहणाणि त्रीणि पूर्णवत् । त्रहन्तोपवसेदन्त्य
 मतिक्कच्छे चरन् द्विजः इति” मनुः । “त्रहणाणि त्रीणि
 मराहानि पूर्णवत् प्रातःसायमयाचितैः प्राजापत्यवदिति”
 रघुनन्दनः । प्रजापत्ये हि “त्रहं प्रातस्त्यहं सायं, त्रह-
 मद्यादयाचितमिति” मनुनैव प्रातःकालादौ भक्षणसुक्तं
 पूर्णवदित्यनेन तद्धर्मातिदेशः । अस्य पुंलिङ्गत्व-
 मपि “अतिक्कच्छः पर्णक्कच्छः सोमः कच्छातिक्कच्छक”
 इति विश्वामित्रवचने पुंस्त्वनिर्देशात् । “अवगुर्थं चरेत्
 कच्छमतिक्कच्छं निपातने इति” मनुः । अतिशयितं कच्छं
 प्रा० स० । अतिकष्टे । तद्वति ति० ।
 अतिक्रान्त ति० । मर्यादातिक्रमेण कृतम् । मर्यादातिक्रमेण
 कृते पदार्थे “सर्व्वतातिकृतं लोके व्यसनायोपकल्पते”
 इति पुरा० ।
 अतिक्रान्ति स्त्री अति+क-क्तिन् । मर्यादातिक्रमेण करणे ।
 अत्मा० स० । उत्तरदाकरोक्ते “तथातिक्रान्तिरुत्क्रान्तिरिति”
 पञ्चविंशत्यक्षरपादके वस्येष्टभेदे ।
 अतिकेशर पु० । अतिरिक्तानि केशराण्यस्य न० । कुञ्जकष्टे ।
 अतिक्रम पु० । अति-क्रम-घञ् क्तृत्वः । उल्लङ्घने । अति-
 क्रान्तः क्रममिति अत्मा० स० । लङ्घितक्रमे ति० । इरु-
 अति+क्रम-कर्मणि खल् । दुःखेनातिक्रमणीये ति० ।
 “कालो हि इरुतिक्रम” इति “स्वभावो इरुतिक्रम” इति
 च पुरा० । भावे ल्युट् । अतिक्रमणम् अतैव न० ।
 भावे क्तिन् । अतिक्रान्तिरत्यर्थे स्त्री ।
 अतिक्रुद्ध पु० । प्रा० स० । “अष्टाविंशत्यक्षरोऽय एकत्रिंशदध्यापि
 वा । अतिक्रुद्धः स विज्ञेयो निन्दितः सर्व्वकर्म्मसु इति”
 तन्वोक्तमन्त्रभेदे । अतिक्रोधान्ति ति० ।
 अतिक्रूर पु० । प्रा० स० । “क्रूरा वक्रा अतिक्रूरा” इति ज्योति-
 षपरिभाषिते वक्रगत्यापद्धे भौमशनिरूपक्रूरग्रहे ।
 अत्यन्तक्रूरे ति० । “त्रिंशदक्षरको मन्त्रस्त्रयस्त्रिन्दश-
 दध्यापि वा । अतिक्रूरः स विज्ञेयो निन्दितः सर्व्वकर्म्मसु”
 इति तन्वोक्तमन्त्रभेदे पु० ।
 अतिगण्ड पु० । अत्मा० स० । “अतिगण्डः सुकर्म्म वेति” ज्यो-
 तिषपरिभाषिते विष्कम्भावधि प्रष्टेयोगे । “गण्डातिगण्डयो-
 र्भाङ्गीपञ्चकं परिवर्ज्जयेदिति” ज्यो० अतिष्टङ्गो गण्डो गलः ।
 दृक्गण्डे पु० । प्रा० न० । अतिष्टङ्गगण्डवति ति० ।
 अतिगन्ध पु० । अतिशयितो गन्धो यस्य न० । वक्त्रकष्टे ।

अतिशयितगन्धवति ति० । [याम् राजनिष० ।
 अतिगन्धालु पु० । अतिगन्ध+मत्वर्थे आलुच् । उत्तदाहृतता
 अतिगर्वित ति० । अत्यन्तं गर्वितः । अत्यन्तगर्वयुक्ते अत्यभि-
 मानिनि गर्वश्च आत्मानि असतो गुणादेस्तृकषाभिमानः
 तस्यात्यन्तत्वमन्यस्मिन् अपकर्षज्ञानपूर्व्वकत्वम् ।
 अतिगव ति० । अतिक्रान्तो गां बुद्ध्या पच्यमानः । अत्यन्तमूर्खे,
 अतिक्रान्तः गां वाचम् । वाक्पथातीते अवर्णनीये च ति० ।
 अतिगह्वर ति० । अतिक्रान्तो गह्वरं दुर्वोधत्वेन प्रवेशयोग्यत्वात्
 अत्या० स० । दुर्वोधे अतिगह्वरे ।
 अतिगुण पु० । अतिशयितो गुणः । अतिशयविनयदाक्षि-
 ण्यादौ । अतिक्रान्तो गुणम् । गुणहीने ति० ।
 अतिशयितो गुणोऽस्य प्रा० न० । उत्कृष्टगुणवति ति० ।
 अतिगुरु पु० । अतिशयितो गुरुः पूज्यतमत्वात् प्रा० स० ।
 “तयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति पिता माताचार्य्यश्चेति”
 विष्णुक्ते पितादौ । अत्यन्तगुरुत्ववति पारदादौ द्रव्ये ति० ।
 स्त्रियां वा ङीप् । अतिगुर्वी । [पण्याम् ।
 अतिगुहा स्त्री । अतिक्रान्तो गुहां मध्यावकाशेन । पृश्नि-
 अतिग्रह ति० । अतिशयितः ग्रहो ज्ञानं, स्वस्वकार्य्यस्य ग्रहणं
 वा येषाम् । स्वस्वविषयग्राहकेषु नेत्रादिषु ज्ञानेन्द्रियेषु,
 आदानादिस्वस्वकार्य्यकारकेषु वागादिषु कर्म्मोन्मियेषु च ।
 अतिक्रान्तो ग्रहम् । अत्यन्तदुर्वोधे ति० । अतिशयितो
 ग्रहो ज्ञानम् । सर्व्वथा समग्रज्ञाने पु० । अतिग्रहणा-
 दयोऽप्युक्तार्थेषु । [सम्भिद्धे सुखावस्थाभेदे ।
 अतिघ्नी स्त्री अतिशयेन हन्ति दुःखं हन-टक् । दुःखा-
 अतिचरा स्त्री अतिक्रम्य स्वस्थानं सरोऽन्तरं चरति गच्छति
 चर-अच् । पद्मिन्याम्, तत्तुल्याकारवत्त्वात् स्थलपद्मिन्यां,
 पद्मचारिण्यां लतायाञ्च । अतिक्रमणकारिणि ति० ।
 अतिचारः पु० । अतिक्रम्य स्वस्वभोगकालमुल्लङ्घ्य चारः राज्य-
 न्तरगमनम् । ज्योतिषोक्ते भौमादिपञ्चकस्य स्वस्वाक्रान्तरा-
 शिषु भोगकालमुल्लङ्घ्य राज्यन्तरगमने । अतिचारश्च ग्रह-
 गतिशब्दे वक्ष्यमाणेन “रविर्मासं निशानाथः सपाददिवस-
 द्वय”मित्यादिनोक्तभोगकालभेदोक्तज्ञानेन ग्रहाणां अतिशीघ्र-
 गतया अत्यकालेनैव आक्रान्तराशिषुपभुज्य राज्यन्तरगम-
 नम् । तच्च विस्तरेण ग्रहगतिशब्दे वक्ष्यते । “वदाति-
 चारं सुरराजमन्त्रीति” “अतिचारं गते जीवे” इति
 “गोऽजालिकुम्भे तरगोऽतिचारग” इति च ज्योतिषम् ।
 गुरोरतिचारे कालाशुद्धिश्च अकालशब्दे दर्शिता । अति-
 क्रम्य गमने च ।

अतिचारिन् लि० अति+चर-णिनि । पूर्वोक्तातिचारवति यष्टे । “अतिचारी यदा जीव” इति ज्योतिषम् । अतिक्रम्य अतिशयेन वा गन्तुमात्रे लि० ।

अतिच्छत्र पु० अतिक्रान्तच्छत्रम् तुल्याकारेण अत्या०स० ।

(आतिवा) इति प्रसिद्धे स्थलक्षणविशेषे, (तालमाखना) इति प्रसिद्धे जलक्षणभेदे च । स्वार्थे कन् । अतिच्छत्रकोऽप्यत्रार्थे, कृत्वाकारपलपुष्पवति (सूत्रफा) इति प्रसिद्धे शाकभेदे तु स्त्री । क्षोरस्वामिमते कृत्वा इत्येव नाम । कृत्वातिक्रमकारिणि लि० । अतिक्रमेऽव्ययी० । कृत्वातिक्रमे अव्य० ।

अतिच्छन्दस् न० अतिक्रान्तः छन्दः वृत्तानुसारिवर्णविन्यासभेदम् अत्या०स० । उक्थादिछन्दोऽतिक्रमेण विन्यस्तेऽक्षरविन्यासभेदे “प्राजापत्या अछन्दस” इति “अछन्दसः शंसतीति” च वेदः । छन्दो वेदोऽभिप्रायो वा । तदति-क्रान्तिरिति वेदोक्तकर्माहने, अतिक्रान्ताभिप्राये च लि० ।

अतिजगती स्त्री अतिक्रान्ता जगती द्वादशाक्षरपादामेकाक्षराधिक्यात् अत्या०स० । त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे । जगती भुवनमतिक्रान्तवति लि० । पुंसि स्त्रीष्वे च क्तस्वान्तः ।

अतिजव लि० अतिशयितो जवोयस्य ब० । अतिवेगवति द्रुतगमिनि च । प्रा०स० । अतिशयितवेगे पु० । “सगरसन्तिसन्तरयेच्छया प्रचलितातिजयेन” इत्युद्भटः ।

अतिजागर पु० अतिशयितो जागरो निद्राराहित्यं यस्य ब० । नीलवके पक्षिणि तस्य सर्वदा जागरुकत्वात्तत्त्वम् । निद्राराहित्यवति लि० । [अतिदीर्घगमने ।

अतिडीन न० अतिक्रान्तं डीनं गतिभेदं अत्या०स० । पक्षिणाम् अतित(मा)राम् अव्य० अति+तर(म)प् आसु । अत्यन्ते “वेगवानतितरामायाति चेन्मासुत” इत्युद्भटः ।

अतितार लि० अतिशयितस्तारः । सुक्तादेरतिशयशुद्धौ “अति-तारहारेति” कादम्ब० । अत्युच्चगच्छे पु० तद्वति लि० ।

अतितीक्ष्ण लि० अतिशयेन तीक्ष्णः कटुरसो यस्य ब० । मरीचादौ (सजना) इति प्रसिद्धे शोभाङ्गने पु० । अति-तिङ्गे पु० । तद्वति लि० ।

अतिथि पु० अतति गच्छति न तिष्ठति अत-इधिन् । अध्व-योगेन आगन्तुके वृद्धागते, “एकरात्रं हि निवसन् ह्यति-धिर्वाङ्मणः कृतः । अनित्यास्य स्थितिर्यन्मात्तत्त्वादतिथि-रुच्यते” । नैक्यानीषमतिधिं विप्रं साङ्गतिकं तथेति विष्णु स० । तस्य च वैश्वदेववलेः प्रागेव पूज्यता परत आहारदानमात्रं यथोक्तं मनुना “वैश्वदेवे तु निष्ठके

यद्यन्योऽतिथिराग्रजेत् तस्मा अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यादिति” किन्तु तस्याप्यतिथित्वमेव यथोक्तं “प्रियो वा यदि द्वेष्यो मूर्खः परिण्डत एव वा । संप्राप्तो वैश्वदेवान्ने विप्रः सो-ऽतिथिरिष्यते” इति स्मृत्या । अतिधिप्रतीक्षणञ्च सुहृत्सार्-ष्टमभागपथ्यन्तम् । “आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो हारावलोकनम् मूर्खस्यार्ष्टमं भागमुद्धीक्यो ह्यतिथिर्भवेत्” इति मार्क० । विषये च तस्य इन्द्रियेषु संसर्गभावकावे एव चेतसि स्थितिर्नोत्तरकालमिति गतिरनुमीयते । “प्रथमं पथि लोचनातिथिर्माति” नैष० ।

अतिधिपूजा स्त्री इत० । गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चयज्ञान्तर्गते न्यग्रहपूजेऽतिधिपूजने अतिधिसत्कारादयोऽप्यत्र ।

अतिदान न० अतिशयितं दानम् प्रा०स० । आद्युत्कट-दाने “अतिदाने बलिर्वद्ध” इति गोति० ।

अतिदिष्ट लि० अति+दिश-क्त । अतिदेशविषये यथा “प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येति” वाक्येन प्रकृतीभूतदर्श-यागादेरङ्गकार्याणि प्रयजादीनि विकृतौ पश्चादिया-गेऽतिदिष्टानि । अतिदेशोनाम इतरधर्मस्य इतरस्मिन् प्रयोगाय आदेशः इति मीमांसायां स्थितम् ।

अतिदीप्य पु० अतिशयेन दीप्यते अति+दीप-ऊर्त्तरि यत् । रक्तचित्त्रके (लासचिता) इति ख्याते दृष्टे ।

अतिदेव पु० अतिक्रान्तोदेशान् अत्या०स० । सर्वदेवेष्वेष्टे रुद्रे “द्रावणाच्चातिदेव इति” वेदः ।

अतिदेशः पु० अतिक्रम्य स्वविषयसङ्गच्छ अन्यत्र विषये देश उपदेशः अतिदिश्यते वा करणे कर्मणि वा कञ् । “अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृतज्ञाया धर्मसंहतेः । अस्यात्र कार्यतः-प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते । प्राकृतात् कर्मणो यस्यासत्-समानेषु कर्मसु । धर्मप्रवेशो येन स्यादतिदेशः स उच्यते” इत्यधिकरणमाकाष्टतामियुक्तवाक्योक्ते अस्यात्र-प्राप्तेऽन्यधर्मं तत्प्रापके शास्त्रभेदे च । यथा “प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येत्यादिः” स चातिदेशः पञ्चविधः शास्त्राति-देशः, कार्यातिदेशः, निमित्तातिदेशः, व्यपदेशातिदेशः, रूपातिदेशश्च । एतस्य उदाहरणादिक्रमाकरे ज्ञेयम् । अतिदेशश्च प्रायेण इववदादिषादृशवाचकशब्देन यथा प्रकृतिवत् विकृतिरित्यादि अवश्य वैदिककर्मण्येव व्याक-रणादिशास्त्रे, लौकिके व्यवहारे च विद्यते यथा “इत्य-दिक्ष, इत्यत्र व्याकरणे रूपातिदेशः” “कर्मणा कर्मकस्य-क्रिय” इत्यादौ, उर्वदिक्षादौ च कार्यातिदेशः, ऋद्धि-त्यादौ निमित्तातिदेशः, व्यपदेशिवद्वावत्त्यादौ संज्ञाति-

देश इत्येवं प्रकारा अतिदेशाः सन्ति ॥ लोके च गोसदृशो-
मय इत्यादौ रूपान्तिदेश इत्यादि । अतएवोपमानरूपप्रमाणे
अस्यातिदेशवाक्यस्य कारणत्वं सहकारिभायोवेत्यादि तत्त-
त्कारणकारैरङ्गीकृतम् अतिदेशेन निवृत्तम् उक्तम् । अति-
देशिकं लि० । “आतिदेशिकविधिरनित्य” इति परिभाषा ।
अतिधन्वन् पु० अत्युत्कृष्टं धनुर्यस्य प्रा० ब० धनुषोऽनङ् ।
उक्तुऽधनुष्युक्ते योधे । धन्या मरुः अत्या० स० । मरुस्य-
न्नातिक्रमकारिणि लि० ।
अतिधृति स्त्री अतिक्रान्ता धृतिम् अष्टादशाक्षरपादिकां वृत्ति-
मेकाक्षराधिक्यात् अत्या० स० । जनविंशत्यक्षरपादके
रुन्धोभेदे । धृतिर्धैर्यं सन्तोषो वा । तदतिक्रमकारिणि लि० ।
अतिनु (नौ) लि० अतिक्रान्तो नागम् अत्या० स० स्त्रीवे ह्रस्वः ।
नौकातिक्रमकारिणि । ए० सि स्त्रियां च अतिनोः ।
अतिनिद्रा अव्य० निद्रा सम्प्रति न शुच्यते अव्ययो० ।
निद्राया अव्ययोग्यकाले । अतिक्रान्तो निद्रासु अत्या० स० ।
अतिक्रान्तनिद्रे निद्रारहिते लि० । अतिशयिता निद्रा-
ऽस्य । दीर्घनिद्रे लि० । प्रा० स० । दीर्घनिद्रायां स्त्री ।
अतिपत्ति स्त्री अति+पत-क्तिन् । अतिपतने, अति-
क्रमे । “कालातिपत्तौ द्विशुष्मामिति” स्मृतिः । पद-
क्तिन् पत्तिर्निष्पत्तिः अत्या० स० । अनिष्पत्तौ स्त्री ।
“विष्णिमिन्ने लब्धं क्रियातिपत्ताविति” पा० ।
क्रियातिपत्तिः क्रियाया अनिष्पत्तिरिति वृत्तिः । पत्तिं
सेनामतिक्रान्ते लि० ।
अतिपत्र पु० अतिरिक्तं वृहत्पत्रमस्य । हस्तिकन्दवृक्षे ।
अतिप(य)थिन् पु० अतिशयितः सुन्दरः पन्थाः प्रा० स० अत्रेः
पूजार्थत्वात् न समा० । सत्पथे । अतीतपथे तु समा० ।
अतिपद लि० अतिक्रान्तः पदं चरणम् । वर्णवृत्तासुसादिपादा-
तिक्रान्ते “अतिपदा गायत्री अतिपदा जगतीति” ।
अतिपद्म लि० अति+पद-क्त । अतिक्रान्ते । “तथातिपद्म-
यिगुसंस्काराचेति” सुहृत्संघि० ।
अतिपरोक्ष लि० अतिक्रान्तम् परोक्षम् । प्रत्यक्षे, तद्विषये च ।
अतिपात पु० अतिक्रम्य पातः गतिः अति+पत-वञ् ।
“अतिक्रमे “न चेत् कार्यातिपातः” इति श्रुत्वा० ।
अतिपातक न० अतिक्रान्तोऽत्यन्तदुष्टत्वेनान्यत् पातकं अत्या०
स० । इ० सां माहृत् प्राड्विहृत्गमनजन्ये, स्त्रीणाञ्च पुत्र-
पितृश्वशुरगमनजन्ये पातकविशेषे । “माहृगमनं, दुहृहृ-
गमनं, क्षु मागमनञ्चेत्यतिपातकानोति” “अतिपातकि-
नस्तेते प्रविशेयुर्द ताशनमिति” “यत्तेजस्तमाय-

श्चिन्ता अतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पच्यन्ते” इति
च विष्णु स० । “सद्योऽग्निप्रवेशनतिपातकिन” इति
हारीतः । “अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वसुसोर्णानां
मानुष्ये लक्षणानि कुश्र्यतिपातकीति” विष्णु स० । पातक-
मतिक्रान्तवति पुण्यशीले लि० ।
अतिप्रगे अव्य० अतिप्रगीयतेऽस्मिन् काले अति+प्र+गै-के ।
अत्यन्तप्रातःकाले । “नातिप्रगे नातिसायं न निशीथे न
चोषसोति” स्मृतिः ।
अतिप्रमाण लि० अतिक्रान्तः प्रमाणम् अत्या० स० । प्रमा-
णातिक्रान्ते यस्य यत्प्रमाणमुचितं ततोऽधिकप्रमाणवति ।
प्रा० स० । अत्यन्तप्रमाणे वृहत्प्रमाणे न० ।
अतिप्रवृद्ध लि० अत्यन्तं प्रमाणातिरेकेण प्रवृद्धम् । प्रमाणाति-
रेकेण वृद्धिमति । अतिप्रवृद्धिश्च नद्यादेर्जलस्य तीराद्यति-
क्रमेण, चन्द्रियादेः स्वकर्त्तव्यतामूढतया मर्यादादतिक्रमेण
वीर्याधिक्येन वा वृद्धिः “तस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति
अनादर” इति । “अतिप्रवृद्धं प्रहितास्त्रवृष्टिभिरिति” रघुः ।
अतिप्रश्न पु० अतिक्रम्य मर्यादां प्रश्नः । मर्यादातिक्रमेण
प्रश्ने सदुत्तरे जातेऽपि पुनर्जिज्ञासायाम् । यथा वृह-
दारण्यके याज्ञवल्क्यं प्रति बालाक्यतिप्रश्नः तत्र ब्रह्ममी-
मांसायाम् तेन कृतायामपि वृथातिप्रश्नकरणात् तस्य
सुगण्डपतनं स्तूर्यवरात् जातमिति वृहदारण्यकेऽनुसन्धेयम् ।
अतिप्रसक्ति स्त्री अति+प्र+सृज-क्तिन् । अत्यन्तासक्तौ,
प्रसङ्गमतिक्रमग्रान्यत्र सम्बन्धे अतिप्रसङ्गे च । लब्धे लक्षण-
सम्बन्धः प्रसङ्गः, अलब्धे तत्सम्बन्धोऽतिप्रसङ्गः । “अति-
प्रसक्त्यनापादकेति” जगदीशः ।
अतिप्रसङ्ग पु० अति+प्र+सृज वञ् । अतिप्रसक्तिपदार्थे ।
प्रसङ्गमतिक्रान्तवति लि० । [सुभूषिते च ।
अतिप्रसिद्ध लि० अति+प्र+सिध-क्त । अतिविख्याते
अतिप्रौढा स्त्री प्रकर्षेण उच्यतेऽत्र प्रौढः विवाहकालः प्रा० ब०
अतिशयिता वा प्रौढा वृद्धियुक्ता । विवाहयोग्यकालायाम्
अतिशयवृद्धियुक्तायाञ्च स्त्रियाम् स्त्रीणान्तु दशवर्षा-
तीतकाल एव अतिप्रौढकालः । “अतिप्रौढा च या
नारीति” स्मृतिः अतिप्रवृद्धे लि० ।
अतिबल लि० अतिशयितं बलं यस्याः ५ ब० । अत्यन्तबलाधायि
कायां पीतवर्णायां (वेडियाला) इति ख्यातायां लतायां,
विश्वामित्रेण रासाय दत्ते अस्त्रविद्याभेदे च स्त्री । यथा
“गृह्णाण द्वे दूमे विद्ये बलामतिबलां तथा । न ते असौ
जरा वाभ्यां भविता नाङ्गवैजतम् ॥ न च सुप्रं प्रमत्तं

वा धर्षयिष्यन्ति नैर्हताः । न च ते सदृशो राम ! वीर्ये-
षान्यो भविष्यति । रुदेवनरनागेषु लोकोष्णिह पुमां-
स्त्रिषु । न सौभाग्ये, न दाक्षिण्ये, न बुद्धिश्चुतिपौरुषे ॥
नोत्तरे प्रतिपत्तये त्वत्तुल्यो वा भविष्यति । एतद्विद्याद्वयं
प्राप्य यशश्चाव्ययमाप्स्यसि ॥ बलामतिबलां चैव ज्ञान-
विज्ञानमातरौ । क्षुत्पिपासे च ते राम ! नात्यर्थं पोडयि-
ष्यतः ॥ जयस्य दुर्गकान्तारप्रदेशेष्वटवीषु च । सारतां
त्रिषु लोकेषु गमिष्यसि च राघव ! ॥ पितामहसुते हेप्रते
विद्ये चायुर्बलावहे । पातं त्वमसि काकुत्स्थ ! विद्ययोर्म-
हणोऽनयोः ॥ स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः कर्मजैर्बलैर्दृढैः ।
भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विद्ये करिष्यतः ॥ ततो रामो जलं
स्रष्टुं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः । प्रतिजग्माह ते विद्ये
विश्वामित्रात् तपोधनादिति । अतिशयितं बलम् प्रा०
स० । अत्यन्ते बले, सामर्थ्ये, सैन्ये च न० । अतिरिक्तं बल-
मस्य । अत्यन्तबलयुक्ते त्वि० । “जयत्वतिबलो रामो लच्छा-
णश्च महाबल” इति रामा० । अतिरथे च भारते अति-
रथविषयएव, “एष ह्यतिबलोमत” इति भोष्णेन मूरिशः
प्रयुक्तत्वात् बलकार्यत्वाच्च तस्य तथात्वम् ।

अतिवाला स्त्री अतिक्रान्तो बालं बाल्यावस्थाम् । द्विर्षवय-
स्तायाम् “वर्षमात्रा तु वाला स्यादतिवाला द्विर्षविकीति”
स्मृत्युक्तायाम् गवि “अतिष्टब्धामतिजशमतिबालां च रोगि-
णाम् हत्वा चरेदिति” स्मृतिः । अत्यन्तवाले त्वि० ।

अतिब्रह्मचर्य्यं पु० अतिक्रान्तो ब्रह्मचर्य्यम् अत्या०स० ।
स्त्रीसङ्गमकारिणि ब्रह्मचर्य्याग्निनि ।

अतिभारः पु० अत्यन्तोभारः गुरुत्वम् स्वकार्यकरणे क्षमता-
विशेषो वा । अत्यन्तगौरवे अत्यन्तभारे, “न चातिभारः
समर्थानामिति” । अतिशये “सा सुक्तकण्ठं व्यसनातिभा-
रात् चक्रन्द विग्नो कुररीव भूय” इति रघुः । वेगे च ।

अतिभारग पु० अतिभारेण वेगेन गच्छति गम-ड ३त० ।
खरे अश्वतरे गर्हमादृषडवाजाते अश्वभेदे ।

अतिभी स्त्री अतिविभेदस्थाः दर्शनात् अति-भी-क्तिप् । वज्र-
ज्वालायाम् । तद्दर्शने हि लोकानामतिभीतिकौकसिद्धा ।

अतिभूमि स्त्री अतिशयिता भूमिर्मर्यादा प्रा०स० । अति-
मर्यादायाम्, आधिक्ये च । “प्राप्य मन्मथमदादतिभूमिं
दुःसहस्रनभराः सुरतस्येति” माघः । अतिक्रमेऽप्ययी० ।
मर्यादातिक्रमेऽप्य० । भूमिं मर्यादां वाऽतिक्रान्ते त्वि० ।

अतिभोजन न० अत्यन्तं मर्यादासतिक्रम्य भोजनम् । यस्य
यावत् भोजनमुचितं तदतिक्रमेण भोजने ।

अतिमङ्गल्य पु० अतिमङ्गलाय हितम् अतिमङ्गल-न-यत् ।
वित्त्वष्टन्ते । प्रा०ब० । अतिमङ्गलहिते त्वि० ।

अतिमर्याद अव्य० । अतिक्रमे अव्ययी० । मर्यादातिक्रमे ।
अतिक्रान्तो मर्यादाम् अत्या०स० । “मर्यादासति-
क्रान्तवति । यस्य वस्तुनः यावतो सीमा तदतिक्रान्ते
निर्मर्यादे त्वि० ।

अतिमात्र त्वि० अतिक्रान्तो मात्रामत्वं अत्या०स० । अति-
शयिते, मात्रातिक्रमकर्त्तरि च । अतिशयिता मात्रा
प्रमाणमस्य । भृशार्थे त्वि० । “सुनिद्रतैस्तामतिमात्रकर्षि-
तामिति” कुमा० । अतिक्रान्तोमात्रं प्रमाणम् अत्या०
स० । दृष्टप्रमाणे त्वि० । [एतच्चोच्चार्य्ये ।

अतिमात्रशस् अव्य० अतिमात्र-शस् । अतिप्रमाणकारक-
अतिमान पु० अत्यन्तः मानः अभिमानः । अनुचितताभिमाने
“अतिमाने च कौरव” इति पाण्ड्यः । अतिक्रान्तोमानं
प्रमाणम् अत्या०स० । प्रमाणाधिके त्वि० ।

अतिमानुष त्वि० अतिक्रान्तो मानुषचरित्वम् अत्या०स० ।
मनुष्यायोग्ये दिव्ये कर्मादौ । “कर्म तस्यातिमानुष-
मिति” पुरा० । तथाभूते रूपादौ च ।

अतिमित्र न० अत्यन्तं परमं मित्रम् । अत्यन्तप्रान्वये “जम्भसम्पद-
विपत्तुं क्षेमं प्रत्यरिः साधकोबधः मित्रं परममित्रमिति”
ज्योतिषोक्ते नृणां जन्मतारार्थाय नयसाटादृशसप्तविंशा-
त्यके परममित्रतारके च ।

अतिमुक्त त्वि० अतिशयेन मुक्तः विदेहकैवल्यं गतः अति-
मुच-कर्त्तरि क्त । निर्व्याणमुक्तिमिति । अतिक्रान्तो मुक्तं
शौभ्रात् अत्या०स० । साधवीलतायां, तिमिर-
दृष्टे च पु० ।

अतिमुक्तक त्वि० अतिमुक्त-स्वार्थे कन् । निर्व्याणमुक्तिमिति
अतिशयितमुक्ते च । मुक्ता भावे क्त अतिशयेन मुक्तं बन्ध-
हीनता यस्य कप् । तिन्दुकटक्षे, तालदृष्टे च पु० ।

अतिमुक्ति स्त्री अत्यन्ता मुक्तिः । विदेहकैवल्ये तत्त्वज्ञाना-
नन्तरम् “तस्य तावदेव चिरं यावत् विमोक्ष्ये इति” श्रुति-
दर्शिते शरीरत्यागे, अतिमोक्षादयोप्यत्रार्थे पु० ।

अतिमृत्यु पु० अतिक्रान्तो मृत्युम् अत्या०स० । मोक्षे “तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्दःपन्था विद्यते” इति श्रुतिः ।
स्वाहृष्टादिभिः शरीरसंबन्धोक्तिं जन्म, तद्वियोगश्च मरणम्
तदभिमानिनोकीवस्य । सति च ज्ञाने तन्मूलाज्ञाने निवृत्ते
तदेतत्कथरीरसंबन्धादिकं तन्मुदाहृते पटदाहवत् स्वयं निवर्त्तते
अत एव ज्ञानवतो देहादिसंबन्धं श्रुतिनिरास “कथरीरं

भाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्मृत इति” । तथा च देहसंबन्धाभावे कथं मरणसम्भवः । “न जायते म्रियते वा कथञ्चिदिति” गीतावाक्येन तस्य मरणनिषेधात् । “न तस्य प्राणाश्च श्चक्रामन्ति इहैव समवसीयन्ते” इति श्रुत्या तत्त्वज्ञानिनः प्राणोत्क्रमणरूपमरणनिषेधेन ज्ञानिनो न मृत्युरिति वेदान्तिसिद्धान्तः । अन्यमते तु एतद्देहात् प्राणोत्क्रान्तावपि पुनर्देहसम्बन्धोत्तरं पुनर्मरणमिति तद्वाह्यमेव मोक्ष इति भेदः । अतएवोक्तं श्रुत्या “मृत्युमुखात् प्रपद्यते” इति तेन पुनर्मृत्युकारणीभूतादृष्टत्वे एव ज्ञानेन अन्यते “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मयति” शास्त्रेण प्रारब्धकर्मारिक्तकर्मव्यत्यये ज्ञानेन साध्यतायाः सर्वसम्मतत्वात् विदुषश्च एतद्देहारम्भादृष्टत्वं एतद्देहविगमादृष्टस्यापि प्रारब्धफलकतया न तस्य नाश इति । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् ।

अतिमैथुन न० अत्यन्तं स्वशक्तिमतिक्रमं मैथुनं स्त्रीसङ्गमः । स्वपत्न्यतिक्रमेण स्त्रीसङ्गमे । “अतिमैथुनादमैथुनाद्देति” अतिमोदा स्त्री अतिशयितो मोदोगन्धः यस्याः न० । नवमक्षिकायाम् । अत्यन्तामोदवति त्वि० ।

अतिरक्त त्वि० अत्यन्तः रक्तः रक्तवर्णः अतुरागयुक्तो वा । अतिरुहितवर्णं, अत्यन्तातुरागं च । अत्यन्तरक्तवर्णे पु० ।

अतिरथ पु० अतिक्रान्तो रथं रथिनम् अत्या० स० । “अमितान् बोधयेद्वस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु स” इत्युक्तलक्षणे बोधविशेषे । “ये रथाः पृथिवीपात्र ! तथैवातिरथाश्च ये” इत्युपक्रमं “कृतवर्मा ह्यतिरथ” इति “महाराजो नृक्षेत्रासः शक्यो मेऽतिरथो मत” इत्यादिना बहुव्रीहिऽतिरथा भा० उद्यो० रथातिरथासंख्याने दर्शिताः । रथातिक्रमकारके त्वि० । [स्वातायां सूचितायाम् ।

अतिरसा स्त्री अतिशयितो रसो यस्याः न० । (राज्ञा) इति अतिराज त्वि० अतिक्रान्तो राजानम् टच् समा० । अतिक्रान्तवत् । स्त्रियां ङीप् । [निषेधात् न टच् । पूज्यरूपतौ ।

अतिराजन् पु० अतिशयितः पूजितो राजा “न पूजनादिति अतिराज पु० अतिशयिता राज्ञिः ततः अख्यर्थे अच् । एक-

रात्रसाध्ये यागभेदे । स च गवामयने प्रथमसंस्थः यथोक्तं तान्त्राङ्गणे । “प्रजापतिर्वा इदमप्य आसीत् सोऽक्षामयत ब्रह्म स्थां प्रजायेयेति स एतमतिरात्रमपश्यत्समाहुर-
कोनाहोरात्रे प्राजययदिति” गवामयनसत्यसुपक्रमं, “अथाह्य सत्यस्य पूजोक्तान्यह्नि क्रमेण विधास्यन् अतिरात्रसंस्थम् प्रथमं विधातुमाहेति” भाष्ये अवतरणिकां दत्त्वा आह्वातं यथा “स एष कामयमानः प्रजापतिः सृष्टु-

यायत्वेन एतं गवामयनस्याह्यमतिरात्रमपश्यदिति” । तच्च स्तुतिपूर्वकं विधित्सन्नाह । “यदेषोऽतिरात्रो स एवाहोरात्रे एव प्रजनयन्तीति” “एष प्रजापतिना दृष्टोऽतिरात्रः गवामयनस्य प्रथमसहर्भवतीति यत् तेन सत्वाननु-
तिष्ठन्तो यजमाना अहोरात्रे एव प्रजनयन्ति उन्मादयन्ति स्त्रीष्वीने कुर्वन्तीति” भाष्यम् । इत्युपक्रमं चतुर्थाध्याय-
प्रथमखण्डपर्यन्ते तत्र विहितानि स्तोत्रशस्त्रादीन्युक्तानि । “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति” जुलनरम् । षोडशी पात्रभेदः ।

अतिरि न० अतिक्रान्तं रायं क्षीवत्वात् ह्रस्वः । घनातिक्रान्ते कुलादौ । तृतीयाद्यचि तु अतिरिणा अतिरिणे इत्येवमेकैकमेव रूपं, न पुंवङ्गावः तस्य इगन्ताङ्गत्वाभावात् । पुंस्त्रियञ्च अतिराः अतिरायावित्यादि ।

अतिरिक्त त्वि० अति+रिच्-क्त । अतिशयिते, श्रेष्ठे, भिक्षे, अन्ये च । भावे क्त । अतिशये, आधिक्ये च न० । तत्र भेदे “अतिरिक्तमथापि यद्वेदिति” भाषा० “न वृक्षवृत्तिरतिरिक्तेति” कुमा० । यस्य यावत्प्रमाणं युक्तं ततोऽधिकत्वे “हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गीमिति” स्रुतिः ।

अतिरुच् पु० रोचते इति रुक् स्त्रीषामरुदेयः अतिक्रान्तो रुचम् अत्या० स० । जातुदेये । अतिक्रान्तकान्तिके त्वि० । प्रा० स० । अतिशयितकान्तौ स्त्री ।

अतिरुच्च त्वि० अतिशयितः रुच्चः प्रा० स० । अत्यन्तरुच् स्त्रीरुच्ये च । तथाभूते कङ्कुकोद्भवादिधान्ये पु० । अतिक्रान्तरुच्चम् । अतिशयिद्विगधे त्वि० ।

अतिरूप पु० अतिक्रान्तो रूपम् । रूपवर्जिते परमेश्वरे । “अशब्दमस्यैव रूपमव्ययमिति” श्रुत्या तस्य रूपहीनता-
प्रतिपादनासथात्वम् । शुक्लादिरूपहीने वाक्यादौ त्वि० । अतिशयितं रूपम् प्रा० स० । सुन्दररूपे न० । “अतिरूपवती कन्या” ।

अतिरेक पु० अति+रिच्-वञ् । अतिशये, भेदे, प्राधान्ये, आधिक्ये च । “संपूर्णमेतयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनीति” तिथित० । [प्रा० ब० । अत्यन्तरोगयुक्ते त्वि० ।

अतिरोगं पु० अतिशयितो रोगः प्रा० स० । ज्वररोगे अतिरोधान न० न तिरोधानम् । प्रकाशे, व्यवधानाभावे च ।

अतिरोमश्च पु० अतिशयितं रोम अतिरोमन्+अख्यर्थे श् । वनजाते क्षात्रे, वृहद्धानरे च । अत्यन्तरोमाढ्ये त्वि० ।

अतिरोहित त्वि० न तिरोहितः । प्रकाशिते स्फुटार्थे “अतिरोहितार्थमन्यदिति” प्रमिता० । अव्यवहिते च ।

अतिलोमश्च पु० अतिरोमवत् । वनजाते आगे दृढदानरे
च । अतिलोमयुक्ते लि० । नीलवज्रायां स्त्री ।

अतिवक्तृ लि० अति+वच्-टच् । वावट्टके, वाचोयुक्तिदत्ते च ।

अतिवक्त्रं पु० प्रा० स० “अतिवक्त्रा नगादके” इति ज्योतिषोक्ते
स्तर्यस्य सप्तमाष्टमस्थितिवशात् पूर्वगतविपरीतपञ्चाङ्गति-
शास्त्रिणि भौमादिपक्षपञ्चके । अत्यन्तकुटिले लि० ।

अतिवयस् लि० अतिक्रान्तो वयः कालकृतावस्थां, वयसं
पक्षिणं वा । प्राप्तवार्द्धके, अतिक्रान्तपक्षिणि च ।

अतिवर्णाश्रमिन् पु० अतिक्रान्तो वर्णानाश्रमिणश्च अत्या०
स० । ब्राह्मणादिवर्णभिक्षे ब्रह्मचर्याद्याश्रमभिक्षे च
“यो वेदान्तमहावाक्यश्रवणेनैव केवलम् आत्मानमीश्वरं
वेदोऽतिवर्णाश्रमी भवे” इत्याद्युक्तलक्षणे एक्यात्मज्ञानिनि
अतिवर्त्तनं न० अति+वृत्-ल्युट् । अतिरेके । अतिक्रम्य दण्डं
वर्त्तन्ते कर्त्तरि ल्यु । यानसारथ्यादेः, दण्डाभावप्रयोजके
क्लिन्नस्यादिदशके मनुना “यानस्य चैव यातुश्च यान-
स्त्राभिन एव च दशातिवर्त्तनान्याहु रित्युपक्रम्य, क्लिन्नस्ये
भग्नशुगे तिर्यक्प्रतिमुखगते अक्षमस्ये च यानस्य चक्रभङ्गे
तथैव च । केदने चैव यन्त्राणां यन्त्ररश्मोस्तथैव च ।
आक्रोशे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुस्मीदिति” दण्डाभाव-
कारणानि दश दर्शितानि ज्ञेयानि । अत्या० स० । अतीत-
जीवोपाये लि० ।

अतिवर्त्तिन् लि० अतीत्य वर्त्तते अति+वृत्-णिनि । अति-
[शयिनि, अग्रगे च ।

अतिवर्त्तुल्य पु० अतिशयितः वर्त्तुलः । (वाटुलाकलाइ) इति
ख्याते वर्त्तुलाकारके कलाये । अत्यन्तवर्त्तुले लि० ।

अतिवाद पु० अति+वाद-वञ् । अत्युक्तौ, “अतिवादरता
ये च” इति पुराणम् । “अतिवादं शंसत्यतिवादेन”
इति वेदः । कठोरवाक्ये, अप्रियवाक्ये च ।

अतिवादिन् लि० सर्वानतीत्य वदतीति अति+वद-णिनि ।
सर्वानतिक्रम्य वदनशीले, सर्वमतखण्डनेन स्वमतव्यव-
स्थापके च । “विज्ञानं विद्वान् भवते नातिवादीति” श्रुतिः ।

अतिवाह पु० अतीत्य देहमन्यदेहे वाहः प्रापणम् अत० ।
ऐहिकभोगसाधनादपक्षये सूक्ष्मभूतमात्रासहितसूक्ष्मशरी-
रावच्छिन्नजीवस्य देहान्तरादिष्वयोगाय तयने, अतियापने
च । अतिवाहे नियुक्तः ठक् । अतिवाहिकः तत्त्व-
निश्चये लि० ।

अतिवाहक पु० अतीत्यैतं देहं वाहयति देहान्तरं प्रापयति
अति+वह-ण्वल् । ईश्वरनियोजिते अर्चिराद्यभिमानि-

देवभेदे । तथाहि “अर्चिषोः, अङ्ग आपूर्यमाणपक्षम्,
आपूर्यमाणपक्षात् यान् पक्षसासान् उदङ्छेति तान्
मासान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यमादित्याश्च-
न्द्रमम् चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुरुषोऽमानवः स एनं
ब्रह्म गमयतीति” श्रुतौ वाक्यशेषे अमानवपुरुषस्य
ब्रह्मलोकप्रापकत्वश्रुतेः तत्पूर्वाणामपि अर्चिरादीनां
चेतनत्वमिति “आतिवाहिकास्तस्मिन्नादिति” सूत्रे निष्की-
तम् । “अग्निज्योतिरहः शुक्लः घण्टासा उत्तरायण-
मिति” गीताव्याख्यायाश्च अर्चिरादवस्तदभिमानिन्यो
देवता” इति श्रीधरस्वामिभिरप्युक्तम् शुक्लश्च अह्निकोऽभ्या-
दिकसूक्ष्मशरीरस्य स्थानान्तरनयनं चेतनकार्त्तकं विनाऽत-
पक्षमित्यतस्तदानीं तस्य स्थानान्तरगमनसिद्धये कल्पितचेत-
नानामेव प्रेरकत्वमिति । अन्यच्च, “पञ्चप्राणमनोबुद्धिशे-
न्द्रियसमन्वितम् अपञ्चीकृतभूतोत्पन्नं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्”
मित्युक्तस्य भोगसाधनस्य निषेधस्य सूक्ष्मशरीरस्य तदपञ्च-
जीवस्य च स्थानान्तरनयनमाश्रयभूतेन विद्या न सम्भवतीति
तदाश्रयभूतं भूतपञ्चकं च कल्पयितुं यथोक्तं मनुना “अ-
ख्योमात्राविनाशिन्यो दशाङ्गानाम्वाहाः ख्यताः । ताभिः
सार्द्धम्” इत्युक्तम् शरीरकक्षत्वे च “तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति
सम्परिष्वक्त इति” भूतमात्रोपपन्नस्यैव संसरणसक्तं
सांख्ये च “चित्तं यथाश्रयमृते स्थाप्यादिभ्यो विना
यथा ख्याया । तद्वद्दिना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं
लिङ्गमिति, संसरति निरुपभोगं भावैरतिवासितं लिङ्गमिति”
चोक्तम् । अतिवाहप्रकारस्तु उत्क्रमणशब्दे विशेषेण
वक्ष्यते । अति+वह्-णिच् ण्वल् अतिवाहकारके,
अतियापके च लि० ।

अतिवाहिक लि० अतिवाहः अख्यस्य ठन् । अतिवाह-
योग्ये अतिवाह्यशब्दोक्ते सूक्ष्मशरीरे । [क्रियते च ।

अतिवाहित लि० अति+वह्-णिच्-क्त । आपिते, अति-
अतिवाह्य लि० अति+वह्-णिच् कर्त्तृणि-अच् । अतिवाह-
योग्ये काष्ठादौ । [अतिक्रमणे लि० ।

अतिविकट पु० अतिशयेन विकटः । दुष्टवृत्तिनि ।

अतिविधा स्त्री अतिक्रान्ता विप्रम् अत्या० स० । (आतङ्क्य)
इति स्थातायाम् कृतायाम् ।

“निविधाऽतिविधा श्रेया शृङ्गा कण्था तथाऽङ्गणा । रक्षणीर्यं
विपाकेषु निर्विषेव शुष्काधिकेति” वैद्यकम् । विधातिक्रम-
कारके लि० । [क्रान्ते “तद्युद्धमतिदृक्मिति” नाठ० ।

अतिवृत्त लि० अतिक्रम्य वर्त्तते वृत्त-क्त । अतिशयिते, अति-

अतिवृत्ति स्त्री अति+वृत्-क्तिन् । अतिक्रमे । वृत्ति-
जीविका सामतिक्रान्ते लि० ।

अतिवृद्ध लि० अत्यन्तं वृद्धः । अत्यन्तवृद्धयुक्ते, अतिजरति
च । तृणादिचर्षणसमर्थायां गवि स्त्री । “अतिवृद्धामति-
कशामिति” स्मृतिः “अतिवृद्धाम् तृणच्छेदनासमर्थाभिति”
रघु० । “चतुःशतं समारभ्य यावद्वर्षसहस्रकम् । अति-
वृद्धः स मन्त्रस्तु सर्वशास्त्रेषु वर्जित इति तन्मोक्षे
मन्त्रभेदे पु० ।

अतिवृष्टि स्त्री अति+वृष-क्तिन् । अत्यन्तवृष्टौ शस्त्रोपघात-
कोपद्रवरूपे “अतिवृष्टिरनावृष्टिः शूलभाः मूषिकाः
सगराद्याद्युक्ते” इतिभेदे “निरोतिभावं गमितेऽति-
वृष्टय” इति नैप० ।

अतिवेध पु० अत्यन्तोवेधः सम्पर्कः । “अरण्योदयवेधः स्यात्
सर्जन्तु घटिकाद्वयम् । अतिवेधोद्विघटिका प्रभासन्दर्शना
इमेः” इतिस्मृत्युक्ते एकादश्याः दशमीसम्पर्कभेदे, “यातुधानं
व्रतं योगे, महावेधे तु राक्षसम् । जम्भासुरस्यातिवेधः”
इति जम्भवे० जम्भासुरस्य फलदायकं न तु कर्तुः
फलदम् तेन निन्द्याश्रयणात् सा एकादशी नैवोपास्येति ।

अतिवेगित लि० अतिवेगो जातोऽस्य तारा० इतच् । जाता-
धिकवेगे “भौसादयोऽस्यमूर्च्छिताच्छीघ्रमन्दोच्चसंचकैः देवतै-
रपक्ष्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः” इति स्मृत्यर्थः ।

अतिवेष्ट लि० अतिक्रान्तो वेष्टां मर्यादाम् कूलं वा अत्या० स० ।
अतिशयिते, निर्भयादे, सस्रहादिभूलातिक्रमकारके च ।
अतिक्रमे अव्ययी० । वेष्टातिक्रमे अव्य० ।

अतिवोढु लि० अति+वृह-टच् । अतिवहनकर्त्तरि प्रापके
“अग्निर्वै पथोऽतिवोढा स एतानतिवहतीति” श्रुतिः ।
स्त्रियां ङीप् ।

अतिव्ययन न० अति+व्यथ-षिप्-ल्युट् घटा० कृत्तः ।
अत्यन्तपीडने, “सपत्ननिष्पत्तादतिव्यथने” इति पा० ।

अतित्यथा स्त्री अत्यन्ता व्यथा । अत्यन्तपीडायाम् ।

अतिव्यय लि० अतिशयितोव्ययः । अपरिमितव्यये यस्य
शान्ता व्ययउचितस्ततोऽधिकव्यये व्ययनियमश्च, “पादेन
तस्य भारक्यं कुर्यात् सञ्चयमात्मवान् । अङ्गेन प्राक्भरणं
नित्यनैमित्तिकं तथा पादाङ्गैर्न सर्वस्य भूलभतं विवर्धयेत्
प्रवहारभतः पुंसामर्थः सामत्यश्चक्षतीति” भाक० पुरा० ।
“अतिव्ययात् सत्यकालात् क्रियेदर्थपरिचयादिति” नीति० ।

अतिव्याप्ति स्त्री अतिशयेन कथ्यमानस्याविशिष्य व्याप्तिः
व्यापनम् । अतिशयव्यापने (कथ्यमानेवाक्यस्यापि व्यापने)।

तथा च यत्र यस्य स्थितिरुचिता ततोऽन्यत्रापि तस्य सम्बन्धे
प्रसक्तौ अतिव्याप्तिः । यथा पृथिव्याः गन्धौ लक्षणं तत्रैव
* तस्य स्थितिरुचिता तस्य वाय्वादौ सत्त्वप्रसङ्गे अतिव्याप्तिः ।
यथा वा धूमे वङ्गे व्यापकता न तु जले, तत्र प्रसक्तौ
अतिव्याप्तिः । एवञ्च पृथिव्या रूपवत्त्वं लक्षणम् जला-
दावतिव्याप्तम् । “परिगणनं कर्त्तव्यमव्याप्तिव्याप्ति-
दोषवारणायेति” सिद्धा० कौ० ।

अतिशक्करी पु० अतिक्रान्ता शक्करीनेकाक्षराधिक्यात् । पञ्च-
दशाक्षरपादके वृत्तभेदे “शक्करी सातिपूर्वा स्यादिति वृत्त० ।
अतिशक्ति स्त्री अतिशयिता शक्तिः कर्मसाधनं सामर्थ्यम्
देहजं बलम् वा प्रा० स० । अतिशयिते सामर्थ्ये, अधिक-
वोर्ये च “स वीर्यमतिशक्तिभागि” त्वमरः । अतिक्रान्तः
शक्तिम् अत्या० स० । सामर्थ्यातिक्रमकारके लि० ।
अतिशयिता शक्तिर्यस्य व० । अतिशयबलवति लि० ।
अतिक्रमेऽव्ययी० । शक्त्यतिक्रमे अव्य० ।

अतिशय पु० अति+शीङ्-अच् । आधिक्ये, अतिरेके च ।
अतिक्रान्तः शयं हस्तम् अत्या० स० । हस्तातिक्रमकारके
लि० । अतिशय+अस्त्यर्थे अच् । अतिशयवति । “अति-
शयरयशालिनेति” काद० । द्वारे व्यापारे च “चिरध्वस्तं
फलायाचं न कर्मातिशयं विभे” लुदयनः ।

अतिशयन न० अति+शी-भावे ल्युट् । अतिरेके अति-
शयार्थे । अतिक्रान्तं शयनम् अत्या० स० ।

अतिशयित लि० अति+शीङ्-क्त । अधिक्ये, अतिक्रान्ते च ।

अतिशयिन् लि० अति+शी-ङ्नि । अतिशयान्तिरे स्त्रियां
ङीप् । “इदमुक्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्यमिति” काव्यप्र० ।

अतिशयोक्ति स्त्री अतिशयेन उक्तिर्निर्देशः यत्र । अलङ्कार-
शास्त्रप्रसिद्धे (सा० १० परि०) “सिद्धत्वेऽध्वन्यायस्याति-
शयोक्तिर्निगद्यते भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धसद्विपर्ययौ ।
यौवोपर्याययः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा मते” लुक्लक्षणे
अर्थालङ्कारभेदे यथा “विश्वे षडुःखादिव बद्धमौन” मित्यत्र
चेतनगतं मौनित्वमन्यत्, अचेतनगतञ्चान्यदिति द्वयोर्भेदे-
ऽपि अभेदः । “अन्यदेवाङ्गलावयमन्याः सौरभसम्पद”
इत्यत्र लावण्यादेरभेदेऽपि स्रग्व्यब्देन भेदः इति “कस्याः
सुगविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो न ? कान्तिप्रद” इत्यादौ
लोक्ये “वेदाभ्यासजङ्घं कथं न ? विषयव्याप्यसकौतूहलौ
निर्मातुं प्रभवे” दित्यादिना विधातुः स्रष्टृत्वसम्बन्धेऽपि
तदसम्बन्धः । “यदि स्थानाखण्डे सक्तमिन्दोरिन्दोवरह्यम्
वदोपनीयते तस्या वदनं चाखलोचनमिति” यदि शब्दवला-

दाहृतसम्भावनायैव सम्बन्धात् तद्विपर्ययः । “सममेव समाकृन्तं द्वयं द्विरदगामिना तेन सिंहासनं पितृमखिल-
 चारिमण्डल”मित्यत्र कार्यकारणयोः पौर्वापर्याभावः ।
 अतिशायन न० अति-शीङ् ल्युट् “अतिशयने ङङ्”नित्यादि-
 स्तत्त्वनिर्देशात् नि० दीर्घः । आधिक्ये, प्रकर्षे च । “भूम-
 निन्दाप्रशंसायां नित्ययोगेऽतिशयने इति” कारिका ।
 अतिशीत न० अतिशयितं शीतम् प्रा० स० । अत्यन्तशीतल-
 ख्ये । तद्विशिष्टे लि० ।
 अतिशेष पु० अतिशेष्यते कर्मणि षच् । खत्यावशिष्टे, “स हि
 आदित्वातिशेषान् जायाया आजहारेति” । [श्रेष्ठे च ।
 अतिशोभन लि० अति-शुभ-ल्यु । अत्यन्तशोभान्विते,
 अतिश्व लि० अतिक्रान्तः श्वानं वलेन षच् समा० । वरा-
 हादौ । सेवायां स्त्री, सेवायाः कुकुरवत् पराधीनवृत्तित्वात्
 तथात्वम् । अतएव मनुना “न श्वदृष्ट्या कदाचनेति”
 सेवायाः कुकुरवृत्तित्वेन निषेधः कृतः ।
 अतिश्वन् पु० अतिशयितः सुन्दरः आ कतेः पूजार्थत्वात् न
 समा० । उत्तमकुकुरे तद्वद्वरदेशादौ पक्षा० फक् ।
 अतिश्रायनः तद्वद्वरदेशादौ लि० ।
 अतिष्ठा लि० अतीत्य सर्वांस् तिष्ठति स्था-किप्-फलम् ।
 सर्वातीते । “अतिष्ठा वा एषा कन्दसां यदतिच्छन्दा
 अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानामिति” वृ० उ० ।
 अतिसञ्चय पु० अतीत्य आवश्यककालं सञ्चयः । मधुमक्षिका-
 दोनामिव स्वपरवञ्चनेनातिशालसञ्चये ।
 अतिसन्ध लि० अतिक्रान्तः सन्धां सन्धानं सन्धादां वा अत्या०
 स० । सन्धानवर्जिते, अतिक्रान्तसन्धादे च ।
 अतिसन्धेय लि० अतिकटेन सन्धेयः अनुसन्धेयः संयो-
 ज्योवा । कष्टानुसन्धेये, कटेन संयोजनीये च ।
 अतिसन्ध्या स्त्री अत्यासन्ना सन्ध्या यस्याः न० स० । पूर्वदिन-
 शीवरात्रियेषदण्डादिपरदिनसूर्योदयपर्यन्तः, सूर्यास्तात्
 पूर्वोत्तरदण्डात्मकस्य कालः सन्ध्या । तस्याः आसन्ने काले ।
 “नातिसन्ध्यासमीपत” इति ऋतिः ।
 अतिसर लि० अतीत्य स्वगतिमुक्त्वैव सरति अति-सृज-अच् ।
 अतिवारिणि, अपसरे च या “असावतिसरांसकारेति
 अतिसर्ग पु० अति-सृज-अच् । दाने । “कटुर्वराति-
 सर्गांस्तु मया तस्य दुरात्मनः” इति रघुः । सर्गं कृष्टिमति
 क्रान्तिरि, नित्ये, सृष्टे च लि० । अतिवृद्धते यथेष्टं कर्म
 क्रियतेऽनेन । कामचारानुष्ठायाम् यथेष्टं क्रियतामिच्छा-
 यमिवापरूपवाम् “विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टमैवाति-

सर्गेति” पा० । अतिसर्गः कामचारानुष्ठेति वृत्तिः ।
 अतिसर्जन न० अति-सृज-ल्युट् । दाने, वधे, विप्रलम्भे,
 अतिशयदाने च । “अवलनातिसर्जनादिति” कुसा० ।
 अतिसर्व लि० अतिक्रान्तः सर्वान् अत्या० स० । गौणत्वाच्च
 सर्वनामता । सर्वातिने सर्वातीते । “अतिसर्वाय सर्वा-
 येति” लृग्वि० ।
 अतिसान्तपन न० अतिक्रान्तं सान्तपनमधिकदिनसाध्यत्वात्
 अत्या० स० । “गोमूलगोमयक्षीरदधिसर्पिःकुशोदकाभ्ये-
 काहं द्वितीयस्रपवसेत्तत् सान्तपनम्, तत्राहभ्यस्त्रैवातिसान्त-
 पनमिति” विष्णुस्मृतौ व्रतभेदे ।
 अतिसाम्या स्त्री अत्यन्तं सामं मधुनाऽस्याः । मधुयष्टि-
 खतायाम् । प्रा० स० । अत्यन्तसादृश्ये न० ।
 अतिसायम् अव्य० अत्यासन्नं सायम् यस्य न० स० । सायं-
 कालसमीपे काले “नातिप्रगे नातिसायमिति” ऋतिः ।
 अति(ती)सार पु० अतिसारयति मलम् द्रवीकृत्य अति-
 सृज-अच्-अच् वा अतेः दीर्घः । रोगभेदे उदारासये ।
 तस्य निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा “शुर्वेतिस्त्रिभ्यश्चक्षो-
 णद्रवस्य लूतिशीतलैः । विरुद्धाध्ययनाजीर्णविषमैसापि
 भोजनैः । स्नेहादौ रतिशुक्तैश्च मिथ्याशुक्तैर्विषमैर्यैः ।
 शोकाद्दुष्टाभ्युदयातिपानैः सात्यन्तुपर्ययैः । जलाभिरभ-
 यैर्वैगविघातैः क्षमिदोषतः । नृणां भवत्यतोसारो लक्षणं
 तस्य वक्ष्यते । (तस्य संप्राप्तिः) “संशयस्यापां धातुरग्निं
 प्रष्टव्यः शलान्निम्नो वायुनाधः प्रष्टव्यः । सरत्यतोवातिसारं
 तमाह्वय्यार्धं घोरं बहुधं तं वदन्ति । एकैकशः, ३
 सर्वशचापि ४ दोषैः शोकेनान्यः ५ पञ्च आमेन ६ चोक्तः ॥
 (तस्य पूर्वरूपम्) हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोद गात्रावसादा-
 निलसन्निरोधाः । विट्सङ्ग आध्मानमथाऽविपाको भविष्यत-
 सस्य पुरःसराणि । (वायुजः) शूलविष्टः सक्तमूर्खोऽन्ध-
 कृजो सस्तापानः सक्तकण्ठश्चक्षुः । कर्षोत्सृज्यस्त्वमस्यं
 सफेनं कृष्णं श्यावं सानिलं सावतेन । (पित्तजः) दुर्गन्धयुष्णं
 वेगवन्नासतोयमख्यं भिन्नं स्निग्धदेहोऽतितोष्णम् । पित्ता-
 त्योतं नीलमाक्षोहितं वा तृणान् सूर्णां दाहपाकज्व-
 राक्ष्णैः (कफजः) तन्मूत्रानिद्रागौरवोत्क्षेपसादी रेगायक्ती
 कृष्टविट्कोऽपि भूयः । शुक्लं वाक्त्रं श्लेष्मणा श्लेष्मयुक्तं
 भक्तवेषी निखनं कृष्टरोमा ॥ (लिदोषजः) तन्मूत्रादुक्ते
 मोहमादास्यशोभो वचः कुर्याच्चैकवर्णं तृणार्क्षः । सज्जोऽभूतः
 सर्वसिक्तोपपत्तिः कृष्टश्चायं वासहृद्वेगसाध्यः ॥ (शोकजः)
 तैलभाक्कैः शोचतोऽस्याशनस्य वाक्को वेगः पङ्क्तिमाविध्य-

जनोः । कोष्ठं गत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं तच्चाध-
स्तात्काकनन्तोप्रकाशम् ॥ वक्ष्येमिदं निः पुरीषं सगन्धं
निर्गन्धं वा सार्यते तेन कोष्ठात् । शोकोत्पन्नो दुश्चि-
कित्थोऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एव प्रदिष्टः ॥
(आमजः) आमजीर्णैः प्रदुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषाः
सम्प्रदुष्टाः सभक्तम् । नानावर्णं नैकशः सारयन्ति
कच्छ्राज्जनोः प्रथमेन वदन्ति ॥

अति(तो)सारकिन् त्रि० अतिसारो रोगोऽस्यास्ति अति-
सार+इनि-कक्-च् । अतिसाररोगवति । [अतिसाररोगे ।

अतिसारिन् पु० अत्यन्तं सारयति सलम् अति+सृ-णिनि ।

अतिसृज्य त्रि० अति+सृज-क्यप् । त्याज्ये, सर्जनोये च ।

अतिसृष्ट त्रि० अति+सृज-क्त । दत्ते, प्रेरिते च ।

अतिसौरभ पु० अतिशयितं सौरभस्य व० । अत्यन्तामोद-
यति आत्मे । सौरभान्ति वस्तुमात्रे त्रि० । प्रा०स० ।

अत्यन्तसुरभिगन्धे न० । [माचररेदिति] कृतिः ।

अतिसौहित्य न० प्रा०स० । अत्यन्तद्वैतौ "नातिसौहित्य-

अतिसुति स्त्री अति+सु-क्तिन् अतेः पूजार्थत्वादुपसर्गत्व
बाधाक्षयत्वम् । अविद्यमानगुणानुकीर्त्तने ।

अतिस्पर्श त्रि० अतिक्रान्तः स्पर्शं वर्णोच्चारणप्रयत्नभेदं दानं
वा । जिह्वाभादेः सम्पूर्णस्पर्शाभावेन ईषत्स्पर्शमात्रेण
उच्चार्ये यथरक्षात्मके वर्णे स्वरवर्णे च "अचोऽस्पृष्टा य ए-
स्वीपक्षे मस्पृष्टाः शलस्तथेति" शिक्षायां तेषां उच्चारणेऽस्य शं
षत्स्पर्शगोचरोक्तयात्वम् । दानहाने क्षण्ये अधमे च ।

"अतिस्पर्शो वर्णरता च रेके" इति । प्रा०स० । अत्यन्तस्पर्शे ।

अतिस्फुरि त्रि० प्रा०स० । अत्यन्तस्फूर्तिशालिनि, अतिष्ठे च ।

अतिहसित न० अति+हस-क्त । उच्चहासे । षञ् । अति-
हासोऽप्यत्र पु० । [अति+हस+णि-अतिहसयति ।

अतिहस्ति नामधातुः हस्तो निरस्यति हस्तिनाऽतिक्रामति वा
अतीच्छ त्रि० न०त० । तोच्छत्वविरोधिच्छदुत्ववति । विष-

युक्तोच्छरूपतोच्छणशब्दार्थमिच्छे न० ।

अतीत त्रि० अति+इण-क्त । अतिक्रान्ते, भूतकाले च । तद्वृत्तौ
आरब्धपरिसमाप्ते पदार्थमात्रे त्रि० । अतीतश्च वर्त्त-
मानध्वंसप्रतियोगी । भवति च अपचदित्यादौ पाकादे-
, वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम् । स च कालो द्विविधः
अद्यतनः अनद्यतनश्च अद्यतनस्तु अतीतायाः रालेः
पश्चाद्भवे, आगामिन्याः पूर्वोद्भवे च सहितः कालः । तत्र
वृत्तिध्वंसप्रतियोगी अद्यतनातीतः तद्विरक्तः अनद्यतनः ।
तद्वानद्यतने भूते अञ्ज (अपचत्) "अनद्यतने लङिति"

सूत्रात् तस्यैव वस्तुपरारोक्ष्यविवक्षायां लिट् (पपाच)
"परोक्षानद्यतने लिङिति" सूत्रात् । भूतसामान्ये लुङ् ।
अपाक्षीत् । अशब्दादियोगे लटोऽपि भूतत्वमर्थः । कालस्तु
क्रियान्वयी सर्वत्र, "क्रियाभेदाय कालस्त्विति" चर्युक्तेः ।
अतीतत्वादिकन्तु सर्वत्र प्रयोगकालमादायैव व्यवहियते
इत्यादिकमाकरे दृश्यम् । अतीतकाले, "शीतेऽतीते वसन-
मशनमिति" "कालातीता दृष्टा सन्ध्येति" "संवत्सरे
व्यतीते तु पुनरागमनाय चेति" तत्कालवृत्तौ "अलमती-
तवाच्येत्यादि" ।

अतीन्द्र पु० अतिक्रान्त इन्द्रम् गुणैः अत्या० । इन्द्रगुणातिगे
विष्णौ इन्द्रातिगमात्रे त्रि० । "अतीन्द्रमतिरुद्रं च भवत-
श्चितं परमिति" पुरा० ।

अतीन्द्रिय त्रि० अतिक्रान्तमिन्द्रियं तद्विषयत्वात् अत्या०
स० । इन्द्रियायोग्ये अप्रत्यक्षे, "नेत्रश्रोत्रनासिकारसना-
त्वक्चेतांसोन्द्रियाणि तैर्ज्ञातमशक्ये विषये । "ज्ञानं यच्चि-
र्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते" भाषा० "यच्चत् सूक्ष्ममती-
न्द्रियमिति" गीता । ईश्वरे च तस्य तथात्वम् बाह्ये-
न्द्रियायोग्यत्वेनैव अन्यथा "मनसैवास्तुद्रष्टव्यं" इति श्रुतौ
ज्ञानविषयत्वमुक्तं विरुध्येत । "यन्मनसा न मनुते"
इत्यादिकं तु अशुद्धमनसोऽविषयत्वपरम् । अत एव
"विशुद्धचेतसा गमयमिति" वाक्यान्तरम् । किञ्च वेदा-
न्तिमते ज्ञानं द्विविधं दृष्टिरूपं तदवच्छिन्नमनोदृष्टि-
प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपञ्च तत्र बाह्येन्द्रियाणां रूपादिष्वेव
प्राक्तकत्वमोक्षरूपरूपादेरभावेन बाह्येन्द्रिययोग्यत्वाभावेऽपि
मनोदृष्टिविषयत्वमस्येव अतिसूक्ष्मत्वाच्च नाशुद्धमनोविषय-
त्वमित्येव भेदः । किन्तु मनोदृष्टिविषयत्वेऽपि तदवच्छिन्न-
चैतन्याविषयत्वात्तस्य मानसाविषयत्वम् अतएवोक्तमभियुक्तैः
"फलव्याप्यत्वमेवाश्रय शास्त्रकङ्गिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञान-
नाशाय दृष्टिव्याप्तिरपेक्षितेति" । अन्यथा विषयगताज्ञान-
निवृत्तिं प्रति स्वविषयकमनोदृष्टेः कारणतया तदभावे
कथंकारं? तद्वताज्ञाननिवृत्तिः स्यात् एतत्पक्षेऽप्यतीन्द्रियत्वं
तज्जन्यदृष्ट्यवच्छिन्नचैतन्याविषयत्वेन द्रष्टव्यम् ।

अतीव अव्य० अत्येव-इवः अवधारणे प्रा०स० । अव-
ष्टतातिशयेऽत्यन्तातिशये च । अतीव विव्यधे" इति
भार० । "अतीव सुकुमाराङ्गीति" । "उच्चैःशिर-
सामतीवेति" कु० ।

अतुल पु० नास्ति तुला शुभपुष्पतायामस्त्राः । तिलकद्वये
तुल्यारहिते त्रि० । "रामस्त्वतुल्यविक्रम" इति रामा० ।

अतुल्यं त्रि० न तुल्यः । असदृशे असमाने “अतुल्यमहसा-
साङ्गं रामेण सम विग्रह” इति भट्टिः ।

अतुष त्रि० नास्ति तुषोऽस्य । अवघातादिना निस्तुषोहते
धान्यादौ “अतुषानिव यवान् कृत्वेति” ।

अतुहिनरश्मि पु० न तुहिनः अहिम उष्णो रश्मिरस्य ।
उष्णरश्मौ सूर्ये । न०त० । उष्णरश्मौ पु० ।

अतूतुजि पु० न+तुज-कि द्वित्वदीर्घे । अदातरि । “अतू-
तुजं चित् तूतुजरश्मिर्नादिति” ऋ०तूतुजिदांतेति भा० ।

अतूत्तं त्रि० न तूत्थते तूरी हिंसायाम् क्त ईदित्त्वादित् न ।
अहिंसिते । “अतूत्तौः राजा अत्र ईच्छसान इति ऋ० ।

अतूत्तः अहिंसित इति भा० ।

अट्टणाद् त्रि० न टणमत्ति अट्-अण्-उप० न०त० ।
टणाभक्षके दुग्धमात्रपोष्ये गवादिवत्से । “अथ वत्सं
जातमाह्वरट्टणादिति” वेदः । [सनर्हे पर्वते ।

अट्टदिल पु० न टटते बध्यते तट्-किलच् न०त० । इन्तु-
अट्टप्ति स्त्री टप्तिः सन्तोषः अभावार्थे-न०त० । टट्यभावे
ब० । टप्तिरहिते, असन्तोषिणि, लोलुपे च त्रि० ।

अतेजस् न० न तेजः विरोधे न०त० । तेजोविरोधिनि तमसि
आयायाम् । नास्ति तेजोऽस्य वा न कप् । तेजोरहिते त्रि०
कपि । अतितेजस्त्वोऽप्यत्र त्रि० ।

अत्क पु० अतति सततं विकृतिम् अत-कन कित्त्वम् ।
शरीरावयवे “स्तरोर्नात्कं व्युतं वसानेति” श्रुतिः । अतति
सततं गच्छति । पान्ये त्रि० ।

अत्तवे अव्य० अट्-तमर्थे तवेङ् । अत्तमित्यर्थे “हविषेऽत्तवे
इति” यजु० । “अत्तवे हविर्भक्षितमिति” वेददीपः ।

अत्ता स्त्री अतति सततं सम्बधाति अत-तक् इडभावः । मातरि,
स्त्रियाः-श्वश्राश्च । स्वार्थे के कापि अत इत्त्वे । अस्त्रिकायत्र ।

अत्ति त्रि० अत्यते सर्वदा सम्बध्यते कर्मणि क्तिन् । मातरि,
ज्येष्ठभगिन्यां, स्त्रियाः-श्वश्राश्च । स्वार्थे कन् । तत्त्वैवार्थे ।

अत्तृ पु० अट्-टच् । परमेश्वरे, “असा चराचरग्रहणादिति”
शारीरकसूत्रम् तस्य अत्तृत्वञ्च “यस्य ब्रह्म च क्षात्रञ्चोभे
भवत ओदनो मृत्पुत्रयोपसेचनमिति” श्रुतौ सर्वभ-
क्षकत्वेनोक्तेः । अधिकमदितिशब्दे वक्ष्यते भक्षणकर्तृभावे
त्रि० स्त्रियां डोप् । “अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्या-
दधोगतिमिति” भार० ।

अत्त न० अतति जयपराजयावत् अत-न । युञ्जे । निरु०
अत्तु पु० अत-तु । वायौ । सततगन्तरि । पथिके त्रि० । उष्णा०

अत्य त्रि० अदति शीघ्रं गच्छति कर्त्तरि यत् । शीघ्रगेऽन्वे,

“अन्वोऽस्यत्योऽसि मयोसीति” ता०ब्रा० । “अयुमत्यं न
वाजिनमिति” वेदः ।

अत्यग्निष्टोम पु० अतिक्रान्तोऽग्निष्टोमसर्वाधिकफलदत्वात्
अत्या०स० । “अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशी राज-
पेयोऽतिरात्रोऽप्नोर्वीम इति” गवामयनसंस्थयज्ञभेदे ।

अत्यङ्गुष्ठ पु० अतिक्रान्तोऽङ्गुष्ठं तत्पोडनमनादत्य यथेष्टं प्रवृत्त-
त्वात् अत्या०स० । अङ्गुष्ठाघातानादरेण यथेच्छं प्रवृत्ते
उत्कटे दुर्दान्ते गजे । [अङ्गुलिपरिमाणाधिके ।

अत्यङ्गल त्रि० अतिक्रान्तोऽङ्गुलिं तत्परिमाणम् अच् समा० ।

अत्यध्व त्रि० अतिक्रान्तोऽध्वानम् अत्या०स० अच् समा० ।
अतिक्रान्तपथे प्रा०स० । अतः पूजनार्थत्वाद् समा० ।
अत्यध्वन् । सुपथि पु० ।

अत्यन्त न० अतिक्रान्तोऽन्तं सीमाम् अत्या०स० । अतिशये ।
तद्युक्ते सर्वपरिच्छेदातिक्रान्ते त्रि० । अतिक्रमेऽव्ययी० ।
परिच्छेदातिक्रमे नाशतिक्रमे च अव्य० । “किं वा तथा-
त्यन्तवियोगदुःखे” इति रघु० । “अत्यन्तहिमोत्तरानिला इति”
कुमा० । “सुखमत्यन्तमश्रुते” इति गीता । “शरीरस्य
गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरमिति” च पुरा० । “अत्यन्ते
भवः ठक् आत्यन्तिकः । अत्यन्तभवे वस्तुनि त्रि० । नाशति-
क्रान्ते त्रि० । “अत्यन्तं निर्जगद्योमेति” पञ्चदशी ।

अत्यन्तकीपन त्रि० अत्यन्तं नृपं कुपयति अति+कुप-लुप् ।
नृपकोपान्विते अतिकोपयुक्ते ।

अत्यन्तगामिन् त्रि० अत्यन्तम् अन्तात्ययं अति+अन्त-
अत्यये अव्ययीभावः तद्गच्छति गम-कर्त्तरि णिनि । आत्य-
न्तिके अतिशयगमनशीले च । स्त्रियामत्यन्तगामिनी ।

अत्यन्तनिवृत्ति स्त्री अत्यन्ता निवृत्तिः । स्वप्रतियोगि-
जातीयप्रागभावासमानाधिकरण्ये ध्वंसे । यस्यां सत्यां
स्वप्रतियोगिजातीयस्यान्यस्य पुनरत्यन्तिर्न भवेत् तादृशी
निवृत्तिरत्यन्तनिवृत्तिः “अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्ति-
रत्यन्तपुरुषार्थ इति” सांख्यसूत्रम् । सा च मोक्षावस्थाया-
मेव, मोक्षे हि धिवेकेनाविधानिष्ठसौ तत्कार्यस्य दुःखादेः
सुतरां समूलसृच्छेद इति तत्र न पुनर्दुःखोत्पादः अतस्तत्र
दुःखात्यन्तनिवृत्तिः ।

अत्यन्तसंयोग पु० अत्यन्तेन साकल्येन संयोगः संबन्धः
व्याप्तिरिति यावत् अन्तमवसानमतिक्रान्तः संयोगो वा ।
सन्ततसम्बन्धे, व्याप्तौ च । “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग”
इति पा० । [दृष्टे राजनि० ।

अत्यन्तसुकुमार पु० अत्यन्तं सुकुमार इति । (काङ्गी) कङ्कणी

अत्यन्ताभाव उ० अत्यन्तः अन्तर्मतिक्रान्तः नित्यः अभावः कर्म० । नास्तीति वाक्याभिलष्यमाने नाशप्रागभावभिन्ने संसर्गाभावे । यथा न्यायसते भूतले घटाभावः प्रतीयते स च भूतले घटोनास्ति इति वाक्येन अभिलष्यते सोऽयमभावः, न नाशः, नापि प्रागभावः तयोः समवायि देशवृत्तित्वनियमात् भूतलादेशे तदभावात् । नाशप्रागभावयोस्तु न अत्यन्तता प्रतियोगिकात् तयोरसत्त्वात् । नापि तयोर्मित्यता प्रागभावस्य प्रयोगिनाशत्वात् ध्वंसस्य च प्रतियोगिजन्यत्वात् । भेदस्य नित्यत्वेऽपि संसर्गाभावत्वाभावात् न तथात्वम् । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि प्रतियोगिसत्त्वकाले न तत्प्रतीतिः अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपपत्त्येहेतुतया योग्यस्य घटादिरूपप्रतियोगिन उपलब्धौ तदनुपलब्धेरभावात् । नापि एकस्मिन् भावाभावयोः सत्त्वं विरुद्धम् एकस्मिन्पि दृष्टे कपिसंयोगतद्भावयोरवच्छेद-भेदेन सत्त्वदर्शनात् तथा च एकस्मिन्पि भूतलेऽवच्छेद-भेदेन तयोः सत्त्वं न विरुध्यते । द्रव्यादौ गुणतदभावयोः कालरूपपावयच्छेदभेदेन स्थितिरपि न विरुद्धा । तथा च प्रतियोगिसत्त्वकाले द्रव्ये गुणान्यान्ताभावबुद्धिः प्रतिबन्धक-सङ्गात्वेन परं नोदेति इत्येव विरोधमात्रम् । अधिकमभाव-शब्दे वक्ष्यते । “प्रागभावस्तथाध्वंसोऽप्यत्यान्ताभाव एव चेति” भाषा० ।

अत्यन्तिक लि० अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त+ठन् । अति-शयितगमनकारिणि । अतिशयितमन्तिकं निकटं प्रा० स० । अतिनिकटे न० । तद्वृत्तौ लि० । नाहैवात्यन्तिके नोदूरे तत् स्थापयेदिति । अत्या० स० । अतिक्रान्तसामीप्ये दूरे न० । तद्वृत्तौ लि० ।

अत्यन्तीन लि० अन्तस्त्रात्ययः अत्यन्तम् अत्यये व्ययी० । अत्यन्तं गामी अत्यन्त+ख । अतिशयितगतिशोले । “लक्ष्मीं परस्मरीणां त्वसत्त्वन्तीनत्वसृजयेति” भट्टिः ।

अत्यन्त उ० अतिशयितोऽच्छोरसः फलपत्नादौ यस्त्व व० । (तेतुल) इति प्रसिद्धे तिन्निङ्गीदृष्टे । अत्यन्ताम्बरसवति वस्तु-मात्रे लि० । वनवीजपूरे (टावादेवु) इति प्रसिद्धे दृष्टे स्त्री । अस्तरसस्य लज्जणाद्युक्तं सञ्जुते यथा “यो दन्त-कृष्णस्रग्दयति मुखस्त्रावं जनयति अङ्गाद्योत्पादयति सोऽस्त्व इति” अस्त्रो जरणः पाचनः पवननिपङ्गुणो-ऽनुबोधनः कोष्ठविदाही वह्निःशोतः स्नेहनः प्रायशो हृद्यतेति स एषं गुणोऽप्येक एवात्यर्थसुपसेव्यमानो दन्त-कृष्णजननसंजीवगरोमसवेजनकफविलयनशरीरशैथिल्याभ्या-

पादयति तथा क्षताभिहतदग्धदष्टभग्नशूलसङ्गप्रच्युताऽ-वमूलितविरुपितच्छिन्नभिन्नविद्धोलिष्टादीनि पाचयत्याग्नेय-सभावात् परिदहति कण्ठशूरो हृद्यञ्चेति” । अस्त्र-द्रव्याणि च तत्र कानिचित् प्राधान्येन दर्शितानि यथा । दाडिमामलकमातुलङ्गाश्चातक-कपित्थकरमर्दवरकोलप्राची-नामलकतिन्निङ्गीककोशास्त्रभयपारावतवेलफललकुचाम्बवेत-सदन्तशठदधितकसुराशुक्तसौवोरकलपोदकधान्याम्बप्रभृतीनि समसेनासुवर्ग इति ।

अत्यन्तपक्षी स्त्री अत्यन्तं पक्षं यस्याः जातित्वात् ङीप् । अत्यन्तपक्षुक्ते वनवीजपूरे (टावालेवु) इति ख्याते दृष्टे । अत्यय उ० अति+इण-अच् । अतिक्रमे, अभावे, विनाशे, दोषे, कृच्छ्रे, अतिक्रम्य गमने, कार्यस्यावश्यम्भावाभावे च । “प्राणात्यये च सप्राप्ते योऽन्नमस्ति यतस्ततः । न स पापेन लिखेत पञ्चपलमिवाम्बसेति” स्मृतिः । “क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्ययेति” इरा० अत्ययं कालातिक्रमं न सृष्टे ठक् आत्ययिकः । विलम्बाक्षमे कार्ये लि० । “आत्ययिकेषु कार्येषु सद्य एवाधिवासयेदिति” इराणम् । अत्यर्थ न० अतिक्रान्तमर्थमनुपलब्धरूपं अत्या० स० । अतिशये । तद्वति लि० । अत्यये अव्ययी० । अर्थाभावे अव्य० । अत्यल्प लि० अतिशयितोऽत्यः प्रा० स० । अत्यन्तात्ये अत्युतरे च । [कुर्यादिति]

अत्यग्रन न० अतिशयितमशनम् । अतिभोजने “नचैवात्यग्रनं अत्यष्टि स्त्री अतिक्रान्ता अष्टिं षोडशाक्षरपादिकां दृष्टिमेका-क्षराधिकात् अत्या० स० । सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे । अत्याकार उ० अतिशयेन आकारः तिरस्कारः अति+आ+कृ-षञ् । तिरस्कारे । “ज्ञाधात्याकारतद्वेतेष्विति” पा० अतिशयित आकारो मूर्तिः प्रा० स० । दृष्टुदेहे उ० । अतिशयित आकारो यस्य व० । तद्विशिष्टे लि० ।

अत्याग उ० न त्यागः अभावार्थे न० त० । त्यागाभावे “उभे-त्यातिक्रमे दोषश्च तेरत्यागदर्शनादिति” स्मृतिः ।

अत्यागिन् लि० त्यज-विणुन् सन्दार्थे नञ् त० । कर्मफला-ननुसम्मानेन कर्मानुष्ठायिनि, त्यागिभिन्ने च ।

अत्याचार उ० अत्युत्कट आचारः प्रा० स० । अनुचिताचरणे । अतिक्रमे अव्ययी० । अचारातिक्रमे अव्य० ।

अत्याज्य न० न त्यक्तुं शक्यम् शक्यार्थे ख्यत् न कृत्यम् । त्यागाशक्ये त्यागानर्हे च ।

अत्यादान लि० अतिक्रान्तम् आदानम् । आदानातिक्रान्ते अतिशयितसादानम् प्रा० स० । भृशदाने ।

अत्राधान न० अति+आ+धा-ल्यट् । अतिक्रमणे, सम्बन्ध-
माने, उपरिस्थापने च । अत्रये अव्ययी० । आग्नप्राधा-
नातिक्रमे अव्य० । अतिक्रमप्र ज्येष्ठमाधानम् । ज्येष्ठा-
तिक्रमेण आग्नप्राधाने न० ।

अत्र्याद्य पु० अति+अय-वज् । अतिक्रमे, “प्रजाहृ तिस्रो
“अत्र्यायमीशुरिति” श्रुतिः । अतिक्रान्तलाभे लि० ।
प्रा०स० । अतिशयिते लाभे पु० ।

अत्र्याद्यु न० अति+आ+या-कु । यन्त्रियपात्रभेदे ।
“मूङ्गस्त्रिधाद्यु पात्रमसीति” ता० “अत्र्यायुनामाभिधेयमिति”
भाष्यम् । [विख्यातव्यतिशये अतिप्रसिद्धौ च ।

अत्र्यारूढि स्त्री अति+आ+रूह-क्तिन् । आरोग्यव्यतिशये ।

अत्र्याल पु० अतिशयेन समन्तात् अलति पर्याप्नोति अति+
आ+अल-अच् । (बालचिता) इति ख्याते रक्तचित्क-
ट्ये, तस्य अत्यल्पकालेन समन्तात् व्यापनात् तत्त्वम् ।

अत्र्याशा स्त्री प्रा०स० । अपूरणीयधनादिदृष्ट्यायाम् । अत्र्या०
स० । आशातिक्रान्ते लि० ।

अत्र्याश्रम लि० अतिक्रान्त आश्रमान् तद्विहितधर्मान् अत्र्या०
स० । सर्वाश्रमव्यागिनि पञ्चमाश्रमिणि संन्यासिनि ।
अत्रात्र्याश्रमिन् इत्यत्र्यत् । अतिशयित आश्रमः प्रा०स० ।
उत्तमाश्रमे संन्यासे पु० ।

अत्र्याहित न० अत्यन्तमाधीयते तद्विवारणार्थं मनो दीयते-
ऽस्मिन् आ+धा-आधारे क्त । अत्यन्तभोतौ, प्राणहानि-
शङ्करे अन्वये च । “किमत्रात्र्याहितमिति” नाटकम् ।

अत्युक्ति स्त्री अतिशयेन अनौचित्येन वा उक्तिः अति+वच-
क्तिन् । अतिशयोक्तौ, अन्यायोक्तौ, निर्गुणस्य जडस्य वा
आरोपितयुगेन स्तवने । “अत्युक्तौ न यदि प्रकुप्यसि
वृषावादञ्च नो मन्यसे” इत्युद्धटः ।

अत्युक्ता(कथा) स्त्री उक्ता(कथा) एकाक्षरपादिका वृत्तिः
ताम् अतिक्रान्ता अत्र्या०स० । द्व्यक्षरपादके छन्दोभेदे ।
अत्युक्थस्तु उक्थनामकसामभेदातिक्रान्तरि लि० ।

अत्युच्छ्रित लि० अत्यन्तच्छ्रितः । अत्यन्तोन्नते उन्नतेः
परमसीमापन्ने ।

अत्युत्कट लि० अत्यन्त उत्कटः । अत्यन्तोपे । “अत्युत्कटैः
पापघण्डैरिहैव फलमश्नुते” इति पुरा० ।

अत्युत्कृष्ट लि० अत्यन्तकृष्टः । परसीमापन्नोत्कर्षयुते ।

अत्युमशा अव्य० अत्र्यादिगणोक्ते अतुकरणशब्दे हिंसाया-
द्योतकोऽयमित्यन्ते अत्युमशाकृत्य । गणरत्ने तु अत्रं न दृश्यते
गणपाठे तु दृश्यते इति विवेकम् ।

अत्यूह पु० अतिशयेन ऊहते शब्दायते अति+ऊह-अच् ।
कालकण्ठे (डेओ) इति प्रसिद्धे दात्यूहे पक्षिणि । अति-
शयेन ऊहस्तर्कः प्रा०स० । अतिशयितवितर्कः । (नील)
इति ख्यातौषधौ नीलिकायां स्त्री । अत्र्येऽव्ययी० ।
वितर्काभावे अव्य० ।

अत्र अव्य० अस्मिन् एतस्मिन् वा इदम्+एतद्-वा सप्तमप्रा-
स्तब् प्रकृतेरशभावश्च । अस्मिन् एतस्मिन् वेत्यर्थः । “कोऽत्र
भूमिवलये जनान् सुषेति” माघः । न त्रायते केनापि
त्रै-वा० कर्मणि क । अत्र्यत्वाणायोग्ये क्षत्रिये “प्राणः
क्षणितोः प्रक्षलमलमाश्रोतीति” यज्ञ न त्रायते केनचिदत्र्यं
क्षत्रं प्राप्नोत्यर्थः ।

अत्रप लि० नास्ति त्रपा यस्य । निर्लज्जे ।

अत्रभवत् लि० अयमित्यर्थे अत्र “अत्र्येभ्योऽपीति” प्रथमाथे
त्वत् ततः कर्म० । पूज्ये, “जयमलभवाङ्मूनमरातिर्वाभि-
लाषुक” इति भार० ।

अत्रस्त लि० न तस्तः । त्रासरहिते त्रासोपाधिरहिते च
“जुगोपात्मानमलस्त” इति रघुः । त्रासोपाधिसन्तरेणेत्यर्थः
सङ्गिनाथः । [त्रासशून्ये लि० ।

अत्रास पु० न त्रासः अभावाथे न०त० । त्रासाभावे न०य० ।

अत्रि(त्ति) पु० अद-त्तिन् “सरीचिरत्रिङ्गिरसो पुनःस्यः
उलङ्घः कृतः । अङ्गणोमानसाः पुत्रा वशिष्ठश्चेति सप्त ते
इत्युक्ते सप्तर्षिमध्ये सुनिभेदे । “अत्रिरत्रिं वर्षं उलङ्घटन्
इति श्रुतिः” । अत्र पक्षे वा तल्लोमे अत्रिरित्यपि ।
त्रिभिन्ने लि० बहुवचनान्तः । अस्य उत्तरदिशि
तारारूपेणापि स्थितिः दृष्टव्यं हितावाप्तता यथा
“एकावलोव राजति ससितोत्पलमालिनी सहस्रैव ।
नाथवतीव च दिव्यैः कौबेरी सप्तभिर्मुनिभिः ॥ भुव-
नायकोपदेशाच्चरोनर्त्तितोत्तरा अमङ्गलम् । यैश्चरमर्कं
तेषां कथयिष्ये दृढगर्गमतात् ॥ आसन्नयास्तु सुनयः शासति
पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ । पङ्क्तिपङ्क्तिभ्युतः शककाज-
सस्य राज्ञश्च ॥ एकैकस्मिन्नुत्तरे शतं शतं ते चरन्ति यथा-
णाम् । प्रायुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते सप्ताध्वीकाः ॥ पृथ-
भागे भगवान् सरीचिरपरे स्थितो वशिष्ठोऽस्मात् । तस्या-
ङ्गिरास्ततोऽतिस्तस्यासङ्गः पुनश्च ॥ पुनश्चः कृत्यरिति
भगवानासङ्गातुक्रमेण पूर्णाद्याः । तत्र वशिष्ठं सुनिवर-
सुपान्नितादन्वती साध्वी ॥ उत्काशनिधूमाद्यैर्हिता
विवर्णा विरङ्गयोः सुखाः । हन्युः स्वं स्वं वर्गं विपुलाः
क्षिप्रभाश्च तद्वैभवं” इति ॥ अत्रैर्वर्गाश्च तत्त्वैवोक्ता यथा

“अत्रेः कान्तरभावा” इति । अधिकं सप्तर्षिं शब्देदृश्यम् ।
अद-विनि । अत्रोत्पत्त्युत्त उणादि० ।

अत्रिजात पु० अत्रेनेत्वात् जातः जन-क्त ५ त० । चन्द्रे,
चन्द्रोहि प्रजासर्गायं तपस्यतोऽत्रेनेत्वात् जातोयथा ।
“पिता सोमस्य वै राजन् जज्ञेऽतिभगवान्दधिः । ब्रह्मणो
मानसात् पूर्वं प्रजासर्गं विधित्यतः । तत्वात्रिः सर्व-
भूतानां तस्यौ स्तनयैर्दतः । कर्मणा मनसा वाचा शुभा-
न्येव चचार सः । अहिंस्रः सर्वभूतेषु धर्मात्मा शंसित-
व्रतः । काष्ठकुष्ठशिलाभूत जड्वाङ्महाद्युतिः । अनु-
स्तरं नाम तपो येन तप्तं महत् पुरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि
दिव्यानीति ह नः श्रुतम् । ततोऽदरेतसस्तस्य स्थितस्या-
निभिपस्य ह । सोमत्वं तदुरापेदे महासत्त्वस्य भारत ।
जडभावाक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः । नेत्राभ्यां
वारि सुस्राव दशधा द्योतयन् दिशः । तं गर्भविधिना
कृष्टा दश देव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्न च ताः
समशक्नुवन् । स ताभ्यः सहस्रैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभा-
न्यतः । पपात भासयन् लोकान् शीतांगुः सर्वभावनः ।
यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः । तत-
स्ताभिः सहैवाथ निपतात वसुन्धराम् । पतितं सोम-
मानोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः । रथमारोपयामास
लोकानां हितकामया । स हि वेदमयस्तात ! धर्मात्मा
सत्यसङ्गरः । युक्तो वाजिसहस्रेण सितेनेति हि नः
श्रुतम् । तस्मिन्निपतिते देवाः पुत्रेऽत्रेः परमात्मनि ।
सृष्टुर्ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सप्त ये श्रुताः इति हरिवंशे ।

अत्रिहृग्ज पु० अत्रेदृशोनेत्वाज्जायते जन-ड ५ त० । चन्द्रे
अत्रिनेत्वाज्जायतोऽयम् । तद्विदितिरत्रिजशब्दे दृश्यम् ।

अत्रिभारद्वाजिका स्त्री अत्रिभारद्वाजवशयोः मैथुनम्
“इन्द्राहुन् यैरमैथुनयोरिति” वुन् “वैरमैथुनकादिवु” स्त्रित्य-
भरोक्तेः स्त्रीत्वम् । तद्वंशजातयोः स्त्रीपुंसयोर्मैथुने ।

अत्रिसंहिता स्त्री अत्रेः संहिता श्रुतिः । वर्णाश्रमा-
चारादिबोधके अत्रिप्रणीते धर्मशास्त्रभेदे ।

अत्ररा स्त्री न त्वरा शीघ्रम् अभावार्थे न० त० । त्वरामाने
“त्रीणि आत्रे प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरामिति” श्रुतिः ।

अत्रसहक पु० नास्ति त्वरिव सृष्टिबन्धनस्थानं यस्य । सृष्टि-
बन्धनस्थानान्तर्ये सङ्गाकारे यस्मिन्पात्रभेदे चमसे ।

अथ अव्य० चु०-अर्थ-ड प्र० रलोपः । संशये, आरम्भे
आनन्तर्ये, प्रश्ने, विकल्पे, प्रकरणे, सञ्ज्ञये पञ्चान्तरे च ।
मङ्गलं तु नास्त्यर्थः किन्तु अर्थान्तरप्रयुक्तोऽप्ययं श्रुत्या

मङ्गलसाधनं भवति । “ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः
पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन साङ्गलिकावुभा” वित्युक्ते
स्तस्य अवशेन मङ्गलसाधनत्वम् अतएव शारीरकभाष्ये
“अर्थान्तरप्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या मङ्गलमारचयती” त्युक्तम् ।
तत्र “अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ” साधनचतुष्टयानन्त-
र्याथे “अथ प्रजानामधिप” इत्यादौ चानन्तर्ये, “अथ
योगासुशासन”मित्यत्र अधिकाररूपारम्भे “शब्दोऽनित्यः अथा
नित्य” इत्यादौ संशये, संशयश्च एकधर्म्मिकं कोटिद्वयज्ञानं
तत्र कोट्युपस्थापनस्य संशयहेतुत्वात् प्रकृते तस्यैव संशयशब्दा-
र्थता विकल्पश्च संशयविशेष एव । “अथ शक्नोषि भोक्तु-
मित्यादौ” प्रश्ने, “अथ शब्दासुशासनमित्यत्र मङ्गलार्थ-
तयोपादानमर्थस्य अधिकार एव “अथ मरणमवश्यमेव
जन्तोरिति” वेष्याम्, “अथ चेत्त्वमिदं धर्म्मं संप्राप्तं न
करिष्यसीत्यादौ गीतायां च पञ्चान्तरे, अथातोऽर्थं व्याख्या-
स्याम इत्यादौ कात्स्न्ये, “भीमोऽथार्जुन” इत्यादौ
सञ्ज्ञये, खरादिपाठादस्याव्ययत्वम् ।

अथकिम् अव्य० अथ-कायतेः कवतेर्वा वा० डिभि । स्त्रीकारे ।
स्त्रीकारश्चेह नादानं, किन्तु अन्योक्तपदार्थस्य वक्तुः तथात्वे-
नाभ्युपमात्मकज्ञानम्, तत्र द्योतकत्वस्य शब्दस्य, यथा
कस्यचित् “इत्थं वृत्तमिति” प्रश्ने अथकिमित्यादिना पृष्ट-
वस्तुनः यथावृत्तत्वाभ्युपगमः स च वक्तुरेव ।

अथर्वण पु० अथर्वा तदुक्तविद्याऽस्त्यस्य ज्ञातृत्वात् अच् पृ०
न टिलोपः । शिवे, त्रिकाण्ड० ।

अथर्वणि पु० अथर्वणि तदुक्तशान्त्यादौ कुशलः वा० इस्
सिच्चेन भत्वाभावात् न टिलोपः । अथर्ववेदोक्तकर्माभिज्ञे
ब्राह्मणे पुरोहिते च मेदिनिः ।

अथर्वन् पु० अथ-क्त-वनिप् शक० । अथर्वन्नामकसुनिविशेषे,
स च कल्पभेदे ब्रह्मणो ज्येष्ठः पुत्रः यथोक्तं
सृष्टिके । “ब्रह्मा देवानां प्रथमं संबभूवे”त्युपक्रम्य
ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठापयत्यथ ज्येष्ठपुत्राय प्राहेत्युक्तम्
“अनेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेषु अन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य
सृष्टेः अयमथर्वा सृष्ट” इति भाष्यम् । “अथर्वणे यां प्रवदेत
ब्रह्माथर्वा पुरोवाचाङ्गिरे इति” अथर्वयेत्युक्तेः अथर्वशब्दो-
ऽदन्तोऽपि “सर्वे नान्ता अदन्ताः स्फुरित्युक्तेः” प्र०
नलोपः । अथर्वणाऽधीतत्वात् वेदवेदे पु० । ततः
तद्देवाधीते वा ठक् आथर्वणिकः, अथर्वणा वृष्टं खाम
अथ आथर्वणम् । तेन प्रोक्तम् अधीयते कतठको लुक् ।
अथर्वाणः । तत्प्रोक्ताध्याविप्रवृत्तिष्वर्थेषु ।

अथर्ववेद उ० अथर्ववेदं तदुक्तं कर्म वा वेत्ति विद-क्रिप् ।
अथर्ववेदस्य “शन्नो देवीरभीष्टय” इत्यादिकस्य, तद्विहित-
भिचारादिकर्मणश्च वेत्ति वशिष्ठादौ । “गुरुणाऽथर्वविदा-
कृतक्रिय” इति रघुः ।

अथर्ववेद उ० कर्म० । वेदभेदे तद्विहितः “अथर्वस्य नव शाखाः,
पैप्पलादा शौनकी दामोदा औप्ता ब्रह्मदा पशुशौनकी
देवदर्शी चारणविद्या चेति तेषामध्ययनं द्वादशैव सङ्ख्याणि
तस्य पञ्च कल्पा भवन्ति कल्के कल्के पञ्च शतानि भवन्ति
नक्षत्रकल्पो, विधानकल्पः संहिताविधिकल्पः, अभिचार-
कल्पः, शान्तिकल्पश्चेति” चरणव्यूहोक्ता । तस्याध्ययन-
प्रचारभेदादि विष्णुपुराणेऽभिहितं यथा

“अथर्वणामथो वक्ष्ये संहितानां ससञ्चयम् । अथर्ववेदं स
सुनिः सुमन्तुरभितदातिः ॥ शिष्यमध्यापयामास कवचं
सोऽपि तद् द्विधा । कृत्वा तु देवदर्शय तथा पथ्यायु-
दत्तवान् ॥ देवदर्शस्य शिष्यास्तु मौडो ब्रह्मवर्षिस्तथा ।
शौक्तायनिः पिप्पलादस्तथान्यो सुनिसत्तम ! ॥ पथ्यस्यापि
त्रयः शिष्याः कृता यैर्द्विज ! संहिताः । जाजलिः
कुसुदादिश्च तृतीयः शौनको द्विजः ॥ शौनकस्तु द्विधा
कृत्वा ददावेकान्तं बभूवे । द्वितीयां संहितां प्रादात्
सैन्धवायनसंज्ञिने ॥ सैन्धवसुज्जकोशाभ्यां भिक्षा वेदा
द्विधा पुनः । नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥
चतुर्थः स्वादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः । श्रेष्ठास्तथ-
र्वणामेते संहितानां हि कल्पकाः इति” ॥ एतस्य उपनिषदः
एकविंशत् तासां नामानि यथा प्रश्नः १ सुण्डकं २
माण्डूक्यम् ३ अथर्वशिरः ४ अथर्वशिखा ५ बृहज्जा-
बालिः ६ ऋसंहितापनी ७ नारदपरिव्राजकः ८ सोता ९
शरभः १० नारायणः ११ रामरहस्यम् १२ रामतापनी १३
शाखिल्यः १४ परमहंसपरिव्राजकः १५ अक्षपूष्णी १६
सूय्यात्मा १७ पाशुपतम् १८ परब्रह्म १९ लिपुता-
तापनी २० देवी २१ भावना २२ भस्म २३ जाबालिः २४
गणपतिः २५ महावाक्यम् २६ गोपालतापनी २७
कण्ठातापनी २८ हयग्रीवः २९ दत्तात्रेयः ३० गरुडः ३१
एताश्च प्रावयः ब्रह्मविद्यातदङ्गोपासनाप्रतिपादिकाः
सुक्लिको० ।

अथर्वशिखा स्त्री अथर्वणः वेदस्य शिष्येव ब्रह्मविद्या-
प्रतिपादकत्वेन श्रेष्ठत्वात् । तद्देवीये ब्रह्मप्रतिपादके तन्नामके
उपनिषद्भेदे । [अथर्वत्वात् स्तनामख्याते अथर्वोपनिषद्भेदे ।

अथर्वशिरसु न० अथर्वणः शिरसि ब्रह्मविद्याप्रतिपादकतया

अथर्वङ्गिरस पु० अथर्वा चाङ्गिराश्च नि० अच् । एतयोर्मुन्योः ॥
उपचारात् तदुत्पत्त्यादिभेदे च “अथर्वङ्गिरसं नीलरुद्रं
देव्यपराजितेति” तच्च । “अथर्वणं पितरं देवबन्धुं मातृगर्भं
पितरस्य युवानम् ॥ यज्ञं यज्ञं मनसा चिकेत प्रणो
वोचस्तमिहेह ब्रुवः इति” । “अङ्गिरसो नः पितरो नवगवा
अथर्वणो भृगवः सौम्यासः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियाना-
मपि भद्रे सौमनसे स्थाम ॥ अङ्गिरोभिर्भयं चिद्यैरागहीह यम
वैरूपैरिह मादयस्व । विवस्वन्तं ह्वये यः पिता तेऽस्मिन्
वर्हिष्या निषद्य ॥ इमं यम प्रस्तरमा हि रोहाङ्गिरोभिः
संविदानः । आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता बह्वन्वेना राजन्
हविषो मादयस्व ॥ इतएत उदारुहन् दिवस्मृष्टान्या-
रुहन् । प्रभुर्ज्यो यथा यथा द्यामङ्गिरसो ययुरिति”
सुक्तञ्च ॥ अथ० १८, १५८, ६१, [वेदरात्रित्युक्ते] बुधे ।
अथर्वधिप उ० दैत० । “सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्व-
अथर्वी स्त्री न-युर्व अच् उ० उलोपः गौ० ङीप् । अङ्गि-
रिकायाम् “यामिर्विश्वलां धनसामथर्व्यमिति” वेदः ।
अथवा अव्य० अथेति वायते अथ-वा-का । प्रक्षान्तरे “अथ
वा कृतवाग्द्वारे इति” “अथवा ऋडु वस्तु हिंसित-
मिति” च रघुः । “अथवा हेतुमन्निविरहाप्रतियोगि-
नेति” भाषा० ।

अथो अव्य० अर्थ-डो उ० रलोपः । अथशब्दार्थे आर-
म्भादौ । “अथाथो संशये स्वातामधिकारे च मङ्गले विक-
ल्पानन्तर प्रश्नकात्स्न्यारम्भसमुच्चये इत्युक्ते” अथशब्दार्थे ।
अद वन्धने स्वा० पर० इदित् सक० सेट् । अन्दति आन्दीत् ।
अद भक्षणे च अदा० पर० सक० अनिट् । अस्ति अक्ष-
सत् जघास अत्ता अत्यति । सनि जिघत्सति । क्त-ओदनाथे
अक्षम् अन्यत् जग्धम् षञ् वसः-आदः क्तिन् अङ्गिः ।
“योऽक्षमस्ति यतस्तत” इति कृतिः । “अत्ता चराचर-
मङ्गणादिति” शा० सू० । “किमदन्ति भङ्गा” इति ।
अदंङ्ङ उ० नास्ति दंङ्गा दशनसाधनदन्तविशेषः यस्स । अना-
शीदन्ते सपे । प्रधानदन्तरङ्गिते लि० ।

अदक्ष लि० विरोधार्थे न० त० । दक्षत्वविरोधिसामान्यवति ।
अदक्षिण लि० दक्षिणोऽनुकूलः कुशलश्च विरोधार्थे न० त० ।
दक्षिणत्वविरुद्धनैपुण्यप्रतिश्रुतत्ववति, वामाङ्गे च । नास्ति
दक्षिणा कर्मसमाप्ता देया यत् । दक्षिणाश्रम्ये यज्ञादौ ।
• दक्षिणादानस्य निवृत्त्यर्थं दक्षिणाशब्दे वक्ष्यते “इत्ययन्नम-
दक्षिणमिति” ।

अदग्ध लि० शास्त्रविधिनाग्निना न दग्धः । शास्त्रविधिना-

ऽकृताभिसंस्कारे । “अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः
कुले ममेति” आहुमन्त्रः । दग्धभिन्ने त्वि० ।

अदण्डग्र त्वि० न दण्डमर्हति यत् । दण्डानर्हं “अदण्डग्रान्
दण्डयन्तुराजा दण्ड्यान्वाप्यदण्डयन्निति” याज्ञ० । “अपि
भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा अश्वुरोमाहलोऽपि वा नादण्ड्यो
नाम राज्ञोऽस्ति धर्मात् प्रचलितः स्वकादिति” मनुः ।
आत्मादौ कर्मविशेषे दण्डः तदभावश्च उक्तोऽनुसन्धेयः
तत्र केचिददण्ड्याः संवृत्तान्ते । “अनिर्हं शाहं गां सूतां
वृषान् देवपशून्स्तथा । सपालान् वा विपालान् न दण्डग्रान्
मनुरब्रवीत्” । यानवाहकदण्डाभावे प्रयोजकसक्तम् अति
वर्त्तनशब्दे, केले देयप्रावरणविशेषसक्त्या तदकरणे दण्डाभावो
मनुनोक्तः यथा “तत्पापरिहृतं धान्यं विहिंसुः पशवो
अदि न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणमिति”
“मञ्जोक्षोवृष्टपशवः स्तुतिक्वागन्तुकादयः पालोयेषाञ्च
ते भोक्ता देवराजपरिभुता” इति “अदण्ड्या हस्तिनो-
ऽन्वाश्च प्रजापाला हि ते कृताः । अदण्ड्याः काण-
कगृहाश्च वृषभः कतलक्ष्य इति” कृतिः ।

अदत्ता स्त्री दा-क्त न०त० । परिणयार्थमदत्तायां स्त्रियाम् ।
“अदत्तायां कृतायान्तु त्रिहाच्छुध्यन्ति बान्धवा” इति
कृतिः अदत्तमाले त्वि० । अप्राशस्ये न०त० । अदत्तन्तु
भयक्रोधेत्याद्यभिहितलक्षणे दानाभासेनार्पिते दत्तापि
प्रत्याहृतं योग्यं त्वि० । तच्चोक्तं नारदेन यथा
“अदत्तन्तु भयक्रोधयोक्तेवैरुजान्तिः । तद्योक्तोच
परीहासव्यासाच्छलयोगतः ॥ बालमूढास्तन्मार्तमसो-
न्वासापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदङ्गमेति प्रतिभाभेच्छया च
यत् । अपाले पालमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते ।
यहसं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् कृतमिति” । अस्यार्थः
भयेन वन्दिषाहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन शत्रूदिवैर-
निर्यातनायान्यस्यै दत्तम् । उत्तविहोनतादिनिमित्त-
शोकापेन दत्तम् । उत्क्रोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरा-
सार्थमधिकृत्येभ्यो दत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् ।
एकः स्वद्वयमन्यस्यै ददात्यन्योऽपि तस्यै ददा-
तीति दानव्याख्यासः । ऊलयोगतः शतदानमभिसन्धाय
सङ्कल्पमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तघोडशवयस्त्वेन
मूढेन, लोकावेदानभिज्ञेन अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना,
आर्सेन रोगाभिभूतेन, मत्सेन मदनीयप्रमत्तेन, उन्म-
त्तेन, वातिकाद्युन्मादयस्त्वेन वा अपवर्जितं दत्तम् । तथा-
ऽयं मदीयमिदं कर्म्म करिष्यतीति प्रतिभाभेच्छया दत्तम् ।

अचलवेदाय चलवेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम् । यज्ञं करि-
ष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तमित्येवं
घोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते प्रत्याहरणीयत्वात् ।
आर्चं दत्तत्वात्तत्वं धर्म्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । “स्वस्थे-
नात्तेन वा दत्तं आवितं धर्म्मकारणात् । अदत्त्वा तु नृते
दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः” इति कात्यायनस्मरणात् ।
तथेदमपरं संक्षिप्तार्थवचनं सर्वविवादसाधारणम् । “योगा-
धमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य वायुपक्षं पश्येत्
तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्” इति । योग उपाधिः । योगेनो-
पाधिविशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविशेषे
तान् विक्रयादीन् विनिवर्त्तयेदिति । यः पुनः घोडश-
प्रकारमप्यदत्तं गृह्णाति, यश्चादेयं प्रयच्छति, तयो-
र्दण्डो नारदेनोक्तः । “गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् यश्चा-
देयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्ड्यस्तथाऽदत्तप्रतीक-
क” इति । मिताक्षरा० ।

अदत्तादायिन् त्वि० अदत्तमादत्ते आ+दा-णिनि इत० ।
अदत्तस्य ग्राहके “अदत्तादायिनो हस्तात् लिखेत्
ब्राह्मणो धनम् याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव स”
इति कृतिः ।

अदत्त त्वि० अद-वा० अत्तन् । अदनीये “अदत्तया दयते
वार्थाणीति” ऋ० ५, ४६, ३, अदत्तया, अदनीयानीति भा० ।
अदद्राश्च त्वि० अस्तमञ्चति अदस्+अनृच-किप् अद्रागमः ।
अदोगते, स्त्रियाम् अदद्रोची असर्वनामस्थानाद्यच्च त्व अद-
द्रोचः इत्यादि । अस्य दस्य वा मत्वोच्चे अस्तद्राश्च अस्त-
स्यङ् इत्यादयोऽप्यत्र ।

अदन्त पु० नास्ति दन्तोऽस्य । पूरुरूपे आदित्यभेदे वा कप्
तलैव । “यद्यप्यदन्तकः पूषा पृष्टमस्ति सदा चरुमिति”
ऊन्दोगप० । तस्यादन्तता च दक्षयज्ञभङ्गसमये वीरभद्रेण
कृता यथा भागवते ४ स्कन्धे । “पूषो ह्युपातयद्दन्तान्
कालिङ्गस्य यथा बलः । शयमाने गरिमणि योऽह-
सहृद्यन् दत्” इति । अतएव तस्यादन्ततया पिष्टचरुभुक्-
त्वं तदपि तलैवोक्तम् प्रह्लादप्रसादितेन शिवेन पश्चात् दद्यादि
वरदानसमये “पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्जघ्निष्ठ पिष्टभु-
गिति” श्रुतावपि “प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि तं देवा
अध्यगामिति” अदन्तकत्वेन पिष्टकभागित्वसक्तम् ।
दन्तहीने, अजातदन्ते च त्वि० । “येऽप्यदन्ताः कुले
ममेति” वायु० । नृणां दन्तजननकालस्तु षण्मास एव
शुद्धितत्त्वे निष्णीतः पशूनास्तु “वर्षमात्रा तु बाला स्याद-

तिबाला द्विर्वाचिनी । अतः परन्तु सा गौः स्थात्तरुणो
दन्तजन्मनीति” अङ्गिरोवचने द्विर्वाचिनीकाले गवां दन्त-
जन्मकथनं पशुमात्रोपलक्षणम् अत्रैव काले (आदाता)
इति लोके प्रसिद्धिः सा च गवांसिव सृष्टिष्वान्नादीनामपि
तथैव । अत् अन्ते यस्य व० । अकारान्तशब्दे पु० ।

अदब्ध दन्म-क्त न० त० । अहिंसिते “अदब्धेभिः पायुभिः
पाह्यमानिति” ऋ० १, ६५, ६, अदब्धैरहिंसितैरिति भा० ।
“अदब्धसुभोजमानोह्येव” इति वेदः ।

अदब्धायु पु० अदब्धेन अहिंसनेन आयौति आ-या-कु-
इत० । अहिंसायुक्ते “अनेऽदब्धायो अशीतमेति यजु०
अदब्धायो । अहिंसित ! यजमान इति वेददीपः ।

अदभ लि० न दभ्यते कर्माणि बा० क । अहिंसे “तादृघन्नावसु
द्युक्ताय देवावदभा” इति ऋ० ५, ८६, ५ अदभौ अहिंस्यौ
इति भा० ।

अदभ्र लि० दन्म-रक् दभ्रमल्यं न० त० । अनले “अदभ्र-
दर्भासविशय स स्थलीमिति” भारविः ।

अदभ्र पु० अभावार्थे न० त० । दम्भाभावे । भास्ति-
दम्भो यस्य । दम्भरहिते लि० । “अदम्भं शठतां हीनं
कर्म्म कुर्व्यादलोऽपु” इति पुरा० ।

अदस्य लि० न दस्यतेऽसौ । अदसनीये । गवामेकवर्षपर्यन्त
कालेऽदस्यता “पादश्चाप्राप्तके देय इति” ऋ० तिः अप्राप्तकः
अप्राप्तदस्यत्वस्य इति” रघु० तेन “एकवर्षे गवि हृते
कच्छपादो विधीयते” इत्येकवर्षकथयता एकवर्षकालपर्यन्तकाल
एव वत्सानामदस्यत्वं प्रतीयते ।

अदर्शन न० न दर्शनम् अभावार्थे न० त० । दर्शनाभावे
लोपे, विनाशे च “लोपोऽदर्शनमिति” पा० । नास्ति दर्शनं
यस्याः व० । दर्शनाविषये दृष्टिभूत्ये च लि० ।

अदल पु० दस्यते भिद्यते इति दलं पत्वं दल-कर्माणि घञ्
न० व० । दलभूत्ये (हिजल) इति ख्याते दृष्टे । पत्वंभूत्ये
दलमात्रे लि० । दलतुभ्यार्थं स्त्री । दलः खण्डः ।
तच्छब्दे लि० ।

अदस् लि० न दस्यते उत्क्षिप्यतेऽकुक्षियत्य इदमया निर्धार-
णाय पुरोवर्त्तिन्येवाकुक्षिनिर्द्देशः सम्भवति नापुरोवर्त्तिनि ।
न-दस्-क्लिप् । अपुरोवर्त्तिनि परोक्षे ज्ञाते वस्तुनि ।
सर्वनामता । “असुष्य विद्या रसनापनर्त्तकीति” नैष-
धम् । परलोके “नपासल फलप्रद इति” पुरा० ।
“इदमस्तु सञ्जिघत्सु सपीपतरवर्त्ति चैतदोक्षपम् । अद-
सस्तु विप्रकण्ठं तदिति परोक्षे विजानीयादित्युक्ते” विप्र-

कण्ठे एवास्त्र प्रयोगः । यच्छब्दाकाङ्क्षिततच्छब्दाप्रयोगेऽस्य
तदर्थबोधकता । यथा ‘आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ
समागत इत्यादौ’ । अतएवोक्तं काव्यप्रकाशे इदंशब्दवदः-
शब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्ते इत्युक्तम् । यच्छब्दस्य तु निकट-
स्थितत्वे तच्छब्दस्यापि प्रसिद्धपरामर्शेति वदता च तेन
तच्छब्दस्येव इदमदःशब्दोरपि प्रसिद्धार्थकता तत्रैवोक्ता ।
यथा “करवालकरालदोः सहायो युधि योऽसौ विजया-
ज्जुर्नैकमङ्गः । यदि भूपतिना स तत्र कार्य” इत्यादौ
प्रसिद्धार्थकता । अन्यथा स इत्यनेन पुनरुक्तत्वापत्तेः अतएव
दर्शयकता “आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभु! समागत”
इति पद्ये यच्छब्दस्य सञ्जिघत्सुतया तच्छब्दार्थावाचकत्वमाशङ्क्य
आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागत इत्येवं पाठः परि-
वर्त्तितः । यच्छब्दे नानाकाङ्क्षितत्वे तु न तच्छब्दार्थाभिधा-
यित्वं किन्तु प्रसिद्धाद्यभिधायकता यथा ‘असौ मरुक्षित-
चारुकेशर इत्यादौ’ नात्र तच्छब्दार्थप्रतीतिरिति काव्य
प्रकाशे उक्तम् । तथा च यच्छब्देनाकाङ्क्षास्थले एव
यच्छब्दस्यासञ्जिघत्सुतयोपात्तस्यादःशब्दस्य तच्छब्दार्थकता
नान्यथेति सुस्थितम् । “अदोऽसुपदेशे इति” सूत्रनिर्द्देशात्
असुपदेशे अदसः गतिसंज्ञा तेन अदः कृत्यादः कृतमित्यादौ
गतित्वेन समासे ल्यप् । परं प्रति उपदेशे तु अदः कृत्या
अदः कुरु इत्यादौ न गतित्वम् । अस्य गतिसंज्ञास्ये
नाव्ययत्वमपि । तेनाव्ययपूर्वकतया ल्यप् अर्थस्तु
अदःशब्दस्येव ।

अदाद लि० न० त० । दादभिन्ने “अदाता वंशदोषेणेति”
पुरा० । “अदाता पुरुषस्त्वामी धनं संत्यज्य गच्छ-
तीति” नीति० । स्त्रियां ङीप् ।

अदान न० न दानमभावार्थे न० त० । दाभाभावे । नास्ति-
दानं त्यागोभदजलं वा यस्य । दानशून्ये लि० ।
भदजलशून्ये गजे पु० । “सदा दानपारशीषः शस्त्राय
करीश्वरः । अदानः पीनकायस्तु निन्द्यतएव गर्ह्य” इति ।

अदान्त लि० न० त० । इन्द्रियदमनाकारके अविनीते च
“अदान्तोविषयासक्त” इति पुरा० ।

अदाभ्य लि० दम्भ शब्दस्य नलोपोपधादङ्गी न० त० ।
अहिंसे । “यस्ते सोमादाभ्यं नाम जायतेति य० ७, २, ३, ३
सोम ! ते त्वदीयमहिंसितं जायते जागरणशीलमिति
वेददीपः ।

अदाय लि० नास्ति दायो येषाम् । दायानर्हपतितयात्वादौ ।
“अदायाश्च स्त्रियोमता” इति ऋ० तिः ।

अदायाद लि० दायं पित्रादिधनं सम्बन्धितया अदन्ति भुञ्जते
अद-अण् इत० न०त० । सम्बन्धितयापाहके पतितादि
सपिण्डभेदे “अदायादाश्च परिगणितमात्रादिभिन्नाः स्त्रियः,
“अदायाश्च स्त्रियोमताः” इति स्मृतेः । द्वादशविधान्
उत्पातुक्ता “कानीनश्च सहोदश्च क्रोतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादवान्भवा इति मनूनाः
कानीनादयश्च वेदितव्याः तथा विभागानाहं अपि क्लीवा-
दयोऽदायादा इत्यवसरे वाच्यम् । सपिण्डभिन्ने च ।

अदायिक लि० दायमर्हन्ति दाय-ठक्-न०ब० । दायद-
भूय्ये “अदायिकं राजगामीति” स्मृतिः दायपाह-
कपुत्रादिभूय्यं तदर्थः ।

अदाह्य लि० न दग्धमर्हति दह-अहार्थे गत्यत् न०त० ।
शान्मोक्षविधिना अग्निसंस्कारानर्हे पतितादौ ते च स्मृतौ
दर्शिता यथा । “भृङ्गिदंष्ट्रिणखिव्यासविषवक्त्रिस्त्रिया
जलैः । आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् श्रीङ्गां हतस्तु यः ।
नामानां विप्रिभ्यं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता । निम्बहीतः
स्वयं रात्रौ शौर्यदोषेण कुत्रचित् । परदारान् रमन्तश्च
हेषात्तत्पतिभिर्हताः । असमानैश्च संकीर्णैश्चाङ्गाला-
दौश्च विपद्यम् । कला तैर्निहता ये तु चाङ्गालादीन्
समाश्रिताः । गराग्निरिविदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः ।
क्रोधात् प्रायं विषं वक्त्रिं शस्त्रसद्वन्धनं जलम् । गिरिष्ठ-
प्रप्रातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः । कुशिल्यजीविनश्चैव सूना-
लङ्कारकारिणः । सुखेभगाश्च ये केचित् क्लीवप्राया नपुं-
सकाः । अङ्गदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः । महा-
पातकिनोश्च च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः । पतितानां न
दाहः । सप्राज्ञान्येष्टिर्नास्ति सञ्चयः । नचानुपातः
पिण्डं वा कार्यं आङ्गादिकं क्वचित् । यतानि पतितानाञ्च
यः करोति विमोहितः । तत्रकच्छद्दयेनैव तस्य शुद्धिर्न-
चान्यथा” इति । दग्धमशक्ये निरयवत्वात् परमात्मनि ।
“नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावक” इत्युपक्रम
“अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेशोऽयोष्यएव चेति” गोतायां
तस्य प्राज्ञत्वेनेति स्तथात्वम् ।

अदिति स्त्री न दीयते खण्ड्यते दहन्वात् दो-क्तिच् न०त० ।
दाहं हेतुं न योम्यायां प्रथिव्याम् “चक्षुरदितावसनमिति”
ता०ब्रा० “अदितो प्रथिव्यामिति” भाष्यम् । वाचि
निरुक्त० । दितिर्दत्तजमाता विरोधार्थे न०त० । तद्विरो-
धिन्यां देवमातरि “प्रजसिरे महाभागा दक्षकन्यास्तयोदश ।
अदितिर्दितिर्दत्तः काशा दनायुः सिङ्घिका तथा । क्रोधा

प्राधा च विन्धा च विनता कपिला सुनिः । कद्रुश्च
मृजज्यात्र ! दक्षकन्यैव भारतेति” भारतम् आदिप० ।
एता एव कश्यपाय दक्षेण दत्ता यथोक्तं तत्रैव “दक्षस्त-
जायताङ्गुष्ठाद्विष्णाङ्गवान्दक्षिः ब्रह्मणः पृथिवीपाल !
शान्तात्मा सुमहातपाः । वामादजायताङ्गुष्ठाङ्गार्या तस्य
महात्मनः । तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयत् प्रभुः ।
ददौ स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्द्वे । दिव्येन
विधिना देव ! कश्यपाय तयोदशेति” अदितिरदीना-
देवमातेति निरु० । तद्देवताके पुनर्वसुनक्षत्रे ।
अस्ति प्राणिजातम् अद-इतिच् । सर्वनाशके सृष्टौ,
पमनेश्वरे च पु० । “स यद्यदेवास्त्वजत तत्तदत्तुमभियत
सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम्, सर्वस्यैतस्यात्ता भवति
सर्वमस्याहं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेदे”ति
ब०उ० दितिः खण्डनम् । तच्छून्ये अखण्डे ।
“क्षत्रियासि यज्ञियास्तदितिरसीति” यजु० “अदितिर-
खण्डितेति” वेददीपः ।

अदितिज पु० अदिते जायते जन-ड । देवे । “द्वादशैवादितेः
पुत्राः शक्रसुख्याः नराधिप ! । तेषामजरजो विष्णुर्वैव
लोकाः प्रतिष्ठिता इति” भारतम् द्वादश आदित्याः शक्रादयः
शक्रसुख्याश्च देवाश्चेत्यर्थः ।

अदितिनन्दन पु० इत० । देवे अदितिस्तृतादयोऽप्यत्र ।

अदीन लि० दी-क्त न०त० । अकातरे कातर्यरहिते ।

अदुष्ट लि० न०त० । अत्युक्तदुरदृष्टसाधनतारूपदोषरहिते । “अदुष्टा
सन्तता धारा” इति स्मृतिः “दुष्टानि च दुष्टयद्दे वक्ष्यन्ते ।

अदूर न० न०त० । दूरत्वविरोधिसामीप्ये “अदूरे जगदम्बायाः
शारदीयो महोत्सव” इति पुरा० । तद्वति लि० ।

“परस्परान्विसादृश्यमदूरोऽभिमतवर्त्मसिति” रघुः ।

अदूषित लि० न०त० । दूषितभिन्ने स्रष्टुक्ते दोषानर्हे इत्य-
भेदे च । दूषितश्च अस्पृश्यस्पर्शवत्त्वेन, पर्युषितत्वेन, विरस-
त्वेन, दोषजनकादृष्टविशेषहेतुत्वेन च स्रष्ट्यादौ दुष्टत्वेन
कीर्त्तितम् तस्यैव कचिद्विषये प्रतिप्रसवः स्मृतावृत्तत्वादृष्ट-
पदार्थत्वाद्दूषितम् । दूषितविवरणं दुष्टयद्दे वक्ष्यते ।

अदृष्ट लि० नास्ति दृक् दृष्टिरस्य । अन्ये चक्षुरिन्द्रियभूय्ये ।
न प्रश्नति दृश-कर्त्तरि क्तिप् न०त० । अदर्शके लि० ।

अदृश्य लि० न०त० । दृश्यभिन्ने । न द्रष्टुमर्हति । दर्शना-
नर्हे, परमेश्वरे च । “यत्तददृश्यमविज्ञेयमप्राह्य-
मिति” श्रुतिः ।

अदृष्ट न० दृश्य-क्त न०त० । पुराणापुराणरूपे भाग्ये,

इन्द्रियायोग्यत्वात् तस्यादृष्टत्वम् । अदृष्टसत्त्वे प्रमा-
णञ्च । “सापेक्षत्वादनादित्वात् वैचित्त्यात् विश्व-
वृत्तितः । प्रत्यात्मनियमात् भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिक”
इति “चिरधृस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विनेति” चेति
कुसु० । अस्याभिप्रायः । इह हि जगति उच्चावच
विचित्राः सुखदुःखानुभवरूपा भोगाः प्रत्यात्मवेदनीयाः, ते
च न नित्या उत्पत्तिविनाशशालित्वात् अतएव न सदातनाः
किन्तु कादाचित्का एव, सति च तेषां कादाचित्कत्वे
हेतुसापेक्षत्वमेव तथा हि विमता भोगव्यक्तयः हेतुसापेक्षाः
कादाचित्कत्वात् षट्पत् । यद्यत् कादाचित्कं तसत् हेतु-
सापेक्षं यथा षट् भवन्ति च भोगव्यक्तयः कादाचित्काः
तस्मात् हेतुसापेक्षा इति पञ्चावयवव्यायेन भोगानां हेतु-
सापेक्षत्वसिद्धिः स च हेतुः न लौकिकप्रत्यक्षादिविषयः
कश्चित् सम्भवति तदन्वयव्यतिरेकाभावात् न च कालस्यैव
तद्हेतुत्वेनार्थान्तरापातः । कालस्य साधारणकारणतया
चिचित्त्वभोगं प्रत्यनियामकत्वात् अन्यथा कालस्यैकरूपतया
सर्वदा सर्वभोगप्रसङ्गः । एतेन तत्तत्कालत्वेन कारणता-
कल्पनेऽपि न निस्तारः तत्तत्कालव्यक्तीनां पुरुषमात्रसा-
धारण्येन प्रत्यात्मविचित्त्वभोगोपपादकत्वानुपपत्तेः । अतो
विचित्त्वभोगान्यथानुपपत्त्या तदाधायकमलौकिकं कारणं यत्
कालनियं, बदेवादृष्टम् । एवमनुमानेन आगमप्रामाण्या-
नभ्युपगन्तुं प्रति अलौकिकादृष्टसाधनम् । आगमेन तु
तत्सिद्धिरेवमभियुक्तैरभ्युपेता “स्वर्गकामो यजेतेति”
वाक्ये समभिव्याहृतस्वर्गसाधनत्वं यागे विधिप्रत्ययेन
बोध्यते तच्च न सम्भवति, स्वर्गादेः कालान्तरभावितया
आशुविनाशिनो यागादेस्तदानीमसत्त्वेन कारणत्वासम्भवात्
अतो विधिबोधितं यागादेरिष्टसाधनत्वं फलकालपर्यन्त-
स्वार्थस्वजन्यव्यापारविनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन द्वारी-
भूतमपूर्वं कल्प्यते । तदभिप्रायेणैव चिरध्वस्तमित्याद्युक्तम् ।
अतएव “पौरुषं दैवसम्यक्त्या काले फलति पार्थिव ! ।
त्वयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहमिति”
शास्त्रान्तरे कार्यजननसामग्र्यां दैवपदाभिधेयापूर्वस्य
कीर्तनम् । तच्चादृष्टं द्विविधं पुण्यं पापञ्च विहितानु-
ष्ठानजन्यं पुण्यं, निषिद्धानुष्ठानजन्यं पापम्, तदु-
भयमपि द्विविधं, प्रारब्धं फलदानोन्मुखं सञ्चितं चेति ।
देहाद्यारम्भकमदृष्टं प्रारब्धं, बह्वनामदृष्टानां चिरसञ्चितानां
मध्ये फलविपाकाय उन्मुखं फलदानोन्मुखं, तद्विघ्नं सञ्चि-
तम् । तत् “ये सप्तर्षी जगत्पञ्चिन्नु खड्गिस्त्रिहाराकारकाः ।

तेऽपि कालेन लीयन्ते इति” शास्त्रात् “कलनात् सर्वभूतानां
काल इत्यभिधीयते” इत्युक्ते च कालस्य सर्वनाशकत्वेऽपि
नादृष्टनाशकत्वम् “नाभुक्तं लीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति”
शास्त्रान्तरात् किन्तु भोगादेव जयः । तथाऽपुण्यस्य कर्म-
नाशजलस्यर्शादितोऽपि नाशः, पापस्य प्रायश्चित्ता-
दिना नाशः । प्रारब्धातिरिक्तपुण्यापुण्यकर्मणां तत्त्वज्ञानात्
नाशः । “ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भक्षसात् कुरुतेऽर्जुनेति”
गीतादिशास्त्रात् । इदमदृष्टं वेदान्तिभिर्नानुसृत्यते तैर्हि
कर्मणः स्वरूपावस्थापक्षसंस्कारविशेष एवादृष्टस्यानीयत-
याङ्गीक्रियते इति भेदः । तच्चातुर्यशब्दे विस्तरतो वाच्यम् ।
तच्चादृष्टमात्रधर्म इति नैयायिका वैशेषिकादयश्चाभ्यु-
पगच्छन्ति । वेदान्तिसाङ्ख्यपातञ्जलास्तु बुद्धिधर्म इति भेदः ।
तेषां मते हि कर्तृत्वस्य बुद्धिधर्मतया “शास्त्रदेशितं फल-
मनुष्ठायतीति” न्यायात् तत्रैवादृष्टोत्पत्तेरुचितत्वम् अन्य-
क्षतकर्मणा अन्यसप्रादृष्टोत्पत्तौ अतिप्रसङ्गात् “क्षतहाना-
क्षताभ्यागमप्रसङ्गयेति” सूत्रेण च तथैव प्रतिपादितत्वादधिक-
माकरे दृष्टव्यम् । अस्य च अदृष्टशब्दाध्यत्वे “प्रत्यक्ष-
मनिमित्तं विद्यमानोपलम्भमन्वादि” जैमिनिसूत्रं
मानम् । तस्यायमभिप्रायः “नोदनामात्रस्योऽर्थोऽर्थधर्म”
इति धर्मो वेदैकसमधिगम्यत्वसुपनिषत् तस्य इड्रीकर-
णार्थमिदं सूत्रं प्रदत्तम् । “अनुष्ठानादुत्पत्त्यद्वयमानस्य
धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् न प्रत्यक्षयोऽव्यवसाय उत्तर-
कालेऽपि रूपादिराहित्याच्चेन्द्रियैरवगम्यता । अतएवा-
दृष्टमिति सर्वैरभिधीयते” इति ऋ० भाष्यम् । सूत्रार्थस्तु
प्रत्यक्षं चक्षुरादि न तदुपगृह्ये निमित्तं तेषां विद्यमानो-
पलम्भहेतुत्वात् धर्मस्य च प्राक् अविद्यमानत्वात् । लिङ्ग-
राहित्याच्च नानुमानविषयत्वमप्यस्ति । सुखदुःखयोस्त्वसम्भ-
त्वेन लिङ्गत्यसम्भवेऽपि तयोर्लिङ्गतत्त्वज्ञानमपि नैदैकगम्यं,
“कस्य कर्मणः ? किं फल ? मित्यध्यवसायस्य वेदैकसमधि-
गम्यत्वात् सुखदुःखाभ्यां सामान्येन धर्माधर्माभावादानुमाने-
ऽपि तद्विशेषप्रतिपत्तौ नैदस्यैव साधनत्वादिति प्रतिज्ञातं
धर्मस्य नोदनामात्रप्रमापकत्वं सुस्थितमिति । दृष्टमिच्छे-
ति० “सर्वमदृष्टं गृहीति” अतृत्यन्तरम् । “अदृष्टमप्यर्थ-
मदृष्टवैभवात् करोति सुनिर्जनदर्शनातिथिमिति” नैष० ।
अज्ञातमात्रे ति० । “अदृष्टविरहव्यधिमिति” हितो० ।
“अदृष्टमङ्गिर्निर्णयमिति” सूतिः “अदृष्टमुपपातयद्वाभि-
रक्षतमिति” रघु० । अदृष्टहेतुके भयादौ च । दैवि-
काग्निभयादेरदृष्टसाध्यत्वाददृष्टत्वम् ।

अदृष्टपूर्वं त्वि० न पूर्वं हटः सह सुपेति स० परनि० ।
पूर्वमदृष्टे । “अदृष्टपूर्वं कृषितोऽस्मि दृष्टेति” गीता ।
अदृष्टि स्त्री विरुद्धा दृष्टिः विरोधार्थे अभावार्थे वा न० त० ।
क्रूरदृष्टौ, शरोषवक्रदृष्टौ, दर्शनाभावे च । ब० । दृष्टि-
शून्ये त्वि० ।

अदेय त्वि० न० त० । देयभिन्ने दानायोग्ये च । दानायोग्यञ्च
उच्चादि-“स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते नान्ये
सति सर्वस्वं यज्ञान्यस्यै प्रतिश्रुतमिति” याज्ञ० “अन्वा-
हितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् । निक्षेपः
उत्तमदाराश्च सर्वस्वज्ञान्ये सति । आपत्सपि च कष्टासु
वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याहाराचार्या यज्ञान्यस्यै
प्रतिश्रुतम्” इत्येवं श्रुतिनिषिद्धदाने वस्तुनि “योऽदत्तं
प्रतिश्रुताति यथादेयं प्रयच्छतीति” तदादानमपि श्रुतौ
निषिद्धम् । “भक्ष्यमदेयमपेयमप्याहुरमिति” श्रुतिः ।

अदेवत्व त्वि० न देवान् त्वायते प्रीणाति अनेन त्वै-करणे क ।
देवप्रीणनासाधने अस्मादौ “अदेवत्वादराधस” इति श्रुतिः ।
अदेवमाह क पु० न० त० । देवमाह कदेशभिन्ने नदीदृष्ट्याम्बु
सम्पन्नप्रीतिपातितदेशे । “वितन्वति क्षेममदेवमाह क”
इति भार० । [“अयज्वानमदेवश्रुमिति” ऋ० ५, ८, ११ ।

अदेवश्च त्वि० न देव याति प्राप्नोति या-कु । देवाप्रापके ।
अदेश पु० न० त० । गर्हितदेशे अयोग्यदेशे च । “नादेशे तर्पणं
कुर्यात् न सन्ध्यां नापि पूजनमिति” श्रुतिः । “स्त्रियं
अश्वेददेशेय” इति श्रुतिः । गर्हितदेशाश्च सृष्टौ दर्शिताः
केचित् संवत्सरान्ते । “वातुर्वर्ण्यव्यवस्था तु यस्मिन् देशे
न वर्त्तते । तं स्वेच्छदेशं जानीयादाय्यावर्त्तं ततः परम्”
इति विश्व० । “आनर्त्तकान्नमगधाः सुराङ्गाः दक्षिणापथः ।
तथा च सिन्धुः शैवीरा एते सङ्कीर्णयोगय इति” पञ्चरात्रं स
कुरुते पापं यः कश्चिज्ज्ञानं प्रपद्यते । अथ यो निष्कृतिस्तस्य
प्राक्तवैश्वानरं हविरिति” बौध० । “अङ्गवज्रकलिङ्गं च तीर्थ-
यात्रां विना व्रजन् । प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीतेति” श्रुतिः ।
इदृशेऽपि केचित् आहतर्पणादौ विशेषतोवर्ज्याः यथा
“क्षयं कामयुतं क्षिप्तं सङ्कीर्णनिष्ठमन्त्रिकम् । देशं त्वनिष्ठ-
शब्दञ्च वर्जयेत् आहकर्मणीति” । “न स्वेच्छविषये आहं
कुर्यान् स्वेच्छेसु तं तथा नेष्टकाचरिते पितृन् तर्पयेदिति”
शङ्कराचार्येण । “परकीयमृच्छे यस्तु पितृन् संतर्पयेद्यदि ।
तद्भूमिस्त्वामिहस्तस्य हरन्ति पितरो ब्रह्मादिति” एवमन्ये-
ऽपि गर्हितत्वबोजकाः श्रुत्याद्युक्ता वेदितव्याः । “अदेश-
काले यद्दानं-तद्दानं तामसं विदुः” इति गीता ।

अदेव न० देवं वैश्वदेविकआहुं तच्चास्ति यत् । वैश्वदेविकआहु-
शून्ये नित्यआहुः । तस्य पार्वण्येति कर्त्तव्यतया वैश्वदेव
आहुप्राप्तौ “अदैविकन्तु तत् कार्यमिति” श्रुतौ पर्युदासा
च्चाव वैश्वदैविकम् धिकं नित्यआहुशब्दे वक्ष्यते । अदैविकम-
यत् । देवं भाग्यम् । तच्छून्ये, दुर्भाग्यवति च त्वि० ।

अदोष पु० दोषः श्रुत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वम् अभावार्थे न० त० ।
श्रुत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वदोषाभावे । न० ब० । दोषशून्ये त्वि० ।
अलङ्कारोक्तदोषशून्ययोः शब्दार्थयोः “तददोषौ शब्दार्थौ
सयुष्णानलंजती पुनः कापीति” काव्यप्र० । “अदोषं
शुण्वत् काव्यमिति” सरस्वतीक० ।

अद्गु न० अद्यते देवैः अद्-कर्म्मणि गन् । पुरोडाशे उज्ज्वलद० ।
अद्गु अव्य० अद्यते अत् तं सन्ततं गमनं ज्ञानं वा दधाति
किप् । याथार्थ्ये, साक्षात्कारे, स्मृते, अवधारणे, अतिशये
च । “अद्गु त्रियं पातितसङ्गरायेति” रघुः । “यस्य
स्यादद्गु न विचिकित्सयास्तीति श्रुतिः । अयं स्वरदिः,
चादिश्च तेनोभयस्वरता । साक्षादादिषु पाठात् अद्गु-
कालेत्यादौ ससासे ल्यप् ।

अद्भुत न० अततीत्यत् अव्ययमाकस्मिकार्थे तथा भाति भा-हु
तच् । आकस्मिके उत्कापातादौ, आलङ्कारिकप्रसिद्धे नव-
रसान्तर्गतविश्वयस्याधिभावके रसभेदे यथोक्तम् “अद्भुतो
विश्वयस्याधिभावो गन्धर्वदैवतः ॥ पीतवर्णो वस्तु
लोकातिगमालम्बनं सतम् । युष्मानां तस्य महिमा
भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाङ्गजदस्तरस-
म्भ्रमाः । तथा नेत्रविकासद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥
वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः इति” । यथा
“दोर्दण्डाश्चित्तचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यतदङ्गारध्वनिरा-
र्यबालचरितप्रस्तावनाङ्गिण्डिमः । द्राक्पर्यस्वकपाशसंपुट-
मिलद्मङ्गाण्डभागडोदरआम्रतृपिण्डितचण्डिमा कथ-
महो ? नाद्यापि विश्रामप्रति” इति ॥ तद्वति त्वि० ।
“कम्माद्यद्भुतसप्ताष्टे इति” ज्योति० । अद्भुतस्वरूपविभा-
गादि “प्रकृतिविरुद्धमद्भुतवचनं प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः
प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्तीति” ज्योतिषतत्त्वे आर्थवत्
वाक्ये । “आपञ्चज्ञानाय भूषणादीनां पूर्वं स्वभावप्रख्यावः
देवकर्त्तृकोऽद्भुत” इति रघु० । तेषां त्वैविध्यादि अग्न्युत्पात
शब्दे उक्तम् । “उदयति आ तदद्भुतमालिभिरिति”
नैष० । “तमसद्भुतं बालकसम्बुजेक्ष्यमिति” भाग० ।
अद्भुतस्वन पु० अद्भुतः स्वनो यस्य ब० । महादेवे । कर्म० ।
आश्चर्य्यशब्दे । ब० । तथा भूतशब्दवति त्वि० ।

अद्गनि पु० अत्ति सर्वान् अद-मनिन् । अग्नौ ।
अद्गर लि० अद-कर्त्तरि क्कारच् । भक्षणीये ।
अद्य अव्य० अस्मिन्नहनि इदम्शब्दस्य निपातः सप्तम्यर्थे ।
अस्मिन् दिवसे । “अण् ! त्वदीयपदपङ्कजपिङ्गरान्ते
अद्यैव मे विद्यत मानसराजहंस इत्युद्धटः । अद्यत्वे
इत्यादिभाष्यप्रयोगात् तद्वृत्तावपि अस्य बोधकता ।
तेनाधारार्थत्वेऽपि अस्य समासान्तरघटकता “अद्यदिन
मारभ्य इति” “अद्यप्रभृत्यवनताङ्गोति” कुमारः । एवञ्च
वर्त्तमाने काले वर्त्तमानकालवृत्तौ च वृत्तिः “अद्यावधि
भवद्गो भिक्षोऽहमिति” वेणी० ।

अद्यतन लि० अद्य भवः अद्य+तु लडागमश्च । अद्यभवे
वस्तुमात्रे । स्त्रियामद्यतनी । अद्यतनश्च अतीतो भविष्य-
श्चेति द्विधा । तत्र अद्यतनभूते लुङ् अपाप्नोत् । अद्यतन-
भविष्यति लृट् । पश्यति । अनद्यतनभूते तु लङ्-अपचत्
अनद्यतने भविष्यति लुट्-पठ्वा । [वृत्तित्वे वर्त्तमानत्वे ।
अद्यत्वं न० अद्य तद्वृत्तेर्भावः अद्य+त्वं । एतद्दिन वस-
अद्यस्त्रीना स्त्री अद्य श्वः परदिने वा प्रसोष्यते अद्य-अस्+ख
टिञोपः । आसन्नप्रसवायां प्रौढगर्भिण्याम् । “अद्य-
स्त्रीनावप्ये” इति पा० ।

अद्रव पु० अभावार्थे न०त० । द्रवभावे । न०क० । द्रव-
शून्ये लि० “अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारज-
मिति” महाभाष्य० ।

अद्रव्य न० अप्राशस्त्ये न०त० । अप्राशस्त्यद्रव्ये अयोग्यपदार्थे
“नाद्रव्ये निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेदिति”

अद्रि पु० अद-क्रिन् । पर्वते, तदवयवे प्रसरे प्रावणि ।
वृत्ते, स्वर्ये, मेघे, परिमाणभेदे च तद्भेदश्च परिमाणशब्दे
वक्ष्यते तत्र प्रावणि, अद्रिषुतः, मेघे “अद्रिमाता, पर्वते,
इहितरमनुकम्पग्राभिरादाय दोर्भ्यामिति” कुमा० ।

अद्रिकर्षी स्त्री अद्रिः अद्रिनामिका गिरिर्बालमूषिका
तद्यत्राः कर्ष्यः कर्ष्यस्तस्य पुष्पान्तःस्वपलं यद्यत्राः गौरादि-
त्वात् ङीष् । बालमूषिकाकर्ष्यस्तस्य पुष्पाभ्यन्तरपलायां
अपराजितायाम् ।

अद्रिकीला स्त्री अद्रयः कुलाचलाः पर्वताः कीलाः शङ्ख
इव यद्यत्राः व० । वृथिव्याम् । अद्रेः सुमेरोः कोला इव
वा । विष्णुः अपर्वते पु० । तद्विवरणं अचलकीलाशब्दे
दृश्यम् ।

अद्रिज न० अद्रौ जायते जन-ङ ७त० । (शिखाजह) इति
खनामप्रसिद्धे गन्धद्रव्ये । (गेरि) इति प्रसिद्धे उपधाता-

विति केचित् । पार्वत्यां स्त्री । पर्वतभवमात्रे लि० ।
सैंहलीवृत्ते स्त्री राजनि० । अद्रिजातादयोऽप्युक्ताद्येपु
पर्वतजाते दवानले, स्वर्यजे हंसे, रूपे आत्मानि च पु० ।

अद्रितनया स्त्री ईत० । पार्वत्यां तद्विद्वतिः अचलकन्या
शब्दे द्रष्टव्या अद्रिस्ततादयोऽप्यत्र । “अद्रिस्ततासमाग-
मोत्क” इति कुमा० ।

अद्रिद्विष् पु० अद्रिभ्यः द्वेष्टि द्विष-क्विप् । इन्द्रे । तस्य
तद्भेदेष्टुं गोलभिच्छब्दे दृश्यम् ।

अद्रिदुग्ध पु० अद्रिभिर्पावभिर्दुग्धः अभिपुतः ३त० । पावाभि-
पुते सोमे, “तिरो रोम पयते अद्रिदुग्ध” इति ऋ० ।

८, ८७, ११, “अद्रिदुग्धः पावाभिपुत” इति भा० ।

अद्रिट्रोणि स्त्री अद्रेर्द्रोणिणिरिव । पर्वतभवनद्याम् “अद्रि-
द्रोणिरनपसारमार्गा” इति दश० ।

अद्रिपति पु० ईत० । हिमाचले तद्विवरणम् अचलराजशब्दे ।

अद्रिवर्हस् लि० अद्रेर्वर्ह इव वर्होऽस्य । अद्रिसारे
अतिकठिने “पीडूषं द्यौरदितिरिवर्ह” इति
ऋ० १०, ६३, २ ।

अद्रिवुष्ण पु० उपमा० व० । अतिकठिने । “अयं निधिः
सरमे अद्रिवुष्ण इति” ऋ० १०, १०८, ७, ।

अद्रिभिद् पु० अद्रिं भिनत्ति भिद्-क्विप् ईत० । इन्द्रं ।
गोलभिच्छब्दे तद्भेदेन विवरणम् ।

अद्रिभू स्त्री अद्रावपि भवति भू-क्विप् ७त० । अपराजिता
कतायाम् तस्याः पर्वतेऽप्यतिकठोरभूमौ जायमानत्वा-
त्तथात्वम् । पार्वत्यां स्त्री । पर्वतजातमात्रे लि० ।

अद्रिमातृ पु० अद्रिर्मेघस्तज्जलं मिमीते मा-हृच् । मेघजलनि
आंतरि स्तुर्वित् कोशं दिवो अद्रिमातरमिति ऋ० ८, ८६, ३ ।

अद्रिराज पु० अद्रिणां राजा टप्समा० । हिमाचले ।
अद्रिषु राजतेक्विप् अद्रिराजपि अत्रैव पु० । विवण-
मचलराजशब्दे ।

अद्रिषुत पु० अद्रिभिः प्रावभिः सुतः अभिपुतः ३त० वक्ष्यम् ।
पावाभिपुते सोमे । “अधूतो अद्रिषुतोवर्हिषीति” ऋ०

८, ७२, ४ अद्रिषुतः पावाभिरभिपुत इति भाष्यम् ।

अद्रिसंहत पु० अद्रिभिः संकृतम् अभिपुतम् । पावाभिपुते
सोमे “खसारो अद्रिसंहताविति” ऋ० ८, ८८, ६,
अद्रिरिव संकृतः कठिनः । अतिकठिने लि० ।

अद्रिसार पु० अद्रेः सार इव । लौहे । अद्रेरिव सारोऽस्य
अतिकठिने लि० ।

अद्रिसारमय लि० अद्रिसारात्मकः । अत्यन्तकठिने ।

अद्वाशः पु० अद्वाशाम् अद्वाशे वाः इति० । हिमाचले, शिवे च ।
अद्वाकन् लि० अद्वा-कनिप् न०त० । अद्वाकर्त्तरि-“ता
वां समग्राद्वाक्यमिति” ऋ० ५, ७०, २, “हे अद्वाक्या
अद्वाकारमिति” भाष्यम् ।

अद्वाघ लि० अद्वा-घञ् वेदे घत्वम् न०ब० । अद्वाघेति “त्वं
देहि सहास्यं रविं नोऽद्वाघेति” ऋ० १, १२, ६, “अद्वा
घेण अद्वाघेतिनेति” भा० । न०त० । अद्वाभावे पु० ।

अद्वाघाविति लि० अद्वाघः अवितो येन । अद्वाघावके ।
“अद्वाघावधूतं दृष्य सखायोऽद्वाघावित” इति वेदः ।

अद्वाह पु० अद्वाहार्थे न०त० । अद्वाभावे “अद्वाहोनाभि-
मामितेति” “अद्वाहः सर्वभूतानामिति” च उरा० ।

अद्वाह न० न द्वयम् । द्वितीयाभावे । नास्ति द्वयं द्वित्वं तज्ज्ञानं
वा यत् । सर्वात्मतया आत्मज्ञे अद्वात्मैक्यज्ञे, अभेदे च ।
“अर्थतोऽप्यद्वाहानन्दमतोद्वैतमानत” इति वे०सा० । अद्वा-
हयं पश्यत इति अद्वाहं विज्ञानाभेदः पदार्थानामस्य स
वादकत्वेन अस्यर्थे अद्वा । बौद्धभेदे ते हि “सङ्गोपास-
नान्यमादभेदो नोक्ततद्विधोरित्यनेन” पदार्थानां संविद-
भिज्ञत्वं वदन्ति विवरणं बौद्धशब्दे दृश्यम् ।

अद्वाहवादिन् पु० अद्वाहं वदति सर्वस्य वस्तु चित्त्वरूपं
नान्यदतो द्वितीयमस्तीति वदतीति वद-णिनि । अद्वाह-
वादिन् वेदान्तिके, वाङ्मयीनभावेन ज्ञानात्मकं सर्वं वस्तु
स्वीकरोति बौद्धे च ।

अद्वाहस्य लि० नास्ति द्वयं द्वित्वस्य ब० योगविभागात्
अस्यि समा० । द्वित्वरहिते । “सखा सुशेवो अद्वाह इति”
ऋ० १, १८७, १, “अद्वाह इत्यरहित” इति भाष्यम् ।

अद्वाहानन्द पु० नास्ति द्वयं द्वित्वं भेदः तज्ज्ञानं वा
यस्य यत् वा तादृश आनन्दः । अद्वाहानन्दे अद्वाहता-
नन्दे । “अर्थतोऽप्यद्वाहानन्दमतोद्वैतमानत इति” वे०सा० ।

अद्वाधाविन् लि० अद्वाधमस्यर्थे विनि अन्वसि दीर्घः देव-
पितृयानरूपमार्गद्वयरहिते । “उत्तस्य पाथः पदम-
हयाविन” इति ऋ० १, ४ १५८, ३, अद्वाधाविनः मार्ग-
द्वयरहितेति भाष्यम् ।

अद्वाधु लि० द्वयं द्विप्रकारोऽस्यस्य वा० उ न०त० । द्वि-
प्रकाररूपकापञ्चम्यन्त्ये अन्तर्वाङ्मयैक्यरूपे “उप द्व्युच्चाद्व्युच्च
वसव इति” ऋ० ८, १८, १५ ।

अद्वाह न० निन्दितं द्वारम् । प्रवेशनार्थं युग्मद्वारे “अद्वाहरेण
प्रवेशनमिति” “अद्वाहरेण न आतीयादृष्ट्यां वा वेष्टु
वा उरामिति” च उरा० । नास्ति द्वारमस्य ब० ।

प्रवेशायोच्ये दुष्प्रवेशे, अगम्ये अनुपाये च लि० ।
अद्वाधित्व लि० द्विधा इतं भेदं गतम् द्वीतम् तस्य भावः द्वैतं
तच्चास्ति यस्य ब० । सजातीयदिभेदशून्ये केवले परमा-
त्मनि । वस्तुद्वितीयमिति भा० “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति”
श्रुतिः । “अत्र एकम्, एव, अद्वाधित्वमिति” पदत्रयेण
ब्रह्मणि भेदत्वयराहित्यसङ्गतम् । तथाहि भेदस्त्वावत् द्विधा
स्वगतभेदः सजातीयभेदः विजातीयभेदश्चेति । वृक्षादीनां
स्वावयवशाखादिभ्यो भेदः स्वगतभेदः, घटात् घटान्तरस्य
भेदः सजातीयभेदः, घटस्य घटादितो भेदः विजातीयभेदः ।
ब्रह्मणश्च “तदनन्यत्वकारणशब्दादिभ्य” इति सूत्रेण
स्वकार्यात् घटादितोऽनन्यत्वात् न स्वगतभेदः । घटादेर्व्यव-
हारिकसत्त्ववत्त्वेन पारमार्थिकसत्त्ववतो ब्रह्मणः विजातीय-
त्वेऽपि ततोऽभेद एव तद्विज्ञानाभावात् “सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेति” श्रुत्यन्तरात् तत्सजातीयवस्तुन्तराभावादेव तद्भेदः
सिद्धयेत्यादिकमाकरे दृश्यम् । द्वितीयशून्ये, असहचरे लि० ।

अद्वाधेण लि० द्वेष्टुं शीलमस्य, द्विष-एत्यन्-किञ्च न०त० ।
प्रियरूपे, “मयोभुरद्विषेण्यः सखेति” ऋ० १, १८७, ३,
अद्वाधेण्यः अद्वाधेरसः प्रियरस इति भाष्यम् ।

अद्वाध पु० न द्वेषः अद्वाधार्थे न०त० । द्वेषाभावे । ब० ।
द्वेषरहिते लि० । “अद्वाधो हस्तयोर्दधे” इति ऋ० १,
२ ४, ४, “अद्वाधः द्वेषरहितः नास्ति द्वेषोऽस्तेति” भाष्यम् ।
एतेन अद्वाधः शब्दे एतन्मन्त्रस्योदाहरणत्वेनोपन्यासः
केवाञ्चित् भाष्यादर्शनमूलकः ।

अद्वाधस् लि० द्विष-असुन् न०त० । द्वेषानाम्ये द्वेषकर्त्तरि
“अद्वाधो मरुतो गात्रमेतनेति” ऋ० ५, ८७, ८, “अद्वाधः
अद्वाधस” इति भाष्यम् ।

अद्वाधे न० द्विधा इतम् द्वीतं तस्य भावः द्वैतं भेदः अद्वाधार्थे
न०त० । अभेदे, “अद्वाधं सुखदुःखयोरनुयुञ्जं सर्वस्व-
स्याद्यदिति” उत्तरचरितम् । नास्ति द्वैतं भेदो यत् ।
भेदरहिते लि० ब्रह्मणि न० । “अद्वाधतत्त्व इव सत्य-
तरेऽपि लोक” इति नैषधम् ।

अद्वाधेति लि० अद्वाधेति जगतो ब्रह्माभेदस्य सिद्धिरित् ।
स्वनामख्याते वेदान्तप्रकरणभेदे इति० । तत्सिद्धौ स्त्री ।

अध अव्य० अथ वेदे “सुपांसुलुगित्यादिना” वर्णव्यत्ययः । अध-
शब्दार्थे “अथा निबद्ध उत्तर” इति ऋ० ४, १८, ८, अधा
“अथानन्तरमिति” भा० । अधापोषस्य पोषेणेति य०
१२, ८, अधेति अव्ययम् अधार्थे “निपातस्य चेति” पा०
दीर्घ इति वेददोषः ।

अधःकाय पु० अधः अधरं कायस्य एकदेशिषः । नाभेरधः-
प्रदेशे नेत्यनुष्ठत्तौ “क्षेयाक्षीविमधःकायं संसृशन् धरणीम-
पीति” स्मृतिः । “अधःकायं नीवेरधःप्रदेशमिति” रघु० ।
अधःकार पु० अधरमित्यर्थे अधः तस्य कारः । न्यूनीकरणे,
तिरस्कारे, अधरीकरणे च ।
अधःक्षिप्तं लि० अधोमुखेन क्षिप्तम् क्षिप-क्त शाक० त० । अधो-
मुखतया स्थापिते न्यक्षिते न्यूनीकृते, अधस्ताद्विहिते च ।
अधःपुष्पी स्त्री अधोमुखं पुष्पं यस्याः (अनन्तमूल) गोजि-
ह्वायाम् अवाक्युष्मप्राप्ताम् (भाटुङ्) इति ख्याते दृष्टे इत्यन्ये ।
अधः(धशू)शय्या स्त्री अधोवर्तिनी शय्या वा सत्यम् । खड्गा-
वर्जनेन भूमिशय्यायाम् “अग्नीन्धनं ब्रह्मचर्यमधःशय्यां
गुरोर्हितम् । आ समावर्त्तनात् कुर्व्यादिति” मनु० ।
अधनं लि० नास्ति धनमस्य । धनहीने दरिद्रे स्वातन्त्र्यरहिते
च । “अधनो हि धनं लब्ध्वा दणवत् मन्दते जगदिति”
नीति० । “भार्या उलूख दासश्च त्वय एवाधनाः स्मृताः ।
यस्ते समधिगच्छन्ति यस्मैते तस्य तद्धनमिति” मनुः ।
“स्वातन्त्र्यराहित्यपरमिति” दायभागः ।
अधमं लि० अध-अम-धादेशः । कुत्सिते, हीने च । “सर्वत्र
त्रिविधा भेदा उत्तमाधममध्यमा” इति । “अधमसमपरिष्ठा
न्यर्ककोन्द्रादिसंख्ये शशिन विनयवित्तज्ञानधीनैपुण्याना-
मिति” ज्योतिषोक्ते नृणां वित्तज्ञानादिषु अधमत्वसूचके
रविचन्द्रयोः स्थितिविशेषरूपे योगभेदे ।
अधममृतक पु० कर्म० । “उत्तमस्त्रायुधोयोऽत्र मध्यमस्तु
क्षणीयतः । अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृत
इति” स्मृत्युक्ते, पञ्चविधशुश्रूषकमध्ये अतकभेदे ।
अधमर्षं लि० ऋणं अवश्यदेयम् तत् अधमं शोध्यं यस्य व० ।
अवश्यदेयर्षशोधके (खातक) इति प्रसिद्धे ऋणग्रहोतरि ।
अधमर्षिकं लि० अधमः ऋणमवश्यदेयं दातव्येनास्यस्य ठन् ।
अधमर्षशब्दार्थे । “यज्जीता च क्रमाद्वाप्यो धनिनामधम-
र्षिक” इति याज्ञ० । “यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तम-
र्षिकः । तैस्तैरुपायैः संवृद्धं दापयेद्दधमर्षिकमिति” मनुः ।
अस्मर्थे इति । अधमर्षीत्यप्यत्रैव लि० स्त्रियां जीप् ।
अधमार्ज्जु न० अधमम् अज्जम् कर्म० । चरणे । तस्य सर्वा-
ङ्गापेक्षया अधरस्थत्वात् अधमत्वम् ।
अधमार्ज्जं न० अधममर्जम् । नाभेरधोभागे । ततः भवादौ
बहु । अधमार्ज्जम् तद्वत्पादौ, तत्सम्बन्धिनि च लि० ।
अधर पु० न प्रियते धृक्-अच् न० त० । (डोट) इति ख्याते
‘जङ्’, नीचे वा ओष्ठे । “पिबति इतिसर्वस्वमधरमिति”

शकु० । “निर्म्ह्यरागोऽधर” इति सा० दर्प० । “उमा-
मुखे विम्बफलाधोरोष्ठे” इति कृमा० । “अधरं
खलु विम्बनामकं फलमाभ्यामिति भव्यमन्यम् । लभ-
तेऽधरविम्बइत्यदः पदमस्या रदनच्छदे वर्द्धति” भैष० ।
धरणं धरः व० । तत्सम्बन्धरहिते हीने, पूव० । तले,
नीचे च अरमन्दिरे स्त्रीविज्ञभेदे पु० न० । हीनवादिनि
लि० । अधं सर्वनामकार्थभाक् । तत्रार्थं विशेषः
पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापरारारिष्य व्यवस्थायासंज्ञाया-
मिति (पा० ग०) । इत्युक्तेः व्यवस्थायासंज्ञायां सर्वनामता-
व्यवस्था च स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमः । अवधित्वञ्च दैर्घ्यकं
कालिकञ्च तत् “पूर्वापरारिष्यद्वानां क्षेत्राञ्च त्वं प्रविभागतः ।
सामान्येनाभिधानेऽपि प्रष्टुमिदं यथालोकोत्तरम्” भिद्युक्तोक्तोः
क्षेत्राञ्च देव उभयावधित्वनियमः न सर्वेषाम्, तथाहि पूर्वा-
परावरपरोत्तरशब्दा मुख्यदृष्ट्या दिक्कालयोर्वर्त्तने तदव-
च्छिन्नदेशप्रामादौ च । तत् पूर्वस्यां दिशि यमति, पूर्व-
स्यादिश आगतः पूर्वदिक्सम्बन्धात् पूर्वा यापी । एवं
पूर्वस्मिन् मासे वसति पूर्वस्मात् मासाश्चिद्वसः । तत्काल-
सम्बन्धात् पूर्वो गुरुः पूर्वस्मिन् गुरोरागतः पूर्वस्मात्
प्रासादादागत इत्यादि । एवम् अपरावरपरशब्दत्वयस्यापि
“ते च विनापि दिक्कालसम्बन्धं देशवृत्तिमन्तः इति भेदः ।
अपरदेशसम्बन्धादपरो यामः अपरो वा । अपरस्मिन् अध-
रस्मिन् वा पर्वते वसति । सन्निकर्षे विप्रकर्षे च सर्वास्तु
दिक्षु तत्त्वोऽयं व्यपदेशः । न तु ते दिग्गतसम्बन्धेन तत्तदर्थं
बोधकाः एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्निष्कटानिष्कटयोः
परावरादिव्यपदेशप्रवृत्तेः । एतच्छब्दार्थमेतया मुख्यदृष्ट्या
वक्ष्यमाणकारिकायां देशग्रहणम् सार्धकं अन्यथा न
स्वतो देशवृत्तित्वम् । सन्निकर्षासन्निकर्षयोर्देशवत् काको-
ऽप्याश्रयः । तेन परः अपरः अपरो वा काकः ।
अतएव परकालसम्बन्धात् परः पाणिनिः अपरकाक-
संबन्धादपरः कैवटादिरिति । दक्षिणाधरशब्दौ तु दिशि
दिगवच्छिन्ने पर्वतादौ च वसते न तु काष्ठे, नापि
कालावच्छिन्ने इति भेदः । दक्षिणस्यां वसति, दक्षिणे
पर्वते वा वसति, अधरस्यां दिशि वसति अधरदिक्सम्ब-
न्धात् अधरप्रासादे वा वसति इति । तेन “सप्तपञ्चातिचने-
ऽनाभिं काकदिग्देशवृत्तयः । पूर्वापरावरपरापराश्च
दक्षिणोत्तरौ” इति गणपते सर्वेषां काकादिदृष्टत्वोक्तानपि
दक्षिणाधरयोस्तु न काकवृत्तित्वमिति तेनैव स्मृतत्वात्प्राप्त-
रूपे गणपतमहोदयौ स्थिरीकृतम् । दक्षिणस्यां दिशि

स्त्री० दक्षिणदिशश्च भूगोले यथाधरत्वं तथा उदक्शब्दे
वक्ष्यते । सर्वेनाम्नां दृष्टौ पुंवङ्गावात् अधरस्यां भवः अधर-
तन इत्यादि अधरस्यां वक्ष्यते अधरदृष्टिः अधरा अधरस्याः
अधरस्याभित्यर्थे अधरत इत्यादि । [अधोभागे इत्यर्थे ।
अधरतस् अय्य० अधर-तसिङ् । प्रथमापञ्चमीसप्तमप्रथदृष्टौ
अधरत्तात् अय्य० अधर+अस्ताति प्र० । अधरत इत्यर्थे ।
“पुरस्तात् सवितोत्तरत्तादधरत्तादिति” ऋ० १०, ३६, १४,
अधरमधु न० अधरस्य मध्विव आस्तादातिशयात् ।
अधररसे । [रतइत्यर्थे]

अधरस्तात् अय्य० अधर+सप्तम्यादर्थे अस्ताति । अध-
अधराच्च लि० अधरां दक्षिणां दिशमश्नुति क्तिप् । दक्षिण
दिग्गन्तरि । “माङ् वा उदङ् वाऽधराङ् वा प्रधायीताभि-
नङ्गाश्च इति ङा० उ० । स्त्रियामधराचीति । सा च
दक्षिणस्यां दिशि च ।

अधराचीन लि० अधराच्च भवः अधराच्+ख । अधःप्रदेश-
भवे । “अधराचीनमङ्गणोदपासय” इति ऋ० २, १७, ५,
अधराच्च लि० अधराच्चां भवः यत् । दक्षिणदिग्भवे अधो-
दिग्भवे च । “अरसं प्राचं विषमरसं यदुदीचप्रम्
अमैकमधराचमिति” वेदः ।

अधरात् अय्य० अधर+अस्यर्थे आति । अधरतइत्य-
स्यार्थे । “पश्चादोत्तरादधरादापुरस्तादिति” ऋ० ६, ६, ६,
अधरात् दक्षिणत इत्यर्थः ।

अधरीण लि० अधरे भवः अधर+ख । अधरभवे ।

अधरेण अय्य० अधरस्मिन् देशे, दिशि वा अधर+
यनम् । प्रथमासप्तमीदृष्टौ आसन्ने नीचे देशादौ, सन्नि-
जदक्षिणदिशि च । [त्वसुपचारात् । अधरदिवसे ।

अधरेद्युस् अय्य० अधरे दिने अधर+एद्युस् । काष्ठदृष्टि-
अधरोत्तर न० अधरश्च उत्तरश्च समा० इ० । न्यूनाधिक्यवति
निमोक्षते । “अद्यात् काकः पुरोडाशंश्चावलिहृष्टावलिस्था
स्नाय्यं च न स्नात् कश्चिंश्चित् प्रवर्त्ततावरोत्तर-
मिति” मनुः ।

अधर्म्यं प्र० ध्रियतेऽनेन दृ-मनिन् विरोधे न० त० । धर्मवि-
रोधिनि वेदादिनिषिद्धकर्मजन्ये पापे, तद्धेतुभूतप्राणिहिं-
सादौ च । “नोदनालक्षणोऽर्थोऽधर्म” इति स्मृतकारेण
निषेधलक्षणोऽर्थोऽधर्म इति तल्लक्षणं स्मृतितम् तत्र
वेदप्रतिपाद्योऽर्थोऽधर्म, तद्विषयप्रतिपाद्योऽर्थः अधर्मः ।
स च निषिद्धकर्माधीनः पापनामा अदृष्टभेदः । अनर्थश्च
अनिष्टसाधनम् । तत्त्वस्यशुक्तिस्तु “विहितस्थानमुपाना-

न्निन्दितस्य च सेवनात् अनिमहाश्चेन्द्रियाणाम् नरः
पतनमृच्छतीति” । “शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्था
चरतां नर” इत्यादिना शास्त्रेण कर्मणांमाशुविनाशनां
कालान्तरभाविनरकादिजन्मविशेषान् प्रति हेतुत्वोक्तावपि
तथात्वं मध्यस्थद्वारीभूतमदृष्टं विना न सम्भवतीति तत्
कल्प्यते अतः ‘चिरध्वस्तं फलायालमित्यादिना’ अदृष्ट-
शब्दे दर्शितयुक्तेश्च पापसत्त्वसाधनम् । “अधर्मैरेष्यते
तावत् ततो भदाणि पश्यति । ततः सपत्नान् जयति
समूलस्तु विनश्यतीति” मनुः । “अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं
वृजामग्रहमिति” गीता । अधर्मभेदात्गतविशेषोक्ते-
साधर्मसत्त्वम् यथा

“कर्मभिर्नियतैर्वैजो जन्तुर्दुःखान्मुपाश्रुते । येन येन तु
भावेन कर्मणा पुरुषो गतिम् । प्रयाति पुरुषां चोरां तत्ते
वक्ष्यामः परम् । अधीत्य चतुरो वेदान् द्विजो मोह-
समन्वितः । पतितात् प्रतिवृद्धप्राथ खरयोनौ प्रजायते ।
खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । खरो मृतो
बलीवर्हः सप्त वर्षाणि जीवति । बलीवर्हो मृतश्चापि जायते
ब्रह्मराजसः । ब्रह्मराजस्य मासांस्त्रींस्ततो जायेत ब्राह्मणः ।
पतितं याजयित्वा तु कर्मियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति
वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । कर्मिभावाद्विद्वत्तस्तु ततो
जायेत गर्हभः । गर्हभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि
शूकरः । कुक्कुटः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जम्बुकः ।
श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायेत मानवः । उपध्यायस्य
यः पापं शिष्यः कुर्यादबुद्धिमान् । स जीव इह संसारं-
स्त्रीनामोति न संशयः । प्राक् श्वा भवति राजेन्द्र ! ततः
क्रव्यात्ततः खरः । ततः प्रेतः परिक्लिष्टः पश्चाज्जायेत
ब्राह्मणः । मनसाऽपि पुरोर्भार्या यः शिष्यो याति पाप-
कृत् । स उपान् प्रैति संसारानधर्मैरेह चेतसा ।
अयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति । तत्रापि
निधनं प्राप्तः कर्मियोनौ प्रजायते । कर्मिभावसमुपपन्नो
वर्षमेकान्तु जीवति । ततस्तु निधनं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ
प्रजायते । यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्त्यादकारणे ।
आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते । पितरं
मातरञ्चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते । सोऽपि राजन् ! मृतो
जन्तुः पूर्व्यं जायेत गर्हभः । गर्हभस्त्वन्तु सन्ध्याय दश वर्षाणि
जीवति । संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः । पुत्रस्य
मातापितरौ यस्य दृष्टावुभावपि । शुर्व्यं पृथ्वागतः सोऽपि
मृतो जायेत गर्हभः । खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा

च चतुर्दश । विडालः सप्त मासांस्तु ततो जायेत मानवः । मातापितरावाकुक्ष्य सारिकः सभ्यजायते । ताडयित्वा तु तावेव जायते कच्छपो नृप ! । कच्छपो दश वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि शस्त्रकः । व्यालो भूत्वा च पञ्चमासांस्ततो जायेत मानुषः । भर्तृपिण्डसुपाञ्चन्यो राजद्विष्टानि सेवते । सोऽपि मोहसमापन्नो नृतो जायेत वानरः । वानरो दश वर्षाणि पञ्च वर्षाणि मूषिकः । श्वाऽथ भूत्वाऽथ पञ्चमासांस्ततो जायेत मानुषः । न्यासापहृत्ता तु नरो यस्य विषयं गतः । संसाराणां शतं गत्वा क्षमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः । असूयको नरश्चापि नृतो जायेत शार्ङ्गकः । विश्वासहृत्ता च नरो मीनो जायेत दुर्म्भतिः । भूत्वा मीनोऽष्ट वर्षाणि नृगो जायेत भारत । नृगस्तु चतुरो मासांस्तत्पश्चात् प्रजायते । जगस्तु निधनं प्राप्य पूर्णं संवत्सरे ततः । कीटः प्रजायते जन्तुस्ततो जायेत मानुषः । धान्यान् यवांस्तिलान् माषान् कुलत्थान् सर्षपांश्चणान् । कलायानथ सङ्गांश्च गोधूमानतसीस्तथा । शस्यस्यान्यस्य हृत्ता च मोहाज्जन्तुरचेतनः । स जायते सहाराज ! मूषिको निरपलपः । तत्र प्रेत्य सहाराज ! नृगो जायेत शूकरः । शूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप ! । श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ! । भूत्वा श्वा पञ्च वर्षाणि ततो जायेत मानवः । परदारभिमर्षन्त कृत्वा जायेत वै टकः । श्वा शृङ्गालस्ततो नृगो व्यालः कङ्को वकस्तथा । आतुर्भार्यान्तु पापात्मा यो धर्षयति मोहितः । दुःखोक्लिप्तत्वमाप्नोति सोऽपि संवत्सरं नृप ! । सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्यान्तथैव च । धर्षयित्वा तु कामाय नृतो जायेत शूकरः । शूकरः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि वै टकः । विडालः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि कुक्कुटः । पिपीलिकस्तु मासांस्त्रीन् कीटः सग्राह्यासमेव तु । एतानासाद्य संसारान् क्षमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति मासांस्तु क्षमियोनौ चतुर्दश । ततोऽधर्मश्चयं कृत्वा पुनर्जानेत मानवः । उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दानेऽथवा विभो ! । मोहात्करोति यो विज्ञं स नृतो जायते क्षमिः । क्षमिर्जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः । पूर्णं दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीये दातुमिच्छति । सोऽपि राजन् ! नृतो जन्तुः क्षमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश

युधिष्ठिर ! । अधर्मसङ्क्षये सुकृतास्ततो जायेत मानुषः । देवकार्यमकृत्वा तु पितृकार्यमथापि वा । अनिष्ठांश्च समञ्चन् वै नृतो जायेत वायसः । वायसः शतवर्षाणि ततो जायेत कुक्कुटः । जायते व्यालकश्चापि मासं तस्मात्तु मानुषः । ज्येष्ठं पितृसमञ्चापि आतरं योऽयमन्यते । सोऽपि नृगसुपागम्य क्रौञ्चयोनौ प्रजायते । क्रौञ्चो जीवति मासांस्तु दश द्वौ सप्त पञ्च च । ततो निधनमापन्नो मानुषत्वसुपाञ्चते । दृषलो ब्रह्मर्षी गत्वा क्षमियोनौ प्रजायते । ततः सम्प्राप्य निधनं जायते शूकरः पुनः । शूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप ! । श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ! । श्वा भूत्वा क्षतकर्मणाऽसौ जायते मानुषस्ततः । तत्तापस्यं ससत्पाद्य नृतो जायेत मूषिकः । क्षतस्तु नृतो राजन् ! यस्य विषयं गतः । यस्य पुनरुचैः कुर्व्वेधं प्राप्नोति दारुणम् । दण्डं ससङ्गरं शूलमग्निशस्त्रं दारुणम् । असिपलवनं घोरं बालुकां कुटशात्मकीम् । एताद्यान्याश्च वल्लीः स यस्य विषयं गतः । यातनाः प्राप्य ततोऽप्यस्ततो बध्यति भारत ! । ततो हतः क्षतघ्नः स तत्रोद्यैर्भरतर्षभ ! । संसारचक्रमासाद्य क्षमियोनौ प्रजायते । क्षमिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । ततो गर्भं समासाद्य अत्रैव म्रियते शिशुः । ततो गर्भशतं जन्तुर्व्वक्ष्यभिः सम्पद्यते । संसारांश्च बहून् गत्वा ततस्तिर्यक् प्रजायते । ततो दुःखमनुप्राप्य बहुवर्षमणानिह । अपुनर्भवसंयुक्तस्ततः कूर्मः प्रजायते । दधि कृत्वा वकश्चापि ज्यो मत्स्थानसंस्कृतान् । चोरयित्वा तु दुर्ब्बुद्धिर्निधुदंशः प्रजायते । फलं वा मूलकं कृत्वा अपूपं वा पिपीलिका । चोरयित्वा तु निष्ठां जायते हलगोलकः । पायसं चोरयित्वा तु तिस्रिरित्यभवायते । कृत्वा पिष्टमयं पूषं कुम्भोलूकं प्रजायते । कश्यो कृत्वा तु दुर्ब्बुद्धिर्वायसो जायते नरः । कांसं कृत्वा तु दुर्ब्बुद्धिर्हारीतो जायते नरः । राजतं भाजनं कृत्वा कपोतः संप्रजायते । कृत्वा तु काञ्चनं भायञ्च क्षमियोनौ प्रजायते । पलोथं चोरयित्वा तु क्रकरोत्वं स गच्छति । कौशिकन्तु ततो कृत्वा नरो जायेत वत्सकः । कंसं चोरयित्वा तु शूको जायेत मानवः । चोरयित्वा दुग्धं शन्तु नृतो हंसः प्रजायते । क्रौञ्चः कार्पासिकं कृत्वा नृतो जायेत मानवः । चोरयित्वा नरः पट्टं त्वाविकञ्चैव भारत ! । क्षौमञ्च वस्त्रमादाय शयो जन्तुः प्रजायते

वर्णान् हृत्वा तु पुरुषो ऋतो जायेत वर्हिणः । हृत्वा
रत्नानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः । वर्णकादींस्तथा
गन्धशेखरयित्वेह मानवः । कुच्छुन्दरित्वाप्नोति राजन् !
लोभपरायणः । तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च
च । अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः ।
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते । यस्तु चोर-
यते तैलं नरो मोहसमन्वितः । सोऽपि राजन् ! ऋतो जन्तु-
स्तैलपायी प्रजायते । अशस्त्रं पुरुषं हृत्वा सशस्त्रः
पुरुषाधमः । अर्थाधी यदि वा वैरो स ऋतो जायते
खरः । खरो जीवति वर्षे द्वे ततः शस्त्रेण
बध्यते । स ऋतो ऋग्योनौ तु नित्योद्विग्नोऽभिजायते ।
ऋगो बध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः । हृतो
ऋगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन बध्यते । मासे चतुर्थे
सम्प्राप्ते श्वापदः सम्प्रजायते । श्वापदो दश वर्षाणि द्वीपे
वर्षाणि पञ्च च । ततस्तु निधनं प्राप्य कालपर्याय-
नोदितः । अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः ।
स्त्रियं हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः । बल्लकेशान्
समासाद्य संसाराञ्चैव विंशतिम् । ततः पञ्चान्नहाराज !
कमियोनौ प्रजायते । कमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायेत
मानुषः । भोजनं चोरयित्वा तु मल्लिका जायते नरः ।
मल्लिकासङ्कशगो बहन् मासान् भवत्युत । ततः पाप-
क्षयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते । धान्यं हृत्वा तु पुरुषो
लोभशः सम्प्रजायते । तथा पिण्ड्याकसंमिश्रमशनं चोर-
यन्नरः । स जायते वस्तुसमो दारुणो मूषिको महान् ।
दशन् वै मानुषं नित्यं पापात्मा स प्रजायते । दंतं हृत्वा
तु दुर्बुद्धिः काकमङ्गुः प्रजायते । मत्स्यमांसमयो हृत्वा
काको जायेत दुर्भक्षः । लवणं चोरयित्वा तु चौरि-
काकः प्रजायते । विश्वासेन तु मिश्रिप्तं यो वै निज्जौति
मानवः । स गतायुर्नरस्तादृक् मत्स्ययोनौ प्रजायते ।
मत्स्ययोनिसमुद्रप्राप्य ऋतो जायेत मानवः । मानुषत्व-
मनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते । पापानि तु नरः कृत्वा तिर्यग्
जायेत भारत ! । न चात्मनः प्रमाणन्ते धर्मं जानन्ति
किञ्चन । ये पापानि नराः कृत्वा निरस्यन्ति व्रतैः सदा ।
सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत । असंवासाः
प्रजायन्ते स्वेच्छा अपि न संशयः । नराः पापसमाचारा
लोभमोहसमन्विताः । वर्जयन्ति च पापानि जन्मप्रवृत्ति
ये नराः । अरोगा रूपवन्तश्च धनिनश्च भवन्त्युत । स्त्रियो-
ऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः । एतेषामेव जन्तूनां

भार्यात्वमुपयान्ति ताः । परस्वहरणे दोषाः सर्वे एव
प्रकीर्त्तिताः । एतद्वै लेशमात्रेण कथितं ते मयाऽनघ ! ।
अपरान् मत्कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत ! । एतन्मया
महाराज ! ब्रह्मणो वदतः पुरा । सुरर्षीणां श्रुतं मध्येष्ट-
श्चापि यथातथम् । मयाऽपि तच्च कात्स्न्येन यथावदनुवर्णि-
तम् । एतच्छ्रुत्वा महाराज ! धर्मं कुरु मनः सदा ह० वं० ।
“महापातकजान् घोरान्नरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्मक्ष-
यात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्रिह । ऋग्यजुश्चकरोद्वाणां
ब्रह्महा योनिमृच्छति । खरपुङ्गववेणानां सुरापो नात्र
संशयः । कमिकीटपतङ्गत्वं स्पर्णहारी समाप्नुयात् । तण-
गुल्मलतात्वञ्च क्रमशोयुरुतल्पग” इति । “शम्भूकरखरो-
द्वाणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुङ्गवानाञ्च ब्रह्म-
हा योनिमृच्छति । कमिकीटपतङ्गानां विड्भुजाञ्चैव पक्षि-
णाम् । हिंसाणाञ्चैव सत्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ।
लृताहिसरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् । हिंसा-
णाञ्च पिशाचानां स्तेनोविप्रः सङ्कशः । तणगुल्मलतानां
च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्मकताञ्चैव शतशोयुरु-
तल्पग” इति । “ब्रह्महा ज्वरोगी स्यात् सुरापः श्वावदन्तकः ।
हेमहारी च कुनखी दुश्चर्मा युरुतल्पगः । यो येन संव-
सलेषां स तस्मिन्नेऽभिजायते । अन्नहर्त्ता मयावी स्यान्मूको-
वागपहारकः । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूति-
नासिकः । तैलहृत्तैलपायी स्यात् पूतिवक्त्रस्तु स्रवकः ।
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः । अवश्यं याति
तिर्यक्लङ्गगन्ध्वा चैवाकृतं हविरिति” । “परस्व योषितं
हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च । अरण्ये निर्जले देशे
भवति ब्रह्मराक्षसः । हीनजातौ प्रजायेत पररत्नाप-
हारकः । पत्न्याकं शिखी हृत्वा, गन्धान् कुच्छुन्दरिः
शुभान् । मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः ।
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृष्विति” । “मूषिको
धान्यहारी, स्यादयानमुद्गरः, कपिः फलम् । जलं भुवः, पयः
काको, गृहकारी हृत्पस्करम् । मधु दंशः, पलं गृध्रो,
गा क्रोधा, ऽग्निं वकस्तथा । श्वित्नी वस्त्रं, श्वा रसन्तु, चोरी
लवणहारकः । प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।
द्रव्यप्रकाराहि यथा तथैव प्राणिजातयः” इति । “द्रव्यस्या-
पक्षियमाणस्य यादृशः प्रकारस्तादृश एव प्राणिजातयः
स्तेयकर्मण्यपहर्त्तारो भवन्ति यथा कांस्यहारी हंस
इति । अथवा यत्फलसाधनद्रव्यमपहरति तत्साधन-
विक्रयो यथा पङ्कतामश्चहारक इति” गीता० । “ब्रह्महा

कुडी, तैजसापहारी मण्डली, देवब्राह्मणाक्रोशकः खलति, गेरदाग्निदावुन्नत्तौ, गुरुप्रतिहन्तापसारो, गोमन्त्राब्धो, धर्मपत्नीं सङ्गान्यत्र प्रवृत्तः शब्देधी प्राणिविशेषः, कुण्डाशी भगभक्तो, देव-ब्राह्मण-खापहारी पाण्डुरोगी, न्यासापारी च काणः, स्त्रीपण्डोपजीवी षण्डः, कौमार-दारत्यागी दुर्भगो, मिष्टैकाशी वातगुल्मी, अभक्ष्यभक्षको-गण्डमाली, ब्राह्मणीगामी निर्वीजी, क्रूरकर्मा वामनो, वस्त्रापहारी पतङ्गः, शय्यापहारी क्षणकः, शङ्खशुक्ल-पहारी, कपाली दीपापहारी कौशिको, मितधुक् क्षयी, मातापितोराक्रोशकः खड्गभ” इति अन्तर्वागुल्लयो, सुद्धमुद्धःसंलग्नवाक् जलोदरो, दारत्यागी कूटसाक्षी-क्षीपदी, उच्छूनजङ्गाचरणो, विवाहविघ्नकर्त्ता क्षिप्रोष्ठः, अवगुणः क्षिप्रहस्तो, मातृहोश्च, स्त्रुषागामी, वात-वृषणः, चतुष्पथे विस्मृतविसर्जने मूलकच्छो, कन्याद्रूपकः षण्डः, रैध्यालुर्भक्षकः, पितोर्विवदमानोऽपसारो, न्यासा-पहार्यनपथो, रत्नापहार्यत्नदरिद्रोविद्याविक्रयो गुरुप-रुगः, वेदविक्रयो द्वीपी, वज्रयाजकोजलप्लवः, अयाज्या-जकोवराहः, अग्निमन्त्रितभोजी वायसः, मिष्टैकभोजी वानरः, यतस्ततोऽश्वन्माजार्ः, कक्षधनदहनात्खद्योतः, दारकाचार्योऽसृष्टविगन्धिः, पर्युषितभोजी क्षभिः, अदत्तादा-यी बलीवदी, भृत्सरी भ्रमरः, अग्नितृप्तादी मण्डलजुही, शूद्राचार्यः श्वपाकः, गोहृतां सप्यः, स्नेहापहारी क्षयी, अन्नापहार्यजीर्णो, ज्ञानापहारी मूर्खः, चण्डालीपुक्-सीगमनेऽजगरः, प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः, शूद्रागमने दीर्घकीटः, सवर्णाभिगामी दरिद्रः, जलहारी भृत्सः, क्षीरहारी वलाका, वार्धुषिकोऽङ्गपीनः, अविक्रयविक्रयो गृध्रः, राजमार्हणीगामी नपुंसकः, राजाक्रोशकोर्दभः, गोगामी मण्डूकः, अनध्यायाध्ययने शृगालः, परद्रव्याप-हारी परप्रेष्यः, मत्स्यवधेगर्भवासी” इत्येवं नानाकृति वचनैः गतिविशेषो मिताक्षरायां दर्शितस्तत्र तत्कालप-र्यन्तस्यायिताऽधर्मस्तेति गम्यते। न० अग्निचसमा० अधर्मा । गुण्यरूपधर्मशून्ये त्वि० । नास्ति निवृत्तः धर्मो यस्य अग्निचसमा० अधर्मा । क्षीणगुण्ये त्वि० । “तारकावर्ध-मिवाधर्मविनाशमिष्टुनमिति” काद० । गुणाद्यपरपथ्यायः अधर्मस्तदुचिते ब्रह्मणि न० ।

अधर्मचारिन् त्वि० न धर्मं चरति अस्तित्वति चर+णिनि इत० न०त० । धर्मकृत्यामनुषाविनि, पापापुष्टादिनि च स्त्रियां ङीप् ।

अधर्ममय त्वि० अधर्मेण प्रचुरः प्राचुर्यार्थे मयट् । पाप-प्रचुरे । स्त्रियां ङीप् । [पापाचारिणि ।

अधर्मात्मन् त्वि० अधर्मप्रधानः आत्मा यस्य । प्राधान्येन अधर्मास्तिकाय पु० आर्हतमतसिद्धेषु जीवादिपञ्चकास्त-कायेषु मध्ये स्थितस्वभावके पदार्थभेदे विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् । [ङीप् ।

अधर्मिन् त्वि० अधर्मः पापमस्यस्य इति । पापवति स्त्रियां अधर्मिष्ठ त्वि० अतिशयेन अधर्मी इष्टन् भत्वाद्विलोपः । अशपापयुक्ते ।

अधर्मी त्वि० न धर्माय कृतं यत् । पापापादके, “पञ्चानां तु त्वयो धर्माद्वावाधर्मा” अतः प्रवृत्ते” मनुः ।

अधवा स्त्री न विद्यमानो धर्मो भर्ता यस्याः । अतः भर्तृकायां विधवायाम् स्त्रियाम् । [भागनन्तरि त्वि० ।

अधश्चर पु० अधः खनित्वा चरति अच् । चोरे, अधो-अधश्चौर पु० अधोभागे खनित्वा चोरयति चुर-अच् स्थाय्ये अण् । सन्धिं कृत्वा चौर्यकारके । (मिन्विथाल) ।

अधश्चिरस् न० अधोवर्त्ति शिरः सस्य शयम् वा । अवाङ्मस्तके ।

अधस् अव्य० अधर+अस्ति अधरगच्छस्थाने अभादेशश्च । प्राताले, अधस्थानमात्रे च । तत्रापि अर्थयथात् प्रथमा-पञ्चमीसप्तम्यर्थो उच्येयः । तत्र प्रथमार्थे अधोऽर्थश्च, पञ्च-मर्थे अधोऽर्थात् पतति, सप्तमर्थे अधोऽर्थात् शीते इत्यादि । “अधः कथञ्चित्तु भूमिभागमिति” कुमा० । “पतत्यधोधाम विसारि सर्वतः, इति भाषः ।

अधस्तन त्वि० अधोभवः अधस्त+शु तट् च । अधोभवे स्त्रियां ङीप् । “एवमागामिनामीयमख्यकालादधस्तनः स्वकालादुत्तरो गोणः कालः पूर्वस्य कर्मण इति” अतः । “अधस्तनः पूर्वतनः एवमख्यकालेऽप्यवहार” इति न्याया-दिति” रघुनन्दनोक्तेः पूर्वतनेऽपि ।

अधस्तारा(मा)म् अव्य० अतिशयेन अधः, तर(म)प् आह । अत्यन्ताधरे । इत्ये तु नाह । अधस्तरोदेशइत्यादि ।

अधस्तात् अव्य० अधर+अस्ति अधोदेशः । अधःशब्दार्थे । अयश्च प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे एव “धर्मेण मननमूर्धं मननमधस्ताद् भवत्यधोऽर्थेति” ३४ शाङ्गिका० ।

अधस्यादम् न० अधोऽस्ति पदं वा सत्वम् । निम्नपदे । अधोमार्गव पु० न जीयते अधः तादृशं मार्गं वाति वा-क । अधोमार्गे इति क्षीरस्वामी ।

अधार्मिक त्वि० धर्मं चरति आद्येवते ठक् विरोधार्थे न०त० ।

अधस्मै-सारसिकप्रवृत्तिमति “अधस्माच्चेति वक्तव्यमिति”
ठकि तु आधस्मिक इत्यप्यत्र लि० ।

अधि अव्य० न+धा-कि । अधिकारे, ऐश्वर्ये, स्वत्वे,
अधिकृत्येत्वर्थे, उपरि, आधिक्ये, अतिशये च । अस्व
ऐश्वर्ये, स्वत्वे च कर्मप्रवचनीयत्वेन तदोगे सप्तमो,
अधि रामे भूः, अधि भुवि राम इति । “अधिः अध्ययनै-
श्वर्यवशित्तरणाधिक्ये” इति गणरत्ने उक्तम् ततो-
पाध्यायादधीते इत्यादावध्ययने, इडोऽध्ययनार्थकत्वस्य
अधिद्योतकः । ऐश्वर्ये अधिपतिः, वशित्वे अधीनः, अधि-
गतमिनमु अत्या० स० । स्वरूपे मातुरध्येति इकः स्वरणार्थत्व-
मधिद्योतयति । अधिक्ये, अधिकमिति अधि+कन् । “अधि-
परो अनर्थकाविति” पा० उक्तेः आनर्थक्ये गतित्वाभावात्
नोपसर्गत्वं तेन अध्यागच्छति इत्यादौ गतिसंज्ञाभावात्
“गतिसंज्ञाविति” पा० निघातो न । अतएव अस्वधात्व-
र्थत्वमात्रद्योतकत्वेऽपि विशिष्टक्रियाद्योतकत्वाभावात् अन-
र्थकत्वव्यवहारः विशिष्टक्रियायोगाभावाच्च नोपसर्गत्वम्
तेन “तस्मिन्नात्मवस्तुभागे प्राङ्नाकमधितस्युधीति” रचौ न
षत्वम् सति च क्रियाविशेषद्योतकत्वे अधितत्वावित्यादाविव
उपसर्गत्वेन षत्वमिति भेदः । सुश्रवणे तु “नात्वाच्चायां
सती नातिक्रमेऽतिः पर्यधी गताविति” गत्वर्थद्योतकत्वे
नोपसर्गत्वमित्युक्तम् तेन नाकमधितस्युधीत्वस्य गतवती-
त्वर्थकतयोपसर्गत्वाभावाच्च षत्वमिति विवेकः । तथा
अधिक्ये, “इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थि-
वादि” इति ऋ० १, ६, १० “अधीमहे आधिक्येन
सात्तामहे” इति भाष्यम् । उपरि “ये नाकस्याधि रोचने
दिशेति” ऋ० १, १६, ६, “नाकस्य दुःखरहितस्य
सूर्यस्य उपरीति” भाष्यम्, अधिकारे “यदत्र सामधि-
करिष्यतीति” सि० कौ० । विभाषा कञीति पा० ।
वा गतित्वमत्र विनियोक्तुरोच्चरत्वं गम्यते अधिकारो
विनियोगः । आधिक्ये “अधिगत्य जगत्पथीश्वरादिति”
नैष० अधिगत्येत्यादौ गमेर्विशिष्टज्ञानार्थत्वद्योतकत्वात् उप-
सर्गत्वम् “धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते, तमेव
विशिनष्ट्य उपसर्गगतिस्त्रिधे” त्युक्तेः विशिष्टज्ञानार्थता,
तेन गतिसमासे ल्यप् । “अधिगतं विधिवद् यद-
पाक्यदिद्यादौ” दायत्वेन सञ्चालित्वर्थः । एवमन्य-
त्रापि विशेषार्थद्योतकता विज्ञेया । आधीयते दुःखमने-
नेति आ+धा-कि वा घृ० कृत्स्नः । मनःपीडायाम् घृ० ।
अधिक लि० अध्याकृष्ट एव स्वार्थे कन् उत्तरपदलोपश्च ।

प्रधाने अतिरिक्ते, “जनं न सत्त्वेष्वधिको बवाधे” इति
रघुः । आधिक्यं च योग्यपरिमाणातिक्रमः अतिशयवृद्धिश्च ।
तत्रानुसूपातिक्रमे “अकालप्रसवा नार्थ इत्युपक्रम” “हीना-
ङ्गीमधिकाङ्गीश्च जायन्ते यदि वा त्वय” इत्यरिष्टसूक्तसदा-
हार्यम् । “हीनाङ्गीमधिकाङ्गीश्च आङ्गीभोज्ये विवर्जयेदिति”
स्मृतिः । “इयमधिकमनोऽज्ञा वल्कलेनापि तन्वीति”
शकु० । “अधिकं फलमश्नुते” इति पुरा० । असा-
धरणे च । “ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं,
निर्विघ्नं वैश्यशूद्रयोरिति” गौतमः । “ब्राह्मणस्याधिकं
लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिपत्त्यादिना यत्नं तदधिक-
मसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्त्तते
क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । “निर्विघ्नं
वैश्यशूद्रयोरिति” । अत्राप्यधिकमित्यनुवर्त्तते वैश्यस्य क्ष-
त्रिणादिलब्धक्षत्रिर्विघ्नदसाधारणं, शूद्रस्य द्विजशूद्रा-
दिना ष्टितरूपेण यत्नान्नदसाधारणम् । एवमनुलोमजाना-
अतिलोमजानाञ्च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारण-
सुक्तं सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि तत्तत् सर्वं निर्विघ्नशब्दे-
नोच्यते सर्वेष्वपि ष्टितरूपत्वात्, “निर्विघ्नो ष्टितभोगयो-
रिति” त्रिकाण्डीस्मरणात् । तत्तदसाधारणं वेदितव्यम्”
इति मितान्नरा । दर्पणोक्ते अर्थालङ्कारभेदे यथा दर्पणे
“आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमश्नुते” । “किमधिकमस्य
ब्रूमो महिमानं वारिधेर्हरिर्विव । अज्ञात एव श्वेते कुक्षौ
निक्षिप्य भुवनानि” इत्यत्राश्रयस्य । “शुभान्तकालप्रतिसं-
कृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत । तनौ मनुस्तत्र
न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः” इति माघे तु
आश्रितस्याधिक्यम् । भावार्थे ध्वज्-आधिक्यम् । उचितं
प्रमाणातिरेके न० । [अत्यन्तोत्कटे च ।

अधिकतर लि० अधिक+तरप् । द्वयोर्मध्ये उत्कटे एकस्मिन्,
अधिकतम लि० अधिक+तसप् । बहूनां मध्ये एकस्मिन्
उत्कटे, अत्यन्तोत्कटे च ।

अधिकमास घृ० कर्म० । मलमासे तद्विरणमधिसमाश्रये ।
अधिकरण न० अधि+क-ल्युट् । आधारे, व्याकरणशास्त्रे
“कर्तृकर्मव्यवहितमसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् । उपकुर्वत्
क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिरथं स्मृतमिति” हरिपरिभाषिते
अधिकरणसंज्ञके कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रये कारके, यथा
गेहे स्थाव्यामग्नं पचतोत्यादौ गृहस्य कर्तृद्वारा, स्थाव्याश्च
कर्मद्वारा, परम्परया पाकक्रियाश्रयत्वात्, गृहादेः ।
“आधारोऽधिकरणमिति” “सप्तमधिकरणे इति” पा० ।

अधिकरणं च यस्य गुणादेर्वी धर्मी स एव । यथा गुणकर्म-
जातीनां द्रव्यम्, द्रव्यस्य च संयोगादिसम्बन्धेन द्रव्यान्तरं,
तत्ताधिकरस्यैवाधिकरणत्वं यथा कुण्डलादेर्वेदरादीनामधि-
करणत्वम् गृहादेर्वेदादीनां, न तु वैपरीत्ये । द्रव्यादिषु
गुणादेरेव, समवायेन तादात्म्येन वा मतभेदेन अधिकर-
णत्वं न तु गुणादीनां द्रव्याधिकरणत्वमित्येव मन्तव्यम् ।
क्रियते निर्णयार्थं विचारोऽस्मिन् । पूर्वोत्तरमीमांसायास्त-
त्प्रसिद्धे एकार्थप्रतिपादके विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्त-
निर्णयात्मकपञ्चाङ्गबोधकवाक्यसमुदाये न्याये । तथा हि
“विषयोविशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं निर्णयश्चेति” सिद्धान्तः
शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति” मीमांसा । तत्र विचा-
राहं वाक्यं विषयः, तस्यार्थविषये विषयः इदमित्यं
न वेति विकल्पः । तत्र सन्दिह्यमानयोः पक्षयोः असत्यत्वे
युक्तिप्रदर्शनवाक्यं पूर्वपक्षवाक्यं, पूर्वपक्षोक्तां युक्तिं खण्ड-
यित्वा सत्पक्षे युक्तिप्रदर्शनवाक्यम् सिद्धान्तः । ततश्चेत्याद्यभि-
लाप्तेन सिद्धान्तसिद्धार्थोपसंहारकं वाक्यं निर्णायकवाक्यमिति
यथा “शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति” इत्यादिवाक्यं विचारार्थत्वेन
विषयः । आत्माध्ययनमन्त्ररूपहृणमात्रम् ? अर्थग्रहणपर्यान्ता-
ध्ययनं ? वेति संशयः । तत्र अन्तरग्रहणमात्रमध्ययनमिति
पूर्वपक्षः । अर्थज्ञानसंहिताक्षरग्रहणमिति सिद्धान्तः । तेन
विधिवाक्यस्य सार्थवेदाध्ययनमेव फलितोऽर्थ इति निर्णय-
इत्थं तत् प्रतिपादकावयवपञ्चात्मकोन्यायोऽत्मावसीयते । एव-
मन्यदप्युदाहर्यम् । उत्तरमीमांसायामपि एतानि यथा-
यथं योज्यानि विशेषस्वरूपं वेदान्ते पञ्चावयवा अन्यविधा
यथोक्तं साधवाचार्येण । “तत्रैकैकमधिकरणं पञ्चावयवं
विषयः सन्देहः सङ्गतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवा
इति” सङ्गतिश्च “शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतय-
स्त्रिधा । शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरुद्घाता मित्यनेन
सङ्गतिर्लैविध्यं तेनैव दर्शितं तद्विवरणं सङ्गतिशब्दे
वक्ष्यते । तत्र वेदान्ताधिकरणं यथा “अथातो ब्रह्मजिज्ञा-
सेति प्रथमाधिकरणम् “अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्मा-
ध्यासानिरूपणात् । असन्देहाफलत्वाभ्यां न विचारं तद-
हति । अध्यासोऽङ्गुलिषिद्धोऽसङ्गं ब्रह्म श्रुतीरितम्
सन्देहाश्रुतभावाच्च विचार्यं ब्रह्म वेदत” इति साधवः ।
व्याख्यातश्चैतत् स्वेनैव यथा “आत्मा वा अरे इष्टव्यः
श्रोतव्य” इत्यत्र आत्मदर्शनं फलसुहिष्य तत्साधनत्वेन
अर्थं विधीयते । अर्थं नाम वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि
तात्पर्यं निष्पन्नसुब्रह्मण्यविचारः तदेतद्विचारविधायकं

वाक्यं विषयः । न चायं विषयः श्लोकयोर्न संवृत्तः,
सन्देहसंशयैर्गैवाथात् तत् संशयप्रतीतिः ब्रह्मविचारात्मक-
न्यायनिर्णयात्मकगात्रासनारम्भणीयमारम्भणीयं वेति स-
न्देहः । पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं सर्वत्र सन्देहधीजस्येयम् ।
तत्तानारम्भमिति तावत्प्राप्तं विषयप्रयोजनयोरभावात् ।
संदिग्धं हि विचारविषयोभवति ब्रह्म त्वसन्दिग्धं तथा हि
तत् किं ब्रह्माकारेण सन्दिह्यते ? आत्माकारेण ? वा, नाद्यः
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति” वाक्येन ब्रह्माकारस्य निश्चयात् ।
न द्वितीयः अहंप्रत्ययेनात्माकारस्य निश्चयात् । अध्यासात्म-
विषयत्वेन आन्तोऽयं प्रत्यय इति चेत् न अध्यासानिरूप-
णात् तसः प्रकाशगदिरुद्घातभावयोरुद्घातजयोर्देहात्मनो-
शक्तिरजतवदन्योन्यतादात्म्याध्यासो न निरूपयितुं शक्यते ।
तस्माद्ब्रह्मान्ताभ्यां अत्यहंप्रत्ययाभ्यां निश्चितस्यासन्दिग्धत्वाच्च
विचारस्य विषयोऽस्ति । नापि प्रयोजनं पश्यामः ।
उक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मनिश्चयेऽपि सङ्गदर्शनात् तस्माद्ब्रह्म न
विचारमर्हति अतः शास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः ।
यत्नोच्यते । शास्त्रमारम्भणीयं विषयप्रयोजनसङ्गात्
अत्यहंप्रत्यययोः सन्दिग्धं ब्रह्मात्मनः । “अयमात्मा ब्रह्मेति”
श्रुतिरसङ्गं ब्रह्मात्मनोपादिमाति । अहंमनुष्यइत्यादिकं
बुद्धिदेहादितादात्म्याध्यासेनात्मानं गृह्णाति, अध्यासस्य-
दुर्निश्चित्यमनङ्काराय, तस्मात् संदिग्धं वस्तु विषयः तस्मि-
न्नेव संकलितत्वं प्रयोजनं श्रुत्या, विद्वदुभयेन च सिद्धम् ।
तस्माद्देवान्तावद्विचारसुखेन ब्रह्मणो विचारार्हत्वाच्छास्त्र-
मारम्भणीयमिति सिद्धम् इति । “अभेदान्तरविषयपदार्थबोधक-
तल्यविभक्तिकशब्दे च । “समानाधिकरणस्तत्पदार्थः कर्म-
धारय” इति पा० । समानाधिकरणः अभेदान्तरविषयपदार्थ-
बोधकतल्यविभक्तिकपदार्थतत्पदार्थः कर्मधारय इत्यर्थः
“तादृशपदार्थतत्पदार्थान्यपदार्थे समानाधिकरणशब्दप्राप्तिः
पीतमन्तरं यस्येति वाक्ये पीतामर इत्यादि । अभेदान्तर-
पदार्थबोधकभिन्नपदार्थतत्पदार्थविभक्तिकशब्दोक्तिरिति यथा
पद्मं नामो यस्येति वाक्ये पद्मनामः । अतोऽपि तादृश-
तत्पदार्थतत्पदार्थतत्पदार्थविभक्तिकशब्दे तद्विवरणम् ।
अधिकरणविचारः पु० अधिकरणस्य विषयः अन्यथाकरणं
वि-चलनं च इति० । द्रव्यस्य अपस्थानान्तरकरणेन धर्मा-
न्तरकरणे, विषयाख्यो नाम अदेकसमेकं क्रियते अनेकं वैकं
क्रियते इति । एकस्य राशेः पञ्चधा विभागे, पञ्चा-
त्मकस्य वा एकधा विभागे च आधिकरणस्य संख्याया
विषयः । “अधिकरणविचारे वेति” पा० ।

अधिकरणिक पु० अधिकरणम् धर्माधिकरणम् आश्रयतया-
ऽस्यैव उक्तं । विचारकरणाय धर्माधिकरणमण्डपे
नियुक्ते प्राड्विधाकादौ । तत्र नियुक्तः उक्तः । आधिकर-
णिकोऽप्यत्र पु० ।

अधिकर्म(न्) अव्य० कर्मणि विभक्त्यर्थेऽव्ययी० वा अच्समा० ।
कर्मधिकृत्येत्यर्थः । अधिकं कर्म प्रा० स० । अधिक-
कर्मणि । न० व० । अधिककर्मयुक्ते लि० ।

अधिकर्मकर लि० अधिकं कर्म तत्करोति क-आलुलो-
म्यादौ ट । शुभ्रपकभेदे दासभेदे । किप् अधिकर्म-
कदम्यत्वं लि० ।

अधिकर्मकृत लि० अधिकं कर्म अधिकर्म तत् कृतं येन निष्ठा-
नस्य परनि० । “सर्वव्यधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथो-
परि । सोऽधिकर्मकृतो होय” इति स्मृत्युक्ते शुभ्रपकभेदे ।

अधिकर्मिक पु० अधिकृत्य हृङ् कर्मणोऽलम् अधिकर्म-उक्तं ।
हृङ्माध्यमे, हृङ्स्थवर्णिगम्यः शुल्कादानकर्मणि नियुक्तः ।

अधिकाङ्ग न० अधिकोऽङ्गात् । वर्मधरैर्योर्धैर्हृदयमध्ये वर्म-
दार्ष्टार्थं वज्रपट्टिकादौ । न० । अधिकाङ्गवति लि० ।

“अजाविघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते” इति शाता० ।

अधिकार पु० अधि+ङ-घञ् । आरम्भे, यथेष्टं क्रयविक्रया-
दिकर्तृत्वसम्पादके स्वामित्वे, “अधिकारः फले स्वाम्यमधि-
कारी प्रभुर्भवेदिति” भीमांसोक्ते विहितकर्मफलस्वामित्वे,
विनियोज्यपुरुषस्य सम्बन्धे, यथा याजनादिकर्मणि ब्राह्म-
णादेः, राज्ञां प्रजापालनादौ, वैश्यस्य कृष्यादौ, शूद्रस्य
द्विजसेवायाम्, “नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकारः” इति
मिताक्षरा । स्वामित्वे-“सर्वे स्वरधिकारिणः” इति स्मृतिः ।
तत्र च वैदिकादिकर्मसु कर्तव्यताज्ञानाधीनप्रवृत्तिहेतुरधि-
कारः । यथा याजनादौ ब्राह्मणस्वेत्यादि । शूद्रस्य नाध्य-
यनादिभ्यधिकारः यथोक्तं “निषेकादिश्रमयानान्तो यस्य वेदो-
दितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्नाभ्यस्यैव कदाचनेति”
मनुना । न केवलम् अध्ययने शूद्राणामधिकारः यागा-
दावप्यनधिकारः यथोक्तं जैमिनीयस्मृत्यभाष्यादौ । “चात-
र्वर्ण्यमविशेषात्” इत्याशङ्क्य “निर्देशाद्वा त्वयाणां स्याद-
ग्नप्राधेये ह्यसम्बन्धः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यालेय” इति ।
“वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, “त्वयाणाम्” अधिकारः
स्यात् कुतः ? अग्नप्राधेये निर्देशात् अग्नप्राधेये त्वयाणां
निर्देशो भवति, “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, योश्चे
राजस्यः, शरद् वैश्वः” इति शूद्रस्य आधाने श्रुतिर्नास्ति
इत्यनन्तिः शूद्रः असमर्थोऽग्निहोत्रादि निर्वर्त्तयितुम् ।

तस्मात् “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्येवमादिषु
शूद्रस्य प्राधिका श्रुतिर्नास्ति । ब्राह्मणादीन् एवाधिकृत्य
सा प्रवर्त्तते, ते हि समर्था अग्निमन्त्रात्, आहवनीयादयो
न शूद्रस्य, अविधानात्, संस्कारशब्दत्वाच्च आहवनीया-
दीनाम् । तस्मात् अनधिकृतोऽग्निहोत्रादिषु शूद्रः इत्या-
लेयः मन्यते च” इति भा० । तथा कर्मप्रतिपादक सर्वशास्त्र
विहितकर्मसु मनुष्याणामेवाधिकारः न तिरश्चां न वा
देवादीनां यथोक्तं तत्रैव “फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वा-
धिकारं स्यात्” इत्याशङ्क्य “कर्तुं वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः
कात्स्न्येन गम्यते” इति सू० “वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति ।
न चैतदस्ति तिर्यगादीनामपि अधिकारः इति । कस्य
तर्हि ? यः समर्थः कर्तुं कर्म अभिनिर्वर्त्तयितुम् । न
चैते, शूद्रवन्ति तिर्यगादयः कर्तुं कर्माभिनिर्वर्त्तयितुम्,
तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म, कथं यो न शक्यते
कर्तुम्, सोऽभ्युपायः स्यात् ? इति । न देवानां, देवता-
न्तराभावात् न हि आत्मानम् उदिश्य त्यागः सम्भवति,
त्याग एवासौ न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात्
न ऋग्वेदादयो ऋग्वेदादिभिः सगोत्रा भवन्ति, न चैषां
सामर्थ्यं प्रत्यक्षम् । “अपि च तिर्यङ्घ्रो न कालान्तर-
फलेन अर्थिनः, आसन्नं हि कामयन्ते । “ननु च
उक्तं, कालान्तरफलार्थिनः तिरश्चाः पश्यामः, शुनः
श्येनांश्चतर्हस्याम् अष्टमस्रां च उपवसतः” इति उच्यते
न जन्मान्तरफलार्थिन उपवसन्ति । “कथं अवगम्यते ?
वेदाध्ययनाभावात्, ये वेदमधीयते ते एतद्भिडः, “इदं
कर्म कृत्वा, इदं फलमसुखं प्राप्नोति इति” न चैते वेद-
मधीयते, नापि स्मृतिशास्त्राणि, नाभ्यन्तेभ्यः अवगच्छन्ति,
तस्मात् न विदन्ति धर्मम् । अविद्वांसः कथम् अहृति-
ष्टेषु, तस्मात् न धर्माय उपवसन्ति इति । किमर्थं
तद्ग्राह्यम् उपवासः ? उच्यते, रोगात् अरुचिरे-
षाम् । कथं पुनर्नियते काले रोगो भवति ? उच्यते
नियतकाला अपि रोगो भवति यथा तृतीयकाश्चातुर्थ का-
श्चेति । तस्मात् मनुष्याणाम् अधिकारः इति । न च
तिरश्चां द्रव्यपरिग्रहः, न हि एते द्रव्यं स्वेच्छया उप-
युज्जना दृश्यन्ते, तस्मात् अनोशाना घनस्य । यत्तु, देव-
यामो हस्तिप्यासः इति, उपचारमात्रं तत् । तस्मात्
अपि न तिरश्चाम् अधिकारः इति । यानि पुन-
र्लिङ्गानि, “देवा वै सत्वमासत” इत्येवमादीनि, अर्थवादाः
ते विधिप्ररोचनायाः । विद्यते हि विधिरन्यः तेषु सर्वेषु,

न च विधेर्विधिनैक्यवाक्यभावो भवति, वचनव्यक्तिभेदात् । स्तुतिस्तु सा, इत्य नाम सत्ताणि आसितव्यानि, यत् कृतकृत्या अपि आसते देवाः, आसन्नचेतना अपि तिर्यञ्चः, अचेतना अपि वनस्पतयः, किमङ्ग पुनर्विद्वांसो मनुष्या इति भा० । ब्रह्मविद्यायान्तु सर्वेषां देवादीनामधिकार इति “तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात्” इति शा० सूत्रेण व्यवस्थापितं, व्याख्यातञ्चैतत् शाङ्कराचार्येण यथा “वाङ् मनुष्यानधिकारोक्तं शास्त्रं न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मविज्ञाने नियमोऽस्ति तेषां मनुष्याणां सुपरिष्ठात् ये देवादयस्तान् अधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण आचार्यो मन्यते कस्मात् ? सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामप्यर्थितत्वाद् अधिकारकारणम् । तत्त्वार्थत्वं तावत् मोक्षविषयं देवादीनामपि, सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यतालोचनादिनिमित्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्वार्थवादेतिहासपुराणलोकेश्वो विपश्चवत्त्वादवगमात् । न च तेषां कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनादिशास्त्रेष्वैषामधिकारो निवर्त्तितः उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् तेषाञ्च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् । अपि चैषां विद्यापहृणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति “एकयतं ह वै वर्षाणि सधयान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यसुवास” “भृगुवै वारुणिवैरुणं पितरसुपससाद अधीहि भगवो ! ब्रह्मेत्यादि” । यदपि कर्मस्वनाधिकारकारणमुक्तम्, न देवानां, देवतान्तराभावात् । न ऋषीणां मापेयान्तराभावादिति । न तद्विद्यास्त्विति न हीन्द्रादीनां विद्यास्त्वधिक्रियमायानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कृत्यमस्ति न च भृग्वेदादीनां भृगवादिसंगोक्ततया । तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्त्वधिकारः केन वार्येत ? इति” । ततश्च विद्वत्त्व कर्मफलार्थित्व-तत्त्वकर्मकरणसमर्थत्वापर्युद्देशत्वाति अधिकारप्रयोजकानीति सिद्धम् तत्तापि विधानेन सर्वकर्मत्यागरूपे सद्ग्रासे विप्रश्नैषाधिकार इति सर्ववादि-सम्मतम् द्विजमौलायामधिकार इति केपाञ्चिन्मतम् । अधिकमाकारे दृश्यम् । कश्चिज्जाधिकृतस्याधिकारः । यथा दर्शोऽधिकृतस्य प्रवर्जादिष्वधिकारः “प्रधानाधिकारो अङ्गनाधिकारो भवतीति” न्यायात् । “तास्व-साधिकारो दत्त इति” हितो० । “हृताधिकारां मस्तिनामिति” कृतिः । कर्मणि चञ् । “कर्त्तव्ये” “साधिकारे प्रमत्त” इति भेदः । प्रकरणे, व्याकरण-संज्ञके “पूर्वसूत्रोपासपदादेरुत्तरत्वं सूत्रेषु अनुवर्त्तने । “अधिकारोऽयम् आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेरिति” सि० कौ० ।

तत्ताधिकारश्च प्रत्ययादिकर्माद्यर्थसुत्तरुत्तररुत्तेषु पूर्व-सूत्रोपासपदस्यानुवर्त्तनम् । यथा “प्रत्ययः, परश्च” इति सूत्रोपासप्रत्ययपरशब्दयोः आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेः सर्वत्र सूत्रेषु अनुवर्त्तनम् । स चाधिकारः त्रिविधः “सिंहावलोकितं चैव मण्डूकसु तमेव च । गङ्गाप्रवाहव-ज्ञापि अधिकारस्त्रिधा मत” इत्युक्तभेदत्वात् । तदुदाहरणन्तु व्याकरणोऽवगमात् । नियोज्यतया विषयीकरणे, “सर्वाधिकारं शास्त्रमिति” जै० सू० । तदभिप्रायेण “वाङ् मनुष्यानधिकारोक्तं शास्त्रं”मिति मनुष्याधिकारत्वात्वास्त्वस्त्विति च श० भा० । सर्वमाधिकरोति कर्मगुणपदे अण् एवमेव मनुष्याधिकारत्वादित्यत्रापि अधिकारविधि पु० अधिकारे फलस्वाये विधिर्विधानम् । बीमांसकोक्ते विधिभेदे कर्मजन्यफलभोक्ताप्रापके विधौ यथा स्वर्गकामो यजेत इत्यनेन यागजन्यफलभोक्ता स्वर्गका-सीति ज्ञायते । तत्र नियोज्यप्रवर्त्तनाविधिः अधिकारः यथा “राजा राजसूयेन यजेतेति” तत्र राजसूयेन राज एव नियोज्यतया तत्र प्रवर्त्तनास्य तथात्वम् स्वस्यकर्मसि नियोगे च ।

अधिकारिता स्त्री अधिकारिणो भावः तत् । विद्वत्त्व-फलार्थित्वकर्मकरणशक्तिमत्त्वापर्युद्देशप्रयोज्ये अधिकारे “भार्यापुत्रविहीनस्य-नास्ति यज्ञोऽधिकारितेति” कृतिः । भावार्थे त्व । अधिकारित्वम् अत्रैवार्थे न० ।

अधिकारिन् लि० अधिकरोति अधि+कृ णिन् । स्वामिनि विहितकर्मफलभोक्तरि, शास्त्रेण कर्त्तव्यतोपदेशेन नियोजिते, कामनाविषयफल-तदुपायोपदेशेन प्रवर्त्तिते च स्त्रियां छीप् । वेदान्तमतसिद्धे अनुबन्धचतुष्टयमध्ये अनुबन्धभेदे वेदान्तसारे वेदान्तशास्त्रालोचनचैतुभूतानुबन्धचतुष्टयनिरूपणाय “अधिकारो तु विधिवदधोतवेदेदाङ्गत्वेनापाततोऽभिगता-खिलवेदार्थः इह जन्मानि जन्मान्तरे वा कामप्रतिषिद्ध-वर्जनपुरस्सरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकल्याणतया नितान्तिमोक्षस्वातः साधन-चतुष्टयसम्पन्नः प्रसाते”मुक्तम् । स चाधिकारो उत्तममध्य-माधमभेदेन त्रिविधः “अधिकारित्वविध्याञ्च नियम” इति “अधिकारिभेदाच्च नियम” इति च सांख्यसूत्रव्याप्तयोक्तो । तत्र उत्तमाधिकारिणः विधानेन विहितसर्वकर्मत्यागपूर्वकं निराकारब्रह्मज्ञानेऽधिकारः, मध्यमाधिकारिणः विहित-वर्णाश्रमादि कर्मकरणपूर्वकं सोपाधिब्रह्मोपासने, अध-मस्य तु वर्णाश्रमविहितकर्म विधानपूर्वकं साकारब्रह्मोपा-

सने “ये मन्दास्ते तु सज्जन्ते ब्रह्मणोरूपकल्पने” इत्युक्तेः ।
 अतएवोक्तम् “प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रक्षीणदोषाय
 यथोक्तकारिणे-प्रदेयमेतत् सततं सुसुच्यते” इति । अत्र
 यथोक्तकारिणे इत्यनेन प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः वर्णाश्रमविहितं
 कर्माभ्युद्यमेवेत्युक्तं शा० सूत्रकृताऽपि “विहितत्वादाश्रम
 कर्मापि” इत्युक्तम् गीतायामपि “आरुरुक्षोर्नैर्योगः कर्म
 कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते”
 इत्यनेन आरुरुक्षोः यथोक्तकर्माधिकारः उक्तः “कषाये
 कर्माभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते” इत्यनेन कषायशब्द-
 वाच्यचित्तदोषक्षयार्थं कर्मावश्यकतेत्युक्तम् । “इह ब्रह्मणी
 वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेति” अतावत्प्रधिकारिभेदात्
 निराकरणोपाधिक्रयोः द्वयोर्ब्रह्मणोर्वेद्यतोक्ता । गीता-
 यामपि “लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया-
 नमः ! ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं, कर्मयोगेन योगिनामिति”
 अधिकारिभेदात् ज्ञानकर्माधिकारिभेदात् इत्युक्तम् ।
 “समग्रं संसाधनं कर्म कर्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेण
 सदा पार्थ ! कामं कामान्भित्तेन चेति” भवि० पु० ।
 “अधिकारिणाऽर्धना विदुषा समर्थेनेति” रघु० तेन
 विदुष्यं तत्तत्कर्मजन्यफलार्थित्वम् तत्तत्कर्माकरणयोग्यत्वम्
 अपर्युदस्तत्त्वञ्च अधिकारिताप्रयोजकम् । तत्र फलार्थि-
 त्वञ्च सति कामे एव, सुसुच्यते तु न फलार्थित्वावश्यकतेति
 भेदः । मार्कण्डेयपुराणे रुचिवाक्येन “पितृन्मस्ये दिवि
 ये च भूतानां स्वधाभुजः कामप्रफलमिदमनै । प्रदानशक्ताः
 सकलेष्वितानां विमुक्तिदा येऽनभिसंज्ञितेऽस्मिन्” अनेन
 फलार्थिनं प्रति तत्तत्फलदाहृत्वं, तदनर्थिनं सुसुच्यं प्रति
 मुक्तिदाहृत्त्वमिति अष्टसुक्तम् एवं देवतानामधिकारिभेदेन
 फलदाहृत्त्वम् । अनभिसंज्ञितेसु अहृदिषु फलेष्वित्यर्थः ।
 अधिकारोऽस्य इति । स्वामित्यवति “सर्वे सुराधि-
 कारिण” इति स्मृतिः स्त्रियां ङोप् । “कृतात् देवी
 वचनाधिकारिणीति नैष० ।

अधिकार्यवचनं न० अधिकार्यस्य स्तुतिनिन्दाभ्यामारोपि-
 तस्य वस्तुधर्मादतिरिक्तस्य गुणस्य वचनम् । स्तुत्यर्थवादे,
 निन्दार्थवादे च । यथा वातच्छेद्यं तृणमित्यत्र दुर्बलत्वेन
 निन्दा, काकप्रेया नदीत्यत्र च पूर्णजलत्वेन स्तुतिः गम्यते
 “कृतैरधिकार्यवचने” इति पा० ।

अधिकाम पु० अधिकः कामः । अत्यन्ताभिलाषे । ब० । तद्वति
 त्रि० । कामे विभक्त्यर्थे अव्य० । काममधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अधिकच्छ्र पु० अधिकं कच्छ्रं कष्टं साधनतयाऽस्यस्य अच् ।

“विल्लैरामलकैर्वापि कपित्थैरथवा शुभैः । मासेन लोके
 ऽधिकच्छ्रः कथ्यते द्विजसत्तमैः” इति (शङ्खस०) उक्ते मास-
 साध्ये व्रतभेदे । प्रा० स० । अधिककष्टे न० । तद्वति त्रि० ।
 अधिकत पु० अधि+क-क्त । आयव्यायाद्यवेक्षके, अध्यक्षे
 कर्मजन्यफलसम्बन्धिनि नियुक्ते, स्वामित्यवति च त्रि० ।
 “महीपतीनां दृढगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधि-
 श्रीरिति” रघुः ।

अधिकति स्त्री अधि+क-क्तिन् । अधिकारे । [आरोहणे ।
 अधिक्रम पु० अधि+क्रम-भावे घञ् अमनन्ताच्च षट्ठिः ।
 अधिकित् त्रि० अधि+भावे कर्त्तरि वा क्तिप्-तुक् च । परि-
 क्षये, तत्कारिणि च । “विशामासामभयानामधिकितम्
 ऋ० १०, ६२, २४ ।

अधिकित् त्रि० अधि+क्षिप्-क्त । स्थापिते, निन्दिते, कृता-
 धिक्षेपे, प्रेरिते, तिरस्कृते च ।

अधिक्येप पु० अधि+क्षिप्-भावे घञ् । तिरस्कृते, स्थापने,
 प्रेरणे च ।

अधिगत त्रि० अधि+गम कर्मणि-क्त । प्राप्ते, ज्ञाते च । “अधिगतं
 विधिवत् यदपास्तयदिति” रघुः “अधिगतसकलकलाकला-
 पकमिति” काद० । अधिगताखिलवेदार्थः इति वे० सा० ।

अधिगम पु० अधि+गम-घञ् । ज्ञाने, प्राप्ताय, स्वीकारे च ।
 “अध्यात्मयोगाधिगमेनेति” गीता । निध्यादेः प्राप्ताय
 च । “स्वामी ऋक्थ्रयजुर्वेदविभागपरिष्ठाधिगमेनेति”
 गौत० । “अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिरिति” मिता० ।

अधिगव अव्य० गवि विभक्त्यर्थे अव्ययी० वेदे अच् समा० ।
 गवौत्वर्थे “स्वादीयो यदधिगवं क्षीरमिति” वेदः ।

अधिगुण पु० अधिको गुणः प्रा० स० । अतिशयितविनयादि-
 गुण्ये । ब० । तद्वति त्रि० । “याच्ञा मोघा वरमधिगुणे
 नाधमे लब्धकामा” इति नीति० । गुण्ये-विभक्त्यर्थे
 अव्ययी० । गुणमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । अधिगतो गुणो
 येन । ज्यादाकृदे धनुषि न० ।

अधिजिह्व पु० अधिका जिह्वा यस्य । द्विजिह्वे सर्पे तस्य
 द्विजिह्वत्वञ्च अमृततासादाशया कुशविषेहनात् । यथोक्तं
 भा० आ० प० । “यत्नैतदमृतञ्चापि स्थापितं कुशसंस्तरे ।
 तद्विज्ञाय ह्वं सर्पाः प्रतिभायाकृतञ्च तत् । सोमस्थान-
 सिदञ्चेति दर्भास्ते लिखिञ्चस्तदा । ततो द्विधा कृता जिह्वा
 सर्पाणां तेन कर्माणा । अभवंश्चामृतस्य दर्भास्तेऽथ पवि-
 त्रिणः । एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च । द्विजिह्वाञ्च
 कृताः सर्पा गच्छेन महात्मना” इति ।

अधिजिह्विका स्त्री जिह्वेव इवार्थे कन् अधिकृदा जिह्विका वा । (अल्जिभ) उपजिह्वायाम् ।

अधिज्य न० अध्याकृदा ज्या यत् प्रा०ब०, अधिगतं ज्यां वा अत्या०स० । आरोपितगुणको धनुषि “त्वयि चाधि-ज्यकर्मको” इति शकु० ।

अधिज्योतिष अव्य० ज्योतिषि विभक्त्यर्थे अव्ययी० अच् समा० । सूर्यतारकादिज्योतीष्यधिकृत्येत्यर्थे ।

अधित्यका स्त्री अधि+त्यकन् । पर्वतस्योपरिभूमौ । “आकृढं स्थलमधित्यकोति” सि०कौ० । “स्थानुं तपस्थन्तमधित्यका-यामिति” कुमा० । “अधित्यकायामिव धातुमयामिति” रघुः ।

अधिदन्त पु० अध्याकृदो दन्तम् अत्या०स० । दन्तोपरि जातदन्ते (गजदाँत) । प्रा०ब० । तद्वति लि० । दन्ते विभक्त्यर्थे अव्ययी० । दन्तमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अधिदेव पु० अधिष्ठतोदेवः येन गुणातिशयात् प्रा०ब० । सर्वदेवाधिपे परमेश्वरे । देवे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । देवमधि-कृत्येत्यर्थे अव्य० । अधिदेवं भवः ठञ् । अनुशक्तिका० द्विपदद्विः । आधिदैविकं देवेभ्यो जाते दुःखादौ लि० ।

अधिदेवता स्त्री अधिष्ठात्री देवता शा०त० । अधिष्ठात्रां देवतायाम् । देवतानाम् अधिष्ठाहत्वञ्च सन्निधान-मालेण तत्तत्पदार्थानां तत्तत्कर्माद्यु नियन्त्रित्वरूपम् । तच्च शास्त्रात् परमेश्वरस्यैव यथोक्तम् ष०उ० अन्तर्यामि ब्राह्मणे । “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो, यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतः ॥ योऽसु तिष्ठन्नप्योऽन्तरो, यमापो न विदुर्यसापः शरीरं, योऽपोऽन्तरो यमय-त्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतः । योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद, यस्याग्निः शरीरं, योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतः । योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो, यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षं शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतः । यो वायौ तिष्ठन्वा-योरन्तरो, यं वायुर्न वेद, यस्य वायुः शरीरं, यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतः । यो दिवि तिष्ठन्दिवो-ऽन्तरो, यं द्यौर्न वेद, यस्य द्यौः शरीरं, यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतः । य आदित्ये तिष्ठ-न्नादित्यादन्तरो, यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यः शरीरं, य आदित्यमन्तरो, यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतः । यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्मोऽन्तरो, यं दिवो न विदुर्यस्य दिग्-

शरीरं, यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतः । यश्चन्द्रतारके तिष्ठन्चन्द्रतारकादन्तरो, यश्चन्द्रतारकं न वेद, यस्य चन्द्रतारकं शरीरं, यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमय-त्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतः । य आकाशे तिष्ठन्नाकाशा-दन्तरो, यमाकाशो न वेद, यस्याकाशः शरीरं, य आ-काशमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतः । यस्त-सि तिष्ठन्सप्तमसोऽन्तरो, यं तमो न वेद, यस्य तमः शरीरं, यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतः । यस्ते-जसि तिष्ठन्तेजसोऽन्तरो, यं तेजो न वेद, यस्य तेजः शरीरं, यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृत इत्यधिदैवतम् । अथाधिभूतम् यः सर्वाणि भूतेषु तिष्ठन्सर्वाभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो, यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृत इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो, यं प्राणो न वेद, यस्य प्राणः शरीरं, यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतः । यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो, यं वाङ्मन वेद, यस्य वाक् शरीरं, यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतः । यश्चक्षुषि तिष्ठन्चक्षुषोऽन्तरो, यं चक्षुर्न वेद, यस्य चक्षुः शरीरं, यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतः । यः श्रोत्रे तिष्ठच्छ्रोत्रादन्तरो, यं श्रोत्रं न वेद, यस्य श्रोत्रं शरीरं, यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतः । यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो, यं मनो न वेद, यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतः । यस्तत्त्वतिष्ठन्तत्त्वोऽन्तरो, यं त्वङ्मन वेद, यस्य त्वक् शरीरं, यस्तत्त्वमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतः । यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो, यं विज्ञानं न वेद, यस्य विज्ञानं शरीरं, यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मा-न्तर्यामिप्रकृतः । यो रेतसि तिष्ठन्नेतसोऽन्तरो, यं रेतो न वेद, यस्य रेतः शरीरं, यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिप्रकृतोऽष्टौ इष्टाऽन्तः श्रोताऽन्तः मन्ताऽन्तः विज्ञातो विज्ञाता, मान्योऽन्तोऽस्ति इष्टा, मान्यतो-ऽस्ति श्रोता, मान्यतोऽस्ति मन्ता, मान्यतोऽस्ति विज्ञातं त आत्मान्तर्यामिप्रकृतोऽतोऽन्तर्दार्शम्” इति । तस्मैवांश-विशेषेणाधिभूतानां दिगाद्यभिमानिदेवानामिन्द्रियाधिष्ठा-तृत्वं यथा “वैकारिकादङ्गाराद्देवा वैकारिका इव । दिग्मातार्कप्रचेतोऽश्विक्कीर्णोऽपेन्द्रमित्तका” इति शार० । “शक्तिसामर्थ्याद्विगतपरमेश्वरादुत्पत्त्येवाऽङ्गारादस्य तद्व-

तृपद्देशानाञ्च वैकारिकत्वमिति" राघवभट्टेन व्याख्या-
तम् । "वैकारिका दिगाद्याश्च चन्द्रेणैकादश स्मृताः ।
इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिता" इति तद्धृता-
भियुक्तोक्तिः । तथा च ओलस्य दिक्, त्वचो वातः,
नेलस्य अर्कः, रसनायाः वरुणः, घ्राणस्य अश्विनौ,
वागिन्द्रियस्य वज्रिः, हस्तस्य इन्द्रः, पादस्य उभेन्द्रः,
पायोः मितः, उपस्थस्य (कः) प्रजापतिः, मनसः चन्द्रः,
इत्येते एकादशेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाः । "इन्द्रं
भास्करे विद्यादुमां विद्यान्निशाकरे । स्तान्दमङ्गा-
रके विद्याक्षुधे नारायणं विदुः । शुरौ वेदनिधिं विद्यात्
शुके शक्रो विधीयते । शनैश्चरे यमं विद्याद्वाहोः कालं तथैव
च । विलग्नोऽधिपः केतो रित्येते पुरुषदेवताः" इति (मत्स्य-
पुरा०) उक्ता पञ्चाणामधिदेवाः । एतेषां पुनरधिष्ठातृदेवाश्च
प्रत्यधिदेवतात्वेन व्यञ्जयन्ते ते च प्रत्यधिदेवताशब्दे
दर्शयिष्यन्ते । अधिदेवताभ्यलैव । "आदित्याभिमुख्याः सर्वे
साधिप्रत्यधिदेवता" इति मत्स्यपुरा० । "शशाङ्कभूर्त्तैरधिदेव-
ताकतिरिति" भट्टिः । अङ्गाधिदेवता उक्ता ।

अधिदैवतं न० अधिष्ठातृ दैवतम् प्रा०स० । अधिदेवताशब्दार्थे
"शिवोऽधिदैवतं ध्यायेत् वाङ्मयप्रत्यधिदैवतमिति" "विचिन्त्यो
माधिदैवत"मिति च विष्णुपुरा० पु० । दैवते विभक्त्यर्थे
अव्ययीभावः । दैवतमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । "अथाधिदैवतम्
आदित्यो वा" इति छन्दो० उ० । "इत्यधिदैवतमिति
छ० उ०" । अधिदैवमप्यत्र अव्य० । "अधिदैवं किञ्च-
न्यते इति" गीता ।

अधिनाथ पु० अधिको नाथः प्रा०स० । अधीश्वरे । "तत्ता-
विनाथमधिकृत्य दिवसायासाविति" मैत्र० ।

अधिनाथ पु० अधिनीयते वाङ्मना गन्धाधारस्पर्शस्वांशयनयनद्वारा
तत्तत्स्यानं स्तुयतेऽसौ अधि+नी-ञञ् । गन्धे ।

अधिप पु० अधिपति अधि+पा-क । प्रभौ ईश्वरे ।
"अथ प्रजानामधिपः प्रभाते" इति रघुः । "अथः
कुरुणामधिपस्येति" भार० ।

अधिपति पु० अधिकः पतिः, अधि+पा-ङवि वा । ईश्वरे
स्वामिनि "स वा एष सर्वेषां भूतानामधिपतिरिति"
श्रुतिः । "सर्वस्याधिपतिर्हि स" इति मनुः । "ततो
भुजङ्गाधिपतेः फणाद्यैरिति" कुमा० । पत्यन्तत्वात्
भावादौ यक् आधिपत्यम् । अत्यन्तैश्वर्ये न० । "शैला-
धिपत्यं स्वयमन्तिर्दति" कुमा० । सपूर्वपदकत्वात्
स्त्रियां ङीष् नञात्मादेशः । "विद्वन्मनीं दिशामधिप-

त्नीमिति यजु० १४,५, अधिपत्नीं स्वामिनीमिति" दीपः ।
अधिपा लि० अधिपति अधि+पा क्तिप् अधिपतौ, अधि-
पालके च "सर्वदशसु अधिपा उअन्वेऽभि" ऋ० ७, ८८, २ ।
अधिपु(पू)रुष पु० अधिकः उत्तमः पु(पू)रुषः प्रा०स० ।
परमेश्वरे । पु(पू)रुषे विभ० अव्ययी० । पु(पू)रुषमधिकृत्ये-
त्यर्थे अव्य० । [वज्रप्रजायां स्त्री ।

अधिप्रज लि० अधिका प्रजा यस्य । वज्रप्रजायुक्ते । प्रा०स० ।
अधिभू पु० अभिभवति स्वामीभवति स्वाम्यर्थेऽत्राधिः अधि+
भू-क्तिप् । प्रभौ ।

अधिभूत अव्य० भूतेषु विभ० अव्ययी० । भूतान्यधिकृत्ये-
त्यर्थे "अधिभूतं किञ्चन्यत" इत्यर्जुनप्रश्ने "अधिभूतं क्षरो-
भाव" इति भगवदुत्तरम् इति गीता । "भूतं प्राणि-
मात्मनधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते" इति श्रीधरः ।
अधिभूतं भवः अतुशतिका० द्विपदद्विजः आधिभौतिकम् ।
भूतान्यधिकृत्य जाते दुःखादौ लि० ।

अधिभोजन न० अविकमत्यन्तं भोजनम् प्रा०स० । अत्यन्त-
भोजने । भोजनं निरुक्ते धननामस्तु पठितम् अधिकं धनं
मूल्यं यस्य । अतिमूल्यलभ्ये वस्तुनि लि० । "दश
वस्त्राधिभोजना इति ऋ० ६, ४७, २३ अधिभोजना अधिकं
धनं मूल्यं येषां तादृशानि दश वस्त्राणीति भाष्यम् ।

अधिमन्य पु० अधिकं मन्यतेऽनेन अधि+मन्य-करणे षञ् ।
"उत्पाद्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा । शिरसोऽङ्गं
तु तं विद्यादधिमन्यं खलक्षयैः" इत्युक्ते अरणिशाठ-
मन्यनावयवभेदे ।

अधिमांस न० अधिकं मांसमत्र । "विस्तीर्णं ऋदु वज्रं
यज्ञप्रकारं श्वावं वा तदधिमांसजाम् विद्यादिति" वैद्यकोक्ते
रोगभेदे ।

अधिमांसक पु० अधिको मांसो यत्र व० कप् । "हनूष्ये
प्रक्षिमे दन्ते महाशोथो महारुजः । कालास्त्रायो कफकृतो
विज्ञेयः सोऽधिमांसक" इति वैद्यकोक्ते दन्तरोगविशेषे ।

अधिमात्र लि० अधिका मात्रा यस्य, अधिकं प्रमाणमस्य मात्रा-
वा । अधिकप्रमाणे ।

अधिमास पु० अधिको रविमासादतिरिक्तः शुक्लप्रतिपदादि-
दर्शान्तश्चान्द्रो मासः प्रा०स० । सलमासे "असंक्रान्त-
मासोऽधिमासो निरुक्त" इति स्मृत्युक्तो रविसंक्रान्तिवर्जितो
मासोऽधिमासः । तथा हि "सीनादिष्वो रविर्येषामारम्भः
प्रथमे क्षण्ये । ते चैताद्या" इत्युक्तदिशा मीनस्ये रवौ यस्य
चान्द्रमाससारम्भः स चैतः एव भेषस्यरवारम्भो नैशाख

इत्येवं स्थिते यस्मिन् चान्द्रमासे रवेः राश्वन्तरसंक्रमो न जातः, तस्य तदुत्तरस्य च चान्द्रमासस्य उभयोर्मध्यस्थे रवौ स्वारम्भात् उभयोरपि वैशाखता, तत्राद्योऽधिमासः संक्रान्तिहीनत्वात् द्वितीयः शुद्धः इति स्मृतौ प्रसिद्धम् । यथा मलमासतत्त्वे लघुहारीतः ॥ “इन्द्राग्नी यत्र ऋयते” इत्युक्त्वा “तमतिक्रम्य त्व रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन । आद्योमलिङ्गु-चोत्तरेयोद्वितीयः प्रकृतः स्मृतः । तस्मिंस्तु प्रकृते मासिकुर्यात् आङ्गं यथाविधि । तथैवाभ्युदयं कार्यं नित्यमेकं तु सर्वदा” । “यदा तं दर्शान्माससमतिक्रम्य तत्पूर्वमासान्यक्षणपक्षतिराशिस्यः सन् सूर्योऽतिवाह्य गच्छेत् मासान्तरे राश्वन्तरसंयोगं गच्छेत्तदाद्योऽतिक्रान्तोमासोमलिङ्गु-चोत्तरेयः” । ज्योतिषे । “अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् मलमासः स विज्ञेयोविष्णुः स्वपिति कर्कटे” । “अमावास्याद्वयं अमावास्यान्यक्षणद्वयं रविसंक्रान्तिभ्यां क्रियोत्पत्तिरूपोत्तरसंयोगरूपमाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्शान्यक्षणद्वययोरेव क्रियोत्पत्त्युत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं संयोगेनाधिमासः । संक्रान्तरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति क्षणद्वयपक्षित्वमिति भीमांसकसिद्धान्तात्” । गृह्यपरिशिष्टज्योतिः-पराशरौ । “रविणा लङ्घितोमासश्चान्द्रः ख्यातोमलिङ्गुचः । तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् पराशरः । “पक्षद्वयेऽपि संक्रान्तिर्यदि न स्यात् सितासिते । तदा तन्मासविहितसुत्तरे मासि कारयेत्” । अत्र लङ्घनमसंक्रमणञ्च रवेस्तदा भवति यदा तन्मास तत्पूर्वमासान्यक्षणयोरेकराश्ववस्थितस्य तन्मासानन्तरसंयोगः, न त्वेकराश्वस्थितस्य मासव्यापनमात्रं तथात्वे चतुर्दश्यामेकराश्वौ संक्रान्तस्य प्रतिपत्प्रथमक्षणेऽपरराश्वौ, तत्परराश्वौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवेः संयोगेऽपरस्यापि मलमासता स्यात्” । अतएव ज्योतिषे “अमावास्यापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् । मलमासं विजानीयाद्ब्रह्मिन् सर्वक्रमश्च । तस्यार्कौदर्शकस्येकराश्वौ दर्शद्वयातिगः” । “अत्रैकराश्वस्थार्कस्य दर्शद्वयातिगतवसक्तम् । एतच्च पूर्वोपदर्शितयोर्मासयोः पूर्वस्यैव सम्भवति न परस्य” । मलमासकारणमु ज्योतिषे । “दिवसस्य हरत्यर्कः षष्ठिभागश्चतुर्था सदा । कारोत्येकमहर्षेदं तथैवैकञ्च चन्द्रमाः । एवमर्हतितीयानामब्दानामधिमासं कम् । योमे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दाने तु पश्चिजस” । “तेन दिवसस्य तिथेः षष्ठिभागं दण्डमेकं

रविर्हरति छेदयति उत्तरे छेदमित्यभिधानात् । ततश्च चतुर्था मासद्वये षष्ठिभागीच्छेदादङ्गतिशेषेऽस्माकं कर्षणं करोति । एवं चन्द्रोऽपि । एवमित्युक्तक्रमेण वर्षे द्वादश तिथ्यात्मककालाकर्षादर्हतितीयानामन्ते अर्हं तृतीयं येषां ते तथा । योमे माधवादिषु षट्केषु पूर्व माधवादितिकपतितं, पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमं आधवादिदितिकपतितं मलमासश्चन्द्रार्कौ जनयतः” । मिहिरः । “माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा । द्विराषाढः स विज्ञेयः शते तु आधवेऽनुगतः । “सिधुनोपगतो भानुरमावासाग्राह्यं स्पृशेत् । द्विराषाढः स विज्ञेयोविष्णुः स्वपिति कर्कटे” । “अमावास्याद्वयं तदन्यक्षणद्वयं स्पृशेत् संयुज्यात् न तन्मध्ये राश्वन्तरसंयोग इत्यर्थः” । “कन्यासिंहकुलीरेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् । आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वपेत्” । यद्यपि “यां तिथिं समनुप्राप्य तृतां गच्छति भास्करः । तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्नेषं न गच्छति” इति “राजमासं गणवचनात्तुलादिष्वसासे तिथिद्वयभावाद्द्वये द्वादशद्वि-रनुपपन्ना तथापि “मध्ये विषुवतोर्भांशुयाम्यहानि तु वर्द्धयेत् । तैः सम्भूयाधिकोमासः पतत्येव तयोदयः” इति “गृह्यपरिशिष्टवाक्ये विषुवतोर्भांशुयाम्यहानिर्भांशुमेधादिष्वसासे एव तिथिद्विद्विक्ता अहर्गणने मेधादिष्वसासे मन्दभुक्त्वा सप्तदिनद्विस्त्रुलादौ शीघ्रभुक्त्वा दिनद्वयह्रासः” इति तथा च ज्योतिःशास्त्रम् “मेधादीनामहर्गणं वषां सप्ताष्टचन्द्रकम् (१८७) । त्रुलादीनामष्ट-सप्तचन्द्रकम् (१७८) लिखेत् पृथक्” । “चन्द्र एकः “अङ्गस्य वामा गतिः” इत्यङ्गविदां समयात् व्युत्क्रमेणाङ्गा बोध्याः । तेन दिनद्वि ५ क्रमसञ्चयाभ्यां ६ मेधादिषट्के एव एकादशतिथिद्विः” । एवञ्च “गतेऽब्दद्वितये साजे पक्षपक्षे दिनद्वये । दिवसस्यष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः” । इति “राजमासं गणोक्तः सप्तदशदिनाधिकाष्टमासाधिकवर्षद्वयेऽधिमासः । स च सौरे मासि सप्तदशदिनोत्तरं चाष्टमासलङ्घनासम्भवात् सावनमानेन ज्ञेयः इति” । सिद्धान्तशिरोमणौ तु ४३२००००००० कल्पप्रमाणवर्षेषु १५८३३००००० एतन्मिता अधिमासाभवन्तीत्युक्तम् यथा “लक्षाहता देव-नवेपुचगद्गाः कल्योऽधिमासाः कथिताः सुधीर्भिरिति” । “अत्रोपपत्तिः प्रकृतास्त्रावद्विमासास्तैभ्यश्चाङ्गमासा आव-ज्जिराधिकास्त्रावन्तोऽधिमासा” इति । तदेवाह । “रवेः कोटिनिम्नाः कृताऽष्टेन्दुवाणाः” ५१८४००००००० “सुराम्बन्धिराजेष्वौ लज्जनिम्नाः ५३४३३३००००० ।

गायात्रस्य मासाः पृथक् सूर्यमासैर्विहीनास्तु कल्पेऽथवा
तेऽधिमासाः इति” ॥ इदमर्थे अधिमासानयनं तत्त्वोक्तं यथा
“कथितकल्पगतार्कसमागणो रविगुणो गतमाससमन्वितः ।
खट्वह्नै (२०) गुणितस्तिथिसंयुतः पृथगतोऽधिकमाससमा-
हृतात् (१५६३३०००००) ॥ रविदिना (१५५५२००-
००००००) प्रगताधिकमासकैः कृतदिनैः सहितो द्युगणो
विधोः” इति । अत्र वासना कल्पगताद्वा द्वादशगुणिता
रविमासा जातास्ते चैवादिगतचान्द्रतुल्यैः सौरैरेव युता-
स्तिथिगुणा इदमासप्रतिपदादिगततिथितुल्यैः सौरैरेव
दिनैर्युताः एतन्ने सौरा जातास्तेभ्यः पृथक् स्थितेभ्योऽधि-
मासानयनं तैराशिकेन, यदि कल्पसौरदिनैः कल्पाधिमासा
कल्पान्ते तदैभिः किमिति फलम् गताधिमासाः तैर्दिनी-
कृतैः पृथक् स्थितः सौराहर्गणसहितचान्द्रो भवति यतः
सौराहर्गणान्तरमधिमासदिनान्ते” इति । सूर्यसिद्धान्तोऽप्यु-
क्तम् । “भवन्ति यथिनो मासाः सूर्येन्दुभगणान्तरम् । रवि-
मासोनितास्ते तु शेषाः सूर्याधिमासकाः” इति ॥ सूर्यचन्द्र-
भगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासा रविमासो
निताः सन्तः शेषा अवशिष्टा ये चान्द्रमासास्तेऽधिकमासा एव
भवन्ति नान्ये । अनेन चान्द्रत्वमधिमासानां स्पष्टीकृतम् ।
अत्रोपपत्तिः । त्रिंशत्तिथ्यात्मकस्य रवीन्दुयुतिकालरूप-
दर्शान्तावधेयाहर्गण, द्वादशराशिमितेन सूर्येन्द्वन्तरेणैव सिद्धिः
अथमन्यथा दर्शान्ते जातस्य सन्दर्शीययोः सूर्येन्द्वोर्योगस्य
पुनर्दर्शान्ते सम्भवः । द्वादशराश्यान्तरं त्वेकं भगणान्तरमतो
भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः । सौरमासापेक्षया
यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिमासा इति ।
अधियज्ञः पु० अधिकतोयज्ञो यस्मात् प्रा० व० । परमेश्वरे ।
“अधियज्ञः कथं? कोऽन्ते” त्वर्जुन प्रश्ने । “अधियज्ञोऽहमे
वात्र देहे देहभृतां वर !” इति भगवदुत्तरम् गीतायाम् ।
“अत्रापिन् देहेऽन्तर्यामित्वे न स्थितोऽहमधियज्ञः यज्ञा-
दिकर्मप्रवर्त्तकस्तत्फलदाता चेति” श्रीधरः । यथा च
तस्य सन्तान्त्यामित्वं तथा अधिदेवताग्रन्थेऽन्तर्यामि-
ब्राह्मणे पुरस्ताद्दर्शितम् । यज्ञे विभ० अव्ययी० । यज्ञ-
मधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । अधियज्ञं ब्रह्म जपेदिति मनुः,
याने विभ० अव्ययी० । अधियागमप्युक्तार्थे अव्य० । अधिकः
अधिकाङ्ग्यागः प्रा० व० । अधिकाङ्गे यागे पु० ।
अधियोग पु० अधिकयोगः प्रा० व० । अत्रोक्तिप्रसिद्ध
यात्रिकगुणयोगे । स च गमनसमयलग्ने-तस्माद्वा चतुर्थे,
मञ्जुने, सप्तमे, नवमे, दशमे, वा अत्यतमस्थाने बुधजीव-

भागवाणां मध्ये द्वयोः स्थितौ सत्त्वं भवति । “योने
क्षेममथाधियोगमने क्षेमं विपूणां वध इति” सुहू० ।
अधियोध पु० आधिक्येन युध्यति अधि+युध-अच् ।
अतियोज्जरि । विभ० अव्ययी० । योधे इत्यर्थे अव्य० ।
अधिरथ अध्याहूढः रथं रथिनम् अत्या० व० । अतिरथे ।
कर्णपितरि पु० । “विवेशाधिरथोरङ्गं यष्टिप्राणो ह्वयन्नि-
वेति” भा० आदि० । तस्यापत्यम् इज् । अधिरथिः
कर्णे पु० । कर्णपर्वणि भूरिप्रयोगोऽस्य ।
अधिराज् पु० अधिराजते अधि+राज-क्विप् । साम्राज्यवति,
वृद्धे, सम्पन्नवृद्धे च “प्रायोपविष्टो गङ्गायासनाद्व्याधिराट्
त्रियमिति” भाग० । अधिकयोभान्ति लि० ।
अधिराज पु० अधिको राजा टच् समा० । अधीश्वरे साम्रा-
ज्यवति, वृद्धे च । “शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्या-
विति” “हिमालयोनाम नगाधिराज” इति च कुमा० ।
अधिराज्य न० अधिकं राज्यं प्रा० व० । साम्राज्ये ।
“अत्यन्यान् पृथिवीपालान् पृथिव्याधिराज्यमार्गति” ।
अधिराज्य न० अधिकतं राज्यमत्र प्रा० व० । राज्ये । विभ०
अव्ययी० । राज्ञमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।
अधिरुक्त्रि० अधिकतं रुक्ममाभरणं येन प्रा० व० । अधि
गतसुवर्णाभरणे मानवे । अधिरुक्ता विनीयते” इति ऋ०
८, ४६, ३३, अधिरुक्ता अधिरुक्ताभरणेति” भाष्यम् ।
अधिरुढ लि० अधि+रुह-कर्त्तरि-क्त । उपरिभागे आरो-
हणकर्त्तरि, अतिवृद्धिमिति च । [शवेनारोपिते ।
अधिरोपित लि० अधि+रुह-णिच्-युक् कर्मणि क्त । अति-
अधिरोहण न० अधि+रुह भावे-ल्युट् । उपर्यारोहणे ।
वज् । अधिरोहोऽप्यत्र पु० ।
अधिरोहणी स्त्री अधिरुह्यतेऽनया अधि+रुह-करणे
ल्युट् । (मङ्ग इति, सिद्धि इति च प्रसिद्धे काठवंशादि-
निर्मिते उच्चस्थानारोहणसाधने सोपानवृन्दे । अधिरोहः
साधनत्वेनाख्यस्याः इति । अधिरोहणीत्यप्यत्र इति
शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं वृथम् । रायसकुटादिभिः ल्युटैव-
तत्पदसाधनाज्ञास्य इत्यन्यता ।
अधिलोक अव्य० लोके विभ० अव्ययी० । लोके इत्यर्थे ।
अधिवक्तृ लि० अधि+वच-तच् । पक्षपातेन वक्तारि ।
“विद्याहेन्द्रो अधिवक्ता” इति ऋ० १, १००, १०, अधि-
वक्ता पक्षपातेन वचनयुक्त इति भा० । स्त्रियां ङीप् ।
अधिवचन न० अधि+वच-ल्युट् । पक्षपातेन कथने ।
“अधिवचनं पक्षपातेन वचन”मिति साधवाचार्थः ।

अधिवस्त्रं त्रि० अध्याहृतं वस्त्रं येन प्रा० व० । उपरिनिहितं वस्त्रे । “यज्ञेभिराहृतोऽधिवस्त्रा बधूरेवेति” ऋ० ८, २, ६, १२, अधिवस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रेति भा० ।

अधिवाक् पु० अधि+वच्-वञ् । पक्षपातेन वचने ।

“तमिन्वनेषु हितेष्वधिवाकाय हरन्ति” इति ऋ० ८, १५, ५,

“अधिवाकाय पक्षपातवचनायेति” भा० ।

अधिवास पु० अधि+वस निवासे-वञ् । निवासे “श्रीः कैटभारिहृदयैककृताधिवासेति” देवीमा० । अधि+वास सुरभीकरणे भावे वञ् । सौरभे “ककुब्जिकन्यावत्तान्त-वसिलब्धाधिवासयेति” भावः “अधिवासश्च ह्येव मारुत” इति रघुः । अधिवासयति देवता अनेन अधि+वस-णिच्-करणे वञ् । यन्त्रारम्भपूर्वदिवसे देवतास्थापनादि-कर्माणि । “अधिवासः परेऽहनीति” स्मृतिः “मध्यरात्रेऽधि-वासयेदिति” स्मृत्युक्तेस्तस्य पूर्वार्द्धमध्यरात्रे कर्तव्यता । “आत्ययिकेषु कार्येषु सद्यस्याधिवासये” दित्युक्तेर्यागदिनेऽपि कश्चित् कर्तव्यता । गन्धमाख्याद्यैः संस्तारे च ।

अधिवासन न० अधिवासयति स्थापयति देवता अनेन अधि+वस-णिच्-ल्युट् । यागपूर्वदिने देवताद्यावाहनपूर्वक-पूजनादिकर्माभेदे । अधिवास्तते सुरभीक्रियते अधि+वास सुरभीकरणी भावे ल्युट् । गन्धमाख्यादिभिः सुरभीकरणरूप-संस्तारभेदे तद्व्याप्तिं च “सही गन्धः शिला धान्यं दूर्वां पुष्पं फलं दधि । इतं सस्त्रिकसिन्दूरं शङ्खकज्जलरोचनाः । सिद्धार्थं काञ्चनं रौप्यं ताम्रचामरदर्पणम् । दीपः प्रश-स्तिपात्रञ्च विज्ञेयमधिवासने” इति स्मृत्युक्तानि वेद्यानि । “सायं पञ्चान्तु कर्त्तव्यं पार्वत्या अधिवासनमिति” पुरा० ।

अधिवासित त्रि० अधि+वास-सुरभीकरणे कर्माणि क्त । सुरभीकृते गन्धमाख्यादिभिः कृतसंस्तारे । अधि+वास-निवासे णिच्-कर्माणि क्त । कृताधिवासने देवादौ ।

अधिवाहन न० अधि+वह-णिच्-ल्युट् । उपरि प्रापणे वाहने, च । विभ० अव्ययी० । वाहनं यानमधिकृत्ये-त्यर्थे अव्य० ।

अधिविकर्त्तन न० अधि+वि+कृत-छेदेने ल्युट् । अत्यन्त-छेदेने “आशासनं विशासनमथो अधिविकर्त्तनमिति” ऋ० १०, ८५, २५ ।

अधिविद्य अव्य० विद्यायां विभक्त्य० अव्ययी० । विद्यामधि-कृत्येत्यर्थे । “अधिविद्यं प्रकाशते इति” वाक्यपदीयम् ।

अधिविज्ञा स्त्री अधि+विद्-लाभे कर्माणि क्त । कृताधि-वेदनायां यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं तस्यां स्त्रियाम्

“अधिविज्ञा तु यानारी निर्गच्छेदुपिता गृह्णादिति” मनुः ।

अधिविज्ञस्त्रियै देयमाधिवेदनकं सममिति” याज्ञ० ।

अधिवेत्तु पु० अधि+विद्-लाभे कर्त्तरि लृच् । विवाहोत्तरं विवाहान्तरकर्त्तरि ।

अधिवेद अव्य० वेदे-विभक्त्य० अव्ययी० । वेदमधिकृत्येत्यर्थे ।

अधि+विद्-भावे वञ् । विवाहोत्तरं विवाहान्तरकरणे पु०

अधिवेदन न० अधि+विद्-लाभे भावे ल्युट् । विवाहोपरि-विवाहान्तरकरणे । तत्र नियुक्तादि ठक् । आधिवेदनिकम्

अधिवेदनविषयनियुक्ते तत्र लब्धे च घनादौ त्रि० ।

“अधिविज्ञस्त्रियै देयमाधिवेदनकं सममिति” याज्ञ० ।

“आधिवेदनिकाद्यां च स्त्रीधनं परिकीर्त्तयामिति” स्मृतिः ।

अधिवेदनकालनिमित्ते तु मनुकृतवज्रविवाहवादे विस्तरत उक्ते ततएवावसेये ।

अधिवेदनीय स्त्री अधि+विद्-लाभे कर्माणि-अनीयर् ।

यद्विवाहोपरि विवाहान्तरकरणयोग्यं तादृश्यां स्त्रियाम् ।

कर्माणि यत् । अधिवेद्याप्यत स्त्री । “बन्ध्यापमेऽधिवेद्याद्दे”

इति मनुः ।

[ल्युट् । पाचने ।

अधिअपण न० अधि+आ-पाके णिच्-पुक् ह्रस्वस्य भावे

अधिअय पु० अधि+अ-पाके भावे क् । चूत्तग्रासपरिस्था-पनरूपे विक्षिप्तचेतुभूते व्यापारे, पाके ।

अधिअयण न० अधि उपरि अयणं पाकायं स्थापनं श्रीज्-भावे ल्युट् । चूत्तग्रा उपरि स्थापने, तत्पूर्वकपाके च ।

अधिअ्रीयते पच्यतेऽतः, आधारे ल्युट् ङीप् । चूत्तग्राम्

(आका) इति, (चूत्ता), इति च ख्यातायाम् स्त्री ।

अधिअयणीय त्रि० अधिअयणाय पाकाय हितम् ङ । पाक-साधनपात्रे । अधिअयितमर्हति अधि+अ-पाके अर्हाथे कर्माणि अनीयर् । पाकाहे वस्तुनि त्रि० ।

अधिअयितवै अव्य० अधि+अ-पाके वेदे कृत्याथे तवै । पचनोये “गौरेव दुग्धमधिअयितवै ब्रूयादिति” वेदः ।

अधिअत्री त्रि० अधिका अर्थस्य । अधिकप्रयोगेभाषिते अधिक-सम्पत्तिमिति च “इयं महेन्द्रप्रभृतीनामधिअत्रिय” इति कुमा० “समादिदेशाधिकृतानमधिअत्रिरिति” रघुः ।

अधिअवण न० अधिअवृते सोमः यत् अधि+प् अभिपत्रे आधारे ल्युट् । सोमाभिषवसाधनचर्मादिपाले । “अन्ध-निव यावाभिषवस्ये” इति वेदः । भावे ल्युट् । अभिपत्रे ।

अधिअवण्या त्रि० अधिअवणाय हितम् यत् । अभिषवसाधने फलके । “यत् हाविव अधनाधिअवण्या कृता” इति ऋ०

१, २८, २ अधिअवण्या उभे अधिअवणफलके इति भा० ।

अधिष्ठातृ त्रि० अधि+स्था-तृच् षत्वम् । अध्यक्षे, नियमित-
कार्यविशेषाकरणेन कृताकृतावेक्षके, नियन्त्रि च ।
“आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठतेति” भाषा० । अधिदेवे च ।
“इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिता” इति पुरा० । ते
च अधिदेवताशब्दे दर्शिताः सर्वाधिष्ठाता तु परमेश्वर एव
तदपि तत्त्वैकान्त्याभिप्राय्येन दर्शितम् । “तत्सामिध्या-
दधिष्ठातृत्वं मणिवदिति” सांख्यसू० । यथायस्कान्तमण्येः
सामिध्यामात्रेण शल्यनिष्कर्षकत्वं न सङ्कल्पादिना तथै-
वादिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्तत्त्वरूपेण परिणम-
नम् । इदमेव च सोपाधिसदृशत्वमित्यर्थः । तथाचोक्तम् ।
“निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्त्तते । सत्ता-
मात्रेण देवस्य तथा चेयं जगज्जनिः । अत आत्मनि
कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् । “निरिच्छत्वादकर्तासौ
कर्ता सन्निधिमात्रतः” इति सां० भा० । स्त्रियां ङीप् ।

अधिष्ठानं न० अधि+स्था-ल्युट् । नियमितकार्यविशेषाकरणेन
सामिध्यामात्रेण नियमनाय, स्थितौ, वेदान्तशास्त्रप्रसिद्धे
आरोपाधिकरणे च । वेदान्तिनाञ्च अध्यासस्याङ्गमधिष्ठानं
यथा तथाऽध्यासशब्दे वक्ष्यते । अधिकरणे ल्युट् । पुरे
आधारमात्रे, आश्रये च । “तदधिष्ठानाश्रयदेहे
तद्वाद इति” सां० सू० । “तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो
वक्ष्यमाणभूतप्रसङ्गं तस्याश्रये षाट्कौशिके देहे इति
भाष्यम्” । करणे ल्युट् । चक्रे, प्रभावे च चक्रेण, प्रभावेन च
हि प्रष्टव्यवृत्त्यादिसम्भवः । अधिष्ठानञ्च नियन्त्रित्वं
यथोक्तं सांख्ये । “संहृतपरार्थत्वात् त्रिगुणाद्विपर्य-
यादधिष्ठानादिति” “इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात्
त्रिगुणात्मकानामधिधीयमानत्वात् यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं
तत् सर्वं परेणाधिधीयमानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः,
सुखदुःखमोहात्मकश्चेदं बुद्ध्यादि, तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठात-
व्यम् । स च परस्मैगुण्यदन्य आत्मेति” सां० कौ० । भावे
ल्युट् । सन्निधिमात्रे । “अत्माधिष्ठानं कुर्विति” आवाहन-
मन्त्रः । “भोक्तुरधिष्ठानाङ्गो गायतननिर्माणा मन्त्रया पूति-
भावप्रसङ्गात्” इति सांख्यसू० । “भोक्तुः प्राणस्याधिष्ठानात्
व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्माणा भवति ।
अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुरुशोषितयोः पूतिभावप्रसङ्गात्
अनदेहवदित्यर्थः । तथाच रससञ्चारविशेषैः
प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भाव इति भा० ।
अनु प्राणिनः निर्माणा व्याधिष्ठाने प्रयोजनाभाव इति
तत्वाह । “अहंकारात् स्वाम्याधिष्ठितमैकान्तप्रात्” इति सा०

सू० । “देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यै-
कान्त्यात् अपेक्षा नास्ति किन्तु प्राणरूपमहत्त्वाद्वा यथा
राज्ञः पुरनिर्माणा इत्यर्थः । तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं
साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम् ।
कुलाबादीनां घटादिनिर्माणाण्येवम् । विशेषस्त्वयं तत्
चेतनस्य बुद्ध्यादेशाभ्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकं सद्गुणा-
दिति । यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि
प्राणद्वारा प्राणसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राण्येन देह-
निर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम् इति भा० ।
अधिधीयते कर्माणि ल्युट् । अधिष्ठिते इन्द्रियमात्रेण
नियन्त्रिते । “इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठान-
सुच्यते” इति गीता ।

अधिष्ठितं त्रि० अधि+स्था+कर्माणि क्त । अधुषिते “विलोक्य
दृष्टोक्षमधिष्ठितं त्वयेति” कुमा० । सन्निधिमात्रेण नियो-
जिते “ईश्वराधिष्ठिताः सर्वे स्वं स्वं कार्यं हि कुर्वते
इति पुरा० ।

अधिहरि अव्य० हरौ, विभ० अव्ययी० । हरिमधिकृत्येत्यर्थे
अधीकार पु० अधि+क-घञ् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अधि-
कारशब्दार्थे “सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्”
इत्युपपातकगणनायां मनुः । “स्वागतं स्वानधीकारा-
निति” कुमा० ।

अधीतं न० अधि+इङ्-भावे क्त । अध्ययने, कर्माणि क्त ।
कृताध्ययने अभ्यस्ते च त्रि० “ईषदीषदनधीतविद्ययेति”
कुसु० । “अधीतवेदवेदाङ्गत्वेनेति” वे० सा० ।

अधीति स्त्री अधि+इङ् अध्ययने क्तिन् । अध्ययने “अधी-
तिबोधाचरणप्रचारयैरिति” नैष० । अधि+इङ्-स्वरणे
क्तिन् । स्वरणे “नू ते पूर्वस्य वसो अधीतौ हवीये”
इति ऋ० २, ४, ८, “अधीतौ स्वरणे” इति भाष्यम् ।

अधीतिन् त्रि० अधीतमनेन अधीत+इनि । कृताध्ययने ।
“त्वयुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीमिति” कुमा० । एतद्व्य-
न्तयोगे च कर्माणि सप्तमी वेदेऽधीतोत्यादि किन्तु कर्मा-
विवक्षया प्रथमं भावे एव क्तः पश्चात् कर्माणां योगः
कृतपूर्वी कृतमित्यत्रेव । यथोक्तं हरिणा । “अकर्माकत्वे
सत्त्वे ज्ञाने भावाभिधाविनि । पश्चात् क्रियायता कर्त्ता
योगो भवति कर्माणेति” । विस्तरः सत्कृतसरलायां द्रष्टव्यः ।

अधीनं त्रि० अधिगतमिनं प्रभुम् अन्धा० स० । आयत्ते । विस्वा-
धीन इत्यादौ तु विस्ते अधि-इति वाक्ये समासे अधुस्वर-
पदात् ख । “क तु मां त्वधीनजीवितामिति” कुमा० ।

“दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च च” इति मनुः ।
 “इच्छाकृष्णा दुरामेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः” इति रघुः ।
 अधीर ति० धीरः धैर्यान्वितः न०त० । चञ्चले, “कान्तस्या
 धरमणिम् अधीरमाचुचुस्वेति” दशकु० । कातरे, रोगा-
 दिनाकुलचित्ते च । विद्युति, नायिकाभेदे च स्त्री ।
 तल्लक्षणं नायिकाशब्दे वक्ष्यते
 अधीवास अधि+वस आच्छादने करणे घञ् । सर्वत आव-
 रके महाकञ्चुके वस्त्रभेदे । “अधीवासं परिसुच्योष्णीषं
 संवेष्ट्य निवीते” इति कात्या० १५, ५, १२, उपरि सर्वतः
 संछाद्यतेऽनेनेत्यधीवासः महाकञ्चुक इति तद्व्याख्या ।
 “अधीवासेन प्रच्छाद्यतीति” कात्या० २०, ६, १५, “उप-
 रिष्टादावरकं वासोऽधीवास” इति वेददीपः ।
 अधीश ति० अधिक ईशः प्रा०स० । सार्वभौमे अधिपतौ च ।
 “अङ्गधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुतः” इति जात० ।
 अधीश्वर ति० अधिक ईश्वरः प्रा०स० । स्त्रियां ङीप् ।
 राजनि “अधिगत्य जगत्पथीश्वरादिति” नैष० । प्रभौ च ।
 अधीष्ट न० अधि+दिवा० इव-भावे क्त । सत्कारपूर्वकनियोगे,
 “विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रप्रार्थनेषु लिङिति” पा०
 “अधीष्टं सत्कारपूर्वकव्यापार” इति सि०कौ० ।
 कर्मणि क्त । सत्कारपूर्वकं नियोजिते ति० ।
 अधुना अव्य० अस्मिन् काले इदम्पश्यन् न० । संप्रती-
 त्त्यर्थे “प्रमदानामधुना” विडम्बनेति कुमा० । अधुना
 भवार्थे ठञ् । आधुनिकः इदानीन्तने ति० । [स्त्रियां ङीप् ।
 अधुनातन ति० अधुना+भवार्थे दुर्गल् लट् च । इदानीन्तने
 अधुर नास्ति धूः चिन्ता भारो वा यस्य अक्षमा० । भारमृत्यु
 चिन्तामृत्यो च, न०त० । अधूः-अभारे अचिन्ते च ।
 अचे त नाक्षमा० । अधूरक्षः इति ।
 अधूमक पु० नास्ति धूमो यत्र कप् । धूमशून्ये ज्वलदग्नौ ।
 अधृत पु० न हृतः । सर्वेषां धारकत्वेन केनापि न हृते पर-
 मेश्वरे, अतौ “स भवगवः ! कस्मिन्नु प्रतिष्ठितः ?” इति प्रश्ने
 “स्ते महिम्नो” लुत्तरम् तेनान्याधृतत्वात् स्वप्रतिष्ठत्वाच्च तस्य
 तथात्वम् । “अष्टतः स्वष्टतः स्वास्व इति विष्णु सङ्घट्ट० ।
 अधृति स्त्री हृतिधारणं धैर्यं वा अभावार्थे न०त० ।
 धारणाभावे, धैर्याभावे, च ।
 अधृष्ट ति० हृष्ट-निर्वृज्यत्वे क्त न०त० । लज्जाशीले ।
 हृष्ट-अभिभवे क्त न०त० । अनभिभूते “यन्तं नो-
 मित्वावर्णावष्टमिति ऋ० ६, ६७, २, अष्टमनभिभूत-
 मिति भा० । अङ्गिसिते च । “दूतासोवसवोऽष्टमः” इति

ऋ० ६, ५०, ४, “अष्टमः अङ्गिसिता” इति भा० ।
 अधृष्ट्य ति० न हृष्टः न०त० । अनभिभूतोये “अष्टम्यथा
 भिगम्यथ यादोरत्नैरिवार्णय” इति रघुः । हृष्ट निर्वृज्यत्वं
 भावे क्यप् तद्धास्ति यस्य । अप्रगल्भे, लज्जाशीले च ति० ।
 अधेनु स्त्री न०त० । दोहनमून्यायां गवि । “अधेनुं दक्षा
 स्तर्धमिति” ऋ० १, ११७, २०, “अधेनुम् अद्रोग्धो-
 मिति” भा० । [शून्ये ति० ।
 अधैर्यं न० अभावार्थे न०त० । धैर्याभावे । व० । धैर्य-
 अधीश्च ति० अधः अक्षय, अधस्तात् अगति अश्रुते वा
 अक्ष-अच्, अश-स वा वेदे अतोलोपाभावः । अधस्ताद्
 व्यापके । “अधोवृक्षाः सिन्धवः स्तोत्राभिरति” ऋ० २
 ६३, ६, “यदापः अक्षसाधस्ताद्भवन्ति तदा रथादीनि नेतुं
 शक्यन्ते” इति भा० । [अधादेशश्च । परिधानवस्त्रे ।
 अधोऽङ्गक न० अधरमङ्गकम् अधर+प्रथमार्थे असि अधरस्य
 अधोऽक्ष न० अधरमक्षं यत्र मार्गे अधर+प्रथमार्थे असि व० ।
 हविर्धानाक्षाधोगार्गे । “दक्षिणस्याक्षं प्राप्नो निष्क्राम-
 तीति” का० १२, ४, १४, दक्षिणहविर्धानाक्षाधोगार्गेण
 प्राङ्मुखो निःसरन्तीति” वेददीपः ।
 अधोऽक्षज पु० अक्षात् इन्द्रियात् जायते जन ड ५त० ।
 अक्षजं प्रत्यक्षज्ञानम् अधरं आहृत्याभागाक्षीनं यस्य
 अधर-प्रथमार्थे असि अषादेशश्च । इन्द्रियायोग्ये, “अधो
 न क्षीयते जातं यस्मात्तस्मादधोऽक्षज” इत्युक्तलक्षणे, वा
 विष्णौ । “व्याप्नो वायुरधोऽक्षजं” इति विष्णुसङ्घ० ।
 “द्यौरक्षं पृथिवी चाधस्तयोर्व्यादजायत । मध्ये वैराज-
 रूपेण ततोऽधोक्षजइत्यते” इति भाष्ये तथा च अण्ड-
 कपालद्वयमध्ये विराड्रूपेण जातत्वादस्य तथात्वम् ।
 अधोभूते स्वस्वविषयेभ्यो निवर्त्तनेन प्रत्यक्षप्रवाहिते अक्षगणे
 जायते प्रकाशते इति अधोक्षज इति वा । तत्त्वार्थे ।
 अधोगति स्त्री अधरस्मिन् अधस्तात् नरकादौ गतिः
 नरकादिगमने “साधकानां त्वधोगतिरिति” तन्त्र० ।
 नरकस्य च पापफलत्वेन पुण्यादधरत्वात् अधरत्वम्
 “और्वं च सर्वे नरकाः सदृक्षा” इति (सि० शिरो०)
 और्वस्थाने एव नरकस्थितिरुक्ता और्वस्थितिश्च । “साङ्ग-
 दक्षान्तर्बडवान्तोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानी”त्यनेन
 पातालसद्विजटे तत्त्वोक्ता । अतो नरकानामधःस्थत्वम्, भू-
 गोलशब्दे विवरणं दृश्यम् । “जघन्यगुणहस्तास्तु अधोग-
 ऋन्ति तामसा इत्युक्तेः तामसानामधोगतित्वम् । अधो-
 गतित्वञ्च पापादेव । अधःप्रदेशमात्रे गमने च “भूला-

नामधोगतिरिति" काद०। अधोऽधस्तात् गतिर्यस्य व०।
नरकगामिनि लि० "अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुप्तकम्
अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिमिति" मनुः ८, ३८,
४१, अधोगतिं नरकगामिनमिति कुल्लूकभट्टः।

अधोगामिन् लि० अधरस्मिन् अधः गच्छति गम-णिनि।
नरकगामिनि, अधोभागे-गन्तरि च। स्त्रियां ङीप्।

अधोघण्टा स्त्री अधरात् अधस्तादारभ्य घण्टेव तदाकारफल-
वत्वात्। अपामार्गे रत्नमाला।

अधोजानु न० अधरं जानुनः प्रथमार्थे असि। जानुनोऽधरे
ब्राह्मणादीनां प्रमाणविशेषमभिधाय "सर्वेषां बाधोजानु
इति का० २१, ४, १८, "वा विलम्बे सर्वेषां जानुनोरध-
स्तात् अपोजान्विति" तद्व्याख्या।

अधोजिह्विका स्त्री अस्या जिह्वा जिह्विका अत्यार्थे कन्
अधोऽधरा जिह्विका कर्म०। (आलजिभ) इति ख्याता-
याम् तालुस्थजिह्विकायाम्।

अधोदार न० अधरं दार अधर+प्रथमार्थे असि। काष्ठ-
मयद्वारसाधरकाष्ठे (गोवराट्)।

अधोदिग् स्त्री अधरा दिग् अधर+प्रथमार्थे असि कर्म०।
दक्षिणस्यां दिशि। अस्या अधरत्वञ्चोदकशब्दे वक्ष्यते।

अधोदृष्टि लि० अधरस्मिन् अधः दृष्टिरस्य। योगाध्यास-
समये नासिकाग्रमात्रदर्शनयुक्ते, तत्प्रकारस्तु "किञ्चित्
प्रकाशस्तिमितोऽप्रतारैर्भ्रविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः। नेत्रैरवि-
स्पन्दितपद्ममालैर्लक्ष्यीकृतप्राणमधोमुखैरिति" कुमारे
"करणान्यवर्हिष्यक्य स्याणुवन्निश्चलात्मकः। आत्मानं हृदये
ध्यायेन्नासाग्रमन्यस्तलोचन" इति योगसारे "गीतायामपि
"समश्नु नासिकाग्रं स्मृत्यादिना" दर्शितः। अधो-
दर्शनयुक्तमाले लि०। "अधोदृष्टिर्नैकतिक" इति मनुः
४, १८६। कर्म०। अधस्तदृष्टौ स्त्री।

अधोऽधस् अधर+अधस्तात् सामीप्ये द्वित्वम्। समीपावोदेशे
"मयानधोऽधोऽधस्तः पयोधरानिति" माघः।

अधोपहास पु० अधः अधोभागस्य हारमन्दिरस्य उपहासः
सन्निष्क्रान्दसः। स्त्रीणामधोभागस्योपहसने। "य एवं
विद्वानधोपहासं चरत्यासां, स्त्रीणां सुकृतं दृढं" इति
दृ० उप०। दृढं आवर्जयतीति भाष्यम्।

अधोभक्त न० अधरं भक्तं यस्मात् अधर+प्रथमार्थे असि
पूत०। भक्तभोजनान्ते पीयमानजले।

अधोभाग अधरोभागः अधर+प्रथमार्थे असि कर्म०। अधर-
भागे "पूर्वभागो गुरुः पुंसां अधोभागस्तु योषितामिति"।

अधोभवन न० अधरमधः भवनम् लोकः। सप्तसु पाता-
लेषु। तत्स्थानञ्च "भूमेरङ्गं चारसिन्धोरुदकस्थं जम्बुद्वीपं
प्राङ्मराचार्यवर्याः अङ्गैः न्यस्मिन् द्वीपपट्कस्य धामे
चारक्षोराद्यम्बुधीनां निवेशः॥ लवणजलधिरादौ दुग्ध-
सिन्धुश्च तस्मादमृतममृततरङ्गिः श्रीश्च यस्माद्भवत्। महि-
तचरणपद्मः पद्मजम्बादिदेवैर्वसति सकलवासो बाहुदेवश्च
यत्॥ दम्नो द्रुतस्तेजुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य
चान्त्यः। स्वादूदकान्तर्बडवानलोऽसौ पाताललोकाः
पृथिवीपुटानीति सि० शि०॥ अधिकं भूगोलशब्दे वक्ष्यते।

अधोमुख लि० अधो मुखं यस्य व०। ज्योतिष-
शास्त्रे प्रसिद्धेषु नक्षत्रभेदेषु। यथा "मूलाश्लेषा कृत्तिका
च विशाखा भरणी तथा। मघा पूर्वार्त्तयं चैव अधोमुख-
गणः स्मृत" इति। गोजिह्वाख्यदृष्टे (अनन्तमूल)
अवाङ्मुखे स्त्रियां वा ङीष्। "स्तब्धदृष्टिरोऽधोमुख" इति
"अधोमुखैर्दृष्टसुखैः पतिभिः" इति रघुः। सुद्रा-
भेदे च तत्स्वरूपं सुद्राशब्दे वक्ष्यते।

अधोराम पु० अधोभागे अधस्ताद्भागे रामः शुक्लः दृष्टिर्ध-
कत्वात् तस्य रामत्वम्। अधोभागे शुक्लवर्णे "आश्विनाव-
धोरामाविति" य० २४, १, "अधोरामौ अधोभागे शुक्लवर्णा-
वैजाविति" वेददीपः। [अधोभवनशब्दे विवरणम्।

अधोलोक पु० अधोऽधरो लोकः कर्म०। भूमेरधःस्थपाताले।
अधोवर्चस् लि० अधोगामि वर्चः ज्योतिर्यस्य। अवाचीन-
ज्योतिष्के "तत्ते विद्वान् वरुण! प्रब्रवीन्मधोवर्चसं"
इति वेदः।

अधोवायु पु० अधोगामी वायुः शा० त०। अपानवायौ
पृथग्द्व्यकारके वाते "अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहृष्टेऽन्यतभाषणे"
इत्युपक्रम्य "कर्म कुर्वन्नुपसृष्टे" दित्युक्तं स्मृतौ।

अध्यक्ष लि० अधिगतोऽर्जं व्यवहारम् अत्या० स०। नृपस्य कृत्त-
धारणादिव्यवहारेष्वधिकृते। अध्यच्छोति व्याप्नोति अधि+
अक्ष-अच्। व्यापके। अधिगतं मूलतया अक्षमिन्द्रियम्
अत्या० स०। प्रत्यक्षज्ञाने। अर्थ आदित्वात् अचि। तद्वि-
षये लि०। "द्रव्याध्यक्षे त्वचोयोगो मनसा ज्ञानकारण-
मिति" भाषा०। "सेनापतिबलाध्यक्षाविति" मनुः। अधि-
ष्टातरि सन्निधिमालेण नियन्त्रि च "मयाध्यक्षेण प्रकृतिः
सूयते सचराचरमिति" गीता "यदध्यक्षेण जगता वयमा-
रोपितास्त्वयेति" कुमा० जीरिकादृष्टे पु० शब्दार्थवः।

अध्यक्षर अव्य० अक्षरे-विभ० अव्ययी०। अक्षरमधिकृत्येत्यर्थः।
अध्यग्नि अव्य० अग्नौ अग्निसमीपे वा विभक्त्यर्थे सामीप्ये-

ये वा अव्ययी०। अग्नौ अग्निसमीपे वेत्यर्थे। तत्र स्थाने विवाहादौ स्त्रीभ्यो दत्ते धनादौ न०। स्मृतिशास्त्रे चास्मिन्नेव पारिभाष्ये कृता यथा “विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निमन्त्रिणौ। तदध्यग्निं कृतं सङ्गिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति” कात्या०। “अध्यग्न्यावाहानिकं दत्तं च प्रीतिकर्म्मणि आहमाहपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति” मनुः। “पितृमाहपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिदेदिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति याज्ञ०। “विवाहकालेऽग्नावधिकृत्य मातृलादिदत्तमिति” मिताचरा। अध्यग्निकृतमित्येकं पदं दत्तमध्यग्न्युपागतमित्येकवाक्यत्वात् कृतं दत्तमित्यर्थः इत्येके।

अध्यच् ति० अधि+अच्-किप्। अधिगन्तरि।

अध्यण्डा स्त्री अधिकमण्डभिव वीजं यस्याः दैत०। अधिक वीजवत्याम् (भुङ्क्ते आसला) इति ख्यातायाम्, भूम्यामलक्याम्।

अध्यधिक्षेप पु० अधिकोऽधिक्षेपः प्रा०स०। अत्यन्तनिन्दायामतिशयतिरस्कारे च “गुरुणामध्यधिक्षेप” इति।

अध्यधीन लि० आधिक्येन अधीनः। अत्यन्ताधीने गर्भदासे तस्य जन्मावधि दासत्वात् क्रयविक्रयार्हत्वाच्च तथात्वम्।

अध्यय पु० अधि-इङ्-इक् वा भावे अच्। अध्ययने स्मरणे च।

अध्ययन न० अधि+इङ्-ल्युट्। पठने, गुरुमुखोच्चारणानुसारिणि उच्चारणे च। अध्ययनञ्चाक्षरमात्रपाठ इति वैदिकाः सार्थाक्षरमहणमिति मीमांसकाः। “इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः। अलोभ इति मार्गेऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृत” इति “अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते” इति “श्रुताध्ययनसम्पन्न” इति च स्मृतिः अध्ययनं च वेदाध्ययनं तत्र च तैर्गणिकानामधिकारः यथोक्तं मनुना। “अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा, दानं प्रतिग्रहञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च। विषयेष्वप्रसक्तिञ्च क्षत्रियस्य समासतः। पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च। बणिक्पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य क्षत्रियेव च” इति मनुः। वेदाध्ययनञ्च ब्रह्मचर्यत्वेनाभिधीयते तच्च ब्रह्मचर्यगर्भे बध्यते तच्च क्षात्राध्ययनमेव प्रशस्तं यथोक्तं ब्राह्मणसर्वस्वे “कूर्म-पुराणे। न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद्गुरुः। पाठमात्रावसनस्तु मङ्गे गौरिव सीदति। योऽधीत्य विधिव-द्विभवेदार्थं न विचारयेत् स सान्धवः शूद्रसमः पालतां

न प्रपदते”। व्यासः “वेदस्याध्ययनं कार्यं धर्मशास्त्रस्य-चापि यत्। अजानतार्थं तत् सर्वं तुषाणां कण्डूनां यथा” तथा “यथा पशुभारवाही न तस्य भजते फलम्। द्विज-स्तथार्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते”। तथा “पाठमात्ररता-न्नित्यं द्विजातीन्वार्थवर्जितान्। पशूनि च तान् प्राज्ञो-वाङ्मात्रेणापि नार्श्चयेत्। श्रुतहीनसधीतं यद्वेदं नास्त्य तद्वेत्। श्रुतन्तु कोलमपि ससुद्धाराय कल्पते”। स्याणुरयं भारद्वाजः किलाभूद्धीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्। अर्थवित् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाश्या। व्यासः। “योऽधीते नार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं दृष्टा। भार-वाहीव नृपकः केवलं ह्येषभागभवेत्। तस्मादर्थपरिज्ञाने यत्र कायैर्विजानता”। व्यासः। “ज्ञानं कर्म च संयुतं सुखार्थं कथितं यथा। अधेतं श्रुतसंयुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलम्” व्यासः। “अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्था-धिगमे रतः। स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्मानुष्ठानविद्विजः”। मनुः “वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे यसत्। इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते”। व्यासः। “समु-च्चितं स्तोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते। चतुर्णामपि वेदानां केवलाध्ययनात् द्विजात्”। उच्छद्वासः “अनूचानामप्यन्यनः श्रेष्ठा अन्यभ्यो धारिणोवराः। धारिण्यर्थं तत्त्वज्ञा-स्त्येयोऽप्यध्यात्मचिन्तकाः” इति॥ एतच्च स्वाध्येयोऽध्येतव्य” इति श्रुतौ मीमांसकैः विस्तरतो व्यवस्थापितम्।

अध्यर्च लि० अधिकमर्जं यस्य व०। स्वाङ्गेन संहिते वस्तुमात्रे। “एकाधिकं हरेज्ज्योषः पुत्रोऽध्यर्चं ततोऽनुज” इति मनुः। एकाधिकमर्गं द्वावशाविति यावत् ज्येष्ठपुत्रो गृह्णीयात् अधिकमर्जं यत्नाये सार्जमर्गं इति कृष्ण०। अर्जशब्दः रूपकाङ्गे रूढः तेन सार्जदपके च। अध्यर्जपूज्यात् श्रीमाद्यर्थे “अध्यर्जपूज्याद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति” पा० अध्यर्जपूज्यात् द्विगोश्चाहोयस्य टजो लुक्। अध्यर्जकंसम्। “विंशति-कालस्य” इति पा०। स्वविधाञ्च लुक्। अध्यर्ज-विंशतिकीनं “स्वार्थार्कम्” पा०। अध्यर्जशरी-कम् “पणपादमापयताद्यत्” पा०। अध्यर्जपणं अध्यर्ज-पाद्यम् अध्यर्जमायम् अध्यर्जशयम् “शाणाहेति” पा० यत् ठञ् तस्य लुक्च नेति अध्यर्जशयम् अध्यर्जशयम्। इत्यादयः शब्दाः तत्क्रीतार्थे लि०। अध्यर्जोति यत्र अधि+अध-आधारे षञ्। वायौ। “कालेव देवा याज्ञवल्क्य! इति” याज्ञवल्क्यः प्रति शाकल्यग्रे तत्र याज्ञवल्क्येन ‘अध्यर्ज’ इत्युत्तरं (उ०उ०) दत्तम् तत्र विशेषज्ञानाय

“कतमोऽध्यक्षः” ? इति पुनः शाक्यप्रश्ने, “योऽयं पवत” इत्युक्ता तत्र पवत इत्यनेन वायुरक्तः । “तदाहर्षदयमेकएष पवते अथ कथमध्यक्षः” ? इति । वायोरेकत्वेन अध्यक्ष-शब्दार्थस्य सार्धत्वस्यासम्भवे पुनराक्षिप्ते “यदस्मिन् इदं सर्व-मध्याधोत् तेनाध्यक्षः” इत्युत्तरम् तेन अधिकशब्दहेतुत्वात् वायोरेध्यक्षत्वात् तथात्वम् अधि+अव-लङ् अध्याधोत् । अध्यवसाय पु० अधि+अव-सो-घञ् । इदमेवमेवेति विषय-परिच्छेदे निश्चये । स चात्मधर्म इति नैयायिकाः बुद्धिधर्म इति सांख्यादयः । “उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां दत्तौ सत्यां बुद्धेः रजस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसुद्रेकः सोऽयमध्यव-साय इति वृत्तिरिति चाख्यायते” इति सांख्यतत्त्वकौस्तुभ-परिभाषितलक्षणः, “कर्त्तव्यमिति योऽयं निश्चयः वित्-साक्षिध्यात् प्राप्तचैतन्याया बुद्धेः परिणामः सोऽयमध्य-वसाय” इत्युक्तलक्षणे वा निश्चयः । “प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति सां० का० । उल्लाहे च । उल्लाहच कर्मसु सुकरत्वेन ज्ञानात् उद्यमभेदः ।

अध्यवसायित लि० अध्यवसायो जातोऽस्य तारा० इतच् । जाताध्यवसाये । [निश्चयवति च ।

अध्यवसायिन् लि० अधि+अव-सो-णिनि । उल्लाहान्विते अध्यवहनन न० अधि-उपरि अवहननम् । पूर्वोवघातेन वित्तप्रोकरणेऽपि पुनरवघाते । तेन च “ग्रीहीनवह-नीति” नियमपालनम् ।

अध्ययन न० अधिकमयनम् । “राजीर्ये भुज्यते यत्तु तद-ध्ययनस्यते” इति सुश्रुतोक्ते अजीर्येऽपि अधिकायने ।

“यथोक्तैः प्रकोपणैर्विरुद्धाध्ययनस्त्रीप्रसङ्गेत्यादि” सुश्रुतम् ।

अध्यस्त लि० अधि+अस-कर्मणि क्त । कताध्यासे आरो-पिते, अध्यासश्चापे वक्ष्यते तद्विषये मिथ्याभूते पदार्थे । शुक्लो रजतमध्यस्तम् ब्रह्मणि जगदध्यस्तमित्यादि ।

अध्यात्म अव्य० आत्मानं देहमिन्द्रियादिकं चेतसं ब्रह्म वाऽधिकृत्य टष् सभा० । देहमिन्द्रियादिकम् आत्मानं ब्रह्म वाऽधिकृत्येत्यर्थः । तत्र देहाधिकारे “अध्यात्ममिति” वृ० उ० अधिदेवताशब्दे दृश्यम्, तत्र प्राणाद्याधिकारेण अन्तर्या-मित्युक्तम् । चेतसाधिकारे “अध्यात्मयोगाधिगमेनेति” । “अध्यात्मरतिरासीनो निराकाङ्क्षो निराभिष” इति मनुः । “आत्मानं ब्रह्माधिकृत्येति” कुल्लू० । “जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाश्रितमिति” गीता । “ते जनाः परं ब्रह्म कृत्स्नमध्यात्मञ्च विदुः ये तत् प्राप्तव्यं देहादिव्यति-

रिक्तं शुद्धमात्मानञ्च जानन्तीति” श्रीध० । “अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्मस्यते” इति गीता । “सखैव ब्रह्मण एवांशतया जीवस्वरूपेण भावोभवनं स एवात्मानं देहम-धिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्त्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते” इति श्रीधरः । तेन देहाधिकारेण भोक्तृतया ब्रह्मणोऽंशस्य जीवभवनेऽस्य पारिभाषिकत्वं सूचितम् “अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहमिति” गीता सा च विद्या न्यायवैशेषिकमते देहभित्तत्वेन, सांख्यादिमते प्रकृतिभित्त-त्वेन आत्मनः स्वरूपादिप्रतिपादिका । वेदान्तिमते तु ब्रह्माभित्तत्वेनेति भेदः । सर्वेषां मतेऽध्यात्मतत्त्व-ज्ञानरूपत्वात्तस्या अध्यात्मविद्यात्वम् । तत्र नैयायिकवैशे-षिकमते आत्मा द्विविधः जीवात्मा परमात्मा च । तत्र जीवात्मानमधिकृत्य उदयनाचार्य्येण आत्मतत्त्वविवेकरूपप्रक-रणं, परमात्मानमधिकृत्य च कुसुमाञ्जलिनामकमपरं प्रकरणं निरमायि । सांख्ये ईश्वरानभ्युपमेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो विवेकज्ञानाय षडध्यायोरूपं कपिलसुनिना, तन्मूलकमीश्वर-क्षणेन च सांख्यकारिकाः सप्ततिः निरमायिषत, वाच-स्पतिना च ता व्याख्याताः ततएव विस्तरोऽवसेयः । पातञ्जले तु जीवानामीश्वरस्य च भेदस्वीकारेऽपि ईश्वरप्रणिधानेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो भेदसाक्षात्कार इति भेदः । अधिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । “मयि कर्माणि स-र्वानि संन्यस्याध्यात्मचेतसेति” गीता । “अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या” । अध्यात्मं जातः ठञ् । अनुशक्तिका० द्विपद-वृद्धिः । आध्यात्मिकं दैहिके सानसिके च दुःखादौ लि० ।

अध्यात्मदृश् लि० अध्यात्मं पश्यति दृश्-क्तिन् । आत्मज्ञे विषयत्यागेनात्मसात्वदर्शके ।

अध्यात्मयोग पु० आत्मानं चेतसमधिकृत्य योगः । विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्य चेतसश्चात्मानं समवधाने । “अध्यात्म योगाधिगमेनेति” ।

अध्यात्मरामायण न० आत्मानमधिकृत्य कृतं रामस्थायनं यत् । वाल्मीकिप्रणीते अध्यात्मज्ञानप्रतिपादके प्रस-ङ्गतो रामचरितज्ञापके खनामख्याते ग्रन्थभेदे ।

अध्यात्मशास्त्र न० अध्यात्म प्रतिपादकं शास्त्रम् । आत्म-स्वरूपादि प्रतिपादकग्रन्थे ।

अध्यापक पु० अध्यापयति अधि+इङ् णिच्-खल् । अध्ययनकारयितरि, उपाध्याये च । “भृतकाध्यापकोयस्तु भृतकाध्यापितस्तथेति” मनुः । अस्य अकान्तत्वेऽपि याज-कादिगणे पाठात् षष्ठीसमासः तेन वेदाध्यापकः न्याया-

ध्यापक इति । अध्यापकश्च द्विविधः आचार्य उपाध्यायश्च यथोक्तं विष्णुना “यस्तूपनीय व्रतादेशं कृत्वा वेदमध्यापयेत्तमाचार्यं विद्यात् । यस्त्वेनं मूल्येनाध्यापयेदकदेशं वा तमुपाध्यायमिति” ।

अध्यापन न० अधि+इङ्-णिच्-भावे ल्युट् । पाठनायाम् ।

“याजनाध्यापनं तथेति” मनुः । “अध्यापनञ्च त्रिविधं धर्म्मार्थमृक्कथकारणम् शुश्रूषाकारणञ्चेति त्रिविधं परिकीर्तितमिति” हारोतसंहितोक्तेस्त्रिविधमध्यापनम् अध्यापनप्रकारादि यथा “नापरीक्षितं याजयेत् नाध्यापयेत् नोपनयेत् ॥ योऽधर्मेणाह यथाधर्मेण पृच्छति तयो-रन्यतरः प्रैति, विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ धर्म्मार्थौ यत्न न सग्रातं शुश्रूषा वापि तद्विधा । तत्त विद्या न वप्नव्या शुभं वीजमिवोषरे । विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिस्तेऽहमस्मि । अस्त्रयकायान्दजवेऽयताय न मां ब्रूया वीर्यवती तथा सग्राम् ॥ यमेव विद्याः शुचिप्रसक्तं मेधा-विनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्ते न द्रुह्येत् कतमांश्च नाह तस्मै मां ब्रूया विधिपाय ब्रह्मन् इति” ॥ शुचि तु स्त्रीत्वात् टाप्, अध्यापना तस्मिन्नेवाथ स्त्री ।

अध्यापित लि० अधि+इङ्-णिच् कर्मणि क्त । पाठिते “अध्यापितस्योपनासापि नीतमिति” कुमा० ।

अध्याप्य लि० अधि+इङ्-णिच्-कर्मणि यत् । पाठनीये अध्यापयितुमर्हे काले “ब्रह्माङ्गलिङ्गतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रिय” इति मनुनाध्यपनीयार्हता दर्शिता ।

अध्याय पु० अधि+इङ्-घञ् । अध्ययने, कर्मणि घञ् । वेदादिशास्त्रस्य एकार्थ कविषयसमाप्तिद्योतके विश्वासस्थाने अंशविशेषे, “सर्गोवर्गः परिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः । उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमेव च । स्थानं प्रकरणञ्चैव पर्वोक्तासाङ्गिकानि च । पुराणादौ परिच्छेदा अनेके परिकीर्त्तिता” इत्युक्तान्यतमप्रकारे च “संकल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः अध्यायं प्राप्य विरमेच्च त्व मध्ये कदाचन । कृते विरामे मध्ये तु अध्यामादि पुनः पठेदिति” म० सू० “स्नाध्यायोऽध्येतव्य” इति श्रुतिः ।

अध्यारूढ लि० अधि+आ+रूह कर्मणि कर्त्तरि वा क्त । आक्रान्ते, अध्यारोहणकर्त्तरि उपरिष्ठात् आरोहणकर्त्तरि, समाकृष्टे, अधिके च ।

अध्यारोप पु० अधि+आ+रूह-णिच्-पानादेशः घञ् अत-किन् तद्बुद्धिरारोपः मिथ्याज्ञानम् किञ्चिदधिष्ठानमधिष्ठानं ताड्यारोपः अध्यारोपः यथा असर्गभूतां रज्जुमधिष्ठानं

सर्पारोपः तथैव अजगद्रूपे ब्रह्मणि जगद्रूपारोपः । तादृशे मिथ्याज्ञाने । “स एष बीजाङ्कुरादिवदविद्याकृतः संसार आत्मनि क्रियाकारककलाध्यारोपलक्षणोऽनादिरनन्त” इति वृ० उप० भाष्यम् ।

अध्यारोपण न० अधि+रूह-णिच् पानादेशः ल्युट् । अति-शयेनारोपणे धान्यादेशपने ।

अध्यावाप पु० अधि+आ+वप-घञ् । अधिवपने संस्था-नामावापे । आधारे घञ् । तदाधारत्वेने ।

अध्यावाहनिक न० अध्यावाहनं पितृगृहात् भर्तृगृहागमनं तत्काले लब्धम् अधि+आ+वह-ल्युट् ततः लब्धार्थे ठन् । “यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात् । अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति” स्मृत्युक्तं लक्षणे पितृकुलात् भर्तृकुलगमनकाले तैभ्यः प्राप्ते स्त्रीधने । “अध्यग्न्यध्यावाहनिक स्त्रीधनं षड्विधं स्मृतमिति” स्मृतिः ।

अध्यास पु० अधि+अस-लोपे घञ् । मिथ्याज्ञाने “आह कोऽयमध्यासो ? नामेति प्रश्ने “स्मृतिरूपः परत्वं पूर्वदृष्टव्यभास” इति शा० भाष्यम् । स्मृतेः रूपमिव रूप-मस्य संस्कारप्रभवत्वात् । परत्वं अन्यस्मिन् स्वभिन्ने स्वाभा-ववति च पूर्वदृष्टस्य पूर्वानुभूतस्यावभासो धामम् । यथा श्रुतौ रजतभिन्नायां पूर्वदृष्टस्य रजतस्याभेदज्ञानम्, स्वाभाववति च स्मृतिके पूर्वानुभूतस्य लोहितरूपस्य वा ज्ञानम् । तथाभूते मिथ्याभूतज्ञाने । तत्र बाध्याधे अधि-ष्ठानशुक्त्यादौ इन्द्रियसंप्रयोगे सत्यपि तस्य विशेषरूपेणा-ज्ञानात् सामान्याकारेण इदन्त्वादिरूपेण ज्ञानं, सादृ-श्यज्ञानम्, आरोप्यमाणस्य संस्कारश्चेति कारणत्वयं सति च तस्मिन् चाकचक्यादिदोषविशेषात् अधिष्ठानविशेष-ज्ञानं प्रतिबध्य, रजतादिसंस्कारे बोद्धोचिते तत्त्वानिर्वचनीयं रजतादिकं शुक्लाद्यज्ञानेनोत्पाद्यते तदाकारवृत्तिश्च जन्यते तत्र आविद्यिकरजताद्यनुत्पत्तौ इदं रजतं पश्चात्तीत्याद्यनु-भवानुपपत्तिः नच कारणेन तस्योपपत्तिः कारणस्य विषया-प्रवर्त्तकत्वात् तदुत्तरं प्रवर्त्तते च तत्तदुपपत्तयः सर्वः । नापि अलौकिकप्रत्यक्षरूपता साक्षात्कारोपीत्यनुभवस्य साक्षात्कारविषयत्वात् अन्यथासुमानादीनामपि अलौकि-कप्रत्यक्षत्वापत्तेः तत्पूर्वं निश्चितं तत्तज्ज्ञानस्यावश्यभावेन विशिष्टालौकिकप्रत्यक्षापत्तेर्दुर्निवारत्वात् अतः तत्तदुपपत्त-याय प्रवर्त्तकस्य तत्तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसमर्थनाय अनि-र्वचनीयं रजतादिकम् अधिष्ठानाज्ञानेन तत्ताधिष्ठाने उत्-पद्यते इति कल्पं प्रत्यक्षे हि विषयसन्निकर्षः कारणत्वेन कृत्तः

देशान्तरस्वरजतादिकं तु न इन्द्रियसन्निकृष्टमित्यगत्या तथा कल्प्यते । अतएव श्रुतो “यत्न इतिमिव भवति तदितर इतरत् पश्यतीति” “अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते” इति च जागरे ह्येतस्य इवशब्देन मिथ्यात्वं सूचितम् । स्वप्ने च रथादेः स्पष्टं स्पष्टिरुक्ता । तथाच ब्रह्मणि जगदादे- रनिर्वचनीयस्य तदज्ञानेनोत्पत्तिः । इयांस्तु विशेषः रजतादेः स्वप्नरथादेश प्रतीतिसमकालत्वं, विद्यदादेस्तु व्यव- हारिकत्वम् । “देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयादित्युक्तेः व्यव- हारकाळे विद्यदादिप्रमेयाणां सत्यत्वं, “परमार्थदृष्ट्या तु मिथ्यात्वमिति” “अन्यदार्त्तमित्यादि” श्रुत्या च ब्रह्मभिन्नानां मिथ्यात्वावगमात् । अधिकमाकरे दृश्यम् ।

अध्यासन न० अधि+आस-उपवेशे ल्युट् । निवासे । विभ० अव्ययी० । आसने इत्यर्थे अव्य० ।

अध्यासित लि० अधि+आस आधारस्य कर्मसंज्ञायां कर्मणि क्त । अधिशिते । “धेन्वा तदध्यासितकातराद्येति” रघुः ।

अध्याहार ए० अध्याहरते ज्ञानायानुसन्धीयते अधि+ आ+हृ-वञ् । आकाङ्क्षाविषयपदानुसन्धाने, जहे, तर्के, अपूर्वोत्प्रेक्षणे च । जहस्वरूपमूहशब्दे तर्क- स्वरूपं च तर्कशब्दे वक्ष्यते । [क्त । अधिशिते स्थानादौ ।

अधुषित लि० अधि+वस-आधारस्य कर्मसंज्ञया कर्मणि अधुषित लि० अधिगतसङ्घं वाहनत्वेन अत्या०स० । उद्रवाहन- युक्ते शकटादौ । (उठगाडि) ।

अधूढ लि० अधि उपरि जड् । अवलम्बनत्वेन उपरिभावेण अवलम्बिते । “तस्मादधूढं साम गीयते” इति ऋ० उप० । ऋचमवलम्ब्यैव सामो गीयमानतया ऋच्यधूढ- त्वम् । अधिकदृष्टियुक्ते, समृद्धे च । कृतसापत्निकायां प्रथमायां “यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं” तादृश्यां स्त्रियाम् स्त्री ।

अधूमी स्त्री अधिकमूषयस्याः अन्ड् डीप् च । समृद्धा- पीनायां धेन्वाम् “अधूमीं होले प्रयच्छतीति श्रुतिः अवधायधूमीवनिष्णुषु ससृजय इति का० १,८,८१ ।

अधृतव्य लि० अधि-इड् कर्मणि क्त । पाथे “स्वाध्यायो- ऽध्येतव इति” श्रुतिः । अर्हार्थे तव्य । अध्येतुमर्हं “श्रोत- व्यभिहृ श्रुद्देशे नाध्येतव्यं कदाचनेति” श्रुतिः ।

अध्येषण न० अधि-इष-प्रेरणे ल्युट् । सत्कारपूर्वकमाचा- र्यादेः प्रेरणे, प्रवर्त्तनमात्रे च । युचि टाप् तस्मिन्नेवार्थे स्त्री । अधिका एषणा मार्धना । अधिकप्रार्थने स्त्री ।

अधि लि० न-इ-क्ति । अष्टते । न+इष-ङि, अष्टव्ये ।

अधिगू लि० अधि+गम-कू-ङिञ्ज ऊङादेशो वा । अष्टत- गमने । “यदधिगवोऽधिगू इदाचिदङ्गो अश्विना” इति ऋ० ८,२२, ११, “अधिगवोऽष्टतगमना अधिगू- अष्टतगमनाविति” भा० ।

अधिज लि० अधिमष्टतमष्टयं वा जनयति जन-अन्तर्भूत- गत्यर्थे, ड । अष्टतजनके अष्टयजनके च । “इति चिन्म- न्युमधिज इति ऋ० ५,७, १० “अधिजः अष्टतमन्यैः अग्नियतिरिक्तैः अष्टयं वा जनयिता” इति भा० ।

अध्रुव लि० न०त० । अनिश्चिते, चञ्चले, अस्थिरे च । “योध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते । ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि” इति हितो० ।

अध्रुष ए० “शोधः स्थूलसोददाहप्रकाशो रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषो रुग्ज्वरादय इति” सुश्रुतोक्ते विक्षतरक्तादिजे ज्वरकारके शोधरोगभेदे ।

अध्वग ए० अध्वत्+गम-ङ । पथिके. अध्वगमनप्रकारस्य विष्णुसंहितायास्तुतः । यथा “नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकैः सार्द्धम्, न वृषलैः, न द्विषङ्गिः, नाति- प्रलूषम्, नातिसायम्, न सन्ध्ययोः, न मध्याह्ने, न सन्निहितपानीयम्, नातिदूर्णम्, न रात्रौ, न सन्तत व्याधितार्त्तैर्वाहनैः, न हीनाङ्गैः, न रोगिभिः, न दीनैः, न गोभिः, नादानैः, यवसोदकैर्वाहनाना- मदत्त्वात्मनः क्षुत्तुष्णापनोदने न कुर्यात् । न चतुष्पथ- मधितिष्ठेत्, न रात्रौ वृक्षमूलम्, न शून्यालयं, न तण्डुलम्, न पशूनां बन्धनागारम्, न केशतृषकपालास्थि- भस्माङ्गारान्, न कापांसास्थि । चतुष्पथं प्रदक्षिणी- कुर्यात् देवताञ्च । प्रज्ञातांश्च वनस्थानान्, अग्निब्राह्मण- गणिकापूर्णकुम्भादर्थच्छतध्वजपताकाश्री वृक्षवर्जमाननन्द्रा- वर्त्ताञ्च, तादृदन्तचामराग्निगजाजगोदधिक्षीरमधुसिद्धार्थ- काञ्च, वीणाचन्दनायुधार्द्रगोमयपुष्पशकगोरोचनादूर्वाप्ररो- हाञ्च, उष्णीषालङ्कारमणिकनकरजतवस्त्रासनयानाभिषाञ्च, षड्भारोद्धृतोर्वरारज्जुवृक्षपशुकुमारीमीनाञ्च दृष्ट्वा प्राया- दिति । मत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तते वान्तविविक्तसङ्घ- मलिनवसनजटिलवामनाञ्च, कषायिप्रव्रजितमलिनान्च, तैलगुडशुष्कगोमयेन्धनदण्डकुशपलायभस्माङ्गाराञ्च, लव- णक्षोवासवनपुंसककापांसरज्जुनिगडसुक्तकोशाञ्च, वीणाच- न्दनार्द्रकायोष्णीषालङ्कारपशुकुमारीः प्रस्थानकालेऽभिवन्दये- दिति । देवब्राह्मण्यगुदीक्षितानां ऋष्यां नाक्रामेत्,

निष्कृतवान् रुधिरविष्णुलक्ष्मणोदकानि वा । न वत्सतन्त्रीं
लङ्घयेत् । प्रवर्षति न धावन्, न वृथा नदीं तरेत् ।
न देवताभ्यः पितृभ्यश्च कामं प्रदाय, न बाहुभ्याम्,
न भिक्षया नावा । न कच्छमधितिष्ठेत् । न कूपमवलो-
कयेत्, न लङ्घयेत् । दृढभारिण्यपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रि-
णाम् पन्थादेयो न्यपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेरिति” ।
“सन्तानकतरुच्छायसुप्रविद्याधराध्वगमिति” कुमा० ।
सूर्ये, उद्रे, च । पथिगासुकमात्रे त्रि० । गङ्गायां
स्त्री अश्वतरे पु० ।

अध्वगत् त्रि० अध्वानं गच्छति क्तिप् । पथिके ।

अध्वगभोग्य पु० अध्वगेन अतिसौलभ्यात् अयत्नलभ्यफलत्वाच्च
भोग्यः इत० । (आमडा) इति प्रसिद्धे आस्नातकवृत्ते ।
अनायासेन तत्फलस्य भोग्यत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अध्वजा स्त्री अध्वनि जायते जन-ड ७त० । (सोना) इति
ख्याते स्वर्णपुष्पीष्टे ।

अध्वन् पु० अस्ति बलम् अद-कनिप् धादेशः । पथि, “अपि
लङ्घितमध्वानं बुद्धे न बुधोपमः” इति रघुः । अध्वान-
मध्वानविकारलङ्घ्य” इति कु० । “नैकोऽध्वानं गच्छेदिति विष्णु
स० । आकाशे पु० निरुक्तकारः । अधिकदुरारोहणे च ।
सर्वभक्षकत्वात् काले, हिंसे च । अद्यते खण्डशो भक्ष्यते-
ऽनेनेति करणे कनिप् । अश्वये । प्रा०स० । उपसर्ग-
पूर्वाद्चसमा० । व्यधुःडुधुः (कुपयः) प्रा०ब० । कदादेशः
कदधा । अश्वयवश्च वेदस्य शाखाऽपि यथा “एवंविशत्यधु-
युक्तस्य वेदस्ययो विडु” । सहस्राधा सामवेदो यजुरेक-
शताध्वकमिति ।

अध्वनीन त्रि० अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+ख । पथिके ।
पथिगमनक्षमे ।

अध्वन्य त्रि० अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+यत् । पथिके ।
पथि क्षिप्रगमनक्षमे शीघ्रगामिनि । “क्षिप्रं ततोऽध्वन्य-
तरङ्गयायीति” भट्टिः ।

अध्वपति त्रि० ७त० । मार्गपालके । सूर्ये पु० दिवैव पथि-
कानां गमनात् रात्रौ च “न रात्राविति” विष्णुना गमन-
निषेधात् सूर्यस्य तत्पालकत्वम् “अध्वनामध्वपते ! प्रसा-
तिर खस्ति मेऽस्मिन् देवयाने पथीति यजु० । “अध्वपते !
मार्गपालकरवे” इति वेददीशः ।

अध्वर पु० अध्वानं सत्पथं राति रा+क । यज्ञे । “अध्वरे-
ष्विष्टिनां पातेति” भट्टिः । “तमध्वरे विश्वजिति क्षितीश-
मिति” रघुः । आकाशे निरुक्तकारः । अष्टवसुमध्ये द्विती-

यवसौ च । न ध्वरति कुटिला न भवति ध्व-अच् न०त० ।
अकुटिले च । दैव्या होतारा उर्ध्वमध्वरं न इति २७, १८
“इमं यज्ञमवतामध्वरं न” इति यजु० । २७, १७ अध्वरं
“अकुटिलं शास्त्रोक्तमिति” वेददीपः । सावधाने त्रि०
नडा० फक् । आध्वरायणः ।

अध्वरकर्म्मन् न० अध्वरएव कर्म्म । यज्ञरूपकर्म्मणि ।

अध्वरमीमांसा स्त्री अध्वरस्य यज्ञस्य कर्त्तव्यताज्ञानाय
मीमांसा विचारः । जैमिनीयप्रोक्ते “अथातो धर्मजिज्ञासे-
त्यादि धर्ममीमांसास्ये शास्त्रे ।

अध्वरथ पु० अध्वैव रथो यस्य ब० । पथिप्रज्ञे दूते ।
अध्वेने हितः पर्याप्तो रथो यस्य ब० । पथिगमनोपयुक्ते
रथे । चक्रविशिष्टोरथस्तावत् श्रीडार्थः, देवयानार्थः
विनयार्थः पथिगमनार्थः गन्धर्वरथचेति भेदात् पञ्चविधः ।
इति हेमचन्द्रः ।

अध्वर्यु पु० अध्वरमिच्छति अध्वर+क्यच्-शुच् ततोऽन्त्या-
कारलोपः । यजुर्वेदज्ञे होमकारिणि ऋत्विजि ।
“निर्मिमीते क्रियासङ्घैरध्वर्युयज्ञियं वपु” इति सा०भा० ।
सोमयागे षोडशसु ध्वत्वित्तु चतुर्षु प्रधानेषु मध्ये चत्वि-
ङ्गे दे तद्विवरणम् अच्चावाक्यवदे दृश्यम् । “होता प्रथमं
शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीति” सि०कौ० । “त्यम-
ध्वर्युस्तु होतासि पूर्व्याः प्रशास्तापोता जनुषा पुरोहित”
इति ऋ० १, ८४, ६ । योपधत्वात् स्त्रियां न ङीप् ।
अध्वर्योर्भावं कर्म उक्ता० अण् आध्वर्यवस् तद्भावादौ न० ।

अध्वशस्य पु० अध्वनि शस्यमिवाचरतीति क्तिप्+अच् । पथि-
कानां पादवस्त्रादौ शस्यवद्देवकारके (आपाङ्) इति ख्याते
अपामार्गवृत्ते ।

अध्वस्तान् त्रि० ध्वन्स-मनिन् किञ्च न०त० । ध्वंसरहिते
“अध्वस्तभिः पथिभिः आजदृष्टय” इति ऋ० २, २४, ५,
अध्वस्तभिः ध्वंसरहितैरिति भा० अध्वस्तानोदियध्विति
ऋ० १, २०, ४० ।

अध्वान्ति पु० अध्वानमतति अत इ ईत० । पथिके । अज्ञा
निश्चयमतति अज्ञेति दोषदो धान्तः । मेधाविनि निरुक्त० ।
अध्वान्तशास्त्रव पु० अध्वान्तस्य मार्गसीमायाः शास्त्रव इव ।
सोनाकवृत्ते । ईत० । मार्गसीमारिपौ पु० ।

अध्वानन न० अध्वनि अथनं गतिः । आत्मायाम् “अ-
ध्वाननञ्च यज्ञचारकर्म्म सौरेण मानेन सदाध्य-
वस्ये” इति विष्णुध० पुरा० । “अध्वाननमध्वगमनं यात्रेति
यावदिति” रघु० ।

अन जीवने अदा०पर० अक०सेट् । अनिति आनीत् । घञ्
आनः, अच्अनः, ल्युट् अननम् । आनयति अननिषति ।
क्लिप् अत् “सं” खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति विश्वे च-
नेदना च्छे० ४३०, २, अना प्राणनेति भा० छा०उप०
“यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात् कोहेत्रवान्यात् ?
कः प्राण्यात् ? इति श्रुतिः “प्राणिवस्तव मानार्थमिति”
भट्टिः । प्राद्युपसर्गतोविशेषगत्वर्थता । प्र+प्राग्गतौ, प्राणः
अप+अधोगतौ अपानः, उद्+उर्ध्वगतौ उदानः, वि+
आ+विष्वग्गतौ व्यानः, सम्+समन्ताद्गतौ समानः । “यद्वै
प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽपानः” इति श्रुतिः ।
जीवनं च प्राणधारणं तेन धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वादकर्मकः
यस्य संयोगात् देहनिष्ठाणमित्युक्तमभिधानशब्दे । उप-
सर्गनिमित्तात् हलन्तत्वेऽप्यस्य णत्वं प्राण ।

अन जीवने दिवा० आत्म०अक० सेट् । अन्यते आनिष्ट ।
अन पु० आ+नी-बा०उट् । आङी ह्रस्वः अन-बा० अच्
वा । आनयने प्राणने च “प्राणोऽपानो व्यान उदानः
समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण इति” छे०उप० । “अथ प्राण
उच्यते । प्राणो मुखनासिकसञ्चार्याहृदयवृत्तिः । प्रण-
यनात् प्राणः । अपनयनान्मुखपुरीषादेरपानोऽधोवृत्तिः आ-
नाभिस्थानः । व्यानो व्यानयनकर्मा, व्यानः प्राणपानयोः
सन्धिर्गोत्र्यगत्कर्माहेतुश्च । उदान उत्कर्षोर्ध्वगमनादिहेतुरा-
पादतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्तिः । समानः समं नयनाद्भुक्तस्य
पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता । अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणां
सामान्यभूता सामान्यदेहेष्टासम्बन्धिनी वृत्तिरेवं यथोक्तं
प्राणादिद्विज्जातमेतत् सर्वं प्राण एवेति” भा० । प्राणे च “स
होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति” यत्किञ्चिदिदमा श्रम्य
आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम
प्रत्यक्षमिति छा०उ० । “स होवाच सुखः प्राणः, किं मेऽन्नं
भविष्यतीति” सुखप्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन्
प्रतिवक्तृनिव कल्पयन्ती श्रुतिराह । यदिदं लोकेऽन्नजातं
सर्वप्रसिद्धमा श्रम्य आ श्वभिः सह, आ शकुनिभ्यः सह शकु-
निभिः सर्वं प्राणिनां यदन्नं तत्तवान्नमिति होचुर्वागादय
इति । प्राणस्य सर्वमन्नं प्राणोऽन्ता सर्वस्यान्नखेत्येवंप्रतिपक्षये
कल्पितास्याधिकारूपपादप्राप्त्यखेन श्रुतिरूपेणाह । तद्वै एत-
द्यत्किञ्चिन्नोके प्राणिभिरन्नमद्यते अनस्य प्राणस्य तदन्नम् भा०
अनंश लि० नास्ति अंशोदायग्रहणाधिकारोऽस्य । अंशानधि-
कारिणि श्रुशुक्ते लोवपतितादौ । ते च “सर्वे हि धर्मा युक्ता
भागिनो द्रव्यमर्हन्ति यस्तवर्माणं द्रव्याणि प्रतिपादयति

ज्येष्ठोऽपि तमभागं कुर्वीतेति” आप० । “सर्वार्थोद्योगुणवा-
न्नाहः स्यात् पैलके धने । तत्पिण्डदाः ओलिया ये
तेषां तदभिधीयते । उत्तमर्थाधमर्थाभ्यः पितरं त्रायते
सुतः । अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ।
तथा गवा किं क्रियते या न घेहर्न गर्भिणी । कोऽर्थः
पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः । शास्त्र-
शौचार्थरहितस्तपोविज्ञानवर्जितः । आचारहीनः पुत्रस्तु
मूलोच्चारसमस्तु स इति वृह० । “आज्ञादेः पुत्रकर्तृकतया
महाफलश्रुतेस्तत्कर्मवेतनं धनसम्बन्धित्वं अतस्तदनुवर्ततः
कुतो वेतन ? मिति दा०भा० । अतएवाह महतुः । “सर्व-
एव विकर्मा स्या नार्हन्ति आतरो धनम्” । तथा “अनंशौ
लोवपतिता जात्यन्वधिरौ तथा । उन्मत्तजडभूमाश्च ये च
केचिच्चिरिन्द्रियाः इति । ‘पतितस्तत्सुतः लोवः पङ्क-
त्तको जडः । अन्धोऽचिकित्सरोगात्तौ भर्त्तव्यास्ते निर-
शका’ इति कात्या० । देवलः ‘मृते पितरि न लोवकुशुभ्र-
त्तजडान्धकाः । पतितः पतितापत्यं लिङ्गी दायांशभागिनः ।
तेषां पतितवर्ज्येभ्यो भक्तवत्त्वं प्रदीयते । तत्सुताः पितृ-
दायांशं लभेरन् दोषवर्जिता’ इति । बौधायनः ।
‘अतीतव्यवहारान् प्रासाच्छादनैर्विष्टयुः, अन्वजडलोव-
व्यसनिव्याधितादींश्चाकर्म्मिणः पतिततच्चातवर्जम् इति” ।
“पितृद्विद् पतितः पण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।
औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् चेतजाः कुतः ?
इति” नार० । “अक्रमोदासुतश्चैव सगोत्रादयस्तु जायते ।
प्रप्रज्यावसितश्चैव न रिक्थं तेषु चार्हति । अक्रमोदा-
सुतस्त्वृक्थी सर्वार्थश्च यदा पितुः । असर्वार्थप्रसूतश्च
क्रमोदायाश्च यो भवेत् । प्रतिबोमप्रसूतोयस्तस्याः पुत्रो न
रिक्थभाक् । प्रासाच्छादनमात्रं तु देयं तद्वन्मुभिर्मतम्
बन्धूनामप्यभावे तु पितृन् द्रव्यं तदाश्रयात् । स्वपितृन्
तज्जनं प्राप्तं दापनीया न बान्धवा इति कात्या० । एवं
दर्शिताः । अंशः अवयवः । तच्छून्ये निरयवे आका-
शादौ, परमेश्वरे च । [यस्यः । कदल्याम् जटाधरः ।
अनंशमत्फला स्त्री न अंशुसत् मोचकाभ्यन्तरस्थत्वात् फलं
अनकं पु० अणकवत् । अधमे, कुत्सिते च ।
अनच् लि० न अच्योति व्याप्नोति विषयमिन्द्रियेण अच-क्लिप्
न०त० । अन्धे चक्षुरिन्द्रियशून्ये । “प्रतिश्रोणः स्या व्यन-
गचष्टेति” छे०२, १५, ७, “पूर्वमन्त्रः अधुना चक्षुर्ला-
भात् व्यचष्टेति भा० ।
अनच् लि० नास्ति अचं चक्रं नेत्रादिकमिन्द्रियं वा यस्य न० ।

चक्रशून्ये, चक्षुरादीन्द्रियशून्ये च । “अपानचासो बधिरा
अह्रासत” इति ऋ० ६, ७३, ६, अनचासश्चतुर्वर्जिताः
इति भा० वेदे सौम्यास इति वत् अनचास इति ।
रूपसिद्धिः ।

अनक्षर न० अप्रशस्तान्यक्षराणि यत्न व० । सङ्गुणसप्राप्तेपके
दोषोद्घोषकवाको, अवाच्ये निन्दावचने, (गात्रि) इति
प्रसिद्धे दुष्टवचने च । न सन्ति अक्षराणि ज्ञेयत्वेनास्य ।
अक्षरज्ञानशून्ये मूर्खे लि० ।

अनक्षि पु० अप्रशस्तं मन्दमक्षि न० त० । मन्दनेति । व० ।
षष्ठसमासान्तः । तत् अनक्ष इत्येव । तद्वति । स्त्रियां ङोष् ।
अनगार लि० नास्ति अगारमस्य । गृहशून्ये । अनिकेतने ।
प्रव्रजिते, सुन्यादौ च पु० ।

अनग्न लि० न नग्नः । अदिगम्बरे आच्छदनवति च “यद्गोन-
वसना अनग्ना” इति ऋ० १, १, ६, । “स होवाच किं मे
वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुर-
स्ताज्जोपरिष्ठाञ्चाङ्गिः परिदधति लम्बुको यथा वासो भवत्य-
नग्नो ह भवतीति आ० ७० । ‘तस्मात्प्राणस्य वास आप-
स्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तश्च ब्राह्मणा
विद्वांस एतत्कुर्वन्ति । किं अङ्गिर्वासस्थानोयाभिः पुरस्ता-
ज्जो जनात्पूर्व्वरूपपरिष्ठाञ्च भोजनादूर्ध्वं च परिदधति परिधानं
कुर्वन्ति सुखस्य प्राणस्य लम्बुको लम्बनशीलो वासो-
भवति । वाससो लब्धैव भवतीत्यर्थः । अनग्नो भवति ।
वाससो लब्धुक्त्वो नार्थसिद्धौ वानग्नता इत्यनग्नो ह
भवतीत्युत्तरीयवान् भवतीत्येतत्” इति भाष्यम् ।

अनग्नि पु० नास्ति अग्निः श्रोतः स्मार्त्तो वाऽस्य । श्रोतेन
स्मार्त्तेन वा विधिना अनाहिताग्नौ गृहस्थभेदे, सर्वथा
अग्निशून्ये, प्रव्रजिते च । “अनग्निरनिकेतश्च सुनिर्मूल
फलशून्य” इति मनुः । न० त० । अग्निभिम्ने पु० ।
‘अनग्न्याविव शुष्कौ धो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति’ स्मृतिः ।
७७० । अग्निचयनरहिते यज्ञे च । “अनग्न्यावुत्तरवेदिम्,
कात्या० १६, ७, ११, ‘अनग्नौ अग्निरहिते अनग्नि
चित्ये यज्ञे, उत्तरवेदिं प्रतिगच्छतीति’ तद्वाक्यम् ।

अनग्निता न अग्निं त्वायते रक्षति असम० स० । अग्निरक्ष-
णाकरे, पापिष्ठे “अनग्निता अभ्यमन्त ऋषोः ऋ० १, १, ८८,
१, “अनग्निताः पापिन्मः कष्टयः प्रजा” इति भा० ।

अनग्निदग्ध लि० न अग्निना दग्धः अस० स० । प्रक्षयानकर्माणि
अग्निसंस्कारहीने “ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये
दिव” इति ऋ० १०, १५२४, “अनग्निदग्धाः प्रक्षयान-

कर्मा न प्राप्ता” इति भा० । विप्राणां पितृभेदे “अग्निदग्धा-
नग्निदग्धान् काव्यान् वर्हिपदस्तथा अग्निवत्तांश्च सौम्यांश्च
विप्राणामेव निर्देशेदिति” मनुः । वज्रिना अदग्धे च ।

अनघ लि० नास्ति अघं पापं दुःखं व्यसनं कालुष्यं वा यस्य ।
पापशून्ये, दुःखहीने, व्यसनशून्ये, मलशून्ये, स्वच्छे च ।
विष्णौ पु० “अनघो विजयो जेतोति” वि० सङ्ग० । “स
आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि” श्रुतौ तस्य पापराहित्योक्तेस्तथा-
त्वम् । तत् दुःखशून्ये, “दयालुमनससृष्टमिति” भावः ।
दोषरहिते “अगाधस्थानघा गुणा” इत्यमरः । व्यसनरहिते
“कच्चित् सृगीनामनघा प्रसूतिः ? इति” रघुः ।

अनङ्ग न० नास्ति अङ्गमाकारो यस्य । आकाशे, चित्ते च ।
कन्दर्पे पु० । अङ्गशून्यमात्रे लि० । तत्वाकाशस्य निर-
वयवत्वात्, न्यायवैशेषिकनये चित्तस्याणुत्वेन च निरवयवत्वा-
त्तथात्वम् । कामस्य हरनेत्येष दग्धाङ्गत्वात् अनङ्गत्वम् ।
तत्कथा च शिवपुराणे ‘कामो धनुषि संयोज्य पुष्पवाणं
तदा मुने ! पार्वतीसम्मुखे स्थाप्यो मोक्तुकामो व्य-
स्थितः । हरस्तु धैर्यमात्मन्वा किमेतदिति चिन्तयन् ।
ददर्श पृष्ठतः कामं पुष्पवाणधनुर्धरम् । विष्टम्भन्योस्त-
स्याथ तृतीयनयनान् मुने ! स्फुरद्दुर्द्धिरग्निस्तु पपात
मदनोपरि । क्रोधं संहर हे देव ! इति यावत् वदन्ति
खे । इन्द्रादिषुकला देवास्तावज्जम्बीचकार तम्” इति ॥
“त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिरिति” ‘तदुतां दुःखमनङ्ग !
भोक्ष्यतीति’ च कुमा० । अङ्गमुपकैरयं न० त० । अङ्ग-
भिम्ने । न० व० । तच्छून्ये लि० ।

अनङ्गक्रीडा स्त्री अनङ्गेन क्रीडा । कामहेतुकक्रीडायाम् ।
“अष्टवर्गे गा द्वयस्ता यस्याः सानङ्गक्रोडेल्युक्तेति”
(वृत्त०) उक्ते माताष्टवर्गे च ।

अनङ्गलेख पु० अनङ्गस्य तद्वज्रको लेखः । कामव्यङ्ग्यलेखे ।
“अनङ्गलेखक्रिययोपयोगमिति” कुमा० ।

अनङ्गशेखर पु० क्रमेण लघुगुणनिवेशवति दण्डकभेदे, छन्दो-
विशेषे । यथा “लघुर्यु रः क्रमेण यत्नं बध्यते सुधीभिरि-
च्छया स दण्डकस्त्वनङ्गशेखरः स्मृतः” इति छन्दो० ।

अनङ्गासुहृत् पु० ईत० । शिषे तस्य तद्देहभस्मीकरणासक्त्यम् ।

अनच्छ लि० न अच्छः निर्मलः न० त० । कलुषे, अप्रसङ्गे च ।

अनञ्जन न० न अञ्जते लिख्यते अञ्ज-कर्मणि ल्युट् न० त० ।

निःसवन्ने, आकाशे, परब्रह्मणि च । “निरञ्जनं सामग्रस्यैति
दिव्यमिति” श्रुत्या तस्य सवन्धराहित्योक्तेस्तथात्वम् ।
अञ्जनं दोषस्तद्वहिते नारायणे पु० । तथाभूतवन्तुमात्रे

ति० । कञ्जलशून्ये ति० । “नेले दूरमनञ्जने पुलकि-
तेति” सा०द० ।

अनडुज्जिह्वा स्त्री अनडुहोजिह्वेव । गोजिह्वायाम् (अन-
न्तमूल) । * तस्या गोजिह्वाकृतिपत्रत्वात्तथात्वम् ।

अनडुह् पु० अनः शकटं वहतीति नि० । (एङ्) इति प्रसिद्धे
गवि । स्त्रियां गवि ङीप् अनडुही, अनडाहीति च ।
ऋयादि० क । अनडुत्कः अनडुदासन्नदेशादौ ति० ।
ऋषिभेदे । तन्नोत्पापत्ये गगां० यञ् । आनुडुह्यः तद-
पत्ये पु० स्त्री ।

अनणु पु० न अणुः । स्थूलधान्ये “अनणुषु दशमांशोऽणुष्वधै-
कादशांशः” लोका० । अणुभिन्ने स्थूले ति० स्त्रियां ङोप् ।

अनतिक्रम न० न०त० । अतिक्रमाभावे । [ङ्ङनीये ।

अनतिक्रमणीय ति० न०त० । अतिक्रमणीयभिन्ने अयुक्त-

अनतिज्ञत ति० सर्वाणि अतिक्रम्य न भवति अति-भू-डुतत्

न०त०पु० । सर्वातिक्रमेषाभूते यथार्थभूते । “ब्रह्मा त

इन्द्र ! गिवैश्वः क्रियन्ते अनतिज्ञता” इति ऋ० ८, ६, १, ३,

अनतिज्ञता सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति इन्द्रगुणव्यापकानि

यथार्थभूतानीति” भा० ।

अनतिप्रश्न ति० अतिप्रश्नमर्हति यत् न०त० । अति-

प्रश्नानर्हं वस्तुनि । “सङ्घोवाच गार्गि ! मातिप्राचीः सा

ते मूर्धा व्यपप्रदनतिप्रश्नां वै देवतामतिपृच्छसीति” ऋ० ७, ७, ७, ७,

अनतिरिक्त ति० न० । अधिके । “न्यायोक्ते स्नानधिकरण-

हस्तिभिन्ने च “अनतिरिक्तस्तित्वमवच्छेदकत्वमिति” गदा० ।

अनतिविलम्बिता स्त्री न अतिविलम्बिता अभावार्थे

न०त० । अतिविलम्बाभावे वाग्गुणभेदे च । वाग्गुणाश्च

हेमचन्द्रे दर्शिताः यथा “संस्कारवत्त्वमौदार्यसुपचार

परीतता । मेघगाम्भीर्यनिर्घोषप्रतिनादविधायिता दक्षि-

णत्वसुपनीतरागत्वं च महार्थता । अव्याहृतत्वं

स्निग्धत्वं शययानामसम्भवः । निराकृतान्योत्तरत्वं हृदय

कुमिताऽपि च । मिथः साकाङ्क्षता प्रस्तावौचित्यं तत्त्व-

निष्ठता । अप्रकोर्णप्रसूतत्वमसंस्काराध्यायनिन्दिता ।

आभिजात्यमतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्यता । अमर्षवेधि

तौदार्यं धर्मार्थप्रतिविद्धता । कारकाद्यविपर्ययासोविभ्र-

भादिविद्युक्तता चित्तवृत्त्यभङ्गुत्वं तथानतिविलम्बिता

अनेकजातिवैचित्र्यप्रसारोपितविशेषता । सत्वप्रधानता वर्ण-

मदवाक्यविविक्तता । अव्युत्थितिरिच्छेदित्वमञ्जलिशब्द

वाग्गुणाः” इति ।

अनङ्गा अव्य० न अङ्गा । अनिशये “अनङ्गा वैतद्यादि-

माङ्गोकानतीति” वेदः । नङ्-क्त न०त० । अपरिबद्धे ति० ।

अनङ्गापुरुष न अङ्गा स्वकार्ये निश्चयो यस्य तादृशः पुरुषः ।

देवपितृकार्येविस्तरे । “अनङ्गापुरुषमीक्षते” इति का०

१६, ३, १३, “अनङ्गापुरुषं देवपितृकार्ये” विस्तृतमध्यय-

मिति” वेददोषः ।

अनद्य पु० न अद्य भक्ष्यम् अप्राशस्त्ये न०त० । गौर-

शर्षमे राजनिष० । भक्ष्यभिन्ने ति० ।

अनद्यतन पु० न अद्यतनः । अद्यतनभिन्ने भूते भविष्यति

च काले “अनद्यतने लङि”ति “अनद्यतने लुङिति” च

पा० । अनद्यतने भूते लङ् अपचत्, अनद्यतने भविष्यति

लुट् पठेति “परोक्षानद्यतने लङिति” पा० पपाच ।

तत्कालदृष्टौ ति० । अद्यतनश्च “अतीतायारात्रेः पञ्चा-

ङ्गेन, आगामिन्याः रात्रेः पूर्वार्द्धेन सहितोदिवसोऽद्यतन”

इति सि०कौ० तद्विज्ञः कालः ।

अनधिकार पु० न अधिकारः अभावार्थे न०त० । अधि-

काराभावे । व० । अधिकारशून्ये ।

अनधिकारचर्चा स्त्री अनधिकारस्य चर्चा चिन्ता । यत्र

यस्याधिकारो नास्ति तस्य तद्विषये चिन्तायाम् ।

अनधिकारिन् ति० न अधिकारी । अधिकारिभिन्ने ।

अनधिकृत ति० न अधिकृतः । अधिकृतभिन्ने ।

अनधिगत ति० न०त० । गतभिन्ने, प्राप्तभिन्ने, ज्ञातभिन्ने च

अनधिगतावाधितार्थज्ञानत्वेन प्रमाणत्वमिति वे०प० ।

अनधिष्ठित ति० न अधिष्ठितः । अधिष्ठितभिन्ने ।

अनधीन ति० न अधीनः परस्य । स्वाधीने । सञ्ज्ञायाम्

कन् । कौटतत्त्वे । स हि कक्षां वसन् न कस्यचित् अधीनः

अनध्यक्ष न० अध्यक्षम् अभावे न०त० । प्रत्यक्षाभावे “मनो-

ऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्” इति भाषा०

द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति आश्रयमहत्त्वस्य कारणत्वेन मनसश्च “अयौ-

गपदाज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते इत्युक्तेः अणुत्वेन

ज्ञानादिप्रकारक अहंज्ञानामोक्षाद्याकारं ज्ञानं प्रत्यक्षं न

स्यात् ज्ञानाश्रयत्वेन अभिमतस्य मनसो महत्त्वाभावादिति

तदाशयः । व० । अध्यक्षरहिते ति० ।

अनध्याय पु० अध्यायोऽध्ययनमभावार्थे न०त० । अध्यय-

नाभावे । न अधीयतेऽस्मिन् काले इति अधिकरणे षञ् ।

अध्ययनाय निषिद्धे “चातुर्मास्यद्वितीयादौ स्मृतिपूर्वज्ञान-

ध्यायकाले “अष्टकासु च संक्रान्तौ शयने बोधने हरेः ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत”तेत्यादुक्ते काले, “निर्घाते भूमिचलने”

इत्याद्याकालिकानध्यायकाले च । अनध्यायकालाश्च स्मृतौ

दर्शिताः यथा “प्रकोचैवा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या । या तु कोजागरे याते चैवावस्थाः परेऽपि या । चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः । परास्वेता-स्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः” इति राजमार्गगण्डः । “चैवक्यद्वितीयायां तिष्ठेष्वेवाष्टकास्तु च मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढे कार्तिके तथा । पक्षयोर्मासमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेदिति” भुजबलः । “मन्वादौ च शुगादौ च शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः” । निर्णयान्ते “रात्रौ याम-द्वयादध्यायं सप्तमी च त्रयोदशी । प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः ॥ रात्रौ नवसु नाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते । प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः” इति ॥ निर्णयसिन्धौ प्रजापतिः । “षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ ननाडिका । प्रदोषे त्वनधीयते तृतीया नवनाडिका” ॥ वृहद्गर्गः । “स्मृतिपूर्वकानध्यायान् सप्तमी च त्रयोदशीम् । पक्षयोर्मासमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्” इति । अनध्या-यास्तु द्विविधा नित्या नैमित्तिकाश्चेति तत्र नित्याः । “आ-षाढफाल्गुने ज्येष्ठे या द्वितीया विधुक्षये । चातुर्मास्य-द्वितीयास्ताः प्रवदन्ति महर्षयः” ॥ गौरीऽपि ॥ “कृष्णपक्षे द्वितीयायां फाल्गुनाषाढकार्तिके । शुक्लपक्षे द्वितीयायां नैवाध्ययनमाचरेत्” इति ॥ “एताशुगादयः प्रोक्ताः स्वाध्यायं वर्जयेद्बुधः” इति उ३० । गौतमः । “चातुर्मास्यद्वितीयास्तु, मन्वादेषु शुगादिषु । अष्टकास्तु व संक्रान्तौ शयने बोधने हरेः । अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदास्तु चेति” । सोप-पदास्तु । “सिता ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी तथा । चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृता इति” गौरीः । वृहद्भट्टः । “पक्षद्वये चतुर्दशोदसीद्वितीये तथा । पक्षा-दावपि पक्षान्ते ब्रह्म नाधीयते नरैः ॥ अष्टमी हस्त्युपा-ध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । अमावस्योभयं हन्ति प्रतिपत् पाठमात्रतः” इति । भट्टः नैमित्तिकानध्यायानाह स । “सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकस्योत्कानिपातने । व्रतवन्धं न कुर्वीत” इति ॥ तथापस्तम्बः ॥ “उत्कायामग्न्युत्-पाते च सर्वासां विद्यानामाकाङ्क्षिकमिति” ॥ स्मृत्यन्तरे ॥ “विद्युद्गर्जितवृष्टीनां सन्निपातोयदा भवेत् । अनध्यायं प्रकुर्वीतित्यादि” । “व्रतेऽङ्गि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति । तद्दिनं स्वादनध्यायं व्रतं तत्र विवर्जयेत्” । “शयं सन्ध्यास्तनिते, प्रातःसन्ध्यास्तनिते अहोरात्रौ, विद्युत्प्र-रात्रावपि विद्युति, नक्तञ्चापररात्रादिति गौत० । स्मृतिरत्नावल्याम् “काष्ठद्वयौ च तत्कालमकाशे च

विराजकम् । अतिमात्राथवा दृष्टिर्नाधीयते दिनत्रयम् । अतुराधर्म्ममारभ्य षोडशर्क्षेण भास्करः । यावच्चरति चैतावदकालं सुनयो विदुः ॥ तथा च वराहः । मार्गा-न्मासात् प्रवृत्तिं सुनयोव्यासवाल्मीकिगर्गाश्चैव यावत् प्रव-र्षणविधौ नेतिकालं वदन्ति । नाडीजङ्घः सुरसुरसुनिः प्राह दृष्टेरकालौ मासावेतावशुभफलदौ पौषमाघौ न शेषाः” । तत्कालद्वयौ पशुमर्त्यचरणाङ्गितायामेव दोषो-नान्यथा उक्तञ्च सुहृत्तं चिन्तामणौ “यदि मास्तु चतुर्थं पौषमासादिषु भवेदकालदृष्टिः । पशुमर्त्यचरणाङ्गितायां यावद्वसुधा नहि तावददोषः” इति । तत्र दिनसंख्यापुक्ता तत्रैव । एकैकैकमहः प्रोक्तं द्वितीयेन विराजकम् । तृतीये-न तु सप्ताहं दशरात्रमतः परमिति, पौषे दिनत्रयं वर्ज्यं भावे चैव दिनद्वयम् । फाल्गुने दिनमेकान्तं चैवेतु षटिका-द्वयं” मित्वावश्यककार्यविषयम् । “अनध्यायस्य पूर्वोद्वेगस्तस्य चैवापरेऽहनि । व्रतवन्धं विसर्गञ्च विद्यारम्भं न कार-येत्, इति नैमित्तिकानध्यायः । सूररपि नित्यादनध्याय-माह स । “इमान्निवृत्तानध्यायानधीयानो विवर्जयेत् । अध्यापनञ्च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥ कर्णश्रवे-ऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने । एतौ वर्षास्वनध्यायावध्य-यज्ञाः प्रचक्षते । विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोत्कानाञ्च संज्ञये । आकाङ्क्षिकमनध्यायसेतेषु सतुरब्रवीत् । एतांस्त्वभ्युदितान् विद्यात् यदा प्रादुष्कृताग्निषु । तदा विद्यादनध्यायसन्धौ चाभ्यदर्शने । निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्जने । एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायान्दतावपि । प्रादुष्कृते-ष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिखने । सञ्ज्ञोतिः स्वादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा । नित्यानध्यायएव स्रादुषामेषु नगरेषु च । धर्म्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा । अन्तर्गतशवे यामे वृषलस्य च सन्निधौ । अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च । उदके मधुरात्रौ च विष्णूलस्य विसर्जने । उच्छिष्टः आह्वयुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् । प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्विष्टः केत-नम् । त्रहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म रात्रौ रात्रौ च स्मृतके । यावदेकाद्विष्टः गन्धो लेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् । शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावश्यक्याम् । नाधीयीतामिषं जग्ध्वा स्मृतकाङ्क्षा-मेव च । नीहारे वाणशब्दे च सन्ध्ययोरेव चोभयोः । अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्याष्टकास्तु च । अमा-वास्या शुभं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । ब्रह्माष्टका-

धौर्मास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् । पांशुवर्षे दिशं दाहे
गोमायुर्विस्ते तथा । अखरोष्ठे च खति पङ्क्तौ च न
मठेद् द्विजः । नाधीयोत श्मशानान्ते आमान्ते गोव्रजेऽपि
वा । वसित्वा सैथुनं वासः आङ्गिकं प्रतिगृह्य च ।
प्राणि वा यदि वा प्राणिं यत्किञ्चिच्छाङ्गिकं भवेत् । तदा-
लभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः । चौरै-
रुपहृते ग्रामे संक्षमे चाग्निकारिते । आकालिकमनध्यायं
विद्यात् सर्वाङ्गतेषु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे तिरालं
क्षपणं स्मृतम् । अष्टकास्तु त्वहोरात्रस्तृत्नास्तु च रात्रिषु ।
नाधीयोताश्चमारुहो न दृष्टं, न च हस्तिनम् । न नावं,
न खरं, नोष्ट्रं, नेरिणस्यो, न यानगः । न विवादे, न
कलहे, न सेनायां, न सङ्गरे । न भुक्तमात्रे, नाजीर्णे, न
वसित्वा, न स्तुक्ते । अतिथिश्चाननुज्ञाप्य, मारुते वाति
वा भृशम् । रुधिरं च स्तुते गात्राच्छस्त्रेण च परि-
क्षते । सामध्वनाष्टगजुषी नाधीयोत कदाचन । वेद-
स्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमर्थत्वं च” इति । याज्ञवल्करस्तु ।
“त्वाहं प्रतेष्वनध्यायः शिष्यत्विगुरुवन्तुषु । उपाकर्मणि,
चोत्सर्गे, स्वयाश्चोत्रिये ऋते । सन्ध्यागर्जितनिर्वात
भूकम्पोल्कानिपातने । समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकम-
धीत्य च । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राक्षसहते ।
ऋतसन्निधु भुक्त्वा वा आङ्गिकं प्रतिगृह्य च । पशु-
मण्डूकनकुलभार्जराह्मिभूषिकैः । क्षतेऽन्तरे त्वहो-
रात्रं, शक्रपाते, तैथोच्छ्रये । अक्रोष्टुर्गर्भलूकसाम-
वाणार्त्तनिस्त्रे । अमेध्यश्वशूद्रान्यश्मशानपतितान्त्रिके ।
देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंभवे । भुक्त्वाऽर्-
पाणिरन्धोऽन्तरर्द्धरात्रेऽतिमारुते । पांशुवर्षे दिशं दाहे
सन्ध्यानीहारभोतिषु । धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च
मृहमागते । खरोष्ठयानहस्यश्चनौष्ठदेरिणरोहणे । सप्त-
त्विंशदनध्यायानेतांस्तत्कालिकान् विदुः” इति । वशिष्ठः ।
“तस्मानध्यायाः सन्ध्यासमिते सुस्तत्र शवे दिवाकोर्क्षौ
नगरेषु कामं गोमयपर्युषिते परिलिखिते वा श्मशानान्ते
शयानस्य आङ्गिकस्य । मानवश्चात्र श्लोकसुदाहरन्ति ।
फलान्वापस्त्रिबान् भक्ष्यमथान्यच्छाङ्गिकं भवेत् । प्रति-
गृह्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो, ब्राह्मणाः स्मृता इति ॥
धावतः पूतिगन्धिप्रसृतेरिण्डक्षमारुहस्य, नावि, सेनायाञ्च,
भुक्त्वा चार्द्धप्राये, वायशब्दे, चतुर्दश्यामवासायासष्टम्या-
मष्टकास्तु प्रसारितपादोपस्थस्योपाश्रितस्य गुरुसमीपे सिधु-
नव्यपेतायां वाससा सिधुनव्यपेतेनानिर्मुक्ते न आमान्ते-

वर्धितस्य, भूतिस्योच्चरितस्य, यजुषाञ्च मायशब्दे,
वाजीर्णे निर्वातभूमौ च न चन्द्रसूर्योपरागेषु, दिङ्-
नादपर्वतनादकम्पप्रयातेषूपलरुधिरपांशुवर्षेष्वाकालिकम् ।
उल्काविद्युत्सञ्ज्योतिषमपत्त्वाकालिकं वा । आचार्ये च
प्रेते तिरालमाचार्यपुत्रशिष्यभार्यास्तहोरात्रम् । ऋत्विग्-
योनिस्त्वन्धे च” इति । शङ्खोऽप्याह । अनध्यायेष्वध्या-
यनं वर्जयेच्च प्रयत्नतः । चतुर्दशीं पञ्चदशीमष्टमीं राक्ष-
सहते । उल्कापातं महीकम्पमथौचं ग्रामविष्वक् । इन्द्र-
प्रयागं सुरतं घनसंघातनिस्त्रनम् । वाद्यकोलाहलं युद्ध-
मनध्यायं विवर्जयेत् । नाधीयोताभियुक्तोऽपि प्रयत्नाच्च
च वेगत” इति । “यद्दिनमहः क्रियते तद्दिनमनध्याय”
इत्युक्तेः देवोत्सवादिदिनेऽपि अनध्याय इति केचित् तेन
सारस्वतोत्सवे श्रीपञ्चमीदिवसे रथयात्रोत्सवादौ चानध्यायः ।
“महानवम्यां द्वादश्यां भगवत्यामपि पर्वसु । तथाक्षय-
तृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः । माघमासे तु सप्तम्यां
रथाख्यायाञ्च वर्जयेदिति” हारीतः । एवं नानाकृत्युक्ते-
ष्वेषु च येन सर्वसंयहस्तथाचरणीयम् ।

अनन न० अन-भावे ल्युट् । जीवने, गतौ च “प्रागननवान्
प्राण” इत्यादि वे०सा० ।

अननुगत लि० न अनुगतः । अनुगतभिन्ने अनुगतश्च तस्या-
कारप्रतीतिप्रयोजको धर्मभेदः यथा घट इति बुद्धौ घटत्वम्
एवं पटत्वम् तस्य सर्वत्र एकरूपेण प्रतीयमानत्वात् ।
अननुगतञ्च तत्तद्व्यक्तित्वादिकं तस्य सर्वत्र प्रतीत्यभावात् ।
अपञ्चाङ्गते, अनधीने च ।

अननुगम पु० न अनुगमः अभावाद्यर्थे न०त० । अनुगमाभावे
अनुगमश्च तस्यप्रतीतिप्रयोजकधर्मात्तुसरणम् एतस्य
न्यायादिदर्शनेषु भूरिप्रयोगः ।

अनन्त पु० नास्ति अन्तः गुणानां यस्य ब० । “गन्धर्वसुरसः
सिद्धाः किन्नरोरगचारणाः । नान्तं गुणानां जानन्ति तेना-
नन्तोऽयमुच्यते” इत्युक्तलक्षणे विष्णौ, अनन्त ! “संसार-
महासमुद्रे मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव !” इति भविष्य-
पुरा० । “विष्णुर्वीरोऽनन्त” इति विष्णुस० । मेघे । ब्रह्मशीर्ष
कत्वादपरिच्छिन्ने शेषनागे, तद्वतारे बलभद्रे च । अन्तः
परिच्छेदः देशतः कालतः वस्तुतश्च नास्ति यस्य । तस्मान्
परब्रह्मणि न० “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति” श्रुतिः ।
“न व्यापित्वाद्देशतोऽन्तो नित्यत्वान्नापि कालतः । न वस्तु-
तोऽपि सर्वात्मप्रादानन्त्यं ब्रह्मणि लिङ्गं । देशकालान्य-
वस्तूनां कल्पितत्वाच्च मायया । न देशादिकतोऽन्तोऽस्ति

ब्रह्मानन्तं ततः स्फुटमिति” पञ्चदशी । आकाशे च ।
बहुविस्तारवति सिन्दुवारदले पु० । अवधिशून्ये, इत्यन्ता-
शून्ये वस्तुमात्रे, सकले च त्रि० “अनन्तरत्नप्रभवस्य
यस्येति” कुमा० । जिनभेदे पु० ।

अनन्तचतुर्दशी स्त्री अनन्तस्य विष्णोराधानार्थां चतुर्दशी ।
भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्याम् ।

अनन्तजित् अनन्तानि भूतानि जितवान् जि-क्विप् । सर्वभूत-
जयिनि वासुदेवे । “सहस्रजिदनन्तजिदिति” विष्णुसह० ।
अनन्तान् चित्तदोषान् जयति । जिनदेवभेदे पु० ।

अनन्ततीर्थकृत् पु० अनन्तानि अनेकानि तीर्थानि शास्त्राणि
करोति क-क्विप् । जैनभेदे । बहुतीर्थगन्तरि त्रि० ।

अनन्ततृतीया स्त्री “नभस्त्रे वायु वैशाखे मार्गशीर्षेऽथवा
पुनः । शुक्लपक्षतृतीयाया” मित्युपक्रम्य पञ्चपुराणे तत्त-
दन्यतममतिथिषु व्रतविशेषमभिधाय “उक्तानन्ततृतीयेषां सुता-
नन्दफलप्रदा” इत्यनेन परिभाषितायां भाद्रमार्गवैशाखा-
न्यतममासीयशुक्लतृतीयायास् हेमा० व्रत० । [परमेश्वरे च ।

अनन्तदृष्टि पु० अनन्ता दृष्टयो नेत्राणि यस्य । इन्द्रे
अनन्तदेव पु० अनन्तो देव इव । शेषनागे, अनन्ते शेषनागे
दीव्यति दिव-अच् । शेषशायिनि नारायणे ।

अनन्तमूल पु० अनन्तानि मूलान्यस्य । खनामख्याते मूलप्रधाने
दृक्भेदे ।

अनन्तर त्रि० नास्ति अनन्तरं व्यवधानं यत् । अव्यवहिते,
व्यवधानञ्च द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च । तत्र दैशिके “विष-
यानन्तरो राजा शत्रु” रित्यमरः । “एष ब्रह्मभिदेशो वै
आर्यावर्त्तादनन्तर” इति मनुः । कालिके । “तदिदं
क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनमिति” कुमा० ।
“पितुरनन्तरसुत्तरकोशलाभिति” रघुः । कालिकमपि द्विविधं
पूर्वापरकालकृतव्यवधानभेदात् उत्तरकालकृतसुतोदारणे
“अनन्तरोदीरितसङ्गभाजावित्यत्र” पूर्वकालावधिकृतम् ।
मध्यशून्ये, अवकाशशून्ये, अवधिशून्ये च । “तदेतदुब्रह्मा-
पूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमिति” स यथा “सैश्वर्यमनोऽन-
न्तरोऽवाह्य” इति च दृ० उ० । अव्यवहितकाले । “पुराण-
पलापगमादनन्तरं-लतेव सङ्गमनोत्तपक्त्वा” इति रघुः ।
तत्र व्याघ्रौ द्वितीया । तत्कालवृत्तिमङ्गलनृनक्रिया-
विशेषणतया क्लृप्तत्वादि । एवमन्यत्र एवञ्च एतस्य क्लृप्तो-
क्तिरर्वाचीनानां प्रामादिको । एतेन अनन्तरस्याभावः अभा-
वार्थेऽव्ययीभाव इत्याशयेन सान्त्वकल्पनमपि तत्तदुदा-
हरणेषु अनन्तवादापेक्षमेव । उक्तोदाहरणेषु “अथास्य

गोदानविधेरनन्तरमिति” “अनन्तरं भर्तुरपस्थितो-
दयेति” च रघौ “योगाच्छान्तिरनन्तरमित्यादौ” च व्यव-
धानाभावार्थकत्वे समभिव्याहृतपदार्थानां हि नान्वयः
तस्य देशकालादिवोधकत्वाभावेन व्याघ्रार्थे द्वितीयाया अव्यस-
म्भवः । अतः बहुव्रीहिवत्त्वात् कालवोधकतया उक्तोदा-
हरणादिषु व्याघ्रार्थे द्वितीयेति बोध्यम् । न० त० । अनन्त-
रभिन्ने त्रि० तस्य अपरि सञ्ज्ञानमता । अनन्तरे भवः
गहा० छ । अनन्तरीयः अविलम्बभवे त्रि० ।

अनन्तरज पु० स्त्री अनन्तरस्याः अनन्तरवर्णायाः जायते
जन-उ पुं वज्रावः । क्रमोदाजे पुत्रादौ । अनन्तरं जातः ।
ज्येष्ठे कनिष्ठे च भ्रातरि । तथाभूतभगिन्यां स्त्री ।

अनन्तरय पु० अनन्तरयति दूरीकरोति अनन्त+कृत्यर्थे णि भावे
अच् अनन्तरयः दूरीकरणम् अभावार्थे न० त० ।
अपरित्यागे । “यदुक्तो यत्क्रतोरनन्तरयायेति” ऋ० ४, १,
६, “अनन्तरयाय अपरित्यागायेति” भा० ।

अनन्तराय त्रि० नास्ति अनन्तरायः प्रतिबन्धको यस्य । निष्-
प्रतिबन्धको निर्विघ्ने “ताएतानवानन्तरायमन्यहेति” दृ० उ० ।

अनन्तराशि पु० अनन्तस्य आकाशरूपमन्यस्य राशिः ।
वीजगणितोक्ते शून्यभागहाराद्यर्थं परिकल्पिते राशौ ।

अनन्तरूप पु० अनन्तानि रूपाण्यस्य । परमेश्वरे विष्णौ
“अनन्तरूपोऽनन्तश्चरिति” वि० स० । “इन्द्रोमायाभिः
पुरुरूपैर्यत” इति श्रुत्या तस्य बहुरूपत्वप्रतिपादनात्तत्त्वम् ।
अनन्तर्गभिन् अनन्तर्गभौऽस्य अन्त्यर्थे इति न० त० । अन्त-
र्गर्भशून्ये पवित्रार्थे कुशे । “अनन्तर्गभिर्ण सार्धं कोशं द्विद-
लमेव चेति” आ० तत्त्वे छन्दो० प० । अनन्तर्गभिर्णमन्त-
र्गर्भशून्यमिति रघुनन्दनः ।

अनन्तविजय पु० अनन्तान् विजयतेऽनेन धूमिद्वारा । युधि-
ष्ठिरशब्दे “अनन्तविजयं नाम कुन्तीपुत्रोयुधिष्ठिरः” इति
गीता ।

अनन्तवीर्य्य पु० । व० । जैनभेदे ।

अनन्तव्रत न० अनन्तस्य व्रतसुपासनार्थम् ईत० । भाद्र-
शुक्लचतुर्दश्यां कर्त्तव्ये खनामख्याते व्रते । “अनन्तव्रतमेतद्वि
सर्वपापहरं शुभम्” इत्युपक्रम्य “तथा शुक्लचतुर्दश्यां मार्गि
भाद्रपदे भवेदिति” भवि० पुरा० ।

अनन्तशक्ति पु० अनन्ता अपरिच्छेदा शक्तिरस्य । परमेश्वरे
“परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते” इति श्रुतौ तस्य बहुशक्ति-
अवस्थात् तथात्वम् ।

अनन्तशीर्षा स्त्री अनन्तानि बहुनि शीर्षाणि यस्याः ।

वासुकिपत्न्याम् । वासुकी परमेश्वरे च पु० “सहस्रशेषां
पुरुष” इति श्रुत्या तस्य बहुशेषत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अनन्तश्री पु० अनन्ता अपरिमिता श्रीः परा शक्तिरस्य ।
परमेश्वरे “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इति” श्रुत्या
तस्य बहुशक्तिप्रतिपादनात्तथात्वम् ।

अनन्ता स्त्री नास्ति अन्तोऽस्यः व० । विशल्यायामोषधौ
(अनन्तमूल) इति ख्याते मूलभेदे, पावत्याम्, पृथिव्याम्,
दुरालभायां, दूर्वायां, हरितक्यां, आमलक्याम्, गुडूच्याम्,
अग्निमन्थवृक्षे, अग्निशिखावृक्षे, श्यामलतायाम्, पिपपल्यां,
नीलदूर्वायाम्, श्वेतदूर्वायां, शारिवोषधौ च ।

अनन्य न० अनन्तस्तेदम् यत् । हिरण्यगर्भपदे ।

अनन्दं लि० न नन्दयति नन्द-णिच्-अच् न० त० । आन-
न्दयितृभिन्ने “अनन्दा, नाम ते लोका इति कठ० व० ।

अनन्न न० न० त० । अदनीयभिन्ने । “न किञ्चिदनन्नं
भवति आ श्वभ्यः आ शकुनिभ्य” इति ऋ० ङ० ।

अनन्य लि० न अन्यः सर्वना० । अन्यभिन्ने स्वस्मिन् “अनन्य-
रतिरासीव” इति मनुः अनन्यस्मिन् स्वस्मिन् रतिरनु-
रागोऽस्येति तदर्थः । नास्ति अन्यो यस्य उपास्यत्वेन
विषयत्वेन वा । अन्यासेवके “अनन्याश्चिन्तयन्तोभामिति”
अनन्यविषये च । “पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या
लभ्यस्त्वनन्ययेति” च गीता । अस्य नञ उत्तरत्वं पदा-
न्तरसत्त्वे असमर्थसमासाश्रयणात् तदर्थनैवान्वयः । यथा
“अनन्यदृष्टिः सविहारमैक्षतेत्यादौ” अन्यत्वं दृष्टाभावस्य,
अनन्यचेता इत्यादौ अन्यत्वं चेतोऽभावस्य, अनन्यकाम
इत्यादौ अन्यत्वं कामाभावस्य च बोधनमेवमन्यत्वं ।

अनन्यगतिके लि० नास्ति अन्या गतिरस्य कप् । अन्यो-
पायरहिते तन्मात्राश्रये च । “अनन्यगतिके जने विगत-
पातके चातके” इत्युद्भटः ।

अनन्यज पु० नास्ति अन्यदस्मात् सर्ववस्तुभेदानां तदात्मकत्वात्
अनन्यो विष्णुः तस्मात् जायते जन-ङ ५ त० । कामदेवे ।
तस्य कृष्णात् रुक्मिण्यां जन्मेति भाग० १० मन्त्र० “तस्याञ्च
तादृशीमवस्थां गतायां जनस्थानन्यजेनेति” दशकु० ।

अनन्यदेव पु० न अन्यदस्मात् सर्वात्मकत्वात् तादृशोदेवः ।
परमेश्वरे विष्णौ “सर्वदेवमयो हरिरित्युक्तेस्तथात्वम् ।

अनन्यपूर्वा स्त्री न अन्यः पूर्वो यस्याः सा अन्यपूर्वा न भवति ।
अन्याभुक्तायां स्त्रियाम् “मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि
राजभिः । तथाप्यनन्यपूर्वैश्च तस्मिन्नासीदुच्यते” रघुः ।

अनन्यभाजं लि० न अन्यम् अन्यां वा भजते भज-णिच् अस०

स० पु० वङ्गावः । अन्यस्यान्यस्या वा सेवनाकारिणि ।
“भजते सामनन्यभाजिति” गीताः “अनन्यभाजं पति-
सामुहीति” कुमा० ।

अनन्यवृत्ति लि० न अन्या विभिन्ना एकरूपा वृत्तिर्भनोवृत्ति-
रस्य । एकतानचित्ते । न अन्या वृत्तिर्जीवनोपायोऽस्य ।
एकमात्रजीवने लि० ।

अनन्यसाधारणं लि० न अन्यस्यान्यधर्मास्य साधारणः सदृशः ।
अन्यधर्मासदृशे “अनन्यसाधारणमेव कर्मेति” कुमा० ।

अनन्यय लि० नास्ति अन्यो यत्न व० । अन्ययशून्ये ।
शाब्दबोधे परस्परं संसर्गशून्ये अन्ययश्चान्ययश्च वक्ष्यते
अर्थात्कारभेदे पु० । तत्त्वज्ञेयं यथा “उपमानोपमेयत्वे
एकस्यैव त्वनन्य” इति सा० द० । “राजीवमिव राजीवं
जलं जलमिवाजनी”त्यादौ च अनन्ययात् तद्वत्कारत्वं
तथा हि उपमानोपमेयभावे सादृश्यज्ञानावाश्यकत्वेन
तस्य बोधने नियते तद्वत्तत्वे सति तद्वत्तत्त्वयोधर्मेवत्त्वं
रूपसादृश्यस्य भेदगर्भिततया स्वप्रतियोगिकभेदस्य स्व-
स्मिन्नसम्भवेनापाततोऽनन्य एव तात्पर्येण तु इतरसा-
दृश्याभावपरत्वलक्षणयान्वयस्तथा च राजीवं राजीवे-
तरासदृशमिति बोधात्तस्योत्कर्षो व्यज्यते । एवं “राम-
रावणयोर्द्वन्द्वं रामरावणयोरिवे”त्यापि ।

अनप लि० न सन्ति आधिक्येनापो यत् नञ्पूर्वकत्वेऽपि
बहुव्रीहौ अच्समा० । स्वत्यजत्वे पक्ष्मादौ ।

अनपकर्मन् न० अपकर्म्म अपाकरणं अभावार्थं न० त० ।
त्यागाभावेपलाजिते दत्तस्य आदाने “दत्तस्थानपकर्म्म
चेति” मनुः अपकर्म्म अपात्वे पातबुद्ध्या क्रोधादिना वा
दत्तस्थानपकर्म्म, पुनर्यज्ञम् । “वृद्धेणस्यापकर्म्म चेति”
स्मृतिः । अनपकर्म्म अपाकरणाभावः अशोधनमित्यर्थः ।
अनपक्रियायत्न स्त्री । अपाकरणाभावे । “वृष्टानाम-
नपक्रियेति” स्मृतिः ।

अनपच्युत लि० अप+च्यु-भावे क्त न० व० । विनाशरहिते
“स्वर्थं सुवज्जमनपच्युतमिति” ऋ० ४, १७, ४, अनप-
च्युतं विनाशरहितमिति” भा० ।

अनपत्य लि० नास्ति अपत्यं यस्य । अपत्यशून्ये । न
हितमपत्यानामिति, पताय पतनाय हितं पतन-
यत् वा न० त० ततः न० त० । अपत्याहिते, पतनकारणे च
“युयोत नो अनपत्यानीति ऋ० ३, ५४, १८, अनपत्यानि
अपत्यानां युष्ताणामहितानि, पतनकारणं न भवत्यपत्यं
तदन्यानि पतनकारणानीति” भाष्यम् ।

अनपत्रप लि० नास्ति अपत्रपा अन्यहेतुका लज्जा यस्य ।
अन्यहेतुकलज्जाहीने ।

अनपभ्रंश पु० न अपभ्रंशः न०त० । अपभ्रंशभिन्ने
व्याकरणप्रतिपाद्यसंस्कारवति साधुशब्दे “अनभ्रंशता-
नादिर्यद्वाभ्युदयोऽन्यता । व्याक्रियाव्यञ्जनोया वा जातिः
कापीह साधुतेति” हरिः ।

अनपाकर्मन् न० अपाकर्म अपाकरणम् अभावार्थे न०त० ।
अपाकरणाभावे च्छणादेरशोधने ।

अनपायिन् लि० न अपैति अप-इण-णिनि न०त० । नि-
चले स्थिरे “अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने इति” कुमा० ।

अनपाटत् लि० अपावर्त्तनमपाटत् अप+आ+उत-भावे क्तिप्
न०ब० । पुनराटत्तिशून्ये । “इत्या सृजानाह अनपाटद-
र्थमिति ऋ० ६, ३, ५, “अनपाटत् अपाटत् अपावर्त्तनम्
पुनरागमनं न भवतीति” भा० ।

अनपिहित लि० न अपिहितमावरणं भावे क्त तच्चास्ति
यस्य । आवरणशून्ये । “एष वानपिहितस्तस्यैव तदपिधानं
यच्छिखेति ब्रा० “अनपिहित आवरणशून्य” इति रघु० ।

अनपेक्ष लि० न अपेक्षते अनुपेक्षते अच् न०त० । अपेक्षा-
शून्ये अनुरोधनि । “उत्सृज्य प्रसदामेतासनपेक्षो
यथासुखमिति” रामा० ।

अनपेत लि० न अपेतः वह्निर्गतः अपगतो वा । अवह्निर्गते
अपेतभिन्ने अनुगते । “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” इति पा०
“धर्मादनपेतम् धर्म्यमित्यादि” सि०कौ० ।

अनप्त लि० न आप्तः वेदे ष्ट० ह्रस्वः । आप्तभिन्ने । “अनप्त-
मसु दुष्टरमिति” ऋ० ८, १६, ३, “अनप्तं शत्रुभिरनाप्त-
मिति” भा० ।

अनप्तसु लि० नास्ति अप्तो रूपं यस्य । रूपहीने “जन्माया
अनप्तस इति” ऋ० २, ३, ६, “अनप्तसः कर्महीना”
इति भाष्योक्तेः कर्महीने च ।

अनप्ता पु० (चन्द्रात्) “रविचर्जं द्वादशगैरनपेति” दीपिकोक्तेः
योगभेदे “सच्छीलं सुखान्वितं प्रभुं ख्यातियुक्तमन-
प्तायामिति” दीपिका ।

अनभिज्ञ लि० न अभिजानाति । अज्ञे ज्ञानशून्ये ।

अनभिधेय न० न अभिधेयः । अवान्ये ।

अनभिभव पु० न अभिभवः अभावार्थे न०त० । अभिभवा-
भावे पराजयाभावे ।

अनभिभवनीय लि० न अभिभवनीयः । अपराजेय ।

अनभिभूत लि० न अभिभूतः । अपराभूत ।

अनभिमत लि० न अभिमतः । असम्भते, विभते च ।

अनभिस्नातवर्ण लि० अभि+स्ना-तन् न अभिस्नातः
‘क्षीणोवर्णो यस्य । दीप्यमाने । “सो अपां नपादनभि-
स्नातवर्ण” इति ऋ० २, ३५, १३ अनभिस्नातवर्णः दीप्यमान
इति भा० । शिवा० अण् । आनभिस्नातः तदपत्ये पु० स्त्री ।

अनभिलाष पु० न अभिलाषः अभावार्थे न०त० । अभिलाषा-
भावे । न०ब० । अभिलाषशून्ये लि० ।

अनभिव्यक्त लि० न अभिव्यक्तः न०त० । अपरिस्फुटे ।

अनभिश्स्त लि० अभि+शन्स-क्त न०त० । अनिन्दिते ।
“पराख्यानभिश्स्ता दिव्या” इति ऋ० ६, ८८, ७, “अन-
भिश्स्ता अनिन्दिता” इति भा० । परिवादापस्ते च ।

अनभिश्स्तत्र लि० अभिश्स्तं निन्दामर्हति अभिश्स्त्यः
न०त० । अनिन्दनीये प्रशस्ये निरुक्तकारः ।

अनभिसंहित लि० न अभिसंहितः न०त० । अभि-
सन्धिना फलोद्देशेन अकृते “विमुक्तिदा येऽनभिसंहिते-
ष्विति” रुचि० ।

अनभिहित लि० न अभिहितः । अमुक्ते प्रत्ययादिना
उक्तार्थभिन्ने “अनभिहिते इति पा० अस्य उपकादिगण्ये
पाठात् तत्कार्यम् । [वातवृत्तगमनमिति] का०द० ।

अनभीष्ट लि० न अभीष्टः । अभीष्टभिन्ने “अनभीष्टदक्षिण-
अनभ्यावृत्ति स्त्री न अभ्यावृत्तिः अभ्यासः अभावार्थे न०
त० । अभ्यासाभावे । “मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं
चास्यत यः क्षमीति” भाषः । •

अनभ्यासमित्य लि० न अभ्यासे निकटे इत्यः इण-कर्मणि
क्यप् सप्त । दूरतः परिहर्त्तव्ये सि० कौ० ।

अनमित्त लि० नास्ति अमितोऽस्य । शत्रुशून्ये “इन्द्रोयां चक्रे
आत्मने अनमितां शचीपतिरिति” अर्थ० १२, १,
नटभेदे पु० ।

अनमीव लि० अमीवः रोगः न०ब० । रोगहीने “अनमीवा
रूपस्वारदिति” ऋ० ३, १६२, १४, अनमीवा “रोग-
वर्जितानि रूपोऽज्ञानीति” भा० “प्रदानमीवस्य शुश्रिय”
इति ता० ब्रा० । “अरोगोऽमीवस्तद्रहितस्येति” भा० ।

अनम्बर पु० नास्ति अम्बरं कच्छसहितं यस्य । बौद्धभेदेऽस्य सक्त-
कच्छतया तथात्वम् दिग्म्बरशब्देऽस्य विवरणम् । नग्ने लि० ।

अनय पु० अयः शुभावहो विधित्तदन्यः न०त० । अशुभं-
दैवे । नयोद्युते दक्षिणावर्त्तेन शाराणामिष्टस्थान-
नयनं विरोधे न०त० । (दृगङीति) ख्याते द्युतभेदे
शाराणा वामावर्त्तेनाभीष्टस्थाननयने पु० । नयोनीतिः

नी-अच् न० त० । नयाभावे अनोतौ दुर्नये, डटे, कर्मणि च । “विजानतोऽपि ह्यनयस्य रौद्रतेति” भार० । न० ७३० । आपदि “जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेषामनयं गत इति” मनुः । “सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मण-स्त्वनयं गतः” इति मनुः “अनयमापदमिति” कुल्लू० । ई३० । नयहीने लि० । [स हि रावणेन परिभूतो मृतः । अनरण्यं पु० सूर्यवंश्ये ऋषभेदे तत्कथा रामा० उत्तराकाण्डे अनर्काभ्युदितं पु० न ईषत्, अर्कोऽभ्युदितो यस्मिन् । ईष-दर्कोदयकाले । “अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी-इति” यमः “माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ” इत्यनेनैकवाक्यत्वात् नञ ईषदर्धता । अनर्गलं लि० नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धकं यस्मात् । अप्रतिबन्धके प्रतिबन्धकशून्ये “हरङ्गमुत्सृज्यमनर्गलं पुनरिति” रघुः । अनर्घं लि० अर्घो मूल्यं न० व० । असूत्ये । [नाटकभेदे । अनर्घराघव न० राघवचरितव्यापके सुरारिमिश्ररचिते अनर्घ्यं लि० न अर्थः पूज्यो यस्य, यस्माद्वा । अन्यपूज्यशून्ये अत्यन्तपूजनीये च “अनर्घ्यमर्घेण तमद्भिनाथ” इति कुमा० । अनर्थं पु० अर्थः प्रयोजनं विरोधे न० त० । अनिष्टे । “एकैकमन्यनर्थाय किञ्च तत्तत् चतुष्टयमिति” हितो० । “नोदनालक्षणाधोर्ध्वधर्म” इति सूत्रे निषेधलक्षणाधोऽनर्थो-धर्म इति भङ्गा सूचिते नरकादिसाधनत्वादिनिष्ठेताव-धर्मो च । “दातृभृत्यनर्थाय परत्वादातृरेव चेति” मनुः । व० । अभीष्टरहिते विष्णौ पु० आप्तकामत्वात्तत्त्वम् । अर्थोऽभिधेयः प्रयोजनं वा नास्ति यस्य व० कप् । अर्थ-रहितमात्रे लि० । अनर्थकं न० अर्थोऽभिधेयोऽप्राशस्त्ये न० व० कप्समा० । समुदायार्थशून्ये प्रलामे, असम्बन्धे वाक्ये च । व्यर्थे लि० । “धिगिदं जीवितं लोके किञ्च ? सार्थमनर्थकमिति” । अनर्थलुप्तं लि० दृष्टेनार्थेन अलुप्तः असम० व० । दृष्टार्थे-नालुप्ते “अनर्थलुप्ता इति” कात्या० ६, १०, २० । अनर्थान्तरं त० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर० त० ततः न० त० । अभेदे, एकार्थे । अनर्थं लि० ऋ-व अर्घः गतिः शैथिल्यं स नास्ति यस्मात् । अशिक्षिते “त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वमिति ऋ० १, १६४, २, “अनर्वमशिक्षितमिति” भा० । अनर्वन् लि० अर्व-ह्रिंसायां कनिन् “अर्वा भ्रातृव्य” इति श्रुतेः अर्वा सप्तमः न० त० । शत्रुमित्रे । “जनो-ऽनर्वाणं तं परितः” इति ऋ० १, १६५, “अनर्वाणमहे-

धमिति” भा० । अर्वा अश्वः । तच्छून्ये लि० । न त्वादेशः । अनर्विंशं लि० अनसा शकटेन विंशति प्राप्नोति विश-किप् ३० अह्रा० ऋः, ऋ-कर्मणि विच् अरं गन्तव्यं प्रति विंशति विश-किप् वा न० त० । शकटेन काष्ठाद्या-हरणाय वनप्रवेशिनि, गन्तव्यं स्थलं गन्तुमशक्ते च । “अनू द्यूनमनर्विंशे पश्चिमे हरार्वेति” ऋ० १, १२१, ७, अनर्शरातिं लि० अनर्शाय अपापिठाय रातिर्दानं यस्मात् । अपापिठे दातरि “अनर्शरातिं वसुदासपस्तुहोति ऋ० ८, ६६, ४, अनर्शरातिमनस्त्रीलदानमस्त्रीलं पापमिति निरुक्तं । अनर्हं न अर्हः । अयोग्ये । “तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान् मनुजवोदिति” मनुः । अनलं पु० नास्ति अलः पर्याप्तियस्य वस्तुदाहृदहनेऽपि तप्ते-रभावात् न० व० । वज्रौ, “व्यभिचचार न तापकरोऽनल” इति नैषधम् अनलः नलाभावोवज्रश्च असुपलम्बव-दभावार्थे न० त० । अव्ययीभावसिद्धत्वे क्लीवता स्यात् । “अचे नलोऽयमिति तं प्रति चित्तमेकं ब्रूतेऽस्य चान्य-दनलोऽयमितीदमीयमिति” “आवर्जनं तमनु ते ननु साधु नामप्राहं मयानलसुदीरितमेतदल” इति “सैवानले सहजरागभरादिति” च नैषधम् “वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽशु वेति” सूतिः । जठरानलस्य पित्तजात-त्वात् देहस्ये पित्तधातौ च । अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसौ, मेदिनिः तच्च “धरोध्रुवः सोमनासा तथाऽपोऽप्यनिलोनल” इति वसुभेदबोधकवचने नलइत्यत्रानलइत्यकारप्रत्यये भ्रम्यान्त्ये-वोक्तं किन्तु वस्तुनां स्वरूपव्यापके विष्णुधर्मोत्तरवचने “क्षुवाक्षमालिके दत्ते वामे शक्तिकपालभट् सव्योर्द्धादि-क्रमाद्योऽसौ नलाख्यस्तु वसुः स्मृत” इति नलनामतत्त्वस्यैव प्रतीतेर्नलएव वसुभेद इत्यवधेयम् । अनलदैवतत्वात् कृत्तिका-नक्षत्रे “अनलविधिशताख्येति ज्योति० । (चिता) इति ख्याते चित्तके दृष्टे, पु० । तस्य सर्वतः पर्याप्तित्वेऽपि पर्याप्तेः सीमाभावात्तत्त्वम्, (भेला) इति ख्याते भस्मातके दृष्टे च । अन-कलच् । षट्पर्वमध्ये पञ्चाशत्संख्याते वर्षे षट्पर्वगणननामभेदादि वर्षशब्दे वक्ष्यते । पितृ-देवभेदे “कव्यबालोऽनलः सोमः यमश्चैवार्थमा तथा अग्निष्वात्ताः वर्हिषदः सोमयाः पितृदेवता” इति वायुपुरा० । अनान् प्राणान् लाति आत्मत्वेन अनलः जीवः । तद्रूपेण सर्वान्तर्वासितया स्थिते विष्णौ शब्द-गन्धे बन्धे वा न नलति न बध्यते वा अच् । गन्धशून्ये परमेश्वरे विष्णौ “अगन्धनस्य शर्म रस” इति “तथा रसं नित्यसगन्धवच्चैति”

च श्रुतेस्तस्य गन्धशून्यत्वात् तयात्वम् । अल पर्याप्तौ
अच् न०त० । अपर्याप्ते अपरिमिते परमेश्वरे “पवनः-
पावनोऽनल” इति वि० सह० । भाष्यकृता च उक्तव्युत्-
पत्तिः विष्णुविषयत्वे दर्शिता ।

अनलदीपन लि० अनलं जठरानलं पित्तधातुवर्द्धनेन दीप-
यति वर्द्धयति दीप-णिच्-ल्यु । जठरानलोद्दीपके
“मधुरो मधुरः पाके दीपनोऽनलदीपन इति” “सौग-
न्ध्यात् पूतिकोष्ठः सौक्ष्म्याच्चानलदीपन” इति च
सुश्रुतोक्ते द्रव्यभेदे । [नामिकायां लतायाम् ।

अनलप्रभा स्त्री अनलस्य प्रभेव प्रभा यस्य ब० । ज्योतिष्मती-
अनलप्रिया स्त्री इत० । साहाय्यायां दक्षकन्यायाम्
वर्णिपत्याम् ।

अनलि पु० अनिति अन-अच् अनः अनिर्यत्न ब०
शक० । वकटके तत्पुष्पस्य वङ्गमधुमन्थेन तन्मधुभिर्म्मम-
राणां जीवनधारणात्तथात्वम् ।

अनल्प लि० न अल्पः । प्रचुरे भूषिष्ठे । [शून्ये लि० ।

अनवकाश पु० न०त० । अवकाशाभावे । ब० । अवकाश
अनवगीत लि० अव+गै-क्त न०त० । अनिन्दिते ।

अनवग्रह लि० नास्ति अवग्रहो यस्य । प्रतिबन्धशून्ये “अव-
ग्रहव्यवधानवग्रहपहेति” नैष० । न०त० । उष्टिप्रति-
बन्धाभावे ।

अनवद्य लि० न अवद्यं निन्द्यम् । निन्द्यभिन्ने दोषशून्ये च
“अनवद्यदणार्द्धिनो ऋणानिति” नैष० । “अनवद्यवि-
द्योद्गोतेनेति” दायभा० । “अनवद्योरिशादा” इति
ऋ० ६, ६६, १०, “अनवद्योगर्हार्हित” इति भा० ।
“अग्निः शर्व्वमनवद्यं युवानमिति” ऋ० १, ७१, ८ ।

अनवधान न० न अवधीयते मनः संयुज्यते कर्त्तव्यकर्मणि
यथावस्थितं प्रवर्त्ततेऽनेन अव+धा-करणे ल्युट् अवधानम्
चिन्तयतिभेदः अभावे न०त० । अवधानाभावे मनः-
संयोगविशेषाभावे प्रमादे, न०ब० । तद्वति लि० ।

अनवधानता स्त्री अवधानं नास्ति यस्य तस्य भावः ।
प्रमादे । कर्त्तव्यकर्त्तव्यताबोधेन ततोनिष्ठः, अकर्त्तव्ये
कर्त्तव्यताबोधेन तत् प्रत्यक्ष प्रमादः । “कर्त्तव्याकरणं
यत्ताकर्त्तव्यस्यायवा क्रिया । उच्यते द्वितयं तत् प्रमा-
दोऽनवधानतेति” ।

अनवपृच्छ लि० अव+पृच् संपर्के क्त इडभावाद् अन्वत्सम्
न०त० । असम्पृक्ते । “अनवपृच्छा वितता वसानमिति”
ऋ० १, १५२, ३ ।

अनवब्रव पु० अव+ब्रू-अच् न वचादेशः न०त० । अप-
वादवर्जिते “विजेष कदिन्द्र इवानयग्रवोऽस्माकमिति”
ऋ० १०, ८४, ५ ।

अनवभ्र लि० न भ्रंशते बा०ड । अवभ्रंशशून्ये “प्रस्तम्भदेष्ट्या
अनवभ्रराधस” इति ऋ० १, १६६, ७ । “अनवभ्रराधसः
अनवभ्रहविरादिधना” इति भा० ।

अनवम लि० न अवमः । न्यूनताहीने श्रेष्ठे “सुधम्नानवमो
सभामिति” रघुः ।

अनवर लि० न अवरः । अवरभिन्ने श्रेष्ठे अजग्रन्थे “सोऽ-
यमिन्द्रादनवरो वासुदेवश्च भारतेति भार० ।

अनवरत लि० अव+रम+भावे क्त अवरतम् विरामः तच्चास्त
यस्य ब० । निरन्तरे विश्रामशून्ये ।

अनवराद्धि लि० अवराक्षिन् अर्द्धं भवः यत् न०त० ।
उत्कृष्टे श्रेष्ठे च शीर्षभागे स्थापनीयतयास्य तत्त्वम् ।

अनवलम्ब लि० नास्ति अवलम्बो यस्य । आलम्बनहीने ।
“न परं पयि पक्षपातिताऽनलम्बे किमु? सादृशेऽपि
सेति” नैष० ।

अनवल्लोभन न अवलुप्यते उमान् येन अव+लुप-ल्युट् पु०
पस्य भः । गर्भसंस्कारभेदे । “उपनिषदि गर्भलम्बनं पुंस-
वनमनवल्लोभनञ्चेति” आ० ४८० ।

अनवस लि० अव+प्रीणनादौ असच् अवसः भोजनं प्रीति-
करत्वात् न०ब० । पथ्याशनहीने “अनवसो अमभोशु”
इति ऋ० ६, ६६, ७, “अनवसः पथ्याशनरहित” इति भा० ।

अनवसर लि० अवसरः उचितः कालः नास्ति यस्य ब० ।
उचितकालविहीने । “अतर्क्यैश्वर्य्यं त्वय्यनवसरदुःस्था-
कृतधिय इति महि० स्तो० । न०त० । अवसराभावे ।

अनवसित लि० अवसितः समाप्तो निश्चितो वा न०त० ।
अनिश्चिते असमाप्ते च । “अनवसिताम्नौ भृगौ गुरुरन्ते-
इति (उत्त०) उक्ते अन्तोभेदे स्त्री ।

अनवस्कर लि० अवस्क्रियते शोध्यते अव+कृ-अप् सुडा-
गमः अवस्कारो मलः स नास्ति यस्य ब० । मलहीने ।

अनवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् अवस्थितिः न०त० । अव-
स्थाभावे, तर्कदोषविशेषे उपपाद्यस्य समर्थनाय उपपाद-
कस्यानुसरणं तर्कः यत् तर्कं उपपाद्योपपादकयोर्विभ्रान्ति
नास्ति तादृशतर्कस्यानवस्थादोषः तत् स तर्को न प्राप्नुः ।
अधिकं तर्कशब्दे वक्ष्यते “प्राभाषिकी अनवस्था न
दोषायेति” जग० । नास्ति अवस्था यस्य । अवस्थिति-
शून्ये लि० । “अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितमिति” ।

अनवस्थान न० अव+स्था-ल्युट् न०त० । अवस्थानाभावे ।

व० । वायौ पु० । चञ्चलमात्रे लि० ।

अनवस्थिति लि० न अवस्थितः । चञ्चले, अस्थिरे “दयितास्-
नवस्थितं नृणामिति” कुमा० । व्यभिचारवति च । “चतु-
र्थांमपि वर्षानां नारीर्हृत्वानवस्थिता” इति मनुः । अन-
वस्थिताव्यभिचारिणीरिति कुक्कु० । व्यभिचारिण्याश्च
पत्न्यौ नितान्तावस्थानाभावात् तद्यात्वम् । अवस्थातु
मन्त्रे च “प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रिया” इति रघुः । अनव-
स्थितम् अवस्थातुमन्त्रमिति” मञ्जु० । [नाभावे ।

अनवस्थिति न० न अवस्थितिः । अभावार्थे न०त० । अवस्था-
अनवह्वर लि० अव+हृ-कौटिल्ये अच् न०त० । अकु-
टिले सरले ‘सचेते अनवह्वरमिति’ ऋ० २,४१,६ ।
‘अनवह्वरमकुटिलमिति’ भा० ।

अनवाप्त लि० न अवाप्तः । अप्राप्ते ‘नानवाप्तमप्राप्त्यं लिषु
लोकेषु किञ्चनेति’ गीता ।

अनवाय लि० अव+इष् षञ् अवयवः अवयवः न०व० ।
निरवयवे ‘अनवायं किमोदिने’ इति ऋ० ७,१०४,२ ।

अनवेक्षक लि० न अवेक्षकः न०त० । पर्यालोचना
हीने सदसद्विवेकहीने । [अपेक्षाभावे ।

अनवेक्षा स्त्री न अवेक्षा अपेक्षा अभावार्थे न०न० ।

अनशन अश-ल्युट् न०त० । भक्षणाभावे, उपवासे, स च
भोजनविषयनिवृत्तिरूपः व्रतभेदः अहोरात्रभोजनाभाव
एव तस्य प्रयोगोपाधिता । तेन यत्किञ्चित्क्षणे अभो-
जनेऽपि न उपवासपदप्रयोगः । तिरातादिपदसमभिव्य-
हारे तु भोजनाभावमात्रपरतेति भेदः । न०व० ।
भोजनशून्ये लि० ।

अनश्वर लि० न नश्वरः । बन्धरभिज्ञे, स्थायिनि, नित्ये च ।

अनस् न० अनिति शब्दायते अन-असन् । शकटे “दूरा-
दनसा रथेन” ऋ० ३,३३,१० । अनिति जीवत्त्वेन करणे
ल्युट् । ओदने, ओदनस्थाने, पितरि च मातरि स्त्री ।
उत्तरपदस्यः अव्ययी० शरदा० टच्समा० । अध्यनसम्
तत्पुरुषेऽपि संज्ञायां जातौ च टच्समा० । उपानसं
महानसम् अनोऽत्र भक्तस्थानम् । ‘अपोषा अनस’ इति
ऋ० ४,३०,१० ।

अनसृय लि० नास्ति असृया यस्य । परगुणेषु दोषारोपशून्ये
“अद्वावाननसृयचेति” गीता “अद्वाधानोऽनसृयचेति” मनुः ।

अनसृयक न असृयकः । असृयाशून्ये “यथा तथा हि
मदृच्छमातिष्ठानसृयक” इति मनुः ।

अनसृया स्त्री असृ-कण्डादित्वात् यक्-भावे अङ् असृया
गुणेषु दोषारोपः अभावार्थे न०त० । “न गुणान् गुणि-
नोहन्ति स्तौति चान्यगुणानपि । न हृसेच्चान्यदोषांश्च
साऽनसृया प्रकीर्त्तते” लुक्लक्षणे असृयाभावे । “एकमेव तु
शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रू-
षामनसृयचेति” “यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसृय-
चेति” च मनुः । अलिङ्गनिपत्यां च शकुन्तलासह-
चरीभेदे शकु० ।

अनसृयु लि० असृ-उपतापे कण्ठा० यक् उ न०त० ।
असृयाशून्ये “इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्यास्यमनसृयवे”
इति गीता ।

अनस्तमित लि० न अस्तमितः गतः असम०स० । अस्तमप्राप्ते ।

अनस्थ पु० नास्ति अस्थ यस्य वा० अचसमा० । अस्थि-
वर्जिते अवयवे ‘पुरस्तादनस्य अक्षरवरं वमाथ’ इति ऋ०
८,१,३४, अस्थि अवयवः । तच्छून्ये निरवयवे सांख्य-
प्रसिद्धे प्रधाने, ईश्वरमायायाश्च “यदनस्या बिभर्त्ति” ऋ०
१,१६४,४, “अनस्या निरवयवा प्रकृतिरीश्वरायत्तमाया-
वेति” भा० । समासान्ताभावे अनस्थि । अस्थिशून्ये लि० ।

अनस्तत् लि० अनः शकटमस्त्यस्य सतप् सस्य वः
सान्तात्त पदत्वम् । शकटयुक्ते ‘अनस्ततः श्व एषन्त
पज्जाः’ ऋ० १,१२६,५ ।

अनहङ्कार पु० न अहङ्कारः अभावार्थे न०त० । अहङ्कारा-
भावे । व० । तच्छून्ये लि० अहङ्कारश्चाहङ्कारशब्दे वक्ष्यते ।

अनहङ्कारिन् लि० । अहमिति गर्वं करोति अहम्+ज
णिनि । न०त० । गर्वशून्ये ।

अनहङ्गत लि० अहमिति कृतमहङ्कारः, भावे क्त न०व० ।

अहङ्कारशून्ये “सुदु वाच्यमहङ्गत” इति मनुः ।

अनहङ्गृति स्त्री अहमिति क्रियते भावे क्तिन् न०त० । अह-
ङ्काराभावे न०व० । अहङ्कारशून्ये लि० ।

अनहंवादि लि० अहमिति गर्वेशे न वदति वद्-णिनि,
गर्वरहिते “सुक्तसङ्गोऽनहंवादीति” गीता ।

अनाकार लि० नास्ति आकारोऽस्य । अवयवहीने आका-
शदौ, ईश्वरे च ।

अनाकाल पु० आ समयक् अद्वादिसंज्ञककालः आकालः
न०त० । शब्दादिसंज्ञककालभिन्ने दुर्भिन्ने काले ।

अनाकुल लि० न आकुलः न०त० । अव्यये, एकाग्र्ये,
स्थिरे, असङ्कीर्णवाक्ये च ।

अनाकृत न० नेत्यनेन कृतः नाकृतः निराकृतः न०त० ।

अनिवारिते “न वक्ता जरणा अनाकृत” इति ऋ०
१,१४१,७, “अनाकृतः अनिवारित” इति भा० ।

अनाक्रान्ता स्त्री आक्रमितमयोग्या सर्वतःकण्टकाटतत्वात्
आ+क्रम-क्त न० त० । कण्टकारिष्टत्वे । आक्रान्तभिन्ने लि० ।
अनाक्षारित न० न आक्षारितः अप्रकृतः । अनप-
कृते । “अनाक्षारितपूर्वोय” इति काल्दासं० । “अनाक्षा-
रितोऽनपकृत” इति प्रा० विवेकः ।

अनाग लि० न आ सम्यग्गच्छति स्वर्गमनेन नागः अधर्मः
न० व० । पापरहिते “मितो नो अत्रादितिरनागान्” ऋ०
१०,१२,६, “अनागान् अपापान्” इति भा० ।

अनागत लि० न आगतः । भविष्यत्कालवृत्तौ, “हेयं दुःख-
मनागतमिति पा० सू० । आगतभिन्ने च “अनागतार्त्तवे”
त्यमरः “तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतमिति” इति०
“अनागतादिबिज्ञेन न स्यादनुमितिस्तदेति” भाषा० ।

अनागतविधातु लि० अनागतस्य भविष्यतः अनिष्टस्य
विधाता प्रतिविधानकर्त्ता । आगामिदुःखस्य लिङ्गद्वारा नु-
मानेन तद्विधारणोपाया नुष्ठान्तरि “अनागतविधाता च
प्रत्युत्पन्नमिति स्तथा । द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विन-
श्यतीति” इति० ।

अनागताबाध अनागतः आबाधः दुःखम् । भाविदैहि-
कादिदुःखे । यदाचरणेन भाविदुःखानुत्पादस्तादृशा उपायाः
सुश्रुते दर्शिता यथा “अथातोऽनागताबाधप्रतिषेधनीयं
व्याख्यास्याम” त्पुनःक्रम्य । “उत्पायोत्पाय सततं स्वस्थे-
नारोग्यमिच्छता । धीमता यदनुष्ठेयं तत् सर्वं सम्य-
वश्यते ॥ तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
कनिष्ठिकापरिणाहृष्टज्वपथितमन्नम् । अयुष्मपन्थि य-
च्चापि प्रत्ययं शस्तभूमिजम् । अवेक्ष्यत्तच्च दोषञ्च रसं
वीर्यञ्च योजयेत् ॥ कपायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रात-
रुत्थितः । निम्बञ्च तिक्तञ्च श्रेष्ठः, कपाये खदिर-
स्तथा ॥ मधूको मधुरे श्रेष्ठः, करञ्जः कटुको तथा ।
क्षौद्रव्योषतिवर्गास्तैलं धैर्यवेन च ॥ चूर्णेन तेजो-
वत्याश्च दन्तास्त्रिष्वं विशेषयेत्, एकैकं वर्षयेद्दन्तं षट्पुना
कूर्चकेन च ॥ दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् ॥
तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु श्लेष्माणं चापकर्षति । वैशद्यमज्ञाभि-
रुचिं सौमनस्यं करोति च ॥ न खादेन्नलतालोष्ठजिह्वा-
रोगं च संज्ञये । अथास्यपाको खासे च कासहिक्कावमीषु च ॥
दुर्बलो जीर्णभक्तश्च सूक्ष्मसौ मदीपिष्ठितः । शिरोर-
गार्त्तस्मृपितः आन्तः पानकृमान्वितः ॥ अर्हिती कर्ण-

भूली च दन्तरोगी च मानवः, । जिह्वा निर्वेदनं रौप्यं
सौवर्ण्यं वार्त्तमेव च ॥ तन्मलापहरं शस्तं षट्पुना
दशाङ्गुलम् । सुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोफजाद्यहरं सुखम् ॥
दन्तदाढ्यं करं रुच्यं स्नेहगण्डूषधारणम् । क्षीरदन्तकषा-
यैर्ज्ञां क्षीरेण च विमिश्रितैः ॥ भिक्षोदककषायेण तथै-
वामलकस्य वा । प्रक्षालयेन्मुखं नेत्रे स्वस्थः शीतोदकेन
वा ॥ निलीकां सुखशोषञ्च पिङ्गकां व्यङ्गमेव च । रक्त-
पित्तकृतान् रोगान् सद्य एव विनाशयेत्, ॥ सुखं लघु
निरीक्षेत दृढं पश्यति चक्षुषा, । मतं क्षीतोऽङ्गनं श्रेष्ठं
विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् ॥ दाहकण्डू मलमज्जं दृष्टिक्लेदरुजा-
यहम्, । अक्ष्णोर्दृष्ट्वावहृष्टैव सहते मारुतातपौ ॥ न नेत्र-
रोगा जायन्ते तस्मादङ्गनमाचरेत् । भुक्तवान् शिरसा
स्नातः आन्तमूर्च्छनवाहनैः ॥ रात्रौ जागरितश्चापि
नाञ्ज्नाञ्ज्वरित एव च, । कर्पूरजातिककोलखण्डकटुका-
ह्वयैः ॥ सचूर्णपूगैः सहितं पत्रं ताम्बूलजं शुभम् ।
सुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् ॥ हृत्तदन्तस्वरमन-
जिह्वेन्द्रियविशोधनम् । प्रसेकशमनं कृष्टं गलामय-
विनाशनम् । पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च मानवे ।
रक्तपित्तक्षतक्षीणदृष्ट्यामूर्च्छापरितीनाम् ॥ रुक्मदूर्जलम-
त्स्यानां न हितं चास्युपोषिष्याम्, । शिरोगतांस्तथा
रोगान् शिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ॥ केशानां मार्द्दवं दैर्घ्यं
वृद्धत्वं स्निग्धकृष्णताम् । करोति शिरसस्तृप्तिं सुखक-
मपि चाननम् ॥ सन्तर्पणं चेन्द्रियाणां शिरसः प्रति-
पूरणम् । मधूकं क्षीरशुक्ला च सरलं देवदारु च । क्षुद्रकं
यङ्गनामानं समभागानि संहरेत् । तेषां कल्ककषा-
याभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ॥ सदैव शीतलं जन्तोर्मूर्ध्नि
तैलं प्रदापयेत्, । केशप्रसाधनी केश्या रजोऽजन्तुमला-
पहा, ॥ हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणम्, । अश्वत्थो
मार्द्दवकरः कफपातनिरोधनः ॥ धातुनां पुष्टिजननो
मृजावर्णबलप्रदः, । सेकः अमज्जोऽनिलहृद्भग्नसन्धिप्रसा-
धकः ॥ क्षताग्निदग्धाभिहतविष्टमानां रुजापहः ।
जलसिक्तस्य वर्ज्जने यथा मूलेऽङ्गुरास्तरोः ॥ तथा धातु-
विष्टिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते । शिरासुखैरोमज्जुपैर्धम-
नीभिश्च तर्पयन् ॥ शरीरबलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने ।
तत्र प्रकृतिसामान्यं च दूषितदोषविकारवित् ॥ तैलं हृतं वा
मतिमान् युष्मादाभ्यङ्गसेकयोः । केवलं सामदोषेषु न कथ-
ञ्चन योजयेत् ॥ तद्व्यज्वर्थजीर्णं च नाभ्यङ्गव्यौ कथ-
ञ्चन । तथाविरक्तो वान्तश्च निरुक्को यस्य मानवः ॥

पूर्वयोः कच्छना व्याधोरसाध्यत्वमथापिवा । शेषाणां तदहः प्रोक्ता अभिमान्यादयोगदाः ॥ सन्तर्पणसमुत्थानां रोगाणां नैव कारयेत् । शरीरायासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितम् ॥ तैत् कृत्वा तु सुखं देहं विस्मृतीयात् समन्ततः । शरीरोपचयः कान्तिर्मात्राणां सुविभक्तता ॥ दीप्ताग्नित्वमनालस्य स्थिरत्वं लाघवं ऋजा । असक्तमपिप्रासोष्णशीतादीनां सङ्घृष्टता ॥ आरोग्यं चापि परमं व्यायामादुपजायते । न चास्ति सङ्घर्षं तेन किञ्चित् स्थौल्यापकर्षणम् ॥ न च व्यायामिनं सत्यं सद्यन्तरयो भयात् । नचैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ॥ स्थिरोभवति मांसञ्च व्यायामाभिरतस्य च । व्यायामस्तुखगात्रस्य पङ्गासुदृष्टितस्य च ॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्राङ्गा इव । वयोरुपगुणैर्हीनमपि कुर्यात् सुदर्शनम् ॥ व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥ व्यायामो हि सदापथ्योबलिनं क्षिप्रमभोजिनाम् । स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥ सर्वेष्वृतुष्वहरहः शुम्भिरात्कहितैः शिभिः । बलस्याङ्गेन कर्त्तव्यो व्यायामो हन्यतोऽन्यथा ॥ हृदि स्थानस्थितो वायुर्देवा वक्त्रं प्रपद्यते । व्यायामं कुर्वतो जन्तोस्तद्बलाङ्गस्य लक्षणम् ॥ वयोबलशरीराणि देशकालाशनानि च । समीक्ष्य कुर्यात् व्यायाममन्यथा रोगमाप्नुयात् ॥ ज्वस्तृष्णारुचिच्छर्दिरक्तपित्तभ्रमकृमाः । काशशोषज्वरश्वासा अतिव्यायामसम्भवाः ॥ रक्तपित्तीक्ष्णः शोषो श्वासकासश्चतातुरः । भुक्तवान् स्त्रीषु च स्त्रीषो भ्रमात्तच्च विवर्जयेत् ॥ उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोविलापनम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥ शिरासुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्यग्नेश्च तेजनम् । उद्वर्षणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंशयम् ॥ उत्सादनाङ्गवेत् स्त्रीणां विशेषात् कान्तिमद्वयः । प्रहर्षसौभाग्यमृजा-लाघवादिगुणान्वितम् ॥ उद्वर्षणन्तु विज्ञेयं कण्डूकीटानिलापहम् । जर्जराः सञ्जनयत्याशु फेनकः स्थैर्यलाघवे कण्डूकीटानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः । तेजनं त्वग्गतस्याग्नेः शिरासुखविवरेचनम् ॥ उद्वर्षणन्विष्टिकया कण्डूकीटविनाशनम् । निद्रादाहश्चमहरं खेदकण्डूटपापहम् ॥ हृद्यं मलहरं श्रेष्ठं सर्वेन्द्रियविशोधनम् । तन्द्रापापोपशमनं तृष्टिदं पुंस्त्वर्द्धनम् ॥ रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम् । उष्णेन शिरसः स्नानमहितञ्चक्षुषः सदा ॥ शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुषमिति

निर्दिशेत् । स्नेहमारुतकोपे तु ज्ञात्वा व्याधिवलावलम् ॥ कामसुष्णं शिरःस्नानं भैषज्यार्थं समाचरेत् । अतिशीता-म्बुशीते च स्नेहमारुतकोपनम् ॥ अत्युष्णसुष्णकाले च पित्तशोणितवर्द्धनम् । तच्चातिसारज्वरितकर्णशूलानि-लार्त्तिषु ॥ आध्मानारोचकाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् । सौभाग्यदं वर्णकरं प्रोत्थोजोबलवर्द्धनम् ॥ खेददौर्गन्ध्य-वैवर्ण्यत्रसमनुलेपनम् । स्नानं येषां निषिद्धन्तु तेषा-मन्यनुलेपनम् । रजोघ्नमथ चौजस्य सौभाग्यकरमुत्तमम् । सुमनोऽम्बररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ सुखालेपाद्दं चक्षुःपीनगण्डं तथाननम् । अव्यङ्गपिङ्गं कान्तं भव-त्यम्बुजसन्निभम् ॥ पद्मलं विशदं कान्तममलोच्चल-मण्डलम् । नेत्रमङ्गनसंयोगाङ्गवेद्यामलतारकम् । यशस्यं स्वर्ग्यमायुष्यं धनधान्यविवर्द्धनम् । देवतातिथिविप्राणां पूजनं गोत्रवर्द्धनम् ॥ आहारः प्रीणनः सद्योबलकहे-धारकः । आयुस्तेजःसमुत्साहसृष्ट्योजोऽग्निविवर्द्धनः ॥ पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् । चक्षुःप्रसादनं दृष्यं रजोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ निद्राकरो देहसुखञ्चक्षुष्यः अम-सुप्तिवृत्तः । पादत्वङ्मृदुकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः ॥ पादरोगहरं दृष्यं रजोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् । सुखप्रचार-मौजस्य सदा पादप्रधारणम् ॥ अनारोग्यमनायुष्यं चक्षुषोरुपघातकत् । पादाभ्यामनुपानङ्गां सदा चक्रमणं नृणाम् ॥ पापोपशमनं केशनखरोमापमार्जनम् । हर्ष-लाघवसौभाग्यकरमुत्साहवर्द्धनम् ॥ वाणवारं ऋजावर्णते-जोबलविवर्द्धनम् । पवित्वं केश्यसुष्णीषं वातातपर-जोऽपहम् ॥ वर्षानिलरजोघ्नमहिमादीनां निवारणम् ॥ वर्यं चक्षुष्यमौजस्यं शङ्करं क्लृप्तधारणम् ॥ शुनः सरी-सृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम् । अमस्त्रलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते ॥ सत्वोत्साहबलस्यैर्धैर्यवीर्यं विवर्द्धनम् । अवष्टम्भकरञ्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ आस्था वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यकरी सुखा । अध्वा वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यं विनाशनः । अन्ध्वा विपरीतो-ऽस्माच्चरादौर्वल्यलङ्घ सः ॥ यत्तु चक्रमणं नातिदेह-पीडाकरं भवेत् । तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोध-नम् ॥ अमानिलहरं दृष्यं शुष्टिनिद्राप्रतिप्रदम् । सुखं यथासनं दुःखं विपरीतगुणं मतम् ॥ व्यालव्यजन-मौजस्यं मलिकादीनपोहति । शोषदाहश्चमखेदमूर्च्छा-घ्नो व्यजनानिलः ॥ प्रीतिनिद्राकरं दृष्यं कफवात-श्रमापहम् । संवाहनं सांसरतत्त्वक्प्रसादकरं खम् ।

प्रवातं रोक्ष्वैवर्ग्यस्तम्भकहाहपक्तिरुत् । खेदमूर्च्छा-
पिपासाग्नमप्रवातमतोऽन्यथा, ॥ सुखं वातं प्रसेवेत श्रीमे-
शरदि मानवः । निवातं हृष्टाशुषे सेव्यमारोग्याय च
सर्वदा, । आतपः पित्ततृष्णाग्निखेदमूर्च्छाश्चमासकृत्, ।
दाहवैवर्ग्यकारी च क्वाया चैतानपोहति, । अग्निर्वात-
कफस्तम्भशीतवेपथुनाशनः । आमाभिष्यन्दजरणी रक्त-
पित्तप्रदूषणः, । शुष्टिर्वर्णवलोत्साहमग्निदोषमन्त-
ताम् । करोति धातुसायश्च निद्राकाले निषेविता, ।

तत्वादित एव नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवाससा लघू-
ष्णीषकृत्वोपानत्केन दण्डपाणिना काले हितमितमधुरपू-
ष्णाभिभाषिणा बभ्रुभूतेन भूतानान्तु, गुरुद्वज्जालुमतेन सुस-
हयेनानन्यमनसा खलूपचरितव्यं, तदपि न रात्रौ न
केशास्त्रिकण्टकाश्रयतमभक्तोत्करकपालाङ्गारामेध्यस्थानव-
लिभूमिषु, न विषमेन्द्रकीलचतुष्पथशृङ्गाभ्यामुपरिष्ठात्, ।
न राजद्विष्टपरुषपैशुन्यान्तानि वदेत् न देवब्राह्मण-
पितृपरिवादांश्च । न नरेन्द्रद्विष्टोन्मत्तपतितक्षुद्रनीचाचारा-
नुपासीत । दृष्टपर्वतप्रपातविषमवसमीकदुष्टवाजिकुङ्गराद्य-
धियोऽह्वानि परिहरेत् पूर्णनदीसमुद्राविदितमल्लजश्चक्र-
पावतरणानि, भिक्षुशून्त्यागारश्लेशानविजनाख्यवासा-
ग्निसंश्रमव्यालभुजङ्ग-कोटसेवाप्यामाघातकलहशस्त्रसन्निपा-
तानि संभ्रमव्यालसरीसृपशृङ्गिस्त्रिर्कभींश्च ॥ नाग्निगो-
गुरुब्राह्मणप्रेङ्गादम्बत्वन्तरेणाभियायात् । न श्वमनु-
यायात् । देवगोब्राह्मणचैत्यध्वजरोगपतितपापकारि-
णाञ्च क्वायां नाक्रमेत् । नास्तं गच्छलसुख्यन्तं वादित्यं
वीक्षेत् । शान्दयन्तीं परशस्यं वा चरन्तीं परस्मै न कश्चै-
चिदाचक्षीत, न चोत्कापातेन्द्रधनूंषि । नाग्निं सुखेनोप-
धमेत् । नापो भूमिं वा पाणिपादेनाभिहृन्थात् ॥ न
वेगान् चारयेत् । न वह्निर्वैगांन् पामनगरदेवतायतनप्रश्रयान
चतुष्पथसलिलाशयपथिसन्निहतासुत्सृज्यप्रकाशं न वाय्व-
ग्निसलिलसोमार्कगोशुक्रप्रतिमस्यम् ॥ न भूमिं विलि-
खेत् । नाश्वेतसुखः सदसि जृम्भोन्नारश्वासश्वयूनुत्-
सृजेत् । न पर्यस्तिकावटम्भपादप्रसारणानि गुरुसन्निधौ
कुर्यात् । न बाणकर्णनासास्रोतोदशनविवरस्यभिक्षुष्णी-
यात् । न वीजयेत् क्लेशसुखनखरवस्त्रगालाणि । न गाल-
नखवस्त्रादित्यं कुर्यात् । न काष्ठलोष्टतृणादीनभिहृन्था-
क्षिन्द्याद्वा । न प्रतिवातातपं सेवेत । न भुक्तमात्रोऽग्नि-
सुपासीत, नोत्कटकुक्षिष्ठेत् । नात्यकाशाननभ्यासीत ।
न श्रोत्रं विषमं प्रारयेत् । न त्रिषमकायः क्रियां भजेत्

भुञ्जीत वा । न प्रततमीचेत विशेषाज्ज्योतिर्भास्वर-
सूक्ष्मचलभ्रान्तानि । न भारं शिरसा वहेत् । न स्वप्न-
जागरणशयनासनचङ्क्रमणयानवाहनप्रधानवनलङ्घनप्लवनप्रत-
रणहासभाष्यव्यायव्यायासादीनुचितानप्यतिसेवेत ॥ उ-
चितादप्यहितात् क्रमशो विरमेत् हितमनुचितमप्यासेवेत
क्रमशो न चैकान्ततः पादहीनात् ॥ नावाक्शिराः शयीत ।
न भिक्षुपात्रे नाङ्गलिष्ठटेनापः पिबेत् । काले हितमित-
स्त्रिभ्रमधुरप्रायसाहारं वैद्यप्रत्यवेक्षितमग्नीयात् । पाम-
गणगणिकापणिकशतुशठपतितभोजनानि परिहरेत्
शेषाद्यपि चानिष्टरूपरसगन्धस्पर्शशब्दमानसान्यन्यान्येवं-
गुणान्यपि वा संभूय दत्तानि तान्यपि मक्षिकाबालोप-
हतानि, । नाप्रक्षालितपाणिपादो भुञ्जीत शूलोच्चार-
पीडितो न सन्ध्ययोर्नापाश्रितो नातीतकालं स्नीनमति-
मात्रञ्चेति न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहम् ॥ नोदके पश्येदात्मानं,
न तग्नः प्रविशेज्जलम् । न नक्तं दधि भुञ्जीत न वाय्वदत-
शर्करम् ॥ नासुहृद्वयं नासौहृदं नोष्णैर्नामलकैर्धिना ।
अन्यथा कण्ठवीसर्पादिं जनयेत् । द्यूतमद्यातिसेवाप्रतिभू-
साक्षित्वसमाह्वानगोष्ठीवादित्याणि न सेवेत । सज्जलतो-
पानहौ कनकमतीतवासांसि न चान्यैर्दृष्टानि धारयेत् ।
ब्राह्मणमग्निं गाञ्च नोच्छिष्टः स्मृयेत् ॥ भयन्ति चात्र ॥
सुखमात्रं समासेन सहृत्तस्यैतदीरितम् । आरोग्यमायुरर्थो
वा नासङ्गिः प्राप्यते ऋभिः ॥ यस्मिन् यस्मिन्मृतौ ये ये
दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् । तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते ते
विजानता ॥ वर्षासु न पिबेत्सोयं पिबेच्छरदि मातृया ।
वर्षासु चतुरो मासान्मात्रावदुदकं पिबेत् ॥ उष्णं हृमे
वसन्ते च कामं श्रीमे तु शीतलम् । हेमन्ते च वसन्ते च
सीध्वरिष्टौ पिबेच्छरः ॥ श्लेष्मणीतं पिबेत् श्रीमे प्राष्ट-
काले रसं पिबेत् । यूनं वर्षति तस्यान्ते प्रपिबेच्छीतलं
फलम् ॥ स्वस्य एवमतोऽन्यस्तु दोषाहारमताह्वगः ।
स्नेहं सैन्धवचूर्णेन पिप्पलीभिश्च संयुतम् ॥ पिबेदग्निविद-
द्यधं न च वेगान्विधारयेत् । अग्निदीप्तिकरं नृणां रोगाणां
यमनं प्रति ॥ प्राष्टशरद्वसन्तेषु सन्ध्यां स्नेहादिमाचरेत् ।
कफे प्रच्छेदनं, पित्ते विरेको, वस्तिरीरणे ॥ शस्यते त्रिष्वपि
सदा व्यायामो दोषनाशनः । भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्याया-
मास्य प्रकुप्यति ॥ उत्तर्गमैद्युनाहारशोधने स्यात्तु तन्मनाः ।
नेच्छेद्भोगभयात्मासः प्रीडां वा कायमानसीम् ॥ अति-
स्त्रीसंप्रयोगाच्च रक्षेदात्मानमात्मवान् । शूलकासस्वरश्वास-
कार्ष्यपाण्डुमयक्षयाः ॥ अतिव्यायामाज्ज्यन्ते रोगाश्चा-

क्षेपकादयः । आयुष्मन्तो मन्दजरा वयुर्वर्णबलान्विताः ॥
स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः । त्रिभिस्त्रिभि-
रहोभिर्हि समीयात् प्रमदां नरः ॥ सर्वेष्वृतुषु धर्मेषु पक्षा-
त्पक्षाद् व्रजेत् बुधः । रजस्वलासकामाश्च मलिनामप्रियां
तथा ॥ वर्षष्टङ्कां वयोष्टङ्कां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ।
हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिदोषसमन्विताम् ॥ सगोत्रां
गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि । सन्ध्यापर्वस्वगम्याञ्च
नोपेयात् प्रमदां नरः ॥ गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथामध्य-
न्दिनेषु च । लज्जासमावहे देहे विष्टतेऽशुभ एव च ॥
क्षुधितो व्याधितश्चैव क्षुब्धचित्तश्च मानवः । वातविण्मूत्र-
वेगो च पिपासुरतिदुर्वलः ॥ तिर्यग्योनावयोनौ च प्राप्न-
शुक्रविधारणम् । दुष्टयोनौ विसर्गन्तु बलवानपि वर्जयेत् ॥
रेतसश्चातिमात्रन्तु मूर्द्धावरणमेव च । स्थितावुत्तानशयने
विशेषेणैव गर्हितम् ॥ क्रीडायामपि मेधावी हितार्थी
परिवर्जयेत् । रजस्वलां प्राप्रवतो नरस्यानियतात्मनः ॥
दृष्ट्यायुक्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत् । लिङ्गिनीं गुरु-
पत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्वसु ॥ वृद्धाञ्च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो
जीवितक्षयः । गर्भिण्यां गर्भपीडा स्याद्ग्राहितायां बल-
क्षयः ॥ हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां कामं बन्ध्यासंसृष्टे ।
देशेऽशुभे च शुक्रस्य मनसश्च क्षयो भवेत् ॥ क्षुधितः
क्षुब्धचित्तश्च मध्याह्ने हृषितोऽनलः । स्थितस्य हानिं
शुक्रस्य वायोः कोपञ्च विन्दति ॥ अतिप्रसङ्गाद्भवति शोषः
शुक्रक्षयावहः । व्याधितस्य रुजा प्लुहा मृदुमूर्च्छा च
जायते । प्रत्यूषसर्द्धरात्रे च वातपित्तं प्रकुप्यतः ॥ तिर्य-
ग्योनावयोनौ च दुष्टयोनौ तथैव च । उपदंशस्तथा वायोः
कोपः शुक्रस्य च क्षयः ॥ उच्चारिते मूर्ध्नि च रेतसश्च
विधारणे । उत्ताने च भवेच्छोषः शुक्राश्रयस्थो सम्भवः ॥
सर्वं परिहरेत्तस्मादेतल्लोकद्वये हितम् । शुक्रं चोपस्थितं
मोहाच्च सन्ध्यायं कथञ्चन । वयोरूपगुणोपेतां तृष्यशीलां
गुणान्विताम् । अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टासलङ्क-
ताम् ॥ सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणद्विहितः । भक्ष्याः
सशर्कराः क्षीरं ससितं, रस एव च ॥ स्नानं सव्यजनं स्वप्नो
व्यवायान्ते हितानि तु इति । एतेषामन्यथाचरणे
यथायथं दुःखान्युत्पद्यन्ते ।

अनागतार्त्तवा स्त्री स्त्रीपुष्पविकाशनम् आर्त्तवम् न आगत-
मार्त्तवं यस्याः । स्त्रीधर्मशून्यायां नग्निकायां कन्यायाम् ।
अनागन्धिनं वि० न आगन्धितः आघ्रातः । अनाघ्राते,
“सर्वदोषानागन्धितं प्रतिवचनमाहेति” ट० उ० भा० ।

अनागम पु० नास्ति आगमः स्वतः हेतुः क्रयादिर्यत् । स्वत-
हेतुक्रयादिशून्ये “अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यद्भ्यता-
न्यपीति” स्मृतिः अधिकमागमशब्दे वक्ष्यते ।

अनागस् वि० नास्ति आगोऽपराधः पापं वा यस्य । अप-
राधशून्ये पापशून्ये च “आत्तेत्याण्य वः शस्त्रं न प्रहर्तु-
मनागसीति” शकु० । “अनागमे शंसति बालचापल-
मिति” नैष० । “अनागसः तमर्दितः कण्ठोत्तु ऋ०
४, ३६, ३, “अनागसं पापरहितमिति” भा० । “तवा-
नागसो अदितये स्थान” ऋ० १, २४, २५, “अनागसः
अपराधरहिताः स्यामेति” भा० ।

अनाचार पु० अप्राशस्त्येऽभावे वा न० त० । कदाचारे,
आचाराभावे च । “सर्वदेशेष्वनाचारः पथि ताम्बूल-
चर्वणमिति” स्मृतिः । “अनाचारोद्विविधः विहितस्यानु-
ष्ठानाभावः निषिद्धस्याचरणञ्च । तत्र आचारशब्दे
वक्ष्यमाणा भावाभावरूपाः शास्त्रे कर्त्तव्यतया ये विहि-
तास्तोषामननुष्ठानम् अनाचारः । निषिद्धशब्दे वक्ष्य-
माणानि वर्जनीयतया शास्त्रे यानि उक्तानि तेषा-
मनुष्ठानमन्यनाचारः । तत्राद्यं विशेषः यत्र देशे पर-
म्पराप्रसिद्धः योऽनाचारः स, अत्यदोषाभायकः यथोक्तं
माधवीये बौधायनेन “पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणत
उर्णाविक्रयो, अरुपनीतेन भार्यया च सह भोजनम्,
पर्युषितभोजनम्, मातुलपितृष्वदुहितपरिणयनम्,
तथोत्तरतः सीधुपानसुभयतोद्विर्व्यवहारः” इत्यादिक-
मभिधाय “इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति देशप्रामाण्या-
दिति” । “इतरोदाक्षिणात् इतरस्मिन् उत्तरदेशे
मातुलसुतादिसम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे, तथा इतर
उदीच्य इतरस्मिन् दक्षिणे देशे सीधुपानादिकं कुर्वन्
दुष्यति न स्वदेशे कुतः देशप्रामाण्यात् देशनिबन्धनत्वा-
दाचारप्रमाख्येति” माधवः । देवलः “यस्मिन् देशे य
आचारः न्यायदृष्टः सुकल्पितः । स तस्मिन्नेव कर्त्तव्यो
न तु देशान्तरे स्मृतः इति । यस्मिन् देशे गुरो यामे
त्रिविधे नगरेऽपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न
विचालयेदिति” । “देशादुचितं कुलधर्ममप्यत्र स्वजाति-
धर्मं न हि संत्यजेच्चेति” स्मृत्यन्तरं वृहस्पतिरपि “पर-
म्परासिद्धानानाचारान् देशविशेषेष्वहं स्म । “उदुहृते
दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः । मत्स्यादाश्च नराः
पूर्व्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः । उत्तरे मद्यापाश्चैव
सृष्ट्या नृणां रजस्वला इति” एवमन्येष्वनाचारा

देशभेदे परम्परागताः तत्तत्स्मृतिपूर्वा वेद्याः । ब० ।

आचारहीने लि० ।

अनाज्ञात लि० न आज्ञातः । सम्यग्ज्ञानाविषयीभूते
“आज्ञातं यदानाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ” इति यजु० ।

अनातप पु० आ+तप-अच् न०त० । आतपस्य रौद्रस्या-
भावे, कायायां च । अनातपविशेषितमिति” वैद्यकम्
कायाशुष्कमिति तदर्थः । ब० । आतपशून्ये लि० ।

अनातुर लि० न आतुरः । आतुरभिन्ने स्वस्थे अरोगे च
“यद्देवाः शर्मशरणं यज्ञद्रं यदनातुरमिति” ऋ० ८, ४७, १०,
“भेजे धर्ममनातुर” इति रघुः ।

अनात्मक लि० नास्ति आत्मा स्थिरः यत्र कप् । क्षणिक
विज्ञानमते, स्थिरात्मशून्ये जगति च । नैरात्मप्रवादे हि
चेतयिता स्थिर आत्मा न स्वीक्रियते किन्तु क्षणिकविज्ञाने-
नैव सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यतः पराभिमततात्मशून्यत्वम् जगतः ।
विस्तरः क्षणिकविज्ञानशब्दे दृश्यः ।

अनात्मज्ञ लि० आत्मानं यथास्वरूपं न जानाति ज्ञा-क
अस०स० । आत्मस्वरूपानभिज्ञे आत्मचेष्टितानभिज्ञे
स्वपरविवेचनाशून्ये च ।

अनात्मन् पु० न आत्मा अप्राशस्त्ये भेदाद्यै च न०त० ।
“अप्राप्तः प्राप्यते योऽयमत्यन्तं त्यज्यतेऽथवा । जानीया-
त्तमनात्मानं बुद्धानं वपुरादिकम्” इत्येवं प्रतिपादिते
आत्मभिन्ने अपक्षपातानि देहादौ “अनात्मनि देहादौ
आत्मेति या बुद्धिः साऽविद्येति वे०प्र० । “देवाश्च
असुराश्च उभयएवानात्मान” इति श्रुतिः “अनात्मन्यात्म-
बुद्धिर्यां साऽविद्या परिकीर्त्तितेति” पुरा० ।

अनात्मवत् लि० आत्मान्तःकरणं वक्ष्यत्वेनास्त्रस्य सत्तुम् मस्य
वः न०त० । अजितेन्द्रिये । “अनात्मवन्तःपशुवह्मुञ्जते ये
ऽप्रमाणा” इति सुश्रुतम् ।

अनात्म्य न० आत्मन इदं आत्मन्+यत् आत्मन् शरीरं
न०ब० । अशरीरे “एतस्मिन्महोऽनात्मोऽनिरुक्ते इति
तै०ब्रा० “अनात्मो अशरीरे” इति भा० ।

अनाथ लि० नास्ति नाथः प्रभुरस्य । प्रभुहीने “किं आता
सदादनाथमिति” ऋ० १०, १०, ११ । विह्वलमनाथ-
वदिति भार० ।

अनादर पु० आदरः गौरवहेतुका सम्मानना विरोधे न०
त० । परिभवे, तिरस्कारे, अवज्ञायाम् च तेषामादरविरो-
धित्वास्तथात्वम् । “शुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरः” नीति० ।
ब० । आदरशून्ये लि० ।

अनादि पु० आदिः कारणम् पूर्वकालो वा स नास्ति यस्य
परमेश्वरे । नास्ति आदिः प्राथमिकोयस्मात् ५ब० ।
हिरण्यगर्भे पु० तस्य च “हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे”
इति श्रुतौ सृष्टेः प्रयुत्पत्तुर्नोक्तथात्वम् । आदिशून्ये
लि० । “जगदादिरनादिस्तमिति” कुमा० । “अनादि-
निधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं प्रचक्षते” इति हरिः । “अना-
दिनिधना देवी वायुत्सृष्टा स्वयम्भुवेति” पुरा० ।
“अनादिभूर्भुव इति” विष्णु स० । “अनादित्वात्
निर्गुणत्वादिति” गोता ।

अनादिमत् आदिमत् कार्यं तद्विन्नः । कार्यभिन्ने ।

अनादिष्ट लि० न आदिष्टः विशेषरूपेण उपदिष्टः । विशेष-
रूपेणाकथिते “अस्य पापस्य, इदं प्रायश्चित्तं” मित्यादि-
रूपेण विशेषतोऽनिर्दिष्टे प्रायश्चित्ते “उपपातकशुक्लानाम-
नादिष्टेषु चैव हि । प्रकाशे च रक्षसे च” इति विश्वामित्रः ।
अनादृत न० आदृतम् आदरः भावे क्त अभावार्थे न०त० ।
आदराभावे अवज्ञायाम् । कर्मणि क्त न०त० । आदृत-
भिन्ने अवज्ञाते तिरस्कृते च लि० ।

अनादेय न० न आदेयः । श्रुत्यादिषु निषिद्धतया आदाना-
नर्हे वस्तुनि “अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनादिति”
मनुः । अप्रतिप्राप्ते च अप्रतिप्राह्यद्रव्याणि च अप्रति-
प्राह्यशब्दे वक्ष्यन्ते । [“मन्वानादेये गायत्रीति” स्मृतिः ।

अनादेश पु० न आदेशः अभावे न०त० । उपदेशाभावे ।
अनाद्य लि० न आद्यं भक्ष्यम् । अभक्ष्ये स्मृतिनिषिद्धतया
भक्षणानर्हे । “एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो-
विधिरिति” “ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्ष्ये”
इति च मनुः । अनाद्यानि च अभक्ष्यशब्दे दर्शयिष्यन्ते ।
आद्यशून्ये अनादौ लि० ।

अनाधार लि० नास्ति आधारो यस्य । आश्रयशून्ये “अन्यत्र
नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहेष्यते” (भाषा०) उक्तेः न्यायमते
नित्यद्रव्यभावे, आश्रयशून्यत्वाच्च युक्तमनाधारत्वम् “अस्य
रान्तधृते” रित्यादि या० सूत्रेण अश्वरपथ्यान्नामां सर्ववा-
माधारत्वमीश्वरस्येति नाश्वरादौ अनाधारत्वं किन्तु ब्रह्मण
एवेति वेदान्तिनः ।

अनाष्टि लि० आ+ष्टि-क्त न०त० । अनभिभूते आधर्ष-
णरहिते “देवतोरनाष्टिः शिवासव” इति अर्थ० ६, २, २ ।

अनाष्टिष्ट लि० न आष्टिष्टः पराभूतः । अपरिभूते “मही न
आयस्यनाष्टिष्ट” इति ऋ० ७, १५, १४, । वार्यमना-
ष्टिष्टं रक्षसिना, ऋ० ८, २२, १८ ।

अनाष्टय लि० आ+ष्ट-कर्मणि क्यप् न आष्टयः न०त० ।
अनभिभवनीये “अनाष्टयं षष्ठं त्वमिन्द्रमिति” ऋ० ४,
१८, १०, “तव देवैरनाष्टयमिति” रामा० ।

अनानुद लि० अनुददाति अनु+दा-क न०त० ष्ट० दीर्घः ।
समानदाहशून् अतुल्यदातरि । “अनानुदो षष्ठभोदो-
धत” इति ऋ० २, २१, ४, “प्रसूतधनदानेन अन्यः समानो
दाता नास्तीति” भा० ।

अनापि लि० आप्यते आप-कर्मणि इन् आपिराप्नो
बन्धुश्च न०ब० । आप्नशून्ये । “अनापिरक्षा असजात्या-
मतिरिति” ऋ० १०, ३६, ६, “अनापिरबन्धुरिति” भा०
“अस्माद्व्यो अना त्वमनापिरिन्द्र” इति ऋ० ८, २१, १३ ।

अनाप्त लि० आप्नो बन्धुः यथार्थज्ञानवान्, प्राप्तश्च न०त० ।
बन्धुभिन्ने, अप्राप्ते, “यस्यानाप्तः स्वर्ग्यस्येव ऋ० १, १००, २,
“अनाप्तः परैरप्राप्तः” इति भा० । यथार्थनिश्चयवद्भिन्ने
“युग्यस्याः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतमिति” मनुः ।

अनाभयिन् लि० आविमेति आ+भी-उणा० इनि न०त० ।
सम्यग्भीतभिन्ने । “अनाभयिन्नरिमा ते” ऋ० ८, २, १, ।

अनाभू लि० आभिसुख्येन भवति आभूः स्तोता न०त० ।
स्तोत्रभिन्ने आभिसुख्याप्राप्ते च । “इन्द्रः अथयन्नाभुव”
इति ऋ० १, ५१, ६, ।

अनामन् न० अनमनः अनं जीवनम् असयति रुजति अम-
कनिन् । अशौरोगे । नास्ति नामास्य नामन्त्ये मलभासे
पु० तस्य वैदिककर्मनर्हताऽनामत्वात्तत्त्वम् । नाम-
न्त्ये लि० अनामिकायामपि पु० शब्दरत्ना० । स्वार्थे
कन् । तत्त्वार्थे ।

अनामय पु० अस-वज् आसं तापं यात्यनेन या-क आ-
मयो रोगः न०त० । रोगाभावे आरोग्ये । “ब्राह्मणं
कुशलं पृच्छेत् क्षात्रबन्धुमनामयमिति” मनुः । न० ५७० ।
वाङ्मयान्तरपीडानिवारके विष्णौ पु० “पुण्यकोर्तिरना-
मय” इति विष्णु स० । रोगशून्ये लि० । “जन्म-
बन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयमिति” गीता ।

अनामयिन्, अम-णिच्-वा० इतुच् न०त० । व्यथकभिन्ने
“हस्ताभ्यामनामयितुभ्यामिति” ऋ० १०, १३७, ७, ।

अनामा स्त्री ब्रह्मणः शिरश्छेदनसाधनतया पश्याद्योग्यत्वात्
नास्ति नाम पश्याद्योग्यं यस्याः, नास्ति अङ्गुष्ठतर्जन्यादि-
वत् विशेषनामास्य या मनन्तत्वात् डाप् । स्वनामप्रसिद्धायां
मध्यमाकनिष्ठयोः मध्यगायासङ्गुल्याम् । स्वार्थे कन् । अना-
मिकाप्यत्र । तथा हि शिवेन ब्रह्मशिरश्छिन्नमिति पुराणे

प्रसिद्धम् तेन तस्या अपवित्तजातीयता अतएव तस्याः
पवित्तीकरणार्थं यक्षादौ पवित्तनामककुशधारणं तत्र क्रियते ।
“अनामिकाष्टता दर्भा ह्येकानामिकयापि वा, द्वाभ्यामना-
मिकाभ्यां तु धार्यैर्दर्भपवित्तके” इति छन्दो० प० ।

अनामृग लि० आमृणाति हिनस्ति आ+मृण-क न०ब० ।
हिंसकरहिते । “अनामृणः कुविदादस्य ऋ० १, ३३१, ।
अनायत्त लि० न आयत्तः । अवशे अनधीने । “एतावज्जन्म-
साकल्यं यदनायत्तवृत्तिरिति” हितो० ।

अनायन न० न आयनं चालनम् यत् । एकान्ते हेम० एका-
न्तानायनमित्येकं नामेति केचित् ।

अनायास पु० आ-यस वज् अल्पार्थे न०त० । प्रयत्नाभावे,
अल्पप्रयासे, अल्पे च । “शरोरं पीड्यते येन शुभेना-
प्यशुभेन वा । अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते”
अत्रि० । व० । प्रयत्नशून्ये लि० । “ममायेऽकस्मिन्-
नायासे कर्मणि सहायेन भवता भवितव्यमिति” शकु० ।

अनायासकृत न० अनायासेन अल्पप्रयत्नेन कृतं न०त० ।
अल्पायासेन साध्ये फाष्टे काथे ।

अनायुष्य न० आयुषे हितम् आयुस्+यत् न०त० । आयुर-
हितकरे अतिभोजनादौ । “अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यञ्चा-
तिभोजनम्” इति “नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते
यादृशं पुरुषस्यैव परदारोपसेवनमिति” च मनुः । “तत्र
प्रथमदिवसे ऋतुसत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसामिति”
सुश्रुतम् एवमचान्यपि बहूनि अनायुष्याणि तत्र स्थाने
स्थाने दर्शितानि । तत एव तानि बोध्यानि ।

अनारत न० आ+रप्-क्त आरतं विरतिः अत्यन्ताभावे न०त० ।
सन्तते, अविरामे अविच्छेदे च । “अनारतं तेन पदेषु
लम्बिता” इति भार० । व० । तद्वति लि० ।

अनारभ्य अव्य० आ+रभ-ल्यप् न आरभ्य । किञ्चिदनधि-
कृत्यर्थे । “अनारभ्याधीतत्वादिति” मीमांसा । न आरभ्यः
न०त० । आरभ्यभिन्ने लि० । अनारभ्यत्वादिति का०
१, ८, ३, “नैवायमारभ्यशीर्ष” इति व्याख्या । “अनारभ्य-
त्वाच्चेति” इति कात्या० २०, ८, २६, । “तस्मादनारभ्योऽय-
मर्थ” इति व्याख्या ।

अनारभ्याधीत लि० न आरभ्य किञ्चित् अधीतः । किञ्चि-
दनधिकृत्य अधीते, येषां मन्त्राणां कर्मविशेषे विनियोगो
नोक्तस्तेषां मन्त्राणामनाराभ्याधीतत्वात् ब्रह्मयज्ञे एव विनि-
योग इति मीमांसायां स्थिरीकृतम् । “सामान्येन तु विनि-
योगो यद्यपि ब्रह्मयज्ञविशेष” इति ऋ० भा० साधवः ।

अनारम्भः पु० न आरम्भः अभावार्थे न० त० । आरम्भाभावे अनुष्ठानाभावे । ‘न कर्मणासनारम्भाच्चैक्यं पुरुषोऽश्नुते इति’ गीता ।

अनारोग्यं न० न आरोग्यम् । ‘आरोग्याभावे । नास्ति आरोग्यं यस्मात् ५७० । आरोग्यासाधने “अनारोग्यमनाशुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनमिति” मनुः ।

अनार्ज्ज्वं पु० कृजोर्भाव आर्ज्जवं सरलता स्वाच्छन्द्यं वा न० ७७० । रोगे । अभावार्थे अय्ययी० । कृजुत्वाभावे अय्य० । ई७० । कुटिले लि० ।

अनार्त्तव लि० कष्टरस्य प्राप्तः कष्ट+अन् न० त० । स्वकालरूपे-कृतौ-अनुत्पन्ने कुसुमादौ । कृतौः स्त्रीकुसुमस्येदम् विकासनम् आर्त्तवं तच्चास्ति यस्याः । अट्टरजस्तायां स्त्रियां स्त्री ।

अनार्य्य पु० न आर्य्यः न० त० । आर्य्यभिन्ने असञ्चरिते । “अनार्य्य इति सामार्य्य इति” रासा० । न० ७७० । आर्य्यानाश्रये देशे ।

अनार्य्यत् न० । न आर्य्यो यत्र देशे तत्र आर्य्यावर्त्तादिभिन्ने द्वीपान्तरादौ भवः अनार्य्य+कन् । अगर्काडे ।

अनार्य्यज न० । अनार्य्ये देशे जायते जन-ड । अनार्य्यदेशजाते अगर्काडे । तद्देशजातमात्रे लि० ।

अनार्य्यतिक्तं पु० अनार्य्यप्रियस्तिक्तः शाक० त० । (चिराता) इति ख्याते भूनिम्बे वृक्षे ।

अनार्षं लि० कृषिजुष्टत्वादर्षिवैदस्तलोक्तः आर्षः न० त० । अवैदिके वेदाप्रयुक्ते । “संबुद्धो शाकल्यस्येतावनार्षे” इति पा० । “अनार्षे अवैदिके” इति सि०कौ० । कृषिणा वृष्टम् अर्ष आर्षम् न० त० । कृषिणाऽवृष्टे । “अर्षि-ओरनार्षयोगुरुपोत्तमयोरिति” पा० । “अनार्षयो किं? वाशिष्ठीति” सि०कौ० ।

अनालोचि(डि)त लि० न आलोचि (डि) तः । अवि-वेचिते । ‘अनालोचितकार्य्यस्य यागजातं वान्मिनो वृथेति’ भाषः अनिलौचितेति वा पाठः ।

अनाविल लि० न आविलः । प्रसन्ने स्वच्छे कालुष्यरहिते ।

अनाविद्ध लि० न आविद्धः । अवाधिते । “अनाविद्धया तन्वा त्वाजय” ऋ० ई० ७५, १ ।

अनावृत्त लि० न आवृत्तः अभ्यस्तः । अयुनर्गते प्रथमगते च । “मलमासेऽथनावृत्तां तीर्थयात्रां विवर्जयेदिति” स्मृतिः ।

अनावृत्ति स्त्री न आवृत्तिः पुनर्गमनम् । अभ्यासाभावे, आसक्त्यभावे वा “अनावृत्तिः शब्दादिति” शा० झ० ।

‘तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तीति’ सां० सू० । व० । तद्वति लि० ।

अनावृष्टि स्त्री आ+वृष-क्तिन् “अभावार्थे न० त० । “अतिवृष्टिरनावृष्टिः शूलभाभूपिका खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते इतयः स्मृता” इत्युक्ते इतिभेदे “द्वादश-वार्षिक्यामनावृष्ट्यामिति” हितो० ।

अनाशक पु० आ सस्यक् यथेच्छम् आशः अशनम् आ+अश घञ् न० व० कप् नश्यति नश-ण्वल् न० त० वा । यथेच्छभोग-शून्ये, अनश्वरे च “तमेतं ब्राह्मणा विविदिपन्ति वेदाशु-वचनेन यज्ञेन तपसाऽनाशकेनेति” श्रुतिः । फलकामना-शून्यत्वेन, भोगाय फलाजनकत्वात् तादृशकर्मणश्च भोगेन जयाभावाच्च तथात्वम् ।

अनाशकायन न नश्यति अनाशक आत्मा तस्यायनं प्राप्नु-पायः । आत्मज्ञानसाधने ब्रह्मचर्य्यभेदे, “अथ यदनाश-कायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तदेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्य्येणाशुविन्दते” इति ऋ० ७७० ।

अनाशस्त लि० आ+अश्नु स्तुतो-क्त न० त० । अस्तुते । “अनाशस्त इवास्ति” ऋ० १, २६, १ ।

अनाशिन् लि० न नश्यति नश-णिनि, कर्माफलमशुते अश-णिनि वा न० त० । अनश्वरे आत्मनि, ईश्वरे च, “अनाशिनोऽप्रमेयस्त्विति” गीता “अन्योऽनश्नमिचक्र-श्रीति” श्रुतेरीश्वरस्य फलभोक्तृत्वाभावात्तथात्वम् । नाशरहिते लि० “नश्यतो विनिपातनाविनिपाते त्यनाशिनौ” मनुः ।

अनाशु लि० नश-उष्-अश-व्याप्तौ कर्मणि उष् वा न० त० । विनाशरहिते, अव्याप्ते च । “धन्यन् विदो अनाशव” इति ऋ० १, ११५, ८, “अनाशवः विनाशरहिताः अव्याप्ता वा इति भा० । न आशुः शीघ्रः न० त० । क्षिप्र-भिन्ने । “अविम्रे चिद्वयोदधदनाशुनेति ऋ० ६, ४५, २, “अनाशुना अक्षिप्रगमनेनेति” भा० ।

अनाश्रमिन् पु० न आश्रमी न० त० । गृहस्थाद्याश्रमशून्ये “अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु क्षणमेकमपि द्विज” इति स्मृतिः ।

अनाश्रय लि० नास्ति आश्रयो यस्य । आश्रय्यरहिते ।

अनाश्रयस् लि० अश-भोजने कस्य लि० । भोगशून्ये “उपेयि-ननाश्राननूचामश्नेति” पा० “हृतजयष्टतेरनाश्रय” इति भारविः ।

अनाश्रास पु० अभावार्थे न० त० । आश्राभावे विश्वासा-भावे “प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्वज्ञानाश्रासप्रसङ्गा-दिति” ऋ० ७७० भा० ।

अनास् लि० आस्यते निरास्यते जीवनमनेन आ+अस-क्षेपे करणे क्तिप् आः सुखं नास्ति तत् साधनत्वेनास्य । आस्य- व्यापारशब्दरहिते । “अनासोदसूरुष्टय” इति ऋ० ५, २८, १०, “अनासः आस्यरहितानि तद्वापारशून्यानीति” भा० । अनासिक लि० नास्ति नासिकाऽस्य । भग्ननासिके विवृत नासिके च ।

अनास्था स्त्री आ+स्था-अङ् आस्था आदरः अभावार्थे न०त० । अनादरे । “स्त्री पुमानित्यनास्थैषा वृत्तिं हि महितं सतामिति” कुमा० “अनास्थया स्तनकरप्रसारिणीमिति” नैष० । न०व० । आदररहिते लि० ।

अनास्थान लि० आस्थीयतेऽस्मिन् आ+स्था-आधारे ल्युट् आस्थानोभूतदेशः न०त० । आस्थानायोग्ये जलादौ । “अनारम्भे तदवीरयेथामनास्थाने” इति ऋ० १, १६, ५ । आस्थानं सभा । तच्छून्ये च ।

अनास्ताव आ+स्तु-वेदे षञ् न०व० । क्षेत्ररहिते । लोके तु अप् अनास्ताव इति । “तेषामसि त्वसुत्तममनास्तावमरोगणमिति अथ० २, ३, २ ।

अनाह पु० नह-घञ् न०त० । मलादिवन्धाभावोपलक्षिते-ग्रहणीरोगे ।

अनाहत न० आ-हन-भावे क्त आहतं छेदो भोगो वा न० व० । छेदभोगादिरहिते नवीने वस्त्रे । तन्वशास्त्रे प्रसिद्धे हृदयस्थिते सुषुम्णामध्यस्थे द्वादशदलपद्मे “शब्दो ब्रह्ममयः, शब्दोऽनाहतो यत्न इत्यते अनाहताख्यं तत् पद्मं मुनिभिः परिकीर्तितमित्युक्तलक्षणे । नाभिस्थं मणिपूरं चक्रं वर्णयित्वा “तदूर्ध्वोऽनाहतं पद्मसुद्यदादित्यसन्निभम् । कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्नैश्च समधिष्ठितम् । तन्मध्ये वाण-लिङ्गन्तु स्थायितुसमप्रभम् । आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधि-ष्ठितं परमिति” तन्मसारे उक्तम् । अस्मिन् पक्षे च आह-तमाघातः, कण्ठतात्वाद्यभिघातः तच्चास्ति साधनत्वेनास्य तादृशः शब्दः अस्मास्ति अर्थ आदित्वात् अच् । अना-हतशब्देन च परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीतिप्रसि-द्धानां वाग्दत्तीनां मध्ये मध्यमा वाक् कथ्यते तस्याश्च हृदयपद्मे कण्ठादिस्थानमनाहत्यैवोत्पन्नत्वाद्नाहतत्वम् अधिकं मध्यमाशब्दे वक्ष्यते । व० । आघातरहिते वस्तुमात्रे लि० ।

अनाहार पु० न आहारः अभावार्थे न०त० । भोजनाभावे “अनाहारेणात्मानं तव द्वारि व्यापादयिष्यामीति” हितो० । “अनाहारेण देहिन” इति पुरा० ।

अनाहार्य लि० आहार्यः कृतिमः आहरणीयश्च न०त० । अकृतिमे स्वाभाविके, आहरणीयमिदं च ।

अनाहिताग्नि पु० न आहितः अग्निर्येन । विधिना अकृता-मग्राधाने निरग्नौ द्विजभेदे । “योऽनाहिताग्निः शत-शुरयज्वा तु सहस्रयु” इति मनुः । “अनाहिताग्निश्रुतेचेति” कात्या० ४, १, २८, “अनाहिताग्नेरपि पिण्डपिष्टयज्ञः श्रूयते” इति तद्वाख्या सा च श्रुतिसत्त्वैव दर्शिता “अ-यनाहिताग्निना कार्यं इति” “यदि स दर्शाङ्गं स्यात् अनाहिताग्ने दर्शपौर्णमासाभावाच्च श्रूयेतेति” तद्याख्या ।

अनिकेत पु० नास्ति निकेतः नियमेन निवासो यस्य व० । नियतनिवासशून्ये परिव्राजके । “अनग्निरनिकेतः स्यान्नुनि मूलफलान्न” इति “अनग्निरनिकेतः स्यादुपासमन्त्रार्थमाश्रयेदिति” च मनुः “अनिकेतः स्थिरमतिरितिः” गीता अनिकेतनोऽप्युक्तार्थे ।

अनिक्षु न० न इक्षुः सादृश्ये, अप्राशस्ये वा न०त० । इक्षुसदृशे गुडहेतौ (नटा) इति ख्याते काशभेदे ।

अनिगीर्ण लि० न निगीर्णः । अनपङ्क्तुभेदे, “विषयस्थानि-गीर्णस्थान्यतादात्म्यप्रतीतिवत् सारोपा स्यादिति” सा० द० । (अनिगीर्णस्य) अनपङ्क्तुभेदस्य (विषयस्य) आरोपविषयस्य आरोप्यमाणस्य, (अन्यस्य) आरोपाश्रयस्य तादात्म्यप्रभेद-स्तत्प्रतीतिवत् तद्बोधसाधनं वृत्तिः सारोपा लक्षणेति तदर्थः यथा अश्वः श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणवानश्वोऽन-पङ्क्तुभेदः सन् स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते इत्य-तस्तत्र सारोपा लक्षणा ।

अनिच्छा स्त्री न इच्छा अभावार्थे न०त० । इच्छाभावे “स्मृतामनिच्छां विवरीतुस्तुष्टुमिति नैष० । “चरेत् सान्त्वनं कच्छं प्राजापत्यमनिच्छयेति” मनुः ।

अनित्य लि० न नित्यः । नश्वरे, जन्ये च । “नित्याऽनित्या च च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदन्या-स्यादिति” भाषा० । “यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवा-हिना । यशःकायेन लभ्येतेति” हितो० “रजस्वमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेदिति” मनुः । अस्थिरे “अनित्योविजयो यस्मात् इत्यते युध्यमानयोः । पराजयश्च संपाप्ते तस्मादुद्युक्तं विवर्जयेदिति” मनुः । कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं विरोधे न०त० । कृताकृतप्रसङ्गशून्ये वैकल्पिके, “समासान्तविधेरनित्यत्वमिति” पा० भा० । यावदाश्रयमवस्थानायोग्ये, “वर्णे चानित्ये” इति पा० । अव्यवस्थिते, (यावदाश्रयमदनवस्थिते) “इह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयः, यथा आमे फले, ये रसादयस्ते

पक्षे न सन्ति, नित्यत्वाच्च नित्यं द्रव्यम् अनित्या गुणा यथा कल्पादिप्रविभागः, स एव सम्प्रसारणगन्धो व्याप-
नरसगन्धो वा भवतीति” सुश्रुतम् अतएव “सत्त्वे निवि-
शतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयसक्रियाज-
सोऽसत्त्वप्रकृतिगुण” इति गुणलक्षणे गुणानामसत्त्वप्रद-
विनाशोक्तिः । सदातनभिन्ने काले च । “अनित्यं हि स्थिति
यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते” इति मनुः । अनित्यमित्यत्र
व्याप्तौ, कालाधिकरणे वा द्वितीया न भान्ताव्यवयवस्य तथात्वे
प्रमाणाभावात् । सदाकालवृत्तिपरत्वेऽपि धातूपस्थाप्यसाध्य-
क्रियाविशेषणत्वेन सञ्चारो रतिमन्दिरावधीत्यादिवत् द्विती-
येति बोध्यम् । नित्यम् भान्तमव्ययम् न० त० । केचित् ।
अनिद्रा स्त्री न निद्रा अभावार्थे न० त० । निद्राभावे “हृदप्रह-
लौल्यमनिद्रा स्तम्भ” इति सुश्रुतम् । निद्राराहित्ये च रोग-
विशेष एव कारणम् । नास्ति निद्रा यस्य । निद्रारहिते
आलस्यरहिते लि० “अनिद्रो षड्होरात्र तपोवनसर-
तामिति “प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिता”
इति च रामा० । “अनिद्रेण अनलसेनेति” तदर्थः ।
अनिन्दित लि० न निन्दितः । निन्दारहिते प्रशस्ते
“अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजेति” मनुः ।
अनिन्द्र लि० न इन्द्रोपाज्योयस्य । इन्द्रोपासनागून्धे “माम-
निन्द्राः क्षणवन्ननुकथाः ऋ० ५, २, ३, “अनिन्द्रा इन्द्र-
मयजन्त” इति भाष्यम् ।
अनिवद्ध लि० न निवद्धः । अनायत्ते, “अनायतो अनिवद्ध”
इति ऋ० ४, १३, ५ । अयितभिन्ने च ।
अनिबाध लि० नास्ति निबाधः संवाधा यस्य । संवाधरहिते
“उरौ मह्यं अनिबाधे ववर्द्ध” इति ऋ० ३, १, ११, अनि-
बाधे असंवाधे इति भा० ।
अनिभृत लि० न निभृतः न० त० । चञ्चले “भुवमनिभृत-
वेलेति” भा० । “वेलाञ्चञ्चला” इति मल्लि० ।
अनिभृष्ट लि० नि+भृश् क्त नि० न० त० । अबाधिते ।
अनिभृष्टतविधिर्हन्त्योजसा “ऋ० २, २५, ४, अनिभृष्ट-
तविधिः अबाधितबल” इति भा० ।
अनिमक पु० अन-जीवने शब्दे च भावे वा० इमन्
“अनिसः जीवनं तेन कायति प्रकाशते कै-क । भेके ।
तस्य मरणेऽपि पुनरजीवनात्तथात्वम् । कोकिले, भ्रमरे
चतयोः मधुरशब्देन प्रकाशमानत्वात्तथात्वम् । अनिमाय
जीवनाय कं जलं यस्य । पद्मजेश्वरे । अनिमाय कं सुखं
यस्मात् । मधूके (मौल) दृष्टे मेदिनिः ।

अनिमान लि० नि+मा-भावे ल्युट् न० व० । परिच्छेद-
रहिते “स नो मह्यं अनिमानो धूमकोटः ऋ० १, २७, ११
“अनिमानः अपरिच्छिन्न” इति भा० ।
अनिमित्त न० न निमित्तम् । निमित्ताभावे कारणाभावे
“अनातरः खानि खानि न स्पृशेदनिमित्तत” इति मनुः
न० व० । कारणशून्ये लि० ।
अनिमिष् लि० नि+मिष-भावे क्तिप् स नास्ति यत् ।
स्पन्दशून्ये दर्शने “इमे दिवो अनिमिषा” इति ऋ० ७,
६०, ७, “मित्रः क्षणीरनिमिषा” इति ऋ० ३, ५६, १,
अनिमिषा निमिषरहितेनेति भा० ।
अनिमि(ने)ष पु० नास्ति निमि(ने)षः वस्तुः स्पन्दनं यस्य मिष
षञ्ज कुटादि० न गुणः, मिष-स्वादं षञ्ज-वा, । वस्तुः-
स्पन्दनशून्ये देवे “सुरेषु नापश्यदवैच्यताक्ष्योर्द्वे निमेषं
निजसम्मुखे सेति” नैषधे सुराणां निमेषशून्यत्वमुक्तम्
“अस्वप्रजो अनिमिषा” इति २, २७, ६ संक्रन्दनो अनि-
मिष एकवीर इति च ऋ० १०१०, ३, १ । मत्स्ये च ।
निमिषो दृष्टिप्रतिबन्धस्तच्छून्ये पिप्पलौ च । ‘नैमिषानि-
मिषचेले’ इति भाग० । ‘अनिमिषः त्रिषणुः अलुप्लष्टत्वात्
तस्य चेले इति श्रीधरः । न निमिषपति चलतीति नि+मिष-
-क न० त० । महाकावे । क्रियाशून्ये वस्तुमाले लि० । स्पन्द-
नशून्ये लि० । “शतैस्त्वमक्ष्णामनिमेषपक्षिभिर्हरित” रघुः ।
अनियत लि० न नियतः । नियमेनैकानुपगून्धे, अनित्ये
अस्यायिनि “रत्नादयोऽनियते रसे सुवर्धभिचारिण”
इति सा० द० । नियतकारणान्तरपक्षे च “रिष्टं त्रिविधं
सुनयोनियतमनियतं योगजञ्चेति” ज्योति० । अनि-
यान्वते च । [उच्छृङ्खले च ।
अनियन्त्रित लि० नि+यन्त्र च० क्त न० त० । अनियमिते
अनियम पु० न नियमः अभावार्थे न० त० । नियमा
भावे । “पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । षष्ठे पादे
गुरु चोयं शेषेऽनियमोमत” इति खन्दो० ।
अनिरा स्त्री नास्ति इरा अक्षं यस्याः ५४० । अतिदृष्टादौ
इती । “व्यखन् विद्या अनिरा” इति यजु० ११, ४७,
अनिराः अतिदृष्ट्याद्या इति मेदिनीपः । न ईर-
यितुं शक्नते ईर-क ट् । तुल्यः न० त० । प्रेरयितु-
मशक्ये । “अपत्या अस्फुरनिरा” इति ऋ० ८, ४८, ११,
“अनिरा प्रेरयितुमशक्या” इति भा० । ७४० । अक्षररहिते
दारिद्रेण च “बुधुतमस्मादनिरामसीवामिति” ऋ० ७, ७१, २,
“अनिरामस्तदारिद्र्यमिति” भा० ।

अनिराकरण न निराकरणमभावार्थे न०त० । निवारणाभावे “अनिराकरणात् कर्तुंस्वागाङ्गकर्मण्येक्षितमिति” हरिः ।

अनिरुक्तं लि० निर्वचनान्तं उक्तमवयवार्थं निर्वचनसुक्तमवयवार्थं येन वा निरुक्तं निर्वचनम् न०त० । विशेषरूपेण निर्वचनसूत्रे “एतस्मिन्नेदृशेऽनालोऽनिरुक्ते” इति येत० । निर्वचनञ्च निरुक्ते यास्तेन दर्शितं यथा “अथ निर्वचनम् तदेषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ, प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां, तथा तानि निर्वचनद्वयान्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्ष्येत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्याच्चिर्जयात् नत्वेव न निर्वचनं संस्कारमाद्रियेत विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तोः संनसयेत्यस्यवत्समिति धात्वादो एव शिष्येते । अथाप्यस्तेनिष्ठसिस्थानेष्वदिक्षोपो भवति स्तः सन्तीति, अथाप्यनलोपो भवति गत्वा गतमिति, अथाप्युपधालोपो भवति जन्मलज्जन्तुरिति, अथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डोति, अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीति अथापि द्विवर्णलोपः तच्च इति, अथाप्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्धनो विन्दुर्वाद्य इति अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोको रज्जुः सिकतास्तर्तु इति अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति” इति ॥ तथा प्रकृतिप्रत्ययानपेक्षयैव ससुदायेन विशिष्टार्थबोधकमपि निरुक्तं यथोक्तम् च० भा० साधवैन यथा “प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य विशिष्टैर्कार्यबोधकं पदं निरुक्तमिति” । अनिर्दिष्टे “अनिरुक्तप्रातःसवनः प्रथम” इति कात्या० २२, ५, ७, “अनिरुक्तं प्रातःसवनं यस्यासौ प्रथम” इति तद्व्याख्या ।

अनिरुद्धं पु० न केनापि युद्धेन निरुद्धः निरुद्ध-क्त न०त० । कामदेवपुत्रे, उषापतौ, वासुदेवसङ्घर्षप्रद्युम्नानिरुद्धाख्य-चतुर्व्यूहस्य परमेस्वरस्य कथमभ्यनिषेध्यस्य अत्यन्तचलस्य चेतसोऽधिष्ठातरि अनिरुद्धाख्ये अंशे च अनिरुद्धः सुरानन्द” इति विष्णु० स० । “न केनापि प्रादुर्भावेण निरुध्यते” इति भा० “अनिरुद्धोऽप्रतिरथ” इति विष्णु सह० । “चतुर्षु व्यूहेष्वनिरुद्ध” इति भा० “संघर्षणोवासुदेवः प्रद्युम्नानिरुद्धकः । व्यूहचतुर्विधो ज्ञेयः सूक्ष्मं सम्पूर्ण-षड्गुणमिति” रामा० दर्श० । विवरणं रामासुजशब्दे यज्यते । अप्रतिरुद्धे लि० ।

अनिरुद्धपथ न० न निरुद्धः पन्था यत्न व० । आकाशे तल हि कस्यापि गतिरोधनाभावः । रुद्धवर्त्मभिन्ने लि० ।

अनिरुद्धभाविनी स्त्री दैत० । उषायां वायुकन्यायां तस्या-स्तत्पत्नीभवनकथा च उषापतिशब्दे दृश्या ।

अनिर्ज्ञातं लि० न निर्ज्ञातः निश्चितो प्राप्तो वा । अप्राप्ते, अनिश्चिते च “क्रिया हि अनिर्ज्ञातकालादिक्रियायाः परिच्छेदकत्वात् लक्षणं भवतीति” प्रौ० मनो० । अनिर्ज्ञातप्राप्त्यर्थं प्रतीक्षणं प्रतीक्षेति कठ० उ० भा० । प्राप्तं हि यथा स्वरूपं ज्ञातुं शक्यते नाप्ताप्रमित्यतोऽप्राप्तस्यानिर्ज्ञातत्वम् । [धारणाभावे ।

अनिर्णय न निर्णयः अभावे न०त० । निश्चयाभावे अव-अनिर्देश लि० न निर्गतानि दश दिनानि यस्य उच्चसमा० । अनपगतदशाहे । “उपान्नं सूतिकाञ्च पथ्याचान्तमनिर्देशमिति” अनिर्देशञ्च प्रेतान्नमिति, “तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्देशमिति” “विगतं तु विदेशस्थं शृणुयादो ह्यनिर्देशमिति” “अनिर्देशायाः गोःक्षीरमौद्र-मेकशर्फं तथेति च” मनुः । अनिर्देशाहमयत्न लि० । “अनिर्देशां गां सूतामिति” मनुः ।

अनिर्देश्यं लि० न निर्देश्यं जातिगुणक्रियासंज्ञाभिर्निर्देश्यु-शक्यम् निर्दिष्ट-शक्यार्थं गत्यत् न०त० । निर्विशेषे निर्घर्षके परमात्मनि तस्य जातिगुणाद्यभावेन “इदं तदिति” निर्देशायोग्यत्वात्तत्त्वम् । “यत्तत् सूक्ष्मनिर्देश्यमिति” अतिः । “ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुण-वृत्तयः” इति भाग० १० म अत्य० । अनिर्देश्यवपुः श्रीमानिति विष्णु स० । “इदं तदिति निर्देश्यं यच्च शक्यते परस्मै, स्वयं वेदात्वादिति” भाष्यम् । [क्षिते ।

अनिर्द्धारितं लि० न निर्द्धारितः । अवधारितभिन्ने अनि-अनिर्माण्या स्त्री निर्-मल-गत्यत् न०त० । दृक्कानामकौ पथौ शब्दरत्ना० ।

अनिर्वचनीयं पु० निर्वचनं निरुक्तिः लक्षणादिना ज्ञापनम् । एवंरूपतया निर्वक्तुमशक्ये परमात्मनि । सत्त्वासत्त्वाभ्या-मेकतररूपेण निर्वक्तुमशक्ये वेदान्तिमते जगति, अज्ञाने च न० । “अज्ञानञ्च सदसद्ग्रासननिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चिदिति” वे०सा० ।

अनिर्वचनीयसर्वस्व न० अनिर्वचनीयं सर्वस्वं यस्य । श्रीहर्षप्रणीते खण्डनखण्डखाद्यापरपर्याये ग्रन्थभेदे तल हि सर्वेषां पदार्थानामिदमनया निर्वक्तुमशक्यता व्यवस्थिता ।

अनिर्दृति स्त्री न निर्दृतिः स्वाच्छन्द्यमभावार्थे न०त० । स्वाच्छन्द्याभावे तद्रूपोपलक्षिते दारिद्र्ये च “अनिर्दृति-

निश्वरी सम गृहान्तरालं गते' लुङ्गटः । व० । तद्वति वि० ।
अनिर्वेदे पु० न निर्वेदः अभावार्थे न० त० । निर्वेदाभावे
वैराग्याभावे अवैराग्ये, असन्नोपे च "अनिर्वेदः श्रियोमूल-
मनिर्वेदमयं सुखम् "अनिर्वेदे हि सततं सर्वार्थेष्वनुवर्तते"
इति रामा० ।

अनिल पु० अनिलनेन अन-इलच् । वायौ, तेनैव सर्वेषां
प्राणधारणात्तत्त्वम् । "तप्तकच्छं चरन् विप्रो जलवीर-
हतानिलान्" इति सोमान्नर्कानिलेन्द्राणां विज्ञाप्यत्यर्थमस्य
चेति" मनुः । "स सखा दीप इवानिलाहत" इति कमा० ।
अनिलश्च मायासहकृतेन ब्रह्मणा विद्युत्पाद्य तद्रूपाविष्टेन
ततोद्देशत उत्पादितः द्रव्यभेदः "तस्मादेतस्माद्वा आत्मन
आकाशः संभूतः आकाशात् वायुः वायोरग्निरित्यादि-
श्रुतिः, स च स्वाभाविकशोषस्पर्शगतिवेगाख्यगुणवान्
वियत उत्पन्नत्वात् शब्दगुणवांश्च । यथोक्तं पञ्चदश्यां
"माया सत्येकदेशस्था यथा तत्कैदेशम् । वियत्, तत्वा-
प्येकदेशगतो वायुः प्रकल्पितः । शोषस्पर्शगतिवेगो वायु-
धर्मा इमे मताः । त्वयः स्वभावात् सन्मायाव्योम्नां
क्षे तेऽपि वायुगाः । वायुरस्तीति सद्भावः, सतोवायौ
प्रथक्कृते । निस्तत्वरूपो मायायाः स्वभावो वियतो ध्वनि-
रिति "पुराणोक्तं तारतम्यं दशांशे भूतपञ्चके" इति च ।
तदाविष्टेनैव ब्रह्मणा वज्रित्वादित इति वेदान्तिमतम्
सांख्यमते सत् स्पर्शतन्मात्रादुत्पन्नः । वैशेषिकमते तु स्पर्श,
संख्या, परिमाण, प्रथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेग-
गुणकोऽनिलः ईश्वरादेव अट्टवशादुत्पद्यते इति भेदः
स च स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र स्थूलः सप्तविधः सप्तस्वन्वा-
श्रितः यथोक्तं सिद्धान्तशिरमणौ "भूवायुरावह इह प्रव-
हस्तदूर्ध्वः स्यादुहहस्तदनु संवत्ससंज्ञकश्च । अन्यस्ततो-
ऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्माद्वाह्यः परावह इमे पवनाः
प्रसिद्धाः । भूमेर्वह्निर्द्वादशयोजनानि भूवायुरात्मन् दुवि-
द्युदाद्यम् । तदूर्ध्वं गो यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यभाति-
कस्य तु मध्यसंस्था । नक्षत्रकक्षा खचरैः समेतो यस्मा-
दतस्तेन समाहतोऽयम् । भपञ्जरः खेचरचक्रयुक्तो भ्रमत्य-
जसं प्रवहानिलेन इति" । भूवायौ विद्युदादय उत्पद्यन्ते
द्रव्यतम् तेषां खरूपादि तट्टीकायास्तुतं श्रीपतिवाक्येन ।
"निर्घातोत्काषनसुरवसुर्विद्युदन्तः कृवायोः संहृष्टान्ते खन-
गरपुरीवैषपूर्वकं तथान्यत्" इति । तत्र विद्युतः । "सुजल-
जलधिसध्ये वाङ्मोऽग्निः स्थितोऽस्मात् सलिलभरनिमग्ना-
इत्यिता भूमसाक्षाः । विद्यति पवननोवाः सर्वतस्ता इवन्ति

द्युमणिकिरणतप्ता विद्युतस्तत्स्फुलिङ्गाः" । करकाः ।
"उद्धतैः पांसुभिर्भूमेः प्रचण्डपवनोच्चयात् । मेघमण्डलमा-
नीतैर्भालिन्यपरिवर्जितैः । मिश्रणाज्जलविन्दूनां पिण्डभावो
भवेदिह । दृषद्विपतन्त्येते द्रवन्ते च पुनः श्रितौ" । विद्यु-
त्पातसंभवस्तु । "अकस्माद्देव्युतं तेजः पार्थिवांश्चकमिश्रि-
तम् । वात्यावदृश्मदाघाते प्रतिकूलानुकूलयोः । वाव्योस्तत्
पतति प्रायो ह्यृकालं प्राप्य वर्षणे । यतः प्रार्थय नैवेते
पांसवः प्रसरन्ति हि । तत् त्वेधा पार्थिवं चाप्यं तैजसं,
तत्तदुत्थितः । गतो निर्भरदाहैश्च भूमिस्थैरनुभूयते" ।
इन्द्रपनुः । "सूर्यस्य विविधवर्णाः पयनेन विघट्टिताः
कराः साभ्रे । विद्यति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्र-
धनुः, । परिवेषः । "संस्पर्शिता रवीश्वोः किरणाः पयनेन
मण्डलीभूताः । नानावर्णाकृतयस्तन्मये व्योम्नि परिवेषः" ।
उल्का । "यासां गतिर्दिवि भवेद्वायतेन गम्यास्तास्तारकाः
सकलखेचरतोऽतिदूरे । तिष्ठन्ति या अभियतोऽगतयश्च
ताराश्चन्द्रादधो हि निवसन्ति तदाश्रितास्ताः । शीतांशुव-
ज्जलमयास्तपनात् स्फुरन्ति ताश्चावहप्रवहमाहृतसंधि-
संस्थाः । पूर्वानिलैस्तिमितभायसुपागतेऽस्मिंस्ताराः पतन्ति
कुहचिद्गुह्यतावशेन" । अथ रजःसंहतिः । "वर्षान्ते निर्जला
मेघा वायुना विरलीकृताः । ईषद्वाप्यावशेषास्तु पतन्ति
वसुधातले । भूभावयवकूपैस्तैश्छाद्यन्ते गिरयो द्रुमाः ।
रामारामादयस्तैस्तु पुनरर्कांशुशोभिताः । भूवायुना विशी-
र्णास्तु विलीयन्ते नभस्तले । तद्रजःसंहतिर्धेनुमहिषी-
क्षीरनाशकत्" । संध्यारागः । "भूम्युत्थितै रजोधूमैर्दि-
गन्तव्योन्मि संस्थितैः । सूर्याल्पकिरणैर्मिश्रैरावयवमव-
भासते । विरलावयवं वस्तु यदृष्टेर्व्यवधायकम् । तेना-
भ्रमरणीभूतं दृश्यते शक्रचापवत् । संध्यारागः स विज्ञेयो
दिनादौ च दिनात्यये । राकायां तु निशावज्जो तथैवेन्दु-
करोद्यमे" इति । तदधिष्ठातृदेहोत्पत्तिर्नन्तरभेदेन
वामनसुराणादौ दर्शिता यथा "पुलस्त्य उवाच । प्रविश्य
जठरं शुद्धोदयमातुः परन्दरः । ददर्शोद्धतं बालं
कटिन्यस्तकरं महत् ॥ तेनैव गर्भं दितिजं वज्ज्येण शत-
पर्वणा । चिच्छेद सप्तधा ब्रह्मन् ! स करोद सुविस्तरम् ।
यकोऽपि प्राह मा भूद ! रुदस्तेति सधर्षरम् । इत्येवमुक्त्वा
प्रैकैकं भूयश्चिच्छेद सप्तधा ॥ ते जाता मरुतो नाम
देवादित्याः शतक्रतोः । मातुरेवापचारेण बलवीर्यपुर-
स्कृताः इति ॥ "यदसी भवता प्रोक्ता मरुतोदिति सम्भवाः ।
तत् केन पूर्वमासन् वै मरुत्सार्गेण कथ्यतामिति" नारद-

प्रश्ने पुलस्त्योक्तिः । “श्रूयताम् पूर्वमरुतास्त्यक्तिं कथयामि ते । स्वायम्भुवं समारभ्य यावन्मन्वन्तरं त्विदम् ॥ स्वायम्भुवस्य पुलोऽभून्ननोर्नाम प्रियव्रतः । तस्यासीत् सवनो नाम पुलस्त्यैलोक्यपूजितः ॥ खसुत्पपाताय स कामचारी समं महिष्या वसुमानपुत्रा । रराम तन्त्रा सह कामचारी ततोऽम्बरात् प्राच्यवतास्य शुक्रम् ॥ पतिभिः स-सुज्ञाताः पपुः पुस्तरसंस्थितम् । तं शुक्रं पार्थिवेन्द्रस्य अन्यमानास्तदास्तम् ॥ पीतमात्रेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रो-भङ्गवेन च । ब्रह्मतेजोविहोनास्ता जाताः पत्यस्तपस्विनाम् ॥ सुपुत्रः सप्त तनयांस्ते रुदन्तोऽथ भैरवम् । तेषां रुदितशब्देन सर्वमापूरितं जगत् ॥ अथाजगाम भगवान् ब्रह्मलोकान् पितामहः । समयेत्याब्रवीद्बालान् मा रुदध्वं महाबलाः ! ॥ मरुतो नाम यूयं वै भविष्यध्वं वियञ्चराः । इत्येवमुक्त्वा देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ तानादाय वियञ्चारी मारुतानादिदेश ह । ते चासन् मरुतश्चाद्या मनोः स्वायम्भुवान्तरे” ॥ स्वारोचिषे तु मरुतो वक्ष्यामि शृणु नारद ! ॥ स्वारोचिषस्य पुत्रश्च श्रीमानासीत् क्रतुध्वजः ॥ तस्य पुत्राभवन् सप्त सप्तार्चिःप्रतिमा सुने ! । तपोऽर्थं ते गताः शैलं महामेरुं नभश्चराः ॥ आराधयन्तो ब्राह्मणं पद्मैन्द्रमथेश्वरः । ततो विपश्चिन्नामा स सहस्राक्षो भयातुरः ॥ घृतनामश्चरोष्ठस्थं प्राह नारद ! वाक्यवित् । यथा हि तपसो विप्रं तेषां भवति सुन्दरि ! ॥ तथा कुर्वन् सा तेषु, सिद्धिर्भवतु वै यथा । इत्येवमुक्त्वा शक्रेण घृतना रूपशालिनी ॥ तलाजगाम त्वरिता यत्नं तपन्ति ते तपः । आश्रमस्याविदूरे तु नदी-मन्दोदवाहिनी ॥ तस्यां स्नातुं समायाताः सर्वेऽपि सहो-दराः । सा तु स्नातुं सुचार्वङ्गी त्ववतीर्णा महानदीम् ॥ ददृशुस्ते नृपाः स्नातुं ततश्चक्षुभिरे सुने ! । तेषाञ्च प्राच्यवत् शुक्रं, तत् पपौ जलचारिणी ॥ शङ्किनी प्लाहसुखस्य महाशङ्खस्य वल्लभा । ते वै विनिष्टतपसो जग्मू राज्यन्तु पैतृकम् ॥ अथो भक्तियुक्ते काले सा ग्राही शङ्खरूपिणी । सञ्जुता महाजालैर्मत्स्यबन्धेन मानिनी ॥ स तां दृष्ट्वा महाशङ्खीं स्थलस्थां मत्स्य-जीवनः । निवेद्यामास तदा क्रतुध्वजसुतेषु वै ॥ तथा-भ्येत्य महात्मानो योगिनो योगधारिणः । नीत्वा स्वमन्दिरं सर्वे पुरव्याप्यां सञ्जुतज्जन् ॥ ततः क्रमाच्छङ्किनी-सा सुपुत्रे सप्त वै शिशून् । जातमात्रेषु पुत्रेषु मोक्ष-भावमगात्र सा ॥ अमाहपितृका बाला जलमध्य

विचारिणः । स्तन्यार्थिनो वै रुदुरथाभ्यागात् पिता-महः ॥ मा रुदध्वमिति प्राह मरुतो नाम पुत्रकाः ! । यूयं देवा भविष्यध्वं वायवोऽम्बरचारिणः ॥ इत्येवमुक्त्वा-धादाय सर्वांस्तान् दैवतान् प्रति । निवोच्य च मरु-न्मार्गे वैराजभवनं गतः ॥ एवमासञ्च मरुतो मनोः स्वारोचिषान्तरे । औत्तमे मरुतो ये च तान् शृणुष्व तपोधन ! ॥ औत्तमस्यान्ववाये च राजासीद्विषधाधिपः । वपुष्मानिति विख्यातो वपुषा भास्वरूपसः ॥ तस्य पुत्रो गणश्रेतो ज्योतिष्मान् धार्मिकोऽभवत् । स पुत्रार्थी तप-स्तेपे नद, मन्दाकिनीसु ॥ तस्य भार्या च सुश्रोणी देवाचार्य-सुता शुभा । तपश्चरणयुक्तस्य बभूव परिचारिका ॥ तेजो-युक्ता सुचार्वङ्गी दृष्टा सप्तार्चिर्भक्तिने । तां तथा चारु सर्वाङ्गी दृष्ट्वा तपसा श्राम् । पप्रच्छुस्तपसो हेतु-न्तस्यास्तङ्गर्तुरेव च । साऽब्रवीत्तनयार्थाय आवाभ्यां वै तपः क्रिया ॥ ते चासौ वरदा ब्रह्मन् ! जाताः सप्त मह-र्षयः । ब्रजध्वं तनयाः सप्त भविष्यन्ति न संशयः ॥ युवयो गुणसंयुक्ता महर्षीणां प्रसादतः । इत्येवमुक्त्वा जग्मुस्ते सर्व एव महर्षयः ॥ सोऽपि राजर्षिरगमत् सभार्या नगरं निजम् । ततो वृद्धतिथे काले सा राज्ञो महिषी प्रिया ॥ अवाप गर्भं तन्वङ्गो तस्मात् नृपतिस्तप्तमात् । सुर्विख्यामथ भार्यायां समारासौ नराधिपः ॥ सा चाप्या-रोदुमिच्छन्तो भर्तारं वै पतिव्रता । निवारिता तदा-मात्यैर्न तथापि व्यतिष्ठत ॥ तं समाबिद्ध भर्तारं चिताया-मारुरोह सा । ततोऽग्निसमध्यात् सखिणे मांसपेक्षपत-न्मुने ! । सान्भसा सुखशीतेन संसिक्ता सप्तधाऽभवत् । तेऽजायन्ताथ मरुत औत्तमस्यान्तरे मनोः ॥ तामसस्या-न्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा । तानहं कीर्त्तयिष्यामि शीतवृत्त्यकलिप्रिय ! ॥ तामसस्य मनोः पुत्र क्रतुध्वज इति श्रुतः । स सुज्ञार्थी जुहावान्मौ स्वमांसं रुधिरं तथा ॥ अस्थीनि रोम केशाञ्च स्नायुमज्जायकृद्दण्डम् । शुक्रं च वित्तसो राजा सुतार्थी वेति नः श्रुतम् ॥ सप्तार्चिर्मध्याञ्च ततः शुक्रपातादनन्तरम् । सा मा क्षिप-स्तेत्यसरत् शब्दः सोऽपि नृपो हतः ॥ ततस्तस्माज्जुतवहात् सप्त तत्तेजसोपमाः । शिशवः समजायन्त ते रुदन्तश्च तन्मुने ! ॥ तेषान्तु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पद्मसम्भवः । समागत्य निवार्याथ स चक्र मरुतः सुतान् ॥ ते त्वास-ङ्गरुतो ब्रह्म स्तामसे देवतागणाः । येऽभवन्वैवते ताञ्च शृणुष्व त्वं तपोधन ! ॥ देवतस्यान्ववाये तु राजासीद्विदु-

जिह्वलो । रिपुजिह्वाय स ख्यातो न तस्यासीत् सुतः
 क्लि ॥ स समाराध्य तपसा भास्करं तेजसां निधिम् ।
 अवाप कन्यां सुरतिं तां प्रगृह्य गृहं ययो ॥ तस्यां
 पितृगृहे ब्रह्मन् ! वसत्याञ्च पिता नृतः । सापि दुःख-
 परीताङ्गी स्वां ततुं त्यक्तुमुद्यता ॥ ततस्तां वारयामास-
 ऋषयः सप्त मानसाः । तस्यामासक्तचित्तास्तु सर्व एव
 तपोधनाः ॥ अपारयन्ती तद्दुःखं प्रज्वालाम्निं विवेश ह ।
 ते चापश्यन् ऋषयस्तच्चित्ता भावितास्तथा ॥ तां नृतां
 ऋषयो दृष्ट्वा कष्टं कष्टेति वादिनः । प्रजन्मर्ज्वलनाच्चापि
 सप्ताजायन्त दारकाः ॥ ते च मात्वा विना भूता रुद्र-
 स्तान् पितामहः । निगरयित्वा कृतवान् लोकनाथो मरु-
 ज्ञान् ॥ रेवतस्थान्तरे जाता मरुतोऽग्नी तपोधन ! । शृणुष्व
 कीर्त्तयिष्यामि चानुषस्थान्तरे मनोः ॥ आसीन्माङ्गीति
 विख्यातो तपस्वी सत्यमाक् शुचिः । सप्तसारस्वते तीर्थे सो-
 ऽतप्यत महत्तपः ॥ मित्रार्थं तस्य तपसो देवाः सम्पद्यन्
 बधूम् । सा चाभ्येत्य नदीतीरं लोभयामास भाविनी ॥ ततो-
 ऽस्य प्राच्यवच्छृङ्खलं सप्तसारस्वते जले । तां चैगायशपद्भूतं
 सुनिर्माङ्गनिको बधूम् ॥ गच्छालङ्कोऽतिमृदे ! त्वं पाप-
 स्थास्य फलं महत् । विध्वंसविध्वति हयो भवतीं यज्ञ-
 संसिद्धि ॥ एवं शत्वा ऋषिः श्रीमान् जगामाथ स्वमाश्र-
 मम् । स्वरस्वतीभ्यः सप्तभ्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् । एते
 तपोक्ता मरुतः पुरा यथा जाता विषद्वाप्तिकरा महर्षे ! ।
 येषां श्रुते जन्मनि पापहानिर्भवेच्च धर्माभ्युदयो महान्यै ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽग्नीन् पितृन् भ्रातृन् । आवहो
 निवहस्यैव उद्बहः संवहस्तथा ॥ निवहः प्रवहस्यैव परि-
 वाहस्तथैव च । अन्तरीक्षे च वाहेत् ते पृथङ्मार्गविचा-
 रिणः ॥ महेन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कीर्त्तिताः ।
 * सूर्याग्निश्च शुचिर्नाभा वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥ निर्भय्य
 पचमानोऽग्निस्तथः प्रोक्ता इमेऽग्नयः । अग्नीनां पुत्र-
 पौत्राश्च वत्सारिणश्चैव तु । मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः
 सप्त सप्तका इति ॥ तेषां नामान्युक्तानि यज्ञपुराणे यथा
 “एकज्योतिश्च द्विज्योतिस्त्रिज्योतिर्ज्योतिरेव च । एक-
 यको द्वियको च त्रियको च महाबलः ॥ इन्द्रश्च गत्य-
 इत्यश्च ततः पतिसकृत्परः । मितश्च सन्मिषश्चैव सुमि-
 तश्च महाबलः ॥ अतजित् सत्यजिश्चैव सुषेणः सेनजि-
 तश्च । अग्निमिलोऽग्नमितश्च पुरुमितोऽपराजितः ॥
 ऋतश्च ऋतवाहश्च धर्मा च धरुणो ध्रुवः । विधारणो नाम
 तथो देवदेवो महाबलः ॥ इन्द्रश्चाप्यइत्यश्च एते दश

मिताग्निः । त्रितनः प्रसङ्गश्च सभरश्च सहायथाः ॥ धाता
 दुर्गोऽपितीर्भिमस्वभियुक्तस्त्वपात् सहः । सुतिर्धपुरनाय्योऽथ
 वासः कामो जयो विराट् ॥ इत्येकोनाश पञ्चाशन्मरुतः
 पूर्वसम्भवाः इति ॥ एवञ्च अग्निस्तस्य करुपञ्चाशद्देवत्वेन
 सप्तभेदवत्त्वेन च गणदेवतात्वम् अयञ्चानिर्वाधिता दिक्-
 पालभेदः तस्य च गन्धर्वतीनामिका पुरो मेरोः शृङ्गेवरुण-
 कुबेरपुरयोर्मध्येऽस्ति । तस्य पूर्वार्दिदिग्भेदेन वह्नभेदेन च
 शुभाशुभस्तृचकत्वसक्तं “पूर्वः पूर्वसप्तद्वीचिशिखरप्रस्फाल-
 नावर्णितश्चन्द्रार्कांशुसटाभिघातकलितो वायुर्यदाकाशतः ।
 नैकान्तस्थितनीलमेघपटलां शारदसंघर्षितां वासन्तोत्कट-
 सखमण्डिततलां विदात्तदा भेदिनीम् ॥ यदाग्नेयो वायु-
 र्मलयशिखरास्फालनपटुः । स्रवत्यस्मिन्योगे भगवति पतङ्गे
 प्रवसति । तदा नित्योद्दीप्ता ज्वलनशिखरालिङ्गिततला
 खगालोद्गोच्छासैर्वर्षति वसुधा भस्मनिकरम् ॥ तालीपत्र-
 लतावितानतरुभिः शाखाशृङ्गाचर्तयन् योगेऽस्मिन् स्रवति
 ध्वनन् सुपरुषो वायुर्यदा दालिपः । सर्पोद्योगसमुद्यताश्च
 गजवत्तालान्गुर्धर्षिताः कीनाशा इव सन्दर्वाकिणिका-
 न्मुञ्चन्ति मेघास्तदा ॥ सूर्यस्रालोलयलीलयङ्गनिचयान्
 व्याघूर्णयन् सागरे भानोरस्तमये स्रवत्यविरतो वायुर्यदा
 नैर्ऋतः । क्षुत्क्षुणाभृतमानुपास्थिक्कलप्रस्तरभारच्छदा
 मत्ता प्रेतवधूरिवोपचपला भूमिस्तदा लक्ष्यते ॥ यदा
 रेणूत्पातैः प्रविकटसटाटोपचपलः प्रवातः पञ्चार्धे दिन-
 करकरापातसमये । तदा सस्योमेता प्रवरन्धरावङ्गसमरा
 धरा स्थाने स्थानेष्वविरतवसासांसरुधरा ॥ आपादोपव-
 काले यदि किरणपतेरस्तकालोपपत्तौ वायव्यो दृङ्गेवः
 स्रवति घनरिपुः पद्मगादानुकारी । जानीयाद्वारिधारा-
 प्रस्रवितस्रदितां सक्तमण्डूककण्ठां सस्योद्गमैकचक्रां सुख-
 बल्ललतया भाग्यसेनामिवोर्ध्वम् । मेरुस्तमरीविमण्डलतले
 योश्चावसाने रवौ वात्सामोदिरुदस्वगन्धसुरभिर्वायुर्यदा
 चोत्तरः । विद्युद्गान्निमसस्तकानिकलनामत्तास्तदा तोयदा
 उन्मत्ता इव नटचन्द्रकिरणां गां पूरयन्त्यम्बुभिः ॥
 ऐशानो यदि शीतलोऽभरगर्भैः संसेव्यमानो भवेत् पुष्पा-
 गायुरूपारिजातसुरभिर्वायुः प्रचण्डध्वनिः । आपूर्णो-
 दकयोवना वसुमती सप्तस्रवस्याकुला धर्म्मिषाः प्रणतारयो
 ऋषयस्तयो रज्ज्वन्ति वर्षीस्तदा” इति दृष्टव्यं हितायाम् ॥
 अथ वेद्योक्ता दिग्भववायुगुणाः । “प्राग्वातो मधुरः क्षारो
 वज्रिमान्धकरो शुक्रः । वेरसा गौरवोष्णानि करोत्यप्सोप-
 धीष च ॥ भग्नोत्पिष्टक्षताद्येषु रागश्चयथुदाहृत् । सच्चि-

पातञ्जराश्वासत्वग्दोषार्थोविषक्रमोन् ॥ कोपवेदामवातञ्च
धनसंघातकारणम् ॥ दाक्षिणो मारुतोबल्यश्चक्षुः शस्त्र-
घातकः । मधुरश्चाश्वदाहो च कषायानुरसो लघुः ॥ रक्त-
पित्तप्रशमनो न च मारुतकोपनः । गण्डूपदादिकीटानां
जनकः प्राणकारकः ॥ पाश्चिमोऽग्निवपुर्वर्णवलासोम्यविव-
र्द्धनः । कषायः शोषणः स्वर्यो रोचनो विशदो लघुः ॥
अपां लघुत्ववैशद्यशैत्यवैमल्यकारकः । सर्वद्रव्येष्वभिव्यक्त-
प्रभावरसवैर्यक्त ॥ ब्रणसंरोपणस्त्वच्यो दाहशोथलषा-
यहः ॥ औत्तरो मारुतः क्षिग्धो रुद्धर्मधुर एव च ।
कषायानुरसः शीतः सर्वदोषप्रकोप(णः)नः ॥ क्षीणक्षत
विषाक्तानां हितोदाहृतषापहः । शीताधिकः सनीहारः
स विद्युत्क्षनविलुप्तमान् ॥ विषगवायुरनायुष्यः प्राणिनां
नैकदोषकृत् । सर्वर्तुनिन्दको हन्ता कृत्योत्पातपुरःसरः”
इति ॥ तालादिव्यजनवायुगुणाः । मूर्च्छादाहृतषास्त्रेद-
अमग्नो व्यजनानिलः । तालवृत्तमयो वातस्त्रिदोषशमनो
लघुः । वंशव्यजनजो वातो रुक्षोष्णो वातपित्तदः ।
बालव्यजनमौजस्यं मलिकादीन् व्यपोहति ॥ सायूरा
वस्तुजा वैत्वा वाता दोषत्वयापहा” इति ।

स्वच्छस्तु वायुः शरीरस्यः प्राणादिभेदेन दशविधः दश-
विधकार्यं करणात् । यथोक्तम् वैद्यके
“प्राणोऽपानः समानोऽदानव्यानौ च वायवः ।
नागः कूर्मश्च कर्को देवदत्तो धनञ्जयः ॥ प्राणस्तु
प्रथमो वायुर्वराणां सधियः प्रभुः । नित्यमावापयेत्
सर्वान् प्राणिनामुरसि स्थितः ॥ निःश्वासोच्छ्वासकश्चैव
प्राणो जीवं समान्त्रितः । प्रसारकुञ्चनो वायुः प्रकाशो
धारणस्तथा ॥ प्राणस्त्वेवंविधं कुर्यात् प्राणिनां प्राण-
धारकः । प्राणं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रकी-
र्तितः । प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पिता-
महः । प्राणेन धार्यते लोकः सर्वं प्राणमयं जगत् ॥
इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते यावत् प्राणानिलो हृदि । नष्टे न
दृश्यते सर्वं तस्मात् प्राणन्तु रक्षयेत् ॥ रज्जुवद्गो वथा
श्येनो गतोऽप्याकष्यते पुनः । शुण्वद्गस्तथा जीवः प्राणा-
पानेन कष्यते ॥ अपानयस्तथाह्वारं सनुजानां यतोऽ-
धमः । शुक्रमूलव्रजे वायुरपानस्तेन कीर्तितः ॥ प्रीतं
भक्षितमात्रातं रक्तं पित्तकफानिलान् । समं नयति
गात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥ समानोऽग्निसमीपस्यः
कोष्ठे च वाति सर्वतः । अन्नं गृह्णाति पचति विरेचयति
सृजति ॥ स्रन्द्यत्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोप(नः)णः ।

उद्वेजयति सम्मर्षिण उदानो नाम मारुतः ॥ व्यानो-
विनामयत्यङ्गं व्यानो व्याधिप्रकोप(नः)णः । प्रीतिर्विना-
शकश्चायं वार्द्धकोत्पादकस्त्रिधा इति ॥

प्राणादीनां स्थानानि । “शिरसो नासिकाग्रान्तमुदान-
स्थानमुच्यते । नाभेः पादतलं यावदपानस्य प्रकीर्तितम् ॥
शरीरव्यापको व्यानः प्राणः सकलनायकः । उद्गारे नाग
इत्युक्तः कूर्मसोन्मोहने स्थितः ॥ कर्कोः क्षुधिते चैव देवदत्तो
विजृम्भिते । धनञ्जयस्थितो मेढ्रे कृतस्त्रापि न सृजति ॥
भूतावाग्निस्ततस्तस्याजायतेन्द्रियगोचरात् ॥ उत्साहो-
च्छ्वासनिःश्वासचेष्टा धातुगतिः समा । समो मोक्षे
मतिमतं वायोः कर्माविकारजम्” इति सुखबोधः ॥
प्राणादयश्च पञ्चसूक्ष्मभूतजोगुणैः समस्तैश्च उत्पद्यन्ते
इति वेदान्तिमतम् सकलेन्द्रियाणां व्यापार एव प्राणो न
पदार्थान्तरमिति सांख्यमतं विवरणं प्राणशब्दे दृश्यम् ।

उदानादीनां कर्मविशेषा उक्ता यथा “उदानो नाम
यस्तूर्द्धसुपैति पवनोत्तमः । तेन भाषितगीतादिप्रवृत्ति-
कुपितस्तु सः ॥ ऊर्ध्वजलुगतान् रोगान् विदधाति
विशेषतः ॥ यौ वायुः प्राणनाभासौ सुखं गच्छति
देहदृक् ॥ सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणाश्चाप्यवलम्बते ।
प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् ॥
आमपक्काशयचरः समानो वज्रसंगतः । सोऽन्नं पचति
तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि ॥ स दुष्टो वज्र-
मान्द्यातिसारगुल्मान् करोति हि । पकाशयालयोऽपानः
काले कर्षति चाप्ययम् ॥ समीरणः शकन्यत्वशुक्रगर्भात्तवा-
न्यधः । क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वसिष्ठुदाम्नयान् ॥
शुक्रदोषप्रमेहांश्च व्यानापानप्रकोपजान् । कृत्स्नदेहचरो
व्यानो रससंव्यूहनो यतः ॥ स्वेदास्त्वक्छावणश्चापि पञ्चधा
चेष्टयत्यपि । गत्यपक्षेपयोत्क्षेपनिषेधोन्मेषणादिकाः ॥
प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ।
प्रत्यन्दनं चोद्वहनं पूरणञ्च विरेचनम् ॥ धारणञ्चेति
पञ्चैताश्चेष्टाः प्रोक्ता नभस्वतः । क्रुद्धः स कुरुते रोगान्
प्रायशः सर्वदेहगान् ॥ युगपत् कुपिता एते देहं
भिन्दुरसंशयम् इति च वैद्यके उक्तम् ।

तत्र देहस्थस्य वायोर्विकारहेतुलक्षणादिकसक्तं वैद्यके
“व्यायामादपतर्पणात् प्रपतनाङ्गङ्गात् क्षयाज्जागरात्
वेगानाञ्च विधारणादतिशुचः शैत्यादतितासतः । रुक्षत्वा
रकषायतिक्तककुकरैः प्रकोपं व्रजेत् वायुर्वारिधरागमे
परिणते चाक्षेऽपराद्धेऽपि च” ॥ विज्ञतवायुलक्षणम् ।

“आध्मानस्तन्मरौक्षस्तुनविमयनलोभकम्पततोदाः कण्ट-
ध्वंसावसादौ अमकविलपनं अंसमूलप्रभेदाः । पारुष्यं
कर्णनादो विषमपरिणतिश्च सट्टिप्रमोहा विस्मन्दोद्वृ-
न्नादिग्लपनमनशनं ताडनं पीडनञ्च ॥ नामोन्नामौ
विषादो भ्रमपरिपदनं जृम्भणं रोमहर्षो विस्फेपाक्षेपशेष-
पहणशुषिरता खेदनं वेष्टनञ्च । वर्णः श्लावोऽरूपो
वा तडपि च मङ्गती स्त्रापविस्फेपसङ्गा विद्यात्
कर्माण्डमूनि प्रकुपितपवने स्यात् कपायो रसञ्च” ॥ किञ्च
“वटनविरसता स्याद्वर्चसः कर्कशत्वं भवति वपुषि कार्श्यं
रार्त्विनिद्रानिद्रतिः । त्वचि च परुपता स्यात् स्याच्च
वैषम्यमग्नेरिति पवनविकारे लक्षणं प्रोक्तमेतत्” ॥ तत्-
प्रशमनकारणम् यथा । “रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्लो-
ऽयं विशदः खरः । विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मांस्तः संप्र-
शाम्यति” ॥ “स्निग्धोष्णस्थिरदृढ्यबल्यलघुखाद्वह्नेतैला-
तपस्त्रानाम्यन्नवस्तिमांसमदिरासंवाह्नोन्मर्दनैः । स्निग्ध-
स्वेदनिरूहणोपशमनः स्नेहोपनाह्नादिकं पानाहार-
विहारभेषजमिदं वातं प्रशान्तं नयेत्” ॥ अतुभेदेन
विहारादिना च तस्य प्रकोपप्रचयप्रशमाद्युक्तं यथा “शोथे
सञ्जीयते वायुः प्राष्टकाले प्रकुप्यति । प्रायेणोपशमं
याति स्वयमेव समीरणः ॥ शरत्काले वसन्ते च पित्तं
प्राष्टदृती कफः । पयकोपशमान्दोषान् विहाराहार
सेवनैः ॥ समामैथान्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्ययः” इति ॥
नरपतिजयचर्योक्तमनिलचक्रान्तु चक्रशब्दे वक्ष्यते । अना-
हतचक्रस्य वायुसण्डलविवरणं तन्मोक्तं षट्चक्रशब्दे
दृश्यम् । तद्देवताके स्त्रातिमन्त्रे, अष्टवस्तुमध्ये पञ्चमे वसौ
च । “धरोध्रुवः सोमनामा तथापोऽप्यनिलो नलः ।
प्रत्यक्ष प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता” इति विष्णुधर्मो०
पुरा० । विष्णौ, तस्य प्राणात्मना सर्वदेहधारणात् तथात्वम्
“अहः संवर्त्तको वक्त्ररनिखो धरणीधर” इति विष्णु०
स० । शरीरस्थे धातुभेदे च । तस्य विवरणस्तथाप्रायम् ।
“पित्तं पङ्कुः कफः पङ्कुः पङ्कवो मलधातवः । वायुना
यत्न नीयन्ते तत्र वर्षन्ति सेववत् ॥ वायुरायुर्वलं वायु-
वर्षाधता शरीरिण्याम् । वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुर्वायुः
प्रकीर्त्तितः ॥ वाह्यसण्डलचक्रेषु यथा राजा प्रशस्यते ।
तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेकः परो विभुरिति” वैद्यकम् ॥
दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ॥ रजोगुणमयः
रूक्षो रूक्षशीतो खंघुचलः ॥ उन्माहोन्मासनिःश्रासचेष्टा-
वेगप्रवर्त्तनः । सख्यमत्ता च भातृनामिन्द्रियाणाञ्च पाटवैः ॥

अनुगृह्णात्यविकृतो हृदयेन्द्रियचित्तधृक् । सरो मृदुर्यौग-
वाही संयोगादुभयार्थकत् । दाहहृत्तेजसा युक्तः शीतकृत्
सोमसंश्रयात् ॥ विभागकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंपन्नैः ।
पक्वाशयकटीसक्थिभ्योत्वास्थिस्पर्शनेन्द्रियम् ॥ स्थानं वातस्य
तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः” इति ।

अनिलघ्नक पु० अनिलं वातरोगं हन्ति हन्+क ततः संज्ञायां
कन् । (वयडा) इति ख्याते दृष्टे तत्फलस्य हि वात-
नाशकत्वम् ।

अनिलसख पु० अनिलस्य वायोः सखा टच् । वक्षौ । अनिल
वग्धादयोऽप्यत्र “मघा विगास्थानिलवग्ध्वति” ज्योति० ।

अनिलान्तक पु० अनिलो वातरोगस्तस्यान्तकः अन्तं
करोतीति अन्त+णिच्+ण्वल् । (जीवापति) इति
ख्याते दृष्टे ।

अनिलामय पु० अनिलकृत आमयः शाक० त० । वातरोगे ।

अनिवर्त्तिन् लि० न निवर्त्तते नि-एत-णिनि न० त० ।
कार्यान्तमगत्या अनिदृष्टे । संप्रामेधनिवर्त्तिनामिति” रामा०
न निवर्त्तते कुतश्चेत् अलुप्तशक्तिकत्वात् ईश्वरे, विष्णौ च पु०
संप्रामादनिवर्त्तित्वात्तथात्वम् “अनिवर्त्ती निदृष्टात्मेति”
विष्णुसहस्रनाम ।

अनिविशमान लि० न निविशमानः । निवेशगरूपमिति-
शब्दे सर्वदा गन्तरि, “युमाना यत् मन्वानिनिविशमाना”
इति ऋ० ७, ४६, १, अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्य इति
भाष्यम् ।

अनिश लि० निशः तद्वैतुकत्वेनोपचारात् चेष्टाविनाशः सा
नास्ति यस्य व० । अविरते, निरन्तरे, सदाभये वस्तुनि,
रात्रिर्वर्जिते च । “तदुभयोरनिशं हि विरोधिता कथ-
मंहो समता मम तापने” इत्युद्भटः ।

अनिशम् न निशेतेऽत्र नि+शी-भा० उच्च न० त० । सातले
स्वरादेराकृतिगण्येन तस्य तत्र पाठ इति प्रौ० स० ।

अनिशश्च लि० निर्+यनुच्+क्त न० त० । अनिन्दिते “न
वोऽतीतपामानिःशक्ता” इति ऋ० ४, ५४, ११, “अनिशक्ता
अनिन्दिता” इति भा० ।

अनिष्ट लि० इष्ट-क्त विरोधे न० त० । इष्टस्य सखादे-
र्विरोधिनि प्रतिज्ञावेदनीये दुःखे, तस्मादने-पाये,
विषादौ, अपकारे च । “इष्टनाशादिनष्टाप्तेः कर-
णाख्यो रसोभवेदिति सा० द० । “ध्यायत्यनिष्टं तत्सर्वं
पाणिप्राहस्य भवेत्सति” “एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्त्तते” इति
अनिष्टं वा ध्यानिष्टेषु तं भर्त्स्य न विचाक्यवेदिति” मत०

सानिष्टचिन्तनमिति” च मनुः । नागवलायां स्त्री ।

यज-क्त न० त० । अकृतयागे देवादौ ।

अनिष्टिन् त्रि० न इष्टमनेन यज-भावे क्त ततः इति न० त० । कृतयागभिन्ने । “अनिष्टिनोवाजपेयेन” इति कात्या० १५१, २ ।

अनिष्टपत्र न० निःसृतं पत्रं पक्षोऽत्र तादृशं न भवति । अनिष्टतपत्रकशरेण वेधनादौ । “विशाख्यां वा स्तीर्ण-सुच्छितं वा विध्यन्त्यनिष्टपत्रमिति” कात्या० १३, ३, १२, “अनिष्टपत्रमित्यनिःसृतपत्रकं विध्यन्ति क्षत्रिया” इति तद्व्याख्या ।

अनीक पु० न० अनित्यनेन अन-ईकन् अङ्गर्चादि । सैन्ये, तस्य हि जीवनरक्षकत्वम् । न नोयते अपसार्थ्यतेऽस्मात् । नी-किप् ब० कप् ह्रस्वाभावः । युद्धे, ततो हि प्रायोमरणा-क्षयमरादिति । “रथेषु वोऽनीकेष्वधिभ्य” इति ऋ० ८, २०, १२ अनीकेषु सेनासुखेभ्य इति भा० । “दृष्ट्वा तु पाण्डुवानां कं व्यूढं दुर्योधनस्तदेति” गीता सुखे, तस्य प्राणवायुनिःसारणद्वारत्वात् तथात्वम् “अग्नेरनीकमपवाविवेशामिति” यजु० ८, २४, “अनीकं सुखमिति” वेददीपः ।

अनीकस्य त्रि० अनीके युद्धे तिष्ठति स्या-क । युद्धगते सैन्ये ।

अनीकिनो स्त्री अनीकानां संघः, अनीकं युद्धं प्रयोजनतया अस्वस्थाः वा अनीक-इति । सेनासंघे हस्त्यादिसंख्या-विशेषवत्यां सेनायाञ्च तत्संख्या चोक्ता भारते “एको रथो गजसैको नराः पञ्च पदातयः । त्वयश्च तुर-गास्तजुह्वैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ पत्तिस्तु त्रिगुणमेता-माहुः सेनासुखं बुधाः । त्रीणि सेनासुखान्येको शुल्ल इत्यभिधीयते ॥ त्वयो शुल्लमा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः । स्रुतास्त्रिस्तसु वाहिन्यः प्रुतमेति विच-क्ष्यैः ॥ चमस्तु प्रुतनास्त्रिस्तसुस्त्रिस्तस्वस्वनीकिनीति” । ततश्च हस्तिनः २१८७ । रथाः २१८७ । अश्वाः ६५६१ । पदातयः १०८१५ स्रुतदिताः २१८७० ।

अनीश पु० नास्ति ईशो नियन्ता यस्य ब० । सर्वनियन्तरि विष्णौ, स्वामिन्त्ये त्रि० । न० त० । ईश्वरभिन्ने “भजेरन् माहकं रिकयमनीशास्ते हि जीवतोरिति” मनुः । अक्षतन्त्रे, “एकोहृदनीशः सर्वमेति” व्यास स्मृतिः । ईश-भावे अङ् न० त० । दोनभावे स्त्री “निमृगोऽनी-शया शोचतीति” सु० ७० । दोनभावोऽनीशेति भा० ।

अनीश्वर न० न ईश्वरः नियन्ता यत् । नियन्तृभूत्ये सांख्या-दिमते जगति “जगदाङ्करणीश्वरमिति” गीता ईश्वरस्य

न भवति असम० स० । ईश्वरसम्बन्धिभिन्ने “ध्यानेनानी-श्वरान् गुणानिति” मनुः । नियन्तृभूत्ये, स्वामिन्त्ये च । अनीह त्रि० ईह-भावे अङ् न० ब० । स्मृहाभूत्ये, निषेधे च । अनु अव्य० अन-उ । “अनु वेदाध्ययनानुष्ठानसामीप्यपञ्चा-ङ्गावातुबन्धसाध्याभिमुख्यविसर्गलक्षणेष्विति” गणरत्नोक्तेषु अर्थेषु तत्र वेदे अनुवाक इति । अध्ययने अन्वधीते, अनुष्ठाने, अनुतिष्ठति, सामीप्ये अनुसंगं वर्धति, पञ्चाङ्गावे तदनु, अनुबन्धने, अनुशेते अनुशयः, साम्ये, अनुकरोति, आभिमुख्ये अनुमातरं वत्सोधावति, हीने अनु हरिं सुराः विसर्गे (प्रवृत्त्यप्रतिबन्धे) अनुजानोते, लक्षणे अनु वन-मशनिर्गतः” । “अनुर्लक्षणे” इति “तृतीयार्थे” इति (सहार्थे) “हीने” इति, लक्षणेभ्यन्मृताख्यानभाग वीष्णात् प्रतिपर्यन्तव इति, च (पा०) उक्तेषु अर्थेषु, तत्र लक्षणे, जपमनुप्रावर्षत् । “हेतुभूतजपोपलक्षितम् वर्षणम्” सि० कौ० सहार्थे, नदीमनु अवसिता सेना, “नद्या सह संवद्धा सेना” सि० कौ० हीने, हरिमनु सुराः हरेर्हीना इत्यर्थः, लक्षणे वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्, तत्र च वृक्षप्रका-शेन विद्युद्विद्योतदेशज्ञापनात् वृक्षो लक्षणमिति प्रौ० मनो० । (इत्यन्भूतः) कञ्चित् प्रकारं प्राप्तः आख्यायते अनेन, इत्य-न्भूताख्यानं प्रकारविशेषनिरूपकं तस्मिन्ने, यथा भक्तो हरि-मनु, हरेरित्यन्भूतः, भक्तिविशेषयुक्त इत्यर्थः । भागे भागो-ऽस्यास्ति अर्शआद्यच् भागस्वामिनि, हरिमनु लक्ष्मीः, हरिस्वामिकभागवतीत्यर्थः । वीष्णायां, विषयभूतायां, वृक्षं वृक्षमनु सिञ्चति, यावद्वृक्षव्यापकः सेकः । इयांस्तु भेदः अन्यत्रानुशब्दः तत्तदर्थस्य द्योतकः अत्र तु दिवचनेनैव व्याप्तिबोधनात् अत्रोक्तद्विषयत्वमात्मम् । पाणिन्युक्तेष्वे-वार्थेष्वस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीया एवं कर्मप्रवचनीयसंज्ञया मत्पुत्रसर्गसंज्ञयोर्बोधनात् न प्रत्यादि न वा अनुव्यचनद्विधादौ गतिर्गतावित्यादिना निघातः । “अनुयत् समया इति” “यस्य चायाम इति च” (पा०) उक्ते सामीप्ये, अनुवलमशनिर्गत इति वनसमीपं गत इत्यर्थः आयामे, अनुगङ्गं वाराणसी, गङ्गादैर्यसदृशदैर्योपलक्षिता वाराणसीत्यर्थः नित्यसमासः योग्यत्वे च । अनुरूपम् । “रूपादियोग्यमिति” सि० कौ०, अनुक्रमम् । क्रमानतिक्रमे अत्रापि नित्यसमासः एतेषासुदारहरणानि शास्त्रान्तरेषु दृष्टानि दिग्भात्वसुदाहृत्यते । तत्र पञ्चादर्थे “तदनु ननु कयासौ ब्रूहि यातोऽध्वर्युश्चेति” लीला० । “तदनु ज्ञानं मदर्थितमिति” कुमा० असौ “कुमारसमजोऽनु-

जात" इति रघुः । "रत्ना च साशङ्कमनुप्रयात" इति कुमा० अनुष्ठाने, "शैलाधिपलां स्वयमन्वतिर्दति" कुमा० सादृश्ये, "अनुगर्जितसन्दिग्धा" इति कुमा० । अनुगर्जितं गर्जनसदृशं प्रतिरूपगर्जितमित्यर्थः । अनुगताद्यर्थे नित्य-समासः । तथैव सोऽभूदन्वर्थो "राजा प्रकृतिरञ्जनादिति" रघुः । तत्र अन्वर्थः अनुगतोऽर्थो यस्येति प्रा०ब०वा अ-नित्यसमास उत्तरपदलोपो वा इति तत्र अनुगतार्थोपीति भेदः । एवमेव अनूप इत्यादावपि । उपासने च "अन्वा-सितमस्त्व्येति" रघुः "पश्चादुपवेशनपूर्वकसेवायां धातो-र्लशण्यायासुद्योतकः । एवम् एतदोगे वसतेः आधारस्य कर्मता अनुवसति ग्रामं देवदत्तः "मथुरामनूष्येति" सु०बो० क्रियासमभिव्याहृतस्यानुशब्दस्य तत्तत्क्रियासदृशतत्तत्-क्रियायां लक्षणाद्योतकत्वं तत्र आद्यक्रियाश्रयस्य कर्मत्वम् यथा मातरमनुरोदितोत्पादौ साहरोदसदृशरोदनस्य बोधनेन प्रथमरोदनाश्रयस्य साहः कर्मत्वमेवमन्यत्र । कर्मणि तिङाद्युक्ते तु प्रथमा ।

अनुक लि० अनुकामयते अनु+कामतयर्थे कन् । कामुके "अनुकामिकाभीक्षाः कमयितेति" पा० "वाचमनुकामा-त्मनोऽनुचरेति" कौ० ब्रा० ।

अनुकम् अव्य० अनुकामयते अनु+कम्-क्विप् । वितर्के । चादे-रादिक्रतिगणत्वात् अस्य चादिगणे पाठः इति प्रौ०मनो० ।

अनुकम्प क लि० अनुकम्पते दयते अनु+कम्प-क्वल् । दया-कारके । "सर्वभूतानुकम्पक" इति मनुः ।

अनुकम्पन लि० अनु+कम्प-युच् । दयाशीले । "सर्वभूतानु-कम्पन" इति रामा० । भावे ल्युट् । दयायां न० ।

अनुकम्पा स्त्री अनु+कम्प-अङ् । दयायाम्, दयया हि दुःखहेतुकान्यकम्पं दृष्ट्वा तत्सदृशकम्पकरणात् दयाया-कायात्वम् अतएवानुकम्पधातोरनुरोदनवत् सकर्मकत्वम् । दया च परदुःखप्रहरणेष्वा अनुपूर्वककम्पतेस्तदर्थ-परत्वमित्येके धात्वर्थमङ्गीतकर्मकत्वेन तत्सकर्मकत्वमिति भेदः । "तेषामेवानुकम्पार्थं प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति" स्मृतिः । "भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिति" रघुः । किञ्चिज्ज्ञाने च ।

अनुकम्प्य लि० अनुकम्पमर्हति अनुकम्प+यत् । तरस्मिन्नि-वेगवति । अनुकम्प्यते अर्हार्थे यत् । दयार्हे लि० । "दुहितरमनुकम्पग्रामद्विरादाय दोष्यमिति" कुमा० ।

अनुकरण न० सादृश्ये अनु+क-ल्युट् । सदृशक्रियादिकरणे । तत्र गुणक्रियावयादिभिः सदृशीकरणम् । अनुक्रियतेऽ-नेनेति करणे ल्युट् । सदृशीकरणसाधने । यथा पटलां-

प्रवृत्तिशब्दाः अव्यक्तशब्दानुकरणानि । "अव्यक्तस्यानु-करणस्यात इतो" इति पा० ।

अनुकर्ष (ण) पु० अनुकष्यते स्वसंवर्ज्जेन चक्रेण अनु+कष-घञ् । रथाधःस्थिते चक्रोपरि बद्धे काष्ठे । कर्त्तरि ल्यु । नान्तो-ऽप्युक्तार्थे । भावे ल्युट् । पूर्ववाक्योपासपदादेरुत्तरत्वा-न्वयार्थमाकर्षणे, आकर्षणमात्रे च न० ।

अनुकल्प पु० कल्प्यते विधीयते इति कृप-णिच्-अच् कल्पो विहितः ज्ञानः कल्पो मुख्यकल्पाधमः प्रा०स० । गौणकल्पे, प्रतिनिधौ । "एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पकस्यं येय" इति । "प्रभुः प्रथम-कल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते" इति च मनुः "समर्थः प्रथमे कल्पे योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते" इति स्मृतिः । "भाष्याः कार्याः सजातीयाः सर्वेषां त्रैयस्यः स्वरितिसुख्यः कल्पस्ततोऽनुक-ल्पस्तु चतस्त्रिंशद्भागस्येत्यादि" पैठीनसि स्मृतिः । अनुकल्पस्य मुख्यद्रव्यद्याभावे सुसदृशद्रव्यान्तरादि प्रतिनिधिरूपम् । यथा "यथाद्यभावे गोधूमाः मध्याद्यभावे गुडादयः । एवं उपवाससामर्थ्ये नृणां "हविष्यान्नादि स्मृतिपूर्वकं वेदितव्यम् । अनुगतं कल्पं वेदाङ्गभेदम् अत्रा०स० । कल्पानुगते यस्य अनुकल्पप्रतिपादकपन्थे च तद्वेत्तरि उक्त्यादि०ठक्॥ आनु-कल्पिकः अनुकल्पप्रमथनेत्तरि लि० ।

अनुकाम पु० अनुरूपः कामः प्रा०स० । योग्याभिन्नापे । सदृशं कामस्य सादृश्यार्थे काममनतिक्रम्य याथार्थे वा अव्ययी० । कामसादृश्ये यथाकामे च अव्य० । अनु-कामं तर्पयेयामिति ऋ० १, १७, ३, "अनुकामं परा दा इति" ऋ० ८, ४८, ८, "अनुकामं यथाकाममिति" भा० । अनुकामयते अनु+काम-अच् । अतिकासुके लि० ।

अनुकामीन लि० कामस्य अभिलाषस्य सदृशमनुकामं सादृश्ये-ऽव्ययी० ततः गच्छतीत्यर्थे क्व । यथेष्टगमनशीले । "अनु-कामीनतां त्यजेति" भट्टः । [विवरणमनुकरणशब्दे दृश्यम्]

अनुकार पु० अनु+क-घञ् । गुणक्रियादिभिः सदृशीकरणे ।

अनुकारिन् लि० अनुकरोति अनु+क-णिनि क्तिच्वां ङीप् । गुणक्रियादिभिः सदृशीकारके । "अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं तव" इति रामा० ।

अनुकार्य अनुक्रियतेऽसौ अनु+क-कर्मणि अर्हार्थे वा ययत् । अनुकरणीये सदृशीकरणाहे पश्चात्करणीये च । "यः पश्चात् पूर्वकार्याणि कुर्यादैश्वर्यमोहितः पूर्वं चैवानु-कार्याणीति" रामा० ।

अनुकाल अव्य० कालस्य योग्यम् याथार्थ्ये अव्ययी० । काल-

योष्यत्वे । “भोजनाच्छादनं दद्यादनुकालं विशेषतः” इति ।

अनुकीर्तन न० अनु+कृत-णिच्-ल्युट् कीर्त्तनादेशः । कथने

“साङ्गं भवति तत् सर्वं हरेर्नामानुकीर्त्तनादिति” इति ।

अनुकूलं लि० कूलमावरणं स्नेहेनानुबन्ध इति यावत् अनु-

गतस्तम् अत्या० स० । सहचरे, सहाये, स्वपक्षपातिनि,

“नारोषामनुकूलमाचरसि चेज्जानासीति” का० प्र० ।

“अनुकूलयतीन्द्रोऽपि स्वर्गद्रुमविभूषणैरिति” कुमा०

अनुकूलयति अनुकूलं करोतीति नामधातुः । दन्तीष्ट्ये

स्त्री राजनि० । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे “अनुकूल एक-

रति”रित्युक्ते नायकभेदे “एकस्यामेव नायिकायामास-

क्तोऽनुकूलनायक” इति तदर्थः यथा “अस्माकं सखि !

वाससी न हचिरे, प्रैवेयकं नोज्ज्वलं, नो वक्रा

गतिरुद्धतं, न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मादः । किन्त्व-

न्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो न्यान्यतो दृष्टिं

निक्षिपतीति विस्मयिता मन्यामहै दुःस्थितम्” इति ॥

“अनुकूलं प्रातिपक्ष्यमातुल्यानुबन्धं चेत्” इति (सा०

द०) इत्युक्तेऽर्थालङ्कारभेदे न० । यथा “कुपितासि यदा

तन्नि ! निधाय करजक्षतम् । बभान भुजपाशाभ्यां कण्ड-

मस्य दृढं तदा ॥” “सर्वेषामात्मत्वेनानुकूले परमेश्वरे

पु० “अनुकूलः यथावत्तदिति” विष्णुस० । सर्वेषामात्मत्वादनु-

कूलः न हि स्वस्मिन् प्रतिकूलं स्वयमाचरतीति” भा० ।

अनुकृति स्त्री अनु+कृ-क्तिन् । “अनुकरणे । ओमित्येतद-

नुकृतिर्ह्येव वा” इति श्रुतिः ।

अनुकृष्ट अनु+कृष-कर्मणि क्त । कृताकर्षणे, अनुवर्त्तिते च ।

अनुक्तं लि० न उक्तः । अनभिहिते अकथिते उक्तिश्च प्रायेण

तिङ्कृतसङ्घितसमासैः “तत् तद्वग हृदिः सेव्यते, कृता चैत्येण

गतः, तद्वितेन, शतेन क्रीतः यत् । शतः, समासेन,

आरूढो वानरीयमिति वाक्ये आरूढवानरो वृक्षः सर्वत्र

कर्मण उक्तत्वात् प्रातिपादिकार्थे प्रथमा । तैरुक्तमिदं तु

पामं गच्छति, पामं गत, वेदेऽधीती, इत्यादौ “अनभि-

हिते” इति द्वितीयाद्येव एवमन्यकारकेऽप्युदाहार्यम्

“अनुक्तसमुच्चयश्चकार” इति रघु० अनियोजिते च “असा-

वसुक्तोऽपि सहाय एव इति” कुमा० ।

अनुकथं लि० नास्ति उक्तं स्त्री यस् । स्त्रीत्यन्ये “किं

यामनिन्द्राः क्षणवच्चनुकथा” इति ऋ० ५, २, २, “अनुकथाः

अस्तुतय” इति भा० ।

अनुक्रमं लि० अनुगतः क्रमम् अत्या० स० । अनुगतक्रमे

क्रमानुसङ्गिते, अनुक्रमश्च यथोत्तरं यस्य पाठः करणं

वा उचितं तदनतिक्रमेण तस्यानुष्ठानरूपा परपाठो ।

“प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा” इति रघुः । क्रमश्च स्थानं

तत्स्वरूपादि क्रमशब्दे वक्ष्यते । क्रममनतिक्रम्य यथार्थं

अव्ययी० । क्रमानतिक्रमे अव्य० ।

अनुक्रमणिका स्त्री अनुक्रम्यते यथोत्तरं परिपाद्या आर-

भ्यतेऽनया अनु+क्रम-करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् छीप्स्वार्थे

कनि ह्रस्वः । अनुक्रमज्ञापके, पन्थादांशभेदे उक्तस्य

वक्तव्यस्य वार्थसङ्गस्य पन्थशेषे, क्वचिदादौ वा संध्या-

हके पुराणादेरंशविशेषे । स्वार्थे कामावेऽनुक्रमणीत्यपि,

तत्रैव । तत्र आदौ यथा “भारतस्थेतिहासस्य श्रूयतां

पर्वसंप्रहःपर्वानुक्रमणी पूर्व्वं द्वितीयः पर्वसंप्रहः” भार०

आदि० । अन्ते यथा “अनुक्रमणिकाध्यायं तथा साहा-

त्मप्रसुत्तममिति” काशीख० । एवमन्यत्र दृश्यम् ।

अनुक्री पु० अनुक्रियते अनु+कृ-उणा० वा० ई किञ्च ।

साद्यस्त्राकृतभेदे, “षट् साद्यस्त्रा इत्युपक्रम्य “हीनस्त्रानुक्रीः”

इति कात्या० २२, २, १८, उक्तम् “अनुक्रीर्नाम साद्यस्त्राः

क्रतुः स हीनस्य भवतीति” तद्व्याख्या ।

अनुक्रोश पु० अनुक्रोशत्यनेन अनु+क्रुश-आह्वाने रोदने च

चञ् । दयायाम् । परदुःख प्रहरणेच्छारूपदयया हि पर-

क्रोशं दृष्ट्वा तदनु रोदनं क्रियते इति तस्यास्तथात्वम् ।

अनुगतः क्रोशं गतिस० । प्राप्नोतिशब्दके लि० ।

अनुक्षण न० वीक्षायाम् अव्ययी० । प्रतिक्षणे अनवरते,

अनुगतं क्षणम् अत्या० स० । अजस्रवृत्तौ लि० ।

अनुग लि० अनुगच्छति अनु+गम-उ । पञ्चाङ्गामिनि, “गोल-

रिक्थानुगः पिण्डः व्यपैति ददतः स्वधेति” छिद्रं निवा-

रयेत् सर्वं शब्दकरछायागमिति” “प्रसदाद्युत्पथं नेतुं

कामक्रोधवशागमिति” च मनुः । सहचरे, आनुलोम्यं

गते, सेवके च । “तद्भूतनाथानुग ! नार्हसि त्वमिति” रघुः ।

अनुगङ्ग अव्य० गङ्गायाम् विभक्त्यर्थे अव्ययी० । गङ्गायामि-

त्यर्थे । परिसुखा० अत्र । आनुगङ्गम् अनुगङ्गम्भवे लि० ।

अनुगतं लि० अनु+गम-क्त । पञ्चाङ्गते, सहगते, आनुलोम्यं

गते, सामान्यधर्मपक्षेण संगृहीतेऽखिषे विशेषे, अधीने

च । “आगच्छात् कालुष्यः स्वर्गाय समुपस्थितः विमा-

नवरकोटीभिर्देवैरनुगतस्तदेति” रामा० ।

अनुगति स्त्री अनु+गम-क्तिन् । अनुगमने, पञ्चाङ्गतौ, “बलस्य

चतुरङ्गस्य नायकानुगतिर्नय” इति “गतानुगतिकन्यायः” ।

अनुगम पु० अनु+गम-वञ् वृद्धभावे । पञ्चाङ्गमने, “वृहते-

धातोरर्थागमनादिति” शा० भा० । सहायीभवने, सामा-

व्यधक्षेण सर्वेषां विशेषरूपाणां संपदे च । “सम्बन्धस्या-
ननुगमो न दोषायेति” दाव० श्रीकृष्णः । आनुलोम्य-
करणे, “कलौ त्वनुगमान्विते” इति स्मृतिः ।

अनुगमन न० अनु+गम-भावे ल्युट् । पश्चाद्गमने । “शवालु-
गमनाशौचं स्नानमात्रेण शुध्यतीति” स्मृतिः भर्तृशरीरा-
नुगमनमङ्गं करिष्यामीति शु० त० रघु० ।

अनुगव न० गोःसङ्घ आयासः “यस्य चायाम्” इति समासे
नि० अच् । गवायामतल्यायामयुक्तौ शकटादौ ।

अनुगवीन लि० गोः पश्चात् पर्याप्तं वा गच्छति अनुगु-ख ।
गोः पश्चाद्गामिनि गोपात्रे । “अनुग्वलंगामीति” (पा०)
उक्तेः पर्याप्तगन्तरि च ।

अनुगादिन् लि० अनुगदति अनु+गद-णिनि । अनुवादके
स्त्रियां ङीप् । अनुगाद्येव स्वार्थे, “अनुगादिनठक् च”
पा० उक्त्वा अनुगादिकः तदर्थे ।

अनुगामिन् लि० अनुगच्छति अनु+गम-णिनि । पश्चाद्गन्तरि,
सहचरे च । स्त्रियां ङीप् । “इष्टा स्त्रियमिवायान्तौ
ब्राह्मणीमनुगामिनीमिति” रामा० ।

अनुगुण लि० अनुकूलो गुणो यस्य । अनुकूले, अनुगते, अनु
रूपे च । “अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्वस्यासु
यदिति” उत्तरच० । अनुरूपः गुण उपकरणम् । योग्योप-
करणे “रसानुगुणतामेतीति” सा० द० । सङ्गुणयुक्ते लि० ।
“कान्तास्तापसाविद्धू वंशकानुगुणौ सताविति” सुश्रुतम् ।
अनुगतः गुणं तन्मोक्षत्वं वा गुणानुरक्ते लि० । तन्मोक्ष-
वीणायां स्त्री “उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा वयस्येति”
अनुगुणा वीर्येति तदर्थः । गुणे विभक्त्यर्थे, गुणमनातिरक्तस्य
वा अव्ययी० । गुणे इत्यर्थे, गुणानतिरक्ते च । तद्वो-
धकपन्थमधीते वसन्तादि० ठक् । आनुगुणिकस्तद्व्ये-
तरि, तद्वेक्षरि च लि० ।

अनुगुप्ता लि० अनु+गुप्-क्त । आच्छादिते । “अनुगुप्ता अप
आहृत्येति” गोमिलः “अनुगुप्ता आच्छादिता” इति रघु० ।

अनुगृहीत लि० अनुग्रह-क्त । कृतानुग्रहे ।

अनुग्र लि० न उपः । शान्तस्वभावे असमर्थे, अनुग्रहे च ।
“भगवन्नुग्रो अघयातिरत्नमिति” क० ७, १८, ६, “अनुग्रः
असमर्थ” इति भा० । “अनुग्रहास्य ण्वङ्गु क० ८, १, १४,
अनुग्रहा अनुग्रहणी इति (भा०) उक्तेः अनुग्रहणी च ।

अनुग्रह उ० अनु+ग्रह-अप् । अभीष्टसम्पादनेच्छारूपे प्रसादे,
आनुकूले, अनिष्टनिवारणपूर्वकेष्टसाधनेच्छारूपायामभ्यु-
पगमौ, “विष्णोर्नृपनिःस्त्रासानामनुग्रहायूर्ध्वकं हि यत् ।

पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृत” इत्युक्तबलवत्तेरि-
द्वादिपोषणे च । “निष्कानुग्रहे शक्तः प्रभुरित्वमिधो-
यते” इति तन्त्रम् । “अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तिमिति”
कुमा० । “पादार्पणानुग्रहपूतवृष्टिमिति” रघुः । यद्गो
पङ्कणं सूर्यादिग्रहो वा अनुगतस्तम् गति स० । यद्गानुगते
सूर्यादिग्रहानुगे च लि० ।

अनुग्राह्य लि० अनु+ग्रह-णत् । अनुग्रहाहे “यदि तेऽह-
मनुग्रहो यदि स्मरसि मे गुणानिति” “सर्वथानुग्रहाग्रो
देवतानामसंशय” इति च रामा० ।

अनुचर लि० अनुचरति अनु+चर-ट स्त्रियां ङीप् अच् वा
स्त्रियां टाप् । सहचरे, पश्चाद्गामिनि, दासादौ, “व्रताय
तेनानुचरेण धेनोरिति” “अन्येदुरात्मानुचरस्य भावमिति
च” रघुः । अनुगतचरं दूतं गतिस० । दूतानुगे लि० ।
सेवके च, “गन्धर्वा गृहप्रकायज्ञा विबुधानुचराश्च ये” इति
मनुः “चत्वारि च शतान्यनुचरणांमिति” कौ० ब्रा०
“अक्षरसो महेन्द्रानुचरा दशेति” “सौमित्रिणीतानुचर-
स्येति” भट्टिः । ‘पालागली सानुचर्यः शतेन शतेन’ इति
कात्या० २०, १, १२, एतद्व्याख्यायां बल्लभः अनुचरीयब्-
प्रयोगस्तत्र द्रष्टव्यः पालागली दासपुत्री ।

अनुचारक लि० अनुचरति अनु+चर-णत् । अनुगन्तरि,
सेवके च । तस्य धर्म्यम् अच् । आनुचारिकम् सेवकधर्म्यं
कार्यं लि० ।

अनुचित लि० न-उचितः । अपरिचिते, अयुक्ते च ।

अनुचिन्तन न० अनु+चिन्ति-ल्युट् । अनुचरणे सततचिन्ता-
याम् “द्वादशे ऋत्युभावे च वैपरीत्यानुचिन्तनमिति ज्योति० ।

अनुचिन्ता स्त्री अनु+चिन्ति-अ । सततचिन्तायाम् ।

अनुच लि० न उच्चः विरोधे न० त० । उच्चताविरोधि-
निमित्तवति । ज्योतिषोक्ते ग्रहाणां नीचस्थाने च । तानि
स्थानानि उच्चशब्दे वक्ष्यन्ते ।

अनुच्छिष्ट लि० उद्+शिष-क्त न० त० । उच्छिष्टभिन्ने
आहार्यद्रव्यस्य भुक्तावशिष्टाच्छिष्टं तद्विशेषं ।

अनुज लि० अनु पश्चात् जायते अनु+जन्-ङ । पश्चाज्जाते
सहोदरे आतरि । तादृश्यां भगिन्यां स्त्री । एका-
धिकं हरेज्जगदः सलोऽर्ध्वं ततोऽनुज” इति मनुः ।
“चचार सानुजः शान्त” इति रघुः “परिवेष्टा-
लुजेऽनूजे” इति मनुः ।

अनुजन्मन् उ० अनु जन्म यस्य । सहोदरे कनिष्ठश्चातरि ।
“जन्मनाथ ! तवानुजन्मनामिति” भारविः ।

अनुजात लि० अनु+जन-क्त । यदाज्जातमाने, “दन्तजाते-
नुजाते च कृतचूडे च संस्थिते” इति मनुः । अनुजाते
दन्तजन्मानन्तरं संस्थित इति” कुल्लू० “आतस्तवानुजाताऽहं
भुङ्क्व भक्तमिदं शुभम्” इति स्मृतिः । “असौ कुमार-
स्तमजोनुजात” इति रघुः । अनन्तरजातत्वात् पुत्रस्य
तथात्वम् ।

अनुजावर लि० अनुजादप्यवरः । अत्यन्तनिक्षपे । “एता-
मेवानुजावराय कुर्यादिति” ता० ब्रा० । अनु पञ्चाज्जायते
इत्यनुजः कनीयान् सहि निक्षपः तस्मादप्यवरो निक्षप
इति भा० वेदे न सभावः लोके तु अनुजावरस्यै ।

अनुजीविन् लि० अनुजीवितमाश्रयितुं शीलस्य अनु+जीव-
णिनि । सेवके, आश्रिते च । [णीये सेव्ये ।

अनुजीव्य लि० अनुजीव्यतेऽसौ अनु+जीव-ण्यत् । आश्र-
अनुज्ञा स्त्री अनु+ज्ञा-अङ् । स्वयंप्रवृत्तस्यान्यस्य प्रवृत्त्य-
विधातकारणेन प्रवर्तनारूपायामनुमतौ । “शूरोरनुज्ञामधि-
गम्य मातः” ! इति रघुः । “तद्वा एतदनुज्ञाचरं वद्वि-
किञ्चनानुजानात्योमित्येव तदाहेति” स्मृतिः ।

अनुज्ञात लि० अनु+ज्ञा-क्त । कृतानुज्ञे यस्मै करणायानुज्ञा
कृता तस्मिन् जने ।

अनुज्येष्ठ लि० अनुगतो ज्येष्ठस् प्रा० स० । ज्येष्ठानुगते ।
ज्येष्ठमनतिक्रम्य याधार्ये अव्ययी० । ज्येष्ठानुरूपे ज्येष्ठानति-
क्रमे च अव्य० । [रार्थं देये शुल्कादौ, आतरे ।

अनुतर न० अनुतीर्यतेऽनेन अनु+तृ-करणे अप् । नदीपा-
अनुतर्ष न० अनुदृष्ट्यतेऽनेनेदं वा करणे कर्मणि वा घञ् ।

सुरापानपाले, मद्ये च । भावे घञ् । मद्यापाने, अभिलाषे,
पानेच्छायाश्च । “सोपचारसुपशान्तविचारं साततर्षमनुत-
र्वपदेनेति” भाषः ।

अनुताप पु० अनु+तप-घञ् । इदमनुचितं कृतमिति स्वकृत-
वस्तुनो दुःखजनकतया ज्ञानेन पश्चात्तापे । “स्वापनेना-
नुतापेन” इति मनुः । “तस्याः करिष्यामि दृढानुताप-
मिति” कुमा० ।

अनुतिल लि० अनुगतस्सलम् अत्या० स० । तिलाहुगते चेत्तादौ,
तिले विभक्त्यर्थे अव्ययी० तत् भवः परिसृष्टादि० जग्र ।
आनुतिल्यः तिलभावे लि० ।

अनुतूलन न० तूलेनानुकृणाति तूणाद्यर्थं तूलेनानुवृत्त्यति
अनु+तूल+अनुकोषणे णिच्-भावे ल्युट् । तूलेन तूणा-
प्रादेरनुवृत्तने ।

अनुत्क लि० न० त० । उत्कण्ठितमिच्छे स्वस्थे ।

अनुत्कर्ष पु० न उत्कर्षः अभावे न० त० । उत्कर्षाभावे
ब० । उत्कर्षशून्ये लि० ।

अनुत्ति लि० न+उन्-क्त नसत्तनिषत्तालुत्तेत्यादिना नि० ।
अलिङ्गे “इन्द्र ! तभ्यमिदं द्विवोऽनुत्तमिति” ऋ० १, ८०, ७,
रुद-क्त न० त० । अनुत्ते अप्रेरिते । “अनुत्तमाते मघव-
न्निवि” ऋ० १, १६५, ६, “अनुत्तमप्रेरितमिति” भा० ।
अनुत्तम न० न उत्तमोयस्यात् । अत्युत्कृष्टे । “काङ्क्षन् गति-
मनुत्तमामिति, “इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुख-
मिति” “यशोऽस्मिन् लोके प्राप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं
सुखमिति” च मनुः ।

अनुत्तर लि० उत्तरउत्तमः न० ५ व० । अत्यन्तश्रेष्ठे । ६ व० ।
उत्तरयाक्यरहिते “भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरादिति” नैष० ।
न० त० । उत्तरदिग्भिन्नायां तद्विरोधिन्यां दक्षिणस्यां
दिशि, स्त्री । उत्तमभिन्ने अपकृष्टे लि० । न उत्तरति
चलति उद्गृह्य-अच् न० त० । स्थिरे लि० ।

अनुत्तान लि० न उत्तानः विरोधे न० त० । उत्तानभिन्ने
अवताने अवाङ्मुखे ।

अनुत्तरङ्ग लि० उद्गतस्तरङ्गो वीचिश्चाञ्चल्यं वा यस्मात् प्रा०
ब० न० त० । अनुद्गततरङ्गे अचञ्चले च “अपामिवाधार-
मनुत्तरङ्गमिति” कुमा० शिवपक्षे अचञ्चलमित्यर्थः ।

अनुत्पत्ति स्त्री न उत्पत्तिः अभावे न० त० । उत्पत्त्यभावे
“कथं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचयते । अनुत्पत्तिं
तथा चान्ये प्रत्यवायस्य भवते” स्मृतिः ।

अनुत्पत्तिक लि० नास्ति उत्पत्तिर्यस्य कप् । उत्पादशून्ये ।

अनुत्पन्न लि० न उत्पन्न न० त० । उत्पन्नभिन्ने अजन्त्ये ।

अनुत्पाद पु० न उत्पाद उत्पत्तिः अभावाच्चै न० त० ।
उत्त्पन्नभावे । ब० । उत्पत्तिशून्ये लि० ।

अनुत्साद पु० न उत्सादः अवसादनम् भावे न० त० । अव-
सादाभावे उच्छेदाभावे । न० ब० । उच्छेदशून्ये लि० ।

अनुत्साह पु० न उत्साहः अभावे न० त० । उत्साहाभावे
ब० । उत्साहशून्ये लि० ।

अनुत्सिक्त लि० न उत्सिक्तः गर्वितः । अगर्विते गवेशून्ये ।

अनुत्सुक लि० न० त० । उत्सुक-भिन्ने उत्कण्ठाशून्ये ।

अनुत्सूत्र लि० उत्क्रान्तः सूत्रम् अत्या० स० न० त० ।
सूत्राहुगते “अनुत्सूत्रपदव्यासा बहुवृत्तिः सन्निवन्नेति”
भाषः । सूत्रं पाणिनीयसूत्रं नीतिशास्त्रञ्चेति विवेकः ।

अनुद लि० न नुदति नुद-क न० त० । प्रेरकभिन्ने अनु-
ददाति तस्य ददाति अनु+दा क । तस्य रूपदातरि,

एतस्मात् उदाहरणम् प्रायज्ञे अननुदशब्दे दृश्यम् ।
अनुदकं लि० नास्ति उदकं यत् । “उदकशून्यो मरुदेशादौ
अप्यर्थे न० त० । अत्यजणे पल्लवादौ “उद्वन्तीरनु-
दकाश्च या” इति ऋ० ७, ५, १, ४, उदकदानविशेषशून्ये
आह्वये “पुरोडाशमात्रा अनुदका” इति कात्या० १०,
५, ११, । “अनुदकाः प्रत्यवनेजनपरिषेचनादि वर्जिता”
इति तद्व्याख्या ।

अनुदग्रं न उद्वतमग्रमस्य । ऋदौ अतोच्चे उच्चतामभिज्ञे च
नास्ति उदग्रोयस्यात् ५ ब० । अत्युच्चते लि० ।

अनुदरं लि० न उदरं यस्यात्यर्थे न० ब० । अत्योदरशालिनि
कथोदरे, “अनुदरा कथ्येति सि० कौ० स्त्रियां टाप् ।
अनुदर्शनं अनु+दृश्-ल्युट् । अनुचिन्तने, “जन्ममृत्युजराव्याधि-
दुःखदोषानुदर्शन”मिति गीता ।

अनुदात्तं न० न उदात्तः विरोधे न० त० । उदात्तस्वरभिन्ने
नीचैश्चरिते स्वरभेदे । स्वरस्य लिङ्गविधाः उदात्तः
अनुदात्तः स्वरित इति भेदात् तत्र “उच्चैरुदात्तः” “नीचै-
रनुदात्तः” “समाहारः स्वरित” इति च पा० । तात्त्वादिषु,
समानेषु स्थानेषुर्द्धभागे निष्पन्नोऽनुदात्तः, तत्रैव नीचभागे
निष्पन्नोऽन् अनुदात्तः । “तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमिति”
पा० । यस्यादितोऽर्द्धह्रस्वदात्तमन्यमनुदात्तं तादृशः स्वरः
स्वरितः इति “अनुदात्तं पदमेकवर्ज्यमिति” अथैव निघात
नीचादि संज्ञा उदात्तानुदात्तत्वादिकं स्वरवर्णस्यैव न तु
व्यञ्जनानां, यथोक्तम् शिवायाम् “उदात्तश्चानुदात्तश्च
स्वरितश्च स्वरस्वरयः ह्रस्वोदीर्घः भुतश्चेति कालतोऽनियम-
स्त्वचोति” । “प्रत्ययप्रेरितोवायुर्द्योर्द्धभागे प्रतिष्ठतोऽर्द्धं
निष्पादयति स उदात्तः । एवमधोनिष्पन्नोऽनुदात्त इति”
शब्देन्दु० । “उदात्तानुदात्तस्वरितानां सन्निकर्षे एक-
शब्दम्” इति आश्व० ऋहृम् ।

अनुदारं न० न उदारः । अतिदाहभिन्ने, अमहति च ।
नास्ति उदारो यस्यात् ५ ब० । अतिमात्रदातरि, अति
महति च । अहगतो दारान् अत्या० स० । दारानुगते ।
“यस्मिन् प्रसीदसि पुनः स भवत्युदारोऽनुदारश्चेति का०
प्र० । उदारत्वानुदारत्वयोरापाततो विरोधः । उदारत्वा-
नुगतदारत्वाभ्यां तत्परिहारः ।

अनुदितं पु० अनु+दि+क्त्वा ईदर्थे न० ७ ब० । किरणमालेण
ईदृशितव्यर्थे प्रविरक्ततारके काये । “उदितेऽनुदिते
चैवेति अनुः न० त० । उदितभिन्ने लि० । इदं-क्त
न० त० । अक्षयिते लि० ।

अनुदिनं अव्य० वीक्षार्थे अव्ययो० । प्रतिदिने “परावतः
खलु शिलाक्षणमात्रभोगो कामो भवेदनुदिनं वद कोऽत्र
हेतु” रित्युद्धटः । अनुदिवसादयोप्यत्र ।

अनुदृष्टिं स्त्री अनुगता अनुकूला वा दृष्टिः प्रा० स० । अनु-
गतदृष्टौ, अनुकूलदृष्टौ च । ब० । तथादृष्टिमिति लि० ।
तथाभूतस्त्रियाः अपत्यं कल्याण्योऽङ्क् इन्ङ्क् च । आनु-
दृष्टिनेयः तदपत्ये पुंस्त्री० । अनुदृष्टेः पुंसोऽपत्यम् शुभ्रा०
टक् । आनुदृष्टेयः तदपत्ये पुंस्त्री० ।

अनुदेशं पु० अनु+दिश-घञ् । यथाक्रमोच्चारणे, उपदेशे च
“यथासंख्यमनुदेशः समानामिति” पा० । अनुदिश्यते
कर्मणि घञ् । उपदेशे “अनुदेशाद्याः पुरोडाशेत्यादि”
कात्या० १८, ६, १५ ।

अनुद्देशं पु० न उद्देशः अभावार्ये न० त० । उद्देशभावे ।

अनुद्वतं लि० न उद्वतः विरोधे न० त० । विनयशुक्ते ।

अनुद्वरणं न० न उद्वरणम् अभावार्ये न० त० । उद्वाराभावे

अनुद्वारं पु० न उद्वारः अभावार्ये न० त० । उद्वाराभावे ।

न उद्वारः विभाज्यविशेषस्योत्थापनं यत् । विंशोद्वारशून्ये
विभागे लि० । “अनुद्वारोविभागः स्यादिति ऋतिः ।

अनुद्वतं लि० न उद्वृतमुत्थापितम् । अनुत्थापिते “पयोऽनु-
द्वृतसारश्चेति” हविष्यविषये ऋतिः ।

अनुद्धटं लि० न उद्धटः विरोधे न० त० । अप्रसूते ऋदौ ।

अनुद्यमं पु० न उद्यमः अभावे न० त० । उद्यमाभावे । न०
ब० । उद्यमशून्ये लि० ।

अनुद्युतं न० अनु+दि+क्त्वा । द्यूतस्य पश्चात् पुनर्द्युते । तद-
धिकृत्य कृतपन्थतयोक्तमनुद्युतपर्वं समापर्वणि दृश्यम् ।

अनुद्योगं पु० न उद्योगः अभावे, न० त० । उद्योगाभावे
ब० । उद्यमशून्ये लि० ।

अनुदुतं लि० अनु+दु-क्त । अनुगते “भृशुर्दौ राजसूतै-
रनुदुतमिति रघुः “अनुदुतः संयति येन केवसं बलस्य
यलुः प्रयशंसं शीघ्रतामिति” भाषः । “अर्द्धमात्रं द्रुतं
त्रेयं द्रुतार्द्धमात्रानुदुतमित्युक्ते” मात्वाचल्यर्थभागकाये ताल-
भेदे न० । [न० त० । तच्छून्ये लि० ।

अनुद्वाहं पु० न उद्वाहः अभावार्ये न० त० । विवाहाभावे

अनुद्विग्नं लि० न उद्विग्नः विरोधे न० त० । उद्विग्नभिन्ने
अव्याज्जलचित्ते ।

अनुद्देशं पु० न उद्देशः अभावार्ये न० त० । उद्देशभावे
न० ब० । तच्छून्ये लि० “अनुद्देशकरं वाक्यं सतां
स्वाभाविकं मतमिति” नीति० ।

अनुधावन न० अनु+धाव-ल्युट् । पञ्चाङ्गमने, तत्त्वनिश्चया-
वाहसरणे, अनुसन्धाने च । [आसक्तौ च ।

अनुध्या स्त्री अनु+ध्यै-अङ् । शुभाहचिन्तने, अनुपद्ये,
अनुधान न० अनु+ध्यै-ल्युट् । अनुक्षणचिन्तने “या नः
प्रोतिर्विरूपाक्ष । त्वदनुधानसम्भवेति” कुमा० ।

अनुध्याय पु० अनु+ध्यै-कर्त्तरि षञ् । अनुचिन्तके शुभाह-
चिन्तके । “बालस्याशक्तस्य वा तदनुध्यायमनसेति”
प्रा०त० सूतिः ।

अनुध्येय लि० अनु+ध्यै-कर्मणि यत् । अनुपाद्ये यदीय-
शुभाहचिन्तनं क्रियते तस्मिन् । “अनुदध्युरनुध्येयं सान्नि-
ध्यैः प्रतिमागतैरिति” रघुः ।

अनुनय पु० अनु+नी+अच् । विनये, प्रणिपाते, प्रार्थने,
सान्त्वने च । “कथं नु ? शक्योऽनुनयोमहर्षेर्विश्रान्ता-
दन्यपयस्विनीनामिति” रघुः । [अनुरूपशब्दे ।

अनुनाद पु० अनु+नाद-प्रा०स० । प्रतिध्वनौ प्रतिशब्दे
अनुनादिन् लि० अनु+नदति अनु+नद-णिनि । प्रतिरूप
शब्दकारके “गम्भीरेणानुनादिनेति” रामा० ।

अनुनायिका स्त्री अनुगतता नायिकाम् । नायिकानुगततायाम्
“सखी प्रव्रजिता दासी प्रेम्णा धात्रेयिका तथा । अन्याश्च
शिल्पकारिण्यो विज्ञेया ह्यनुनायिका” इत्युक्तदास्यादौ ।

अनुनाश पु० अनु+नश-षञ् । अनुमरणे । अदूरदेशादावर्थे
सङ्गाशदि० यद्य आनुनाशः तददूरदेशादौ लि० ।

अनुनासिक लि० अनुगतो नासिकाम् अत्या०स० । नासिक
या सह स्त्रस्यस्थानेनोच्चार्यमाणेषु वर्णभेदेषु । ते च
“अमोऽनुनासिका न ह्यौ” इति शिक्षायां दर्शिताः हकार-
रकारभिक्षाः अमृप्रत्यहरान्तर्गताः वर्णाः । “सुखनासिका-
वचनोऽनुनासिक” इति पाणिन्युक्तेस्तेषां तत्तत्स्थान-
सहितनासिकयोच्चार्यमाणत्वात्तत्त्वम् “उपदेशेऽजनुनासिक”
इति प्रा० । अमृप्रत्याहारमध्ये रभिक्षा यवलाः निर-
नुनासिकाः साहनासिकाश्च तत्त्वानुनासिकस्थाने उत्पन्नय-
वलाभेव सानुनासिकत्वम् “यलोद्दिधाऽरो निरनुनासिकः
सानुनासिकः । अमोऽनुनासिकस्तेन तत्स्थाने सानुनासिक”
इत्यभिमुक्तोक्तः यथा यथ्यत्ये विद्वांसिखति, सर्वत्सरः
अन्ये निरनुनासिका । वेल्यनुवृत्तौ “अणोऽप्रमृष्टह्रासानु-
नासिक” इति पाणिन्युक्तेरप्रमृष्टह्रा एवाणोऽनुनासिकाः ।

अनुनीत लि० अनु+नी-क्त । कृतानुनये यस्य सान्त्वनार्थं
विनयादिकं क्रियते तस्मिन् । “स चानुनीतोऽपि श्वं
शुकोमेति” भारतम् ।

अनुनेय लि० अनु+नी-कर्मणि यत् । अनुनयकरणाहे, अनु-
नेतुं योग्ये च ।

अनुपकार पु० न उपकारः अभावार्थे न०त० । उपकारा-
भावे विरोधे न०त० । अपकारे । [स्त्रियां ङीप् ।

अनुपकारिन् लि० न उपकारी विरोधे न०त० । अपकारिणि
अनुपक्षित लि० उप+क्षि-क्त वेदे निष्ठातस्य न नत्वम्
न०त० । अनुपक्षीणे । “सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम्” ऋ०
३, १२, ७ अनुपक्षितम् “अनुपक्षीणमिति” भा० । लोके
तु अनुपक्षीणः लि० ।

अनुपठित न० अनु+पठ-भावे क्त । गुरुमुखपाठानुसारिपाठे
अनुपठितमनेन इष्टादि० इति । अनुपठितौ कृता-
नुपाठे लि० स्त्रियां ङीप् । [पतने च ।

अनुपतन न० अनु+पत-ल्युट् । अनुकूलपतने, अनुरूप-
अनुपति अव्य० पलुः समीप्यम् अव्ययी० । पतिसमीपे ।
“अनुपति पत्नीरुत्तर उत्तर” इति कात्या० १२, २, १६,
दीक्षाकर्त्ता पतिसमीपे तत्पत्नीः दीक्षयतीति तद्व्याख्या ।

अनुपथ पु० अनुकूलः पन्थाः अच् समा० । अनुकूलमार्गे
“अन्तस्थथा अनुपथा” इति ऋ० ५, ५२, १०, अनुपथाः
अनुकूलमार्गा इति भा० । पथःसमीपे पथि वा अव्ययी० ।
पथिसमीपे पथीत्यर्थे वा अव्य० । परिसुखा० अ० ।

अनुपथ्यस् पथिभवादौ लि० ।

अनुपद न० अनुरूपं पदम् प्रा०समा० । अनुकूलपदे अनुरूप-
स्थाने “आशिषामनुपदमिति” “अर्वाणुपदमाशिष” इति च
रघुः । पदस्य पश्चात् अव्ययी० । पदस्य पश्चादित्यर्थे पश्चा-
ङ्गमने च । भवादौ परिसुखा० अ० आनुपद्यः तत् भवादौ
लि० । सुप्रतिष्ठन्तं पदं तत्सदृशं अन्यमधीते वेत्ति वा
उक्था० ठक् । आनुपदिकः तदध्येतरि तद्वेत्तरि च लि० ।

अनुपद न० अनुपद्यते प्रतिदिनं लभ्यते अनु+पद-क्लिप् ।
प्रतिदिनलभ्येऽच्चे । “अनुपदस्यानुपदे त्वा” य० १५, ८,
“प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदक्षमिति” वेददीपः ।

अनुपदिक लि० अनुपदमस्त्वस्य गन्तृत्वेन ठक् । पश्चाद्गते
अनुपदिन् अनुपदमन्वेष्टा अनुपद+इनि । अनुपदम् अन्वेष्टरि
(अन्वेष्टणकर्त्तरि) “अनुपद्यन्वेष्टेति” प्रा० “मृगस्यानुपदी
रामो जगाम गजविक्रम” इति भट्टिः ।

अनुपदिष्ट लि० उप+दिश-क्त न०त० । उपदेशकर्त्तृणि ।
अनुपदीना स्त्री अनु, पदस्य आयासतुल्यायामः आयासे-
ऽव्ययी० अनुपदं बह्वेत्यर्थे स्त्री । पादतुल्यायामवयां पाद-
बद्धायां पादुकायाम् (मोजा) इत्यादि ख्यातायाम् ।

अनुपधि ति० नास्ति उपधिच्छलं यत् । निष्कपटे सरल-
व्यवहारे । [ज्ञानलक्षणाधीनज्ञानापिपयीभूते ति० ।
अनुपनीत पु० न उपनीतः न०त० । अकृतोपनयनसंस्तारे
अनुपन्यास ति० न उपन्यासः अभ्यासे न०त० । उपन्यासा-
भावे कथनाभावे । न०ब० । कथनशून्येवागारस्याशून्ये ति० ।

अनुपपत्ति स्त्री उप+पद-क्तिन् उपपत्तिर्युक्तिः न०त० ।
शुक्तभावे, असङ्गतौ च । “तात्पर्यानुपपत्तिरिति” इति
भाषा० । उपपत्तिश्च न्यायादिभूते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाना-
धीनानुमितिः” आपादकज्ञानाधीना व्याप्यादिनिवृत्त्युपा-
ऽनुभूतिर्वा । यथा पीनोदेवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्युक्ते
दिवाऽभोजनः पीनत्वं रात्रिभोजनं विनानुपपन्नमिति”
अभोक्तुः पीनत्वासम्भवेन रात्रिभोजनं निश्चीयते तथा हि
पीनत्वस्य भोजनव्याप्यतया पीनत्वाभावाच्च रात्रिभोज-
नत्वाभावव्याप्यतानिश्चयेन पीनत्वेन रात्रिभोजनसमुत्पीयते
सा चानुमितिः अर्थापत्तित्वेन व्यवहियते इति नैया-
यिकाः । मीमांसकपेदानिभिस्तु कल्पयामि अर्थापत्ता-
मिति विलक्षणादुभवात् अनुमितिभिर्नैव चेति स्वीक्र-
यते । अधिकमर्थार्थापत्तिशब्दे वक्ष्यते ।

अनुपपन्न ति० उप+पद-क्त न०त० । उपपत्तिशून्ये ।
अनुपवाध ति० नास्ति उपवाधा प्रतिबन्धोऽस्य । प्रति-
बन्धशून्ये ।

अनुपम ति० नास्ति उपमा यस्य । अतुल्ये अन्यसादृश्यरहिते
अत्युत्कृष्टे । “बलं प्रमाणं शक्तिश्च परैरनुपमं समेति रा० ।
कुसुमदिग्गजयोषिति स्त्रीत्यम्बरः । सुप्रतीकदिग्गजस्त्रियां
स्त्रीति मेदिनिः ।

अनुपमेय ति० केनापि न उपमीयतेऽसौ उप+मि-कर्मणि
यत् न०त० । अन्यैरतुल्ये, अन्यसादृश्यरहिते ।

अनुपयुक्त न उपयुक्तम् उचितं भुक्तं वा न०त० । ससुचित-
भिन्ने अनुसुक्ष्मे भुक्तिभिन्ने च ।

अनुपयोग पु० न उपयोगः आनुकूल्यं भोजनं वा न०त० ।
आनुकूल्यभावे, भोजनाभावे च । न०ब० । आनुकूल्य-
शून्ये, भोजनशून्ये च ति० । [रागनिवृत्तिशून्ये ।

अनुपरत ति० उपरतः निवृत्तः न०त० । अनिवृत्ते विषय-
अनुपरति स्त्री न उपरतिः विषयरोगः अभ्यासे न०त० ।
विषयरोगाभावे । [प्रेषाक्षान्ते अतर्किते ।

अनुपलक्षित ति० न उपलक्षितः विशेषेण ज्ञातः । विशेष-
अनुपलब्धि स्त्री न उपलब्धिः अभ्यासे न०त० । ज्ञाता-
भावे प्रत्यक्षाद्यभावे च । तत्र अनुपलब्धिश्च न केवलं

इन्द्रियादिसंज्ञिकविभावमात्रेण, किन्तु तत्संज्ञिकधर्मैरपि
कारणात्तरादपि भवति यथोक्तं सांख्यसूत्रे । “सोच्छ्रा-
त्तदनुपलब्धिरिति” । तदेव कारिकायां विवृतम् “अति-
दूरात् साधीयादिद्रव्यघाताग्नौऽनवस्थानात् । सोच्छ्रा-
त्तवधानादभिभावात् सप्तानाभिचारानादिति “नास्ति घटो-
ऽनुपलब्धेरिति” । योग्यपदार्थस्यानुपलब्धिश्च अभावज्ञान-
राज्यमी । तद्विवरणं योग्यानुपलब्धिभङ्गे दृश्यम् ।

अनुपदीत पु० न उपदीतं यत्तत्त्वं विधिना जातमस्य ।
अनुपनीते ज्ञानशक्ते । उपनीततामसमूलमग्रे च ।

अनुपपन्न पु० न उपपन्नः शान्तिः निर्वाणार्था अभ्यासे न०त० ।
शान्त्यभावे, निवृत्त्यभावे च ।

अनुपसंस्कारिण पु० न्यायभूते परिभाषिते दृष्टेति शिष्ये । स
च अन्ये व्यतिरेके च दृष्टान्तरात्तत्त्वेन दृष्टो हेतुः ।
यथा सर्वसंज्ञितं प्रमेयत्वादित्युक्ताने सर्वस्यापि पक्षत्वेन
अन्ये दृष्टान्तो नास्ति नापि व्यतिरेको दृष्टान्तः, सर्वस्यापि
प्रमेयतया तदभावस्य प्रामाण्यसिद्धेः । “तथैवानुपसंस्कारी
केवलान्वयिपक्षक” इति । “आद्यः साधारणस्तु खाद-
न्योऽसाधारणो मतः । तथैवानुपसंस्कारी विधा नैकान्तिको
मत” इति च भाषा० । श्रुतापत्त्यान्तु सर्वसंज्ञितं प्रमेयत्वा-
दित्यादिमंतदुदाहरणत्वेनोपन्यसां “केवलान्वयिपक्षक
इत्यस्य च केवलान्वयिपक्षक इत्येतत् परतया व्याख्यातम् ।
यथा “केवलान्वयिपक्षकान्वयिपक्षक इत्यर्थः । सर्वसंज्ञितं
प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वं स्वैव पक्षत्वात् सामान्याधिकरण्य-
अहस्यलान्तराभावाच्चानुमितिः इदन्तु न सत्यम् । पक्षैक-
देशे घटसहचारापहेऽपि क्षतेरभावात् अस्तु वा सह-
चारपहस्तावतापि पक्षे अज्ञानरूपासिद्धिरेव न त-
हेत्वाभासत्वं तस्य, तथापि केवलान्वयिपक्षकत्वं तत्त्वनि-
वृत्तम् । उपसंस्काराकारके ति० ।

अनुपसेवन ति० नास्ति उपसेवनं व्यञ्जनं यत् । दध्यादि-
व्यञ्जनशून्ये अन्ने “स यत्तदन्नस्य संहिमानं विद्यादि”
त्युपक्रम्य “नाल्य इति न्यायानुपसेवन” इति उक्तम्,
अथ० ११, १, ४ ।

अनुपस्कृत ति० उप+प्र प्रतियत्ते क्त सुट् न०त० । अकृत-
पाकादिमंस्तारे अविद्यते च “सम्यग्ज्ञानपयः सोमो मांसं
यज्ञानुपस्कृतमिति” मनुः अनुपस्कृतं पाकं यस्काररहित-
मिति रघु० । “अविद्यतेमिति” दृष्टम् । अपरिपूकते
“अजस्रशस्यश्चैव राजतज्जानुपस्कृतमिति” मनुः । इष्ट-
प्रयोजनानपेक्षे, “जाह्नवार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृत”

इति मनुः “दृष्टप्रयोजनानयेत्” इति कुल्लू० । अनिन्दिते च “एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्त” इति मनुः अनुपस्कृतः अविहित इति कुल्लू० । [भावे न० व० । तच्छून्ये वि० । अनुपस्थान न० न उपस्थानम् अभावे न० त० । उपस्थाना-अनुपस्थाय वि० न उपस्थायः । अस्मरणोपे । प्रथमानुपस्थानपदस्यार्थत्वादिति जग० । [भावे, स्मृत्यभावे च । अनुपस्थिति स्त्री न उपस्थितिः अभावे न० त० । उपस्थित्य-अनुपहत न० न उपहतः भोगच्छेदादिना । सदेशे नवे अभुक्ते वस्त्रे “अनुपहतमतिधवलमिति” काद० । उपघात शून्ये वि० । [रचनादिबन्धन उपकरणं तद्वृत्ति । अनुपातत्वं वि० उप-आ-क-कृत न० त० । सत्त्वैयं पथो-अनुपात पु० अनुप रूप त्वैराशिकेन पातः । पाटागणितोक्तेन त्वैराशिकेन युक्तसंख्यापाते । “पुरान्तरं चेदिदं सत्तरं स्यात् तदक्षविशेषलवैस्तदा किम् ? । चक्रांशकैरित्यनुपात० युक्त्या युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम्” सि० शि० ॥ “निरक्ष-देशः स्वदेशाद्यथा यथा दक्षिणतो भजति तथा तथा खख स्तिकाद्विषुवद्वृत्तं नतम् तयोरन्तरेऽक्षांशः । ते च निरक्षदेशजापसारयोजनैरनुपातेनोत्पद्यन्ते । अतः कस्मिं-चित् पुरेऽक्षांशान् ज्ञात्वा तस्मात् पुरादुत्तरतोऽन्यस्मिन् पुरे ज्ञेयाः । ततस्तेषामन्तरांशैः पुरान्तरयोजनैश्चानुपातः । यद्यन्तरांशैः पुरान्तरयोजनानि लभ्यन्ते तदा चक्रांशैः ३६० किमिति फलं भूपरिधिभोजनानि” इति प्रमि० । तदानयनञ्च “प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोः स्तः, फलमन्यजाति मध्ये, तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्या” दित्युक्तं त्वैराशिकरीत्या अन्तरयोजनसंख्याङ्केन राशिचक्रसंख्या-३६० ऽङ्के युज्यते पुरान्तरयोजनाङ्केन विभक्ते लब्धं परिधिमानसंख्या । पश्चात्पतने च । अनुगतः पातं राड् रूपमहभेदम् । पातपहानुगते । अनु+पत-णिच् णसुल् । पश्चाद्पातयित्वेत्यर्थे अव्य० । किन्तु कर्मोपपदेन सह “अभैवाव्ययेनेति” पा० नित्यसमासः “लतानुपातं कुक्षुमान्यगृह्णादिति” भट्टिः ।

अनुपातक न० अनुपातयति नरकं गमयति पत-णिच्-ण्वल् पातकं ब्रह्महत्यादि तत्सदृशम् प्रा० स० । ब्रह्महत्यादिमहापातकसंज्ञे वेदनिन्दादिजन्ये पापविशेषे तानि च पञ्चविंशत्प्रकारहेतुवत्त्वेन तावत्संख्या-तानि अनुरात्र सादृश्ये तेन पतनहेतुमहापातकतत्त्वत्वा-दस्य अनुपातकत्वमिति प्रा० वि० । तानि च विष्णुना दर्शितानि यथा “यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च,

रजस्वलायाश्चार्नर्व्याश्चातिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महृत्यसमानमिति, कौटसाध्यं ब्रह्महृत्य एतौ दुरापानसमौ । ब्राह्मणस्य भूष्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यदातामहमातुल-श्चशुरन्ध्रपत्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वह-मातृष्वहस्वत्पुत्रगमनञ्च ओत्वित्यर्त्विगुपाध्यायमित्त्वपत्यभि-गमनञ्च स्त्रुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमार्या अन्यजाया रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च ॥ अनुपातकिनस्तेते महापातकिनो यथा अश्वमेधेन शुक्लानि तीर्थानुसरणेन वा इति” नरकाव्यभि-धाय “एतेष्वक्षतप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पच्यन्ते, मन्वन्तरं तु महापातकिनः, अनुपातकिनश्च, उप-पातकिनश्चतुर्युगमिति विष्णु० स० । तथा च महापातक सङ्शान्येतानि पातकानि । अन्यान्यपि मनुना सज्जिष्य दर्शितानि यथा “अन्धतश्च ससृत्कवे” राजगामि च पैशु-नम् । गुरोश्चालीकिनर्व्विष्यः समानि ब्रह्महृत्या ॥ ब्रह्मोच्चता वेदनिन्दा कौटसाध्यं ब्रह्महृत्यः । गर्हिता-नाद्यव्योर्जग्निः दुरापानसमानि षट् ॥ निक्षेपापहरणं नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्रमणौनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ रेतःसेकः खयोनीषु कुमारीपन्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतत्त्वसमं विदुरिति” ॥

अनुपातकिनं वि० अनुपातकमस्यस्य इति द्विधां डोप् । अनुपातकयुक्ते “अनुपातकिनस्तेते महापातकिनस्तथा” स्मृ० । अनुपातिन् वि० अनुपतति अनुगच्छति अनु+गम-णिनि अनुगामिनि ।

अनुपान न० अनु भेषजेन सह पश्चाद्वा पीयते कर्मणि ल्युट् । औषधेन सह, तत्पश्चाद्वा पेये मधुगुडौ । पानस्य जलस्य समीपे अव्ययी० । जलसमीपे अव्य० ।

अनुपावृत्तं वि० न उपावृत्तः । अपरावृत्ते ।

अनुपुष्य पु० अनुगतं पुष्यं तद्विकाशम् अत्या० स० ।

शरद्वत्ते तस्य पुष्पेणैव प्रकाशात्तथात्वम् ।

अनुपूर्व्वं वि० अनुगतं पूर्व्वं परिपाटी गतिस० । यथाक्रमप्राप्ते यथाज्ञान्यनुपूर्व्वं भवति स्म० १०, ८, ५ “यथावदनुपूर्व्वं” इति वर्णानामनुपूर्व्वं इति च मनुः । अनुपूर्व्वं+शस् । अनुपूर्व्वशः । “हृत्तानुपूर्व्वं च न चातिदीर्घं” इति कुमा० “ततोऽनुपूर्व्वं यतश्च वाङ्मरिति” भारविः पूर्व्वमनुगतौ गोपुच्छाकाराविति मल्लि०, अनुगतः पूर्व्वम् । पश्चाद्गामिनि वि० । आग्नेयः प्रपसो गच्छत्यन्वारब्धो-

ऽनुपूर्वा इतरे, कात्या० ८, ८, २६ “इतरे दश पञ्चः
अनन्वारब्धा एव अनुपूर्वाः अनुगामिनो भवेयुरिति” व्या०
निकटप्रमाणे च “अनुपूर्वा इतरे” कात्या० ८, ८, २०,
“अनुपूर्वाः निकटा ह्यनुगच्छन्ति अत्र च प्रमाणेन
निकटत्वम् । अतश्च दक्षिणस्य वर्तिष्ठत्वसुक्तं तत उत्तरस्य
तदपेक्षया हीनप्रमाणत्वं तदपेक्षया तत उत्तरस्य, तदपे-
क्षया तदुत्तरस्थित्येवमेकादशो यूपः सर्वतो निकटो यथा
भवति तथा कर्तव्यमिति” व्याख्या । अनुपूर्वा-भावादौ
व्यञ्ज । आनुपूर्वं तद्भावे चित्वात् चातुरीवत् वा स्त्री
“साजल्यञ्च समानानुपूर्वीकत्वेनेति” जग० । वेदे ष्ट०
पूर्वपदस्यः । अनुपूर्वी आनुपूर्वी स्त्री । “वर्तिष्ठ-
रथः पुरुषोऽनुपूर्वा इतरेषामिति” कात्या० १६, १, ६,
“अनुपूर्वा द्विव्यामया रथनया” इति व्याख्या ।

अनुपृष्ट लि० अनुपृष्टं बध्यते अनुपृष्ट+यत् । पृष्ठमध्ये बध्यमा-
शादौ “अनुपृष्ट्यामायस्य पाथयोरिति” कात्या० १६, ८, ५ ।
अनुपेत लि० न उपेतः । उपगतमिदं । उपगमनञ्च उपनय-
नार्थं गुरुसमीपगमनम्, तच्छब्दे च । न स्त्री जुहुवाद्गानु-
पेत” इति स्मृतिः “अनुपेतः अनुपनीतः” इति रघु० ।
“यं प्रजजन्तमनुपेतमपेतकत्वमिति” भाग० अत्रापि शुक्लस्य
विद्वत्त्वेन जल्यसामान्याभावेन अनुपनीततयैव प्रज्ज्योतिः ।
अनुप्रदान न० अनुप्रदीयते वर्षविशेषरूपता आधीयते अनेन
अन+प्र+दा-करणे ल्युट् । वसोत्पादनवाङ्मयत्वभेदे
“एते ज्ञासाधुप्रदाना अवोमाश्च विद्वन्ते” इति सि० को० ।
ज्ञासः अनुप्रदानं वाङ्मयत्वो येषामिति तत्त्वबो० ।
“अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणविन्ययात् । जायते
वसुवैशेष्यं परिभाषाञ्च पञ्चमादिति” शिखा ।

अनुप्रवचन न० अनुरूपं गुरुष्वोच्चारितानुरूपं प्रवचनम् ।
गुरुच्चारितानुवचने । तत्प्रयोजनमस्य क् । अनुप्रवचनी-
यः तथामूत ध्ययनप्रयोजनशुक्लो लि० ।

अनुप्रवचनादि षु० ईत० । पाणिन्युक्ते “तदस्य प्रयोजनमि-
त्यर्थे विहितप्रत्ययानिमित्ते प्रकृतिभूते शब्दसमूहे । अनु-
प्रवचन, उत्थापन, उपस्थापन, संवेशन, अनुप्रवेशन,
अनुवादन, अनुवचन, अनुवाचन, अन्वारोहण, प्रारम्भण,
आरम्भण, आरोहण ।

अनुप्रवेश षु० अनु+प्र+विश+भावे घञ् । अनुप्रवेशे
“उपोष षड्ङि हरिदन्वदोधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमा”
इति रघुः । अन्वावासावाङ्मयार्कयोः एकाराद्यवस्थितत्वेन
स्वर्यसङ्ख्यारद्वयस्य अन्वावाङ्मयान्तरगतौ स्वर्यरश्मे-

रिन्दौ प्रवेशः तदुत्तरञ्च क्रमशः प्रवेशाधिक्यम् “सलिलसये
शशिनि रवेर्दीधितयोर्मर्च्छितास्तमोभैशम् । क्षपयन्ति दर्प-
णोदरनिहिता इव मन्दिरस्थान्तरिति” वृहत्स० । यथा
च तस्याधस्यः त्वं तथा इन्दुशब्दे वक्ष्यते । तथार्थाह यावद्-
यावच्च स्वर्यात् चन्द्रमाः पूर्वं गच्छति तावत्तावदेव व्यव-
धानानुरूपेण स्वर्यरश्मे स्तत्र क्रमशः प्रवेशः ।

अनुप्रासः षु० अनुगतः रसाद्यनुगुणं प्रकटमासं वर्णन्यासं
समवर्णरचनं समवर्णोच्चारणं वा गतिष० । अलङ्कार-
प्रसिद्धे स्वरवैषम्येऽपि समवर्णानां तुल्यरचनारूपे “अनु-
प्रासः शब्दसास्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् (सा० ८०) उक्ते
शब्दानुसारभेदे । स च पञ्चधा ते च सोदाहरणसुक्ता
दर्पणे यथा “छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत् साम्यमनेकधा” ।
छेकस्यैकानुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च । रसः
सर इत्यादिक्रमभेदेन सादृश्यं नास्यालङ्कारस्य विषयः ।
यथा “आदाय वङ्गलग्नानन्वीकर्थन् पदे पदे अस-
रान् । अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥
अत्र गन्वानन्वीति संयुक्तयोः, कावेरीवारीत्यसंयुक्तयोः ।
पावनः पवन इति वङ्गनां व्यञ्जनानां सङ्गदादृष्टिः ।
छेको विदग्धः तत्प्रयोज्यत्वादेव छेकानुप्रासः । “अने-
कस्यैकधा साम्यमसङ्गत्वात्पनेकधा । एकस्य सङ्गद्वयेप
एतन्नानुप्रास उच्यते” ॥ एकधा स्वरूपत एव न तु
क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च । सङ्गदपीत्यपि-
शब्दादसङ्गदपि । यथा “उन्मोर्लन्धुगन्धुल्लसन्धुपव्या-
धूतचूताङ्गुरक्रीडकोकिलकाकलीकलकसैरुद्गोर्णकण्यज्वराः ।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षणाप्राप्त-
प्राणसमासमागमरसोच्चासैरनी वासराः” । अत्र रसो-
च्चासैरनी इति रसयोरेकधैव साम्यम् । न तु तेनैव क्रम-
णापि । द्वितीये पादे तु कलयोरसङ्गत् तेनैव क्रमेण
च । प्रथमे एकस्य तकारस्य सकृत् । रसविषयव्यापारवती
वर्णरचना उत्तिस्तदनुगतत्वेन प्रकर्षेण व्यसनाङ्गानुप्रासः ।
“उच्चार्यत्वाद्यदैकत्वं स्थाने तालुरदादिके । सादृश्यं व्यञ्जन-
स्यैव न्युत्तरुप्रास उच्यते” ॥ यथा “इथा दग्धं मनसिजं
जीवयन्ति वगैव याः । विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुभो
वामखोचनाः” ॥ अत्र “जीवयन्तीति” “या इति”
“जयिनीरिति” अत्र जकारयकारयोरेकत्वं स्थाने तावौ
उच्चार्यत्वात् सादृश्यम् । एवं दन्त्यकण्ठानामप्युच्चार्यम् ।
एव च सङ्गदयानामतीव श्रुतिस्तुष्टावहृत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः ।
“व्यञ्जनं चेद्यथावस्थं सहाद्येन सरेण तु । आवर्त्ततेऽन्य-

योज्यत्वादन्यानुप्रास एव तत्”॥ “यथावस्थमिति” यथा सम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ताक्षरविशिष्टम् । एष च प्रायेण आदस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः । पादान्तगो यथा “केशः काशस्तवकविकासः कायः प्रकटितकरभविर्लासः । चक्षुर्दग्धवराटककल्यं त्यजति न चेतः काममनस्यम्” ॥ पदान्तगो यथा । “मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्त इत्यादि । “शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः । लाटानुप्रास इत्युक्तोऽनुप्रासः पञ्चधा ततः” इति । यथा “स्मेर-राजीवनयने ! नयने किं निमीलिते ? । पश्य निजित-कन्दपं कन्दर्पवशं प्रियम् ॥ अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येऽपि सुखतरस्य प्रातिपदिकांश्चोत्पत्तिरूपस्याभिन्नार्थत्वात् लाटानुप्रासत्वमेव । “नयने तस्यैव नयने” अत्र द्वितीय नयनशब्दो भाग्यन्तादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः । यथा वा । “यस्य न सविधे दयिता दवदहन-स्तुहिनदीधितस्तस्य । यस्य च सविधे दयिता दवदहन-स्तुहिनदीधितस्तस्य” ॥ अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यम् । एष च प्रायेण लाटजनप्रियत्वात् लाटानुप्रास” इति ।

अनुस्रव पु० अनु-सु-अच् । सहाये, अनुचरे, दासे च । “सानुस्रवः प्रभुरपि क्षणदाचराणामिति” रघुः ।

अनुबन्ध पु० अनु+बन्ध-यथायथं भावादौ वञ् । बन्धने, इच्छापूर्वकदोषविशेषाभ्यासे, “अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रममिति” सृतिः । “अनुबन्धः पौनःपुन्येनाभिनिवेश” इति रघुः । शास्त्रस्यादौ वक्तव्येषु अधिकारि-विषयप्रयोजनसम्बन्धेषु, “अनुबन्धोनामविषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्ध” इति “अस्य वेदान्तप्रकरणत्वात्तदेवैरेवानुबन्धैस्तद्वत्तासिद्धिरिति च” वेदा० सा० “ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धोऽतोऽतो प्रवर्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः स प्रयोजन” इत्युक्तेः विषयप्रयोजनादोनामारम्भप्रयोजकत्वात् तद्वत्त्वम् । अस्मिन् पक्षे च अनुबध्यते अनेनेति करणे वञ् । सुखानुयायिनि अप्रधाने, बालकादौ प्रकृत-स्थानुवर्त्तने, संबन्धे, वातपित्तादिदोषाणामप्राधान्ये, प्रकृतिप्रत्ययगमादेशानां विकरणागमगुणवृद्धादिकार्य-विशेषार्थमनुबन्धनीये परिनिष्पन्नपदकालेषु अश्रूयमाणतया नक्षरे इत्संज्ञतया जतलोपे वर्यादौ, “पदानिङ्विङ्क्विक-रणाद्यनुबन्धगणोदितम् कर्म्मोच्चारणमात्रेण स्पष्टमत्वानु-बन्धत इति” कविकल्पद्रुमः । फलसाधने पुनःपुनरनु-ष्ठानाभ्यासे, “अनुबन्धं परिचाय देशकालौ च तत्त्वतः । सत्त्वापराधौ चालोक्य द्रष्टुं दृष्टेः पातयेदिति”

मनुः । बन्धेऽपि मेदिनिः । आरम्भे, शब्दरत्ना० । अनु-सरणे “शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयाक्षर इति” कुशुतम् । सन्ततसम्बन्धे (अविच्छेदे) “सानुबन्धाः कथं न दुः सम्पदो मे निरापद” इति रघुः । अनुबध्यते अनुबध्यते कर्म्मणि वञ् । पञ्चाङ्गाविनि शुभाशुभे । “अनुबन्धं क्षयं हिंसासनपेक्ष्य च पौरुषम्” इति गीता पञ्चात्सम्बन्धे च । “यद्यपे चानुबन्धे च सुखं मोहनमा-त्मन” इति गीता ।

अनुवन्धिन् वि० अनुवन्धाति अनु+बन्ध-णिनि । सहचरे, अनुगते, अनुरोधिनि, व्यापके च । स्त्रियां डोप् । “गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव” इति रघुः । “अथ मूलान्यनुसन्तानि कर्म्मनुबन्धीनि मनुष्यलोके” इति गीता । “सूक्ष्मानुबन्धी सूक्ष्मस्य सुगन्धो रोचनो मृदुरिति” “मेदःकषायैः खलु रोग एष सुदुस्तरौ वर्ष-गणानुबन्धी” इति च कुशुतम् ।

अनुबन्धी स्त्री अनुबध्यतेऽतिशयेन व्याप्रियतेऽनया अनु+बन्ध-वञ् गौरा० डोप् । हिक्कारोगे, दृष्ट्यायाञ्च ।

अनुबन्ध्य वि० वधार्थं बन्धोऽनुबन्धः अनु+बन्ध-कर्म्मणि यत् । वधार्थं बन्धे गवादौ । “नानुबन्ध्यावधोऽपि वा । तयो-च्चारविभागश्च नैव संप्रति वर्त्तते” इति सृतिः ।

अनुबोध पु० अनु+बुध-णिच्-वञ् । पूर्वलिप्तचन्दनादेर्गन्धो-द्दीपनार्थं पुनर्मर्दनादौ, पञ्चाङ्गोपे च ।

अनुब्राह्मण न० ब्राह्मणं सन्नेतरवेदभागस्तत्सदृशम् । ब्राह्मण सदृशे अन्ये । तदधीते वेद वा इति । अनुब्राह्मणी ब्राह्मण-सदृशपन्थाध्यायिनि, तद्वेत्तरि च वि० स्त्रियां डोप् ।

अनुभव पु० अनु+भू-अप् । सृतिभिन्ने ज्ञाने । विषयानु-रूपभवनाच्च बुद्धिचक्षुरनुभवत्वम् । “उत्तिषाकृत्यमितरत्न” पात० सूत्रे, विषयानुरूपत्वं चित्तचक्षुरभिहितम् । तथाहि यथा पयः प्रणाल्या चोत्पादिकं प्राप्य चक्षुराद्या कारेण परिणमते एवमेव इन्द्रियादिप्रणाल्याऽन्तःकरणं वर्त्तिर्निश्चय विषयाकारेण परिणमते तादृशपरिणाम-रूपवृत्त्या च विषयगतमज्ञानं निवारयतीति अन्तःकरणस्य विषयरूपानुरूपभवनात् अनुभवत्वम् । सृष्टौ तु विषय-सन्निकर्षाभावात् न विषयाकारताप्राप्तिरिति तद्विन्ने ज्ञाने एवास्य प्रयोगोपाधिता इति सांख्यवेदान्तिमतम् । अनु-भवस्य प्रत्यक्षाणुमानोपमाशाब्दभेदेन चतस्रो विधाः इति नैयायिकादयः । वेदान्तिनो भीमांसकाश्च अर्थापत्त्यनुप-लब्धिरूपमधिकं तद्वेदद्वयसुररीचक्रुः । वैशेषिकाः सौगताश्च

प्रत्यक्षानुसारूपमेव अनुभवद्वयं स्वीचक्रुः अन्येषां सर्वेषा-
मनयोरन्तर्भागात् । सांख्यादयः प्रत्यक्षानुसायाब्दा
एवेति भेटवयीमङ्गीचक्रुः । चार्वाकाः प्रत्यक्षमात्रमिति
भेदः । “अनुभवं वचसा सखि लुम्भसीति” नैष० ।

अनुभाव पु० अनुभावयति उद्धोषयत्यनेन अनु+भू-णिच्-
करणे-वञ् । कोषदण्डादिजाते रात्रां तेजोविशेषे ।
सामर्थ्यं च । कर्त्तरि अच् । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे रस-
व्यञ्जके “भावं मनोगतं साक्षात् स्वगतं व्यञ्जयन्ति ये ।
तेऽनुभावा” इति ख्याताः, इत्युक्तलक्षणं भूमङ्गादौ ।
“विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथेति” सा०द० ।
अनुभावस्य लक्षणभेदादिकमुक्त्वा दर्पणे । “उद्धुङ्
कारणैः स्वैःस्वैर्हिर्भावं प्रकाशयन् । लोके य-
कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनायकयोः ॥ यः खलु लोके
सीतादिवन्द्रादिभिः स्वैःस्वैरालम्बनोद्दोषनकारणैरसि-
देरन्तर्लुङ्गं रत्यादिकं बहिः प्रकाशयन् कार्यं सित्युच्यते स
काव्यनायकयोः पुनरनुभावः । कः पुनरसाधित्याह ।
“उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः । तद्रूपाः
सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि” ॥ तद्रूपा अनु-
भावस्वरूपाः । तत्र च यो यस्य रसस्थानभावः स तत्स्वरूप-
वर्त्तने तत्र तत्र दर्शितः । तत्र सात्त्विकाः । “विकाराः
सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः” । सत्त्वं नाम
स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कथनाऽऽन्तरो धर्मः । “सत्त्व-
मात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः” ॥ गोबलीवर्द्धन्यायेन
इति शेषः । के ते इत्याह । सप्तः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः
स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमस्य प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः
सृष्टाः ॥ तत्र । सप्तस्वेष्टाप्रतीवातो भयहर्षामया-
दिभिः । वपुर्ज्ज्वलोद्गमः स्वेदो रतिधर्मश्चमादिभिः ॥
हर्षाङ्गुतमयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया । भद्रसंभद-
पीडाद्यैस्त्वर्थं गङ्गदं विदुः ॥ रागद्वेषमादिभ्यः कस्यो
गात्रस्य वेपथुः । विषादमदरोषाद्यैर्वैवर्ण्यत्वं विवर्त्तता ॥
अस्य नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् । प्रलयः सुख-
दुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः इति” ॥ “अनुभावविशे-
षास्तु सेनापरिगतैरिव” रघुः । तेजसि च । गुरुभिरभि-
निविष्टं क्रोकपालानुभावैरिति” रघुः । साहाय्ये, “जाने
वो रक्षसाक्रान्तावनुभावपराक्रसौ इति” रघुः ।

अनुभावक लि० अनुभावयति बोधयति अनु+भू-णिच्-
णुल् । बोधके “यदुपदेन विना यस्माननुभावकता भवेत्
क्लाकाङ्क्षेति” भाषा० । “येन पदेन विना यदुपदस्यान्वया-

ननुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षेति” सिद्धान्तमुक्तायली ।
अनुभाविन् लि० अनुभवति अनु+भू-णिच् । साक्षात्-
कारादिकारके । “अनुभावी तु यः कश्चित् कुर्यात् साक्ष्य
विवादिनामिति” मनुः । मनुपश्चात् भवति । पश्चाज्जाते
कनिडादौ । “अनुभाविनां परिवापनमिति” आप० सृष्टिः ।
अनुपश्चाज्जवन्तीति अनुभाविनः कनिडा इति रत्नाकरः
“स्वाशौचमनुभवन्तीति अनुभवकारका” इति शु० त० रघु० ।

अनुभाषण न० अनु सहितं भाषणम् । सहभाषणे ।

अनुभू स्त्री अनु+भू-क्तिप् । अनुभवरूपे ज्ञानभेदे “अयमात्मा
सर्वानुभूतिरिति” छ० उप० । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति”
श्रुत्या ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वात् सर्वज्ञानरूपत्वम् ।

अनुभूत लि० अनु+भू कर्मणि क्त । अनुभविष्यतीभूते
पदार्थे अनु+भू-कर्त्तरि क्त । पश्चाज्जाते लि० ।

अनुभूति स्त्री अनु+भू-क्तिन् । अनुभवे तद्विरणमनुभवगच्छे
दृश्यम् । “अनुभूतिस्तद्विधा प्रत्यक्षमप्यनुभूतिस्तथोप-
मितिशाब्दे” इति भाषा० ।

अनुभूतिप्रकाश पु० अनुभूतेरनुभवस्य वेदान्तश्रवणजन्यस्य प्रका-
शार्थं साधवाचार्यप्रणीते उपनिषत्तत्पर्यभाषके प्रकरणभेदे

अनुमत लि० अनु+मन-क्त । स्वयंप्रवृत्ते इदं क्रियतामिति
प्रोत्साहनार्थमनुज्ञाते । अनुमोदिते च “कृतमनुमतं उष्टं वा
यैरिदं गुरु पातकमिति” वेष्टी० । “गुरुणानुमतः स्नात्वा
समाहृतो यथाविधि” इति मनुः । “सम्यग्विनीयानुमतो
गृह्यायेति” च रघुः । “उभयानुमतः साक्षीति” सृष्टिः ।

अनुमति स्त्री अनु+मन-क्तिन् । अनुज्ञायाम् । “अनुमत्या
व्यपेयादिति” सृष्टिः । अनुमन्यते कलाहीनत्वेऽपि
पूर्णसाहित्ययागादिकरणायाहनुज्ञायते ऽस्याम् अधिकरणे
क्तिन् । कलाहीनचन्द्रायां शुक्लचतुर्दशीयुतपूर्वमातिथौ ।
अनुमतो राकेति देवपत्न्याविति मन्दक्ताः पौर्णमास्याविति
याज्ञिका या पूर्वा पौर्णमासी मानुमतियौत्तरा सा राकेति
विज्ञायते ॥ अनुमतिरनुमननात् । “अनुमतिराकाशिनो-
वालीकुम्भयस्वरव” इति का० १८, ६, २१, कुम्भे “वैवातुमत्ये
च प्रजापतय एव चेति” मनुः ।

अनुमन्तृ लि० अनु+मन-टच् । स्वयमुदासीने कार्यादौ
प्रवृत्तस्यान्यस्योत्साहवर्द्धनार्थमनुज्ञाकर्त्तरि । “अनुमन्ता
विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयोति” मनुः । “उपद्रष्टाहमन्ता
च भर्ता भोक्ता महेश्वर” इति गीता । “अनुमन्ता अह-
मोदयितैव सन्निधिमालेणानुप्याहक” इति श्रीधरः ।

अनुमन्तृण पु० अनु मन्तोच्चारणात् पश्चात् मन्त्रायाम् मन्त्रेण

संस्कारादिकरणम् । मन्त्रोच्चारपूर्वके यागादिषु संस्कार-
भेदे “प्रयाजाहुमन्त्रमिति” कात्या० ३, ३, २ ।

अनुमरण न० अनु+मृ-ल्युट् । भर्त्तरि मृते तद्देहाप्राप्तौ
तत्पादुकादिग्रहणेन पृथक्चित्तारोहणेन स्त्रीणां देहत्यागे ।
“भर्त्तानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः । कामात्
क्रोधात् भयाद्वापि सर्वाः पूताः भवन्ति ताः” इति स्मृतिः
अनुपूर्वकमरणस्य मरणसदृशमरणार्थकत्वेन सकर्मकत्वम्
अतएव “भवता नानुमृतापि लभ्यते” इति रघौ कर्मणि
क्तप्रयोगः । अनुमरणं च भर्त्तुः देशान्तरादिमरणे देहाद्य-
लाभे एव “देशान्तरे मृते पत्न्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् ।
निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसमिति” स्मृतिः । तत्र
क्षत्रियादीनामेवाधिकारो न विप्रायाः, यथोक्तम् । “पृथक्-
चित्तां समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हतीति” शु० त० स्मृतौ ।

अनुमा स्त्री अनु+मा-अङ् । परामर्शज्ञानाधीने (व्याप्तधूमा-
दिखिङ्गविशिष्टज्ञानाधीने) ज्ञानभेदे यथा “पर्वतो वज्रिमा-
नित्यादि” तथाहि धूमादिहेतौ महानसादौ प्राक् भूयः-
सहचारदर्शनात् धूमत्ववज्रित्वसामान्यधर्मेण सकलवज्रि-
धूमादिव्याप्तिनिश्चयः अनन्तरं देशान्तरं गतवतो वज्रार्थिनः
पर्वतादौ धूमदर्शने सति तत्र वज्रिव्याप्तिस्मृतिर्जायते
एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिसंस्कारकताया नियमेन, धूम-
दर्शनात् धूमगताया वज्रेव्याप्तेः स्मरणसम्भवात् । तत-
स्तादृशधूमवान् अयं पर्वत इति निश्चयः परामर्शेन तत्र
वज्रिमानयमिति निश्चिनोति सोऽयं निश्चयः अनुमितिरूपः
अनुभवभेद इति । तत्र च धूमादिखिङ्गज्ञानमेव कारणं
नतु ज्ञायमानलिङ्गं कारणमिति नव्यनैयायिकसिद्धान्तः
प्राचीनमते ज्ञायमानलिङ्गमेवेति भेदः “अनुमायां
ज्ञायमानं लिङ्गं तु कारणं न हीति” भाषा० । “सोऽयं
नियन्त्रताथेत्वान्न प्रत्यक्षं न चाहुमेति” शं० शं० प्र० ।

अनुमातृ त्रि० अनु+मा-लृच् । अनुमानकर्त्तरि “नहि करिणि
दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार” इति वाचस्पतिः ।

अनुमान न० अनु+मि-मा-वा भावादौ ल्युट् । व्याप्यस्य
ज्ञानेन व्यापकस्य निश्चये, यथा वज्रिधूमस्य व्यापक इति
धूमस्तस्य व्याप्त इत्येवं तयोः भूयः सहचारं पाकस्थानादौ
दृष्ट्वा पश्चात् पर्वतादौ उद्भूयमानशिखस्य धूमस्य दर्शने
तत्र वज्रिरस्तीति निश्चीयते । कारणे ल्युटि । तद्देहभूते
धूमादौ । “तज्ज्ञानुमानं त्रिविधमिति” चिन्तामणिः ।
श्रुतेरेव स्वतः प्राप्ताख्यं, यत्र श्रुतिः साक्षात् न श्रूयते
तत्र स्मृतिवाक्यात् श्रुतिवाक्यमनुमीयते इति श्रुत्यनुमापकं

स्मृतिवाक्यमनुमानपदेनाभिधीयते इति भीमांसकाः ।
“विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति जै० मू० । इयं
स्मृतिः वेदमूलिका आप्तवाक्यत्वादित्येवमनुमानाकारः
इति । “दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्वप्रमाणसिद्धत्वादिति
सा० का० । “अतीन्द्रियस्य सिद्धिरनुमानादिति” सांख्य० सू०
“प्रत्यक्षपरिकलितमयथमनुमानेन बुभुत्सन्ते” इति वाच०
“प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रञ्च विविधागममिति मनुः ।
“एवमनुमाने निरूपिते तस्मात् पुरुषधौरेयसिद्धिरिति”
चिन्ता० “नानुमानं रसादीनामिति सा० द० “सपरिकर
मनुमानं निरूप्येति” चिन्तामणिदीधितिः ।

अनुमानचिन्तामणि पु० गङ्गेशोपाध्यायकृते न्यायशास्त्र-
स्यानुमानतत्त्वज्ञापके प्रकरणभेदे । तत्र च आदौ अनु-
मितिरूपरूपानि रूपं ततस्तत्कारणव्याप्तिज्ञानार्थं व्या-
प्तिरूपं ततो व्याप्तिग्रहोपायानिरूपणम् ततो व्याप्ति-
ग्रहानुसूतकर्त्तरिरूपं, उक्तान् वज्रीषु व्याप्तिषु कथङ्कारं
तासामनुगमस्तन्निरूपणम्” ततः व्याप्तिज्ञानोपायतया
सामान्यलक्षणानिरूपणम् ततो हेतोः परिशुद्धिज्ञानार्थ-
सुपाधिनिरूपणम् । ततोऽनुमित्यङ्गपक्षतानिरूपणम् परा-
धानुमानस्य पञ्चावयवव्याप्यसाध्यतया तन्निरूपणम् । अनु-
मितौ परामर्शस्य (साध्यव्याप्तिमज्जेलविशिष्टज्ञानात्मकस्य)
स्वरूपादिनिरूपणम् ॥ ततो हेतुत्वविध्यस्य (केवलान्वय
केवलव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकित्वरूपस्य) निरूपणम् ततो
वर्जनीयतया हेतोर्दोषाणां (हेत्वाभासानाम्) निरू-
पणम् तत्रादौ सासान्यतो हेत्वाभासलक्षणम् ततः सव्य-
भिचारस्य, साधारणस्य, असाधारणस्य, अरूपसंहारिणः,
असिद्धेश्च क्रमशः, ततो बाधस्य निरूपणम् इत्येतत्पर्यन्तं
सपरिकरमनुमानं ज्ञेयतया बहोधांश्च निरूप्य तादृशानुमानेन
हेतुरस्य सिद्धिर्दिशिता तस्याप्राधानसहजतेन षोडशपदार्थ
तत्त्वज्ञानेनात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिरित्येते पदा-
ध्याः तत्रत्या अवधेयाः ।

अनुमानदीधिति स्त्री अनुमानरूपचिन्तामण्येदीधितिर्वा ।

रघुनाथशिरोमणिकृतायामनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाम् ।

अनुमार्ग अव्य० मार्गे विभक्त्यर्थे याथार्थ्ये, पश्चादर्थे वा अव्ययी० ।
मार्गे इत्यर्थे, मार्गांशुरूपे, मार्गस्य पश्चादर्थे च । “अनु-
मार्गागतायाच्चेति” काद० ।

अनुमाष अव्य० माषे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । माषे इत्यर्थे ।
परिगुहा० जग्र । आनुमाष्यः तद्भावादौ त्रि० ।

अनुमास अव्य० वीशार्थे अव्ययी० । प्रतिमासे, अनुमासे

भवः ठञ् । अनुसासिकः प्रतिमासभवे “पिण्डान्वाहार्यं कं
आङ्गं कृत्यान्मासानुसासिकम्” इति मनुः ।

अनुमित लि० अनु+मि-कर्मणि क्त । कृतानुमाने अनु-
मानविषयोभूते । “अनुमितोऽपि हि वाष्पनिरोक्षणाद्
व्यभिचचार न तापकरोऽनल” इति नैष० ।

अनुमिति स्त्री अनु+मा-क्तिन् । अनुमाने व्याप्तिविशि-
ष्टस्य पञ्चधर्माज्ञानाधीने अनुभवभेदे “स पक्षस्तत्र वृत्ति-
त्वज्ञानादनुमितिर्भवेदिति” भाषा० । अनुमितश्च द्विविधा
स्वार्था परार्था च तत्र हेतो व्याप्तिनिश्चये सति तस्य च पक्षे
वृत्तित्वज्ञानात् उपादेयपदार्थग्रहणाय प्रवर्तिका यानु-
मितिः सा स्वार्था । विवदमानं प्रति कश्चित्पदार्थं साध-
यितुं मध्यस्थान्मन्त्रेण प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयन-
निगमनरूपपञ्चावयवव्यायसाध्या परार्था ।

अनुमित्मा स्त्री अनु+मि-सन्-भावे अ । अनुमातु-
मिच्छायाम् सिषाधयिषायास् । अनुमित्सायां हि सिद्धि-
सत्त्वेष्वनुमितिर्भवेति तदभावे साध्यवृत्तानिश्चयरूपसिद्धि-
सत्त्वे नानुमितिः । तत्रायं विशेषः सामाधिकरण्येन सिद्धि-
सत्त्वेऽपि अवच्छेदावच्छेदेनानुमितिर्भवत्येव न तत्रानुमित्-
सापेक्षा तथा च अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिरेव अवच्छेदावच्छे-
देन सामानाधिकरण्येन चानुमितिं प्रतिवर्त्ताति एवञ्च तत्रैव
इच्छापेक्षेति । अतएव वाचस्पतिना “प्रत्यक्षपरिकल्पितम-
ध्यर्थमनुमानेन वृत्तुष्वन्ते तर्करसिका” इत्युक्तम् ।

अनुमृत लि० अनु पश्चात् शोकादिना मृतः । शोकादिना
मृतस्य पश्चात् मृते । अनु+मृ-कर्मणि क्त । यस्य पश्चात्
म्रियते तस्मिन् “भवता नानुमृताऽपि लभ्यते” इति रघुः ।

अनुमेय लि० अनुमीयतेऽसौ अनु+मि-कर्मणि यत् । अनु-
मित्यर्हे, अनुमातुं योग्ये “एतावता नन्यनुमेयशोभीति”
कुमा० । “फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना
इव” इति रघुः ।

अनुमोद पु० अनु+मुद-णिच्-घञ् । प्रकृतकर्मणि प्रवृत्ति-
विघाताकरणेनान्यत्रोत्साहानुकूलव्यापारे, । त्वया यत् कृतं
तन्मेऽनुमतमित्याद्यभिलाषव्यङ्गे । भावे ल्युट् । तत्रैवार्थे न० ।

अनुमोदित लि० अनु+मुद-णिच्-कर्मणि क्त । कृतानुमोदने
स्वानुमतत्वज्ञापनेन प्रोत्साहिते “भवता यद्व्यवसितं तन्मे-
साङ्गानुमोदितम् । प्रार्थमानोऽर्थिना यत्र हृषीर् नैव
विषातितः । दानकालेऽथवा तृष्णीं स्थितः, सोऽर्थोऽनु-
मोदित इति (प्रा०वि०) उक्तेऽर्थे च ।

अनुचय अव्य० यने विभक्त्यर्थे अव्ययी० । यने इत्यर्थे । परि-

सुखा० भवादौ ज्ञे । आनुयव्यम् तत्रभवे पदार्थे लि० ।

अनुयाज पु० अनु+यज घञ् यज्ञाङ्गत्वात् कृत्वाभावः ।
दर्शपौर्णमासाङ्गेषु प्रयाजादिषु पञ्चसु यागेषु । “यजतिषु
ये यजामहे नानुयाजेषु” इति श्रुतिः । “प्रयाजान्ने अनु-
याजांश्च केवलानिति” क० १०,५१,६, अनुयाजानु-
मन्त्रणम् का० ३,५,१४ ।

अनुयात लि० अनु या-कर्त्तरि क्तः । पश्चादन्तरि, सहगन्तरि
च कर्मणि, कृत्यस्य पश्चाद्गम्यते तादृशे जने ।

अनुयात्र अव्य० यात्रायां विभक्त्यर्थे पश्चादर्थे वा अव्ययी० ।
यात्रायामित्यर्थे, यात्रायाः पश्चाद्भावे च । अनुगता
अनुस्पीकृता यात्रा येन प्रा०ब० । अनुयायिवर्गे ।
“त्यक्तभोगस्य मे राजन् ! वने यत्नेन जीवतः । किं कार्यं
मनुयादेणेति” रामा० अनुगता यात्रा प्रा०स० । पश्चाद्-
यात्रायां स्त्री । तत्प्रयोजनसमर्थत्वे ठक् । आनुयातिकः
अनुचरे सौके लि० ।

अनुयातिक लि० अनुयात्रा पश्चाद् यात्रा अनुगमनस-
म्यस्य ठक् । पश्चाद्गन्तरि अनुचरे “सञ्चानेवानुयातिक-
वर्गान् त्वया सहेति” शकु० ।

अनुयायिन् लि० अनुयाति पश्चात् गच्छति अनु+या-णिनि
स्त्रियां ङीप् । पश्चाद्गन्तरि, संबन्धे, अनुचरे “न्यपेधि
शेषोऽप्यनुयायिवर्गः” इति रघुः सट्थे, सुख्यस्यानुगन्तरि
शिथौ च ।

अनुयुक्त लि० अनु+युज-क्त । जिज्ञासिते पदार्थे । कृतप्रश्ने,
यं प्रति कस्याचित् पदार्थस्य जिज्ञासार्थं प्रश्नः क्रियते
तस्मिन् । “स चानुयुक्तो व्याचष्टामिति खण्डनखाद्यम् ।

अनुयुग अव्य० युगे विभ० अव्ययी० । युग इत्यर्थे । तत्र
भवः परिसुखा० ज्ञे । आनुयुग्यः अनुयुगभवे लि० ।

अनुयूप अव्य० यूपे विभ० अव्ययी० । “यूप इत्यर्थे ।
तत्र भवः परिरुखा० ज्ञे । आनुयुष्यः यूपभवे लि० ।

अनुयुक्त लि० अनु+युज-टच् स्त्रियां ङीप् । प्रश्नकारके ।
मृतकाध्यापके च ।

अनुयोग पु० अनुयुज्यते कथनाय नियुज्यते अनु+युज-
घञ् । प्रश्ने । सति हि प्रश्ने, वृष्टः कथनाय प्रवर्त्तते ।
“निगृह्याहयोगे चेति” पा० । अनुपूर्वार्त्तं युजेः प्रश्ना-
र्थकता । तेन “त्वया कियदेति तमन्वयुक्त” इति रघौ
प्रश्नार्थकतया निहृषः ।

अनुयोगकृत् पु० अनुयोगं प्रश्नविवरणसंशयं कलति कृत
वेदने कृप् । आचार्ये । कृ-कृप् । वृष्टके लि० ।

अनुयोगिन् लि० अनुयुक्ते अनु+युज-घिनुण् । प्रश्नकारके ।
अनुयोज्य लि० अनुयुज्यते नि युज्यते “अनु+युज-शक्यार्थे
आवश्यकार्थे वा ख्यत् । प्रश्नाहे अवश्यनियोज्ये, त्वया कथ-
मितं कतमित्याद्येपेण कतप्रश्ने, आज्ञाकारके, दासादौ च
“वासवानुयोज्यो दुष्कृतः प्रणमति” शङ्क० ।

अनुरक्त लि० अनु+रन्ज क्त । अनुरागयुक्ते, अनुगतः रक्तं
रागम् अत्या०स० । प्राप्तरक्तवर्णं ।

अनुरक्ति स्त्री अनु+रन्ज-क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरञ्जक लि० अनुरञ्जयति अनुरक्तं करोति अनु+रन्ज-
णिच्-ण्वल् । अनुरागयुक्तकारके ।

अनुरञ्जन न० अनु+रन्ज-णिच्-भावे ल्युट् । अनुरागयुक्त
करणे “विशेषामनुरञ्जनेन जनयन्मानन्दमिति” रामा० ।
कर्त्तरि ल्यु । अनुरञ्जके लि० ।

अनुरञ्जित लि० अनु+रन्ज-णिच्-कर्मणि क्त । यस्य अनु-
रागः कृतः तस्मिन्, अनुरक्तीकृते जने ।

अनुरागन अनु+रण-ल्युट् । षष्ठादिशब्दज प्रतिध्वन्यात्मके
शब्दसन्ताने व्यञ्जनरूपशब्दशक्तिभेदे, ध्वनिभेदे च ।

अनुरत लि० अनु+रम-कर्त्तरि क्त । अनुरक्ते, अभिरते च ।

अनुरति स्त्री अनु+रम-भावे क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरस लि० अनुगतो रसम् । माधुर्यादिरसानुगते “भूमिजं
युग्मं नातिवातलं भूमितश्चासानुरसं” इति “मधुरानुरसं
रुचं लक्षणानुरसं लघु । नाय्यास्तु मधुरं सन्त्यं कषयानुरसं
हिममिति” च सुश्रुतम् ।

अनुरहस लि० अनुगतं रहः अत्या०स० अचक्षमा० ।
निर्जनदेशानुगते ।

अनुराग पु० अनु+रन्ज+घञ् । अत्यन्तप्रीतौ, स्नेहे च ।
अनुरूपो रागः प्रा०स० । अनुरूपरागे । “अनुरागवन्तमपि
लोचनयोरिति” माघः “प्रणादस्तु शब्दः स्थादनुरागज”
इत्यमरः । “प्रियानुरागस्य मनःसमुद्भूतेरिति” रघुः ।
अनुगतो रः गं गतिस० । प्राप्नोति हित्यवर्त्ते लि० ।

अनुरागिन् लि० अनु+रन्ज-घिनुण् कृत्वम् । अनुराग-
युक्ते स्त्रियां ङोप् । “वेश्याञ्चाननुरागिणीमिति” सा०द०

अनुरात्र अव्य० रात्रौ विभ० अव्ययी० अचक्षमा० । रात्रा-
वित्यर्थे, प्रतिरात्रे च । “तस्मात् स्त्रानुरात्रं पत्याविच्छते”
इति श्रुतिः । अनुगतो रात्रिम् । रात्रानुगते लि० ।

अनुराधा स्त्री० अनुगता राधा विशाखा अत्या०स० ।
सप्तविंशतिधाविभक्तस्य राशिक्रमस्य सप्तदशभागात्मके नक्ष-
त्रभेदे “रेवत्युत्तररोहिण्योऽङ्गशिरोमूलानुराधामधेति”

ज्योति० । “राधे विशाखे सुहवानुराधाज्येष्ठास्तु नक्षत्रेभ्यः”
श्रुतिः । “शिखिगुणरसेन्द्रियानलशशिविषयगुणतुपञ्चमसु-
पक्षाः । विषयैकचन्द्रभूतार्थवाग्निरुद्राश्विबुधदहनाः । भूत-
शतपञ्चवसवो द्वाविंशश्चेति तारकामानम् । क्रमशोऽश्विन्या-
दीनां कालस्ताराप्रमाणेन । नक्षत्रजसङ्गाहे फलमब्दैन्ता-
रकामितैः सदसत् । दिवसैर्ज्वरस्य नाशो व्याधेरन्यस्य वा
वाच्यः” इति वृ० उक्तेस्तस्याः चतुस्तारात्मकत्वम् । अश्विन्य-
मदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफाणपितरः । योन्य-
यमदिनकृत्त्वटुपवनशक्राग्निमित्ताश्च । शक्रो निर्वृतिस्तोयं
विश्वे देवा हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽर्हर्षुभृगुः पूषा
चेतोश्चरा भानाम्” इति वृहत्संहितोक्तेस्तस्या मितदेव-
ताकत्वम् । तस्य च योगतारा “ज्येष्ठाश्वषमैलायां वार्हे-
म्यत्यस्य मध्यमा” इति रुद्रयसि० उक्तेर्मध्यमा तारा ।
तत्र भवः अणो लुक् “लुक्कृतद्वितलुकीति” पा० स्त्रीप्रत्ययस्य
लुक् । अनुराधस्तज्जाते लि० । नक्षत्रेण युक्तः काल
इत्यणस्तु लुप् “लुपि युक्तवद्भक्तिवचनमिति” पा० अनु-
राधा अनुराधानक्षत्रयुक्तकावे ततः सप्तम्यर्थे तृतीयेति
भेदः । वृ० दीर्घः । अनुराधाप्यत्र ।

अनुरुद्ध-लि अनु+रुध-कर्मणि क्त । अपेक्षिते ।

अनुरुध् लि० अनु+रुध-क्लिप् । अनुरोद्धरि अपेक्षके । कर्मणि
क्लिपि वेदे उपसर्गदीर्घः । अनुरुद्धे । “आक्षितपूर्वास्त्रपरा
अनुरुद्ध ऋ० ३, ५, ५, “अनुरुद्ध अनुरुद्धमिति” भा० ।

अनुरूप अव्य० रूपस्य सादृश्ये योग्यत्वे वा अव्ययी० ।
रूपस्य सादृश्ये, योग्यतायाच्च । अर्थ आद्यच्च । तद्वति
लि० । “अथातुरूपामिनिवेशतोषियेति” कुमा० ।
“सत्त्वातुरूपा सर्वस्य अद्वा भवति भारत” गीता ।
द्वादशाहसाध्ये यागे वहिष्यमानगतानां त्रयाणां तृचानां
मध्ये मध्यमे तृचे । “स्तोत्रियानुरूपौ तृचौ भवतः वृष-
णवन्तस्तृचा भवन्ति तत्र उत्तमः पर्यास” इति ता० ब्रा० ।
प्राक्तानां वहिष्यमानगतानां त्रयाणां तृचानां स्तोत्रियः,
अनुरूपः, पर्यासश्चेति त्रीणि नामानीति भा० ।

अनुरोध पु० अनु+रुध-घञ् । अनुसरणे, आराध्यादेरिष्ट-
सम्पादनेच्छायाच्च । “मित्रस्यानुरोधेन द्विविधं स्तुतमास-
नमिति” “नानुरोधोऽस्त्यनध्यावे” इति च मनुः ।

अनुरोधिन् लि० अनु+रुध-णिनि । अपेक्षके । स्त्रियां ङोप् ।
“पतिप्रतानां समयानुरोधिर्नमिति” रामा० । [भाषणे ।

अनुलाप पु० अनुर्वीक्षायां वारंवारं लप्यते लप-घञ् । सुहृ-
अनुलिप्त लि० अनु+लिप्-क्त । गन्धादिना कृतानुलेपे

“वन्दनायुक्त्वापूरकङ्कुमोशीरपत्रकैः अनुलिप्तो नरैर्भक्त्या
हरिरिष्टं प्रमच्छतीति” पुरा० ।

अनुलेप पु० अनु+लिप-भावे घञ् । चन्दनादिमर्द्दने ।
करणे घञ् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ ।

अनुलेपक लि० अनुलिम्यति अनु+लिप-ल्युट् । चन्दना-
दिभिः स्वदेहदेवाङ्गाद्यनुलेपकारके । स्त्रियां टाप् । तस्याः
धर्थं माहिष्या० अण् । आनुलेपिकम् तद्धर्म्ये लि० ।

अनुलेपन न० अनु+लिप-भावे ल्युट् । चन्दनादिमर्द्दने
“धात्रीफलं तथा दद्यादनुलेपनकारणादिति” पुरा० ।
करणे ल्युट् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ द्रव्ये ।

अनुलेपित लि० अनु+लिप-णिच्-कर्मणि क्त । “अनुलिप्तीकते
अनुलेपिन् लि० अनुलिम्यति अनु+लिप-णिनि । अनुलेपके
अनुलोम पु० यथाक्रमे अव्ययी० अच्समा० । यथाक्रमे ।

“अनुलोमविलोमाभ्यां मातृकार्यान् जपेद्बुध इति तन्त्र०
“तत्र प्रतिलोममालिन्मोक्षानुलोममिति” सुश्रुतम् अनु-
गतः लोम आनुरूप्यम् रोम वा प्रा०स० । आनु-
रूप्यप्राप्ते, यथाक्रमप्राप्ते च लि० “सवर्णास्तु पुत्राः सवर्णा
भवन्ति अनुलोमजा मातृवर्णा” इति विष्णुसं० अनुलोमं
कष्टं चेत् प्रतिलोमं कर्षति सि०कौ० । अनुगतरोमे च ।
“अनुलोमाः सुलोमाश्च रुचिरा रोमराजय” इति ।

अनुलोमज पु० स्त्री० अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः जन-ड ।
परिणीतकृतियादिस्त्रीषु विप्रादिभ्य उन्कृष्टभ्यो वर्येभ्यो
जाते भूर्जावसिक्तादौ सङ्कीर्णवर्थे । अनुलोमजाश्च “विप्रान्-
र्जावसिक्तो हि कृतियायां, विशः स्त्रियाम् । अम्बहः, शूद्रां
निषादजातिः पारशवोऽपि वा” “वैश्याशूद्रोस्तु राज-
न्यात्, माहिष्योऽप्यौ तुतौ स्त्रुतौ, वैश्यास्तु करणः शूद्रां,
विद्वास्त्रेष विधिः स्मृत” इति च याज्ञ०स० ।

अनुलोमजन्मन् पु० स्त्री० अनुलोमं पितृवर्णानुक्रमेण जन्म
यस्य । अनुलोमजाते भूर्जावसिक्तादौ । स्त्रियां ङाप् ।

“अन्येऽनुलोमजन्मानः प्रतिलोमभावा अपीति” काशी० ।

अनुवर्ण अव्य० वंशे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । वंशे इत्यर्थे तत्र
भवः परिसुखा० अण् । अनुवर्णस्तत्र भवे लि० ।

अनुवर्तु लि० अनुवर्ति गुरुसखात् श्रुत्वा तदनु रूपं वदति अनु
+वच-लृच् । गुरुसखोच्चारिताहं रूपपाठके । स्त्रियां ङीप् ।

अनुवक्र लि० अनुक्रमेण वक्रः । अतिवक्रो “यस्य वक्राह-
वक्रापहा” इति सुश्रुतम् अतिवक्रत्वञ्च पहाणाम्
“अतिवक्रा नगोऽष्ट” इति स्मृत्याक्रान्तराष्ट्रमेवया सप्ताष्ट-
मस्यानस्यितौ भवति ।

अनुवचन न० अनुरूपं वचनम् प्रा०स० । अनुरूपकथने
“तमेतं ब्राह्मणाविविदिषन्ति वेदानुवचनेन” इति “विश-
ङ्कोऽनुवचनमिति” च श्रुतिः ।

अनुवत्सर पु० अनुकूलो वत्सरो दानादिविशेषाय ।
“शकाङ्गात् पञ्चभिः शेषात् समाद्यादिषु वत्सराः । सम्प-
रोदानुपूर्व्याश्च तथोदापूर्व्यका मता” इत्युक्ते वत्सरभेदे ।
“संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम् । परिपूर्व्यं
तथा दानं यवानाञ्च द्विजोत्तम ! । इदापूर्व्यं च वस्त्राणां
धान्यानाञ्चाहुपूर्व्यके उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महा-
फलमिति” विष्णु०ध०पुरा० । अनुवर्षादयोप्यत्र ।

अनुवर्त्तन न० अनु+वृत्-ल्युट् । अनुगमने, अनुसरणे, व्याक-
रणादौ पूर्वस्मिन्नुत्तरात्स्वोत्तरस्मिन्नुत्तरार्थमनुसरणे च ।

अनुवर्त्तिन् लि० अनु+वृत्-णिनि । पायङ्गामानि अनुयार्थानि
च स्त्रियां ङीप् । “सप्ररोरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्त्तिनी”
इति रामा० ।

अनुवाक पु० अनूच्यते अनु+वच घञ् कृत्यम् । गानम्बुध्ये
अन्विगेषे, कण्ठ्यज्-समूहे, शस्त्रनाम्ना ख्याते वेदांशे ।
“अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशयत् कृत्वैति” कात्या०
१४,५,२६, “चतुर्काक्षिकात्मकमनुवाकं द्वादशवदिति”
वेददीपः । “अध्यायातुवाकयोर्नुक्” पा० विश्वकर्मव्यो-
ऽस्यस्य अण् तस्य वा लुक् । वैश्वक्तो विश्वक्तो वा अध्यायः
अनुवाको वा ।

अनुवाक्या स्त्री० अनु+वच-गद्यत् कृत्यम् । ऋत्विग्भेदः
प्रधास्ता तत्पाद्यायां देवताज्ञानसाधने कचि । “पुरोऽनु-
वाक्या याज्या वेति” यजु० “हे ऋचो सुरायहाणार्थे
याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या, सुतमिनेति याज्येति”
वेददीपः । “पुरोऽनुवाक्या याज्या च शस्येवेति”
ह०उप० । पुरोऽनुवाक्या प्राक्प्रयोगकालाद् याः प्रशुच्यन्ते
ऋचः सा ऋग्जातिः पुरोऽनुवाकोलुच्यते इति भा० ।

अनुवाच् पु० अनुवाचयति अनु+वच-णिच्-कृप् । अनु-
वाचके अध्यापके ।

अनुवाचन न० अनु+वच-णिच्-ल्युट् । अध्यापने । तत्राद्यौ-
जनमस्य अनुप्रव० क । अनुवाचनीयः अध्यापके लि० ।

अनुवात पु० अनुगतो वातः । शिष्यादिदेशान् शुर्वादिदेश-
गान्तरि वाकौ “प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सङ्घेति”
मनुः ।

अनुवाद पु० अनु+वद्-वज् । विधिप्राप्तस्य वाक्यान्तरेण
कथने यथा अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्येन प्राप्तस्य होमस्य

दक्षा जुहोतीति वाक्येन पुनरनुवादेन दधिकरणकत्व-
मात्रं तत्र विधेयम् । तत्र होमस्यानुवादः एवमन्यत्वात्पूज्यम्
अनुवादः पूर्वस्थेति का० ४, ३, १८, “य इच्छेत्त्यनेन वाक्येन
पौर्णमास्याममावास्यायां वा विक्रतोनामनुष्ठानमुच्यते तच्च
प्रकृतितः प्राप्तमेव अतः कारणात् य इच्छेत्त्यनुवाद इति
तद्भा० अनुवादश्च विविध भूतार्थानुवादः स्तुत्यर्थानुवादः
गुणानु-दत्तेति । तत्र सदेव सौम्येदमप्य आसीदित्यादौ भूता-
र्थानुवादः । “वायुर्वैजिपिडा देवतेत्यादौ स्तुत्यर्थानुवादः ।
वायव्यं श्वेतं छागनालभतेत्यादौ प्राप्ताया वायुदेवतायाः
स्तुत्यर्थत्वात् तस्य स्तुत्यर्थानुवादत्वम् । अग्निहोत्रं जुहोतीति
प्राप्तस्याग्निहोत्रहोमस्य गुणविधानार्थं प्रवृत्तं दक्षा जुहो-
तीत्यादि गुणानुवादः । एवमन्यान्यप्युदाहार्याणि । अनु-
क्षणकथने । “क उत्तमः श्लोकगुणानुवादात् पुमान् विर-
ज्येत विना पशुप्लादिति” भाग० “सिद्धोपदेशे च “अनुवादे
चरणानामिति” पा० । “सिद्धोपदेशे” इति सि०कौ० ।

अनुवादकं लि० अनुवदति अनु+वद-खलु । अनुवादकारके
अनुवदनशीले च ।

अनुवादिन् लि० अनुवदति अनु+वद-णिनि । अनुवादका-
रके, अनुवदनशीले, युक्तगीतानुवादिनि च स्त्रियां ङीप् ।

अनुवाद्य लि० अनु+वद-खलु । उद्देश्ये प्राप्तवापि किञ्चि-
द्विधानार्थमनुकीर्त्तनीये । “अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदी-
रयेदिति वृद्धाः तथ्य च । पर्वतो वज्रिमानित्येव प्रयोक्तव्यं न
वैपरीत्येन, तथा प्रयोगे तु आलङ्कारिकैः वाक्यगतविधेया
विमर्शदोषो भवतीति प्रतिपादितम् यथा “न्यक्कारो ह्रस्व-
मेव मे यदरयः” इति वाक्ये अयमेव न्यक्कार इति प्रयोक्तव्ये
तद्वैपरीत्येन प्रयोगोक्तत्वात् । अतएव “वृद्धिर्वादैच्”
इति पा० सूत्रे आदैच् वृद्धिसंज्ञः स्यादित्यर्थके वृद्धेर्विधेय-
त्वेन पूर्वनिर्देशावश्यत्वावेऽपि वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थत्वेन
प्राक्प्रयोगो भाष्यादौ समर्थितः यथा “पूर्वोच्चारितः” संज्ञी
परोच्चारितः संज्ञेत्यादिष्व “एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं
कथ्यताम् । साङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं
वृद्धिशब्दादितः प्रयुक्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते
वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्यत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च
वृद्धियुक्ता यथा स्युरित्यन्तेन” । “साङ्गलिको मङ्गल-
प्रयोजनः । महतोऽर्थतः एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रौ-
घस्येत्युक्तम् । मङ्गलादीनीत्यादिना स्वप्रयोजनं श्रोत-
प्रयोजनञ्चोक्तम् । प्रथन्ते विसृतानि भवन्ति तेन समाम्नि-
शयान्तिप्रेति” भा० उद्यो० ।

अनुवासनं न० अनु+वास-सौरभ्ये ल्युट् । धूपादिभिः सुर-
भीकरणे, वैद्यौकोक्ते स्नेहाद्यैः वस्तिकर्म्मणि च । “द्विधा
वस्तिः परिज्ञेयो निरुहश्चानुवासनम् । कषायाद्यैर्निरुहः
स्यात् स्नेहाद्यैरनुवासनम्” इति वैद्यकम् । अनुवसति,
अनुवासरं दीयते वा ष्ट० । सुश्रुतोक्ते अनुवासनद्रव्ये षु० ।
तत्र यथाप्रमाणगुणविहितः स्नेहवस्तिविकल्पोऽनुवा-
सनः पादावकटः । अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवसं वा
दीयत इत्यनुवासनः । तस्यापि विकल्पोऽङ्गिमात्राव-
कटोऽपरिहार्यो मात्रावस्तिरिति” । “निरुहः शोधनो
लेखी स्नेहनो वृंहणो मतः । निरुहशोधितान् मार्गान्
सम्यक् स्नेहोऽनुगच्छति । अपेतसर्वदोषास्तु नाङ्गीष्विव
वहन्नलम् । सर्वदोषहरश्चासौ शरीरस्य च जीवनः ।
तस्माद्वि शुद्धदेहस्य स्नेहवस्तिर्विधीयते” इति । “तत्त्वो-
न्मादभयशोकापिपासारोचकाजीर्णाशपाण्डुरोगभ्रमसदमूर्च्छा
च्छर्दि-कुष्ठ-मेहोदर-स्थौल्यश्वासकासकण्ठशोषशोकोपसृष्ट-
क्षतक्षोणचक्षुस्त्रिमासगर्भिणी दुर्बलाग्न्यात्सह्य बालवृद्धौ
च वातरोगाद्वते क्षीणा नानुवास्या नास्यापयितव्या उदरी
च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानवः । असाध्यता विकाराणां
स्यादेवमनुवासनात्” इति च सुश्रुतम् । अजादिवस्ति-
चर्म्मवस्तिवस्तिदिनिर्मितेन (पिच्छारोति) प्रसिद्धयन्त्रेण
धातुवैषम्यदोषनाशाय लिङ्गद्वारेण योनिद्वारेण वा दीय-
मानं स्नेहादिद्रव्यमनुवासन इति वैद्यकप्रसिद्धिः ।
अधिकं वस्तिकर्म्मयद्दे वक्ष्यते । अनुवासनं प्रयोजनमस्य
अनुप्रवच० छ । अनुवासीयः अनुवासनहेतौ लि० ।

अनुवासितं लि० अनु+वास-क्त । सुरभीकृते, वस्तिकर्म्मणा
चिकित्सिते च ।

अनुवास्य लि० अनु+वास-कर्म्मणि यत् । सुरभीकार्ये वस्ति-
कर्म्मणा चिकित्स्ये च । “अवश्यं स्थापनीयाश्च नानु-
वास्या कथञ्चनेति” सुश्रुतम् ।

अनुविधायिन् लि० अनु+विधत्ते अनु+वि+धा-णिनि ।
पञ्चाद्विधायिनि, अनुगते च । “गुणानां तदन्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वमिति” सा० द० ।

अनुविद्धं लि० अनु+व्यध-क्त । संवृष्टे । “न सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमाद्वते । अनुविद्ध इवार्थो हि
सर्वः शब्देन भासते” इति वाक्यप० । “कीटानुविद्धरत्ना-
दिषाधारखेन काव्यता । दुष्टेष्वपि सता यत्र रसाद्यनुगमः
स्फुट” इति सा० द० । [वाचन्याविति] भा० सी० प० ।
अनुविन्ध्य षु० अवन्तिदेशीये नृपतिभेदे “विन्ध्यानुविन्ध्या-

पञ्चसप्तहमासत्रयहोत्राधिकम् । वीजायोवाह्यरत्नस्त्री
दोहपुंसं परीक्षणम् । वीजं व्रीह्यादिवोजम् । अयो
लौहम् । वाह्यो बलीवर्हादि । रत्नं सुक्ताप्रवालादि ।
स्त्री दासी । दोहं महिष्यादि । पुमान् दासः । एषां
बीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो
विज्ञेयः । परीक्ष्यमाणे च बीजादौ यदस्यगुणोऽनु-
शयो भवति तदा दशाहाभ्यन्तर एव क्रयनिष्ठतिः । न
पुनरुद्धिमित्युपदेशप्रयोजनम् । यत्तु सन् वचनम् । “क्रीत्वा
विक्रीय वा किञ्चित् यस्तेजान् शयो भवेत् । सोऽनादेशात्
तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददोत वेति” । तदुक्तलोहादिव्यति-
रिक्तोपभोगादिविनश्वरगृह्येत्वेत्यन्यथासनादिविषयम् ।
सर्वज्ञैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत् पुनः परीक्षितं
पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रीते न प्रत्य-
र्पणीयम् तदुक्तम् । “क्रीता प्रत्यं परीक्षते प्राक् स्वयं
गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रोतुर्न भवेत् पुन-
रिति” मिता० । ततश्च क्रीतस्य, विक्रीतस्य, अन्यथा वा
कृतस्य वस्तुनः, असमीचीनत्वबुद्ध्या यः पञ्चात्तापः सोऽनुशय
इति बोध्यम् । “भुक्तकर्माणोऽवशेषे च “कृतात्ययेऽनुशय-
वान् दृष्टव्यतिभ्यां यथेतमनेवमिति” शा० सू० स्वर्गार्थ-
कर्माणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानु-
सारिको हवत् यथा हि स्त्री हमाण्डं विरिच्यमानं न सर्वा-
त्मना विरिच्यते भाण्डानुसार्यैव कश्चित् स्नेहशेषोऽर्वातश्चे
तथानुशयोऽपीति” भा० । “तत्र दृष्टं प्रत्यक्षं श्रुतिः
सा हि शानुशयानामेवावरोहं दर्शयति यथा “तद्य इह
रमणीयचरणा अभ्यासोह यत्ते रमणीयां योनिमापद्वोरन्
ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह
कपयचरणा अभ्यासोह यत्ते कपयां योनिमापद्वोरन् श्व-
योनिं वा शूकरयोनिं चाण्डालयोनिं वेति” । चरणशब्दे
नानुशयः (शेषः) सूच्यते । दृष्टव्यां जन्मनैव प्राणुच्चाव-
चरूपउपभोगः प्रविभज्यमान आकस्मिकत्वासम्भवात् अनु-
शयसङ्गावं सूचयति अभ्युदयप्रत्ययाययोः सुकृतदुष्कृतहेतु-
कत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वादिति च शा० भा० ।
अनुशयाना स्त्री अनु+शीङ्-शानच् । परकीयनायिकाभेदे ।
तद्विवरणं नायिकाशब्दे दृश्यम् । अनुतापकर्त्तारि लि० ।
अनुशयिन् पु० अनु+शीङ्-इनि । यावत्कर्त्तव्यं चन्द्रलोके
स्थित्वा सावशेषे एव कर्म्मणि पञ्चात्तापान्विततया भूमि-
लोके जन्मग्रहणायागन्तुं प्रवृत्ते जीवे । “यो यो ह्यद्रममिति
अनुशयिभिः तदंशेन भावितत्वात् संस्कृतत्वाच्च संक्षिप्त-

रेतःसिगिति” छा० भा० । तस्य रेतःसिगाकृत्या पूर्व-
सम्भूतत्वात् तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगा-
कृतिर्भवतीति आनन्द० । पञ्चात्तापयुते लि० । पुरुषस्य
अनुशयत एव भुक्तभोगायाः प्रकृतेरुत्पन्नः श्रुतावयुक्तः ।
“अजामेकां लोहितशक्तकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां
स्वरूपाः । अजोहेतुको जुषमाणोऽनुशयेते जरात्येनां भुक्त-
भोगमजोऽन्य इति “यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः
कुलायं यथेति” भाग० ।

अनुशयी स्त्री अनुशय्यते पञ्चात्तापयतेऽस्याम् । अनु+शीङ्-
अधिकरणे अच् गौरा० डीप् । पादरोगभेदे, “हरेदनु-
शयो” वैद्यः क्रियया स्नेहविद्वेषेरिति” भावप्रकाशः ।

अनुशर पु० अनुश्रयति अनु+शृ-कर्त्तरि-अच् । राक्षसे ।
अनुशासन न० अनुश्रियते याधार्थ्येन निरूप्यते अनु+शास-
भावे ल्युट् । याधार्थ्यज्ञापने, निरूपणे, कर्त्तव्योपदेशे च ।
“अथे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति । अपङ्गुते तद्वि-
शुषं तन्मनोरनुशासनमिति” मनुः अनुशासनविरोधादिति
दृष्टाः । करणे ल्युट् । तत्प्रतिपादके शास्त्रे यथा “अथ
शब्दानुशासनम्” । “अनुश्रियन्तेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य
बोध्यन्तेऽनेनेति करणल्युङ्गन्ततया शास्त्रपदेन सामानाधि-
करण्यमिति भाष्यप्रदीपोद्गोतः । “अथशब्दानुशासनं
नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति भाष्यम्” । “अथ योगा-
नुशासनमिति” पातञ्जलसूत्रम् योगोऽनुश्रियतेऽनेन तादृशं
शास्त्रमधिकृतमिति तदर्थः उभयत्र अथशब्दाधिकारार्थ-
त्वात्तथात्वम् “नामलिङ्गानुशासनमित्यमरः” अनुशासनं
धर्मनिरूपणं प्रयोजनमस्य ठक् आनुशासनिकम् । महा-
भारतान्तर्गतानुशासनपर्वणि ।

अनुशासित लि० अनुशास्ति याधार्थ्येन कर्त्तव्यमुपदिशति
अनु+शास-लट् । कर्त्तव्योपदेशके । स्त्रियां डीप् ।
औष्ण्डन् । अनुशास्तापि तत्तार्थे लि० स्त्रियां डीप् ।

अनुशासिन् लि० अनु+शास-णिनि । कर्त्तव्योपदेशके दण्ड
यितरि च “एषस्तेनानुशासी राजेति” विक्र० ।

अनुश्रित लि० अनु+शास-कर्म्मणि क्त । कृतानुशासने, यस्य
हितोपदेशः क्रियते तस्मिन्, दण्डिते च ।

अनुशीत अव्य० शीते विभ० अव्ययी० । शीते इत्यर्थे, परि-
सृष्टा० भवादौ ज्य । आनुशील्यः तद्भावादौ लि० ।

अनुशीलन न० अनुक्षणं शीलनं प्रा० स० । सतताभ्यासे
अनुक्षणाचरणे “आनुकूल्येन क्षणानुशीलनं भक्तिरुत्त-
मेति” भक्तिरसा० क्षणस्य तदुपकीर्त्तनस्यानुशीलनं तदर्थः ।

अनुशोक पु० अनु+शुच-ञच् । पश्चाच्छोके अनुशोचने ।
अनुशोचन न० अनु+शुच-ल्युट् । अनुशोके । “इष्टं दत्तम-
धीतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् । स्नाघानुशोचनाभ्यां च भग्न-
तेजो विभिद्यते” इति शु० त० देवलः । अनुशोचनं धन-
व्ययेन पश्चात्ताप इति रघुनन्दनः । स्वार्थे णिचि युच् ।
अनुशोचना तत्रैवार्थे स्त्री ।

अनुशोचनीय वि० अनुशुच्यते अनु+शुच-कर्माणि अनी-
यर् । अनुशोचनार्हे यमुद्दिश्य शोक क्रियते तस्मिन् ।
अनुशो(शु)चित न० अनु+शुच-भावे क्त उदुपधत्वात् वा न
किञ्चम् । अनुशोचने । अनुशोचितमारब्धः आरम्भाये
क्त वा युणः । कृतशोचनारम्भे वि० ।

अनुश्लोक न० अनुश्लोक्यते गीयते अनु+श्लो-कर्माणि अच् ।
सहावृते गेये सामभेदे, “श्लोकेन स्तुवते पुरस्तात् सदसः,
अनुश्लोकेन पश्चादिति” ता० ब्रा० । तच्च वेगानग्रन्थे
११, २ प्रपा० आद्यम् साम । [नुषक्ता] इति सि० कौ० ।

अनुषक्त वि० अनु+मनुज क्त । संलग्ने । “येऽत्र नकारा-

अनुषङ्ग पु० अनु+मनुज-ञच् । दयायां दयया हि अन्यदुःखे-
नान्यदुःखसम्बन्धात्तथात्वम् । प्रसङ्गे, प्रसङ्गस्य अन्योद्देशेन
प्रवृत्तस्य तन्नान्तरीयकविधयान्वयसिद्धिः यथा “विप्रबध-
प्रायश्चित्तेन तन्नान्तरीयकविधया अवगोरदण्डनिपातन-
प्रायश्चित्तसिद्धिः । “क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रव-
क्षते । अनुत्पत्तिं तथाचान्ये प्रत्यवायस्य भवन्ते । नित्य-
क्रियां तथाचान्ये ह्यनुषङ्गफलं श्रुतिमिति” प्रा० त०
आप० सू० । अनुषङ्गेण फलं यस्या इति तदर्थः । एकत्र
वाक्ये श्रुतस्य शब्दस्यान्वय वाक्येऽन्वयार्थमाकर्षणे । यथा
“नित्यक्रियां तथा चान्ये” इति वाक्ये पूर्ववाक्योपात्तस्य
भवन्ते इति क्रियापदस्यान्वयार्थमाकर्षणम् । तथा पश्चा-
दवयवव्यायवाक्येषु उपनयवाक्यस्यस्य अयमिति पदस्य नि-
गमनकाक्येऽन्वयार्थमाकर्षणम् । यथा वज्रिव्याधो धूमो
धूमायांश्चायमिति उपनयवाक्यस्यस्य अयमिति शब्दस्य
तस्याद्विज्ञानमिति वाक्येऽन्वयेन अयं वज्रिव्याधमिति बोधः ।
अतएव शास्त्रकारैः पूर्ववत् श्रुतशब्दोत्तरत्वानुकर्षणबोध-
नाय एतत्पदमनुपपन्ननीयमित्युक्तम् ।

अनुषङ्गिन् वि० अनुषङ्गं सजते अनु+मनुज विभुष ।
अनुषङ्गं प्रसङ्गे । “सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्वैवानुषङ्गिणः ।
पूर्वः पूर्व्यं युद्धतरं विद्याद्वयसनमात्मन” इति मनः ।
अनुषङ्गिण्यः प्रायेणावस्थितस्तेति” कुक्कु० । व्यापके च ।
“निष्ठातुपङ्क्ति भवेमिति जन इति “किरा० विभुतायाः

प्रभुत्वस्यानुपङ्क्ति व्यापकमिति” तट्टीकायां सङ्क्षिप्तायः ।
अनुषङ्ग अव्य० अनु+मनुज क्तिप् । आनुपूर्व्ये । खरादेरा-
कतिगणत्वादयं तद्वर्णीयः” इति मनो० । घृ० दीर्घः ।
आनुषङ्गत्वार्थे अव्य० ।

अनुषिक्त वि० अनु+सिच-क्त । सततसिक्ते पश्चात्सिक्ते च ।
अनुषेचन न० अनु+सिच-भावे ल्युट् । अनुषेचसेचने,
पश्चात्सेचने च ।

अनुष्टुति स्त्री अनु+स्तु-क्तिन् । अनुक्रमेण स्तुतौ “यः पूर्व्य-
मनुष्टुतिमीशे इति ऋ० ८, ६८, अनुष्टुतम् अनुक्रमेण
क्रियमाणां स्तुतिमिति भाष्यम् ।

अनुष्टुब्गर्भा स्त्री ईब० । “आद्यः पश्चात्तरः” पादः उत्तरे-
ऽष्टाक्षरास्तयः अनुष्टुब्गर्भैव सोपानकभेदोक्तान्तराणां छन्दो-
भेदे । “अद्यः पञ्चकस्तयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा” इति का० सर्वा० ।

अनुषण्ड अव्य० पण्डः पञ्चममूहस्तत्र विभ० अव्ययी० ।
पण्डे इत्यर्थे । तत्र जातादि कर्त्तादि० अण् । आनु-
पण्डस्तज्जाते वि० ।

अनुष्टुम् स्त्री अनु+स्तुन्भ-क्तिप् षत्वम् । सरस्वत्याम्, अष्टा-
क्षरपादके, छन्दोभेदे वाचि च । अनुष्टुप् छन्द इति य०
१५, ५, “अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया अनुष्टुप् वाक्” यागेव
संस्तुप् छन्दः “यागनुष्टुप् छन्द” इति श्रुतेरिति” वेददी० ।
“अनुष्टोभनादनुष्टुविति” व्याख्याने निरुक्तिः । “गायत्र्याणि-
गनुष्टुप् चेति वक्त० । अनुष्टुप् च द्विविधा यथा कथञ्चिद-
अष्टाक्षरपादिका जातिः, विशेषसङ्घेषयुक्ताक्षरकं छन्दश्च ।
तत्र जातेः २५ ई भेदाः । “पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचत-
र्थयोः । गुरु षष्ठ्य पादानां शेषेष्वनियमो मत” इति
छन्दोमञ्जर्युक्तलक्षणं द्वितीयम् । तस्य च पञ्चमलघुत्वं
व्यभिचरति च “यियत्समागोनाङ्गत” इति भाषः । तस्य
च भावावृत्तत्वं यथा “प्रयोगे प्रायिकं प्राक्तः केऽप्येत-
द्वक्तलक्षणम् । लोकोऽनुष्टुविति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता कर्तेति
छन्दोम० । अतएव उत्तरताकरे “वक्त्रां नाद्याक्षसौ स्था-
मर्दे योऽनुष्टुभि ख्यातमिति” वक्त्रानामतोक्ता । वर्णद-
न्तस्य तु वितानमिति नाम यथोक्तं उत्तरताकरे “वितान-
माभ्यां यदन्यदिति” आभ्यां समानिकाप्रभाषिका-
भ्यामन्यत् सर्वमित्यर्थः । “अथ छन्दांसि गायत्र्याणिगनु-
ष्टुबृहतीपङ्क्तिविष्टुविद्याद्युपक्रमस्य चतुर्विधत्वचरादीनि
चतुरसराणि, अनाधिकेनैकेन निचृद्भूरजौ, आभ्यां वि-
राट्खराजौ, पादपूर्णाद्यं तु क्षिप्रसंयोगैकाक्षरीभावात्
व्यूहेदिनि “अनादेशेऽष्टाक्षराः पादासद्वयदास्ये” इति

तृतीयमनुवृत्ति" च कात्या० सञ्ज्ञानु० "शुचिमनु-
ष्णिहा प्राणमनुवृत्तेति" वज० ।

अनुष्ठ लि० अनुक्रमेण तिष्ठति अनु+स्था-क षत्वम् । अनु-
क्रमेण स्थातिरि 'हृिता विश्वा अनुठा प्रवणेषु जिघ्रते
इति ऋ० १,५,४,१०, अनुठाः अनुक्रमेण तिष्ठन्तीरिति
भाष्यम् । भावे अङ् टाप् । अनुष्ठाने स्त्री ।

अनुष्ठालि लि० अनु+स्था-हृच् स्त्रियां ङोप् । विधानकर्त्तरि
'शास्त्रं देयित फलमनुष्ठानेति' न्यायवाक्यम् ।

अनुष्ठान न० अनु+स्था-भावे ल्युट् षत्वम् । विहितकर्मा-
दिकरणे । अलम्बनाभादिकमभिधाय "एतच्चतुर्विधं विद्यात्
शुरुषार्थप्रयोजनम् । अथ नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादत-
न्त्रित" इति मनुराह स "उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्" शकु० ।

अनुष्ठित लि० अनु+स्था-कर्म्मणि क्त । विधानेन कृते
धर्मेणाद्यादौ "अस्माभिर्वन्दुष्येयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति"०
भा० व० प० ।

अनुष्ठु अव्य० अनु+स्था-कु । सम्यगित्यर्थे "पार्थिवानामनुष्ठु
प्रासासद्विधावनुष्ठु इति ऋ० १,६५,३, अनुष्ठु इत्येतद-
व्ययं सम्यक्समानार्थं सुष्ठु यथेति भा० ।

अनुष्ठेय लि० अनु+स्था-कर्म्मणि यत् । विधेये । "अस्माभि-
र्वन्दुष्येयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति" भा० व० प० ।

अनुष्ण लि० न उष्णः न० त० । उष्णभिन्ने शीतपदार्थे
'अनुष्णाभिरफेनाभिरङ्गिस्तोर्धेन धर्मविदिति' मनुः ।
न उष्णः विरोधे न० त० । अलसे । अलसो हि
शीतबाधभावेऽपि शीतबाधामभिनयन् कर्त्तव्यकर्म्मणि
जङ् इव भवति दक्षस्तु शीतेऽपि तदगणयित्वा कर्त्तव्य-
करणाव अजङ् इव सन् व्याप्रियते इति तयोरुष्णानु-
ष्णता । अत्र कारिण्यर्थे कनि अनुष्णकोऽपि । उत्पले
न० । उष्णभिन्ने शीतले स्पर्शे पु० "अनुष्णाशीतपाकजं"
इति भाषा० । अनुष्णः स्पर्शश्च पृथिवीसमीरणयोः,
तयोरौष्णप्रोपलब्धस्तु तेजःसंयोगविशेषादिति बोध्यम् ।

अनुष्णागु पु० अनुष्णाः शीतला गावः किरणाः अस्थ । चन्द्रे
अनुष्णकिरणादयोऽप्यत्र पु० ।

अनुष्णावस्त्रिका स्त्री अनुष्णा शीतला वस्त्राव इवार्थे कनि
टापि अत्र इत्त्वम् । नीलदूर्वायाम् ।

अनुसंवत्सर अव्य० संवत्सरे विभक्त० वीक्षायां वा अव्ययी० ।
वत्सरे इत्यर्थे, प्रतिवर्षे च । तत्र भवादौ ठञ्, अनुश्रुतिका०
उभयपदद्वयः । आनुसंवत्सरिकः प्रतिवर्षभवे लि० ।

अनुसंवरण न० अनु+सम्+ट-ल्युट् । अनुक्रमेण गोपने ।

अनुसंवरणाय हितम् ठञ् अनुश्रुतिका० द्विपदद्वयः ।

आनुसंवरणिकः तद्भादौ लि० ।

अनुसंहित लि० अनु+सम्+धा-कर्म्मणि क्त । कृतानुसन्धाने
यस्य ज्ञानार्थसन्वेषणादिकम् क्रियते तस्मिन् । संहितायां
विभ० अव्ययी० । संहितायामित्यर्थे । 'अर्थैके प्राङ्ग-
रनुसंहितमिति ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ।

अनुसन्तति स्त्री अनुक्रमेण सन्ततिः । अविच्छेदधारायाम्
"अनुसन्ततिपातिनः पटुत्वमिति" साधः ।

अनुसन्धान न० अनु+सम्+धाञ्-ल्युट् । अन्वेषणे, चिन्तने च
अनुसन्धेय लि० अनु+सम्+धा कर्म्मणि अर्हाद्यर्थे वा यत् ।
अनुसन्धानं योग्ये, अनुसन्धातव्ये च ।

अनुसर लि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति । अनु+हृ-ट स्त्रियां
ङोप् । अनुचरे, सहगन्तरि च ।

अनुसरण न० अनु+हृ-ल्युट् । अनुगमने, सदृशीकरणे च ।

अनुसवन अव्य० सवनस्य पश्चात् अव्ययी० । सवनस्य (स्नानस्य)
पश्चात् सवने, "अनुसवनसेनमालभेरिति का० २५, १३,
२६, एनं ज्वराद्यभिभूतं दीक्षितं सर्वे ऋत्विजः सवनान्तेषु
सुशेयुरिति तद्व्याख्या ।

अनुसाय अव्य० साये विभ० अव्ययी० । सायाङ्गे इत्यर्थे
तत्रभवः पारिसुखा० अत्र । आनुसायः तत्रभवे लि० ।

अनुसार पु० अनु+हृ-घञ् । अनुसरणे, "धर्मशास्त्रानु-
सारेण क्रोधलोभविजितः" इति या० स्मृतिः । "कृतानु-
सारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यतीति" मनुः ।

अनुसारणा स्त्री अनु+हृ+णिच्-युच् सारणा अनुगत्य सारणा
चाळना । अनुधावने, अपसारणायाम्, भीतिहेतोरनुधावने
हि भीतस्य चाळना भवतीति तस्य सारणाहेतुत्वम् "तस्मात्
पलायमानानां कुर्यान्नात्यन्तं सारणाम्" भा० शा० प० ।

अनुसारिन् लि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति अनु+हृ-णिनि ।
अनुगन्तरि । "कृष्णसारे ददञ्चतुस्तवि चाधिज्यकार्मुके ।

ऋगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिन"मिति शकु० ।

"यदा यदा सतां हानिर्वेदभार्गादुसारिणामिति" पुरा० ।

अनुसूया स्त्री अनुसूयते अनु+हृ-क्यप् । शकुन्तलासहचरी-
भेदे शकु० । अनुसूयेत्येके ।

अनुसृति स्त्री अनु+हृ-क्तिन् । अनुसरणे । अनुसरति कुला-
न्तरं कर्त्तरि सञ्चायां क्तिच् । कुलटायां स्त्रियां, स्त्री ।

तस्याः अपत्यं मतान्तरे कल्याणादि० ठक् इजङ् च ।

आनुसृतिनेयः तदपत्ये पु० स्त्री० ।

अनुसृष्टि स्त्री अनु+हृज-क्तिन् । अनुसर्जने । कर्त्तरि सञ्चायां

क्तिच् । प्रत्युत्पन्नमतो स्त्रियां स्त्री । तस्याः अपत्यम्
कल्याण्यदि० ढक् इनङ् च । आनुसृष्टिनेयः तदपत्ये
पु० स्त्री० ।

अनुसेविन् लि० अनुसृष्टं सेवते अनु+सेव-णिनि स्त्रियां
ङीप् । सतसेविनि “क्रूरकर्मांनुसेविनीमिति” रामा० ।

अनुस्तरण लि० अनुस्तीर्यते अनु+स्तृ-करणे ल्युट् । आच्छा-
दने चर्मादौ स्त्रियां ङीप् । “अनुस्तरण्या वपासुत्खिद्य
शिरोमुखं प्रच्छादयेदिति” ता० ब्रा० । तत्साधने स्त्रीगव्यां
स्त्री । “अनुस्तरणो गामजां वैकवर्षां कृष्णामेके सव्ये वाह्यौ
वहेति” श्रुतिः । “सेय गोः स्मृतं दोक्षितसमुत्सृतत्वाङ्गिसित
त्वाच्चानुस्तरणीत्युच्यते” इति तद्धितसंज्ञासूत्रम् । अनु-
तीर्यते वैतरणी नदी अनया अनु+हृ-करणे ल्युट् पु०
हृट् । वैतरणीनद्युत्तारिकायां गवि स्त्री । “तस्मात्
पुरुषाय पुरुषानुत्तरणी क्रियते इति” श्रुतिः ।

अनुस्मृति स्त्री अनु+स्मृ-क्तिन् । अनुरूपचिन्तने आसम्बन्ध-
संश्रयतया चिन्तने “अनुस्मृतेर्वादिरिति” शा० सू० । प्रादेश-
मालत्वेन अयम् (परमेश्वरः) अप्रादेशमालोऽयम् अनुस्मरणीयः
प्रादेशमालप्रत्ययवत्त्वात् । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे
प्रादेशमालश्रुतिरिति वादरिराचार्योभन्यते इति भा० ।
“प्रादेशमालोऽहंपरोऽपि इष्ट इत्यादौ श्रुत्यौ प्रादेशमाल-
श्रवणमनुस्मृत्यर्थमित्यत्र तत्तात्पर्यम् ।

अनुस्यूत लि० अनु+सृव-क्त ऊट् । अधिते, सतसंबन्धे च ।
“सकृत्सूतवत् सर्वानुस्यूतेति” ति० त० रघुनन्दनः ।

अनुसमाहार पु० अनु+सम्+आ+हृ-वञ् । अनुसन्धाने
“अनुसमाहरतीत्यनुसन्धत्ते” इति भाष्ये व्याख्याना-
त्तथात्तम् ।

अनुस्वार पु० अन्-अप् उदात्तादिस्वरवत्त्वात् स्वराः स्वरवर्णा-
एव स्वाराः अनुगतः स्वरान् आत्मा० स० । स्वराश्रयेण
उच्चार्यमाणे विन्दुरेखया व्यञ्जमानेऽनुनासिके वर्णभेदे ।
“अनुस्वारो विसर्गश्चेत्यपक्रम्य “आश्रयस्थानभागिन”
इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् । साहस्वारो विसर्गो च दीर्घश्चैव
गुरुर्भवेत् कन्धोम० । “अनुस्वारो विसर्गश्च +क०पौ
चादि परान्वितौ । अयोगवाहा विसर्गो आश्रयस्थान-
भागिन” इति शिक्षा ।

अनुहरण न० अनु+हृ-ल्युट् । देशभाषावेष्टादिना सदृशी-
करणे; सादृश्यधर्माविष्करणे च ।

अनुहार पु० अनु+हृ-वञ् । अनुकरणे पश्चाद्वरणे च ।

अनुहार्य लि० अनु+हृ-ल्युट् । सदृशीकार्ये ।

अनुहृत लि० अनु+हृ-क्त । अनुकृते सदृशीकृते ।

अनुहोड लि० होडे विभक्त्य० अव्ययी० । होडे इत्यर्थे ।
तत्र भवादौ ठक् अनुश्रुतिका० द्विपददर्शः । आनुहोडि-
कः । होडभवे लि० ।

अनूक पु० अनु+उच-समवाये क नि० कृत्यम् । गतजन्मनि ।
सुशीले न० । वङ्ग्राधारे पृष्ठास्थिभेदे पु० । वङ्ग
शीर्षोऽवद्यति नांसयोर्नानूकस्य नापरमकथयोरिति शत०
३,८,३,२७, भाष्यकृता तथैव व्याख्यातम् । चयन-
साधने यक्षिणे इष्टकोपधायकपालभेदे न० । “अनुस्मागन्-
मध्यमानुके” इति कात्या० १६,७,२२ । अनुष्मो य इष्टका
गणः तासां मध्यमानुके उपधेया इति । “एका च”
कात्या० १६,७,२३ । याचैकोष्टका साध्यन्त एव । “अभितो
युग्माः २४, अनूकमभितो युग्मा अर्धार्धकया इति तद्व्या० ।
“साध्यमानुके वङ्गादिति” दृष्टत्वात्ततोत्तरपदनाशभेदे न० ।

अनूकाश पु० अनु+काश यञ् उप० दीर्घः । अधस्तभेदेहा-
दिप्रकाशे “प्रकाशेनान्तरमनकाशेन याज्ञप्रभिति” य० २५,२
“अनूकाशेनावस्तनदेहकान्येति” वेददीपः ।

अनूचान पु० अनु+वच कान नि० । शिक्षादिपङ्क्तमहित-
वेदाध्ययनकारिणि, वेदाधीनवचनसमर्थे च । “इदमूचरनु-
चानाः प्रीतिकण्ठकितत्वच” इति कृमा० । “महद्वादशवर्ष
उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षैः सर्वान् वेदानधीत्य मङ्गासना अनू-
चानमानी स्तस्य एयाय” छा० उप० । “बासाकिर्हानू-
चानमना आसेति” छा० उ० ।

अनूच्य लि० अनूच्यते अनु+वच-क्यप् । अनुवाच्ये पाथे
“पश्चादरय्येऽनूच्यमिति” “विमुखेनारय्येऽनूच्यमिति” च
का० १८,४,२०,२४ ।

अनूढ लि० अनु+वह-क्त । अविश्राहिते । “परिवेसानुजोऽनूढे
ज्येष्ठे दारपरिग्रहा” दित्यमरः । स्त्रियां ङीप् ।

अनूति स्त्री वे-क्तिन् अभावे न० त० । गमनाभावे । “अस्तूती
अनूती हिरिशिप्रःसत्वा” इति ऋ० ६,२६,६ । “अनूत्या
अनागमनेनेति” भा० ।

अनूदित लि० अनु+वद-क्त । यस्य तद्व्यापकभाषानुरेणानु-
वादः कृतः, तस्मिन् पदार्थे अनुवादविषये च ।

अनूद्य अव्य० अनु+पद-ल्यप् । अनुवादं कृत्वेत्यर्थे । अनु+
वद-क्यप् । अनूद्ये अनुवादार्थे ।

अनून लि० न जनः न० त० । परिपूर्ये, समये, अक्षीमे च ।
“अनूपराजस्य गुणैरनूनामिति” रघुः । नूनं निश्चितं न०
त० । अनूयते । स्वार्थे कन् तल्लेवाये ।

अनूप लि० अनुगता आपो यत् ७३० अच्मास० अतउत्त्वम् ।
जलप्राये स्थाने । “शकटः शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं
वनम् । अनूपं पथवो राजा दुर्भिन्ने नव वृत्तयः” इति
आङ्गि० त० आगलेयः । तत्स्थले सर्वदावासिनि महिषे
पु० । “बह्वम्बुर्बड्वचश्च वातस्ते ज्ञानयान्वितः । देशो-
ऽनूप इति ख्यातः” इत्युक्ते “अनूपसर” इति प्रसिद्धे
देशभेदे पु० । “अनूपराजस्य गुणैरनूनामिति” रघुः ।

अनूपज न० अनूपे जलप्राये देशे जायते जन-७३० ।
(आदा) इति ख्याते आद्रके, तस्य जलप्रायोद्भवत्वात्तथा-
त्वम् । तत्स्थानजातमात्रे लि० ।

अनूप्य लि० अनूपदेशे भवः यत् । अनुगतजलदेशभवे “शत्रु
आपो धन्वन्त्याः शमनः सन्वनप्या” इति स्नानमन्त्रः ।

अनूवन्ध्य लि० अनु+वन्ध-ण्यत् उपस० दीर्घः । वधार्थं वन्ध-
नीये यज्ञिये पशौ, “वशमनूवन्ध्यामालभेत” इति शत०
२, ४, ४, १४, “अनुवन्ध्ययेद्वेति” आश्व० । [याजार्थे] ।

अनूयाज पु० अनु+यज घञ् उपसर्गस्य वा दीर्घः । अनु-
अनूर पु० न स्त जरु यस्य ब० । सूर्यसारथौ विनताज्येष्ठ
पुत्रे अरुणे । तस्य अपूर्णे एव गर्भे माता अण्डस्य स्योट-
नादूरुप्रभृत्यङ्गविकलत्वम् तत्कथा भा० आदिप० । यथा
“ततः पुत्रार्थिनी देवी ग्रीडिता च तपस्विनी । अण्डं
विभेदं विनता तत्र पुत्रमपश्यत् । पूर्वाङ्गं कायसम्पन्न-
मितरेणाप्रकाशत् । स पुत्रः क्रोधसंरम्भः शशापैनामिति
श्रुतिः । योऽहमेवं कृतो मातस्तया लोभपरीतया ।
शरीरेणासमयेण तस्माद्दासी भविष्यति । पञ्चवर्षशतान्यस्या
यथा विष्णुर्हसे सह । एष च त्वां सुतो मातर्दासी-
त्वान्मोचयिष्यति । यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभे-
दनात् । न करिष्यस्व नङ्गं वा व्यङ्गं वापि यशस्विनम् ।
प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया । विशिष्टं
बलभीष्यन्त्या पञ्चवर्षशतात्परः । एवं शत्वा ततः पुत्रो
विनतामन्नरोक्षगः । अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये
सदा । आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयदिति” । गतं
तिरस्वीनमनूरुसारथेरिति” भावः । [तत्कथाऽनुपदक्षता ।

अनूरुसारथि पु० अनूरुः सारथिः रथनियन्ता यस्य । सूर्ये
अनूराध लि० अनु+राध-घञ् उपस० दी० । अनूराधनीये
“इन्द्रं वयमनूराधं हवामहे” इति अथ० १८, १५२ ।

अनृच पु० नास्ति अभ्यस्ततया ऋक् यस्य अच् समासान्तः ।
ऋक्शूचे अनुपनीते बालके । “अनृचबह्वचावध्येतय्ये
वेति” सि० कौ० । “यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचो

ऽफलः” मनुः । “अनृचः अनधीयान इति” कुल्लू० ।
“अनृचो माणवक रति” रुग्धबोधम् । समासान्तविधेर-
नित्यत्वात् कचित् न अच् । “तेन सहस्रं हि सहस्राणा-
मनृचां यत् भुञ्जते इति” “तथानृचे हविर्दत्त्वा न दाता
लभते फलमिति” च मनुः । समासान्तपक्षे अनृचे इति
विवक्षया सप्तमी, तदभावपक्षे चतुर्थीति भेदः । अध्येतरी-
त्युक्तेः “अनृक् सामेति” सि० कौ० । अजभावपक्षे विभा-
षया कप् । अनृक्कः ऋक्शून्ये लि० ।

अनृजु लि० न ऋजुः । शठे वक्त्रे कुटिले च । “न पाणिपाद
चपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः” इति मनुः । “या भ्रातृरप्ये
अनृजोर्ऋणमिति” ऋ० ४, ३, १३ । “लग्नात् पापादज्व-
नृजू व्ययार्थस्यौ यदा तदा । कर्त्तरी नाम सा ज्ञेया
ऋत्युदारिद्र्यशोकदेति” सहर्त्तचि० । ऋजुसार्गगामी पूर्व-
गतिः, अनृजुः वक्त्री पश्चाद्गतिरिति तदर्थः ।

अनृण लि० न ऋणं यस्य । ऋणशून्ये । ऋणञ् अवश्यदेयम्
तच्च उत्तमर्णाय दातव्यत्वेन स्वीकृतं धनम् । तच्चावश्यं
शोध्यं तदशोधने “ऋणानामनपक्रियेत्युक्तेरुपपातकं भवति ।
अवश्यशोध्यत्वेन तत्सदृशम् वेदाध्ययनादिकमपि ऋण-
शब्देन व्यवह्रियते “जायमानो वै पुरुषस्त्रिभिर्ऋणै-
र्ऋणी भवति स्वाध्यायेन ऋषिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
पितृभ्यः” इति श्रुतिः एवञ्च वेदाध्ययनादिना ऋणादीना-
नृणशोधने अनृणो भवतीति स्रुत्यादौ प्रसिद्धम् । एवञ्च
“ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति” ऋण-
शून्यस्यैव मोक्षाधिकारः । अतएव मनुना “दशलक्षणाकं धर्म-
मनुतिष्ठन् समाहितः । वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेद-
नृणी द्विज” इति अनृणस्यैव संन्यासोऽभिहितः । “ज्येष्ठेन
जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृणां नृणञ्चैव स
तस्मात् सर्वमर्हतीति” मनुः । “एष वा अनृणः यः पुत्रीति”
श्रुतिः । कृतोपकारस्य प्रत्युपकारोऽपि ऋणत्वेन स्वीक्रि-
यते । तदभिप्रायेणैव “प्राणैर्देशरथप्रीतेरनृणं कण्ठवर्त्तिभि
रिति” रघौ वर्णितम् ।

अनृणिन् लि० न ऋणी स्त्रियां डीप् । ऋणिभिन्ने “दिवस्या-
ष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः । अनृणी चाप्रवासी च
स वारिचर ! मोदते, इति भा० व० प० । “एकमध्यहरं
यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्दुद्रव्यं
यद्दत्त्वा सोऽनृणी भवेदिति” पु० ।

अनृत न० न ऋतम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते । “यद्वाहमभिदु-
द्रोहं यद्वा शेष उतानृतमिति” ऋ० १, २३, २२ । “प्रियञ्च

नाष्टतं ब्रूयादेष धर्मः सनातन” इति मनुना मिथ्याभूतं प्रियवाक्यमपि निषिद्धं तत्र साक्षात् नृतभाषणस्यातीव निन्द्यता यथा “यावतो बान्धवान् यस्मिन् हन्ति साक्ष्येऽनृतं वद-
न्निति” “एषामनृतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेदिति” च मनुः । “ये च पापकृतां लोका महापातकिनां तथा ।
अग्निदानाच्च ये लोकाः ये च स्त्रीबालघातिनाम् । स
तान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेदिति” या० ।
“ब्रूहि साक्षिन् ! यथातत्त्वं लब्ध्वन्ते पितरस्तत्र । तव
वाक्यमुदीर्यैव वस्तुतत्पतन्ति पतन्ति च ॥ नमो सुखः कपाली
च भिक्षार्थं क्षुत्पिपासितः । अन्धशत्रुले गच्छेद् यस्तु
साक्ष्यनृतं वदेत् ॥ पञ्च कन्यानृते हन्ति दश हन्ति गवा-
नृते । शतसन्धानृते हन्ति, सहस्रं पुरुषानृते ॥ वर्णि० स० ।
कचिद्विषये तदुपवादः । “वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्य-
नृतं वदेदिति” या० । “प्राण्यात्यग्रे सर्वधनापहारे विप्रस्य
चार्यं ह्यनृतं वदेत् । विवाहकाले रतिसंयोगे पञ्चाष्टता-
स्याहुरपातकानि भा० क० प० । क्षयिकमेणि न० भे० ।

अनृतक लि० अनृते प्रसूतः कनु । असत्यकानरते “लुब्धा अनृ-
तकाश्चैव तिष्ठे जायन्ति भारत” ! भा० भो० प० ।

अनृतवादिन् लि० अनृतं वदति वद-न्निनि । मिथ्यावादिनि
अनृतु पु० न अतः वर्षादिकालः । स्वस्योग्यवर्षर्चुभिर्द्धे काले
“तदा विद्यादन्ध्यायमनृतौ चाभ्यर्चने” इति मनुः ।
नास्ति वस्तुः स्त्रीपुष्पविकायो यस्मिन् काले । स्त्रीपुष्प-
विकाशश्च काले पु० । “अनृताष्टकाले च मन्त्र-
संस्कारकत् पतिरिति” मनुः ।

अनृत्यंस लि० न नृत्यंसः विरोधे न० त० । अहिंसे दयालौ ।
तस्य भावः युवादि० अण्वानृत्यंसम्, ब्राह्मणा० ध्वज् अनृ-
त्यंसञ्च दयायाम् ।

अनेक लि० न एकः एकभिन्नतया उत्सर्गतः बहुवचनान्ता ।
बहुसंख्यकेषु । “अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणा”
मिति मनुः । “पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः” इति माघः
“अनेके सेवन्ते भवदधिकगोर्वाणनिवहानिति” श्यामा-
स्त्रोतम् । एकशब्दस्य सर्वनामत्वेन नञ्त्तत्पुरुषे तद्विज्ञ-
वाचकतया गौणत्वेऽपि अतच्छब्दवत् सर्वनामकार्यं तेन
अनेके इति, अनेकेषामिति, अनेकेष्वेत्यादि । एवञ्च एक-
शब्दस्य समाहारद्विगुलनिषेधादनेकशब्दस्य बहुसंख्यावाच-
कत्वेऽपि न समाहारः । तेन अनेकराजन्यरथान्तीति स्त्रीत् ।
“यत्रानेकविधमान्तरं तत्र स्थानत आन्तर्यं ब्रवीत्य इति”

परिभा० सि० कौ० । “अनेकपितृकानान्तु पितृतो भाग-
कल्पनेति” याज्ञ० । “अनेकवाङ्मदरथक्त्तनेत्वमिति”
“अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति” च गीता
नास्ति एकः “द्वैकयोर्द्विचनैकवचने” इति यत् एकत्वं
यत्नेति बहुव्रीहौ अनेकशब्दस्य एकवचनान्तापीयते ।
“अनेकमन्यपदार्थे” इति पा० सू० । “आकाशमेकं
हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् “तथात्मेकोऽन्येकश्चेति”
याज्ञ० । “अनेकमाश्रितं लिङ्गमिति” सा० का० । “एको-
ऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे कोले तथा । साधारणे
सङ्गलेऽप्ये संख्यायाम् प्रयुज्यते” इत्युक्तेऽर्थे एकशब्दस्य
द्विः तदुक्तार्थमिदं लि० । तत्र च संख्यान्यर्थे एव
बहुवचनान्तान्यत्र यथेष्टेति मनो० । उत्करादि०
भवार्थे क । अनेकीयः तद्गते लि० । भा० द्रा० ध्वज् ।
अनेक्यं बहुल्ये न० ।

अनेकज पु० अनेकपारं जायते जन उ० तस्य संख्यावाच-
कस्य सुजयता । द्वियारं जाते पक्षिणि, तस्य गर्भशङ्काभ्यां
जातत्वेन द्वियारजाततया द्विजत्वादनैकजत्वम् । ५ त० ।
बहुभ्यो जाते लि० ।

अनेकधा अव्य० अनेक-प्रकारे भाव् । बहुप्रकारे “अनेकधा
कताः पुत्रा कर्षिभिर्ये पुरातनैरिति” स्मृतिः । “तत्कस्य
जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधेति” गीता ।

अनेकप पु० अनेकाभ्यां सुखशुखभाभ्यां । पिबति पा० क । द्विपे
हस्तिनि । “सालवनाथोऽन्येकानेकपयूयमनाथः” द० क० ।
अनेकमूर्त्ति पु० अनेका लोकानामनुग्रहाय अवतारेषु नाना-
विधा मूर्त्तयोऽस्य । परमेश्वरे “अनेकमूर्त्तिरव्यक्त” इति
विष्णुसङ्घ० ।

अनेकरूप पु० अनेकानि रूपाण्यस्य । बहुरूपे परमेश्वरे
“रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति” श्रुतौ तस्य बहुरूप-
त्वोक्तेस्तथात्वम् । नानाविधरूपमुक्तमात्रे पटादी लि० ।

अनेकलोचन पु० अनेकानि लोचनानि यस्य । इन्द्रे, परमे-
श्वरे च “सहस्राक्षः सहस्रपादिति” श्रुतौ अनेकवाङ्मदर-
वक्त्रनेत्वमिति” गीतायाञ्च तस्य अनेकनेत्रत्वोक्तेस्तथात्वम्
अनेकवर्णसमीकरण न० अनेकवर्णाः अज्ञातविशेषसंख्यका-
नेकराशयः समीक्षित्वेन ज्ञातसंख्यकासमतया क्षियन्ते यत्र ।
वीजभेदे यथोक्तं भास्करवीजगणिते “अथानेकवर्णसमीकरणं
वीजम् । तत्र कृत्वं सङ्गृह्यतयम् ।” “आद्यां वर्णं शोध-
येदन्वपचादन्वान् रूपाण्यन्वतयाद्यभक्ते । पद्येऽन्यकिन्नाद्य-
वर्णैरिच्छतिः स्याद्वर्णस्यैकस्योक्तितीनां बहुल्ये ॥ समीकृत-

च्छेदगमे तु ताभ्यस्तदन्यवर्णोन्मितयः प्रसाध्याः । अन्यो-
न्मितौ कुट्टविधेर्गुणाग्नौ ते भाज्यनङ्गाजकवर्णमाने ॥ अन्ये-
ऽपि भाज्ये यदि सन्ति वर्णस्तन्मानमिदं परिकल्प्य
साध्यम् । विलोमकोत्यापनतोऽन्यवर्णमानानि भिन्नं यदि
मानमेवम् ॥ भूयः कार्यः कुट्टको ऽत्वान्यवर्णं तेनोत्थाप्यो-
त्थापयेद्भाज्यमानात् ॥ “इदमनेकवर्णसमीकरणं बीजं यत्नो-
दाहरणे द्वित्रादयोऽव्यक्तराशयो भवन्ति तेषां यावत्ता-
वदादयो वर्णाः मानेषु कल्प्यास्तत्र पूर्वार्थाः कल्पिताः
यावत्तावत्, कालक, नीलक, पीतक, लोहितक, श्वेतक,
चित्रक, कपिलक, पिङ्गलक, धूम्रक, पाटलक, शबलक,
श्यामलक, मेचका, इत्यादि । अथ वा कादोन्यक्षराणि
अव्यक्तानां संज्ञाः असङ्करार्थं कल्प्याः । अतः प्राग्वदुद्देश-
कालापवद्विधिं कुर्वता गणकेन पक्षौ समौ कार्यौ पक्षा वा
समाः कार्य्याः । ततः स्तृतावतारोऽयं तयोः समयोरनेकसांत्
पक्षादितरपक्षस्याद्यं वर्णं शोधयेत्तदन्यवर्णान् रूपाणि च
इतरपक्षाच्छोधयेत्ततः आद्यवर्णशेषेणेतरपक्षे भक्ते भाजक-
वर्णोन्मितिः । बह्वेषु पक्षेषु ययोर्ययोः साम्यमस्ति तयोरेवं
कृते सति अन्या उन्मितयः स्युः । ततस्तावन्मितिषु एकवर्णो-
न्मितयो यद्यनेकषा भवन्ति ततस्तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः समी
कृतच्छेदगमेनाद्यं वर्णं शोधयेदित्यादिनान्यवर्णोन्मितयः
स्युः । एवं यावत्सम्पन्नस्ततोऽन्योन्मितौ भाज्यवर्णं योऽङ्कः
स भाज्यराशिः, सो भाजके स भाजकः, रूपाणि क्षेपः,
अतः कुट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते तद्भाज्यवर्णमानं, या
लब्धस्तद्भाजकवर्णमानं, तयोर्मानयोर्द्विभाजकभाज्याविष्टेन
वर्णेन गुणितौ क्षेपकौ कल्प्याः । ततः स्वस्वमानेन सक्षेपेण
पूर्ववर्णोन्मितौ वर्णवृत्त्याय स्वच्छेदेन हरणे यत्नभ्यते तत्
पूर्ववर्णस्य मानम् । एवं विलोमकोत्यापनतोऽन्यवर्णमा-
नानि भवन्ति । यदि तु अन्योन्मितौ द्व्यादयो वर्णा
भवन्ति तदा तेषामिष्टानि मानानि कृत्वा स्वस्वमानै-
स्तानुत्थाप्य रूपेषु प्रक्षिप्य कुट्टकं कार्यम् । अथ यदि विलो-
मकोत्यापने क्रियमाणे पूर्ववर्णोन्मितौ तन्मितिभिन्ना
लभ्यते तदा कुट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते स क्षेपः स
भाज्यवर्णमानं तेनान्यवर्णमानेषु तं वर्णमुत्थाप्य पूर्वोन्मि-
तिषु विलोमकोत्यापनप्रकारेणान्यवर्णमानानि साध्यानि ।
इह यस्य वर्णस्य यन्मानमागतं व्यक्तमव्यक्तं, व्यक्ताव्यक्तं
वा तस्य मानस्य व्यक्ताङ्केन गुणने कृते तद्वर्णाक्षरस्य निर-
सनमुत्थापनमुच्यते” तद्व्याख्या । उदाहरणं तत्रैव दृश्यम् ।

अनेकविधं त्रि० अनेका विधा प्रकारा यत् । बह्वप्रकारे

“यवानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय”
इति परि० ।

अनेकशस् अव्य० अनेक+वीशार्थे कारके शस् । अनेकवारार्थे
“अनेकशो निर्जितराजकस्वभिति” भट्टः ।

अनेकाग्रं त्रि० न एकाग्रः । शून्यहृदये एकाग्रताशून्ये
अनेकान्तं त्रि० न एकान्तो नियमो अव्यभिचारो यत् ।
अनियमे, अनिश्चितफलके च । व्यभिचारवति दुष्टहेतौ
पु० । “अनेकान्तो विरुद्धस्याप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालाव्यापदिष्टश्चेत्ताभासाश्च पञ्चधेति” भाषा० ।
सच त्रिविधः “आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो
मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको मतः” इति
भाषा० । एकान्तोऽस्यस्य प्रज्ञा० ण । एकान्तः न० त०
अनेकान्तोऽप्यत्र कश्चित् “भाषायाम् अनेकान्तो विरुद्ध
श्चेत्तेव” पाठः । तथा च साधारणादित्यन्यान्यत्व-
मनेकान्तत्वम् ।

अनेकान्तवादिन् पु० अस्ति नास्ति वेत्तेकान्तं न वदति
वद-त्तिन इत० । बौद्धभेदे । तस्य अस्तिनास्तिभाव-
वादित्वेन तथात्वं विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् ।

अनेकार्थं त्रि० अनेके अर्था अभिधेया यस्य । नानार्थे
शब्दे । यथा गवदय अन्नादयश्च । ‘अनेकार्थस्य शब्दस्य
संयोगाद्यैर्निर्यन्त्रिते । एकत्वार्थेऽन्यर्थहेतुव्यञ्जना साभिधा
अयेति” सा० द० । अयमाशयः ‘संयोगश्च विभागश्च साह-
चर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य
सन्निधिः । सामर्थ्यमौचित्यौ देशः काकाद्युक्तिः स्ववाचकः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषसृष्टिहेतवः” इति चर्युक्तेरनेकार्थ-
शब्दानां सर्वत्र शक्तौ समानायां सत्त्वां, संयोगाद्यैरितरार्थ-
बोधप्रतिरोधनेन विशेषाद्यै एव स्मर्यते । तद्विज्ञार्थस्य तु
व्यञ्जनया बोधः इत्यलङ्कारिकाणां मतम् । तथाच संयो-
गादयः शक्त्या अन्याथौपस्थितौ प्रतिबन्धकाः । व्यञ्जना
उत्पत्त्या तदुपस्थापने तु न । ‘अनेकार्थशब्देभ्यः सर्वेषामर्थाना-
मविशेषेणोपस्थितौ सत्यामपि संयोगादयः अन्यशक्यविषय-
शब्दबोधमात्रं प्रतिबध्नुन्ति न तु व्यङ्ग्यविषयमिति” रस-
गङ्गाधरः । नैयायिकादयस्तु अनेकार्थशब्दानां शक्यताच्छेद-
कलाघवलाभे तत्रैव शक्तिरन्यत्र लक्षणा तत्र संयोगादयः
अन्यार्थबोधनं नैव प्रतिबध्नुन्ति । तथाच संयोगादयः सति
तात्पर्यं, तद्विषयीभूतार्थविषयसृष्टिं तज्जन्यान्वयवृद्धिं वा न
प्रतिबध्नुन्ति किन्तु तात्पर्यमात्रोच्चायका इत्यस्य व्यञ्जना-
उत्पत्तिरस्तीति चेन्निरुति भेदः । अनेके अर्थाः प्रयोजनानि

यत् यत् वा । अनेकप्रयोजनवति त्रि० “अनेकार्थाभि-
योगे च यावत्संसाधयेद्वनी” इति स्मृतिः । कर्म० ।
वज्रप्रयोजने पु० ब० व० ।

अनेकाश्रित पु० अनेकेषु आश्रितः ५ त० । वैशेषिकनये
संयोगादिषु, सामान्येषु च । “संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वि-
त्वादिकास्तथा । द्विष्टकत्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणा”
इति भाषा० । “नित्यत्वे सति अनेकसववेतत्वं जातित्वमिति”
सूक्ता० । एकस्या एव व्यक्तेर्नानाव्यक्तिनिवृत्तेऽस्य प्रयो-
गोपाधिता । भवन्ति च संयोगादयः सामान्यं च तथा ।
रूपादेर्नानाव्यक्तिषु सत्त्वेऽपि नेकव्यक्तेरिति न तस्य तथा-
त्वमिति भेदः ।

अनेजत् न० न एजत् । सर्वदैकरूपे ब्रह्मणि । “अनेजदेकं
मनसो जयीय” इति ईशोप० । “एजनं कम्पनं स्वभाव-
प्रच्युतिस्तद्विचर्जितं सर्वदा एकरूपमिति” भा० । कम्पन-
शून्ये त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अनेडमूक त्रि० एङो बधिरो मूको वाक्गतिरहितश्च नास्ति
यस्मात् ५ ब० । (काळा, वीवा) इति ख्याते अवयवचन-
गतिरहिते, शठे च । [प्रशस्ते प्रधाने निरुक्तकारः ।

अनेद्य त्रि० निदि कुत्सने क्यप् नि० नलोपयुषौ न० त० ।

अनेनस् त्रि० नास्ति व्यसनमधर्मो वा यस्य । व्यसनपापादि-
रहिते “राजा भवत्यनेनास्तु सुच्यन्ते च सभासदः” इति
व्यव० त० मन्वादिस्मृ० । “अनेनो वोमरुतो याम”
इति ऋ० ६, ६, ७ । “अनेनः पापरहितं यथा भवतीति”
भाष्यम् “त्वानेना नमसा हर” इति ७, ८, ८ । “अनेना
अपाप” इति भाष्यम् ।

अनेमा पु० नी-मनिन् न० त० । प्रशस्ते निरुक्तकारः ।

अनेहस् पु० न हन्यते हन-असि प्रकृतेरेङादेशः । काले ।

सौ अनङ् । अनेहा “कालोहिष्टोऽप्यनेहापी”त्यमरः ।
न हन्यते कर्माणि असि । अहिंसनीये त्रि० । “शम्भुव
मन्त्रं देवा अनेहसमिति” ऋ० १, ४०, ६ । “अनेहसं केना-
प्याहिंस्यामिति” भा० । “पापिनोवयम् यजामहे सुप्रतूर्ति-
मनेहसम्” ऋ० १, ४०, ४ । “यथा नोऽस्मै जयाय धिषणे
अनेहः” ऋ० ६, ५, ५ ।

अनेकाग्र न० एकाग्रस्य भावः व्यञ्ज्यभावे न० त० । ऐका-
ग्रभावे । न० व० । ऐकाग्रशून्ये त्रि० । “आचाराणा-
मनेकाग्रं सर्वेषामुपलक्षणादिति” भाग० ।

अनेकान्त पु० अनेकान्तगद्गर्थे । तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता “अने-
कान्तो विरुद्धेति” भाषा० पाठान्तरम् ।

अनेकान्तिक पु० एकान्तं नियतं व्याप्नोति एकान्त+ठक्
एकान्तो नियमो व्याप्तिरस्य ठन् स्वार्थे व्यञ्ज्यवा न० त० ।

अनेकान्तगद्गर्थे अनेकान्तगद्गर्थेऽधिकं दृश्यम् “त्रिधाऽनेका-
न्तिको मत” भाषा० । ऐकान्तिको निश्चितरूपस्तादृशे त्रि०

अनेक्य न० न ऐक्यम् अभावे न० त० । ऐक्याभावे ।

अनेतिह्य त्रि० न ऐतिह्यं यत् । परम्पराश्रयणरूपैतिह्य
प्रमाणशून्ये । “अनागतमनैतत्तत्र कथं ब्रह्माधिगच्छति” ?
भा० शा० प० ।

अ(आ)नेपुण्य न० अनिपुणस्य भावः अण् आद्याचो
या वृद्धिः । अनिपुणत्वे । व्यञ्ज्य अ(आ)नेपुण्यमप्यत्र न० ।

अ(आ)नेश्वर्य्य न० अनीश्वरस्य भावः आद्याचो या वृद्धिः ।
अनीश्वरत्वे अधीनत्वे । भास्ति ऐश्वर्य्यं यस्य । अनेश्वर्य्यः
ऐश्वर्य्यशून्ये त्रि० ।

अनो अव्य० न+नी डो । अभाषार्थे । “अभावे, नङ्गुनो
नापी”त्यमरे अनो इत्येकं नामेति भीलकण्ठः । अस्य तु अ
इति, नो इति, च लिप्त्वा नामद्वयमित्याहुः ।

अनोकाह पु० अनसः शकटस्याकं गतिं हनि प्रतिरोधं करोति
हन-ऊ ईत० । टप्ते । “हन्ताश्लक्ष्यं हरति पुष्पमनो-
कहानामिति” अनोकाहकमित्यतः पुष्पमन्वीति च” रघुः ।
“उद्यत्सुद्रुतमनोकाहजालमध्ये इति” माघः ।

अनोदन त्रि० नास्त्योदनरूपं भक्ष्यं यत् । “अन्नवर्जनयुक्ते
व्रते । “नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा” इति स्मृतिः ।

अनोद्धृत त्रि० न ओद्धारस्तच्चायं कृतः ओम्+ऊ-क्त न० त० ।
ओद्धारोद्धारभावेन कृतः । “आज्ञाणः प्रणवं कर्त्या-
दादावन्ते च सर्पदा । स्वयत्यनोद्धृतं पूर्वं परस्ताच्च विशी-
र्यति” मनुः । ओमिति स्त्रीकारे तथा कृतम् ।
अङ्गीकृते त्रि० ।

अनृच व्यक्तौ चु० उभ० सक० षेट् । अञ्जयति ते आञ्जिच-
त कर्माणि अञ्जयते । णिजभावे अञ्जयते इति भेदः
“पूर्णात् पूर्णसदच्यते” इति श्रुतिः ।

अनृचु गतौ अचिवत् ८२ ट् दृश्यम् ।

अनृज गतौ कान्तौ अक्षणे व्यक्तौ च रूपा० वर्तमाने क्त
अदित् वेट् पर० । अनृज् । सिचि परस्मैपदे नित्यमिदं ।
आञ्जीत्-आनृज् । अञ्जिता-अञ्ज् । अञ्जयति-अञ्जयति ।
क्त अक्तः । क्तिन् अक्तिः । क्ता-अक्ता अक्षिता । वि+प्रका-
शने । व्यनक्ति व्यज्यते “व्यनक्ति कालकृतयेऽपि योग्यता-
मिति” साधः । वञ् व्यङ्गः । यवत् व्यङ्ग्यः । “सव्यङ्ग्य-
सुत्तमं काव्यमिति” । णिच् । व्यञ्जयति ष्युट् । व्यञ्ज-

नम् । “अन्यार्थधीकृत् व्यापृतिरङ्गनम्” का० प्र० ।
कर्त्तरि ल्यु । व्यञ्जना एकत्वार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधा-
श्रयेति” सा० द० ।

अन्त न० अमे-तन् । स्वरूपे, स्वभावे च । शेषे पु० न० ।
नाशे, सीमायां, निश्चये, शेषावयवे च पु० । निकटे,
मनोहरे च लि० । तत्र स्वरूपे ‘सृष्टलतानलतान्तमलो-
कयदिति’ भाषः । नाशे ‘पतत्यविरतं वारि नृत्त्यन्ति
शिखिनो मुदा । “अद्य कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्थानं
करिष्यतीति” उद्भटः । “वैरस्थानं करिष्यति” रामा० ।
सीमायां ‘वनान्तपर्यन्तमुपेत्य ससृष्टमिति’ नैष० । “ओद-
कान्तात् क्षिप्रधोऽनुगन्तव्य” इति श्रुतिः । सीमाऽवधिः
स च दैशिकः कालिकश्च । तत्र दैशिक उत्तोदाहरणे
कालिकस्तु । “पक्षान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं
ध्रुवमिति” ज्योति० । “दशाहान्ते पुनः क्रियेति” स्मृतिः
शेषसीमायाम् । “असुं वनान्ताद्गन्तव्यहारिणमिति”
भाषः । “दिग्गन्ते शून्यन्ते मदमलिनगण्डाः करटिन”
इति भाभिनी० । “गङ्गाप्रपातान्तविरुद्धशष्पसिति” रघुः ।
शेषावयवे “नेत्वान्तसङ्कीर्णते” इति वेदान्त इत्यादि ।
निश्चये । “उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिमिति”
गीता । उभयोः सदस्यतोरित्यर्थः । निकटे अन्तपालः ।
स्वभावे शुद्धान्तः । शेषे निशान्तः ।

अन्तःकरण न० क-कुरणे ल्युट् अन्तरभ्यन्तरस्थंकरणं, कर्म०,
तद्वृत्तिपदार्थानां सुखादीनां करणं ज्ञानसाधनं हेतु०
वा । ज्ञानसुखादिसाधने आभ्यन्तरे मनोबुद्धिचित्तादि-
पदाभिलष्यमाने इन्द्रिये । तच्चान्तःकरणम् वेदान्तिमते
चतुर्विधम् । “मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्त-
रम् । संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे”
इत्युक्तकार्यभेदात् । अन्यत्र व्यक्तसुक्तम् “यदा तु संकल्प-
विकल्पकृतं तदा भवेत्तन्मन इत्यभिख्यम् । स्याद्बुद्धि-
संज्ञं च यदा तु वेत्ति सुनिश्चितं संशयरूपहीनम् । अह-
सम्भानरूपं तच्चित्तञ्च परिकीर्त्तितम् । अहङ्कृत्यात्मवृत्त्या
तु तदहङ्कारतां गतमिति” । एतदनुसारेणैव शारादायामुक्तम्
“अन्तःकरणमात्मनः । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्चेति प्रकी-
र्त्तितमिति” । तस्य च ज्ञानादिप्रत्यक्षकरणत्वादान्तःकरण-
त्वम् । तत्साधकमनुमानश्चेत्यम् ज्ञानसुखादिप्रत्यक्षं
स्वप्नाहङ्केन्द्रियसापेक्षं प्रत्यक्षत्वात् रूपादिप्रत्यक्षवत् ।
नच चक्षुरादीनां तत्करणत्वं सम्भवति रूपादिस्वाभावा-
दित्यन्तःकरणसिद्धिरिति नैयायिकादयः । सांख्यादयस्तु

महत्तत्त्वापरपर्यायमेवान्तःकरणमङ्गीचक्रुः । पञ्चतन्मा-
त्रेभ्यो भूतेभ्यश्चाहङ्काररूपद्रव्यसिद्धिसङ्गा “तेना-
न्तःकरणस्येति” सां० सू० तत्सिद्धिरुक्ता तदनुमाने च
भाष्ये एवं प्रयोगादिकं दर्शितम् । “अहङ्कारद्रव्यं निश्चय-
वृत्तिमद्द्रव्योपादानकं निश्चयकार्यद्रव्यत्वात् यच्चैवं
तच्चैवं यथा पुरुषादिरिति । अत्राप्ययं तर्कः, सर्वोऽपि
लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभिमन्यते
अयमहं, मयेदं कर्त्तव्यमित्यादिरूपेणेति, तावत् सिद्धमेव ।
तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षायां वृत्त्योः कार्यकारणभावेन
तदान्वययोरेव कार्यकारणभावो लाघवात् कल्प्यते कार-
णस्य वृत्तिलाभेन कार्यवृत्तिलाभस्यौत्सर्गिकत्वादिति ।
यद्यपि अन्तःकरणमेकं तथापि वंशपर्वस्त्रिवावान्तरभेद-
माश्रित्यान्तःकरणत्वे क्रमः, कार्यकारणभावस्रोतः योगो-
पयोगिश्रुतिसृष्टिपरिभाषानुसारादिति सन्तव्यम् । तदुक्तं
वाशिष्ठे । “अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः ।
एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते ! ॥ एतस्मात्
प्रथमोद्भिन्नादङ्गुरोऽभिनवाकतिः । निश्चयात्मा निराकारो
बुद्धिरित्यभिधीयते ॥ अस्य बुद्धिभिधानस्य याङ्गुरस्य प्रपी-
नता । सङ्कल्परूपिणी तस्याश्चित्तचेतनमनोभिधा” इति ।
अहमर्थोऽन्तःकरणसामान्यम् । अत्र वाक्ये बीजाङ्गुर-
न्यायेनैकस्यैवाग्तःकरणवृत्तस्य वृत्तिमात्ररूपेण चित्ताद्यव-
स्थाभेदाः क्रमिकास्त्रिविधाः परिणामा उक्ता इति ।
साङ्ख्यशास्त्रे च चिन्नावृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्धावेवान्तर्भावः ।
अहङ्कारस्य चात्र वाक्ये बुद्धावन्तर्भावः” इति ॥ कारिकाया-
मपि “अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा वाह्यं त्रयस्य विष-
याख्यमिति” त्रैविध्यसङ्गा “सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषय-
मवगाहते यस्मात्, तस्मान्निर्विधंकरणं द्वारि, द्वाराणि शेषा-
णीति” तत्रयस्यैव प्राधान्यमुक्तम् । एवञ्च पुरुषस्य
सन्निधिमात्रादधिष्ठातृत्वं गौणं मुख्यमधिष्ठातृत्वन्तु
अन्तःकरणस्यैव यथोक्तम् “अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वा-
ल्लौहवदधिष्ठातृत्वम्” सां० सू० ॥ “अन्तःकरणस्यानुपच-
रितमधिष्ठातृत्वं सङ्कल्पादिद्वारकं प्रत्येतव्यम् । नन्वाधि-
ष्ठातृत्वं घटादिवदचेतनस्य न युक्तं तत्राह । लौह-
वत् तदुज्ज्वलितत्वादिति । अन्तःकरणं हि तत्प्रलौहव-
चेतनोज्ज्वलितं भवति । अतस्तस्य चेतनायमानतयाधि-
ष्ठातृत्वं घटादिव्यावृत्तमुपपद्यत इत्यर्थः । नन्वेवं चैतन्येना-
न्तःकरणस्योज्ज्वलने चित्तेः सङ्गित्वमग्निवदेव स्यादिति
चेन्न नित्योज्ज्वलचैतन्यसंयोगविशेषमात्रस्य संयोगविशेष

जन्यचेतन्यप्रतिविम्बस्य वातःकरणोक्त्वलनरूपत्वात् । न तु चेतन्यमन्तःकरणे संक्रामति येन सङ्गिता स्यात् ॥ अग्ने-
रपि हि प्रकाशादिकं न लौहे संक्रामति, किन्त्वग्नि-
संयोगविशेष एव लौहस्योक्त्वलनमिति । नन्वेवमपि संयो-
गेन परिणामित्वमिति चेन्न सामान्यगुणातिरिक्तधर्म्मोत्प-
त्तावेव परिणामव्यवहारादिति । अयं च संयोगविशेषो-
ऽन्तःकरणस्यैव सत्त्वोद्रेकरूपात् परिणामाद्भवतीति फल-
बलात् कल्प्यते पुरुषस्यापरिणामित्वेन संयोगे तद्विमित्त-
कविशेषासम्भवादिति । अयमेव च संयोगविशेषो बुद्ध्या-
त्मनोरन्योऽन्यप्रतिविम्बने 'हेतुरिति' सा० प्र० भा० ।
अन्तःकरणस्य च दृश्यस्विकृता "शान्ताधोरास्तयामूढा
मनसो दृश्यस्विकृता । वैराग्यं ज्ञान्तिरौदार्यमित्याद्याः
शान्तदृश्यः । तृणा स्नेहोरागलोभावित्याद्या धोरदृश्यः ।
सम्बोहोभयमित्याद्या कथिता मूढदृश्यः" इति तास्वेव
दृष्टिपु ज्ञानलोपचारात् तत्साधनत्वमिन्द्रियाणाम् "अन्तः-
करणदृष्टौ ज्ञानलोपचारादिति" पञ्चपादिकाविवरणम् ।
शान्तादीनामेव सात्विकादिरूपेण व्यवहारः । ताश्च दृश्यः
"क्रमशोऽक्रमशश्च दृश्य इति सां० सू० उक्तेः युगपदपि
भवतीति सांख्यादयः । नैयायिकादयस्तु "अयौपद्याज्ञा-
नाना"मित्युक्तेः क्रमिकत्वमेवाङ्गीचक्रुः । तच्चान्तःकरणमणु-
परिमाणमिति नैयायिकादयः । यावद्देहकार्यकारित्वात्
जलावगाहे एकदैव सर्वदेहगतशैत्याद्युपलब्धेर्मध्यपरिमाण-
मिति सांख्यादयः । तेषां च चतुर्णां चन्द्रचतुर्मुखश-
ङ्कराच्युता अधिष्ठातारोदेवा इति ।

अन्तःकुटिल पु० अन्तर्मध्ये कुटिलः । वक्राकारमध्यावयव-
वति शङ्खे । वक्रान्तःकरणे लि० ।

अन्तःकृमि पु० अन्तरम्यन्तरे कृमिर्नरस्य । (गुटि) इति ख्याते
कृमिकोषफले । मध्यस्थकृमियुक्ते फलादौ लि० ।

अन्तःकोटरपुष्पी स्त्री अन्तःकोटरे अन्तन्तरे पुष्पं यस्याः
जातित्वात् ङोप् । अन्तःकोटरपुष्पवत्यां नीलवुक्तायाम् ।

अन्तःपदवी स्त्री ७त० । सुषुम्णामध्यगते पथि ।

अन्तःपशु पु० अन्तःप्रासमध्ये पशवो यत् । प्रासमध्ये
पशुस्थितिकाले प्राज्ञै, सायाङ्गे च "अन्तःपशौ पशु-
कासस्य सायं प्रातः" कात्या० ४, १५, १४ । "अन्तः-
पशौ काले प्रासमध्ये पशवो यस्मिन् काले, सायं पशुषु
प्रासमध्ये आगतेषु, प्रातश्च प्रामादनिःसृतेष्विति" तद्व्या० ।

अन्तःपात पु० अन्तर्मध्ये प्रततीति पत-कर्त्तरि ण । सन्धि-
स्थाने । भावे षच् । मध्यपतने ।

अन्तःपातिन् लि० अन्तःपतति पत-णिनि इत० । मध्य-
प्रविष्टे । स्त्रियां ङोप् ।

अन्तःपात्य पु० अन्तर्मध्ये पात्यते पत-णिच्-आधारे
यत् । मध्ये पातनाधारे देगे "अन्तःपूष्णेण यूपं परीत्यान्तः-
पात्यदेशे स्थापयतीति" कात्या० १५, ६, २२, "स्थापित-
गवानां पतये स्वभ्रात्रे द्रव्यं शतमधिकं वा दत्त्वा यूपान्
पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयतीति" वेददीपः ।

अन्तःपुर न० अन्तरम्यन्तरं पुरं गृहं कर्म० । (अन्दर) इति
प्रसिद्धे राज्ञां स्त्रीणां स्थानयोग्ये गृहे । "वितयमिदम-
पूर्वं दृष्टमन्तःपुरे ते" इत्युद्भटः "व्यायम्याप्रुत्य मध्याङ्गे
भोक्तुमन्तःपुरं विभेत् इति" मुक्तान् विहरेच्चैव
स्त्रीभिरन्तःपुरे सहेति । "अन्तःपुरप्रचारश्च प्राणिधीनाश्च
चेष्टितमिति" च मनुः । तत्र स्थितत्वात् राजमहि-
त्तायामपि । "दाक्षिन्येन ददाति पाचमचित्तमन्तःपुरेभ्यो
यदेति" शक्र० । पुरगदसमांस आदि स्त्रीत्यात् ङोप् ।
अन्तःपुरीत्यपि स्त्री ।

अन्तःपुरचर पु० अन्तःपुरे चरति चर-ट ७त० । राजानः-
पुरचारिणि कञ्चुध्यादौ । अन्तःपुरस्थित्याम् स्त्री ङोप् ।

अन्तःपुरसहाय पु० अन्तःपुरे सहायः । राज्ञामन्तःपुर-
सहचरे विदूषकादौ ।

अन्तःपुराध्यक्ष पु० ईत० । 'उद्भः कुलोद्भूतः शक्तः पितृ-
पैतामहः शुचिः । राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो प्रभीतश्च तथेष्टते'
इति नरपत्युक्तलक्षण्येऽन्तःपुराध्यक्षे । अन्येऽपि पञ्च तथा,
"पञ्चापरे वामनको जघन्यः कुजोऽपरो मण्डलकोऽथ
सामी । पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णशंखाः प्रदण्डलक्ष-
स्तान् ॥ सम्पूर्णोक्तो वामनो (१) भग्नदण्डः किञ्चिद्वीर-
मध्यकक्षान्तरेण । ख्यातो राज्ञो ह्येष भद्रामुजीवी स्तोतो
दाता वासुदेवस्य भक्तः ॥ मातृव्यसेवी तु जघन्यनामा
खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुसन्निभः । शुक्रेण सारः पिशुनः
कविश्च कृष्णच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः ॥ क्रूरो धनी स्थूल-
मतिः प्रतीतस्तान्त्रिकश्चिः स्यात् परिहाराशीलः । उरोऽंष्टि-
हस्तोऽवशिष्टिपाशपरश्चक्रश्च जघन्यनामा (२) ॥ वज्रो (३)
नामा यः स शुद्धो हृष्टस्तान् कीर्णः किञ्चित्पूर्वकाये नतश्च ।
हंसासेवी नास्तिकोऽयैरुपेतो विद्वान् शूरः सूचकः स्यात्
कतश्च ॥ कक्षास्थभिक्तः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदा-
जितश्च । सम्पूज्य लोकं प्रजहात्यकक्षात् कुजोऽयसक्तः
सततोद्यतश्च ॥ मण्डलकनामधेयो ४ खण्डकाशुचरोऽभिचार-
वित् कुण्डलः । कक्षावैतालादिषु कर्मसु विद्यासु चानुरतः ॥

उडाकारः खरहृन्मूर्धजः शत्रुनाशने कुशलः । द्विजदेव-
वज्रयोगप्रसक्तधीः स्त्रोर्जितो मतिमान् ॥ सामोति (५) यः
सोऽतिविरूपदेहः शशानुगामी खलु दुर्भगश्च । दाता महा-
रम्भसमाप्नकार्यो गुणैः शशस्यैव भवेत् समानः” उहृत्-
संहितोक्तलक्षणादिभेदपञ्चकात् ।

अन्तःपुरिक लि० अन्तःपुरे नियुक्तः ठक् संज्ञापूर्वकविधे-
रनित्यत्वाच्चट्टिः । अन्तःपुराध्यक्षे कञ्चुकादौ “अस्मात्-
प्रार्थनामन्तःपुरिकाभ्यो निवेदयेति” चण्डिकी० ।

अन्तःपुष्प न० अन्तर्गतं पुष्पं स्त्रीरजः । हादशवर्षादूर्द्ध्वमभ्य-
न्तरजाते स्त्रीणां रजसि । “वर्षद्वादशकादूर्द्ध्वं यदि पुष्पं
वर्हिर्नहि । अन्तःपुष्पं भवत्येव पणसोऽङ्गुरादिवत्” ।
इति काश्यपसंहिता ।

अन्तःप्रकृति स्त्री अन्तर्वर्त्तिनी प्रकृतिः राज्याङ्गम् । राज्ञां
सन्निवृत्तप्रकृतौ अमात्यादौ । “अन्तःप्रकृतिकोपनं हि
राज्ञां महद्व्यसनमिति” नीति० । [आत्मानुसम्भानपरे ।
अन्तःप्रज्ञ लि० अन्तःस्था प्रत्यक्तत्त्वविषयिणी प्रज्ञा यस्य ।
अन्तःप्रविष्ट लि० अन्तःकरणे, मध्ये वा प्रविष्टः । हृदय-
गते, अभ्यन्तरगते च । “अन्तःप्रविष्टकर्णपक्षवप्रतिविम्बे-
नेति” काद० ॥

अन्तःशरीर न० अन्तःस्थूलदेहमध्यस्थं शरीरम् । स्थूल-
देहमध्यवर्त्तिनि वेदान्तमतसिद्धे सूक्ष्मशरीरे । तच्च “पञ्च-
प्राणमनोबुद्धिदेशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्पं
सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं”मित्युक्तं सप्तदशावयवं भोगसाधनं
सूक्ष्ममङ्गम् । शरीरस्य मध्ये अव्ययी० । देहमध्ये
इत्यर्थे अव्य० । अन्तर्देहादयोऽप्युक्ताधियोः । अन्तरेव
देहः । मनोरूपदेहे न० । [दुःखदायके ।

अन्तःशल्य न० अन्तःकरणस्य शल्यमिव पोडकत्वात् । मनसो
अन्तःसंज्ञ लि० अन्तःअभ्यन्तरवर्त्तिनी कथनायोग्यत्वात् अप्र-
काश्या संज्ञा चेतना यस्य । उच्चादौ । ते च मनुना
दर्शिता यथा “उल्लिङ्गा स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररो-
हिणः । ओषध्यः फलपाकान्ताः बहुपुष्पफलोपगाः ।
अपुष्पाः फलवन्तोये ते वनस्पतयः सृताः । पुष्पिणः
फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः सृताः । शुक्लशुल्भं तु विविधं
तथैव तृणजातयः । बीजकाण्डरूपाण्येव प्रतानाः वस्त्रा
एव च । तमसा बहुरूपेण वेदिताः कर्महेतुना । अन्तः-
संज्ञाभवन्त्येते सुखदुःखसमन्विता” इति ।

अन्तःसत्त्वा स्त्री अन्तरभ्यन्तरे गर्भे सत्त्वं प्राणी सारो वा
यस्याः यस्य वा इव० । गर्भिण्यां स्त्रियाम् । अन्तःसारे लि० ।

अन्तःमुख लि० अन्तरात्मनि तदनुसन्धाने एव सुखं यस्य ।
आत्मानुसन्धानमात्रसुखे बाह्यसुखस्य न्ये । “योऽन्तः-
सुखोऽन्तराराम इति” गीता । [मदस्त्राविणि हस्तिनि ।
अन्तःस्वेद पु० अन्तःस्वेदो मदस्यन्दनं मदजलं यस्य इव० ।
अन्तक पु० अन्तयति अन्तं करोति अन्त+णिच्-खुल् ।
मृत्तौ “व्याजेनापि कृता राजन् नो दर्शयति सान्तक-
मिति” नार० पु० । देहिनां स्वस्वकर्मानुसारेण विनाशनाय
ईश्वरनियुक्ते यमाख्ये देवभेदे “अपिप्रभावान्मयि नान्तको-
ऽपि प्रभुः प्रहर्तुं क्लिप्तान्यहिंसा” इति रघुः । विनाश-
कमात्रे लि० “क्रोधाभ्यस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तक-
स्यान्तकोऽहमिति” वेणी० । परमेश्वरे पु० तस्य सर्वभूतानां
प्रलये संहर्तृत्वात्तयात्वम्, “महोदधिशयोऽन्तक” इति
विष्णुसह० ।

अन्तकार लि० अन्तं नाशं करोति क-ट उ० स० । नाश-
कारके । “अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्त्रेव दिवाकर” इति
भट्टिः । स्त्रियां ङीप् ।

अन्तकरण लि० अन्तं करोति नन्द्या० ल्यु । नाशकारके ।
“दूतं समाह्वयञ्चैव राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । राज्यान्त-
करणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षितामिति” मनुः । भावे
ल्युट् । नाशने न० ।

अन्तकर्म्मन् न० अन्तस्य नाशस्य परिच्छेदस्य वा कर्म्म उत्पाद-
नम् । नाशने । “षो अन्तकर्म्माणि इति पा० धातु० । स्यते-
नाशनाशत्वात् सकर्म्मकत्वम् तेन “राघव ! स्य शरैर्वैरैर्वैरं
रावणमाह्वे” इत्यादौ वारणस्य कर्म्मता स्येति स्यतेर्लोपो
मध्यमैकवचनान्तरूपम् । परिच्छेदकरणे “अवासासीञ्च
वैयासकीमित्यादि ।

अन्तकारिन् लि० अन्तं करोति क-णिनि ईत० । अन्त-
कारके विनाशके । स्त्रियां ङीप् । खुल् । अन्तकारको-
ऽप्युक्तार्थे लि० । [अहं निर्वाणमृच्छतीति” गीता ।

अन्तकाल पु० ईत० । मृत्युकाले, “स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि
अन्तस्तु लि० अन्तं करोति क-क्लिप् ईत० । विनाशके ।

अन्तग लि० अन्तं गच्छति गम-ड उ० स० । कार्यान्त-
गामिनि, निरवशेषकार्यकारके, प्रारगामिनि, च “यत्नेन
भोजयेच्छास्त्रे बहुचं वेदपारगम् । शास्त्रान्तगमथाध्वर्थं
कन्दोगं च समाप्तिमिति” मनुः । [गामिनि ।

अन्तचर लि० अन्ते शेषावधौ चरति चर-ट । कार्यादिशेष-
अन्ततम् अव्य० अन्त+सार्वविभक्तिकस्य । अन्तेन अन्त-
अन्तादित्याद्यर्थे । तत्र तृतीयाथे । “वैश्योऽङ्गिः प्रसिता-

भिस्तु शूद्रः स्मृतमिरन्त” इति मनुः । “शुध्येत स्त्री च शूद्रश्च सक्तस्मृतमिरन्त” इति या० । सप्तम्यर्थे “सह द्यावापृथिव्योश्च तथा सिष्टकृतेऽन्त” इति मनुः । “अन्तः उपसृष्ट्य शुचिरिति गोभि० । अन्तः अन्तावच्छेदे इत्यर्थः “तामन्ततोऽपक्रम्येत्यादौ तु पञ्चम्यर्थे । अपेक्षायां सम्भावनायाञ्च । अवयवे, शासने च विश्व० ।

अन्तम त्रि० अन्तिक+तमप् “तादृशेति” वेदे तिकशब्दलोपः । अन्तिकतमे अत्यन्तनिकटस्थिते । शिक्षा अन्तमस्येति ऋ० १,२७,५, “तनूपा अन्तमो भवेति” ऋ० ६,४६,१०, । भाष्यकृतोक्तार्थतयैव व्याख्यातम् ।

अन्तपाल त्रि० पु० अन्तं समीपदेशं द्वारं पालयति । द्वार-प्राप्ते । “सुद्युमुस्तन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतमिति” भा० शा० प० ।

अन्तर अव्य० अन्-अरन् तुङागमश्च । मध्ये, “अन्तःशाक्ता वह्निःशैवाः सभायां वैष्णवा मता” इति तन्त्रम् । “अन्त-विश्वानि भेषजा” ऋ० १,२३,२० “अप्सन्तरमृतमशु” इति ऋ० १,२३,१८, “न प्रसृष्ट्यि गतान्यास्यान् दन्तान्तरधिष्ठितमिति” मनुः “प्रतिबलजलधेरन्तरौ-र्वायमाण” इति “अन्तर्ज्वालावलीदेति” च वेणी० । सर्वमध्यस्थे परमेश्वरे देहमध्यस्थे जीवे च अन्तःप्रज्ञः अन्तर्ज्योतिरित्यादि । चित्ते “अन्तर्गता सदनवर्जिनिखा-वली येत्युद्धटः “अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेदेति” रघुः । प्राप्ते, स्त्रोकारे च । अस्त्रं च मध्यार्थेऽव्ययीभावः । अन्तर्जलधि अन्तर्गृहमित्यादि अव्य० ।

अन्तर न० अन्तं राति ददाति रा-क । अवकाशे, अवधौ, परिधानांशुके अन्तर्धाने, भेदे, परस्परवैलक्षण्यरूपे विशेषे, तादर्थ्ये, छिद्रे, आत्मीये, विनार्थे, वहिरर्थे, व्यवधाने, मध्ये, सहये च । आसन्ने त्रि० । “कृष्णायुज-चिदन्तरम्” ऋ० १,१०,८, अन्तरं कृष्ण आसन्नं कुरु” भा० “पायुरन्तरो निषङ्गाय” ऋ० १,३१,१३, “अन्तरः समीप-वर्त्तीति” भा० “न यत्परोमान्तर इति” ऋ० २,४१,८, “अन्तरः समीपवर्त्तीति” भा० निकटस्थे “यत्रोहीलो वो अन्तर इति” ऋ० १,८,१८, अन्तरः अन्निके वर्त्तमान इति भा० । अन्तरयति दूरीकरोति अन्तर-णिच्+अच् । अप-सारणे । अन्तर्गते त्रि० । “सुदो अस्त्रन्तरम्” ऋ० ७,१०,१,५ “अन्तरमन्तर्गतमिति” भा० । वृ० उप० अन्तर्यामित्राक्षये अन्तर्गते बह्व्यः प्रयुक्तः तच्च (१३०) पृष्ठे दृश्यम् । “यो अन्तरोमितमहो बहुष्यात्” ऋ० ६,५,४, अन्तरः

अभ्यन्तरवर्त्तीति भा० । “पुरोहितोऽन्तरोयासिदूत्यम्” ऋ० १,४४,१२, “अन्तरः देवयजममध्ये वर्त्तमान” इति भा० । अवकाशे, “सृणालस्तत्त्वान्तरमप्य-लभ्यम्” कुमा० । “तत्त्वान्तरे जम्बुरक्षं कटाक्षैः” माघः । मध्ये, “दिलीपसूनुः स बृहद्भुजान्तरमिति” रघुः । “आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो हुमा” इति रामा० । व्यवधाने गिरिर्वा व्यवधायकः । “महानद्यन्तरं यत् तद्देशान्तरमुच्यते वृ० मनुः । “निरन्तराभ्यन्तरवात-वृष्टिषु” कुमा० । निरन्तरमव्यवधानम् इत्यर्थः । “एका-न्तरे आनुलोभ्यादिति” मनुः । भेदे “मैत्रि विगि-नष्टि पुनःप्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्ममिति” सा० का० । “शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरमिति” कृति० । “यदन्तरं सर्वप्रशैलराजयोर्दन्तरं वायसवैनतेययो-रिति” रामा० । व्यसने । “प्रहरेदन्तरे रिपुम्” । वह्नियोगे “अन्तरे च पुरात् वाण्डालावासा” इति । उप-संव्याने (उत्तरीयवस्त्रे) अन्तरं परिदधाति । सट्ठोः “स्थाने-ऽन्तरतम” इति पा० । अन्तरशब्दस्य पुरीभिश्च एव विशेष्ये सर्वनामकार्यम् “सुमेधसामन्तरम्” इति सि० कौ०, मु० बो० । पुर्यान्तु न, अन्तरायै नगर्थे । तत्रापि वह्नियोगे उपसंव्याने एव सर्वनामता । मयूरव्यंसादित्यात् नञादेऽन्तरगच्छस्य स्वजातीयभिन्ने वृत्तिः शब्दस्वाभावात् “राजान्तरं राजसुतां निनार्येति” रघुः । अन्यो राजा मयू० “राजान्तरमिति” मल्लिना० “देशान्तरमृते पत्न्यो माध्वी तत्पादुकाद्वय-मिति” स्मृतिः “स्वमेव मूर्त्तान्तरमष्टमूर्त्तिरिति “अथौऽय-मर्थान्तरमाव्य एव” इति च कुमा० । अन्तरस्य भावः बाह्या० व्यञ् । आन्तर्यं साट्ठ्ये न० “यत्त्वानेकविध-मान्तर्यं तत् स्थानत आन्तर्यं बलीय” इति परि० सि० कौ० । अन्तरे भवः अण् आन्तरः तङ्गने त्रि० । “कथञ्च आन्तरो भाव इति” सा० द० । “अन्तःकरणमान्तर-मिति” वेदा० । व्यवकलने (वियोजने) “कथ्याद् यथा स्थाननकमन्तरं वेति” लीला० ।

अन्तरग्नि पु० अन्तर्धर्त्ती अग्निः । जठरान्ते “दीपान्तरग्निः परिपुङ्गकोष्ठ” इति “शास्त्रानि चायं चिरमन्तरग्नेरिति” “इच्छाभिघातभययोक्तृतेऽन्तरग्नौ” इति च सुश्रुतम् । अग्नेर्मध्ये अव्य० । अग्निसम्यगे अव्य० ।

अन्तरङ्ग पु० अन्तरं सहशमङ्गं यस्य । अत्यन्तप्रिये, “समीप-मोऽन्तरङ्गः प्रियो भवतीति” ऋ० उप० भा० । “चरमगिरि-कुरङ्गीश्वरकण्डूयनेन स्वपिति सुखमिदानीमन्तरङ्गः

सुत्सृष्टमन्त्रैव विनश्यति" इति मनुः । इयमेव "अन्तरान्तरेण युक्तौ" पा० उक्तेः एतत्सम्बन्धिपदात् द्वितीया । अन्तरा त्वां मां हरिरिति" सि०कौ० । वर्जने निकटे च भेदिनिः । [विस्तरत्यन्तरात्मेति" सा०द० । अन्तरात्मान् पु० कर्म० । जीवात्मनि । "तदपि न हरिणाची" अन्तरापत्या स्त्री अन्तरे गर्भमध्येऽपत्यं यस्याः । गर्भवत्यां स्त्रियाम् ।

अन्तराय त्रि० अन्तरं व्यवधानमयते अय-अच् । व्यवधानकारके । "अस्य ते वाणपातपथवर्त्तिनः कृष्णसार-स्थान्तरायौ तपस्विनौ संवृत्तौ" शक्० । विघ्ने च "त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिरिति" रघुः । "वैरी न चेद् वेपथुरन्तराय" इति सा०द० । "समाध्यन्तरा याश्च लयादयः वेदान्तसारे दर्शिताः यथा । "अस्याङ्गिनो निर्विकल्पकस्य लयविक्षेपकषायरसास्वाद-लक्षणाश्चत्वारो विघ्नाः सम्भवन्ति । लयस्तावदस्य लब्धवत्त्वन-वलम्बनेन चित्तवृत्तेर्निष्ठा । अस्य लब्धवत्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेरन्यावलम्बनं विक्षेपः । लयविक्षेपणाभावेऽपि चित्तवृत्तेरभावादिवासनया स्तब्धीभावाद्दृष्टवत्त्वनवलम्बनं कषायः । अलब्धवत्त्वनवलम्बनेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पानन्दास्वादनं रसास्वादः, समाध्यान्मन्त्रसमये सविकल्पानन्दास्वादनं वा । अनेन विघ्नचतुष्टयेन रचितं चित्तं निर्व्याप्तदोषद्वलं सद्दृष्टवत्त्वेत्यसात्वमवर्तिरिति यदा, तदा निर्विकल्पकसमाधिरित्युच्यते । तदुक्तम् । "लये संबोधयेत् चित्तं विघ्नं शमयेत् पुनः । सकषायं विजानीयात् यमप्राप्तं न चालयेत् । नास्वादवेदसं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत्" इति । योगशास्त्रोक्ताः प्रधानपुरुषसाक्षात्कारात् प्राप्तिभावाः प्राप्तिभादयः सिद्धयः विवेकसाक्षात्कार-स्थोपसर्गापरपर्याया अन्तरायाः यथोक्तं पातञ्जलसूत्रे "ततः प्रातिभ्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" इत्यनेन प्राप्तिभादिसिद्धीरुक्ता 'ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय इति" अयमर्थः । योगजशुक्लधर्मानुगृहीतेन मनोमालेख सर्वगोचरज्ञानं प्राप्तिभसिद्धिः । दिव्यानां शब्दस्मरूप-रसगन्धानां ग्रहणे योगजधर्मानुगृहीतानि अवस्थादीनि अथाक्रमं समर्थानि यदा भवन्ति तदा ब्राह्मणवेदनादर्शास्वाद-वार्त्तास्थाः सिद्धयः । तथा च दिव्यशब्दग्रहणे यदा योगिनः अवयवं समर्थं भवति तदा ब्राह्मणमिति संज्ञा एवं दिव्यस्मरणग्रहणवार्त्तात्वक् वेदनासंज्ञा, दिव्यरूपग्रहणे सुमर्थं ज्ञेयं दर्शयन्ति । दिव्यरसास्वादे समर्थं रसना

आस्वादसंज्ञा, दिव्यगन्धग्रहणे समर्थं घ्राणं वार्त्तासंज्ञा । ते प्राप्तिभादयः निःश्रेयसफले समाधौ तस्य योगिनः व्युत्थानसमये योगविरामकाले जायमानाः उपसर्गा भवन्ति । अतो मोक्षार्थी तानुपेक्षेति त उपदेशप्रयोजनम् न ह्यत्रात्मसाक्षात्कारं विना सिद्धिकोऽपि कृतकतया भवतीति ।

अन्तराराम पु० अन्तरे सर्वाभ्यन्तरेऽतिस्फुटत्वात् आत्मनि आरमते क्रीडति आ-रम कर्त्तरि घञ् । आ-त्माभिरते । 'योऽन्तःसुखोऽन्तराराम" इति गीता ।

अन्तराल न० अन्तरं व्यवधानमसीमाभारति स्पृहार्ति आ-रा-क रस्य लत्वम् । मध्ये अयमन्तरे । 'ततोऽपि पश्यन् विद्वान्तराला" इति भट्टिः । 'वधून्प्रपद्योऽष्टदिनान्तराल" इति मुञ्ज० । 'दिङ्नामान्यन्तराले" पा० । सङ्कीर्णार्थे च । 'वर्णानां सान्तरालानां स सदावार उच्यते" मनुः । तदर्थमिति त्रि० स्वार्थे ऋणि आन्तरालमन्त्र न० ।

अन्तरालदिक् स्त्री अन्तराला दिक् । दिग्भो मध्यायां विदिशि ऐशान्यादौ कोणे ।

अन्तरावेदि(दी) स्त्री अन्तरा मध्यस्या वेदिः वा लीप् । गजयोर्यु-यमानयोर्मध्यस्यायां ऋगमयवेद्याम् । 'जयधी-रन्तरावेदो मत्तवारणयोऽरिब" रघुः । अन्तरेति पृथक्पद मिति मल्लि० । "समूहे चान्तरावेद्यामिति" त्रिका० ।

अन्तरिक्ष न० अन्तः स्वर्गपृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यते ईक्ष-कर्मणि घञ्, अन्तः ऋचाणि अस्य वा पृथो० पक्षे ह्रस्वः ऋकारस्य रित्रं वा । पक्षिनेवसञ्चारयोग्ये भूलोकस्वर्गमध्यवर्त्तिनि आकाशप्रदेशे । "पृथिवी हिङ्गारोऽन्तरिक्षं प्रज्ञाव" इति छा० उप० । "अन्तरिक्षगतांशैव सुनीनु देवाश्च इति" मनुः । "तिर्यक् चान्तरिक्षं व्यधोऽकृतमिति" अथ० । "अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति" ऋ० १.८६, १० । "अदितिरदीना अस्य लङ्गोवा वा पृथिवी देव-साता वा सैव द्यौर्द्यौतनशीलो नाकः ततश्च सैवान्तरिक्षम् अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यमाणं व्योमेति" भा० । "विश्वमाग्रा अन्तरिक्षमिति" ऋ० १.५२, १३ । अन्तरिक्ष-मन्तरिक्षान् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमिति" भा० । "दिवश्च पृथिवी चान्तरिक्षमथो अदिति" सन्ध्यासम्बः । ततश्च द्यावापृथिवीमध्यस्याकाशस्यैव भुवर्लोकस्य अन्तरिक्षत्वम् । "सादया अन्तरिक्षस्य भर्त्री-मिति" य० १४, ५ । अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य भर्त्री-मिति" वेददीपः । अत्र अन्तरीक्षमपि । अस्य चान्तरिक्ष-

निरुक्तिः श्रुतौ । ‘योऽन्तरे नाकाश आसीदन्तरीक्षमभव-
दीक्षं हि तन्नाम ततः पुरान्तरा वा इदानीमीक्षमभूदिति’
तस्मादन्तरीक्षमिति” ।

अन्तरिक्षप्राप्तिः । अन्तरिक्षं प्राप्तिं पूरयति प्रा-पूरणे
विच् । अन्तरिक्षपूर्वो ‘अन्तरिक्षप्रां तविषोभिराहतमिति’
ऋ० १, १५, २ । “अन्तरिक्षं द्युलोकं स्वतेजसा प्राप्तिं पूर-
यतीति” विच्, भा० ।

अन्तरिक्षप्रवृत्तिः । अन्तरिक्षं प्रवृत्ते प्रवृत्तौ क्तिप् । अन्त-
रिक्षचरे ‘अन्तरिक्षप्रवृत्तिरपोदकाभिरिति’ ऋ० १, १६, ३ ।

अन्तरिक्षसद्वृत्तिः । अन्तरिक्षे सोदति सञ्चरति सद-गतौ
क्तिप् । आकाशचारिणि । “हंसः शुचिषड्वसुसदन्तरिक्ष-
सदिति ऋ० ४, ४०, ५ । “अन्तरिक्षसद अन्तरिक्षसञ्च-
रतीति” भा० ।

अन्तरिक्षसद्यः । अन्तरिक्षे सद्यम् सदनं सद-भावे
यत् । अरिचसदने । ‘उपरि सद्यं वा एष जयति यो
जयत्यन्तरिक्षसद्यमिति’ कौ० ब्राह्म० ।

अन्तरिक्षप्रवृत्तिः । अन्तरिक्षे भवः यत् । अन्तरिक्षभवे ।
“प्रवृत्तामन्तरिक्षप्राप्ति इति ऋ० ६, ३६, ५ ।

अन्तरितः । अन्तर्-इण-कर्त्तरि क्त २त० । अन्तर्गते
अन्तरं व्यवधानं करोतीति णिचि कर्मणि क्त । व्यवधानी
गते, व्यवधायते, तिरस्कृते आच्छादिते, “द्विरेफठन्त-
रितः सरोरुहैरिति” किरा० । अपसारिते, “कुर्व्यात्
यथास्थानकमन्तरं वेति” लीलावत्यामन्तरशब्दस्य वियोजने
प्रयोगात् तत्प्रकृतिकतया वियोजिते च ।

अन्तरिन्द्रियं न० कर्म० । अन्तःकरणे ।

अन्तरीक्षं न० अन्तरिक्षवत्सर्वम् । [दके आकाशात्पतितजले
अन्तरीक्षजलं न० अन्तरीक्षात् पतितं जलम् शा० त० । दिव्यो-
अन्तरीपः पु० अन्तर्मध्ये गता आपोऽस्य व० अच् समा० आत-
रन्त्वम् । द्वीपभेदे । द्वीपस्य हि जलमध्यस्थत्वात् अन्तर्गत-
जलत्वात्तथात्वम् इयांस्तु भेदः चतुर्दिक्षु जलसत्त्वे तस्य
अन्तरीपत्वम् द्वयोर्दिशोर्जलसत्त्वे द्वीपत्वमित्यनयो-
र्भेदः । काकाक्षिगोलकन्यायात् ‘द्वीपोऽस्ति यामन्तरीप-
मित्यत्रापि अस्ति यामित्यस्य अन्वय इति तेनायं पुंस्त्री०
इति केचित् ।

अन्तरीयं न० अन्तरे भवं गङ्गादिवात् ङ । “नाभौ धृतञ्च
यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी । अन्तरीयं प्रशस्तं तद-
च्छिन्नसुभयान्तयो” रिलेखलक्षणे परिधाने वस्त्रे । भवाद्यर्थे
धूमा० वुञ् । आन्तरीयकः तद्गवे लि० ।

अन्तरे अव्य० अन्तरेति इण्-विच् । मध्ये । “आनन्देऽथा-
न्तरेऽन्तरा, अन्तरेण च मध्ये स्फुरित्यमरः” ।

अन्तरेण अव्य० अन्तरेति इण्-ण टवर्गादित्तेऽपि णस्य नेत्वम् ।
विनार्थे, मध्यार्थे च । तत्र विनार्थे “अन्तरेणाङ्गिं बद्धा
लङ्गणस्य प्रसादनमिति” रामायणम् । मध्ये “अन्तरेण
वै योनिं गर्भः सञ्चरति” कौ० ब्रा० । “अन्तरेणापां गुणम्
इति” स्मृतिः । तत्र विनार्थे, द्वितीयादृतीये पार्थिवेण,
“अग्निं येन विना शम्भुनान्तरेणाच्युतं सुखमिति” सु० बो० ।
उभयोर्मध्ये ऽर्थे द्वितीया “अन्तरेणाङ्गवनीयं गार्हपत्यञ्चेति”
कौ० ब्रा० ।

अन्तर्गडुः । अन्तर्मध्ये गडुरिव निरर्थकः । पीवाप्रदेशे
जातस्य गलभांसपिण्डस्य गडोर्यथा निरर्थकत्वम् तद-
न्वित्तिरर्थके । “किमनेनान्तर्गडुनेति सर्वदर्शन सं० । “अन्त-
र्गडु निरर्थकमिति” मेदिनिः ।

अन्तर्गतः । अन्तःअन्तकरणे गतः । अन्तःकरणस्ये देहस्ये च
“अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद” इति रघुः । “वेषामन्तर्गतं
पापं जनानां पुण्यकर्मणामिति” पुरा० । “अन्तर्गता सदन-
वज्रशिखावली या सा बाध्यते किमिह चन्दनचर्चिते-
नेति” उद्भटः । अथान्तरस्ये च “अन्तर्गतस्ये यामे दृष-
लस्य च सन्निधाविति” । “नेत्रवक्त्रविकारेण गृह्यते-
ऽन्तर्गतं मनः” इति च मनः । अन्तर्गतफलारम्भाः
शस्यानामिव सम्पदः” इति रघुः ।

अन्तर्गर्भः । अन्तर्भ्यन्तरस्थो गर्भोऽस्य । अथान्तरस्थगर्भशुक्ले ।
“कुशौ समावप्रशीर्षां प्रावनन्तर्गर्भाविति” कात्या० २, ३,
३१ । गर्भस्य मध्यम् अव्ययी० । गर्भमध्ये अव्य० ।
अन्तर्गर्भिन् । अन्तर्मध्ये गर्भोऽस्यस्य इति । मध्यस्थ-
गर्भशुक्ले । “अन्तर्गर्भिणं सायं कौशं द्विदलमेव चेति”
पवित्रलक्षणे कात्यायन स्मृतिः ।

अन्तर्गृहं न० अन्तःस्थं गृहम् । वाराणसीस्थे सप्तावरणवति
स्थानविशेषे “अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विन-
श्यति । वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति ।
पञ्चक्रोश्यां कृतं पापमन्तर्गृहे विनश्यति” ॥ काशीमा०
अन्तर्गृहमथ्यत् “अन्यत्र यत्कृतं पापं तत्काश्यां परिणश्यति
वाराणस्यां कृतं पापं मन्तर्गृहे विनश्यति अन्तर्गृहे कृतं पापं
पैशाच्यनरकावहमिति” “देवो विरजसः पीठादन्तर्गृहं विवेश
हेति” च काशी० । मध्यस्थगृहे च । गृहस्य मध्यम्
अव्ययी० । गृहस्य मध्ये अव्य० ।

अन्तर्घणः पु० अन्तर्हन्त्यते क्रोडीभवत्यङ्गिन् अन्तर्-हन्-अप्

नि० वादेशः खलम् । द्वारमतिक्रम्य स्थिते सावकाशे देशे

“तस्मिन्नन्तर्घणे पश्यन् प्रघणे सौधसम्पन्नः” इति भट्टिः ।

अन्तर्जठर अव्य० जठरस्य मध्यम् अव्ययी० । जठरस्य मध्ये, उपचारात् तत्स्थकोष्ठे न० ।

अन्तर्जात लि० अन्तर्देहमध्ये जातः । देहाभ्यन्तरजाते ।

अन्तर्जानु अव्य० जानुनोर्मध्यम् अव्ययी० । जानुनोर्मध्ये

‘अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राङ् वा ब्राह्मेण तोर्धेन द्विजो नित्यमुपसृशेदिति’ या० “जानु-नोर्मध्ये हस्तौ कल्पेति” रघु० ।

अन्तर्ज्योतिस् न० अन्तर्गतं ज्योतिःप्रकाशकत्वात् चैतन्यम् । सर्वान्नर्यामिनि परब्रह्मरूपचैतन्ये तस्य सर्वान्नर्यामित्वा-त्तथात्वम् ।

अन्तर्ज्वलन न० अन्नः देहान्तरस्य ज्वलनम् । रोगकृते देहान्तर्दाहे । अन्नःस्थो ज्वलनः । जठरान्तरे पु० ।

अन्तर्दधन न० अन्तर्दध्यते आधीयते मादकताऽनेन दध-करणे ल्यट् । किणुप्रभृतौ मद्यबीजे ।

अन्तर्दशा स्त्री अन्तर्गता दशा आधिपत्यकावः । ज्योतिषोक्ते महादशान्तर्गते ग्रहाणां आधिपत्ययुक्तकालभेदे । दशा च नानाविधा तासु दशाशब्दे वक्ष्यन्ते । तत्प्राप्तोत्तरीयदशा-यामन्तर्दशाऽभिधीयते वक्ष्ये च तस्या एव प्रचलितत्वम् । “मट्स्थस्य दशा ज्ञेयाः शशिनोदश पञ्च च । अष्टावक्रा-रके ज्ञेया बुधे सप्तदश सृताः । शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः । राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगोरप्येक-विंशति” रित्युपक्रम्य सत्याचार्यः “कस्तिकादितये सूर्यः सोमो रौद्रचतुष्टये । मघादितितये भीमो बुधो हस्त-चतुष्टये ॥ अनुराधातये सौरिर्गुरुःपूर्वाचतुष्टये । धनिष्ठातितये राहुः शेषे शुक्रःप्रकीर्तितः ॥ सूर्योप-प्लवभौमाकिंदशतिकष्टदा ऋणाम् । गुरुश्चन्द्रशुक्राणां वधेक्षितफलप्रदा” ॥ अन्तर्दशाज्ञानं यथा । “सद-शाभिर्दशं कृत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । खट्वा मासास्तु तच्छेषं पूरयित्वा तु त्रिंशता ॥ अङ्गैर्हृत्वा दिनं खभ्यं तच्छेषे षट्पूरिते । नवभिश्च कृते खट्वा ज्ञेया दण्डा-सदन्तरे ॥ रवेः षड्वर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा रवेर्निजाः । चन्द्रस्य दश मासाश्च दिग्दिनं पञ्चमासकाः । कुजस्य, शस्य द्वादश मासा दिग्दिवसाः, शनेः । अतुमासाद्यु विंशत्य गुरोर्ध्वैर्द्युविंशतिः । राहोर्मासाष्टकं ज्ञेयं भृगोर्वर्षस्तु मासकौ एवं पञ्चाशामन्ये मासूह्राक्षैवान्तरादयः । यदुपह-सान्तरे यस्तु यद्वर्षकावसाप्तवान् । तद्वर्षं सान्तरे

तस्मै सदद्यादिति निश्चयः । सान्तरे ग्रहणे स्वांशं स्वांशेन पूरयेत् सदा इति” ज्यो० त० । विंशोत्तरीये तु । आचं कुराजीश्वकुशुपूर्या वज्रप्रादितो भातु क्रमशस्त्रिवारम् । मार्गं रसाशामगदन्तिचन्द्रकलाङ्गचन्द्राग्रिरसाग्रिर्विंशा” इत्युक्तेः कस्तिकादिक्रमेण खट्वादीनां त्रिवारं रसादिमिता वर्षा महादशा । यथा कस्तिकायां जातौ रवेः षट् वर्षाः, रोहि-ण्यां जातौ चन्द्रस्य १० वर्षाः, शूरे, कुजस्य ७ वर्षाः, आर्द्रायां राहोः १८ वर्षाः, पुनर्वसौ जीवस्य १६ वर्षाः, पुष्ये जातौ शनेः १८ वर्षाः, अश्लेषायां बुधस्य १७ वर्षाः, मघायां जेतोः ७ वर्षाः, पूर्वफाल्गुन्यां जातस्य शुक्रस्य २० वर्षाः, एवमुत्तरफाल्गुन्यादिषु नवसु उत्तराषाढादिषु नवसु च खट्वादीनां यथाक्रमं षड्वादि-वर्षाः । तदन्तर्दशा तु “सदशाभिर्दशं कृत्वा वसुभिर्भाग-माहरेदिति” विशेषः । ततश्च उभयोर्दशयोरनुपाते-नान्तर्दशामानसंज्ञेयम् यथा यदि १०८ वर्षैः ६ वर्षाः तदा ६ वर्षैः किमिति इत्यादिक्रमेण त्वराधिकेन तत्तन्मानम् एवं १२० वर्षैः यदि ६ वर्षाः तदा ६ वर्षैः किमित्यादिक्रमेण त्वराधिकेन तत्तन्मानमिति । एवं योगिन्यादिदशायामपि अन्तर्दशामानसंज्ञेयम् ।

अन्तर्दशाह अव्य० दशाहस्य मध्यम् अव्ययी० । दशाहा-भ्यन्तरे “अन्तर्दशाहे स्वातामेतु पुनर्मरणजन्मो” इति मनुः दशाहपदं स्वस्वजात्युक्ताशौचदिनपरम् ।

अन्तर्दहन न० अन्तरभ्यन्तरे दहनम् । रोगकृते देहाभ्य-न्तरदाहे । अन्नःस्थः दहनः । जठरान्तरे पु० ।

अन्तर्दाह पु० अन्तर्मध्ये दाहः । देहाभ्यन्तरान्तरे ।

अन्तर्दष्ट लि० अन्नः अन्नकरणे दुष्टः । दुष्टान्नकरणे ।

अन्तर्द्वार न० अन्तर्गतं द्वारम् । दहसमयस्थे गुप्ताद्वारे । जाह-द्वारे क्षीरस्नानी (क्षिब्धी) द्वारे श्वरः ।

अन्तर्द्वी स्त्री अन्तर-भा स्थित्यां भावेऽङ् । अन्तर्द्वाने तिरो-धाने “अन्तर्द्वीपययुस्तुपचावलीषु” इति माचः ।

अन्तर्द्वीप न० अन्तर-भा-ल्युट् । तिरोधाने इत्यपदार्थस्य दर्शनाद्योक्त्याने स्थितौ, कुन्यादीनां शरीरत्वाने च ।

“अन्तर्द्वीपं गते रामेति” रामायणम् ।

अन्तर्द्वि पु० अन्तर-भा-कि । आच्छादने, व्यवधाने, अन्त-र्धाने च “अन्तर्द्वी मेगादर्शनमिच्छति” या० ।

अन्तर्नगर न० नगरस्य मध्यम् अव्ययी० । नगरमध्ये अन्नःस्थं नगरम् कर्म० । अन्तःपुरे । “दशाननान्तर्नगरं ददशेति” रामा० ।

अन्तर्भाव पु० अन्तर्मध्ये भावः प्रवेशः । मध्यप्रवेशे ससदाय-
मध्यपाते । “आत्मानमात्मना विश्वदस्तोति व्यवदिश्यते
अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मक” इति हरिका०
स्वविषयकज्ञानविषयत्वे च भवति च वङ्गमङ्गोदविषयत्वा-
दङ्गे वङ्गमदन्तर्भावः । अन्तःस्थोभावः । चित्तवृत्तिभेदे ।
अन्तर्भावना स्त्री अन्तःस्था व्यञ्जकचेष्टाकारादिरहिता
भावना । व्यञ्जकचेष्टादिभूय चिन्तने ।

अन्तर्भावित लि० अन्तर्+भू-णिच्-क्त । मध्यप्रवेशिते सस-
दायान्तर्भूतीकृते । “अन्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदस-
त्त्वतः । नान्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्त्वतः” इति
खण्डनखण्डखाद्यम् । अव्यवहितपूर्ववर्तितया कार-
णस्य यत् सत्त्वसुररीक्रियते तस्य सत्त्वमस्ति न वा तस्य
सत्त्वस्वीकारे पुनस्तत्सत्त्वस्य सत्त्वस्वीकारेऽनवस्थापातः
ततश्च उत्तरत्वं एकस्य सत्त्वमनङ्गीकृत्यैव अनवस्था वारण्येय,
तथाच कारणसत्त्वेऽपि कुतः तथा नाङ्गीक्रियते । एवं च
विनापि सत्त्वं, तदङ्गीकृत्य कारणतास्वीकारे न कोऽपि
दोषोऽस्ति इति तदाशयः ।

अन्तर्भूत लि० अन्तर्मध्ये भूतः भू+क्त । मध्यस्थिते, अन्त-
र्गते च । “कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरेः । सर्वै-
रकर्मकैर्योगे कर्मत्वसुप्रजायते” इति हरिका० “एष वै
भगवान् विष्णुरन्तर्भूतः सनातन” इति पुरा० ।

अन्तर्मनस् लि० अन्तर्गतं बाह्यव्यापारभूयतया अन्तरेव
स्थितं मनो यस्य । व्याकुलचित्ते, समाहितमनस्ते च ।
दुःखितस्य हि बाह्यैतदितरव्यापारभूयतया तत्प्रती
कारचिन्तनायान्तरेव मनसः स्थितत्वात् तथात्वम् समाधि-
स्थस्य तु बाह्यविषयपरिहारेण ध्येयात्ममात्रगोचरमन-
स्कृतया तथात्वमिति भेदः ।

अन्तर्मुख लि० अन्तःपरमात्मा सुखं प्रवेशद्वारं यस्य । बाह्य-
वस्तुपरिहारेण परमात्मविषयकतया प्रवेशयुक्ते चित्तादौ ।
अन्तरन्धरे सुखं यस्य । सुश्रुतोक्ते व्रणस्रावणसाधने शस्त्र
भेदे न० । “सूचोक्तुशपलाचीमुखशरीरमुखान्तर्मुखलिङ्ग-
चकानि विश्रावणे” इति सुश्रुतम् । अन्तःकरणं अविद्या-
वृत्तिरूपं द्वारं सुखातुभवे यस्य । स्वरूपसुखालुभवहेतुना
अविद्यावृत्तिरूपान्तःकरणेन सुषुप्तौ आनन्दानुभवकारके
प्राज्ञास्थे जीवभेदे “आनन्दभुक् चेतोसुखः प्राज्ञः” इति
श्रुतौ प्राज्ञस्य आनन्दभोगे चेतोसुखत्वोक्त्या तथात्वम् ।
सुखस्य मध्यम् अव्ययी० । सुखस्य मध्ये इत्यर्थे अव्य० ।

अन्तर्मातृका स्त्री अन्तःस्था षट्चक्रस्था मातृका अकारादि-

वर्णाः । तन्त्रोक्तेषु षट्पद्मस्थेषु अकारादिषु वर्णेषु । ते
च वर्णा अन्तर्मातृकान्यासशब्देऽनुपदं वक्ष्यन्ते ।

अन्तर्मातृकान्यास पु० अन्तःस्थाया मातृकाया न्यासः उच्चा-
रणपूर्वकं तत्तत्स्थानेषु न्यासः । अन्तस्थमातृकावर्णानां
स्मरणपूर्वकं तत्तत्स्थानेषु न्यासे । यथा “न्यासोऽय-
मान्तर” इत्युपक्रम्य “इष्टपत्राख्यजे कण्ठे स्वरान् षोडश
विन्यसेत् । हादणच्छदहृत्पद्मे कादीन् द्वादश विन्यसेत् ।
दशपत्राख्यजे नाभौ उकारादीन् षड् विन्यसेत् । षट्पत्रमध्ये
लिङ्गस्थे वकारादीन् षड् विन्यसेत् । आधारे चतुरोर्वर्णान्
न्यसेद्वादीन् चतुर्दश । हृत्तौ भ्रूमध्ये पद्मे द्विदश विन्यसेत्
प्रिये ! तन्मध्ये परविन्दुश्च स्मृतिस्थितिलयात्मकम् । एवं
समाहितमना ध्यायेन्प्राप्तोऽयमान्तरः” इति तन्त्रसारः ।

अन्तर्दृष्ट पु० स्त्री अन्तर्गर्भाशये दृष्टः । गर्भाशये दृष्टे
बालकादौ “भवत्युक्तासपूतिश्च शूलं चान्तर्दृष्टे शिशौ”
इति सुश्रुतम् ।

अन्तर्दृष्टि लि० अन्तरे भवः दिगा० य । मध्यभवे ।

अन्तर्दृष्टि पु० अन्तरन्तःकरणेन मनसा कल्पितोपचारैर्यागः
पूजा होमश्च । तन्त्रोक्ते मानसोपचारैः पूजने, होमभेदे च ।
“अर्घ्ययन् विषयैः पुष्पैस्तत्त्वज्ञात् तन्मयी भवेत् । न्यासै-
स्तन्मयतावृद्धिः सोऽहंभावेन पूजयेत्” । तन्मयेति तदेकत्व-
ज्ञानं सोऽहमिति, “मन्त्राक्षराणि तच्छक्तौ प्रोक्तानि परिभाष-
येत् । तामेव परमव्योम्नि परमानन्ददृष्टिः । दर्शयत्यात्मज्ञानं
पूजा होमादिभिर्विनेति” । विषयपुष्पाणि यथा । अमा-
यामनहङ्कारमरागमदं तथा । अमोहकमदम्भश्च अ-
निन्दाऽलोभकौ तथा । अमातुसर्वमलोभश्च दशपुष्पं
विदुर्धुधाः । अहिंसा परमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः ।
दया पुष्पं क्षमा पुष्पं ज्ञानं पुष्पञ्च पञ्चमम् । इत्यष्टपुष्पभिः
१५ पुष्पैः पूजयेत् परदेवताम्” । अथ होमः । “आत्मा-
नमपरिच्छिन्नं विभाव्यात्मानमन्तरा परमात्मज्ञानमेकस्व-
रूपं संविभाव्य च । चतुरक्षं तु चित्कुण्डमानन्दमेखला-
युतम् । अर्द्धमात्राकृतियौनिस्तया चैव विभूषितम् । नाभौ
ध्यात्वा तन्मयस्यज्ञानाग्नौ जुहुयात् यथा । मूलान्ते नाभि-
चैतन्यरूपान्नौ हविषा जुचा । ज्ञानप्रदीपिते नित्यमज्जलसी-
र्जुहोम्यहम्” । (साहो इति प्रथमाहुतिः, मूलान्ते धर्मा-
धर्महविर्दीप्ते आत्मान्नौ मनसा जुचा । सुषुम्णावर्त्मना
नित्यमज्जलसीर्जुहोम्यहम्” । (साहो इति द्वितीयाहुतिः,
मूलान्ते) “प्रकाशाकाशहस्ताभ्यां अवलम्बनः जुचा ।
धर्माधर्मकलास्ते हृत्पुष्पमग्नौ जुहोम्यहम्” । (साहो इति तृती-

यादृतिं जुहुयात् । ततो मूलान्ते । “अन्तर्निर्न्तर-
निर्न्तरपदमाने मायाभ्यकारपरिपन्थिनि सविदम्नौ ।
कस्मिंश्चिद्भुतमरोचिविकाशमसौ विश्वं जुहोमि वसुधादि-
शिवासनान्तम् । इत्यन्तर्यजनं क्त्वा साक्षाद्ब्रह्ममयो भवेत् ।
न तस्य पापपुण्यानि जीवन्मुक्तोभवेदुभयम्” । “अयमन्त-
र्यागोन्नानिनामेव । अथान्तःपञ्चमकारयजनप्रकारः ॥
तदुक्तं कुलास्त्रे अन्तर्यजने” । “सुरा शक्तिः शिवोमांसं
तद्भोक्ता भैरवःस्वयम् । तयोरेक्यसत्पद्मे आनन्दोभोक्त
उच्यते । आनन्दं ब्रह्मणोरूपं तच्च हव्ये व्यवस्थितम् ।
तस्याभिव्यञ्जकं द्रव्यं योगिभिस्तेन पीयते । लिङ्गतय-
विशेषज्ञः षट्चक्रपद्मभेदतः । पीठस्थानानि चागम्य सहा
पद्मानं व्रजेत् । आभूलाधारमाब्रह्मरन्ध्रं गत्वा पुनः पुनः ।
चिच्चन्द्रकुण्डलीशक्तिसामरस्यमहोदयः । व्योमपङ्कजनि-
अन्दसुधापानरतो नरः । सधुपानमिदं देवि ! चैतरन्मद्य-
पानकम् । पुगयापुगयं पशुं हत्वा ज्ञानखड्गेन योगवित् ।
परे लयं नयेच्चित्तं पलाशीति निगदति । मानसादिन्द्रिय-
गणं संयस्यात्मनि योजयेत् । सांसाशीस भवेद्देवि ! इतरे
प्राणिघातकाः । शिवशक्त्यात्मसिधुनसंयोगानन्दनिर्भराः ।
सुक्तास्ते सैधुनं तत्सादितरे स्त्रीनिषेवकाः” इति तं सा०
“अन्तःपूजां विधायैव बाह्यपूजां समाचरेदिति” तन्मन्त्रम् ।
अन्तर्यामि पु० अन्तर्यामी यस्मात् । यद्गुरुमे सामाप्रत्ये
पात्रभेदे । “लिङ्गभूतः स्वारं स्वारादन्तर्यामः “अन्तर्या-
मात् पञ्चदश” इति यजु० १३, ५५ स्वारात् साम्नोऽन्त-
र्यामं यद्गं निरमिमीतेति” इतिरिति वेददीपः ।
तच्च यज्ञियं पात्रभेदः । “सुहृवा स्त्र्यार्यान्तर्यामसमु-
मन्त्रयेदिति” श्रुतिः “उच्चेतः पात्रयोजनमित्युपक्रम्य”
खरोत्तरपूर्वार्द्धे “उपांश्चन्तर्यामयोः” कात्या० ६, १, २,
खरस्य उत्तरपूर्वार्द्धे ईशानकोशे, उपांश्चन्तर्यामयोः पात्रयो
योजयति सादयतीति वा” तद्व्या० ।
अन्तर्यामिन् पु० अन्तर्मध्येऽनुप्रविश्य प्रभवति स्वसकर्मणा
इन्द्रियादीनि जीवं वा व्यापारयति यमन-शुचि-शानि ।
“अन्तराविश्य भूतानि यो विमन्त्योत्तमैः । अन्तर्यामी-
श्वरः तावत् भवे”दित्युक्ते ईश्वरे “अन्तरेण यमयती-
त्यादि” उद्दृष्टारण्यकान्तर्गमिब्राह्मणोक्तस्य तथात्वम् ।
आत्मकोशभिः निजव्यापारैः प्राणादिदृष्टिभिरित्यर्थः ।
वाचौ च तस्य सर्वप्राणिषु अध्यात्मवायुरूपेण स्थितत्वा-
त्तथात्वम् । अन्तर्गतवस्तुज्ञातरि वि० ।
अन्तर्यामिब्राह्मण न० अन्तर्यामिन् ईश्वरस्य ज्ञापकम्

ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागः । उद्दृष्टारण्यकान्तर्गते अन्तर्या-
मिनः ईश्वरस्य ज्ञापके ब्राह्मणे । तच्च १२० पृष्ठे दर्शितम् ।
अन्तर्लोम न० अन्तर्गतमाच्छाद्य लोम अच् सप्ता० ।
आच्छाद्ये लोमि ।
अन्तर्वंशिकं वि० अन्तर्वंशे राजाभाभ्यन्तरगृहे नियुक्तः
नियुक्तार्थे ठक् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाच्च वृद्धिः, अन्त-
र्वंशः नियोज्यतयाऽख्यस्य ठन् वा । राजाभ्यन्तःपुरे रक्ष-
णार्थं नियुक्ते पञ्चावामनादौ ।
अन्तर्वर्ण अख्य० वनस्य मध्यम् शत्वम् । तन्मध्ये इत्यर्थे ।
अन्तर्वित्री अन्तरम्यस्य गर्भे इति वाक्ये “यन्तर्वत्पतिवती-
र्नुगति” पा० अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिपमानतयाऽस्ति-
सामानाधिकरण्याभावात् अप्राप्तौ सतप् यदुपपद्ये
मस्य वः तुक् च । गर्भवत्याम् क्रियाम् । “तस्याभ्यास्य
यामिन्यामन्तर्वित्री प्रजावती सुतापस्तत सम्भवायति”
रघुः । अन्तःशब्दस्य तत्सम्यलक्षणया अख्यार्थे सतप् मस्य
वः । अन्तःस्यपदार्थमिति वि० । “पुमानन्तर्वी श्वरिः
पयस्मिति” अथ० ६, ४, २ ।
अन्तर्वमि पु० अन्तःस्थित एव वागर्थयति उद्धारणशब्दं कारयति
यण-शब्दे इन् शस्य मत्यम् । (दे०) इतिस्थात-
स्योद्धारणशब्दस्य कारके अर्जायामाभे रोगभेदे ।
अन्तर्वर्त्तिन् वि० अन्तः मध्ये वर्त्तते इति शानि । मध्य-
वर्त्तिनि । “अन्तर्वर्त्तिनी विभक्तिमाश्रयेति” सि० को० ।
अन्तर्वा वि० अन्तः अन्तरङ्गभावं यन्तःकरणं वा वाति गच्छति
स्निग्धत्वेन वा-गतिगन्धनयोः विश् । पत्रपत्रादिषु ।
अन्तर्वागि वि० अन्तर्गता अन्तःकरणे स्थिता शास्त्रवाक्या-
त्मिका वाणी यस्य व० समाभासविधेरनित्यत्वाच्च कप्
ह्रस्वश्च । बहुशास्त्रवाक्याभिज्ञे परिष्ठितं ।
अन्तर्वावत् वि० अन्तर्वाः पुत्रादिदरस्यास्मान् सतप् मस्य वः ।
पुत्रादिमति “अन्तर्वायत् जयं दधे” इति ऋ० १, ४, ०, ७,
“अन्तर्वायत् अन्तःस्थितपुत्रादिभक्त्यात् बहुगुणोपेतं जयं
मृद्विति” भा० ।
अन्तर्वाप्य वि० अन्तर्गतं वाप्यम् । बाह्यापकागते कष्ट-
पथाप्राप्ते रोदनजन्मजन्तकणे । व० । तदुक्तपदार्थे
वि० । “अन्तर्वाप्यवकीचने” इति ।
अन्तर्विगाह पु० अन्तर्भूत्वा विगाहः । मध्यप्रवेशे । लघुट् ।
अन्तर्विगाहनमप्यत्र न० ऋ० ।
अन्तर्वेदि पु० अन्तर्गता वेदियत्वे देशे । ब्रह्मावर्तदेशे, स च
देशः आ प्रयागात् हरिद्वारपर्यन्तो गङ्गायमुक्तोर्मध्यदेशः ।

वेदा मध्यम् अव्ययी० । वेदिमध्ये अव्य० । “अपणस्य पञ्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा कात्या० २,५,११, “अन्तर्वेदि वेदाः करिष्यमाणायाः प्रदेशो लक्ष्यते तस्य देशस्याभ्यन्तरे उपविशतीति” तद्व्या० “अन्यदन्तर्वेदि” कात्या० १२,३,२ । अन्तर्वेदि विहितं कर्म ठन् । अन्तर्वेदिकम् अन्तर्वेदि-विहिते दृष्ट्यादौ कर्मणि “नित्यमैष्टिकपौर्तिकमिति” मनुवचने ऐष्टिकमन्तर्वेदिकमिति” कृष्ण० ।

अन्तर्वेदी स्त्री पृथिव्या मध्यस्थितत्वादन्तर्वेदीव । हरिद्वारा-वधिप्रयागपर्यन्ते शशस्थलीति ब्रह्मावर्त्तइति च स्थाने देशे अन्तर्वेष्टिकं वि० अन्तर्वेष्टे अन्तःपुरे नियुक्तः ठक् संज्ञा पूर्वकविधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः । अन्तःपुररक्षणाय नियुक्ते कञ्चुकादौ । अन्तर्वेष्टिकादयोऽप्यत्र ।

अन्तर्हृत्य अव्य० अन्तर्+हृन्-ल्यप् । मध्ये हृत्यर्थे “अन्तरपरिपहे” पा० अपरिपह एवास्य गतित्वेन समासः परिपहे लृ न, “अन्तर्हृत्वा गतः हृतं परिपहेति” सि०कौ० । [तद्वति लि० ।

अन्तर्हास पु० अन्तरप्रकाशो हासः । गूढहासे, हेत० । अन्तर्हितं वि० अन्तर्+धा-क्त । गुप्ते, तिरोहिते च । “अन्तर्हितव्यर्थ” इति सि०कौ० ।

अन्तवत् वि० अन्तो नाशः परिच्छेदो वाऽस्य मतप् भस्व वः । अवश्यमन्तरे “अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिण” इति गीता । परिच्छेदयुक्ते सीमावति च । “स हैतानन्तवत उपासोऽन्तवतः स लोकान् जयतीति” वृ० उ० । “अन्तवतः परिच्छिन्नानति” भा० । स्त्रियां ङीप् ।

अन्त(न्ते)वासिन् पु० अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य वस-णिनि सप्तम्या वाञ्छलुक् । शिष्ये । स्त्रियां ङीप् । समीपस्थिते लि० । [सीमायाम्, नाशसमये च ।

अन्तवेला स्त्री अन्तस्था वेलाऽवधिः कालो वा हेत० । शेष-अन्तशय्या स्त्री शयनं शय्या शीङ्-भावे क्यप् अन्तस्य नाशार्थं शय्या चतुर्थ्यर्थे हेत० । मरणार्थं भूमिशय्यायाम्, तद्धेतुत्वात् शय्याने च । अन्त एव शय्या निर्व्यापारत्व-सादृश्यात् कर्म० । मरणे ।

अन्तसद् पु० अन्ते निकटे सीदति सद्-क्लिप् । अन्तेवासिनि शिष्ये । “तस्युपासते गुरुमिवान्तसद्” इति किरा० । समीपगे लि० ।

अन्तस्रसलिलं न० अन्तरप्रकाशं सलिलम् । भूमिमध्यस्थे जले “गङ्गाया अन्तस्रसलिलवाहित्वात्न दोष” इति रघु० । सत्त्वाभावपक्षे अन्तःसलिलमप्यत्र । अन्तर्गतं सलिलं यस्याः ।

अप्रकाशितजलायां सरस्वतीनद्यां स्त्री । सलिलस्य मध्यम् अव्ययी० । जलमध्ये अव्य० । अन्तःसलिलमव-गाहेतेति” स्मृतिः । [तामे च ।

अन्तस्ताप पु० अन्तःस्थितः तापः । चित्ततामे, देहमध्य-अन्त(न्ते)स्था पु० अन्तः स्पर्शोष्णोर्वर्णयोर्मध्ये तिष्ठतीति स्था-क्लिप् । अरलवाख्येषु वर्णेषु ते हि कादिमावमानस्पर्शानां शपसहृद्गोष्यणसमध्यस्थाः । वा विसर्गलोपेऽन्तस्था अपि । “हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । औरसं तं वि-जानीयात् कण्ठग्रामाह्वरसंयुतमिति” पा० शि० । स्था-क । अन्तःस्थोऽप्यत्र मध्यस्थितमात्रे लि० । भवादौ गङ्गा० छ । अन्तःस्थीयः मध्यस्थभवे लि० ।

अन्तादि लि० आदिश्च अन्तश्च इ० राज० वा परनिपातः । आद्यन्तयोः । “अन्तादिवच्चेति” पा० ।

अन्तानल पु० अन्तस्य प्रलयस्थानलोवङ्गिः । प्रलयानले, अन्त्येष्टिकर्माङ्गवङ्गौ च ।

अन्तार पु० अन्तं वनपर्यन्तदेशश्चक्षति ऋ-अण् उप० । “अविष्टातारमन्तारं पशूनां पुरुषं विदुरिति” भारतीकौ पशुपालके । [चाण्डालादौ तस्य आमानस्यत्वात्तथात्वम् ।

अन्तावशाधिन् पु० अन्ते पर्यन्तदेशेऽवशेते अव+शी-णिनि । अन्तावसाधिन् पु० नखकेशानामन्तमवसाढं छेत्तुं शीलमस्य अव+शी-णिनि युक् च । नापिते । अन्ते वृद्धे वयसि अवस्थिति निश्चिनोति तत्त्वम् । सुनिभेदे । “अन्ताय स्वतो-मार्थं जन्तुनाशाय अवस्थिति । प्राणिहिंसके चाण्डालादौ ।

अन्ति (का) स्त्री अन्यते संबध्यते अन्त-इ । नटाभिनयन-काले तदङ्गौ ज्येष्ठभगिन्याम् । स्वार्थे के टाप् अन्तिके-त्यपि । समीप्यार्थे अव्य० ‘सुगंधप्रभीतवदुमेयतुरन्ति भालो-रिति’ भाग० “यो नो अग्नेऽभिदासत्वन्ति दूरे पदीष्ट स” इति ऋ० १,७८,११, “अन्ति अन्तिके” भा० । “नही तु वो मरुतो अन्त्यक्षे” ऋ० १,१६७,८ । अस्य समीप्यार्थ-त्वात् पदान्तरेण अव्ययीभावे । तत्तदर्थसमीप्ये ‘वृष-णावन्तिदेवगति ऋ० १,१८०,७ ।

अन्तिकं लि० अन्यते संबध्यते समीप्येन, अन्त-घञ् सो-स्वास्तीति सत्वर्थीयः ठन् । समीप्यवति । “विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन्निति” “शनैः पिण्डान्तिके पुनरिति” “वस्ते-युश्च गृहान्तिके” इति च मनुः । “तामन्तिकन्यस्तर्वालि-प्रदीपामिति” रघुः । स्वार्थे ठनि समीप्ये न० । चूलाग्राम् न० । ओषधिभेदे स्त्री । अन्तं शेषसीमां व्याश्रोति अन्त+कन् । पर्यन्तव्यापके लि० । “केशान्तिको ब्राह्म-

खलु दण्डः कार्यः प्रमाणतः । खलाटसंज्ञितो राज्ञः
स्यात्तु नासान्तिको विष" इति "षट्त्रिंशदाब्दिकं
वर्षं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् । तद्वर्षिकं पादिकं वा यज्ञा-
न्तिकमेव वेति" च मनुः । "जनान्ते स्याज्जनान्तिक-
मिति" सा०द० ।

अन्तिकतम लि० अतिशयेनान्तिकः अतिशयने तमप् ।
अव्यासञ्चे वेदे तु "तादेषेति" तिकलोपे अन्तमोऽप्युक्तार्थे ।
अन्तिकाश्रय पु० अन्तिकं समीपम् आश्रयते आ+ओ-अच् ।
निकटस्थे, अवलम्बनस्थाने च ।

अन्तितस् अय्य० अन्तिक+तसिल् कलोपः अन्तिशब्दाद्वा
तसिल् । अन्तिके इत्यर्थे "नकिटं नन्यन्तितोनदूरादिति"
ऋ० २,२७,१२, "अन्तितः अन्तिकादिति" भा० ।

अन्तिम लि० अन्ते भवः अन्त+ङिभच् । अन्तभवे, चरमे च ।
"अजातशत्रुतमूर्खानां वरमाद्यौ नचान्तिमः । सकृद्दोष-
करावाद्यावन्तिमश्च पदे पदे" हितो० ।

अन्तिवाम लि० अन्ति अन्तिके वामं वननीयं धनमस्य ।
निकटस्थधने "अन्तिवामा दूरे" इति ऋ० ७,७७,४ ।
"अन्ति अस्मदन्तिके वामं धनं यस्याः सान्तिवामेति" भा० ।

अन्तेवसत् पु० अन्ते निकटे विद्यापहृषाय वसति वस-
७त० अलुक्समा० । शिष्ये अन्ते शब्दस्य पृथक्स्थितावपि
तत्समभिव्याहारमालेण तदर्घता । "वसन्निवान्ते विन-
येन जिष्णुः" किरा० ।

अन्तेवासिन् पु० अन्ते निकटे विद्यापहृषाय वसति वस-
णिनि ७त० अलुक्समा० । शिष्ये "याज्जान्तेवासिनोर्वापि
न त्वन्यत इति स्थितिरिति" मनुः "कलापिवैशम्पाय-
नान्तेवासिभ्यश्चेति" "आचार्योपसर्जनान्तश्चान्तेवासीति" च
पा० । "वामदेवान्तेवासी तदाश्रमवासीति" दशकु० ।
ग्रामादेरन्तेवासिनि चण्डालादौ लि० ।

अन्नोदात्त न० अन्ते उदात्तः खरो यस्य । अन्नोदात्तखर-
युक्ते पदे "पथिमयोः सर्वनामस्थाने" पा० सूत्रे "सर्व-
नामस्थाने किम् ? ज्योतिष्यतः पथो रज्जेति उदात्त-
निष्ठचित्खरेणान्नोदात्तं पदमिति" सि०कौ० । अन्ते अन्ता
वयने उदात्तः । यादृशसमुदायस्य अन्त उदात्तः तादृशे
समुदाये "कर्षाखतो वज्रोऽन्त उदात्त" इत्यधिकारे विहिते
अन्नोदात्तखरे, कार्षःपाक इत्यादि । "घातोः" पा०
अन्नोदात्तः । "गोपायतश्च" इति सि०कौ० । "फिषो-
ऽन्त उदात्त" इत्यधिकारे शान्तनवाचार्यप्रणीतसूत्रैः
प्रातिपदिकस्थान् उदात्तः । तानि च सूत्राणि सि०कौ०

उत्तरार्द्धे ५५१, ग्रन्थौ उपात्तानि । बाटशस्त्रोत्पात्तानां
प्रातिपदिकानामन्नोदात्तता बोध्या ।

अन्तर लि० अन्ते पर्यन्ते यस्यतीति अन्त+यत् । चण्डाले ।
"अन्यादपि वरं धर्मं खरोत्वं दुष्कुलादपोति" मनुः
"अन्यस्रण्डाल" इति कुल्ल० । श्लेष्मे, चण्डालान्य-
स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च पतत्यज्ञानतो विप्रो
ज्ञानात् साध्यं तु गच्छति" नर्कदण्डनदीनाम्नो नान्तरपर्वत-
नामिकामिति" "नान्त्रो न विकलेन्द्र्य" इति च
मनुः । "अन्तरस्रण्डालादिरिति" "नक्तदण्डनदीक्षेच्छ-
पर्वतनामिकामिति" च कुल्ल० । श्लेष्मानां सञ्चिप-
कपान्भवत्यान्तयात्यम् । अयसानभवे, "जायायै पूर्व-
मारिगै दत्त्वाग्नीनन्तृकर्मणीति" मनुः "नानागोत्रेणान्त्र
एव सामर्थ्यात्" कात्या० २,४,१०, "असङ्गपीडं भगवन् !
अणमन्त्रमवेहि मे" इति "विममज्ज तदन्त्रमण्डनमिति"
च रघुः "क्रियतां कथमन्त्रमण्डनमिति" कभा० । अय-
सानश्च दैशिकं कालिकञ्च उक्तोदाहरणे यथायथं बोध्यम्
अन्ताय परिच्छेदाय इति यत् । परिच्छेदकारणे
वैशिष्टिकोक्ते विशेषपदार्थे "अन्त्रो नित्यद्व्यहसिर्बिषेयः
परिकीर्तित" इति भाषा० प्रलये परमायुषां गगनादी-
नाञ्च अन्यस्य विशेषकारकस्याभावात् विशेषस्यैव परिच्छेद-
करत्वमिति तस्यान्यत्वम् । सुखायाम् स्त्री । अन्तिमे
वस्तुनि लि० । यथा नक्तत्वाणां मध्ये रेवती, राशीनां
मध्ये मीनः, वर्षानां मध्ये हकार इत्यादि । संख्याभेदे
न० "जलविज्ञानं सध्वं पराङ्गमिति दशगुणोत्तरा संख्ये"ति
भास्कराचार्योक्ते पराङ्गगतभागे । गणितशास्त्रोक्ते सर्वस्य
वामस्थिताङ्के "स्याप्योऽन्ययगो द्विगुणान्तराङ्ग" इति
खीला० । लग्नावर्षद्वादशराशी पु० पत्नेऽप्येऽन्त्रे भुवि-
चेन्मिच्छेति इति नील०ता० । "त्रिकोष्ठाष्टकयूकान्तरा-
यद्वत् फलं तथा इति" ज्योति० । अन्तेभवः दिगा० यत् ।
सिद्धान्तशिरोमण्युक्तायां चरजीवया युतोनायां त्रिज्यायाम्
स्त्री । यथा "क्षितिज्ययैवं द्युगुणश्च सा क्षितिपरज्य-
यैवं त्रिगुणोऽपि सान्त्रका" । "द्युज्यैव क्षितिज्ययो-
त्तरगोत्रे युता, याज्ये रक्षिता क्षितिर्भवति । एवं त्रिज्या
चरजीवया युतोनान्त्रा स्यात् । अत्रोपपत्तिः । अत्र
गोत्रेऽङ्गोरात्रदक्षिणतिजसंपातयोर्वज्रं यत् तदुदयास्त-
स्त्वम् । एवमुक्तस्रण्डालसंपातयोर्वज्रं तदङ्गोरात्रदक्षिण-
स्त्वम् । तदुदयास्तस्त्वयोरन्तरं सर्वत्र कुख्या । अथ
याज्योत्तरदक्षसंपातयोर्वज्रं तत् तन्निर्गतं तस्य आस्रण्डालम् ।

तयोर्व्यासस्तत्रयोर्व्यं संपातस्तस्मादुपरितनं खण्डं द्युज्या ।
सोऽत्तरगोलेऽधःस्थया कुज्यया युता यावत् क्रियते ताव-
द्दिनाधैर्कोदयास्तस्त्वयोरनरं स्यात् । दक्षिणे तु कुज्यया
ज्ञोना । यतस्तत्रोदयास्तस्त्वयादधः कुज्या । यदको-
दयास्तस्त्वयोरनरं सा च हृतिरुच्यते । एवमन्तर्गापि ।
अत्राहोरात्रवृत्तव्यासार्धं विज्यातुल्यैरङ्कैरङ्क्यते तावत्
विज्यातुल्यं भवति । तैरङ्कैर्यावत् कुज्या गण्यते
तावच्चरज्यातुल्यं भवति । अथ चरज्यया विज्या युतो-
नाऽन्तर्गासंज्ञा भवति । नह्यन्तर्गाहृत्तोः खेत्तसंस्थानभेदः ।
किन्त्वङ्गानां गुरुलघुत्वात् केवलं सख्याकृतो भेद इत्युप-
पन्नम्” प्रमितम् ।

अन्त्यकर्मन् पुं० अन्ते नाग्रे भवं कर्म । अन्तेष्टिक्रियायाम् ।
‘जायायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि’ “ब्राह्मणां
याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च अभिचारमहीनञ्च विभि-
कृच्छ्रैर्व्यपोहति” इति “जातकर्मन्त्यकर्मणि नवप्राङ्
तथैव चेति” च मनुः । “तमेनं मृतमितोऽस्मादुपामात्
अग्नये” इति ऋ० उप० अग्नयेऽग्न्यर्थमृत्विजोहरन्ति
पुत्रा वान्त्यकर्मणि” इति ऋ० उप० भा० ।

अन्त्यज पुं० स्त्री० अन्त्यः सन् जायते जन-ड । शूद्रे तस्य
वर्षमध्ये शेषभवत्वात्तथात्वम् । “येन केनचिदङ्गेन हिंसाच्चे-
च्छ्रेष्ठमन्त्यज” इति मनुः । “अन्त्यजः शूद्रः” इति कुल्लू० ।
शेषजातमात्रे लि० । अन्त्यज्याण्डाल इव जायते जन-
ड । रजकादिषु सप्तषु जातिषु पुं० स्त्री० “रजकचर्मकारश्च
नटो वरुड च । कैवर्त्तमेदभिज्ञाश्च सप्तैते अन्त्यजाः
स्मृताः” अत्रिसंहिता । “न शूद्रराज्ये निवसेदित्यधिकृत्य
नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्दमिभिरिति” “सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियाभिति”
च मनुः ।

अन्त्यजन्मन् पुं० स्त्री० अन्त्यः जन्म यस्य । शूद्रे, “प्रतिपहस्तु
क्रियते शूद्रादयन्त्यजन्मन्” इति मनुः । शेषजातमात्रे लि० ।

अन्त्यजाति पुं० स्त्री० अन्त्या जातिर्यस्य । शूद्रे । “शरीरजैः
कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिष्टगतां
मानसैरन्त्यजातितामिति” मनुः । चण्डालादौ च ।
“अन्त्यजातिरविज्ञातो निवेशश्चास्य वेष्टनीति” आप० ।

अन्त्यभ न० कर्म० । मीनराशौ, रेवतीनक्षत्रे च तयोः राशि
चक्रस्थाने स्थितत्वात्तथात्वम् ।

अन्त्ययोनि पुं० स्त्री० अन्त्या योनिरुत्पत्तिर्यस्य । शूद्रे,
चण्डालादौ च ‘शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्य-
योनिव’ इति मनुः ।

अन्त्यवर्ष पुं० स्त्री० कर्म० । शूद्रे । पदवाक्यादेरवसानस्थिता-
चरे पु० । [पृष्ठेऽस्य विवरणम् ।

अन्त्यानुप्रास पु० कर्म० । शब्दालङ्काररूपे अनुप्रासभेदे (१७८)

अन्त्यावसायिन् पु० स्त्री० “निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्र-
मन्त्यावसायिनम् । प्रसृष्टानगोचरं सृते” इति मनु-
नित् निषादस्त्रियां चण्डालजाते (सुरदाफरास) इति ख्याते
सङ्कीर्णवर्णे स्त्रियां ङीप् । “चण्डालः अपचः क्षता सृतो
वेदेहकस्तथा । मागवायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः”
इत्यङ्गिरसोक्तचाण्डादिषु च । “अन्त्यावसायिनामङ्ग-
मश्रीयाद्यस्तु कामत” इति अङ्गिरःसृतिः ।

अन्त्याश्रम पुं० कर्म० । चतुर्थाश्रमे भिन्नरूपशेषाश्रमे ।

अन्त्याश्रमिन् पु० अन्त्याश्रमोऽस्थस्य इति । चतुर्थाश्रमयुक्ते ।

अन्त्याहुति स्त्री कर्म० । अन्त्येष्टौ साग्निकस्य मृतस्य
देहसंस्कारके यज्ञभेदे “अन्त्याहुतिं ह्यावयितुं सवित्रा”
इति भट्टिः ।

अन्त्युति स्त्री अन्ति अन्तिकस्य वा कतिः रक्षणम् अव-क्रिय-
कलोपः । आसन्नरक्षणे “अहमन्त्युतिमयोभुवमिति”
ऋ० १, १३८, १ ।

अन्त्येष्टि स्त्री अन्तेभवा इष्टिः । साग्निकस्य मृतस्य देह-
संस्कारार्थमिष्टिभेदे तत्त्वमत्वात् निरग्नेर्दाहभावसंस्कारे
च । ‘पतितानां न दाहः स्यात् नान्त्येष्टिर्नास्तिसङ्ख्य’
इति शु० त० सृतिः ।

अन्त्य न० अन्त्यते देहो बध्यतेऽनेन अति-बन्धने करणे ण् ।
देहबन्धने-“उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यासाः पुंसामन्त्याणि
स्तरिभिः अर्द्धव्यामेन हीनानि स्त्रीणामन्त्याणि निहृयेत्” ।
इति वैद्यकोक्तपरिमाणवति नाडीभेदे । “सार्द्धास्त्रि व्यामान्-
न्त्याणि पुंसः स्त्रीणामर्द्धव्यासहीनानि” सुश्रुतम् । “नित्य-
दन्धविभूषितमिति दुर्गाध्यानम्” “यस्यान्धमन्त्रैरुपले-
पिभिरिति” सुश्रुतम् ।

अन्त्यकूज पु० अन्त्यस्य कूजः शब्दभेदः । अन्त्यविकूजने “पका-
शयस्थोऽन्त्यकूजं शूलं नाभौ करोति वेति” सुश्रुतम् ।

अन्त्यपाचक अन्त्यस्य दोषं पाचयति । त्वचिसारे निर्यात-
विषे औषधिभेदे “स्यावरङ्गकमञ्जैव द्विविधं विषमुच्यते”
इत्युपक्रम्य । “दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाध्यात्म-
त्यभिधाय “मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च
निर्यासाः घातवस्त्वैव कन्दश्च दशमः सृष्ट” इति विशेषतः
स्यावरस्य स्थानसङ्ख्या “अन्त्यपाचककर्त्रीयसौरीयककर-
घाटक रश्मनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्यासविषाखा-

चेति" २५२ प्र० सुश्रुते उक्तम् । विवरणं विषयभेदे दृश्यम् ।
अन्तर्मांस न० "आन्त्रिकं क्षिद्रमाग्रेण धीतं निर्मलधा-
रिणा । तस्य खण्डान् संविधाय वसवार(वेसम) युतान्
पचेत् । निःसारं विरसोद्गारमन्त्रमांसमुदाहृतमिति
वैद्यकीये पक्षमांसभेदे आन्त्रिके ।

अन्त्रवृद्धि ए० अन्त्रनिमित्ता वृद्धिः । सुश्रुतोक्ते रोगभेदे
स च रोगः सु० २८६ प्र० सुश्रुते दर्शितो यथा
"जातपित्तश्लेष्मशोणितमेदोमूलान्त्रनिमित्ताः सप्त वृद्धयः ।
तासां मूलान्त्रनिमित्ते वृद्धौ वातसमुत्थे केवलमुत्पत्ति-
हेतुरन्यतमः ॥ अधःप्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फल-
कोशवाहिनीरभिप्रपद्य धमनीः फलकोशयोर्द्विं जन-
यति तां वृद्धिमित्याचक्षते ॥ तासां भविष्यतीनां पूर्वस्वरूपाणि
वस्तिकटीसूक्तमेदेषु वेदना मारुतनिग्रहः फलकोशशोफ-
चेति तत्रानिलपरिपूर्णां वस्तिमिवाततां पर्यामनिमित्ता-
निशृजं वातवृद्धिमाचक्षते, प्रकोडुस्वरसङ्काशां ज्वर-
दाहोष्णवतीं चाशु समुत्थानपाकां पित्तवृद्धिं, कठिनामल्प-
वेदनां शीतां कण्डूमतीं श्लेष्मवृद्धिं, कण्ठस्फोटवृद्धिं पित्त-
वृद्धिर्लङ्कां, रक्तवृद्धिं श्लेष्मवृद्धिं कण्डूमतीमल्पवेदनां ताल-
फलप्रकाशां मेदोवृद्धिम् ॥ मूलसम्भारणशोलेस्य मूलवृद्धि-
र्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा इतिरिव क्षुब्धति मूलकच्छ-
वेदनां वृषणयोः स्वयं कोशयोश्चापादयति तां मूलवृद्धिं
विद्यात् ॥ भारहरणबलवद्विषहृद्वन्नप्रपतनादिभिरायास-
विशेषैर्वायुरतिप्रवृद्धः प्रकुपितश्च स्थूलान्त्रस्तेतरस्य चैकदेशं
द्विगुणमादायाधोगत्वा वङ्गणसम्भ्रमुपेत्य अन्यरूपेण
स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोशं प्रविश्य
सूक्तशोफमापादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः प्रदीर्घः शोफो
भवति सशब्दमवपीडितशोखंसर्पति । विसृज्य पुनराव-
सति तामन्त्रवृद्धिमसाध्यामित्राचक्षते" इति । 'यस्मासातु-
पयुज्यैतमन्त्रवृद्धिं व्यपोहति" सुश्रुतम् ।

अन्दिता स्त्री अदि+बन्धने णुल् । नास्योक्तौ ज्येष्ठ-
भगिन्यामित्यमरटोकायां नीलकण्ठः ।

अन्दू स्त्री अन्दते बध्यतेऽनेन अदि+ङ् । निगडे स्त्रोपाद-
भूषणभेदे च । स्वार्थे कन् "केऽण इति" ह्रस्वः । अन्दु-
कोऽयत्न "स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमस्य
देवताशब्दादौ दर्शनात् पुंस्त्वम् ।

अ(आ)न्दोल दोलने अद० चु० उभ० सक० सेट् ।
अ(आ)न्दोलयति-ते आन्दुदोलत्-व । ल्युट् । अ(आ)न्दो-
जनम् "किन्वासासरविन्दुन्दरदशां द्वाक्वासरान्दोल-

नार्द" ल्युट् । अ(आ)न्दोलितः । सुरादेराकृतिगन्तव्य-
नायसुत्प्रेक्षितः स च दीर्घादि । 'आन्दोलित् क दोलने"
इति कणिकल्पद्रुमोक्तेः । अस्यान् इत्यन्धे तन्मूलं दृश्यम् ।

अन्ध दृष्टिवधाते अद० चु० उभ० धात्वर्थगर्हीतकर्माकृता-
दकर्मक सेट् । अन्धयति ते आन्दिपत् त । अन्धयन्
अन्धितः । "कनकस्रग्दृष्ट्यान्धितधियेति" मा० द० ।
दृष्टिरन् नेत्रेन्द्रियज प्रत्यक्षं विवेकज्ञानञ्च तद्विधातायस्य
कर्तृत्वम् ।

अन्ध ति० अन्ध अच् । नेत्रद्वयस्यैकवर्तुषीने तु नास्य
प्रयोगः अनुपपन्ननेत्रान्तरेण तस्य दर्शनसम्भवात् । अन्धश्च
द्विविधः जन्मान्धः, उत्पत्तौ नेत्रद्वयानां रोगादिना
उपपन्ननेत्रद्वयस्य उभयत्रैव तत्प्रयोगात् । "जङ्गमाश्व-
बधिरानिति" "उन्मत्तोऽन्धश्च वज्राः स्मरति" च मनु ।
"इहैवास्ते तु सा लोके गोरभ्यैः केशवर्माति" "अन्धशौ-
क्तीवर्षतिवौ जात्यन्धपरिधौ" तर्पेति सूत्रान्तरम् "अन्धो-
गगनं न पश्यतीति" व्यु० गदा० "वृद्धोऽन्धः परितरेषु
सङ्गमगत" इति सा० द० । चतुःसङ्घेऽपि आलोकादि
सहकारिकारणान्तराभावेन दृष्टिराहितेऽपि अस्य प्रयोगः ।
यथा "दिवाभ्याः प्राणिनः केचिद्वातायन्मासृता परे ।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यपृथ" इति देवी० ।
तत्र मेचकानां दर्शने आलोकाभावात्सहकारितया
तेषां दिवाभ्यत्वम् । कपोतादीनां तु सूर्यालोकाभावे-
ऽपि दीपाद्यालोकांतरसङ्गावे रात्रौ भवति । मनुष्याणामु
दिवा सूर्यालोकात्, रात्रौ दीपाद्यालोकात् उभयत्र
दृष्टमच्चाक्षान्धत्वम् । विवेकज्ञानस्यैव "क्रोधाभ्यस्तस्य
तस्य स्वयमिन्द्र भवितेति" वेणो० "नैवान्यत्र मदाभ्यसिन्दु-
षटेति" गङ्गास्तोत्रम् । "अज्ञानतिमिराभ्यस्येति" गुरु-
नतिः । परित्राजकभेदे, तस्य "सवत्सुरवत्पुत्रस्य सकर्मः
अकर्म इति"त्यादि सूत्रा वाक्पुत्रस्य दर्शनस्य चतुर्न दूर-
गम् । चतुष्पदां भुवं सङ्गा, परित्राजस्य उच्यते" इत्यनेन
तस्यान्धत्वं परिभाषितम् । नष्टद्रव्याभावाभोपयोगितया
ज्योतिषपरिभाषिते रात्रिभेदे च । "मेघो ह्यथो मृगेन्द्रश्च
दिवाभ्याः परिकीर्त्तितः । मृगुक्कर्मकस्याश्च रात्रौ भ्याः
प्रकीर्त्तितः" इति तथा च मेघादिषु दिवा नष्टद्रव्यस्य
लाभः तत्र महीसचौरस्य दिवाभ्यत्वात् । मिथुनादिषु तु
रात्रौ नष्टद्रव्यस्य लाभः तत्र महीसचौरस्य रात्रौ भवत्वात्

अन्वत् नष्टस्य न लाभ इत्येतत्परतया तत्त्वान्वत्त्वम्
भाक्तम् । अन्वयतीत्यन्वम् अन्व-चु० प्रेरणे णिच्-अच्,
अन्व-करणे अच् वा । तमसि अन्वकारे “अन्वं तमस्ते
प्रविशन्ति ये के चात्महनोजना इति” श्रुतिः । ययार्थ
ज्ञानावरणे वेदान्तिमतसिद्धे अज्ञाने च “आसीदिदं
तमोभूतमिति” मनौ “तमसादृततत्त्वेनेति” “तमसै
वायुतं तत्त्वं नाहुपश्यति मूढवीरिति” च पुराणे तमः-
शब्दे नाज्ञानस्वैवाभिधानात्तथात्वम् । जले न० भेदि० ।
तस्य मनुष्याणामन्वकारित्वात्तथात्वम् तेषां हि जलमध्ये
उन्मीलितनेत्राणामपि न दर्शनमित्यनुभवसिद्धम् ।

अन्वक पु० अन्व-खुलु । दैत्यभेदे स च दैत्यः दितौ
कश्यपादुत्पन्नं तस्य वरेण महादेवैरवध्यतामापेदे यथोक्तं
हरिवंशे १४५ अ० “दितिरुवाच हतपुत्राऽस्मि भगवन् !
देवैर्धर्ममृताम्बर ! । अवध्यं पुत्रमिच्छामि देवैरमित-
विश्रमम् । कश्यप उवाच । अवध्यस्ते सुतो देवि ।
दाक्षायणि ! भवेदिति । देवानां संशयो नात्र कश्चित्
कमललोचने ! । देवदेवस्ते रुद्रं तस्य न प्रभवाम्यहम् ।
आत्मा ततस्ते पुत्रेण रक्षितव्यो हि सर्वथा । अन्वात्मभत
तां देवीं कश्यपः सत्यवागय । अङ्गुल्योदरदेशे तु सा पुत्रं
सुपुत्रे ततः । सहस्रबाहुं कौरव्य ! सहस्रशिरसं तथा ।
द्विसहस्रेक्षणाञ्चैव तावच्चरणमेव च । स ब्रजत्यन्ववद्व्यासादन-
न्वोऽपि हि भारत ! । तमन्वकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र
निवासिनः । अबध्योऽस्मीति लोकान् स सर्वान् बाधति
भारत ! । हरत्यपि च रत्नानि सर्वाण्यत्मात्मबलान्नयात् ।
वासयत्यात्मवीर्येण निगृह्यामुरसं गणान् । स्ववैश्वसन्-
वर्जितोऽत्यर्थं सर्वलोकभयङ्करः । परदारापहरणं पर-
रत्नविलोपनम् । चकार सततं मोहादन्वकः पापनिश्चयः”
इति “निशितलिङ्गूलदारितान्वकमहासुर इति” काद० ।
अन्व एव अन्वकः स्वार्थे कन् । छनिभेदे स च वृह-
स्पतिज्येष्ठभ्रातुः उतय्यात् समतायास्तत्पन्नः वृहस्पति-
श्यायादन्वत्वमापेदे । तस्य जात्यन्वत्वात् दीर्घतमा इति
नामान्तरं तत्कथा भा० आ० प० १०४ अ० “उत-
श्यस्य यवीशस्तु पुरोधास्तिदिवौकसाम् । वृहस्पतिर्ह-
स्तेजा समतामन्वपद्यत ॥ उवाच समता तन्तु देवरं
वदताम्बरम् ॥ अन्वर्वती त्वहं आत्मा ज्येष्ठेनारम्यता-
मिति । अयञ्च मे महाभाग ! कुक्षावेव वृहस्पते ! ।
अतथ्यो वेदमत्वापि षडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ असोघरेतास्त्व-
द्वापि द्वयोर्वास्त्वत्तु सम्भवः । तस्मादेवं गतेऽद्य त्वमुपा-

मितुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तथा सन्त्यक् वृहस्पतिरुदारधीः ।
कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियन्त्रितुम् ॥ स बभूव
ततः कामी तथा सार्द्धमकामया । उत्सृजन्तं तु तं रेतः
स गर्भस्थोऽभ्यभाषत ॥ भोस्तात ! मा गमः कामं द्वयोर्ना-
स्तीह सम्भवः । अत्यावकाशो भगवन् ! पूर्वञ्चाहमिहा-
गतः । असोघरेताश्च भवान् पीडां कर्तुमर्हसि ॥ अश्रुत्वैव
तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य वृहस्पतिः । जगाम मैथुनायैव समतां
चारुलोचनाम् ॥ शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो
छनिः । पङ्क्यामरीधयन्मार्गं शुक्रस्य च वृहस्पतेः ॥ स्थान-
मप्राप्तमथ तद्रेतः प्रतिहतन्वदा । पपात सहसा भूमौ
ततः क्रुद्धो वृहस्पतिः ॥ तदृष्ट्वा पतितं शुक्रं शयाप स-
रुषान्वितः । उतय्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भत्स्य भगवान्दधिः ॥
यन्मां त्वमोदशे काले सर्वभूतेष्विति सति । एवमात्य वच-
स्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ स वै दीर्घतमा नाम श्याप-
दधिरजायत । वृहस्पतेर्हृत्कीर्त्तैर्हृस्पतिरिवौजसा ॥
जात्यन्वोवेदवित् प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्यया । तस्थौ
रूपसम्पन्नां प्रद्वेषी नाम ब्राह्मणीम् ॥ स पुत्रान् जन-
यामास गौतमादीन् महायथाः” इति । यादवभेदे च
“सात्त्वतान् सत्त्वसम्पन्नात् कौशल्या सुपुत्रे सुतान् ।
भजिनं भजमानञ्च दिव्यं देवाहधं नृपम् । अन्वकञ्च
महाबाहुं वृष्णिञ्च यदुनन्दनम् । तेषां विसर्गास्तवारो
विस्तरेणेह तान् शृणु । अन्वकात् काश्यपिहता चतुरो-
ऽलभतात्मजान् । कुङ्कुरं भजमानञ्च शमं कम्बलवर्हिषम्” ।
इति हरिवंशे ३८ अ० । “दूतं संप्रेषयामास वृष्णान्वक-
निवेशनम्, ततो वृष्णान्वकाः कृष्णमिति” हरिवंशः ।

अन्वकारिपु पु० ईत० । महादेवे तस्य तन्नाशकत्वात्तथात्वम्
यथा हरिवंशे १४६ अ० “सुमोच भगवान्कूलं प्रदीप्ताग्नि-
समप्रभम् । तत् पपात हरोत्सृष्टमन्वकोरसि दुर्धरम् ।
भस्मसाञ्चाकरोद्गौडमन्वकं साधुकण्ठकमिति” । अन्वकहन्वा-
दयोऽप्यत्र । अन्वकस्यान्वकारस्य रिपुपसारकत्वात् ।
स्वार्थे, चन्द्रे, वज्रौ, च पु० ।

अन्वकवर्त पु० अन्वक इव वर्तते एत-अच् । पर्वतभेदे
गङ्गा० क् । अन्वकपत्नीयस्तद्वे लि० ।

अन्वकार पुं० अन्वं करोति क्-अण् उप० स० । तमसि
तच्च तेजोद्रव्यसामान्याभावरूपमिति नैयायिकाः । नीलं
तमोधावतीति प्रयोगात् नीलरूपवत् धावनादिक्रिया-
वच्च द्रव्यान्तरम्, आलोकस्य अन्यत्वाच्चानुषप्रत्यक्षे सह-
कारित्वेऽपि तत्प्रत्यक्षे मेचकप्रत्यक्षइव न सहकारिता

वस्तुस्वाभावादिभिर्भेद इति सीमांसकादयः । ‘दिवा-
कराद्रक्षति यो सुहास्य लीनं दिवाभीतमिवान्धकारमिति’
कुमा० “सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेणिव
दीपदर्शनमिति” ऋच्छ० “अथान्धकारं गिरिगह्वराणा-
मिति” रघुः । अन्धकारस्य दृष्टिविधातकत्वं मनुष्याणामेव
तेषामेवालोकासङ्कारेण दर्शनोदयात् उन्दुरादीनान्तु तद-
भावेऽपि दृष्टेरुदयात् । ततश्च आलोकरूपसङ्कारिविषयने-
नास्य दृष्टिरोधकत्वमवसेवम् । यथार्थज्ञानविरोधिनि वेदा-
न्मिसतसिद्धे अज्ञाने च । [रान्धकारे ।

अन्धकारमयं त्रि० अन्धकार+प्राचुर्यं मयट् । प्रचु-
अन्धकारि पु० अन्धकः तदाख्यस्यासुरस्यारिः इत० । शिवे
अन्धकरिपुण्ड्रेऽस्य विवृतिः ।

अन्धकासुहृत् पु० अन्धकस्य असुहृन् हरति हृ-किप् तुक्
च, अन्धकस्यासुरस्य असुहृत् रिपुर्वा इत० । महादेवे ।
अन्धकूप पु० अन्धयतीत्यन्धः स चासौ कूपः । सान्धकारे
कूपे । अन्धः कूपो यत्न ७७० । नरकभेदे यथा
“यस्मिन् वै भूतानामोन्मत्तकल्पितदृष्टीनामविविक्तपरव्य-
घानां स्वयं पुरुषोपकल्पितदृष्टिर्विविक्तपरव्यथोव्यथा-
माचरति स परत्वात्कूपे तदभिद्रोहेण निपतति ॥ तत्त-
द्ग्रासौ तैस्तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकमत्त-
कुण्मलिकादिभिः, ये के चाभिद्रुग्धास्तैश्च सर्वतोऽभि-
द्रुह्यमाणस्तमसि विहृतनिद्रानिर्द्वैतिरलम्बावस्थानः परि-
क्रामति यथा कुशरीरे जीवः इति भाग० ५५० ।
अन्धस्य दृष्ट्याभावस्य कूप इव । मोहे । स हि सर्वदृष्ट-
भावस्याकरः इति तस्य तथात्वम् । [अन्धकरणसाधने ।

अन्धङ्करणं न० अन्धःक्रियतेऽनेन च्यर्थे ङ-करणे ख्युन् ।
अन्धतमसं न० अन्धयति अन्ध+अच् ताव्यति अनेनेति
तम-करणे-असि कर्म० अच् समासान्तः । निविडान्ध-
कारे, तदुक्ते नरकभेदे च ।

अन्धतामसं न० तम एव तामसं प्रज्ञा० स्वार्थे अण् अन्धयतीति
अन्धं कर्म० । निविडान्धकारे ।

अन्धतामिस्रं न० तमिस्रा तमस्ततिः तमिस्त्रैव तमिस्रम् अन्ध-
यतीत्यन्धम् कर्म० । निविडान्धकारे । अन्धम् अन्धकारकं
तामिस्रं यत्न ७७० । नरकविशेषे पु० न० । “तामिस्रमन्धता-
मिस्रं महारौरवरौरवौ नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव-
चेन्मादिना” मनुना गणितेषु एकविंशतिनरकभेदेषु द्वितीये
नरके तत्स्वरूपम् । “यस्तु परविज्ञापत्यकलत्राख्य-
पद्मरति स हि काष्ठपाशवद्धौ यमपुरुषैरतिभयानकौ

स्वामिस्ते नरके बलाक्षिपात्यते ॥ अनशनानिधान-
दख्यताङ्गनसन्तर्जनादिभिर्यातनाभिर्यातमानो जन्तुर्लव
कश्चलमासादितएकदैव सूक्ष्मसुपयाति तासिस्त्रप्राये ॥
एवमेव अन्धतामिस्रे । यस्तु “वञ्चित्वा पुरुषं दारादीहृद-
युक्ते यत्न शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया
नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्थतिर्दृष्टमानमूल-
स्तस्मादन्धतामिस्रं तस्यपदिशन्ति इति भाग० ५५० ॥
सांख्यशास्त्रप्रसिद्धे भयविशेषविषयकेऽभिनिवेशे पु० ।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः इति सा० का० ।
“अभिनिवेशस्तारः दिव्यादिव्यशब्दविषयत्वेन दशविष-
यकत्वात् अणिमाद्यष्टविधैश्वर्यविषयत्वाच्चाष्टादशधा । तथा
हि देवाः खलुषिमादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य दश
शब्दादीन् भुङ्गानाः “शब्दादयो भोग्यास्तदुपायाश्चाणि-
मादयोऽस्माकं असुरादिभिर्मांस उपघानिषतेति बिभ्यति
तदिदं भयमभिनिवेशोऽन्धतामिस्रोऽष्टादशविषयत्वाद्दष्टादश-
धेति” सा० को० । वेदान्मिसतसिद्धे “देहे नेष्टे अहमेव
नष्टोऽस्मीत्येवं”रूपे अज्ञाने च ।

अन्धत्वं न० अन्धस्य भावः । नेत्रघाते चक्षुषः स्वप्नाह्वासासंख्ये
“एकादशेन्द्रियवधा” इत्यादि सा० का० (४६) व्याख्याने
कौस्तुभम् “वाधिर्यं कुष्ठितान्धत्वजडताऽजिघ्रता तथा ।
मूकता कौष्ठ्यपङ्क्तुत्वक्त्वयोदावर्त्तमन्दता इत्यादिना श्रीत्वा-
दीनां क्रमेण इन्द्रियाणां घातोदर्शितः ।

अन्धपूतना स्त्री ३८४ सुश्रुतोक्ते बालपहभेदे “स्नान्दपहस्य
प्रथमः स्नान्दपस्नार एव च शकुना रेवती चैव पूतना चान्ध-
पूतने”त्युद्दिश्य । “योऽपि स्तनमसितसारकासहिक्काब्दीर्भि-
र्ज्वरसङ्घिताभिरद्व्यमानः दुर्बलः सततमधःशयोऽसुगन्धितं
ब्रूयुर्वरभिषजोऽन्धपूतनार्त्तमिति” तल्लक्षणसूक्तम् ।

अन्धमूषिका स्त्री अन्धं दृष्ट्याभावं सृण्वति सुष-एणुल् दीर्घः ।
देवतादृष्टे तत्सवने हि चक्षुष्यता भवतीति वैद्यकप्रसिद्धम् ।
अन्धमविष्णु त्रि० अनन्धोऽन्धोभवति भू-च्यर्थे स्त्रिणुच् ।
अन्धीभवितरि ।

अन्धभावक त्रि० अन्ध च्यर्थे भू-सुक्कञ् । अन्धीभवितरि
अन्धम् न० अद्यते अद-अद्यन् लुम् घञ् । ओदने ।
अन्धतामिस्रोदेवाः । “द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा” किरा०
“विषानं शुक्रमन्धस इति” यजु० १८, ७५ ।

अन्धाहि पु० अन्धोऽहिरिव । (कुचिया) इति प्रसिद्धे मत्स्ये ।
अन्धवर्त्तन् पु० अन्धं स्वार्थप्रकाशरहितत्वादप्रकाशं वर्त्त-
यत्न । वायोः सप्तमे स्तब्धे । “मरुदिन्द्रः सरमसः वाम-

सोमानुधीतिपाः देवीविशोऽन्धवर्त्मा च स्तम्भः सप्तम आ
ध्रुवादिति” पुरा० ।

अन्ध्यातमस न० कर्म० अन्धेभ्योऽपीति दीर्घः । निविडान्ध-
कारे । रंजन्यान्तु स्त्री ।

अन्धिका स्त्री अन्धयति अन्ध-प्रेरणे णिच् खल् । द्यूत-
क्रोडायाम् तथा हि जनः अन्ध इव विवेकशून्यः क्रियते ।
सर्षप्याञ्च तस्याञ्चालनसेवनात् दृष्टिहान्यः वैद्यकप्रसिद्धः ।

अन्धु पु० अन्ध-कु । कूपे । कूपतल्यच्छिद्रवत्त्वात् उचिक्ते च ।
“वाक्पाणिपादपायुश्च संज्ञान्याहुर्मनीषिण” इति शा०
ति० । अन्धुलिङ्गमिति शब्दा० चि० ।

अन्धुल पु० अन्ध-उलच् । शिरीषवृक्षे । तत्पुष्पदर्शनात्
वियोगिनामन्धत्वात्तथात्वम् ।

अन्ध पु० अन्ध-रन् । देशभेदे स च देशः । “जगन्नाथादूर्ध्व-
भागादवर्कं श्रीश्वमरात्मकात् तावदन्ध्राभिर्भोदेश इत्युक्तः” ॥
वैदेहेन कारावरस्य स्त्रियास्तत्पादिते अन्धजभेदे च ।
व्याधभेदे इति काश्यपः ।

अन्न न० अनित्यत्वेन अन-नन्, अद्यते इति अद-क्त वा
“अन्नास्य इति” पा० निर्देशात् अन्नार्थतया न जग्धिः ।
ओदने, खिन्नान्ने, “शस्यं खेतगतं प्रोक्तं सत्तुषं धान्य-
तुच्यते । आभंतं वितुषं ज्ञेयं खिन्नमन्नसुदाहृतम्” इति वसि०
सू० । अन्नमूलं हि जीवनमित्युक्तेः तेषां प्राणहेतुत्वात्तथा-
त्वम् । तन्नामान्नेऽपि अन्नशब्दप्रयोगः “आमात्रं हरये
दत्त्वा पक्कं कृत्वाय खादयेत् । षट्पिर्वर्षसहस्राणि विडायां
जायते कर्मरिति” पुराणे “चाण्डालान् भुक्त्वा तिरात्र
सुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराक” इति विष्णुसूत्रे, आदित्या-
ज्जायते दृष्टिदृष्टेरन्नं ततः प्रजा” इति मानवे च तत्र प्रयो-
गात् “खिन्नमन्नसुदाहृतमिति वशिष्ठोक्तिस्तु परिभाषार्था
न तु तन्नामस्यैवाज्ञताबोधनार्था । अतएव “अन्नसांख्य
पापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे” इत्यादिनिषेधे आमात्र-
भक्षणस्यापि ग्रहणम् अन्नानि च विविधानि “अन्नानि
विविधानीह भवन्ति गिरिसम्भवे” ! इत्युपक्रम्य अष्टादश-
विधानि धान्यान्धभिधाय “अन्नवर्ज्जते देवि ! एतान्येव
विवर्ज्जये” इत्यनेन पद्मपुराणे अन्नवर्ज्जनं तेषां वर्ज्जनी-
यत्वाभिधानात् अष्टादश धान्यानि च धान्यशब्दे वक्ष्यन्ते
“अन्नमशितं त्रैषा विधीयते तस्य यःस्यविषोधातुस्तत्पुरीषं
यन्मध्यस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन” इति श्रुत्या “अन्नमयं
हि सोम्य मन इति” श्रुत्यन्तरोक्तं मनसोऽन्नमयत्वं यत्
समर्थितं तत् सर्वप्रकाराद्भविकारत्वेनैव । ततश्च “राजानं

तेज आदत्ते” इत्यादौ निषिद्धतापि सर्वेषामेव । “शूद्रेषु
दासगोपालकुलभितार्हसीरिणः । भोज्यान्नाः नापितश्चैव
यश्चात्मानं निवेदये” इत्यादावपि दासादेर्भोज्यान्नताप्रति-
प्रसवः अष्टादशाक्षविषयएव दासादयश्च संकीर्णजातिभेदाः
पराशरोक्ता वेदितव्यास्ते च तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यन्ते ।
“गोरसं तिलसक्तं च तिलपिण्याकमेव च । अपूपान् भक्ष-
येत् शूद्राद्यञ्चान्यत् पयसाकृतमिति” संवर्त्तवचनन्तु आपदि
शूद्रादन्ननिष्ठानामपि भक्ष्यतार्थम् । “कन्दुपक्कं तैलपक्कं
पायसं दधि सक्तवः । एतान्यशूद्रादन्नभुजं भोज्यानि मनु-
ब्रवीदिति” हारीतवचने अशूद्रादन्नभुजामिति विशेषणा-
त्तथावगतेः एवमेव प्रा० वि० । “अन्नं हि भूतानां श्रेष्ठं
तस्मात् सर्वोपधिसुच्यते” इति श्रुतौ अन्नस्य सर्वोपधिरूप-
त्वोक्तेः सर्वेषां ग्रीह्याद्योषधीनामन्नत्वं व्यक्तम् “पृथिव्या
ओषधय ओषधिम्योऽन्नमिति” श्रुतौ च ओषधिजमात्रस्य
अन्नत्वसक्तम् “अद्यतेऽदन्ति च भूतानि तस्मादन्नमित्युच्यते”
इति तद्विचक्षितरपि श्रुतौ दर्शिता । पृथिव्यां, तस्याश्च अन्न-
हेतुत्वादन्नशब्दवाच्यता । “अन्नोऽन्नमिति श्रुतेः” “यत्
क्षणं रूपं तदन्नस्येति” छा० उप० श्रुतेः । अत एव
भाष्यज्ञता “हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता” इति श्रुतौ इदमा
तेजोवन्नामिकाया देवतायाः परामर्शः इत्युक्तम् । उदके
च निरुक्तं तस्य च “दृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति” मनुना
अन्नहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् । तथाऽनिति प्राणित्यनेनेति व्युत्पत्तेः
उदकस्य प्राणहेतुत्वादन्नत्वम् “आपोमयः प्राण” इत्युक्ता
तत्समर्थनाय “आपः पीतास्तेषां विधीयन्ते तासं
यःस्यविषोधातुस्तन्मूलं योमध्यमः तन्नोहितं योऽणिष्ठः
स प्राण इति छान्दोग्येऽपां प्राणहेतुत्वसक्तम् । तथा
“षोडशकलो वा असौ पुरुषः” इत्युपक्रम्य “पञ्चदशाह्नि
माशीः काममयः पिबापोमयः प्राणो न पिबितो विच्छेत्-
स्यते” इति तत्रैव जलपानाभावे प्राणविच्छेद उक्तः ।
प्राणानन्दहेतुत्वाद्वा अन्नस्य तथात्वम् यथा “आपो वा
अन्नाद्गूयस्यस्तस्माद्यदा सुदृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणाः
अन्नं कषीयो भविष्यतीति अथ यदा सुदृष्टिर्भवति आन-
न्दिनः प्राणाः भवन्ति अन्नं वृद्धं भविष्यतीति छा० उप० ।
सूर्ये पु० सि० कौ० तस्य अन्नहेतुदृष्टिहेतुत्वात्तथात्वम् “आ-
दित्याज्जायते दृष्टिदृष्टेरन्नं ततः प्रजा” इति मनुना तद्वैत-
त्वोक्तेस्तथात्वम् भोगसाधने उपकरणे, न० “स्त्रियोऽन्नं
पशवोऽन्नञ्च विशोऽन्नञ्च रुहोक्षितामिति” मनुः । भक्ष्य-
द्रव्ये च “प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । स्वावरं

जङ्गमञ्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनमिति” मनुना जङ्गम-
स्यान्नत्वोक्तेः ।

अन्नकिट्ट न० ईत० । अन्नपाकशब्दे वक्ष्यमाणे अन्नमलभेदे ।
अन्नकोष्ठ पु० अन्नस्य ब्रीह्यादेः स्वल्पं कोष्ठमिव अल्पार्थं कन् ।
(कृटी) इति ख्याते धान्यादेः स्थापनस्थाने ।

अन्नद लि० अन्नं ददाति दा-क । अन्नदातरि “वारिद-
स्तृप्तिमाप्नोति सुखमन्नमन्नद” इति मनुः । अन्नपूर्णाख्य-
देवीभेदे स्त्री तत्पूजादि अन्नदाकल्पपन्थे दृश्यम् ।

अन्नदास पु० अन्नेन पालितो दासः । अन्नमात्रलाभेन
प्राप्तदासत्वे भक्तदासे (पेटभाता) अन्नस्य दासमात्रे च,
“अन्नस्य पुरुषो दास” इति भारते पुरुषस्य अन्नहेतुनैव
दासत्वोक्तेः ।

अन्नदोष पु० अन्नस्य भोजनप्रतिग्रहादिकतः दोषः पाप-
विशेषः धातुवैषम्यं वा । अभक्ष्यान्नभक्षणजनिते अपाह्या
न्नप्रतिग्रहजनिते च पापहेतौ अपथ्यभोजनजधातुवैषम्यकते
च दोषभेदे “आलस्यादन्नदोषाच्च सृत्त्युर्विप्रान् जिघांसति”
मनुः । अभक्ष्याण्यन्नानि द्विविधानि सृत्त्यादौ निषिद्धतया
उक्तानि, तानि च अभक्ष्यशब्दे वक्ष्यन्ते । वैद्यके रोग-
निदानतया उक्तानि च, तानि धातुवैषम्यसम्पादनद्वारा
रोगनिदानतया वैद्यके प्रसिद्धानि यथा मन्दाग्नेः शुर्व-
जादीनि ।

अन्नपाक पु० ईत० । अन्नस्य ब्रीह्यादेर्लौकिकदहनेन
विलिख्यसुकूलव्यापाररूपे पचने, भुक्तान्नस्य जठरानलेन रस-
रक्तादिरूपान्तरापादने च तत्र लौकिकपाकः चूल्मापरि-
स्थापनपूर्वार्धः सन्तापनादिलौकिकसिद्धः । जाठरपाको यथा
पटाधार्दश्ये योगार्थवे । “आयुष्यं भुक्तमाहार स वायुः
कुरुते द्विधा सप्रविश्यान्नमध्यन्तु पृथक् किट्टं पृथग्जलम् ।
अग्नेरुर्द्ध्वं जलं स्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं
प्राणः स्थित्वाग्निं धमने गन्तः । वायुना ध्मायमानो-
ऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन सम-
न्तात् पच्यते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्कं पृथक् किट्टं
पृथग्जलम् । रसेन तेन ता त्नाद्धीः प्राणः पूरयते पुनः ।
प्रतर्पयन्ति सम्पूर्णास्ताश्च देहं समन्ततः । रसः स नाद्धी-
मध्यस्थः शरीरे चोष्णश्च दृश्यम् । पच्यते पच्यमानस्तु भवेत्
पाकद्वयं पुनः । चक्षुर्वेदः समन्ताच्च रुधिरं च प्रजायते”
इति त्वगादिधातुपाकस्तु ४८ पृष्ठे उक्तः ।

अन्नपान न० अन्नस्य अन्धवह्यार्थमात्रस्य पानसुगभोगः ।
वायवदनीयादिमन्त्रे, “अग्रातोऽन्नपानविविधाध्यायं व्या-

ख्यास्याम” इति प्रतिज्ञाय “तस्याशितपीतलीढस्वाद-
तस्य नानाद्रव्यात्मकस्येति” सुश्रुते उक्तत्वात् सर्वेषामन्न-
पानत्वम् ।

अन्नपूर्णा अन्नं पूर्णं यथा । देवीभेदे “अन्नपूर्णे ! सदापूर्णे ! शङ्कर
प्राणवक्त्रे ॥ ज्ञानवैराग्यविद्यार्थं भिक्षां मे देहि पार्ष्वतीति,
शङ्कराचार्यः । एषा च काशीश्वरमृष्टाङ्गी काशीखण्डे
एतस्याभूरिशो वर्त्मनम् ।

अन्नपूर्णे श्वरी स्त्री भैरवीभेदे, तन्त्रसारेऽस्या विवरणम् । अन्न-
पूर्णायामपि “भिक्षां देहि कृपावलोकनकरी मातान्न-
पूर्णेश्वरीति” शङ्कराचार्यः ।

अन्नप्राशन “न० प्रकृष्टं विधानेन प्रथमप्राशनं प्राशनं ईत० ।
पञ्चाष्टमसासादौ बालकादेर्विधानेन प्रथममन्नभोजने ।
“पष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं सङ्गलं कुले” इति मनुः ।
“ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि । “अष्टमे
वायस्य कर्त्तव्यं यद्वेष्टं सङ्गलं कुले” इति स्मृत्यन्तरम् । पष्ठ
इति मुख्यकल्प इति रघु० । तत्रायं विशेषः कल्प-
चिन्तामणौ । “अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि षष्ठेऽष्टमे
बुधैः स्त्रीष्वान्त पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ” सुनिः ।
तत्र विहिततित्थ्यादि यथा

“षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ सौम्या-
दित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णेतरे । प्राजेशादिति
पौष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरैरान्तेयाप्यतिथैर्भूभं नि-
तरामन्नादिमन्त्रः शुभ इति, भुज० भी० । प्राजेशादयस्य
रोहिण्यादयः ४:५, ७, ८, २७, १, २२, २३, १३, १४, १५,
१६, १७, १८, १९, २१, २६, ३, २०, १०, । तथाचैतन्मि-
तानि नक्षत्राणि तत्र । विहितानि । तत्र वर्ज्यानि ।
“द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्तापु पञ्चपर्वसु । बलमायुर्द्युशोक्-
न्यात् शिन्धूनामन्नभक्षणम् । कल्पचि० । “वेधं सर्वत्र
वर्जये”दिलुक्तेनेत्यत्रवेधस्यापि तत्र वर्ज्यता ।

अन्नभक्त लि० अन्नार्थं भक्तः दासः । अन्नमात्रदानेन प्रतिपा-
दिते दासभेदे भक्तदासे विद्यतिरस्य दासशब्दे दृश्यः ।

अन्नमय पु० अन्नस्य विकारः अन्न+विकारार्थे मथट् । स्थूलश-
रीरे । स्थूलशरीरस्य अन्नविकारत्वादन्नमयत्वम् अतएवोक्तम्,
“पितृभुक्तान्नजाद्वीर्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते, देहः सोऽन्नमयो-
नात्मा प्राक् चोर्द्धं तदभावत इति” दृष्टोक्तिः “सवा एष
पुरुषोऽन्नरस” इति श्रुतौ अन्नरसत्वोक्तस्य अन्नमय-
त्वम् । “अन्नाद्देतः रेतसः पुरुषः” इति श्रुतौ च देहस्यान्न-
मयत्वे प्रक्कारोदर्शितः ॥ अन्नविकृतिमात्रे लि० । “अन्नमयं

हिं सोम्य । मन” इति श्रुतिः विवरणं कोशशब्दे । अन्न-
प्रकृतस्य च तस्मिन् “तत् प्रकृतवचने” पा० मयट् । अन्न-
प्रचुरे यज्ञादौ “अन्नमयो यज्ञ” इति सि० कौ० ।

अन्नमल न० पु० अन्नस्य मलः किट्टः । निस्सारितरसभागभेदे
(सिष्टि) इति ख्यातेऽन्नकिट्टे “वर्चस्काः मल” इति सि०
कौ० । सुरायाञ्च “सुरा वै मलमन्नानां पुरीषं मलमुच्यते ।
तस्मात् ब्राह्मणराजन्त्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति”
प्रा० वि० सूतिः ।

अन्नरस पु० अन्नस्य रसः सारांशः स्वादो वा । भुक्तस्य अन्नस्य
सारांशे “मवा अयं पुरुषोऽन्नरस” इति श्रुतिः अपथ्यैः
सह सभुक्ते व्याधिरन्नरसे यथेति” वै० । रसस्तु जठरा-
नलेनान्नस्य परिपाकात् कश्चित् सारांशः । अन्नपाकशब्दे
तद्विवरणम् । अन्नस्यास्वादे च ।

अन्नविकार पु० अन्नस्य विकारः । शोणितादिषु सप्तसु
धातुषु “प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति” न्यायात् चरमधाता-
वेवास्व प्रयोगोपाधित्वात् चरमे धातौ शुक्ले रा० नि० ।
शुक्लोत्पत्त्यर्थमेव हि क्रमशः शोणितादिपाकात्तस्य प्राधा-
न्यम् । अत एव “अन्नाद्देत” इति श्रुतौ अन्नतो रेतस
उत्पत्तिर्दर्शिता सा च परस्परयैव ।

अन्नाद् लि० अन्नमत्तुं शक्नोति अद-अण् उप० । अन्न-
भोजनसामर्थ्यावति दोष्माग्नौ । “अन्नवानन्नादोभवति य
एवं विद्वानिति क्वा० उप० । “अन्नादः दोष्माग्निरिति”
शा० भा० । “त्वयिमानपचितिमान् यशस्वी ब्रह्मवर्चस-
न्नाद” इति कात्या० ३, ३, ५ । अन्नभक्षके लि० “टिड्-
टाषजित्वादि” पा० सूत्रे आद्यन्त्योस्तद्वितसाहचर्यात्
तद्विताणन्तादेव ङीप् अन्यतो न, तेनातः स्त्रियां टाप् ।

अन्नादिन् लि० अन्नमत्ति अद-णिनि ईत० । अन्नभक्षके । “भैक्षेण
वर्त्तयेन्नित्यं नैकाद्यादी भवेद्ब्रूतीति” मनुः स्त्रियां ङीप् ।

अन्नाद्य न० अन्नरूपमाद्यं भक्ष्यम् । अन्नरूपभक्ष्ये । “अग्नि-
मन्नादमन्नाद्यायादधे” य० ३, ५ । अन्नमाद्यं यस्य । अन्न-
ग्रन्थतौ लि० “अन्नाद्याय व्यूहृष्वं सोमो राजा यमागमदिति”
दन्तधावनमन्त्रः । “अन्नाद्योनोदकेन वा” इति मनुः ।

अन्नायुस् लि० अन्नमायुर्जीवनसाधनमस्य । अन्नजीवने “स
एषोऽन्नस्य यज्ञो यज्ञायुरन्नायुर्वा एष यज्ञायुरिति” ऐ०
उप० । अन्नायुरन्ननिबन्धनायुरन्नजीवन इत्यर्थः ।

अन्नावृध लि० अन्नं वर्द्धतेऽनेन वृध-करणे क्तिप् ईत० पूर्व-
प्रददीर्घः । अन्नवर्द्धके । “अत उवा पितृभृतोजनिनी-
प्रन्नावृधं प्रतिचरन्नान्नैरिति ऋ० १०, १, ४, ।

अन्नाशन न० अन्नस्य विधानेन आशनम् । अन्नप्राशनार्थे ।

अन्य लि० अन-अन्नादि० य । भिन्ने, सदृशे च ।

“उत्थितं दृष्टशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किञ्चनेति” ऋषुः ।

“शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्वि गच्छति” हितो० ।

“अन्यदुच्छृङ्खलं सत्यमन्यच्छास्त्रनियन्तितमिति” भावः

धन्यासागुणरत्नरोहणभुवोषन्याष्टदन्त्यैव सेति” सा० द०

सदृशे अन्योक्तिः सुख्यत्वेऽस्य सर्वनामता । “नान्वये

सति सर्वस्वं यज्ञान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति” या० । “व्याप्तिः

साध्यवदन्यस्त्रिद्विती” भाषा० । “द्वलहन्नन्येषां या शत-

क्रतोरिति ऋ० ८, ३, १, १४, अन्यस्मिन् यूप्, निदधाति

रेत इति ऋ० ३, ५, १, ७ । इन्वेऽन्यस्य न तत्कार्यम्,

“साधन्यानां सखिद्विषे” इति सु० बो० जसि तु वा

साध्यन्वे-साध्यन्वाः । तस्येदमित्यर्थे क् दुक् । अन्यदीयः ।

अन्यकारुक् प्र० अन्यत् करोति क्-उण् स्वार्थे कन् कारुक् ।

पुरीषकिट्टे हारा० । अन्यस्य कारुके लि० ।

अन्यचित्त न० अन्यदिव स्वयापराक्षमं चित्तं कर्म्म ।

विषयालोचनासमर्थं चित्ते । ईत० । अन्यसनस्ते लि० ।

अन्यत् अव्य० । अन-वा० यति । अन्यार्थे । “देव-

दत्तो गच्छति अन्यच्च यज्ञदत्त” इति गण० मङ्गो०

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

अन्यतम लि० अन्य+उतमइति, सुग्वबोधम् । बहूनां मध्ये

निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रतियो-

गिताकभेदवति तच्च तद्विन्नत्वे सति तद्विन्नत्वे सति तद्विन्न-

भिन्नत्वम् । यथा घटपटगृहान्यतम इत्यादौ घटादिभेद-

त्वयभेदो घटपटगृहेष्वेव, तद्विन्नेषु सर्वत्र तत्त्वयभेदस-

त्वात् । अनेकत्वञ्च अपेक्षाबोधविषयत्वं तथा च थावन्तः

पदार्थाः अन्यतमघटकप्रथमभेदप्रतियोगितया विवक्षिता-

स्तावन्तएव भेदा पाह्यग्रास्तथा च तावत्पदार्थभिन्नभेद-

वत्त्वमेवान्यतमशब्दार्थः । “अन्यतरान्यतमशब्दौ अव्युत्पन्नौ

प्रातिपदिके इति” कैयटः । तेनान्यतमस्य न सर्वनामका-

र्यम् “किञ्चिदो निर्द्धारणे इति” पा० किञ्चिज्ज्ञोऽन्यत्

उतरादिविधानाभावाच्च उतमान्तत्वम् अतोऽव्युत्पन्नत्वम् ।

इति भा० प्र० उ० । अतएव सर्वनामसंज्ञासूत्रे उतरउत-

मान्तयोक्तत्वेऽपि अनन्तरशब्दस्य पृथग्यहणम् ।

“कर्म्मदिष्टकान्यतमतत् कारकत्वमिति” सारमञ्जरी

“अधःप्रक्षुपितोऽन्यतमो हि दोष” इति सुश्रुतम् ।

अन्यतर लि० अन्य+उतर सु० बो० । द्वयोर्मध्ये निर्द्धारिते

एकस्मिन् । न्यायमते भेदद्वयाद्विच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति

तच्च तद्विज्ञत्वे सति तद्विज्ञानमिदं त्वमन्यतमशब्दे दृश्यम्
अव्युत्पन्नत्वेऽपि अस्य स्वशब्देनोपात्तत्वात् सर्वनामकार्थम् ।
किञ्चित्दृश्योऽन्यत्वं इतराद्यभावात् अव्युत्पन्नत्वमिति भाष्यं ।
प्र० उद्योत० । शुभादि० अपत्ये ठक् । अन्यतरेयस्तदपत्ये
पुंस्त्री० । [दिक्से ।

अन्यतरेद्युम् अव्य० अन्यतरस्मिन्नहनि एद्युस् । अन्यतर-
अन्यतस् अव्य० अन्य+सप्तम्याद्यर्थे तसिल् । अन्यत्वं अन्य-
स्मादित्याद्यर्थे । तत्वं सप्तम्यर्थे “नैव न प्रियतमोभयथासौ
यद्यसु न दृष्टुते दृष्टुते वा । एकतस्तु धिगममगुणज्ञान-
न्यतः कथमदःप्रतिलम्भः इति” नै० “एकतस्तु सकलानि
निमित्तान्यन्यतो मनसः प्रतित्तिरिति” नीति० “शुरो र्यत्
परीवादोनिन्दा वापि प्रवर्त्तते । कस्यै तत्वं पिधातव्यौ
गन्तव्यं वा ततोऽन्यत” इति मनुः । पञ्चम्यर्थे तु “या
नियुक्तान्यतः पुत्रं देवराज्ञाप्यवागुवादि” मनुः ।

अन्यतस्य त्वि० अन्यतोऽन्यस्मिन् स्वतरपक्षे भवः अन्यतस्+
त्वप् । सप्तमे । ‘स य एतमुपास्ते जिष्णुर्होपराजिष्णु-
र्भवत्यन्यतस्यजायीति’ ऋतिः । [कारके ।

अन्यत्कारकं त्वि० अन्यस्य कारकः द्वि० डक् च । अन्यस्य-
अन्यत्वं अव्य० अन्यस्मिन्+अन्य+त्वल् । अन्यस्मिन्नित्यर्थे ।

“अन्यत्वं निद्रद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिच्छेयते इति” भाषा०
न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत्वं दृष्टं निदर्शन-
मपेक्षते इति” अन्यत्वं प्रजापतिव्रतादिभ्यः इति च शारी०
भा० । प्रकरणबलाच्च कालो देशो वा विशेषः तत्वं
कालः । ‘अन्यत्वं निधनात् पत्युः पत्नी केशाच्च वापयेद-
त्यादौ’ निधनकालमिदं काले इत्यर्थः । उक्तोदाहरणे तु देश
इति । “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति” पा० उक्तेः तत्त्वमवा-
नित्यादिवत् प्रथमार्थे त्वल् । प्रथमार्थे ‘देवा अन्यत्वाश्रित्यां
सत्वं निषेद्धरिति’ को० ब्रा० । अन्यत्वं अन्ये इत्यर्थः
“अन्यत्वं धर्मादन्यत्वाधर्मादन्यत्वं कृताकृतात् अन्यत्वं
भूताङ्गव्याच्चेति” कठ० उप० । धर्मादन्यइत्यर्थः ।

अन्यथा अव्य० अन्य+प्रकारार्थे थाच् । अन्यप्रकारे “यदभावि
न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथेति” हितो० । “अवाप्यते
वा कथमन्यथा इयमिति” कुमा० । निष्कारणे
मेदि० अभावाद्यर्थे च “अन्यथानुपपत्तिरिति” ।

अन्यथाकारम् अव्य० अन्यथा+क+णसुल् । अन्यप्रकारेण
कृतेत्यर्थे यस्य यथाकरणवृत्तितं ततोऽन्यरूपेण कृतेत्यर्थे ।

अन्यथाख्याति स्त्री अन्यथा अन्यरूपेण ख्यातिर्ज्ञानम् ।
यस्य यद्वर्णवस्त्रेण ज्ञानवृत्तितं तस्य तद्विज्ञानमर्थे ज्ञाने ।

यथा हृदो वज्रिमानित्यादिज्ञानम् तच्च भ्रमात्मकं तदभावं
वति तत्प्रकारकत्वात् । तच्च विशिष्टमेकं ज्ञानं तस्यैव
प्रवर्त्तकत्वात् तथा च शुक्तौ रजतत्वश्चमात् रजतार्थिनस्तद-
ग्रहणे प्रवृत्तिरुपजायते इति नेयायिकादयः । मीमांस-
कादयस्तु तत्वं ज्ञानद्वयम् वज्रिज्ञानं हृदज्ञानञ्च असंसर्गा-
ग्रहवशाच्च तयोः विशिष्टज्ञानकार्यकारिता सति च हृदे
वज्रे रसंसर्गज्ञाने तत्वं न प्रवृत्तिरित्यतोऽसंसर्गाग्रह एव तत्
प्रवर्त्तकः अप्रवृत्तिस्तु तदभावे इत्याहुः । वेदान्तिनस्तु
धर्मिणोऽसन्निकृष्टस्थले नान्यथाख्यातिः किन्तु अनै-
किकपदार्थान्नरोत्पत्त्या तस्य लौकिकं प्रत्यक्षं जायते
यथा इदं रजतमिति ज्ञानं तद्विवरणमध्यासशब्दे १४०
पृष्ठे उक्तम् । अतोऽसत एव तत्वं ख्यातिरित्यसत्ख्यातिः
धर्मिसन्निकृष्टस्थले तु जपासन्निकृष्टस्फटिकादौ अन्यथा
ख्यातिरिति भेद इत्यङ्गीचक्रुः ।

अन्यथानुपपत्ति स्त्री अनन्यथा अभावे न उपपत्तिः असम्भवः
स्वाभावप्रयोज्यासम्भावे, अर्थापत्तिप्रमाणे च तथा हि
पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ दिवाऽभोक्तुं देवदत्तस्य
पीनत्वं रात्रिभोजनं विनाऽनुपपन्नम् (असम्भवि) इति
ज्ञानात् रात्रिभोजनाकर्तृवृत्तिपीनत्वेन रात्रिभोजनं कल्प्यते
तथा च भोजनस्य पीनतुव्यापकतया व्यापकाभावस्य च
व्याप्या भावव्याप्यतया साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियो-
गित्वरूपव्यतिरेकव्यभिज्ञानात् अनुसमिति रूपाधीपत्ति-
रुदेति । सेयमर्थापत्तिः मीमांसकमते प्रमाणान्तरं नैयायि-
कानां मते व्यतिरेकव्यभिज्ञानहेतुकानुमितिरिति भेदः ।

अन्यथाभाव पु० अन्यथा अन्यरूपेण भावः । यस्य यथा-
रूपमुचितं तस्य ततोऽन्यथारूपेण भवने । अन्यरूपागये
च । “अतो मय्यन्यथाभावो न कर्त्तव्य इति” छा० उप०
भा० “ज्ञातेऽपि विषये तवानुक्तिरित्येवं रूपो भाव इत्यर्थः ।

अन्यथाभूत त्वि० अन्यथा अन्यप्रकारेण भूतः । प्रकारा-
न्तरतां प्राप्ते । “अन्यथाभूतस्त्विति” सु० बो० ।

अन्यथावृत्ति स्त्री अन्यथाऽन्यरूपेण वृत्तिः । वित्तादेः अन्य-
प्रकारेण वृत्तौ, (परिणामे) अनन्यथास्थितौ च ।

अन्यथासिद्ध त्वि० अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धः । अन्य-
प्रकारेण सिद्धे पदार्थे, न्यायादिमते अन्यथासिद्धिरूपाणां
कारणताप्रतिबन्धकानां दोषाणामान्वये वस्तुनि च । अन्यथा-
सिद्धानि च पञ्च तत्वं घटादौ दण्डत्वादिकमाद्यम् दण्डादि-
रूपं द्वितीयं, कुडालजनकः तृतीयः, गगनादि चतुर्थम्
रावभादि पञ्चमम्, यद्योक्तं भाषायाम् ‘येन सह पूर्व-

भावः कारणमादाय वा यस्य । अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ जनकं प्रति पूर्ववर्त्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते । अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यक-पूर्वभाविनः ॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादि-मम् । घटादौ, दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ तृतीयन्तु भवेद् व्योम कुलालजनकोऽपरः । पञ्चमो रास-भादिः स्यादेतेषावश्यकस्त्वसौ” इति ॥

अन्यथासिद्धि स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः । अन्य-प्रकारेण सिद्धौ न्यायाद्युक्तकारणताप्रतिबन्धकरूपे पञ्च-विधे दोषे च ।

अन्यदर्थं पु० अन्योऽर्थः कर्म० दुक् । भिन्नार्थे । ईत० ईत० वा अनर्थः अन्यस्यान्येन वाऽर्थे पु० । अन्यः अर्थो यस्य अन्यार्थः भिन्नार्थके लि० । “अन्यार्थ उपन्यास इति”

अन्यदा अव्य० अन्यस्मिन् काले दा । अन्यस्मिन् काले इत्यर्थे “अन्यदा भूषणं पुंसां क्षमा लज्जेव योषितामिति” भाषः । अन्यदाशा स्त्री अन्या आशा दुक् । भिन्नप्रार्थने । अन्य-शाशा ईत० । अन्यस्य वाञ्छायाम् अन्यलाभाशये । अन्यदाशिस स्त्री अन्या आशीः दुक् । अन्याशीर्वादे अन्यस्य अन्येन वाशीरिति ईत० ईत० वा । अन्या-शीरित्येव । अनर्थस्य अन्येन वाऽशास्यप्रार्थने ।

अन्यदास्या स्त्री अन्यस्मिन् आस्था दुक् । अन्यस्मिन्नास्थायाम् अन्यस्यास्था ईत० । अन्यास्येत्येव अन्यस्यास्थायाम् ।

अन्यदास्थित लि० अन्यमास्थितः दुक् । अन्यरूपास्थिते ईत० । अन्यास्थित इत्येव अन्येनास्थिते ।

अन्यदीय लि० अन्यस्यायम् गृहा० ङ्ङ दुक् च । अन्यसम्बन्धिनि अन्यदत्सुक लि० अन्यस्मिन् उत्सुकः दुक् । अन्य-विषयोत्कण्ठिते । अन्येन उत्सुकः ईत० । अन्योत्-सुक इत्येव तत्त्वार्थे लि० ।

अन्यदूति स्त्री अन्या ऊतिः दुक् । अन्यरक्षणे । अन्यस्य ऊतिः ईत० । अन्योतिरित्येव अन्यस्य रक्षणे ।

अन्यद्राग पु० अन्यस्मिन् रागः दुक् । अन्यविषयरोगे । अन्येन अन्यस्य वा रागः ईत० ईत० वा । अन्यराग इत्येव अनर्थकरणके अन्यसम्बन्धिनि च रागे ।

अन्यपुष्ट पुंस्त्री० अन्यया नाटभिर्यया पुष्टः सर्वनाम्नो वृत्तौ पुंस्त्वान्नः । कोकिले “अन्यपुष्टाः प्रतिकूलशब्दाः श्रोतवितन्वीरिव ताद्यमानेति” कुमा० । “बलिपुष्ट-कुलादिवान्यपुष्टैरिति” भाषः ।

अन्यपूर्वा स्त्री अन्यः पूर्वो यस्याः । पूर्वपतिभरणादौ

पश्चात् कृततद्विज्ञपतिकायां पुनर्भूस्त्रियाम् । अन्यपूर्वा च सप्तविधाः यथोक्तं नारदेन “परपूर्वाः स्त्रियस्त्रियाः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्त्रैरिणी तु चतुर्विधा । कन्यैवाक्षतयोनिन्यां पाणिपङ्कण-दूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा । देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री शुभभिर्यां प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्त्री सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता” (उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा) । “असत्सु देवेषु स्त्री बान्धवैर्यां प्रदीयते । सर्वाय सपि-ण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता” । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामार्थमाश्रयेदन्यमथमा स्त्रैरिणी तु सा । कौमारमृतिसुखं वा त्वयं पुरुषं विना । पुनः पत्युर्दृष्टं यायात्मा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । मृते भर्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात्मा तृतीया प्रकीर्त्तिता । प्राप्ता देशाङ्गनम्रीता क्षुत्पिपासाहारा तु या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता इति” । अन्या अपि सप्तविधाः कात्यायनेन दर्शिता यथा “सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुला-धमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उद-कस्पर्शिता या च या च पाणिमृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या । इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्नित्व” इति । अन्यपूर्वावेदेनञ्च युगान्तरविषय-मिति माधवाचार्यादयः “नष्टे मृते प्रव्रजिते स्त्रीवे वा पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्योविधीयते पराशरवाक्यस्य तेन युगान्तरविषयकत्वस्य व्यवस्थाप्रनात् । कलियुगेऽपि तत्कर्त्तव्यतेति आधुनिकामन्यन्ते तत्र बला-बले तत्तदुपन्ये एवावगन्तव्ये । अन्यस्त्रात्मिकात्वेऽपि “मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्मुक्ता यद्यपि राजभिः । तथाधनन्य-पूर्वैव तस्मिन्नासीत् वस्तुमन्त्रेति रघुः । ततः अर्श्यादित्वाद्, अन्या पूर्वा यस्य वा । तत्परिणेतारि पुनर्भूपतौ पु० ।

अन्यभाव पु० अन्यरूपो भावः । अनर्थरूपभवने अन्यरूप-चित्तभावे च । ब्रा० व्यञ्ज् । आन्यभाव्यं तद्भावे न० । अन्यमृतत् पुंस्त्री० अन्यया म्रियते मृ-कर्मणि क्तिप् । कोकिले । अन्यमृतत् पुंस्त्री० अन्यया मृतः पुष्टः । कोकिले । “कलमन्य-मृतासु भाषितमिति” रघुः । अन्यपुष्टमात्रे लि० ।

अन्यमनस् लि० अन्यस्मिन् मनोवस्य । स्वप्नाहृविषयपरि-हारेण उत्कण्ठया व्याकुलीभावेन अन्यत्वासक्तचित्ते । वा कप् । अन्यमनस्त्रोऽप्यत्र लि० ।

अन्यमाह्वज पु० अन्यस्या मातृजायते जन उ ५ त० षं षट् ।

सापत्ने आतरि “असंख्येयपि चादद्यात् संख्येयान्य-
माहज” इति याज्ञ. तादृशभगिन्यां स्त्री ।

अन्यलिङ् पु० अन्यस्य स्वविशेषस्य लिङ्गमिव लिङ्गमस्य ।
विशेषलिङ्गाह्वयारिचिङ्गके शब्दे । वा कप् । अन्यलिङ्ग-
कोऽप्युक्तार्थे “ज्ञेयाः सप्तान्यलिङ्गका” इत्यमरः ।

अन्यवर्ष पुंस्त्री अन्यो वर्षः यस्य । सविजातीयवर्षे
यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियः क्षत्रियस्य वैश्यजातिरित्यादि ।

अन्यवादिन् पु० अन्यथा प्रतिज्ञातार्थादन्यथा वदति वद-
णिनि । हीनप्रतिज्ञे वादिनि-प्रतिवादिनि च । “अन्यवादी
क्रियाद्वेषो नोपस्थाप्यो निरुतरः । आहृतः प्रपञ्चायो च
हीनः पञ्चविधः स्मृत” इति नारदसंहिता ।

अन्यविवर्द्धित पुंस्त्री० अन्यथा स्वमाहभिन्नया विवर्द्धितः
पुंवत् । कोकिले । परवर्द्धितमात्रे लि० ।

अन्यव्रत लि० अन्यत् वैदिकान्नं व्रतं कर्म यस्य । व्रति-
स्मृति-विहितव्यतिरिक्तकर्मकारके असुरादौ यथेष्टाचारि-
मातुषे च । “अपह्वेणो अपह्वरोऽन्यव्रतस्य ऋ० ५, २०२,
अकस्मां दसुरभि नो अमन्तुरन्यव्रतोऽमातुषः ऋ०
१०, २२, ८, ।

अन्यशास्त्र पु० अन्या स्वाध्यायभिन्ना शास्त्रा वेदभागभेदो यस्य ।
स्वाध्यायवेदशास्त्राभिन्नाशास्त्राध्यायिनि “अन्यशास्त्रोद्भवो-
दक्षो ऋहीतस्योपनायित” इति दत्तक० च० स्मृतिः ।
वा-कप् । अन्यशास्त्रकोऽप्युक्तार्थे । स्वशास्त्रासुख्य
अन्यशास्त्रामध्येतरि च । स्वार्थे कन् । शास्त्रारण्डे ।

अन्यसाधारण लि० अन्येन साधारणः । अन्येन सदृशे,
“अस्य प्रसिद्धं यशसे हि पुंसामनन्तसाधारणमेव कर्मेति”
कु० अन्यस्य साधारण्यवति स्वपरस्वत्वात्सदीभूते साधारणे
वित्तादौ ।

अन्याहस्य लि० अन्य इव पश्यति अन्य-इव-“कर्त्तरि
ज्ञात्” पा० उक्तेः कर्मकर्त्तरि क्व, कर्मणि सक्
इति सु० बो० । अन्याहसे । क्तिन् । अन्याहस्यत्वं
स्त्रियां ङीप् । कज् । अन्याहस्यत्वात् “इमे नूनमोदशा
अन्याहसा” इति ङा० उप० । स्त्रियां ङीप् ।

अन्याथ पु० न्यायो विचारः, सङ्गतिः औचित्यं, प्रतिज्ञादिपञ्चक-
प्रतिपादकवाक्यञ्च अभावार्थे न० त० । विचाराभावे,
सङ्गत्याभावे, अनौचित्ये, ब्रह्माङ्गन्यायाभावे च न्यायशब्दार्थे
त्वचिक्तं, अङ्गते । न० व० । विचारान्ये, औचित्यान्ये,
असङ्गते, प्रतिज्ञादिपञ्चकवाक्यान्त्ये च लि० । “अन्या-
ङ्गेनापि तं ब्रह्मं वेदब्रह्मजि ब्रह्मसद” इति स्मृतिः ।

“अन्यायेनापि यद्भूतं ब्रह्मवद्भूतानि चेति” नारदस० ।
अन्याय्य लि० न न्यायः । न्यायादनपेतभिन्ने अनुचिते ।
अन्यार्थ पु० अन्योऽर्थः वा दुर्गभावः । भिन्नार्थे । अन्योर्थः-
अभिधेयं प्रयोजनं वास्य । भिन्नाभिधेयवाचके, शब्दे
भिन्नप्रयोजनके पदार्थे च लि० ।

अन्यून लि० न न्यूनम् । हीनभिन्ने व्याप्यभिन्ने च । “अन्य-
नानतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वमिति” न्यायप्रकरणम् ।

अन्यूनधिक लि० न न्यूनं नाप्यधिकम् । समानभावप्राप्ते
न्यूनधिकतारहिते ।

अन्यूनानतिरिक्त लि० अन्यूनः अहीनः अनातिरिक्तः
वाधिकः विशेषणयोरप्येकस्य विशेष्यताविवक्षया क० ।

समाने । “अन्यूनानतिरिक्ताङ्गो योषितं सौम्यदर्शना-
मिति” स्मृतिः । अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमिति न्या० प्र० ।

अन्येद्युष्म लि० अन्येद्युः अन्यस्मिन्नहनि भवः कन् उङ्
पधत्वात् पत्वम् । अन्यदिवसमवे । “अन्येद्युष्महो-
रात्रादेककालं प्रवर्त्तते इति” सुश्रुतम् ।

अन्येद्युस् अव्य० अन्यस्मिन्नहनि अन्य+एद्युस् । अन्यदिवसे
इत्यर्थे “परिद्वयवद्य पूर्व्येदुरन्येद्युषामपि चिन्तयन्निति”
भट्टिः “अन्येदुरात्मानुचरस्य भावमिति” रघुः ।

अन्योढा स्त्री अन्येन जडा । परकीयनायिकायाम् “यात्रादि-
निरताऽन्योढा कुलटा गलितत्वमेति” सा० द० ।

अन्योदर्थ्य पु० अन्यस्मिन् स्वमाहभिन्ने उदरे गर्भे भवः
उदर+वत् । एकपिहके भिन्नमाहके वैमात्रेये आतरि ।
“अन्योदर्थ्यस्तु संख्येयान्योदर्थ्यधनं हरेरिति याज्ञ०
स्मृतिः । तथाभगिन्यां स्त्री । अन्योदरजातमात्रे लि०
अतएव दायभागे तद्वचनव्याख्याने अतएव पुत्रादीनामपि
अन्योदर्थ्यपदार्थतया दायधिकार उक्तः ।

अन्योन्य लि० अन्य+कर्मव्यतिहारे (एकजातीयक्रियाकारणे)
द्वित्वम् पूर्वपदे सुच । परस्परार्थे । “अन्योन्यसुप्रीडय
दुत्पन्नाण्याः स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रदुर्भिति” “अन्योन्य
संसक्तसहस्रियामम्” “अन्योन्यसंसर्गनिशीविताक्षौ”
इति “अन्योन्यकोलाणि विच्छेदनानिनीति” च कुमा०
कृतद्वित्वस्यापि सर्वनामता तेनान्योऽन्यौ इत्यादि ।
“अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामध्यस्येति” शारी० भा० ।
“तावेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ” इति ङ० उ० अन्यो-
न्यस्या एवैतच्छ्रुत्या प्रतिष्ठमानाय इति कौ० प्रा०
“अन्योन्यसुभयोरेकक्रियायाः करणं मतमि” लुक्काल्ये
अर्थावधारणे न० । “त्वया प्रा शोभते तृणी यदा

त्वमपि शोभसे । रजन्या शोभते चन्द्रशन्द्रेणापि च यामिनी” सा०द० ।

अन्योन्याध्यास पु० अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्या-
ध्यासः आरोपः । वेदान्तिमतसिद्धे परस्परतादात्म्यारोपे
यथा अन्तःकरणे चेतनाध्यासः, चेतने वा अन्तःकरण
तादात्म्याध्यासः “जलव्योमौ घटाकाशौ यथा सर्वास्तिरो-
हितः । तथा जीवे च कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते”
इति वृद्धाः ।

अन्योन्याभाव पु० अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यस्य अभावः ।
भेदे । भेदो हि यथा घटे घटस्य, तथा पटे घटस्य सदाऽस्ति,
संसर्गाभावस्तु नैवं, घटे भूतलस्याभावेऽपि भूतले घटस्य
कदाचित् सत्त्वसंभवेन सदाभावाभावात् । “अभावस्तु द्विधा
संसर्गाभ्योन्याभावभेदतः” इति भाषा० तादात्म्यसंबन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् अन्योन्याभावत्वमिति सूक्ता० ।

तच्च अखण्डोपाधिरिति नान्योन्याश्रयः इति तु नव्याः ।
अन्योन्याश्रय इति अन्योन्याश्रयतीति आ-श्रि-अच् ।
परस्परसाधेये । न्यायमते तर्कविशेषे पु० । स च एकस्य
ज्ञानादिजननाय यथाऽन्यज्ञानाद्यपेक्षा तथातस्य ज्ञानादि
जननायेतरस्य ज्ञानापेक्षेति स्वापेक्षामेक्षित्वनिमित्तकोऽ-
निरुद्धः प्रसङ्गः । अपेक्षा च ज्ञप्ता, उत्पत्तौ, स्थितौ च
स्माद्ग्रा तत्र ज्ञप्ता ‘घटोऽयम् यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञान-
विषयः स्यात् तदैतद्घटमिदं स्यात् तत्र स्वज्ञानस्य
स्वज्ञानजन्यत्वेनानिरुद्धः प्रसज्येत स्वापेक्षामेक्षित्वज्ञानत्वात्
स्वापेक्षितघटज्ञानरूपविषयस्य तज्जनकज्ञानविषयाङ्गे-
रूपमनिरुद्धं सज्येत अतोघटस्य घटभेदप्रसङ्गोऽनिरुद्धः ।
उत्पत्तौ यथा घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यात्
तदैतद्घटमिदं स्यादित्यादि । एतद्घटस्य उत्पत्तौ
एतद्घटजन्यसापेक्षत्वे कारणस्य कार्याङ्गेदनियतया
एतद्घटस्य एतद्घटभेदरूपोऽनिरुद्धः प्रसङ्गः । स्थितौ यथा
घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तदा तदात्वेनोप-
लभ्येत न च तथा उपलभ्यते तथात्वे च घटस्य घट-
वृत्तित्वापत्तिरनिरुद्धा प्रसज्येत । एतेषु त्रिप्रविषयतयैव
प्रायशोऽनिरुद्धप्रसङ्गः । सर्वत्र तन्मूलकमेव स्वप्नह्रसापेक्षपह-
सामेक्षपहसकत्वमन्योन्याश्रयत्वम् तत्र तत्र व्यवहियते ।
अतएव परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानान्योन्याश्रयत्वम् इति
स्मार्तैरुक्तम् । एवञ्च अन्योन्यपदस्य तज्ज्ञाने, तदुत्पत्तौ,
तत्स्थितौ च लक्षणा तदाश्रयः अन्योन्याश्रय इति
स्मृतयस्माधारणः विग्रहः ।

अन्वत्त्व इति० अनुगतमन्वत्त्वमिन्द्रियं गतिस० । प्रत्यक्षे, अनुपदे,
अनुगते च । अन्वत्त्वः समीपम् अव्ययी० टच्समा० ।
चक्षुर्निकटे अव्य० ।

अन्वगभाव पु० अनूचोभावः । पञ्चाङ्गनृत्ये, आनुगत्ये ।

अन्वत्त्व इति० अनु+अन्व-क्विन् । अनुगामिनि, स्त्रियां
ङीप् । “समानवन्धू अस्मते अनूची” ऋ० १, ११३, २,
अनूची अन्वञ्चन्याविति भा० । “तस्मादिमे अन्वञ्च
तीर्थञ्च” श० ब्रा० । पशुसाम्बक् कात्या० ६, ५, ६ ।
अनु पञ्चादञ्जतीति तद्व्या० । अनुपदे न० अव्य०
अमरः । “अन्वग्ययौ मध्यमलोकपालइति” रघुः अनुपदं
यथावित्यर्थः खरादेराकृतिगणत्वेन तद्वर्णयः अनुमाने
अव्य० प्रो० मनो० ।

अन्वत्त्व इति० अन्-वनिप् । अनुगन्तरि । “अन्वसि रात्रौ-
त्वेति” ता० ब्रा० स्त्रियां ङीप् । भाष्यकृता तु अनुपूर्व-
दातेरेतद्रूपमित्युक्तम् । तेन अनु+वा-कृष्टं रूपसिद्धिः ।
स्त्रियां टाप् ।

अन्वय पु० अनु+इण्-भावे अच् । सन्ततौ, अनुगतौ,
“जन्माद्यस्य यतोऽन्यथादिति” भाग० । वृत्तौ, आनुकूल्ये,
कार्ये-कारणस्यानुसरणे, कार्यसत्तापादकस्वसत्ताकस्य
कारणस्य कार्ये स्थितौ, स्वसत्तानियतसत्तावत्कार्यसंबन्धे,
च । कर्त्तरि अच् । वंशे तस्य पूर्वपुरुषदेहावयवाहुगमना-
त्तथात्वम् । “तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तर”
इति “रघूनामन्वयं वक्ष्ये” इति “तस्यान्वये भूपतिरेव
जात” इति “अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयश्चैरिति” च रघुः
पदानां, स्तोपस्थाप्यपदार्थानां वा परस्परसंबन्धे । “तात्-
पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने” इति सा०द०
“परस्परनिरपेक्षायामेकास्मिन्नन्वयः समुच्चय” इति सि०
कौ० । “मुख्यार्थेस्तेतराद्येपो वाक्यार्थान्वयसिद्धये” इति
सा०द० । तद्वत्त्वे तत्त्वत्वरूपे, “गुणानां तदन्वयव्यतिरेका-
नुविधावित्वादिति” सा०द० । अन्वेति इन्द्रियम् कर्त्तरि
अच् । प्रत्यक्षे, “स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत्
कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तोत्रमिति” मनुः । अनुगतमात्रे
इति० । “का त्वमेकाकिनी भीरु ! निरन्वयजने वने” इति
भट्टिः अनुगतजनशून्ये इत्यर्थः ।

अन्वयबोध पु० एकपदार्थे धर्मिणि अपरपदार्थस्य अन्वयं
सम्बन्धं बोधयति आकाङ्क्षादिना, बुध-णिच्-अण् उप०
स० । शब्दज्ञानजन्ये शब्दबोधरूपानुभवभेदे । स च बोधः
न प्रत्यक्षं नाप्यनुमेति नैयायिकाः । किन्तु ततोविबुधश्च-

कारणकत्वाद्भिन्न इति यथोक्तं प्रकाशिकायाम् ।
 ‘शब्दो यदि स्वर्यस्थानुभवे भवेत्तुस्तर्हि प्रात्यक्षिकएवौप-
 नायिके, तत्र नाकाङ्क्षाद्युपयोगः, तद्विघ्ने चेदानुमानिक
 एव न च तत्र सद्यः, साकाङ्क्षादिधीमात्रेण, व्याप्तिबोध-
 स्वाध्यधिकक्षामेक्षणादित्याशङ्कामपनेतुमन्यवोधनामकमनु-
 भवान्तरं दर्शयति । “साकाङ्क्षशब्दैर्योषोऽस्तदर्थान्वय
 गोचरः । सोऽयं नियन्त्रितार्थत्वाच्च प्रत्यक्षं न चानुसा” ।
 शाब्दधियः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शाब्द-
 सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात्, शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वाद्य-
 वच्छिन्नं प्रति तस्यास्तथात्मपक्षेण शाब्दधियः प्रत्यक्षादुभ-
 द्धत्वकल्पनायामेव लाघवाच्च । लिङ्गजन्यत्वेनान्वय-
 बुद्धेरनुमितित्वसिद्धावनायक्या शाब्दान्यानुमित्यां तत्सा-
 मग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो लिङ्गजन्यमेव शाब्द-
 धियः खण्डयति । “योग्यतार्थगताऽऽकाङ्क्षा शब्दनिष्ठाऽनु-
 भाविका । प्रत्येकं वा मिलित्वा वा नैते लिङ्गमसिद्धितः” ।
 गवादावस्तित्वादेरनुभवाद्यं न तावदस्तित्वबाधविरुद्धं
 लिङ्गं बाधनिश्चयमात्रेनान्यथासिद्धस्य योग्यतानिश्चयस्या-
 नावश्यकत्वात् योग्यतामात्रलिङ्गकसंसर्गानुमानस्यान्यथ
 बुद्धित्वे षटः कर्मत्वमित्यादिस्यस्योपस्थापि तस्य तथात्वा-
 पाताच्च । योग्यतायाः संशयस्थलेऽप्यन्यत्र बुद्धेरानुभविक-
 त्वात् । गवादावस्तित्वादेरन्यत्रोपासकानुपूर्वीपर्यवसिता
 त्वाकाङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमस्तित्वाद्यन्यत्रोपां साधयेत्
 तत्र गवास्तित्वादेर्योग्यताविशिष्टमप्याकाङ्क्षावत्त्वं न तद-
 न्वयस्थानुमापकप्रसिद्धेरित्यादि” ।

अन्वयिन् त्रि० अन्वेति अनु-इण-णिनि । शाब्दबोधोपयोगि
 संबन्धवति अनुगते च अन्वयः वंशादिः अस्यस्य इति ।
 प्रागुक्तान्वयवति स्त्रियां ङीप् । न्यायनये अन्वयव्याप्ति-
 युक्ते हेतौ पु० ‘केवलान्वयी’ ।

अन्वर्थे त्रि० अनुगतोऽर्थम् अत्रा० स० । अर्थानुगते व्युत्पत्ति-
 युक्ते शब्दे “तथैव सोऽभूदन्वर्थः राजा प्रकृतिरञ्जनादिति”
 रघुः ।

अन्ववसर्ग पु० अनु+अव+इज-घञ् अनुगतोऽवसर्गमि-
 ष्कानुरूपप्रचारम्, अत्रा० स०, अनुरूपं स्वेच्छानुरूपतया
 अवच्छज्यते न प्रतिरुध्यते अनेन इति वा अनु+अव+
 इज-घञ् । यथेष्टं क्रियतामित्येवं रूपायामनुज्ञायां
 कामाचारानुज्ञाने, ‘अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हा-
 ससुज्ञयेषु’ या० अपि विज्ञापि स्तुष्टि इत्यादौ यथेष्टं
 कृत्वा इत्यादौऽपिनाः स्तोत्रं न त्वं कृत्वापि अनु-

ज्ञया प्रतिरोधः क्रियते इति तस्य तथात्वम् ।
 अन्ववाय पु० अन्ववायते उत्पत्त्यानुसंबध्यते अनु+अव+
 अय-घञ्, इण्-अच् वा अनुन्ववेति अनुगच्छति देहा-
 वयवम् अनु+अव+इण्-कर्त्तरि अच् वा । वंशे, सन्ताने च ।
 अन्वयव्यतिरेकिन् त्रि० अन्वयव्यतिरेकौ स्तोऽस्य इति ।
 साध्यसाधके हेतुविशेषे, यथा वज्रसाधने धूमः । स हि
 वज्रमति महानसादौ, वज्रभाववति जलादौ च भावा-
 भावाभ्यां वज्रेरन्यव्याप्तेः व्यतिरेकव्याप्तेः तथेति
 नग्रायमते प्रसिद्धम् । अन्वयोऽन्वयव्याप्तिव्यतिरेको व्यति-
 रेकव्याप्तिस्तौ विद्योते अस्य इति । अन्वयव्याप्तिमति
 व्यतिरेकव्याप्तिमति च हेतौ । यथा वज्रौ साध्ये धूमस्य
 अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिमति । तत्र च धूमस्यैव वज्र
 सत्त्वरूपान्वयव्याप्तिः वज्रव्यतिरेके च धूमाभावः व्यतिरेक-
 व्याप्तिरित्युभयव्याप्तिस्त्वेतत्तथात्वम् ।

अन्वयव्याप्ति स्त्री अन्वयेन व्याप्तिव्यापनं नियततया
 स्थितिः इत० । यत्र धूमस्तत्र वज्रिरित्येवं रूपायां व्याप्तिः ।
 अन्वयेन तस्य सत्येन व्याप्तिः इतरान्वयस्य साध्यस्यान्वयः
 व्यापकता । यथा धूमसत्येन वज्रसत्ता इत्यतौ धूमसत्येन
 वज्रे व्यापकता । सा च साध्यसामानाधिकरण्यरूपा ।

अन्वयागत त्रि० अन्वयात् वंशपरम्परायाः आगतः ।
 दायप्राप्ते धनादौ “श्रुतं शौचं तपःकनगाग्निव्याज्या-
 न्वयागतम् धनं सप्तविधं शुद्धमिति” नारद० ।

अन्ववेत्ता स्त्री अनु+अव+ईच्-अङ् । अपेक्षायामनुरोधे ।

अन्वष्टका स्त्री अनुगतोऽष्टकम् । आङ्गकालमेदे स च अग्र-
 हायण्या अर्द्धं तिस्रः कृष्णाष्टयः अष्टकाः, तदुत्तरवर्त्ति-
 नाष्टिस्रः कृष्णनवम्यः तद्रूपः । ताश्च साग्निकस्य सात्वादि-
 आङ्गकालः । तथाहि “अष्टका योर्गन्धमायगत्यास्त-
 मिस्राष्टमीति” गोभि० । “पितृदानाय मूले सूर्यष्टकास्तक
 एव च कृष्णपक्षे वरिष्ठाष्टेति” ब्रह्म० । आङ्गलायन-
 गृह्ये तु ताश्चतस्र इत्युक्तम् यथा । हेमन्तशिशिरयोश्चतु-
 र्गामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इति । “एकस्यां चतुस्तु नेति”
 विकल्पश्रवणात् सामर्थ्यभेदेन एकस्यां तिस्रसु चतुर्षु वा
 अष्टकाष्टकम् अन्वष्टकाष्टकं च कार्यमिति गम्यते । तत्र
 पशुकल्पस्थालीपाकाद्यङ्गजातसङ्गा “अपरेदुरान्यकव्यमिति”
 स्त्रुतेषु तदुत्तरवर्त्तिकृष्णनवमीषु तद्विहितम् तच्च सात्वादि-
 भ्योऽपि देयम् “पितृभ्यश्च कृत्वा मन्यवर्ज्यम् स्त्रीभ्यश्च सुरा-
 वाममिति” तत्त्वोक्तेः सनुनाऽपि “पितृभ्योऽष्टकास्तकैश्चैव
 मन्यवष्टकास्तु” चेत्युक्तम् अत्र पितृपदमष्टकापक्षे स्वपरम्, अन्वका-

पक्षे “स्त्रिया पुंवत्” इत्येकशेषेण मातृपितामहीप्रपिता-
महीसहितपितृादिपरम् । एवञ्च आश्वलायनगृहे मनुवचने
च पितादेरपि देवतात्वश्रवणात् मातादिमातृदेवत्वं रघु-
नन्दनोक्तं चिन्त्यं वस्तुतः शास्त्रभेदेन सप्तलोकपितृआङ्ग
मातादिदेवताकं वा तच्छाङ्गमिति व्यवस्था । “पितृादि-
ल्लिकपत्नीषु भोज्या मातृः प्रति द्विजाः । स्त्रीणामेव तु
तद्यान्मातृआङ्गमिहोच्यते” शङ्खवचनन्तु तासां वृथक्-
आङ्गविधानार्थम् । एतच्च अन्वष्टकाआङ्गं साग्निकमात्रेण
कर्तव्यम् । तथा च विष्णुः । “अन्वष्टकाषट्कावदग्नौ
क्षत्वा मातृ पितृासह्यै प्रपितामह्यै पूर्ववद्ब्राह्म-
णात् भोजयित्वा” इति । अत्र होमत्वदेवाग्निप्राप्तेरग्नि-
ग्रहणं तद्विषयमर्थम् । न चाग्नौकरणहोमे विप्रपाण्यादे
स्त्रिधानादत्रापि तथेति वाच्यम् प्रकृतिभूतआङ्गविध्यु-
क्तसाधारान्तरस्य विकृतीभूतआङ्गे विशेषविहितताधारेण
बाधात् । न वा लौकिकाग्नौ होमः “न पैत्रयश्चियो
होमोलौकिकाग्नौ विधीयते” इति मनुवचनेन निषे-
धात् । आङ्गचित्तामण्यवधेवम् । आ०त० रघुनन्दनः ।

अन्वष्टमदिश अव्य० अष्टमीं दिशमनुलक्ष्योक्त्य अव्ययो०
अचसमा० । पश्चिमोत्तरयोर्दिशोरष्टमाभिमुखीकृतदिग्-
भागे । स च वायुकोणः तस्य च पश्चिमोत्तरयोर्वासावर्त्त-
दक्षिणावर्त्ताभ्यामष्टमभागत्वात्तथात्वम् “अरण्ये समित्-
पाणिः सन्ध्यामुपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तराभिमुखोऽन्वष्टम-
दिशमानक्षत्रदर्शनादिति” आ०त० सांख्य० २८० । अन्वष्टम-
दिशमिति उभयदिगष्टमभागमिति रघु० । [प्रत्यहसित्यर्थे ।

अन्वह अव्य० अह्नि अह्नि बोधार्थेऽव्ययो० अचसमा० ।

अन्वाख्यान न० अनु+आ+ख्या-ल्युट् । तात्पर्यावधारणार्थं
व्याख्याने तत्प्रतिपादने च “वस्तुन्वाख्यानं क्रियान्वा-
ख्यानं चेति” “आत्मस्वरूपान्वाख्यानपरैरिति च ८० उ०भा०

अन्वाचय पु० प्रधानस्य पश्चादन्यः आचीयते बोध्यते यत्र
अनु+आ+चि+अच् । उद्देश्यसिद्धान्तुद्देश्यसिद्धार्थोपदेशे ।
यथा भिक्षां गच्छ यदि गां पश्येस्ताञ्चानय, अत्र भिक्षाया-
मेव उद्देशः न गवानयने, तत्सिद्धान्तं गवानयनमनुद्दिष्ट-
कपि साध्यतया निर्दिष्टम् । “वान्वाचये समाहारे” इत्य-
मरः । “चार्थे द्वन्द्व इति” पा० सूत्रे “समुच्चयान्वाचये-
तरेतरयोगसमाहाराच्चार्या” इति सि०को० ।

अन्वाजे अव्य० अनु+आजयत्यनेन अनु+आ+जि-डे । इज्य-
लस्य बलाधाने । बलस्य हि जयहेतुत्वं प्रसिद्धम् । सप्तम्यन्त-
प्रतिरूपक्रोऽयम् । “उपाजे अन्वाजे इति” पा० वा उप-

पदसमासे अन्वाजेक्येत्यादौ ल्यप् । पक्षे अन्वाजेक्यत्वा ।
अन्वादेश पु० अनु+आ+दिश-घञ् । पूर्वोपात्तस्य किञ्चित्-
कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपदेशे । यथा अनेन व्याकरण-
मधीतं नग्रायमेनं प्रपाठयेति नग्रायपाठनार्थं पुनरुपदेशः ।
कथितकथने, अनुवादादर्थे च । “इदमोऽन्वादेशेऽनुदात्त”
इति पा० ।

अन्वाधान न० वज्रस्थापनस्य पश्चात् आधानम् । आहित
वज्रौ-द्वयोः तिष्ठणां वा समिधामाधाने । स्थाण्डिलादि-
करणानन्तरम् “तदभ्युक्ष्याग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परि-
समृहेति” आ० २८० सूत्रे हि अग्न्याधानोत्तरं तदाधान-
कृतम् । “अग्न्यान्वाधानमध्वर्युर्यजमानो” वेति कात्या०
२, १, २ ।

अन्वाधि पु० पश्चात् आधीयते अनु+आ+धा-कि ।
स्वसमीपे आहितस्य वस्तुनः स्वामिने दानाय परत्वाधाने
तद्विषये धने च “अर्थमार्गणकार्येषु अग्न्यान्वाधि वचना-
न्वम । दद्यात्स्वमिति योदत्तः स इहान्वाधिरुच्यते इति”
कात्या० २० । सन्तत आविः । सन्ततमानसव्याधायाम् ।

अन्वाधेय न० विवाहस्य पश्चात् आधेयम् दत्तम् । अनु+
आ+धा-यत् । विवाहात् परम् पितादिभिः स्त्रीभ्यो
दत्तधने स्त्रीधनभेदे “विवाहात् परतोयत्तु लब्धं भर्तृकुलात्
स्त्रिया अन्वाधेयं तदुक्तं तु लब्धं बन्धुलात्तथेति ना० २० ।
“बन्धुदत्तं तथा शुक्लमन्वाधेयकमेव च । अप्रजायामतीतायां
बान्धवास्तद्वान्धुरिति” आ० ।

अन्वायतन अव्य० आयतनस्य मध्यम् अव्य० । गृहमध्ये
इत्यर्थे अनुगतमायतनम् अत्या० २० । गृहायुगते त्रि० ।

अन्वायत्त त्रि० अनु+यत-क्त । अनुगते “प्रसूतोः ! या देवता
प्रस्तावमन्वायत्ता ताञ्चेद्विद्वानिति” “वसवोऽन्वायत्ता” इति
च ऋ० ७५० ।

अन्वारब्ध त्रि० अनु+आ+लभ-कत्तेरि क्त लस्य रः ।
कृतस्पर्शे “विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्ध-
मिति” का० ६, २, १२, “अन्वारब्धं स्पृष्टवन्तमिति” वेद-
दोषः । कर्माणि क्त । पश्चाद्भागे-स्पृष्टे, पश्चात्कर्त्तव्ये च ।
“अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु इति” आ०त०
या० । “अन्वारब्धेन पश्चात्कर्त्तव्येनेति” रघु० । “वाभ्यां
पत्नीभ्यामन्वारब्ध” इति बौ० सू० ।

अन्वारभ्य त्रि० सह आलभ्यः लस्य रः । सहस्पृष्टे ।

अन्वारम्भ न० पश्चात् आलम्भः लस्य रः । स्पर्शे अनु-
पूर्वकलभेर्हि स्पर्शार्थत्वम् । “अनङ्गाहमन्वारम्भमङ्गे”

इति यजु० ३५, १३ स्वार्थे प्रयोगात् । “अनङ्गाहमन्वा
रमासहे आलभामहे सृशाम” इति वेददीपः । [रुहे च ।
अन्वारुह लि० अनु+आ+रुह-क्त । अधिकृदे । पश्चादा-
अन्वारोहण न० पश्चात् आरोहणम् । पश्चादभर्त्तरि ऋते पश्चात्
सह वा स्त्रियाश्चिंतारोहणे तच्च “ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं
वेति” वि० सूत्रे विहितम् विहतमनुभरणशब्दे ।

अन्वासन न० अनु+आस-ल्यट् । अनुपवेशनेन सेवने ।

अन्वासित लि० अनु+आस-कर्मणि क्त । पश्चादुपवेशनादिना
सेविते “अन्वासितमरुन्वत्येति” रघुः ।

अन्वाहार्य न० मासि मासि आह्वयते अनु+आ+ह-
कर्मणि खलत् । “यच्छ्राद्धं कर्मणासादौ या चान्ते दक्षिणा
भवेत् । आमावास्यां द्वितीयं स्वादन्वाहार्यं विदुर्बुधा इति”
कात्यायनपरिभाषिते नान्दीसुखश्राद्धे, अमावास्यायां
मासि मासि कर्त्तव्ये श्राद्धे, दक्षिणायाञ्च “पितृणां मासिकं
श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधा इति मनुः । “सर्वाण्येवा-
न्वाहार्यवन्ति” गोभि० । अन्वाहार्यं नान्दीसुखश्राद्धम्
दक्षिणा च तदुभयवन्ति । स्वार्थे कन् तल्लेन । “पिण्डा-
न्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासाह मासिकमिति” मनुः मासि-
मासिककर्त्तव्यश्राद्धस्यानुमासमाह्वयमाणत्वात् नान्दीसुखस्य
संस्कारादौ आह्वयमाणत्वात्, दक्षिणायाः कर्मणां
पश्चात् आह्वयमाणत्वाच्च तथात्वम् ।

अन्वाहार्यपचन पु० अन्वाहार्यं तदर्थाच्च पच्यतेऽनेन पच+
ल्युट् । दक्षिणाग्नौ ऋग्वेदविधिना स्थापितेऽग्नेौ ।
“अथ ह्यैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो नक्षत्राणि
चन्द्रमा इति छा० उप० । अन्वाहार्यपचनो दक्षि-
णाग्निरापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इत्येतमेव च तत्त-
स्तनवस्तुर्वा अहमन्वाहार्यपचनः विभज्य आत्मानं स्थितः
इति” भा० । “प्रसिद्धं हि दर्शपौर्णमासयोरेव्याहार्यपचने
हविः अपयन्तीति” आन० गि० । “यस्मिन्नाहवा वा
साम्ना वा यजुषा वा समिधं वाभ्यादध्यादाहुतिं वा
जुहुयादन्ते दक्षिणां वा हरेयुरनु वा गमयेयुर्दक्षिणा
वाहेत्रेन हरन्त्यान्वाहार्यपचनो भविष्यतीति अनु वा गम-
यन्ति” इति शत० ब्रा० तस्य निरुक्तिर्दर्शिता ।

अन्वाहित लि० अनु+आ+धा-क्त । कृतान्वाधाने, वज्रौ-
प्रक्षिप्तसमिद्विशेषे अन्वारोपिते” आधेः सामिनोदा-
नार्थमपरस्व हस्ते निक्षिप्ते च । “अन्वाहितं याचितक-
सिन्धादि वा” ।

अन्विच्छा स्त्री अनु+इष-ञ नि० । अन्वेषणे ।

अन्वित लि० अनु+इष+क्त । अनुगते, युक्ते, सङ्गमस्त्वजे,
शाब्दबोधे विशेष्यताप्राप्ते च “प्रकृत्यर्थांस्त्वितस्वार्थबोधकत्वं
प्रत्ययानामिति” न्यायः ।

अन्विष्ट लि० अनु+इष क्त । अन्वेषिते कृतान्वेषणे । “यदायु-
रन्विष्टगोः किरातै” इति कुमा० । कृतानुसन्धाने च
“अन्विष्टः स्यात् प्रमातेन पाप्मदोषादिरजित” इति
शा० भा० ।

अन्विति लि० इष-क्तिन् नमस्कारेण अनुकूला इतिः यस्य ।
नत्या अनुकूलताप्राप्ते “अन्वितिरसि दिवे स्वेति” ता०
ब्रा० । “अन्वितिः प्रयुक्तेन तत्प्राप्तौ” भा० ।

अन्वीक्षा स्त्री पश्चात् देवा पर्यालोचना प्रा० ण० । “देवाव्य-
अव्यस्य पश्चात् तदर्शनिश्चयार्थं तदर्शपर्यालोचने, अन्वीक्षाये
हिता ठक् । आन्वीक्षिकी तर्कीयिका । “आन्वीक्षिकी भौश-
नानामिति” गीता । ल्युट् । अन्वीक्षणस्यत्व न० ।

अन्वीत लि० अनु+इ गतो कर्त्तरि क्त । अनुगते अन्वितशब्दाद्ये
अन्वीप लि० अनुगता आपो यत्न स्थानादोऽनुसन्धाने
अचि आत ईत् । अनुगतजने स्थाने, देशे वाच्ये तु
“जदनोर्देगे” इति पा० क्त, अनूपोदेशः ।

अन्वृच अव्य० ऋचि विभ० अव्ययी० अच् समा० ।
अधीत्यर्थे । “विषुभस्यान्वाह तासांभुक्तो बभूवुस्तं वेवा-
मन्वृचमिति” शत० ब्रा० ।

अन्वेष्ट पु० अनु+इष-भावे षञ् । अन्वेष्टव्ये अनुसन्धाने
गवेषणे “वयं तत्पान्थेषान्वाधुक्क ! हतास्व” खलु कृतीति”
शत० ।

अन्वेष्टण न० अनु+इष-भावे ल्युट् । अनुसन्धाने गवेषणे
नष्टद्रव्यस्य दर्शनाय जाभाय वा व्यापारभेदे । “रन्ध्रान्वेषण-
दक्षाणां द्विषामासिपतां ययो” रघुः ।

अन्वेष्टणा स्त्री अनुगता एष्टणा “इष्टेरनिष्कार्यकस्येति”
पा० युच् टाप् । तत्त्वानुसन्धाने तर्कादिना ज्ञानपदार्थस्य
शुद्ध्यर्थं शुद्ध्यादिना समर्थने गवेषणे च ।

अन्वेष्टित लि० अनु+इष गतो-इष-स्वार्थे णिच्-कर्मणि
या क्त । गवेषिते, कृतानुसन्धाने च ।

अन्वेष्टिन् अनु+इष-णिनि । गवेषककर्त्तरि “तो सीतान्ते-
विषौ षष्ठं लूनपक्षमपश्यतामिति” रघुः । स्त्रियां ङीप् ।

अन्वेष्टव्य लि० अनु+इष-कर्मणि तव्य । अनुसन्वेष्टे “सोऽन्वेष्ट
व्यः स विजिज्ञासितव्य इति श्रुतिः “अन्वेष्टव्यात्मविज्ञा-
नात् प्राक्प्रमादत्वमात्मन” इति शा० भा० ।

अन्वेष्टृ लि० अनु+इष-शीलार्थे लृच् वा इङ् भावः । गवेषण

शीले तत्कर्त्तरि च “अनुपदमन्वेष्टा” पा० । इट्पक्षे अन्वे-
षितायत्व । उभययतः स्त्रियां ङीप् ।

अप स्त्री व० व० । आप-किप् ह्रस्वश्च । जले । “प्रत्तं जलं
द्वज्जलमन्तिकेऽपाम्” भट्टिः । “अङ्गिरेव पारयित्वा नैत्य-
काले भुजिक्त्रियेति” सृष्टिः । अग्नेरापः, अङ्गोन्नमिति
श्रुतिः । “अपएव ससर्ज्जादौ तासु बीजमवास्तुजदिति”
मनुः । समासान्ते अच् समासान्तः । “बहुपानि तडानि
सारसाः समुपासते” इत्युङ्गटः । कृतसमासान्तस्य उपसर्ग
द्वान्तःपरस्य आतईत्त्वम् । समोप प्रेपम् द्वीपः अन्तरीपम् ।
अनुपूर्व्वात् देशे वाच्ये जत । अनूपोदेशः अन्यत्र अन्वीपो-
ग्राम इत्यादि । प्रजायकसुपूर्व्वात् न अच् । स्वास्मि
नगराणि । अपां विकारः मयट् । अस्मयः, वा घञ् ।
आप्यम् । स्वार्थे चातु० घञ् । आप्यं जले न० ।

अप अव्य० न पाति पा-ड । विद्योगे, विकृतौ, विपरीते,
निदर्शने, आनन्दे, वर्जने, चौर्ये च । “अप-विद्योग
विकृति-विपरीत-निदर्शनानन्द-वर्जन-चौर्य-वारणेषु” इति
ग० भ० । विद्योगे “अपयाति सत्ये निविशतेऽपैतीति” पा०
भा० । “भोत्या रामादपासरत् ? । विकृतौ, अपकृतः अप-
चयः विपरीते, अपशब्दः “तएव शक्तिकैकल्यप्रसादासता-
दिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिता”
इति हर्थ्युक्तेः साधुशब्दानां विपरीत्येनोच्चारणस्यापशब्द-
त्वस्य परिभाषितत्वादस्य विपरीतशब्दत्वम् । निदर्शने निदेशे
अपदिशति । आनन्दे अपहसति, वर्जने “अपपरो वर्जने”
इति पा० उक्तेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे पञ्चमी । अप
लिङ्गत्वात् टटोदेवः । चौर्ये अपहरति । वारणे अपवर्त्तयति
“समेन केनापवर्त्तयति” लीला० । अपकर्षे अपकर्म्म ।
अधः प्रदेशे, च अपाङ्गः अपानः । अधोगतिमानित्यर्थः ।
अपकर्म्मन् न० अपकृतं कर्म प्रा० स० । दुष्टाचरणे । अपा-
करणे च “वृक्षस्थानपकर्म्म चेति” दत्तस्थानपकर्म्म चेति
सगुणः पा० व० । दुष्टाचरणवति लि० । स्त्रियां वा डाप् ।

अपकर्त्तृ लि० अप+कृ-हृच् स्त्रियां ङीप् । अपकारकारके ।
अपकर्ष पु० अप+कृष-भावे घञ् । उचितधर्मापेक्षातो हीन-
तायां, “तत्र हृदय्यादीनामन्योन्यासु प्रवेशकृतः सखि-
भवरसोऽत्युत्कर्षापकर्षेण चेति” यथा हि वर्मानां पञ्चा-
नासुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेणेति” च सुश्रुतः “उत्-
कर्षश्चापकर्षश्च मनुष्येजिह्व जन्मत इति” मनुः । “उत्-
कर्षापकर्षविहीनोमध्यः, सि० कौ० । स्वकर्त्तव्यकालात्
पूर्वकालकरणे, परकृतपदानामन्यथायं पूर्वकाले आकर्षणे

आकर्षणकाले च । अपकर्ष्यते कर्म्मणि घञ् । स्वकालतः
पूर्वं कर्त्तव्ये यथा अपकर्षसिखण्डनम् । तथा च “सुखं
आङ्गं मासिमासि अपर्याप्तादृतं प्रति । द्वादशाहेन वा
कुर्यादेकाहे द्वादशायवेति” सृष्टौ मरणोत्तरं द्वादशाहे मासि
मासि कर्त्तव्यानां द्वादशहनिमित्तकमासिकादीनां द्वादशाहेषु
एकाहेषु च कर्त्तव्यत्वोक्तेः सर्वापकर्षः । तथाऽपकर्षे च
हेतव एकपुत्रत्वादयः । “आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुत्रस्य
चायुषः क्षयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहे प्रशस्तते
इति” सृष्ट्युक्ताः । तत्र पाञ्चान्यानां कुलधर्मात् द्वाद-
शाह एव कर्त्तव्यतायाः कुलपरम्पराचारः । वज्जीयानान्तु
एकपुत्रस्यैव आयुषःक्षयसम्भावनायामिति भेदः । अयमेव
सर्वापकर्षः, आतश्चकटञ्चारम्भकाले तु न सर्वापकर्षः ।
किन्तु, पञ्चाङ्गाविनामेवापकर्ष इति भेदः । एवं नवम-
मासादिष्वपकर्षणे न सर्वापकर्ष इति बोध्यम् ।

अपकर्षक लि० अपकर्षति अप+कृष-कर्त्तरि खलु । अप-
कर्षकारके “रसस्थानपकर्षकाले तेषां दोषत्वमपि नाङ्गी-
क्रियते” इति “दोषास्तस्यापकर्षका” इति च सा० द० ।

अपकर्षण लि० अपकर्षति अपहरति कर्त्तरि ल्यु । अप-
हारके “नचास्ति सट्शं तेन किञ्चित्स्थौल्यपकर्षणमिति”
“वर्षायां बद्धविन्मूलाकृताः श्लेषापकर्षणा” इति सुश्रु०
भावे ल्युट् । आकर्षणे न० । “सशल्यः क्लिश्यते प्राणै-
र्विशल्योविनशिष्यति । इति मामाविशञ्जिन्ना तस्य शल्या-
पकर्षणे” रामा० ।

अपकाम लि० अपगतः कामो यस्य यत्र यस्माद्वा प्रा० व० ।
अपगतकामे वा उत्तरपदलोपाभावे अपगतकामोऽभ्युक्तार्थे
“अपकामं सुन्दमाना अवीवरत बोहितमिति” अथ०
३१३, ३ । कामस्यात्ययः अत्यये अव्ययी० । कामात्यये
अव्य० “शत्रोरकामं कृणोति धन्वनेति” ऋ० ६, ७५, २,
“अपकामं कामस्युत्पायमिति” भा० ।

अपकार पु० अप+कृ-भावे घञ् । अनिष्टसम्पादने तद्धेतौ
द्रोहे च “द्रोहोऽपकार इति” सि० कौ० । “उपकर्त्तारिणा
सन्धिर्न मिलेयापकारिणा । उपकारापकारौ हि लक्ष्यं
लक्षणमेतयोरिति” भाषः । “अपकारोऽनिष्टचिन्ने” लुक्तेर-
निष्टं भूयादि । चिन्ने च “ततो जातास्त्रिसा घोरा
भानारूपा महाविषाः अपकाराय वर्त्तन्ते इति सुश्रुतः ।

अपकारगिर स्त्री अपकारेण द्वेषेण गीर्यते गृ-किप् ।
भर्त्सनायाम् । “भर्त्सनं त्वपकारगोः” इत्यमरः ।

अपकारिन् लि० अप+कृ-कर्त्तरि णिनि । अपकारकारके,

अनिष्टचिन्तके द्रोघरि च । “उपकर्त्तारिणा सन्धिर्न भित्तिष्ठापकारिणेति” भावः स्ववीर्यैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिण” इति मनुः ।

अपकृत लि० अप+क-कर्म्मणि क्त । यस्यानिष्ट कृतं तस्मिन् कृतद्रोहे “कं मयापकृतं तस्येति” । भावे क्त । अपकारे न० । “भित्तस्य चैवापकृते द्विविधोविग्रहः स्मृत” इति मनुः । [द्रोहे च ।

अपकृति स्त्री अप+क-भावे क्तिन् । अपकारे, अनिष्टचिन्तने, अपकृत्य न० अपकृतं कृत्यम् प्रा०स० । अपकृतकर्म्मणि । अप+क-भावे कप् । अपकारे न० । भावे स्त्रियां कप् । अपकृत्या अपकारे स्त्री ।

अपकृष्ट लि० अप+कृष-क्त । अधमे, ह्रीने, खकालात् पूर्वकावे कृते, परस्मैवाट्त्वार्थं पूर्वस्त्ववे आकृष्टे, आकृष्टमात्वे च “सोऽज्ञापकृष्टा भगवैः प्राङ्मुखंयानि मद्गृहा” इति श्रुत्यसिद्धान्तः ।

अपक्ति स्त्री न पक्तिः अभावाथे न०त० । पाकाभावे । अपक्रम पु० अप+क्रम-भावे घञ् । अपयाने । अपक्रमा-दुहैवैषामेतद्विभयाञ्चकार” शत०ब्रा० ४,३,३,११ । अपक्रम्यते यस्मात् अपादाने घञ् । अपयानावधिस्थाने “विच्छिपत्येष विच्छिपं चन्द्रादीनामपक्रमादिति” सू०सि० । “अपक्रमात् क्रान्तिष्टत्तस्यस्यष्टपञ्चमोगस्यानादिति” रङ्गनाथः । अपगतः क्रमःपरिपाटी यस्मात् प्रा०स० । क्रमविह्वले अक्रमे लि० वा उत्तरपदलोपाभावे अपगत-क्रमोऽप्युक्तार्थे लि० । क्रमस्यात्ययः अव्ययी० । क्रमात्यये अव्य० । क्ति वेट्कत्वात् वा ङङि । अपक्रामोऽप्युक्तार्थे । “यस्यस्याभिक्रान्त्याऽपक्रमाय” इति ऐ० ब्रा० ।

अपक्रमण लि० अप+क्रम-भावे ल्युट् । अपयाने पलायने च । “अपक्रमणमेवाख सर्वकामैरहं वृष्टे” इति रामा० । “पुरस्तादापक्रमणमस्यत्वैवान्विच्छतेति” शत०ब्रा० ।

अपक्रमिन् लि० अप+क्रम-कर्त्तरि णिनि वेट्कामन्तत्वात् वा ह्रस्वः । अपयानकर्त्तरि “तानेवैतदनपक्रमिणोऽङ्कुरत” शत० ब्रा० ङङौ अपक्रामोत्यपि स्त्रियां ङीप् ।

अपक्रिया स्त्री अप+क-भावे स्त्रियां श । द्रोहे, अपकारे च । चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रियेति” भावः । “जन्मवेधतपसां विरोधिनो” सा जयाः पुनरसूयपक्रिया-मिति” किरा० ।

अपक्रोश पु० अप+क्रुष-घञ् । निन्दने । उपक्रोशोऽप्यत्र । भावे ल्युट् । अपक्रोशनेमप्यत्र न० ।

अपक्व लि० न पक्वः । अपरिणते अपक्वयोगी अपरिणतयोगी यथा योगाभ्यास उचितः तथाभ्यासभूयः इत्यर्थः । आसे तण्डुलफलादौ च । “अपक्वेन वर्तितव्यं फलमूलादिनापि वेति” स्मृतिः ।

अपक्व लि० नास्ति पक्षो गरुत् यस्य । पक्षशून्ये उड्डयन-शक्तिशून्ये च । पक्षः सहायः । तच्छून्ये ।

अपक्षपात पु० पक्षे सहायतायां पातः आनुकूल्यम् अभावाथे न० त० । पक्षपाताभावे सहायताऽकरणे । “अपक्षपातात् वक्तव्यं सभायामिति निश्चय इति” नीति० ।

अपक्षपातिन् लि० पक्षे सहायतायां पतति पत णिनि ७०त० ततः न०त० । पक्षपातिभिस्त्रे यथार्थादिनि ।

अपक्षेपण न० अप-क्षिप-ल्युट् । अप-स्थानसंयोगहेतौ क्रियाविशेषे, अधःपातने च । अपक्षेपणमप्यत्रार्थे । उत्-क्षेपणं तथापक्षेपणमात्रञ्चनं तथा प्रसारणञ्च गमनं कर्म्मण्येतानि पञ्च चेति” भाषा० अपक्षेपणमिति वा पाठः ।

अपगण्ड पु० गण्डोद्वहो वैपरीत्यार्थेकेनापगण्डेन प्रा०स० । अतिवाले अपोगण्ड इति हैम० । अपोगण्डशब्दे विवरणं दृश्यम् । [भावे घञ् । तत्त्वार्थे पु० ।

अपगत लि० अप+गम-कर्त्तरि क्त । अपयाने पलायिते च । अपगम पु० अप+गम-भावे घञ् न ङङि । अपयाने अपसरणे । “नद्रापगमहेतुभ्यो विबोधसेतनागम” इति सा०द० । “पुराणपत्रापगमादनन्तरं कतेव सञ्चममभोज-पक्षवेति” रघुः ।

अपगर पु० अप+निन्दार्थे गृ-भावे अप् । निन्दने । “अन्य-दन्तवेदीत्युपक्रमस्य ‘अभिगरापगरौ’ कात्या० १,३,३,३. ‘अपगरोनिन्देति’ तद्व्या० ।

अपगा स्त्री अपगच्छति निष्यन्दते अप+गम ड । आप-गायाम् नद्याम् । अपयानकर्त्तरि लि० ।

अपगा(गो)रम् अव्य० अप+गुरी-उदासने णसुल् एच आञ्च वा । उदास्येत्यर्थे “अस्यपगारम् अस्यवगोरं वेति” सि०को० ।

अपगोह पु० अप+गृह-घञ् । तिरोधाने गोपने च । “व विद्वानपगोहं कणीनामाविर्भवक्षिति” ऋ० २,१५,७, ‘अपगोहं तिरोभावमिति’ भाष्यम् ।

अपघ्नन पु० अपघ्न्यते संहत्य कर्म्म कृत्वा विद्युज्यते अप+घ्न-अप् घनादेशः । शरीरे, हस्तादिवये च । शरीरादि हि पुरुषोपभोगाय प्रथमं संहत्य तसत्कर्म्म निष्पाद्या भोगादप-चये पुनर्विद्युज्यते इति तस्य तथात्वम् । देहादेः संहत्य

कारित्वं च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा । “परार्थं संहत्य कारित्वादिति” पात० । इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वं संहत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकसंयोगभेदः । तथा च देहादिकं परार्थं (स्वेतरस्य भोगावर्गफलकम्,) संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानपयोगः । अतएव सांख्यसूत्रे “संहतपरार्थत्वादिति” संहन्तृसिद्धिरुक्ता । संहतानां देहादीनां स्वेतरस्य भोगादिफलकत्वात् संघातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वतः संघातः सम्भवति अतः संघातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति समुद्दितार्थः । “संयोगाच्च विभागान्ता” इत्युक्तेः संयोगभेदरूपसंहननस्यावश्यं वियोगान्तत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेणारम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोग इत्यतोऽङ्गादेरवश्यवियोगवत्त्वात् तथात्वम् अतएव “अन्तवन्त इमे देहानित्यस्योक्ताः शरीरिण” इति गोतायामारम्भकसंयोगनाशपूर्वकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः । “लौहोद्भवघनस्त्वत्वा लक्षितापघनां स्तित्वमिति” भट्टिः । अपगतोघनोभेदो यस्मात् प्रा०ब० वा गतलोपः । भेदावरणशून्ये त्रि० वा गतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थे । [मरणे च । अपघात उ० अप-हन-भावे वञ् । अपकष्टहनने दुष्टहेतुक-अपघातक उ० अपहन्ति अप+हन-खुल् । विनाशके । “जिज्ञासा तदपघातके हेतौ” सा०का० पाठान्तरम् । अपघातिन् त्रि० अप+हन-कर्त्तरि णिनि । अपहनन-कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । अपच उ० न पूज्युं शक्तः पच-“अच्कावशक्ताविति” पा० । अच् । पक्तुमशक्ते । “अपचः पक्तुमशक्त” इति सि०कौ० । अपचय उ० अप+चि भावे अच् । हानौ, अपहरणे, व्यये च । अपचरित न० अपकष्टं चरितं प्रा०स० । अपकष्टचरिते सदोषावरणे, “आहोस्वित् प्रसवो समापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधामिति” शकु० । अपचार उ० अप+चर-भावे वञ् । अहिताचरणे अपथ्यसेवने “हतापचारोऽपि परैरेनाविष्कृतविक्रियः । असाध्यं कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथेति” भाषः । “अपचारः अप-कारः अपथ्यञ्चेति” मल्लि० । “योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्वे पञ्चोपदंशा विविधापचारैरिति” वैद्य० । वैपरीत्यादिहेतुकदोषे “नापचारमगमन् क्वचित् क्रिया” इति भाषः । “अपचारं लोपविषयविपर्ययासादिदोषमिति” मल्लि० । विनाये च “महाध्वरे विध्यपचारदोष” इति किरा० । “अपचारः कर्मलोपदोष” इति मल्लि० ।

“सुहापचारे माषप्रतिनिधाविति” भीमांसा । अपकर्म्मणि च “गृहमानाऽपचारं सा बन्धुपक्षमयात्तदा” भा०आ० प० १११ अ० ।

अपचारिन् त्रि० अप+चर-तच्छीलार्थे कर्त्तरि घिरण् । अप-कर्म्मकरणशीले स्त्रियां ङीप् । “पत्यौ भार्यापचारिणीति” मनुः । “भार्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जारपतिं क्षममाणे भर्त्तरि पापं संक्षेपयतीति” कुल्लूकभट्टः ।

अपचिकीर्षा स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+क-सन्-भावे स्त्रियाम् अ । अपकर्त्तुमिच्छायाम् । [कारकरणेच्छावति । अपचिकीर्षु त्रि० अपकर्त्तुमिच्छुः अप+क-सन्-उ । अप-अपचित् त्रि० अप+चि-क्तिप् । अपचयकारके । “इतस्ताः सर्वानश्यन्तु बाधका अपचितामिव” अथ० ६, २५, १ ।

अपचित त्रि० अपचायते आनन्देन पूज्यते चाय-पूजनादौ क्त चायतेश्चिः अपशब्दस्थानन्दपूर्वकत्वम् । आनन्देन पूजिते । पूजितो हि आनन्दपूर्वकं पूज्यते । अप+चि-क्त । जातापचये अवयवाद्यपचययुक्ते, हीने, व्ययते च । “तत्तापचितवलाः प्राणिनोभवन्ति” सुश्रुतः । अपचिति स्त्री० अप+चाय-क्तिन् चायतेश्चिः । पूजायाम् “विहितापचितिर्महीभृता” इति भाषः । अप+चि-क्तिन् । अपचये हीनतायाम्, अपचय्यरूपभावविकारभेदे च । अपची स्त्री अपकष्टं पच्यतेऽसौ पच-कर्म्मकर्त्तरि अच् अप्राशङ्ग्ये न०त० गौ० ङीप् । गण्डमालोपरिजाते रोगभेदे “अथातोऽप्यन्यत्रपच्यवुदगण्डमालानां निदानं व्याख्यास्याम” इत्युपक्रमस्य “अनन्यवस्त्रैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादपची-वदन्ति कण्डूयुनान्तेऽल्परुजाः प्रभिन्नाः स्वानि नश्यन्ति भवन्ति चान्ये” इति सुश्रुते तल्लक्षणमुक्तम् । “ते पच्यन्ते केचिदनामपाकाः स्वानि नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । काला-नुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचिदिति” वै० “नाडीं कफानिलज्जतामपचीं त्रणांश्चेति” अपचीं गण्ड-मालां च ग्रहणीं शोथमेव वेति” च सुश्रुतः । [यमाणे । अपचीयमान त्रि० अप+चि-कर्म्मकर्त्तरि शानच् । अपचो-अपच्छाय उ० अपगता देहच्छाया कान्तिर्वास्तु प्रा०ब० वा गतलोपश्च । देवे देहच्छायाम्भूत्वात्तेषामपच्छायत्वम् । अतएव “भजन्तु रूपं कियदस्य देवाश्छाया नलस्यास्ति तथापि नैषाम् । इतीरयन्तीव तथा निरैचि सा (छाया) नैषधे नत्वमरेषु तेषु” इति नैषधे देवानां छायाराहित्यं लक्षणत्वेन वर्णितम् । अपगतकान्तौ त्रि० । अपच्यव उ० अप+च्युङ्-गतौ भावे अप् । अपसरणे निर्गमने

“यत् नार्थपच्यवसुपच्यवञ्च शिजते” इति ऋ० १, २८, ३
 ‘अपच्यव्यं शालायां निर्गममिति’ भा० । अप-च्यु-क्षरणे
 अप् । अपक्षरणे । [क्षरिते च ।

अपच्युत लि० अप+च्यु-कर्त्तरि क्त । अपच्यप्राम्ने नष्टप्राये-
 अपजगुराण लि० अप+गृ-यङ् लक्-ताच्चीत्ये चानङ् ।
 आच्छादनादिभोचनशीले ‘जिगत्तिमिन्द्रो अपजगुराण’
 इति ऋ० ५, २६, ४ ।

अपञ्चीकृत लि० अपञ्चात्मकं पञ्चात्मकः कृतः न० त० ।
 पञ्चात्मकतामनासादिते स्तृक्ष्णभूते, पञ्चीकारप्रकारस्तु पञ्ची-
 कारणशब्दे वक्ष्यते “पञ्चप्राणमनोबुद्धिशेन्द्रियसमन्वितम्
 अपञ्चीकृतभूतोऽयं स्तृक्ष्णाङ्गं भोगमाधनमिति” वेदा० प० ।

अपजय पु० अप+जि-भावे अच् । पराजये ।

अपटान्तर लि० पटेन तिरस्कारिण्या अन्तरमन्त्र न० त० ।
 अव्यवहिते, आसन्ने, संसक्ते च । अपटान्तरमित्यप्यत्रैवार्थः ।

अपटी स्त्री अत्यं पटः पटी न० त० । (कानात्) इति ख्याते
 काण्डपटे वस्त्रप्रावरणे स च “दूष्याघोलन्विवायुसञ्चा-
 रार्थः पठभेद” इति मञ्जिनाथः ।

अपटीक लि० नास्ति पटी यस्य कप् । प्रावरणपटशून्ये,
 अपगता टीकाव्याख्यायन्त्योयस्य । टीकाज्ञानशून्ये, “अप-
 टीकोज्झोमावे भयं जाञ्छेन ताञ्छते” इत्युज्झटः ।

अपटीक्षेप पु० अपट्याः काण्डपटस्य क्षेपः । प्रावरण-
 पटक्षेपे । नाञ्छे हि प्रावरणपटे अनेप्राक्षिमे एव पात्र-
 प्रवेशोऽभिनयसम्प्रदायस्तुल्यङ्गं पात्रेण यत् काण्डपटं
 स्वयं चित्वा प्रविश्यते तेन चाकस्मिकत्वं तत्प्रवेशस्य
 गम्यते । एतत्प्रयोगश्च भूरिशो नाटकेषु ।

अपटु लि० पटुर्दहः न० त० । रोगिणि, दह्यतारहिते,
 कार्याजसे, दह्यताविरोधिमन्दत्वे च । भावे त्व अपटुत्वम् ।
 अपाटवे । तत् । अपटुताप्यत्रैव त्वान्तं न० तलन्तं स्त्री ।
 शुष्कवचनत्वात् इमनिच् । अपटिमा तत्रैव पु० ।

अपष्ट्य लि० न पण्यः विक्रयः अप्राशङ्ग्ये न० त० । सृष्ट्यादि-
 निविद्धविक्रये पदार्थे । प्रायश्चित्तसंहितादि अपण्यानि
 च प्रायश्चित्तविषये दर्शितानि यथा

पिण्डुः । कण्ठवस्त्ररत्नरत्नगुडगन्धमधुरसोर्षाविक्रयो त्वि-
 रात्रसुपवसेत् । रत्नः सिन्दूररत्नञ्चादि । एतत् सकृद्वि-
 क्रये पैठीनसिः । “तथाऽविक्रयाणि ब्राह्मणस्य खण्यं
 पक्वान् मधुरक्षौरं दधि द्रव्यसदृकं सर्वगन्धोलाक्षारकवासो
 गुडसैलं पोम्पपशूनामेकशपाः केयिनः । सर्वे चार-
 ण्याः पण्योविद्यापूर्त्तमिदं गावः शङ्खोर्षा चेति विक्र-

येण तेषामेकैकस्मिन् प्राजापत्यञ्चरेत्” । तथा च्यवनः “दधि-
 मधश्चिपिष्टसर्पिःपक्वान्तिलतक्रकीररसविषतिलाशनीली-
 कौर्धयवासोलाक्षारमलयणविक्रये प्राजापत्यञ्चरेत् । एत-
 ज्ञाभ्यासविषय तत्र धेनुरेका दातव्या । हारीतः ।
 “लाजालगणसांसर्तैलक्षीरदधिदतक्रगन्धर्वस्मरत्तवाससा-
 मेकतमविक्रये चान्द्रायणम्” तथा शातातपः । “आमसां
 सुरासोमलाक्षालवणसर्पिर्षां । विक्रये सर्वपण्यानां द्विज-
 चान्द्रायणञ्चरेत्” । एतच्चान्त्यान्त्याभ्यासे चान्द्रायणे चाष्ट-
 धेनवः । भविष्यपुराणे । “गुडं तिलांस्तथा नीलीं केशगोध-
 मकन्यकाः । विक्रये ब्राह्मणोऽप्याञ्च कच्छं सान्त्तपनञ्चरेत्” ।
 एतद्वारत्याभ्यासे सान्त्तपने भेनुद्वयम् । हारीतः “अयो-
 र्क्षिकेशिके गरिण्याञ्च धेन्यनुद्वयमग्न्यस्तविक्रये तप्तान्त्र-
 विधिः । हिङ्गुगुग्गुलुगंसर्जरसहरितालमनःशिलाप-
 गेरिकज्जालवणमणिमौक्तिकप्रवालटलनखगुक्तिगङ्गवेणु-
 शयश्मस्यविक्रये च । आरामतङ्गोदपानपक्करिणी
 पूर्वसृष्टविक्रयेषु त्विषाणस्त्यायधःशायी चतुर्थकालभुक्
 संवत्सरेण पूतोभयतीति” । आरामादिनिखिलविक्रये
 हेतुतदिति धर्मप्रदीपः । तथा “हीनोन्मानमापनसङ्कर
 सङ्कीर्णविक्रये च” । अत्र च कामाकामसङ्कटभ्यामापेक्षया-
 वैषम्यदोषः समर्थनीयः । हीनमागोन्मानमापनं तुलादना-
 क्षरसङ्कीर्णत्वं द्रव्यस्याद्रव्येण । विष्णुः “प्राणिभूयुग्लसोम
 विक्रयो तप्तान्त्र-
 कथ्यात् । अक्षौषधियुग्ममूलचर्मविदल-
 तुषकापांसिकेशभस्मास्थिगोरसपिण्याकतिलतैलविक्रयो प्रा-
 जापत्यम्” । विदलः पाचितवंशादिनिर्झितः । तथा “क्षेप
 जतुमधश्चिपिष्टशङ्खुक्तिपुशीशकजण्डलोहोदुस्वरश्चङ्गपा-
 त्वविक्रयो महासान्त्तपनम्” । क्षेप्या चर्मविकारः वरुडति
 यस्य पथ्यायः । महासान्त्तपने धेनुद्वयम्, सुमन्तुः “देवर्षि-
 सोमचैवप्राजापत्यगुपोदपानदारात्मनां विक्रये कच्छ-
 द्वयम् । द्रवतिलतैलरक्तवस्त्रपक्वानां प्राजापत्यञ्चरेत् ।
 गोविक्रयनिन्दामाह यमः । “यथा विक्रयकारी च नवि
 रोमाणि यानि तु । तावद्वर्षसङ्ख्याणि यथा गोद्वे क्रमि-
 र्भवेत्” ॥ यच्च मनुमोक्तं सद्यः पतति मांसेन जाक्षया लवणेन
 च । तत्रहेण शूरीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयीति, तस्मि-
 न्दातिथयार्थम् । गौतमः । “पण्यः हिंसायोगे” अस्वार्थः
 यत् विक्रीताः सन्तः प्रयवोर्हिंसन्ते तत्र तेषामप्यपण्यत्वम् ।
 यानि चान्द्यानि गुरुतरप्रायश्चित्तविषयकपचनानि तानि
 वहुतरकात्वाभ्यासे समूहप्राणि शूद्रस्य त्वयन्तापदि दोषा-
 भावमाह पराशरः । “खण्यं मधु सद्यं वा दधि तत्र दत्तं

पयः । न दुष्प्रेत शूद्रजातीनां कुर्वीत सर्वेषु विक्रयम् ॥
कालिकापुराणे । “विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोष-
भाक् ॥ मधुवर्मसुरां लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्” । एत-
दप्यादि, दोषापवादमाह गौतमः । “विनिमयस्तु रसानां
रसैः पशूनाञ्च लवणजतान्नयोस्तिलानाञ्च समेनामेन पक्षस्य
संयत्यर्थे” । पशूनां समानजातीयैरसमानजातीयैर्वा पशुभिरेव
परिवर्त्तो न तु द्रव्यान्तरेण । पक्वान्नस्य चामेन तण्डुला-
दिना तावत्परिमितेनेत्यर्थः । अत्र समशब्दाद्व्यप्यपरि-
वर्त्ते न नियमः । मनुः “रसारसैर्विमातव्या नत्वे व लवणं
रसैः । दृताञ्च ज्ञाहृताञ्चनेन तिलधान्येन तत्समाः” ॥ वशिष्ठः
“रसारसैः समतोहीनतो वा विमातव्या नत्वे व लवणं रसैः
तिलतण्डुलपक्वान्नविद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्त्तकेन” ।
नारदः । “अशक्तौ भेषजस्याद्ये यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्य-
वश्यत्वं विक्रयास्तिला धान्येन तत्समाः” ॥ एतेन “काम-
सुत्पाद्य कृष्णान् स्वयमेव कृषेत्तुल्यः । विक्रीणीत तिलान्
शुद्धान् धम्मार्थमचिरस्थितानिति” मनुवचनम् तिल-
विनिमयपरम् ॥

अपतन्त्रक पु० अपगतं तन्त्रं भिषजामधीनता यत्न कप् ।
वातरोगभेदे “वायुर्द्विं ब्रजेत् स्थानात् कुपितो हृदयं
शिरः । सन्धौ च पीडयत्यङ्गान्याक्षिपेन्नमयेच्च सः । नि-
मीलितान्नो निश्चेष्टस्तन्नालो वापि कूजति । निरुच्छासो-
ऽथ वा कच्छादच्छस्य नटचेतनः । स्वस्य स्वाङ्गदये सुक्ते
आवृते च प्रसृज्येति । कफान्वितेन वातेन चैव एषो-
ऽपतन्त्रक इति” सुश्रुते २५५ पृ० तल्लक्षणसुक्तम् ।
“अपतन्त्रकाद्वरं नापतयेदिति” सुश्रुतः ।

अपतर्पण न० अप+तृप्-भावे ल्युट् । रोगादौ-उपवासे,
हृत्प्राभावे च । “अपगतं तर्पणं यस्य वा गतलोपः
तर्पणशून्ये त्रि० “क्रियाभिश्चिकित्सेत् स्थूलमपतर्पणं
सुक्ताभिरिति” सुश्रुतः ।

अपतानक पु० अपकस्य अन्तरान्तरा तनुते तन कर्त्तर-ल्युट् ।
वातरोगभेदे “यदा तु चमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति सारुतः ।
तदाक्षिपत्याशुसुहृद्मुहूर्देहं सुहृद्वरः । सुहृद्वरस्तदाक्षेपादा-
क्षेपक इति स्मृतः । सोऽपतानकसंज्ञोयः पातयत्यन्तरेति
सुश्रुते आक्षेपकशतरोगस्यैवान्तरान्तरापतने अपतानकसंज्ञा”
सु० २५४ पृ० कृता “अभिघातनिमित्तञ्च शोणितानिस्त्रिंशच्च
यः । गर्भपातनिमित्तञ्च न सिध्यत्यपतानक” इति तत्रैव
नस्यामाध्यतोक्ता “अभुक्तवता पीतमभुदधिसरिचवचायुक्त-
मनतानकं हन्ति तैलसर्पिर्वशाजौद्राणि चेति” सुश्रु० ।

अपत्नी स्त्री नास्ति पतिव्रताः “विभाषा सपूर्वस्थेति”
पा०वा न डोप् च । पतिरहितायां स्त्रियाम् । पत्ने
अपतिरित्यपि कपि तु अपतिकेलेव तत्रैवार्थे ।

अपत्नीक पु० नास्ति सन्निकर्षे कर्मयोग्या, कृत्वा वा पत्नी यस्य
कप् । असन्निकृष्टपत्नीके, कर्मायोग्यपत्नीके, कृतपत्नीके
च । “अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रापिणः” कात्या० २.५,
१८ । “अपत्नीकस्य रजोदोषप्रसवप्रवासादिना असन्निकृष्ट-
पत्नीकस्य तच्छ्रापिण आहवनीयश्रापिणः आहवनीये हविः-
अपणं कुर्वीतो यजमानस्य “आहवनीये आज्यमधिश्रयती”
त्युक्तेः । आहवनीयश्रापिणोऽपि सन्निकृष्टायां पत्न्यां गार्ह-
पत्य एवाज्यमधिश्रयति, शास्त्रान्तरे चैवं श्रूयते “यस्य ब्रह्मे-
हनि पत्यनालंभुक्ती (रजस्रता) स्नात्तामनपरुध्य यजे-
तेति” । केचित् अपत्नीको कृतपत्नीक इत्याहुः तस्या-
प्येकाकिन एवाधानं श्रूयते आश्वलायनब्राह्मणे, “पत्न्यां
कृतायामग्निभिर्दग्धायां पुनर्विवाहासम्भवे आत्मार्यमग्न्या-
धानमाहापस्तम्बः दर्शपौर्णमासाप्रयणार्थं, शेषाणि कर्माणि
न भवन्तीति” तथा तिकाण्डे मण्डनः “तस्माच्च नैत्र-
कदेशेन दग्धव्या पूर्वमारिणो पत्नो ज्येष्ठेतरा वापि
यज्ञपार्श्वे निरूपितम्” ॥ कात्यायनः (कर्मप्रदीपे) “कृता-
यामपि भार्यायां वैदिकानीदृजि त्वजेत् । उपाधिनापि
तत्कर्म यावज्जीवं समापयेदिति” । तद्व्या० (उपाधिना
स्वर्गादितत्प्रतिमूच्यते) । नास्ति पत्नीसहिता यस्य कप् ।
पत्नीसाहित्यरहिते । “पितृयज्ञसुप्रक्रम्य” । “अपत्नीकः”
कात्या० ५.७.५ । “पितृयज्ञो भवति केवलस्यैकाकिनो यज-
मानस्यैवाधिकारो न तु पत्नीसहितस्य । अतोऽतः पत्न्याः प्रति-
षेधात् “पत्नीं ससृज्येति ग्रैषस्वाभावः । आज्यावेक्षणं
त्वाज्यसंस्कारत्वादध्ययुः करोतीति” तद्व्या० ।

अपत्य न० न पतन्ति पितरोऽनेन पत-वा करणे यत् न०त० ।
उलङ्घितरूपे संताने । “नाशुतस्य लोकोऽस्तीति श्रुतेः
उत्तमाभावे स्वर्गादिलोकानुत्पत्तेः “पुत्रेण लोकान् जयति
पौत्रेणानन्यमश्रुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याश्रुति पिष्टप-
मिति” वा० स्मृतेः तदुत्पादने स्वर्गलोकलाभोक्तोः
“पुत्रान्नो नरकादुत्सृज्य पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्
पुत्र” इति स्मृत्या नरकनिस्तारकत्वस्य स्मृतेः सुतादीनां
पतनाहेतत्वात् तथात्वम् पौत्रादीनामपि पतनाहेतत्वात्
अपत्यत्वम् । अतएव “अपत्यं पौत्रप्रभृति गोलमिति” पा०
स्मृत्यै पौत्रादीनामप्यपत्यशब्दाप्युच्यते । पौत्रादीनां तु-
गोलसंज्ञापीति विशेषः । “अपत्यं पितुरेव स्यात् ततः

प्राचामपोति चेति” सि० कौ० का० । “अपत्यैरिव नीवार-
भागवेद्योचितैर्गैरिति” रघुः । “सोऽपत्यं आहूतृपादोति”
“अपत्यलाभात् या त्व स्त्रीति, “अपत्यं धर्मशुश्रूषेति”
च मनुः ।

अपत्यदा स्त्री० अपत्यं तज्जतं गर्भं ददाति । सेवनेन गर्भ-
दायके ओषधिविशेषे गर्भदायिविद्यादौ च । अपत्यदायि-
मात्रे मन्त्रादौ त्रि० ।

अपत्यपथ पु० अपत्यस्य गर्भात् तन्निसारणस्य तदुत्पत्तेश्च
पन्थाः अच् समा० । पुत्रनिःसारणद्वारे स्त्रीणां गुह्य-
स्थानभेदे “स यदा विगुणानिललपीडोऽपत्यपथमनेकधा-
प्रतिपद्यते इति” स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका, दश तासां
स्तनयोरैककस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिष्टष्टिः ।
अपत्यपथे चतस्र इति” । “तिर्यगास्तस्य परिष्वेधे तिर-
चीनस्य पाश्चाद्गर्भस्युत्पत्तिर्य गर्भमपत्यपथं प्रत्यार्जवमानी-
यापहरेत् पाश्चात्पिष्टाशिरसमसंप्रपीड्य ऊर्ध्वस्युत्पत्तिर्य शिरो-
ऽपत्यपथमानीयापहरेदिति” च सुश्रुतः ।

अपत्यशत्रु स्त्री अपत्यं यत् गर्भभेदेनेन नाशकं यस्याः । कर्क-
श्याम् सा हि गर्भेऽपत्यजनने तन्निःसारणसमये गर्भस्फोट-
नान्म्रियते इति” लोकप्रसिद्धेः “स्वनायाय कर्कटी गर्भं धत्त
इत्युक्तेषु तथात्वम् । ईत० । अपत्यनाशके, कर्कटे
सर्पे च ।

अपत्यसाच् पु० स्त्री० अपत्यैः सचते संबध्यते सच-वेदे-शिव ।
अपत्यसमवेते । “अपत्यसाचं श्रुत्य रराधाम्” ऋ० १,
११७,२३ ।

अपत्र पु० नास्ति पत्रं दलं पत्त्रोवास् । वंशकरीरे (कोदं)
अङ्कुरे च तदवस्थायां तयोः पत्रशून्यतयोत्पत्तेश्चात्वम् ।
गलितपत्रे दृष्टे, गलितपत्रे विह्वले च ।

अपत्रप त्रि० अपगता त्रपा लज्जा यस्मात् प्रा० ब० वा
गतलोपः । लज्जाहीने लोपाभावे अपगतत्रपोऽप्युक्तार्थे ।

अपत्रपा स्त्री अपरम् अपेक्ष्य त्रपा, अप+त्रप-भावे स्त्रियाम्
अ वा । अन्यहेतुकलज्जायाम् लज्जाभावे च । “अपत्रपा
चेतसि च न्यपेक्षदिति” नैषधम् । [लज्जाशीले ।

अपत्रपिष्णु त्रि० अप+त्रप-शोढार्थे इष्णुश्च । स्वभावतो

अपथ न० न पन्थाः अप्राशस्त्ये न० त० । “अपथं” पु० न०
पा० । “विभावेति” पा० वा अच् समा० । अपकष्टपथे
निन्दितपथे कुपथे । “वनागमे राजपथे हि पिच्छले
कचिद्गुह्यैरप्यप्रेने गम्यते” इति नै० । “को वा न पद-
मपथेऽकार्यत मया” इति प्रबोध० । “अथैतदपथमिवैति

यदेतांदिशमिति” शत० ब्रा० । नास्ति पन्थाः सुन्दरमार्गो
यत्र ब० अच् समा० । सुन्दरपथश्च न्ये यामादौ त्रि० ।
पथोऽभावः अव्ययी० अच् समा० । मार्गाभावे अव्य० ।
अपथिन् पु० न पन्थाः अप्राशस्त्ये न० त० वा अजभावः ।
अपकष्टपथे ।

अपथ्य न० पथ्ये वैद्यकोक्तभोजनादिनियमाय नीत्युक्ताचाराय
वा हितम् यत् न० त० । वैद्यकोक्तिसंज्ञकम्, अग्निष्टे
भोजनादौ अहिताचारे च “अकार्यं कार्यसङ्काशमपथ्यं
पथ्यमस्मैतम्” रामा० । “संतापयन्ति किमपथ्यभुजं
न रोगा” इति वै० । पथ्यापथ्ये च सुश्रुते दर्शिते यथा
“अथातो हिताहितीयमपथ्यं व्याख्यास्यामः । यद्वायोः
पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यनेन हेतुना न किञ्चिद्द्रव्य-
मेकानेन हितमहितं वास्तीति” केचिदाचार्या ब्रुयते
तत्तु न सम्यक् । इह खलु यस्माद् द्रव्याणि स्वभावतः
संयोगतश्चैकान्तहिताम्येकान्ताहितानि हिताहितानि
च भवन्ति । तत्रैकान्तहिताम्ये जातिसात्मात्वात् सत्तल-
हृतदुग्धौदनप्रभृतीनि । एकान्ताहितानि दह्मपचन-
सारणादिषु प्रष्टत्तान्यग्निकारविषादीनि । संयोगादप-
राणि विषतुल्यानि भवन्ति । हिताहितानि तु यद्वायोः
पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यतः सर्वप्राणिनामयमाकारार्थं
वर्गं उपदिश्यते । तद्यथा रक्ताशालिषटिककफकुसुम-
न्दकपाण्डुकपीतकप्रमोदककालकाशनकपुष्पकर्दमकप्रचना-
हृतसुगन्धककलमनीवारकोद्रोद्वातकक्ष्माकगोधूमशेषायुषा-
दयः । एणहृरिणकुरङ्गमृगमातृकाश्वदंष्ट्राकरालककर-
कपोतलावतित्तिरिक्पिङ्गलवर्तीरवर्त्तिकादीनां सांसारिणः ।
सङ्गवनसङ्गमकुष्ठकलायमस्तरमङ्गल्यचणकहरेण्डाकीसतीनाः ।
चिल्लोवास्तूकसुनिषसुकजीवन्तीतण्डुलीयकमण्डूकपथ्यः ।
गव्यं हतं सैन्धवदाडिमामलकमित्येष वर्गः सर्वप्राणिनां
सामान्यतः पथ्यतमः । तथा ब्रह्मचर्यानिवातशयनो-
ष्णोदकमिश्रास्त्रव्यायामाश्चैकान्ततः पथ्यतमाः । एकान्त-
हितान्येकान्ताहितानि प्रागुपदिष्टानि ॥ हिताहितानि
तु यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमिति ॥ संयोगतस्त्वप-
राणि विषतुल्यानि भवन्ति । तद्यथा । वल्लीफलकवक-
करीरान्नफलकवणकुलत्यापि यथाकदचित्तैलविरोहिपिष्टशुष्क-
शाकाजायिकमांसमद्यजास्ववचिचिमसत्यगोधावराहश्च
नैकध्यमश्रीयात् पथ्यता ।

रोगं सात्प्रश्नं देशश्च कालं देहश्च बुद्धिमान् । अवेक्ष्या-
ग्यादिकान् भावान् रोगदृष्टेः प्रयोजयेत् । अवस्थान्तर-

बाह्यल्लोहादीनां व्यस्यितम् । इयं नेच्छन्ति भिषज
इच्छन्ति स्वस्वरक्षणे । इयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदुग्ध-
योः । दुग्धस्यैकान्तहिततां विषमेकान्ततोऽहितम् ॥ एवं
युक्तरसाद्येषु द्रव्येषु सलिलादिषु । एकान्तहिततां विद्धि
वत्स ! सुश्रुत ! नान्यथा ॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः ॥ न च
विरुद्धधान्यैर्व्यसामधुपयोऽगुडमाषैर्वा आन्यान्पुदकपिशि-
तादीनि चाभ्यवहरेत् । न पयोमधुभ्यां रोहिण्योशकं
जातं शाकं वाञ्छेयात् । बलाकां वारुणीकुलमाषाभ्याम् ।
काकमाचीं पिपपलीमरिचाभ्यां, नाडोभङ्गशाकं कुट्टदधीनि
च नेकध्यम् । मधु चोष्णोदकानुपानं पित्तेन वा मांसानि ।
सुराकशरपायसांश्च नेकध्यम् । सौवीरकेण सह तिल-
शकुलीम् । मत्स्यैः सहैतुविकारान् । गुडेन काकमाचीं,
मधुना मूलकं, गुडेन वाराहं, मधुना च सह विरुद्धम् ।
क्षीरेण मूलकम् । आम्रजाम्बवन्नाविच्छूकरसगोधाश्च सर्वांश्च-
मत्स्यान्विशेषेण चिलिचिमं पयसा । कदलीफलं ताल-
फलेन, पयसा, दध्ना, तक्रेण वा । लङ्गचफलं पयसा, दध्ना,
माषसूपेन वा मधुना, घृतेन च प्राक् पयसः पयसोऽन्ते वा ।

अतः कर्मविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ कपोतान् सर्पपतैल-
भृशान्नाद्यात् । कपिञ्जलमयूरलावतित्तिरिगोधाश्चैरण्ड-
दाविनिमिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात् । कांक्षभाजने
दशरात्रपर्युषितं - सर्पिर्मधु चोष्णैरुष्णे वा । मत्स्यपरि-
पचने शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीम् । तिल-
कल्कसिद्धसुपोदिकाशकम् । नारिकेलेन वराहवसापरि-
भृष्टां बलाकाम् । भासमङ्गारशूल्यं नाञ्छेयादिति ॥

अतो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ मध्वस्वनी मधुसर्पिषो
मानतस्तुल्ये नाञ्छेयात् । स्नेहौ मधुस्नेहौ जलस्नेहौ
वा विशेषादान्तरीक्षोदकावुपानौ ।

अत ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि
वक्ष्यामः । तत्र मधुरास्त्रौ रसवीर्यविरुद्धौ मधुरलवणौ च
मधुरकटुकौ च सर्वतः । मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां मधुर-
कषायौ चास्त्रलवणौ रसतः । अम्लकटुकौ रसविपाकाभ्यामम्ल-
तिक्तावम्लकषायौ च सर्वतः । लवणकटुकौ रसविपाकाभ्यां
लवणतिक्तौ लवणकषायौ च सर्वतः । कटुतिक्तौ रसवी-
र्याभ्यां कटुकषायौ तिक्तकषायौ च रसतः । तरतमयोग-
युक्तांश्च भावानतिरुद्धानतिस्निग्धानलुप्यानतिशीतानित्येव-
भादीन् विवर्जयेत् । भवन्ति चात्र ॥

विरुद्धान्येवभादीनि रसवीर्यविपाकतः । तान्येकान्ता-

हितान्येव शेषं विद्याद्विताहितम् ॥ व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं
भरणञ्चाधिगच्छति । विरुद्धरसवीर्यादीन् भुञ्जानोऽनात्मवा-
जरः ॥ यत्किञ्चिद्दोषसत्कृत्य भुक्तं कायाच्च निर्हरेत् ।
रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥ विरुद्धाशनजान्
रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् । वसनं शसनं वापि पूर्व-
ं वा हितसेवनम् ॥ सात्मप्रतोऽत्यतया वापि दीप्ताग्नेस्तृ-
णस्य च । स्निग्धव्यायामबलिनं विरुद्धं वितथं भवेत् ॥
व्यायामशीलो बलवान् शिशुश्च स्निग्धोऽग्निमांसापि मन्ना-
शनश्च । आत्रोति रोगाच्च विरुद्धजातानभ्यासतो वाऽत्य-
तया च जन्तुः । अथ वातगुणान् वक्ष्यामः ॥

पूर्वः समधुरः स्निग्धो लवणश्चैव सारुतः ।
गुरुर्विदाहजननो रक्तपित्ताभिर्वर्द्धनः ॥ क्षतानां विष-
जुष्टानां बलिनः स्नेहलाश्च ये । तेषामेव विशेषेण
सदा रोगविवर्द्धनः ॥ वातलानां प्रशस्तश्च आनानां
कफशोषिणाम् । तेषामेव विशेषेण द्रव्यक्तेदिविवर्द्धनः ॥
मधुरश्चाविदाहो च कषायानुरसोलुषः । दक्षिणो सारुतः
श्रेष्ठश्चक्षुषो बलवर्द्धनः । रक्तपित्तप्रशमनो न च वात-
प्रकोपणः ॥ विषदो हृत्पदरुषः खरः स्नेहवलापहः ।
पश्चिमो सारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशेषणः । सद्यः प्राण-
क्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम् ॥ उत्तरो सारुतः
स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च । कषायानुरसः शीतो दोषा-
णामप्रकोपणः ॥ तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्लेदनो बलवर्द्धनः ।
क्षीणक्षयविषाक्तानां विशेषेण तु पूजितः” इति ४०१, २० ।

अपद् त्रि० न पद्यते ज्ञायते पद-कर्मणि क्तिप् न०त० ।
अज्ञेये । “गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्प-
द्यपदसि न पद्यसे” इति शत० ब्रा० १४, ८, १५, २० ।
नास्ति पादोऽस्याः पादोऽन्यलोपः कुम्भ० ङीप् पादः
पञ्च । पादस्यून्यायां स्त्रियाम् । णिस् त्व अन्यलोपो “न
ङीप् । अपाद् । “आपादशीर्षा गूहमान” इति ऋ० ४,
१, ११ । “अपादहस्तोऽष्टतन्वदिन्द्रमिति” ऋ० १, १२, ७ ।
“अथ यदपात् समभवत्तस्मादहिरिति” शत० ब्रा० ।
“अपादपाणिर्जवनोऽपहीतेति” श्रुतिः ।

अपद् न० न पदम् अप्राशस्त्ये न०त० । अप्रकटस्थाने
सुप्तिङन्तभिन्ने च नापदं शास्त्रे प्रयुज्येतेति वृद्धाः ।

अपदान न० अपदायति परिशुध्यति येन कर्मणा अप+दैप-
शोधने करणे ल्युट् । परिशुद्धाचरणे येन कर्मणा सञ्जैः
परिशुद्धत्वेन ज्ञायते तस्मिन् कर्मणि । [सञ्जिह्वे, संसृजे च ।

अपदान्तर त्रि० न पदान्तरं व्यवधानं यत् । अव्यवहिते,

अपदिश अय्य० दिशयोर्मध्ये अप+दिश+अय्ययी० । दिशो-
र्मध्ये विदिक् इति कोण इति च ख्याते । दिक्शब्देन
समासे तु शरदा० टच् इति भेदः ।

अपदिष्ट लि० अप+दिश-कर्मणि क्त । कथिते प्रयुक्ते ।

“कालात्ययापदिष्टं हेत्वाभासाश्च पञ्चधेति” भाषा० ।

अपदेश पु० अप+दिश-घञ् । लक्ष्ये, स्वरूपाच्छादनरूपे,
कृते, निमित्ते स्थाने च । “रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनो
रिति” रघुः । “न धर्म्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरे-
दिति” । “भक्ष्यभोज्यापदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः” ।

“शौच्यकर्मपदेशेनेति” “साध्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूप-
समन्वितैः । अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वत इति” च

मनुः । उपदेशे च । “दीक्षाया अपदेशात्” कात्या० २२,
१२२ । अपदेश उपदेश इत्यर्थः । अपकष्टोदेशः प्रा०

ब० वा कष्टपदलोपः । अपकष्टदेशे, अनुचितस्थाने च ।

अपदेश्य लि० अप+दिश-कर्मणि यत् । कृतेन कथनीये ।
अपदेशे अनुचितस्थाने भवः दिगा० यत् । अनुचितस्थान-
भवे लि० । “अपदिश्यापदेश्यश्च पुनर्यस्तपधावतीति”
मनुः । यत् यस्य दानमुचितं ततोऽन्यत्र स्थाने दानस्यानु-
चितत्वात् तथालम् ।

अपद्रव्य न० अपकष्ट इवम् प्रा० ब० वा कष्टभागलोपः ।

अपकष्टद्रव्ये “अद्रुषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदेन तथेति”

मानव व्याख्यायाम् “अपद्रव्यप्रदानेन दूषणे” इति कुल्लकः ।

अपहार न० अपकष्टं हारं प्रा० ब० वा कष्टलोपः । अपकष्ट-

हारे “निर्ययासुरपहारैरिति” सुश्रुतः ।

अपधा स्त्री अप+वारणे धा-भावे स्त्रियाम् अङ् । वारणार्थं
निरोधे, “मा उदाजदपधा बलस्य” इति ऋ० २, १२, ३ ।

“अपधाअपधायाः निरोधादिति” भा० ।

अपध्यान न० अपकष्टं ध्यानम् प्रा० स० । अनिष्टचिन्तने ।
वैपरीत्यचिन्तने च ।

अपध्वंस पु० अप+ध्वन्स-भावे घञ् । नाशे, यस्य यथारूप-
मुचितं ततः प्रच्यवे च । “पथासपध्वंसेनैत्विन्द्र” इति
अथ० १, २, ५ ।

अपध्वंसज पुंस्त्री अपध्वंस्यतेऽनेन अपध्वंसः वर्णानां भिन्न-
रूपतार्वण्यदकः सङ्गरस्तस्माज्जायते जन-ङ् ५त० ।
भिन्नवर्णसङ्क्रमजाते कणादौ सङ्कीर्णवर्णे । “शूद्राणां तु
सधर्म्मस्यः सख्येऽपध्वंसजाः सृता” इति मनुः । “ये द्विजा-
नासपसदा ये चापध्वंसजाः सृता” इति च मनुः । तेषां
प्रितोः समवर्णत्वाप्राप्तेः सङ्क्रममन्वेन जातत्वात् तथालम् ।

अपध्वंसिन् लि० अपध्वंसयति अप+ध्वन्स-णिच्-णिनि ।
नाशके । “सञ्ज्ञेनसामपध्वंसि जप्यं स्यादधमर्षणमिति” मनुः
अपध्वस्त लि० अप+ध्वन्स-क्त । निन्दिते, परित्यक्ते अव-
चूर्णिते च ।

अपध्वान्त न० अपकष्टं ध्वान्तं ध्वनितम् ध्वन-क्त वेदे नि०
स्वनार्थेऽपि इडभावः । भिन्नकांक्षस्वरसने शब्दे “एहस्यते-
रपध्वान्तमिति” छा० उप० । वार्हस्पत्यं तदपध्वान्तं
भिन्नकांक्षस्वरसममिति” भा० ।

अपनय पु० अप+नी-अच् । दूरीकरणे स्थानान्तरनयने च ।
“अपनयो वाऽदृष्टत्वादिति” कात्या० २५, ६, २ । “तस्य
तण्डुलापनयो वचनादिति” कात्या० २५, ४, ३ । “अप-
नयते दूरीकरणार्थत्वात्तथात्वम् अतएव “अविनयमपनय
विष्णोः” इति शङ्कराचार्येण दूरीकरणार्थतया प्रयुक्तम् ।
अपकष्टो नयो वैपरीत्ये प्रा० स० वा । निन्दितान्तौ दृष्ट-
नीतौ च । अपकारे “ततः सपत्नापनयश्चरणानुशय-
स्फुरेति” माघः ।

अपनयन न० अप+नी-ल्युट् । दूरीकरणे, खण्डने च ।
अपनीयतेऽनेन अप+नी-करणे ल्युट् । अपकारसाधने ।
अपगतं नयनं यस्य । नेतृहीने लि० ।

अपनस लि० अपगता नासिका यस्य प्रा० ब० नसादेशश्च ।
अपगतनासिके । “असिं औक्षेयमुदास्य चकारापनसं
मुखमिति” भट्टिः । [सारिते च ।

अपनीत लि० अप+नी-क्त । खण्डिते, दूरीकृते, अप-
अपनुत्ति स्त्री अप+नुद-क्तिन् । खण्डने दूरीकरणे । “परि-
जनश्चापनुत्तये” इति छा० उप० । “पपानासपनुत्तये
इति” “शुरतल्यापनुत्तये” इति च मनुः ।

अपनुद लि० अप+नुद-क । दूरीकारके, खण्डके, शोधके च ।

अपनोद पु० अप+नुद-भावे घञ् । खण्डने, दूरीकरणे, अप-
सारणे च । “तस्यापनोदाय फलप्रवृत्ताविति” रघुः ।

“ब्रह्महत्यापनोदाय भित्तुभुङ्गियतेन्द्रिय” इति मनुः ।

अपनोदन न० अप+नुद-ल्युट् । अपसारणे खण्डने च । “एनसां
स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षेक्षपनोदनमिति” मनुः । कर्त्तारि
ल्यु । दूरीकारके लि० । “यथाश्वमेधः क्रतुराद् सर्वपापा-
पनोदनः । तथाऽध्वसर्षणं जप्यं सर्वपापापनोदनम्” इति ।
“पराकोनास लच्छोऽयं सर्वपापापनोदन” इति च मनुः ।

अपन्न लि० पत-क्त नि० न० त० । अपतिते । “आश्विनोऽपन्न-
मृहस्येति” यजु० ६, २४ । न पन्नं पतितं मृहं मृहस्येति”
वेददीपः । पन्नम् इत्यत्र हि पन्नशब्दस्य पतितार्थकत्वं दृश्यम् ।

अपपाठ पु० अपकष्टः पाठः । यथा यस्य पाठः ससुचितः
ततोऽन्यथा पाठे अपकष्टपाठे “द्वादशापपाठा अस्य जाता
इति” सि०कौ० ।

अपपात्र लि० अपकष्टं पात्रं भोजनपात्रं यस्य । चण्डालौ
तेषां हि भोजने पात्राणामपकष्टत्वं तत्त्वान्भोजना-
नर्हत्वात्तेषां तथात्वम् “चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्गामान्
प्रतिश्रयः अपपात्राश्च कर्त्तव्या इति” मनुः ।

अपवर्हिष् लि० अपगतं बर्हिर्धत्वा प्रा०ब० वा गतलोपः ।
बर्हिर्होमरहिते ‘सोऽपवर्हिषौ द्वावसुयाजौ’ इति
श्रुतिः । “अपवर्हिषश्चतुरः प्रयाजान् यजति” । शत० ब्रा० ।
अपवर्हिष इति पृथक्पदमित्येके ।

अपभय लि० अपगतं भयं यस्य प्रा०ब० वा गतलोपः । गतभये
भीतिश्च्युत्ये । लोपाभावे अपगतभयोऽप्युक्तार्थे लि० ।

अपभर्त्तु पु० अपकष्टोभर्त्ता प्रा०ब० । अपकष्टभर्त्तरि

अपभी लि० अपगता भीरस्य प्रा०ब० वा गतलोपः । भीति-
शून्ये अपभीतिरत्यल स्त्री ।

अपभूति स्त्री अपकष्टा भूतिः प्रा०ब० । “अपकष्टविभूतौ
“यमनी पुरोदधिरे अङ्गानामपभूतये” इति श्रुतिः ।

अपभ्रंश पु० अप+भ्रन्श-घञ् । अपचरणे अधःपतने ‘अत्या-
कृदिर्भवति मङ्गतामपभ्रंशनिष्ठा’ शकु० । “अपभ्रंशति
स्वभावात् प्रच्यवते” अप+भ्रन्श-कर्त्तरि अच् । साधु-
शब्दस्य शक्तिवैफल्यप्रयुक्तान्यथाङ्कारणयुक्ते अपशब्दे । “त
एव शक्तिवैकल्यप्रसादालसतादिभिः । अन्ययोच्चारिताः
शब्दा अपशब्दा इतीरिता” इति हरिणा साधुशब्दाना-
मिवान्यथोच्चारणेऽपशब्दतोक्तेः तस्य स्वभावतो भ्रंशात् तथा-
त्वम् । “अपभ्रंशतानादिर्यदाभ्युदययोग्यतेति” हरिः ।
“आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंशगिरः स्मृताः । शास्त्रेषु
संस्मृतादन्यदपभ्रंशतयोदितमिति” दण्डी ।

अपम लि० अपकष्टं मीयते अप+मा-बा० क । अपकष्ट-
तया ज्ञाते “भगोऽनाशोऽद्विताऽपमस्य चित्” ऋ० १०,
३६,३ । “अपमस्य जात्यातिनिष्ठस्य” भा० । अप-
कष्टभूगोलादुपरि मीयते । भूगोलानाच्छादितान्तरिक्षभागे
ज्योतिषपरिभाषितायां सूर्यादिगत्यर्थतिथ्येखायां क्रान्तौ
यथा । “नाडिकाग्रमण्डलात् तिर्यग्गत्वापमः, क्रान्तिवृत्ता-
वधिः क्रान्तिवृत्ताच्छरः । विक्षेपवृत्तावधितिर्यग्गेवं स्फुटो
नाडिकाग्रमण्डलान्तराखेऽपम” इति सि०शि० । “क्रान्तिवृत्ते
यत् स्फुटपञ्चस्थानं तस्य नाड्यवृत्तात् तिर्यगन्तरम् अपमः
क्रान्तिः । अथ विमण्डले यत् पञ्चस्थानं तस्य क्रान्ति-

वृत्तात् यत् तिर्यगन्तरं स विक्षेपः अथ विमण्डलस्य प्राक् च
नाड्यवृत्तात् यत् तिर्यगन्तरम् सः अपमः स्फुटा क्रान्तिः
पञ्चस्थानं उत्तरतो यास्यदिशं यास्यान्तात् तदस्य सौम्यदिग्-
भागम् । प्रसि० ‘परिसरतां गगनसदां चलनं किञ्चि-
ज्जवेदपमः’ इति । सि०शि० ।

अपमज्या स्त्री अपमस्य धतुराकृतिलस्य ज्येव । क्रान्तिवृत्ता-
ख्यजीवायाम् । विवरणम् क्रान्तिज्याशब्दे दृश्यम् ।

अपमण्डल न० अपक्रान्तं मण्डलात् भूमण्डलात् निरा०त० ।
सिद्धान्तशिरोमण्युक्ते क्रान्तिवृत्ते । यथा “पञ्चस्य गोले
कथिताऽपमण्डलं प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितमिति”
“क्रान्तिवृत्तं कक्षासण्डलं प्रकल्पेति” प्रसि०ता० । “एष
भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेयः । अत्राप-
मण्डले वा सूत्राधारैव यस्य तस्यैवेति” सि०शि० ।

अपमर्द्द पु० अप+मृद-घञ् । विमर्द्दने ‘हृयहस्तिकरीषाभ्या-
मपमर्द्दः कृतोमहानिति’ रामा० ।

अपमान पु० अपकष्टं मीयतेऽनेन अप+मा-करणे ल्युट् ।
अनादरे “अपमानं पुरस्कृत्य स्वकार्यं साधयेच्चर” इति
मीतिः । “मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो भित्तिरिपक्षयो”
रिति गीता । वेदस्य ब्राह्मणानाञ्च अपमानादधोगतिः
पुरा० अपकष्टोमानो यस्मात् अप+मन-करणे वञ् वा ।
अनादरे पु० । नापमानः प्रयोक्तव्यः कामक्रोधकृतः क्वचि-
दिति रामा० । ‘अथापमानेन पितुः प्रयुक्तेति’ कुमा० ।

अपमानित लि० अपमानं जातमस्य तार० इतच् । यस्याप-
मानं कृतं तस्मिन् कृतापमाने अनादरे । [सितवर्त्तनि ।
अपमार्ग पु० अपकष्टो मार्गः प्रा०ब० वा कष्टलोपः । कुत्-
अपमार्जन न० अप+मृज-भावे ल्युट् वृद्धिः । संशोधने ।
“कांक्षापमार्जनमसीकधुरं सैव नतमिति” सुश्रुतः अध-
स्तानुमार्जने च । अपमार्जनप्रोक्षिताभ्यामपमृष्ट इति
काल्या० ८, १०, ३ । “अपमार्जनं पञ्चपातसुखादारभ्याध-
स्तादपमार्जनमिति” तद्व्या० ।

अपमित लि० अप-मा-क्त । अवज्ञाते अनादरे ।

अपमित्यक्त न० अपमित्य अपमानमङ्गीकृत्य मृष्ट्यते कन् । ऋणे
अपमुख न० अपगतं पराभूतं मुखम् प्रा०त० । परावृत्ते वदने
प्रा०ब० गतलोपः । परावृत्तवदनवर्ति पदार्थे लि० ।

अपमूर्द्ध लि० अपगतो मूर्द्धा यस्य । शिरःशून्ये कवचे ।

अपमृत्यु पु० अपकष्टः दुष्टहेतुजन्यत्वेन मृत्युर्मरणम् ।
विषोद्वन्नादिहेतुके मृत्यौ । “अपमृत्युहेतवश्च शुद्धिपक्षे
कौर्क्षे दर्शिता यथा

“भृङ्गिदंष्ट्रिनिखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलैः । आदरात् परि-
हर्तव्यः कुर्वन् क्रीडां हृतस्तु यः । नागानां विप्रियं
कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता । निगृहीतः स्वयं रात्रौ चौर्य-
दोषेण कुतचित् । परदारान् रमन्तश्च द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः ।
असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चाण्डालाद्यैश्च विग्रहम् । कृत्वा तैर्नि-
हतास्तांस्तु चाण्डालादीन् समाश्रिताः । गवाग्निविषदा-
शैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः । क्रोधात् प्रायं विषं वङ्गं शस्त-
सङ्घनं जलम् । गिरिदृक्षप्रपातश्च ये कुर्वन्ति नराधमा” इति ।
अपमृषित लि० न० अप+मृष-क्त वाक्ये वाच्ये नि० । ज्ञाने
वाक्ये । अन्यत् अपमृष्टमित्येव सोढे ज्ञाने परामृष्टे च ।
अपयशस् न० अपकष्टं यशः । “यशोविपरीतायामकीर्तौ
‘अपयशो यस्यास्ति किं मृत्युना’ इति नीतिः । अपगतं
यशो यस्य । कीर्त्तिशून्ये लि० । [अकीर्त्तिहेतौ ।
अपयशस्कर लि० न यशस्करः क-हेतौ ट विरोधे न० ।
अपयान न० अप+वा-भावे ल्यट् । अपक्रम्य पलायने “अप-
यानेऽपि न भवान् समर्थो लघुविक्रय” इति रामा० ।
अपर न० न पूर्यते यतः ट-अपादाने, अप् । गजस्य पश्चा-
ङ्गाणे । ‘ब्रह्मापरणि परितो निगडान्यलावीदिति’ माघः ।
परितो ब्रह्मः अपरः पश्चिमपादोयैरिति सङ्गि० । न
ष्टाति सन्तोषयति ट-अच् । शत्रौ, भिक्षुं लि० । “अन्ये
कृतयुगे धर्मास्तेतायां ह्यपरेऽपरे” इति मनुः “तमा ससुद्रा-
दपरे परे मृषाः” नेष० पश्चिमायां दिशि स्त्री “अपर-
दिग्गणिकेति” माघः परकालवृत्तौ लि० । “पूर्व्यां
सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत् स्वकाष्ठे चापरां चिरमिति” मनुः ।
पश्चादृत्तौ लि० “पूर्व्यापरौ तोयनिधी वगाह्य” कुमा० ।
ऋग्वेदादिविद्यायां स्त्री । ‘द्वे विद्ये विदितव्ये इति
ह्रस्व ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च तत्तापरा
ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो
व्याकरणं निरुक्तं अन्धो ज्योतिषमिति’ ऋ० भा०
छता श्रुतिः । अस्य च कालदेशादनियमे सर्वनाम-
कार्थम् । तत् “पूर्व्यादिभ्यो नवभ्यो वा इति” पा० वा तत्-
कर्म । अपरत्वञ्च दैशिकं कालिकं च द्विविधं, तत्र स्वामेक्षया
उदयाचक्षविप्रकृतत्वम् दैशिकमपरत्वम् स्वामेक्षयाधिक-
सूर्यस्यन्दनवत्त्वं कालिकम् । उक्तोदाहृतौ दैशिकम्
कालिकम् । “अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वत”
इति मैत्रा । अल्पदेशवृत्तिरूपे व्याख्ये लि० “सामान्यं
द्विविधं प्रोक्तं परश्चापरमेव च । व्यापकत्वात् परापि
स्यात्, व्याप्यत्वादपरापि च” भाषा० । इत्यन्वादेः

घटत्वाद्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात् परत्वं सत्तामेतया-
अल्पदेशवृत्तित्वात् अपरत्वमिति सुक्ता० । “इत्येत्यादिक
जातिस्तु परापरतयोच्यते” इति भाषा० । “स्वायम्भूवस्य
च मनो पङ्कजं मनवोऽपरे” इति अपरकालिका
भिन्ना वा इत्यर्थः । निरुद्धे । “भूमिरापोऽनलो वायुः स्वं
मनोबुद्धिरेश च अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा
अपरेर्वमितस्त्वयां प्रकृतिं विद्धि मे परामिति” गीता । तत्र
भूम्यादीनामितरपदार्थाकृतित्वेऽपि जडत्वात् संहत्य कारि-
त्वात् स्वयमसमर्थत्वेन जीवस्य भोगाद्यर्थमेव प्रवृत्ति-
मत्त्वाच्च निरुद्धत्वम् । जीवस्य तु तदपेक्षया परत्वम् ॥

उत्तरकालिकत्वात् तद्विकारलक्षणे कार्ये “तदेतद्-
वृक्षाऽपूर्वमनपरमनन्तमिति” वृह० उप० । नास्ति अपरं
कार्यं यस्येति भा० । वस्तुतः स्वरूपप्रव्यगभावेन कृतम्यस्य
न कार्यकारित्वमत एव “न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य
सृजति प्रभुः अज्ञानेनाष्टं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव
इति” गीतायाम् तस्याकर्तृत्वसुक्तं कर्त्तृत्वानु अज्ञानोप-
हितेश्वरस्येति न विरोधः । समुदायिनः शेषभागे “अपर-
रात्रः अपराह्णः एकदेशि स० । अस्य पूर्वपदस्यस्य
पश्चादेशः पश्चाङ्गम् न० शेषार्थः । अपरस्मिन् भवः डिमच्
पश्चिमः शेषभवे । प्रथमापञ्चम्यादिदेगकालवृत्ते रपर-
शब्दात् प्रथमाद्यर्थे अति । पश्चात् । अधिकमधःगच्छे
दृश्यम् । अस्य दिग्वाचकत्वात् तेन समासे देशवाचिनः
शिदादि तद्विते उत्तरपदस्यैव वृद्धिः अपरपाञ्चालक इत्यादि ।
अपरक्त लि० अपगतो रक्तः शोणितो यस्मात् । अपगतरक्त-
वर्णे अप+रञ्ज-क्त । विरक्ते अनुरागशून्ये च लि० ।
अपरज पु० अपरस्मिन् काले जायते जन-उ ७त० ।
रुद्रभेदे “नमः पूर्वजाय चापरजाय” चेति यजु०
१६, ३२ ।

अपरति स्त्री अप+रप्-भावे क्तिन् । अविरतौ । [काले वा ।
अपरत्र अव्य० अपरस्मिन् कालादौ । अपरस्मिन् देशे
अपरत्व न० अपरस्य भावः त्व । अपरभावे तच्च वैशेषिकोक्तो
गुणभेदः । तदपि द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च तत्स्वरूपमपर-
शब्दे उक्तम् । तत्र च कारणमपेक्षाबुद्धिविशेषः तस्य
नाशश्च परत्वापरत्वयोर्नाशः । “संयोगश्च विभागश्च
परत्वञ्चापरत्वकमिति” परापरत्वधीहेतुरेकानित्यादिगु-
च्यते” इति च भाषा० । तत्र दैशिकापरत्वं अल्प-
सूर्यसंयोगज्ञानजन्यं, कालिकं तु अल्पसूर्यपरिष्फु-
ज्ञानजन्यमिति भेदः । कालिके कालोहेतुः दैशिके तु

दिगिति भेदः । 'परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्तितम् ।
दैशिकं कालिकञ्चापि सूर्य एव तु दैशिकम् ॥ परत्वं
सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् । अपरत्वं तदल्पत्ववृद्धितः
स्यादितोरितम् ॥ तथोरसमावायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।
दिशकरपरिस्पर्शपूर्वोत्पन्नत्ववृद्धितः ॥ परत्वमपरत्वन्तु तद-
नन्तरवृद्धितः । अत्र त्वसमावायी स्यात् संयोगः काल-
पिण्डयोः ॥ अपेक्षावृद्धिनाशेन नाशस्त्वेषासदाहृत'
इति भाषा० ।

अपरदक्षिण अथ० अपरा च दक्षिणा च "दिङ्नामा-
न्यन्तराले इति" पा० सूत्रं बाधित्वा तिष्ठद्गुप्रभृतिपाठात्
अव्ययी० । पश्चिमदक्षिणयोरन्तराले नैर्ऋते कोणे । तद्-
गणपाठाच्च नैतस्य समासान्तरघटकतेति विशेषः ।

अपरपक्ष उ० अपरः शेषः पक्षः । कृष्णपक्षे स हि चन्द्रस्य
वृद्धिहासपक्षयोर्मध्ये शेषः, चैत्रशुक्लप्रतिपद्यो वषारम्भ-
णात् शुक्लस्य पूर्वपक्षम् सुतरां कृष्णस्यापरत्वम् । "पूर्वपक्षो
देवानामपरपक्षः पितृणामिति" स्मृतिः । "यथा चैवा-
ऽपरपक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते" इति मनुः "अथ आङ्ग-
समावास्यायां पितृणां दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वाऽपर-
पक्षेति" स्मृतिः "अथयुक्ताक्षपक्षस्य प्रेतपक्षत्वेन अपर-
पक्षत्वव्यवहारः । "अमावास्यामृतोयज्ञापरपक्षस्तथा ।
तस्य पार्वणमुद्दिष्टं सुनिभिः पञ्चपात्रकमिति" स्मृतिः
कचित् प्रेतपक्षेऽप्येव पाठः । "तुलादिषडशीत्यङ्गां
षडशीतिषुषं क्रमात् । तच्चतुष्टयमेव स्याद्विस्वभावेषु
राशिषु ॥ षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च ।
मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे । ततः शेषाणि
कन्याया यान्यङ्गानि तु षोडश । क्रतुभिस्तानि तुल्यानि
पितृणां दत्तमन्नयम्" इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेः षडशीति-
षुखावशिष्टानां षोडशानां दिनानां आङ्गप्रत्यस्तकालत्वाद्-
परपक्षत्वम् अथ वा नास्ति परो यस्मात् तादृशः पक्षः ।
तायाचाक्षयपुण्यदत्वेन अत्युत्कृष्टत्वात्तथात्वम् । पञ्चादशा-
हस्यैव पक्षत्वेऽपि षोडशानां दिनानां किञ्चिदधिकपक्षत्वात्
पञ्चत्वम् तेषां सौरत्वेऽपि चान्द्रे पक्षे व्यवहारस्य गौणतेति
भेदः । विकल्पप्रमाणयोः पक्षयोर्मध्ये शेषपक्षे च ।

अपररात्रि उ० अपर रात्रेः एकदे० त० अच् समा० । रात्रि-
शेषे "अपररात्रे सायंदोहमिति" कात्या० ७, ४, ३०,
"अपररात्रकृतम्" सि०कौ० ।

अपरव उ० अपरकण्टोरवः प्रा० त० । अकीर्त्तौ अपयशसि ।

अपरवक्त्रा न० 'अयुजि ननरला गुरुः सभे नृजसपरवक्त्रमिदं

ततोजरौ" इति वृत्तरत्नाकरोक्ते अर्द्धसभे मातावृत्तभेदे
"वदन्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः । पुष्पिताश्राभिधं
केचिदौपच्छन्दसिकं तथेति वृ० र० । अपरवक्त्रा
स्त्रियामिति केचिदाहुः ।

अपरवैराग्य न० कर्म० । पातङ्गलोक्ते वैराग्यभेदे । यथा
"दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञं वैराग्य-
मिति" यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसंज्ञास्तस्यः तत्र
रागादीनां चित्तस्थानां कषायाणां विषयेष्विन्द्रियप्रवर्त्तकानां
पाकाय प्रयत्नो यतमानसंज्ञं वैराग्यं ततः पक्वानां केषा-
श्चिक्कषायाणां वक्ष्यमाणेभ्यो विरागावधारणं व्यतिरेकसंज्ञं
वैराग्यं, ततः पक्वानां सर्वेषामिन्द्रियप्रवर्त्तनाऽज्ञानां मन-
स्योत्सुक्यरूपेणावस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञं वैराग्यम्, स्त्रियोक्त-
पानमित्यादिषु दृष्टेषु, गुरुच्चारणमनु श्रवः श्रवणं यस्य
सोऽनुश्रवो वेदः तदुक्तेष्वानुश्राविकेषु सर्गादिदिव्यविषयेषु
मत्तैः च विनाशपरितापसातिशयत्वात्सूयादिदोषाणाम-
भ्यासेन साक्षात्काराद्विद्वत्स्योपेक्षावृद्धिः वशीकारसंज्ञं
वैराग्यमित्यर्थः । एतानि च संप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गाणि
असंप्रज्ञातसंसाधेस्तु बहिरङ्गाणि" इति पा० वृ० ।

अपरस्मर न० अपरश्च परश्च क्रियासातत्ये द्वित्वं सुच । क्रिया-
सातत्ये । क्रियावतां सातत्ये तु लि० । अपरास्मराः सुंभांसः,
योषितो वा गच्छन्ति अपरस्मराणि कुलानि यान्ति ।
सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । 'अपरस्मराः सार्था
गच्छन्ति" सि०कौ० ।

अपरहेमन लि० अपरहेमन्ते भवः अपरहेमन्त+भवार्थे अण्
तलोपः उत्तरपदवृद्धिः । हेमन्तशेषभवे । एवं पूर्वहे-
मनः हेमन्तपूर्वभवे लि० ।

अपरा स्त्री अपरुह्य राति गृह्णाति जन्म यस्याः रा-अपा-
दाने वा० ड । जरायौ ततोऽपयानादेव गर्भाक्षिस्तरणा-
ज्जन्तेति तस्यास्तथात्वम् । अधिकमपरशब्दे दृश्यम् ।

अपराग उ० अप+रन्ज-घञ् नलोपकुत्वे । अनुरागे वि-
रागे "अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य चेति" मनुः ।

अपराग्नि उ० द्विव० कर्म० । गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः,
"अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेनेति" कात्या० ४, १३, १२,
"अपराग्नौ गार्हपत्यदक्षिणाग्नी" इति तद्व्या० । अग्नि-
माग्नौ अन्त्येष्टिकर्माङ्गवज्रौ उ० एकव० ।

अपराङ्ग न० अपरस्य रसादेरङ्गम् । गुणीभूतव्यञ्जे काव्य-
भेदे । "अगूढमपरस्याङ्गमिति" काव्य० प्र० । अपरस्य
रसादेः वाक्यार्थीभूतस्य वा वाच्यस्याङ्गम् यथा "अयं स

रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवी-
विस्मसनः कर इति” । अत्र षट्कारस्य करुणाङ्गत्वा-
त्तथात्वम् वाच्याङ्गव्यङ्गात् तत्र दृश्यम् ।

अपराङ्मुखः त्रि० न पराङ्मुखः न० त० । अग्नि-
वृत्ते कर्त्तव्यकर्मणोऽसोदतया ततोनिर्वाच्यते” स्त्रियां
ङीप् ।

अपराच् त्रि० न पराञ्चति परावर्त्तते परा+अञ्च-किन्
न० त० । अग्निवृत्ते परावर्त्तभिन्ने स्त्रियां ङीप् ।

अपराजित पु० परा+जि-क्त न० त० । शिवे, विष्णौ,
तयोः केनाप्यपराजितत्वात्तथात्वम् कर्मभेदे च । परा-
जितभिन्ने त्रि० । दूर्वायां, शेफालिकायां, जयन्तोदके,
असनद्वये, शङ्खिनोदके, हृष्याद्वये असनपर्यायां, ऐशान्यां
दिशि “अपराजितां वास्याय ब्रजेद्दिशमजिह्वाग” इति
मनुः “अपराजितामैशानो दिशमिति” कृष्णः । चतु-
र्दिशावरपादके “ननरसलैः स्वरैरपराजितेति” छ० र०
उक्ते कन्दोभेदे, दुर्गायां देव्यां “अपराजां चापराजितेति”
दुर्गास्तोत्रम् “नास्ति पराजितं शत्रोः पराजयो यस्याः
५ त० । विजयदशम्याम् पूजनेन अपराजयदातृदुर्गामूर्ति-
भेदे । सा च आश्विनशुक्लदशम्यां अवधायुतायामपराङ्मुखे
सन्ध्यायां वा पूज्या यथा हेमाद्रौ व्रतखण्डे “आश्विनशुक्ल-
पञ्चमप्रक्रम्य” “दशम्यां च नरैः सस्यक् पूजनीयाऽपरा-
जिता । हेमार्थं विजयार्थञ्च पूज्यैर्वाविधिना नरैः ।
नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता । ददाति विजयं
देवी पूजिता जयवर्द्धिनी” स्कान्दम् । “आश्विने शुक्लपक्षे
तु दशम्यां पूजयेद्भरः । एकादश्यां न कुर्वीत पूजन-
ञ्चापराजितमिति” निरुपस्थित्यै स्कान्दम् । “उदये दशमी
किञ्चित् संपूर्णैकादशी यदि, अवधायं यदा काले सा तिथि-
विजयाभिधेति” हेमाद्रौ काश्यपः । “कालेऽपराङ्मुखे” इति
निरुपस्थित्यै । तस्याश्च अपराङ्मुखपूजिता हेमाद्रौ दर्शिता
ततएव तदगवन्त्वम् । “नाथयोव्याधयस्तस्य भवन्ति न
पराजयः त्रयं पुण्यमवाप्नोति विजयञ्च सदा भुवीति”
तत्पूजायाः फलत्वेन अपराजयस्योक्तेस्तस्यास्तथात्वम् ।
तत्पूजाङ्गदशम्या अपि अपराजयहेतुत्वात् विजयहेतुत्वाच्च
अपराजितेति विजयेति च नाम अतएव “पूजनञ्चापराजित”
मित्युक्तम् अपराजितामधिकृत्यकृतत्वात् पूजनस्यापराजित-
त्वम् तत्र पूजनप्रकारस्तु हेमाद्रौ व्रतखण्डे अपराजित-
दशमीप्रकरणे दृश्यः । योगिनीभेदे तत्संस्कारं ध्यानशब्दे
वक्ष्यते । अःविष्णुः पराजितः तत्संस्कारतया, यथा ।

विष्णुक्रान्तायां स्वनामख्यातायां लतायां च स्त्री । अधिकं
विजयदशम्यां वक्ष्यते ।

अपराङ् त्रि० अप+राध-कर्त्तरि क्त । अपराधनि,
स्त्रोचितकार्याकारके, स्त्रुलिते च “निमित्तादपराङ्मो-
र्धान्मुष्कस्येव वलितामिति” माघः भावे क्त । अपराधे ।

अपराङ्प्रपत्क पु० अपराङ्गो लक्ष्यात् च्युतः पृथको
वाणो यस्य । लक्ष्याप्राप्तिप्राप्तये धातुके ।

अपराङ् त्रि० अप+राध-टच् । अपराधकर्त्तरि स्त्रोचित-
कार्याकारके स्त्रियां ङीप् ।

अपराध पु० अप+राध-घञ् । स्त्रोचितकर्मकारणे आगमि
“कमपराधत्वं मम पश्यसीति” सा० द० । दशम्यौग्य
कर्मकरणे । “यथाऽपराधदण्डनामिति” रघुः । देवविषये
अपराधश्च शास्त्रविध्यमुल्लङ्घनेन, निषिद्धसेवनेन च जात-
दुरितविशेषः । तत्र निगमे द्वाविंशद् अपराधा दर्शिता
यथा ‘यानैर्वा पादुकांश्चापि गमनं भगवदुपशब्दे । देवोत्स-
वाद्यसेवा च अपराधमस्तदप्यतः ॥ उक्तेष्टे वाद्यवाऽशीचे
भगवद्दर्शनादिकम् । एकहस्तप्रणामश्च परस्तादप्रदक्षिणम् ॥
पादप्रसारणं चाप्ये तथा पर्यङ्कनञ्चनम् । शयनं भक्षणं
वापि मिथ्याभाषणमेव च ॥ उर्ध्वभाषा मिथोजस्यो
रोदनानि च विप्रकृष्टः । निपहातुपङ्क्तौ चैव नृपु च
क्रूरभाषणम् ॥ कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।
अलोलभाषणं चैव अधोवायुविमोक्षणम् ॥ शक्तौ गोणो-
पचारश्च अनिवेदितभक्षणम् । तत्तत्कालोद्भवानाञ्च फला-
दीनामनर्पणम् ॥ विनिवृत्ताविशेषस्य प्रदानं व्यङ्गमा-
दिके । पृथीक्यासनं चैव परेषामभिवादनम् ॥ सुरौ
मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा । अपराधास्तथा
विष्णोर्द्वाविंशत् परिकीर्त्तिताः इति” ॥ आङ्गिकतत्त्वे
तु वाराहसूक्तका अन्यविधा द्वाविंशत् दर्शिता यथा ।
“भगवद्भक्तानां कृतियसिद्धाद्यभोजनम् १ अनिचिद्वदिने
दन्तधावनमस्तत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ सैद्युनं कृत्वा
ऽस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ कृतं नरं स्मृत्वाऽस्नात्वा
विष्णुकर्त्तृकरणम् ४ रजस्वलां स्मृत्वा विष्णुद्विप्रवेश-
नम् ५ मानवं शवं स्मृत्वाऽस्नात्वा विष्णुसन्निधाववस्था-
नम् ६ विष्णुं स्थूयतः पायुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः
कर्म कर्त्तव्यतः दुरोधत्यागः ८ विष्णुशास्त्रमनाहत्य शास्त्रा-
न्तरप्रशंसा ९ अतिमक्तिनं वासः परिधाय विष्णुकर्म्म-
चरणम् १० अविधानेनाचस्य विष्णोरुपसर्पणम् । ११
विष्णोरपराधं कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्षुब्धस्य विष्णु-

स्पर्शनम् १३ निषिद्धपुष्पेण विष्णुर्जनम् १४ रक्तं वासः परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्यकारे दीपेन विना विष्णोः स्पर्शनम् १६ क्षणवस्तुं परिधाय विष्णोः कर्माचरणम् १७ वायसोद्भूतवासः परिधाय विष्णोः कर्माचरणम् १८ विष्णवे कुकुरोच्छिष्टदानम् १९ वराहमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २० हंसजालपादसरा रिमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं सृष्ट्वा हस्तमप्रजाल्य विष्णोः स्पर्शनं कर्मकरणं वा २२ श्मशानं गत्वाऽस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् २३ पित्र्याकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् २५ मद्यमात्राय पीत्वा सृष्ट्वा वा विष्णुष्टवप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वस्त्रेण परिहितेन विष्णु कर्माचरणम् २७ विष्णवे नवाक्षमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पे अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानहावारह्य विष्णुस्नानप्रवेशनम् ३० भेरिशब्देन विना विष्णुर्बोधनम् ३१ अजीर्णे सति विष्णु स्पर्शनम् ३२ इति” एतदुपलक्षणम् “अपराधसङ्ख्याणि, अपराधशतानि चेति” मन्त्रलिङ्गात् “अहन्त्यहनि योमर्त्यो गीताध्यायन्तु संपठेत् । द्वाविंशदपराधैस्तु अहन्त्यहनि मुच्यते” इति नरसिंहपुरा० ।

अपराधय त्रि० अपराधं याति या-ड । अपराधप्राप्ते । ब्राह्म० भावे कर्मणि च ध्यञ् अपराधय्यंतस्य भावे तत्कर्मणि च न० । [कारके, स्त्रियां ङीप् ।

अपराधिन् त्रि० अप+राध-णिनि । कृतागसि अपराध

अपरान्त पु० “अपरस्याः पश्चिमायाः अन्तः सीमाभूतोदेशः । देशभेदेऽस्य पश्चिमदिशः सीमाभूतत्वात्तथात्वम् स च देशः कतम इति तावन्निर्णीयते “तस्यानीकैर्विर्षर्पिर्द्विरपरान्तजयोद्यतैः रामास्त्रोत्थारितोऽग्यासीत् स ह्यलग्न इवास्व इति” रघुः । तेनास्य सहप्रपर्वत सञ्चिह्नत्वम् । “अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्धितो ददौ । अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करमिति” रघुः तेनार्सवसञ्चिह्नत्वं च प्रतीयते । तत्रैव देशे रघो “विक्रूटमेव तलोच्चं जयस्तम्भं चकार स” इति विक्रूटपर्वतवर्षनात् विक्रूटयुक्तत्वञ्च तस्य प्रतीयते । “पारसीकांस्ततो जेतुमित्यनन्तरोज्ज्ञेन पारसीकदेशात् पूर्वत्वं प्रतीयते पारसीकदेशश्च पाश्चात्तरः “संयामस्तुलस्तस्य पाश्चात्तरश्च साधनैरिति” तेषां पाश्चात्तरत्वस्य तत्रैव वर्षनात् । उहत्-संहितायाञ्च “नव भारतप्रवे” मध्यात् प्रागादिविभाजितादेशा” इत्युपक्रम्य “अपरस्यां मणिसान् मेघवान्

वनौषः क्षुरार्पणोऽस्तगिरिः । अपरान्तशान्तिकहैहयप्रशस्ताद्रिकोङ्कषा” इत्यादिना मध्यस्थानात्तस्य पश्चिमदिक्स्थत्वमुक्तम् तत्र च क्षुरला नाम नदी । “क्षुरलामारुतोद्भूतामिति” रघो तत्र तस्यावर्षनात् तद्वान्तरदेशः कैरलः । “भयोत्सृष्टविभूषाणां तत्र कैरलयोषितामिति” रघो तथा वर्षनात् । जनपदवाचित्वात् तद्विताथोलुकि तद्देशमवे तद्वाजनि च ब० व० । “उन्मूर्खानः सन्निप्रत्यापरान्तैरिति” साधः ।

अपरार्क पु० सृष्टिसंग्रहभेदे ।

अपरार्द्ध पु० न परार्द्धम् । परार्द्धभिन्ने । अपरमर्द्धनिति वाक्ये तु अपरस्य पश्चादेशे पश्चार्द्धमित्येव ।

अपरावर्त्तिन् त्रि० न परावर्त्तते परा+वृत्-णिनि न० त० ।

अपराङ्मुखे कार्यं समाप्तिमकृत्वाऽनिवर्त्तिन् स्त्रियां ङीप् ।

अपराह्ण पु० अपरमङ्ग एक० त० टच् अङ्गादेशः । दिनशेषभागे स च द्विधा विभक्तस्य, त्रिधा विभक्तस्य च दिनस्य शेषभागः । “पूर्वं दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति” श्रुतौ द्विधा विभजनात् “पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति” श्रुतौ त्रिधा विभजनाच्च तयोस्तेषु वा शेषस्य तथात्वम् । तथा च द्विधा विभक्तस्य दिनस्य शेषार्द्धम्, त्रिधा विभक्तस्य तृतीयांशं च अपराह्णः । “यथास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते । तिष्ठं तेभ्योऽपराह्णो हि स्वयं दत्तः स्वयंभुवेति” सृष्टिः । “तथा आह्वस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते” मनुः । पञ्चधा विभक्तस्य तु चतुर्थभागे च तस्य च कर्मयोग्येतरामेच्छयाऽपरत्वात् तथात्वम् । अन्तिमविमुहूर्तस्य तु राक्षसवेलात्वेन कर्मानर्हत्वात् कर्मयोग्यशेषभागत्वाभावाच्चापराह्णत्वम् । तथा च “प्रातःकालोऽहर्त्तस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णस्ततस्तथा । सायाह्नास्त्रिमुहूर्तः स्यात् आह्नं तत्र न कारयेत् । राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मस्त्रिति” त्रिमुहूर्तात्मकतया पञ्चधा विभक्तदिनस्य चतुर्थे भागे कर्माहर्षपराह्णत्वेन परिभाषणात्तथात्वम् । लौकिके तु मध्याह्नात्परतः, सूर्यास्तात् प्राक्कालोऽपराह्णत्वेन व्यवह्रियते इति” भेदः । ततः भवार्थे वा वुन् अपराह्णकः तद्भावे त्रि० । यत्ने तदर्थे ठञ् अपराह्णिकः । तद्भावे त्रि० । आह्ने चैवापराह्णिक” इति सृष्टिः । स्त्रियां ङीप् । “पार्वत्ये पितृकृत्ये च तिथिर्पाह्णापराह्णिकीति” सृष्टिः ।

अपराहृतन त्रि० अपराह्ण्ये भवः कुल् लट् च । अपराह्ण-

भवे त्वि० स्त्रियां ङीप् । “वकाशेयादिना” पा० सप्तम्या
वा अलुकि अपराह्णेतेनोऽप्युक्तार्थे त्वि० । [अनुते च ।
अपरिकल्पित त्वि० न परिकल्पितः न०त० । अज्ञाते, अदृष्टे,
अपरिक्रम त्वि० नास्ति परिक्रमः उद्योगो यस्य । अनुद्युक्ते ।
“जानन्नपि च किं कुर्यादशक्त्यापरिक्रम इति” स्मृतिः ।
परितः क्रमः क्रमणम् अभावार्थे न०त० । परितः क्रम-
णाभावे पु० । परिगतः क्रमम् न०त० । क्रमापरिगते
अपरपाटीके त्वि० ।

अपरिक्लिष्ट त्वि० क्लिष्टभावे क्त न परिक्लिष्टं क्लेशोयत् ।

अनायाससाध्ये । कर्त्तरि क्त न०त० । क्लेशयुक्तभिन्ने त्वि० ।

अपरिगत त्वि० न०त० । ज्ञातभिन्ने, अप्राप्ते च ।

अपरिगृहीत त्वि० न०त० । अस्वीकृते, अगृह्यते, अज्ञाते च

अपरिग्रह पु० अभावे न०त० । परिग्रहाभावे, पातञ्जलोक्ते

यमभेदे च यथा “अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः”

“सू० तत्तापरिग्रहो नाम देहयात्रानिर्वाहकातिरिक्तभो-

गसाधनधनाद्यनङ्गीकारः । तस्य फलमपि तत्रैव दर्शितम्

यथा “अपरिग्रहस्यैवै जन्मकथन्तासंबोधः” अपरिग्रह-

शेषस्य तत्स्यैवै सति किंरूपं जन्म किंप्रकारकं, किंहेतुकं,

किंफलकम्, किमवसानमिति शरीरस्यापि परिग्रहविरो-

धिनी जिज्ञासा भवति शरीरस्यापि परिग्रहात्त्वाविशेषा-

क्तयं तत्परिग्रहो न स्यादिति जिज्ञासावश्यम्भावात् ।

ततः कार्यकरणसंबन्धात् पुरुषस्यास्य जन्म देवनरतिर्य-

क्त्वप्रकारम् । क्लेशकर्म्महेतुकं, दुःखैकफलकम्, पुरुषतत्त्वाव-

सानमित्याचार्यादागमतश्च निश्चित्य अदेहः सत्परिग्रह-

यमस्य परमां काशानुभवतीत्यर्थः” इति तद्वृ० । “लोभस्य

पुरतः कोऽमी ? सत्यास्ते यापरिग्रहा” इति प्र०च० । नास्ति

देहयात्रानिर्वाहकव्यतिरिक्तस्य परिग्रहः संप्रहो यस्य ।

परिव्राजके “निराशीरपरिग्रह” इति गीता । तस्य च

कौपीनादिपरिग्रहेऽपि तस्य शरीरयात्रानिर्वाहकत्वात्

अतिः “कौपीनाच्छादनार्थं हि वासो वै विभृयाद्यतिः ।

योगसम्भारभेदाच्च गृह्णीयात् पादके तथेति” स्मृतौ तत्-

परिग्रहविधानात् । [पूर्वमज्ञाते च ।

अपरिचित त्वि० परि+चि-क्त न०त० । अनुशीलितभिन्ने,

अपरिच्छेद त्वि० न परिच्छेदो यस्य अप्रायश्चये न०ब० ।

अपक्षयवस्त्राद्युपकरणयुक्ते दरिद्रे ।

अपरिच्छन्न त्वि० परिच्छन्नः परिच्छृतः न०त० । अपरि-

पक्षते, मार्जनशुद्धादिरहिते ।

अपरिच्छिन्न न० न परिच्छिन्नः । इत्यन्तारहिते निःसी-

मनि कूटस्थे चैतन्यात्मके ब्रह्मणि “तदेतद्ब्रह्माण्मनपर-
मनन्तमिति दृ० उ० श्रुत्या तस्यान्तराहृत्योक्ते स्थायत्वम्
इत्यन्तारहितभावे त्वि० “जगत्प्रथोपेत्यादि” भाष्य-
व्याख्यायामपर्याप्तः अपरिच्छन्न” इति मङ्गि० ।

अपरिच्छेद पु० अभावार्थे न० ! परिच्छेदाभावे इत्यन्ता-

भावे । न०ब० । इत्यन्ताशून्ये त्वि० । [तच्छून्ये त्वि० ।

अपरिज्ञान न० अभावे न०त० । तत्त्वविवकाभावे । न०ब० ।

अपरिणत त्वि० परि+नम-क्त न०त० । अपरिपक्वे । यस्य

यथा परिणाम उचितस्तथात्वमप्राप्ते अन्यरूपतामप्राप्ते च ।

अपरिणय पु० परिणयो विधाहः अभावे न०त० ।

विवाहाभावे । [ज्ञाने कौमाराऽप्यायुक्ते ।

अपरिणीत त्वि० परि+नी-क्त न०त० । विधाहसंस्कार-

अपरितीष पु० अभावे न०त० । सन्तोषाभावे ।

अपरिपक्व त्वि० न०त० । परिपक्वभिन्ने यस्य यथा परिणति-

रुचिता तथारूपतामप्राप्ते, “यथा अपरिपक्वयोगीति” ।

विकृतिप्राप्तिशून्ये आमे तण्डुलफलादी च ।

अपरिमाण न० अभावे न०त० । परिमाणाभावे इत्यन्तारा-

हित्ये न०ब० । तच्छून्ये त्वि० ।

अपरिमित त्वि० न०त० । इत्यन्ताशून्ये परिमाणशून्ये ।

अपरिमेष त्वि० परिमाहं योग्यः न०त० । परिमाह-

मयोग्ये इत्यन्तारहिते ।

अपरिस्त्वान पु० न परिस्त्वायति कर्त्तरि क्त । रक्तवर्गे

(आयत्ता) ख्याते महासहायसे रा०नि० । तस्य ब्रह्मर्हने-

ऽपि स्नानिराहित्यात् तथात्वम् । स्नानिर्वाजते त्वि० ।

अपरिविष्ट त्वि० परि+विष-कर्म्मणि क्त न०त० । वेदनशून्ये

अव्याप्ते । “जर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमिति” ऋ० २,

१२, ८ । अपरिविष्टं सखादिभिरव्याप्तमिति” भा० ।

विष्टमाहारार्थमुपहृतं न०त० । परिवेषनशून्ये भोज-

परिणार्थमनुपपदीकिते त्वि० ।

अपरिवृत त्वि० न परिवृतः । अनाच्छादिते । परितोनेहन-

रहिते अनाद्यते ज्ञेयादौ “तत्तापरिवृतं शस्त्रं विहिंस्युः

पशवोयदीति” मनुः ज्ञेयाद्यावरणप्रकारोऽपि तेन दर्शितः

“इति तत्र प्रकुर्वीत यासुद्रोनावलोकयेत् छिद्रं वापयेत्

सर्वं अशूकरस्तृणावगमिति” तेन तादृशच्छिद्रहीनवरणशून्ये-

ऽपि अपरिवृतत्वम् असंस्पृष्टे च “महोभिरपरीहते

वसति प्रचेताः” ऋ० २, १०, २, अपरीहतेऽसंस्पृष्टः इति

भा० वेदेदीर्घः । [राहित्ये । न०ब० । इत्यन्ताशून्ये त्वि० ।

अपरिशेष इ० अभावे न०त० । परिशेषाभावे इत्यन्ता-

अपरिष्कार पु० अभावे न० त० । मार्जनादिशोधनसंस्काराभावे । न० ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अपरिष्टि स्त्री अप+वैपरोत्ये रिष-हिंसायाम् क्तिन् । पूजा-
याम् हैम० । पूजायाश्च हिंसाहेतुकद्वेषभूत्यत्वात् तथात्वम् ।

अपरिसमाप्ति स्त्री अभावे न०त० । इयत्ताभावे समाप्तभावे
च । न०ब० । तच्छून्ये त्वि० । [न०ब० । तच्छून्ये त्वि० ।

अपरिसर पु० अभावे न०त० । विस्ताराभावे प्रचाराभावे च
अपरिहरणीय त्वि० न परिहर्त्तुं शक्यते ह्य-शक्याद्यर्थे

कर्मणि अनोयर् । परिहर्त्तुमशक्ये, परिहर्त्तुमयोग्ये च ।
अपरिहार्यं वि० न परिहर्त्तुमर्हति शक्यते वा हृ-ण्यत् ।

परिहर्त्तुमयोग्ये, परिहर्त्तुमशक्ये च ।
अपरीक्षित त्रि० न० त० । रूपवर्णपरिमाणादिना यथार्थ

तत्त्वानुसन्धानमन्ये “एतच्चापरीक्षितक्रयविषयमिति”
मिताक्षरा परीक्षिते ह “परीक्षितं ह यत् क्रोतं तत् सर्वं
न निवर्त्तयेदिति” तद्धता स्मृतिः ।

अपरोत त्रि० न०त० । परितोऽव्याप्ते अनभिगते च “शव-
साऽपरोता” इति ऋ० १, १००, ३, “अपरोताः अपरै-

रनभिगता” इति भा० । अपरिगते, अपर्याप्ते च “अप-
रोक्षं ऋतो श्व” इति ऋ० ८, २४, ८, “अपरोतम् श्व-
भिरपरिगतमव्याप्नमिति वा” भा० ।

अपरुषु त्रि० अपगता रुट् यस्य । विगतक्रोधे “अपरुषा
परुषाच्चरमीरितेति” रषः ।

अपरूपं न० अप आनन्दे आश्चर्ये वा प्रा० स० । आश्चर्यरूपे
आनन्दहेतुप्रशंसितरूपे च । “ततोऽपरूपं जायते तस्मा-

नायात् चित्प्रतिबिम्बरूपं फलं जनयज्ज्ञानमपरोक्षमित्यु-
च्यते इति वेदान्तिनः । नैयायिकास्तु विषयेन्द्रियसन्नि-
कार्पात् प्रथमं निर्विकल्पकरूपं विशेष्यविशेषणयोः संसर्गान-
वगाहि ज्ञानं जायते तदुत्तरं विषयप्रत्यक्षमित्यङ्गीचक्रुः ।

सांख्यादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् बुद्धेस्तत्तद्विषयकारेण
परिणामे जाते ततश्चेतनाशक्तौ बुद्धेः प्रतिबिम्बरूपं फल-

सुत्पद्यते तत्रैव ज्ञानत्वव्यवहारोमुख्यः बुद्धिष्ठौ तु गौण
इति मन्यन्ते। “युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मोहरदपरोक्षा-

द्वितीयां सां० सू० । ब्रह्मणस्तु अज्ञानरूपावरणाभावात् सर्वदा प्रकाशमानत्वात् नेन्द्रियादिसन्निकर्षापेक्षेति तस्य सर्वदा

प्रत्यक्षरूपत्वम् “यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति” श्रुतिः अप-
रोक्षादपरोक्षमित्यर्थः । अर्शा० अस्यर्थे अच् । तद्विषये नि० ।

रोचानुभूति पु० अपरोक्षा प्रत्यक्षा अनुभूतिर्यस्यात् ।
वेदान्तप्रकरणभेदे । कर्म० । प्रत्यक्षरूपे ज्ञाने स्त्री ।

रोध पु० अप+रुध-भावे षञ् । “बाधने अभिप्रयाय-
सभिषुखन्ति देशानपरोधेन” कात्या० २४, ३, ३१ ।

शैलराजदुहितरि उमायां सा हि शिवप्राप्त्यर्थं व्रतकाले

पश्यान्वपि त्वक्तवती यथोक्ता कुमारे “स्वयं विधीसेद्भुमपस-
ष्टत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तथा पुनः । तदप्यपाकीर्णं

मतः प्रियंवदां वदन्त्यप्रसूनामिति तां पुराविद्” इति
 “चतुर्थे त्यक्तप्रसूनां च अप्रसूनाख्यामवाप सेति” शि० पु० ।

“यत्र विजायते यमिन्यपत्तिरिति” अथ ३, २८, १, अपगत-

अपर्युषित लि० न पर्युषितः । अभिनवे सद्योभवे पुष्पादौ ।

“अपर्युषितनिश्चिद्वैः प्रोक्षितैर्जलवर्जितैरिति” नर० पु० ।

अपर्वदण्ड पु० अपर्वा दण्ड इव । रामहृणाख्यगरभेदे तस्ये-
तरशरस्येव अन्यथुक्तत्वाभावात्तथात्वम् ।

अपर्वन् लि० नास्ति पर्व अन्यः अन्यप्रकरणपरिच्छेदो वा
यस्य । अन्यशून्ये दण्डादौ विच्छेदशून्ये अन्यादौ च । वा
कप् । अपर्वकोऽप्यत्र लि० । “यदपर्वक स्यात् प्रहस्यमिति”
शत० ब्रा० । “विच्छेदशून्यमिति” भा० ।

अपल न० अपक्रमनिवृत्तौ लाति गृह्णात्यत्र ला-वा० आ-
धारे क । कीलके शब्द० मा० । तद्वन्धने हि अपक्रमनि-
वृत्तेस्तथात्वम् । नास्ति पलं मांसं यस्य । मांसशून्ये लि० ।

अपलाप पु० अप+लप-घञ् । सतोऽप्यसत्त्वेन कथनरूपे
अपङ्गवे, “न च प्रत्यक्षसिद्धस्यापलापः कर्तुं शक्यते
इति” अप+आनन्दे लप्यत्यनेन लप करणे घञ् । स्नेहे
मेदिनिः । स्नेहेनैवानन्दभाषणात्तथात्वम् ।

अपलापिका स्त्री लप इच्छायां पर्याये खलुच् लापिका
पर्यायेण इच्छा अप वैपरीत्ये प्रा० स० । अपर्यायेच्छा-
पायां लप्यायासतिशयलालसायाम् हेम० । अत्रार्थे अप-
लापिकेति पाठकल्पनं प्रामादिकं लसतेरिच्छार्थत्वाभावात् ।

अपलापिन् लि० अप+अपकर्षे लप-ताच्छील्यादौ चितुण् ।
अनुचितधनादिदृष्ट्याश्ले । स्त्रियां ङीप् ।

अपलापुक लि० अप+अनुचितत्वात् अपकर्षे लप-ताच्छी-
ल्यादौ वा० उकञ् । अनुचितधनादिदृष्ट्याश्ले ।

अपल्यूनन न० न पल्यूननं शोधनम् अभावे न० त० ।
ज्ञानमार्जनचारसंयोगादिना शोधनाभावे । “यदिदं
ज्ञातव्यं निहितमपल्यूननकृतं भवतीति शत० ब्रा० ।
“अपल्यूनकृतं चारद्वयसंयोगादिनाऽधौतमिति” भा० ।
अत्रासमर्थसमासात् कारणे नञ्प्रधान्य इति भेदः । तथा
च रजकाधौतमिति तदर्थः । कर्मकाले रजकाधीतवस्तु
परिधानस्य स्त्रुतौ निषेधात् तथोक्तम् ।

अपवत् लि० अपः कर्म तदस्य सत्प वेदे सस्य लोपः । कर्म-
युक्ते । “अपपवानपवाञ्चरेह सीदतु” अथ० १८, ४, २४ ।

अपवन न० अपकष्टं क्षत्तिमत्वात् स्वल्पत्वाच्च वनम् प्रा० त० ।
उपवने क्षत्तिमवने हेम० । [अन्तर्गृहे वासगृहे ।

अपवरक न० अप+त्रियते अप+इ-कृञा० संज्ञायां वुन् ।
अपवरण न० अप+इ-भावे ल्युट् । अनावरणे आव-
रणापाकरणे च ।

अपवर्ग पु० अपवृज्यते संसारोऽत एव अप+वृज-घञ् कृतम् । मोक्षे ।

“स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमासनन्ति मनीषिणः” इति तत्समा० ।

“दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादनन्त-

रापायादपवर्ग” इति “कृण्वत्यापाकरणाच्चाख्यपवर्गः”

इति च न्यायस्त० । अपवर्गप्रकारस्तु भोजनगच्छे वृध्यते ।

भावे घञ् । दाने, त्यागे च “सुष्टेरसम्भेद इवापवर्गे” किरा० ।

अपवृज्यते विरज्यते यस्मात् अपादाने घञ् । फलप्राप्तौ तद्धे

तुके कर्मसमापने च “अपवर्गे हतीयेति” पा० । “अपवर्गे

हतीयेति भणतः पाणिनेरपीति” नैषधम् “उदगपवर्गं

सुक्षेपु ससृज्यादिति” ता० ब्रा० । “कृत्वा गते भाग्य

इवापवर्गमिति” किरा० “अपवर्गं समर्पिमिति” सक्ति० ।

अपवर्जन न० अप+वृज ल्युट् । दानादावपवर्गार्थे । “धटा-
पवर्जनमिति” मिताक्षरा ।

अपवर्जित लि० अप+वर्ज क्त । परिहृते, त्यक्ते, दत्ते च ।

अपवर्त्तेन न० अप+वृत् णिच् ल्युट् । परिपर्त्तेन, वर्त्तकीकरणे

अङ्गशान्ते प्रसिद्धे भाज्यभाजकयोर्बभूवोरपि तुल्यरूपेण

केनचिदङ्केन विभाजने । “समेन केनापवर्त्तेत” लीला० ।

अपहरणे च “न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायाप-

वर्त्तनमिति” मनुः । भावे अच् अपवर्त्तोऽप्यत्र पु० ।

अपवाद पु० अप+वृद् भावे घञ् । निन्दायाम् अपकीर्तौ

“किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन राघव !” “प्रकाशं च कृते

तत्किञ्चपवादे भवेन्मम” इति च रामा० । मिथ्यावादे

“अपवादमात्रमनुज्ञानामिति” सां० सू० “अपवादः मिथ्या-

वादः” भा० । कृतसितवादे तत्रैव “अपवादः कृतसितवाद”

इति व्याख्यानम् । अपवादोऽपि सामान्यशास्त्रं स्वविष-

यात् सङ्कोच्यतेऽनेन करणे घञ् । विशेषशास्त्रे । तच्च

स्वविषयं परिहृत्य सामान्यशास्त्रं विषयान्तरे व्यवस्थाप-

यतीति तस्य सङ्कोचकं भवति यथा “मा हिंसात् सर्वाभूता-

नीति” श्रुतौ हिंसानिषेधस्य सर्वभूतविषयकत्वेऽपि “वायव्यं

श्वेतमानभेदेति” शास्त्रं वायव्यच्छागहिंसाविषयकत्वेन विरो-

धात् स्वविषयात् सङ्कोचयत् तस्येतरविषयकतां व्यवस्था-

पयति “अपवादैरित्युत्तमर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैरिति” कुमारः

“परनिवृत्त्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय” इति “अपवा-

दोयद्यन्यत्र चरितार्थस्तद्वृत्तिरङ्गेण बाध्यते” इति च व्या०

परि० । “काचिदपवादविषयेऽप्युत्तमर्गोऽभिनिविशते” इति

पा० भा० । अपवादोऽपि मिथ्याभूतमनेन अप+

वृद्-करणे घञ् । वेदान्तमतसिद्धे मिथ्याभूतप्रदार्थनिवार-

णार्थसंप्रदेशभेदे । स च रज्जुविवर्त्तस्य मिथ्याभूतसर्पस्य

रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुभूतब्रह्मणो विवर्त्तस्य प्रपञ्चादेः वस्तु-

भूतरूपतोपदेशः । “अध्यारोपापवादाभ्यां वस्तुतत्त्वविनि-
श्चय, इति वेदा० प्र० । भावे घञ् । विश्वासे, प्रणये च ।
करणे घञ् । बाधनसाधने वस्तुमाले । कर्मणि घञ् ।
कुत्सितवाद्ये ‘मधुकरैरपवादकरैरिव’ माघः ‘अपवादः
रुग्गञ्जनाय वृष्टादि कुत्सितवाद्यमिति’ मल्लि० । भावे
घञ् । आदेशे ‘ततोऽपवादेन पताकिनीपतेरिति’ किरा० ।
‘अपवादेन आदेशेनेति’ मल्लि० । निरासने च ।

अपवादक लि० अपसार्य स्वविषयात्, वदति शास्त्रान्तरम्
व्यवस्थापयति वद-ण्वुल् । स्वविषयं परिहृत्य सामान्य-
शास्त्रस्येतरत्वं व्यवस्थापके विशेषशास्त्रे । अप+वद-ण्वुल् ।
अकीर्त्तिकरे’ निन्दके निरासके च लि० । [ङीप् ।
अपवादिन् लि० अप+वद-णिनि । अपवादकर्त्तरि स्त्रियां
अपवारण लि० अपवारयति आच्छादयति अप+वृ-णिच्
नन्दा० ल्यु । व्यवधायके । भावे ल्युट् । व्यवधाने नै०
आधारे ल्युट् । अन्तर्द्धौ सति तु व्यवधाने अन्तर्धानं
भवत्येवेति तस्य तथात्वम् ।

अपवारित लि० अप+वृ-णिच्-कर्मणि क्त । आच्छादिते
व्यवधापिते च । भावे क्त । अपवारणे, अपकाशे न० ।
“तद्भवेदपवारितम् । रक्षन्तु यदन्यस्य परावृत्तत्वं प्रकाशयते”
इति सा० द० । उक्ते परावृत्तग्रन्थस्य रक्षकथने न०
परावृत्तग्रन्थस्य रक्षकथनमपवारितमिति तदर्थः ।

अपवारितक न० अपवारितं अपवारणम् अपकाशमेव स्थायं
कन् । अपकाशे ‘अपवारितकेन प्रावृणोतीति’ नाटकम् ।
अपकाश्याच्छोदयतीत्यर्थः ।

अपवारक पु० अप+वृ-ब० । उक्त्वा । प्रसरे ।

अपवार्य अव्य० अप+वृ-णिच्-ल्यप् । आच्छाद्येत्यर्थे
‘विपताककरेणान्यमपवार्यान्तरा कथेति’ सा० द० ।

अपवास पु० अपस्तृत्य वासः स्थितिः । अपसरणे “अप-
वासे नक्षत्राणामपवास उपसामृत” अथ० १,७,७ ।

अपवाह पु० अपसार्य बाहः स्थानान्तरनयनम् । इतर-
स्थानादपसार्थं स्थानान्तरप्रापणे । ‘भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा
जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभिध्यन्द्मनेन वा निवे-
शयेदिति’ कौटिल्यः “सोनाः वट् गिति नवरसशरयतिथु-
तमपवाहाख्यमिति” ट० र० उक्ते वस्तु वृत्तभेदे ।

अपवाहन न० अप+वह-णिच्-ल्युट् । परदेशस्थजनानां
स्वदेशप्रापणे “सराष्ट्रं वर्द्धयेद्वाजा परदेशापवाहनादिति”
हितो० । [वह-णिच्-ल्यप् । अपसार्येत्यर्थे अव्य० ।

अपवाह्य लि० अप+वह-कर्मणि क्त । दूरीकार्ये । अप+

अपविघ्न लि० अपगतो विघ्नो यस्मात् । विघ्नशून्ये “शतं
क्रतूनामपविघ्नमाप स” इति रघुः ।

अपवित्र पु० न पवित्रः क्षत्रशौचादिः । अक्षतशौचादौ,
“अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा यः स्मरेत्
पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरे शुचिरिति” स्मृतिः ।

अपविद्ध लि० अप+व्यध-क्त । त्यक्ते “अपविद्धगदोवाङ्ग-
भग्नशास्त्र इव द्रुम” इति कु० । “सोऽपविद्धस्तथा रक्ष-
निर्भेदमयादिति” दशकु० । प्रत्याख्याते, निरस्ते च ‘रक्षोविप्र
कृतावास्तामपविद्धशुचातिव’ रघुः “मातापितृभ्यामुत्सृष्टं
तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते”
इति मनूक्ते द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे पु० ।

अपविद्या स्त्री अप विरोधे प्रा० त० । विद्याविरोधिन्यां
वेदान्तादिप्रतिज्ञायामविद्यायाम् “तत्त्वस्य संवित्तिरवाप-
विद्यामिति” किरा० । अपकृष्टा विद्या । बौद्धाद्यागम-
विद्यायाम् । [राज० नि० । अपगतविष माले लि० ।

अपविधा स्त्री अपगतं विषं यस्याः । निर्विषदणभेदे
अपवृत्त लि० अपवर्त्तते अप+वृत्-कर्त्तरि क्त । समाप्ते,
“अपवृत्ते कर्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति” गोभिलः ।
“अपवृत्ते समाप्ते” संस्कारतत्त्वे रघुनन्दनः ।

अपवेध पु० अपकृष्टः अस्थानकृतत्वात् वेधः प्रा० त० । मणी-
नामस्थानकृते वेधने “मणीनामपवेधे च दण्ड उत्तम-
साहसम् इति” मनुः ।

अपव्यय पु० अपकृष्टः शास्त्रादिमर्यादाशुक्लङ्गुग्रास्थाने कृतत्वात्
व्ययः प्रा० त० । द्यूतवैश्यादावस्थाने कृते व्यये । अपगतः
व्ययः व्ययोऽस्य । अविनश्यते लि० ।

अपव्ययमान लि० अप+वि+व्यय-शानच् । अपलाप
कर्त्तरि । “अर्थोऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् । दाप-
येद्वनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तिरिति” मनुः । अपव्यय-
मानमपलपन्तमिति दि० त० रघु० । अपव्ययकर्त्तरि लि० ।

अपव्रत लि० अपगतं व्रतं औतादि कर्म यस्य । अपगत
विहितकर्मणि “अनुव्रताय रन्ध्रयज्ञपत्रतानिति” ऋ० १,५,१,
८, अपव्रतान् “अपगतकर्मण” इति भा० । “गूढं स्तूयं
तमसाऽपव्रतेन” ऋ० ५,०,४,६,१, अपगतव्रतमस्य । नष्टव्रते
गृहीतव्रतत्यागिनि लि० । प्रा० त० । अपकृष्टे व्रते न०

अपशङ्क लि० अपगता शङ्कास्य प्रा० व० । निःशङ्के शङ्कारहिते ।

अपशद् लि० अप+शद-कर्त्तरि अच् । नीचे इति केचित् ।
तच्च सद्वातुघटिततया दन्यमध्यमिति बहवः ।

अपशब्द पु० अप वैपरीत्ये प्रा० त० । शक्तिवैकल्यापसा-

दादिना साधुशब्दस्यान्यथोच्चारणसाध्ये अपभ्रंशशब्दे “त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतिरिता” इति हरिः “स्नेच्छोहवा नाम यदपशब्द” इति श्रुतिः ।

अपशब्दं लि० पशवे हितः यत्, विरोधे न० त० । पशु-
द्विविधातके ‘अपशब्देव तु वा ईश्वरा’ इति ता० ब्रा०
“अपशब्देव पशूनां द्विविधातिनी” भा० ।

अपशु पु० न पशुः अप्राशस्ये न० त० । गोऽश्वभिन्ने पशौ ।
“अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः इति” “अपशुर्वा एष
यदारण्योनैतस्य होतव्यमिति” च शत० ब्रा० । नास्ति पशु-
र्यस्य । पशुशून्ये “अपजा अपशुर्भविष्यति” । शत० ब्रा० ।

अपशुच् लि० अपगता शुक् शोकोयस्य प्रा० व० । अपगत
शोके । सर्वदाऽपेतशोके आत्मनि पु० । “क उत्तमः-
लोकगुणानुवदात् पुमान् विरज्येत विनाऽपशुगुणादिति,
भागवते पाठं प्रकल्प्य श्रीधरेण अपशुगामेति व्याख्यातम् तस्य
हननञ्च यथाख्येनाज्ञानं “योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा
प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं ? औरेणात्मापहारिणेति”
मनुना आत्मनोऽन्यथारूपज्ञानेनैव स्वात्महनत्वोक्तोः । “अन्यं
तमस्ते प्रविशन्ति ये केचाल्लह्नोजना” इति श्रुतिभाष्येऽपि
तथैवात्माज्ञाने आत्महननमुक्तम् । अपशोकादयोऽन्यत्र लि० ।

अपश्चिम लि० न पश्चिमः विरोधे न० त० । अपश्चिमे “कक्षपश्च
महाभागस्तेषामासीदपश्चिम” इति रामा० नास्ति पश्चिमः
शेषभवेयस्य । शेषशून्ये, इयत्ताशून्ये च “अपश्चिमाभिमां
कटाभापदं प्राप्नवत्यहमिति” रामा० ।

अपश्य लि० दृश-वेदे वा० श न० त० । अदृष्टिर् अदर्शके
“अन्वा अपश्या न दमन्महिष्या” इति ऋ० १, १४८, ५,
“अपश्या अदृष्टारः” इति भा० लोके तु अदर्शयिषे ।

अपश्रय पु० अप+श्रि-अच् । उपाश्रये “सामासाद उह-
सीधोऽपश्रयः” अथ० १५, १, ८, ।

अपश्री लि० अपगताश्रीर्यस्मात् श्रीःशोभादिः । शोभादिहीने ।

अपक्षिपु लि० अप+क्षिप-क्त । क्षेपशून्ये, संसर्गहीने,
विमुक्ते च । [अपक्षय स्यादिति लि० ।

अपष्ट न० अप+स्था-क्त अन्वा० वत्वम् । अङ्गुशायने हेम० ।

अपष्ट अव्य० अप+स्था-सुषामादि० वत्वम् । निर्हृषे, शोभने,
विपरीते, च । “अपष्ट पठतः पाद्यमधिगोष्ठिं शठस्य ते”
इति नैष० । प्रतिज्ञा, विरुद्धार्थे च लि० । कावे पु० ।

अपष्टर(ल) लि० अप+स्था-कुरच् वा वत्वम् । प्रतिज्ञा
हेम० । विपरीते लि० ।

अपस् न० आप-असुन् ह्रस्वश्च । कर्मणि निरु० । तद्वति च ।

“अपसा सन्तु नेमे” ऋ० १, ५४, ८, अपः कर्म तत्तुलो-
वेति भा० “ग्लास्वाऽकन्तपसोऽतन्वत” ता० ब्रा० ।

“अष्टव्यन्तीरपसोयन्त्यच्छा” ऋ० ७, ७१, २ “अपसा कश्मे-
युक्ता” इति भा० । प्राप्ते लि० । “काम्याम कर्मापसा
नयेन ऋ० १, २१, ८, “अपसा प्राप्तेनेति” भा० ।

अपसद लि० अपकष्ट इव सीदति सद-अच् । अधमे, नीचे
च । “रेरे क्षत्रियापसदाः” इति वेथी० । “विप्रस्य त्रिषु
वर्षेषु ऋषतेर्वर्षयोर्हयोः । वैश्यस्य वर्षो चैकस्मिन् षडेतेऽप-
सदाः क्षत्रता इति” मनूक्ते अनुलोमवर्षस्त्रीजाते
वर्षसङ्करभेदे मूर्धावसिक्तादौ पुंस्त्री० । “यं द्विजा-
नामपसदा ये चापध्वंसजाः क्षत्रता” इति मनुः ।

अपसम अव्य० समाया अव्ययः अव्ययी० । वत्सरात्यये
“तिष्ठस्तदुगुणपाठाङ्गैतस्य समासान्तरघटकता ।

अपसर पु० अप+सृ-भावे अच् । अपयाने, अपसरत्स्वत्वात्
स्वत्वम् अपादाने अच् । प्रतिप्रहृकयादौ । “निरन्वयोऽ-
नपसरः प्राप्तः स्यात्सौरिकक्षिपमिति” मनुः । “अपसरः
प्रतिप्रहृकयादिः” कृष्णकभट्टः ।

अपसरण न० अप+सृ-भावे ल्युट् । अपयाने “इतोऽव
सरणमेव श्रेय इति” नाटकम् “अपसरणतोह वा अये देवा
जयन्तोऽजयन्” इति “दिवमेवाये अयेदमन्तरिक्षमयेतोऽनप-
सरणात् सपत्नाननुदन्त इति च शत० ब्रा० १, ६, १११ ।

अपसर्जन न० अप+सृज-भावे ल्युट् । त्यागे, वर्जने च ।
वज् । अपसर्गोऽप्युक्तार्थे पु० ।

अपसर्प पु० अप+सृप-कर्त्तरि अच् । सुप्तचरे ।
“सर्पाधिराजोऽभुजोऽपसर्पं प्रपृच्छ भद्रं विजितारिभद्रः”
रघुः । “तथैवासर्पभूतया तत्र ऋद्वाण्यशेषमभोरयावः”
इति दशकु० । भावे वज् । अपसरणे । [गमने ।

अपसर्पण न० अप+सृप-भावे ल्युट् । अपयाने घुषतो

अपसल लि० अप+सल-कर्त्तरि अच् । अपसव्यताप्राप्ते ।
“यथाबालं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतानि अपसक्तानि कृत्वा
तोर्धमवतीर्थेति” शु० त० बौध० । “अपसक्तानि अप-
सव्यानीति शुद्धितत्त्वे रघुनन्दनः ।

अपसलवि अव्य० अप+सल-वा० अवि । तर्ज्ज्यङ्गुह-
मध्यस्थानरूपे पिङ्गतीर्थे, “तर्ज्ज्यङ्गुहयोरन्तरा अपसक्तवि
अपसव्यं वा तेन पिङ्गभ्योनिदधाति” शु० त० ऋग्यजुः ।
“सद्येनैव पाणिना कृततन्तुं ऋद्हीत्वा अपसक्तवि पूर्वोक्तं
कर्त्तुं पिङ्गं निदध्यादिति” गोमिहः ।

अपसव्य न० अपक्रान्तं सव्यात् निरा० त० । १ देहदक्षिण-
भागे “तर्जन्यङ्गुयथोरन्तरा अपसव्यं वेति”
२ षट्प्रपरिभाषिते पितृतीर्थे च । अपगतं सग्नतया भूमौ-
पातितत्वत् सव्यं यत् । भूमौ पातनेन भग्नप्रायवामाङ्गे
अप वैपरीत्ये स्त्र-भावे यत् सव्यं गतिः । विपरीते वि० ।
“अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामाप्तदक्षिणमिति” याज्ञ० ।
“देवकर्मानन्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिरासाया-
प्तदक्षिणव्यापार” इति आ० त० रघु० । आभ्युदयिके हि
“निपातो न हि सव्यस्य जातुनोविद्यते क्वचिदिति” आ०
त० वशिष्ठोक्तेः भूमौ पातितवामजानूकरणाभावः । अतएव
“नात्वापसव्यकरणं न पैत्वं तीर्थमिष्यते” इत्यादिना अप
सव्यकरणनिषेधः स्वरूपज्ञः । पितृतीर्थञ्च “यत्प्राप्तो-
विशेषस्तु दक्षिणस्तत्र शस्यते इति” स्मृततेः । दक्षिणहस्त
एव । “प्राचीनावीतिना भाव्यमपसव्यमतन्द्रिणा । पितृ-
सामिधनात् काव्ये विधिवद्भूपाणिना” इति मनुः ।

अपसार पु० अप+सृ-णिच्-अच् । १ दूरीकरणेऽवहृत्कारणे,
२ अपनयने ३ च । ल्युट् । अपसारणमप्यत्र न० ।

अपसारित वि० अप+सृ-णिच्-क्त । १ उत्सारिते २ दूरीकृते च
अपधिष्ठान्त पु० अपक्रान्तः सिद्धान्तात् निरा० त० । १ स्वीकृत-
सिद्धान्तात् स्वस्वरूपे दोषभेदे, “सिद्धान्तमभ्युपेत्यानि-
यमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्त इति” गो० सू० । सिद्धान्तं
किञ्चिच्छास्त्रकाराभ्युपगतमर्थमभ्युपेत्य स्वीकृत्यानि-
यमात् तद्विषयमोक्तत्वात् कथायां प्रसङ्गः स्वीकृतसिद्धान्तप्रत्ययो-
ऽपसिद्धान्त इति तदर्थः । यथा सांख्यमतेनाहं वदिष्यामीत्यभ्यु-
पेत्य कथायामारब्धवाम् आविर्भावस्याविर्भावाङ्गीकारेऽनव-
स्येति दूषणे वादिनोद्भाषिते प्रतिवादी यदा तद्दोषो-
द्धारणाय आविर्भावस्यासतोऽपि समुत्पत्तिमभ्युपैति तदा सत्-
कार्यवादिषां ख्यमतविरुद्धाभिधायित्वेन स्वाभ्युपगतनि-
यमातिक्रमात् स्वीकृतसिद्धान्तप्रत्ययरूपो दोषो भवति
स एवापसिद्धान्तः एवमन्योऽप्युदाहार्यः । वितण्डावादिनः
बौद्धभेदाच्च नापसिद्धान्तं दोषमङ्गीचक्रुः तेषां कस्यचित्
सिद्धान्तस्थानङ्गीकारात् ।

अपसोपान पु० अपक्रान्तः अतिक्रान्तः सोपानमाकारेण
अत्या० स० । १ हस्तिनखे ।

अपस्तर पु० अप+कृ-अप् रथाङ्गे नि० लुट् । १ चक्रभिन्ने
रथारम्भके अवयवभेदे । “अपस्तरोरथाङ्गमिति” पा० ।
“कूर्परश्च रथस्यासीद्वास्तुकिर्भुजगोत्तमः । अपस्तरमधिष्ठाने
हिमवान् विस्थपर्वत” इति भा० क० प० उक्तेः लीवमपि ।

अपस्नात वि० अपकष्टं असङ्गबार्थत्वात् स्नातः । १ स्नतसहिष्य
स्नाते जने । २ स्नानसंस्काराय स्थापिते स्नते पुं स्त्री० स्त्री०

अपस्नान वि० अपक्रान्तः स्नानात् निरा० स० ।
१ स्नानावशिष्टे जले “उद्धर्त्तनमपस्नानं विष्णुत्वेरक्तमेव च ।
स्नेहनिष्कृतवान्नानि नाधितिष्ठेत्तु कामत” इति मनुः ।

अपस्पृश वि० अपगतः स्पृशो गूढचरो यतः । १ गूढचरान्ये ।
“शब्दविद्येव नोभाति राजनीतिरपस्पृशेति” माघः । शब्द-
विद्यापक्षे पस्पृशा पातङ्गलभाष्यस्य नवाङ्गिकं २ तच्छून्येत्यर्थः ।

अपस्मार पु० अपस्मारयति स्मरणं विलोपयति अप+सृ-
णिच्-कर्त्तरि अच् अपगतः स्मारः स्मरणं यतो वा । १ रोग-
भेदे । स च सुसृते दर्शितो यथा “स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपञ्च
परिवर्जने अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकत् ॥
मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्मणामतिसेमनात् । विरुद्धमन्विना-
हारविहारकुपितैर्मलैः । वेगनिग्रहशीलानामसहिताशुचि-
भोजनाम् । रजस्तमोऽभिमतानां गच्छताञ्च रजस्वलाम् ॥
तथा कामभयोद्देगक्रोधयोकादिभिर्भृशम् । चेतस्वमिहते
पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥ संज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु
मानवः । रजस्तमः परीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ विक्षिपन्
हस्तपादौ च विजिह्वन् विबोचनः । दन्तान् वादन् वसनं
फेनं विहताच्चः पतेत् क्षितौ ॥ अत्यकालान्तरञ्चापि पुनः
संज्ञां लभेत सः । सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टश्चतुर्विधः ॥
वातपित्तकफैर्नृणाञ्चतुर्थः सन्निपाततः । हृत्कम्पः शून्यता
स्वेदोऽध्यानं मूर्च्छां प्रसूदता ॥ निद्रानाशयश्च तस्मिंस्तु भविष्यति
भवन्यथ । वेपमानो दग्धेन्तान् श्वसन् फेनं वसन्निपि ॥
यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं कण्ठं मामनुधावति । ततो मे चित्त-
नाशः स्यात्सोऽपस्मारोऽनिष्ठात्मकः ॥ हृत्पापस्वेदमूर्च्छा-
र्त्तोऽध्वनन्निद्राणि विह्वलः । यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं पीतं
मामनुधावति ॥ ततो मे चित्तनाशः स्यात्स पित्तभव
उच्यते । शीतहृत्पापनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वसनं कफम् ॥
यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति । ततो मे चित्त-
नाशः स्यात्सोऽपस्मारः कफात्मकः ॥ हृदि तोदस्तुडुत्क्लेद-
स्त्रिष्वप्येतेषु संस्थया । प्रलापः कूजनं क्रोधः प्रत्येकन्तु
भवेदिह ॥ सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
अनिमित्तागमाद्व्याधेर्गमनादकृतेऽपि च ॥ आगमाच्चाप्यप-
स्मारं वदन्यन्ये न दोषजम् । क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षि-
कत्वात्तथैव च ॥ आगमाद्वैश्वरूप्याच्च स तु निर्वर्ण्यते बुधैः ।
वर्ण्यपि यथा देवे भूमौ वीजानि कार्निचित् ॥ शरदि
प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवः । स्थायिनः केचिदल्पेन

कावेनाभिप्रवर्जिताः ॥ दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपादि-
सर्गतः । अपस्मारो महाव्याधिरस्मादोपज एव त" इति ॥
“धूर्त्तौऽपस्मारो गो स्यादिति" शाता० कर्म० । “अपस्मा-
रादिरोगाणां ज्वरादीनां विशेषत इति" यटुकस्तोत्रम् ।
अपस्मारिन् ति० अपस्मार+अस्वर्थे इति । १ अपस्माररोग-
युक्ते । स्त्रियां ङीप् ।

अपस्य ति० अपसि कर्मणि साधुः अपसन्-यत् । १ साधुकर्मका-
रिणि “अनादृष्टा अपस्योवसाना" इति 'यजु० १०, ७,
अपस्याः अपसि कर्मणि साध्वः" वे० दी० । “अपरेण स्वय-
मादृश्यमेत्यापस्याः पञ्च पञ्चानूकान्तेष्वपामिति" का० १७,
ई, २, अपस्यास्तत्संज्ञका इष्टकाभेदा इति वेददी० ।

अपस्यु ति० अपः कर्मिष्ठ इति अपस्यु-अच्-उ । १ कर्मिष्ठौ
“गिर यदी सबन्धः पञ्चाग्राता अपस्यु" इति अ० १८, २

अपह ति० अप+हन्-“अपे क्लेशतपसोः" पा० उ । १ अपधात-
कर्त्तरि । क्लेशापहः पुलः तमोऽपहः स्तुत्यः । योगविभागा-
दन्वयापि “सुपरीक्षितमदाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैरिति" मनुः
अपहत ति० अप+हन्-क्त । १ विनाशिते “योऽयमात्माऽ-
पहतप्राप्तेति" श्रुतिः ।

अपहति स्त्री अप+हन्-क्तिन् । १ नागने । “न ह वै सगरी-
रस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरसि" आ० उ० ।

अपहर ति० अप+हृ-कर्त्तरि अच् । १ अपहरणकर्त्तरि “भद्रं
भवेद्भवयापहरं नृलोके" इति हेमा० भवि० पु० ।

अपहरण न० अप+हृ-ल्युट् । १ स्त्रे साधारणस्य परकीयस्य वा
धनादिचौर्ये । “सीताद्रव्यापहरणे शस्ताणामोपधस्य चेति"
“निक्षेपस्यापहरणं नराप्रकारजतस्य चेति" “भक्ष्यभोज्याप-
हरणे यानशय्यासनस्य च" इति च मनुः स्त्रेयस्वरूपस्य ऋतौ
दर्शितं यथा ‘उपाधैर्विविधैरेषां कलयित्वापकर्षणम् सुप्रसक्त
प्रमत्तेभ्यः स्त्रेयमाकुर्मनीषिण" इति नार० । “स्यात् साहसं
त्वन्वयवत् प्रसभं कर्मा यत् कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्त्रेयं कत्वा-
पङ्गूयते च यदिति" मनुः । “अन्वयवद् द्रव्यरत्निराजा-
ध्यजादिसमं प्रसभं बलावष्टम्भेन यत् परधनहरणा-
दिकं क्रियते तत् साहसं, स्त्रेयस्तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्य-
साध्याद्यसमं वक्ष्यित्वा यत् परधनहरणं तदुच्यते यच्च-
सान्वयमपि कत्वा न भवेद् कृतमिति भयात् निज्जुते तदपि
कोत्रमिति" मितान्तरा । तच्च साधारणस्य परकीयस्य वा
हरणम् ‘सासान्वयप्रसभहरणात् साहसं कृतमिति"
याज्ञ० उक्तेः । तथाच परकीये साधारणे वा द्रव्ये स्त्रेय
हेतुभूतौ किमत्र प्रतिष्ठादिकमन्तरेण सत्त्वापादनं

हरणम् तदेव बलपक्षकं साहसमिति भेद इति मितान्तरादि-
मतम् दायभागमते तु साधारणस्य द्रव्यस्य नापहरणं परमात्र-
स्त्रेयवद् द्रव्यस्योपापहरणमिति तत्त्वोक्तेरिति विवेकः । २ बला-
दपकर्षणे च । “निर्विगो, तिसमन्तेन राज्यामहरणेन चेति"
देवी मा० ।

अपहरणीय ति० अपहर्तुमर्हति अप+हृ-अनीयर् ।
१ अपहरणयोग्ये तानि वस्तानि च ऋतौ दर्शितानि ।
“द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्होषिता हे च मूलके । आददानः
परमेष्ठिना दसहं दातुमर्हति" मनुः । “अणकमोक्षिगोधूम
यवानां स्रजभाषयो । अनिर्विह्वलोत्तया सट्टिका पथि
स्थितिरिति" “तत्त्वेन मन्त्रेण भक्ते भक्तानि महनश्रुता ।
अज्ञानविधानेन हर्षयं क्षीणकर्मण इति" च मनुः ।
“द्विजस्यैव पुण्याणि सन्ततः स्वरदाहरेदिति" याज्ञ० ।
“गा, गन्धं त्वगभेषाणि यज्ञार्थं वेदहन्मत्तानां पुण्याणि
स्वरदासीत फलानि चेति" गो० । २ अपनेतव्ये च ।

अपहर्ति ति० अप+हृ-लच्-स्त्रियां ङीप् । १ अपहारके ।
“निक्षेपस्यापहर्तार तत्त्वमं दापयेद्दुर्मासि" मनुः । त्वसि
तु नलोकेत्यादिना पा० पठोर्निर्भवात् कर्मणि द्वितीया ।

अपहृत् पु० अपमारणार्थे हृत् । १ गलहृत् अपसारणा-
योगतः हृत्तुयस्य । २ गलहृत् अपसारिते ति० ।

अपहृति ति० हृत्तु अपमार्यते अप+हृ-लच्-
कर्मणि क्त । १ गलहृत्त्यादिना निरक्षो अपसारिते ।

अपहार पु० अप+हृ-चञ् । १ चौर्ये अपहरणे, २ अपनयने ।
“कर्षणमापहारेण भगिनो मे विक्रियतेति" रामा० स्त्रास्य-
नुपकारधनव्यये “नापहारं स्थिः कथं पतिरिक्त्वात्
कथञ्चनेति" ऋतिः । “अपहारश्च धनसाध्यनुपयोगे भव-
तीति" दायभागः । ३ अपचये, ४ जानी, ५ सङ्गोपने च ।

अपहारक ति० अप+हृ-ण्वल् । १ चौर्यकर्त्तरि २ अपसारण
कर्त्तरि ३ सङ्गोपके ४ व्यापारप्राप्तकर्त्तृ च । “जातापहार-
कान् पक्षिण" इति हितो० । अपहारकभेदाश्च मनुना दर्शिताः
“द्विविधास्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् । प्रका-
याप्रकायाश्च चारवचुर्महीपतिः । प्रकाशवचुःकाक्षोर्वा
नानापययोपजीविनः । प्रकाशवचुःकाक्षेते ये क्षोणाटिका-
दयः । उतकोचकाद्योपधिकावचुःकाः क्षितवाकाया । भङ्गका-
देषटकाश्च भद्राश्चैकविधैः सङ् । असस्यकारिणश्चैव सङ्-
जाधिकारिकाः । शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पश्य-
योधितः । एवमादीन् विजानीयात् प्रकायाञ्जीककण्ट-
कान् । “निगूढचारिणश्चाभ्यामनाख्यानार्थविक्रिण" इति ।

अपहारिन् लि० अप+हृ-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ अपहर्त्तरि
२ अपनायके च “इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु” इति
मनुः “क्षेत्रदारापहारी च षड्भेदे ह्य्राततायिन” इति मनुः
अपहास पु० अप+हस-घञ् । १ अकारणहासे हेमचन्द्रः ।
अपङ्गव पु० अप+ङ्ग-अप् । १ सतोऽपि वस्तुनोऽसत्त्वेन कथन-
रूपेऽपलापे, अपङ्गाश्च द्विविधः शब्दतः अर्थतोवा “मित्यै-
तदिति शब्दतः, नाभिजानाम्यहं, तत् तदा न मम स्थिति-
रित्येवमर्थतोऽपङ्गव इति । २ प्रेम्ण च ।

अपङ्गुत लि० अप+ङ्गु-क्त । १ कृतापहारे वस्तुनि यस्य चौथं
कृतं तस्मिन्, २ स्थानान्तरं नीते, ३ अपसारिते च ।

अपङ्गुति स्त्री अप+ङ्गु-क्तिन् । १ अपङ्गवे “प्रकृतं प्रतिषिद्धान्य-
स्थापनं स्यादपङ्गुतिरिति” सा० द० उक्ते २ अर्थालङ्कारभेदे
च । सा च द्विधा अपङ्गवपूर्वकः अन्यारोपः, अन्यारोप-
पूर्वकः अपङ्गाश्च यथा “नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिनैतद्वज्र-
तारा नयफेनभङ्गाः । मायं यथी कुण्डलितः फणीन्द्रो
नासौ कलङ्कः शयितो सुरारिः” ॥ “एतद्विभाति चरमा-
धलचूडभस्मि हृण्डीरपिण्डरुचिशीतमरीचिविम्बम् । उ-
ज्ज्वलितसूरजनीं मदमानलस्य धूमं दधत्यकटलाञ्छनकैत-
वेन” ॥ “विराजते व्योमवपुः पयोधिसारामयास्तत् च
फेनभङ्गाः” । इत्याद्याकारेण प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।
“गोपनीयं कमयधे द्योतयित्वा कथञ्चन । यदि ह्येषेणा-
न्यथा वाऽन्यथेत् साय्यपङ्गुतिः” सा० द० तत्र ह्येषेण
यथा ॥ “कावे वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्यात्तम् ।
उत्कारिण्युतासि तरले ! न हि न हि स खि ! पिच्छलः
पन्थाः” ॥ अत्रापतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पतनाभावेने-
त्यन्यथाकृतम् । अत्रेषेण यथा । “इह पुरोऽनिलकम्पित-
विपद्वा भिलति कान वनस्यतिना लता । स्मरसि किं
सखि कान्तरतोऽयं ! न हि घनागमरीतिरुदाहृता” इति ॥

अपङ्गुवान् लि० अप+ङ्गु-शानच् । १ चोरयति २ अपनयति
३ संगोपयति च “अपङ्गुवानस्य जनाय यच्चिजामिति” नैष०

अपङ्गुयमान् लि० अप+ङ्गु-कर्माणि शानच् । १ अपनीय-
माने २ स्थानान्तरमपसार्यमाणे ३ चौथ्यमाणे च ।

अपङ्गुयमाण् लि० अप+ङ्गु-कर्माणि शानच् । १ चौथ्य-
माणे । २ अपाकृष्यमाणे च ।

अपांक्षय पु० ईत० अलुक् स० । १ नेत्रे । अशुजलधरत्वा-
त्तथात्वम् “अपांक्षये चक्षुषि, त्वां सादयामि “चक्षु वीं
अपांक्षय इति” श्रुतिः यजुर्वेददीपः । पदद्वयमित्येके ।

अपांज्योतिम् न० ईत० अलुक् स० । १ विद्युत्सुता हि अपां-

ज्यन्ति “अपांज्योतिषि विद्युति त्वां सादयामि”
“विद्युद्वा अपांज्योतिरिति” श्रुतिः वे० दी० पदद्वयमित्येके
अपांनपात् पु० न पातयति पत-णिच्-क्तिप् न० त० “न
भ्राणनपादित्वा” पा० प्रकृतिभावः अलुक् स० । १ यत्त
देवताभेदे । “अपोनपात् अपांनपाच्च देवतेति” सि० कौ० ।
“अपोनपाते अपांनपातेऽनुब्रूहीति” प्रैष्यः ।

अपांनपि(त्तरी)य लि० अपांनपात् देवताऽस्य घ, ङ वा ।
१ अपांनपादेवताके हविरादौ ।

अपांनाथ पु० ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे ।

अपांनिधि पु० निधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे कि ईत०
अलुक् स० । १ समुद्रे, २ विष्णौ च “अपांनिधिरविधानस-
प्रसक्तः प्रतिष्ठित इति” विष्णुसह० । “सरितामस्त्रि सागर”
इति गीतोक्तेस्तस्य तथात्वम् । [२ वरुणे च ।

अपांपति पु० पा-ङति ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे,
अपांपायस् न० पायः सारः ईत० अलुक् स० । १ अत्रे
तस्य वृष्टिप्रभवत्वात्तथात्वम् “वृष्टेरन्नं ततः प्रजेति”
गीतायां तथोक्तेः । “अपांपायसि अत्रे त्वां सादयामि”
“अन्नं वा अपांपाय” इति श्रुतिः वे० दी० । पदद्वयमित्येके ।

अपांपित्त न० ईत० वा अलुक् स० । १ अग्नौ, तस्य जलहेतु-
त्वात् तत्पित्तत्वम् “आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप”
इति श्रुतौ तस्य तथात्वावगतेः । वा लुकि अप्पित्तमथत्वात् ।

अपांपुरीष न० पुरीषं सलः ईत० अलुक् स० । १ सिकतासु,
तासां जलसलरूपत्वात्तथात्वम् “अपांपुरीषे सितकासु त्वां
सादयामि “सिकता वा अपांपुरीषमिति श्रुतिः” वेददी०

अपांपोनि स्त्री ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे “अपांपोनौ
समुद्रे” इति वेददी० “समुद्रेवै अपांपोनिरिति” शत०
ब्रा० पदद्वयमित्येके ।

अपांशु(सु)ला स्त्री पांश(स)वोव्यभिचारदोषाः सन्ति
यस्याः सिधा० लच् पांशु(सु)ला स्त्रैरिणी न० त० ।
१ पतिव्रतायां स्त्रियाम् “अपां(सु)शुलानां धुरि कीर्त्तनी-
येति” रघुः ।

अपांसदन न० अलुक् स० । १ दिवि “दिवि ह्य्रापः सन्ना
इति” शत० ब्रा० । भिन्नं पदमित्येके ।

अपांसधस्य पु० ईत० अलुक् स० । १ अन्तरिक्षे “अपांसधस्ये
अन्तरिक्षे” वेददी० “अन्तरिक्षं वा अपांसधस्यमिति”
शत० ब्रा० । भिन्नं पदमित्येके ।

अपांसधिम् न० ईत० अलुक् स० । १ ओले “अपांसधिपि
ओले” वेददी० । “ओलं वा अपांसधिरिति” शत० ब्रा० ।

अपांसमुद्र पु० समुद्रः सदनम् इत० अलुक्स० । मनसि
“मनो वा अपां समुद्र” इति शत० ब्रा० ।

अपाक पु० पच-वज्र न० त० । पाकाभावे, भुक्ताच्चादेरग्नि-
साध्यादिना २ पाकाभावे च । ७७० । तत्साधनेऽञ्जोर्मुता-
रोगे । ई७० । पाकरहिते आग्ने त्रि० । ४ मूर्खः पाकः
५ तद्विज्ञे, प्राप्ते “ऐतनापाकाः पाञ्चोन केचिदापय” इति ऋ०
१, ११०२, अपाकाः ! पक्तव्यप्रज्ञाः अपरिपक्वज्ञाना इति
भा० । “अदिद्युतत् स्वपाको विभावान्ने ऋ० ई, ११, ।
पाकः पक्तव्यप्रज्ञोर्मूर्खस्तद्विलक्षण इति” भा० “आ
यस्मिन् त्वे स्वपाको यजता” ऋ० ई, १२, २, ‘अपाको प्राप्ते’
इति भा० “पाकः पक्तव्य” इति निर० । पाकश्च द्विविधः
लौकिकः अलौकिकश्च तत्र लौकिकः दहनादिसाध्यः अलौ-
किकस्तु द्विविधः कालकृतपरिणतिभेदः जठराग्निसाध्यश्च
तत्र तण्डुलादेः पाकः लौकिकः, आत्मफलादेः कालकृतः,
भुक्ताच्चादेः जठराग्निकतः वैद्यकप्रसिद्धः । स च सुश्रुते
दर्शितः “विपाकः प्रधानमिति” कस्मात् ? सम्यग्द्रव्या-
विपाकत्वादहं सर्व्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यग्मिथ्या-
विपाकानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तत्तात्पर्य्ये
प्रतिरसं पाक इति । केचिन्निविधमिच्छन्ति मधुरमक्षं कटुकं
चेति तत्तु न सम्यग्भूतगुणादागमाच्चास्त्रो विपाको नास्ति
पित्तं हि विदग्धमन्ततामुपैत्यग्नेर्नन्दत्वात् । यद्येवं लवणो-
ऽध्यन्तः पाको भविष्यति स्त्रेष्ठा हि विदग्धो लवणतामुपैति
मधुरो मधुरस्यास्त्रोऽन्तस्त्रैवं सर्व्वेषामिति केचिदाहर्हं चान्नं
परिदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगतमभिपच्यमानं मधु-
रमेव स्यात्तथा शालियवसुहृदादयः प्रकीर्णाः स्वभावसुत्तर-
कालेऽपि न परित्यजन्ति तद्वदिति । केचिद्वदन्त्यवलवन्तो-
वलवतां वशमायान्तीत्येवमनवस्थितस्तस्मादसिद्धान्त एषः ।
आगमे हि द्विविध एव पाकोमधुरः कटुकश्च तयोर्मधु-
राख्योऽग्निरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यग्नेजोवाय्वा-
काशनां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च
पृथिव्यापच्यं गुर्व्यः, शेषाणि लघूनि, तस्माद्द्विविध एव पाक
इति । भवन्ति चात्र ।
द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वन्तु पृथिवीगुणाः । निर्व्वर्त्तन्ते-
ऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽग्निजाकाशगुणाः
प्रच्यमानेषु येषु तु । निर्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक
उच्यते ॥ पृथक्त्वदर्शिनमेव वादिनां वादसंभ्रमः ।
तद्वर्णनमिदं सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः ॥ तद्द्रव्य-
मात्मना किञ्चित्किञ्चिद्दीर्घं ज्ञेयमितम् । किञ्चिद्रसविपा-

काभ्यां दोषं हन्ति करोति वा ॥ पाको नास्ति विना
वीर्यादीर्य्यं नास्ति विना रसात् । रसो नास्ति विना
द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ॥ जन्म तु द्रव्यरसयोरन्यो-
ऽन्यापेक्षकं स्मृतम् । अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म कथा स्याद्देह-
देहिनीः ॥ वीर्य्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः
स्मृताः । रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥
द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसाः । श्रेष्ठं द्रव्य-
मतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः ॥ अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि
प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि
विचक्षणैः” इति ॥ तदुभयाभावः अपाकः । वैद्यकोक्तापाक-
लक्षणमुक्तं निदाने “अङ्गमर्होऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं
ज्वरः ॥ अपाकः शून्यताङ्गानामासवातस्य लक्षणमिति” ।
गात्रप्रदेशे कचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदुष्य,
• पृष्ठं स्थिरं मन्दरजं महान्तमनल्पमूलं चिरदृष्ट्वापाकमिति”
भाषवः । पाकः अल्पः ई तद्विज्ञे त्रि० । “मेनयान्नेरपाक-
चक्षुः” इति ऋ० ८।७५।७ । “अपाकचक्षुः अनल्प-
चक्षुः” इति भा० । अधिकं पाकशब्दे वक्ष्यते ।

अपाकज त्रि० न पाकाज्जायते जन-उ न० त० । १ पाकजभिज्ञे
“अपाकजानुष्णाशीतः सर्मस्तु पवने मत” इति भाषा० ।

अपाकरण न० अप+आ+क-ल्युट् । १ निराकरणे । “तदपाक-
रणायाहेति” प्रश्न० ७० भा० । “अथ त्वयापाकरणात्तास्यपयर्ग
इति” गौ० सू० अपसारणे, दूरीकरणे च । “निधाय दत्ता-
पाकरणं पूर्व्ववदिति” का० ४१२।२५ ।

अपाकरिणु त्रि० अप+आ+क-वा० इणुच् । १ दूरीकरण-
शीले २ अपसारणशीले ।

अपाकर्त्तोस् अव्य० अप+आ+क-कृत्यार्थे तोलुन् ।
१ अपाकर्त्तव्ये तस्य च भावसंज्ञात्वमौपाधिकम् ।

अपाकर्त्तुं न० अप+आ+क मनिन् निरासे ।

अपाकशाक पु० न पच्यते शाको यस्य । १ आर्द्रके । तस्य
मूलमेव भोजनार्थं पच्यते न शाकः ।

अपाकिन् त्रि० न पाकोऽस्यस्य इति ॥ १ पाकशून्ये अपाके ।
अपाकृत त्रि० अप+आ+क-कृत । १ निवारिते २ दूरीकृते
“अपाकृतस्तेदलवामरुद्धिरिति” रघुः । [२ अपसारणे च ।

अपाकृति स्त्री अप+आ+क-भावे क्तिन् । १ दूरीकरणे ।
अपाकृत्य अव्य० अप+आ+क-ल्यप् । १ निराकृत्यर्थे

“अथ त्वयमपाकृत्य मनोसो ज्ञे भिषेयवेदिति” मनुः ।

अपाक्रिया स्त्री अप+आ+क-भावे श । १ अपाकरणे २ अप-
सारणे “अथानामनपाक्रियेति” उपपातकमण्यनां स्मृतिः

अपाक्तात् अव्य० अपाची अवाची प्रतीची वा बा० तातिल्
!अवाच्याः २ प्रतीच्या वा इत्यर्थे "प्राक्तादपाक्तादधराडुदक्ता-
दभि ऋ० ७, १०४, १६ । अपाक्तात् प्रतीच्या इति भा० ।

अ पाञ्च न०० अपनतमनुगतमन्त्रिण्यम् अत्या० स० ।

! इन्द्रियसन्निकर्षजे प्रत्यये २ तद्विषये लि० तिका० ।

अपाङ्गेय लि० सङ्गिः सह भोजने पङ्क्तिमर्हति अर्हाये ढक्
न० त० । ! सङ्गिः सह एकपङ्क्तौ भोजनानर्हते स्तेनपति-
तादौ । अत्र व्यञ्जि अपाङ्क्त्य इत्यपि । ते च मनौ दर्शिताः
यथा "ये स्तेनपतितल्लीबा ये च नास्तिकपुत्रतयाः । तान्
हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्नुरब्रवीत् ॥ जटिलं चानधीयानं
दुर्बलं कितवं तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तान् आह्वे न
भोजयेत् ॥ चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपण्येन च जीवन्तोयज्याः स्पर्ध्व्यव्यवयोः ।

प्रेष्यो यामस्य राक्षस्य कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा-
गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाङ्मुषिस्तथा ॥ यच्छो च पशुपालश्च
परिवेक्षा निराकृतिः । अक्षद्विष्ट परिचित्तिश्च गणाभ्यन्तर
एव च ॥ कुशीलवोऽवकोर्षी च वृषलीपतिरेव च ।
यौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ श्वतकाध्या-
पको यस्य श्वतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्-
दुष्टः कुण्डगोलको ॥ अकारणपरित्यक्ता मातापितोर्गुरो-
स्तथा । ब्राह्मणैर्नैव सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ अगार-
दाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयात्री वन्दी
च तैलिकः कूटकारकः ॥ पित्रा विवदमानश्च कितवो
मद्यपस्तथा । पापरोम्यभिषक्तश्च दान्मिको रसविक्रयी ॥
वनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्नेर्दिधनूपतिः । मितधुग्द्यूत-
वृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ आसरी गण्डमात्री च श्वित्र-
यो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्वश्च वज्राः सुवेदनिन्दक एव
च ॥ हस्तिपोऽश्वोद्भ्रमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां
पोषको यस्य युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ श्रोतसां भेदको यस्य तेषां
च पोषणे रतः । श्वहसनेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥
श्वक्रोडी श्वेनजीवी च कन्याद्रूपक एव च । हिंस्रो वृषल-
वृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ आचारहीनः क्लीवश्च
नित्यं याचनकस्तथा । क्षत्रिजीवी क्षत्रपदी च सङ्गिर्निन्दित
एव च ॥ औरभ्रिको माहृषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
प्रेतनिर्हारीकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ एतान् विगर्हिता-
चारानपाङ्केयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरविद्वानु-
भयत्न विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तूनाग्निरिव शान्ति ।
तस्यै हव्यं न दातव्यं न हि भक्ष्यं हूयते ॥ अपाङ्क्त्य-

दाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्रे
वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ अत्रतैर्यद्विजैर्भुक्तं परिवेक्षादिभि-
स्तथा । अपाङ्केयैर्यदन्यैश्च तदै रक्षांसि भुङ्क्ते" इति ॥

अपाङ्क्त्य लि० न पङ्क्तिमर्हति अपा न० त० । ! अपाङ्क्त्ये ।

"अपाङ्क्त्यदाने योदातरिति" मनुः ।

अपाङ्क्त्य पु० अपाङ्कति तिर्यक् चलति नेत्रं यत्र अप+अङ्क-
घञ् । ! नेत्रप्रान्ते, "अजनि पङ्कुरपाङ्कनिजाङ्गणभ्रमिकये-
ऽपि तदीक्षणखञ्जन" इति नेत्र० २ तिलके च । अपगताङ्गं
यस्य प्रा० व० । ३ अङ्गहीने लि० स्त्रियां ङीप् ।

अपाङ्क्त्य पु० अपगताङ्गं यस्य वा कप् । (अपाङ्क् इति ख्याते
अपागार्गे । स्वार्थे कन् । १ नेत्रान्ते पु० । २ अपगताङ्गे लि० ।

अपाङ्क्त्यदर्शनं न० अपाङ्क्तेन नेत्रान्तेन दर्शनं इत० । ! कटाक्षे
अपाङ्क्तेन च न० अपाङ्क्त्यं देशं व्याप्य नेत्रम् । ! दीर्घनेत्रे ।

अपाञ्च लि० अपाञ्चति अप+अञ्च-किप् । ! अपगमनकर्त्तरि

२ अपकाशार्थे च । स्त्रियां ङीप् । सा च ३ दक्षिणस्यां
दिशि, ४ प्रतीच्यामिति वेदभाष्ये साधवः । "प्राक्ता-
दपाक्तादधरादिति ऋ० ७, १०४, १६ "अपाक्तात् प्रतीच्या"
इति तेन व्याख्यानात् । तत्र पदान्तरेण दक्षिणप्रतीतेर-
पाक्ष्यब्देन प्रतीच्यां लक्ष्यैव न तत्रशक्तिरिति त्र युक्तम् ।

अपाचीन लि० अपाच्यां दक्षिणस्यां भवः ख । ! दक्षिण-
दिग्भवे २ अपकाशमाने च । "योह्यपाचीने तमसि मदन्ती-
रिति" ऋ० ७, ६, ४, "अपाचीने अपकाशमाने" भा० ।

अपाच्य लि० अपाच्यां भवः "द्युप्रागित्या०" पा० यत् । ! द-
क्षिणदिग्भवे पदार्थे "ये के च नीच्यानां राजानो ये
अपाच्यानामिति" ऐत० ब्रा० ।

अपाटव न० पाटवं पटुता पटु+भावेऽण् नास्ति तद्यत्न ।
! रोगे । न० त० । २ पटुताभावे "अपाटवाद्यशौचादौर्यदि
विघ्नं प्रजायतं" इति स्मृतिः । इव० । ३ पटुताभूत्ये लि०
अपात्त लि० अप+आ+दा-क्त । ! प्राप्ते । "सहोवाच विज्ञा-
यते नास्ति हिरण्यस्यापात्तमिति" ङ० उ० । "अपात्तं प्राप्त-
मिति" भा० ।

अपात्र न० पात्रं आह्वयभोजनदानादियोग्यं न० त० । ! विद्यादि-
हीनेऽनाचारे, २ दानादियोग्यताहीने कुपात्रे, नटादौ च ।
दानादिपात्रश्च पात्रशब्दे दर्शयिष्यते । "अदेशकाले यद्वा-
नमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृत-
मिति" गीता "अपात्रेषु च यद्दत्तं तत् सर्वं विफलं भवे-
दिति" स्मृतिः "अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंज्ञिते"
इति मितान्तरायां नारदः ।

अपात्रीकरण न० अपात्रं आह्वयनाद्ययोग्यं क्रियतेऽनेन ।

१ निन्दितप्रतिपदादिजनिते 'निन्दितेभ्यो धनादानं बा-
धिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं'
मिति मनूक्ते पापभेदे २ तद्धेतुभूते निन्दितधनादानादौ च ।

अपाद् त्रि० नास्ति पादोऽस्य अन्त्यलोपः समा० । १ पादश्च न्ये
“अपादपाणिर्जनोपहृतेति” श्रुतिः ।

अपादान न० अपगमाय आदीयतेऽवधिलेन अप+आ+दा-
ल्युट् । “ध्रुवमपायेऽपादानमिति” १ व्याकरणपरिभाषि
कारकभेदे । यद्योक्तं हरिणा “अपाये यदुदासीनं चलं वा
यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते” पत
तोऽप्य एवाश्वो यस्मादश्वात् पततत्यसौ । तस्याप्यश्वस्य पतने
कुद्यादि ध्रुवमुच्यते । मेघान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
मेघयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथक्” इति तच्चापा-
दानं त्रिविधम् । “निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपलक्षितविषयं तथा ।
अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमिष्यते” इति हर्षयुक्तेः ।
निर्दिष्टः श्रूयमाणो विषयो यस्य तत्, स्वापेक्षितश्रूयमाण-
क्रियमित्यर्थः यथा वृक्षात् पतं पततीत्यादौ, अपादानविषयी-
भूतं पतनं हि तत् श्रूयमाणम् । द्वितीयम् उपात्तः गृहीतः
धात्वन्तरार्धघटकीभूत इति यावत् विषयो यस्येति व्युत्पत्त्या
स्वविषयक्रियाघटितश्रूयमाणक्रियान्तरमित्यर्थः यथा मेघात्
विद्योतते विद्युदित्यादौ निःसरणपूर्वकविद्योतनार्थविद्योत-
तियोगे मेघादेस्तदेकदेशे निःसरणेऽपादानत्वम् । अपेक्षित-
क्रियं तृतीयं यथा कुतो भवानिति प्रश्नवाक्ये, पाटलिपुत्रा-
दित्युत्तरवाक्ये च कुत इति पाटलिपुत्रादित्यनयोऽपेक्षित-
गत्यादिक्रियापेक्षत्वात् अपेक्षितक्रियापादानत्वम् । “अपा-
दाने पञ्चमीति पा० ।

अपान पु० अपानयति अपसारयति मूत्रादि अप+आ+नी-
ङ् अपसारयति अधोऽनिति गच्छति वा अप+अन-अच् वा
१ मूत्रादेरधो नयनशक्ते, गुह्यदेशस्ये, “अधोनयन-
त्यपानस्तु आहारश्च नृणां पुन” तित्युक्तलक्षणे “मूत्रशुक्-
वहोवायुरपान इति कीर्त्तयते” इत्युक्तलक्षणे च वायौ ।
“प्राणोऽपानव्यानसमान इत्येतेषु सर्वे प्राण” इति ट०
“अपनयनात् मूलपुरीषादेरपानोऽधोऽतिर्वायुः नाभि-
स्थान” इति भा० “अथ योऽस्य प्रत्यङ् शुचिः सोऽ-
पान” इति छा० उ० । “अथ योऽस्य प्रत्यङ् शुचिः पश्चिम-
दिक्त्यो वायुविशेषः स मूलपुरीषाद्यधोऽनित्यपान”
इति मा० “यद्वै प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽ-
पान इति” छा० उ० । “यद्वै शुक्लः प्राणिति

सुखनासिकाभ्यां वायुं वह्निर्निससारयति स प्राणाख्यो
वायुर्वायुवृत्तिविशेषः यदपानित्यपश्यमिति ताभ्यामेव सुख-
नासिकाभ्याम् अन्तराकर्षति वायुः सोऽपानोऽपानाख्या
वृत्तिरिति भा० । पदार्थादर्भे तु पूर्वोक्तेव निरुक्तिर्दर्शिता
यथा अपानयत्यपानोऽयमाहारं च मलार्पितम् । “शुक्रं
भूतं तद्योत्सर्गमपानस्तेन सारुतः । इन्द्रोपप्रभाकाशः
सन्ध्याजलदसन्निभः ॥ स च भेदे च पायौ च ऊरुवङ्कण
जातुषु । जङ्घोदरे ककाद्याञ्च नाभिमूले च तिष्ठती” ति
योगार्थवः । “प्राणापानान्तरे देवो वाग्वै नित्यं प्रति-
ष्ठतीति” मन्वा० भा० “प्राणापानौ समौ कृत्वा नासा-
भ्यन्तरचारिणा” इति गोता । अप+अन-भावे वञ् । २ अ-
पानक्रियायाम् वर्हिर्गतायाः १ प्राणवृत्तेरन्तः प्रवेशने पु०
“प्रजाभ्योऽपानायेति” ता० ब्रा० । “अपानः वर्हिर्गतायाः
प्राणवृत्तेरन्तःप्रवेशनमपाननं तेन हि वायुः शरीरे नीयते
अपानेन, यतः “प्राणो न पराभवतीति” श्रुत्यन्तरमिति”
ता० भा० । आधारे वञ् ४ गुह्यस्थाने पु० ।

अपानन न० अप+अन-भावे ल्युट् । १ अपनयने, सुखनासि-
काभ्यां वर्हिर्निससारिप्राणवायोस्तःभ्यामेव मार्गभ्यामन्तरा-
कर्षणे २ मूलपुरीषादेरधोनयने च अपानशब्दे ता० ब्रा० उदा०
अपान्तरतमम् पु० अपगतमान्तरं तमो यस्य । १ वेदार्थप्रकाशके
देवसुतभेदे । “अपान्तरतमा नाम जातो देवस्य वै सुतः ।
कृताश्च तेन वेदार्थास्तेन सत्येन मोक्षयेति” हरिव० २६२ अ०
अपाप त्रि० नास्ति पापं पापकारणं वा यस्य । १ पापजनका-
चारगून् २ निष्प्रापे च “इयं दाशरथे । सीता सुव्रता
ब्रह्मचारिणी । अपापा हि त्वया त्यक्तेति” रामा० ।
अपामार्ग पु० अपमृज्यते व्याधिरनेन मृज्-करणे वञ् कृत्व-
दीर्घौ । (अपाङ्) इति १ ख्याते वृत्ते । “अपामार्गः त्वया
वयं सर्वं तदपमृज्महे” अथ० ४, १८, ७ । “अपामार्गं
ओषधीनां सर्वांसामेक इदमिति” अथ० ४, १७, ८, ७ ।
अपामार्गचारतैल न० “कर्णनादे कर्णच्छेदे कटुतैलेन पूरणम्
नादवाधिर्ययोः कुर्यात् कर्णशूलोक्तमौषधम् अपामार्गचार-
जलैः कृतकल्केन साधितम् तिलजमपहरति कर्णनादं
वाधिर्यञ्चापि पूरणत” इति चक्रदत्तोक्ते १ तैलभेदे ।
अपामार्गतैल न० “जयजे जयमासाद्य कर्त्तव्यो वृङ्क्ष्यो
विधिः । पाने नस्ये च सर्पिः स्थादातस्त्रैर्भधुरैः शुभम् ।
कमिजे व्योषनक्ताह्निपुवीजैश्च नायनम् । अजामूलयुतं
नस्यं कमिजे कमिजित् परम् । अपामार्गफलव्योष-
त्रिधाकारकरामठैः । सविङ्कणं गृहं मूले तैलं नस्यं

कमिं जयेदिति" चक्रदत्तोक्ते । कमिन्नैतलभेदे ।

अपाय पु० अप+इण्-अच् । १ विज्ञेयजनकक्रियायाम् "भुव-
मपायेऽपादानमिति" पा० । "अपाये विज्ञेयजनकक्रिया-
यामिति" सि०कौ० । "अपाये यदुदासीनमिति" हरि० ।
२ नाये ३ अपगमने च ।

अपायिन् लि० अप+इण्-णिनि । १ अपाययुक्ते २ वियो-
निनि ३ नञ्चरे च "मातास्यर्थास्तु कौन्तेय ! शीतोष्ण-
सुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनिन्दास्तांस्तितिक्षस्व भार-
तेति" गोता । "अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ना पत-
नाय वल्लरीति" कु० ।

अपार लि० नास्ति पारं यस्य । १ पारम्ये २ दुःखेनोत्तार्ये
३ दीर्घमर्यादे । "महीमपारं सदाने सद्येति" ऋ० ३, ३०, ६
४ अगाधे "अनरपार जवे" अष्टतं दहनोः ऋ० ३, १,
१४ । "अपारे अगाध" इति भा० । ५ दूरपारे "रजसी अ-
पारे" ऋ० १, ४२, ४६ । "इमे चिदिन्द्र ! रोदसी अपारे इति
ऋ० ३, ३०, ५ । "अपारे दूरपारे" इति भा० । ६ सीमारहिते
"मही अपारे रजसी" ऋ० ६, ६८, ३ । "अपारे सोमा-
रहिते" इति भा० । ७ अधिके "अपारो वो महिमा हृदयरथ" इति
ऋ० ५, ८७, ६ । "अपारः अधिक" इति भा० । "अपारे
पारमिच्छन्तः संसारार्णवरोधसीति" महाभा० । "तदपार,
संख्येयं वानराणां महद्बलम्" रामा० । ८ अतुच्छार्थे
"रावणस्य महाशत्रुरपारः प्रतिभाति मे इति" रामा० । तस्याः
पारमपारश्च प्रजन्ति विजयेष्विति भा० क० प० १६ अ० ।
९ नद्यादेरर्कापारे न० । १० पृथिव्यां स्त्री निरु० ।

अपार्थ न० अप+अर्ह-कृति० न । १ अभ्यर्थे समीपे निरु० ।
२ समीपवर्तिनि लि० ।

अपार्थ लि० अपगतोऽर्थो यस्य । १ निरर्थके २ व्यर्थे ३ नि-
अर्थजेने "सर्वमेतदपार्थते क्षिप्रं तौ संप्रसादयेति" वनप०
२१४ अ० । ४ अभिषेयमूढ्ये, "अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते"
इति सुहृतम् । वा ऋप् । अपार्थकोऽप्यत्र । अतो यदन्य-
द्विब्रूयुर्धर्माथं तदपार्थकमिति" मनुः । तच्च योग्यतासत्ता-
काङ्क्षाभूयं वाक्यं यद्योक्तं गौतमेन "पौर्वापर्यायोऽगादप्रति-
बन्धार्थमपार्थकमिति" "पौर्वापर्यं कार्यकारणभावस्तस्याऽ-
योगादसम्भवात् याद्वबोधजनकाकाङ्क्षाज्ञानाद्यसम्भवात्
अप्रतिबन्धः असम्बन्धोऽर्थः प्रयोजनं याद्वबोधरूपं यत् ।
तद्याचामितमपार्थकार्यबोधतुल्यकाङ्क्षादिभूयबोधजनकत्वं
तत्त्वमिति तदर्थः ।

अपास्त लि० नास्ति पादः पादको यस्य । १ पादकशून्ये प-

यादौ । २ ब्रह्मवादिन्यामविसृतायां स्त्री । "अपाला-
मिन्द्र । शिष्यः पूह्युक्त्योरिति" ऋ० ८, ६, १७ । अ-
पालाभेतन्नामिकामविसृतां ब्रह्मवादिनीमिति" भा० ।

अपालम्ब पु० अपकव्यालम्बते अप+आ-लम्ब घञ् । १ शकट-
पश्चाङ्गागे "ततःपश्चात् परिक्रम्य अपालम्बमभिपद्याहेति"
शत० ब्रा० ३, ३, ४, १२, "अपालम्बं शकटस्य पश्चाङ्गाग-
मिति" भा० । [पतित्वा लुण्ठने, २ अपाकरणे च ।

अपावर्त्तन न० अप+आ+वृत्-ल्युट् । १ उल्लुगुणने भूम्यादौ
अपावृत्त लि० अप+आ+वृ-क्त । १ अनावृते २ उद्घाटिते
३ अपसारितावरणे च "यद्विच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपा-
वृत्तम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ । लभन्ते युद्धमोहमिति"
गोता । "अहो अपावृत्तं द्वारमापदामयमेव मे" रामा०
४ आवृते, ५ पिहिते स्वतन्त्रे च इति मेदिनिः ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृ-क्तिन् । १ आवरणनिवारणे उद्घ-
घाटने २ आवरणपसारणे च । "स ज स्ते रेजयत्य-
पावृत्तिमिति" ऋ० ।

अपावृत्त लि० अप+आ+वृत्-क्त । १ अनवरिते २ परावृत्ते,
३ निवृत्ते च "प्रतिपहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचि-
दिति" महा० भा० "कथं द्रव्याव्यपावृत्तां परैरिव हतां
चममिति" रामा० । [वृत्तौ च ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृत्-क्तिन् । १ उद्घाटने २ नि-
अपाश्रय पु० अप+आ+श्रि-अच् । १ मध्ये "पर्यङ्गस्यापाश्रये"
इति काद० । २ अङ्गणावरणे चन्द्रातपादौ हेम०
अपगत आश्रयो यस्य । ३ आश्रयविहीने लि० ।

अपाष्ठ लि० अप+आ+स्था-क अस्वा० षत्वम् । १ अपास्थिते
"शल्याद्विषं निरवचं प्राङ्गनाडुत पर्युधैः । अपाष्ठाच्छुक्ला-
दिति" ऋ० ४, ६, ५ ।

अपासङ्ग पु० अप+आ+सन्ज-घञ् कृत्वम् । १ तूष्णे दूषणौ ।

अपासन न० अप+अस-ल्युट् । १ मारणे बधे २ अपक्षेपणे,
३ दूरीकरणे च ।

अपासित लि० अप+अस+णिच्-क्त । १ अपसारिते ।

अपास्त लि० अप+आ+वृ-क्त । १ दूरीभूते २ पलायिते ।

अपास्त लि० अप+अस+क्त । १ क्षिप्ते २ निरस्ते ३ दूरीकृते
४ अपसारिते च "समुच्छ्रितविवशमा गतिरपास्तसंस्था
मतिरिति" माल० "निरस्तगास्त्रीर्यमपास्तपुष्पकमिति"
माधः । [पास्याभरणानि यौवने" इति कुमा० ।

अपास्य अव्य० अप+अस-ल्यप् । १ निरस्येत्यर्थे । "किमित्य-
अपि अव्य० न पियति गच्छति । पि-गतौ क्तिप् न लृक् ।

अथक्यकरणाद्योद्यमरूपायां, १ यत्तुत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्ति-
रूपायाञ्च सम्भावनायां, २ सन्देहे, ३ निन्दायां, ४ प्रश्ने,
५ ससुचये, ६ अल्पपदार्थे, ७ कामचारानुज्ञायां, ८
अवधारणे, ९ पुनरर्थे च। क्रियायोगेऽस्य उपसर्गसंज्ञा
“अपिः पदार्थसम्भावनान्वयसर्गगर्हाससुचयेषु इति”
पा० उक्तायेषु कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तदर्थेषु न तु उपसर्ग-
त्वम् तेन न पत्वादि तत्र “पदार्थे सर्पिणोऽपि स्यात्।
अनुपसर्गत्वाच्च षः। सम्भावनायां लिङ् तस्या एव
विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तन्दौर्लभ्यं द्योतयन्नपि-
यञ्च्ः स्यादित्यनेन सम्बध्यते सर्पिष इति षष्ठी तु
अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य विन्दोरवयवव्यविभावसम्बन्धे।
इयमेवापि यञ्च्स्य पदार्थद्योतकता नाम। द्वितीया तु
नेह प्रवर्तते सर्पिणो विन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्त-
त्वात्” सि० कौ० सम्भावने अपि स्तुयाद्विष्णुम् सम्भावने
यत्तुत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः। अन्वयसर्गः कामचारानुज्ञा
अपि स्तुहि। गर्हायां धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्भूलम्।
ससुचये अपि सिञ्च अपि स्तुहि। गणरत्ने तु “सम्भव-
गर्हाशीर्ष्वतिभूवाससुचयेष्वित्युक्तं तेन तेषामपि अतिशयोक्त्याः
तत्र १० सम्बन्धे योजनमस्ति, गर्हायां अपि पापिन्।
११ आशीर्वादे भद्रमपि, १२ श्रुती करणमपि, १३ भूषा-
यां अपि नहृतिहारम्, ससुचये तदपीत्युदाहृतञ्च।
ससुचये “अप्यप्रसिद्धं यथसे हि पुंसामिति” कुमा०। प्रश्ने
“अपि प्रसङ्गेन महर्षिणा त्वमिति” रघुः अस्य क्रियायोग-
भेदे अकारलोपो वा “वष्टि भागुरिरङ्गोपमवायोरुपसर्गयो”
रित्युक्तेः। अपिधानं पिधानं अपिनञ्चः पिनञ्च इति
“वितत्य शाङ्गं कवचं पिनहरेति” भट्टिः।

अपिकञ्च अव्य० कञ्चे विभक्त्यर्थे अव्ययी०। १ कञ्चप्रदेशे इत्यर्थे
“प्रीत्यायां वञ्चो अपिकञ्च आसनि” ऋ० ४, ४०, ४।

अपिकञ्च्य लि० अपिकञ्चं सन्धानम् यत्। १ कञ्चप्रदेशेन संधान-
भूते प्रवर्ग्यविद्यारूपे रङ्गस्ये। “त्वाङ्गं यङ्क्तावरेऽपिकञ्च्य वाम्”
ऋ० १, १७, २२। “अपिकञ्च्यं लिङ्गस्य वचशिरोः कञ्च-
प्रदेशेन संधानभूतं प्रवर्ग्यविद्यास्थं रङ्गस्यमिति” भा०।

अपिकर्णं न० अपिमतः कर्णम् अत्था० ष०। १ समीपे। २ तद्व-
र्त्तिनि लि०। “तुते अपिकर्णं आङ्गणे ऋ० ६, ४८, १६,
“अपिकर्णं कर्णसमीपगते समीपे स्थितः इति भा०।

अपिगीर्षी लि० अपि+गि-त्त। १ कथिते २ वर्त्तिते
[१ प्रतिपाद्ये।

अपिगृ(या) लि० अपि+गृह-वेदे-क्यप् क्तोके ष्यत्।

अपिच अव्य० इ०। १ किञ्चेत्यर्थे पदद्वयमिति वञ्चवः।

अपिच्छित्त लि० न० त०। १ पिच्छित्तविरोधनि गाङ्गे
२ अपङ्गिले च। “प्रमेहस्थो यदा मूत्रमनावित्तमपिच्छित्त-
मिति” निदा०।

अपिज लि० अपि अश्नु जायते जन-ङ् अलुक् सभा० वेदे
अप्यञ्चैकत्वम्। १ ज्यैष्ठे मासि तस्य जलक्रीडारतिसाधन-
त्वात्तथात्वम्। “प्रसवाय स्वाहापिजाय स्वाहेति” यजु०
१८, २८। “अश्नुजायते इत्यपिजः जलक्रीडारतत्वाज्ज्यैष्ठे
इति” वेददीपः।

अपित् स्त्री आप इतो गता यस्याः वेदे न जग्। १ जनरहितायां
नद्याम् “अपितः पितृत्वं धिय” ऋ० ७, ८२, ३ “अपितो-
जलरहिता नदीरिति” भा० “अस्य भदे जरितमिन्द्रो जम्बद-
जुवोऽपित्वादपित” इति तज्जुता सुतिः।

अपित् अव्य० अपि+त्+ङ्। १ यद्यर्थे लिङ्गा०। २ किल्ल
इत्यर्थे भूरिप्रयोगः।

अपित्व न० अपित्वरतेऽस्मै अपि+त्वर बा० ङ। १ भागे
भागिनो हि विभक्तधनाद्यादानाय त्वरते इति तस्य
तथात्वम्। “तस्यामपित्वर्भावा ते” इति शत० ब्रा०।

अपित्विन् लि० अपित्वं भागोऽस्यास्ति इति स्त्रियां ङीप्।
१ भागवति सभागे। “तस्मिन् देवता अपित्विण्यो-
मन्यन्ते” इति शत० ब्रा०।

अपिधान न० अपि+धा-ङ्। १ आच्छादने। करणे
ल्युट्। २ तत्साधने लि०। “अच्छतापिधानमसि स्वाहेति”
भोजनान्तं जलपानसम्बन्धः “राध्यमानस्यौदनस्य द्यौर-
पिधानमिति” अव्य० ११, २, १। साधने आच्छादनयोप-
चारात् सामानाधिकरण्यम्। अमेरतो वा लोपे पिधानमप्यत्र
“पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानमिति” आङ्गमन्त्रः “तस्य
तद्गारं यदभावास्ता चन्द्रमा एव द्वारपिधानः” शत० ब्रा०।

अपिधि पु० अपिधीयते तदपिपर्यन्तं दीयते अपि+धा-क्।
१ तदपिपर्यन्तदत्ते। “प्रिया अपिधी वनिवीह” ऋ०
१, १२७, ७, “अपधीन् तदपिपर्यन्तं दत्तानिति” भा०।

अपिनञ्च लि० अपि+नञ्-त्त। १ परिक्रिते, अतोवाकोपे
मिनञ्च तत्कार्ये।

अपिप्राण लि० अपि+प्र+पान-क्यप् स्त्रियां गौ० ङीप्।
१ सर्वदा चेष्टमाने “वज्रता अपिप्राणी च सदनी च भूया”
इति ऋ०। १, १८६, ११। “अपिप्राणी सर्वदा चेष्टति-
तीति” भा०।

अपिपूत लि० अपिः संसर्गं संसृज्यते अतः, कर्म, भोजनं वा वक्ष्यते।

१ दायादोनाविभक्ते २ संवृद्धने ३ गोलजे ४ संवृद्धभोजने च । ‘अपिब्रताश्चान्वारभन्ते यजमानमिति’ का० ८, ६, ३६ । ‘अपिब्रतास्त उच्यन्ते येषां यजमानव्रते अपित्वमस्ति दायादोनाविभक्ता इति’ पितृभूतिः ‘अपिब्रता गोलजा इति कर्कभा०’ ‘अपिः संसर्गे संवृद्धं व्रतं कर्म्येषामिति अपि-व्रता अपिब्रता दायादाः तेष्ट्रेकेनापि कृष्यादि कर्म्यं कृतं सर्वं उपजीवनीति हरिश्चासी, ‘व्रतं भोजनं यजमानेन सह प्राप्तभोजनाः बन्धुवर्गाः’ इति साधवः ।

अपिशर्वरे लि० अपिः प्रादुर्भावे अव्ययी० बा० अच् समा० ।

१ शर्वरीमुखसमये प्रदोषकाले, ‘समिद्धमपिशर्वरे’ इति ऋ० ३, ८, ७, । ‘अपिशर्वरे शर्वरीमुखे’ इति भा० ।

अपिशल पु० अपिशलते अपि+शल-अच् । १ स्निग्धे तस्या-पत्यम् इज् । आपिशलिः । शाब्दिकभेदे । ‘इन्द्रचन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्राजय-न्यष्टादिशाब्दिका’ क० क० ‘सुभ्यापिशलेः’ इति पा० ।

अपिहित लि० अपि+धा-क्त । १ आहते ‘तुच्छेनाभुरपि-हित’ इति श्रुतिः । अतोलोपे पिहितोऽप्यत ‘भुजङ्गपि-हितद्वारमिति’ रघुः ।

अपीच्य लि० अपिच्यते सौन्दर्याङ्गीयते अपि+च्यु-ङ अतो-लोप उपसर्गदीर्घः न० त० । १ अतिसुन्दरे ‘अपीच्य-दर्शनं सौम्यं सर्वलोकनमस्कृतमिति’ छह० ‘अपीच्यवेशं द्विभुजं सौम्याकारं सुदर्शनमिति’ यमसूक्तिलक्षणम्, अपि+अनुच-क्लिप् अयङ् तत् साधु यत् अङ्गतेरतोलोपे पूर्व दीर्घः । २ अन्तर्हिते । ‘यदाविद्यदपीच्यं देवासो अस्ति दुष्कृतमिति’ ऋ० ८, ७७, १३, अपीच्यमन्तर्हितम् भा० १ छह० ‘मर्त्तानां मनुष्याणामपीच्यम्’ ऋ० ८, ३६, ६, ‘अपीच्यं सुहृमिति’ भा० ।

अपिजू लि० अपि+जव-क्लिप्-जठ् । १ प्रेरके । ‘उषसा-नक्ता जगतामपीजुवा’ ऋ० २, ३१, ५ । ‘अपिजुवा प्रेरयितुम्’ इति वेदे उवङ् भा० ।

अपीत लि० अपि+इण-क्त । १ विलयप्राप्ते विलीने, ‘सौम्य ! तदा सम्पन्नोभवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्व-पितृत्याचक्षते स्वं हृपीतोभवतीति’ शा० भा० छता श्रुतिः । भावे क्त । १ विलये २ अपगमने न० । पीतवर्षभिन्ने पु० तद्वति लि० । पीतं पानकर्म्यं ३ तद्विचे लि० ।

अपीति स्त्री अपि+इण-क्लिन् । १ विलये २ अपगमे ३ प्रलये च । ‘अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्’ शा० सू० ।

आधारे क्तिन् । ४ संयामे । ‘पुरा यत् स्वरस्तस्यो अ-

पीतेस्तमद्विवः’ इति ऋ० १, १२१, १० । ‘अपीतेः संयामादिति’ भा० ।

अपीनस पु० अपीनाय अपीनत्वाय सीयते कल्पते सो कर्मकर्त्तरि क । १ पीनसरोगे तद्विवरणं पीनसशब्दे । अपुंस् पु० न पुमान् न० त० । १ नपुंसके क्लीवे । ‘पुमान् पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्लीबेऽप्येव विपर्यय इति’ मनुः ।

अपुंस्का स्त्री नास्ति पुमान् यस्याः उरःप्रवृत्तित्वात् कप् । १ पतिमन्युस्त्रियाम् । ‘नापुंस्कासीति मे सतिरिति’ भट्टिः ।

अपुच्छा स्त्री नास्ति पुच्छमयं यस्याः । १ शिखरहीने शि-यपाटले । २ पुच्छहीने लि० । [२ पुच्छमन्ये लि० ।

अपुण्य न० न पुण्यं विरोधे न० त० । १ पापे । न० व० ।

अपुण्यकृत् लि० पुण्यं न करोति अपुण्यं पापं वा करोति । ताच्छीन्ये क्तिप् १ पुण्यकर्त्तरि २ पापकारिणि च ।

‘अपिब्रतैव वृत्तस्थोऽप्युच्छ्रितैव च । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽप्युच्छ्रितैव’ आप० सूतिः ।

अपुत्र पुंस्त्री नास्ति पुत्रोयस्य । १ अजातपुत्रे २ मृतपुत्रे च ।

‘अपुत्रेष्वैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेति’ सूतिः । ‘नापु-तस्य लोकोऽस्ति’ श्रुतिः । ‘अपुत्रा ययनं मर्तुः पाल-यन्ती व्रते स्थितेति’ छह० ननुः । ‘अपुत्रस्यैव या कन्या सैव-पिण्डप्रदा भवेदिति’ सूतिः पुत्रपदञ्च पुत्रपौत्रप्रपौत्र-परमिति दायभागादयः वा कप् । अपुत्रकोऽप्युक्तार्थः ।

अपुनर् अव्य० न पुनः न० त० । पुनर्वाभिन्ने सङ्गदर्धे ‘अनाहुकस्यमपुनसकार’ ऋ० १०, ६८, १० ।

अपुनरावृत्ति स्त्री न पुनः आवृत्तिः संसारगतिर्व्रतः ५ ब० । निर्वाणपुद्गलौ ‘न स पुनरावर्त्तते’ इति श्रुतेस्तथात्वम् । ईव० । पुनर्गमनमन्ये लि० । अर्थाभावे अव्ययी० । पुनरावृत्त्यभावे अव्य० ।

अपुनर्भव पु० न पुनर्भवति संसारं भजतेऽस्मिन् भू-आधारे अप् । १ मोक्षे । करणे अप् न० त० । २ पुनर्भावाभाव हेतौ तत्त्वज्ञाने अभावार्थे न० त० । पुनरुत्पत्त्यभावे पु० ३ प्रथमने निवारणे, ‘रोगाणां अपुनर्भवे । ज्ञानं चतुर्विधं यस्येति’ वैद्यकम् । नास्ति पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिरस्य ४ पुनर्जन्ममन्ये तत्त्वज्ञानवति श्रुते ।

अपुराण लि० विरोधे न० त० । १ पुराणभिन्ने नवीने ।

अपुष्ट लि० पुष्ट-कर्माणि क्त न० त० । १ अकृतपोषणे यस्य पुष्टिर्न कृता तस्मिन् ।

अपुष्टता स्त्री अपुष्टस्य भावः तत् । अपुष्टदुष्कृतमप्यास्यव्याहृता-

होलकष्टता" इत्यादिना सा०द० उक्ते काव्ये प्रकृतार्थापो-
षणाकारित्वरूपे अर्थदोषभेदे । यथा "विलोक्य वितते
व्योम्नि विधुं सुञ्च रूपं प्रिये ! " इत्यत्र विततशब्दो मान-
त्यागं प्रति न किञ्चिदुपकुर्वते इति तस्य तत्प्राप्त्युपकारि-
त्वात्तथात्वम् अपुष्टस्य भावः त्व । अपुष्टत्वमप्यत्र न० ।
“अपुष्टत्वं सुख्यानुपकारित्वमिति” सा०द० ।

अपुष्प अर्थ० पुष्पस्याभावः अव्ययी० । पुष्पाभावे । “तैरपुष्पात्
वनस्पति” रित्यमरः अपुष्पादित्यत्र पञ्चस्या नाम्भावः ।

अपुष्पफलद पु० अपुष्पं पुष्पाभावेऽपि फलं ददाति दा-क ।

१ पुष्पं विना फलदे पनसे तथाभूते उदुम्बरादौ च ।

उपचारात् २ अहैतुकफलदातरि कर्त्तरि लि० ।

अपूजा स्त्री अभावादौ न०त० । १ पूजाभावे २ आद्राभावे
३ सम्मानाभावे ४ कुत्सितपूजायाम् ५ अविधानेनार्चने च ।

अपूजित लि० न०त० । १ पूजितभिन्ने २ अनादिते ३ अवज्ञाते च

अपूत लि० न०त० । १ पतितभिन्ने २ अगुचौ “अपूतो वा
एषोऽमेध्यो यदश्वः” इति शत० ब्रा० “अज्ञापूत इव
मन्येत” कात्या० २.२.४.२६ । ३ संस्कारहीने ब्राह्मे च
“एतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि च कर्हिचिदिति” मनुः ।

अपूप उ० न पूयते विधीर्यति पू-प न०त० । १ गोधूमादिधूर्म-
पिष्टकेऽपुरोडाशे हविर्भेदे “अपूपं देव हतवन्तमग्ने” ऋ०
१०.४५.६ । “अपूपं पुरोडाशमिति” भा० । “ह्याज्ञशरसंयावं
पायसापूपमेव चेत्” मनुः । प्राचुर्ये मवट् । अपूपमसं
पर्व अपूपमयो यज्ञः । अपूपाय हितम् “विभाषा
हविरपूपादिभ्यः” पा०यत् । अपूप्यम् “छ च” पा० अपू-
पोयं च पिष्टकहिते यवगोधूमचूर्णादौ । तत् पण्यमस्य
ठक् । आपूपिकः । अपूपपिष्टेतरि लि० ।

अपूपादि उ० द्व० । पाणिन्युक्ते हितार्थे ल्यतोः प्रकृति
भूते शब्दसमूहे । स च गणः ‘अपूप तण्डुल, अभ्यूष,
अभ्योष, अवोष, अयेष, अयुक्, ओदन, स्तूप, पूष,
किष्ण, प्रदीप, सुसल, कटक, कर्णवेष्टक ।

अपूपाष्टका स्त्री अपूपसाधनाष्टका । पौष्पा ऊर्ध्वं १ क्षणा-
ष्टका २ तल विहिते आङ्गे च ।

अपूरणी स्त्री न पूर्यते सर्वतः कण्टकादृततया दुरारोह-
त्वात् पूर-कस्मिन् लिट् ङीप् न०त० । भान्मल्लिष्टने ।
करये लिट् । संख्यापूरणसाधनार्थकप्रत्ययभिन्ने च ।

अपूर्य लि० न पूर्यम् । अने । ‘अपूर्यमेकेन शतक्रतूपमः
शतं क्रतुमिति’ इवः । भावे क्त । पूरणाभावे “सार-
तण्डुलमपूर्यं अवधित्वेति” का० ४.१.५.७, अपूर्यं

यथा ष्टेतेन चरुणा स्थाव्याः पूरणं न भवतीति तथा
अपूर्यत्वेति” तद्व्या० । [पूरणं शुभं तत्कालाप्रामे ।
अपूणेकाल लि० न पूर्यः कालोऽयस्य । यस्य यत्काले
अपूर्यं लि० न पूर्यं दृष्टम् । १ आदिने २ अर्धयथे “अध-
नुपि शरजालं समभेदानुकारि त्वितयमिदमपूर्यं
दृष्टमन्तःपुरे ते” इति ‘अपूर्यो दृश्यते वज्रः
कामिन्याः स्तनमण्डले । दूरतोदहतीवाङ्गं हृदि लग्नस्तु
शीतलं” इति च उद्भटः । पूर्यः पूर्यर्त्तौ न०ब० ।
३ हेतुमन्ये लि० । न०त० । ४ पूर्यकालादिभिन्ने लि० ।
पूर्यशब्दस्य दिग्देवकालादित्ये सानामनयातमो न ज्ञात-
पुरुषेऽपि अस्य सर्वमानसातेन तत्कार्यम् अपूर्य्य अपू-
र्व्यै ङिङ्योस्तथा एतौ पुंल्लङ्गाश्च “कोभारापूर्य्य-
यवने” इति पा० ५ परब्रह्मणि प० । “तदेतद् ब्रह्मापूर्य्यम-
परमनन्तरमपारमार्गमिति” शत० ब्रा० । ईशप्रमाणान्तरा-
प्राप्ते ‘उपक्रमोपसंहारावध्यासोऽपूर्य्यता फलमिति” वेदा०
सा० ७ वैधनिषिद्धक्रियाजन्ययोः कालान्तरभाविभ्योः सुश्रुतः-
खयोर्हेतुभूतयोः पुण्यपापयोः न० । आर्त्तसिद्धयत् अपूर्य्य-
सिद्धिरुच्येत् । सा च ११७ एते दृष्ट्या । स्वर्गकामोद्योगत्वादौ
लिङ्गा हि यागादौ दृष्टसाधनस्य बोध्यते इति नैयायिकाः
कार्यत्वेनापूर्य्यं बोध्यते इति प्राभाकराशङ्कने । तत्रोभय-
सतेऽपि, आगुदिनागिनः कालान्तरभाविफलजनकत्वे
फलसमयपर्यन्तस्याधिध्यापारजनकत्वं प्रयोजकमिति तथा
हि अव्यवहितपूर्वस्यायिन एव कारणत्वेन यागस्य
कालान्तरभाविसर्वस्य च मध्ये व्यापाररूपमपूर्य्यं प्रकल्प्यते
साक्षादसाधनस्य यागस्य स्वर्गसाधनता व्यापारमन्तरेणातु-
पद्यमाना स्वर्गनिर्वाहकं व्यापारमपूर्य्यं कल्पयतीति । तत्रा-
पूर्य्यं किंनिष्ठं कथं या तस्यैव व्यापारत्वमित्याशङ्क्य
शब्दचिन्तामणौ निर्णीतिं यथा “तथापि ध्वंस एव
व्यापारोऽस्तु तत्र सहभावनिरूपकस्यापि कारणात्मा
तस्यानन्तत्वेऽपि स्वभावात् सावधेः फलजनकत्वम् ।
यत्र ध्वंसोहेतुस्तत्र तत्प्रागभावोऽपीति चेत् न दुग्ध-
ध्वंसजन्यदग्नि, मिथ्याधीध्वंससाध्यरुक्तौ च व्यभिचारात् ।
प्रतिबन्धनाभावत्वेन हेतुत्वे, तथाभावाच्च ध्वंसेनानुपपत्तिः
कथं तेनैव समाधातव्येति चेन्न ध्वंसे सति तद्व्यापारत्व-
ज्ञानं विनातुपपत्तेस्तद्व्यापारत्वकल्पनया शान्तेरिति नैवं
प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्वाजनकत्वात् न हि नियमतोऽध्वंसे
सति यद्भवति तत्तत्र कारणम् न च संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे
तथेति वाच्यं व्यभिचाराभावेन तस्यापि प्रयोजकत्वात् ।

अथ शब्दाद्यागकारणता, व्यापारं विना तदनुपपत्तेः
न च तज्जन्यध्वंसस्य कारणत्वकल्पनमित्युभयमपि जनकम्
अन्यत् तन्मानाभावाच्च तथेति वाच्यं यागध्वंसस्य यागजन्य-
स्वर्गं प्रति जनकत्वस्य प्रमाणान्तरविरोधेनार्थापत्त्यकल्प-
नात् । अस्तु देवताप्रीतिरेव व्यापार इति चेन्न यागस्य
देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् गङ्गास्नानादौ देवता-
विरहेण तदभावात् । न च तत्रापि तत्प्रीतिः, तस्य
तत्प्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् लाघवेन कर्तृगतव्यापार-
कल्पनाच्च ननु नायं नियमः, पुत्रगतआज्ञादिना पितरि,
पितृगतजातेऽपि पुत्रे चाऽदोषोत्पत्तेश्च अथ तत्रापि
कर्तृव्यापारः, विहितक्रियायां यागस्यैव कर्तृगततद्वत्
जनकत्वात् । न च सुक्ते पुत्रे तददृष्टनाशात् पितरि-
स्वर्गः स्यादिति वाच्यम् अत्र स्वर्गस्य फलनाशतया पितरि
स्वर्गाभावेनाऽऽनाशात् स्वयत्क्रियाजन्याऽऽप्तस्य सुक्ति-
विरोधित्वात् न तु पितृगतमदृष्टं जन्यते सुक्ते पितरि
दोषाभावेन योगिनामिव विहितक्रियायाः, पितृदृष्ट-
जनकत्वात् तथात्वे च साङ्गमपि आज्ञादिकं निःफलं
स्यादिति तद्विधेरप्रामाण्यापत्तिः पुत्रगतादृष्टेन च सुक्त-
पितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधः योगिनामिव सुखोत्पत्तौ
दोषस्याहेतुत्वात् अथ पितृसुखं पितृपुण्यजन्यमिति
पितरि न पुण्यं तेन विना तदभावात्, न, पुत्रे तत्फल-
प्रसङ्गात् । पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पितृपुण्यहेतु-
रिति पुत्रक्रियापि तज्जनिकेति चेत् एवं पितृक्रिया-
पितृपुण्यजनिकेति न तं विना पितरि पुण्यं, पुत्रक्रिया च
पुत्रपुण्यजनिकेति पुत्रे पुण्यं, पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन
पितृस्वर्गहेतुरस्तु तत्पुण्यं पितृदृष्टिं तत्सुखहेतुत्वात् न च
पुत्रदृष्टिः, तत्सुखाहेतुत्वादिति न, तत्पुण्यं न पितृ-
दृष्टिं तत्कृत्यजन्यपुण्यत्वात् पुत्रदृष्टिं वा तत्कृतिजन्य
पुण्यत्वात् तत्कृतपुण्यवत् तस्मात् पितृस्वर्गकामनाजन्य
पुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुतेति पुत्रेण तत्पुण्यमिति, मैवं
स्वर्गोपपादकं ह्यपूर्वं स्वर्गाश्रये कल्प्यते प्रथमोपस्थिति-
कत्वेन लाघवात् कल्पनायाः साक्षादुपपादकविषयत्वाच्च ।
न च स्वर्गहेतुकामनाश्रये, स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्त्तरि, वा,
विलम्बोपस्थितिकत्वात् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपा-
दकत्वाच्च यदि च पुत्रकृतपुण्येन सुक्तस्य शरीराद्युत्पत्तिः
सुखं वा स्यात्, तदा साक्षिविषयाऽसत्त्वाभिधानादि पुत्र-
क्रियाजन्यपापेन 'स विद्यायां कर्मभूत्वा पितृभिः सह
पश्येत्' इत्यादिबोधितं नरकभागितादि सुक्तस्य पितुः स्यात्

तथा च पुत्रकृततथाविधशङ्कया न कश्चिन्मोक्षार्थी ब्रह्म-
चर्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत् "दुःखेनात्यन्तविमुक्तश्चरतीति"
"न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतिविरोधश्च तथा च सुक्तस्य सुख-
दुःखशरीरादिकञ्च भवतीत्यपदर्शनम् । सुक्ते च पितरि आज्ञा-
दिना दोषाभावादेव नादृष्टमुत्पद्यते न चैवं साङ्गआज्ञास्यापि
नित्यफलत्वम् अदोषोत्पत्तौ स्वरूपसतो दोषस्याङ्गस्य वैयर्थ्यात्,
यथा विद्वहेतुदुरितशून्येन कृतं मङ्गलं न पापध्वंसं जन-
यति स्वरूपसतः पापस्याङ्गस्याभावादिति एवञ्च यागस्यापि
व्यधिकरणव्यापारोभविष्यतीति ॥ उच्यते विहितक्रियया
कर्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरे फलं जन्यत इत्युत्तरः स च
बलवता बाधकेनापोद्यते प्रकृते च बाधकं नास्ति यथा शास्त्र-
देशितं फलमनुष्ठातरीत्युत्तरः सुतकृतगयाआज्ञस्य पितृस्वर्गं
प्रति, पितृकृतजातेऽपि पुत्रपूतत्वादिकं प्रति हेतुत्वस्य शास्त्रेण
बोधनात् नन्वयं नियमएव पितृयज्ञजातेऽपि परम्परासम्ब-
न्धेन कर्तृगतमेव फलं, न हि यस्य कस्यापि पितरिपुत्रे
वा फलं किन्तु स्वपितृपुत्रयोः तथा च स्वपितृगतत्वं स्वर्गभागि
पितृकत्वं परम्परासम्बन्धः फलेन पुत्रस्य, एवं पूतत्वादिकं
पितृगतमेव । न च फलस्य कर्तृगतत्वं साक्षात्सम्बन्धेनै-
वेति वाच्यं ग्रामपशुभूमिहिरण्यादीनां परम्परया कर्तृ-
गतत्वमिति व्यभिचारात् न हि ग्रामादयः कर्त्तरि साक्षात्-
संबन्धाः । एवं फलस्य साक्षात्कर्तृगामित्वबोधने शास्त्रोत्-
सर्गो न तु फलस्य कर्तृगामिताबोधने यत्तु स्वर्गभागिपितृ-
कत्वं न फलं तत्कामनायां अधिकारिविशेषणत्वाभावात्
'पितृस्वर्गकाम' इत्यादि श्रुतेः स्वतश्च तथा कामनया प्रवृत्तौ
फलकामनाविरहेण प्रयोगेऽङ्गवैयर्थ्यात् फलाभावप्रसङ्गः ।
किञ्च स्वर्गभागिपितृकत्वं विशिष्टं तत् विशिष्टं तत्पितृकत्वं
न काम्यम् न वा फलं, सिद्धत्वात् तदसाध्यत्वाच्च, किन्तु
विशेषणं पितृगतः स्वर्ग इति स एव फलमिति तन्न न हि
स्वर्गभागिपितृकत्वं फलम् अपि तु स्वर्गेण समं पुत्रस्य
परम्परासम्बन्धरूपं तदुक्तमिति । उच्यते परम्परासम्बन्धेन
यदि पुत्रगतत्वं पितृस्वर्गस्य, तदा संयुक्तसमवायेन तत्-
पुत्रधनस्यापि फलत्वं स्यात् । सम्बन्धः शास्त्रेण बोध्यत
इति चेत् तदा स्वर्गभागिपितृकत्वमपि न तथा, शास्त्रेण
बोधितत्वाभावात् ग्रामादिपशुभूमिहिरण्यादीनाञ्च सिद्धत्वेन
न काम्यत्वं, किन्तु तद्विषयकं स्वत्वं काम्यं फलमपि
काम्यं तदेव, तच्च साक्षात्कर्तृगतमिति कर्तृगतत्वेन
फलस्य साक्षात्सम्बन्धोऽपि नियत एव तत्स्वत्वेन फले
कामनात् । तस्मात् अथागममेव शास्त्रदेशितं फलम्

अतएव कामनाविषयः स्वगत एव स्वर्गः फलं यागादेः, स्वर्ग-
पूतत्वादेश पितृपुत्रगतत्वेन काम्यत्वमिति आह्वजातेत्यादेः
पितृपुत्रगतमेव फलम् एतच्च सातापित्वादिगतस्वर्गकामनया
पुत्रादिना कृतं पुष्करिणीमहादानादिकं पित्वादिस्वर्गजनक-
मेव कामनाविषयस्वर्गसाधनत्वेन तेषां श्रुतत्वात् न हि
स्वगतस्वर्गकामस्य कर्त्तव्यतां पुष्करिण्यादेर्विधिबोधयति
किन्तु स्वर्गकामस्य स्वर्गः स्वगतः परगतो वेति स्वर्ग-
कामत्वमविशिष्टम् । यजेतेत्यात्मनेपदमपि कर्त्तृभिप्रेत-
क्रियाफलमात्रजनकत्वे । न च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ
स्वगतस्वर्गकामनाया अन्तरङ्गत्वादौत्सर्गिकत्वाच्च स्वर्गकाम-
त्वेन स्वगतस्वर्गकाम एवोच्यते । सामान्ये बाधकं विना
विशेषपरत्वे मानाभावात् । केचित्तु सस्यगृहस्थाश्रमपरि-
पालनस्य ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रूयते इति जातेरपि पितृ-
यज्ञयोरपि गृहस्थकर्मत्वेन तदेव फलमिति फलस्य
कर्त्तृगामित्वे नियमएव प्रातिस्विकफलाभिप्रायेणोत्सर्गः
इत्याहुः ननु यावच्चित्यपरिपालनस्य तत् फलं न तु काम्य-
आह्वदेः काम्यान्तर्भावे मानाभावात् यावत्काम्यानुष्ठाना-
शक्तेः, यावच्छ्रयानुष्ठानस्यापि नान्तर्भावः कामनाविरहा-
दिनाप्यकरणात् यावच्चित्यानुष्ठाने तत्फलभावाप्रसङ्गाच्चित्य-
स्यैवावश्यकत्वेनोपस्थित्यान्वयाच्च । अपि च तैः कर्मभिः
प्रत्येकश्रुत्पत्यपूर्वं तेषु परमापूर्वं जन्यत इति" न गौरवा
न्यानाभावाच्च किन्त्वन्तिमक्रियया परिपालनरूपक्रियान्तरेण
वेति न सर्वं कर्म ब्रह्मलोकावाप्तिफलमिति" मैवं भगव-
दुद्देशेन कृतस्य नित्यस्य यस्य कस्यापि पालनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः
फलं श्रूयत इति जातेरपि पितृयज्ञयोरपि तथा कृतयोस्तदेव
फलं तथा च श्रीभगवद्गीता "यज्ञायाचरतः कर्म कर्म-
ग्रन्थिर्निलीयते यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत् लोकोऽयं कर्म-
बन्धन" इति तच्च कर्म यज्ञार्थतया प्रत्येकमेव तत्फलसमर्थं
फलसम्बन्धे, संवलनन्तु मङ्गलवदुपपद्यते अन्यथैकप्रयोगस्य
व्यवधानादसम्भवः । परिपालनन्तु कर्त्तव्यमित्येव करणं
तदुक्तं "ददामि देयमित्येव यजे यद्व्यमित्यहमिति" यत्तु
निषिद्धासम्बन्धएव सस्यङ्गम् न तु विहितमात्रानुष्ठानमिति,
तत्र यत्किञ्चिन्निषिद्धासम्बन्धस्याभावात्, सर्वानिषिद्धासम्बन्धस्य
सर्वत्र सुलभत्वादिति सम्प्रदायः । अत्र ब्रूमः भगवदुद्देशेन
कृतं किञ्चिदेव कर्म, सर्वं वा, काम्यं वा सर्वं, नित्यं वा
सर्वमिति नाद्यः एकैकैव काम्येन नित्येन वा स्मृत्येन तथा
कृतेन तत्फलमिद्वै बहुविधतादिसाध्ये आह्वदावप्रवृत्त्या-
पत्तेः नापरौ अवश्यत्वात् न तर्कः जातेत्यादेर्नित्यत्वा-

भावात् तस्मात् सस्यगृहस्थाश्रमपालनस्य न तत्फलं स-
स्यङ्गञ्च सामस्यमेव अतो न आह्वदेः ब्रह्मलोकावाप्तिरिति
साधुक्तं शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानरीत्युत्सर्ग इति तच्च फलं
काचिद्विधवाक्यश्रुतं कविज्ञापूर्वादिफलमिति । इदमन्यधेयं
कर्मध्वंसेनापूर्वप्रत्याख्याने "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादि
शास्त्रबोधितस्य तत्त्वज्ञाननाश्यात्यस्य बाधः ध्वंसस्य नाश-
त्वाभावात् न्यायमते तु कर्मपदेन तज्जन्यापूर्वलक्षणया
तेषां व्ययसम्भव इति । अस्य च कार्यमात्रं प्राति कारण
तेति नैयायिकादयः । कर्मण एव फलमिति भीमांसकाः ।
इन्द्राधिधितादेव कृच्छ्रायस्यापन्नात् कर्मणः फलमिति वेदा-
न्तिनः तथा हि "फलमत उपपत्तेरिति" शां० सू० भाष्ये
"अथोच्चेत कर्मकार्यादपूर्व्यात् फलगुणव्यत्यते" इत्याशङ्क्य ।
तदपि नोपपद्यते अपूर्वस्याचेतनस्य काललोपसमस्य चेतना-
प्रवर्त्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदस्तित्येव प्रमाणाभावात् अर्था-
पत्तिः प्रमाणमिति चेन्न इन्द्राभिरेर्यापत्तिपरिभाषादिति"
अपूर्वं निराकृत्य । "धर्मो जैमिनिरतण्णैति" शां० सू० ।
जैमिनिसतं धर्मस्यैव फलहेतुस्य पूर्वपक्षीकृत्य । "धर्मस्तु
वादरायणो हेतुव्यपदेशादिति" शां० सू० निराकृतम् ।
व्याख्यातञ्चेत् भाष्यकृता शङ्कराचार्येण । नन्वन्याय-
विनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यते इति परितोऽप्ययं पक्षः
नैव दोषः श्रुतिप्रामाण्यात् श्रुतिसेतुं प्रमाणं यथायं कर्म-
फलसम्बन्धः श्रुत एव उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः न
चातुत्पाद्य किम्यपूर्वं कर्म विनश्यत् कालान्तरितं फलं
दातुं शक्नोतीति अतः कर्मणो वा काचिदुत्तरायस्या फलस्य
वा पूर्ववस्थाऽपूर्वं नामास्तीति च तर्क्यते । उपपद्यते चाय-
मर्थ उक्तेन प्रकारेण इन्द्रस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् ।
अविचितस्य कारणस्य विचित्यकार्यानुपपत्तेः तैषम्यनिर्भय-
प्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेस्तथा च धर्मत एव फलमिति
"पूर्वपक्षः" वादारायणस्तु आचार्यः पूर्वोक्तमेव इन्द्रं फल-
हेतुं मन्यते केवलात् कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात् फलमित्ययं-
पक्षः तुशब्देन व्यावर्त्यते कर्मापेक्षाद्वाऽपूर्वमपेक्षाद्वा यथा
तथा वा इन्द्रात् फलमिति सिद्धान्तः "हेतुव्यपदेशात्"
धर्माधर्मयोरपि कारयित्वेनेन्द्रोहेतुव्यपदिश्यते फल-
दातृतया च । "एव हेतुव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्य
उद्भिनीपते एव उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमो-
न्निनीपते" इति अर्थ्यते चायमर्थो गताह । "यो यो
यां यां तनुं भक्तः अह्यार्चिस्तुमिच्छति तस्य तस्याचक्षा
अर्चा ताभ्य विदधान्यहम् । स तथा अह्यया युक्तस्तथा

राधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् इति । विचितकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीन्वरस्य न प्रसज्यन्ते इति । एतेन नैनमस्तत् कर्मभ्योविधिरपि न येभ्यः प्रभवतीत्युक्तिस्तु प्रासादिकोद्यवसेयम् एवञ्च ईश्वराधिष्ठितकर्मभ्य एव तत्तत्फलतोत्तिरिति सुस्थम् । कर्मणामाशुविनाशिनामपि सूक्ष्मरूपेणैव स्वरूपेऽन्तःकरणे सत्त्वात् “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” इत्याद्युक्तिः सङ्गच्छते तज्जन्यापूर्वस्वीकारे तु तत् तज्जन्ये लक्षणेति भेदः । अतएव “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादौ सूक्ष्मावस्थानां ज्ञानादेव क्षयः, स्थलावस्थापन्नानान्तु आशुनाशात्” इति वेदान्तिमते युक्तिरुच्यते । “आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वादिति” वै० सू० “आत्मान्तरस्य गुणानां युग्यपापानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् स्वर्गफलस्येति शेषः । “शास्त्रदेशितं फलमुदाहरति” जै० सू० । “आत्मान्तरे यो दुःखदुःखगुणौ तयोरकारणत्वात् प्रत्यात्मनिष्ठाभ्यामेव धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखे, न व्यधिकरणाभ्याम् । अन्यथा येन यागहिंसादिकं न कृतं तस्य तत्फलं स्यादिति कृतहानिरकृतभ्यागमस्य प्रसज्येतेति” एतच्च सामान्यशास्त्रं विशेषणास्तेषामपोद्यते तेन प्रत्ययज्ञादेः पुत्रपुत्रत्वादिहेतुत्वमिति” वै० सू० उपस्कारः । तच्चापूर्वं त्रिविधं प्रधानापूर्वमङ्गापूर्वं कलिकापूर्वञ्चेति मीमांसकाः । तत् दर्शपूर्णमासादपूर्वं प्रधानापूर्वं तदेव परमापूर्वं, प्रयाजादङ्गजन्यापूर्वमङ्गापूर्वं, तदन्तरक्रियाकूटजन्यमपूर्वं कलिकापूर्वं तच्च त्रीह्यप्रोक्षणाभ्युज्जणादिजन्यं द्रव्यनिष्ठमिति मीमांसकाः तज्जन्यसंस्कारविशेष एव कलिकापूर्वतया व्यवहियते स चात्मनिष्ठ इति नैयायिकाः विस्तरस्तु कुसुमाङ्गलौ १ स्तौके दृश्यः । कलिकापूर्वञ्च परमापूर्वं जनयित्वा नश्यति । अङ्गापूर्वंस्तु परमापूर्वं विशेषाधीयते इति भेदः तथा च अङ्गापूर्वसहितं परमापूर्वं विशिष्टफलं जनयति तद्विहीनस्तु स्वल्पं फलम् । अत एव प्रधानकरणे देवात् शक्याङ्गाकरणे न प्रधानस्य वैफल्यं किन्तु अल्पफलत्वमेवेति सिद्धान्तः । केवलाङ्गापूर्वाणां तु न फलजनकत्वम् प्रधानासिद्धेः फलाभावात् । अतएव “प्रधानस्या क्रिया यत्न साङ्गं तत् क्रियते पुनः । अप्रधानाक्रियायान्तु नादृक्त्विर्न च तत्क्रियेति” छन्दोगपरिशिष्टे तथा व्यवस्थापितम् । इदञ्च परमापूर्वं फलनाशं तत्त्वज्ञाननाशं कर्मनाशाजलस्यार्थादिनाशञ्च । “नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभ-

मिति” “कर्मणाञ्चैव सर्वेषां भोगादेव क्षयोभवेदिति” च शास्त्रात् “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते-ऽर्जुनेति” गीतावाक्याच्च । सर्वकर्मपदेन च प्रारब्धकर्मातिरिक्तकर्माखेबोध्यन्ते तेन प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इत्यनुपदं वक्ष्यते । परमापूर्वञ्च नित्यकर्मणि पण्ड्यापूर्वत्वेन मीमांसकैः व्यवहियते सन्ध्यावन्धनस्य किञ्चित्फलाजनकत्वात् । अर्थवादोपस्थापितब्रह्मलोकादिप्राप्तिरूपफलजननात् न तत्तापूर्वस्य फलाजनकत्वेन पण्ड्यात्वमिति नैयायिकाः । अत एव चिन्तामसौ यत्तार्थवादिकं फलं न श्रूयते तत् तत्त्वज्ञानसाधनत्वं गीतादिवाक्येन व्यवस्थापितं तच्च पूर्वं दर्शितम् । “न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि निषेधस्यापि पण्ड्यापूर्वजनकत्वमिति मीमांसकाः । तत्तापि प्रत्ययाभावरूपफलाङ्गीकाराच्च पण्ड्यात्वमिति तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाभावत्वेन तस्यापीष्टत्वादिति नैयायिकाः । अपूर्वस्यापूर्वशब्दाव्यत्ये हेतुजैमिनिना दर्शितः । “प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्बनत्वात्” सूत्रेण व्याख्यातञ्चैतत् अदृष्टशब्दे ११६ पृष्ठे तत्तत् पूर्वमविद्यमानत्वात् अपूर्वशब्दाव्यत्येति । वेदान्तिनस्तु कर्मणः सूक्ष्मावस्था, फलस्य पूर्वावस्था वाऽपूर्वमिति स्वीचक्रुः तच्चानुपदं दर्शितम् । तत्त्वज्ञानेन कर्मक्षये कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते । “तदधिगमे उत्तरपूर्वावयोरस्त्रेषविनाशौ तद्वत्प्रदेशात्” शा० सू० भाष्ये “अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रजायते ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न वा क्षीयत इति संशयः किन्तावत् प्राप्तिं फलहेतुत्वात् कर्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते क्षयः । फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगस्य पण्ड्येत, इतिः कदर्थिता स्यात् । स्मरन्ति च ‘नहि कर्म क्षीयत’ इति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशो निरर्थकः प्राप्नोति । नैव दोषः प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्दृष्ट्यादिवत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षपणार्थता नत्येवं ब्रह्मविद्यायाविधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये, तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादनिर्माजः स्यात् । नेत्युच्यते । देशकालनिमित्तापेक्षोभोक्षः कर्मफलवद्भविव्यति । तस्मान्न ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्वावयोरस्त्रेषविनाशौ भवतः उत्तरस्यास्त्रेषः पूर्वस्य विनाशः । कस्मात् ? तद्वत्प्रदेशात् । तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां

सम्भाव्यमानसम्बन्धस्यागमिनो दुरितस्यानभिसम्बन्धे विदुषो-
व्यपदिशति श्रुतौ “यथा पुष्करपलाश व्यापो न स्निध्यन्त एव-
मेवंविदि पापं कर्म न स्निध्यत” इति । तथा विनाशमपि
पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति “तद् यथेधीकातूलमग्नौ
प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त” इति ।
अयमपरं कर्मक्षयव्यपदेशो भवति । “भिद्यते हृदयपन्थि-
श्चिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे-
परावरे” इति । यदुक्तमनुपपन्नफलस्य कर्मणः क्षयकल्प-
नायां शास्त्रकदर्थनं स्यादिति । नैष दोषः न हि वयं
कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमयजानीमहे विद्यत एव सा, सा
तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्ति-
सङ्गावसात्वे च शास्त्रं व्याप्रियेत न प्रतिबन्धाभावेऽपि । “न
हि कर्म क्षीयत” इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकं न भोगा-ते
कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति द्रष्टव्य एव प्रायश्चित्तादिना तस्य
क्षयः । “सर्वे पाप्मानन्तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन
यजते य उ वैमसेवं वेदेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । यत्कृतं
नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि क्षपयिष्यन्तीति तदसत् दोष-
संयोगेन नोद्यमानानामेषां दोषनिष्कृतिफलान्तरकल्प-
नानुपपत्तेः । यत् पुनरुक्तं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयहेतु-
विद्याविधानमस्ति त्वत् ब्रूमः । सगुण्यास्तु तावद्विद्यास्तु विद्यत
एव विधानं तास्तु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च
विद्यावत् उच्यते । तत्राविषयकारणं नास्तीत्यतः
प्राप्तापहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते ।
निर्गुणायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्य-
कर्त्तात्मबोधात् कर्मप्रदाहसिद्धिः । अल्लेष इति चागाभिषु-
कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति ।
अतितान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वं प्रतिपेद इव
तथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रली-
यन्त इत्याह विनाश इति । पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं
हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः
पूर्वमपि कर्त्ता भोक्ता बाह्यमात्रं नेदानीं” नापि भविष्यति
काल इति ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च भोक्ता उपपद्यते
अन्यथा ह्युनादिकाल-उत्तातां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः
स्यात् । न च देशकालनिमित्तापेक्षोन्नेयः कर्मफल
वद्भवितुमर्हति अनित्यप्रसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेश्च
ज्ञानफलस्य । तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥
“इतरस्यायेवमसंज्ञेयः पाते तु” शा० सू० ॥ “पूर्वकक्षधि-
करणे बन्धहेतोरवस्थाक्षेपविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्र-

व्यपदेशान्निरूपितौ धर्मस्य पुनः शास्त्रीयव्याख्यास्तीत्येव
ज्ञानेन विरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वोक्तकरण-
व्यापत्तिदेशः क्रियते । इतरस्यापि पुनरस्य कर्मण्ययमथयद्
संज्ञेयोविनाशश्च ज्ञानपतो भवतः । पाते ? तस्यापि स्वफल-
हेतुत्वे ज्ञानफलप्रतिबन्धितप्रसङ्गात् “उभे उ ह्येवैव
एतेन तरतीत्यादि” श्रुतिषु च दुष्कृतास्तु सुकृतस्यापि प्रणा-
शव्यपदेशात् व्यकर्त्तात्मबोधनिमित्तस्य कर्मक्षयस्य सुकृत
दुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् । “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इति चाऽ
विशेषश्रुतेः । यत्रापि कैलएव पाप्मण्यः पश्यते
तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकनितमिति दृष्टव्यं ज्ञानापेक्षया
निवृत्तफलत्वात् । अस्ति च श्रुतौ पुनरेऽपि पाप्मण्यः “भवं
सेतुमहोरात्रे प्रतते तरत” इत्यत्र सप्त दुष्कृतं न सुकृतमप्य-
नुक्रम्य “सर्वे पाप्मानोऽतोनिगर्त्तन” इत्यादिशेषेणैव प्रततेषु
पाप्मण्यप्रयं गात् । पाते त्विति । त्वगन्तोऽप्यारण्यार्थः ।
एवं धर्माधर्मयोर्वन्धहेत्योर्विद्यासाधर्म्यादन्नेयविनाशसिद्धे-
रप्यस्य भाविनी विदषः शरीरपाते मक्तिरित्युपधारयति
“अनारब्धकार्ये एव तु यत्” तदाधेः शा० सू० ॥
“पूर्वयोर्धकारणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशो-
ऽवधारितः स किमविशेषेणारब्धकार्ययोश्च भगवत्तु विशेष-
धेयानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते तत् “उभे उ ह्येवैव
एतेन तरतीत्येवमादि” श्रुतिष्वविशेषप्रयणादविशेषेणैवैव इत्येवं
प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति । अप्रवृत्ति-
फले एव पूर्वजन्मान्तरसिद्धिर्वास्तव्यमपि च जन्मनि प्राक् न
ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेत
न त्वारब्धकार्ये साभिभुक्तफले, आध्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतन
जन्म निर्मितम् । कुत एतत् ? “तस्य तावदेव चिरं यावच्च
विमोक्षइति शरीरपातावधिकारणात् क्षेमप्राप्तेः । इतरथा
हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिरैवभावाम् ज्ञान
प्राप्तेनन्तरमेव क्षेममनुवीत तत्र शरीरपातपतीक्षा नाव-
क्षीत । ननु वस्तुवर्त्तेनैवायमकर्त्तात्मबोधः कर्माणि क्षप-
यन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिद्विषयेष्वेत न हि
समाने ह्यग्निवीजसम्यक्के केषादिद्विजगताः क्षीयन्ते केषा-
श्चिन्न क्षीयन्ते इति यद्यमङ्गीकर्तुमिति । उच्यते । न
तावदनाश्रित्यारब्धकार्यकर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते
आश्रिते च तस्मिन् कुलाद्यवकाशत् प्रवृत्तवैश्यान्तराणे
प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वैशद्यप्रतिपादनम् । व्यकर्त्तात्म-
बोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्मागुणिकमिति ।
वाचितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत् संस्कारवशात्

कश्चित् कालमनुवर्त्तत एव । अपि च नैवात्र विवदितव्यं
ब्रह्मविदः कश्चित् कालं शरीरं भ्रियते न भ्रियते वा
इति । कथं हेतुस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देह-
धारणश्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत ? श्रुतिसृष्टिषु च
स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्द्देशे नैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्ध-
कार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षयः इति भा० ।

अपूर्वता स्त्री अपूर्वस्य अन्यतोऽप्राप्तस्य भावः तत् । १ प्रमा-
णान्तरागम्यत्वे “उपक्रमोपसंहारावभ्यासाऽपूर्वता फलम्
अर्थवादोपपत्तिश्च हेतुस्तात्पर्यनिर्णये २ इत्युक्ते तात्पर्याव-
धारणहेतुभेदे च यथा छन्दोगे “तन्वौपनिषदं वेदेति
ब्रह्मणो भवान्तरागम्यत्वमुक्तेम् ।

अपूर्वपति स्त्री न पूर्वः पतिर्यस्याः । कुमार्याम् । “अपूर्व-
पतिं कुमारोमिति” सि० को० ।

अपूर्ववाद् पु० अपूर्वमधिकृत्य वादः तत्त्वबुद्धोः कथा ।
गङ्गेशोपाध्यायकृते शब्दचिन्तामण्यन्तर्गते ग्रन्थभेदे ।

अपूर्वविधि पु० अपूर्वस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्ते विधिर्विधानम्
वि+धा-कि । अप्राप्तप्रापके लिङादिपदवेदनोये शब्द-
विशेषे । यथा स्वर्गसाधो यजेतेति लिङादिशुक्तं वाक्यं
प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बोधयत् तथा ।
अपूर्वविधिरपि चतुर्विधः कर्मविधिः गुणविधिः विनि-
योगविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र अग्निहोत्रं जुहोति
इत्यादौ यागरूपे कर्मणि इदसाधनतायाः, कृतिसाध्य-
ताया भावनाया वा मतभेदेन बोधनात् कर्मविधित्वम् ।
द्रव्यदेवतादिविधायकविधिशुणविधिः । यथा दध्ना
जुहोत्यादिवाक्यं प्राप्तस्याग्निहोत्रस्यानुवादेनाप्राप्तगुणरूप-
इत्यादेर्विधानात् । “ऐन्द्रा गार्हपत्यसुपतिष्ठत इत्यादि
ऐन्द्रा ऋचः गार्हपत्योपस्थाने विनियोजनात् विनियोग-
विधिः । एवं ज्ञत्वा एवं कुर्यादित्यादि प्रयोगज्ञापकोविधिः
प्रयोगविधिः । यथा अधोत्थ स्नायादित्यादि “उपसङ्गि-
रित्वा माससेकमग्निहोत्रं जुहोत्यादि च अयञ्च विधि-
विधिरिति भेदः ।

अपूर्वत्र लि० न पूर्वमर्हति यत् न० त० । पूर्वानर्हे “त्व-
को वायवेवामपूर्वः सोमनामिति” ऋ० १, १३४, ६ ।

अष्टक लि० अष्ट-क न० त० । १ असंबद्धे “अष्टक एकान्
इति पाणि युक्ते वर्णान्तरायुक्ते २ एकवर्णे “वेरष्टकस्य पा०

अष्टयक् अष्ट० न अष्टक् । सङ्गयोगे मूर्धपरयोरेकादेश-
रूपे सम्भूयभवने अष्टकसाहित्यमष्टकसाहित्यञ्चेति सा-
हित्यं द्विविधमिति वृद्धाः ।

अपेक्षणीय लि० अप+ईच्छ-कर्मणि अनीयर् । १ अनुरो-
द्धये अपेक्षाकर्मणि २ प्रतिपाद्ये च “आत्मा यत्नेन
रक्षोरणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीय” इति नीति० ।

अपेक्षा स्त्री अप+ईच्छ-भावे अ । १ आकाङ्क्षायां, सा च शाब्द-
बोधजनिका “यत्पदेन विना यस्यानुभावकता भवेदित्युक्ता
तत्पदे पदवत्त्वरूपा । अपेक्षायाश्च प्रायशोऽस्तिर्नेष्यते
‘सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्षं
तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम्” यथा प्रवीरं पुत्रकाम्यति
ऋद्धस्य राजसातङ्ग इत्यादौ प्रत्ययसमासौ न स्तः । “सापेक्ष-
त्वेऽपि गमकत्वात् समास” इति भाष्योक्तेः देवदत्तस्य गुरु-
कुलसन्निधादौ समासः इति भेदः । १ प्रयोजकत्वे तच्च
ज्ञाने स्थितौ उत्पत्तौ वा इतरस्यानुरोधित्वम् ज्ञा-
नादिकार्यं च यस्य यत्पदार्थान्तरज्ञानाद्यनुरोधः तस्य
तदपेक्षा । अतएव तर्कग्रन्थे जगदीशेन “स्वामेक्षापादकः
प्रसङ्ग आत्माश्रयः अपेक्षा च ज्ञानावृत्तौ स्थितौ च
याज्ञेयविधाय एतद्वृत्तज्ञानं यद्येतद्वृत्तज्ञानजन्यं स्यादे-
तद्वृत्तज्ञानमिदं स्यादिति ज्ञप्त्वा । घटोऽयं यद्येतद्वृत्तजनकः
स्यात् एतद्वृत्तमिदं स्यादिति उत्पत्तौ, अयं घटः यद्येतद्वृ-
त्तसिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येतेति स्थितौ च” स्वामेक्षा-
मेक्षितत्वे उदाहृतम् । अनतिदूरे च “अपेक्षा चात्र साक्षात्-
परस्परसाधारणो याज्ञेय” इत्युक्तम् । तेन साक्षात् परस्परया
वा स्वज्ञानादिप्रयोजकतैवापेक्षेति निष्कर्षः । स्वयम्हसापेक्ष
ग्रहसापेक्षग्रहकत्वमन्योन्याश्रयलक्षणम् । २ अनुरोधे
“सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया क्षतिः” रघु ।
४ सृष्ट्याश्च “ससृगोद्देशु कामेषु निरपेक्षः परित्रजेदिति”
“अध्यात्मरतिरासीत निरपेक्षो निरभिष इति” च मनुः ।
“निरपेक्षः विगतसृष्ट इति” बुद्धकमडः ।

अपेक्षाबुद्धि स्त्री अयमेकः अयमेक इत्याकारिकायाम् अने-
कैकत्वविधिर्या “अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते
भाषा० परिभाषितायाम् बुद्धौ ।

अपेक्षाबुद्धिज लि० अपेक्षाबुद्धितो जायते जन-ड ५ त० ।
न्यायोक्ते द्वित्वादिपराङ्मने संख्याभेदे । “द्वित्वादयः परा-
ङ्मन्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु
परिकीर्त्तिताः अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां प्रकीर्त्तित”
इति भाषा० । अत्रायमभिसन्धिः । यद्यपि द्वित्वादि
समवायः प्रत्येकं घटादावस्ति तथापि एकोद्भाविति ज्ञाना-
भावात् एको न द्वविति ज्ञानाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिस्वरूपः
कश्चित् संबन्धोऽनेकाश्रयोऽङ्गीक्रियते पर्याप्तिबन्धेन च

प्रत्येकं घटादौ न द्वित्वादि । तादृशसम्बन्धश्च अपेक्षाबुद्धि-
सापेक्षत्वेन तत्सत्त्वे तथा ज्ञानं, तदसत्त्वे न तथा ज्ञानम् ।
तत्र प्रथमम् अयमेकः अयमेक इत्याकारिका अपेक्षाबुद्धि-
स्ततोद्वित्वोत्पत्तिः ततो द्वित्वद्वित्वनिर्विकल्पक ततोद्वित्व-
प्रत्यक्षम् । अपेक्षाबुद्धिनाशश्च ततोद्वित्वनाशः इति । यद्यपि
योग्यविभुविशेषगुणानां स्वीकारवर्तिगुणनाशत्वेन ज्ञानसा-
त्त्वस्य द्विच्छणस्यायित्वं तथापि अगत्या अपेक्षाबुद्धेस्तुच्छ-
स्यायित्वं स्वीक्रियते अन्यथा निर्विकल्पककाले अपेक्षा-
बुद्धिनाशे द्वित्वस्य नाशः प्रसज्येत न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं
विषयाभावात् विषयस्य प्रत्यक्षं प्रति कार्यकालवृत्तितयैव
कारणत्वोपशमात् तथा च द्वित्वप्रत्यक्षमेषा अपेक्षाबुद्धिनाशकं
नान्यदिति कल्प्यते । कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावाच्च अ-
पेक्षाबुद्धिनाशात् द्वित्वादिनाश इति कल्प्यत इति सि० सु० ।
अपेक्षितं ति० अप+ईच्छ-कर्म्मणि क्त । १ अपेक्षाविषय
भूते २ आकाङ्क्षिते च । ‘अपेक्षितक्रियश्चेति त्रिधा-
ऽपादानमिष्यत’ इति हरिः ।
अपेक्षित्वां ति० अप+ईच्छ-णिनि स्त्रियां ङीप् । अपेक्षावति
स्वकार्यजननादौ इतरप्रयोजकताचतुरोधिनि च ।
अपेक्ष्यं ति० अप+ईच्छ-कर्म्मणि क्त । १ अपेक्षणीये । भावे
ल्यप् । अनुबध्येत्यर्थे अव्य० “किसमेक्ष्य फलं पयोधरान्
ध्वनतः प्रार्थयते वृथाधिप” इति किरा० ।
अपेतं ति० अ+इच्छ-कर्त्तरि क्त । १ अपगते अपसृष्टे ।
‘यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकत्वमिति’ भाग० ३ पलायिते च ।
अपेतरासची स्त्री अपेतः राक्षस इव पातकं यस्याः गौ० ङीप् ।
तलस्याम् राजनि० । तस्याः राक्षसतल्लपापादिहरणा-
त्तथात्वम् । “दूष्वां दहति पापानि धात्री हरति
पातकम् । हरितकी हरेद्रोगं तलसी हरते त्वयम्”
आ० त० स्कान्देतिस्तस्याः पापादिहारित्वम् ।
अपेयं ति० या अर्हाद्यर्थे यत् न० त० । १ सृष्टो निषिद्धपाने
मद्यादौ “मद्यमदेयमपेयमनिप्राह्यमिति” ति० त० उश्च०
एवमन्यानि अपेयानि सृष्टो प्रसिद्धानि यथा “वर्ज्यं स-
काशं क्षीरं यच्च विप्रधितं पयः । अनिर्द्देशायागोः क्षीरं
पीत्वा चान्द्रायणं चरेदिति” आ० त० सृष्टिः । “अपः
सुराभाजनस्या मद्यभाण्डे स्थितास्तथा पञ्चरात्रं पिबेत्
पीत्वा शङ्खपुष्पीहतं पयः” इति मनुः । “शुनोच्छिष्टाः
स्थिता ह्यपो यदि कश्चित् द्विजः पिबेत् शङ्खपुष्पीविपक्षेन
त्वाहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति” यमः । “स्त्रियोच्छिष्टाः स्थिता
आपो यदि कश्चित् पिबेदुद्विजः । शङ्खपुष्पीत्यादि० शङ्खः

“शुद्रोच्छिष्टा स्थिता ह्यपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।
कुशमलविपक्षेन त्वाहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति” हारातः “शुभा
संस्पृष्ट भाण्डे तु रेतोमत्त्वविकृतिः । जलक्षीरादिकं पीत्वा
तद्गच्छं समाचरेत्” लघुबौ० । “चण्डालिकूपभाण्डेषु
यस्त्वज्ञानाज्जलं पिबेत् पायश्चित्तं कथं तत्र तस्य
वर्णं विधीयते । चरेत् सान्त्वनं विप्रः प्राजापत्यन्तु
भूमिपः । तदर्थं तु चरेद्द्वैष्ट्यः पादं शूद्रस्य निर्द्दिशेत्”
आप० । “चण्डालपरिग्रहीतं यो ह्यज्ञानाज्जलं पिबेत् ।
तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यम्” इति आप० ।
‘यस्तु चण्डालसंस्पृष्टं पिबेत् किञ्चिदक्षमत् स तु सान्-
त्वनं कच्छं चरेच्छुद्धिमात्मनः’ अ० कृपाः । ‘किञ्चिदिति
जलक्षीरादिकमिति’ प्रा० वि० । आभमांसादौ न दोषः ।
“आभं मांसं एतं जाडं स्नेहाय फलमश्नयाः । स्नेह-
भाण्डस्थिता दुष्टानिष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः” यमः
“अन्यजैः स्नानताः कूपस्तडानि तथैव च । एष स्नात्वा च
पीत्वा च पद्मगन्धेन शुध्यति” आप० । जलानरास्नाभे तु
तदस्यापि पातं शक्यते ‘अन्यजैः स्नानते कूपे सेती
वाय्वादिके तथा तत्र स्नात्वा च पीत्वा च पायश्चित्तं न
विद्यते इति वृद्धगाता० । ‘इदमत्यन्तापविषयमिति’ प्रा०
वि० । “भाण्डस्थिता अमोञ्जानामपः पीत्वा पयोदधि ।
ब्राह्मणो क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चोपसर्पति ब्रह्मक्षत्रे-
पवासश्च याज्यवर्णस्य निषेधः” परा० । उपसर्पति उपसर्पेत्
पायश्चित्तमिति शेषः तदेवाह ‘ब्रह्मक्षत्रेर्पेति । “यदि
विप्रः प्रसादेन शूद्रतोयं पिबेत् स्वयम् । उपोष्य विस्व-
पद्मानां पलायस्य कुशस्य च । एतेषासृढकं पीत्वा तेन
शुद्धिमवाप्नुयात्” शाता० । अत्रापवादः । “नयभाण्डेषु
पानीयं विद्वद्भक्षवज्जन्तनाम् । पेयं तदासुर्विप्राणां पयो-
दधि तथैव च” जावा० । “एतं तैलं पयः क्षीरं तथैवैकुरभौ
शुद्धः । शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति” शाता० ।
एतादीनामाकरभाण्डस्थितानां न दोषः ‘शङ्खः । “पीता-
वशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः कश्चित् । तिरातं तु द्रव्यं
कुर्याद्वासकस्तेन वा पुनः” शङ्खः । “वासेन केवलेनेति”
प्रा० वि० । “प्रपासरगले घटके च कूपे द्रोण्यां जलं कोप-
गतास्तथापः । कतेऽपि शूद्रास्तदपेयमाकुरापहतो भूमि-
गताः पिबेत्ता” इति यमः । प्रपाजलं, कूपजलाक्षरण
घटस्थजलं द्रोणी सेकपात्रविशेषः तज्जलं, शङ्खगादि
कोपगतं जलञ्च शूद्रासम्बन्धेऽपेयम् “आपदि तु तदेव
जलं भूमिगतं कृत्वा ततः पातान्तरेणोद्धृत्य पेयमिति”

प्रा० वि० । एतद्विषये एव । द्रोण्यामायसयुक्तायां कृत्रे प्राव-
र्त्तके तथा । यामप्रपाजलञ्चैव पीत्वापत्सु न दुष्यतीति
लघुहारीतः । तदपि भूमिगतं कृत्वैव पेयं पूर्ववचनैकाक्य-
त्वात् । “प्रावर्त्तके सेचके कृत्रे अज्ञाते” प्रा० वि० । “कूपे
विन्मूलसंस्पृष्टे पीत्वा तोयं द्विजोत्तमः । तिरात्रेण विशुध्येत”
अङ्गिराः । “जलाशये तथान्येषु स्थावरेषु महीतले । कूपवत्
कथिता शुद्धिः महत्सु च न दूषणमिति” विष्णुः । “महत्-
स्वयुचिशुद्धया तीर्थसमीपतोयमहणवर्जनमिति” प्रा०
वि० । यथोक्तं देवलेन । “तत्वाञ्छोभ्यतडागानि नदीर्वापीः
सरांसि च ककुलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेदिति” ।
“ऋतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहृताञ्चोदकं पीत्वा ब्राह्मण-
स्त्रिरात्रसपवसेदित्यादि” विष्णुः “अत्यन्तोपहृतात् अमे-
ध्यादिनेति” प्रा० वि० । “यस्तु कूपात् पिबेत् तोयं ब्राह्मणः
श्वदूषितात् उपवासव्ययं कृत्वैत्यादि” लघुहृत् । “क्षिप्तो
भिन्नः श्वश्चैव कूपस्थो यदि दृश्यते । पयः पीत्वा तिरात्रेण
इत्यादि” देवलः । “पीतशेषं पिबेत् विप्रैर्विप्रः स्नादत्यथा
पशुरिति भवि० पु० । “स्नेहोपानहविन्मूलं स्त्रीरजो मद्य-
मेव च । एभिः संदूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं विधिः ।
एकं द्रुहं त्र्यहञ्चैव द्विजातीनां विशेषधनमिति” अत्रिः ।
अत्रापवादमाह स एव “गोदोहने चर्मपुटे च तोयं यन्त्रा-
करे कारुकशिलिहस्ते । स्त्रीबालवृद्धाचरितानि यान्य-
प्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि । प्राकाररोधे विषमप्रदेशे
सेवानिवेशे भवनस्य दाहे । आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु
तथैव दोषा न विकल्पनीयाः । शुचि गोदम्लिकतोयं प्र-
कृतिस्थं महीगतम् । चर्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रो-
द्धृतं जलमिति” । प्राशुक्तवचनजातैः चर्मभाण्डस्थित-
यन्त्रोद्धृतयोरपेयत्वेन निषेधे प्राप्ते चर्मभाण्डैरुद्धृतं
यन्त्रोद्धृतञ्च सन्ततधारयोद्धृतञ्च एतत्त्वयं यदि महीगतं
गोदम्लिकं प्रकृतिस्थमविकृतं च तदा शुचीलनेन प्रतिप्रसूतम्
महत्सु च न दुष्यतीत्यनेन महत्त्वस्यापेक्षातत्वेन अव्या-
वर्त्तकतया गोदम्लिकत्वेन विशेषणात् तथाभूतं महत्त्व-
मेव प्रकृते विवक्षितम् । तदपि जलान्तराभावे शुद्धमित्य-
वधेयं प्राशुक्तवचने आपन्नतस्यैव भूमिगतं कृत्वा तत उज्ज्वल
पानविधानेन तदेकवाक्यत्वात् तथैवेह ज्ञेयम् । एतच्च स्वभा-
वतः पेयजलस्यैव-चर्मभाण्डादिस्थितिरूपदोषप्रतिप्रसवार्थम्
न तु अपेयत्वेच्छादिस्नानिततोयस्यापि पेयताविधा-
नार्थं तथात्वे वाक्यभेदापत्तेः न च हिरण्योदकस्यैव अत्र-
स्थेव सामान्यशास्त्रनिषिद्धापेयजलस्य शुद्ध्यर्थतापरं स्वभावतः

पेयस्यैव चर्मभाण्डादिगतत्वेन दोषपरिहारार्थतापरतदैव
सर्वसामञ्जस्ये विधिव्यकल्पनायाः अन्याय्यत्वात् एतेन
इदानीन्तनस्नेच्छराजस्नानितस्यजलस्य यन्त्रोद्धृतत्वेन शुद्ध-
ताकीर्त्तनं साहसमेव तस्य स्नेच्छस्नानितजलत्वेन स्वभा-
वतोऽपेयत्वात् जलान्तरस्य गङ्गाजलस्य च सन्निवृत्त्यादाप-
द्विषयत्वाभावात् प्रकृतस्यविशेषणाच्च तस्य संस्कारविशेषस्य
विकारविशेषवत्त्वादेतद्वचनस्यापि तत्वाप्रयत्ने । किञ्च
“विचित्सा तु हृदये यस्मिन्नने प्रजायते सहस्रेष्वनु विद्ध्यं
पुरीषन्तु स्वभावतः” इति ब्रह्मपुराणेन अमेधस्यैवत्वेन
शुद्धितादादेर्भोजननिषेधात् स्नेच्छामेध्यादिस्यैवत्वेन शुद्धि-
तस्यास्य जलादेरपेयतेति गम्यते । शशिसूर्यकिरणास्पृष्ट-
तया च तस्य व्यापन्नजलतया वैद्यकोक्तदोषाधायकत्वेनापि
ऽपेयता । “अपि चण्डालभाण्डस्थं तज्जलं पावनं महत्”
इत्युक्तोक्तत्वखाते गङ्गाजलानामेवाहृतत्वात्तस्य स्वभावतः
शुद्धतेति तु न शङ्क्यं “सर्वं पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुष्यति
स्नेच्छस्यैव हिराभाण्डे मेघादिजलमिच्छे” इति वचनात्
तस्य मेघादिजलसम्पर्कशङ्कायात्वेच्छादिस्यैव प्रत्यक्ष-
दर्शनाच्च स्वभावतः शुद्धत्वाभावात् । धारायां प्रतिप्रसवमाह
वैधायनः “अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्धृताश्च रेणवः । आ-
कराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरमिति” कावे नवोदकं
शुद्धं न पातव्यन्तु तत्त्र्यहम् । अकाले तु दशाहं स्यात्
पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति” आ० त० स्मृतिः । “स्नानमाच-
मनं दानं देवतापितृतर्पणम् । अद्रोदकैर्न वृर्त्तत तथा मेघा-
द्विनिःसृतैः” । आचमननिषेधात् पानादेः सुतरां नि-
षेधः । “यव्यद्वयं आवणादि सर्वा नदी रजस्वलाः । तासु
स्नानादिकं वर्ज्यं वर्जयित्वा हिरापगाम् इति” ऊन्दो० प० ।
“यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निस्त्वपेयश्च महोदधिरिति” मनुः ।
यैः विप्रैः “अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ । देवयोनिरपांपतिः । कु-
शाप्येषापि कौन्तेय । न स्पृष्टव्यो महोदधिरिति भा० व० प०
स्यैव निषेधात् पाननिषेधः । “अनिर्द्देशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमै-
शफं तथा । आविकं रुन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ।
आरण्यानाञ्च सर्वेषां ऋगाणां महिषं विना । स्त्री-
क्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि” मनुः । “गोः क्षीर-
मनिर्द्देशायाः सूतके अजामहीष्योश्च नित्यमपेयमौष्ट्रमैक-
शफञ्च खन्दिनीनाञ्च याश्च वत्सव्यपेताः” अङ्गि० । “व-
र्जयेद्गोरवत्सायाः प्रयत्नैवान्यवत्सायाः । आरण्यानाञ्च
सर्वेषां वर्जयित्वा तु माहिषमिति” यमः । “सर्वासां द्वि-
स्तनीनां क्षीरं वर्ज्यमजावर्ज्यमिति” शङ्खः “गोजामहिषीवर्ज्यं

सर्वप्रशांतिं यान्यनिर्दयाहं तान्यपि सन्निनीसुन्दिनीविव
 त्वायमस्मिन्नेव चामेयमुज्ज्वलं विष्णुः । पीतोपवसेदित्यु-
 दत्तिः । सन्निनी वृषभाक्रान्ता सुन्दिनी नित्यं प्रसन्नवत्पयः-
 स्तना । अमेध्यभुजः मद्यादिभक्षणशं लायाः । यमसर्वस्व-
 युग्मं प्रसूता “हस्तवत्या निन्दितं रासमञ्च पयो वर्जये-
 दिति” हारीतः । तत्ताजाक्षरं दशाह्लादवाक् निमिषम्
 जर्ज्वं तत् पेयं सर्ववचनसामञ्च स्यात् “गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं
 पदासृष्टञ्च कामतः । सन्निन्यनिर्दयावत्सुगोपयः परिवर्ज-
 येत् याज्ञः । “क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने पुनः
 संप्राप्तं दत्तं कुर्यादित्यादि” या० । “उद्धृक्षीरमातुषी-
 क्षीरपाने पुनरुपनयनं तत्रकच्छेत्त्यादि” शाता० ।
 “उद्धतस्ते हृदिलयनपिन्याकमथितप्रभृतीनि चात्तवीर्याणि
 नास्तीयात्” गौत० । उद्धतस्ते हंक्षीरादि विलयनं दूतमलं
 पिन्याकः खलिः मथितं तक्रादि आत्तवीर्याणि गृहीत-
 साराणि ॥ आत्तवीर्यपदञ्चात्यन्तोद्धतस्ते हपरं मथित-
 पदं च उद्धतप्रायतक्रपञ्च । “क्षलियस्वैव दूतस्यो
 वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततो-
 ऽन्योऽस्य पुण्ड्रकत्” आप० । “कापिलं यः पिबेच्छूद्रो
 नरकेण विपच्यते” स्मृतिः । सुष्ठुते तु धातुदोषविशेषजनक-
 तयाकानिचिदपेयान्युक्तानि तानि प्रायशः सामान्यतोऽ-
 पेयशब्दे २२६, २७, पृष्ठे उक्तानि । तत्र विशेषः कश्चित्
 प्रदर्शयते “वर्षाजले गाङ्गेयजसः सुद्रवपरं क्षणसङ्का
 “वर्षान्यत्वे सिक्क्यलोदे च सासुद्रमिति विद्यात्तन्मोपादेय-
 मित्युक्तम् कीटमूलपुरीषाण्डशवकोथप्रदूषितम् । दण्डपक्षी-
 त्कारयुतं कलुषं विषसंयुतम् योऽवगच्छेत् वर्षासु पिबेद्वापि नवं
 जलम् । सवाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव तु
 तत्र यत् सैवाक्षपद्मादण्डपङ्कप्रभृतिभिरवच्छेद्यं शशिसूर्यकिरणै-
 र्नाभिजुष्टं गन्धर्वसुरसोपष्टुष्टं तदप्रापन्नमिति विदात् । तस्य
 स्पर्शरूपरसगन्धवीर्यविपाकाः दोषाः षट् सम्भवन्ति । व्यापन्नं
 वर्जयेन्नित्यं तोयं यदयनात्तवम् । दोषसङ्जनं हेतु-
 त्वाददोताहितन्तु तत् । “व्यापन्नं सखिलं यस्तु पिब-
 तीह्यप्रसाधितम् । श्वयम् पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाक-
 ताम् । श्वासकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि च ।
 अन्यान् वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव चेति”
 नदीविशेषजलस्य दोषकीर्त्तनेनापेयता च तत्त्वोक्ता “पूर्वाधि-
 क्ष्वास्तु न प्रशस्यन्ते शुद्धकत्वादिति । सह्यप्रभवाः
 कुष्ठं कज्ज्वन्ति, विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं पाण्डुरोगञ्च, मलय-
 प्रभवाः क्षीपीन्, सङ्गेन्द्रप्रभवाः क्षीपदोदराणि, हिमवत्प्र-

भवाः हृद्रोगश्वयन्तुरो रोगक्षीपदगलगण्डान्, प्राच्या-
 वन्याः अपरावन्त्याश्वाशंसुपजनयन्ति, इति “सासुद्रसुदकं
 विस्त्रं लवणं सर्वदोषकृदिति । अनेकदोषमानूपं वार्थ-
 मिष्यन्दि गर्हितमिति” च । रोगभेदे शीतजलस्यापेयताप्युक्ता,
 “पार्श्वशूलं प्रतिश्याये, वातरोगे गलगण्डे, आध्माते क्षिप्तमिति
 कोष्ठे सद्यः शुद्धे नवज्वरे । हिक्कायां स्नेहपीते च शीताम्बु
 परिवर्जयेदिति” । तत्रस्यापेयता रोगभेदे तत्त्वोक्ता “तत्रं नैव
 क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न
 रोगे रक्तपैत्तिके । शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्थेष्वाम-
 येषु चेति” । द्रव्यान्तरसंयोगादपेयता अपथ्यशब्दे २२६, २७,
 पृष्ठे दर्शिता । विशेषस्तेषां । “उष्णोदकानुपानन्तु स्नेहा-
 नामथ शस्यते, ऋते भक्ष्यातकक्षे हात् स्नेहात्तौवरकात्तयेति”
 रोगभेदेऽनुपाननिषेधेन तत्र जलादीनामपेयता भङ्गा
 तत्त्वैव दर्शिता । अनुपानगुणमभिधाय “न प्रवेष्ट्यासका-
 सार्त्तो रोगे चाप्यूर्ध्वजलुगे । क्षतोरस्तः प्रसेकी च यस्य चोप-
 हृतः स्वरः । पीत्वाऽध्वाध्याध्ययनगेयस्वप्नाच्च शीभयेत् ।
 प्रदुष्यामाशयं तद्वि तस्य कण्ठोरसि स्थितः । मन्दार्त्नसाद-
 र्द्ध्यादीनामयान् जनयेत् बह्वनिति” सुष्ठुते ॥ अदधे
 अपेशलं लि० विरोधे न०त० । पेशलत्वविरोधिमान्द्यशुक्ले
 अपेहिक्का स्त्री अपेहि अपगच्छ कट ! इत्युच्यते यस्यां
 क्रियायाम् मयू०स० । कटसम्बोधनकापगतनिर्देशादि या-
 विशेषे । एवं मयू० समासे । अपेहिद्वितीया, अपेहि-
 प्रथमा, अपेहिक्काणिजा अपेहिस्वागता एतैर्ऽपि शब्दाः
 तत्तत्सम्बोधनकः गमनक्रियानिर्देशे ।
 अपेशुन न० अभावे न०त० । १ पैशुन्याभावे न०ब० ।
 २ पैशुन्यशून्ये लि० अपेशुन्यमप्युक्तार्थे न० तद्वति लि०
 अपोगण्ड लि० अपसि कर्मणि गण्डः त्याज्यः । विकलाङ्गे
 “विकलाङ्गं हि सर्वत्र धर्मकार्येषु वर्जयेदिति” स्मृतेः स
 हि वैधकर्मसु त्याज्यः । २ अतिभीरौ सोऽपि हि कर्मभाले
 त्याज्यः । अपसि अगण्डः अक्षीर इति वा तस्य
 कर्मणि अक्षीरत्वात्तयात्वम् । अपोजलमिव भङ्गिगुणत्वात्
 गण्ड एकदेशोऽस्य । ३ त्विबलियुते मध्यभागे बलीनामिव
 तस्य तरङ्गाकारत्वात् तयात्वम् । अपसि कर्मणि त्याज्यः
 गण्डः अपटुत्वात् पोगण्डः शिशुः न०त० । पोगण्डः
 पञ्चमादब्दादवाक् च दशमाब्दतद्व्युक्ते पञ्चाब्दे बाळे ।
 पोगण्डमिच्छाशिशोरेव तयात्वात् । “बाळ आपोऽप्युक्तात्
 वर्षात् पोगण्डश्चेति शब्दप्रत” इति नारदोक्तपोगण्ड-
 भिन्ने ५ षोडशवर्षातीतवयस्के च “अजङ्गवेदपोगण्डो

विषये चास्य भुज्यते भग्नं तद्वावहारेण भोक्ता तद्द्रव्य-
मर्हति" कात्या० । [भ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्] स० द० ।
अपोठ लि० अप-वह-क्त । १ निरस्ते त्वक्ते २ "कल्पनापोठम-
अपोदक लि० अपगतसुदकं सुल्लिप्तत्वात् यस्य । १ अप-
विष्टोदके 'तमूहयुनौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिचप्रुङ्गिरपोद-
काभिः ऋ० १, ११, २ । अपनङ्ग फलेषूदक यस्याः उक्त-
पुंस्त्वात् स्त्रियामत इत्वं वा । इत्त्वपक्षेऽपोदिकापि
(पुङ्) पूतिकायाम् तत्फलेषु उदकवत्त्वात्तथात्वम् । अप-
क्षसुदकं यस्मात् ५ ब० । जलापकर्षहेतौ विषादौ "यत्
अपोदकं विषं तत्त एतास्त्रपभवम् अथ ५, १२, १ ।
अपोनप्ति(प्ती)य लि० अपोनयात् देवताऽस्य घ-ञ् वा
नि० । अपोनयादेवताको हविरादौ । [मयट् । जलमये ।
अपोमय लि० अपः जलं तदात्मक तद्विकारत्वात् अपस+
अपोह पु० अप+उह गत्यादौ बा० भावे क । १ त्यागे
२ अतद्वाट्टत्तौ तद्विज्ञस्य व्याट्टत्तेरपि त्यागविशेषरूपत्वा-
त्तथात्वम् । "तद्धानपोहो वा शब्दार्थ" इति काव्यप्र०
"अपोहः अतद्वाट्टत्तिरिति" महेश्वरः । जहत्कर्तः अपः
विपरीये प्रा० स० । अपरतर्कनिरासाय कते विपरीततर्के
स च "सुश्रूषा श्रवणं चेत्यहणं धारणा तथा । जहो-
ऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा इति हेमचन्द्रोक्तः
बुद्धिगुणभेदः । "स्वयम्हापोहसमर्थ" इति पा० भा० ।
भावे ल्युट् । अपोहनमप्यत्र न० । "सक्तः स्मृतिज्ञान-
मपोहनञ्चेति" गेता ।
अपोहनीय लि० अप-जह-अनोयर् । अपरकृततर्कनिर-
सनेन तर्कणीये, "कृत्विगपोहनीयास्तथ" कात्या०
२२, ६, २१ ।
अपोह्य लि० अ-उह गत्यादौ कर्मणि खत् । अपगमनीये
"त्याज्ये एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यादेनोहिंसासमुद्भवम्" महः
अप+वह-ल्यप् । दूरीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।
अपोह्य लि० नास्ति पौरुषमस्य । विक्रमश्रुत्ये । अभावे
ज० त० । पौरुषाभावे न० ।
अप्चर लि० असु चरति चर-ट् । १ जलचरे जन्तौ
स्त्रियां ङीप् । "लीखाद्यान्यान्त्रितास्तेषां ऋगगर्ताश्रयाप्-
चराः" इति महः लीणि ङर्गाणि ।
अप् न० आस्यते भोगाय जीवेन आप-तन् ह्रस्व । १ शरीरे
२ स्वरूपरूपसोमे च । "अथाप्रवे द्वितीये यामाहुतिं जु-
होति यत० आ० २, ६, २८, अपुः स्वरूपरूपः सोमः भा० ।
अप् पु० अङ्गः जलदानाय ततोर्त्ति हर-वेगे क्तिप् । जल-

दायको इन्द्रे तस्य मेवनायकत्वेन तत्प्रेरकतया जलदा-
तत्वात्तथात्वम् "यत्नेन गाहमपुरो विविह्रिरे ऋ० २, २१, ५,
"अपुरः अपां प्रेरकादिन्द्रात्" भा० । २ तद्वायकोऽनलादौ च
तवाग्न्यादेः "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सभ्यगादित्यस्यपतिष्ठते
आदित्याज्जायते वृष्टिरिति" मनूक्तेः जलप्रेरकत्वम् ।
अप्तुर्थ्ये न० अपुरो भावः बा० वेदे यत् । "जलप्रेर-
कत्वे लोके तु घञ् आप्तुर्थ्यमित्येव । "इन्द्राग्नौ ! तवि-
माणि वां सधस्थानि पयांसि च युवोरप्तुर्थं हितम्
१२, ८, अप्तुर्थं वृष्टिप्रेरकत्वम् भा० युवोर्युवयोरिन्द्राग्नयोः
अप्तोर्याम पु० अप्रोर्देहस्य यापकत्वाद्याम इव अलु० स० ।
अग्निष्टोमाङ्गयागभेदे "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति"
श्रुत्या अग्निष्टोमस्य देहव्यापककालकत्वात्तथात्वम् । "सो-
ऽप्तोर्यामिण यजेत" कात्या० ८, ११, १०, "षडुत्तरे अत्यग्नि-
ष्टोम उक्त्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः
कात्या० १०, ८, २६, ।
अप्त्य लि० अप्तिनि देहे भयः यत् वेदे टिलोपः ।
१ अपत्ये निरु० २ देहकर्मणि स्थिते च "पूर्व्वे अङ्गैरजसो
अप्प्रस्य" ऋ० १, १२, ४, ५ "अप्प्रस्य कर्मणि स्थित्येति" भा०
अप्प्रस्य लि० अप्रसि कर्मणि तिङति अधिकृतत्वात् स्या-क
७ त० । १ कर्मण्यधिकृते "संयावप्र.स्यो अपसेव" ऋ० ६,
६७, २ । "अप्प्रस्यः कर्मण्यधिकृतः" भा० ।
अप्पराज पु० अप्रसां कर्मणां राजा प्रेरकत्वात् टच् समा०
ब्रेदे ट् सलोपः । कर्मप्रेरके । "युवं ह्यप्पराजावसी-
दतम् ऋ० १०, १२, २७ ।
अप्पवान पु० अप्रसाकर्मणा वानं गतिः सङ्गतिरस्य । ऋगुवंश्ये,
कृषिभेदे, "यमप्रवानो ऋगवो विरुचुः ऋ० ४, ७, १, अप्र-
वानः ऋगुसम्बन्धी कश्चिदपि, भा० । "अथैवमृगवदप्र-
वानवदाहुवे अग्निं समुद्रसम्" ऋ० ८, १०, २, ४, अथैव
वत्सादिगोत्रप्रवरत्वम् "वत्सानां भार्गवच्यवनाप्रवानौर्व्व-
जामदग्न्याः" इति "भार्गवौर्व्वजामदग्न्याः" इति वा
"भार्गवच्यवनाप्रवानाः" इति वा "वेदानां पञ्च, भार्गवच्य-
वनाप्रवानौर्व्ववेदाः" इति गोत्रप्रवरा० । वङ्गानामाप्रवतः
प्रवरत्वात्कल्पनं प्रवराध्यायविरुद्धत्वाच्चेयम् । अप्रसे आ-
दानकर्मणे वानसस्य ट् सलोपः । बाहौ निरु० ।
अप्प्रस्य लि० आप-अस्यन् लट् ह्रस्व । १ कर्मणि निरु० ।
"क्रियातो विभागः विभागात् पूर्व्वदेशसंयोगनाशस्तत
उत्तरदेशसंयोग" इत्युक्तेः संयोगहेतुत्वात्तथात्वम् "तद्देवेषु
चक्षुषे भद्रमप्रः ऋ० १, ११, २, ६ । "अप्रः कर्म" भा० ।

बा० अकम्पाख्यायामपि असन् तुट् ह्रस्वश्च । २ प्राप्तये,
“यञ्जितमत्र उपसो वृत्त” ऋ० १, ११३, २० । “अप्रः
प्राप्तव्यम्” भा० ।

अप्रस्वत् लि० अप्रस्+अस्यर्थे मत्प मस्य वः स्त्रियां ङीप् ।
कर्मयुक्ते । “अप्रस्वरीषुर्वरास्त्रिति” ऋ० १, १२७, ६ ।
“अप्रस्वतीषु खननादिकम्प्रीप्तासु” भा० ।

अप्रति पु० अपां पतिः ईत० । १ वरुणे २ ससुदे च । “इन्द्रान्त-
काप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत्” इति “वितापपत्यो-
र्यमस्य च” इति च मनुः ।

अप्रित्त न० अपां पित्तमिव हेतत्वात् । १ अग्नौ “अग्नेराप”
इति श्रुतौ अग्नेर्जलहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अप्र लि० अपामिदम् तत्र साधु संस्कृतं वा यत् । १ जलसंस्कृते
“अग्नेगो राजास्यस्तमिष्यते” ऋ० ६, ८६, ४५ । “अप्यः
अप्यसु संस्कृतः” भा० जलसम्बन्धिनि “त्वयाहितमप्यमसु
भागम्” ऋ० २, ३८, ७ । “अप्यमपां सम्बन्धिनम्” भा० ।
२ कर्मणि साधौ “स ईं ऋगो अप्योवनगुरूप” ऋ० १,
१४५, ५ । “अप्यः कर्मणि साधुः” भा० अप्यु योग्यं वेदे
यत् ह्रस्वश्च । ४ प्राप्तुं योग्ये “योनिमप्यमनिशितम्” ऋ०
२, ३८, ८ । “अप्यम् आप्तुं योग्यम्” भा० ।

अप्रयथ पु० अप+इण-भावे अच् । १ “अपगमने २ नाशे ३
विलये च “स्वाप्ययादिति शा० सू० भवाप्यायो हि भूतानां
श्रुतौ विस्तरयोमया” गीता । अप्रैत्यस्मात् अपादाने
अच् । पक्षपुच्छसन्धिषु “पक्षपुच्छानि पराभिरप्येषु”
कात्या० १७, ६, ७, “अप्येषु पक्षपुच्छाप्रसन्धिषु” वेददी० ।

अप्रकट लि० न प्रकाशः विरोधे न०त० । प्रकाशितभिन्ने
गुप्ते । “प्रकटाऽप्रकटा चेति लिला सेयं हरेर्द्विधा प० पु०

अप्रकम्प पु० न प्रकम्पः अभावे न०त० । १ चलनाभावे न०
ब० । २ चलनहीने लि० “अप्रकम्पो दुराधर्ष” इति पुरा० ।

अप्रकर्ष पु० न प्रकर्षः विरोधे न०त० । १ अपकर्षे न०ब० ।
२ प्रकर्षशून्ये लि० ।

अप्रकाण्ड पु० न प्रकाण्डः काण्डः शून्योऽस्य । १ शून्यशून्ये
क्लिष्टोप्रभृतिषु । न०त० । २ प्रकाण्डभिन्ने स्वल्पे लि०

अप्रकाश पु० न प्रकाशः अभावे न०त० । प्रकाशाभावे
गोपने “अप्रकाशकथे क्रोतुः स्वामिनश्चाप्यरक्षणादिति”
प्रा०त०ना० । न०ब० । “प्रकाशशून्ये लि० “प्रकाशांश्चाप्रका-
शांश्च तत्त्वान् द्विविधान् विदुः” मनुः । अप्रकाशचौराश्च
अपहर्तृष्वे मनुक्ताः १५४ पुष्टे इत्याः । “प्रकाशचाप्रका-
शश्च लोकालोक इवाचक्ष” इति रघुः ।

अप्रकाश्य लि० प्र+काश-णिच् अर्हार्थे कर्मणि यत् ।
१ प्रकाशयितुमनर्हे गोप्ये “अप्रकाश्यमिदं गुह्यं” न
देयं यस्य कस्यचित्” तन्त्रम् । २ विशेषतो गोप्ये
जन्मर्क्षादिनवके च तच्च । “जन्मर्क्षं सैयुनं सन्त्रो गृह-
च्छिद्रञ्च वञ्चनम् । आशुर्धनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि
सर्वथा” का०ख० ।

अप्रकृत लि० न प्रकृतः प्रकान्तः यथार्थो वा । १ अप्रकान्ते
२ अयथार्थे च । प्रकृतिः स्वभावोऽस्यस्य अर्थ० आ० अच्
न०त० । भयादिना ३ स्वभावहीने । “तामसं यज्ञाप्रकृतो ददा-
तीति शु०त० हारी० “अप्रकृतो भयादिमान्” रघुनन्दनः ।

अप्रकृति स्त्री न प्रकृतिः । प्रकृतिभिन्ने कार्यकारणभिन्ने
सांख्यप्रसिद्धे पुरुषे “न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति
सां०का० उक्तेस्तस्य प्रकृतिभिन्नत्वात्तथात्वम् २ व्याकरणोक्ते
प्रत्ययनिमित्तरूपप्रकृतिभिन्ने प्रत्ययादिशब्दे, सीमांसकोक्तायां
३ प्रकृतिभिन्नायां विकृतौ च । प्रकृतिः स्वभावः न०
ब० । ४ तच्छून्ये लि० या कप् । अप्रकृतिकोऽप्यत ।

अप्रकृतिस्य लि० प्रकृतौ स्वभावे न तिष्ठति रोगभयादिना
ततश्चलति स्या-क ७त० न०त० । रोगभयादिना स्वभा-
वाच्चलिते ।

अप्रकृष्ट लि० न प्रकृष्टः विरोधे न०त० । निष्कृष्टे अपकर्षयुक्ते

अप्रकृष्ट लि० प्र+कृप्-क्त न०त० । कृष्टभिन्ने यदुचितं
तद्विन्ने “कृत्विजां वैकोऽप्रकृष्टत्वाच्छास्त्रिणे कात्या० ६, ७, २

अप्रक्षित लि० प्र+क्षि-भावे क्त “अगदर्थे” भा० उक्तेः
भावकर्मणोश्च ख्यदर्धतया तद्विन्ने दीर्घविधानात् भावस्य
च ख्यदर्धतया न दीर्घः तेन न नत्वम् नास्ति प्रक्षिप्तं
प्रक्षयो यस्य । प्रक्षयरहिते “अप्रक्षितं वसु विभक्ति” ऋ०
१, ५५, ८ । [ऋ३तुवति ।

अप्रखर लि० न प्रखरः विरोधे न०त० । १ तीक्ष्णत्वविरोधि
अप्रगुण लि० न प्रकृष्टो गुण उपकरणं कार्यसामर्थ्यं वा यस्य ।

१ व्याकुले न०त० । २ अनुगुणभिन्ने च ।

अप्रचेतम् न० न प्रचेतति प्र+चित्-अस्तु न०त० । अज्ञाने
“कथाविधात्यप्रचेताः” ऋ० १, १२०, १ ।

अप्रज पु० न प्रजायते आत्मजरूपेण प्र+जन-ङ न०त० ।
उत्पादिजननाभावेन अजते १ बन्धे “आत्मा वै जायते
उत्त” इति श्रुतेः उत्पन्नने आत्मजननात् तच्छून्यस्य
तथात्वम् । “भाट्टणामप्रजः कश्चित् क्रियेत प्रज्येत वेति”
सूतिः “अप्रजस्त्रीधनं भर्तुमर्थाद्यादिषु चतुर्वर्षीति” या० ।
२ उत्तरहितायां स्त्रियां स्त्री “अप्रजायामतीतायां बाम्बवा-

स्तदशामुयुः” इति स्मृतिः “संवत्सरद्वयं तन्तु गान्धारीगर्भ-
माहितम् । अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत्”
भा० आ० प० ।

अप्रजस् पुंस्त्री न प्रजा सन्तिः यस्य अस्मिन् समा० ।
प्रजान्मुन्ये । “अतीतायामप्रजसि तद्धनं भर्तृगामि च”
स्मृतिः । “अस्वं त्वाप्रजसं कथोमि” अथ० ७, ३५, ३ ।

अप्रजाता स्त्री न प्रजाता कदापि न प्रसूता । १ अष्टत-
गर्भायां बन्ध्यायां स्त्रियाम् “दासीनामप्रजातानां शुभानां
स्वर्गवचसाम् । यतमसौ प्रदास्यामि” भा० उ० प० १५ अ० ।

अप्रणीत लि० न प्रणीतः वेदविधिना संस्कृतः । १ वैध-
संस्कारान्मुन्ये अनलादौ २ अकृते च ।

अप्रतर्क्य लि० न प्रतर्क्यः तर्कवित्तमशक्यः । लिङ्गाद्यभावेन
अनुमानेन ज्ञातुमशक्ये । “अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रमुप्रमिव
सर्वतः” मनुः ।

अप्रता लि० प्र+ताय-किप् नास्ति प्रताः यस्मात् ५ त० । १
अतिविस्तीर्णं “न सोमो अप्रता पथे” ऋ० ८, ३२, १६,
“अप्रता विस्तीर्णधनेनेति” भा० धातोरातोऽलोपात् रूपम्

अप्रति लि० नास्ति प्रति प्रतिरूपः प्रतिवृत्ती वा यस्य ।

१ अत्युत्कृष्टे “सो अप्रतीनि मनवे पुच्छणीन्द्रः” ऋ० २, १६

४, “अप्रतीनि उत्कृष्टानि” भा० २ प्रतिद्वन्द्विरहिते

“यः एकः इदमप्रतिमन्यमानः” ऋ० ५, ३२, ३ । “अप्रतिः

प्रतिद्वन्द्विरहितः” भा० । २ अप्रतिरूपे अनुपमे च

अप्रतिकर लि० प्रति वैपरीत्ये क-कर्त्तरि अच् न प्रतिकरः ।

१ विपरीतकारिणि विश्वस्ते जटा० प्रति+कृ-भावे अप्

प्रतिकरः प्रतिक्षेपः अभावे न० त० । २ प्रतिक्षेपाभावे पु०

न० व० ३ प्रतिक्षेपान्मुन्ये लि० ।

अप्रति(तो)कार पु० प्रति+कृ-घञ् वा दीर्घः अभावे न० त०

१ प्रतीकाराभावे । न० व० । २ प्रतीकारहीने ३ प्रतिकर्तुम

शक्ये च लि० । अभावे अभ्ययी० । ४ प्रतीकाराभावे अव्य० ।

अप्रतिकर्मन् लि० नास्ति प्रतिकर्म प्रतीकारो यस्य ।

१ प्रतिकर्तुमशक्ये । नास्ति प्रति प्रतिरूपं तल्ल्यं यस्य तादृशं

कर्म यस्य । २ अतल्ल्यकर्मके लि० स्त्रियां ङाप् वा ।

अप्रतिक्रिया स्त्री प्रतिक्रिया प्रतीकारः अभावे न० त० ।

१ प्रतीकाराभावे । न० व० । २ प्रतीकारान्मुन्ये ३ प्रति-

कर्तुमशक्ये च लि० ।

अप्रतिप्राह्य लि० न प्रतिप्राह्यं योग्यं स्मृतौ निषेधात् ।

प्रतिप्राह्ययोग्ये स्मृतौ निषिद्धप्रतिप्राह्यतया उल्लिखिते

हिरण्यदौ द्रव्ये, मृदादिधनादौ च प्रतिप्राह्यादृष्टार्थ-

त्यक्तद्रव्याङ्गीकारः । तत्र द्रव्यविशेषे, अपादानविशेषे, काला-
दिविशेषे च प्रायश्चित्तोत्कीर्त्तनेन पापजनकत्वात् क्वचित्
वस्तुवृत्ता क्वचित् कालादिनिमित्तवृत्ता चाप्रतिप्राह्यता
“प्रतिप्राह्यप्रातिप्राह्यं भुक्त्वा चाहं विगर्हितम्” मनुः
तानि च प्रायश्चित्तविशेषके दर्शितानि तत्रादौ प्रतिप्राह्ये
अपादाननियमः “यथा “राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन्
स्नातकः क्षुधा । याज्यान्तेवासिनो वापि न तदन्यत इति
स्थितिः” मनुः । राजयन्तोऽत्र न्यायवर्त्तितविय
नृपतिपरः “न राज्ञः प्रतिप्राह्योपादराजन्यप्रसूतितः”
इति “यो राज्ञः प्रतिप्राह्योपादराजन्यप्रसूतितः
स पर्यायेण यातोमात्ररकानेकविंशतिमिति” मनुनाम्न-
राजतस्तन्निषेधात् देवसेन विशिष्टादेव राज्ञः प्रति-
प्राह्यविधानाच्च “धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशु-
चीन् मेध्यमेव धनं प्राह्वसीच्छेष्टापि महीपतेः” इति
“द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः । अपि
वा क्षत्रियात् वैश्यात् न तु मृगात् कदाचनेति” व्यासः
निन्दितप्रतिप्राह्यं अपात्नीकरणम् “निन्दितेभ्यो-
धनादानं बाणिज्यं मृगसेवनम् । अपात्नीकरणं
ज्ञेयमिति” मनुक्तेः चण्डालादिप्रतिप्राह्यस्तु पातित्यहेतुः
“चण्डालान्यस्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिप्राह्यं च ।
पतत्यज्ञानतोविप्रोऽज्ञानात् सास्यं तु गच्छति” मनुक्तेः
तेन प्रायश्चित्ताधिक्यम् रजकादीनुक्त्वा “भुक्त्वा चैषां
स्त्रियोगत्वा पीत्वापः प्रतिप्राह्यं च । कच्छमन्दं चरेज्
ज्ञानादिति” मनुक्तेः “पतितानां मृहं गत्वा भुक्त्वा च
प्रतिप्राह्यं च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि
वा” बृह० “शौकरिकव्याधनिषादरजकवरुडचर्मकारा न
भोज्यान्ना अप्रतिप्राह्यास्तदज्ञानप्रतिप्राह्योऽज्ञानार्थं
चरेत्” सुम० “रजकचर्मकारश्च नटोरुड एव च
कैवर्त्तमेदमिहोच सप्तैते ह्यन्यजाः स्मृताः एतेषाञ्च
स्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिप्राह्यं च । पतत्यज्ञानतोविप्रो-
ज्ञानात् सास्यं तु गच्छति” यमः अत्रापवादः “शय्यां
मृहं कुशान् गन्धान् पत्रं पुष्पं फलं दधि । धाना-
सत्त्वान् पयोमांसं शाकञ्चैव न निर्युदेदिति” मनुः न
निर्युदेत् न त्यजेत् “अभोज्यान्नानामपि पुष्पफलशाक
हृणकाष्ठधान्यानि क्षेत्तस्यान्यम्बु तडागस्थं, गोष्ठस्थं च
पय आदाय न दोष” इति सुमनुः तेषाञ्च उपदौकिताना-
मेवादाने न दोष इति प्रा० वि० । “अयाचित्वाहृतं प्राह्य-
मपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यो द्विष-

स्तथेति" या० सूत्रेकवाक्यत्वात् । व्यक्तसुक्तम् "गन्धपुष्प-
कुशान् श्यान् श्यान् सांसं पयोदधि । मणिसत्सौ गृहं
धान्यं पाहृमेतदुपस्थितम् । मधूदकं फलं मूलमेधांस्य
भयदक्षिणा अभ्युद्यतानि पाहृणाणि" का० ख० ।
तेनैवाभेवायाचितान्हुतानां पाहृता नान्येषाम् । एवञ्च
चण्डालादितोऽपि श्यादिभिन्नानासुपदौकितानामपि
अप्रतिपाहृता । शूद्रादिप्रतिपहृनिषेधस्तु अनापद्येव,
आपदि तु तस्य कर्तव्यता "याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते
संस्कृताः कृताम् । प्रतिपहृस्तु क्रियते शूद्रादध्यत्मजन्मनः"
इति "अष्टात्तिकर्षितः सीदन्निमं वर्षं समाचरेत् सर्वतः
प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः" इति मनुना तस्या-
भ्युत्थानात् । तत्र स्तेनात् द्रव्यं कथञ्चिदपि न प्रतिपाहृत्
"योऽदत्तादायिनोऽहस्तान् लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् याज-
नाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः" या० उक्तेः आपदि
शूद्रधनस्य पाहृत्वेऽपि यज्ञार्थतया न पाहृता "न
यज्ञार्थं धनं शूद्रादिप्रोक्तिस्येत कर्हिदिति" मनुना कर्हि-
चिदल्पेन आपद्यपि तस्य निषेधात् "ये शूद्राद्विगम्यार्थ-
मग्निहोत्रसुपासते ऋत्विजस्तै हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु
मर्हिता" इति मनुक्तेः । तत्र द्रव्यविशेषे प्रतिपहृनिषेधः ।
"ऋतयथाह्वयपाही न पुनर्मानवो भवेदिति" घृ० । "शस्त्रं
विस्त्रं सुरा चाप्रतिपाहृता ब्राह्मणानामन्येषाञ्च" वशि०
विस्त्रं सुवर्णम्" "मद्यमदेयमप्रेयमनिपाहृमिति" ति० त०
उ० । "मणिवासोमवादीनां प्रतिपहृत् सावितृप्रदोत्तरं जमेत्
पञ्चरात्रं, मध्यमे द्वादशरात्रं पयोव्रतः शतसहस्रमस-
प्रतिपहृत्" हारो० "हिरण्यं भूमिसन्तं गामन्तं वासस्तिष्ठान्
व्रतम् । अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत्" मनुः ।
अविद्वानित्युक्तेः विदुषो न दोषाय । "किं करिष्यत्यसौ
मूढो गृह्णन्नुभयतोऽस्त्रीम् । सहस्रं वारुणाः पाशाः क्षुर-
भारासमन्विताः पूर्ये वर्षसहस्रे तु पाश एकः प्रसूच्यते ।
एतामवस्थां प्राप्नोति गृह्णन्नुभयतोऽस्त्रीमिति म० पु० ।
एतस्य विद्वद्विद्वद्विषये निषिद्धता लक्षणाजिनादीनां तु
अपाहृत्पदोऽर्थात् उक्ता । देयकालाविशेषे च प्रतिपाहृ-
तामस्य प्रतिपाहृता "न तीर्थे प्रतिगृह्णीयात् पुगले-
व्यायतनेषु च । निषिद्धेषु च सर्वेषु अप्रमत्तोद्भवैर्द्वजः" तीरे
प्रतिपहृत्वाज्यस्याज्यो यर्गस्य विक्रयः" इति प्रा० त० पु० ।
"पाणीयं पायसं भैक्षं व्रतं लवणमेव च । हस्तदत्तं न
गृह्णीयात् तस्य गोमांसमण्यैः" इति का० ख० ।
"नत्येकं दत्तं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय

पूर्जैवा" मित्यनेन ज्येष्ठपुत्रदानप्रतिपहृयोर्निषेधेन तस्या-
भ्यप्रतिपाहृता । तथा "न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रति-
गृह्णीयाद्वा अन्यत्पुत्रानात् भर्तुरिति" सूत्रेः भर्तुः लुप्ता-
सन्तरेण स्त्रियाः पुत्रस्याप्रतिपाहृता । परितोषार्थं
विद्वद्व्यहृणे तु न दोषः । न प्रतिपाहृत् यस्यात्
पु० । प्रतिपाहृद्रव्यादानात् वधौ शौकरिकादौ
चण्डालादौ च पु० । "न भोज्यान्ना अप्रतिपाहृता"
इति प्रागुक्तसुक्तवाक्यम् । "प्रायश्चित्तद्रव्यहृणे दोषः"
इति प्रा० वि० ।

अप्रतिघृति० नास्ति प्रतिघः प्रतिघातकोऽस्य । १ प्रतिघातक
शून्ये अप्रतिघृते" यस्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
तद्वजोऽप्रतिघं विद्यात् सततं हारि देहिनामिति" मनुः ।
अप्रतिद्वन्द्वं लि० प्रतिगतः द्वन्द्वं विरोधं स्पर्धां वा अत्या० स०
न० त० । १ प्रतिस्पर्धाशून्ये "त्वामपतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्व-
माह्वे" रामा० । प्रतिद्वन्द्वः सहचरः । २ तच्छून्ये च
"सोऽहं धनमिदं प्राप्नोनिर्जनं लक्षणाश्रितः । सीतया
चाप्रतिद्वन्द्व" इति रामा० ।

अप्रतिपक्षं लि० नास्ति प्रतिपक्षः विपक्षः सदृशो वा यस्य ।
१ विपक्षहीने २ असदृशे च ।

अप्रतिपत्तिं स्त्री प्रतिपत्तिः कर्तव्यतानिश्चयः अभावे न०
त० । इति कर्तव्यतानिश्चयाभावे "अप्रतिपत्तिं विद्वत्तानि
चेन्द्रियाणि" काद० । २ निश्चयाभावे १ अस्त्रीकारे
४ अग्रहृणे ५ स्थूलभावे "उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभेति"
गौ० सू० । न० ब० । इति स्थूलं लि० ।

अप्रतिपदं लि० प्रतिपद्यते जानाति प्रतिपद-किप् न० त० ।
विकले "सर्वदेवेभ्यो प्रतिपदस्" य० १०, ८ । "अप्रतिपदं
विकल्पमिति" वेददो० ।

अप्रतिपक्षं लि० न० त० । १ अज्ञाते २ अज्ञातज्ञे च ।

अप्रतिवृद्धं लि० न प्रतिवृद्धः निवृद्धः न० त० । अनिवृद्धे
उद्भासे । [प्रवले २ विपक्षहीने च ।

अप्रतिवृत्तं लि० नास्ति प्रतिवृत्तः प्रतिपक्षो यस्य । १ अति-
अप्रतिभं लि० नास्ति प्रतिभा यस्य । १ प्रतिभाशून्ये
= अग्रगल्भे २ स्मृतिशून्ये ३ प्रायुत्पत्तिमतिशून्ये
५ अष्टष्टे ईलज्जिते च ।

अप्रतिभा स्त्री अभावे न० त० । वादिप्रतिवादिनोर्वादे प्रवृत्ते
वादिनोद्भावितदोषोद्धारणोपायज्ञानेऽपि तत्कालं प्रति-
वादिनः १ स्मृत्यभावकमे निपाहृस्यानभेदे "उत्तरस्या
प्रतिपत्तिरप्रतिभेति" गौ० सू० । २ प्रगल्भताभावे च ।

अप्रतिम लि० नास्ति प्रतिमा उपमा यस्य । अतल्ले “अनुपमे-
“त्वाप्रतिमकर्माण्यमप्रतिद्वन्द्वमाह्वे” इति रामायणम् ।

अप्रतियोगिन् लि० नास्ति प्रतियोगी तल्लरूपः यस्य ।
स्त्रियं स्त्रीप् । १ अनुपमे । प्रतियोगी अभावसंबन्धी
न०त० । २ अभावसम्बन्धिभिच्चे । “अथ वा हेतुमन्निष्ठ-
विरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरेकाविकरण्यं व्याप्ति
रुच्यते” भाषा० । यस्याभावः स एव प्रतियोगीति वृद्धाः ।

अप्रतिरथ पु० नास्ति प्रतिरथः प्रतियोज्ञा यस्य । १ प्रति-
योधन्युत्वे । नास्ति प्रतिरथः तल्ल्यः मङ्गलार्थत्वेनास्य । २ यात्रा
मङ्गलार्थं सामभेदे । “एष सोऽप्रतिरथोऽथ यः स वृहस्पति-
रिति” “ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपति” इति च शत० ब्रा०

अप्रतिरथ लि० न प्रतिरुद्धो रथः प्रतिरथः स नास्ति यत् ।
समेदं द्रव्यं त्वया न भोक्तव्यमित्यादि प्रतिषेधकवचनान्युत्वे
भोगे । “अप्रतिरथं विंशतिवर्षीपभोगनिमित्ता हानि-
र्भवति” मित्ता० ।

अप्रतिरूप लि० नास्ति प्रतिरूपस्तुल्यरूपो यस्य । असदृशे ।
अप्रतिरूपकथा स्त्री नास्ति प्रतिरूपा प्रत्युत्तरीभूता कथा
यस्याः । उत्तरवाक्यरहितायां वाचि । [पराक्रमे ।

अप्रतिवीर्य लि० न प्रतिरुद्धं वीर्यं यस्य । अन्यैरनिरोध्य
अप्रतिषिद्ध लि० न प्रतिषिद्धम् । अनिषिद्धे “अप्रतिषिद्धमनु-
मतं भवतीति” न्यायः सौवर्क्षराजतोस्वरखड्गमणिमय-
पात्राणामन्यतमेषु अप्रतिषेद्धेषु वेति” आ०त० गोभिलः
“अप्रतिषिद्धानि कदलीष्टवत्तगादीनि” रघु० ।

अप्रतिष्कृत लि० प्रति+स्कृ-क्त न०त० वेदे षत्वम् ।
१ अप्रतिशब्दिते “स वीरो अप्रतिष्कृतः” ऋ० ७, ३२, ६,
“अप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा” भा० २ अप्रतिगते च ।

अप्रतिष्ठ न० नास्ति प्रतिष्ठा यस्य । १ अन्याधारन्युत्वे
स्वभासप्रतिष्ठिते ब्रह्मणि । “स भगवः ! कस्मिन् प्रति-
ष्ठितः स्वे स हि स्त्रीति” श्रुतेस्तस्यान्याधारन्युत्वात्तथात्वम् ।
२ अनाश्रये श्रिण्णले । “सोमविक्रयिणे विडा भिषजे पूय-
शोषितम् । नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्ष्णेयौ” मनुः
४ प्रशंसान्युत्वे च लि० । अभावे न०त० । ५ प्रशंसाभावे
स्त्री । अप्रतिष्ठितमथल । स च विष्णौ पु० । “अपां-
निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठित” इति विष्णु सह० ।

अप्रतिसंख्य लि० न प्रतीता संख्या यस्य उत्तरपदलोपः ।
अयमेकः अयमेक इत्याकारापेक्षाबुद्ध्याभावेन १ प्रत्येक-
संख्यापक्षणाभावादनुपलब्धसंख्याको वस्तुनि । प्रतिसंख्या
बुद्धिविशेषः । अभावे न०त० । २ विशेषबुद्ध्याभावे स्त्री ।

अप्रतिसंख्यानिरोध पु० न प्रतिसंख्यया बुद्ध्या निरोधः ।

१ बौद्धविशेषकल्पिते अबुद्धिपूर्वके भावविनाशे । तद्विशेषः
बौद्धशब्दे वक्ष्यते । सोऽयम् प्रतिसंख्यानिरोधः “प्रति-
संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्” शा० सू० प्रत्या-
ख्यातः । “अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं
तयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकञ्चेति” तदपि त्वयं प्रति-
संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाकाशञ्चेत्याचक्षते । त्वयमपि-
चैतदवस्तु अभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते बुद्धिपूर्वकः
किं विनाशोभावानां प्रतिसंख्यानिरोधोनाम भाष्यते
तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः आवरणाभावमात्रमा-
काशमिति प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोः प्राप्तिरसम्भ-
वत्यर्थः । कस्मात् ? अविच्छेदात् तौ हि प्रतिसंख्याऽप्रति-
संख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्याताम् भावगोचरौ
वा । न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवतः, सर्वेष्वपि सन्तानेषु
(ज्ञानप्रवाहेषु) सन्तानिनामविच्छिन्नफलहेतुभावेन सन्तान
विच्छेदस्यासम्भवात् नापि भावगोचरौ, नहि निराश्रयो
निरुपाख्योविनाशः सम्भवति सर्वोत्पत्त्यास्तु प्रत्यभिज्ञाबलेन-
अन्यथाविच्छेददर्शनात् अदृष्टप्रत्यभिज्ञास्ववस्थास्तु कचिदुद्वे-
नान्वयाविच्छेदेन अन्यत्वापि तदनुमानात् । तस्मात् पर-
कल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिरिति” शङ्करभाष्यम् ।

अप्रतिश्रुत लि० न०त० । अनङ्गीकृते दातव्यत्वेनास्तीकृते ।

अप्रतिहत लि० न प्रतिहतोऽभिभूतः प्रतिरुद्धो वा न०त० ।

अन्यैरभिभूते २ अप्रतिरुद्धे च । [२ निरवयवे ब्रह्मणि न० ।

अप्रतीक लि० नास्ति प्रतीकनेकदेशो यस्य । १ सम्पूर्णे

अप्रतीक्षा स्त्री न प्रतीक्षा अपेक्षया काङ्क्षयापनम् अभावे
न०त० । १ प्रतीक्षाभावे कार्यजननाय इतरापेक्षया
काङ्क्षयापनाभावे इतरानपेक्षया त्वरितकरणे । न०ब० ।
२ प्रतीक्षान्युत्वे “अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति” शत० ब्रा० ।

अप्रतीति लि० प्रति+इण-क्त प्रतीतः परिज्ञातः प्रतिगतश्च न०
त० । १ प्रतिगतभिच्चे “सहस्रसां वाजिनसप्रतीतम्
ऋ० १, ११७, ६, । “अप्रतीतं यत्प्रभिरप्रतिगतम्” भा०
“मरुत्वतो अप्रतीतस्य” ऋ० ५, ४२, ६, “अप्रतीतस्या”
प्रतिगतस्य भा० २ अपरिज्ञाते “देवेभिर्विज्ञतो अप्रतीतिः”
ऋ० २, ४६, २, “अप्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यं रिक्त-
परिच्छिद्यमानः” भा० ३ अपक्षायिते च ।

अप्रतीति न० अभावे न०त० । ज्ञानाभावे “न स्योऽतः प्रतीत्य-
प्रतीतिभ्याम्” शा० सू० ।

अप्रतीति लि० प्रति+दा क्त प्रतीक्षः प्रतिदक्षः न०त० ।

प्रतिदत्तभिन्ने “अपमित्यमप्रतीतं यदस्मि यमस्य, येन बलिना चरामि” इति अथर्ववेदः ६, ११७, १,

अप्रतीप लि० विरोधे न० त० । प्रतीपभिन्ने अनुकूले ।

अप्रत्यय पु० न प्रत्ययः विश्वासोच्चानं वा अभावे न० त० ।

१ विश्वासभावे “दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं चेत-
मप्रत्ययानामिति” सिङ्गलः न० ब० । २ विश्वासशून्ये ।

“बलवदपि शिक्षितामात्मन्यप्रत्ययं चेतः” शकु० । ३ ज्ञाना-
भावे पु० । न० ब० । ४ ज्ञानशून्ये लि० । प्रत्ययः-

प्रकृतिनिमित्तकः अर्थबोधकः सुबादिशब्दभेदः न० त० ।

५ सुबादिशब्दभिन्ने सार्थके प्रकृतिरूपे शब्दे “अर्थयद-
चातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति” पा० ।

अप्रत्याख्येय लि० न० त० । अपरिहाय्ये त्यक्तमशक्ये ।

अप्रधान न० न प्रधानम् । १ प्रधानभिन्ने मुख्यभिन्ने गौणे ।

“प्रधानकर्म्मण्याख्ये लादीनाङ्गिकर्म्मणाम् अप्रधाने
दुहादीनां ख्यन्ते कर्त्तुश्च कर्म्मणः” हरिः कर्म्मणोऽप्रधान-
त्वञ्च अप्रधानक्रियाफलाश्रयत्वम् । “प्राधान्यं हि विधेयत्व
प्रतिषेधेऽप्रधानतेति” भाट्टाः २ अनुत्कृष्टे अस्य लिङि-
कृतत्वमपीष्यते । “अप्रधानः प्रधानः स्यात् सेवते यदि
पार्थिवम् । प्रधानोऽप्यप्रधानः स्याददि सेवाविवर्जितः”
नीति० । २ प्रधानकर्म्माङ्गे न० “अप्रधानकालं सज्जदसंज्ञ-
पातात्” कात्या० १, ७, १५, अवमर्थः । “वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यनारभ्याधीतमप्याधानमनिहोत्वादी-
नामङ्गमिति कृत्वा चिन्त्यते किमङ्गं सत् आधानं प्रतिकर्म्म
प्रतिप्रयोगं च भेदेन कर्त्तव्यम् उत सर्वं प्रयोगार्थां साधा-
रणं सकृदिति । तत्र कर्म्माङ्गत्वे प्रयाजाद्यङ्गवत् प्रतिकर्म्म-
भेदेन कर्त्तव्यम् न च वह्निःकालत्वेनाष्टहृसाण्यविशेषता,
यद्व्यख्यानन्तरं क्रियते तत्तदर्थमित्यानन्तर्येण विशेषग्रह-
णात् । तस्मात् प्रतिकर्म्मभेदेनाधानप्राप्ताविदस्यत्येते अप्र-
धानकालं यदङ्गमाधानसदृशम् तत्सकृदेव कर्त्तव्यम् न भेदेन
कर्म्मण्य आदौ । कुतः ? असंनिपातात् न चैतत् कस्यचित्
कर्म्मणः प्रक्रमे कर्म्ममध्ये वा संनिपतितम् येन विशेषग्रहणं
स्यात् किन्तु यदेव किञ्चिदग्निकार्यं निमित्तवशात्-
कामवशाद्वा यथाकामं प्राप्तम् तदर्थमाधास्येऽग्नीनिति, न
तु किञ्चिदेव कर्म्मविशेषमभिसंधायाधानम् यममभि-
संहितकर्म्मविशेषेण सर्वोद्देशेनाधाने कृते यद्यपि कारण-
वशात् किञ्चित् कर्म्म प्रथममापतति तथापि न तादर्थ्यमेव
भवति । प्रथमावस्थायामेव सर्वावस्थाधारणात् तस्मात्
अप्रधानकालीकत्वाम् सकृदेव कार्यमिति” कात्या० व्या० ।

अप्रधृष्य लि० न प्रधर्षितं शक्यः । १ अतिक्रान्तमशक्ये २ धर्षित-
मशक्ये च । “यदाश्रौषं भीष्ममत्यन्तशूरं” इतं पार्थेना-
ह्वेष्वप्रधृष्यम्” भा० आ० प० ।

अप्रपन्न लि० न० त० । १ प्राप्तभिन्ने, २ अनागते, ३ अज्ञाते च

अप्रबल लि० न प्रबलः । प्रबलभिन्ने हीनबले ।

अप्रभाव पु० न प्रभावः अभावे न० त० । १ प्रभावाभावे
न० ब० । २ प्रभावशून्ये लि० ।

अप्रभूत लि० न प्रभूतः न० त० । प्रचुरभिन्ने खले ।

अप्रमत्त लि० प्र+मद-क्त प्रमादवान् विरोधे न० त० । साव-

धाने “निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेच्चर” इति स्मृतिः ।

“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाङ्गमोजनम्” “शुक्लस्यैवाप्रमत्तस्य
परिरक्षेद्दिमाः प्रजाः” इति च मनुः २ विष्णौ पु० “अपरां
निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठितः” विष्णु संह० “अप्रमत्तो-
ऽधिकारिभ्यः कर्म्मणिरूपं फलं यच्छस्यमसः” इति
भा० । २ मद्यादिना प्रमत्तभिन्ने लि० ।

अप्रमथ पु० न प्रमथते प्र+मि-अच् वेदे नात्वम् । अप्रमेये

“मनसैवानुद्वेद्यमेतदप्रमथं ध्रुवम्” शत० ब्रा० “अप्रमथम-
प्रमेयम्” भा० ।

अप्रमाण न० न प्रमाणं विरोधे न० । प्रमाज्ञानभिन्नभ्रमादि-

जनके वाक्यादौ । तानि च “वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं
धर्मार्यशुक्तं वचनं प्रमाणम् । यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं
कस्तस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणमिति” स्मृत्युक्तवेदादिप्रमाण
भिन्नानि चार्वाकादिवचनानि “मद्यां शिलाः तरन्तीत्यादीनि
प्रमाणांतरविरुद्धार्थकानि वचनानि” च । एवं पिप्सादि
दुष्टानि इन्द्रियाणि आभासकलितानि लिङ्गानि च ।
“प्रमाणात्वाप्रमाणात्वे” इत्यादि मीमांसा ।

अप्रमाद पु० न प्रमादः अभावाद्ये न० त० । १ प्रमादाभावे

“अप्रमादेन गन्तव्यं कान्तारेषु नदीषु च” इति “अप्र-
मादश्च कर्त्तव्यः सर्वभूतेषु नित्यशः” इति च रामा० ।

न० ब० २ प्रमादशून्ये लि० “माता च मम कौशल्या ।
कुशलं चाभिवादयन् । अप्रमादं च वक्तव्यमिति” रामा० ।

“प्रमादश्च कर्त्तव्येषु अकर्त्तव्यत्वभ्रमेण ततो निवृत्तिः ।
अकर्त्तव्येषु च कर्त्तव्यत्वभ्रमेण तत्र प्रवृत्तिरिति”
मङ्गूपादयः । [प्रमादहीने क्षिप्रां क्षीप् ।

अप्रमादिन् लि० न प्रमादयति प्र+मद-णिनि न० त० ।

अप्रमायुक लि० प्र+मि+उण् आत्वे युच् स्वार्थे कन् न० त० ।

अपरिच्छेदके । “कृणोत्वप्रमायुकं रथद्वतिसनागशम्” अथ०
१६, ४४, २ ।

अप्रमितं त्रि० न प्रमितः न० त० । १ अपरिमिते २ अनुपलब्धे च ।

अप्रमीयं त्रि० प्र+मा-बा० कर्मणि श० न० त० । अप्रमेये ।

“गजगजिस्तुत्याः वाऽप्रमीयाः प्रमीयन्ते” श्रुतिः ।

अप्रमूरं त्रि० प्र+मूर्च्छा-क्लिप् प्रभूः मूर्च्छा अस्त्वर्थे कुञ्जादि० र
न त० । १ मूर्च्छाशुक्तभिन्ने अमूर्च्छते । “ते हि वसो वस-
वानास्ते अप्रमूरा महोभिः ऋ० १, ६०, २, ‘अप्रमूराः
अमूर्च्छिताः’ भा० ।

अप्रमृष्टं त्रि० प्र+मृष्ट-क्त न० त० । १ असोढे अक्षान्ते ।
प्र+मृज-क्त न० त० । २ अष्टे ३ अप्रोच्छति प्र+मृज-
क्त न० त० । ४ अक्षाते च ।

अप्रमृष्टं त्रि० न प्रमृष्टः प्र+मृष्ट-क्यप् न० त० । १ बाधित-
मगच्छे । “सुदामं तद्रेक्यो अप्रमृष्टम्” ऋ० ६, २०, ७ ।
“अप्रमृष्टं केनाप्यबाध्यम्” भा० ।

अप्रमेयं त्रि० प्रमातुं ज्ञातुं परिच्छेत्तुं वा योग्यं न० त० ।
१ अपरिच्छेद्ये २ बहुसंख्यकरीर्यवति ३ इदमिदमिति
निश्चेतुमशक्ये “त्वमेकोहृदस्य सर्वस्य विधानस्य स्वय-
न्भावः । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभुः” मनुः
“स्वयंभूयोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य” कुल्लू० । “अश-
कञ्चाप्रमेयञ्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः” मनुः । ४ ब्रह्मणि
न० केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातृमशक्यत्वात् । वेदान्ति-
मते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्था-
पत्तियोग्यानुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मणः न प्रत्यक्षप्रमाण-
चक्षुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथाऽरसं नित्यमगम्यञ्च यदिति” श्रुतौ तस्य रूपाद्य-
भावस्योक्तेः । नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिनिष्ठाभावात्
“असङ्कोचं पुरुष” इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गमन्यतोक्तेः
मायुमानगम्यता निर्दिष्टकत्वेन, तद्विज्ञेयत्वे सति तद्गत-
भूयोधर्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्वाभावात् । न
वार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिद्वस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैवा-
र्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्विज्ञवत्त्वाभावेन तत्र तदसम्भ-
वात् । न्यायमते च अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकानु-
मानेष्वन्तर्भावेण तद्विज्ञस्य तत्वाभावात् । योग्यानुपलब्धे-
श्चाभावमात्रप्रमाणात्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभाव
रूपत्वाभावात् । नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र
शब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव “ग्रहाणां न मनुते
येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते”
इति श्रुत्याऽस्य वाग्विषयत्वं निराकृतम् । न च लक्षणया
तद्वोधः, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणयाः निस्सम्बन्धे तस्मिन्

प्रवृत्तेः । अतएव “ब्रह्मन् । ब्रह्मण्यनिर्देशे निर्गुणे
गुणवृत्तयः । कथं चरन्ति ? श्रुतयः साक्षात् सदसतः
परे” इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरताशून्यत्वमस्यो-
क्तम् । न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं सिद्धिः ? कथं वा
“तत्त्वोपनिषदं पुरुषं वेदेति” श्रुतौ “शास्त्रयोनितादिति”
शा० सूत्रे च तस्य उपनिषद्वेद्यत्वस्य संगच्छताम् ?
शास्त्रजनितबुद्धौ तस्य विषयीकरणात् तथात्वसङ्गतेः । तथा
च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्न-
चेतन्यविषयतापि यथोक्तं “फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्र-
वृद्धिर्निराकृतम् ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षि-
तेति” फलति प्रतिविम्बति बुद्धिदत्तौ फलं विदाभासस्तद्वा-
प्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिवृत्ति
प्रतिफलितेन विदाभासेनैव प्रकाश्यता, न तथा, ब्रह्मणः स्वप्र-
काशतया तस्य इतराप्रकाश्यत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाश्यता न तु
तत्त्वान्वापेक्षास्ति । परन्तु साक्षात्ताननाशायैव बुद्धिदत्तेरपेक्षा-
मात्रं सा च शब्दजनितेति उपनिषद्वेद्यता इत्यसम्भयश्रुति-
सामञ्जस्यम् । वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अखण्डाकारा
काचित् दशमस्त्वमसीत्यादिवत् मनोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वा-
दस्य शास्त्रवेद्यता । “मनसैवानुद्वेद्यमिति” श्रुतेस्तस्य
मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि “तत्त्वमस्यादिवाक्योऽयं ज्ञानं मोक्षस्य
साधनमिति” शास्त्रात् मनःसंस्कारे च शास्त्रापे-
क्षयात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता । न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्व-
हानिः । असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् “अवाङ्-
मनसगोचरमिति” वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्यात् । मनो-
विषयत्वोक्तिरपि अज्ञाननाशार्थमनोवृत्तिमात्रवेद्यताभि-
प्रायेण, तदवच्छिन्नविदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता
“यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते” इति श्रुतेस्तथार्थ-
त्वात् । जगत्कर्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनु-
मानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिष-
द्वेद्यतोक्तिः । तदुत्तरं मननादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्याव-
धारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचित्
दनुपपत्तिः । नैयायिकादिमते तु तद्विषयगणस्य परिमातृ-
मशक्यत्वात् दुष्टाशयावेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति । प्र+मि+क्षेपे
यन् न० त० । अपरिच्छेद्ये “यदाश्रौषं वासुदेवाज्जुनौ
तो तथा धनुर्गार्गिण्डवमप्रमेयम्” भा० आ० प० ।

अप्रयत्नं पु० प्रकटो यत्नः प्रयत्नः प्रयासः अभावे न० त० ।

१ प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे । न० ब० । २ प्रयासशून्ये त्रि० ।

“अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशय” मनुः ।

अप्रयुत लि० प्र+यु-मित्रणे अमित्रणे च क्त न० त० । १ अ-
पृथग्भूततया युते २ पृथग्भूततया युते च ।

अप्रयुत्न लि० प्र+यु-पृथग्भावे ङनिप् न० त० । अपृथग्-
भूते “पचृभिदमद्वैरप्रयुत्नभिः” ऋ० ६, ४८, १०,
“अप्रयुत्नभिरपृथग्भूतैः” भा० ।

अप्रलम्ब न० प्र+लम्ब-घञ् अभावे न० त० । १ विलम्बा
भावे शोषे २ तद्वति लि० हलायुधः ।

अप्रवर्तिन् लि० न प्रवर्तिन् शीलमस्य ताच्छील्ये इति ।
१ प्रवृत्तिशीलस्य २ सन्तते ३ विच्छेदरहिते स्त्रियां ङिप्
४ अनुच्छिन्नौ “मैतदस्मिन् संवदिशः अप्रवर्त्तीति”
ह० च० । “अथं वाव स योऽयमन्तर्हृदयाकाशस्तदेतत्
पूर्वमप्रवर्त्ति अप्रवर्त्तिनो त्रियं लभते य एवं वेद” इति
छा० उ० । “अप्रवर्त्ति अनुच्छित्तिधर्मकमिति” शा० ।

अप्रवीत लि० प्र+वी-प्रजननादिषु क्त न० त० । १ अजाते ।
गर्भधारणेन गतसारभिजायां २ अकामितायां च स्त्रियां
स्त्री । “दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्य-
क्षिता व्यङ्गाऽप्रवीतेति” कात्या० ७, ६, १४, “अप्रवीता
वी गतिजननकान्तादिषु अत्र प्रजननार्थः प्रशब्दात् वाक्य-
शेषाच्च प्रजाता हि गतसारा भवति नोपभोगमात्रेण ।
तस्मादप्रवीताऽप्रजातेति हस्तिनासी । अकामितेति कर्कभा०
४ अयातयामायां स्त्रियाम् “सा स्यादप्रवीता वाग्व्या एषा
निदानेन यत् सहस्री अजातयान्त्री वा इयं वागयात-
यान्त्री अप्रवीता, तस्मादप्रवीता स्यादिति” शत० ब्रा०
५ अनुपगते लि० “यदप्रवीता दधते ह गर्भम्” ऋ०
४, ७, ६, “अप्रवीता अनुपगता” भा० । [निवृत्ते ।

अप्रवृत्त लि० न प्रवृत्तः विरोधे न० त० । प्रवृत्तिमङ्गिणे
अप्रवेद लि० नास्ति प्रवेदः लाभोयस्य । १ दुर्लभे ।
“अत्राक्षू अप्रवेदे इति माह कस्माच्च न त्वक्षू प्रतापीमति
इदं पुष्टं कश्चन प्रविदतेत्येवादाह” शत० ब्रा० “नास्ति
प्रवेदः प्रताभः ययोः दुर्लभे” इति भा० ।

अप्रशस्त लि० न प्रशस्तम् विरोधे न० त० । १ प्रशस्तमिदं
अपकृष्टे २ इष्टे “अप्रशस्तञ्च कृत्वाभु भासमासीत भैक्षभुक्”
मनुः । ३ निन्दिते च “अप्रशस्तं निशि स्नानं राहो-
रन्यत्र दर्शनादिति” परा० । ४ क्षीणे “पान्ति भित्तावर-
णाववद्याञ्चयत ईमयभोअप्रशस्तान्” ऋ० १, १, ६७, ८,
“अप्रशस्तान् क्षीणान्” भा० । यावत्पदार्थस्य यत्र
उचितत्वं ततोऽन्यत्वे अस्य प्रवृत्तिः ।

अप्रसक्ता लि० न प्रसक्ताः अभिनिवेशयुक्ताः संबन्धी वा ।

१ अभिनिवेशस्युच्ये, आग्रहरहिते २ प्रसङ्गरहिते च अप-
सक्तीनिषेधानुपत्तेरिति मीमांसा । ३ असंबन्धे ।

अप्रसक्ता स्त्री अभावे न० त० । प्रसङ्गाभावे न० ब० ।
प्रसङ्गस्युच्ये लि० प्रसक्तिराग्रहः प्राप्तिश्च ।

अप्रसङ्ग पु० अभावे न० त० । १ सम्बन्धाभावे । न० ब० । २ स-
म्बन्धस्युच्ये लि० । प्रसङ्गः उत्तराभिधाने सङ्गतिभेदः
अभावे न० त० । ३ सङ्गत्यभावे । न० ब० । ४ तच्छून्ये लि०
“अप्रसङ्गाभिधाने च श्रोतुः श्रद्धा न जायते” वङ्गाः ।

अप्रसन्न लि० न० त० । १ प्रसादस्युच्ये २ असङ्ख्ये ३ चित्त-
प्रसादस्युच्ये ४ स्फूर्तिहीने ५ असन्तुष्टे च ।

अप्रसाद्य लि० न प्रसादयितुं योग्यम् । १ प्रसादयितुम्
योग्ये तीव्रकोपयुते ।

अप्रसाह पु० न प्रसह्यतेऽभिभूयते प्र+सह-कर्मणि घञ् ।

१ अनिष्टादिना अनभिभूयमाने “पश्चादग्नेः संविशति
चर्मणि स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः” छा० उ० ।

“न प्रसह्यते नाभिभूयते स्त्र्याद्यानिष्टप्रदर्शनेन” भा० ।

अप्रसिद्ध लि० न० त० । १ अनिष्टघ्ने २ अविख्याते च “अप्य
प्रसिद्धं अशसे हि पुंसामिति” कुमा० ।

अप्रस्तुत लि० न प्रस्तुतः । १ विस्तारस्युच्ये प्रसरस्युच्ये ।

अप्रस्तुत लि० न प्रस्तुतः । १ अनिष्टघ्ने २ कार्यसाधनायातु-
युक्ते ३ अप्रकान्ते ४ असंस्तुते च ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्त्री सा० द० उक्ते अर्थालङ्कारभेदे तल्लक्षणादि
“क्वचिद्विशेषः सामान्यम् १, सामान्यं वा विशेषतः २ ।

कार्यान्निमित्तं ३ कार्यञ्च ४ हेतोरथ समात् समम् ५ ॥

अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद्व्यत्यये पञ्चधा ततः । अप्रस्तुतप्रशंसा

स्यात्” । “पादाहतं यदुत्थाय मूर्ध्नि नमिरोहति । स्वस्यादे-

वापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः” ॥ अत्राक्षदपेक्षया रजो-

ऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् । “कागियं

यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ? ।

विषमस्य हतं क्वचिद्वेदहृतं वा विषमोऽनरेच्छया” ॥ अत्रे-

नरेच्छया क्वचिद्विहितकारिणोऽपि हितकारित्वं, हितका-

रिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः ।

एवञ्चात्राप्रस्तुतप्रशंसासूत्रोऽर्थान्तरन्यासः । इष्टान्ते प्रसिद्ध-

मेव वस्तु प्रतिविग्वत्येनोपादीयते । इह तु विषादतयोर-

मृतविषीभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य सङ्गायः ॥ “इन्द्रोऽपि इवा-

कुनेन, जडिता इष्टिर्हृगीशमिव, प्रस्त्रानाकृषिमेव विद्रुम-

दत्तं श्यामेय हेमप्रभा । कार्कीर्ष्यं कलया च कोकिलमधूकण्ठं -

खिव प्रस्तुतं सीतायाः पुरतश्च हन्त शशिनां मङ्गी समर्हते

मनु ॥ "अत्र संभाव्यमानेभ्य इन्द्रादिगताञ्जनलिप्तत्वादिभ्यः कार्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते । "गच्छामीति सयोक्तया ऋगङ्गा निःश्वाससङ्घे-
किणं त्यक्त्वा तिर्यग्गवेक्ष्य बाष्पकलुषेणैकेन सां चक्षुषा ।
अद्य प्रेम सदर्पितं प्रियसखोदन्दे त्वया बध्यतामिह
स्नेहविवर्द्धितो ऋगङ्गशिशुः सोत्प्रासमाभाषितः ॥" अत्र
कस्यचिदगमनरूपे कार्ये कारणमभिहितम् । तल्लेख्यप्रस्तुते
तल्लेख्यभिधाने च विधा स्नेहमूला साङ्गमालमूला च ।
स्नेहमूलापि समासोक्तिवद्विशेषणमालस्नेहे, स्नेहवद्विशे-
षस्यापि स्नेहे भवतीति द्विधा । क्रमेण यथा ॥ "सहकारः
सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वितः । समुज्ज्वलरुचिः श्रीमान्
प्रभूतोत्कलिकाकुलः" ॥ अत्र विशेषणमालस्नेहवशादप्रस्तु-
तात् सहकारात् कस्यचित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः
"पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद्यादि प्रणयनेन
महानपि स्यात् । अथुद्वरेत्तदपि विवृत्तिरिदृशीत्यं
केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन" ॥ अत्र पुरुषोत्तम-
पदेन विशेष्येणापि स्निहेन प्रचुरप्रसिद्ध्या प्रथमं विष्णुरेव
बोध्यते । तेन वर्त्तनीयः कश्चित्पुरुषः प्रतीयते । साङ्गम-
मालमूला यथा । "एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः
कुधाभिधावन्ति । अम्बरमाष्टतिशून्यं हरि हरि शरणं
विधेः कुरुष्व" ॥ अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः
प्रतीयते । इयं कश्चित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा
"धन्याः खलु वने वाताः कल्लारस्यर्शशीतलाः । राममि-
न्द्रीवरश्यामम् त्रे स्मृशन्त्यनिवारिताः" ॥ अत्र वाता
"धन्या अहमधन्या इति वैधर्म्येण प्रस्तुता प्रतीयते । वाच्यस्य
सम्भवासम्भोभयरूपतया विप्रकारेणम् । तत्र सम्भवे
उक्तोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा । "कोकिलोऽहं
भवान् काकः समानः कालिमावयोः । अन्तरं कथयि-
ष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः" ॥ अत्र काककोकिलयो-
र्वाकोशक्यम् प्रस्तुताध्यारोपणं विनाऽसम्भवि । उभय-
रूपत्वे यथा । "अन्तस्त्रिंशसि भूयांसि कण्टका बहुवो
बहिः । कथं कमलनालस्य सा भूवन् भङ्गुरा गुणाः" ॥
अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणम् विना कमलनालान्त-
स्त्रिंशसाम् गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वसम्भवि अन्येषान्तु
सम्भवीत्युभयरूपत्वम् ।

अप्रहृतं लि० न प्रहृत्यते सा प्रहृतं-क्तं न०त० । अचक्षुसे
(खिल) इति ख्याति अजडभूयादौ । "ईषद्वौतं नवं श्वेतं
सदृशं यत्प्रचारितम् निर्येजकाक्षितञ्चाप्रहृतं वासउच्यते"

इति विधा० पा० उक्ते वासोभेदे अहृतमिति पाठान्तरम् ।
अप्रहृतं लि० न प्रहृतं प्रहृतं-किप् न०त० स्त्रियां ङीप् ।
'कार्यानाशके तदनुग्राहके 'त्वमेको अप्रहृतं गृणीषे श्व-
साम्भतिम्' ऋ० ६, ४४, ४ । "अप्रहृतमनुग्राहकमिति" भा० ।
अप्राहृतं लि० प्रकृतेरागतम् अण् प्राहृतम् न०त० ।
१ प्रकृतिकार्यभिन्ने ईश्वरलीलादौ । प्रकृतेः स्वभावस्य
अयम् अण् न०त० । २ स्वभावसम्बन्धिभिन्ने असामान्ये
मनुष्यादौ च । [अधमे ।
अप्राग्र लि० न प्राग्रः प्रधानः विरोधे न०त० । अष्टभिन्ने
अप्राग लि० नास्ति देहाडुकान्तत्वात् प्राणो यस्य । १ स्मृते
श्वे । सर्वथा प्राणमृत्यु २ ईश्वरे पु० अप्राणोहृमनो
बुद्धिरिति" श्रुतिः ।
अप्राप्तं लि० न प्राप्तः प्रमाणांतरावगतः । १ प्रमाणांतरावगते
"अप्राप्तप्रापकोविधिरिति" "अप्राप्ते तु विधीयन्ते बह-
वोऽप्येकयत्नतः" इति च सीमांसा । २ अनागते च ।
अप्राप्तकालं लि० न प्राप्तः कालोऽस्य । अप्राप्तसमये ।
"अवयवविपर्ययावचनमप्राप्तकालमिति" गौ० ऋ० उक्ते
२ सभावोभयामोहादिना व्यत्यस्ताभिधानरूपे वादिदोषभेदे
च । प्रतिज्ञाहेतुदाहरणादीनां यथाक्रमं विन्यासे हि
वादसमयः । तेषां व्युत्क्रमकथने वादिनो निग्रहः ।
अप्राप्तप्रापकं शु० अप्राप्तं प्रापयति बोधयति प्र+आप-
णिच्-ण्वल् ईत० । प्रमाणांतरेणानवगतस्य यागादीना-
मिष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य वा बोधके लिङादौ शब्दे ।
तथा च प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वं तत्त्वम्
भवति च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ लिङ्युक्तं वाक्यं, यामे
इष्टसाधनतां कृतिसाध्यतां वा बोधयत् प्रेरकात्तथा ।
अप्राप्ता दस्यावस्था यस्य ततः सार्थं कन् देवकवत्
उत्तरपदलोपः । २ अप्राप्तदस्यावस्थे वत्से "पादश्चाप्राप्तके
देयः" स्मृतिः "अप्राप्तके अप्राप्तदस्यावस्थे" इति रघु० ।
अप्राप्तव्यवहारं लि० न प्राप्तः व्यवहारयोग्यः कालोऽस्य ।
"अप्राप्तव्यवहारोऽसौ यावत् षोडशवर्षक" इति दक्षोक्ते
अपूर्णाषोडशवर्षवयस्के दाये "गर्भस्थैः सङ्गोच्चेय आष्ट-
मात् वत्सराच्छिशुः । बाल आ षोडशादवाक् पौगण्ड्यश्च
निगद्यते । परतोव्याहारज्ञः स्वतन्त्रः पितराढते इति"
नारदः । "अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितम् ।
न्यसेयुर्वन्मुमिलेषु प्रोषितानां तथैव च" कात्या० स्मृतिः ।
अप्राप्ता स्त्री न प्राप्तः विवाहप्रशस्तकालोऽस्याः पु० उत्तरपद
लोपः । अप्राप्तविवाहप्रशस्तकालायां । कुमाश्चाम् ।

“उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सङ्गाय च । अप्राप्तामपि तां कन्यां तस्मै दद्याद्यथाविधि” मनुः “अप्राप्ताम् अप्राप्तं विवाहप्रशस्तकालाम्” ७०० त० रघुनन्दनः ।

अप्राप्ति स्त्री अभावे न० त० । १ लाभभावे “तदप्राप्ति-महादुःखविलोनाशेषपातका” का० प्र० २ प्रमाणांतरतो-ज्ञानाभावे “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके स्तीति” मीमां० ३ असम्भवे “प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानरीधामप्राप्ति-रिति” शा० सू० । “अप्राप्तिरसम्भव” इति भा० । ४ अनुपपत्तौ च “समुदायहेतुकोऽपि तदप्राप्तिः” शा० सू० । समुदायाप्राप्तिः समुदायभावानुपपत्तिः भा० । न० ब० । ५ लाभभ्रूत्ये लि० ।

अप्रामाणिक लि० प्रमाणेन सिद्धः, प्रमाणं वेद वा ठञ् न० त० । १ प्रमाणासिद्धे २ प्रमाणानभिज्ञे च स्त्रियां ङीप् । “अप्रामाणिकीयमनवस्थेति” सां० भा० ।

अप्रामाण्य न० अभावे न० त० । १ यथार्थबोधकत्वाभावे “अप्रामाण्यं कथयति सदा नन्दस्त्रुनोर्वियोगः” पदा० अप्रामाण्यहेतुकाचुष्टानाभावे च “अननुष्ठानलक्षणमप्रा-माण्यम्” सां० सू० ।

अप्रामि लि० प्रकर्षेण अस्यते हिंस्यतेऽसौ प्र+अस-णिच्-कर्म्मणि इत् न० त० । अहिंसिते, “अप्रामिसत्योमघवन्” । ऋ० ८, ६०, ४, “अप्रामिसत्यः अहिंसितसत्यः” भा० ।

अप्रायु लि० प्र+इण-उण् न० त० । अगन्तरि, “असन्नप्रा-युवोरक्षितारो दिवेदिवे” ऋ० १, ८८, १, “अप्रायुवः अप्रायवः अगच्छन्तः वेदे तन्वादित्वाडुवड्” भा० ।

अप्रायुस् लि० न प्रकटं प्रगतं वाऽऽयुर्गुणः । १ प्रकटायुर्भिन्ने २ गतायुर्भिन्ने च । “नक्तयः सुदर्शतरो दिवातरादप्रायुवः” ऋ० १, १२७, ५ ।

अप्रिय न० विरोधे न० त० । प्रियभिन्ने इष्टभिन्ने स्वभा-तोद्विष्टे दुःखे “न ह वै सगरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरप-क्षितरस्ति” श्रुतिः “तस्माद्यम इय स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये” इति मनुः । २ तत्त्वाधने वचनादौ लि० “सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्” “पाणिपादस्य साध्वी स्त्री नाचरेत् किञ्चिदप्रियम्” इति च मनुः । (सिद्धिः) षट्कीमस्ये स्त्री शब्द र० । प्रिय हेतुत्वाभावास्तथात्वम् । [जकवाक्यप्रयोक्तारि

अप्रियंवद लि० विरोधे न० त० । कटुवाक्यवादिनि उद्दे-अप्रियवादिन् लि० अप्रियं वदति वद-णिनि इत० स्त्रियां ङीप् । । कटुवाक्यवादिनि उद्देजकवाक्यकथके ‘माता

यस्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनीति” चाणक्यः ।

अप्रीति स्त्री अभावे न० त० । १ सन्नोपाभावे, दुःखे, “प्रोत्यप्रीतिविषादाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः” इति सां० का० । “प्रीतिः सुखं प्रोत्यात्मकः सत्त्वगुणः, अप्रीति-र्दुःखमप्रोत्यात्मकोरजोगुणः” इति सां० त० कौ० ।

अप्रेतराक्षसी स्त्री न प्रेता प्राप्ता राक्षसीम् अत्या० स० न० त० । तुलस्याम्, अप्रेतराक्षसीशब्दे २५४ टुडे विस्तरः ।

अप्रेमन् पु० न प्रेम विरोधे न० त० । स्नेहविरोधनि द्वेष्टे । अप्रीडं लि० न प्रीडः न० त० । १ अप्रष्टे २ अपटौ च ।

अपु लि० आप-बा० व टु० ह्रस्वः । प्राप्ते ‘अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहागच्छान्यप्रेपरेहि’ ऋ० १०, १०२, १२, “हरिमाणं तेऽङ्गेभ्योऽपामन्नरोदरात्” अथ० ६, ८, ६

अप्सु लि० अपः सनोति सन ड । १ अपां विशेषगुणीभूते रसे “पृथिव्याः पुरीषमप्सोनाम” य० १४, ४ । “अप्सोनामापां सारभूता रस” इति वेदो० । आप इय निर्मलतया सन्यते संबध्यते सन-बा० ड । २ रूपे निरु० ।

अप्सरःपति पु० ईत० । १ इन्द्रे असुरापतिरप्यत्र ।

अप्सरस् स्त्री व० व० अङ्गः सरन्ति उद्गच्छन्ति च-असन् । समुद्राजिख्यृतायां स्वर्गेश्यायाम् “अप्सु निर्मथनादेव रसात्-स्नादरस्त्रियः । उत्प्रेतुर्मनुजश्रेष्ठ । तस्मादप्सरसो ऽभवन्” इत्युक्ते स्नासां तथात्वम् । “एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः” रघुः “आराधितोऽङ्गा मधुरप्सरोभिश्चक्रे प्रजाः स्वाः स-निमेषचिह्नाः” इति मावः । तासां च नाच्यकर्म्म वृत्तिः । तासु प्रधानतया द्वादश वङ्गपुराणे दर्शिताः “उर्वशी मेनका रम्भा मित्रकेशी हृलम्बुषा विश्वाची च घताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा भानुवत्यबला रम्या द्वादशाक्षरमः शुभाः” इति गणभेदनामाध्याये । अत्र शुभा इति विशेषणात् अन्यथा अपि । तासु “उर्वशी मेनका रम्भा घताची पुष्पिकास्थला सुकेशी मञ्जुघोषा च मङ्गारङ्गपतीति च” इति सा० पु० “अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिङ्घिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च श्विन्ता कपिल्ला सुनिः । कद्रुश्च मनुजव्याघ्र । दक्षकन्यास्तयोदश” इति कश्यपपत्नीरभिधाय । “इत्येते देवगन्धर्वाः प्राधेयाः परिकीर्त्तिताः” इति गन्धर्ववंशमभिधाय च “इमं त्वत्परसां वंशं विदितं पुराणलक्षणम् प्रधाऽस्मृत मङ्गाभागादेव देवर्षितः पुरा । अलम्बुषा मित्रकेशी विदुत्पत्नी तिलो-त्तमा । अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मोरमा । मेघिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरसा तथा । सुप्रिया चातिबाहुश्च”

इत्युक्तम् भा० आ० प० । एतासाञ्च चतुर्दशोत्पत्ति स्थानानि क दम्बार्थं वर्णितानि “यथा विबुधसङ्घन्यपसरसो नाम कन्यकाः सन्तीति तासां चतुर्दश कुलानि एकं भगवतः कमलैर्योनेर्मनसः समुत्पन्नम्, अन्यदेवेभ्यः समुत्तमम्, अन्य-दग्नेरुद्भूतम् अन्यत् पवनात् प्रसूतम्, अन्यदम्बतान्मथ्य-मानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत् सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम्, अन्यङ्गमेरु-ज्जुतम्, अन्यत् सोदामनोभ्यः प्रउत्तम्, अन्यनृत्युना निर्मि-तम्, अपरं मकरकोठना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वौ सुते सुनिररिष्टा च बभूवतः, ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् एतमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि” एतन्मूलं तु विस्तरभया-ज्योक्तम् । १२दिशि ३ उपदिशि च तयोर्जलहेतुत्वात्तथा-त्वम् “उद्भिकास्थला च क्रतुशामरसाविति” २० १५, १५, “उद्भिकास्थला क्रतुस्थला चाश्वरसौ दिगु-पदिषूमे परिचारिके” इति वेददी० । “अश्वरसाविति दिक् च उपदिक् आह” श्रुतेस्तथात्वम् । “मेनका वै अश्वराहृषिणीति” भाष्यप्रयोगात् अश्वरसाविति श्रुति निर्देशाच्च नित्यब्रह्मवचनान्तेद्युत्तर्गः कचिदेकवचनान्ताऽपि अश्वरस्तीर्थं लि० ईत० । १ तीर्थभेदे ।

अश्वरा स्त्री अश्वं रूपमस्यस्याः प्राशस्ये कुञ्जा० २ । दिव्य-रूपवत्यां स्वर्देश्यायाम् “उद्भिन्दती” संजयन्तीमश्वराम्” अ० ४, ३८, १ ।

अश्वरायमागा स्त्री अश्वरस इवाचरति देहसौन्दर्यादिना अश्वरस+क्यङ्-सलोपः कर्त्तरि शानच् । अश्वरस्तुल्य सौन्दर्यवत्यां स्त्रियाम् ।

अश्वव लि० अश्वं जलरसं वाति हिनस्ति वा-कश्चेत० । जलरस-अन्ये समुद्रे तस्य लवणजलत्वात्तथात्वम् । “ये अश्वव-मर्गवः चित्रराधसस्तेनो रासन्ताम्” ऋ० १०, ६५, ३ ।

अप्सव्य पु० अप्सु भवः “अपोयोनियन्मातृपः” वार्त्ति० सप्तम्या अलुक्, यञ् । जलभवे ।

अप्सस् लि० अप्सु अप्रसाधने तेजसि सस्ति स्वपिति ससक्तिप् ७त० । १ रूपे तस्य तेजोहेतुत्वात् तथात्वम् २ रूपवति च । “शीर्ष्णां शिरोऽप्ससाप्सो अर्दयन् शृन् ब्रह्मस्ति हरिते-भिरप्सभिः” अ० ६, ४६, २, “जायेव पथ्य उग्रती सुवासा उषा हस्तेव निरिषीते अप्सः” ऋ० १, १२४, ७ ।

अप्सा लि० अपोजलानि सनति ददाति सन-विट् । जल-दातरि “आषाढं सुवृष्टं पृथनासु पमिं स्वर्गमप्सामिति”

ऋ० १, ६१, २१, “अप्सां जलानां दातारम्” भा० ।

“पवस्व देवमादनो विचर्षणिरप्साः” ऋ० ६, ८४ ।

अप्सु लि० नास्ति षु रूपम् (निरुक्तोक्तम्) यस्य । रूपरहिते “मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माश्वः परि” ऋ० ७, ४, ६, अश्ववः रूपरहिताः” भा० । अप्राशस्ये न० व० ।

अप्रशस्तरूपे असुरे, “अप्सु जितः” अप्सु जिच्छब्दे दृश्यम् ।

अप्सुचित् लि० अप्सु जलाधारे अन्तरिक्षे क्षियति निव-सति-क्षि-क्षिप् अलुक्स० । अन्तरिक्षवासिनि देवादौ “ये देवासो दिव्येकादश स्य पृथिव्यामेकादश स्य अप्सु-क्षितो महिनैकादश ऋ० १, १३६, ११, य० १८, ६, च “तद्भेदत्वात् तात्स्थ्यम् अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निव-सन्तीति” भा० । [ङीप् । जलचरे ।

अप्सुचर लि० अप्सु चरतीति चर-ट् अलुक्स० । स्थित्यां

अप्सुज लि० अप्सु जले तद्भेदौ अन्तरिक्षे वा जायते जन-ङ् अलुक्स० । १ जलजाते २ अन्तरिक्षजाते “यदग्ने ! दिविजा अप्सु षुजाः” इति ऋ० ८, ४३, २८, “अप्सुजा अन्तरिक्ष-जाता” इति भा० ।

अप्सुजा पु० अप्सु-जायते जन+विट् अलुक्स० । अश्वे “अश्वतावाप्सतो वज्रेवेदेभ्योऽण्डाच्च गर्भतः । सास्त्रो-हयानासुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता” इत्युक्तेस्तस्य बाष्प-जातत्वात्तथात्वम् “संश्रितो अप्सु षुजा ब्रह्मा सोम पुरोगवः” य० २३, १४, “अप्सुजा अश्व” इति वेददी० । २ वेतसे तस्य जलसमीपजातत्वात् तथात्वम् “अप्सुयो-निर्वां अश्वोऽप्सुजा वेतस” इति शत० ब्रा० । ३ जलजात-मात्रे लि० ।

अप्सुजित् लि० अप्सून् असुरान् जयति जि-क्षिप् अलुक्स० । अन्तरिक्षस्यासुरजेतरि “सुपारः शुश्रवस्तमः समप्सु जितः” ऋ० ८, १३, २, “अप्सुजितः अन्तरिक्षवर्त्त-सानानामसुराणां जेतारः” भा० ।

अप्सुमत् लि० अप्सु आपः जलानि सन्त्यस्य “अपोयोनि-यन्मातृपः” वार्त्ति० सप्तम्या मतुप् अलुक्स० च । १ जलसंगृह्णे आधारज्यभागे । “अप्सु मन्तावाधाराज्यभागा-विति” सि० कौ० । २ यथेष्टं जललब्धिरि च “न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान् भवति, का० उप० । मरुस्थलीष्वपि यथेष्टो-दकवान् भवतीति” आनन्दगिरिः ।

अप्सुयोग पु० ७त० अलुक्स० । जलेषु योगे । “जिष्णवे योगायाप्सुयोगैर्वीद्युनज्मि” अथ० १०, ७, ५ ।

अप्सुयोनि लि० अप्सु योनिरुत्पत्तिरस्य अलुक्स० ।

१ जलभवे २ अश्वे पु० “अशुयोनिर्वाञ्छः” इति शत०

ब्रा० । जलजत्वमश्वस्य अशुजाशब्दे उक्तम् ।

अप्सुषट् लि० अशु जले कारणत्वेन सीदति सद-क्रिप्
वेदे षत्वम् । जलस्ये अग्नौ “चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिश्चितं
वैश्वानरमसुषट्म्” ऋ० ६, २, ५ ।

अप्सुषोम पु० अशु अग्निः सोम इव पवितृत्वात् “सुषां सु”
पा० व्यत्ययेन सप्तमी अलुक्समा० वेदे षत्वम् । जलपूर्णे चमस-
भेदे “अशुषोमानाम चमसाश्चात्वालदेशे अग्निः पूर्णा”
इति ता० ब्रा० द्राह्यायणसूत्रम् । “पूर्णपावान् समव-
ष्टयन्ति यानेकेऽशुषोमा इत्याचक्षते” शत० ब्रा० ।

अप्सुसंशित पु० अङ्गः संशितः वि० व्य० अलुक्समा०
जलनिमित्तभूते विष्णुक्रमेऽन्तरीक्षे “पिण्डोः क्रमेऽसि
सपत्नससुसंशितो वरुणतेजाः” अथ० १०, ५, ३३, १ ।

अफल लि० नास्ति फलं पुष्पप्रभवं धर्मप्रभवं सुखादिकं वा यस्य ।
१ बन्धे फलकाले फलशून्ये (राडावृत्ते) २ धर्मकार्यसुखादि-
शून्ये ३ निष्फले च । ‘यथा षोडशफलः स्त्रीषु यथा
गौर्गवि चाफला । यथा चाक्षेऽफलं दानं तथा विप्रोऽन्त-
र्लोऽफल इति’ मनुः । अफलं दानमाह मनुः “धूत्ते वन्दिनि
मन्त्रे च कुर्वेदो कितवे शठे चाटचारणदासेषु दत्तं भवति
निष्फलमिति” हारीतः । “अथासद्व्यदानमस्त्वयं दत्त्वा
परितप्यते तर्ह्यदानमफलं यज्ञोपकारिणे ददाति यज्ञ
तन्मात्रं परिक्रिष्टं यज्ञ सोपधं ददाति अन्यथावितमलं
यज्ञापात्राय ददाति अनिष्टदानं स्ववति यज्ञ दत्त्वा
प्रकीर्त्तयते स्वयदानं यज्ञाश्रयया ददाति क्रोधाद्राज्यं
यज्ञाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति असत्कृतं पैशाचं
यज्ञावज्ञातं ददाति वावजानीते मुमुक्षोस्तामसं यज्ञाप्रकृतो
ददाति” । “एतैर्दानोपसर्गैरुपसृष्टं दानमप्रशस्तमस्वर्ग-
मयशस्यमभुवफलं भवत्यल्पफलं वारधु० (भा०) । ४ भावुकटक्षे
पु० तस्य फलशून्यत्वात्तथात्वम् । नास्ति फलमिव वृषणावस्य ।
५ इन्द्रे ! स हि गौतमशापात् वृषणशून्यो मेघवृषणशासीत्
यथोक्तं रामायणे “नित्यं वृष्यफलोभेतैः पादपैरुपशोभिते ॥ स
चेह तप आतिष्ठदहल्यासहितो मुनिः । संवत्सरसहस्राणि
वहूनि रघुमन्दन ! ॥ तस्यान्तरं विदित्वाथ कामार्तस्तिदि-
नेश्वरः । मुनिवेशधरो भूत्वा सोऽहल्यामिदमब्रवीत् ॥
अतुकाजः प्रतीक्ष्योऽपि न प्रतीक्षे सुमध्यमे । संगमं शोभ-
मिच्छामि प्रयत्नोऽपि ! सह त्वया ॥ मुनिवेशधरं शक्रं सा
ज्ञात्वापि परंतप ! । मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकूटह-
लात्” इत्युपक्रम्य ॥ “सोऽपि इदृशं देवेन्द्रं मुनिवेशधरं

मुनिः ॥ दुर्धनं वृत्तसंपन्नो रोषाहचनमब्रवीत् । सम-
रूपं समाम्नाय कृतवानसि दुर्भते ! ॥ अकर्तव्यमिदं
यस्मात्तस्मात् त्वं विफलो भव । गौतमेनैवमत्तस्य सरोपेण
महात्मना ॥ येतद्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्यैरापय ! ।

व्यथितः स तदा चासीद्वतौजा विफलीकृतः ॥ धर्मित-
स्तपसोऽप्येव कश्चलं चापि सोऽविशत्” इत्युक्त्वा । “गौतम
क्रोधमुत्पाद्य सुरकार्यं चिकीर्षुषा ॥ अफलोऽहं कृतस्तेन
क्रोधात् सा च निराकृता । शापदोषेण तेनास्य
तपोविघ्नः कृतो मया ॥ तन्मां सुरगणाः ! सर्वे सर्षिसंघाः !
सचारणाः । सुरकार्यार्थमफलं सफलं कर्तुमर्हथ ॥ शतक्र-
तोर्वचः श्रुत्वा देवा अग्निपुरोगमाः । उचुः पितृगणान्
वाक्यमिदं तत्र समागतान् ॥ एष मेघः सदृशः शक्र-
वृषणोक्तः । अस्मै सो वृषणौ च्छित्त्वा महेन्द्राय प्रयच्छत ॥

• अफलस्तु कृतो मेघः परां वृष्टिमुपैष्यति । भयतामुपयोगेभ-
तज्ञस्य सुमहत् फलम् ॥ तस्मान्मेघस्य वृषणौ च्छित्त्वा मही
दातुमर्हत । इन्द्राय सुरकार्यार्थं विफलाय पितामहाः ! ॥
श्रुत्वा अग्निपुरोगाणां देवानां पितरो वचः । उत्कृत्य मेघ-
वृषणां चन्द्रायोपददुस्तदा ॥ ततः प्रभृति कात्स्य ! पितरः
कव्यभोजिनः । अफलं भुङ्क्ते मेघं सफलं तु न भुङ्क्ते ॥
इन्द्रश्च मेघवृषणस्ततः प्रवृत्तिं रावय । गौतमस्य प्रभावेन
बभूवामिततेजसः” रामा० ॥ ईमेमे च तस्य वृषणेन
शक्रवृषणकरणात्तस्य तथात्वम् नास्ति फलं यस्याः जाति-
त्वेऽपि “फलाक्षज” इति पा० ग० अजादित्वात् टाप् ।
७ वृत्तज्ञस्यार्थम् ऋभूत्यालक्याञ्च स्त्री तयोः फलशून्य-
त्वासंथात्वम् । फलं प्रयोजनम् एतच्छून्ये लि० । ‘अन्यथा
ते वर्त्तमानस्याधर्मो भवत्यल्पफला च विद्या’ सुशु० ।
‘यथा षण्ड इत्यादि’ मनुः ।

अफलाकाङ्क्षिन् लि० न फलं कर्मफलमाकाङ्क्षते व्यानकाङ्क्ष-
शिनि ईत० न० त० स्त्रियां ङीप् । कर्मफलाकाङ्क्षान्शुभे ।

“अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञः क्रियते ब्रह्मवादिभिः” गीता ।

अफलित लि० फलं जातमस्य तारका० इतच् न० त० ।

फलितभिन्ने बन्धे अफले वृत्ते ।

अफल्गु लि० विरोधे न० त० । फलशुभिन्ने सारे ।

अफुल्ल लि० न० त० । फुल्लभिन्ने सुकलिते ।

अफेन लि० नास्ति फेनं यस्य । १ फेनशून्ये दुग्धादौ । निन्दितं
फेनं निर्व्यासोऽस्य (व्याफिड्) ख्याते अहिफेने तस्य
निर्व्यासस्य बद्धसेवने प्राणनाशनात् निन्दितफेनत्वम् ।

अव शब्दे इदित् भ्वादि० आत्म० सक० सेट् । अव्यक्ते

आम्बिष्ट अम्बा अम्बाला अम्बिका अम्बरम् अम्बुः ।

अबद्ध लि० बन्ध-क्त न० त० । १ असंबद्धे २ अन्यबोधयोग्यता-
न्युन्ये परस्परविरुद्धे वाक्ये च यथा “यावज्जीवमहं मौनी
ब्रह्मचारी” च मे पिता माता तु मम बन्ध्यासीदुल्लस्य
पितामहः” इत्यादि वाक्यम् । २ बद्धभिन्ने सुक्ते च ।

अबद्धमुख लि० न बद्धं यथेच्छवादितया अप्रतिबद्धं मुख-
मास्यक्रिया यस्य स्त्रियां वा ङीप् । अप्रियवादिनि
“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियमिति”
मनुनाऽप्रियवचनकथनस्य निषेधेऽपि तदुक्तङ्गनेन अप्रिय-
वाक्यप्रयोक्तृत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अबध पु० न बधस्ताडनं देहे आघातः प्राणवियोजनं वा
अभावे न० त० । ताडनाभावे । “शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ
पेणुदलेनेति” मिता० स्मृतिः । १ प्राणवियोजनाभावे च ।

अबधा स्त्री न बध्यतेऽस्यते लम्बेन । लोलावत्युक्ते त्रिकोणादि
क्षेत्रे लम्बोभयपार्श्वस्थे भूमिखण्डे । न, बाध्यते आबाध्यते
वा, अबाधा आबाधाऽश्रत् । तदानयनञ्च “त्रिभुजे भुजयो-
र्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या । द्विःस्था भूरुनयुता
दक्षिताऽबाधे तयोः स्यातामिति” लीला० । “दशसप्तदशप्रमौ
भुजौ त्रिभुजेयत् नवप्रमा मही । अबधे वद लम्बकं
तथा गणितं गाणितिकाशु तत् मे” इति लीला०
अबधोद्देशकः ।

अबध्य लि० बधमर्हति यत् न० त० । १ बधानर्हे प्राणवियोग
फलकव्यापारो हिंसाल बधः । “अबध्याञ्च स्त्रियं प्राङ्-
स्तियं ग्योनिगतामपि” स्मृतिः । २ बधदण्डानर्हे ब्राह्मणे
च “बधः सर्वस्वहरणं पुराणिर्वासनाङ्गने । तदङ्गच्छेद
इत्युक्तौ दण्ड उक्तमसाहसः । अवशिष्टेण सर्वेषामेष-
दण्डविधिः स्मृतः । बधादते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणो-
र्हति” मिता० स्मृतिः । “उपस्थसुदरं जिह्वा हस्तौ
पादौ च पञ्चमौ । चतुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च
दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् त्रिषु वर्णेषु
यानि सूरक्षतो ब्राह्मणोऽग्रेदिति” मनुः बन्ध-बा०
कप् । ३ अयोग्यवाक्ये हे० मे० च ।

अबन्धक न० बध्यते स्वधनमितरत्न आधीयते बन्ध आधीय-
मानद्रव्यं स नास्ति यत्न कप् । १ आधिभूत्ये कृष्णादाने ।
“अशीतिभागोऽष्टाद्विः स्यान्नासिमासि सबन्धके । वर्ष-
क्रमच्छतं द्विचतुःपञ्चकमन्यथा” या० “अन्यथा बन्धक-
रहिते” मिता० “दशुर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वास्तु
जातिषु” या० व्याख्यायाम् “ब्राह्मणादयोवर्णा अबन्धके

सबन्धके वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वास्तु जातिषु दद्युः” विज्ञा० ।
अस्य पा० उपकादिगणपाठात् “उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वे
च” पा० सूत्रेण गौतमप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्विधानात् कश्चि-
ञित् २ गौतमप्रवर्तके ऋषावपि अस्य रुद्धिः ।

अबन्धुर लि० न० त० । १ उन्नतानतभिन्ने २ शोभनभिन्ने
३ विधुरबन्धुरबन्धुरनैक्षतेति” माघः ।

अबन्ध्य लि० बन्ध्यः अफलः । १ सफले, “अबन्ध्यं दिवसं कुर्यात्
दानाध्ययनकर्मभिः” स्मृतिः २ अफलभिन्ने फलकावे फल-
युक्ते वृक्षे पु० ।

अबल न० न बलं सामर्थ्यसत्कर्षोवाऽभावे न० त० । १ बलाभावे
“प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं दृष्ट्वा तस्य बलाबलम्” स्मृतिः ।
“गन्धानाञ्च रसानाञ्च ज्ञात्वा चार्धबलाबलम्” मनुः ।
बलसत्कर्षमबलमनुत्कर्षम्” इति कुल्लू० । नास्ति बलं
यस्य । २ बलहीने दुर्बले लि० “पञ्चवर्गीबलेनो नो न हर्ष-
स्थानसाश्रितः अबलोऽयं लग्नदर्शीति नी० ता० । अबल-
स्वकुलाशिनो भ्रसान्नजनीडद्रुमपीडिनः खगान्” नैष० ।
३ नाश्यां स्त्री “भुजलतां जडतामबलाजनः” रघुः । “हृदये
वहसि गिरीन्द्रौ त्रिभुवनजयिनी कटाक्षेण । अबला त्वं
यदि मन्ये के बलवन्तो न जानीम” इत्युद्धटः । ५ ब० ।
४ वरुणवृक्षे पु० । [रोगादिनिमित्ते देहस्य क्षीमाभावे ।

अबलिमन् पु० बलस्य भावः इमनिच् विरोधे न० त० ।

अबाध पु० अभावे न० त० । १ बाधाभावे २ प्रतिबन्धाभावे ।
नास्ति बाधो यस्य । ३ बाधन्युन्ये लि० । बाधश्च असत्त्वं
स चानुभापकहेतौ दोषभेदः बहुभावाददृष्टत्वं हि बाध
दोषः यत्सत्त्वेऽसुमितेः प्रतिबन्धः तस्य हेतुदूषकत्वमिति
नैया० । नास्ति बाधा षोडायस्य । ४ षोडायन्ये लि० ।

अबाधक लि० न० त० । १ बाधकभिन्ने अनुगुणे । नास्ति ।
बाधो यस्य वा कप् । २ बाधन्युन्ये लि० ।

अबाधित लि० न बाधितः । बाधितभिन्ने यथार्थे “अबा-
धिताग्नीतनिश्चयत्वं प्रमात्वमिति” दृष्टाः । तद्वति
तत्प्रकारकं ज्ञानं हि प्रमा तच्च तदभाववति तत्प्रकारक-
ज्ञानेन प्रतिबध्यते तथा च तदभाववति तत्प्रकारकता-
न्यूनत्वेन ज्ञानस्य याथार्थ्यं, तादृशज्ञानविषयत्वात् विष-
यस्याबाधितत्वम् । [अप्रतिरोध्ये ।

अबाध्य लि० न बाध्यते अपोद्यते बाध-यत् न० त० ।

अबाल लि० न० त० । १ बालभिन्ने पूर्ये चन्द्रादौ शतरूपे च ।

अबिम्बन पु० आप एव इन्धनकुहीपनसाधनमस्य । बाङ्ग-
वाग्नौ “अबिम्बनं वङ्गिमसौ बिम्बिति” रघुः ।

अबुद्धि लि० बुध-कर्त्तरिकर्म्मणि वा ज्ञान० त० । १ बोधानाश्रये
२ बोधाविषये च । [सुचितं २ तथाज्ञानाभावे ।

अबुद्धि स्त्री अभावे न० त० । १ ज्ञानाभावे यस्य यद्रूपेण ज्ञान-
अबुद्धिपूर्वक लि० अबुद्धिः पूर्वा यस्य । यथार्थबुद्धिपूर्वक-
भिन्ने । “अबुद्धिपूर्वकं हनने प्रतार्द्धसुपकल्पयेत्” स्मृतिः यदि
गां गवयवद्ध्या हन्ति, गवयं वा गोभ्रान्त्या हन्ति, सर्वथा-
बुद्धिपूर्वकत्वम् एवमन्यार्थचिप्रनाराचादिना हणनेऽपि
तथात्वम् । इयं गौरिमां हन्तीत्युद्देशेनैव हनने बुद्धि-
पूर्वकत्वम् । [२ अत्यज्ञाने च ।

अबुध पु० विरोधे अप्राशस्त्ये वा न० त० । १ बुधभिन्ने मूर्खे
अबु(बो)ध्वा लि० बुध बा० वेदे क्यप् लोके तु गयत् ।
ज्ञातमशक्येऽर्थे “अबुध्यन्बुध्यमानं सुषपाणमिन्द्रम्” ऋ०
४, १८, २, “अबुध्यं दुर्विज्ञेयमिति” भा० ।

अबुध्न न० नास्ति बुध्नं मूलमस्य । १ मूलशून्ये अन्तरिक्षे
“अबुध्ने राजा वरुणो बलस्योर्ध्वम्” ऋ० १, २४, ७, “अबुध्ने
मूलशून्ये अन्तरिक्षे” भा० । २ मूलशून्यमात्रे करकादौ लि० ।

अबोध पु० अभावे न० त० । १ बोधाभावे अज्ञाने “निसर्ग-
दुर्बोधमबोधविक्षिप्ताः” किरा० । न० ब० । २ बोधरहिते लि० ।
अबोधगम्य लि० बोधेन गम्यः विषयीकार्यः न० त० ।
ज्ञानेनाविषयीकार्ये ज्ञातमशक्ये ।

अञ्ज न० अञ्जु जायते जन-ङ ७ त० । १ पद्मे, २ शङ्खे पु० न० ।
२ निचुलदृष्टे तस्य जलप्रायभवत्वात् तथात्वम् । चन्द्रे
५ धन्वन्तरौ च पु० तयोः समुद्रजातत्वात् तथात्वम् “प्रस-
न्नात्मा सद्युत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः” इति “धन्वन्तरि-
स्ततो देव ! वयुश्चाहृदतिष्ठत” इति च भा० आ० प० ।
चन्द्रनामकत्वात् इक्षुपूरे पु० । “अर्बुदमञ्जं खर्वनिखर्वमहा-
पद्ममङ्गवत्सदादिति” लीलावत्युक्तदशार्बुदसंख्यायां ७ शत-
कोटिसंख्यायां ८ तत्संख्येये च न० । ६ जलजातमात्रे लि०
“स्थलजाः पक्षिणोऽञ्जाश्च” इति “अञ्जेषु चैव रत्नेषु
सञ्जेषुऽसमयेषु च” इति रासा० ।

अञ्जकर्षिका स्त्री अञ्जस्य कर्षिका कर्म्मभरणभेद इव तत्त्याका-
रत्वात् । पद्ममध्यस्थमर्षिकारूपे पद्मावयवभेदे पद्मकर्षिका-
दयोऽप्यत्र ।

अञ्जज पु० अञ्जात् विष्णोर्नाभिकमलात् जायते जन-ङ ।
चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य विष्णुनाभिकमलजातत्वात् तथात्वम्
“ब्रह्मा भूतानि भगवान् लोकस्तुष्ट्यर्थमव्ययः । ब्रह्मणो जन्म-
सहितं बहु रूपं विचिन्वति” । इत्युपक्रम्य “ततस्तस्मिन्नाहा-
तोये हविषो हरिरभ्युतः । रूपम् क्रीडं विविधं भोदते

वैस पावकिः पद्मं नाभ्युद्धवं चैकं ससुत्पादितमस्ततः ।
सहस्रपदीं गिरजो भास्कराभं हरिरभ्यवयम् । अथ योग-
निदां श्रेष्ठं सर्वभूतमनोमयम् । सत्पदं सर्वमतानां ब्रह्माणं
सर्वतोमुखम् । तस्मिन् हरिरभ्यवय पद्मे यज्जयोजनपिस्तुते ।
इति ससुत्पादितवानित्यार्कः अनतिदूरे च “कस्तं
पुष्करमध्यस्थः सितोष्णीपश्चतुर्मुखः । आयां न गणये-
गोहादास्तु त्वं विगतज्वरः । एह्रावयोर्बाण्डयुजं प्रयच्छ
कमलोद्भव ! इति तेन तस्य विष्णुनाभिकमलज त्वं
तदुत्पत्तयश्च हरि० पौ० प० । “स्वरागौ स्वांगो मोम्ये (बुधे)
लग्नस्ये वा ऋगोः सुते । जीवे वाऽञ्जजयोगोऽयं यातुः
शतु विनाशकदिति” ज्योतिषोक्तेः २ यात्रायोगभेदे च ।

अञ्जवान्धव पु० अञ्जानां बान्धव इव प्रकाशकत्वात् ।
कमलप्रकाशके स्वरूपे तस्योदये हि कमलं प्रकाशते इति
कविसम्प्रदायप्रसिद्धिः । एवं कमलबान्धवादयोऽप्यत्र ।

अञ्जभोग पु० अञ्जस्य भोगस्य भोगः अवयव इव भोगो यस्य ।
शङ्खावयवतुल्यावयवे वराटके । भुज्यते भुज तर्म्मणि
भज् भोगः भोज्यम् । अञ्जस्य भोज्याये पद्मकन्दे शालके
तस्य लोकैर्भुज्यमानत्वात् तथात्वम् कमलभोगादयोऽप्यत्र ।

अञ्जयोनि पु० अञ्जं विष्णुनाभिकमलं योनिरूपमिति स्थानं
यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि । विस्तरोऽञ्जजगद्धे दृश्यः ।

अञ्जवाहन पु० अञ्जस्य चन्द्रस्य वाहनं धारणं येन ‘प्रञ्जं
शङ्ख इव शुभ्रं वाहनं दृष्यते’ यस्य वा । १ चन्द्रमौल्यं
शिवे । अञ्जं कमलं वाहनमिवाधारो यस्याः । २ पद्मा-
सनस्यायां लक्ष्म्याम् “पद्मासनस्यां ध्यायेच्च श्रियं त्वं नोऽत्र
मातरमिति” तद्ग्राने उक्तेः तस्या अञ्जवाहनत्वम् कमलादि
वाहनानाम् । [उ० द० । तस्य जन्मादिप्राप्तत्वेन तथात्वम् ।

अञ्जस् न० आस्यते जन्मतः आप-अहन् जुट्-सुस्य । रूपे
अञ्जस्थित पु० । अञ्जे विष्णुनाभिकमले स्थितः स्या-क ।
चतुर्मुखे ब्रह्मणि “स नाभिकमले विष्णोः स्थितो ब्रह्मा
प्रजापतिः देवो अधिकमञ्जजगद्धे दृश्यम् ।

अञ्जहस्त पु० अञ्जं पद्मं हस्ते यस्य । स्वरूपे “पद्मासनं
पद्महस्तम्” इति तद्ग्रानोक्तेस्तथात्वम् ।

अञ्जा लि० अञ्जु जायते जन-विट् ७ त० । जलजातमात्रे
“अञ्जामुक्थैरहिं गृणीये” ऋ० ७, १४, १६, “अञ्जामशजात-
महिम्” भा० ।

अञ्जिनी स्त्री अञ्जानां समूहः अञ्ज+इनि-ङीप् । पद्मसमूहे ।
अञ्जानां देशः पुष्करा० इति । २ पद्मकलायाम् च ।

अञ्जिनीपति पु० अञ्जिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः प्रकाशकत्वात् ।

अमलप्रकाशके सूत्रे । पञ्चमीनाथतत्पत्त्यादयोऽप्यल ।
 अब्दं पु० अवति रजति सोमानं दन् । १ पर्वतभेदे स च
 वर्षपर्वत एव तद्भेदः वर्षपर्वतशब्दे वक्ष्यते । अपोददाति
 दा-क ईत० । २ भेदे ३ सुस्तायां च तस्याश्चात्यन्तशेतीर्थ-
 त्वेन वैद्यकोक्तेः जलमयमूलत्वाच्च तथात्वम् । आप्यन्ते
 व्याप्यन्ते ऋतुमासपक्षतिथिनक्षत्रयोगकरणवारादयो येन
 आप-दन् ह्रस्वश्च “अ(ब्दा)ब्दादयश्च” उ० नि० । ४ वत्सरे ।
 स च नवविधः । “ब्राह्मं दिव्यं तथा पितॄं प्राजापत्यं
 गुरोस्तथा सौरश्च सावनं चान्द्रमासं मानानि वैनवेति”
 सू० सि० उक्तेः तत्र ब्राह्मण्यब्दमानम् “सूर्याब्दसंख्यया
 द्वित्रिंशद्वारैर्युताहृतैः सख्यासंख्यं यस्मिन् विज्ञेयं तच्चतुर्यु-
 गम् इयं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः कल्यो ब्राह्मणसहः
 प्रोक्तं शर्वरो तस्य तावतीति” परमायुः शतं तस्य तथाहोरात्र-
 संख्यया” इति च सू० सि० । तथाच सौरैः (४३२०००००००००)
 यथावद्वर्षैस्तथाहस्तावद्भिश्च रात्रिः तेन द्विगुणितैस्तैः
 ३६० युगैर्ब्राह्मण्यब्दमानम् । अथ दिव्यम् “मासैर्द्वादश-
 भिर्वर्षे दिव्यं तदहश्चर्यते तत्षष्टिः षड्गुणा दिव्यं वर्ष-
 मासुरस्यते” इति तत्प्रोक्तेः ३६० सौरवर्षैर्दिव्यः स्यात्
 “मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यसुदाहृतम् न तत्र द्युनिशोभेद्
 इति तत्प्रोक्तम् मन्वन्तरमानमेव प्राजापत्याब्दमानम् तच्च
 “युमानां ४३२०००० सप्ततिः सैका मन्वन्तरसुदाहृतम्”
 इत्युक्तम् तेन ७१ युगितैः ३११०४००० सौरवर्षैः प्राजाप-
 त्यम् । पितॄं तु “विंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पितॄमहः
 स्रुतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः”
 इत्युक्तेः चान्द्रमास एव पितॄमहोरात्रं तच्च ३६० युगितं
 तद्वर्षमानम् तथाच १०८०० चान्द्रदिनैः पितॄवर्षमान-
 मिति फलितम् । बर्हस्पत्यन्तु “वैशाखादिषु ऋण्ये च योगः
 षड्दशे तिथौ । कार्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात्
 तथा” सू० सि० “यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्संज्ञो
 मासो भवति तथेति समुच्चयार्थकम् । बृहस्पतेः सूर्य-
 साक्षिध्वदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु
 मासेषु कृष्णपक्षे षड्दशे तिथौ अमायामित्यर्थः । चकारः
 पौर्णमासोऽसम्बन्धात् समुच्चयार्थकः । योगो दिननक्षत्र-
 सम्बन्धः कार्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाख-
 कृष्णपक्षषड्दश्यामसारूपायां बृहस्पतेरस्ते उदये वा
 जाते सति तदादि बृहस्पतिवर्षं कर्त्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात्
 कार्तिकसंज्ञम् । एवं ऋषिपादाद्व्याप्यभाद्रपदान्धिनकार्तिक-
 मार्गपौर्णमीपमाषाढान्तैर्मासास्तु क्रमशो ऋतुषुधमषापूर्व-

फाल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्वाषाढाश्रवणापूर्वभाद्रा-
 श्विनीनक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि
 नक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः चान्द्रमासवत् बोध्यः । तच्च मासशब्दे
 दृश्यम् तेन यद्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्ती वा तद्दिने यच्चान्द्रा-
 धिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं बर्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्यम् ।
 मेघादिसंक्रान्तीरुक्ता “मेघादयो द्वादशैव सौरमाने तु वत्सर”
 इति “सौरन्त तद्भवेन्मानं भानोर्भगणपूरणादिति”
 चोक्तेः ३६० सौरदिवसैः सौरवर्षमानम् । सावनन्तु
 “उदयादोदयं भानोः सावनं तत्प्रकीर्त्तितं” मित्युक्तम् ।
 “पञ्चाङ्गरामास्तिथयः खरामाः सार्द्धद्विदक्षाः कुदि-
 नाद्यमब्दे” इति सि० शि० उक्तेः ३६५ दिनानि
 १५, २०, २२, २०, दण्डादिसहितानि सावनदिनानि
 “अष्टार्कमासोऽर्कलवः प्रदिष्टस्त्रिंशद्दिनः सावनमास”
 इति सि० शि० उक्तदिशा तन्मासादयो ज्ञेयाः । “विं-
 शता तिथिभिर्मासश्चान्द्र इति” प्रायुक्तं चान्द्रमानम्
 तच्च “कालेन येनैति पुनः शशीनं क्रामन् भवक्रं विवरेण
 गत्योः मासः स चान्द्रोऽङ्गयमाः कुरामाः श्रुत्येष्वस्तत्
 कुदिनप्रमाणम्” इति सि० शि० उक्तेः ३१।५० दण्डादि-
 युर्वैरेकोनविंशत्कुदिनेश्चान्द्रमासः द्वादशयुगिते च तस्मिन्
 ३५४।१८ कुदिनेश्चान्द्रवर्षमानम् चान्द्रमासविशेषाः
 मासशब्दे वक्ष्यन्ते । नाक्षत्रं यथा “भचक्रभ्रमणं निजं नाक्षत्रं
 दिनस्यते” सू० सि० नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य
 प्रवहवायुगतः परिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसंख्येयं दिनम् ।
 एवं नवसु ब्राह्मणादिषु वर्षेषु दर्शितेषु ऋतुसंख्येय-
 व्यवहारोपयोगिता यथोक्तं “चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौर-
 चान्द्रार्चसावनेः बर्हस्पत्येन षष्ठ्यब्दं ज्ञेयं नाभ्यस्तु
 नित्यम्” इति सू० सि० । तत्र कस्य कुतोपयोगस्तद्व्युक्तं
 तत्रैव । “सौरेण द्युनिशोर्वाभं षड्शीतिसुखानि च अयनं
 विषुवज्ज्वल संक्रान्तेः पुण्यकालता” इति “तिथिः करणसुदाहः
 चौरं सर्वक्रियास्तथा व्रतोवाचयात्वायां क्रिया चान्द्रेण
 गृह्यते” इति “सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः
 स्रुतकानां परिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा मध्यमपहभुक्तिश्च
 सावनेनैव गृह्यते” सू० सि० । चान्द्रेण तु मासवर्षादि-
 गणनापि “चैत्रे मासि जगत्सृष्टा ससर्ज प्रथमेऽहनि
 शुक्लपक्षे समपन्तु पृथ्वारोदये सति प्रवर्त्तयामास
 तदा कालस्य गणनामपि पृथग्न राशीन्तत्तु मासान्
 वत्सरान् वत्सरपिधान्” इति म० त० ब्र० पु० । “य-
 त्नाब्दे पुण्यसहस्रं शुभं सौऽब्दः शुभप्रदः” इति नी० ता० ।

अब्धिः पु० अब्धं पाति पा-क । १ वर्षाधिपे तदानयनप्रकारश्च
सि० शि० दर्शितः यथा “अधोऽधितिधा कल्पयाताब्धेऽब्धात्
कराभ्यां, जतैः, पावकैः, संगुणाच्च । भुजङ्गैरवाप्तं फलं
स्याद्दिनाद्यं तदब्धान्वितं भास्करादब्धः स्यात्”
अत्रोपपत्तिः । एकस्मिन् रविवर्षे सावनाहाः प्राक्
प्रतिपादिताः ३६५ । १५ । ३० । २२ । ३० एतदष्टभिः
सर्वणितं कार्यम् । ततोऽनुपातः । यद्यष्टभिर्वर्षैरेताव-
द्दिनाद्यं तदा कल्पगतैः किमिति । फलं दिनाद्यम् ।
तदनष्टं संस्थाप्यम् । ततो गताद्भेदयुतं सदब्धपतिः
स्यादिति यदुक्तं तद्युक्तम् । यतः पञ्चषष्ट्यधिकशततये
सप्तभिर्भक्ते एकोऽवशिष्यते । अत एकगुणाब्धसंस्था तस्मिन्
दिनाद्ये निक्षिप्ता । तस्मिन् सप्ततटेऽर्काद्योऽब्धपतिः ।
यतो यस्मिन् वारेऽब्दादिः सोऽब्धपतिः स्यादित्युपपन्नम् ।
ताजिकोक्ते २ वर्षाधिपतौ च तदानयनप्रकारश्च जन्मलग्न-
पतिवर्षलग्नाधिपतिमुन्यहाधिपतिविराशिपतीनां दिवा-
स्युक्त्यान्तराशिपतेः रात्रौ चन्द्राक्रान्तराशिपतेः पञ्चा-
धकारिणां मध्ये द्वादशवर्गबलेन पञ्चवर्गबलेन गोपेतः
लग्नद्वयोः वर्षाधिपतिः । बलसाम्ये दृष्टातिरेकात्, तत्रापि
साम्ये दृष्टभावे च सुवह्वरः वर्षाधिपः । “अब्धपबलस्य
विचारणेत्यम्” नो० ता० । अब्धपत्यादयोऽप्यत्र ।

अब्धसारः पु० अब्धस्य सुस्तावाः सारः मूलनिर्यासः । कर्पूरे तस्य
सुस्तामूलसारजत्वात्तथात्वम् घनसारमेघसारादयोऽप्यत्र ।

अब्धवाहनः पु० अब्धोमेघोवाहनमस्य । इन्द्रे ।

अब्धिमान् लि० अपां दानमब्धिः दा० बा० भावे किं ईत०
ततः अस्यर्थे सतप् । जलदानवति “अब्धिमानुदधिमान्”
ऋ० ५, ४२, १४, “अपां दानवान् मेघ” इति भा० ।

अब्दुर्गं अब्धिर्वैष्टितं दुर्गं शा० त० । सर्वतोवैष्टितेनोदके-
नोपलक्षिते दुर्गे (गड्) “धन्वदुर्गं सहोदुर्गमब्दुर्गं वार्त्तमेव
च । न्दुर्गे गिरिदुर्गे वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्” मनुः ।

अब्धैवत लि० आपोदैवताम्यस्य । जलदेवताके मन्त्रभेदे
“उदितृष्ठा वारुणेन हवेनाब्धैवतेन च” मनुः “ज्ञानमब्धै-
वतैर्मन्त्रैर्मांजनं प्राणसंयम” इति या० । स च मन्त्रः
“आपोहि वा मजोभुव” इत्यादितृचात्मकः । य०
११, ५०, ५१, ५२ । २ जलदेवताके पूर्वोवाढानक्षत्रे च ।

अब्धिः पु० आपो धीयन्तोऽस्मिन् धा-आधारे कि उप० स० ।
“ऋतोवरे २ ससरे च स च जलद्वीपपूर्वापरदिपर्चिता
मेवैवद्विधः यथोक्तं भागवते” तत्र चतुर्धा विभज्यमाना-
चतुर्भिर्भक्तिभिर्वा देवमभिष्यन्दन्ती तदनदीपतिमेवाभि-

निविशति, सीतालकनन्दावङ्कुर्भेति । सीता तु ब्रह्मसद-
नात् केशराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रसवन्ती गन्ध-
मादनमूर्द्धसु पतित्वान्तरेण भद्राश्च यथं प्राच्यां दिशि क्षार-
समुद्रमभिप्रविशति । एवं मात्स्यवन्धिखरादिप्यतन्वी तत
उपरतवेगा केतुमालमभिवङ्क्तु प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
प्रविशति । भद्रा चोत्तरतोमेरुशिखरतो निपतिता गिरि-
शिखराङ्गिरशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादवस्यन्द्माना
उत्तरांस्तु कुहूनभित उदीच्यां दिशि लवणार्णवं प्रविशति ।
तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाङ्गुलि गिरिकूटानि
अतिक्रम्य जैमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंङ्गसालुडनी भारत-
मभिर्धं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलाधिभिमभिप्रविशति” अत
एव तत्संख्यातल्लसंख्याकचतुःसंख्याबोधकताऽस्य । “पञ्च
पञ्चयुगपट्कले च नद्व्यधिवङ्गुणाभिता ६४२० ६२५५ सुरो-
र्मता” “खाटाब्धयो (४८०) ऽष्टाजगजेषु दिग्गृहिपतिष्वप्यस्यः
४८८१०५८५८, इति च सि० शि० । सप्तद्वीपान्तरालस्य
लवणादिभेदात् सप्तविधोऽपि यथोक्तं सि० शि० “भूमेरधो
क्षारसिन्धोरुदकस्य जम्बूद्वीपं प्राञ्चराचार्यवर्थाः ।
अब्धौ न्यस्मिन् द्वीपपट्कस्य यास्ये क्षारवीरादम्बुधीनां
निवेशः । लवणजलाधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मादभ्युत्तम
ऋतरश्मिः शीघ्रं यथाङ्गभूय । सहितचरणपद्मः पद्मजन्मा-
दिदेवैर्वसति सकलगतो वासुदेवश्च यत् । दधौ हतस्ते-
जुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्नः । स्वादू-
दकान्तर्बडगानलोऽसौ पाताललोकाः प्रथिवीपुटानि” ।
तेषाञ्च द्वीपद्वयान्तरालस्थितिमूलम् अब्धद्वीपाशब्दे दृश्यम्
तेन तत्संख्यातल्लसंख्याकोऽप्यस्य कश्चित् प्रवृत्तिः
अतएव सप्तद्वीपेत्यर्थे अब्धिद्वीपेति प्रयुक्तम् । “चतुरः
सप्त वाम्बुधीन्” वाग्भटाख्यकारः ।

अब्धिकफः पु० अब्धेः समुद्रस्य कफ इव । समुद्रफेने ।

अब्धिज ०० अब्धौ जायते जन-उ ७त० । १ चन्द्रे २ शङ्के
३ समुद्रजातमात्रे लि० ४ लक्ष्म्यां स्त्री । ५ अश्विनीकुमा-
रयोः द्वि० व० । एतेषाञ्च समुद्रजातत्वात्तथात्वम् ।

अब्धिद्वीपा स्त्री अब्धिसंस्थाता लवणादिसप्तसंस्थाता द्वीपा
अस्याः । जम्बूप्रभृतिसप्तद्वीपवत्याम् प्रथिव्याम् । “शाकं
ततः शालमलमल शीघ्रं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करं च । इयो-
र्द्वयोरन्नरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपसदाहरन्ति” सि० शि० ।

अब्धिनगरी स्त्री अब्धौ तत्समीपे नगरी । द्वारकायां तस्याः
समुद्रसन्निवृत्तत्वात् समुद्रोत्सृज्यमानौ रचितत्वाच्च तथात्वम्
यथा “इयं द्वारवती नाम प्रथिव्यां निर्मिता मया भविष्यति

पुरो रम्या शक्रखेमामरावती'त्युपक्रम्य "यदीच्छेत् सागरः
क्षिप्रिडुत्सृष्टुमिह तोयराट् । ततः स्वायतलक्षणा पुरी
स्यात् पुरषोत्तम । एवमुक्तस्ततः कृष्णः द्वागेव कृतनिचयः ।
सागरं सरितां नाथसुवाच वदतांवरः । ससृद्र । दश च
द्वे च योजनानि जलाशये । प्रतिसंह्रियतामत्मा यद्यस्ति
मयि मान्यता । अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामकं
बलम् । पर्याप्तविषय'रामा समग्रं विषहिष्यति ततः
कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः । स भारतेन योगेन
उत्ससर्ज्जं जलाशयम्" । इति हरिवंशः ।

अभिनवनीतक पु० अव्येनवतीतमिव कायति प्रकाशते कै-क ।
चन्द्रे-ग०र० तस्य क्षीरसारतुल्यात्वात् तथात्वम् ।

अव्यपेन पु० दैत० । ससृद्रफेने ।

अभिमण्डूकी स्त्री अभिं मण्डयति मण्ड-ऊक गेरा०
डोष् दैत० । सुक्तासाधने शुक्ती ।

अभिशय पु० अव्यौ गते शो-अव् ७त० । ससृद्रस्यवटपत्रशय्या-
याम् अव्यौ वा शय्यायां शायिनि विष्णौ । खण्डप्रलय-
सुपक्रम्य "ततस्तं भारतं घोरं स्वयम्भूर्मुजुजाधिप ! ।
आदिःपद्मालयोदेवः पीत्वा स्वपिति भारत ! । तस्मिन्नेवार्णवे
घोरे" इत्युपक्रम्य ॥ "ततः कदाचित् पश्यामि तस्मिन्
सलिलसङ्घे । न्यप्रोढं सुमहान्मवै विशालं पृथिवीपते ! ।
शाखायां तस्य दृक्ष्य विस्तीर्णायां नराधिप ! । पर्यङ्के
पृथिवीपाल । विस्मयः सुमहान्मवै । कथं त्वयं शिशुःशेते
लोके नाथसुपागते भा०व० भाक०प० १८८३ देवी-
माहात्म्ये तु "एकार्खवेऽहिशयने योगनिद्रासुपागत" इत्य-
हिशयनत्वसुक्तम् ।

अव्यग्नि पु० अव्यौ स्थितोऽग्निः । वडवानले तत्कथा और्व-
शब्दे दृष्ट्या । अव्यदहनादयोऽप्यत्र ।

अव्यञ्ज पु० अपो भक्षयति भक्ष-अण् उप०स० । १ सर्पभेदे
२ जलमात्राहारे लि० । "अव्यञ्जो वायुभक्षश्च उपवास
परस्तत" इति पुरा० ।

अव्यञ्ज (भ्र) न० अपोविभर्त्ति क अव्य-गतौ-अच् वा वा द्वित्वम् ।
१ 'मेघे "अ(भ्रा)व्यञ्जि विभ्राणसुमाङ्गसङ्गते" भाषः ।
२ मेघनामायां सुस्तायाम्, (आभ) ३ धातुभेदे च । मेघ-
तुल्याकारत्वास्य तथात्वम् । ४ मेघाधारे आकाशे न० ।

अव्यञ्ज (भ्र) लिङ् पु० अव्यञ्ज (भ्र) लेटि स्पृशति लिङ्-खश्
सुम् च । उद्दिश्यते "अव्यञ्जलिहार्गं रविमार्गमङ्गमिति"
भट्टिः । "अव्यञ्जलिहानि लिङ्लिङ्गे नपपञ्जवानीति" भाषः ।

अव्यञ्ज (भ्र) क पु० अव्यञ्ज (भ्र)मिव कायति राजते कै-क ।

(आभ) धातुभेदे । मेघतुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।
अव्यञ्ज (भ्र)ङ्घ लि० अव्यञ्ज (भ्र) मेघं कषति शोषयति
कष-खच् सुम् च । १ वायौ । २ अव्यञ्जे लि० ।

अव्यञ्ज (भ्र)पुष्प न० अव्यञ्ज (भ्र)स्य पुष्पमिव शुभ्रत्वात् कार्य-
त्वाच्च । १ जले । अव्यञ्ज (भ्र)मिव पुष्पमस्य व० । २ वेतस-
दृष्टे पु० । [ऐरावते गजे तस्य मेघनायकत्वात्तथात्वम् ।

अव्यञ्ज (भ्र)मातङ्ग पु० अव्यञ्ज (भ्रा)धिपः मातङ्गः शा०त० ।
अव्यञ्ज (भ्र)मु स्त्री अव्यञ्जे (भ्र) अव्यञ्ज (भ्रा)धिपे ऐरावते माति
मा-डु । ऐरावतस्य योषिति पूर्वदिग्वसिन्त्याम् ।

अव्यञ्ज (भ्र)सुवल्गम पु० अव्यञ्ज (भ्र)सोः वल्गमः द्वित० । ऐरावते
गजे । अव्यञ्ज (भ्र)-सुपत्यादयोऽप्यत्र ।

अव्यञ्ज (भ्र)रोहम् पु० अव्यञ्ज (भ्रा)त् तच्छब्दात् रोहति रुह-
असुन् । वैदूर्यमणौ तस्य हि मेघशब्दादुद्भव इति प्रसिद्धम्
"विदूरभूमिर्नैवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलकयेव" कु०वर्णितम्

अव्यञ्ज (भ्र)तय न० अव्यञ्ज (भ्रा)त् तद्विषयणादुत्तिष्ठति उद्-
स्या-क । १ वज्जे २ विद्युदग्नौ पु० अव्यञ्ज (भ्र)व्यञ्ज (भ्रा)दयो-
ऽप्यत्र । [नौकासलापकर्षके काष्ठमये कुहाले ।

अव्यञ्ज (भ्र) स्त्री अव्यञ्ज गतौ इन् वा द्वित्वम् । काष्ठकुहाले
अव्यञ्ज (भ्र)य लि० अव्यञ्जे (भ्र)भवः च । मेघभवे ।

अव्यञ्ज (भ्र)चर्य न० विरोधे न०त० । १ ब्रह्मचर्यविरोधिनि
स्त्रीसंभोगादौ ब्रह्मचर्यं च स्त्रीस्पर्शादि तच्च ब्रह्मचर्यशब्दे
वक्ष्यते । न०व० । २ ब्रह्मचर्यरहिते लि० ।

अव्यञ्ज (भ्र)ण न० ब्रह्मणि ब्राह्मणोचितकर्मणि अहिंसादौ साधु
यत् विरोधे न०त० । १ ब्रह्मकर्मण्यसाधौ २ हिंसादौ तथा-
त्वेन मोदनविषये ३ वचने च तथा हि "अयं न बन्ध" इति
कथने हि न हिंसते । हिंसा च ब्रह्मकर्मणि न साधुः
इत्यतस्तस्य तथात्वम् एतच्च प्रायेण नाव्योक्तावेव प्रयुज्यते
"भो अव्यञ्जण्यमव्यञ्जणं वर्त्तते" नाटकम् । कचिदन्यत्वापि
"अथैत्य योगनन्दस्य व्याङ्गिना क्रन्दितं पुरः । अव्यञ्जण्य-
मनुक्रान्तजीवो योगस्थितोद्विजः" दृष्टकथासारः ।

अव्यञ्ज (भ्र)ण पु० अप्राशस्ते न०त० । १ अप्रशस्तब्राह्मणे "समम-
ब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मण्यजुवे" इति पुरा० अव्यञ्ज (भ्र)ण्य-
षट् कृतौ दर्शिताः । "अव्यञ्ज (भ्र)ण्यस्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा
तत्त्ववादिना । आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी
तृतीयो बज्रयाज्यः स्याच्चतुर्थो यामवाजकः । पञ्चमस्तु
षष्ठस्तेषां यामस्य नगरस्य च । अनागतान्तु यः पूर्व्यां
सादित्यां चैव पश्चिमात् । नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स
षष्ठो ब्राह्मणः सुतः" आ०त०शाता० एवमन्वेषः कृतः

ज्ञानेदित्याः । २ ब्राह्मणसंज्ञे कृतियादौ भट्टदेवज्ञादौ च “अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते । अनुब्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः” मनुः । भेदे न० त० । १ ब्राह्मणभिन्ने ऋषादौ च “नेषदब्राह्मणोऽवक्तुमर्हति समिधमाहर उप त्वा नेषे” इति छा० उ० ।

अब्रूकृत न० न ब्रूवे कृतम् । १ कथनाय प्रतिरोधके सनिधीवे अब्रूकृते “अब्रूकृतमाह नडं दुष्टम्” इति श्रुतिः ।

अब्रूङ्ग ति० अपां लिङ्गं बोधनसामर्थ्यं यत् । जलरूपाय प्रकाशसामर्थ्ययुक्ते य० पठिते ११, ५०, ५१, ५२ अपोहिष्ठा इत्यादिके लृचे व्यञ्ज्यते मन्त्रे “कस्य नूनमत्यादि” पञ्चदशज्ञातके च तच्च ऋ० । मण्डवे चतुर्विंशम् सूक्तम् ।

अभक्त ति० भज-सेवायां विभागे च कर्त्तरि कर्मणि वा क्त न० त० । १ असेवके । “भक्तमभक्तमवोव्यन्तः” इति ऋ० १, १२७, ५ । २ अष्टयकृते च । [हीने ति० ।

अभक्ति स्त्री अभावे न० त० । १ भक्ताभावे । न० व० । २ भक्ति-अभक्षण न० अभावे न० त० । १ भक्षणाभावे २ भक्षणनिवृत्तौ च । “पोषमाख्यन्तमाघे च मूलकानामभक्षणमिति” म० त० ।

अभक्ष्य ति० भक्षितुमयोग्यं सृतिनिपिङ्गित्वात् । १ सृति-निपिङ्गभक्षणे लघुनादौ अभक्ष्यत्वञ्च वस्तुस्वभावकृतं, काल-कृतं, देयादिनिमित्तकृतं, द्रव्यान्तरयोगकृतं, स्वामिविशेषकृतं, चण्डालादिस्पर्शदर्शनादिदोषकृतम्, पातविशेषपाकादि-कृतम्, अधिकारिविशेषकृतञ्चेति तत्तदुपाधिकृतम्, तत्त्व केषा-ञ्चित् नजादिना केषाञ्चित् तत्तद्वक्षणे प्रायश्चित्तोपदेशेना भक्ष्यत्वं सृयादावुक्तम् । अभक्ष्याणि च श्रुत्यादौ दर्शितानि “न कलङ्गं भक्ष्येन्न लघुनं न पलाण्डुमिति श्रुतिः “लघुनं गृह्णन् चैव पलाण्डुं कवकानि च अभक्ष्याणि द्विजातीनामभ्यप्रभवानि च” मनुः ।

। कवकानि कृत्वाकाः अमेध्यप्रभवानि विषादिजातानि । पलाण्डुसङ्गं यत् त्वं गन्धर्वरसादिभिः । अभोज्यं तदु-भवेत् सर्वमिति “लघुनादिषु ये तुल्या गन्धर्वरसादिभिः । अभक्ष्यास्ते द्विजातीनाम्” इति च देव० । “लघुनपलाण्डु-गृह्णन्करं कृत्वाकाः अभोज्ये ह्यादयरात्वं पयः पिबेत्” शङ्खः “लोहितान् वृक्षानियासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा । शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्” मनुः शेलुं बहुवारफलं गोसम्बन्धि पेयूषं नवप्रसूतायाः गोः अग्निसंयोगात् कठिनीभूतं क्षीरम् । “वृषाङ्गपरसंयावं पायसापूपमेव च अनुप्राकृतमांसानि देवाद्यानि हवींषि च” मनुः । वृषा देवताद्यदृष्टेण आत्मार्थं यत् पच्यते तत् । “तिष्ठत-

गुलसंपकः क्षयरः सोऽभिधीयते” इति छा० प० उक्तः क्षयरः, संयावः दृढक्षीरगुडगोधूमचूर्णसयः पित्त-कमेदः । अनुप्राकृतानि मन्त्रैरसंस्कृतपशुमांसानि । देवा-द्यानि देवाद्यैः कल्पितानि प्राक् होमात् नाद्यानि । “वृषासांसञ्च नाश्रीयात् पित्तदेवादिवर्जितम्” सृतिः “न तदश्रीयाद्यदुदेवपित्तमनुष्यार्थं कुर्यात्” शङ्खलि० । “वृषा सांसं न भोक्तव्यं भोक्तव्यं आङ्गकर्मणि अन्यथा भक्ष-यन् विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्” ऋग० । अस्याप-वादः “भक्ष्यन्नपि मांसानि शेषभोजी न दुष्यति औपधार्थ-मयत्तौ वा नियोगात् वज्रकारणात्” देवलः, “रोगी नियुक्तो-विधिना कृतं विप्रमत्तं तथा । मांसमद्याङ्गुलैर्जैषा परिसंख्या प्रकीर्त्तिता” वृह० । मधुरपि “क्रीत्वा स्वर्गं वाप्युत्पाद्य परो-पकृतमेव वा अर्चयित्वा पितृन् देवान् खादन्मांसं न दुष्यति” अथर्वण दोषमाह स एव “अतोऽन्यथा तु योऽश्रीयात् विधिं हित्वा पिशाचवत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावन् प्राप्नोति सान्त्वयम् । प्रोक्तं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काव्यया यथाविधि नियुक्तान् प्राणानामेव चात्यये इति च मनुः । ब्रह्मणकाव्यया तु सकृदेव भक्ष्यम् “भक्षयेत् प्रोक्तं मांसं सकृद् ब्राह्मणकाव्यया देवे नियुक्तं आङ्गे वा नियमे तु विवर्गयेदिति” यमोक्तेः नियमः मांसभोजननिवृत्ति-संकल्पः स च व्रतभेदः । “मांसं नाश्रीयात् तदुव्रतम् संयत्सरं येति” छा० उप० इत्यादिकः । अतएव विहित मांसविवर्जने एव मनुना फलाधिक्यं दर्शितम् “यो बन्धन बध्ने शान् प्राणिनां न चिकीर्षति स सर्वस्य हितप्रेषुः सुखमत्यन्तमश्नुते । यज्जायति यत्कुरुते धृतिं वा याति यत्नं च । तदवाप्रोचयत्वेन यो हिनस्ति न किद्वन” इति वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः । मांसानि च न खादेदुद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ फलसूत्रायनं मेध्यैर्मुन्यन्नानाञ्च भोजनैः न तत् फलमवाप्नोति यन्मांसं परिवर्जनात्” । अतएव मनुना न मांसभक्षणे दोषो न सद्यो न च मैथुने प्रवृत्तिरेवा भूतानां निर्वातस्तु महाफला” इत्यनिपिङ्गमांसवर्जनस्य महाफलतोक्ता । मांसभक्षणे न दोषइत्यादिकं तु देवादिकर्मादौ अनुज्ञातमांसादि-दोषाभावपरम् न तु निन्दितमांसभोजनेऽपि दोषाभाव-परं तस्य स्वेनैव दुष्टत्वाभिधानात् तथा च श्लोक्त-विहितमांसभक्षणे “सौत्वाभक्ष्यां सुरां पिबेदिति” श्रुत्युक्ते मद्यापाने, “न काश्चन परिहरेत्तद्व्रतमत्यादि” श्रुत्युक्ते मैथुने च न दोषः । तेभ्योऽपि त्यागे महाफलत्वम् । अत

एव 'कुर्यात्' इतपशुं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुं तथे'त्यनेन सति सङ्गे (यज्ञादिफलकामनायाम्) पिष्टपशुनैव तं सम्पादयेदिति तेनेवोक्तम् अधिकं पिष्टपशुशब्दे वक्ष्यते । रोगिणा भक्षणेऽपि विशेषः 'ब्राह्मणानुचया भक्ष्यसक्तं' मांसञ्च रोगिभिः । मातापितृभ्यां संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः पुनः प्रशान्तरोगेण कर्त्तव्यमधिकं व्रतम्" ब्रह्मपु० । "अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे शुद्धौ चान्द्रायणं कुर्यात् पराश० । "गामश्वं कुङ्करोद्भौ च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा । क्रव्यादं कुङ्कटं आस्यम् भुक्त्वा संवत्सरं व्रतम्" शङ्खः । पञ्चनखाश्च शशादिभिन्नाः । "शशकः शलकी गोधा खड्गो कूर्मश्च पञ्चमः । भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वङ्गरिति मनूक्तेः । "विडुराह्यामकुङ्कटनरगोमांसभक्षणेऽपि सर्वेष्वेव द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्" विष्णुः । "हंसं मङ्गू च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकम् । मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकां शुकसारिके । चक्रवाकं श्वं कोलं मण्डूकं भुजगं तथा । मासमेकं व्रतं कुर्यात् भूयश्च तच्च भक्षयेदिति शङ्खः । मत्स्यादः पाठीनव्यतिरिक्तः "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ दैवपैतयोः" मनुना तस्य विधानात् । "कलविङ्गहंसमङ्गु चक्रवाकरज्जुबालसारसदात्यहशुकसारिका भासचापकाकगलाकाकोकिलखञ्जरीटाशने तिरावसुपवसेत्" विष्णुः । "चापांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्थ्यहं वसेत्" मनुः । सूना बध्यस्थानं तत्र भवत् सौनम् वल्लूरं शुष्कमांसम् । "क्रव्यादान् शङ्खान् सर्वान् टिट्ठिभञ्च विवर्जयेत् कलविङ्गं श्वं हंसं चक्राङ्गं आमककुटम् सारसं रज्जुबालञ्च दात्यहं शुकसारिके । प्रतदान् जलापादांश्च क्रौञ्चांश्च नखविष्करान् । निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च वक्रश्वैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् मत्स्याङ्गान् विड्वराहंश्च मत्स्यानेव च सर्वशः" इति मनुः । मत्स्यभेदे दैवादाववादमाह मनुः "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः । राजीवसिंहलण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः" "अभक्ष्यं भक्ष्येष्वामाहिषीक्षीरं विवर्जयेत् पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि" चेति विष्णुः । "मत्स्यकर्कटशम्बूकशङ्खशुक्तिकर्पूकान् पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति" हारी० "कमिकोटपिपोलिकाजलौकापतङ्गास्त्रिप्राशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरालेण प्रयतोभवेत्" हारी० केशमल्लिकारुधिरप्राशने आमसांसकृमिभक्षणे इत्युपक्रमस्य "तिरावीपवासं इतप्राशनञ्च कुर्यात्"

शङ्खलि० । "भक्ष्याणामप्यामसांसकृधिरप्राशने तु पञ्चगव्यम्" हारी० । "नखकेशकृधिरप्राशने सद्यः स्नानं इतकुशहिरण्योदकप्राशनञ्च" बुधः । "अजाविकमहिषमृगगाणाम् मांसभक्षणे केशकृधिरप्राशने च बुद्धिपूर्व्यं तिरावसु" बौध० । भक्ष्यमांसकस्यापि कचिदंशे निषिद्धता "पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा । भूमेरन्तर्गतं कृत्वा ऋद्धिश्चागालितं च यत् । पक्वं मांसमृज्जीवन्तु प्रयत्नाच्च च भक्षयेत् । प्रसादभक्षितैरेभिर्वने वासं वसेदहः" ब्र० पु० । ऋजोषं पिष्टपचनभाण्डं तत्र पक्वम् । व्यक्तिविशेषे सर्वमांसानामभक्ष्यता "न भक्ष्यं यतिना मांसं कदाचित्तु क्षुमूर्णम्" ब्र० पु० । स्त्रीणान्तु सर्वथा मांसनिषेधमाह भागवतम् "ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो ऋपयस्तु खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशवः इह ये निहता यमसदने यातवन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितनावदायाहृक् पिबन्ति" इति । कार्तिकादौ तु सर्वथा मांसादिनिषेधः । "न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि । चण्डालो जायते राजन् ! कार्तिके मांसभक्षणात्" आ० त० ना० पु० । "कौस्तुभं विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ! । वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मस्तत्र विधीयते । एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु" इत्युपक्रमस्य वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ब्रह्मपु० । "निष्ठावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने यो भक्षयति राजेन्द्र ! चण्डालादधिकोहि सः । कार्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्जयेत् । निष्ठावान् सुनिशाहूँ । यावदाहृतनारकी । कदम्बानि पटोलानि टन्ताकसहितानि च । न त्यजन् कार्तिके मासे यावदाहृतनारकी । एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने । शतजन्मार्जितं पुण्यं दह्यते नात्र संशयः" म० त० ब्रह्मपु० । निष्ठावः श्वेतशिखी । कदम्बानि कदम्बफलानीति कलम्बीति वा म० त० रघु० । तिथिविशेषेषु मांसादीनामभक्ष्यता "स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्जन्येतेषु मानवः विन्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते" इति वि० पु० । "पण्डितमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी । अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसभोगे क्षुरे" संहतिः । "मत्स्यक्रुद्धाहाराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन । केशकीटावपन्नञ्चपदा स्मृष्टञ्च कामतः । भूष्णप्रावेक्षितं चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदकयथा । पतन्निषावलीदञ्च शुना संस्पृष्टमेव च । गवा चाक्षसुपात्रातं घुष्टाञ्च विशेषतः । गणान्नं गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम् । स्तेनगाय-

नयोश्चैव तच्छोवाहुषिकस्य च । दीक्षितस्य कदर्थस्य
बद्धस्य निगडस्य च । अभिशस्तस्य षण्डस्य पुंश्ल्या
दाक्षिकस्य च । चिकित्सकस्य षट्गयोः क्रूरस्योच्छिष्टभो-
जिनः । उपात्रं स्तुतिकाञ्च पय्याचान्तमनिर्हृशम् ।
शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रोच्छिष्टं तथैव च । अनर्चितं
वृथासांसमवीरायाश्च योषितः । द्विषदन्नं नगर्थञ्चम्
पतितान्नमवस्तुतम् । पिशुनान्तनोश्चात्रं क्रतुविक्रयि-
णस्तथा । शैलूतन्नवायात्रं कृतमन्त्राद्यमेव च । कर्मा-
रस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च । सुवर्षकर्तुर्वेषस्य
शस्त्रविक्रयिणस्तथा श्वतां शौण्डिकिनाञ्च चेलनिर्णोजकस्य
च । रजकस्य श्वशंसस्य यस्य चोपपतिर्दहे । षड्यन्ति ये
चोपपतिं स्तुतिजितानाञ्च सर्वशः । अनिर्हृशञ्च प्रेता-
न्नमहृष्टिकरमेव च । राजाञ्च तेज आदत्ते शूद्राञ्च ब्रह्मा
वर्चसम् । आयुः सुवर्षकाराञ्च यशश्चर्मावकर्त्तिनः ।
कारुकाञ्चं प्रजा हन्ति बलं निर्णोजकस्य च । गणाञ्चं गणि-
काञ्चं च लोकोभ्यः परिकल्पति । पूयं चिकित्सकस्याञ्चं
पुंश्ल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् । विषा वाह्यपिकस्याञ्चं शस्त्रविक्र-
यिणोभलम् । भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्वा क्षपणं तत्रहम् ।
मत्वा भुक्त्वा चरेत् कण्ठं रेतोविष्णूत्तमेव च । माद्यात् शू-
द्रस्य पक्वाञ्चं विधानआङ्गिनोद्विजः । आददीताममेवास्माद
दृष्टावेकरात्रिकम् मनुः । 'केशकीटावपन्नं केशकीटैः
सह पकम् । घृताञ्चं 'केमोक्तारः' इत्युक्त्वा सत्वादौ यदन्नं
दीयते तत् । गणाञ्चं बद्धमिभिलित्वा यज्ञोच्चं क्रियते तत् ।
दीक्षितस्य दीक्षणीययागानन्तरमा यज्ञसमाप्तेः अन्नम-
भक्ष्यम् । बद्धस्य रज्जादिना । निगडस्य अर्शः आ०
अच् निगडवतः निगडबद्धस्येत्यर्थः । स्तुतिकाञ्चं स्तुतिका-
भक्षणसदृश्यं यत् पक्वं तत्कुलजैरपि न भक्ष्यम् । पय्या-
चान्तम् एकपङ्क्तिस्थेषु बह्वेषु भुज्जानेषु यदि कश्चिदाचमनं
करोति तदा तत्पङ्क्त्युपविष्टानां तदन्नमभक्ष्यम् ।
अनिर्हृशं जननाशीचिनोऽन्नं तेनानिर्हृशाहं प्रेतान्न-
मित्यनेन न पीनरक्तम् । 'स्त्रुतको तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी
विशेषतः । पिबेत् पाणीयमज्ञानात् समन्नीयात्
शूयते वा । पाणीयपाने कुर्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम्
विरात्रं भोजने प्रोक्तम्' शङ्खः । एतन्नोभयाशौचपरम्
शुक्तं यन्मधुरं काण्डवशादन्वतां गतमन्त्रं ज्ञात्यन्तान्तराम् ।
शुक्तोऽपि यज्जातश्च भक्ष्यम् 'दधि शुक्तोऽपि भोक्तव्यं सर्वज्ञ
दधिसम्भवमिति' समूक्तः । तदपि शुद्धादिद्रव्यनिष्पणे-
न भक्ष्यमेव । 'शुद्धादिद्रव्यमंशुक्तं भक्ष्यम्' पर्युषितं दधि ।

तथैव यावकादीनि मन्यादिचरितान्यपि यमोक्तेः ।
'समुद्रं सरिचाक्तं च तथा पर्युषितं दधि जीर्णतक्रमपेयञ्च
नष्टसादञ्च केनचित् । प्रमादभगितैरेभिर्वने पत्रप्रतं चरेत्'
स्त्रुतेश्च 'यवगोधूमवर्जं गव्यविकारं स्नेहाक्तं चक्रुषाभवं
वर्जयित्वा पर्युषितं प्राश्योपवसेत् तथा दधिवर्जं सर्वशुक्तानि'
विष्णुः । 'केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितानि च ।
श्रुजोषपक्वं भुक्त्वा तु विरात्रं तु व्रती भवेत् शङ्खः । चुक्रुषा
व्यङ्गनभेदः । 'अप्रप्राश करन्मात्रं घाना वटकशक्तम् ।
शाकं मांसमपूपञ्च रूपं क्षपणमेव च । यवागूं पायसञ्चैव
यज्ञान्यत् स्नेहसंयुतम् सर्वं पर्युषितं भजेत् शुक्तं तु परिगर्जये-
दिति यमः । 'अविकारि भवेन्नेष्ट्यमभक्ष्यं तद्विकारकत्वं'
पर्युषितं रात्र्यन्तरितम् स्नेहाक्तं चेदभक्ष्यं यथाह मनुः ।
यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् तत्पर्युषित-
मन्याद्यं हविः शेषञ्च यज्ञवेदितं' 'विरसंस्थितमन्याद्यं'
सुस्नेहाक्तमपि द्विजैः । यवगोधूमजं सर्वं पयसाक्षैव विक्रि-
येति' च अनर्चितं निन्द्याधरीकृतम् । अवीराया निःस-
म्बन्धायाः पतिपुत्रहीनायाः सम्बन्धिन्यास्तु पितामहप्रादिभ्यो
दोषः । नगर्थञ्चं नगराणो नगराधिपस्यान्नम् 'नगराधिपतेः
शत्रोः पिशुनान्तनोस्तथेति' अ० पु० ऐकवाक्यात् । अवक्तुं
श्वशुरसहितम् । 'दृष्ट्यन्वेषी मटानान्तु स तु शैलूषकः स्त्रुत'
इति आ० पु० उक्तः शैलूषः । दृष्टवायकः शूचीकर्मजत्,
निषादः प्रतिबोभजवर्षसङ्करभेदः । रङ्गावतारकः श्वत्सस्याने
गीतवाद्यादिना तदनुगुणतायां प्रसङ्गी । वेणुः श्वविकारपा-
त्रादिकर्त्ता । श्वान् श्वगयाद्यर्थं कुकुरपोषणकत् ।
शौण्डिकादयश्च तत्तद्वृत्तिभाजो द्विजाः अन्यजानां गुरु-
प्रायश्चित्तश्रवणात् प्रा० वि० । शूद्राञ्चं शूद्रगृहे न भक्ष्यम् ।
'शूद्रवेष्टानि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि । निष्टप्तेन न
भोक्तव्यं शूद्राञ्चं तदपि पठतम्' । 'निष्टप्तेन शूद्राश्चादि-
ष्टप्तेनेति' आ० त० रघु० 'यथा यतस्ततो ह्यपः शुद्धिं
यान्ति मदी गताः । शूद्रादिप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टं तु घृदा शुचि'
अत्रिः । तेन स्वदृष्टागतस्यैव शुद्धत्वं तदुद्वृत्तस्य शूद्रा-
न्नमित्यभि हेदः । 'यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते
द्विजः । सुरापीति स विशेषः सर्वधर्मवर्हिषजतः । यः
शूद्रेणाभ्युक्षतः कुर्याद्वा भोजनं द्विजः । सुरापीति
स विशेषः सर्वधर्मवर्हिषजतः' दृष्ट० ना० । 'शू-
द्राक्षेण तु भुक्तेन सदृश्येन यो व्रतः । स वै अरत्न-
सङ्गत' शूद्रत्वं वाङ्मिगच्छति । 'शूद्राञ्चं वाङ्मयोभुक्त्वा
तथा रङ्गावतारिणः । चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीसङ्ग-

जीविनः । चण्डालान् भूमिपात्रमजजीव्यश्चजीविनाम् । शौण्डिकान् स्तुतिकान् भुक्त्वा मासः प्रती भवेदिति' शङ्खः । शूद्रस्यापि भोज्यविशेषस्य भक्ष्यतामाह सुमन्तुः गोरसञ्चैव शक्तुं च तैलं पिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेच्छूद्रात् यज्ञान्यत् पयसा कृतम् । कन्दुपक्वं तैलपक्वं पायसं दधि शक्नवः एतान्य-
शूद्रान्नभुजं भोज्यानि मरुतब्रवीदिति' हारीतः । "रजको चैव शैलूषे वेणुचर्मौपजीविन । एतेषां यस्तु भुञ्जीत द्विजश्चा-
न्द्रायणं चरेत् आप० । अन्यजान् यदा भुङ्क्ते शूद्रो मोहात् कदाचन एकरात्रोषितो भूत्वा दानं दत्त्वा विशुध्यति" संवर्तः "अभिषस्तपतितपौनर्भवश्च शूद्रपुत्रस्त्यगुचिशस्त्रकारतैलिक-
चाक्रिकध्वजि सुवर्णकारलेखकशण्डतन्त्रवायकवन्धकगणिका-
ज्ञानि च न भोज्यानि शौकरिकव्याधनिषादरजक वरुड-
कैवर्त्तचर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिपाद्यान्" सुम० । "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च मासोपवासं कुर्वीत" वृह० । "चाण्डालपतितामभोजनेषु ततः पुन-
रुपनयनम्" वसि० । "पतितद्रव्यमादाय भुङ्क्ते च ब्राह्मणः क्वचित् । कृत्वा तस्य ससृक्षं यतिकच्छं चरेद्द्विजः" उश० । "चाण्डालचाक्रिकलोहकारघाण्टिकान्नभोजने तिरावसु-
पवसेत्" हारीतः चाक्रिको वृषादिवक्रेण तैलनिष्पादनवृत्तिः । घाण्टिकः देवघण्टावादकः । "ध्वजिबणिककिरीटिवार्जुषि-
काद्यभोजने पञ्चरात्रम्" हारीतः । ध्वजी शौण्डिकवृत्तिः बणिक शिल्पोपजीवी । किरीटी बणिकभेदः । "भगवृत्ति-
पुंश्लोवेश्यान्नभोजने सप्तरात्रम् दुष्कृतिगरदतस्कराद्य-
भोजने दशरात्रम् प्रव्रजितगणोद्दिष्टान्नभोजने दशरात्रं ताम्रकांक्षसीसककारव्याधिततन्त्रकाद्यभोजने तम्रकच्छं ब्राह्मणवृत्तिप्रबधबन्धोपवातवृत्त्यन्नभोजने च सङ्कीर्णान्नभो-
जने च असंस्कृतावशासरोषविषयाद्यन्नभोजने च" हारी० । भगवृत्तिर्मेधुनशुल्केन यस्य वृत्तिः गरदो विषदाता व्याधिजनकौषधदाता च "इतरे ये त्वभोज्यान्नास्तेषा-
मन्नं विगर्हितम् अजाविको माहिषिको कूटे च वृषलोपतौ एतेषां भोजनं कृत्वा द्वादशाहं पयःपिबेत्" मनुः । अजावि-
कोऽजाविभ्यां वृत्तिमान् । माहिषिकः महिषेण वृत्तिमान् । कूटः अन्यन्मनसि अन्यद्वचसीत्यादिरूपकपटव्यवहारी "बन्ध्या तु वृषलोक्षया वृषलो च मृतप्रजा । अपरा वृष-
लो क्षया कुमारी या रजस्वला" । उश० उक्ता तस्याः शूद्रायाश्च प्रतिः विष्णुः "गणगणिकास्तेनगायकाज्ञानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्त्तते तच्छेषाद्यं चर्मकर्तुं च वार्जु-
षिककदर्थस्य दीक्षितव्रजनिगङ्गाभिषक्तानाञ्च पुंश्लोदा-

न्मिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोच्छिष्टभोजनाञ्च अवीरास्त्री-
सुवर्णकारसंसर्गपतितानाञ्च पिशुनामृतवादिनाञ्च धर्म-
सोमविक्रयिणाञ्च शैलूषतन्त्रवायकतन्त्ररजकानाञ्च कर्म-
कारनिषादरङ्गावतारिवेषशस्त्रविक्रयिणाञ्च श्वजीवि-
शौण्डिकतैलिकचेलनिर्सेजकानाञ्च भ्रूणघ्नावेक्षितसृक्का
संसृष्टं पतलिषावलोढं शुना संसृष्टं गवा घ्रातञ्च कामतः पदासृष्टमवज्ञातञ्च मत्तक्रूडातराणाञ्च अनर्चितं
वृथा मांसञ्च । यत् नान्नन्ति देवाश्च पितरश्च यथा-
विधि । वृथापाकः परिच्छेदः तस्य नाद्यात् कथञ्चन ।
वृथापाकस्य भुङ्गानः प्रायश्चित्तं चरेत्" । "नवं कषरपूपादि
पायसं मधुसर्पिषो चण्डालेन शुना वापि वृष्टं हविर-
यज्ञियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्
हिरण्योदकस्यार्थदिति" शाता० । हिरण्योदकस्यार्थ-
स्वेवान्नस्य, तापनादेः वृथादीनां शुद्धिकरत्वमाह सएव
"तापनं वृत्ततैलानां स्नावनं गोरसस्य च अन्यानां भुक्त-
शेषस्तु भक्षितोयैर्द्विजातिभिः । चान्द्रं कच्छं तद्वर्द्धं वा" उशनाः "कापालिकाद्यभोज्यं तन्मारीगामिनां तथा ।
ज्ञानात् कच्छाब्दसृष्टिम्" आप० । "अन्यावसायिनामन्न-
मन्नीयाद्यस्तु कामतः । शिशुचान्द्रायणं कुर्यादिति" अङ्गि० । "चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टस्य च भक्षणे ।
द्विजः शुध्येत् पराकेण" अङ्गि० । "अमेध्यपतित
चाण्डालपुक्कशरजस्वलाऽवधूतकृष्णिर्गुण्डकुनखिसृष्टानि
भुक्त्वा कच्छमाचरेत्" शङ्खः । अमेध्यं मद्यभाण्डविषसूत्र-
रेतन्त्यादि । पुक्कशः क्षत्रियायां शूद्राज्जातः प्रतिबोमजः
वर्षसङ्करः । कृष्णः स्वभावतः पाण्डविकलः । "चाण्डाल-
पतितामेध्यकृष्णैः कुठिना तथा, उदक्यास्तुतिभिः सृष्टं
भुक्त्वा मासं वने वसेदिति" ब्र०पु० । "अस्थ्यादि-
दूषिताद्यन्नं भुङ्गानस्तु यदा भवेत् स्नात्वाकर्मचर्यित्वा तु
वृत्तं प्राश्य विशुध्यति" ब्र०पु० पतितादिस्पर्शे अकृत-
ज्ञानानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता "महापातकसंसर्गे स्नान-
मेव विधीयते संसृष्टस्तु यदा भुङ्क्ते तम्रकच्छं समाचरेत्
स्नानार्हको यदा स्नानमकृत्वाप्नाति वै द्विजः । अहो
रात्रोषितः स्नातः पञ्चगव्येन शुध्यति" पैठ० । "केशकीटा-
वपन्नञ्च स्त्रीभिः सृष्टं तथैव च । सोदक्याशूद्रसंसृष्टं
पञ्चगव्येन शुध्यति" जावा० । स्त्री भिक्षजातिस्त्री । केश-
कीटाद्युपहतस्य प्रोक्षणादिकं कृत्वा भक्ष्यमेव । "अव-
क्षुतं केशपतङ्गकीटैरुदक्यया वा पतितैश्च वृष्टम् । अलात-
कृद्गुहमक्षिरप्यतीर्यैः संसृष्टमन्नं मरुताह भोज्यम्"

यमः चण्डालपतितामेधैः कुणपैः कुटिना तथा ।
 ब्रह्मसूक्तिकोदकाकौलेयकटुस्वभिः । दृष्टं वा केश-
 कीटाक्तं भृङ्गस्रकनकास्वभिः शुद्धमद्यात् सहस्रेषां प्रभूतं
 व्युष्टतेव च ब्रह्मपु० । कौलेयकः कुकुरः कटुस्त्री कुकुटादि
 प्राणिभेदः तस्य बद्धकटुस्ववत्त्वात् । व्युष्टं पर्युषितम् । एतच्च
 चुरतरमभ्युक्ष्य भक्ष्यम् अत्यन्तोपहतस्य तु त्यज्यतेव" प्रा० वि०
 "विशुद्धमपि चाहारं भक्षिकाक्षमिजन्तभिः । केशलोम-
 नखैर्वापि दूषितं परिवर्जयेत्" देव० । तस्मात्सुद्धृतं
 शुद्धोत् कठिनन्तु पयोदधि । "अविस्तीर्णं तथा चैव
 विस्तीर्णं अपश्येन तु" शाता० "नाश्रोत्रियतते यज्ञे याम-
 याजिह्वते तथा । स्त्रिया लीवेन च ह्वते भुङ्गीत ब्राह्मणः
 क्वचित् । अस्त्रीलमेतत् साधूनां यत् जुह्वत्यमी हविः प्र-
 तीपमेतद्देवानां तस्मात्तत् परिवर्जयेदिति" मनुः । "अश्रो-
 योऽनधीतवेदः तेन ह्वयज्ञे अन्नमभक्ष्यम् । यामयाजी
 यामजनानां आङ्गपूजाकारयिता ऋत्विग्भावेन होमस्वस्थ-
 यनकर्त्ता च स च होता यत् यज्ञे तदन्नमभक्ष्यम् ।
 आङ्गविशेषास्त्रयाभक्ष्यता "चान्द्रायणं नवत्राङ्गे पराको-
 मासिके मतः । पञ्चत्राङ्गेति कच्छः स्यात् प्राणसासे
 कच्छएव च । आर्द्धिके कच्छप्रादः स्यादेकाहः पुनर्आर्द्धिके
 अर्द्धिः० । पञ्चत्राङ्गं त्वै पञ्चिकत्राङ्गम् । नवत्राङ्गमेकादशाहा-
 दित्राङ्गम् । हस्तादिदत्त इव विशेषस्याभक्ष्यता । "हस्तदत्ताश्च
 ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च दातारं नोपतिष्ठन्तु भोक्ता
 भुङ्क्ते च किल्बिषम् । तस्माच्चान्नरितं देयं पश्येनाथ तृणेन
 वा । प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन । आयसेन
 तु पालेण यदन्नन्तु प्रदीयते । भोक्ता विष्टासमं-
 भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत्" भवि० पु० । "सात्त्विकं
 फाणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् । हस्तदत्तानि भुङ्क्ता
 च भोक्ता शान्तपनश्चरेत्" यमः । "एकेन पाणिना
 दत्तं शूद्रादन्नं न भक्षयेत् । घृतं तैलञ्च लवणं पानीयं
 पायसं तथा" सृतिः । "वाग्दृष्टं भावदृष्टञ्च भाजने
 भावदूषिते भुङ्क्ताश्च ब्राह्मणः पश्चात् तिरालं तु व्रती
 भवेत्" यज्ञः । शूद्राणां भाजने भुङ्क्ता भुङ्क्ता वा भिक्ष-
 भाजने । अहोरात्रोपितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति"
 सं० । भिक्षभाजनं कांक्षपरं "भिक्षकांक्षे तु योऽ-
 श्रीयादन्नं ज्ञात्वा जपन् द्विजः । गायत्र्यष्टसहस्रं तु
 एकभक्तस्ततः शुचिः" बौधा० कांक्षत्येन विशेषणात् ।
 आपोषणाकरणे भोजनस्य निषेधात् तदकृतवता त्र्यम्बकस्या-
 भक्ष्यताः । "आपोषानसकृत्वा तु भुङ्क्ते योऽनापदि द्विजः ।

भुङ्क्तामश्नयदा ब्रूयात् गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत्" । यनाचान्नस्य
 त्र्यम्बकस्याभक्ष्यता । "अनाचान्नः पिबेद्यस्तु भक्षयेद्वापि
 किञ्चन । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जप्यं कृत्वा विशुध्यति ।
 आचामेक्ष्मणे नित्यं सङ्गातास्व लवणं दन्तलग्ने फल-
 मूत्रे भुङ्क्ते हे तथैव च । ताम्बूले चेतुदण्डे च नोच्छिद्यो-
 भवति द्विजः" जावा० । "कषायकटुताम्बूले भुङ्क्ते हासु-
 लेपने । मधुपर्के च सोमे च नोच्छिद्ये मसुरव्वीत्"
 लघुवौ० अनाचान्नः कषायकटुताम्बूले तु व्यतिरिक्त इव
 सक्तुभक्षयित्वा दुग्धमधुनारिकेलजलादिकञ्च सक्तु पीत्वा
 अष्टोत्तरसहस्राष्टसां गायत्री जपेत् प्रा० वि० । यज्ञो-
 पवीतरहितानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता । "यिना यज्ञोपवीतेन
 भुङ्क्ते तु ब्राह्मणो यदि । स्नानं कृत्वा जपं कृत्वा उप-
 वासेन शुध्यति" लघुहा० । अमेध्यदूषितफलानामभक्ष्यता ।
 ऋद्धारिस्तुमादीन् फलकन्देक्षुमूलकान् । विषमूलदूषितान्
 प्राश्य कच्छं तु पादतश्चरेत् सन्निकटं ऽर्द्धमेव स्यात्" सं० ।
 ऋदादेरभक्ष्यता । "अद्रुत्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यज्जलणं
 तथा । ऋत्तिकाभक्ष्यञ्चैव तृणं गोमांसमक्षयैः भवि० पु० ।
 अलापवादः । सैन्धवं लवणञ्चैव यज्ञं सासृष्टिकं भवेत्
 पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षे अपि नित्यशः" यायुपु० ।
 "भुङ्क्ता तु क्षारलवणं तिरालं तु वने यसेत्" यमः ।
 "ऋद्धोऽप्यादने अष्टोरात्रमभोजनाच्छुद्धिः आ० त० रघु० ।
 "नैकोसिष्टान्नमश्रीयात् वञ्चयित्वा ऋद्धी सुतान् ।
 दारान् ऋत्यातिथौ चैव तथासंस्मृन्निबन्धवान् इत्युपक्रम्य
 "लालापे नरके घोरे दुर्गन्धे प्रास्यते नरः" यमः ।
 "पयोऽनुवृत्तसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि दिवसे नवनीत-
 ज्ञेति" "सर्वं तिलमयं नाद्यात् सायं शर्माभिलार्पिभिः"
 इति । "नाश्रीयात् सन्ध्योर्द्वयोः" इति च का० ख० ।
 "नातिसौहित्यमाचरेत् नातिप्रमे नातिमायम् न निशीथे
 नचोषसि" मनुः न दध्युद्धृतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि ।
 नाद्यादादन्नि रात्रिषु" काशी० ख० । "आहं कृत्वा परत्राङ्गे
 योऽश्रीयात् ज्ञानवर्जितः । दातुः आङ्गफलं नास्ति भोक्ता
 किल्लिषभुग् भवेत्" यत् वेष्टितशिराभुङ्क्ते यत् भुङ्क्ते दक्षि-
 णामुखः सोपानात्कक्षं यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुङ्क्ते, इति
 का० ख० । "यो ऋद्धीत्वा विवर्हान्नं ऋद्धस्य इव मन्थते ।
 अन्नं तस्य न भोक्तव्यं दृष्टापाको हि स सृष्टः" का० ख० ।
 "पक्षे वा यदि मासे यस्य गेहेऽस्ति न द्विजः । भुङ्क्ता दुरात्मन-
 स्तस्य चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्" का० ख० । "अप्याङ्गं शिव-
 निर्मात्यं पलं पुष्पं फलं जलम्" ति० त० पु० । "यादृशानाः

पिशाचाश्च राक्षसाः क्रूररूपिणः । हरन्ति रसमन्त्रस्य
मण्डलेन विपर्ययितम् का० ख० । नोत्सङ्गे भाजनं कृत्वा नो
पाथो वै कर्पटे । नासने न च शयायां भुञ्जीत न मला-
दितः” का० ख० । “नारिकेलोदकं कांक्षेतामपात्रे गुड-
स्तथा । सुरातुल्यं भवेदेतत् तांश्च गव्यं दूतं विनेति
आ० त० पुरा० । “वर्जनीयं सदा साधे मूलकं मदिरासम-
मिति” ब्र० पु० । सदा विप्रैरिति विधानपा० पाठः ।
“वङ्गचोदुम्बरनीपदधित्यमातुलङ्गानि न भक्षयेत्”
हारी० दधित्यः कपित्थः । कालान्तरेऽपि द्रव्यान्तर-
निषेधः “आमिषं चुक्रथाकञ्च योभुङ्क्ते च रवेर्हिने सप्रजन्म
भवेत् कष्टी दरिद्रोपजायते । स्त्रीतैलमांससंभोगी
पर्वस्तेषु वै पुमान् । विषमूलभोजनं नाम नरकं प्रति-
पद्यते” वि० पु० । अथ तिथिविशेषे द्रव्यविशेषाभक्ष्यता-
माह ऋतौ “कुष्माण्डं चार्थहानिः स्यात् दृष्ट्यां न
क्षरेद्धरिम् । बङ्गश्चतुः पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके ।
कलङ्गी जायते विल्वे तिर्यकग्योनिश्च निम्बके । तांश्च
शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता । तुम्बी गोमांसतुल्या
स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका । शिम्बी पापकरो प्रोक्ता
पूतिका ब्रह्मघातिका । वार्त्ताकौ सुतहानिः स्याच्चिररोगी
च साधके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्” षट्
वि० । तत्र सप्रस्यमेव तालनिषेधादन्यत्र भक्षणं प्राप्तम् ।
अतः ‘तालं श्वेताञ्च वार्त्ताकीं न खादेद्द्वैष्णवो नरः’ इत्य-
नेन तालमपि श्वेतं निषिद्धं साहचर्येण श्वेतानुष्ठङ्गात् ।
“अलावुं वर्तुलाकारं वार्त्ताकीं कन्दसन्निभाम्” ति० त०
पु० यदपि ‘कुसुम्भं नालिकाशाकं टुन्नाकं पूतिकान्तथा ।
भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगोहिजः’ इत्युपश-
सामान्यतोऽभिहितम् । तदपि श्वेतटुन्नाकपरम् । तत्र
नालिकाश्वेतकलम्बी । पूतिका द्वादश्यामधिकदोषाय
शूद्रविषयिकावा इति ति० त० रघु० ।
कुष्माण्डं दृष्टतीफलान् ३ लवणं वर्ज्यं ४ तिलान् तथा
५ तैलं ६ चामलकं ७ दिवं प्रवसता ८ शीर्षं ९ कपालान्वकम्
१० । ११ निष्पावाश्च १२ मसूरिकाफलमथो १३ टुन्नाकं संज्ञं
१४ मधु द्यूतं १५ स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमा-
नोद्धृय । नि० सि० सु० दीपि० । शीर्षं नारिकेलम् कपालं
अलावुः अन्वकं पटोलेम् । “१ कुष्माण्डं २ दृष्टती ३
शारं ४ मूलकं ५ पनसं ६ फलम् । ७ धाली ८ शिरः
९ कपालान्वं १० ११ नख १२ चर्म १३ तिलानि च
१४ क्षुरकस्माङ्गनासेवां १५ प्रतिपदादिषु वर्जयेत् नि०

सि० भूपालः । नखं शिम्बी चर्म मसूरिका । “उच्छि-
दस्यान्नमात्रस्याभक्ष्यता “उच्छिदमगुरोरभोज्यं” खो-
च्छिदमुच्छिदाहृतञ्च” शाता० । गुरुः पित्तादिः । “पित्त-
ज्वरस्य च भ्रातुरुच्छिदं भोज्यम्”, आप० मातापितृभ्यां
संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः” ब्र० पु० । स्वच्छिदन्तु
यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्तेत्यन्तभाजने एवं वैवस्वतः प्राह भुङ्क्ता
चान्द्रायणं चरेत्” चतुर्वर्षिसमस्तम् । “नाश्रीयात्
भार्यया साङ्गं नाश्रीयादुत्कटासने” सरुना स्त्रिया सह
भोजननिषेधेऽपि अध्वनि ब्राह्मण्या स्त्रिया सह भोक्तु-
शक्यते । “ब्राह्मण्या हितया साङ्गं कचिदुभुञ्जीत चाध्वनि ।
अधोवर्णस्त्रिया साङ्गं भुङ्क्ता चान्द्रायणं चरेत्” ब्र० पु० ।
एतद्विषय एव “ब्राह्मण्या वा सहाश्रुयादुच्छिदं न कथञ्चन ।
न तत्र दोषं मन्यन्ते” अङ्गिराः । विडालाद्युच्छिदस्याभ-
क्ष्यता । “विडालकाकाद्युच्छिदं जग्ध्वा श्वनालस्य च ।
केशकीटापन्नञ्च पिबेत् ब्रह्मरुवर्जलाम्” मनुः । “दूषितं
केशकीटैश्च माज्जार्भूषिकैस्तथा । मल्लिकामयकश्चैव तिरात्रेण
विशुध्यति । श्वकाकगोभिरुच्छिदमक्षणे तु दिनत्रयम्” मनुः
अत्रापवादः । “देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च
काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तच्च विवर्जयेत् । तन्मात्रमन्न-
मक्ष्यत्वं शेषं संस्कारमर्हति” यमः । संस्कारश्च “वनानां
प्रोक्षणाच्छुद्धिः द्वाप्यामपि तापनात् । संस्पर्शान्तु भवे-
च्छुद्धिरपि प्राकृतस्य च जगस्य सुखसंस्पृष्टं शुचि चैव हि
तद्भवेत्” यमः । “पक्षिश्चापदजगधस्य रसस्यान्नस्य भूयसः ।
संस्काररहितस्यापि भोजने पादक्षच्छकम्” विष्णुः । कुत्त-
सितशूद्रादिपङ्क्तिभोजननिषेधात्वाद्भक्ष्यमात्रस्याभक्ष्यता “यस्तु
पङ्क्तिषु भुञ्जीत कुत्सितानां विशेषतः अहोरात्रोषितः स्नात्वा
पञ्चगव्येन शुध्यति” अङ्गिराः । “अपाङ्केयब्राह्मणोपवेशने-
न कुत्सिताद्यः । जलादिना पङ्क्तिभेदनमन्तरेणेत्याचारः
प्रा० वि० । “ब्राह्मणः क्षत्रियपङ्क्त्यास्तपविश्यासंस्पृशन् यदा
भुङ्क्तेतदा नक्तमाचरेत् । वैश्यपङ्क्त्यामेकरात्रं शूद्रपङ्क्त्यां त्रयं
माचरेत्” विष्णुः । अनिन्दितपङ्क्तिष्वपि सहभोजने एकस्यो-
त्थाने तदन्नस्याभक्ष्यता “एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह-
भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ।
मोहात् भुङ्क्ते तु यः पङ्क्त्यामुच्छिदं सहभोजने । प्राय-
श्चित्तं चरेद्दिप्रः कृच्छ्रं सान्त्वनं तदा” शङ्खः । कालविशेषे
द्रव्यमात्रस्य अभक्ष्यता । “सूर्यपक्षे तु नाश्रीयात् पूर्णं
यामचतुष्टयम् । चन्द्रपक्षे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना”
वृद्ध० गौ० । “यह्मणं तु भवेदिन्द्रोः प्रथमादधि यामतः भुञ्जी-

तावर्त्तनात् पूर्व प्रथमे प्रथमादधः" सा० पु० । अधि कर्त्तुम् ।
 "पक्षोदये सति विधोर्नाहभोजनमाचरेत्" वशि० । "अस-
 क्तयोरस्तगयोरद्यात् दृष्टा परेऽहनि" व्यासः । "अहोरात्रं न
 भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यपक्षो यदा सति दृष्टा त भोक्तव्यं स्नानं
 कृत्वा ततः परम् विष्णुध० पु० । "सन्ध्याकाले यदा राक्षसं सते
 शशिभास्वरो । तद्दृष्ट्वैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन"
 गर्गः । सायं सन्ध्यायां सूर्यं पश्चास्ते, पूर्वोऽङ्गिरात्रौ
 च न भोक्तव्यं, प्रातः सन्ध्यायां चन्द्रे पश्चास्ते पूर्वोऽङ्गिरात्रौ
 वपरेऽङ्गिरात्रौ च न भोक्तव्यमित्यर्थः नि० सि० । बालदृष्टा-
 दुरैर्विनेत्युक्तेस्तेषां विशेषः । "सायाङ्गे पक्षं चेत्
 स्यादपराह्णे न भोजनम् । अपराह्णे, न मध्याङ्गे,
 मध्याङ्गे न तु सङ्गवे । भुञ्जीत संगवे चेत् स्यान्नपूर्वं भोजन-
 क्रियेति" सा० पु० उक्तः । एतच्च बालादिविषयमिति नि०
 सि० । "सर्वेषामेव वर्णाणां स्नतकं राक्षदर्शने स्नात्वा कर्माणि
 कुर्यात् श्रुतमर्गं विवर्जयेत्" हेमा० पट्टलि० । "नवश्राद्धेषु
 श्रद्धिपक्षे पक्षपर्युषितश्च यत् । सर्वं तद्दुष्टतामेति" स्मृतेः
 पासकाले पक्षाद्वादेरभ्युपगता । अत्रापवादः । "आरनात्रं
 पयस्तक्रं दधि स्नेहाज्यपाचितम् । मयिकस्थोदकं चैव न दुष्पे
 द्राक्षस्तत्रैव" मेधा० । "अन्नं पक्वमिह त्याज्यं स्नानं सवसनं
 यहे । वारितकारणालादि तिलदर्शने दुष्यति" स्मृतिः
 १ पु० सवनाद्यान्नस्याभ्युपगता । "याजकाक्षं नवश्राद्धं संपद्ये
 चैव भोजनम् । स्त्रीणां प्रथमगर्भे च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोद्भयने तथा । जातश्राद्धे
 नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" व्यास० । संपद्ये स्त्रीणा-
 मेव व्यभिचारादिदोषार्थप्रायश्चित्तेन संपद्ये । ब्रह्मौदने
 आपोवसयज्ञाङ्गकर्माविशेषे प्रा० वि० । "जन्मप्रवृत्ति संस्कारे
 बालस्यान्नस्य भोजने । असंपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्रमयानान्ते
 विशेषतः" अङ्गि० । "निष्ठस्यै पूज्यहोमे च प्राङ्नामकर-
 णात् तथा । चरेत् स्नानपनं भुक्त्वा जातकर्माणि चैव हि"
 व्यासः । भोजनकाले मूलाद्युत्तरेऽक्षमात्रस्याभ्युपगता ।
 "मूलोच्चारसस्यार्गे मोहात् भुङ्क्तेऽथ वा पिबेत् । तिरात्रं
 कुर्वीत" शाता० । भोजनकाले स्नतकाद्यपौत्रे भक्ष्यमा-
 णाक्षस्याभ्युपगता "यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।
 ब्रूमौ निःश्लिष्य तं पात्रं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति । भक्षयित्वा
 ह तं पात्रमहोरात्रेण शुध्यति अशित्वा सर्वमेवाहं
 तिरात्रेण विशुध्यति" शाता० । "अशुचिः स्नतकादिनेति"
 प्रा० वि० । तैत्तिरीय्यादिना स्नानार्हस्याकृतस्नानस्यान्न-
 मालस्याभ्युपगताः । "सर्वमन्त्रे द्विजः स्नाने भुञ्जीताथ पिबे-

तथा । गायत्र्यष्टमहर्त्तं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः" सं० ।
 स्नाने तैत्तिरीय्यादिनादिभिस्ते स्नाने प्राप्ते प्रा० वि० ।
 नीलोवस्त्रपारिधाने द्रव्यमालस्याभ्युपगता- । "नीलोवस्त्रं
 परिधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा । तिरात्रं तु व्रतं कुर्यात्"
 शङ्खः । "लोहितान् वस्त्रानांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्-
 जानि कवकानि च दृष्टाकृपरसंथावपायसापूपयस्वलीरिति"
 या० । विड्जानि अमेध्योद्भवानि । अमेध्यदेशोद्भवानान्तु
 न दुष्टता "अमेध्येषु तु ये दृष्टा उष्णाः पुष्पफलोपगाः
 तेषाञ्चैव प्रदुष्यन्ति पत्रपुष्पफलानि चेति" बौध० उक्तेः ।
 अतिथ्यादिष्वभुक्तवत्सु दृष्टस्यस्यान्नमालस्याभ्युपगता 'देव-
 तातिभूतेषु दृष्टेष्वभ्यागतेषु च । अभुक्तवत्सु वेऽशुनि तथा
 पितृनिपक्षिणु । दुष्टाक्षपयनिर्वासभुजः स्त्रीषु स्यास्तु
 ते । जायन्ते गिरिवर्णाः" इति मार्क० पु० । "असंतर्प्य पितॄन्
 देवाणाद्यादन्नं नवं क्वचित् । पक्षाक्षं चापि नो मांसमिति
 का० ख० । भक्ष्येष्वपि देवायानिवेदितमभ्युपगतेव "अनिवेद्य
 न भुञ्जीत सत्त्वमांसादिकं च यत् । अन्नं पिष्टा
 पयोमूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितम्" व्या० त० पु० । "तैर्द-
 स्तानप्रदायेभ्यो यो भुङ्क्ते स्नेह एव सः" गीता
 ब्रह्मचारिणोऽभ्युपगता । "मांसिकाक्षन्तु योऽग्नीयादसमा-
 पस्यकोद्विजः । स लीयन्नाशुपवसेद् बहुः । "स्नतान्
 सधुमांसञ्च नैवाश्रीत व्रती क्वचित् । तिरात्रौ पोषितः सस्य-
 पातिमेकां जले वसेत्" देवदः । "स्नतिकाक्षं नवश्राद्धं मांसि-
 काक्षं तथैव च । ब्रह्मचारी च योऽग्नीयात् सधुमांसं कथञ्चन
 प्राजापत्यं तु कृत्वादौ मौञ्जीहोमेन शुध्यति" सं० । मांसं च
 शिष्टभक्ष्यमांसपरम् "ब्रह्मचारी चेन्मधुमांसमग्नीयात् शिष्ट-
 भोजनीयं, कच्छं हादयरात्रश्चरित्वा व्रतग्रेषु समापयेत्"
 वशि० उक्तेः । अस्यापवादः "स चेत् व्यवीर्यत कामं गुरो-
 र्दृष्ट्वा भैषज्यार्थं सर्वं प्राश्नीयात् येनेच्छसौ चिकित्सेत्
 स यदा अगदः स्यादादित्यसुपतिहेत्" बौध० । अस्य पात्र-
 विशेषे द्रव्यमालस्याभ्युपगता । "आमिषस्य तु यो भाण्डे
 पक्वमग्नीतं सुव्रतः (ब्रह्मचारी) । कुशमूलविपक्षेन तत्रैव
 क्षीरेण वत्सयेत्" बभ्रुवारीतः ।
 सर्वापवापवादः । "जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदपौ समाः"
 स्मृताः । भक्ष्यमांसेषु नो दुष्येद्यावदपौपनीयते" का० ख०
 एवमन्यान्यपि स्मृतौ निषिद्धानि द्रव्यानि वैद्यकोक्तदोषा-
 दपि कानिचिदभ्युपगता तानि आपय्यशब्दे २२ इत्येते प्राय-
 शोदशितानि विशेषतः कानिचित् प्रदर्शने "वर्जयेत्
 पयसा स्निग्धं सत्त्वमांसमनूपकम् । बलीकचम-

कुशाशुभमज्जैर्जम्बूफलाद्वते । मांसं मूलकसंसिद्धं हतेन
मधुमांसके । मत्स्यानि क्षुरिकारेण क्षौद्रसुष्णेन वारिणा
उनरुण्णितञ्चात्र हतं कांक्षे दशाहिकम् । दध्ना तन्नेण
पयसा तालस्यापि फलेन च । विरोधान्नैव भुञ्जीत मति-
मान् कदलीफलम् । विरुद्धान्नजान् रोगान् प्रतिहन्ति
विरेचनम् वसनं शयनं वारि पूर्वं वा हितभोजनम्
शाम्येतात्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च क्षिग्धव्याया
मवल्लिनां विरुद्धं वितथं भवेत् । अष्टद्वारदोषास्तु
जायन्ते पापिनामिह आङ्गिकतत्त्वे वैद्यकम् ।

अभङ्ग पु० न० त० । १ भङ्गभावे २ पलायनाभावे च न० ब० ।

“भङ्गरहिते लि० । २ अभङ्गाख्ये “पुनस्तिथा समङ्गोऽथा-
भङ्गस्तदुभयात्मक” इति सा० द० उक्ते स्तेषु शब्दा-
लङ्कारभेदे पु० । यथा “पायात् स स्वयमम्यकक्षयकरस्तां
सर्वदोषाधवः” । अन्वयेऽत्राभङ्गः स्तेषः ।

अभङ्गुर लि० न भङ्गुरः । भङ्गुरभिन्ने स्थिरे “अभङ्गुरतनु-
त्विषां वल्लयिता शतैर्विद्युताम्” रसगङ्गाधरः ।

अभट्ट न० विरोधे न० त० । सुखभिन्ने दुःखे १ न० ब० ।

२ सङ्कलभिन्ने असङ्कले च ३ तत्साधने ४ तदाश्रये च लि० ।

अभय न० अभ्रावे न० त० । १ भयाभावे । “प्रदद्यात्
परिहारांश्च स्थापयेद्भयानि च” मनुः । “अभयं वै
जनक । प्राप्नोऽसीति” श्रुतिः । “प्रवृत्तिं च निवृत्तिञ्च
कार्याकार्ये भयाभये” गीता इत० । २ भयान्नये लि० । न
भयमस्मात् ५ ब० । ३ परमात्मनि, ४ तज्ज्ञाने च । ५ हरि-
तक्याम् ईदुर्गामूर्त्तिभेदे च स्त्री ७ वीरणमूले उशीरे न०
८ सर्वपरिपश्यन्त्ये, शास्त्रोपदिष्टैर्ऽसन्देहेनानुष्ठाने
९ आत्मनिष्ठे पु० । “उच्चमूललिकोष्पेषुवर्त्तते गुरुभार्गवौ ।
अभयाभिधयोगोऽयं भयङ्करविनाशन” इति “यत्नैकादशग-
न्धर्वोभानुर्वा प्रबलः शुभः । अभयोनाम योगोऽयमरिभूत
विनाशकदिति” च उद्योतिषोक्ते १० यात्रिकयोगभेदे पु० ।
न भयं यस्मात् ५ त० । माभैषीरित्युक्ता ११ उच्योतिषा
दक्षिणहस्तप्रसारभेदे “अभयं वरदं चैव दक्षिणे दधती-
क्रमात्” श्यामाध्यानम् । १२ त्राणे च न० ।

अभयकृत् क्ति० अभयं त्राणं करोति कृ-क्तिप् ईत० ।

१ त्राणकर्त्तरि । न भयकृत् विरोधे न० त० । भयङ्करभिन्ने
२ सौम्ये । अभयकारकादयोऽप्युक्तार्थे । [सौम्ये ।

अभयङ्कर लि० न भयङ्करः विरोधे न० त० । भयङ्करभिन्ने

अभयकृत् स्त्री द्विव० अभयं कृतः क्तिप् वेदे पु० स्मृ ।

द्यावापृथिव्योः द्यावापृथिव्यावित्युपक्रम्य “ऊरु गव्यूतो

अभयकृताविति “ऊरु गव्यूतो ते अभये स्तामित्यतदाह”
शत० ब्रा० ।

अभयजात पु० अभयाय जातः । गर्गादिगणमध्ये हनिभेदे
तस्यापत्यं यज् । आभयजात्यः तदपत्ये पु० स्त्री० स्त्रियां ङीप्
यलोपश्च आभयजातो । पुंसि बहुषु लुक् । अभय-
जाताः । यूनि आभयजातायनः ।

अभयडिण्डिम पु० अभयाय स्वयोधभयाभावाय डिण्डिमः
स्वसैन्यप्रोत्साहनार्थं वादनीये रणदक्कादौ वाद्यभेदे ।

अभयद लि० अभयं भयाभावं ददाति तदर्थं वचनं प्रयुज्य-
रक्षति दा-क ईत० । मा भैषीरित्यादिवचनसङ्क्रां भीत-
२ त्राणकर्त्तरि “तादुसलभयदाहति” किरा० अभयप्रदयो-
ऽप्यत्र । “यानशय्याप्रदोभार्यामैश्वर्यमभयप्रदः २ विष्णुः ।

अभयदक्षिणा स्त्री अभये त्राणे त्रातेन देया दक्षिणा ।
त्रातेन रक्षितरि देयदक्षिणायाम् । “मधूदकं फलं मूल-
मेधांस्यभयदक्षिणा अभ्युद्यतानि आहृताणि” का० ख०
“सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वयाभयदक्षिणाम्” मनुः । अभयं
दक्षिणैव देयत्वात् । अभयरूपदेये “रात्रौ दानं न शंसन्ति
विना चाभयदक्षिणाम्” मत्स्य पु० । अभयदक्षिणाम-
भयदानम् रघु० । [शब्दे विवरणम् ।

अभयमुद्रा स्त्री अभयार्था मुद्रा । १ तन्मोक्षे मुद्राभेदे मुद्रा-
अभयवाच् स्त्री अभयार्था वाक् । १ अभयदानार्थं मा भैषी-
रित्यादिवाक्ये ।

अभयाद्य पु० अभया हरितकी आद्या यस्य । १ वैद्यकोक्ते
मोदकभेदे । स च “अभया पिप्पलीमूलं मरिचं नागरं
तथा ॥ त्वक्पत्रपिप्पलीसुस्तविडङ्गामलकानि च । कर्षः
प्रत्येकमेषान्तु दन्त्याः कर्षितयन्तथा ॥ षट्कर्षाश्च सितायास्तु
द्विपलं लिष्टतो भवेत् । सर्वं सुचूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं
कृतम् ॥ खादेत् प्रतिदिनञ्चैकं शीतञ्चातुर्विज्जलम् ।
तावद्विरिच्यते जन्तुर्थावदुष्णं न सेवते ॥ अभयाद्योमोद-
कोऽयम्” चक्रदत्तोक्तः ।

अभव पु० भव उत्पत्तिः अभ्रावे न० त० । १ भवाभावे जन्मा-
भावे “मत्तं एव भवामवौ” गीता । २ विनाशे “भवाय
सर्वभूतानामभवाय च रक्षसाम्” रामा० । ७ ब० ।

३ मोक्षे “प्राप्तुमभवमभिवाञ्छसि वा” किरा० शिवभिन्ने पु०

अभव्य न० नु भव्यम् अप्राशस्ये न० त० । १ असङ्कले,
२ दुष्टभाष्ये च न० ब० । ३ दुर्भाग्यवति लि० । “उपनतम-
वधीरयन्त्यभवाः” किरा० ।

अभावा पु० न भागः अभ्रावे न० त० । १ भागभावे ।

भागश्च एकदेशः दायादप्याहृधनाद्यञ्च ७७० । तच्छब्दे पूर्वे
निर्दाये च लि० । “यो ज्येष्ठो विनिक्तुर्वीत लोभाद्भातृन् यवी-
यसः । सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः” मनुः
“यं भागिनं निर्भजन्त्यथ यमभागं निर्भजन्ति” शत० ब्रा० ।
अभागिन् लि० न भागी स्त्रियां ङीप् । १ अधिकारानर्हे
होवपतितादौ । २ भागोभाग्यम् । तच्छब्दे च । “यमात्मानं
न विदुरभागिन” इति कट उ० ।

अभाग्य न० अप्राप्त्यर्थे न० त० । १ दुष्टभाग्ये । न० ब० ।

२ दुष्टभाग्यवति लि० । [युष्मदुद्धारभाजनम्] का० प्र० ।

अभाजन न० न० त० । अनाधारे ‘दोधीवेवीसमः कश्चिद्’

अभार्य्य पु० नास्ति भार्या तत्सम्बन्धो वा यस्य । १ भार्याहीने

२ शास्त्रनिषिद्धभार्यासम्बन्धे नैष्ठिकब्रह्मचारिप्रभृतौ च ।

“अतिदृढानभार्याश्च वषिसक्तान्” नटपद्य च उ० त०

का० प० । ‘अभार्यान् शास्त्रनिषिद्धभार्यासम्बन्धान्’ रघु०

अभाव पु० न भावः । भावभिन्ने सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हे वैशेषिकोक्ते

सप्तमपदार्थे भावभिन्नत्वसमावत्त्वमिति बह्वः । भावभेदा-

श्रयरूपत्वस्य तत्त्वज्ञाप्यस्य अभावविशेषवद्विषयत्वेन अन्योन्या-

श्रयदोषप्रस्तुतया अभावत्वसम्बन्धोपाधिरिति नव्याः ।

अभावश्च भावाभावसाधारणाश्रयः घटाभावस्य पटे पटा-

भावदो च सत्त्वात् स च भावातिरिक्तः कश्चित् पदार्थ

इत्याधुनिका वैशेषिका नैयायिकाश्च उररीचक्रुः । सूत्र-

कृता तु “द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निश्रयेयसम्” इति षडेव

पदार्थाः कण्ठत उक्ताः । अत एव “न वयं षट्पदार्थवादिनः”

इति सांख्यसूत्रे षट्पदार्थोऽस्तीकारस्तेषां सूचितः ।

आधुनिकास्तु षटोनास्तीत्यादिप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या पदार्था-

न्तरसमावं कल्पयन्ति । प्राभाकरास्तु अभावस्याधिकरणस्य

रूपत्वसङ्कीचक्रुः । तेषामयमाशयः “मानाधीना मेयसिद्धि-

रित्युक्तेः अभावस्यातिरिक्तस्य सिद्धौ प्रमाणं वक्तव्यम्

न तावत् प्रत्यक्षम्, अभावस्य रूपाद्यभावेन इन्द्रियसन्नि-

कर्षाभावात् तदयोग्यत्वात् न च इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता

तत्सन्निकर्षः भूतलादौ चक्षुरादिसन्निकर्षसत्त्वेऽपि तत्

स्वरूपविशेषणतायाः अव्यावर्तकत्वात् अन्यथा घटाभाव

प्रत्यक्षकाले पटाद्यभावप्रत्यक्षस्य दुर्धरत्वात् भूतलादि-

स्वरूपस्यानुगमात् तस्यै सन्निकर्षरूपे विशेषणता

सम्बन्धे विनिगमनाभावेन नियामकत्वाभावात् । अथ

ज्ञानलक्षणाया यस्य ज्ञानं, तस्यैवाभावस्य प्रत्यक्षमिति

कल्पनादपि निवृत्त इति चेत् ज्ञानलक्षणाया घटादेरुपपत्ते

तद्विशिष्टबुद्धेरैवोदयप्रसङ्गात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य-

हेतुत्वेन तज्ज्ञानसामग्र्याः समवधानात् अथ अभाव-

ज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन न तद्बोध इति चेत् अभाव-

बोधसामग्र्याः अनियतत्वेन तस्या अप्रतिबन्धकत्वात्

इन्द्रियसन्निवृत्तविशेषणतात्कालस्य स्वरूपसम्बन्धस्य भूतलादि-

स्वरूपत्वानतिवृत्तेः भूतलादिस्वरूपस्य कदाचिदप्यनप्राप्येन

प्रतिबन्धकत्वायोगात् अन्यथा भूतलादौ कदापि घटादे-

ज्ञानलक्षणाया विशिष्टज्ञानस्यानुत्पत्त्यापत्तेः “अभावबुद्धिश्च

विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधमर्थ्यादां नातिशेते” इति दो-

षितिकदुक्तेरादौ प्रतियोगिज्ञानस्यापेक्षितत्वेन अभावांशे

प्रतियोगिज्ञानवत् धर्मांशे तद्ज्ञानस्य दुर्धरिहारात्वात् ।

एतेन योग्यानुपलब्धेस्तत्र हेतुत्वकल्पनेऽपि न निस्तारः ।

घटादीनामिव घटादेरपि योग्यतया तदुपलब्धेरभावस्य

सत्त्वेन सर्वेषां योग्यानामभावप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । नाप्यनुमानं

तत्र प्रमाणं, तत्र व्याप्तिस्त्रिङ्गादेरभावात् । तस्यैवाशाने

तद्व्याप्यतायहासम्बन्धाच्च किञ्चातिरिक्ताभाववादिभिः भूतले

“षटोनास्तीति प्रतीतिः सविषया प्रतीतित्वात् यत्तज्ज्ञ-

ज्ञानं तत्तत् सविषयकं यथा घटादिज्ञानमित्यनुमानप्रयोगः

स्वीकार्यः । तत्र तदनुमानेन सविषयकत्वसिद्धावपि अधि-

करणस्वरूपेणैव तद्विषयकत्वसम्बन्धेन उद्देश्यासिद्धेः

नापि लक्षणात्तत्सिद्धिः अभावस्य निवृत्तुमशक्यतया

तत्त्वज्ञाप्यस्यैवाभावात् । तथा हि अभावशब्दस्य व्युत्-

पाद्यमानस्य भावभिन्नत्ववाचितया भावभिन्नत्वसमावस्य

लक्षणवाच्यं तच्च भेदरूपाभावज्ञानसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रय-

दोषकवलितत्वेन दुर्धरेयम् । किञ्च भावभिन्नत्वस्य अभाव-

लक्षणत्वे भावरूपविशेषणज्ञानान्यून्यकाले षटोनास्तीति

प्रत्ययानुपपत्तिः विशिष्टबुद्धेरैव विशेषणज्ञानाधीनत्वात्, अभावो

न भाव इति वाक्यात् शाब्दबोधानुपपत्तिश्च उद्देश्यता-

वच्छेदकविधेययोरैक्ये षटोषटः इत्यादाविव शाब्दबोधा-

भावस्य सर्वसम्मतत्वात् । एतेन अभावत्वम् सवयाय

सामनाधिकरणान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्त्वा-

भावपक्षमित्युक्तावपि न निस्तारः तथात्वे अभावो न

भाव इति शाब्दबोधोपपत्तावपि तदज्ञानकाले षटोना-

स्तीति प्रत्ययस्यानुपपत्तेरन्योन्याश्रयदोषस्य दुर्धरिहारेण

त्वाच्च । घटाभावाभावादेर्षट्पदतयाऽस्तीकारेण तत्र सम-

वायेन सत्तावत्त्वेन निरुक्ताभाववत्त्वाभावात् घटाभावाभावोऽ-

भाव इति बुद्धेरनुत्पत्त्यापत्तेः । अथ अभाववत् अभावत्वसम्यग्ति-

रिक्तः पदार्थः तथाचाभावत्वं न भावभिन्नत्वादि किन्तु स्वरूप-

सम्बन्धविशेषः अखण्डोपाधिर्वेति मतम् तत्रेदमुच्यते कोऽयं स्वरूपसम्बन्धः ? किं स्वरूपमेव संबन्धः ? स्वरूपस्य वा सम्बन्धः ? तत्राद्ये यदि अधिकरणस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वम् आयातं तर्हि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन, स्वरूपस्यैवाभावाधिकरणसम्बन्धत्वेन भवताऽपि स्वीकारात् । अन्ये कस्य स्वरूपस्य सम्बन्धः ? यदि अधिकरणस्य तदा जितं प्राभाकरैः अन्यस्य तथाविधत्वेऽपि सिद्धान्तापत्तेः भूतत्वे तदाधारताहुपपत्तेः । अखण्डोपाधरपि अभाववत् प्रमाणसापेक्षतया तद्दोषतादवस्थाम् प्रमाणाधीनतयैव पदार्थस्य सिद्धे सर्वसम्मतत्वात् असति प्रमाणे कथं तत्सिद्धिः ? किञ्च अखण्डोपाधित्वस्य भवन्तते कारणतादावपि सत्त्वेनाभावेतरभेदासाधकतया तद्वक्ष्यतायोगः । भिन्नभिन्नाखण्डोपाधिस्वीकारे च तस्यापि लक्षणसापेक्षतया तस्य च निर्वर्तुमशक्यतया न तस्याभावलक्षणत्वम् । न च नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः तथाहि अभावस्य अधिकरणस्वरूपत्वे स्वरूपसंबन्धविशेषस्यैव नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तदपेक्षया अभावत्वरूपाखण्डोपाधेरेव तथात्वकल्पने लाघवम् इति वाच्यम् कम्बुप्रीवादिमानित्यादौ गुरुधर्मेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारात् अन्यथा घटः कम्बुप्रीवादिमानित्यादि वाक्यात् शब्दबोधानुपपत्तिः । उपेयते च सर्वैः गुरुधर्मेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वम् । अयं शब्देव अभावे प्रमाणमिति चेत् शब्देवैव न व्यापुतादेरपि, अतिरिक्ततया कल्पनापत्तेः अथाप्रशब्देव प्रमाणमिति चेन्न अभावस्य पदार्थान्तरत्वे आप्तवाक्याभावात् भवतां कृतकताऽपि अभावस्य घटपदार्थातिरिक्ततया कायानुक्तेः अभावशब्दसामप्रयोगेऽपि तस्याधिकरणस्वरूपत्वेनोपवीणत्वात् । एवमतिरिक्ताभावकल्पनपक्षे निरस्तेऽपि स्वपक्षदोषोद्धारमित्यं चक्रुः । अभावस्याधारस्वरूपत्वे भूतत्वे घटोनास्तीत्यादावधिकरणताप्रतीतिः कथं संगच्छतामिति चेत् परेषामिव अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटसत्त्वे घटाभावबुद्धेरनुत्पादे तत्तत्कालीनभूतत्वादिसम्बन्धस्य नियामकतावत् तत्तत्कालीनभूतलक्षणस्वरूपस्यैव अभावपदार्थतया तथाप्रतीतिसम्बन्धात् तत्तत्कालीनभूतलक्षणस्वरूपस्य घटाद्यनवच्छेदकालसम्बन्धरूपतया तस्य च भूतत्वे स्वरूपमित्यादिवदाधारताऽङ्गीतेः । एतेनानन्तसम्बन्धस्वरूपकल्पनापेक्षया एकाभावकल्पने लाघवमित्यपास्तं कृततया कालस्य तत्सम्बन्धस्य च सर्वथादिसम्मततया अधिकस्याकल्पनात् । भवतामभाव

इव तत्रैव सम्बन्धे घटादेः प्रतियोगितयान्वयः कल्प्यते अतो नाधिककल्पना । घटो न पट इत्यादौ घटनिष्ठमेव तत्तत्कालीनतादात्म्यं भेदशब्दार्थस्तत्रैव पटतादात्म्यानुपहितस्य तादात्म्यस्याधिकरणे घटादिस्वरूपे भेदे तादृशसम्बन्धे वा पटादेः प्रतियोगितयान्वये सर्वसामञ्जसम् । अतएव “न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यत्र कालो न भासते” इत्युक्तेः सर्वत्र बुद्धौ कालावभास इत्यभियुक्तोक्तिः । भक्तामभावभेदबुद्धोर्यथा नियमः सन्ततेऽपि तथा । वायुादौ रूपाद्यभावचानुषत्वाद्यनुपपत्तिरिष्टैव न च तत्र दृढतरं किञ्चित् प्रमाणमस्ति येन तत्स्वीकारावश्यकतेति । अभावभेदबुद्धोर्नियमाच्च नञ्शब्दे प्रदर्शयिष्यन्ते । सोऽयमभावः बौद्धः शून्यतया आकाशतया निरावरणतया निरुपाख्यतया च व्यवहियते तच्च तन्मतावसरे वक्ष्यते । “अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयः” इति हरिः । “नाभावउपलब्धेः शां० सू० । “नासतोविद्यते भावो नाभावोविद्यते सतः” इति गीता । यथा च अभावान्न भावोत्पत्तिस्तथा उत्पत्तिशब्दे वक्ष्यते । न्यायादिमते स चाभावः द्विविधः संसर्गाभावः अन्योन्याभावश्चेति भेदात् संसर्गावच्छिन्नं प्रागभावान्न्याभावभेदात् त्रिविधः । “अभावश्च द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः । प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यन्याभावएव च । एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते” इति भाषा० । प्रागभावश्च उत्पत्तेः प्राक् कारणस्य सूक्ष्मावस्था, उत्पत्तिराविर्भावः, ध्वंसस्तरोभाव इति सांख्यादयः । २ मरणे, मरणञ्च स्वादृष्टारब्धशरीरेण सह जीवस्य विभागः, पूर्वसंयोगनामो वा, प्रागभावोऽतत्कर्मण वा बोध्यम् । भावः आलङ्कारिकोक्तत्वादिस्थायिभावः ३ तच्छून्ये लि० । आन्तरः भावः स्नेहापरपर्यायः अहुरागः । ४ तद्दीने लि० । सचाहुरागः देवविषयो भक्तिः पुत्रादिविषयः स्नेहः, पत्न्यादिविषयः प्रेमेति भेदः । सीमांसकाद्युक्ते अभावप्राप्तेर्देयं योग्यानुपलब्धिरूपे प्रमाणे ७ असत्त्वे, अविद्यमानत्वे च । नास्ति भावः सत्त्वं यस्य । दमिथ्याभूते लि० । [तुमशक्ये च । अभावनीय लि० न०त० । १ चिन्तयितुमशक्ये २ उत्तपादयि- अभावसम्पत्ति स्त्री अभावस्य मिथ्याभूतस्य सम्पत्तिः । १ मिथ्याभूतपदार्थज्ञाने अध्यासे यथा शुक्तिकायां रजतज्ञानं तत्र च यथा मिथ्याभूतस्यैव ज्ञानं तथोक्तमध्यासशब्दे । अभाषणं न० अभावे न०त० । भाषणाभावे मौनभावे । अभि अन्व० न भाति भा-वा० कि । १ कश्चिद् प्रकारं प्राप्तस्य

द्योतने, २ आभिसुख्ये, ३ अभिलाषे, ४ बोधायाम्, ५ लक्षणे, ६ समन्तादर्थे । ७ धर्म्ये दुर्गा । “अभि पूजा-भ्यर्थेच्छासौम्याभिसुख्यसौख्यवचनाहारस्वाध्यायेषु” गण-रत्नोक्तेऽपूजादौ च तत् पूजायाम् अभिवन्दते अभिवाद-यते । भ्यर्थे अभियुक्तः अभिनिवेशः । इच्छायाम् अभि-लासः अभिः । सौख्यं माधुर्यम् तत् अभिजातः “प्रज-ल्लितायामभिजातवाचि” कुमा० । आभिसुख्ये, अभिसुखम् अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति “अभिचैद्यं प्रतिशस्तुः” साधः सौख्ये अभिरूपम् । वचने, अभिधानम् “साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचक” इति काव्य० प्र० । आहारे अभ्यवहारः । स्वाध्याये अभ्यस्यति “वेदाभ्यासे सदारतः” स्मृतिः । स्वाध्याय इत्युपलक्षणम् अन्यस्यापि पौनःपुन्य-मात्रेऽस्य प्रवृत्तिः “अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरा-वतागजा” कु० । एतस्य च तत्तर्थाद्योतकतामात्रं समभि-व्यवहृतशब्दस्येव तत्तदर्थं लक्षणेति सिद्धान्तः अस्य क्रिया-योगे उपसर्गता “बोधोत्पन्नावचिह्नेषु तु कर्मप्रवचनीयता । दृष्टादृष्टमभि सिञ्चति । हरिमभि वर्त्तते । भक्तो हरिमभि, अग्निमभि शलभाः पतन्ति इत्यादुदाहार्यम् शब्दपरत्वेऽपि “अभिरभागे” पा० ।

अभिकृति० अभिकामयते अभि+कृत् । १ अतुकाभिकामोकाः कर्ततेति” पा० नि० । कासुके ‘सोऽधिकारमभिकः कुलो-चितं काश्यन स्वयमवर्त्तयत् समाः” रघुः ।

अभिकाङ्क्षा स्त्री अभि+काङ्क्ष-भावे अ । अभिलाषे ‘श्रीतामिकाङ्क्षा सखतित्ता च” सुशु० ।

अभिकाङ्क्षित लि० अभि+काङ्क्ष-कर्मणि क्त । अभि-लक्षिते । [स्त्रियां ङीप् ।

अभिकाङ्क्षिन् लि० अभि+काङ्क्ष-णिनि । अभिलाषवति

अभिकाम लि० अभिकामयते अभि+काम-णिङ्-अच् । १ काम-यमाने “याचे त्वामभिकामाहं तस्मात् कुरु मम प्रियम्” भा० आ० प० । भावे षञ् । अभिलाषेऽपि “मनसाभ्यभि-कामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर । भा० व० प० अभिकामादागतः ठञ् क्वाभिकामिकः अभिलापात् प्राप्ते लि० स्त्रियां ङीप् । “गुणैश्चातुपमैर्युक्तः समस्तैराभिकामिकैः” भा० आ० प० ।

अभिक्रम पु० अभि+क्रम-भावे षञ् अट्ठङिः । १ आरम्भे, २ आरोहणे, ३ युद्धाय, शत्रुसंमुखयाने च । कर्मणि षञ् । ४ आरम्भे “नेहामिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्ययवायो न विद्यते” गीता । आधारे षञ् । ५ युद्धे ।

अभिक्रान्ति लि० अभि+क्र-ङ्-निष्-स्त्रियां ङीप् षनो रच् ।

आभिसुख्येन कारिणि । “अपेयं रात्रां च तपोऽन्यभि-कृत्यरोः अथ० २, ८, २ ।

अभिकृप लि० अभि+कृप-क्त रोक् । १ सम्पन्ने २ नियते ३ अभिप्रकाशिते च “हृदा मनीषा मनसाभिकृपाय एतद्विदुः” कठ उप० ।

अभिकृत पु० आभिसुख्येन कृत्ययुक्तकर्म यस्य । बलवति । “अथाभवद्भित्ताभिकृतनाम्” ऋ० ३, २४, १० । “अभि-कृतनाम् बलीयसाम्” भा० ।

अभिक्रान्ति स्त्री अभि+क्रम-क्तिन् । १ अभिक्रमे २ उपक्रमे “यज्ञस्याभिक्रान्तिरनपक्रमाय” श्रुतिः ।

अभिक्रान्तिन् लि० अभिक्रान्तमनेन इटादि० इनि । उप-क्रमकर्त्तरि “य एषामध्ययने अभिक्रान्तितमः” श्रुतिः ।

अभिक्रामम् अव्य० अभि+क्रम-बोधाभीक्षणप्रयोः णसुल् । आक्रम्य, आरभ्य, आभिसुख्येन गत्येत्यर्थे । पूर्व्वं पूर्व्व-मेवाभिक्रामम्” कात्या० ३, २, २१ । [० निन्दायाम् ।

अभिक्रोश पु० अभि+क्रुश-भावे षञ् । १ आक्रोशे अभिक्रोशक लि० अभि+क्रुश-खुल् । १ निन्दकेऽपवादके च अभिचक्षु लि० अभि+क्षद-हृच् स्त्रियां ङीप् । हिंसके “अभिचक्षुस्त्वावतो वरुताः” ऋ० ७, २१, ८ । “अभिचक्षु-रभिहिंसकस्य” भा० ।

अभिच्छद लि० अभि+क्षद-हिंसायाम् अच् । हिंसके । “अभिच्छदामर्थमायम्” ऋ० ६, ५०, १ । अभिच्छदां हिंसकं छान्दसत्वात् आच्यम् ।

अभिख्या स्त्री अभि+ख्या-अङ् । १ अभिधाने, २ बोधायाम् “काव्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतोः शुद्धवेशयोः रघुः । ३ कीर्तौ ४ अभितः ख्यातौ, ५ माहात्म्ये “अन्वा अपख्या-तदमन्त्रभिख्याम्” ऋ० १, १४, ५ “अभिख्यामभितः ख्यातिं माहात्म्यं वा” भा० । कर्त्तरि क्तिप् । ६ अभितो गन्तरि” ७ प्रसिद्धे च “अभिख्या भासा दृष्टता शुश्रूकानः” ऋ० ८, २२, ५ “अभिख्या अभिमुखं गच्छन्प्राऽभितः प्रवि-द्धया वा भासा” भा० धातोरातोऽलोपात् ऋपम् । ८ प्रज्ञायां निरु० ।

अभिख्याट् लि० अभि+ख्या-हृच् स्त्रियां ङीप् । १ कवके अभिगन्तरि ३ अभिद्वरि च । “आपिरभिख्यातामर्जिता सोम्यानाम्” ऋ० ४, १७, १७ “अभिख्यातामिदृष्टा” भा० ।

अभिगत लि० अभि+गम-क्त । १ आहूतसुख्येन प्राप्ते २ सेविते ३ आभिसुख्येन गते च ।

अभिगन्तव्य लि० अभि+गम-तव्य । अभिगम्ये सेव्ये च

“सन्तः सदाभिगन्तव्या यदि वोपदिशन्ति ते” वशि० ।

अभिगन्तृ लि० अभि+गन्-टच् स्त्रियां ङीप् । युद्धार्थम्
आभिमुख्येन १ गन्तरि २ आनुकूल्येन गन्तरि च ।

“अत्र वरुणोऽभिगन्तैव ब्रह्म” शत० ब्रा० ।

अभिगम पु० अभि+आभिमुख्ये आनुकूल्येना गम-घञ् । आभि-
मुख्येन गमने “तवाहृतो नाभिगमेन हृष्टम्” रघुः आनु-
कूल्येन २ गमने “स्वरूपा क्रियमाणे तु यत्नावश्यक्रिया
कचित् । नोद्यते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो यथेति”
मीमांसा । भावे ल्युट् । अभिगमनं तत्रैव न० । “ज्येष्ठाभि-
गमनात् पूज्यं तेनाप्यनभिनन्दिता” रघुः । “पापकण्डु-
च्यते पापात्तीर्थाभिगमनेन च” स्मृतिः ।

अभिगम्य लि० अभिगन्तुं शक्यते सौम्याकारत्वात् । आभि-
मुख्येन गन्तुं शक्ये “अद्यप्रवृत्ति भूतानामभिगम्योऽस्मि
शुद्धे” कुमा० । “सोऽभिगम्यश्च पूज्यश्च कर्त्तव्यश्च प्रदक्षिणम्
शामा० । “अष्टम्याभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्थवः” रघुः ।
अभि+गम-ल्यप् । आभिमुख्येन गत्वेत्यर्थे अव्य० “मनु-
जेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः” इति मनुः ।

अभिगर पु० अभि+गृ-स्तुतौ अप् । १ अभितः स्तवे ।
“अनुदुष्टं तेऽभिगरम्” इति यजु० ८, ४७ ।

अभिगामिन् लि० अभिगच्छति अभि+गम-णिनि अभि-
गन्तरि । “ऋतुकाङ्क्षाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा”
मनुः । “राजपत्यभिगामी च दग्धव्याक्ते कटाग्निना” या०

अभिगीत लि० आनुकूल्येन गीतः । १ आनुकूल्यार्थं स्तुते
२ अभितोगीते च ।

अभिगुप्ति स्त्री अभि+गुप्-क्तिन् । १ अभिरक्षणे “तद्ब्रज-
मेवेताभिगुप्ता आसादयति” श० ब्रा० ।

अभिगूर्त्ति (स्त्री) लि० अभि+गुर-क्त वेदे नत्वाभावः । १ उक्ते
“इष्टं वीतमभिगूर्त्तम्” यजु० २५, ३७, “अभिगूर्त्तं
ये यजामहे इत्यभिगूर्त्त्योक्तम्” वे० दी० लोके तु अभि-
गूर्त्त्येव अभ्युद्यते लि० ।

अभिगूर्त्ति स्त्री अभि+सातत्ये गुर-क्तिन् । सततसङ्कले “तेषा-
मभिगूर्त्तिर्न इन्वतु” ऋ० १, १६२, ६ । “अभिगूर्त्तिः सङ्कलः
सर्वथा करणोयमिति बुद्धिः” भा० २ अभित उद्यमे च
“उतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वतु” ऋ० १, १६२, १२, “अभि-
गूर्त्तिः” उद्यमः भा० । [आनुकूल्यार्थं कृताङ्गलौ ।

अभिगृहीतपाणि लि० आनुकूल्यार्थं गृहीतः पाणिर्येन ।

अभिगेषा लि० अभि+गेष-इण् । अभितो गायके “यदेतव
अभिगेषाश्चरन्ति” स्मृतिः ।

अभिगीतृ लि० अभितो गोपायति अभि+गुप्-टच् स्त्रिय
ङीप् । अभिरक्षके ।

अभिग्रस्त लि० अभि+ग्रस-क्त । १ आक्रान्ते २ कवलीकृते च
अभिग्रह पु० अभि+ग्रह-अप् । (लुट्) इति ख्याते प्रकाश
हरणे, २ अभियोगे, ३ आभिमुख्येनोद्यमे, ४ गौरवे ५ युगे
च । ल्युटि अभिग्रहणमप्यत्र न० । [१ घर्षणे, २ सङ्घर्षे च ।

अभिघर्षण न० अभि+घर्ष-भावे ल्युट् । परस्परसंयोगेन
अभिघात पु० अभि+हन-भावे घञ् । १ निःशेषहनने समू-

लनायने “दुःखत्याभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ”
सां० का० । २ ताडने । “तडाभिघातादिव लग्नपङ्के”
कुमा० । अभिहन्यतेऽस्मै फलाय उद्दिश्यार्थे बा० घञ् ।

द्रव्यान्तरक्रियया उत्पादितद्रव्यान्तरसंयोगे, वैशेषि-
कोक्ते शब्दहेतौ, सयोगिनोर्मिथोविभागजनकक्रिया-
हेतौ च ३ संयोगभेदे । यद्योक्तं “नोदनाभिघातात्
संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म” इति वै० सू० । “यः संयोगः
शब्दनिमित्तकारणं, यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्पर-

विभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः नोदनं तु
तद्विलक्षणः संयोगः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्का-
ख्यायां पृथिव्यां चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म

जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम् नोदनाभिघातौ यथा
यथसमवायिकारणम् गुरुत्ववेगप्रयत्ना निमित्तकारणानि
संयुक्तसंयोगात् नोदनाभिघाताद्वा पङ्के कर्म पङ्कस्थिते घटा

दावपि, तत्समकालमेव कर्मदर्शनादिति” श० उपस्कः ।
“आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म, तथा हस्तसंयोगाच्च
सुषले, अभिघातजे सुषले कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्त-

संयोगः” वै० सू० तथात्मसंयोगात् हस्तकर्मणि, अभिघाता-
न्मुपलसंयोगाच्च हस्ते कर्म “आत्मजन्या भवेद्विच्छा इच्छा-
जन्या भवेत् कृतिः कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत्

क्रिये” लुक्तिमसुखत्याह आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते समवायि-
कारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायि-
कारणं प्रयत्नस्तु निमित्तकारणम् प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि

कारणिका च क्रियैव चेष्टा । तथा उत्प्रेषवद्वस्तसंयोगात्
सुषले उत्प्रेषणं कर्म जायते । तथाच प्रयत्नवदात्मसंयुक्ते-
न हस्तेन यो सुषलस्य संयोगः स तत्समवायिकारणम् सुषलं

समवायिकारणमिति । उदूखलाभिहतस्य सुषलस्य कर्म-
यदुत्पत्तनं जायते तत्र कारणमाह । सुषलादौ उत्पत्तनं
कर्मणि अभिघात एव हेतुः, न तु हस्तसंयोगः तस्य तं प्रति

कारणत्वेनान्ययासिद्धत्वात् तद्व्यतिरेकेऽपि अभिघात-

मात्रेण अभिहतप्रधानगुरुद्वयसंयोगेनैव उत्पत्तनदर्शनात्
यथा भूम्वादौ हस्तेन वेगक्षिप्तलोपादेर्हस्तयोगं विनाऽपि
उत्पत्तिर्दृश्यते। उत्पत्तने अभिघात एव असमनायि-
कारणम् “अभिघातात् सुषले संयोगादस्ते कर्म” वै० सू०
अभिघातात् अभिघातजनितसंस्कारजनितात् हस्तसुषल-
संयोगात् हस्ते उत्पत्तनं कर्म तत्र सुषलसंयोगोऽसमायि-
कारणम् । तीव्रवेगप्रयुक्तक्रियाजनितः संयोगः शब्दहेतुः ।
“हेतोयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः अभि-
घातोनोदनश्च शब्दहेतुरिहादिभः । शब्दाहेतुर्द्वितीयः
स्यादिति” “शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च ऋदङ्गादिभवो ध्वनिः ।
“कण्ठसंयोगादिजन्यावर्णास्ते कादयो मता” इति च भाषा०
अतएवोक्तम् “कण्ठतात्वाद्यभिघातजन्यः शब्दः” इति
वृद्धैः । शिवायामयुक्तम् “आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्
मनोयुक्ते विषयया । मनः कामाग्निमाहृति स प्रेरयति
भारतम् । सो दीर्घो मूर्ध्ना भिहतो वल्लभापद्य भारतः
वर्णान् जनयते” इति । स उदीर्घः सन्निः पादपूर्णाद्यः ।
ऋदङ्गादौ तीव्रवेगेन काष्ठादिताडनसंयोगे शब्दोज्ज्वल्यते
इति लौके प्रसिद्धिः । इच्छादौ प्रवक्तृतरवायुसंयोगाच्च-
शब्दो ध्वन्यात्मक एव । ऋदुवेगेन क्रियया संयोगे
नोदनरूपे न शब्दः इति तस्य शब्दाहेतुत्वमुक्तम् अधिकं
नोदनशब्दे वक्ष्यते । “अभिघातोऽस्यस्य अर्थः अच् ।
अभिघातयुक्ते लि० “अभिघातं स्यात् पूर्व्यं वेदद्वित्वादिव-
वर्णाश्चेत् । नववर्णाणां नवतो धरणीचन्द्रहिरामाद्या” इति
केरलोक्ते वर्णभेदे, न० शब्दकल्पद्रुमः ।

अभिघातक लि० अभि+हन-एत् । १ शतौ रिपौ २ अभि-
घातसंयोगकारके ३ समूहनाशके च । “तदभिघातके
हेतौ” सं० का० । [इन् । रिपौ ।

अभिघाति पु० अभिघातयति अभि+हन-स्वार्थे णिच्-
अभिघातिन् लि० अभि+हन-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ शतौ
२ नाशके ३ अभिघातसंयोगकारके च ।

अभिघार पु० अभिघार्यते समन्तादग्नौ सिध्यते अभि+ह-
जरणे णिच्-भावे वञ् । अग्नौ समन्तात् हतादेः १ सिचने
२ हतादिसंस्कारभेदे च । “हृदभिहितोभावे इव्यवत्
प्रकायते” इत्युक्तेः अभिघार्यमाणे ३ हतादौ च निश्च० ।

अभिघारण न० अभितोषारणम् जकादिभिः विधिना
सेचनम् । अभि+ह-णिच्-भावे ल्युट् । हतादेः संस्कार-
भेदे “एतत् कुक्काभिघारणम् भुवाया हविष उपभृत्य”
कात्या० ३, १, ८, “पञ्चप्रयाजहोमानन्तरं यजति स्थानादेव

वेदेः पश्चादागत्य उपविश्य जुह्वस्येनैव प्रयाजशेषेण भुवाया
भ्रौवस्याज्यस्य हविषः आज्यस्याज्यपुरोडाशयोश्च
उपभृतः उपभृत्यसंस्थस्याज्यस्य अर्ध्वयुरभिभारणं करोति
उपयोगक्रमेण अयञ्च हविः संस्कारः प्रयाजशेषप्रतिपत्तिः
हवीषीति द्वितीयाश्रुतेः हविषः संस्कार्यत्वावगमात् अतः
सन्निहितानि सर्वाणि हवींभि शेषेणाभिभारणीयानि” कर्क०
अभिचक्षणे अभि-चक्ष-ल्युट् । १ सर्वतोविचक्षणे कर्मकृशणे
“वेदाहं तस्य भेषजं शीघ्रदुरभिचक्षणम्” अथ० ६, १, ७, २,
विषूचीर्यावतीराया अभिचक्षणादिवः अथ० ६, २, २१ ।
अभिचर लि० अभितः आभिसुख्येनानुसूत्यायं चरति
चर-ट । १ शब्दे २ अभितो गते च स्त्रियां ङीप् ।
अभिचरण न० अभि+चर-ल्युट् । १ शब्दाताय विहित-
स्थेनयागादौ ।

अभिचरणीय लि० अभिचरणमर्हति क् । १ अभिचाराहं
वैरिणि “तं त्वष्टा हतपुत्रोऽभ्यवरत् सोऽभिचरणीयम-
मेन्द्रम् सोममाहरत्” यत० आ० ।

अभिचार पु० अभि-आभिसुख्येन कत्याजननार्थं चारः
अभि+चर-भावे वञ् । १ शत्रुबधोत्पादककत्याजनने मूल-
कर्मणि “श्येनेनाभिचरन् यजेतेति” विहिते स्थेनया-
गादौ । “अभिचारेण सर्वेषु कर्तव्यो द्विगतोदमः”
“अभिचारमङ्गीनश्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति” इति च मनुः
“अभिचारक्रियाऋकप्रकृतयः पुरोधसः” काद० अभि-
चाराय हितं स प्रयोजनमस्य वा ठञ् । आभिचारिकः ।
१ तत्कृतकर्मादौ २ तत्कृत्यमन्त्रादौ च लि० स्त्रियां ङीप् ।

अभिचारकल्प पु० अभिचारसाधनं कल्योरहस्यज्ञापकग्रन्थः ।
१ अथर्ववेदान्तगते ग्रन्थभेदे अथर्ववेदशब्दे विवरणम् ।
अभिचारिन् लि० अभिचरति अभि+चर-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ अभिचारकर्त्तरि “ये त्वा कृत्वा जेभिरे विदूक्ता
अभिचारिणः” अथ० १०, १, ६ ।

अभिच्छाय लि० अभिगतच्छायायां अत्था० स०, अभिसुखी-
भूता छाया यस्य वा । १ छायाप्राप्ते २ छायाभिसुखप्राप्ते
च । छायाया अभिसुखम् अव्ययी० । २ छायाभिसुख्ये
अव्य० । “यो साभिच्छायसत्येति मां चाग्निं ज्ञान्तरा”
अथ० १२, १, ५७ ।

अभिजन पु० अभिजायतेऽस्मिन् जन+आधारे-वञ् अहङि ।
१ कुले, “न परिचयं रक्षति नाभिजनमीकते” काद० ।
“वयसः कर्मणोऽर्हस्य नृतस्याभिजनस्य च जेयवाम्बुवि-
वाह्यनाचरन् विचरेदिह” मनुः । २ जन्मभूमौ,

अभिमतः पितादेनां जनोज्ज्वलस्थानम् । ३ पिता-
दिभिरधुषिते स्थाने “अभिजनश्च” पा० “अभिजनो-
नाम यत् पूर्वैरुषितम्” भाष्यम् । अभिमतो जनः श्रेष्ठत्वात्
प्रा० स० । ४ कुलश्रेष्ठे अभि+जन-भावे घञ् । उत्कृष्ट-
स्थानजतया ५ अभिमतोत्पत्तौ “अथैनाभिजनेनेदं सर्वं
वै ब्राह्मणोऽर्हति” मनुः ब्रह्मसुखोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठ-
तया” कुल्लू० । अभिजायते सत्पुरुषोभवति येन करणे
घञ् । ईकात्तौ “वावत् कीर्त्तिर्हि लोकेषु तावत् पुरुष
उच्यते” इत्युक्तेः कीर्त्यैव सफलजन्मत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।
अभिजनादागतः अण् । अभिजनः वंशसंबन्धादागते,
वि० “तां पार्श्वतोऽभ्यभिजनेन नाक्षा” कु० ।

अभिजात वि० अभिमतं प्रशस्तं जातं जन्म यस्य ।
१ कुलोने, “जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः”
“भिन्नानस्त्वैर्मोहभाजोऽभिजातान्” च रघुः । २ पण्डिते,
३ श्रेष्ठे “न स्नेहितायं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् ।
सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम्” वृद्धाः ।
४ मनोहरे । “प्रजल्पितायामभिजातवाचि” कु० । अभि-
जातस्य भावः घञ् । आभिजात्यं कौलीन्येन० । [जनने ।

अभिजाति स्त्री प्रशस्ता जातिः जननं प्रा० स० । प्रशस्तवंश-
अभिजित् वि० अभिसुखीभूय जयति शत्रून् अभि+जि-क्विप् ।

१ अभिसुखीभूय शत्रुजयिनि । अभितो जयत्यनेन करणे
क्विप् । २ सर्वतोऽजयसाधने “अभिजिता तेजसा तंजोजिन्व”
य० १५, ७, “सर्वजयहेतुना तेजसा अन्नेन” वेददी० ।
“अभिजिदसि युक्तपावेन्द्राय” ता० ब्रा० “अभिजित्
सर्वजयहेतुरसि” भा० । अभिजयति जङ्घाभिः स्थित्वा
अपराणि नक्षत्राणि कर्त्तरि क्विप् । “अभिजिज्ञास नक्षत्र-
सुपरिष्टे दाषाढानामधस्ताच्छ्रोण्यायाः” श्रुत्युक्तेः नक्षत्रभेदे
इतरनक्षत्राणां स्वरूपमात्रस्थितेस्तस्य च जङ्घाभिः स्थित्वा
इतरनक्षत्रजयित्वात् तथात्वम् । अतएव भागवते “नक्षत्राणि
मेव दक्षिणेनैव कालायने ईश्वरयोजितानि सङ्गामि
जिताऽष्टाविंशति” रित्युक्तम् । नक्षत्रचक्रस्य अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकतया ज्योतिषे प्रसिद्धत्वेऽपि श्रुत्युक्ते-
राषाढोपरिश्रवणाधःस्थाने अभिजिज्ञासकं नक्षत्रचक्रा-
नन्तर्गतमपि कर्मविशेषे फलविशेषार्थं ज्योतिषादौ स्वीक-
तम् यथा” सप्त सप्त विलिखेत्तु रेखिकास्तिर्यग्गूर्ध्वमथ
क्षत्तिकादिकम् । रेखग्रेदभिजिता समन्वितं चैकरेख-
कंगखगेन विध्यते । वैश्वस्य चतुर्थ्यांशे श्रवणादौ लिप्ति
काचतुष्को च । अभिजित् तत्स्ये खेटे विद्येया रोहिणी

विद्या । ग्रहशेदेकरेखास्यो वेधः सप्तशलाकक” इति
दीपिका ततश्च आषाढोपरिश्रवणाधोभागे तस्य स्थितावापि
जनविंशकलात्मकत्वं कर्मविशेषार्थं कल्पितम् तत्र ग्रह-
स्थित्वा सप्तशलाकादिवेधवशात् विवाहादौ वर्ज्यता
अनिष्टफलदायकत्वात् । श्रुतौ स्थानविशेषोक्तिस्तु तस्य स्थिति
स्थानज्ञापनार्था अतएव सूर्यसिद्धान्ते “आश्विनैवाभिजित्
प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिरित्युक्तं व्याख्यातञ्चैतत् रङ्ग-
नाथेन आश्वस्य पूर्वाषाढाया अवसाने, धनुराशौ विंशति-
कलोनसप्तविंशतिभागे २६, ४० अभिजिद्योगतारा” इति
एवञ्च दीपिकोक्ता जनविंशतिकलात्मकता कर्मविशेषार्था
अतएव अष्टाविंशतिनक्षत्राभिप्रायेणैव वृहत्संहिताया-
मष्टाविंशतिनक्षत्राधीश्वरा उक्ताः “अश्विनमदहनकमलज-
शशिशूलशुद्धदितिजीवफणिपितरः । यौन्यर्यमदिनकृत्त्वष्ट-
पवनशक्राग्निमित्राश्च ॥ शक्रो निर्ऋतिसोयं विश्वे ब्रह्मा
हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽर्हर्षुधुः पूर्वा चेतःश्वरा
भानाम्” ॥ तथा चाभिजितो ब्रह्माधीश्वरः । अभिजयति
इतरआङ्गकालान् प्राशस्येन, आभिसुख्येन पश्चिमाव-
स्थितां छायां जयति प्राग्वर्त्तिनीं करोति वा
क्विप् । पश्चिमवर्त्तिच्छायायाः पूर्ववर्त्तितसम्पादके
पञ्चदशधाविभक्तदिनस्याष्टमे कुतपाङ्गवे आङ्गप्रशस्ते
३ सङ्कर्त्ते । “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिहोहिणो-
दये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयसुदाहृतमिह” मत्० पु०
उक्तेस्तस्मैतरामेक्षयाऽक्षयफलदातृत्वात्तथात्वम् । “कुतप-
प्रथमभागे एकोद्दिष्टपक्रमेत् आवर्त्तनसमीपे वा” सूत्रेः
“आरभ्य कुतपे आङ्गं कुर्यादारोहिणं बुधः” इत्युक्ते च
तन्मूर्च्छुर्त्तसारम्भकालतया प्रशस्तत्वाच्च तथात्वम् । अभि-
जयति शत्रून् गमनेनात्र आधारे” क्विप् । “मध्यं
ओमप्रयाते स्फुरदनर्त्तनिभे केशरे चार्कविम्बे छाया
साध्वीव कान्ता प्रचलति पुरुषे यत्र तत्पादलग्ना । तावत्
सौरेर्न दृष्टिः कुजकृतमशुभं नैव ऋक्षस्य योगः खच्छी-
मारोग्यसम्पत्क्षितिमथ युवतीं तत्र गन्ता लभेत” इति
ज्योतिषोक्तेः ४ यात्रालग्नभेदे च । यद्यपि “सर्वस्मिन्
विधुपापयुक्तसुखवावर्त्ते निशाङ्गोर्ध्वटीलप्रां वै” इत्यादिना
दिर्नाङ्गपूर्वापरस्थवटीलप्रांसात्मक-२० पलस्य सर्वत्र
वर्ज्यता तथापि यात्रायां विशिष्याभिधानात्तदपवादः ।
“ततः प्रभाते विमले सङ्कर्त्तेऽभिजिति प्रभुः” रासा० ।
अग्निष्टोमयागाङ्गे गवामयनिके ५ यागभेदे अभिजि-
दग्निष्टोम” इति कात्या० । अग्निष्टोमग्रहणादभि-

जिदन्तरं तत्संज्ञकं गवामयनिकमेतत् कर्क० । संवत्-
सरसाध्ये गवामयने षष्ठमासीयपञ्चविंशतितमदिने यथोक्तम्
ता०भाष्ये “तत्र षष्ठे मास्यादौ त्रयोऽभिज्ञवाः षडङ्गाः
कार्याः तत एकः पृच्छः षडङ्गः ततोऽभिजिदेकमहः”
इति । अभिजिन्मूर्त्तस्य च किञ्चिद्गूढनदिनार्द्धप्रवसेः तत्-
सान्यात् पञ्चविंशतिदिनाधिकपञ्चममासस्य किञ्चिद्गूढदै-
वदिवसार्द्धतुल्यतयास्याभिजिच्छब्दवाच्यता ६ तद्भिन्नकर्त्तव्ये
७ अतिरात्रयागादौ च उपचारात् अतएव ताण्ड्यभाष्ये
“षष्ठे मासि त्रयोभिज्ञवान् एकं पृच्छंश्च कृत्वाऽभिजिदनुष्ठेयः”
इत्युक्तम् विवरणं गवामयनशब्दे दृश्यम् । “अभिजिदति-
रात्र” इति शत० ब्रा० । “अतिरात्रसंस्थः अभिजिन्नामके
दिने कार्य” इति भा० ।

अभिजित पु० अभिजीयादन्यान् संज्ञायामाशौर्वादे देवरा-
तादिवत् कृत् । अर्द्धरात्रसम्बन्धिनि मुहूर्त्ते “अर्द्धं त्वभिजिते
योगे निशाया यौवने स्थिते । अर्द्धरात्रे करिष्यामि
गर्भमोक्षं यथासुखम्” । मुहूर्त्तेऽभिजिते प्राप्ते सार्द्धरात्रे
विभूषिते देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम्
विष्णु पु० ।

अभिजिति स्त्री अभि+जि-भावे क्तिन् । अभिजये “एषां
लोकानामभिजित्यै” शत० ब्रा० ।

अभिज्ञ लि० अभिज्ञानाति अभि+ज्ञा-क । १ निषुषे,
२ पण्डिते ३ ज्ञातरि चेतने “अन्वयादितरतत्वाद्यर्थेभिन्नः
स्वराट्” भाग० । अभिज्ञाशब्देऽपातानां क्रियन्ते
नन्दनद्रुमाः कुमा० “शङ्खस्वनाभिज्ञतया निवृत्ताः” रघुः ।

अभिज्ञा स्त्री अभि-ज्ञा-अङ् । १ प्रथममुत्पन्ने ज्ञाने ।
२ संस्कारसङ्कलिते इन्द्रियसंज्ञकर्षजन्ये प्रत्यभिज्ञारूपे
ज्ञाने च ।

अभिज्ञात लि० अभिज्ञायतेत्य अभि+ज्ञा-कर्मणि क्त ।
काक्षानन्दे पुनःर्हत्या जातेन सोऽयमित्याकारकज्ञानेन
विषयीकृते पूर्वोदष्टे पदार्थे ।

अभिज्ञान न० अभिज्ञायतेऽनेन अभि+ज्ञा-करणे ल्युट् ।
सोऽयमिति ज्ञानसाधने १ चिह्ने । “चिह्नभूतं त्वभिज्ञानं
त्वमङ्गे कर्त्तुमर्हसि” “उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छत”
इति च रामा० । भावे ल्युट् । तदिदमित्याकारके २ ज्ञाने
च । तच्च संस्कारसङ्कलितं पुरोवर्त्तिनि इन्द्रियसंज्ञकर्षजन्यं
प्रत्यक्षविषयं स्मृतिविषयं ज्ञानम् । “तदभिज्ञान
हेतोर्हि दत्तं तेन महात्मना” रामा० ।

अभिज्ञानशकुन्तला स्त्री अभिज्ञायते कर्मणि ल्युट् तथा

भूतां शकुन्तलामधिष्ठत्य कृताख्यायिका “तदधिष्ठत्य इति
ग्रन्थे” पा० अण् आख्यायिकायां तस्य वा लुपि व्यक्ति-
वचनतेति स्त्रीत्वम् । कालिदासकृतौ दुष्यन्तेन गान्धर्ववि-
धिना कृतोपयमां कण्वकन्यां शकुन्तलामधिष्ठत्य कृते नाट-
कभेदे तस्याश्च दुर्वासःशापात् प्रथमं दुष्यन्तेनानभिज्ञानात्
पश्चाच्च स्वदसाङ्गुरीयकरूपमभिज्ञानदर्शनेन प्रत्यभिज्ञातत्वात्
तामधिष्ठत्याख्यायिकारूपत्वाच्चाटकस्य तथात्वम् । “कालि-
दासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशकुन्तला” लुक्भावे अभिज्ञान-
शकुन्तलम् न० । “नवेनाभिज्ञानशकुन्तलेनेति” शकु० ।
अभिज्ञु लि० अभिगते अभिमुख्येन स्थापिते जातुमी येन भेदे
बा० ङु १ अभिमुख्येनावस्थापितजातुयुक्ते । “संज्ञा-
नाना उपसीदन्मिश्र” ऋ० १, ७२, ५ ।

अभितराम् अव्य० अभि+प्रकर्षे-तरप् आह । १ अभिमुख्या-
तिशये २ शनैःशनैराभिमुख्ये च “अभितरास वै जयन्तु
क्रामति तस्मादभितरामभितरामेव क्रामेत्” शत० ब्रा० ।
“अभितराम् उ वै शतोरत्यन्तमभिमुखं खलु, अन्नावपि-
रूपदीपत् पुरस्तादाक्रामेदिति” भा० ।

अभितस् अव्य० अभि+तसिच् । सासीये, अभिमुख्ये,
उभयतोऽर्थे, योषतायाञ्च । एतद्योगे द्वितीया “अभिसर्व-
तसोः कार्यं धिक्पुण्यादिषु लिषु । द्वितीयास्नेहितान्तेषु तथा-
न्यत्वापि दृश्यते” इत्युक्तेः । “अज्ञान्ययाज्ञीदभितः प्रधान-
मिति” भट्टिः “अभितस्तं पृथाकृतुः स्नेहेन परितस्तरे”
किरा० “कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभि-
तोब्रह्मनिर्वाणमिति” गीता ३ साकल्ये च । “पर्यभिध्याञ्च”
पा० “सर्वोभयार्थाभ्यामेव बा० उक्तेः सर्वोभयार्थ-
योरेवास्य साधुता ।

अभिताप पु० अभि+तप-घञ् । ऋश सन्तापे ।

अभितास पु० ऋशं तान् प्रा० स० । १ आत्यन्तान्ध-
वर्षे २ तद्वति लि० “रामस्तमभिताम्यां दृष्टवाञ्छानस-
म्बिनम्” रघुः ।

अभितोमुख लि० अभितः मुखमस्य । १ सर्वदिमुखे ।

अभिदर्शन न० अभिमुख्येन दर्शनम् अभि+दृश-भावे ल्युट् ।
आभिमुख्येन दर्शने, “आमघाते हितभङ्गे परेषामभि-
दर्शने” मनुः । [स्मृतौ च ।

अभिद्रा स्त्री अभि+द्रा-अङ् । १ पलायने, २ अभिध्यायाम्

अभिदि(धि)ष्णु लि० अभि+दम्भ-सन् उ भेदे नदस्य धः ।

१ अभिभवनेच्छावति “विद्या इदर्यो अभिदिष्णुः” इति ऋ०
३, २१, १३ । “अभिदिष्णुः अभिभवनेच्छावती ज्ञानक्षयः” भा०

अभिद्रवण न० अभि+द्रु-ल्युट् । १ वेगेन गमने ।

अप् । अभिद्रवोक्तार्थे पु० ।

अभिद्रुह् ति० अभिद्रुहति अभि+द्रुह् क्तिप् । १ अपकारके

अभिद्रोहं पु० अभि+द्रुह-घञ् । १ आक्रोशे, २ अनिष्टचिन्तने,

३ अपकारे च । “नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः” ।

मनुः “भूतेन्द्रियानभिद्रोहो धर्मोहि परमोमतः” का० ख०

अभिधर्षण न० अभिसृष्टेन धर्षणम् । १ निष्पीडने २ आस्ता-

लने ३ भूतादेरावेशे च । कर्त्तरि ल्युट् । ४ राक्षसे पु० ।

अभिधा स्त्री अभि+धाञ्-भावे अङ् । १ कथने, २ शब्द-

निष्ठे अर्थबोधजनकताशक्तिभेदे च । अभिधीयतेऽनेनेति

करणे अङ् । ३ वाचकशब्दे भट्टमते फलजनकव्या-

पाररूपायां शब्दनिष्ठायां ४ भावनायाञ्च । अभिधा च

सङ्केतितार्थस्य बोधिका शब्दनिष्ठा शक्तिरिति आलङ्कारिका

“वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ॥”

व्यङ्ग्योऽर्थोऽभिधया ताः स्युस्तिष्ठः शब्दस्य शक्तयः” ता अभि-

धायाः । “तल सङ्केतितार्थस्य बोधनादपि साऽभिधा”

सा० द० । भाट्टास्तु प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारीभूता विधि

समवेता भावनापरनामाऽतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या

एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तलैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः सा

च जन्यत्वसम्बन्धेन एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या वा आख्यात-

सामान्यशक्तिबलभ्या कतिरूपव्यापारविधेरर्थान्तरे विशे-

षणतयाऽन्वेति प्रकृत्यर्थोऽपि विधायितया व्यापारे विशेषणं

तथा च यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवान् पुरुष इत्य-

न्यवबोधः नचैतादृशबुद्धावपि प्रयोजनाज्ञाने कृतः प्रवृत्तिः

प्रयोजनाज्ञाहेतुत्वे विश्वजिदादौ फलकल्पनानुपपत्तेरिति

वाच्यम् यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापार-

निष्ठेऽसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन यो-

ग्यताबलादेव व्यापारे तद्गमनात् । यद्वा विधित एव

स्वर्गादिसाधनत्वग्रहस्तच्च प्रवृत्तिरूपव्यापारे आख्यातार्थ-

ऽन्वेति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम् । न चैवं

न्यायमताविशेषः इष्टसाधनत्वेन विध्यर्थत्वस्वीकारादिति वाच्यं

क्रियागतं साधनत्वं न विध्यर्थः अपि तु प्रवृत्तिगतमिति

विशेषात् अभिधाभ्युपमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च

न चैवं तादृशाभिधायां मानाभाव इति वाच्यं विधिः प्र-

वृत्तिजनकधर्मसमवायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवदित्यनु-

मानादेव तत्सिद्धेः भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वान्नासिद्धिः । न

च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभिचारः, तस्य शरीर प्राणसंयोगो-

प्रादानत्वात् न च विधिर्न प्रवृत्तौ कारणं प्रवृत्तिसामान्ये

व्यभिचारात् इति वाच्यं वैधजन्यप्रवृत्तौ तद्हेतुत्वात् ज्ञान-

वत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च तच्च जातिरूपसम्बन्धो-

पाधिकरूपं स्वरूपं वेत्यन्यदेतत् । नन्वस्वभिधा तथापि तद्दीर्घं

प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारात् प्रत्यक्षादिना

इष्टसाधनत्वग्रहेऽपि प्रवृत्तेः, नापि यागादिविषयिकायां,

यागकृतिः स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोपि प्रवृत्तेः । नापि

विधिजन्यायां, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्प्रतिचयात् । नापि

जातिविशेषविधिरायां, गुणगतजात्यनभ्युपगमात् इति चेन्न

विधिजन्यतावच्छेदकौखण्डोपाध्यवच्छेदेनैव तद्हेतुत्वात् न

च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं विधि-

जन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन तादृशप्रवृत्तिवि-

शेषे हेतुत्वादित्याहुः । तामेतामभिधारूपभावनां प्रभा-

करान मन्यन्ते । एवं हि तस्यानिरासतैः कृतः” अभि-

धासंकल्पाऽपूर्वभावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं तस्मिन् सत्यस्य-

प्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेः किन्तु कार्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तक-

मिति तथा हि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षा-

तिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति यत्सत्त्वे कतिविलम्बोहेतुवन्तरा-

भावात् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्य-

क्रियाविषयक्रेच्छा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात्

सा च स्वकृतिसाध्यज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधी-

साध्यत्वनियमात्” इति । यथा चास्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा विधि-

शब्दे वच्चाते । सा चाभिधाशक्तिः कुलार्थे कस्येति व्याकरणा-

दितो ज्ञायते तदुक्तमभियुक्तैः “शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात्

कोषाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विहितेर्वदन्ति

सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा” इति व्याख्यायेदमुदाहृतम-

स्वाभिः शब्दार्थरत्ने । यथा “तल सर्वेषां शब्दनां प्रथमतो

व्यवहारादेव प्राथम्यः शक्तिग्रहः । तथा हि केनचित् वृद्धेन

व्युत्पन्नं पुरुषं प्रति गमानयेत्युपदिष्टे तत् शब्दवन् व्युत्पन्नो

गवानयने प्रवर्त्तते । तच्चेष्टादर्शनेन तत्प्रवृत्तिमनुमाय व्युत्-

पितृबालो व्युत्पन्नपुरुषीयप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तद्हेतुभूत-

कर्त्तव्यतादिज्ञानादिकं तत्त्वानुमितेऽनुमिते चापरकार-

णानुपस्थितेः श्रुतस्यैव समुदितवाक्यस्य तद्दीर्घजनकत्वम् । ततश्च

वाक्यस्य तद्दीर्घजनकत्वेन तत्सम्बन्धित्वमवसीयते इत्यतो व्य-

वहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमित्येवमवसीयते शास्त्रकारैः । पश्चाच्च

पदानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्येकपदशक्तिग्रहः तथा हि पुनश्च

गां बधान घटमानयेत्यादिवाक्यश्रवणे नियोज्यस्य

पूर्वपेक्षया विशेषकार्यं प्रवृत्तिदर्शनेन गवादिपद-

श्रवणसत्त्वे तत्कार्यकारणं तदभावे च तत्कार्या-

करणमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्पदानां विशेषार्थवाचक-
त्वावधारणमिति द्रष्टव्यम् । व्याकरणमपि तथा, तच्च कर्मणि
द्वितीयेत्यादिना द्वितीयादीनामर्थविशेषे प्रयोगनियमाय
प्रवृत्तं द्वितीयादीनामर्थमप्यवगमयति तथा हि कर्मण्येव
द्वितीया शक्ता न करणादो, कर्मणि द्वितीयेव शक्ता न
तृतीयेत्येव द्विविधनियमपरतया प्रवृत्तं शास्त्रं निमग्न-
तद्वत्क्रमयोः पुण्यापुण्यफले दर्शयत् तत्तच्छब्दानां तत्त-
दर्थेष्वेव साधुतोक्त्या शक्तिसवगमयति । तदुक्तं भाष्यकारैः
‘सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङ्गाम् । प्रसिद्धा-
नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति’ । उपमानमपि शक्ति-
प्राप्तकम् । यथा गोसदृशो गवय इत्युपदेशवाक्यं श्रुत-
वतोऽभ्यासस्यपुरुषस्य वनगमनादनन्तरं गोसदृशं पशुदृश्ये-
उपदिष्टं वाक्यं स्मरतश्च ईदृक् पशुदो गवयपदवाच्या
इति भवति मतिरित्युपमानरूपोपदेशवाक्यस्य गवयपद-
शक्तिप्राप्तकत्वम् । तत्र च व्याकरणादीनामप्रवृत्तेः
प्रकृतिप्रत्ययाधीनोपस्थितविशेषे एव व्याकरणस्य, रूढि-
विशेषे च कोषस्थोपयोगात्तदभावाच्च तस्यैव तत्र तथा-
त्वम् । कोषोऽपि अनपेक्ष्यैव प्रकृतिप्रत्ययादिवि-
भागं कोषाच्चित् पदजातानां रूढिज्ञानाय प्रवर्त-
मानो मण्डपवटादिशब्दानां शक्तिसवगमयति । आप्र-
वाक्यमपि तथा, व्याकरणादिशक्तिधीहेत्यज्ञानेऽपि
यथार्थज्ञानवतामुपदेशेन तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थेषु शक्ति-
ग्रहः । व्यवहारतस्तु दर्शितः । वाक्यशेषोऽपि तदुपहे हेतुः
यथा स्वर्गकामोयजतेत्यादौ श्रुतस्वर्गपदस्य अर्थविशेषमजा-
नतामधिकारिणां तच्छक्तिबोधनाय प्रवृत्तेन “यच्च दुःखेन
संभिन्नं न च यस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्-
सुखं स्वःपदास्तदमिति” वाक्यशेषब्राह्मणेन दुःखासं-
भिन्नत्वादमिति सुखविशेषे एव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः ।
व्याख्यानरूपा टीकादिपदाभिधेया षष्ठितिरपि तत्तच्छ-
ब्दानां तत्तदर्थेषु शक्तिं प्राप्नुयति यथा पचतिपदस्य
पाकं करोतीति व्याख्या पाककर्त्तव्यैवमन्यत्वापि ।
प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यमपि तदुपहे हेतुः । पिका-
दिशब्दार्थमविदुषासुपदेशाय प्रवृत्तेन सहकारतरौ
मधुरं रीति पिक इति वाक्येन प्रत्येकशब्दा ज्ञातशक्तिक-
पदोपस्थापितार्थं मधुरशब्दकारके पिकशब्दस्य शक्ति-
ग्रहः । एवं कोषादावपि “सत्कृत्यालङ्कृतं कन्यां यो
ददाति स कृतदः” इत्यादौ प्रसिद्धपदोपस्थापितार्थं सत्कार
पूर्वकावङ्मन्यादातरि कृतदपदस्य शक्तिग्रहः । अत्र

च प्रसिद्धपदसन्निध्यं नाम अर्थविशेषे निश्चिनशक्तिकपद-
सामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्यञ्च स्वबोध्यार्थभेदे-
नान्वयबोधजनकत्वम् । वैयाकरणमते चाख्यातप्रथमान्तार्थ-
योरप्यभेदेनान्वयस्वीकारः । अतो मधुरं रीति कन्यां ददा-
तीत्यादावाख्यातान्तस्य प्रथमान्तसामानाधिकरण्यं सुलभमेव ।
अतएव च भाष्ये “लटः शब्दशानचावप्रथमासमानाधि-
करणे” इति सूत्रे अप्रथमासमानाधिकरणे इति निर्देशा-
दन्यत्र लटः प्रथमान्तसामानाधिकरण्यसुपपादितसुपपादि-
तच्च “आदेशे सामानाधिकरण्यं दृष्टाऽनुमानाहन्तव्यं स्या-
निनः सामानाधिकरण्यमित्यादिना” लटः स्थानिककार-
सामान्यस्य प्रथमान्तसमाधिकरण्यम् । एतेन ददामः कृतदः
सुत इत्यादि पाठकल्पनमपि परेषामनादेयमेवेति ।

अभिधान न० अभि+धा-भावेऽलुट् । १ कथने । करणे
ल्युट् । १ नामनि, २ शब्दार्थप्रतिपादके निधयुक्तोपादिना-
मके ग्रन्थे च । तथा च शब्दादानामर्थविशेषे शक्तिप्राप्तकं
कोषादिकमेव अभिधानशब्दाव्यस्य तज्ज्ञाभरादिनां
कोषादिकम् । तत्र च प्रायेण एकार्थवाचकानां प्रख्याय
शब्दानां कचिच्च नानार्थानामपि शब्दानां संघ उपदिष्टः
तेषां शक्तिप्राप्तकत्वञ्च अभिधानशब्दे दर्शितम् ।

अभिधानो स्त्री आभिधीयते आभिमुख्येन धीयते बन्धमानया
अभि+धा-करणे ल्युट् । १ रज्ज्वौ तथा हि बन्ध-
नेन बध्यमाभिमुख्येन स्थाप्यते । “इसामग्नभूतशनासृतस्य
इत्यञ्चाभिधानीमादत्ते” इति तै० ब्रा० । “अभिधानो
रशनामिति” भा० “तस्या इन्द्रोवत्स आसीद्गुणायत्प्रभि-
धान्यभ्यसूधः” अथ० ८, १०, १२ । “भूमोऽङ्गीभिरभि-
धानीभिर्हिता भवन्ति” कात्या० ३, ४ ।

अभिधामूला स्त्री अभिधा मूलं यथाः । आलङ्कारिकोक्ते व्यञ्ज-
नाभेदे । अभिधाश्रयाप्यत्र अभिधालक्षणाभूला शब्दस्य
व्यङ्गना द्विधा अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्वै-
नियन्त्रिते एकत्वार्थेऽन्यधीहेतव्यङ्गना साभिधाश्रया
“आद्यशब्दाद्विप्रयोगादयः” । उक्तं हि “संयोगो विप्र-
योगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्द-
स्थान्यस्य सन्निधिः । सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालोऽव्यक्तिः
स्वरादयः । शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्तुतिहेतवः” इति
यथा सगङ्गाचक्रो हरिः” इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरि-
शब्दोपिष्ठाभेदाभिधत्ते । अगङ्गाचक्रो हरिः इति विद्यो-
गेन तमेव । भीमाङ्कुनौ इति अङ्कुनः पार्थः । कर्णाङ्कुनौ
इति कर्णः सुतपुत्रः । स्थापुं यन्दे इति स्थापुः शिवः

सर्वं जानाति देवः इति देवोभवान् । कुपितोमकरध्वजः
इति मकरध्वजः कामः । देवः पुरारिः इति पुरारिः
शिवः । मुधुना मत्तः पिकः इति मधुर्वसन्तः । पातु वोद-
यितासुखमिति साम्बुख्यम् । विभाति गगने चन्द्रः इति
चन्द्रः शशो । निशि चित्रभातुः इति चित्रभातुर्वक्त्रि ।
भाति रथाङ्गम् इति नपुंसकव्यक्त्वा रथाङ्गं चक्रम् ।
स्वरस्तु वेदे एव विशेषप्रतीतिस्तु न काव्यादौ तस्य
विषयोऽतो नोदाहृत इति, यथा । दुर्गाङ्कितविग्रहो
मनसिजं सम्मोक्षयस्तेजसा प्रोद्यद्वाजकलो गृहीतगरिमा
विश्वगृतो भोगिभिः । नक्षत्रेशकतेक्ष्णो गिरिशुरौ गाढां
रुचं धारयन् गामाक्रस्य विभूतिविमूषिततनू राजत्युमा-
ङ्गभः । अत्र प्रकरणेनाभिधया उभावङ्गभशब्दसोमानाङ्गी
महादेवी तदङ्गभभातुदेवत्पतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव
गोरोवङ्गभरूपोऽर्थो बोध्यते” सा० ६० ।

अभिधायक लि० अभि+धा-खुल् । वाचकशब्दे ‘लिङ्गान्तरा
नभिधायकत्वं नित्यस्त्विति का० ट्तिः २ तत्तच्छब्दो-
च्चारके च ।

अभिधायिन् लि० अभिधत्तेकयति अभि+धा-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ कथके २ शब्दप्रयोक्तारि । “त्वं सुधाक्षि । विनैव
ककुलिकया धत्ते मनोहरिणीं लक्ष्मोमित्यभिधायिनि प्रिय
तमे तद्वोटिकां संस्पृशीति ‘अमरुशतकम् वाचकशब्दे च
“प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविस्मयार्थाभिधायिनः वेदान्ता यदि-
शास्त्राणि बोद्धैः किमपराध्यते इति ।

अभिधावक लि० अभिसुख्येन धावति अभि+धाव-खुल् ।
आभिसुख्येन वेगेन गन्तरि । [यितुमिच्छायां विवक्षायाम् ।
अभिधत्ता स्त्री अभिधातुमिच्छा अभि+धा-सन्-अ । कथ-
अभिष्टु लि० अभि+ष्टु-क्तु । अत्यन्तधर्षके । “तस्माद्-
ब्रह्मणः पशूनामिष्टुतम” शत० ब्रा० ।

अभिधेय लि० अभिधीयते अभिधातृत्वा बोध्यते अभि+
धा-कर्मणि यत् । वाच्यार्थे सङ्केतयति शब्दार्थे । आवि-
ष्कारातिशयोभिधेयवत् प्रतीयते” सा० ६० “अभिधेया
विनाभूतप्रतीतिर्लक्षणीच्यते का० प्र० पन्थप्रतिपाद्ये च”
“इतिप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा” इति सुश्रुबोधम् ‘एते-
नाभिधेयश्च दर्शितम् सा० ६० ।

अभिध्या स्त्री अभि+ध्यै-अङ् । १ परधनस्याजिहीर्षायां,
२ जिह्वायां, ३ विषयप्रार्थनायां ४ चिन्तने, च । अभि-
ध्यायतेचिन्तनाधीत्वात् तथात्वम् “सोऽभिध्याय शरीरात्
स्वात् सिद्धिर्विविधाः प्रजा इति” मनुना आलोचने

अभिध्यायतेः प्रयोगात् तस्यास्तथार्थत्वम् । “अभिध्योप-
देशाच्च” शा० सू० ।

अभिध्यातव्य लि० अभि+ध्या-तव्य । सततचीननीये ।
“यः पुनरेतं त्रिमासे शौमित्यक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति”
श्रुत्या “परमेव ब्रह्माभिध्यातव्यमित्युपदिश्यते” शा० भा० ।
अभिध्यान न० अभि+ध्यै-भावे ल्युट् । १ अभिध्याशब्दार्थे
२ अभितोष्याने च तच्च भिन्नजातीयप्रत्ययानन्तरितोऽ-
विच्छिन्न एकमात्रविषयप्रत्ययसन्तानः । “तदभिध्यानादेव-
तस्मिन्नात्” शा० सू० ।

अभिनन्द लि० अभितो नन्दः बद्धः अभि+नह-क्त । सर्वतो
बद्धे ‘यथा सौम्य । पुरुषमभिनन्दाक्षमिति” छा० उ०
“अभिनन्दाक्षं बद्धाक्षम्” भा० “परिरम्भरुचिं ततिर्जला-
नामभिनन्दा रसमानसारसेन” माघः ।

अभिनन्द पु० अभि+नन्द-घञ् । १ सन्तोषे, २ प्रतिपाद्यगुण-
कथनादिनाऽऽनन्दे ३ प्रशंसायाम् ४ अत्यसुखे च ‘योनि-
रर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दाः विस्फुलिङ्गाः
छा० उ० “अभिनन्दाः सुखलवाः” भा० । अभि-
नन्दयति । अभि+नन्द-णिच्-अच् । ५ सन्तोषके
ई प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तके च लि० । अभितो नन्दत्यत्र
आधारे घञ् । अत्रत्य स्वकलत्वादि गुणप्रशंसनप्रवर्त्तक-
आन्तिभेदे । तत्र हि स सुखायते । अभितोनन्दः । आ-
७नन्दमये परमात्मनि इति वेदान्तिमते । नैयायिकादिमते
तु अभितोनन्दः दुःखाभावो यत्र ७ब० । परमात्मनि,
सर्वदुःखशून्यत्वात्तस्य तथात्वम् । भारादिदुःखापनयेऽपि
भारादिवाहकानाम् अहं सुखी संयुक्तः इति प्रतीते
दुःखाभावेऽपि सुखलोपचारदर्शनात् ईश्वरस्य सदा
दुःखाभावाच्च तथात्वम् ।

अभिनन्दन न० अभि+नन्द-भावे ल्युट् । १ सन्तोषे ।
णिच्-ल्युट् । सन्तोषार्थं २ प्रशंसने । कर्त्तरि ल्युट् ।
३ सन्तोषके प्रोत्साहनार्थं ४ प्रवर्त्तके ५ प्रशंसके च
लि० । ईश्वरभेदे पु० ।

अभिनन्दनीय लि० अभिनन्द्यते प्रशंस्यते अभि+नन्द-णिच्
कर्मणि अनियर् । १ प्रशंसनीये २ प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तनीये च ।
अभिनन्दित लि० अभि+नन्द-णिच्-क्त । १ प्रशंसिते २ अनु-
मोदनेन प्रोत्साहिते च ।

अभिनन्दिन् लि० अभिनन्दति णिनि । १ सन्तोषिणि ।
अभिनन्दयति णिनि । २ अनुमोदनेन प्रोत्साहके ।
स्त्रियास्तमयत् ङीप् ।

अभिनन्द्य त्रि० अभिनन्द्यते प्रशंसते अभि+नन्द-णिच्-यत् ।

१ प्रशंसनीये “जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वापयभूतामभि नन्द्यस्तौ” रघुः अभि+नन्द-णिच् ख्यप् । प्रशंस्येत्यर्थे अनुमोदनेन प्रोत्साह्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिनम् त्रि० अभिसृञ् नञः प्रा० स० । आभिसृज्येन नञ्चे नते “इमां तटाघातस्तताञ्च तन्वीं स्तनाभिरामस्तवकाभि- नन्वाम्” रघुः ।

अभिनय पु० अभि+नी-करणे अच् । १ कृतभावव्यङ्ग्ये शरी- रचेष्टादौ । भावे अच् । २ अभिनेयपदार्थस्य शरीरचेष्टा- भावस्यादिभिरनुकरणे “भवेदभिनयोऽवस्थातुकारः स चतु- र्विधः । आङ्गिकोवाचिकश्चैव साङ्गार्यः सान्त्वकस्तथोत्त” मटे रङ्गादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरोऽभिनयः सा० द० । नर्तकोरभिनयातिङ्गिणीति” रघुः । नानाभिनय- सम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः” सा० द० तदभिनयनिवा- वल्लवनामासततुत नूतनपञ्चवाङ्मुखीभिः भाषः । “अङ्गै- राक्षय्येकीतं हस्तेनाथं प्रकाशयेदित्युक्तदिशा व्यङ्ग्यकचेष्टा- मतस्तुतेत्यर्थः । “शौरिरित्यभिनयादिवोज्ञैः” भाषः । अभिनयति बोधयत्यर्थमत्र आधारे अच् । शरीरचे- “ष्टादिभिर्दृश्यपदार्थप्रापके १ रूपकादौ दृश्यकाव्ये ।

अभिनव पु० अभि+त-भावे अप् । आहङ्गुस्त्यर्थस्तवे । अभि मतः प्रशस्तः नवः प्रा० स० । प्रथमोज्ज्वले नवीने त्रि० । “रथाङ्गनन्नेऽभिनवं वराय” भाषः । “अभिनवा इव पत्रविशेगकाः” रघुः ।

अभिनवतामरस न० “अभिनवतामरसं नमजादुय” इति वृत्त० उक्ते द्वादशाक्षरपादके ऽष्टभेदे । २ नूतनपद्मे च । अभिनवोद्भिद् (र) पु० अभिनवसृष्टिश्च जायते उद्+भिद्- क्तिप् क वा । अङ्कुरे । [उदभवत्त्वे च ।

अभिनहन न० अभि+नह-भावे ण्युट् । १ अभितो वस्त्रे अभिनिधन त्रि० अभिगतं निधनम् अत्था० स० । १ नाशमि- म्भ्रतां प्राप्ते नाशोऽप्युक्ते । निधनस्य समानेर्वाभिमुख्यम् अव्ययी० । २ नाशवसनयोराभिमुख्ये अव्य० तत्र पाथे १ वासभेदे च । “आभीकमभिनिधनमाभीष्णवानि” कात्या० २५, १७, १५, “आभीकाद्यानि सामानीति” कर्क० ।

अभिनिधान अभि+धा-भावे ण्युट् । १ आभिसृज्येन स्थापने ।

“संशृष्टा पुद्गरा इत्यभिनिधानतया” कात्या० ५, १, २१ ।

अभिनिर्मुक्त पु० अभितः सर्वतः सायन्तनकर्म्मणा निर्मुक्तः ।

१ कर्मकाव्ये निर्वाचयत् स्वतन्त्रकालकर्म्मव्यकर्म्मणि ।

“स्वर्ग्येण ह्यभिनिर्मुक्तः श्वानोऽभ्युदितश्च यः प्रायश्चित्त-

मकुर्वाणोऽमुक्तः स्यात्कृतैर्नसा” मनुः एतद्वचनस्य ब्रह्मचारि- प्रकरणत्वात् ब्रह्मचारिगतेर्वन्भूतेऽस्य कृद्विः ।

अभिनिर्ग्याण न० अभिलक्ष्य रिपून् निर्याणम् युद्धार्थं निष्क्रमः । रिपुजिगीपया सैन्यैः सह निष्क्रमणे ।

अभिनिर्लेत्त त्रि० अभि+निर्+लट्-क्त । १ निष्पन्ने ।

अभिनिर्लेत्ति स्त्री० अभि+निर्+लट्-क्तिन् । १ निष्पत्तौ ।

अभिनिवर्त्ते पु० अभि+नि+लट्-भावे घञ् । १ अभितो- निवृत्तौ । ण्युट् । अभिनिवर्त्तम् । पुनः पुनर्भित्तयेत्यर्थे अव्य० । “पुनरभिनिवर्त्तन्त्यजोभक्तयन्ति तच्छाठवश्च माससायोन्यमभिनिवर्त्तन्ते” शत० ब्रा० ।

अभिनिविष्ट त्रि० अभि+नि+विश-कर्त्तरि क्त । १ अभि- निवेशयुक्ते २ चिन्तयाव्यपे ३ चिन्तनाय प्रवृत्ते च “निन्दा- स्तेपायमानादेरमर्चोऽभिनिविष्टा” सा० द० ।

अभिनिवेश पु० अभितोनिवेशः घञ् । अवश्यमिदं कर्त्तव्य- मित्यामहसमन्विते मनःसंयोगभेदे योगशास्त्रप्रसिद्धे मरण- भीतिजनके अज्ञानविशेषे, अनित्यैरपि देहादिभिर्विशोगो मा भूदिति मरणनिवारणार्थं आग्रहे च । योगशास्त्रे हि अविद्याऽस्मिता रागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः दर्शिताः क्लिष्टानि कर्मतत्फलप्रवर्त्तकाः सन्तः पुरुषं दुःखा- कुर्वन्ति क्लेशाः पञ्च । उत्तरेषामविद्याप्रसवत्सर्माप ततोक्तम् । “अविद्याक्षेत्रत्वसृष्टरेषामप्रसूत्या तदुवि- ष्किन्नेदाराणां” पा० सू० उत्तरेषामस्मितादीनामविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिः तेषाञ्च अप्रसूत्या विवेकस्यात्मभावेनादग्ध- तया यत्किरूपेणावस्थानात् अतएव ते पुनरुद्भवन्ति ते च क्रियायोगिनां तनवः, विषयसङ्गिनां विच्छिन्ना उदाराश्च भवन्ति । यथा यत्र रागस्तत्र क्रोधो विच्छिन्नः स्रुतां राग उदारः । एवं यत्र क्रोध उदारस्तत्र रागो विच्छिन्नः एवं रागादयः विच्छिन्नोदाराभूत्या पुरुषपशुं क्लेशमभि एवं च क्लेशा अविद्यामूलाः अविद्यायाः पुरुषविवेकस्यात्मा- निवृत्तौ निवर्त्तन्ते । एवं सामान्यतः क्लेशास्तुक्ताऽभिनिवेश उक्तः “स्वरसवाही विदुषोऽहोऽभिनिवेशः” इति । विद्व- मोर्मस्य वा जन्तुमात्रस्य यो मरणत्वाच्च मोऽभिनिवेशः यथा मूर्खस्य अहं सदा भूयासं न श्रुयीयेति कृदः तारस्य वा विदुषोऽपि दृश्यते यतः स्वरसवाही सः, पूर्वजस्य अस्- जन्मरूप दुःखात्तुभयजन्यवासनासंघः स्वरसः तेन वक्षति प्रव- र्त्तयति स्वरसवाही । ते चाविद्यादयः पञ्च अस्मिन् ततो- भीक्षमज्ञानकृतामिच्छास्वतामिच्छासंघाः । सांख्यकारिका- याम् पञ्च विपर्ययभेदात् प्रसज्य । “भेदकर्मसोऽहंविभी-

मोहस्य च दशविधोमहामोहः । तामिस्रोऽष्टादशधा
तथा भवत्यन्वतामिस्रः ॥ अन्वतामिस्रः अभिनिवेश-
स्वायः, तथेत्यनेनाष्टादशधेत्युच्यते । देवाः खल्वणि-
यादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुङ्क्षणाः
शब्दादयोभोग्यास्तदुपायाश्चाणिमादयोऽस्माकमसुरादिभिर्मा-
त्रा उपधानिषतेपि विभ्यति । तदिदं भयमभिनिवेशो-
ऽन्वतामिस्रोऽष्टादशविधवित्वात् अष्टादशधेति ॥ सा०कौ० ।

२ आसक्तौ च “अथातुरुपाभिनिवेशतोपिणा” कुमा० ।

अभिनिवेशिन् त्रि० अभि+नि+विश-णिनि स्त्रियां ङीप् ।

१ आसक्तवति २ अतुरागवति च ।

अभिनिष्कारिन् त्रि० अभि+निष्+क-णिनि स्त्रियां ङीप् ।

अभितोनिःशेषेण कारिणि “कृताकृतो वलिनोऽभिनिष्-
कारिणः प्रजाम्” अथ० १०, १, २१ ।

अभिनिष्क्रम पु० अभि+निष्+क्रम-घञ् । अभिसृष्टेन

निर्गते ल्युट् । अभिनिष्क्रमणमप्यत्र न० । [निर्गते ।

अभिनिष्क्रान्त त्रि० अभि+निष्+क्रम-कर्त्तरि क्त । अभि-

अभिनिष्टान पु० अभि+स्तन-घञ् शब्दसंज्ञायां षत्वम् ।

१ विसर्जनीये । “नाम चास्मै दद्युर्धौषवदाद्यन्तस्यमभिनिष्टा-

नान्तम्” ऋह्यसूत्रम् । २ अक्षरमात्रे च शब्दमात्रे तु न

षत्वम् । अभिनिष्ठान इत्येव । [निर्गते ।

अभिनिष्पतन न० अभि+निष्+पत-ल्युट् । अभिसृष्टेन

अभिनिष्पत्ति स्त्री अभि+निष्+पद-क्तिन् । १ सम्पत्तौ

सिद्धौ यस्य यथाकृपमुचितं तथाकृपेण तस्य भवने

उत्पत्तौ च ।

अभिनिष्पन्न त्रि० अभि+निष्+पद-क्त । १ सम्पत्ते २ सिद्धे च ।

अभिनीत त्रि० अभिनीयते अ अभि-नी क्त । व्याख्ये, १ युक्ते

“अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः” भा० शा० प० ।

२ भूषते ३ अतिसंस्कृते ४ पूजिते ५ क्रोधने, यस्याभिनयः

रूपाद्युत्करणं चेष्टादिभिः कृतस्तस्मिन् ६ अभिसृष्टेन

उप्रापिते च “मितार्थमभिनीतस्त्वम्” रामा० ।

अभिनीति स्त्री आनुकूल्यार्था युक्तिः । १ प्रिययाक्यादियुक्त-

युक्तौ । “सान्त्वयस्वमभिनीतिहेतुकम्” किरा० । २ अभितः

प्रापणे च रूपादेर्देहादिना ३ अनुकरणे च । नीतेराभि-

सृष्ट्यम् अव्ययी० । ४ नीत्याभिसृष्टे अव्य० ।

अभिनेतव्य त्रि० अभि+नी-कर्त्तव्य तव्य । देहचेष्टादिना

१ अनुकार्ये अभिसृष्टेन २ प्रापणीये च । भावे तव्य ।

आवष्टाकाभिनये न० । [रनुकरणकर्त्तरि णटादौ ।

अभिनेतृ त्रि० अभि+नी-कृप् स्त्रियां ङीप् । गाटके देहादे-

अभिनेय त्रि० अभि+नी-कर्त्तव्य यत् । १ देहादिचेष्टादिना
१ अनुकार्ये अभिसृष्टेन २ प्रापणीये च ।

अभिन्न त्रि० न भिन्नः । १ एकरूपताप्राप्ते २ अविद्विते ३ अवि-

दारिते च “भूयोभूयोरयिभिदस्य वर्द्धयन्नभिन्ने खिल्ये”

ऋ० ६, २८, २ “अभिन्ने यत्तुभिरभेद्ये” भा० । “न भिन्नां

कृष्णामुपदध्यात् आर्क्षति वा एषा या भिद्यते” इत्युपक्रम्य

“नाभिन्नां परास्तेदिति” शत० ब्रा० । ४ अभिन्ने दृढे, “अभि-

न्नेन चरेत्” कात्या० २६, ७, ४८, “अभिन्नेन दृढेन” कर्क०

अभिन्नपुट पु० अभिन्नं न विद्वितं पुटं यस्य । नवपल्लवे

“दूर्ज्यावाङ्मुरज्ज्वलत्तमभिन्नपुटोत्तरान्” रघु० ।

अभिभ्यास पु० अभिभ्यस्यते अन्यःस्य कृष्णा वहिष्करणेन

अभि+नि-अस-करणे घञ् । च्वरहपक्रम्य, “असन्

निपतितः श्वेते प्रक्षायोपद्रवायुतः । तमभिभ्यासमित्याहु-

र्हतौजसमथापरे” सुश्रुतोक्ते च्वरभेदे “निद्रात्वं तमभि-

भ्यासं क्षीयमेवं हतौजसमिति” सुश्रुतः ।

अभिपत्ति स्त्री अभि+पद-क्तिन् । निष्पत्तौ ।

अभिपन्न त्रि० अभि+पद-क्त । १ अपराधवति, २ आपन्नते,

३ स्वीकृते, ४ अभिसृष्टेन गते च ।

अभिपित्व न० अभि+पा-भावे कित्वन् । १ अभिपतने २ आग-

मनकाळे “विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा” य० ३२, २४, “अभि-

पित्वे अभिपतने आगमनकाळे” वेददी० । ३ अभिसृतप्राप्तौ

“सुदक्षमिहाभिपित्वम् करते मृणानः” ऋ० ४, १६, १,

“अभिपित्वमभिमतप्राप्तिम्” भा० । ४ अभितः प्राप्तौ

“तस्तेदिन्द्रो अभिपित्वेषु रणति” ऋ० १, ८२, ६,

“अभिपित्वेषु अभिप्राप्तिषु” भा० कुहानिपित्वं करतः

कुहोषतः ऋ० १०, ४०, २, “इमामेव कचमभिपित्वे

“क स्विहालो भवथः कृ दिवा क्वाभिप्राप्तिं कुरुथ” इति

याज्ञेन अभिप्राप्तिपरत्वमस्य कृचितम् । कर्त्तव्यं कित्वन् ।

५ अभिपतनीये, “नोविश्वं जगदभिपित्वे मनीषा” १, १८६, १,

“अभिपित्वे अभिपतनीये” भा० ६ अभिगन्तव्ये, “हविभि-

रभिपित्वे सजोषाः” ऋ० १, १८६, ६, “अभिपित्वे

अभिगन्तव्ये” भा० ७ अभिप्राप्ते “परुष्णीमारुहनेदभिपित्वं

जगाम” ऋ० ७, १८, ६, “हवाश्विन्ने अभिपित्व अरा-

रणः” ऋ० ८, ५, २१, अभिपित्वे अभिप्राप्ते भा० ।

८ आसन्नकाळे “कचीवा अभिपित्वे अङ्गाम्” ऋ०

० १, १२६, २ “अभिपित्वशब्दस्वासन्नकालवाचीति” भा०

९ अभिप्राप्तकाळे “अभिपित्वे मनवे ग्रासः” ऋ० १, १८६, ७,

“अभिपित्वे अभिप्राप्तकाळे” भा० ।

अभिपुष्य पु० अभितः पुमस्य । १ सर्वतः पुष्यति वृक्षे ।

अभिपूरण न० अभ्यासेन अभितो वा पूरणम् प्रा० स० ।

अभ्यासेन सर्वतः पूरणे “अभिपूरणाभ्यासेनाभिपूरणम्”
कात्या० २४, २, २२, १ ।

अभिप्रज्ञा स्त्री अभितः सततं प्रज्ञा चिन्तनम् । सततचिन्तने

“तमशनायापिपासे अब्रूतामावाभ्याभिप्रजानीहि” ऐ० भा०

अभिप्रजानीहि चिन्तयेति व्याख्यानान्तस्थास्तथार्थत्वम् ।

अभिप्रणयन न० अभितः सर्वतः प्रणयनं संस्कारः ।

वेदविधिना अग्न्यादेः संस्कारे ।

अभिप्रणीत पु० अभितः प्रणीतः । सर्वतः वेदविधिना संस्कृते

वज्रादौ “जज्वाल लोकस्थितये स राजा यथाध्वरे

वज्ररभिप्रणीतः” भट्टिः ।

अभिप्रसृत् स्त्री अभिप्रसृच्छति आहृतिदानेन वज्ररनया ।

१ अभि+प्र+सृच्छ् करणे क्त्विप् । जुह्वाम् ।

अभिप्रवर्त्तन न० अभितः प्रवर्त्तनम् । १ सर्वतः प्रवृत्तौ २ सर्वतः

प्रवृत्तिस्मदाने च “त्यक्त्वादोरोमहर्षश्च खेदस्याभिप्रवर्त्त-
नम्” सुश्रुतः ।

अभिप्रातर् अय्य० आत्तलं प्रातः । १ अतिप्रबुधे “अथाभि-

प्रातरेव स्यात्तोपाकाष्टताज्यमिति” शत० ब्रा० ।

अभिप्राप्ति स्त्री आभिमुख्येन प्राप्तिः प्रा० स० । १ आभि-
मुख्येन प्राप्तौ अभिपितृव्यदे उदाहृतं निरुक्तवाक्यम् ।

अभिप्राय पु० अभि+प्र+इण-भावे अच् । १ आशये । “तेषां

स्वस्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्” मनुः । “सर्वानभिप्राय-

कृतान् भाष्यालभत कौरव । भा० उ० प० अभिप्रैति कर्त्तरि

पचा० अच् । २ अभिगामिनि “स्वरितञित आत्मनेपदं

कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले” पा० कर्त्तृभिगामिनीति व्यख्या-

कारः मणिकृता तु एतत्स्त्वत् कर्त्तुर्दृश्यकतापरतया

व्यख्यातम् तच्चापूर्वशब्दे २५० पृष्ठे दर्शितम् । अभिप्रेयते

पुरुषार्थकाङ्क्षिभिः आभिमुख्येन प्रलयेऽभिप्रैति जगदन्धन्

वा कर्मणि आधारे वा अच् । ३ विष्णौ “अभिप्रायः

प्रियाङ्गोऽहं” इति त्रि० सङ्ग० ।

अभिप्री ति० अभिप्रीणाति अभि+प्री-क्विप् । १ सर्वतस्तर्पणे

“तृभ्यं वाता अभिप्रियस्तुभ्यं तर्पेन्ति सिन्धवः” ऋ० ६, २१, २

अभिप्रेत ति० अभि+प्र+इण-क्त् । १ अभिलषिते “अभिप्रे-

तार्थविज्ञिर्नङ्गम् “कामाय तु भवेत् काव्यमभिप्रेतार्थ-

चिह्नये” भवि० पु० ।

अभिप्रेत्य अय्य० अभि+प्र+इण-क्त् । १ उद्दिश्येत्यर्थे ।

“यदभिप्रेत्य आत्यर्थस्तत्तद्वदानमिति” व्याकरणान्तरम्

अभिप्रेष्य ति० अभि+प्र+आप-सन-उ । प्राप्तुमिच्छौ
“सहासनमभिप्रेषुस्तत्कष्टस्यापकष्टजः” “ऐन्द्रं स्थानमभि-
प्रेषुः” इति च मनुः ।

अभिप्राक्ष्ण न० अभितः प्रोक्षणं संस्कारभेदः । १ जला-
दिना सर्वतः सेचनरूपे वैधे संस्कारे ।

अभिप्लव पु० अभिप्लवन्ते स्वर्गमभिगच्छन्ति अभि+प्लु-गतौ

अच् । १ प्राजापये आदित्ये । “अथादित्याश्च आङ्गिर-

सश्च उभये प्राजापत्या अस्मद्भूतं वयं पूर्वे स्वर्गं लोकमेध्यामो-

वयं पूर्वं इति । आदित्याश्चतुर्भिः स्तौमैश्चतुर्भिः पृथ्वैर्ल-

घुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन्त तस्मादभिप्लवाः

आदित्याः” शत० ब्रा० । वर्षसाध्ये गवामयने प्रत्येकमासीय

चतुर्विंशतिदिवसेषु चतुःषट्कात्मकेषु चतुर्षु षड्द्वेषु विशेषः

गवामयनशब्दे वक्ष्यते । “अभिप्लवः षड्द्वः षड्यहानि

भवन्त्यभिप्लवः” इति शत० ब्रा० । “अभिप्लवं पूर्वं पुरस्ताद्विषु-

वत् उपयन्ति चतुर्विंशेन महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लव-

मिति” च शत० ब्रा० । २ षड्द्वसाध्ये स्तोमादिपाठसाधनके

गवामयनाङ्गयागभेदे च । ४ उपप्लवे उपप्लवे ५ सर्वतः

प्लवने च । अभिप्लवे विहितः ठक् । आभिप्लविकः उक्त-

ः षड्द्वेषु विहिते सामादौ । [सिक्ते च ।

अभिप्लुत ति० अभि+प्लुत-क्त् । १ सर्वतोव्याप्ते २ अभितः

अभिभङ्ग ति० अभितोभङ्गोयस्यात् । १ भङ्गहेतौ “अभिभुवे-

ऽभिभङ्गाय वन्यते” ऋ० २, २१, २, अभितोभङ्गः । २ सर्वतो-

भङ्गे पु० । अभिसतोभङ्गो यस्मै । ३ भङ्गशब्दे ति० ।

अभिभव पु० अभि+भू-अप् । पराजये, तिरस्कारे,

अनादरे, च । “रघोरभिभवाशङ्किं चुक्षुभे द्विषतां मनः”

रघुः “अलभ्यशोकाभिभवेयमाकतिर्विमानना सुभ्रु ! कतः

पितृगृहे” कु० “अधर्माभिभवाच्चैव प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः”

गीता । रोगादिना गात्रादिजङ्गीभावे “दृषसिंह

दृष्टिकघटैर्विद्धि स्थानं गमागमोन स्तः । न हृतं न चापि

नष्टं न रोगशान्तिर्नवाभिभव” षट् पञ्चाशिका ।

अभिभवन न० अभि+भू-ल्युट् । १ अभिभवे रोगादिना-

ज्ञानरोधे “जरया चाभिभवनं व्याधिभिर्द्यौषधीभृणम्” मनुः

अभिभा स्त्री अभि+भा-आङ् । १ अभिभवे “मा त्वा काचि-

दभिभा विश्राविदत्” ऋ० २, ४२, १ । “अभिभा अभि-

भवः” भा० ।

अभिभार ति० अभिभृशार्थे अतिशयितो भारो यस्मै ।

अतिभावाभिते “चतुरप्यस्ति तद्वज्रमभिभारं करोति तेन

वज्जेष्वाभिभारेणैसां लोकान् प्रभिर्नासि” शत० ब्रा० ।

अभिभावक लि० अभि+भू-लृप् । १ अभिभवकर्त्तरि
२ तिरस्कारके ३ पराजेतारि ४ जङ्गीभावकारके च ।

अभिभाविन् लि० अभिभवति अभि+भू-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ तिरस्कारके २ पराजेतारि “सर्वातिरिक्तसारेण
सर्वतेजोऽभिभाविना” रघुः । लृच् । अभिमविताप्यत् ।

अभिभावुक लि० अभि+भू-उकञ् । १ तिरस्कारके २ परा-
जेतारि ३ जङ्गीभावकारके च । [सुख्येन कथने ।

अभिभाषण न० अभिसुख्येन भाषणम् प्रा० स० । १ अभि-
अभिभाषिन् लि० अभिसुख्येन भाषते अभि+भाष-णिनि
स्त्रियां ङीप् । अभिसुख्येन भाषिणि । “प्रसन्नसुखरागं
तं क्षितपूर्णाभिभाषिणम्” रघुः ।

अभिभू लि० अभिभवति अभि+भू-क्तिप् । १ अभिभावके
२ तिरस्कारके “अभिभवे अभिभङ्गाय वन्ते” ऋ० २, २१,
२, “अभिभवे अभिभविते” भा० ।

अभिभूत लि० अभि+भू-क्त । १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये,
२ पराभूते, ३ व्याकुले च । “सज्जरेणाभिभूत” इति ज्यो० ।

अभिभूति स्त्री अभि+भू-क्तिन् । १ पराभवे २ अवज्ञायाश्च
अभिभवति कर्त्तरि क्तिच् । ३ अभिभावके लि० । “गावतैश्च
हृन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा” कात्या० २, ५, २ । “यस्य पूर्वी
द्यौर्नक्षत्रमभिभूतिं पुष्यात्” ऋ० ४, २१, १ । अभिभूति
अभिभावकं वलम्” भा० । अतः संश्रयाभिभूत आभर”
ऋ० १, ५, ३, ३ । “अभिभूते, शत्रूणांमभिभवितः” भा० ।

अभिभूय न० अभि+भू-भावे ‘भुवो भावे’ पा० क्यप् ।
अभितोभावे “अभिभूयाय त्वा राट्” अथ० १८, ३७, ३ ।
अभि+भू-लृप् । तिरस्कारार्थे अव्य० ।

अभिभूयन् लि० अभि+भू-ङ्ङिप् स्त्रियां ङीप् रश्च ।
अभिभावके “समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरीः” ऋ०
१०, १५६, ६ ।

अभिमत लि० अभि+मन-कर्मणि क्त । १ अभिमानविषयीभूते
मनेदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २ सम्मते ३ आदृते
४ अभीष्टे च “अभिमतफलशंसी चारु पुष्कोर वाङ्मः”
भट्टिः । भावे क्त । ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न० ।

अभिमति स्त्री अभि+मन-क्तिन् । १ अभिमाने, मिथ्या-
ज्ञाने २ आदरे, ३ सम्माने, ४ अभिलाषे च ।

अभिमनस् लि० अभिसुखं मनो यस्य । कर्त्तव्यप्रवणमनस्ते ।
भट्ट्या० क्यङ् सङ्क्षोपश्च अभिमनायते । “कान्तिं नाभि-
मनायेत कीर्त्या स्थापुसमोऽपि ते” भट्टिः ।

अभिमन्य लि० अभि+मन-कर्मणि तव्य । ज्ञातव्ये ‘न सा

स्त्रीत्यभिमतव्या यस्यां भर्त्ता न रज्यति” पुरा० । २ अभि-
मानेन विषयीकर्त्तव्ये च ।

अभिमन्तु लि० अभि+मन-लृच् स्त्रियां ङीप् । १ अभिमानिनि
“मनसञ्चायहङ्कारमभिमन्तारमोश्चरम्” सनुः । २ सम्मान-
कर्त्तरि च ।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन-तोऽनु । अभिमन्तुमभिमानेन
विषयीकर्त्तुमित्यर्थे “एष वै रुद्रियोऽग्निः सहैनमीश्वरः
सपुत्रं सपशुमभिमन्तोः” शत० ब्रा० ।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र-भावे अच् । १ “मन्त्रसुच्चारयन्नेव
मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् । शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदस-
मन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं वीक्षणाधिकम्” मीमां-
सोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेक्षणादिसंस्कारभेदे । ल्युट् । अभिमन्त्र-
णमप्यत्र न० “अभिमन्त्रणशेषो वा विशेषोपदेशात्” कात्या०
६, १, १६, “अभिमन्त्रणसुत्तरैः” कात्या० ६, ८, २१ ।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र-लृप् । १ अभिमन्त्रणं कथ्येत्यर्थे
अभि(धि)मन्त्र्य पु० अभि(धि)मन्त्राति नेत्रम् । “दृष्टैरेतैरभिष्य-
न्दैर्नराणामक्रियावताम् । तावन्तस्त्वभि(धि)मन्त्र्याः स्युर्नयने
तीव्रवेदने” इति माधवोक्ते । नेत्ररोगभेदे भावे षच् ।
२ श्मशाने । अव्य० । मन्त्रदण्डस्याभिसुख्ये ऽव्य० ।

अभिमन्यु पु० कृष्णसखसुभद्रागर्भजाते अर्जुनपुत्रे । स च
युद्धे षड्भिः सहारथैः परिहृत्य हतः । तत्कथा । “एत-
त्कुरु महेष्वास । राधेय ! यदि शक्यसे । अथैनं विमुञ्ची-
कृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु । सधनुष्को न शक्योऽयमपि
जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि
तदाचार्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्तरन् । अस्ततो लघु-
हस्तस्य पृष्ठकैर्जुराच्छिनत् । तस्यान्धानवधौद्रोजो गौतमः
पार्थिवसारथी । शेषास्तु क्षिप्रधन्वा शरवधैरवाकिरन् ।
स्तरमाणास्तराकाशे विरथं वसुह्वारथाः । शरवधैरैकरुणा
बालमेकमवाकिरन् । स क्षिप्रधन्वा विरथः स्वं धर्मसनु-
पालयन् । खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा ।
मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लावणेन वसेन् च । आर्जुनिर्व्यग्र-
चरद्व्योन्नि भट्ठं वै पश्चिराद्धिव । मय्येव निपतत्येष सासि-
रित्यूर्ध्वदृष्टयः । विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे क्षिप्रदर्शिनः ।
तस्य द्रोणोऽच्छिनन्दुष्टौ खड्गं मणिमयत्वरम् । क्षुरप्रेण
महातेजास्तरमाणः सपत्नजित् । राधेयो निशितैर्वायै-
र्व्यधमर्चमं चोत्तमम् । वृषिचर्मैर्षुपर्णाङ्गः सोऽनुरीक्षात्
पुनः क्षितिम् । आस्थितश्चक्रद्वयस्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत”
इति “विचेता न्यपतद्भूमौ सौमद्रः परवीरहा । एवं

विनिहृतो राजन् एको बद्धमिराहवे" भा० द्रो० प० ॥

अभिमर पु० अभिसुखेन चिद्यतेऽत्र अभि+मृ आधारे अप् ।
१ युद्धे । करणे अप् । २ भवे, अभिचिद्यते यस्मात् अपादाने
अप् । ३ मारणव्यापारे बधे ४ बधने च अभिसुखी-
भूय चिद्यते कर्त्तरि अच् । ५ स्वसैन्ये ई धनाशया
प्राणनिरपेक्षतया हस्तिनं व्याघ्रं वाऽभियोजुमुद्यते च ।
अभिमर्द् पु० अभि+मृद-भावे घञ् । १ चूर्णीकरणे २ निष्पी-
डने च । आधारे घञ् । ३ युद्धे, ४ मर्दने च । कर्त्तरि
अच् । ५ मर्दनकर्त्तरि ति० ।

अभिमर्द् न म० अभि+मृद-भावे ल्युट् । १ आरम्भकण-
योगनाशनेन चूर्णीकरणे २ निष्पीडने च ।

अभिमर्श(र्षे) पु० अभि+मृश(ष) भावे घञ् । १ स्पर्शे धर्षणे
च "पराभिमर्शेन तवास्ति क' करमिति" कुमा० ।
"कृताभिमर्श(र्षा)मनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम सुनि-
र्विमन्य" शकु० । "परदाराभिमर्श(र्षे)षु प्रवृत्तान् मृन्
महोपतिः" मनुः ।

अभिमर्श(र्षे)क ति० अभि+मृश(ष) खलु । १ स्पर्शकर्त्तरि
२ धर्षणकर्त्तरि च "न दुष्टः, कश्चिदप्यासीत् परदाराभि-
मर्शकः" रामा० ।

अभिमर्शन(र्षण) न० अभि+मृश(ष)-भावे ल्युट् । १ स्पर्शे
"नीवीस्तनप्रावरणसक्तधिकेशाभिमर्शनम् (र्षणम्)" या० ।
"यः पुनः परनारीपरिधानयन्त्रिप्रदेशकुचप्रावरणजघन-
मूर्धकचादिस्पर्शनं साभिलाष इवाचरति" भिता० । "सदो-
ऽभिमर्शनम् (र्षणम्) कात्या० ८, ८, १८, "तूष्णीं पिबन्वा-
दीनां करणाभिमर्शन(र्षण)ल्लक्षणाधूपनप्रदहनोद्धरणव-
सेचनानि" कात्या० २६, १, २७ धर्षणे च "परदाराभि-
म(र्षे)र्षणम्" स्मृतिः ।

अभिमाति ति० अभि+मेङ् कर्त्तरि क्तिन् न इत्त्वम् । घातके ।
"विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा" यजु० १२, ५, "अभिमातिः
घातकः" वेददी० । २ शत्रौ पु० हेम० । "अग्ने! सहस्र
वृतना अभिमातीरपास्य" य० ८, २७, अभिमातिः शत्रु-
रुच्यते स्त्रीत्वमार्थम् अभिमातीन् शत्रून्" वेददी० ।

अभिमातिन् पु० अभिमातमनेन अभि+मेङ्-भावे क्त
वेदे पु० न इत्त्वम् इष्टा० इन् । शत्रौ । "बाधते
विश्वमभिमातिनम्" ऋ० १, ८५, ३ "अभिमातिनम्
शत्रुम्" भा० ।

अभिमातिपाह् ति० अभिमातिं रिपुं सहते सह-अण्-
वेदे षत्वम् । रिपुजयिनि "तद्दीरासो अभिमातिपाहः

ऋ० ई, ७, ३, "अभिमातिपाहः शत्रूणांमभिमातारः" भा०
अभिमातिपाह् ति० अभिमातिं रिपुं सहते सह-अण्
उप० स० वेदे षत्वम् । रिपुजयिनि । "अभिमाति-
पाहो गवेधयः सहमान उज्झित्" अथ० ५, २०, ११ ।

अभिमान पु० अभि+मन-घञ् । १ आत्मन्युत्कर्षारोपे,
२ मिथ्यागर्वे-बलादिदर्पे, ३ प्रणये, ४ हिंसायाम् ।
५ गर्वमात्रे "संकल्पयोनैरभिमानभूतम्" कुमा० ईस्वरूप-
ज्ञाने । "अनात्तस्य चाभिमानसामर्थ्यात्" कात्या० ८, ५, १२
"अनात्तस्य अनात्तरस्य सरसस्यैव सोमस्य सोमाभि-
मानसामर्थ्यात् सोमबुद्धिसामर्थ्यादिति सोमोयमिति बुद्धि-
रनात्तरसे अनभिपुते एष सोमे नाभिपुते" कर्क० ।
७ मिथ्याज्ञाने "अभिमानेन मानोमे जातिदोषेण वै मज्जान्"
भा० शा० प० । "उत्पाहादिसमुद्बोधः साधारणव्याभि-
मानतः" सा० द० । "मिथ्याज्ञानञ्च तदभावः इति तत्-
प्रकारकं ज्ञानं यथा हेहे आत्मत्वबुद्धिः आत्मनि च असतो-
ऽप्युत्कर्षस्य ज्ञानम् । शुक्तिकायां रजतज्ञानम् मूर्खस्य पा-
ण्डित्याभिमान इत्यादि । अभिमानस्यात्मधर्म इति वैशेषिका-
दयः । अन्तःकरणधर्म इति पातञ्जलादयो वेदान्तिनश्च ।
तत्र विपर्ययासंज्ञानमविद्या सा च बुद्धिधर्मः गर्वात्मकज्ञानम्
अहङ्कारस्य वृत्तिभेदः । अहङ्कारस्याभिमानवृत्तिकमन्तः-
करणद्रव्यम्" सां० प्र० भा० । अभिमानोऽहङ्कारः सा० सू०
"अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः" सा० का०
अभिमानोऽहङ्कारः यत् खलालोचितं, मतञ्च तत्तादृशमधि-
कृतः यत्तः खल्वहमत, सदया एवासी विषयाः, मत्तो-
नान्योऽत्वाधिकृतः कश्चिदस्वतोऽहमस्मीति योऽभिमानः
सोऽसाधारणव्यापारत्वाद् अहङ्कारः तस्य जीवन् हि बुद्धि-
रध्यवस्यति कर्त्तव्यमेतन्नयेति" त० कौ० । अन्तः-
करणञ्च वृत्तिभेदात् त्रिविधमिति साङ्ख्यवादयः । "मनो-
बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् । संशयो निश्चयोगर्हः
स्मरणम् विषया इमे" इति चतुर्विधवृत्तिसम्पन्नेन चतुर्विधं
वेदान्तिनः स्वीचक्रः । "न हि धनिनो गृहस्थस्य धनाभि-
मानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं वृष्टमिति तस्यैव
प्रवृत्तितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं
दुःखं भवति । न हि कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभि-
माननिमित्तं सुखं वृष्टमिति तस्यैव कुण्डलविशुद्धस्य
कुण्डलित्वाभिमानहीनस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्तं सुखं
भवति" या० भा० । अभितोषोऽनः । दृष्टकाररसावस्था-
भेदे । "विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येव द्विविधो मतः च

च पूर्वरागमानप्रवासात्मकस्तुङ्गां स्यात् । मानः कोपः
स तु द्वेधा प्रणवेष्वासुखद्वयः द्वयोः प्रणयमानः स्यात्
प्रमोदे सुमहत्त्वयि" सा० द० अधिकं मानशब्दे । ६वैर-
निर्यातने, "अभिमानधनस्य गतवैः" किरा० । अभिमानेन
निर्देष्टुं ठक् । अभिमानिक अभिमानसाध्ये लि० ।

अभिमानित लि० अभिमानोर्गर्वाजातोऽस्य इतच् । जात-
गर्वे १ जाताभिमाने अभि+मन+णिच्-आधारे क्त ।
२ अभिमानसाधने मैथुने सुरते न० ।

अभिमानिन् लि० अभि+मन-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ गर्व-
युक्ते २ प्रणयकोपादिभ्युक्ते च सौत्यस्य मनोः ३ पुत्रभेदे पु० ।
"तरङ्गभीरुर्वप्रश्न तरस्वानुप एव च अभिमानी प्रवीणश्च
जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा । तेजस्वी सबलश्चैव सौत्यस्यैते मनोः
सुताः, ह० व० । ४ मिथ्याज्ञानयुक्ते लि० । "अभिमानिव्यप-
देशस्तु विशेषानुगतभ्याम्" शा० सू० । "यतोभिमान-
व्यपदेश एषः । कदापि अभिमानिच्योवागाद्यभिमानिन्यस्येतना
देवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यप-
दिश्यन्ते" शा० भा० ।

अभिमानुक लि० अभि+मन-बा० उक्कञ् । अभिमानशीले
अभिमानश्च प्रायुक्तः बाधितुं शक्ते च । "अनक्ता एवस्यु-
रभिसाहकोरुहः पशून्तस्यात् यदङ्ग्रात्" शत० ब्रा० ।
"अभिमानुं बाधितुं शक्तेः स्यात्" भा० ।

अभिमाय लि० अभिगतोभायासविद्याम् अत्वा० स० । इति
कर्त्तव्यविमूढे अज्ञानेनैव लोकानां कर्त्तव्याकर्त्त-
व्येषु मोहः इति तद्वतत्वान्मूढत्वम् ।

अभिभिमेह्य लि० अभि+मिह-बा० वेदे क्यप् लोके
ग्यत् । यस्याभिमुखं मेहनं मलमूलत्यागः क्रियते तस्मिन्
"यत् मेह्यन् भवति तत् कृष्णविषाणाया लोष्टं वा किञ्चि-
होपहृत्नीयं ते यच्चिया तनूरिति इयं वै पृथिवी देवय
जनी सा दीक्षितेन नाभिभिह्या" शत० ब्रा० ।

अभिमुख लि० अभिगतोमुखम् अत्वा० स० । १ सम्मुखतां
गते "प्रसादाभिमुखो ब्रह्मा प्रत्युवाच दिवौकसः" कुमा० ।
"वानराभिमुखोऽगच्छत्ये रणविशारदः" रामा० । "निद्रा
चिरेण नयनाभिमुखीवभू" । मुखशब्दस्य स्वाङ्गपरत्वे
स्त्रियां वा ङ० । अभिमुखीप्रतिभा अस्वाङ्गपरत्वे
टावेव अभिमुखा शाला । अभिगतं मुखं यस्य । तत्त-
त्कर्त्तव्यकरणाय २ प्रेरितमुखे उच्यते । "प्रातः प्रयाणाभिमुखा
य तस्मै" "पुरः प्रवेशाभिमुखो बभूव" इति च रघुः ।
"युयोज याकाभिमुखैः भर्तुर्विज्ञापनाफलैः" कु० । मुख

मभिलक्ष्योक्त्य अव्य० । ३ आभिमुखे अव्य० । "कर्त्तुं ददा-
त्यभिमुखं मयि भाषमाणे" अमरशतकम् ।

अभिमुखीकरण न० न अभिमुखः अभिमुखः क्रियते अनेन
अभिमुख+चि-क-करणे ल्युट् । व्याकरणोक्ते सम्बो-
धने । कृते हि सम्बोधनपदाद्युच्चारणे ओता अभिमुखो
भवति इति तस्य तथात्वम् । "सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं
सम्बोधनं विदुः । प्राप्त्याभिमुख्यः पुरुषः क्रियास्तु विनि-
युज्यते" इति ह्ययुक्तदिशा अभिसत्क्रियाप्रवर्त्तनाविषय-
बोधनस्यैव सम्बोधनपदार्थत्वात् प्रवर्त्तयितव्यस्य तन्नाभि-
मुखीभावस्यावश्यकत्वाच्च तथात्वम् ।

अभिमुखीभाव पु० अनभिमुखस्य अभिमुखतया भावः । १ आ-
भिमुखे २ कार्यासुकूलतायाम् ३ तत्तत्क्रियोद्यमे च ।

अभिमुख्य लि० अभि+मुख-कृष-वा क्त । १ स्मृते २ धर्मिते
३ मिलिते ४ संसृष्टे च । कृज-क्त । कृतमार्जने लि० ।
अभिमेयक लि० अभि+मिथ-खुल् । सर्वप्राप्तिसाधने वाक्य-
भेदे । स्त्रियां तु टापि अत इत्त्वम् । "सर्वाभिर्वा एषा वाचः
यदभिमेयिका सर्वैः कामाः अश्वमेधे सर्वया वाचा सर्वान्
कामानाप्रवाम" शत० ब्रा० ।

अभिम्नात लि० अभि+म्ना-तन् । सर्वतोम्नाने । न० त० ।
अनभिम्नातः तस्यापत्यम् । शिवा० अण् । आनभिम्नातः
अनभिम्नात इत्यपि नमध्यपाठः ।

अभियाचन न० अभि+याच+ल्युट् । अभिमुखप्रार्थने ।

अभियाति पु० अभिमुखं युद्धार्थं याति या-क्तिच् । १ रिपौ
भावे क्तिन् । २ युद्धार्थमभिगमने स्त्री । [इति । शतौ ।

अभियातिन् पु० अभियातमनेन अभि+या-भावे क्त इष्टा०
अभियात पु० अभिमुखं याति युद्धार्थम् अभि+या-टच् ।
१ शतौ, २ अभिमुखगन्तृमात्रे लि० । स्त्रियां ङीप् ।

अभियायिन् लि० अभिमुखं याति या-णिनि । अभिमुख-
गन्तरि । "रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम्" रघुः ।

अभियुक्त लि० अभि+युज-क्त । १ परैः शस्त्रे, २ आसक्ते व्यव-
हारविषये ३ प्रतिवादिनि च । "अभियुक्तोऽभियोगस्य
यदि कुर्यादपह्नवम्" नार० । "अभियुक्तन्तु नान्येन नोक्तं
विप्रकृतं नयेदिति" वा० । ४ पराक्रान्ते "नागाभिियुक्त
इव युक्तमहो महोभः" माचः । ५ आप्ते दहतमे ।

अभियुग्व(ज्)न् लि० अभि+युज-ङ्निप् वेदे पु० कृत्वम् ।
अभियोक्तरि "स रथेन रथीतमोऽस्माक्येनाभियुग्वना" ऋ०
६, ४५ १५ लोके तु अभियुज्वा । स्त्रियां ङीप् वनोरश्च ।

अभियुज् लि० अभिमुखं युजति अभि+युज-क्तिप् । अभि-

योक्तारि “आभिविश्वा अभिगुजो विषूचीः” ऋ० ६, २५, २ ।
अभियोक्तव्य लि० अभि+युज-तव्य । निषेधे “न स राजा-
 भियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनम्” मनुः । व्यवहारे अं
 प्रति अभियोगः कर्त्तुं शक्यते २ तस्मिन् प्रतिवादिनि
 अभिसुखं शयोजनीये च ।

अभियोक्तृ लि० अभि+युज-तृच् । १ व्यवहारे-अपराध-
 योजनकर्त्तारि वादिनि, स्त्रियां ङोप् “अभियोक्ता दिये
 हे श्वं करणं बान्यदुद्देशेत्” । “अभियोक्ता न चेत् ब्रूयाद्बन्धो-
 दण्डप्रश्नं धर्म्मतः” इति च मनुः २ शुद्धार्थमाक्रामिणि च ।

अभियोग पु० अभि+युज-घञ् । अन्यकृतस्य निजधर्म्मणस्य
 ऋपाय १ विज्ञापने, (नालिश) अभियोगो द्विविधः “अभि-
 योगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः । शङ्काऽसतान्तु सं-
 गात् तत्त्वं होद्दामिदर्शनान्” नारदोक्तेः । “अभियोग-
 मनिस्तोयं नैनं प्रत्यभियोजयेत्” या० ३ शुद्धार्थमाक्रमे,
 ४ शपथे, ५ उद्योगे, ६ व्यापहे “सन्तः स्वयं परहितेषु
 कृताभियोगाः नीतिः ७ अपचिकीर्षयाक्रमणे, “सप्रापद-
 प्राप्तराभियोगम्” कुमा० ८ अस्मिन्निषेधे “नयाभियोगं
 मनसः प्रसादं सभापयस्वात्मगुणेन कामम्” रामा०
 ९ अपचिकीर्षयानिरोधे । “क्षुभितं वनगोचराभियोगा-
 दिति” किरा० ।

अभियोगिन् लि० अभि+युज-घिनुण् । १ अभियोगकर्त्तारि
 वादिनि “मिथ्याभियोगी दण्ड्यः स्वात् विवादात् द्विगुणं
 दमम्” या० । २ आक्रमकर्त्तारि, ३ व्यापहयुक्ते, ४ अभि-
 निविष्टे, ५ योजनकर्त्तारि च ।

अभियोजन न० ऋश्चं योजनम् । योजितस्य दाढार्थं पुनर्यो-
 जने “अभियोजनं नाम युक्तस्य पुनर्योजनमिति” साध० ।

अभिरक्ष न० अभितो रक्षणम् । सन्त्रादिना सर्वतः श्वेत
 सर्वपादिविच्छेदः यातुधानादिभ्यो १ रक्षणे २ सर्वतो
 रक्षणे चाभावे च । अभिरक्षाप्यत्र स्त्री । “प्रशान्तबाधं
 दिशतोऽभिरक्षवा” किरा० ।

अभिरक्षित लि० अभितोरक्षितः । सर्वतोरक्षिते ।

अभिरक्षित लि० अभितोरक्षति ढच् स्त्रियां ङोप् । सर्वतो
 रक्षके “वर्णानामाश्रमाणाञ्च राजा ऋष्टोऽभिरक्षितः” मनुः

अभिरत लि० अभिसुखतया ऋश्चं वा रतः । १ अत्यन्तासक्ते
 २ अभिसुखतया रते च ।

अभिरति स्त्री अभितो रतिः प्रा० स० । आसक्तौ “न ऋग-
 वाभिरतिर्नदुरोदरम्” रघुः । [मनोरमे ।

अभिरस्य लि० अभिरसते ऋश्चं रसतेऽल आधारे यत् ।

अभिराज् लि० अभितो राजते अभि+राज+क्तिप् । १ अ-
 धिकदीप्तिशीले २ अधीश्वरे च ।

अभिराज् लि० अभि+राज-क्त । रेषिते ।

अभिराम पु० अभिरस्यतेऽस्मिन् रस+आधारे घञ् । १ सुन्दरे
 २ प्रिये, ३ मनोहरे च । “श्रोत्राभिरामाः शृङ्खलौ
 रथनेमिखनोन्मुखैः” “श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन” यस्या-
 त्तमेहे नयनाभिरामः” इति च रघुः योवामङ्गाभिरामं
 सुडरनुपतति खन्दने दत्तदृष्टिः शकु० । “राम इत्यभि-
 रामेण वयुषा तस्य नोदितः” रघुः ।

अभिरुचि पु० ऋगा अत्यन्ता रुचिः प्रा० स० । १ अत्यन्तरुचौ

अभिरूप लि० अभिरूपयति सर्वं स्वात्मकं करोति च० रूप-
 अच् । १ शिवे, २ विष्णौ च । अभिरूपयति निरूप-
 यति । ३ पण्डिते । उत्कृष्टं रूपं यस्य । ४ कन्दर्पे, ५ चन्द्रे
 च । ६ मनोहरे लि० । “उत्कृष्टायाभिरूपाय वराह सङ्-
 गाय च” मनुः । “अभिरूपगुणभूयिष्ठा परिपत्” शकु०
 ७ अत्रुरूपे लि० “काममनभिरूपमस्या वयसो वस्त्वन्म”
 शकु० । अभिरूपस्य भावः मनोन्ना० वृज् आभि-
 रूपकम् पृथग् आभिरूप्यच्च सौन्दर्यादौ न० । “अर्च-
 कस्य तपोयोगादर्चनस्वार्तिशयनात् । आभिरूप्याश्च
 विम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति” ति० त० पु० ।

अभिलक्ष्य लि० अभिलक्ष्यते उद्दिश्यते अभि+लक्ष् ययत् ।

१ उद्देश्ये । लक्ष्यस्य शरवस्त्राभिसंख्यम् अव्ययी० । २ शर-
 व्याभिसंख्ये अव्य० । “शब्दं प्रतिगजप्रोसुरमिलक्ष्यम-
 पातयम्” रघुः । ल्यप् । ३ लक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिलङ्घन न० अभि+लघि-भावे ल्युट् । उल्लङ्घने । “तया-
 णामेव भूतानां सागरस्याभिलङ्घने” रामा० ।

अभिलषणीय लि० अभि+लष-कर्म्मणि कमीयर् । काव्ये ।

एष्टव्ये । तव्य । अभिलषितवप्रोऽप्यत्र लि० ।

अभिलषित लि० अभि+लष-कर्म्मणि क्त । १ इष्टे अभि-
 लाषविषये । भावे क्त । २ अभिलाषे इच्छायां न० ।

अभिलाप पु० अभिलष्यते मनःसंकल्पोऽनेन । १ मनःसंक-
 ल्पावेदके अहमिदं करिष्ये इत्यादिरूपे वाक्ये “काव्ये हि
 कामाभिलापसहितकुशलतिलत्यागरूपः सङ्कल्पः कार्यं
 इति प्रा० त० प्रक्रमाधिकरणम् । २ आत्मोपज्ञानाकारो-
 ज्जेखिवाक्ये च यथा भूतलं घटाभाववदिति ज्ञानावेदकं
 घटोनास्तीति वाक्यं यथा च अयं घट इति ज्ञानोत्तर-
 मनुव्यवसायात्मकज्ञानस्यावेदकं घटमहं जानामीति वाक्यम्
 “न निर्दिष्टकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते तस्याभिलाप-

संसर्गयोग्यत्वविरहाच्च सविकल्पकज्ञानवेद्यानां हि वचन-
प्रयोगयोग्यता न तस्येति" सा० द० । कथने च "तद-
भावाभिलाषाच्च" शा० सू० ।

अभिलाष पु० अभि+लू-घञ् । छेदने ।

अभिलाष(स) पु० अभि+लष(स)-घञ् । १ इच्छायां, २ लोभे
च । अभेरिच्छाद्योतकत्वात् तदुपसृष्टलसेरिच्छार्थत्वम् ।
"अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे" इति रघुः साधुषामनुज-
व्याघ्र । साभिलाषाः सुतान् प्रति" देवीमा० । "न खलु
सत्यमेव शकुन्तलायां ममाभिलाषः" शकु० ।

अभिलाषक त्रि० अभि+लष-ण्वुल् । १ अभिलाषयुक्ते ।

अभिलाषिन् त्रि० अभि+लष-णिनि स्त्रियां ङीप् । अभि-
लाषशीले "जलाभिलाषी जलमाददानाम्" "अगच्छदं शेन
गुणाभिलाषिणी" इति च रघुः "असंशयं क्षतपरिग्रह-
क्षमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः" शकु० ।

अभिलाषुक त्रि० अभि+लष-उकञ् । अभिलाषशीले,
"जयमत्त भवान्नमरातिष्वभिलाषुकः" किरा० ।

अभिवदन म० अभिरासुकृत्ये असुकृतं वदनं कथनम् ।
१ आसुकृत्यार्थकथने अभिवादने । वदनस्य सुखस्या-
भिसुख्यम् अव्ययी० । २ सुखस्याभिसुख्ये अव्य० ।

अभिवन्दन न० अभितः सर्वतोऽभिसुखे वा वन्दनम् ।
१ सर्वतोऽनतिकरणे २ अभिसुखप्रणामे च । "उभयोरेवशि-
रसा चक्रे पादाभिवन्दनम्" रामा० ।

अभिवयस् त्रि० अभिमत्तं श्रेष्ठं वयोऽस्य प्रा० वृ० । प्रकट-
वयस्ते "तीव्रस्याभिवयसो अस्व पाहि" ऋ० १०, १६०, १ ।

अभिवर्त्तिन् त्रि० आभिसुख्येन वर्त्तते अभि+वृत्-णिनि
स्त्रियां ङीप् । १ अभिसुखे वर्त्तमाने "कल्पनां च रणा-
धाय ऋत्युकाणां भिवर्त्तिनः" रामा० ।

अभिवर्षक त्रि० अभितोवर्षकः । १ सर्वतोवर्षणकर्त्तरि ।

अभिवर्षण न० अभितोवर्षणम् । सर्वतोवर्षणे । [सर्वतोवर्षके ।

अभिवर्षिन् अभितोवर्षति अभि+वृष-णिनि स्त्रियां ङीप् ।

अभिवात् त्रि० आभिसुख्येन वाति गच्छति वा-शत स्त्रियां
ङीप् । १ अनुचरे, २ "अभिवानभिभूत्यै रूपम्" शत० ब्रा० ।

अभिवाद पु० अभि+वृ+वद-भावे अच् । १ अभितः प्रणामे-
"प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते" इति
"नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते" इति च मनुः

अभिवादक त्रि० अभि+वृ+वद-ण्वुल् । १ आभिसुख्येन
नतिकारके । "आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभि-
वादकः (ने) मनुः ।

अभिवादन न० अभिसुखीकरणाय वादनं वदनम् चु०-वद-
ल्युट्, अभिसुखं वाद्यते आशीरनेन वद-णिच्-ल्युट्
वा । १ नामग्रहणपूर्वकनतौ २ पादग्रहणेन वाचा वानतौ ।
तत् प्रकारो यथा "जङ्घं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर
आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥
अभिवादनशीलस्य नित्यं दृष्टोपसेदिनः । चत्वारि संवर्जन्ते
आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांस-
मभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥
नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते । तान् प्राज्ञोऽह-
मिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते
स्वस्य नान्नोऽभिवादने । नान्नां स्वरूपभावोहि भोभाव
ऋषिभिः स्मृतः ॥ आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रो-
ऽभिवादकः (ने) । अकारस्यास्य नान्नोऽन्ते वाच्यः पूर्व-
क्षरभूतः ॥ यो न वेत्यभिवादस्य विप्रं प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ब्राह्मणं
कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्मनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य
शूद्रमारोग्यमेव च ॥ अवाच्यो दीक्षितो नान्ना यवीयानपि
यो भवेत् । भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥
परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनिः । तां ब्रूया-
द्भवतीत्येवं सुभगे । भगिनीति च ॥ सातृणां पितृव्यांश्च
श्वशुरान्दत्तजो गुरुन् । असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय
यवीयसः ॥ सातृषसा सातृणानो श्वशूरय पितृषसा ।
संपूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्यया ॥ सातृभार्या-
पसंभ्राह्मणं सवर्णाह्न्यह्न्यपि । विप्रोऽपि तृपसंभ्राह्मण
ज्ञातिसम्बन्धयोषितः ॥ पितृभगिन्यां सातृश्च ज्यायस्याश्च
स्वसर्थपि सातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् माता ताभ्यां गरीयसी ॥
दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलामृतम् । त्र्यब्द-
पूर्वं ओत्त्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥ ब्राह्मणं दश-
वर्षन्तु शतवर्षन्तु भूमिपम् । पितापुत्रौ विजानीयाद्-
ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ वित्तं वन्सुर्वयः कर्म विद्या
भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्वयद-
सरम् ॥ पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च । यत्न
स्युः सोऽल्ल मानार्हः शूद्रोऽपि दशर्षी गतः ॥ चक्रिणो
दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः । स्नातकस्य च
राक्षस्य पन्था देयो वरस्य च ॥ तेषान्तु समवेतानां मान्यौ
स्नातकपार्थिवौ । राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्"
इति मनुः "राजर्त्तिकोऽत्रिंशद्वर्षप्रतिषेधुपाध्यायपितृव्य
मातामहमातुल्यश्च शूरज्येष्ठभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्यवत् । पत्य

एतेषां सवर्णाः । साहस्यसा पितृष्यसा ज्येष्ठा स्वसा च । श्वशुर-
पितृष्यमातृलत्विजां कनीयसां प्रत्युद्यानमेवाभिवादनम् ।
हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादोपसंस्पर्-
शनम् । गुरुपत्नीनां गालोत्सादनाङ्गनकेशसंयमनपाद-
प्रक्षालनं न कुर्यात् । “पादोपसंस्पर्शनं गुरुसमवायेऽ-
न्यहम् । अभिगम्य तु विप्रोऽप्यमातापितृतद्बन्धूनां पूज्यानां
विद्यागुरुणां तत्तद्गुरुणाञ्च सन्निपाते परस्व । नाम प्रोच्या-
हमयमित्यभिवादेऽक्षसमवाये स्त्रीपुंयोगेऽसिवादतोऽनिय-
ममेके न विप्रोऽप्यस्त्रोणासमाहपितृष्यभार्याभिगनीनां,
नोपसंस्पर्शनं आहभार्याणां श्वशुराश्च । ऋत्विक्श्वशुर-
पितृष्यमातृलानान्तु यथीयसां प्रत्युद्यानमनभिवाद्यास्तथान्यः
पूर्वः । पौरोऽशीतिकावरः शूद्रोऽप्यपत्यसमेनावरोऽभार्यः
शूद्रेण नाम चास्य वर्जयेद्वाञ्छाजपः । प्रेष्योभोभयद्विति
वयस्यः समानेऽहनि जातोदशवर्षवृद्धः पौरः पञ्चभिः
कलाभरः श्रोत्रियश्चारणस्त्रिभिः राजन्योवेष्यः कर्मविद्या-
हीनोदीक्षितस्य प्राक्क्रयात् । वित्तबन्धुर्कर्मजातिविद्याव-
यांसि सान्धानि परवस्त्रायांसि श्रुतन्तु सर्वेऽयोगरीयस्यस्मूल-
त्वाङ्गस्य श्रुतेः” गौत० । अनभिवाद्याश्च “समिद्वार्युदकुम्भ-
पुष्पाक्षहस्तोनाभिवादयेद्यज्ञायेवंयुक्तमिति” बौधायनः ।
“जपयज्ञजलस्यञ्च समित्पुष्पकृशानखान् दन्तकाञ्च भक्ष्यञ्च
वहन्तं नाभिवादयेदिति” लघुहारीतः । अन्यत्रापि ।
“समित्पुष्पकृशान्यम्बु-मृदन्नाक्षतपाणिनः । जपं होमञ्च
कुर्वाणोनाभिवादो द्विजो भवेदिति” च ।

अभिवाद्य लि० अभिवादयितुमर्हः यत् । १ अभिवादनार्हे
अभिवाद्याश्चाभिवादनशब्दे उक्ताः । “गुरुपत्नी तु युवतिर्ना-
भिवादयेद् पादयोः” मनुः । त्वप् । २ अभिप्रणम्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिवात्य लि० अभि+वन-संभक्तौ कर्म्मणि गत्यत् । संभ-
जनीये । “अभिगम्यत्सायाः प्रजुहुयात्” श्रुतिः ।

अभिवासस् अव्य० वासस उपरि अव्ययी० । परिहित-
वस्त्रस्थोपारभागे” स वा अभिवासः संनहति” शत० ब्रा० ।
“परिहितस्य वस्त्रस्य उपरि” भा० ।

अभिवाह्य अभि+वाह-गत्यत् । १ अभितो वहनीये । भावे
गत्यत् । २ वहने न० “हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च
गुप्तये” इति मनुः ।

अभिविधि पु० अभितो विधिव्याप्तिः । १ व्याप्तौ, सख्यादायां
हि अर्वाभिभूतं विहाय तत्तत्कार्यान्वयः अभिविधौ तु अर्वाभि-
भूतिर्न कार्यान्वय इति तस्य व्यापकता अतएवोक्तम् “सख्या-
दाभिधिविधेहे कार्यान्वितत्वादभिविधेर्येषमित्यभि युक्तैः ।

“आङ् सख्यादाभिधियोः” पा० । “अभिविधौ भाव
इत्युक्त्वा” पा० “सख्यादायासमिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः । य
आकारः स ङित् प्रोक्त” सु० बो० ।

अभिविमान पु० परमात्मानं, “यस्त्वेन प्रादेशमात्मसमिविमानं
वैश्वानरसुपास्ते” इति आ० उ० । एतस्य निरुक्तिः प्रा०
भाष्ये दर्शिता । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत
इति अभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात्,
विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः । अभिविमीते वा
सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः” इति ।

अभिवृत्ति स्त्री अभि+वृत्-क्तिन् । अभिगमने “स्वर्गस्य गो
तस्याभिवृत्त्यै” ता० ब्रा० “अभिवृत्त्यै अभिगमनाय” भा०
अभिव्यक्ति लि० अभि+वि+अनुज-कर्म्मणि क्त । १ अभिव्यक्तियुक्ते
२ सांख्यादिम-सिद्धाविर्भावयुक्ते “तत्र दैवसमिव्यक्तः पौरुषम्
पौर्णदेहिक्म् पु० अभिव्यक्तमायिभूतं फलदानोन्मुखम्” रघु०

अभिव्यक्ति स्त्री अभि+वि-अनुज-क्तिन् । १ प्रकाशे सूक्ष्म-
रूपेण स्थितस्य (“कारणात्मना स्थितस्य”) कारणस्य २ कार्य-
रूपेणाविर्भावे । साध्यपातङ्गत्वादित्ये हि उत्पत्तेः
प्राक् कार्यं सत् कारणावपापारेण वृज्यते यथोक्तम् ।
सांख्यसूत्रे । “त्रिविधविरोधापत्तेः” । “अथ सर्वं
कार्यं त्रिविधं सर्वथादिसिद्धमतोतमनागतं वर्त्तमानमिति ।
तत्र यदि कार्यं सदा सद्भवेत् तदा त्रिविधत्वात्पपत्तिः ।
अतीतादिकाले घटाद्यभावेन घटादेरतीतादिधर्म्मकत्वात्-
पपत्तेः सदसतोः सम्बन्धात्पपत्तेः । किञ्च प्रतियोगित्वस्य
प्रतियोगिरूपत्वे तद्दोषतादवस्थानात् । अभावमात्रस्वरूपत्वे
पटाद्यभावो घटाद्यभावः स्यादभावत्वाविशेषात् । असाने-
ष्वपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकारे चाभावत्वस्य परिभाषा-
मात्रत्वप्रसङ्गात् । अथ प्रतियोग्येताभावविशेषक इति
चेद् असतः प्रतियोगिनः प्रागभावादिषु विशेषकत्वा
सम्भवादिति । तस्माज्जित्यस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्त्त-
मानावस्थाभेदा एव वक्तव्याः । घटोऽतीतो घटो वर्त्तमानो
घटो भविष्यदिति प्रत्ययानां तद्व्यवहारीकत्वात् । न
त्येकस्य भावविषयत्वमन्ययोश्चाभावविषयत्वमिति । ते एता-
तीतानागतत्वे अवस्थे ध्वंसप्रागभावयुगपत्कारं जनयत-
स्तदतिरिक्ताभावद्वये प्रमाणाभावादिति यथस्तन्नाभावा-
न्योन्यानावाप्यधिकरणस्वरूपावेव । न चैवं प्रतियोगि-
सत्ताकालेऽप्यधिकरणस्वरूपानपायादत्यन्ताभावप्रत्ययप्रसङ्ग
इति वाच्यम् परैरपि प्रतियोगिसति देशे तद्व्यवहारीकत्वा
ङ्गीकारात् । प्रतियोगिसम्बन्धस्यातीतानागावस्थयोरेव

सामयिकाव्यन्ताभावत्वसम्भवाच्च । तस्माद्वास्तविकत्वात्तदभावो-
 ऽतिरिक्तः किञ्च घटो ध्वस्तो घटो भावी घटोऽन्तःस्थो-
 त्वादिप्रत्ययनियामकतया किञ्चिदस्त्वाकाङ्क्षायां तद्भावरूप-
 मेव कल्पयते लाघवात् । अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवा-
 दिति”प्र०भा० ॥ “नासदुत्पादो दृष्टवत्”सू० ॥ नरदृष्ट-
 त्वस्यासत् उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ “उपादाननिय-
 मात्”सू० ॥ दृष्टेव घट उत्पद्यते तन्तुमेव पट इत्येवं
 कार्याणामुपादानकारणं प्रति नियमोऽस्ति । स न सम्भवति
 उत्पत्तेः प्राक् कार्यासत्तायां हि न कोऽपि कारणे विशेषो-
 ऽस्ति येन किञ्चिदेवासन्नं जनयेत्तदिति । विशेषाङ्गी-
 कारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया । स एव च विशेषोऽ-
 स्माभिः कार्यस्थानागतावस्थेत्युच्यते इति । एतेन यद्वैशे-
 षिकाः प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति तद-
 व्यपास्तम् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात् ।
 भावानां दृष्ट्यादन्यानपेक्षत्वाच्च । किञ्चाभावेषु स्वतो
 विशेषे भावत्वापत्तिः । प्रतियोगिविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ता-
 काखे नास्ति । अतोऽभावानामविशिष्टतया न कार्योत्पत्तौ
 नियामकत्वं युक्तमिति ॥ “शक्तस्य शक्यकरणात्”सू० ॥ कार्य-
 शक्तिसत्त्वमेवोपादानकारणत्वम् अन्यस्य दुर्वचत्वात् लाघ-
 वाच्च । सा शक्तिः कार्यस्थानागतावस्थैवेत्यतः शक्तस्य शक्य-
 कार्यकरणाच्चासत् उत्पाद इत्यर्थः ॥ “कारणभावाच्च”सू०
 उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदः श्रूयते तस्माच्च
 सत्कार्यसिद्ध्या नासद्वत्पाद इत्यर्थः । कार्यस्यासत्त्वे हि
 सदसत्तोरभेदानुपपत्तिरिति । उत्पत्तेः प्राक् कार्याणां
 कारणाभेदे च श्रुतयः । “तद्भेदे तर्ह्यव्याजतमासीत् । सदेव
 सौम्येदमप्य आसीत् । आत्मैवेदमप्य आसीत् । आप एवे-
 दमप्य आसुरित्याद्याः ॥ “न भावे भावयोगश्चेत्”सू० ॥
 नन्वेवं कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्-
 पत्तिरोगो न सम्भवति असतः सत्त्वं एवोत्पत्तिव्यवहारा-
 दिति चेदित्यर्थः ॥ “नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यव-
 हारौ”सू० ॥ कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्याभिव्यक्ति-
 निमित्तकौ । अभिव्यक्तिरुत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभा-
 वाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः न त्वसतः सत्तयेत्यर्थः ।
 अभिव्यक्तिश्च न ज्ञानं किन्तु वर्त्तमानावस्था । कारणव्या-
 पारोऽपि कार्यस्य वर्त्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति ।
 सतस्य कार्यस्य कारणव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकोऽपि
 दृश्यते । यथा शिक्षामध्यस्यप्रतिभाया लैङ्गिकव्यापारेणा-
 भिव्यक्तिमात्रं तिस्रस्तैस्तैश्च न निर्मोहनेन, धान्यस्यतण्डु-

लस्य चावघातेनेति । तदुक्तं वाशिष्ठे । “सुखं ज्ञावस्यया
 चक्रपद्मेरेखाः शिखोदरे । यथा स्थिताश्चितेरन्तस्तथेयं
 जगदावली” ॥ एतेषामिवास्माकमध्यनागतावस्थायाः प्रागभा-
 वाच्छाया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति । नन्वतीतमभ्यस्तीत्यत्र
 किं प्रमाणं ? न ह्यनागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽतीतसत्ता-
 यामपि स्फुटसुपलभ्यन्त इति । नैवम् । योगिप्रत्यक्षत्वा-
 न्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोरुभयोरेव सत्त्वसिद्धेः प्रत्यक्ष-
 सामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्त्तमान-
 स्थापि प्रत्यक्षेणसिद्धप्रापत्तेः । तस्माद्विद्यासौत्वर्गिकप्राप्ता-
 ख्येनासति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमभ्यस्तीति सिद्धयति
 योगिनामतोतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिस्मृतीतिहासादिकं
 प्रमाणं योगशक्तिर्नैव प्रपञ्चितमिति । नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं
 सती वाऽसती वा । आद्ये कारणव्यापारात् प्रागपि कार्य-
 स्थाभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः कारणव्यापाराच्च
 विफलः । अन्ये चाभिव्यक्तावेव सत्कार्यसिद्धान्तव्यतिः
 असत्या एवाभिव्यक्तेरेविव्यक्त्यङ्गीकारादिति अव्योच्यते ।
 कारणव्यापारात् प्राक् सर्वकार्याणां सदसत्त्वाभ्युपगमेनो-
 क्तविकल्पानवकाशादुच्यते तदभिव्यक्तेरपि वर्त्तमानावस्थया
 प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिर्द्वन्द्वं कारणव्यापारापेक्षणात् ।
 अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्याव्यतिः । नन्वेकदा
 सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत् । प्रकारभेदोक्तत्वात् ।
 नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्याणां
 दुर्वचमिति । नैवम् । अवस्थानामेव परस्परभावरूपत्वा-
 दिति ॥ ननु सत्कार्यसिद्धान्तरक्षार्थमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्ति-
 रेष्टव्येत्यत आह । “पारम्पर्यतोऽन्वेषणा वीजाङ्कुरवत्”सू० ॥
 पारम्पर्यतः परस्पररूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्तव्यम्
 वीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः । वीजा-
 ङ्कुराभ्यां चात्मायमेव विशेषो यद्वीजाङ्कुरस्थले क्रमिकपरम्पर-
 यानवस्था, आभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति । प्रामाणि-
 कत्वन्तु तल्लभेवेति । सर्वकार्याणां स्वरूपतो निश्चलत्वमव-
 स्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातङ्गलभाष्ये वदद्भिव्यक्तिसदेवैरपीय-
 मनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति । “उत्पत्तिवद्वाहदोषः”
 सू० ॥ यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभि-
 रसद्वत्पादवादिभिरिष्यते लाघवात् तथैवास्माभिर्विद्वद्भिव्यक्ते-
 रप्यभिव्यक्तिः स्वरूपमेवैवमा लाघवात् । अत उत्पत्तावि-
 वाभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः । अथैवमभिव्यक्तेर-
 भिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्याः सत्त्वानु-
 पपत्त्या सत्कार्यवादव्यतिरिति चेन्न । अस्मिन् पक्षे सत

एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात् । अभिव्यक्तेः साभिव्यक्त्यभावेन तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नासत्कार्य-
वादत्वापत्तिः । नन्वेवं सङ्घटादीनामेव प्रागसत्त्वमिष्यतां
किमभिव्यक्त्याख्यावस्याकल्पनेनेति चेन्न । तद्वदं तर्ह्यत्र प्रा-
क्तमासीदित्यादि श्रुतिभिरव्यक्तावस्थायाः सतामेव का-
र्याणां सिद्धेः तथाप्यभिव्यक्तेः प्रागभावादस्वीकारा-
पत्तिरिति चेन्न । तद्वद्व्यापनागताद्यवस्थानामन्योऽन्यस्या-
भावरूपतयोक्तत्वात् तादृशाभावनिरुद्धतय एव च कारण-
व्यापारसाफल्यप्राप्तिसम्भवात् । अयमेव हि सत्कार्यवादि-
नामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत् तैश्चक्षमानौ प्रागभाव-
ध्वंसौ सत्कार्यवादिभिः कार्यस्थानागतातीतावस्थे भावरूपे
प्रोच्येते । वर्तमानताख्या चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद्व्यति-
रिक्तेति घटादेरवस्थाव्यवस्थानुभवादिति । अन्यत् तत् सर्वं
समानम् । अतो नास्त्यस्मात्सिद्धिः शङ्कायकाश्च इति सां०
प्र० भा० । “अतः सिद्धं प्राक् कार्योत्पत्तेः कारणसङ्गावः ।
कार्यस्य चाभिव्यक्तिर्निङ्गत्वात् अभिव्यक्तेः कार्यस्य च
सङ्गावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः । कथम् ? अभिव्यक्तिर्निङ्ग-
त्वात् । अभिव्यक्तिर्निङ्गत्वेत्यभिव्यक्तिश्च साक्षाद्विज्ञाना-
लम्बनत्वप्राप्तिः । यद्वि लोके प्रादुर्गतं तमआदिना
घटादि वस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञान
विषयत्वं प्राप्नुवत् प्राक् सङ्गावं न व्यभिचरति । तथेद-
मपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यत्र गच्छासः न हि अविद्य-
मानो घट उदितेऽप्यादित्य उपलभ्यते” इ० भा० ।
२ अन्यथा स्थितस्य अन्यरूपेण प्रकाशे “अभिव्यक्ते-
रित्याश्रयः” शा० सू० । “अतिमात्रस्यापि परमे-
श्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् अभिव्यज्यते
किल प्रादेशपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते, प्रादेशेषु
वा हृदयादिषु प्राणविद्यास्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते ततः
परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्या-
श्रयस्य आचार्योक्तमन्यते” इति भा० ।

अभिव्यञ्जक लि० अभिव्यज्यति प्रकाशयति अभि+वि+
अनुज-णिच्-ण्वल् । प्रकाशको व्यालङ्कारिकप्रसिद्ध-
व्यञ्जनया दृष्ट्या प्रकाशको च गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ
“गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थान्यस्यापि रसाभिव्यञ्जकत्वेन उप-
चारत” इति च सा० द० ।

अभिव्यापक लि० अभि+वि+आप-ण्वल् । अभितोव्यापके
सर्वावयववच्छेदेन व्यापके यथा दृष्टादेराकाशसंयोगः, कपि
संयोगादिस्तु नैवं तस्य स्वाभिप्राये उक्त एव मूलावच्छेदेना-

संचात् । वैद्याकरणोक्ते सर्वथा व्यापकतावति आधारभेदे
“अपेक्षोपेक्षो वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्वधा”
सि० कौ० । यथा सर्व्वस्मिन् ब्रह्मास्ति” ।

अभिव्याप्ति स्त्री अभि+वि+आप भावे क्तिन् । १ अभितो-
व्याप्तौ सर्वावयववच्छेदेन व्याप्तौ । व्याप्तिशब्दे विस्तरः ।
अभिव्याप्य लि० अभि+वि+आप-कर्मणि गत्यत् । १ सर्वावयव-
वच्छेदेन १ व्याप्ये । ल्यप् । २ सर्वतो व्याप्येत्यर्थे अव्य० ।
“अभिव्याप्याकर्षणसमवर्ग” इति सुश्रु० ।

अभिव्याहार पु० अभि+वि+आ+ह-घञ् । १ प्रशस्तोक्तौ
२ अभितः कथने व्याख्युपसर्गशुक्तस्य हरतः कथनार्थत्वादभि-
योगात्तस्यैव सम्यक्तत्वात् । अतएव “कथं वा यत्रुवां
साम वाऽभिव्याहरतीति” शत० ब्रा० “नाभिव्याहरयत
ब्रह्म स्वधानिनयनादते” मनौ च तथापि एव अभिव्या-
हरतः प्रयोगः । समुपसर्गयोगे तु साहित्येऽस्य कृतिः ।
अभिवृद्ध पु० अभि+वृग्-गतो घञ् । अभिगमने यासां तित्तः
पञ्चाशतोभिवृद्धैरपायव” इ० १, १३, ४ । अभिवृद्धैरभि-
गमनैः वृद्धतिर्गतिकर्माति” भा० ।

अभिगंसन न० आभिसुलेन गंसनमाक्रोशवचनं वारोप्याप
वादश्च । समक्षमाक्रोशरूपे पारुष्यरूपेण १ अयं चोर”
इत्यादिना २ मिथ्यापवादे च “यतं ब्राह्मणमाक्रुश्ये” लुप
क्रस्य “पञ्चाशद्व्याख्याणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिगंसने इति
वाक्यारूपे “अभिगंसनप्रयोगात्तयोस्तुल्यार्थस्य” स्वभा-
र्यान्तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत्” या० व्याख्यायां
स्वभार्याभिगंसनमिति विज्ञानेश्वरेणोक्तम् । २ आभि-
सुख्येन कथनमात्रे च “यतं स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु मिथ्या-
भिगंसने” इति याज्ञ० ।

अभिगंसिन् लि० अभि+गत्स-णिनि । १ समक्षमाक्रोशकं
२ अपवादवाक्यप्रयोक्तारि च “मिथ्याभिगंसिनो दोषो द्वि-
गुणोऽन्ततश्चादिन” इति या० ।

अभिगङ्गा स्त्री अभि+गङ्ग-भावे अ । १ सर्वथा गङ्गने २ संगये
३ भ्रमे च । “उपेयुषो कल्पलताभिगङ्गया” किरा० “कल्प-
लताभिगङ्गया कल्पलताभ्रमेण” भाङ्ग० । संगयस्य
स्याणुर्वानरोवेति उभयकोटिज्ञानरूपत्वेऽपि तदीयाय-
वार्थकोटिविषयत्वेन भ्रमस्य तदीयैकतरकोटिविषयकत्वान्
तथात्वम् । अयञ्च मिथ्याभूतकोटिमेवावगाहते इति
विशेषः । कर्त्तरि अच् । २ सर्वतः शङ्किते लि० ।

अभिगङ्गित लि० अभि+गङ्ग-क्त । १ सन्दृग्धे २ भ्रान्ते च ।
अभिगम लि० अभि+गम-क्त । इदं तेऽनिष्टं भूयादित्येवं रूपस्य

गुरुविप्रादभिशापस्य उद्देश्ये । “न नाम ग्रहणं कुर्यात्
जनकस्य गुरोस्तथा । भार्याया अभिशपस्य कपणस्य विशे
षत” इति पुरा० । [२ समस्तकथिते च ।

अभिषिद्धित लि० अभिसुखेन शब्दितः । १ समस्तमाहूते
अभिषिष्ट लि० अभि+शप्-क्लिप् । अभिशंसनकर्त्तरि “यदा-
शसा निःशसाभिषशा” ऋ० १०, १६४, ३ ।

अभिषिस्त लि० अभि+शप्-क्त । अयं परस्मिन् गच्छतीत्या-
दिना मिथ्यायाक्येन मेधुनविषयकदोषारोपो यस्मिन्
जने कृतः तस्मिन् । “अभिषिस्तो ऋषा कच्छं चरेदग्नेय
मेव वा” या० । “नियम्य प्रयतो वाचमभिषस्तांस्तु वर्ज्येत्”
ऋतिः । अभि+शप्-बधे क्त । ३ हिंसिते २ आक्रान्ते च लि० ।
“आतुरामभिषस्तां वा चौरव्याप्रादिभिर्भयै” मनुः । “अभि-
शस्तामाक्रान्तामिति” प्रा० त० रघु० । उभयतः भावे-क्त
४ आक्रोशे, ५ अपवादकथने ६ हिंसने ७ अभिशपे
च न० । “एवञ्चैव नरश्चेऽऽ रक्ष्या एव हिजातयः । शाप-
राधानपि हि तान् विषयान्ते ससुतृज्जेत् अभिशस्तमपि
हेतृषां कृपायते विशास्यते” । भा० शा० प० ।

अभिषिस्तक लि० अभिशस्ते अभिशपे भवः कन् । वैद्यकोक्ते
अभिशापजज्वरादौ “दत्ता ये देवहोहाभिषस्तका अथर्व-
कृता उपसर्गकृताश्च” सुश्रुतः ।

अभिषिस्ति स्त्री अभि+शप्-क्तिन् । १ अभिशपे
“उरुध्या णो अभिशस्ते सोमः” ऋ० १, ६१, १५ । अभि-
शस्तेरभिशापरूपान्दिन्नात्” भा० । २ अपवादे “इमां
मिथ्याभिषिस्तञ्च कणस्य ससुदाहृताम्” ह० वं० ।
अभि+शप् बधे भावे क्तिन् । ३ हिंसायां “तिति-
क्षन्ते अभिशस्तिं जनानाम्” ऋ० ३, ३०, १ । “अभिषिस्तिं
हिंसा” भा० । शस्यते हिंसतेऽनेन करणे क्तिन् । ४ हिंसा-
हेतौ, “पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि” ऋ० १, ७१, १०
“अभिषस्तेः हिंसाहेतोः” भा० । अभिसुखेन शस्तिर्या-
चनम् । ५ प्रार्थनायाम् । [शाहे च

अभिषिस्त्य लि० अभिशस्तिमर्हति यत् । १ हिंसाहे २ आक्रो-
अभि(भी)शाप पु० अभि+शप्-वच् वा दीर्घः । १ मिथ्या-
पवादकथने २ आरोपितदोषकथने ३ अनिष्टं ते भूया-
दित्याक्रोशे च “वेद मिथ्याभिशापास्तं न स्मृशन्ति कदाचन”
ह० वं० ।

अभिषिरोग्र लि० शिरसोभिमुखमयं यस्य । १ ऊर्ध्वमूला-
क्षोभे “ओषधे । त्रायस्त्रैमिति सप्त दर्भपिङ्गलीर्देहि-
षस्यां कपुष्पिकायासमिषिरोप्या उपदनिघाति” गो० ।

अभिषिरोप्याः ऊर्ध्वमूलाक्षोप्याः सं० त० रघुनन्दनः ।

अभिषोक पु० अभिलक्ष्य शोकः । कश्चिदभिलक्षणीकृत्य कृते
शोके । शुच-ल्युट् । अभिषोचनमप्यत्र न० ।

अभिआ(अ)व पु० अभि+अ-अप् वेदे वच् । अभितः
अवश्ये “अतं दिवे तदवोचं पृथिव्यामभिआवाय” ऋतिः ।

अभिष्वेत्य लि० अभितः श्वैत् शृङ्गचारित्वादस्य । शृङ्गचरिते
“अदक्षिणमयज्ज्वानमभिष्वेत्येति व्याहरन्” भा० द्रो० प०

अभिषङ्ग पु० अभि+शप्-वच् । १ पराभवे, २ अक्रोशे,
३ शपथे, ४ व्यसने च “अभिषङ्गजडं विजिज्ञानिति”
रघुः “तीव्राभिषङ्गप्रभवेण दृष्टिम्” कुमा० “जाताभिषङ्गो
नृपतिर्निषङ्गात्” “ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा” “विनोद-
विष्यन्ति नवाभिषङ्गाम्” इति च रघुः “नवाभिषङ्गां
नूतनदुःखामिति” मल्लि० । ५ आसक्तौ “सुहृदिति वनवि-
भ्रमाभिषङ्गात्” माघः ईभूताद्यावेशे अभिषाताभिषङ्गा-
भ्यामभिचाराभिशापतः” माधवनिदानम् ।

अभिषव पु० अभि+स्व-अप् । १ यज्ञाङ्गस्नाने, २ निष्पीडने,
३ सुरोत्पादनादिव्यापारे, ४ सोमलतापाने, ५ तत्कण्डने
च “अद्रादादनाप्रवृत्तिं त्विपर्यायानभिषवान् करोति” कात्या०
१०, १, ४ । “निर्यात्य राजानमभिषुष्यन्ति व्याख्यातोऽभि-
षव” इति कर्क० । “आप्यायनाभिषवाश्च दाभ्येषु च” कात्या०
७, ६, २८ । सर्वजित् महाव्रतः संवत्सरदोक्षः सप्ताहाभिषव-
स्तिष्ठ उपसदः कात्या० “संवत्सरादूर्ध्वं सप्ताहेऽतीतेऽभि-
षवः सूत्या” कर्क० । ६ स्नाने । “जपोपवासाभिषवैर्मुनी-
नाम्” किरा० । करणे अप् । ७ अङ्गुल्यामिति निरु०
सोमकण्डनसाधनत्वात् तथात्वम् । आधारे अप् । दयत्ते ।

अभिषवण न० अभि+स्व-ल्युट् । अभिषवणार्थे स्नानमात्रे
“शिरसा हरिन्मणिभिः स वङ्गन् कृतजन्मनोऽभिषवणेन
जटाः” किरा० करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् । अभिषव-
साधने “मूर्धे पवित् तृषा ऋजीषाभिषवनीरापः” अथ० ।

अभिषह्य लि० अभितः सह्यः । १ सोदुं शक्ये । ल्यप् ।
२ प्रसह्येत्यर्थे अव्य० “अभिषह्य त वः कन्यां कुर्याद्दूषेण
मानवः” । मनुः ।

अभिषाच् लि० अभि+सच्-णिच्-स्वार्थे णिच्-क्लिप् वा ।
१ अभिसुखेन सम्बन्धुं समर्थं २ अभिभावको च “वसो
अभिषाचकृत्तान्” ऋ० ६, ६३, ६ ।

अभि(भी)षाह् लि० अभि+सह-णिच् णिच्-क्लिप् वा पत्वम्
वा दीर्घः । १ शत्रुजयिनि २ सहनशीले च ।

अभिषिक्त लि० अभि+सिच-क्त । १ कृताभिषेके राजादौ

“कन्दर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तम्” सा० द० ।
 “दीक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च” परा० । “सेनापत्येन
 देवानामभिषिक्तो युहस्तदा” भा० व० प० २ स्नाते च ।
 अभिषिक्तेन निर्दत्तम् सङ्कला० अण् । अभिषिक्तः
 अभिषिक्तनिर्दत्ते कूपे पुं० । [सोमादौ च इकाङ्किके न० ।
 अभिषुत लि० अभि+सु-क्त । १ निष्पीडिते २ कृताभिषे
 अभिषेक पु० अभि+सिच-घञ् । १ विधिना शान्त्यर्थं, सेचने,
 २ अधिकारप्राप्त्यर्थं स्नाने, यथा “अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः”
 रघुः । मन्त्रादिना शिरसि जलपक्षेपमात्रेण ३ मार्जने ।
 ४ स्नानमात्रे च । “कृताभिषेकां कृतजातवेदसम्” कुमा० ।
 “निष्यन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेकाः” माघः “तत्त्वाभिषेकं
 कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत्” । “तत्त्वाभिषेकं कुर्वीत पितृ-
 देवार्चने” रतः “तत्त्वाभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप ।
 भा० व० प० । ५ कर्मान्ते शान्त्यर्थं स्नाने च । “सुरास्त्राम-
 भिषिञ्चन् इत्यादिमन्त्रैस्नाने तच्च मत्कृततृणादानादिप-
 हतौ २० छठे दृश्यम् । ६ प्रतिष्ठादौ देवादेः स्नपने च ।
 करणे घञ् । ७ जले ।

अभिषेक्तु लि० अभि+सिच-लृच् । अभिषेक्तरि स्त्रियां ङीप् ।
 अभिषेक्य लि० अभिषेक्तुमर्हति अभि+सिच-ल्यट् कृत्यम् ।
 अभिषेकयोग्ये “अभिषेक्यामविष्यत समाप्नुवन्त इत्याह
 राजपुत्रान्” कात्या० २०, २, १७ “यूयमन्तरां समाप्नु-
 वन्तः पट्टाभिषेकयोग्या मविष्यत” कर्क० ।

अभिषेचन न० अभि+सिच-भावे ल्युट् । अभिषेकशब्दार्थे
 अभिषेचने हितम् ठञ् । अभिषेचनिकम् । अभिषेक
 इव्यमन्त्रादौ लि० । करणे ल्युट् । अभिषेकद्रव्ये न० ।

अभिषेचनीय लि० अभि+सिच-कर्त्तृणि ञनीयर् । अभि-
 अभिषेकाह् “ये वा एतस्योदकं गमिष्यन्ति राष्ट्रं ते मवि-
 ष्यति राजानो अभिषेचनीयाः” शत० ब्रा० । साध्वर्थे ङ् ।
 २ अभिषेकद्रव्ये लि० “पुरोडाशस्त्रिष्टिकृतोऽभिषेचनीय-
 वत्” कात्या० १८, ६, १५, “राजसूयस्यान्तर्गताभिषेचनीय
 सोमस्येव” कर्क० “अभिषेचनीयेष्वा” शत० ब्रा० ।

अभिषेकान न० सह इनेन सेना तयाभिमुखं याति शत्रोः
 अभि+सेना+णिच्-ल्युट् पत्वम् । युद्धार्थं शत्रोरभिमुखं
 सेनया सह जिगीर्षोर्मने ।

अभिष्टन पु० अभि+स्तन-अप् पत्वम् । सिंङ्गनादे “अभि-
 ष्टने ते अश्विनो यत् स्या” ऋ० १, ८, १४, “अभिष्टने
 सिंङ्गनादे” भा० ।

अभि(भी)ष्टि लि० अभि+यञ्-इप् वा क्तिन् वेदे ण्यङ् ।

१ “अभियष्ट्ये ‘मह्यं अभिष्टिरोजसा य० २२, २५, अभि-
 ष्यते इत्यभियष्ट्यः वे० दी० । २ अभिलापे, । आसाद-
 भिष्टिदवसे यासदुग्रः” य० २०, ४८ अभिष्टिमभिलापं
 करोतीत्यभिष्टिक्त् मनोरथप्रदः” इति वेददी० ।

अभिषुत लि० अभि+सु-क्त । १ वर्णिते, २ स्तुते, च ।

अभि(स्य)ष्यन्द् पु० अभि+स्यन्द्-भावे घञ् अप्राणि
 कर्त्तरि वा पत्वम् । १ अतिष्ठत्तौ २ स्वप्ने ३ जलादिक्ष-
 रणे च । कर्त्तरि घञ् । ४ अभिषेके । “स्वर्गाभिष्यन्द्वा
 मनमिति” कुमा० । “भूतपूर्वमभूतपक्ष्यं वा जनपदं
 परदेशपवाहनेन स्वदेशाभिष्यन्द्मनेन वा निवेशयेद-
 ति” कौटि० । आधारे घञ् । ५ नेत्ररोगहेतौ । “प्रायेण
 सर्वं मयनामयास्ते भवन्त्यभिष्यन्दिनिमित्तमूलाः” । तस्मा-
 दभिष्यन्सदीर्घामाणसुपाचदेदाशु हिताय धीमान्” सुश्रु० ।
 उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात् सप्रविपर्ययाच्च ।
 स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च ऊर्ध्वेर्विधाताइमनातियोगात्
 इवास्तथाक्षाक्षिणि सेविताच्च विष्णुत्ववातक्रमनिष्पञ्चाच्च
 प्रसक्तसरोदनशोककोपाच्छिरोभिघातादतिमदपापानात् ।
 तथा ऋतुनाच्च विपर्ययेण लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।
 वायप्यहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति
 दोषाः । स च चतुर्विधः यथा । वातात् पिप्तात्
 कफाद्रक्तादभिष्यन्सर्तुर्विधः । प्रायेण जायते घोरः सर्व
 नेत्रामयाकारः । सुश्रु० ।

अभिष्यन्दनगर न० अभिष्यन्दने प्रधाननगरातिष्ठत्या तद-
 तिवाहेन कृतं नगरम् । शास्त्रानगरे अभिष्यन्दरमण-
 मित्यपि पाठः । रत्नं रतिस्नानं ईत० । तत्त्वार्थे ।

अभिष्य(स्य)न्दिन् लि० अभिष्यन्दते अभि+स्यन्द्-णिनि
 अप्राणिकर्त्तरि वा सत्वम् । १ सर्वतः स्तुते । “पयोऽभि-
 ष्यन्दि गुर्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम्” सुश्रु० ।

अभिष्यङ्ग पु० अभि+स्यन्ज-घञ् । १ उत्कटरागे २ क्षणात्त-
 न्यहंबुद्धौ च “असक्तिरनभिष्यङ्गः प्लवदारश्चादिषु” गीता

अभिसंरञ्ज लि० अभि+सम्+रभ-क्त । १ क्रुञ्जे । [निष्यञ्] च
 अभिसंरुत्ति स्त्री अभि+सम्+रुत्-क्तिन् । १ व्यवहारेऽभि-
 अभिसंश्रय च० अभितः संश्रयः । १ सर्वत आश्रये “यदि
 कुर्वीत भवानेवं विष्टेऽस्त्रिभिसंश्रयम्” रामा० ।

अभिसंसार अव्य० संसारस्याभिमुख्यम् अव्ययी० । संसा-
 रामिमुख्ये । अभि+सम्+सृ-वीक्षायां णसञ् । अभिना-
 वीक्षाद्योतनात् न द्वित्वम् । अभिसंसारम् अभिमग्न्याभि-
 मत्येत्यर्थे । “महानागमिवाभिसंसारं दिदृक्षितारः” य० ब्रा०

अभिसंहित लि० अभि+सम्+धा-कर्मणि कर्त्तरि वा क्त ।

१ फलोद्देशेन कृते २ अभिसन्धिविषयभूते ३ अभिसन्धि-
कर्त्तरि च “विमुक्तिदायेऽभिसंहितेषु” रुचिस्तवः ।

अभिसन्ताप पु० अभिसन्ताप्यतेऽनेन अभि+सम्+तप-णिच्-
करणे अच् । १ अभिशपे । तप-भावे घञ् । २ अभितः
सन्तापे । तप-आधारे । घञ् । ३ युञ्जे ।

अभिसन्धक लि० अभि+सम्+धा-क-स्वार्थे कन् । १ पर-
गुणसङ्गनेन आक्षेपके, “वैडालव्रतिकोद्योहंसः सर्वाभि-
सन्धकः सन्तुः” । “अभिसन्धक परगुणसङ्गनेन सर्वाक्षेपक
इति” कृष्ण० । [२ फलोद्देशे ३ वञ्चने च ।

अभिसन्धा स्त्री अभि+सम्+धा-भावे अङ् । १ अभिसन्धौ
अभिसन्धान न० अभि+सम्+धा-ल्युट् । १ परवञ्चने ।

“पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम्” रघुः । “परा-
भिसन्धानपरामन्विषः” काद० २ फलोद्देशे ३ अभि-
सन्धौ च । “फलाभिसन्धानपरा न योगिनः” पुरा० ।

अभिसन्धाय पु० अभि+सम्+धा-भावे घञ् । १ अभिसन्धौ
फलाद्युद्देशे । ल्यप् । २ फलाद्युद्देश्येत्यर्थे अव्य० । “अभि-
सन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्” गीता ।

अभिसन्धि पु० अभि+सम्+धा-भावे कि । १ फलाद्युद्देशे ।
“स्वर्गाभिसन्धिं सुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे” कुमा० ।
“स्वधामुजः काम्यफलाभिसन्धौ” रुचिस्तवः ।

अभिसन्धित लि० अभिसन्धा जाताऽस्य तार० इतव् ।
१ जाताभिसन्धौ अभिसन्धिविषये ।

अभिसम्पत्ति लि० अभि+सम्+पद-क्तिन् । १ अभितः स-
म्पत्तौ अन्यरूपस्यान्यथाभवने, “चित्प्राज्ञवनीयाभिसम्पत्तेः”
कात्या० १८, ६, ३५ । “आह्वनीय एव चित्प्राभिसम्पत्ति
अवस्थात् “यो वाव चित्तोऽग्निर्निर्घोष्यते तामेवैष्टकामेष
सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यत” इतिश्रुतिः एकवारं चित्प्राप्त्यो-
परि निधानेनाह्वनीयान्मेरेव सर्वदा चित्प्राप्तकता-
सम्पन्ना” कर्क० ।

अभिसम्पद् स्त्री अधिका सम्पद् प्रा०स० । १ अधिक-
सम्पत्तौ । अभिलक्ष्य संख्यां सम्पद् । तत्तत्संख्यादिसाम्येन
सम्पन्नतायाम् “तान्युभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश
भासाः पञ्चसंवत्स्रय इमे लोकाः असावादित्य एकविंशः
एतामभिसम्पदम्” शत० ब्रा० । “यैषा संख्यासम्पत्तिस्तामभि-
लक्ष्य भवति” भा० । सम्पदमभिलक्ष्य अव्ययी० टच् समा० ।

अभिसम्पदम् सम्पदमभिलक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिसम्पात पु० अभि+सम्+पत-आधारे घञ् ॥ १ युञ्जे ।

भावे घञ् । २ पतने । करणे घञ् । ३ अभिशपे
लोकप्रसिद्धिः ।

अभिसम्बन्ध पु० अभि+सम्+बन्ध-घञ् । १ अभितः सम्बन्धे
“द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणात्वनाभिसम्बन्धः” “फलार्थत्वा
तु स्वाभिले नाभि” जै० सू० “वैजिकादभिसम्बन्धादनु-
बन्धादर्थं तद्गृहम्” मनुः २ वाक्यादौ आकाङ्क्षितपदान्वये
च पदानामन्वयस्य पदार्थावन्वयोभ्यत्वएव ।

अभिसर लि० अभितःसरति स्त+ट स्त्रियां ङीप् । १ सहाये,
२ अनुचरे । “तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः”
भा० उ० प० । “अथ साभिसरं शरैस्तरस्त्रो” माघः ।

अभिसरण न० अभि+सृ-ल्युट् । १ अभिगमने २ नायक-
योरेकतरेण रागेण सङ्केतस्थानगमने च । [३ उत्सृष्टे च

अभिसर्जन न० अभि+सृज-भावे घञ् । १ दाने, २ वधे
अभिसाद्य अव्य० अभिसृज्ये अव्ययी० । सायाज्ञाभिसृज्ये ।
“अतोदयाद्रेरभिसाद्यसृज्यैरनुचरचन्द्रमसोऽभिरामताम्”
माघः ।

अभिसार पु० अभि+सृ-आधारादौ घञ् । १ युञ्जे, २ साहाय्ये,
३ साधने, ४ स्त्रियाः पुंसो वा संभोगार्थं निर्वर्जन-
सङ्केतस्थानगमने च । “आरब्धे रभसान्ध्या प्रियसखि !
क्रीडाभिसारोत्सवे” अभिसारप्रकारश्च । “स्त्रेषु गात्रेषु
संलीना सूकोकतविभूषणा” अवगुण्ठनसंवीता कुल-
जाऽभिसरेद्यदि । विचित्रोच्चलवेशा तु वल्लभपूरनि-
खना प्रभोदस्मेरवदना स्याद्देश्याऽभिसरेद्यदि । सदस्त्र-
लितसंलापा विभ्रमोत्पुल्ललोचना । आविर्गति-
सञ्चारा स्यात् प्रेक्षाऽभिसरेद्यदि ॥ जैत्रं वाटी भग्नदेवा-
लयो दूतीगृहं वनम् । मालयञ्च श्रमणञ्च नद्यादीनां तटी
तथा एवं कृताभिसाराणां पुच्छलीनां विनोदने, स्थानान्यथौ
तथा ध्वान्तच्छन्नेषु कचिदाश्रये” इति सा० द० । कर्त्तरि
घञ् । अनुचरे पु० “अभिसारेण सर्वेषां ततोयुद्धमवर्त्तत”
भा० ब० प० ।

अभिसारिका स्त्री अभिसरति अभिसारयति वा कान्तं सङ्केत-
स्थानं अभि+सृ-णिच्-वा ण्वुल् । १ “अभिसारयते कान्तं
या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभि-
सारिका” सा० द० उक्ते नायिकाभेदे “अनभिज्ञास्त-
मिच्छाणां दुर्हिनेष्वभिसारिकाः” कुमा० “यः सञ्चरोऽभूद-
भिसारिकाणाम्” रघुः ।

अभिसारिन् लि० अभिसरति णिनि । १ अभिसृज्येन गन्तरि
२ अनुचरे च स्त्रियां ङीप् । “प्रष्ठं त्रिष्टुपे त्रैष्टुभपदा

द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती, त्वष्टुमे त्विष्टुप् ।
वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी” अतु० क्र० उक्ते
वैदिकच्छन्देभेदे स्त्री यस्याः वैराजौ द्वौ पादौ द्वौ च
पादौ जागतौ साऽभिसारिणीति तदर्थः ।

अभिसृष्ट पु० अभि+सृज-क्त । १ दत्ते, २ उल्लृष्टे, ३ शक्ते च
अभिसृष्ट न० सृ-भावे-विच् सः अभितः सः स्वरणं शब्दो वा
यस्य । अभितः स्वरयुक्तोऽस्त्वभेदे “अभिसृष्टा निष्ठा गा
अवस्यः” ऋ० २, २१, ५ अभितः सः स्वरः शब्दं वा यस्य
तेन स्तोत्रेण” भा० । “स्तोत्रं नेमिं नमन्ति चक्षसा मेघं
विप्रा अभिसृष्टा” ऋ० ८, ६७, १२ “अभिसृष्टा अभिसृष्टेन
स्तोत्रेण” भा० । [रथस्य हयोरभिरभिसृष्टे] श्रुतिः ।

अभिसृष्ट पु० अभि+सृ-अप् । अभिसृष्टेन प्रेरणे “स्यात्
अभिहत त्वि० अभि+हृ-क्त । १ अभिवातसंयोगवति । “सो-
दीर्घोर्भृग्भिहितो वक्त्रमापद्य मारुतः” शिवा । २ ता-
ङ्हिते “परस्परैर्भाभिहता विनेदुः” पु० । ३ युषिते च ।
“अन्योन्यहाराभिहतौ हरंशौ” लीला० ।

अभिहरण न० अभि+हृ-ल्युट् । १ अभिसृष्टाहारेण “कार्मु-
काभिहरणाय सैथिलः” रघुः । २ विवाहादौ यौतकदाने च ।
अभिहृव पु० अभिहृवते अभि+हृ-अप् संप्रसारणञ्च ।
अभिसृष्टेनाङ्गाने ङ-अप् । २ सर्वतोद्गमे ।

अभिहृष्य त्वि० अभि+हृ-यत् । उपहृषणोये “यस्ते मदोऽव
केशो विकेशो येनाभिहृष्यं पुरुषं क्षणोषि” अथ० ६, ३०, २,
ल्यप् । २ उपहृष्येत्यर्थे अथ० ।

अभिहार पु० अभि+हृ-घञ् । १ अपचिकोषया अभिगम्याक्र-
मणे, २ साक्षाच्चैर्ये, ३ अभियोगे, ४ कञ्चादिधारणे
५ संक्षेपणे ६ भेदने च । “अतिदूरात् सामीप्यादि-
न्द्रियवातात्मनोऽनवस्थानात् । सौख्यग्राह्यवधानादभिभावात्
समानाभिहाराच्च” सां० का० । “समानाभिहारात् तोय-
दविभक्तानुदयिन्दून् जलाशये न पश्यति” सा० कौ० ।

अभिहित त्वि० अभि+वा-क्त । १ अभिधया वृत्त्या बोधिते
२ उक्ते । “अभिहिते प्रथमा” वा० । अभिधानञ्च प्रायेण तिङ्-
कृत्तद्धितसमासैः क्वचिदव्ययेन । तत्तद्गतसंख्याया अभिहितत्वे
कर्तृकर्मणोरभिहितत्वमिति नैयायिकाः भवति च प्रामं
गच्छति चैतः, प्रामो गम्यते चैतरेषां दौ कर्तृकर्मगत-
संख्याया आख्यातेनाभिधानमतस्तत्र प्रथमोपपत्तिः ।
तथाप्याख्यातार्थसंख्यावत्त्वेन कर्तृकर्मणोः अभिहित-
त्वम् । नैयायिकसते कर्तृकर्मणोरेव आख्यातेना-
भिधानमिति भेदः । “अनभिहिते” पा० अनभिहिते

इत्यधिकाये कर्मादौ द्वितीयादि “इति प्रविश्याभिहिता
द्विजन्मना” कु० अथ वच्यर्थकतया गौणे कर्मणि क्त ।
वचनोद्देश्यत्वेन तस्याः कर्मत्वादुक्तता । गौणकर्मणोऽप्रयोगे
तु मुख्यकर्मणोवचनादेरुक्तता । “वासुदेवेनाभिहिते वाक्ये
तेन महात्मना” भा० उ० प० ।

अभिहितान्वय अभिहितानामन्वयः । अभिधावृत्त्या (शक्त्या) उप-
स्थापितानामर्थानां परस्परसंबन्धे । तथा हि अभिधावृत्त्या
पदार्थबोधने द्विधा प्रकारः । अन्विताभिधानम् अभिहिता-
न्वयश्च तत्र सोमांसका एवमाहुः “सर्वेषां शब्दानां व्युत्पा-
रादेव प्रथमं व्युत्पत्तिर्दृश्यते इतरोपायानां शब्दव्युत्प-
त्त्यधीनत्वात् । तथा हि प्रयोजकस्य वाक्योच्चारणानन्तरं
प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य
प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वयव्यतिरेकानुबिधायित्वादुप-
स्थितत्वाच्च प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिरेव प्रयोजनमवधारयति न
चाकिञ्चित्कृत्तत्वात्तदर्थं सम्भवतीति तद्वाक्यजन्यं प्रवृ-
त्त्यनुकूलं कार्यताज्ञानमेव कल्पयति स्वप्रवृत्तौ बालेन
कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् तथा च प्रेक्षावत् प्रवृत्तिः
कार्यताज्ञानाधीना प्रवृत्तित्वात् मदीयप्रवृत्तिवदित्यनुमीयते
तत्र कारणात्तरानुपस्थितेः शब्दसंज्ञोपस्थितेस्तस्यैव कार्यता-
ज्ञानहेतुत्वमवधार्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति पञ्चाङ्गान्वयव्यति-
रेकाभ्यां क्रियाकारकपदानां कार्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं
गृह्णाति प्रथमं गृहीतसामान्यशक्त्यनुसरोधात् । ततश्च पदं
कार्यान्वितज्ञानशक्तं पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतः स्वार्थः,
विशेषः २२ नादिगणः स च उत्तरकाले सुहृदुपदेशादिभिरव-
गम्यते । अतः प्रवृत्तिपराणामेव शब्दानां प्रवर्तकज्ञानजन-
कत्वम् तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचित्परस्परया कार्यान्वितम्
तत्र साक्षात् यजेत घटमानयेत्यादौ वाक्ये । विधिशेषीभूता-
र्थवादादौ तु परस्परया । कार्यान्वय इति सर्वत्र
वेदे कार्यान्वितस्वार्थबोधकता स्वरूपाख्यानपराणान्त
काव्यनाटकादीनां पदार्थासंसर्गपक्षेण संसर्गस्य व्यवहारः
न तु संसर्गपक्षेण, तथा च व्यवहारेणैवानुमिते इतरान्वित-
ज्ञाने करणत्वग्रहात् तत्रैव शक्तिर्दृश्यते उपस्थित-
त्वात् नचाप्ये तत्तद्वागः हेत्वभावात् । न तु पदार्थमात्रे
शक्तिग्रहः व्यवहारात्तत्तदुपस्थितेः उपायान्तरात्तदु-
पस्थित्यन्तरकल्पने मानाभावात् । एवञ्च इतरान्वितस्वार्थ
ज्ञानशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थान्वयानुभावकमिति वाक्यार्थ
एव शक्त्याऽभिधीयते इत्यन्विताभिधानवादिनः । अभि-
हितान्वयवादिनस्तु नैयायिकादयस्तेषामन्यथाशयः । इतरा-

नितपदार्थज्ञानोपस्थितो पदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुप-
स्थितौ पदार्थस्य विषयत्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविष-
यत्वनियमादिति तत्रैव शक्तिः कल्प्यते लाघवात् नत्व-
ऽन्वयांशेऽपि गौरवात् अस्तु वा प्रथममितरान्विते शक्ति
ग्रहोऽप्ये तस्य त्यागः आकाङ्क्षायोग्यतादिलभ्यत्वप्रति-
सम्भानात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् प्रथम गृहीतत्वमा-
तस्याकिञ्चित्करत्वात् तथा च षट्शक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थ-
स्मरणद्वाराकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिव्याहृतपदार्थेन
सह स्वार्थस्यान्यमनुभावयति स्वभावादित्यन्यथैवान्वयज्ञानो-
दयात् किं तत्र शक्त्या, अन्यमात्रशक्तावपि अन्यविशेष-
ज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात् तैरेव सहकारिभि-
रन्यविशेषावगमसम्भवात् । क्रियाकारकपदयोः प्रत्येकमि-
तरान्वितस्वार्थबोधकत्वेऽवान्तरवाक्यार्थद्वयबोधप्रसङ्गात् । न
चैकमेव पदमन्विताभिधायकमितरत्तु अन्यप्रतियोगिकार-
कमिति वाच्यम् अविशेषात् कस्याभिधायकत्वमित्यनिश्च-
यात् । किञ्च किमशक्ययोरेवान्वये शक्तिः ? उत शक्ययोः ?
आद्ये यस्य कस्यापि अन्यबोधकत्वापत्तेरितिप्रसङ्गः स्यात्
तथा च शक्यान्वयाभिधायकत्वं वाच्यं एवं च शक्ये शक्या-
न्वये च द्विधा शक्तिः कल्पनीयेति गौरवम् । अथ अन्य-
तात्पर्यकतया तत्प्रतिपादकं पदमित्युभयसंस्कृतम् तात्-
पर्यं निर्वाहिका च वृत्तिः सा च न गौणी न वा लक्षणेति
अगत्या शक्तिः स्वीकार्येति चेत् वृत्तिं विनापि तात्पर्य-
निर्वाहात् किं वृत्त्या, पदानासक्तक्रमेणान्यबोधकत्वसम्भ-
वात् अन्यथा शक्यैव तात्पर्यं निर्वाहावश्यम्भावे लक्षणो-
च्छेदः स्यात् । अथ षट्मानवेत्यादौ प्रत्येकमन्वये सत्येव
विशेषान्वयसामान्ये जिज्ञासा भवति न च सामान्यानवगमे
विशेषे सा स्यादित्यतस्तत्र शक्तिरिति चेन्न कारकोप क्रियायाः
क्रियया च कारकस्य सामान्यत आक्षेपात् दृष्टे फले
तदीयरसजिज्ञासावत् तदुपपत्तेः ततश्च पदार्थे एव शक्तिः
न पदार्थान्वयांशे तस्मात् पदज्ञानं करणं पदार्थस्मरणं
व्यापारः आकाङ्क्षादिसहकारणं स्मरितपदार्थान्वयाह-
भयः फलमिति ।

अभिहृति स्त्री अभि+हृ-क्तिन् । अभिमुख्येनाह्वाने ।

अभिहृत् लि० अभि+हृ-कर्मणि अति वेदे प्र० न गुणः ।

अभिमुख्येन ह्रियमाणे । “दुरितादभिहृतः शंसादधा-
दभिहृतः” ऋ० १, १२८, ५ “अभिहृत आभिमुख्येन
ह्रियमाणान्” भा० ।

अभिहृत् लि० अभि+हृ-विच् । १ कुटिलगन्तरि “नाभि-

हृरे पदं निदधाति हृत्यवे” अथ० ६, ७६, ३ अभि+हृ-
कर्मणि अप् । अभिहृरः उपहृरे गन्तव्यदेशादौ ।

अभिहृत् लि० हृ कौटिल्ये कर्त्तरि अति प्र० । आभिमुख्येन
कुटिलं कुर्वति “निनिहोरभिहृतामसि” ऋ० १, १८८, ६,
“अभिहृतामाभिमुख्येन कुटिलं कुर्वताम्” भा० ।

अभिहृति स्त्री अभि+हृ-क्तिच् वेदे प्र० । कुटिलस्वभावे ।
“शतभुजिभिस्तमभिहृतेरघाते” ऋ० १, १६६, ८ “अभि-
हृतेः कुटिलस्वभावात्” भा० ।

अभी लि० नास्ति भीर्यस्य । भयशून्ये । कप् । अभीकोऽप्यत्र
अभीक लि० अभि+कन् “अनुकामिकाभीकाः कसयिता” पा०

नि० । १ कामयमाने “भेदस्त्रिनः सरभसोपगतानभीकान्”

माघः । २ क्रूरे ३ उतुहके च । आभिमुख्येन कायन्ति
प्रकाशते दीर्घः । ४ समीपे “प्रतङ्गावयो वहन्त्वेषामभीके”

ऋ० १, ११८, ५, “अभीके गृहसमीपे” भा० । ४ अभि+
इण+कन् । ५ अभिगते लि० “यामनु रुष्यतामभीके” ऋ०

७, ८६, १, “अभीके अभिगते” भा० । ६ कवौ ७ स्वामिनि च लि० ।

अभीक्ष्ण लि० अभि+क्ष्णु-तेजने बा० ड प्र० दीर्घः अभि-
गतः क्षणं वा प्र० । १ सन्तते २ ऋशे च । ३ क्रिया-

पौनःपुन्ये” न० । “महारण्यसनभीक्ष्णोपसेवितम्”
रामा० । अभीक्ष्णस्य भावः क्षण् । अभीक्ष्णम् सन्तभावे

“नित्यबोधायोः” पा० “अभीक्ष्णये” इति सि० कौ० ।

अभीक्ष्णम् अव्य० अभि+क्ष्णु-बा० डसु प्र० दीर्घः । पौनः-
पुन्ये खरादि । “अभीक्ष्णमनुसृतयाऽतिदुर्गमम्”, माघः ।

अभीत लि० अभि+इण-क्त न० त० । १ अभिगते । न भीतः
विरोधे न० त० । २ भीतभिन्ने उत्साहान्विते लि० ।

अभीति स्त्री अभावे न० त० । १ भयभावे २ तद्गानार्थायाम्
अभयमुद्रायाश्च । “परशुमन्गवराभीतिहस्तं प्रसन्नम्” शिव-

ध्यानम् । ६ त० । ३ भीतिशून्ये लि० । अभि+इण-
क्तिन् । अभिगमने ४ “अभीतिमय्ये” इति ऋ० ७, २१, ८ ।

“अभीतिमभिगमनम्” भा० । कर्मणि क्तिन् । ५ समीपे ।

अभीपत् लि० अभि+पत-क्तिप् दीर्घः । अभिगमनकर्त्तरि ।
“अभीपतोऽष्टिभिस्तर्पयन्तम्” ऋ० १, १६४, ५, २, “अभी-

पतोऽभिगमनवतः” भा० । [लङि]
अभीप्सित लि० अभि+आप+सन-क्त । १ अभीष्टे अभि-
अभीप्सु लि० अभि+आप+सन्-उ । अभिलाषुके ।
अभीम लि० विरोधे न० त० । १ भयानकभिन्ने सौम्ये ।
अभीमान प्र० अभि+मन-क्तिप् वा दीर्घः । अभिमानशब्दार्थे
अभीर प्र० अभिमुखीकृत्य ईरयति गाः अभि+ईरः अच् ।
७८

गोमे जातिवाचकादन्तशब्देन ततः स्त्रियां ङीप् ।
अभीरु(लु) वि० न०त० । १ भीरु(लु)भिन्ने युद्धादावुत्साहा-
 न्विते । “स्याने युद्धे च कुशलानभीरुनधिकारिणः” मनुः
 “ते वाशीमत इग्निषो अभीरवः” ऋ० १, ८७, ६ । २ वटु-
 कर्भरेव पु० “अभीरुर्भैरवो भीरुर्भूतपोयोगिनीपतिः” वटु-
 कस्तवः ७त० । युद्धस्याने न० । शतमूल्या स्त्री असङ्कुचित-
 पत्रत्वात्तथात्वम् । वा ऊङ् । अभीरुः शतमूल्याम् ।
 “अभीरुमिसिसिन्धूयवत्सकोशीरपद्मकैः” सुश्रुतः ।
अभीरुण अभि+रु-वा० उनन् दीर्घः । १ अभिरुखे “यज्ञा-
 भिद्रोहोद्भूतं यज्ञं गोमे अभीरुणम्” श्रुतिः ।
अभीरुपत्री स्त्री न भीरुणि असंज्ञितत्वात् पत्राग्न्याः
 जातो ङीप् । शतमूल्याम् । [२ तद्वति । वि०
अभील न० अभि+लृश् अच् रस्य लः । १ कटे २ भयानके
अभीलाप पु० अभि+लप भावे घञ् दीर्घः । अभिलषकपत्र-
 रूपे शब्दे । “आलापाय प्रलापायाभीलापलपय ये”
 अथ० ११, ८, ७५ लप् लपनं भावे क्तिप् ततोऽङ् । तेन
 लपनालापप्रलापाभीलापायलार इत्त उक्ताः । अभी-
 लापलप् इति शब्दकल्पनं भ्रमविजृम्भितम् ।
अभीवर्ग पु० अभि+वृज-आधारे घञ् । अभिवृजसंघे
 “अहं राष्ट्रस्याभीवर्गे निजोभयासमुत्तमः” अथ० १, ५, २० ।
अभीवर्त्त पु० अभिवर्त्तने गच्छन्ति स्वर्गमनेन अभि+वृत्-करणे
 घञ् । १ यज्ञासाधनं तच्च “उदङ्गच्छतोपाह्वित्यस्यां योना
 वृत्तं यज्ञाणांर्क्षसिन्धुतिगर्भेदस्य पृथ्व्यस्तोत्रम् । “अभो-
 वर्त्तोयज्ञासाम भवति अभीवर्त्तेन वै देवाः स्वर्गं लोकमभ्य-
 वर्त्तन् यदभ्यवर्त्तन् तदभीवर्त्तो यज्ञासाम भवति स्वर्गस्य
 लोकस्याभिष्टयै” ता० ब्रा० । “अभिष्टत्तिसाधनत्वादस्य
 सान्नोऽभीवर्त्तसंज्ञा निष्पन्ना” भा० । “तदभीवर्त्तस्याभीवर्त्त-
 त्वसिद्धिर्वास्तव्यायनम् । एतदभीवर्त्तस्य साम पूर्वार्धेऽङ्ग-
 पक्षसि विद्यमानानासाभिष्टत्तिकानामङ्गां स्वरसाधनं च साध्य-
 न्दिने सवने यजमानान्धारब्धेन यज्ञाणां पृथ्व्यस्तोत्रतया
 कर्त्तव्यं, तथा उत्तरार्धेऽङ्गपक्षसि “इन्द्रकृतञ्च आभरे” त्येक
 एव प्रगाथः यज्ञासाधनयः कर्त्तव्यः । प्रत्यङ् च तस्मिन्
 प्रगाथे अन्यदन्त्यस्याम यज्ञाणां पृथ्व्यस्तोत्रार्थं कर्त्तव्यम्
 इति, ता० ब्रा० भा० । २ संवत्सरे । “अभीवर्त्तः
 सविंशः” यजु० १४, २३ । अभिवर्त्तते आवर्त्तते
 इत्यभीवर्त्तः सासाष्टसिद्धयः स विंशः क्षोमः यद्वा अभि-
 वर्त्तयज्ञावर्त्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्त्तः संवत्सरः
 “उपसर्गस्य अक्षरमन्त्रे यज्ञवृत्ति” पा० दीर्घः ।

दादयमाससप्तर्त्तसंवत्सररूपविंशतिसङ्ख्या सहितः
 सविंशः । य एष सविंशस्तोमः तस्यपदधातोत्यर्थः
 “संवत्सरो वा अभीवर्त्तः इति संवत्सरो हि सर्वाणि
 भूतान्यभिवर्त्तते” श्रुतिः वे० दी० । ३ अभीवर्त्तनेत्यादिके कृत्ते
 “अथैनं सारयमाणसुपाकृष्टाभीवर्त्तं वाचयति” आश्व०
 षट् । ४ अभिष्टत्तिसाधने हविर्भेदे च । “अभीवर्त्तेन
 हविषा येनेन्द्रो अभिवाष्टते” ऋ० १०, १७४, १ ।
अभीष्ट पु० अभि+अष्ट-उन् पु० अत इत्त्वम् । १ बाह्वी
 “अभीष्टोऽभ्यश्रुते कर्म्मणि” निरु० । २ अश्वरज्जौ ।
 “स्थिरा वसन्तु नेयोरथो अश्वा स एषां सुसंयुक्ता अभी-
 ष्ठाः” ऋ० १, ४, ३८, १२, । ३ किरण्ये “प्रफुल्लतापिच्छ-
 निभैरभीष्टुभिः” साधः “सुयन्तुभिः सर्वशासैरभी-
 ष्ठुभिः” ऋ० ५, ४४, ४, अभीष्टुभिः रश्मिभिः” भा० ।
 ४ “अङ्गुलो च अभीष्टयोऽङ्गुलयः” ऋ० भा० उक्तेः ।
अभीष्टमत् पु० अभीष्टवः किरणा बाहुल्येन सन्त्यस्य
 सतृप् । सूत्र्ये “जितिपः क्षिप्रभीष्टमानिव” साधः ।
अभीष्टम् पु० अभि+सृज्-घञ् दीर्घः । अभिष्टम्भार्थे ।
अभीष्ट पु० अभि+इप्+क्त । १ किरण्ये (लागाम) इति ख्याते
 २ प्रपञ्चे, ३ कामे, ४ अनुरागे च । सर्वे कोषकारा मूर्त्त-
 न्वान्ततया मेढुः लोकवेदयोस्तु तालव्यान्तप्रयोगः” मञ्जु० ।
अभीष्ट वि० अभि+इप्-क्त । १ वाञ्छते, २ दयिते, ३ हृद्ये
 च “ज्ञातकं गुरुमभीष्टस्त्वित्जम्” साधः । “आत्मानम-
 खिलाधारसाश्रयेऽभीष्टसिद्धये” वे० सा० ।
अभुक्त वि० भुज-कर्म्मणि क्त न०त० । १ “अभुक्तिं अन्नादौ
 २ अन्नतभोगे पुर्यादौ च । “नाभुक्तं जीयते कर्म्म कल्प-
 कोटिशतैरपि” पुरा० । भोगश्च भोजनीयद्रव्याहारः
 कर्म्मकृतसुखदुःखादुभवश्च ॥ भुक्तं भोजनं भावे क्त
 अर्था० अच् न०त० । २ भुक्तवृत्तिश्च “भुक्तायाऽङ्गुष्ठाः
 पीता गाव इति अर्थ आद्यच्” पा० भाष्यम् । सुगन्धोपे ह
 कर्त्तरि क्त इत्युक्तम् । “अभुक्तौ हृत्तिर्धर्मजम्” श्रुतिः
 “अभुक्तस्य दिवा निद्रा पाषाणमपि जीर्यति” वैद्य० ।
अभुक्तमूल न० “भुजङ्गपौरन्दरपौष्पाभानां तदप्यभानाश्च यद-
 न्तराक्षम् । अभुक्तमूलं प्रह्वरप्रमाणं त्यजेत् सुतं तत्प्रभवं
 सुताक्ष” इति नार० । “ज्येष्ठान्ते षटिके ज्ञेयं मूलाद्य
 षटिकाद्वयम् । अभुक्तमूलमित्याहुर्ज्जातं तत् विवर्धयेत्”
 वशि० ज्येष्ठान्त्यष्टिकाद्वयं मूलादौ षटिकाद्वयम् ।
 तयोरनर्गता नाडी ह्यभुक्तमूलमुच्यते” इति वृ० १०५०
 उक्ते ज्येष्ठामूलान्ततयोरान्त्यष्टिकाविशेषे ।

अभूज् त्रि० न भुङ्क्ते भुज-क्लिप् न०त० । अभञ्जके । “नभ
आश्रयोः किमभुजवदामि” ऋ० १०, ८५, ११ ।
अभूत त्रि० न भूतः । भूतशब्दार्थभिन्ने । “अभूतमासञ्च
विरुद्धोद्धृतम्” साधः । २ मिथ्याभूते ३ अविद्यमाने च
अभूततद्भावः पु० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणानाविर्भूतस्य तेन
रूपेण भावः । यः कश्चित् पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन
रूपेण तस्याविर्भावे । यथा सृष्टिका षठीभवति । ‘कृष्ण-
स्तिवोगे सम्पद्ये कर्त्तरि च’ पा० ‘अभूततद्भावे इति
वक्तव्यम्’ वा० । [त्वभिमाने ।
अभूताभिनिवेशः पु० अभूतेऽसत्येऽभिनिवेशः । असत्ये सत्य-
अभूति स्त्री अभावे न०त० । १ भवनाभावे “तस्य ह न देवाश्च
नाभूत्या ईशते” शत० ब्रा० । “अभूत्यै अभवनाय” भा०
३ सम्पत्त्यभावे ” “अज्ञायापि व्यशिर्यन् भरतानाम-
भूतये” भा०श०प० । न०ब० । भूतिशून्ये त्रि० ।
अभूमन् पु० विरोधे न०त० । १ भूरिभिन्ने खले ।
अभूमि स्त्री न०त० । १ अनान्यमे अविषये “अभूद्भूमिः
प्रतिपक्षजननां भियामिति” साधः “अभूमिरियमपन-
यस्य” शकु० “नाभूद्भूमिः खरशायकानाम्” नैष० । “सखलु
मनोरथानामभूमिर्विषर्जनानवसरसत्कारः” इति शकु० ।
अप्राशस्त्ये न०त० । अप्राशस्त्यभूमौ । न०ब० । भूमिशून्ये त्रि० ।
अभूमिज त्रि० न०त० । १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ
२ अप्राशस्त्यभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च । “अभूमिजं नव-
श्चापि न धान्यं गुणवत् सृष्टमिति” सुश्रुतः ।
अभूयिष्ठ त्रि० विरोधे न०त० । भूरिभिन्ने खले ।
अभूषित त्रि० विरोधे न०त० । भूषितभिन्ने अपरिष्कृते
अभूत त्रि० न भूतः । १ अप्राप्तवेतने । गोस्वाभ्युत्सते भूतः
सा स्वात् पाठेऽभूते भूतिः” मनुः २ अपुष्टे च ।
अभूश त्रि० न०त० । १ भूशभिन्ने मन्दे खले ।
अभेद पु० अभावे न०त० । भेदाभावे एक्ये “गतयोरभेद-
मिति सैन्ययोस्तयोः” साधः “अभेदः शिवरामयोः” पुरा०
“रत्नयोर्द्वयोश्चैव जययोर्बवयोरपि । शसयोर्धनयोश्चान्ते
सविसर्गाविसर्गयोः । सविन्दुकाविन्दुकयोः स्वादभेदेन कल्प-
नम्” आलङ्कारिकाः “गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोऽभेदः”
इति सांख्यवादयः । अभेदश्च भेदाभाव इति बहुवः । तादा-
त्म्यमिति त्व साङ्ख्यवादयः । तादात्म्यञ्च तत्सत्त्वनियतस-
त्ताकत्वं तेन गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्यं
गुणक्रिययोर्द्वयनियतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरि-
भाषायाम् सत्यैक्ये मिथोभेदस्तादात्म्यमित्युक्तं द्रव्यगुण-

योर्मिथोभेदसत्त्वेऽपि तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वात् तथात्वम् ।
अभेद्य त्रि० भेत्तुं शक्यते भिद-शक्यार्थे स्यत् न०त० ।
१ भेत्तुमशक्ये “अभेद्यकवचं दधे” भा०द्रो०प० । २ हीरके
न० तस्य केनापि धातुना भेत्तुमशक्यत्वात् तथात्वम् ।
अभोक्तव्य त्रि० न भोक्तुमर्हम् सृष्ट्यादिनिषिद्धत्वात् ।
अभक्ष्ये । तच्चाभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम् ।
अभोक्तृ त्रि० न भोक्ता स्त्रियां ङीप् । भोक्तृभिन्ने । [त्रि०
अभोग पु० अभावे न०त० । १ भोगाभावे न०ब० । २ भोगशून्ये
अभोजन न० अभावे न०त० । भोजनाभावे उपवास
“स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्” “यतात्मनोऽप्र-
मत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्” इति च मनुः । भोजनाभावश्च
भोजनविषयकानिष्टत्तरिति भोसांसकाः भोजनात्यन्ताभाव
इति नैयायिकाः अत्यन्ताभावस्य चैमिकजन्यत्वाङ्गी-
काराच्च कृतिसाध्यत्वमिति विवेकः । भोजनाभावश्च भोजने
कचिद्रागाभावेन रोगेण वा, कचिच्च शास्त्रादितो भोजने
बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानासुद-
येन, यथा न कलङ्गं भक्षयेदित्यादौ । कचिच्च व्रतरूपे
भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन । स च भोजननिवृत्ति-
स्तदन्याभावो वेत्युक्तम् । विस्तरस्तु निषेधनिषेधविधि-
शब्दयोर्दृश्यः । “अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभो-
जनम् रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः” इति
वैद्य० । न०ब० । २ भोजनशून्ये त्रि० ।
अभोज्य त्रि० न भोक्तुं शक्यं निषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये तत्
स्वामिनि उपचारात् “अभोज्यान्तु भुङ्क्ताविति” मनुः
अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे विवरणम् ।
अभोज्यान्न त्रि० न भोज्यमन्नं यस्य सृष्टिनिषिद्धत्वात् ।
अभक्ष्यान्नस्वामिनि ते च अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे उक्ताः ।
‘य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः’ मनुः ।
अभौम न० भूमौ भवम् न०त० । भौमभिन्ने नाभसजलादौ विर-
रणं जलशब्दे “अभौममम्भोविस्तृजन्ति मेघाः” इति पुरा०
अभ्यक्त त्रि० अभि+अनृज-क्त । १ कृततैलाद्यभ्यङ्गे २ अभि-
तोलिप्ते च ।
अभ्यग्न त्रि० अभिसुखमयं यस्य । आसन्ने निकटे ।
अभ्यङ्ग पु० अभि+अनृज-घञ् कृतम् । तैलादिमर्द्दने ।
“मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्तोतोभिस्त-
र्धयेत् बाह्व् अभ्यङ्गः स उदाहृतः” “तैलमलं यदाङ्गेषु
न च स्नाह्वाङ्गतर्पणम् । संसार्धबहुशोऽभ्यङ्गोऽमस्तकादौ
प्रकीर्त्तितः” इति च वैद्यकोक्ते २ विशेषाभ्यङ्गे च । “तैलाभ्य-

कृनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते” । “अतैलं सार्षपं तैलं यत् तैलं पुष्पासितम् । अड्डं पक्वतैलञ्च क्षान्नाभ्यङ्गे पु नित्यम्” इति च ति० त० स्मृतिः । “अभ्यङ्गनेपथ्य मलञ्चकार” कुमा० । “अभ्यङ्गमङ्गनञ्चाङ्गोरुपान- च्छत्वधारणमिति” मनुः । “अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं सजरा- असवातहम्” । “शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शो- वेत्” वैद्य० ।

अभ्यञ्जन न० अभि+अनुज-भावे ल्युट् । अभ्यङ्गशब्दार्थे “भोजनाभ्यङ्गनाहानात् यदन्यत् कुरुते तिलैः” मनुः । “ताम्बूलभ्यङ्गनं चैव कांक्षपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्” शु० त० प्रचेताः । करणे ल्युट् । २ नेत्रादौ कज्जलादिदाने । ३ तत्साधने द्रव्ये । अभि+अनुज-णिच् ल्युट् । अभ्यङ्गनसाधन- व्यापारे “अभ्यङ्गनं क्षापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च । गुरु- पत्न्या न कार्याणि” मनुः ।

अभ्यञ्जनीय लि० अभि+अनुज-कर्मणि अमोयर् । १ अनु- लेख्ये चन्दनादौ २ मर्द्दनीये तैलघटादौ च “एतदभ्यञ्ज- नीयं घृतमिति” दुर्गास्त्रवपूजापद्धतिः” ।

अभ्यधिक लि० अभ्यधमधिकः प्रा० ष० । उत्प्लष्टमे । “अयं वै नः श्रेष्ठ” इति ढ० ङ० भाष्ये श्रेष्ठः प्रशस्ततमः अभ्यधिकइति व्याख्यानात् तथात्वम् । “न त्वत्समोऽस्यभ्यधिकः कृतीत्यः” गीता । २ अधिकपरिमाणे “धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हर- तोऽभ्यधिकं बधः” “तथा धरिम (पल) मेयानां शताद- भ्याधिको बधः” इति । “पञ्चपलतस्त्वभ्यधिको हस्त- च्छेदनमिष्यते” इति च मनुः ।

अभ्यध्वं अव्य० अध्वनोऽभिसुखम् अव्ययी० अच्समा० । मार्गाभिसुखे “संस्थितेऽध्वर्युराह्वनीयसमीपे स्थित्वाऽ- भ्यध्वं शम्यां प्राशति” कात्या० २४, ५, ३५, “अभ्यध्वं मार्गाभिसुखम्” कर्कः । “ययोरभ्यध्वे उत यद्वरे चित्” “अथ० ४, २८, २” तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्” पा० वा नाम्

अभ्यक्ष्ण पु० अभि+अक्ष-अच् ण् । तिलकक्ष्णे । (खलि)

अभ्यनुज्ञा स्त्री० अभि+अनु+ज्ञा-अङ् । अनुज्ञायाम् इदं कुरु इत्यादिना प्रवर्त्तने “ज्ञताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा” कुमा० “पपी वशिष्ठेन ज्ञताभ्यनुज्ञः” रघुः ।

अभ्यनुज्ञात लि० अभि+अनु+ज्ञा-क्त । इदं कुरु इत्या- द्युक्ता नियोजिते आभिमुख्येनानुज्ञाते ।

अभ्यनुज्ञानि न० अभि+अनु+ज्ञा-भावे ल्युट् । १ अनुज्ञा- याम् इदं कुरु इत्याद्युक्ता नियोजनभेदे । “भरद्वाजाभ्य-

नुज्ञानाच्चित्कूटस्य दर्शनम्” रामा० । [२ प्रकाशिते च अभ्यनुक्तं लि० अभि+अनु+वच-क्त । १ आभिमुख्येन अनुक्ते अभ्यन्तरं न० अभिगतमन्तरम् । १ अन्तराले, मध्य- स्थाने । “नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलम्” कुमा० । “प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया” “शमीमिवाभ्यन्तरलीन- पावकाम्” इति च रघुः । “ब्रह्मद्विद्विपरिविस्तिष्ठ गणा- भ्यन्तर एव च” मनुः । २ उभयोर्मध्ये ३ अन्तःकरणे च । अभ्यन्तरे भवः अण् आभ्यन्तरम् । अन्तःकरणस्ये लि० “शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । अङ्गुलीभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्थान्तरम् । अग्नौचाङ्गि वरं बाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं वरम्” दत्तः ।

अभ्यन्तराराम लि० अभ्यन्तरे सर्व्वाभ्यन्तरे परमात्मनि आर- मति कर्त्तरि वज् । आत्मारामे आत्मज्ञे योगिनि “आत्मनश्च ‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थी ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्य- क्तात् पुरुषः परः” इति गीतावाक्येन अन्तर्यामिब्राह्मणेन १२० पृष्ठे दर्शितेन च सर्व्वाभ्यन्तरवर्त्तित्वम् ।

अभ्यमन न० अभितः असमम् अस-गत्यादौ भावे ल्युट् । १ अभिगमने । शु० अस-ल्युट् असमन्त्यात् ह्रस्वः । २ । रोगे, करणे ल्युट् । ३ तत्साधने अङ्गितसेवने च । **अभ्यमित** लि० अभि+वु०+अस-कर्मणि क्त । १ रुग्णे २ पीडिते च । वा नि० । अभ्यान्तोऽप्यत्रैव “बहुभिस्तेन चाभ्यान्तस्तं विव्याध ततोऽधिकैः” भा० द्रो० प० ।

अभ्यमित्व अव्य० अभितस्त्यामिसुखम् अव्ययी० । अभितस्य शत्रोराभिमुख्ये । अभितमलंगातीत्यर्थे “अलं गामीत्यधि- कारे “अभ्यमित्वाच्च च” पा० ऋ अभ्यमित्वीयः चात् ष्वयतौ अभ्यमित्वीणः अभ्यमित्वः । सामर्थ्येन शत्रोरभिसुखगार्भानि वीरे पु० । “मारीचोऽनुनयंस्त्रासादभ्यमित्वोभयार्भानि ते” “उद्योगमभ्यमित्वीणोयथेष्टं त्वञ्च सन्तु” इति च भट्टिः ।

अभ्यमिन् लि० अभि+वु०+रोगे-अस-कर्त्तरि अस- नत्वात् ह्रस्वः णिनि । १ रोगशुक्ते २ आभिमुख्येन पीडिते ।

अभ्यय पु० अभितः सर्वतः अयः निष्क्रमः इण-अच् । १ अस्तमये “आदित्याभ्ययेऽस्ततायामपि” कात्या० ८, ६, १३ “वपाहोमात् पूर्वमादित्यास्तमये” कर्कः । २ अपगमे च “तमोऽभ्यये सायं जुहुयात्” कात्या० ४, १५, १२ तमसोऽन्वकारस्याभ्ययेऽपगमे” कर्कः ।

अभ्यर्चन न० अभि+अर्च-ल्युट् । १ समन्तात्पूजने २ आभिमुख्यार्थं पूजने च । “नित्यं क्षात्वा शुचिः

कर्त्तादित्युपक्रमे “देवताभ्यर्चनञ्चैव” मनुः । भावे अ ।
अभ्यर्चायत् स्त्री ।

अभ्यर्च्य लि० अभि+अर्च-कर्मणि खत् । १ अभितः पूज-
नीये “देवानयः सदाभ्यर्च्यागृहस्थैस्तु विशेषतः” पु० ।
ल्यप् । २ अभिसुख्येन पूजयित्वर्थे अव्य० “देवान्
पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्” मनुः ।

अभ्यर्ण लि० अभि+अर्ह-कर्मणि क्त आविर्दूये इडभावे नि०
नत्वम् । समीपे । “कालोऽभ्यर्णजलागमः कुश्लिनो-
वत्स्य वात्तापि न” सा० द० । “अभ्यर्णमागस्तमस्तृ-
शङ्गिः” रघुः । “कृष्णास्तृवाभ्यर्णचरैकहंसः” प्रतप्तमभ्यर्ण-
तया विवस्वता” इति च माघः ।

अभ्यर्थना स्त्री अभि+अर्थ-भावे युच् । अभिसुख्येन प्रार्थने
“अभ्यर्थनामङ्गभवेन साधुर्माध्यस्थमिष्टेऽथवलम्बतेऽर्थे”
कुमा० । भावे ल्युट् । तत्त्वे न० । [अभिसुखं याचनीये ।

अभ्यर्थनीय लि० अभि+अर्थ-गौणे कर्मणि अनोयर् ।
अभ्यर्थित लि० अभि+अर्थ-गौणे कर्मणि क्त । १ प्रार्थिते
“अवकाशं किलोद्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ” रघुः ।
गौणकर्मण्यिवक्षायां सुख्ये क्त । २ प्रार्थनाकर्मणि ।

अभ्यर्थ्य लि० अभि+अर्थ-खत् । प्रार्थनीये । “कार्येषु
चैककार्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वज्रिणा” रघुः । ल्यप् ।
अभिसुखं याचयित्वर्थे अव्य० ।

अभ्यर्हित लि० अभि+अर्ह-क्त । भ्रष्टपीडिते ।

अभ्यर्हणा स्त्री अभि+अर्ह-भावे युच् । १ पूजायाम् २ अभि-
सुखमर्चायाञ्च । भावे ल्युट् । तत्त्वे न० ।

अभ्यर्हणीय लि० अभि+अर्ह-अनोयर् । पूजनीये । “शा-
रङ्गो मन्दपात्रेण जगामाभ्यर्हणीयताम्” मनुः ।

अभ्यर्हित लि० अभि+अर्ह-कर्मणि क्त । १ पूज्ये २ उचिते च ।

अभ्यवर्षण न० अभि+अव+वृष-भावे ल्युट् । शल्याद्युद्गारे ।

अभ्यवस्तन्द पु० अभि+अव+स्तन्द-वज् । १ शत्रोराक्रमे,
२ निर्बलीकरणाय शत्रुभिः क्रियमाणे प्रहारे ३ अभ्य-
वसादने ४ प्रहारमाले, ५ आसादने, ६ प्रपाते च ।
ल्युटि अभ्यवस्तन्दनमथत्वार्थे न० ।

अभ्यवहरण न० अभि+अव+हृ-ल्युट् । भोजने ।

अभ्यवहार पु० अभि+अव+हृ-घञ् । भोजने । “अत्यात्रा-
भ्यवहारेण” मनुः ।

अभ्यवहार्य लि० अभि+अव+हृ-ल्युट् । भोक्तृयोग्ये । “सर्व-
लोदृक्क्रियाभ्यवहार्यमेव” विक्र० । खरं विशदभ्यवहार्यम् पा० भ०
अभ्यवहृत लि० अभि+अव+हृ-क्त । भजिते ।

अभ्यवायन न० अभि+अव+वृण-ल्युट् । अभिसुख्येनापयाने
“यत् शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः स्यात्तदुपगूहेत यद्यु-
अभ्यवायनाय” यत० ब्रा० ।

अभ्यसन न० अभि+अस-ल्युट् । १ अभ्यासे २ पौनःपुन्येनैक-
क्रियाकरणे ३ पुनःपुनरावर्त्तने “विद्यामभ्यसनेनेव प्रसा-
दयितुमर्हसि” रघुः । “स्वाध्यायाभ्यसनं चैव बाङ्ग्यं तप-
उच्यते” गीता “अनभ्यसनशीलस्य विद्येव तनुतां गता” रामा०
“वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः” दक्षः ।

अभ्यसनीय लि० अभि+अस-आवश्यकार्थे अनोयर् । अव-
श्याभ्यासयोग्ये वेदादौ ।

अभ्यस्यक लि० अभि+अस-उपतामे कण्ड्वा० यक् ख्वल् ।
अत्यन्तास्रयाकर्त्तरि सन्नार्गवर्त्तिनां गुणेषु दोषारोपके ।
“मामात्मपरदेहेषु प्रविषन्तोऽभ्यस्यकाः” गीता ।

अभ्यस्रया स्त्री अभि+अस-उपतामे कण्ड्वादि० यक् प्रत्य-
यान्तत्वात् अ, स्त्रीत्वात् टाप् । गुणेषु दोषारोपणे ।
“केनाभ्यस्रया पदकाङ्क्षिणा ते” कुमा० “रूपेषु वेषेषु
च साभ्यस्रयाः” “शक्राभ्यस्रयाविनिवृत्तये यः” “नूनं तेषा-
मभ्यस्रयापरीऽभूत्” इति च रघुः ।

अभ्यस्त लि० अभि+अस-क्त । पौनःपुन्येनैकजातीयाक्रिया
कर्मणि पुनःपुनरावर्त्तिते । “शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने
विषयैषिणामिति” रघुः । २ “उभे अभ्यस्तम्” पा०
उक्तयोः कृतद्वित्वयोरुभयोः धातुभागयोः । “नाभ्य-
स्ताच्छतः” “अभ्यस्तस्य च” पा० ।

अभ्यस्य अव्य० अभि+अस-ल्यप् । पुनःपुनरावर्त्ये त्वर्थे ।

अभ्याकाङ्क्षित न० अभि+आ+काङ्क्ष-भावे क्त । १ मिथ्या-
भियोगे । (मिथ्यानादिश) कर्मणि क्त । २ ईक्षिते लि० ।

अभ्याख्यान न० अभि+आ+ख्या-ल्युट् । १ मिथ्याभियोगे,
“यत् मे धारयसीत्यादि” मिथ्याभियोगे २ मिथ्योद्भावे च ।

अभ्यागत पु० अभि+आ+गम+क्त । मिथ्यामीणे गृहं गते-
ऽतिथौ “सर्वत्राभ्यागतो गुरुः” उरा० । २ सम्मुखगत-
माले लि० । “अभ्यजातोऽभ्यागततृणतर्णकान्” माघः ।

अभ्यागम अभिसुख्येनागम्यतेऽल अभि+आ+गम-अप् ।
१ युजे । कर्मणि अप् । २ अन्तिके । करणे अप् ।
३ विरोधे । भावे अप् । ४ अभ्युत्थाने ५ अभिघाते
६ अभिसुखगमने “किं वा मदभ्यागमकारणं ते” रघुः ।

अभ्यागमन न० अभि+आ+गम-ल्युट् । १ अभिसुख्ये
नोद्गमने २ अभ्युत्थाने च ।

अभ्यागारिक पु० अभ्यगारे तद्वतकर्मणि व्यापृतः ठन् ।

१ गृहहृत्तिपुत्रादिपौषणेषु व्याहृते ऽतेनैव व्याकुले ।

अभ्याघात पु० अभि+आ+हृन्-घञ् । १ आघाते २ ताडने च । करणे घञ् । २ आघातोपदेशे । “अभ्याघातेषु भक्ष-स्थान् शिष्याञ्चौरानिव द्रुतम्” मनुः “अभ्याघातेषु चौर्थो-पदेशेषु” कुल्लू० ।

अभ्याघातिन् लि० अभि+आ+हृन्-ताच्छील्ये विभुषण् । हिंसाशीले । “अभ्याघातिभिरामित्रश्चातकैः परिरा-टिभिः” भट्टः ।

अभ्याचार पु० अभि+आ+चर-घञ् । अभिसुख्येनाचरणे ।

“अवारयन्त वरणेन देवाअभ्याचारमसुराणाम्” अथ० १०, ३, २

अभ्याज्ञाय पु० अभि+आ+ज्ञा-घञ् । अभिज्ञाने पूर्व-ज्ञातस्य तथात्वरूपेण ज्ञाने “तस्मिन् दक्षिणां दधाति तूपरौ मिथुनौ दद्यादित्यभ्याज्ञायेनेवमन्य” इति शत० ब्रा०

अभ्यातान पु० अभि+आ+तन-घञ् । अत्यन्तसन्ततौ ।

अभ्यात्त पु० अभि+आ+अत+सातले कर्त्तरि क्त वेदे नि० ।

१ सर्वत्रापक्ते परमेश्वरे । “सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः”

आ० उप० । “सर्वमिदं जगदभ्यात्तः अभिव्याप्तः अततः

व्याख्यर्षस्य कर्त्तरि निष्ठा” भा० । अभि+आ-दा-क्त ।

२ अभिसुख्येन गृहीते लि० । [२ आरम्भे च ।

अभ्यादान न० अभि+आ+दा-ल्युट् । १ अभिसुख्येनादाने,

अभ्याधान न० अभित आधानम् । अभितोमन्त्रादिना

वज्रादेराधाने “यानिघ्नस्य परिदधात्वभ्याधानाय”

शत० ब्रा० । [अभ्यमितशब्दे २७५ दृष्टे विवरणम् ।

अभ्यान्त पु० अभि+अम-क्त नि० । रोगयुक्ते निष्पीडिते

अभ्यापत्ति स्त्री अभि+आ-पद्-क्तिन् । अभिसुखामने ।

अभ्यामर्ह अभि+आ+मृद्-आधारे घञ् । १ रणे । भावे

घञ् । २ निष्पीडने ।

अभ्यायंसेव्य लि० अभि+आ+यम-कर्मणि बा० सेव्य ।

अभितो नियन्त्रये । “वोससोऽभ्यायंसेन्या भवतं मनीषिभिः”

अ० १, २४, १, “अभ्यायंसेन्यौ अभितोनियन्त्रव्यौ” भा० ।

अभ्यारम्भ पु० अभि+आ+रभ-घञ् क्तम् । प्रथमारम्भे

अभ्यारूढ लि० अभि+आ+रूढ-क्त । अशमाकूढे दृष्टे

“तेनैव अत्यन्तमभ्याकूढम्” शत० ब्रा० ।

अभ्यारोह पु० अभि+आ+रूढ-घञ् । १ अभिसुखारोहणे

। अभिसुख्येनारोहति देवभावसनेन करणे घञ् । २ सन्त्र-

जपभेदे “नन्विदमभ्यारोपजपविधिषेणोऽर्थवादः” इति

ह० भा० । “अथान् वा एषोऽभ्यारोहाङ्गवति” शत० ब्रा० ।

अभ्यारोहणीय लि० अभि+आ+रूढ-अनीयद् । अभि

सुख्येनारोहणीये । गतम् । अभ्यारोहोऽप्यत ।

अभ्यावर्त्त लि० भि+आ+वृत्-अच् । १ पुनः पुनरावर्त्तमाने

“प्रजा वै बर्हीरेतः आज्यं तत्प्रजास्वे वैतत् रेतः सिध्यते

तेन रेतसा सिक्तेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते”

शत० ब्रा० । भावे घञ् । २ अशमावृत्तौ पु० । अभि+

आ+वृत्-णिच् कर्मणि अच् । २ पुनः पुनरावर्त्तनीये

स्त्रोत्पादौ लि० । “चतुर्विंशः पवमानाः त्रिदश्यावर्त्तं

चतुश्चत्वारिंशः पवमानाः एकविंशमभ्यावर्त्तम् अष्टा-

चत्वारिंशः पवमानास्तयस्त्रिंशमभ्यावर्त्तम्” शत० ब्रा० ।

अभ्यावर्त्तिन् लि० अशमावर्त्तते अभि+आ+वृत्-णिनि ।

१ सन्ततं वर्त्तमाने । २ वेदप्रसिद्धे चयमानराजपुत्रे

पु० । “शेषोऽभ्यावर्त्तिने चायमानाय शिष्यन्” अ० ई,

२७, ५ । “अभ्यावर्त्ती चायमानो ददाति” अ० ई, २७, ८ ।

अभ्यावृत्त पु० अभि+आ+वृत्-उपसृष्टत्वात् कर्मणि क्त ।

अभिसुख्येन आनीते होमशेषद्वये । “वातोऽभ्यावृत्तः”

य० १, ५८ । “अभ्यावृत्तः होमशेषीभूतः” वे० दी०

२ पुनः पुनरभ्यस्ते लि० ।

अभ्यावृत्ति स्त्री अभि+आ+वृत्-क्तिन् । पौनःपुन्येनाभ्यासे

“संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्यसुच्” पा० । ‘मना-

गनभ्यावृत्त्या वा कामं चाभ्यत यः क्षमी’ भाषः ।

अभ्याश पु० अभिसुख्येनाश्रिते व्याप्यतेऽनेन अन्त-व्याप्तौ

करणे घञ् । निकटे । निकटस्थस्याभिसुख्यव्यापनात्तथा-

त्वम् । २ क्षिप्रे तस्याव्यवहितकालेन व्यापनात्तथात्वम् ।

“यएतदेकं विद्वान् साधु सामेक्षुपाक्ते अभ्याशोह यदेकं

साधवोधर्मा अभ्यागच्छेयुः” आ० उप० । “अभ्याशः क्षिप्रम्”

भा० “तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां

योनिसापद्येरन्” । य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते

कपूयां योनिसापद्येरन्” आ० उप० ।

अभ्यास पु० अभिसुख्येनाश्रिते लिप्यते अस्त-क्षेपे कर्मणि घञ् ।

१ निकटे । “भूतयष्टिरिवाभ्यासे सधौ परभृतोऽकुक्षौ”

कुषा० । अभेवींश्चार्थत्वे । २ पुनः पुनरनुशीकने पौनःपुन्येन

करणे । “असङ्गत्वाभ्यासरतिं विचिन्त्य तमिति” कुषा० ।

“अभ्यासयोगेन ततो मासिष्काम्” धनञ्जय ! “अभ्या-

सेन च कौन्त्य ! वैराग्येण च गृह्यते” । “अभ्यासे-

ऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मापरमोभव” २ “अभ्यासयोगयुक्तात्मा

ततो याति परां गतिम्” इति च गीता ४ वेदादेरावृत्तौ च

अभ्यासश्च पञ्चधा । “वेदस्वीकरणं पूर्वं विषादोऽभ्या-

सनं जपः । तद्दानञ्चैव शिष्येभ्योवेदाभ्यासो हि पञ्चधा”

दक्षः । ४ पन्वतात्पर्यज्ञापके पौनःपुन्येन कथनरूपे लिङ्गभेदे “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्यनिर्णये इति” उक्तेः यथा च्छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके “तत्त्वमसि श्वेतकेतो ! इत्यस्य नवकत्वः सभ्यासः । ५ एकस्मिन्नालम्बने देवादौ इतरतः समाहृत्य मनसः स्थापने च । कर्मणि घञ् । इव्याकरणोक्तयोः द्विरुक्तभावापन्नयोः धातुभागयोः । “स्थादिष्व अभ्यासेन चाभ्यासश्च” पा० ।

अभ्यासयोग पु० अभ्यासेन सततानुशीलनेन योगः । सततैकविषयचिन्तनेन जाते समाधौ । “अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामु” धनञ्जय ! “अभ्यासयोगशुक्तात्मा ततो याति परां गतिमिति” च गीता ।

अभ्यासादन न० अभि+आ+सद-णिच् ल्युट् । १ शस्त्राद्यैः शलोर्निर्वलताकरणे, २ शलोः सम्मुखगमने ३ समीपस्थापने च ।

अभ्याहार पु० अभि+आ+ह-वञ् । १ अभिहारार्थे २ समक्षहरणे ३ अभिसंख्येन आनयने च । “अस्मिन्नुद्देशेऽवान्तरदेशे कर्षून् खात्वा ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति” शत० ब्रा०

अभ्याहित लि० अभि+आ+धा-कर्मणि क्त । १ आभिमुख्येन मन्त्रादिना स्थापिते विधिना कृतसंस्कारे वज्रौ ।

अभ्युक्त लि० आभिमुख्येनोक्तः । १ समक्षसूक्तो २ प्रकाशिते च अभ्युक्षणा न० अभि+उक्ष-सेचने ल्युट् । “उत्तानेनैव हस्तेन

प्रोक्षणं परिकीर्तितम् । न्यञ्जताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्फुटम्” स्फुट्युक्तो अवतानपाणिना सेच्याभिमुख्येन, सेचने २ सेचनमात्रे “परस्परभ्युक्षणतत्परस्याम्” रघुः अभ्युक्षणं च स्नानकार्ये कात्या० २२, ६, १४ । कर्त्तव्यमिति शेषः ।

अभ्युक्षणादि च द्रव्यादिसंस्कारविशेषः अभ्युक्षित-द्रव्याणामेव यागाङ्गत्वात् । स च संस्कारः अदृष्टविशेषरूपः द्रव्यनिष्ठ इति श्रीभाषकाः तेषामयमाशयः ।

यो यद्वतफलार्थितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनकव्यापारजनक इति नियमेन ग्रीह्यादिगतावघातालुक्ल-शक्तिरूपफलार्थितया क्रियमाणानां प्रोक्षणाभ्युक्षणादीनां स्वगतावघातादिरूपफलजनकव्यापारत्वम् तथा च प्रोक्षिता एव ग्रीह्यादयोऽवघातादौ कल्पन्ते प्रोक्षणादिजन्यः कालान्तरभाववघातजनकोव्यापारो ग्रीह्यादिनिष्ठ एव कल्पते” इति ॥ नैयायिकास्तु “संस्कारः पुंस्येवैष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः” कुत्समा० उक्तेः

प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽदृष्टः पुंस्येव पुंनिष्ठः एव स्वीक्रियते प्रतिग्रीह्यादि नानाशक्तिकल्पनापेक्षया एकस्यैवादृष्ट-स्वात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यस्य लाघवेन कल्पनात् शास्त्र-देशितं फलमनुष्ठातरीतिन्यायेन क्रियाकर्त्तव्यैव प्रधान-फलवत्तत्तद्वान्तरादृष्टस्यापि तत्रैव कल्पनौचित्यात् अन्यथा अन्यगतादृष्टेन अन्यगतप्रधानापूर्वजनने वैयधिकरणत्वात् अतिप्रसङ्गः स्थात् ग्रीह्यादेश सर्वपुरुषसाधारण्येनानि-यमकत्वात् अन्यथा अकृतप्रोक्षणादिसंस्कारस्यापि पुंसः परकृतसंस्कारेण प्रधानापूर्ववत्त्वापत्तेः । यो यद्वत-फलार्थितयेत्यादिनियमस्य शत्रुनिष्ठवधाद्युद्देशेन क्रियमाणे स्थेनयागादौ व्यभिचारान्नार्थसाधकत्वं तत्र हि शत्रुगतवध-फलाद्युद्देशेऽपि व्यभिचारिपुरुषगतस्यादृष्टविशेषस्य कल्प-नावश्यकत्वात् अन्यथा तत्कर्त्तुः प्रायश्चित्तोपदेशस्या-नर्थक्यापत्तेः व्यभिचारकर्मणश्च उपपातकमध्ये मन्वादिभि-र्गणनात् तस्य पापजलकत्वसिद्धिरिति ।

अभ्युक्षित लि० अभि+उक्ष-क्त । कृताभ्युक्षणे यज्ञपात्रादौ

अभ्युक्ष्य लि० अभि+उक्ष-अर्हार्थे ण्यत् । अभ्युक्षणाहं ।

ल्यप् । अवतानपाणिना सिद्धेत्यर्थे अव्य० “असन्दैनम-वष्टयं हृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन” कात्या० २२, ६, १२ ।

तेनोदकेनात्मानं पूजनोपकरणञ्चाभ्युक्ष्येति” त० सा० ।

अभ्युक्ष्य पु० अभि+उद+चि-अच् । १ दृष्टौ । “अभ्युक्ष्यस्तु लक्ष्मीः” किरा० २, १८ मङ्गिनाथोक्तेः २ लक्ष्यग्रामपि ।

अभ्युत्थान न० अभि+उत्-स्था-ल्युट् । १ आदरेणासनादित उत्थाने २ गौरवेणोत्थानादिना ३ प्रत्युद्गमने, ४ उत्थानमात्रे, ५ उत्थाने, ६ उत्थाने च । “नवाभ्युत्थानदर्शिन्येनमन्दुः सप्रजाः प्रजाः” रघुः “अभ्युत्थानमवर्त्मस्य तदात्मानं रुजा-म्यहम्” गीता ।

[कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अभ्युत्थायिन् लि० अभि+उद्+स्था-णिनि । अभ्युत्थान

अभ्युत्थित लि० अभि+उद्+स्था-क्त । १ कृताभ्युत्थाने अभि-वादे सम्मानार्थसासनादित उल्लिखिते । २ अभिसंख्येनोद्गते च

“अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाम्नोन्मुखाः” रघुः ।

अभ्युत्थेय लि० अभि+उद्+स्था-उपस्फुटत्वात् कर्मणि यत् । अभिवाद्ये यस्याभिवादनार्थसासनादित उत्थानं क्रियते तस्मिन् । “अभ्युत्थेयस्यापि” कात्या० २२, ५, २७

युष्मादेरभ्युत्थेयस्यापि अभ्युत्थानमिति” कर्क० ।

अभ्युत्पतन म० अभि+उत्+पत-ल्युट् । आभिमुख्येनोत्प-तने “अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः” रघुः ।

अभ्युदय पु० अभि+उत्+इ-अच् । १ अभ्युदयार्थिणां प्रादु-र्भावे, २ दृष्टौ, “भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्” रघुः ।

अभ्युदीयतेऽनेन करणे अच् । ३ आशास्यमानचूडादिसंस्कारे च । अत एव तदर्थकआहम् अभ्युदयिकमित्युच्यते ।
 ४ अभ्युदयसाधने इष्टलाभे ५ वृद्धिनिमित्तके आह्वे च “स-
 म्यक्षमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि” मनुः । “अभ्युदये वृद्धि
 आह्वे” कुल्ल० । “प्रतिषेद्धाऽपि चेद्या तु मध्यमभ्युदयेष्वपि”
 मनुः । भावे अच् । ईउत्तरोत्तरवृद्धौ “अभ्युदयफलं धर्मज्ञान-
 मिति” शा० भा० । “धर्मः श्रेयः ससुहिदं श्रेयोऽभ्युदयसाधन-
 मिति” भवि० पु० । अभ्युदयः इष्टलाभादि प्रयोजनमस्य ठञ् ।
 अभ्युदयनिमित्ते आह्वे । “अथाभ्युदयिके आह्वे युष्मा-
 नाशयेत्” गोमि० । “अभ्युदयः इष्टलाभः विवाहादि तदर्थं
 आह्वम् अभ्युदयिकम् तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधम् भूतं
 पुत्रजन्मादि भविष्यत् विवाहादि आ० त० रघुनन्दनः ।
 अभ्युदयार्थक न० अभ्युदयः ‘इष्टलाभादि अर्थो निमित्तं
 यस्य । अभ्युदयनिमित्ते आह्वे ‘नैमित्तिकमयो वज्रो
 आह्वमभ्युदयार्थकम्’ मार्क० पु० ।
 अभ्युदानयन न० अभि+उद्+आ+नी-ल्युट् । अग्नेरभि-
 तृक्षानयने “अभ्युदानयन्” गो० सू० । अभ्युदानयन् अग्ने-
 रभिमुखमानयन् जपेदिति स० त० रघुनन्दनव्याख्या-
 नात् तदुपलक्ष्य नयतेः तथार्थत्वम् ।
 अभ्युदाहरण न० अभि+उद्+आ+ह-ल्युट् । १ अभि-
 मुखकथने २ अभिमुख्ये नोर्द्ध्वोत्क्षेपणे च ।
 अभ्युदित लि० अभितः सर्वतः उदितस्तत्क्रान्तं प्रात-
 र्विहितं कर्म यस्मात् । सूर्योदयकाले निद्रयाऽकृततत्काश-
 कर्तव्ये १ ब्रह्मचारिणि । “सूर्येण ह्यभिनिर्हृत्तः शयानो-
 ऽभ्युदितश्च यः” मनुः । २ अभितउदिते, ३ प्रकाशिते
 च लि० । “माघे मासि रठन्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ”
 स० त० पुरा० । [भावे क्त कथने न० ।
 अभ्युदीरित लि० अभि-उद्+ईर-क्त । अभिमुखसुक्ते ।
 अभ्युद्गम पु० अभि+उद्+गम भावे अच् । १ अभ्युत्थाने
 २ उद्गमे च । ल्युट् । अभ्युद्गममयत् न० ।
 अभ्युद्यत लि० अभि+उद्+यम क्त । उद्युक्ते “कुलमभ्युद्यत
 नूतनेश्वरम्” रघुः । १ अयाचितोपनीते फलादौ, “एधो-
 दकं नूतनफलमभ्युद्यतश्च यत्” मनुः ।
 अभ्युद्धृत लि० अभि+उद्+हृ-क्त । १ अयाचितोपनीते २ अ-
 भ्यर्थ्य दत्ते च “एधोदकं नूतनफलमभ्युद्धृतश्च यत्” शु० त०
 मनुवचनपाठः “अभ्यर्थ्य दत्तमिति व्याख्यातं च रघुनन्द-
 नेन । अभि+उद्+हृ-क्त । ३ अभिमुख्ये नोत्तोलनेन धृते ।
 अभ्युन्नत लि० अभिमुख्येन उन्नतः । अभिमुख्येन उन्नते

अत्यन्नोद्धते । “अभ्युन्नताङ्गुलनखप्रभाभिः” कुमा० ।
 अभ्युपगत लि० अभि+उप+गम-क्त । १ स्वीकृते अङ्गीकृते ।
 २ समीपगते ३ अभिमुखसुपगते च ।
 अभ्युपगम पु० अभि+उप+गम-अच् । १ स्वीकारे “क्रिया-
 भ्युपगमाच्चेतद्दीजार्थं यत् प्रदीयते” मनुः । २ समीपगतौ च
 १ “नियमदयादीनामभ्युपगमेत्यादि” सुब्रतः ।
 अभ्युपपत्ति स्त्री अभि+उप+पद-क्तान् । अनिष्टनियार-
 णपूर्वकाभीष्टसम्पादनरूपे अनुग्रहे, “ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च
 शपथे नास्ति पातकमिति” “स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मेण
 मन्त्र इष्यति” “स्त्रीवालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकार-
 णम्” इति च मनुः अभ्युपपत्त्युपपत्तयेः सान्त्वनानुपहृष्टत्येनैव
 “रतिमभ्युपपत्तुमाह्वारमिति” कु० प्रयोगः । २ सान्त्वने च
 अभ्युपपत्तुम् अव्य० अभि+उप+पद-लृत् । सान्त्वयितुम्
 अनुग्रहीतुं वेत्यर्थे “रतिमभ्युपपत्तुमाह्वारम्” कुमा० ।
 अभ्युपपन्न लि० अभि+उप+पद-क्त । अनुग्रहीते ।
 अभ्युपाय पु० अभि+उप+इण-अच् । १ स्वीकारे २ अभि-
 कोपाये च । “तस्मिन् सुराणां विजयामभ्युपाये” कुमा०
 “तान् वोऽभ्युपायान् वक्ष्यामि” मनुः ।
 अभ्युपेत लि० अभि+उप+इण-क्त । १ अभिमुखसमीपगते
 २ अङ्गीकृते ३ अङ्गीकर्त्तरि च ।
 अभ्युपेत्य लि० अभि+उप+इण-कर्मणि क्त्वा । अभिमुखं
 समीपगम्ये । ल्यप् । स्वीकृत्यर्थे अव्य० । “अभ्युपेत्य च
 शुश्रूषामिति” नार० ।
 अभ्युपेत्याशुश्रूषा स्त्री अभ्युपेत्य अङ्गीकृत्य अशुश्रूषाऽश्वेवम् ।
 अङ्गीकृत्य पश्चात् दास्याकरणरूपे विवादभेदे “अभ्युपेत्य च
 शुश्रूषां यस्तं न प्रतिपद्यते । अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवाद
 पदमुच्यते” नार० । “आज्ञाकरणं शुश्रूषा तामङ्गीकृत्य
 पश्चादौ न सम्पादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषा-
 ख्यमिति” मिताक्षरा ।
 अभ्युपेत्या स्त्री अभि+उप+इण-भावे क्त्वा । सेवायाम् ।
 अभ्युषित लि० अभि+वस-क्त । १ अभिमुखसुषिते अभिमुख-
 स्थिते सेवकादौ पु० ।
 अभ्यु(भ्यु)ष पु० अभित उ(ज)ष्यते अग्निना दह्यते अभि+
 ज(ज)ष-वा० कर्मणि क । १ यवगोधूमादिचूर्णकृते
 (रोठि) प्रसिद्धे दग्धाश्वभेदे । जष भावे कर्मणि वा वच् ।
 वज्रिना ईषद्गन्धेऽप्ये जेष० भावे वच् । कलायादेरीषद्गन्धे
 अभि+उष-भावादौ वच् । अभ्योषोऽप्यत्र अभ्यु(भ्यु)भ्यो-
 नावहितं यतौ अभ्यु(भ्यु)भ्यो)वीर्यम् अभ्यु(भ्यु)भ्यो-

अभ्र । तलहिते गोधूमकलायादौ । अपूपादिगणपाठात्
नि० अभ्येषशब्दोऽभ्युक्तार्थे ततोऽपि कृत्यतौ उक्तार्थे ।
अभ्रूह अभि+जह-घञ् । स्वबुद्धिमात्रकल्पिते तर्के “नैषा
तर्केण मतिरापनेयेति” कठ उ० भाष्ये “सुबुद्ध्याभ्यूहेन
केवलेन तर्कमात्र इति” उक्तम् ।
अभ्रूहनीय लि० अभितः जहनीयः । स्वबुद्ध्या तर्कणीये ।
अभ्रूह्य लि० अभितः उह्यः । स्वबुद्धिमात्रेण तर्कणीये ।
ल्यप् । २ अभितस्तर्कयित्वेत्यर्थे अव्य० ।
अभ्र अतौ आदि० पर० सक० सेट् । अभ्रति आभ्रीत् आनभ्र
अभ्रम् “तेष्वसौ दन्त्यकारिर्वनेष्वानभ्र निर्भवः” भट्टिः ।
अभ्र न० अभ्र-अच् । १ मेवे रसुक्तके श्चाकाशे च अवभ्र-
शब्देऽधिकं दृश्यम् । “तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्र-
दर्शने” मनुः “अभ्रं लिङ्गापं रविमार्गमङ्गम्” भट्टिः ।
“वर्षात्ययेन रक्षमभ्रवनादिवोन्दोः” रघुः कुर्वीदिगण-
पाठात् तक्षामके ऋषिभेदे पु० । तस्य अपत्यम् कुर्वीदि० ख्य ।
अभ्रः तदपत्ये पुं स्त्री । अभ्रमिवाचरति कण्ड् अभ्रायते ।
अभ्रक न० पु० अभ्र-कुन् । कचित् पुं स्तम्भस्य । (आव)-
धातुभेदे एतच्च गौरीरजोजातं यथोक्तम् रस्ते श्वरदर्शने
शिववाक्यम् । “अभ्रकस्तत्र वीजन्त भम वीजन्त पारदः
अनयोर्मेलेन देवि स्तुत्युदारिरङ्गनाशनम्” । जारिताभ्रस्यैव
पारदमेलेनद्वारा स्तुत्युनाशकत्वमतस्तज्जारणविधिर्दर्शितः
अक्रदत्ते । “जम्भेणाभ्रकमनेकवपुर्व्वं ज्वालयन् कपातकं
कृत्वा । काष्ठमयोदूषलके चूर्णं सुषलेन कुर्वीत ॥
भूयो दृशदि च पिष्टं वासःसूक्ष्मावकाशतलगतितम् ।
मण्डूकपर्णिकायाः प्रचुररसे स्थापयेत्त्रिदिनम् ॥ उद्धृत्य
तद्रसादथ पिष्ट्याङ्गैर्मलिकधान्यभक्तस्यम् । अजोदात्य-
न्नाम्बुस्रच्छजलेन प्रयत्नेन । मण्डूकपर्णिकायाः पूर्णं
सुरसेनालोडनं कुर्यात् । स्थालीपाकं पुटनं चादौरपि
शृङ्गराजादौ ॥ ताडादिपत्रमध्ये कृत्वा पिण्डं निधाय
भस्माग्नौ । तावद्दृष्ट्वा यावत्कीनोऽग्निर्दृश्यते सुचिरम् ॥
निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदह् ।
पिष्टा दद्या वस्त्रे चूर्णं निःसृज्य कुर्यात्” इति ।
अभ्रंलिह लि० अभ्रं गगनं लेदि सृशति अभ्र+लिह-
खश् सुम् । गगनस्पर्शिनि अत्युच्चैः “प्रासादमभ्रं लिहमा-
रुहो” रघुः “अभ्रं लिङ्गापं रविमार्गमङ्गमिति” भट्टिः ।
अभ्रङ्ग लि० अभ्रं गगनं कषति पीडयति उद्धृत्वा अभ्र+
कष-ख सुम् । अत्युच्चैः । “आदायाभ्रङ्गं प्रायान्मलयं
फलशालिनम्” भट्टिः ।

अभ्रजा लि० अभ्रात् मेधात् जायते जन-विट् ५ त० । मेव-
जाते “यो अभ्रजा वातजा यश्च शुभ्रोवनस्यतीनुत्सुचतां
पर्व्वतांश्च, अथ० १, १२, ३ जन-ड । अभ्रजोऽभ्युक्तार्थे लि०
अभ्रनाग पु० ईत० १ ऐरावते गजे ।

अभ्रपथ पु० ईत० अच् समा० । विमाने गगनमार्गे ।

अभ्रपिशाच पु० अभ्रे गगने पिशाच इव । राक्षसहे तस्य
च्छायात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतुल्यत्वम् ।

अभ्रम पु० भ्रमोभ्रमणं मिथ्याज्ञानञ्च अभावे न० त० । १ भ्रमा-
भावे । न० व० । २ भ्रान्तिमृन्ये लि० । [जटामांस्याम् ।

अभ्रमांसी स्त्री अभ्रमिव जटाया मांसमस्य गौण्डोष् ।

अभ्रमाला स्त्री ईत० । मेवसमूहे । [केन लिङ्गायां स्त्रियाञ्च ।

अभ्रलिप्ती स्त्री ईत० ङीप् । १ अत्याचैर्लिङ्गायां दिवि २ अत्यसुस्त-

अभ्रवर्ष पु० अभ्रैर्मेघैर्दृश्यते कर्मणि घञ् । १ मेघैः सिञ्चमाने

“दिव्यानकोशासौ अभ्रवर्षाः” ऋ० ८, ८८, ६, अभ्रवर्षाः

अभ्रैर्दृश्यमाणाः भा० । भावे घञ् । २ मेघवर्षणे ।

अभ्रवाटिका स्त्री अभ्रेण मृन्येन वाटो वेष्टनं यस्याः गौ०
ङीष् । अन्नातकट्ये । तस्याः पत्रमृन्यकाले मृन्याटतत्वेन
प्रतीतेस्तथात्वम् ।

अभ्राज लि० न भ्राजते भ्राज-अच् न० त० । १ दीप्ति
शीलमिदं २ सामगानविशेषदृष्टरि ऋषिभेदे पु० । तेन दृष्टं
साम अण् । आभ्राजं तद्दृष्टे सामभेदे न० तच्च “परिखानो
गरिष्ठा इत्यस्याष्टचि गीयमानं साम” ता० ब्रा० भा० ।
तदपि जह्गाने ईप्र० दर्शितम् । तस्य च पाठविनियोगः
ता० ब्रा० उक्तः यथा “भ्राजाभ्राजे पवमानसुखे भवत”
इति गवामयने विषुवद्वामाहे तत् पाठम् ।

अभ्राह्म(क) पुं स्त्री नास्ति आता यस्य वेदे न कप् लोके तु कप् ।
आह्रमृन्ये । “अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची” ऋ० १, २२, ३,
कवभावे स्त्रियां ङीप् । “नास्तीतिपयच्छेत्” ऋ० । कपि
तु अभ्राह्मका तत्कार्ये “अभ्राह्मकां प्रदास्यामि त्वभ्यं
कन्यामलङ्कृताम्” मनुः ।

अभ्राह्म्य लि० नास्ति भ्राह्म्यः शत्रु यस्मै । शत्रुरहिते
“अभ्राह्म्योभ्राह्म्यहा भवति य एवं विद्वान्” शत० ब्रा०

अभ्रान्त लि० विरोधे न० त० । १ भ्रान्तमिदं यथार्थज्ञानयुक्तो
२ भ्रमणमृन्ये स्थिरे च ।

अभ्रान्ति स्त्री अभावे न० त० । १ मिथ्याज्ञानभावे २ भ्रमणभावे
च । न० व० । ३ मिथ्याज्ञानमृन्ये ४ भ्रमणमृन्ये च लि० ।

अभ्रावकाश पु० अभ्रमेवावकाशः । इतरावरणमृन्ये आकाश-
मात्रावकाशे ।

अभावाकाशिन् त्रि० अभावकाशोऽस्य इति । गगनमात्राव-
काशवति निरावरणे । स्वार्थे कन् । तत्रैव “श्रीष्टे
पञ्चतपास्तु स्वाद्वर्षास्त्रभावकाशिकः” मनुः ।

अभि स्त्री अभवति मलं यस्मात् अभ गतौ अपादाने इन् ।
१ नौकामलवर्षणार्थे काष्ठमये कुहाले २ कुहालभाते च ।
‘खनति भेषजमित्युपक्रम्य ! “हिरण्यमीभिरभिभिर्गिरी-
णासुपसासुषु” अथ० १०, ४, १४ । वा डीप् । अभोत्वयत्वं
अभित त्रि० अभं मेघोजातस्य तार० इतच् । जातमेघे
अम्बरादौ “ददर्श काले दिवसभ्रतामिव” रघुः ।

अभिय त्रि० अभ्ये मेघे भवः घ । १ मेघोज्ज्वले, २ सुस्तकभवे,
३ गगनभवे च । ‘व्यभिया न द्युतयन्त्यो वृष्टयः ऋ० २,
१४, २, । ‘यदभियां वाचसदीरयन्ति अ० १, १६८, ८, ।
अभे ष पु० भेष-चलने घञ् न० त० । १ न्याये, उचिते ।
२ चलनशून्ये त्रि० ।

अभू त्रि० भू-प्राप्तौ कन् ङिञ् न० त० । संहति निङ् । “यञ्
ते विन्नागिरयसिद्धिभ्याः” इति ऋ० १, ६२, १ ।

अम रोगे चुरा० उभय० सेट् अक० णीङ्ने सक० । असयति-
ते आसिमत् त । “यस्या उदरमासयत्” ऋ० १०८६, ८
मा च नः किञ्चुनामसत्” अथ० ६, २७, २ । अमितः—
आन्तः प्रजादौ कति अमः—आमः अमी—आमी ।

अम गतौ भोजने भादि० सक० शब्दे च अक० सेट् प० । असति
आसीत् । “किंनूरपत्निनस्त्वसभ्यसीषि” १०, ८६, ८
वेदे शपोलुकि ईट् । असतः असतिः असनिसः ।

अम पु० अम-रोगे घञ् । १ रोगे “अम-गतौ अच् । प्राणे
सर्वदागतिमन्वातस्य तथात्वम् । “वाग्वै सामैषा सा
चामश्चेति वृ० उ० “अमो नामासि अमा हि सर्व-
मिदम् अ० उ० । अमः प्राणः भा० । असति सह-
गच्छति । सेवके “वाहि राजेवामवा” इमेन य० १२,
६ । “अमवान् सेवकान्” वेदी० ४ अपकफलादौ न०
शब्द० । प्राणहेतत्वात् ५ वक्षे ‘सेनेव वृष्टामं दधाति’
ऋ० १, ६६, ४, अमं बलम् भा० ।

अम् अव्य० चु० अम-किप्-स्तरादि० । १ अल्पे २ शीघ्रतायाश्च
अमङ्गल पु० नास्ति मङ्गलं प्रयोजनं यतः । एरशृष्टये । ईव० ।

मङ्गलशून्ये त्रि० । न० त० । मङ्गलभिन्ने । अमङ्गलश्च
मङ्गलविरोधि वस्तु । मङ्गलश्च अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलमित्युक्तं
‘मङ्गलं तद्विरोधि अनभिप्रेतार्थसिद्धिः । तथा च अनिष्ट
दुःखं वापि मङ्गलं मङ्गलश्च हेतोर्विनायकस्तवपाठादर्भ-
ङ्गलत्ववत् अनिष्टप्राप्तिविरुद्धस्याप्यमङ्गलत्वम् । अमङ्गल

साधनं च द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च । लौकिकमिष्ट-
वियोगादि । अलौकिकन्तु अनिष्टसूचकत्वात् अनिष्ट-
साधनम् न तु कारकम् “गोचरे वा विलम्बे वा ये
अकारिष्टसूचकाः इत्युक्तेः “उत्पातेन ज्ञापिते चेति
वार्तिकोक्तेः । अलौकिकमपि त्रिविधं भौमं दिव्यमान-
रिचञ्च । तानि च उत्पातशब्दे वक्ष्यन्ते । अमङ्गलसूच-
कानि लिङ्गानि च कानिचित् साधारणानि कानिचिद्वा-
साधारणानि नेत्रस्यन्दादीनि तत्र साधारणानि कतिचित्
संगृह्य दर्शयन्ते यथा भा० भी० प० । “तथेमानि नि-
मित्तानि भयायादोपलक्ष्ये ॥ श्येना गृध्राश्च काकाश्च
कङ्काश्च संहिता वक्षैः । संपतन्ति नगाधेष् समवायांश्च
कुर्वन्ते ॥ अभ्यपञ्च प्रपश्यन्ति युक्त्वानन्दिनो द्विजाः ।
क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥
निर्द्वयश्चाभिवाशन्तो भैरवा भयवेदिनः । कङ्काः
प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् ॥ उभे पूर्वा-
परे सन्ध्ये नित्यं पश्यामि भारत । । उदयास्तमने सूर्ये
कबन्धैः परिवारितम् ॥ श्वेतलोहितपर्यन्ताः क्षणमयीवाः
सविद्युतः । त्रिवर्णाः परिवाः सन्धौ भातुमन्तमवारयन् ॥
अश्विनाकौन्दुनक्षत्रं निर्वर्षिशेषदिनक्षत्रम् । अङ्गोरात्रं
मया वृष्टं तद्भवाय भविष्यति ॥ अश्वत्थः प्रभया ह्रीनः
पौरुषसाक्षीश्च कार्त्तिकीम् । चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च पञ्चवर्णो
नभस्तले ॥ स्वप्नान्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः ।
राजानो राजपुत्राश्च मुराः परिवर्णाश्च ॥ अन्तरीक्षे
वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः । प्रणादं युध्यतो रालौ रौद्रं
नित्यं प्रलक्ष्ये ॥ देवताप्रतिमाश्चैव प्रकम्पन्ते हसन्ति च ।
वसन्ति रुधिरश्चास्यैः स्विदांति प्रपतन्ति च ॥ अनाकृता
दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशास्यते । अशुक्ताश्च प्रवर्त्तन्ते क्षत्रि-
याणां मङ्गारथाः ॥ कोकिलाः शतपुत्राश्च चाषा भाषाः
शुकास्तथा । सारसाश्च मयूराश्च वाचो सुश्रूणि दाहणाः ॥
गृहीतशस्त्राः क्रौञ्चानि वर्ष्मणी वाजिष्टगाः । अक्षोदये
प्रदृश्यन्ते शतशः शलभप्रजाः ॥ उभे सन्ध्ये प्रकाशेते
दिशां दाहसमन्विते । पर्जन्यः पांशुवर्षी च मांसवर्षी च
भारत ! ॥ या चैषा विद्युता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसम्पत्ता
अवन्वती तयाम्येव वशिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ रोजिष्णीं पीड-
यन्नेव स्थितो राजन् ! शनैश्चरः । व्यावृत्तं लक्ष्मण सोमस्य
भविष्यति मङ्गल्यम् ॥ अनयम्भे च महाबोरः क्षान्तिः
श्रूयते स्वनः । बाह्वानाञ्च रुद्रतां निपतन्त्यशुविश्वः ॥
खरा शीघ्रं प्रजायन्ते रसनी मातृभिः क्षताः । अता-

सर्वं पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ गर्भिण्यो राज-
पुत्रांश्च जनयन्ति विभीषणाः । क्रव्यादाः पक्षिणश्चापि
सहस्रान्ति परस्परम् ॥ त्रिविधाणाञ्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा
द्विनेत्राः । द्विशिर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽ-
शिवाः ॥ जायन्ते विष्टतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः ।
त्रिपदाः शिखिनस्ताव्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ तथैवान्याश्च
दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मादिनाम् । वैनतेयान् मयूरांश्च
जनयन्त्यः पुरे तव ॥ गोवत्सं बड्वा सूते या शृगालं
महीपते । कुक्कुटान् करभांश्चैव शुक्रांश्चाशुभवादिनः ॥
स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । जात-
मात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति प्रसहन्ति च ॥ पृथग्जनस्य सर्वस्य
क्षुद्रकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो
महद्भयम् । प्रतिमाञ्चालिखन्त्येते सशस्त्राः कालचोदिताः
अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः । अन्योन्यमव-
मृद्नन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि दृष्ट्वेव जायन्ते
कुसुमाणि च । विषमवाताश्च वान्युषा रजो नाभ्युपशान्त्यति ।
अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राक्षसपैति च । श्वेतो मृह-
स्तया चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण
कुक्ष्यां तत्र पश्यति ॥ धूमकेतुर्लङ्घाघोरः पुष्पञ्चाक्रम्य
तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाप्रहः ॥ मघा-
स्वङ्गारको वक्रः अवधे च दृष्टस्यति । भाग्यं (मघाम्) नक्ष-
त्रमाक्रम्य स्वयंपुत्रेण पीड्यते ॥ शुक्रः प्रौढपदे पूर्वं समा-
रुह्य विरोचते । उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीच्यते ॥
श्वेतो मृहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजसि
नक्षत्रं ज्योष्ठाभाक्रम्य तिष्ठति ॥ भुवं प्रज्वलितं घोरमपसव्यं
प्रवर्त्तते । रोहिणीं च पीडयत उभौ च शशिभास्करौ ॥
चित्रास्त्रावन्तरे चैव धिष्ठितः परमो मृहः । वक्रातुवक्रं
क्रत्वा च अवधं पावकप्रभः । ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहि-
ताङ्गो व्यवस्थितः ॥ सर्वसंख्यपरिच्छन्ना पृथिवी सख्यशा-
लिनी । पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥
प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्त्रायत्तमिदं जगत् । ता गावः
प्रस्तुता वत्सैः शोणितं प्रचरन्त्युत ॥ निश्चेदरक्षिषवापात्
खड्गान् च ज्वलिनो मृशम् । व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि सं-
ग्रामं समुपस्थितम् ॥ अग्निवस्त्रा यथा भासः शस्त्राणा-
मुदकस्य च । कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान्
क्षयः ॥ पृथ्वी शोणितवर्त्ता ध्वजोडुपसमाकुला । कुक्ष्यां
वैशसे राजन् । पाण्डवैः सह भारत ! ॥ दिक्षु प्रज्वलिता-
स्याश्च व्याहरन्ति रुद्राद्विजाः । अत्राहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति

महद्भयम् ॥ एकपक्षान्निचरणः शत्रुनिः खचरो निशि ।
रौद्रं नदति संरब्धः शोणितं कर्हयन्निव ॥ शस्त्राणि चैव
राजेन्द्र । प्रज्वलन्तीव संप्रति । सप्तशीर्षासुदाराणां सम-
वच्छाद्यते प्रभा ॥ संवत्सरस्यायिनौ च मृहौ प्रज्वलि-
तावुभौ । विशाखायाः समीपस्थौ दृष्टतिशनैश्चरौ ॥ चन्द्रा-
दिभ्यावुभौ मृस्तावेकपक्षे त्रयोदशीम् । अपूर्वसि मृहं
यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः ॥ अशोभिता दिशः सर्वाः पां-
शुवर्षैः समन्ततः । उत्पातमेवा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति
शोणितम् । क्षत्तिका पीड्यते तोक्ष्यैर्नक्षत्रं पृथिवीपते ! ॥
अभीक्ष्णं वाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जन-
यन्त्येते आक्रमन्जननं मृहत् ॥ १।१७ कृत्वेषु सर्वेषु नक्ष-
त्रेषु विशास्यते । रुद्रः संपतते दीर्घः जनयन् मयसुत्तमम् ॥
चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वां च षोडशीम् । इमान्
नाभिजानामि भूतपूर्वां त्रयोदशीम् ॥ चन्द्रस्यैवुभौ
मृस्तावेकपक्षे त्रयोदशीम् । अपूर्वसि मृहावेतौ प्रजाः
संक्षययिष्यतः । शोणितैर्वृक्षसम्पुष्पां अटप्रास्तत्र राक्षसाः ।
प्रतिस्त्रोतोवहा नद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनाय-
मानाः कूपाश्च कूर्हन्ति दृषभा इव ॥ पतन्त्युक्ताः सनि-
र्घाताः शक्राशनिमसप्रभाः । अद्य चैव निशं व्युष्टासु-
दये भातुराहर्त् ॥ ज्वलन्तीभिश्च वज्रोभिश्चैव
सर्वतो दिशम् । अन्योन्यमवमृद्विस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ।
भूमिपालसहस्राणां भूमिः पात्यति शोणितम् ॥ कैलास-
मन्द्राभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः । सहस्रशो महाशब्दाः
शिखराणि पतन्ति च ॥ महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः
सागराः पृथक् । वेलासुहृत्तयनीव क्षोभयन्तो वसुन्धराम् ।
दृष्टानुन्मथ्य वान्युषा वाताः शर्कराविषाः ॥ अभस्माः
सुमहावातैरशनीभिः समाहताः । दृष्ट्वा पतन्ति चैत्राश्च
आसेषु नगरेषु च । नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्दुर्गतो
द्विजैः । वामार्चिर्दुष्टगन्धश्च सुशुन्नं वै दारुणं स्वनम् ॥
स्वर्गं गन्वा रसाश्चैव विपरीता महीपते ! । धूमं ध्वजाः
प्रसृजन्ति कम्पमाना सुहृत्सुहृदः ॥ सुश्रव्यङ्गारवर्षश्च भेर्यश्च
पटहास्तथा ॥ शिखराणां समुद्रानामुपरिष्ठात् समन्ततः ।
वायसाश्च रुन्त्युषं वामं मण्डलमाश्रिताः । पकापकेति
सुमृशं वावाश्रयन्ते वयांसि च ॥ निलीयन्ते ध्वजापेषु क्ष-
याय पृथिवीक्षिताम् ॥ ध्मायन्तः प्रकिरन्तश्च व्याला वेप-
थुसंयुताः । दीनास्तुरङ्गमाः सर्वे वारणाः खलिताश्रयाः इति
असाधारणाणि अमङ्गलानि च दर्शितानि यथा 'सुक्तकेरीं
क्षिप्रनासां रुदतीञ्च दिगम्बराम् । दण्डवत्प्ररोधाना-

मपरं विधवामपि । सुखदुष्टं योनिदुष्टं व्याधिताञ्चैव
कुट्टिनीम् । पतिपुत्रविहीनाञ्च डाकिनीं पुंश्लीमहो ।
कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् । कुचेलमतिरुक्ता
ङ्गं नग्नं काषायवासिनम् । अङ्गविक्रयिणञ्चैव कन्याविक्र
यिणं तथा । चितां दग्धशवं भक्ष निर्व्याणाङ्गारमेव च ।
सर्पक्षतनरं सर्पं गोधाञ्च शयकं विषम् । आङ्गपालञ्च
पिण्डञ्च मोटकं वानरं तथा । देवलं वृषवाहञ्च शूद्र-
आङ्गाभोजिनम् । शूद्राङ्गपाचकं शूद्रयाजकं आम-
याजकम् । कुशपुत्तलिकाञ्चैव शवदाह्नकारिणम् ।
शूद्रकुम्भं भग्नकुम्भं तैलं लवणमस्य च । कार्पासं कच्छपं
चूर्णं कुक्कुरं शब्दकारिणम् । दक्षिणेन शृङ्गालञ्च कुर्वन्
भैरवं रवम् । कपर्दकञ्च क्षौरञ्च क्षिप्रकेशं नखं भल्लम् ।
कलहञ्च विलापञ्च विलापकारिणं जनम् । अमङ्गलं वदनञ्च
रुदनं शोककारिणम् । मिथ्यासाक्षिप्रदातारं क्षौरञ्च नर-
घातिनम् । उंसलोपतिपुत्रञ्च उंसलोदनभोजिनम् ।
देवताशुचिप्राणां वस्तुवित्तापहारिणम् । दत्तापहारिणं
दयुं हिंसकं चूषकं खलम् । पितृमातृविरक्तञ्च द्विजा-
न्यविधातिनम् । सत्यघ्नञ्च कृतघ्नञ्च स्थाप्यापहारिणं
जनम् । विप्रद्रोहं मिलद्रोहं क्षतं विश्वासघातकम् । शूर-
देवद्विजानाञ्च निन्दकं स्त्राङ्गघातकम् । जीवानां घातक-
ञ्चैव स्त्राङ्गहीनञ्च निर्दयम् । व्रतोपवासहीनञ्च दोषाहीनं
नपुंसकम् । गलितव्याधिगालञ्च काणं बधिरमेव च ।
एकसं क्षिप्रक्षिप्रञ्च सुरामत्तं सुरां तथा । क्षिप्रं वमन्
बधिरं सङ्घिषं गर्हभं तथा । मूलं पुरीषं श्लेष्माणं कन्य-
नं नृकपालिनम् । भृङ्गावातं रक्तवृष्टिं वात्याञ्च छल-
पातनम् । एकञ्च शूकरं नृधं श्येनं कङ्कञ्च भङ्गुकम् ।
पाशञ्च शुष्ककाष्ठञ्च वायसं गन्धकं तथा । अश्वदानिब्राह्म-
णञ्च दन्तमन्त्रोपजीविनम् । वैदञ्च रक्तपुष्पञ्चैवौषधं हृष-
मेव च । कुवार्त्तां नृतवात्ताञ्च विप्रयापञ्च दारुणम् ।
दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वत्सं नि । मनञ्च कुत्सितं
प्राणः क्षुभितश्च निरन्तरम् । वामाङ्गस्पर्शनं देहज्वरो राशो
बभूव ह । तथापि राजा निःशङ्कं दर्शयैवमङ्गलम्” इति
ब्रह्म० पु० नि० निरयमन्यामपि साधारणासाधारणानि निमि-
त्तानामप्युपेयानि “अमङ्गलाभ्यासरतिं विविन्य तप्तं” कुमा०
अमङ्गल्यं लि० अमङ्गलाय हितं यत् । अमङ्गलसाधने “अम-
ङ्गलं योनिं तव भवतु नामैकमङ्गलम्” पुण्यदत्तः ।
अमण्डं लि० नास्ति मण्डो भक्तावशिष्टं भूषा वा यस्य ।
१ मण्डलीने भक्तादौ २ मण्डलीने च ।

अमत्त पु० अम-रागादौ अतच् । १ मृत्यौ २ काले ३ रोगे च ।
४ रेणौ उज्ज्वल० । मन-क्त न० त० । ५ सम्मतभिन्ने
लि० । “यस्यामतं तस्य मतमिति श्रुतिः । ईदृशज्ञाते च ।
अमति पु० अम-अति । १ काले उषा० । २ चन्द्रे मेदि०
३ रूपे स्त्री निरु० वेदे तु रूपे एव अस्य प्रयोगः “हिरण्य-
यीममतिं यामश्निचेत्” “व्युर्वा पृथ्वीममतिं सृजान”
बृ० ७, २८, १, २ अमतिं रूपमिति भा० आबन्धुरेष्वमतिं
दर्शयता” १, ई० ४, ६ । दुष्टे लि० शब्दार्थः । मननं मतिः
अभावे न० त० । ४ ज्ञानाभावे यथास्वरूपज्ञाने । “अमत्यै-
तानि षड्जगद्वा तिरात्मिति” मनुः “क्षप्रांस्तु चतुरः
कुर्व्यान्नोबधे बुद्धिपूर्वके असत्या तु ह्यं कुर्व्यादिति श्रुतिः
५ अप्रशस्तबुद्धौ च स्त्री न० व० । ६ ज्ञानहीने लि० ।
अमतीवन् लि० अमतिरप्रशस्ता बुद्धिः तथा वस्तुते वन-क्षिप्
दीर्घः । अप्रशस्तबुद्धिशुक्ते । “न मे सोताऽमतीवान् दुर्हितः
स्यात्” बृ० ८, १६, २ ई० । “अमतीवा अप्रशस्तबुद्धिमान्” भा० ।
अमत्रं न० अमत्यक्षमत्र अम-भोजने आधारे अत्रन् ।
१ भोजनपात्रे । “अयं सोमश्चमसूतोऽमत्रे परिपिच्यते”
बृ० ५, “आसनं वसनं चैव यथाऽमत्रं कमण्डलुः ।
आत्मनस्तु शुचीनि स्थुर्न परेषां कदाचन” श्रुतिः ।
अम-रोगे अत्रन् । २ शत्रूणां अभिभावके । “मह्यं अमत्रो
वृजने” बृ० २, २ ई० ४ । “अमत्रः शत्रूणां अभिभविता” भा०
अम-गतौ कर्त्तरि अत्रन् । ३ मननशीले लि० । “स्मरि-
रमत्रो वयस्ये रणाय १, ई० १, ६ । “अमत्रः युद्धादिषु गम-
नक्षुलः” भा० ४ बले च “गम्भीरेण न ऊरुणा मम-
त्रिन्” ई० २, ४, ८ “अमत्रं बलं तद्वन्” भा० ।
अमत्तं लि० न० त० । १ मत्तभिन्ने सादृक्त्वादिभिरविकृत
विभे २ सावधाने अप्रमत्ते च । [२ अन्यद्वेषेण्युच्ये लि० ।
अमत्सरं पु० अभावे न० त० । १ अन्यशुभद्वेषाभावे । न० व० ।
अमनस् लि० नास्ति कार्यक्षमं मनो यस्य । १ कार्यक्षममनो
हीने बालादौ “यथा बाला अमनसः प्राणान्तः” ब्रा० ७, ७ ।
२ मनोवृत्तिहीने योगिनि च । सर्वथा मनःशून्ये ३ परा-
त्मनि पु० “अप्राणोऽमनसाः शुभः” श्रुतिः । वा कप् ।
४ अन्यमनसो ५ श्लेष्मन्त्ये ईदृशनिवृत्तीतमनसो च ईदृशम-
न्यभेदे पु० ।
अमनि स्त्री अमति गन्धत्यं अम-अनि । पथि ।
अमनुष्यं पु० अप्राणस्य न० त० । १ मनुष्योचितकर्त्तव्यशून्यो
जातिमालमनुष्ये २ मनुष्यभिन्ने गन्धर्वादौ च “सहस्रसंवत्सर-
मनुष्याणामवमन्वात्” कात्या० १, ६, १७ । सहस्रसंवत्सर-

सत्वम् अमनुष्याणां मनुष्याभिज्ञानां गन्धर्वादीनां सम्भवात्
 सहस्रायुषं भवति मनुष्याणां तु तदसम्भवात्” कर्क० ।
 अमनोगतत्वं न मनोगतः । १ अनभिप्रेते २ मनसाऽचि-
 न्तिते । [अट्टहीते २ अनभिप्रेते च
 अमनोनीत त्वि० न मनसा नीतः गृहीतः । १ मनोवृत्त्या
 अमनोयोग पु० गनसो योगः विषयेषु सावधानतया संयो-
 जनम् अभावे न०त० । अध्यानाभावे तत्त्वनिर्णा-
 यकमनोवृत्त्यभावे । न०ब० । तच्छून्ये त्वि० ।
 अमनोहर त्वि० विरोधे न०त० । रम्यभिज्ञे कुक्षिते ।
 अमन्तु त्वि० मन्तुर्मन्त्रा मन-तन् न०त० । अज्ञातरि
 “अकर्मा दक्षुरभितो अमन्तुरन्यत्रतः” ऋ० १०, २२, ८
 १ मन्तुरपराधः न०ब० । २ तच्छून्ये त्वि० ।
 अमन्त त्वि० नास्ति मन्त्रः पाथो यत्तु कर्मणि । १ मन्त्रशून्ये
 कर्मादौ “सायं त्वक्षसि सिद्धस्य पत्यमन्त्रं बलिं हरेत्”
 मनुः । नास्ति मन्त्रः मन्त्राध्ययनमस्य । २ वेदपाठशून्ये
 “अत्रतानाममन्त्राणां जातिमालोपजीविनां नैषाम् प्रतिपद्ये
 देवः” “निरिन्द्रियाहमन्त्राश्च स्त्रियोऽन्धतमिहोरिताः”
 इति च मनुः । वा कप् । अमन्त्रकोऽप्युभयत्वं “अमन्त्रकं
 तु शूद्रस्य सर्वकर्माणि कारयेत्” अमन्त्रकस्य शूद्रस्य
 विप्रोमन्त्रेण गृह्यते” इति च स्मृतिः । [कटे च ।
 अमन्द त्वि० विरोधे न०त० । १ मन्दभिज्ञे पटौ २ उत्-
 अमम त्वि० नास्ति ममेत्यभिमानः गेहादिषु यस्य । गृह-
 पुत्रादिषु ममेत्यभिमानशून्ये “शरणेष्वममस्यैव वृक्षमूल-
 निकेतनः” मनुः । २ जिनविशेषे पु० । अममकारादयोऽत्र
 अमर पु० गृह-प्रवाद्यत्वं न०त० । बहुकालस्यायितया
 गृह्यहीने देवे, “तत्रामराख्यमरालमरालकेशी” नै०
 “सुभाष्य रत्नानि हरामराङ्गनाः” भाष० । त्रिगुणचराणि
 क्रमशः लुप्तमनरामराः” मनुः अष्टशाब्दिकमध्ये
 २ अमरसिंहनामके शाब्दिके, “पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जय-
 न्यष्टादिशाब्दिकाः” इति कविक० । स च काण्डव्ययुक्त-
 लिङ्गानुशासनकोषकर्ता विक्रमादित्यसभासदनवरत्न-
 मध्येन्यमतमः “धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्खवेताल-
 मट्टघटकपरकाबिदासाः । ख्यातोवराहमिहिरोन्मत्तः
 सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” शङ्खुः सुवाग्
 वररुचिर्मणिरंशुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरी षट्कर्पाख्यः ।
 अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्वा यस्मिन् विक्रम-
 षट्पद्य सभासदोऽमी” इति च ज्योतिर्विदाः । ३ कुही-
 दृजे, स हि किञ्चोऽपि पुनः पुनः प्ररोहति, सहसा

न क्षियते । ४ पारदे तस्य वज्रादौ बहुतायने-
 ऽपि न ध्वंसः । अपादाने वा अप् । तत्रैव तस्य सेवने
 हि ऋतुराहित्यम् रसेश्वरदर्शनशब्दे वक्ष्यते । ५ अस्थि-
 सञ्चये च स हि बहुकालं भूमौ स्थितोऽपि न जीर्यति ।
 स०ब० दै मरणशून्ये त्वि० । “अजरामरवत् प्राज्ञो विद्या-
 मर्थाश्च चिन्तयेत्” हितो० “उत्पादयति सावित्र्या सा
 नित्या साऽजराऽमरा” मनुः ज्योतिषोक्ते ७ विवाह्योऽटकार्ये
 नक्षत्रगणभेदे “हस्तास्त्रातिश्रुतिश्रुतिगणितः पुष्यमैत्राश्वि-
 भानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंचानि भानि”
 द्रव्यचिन्ता० अधिकं गणयन्ते दृश्यम् । मरुत्वतीगर्भजाते
 ऽमररुद्रगणभेदे पु० । “मारुत्वती च मरुतो देवानजनयत्
 सुतान् अग्निवक्षुर्हविर्ज्योतिः सावित्” मितमेव च ।
 अमरं शरद्विष्टं सञ्चयञ्च महाभुजम्” इत्यादि हरिवं०
 ६ शुद्ध्याम् १० दूर्वायां ११ वारुणीष्टे १२ महा-
 निलीष्टे १३ इतगुमाय्याम् १४ सुहीष्टे च स्त्री ।
 एतासां छेदनेऽपि पुनः प्रकृष्टत्वात् यथायथं दूर्भरत्वाच्च
 तथात्वम् । न क्षियतेऽनया करणे अप् । १५ जरायौ
 स्त्री । तच्चर्मणा वेष्टनेनैव जठरानलदाहनिवारणात् मरण-
 निवारकत्वात् तथात्वम् । १६ नाभिनालायाम् राजनि०
 १७ शूणायां गृह्यं सनिवारकत्वात् तथा । अमराः सन्त्य-
 स्याम् अर्थ आ० अच् । १८ इन्द्रपुत्र्याममरावत्यां स्त्री
 अमरकोष पु० अमरेण कृतः कोषः । अमरसिंहकते
 लिङ्गानुशासनाख्ये त्रिकाण्डाक्षके अभिधानभेदे ।
 अमरज पु० अमरः दुर्भर इव जायते जन-ड । दुष्खद्विरे
 कालखन्दाख्ये खद्विरेभेदे दुर्भरत्वेन जातत्वात्तथात्वम् ।
 अमरदारु पु० न० । अमराणां प्रियं दारु । देवदारुष्टे ।
 अमरविज पु० अमरपूजकः विजः शाक० त० । देवले (पूजा
 रीति) ख्याते विभे ।
 अमरपति पु० दै० त० । देवराजे इन्द्रे अमरभर्तादयोऽप्यत्रार्थे
 अमरपुष्पक पु० अमरमविशीर्षं पुष्पं यस्य । १ कल्पवृक्षे २ इक्षु-
 गन्वायां स्त्री । ३ काशवृक्षे पु० रत्नमा० ।
 अमरपुष्पी स्त्री अमरमविशीर्षं पुष्पमस्या जातित्वात् ङीप् ।
 अवाक्पुष्प्याम् । कप् अत इत्त्वम् । अमरपुष्पिकायत्वं ।
 अमरप्रभु पु० इत० । १ विष्णौ तस्य सर्वेश्वरत्वात्तथा । २ शक्रो च
 अमररत्न न० अमर इव शुद्धं रत्नम् । स्मृतिके मणौ ।
 अमरराज पु० दै० त० । देवराजे इन्द्रे ।
 अमरलोक पु० दै० त० । १ स्वर्गे । अमराणां निव लोकः भुवनं
 यस्य । २ प्राप्तदेवल्लोके वार्षिके त्वि० । “तेषां सत्यगुणै-

मानो गच्छत्यमरलोकाताम्” मनुः ।

अमरवल्ली स्त्री अमरा उच्छेदनेऽपि न त्रियमाणा वल्ली ।

आकाशवज्र्याम् (आलकलता) अमरलतादयोऽप्यत्र ।

अमरसरित् स्त्री ईत० । मन्दाकिन्यां गङ्गायाम् ।

अमराङ्गना स्त्री ईत० । “अमरास्तु सुपाण रत्नानि हराम-
राङ्गनाः” साधः ।

अमराट्टि पु० ईत० । सुमेरौ । तत्स्थानञ्च । “लङ्का कुमध्ये
यमकोटिरस्याः प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधस्ततः
सिङ्गपुरं सुमेरुः सौख्येऽथ यास्ये बडवानलञ्च । इह हि
मेरुगिरिः किल मध्यगः कनकरत्नमयस्ति दशालयः द्रुति-
गजान्मरुपद्मकर्मिकेति च पुराविद इत्यमवर्णयन्” मि०
शि० । अधिकं मेरुगङ्गे भूगोलगङ्गे च दृश्यम् ।

अमराधिप पु० ईत० । देवराजे इन्द्रे अमराधीगादयोऽप्यत्र
अमरापगा स्त्री ईत० । गङ्गायाम् । [नैष० ।

अमरालय पु० ईत० । स्वर्गे “तत्पारालयमरालमरालकेषी”

अमरावती स्त्री अमराविद्यन्तेऽस्यां सतृप् मस्य व दीर्घः ।

इन्द्रनगर्याम् । सा च मेरुपर्वतोपरिस्था “सद्रवकाञ्चन-

मयं शिखरत्वञ्च मेरो सुरारिक्पुरारिपुराणि तेषु ।

तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां रज्जोऽम्बुपानिलशशीश-

पुराणि चाष्टौ” सि० शि० । एतद्वर्णनं भा० स० प० ७ अध्याये

काशी० ख० १० अध्याये च दृश्यम् । “ससम्पन्नैर्द्रुत-

पातितार्गवा निमीकताजीव भियाऽमरावती” का० प्र० ।

अमरिष्ठा लि० ऋ का० इण् च न० त० । मरणशीलभवे

“अनातुरा अजरास्थामरिष्ठावः” ऋ० १०, ६४, ११ ।

अमर पु० अमरगतकपन्यकारके कविभेदे “कविरमरः

कविरमरः कविचैरोमयूरक” इत्युद्भटः ।

अमरेश पु० ईत० । देवराजे इन्द्रे अमरेश्वरादयोऽप्युक्ताश्चे

“अयममरेशदिशोमुखं सुधांशुः” सा० द० ।

अमर्त्त लि० ऋ-तच् न० त० । मरणधर्म्ममृत्यु “मृत्पुष्पाणि च ऋत-

मानो अमर्त्तः” ऋ० ५, ३३, ६, “अमर्त्तः अमरणधर्म्मा” भा०

अमर्त्य लि० ऋतिमर्हति यत् न० त० । मरणमृत्यु “अग्ने !

विवस्वदुपसवित् राधो अमर्त्य !” ऋ० १, ४४, १, “अ-

मर्त्य ! मरणरहितः” भा० “उत्क्रान्तवायोः समकालमेव

अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीत्” रघुः ।

अमर्त्यभुवन न० अमर्त्यानां देवानां भुवनम् । स्वर्ग ।

अमर्त्याद लि० नास्ति मर्त्यादा सीमा सम्मानो वा यत् ।

१. सीमारहिते २. सम्मानरहिते च ।

अमर्ष उ० ऋ-तच्-आलो षञ् विरोधे न० त० । अमाविर्भवे

कोमे । “अमर्षमृत्युनेन जनस्य जन्तुना न जातहाहेन न
विदिषादरः” किरा० तानेव सामर्पतया निजघ्नः” रघुः
हृषिमर्षभयोदे गैर्विमुक्तः स च मे प्रियः” गीता ।

अमर्षण लि० ऋप-ल्यु न० त० । १. अमर्षणे २. क्रोधने, च ।

“हृदि क्षतो गोत्वमिदामर्षणः” रघुः । अमर्षणोऽनव-

स्थायो विशालं कायलक्षणम्” । अमर्षणः स्वयं जेतुमशक्तः

क्षत्रियोरणे भा० आ० प० । भावे ल्युट् । क्रोधे न० ।

अमर्षित लि० ऋप-क्त इट् गुणश्च न० त० । क्रुद्धे “अस्त्रं

प्रादक्षकारोयं नारायणममर्षितः” भा० आदिप० ।

अमर्षिन् लि० ऋप-णिनि न० त० । क्रुद्धे स्त्रियां ङीप् ।

अमल न० अम+कलच् । १. सातलाहणे २. अम्लके च नास्तु

मलं यस्य । ३. निर्मले, दोषरहिते लि० “रसकलामल-

पल्लवलीलया” साधः “संतिप्राक्षरकोमलाभलपटलालित्य-

लीलावतीम्” “अमलकमलराशेस्त्रां शपद्वांशपद्मैः” कीला०

अमलात्मन् पु० अमलः रागादिदोषरहितत्वात् शुद्ध आत्मा-

अन्तःकरणं यस्य । निवृत्तरागादौ योगिनि । [३. निवोधे च

अमम् पु० अम-गतिरोगादौ असच् । १. कासे २. रोगे

अमस्ति लि० विरोधे न० त० । १. मालिन्यमृत्यु २. निर्दोषे च

कलममलिनं मत्स्याहं न च जीयितम्” साल० ।

अमस्तु लि० विरोधे न० त० । चित्तवृत्तिभेदे कथे ।

अमा अव्य० न-मा-का । १. सहाये, अमेवानः सहयाः” ऋ०

२, ३६, २ । “अमा सह भा०” । अमावस्या । २. निकटे च ।

न माति परिच्छिनत्ति क्षयोदयविशेषम् मा-क न० त० ।

मर्त्य कलाव्यापकतया स्थितायां चन्द्रस्य षोडश्यां ३ कलायाम्

स्त्री “अमा षोडशभागेन देवि । प्रोक्ता महाकला संस्थिता

परमा माया देहिनां देहधारिणी अमादिपौर्णमास्यानाया

एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव

वरानने !” इति स्क० प्रभा० ख० । व्याख्यातं चैतत् काल-

साधयौ “महामाया आधारशक्तिरूपा देहिनां देहधारिणी

सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिणी

अमानास्त्री महाकर्त्तेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या

तिथिसंज्ञकैव इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारो

पयोगिन्यः क्षयोदयवत्तः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः

षोडशैव एवञ्चाल सामान्यविशेषरूपेण तिथिर्द्वैविध्यसक्ता

भवति । तत्र येयम् अमेत्युक्ता क्षयोदयरहिता शुभा

षोडशी कला तदुक्तः कालक्षितिषामान्यम् । यास्त्वव-

शिष्टा दृष्टिर्क्षयोमेताः पञ्चदश कलास्त्रिभिः विधि-
कालविभागस्थितिविशेष” इति । अधिकं तिथियङ्गे वक्ष्यते

सूर्यकिरणसंपर्काददीप्तायां, ४ पञ्चदश्यां कलायाम् न
मीयते दृश्यते विधुरत्वं । ५ अमावस्यायां तिथौ च स्त्री ।
“अमार्कपाते श्रवणं यदि स्यात्” “यद्यमा रविवारेण”
इति च प्रा० त० पुरा० । “अमायां तु सदा सोम-ओषधीः
प्रतिपद्यते” इति सोमो० । न मीयतेऽसौ मा-कर्मणि
क्लिप् । ई आत्मनि पु० । ७ मान्मन्ये लि० । ८ गृहे
अव्य० निरु० । “कामश्चरताममा भूते” ऋ० २, ३८, ई ।
“अमा गृहमिति” भा० । अस्यते गम्यते चन्द्रलोकात्
अत्र अम-आधारे-घञ् वा ह्रस्वः । ९ इहलोके । “अमा-
तोमरुतोवि आन्तरिक्षादमायुत” ऋ० ५, ५०, ५८ । “अमातः
अस्माल्लोकात्” भा० । तत्र यावत्सम्प्राप्तमपित्वा “चोषे
पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति” श्रुतो चन्द्रलोकादेव इह
लोकागमनात्तथात्वम् । [दुर्बलः ।

अमांस लि० नास्ति मांसं यस्य । १ दुर्बले । मांसहीनो हि
अमात्य पु० अमा सह वसति त्वक् । मन्त्रिणि । तस्य दण्ड-
नीतौ राजसहचरत्वात्तथात्वम् । “पुरोहितामात्यस्यैव
योधाः” भट्टिः । “अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः” रघुः ।
“अमात्ये दण्ड आयत्त” इति मनुः । “अमात्यव्यञ्जना राज्ञां
दृष्ट्यास्ते शत्रुसंहिताः” माघः । अमात्यलक्षणसक्तं
हेमा० विष्णुध० पु० । “सर्वज्ञज्ञानलक्षणो मन्त्रो
राजस्तथा भवेत् । ब्राह्मणो वेदतत्त्वज्ञो विनोतः प्रिय-
दर्शनः । कललव्ये मृदात्मा च स्वामिभक्तः प्रियंवदः ।
गृहस्थत्युपनिषत्प्रोक्तां नीतिं जानाति सर्वतः । राग-
द्वेषेण यः कार्यं न च हन्ति सहीजितः । लोकाप-
वादाद्राजार्थं भयं यस्य न विद्यते । क्लेशचमस्तु धर्मात्मा
विजितात्मा जितेन्द्रियः । गूढमन्त्रज्ञाश्च दक्षः प्राज्ञो
भक्तजनप्रियः । इज्जिताकारतत्त्वज्ञ जहापोहविश-
रदः । शूरश्च ज्ञातविद्यश्च न मानी न च मत्सरी ।
चारप्रचारकुशलः प्राणिविप्राण्य आत्मवान् । पाङ्गुमुख-
विधितत्त्वज्ञ उपायकुशलस्तथा । वेत्ता विधाता कार्याणां
नैव कार्यातिपातनः । समयज्ञश्च कालज्ञो भृत्यानाञ्च गुण-
प्रियः । कृतानामकृतानां च कर्मणामन्ववेजिता । यथा
पुरुषमर्हणां पुरुषाणां नियोजकः । कर्ता परोक्षे कार्याणि
सांप्रदाये भृगूत्तम ! तत्त्वातत्त्ववेदिता च कर्मणो गुरुलाघ-
वम् । शत्रुमित्रविभागज्ञो विमनस्ते चैव तत्त्ववित् स राज्ञः
सर्वकार्याणि कुर्याद्गुह्यगुह्यलोदह । विदितानि तथा कुर्याच्च
ज्ञातानि सहीजिता अज्ञातानि नरेन्द्रस्य कृत्वा कार्याणि
भार्गव ! अचिरेणापि विद्वेषं स मन्त्री त्वधिगच्छति । कुरुते

यस्तु कार्याणि विदितानि सहीपतेः भेदो न तस्य भवति
कदाचिदपि भूभुजा एवशुणो यस्य भवेत्तु मन्त्री वाक्ये च
तस्याभिरतस्य राज्ञः । राज्यं स्थिरं स्याद्विपुला च
लक्ष्मीर्विश्वं दीप्तं भुवनत्रयेऽपि” इति ।

अमात्र पु० नास्ति मात्रा परिच्छित्तिर्यस्य । १ इयत्तामन्ये पर-
मात्मनि तुरीये ब्रह्मणि । दृष्टत्परिमाणकल्पनेन २ परि-
च्छेदमन्ये गगनादौ च लि० । अमात्रं त्वा धिषणं तविषे
ऋ० १, १०२, ७, “अमात्रं मातया इयत्तया रहितम्” भा० ।
अमानना स्त्री अभावे न० त० । आद्राभावे न० व० । आद-
रमन्ये लि० । [मनःकष्टदायको दुःखे ।

अमानस्य न० मानसे साधु न भवति मानस+यत् न० त० ।
अमा(म)मासी स्त्री अमा सह सूर्येण माः मासो वा चन्द्रमा
यस्यां गौरा० ङीष् । अमावस्यायाम् ।

अमाय लि० नास्ति माया यस्य । १ कपटमन्ये २ अविद्यामन्ये
ब्रह्मणि न० । मायोमानम् । ३ इयत्तामन्ये लि० ।

अमानिन् लि० न मन्यतेऽभिमन्यते मन-णिनि न० त० ।
अभिमन्यमान्ये “अमानित्वमदम्भित्वम्” गीता ।

अमार्जित लि० ऋज-क्त विरोधे न० त० । अपरिष्कृते ।

अमा(वा)वसी स्त्री अमा सह वसतश्चन्द्राकौ यस्याम् अप्
घञ् वा नि० गौरा० ङीष् । अमावास्यायाम् ।

अमाव(वा)स्या अमा सह वसतश्चन्द्राकौ यस्याम् नि० । कण्-
पक्षीयपञ्चदशीतिथौ । तथा हि अथः प्रदेशवर्त्ती
शीघ्रगामी चन्द्रः, जङ्घ प्रदेशवर्त्ती मन्दगामी सूर्यः ।
तयोर्गतिविशेषात् यत्काले चन्द्रमण्डलमन्यूनमनति-
रिक्तं सत् सूर्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितम् भवति
तदा सूर्यरश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वात् चन्द्रमण्डलमी-
षदपि न दृश्यते इति कण्पक्षे पञ्चदशकलाक्रियाकूटो-
पलक्षितकालः अमावस्येति निष्कर्षः । “सूर्याचन्द्रमसोः
यः परो विप्रकर्षः सा पौष्णमासी र्थः परःसन्निकर्षः
साऽमावस्येति” गोभि० “अमावस्या शुक्लं हन्ति शिष्यं
हन्ति चतुर्दशी” मनुः । अमावास्यायां भवः वा कुन् अमा-
वास्तकः अण् अमावस्यः । तत्रभवे लि० । “य आगारे
रुग्गयन्ते प्रतिक्रोशेऽमावासे” अथ० ३६, ३ ।

अमावसु पु० आतुपुत्रे ऋषिभेदे “अमावसुमिति ख्यात-
मायोः पुत्रं यशस्विगम्” ह० व० ।

अमित लि० न मितः । १ अपरिच्छिन्ने इयत्तामन्ये “अमितस्य
हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत्” ? रामा० । २ अज्ञाते च ।

अमिते विक्रम पु० अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमास्तयः पाद-

विच्छेपा असु, अमितः विक्रमः शौर्यमस्येति वा १ विष्णौ ।
 “सुक्रन्दोऽमितविक्रमः” वि० स० । बहुशौर्ये लि० ।
 अमिताशन पु० अमितमन्त्राति संहारसमये अश-ल्यु । सर्व-
 भक्तके परमेश्वरे । “यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदने
 मृत्तुर्धस्योपसंचनम्” इति श्रुतेः “अन्ता चराचरग्रह-
 णात्” इति शा० सूत्राच्च तस्य सर्वभक्तकत्वम् । २ विष्णौ च
 “वेगवानमिताशनः” विष्णु स० ।
 अमितौजस् लि० अमितमोजो यस्य । अपरिच्छिन्न सामर्थ्ये
 प्रचुरबले । “कविरमितौजा अजायत” ऋ० १, ११, ४ ।
 “स तैः पृथस्तया सत्यगमितौजा सहात्मभिः” मनुः ।
 अमित अम० रोगे इत्य । रिपौ । “स्याताममितौ मिते च
 सहजप्राकृतावपि” तस्य मितान्ममित्वामित्वास्ते” इति च
 साधः “अमितजिह्वाजिह्वितो जसा स यदिति” नैष०
 “अमित्वादिपि सद्गुणसमेध्यादपि काञ्चनम्” मनुः ।
 अमितम(सा)ह लि० अमितं सहते बलाधिक्यात् अच् अण्
 वा । रिपुजयश्रीले बलिनि “शामइत्या मङ्गा अस्ममित
 साहः” । अथ० १, २०, ४ । [तस्ते प्रियमर्षमिथ्या] रघुः ।
 अभिथ्या अव्य० विरोधे न० त० । मिथ्याभिधे सत्ये “तामूच-
 अभिन् लि० चु० अम रोगे हस्तः इति । रोगिणि ।
 अभिन लि० मि-क्षेपे बा० कर्मणि नङ् न० त० । अक्षेप-
 णीये अहिंसे “उत हिवर्हा अभिनः सहोभिः” ऋ० ६,
 १६, १ । “अभिनः अहिंसनीयः” भा० ।
 अभिश्र लि० न० त० । संकीर्णभिधे पृथग्भूते । “तदा अभि-
 श्रमेव वस्त्रानां प्रातः सवनम्” शत० ब्रा० ।
 अभिश्रित लि० न० त० । मिथ्यतभिधे पृथग्भूते ।
 अभिष न० अम-भोगे कर्मणि इषन् । १ लौकिकसुखे नास्ति
 मिषच्छलं यत् । २ व्याजशून्ये लि० ।
 अमीत लि० मी-बधे कर्मणि क्त न० त० । अहिंसिते । “अमी
 तवर्णा उषसश्चरन्ति” ऋ० ४, ५, १, ६, “अमीतवर्णा अहिं-
 सितवर्णाः” भा० ।
 अमीव लि० अम-वन् नि० ईडागमः । १ रोगे “मनेभ्यस्माद्यु-
 यवन्ममीवाः य०” ६, १६ । अमीवाः व्याधीन् सुपांशुः
 वे० दी० । “अपामीवं बाधते वेति” ऋ० १, ३५, ६
 “अमीवां रोगादिबाधाम्” भा० “प्रजावन्तोऽनमीवा अना-
 गमः” ऋ० १०, ३७, ७ “अनमीवा रोगरहिताः” भा० ।
 “अमीवहा यास्तोष्यते” । ऋ० ७, ५५, १ “अमीवं रोगं
 हन्ति अमीवानां रोगाणां नाशयिता” भा० । २ पापे,
 ३ दुःखे, च न० । उज्ज्वलदत्तस्तु मीज् हिंसायां

वन् मीवः उदरकमिरित्येवनिपातः न तु अमीवः इत्याह ।
 अमीवचातन लि० अमीवं रोगं चातयति चत याचने
 णिच्-ल्यु । रोगिंसंके “देवममीवचातनम्” ऋ० १, १०, ७
 अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा चातनं घात-
 कम्” भा० स्त्रियां गो० ङीप् । आप इङ् उ भेषजीरापो
 अमीवचातनीः” ऋ० १०, १३७, ६ ।
 असुक्त लि० अदम्-टेरक् उच्चमत्ये । अदःशब्दार्थे
 “अवाहमसुक्तः साक्षी” “समाप्तेऽर्थे कश्चि नाम स्वहस्तेन
 निवेशयेत् सतं मेऽसुक्तपुत्रस्य यदलोपरि लेखितम्” च या०
 असुक्त लि० न सुक्तः विरोधे न० त० । सुक्तभिधे १ बद्धे “सदा
 प्रकृष्टया भाव्यं व्यये चासुक्तहृत्साया” मनुः । २ संसारबन्ध-
 युक्ते च न मुच्यते सर्वदा योर्ध्वः । [हातकुरी] । ३ कुरिकाभेदे न०
 असुक्ति स्त्री अभावे न० त० । १ सुक्तभावे सुक्तिर्माचनं रज्ज्वा-
 दिवन्धननिवृत्तिः संसारबन्धनिवृत्तिरूपो मोक्षश्च । न० ब०
 २ सुक्तिशून्ये लि० । [गोणे ।
 असुख्य लि० सुख्यम् विरोधे न० त० । सुख्यभिधे प्रपानभिधे
 असुग्ध लि० न सुग्धः १ सुग्धभिधे । सुग्धः मोक्षान्वितः
 मनोहरश्च । २ सुग्धावस्थातीतप्रौढायां स्त्रियां स्त्री ।
 असुतस् अव्य० असुतात् अदम्-तमिन् उच्चमत्ये । १ असुष्टा-
 दित्यर्थे २ परलोकादित्यर्थे च “इतयाजातोऽसुतः कृत-
 सित् ऋ० १, १७६, ४ ।
 असुतल अव्य० असुतिन् अदम् तल उच्चमत्ये । १ असुष्टि-
 न्नित्यर्थे २ परलोके इत्यर्थे च “यत्तु वाणिजके दत्तं नेह
 नासुत तद्भवेत्” मनुः । [“असुतभूयादथ यद्यसस्य” श्रुतिः ।
 असुत्रभूय न० असुत भवनम् भू-भावे क्यप् । परलोकभवने
 असुथा अव्य० असुना प्रकारेण थाल् । असुनाप्रकारेणेत्यर्थे “इत्यं
 नः सद्योऽसुथासद्योः न एतदतिक्रामादिति” शत० ब्रा० ।
 असुद्राञ्(च्) लि० असुमञ्चति अदम् । अन्च किप् अद्रा
 गमः उच्चमत्ये । १ अदःशब्दार्थप्राप्ते २ तत्पूजके च ।
 असादौ असुद्रीचः । पूजार्थे असुद्राञ्चः । स्त्रियां ङीप् ।
 असुसुयञ्(च्) लि० असुमञ्चति अदम् अन्च-किप् गतौ न
 लोपः अद्रादेशः अद्रेरपि उच्चमत्ये । १ अदःशब्दार्थे गते
 तत्पूजके च असादौ असुसु ईचः असुसुञ्चः स्त्रियां ङीप् ।
 असु(दो)वत् अव्य० असुष्येव वति वेदे उच्चमत्ये । असुष्ये-
 वेत्यर्थे “मनुपूजुरतवदमूर्वादिनि यजमानार्थे याज्याह”
 कात्या० ३, २, ७ ।
 असुय्यकुल न० इत० नि० असुक् । प्रविष्टांशे । मनोज्ञा०
 बुज् आसुष्यकुलकम् तद्भावे कौडीन्ये न० ।

अमृथपुत्र पु० ईत० नि० अलुक् । प्रख्यातवर्गे कुलीने तस्य
भावः मनोज्ञा० वुज् आसुष्यकम् । कौलीन्ये न० ।

अ(आ)मुष्याण पु० असुष्य अपत्यम् फ (फज्) अलुक् ।
विख्यातकुलोत्पन्ने अपत्ये असुष्यापत्ये च ।

अमूहत् लि० असुष्येव दर्शनमस्य अदस्+इश-कश् आति
जन्मत्वे । अदःशब्दार्थसदृशे । कज् । अमूहयः किन्
अमूहक् कृत्वम् । उक्तार्थे । कज् प्रत्यये स्त्रियां ङीप्
“अमूहशी तत्कविष्टन्द्वन्दिता” नै० ।

अमूर स्त्री अमूः मूच्छाभावः कुञ्जा० अस्त्वर्थे र ।
मूढभिन्ने मोहशून्ये “संजानत सैदेक्षैरमूराः” ऋ० १
ई० ४, “वाक्सास्तु मूढा वयं ओऽमूढस्तमसि इति” मूढ-
शब्दस्य रूपमाह तत् पु० साधुत्वम् ।

अमूर्त्ति लि० न०त० । मूर्त्तिभिन्ने अवयवशून्ये अपरिच्छिन्नपरि-
माणे “क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनोमन एव च । परापर-
त्वमूर्त्तत्वाक्रियावेगाश्रया अमो” भाषा० । “मूर्त्तत्वमविच्छि-
न्परिमाणवत्त्वमिति” सि० सुक्ता० तद्गीते गगनादौ । “हे
वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं ब्रह्ममूर्त्तमेव च” शत० ब्रा० ।

अमूर्त्तिगुण पु० इत० । वैशेषिकोक्ते अमूर्त्ताकाशादेर्गुणवि-
शेषे “धर्माधर्मौ भावना च शब्दोवृद्धादयोऽपि च एते-
ऽमूर्त्तिगुणाः सर्वे” भाषा० ।

अमूर्त्ति लि० नास्ति मूर्त्तिरस्य । १ अवयवशून्ये गगनादौ
२ विष्णौ पु० “अमूर्त्तिरनघोऽचिन्त्यः” विष्णु स० । “मूर्त्ति-
धेनुरूपं धारणमर्थं चराचरलक्षणं तद्भास्ति यस्य” भा० ।

अमूर्त्तिमत् लि० न०त० । १ मूर्त्तिमद्भिन्ने गगनादौ २ विष्णौ
पु० “दीप्तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्” वि० स० ।

अमूल लि० नास्ति मूलं यस्य । १ आदिकारणशून्ये “मूलं
मूलाभावादमूलम्” सा० सू० । “तयोर्विशतत्त्वानां मूल-
सुपादानं प्रधानं अमूलं मूलशून्यं अनवस्थापयत्या तत्
मूलान्तरासम्भवात्” प्र० भ० । “इयं वा इदं जीवनं
“मूलं चैवामूलञ्च तदुभयं देवानां यन्मनुष्याः उपजीवन्ति
पशवोऽमूलाः श्लोषयामूलिन्यः” शत० ब्रा० । मूलं
च अमूलञ्चाद्यां प्रतिष्ठितम्” शत० ब्रा० । २ मूल-
हृत्वादिशिफा तच्छून्ये लि० मूलाद्यज् । पा० अजादि-
टाप् । सा च २ अग्निशिखाष्टके । कप् । अमूलको-
ऽत्युक्तार्थे मूलशून्येषु-अष्टके च “एतद्वचनममूलकम्”
भूरिलोकप्रसिद्धिः ।

अमृक्त लि० ऋज-शोषालङ्कारयोः वेदे न पत्वम् न०त० ।
१ अयोधिते अनिर्णिते “अमृक्तेन ऋशता वाससा” भ०

ऋ० ८, ६, ६, ५ लोके तु अमृष्टः । तत्रार्थे धातुनाम-
नेकर्धत्वात् २ अर्हंसिते । “रथोवाजा ऋभुज्जणो अ-
मृक्तः” ऋ० ७, ३, १ । “अमृक्तः अर्हंसितः” भा० ।

अमृणाल स० सादृश्ये न०त० । मृणालसदृशे वीरणमूले ।

अमृत लि० न ऋतः । १ मरणशून्ये जीविते “अमृते जारजः
कुण्डः” अमरः “अपाम सोमममृता अभून्” इति श्रुतिः
मरणञ्चात्र “आभूतसंज्ञवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते इति”
विष्णु पु० उक्तम् महाकल्पावस्थायित्वं, देवानामपि तथैवा-
मृतत्वम् “कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमान्नायात्”
शा० सू० कार्यब्रह्मणा सह सर्वेषां लयाभिधानात् । न
ऋतं मरणं यस्मात् । २ पीयूषे तत्सेवने हि अमृतत्वं
भारतादौ प्रसिद्धम् । तच्च प्रथमं धृष्टपदिष्टं दैवैरिन्द्रं वत्सं
कृत्वा गोरूपधरायाः पृथ्वा दुग्धम् पचाञ्च दुर्वासः-
शापात् सद्यश्मध्यं गतम् ततो देवाहुरैः सद्यश्चे मयिते
पुनरुत्पन्नमिति पौराणिकी कथानुसन्धेया “देवाहुरैरमृत-
मस्य निधिर्ममन्ते” किरा० न वै देवा अन्नानि पिबन्ति
एतदेवामृतं दद्यादप्यनि” चा० उ० । “अमृतदीधितिरेव
विदर्भजे । भजसि तापमनुष्यकिमंशुभिः । यदि भवन्ति
ऋताः सखि ! चन्द्रिकाः इति” नैषधम् । ३ जले तस्य
प्राणहेतृत्वात् अमृतत्वम् । “अन्नमयं हि सौम्य । मन
आपोमयः प्राणः” इत्युपक्रम्य षोडशकलः सौम्य !
पुरुषः पञ्चदशाहानि माशोः काममपः पिबामोमयः
प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते” छा० उ० । जलपानाभावे
प्राणविच्छेदोक्तः तत्पाने च प्राणवृद्धेः जलस्य मरणाहेतृ-
त्वम् । “अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा” अमृताधिधानमसि
स्वाहेति” आपोशनमन्त्रः । ४ एते तस्य, “आयुर्वै एत”
मित्युक्तेरायुर्जनकत्वात् मरणाहेतृत्वान्नयात्वम् । “अमृतं
नाम यत् सन्तोमन्त्रजिह्वेषु जुह्वति । शोभैव मन्दरक्षु-
व्वक्षुभिताम्भोधिवर्षना” भाषः । ५ पारदे तस्य च रसा-
यनादिना पाने “अमृक्स्तव वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः
अनयोर्मूलनं देवि ! मृदुदारिद्र्यनाशनम्” इत्युक्तेः बड-
कालजीवनहेतृत्वात् तथात्वम् रसेश्वरनर्शने विवरणम् ।
इयच्छिष्टे द्रव्ये “यश्च शेषोऽमृतं ऋतं” मित्युक्तेस्तथात्वम् ।
७ अयाचिते वस्तुनि “ऋतं स्यादयाचितं भैक्ष्यममृतं स्याद्-
दयाचितम्” मनुक्तेस्तस्य मरणरूपपापमानहेतृयाचनशून्य-
त्वात् तथात्वम् । “ऋतामृताभ्यां जीवेन” मनुः । ऽदुग्धे
तस्य देहधारकत्वेन मरणाहेतृत्वात् तथात्वम् । ८ अन्ने “अन्न-
मूलं हि जीवनं” मित्युक्तेस्तथात्वम् । न क्लियते क्षीयते । १० स्वर्णं ।

“अग्नौ सुवर्णमग्नीषमिति” या० उक्तेस्तस्य वज्रौ बद्धतापनेऽपि अग्नीषत्वात्तथात्वम् अतएव तस्य तैजसत्वं “स्वर्णं तैजसमत्यन्तानलसन्तापेऽपि अनाश्रयादित्यनुमानेन” सि० सु० साधितम् । एतदभिप्रायेणैव “अमृतं वै हिरण्यमित्युक्तम्” शत० ब्रा० । ११ भक्षणीयद्रव्यमात्रे, तस्यान्वत्तथात्वम् १२ खादुद्रव्ये अमृततुल्यखादवत्त्वात् । १३ तत्साधने द्रव्येति० “आदित्यो वै देवमधु” इत्यादि मधुविद्यायाम् “ता एवास्यामृतमधुनाद्याः” का० उ० पञ्चकृतः पाठः । १४ ऋदो अमृतवदाह्लादकत्वात् तथात्वम् १५ विषे १६ वृत्तसनाभे विषे तयोः वैद्यकोक्तदिशा शोधने अमरणहेतुत्वात्तथा । अतएव “विषमप्यमृतं कचिद्भवेदिति” रघुः १० मोक्षे “विद्यया-मृतममृते” इति श्रुतिः जयन्त्यत्वात्तथा “अमृत-स्यैव सौररिति” श्रुतिः “स त्रिणे चामृताय च” अमरः । १८ अमृततुल्ये आनन्दकरत्यासथा । “अमृतं बालभाषितमिति” हितो० । “आप्यायितोऽसौ वच-नामृतेन उद्धटः” । अमृतमप्यस्य स्वामित्येन भक्षक-त्वेन वा अर्थ० व्यञ् । १९ धन्यन्तरी स हि ससुद्रमघ-नसमये अमृतं विभ्रदुल्लितः इति पुराणे प्रसिद्धम् । २० देवे तद्भक्षत्वेन तथात्वम् । देवानाञ्चामृतदर्शनेनैव तत्प्र-त्यम् “न वै देवा अमृन्ति प्रभवन्ति एतदेवामृतं ब्रह्मा त्वम-न्तीति” का० उ० उक्तेः “रथेनामृतं मर्त्यञ्च” य० ३३, ४० अमृतं देवादिकमिति” वे० दी० । न स्त्रियते अमर्त्सरिक्त । २१ वाराहीकन्देऽपि तस्य बद्धच्छेदनेऽपि पुनः प्रकटत्वात्तथा २२ वनस्रग्ने च तस्य ओषधितया फलपाकान्तत्वेऽपि हिङ्ग-प्रकटत्वात्तथात्वम् । २३ शुद्ध्याम् । २४ इन्द्रवारुण्यां २५ ज्योतिष्मत्याम् २६ गोरशुद्ध्यायाम् २७ अतिविषायां २८ रक्तातिवृद्धि २९ दूर्वायाम् ३० आमलक्यां ३१ हरी-तक्यां ३२ तुलस्यां ३३ पिप्पल्यां ३४ स्यूलमांस-हरीतक्याञ्च स्त्री । एतासां यथावयवं रोगनिवारकत्वेन तथात्वम् । अमृतेन सहोत्पन्नत्वात् अमृततुल्याखादव-त्त्वाच्च ३५ सुरायां स्त्री । ३६ सूर्य्यारविमभेदे स्त्री “तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां वृष्टिर्जर्जने । शतत्रयं हिमोल्लग्नं तावद्भस्म सर्जने । आनन्दाश्च हि मेघाश्च भूतनाः पृतना इति । अतः शतं वृष्टिवाहाः सर्वास्ता अमृता स्त्रियः” मङ्गि० यादवः । तासाञ्चामृतस्य जलस्य द्वायित्वात्तथा । “सौरीभिरिव नाडीभिरमृताश्चाभिर-कर्वन्” रघुः । ३७ सरण्यग्रे विष्णो पु० “अमृतः शान्तः आनन्दः” इति ३८ । नास्ति मृतं करणं यथात् ।

३८ अजरमरत्वप्रदे ति० । “इन्द्रियस्येन्द्रियमिदं पयोऽ-मृतं मधु” यजु० १९, ७२, ७३, ७४, ७५ । “अमृतमजरा मृत्युप्रदत्वात् आनन्दकरम् अमृततुल्यम् वे० दी० “नन्दा भौमार्कयोर्भद्रा शुक्रेन्दोश्च जया बुधे । शुभयोगा सुरौ रिक्ता पूर्णा मन्देऽमृताह्वया । “आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्गयोः जया चो खादु सुरौ रिक्ता पूर्णा के चामृता शुभेति” इति ज्योतिषोक्ते ३९ तिथिवार-योगरूपे योगभेदे “भुवशुक्ररमूला पौष्णभान्यर्कशारे हरिशुक्रविधिशुक्ले फल्गुनीभाद्रशुक्ले । दिवसकरतरङ्गौ शर्वरीनाथवारे । शुक्रशुगनक्षत्रातोपान्वयपौष्णानि कौजे । दहनविधिशताख्यामेतभं सौम्यवारे । मरुददितभपुष्या सैतभं जीववारे । भगशुगजशुगशोभिष्युमेतै सिताह्वे । असनकमलयोनी सौरिवारेऽमृतानि” राज० मा० उक्ते आदित्यहस्ता शुरुपुष्यशुक्ला बुधानुराधा शनिरोहिणी च । सोमे च विष्णुः कुजरेवती च शुक्राश्विनी चामृतयोगप्रगाः । उक्ते च ४० वारनक्षत्रयोगजे योगभेदे “यदि विष्टिव्यती-पातौ दिनवाप्यशुभं भवेत् । दृश्यतेऽमृतयोगेन भास्व-रेण तमो यथा” ज्योति० । ४१ ब्रह्मणि न० ।

अमृतगति स्त्री यदि दग्धं शुक्रं विहितं विशिष्यमितं सुक-रिहितम् । अमृतगतिः फलिकाधिता दलयतिका नृप ! कथिता” इत्युक्तलक्षण ज्योति०भेदे ।

अमृतगम पु० अमृतं ब्रह्म गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य । १ जीवे तस्य ब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्मणा चान्तर्गमितया तदन्तःस्थितत्वात् तथात्वम् । “यो न जीवोऽसि न मृतो देवानाममृतगर्भोऽसि स्वप्न” अथ० ६, ४६, १ “स्वप्नान् स्वेन तदा सपत्नो भवतीति” श्रुतेः सुषुप्त्यवस्थायां सकलानर्थानवभासनेन तच्छून्यतया जीवस्य ब्रह्मरूपापत्त्या तथात्वम् आधिकं सुषुप्तिशब्दे ब्रह्मम् अमृतस्य मोक्षस्य गमे आधारः । २ ब्रह्मणि अमृतजटा स्त्री अमृतमिव खादुर्जटा यस्याः । जटामांस्याम् अमृततत्त्व न० अमृतस्यामरणस्य भावः त्व । १ मोक्षे । “त्यागे नैके अमृतत्वमानशुः” श्रुतिः “कश्चिद्गीरः प्रत्नगात्मानमैश्वदा-दसचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” क० उ० । “अमृतत्वममरणधर्मत्वम् भा० “अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते” इति मनुः “आभूतसंभ्रमस्यानमृतत्वं हि भाष्यते” इति विष्णु० पु० उक्ते २ महाकल्पावस्थावित्ते च ।

अमृततरङ्गिणी स्त्री अमृतस्य सुधाया लघवारस्य तरङ्गिणी नदीव । ज्योतिष्मत्याम् राज० नि० ।

अमृततिलिका स्त्री नगस्ययोधरचरिणो हृत्तमनिराजितस्य-

करा । वसुधैवकुटुम्बकमिति सत्येऽमृततिलका इत्युक्त-
लक्षणे दशाक्षरपादके वर्षष्टभेदे “त्वरितगतिश्च नजन-
गैरित्युक्तत्वरितगतिखण्डान्त्वान्तात् तस्या एव नामान्तरम् ।
अमृतदीधिति पु० अमृतमिवाप्यायिका दीधितिरस्य । चन्द्रे
“अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजसि तापमसृज्य” नै० ।
अमृतद्युति पु० अमृतमिवाप्यायिका द्युतिरस्य । चन्द्रे ।
अमृतधारा स्त्री अमृतस्य धारा सन्तिः । अमृतसन्ततौ ।
“चरमचरणलयसवसितिगुरुयुग्मम् । अखिलमपरमपरि-
गतमिति ललितपदयुक्ता तदियममृतधारा” इ०२० उक्ते-
ः पदचतुष्टयपदके २ छन्दोभेदे । उपरिगतम् “सुखपादोऽष्ट-
भिर्वर्णैः परेऽस्मान्मकरालयैः क्रमाद्बृद्धा” इत्याद्युक्तलक्षणम्
इतः । २ सुधासन्ततौ च । [उपनिषच्छब्दे विवरणम् ।
अमृतनाद पु० उपनिषद्भेदे सा च कण्ठयजुर्वेदान्तर्गता
अमृतनालिका स्त्री अमृतस्य स्वादुरसस्य नालीव । कर्पूर-
नालिकाभेदे पक्वान्भेदे शब्द०२० ।
अमृतप पु० अमृतं पाति रक्षति असुरेभ्यः पा-रक्षणे क ।
१ विष्णौ सहि अमृतमन्यनसमये असुरैर्हियमाणममृतं
सोहिनीरूपं विधाय तान् वञ्चयित्वा देवेभ्योदानात् तत्
पालकः इति भागवती कथा । “सोमपोऽमृतपः सोम” इति
वि०स० । अमृतं पिबति पा-पाने क । २ देवे तद्दर्शनेन
तृप्तत्वात्तत्पायित्वम् अमृतशब्दे इक्ष्यम् । ३ अमृततुल्यम-
ध्वादिपातरि लि० । “ध्रुवममृतपनामवाञ्छयासावधरमसु
मधुपस्तवाजिहीते” भावः ।
अमृतपक्ष पु० अमृतस्य हिरण्यस्य पक्षः जयाकारित्वात् ।
१ वज्रौ “अग्नौ सुवर्णमक्षीणम्” या० उक्तेः सर्वदाहक-
स्यापि वज्रे न सुवर्णनाशकत्वमित्यतस्तस्य स्वर्णपक्षत्वम् ।
“तस्मेतावष्टपक्षौ यावेतावभितोऽग्नी” इति शत० ब्रा०
अमृतं स्वर्णमिव पीतौ पक्षावस्य । २ स्वर्णवर्णपक्षे श्येनभेदे
“हिरण्यपक्षः शकुनोभुरग्युममृतं वै हिरण्यमृतपक्षः
शकुनः” शत० ब्रा० ।
अमृतफल न० अमृतमिव स्वादु फलम् । (नासपातीति)
१ यवनप्रसिद्धे रुचिकले “अमृतफलं लघु दृढं सुस्वादु ली-
नूहरेद्रोषान् । देशेषु सुप्रलानां बहुलं तल्लभ्यते लैकैः
भा० प्र० । ई० व० । २ आमलक्याम् ३ द्राक्षायाञ्च स्त्री
४ पटोले ५ पारावतद्वये च पु० ।
अमृतवन्धु पु० अमृतस्य बन्धुः एकस्थानोत्पत्तिकत्वात् सहो-
दरः । १ चन्द्रे तस्य अमृतमन्यनसमये सङ्ग्राह्यं उत्पन्नत्वात्
तथात्वम् । “ततः शतसङ्ख्यांशुमयमानान्त्वा सागरात्

अमृतात्मा ससृत्पद्मः सोमः शीतांशुर्लज्जन” इति भा० आ०
प० । अमृतस्य बन्धुरिव आहकत्वात् । २ देवमात्रे “तं देवा
अन्वजानन्त भद्रा अमृतवन्धवः” ऋ० १०, ७२, ५ ।
अमृतभस्मातकी स्त्री “सुपक्वभस्मातफलानि सम्यक् द्विधा विदा
र्यादकसंस्मतानि । विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषेभ्य-
पनीय तेन ॥ पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन दृतांशुशुक्तेन घनं
यथा स्वात् । सितोपलाः षोडशभिः पलैस्तु विभिन्ना सं-
स्थाय दिनानि सप्त ॥ ततः प्रयोज्याग्निबलेन मात्रां ज-
येद् गुदोत्थानस्त्रिलान् विकारान् । कचान् सुनीलान् घन-
कुञ्जितापान् सुवर्णदण्डिं सुकुमारताञ्च ॥ जवं ह्यानाञ्च
मतङ्गजं बलं, खरं मयूरस्य कृताशदीप्तिम् । स्त्रीवल्लभत्वं
लभते प्रजाञ्च नीरोगमब्दद्विशतानि चायुः ॥ न चाक्षपाने
परिहार्यमस्ति न चातमे चाध्वनि मैथुने च । प्रयोगकाले
सकलामयानां राजा हृष्यं सर्वरसायनानाम् ॥ भस्मातकी
शुद्धिरिह प्रागिष्टा चूर्णगुण्डनात् । दृताञ्चतुर्गुणं क्षीरं
दृतस्य प्रस्य इष्यते” चक्रदत्तोक्ते दृतभेदे ।
अमृतभुज पु० अमृतं भुङ्क्ते इष्टा भोगतुल्यं तृप्तिमश्नुते भुज-
क्षिप् इत० । देवे “न वै देवा अन्नं पिबन्ति एतदेवामृतं
इष्टा तृप्यन्तीति” छा० उ० उक्तेः दर्शनमात्रेण भोजनतृप्ति-
मत्त्वात्तथात्वम् । अमृतम् अयाचितं यज्ञशिष्टां वा भुङ्क्ते ।
२ यज्ञशिष्टां भोक्तारि ३ अयाचितान् भोक्तारि च लि० ।
अमृतयोग पु० अमृताख्ययोगः । ज्योतिषोक्ते । तिथि-
वारादियोगभेदे स चामृतशब्दे उक्तः ।
अमृतरस पु० अमृतं रस इव आस्वादम् । १ अमृतरूपे
आस्वादे “विज्ञानेन विमर्द्दनेऽमृतरसप्रसन्दमाध्वीकभूः”
कुमा० । अमृतस्य रसः सारः । २ सुधारसे “सिक्ता इवामृ-
तरसेन सुहृज्जनानाम्” भावः । अमृतं सोढुः रस इव यस्य ।
३ परमात्मनि “स एष सैववचनोऽमृतरस इति” श्रुतिः
अमृतस्त्वेव रस आस्वादोऽस्याः । ४ कपिलाद्राक्षायां
(अन्द्रसा) प्रसिद्धे ५ पक्वान्भेदे च स्त्री । सा च
“तृतीयभागखण्डेन मिश्रितं षड्विधकम् । शुभ्रमीषद्वि-
युतं मर्द्दयेद्दृढपाणिना । एवं सङ्गृहितं क्षत्वा स्थापयेद्-
जनोमितम् । ततोऽन्यस्त्रिजहनि त्व चित्तितं निखलैर्निखलैः
विधाय पूषकं तेन तस्विकायां दृते पचेत् । ततोऽमृतरसा
जाता वातहृद्बलवर्द्धिनी” इति भा० प्र० उक्ता ।
अमृतलता स्त्री अमृतालता । १ शुङ्ख्याम् (अमरलता)
इति २ स्थातायां लतायाञ्च ।
अमृतवपुस् अमृतेनाभ्यासितं वपुःरस्य । १ चन्द्रे स हि कण-

पक्षे वज्रगादिभिः कलानामेकैक्यः भक्त्येऽपि पुनः यज्ञशि-
ष्टरूपामृतेनाप्यायते । यथोक्तं कालसाधप्रीते सोमोत्पत्ति-
वाक्येन “प्रथमां पिबते वज्रद्वितीयां पिबते रविः । विश्वे
देवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः
षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीं ऋषयो दिव्या अष्टमीं मज्जक-
पात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राप्नोति वै कलाम् । दशमीं
पिबते वायुः पिबत्येकादशीं शुभा । द्वादशीं पितरः सर्वे
समं प्राप्नन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः
पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः ।
निष्पीतश्च कलाशेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका-
या तु सा त्वपो विशते तदा । अमायां तु सदा सोम
ओषधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यभुगतश्च
यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा सन्धभूतं द्विजातिभिः । छत-
मग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी । दिने दिने कलाष्टाङ्गः
पौर्णमास्यां तु पूर्णता” इति । यद्यपि अत्रोतिषे कृष्णपक्षे
सूर्यमण्डले प्रवेश एव उक्तस्तथापि तत्तद्द्विषसे चन्द्रकला-
भक्त्यवत् वज्रादीनां दृष्टिरेत्येतत्परत्वं सोमोत्पत्तिवाक्यस्य
देवानाम् अष्टादादीनामिव भोजनस्यासिद्धे दृष्टिमात्राधायक-
त्वेन तद्भोग्यत्वम् “न वै देवा अन्नं पिबन्ति एतदेवामृतं
दृष्ट्वा हृष्यन्ति” आ० उ० । उक्तोक्तथावगम्यते इत्यविरोधः ।
अनन्तरखरूपे विष्णौः “अमृतताशोऽमृतवपुः” विष्णुसं० ।
अमृतवल्ली स्त्री अमृता वल्ली । शुद्ध्याम् (शुद्धि) ।
अमृतवाकं लि० अमृतमिव वाक्को वचनं यस्य । १ अमृततुल्य
वचने “अमृतवाका वयसां सा क्षिप्रमेतं जनयति” यत्० आ०
अमृतसंभवा स्त्री अमृतैव सम्भवति सम् भू+अच् ।
शुद्ध्याम् (शुद्धि) ।
अमृतसंशय न० अमृतमिव स्वादु संशयम् । पक्वाक्षभेदे ।
“पक्षे हतोक्षमे तस्मै न्यसेत् पक्वं नवे घटे । ततो मरि-
चकूपेन अण्डकूपेन चूर्णितम् । कुर्यात् कर्पूरसंयुक्तं संशय
अमृतोपमम् । संशयममृतस्वादु पित्तं मधुरं स्मृतमिति
भा० प्र० ।
अमृतसार उ० अमृतस्य दुग्धस्य सारः । इति । चक्रदत्तोक्तो
अयःपाकभेदे यथा “कोहस्य पाकमधुना नागार्जुनशिट-
मधिदधः ॥ कोहारकूटताम्रजकटाहै हृद्मृषस्ये प्रणम्य
शिवम् । तदयः पचेदक्षपक्षः काष्ठेऽन्धनेन वज्रिना मृदुना ॥
निक्षिप्य त्रिफलाजम्बुदितं यस्तत् घृतञ्च दुग्धञ्च । संचास्य
कोहस्य दद्यात् जलं ससृताय ॥ मृदुमध्यखरभावैः पाक-
क्षिविधोऽत्र वक्ष्यते पुंसां । पित्तक्षीरघ्नश्चैव प्रकृतीनां

मध्यमस्य समः ॥ अभ्यक्तदर्विलोहं सुखदुःखसर्वलनयोगि
मृदु मध्यम् । उज्जितदर्वि खरं परिभाषन्ते केचिदा-
चार्याः ॥ अन्ये विहीनदर्वीप्रलेपमाशुकराकृतिं ब्रुवते ।
मृदुमध्यमर्ज्वर्यं सिकतापुञ्जोपमन्तु खरम् ॥ त्रिविधोऽपि
पाक ईदृक् सर्वेषां गुणलदेव न तु विफलः । प्रकृतिविशेषे
रूक्षौ गुणदोषौ जनयतीत्यल्पम् ॥ विज्ञाय पाकमेवं
द्रागयतार्यं क्षितौ क्षणान् कियतः । विज्ञाय तत्र लोहे
त्रिफलादेः प्रक्षिपेच्चूर्णम् ॥ यदि कर्पूरप्राप्तिर्भवति ततो
विगलिते यदुच्यते । सुशीकृतममृरूपं क्षिपेच्च वा न यदि
तज्ज्ञातः ॥ पक्वं तदग्निसारं सुचिरघृतस्थित्वा विरच्यते ।
गोदोहनादिभाण्डे क्षौद्रभाण्डाभावे सति स्थाप्यम् ।
यदि तु परित्यज्यते तेतोर्वृतमौक्षेताधिकं ततोऽन्यच्चिन्तु ।
भाण्डे निधाय रज्ज्वाव्युपयोगे हस्तेन मृद्वान् ॥ अयसि
विरक्षीभूते स्नेहस्तिलघृतेन सम्पाद्यः । एतत्ततो गुणो-
त्तरमित्यधुना स्नेहनीयं तत् ॥ अत्यन्तकफप्रकृतेर्भक्ष्यमय-
सोऽस्यैव शंसन्ति । केशलमपीदं शतं जनयत्ययसो गुणान्
कियतः ॥ अमृतसारः” चक्र० द० ।

अमृतसारज उ० अमृतादिव स्वादोः सारात् जायते
जन-ड ५ त० । शुद्धे रा० नि० ।

अमृतस्य अमृतं दीधितिरूपमाप्ययनं कृते स्त्र क्विप् । चन्द्रे ।
अमृतान् देवान् कृते । देवमातरि स्त्री ।

अमृतसोदर अमृतस्य सोदर एकत उन्वत्त्वात् । उच्चैः श्रवसि
अथ । तस्यामृतमयने सद्यःशुद्धत्वात् तथात्वम् । सुरा
देवी समुत्पन्ना हरगः पाण्डुरस्तथा” भा० आ० प० ।
तज्जातीयत्वात् घोटकभावे राजनि० ।

अमृतस्त्रवा स्त्री० अमृतमिव स्त्रवति क्षु-पचाद्यच् । १ रुद-
न्तीलतायाम् । भावे अय् ईत० । २ अमृतनिधन्द्रे उ० ।

अमृतांशु उ० अमृतमिवाप्यायकः अशुंरस्य । चन्द्रे ।

अमृतांशूद्भव उ० अमृतांशोश्चन्द्रसोद्भवो यस्मात् । विष्णौ
“अमृतांशूद्भवो मातुः” वि० सं० । ५ त० चन्द्रोद्भवे लि० ।

अमृतान्धस् उ० अमृतमन्धोऽर्धमिव दर्शनात् दृष्टिकारमस्य ।
अमृताशने देवे तेषाममृताशनञ्च दर्शनमात्रेण “न वै देवा
अन्नं पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा हृष्यन्ति” नृतेः । तेषां
तत्पानकथा “ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः । ततो देवगणाः
सर्वे पशुसदमृतं समम्” भा० आ० प० ।

अमृताफल न० अमृतायाः फलम् । पटोले इत्यादि० ।

अमृताद्यमान लि० अमृतमिवाचरति अमृत+अच् शानच् ।

अमृततुल्ये "उत्तिष्ठ वल्लोहकृतायमानम् वचोनिशयेति" रघुः ।
 अमृताश पु० अमृतममरणं ज्ञयाभावमश्रुते अश-व्याप्तौ अण् ।
 विष्णौ "१ अमृताशोऽमृतवपुः" विष्णु० स० अमृतं सुधा-
 मन्नाति अश-भोजने अण् । २ देवे । [अमृतं देवे विवरणम् ।
 अमृताशन पु० अमृतमन्नाति अश-भोजने ल्यु । देवे अमृता-
 अमृताश त्रि० न चिन्तयेत् कृत-तन् न० त० जौत नित्यः कर्म०
 टच् समा० । प्रस्तरभेदे जीविप्रस्तरखण्डभेदे ।
 अमृताष्टक पु० अमृताप्रभृतीनामष्टकं यत् । गूडूचीन्द्रयवारि-
 टपटोलं कटुका तथा नागरं चन्दनं सुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम्
 "अमृताष्टक इत्येष पित्तक्षेपञ्ज्वरापहः" चक्रदत्तोक्तौ
 कषायभेदे ।
 अमृतासङ्ग न० अमृतस्य विषयेवासङ्गो यत् । नीलवर्णं तुल्य-
 भेदे हेम० तस्य विषतुल्यनीलवर्णत्वात् तथात्वम् ।
 अमृतासु त्रि० अमृता अनश्वरा असवो यस्य । अनश्वरप्राणे
 नङ्कालजीविनि । "आवभूवामृतासुर्वर्धमानः सुजन्मा"
 "उतामतासुर्जित एभि" इति च अथ० ५, १, १, ७ ।
 अमृताहरण पु० अमृतमाहरति मातृदास्यनिवारणार्थं
 स्वर्गात् भूलोकं नयति आ+हृ-ल्युट् । गरुडे तत्-
 कथा भा० आदि प० ३३ अ० । "तान् कृत्वा
 पतगन्धैः सर्वास्तुक्रान्तजीवितान् । अतिक्रान्तोऽ-
 मृतस्यार्थे सर्वतोऽग्निमपश्यत ॥ आदृष्टानं महाज्वाल-
 भर्त्त्रिभिः सर्वतोऽम्बरे । दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं चण्डबायुस-
 मीरितम् ॥ ततो नवत्वा नवतीक्ष्णानां कृत्वा महात्मा
 गरुडस्तरेखी । नदीः समपीय सुखैस्ततस्तैः सुशीघ्रमागम्य
 पुनर्ज्येन ॥ ज्वलन्तमग्निं तमसितापनः समास्तरत् पत-
 रथो नदीभिः । ततः प्रचक्रे वपुरन्यदत्तं प्रवेष्टुकासोऽग्नि-
 भमिप्रयास्य ॥ जाम्बूनदमयो भूत्वा मदीचिनिकरोज्ज्वलः ।
 प्रिवेश बलात् पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ स चक्रं क्षुरपर्य-
 न्तमपश्यदमृतान्तिके । परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस-
 यम् ॥ ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् । घोर-
 रूपं तमत्पथं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ तस्यान्तरं स दृष्टैव
 पर्यवर्त्तत खेचरः । आरान्तरेणाम्यपतत् संचिन्त्याङ्गं क्षणेन
 ह ॥ अधश्चक्रस्य चैवाल दीप्तानलसमद्युतो । विद्युज्जिह्वौ
 महावीर्यौ दीप्ताखौ दीप्तलोचनौ ॥ चक्षुर्विषौ महाघोरौ
 नित्यं क्रुद्धौ तरस्त्रिनौ । रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगो-
 त्तमौ ॥ सदा संरक्तनयनो सदा चानिमिषेक्षणौ । तयोरे-
 कोऽपि यं पश्येत् स तर्पणं भस्मसाङ्गवेत् ॥ तयोश्चक्षुं पि रजसा
 क्षुप्यः सहसाऽदृष्टोत् । ताभ्यामदृष्टोऽसौ सर्वतः

समताडयत् ॥ तयोरेकौ समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरीक्षमः ।
 अच्युततरसा मध्ये सोमसभ्यद्रवस्ततः ॥ ससुत्पाद्यामृतं
 तव वैनतेयस्ततो बली । उत्पपात जवेनैव यन्त्रसुन्दर्य
 वीर्यवान् ॥ अपोलैवामृतं पक्षी परिमृष्टाशु निःसृतः ।
 अगच्छदपरिभ्रान्त आवायार्कप्रभां ततः" । हृच् । अमृता-
 हर्त्ता तलैव । "काश्यपेयोऽमृताहर्त्ता" ध्वजपूजामन्त्रः ।
 अमृताङ्ग न० अमृतमाङ्गयते सङ्गते तुल्यस्वादफलेन आ-
 ह्वे-क (आराकानदेश) जाते लघुविल्लासतो (नासपाति)
 नामको रुचिकले दृष्टे । अमृतफलशब्दे विवरणम् ।
 अमृतेशय पु० अमृते जले येते श्री-अच् अलुक् स० ।
 विष्णौ तस्य प्रलये जलशायित्वात् तथात्वम् ।
 अमृतोत्पन्न न० अमृतं विषमिव उत्पन्नम् नीलवर्णत्वात् ।
 खर्परीतुल्ये राजनि० । [५ त० । मल्लिकायां राजनि० ।
 अमृतोत्पन्ना स्त्री अमृतमिव खादु मधु उत्पन्नं यथाः
 अमृतोद्भव न० अमृतं विषमिव नीलवर्णतया उद्भवति उद्+
 भू-अच् । खर्परीतुल्ये (तुते) तुल्यभेदे । अमृतं मृत्युञ्जयं
 शिवसङ्गवते प्राप्नोति स्वसाध्यार्चनावत्त्वात् । विल्लुह्ये ।
 "अमृतोद्भवः श्रीदत्तः शङ्करस्य सदा प्रियः" तद्दानमन्त्रः ।
 अमृत्यु पु० अभावे न० । १ मृत्युविगमे । नास्ति मृत्युर्विज्ञात् ।
 २ मृत्युहेतुभिन्ने त्रि० । "स्वभानवे श्रवोऽमृत्युधुक्त" ऋ० ई,
 ४८, १२ "अमृत्यु अमरणहेतुं श्रवोऽमृत्यु" भा० । मृत्युर्वि-
 नाशो नास्त्यस्य । ३ विनाशमृत्यु विष्णौ "अमृत्युः सर्व-
 इक् सिंहः" विष्णुसहस्रनाम ।
 अमृध्र त्रि० मृधू उन्दने वा० रक् न० त० । केनाप्यहिंसे ! "युधुं
 मिहोनपातममृध्रम्" ऋ० १, ३७, ११, अमृध्रं केना-
 हिंस्यम्" भा० । [सतिस्तथैव पुरुषोऽमृध्रः" शत० ब्रा० ।
 अमृषा अव्य० न० त० । मिथ्याभिन्ने सत्ये । "यथा दृष्टो वन-
 अमेध्रस् त्रि० नास्ति मेधा धारणावती बुद्धिर्यस्य असिच् समा०
 अवणमात्रेण विस्मारिणि धारणान्मृत्युबुद्धिमति रूखे ।
 अमेध्य त्रि० न मेध्यम् पवित्रम् विरोधे न० त० । अपवित् ।
 "अमेध्यादपि काञ्चनम्" "नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ" इति
 अमेध्यप्रभवानि च" इति च मनुः । २ पुरीषे न० ।
 अमेनि त्रि० मि-नि-न० त० । परिच्छेदाभावे । "मेन्या मेनि-
 रस्यमेनयस्ते सन्तु मेऽङ्गानभ्यधारयन्ति" अथ० ५, ६, ६ ।
 अमेय त्रि० न मेयः । १ परिच्छेत्तुमशक्ये २ ज्ञातुमशक्ये च
 "अमेयो मितलोकास्त्वमनर्थः प्रार्थनावहः" रघु० ३, ६ वाक-
 पिरमेयात्मा" विष्णुस० ।
 अमोघ त्रि० मोघो निष्फलः न० त० । १ सफले, २ अव्यर्थे च ।

“अमोघास्तु पतन्तीषु धर्मपीतेन सन्तर” भा० शा० प० ।
 “यदमोघमपामनस्तु वीजमज । तया” कुमा० “धनुष्यमोघं
 ससधत्त सायकम्” “अमोघाः गतिगृह्णन्तावर्षास्तु-
 पदमाशिशम्” इति व रघुः । ३ नदभेदे पु० । ४ पटौल-
 तायां, हरितक्यां ५ विडङ्गे च स्त्री । ६ विष्णो पु० “अमोघः
 पुण्डरीकाक्षः” विष्णु० स० “सत्यकामः सत्यसङ्कल्प” इति
 श्रुतेः अविशयसङ्कल्पत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अमोत न० अमा सह जतम् व्ये-त । अक्किन्दशवस्त्रयुक्ते
 “अमोतं वासो दद्याद्विरयमपि दक्षिणाम्” अथ० ६, ५, १४
 अश्व गतौ स्वादि० पर० सक० सेट् । अश्वति आश्वीत्
 आनश्व अश्व आश्वानिका अश्विका अयमिदित् शब्दे इत्येके ।
 अश्वक न० अश्वति शीघ्रं नक्षत्रस्थानपर्यन्तं गच्छति
 अश्व-एषुन् । १ नेत्रे । अश्वप्रतं स्नेहेनोपगच्छते यज्
 स्वार्थे क । २ पितरि ।

अश्वर न० अवि-गच्छे यज् अश्वः शब्दस्तं राति धत्ते रा-क
 ईत० । १ शब्दाश्रये आकाशे २ मर्मरगच्छयुक्ते वस्त्रे, स्थानम-
 स्थाति ३ शम्भुद्रव्ये ४ अश्वकधातो च । “अङ्गुमाकारवाङ्मुखा
 तावतर्जयताम्बरे” इति रघुः । “धीतदङ्गुलवस्त्रलधवलाम्बर
 इति काद० “आकाशस्य दधुरम्बराणि” साधः “सवि-
 व्युरम्बरविकाशि वससुत्थम्” साधः । २ अन्तिके निरु० ।

अश्व(रि)रीप पुंन० अश्वप्रते पश्यतेऽल अश्व-अरिष नि०
 वा दीर्घः । (भाजनाशोका) इति श्वाति भर्जनपात्रे ।
 अश्वरीषमपि । “वैश्यकुलाश्वरीषमहानसाहा” कात्या०
 ४, ७, १६ । “अग्निमाहूय गार्हपत्यागारे निमज्ज्यभ्या-
 दधीतेति शेषः वैश्यकुलाश्च लौकिकोऽग्निर्हुतोऽच्छिद्यो वा
 आहूतः न तु परिगृहीत आवश्यक्यादिः । अथवा अश्व-
 रोषात् आह्वानं कन्दुककट्टहात् सहजनासाहेति कर्क० ।
 दोर्बयुक्तस्तु २ विष्णो, ३ शिने, ४ भास्करे, ५ बालके,
 ६ आस्माकट्टहत्ते, ७ नरकभेदे, ८ अश्वतामे । ९ सूर्य-
 वंशयुग्मभेदे पु० स च । “भर्गारथमुतो राजा श्रुत
 इत्यभिविश्रुतः । नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परम-
 भार्मिकः । अश्वरीषस्तु नाभागः शिन्धुद्वीपपिताऽ-
 नवत्” इति हरिवंशोक्तः सूर्यवंशभगोरथपौत्रः
 “अश्वरीषः शुक्रप्रोक्तं निखं भागवतं शृणु । परा०
 ७० । “भगवान् अश्वरीषश्च ब्राह्मणानमितौजसं
 भार० आह० प० । “पुण्ड्रलोकोऽश्वरीषश्च पुण्ड्रलोको
 बुधिविरः” इति प्रातः अरणीयेषु पुरा० ।

अश्वरौक्यं अश्वरौक्यो अश्व । देहेषु तेषां मेरुस्थितत्वेऽपि

मेरोः सर्वतः उद्धत्वा दक्षदाद्यापेक्षया श्वरवासित्वम् । तेन
 आकाशस्य धारणाक्षमत्वेऽपि न क्षतिः । “विलिप्यते
 भौलिभिरश्वरौक्यमा” कुमा० ।

अश्वर आभरणे कण्डू० । अश्वर्याति ।

अश्वष्ट पु० अश्वाय चिकित्सकवद्भाय तत्प्रस्थापनार्थं तिष्ठते-
 ऽभिप्रैति श्वा-क पत्वम् । चिकित्सके “विप्रात् वैश्य-
 कन्यायां जाते १ सङ्कीर्णवर्णे”, “ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायासम्ब-
 धोनाम जायते” मनुः “सजातिजानन्तरजाः षट्सुता
 द्विजधर्मिण” इति मनूक्तेः “द्विजातीनां समानजाती-
 यास्तु जाताः तथास्तुलोभ्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन क्षत्रि-
 यावैश्ययोः, क्षत्रियेण वैश्यायामेवं षट् पुत्रा द्विज-
 धर्मिणः उपनेयाः तामनन्तरजनान् इति यदुक्तं तत्
 तज्जातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कस्यचिदुभयः स्यात्
 अत एषां द्विजातिसंस्कारार्थवचनमिति” ब्रह्म० उक्तेः
 अश्वरादीनामुपनयनसंस्कारसत्त्वेऽपि इदानीन्तनानां
 संस्कारलोपेन श्रुत्यम् अतएव इदानीं क्षत्रियादीनां
 श्रुत्यनेयमश्वरादीनामपि” इति रघु० ये तु ब्राह्म-
 दोपप्रायश्चित्तमाचरन्ति तेषामुपनयनयोग्यता भवत्येव
 “येषां पित्राद्योप्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तम्” यस्य पिता
 पितामहावत्तुपनीतौ स्यातान्तस्य संवत्सरं त्रैविद्या-
 कम्पूज्यार्थं यस्य प्रपितामहादीनां नातृकार्येते उप-
 नयनान्तस्य द्वादशवर्षिकं त्रैविद्याकम्पूज्यार्थमिति” मिता०
 उक्तेः । “इतानामश्वराश्वर्यमश्वरानां चिकित्सितम्”
 मनूक्ता तेषां वृत्तिः । २ देशभेदे, ३ हस्तिपक्षे च । ४ यूथि-
 कायां स्त्री । स्वार्थे कान् कृत्स्ने अत इत्ये । अश्वनिका-
 यत्वेव (वामनहाटीति) प्रसिद्धायां ५ ब्राह्मीलतायाश्च ।

अश्वष्टकी स्त्री अश्वष्टं कार्यात् स्वादानार्थमाप्तयति कै क
 गीरा० डीप् । १ (पटाख्य) इति श्वातायां १ जतायां
 पाठायाम् ।

अश्वष्टा स्त्री अश्वप्रते शब्दप्रते अश्व आह्वो सती तिष्ठति श्वा-
 क अश्व० पत्वम् । (अश्वष्टा) इति श्वातायाम् षटा-
 श्वायाम् (पटाङ्) इति ह्रिन्गिरिप्रसिद्धायां १ पाठायाम् ।
 २ बाङ्गैर्याम् । ३ यूथिकायाश्च । संज्ञायां कन् अत इत्ये ।
 अश्वष्टिका । (वामनहाटी) ४ ब्राह्मीलतायाम् ।

अश्वी स्त्री अश्वप्रते स्नेहेनोपगच्छते अश्व-कर्मणि घञ् ।
 १ मातरि, लोके सम्बोधने तदर्थं कृत्स्नः । “जताञ्जलिस्तल
 यदश्व ! सत्मात्” रघुः । भेदे तु “अश्वेऽश्वोऽश्विके
 पूज्येति” प्रा० निर्देशात् न कृत्स्न । “अश्वे ! अश्विके !

अम्बालिके ! न मानयति कश्चन य० २३, १८ । नाद्योक्ता-
पि तत्रैव, २ अम्बालतायां, ३ काशीराजकन्यायाञ्च ।
“अथाश्वीं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवराः ।
रूपेणाप्रतिमा लोके काशीराजसुतास्तदा । अम्बां
चैवाम्बिकां चैव तथैवाम्बालिकामिति । राजानश्च
समाहृताः पृथिव्यां भरतर्षभ । । “अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासा-
मम्बिका त्वय मध्यमा । अम्बालिका च राजेन्द्र ।
राजकन्या कनीयसी” इत्युपक्रम्य । अम्बाया उपा-
ख्यानं विस्तरेण वर्णितम् भा० उ० प० अम्बोख्याने ।
“मया सौभपतिः पूर्वं मनसा हि कृतः पतिः इत्यम्बि-
कयोक्ते “अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशीपतेः सुताम् ।
अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादात् प्रीत्या यवीयसे । भीष्मो
विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” भा० आ० प० ।

अम्बाला स्त्री अम्बेति शब्दं लाति धत्ते ला-क । मातरि ।
अम्बालिका स्त्री अम्बालैव स्वार्ये के ह्रस्वे अत इत्त्वम् ।
मातरि, १ पाण्डु राजमातरि काशीराजकन्यायां
विचित्रवीर्यस्य भार्यायाम् ।

अम्बिका स्त्री अम्बैव कन् । १ मातरि २ दुर्गायाम् “आशी-
भिरेधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम्” कुमा० । काशी-
राजस्य मध्यमकन्यायां विचित्रवीर्यस्य भार्यायां धृत-
राष्ट्रस्य २ मातरि ।

अम्बिकापति पु० दंत० । शिवे । [१ गणेशे २ धृतराष्ट्रे च ।

अ(आ)म्बिकेय पु० अम्बिकाया अपत्यम् ठ (ठक्) वा ।

अम्बु न० अवि शब्दे-उष्ण । १ लम्बावधिके चतुर्थस्थाने २ (बाला)
इति ख्यातायामोषधौ ३ जले “गाङ्गमम्बु सितमम्बु
यामुनं कज्जलाभसुभयत्न मज्जतः” का० प्र० । “छातेतराम्बु-
च्छटा” का० प्र० । “विश्रायाय विहङ्गानामालबालाम्बु-
पायिनाम्” “तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः” इति च रघुः ।
“फलं कतकटलस्य यद्यप्यम्बु प्रसादनम्” मनुः । तच्च जलम्
रसतन्मात्रादुत्पन्नो भूतविशेष इति सांख्याः पञ्चीकृतेभ्य
एव पञ्चभ्यो भूतेभ्यः स्थूलतया उत्पन्नमिति वेदान्तिनः
जलभूतांश्चास्त्यात् जलत्वव्यवहारः “वैशेष्यास्तद्वादः”
शा० सूत्रात् । तस्य च रूपरसस्पर्शशब्दा विशेषगुणाः
“यो यो यावति येषां स स तावद्गुणाः स्मृत” इति मनुना
भूतमध्ये चतुर्थेऽथ जलस्य चतुर्गुणत्वाभिधानात् “शब्दस्पर्शौ
रूपरसौ सलिलस्य गुणा अमी” भा० शा० प० उक्तेश्च
“जले चुलचुलध्वनिः । शीतस्पर्शः शुक्लरूपं रसो माधुर्य-
कीरितम्” पद्मद० । “अम्बेराप” इति श्वेतैस्सस्याग्निप्रभव-

त्वम् यथोक्तं “तत्तेज ऐक्यत वहु स्थां प्रजायेवेति
तदपोऽखजत तस्याद्यात् क्व च शोचति खेदते पुरुषस्तेजस
एव तदध्यापो जायन्ते” छा० उ० । “तेज इति प्रसिद्धं
लोके दग्धपक्तप्रकाशकं रोहितञ्चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्यत ।
तेजोरूपत्वेन स्थितं सदैवतेत्यर्थः । वहु स्थां प्रजायेवेति
पूर्ववत्तदपोऽखजत । आपो द्रवाः स्निग्धाः सन्दिन्यः
शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके ॥ यस्यात्तेजसः कार्यभृता आप-
स्तस्याद्यात् क्व च देशे काले वा शोचति सन्त्यते खेदते
प्रसिध्यते वा पुरुषस्तेजस एव तदापोऽधिजायन्ते । ता
आप ऐक्यन्तेति पूर्ववदेव आकारसंस्थितं सदैवतेत्यर्थः
भा० । “तासां त्रिष्टयं त्रिष्टयमेकैकां करवाणीति “सैयं
देवतेमास्तिस्त्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनातुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरोत्” छा० उ० ॥ “सैयं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य
स्वात्मावस्थे वीजभूते अव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीति
तासाञ्च तिसृणां देवतानामामेकैकां त्रिष्टयं करवाणि एकै-
कस्याः त्रिष्टयकरणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभा-
वोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिष्टयकरणं स्यात् न
तु तिसृणां पृथक् त्रिष्टयकरणमिति । एवं हि तेजोऽवज्ञानं
पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदम्” इमा आपः, अञ्जलि-
दमिति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यवहारस्य
प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा सैयं देवतेमा-
स्तिस्त्रो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन स्वर्यविस्ववदन्तः
प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डमनु-
प्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदं
रूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिष्टयं त्रिष्ट-
यमेकैकामकरोत्कृतवती देवता” भा० । “अङ्गिः सोम्य ! शुक्लेन
तेजो मूलमन्विच्छ” छा० उ० । “अङ्गिः शुक्लेन तेजोमूलं
कार्येण कारणम् अन्विच्छ” “तेजो वा अङ्गो भूयस्तद्वा एत-
द्वायुसुषुप्तहृत्काशमभितपति तदाङ्गनिशोचति नितपति
वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः
खजते तदेतद्गुणाभिश्च तिरस्त्रीभिश्च विद्युर्गन्धहावादाश्च-
रन्ति तस्यादाङ्गविद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति
तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः खजते तेज उपास्तेति”
छा० उ० ॥ “तेजो वाऽङ्गो भूयः, तेजसोऽपकारण-
त्वात् । कथमपकारणत्वमित्याह । यस्मादव्योनिस्तेजस्तस्या-
त्तद्वा एतत्तेजोवायुमागृह्णावष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्य
वायुमाकाशमभिव्याप्नुवन्तपति यदा, तदाङ्गलौकिकाः अभि-
शोचति सन्तपति स्नामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्ष-

ष्यति वै इति । प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवतः
कायं भविष्यतीति विज्ञानम् ॥ तेज एव तत्पूर्वमात्मान-
सुद्धतं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽपसृष्टत्वाद्भूयो-
ऽङ्गास्तेजः । किञ्चाक्षतदेतत्तेज एव स्तनयितुं रूपेण
वर्षहेतुर्भवति । कथं ऊर्ध्वाभिर्धोर्ध्वगार्भिर्विद्युद्भिस्तिरश्चोभिश्च
तिर्यग्गताभिश्च महाह्लादाः स्तनयनशब्दाश्चरन्ति । तस्मा-
त्तद्दर्शनादाह्लौकिका विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा
इत्याद्युक्तार्थमतस्तेज उपास्तेति भा० ।

नैयायिकादयस्तु परमाणुविशेषेभ्य एव तस्योत्पत्तिः ।
तच्च द्विविधं नित्यमनित्यञ्च नित्यं परमाणुरूपमनित्यं ह्यणु-
कादि । प्रकारान्तरेण अनित्यमपि त्रिविधं देहेन्द्रिय-
विषयभेदात् । देहः अयोनियः यरूणचन्द्रलोकयोः
श्रुत्यादिप्रसिद्धः इन्द्रियं रसनं शब्दादिषु मध्ये रसमात्र-
व्यङ्गकत्वात् तस्य जलीयत्वम् । ह्यणुकादिकमारभ्य हिम-
करकमिन्धुपर्यन्तं विषयः उपभोग्यत्वात् । सर्गसंस्था-
परिमितिसंयोगिभागपरत्वापरत्वानीत्यष्टौ वेगः मुख्यं
रूपं रसः स्नेहश्च जलस्यैते चतुर्गणसमन्ताभिधगणाः
यथोक्तं “सर्गादयोऽष्टौ वेगश्च मुख्यं प्रत्ययकम् । रूपं रस-
स्तथा स्नेहो वारिगयेते चतुर्दश । वर्णशुक्लोरसस्पर्शौ जले
मधुरगीतलौ स्नेहसत्वप्रथं तु सर्गसिद्धिकमुदाहृतम्” ।
नित्यतादि प्रथमयत् किन्तु देहमयोनियम् इन्द्रियं रसनं
मिन्धुहिमादिविषयो मतः भाषा० । एवं स्थूलभूतजलस्य
उपाधिभेदेन सुश्रुते गुणदोषादिविवेकाय भेदा दर्शिता यथा
“पानोद्यमान्तीक्ष्णमर्दंश्चरसमृत्तं जीवनं तर्पणं धारण-
माश्वासजननं अमलं क्लमपिपासामदमूर्च्छातिन्द्रानिद्रा-
दाहप्रगमनमेकान्ततः पथ्यतमञ्च तदेवावनौ पतितमन्यतमं
रसमुपलभते स्थानविशेषाच्चदीनदसरस्तडागवापीकूपचूखटी-
प्रस्त्रयणोद्भिद्विकिरकोटारपल्ललादिषु स्थानेष्ववस्थितमिति ।
तत्र लोहितकपिलपाण्डुपीतनीलशुक्लैष्वनिप्रदेशेषु
मधुराश्चलनकटुतिक्तकषयाणि यथासङ्गमुदकानि सम्भ-
वन्तीत्येकं भाषन्ते तत्तु न सस्यत् तत्र दृष्टिव्यादीनामन्यो-
न्यानुप्रवेशकतः सलिलरसो भयल्लुक्परिपक्वेण तत्र स्वगुण-
भूयिष्यायां भूमावस्त्वं लक्षणञ्च । अस्त्वगुणभूयिष्यायां
मधुरम् । तेजोगुणभूयिष्यायां कटुकं तिक्तञ्च । वायुगुण-
भूयिष्यायां कषायञ्च । आकाशगुणभूयिष्यायामव्यक्तरस-
मव्यक्तं ह्राकाशमित्यतस्तत्प्रधानमव्यक्तरसत्वात् तत्प्रेय-
मान्तीक्ष्णालाभे । तत्त्वान्तीक्ष्णं चतुर्विधम् । तद्यथा ।
धारं कारं तीक्ष्णं हैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघु-

त्वास्तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सासृष्टं चेति । तत्र गाङ्गसाश्व-
युजे मासि प्रायगो वर्षति तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कृष्विति
शास्त्रोद्वेगप्रियञ्च भवितुमिच्छेत् । रजतभाजनोपहितं
वर्षति देवं बहिष्कृष्विति स यदि सुहृन् स्थितस्तदाह एव
भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं वर्णाभ्यन्तरे सिद्धये
च सासृष्टमिति विद्यान्तु तदुपादेयम् । सासृष्टमप्याश्व-
युजे मासि गृहीतं गाङ्गं पुनः प्रधानं तदुपाददीताश्वयुजे
मासि, शुचिशुक्लविततपटैकदेशेच्युतमथ वा हृष्यतलपरिभ्रष्ट-
मन्यैर्वा शुचिभिर्भाजनैर्गृहीतं सौवर्णे राजते मृत्पथे वा
पाले निदध्यात्तत्त्वैकालसमुपयुक्तां तस्यालाभे भौमम् ।
तच्चाकाशगुणबहुलं तत् पुनः सप्तविधम् । तद्यथा । कौपं
नादेयं सारसं ताड्यागं प्राञ्चयणसौहृदं चौष्टमिति तत्र
वर्षास्थान्तीक्ष्णभौहृदं वा सेवेत मन्नागुणत्वात् शरदि सर्व-
प्रसन्नत्वात् हेमन्ते सारसं ताड्यागं वा, वसन्ते कौपं प्राञ्च-
यणं वा शोभेत्त्वेनं प्राष्टपि चौष्टमनयमनभिरष्टं सर्व-
क्षेति ॥ कीटभूलपरीपाण्डुशतकोपामूढमितम् । तदुपयुक्तं
करयुतं कलुषं विषमंयुतम् ॥ योऽवगाह्येत वर्षासु पिबेद्वापि
नयं जलम् । स ताह्राभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्र-
मेव तु ॥ तत्र यत् शैवालपङ्कजद्वयपद्मपद्मप्रभृतिभिरव-
च्छिन्नं शण्डिस्तूर्यकिरणानिलैर्नभिजुष्टं गन्धर्वरसोपगृह्ये
तद्व्यापन्नमिति विद्यात् ॥ तस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्यापिपाक-
दोषाः षट् सम्भवन्ति । तत्र खरता पैतृत्वं लघुमीणां
दन्त्याहिता च स्पर्शदोषाः । पङ्कसिकताशैवालबहु-
वर्णता रूपदोषाः । व्यक्तरसता रसदोषः । अनिष्टगन्धता
गन्धदोषः । यदुपयुक्तं तद्व्यापन्नमूलकफप्रमेकानापा-
दयति स वीर्यदोषः । यदुपयुक्तं चिराद्भिष्यते विष्टभ्राति
वा स विपाकदोष इति । त एते चान्तीक्ष्णे न सन्ति ॥
व्यापन्नानामग्निकथनं स्वर्यातपप्रतापनं तन्नायःपिण्ड-
सिकतालोद्वाणां वा निर्व्यापणं प्रसादनञ्च कर्त्तव्यं नाग-
चर्मलोत्तलपाटलापुष्पप्रभृतिभिरार्धयासनमिति ॥ सौवर्णे
राजते तावन्ते कांसे मणिमये तथा । पुष्पान्तं भौमे वा
सुगन्धि सलिलं पिबेत् ॥ व्यापन्नं यजयेद्विद्यं तोयं यद्वाप्य-
नाक्षेयम् । दोषसञ्जनं चेत्तदाददीताहितन्तत् ॥ व्यापन्नं
सलिलं यस्तु पिबतीहाप्रसादितम् । अयत् पाण्डुरोगञ्च
त्वग्दोषमविपाकताम् ॥ आसकासप्रतिश्यायमूलगुल्मोद-
राणि च । अन्यान् वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव
च ॥ तत्र सप्त कलुषस्य प्रसादनानि भवन्ति । तद्यथा ।
क्षतकगोमेदकविषयान्यशैवालमूलवृक्षाणि सक्तामणिचेति ।

पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा । फलकं त्र्यष्टकं
सञ्चकलय उदकमाङ्गिका शिख्यञ्चेति ॥ सप्त शीतीकर-
णानि भवन्ति प्रवातस्थापनसुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं
व्यजनं वस्त्रोद्धरणं वालुकाप्रक्षेपणं शिख्यावलम्बनञ्चेति
अम्बुकण पु० दैत० । शीकरे जलविन्दौ स्त्रीत्येके । [च ।
अम्बुकाण्टक पु० अम्बुनः कण्टकमिव । १ कुम्भीरे, २ शृङ्गाटके
अम्बुकिरात पु० अम्बुनि किरात इव हिंस्रः । कुम्भीरे ।
अम्बुकीश पु० अम्बुनि कीशः वानर इव । (शुशुक) इति
ख्याते शिशुमारो जलजन्तुभेदे ।

अम्बुकूर्म पु० अम्बुनि कूर्म इव । शिशुमारो (शुशुक) हेम० ।
अम्बुकेशर पु० अम्बुजातः केशरोऽस्य । क्लोलद्गच्छे रत्नमा० ।
अम्बुचर ति० अम्बुनि चरति चर-ट ७त० । जलचरे
हंसादौ स्त्रियां ङीप् । [ख्याते शैवाले ।

अम्बुचामर न० अम्बुनि चामरमिव । (सेओयाला) इति
अम्बुचारिन् ति० अम्बुनि चरति चर-णिनि ७त० ।
जलचरे हंसादौ स्त्रियां ङीप् । “लूताहिरटानाञ्च
तिरसां चाम्बुचारिणाम्” मनुः ।

अम्बुज न० अम्बुनि जायते जन-ड । १ पद्मे २ सारसपक्षिणि ।
३ चन्द्रे ४ कर्पूरे ५ हिजल् इति ख्याते षष्ठे च पु० ।
दैशङ्गे पु० न० । ७ वज्जे च । वज्जस्य जलदप्रभवत्वात्तथा-
त्वम् । “चापं पाशाम्बुज सरसिजान्यङ्गुशं पुष्पवाणमिति”-
ऽभुवनेश्वरीध्याने अम्बुजं पद्मं नतु शङ्खमिति तन्त्र-
सारोक्तेः अस्य शङ्खवाचकतापीति ज्ञायते ।

अम्बुजन्मन् न० अम्बुनो जन्मास्य जन्मोत्तरपदत्वाद्ग्रधि-
करणो बह्व्रीहिः । १ पद्मे २ सारसविहङ्गे ३ शङ्गे पु० च ।
अम्बुजासना स्त्री अम्बुजमासनम् यस्याः । १ लङ्ग्याम् ।
२ जलोद्भवे ति० । [याम् अच् । शैवाले (सेओयाला) ।
अम्बुताल पु० अम्बुनि तालयति प्रतितिष्ठति चु० तल-प्रतिष्ठा-
अम्बुद पु० अम्बु ददाति दा-क । १ मेघे, “नवाम्बुदश्या-
मवपुन्यं विक्षत” भाषः “नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने”
“स्वतश्चुपतं वङ्गिमिवाङ्गिरम्बुदः” इति च रघुः ।
२ सुस्तके च ।

अम्बुधर पु० अम्बुनि धरति धृ-अच् । १ मेघे “शरत्प्रवृ-
ष्टाम्बुधरोपरोधः” रघुः “अशनेरवृष्टस्य चोभयोर्व-
शिनश्चाम्बुधराश्च योनयः” कुमा० । २ सुस्तके च ।

अम्बुधि पु० अम्बुनि धीयन्ते ऽन्धा-आधारे कि । १ सुस्तके ।
“रतावलीरम्बुधिरावबन्ध” भाषः २ उदकाधारे षटादौ
अम्बुधिषटः सि० कौ० । ३ चतुःसंख्यान्विते च ।

अम्बुधिप्रसवा स्त्री अम्बुधिमिव प्रचुररसं प्रसूते प्र+सृ-
अच् । १ इतकुमार्याम् ।

अम्बुनिधि अम्बूनि निधीयन्ते ऽस्मिन् अम्बु+नि+धा-आधारे
कि । सुस्तके । “देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममसन्धे” किरा० ।
“त्रे पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिं गतास्ते” भाषः ।

अम्बुप पु० अम्बूनि पाति पिबति वा पा-रुक्षणे-पाने वा क ।
१ जलेश्वरे वरुणे “रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ”
सि० शि० । २ सुस्तके च ३ जलपायिनि ति० ।

अम्बुपत्ना स्त्री अम्बूनि पत्ने यस्याः । उज्जटाट्टे । अम्बु-
युक्तं पलमस्याः गौरा० ङीप् । अम्बुपत्नीत्यम्यत्व ।

अम्बुप्रसाद पु० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद-णिच्-अण्
उप० स० । कतककट्टे (निर्मात्य) ।

अम्बुप्रसादन न० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद+णिच्-ल्यु
दैत० । कतकतफले “फलं कतककट्टस्य यद्यम्बुप्रसादनम्”
मनुः । जलप्रसादकारके ति० तानि ३३० पृष्ठे दृश्यन्ति ।

अम्बुभृत् पु० अम्बु विभर्ति-भृ-क्विप् दैत० । १ मेघे
२ सुस्तके ३ सुस्तके च । ४ जलाधारमाले ति० ।

अम्बुमत् ति० अम्बूनि बाह्येन सन्त्यस्मिन् । १ बह्दके देशादौ
स्त्रियां ङीप् । सा च २ नदीभेदे । “ततोऽम्बुमत्या धर्मज्ञ !
सुतीर्थञ्चाप्यनुत्तमम् भा० व० प० ।

अम्बुमालज पु० अम्बुमाले अल्पजले जायते जन-ड
७त० । शम्बूके, (शासुक) हेम० । [२ सुस्तके च ।

अम्बुमुच् पु० अम्बूनि मुञ्चति मुच-क्विप् दैत० । १ मेघे
अम्बुर पु० अम्ब-वा० उरन् । द्वाराधःकाष्ठे (गोवराट) हेम० ।

अम्बुराशि पु० अम्बूनां राशयो यत् । सुस्तके । “नैतद्-
भोगलुलमम्बुराशिः” सा० द० “अभूतपूर्वा रुचसम्बु-
राशे” भाषः “शापं दधज्ज्वलनसौर्वमिवाम्बुराशिः” रघुः ।

अम्बुरुह न० अम्बुनि रोहति रुह-क्विप् ७त० । १ पद्मे
“विष्टत्वरैरम्बुरुहां रजोभिः” भाषः । २ सारसविहङ्गे च

अम्बुरुह पु० अम्बुनि-रोहति रुह-क ७त० । १ पद्मे ।
“द्रव्ययाम्बुरुहं दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्वतम्” । “नदीं
गोदावरीं चैव प्रसन्नाम्बुरुहां तत” इति च रामा० ।

अम्बुरुहं पद्ममिव पुष्पमस्याः अर्थ० अच् । स्थल पक्षिन्यां स्त्री
अम्बुरुहिणी स्त्री अम्बुरुहाणां समूहः सन्निकटदेशोवा इति ।

१ पद्मसमूहे २ पद्मलतायाञ्च । [रसे च ।
अम्बुरोहिन् न० अम्बूनि रोहति रुह-णिनि । १ पद्मे २ सा-
अम्बुवाची स्त्री अम्बु तद्वर्षणं वाचयति सूचयति वच-णिच्-अण्
उप० स० ङीप् । आर्द्राद्यपादस्यरविकालिकभूमौ “आर्द्राद्यादि

विशाखान् रविचारेण वर्धति" इत्युक्तेस्तस्या दृष्टिस्तृचकत्वम् । तत्काले हि भूमेरन्तर्गतरीयोगइत्यतस्तस्यास्तथात्वम् । यथोक्तम् "रजोयुक्क्षाम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ" ज्योतिः । मिथुनराशिर्हि मृगशिरःशेषाङ्गार्द्रापादचतुष्क पुनर्वसुपादव्यात्मकः । तत्र मृगशिरसि भुक्ते यदा आ-
 ङ्गार्द्रायां प्रथमपादोपभोगार्थं रविर्गच्छति तदा पृथ्वी ऋतुमती भवति तच्च मिथुने ६।४० चत्वारिंशत्कलाधिकषडङ्गान-
 नतीत्य आङ्गार्द्रापादावधि यावन्निष्ठति तावत् । यथोक्तं राजमा० । "रवौ रौद्राद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः" इत्युपक्रम्य । "चत्वारिंशत्किंमिक षड्भागयुतोरविर्विदा भवति । तत्राम्बुवाची क्षेया शिवर्चपादे स्थितो यावत् । दिग्भागान्म्य लिप्नोगणितेन भवति रविर्विदा साप्त" इति । तत्र च वज्रानि "न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणम्" ।
 हलानां वाहनञ्चैव वीजानां वपनं तथा" राजमा० । "तस्यां पाठोवीजवापोनाहिभीर्दुग्धपानतः" ज्यो० । यदा
 ईर्क्ष्यं समादाय भानोर्मन्त्रयगामिता । पुनस्तत्स्थेनमा-
 दाय यजनं त्विदिनं त्यजेत् । काम्यं नैमित्तिकं चैव यात्रां मन्त्रक्रियां तथा । ऋतुमत्यां न कुर्वीत पूर्वसङ्कल्पिता-
 दृते । न कुर्वीत खननं भूमेः सूच्येषां च शङ्करि । । मत्स्य सू० । "यतिनोव्रतिनश्चैव विधवा च द्विजस्तथा ।
 अम्बुवाचीदिने चैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत् । स्वपाकं पर-
 पाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा । भक्ष्यं नैव कर्त्तव्यं चण्डालाश्चमयं सृष्टम्" विष्णुरहस्यम् ।

अम्बुवासिन् त्वि० अम्बुप्रधाने देशे वसति वस-णिनि ङीप् ।
 १ पाटलादृष्टे । २ जलवासिमात्रे त्वि० । [पाटलादृष्टे ।
 अम्बुवासी स्त्री अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्याः गौरा० ङीप् ।
 अम्बुवाह पु० अम्बूनि वहति वह-अण् उप० स० ।
 १ जलधरे मेघे । "व्याजेन यस्यावहिरम्बुवाहः यतोऽञ्जि-
 ताभिर्मुकुटम्बुवाहैः" "हलपरपरिधानमश्वाम्लैरम्बु-
 वाहैः" इति च माघः । २ सक्ते । शिव अम्बुवाङ्मुभयत्र ।
 अम्बुवाहिन् त्वि० अम्बूनि वहति धारयति वह-णिनि
 इत० । १ जलधारके त्वि० २ मेघे ३ सक्ते च पु० ।
 अम्बुवाहिनौ स्त्री अम्बूनि वहति स्थानान्तरं नयति
 वह-णिनि इत० ङीप् । १ नौकाजलसेवनार्थं काष्ठनिर्मिते
 पालभेदे २ जलवाहिकायां स्त्रियाश्च ।
 अम्बुविहारे पु० ३०७त० । जलक्रीडायां सन्तरणादौ "व पुरम्बु-
 विहारेण श्रुतिना" माघः । [वैदूकायां वतकुमार्याम् ।
 अम्बुविस्त्रवा स्त्री अम्बूनि विस्त्रवति वि-ङ्-अच् । पत्नान्त-

अम्बुवेतस पु० अम्बुजातोवेतसः शाक० त० । जलवेतसे ।
 अम्बुशिरोषिका स्त्री अत्यः शिरोषः अत्यार्थे कन् स्त्रीत्वम्
 जलशिरोषे । [जोंक] इति ख्यातायां जलौकायाम् ।
 अम्बुसर्पिणी स्त्री अम्बुनि सर्पति रूप-णिनि ७त० ।
 अम्बुसेचनी स्त्री अम्बूनि सिच्यन्ते नौकातः अमया सिच-
 करणे ख्युट् ईत० ङीप् । नौकादेर्जलसेचनीपाले ।
 अम्बूकृत न० अनम्बु अम्बु कृतं अम्बु स्नेहात्मकाम्बु उप-
 चारात्तदुक्तं ततः चि+क-क्त । निधीवनयुक्ते वचसि ।
 अम्बु पु० अवि-शब्दे क्त नि० न इट् । १ अम्बरसे २ तद्वति त्वि० ।
 अम्ब ध्वनौ स्वा० आ० अक्० सेट् । अम्बते आम्बिष्ट
 आम्बो आम्बे अयम् इदित्येके तेन आम्बो इत्येव । अम्बः
 अम्बस् न० आम्बते आप-अङ्गन् "उदके लुम्बौ चेति"
 उणा० अम्ब-शब्दे अङ्गन् वा । १ जले "सेव्यमाम्बुवरं
 प्राज्ञः कोऽम्बसा परिषिञ्चति" ? । "त्वित्तोतसः सन्तत-
 धारमम्बः" इति च माघः । "परिषमाम्बः पुलकेन
 सर्पता" किरा० । "कथमयम्बसामन्तरा निष्पसेः प्रतोक्षते"
 कुमा० "अभ्यर्क्षेऽम्बः पतनसमये" इति मेघ० । २ देवे,
 जलहेतुत्वात् तथात्वम् ३ पितृलोके, तेषां जलमय-
 चन्द्रलोके स्थितत्वात् अम्बयदेहेत्वाच्च तत्त्वम् । ४ मनुष्ये "वेत्य
 सौम्य ! यथा पञ्चस्यामाकृतावापः पुरुषवचसो भयान्त"
 छा० उ० उक्तेः । पुरुषाणां जलमयत्वात् तथात्वं पञ्चाग्नियिदा-
 पद्धे प्रपञ्चः । ५ अचुरे, युष्मे देवसर्जया शब्दायमानत्वा-
 त्तथा । "हानि ह वा एतानि कृत्यार्थांश्च देवा मनुष्याः
 पितरोऽसुरा" इति श्रुतिः । ईवालनामोषधौ । ज्योति-
 षोक्ते ऽलनाच्चतुर्थस्थाने । योगशास्त्रोक्ताश्च नवविध-
 तृष्टिषु मध्ये प्रकृत्याख्यायां द्वाध्यात्मिकतृष्टौ च । यथा
 "आध्यात्मिक्यस्तस्य प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । वाङ्मूत्रा
 विषयोपरमात् पञ्च, नव तृष्टयोऽभिमतः सा० का० । "प्रक-
 तिव्यतिरिक्तात्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य अवयवमना-
 दिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतृष्टौ यो न प्रयतते
 तस्य चतस्र आध्यात्मिक्यस्तुष्टयोभवन्ति प्रकृत्यव्यतिरिक्तात्मा-
 नमधिकृत्य यस्यास्तास्तुष्टयस्तत्त्वादाध्यात्मिक्यः, कास्ताः,
 इत्यत आह प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः प्रकृत्यादिराख्या
 यासां तास्तयोक्ताः । तत्र प्रकृत्याख्या तृष्टिर्यथा कस्यचिदु-
 पदेशः "विवेकसाक्षात्कारोहि प्रकृतिपरिणामभेदः तच्च
 प्रकृतिरेव करोतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्यादेवमेवा-
 स्तवत्वेति" । सियसुपदेष्टव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तृष्टिः प्रक-
 त्याख्या तृष्टिः अम्ब इत्यव्यते" व० बौ० । कस्य कम्बः-

शब्दवाच्यत्वे हेतुस्तद्व्याख्याने दर्शितोऽस्माभिः यथा
“अस्याश्च तदृष्टेरम्भस इव प्रसज्यत्वात् उपदेशरूपशब्दहेतु-
कत्वाच्च अम्भस्त्वम् अभि-शब्दे इति प्रातोरुत्पन्नस्य
शब्दहेतुकत्वापार्थानुगमात्” । द्वावाष्टविधोः द्वि० व०
निरु० । [रा०नि० ।

अम्भः(म्भस्मा)सार न० अम्भसां सारं वा सत्वम् । सत्तायां
अम्भः(म्भस्)सु पु० अम्भांसि स्रुते स्त्र-किप् वा सत्वम् । धूमे हे० ।
अम्भसांनिधि पु० ईस० अलुक् स० । ससुद्रे “शिखाभिरा-
स्त्रिष्ट इवाम्भसां निधिः” भाषः ।

अम्भृण पु० अम्भ-शब्दे यङ् लुक् अच् वेदे नि० । ससुद्रे निरु० ।
२ भयङ्करशब्दकारके “पिशङ्कभट्टिमम्भृणं पिशाचिम्” ऋ०
१, १३२, ५, “भयङ्करशब्दायमानमतिप्रवृत्तं वेति” भा० ।
“कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते” य० १६, २७ ।

अम्भोज न० अम्भसि जायते जन-ङ ७त० । १ पद्मे
“गिरा सुखाभोजमयं युयोज” नैष० । “वत्साभोजं
सरस्वत्यधिवसति सदा शोणवाधरस्ते” का० प्र० । २ सारसे
३ चन्द्रे “पिबन्ति त्वन्मुखाभोजच्युतं हरिकथास्तमिति”
भाग० । चन्द्रादेवास्तच्युति सम्भवः ४ कपूर्वे च पु० ।
५ यङ्के पु० न० । ईजलजातमात्रे लि० ।

अम्भोज(ख)षण्ड न० अम्भोजानां समूहः(ख)षण्डश्च । पद्म-
समूहे “कुसुमवनसुपन्नि श्रीमदम्भोजख(ष)ण्डम्” भाषः ।

अम्भोजजन्मन् पु० अम्भोजाज्जन्म यस्य जन्माद्युत्तरपदोव्यधि-
करणोऽपि साधु वामनः । चतुर्मुखे हरिनाभिपद्मजे
ब्रह्मणि अजजयन्दे विवरणम् । “अम्भोजजन्मजनिस्त-
दन्तरगतो वत्सानितो वत्सपान्” भाग० अम्भोजजन्मनः
हरिखगर्भस्य जनितृत्पत्तिर्यस्मात् तथाविधो विष्णुरित्यर्थः ।

अम्भोजयोनि पु० अम्भोजं हरिनाभिपद्मं योनिः उत्पत्ति-
स्थानं यस्य । विधातरि । अजजयन्दे विवरणम् ।
“सदनसुपगतोऽहं पूर्वमम्भोजयोनेरिति” प्रबो० ।

अम्भोजिनी स्त्री अम्भोज+समूहार्थे तद्वति देशे वा सुस्तरा०
रनि । १ पद्मसमूहे, २ लतारूपे पद्मपुष्पदेशे च ।

अम्भोद पु० अम्भो ददाति दा-क । १ मेघे, २ सुस्तके च ।
३ जलदानकर्त्तरि लि० । [सुस्तके ३ ससुद्रे, च ।

अम्भोधर पु० अम्भोधरति धृज्-धारणे अच् । १ मेघे ।

अम्भोधि पु० अम्भांसि धीयन्ते यत्र धा-आधारे कि ।
ससुद्रे । “सम्भूयाम्भोधिमभ्येति सहानद्या नगाप्रगा” ।
“अम्भोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभागेति” “अम्भोधिर्विकसित
वारिजाननोऽसौ” इति च भाषः ।

अम्भोधिबलम् पु० इत० । प्रबाले राजनि० ।

अम्भोनिधिः पु० अम्भांसि निधीयन्तेऽत्र अम्भस्-नि+धा-कि ।
१ ससुद्रे । “सैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम्” कु०, “अम्भो-
निधिर्वहति दुर्वहबाहुवाग्निम्” चौ० प० । [ससुद्रे ।

अम्भीराशि च० अम्भसां राशिरिव एकलोपचितत्वात् ।

अम्भीरुह न० अम्भसि रोहति रुह-क । १ पद्मे २ सारसे च
३ जलजातमात्रे लि० । “हेमाम्भीरुहशखानां तद्वायो
धाम साम्रतम्” कुमा० ।

अम्भय लि० अपां विकारादि अप्+मयट् । १ जलविकारे ३ जल-
प्रचुरे च “सौरीभिरिव नाडीभिरुहताख्याभिरम्भयः” रघुः ।
“नह्यम्भयानि तीर्थानि न देवा ऋच्छिलाभया” भाग० ।

अम्भ पु० अमति सौरभेण दूरं गच्छति अम-रन् । आम्भच्छे ।
फलपत्तादौ न० । एवं प्रायः सर्वत्र दृक्वाचकेषु ।

अम्भा(स्ता)न पु० अम्भं रसं सर्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति
व्याप्नोति अत-अण् वा रस्य लत्वम् । (आमङ्गा)
आम्भातकट्ये । स्वार्थे कन् अम्भा(स्ता)तकोऽपि ।

अम्भ न० अम-कृ । (घोष) १ तक्ते । (टक)रसभेदे पु० ।
३ तद्वति लि० । “कटुम्भलवणालुण्णतीक्ष्णरुजविदाहिनः”
गोता । अम्भरसद्व्याणि च सुस्रुते दर्शितानि यथा ।
दाडिमामलकमातुलुङ्गास्तातक कपित्थकरमर्दं वदरकोलप्राची-
नामलकतिनिडीककोशास्त्रमव्यपारावतवेत्तफललकुचास्तवेत-
सदन्तशठदधितक्रुशुशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्भप्रभृतीनि
समासेनाम्भोवर्गः” ।

अम्भक पु० अल्पोऽम्भः अल्पार्थे कन् । (मान्दार) लकुचद्वये ।

अम्भकाण्ड न० अम्भं काण्डं यस्य । लवणद्वये राजनि० ।

अम्भकेशर पु० अम्भः केशरोऽस्य । वीजपूरे (गो)ङ्गानेव ।

अम्भच्छूड पु० अम्भा चूडा शिखाऽस्य । अम्भशाके ।

अम्भजम्बीर पु० अम्भो जम्बीरः । (गो)ङ्गानेव)जम्बीरद्वये ।

अम्भनायक पु० अम्भं रसं नयति नी-खुल् । अम्भवेतसे ।

अम्भनिशा स्त्री अम्भरसे निःशेषेण येते शीङ् ङ । शठीद्वये

अम्भपञ्चफल लि० “कौलं च दाडिमञ्चैव दृक्वाम्भं
चूकिका तथा । अम्भवेतसमित्येतदम्भपञ्चफलं स्मृतम्”

जम्बीरं नागरङ्गञ्च तथास्तवेतसं पुमः । तिनिडीकं वीज-
पूरमम्भपञ्चफलं स्मृतमिति चोक्ते फलपञ्चके ।

अम्भपत्र पु० अम्भं पत्रं यस्य । अम्भस्तकट्ये ।

अम्भपत्री स्त्री अम्भं पत्रं यस्याः ङोप् । पत्राशीलतयाम् ।

अम्भपनस पु० अम्भः पनसः कर्कश० । (मान्दार) लकुचद्वये ।

अम्भपित्त लि० अम्भाय पित्तम् । रोगभेदे यत्र भुक्तं सर्वं

वस्तुमात्रं पित्तदोषेणाक्षरसतां नीयते तस्मिन् रोगभेदे ।
अस्त्वपूरं न० अस्त्वेन अस्त्वरसेन पूर्यते पूर-कर्मणि धञ्
ईद० । दृष्टान्ते (तेतल) राजनि० ।

अस्त्वफलं पु० अस्त्वं फलं यस्य । (तेतल) इति ख्याते दृष्टान्ते ।
अस्त्ववन्ध्या स्त्री बन्ध-कर्मणि यण्यत् । अस्त्वस्वजे कन्दभेदे ।
अस्त्वभेदनं पु० अस्त्वायं भिद्यतेऽसौ कर्मणि ल्युट् । अस्त्ववेतसे
अस्त्वरसं पु० अस्त्वो रसः । अस्त्वे रसे । २तद्वति लि० ।
अस्त्वह्ना स्त्री अस्त्वाय रोहति रह-क । मालवजनागबल्ल्याम्
अस्त्वलोनि(णि)का स्त्री अस्त्वं रसं लाति षट्काति अस्त्वलः

तमूनयति अत्युपास्त्वत्वात् हीनयति जन-खलुन् ट्
णत्वम् । (आमरुल) इति ख्याते लताभेदे । अस्त्वोनीयत्व ।
अस्त्ववती स्त्री अस्त्वो रसो विद्यतेऽस्या अस्त्वरसा० मतप्
मखवत्वम् । (आमरुल) ख्याते लताभेदे ।

अस्त्ववर्गं पु० अस्त्वरसप्रधानानां वर्गः । सुप्रतोक्ते अस्त्वरस-
प्रधानद्रव्ये । तच्च अस्त्ववर्गे ३२२ पृष्ठे दृश्यम् ।

अस्त्ववल्ली स्त्री अस्त्वरसयती वल्ली । त्रिपर्णिकानामकन्दभेदे
अस्त्ववाटिका स्त्री अस्त्वस्य वाटिका स्थानमिव । नागवल्ली
भेदे । पित्तरक्तप्रकोपकरत्वेन तत्स्थानत्वात् तथात्वम् ।

अस्त्ववास्तूकं पु० अस्त्वरसान्वितो वास्तूकः शाकभेदः । (चुका-
पालङ्ग) इति ख्याते चुके ।

अस्त्वबीजं न० अस्त्वस्य बीजं कारणम् । (तेतल) दृष्टान्ते ।

अस्त्वटुलं न० अस्त्वरसोदधौ यस्य । (तेतल) दृष्टान्ते
अस्त्ववेतसं पु० अस्त्वावेतस इव नन्वस्य । (चुका) ख्याते चुके
अस्त्वशाकं पु० अस्त्वः शाको यस्य । (चुका) इति १ ख्याते
चुके । २ अस्त्वप्रधाने शाकास्ते पु० ।

अस्त्वसारं पु० अस्त्वरसरसं सारः प्रधानं यस्य । १ चुके
२ निम्बुके, ३ इन्ताले च । ४ काञ्चिके न० । [ख्याते दृष्टे

अस्त्वहरिद्रा स्त्री अस्त्वरसान्विता हरिद्रा । (आमहरिद्रा)

अस्त्वा स्त्री अस्त्वो विद्यतेऽस्या अर्थ आद्यच् । तिलिद्याम् ।

अस्त्वाङ्गुष्ठं पु० अस्त्वम् अङ्गुष्ठाकारमयं यस्य । चुके ।

अस्त्वातकं पु० न स्त्वायति स्त्वै-तन् न० त० । अस्त्ववेतसे ।

अस्त्वादनं पु० अद्यते अद-कर्मणि ल्युट् कर्म० । कुरण्टकदृष्टे ।

अस्त्वानं पु० स्त्वै-क्त न० त० । आत्वा इति ख्याते महा-
सहादृष्टे । २ स्त्वानभिज्ञे लि० । “अस्त्वानपङ्क्त्यां साक्षां

पिरसुरसि आपराम्” देवी० । ३ पङ्क्तौ न० । [न्याम् ।

अस्त्वानिती स्त्री अस्त्वानां पङ्क्त्यां समूहः इति । पङ्क्ति-

अस्त्विका स्त्री अस्त्वै-कार्ये कन् । १ तिलिद्याम् । अस्त्वान्ती-

त्यपि सा च २ पङ्क्तीकृतायां ३ श्वेतास्त्विकायां ४ कुश-

स्त्विकायाञ्च राजनि० । अस्त्वोत्पत्त्य उद्गारे वा टन् ।
१ अस्त्वोद्गारे मेदि० ।

अस्त्विकावटकं पु० अस्त्विकाया वटकः । भावार्थकाशोक्ते (अस्त्व
वडी) इति ख्याते वटकभेदे यथा “अस्त्विकां स्वेदयित्वा तु
जलेन सह मर्दयेत् । तन्नीरे क्षतसंस्तारे वटकान् मज्जयेत्
पुनः । अस्त्विकावटकास्ते तु रुच्यवज्जिप्रदीपनाः” भा० प्र० ।

अस्त्वो स्त्री अस्त्व+गो० ङीप् । चाङ्गेर्याम् (आमरुल) ।

अस्त्वोटकं पु० अस्त्वम् उठं पत्रं यस्य । (अस्त्वकुचा) इति
अश्वसन्तकदृष्टे ।

अस्त्वोद्गारं पु० अस्त्वस्य उद्गारः । अस्त्वरसचक्रे उद्गारे ।

अथ गतो भा० आ० सक० सेट् । अयते आशिष्ट अयास्त्वभ्य
अयामास अयाञ्चक्रे । अस्त्व परस्मैपदित्वमपि “अथ
सुदयति सुद्राभञ्जनः पङ्क्तिनीनामित्युद्धटः “शुचोदयन्
दीधितिसुक्थशासः यजु० १६ ई६ । “उदयति वितती-
र्द्धरश्मिः” माघः ।

अथ पु० एति सुखमनेन इण् करणे अच् । १ प्राक्तने शुभ-
कर्मणि, २ शुभदायके-दैवे “स गम्भूलप्रत्यन्तः शुङ्गपार्ष्णि-
रयान्वितः” रघुः “तव धर्मः सदयोदयोऽक्षयः” मे०
३ विधाने च । अयते जयमनेन । ४ कपर्दीकरूपे एकाद्यङ्गयुक्ते
द्युतसाधने ५ पाशके च “अथास्त्वै पञ्चाक्षान् पाश्यायातपति
अभिभूरस्तेतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामित्येष वा अयानभि-
भूयत्कालिरेष हि सर्वानयानभिभवति” इति शत० ब्रा० ।
“अक्षा नाम कपर्दीकाः सुवर्णनिर्मिता, विभीतफलानि
सौवर्णानि वा । ते चाक्षा द्युतकाश्चे निवपनीयाः । तेषां
चतुर्धामङ्गानां क्षतसंज्ञा पञ्चानां कलिमंज्ञा तथा च
शाखान्तरे स्तोमसंस्थायां क्षतादिव्यवहारः क्षतः “ये
वै चत्वारः स्तोमाः क्षतं तत्” अथ ये पञ्च कलिः
इति” यदा पञ्चाप्यक्षा उत्ताना भवन्ति तदा देवि-
तर्जयोभवति पञ्चसु त्वेकरूपास्तु जय एव भविष्यतीत्यन्य-
तोक्तम् । अयणञ्दः अक्षवापी” इति भा० । चतुरङ्गा-
न्तिरे ई पाशकभागे च । “यथा क्षताय विजिताया-
धरेयाः संयन्ति” छा० उ० “क्षतो नाम अयोद्युत
समये प्रसिद्धचतुरङ्गः स यदा जयति द्युते प्रवृत्तानां,
तस्मै विजिताय तदर्थमितरे त्रिद्वयोकाङ्गा अधरेयाः
क्षेताद्वापरकलिनामानः संयन्ति सङ्गच्छन्ते अन्तर्भवन्ति
चतुरङ्गे क्षताङ्गे त्रिद्वयोकाङ्गानां विद्यमानत्वादनर्भवन्तीति”
भा० । “द्युतस्य समयः सङ्केतस्तदनुष्ठानसमयो वा येन
द्युतविद्यायां जीयते सोऽस्त्वस्य कश्चिद्भागोऽयमव्ययः स

च चतुरङ्गोभागः चत्वारोऽङ्गाश्चिह्नान्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः
तच्च, कृतनामभूते, यदा द्यूते प्रवृत्तानां मध्ये
स कोऽपि जयति तदा तच्च कृतनामभूते विजिताय अध-
रेयाः संयन्तीति सम्बन्धः तदर्थं व्याचष्टे तदर्थमिति
अधरेयान् व्याकरोति त्वेतेति । अतस्त्वस्मिन् भागे
तयोऽङ्गाः स त्वेतानामावः यत् तद्वावङ्गौ स हापर-
नामावः । यत् एकोऽङ्गः स कलिनामाव इति । तादर्थ्ये-
नेतराङ्गानामन्तर्भावमुक्तं व्यक्तिकरोति चतुरङ्ग इति तदन्त-
र्भवति तस्मिन् कृताये त्वेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति महासंख्या-
यामवान्तरसंख्यानान्भावः प्रसिद्ध इति” आनन्दगिरिः ।
अन्ति शाराः अस्मिन् इण-आधारे अच् । द्यूते सर्व-
शारगन्तये ऽस्यलभेदे अयानययद्धे विवरणम् । अयते
अच् । ऽगन्तरि लि० । चिदया आ नाम ऋ० ई०, ई०, ५ ।
अयःपान न० अयः द्रवीभूतं तप्तलौहं पीयतेऽत्र ल्युट् । नर-
कभेदे यथा भाग० ५ स्कन्धे तामिस्रादिनरकगणनायाम्
वीचिरयःपानमित्युक्ता तद्विवरणं सहेतुकं तत्रैवोक्तं “यस्मिन्
वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीयस्तत्कलत्रं वा सुराः
व्रतस्थो वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नितानासुरसि
पदाक्रम्य वज्रिना द्रवमाणं कार्पायसं निषिञ्चन्ति” इति ।
अयःशूल न० अय एव शूलम् उपतापकम् । १ तोत्रे उपतापे,
२ लौहकृतास्त्रभेदे च । वा सत्वम्, अयशःशूलमप्यत्र ।
अयश्च लि० नास्ति यच्छा रोगो यस्य भेदे नि० अच् समा० ।
१ नीरोगे रोगशून्ये “यथा नः सर्वमिच्छागदयचमं सुमना
असतः” यजु० १६, ४ अयश्चमं नीरोगम् वेददी० । ५ व० ।
२ उपद्रवासाधने “तथास्मान्निश्चतस्त्वमयचमयापरिभुज”
यजु० १६, ११, “अयचमया निरुपद्रवया” वेददी० ।
अयश्च लि० नास्ति यच्चो यस्य । अकृतयश्च । “पनीं अयश्च
अष्टधा अयज्ञान्” ऋ० ७, ६, २ ।
अयश्चिद्य लि० न यज्ञाय हितः यज्ञ-च न० त० । १ यज्ञकर्मणि
दातुमनर्हे २ माषादौ “अयश्चिया वै माषा” श्रुतिः यज्ञकाले-
ऽनुष्ठायार्थेऽप्यशब्दे च अयश्चियवाग्वचने भ० भ० २ यज्ञं कर्तु-
मनर्हे असंस्कृतेऽनुपनीतादौ “अयश्चिया वै गर्गास्तमेतं
जङ्घार्थं यजुषा यश्चियं करोति” शत० ब्रा० ।
अयश्चु लि० यज-वा० उ नि० युट्० न० त० । १ यष्टृभिरे
२ यज्ञविधातके च “शासस्तमिन्द्र मर्त्यमयश्चुं श्वसस्यते !”
ऋ० १, १३१, ४ “यज्वे दयज्योर्विभजातिभोजनम्”
ऋ० २, २६, १ ।
अयज्वन् पु० विभिनेष्टवान् यज्वा न० त० । अकृतयश्च ।

“अयज्वानमदक्षिण्यमभिष्वेति व्याहरन्” भा० द्रो० प०
षोडशधा पाठः । “योऽनाहिताग्निः शतशुरयज्वा च
सहस्रशुः” “अयज्वानान् यद्विस्तमासुरं वै तदुच्यते” मनुः ।
अयत लि० न यस्यते यम-क्त न० त० । १ अकृतयमे अकृते-
न्द्रियनिपचे । यतते यत-अच् न० त० । २ यत्नशून्ये ।
अयत्न पु० अभावे न० त० । १ यत्नाभावे आयासभावे “तद-
वाशोऽयत्नेन यो हिनस्ति न कश्चन” मनुः । न० व० ।
२ प्रयासशून्ये लि० “तद्योषवारवाणानामयत्नपटवास-
ताम्” रघुः ।
अयत्नवत् लि० न यत्नवान् । १ यत्नशून्ये “तेन हल्यम्
क्रिया चेद्वति” “तत्र तस्तेविति” पा० वा वति । २ यत्न-
शून्यहल्यक्रियादौ ३ यत्नशून्यस्य समाने च अव्य० ।
अयथा अव्य० यथा योग्यत्वे न० त० । यस्य यथा विधान-
मुचितं १ यथा करणाभावे २ अनुचितकरणे ३ मिथ्याभूते च
नास्ति तथा योग्यत्वं यत्न । ४ अयोग्ये ५ अव्यक्ते च
लि० । “तस्मा अयथं कर्षदेतत्” ऋ० १०, १८, १५
अयथमयत्नेन लीलया” भा० ।
अयथातथ लि० यथा योग्यं तथा न भवति “यथातथयथा-
पुरयोरिति” पा० निर्देशात् नि० स० । १ अयथार्थे यत्
यदर्थं क्रियते तस्मिन् तदर्थमभूते च । “दैवे कर्मणि
पित्रे च तद्गच्छत्ययथातथम्” मनुः । यत् कर्म
यदर्थं क्रियते तत्र साधयति” कुल्लू० तस्य भावः अज् वा
पूर्वपदद्विः आवातथ्यम् अयाथातथश्च तद्भावे न० ।
अयथार्थ लि० विरोधे न० त० । यथार्थमिदं मिथ्याभूते
यथा अयथार्थादुभयः । स च तदभाववति तत्प्रकारकं
ज्ञानं तच्च निषिद्धम् संशयभ्रमारोपरूपतर्कज्ञानभेदात् ।
तेषां सर्वेषाम् तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानरूपत्वात्तथात्वम् ।
अयथावत् अव्य० अयोग्यरूपमर्हति अर्हार्थे वति । अननु-
रूपे यथोचितमिदं । [२ स्त्रले लि० ।
अयथेष्ट अव्य० न० त० । १ इच्छातुल्याभावे । अर्थ आद्यच्
अयन न० अय-भावे ल्युट् । १ गतौ, दक्षिणत उत्तरस्याम्,
उत्तरतश्च दक्षिणस्यां स्वर्यस्य चन्द्रस्य च २ गतौ, तथा हि
द्वादशराश्यात्मकस्य राशिचक्रस्याङ्गं सकरावधिमिथुनपर्यन्तम्
राशिषट्कं क्रमेण उत्तरावनतं तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा
स्वगत्या प्राचीं गच्छन्नपि किञ्चित् किञ्चित्तिर्यग्गत्या
उत्तरामभिक्रामति, एवं कर्कटावधिधनुःपर्यन्तं राशिषट्कं
क्रमेण दक्षिणावनतं तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा प्राग्वत् दक्षि-
णासेवाभिक्रामति सेयं गतिरयनशब्देन उच्यतेति चे व्य-

मात् क्रान्तिरसङ्गतेति सम्पातावधिकप्रहभोगात् क्रान्तिर्युक्ता
तत्र सम्पातावधिकप्रहभोगज्ञानार्थं पूर्वसम्पातावधिकः
पूर्वाधिकारोक्तो ग्रहभोगो वर्त्तमानसम्पातपूर्वसम्पाता-
न्वितक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोरन्तरभागैरयनांशाख्यैः पूर्वसम्पा-
तप्रदेशस्य पूर्वपश्चिमावस्थानक्रमेण युतहीनो भवति ।
क्रान्त्युपजीव्याः पदार्था अपि वर्त्तमानसम्पातादुत्पन्ना इति
तत्साधनमपि तत्संस्कृतमहात् । अथायनांशज्ञानं तु षट्-
शतभगणेभ्यः पूर्वानुपातरित्याहर्गणादुत्पन्नभोगो भगणा-
दिकस्तत्र गतभगणमिति परपूर्वमचक्रावलम्बनं गतम् ।
वर्त्तमानं त्वारम्भे पश्चिमावलम्बनाद्वाशिषट्क्रान्तर्गते राश्या-
दिके पश्चिमावलम्बनमनन्तर्गते पूर्वावलम्बनम् । तत्रापि
विभान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण चलनं परावर्त्तनमिति भुजः
साधितस्ततो नवत्यंशैर्दि सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः
किमित्यनुपातेन गुणहरौ नवभिरपवत्यं भुजांशास्त्रिगुणिता
दशभक्ता इति सर्वसुपपन्नम् रङ्गः ॥ 'स्फुटं' इत्युक्तं
गच्छेदयने विषुवद्वये । प्राक् चक्रं चलितं हीदं ज्ञायाकात्
करणागते ॥ अन्तरांशैरथाष्टत्य पञ्चाच्छेदैस्तथाधिके' सू-
चिः । 'अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्वये गोलसन्धौ
चलितं चक्रं इत्युक्तं' इतिगोचरतां स्फुटमनायसं गच्छेत् ।
तत्र प्रत्यक्षतस्तस्मिन् गत्यन्तरं दृश्यत इत्यर्थः । तथा च
वृद्धादिकाखे रेवतीयोगतारासन्धावधिमेघतलाद्योः कर्क-
सकराद्योर्विषुवायनप्रदक्षेपिरदानीमन्यत्र तत्स्वरूपे प्रत्यक्षे इति
क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु
पूर्वतोऽपरत्वं वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह ।
प्रागिति । ज्ञायाकाद्वहिने सूर्यस्यायनदिकपरावर्त्तनसुद्वये
प्राच्यपरस्त्रलस्यत्वं वा तस्मिन् दिनेऽन्यस्मिन् दिने वा मध्या-
ह्नच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यः साध्यस्तस्मादित्यर्थः ।
करणागते प्रागुक्तप्रकारेणातीतः स्पष्टः सूर्यस्तस्मिन्नित्यर्थः ।
न्यूने सति अन्तरांशैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिवृत्तं
प्राक् पूर्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम् । अथ यद्यधिके सति
शेषैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रमावृत्य परिहृत्य पश्चात् पश्चिमा-
भिमुखं तथा चलितमिति ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः । ज्ञायातो
वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यो वर्त्तमानसम्पातादुत्पन्नागतस्तु
रेवतीतारासन्धावधितोऽतस्तयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रान्ति-
वृत्तस्य पूर्वचलने गणितागतच्छायाकोऽधिको
भवति पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सर्वसुपपन्नम् ।
रङ्गनाथः ॥ एवमयनस्य प्रकृतस्थानात् चलने
स्थिते सौरागमे 'विंशत्युक्तोयुगे भाना' मित्युक्तः

सोमसिद्धान्ते 'युगे षट्शततत्त्वो हि भचक्रं प्राक्
विलम्बते' इत्युक्तेषु ४३२०००० वर्षमिति युगे षट्शतै-
र्विभाजिते लब्धैः ७२०० वर्षैरेकोऽयनस्य भगणो
भवतीति गम्यते । एवञ्चोक्तदिशा युगादितः प्रथमं
मीनान्तात् मेघसप्तविंशतिपर्यन्तं प्राक् गत्वा ततः
परिहृत्य मीनशेषपर्यन्तं सप्तविंशत्यंशैरागत्य ततोऽपि
पश्चाद्गत्य सप्तविंशत्यंशैः मीनचतुर्थींशपर्यन्तमागत्य पराहृत्य
प्राग्गत्या पुनः सप्तविंशत्यंशैः मीनशेषपर्यन्तं धावति इत्येवं
चतुर्भिः सप्तविंशत्यंशैः अष्टोत्तरशतांशैः प्राग्पश्चादितिभेदेन
एकोऽयनभगणोभवति प्रागुक्तैः ७२०० वर्षैः यदि १०८
अंशाः तदा एकांशे किमित्यनुपातेन ६६ । ८ अष्ट-
सासाधिकषट्षष्टिवर्षैरेकैकांशायनचलनम् इति प्रतिभाति
ततश्च यदि ६६ । ८ वर्षादिभिः ६० कलात्मकोऽंशस्तदा एक-
वर्षेण किमित्यनुपाते ५४ विकलाः प्रतिवर्षमयनस्थानचलन-
मायाम् अत्र प्रागित्युक्तेः वृद्धादौ युगादौ च प्रथमं
प्रागेव गतिर्न तु पश्चिमत तथात्वे इदानीन्तनांशवैषम्या-
पत्तेः । तथा हि ४३२०००० युगे यदि षट्शतानि
अयनभगणास्तदा १७२८००० कृतयुगे किमित्यनुपातेन
२४० भगणाः १२६६००० त्रैतायुगे १८० भगणाः
८६४००० ज्ञापरे १२० भगणाः इत्येवं त्रिभुगे ५४०
भगणा गता इदानीं कलियुगस्य वर्षांगता ४६७३ यदि
७२०० वर्षेषु १०८ अंशात्मकोभगणस्तदा ४६७३ वर्षेषु
किमिति त्वैराशिके ७४ अंशाः ३५ कलाः ४४ विकलाः
लब्धा तथा च १०८ अंशात्मकायनभगणमध्ये एतावदंशा-
दयो गता इति लभ्यते । तत्र यदि प्रथमं पश्चाद्गत्या भग-
णारम्भस्तदा मीनान्तात् चतुर्थींशं यावत् पश्चाद्गत्या परा-
हृत्य मीनपर्यन्तगमने ५४ अंशाः गता ततः प्राग्गत्या मेघ-
सप्तविंशत्यंशैर्गतिस्वीकारे इदानीं मेघस्य २० । ३५ । ४४ अय-
नांशादिः स्यात् । न च तत् ज्ञायादिसंवादि प्रथमं प्राग्गति-
स्वीकारे तु प्राग्गत्या प्रथमं मीनान्तात् मेघस्य सप्तविंशत्यं
शपर्यन्तं गत्वा पश्चाद्गत्या सप्तविंशत्यंशैः मीनान्तगमने
५४ अंशाः गताः ततः पश्चाद्गत्या मीनस्य एते २० । ३५ । ४४
अंशादयोगतास्तथा च पश्चाद्गत्या मीनस्य नवमांशे
इदानीमयनांशादिरिति सर्वज्योतिर्वित्संप्रदायः ।
अतएव एतदयनांशमादायैव ग्रहस्यष्टादिकं ग्रहणं
साध्यते दिनमानादिकञ्जानीयते । इदानीन्तनाः ज्योति-
र्विदां शिरोमणयः सर्वगणकावतंसाः परिहृतोत्तमाः श्रीम-
न्मोवापुदेवशास्त्रिणः अयनचलनस्य राहुवृष्टान्तेन सर्वथा

विलोमगतितयायनभगणम् यदुरीचक्रुः तत्र विरोधादिकं प्रदर्शयिष्यते तद्दृष्ट्वा विद्वद्भिस्तस्य प्रमादोऽप्रमादो वा-
 घनत्वः । तथा हि आयादिना अयनभोगस्य प्रतिवर्षं
 ५४ विकलाः इदानीं पश्चादयनस्थानचलनं च सर्वज्योति-
 र्वित्प्रसिद्धम् । तत्र केवलं पश्चादयनस्थानचलनेन
 भचक्रस्य भ्रमणाङ्गीकारे । यदि ५४ विकलाभिः एको वर्षस्तदा
 १२६००० विकलात्मकभचक्रभ्रमणे कति वर्षा इत्यनु-
 यातेन २४००० वर्षेभ्यो भगणो भवति यदि २४०००
 वर्षैः एकोभगणः तदा ४१२००० वर्षात्मके महायुगे कति
 भगणा भवन्ति इत्यनुयातेन १८० भगणा भवन्ति ।
 ततश्च सौरसोमसिद्धान्तोक्तषट्पत्यतसंख्याविरोधः इदानीं
 मीननवांशे अयनस्थानविरोधश्च । तथा हि तन्मते राशि-
 चक्रस्य केवलं विलोमगत्यायनभगणस्वीकारेण प्रागुक्तदिशा
 २४००० वर्षैरेको भगणः तदा १७२८००० वर्षात्मके
 क्रतयुगे कतीत्यनुयातेन ७२ भगणाः । १२६०००
 वर्षात्मकतेतायाम् ५४,८६४००० हापरे ३६ इत्येवं
 त्रियुगे १६२ भगणाः गताः इदानीं कलेः ४६७२
 गताब्देषु किमिति जिज्ञासायाम् यदि ५४ विकलाभिरेको
 वर्षस्तदा ४६७२ वर्षेषु किमित्यनुयाते ७४।३९।४४
 अंशादयोगताः इत्यायाति तन्मते च मीनान्तात् सर्वथा
 पश्चादुगया भगणपूरणस्वीकारेण मीनान्तात् ७४।३५।४४
 अंशादितः पूर्वमयनस्थानापत्तिः तथा च मीनान्तात्
 तावद्भिरंशैः पूर्वं मकरस्य पञ्चदशांशे अयनांशादि
 स्यात् । न च तथाप्रत्यक्षादिभिरवगम्यते नापि ज्योतिर्विदां
 केषाञ्चित् सम्मतम् अतोऽयनस्थानेन केवलविलोमगत्या
 भचक्रस्य भ्रमणोक्तिः साहसमेव । किञ्च अतिचिरन्तनकालैः
 संवादनीये प्राग्गतित्वे पश्चादुगतित्वे वा आर्षज्ञानं विना
 निर्णयासम्भारः अतः सौराद्यागमोक्तं प्राग्गतित्वमना-
 इत्य प्रथमं पश्चादुगतिस्वीकारः केवलपश्चादुगतिस्वीकारः
 अयनचलनस्य तद्भगणसंख्यातो विषमकल्पनश्चावागृह्यां
 आगसविरोधात् वचनमात्रेण न श्रद्धाय प्रभवति ।
 किञ्च सौरागमाद्युक्तं प्राग्गतित्वमनाइत्य केवलं
 पश्चादुगतित्वं यत् स्वीकृतं तत् सर्वव्यवहारलोपकम्
 तिथ्यादिसाधनाङ्गायनांशादिविलोपकञ्च । एतेन इल-
 ण्डिया अपि ज्योतिर्विचारः सृष्टिकालस्य षट्सहस्र-
 कालमात्रपरिमितिवादिनोऽपि परास्ताः । तैरपि प्रतिवर्षं
 ५४ विकलाः अयनांशभोगाः स्वीकृताः स्वीकृतश्च
 षट्सहस्रकालभोगः तथा च ६६।८ वर्षादिभिर्नदि एको-

ऽंशः पश्चादुगति तदा तदुक्तसृष्टिकाले ६००० अतीत्य-
 नुपाते ६० अंशाः समायान्ति तेन मीनान्तात् ६० अंशान्तरे
 पश्चादुगत्या घनुःशेषांशेऽयनारम्भः स्यात् तदेतद्दृष्टविकृ-
 त्वादपेक्ष्यमेव मीनान्तं विहाय अन्यत्र कान्तिवृत्तारम्भस्था-
 नतत्त्वचलनकल्पने न विनिगमकमस्ति इति विजातीयज्योति-
 र्विदांस्तमसङ्गतमेव तैरपि तद्वधिकान्तिवृत्तारम्भांश्चलन-
 स्वीकारात् । इदानीं च संवादायनानुसारेण मीनान्तात्
 २०।३५।४४ तत्त्वानुपाते प्रायेण १३७० वर्षा आयान्तित्वैव
 सृष्टिकल्पनन्तु नैव सम्भाति ख्रीष्टाब्द १८७३ कालस्य ततो-
 ऽधिकत्वेन तत्पूर्वं सृष्टेरुचितत्वात् । पुनर्भगणान्तरस्वीकारे
 तु २४००० वर्षांस्ततोऽधिकाः स्युस्तेन २५३५ वर्षाः सृष्टि-
 कालाः अन्ततः स्युः तावतिथे च काले सर्वग्रहाणां शेषादौ
 स्थित्यसम्भव एव इति सर्वथा तन्मतभनादरयनीयमेव । प्राग्-
 दर्शितसरणौ प्राचीनसम्प्रतिरपि यथा । ‘भृगुसंक्रान्तिः
 पूर्वं पश्चात्तारादिनान्तरे । प्रतिवर्षं चतुःपञ्चपलमाभ-
 क्रमेण तु । षट्षष्टिवत्सरानेकादिनं स्यादयनं रवेः । एवं
 चतुःपञ्चदिनादयनारम्भणं क्रमात् । व्युत्क्रमेण च तद्वत्
 स्यादुदग्यानं रवेर्भुवम् । कर्कसंक्रमणे तद्वदभितोदक्षिणाय-
 नम् । अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा । रविसंक्रान्ति-
 तोषेष्ठतयोरभितः पुनः’ तिथि० त० । अधिकमयन-
 संक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते । एति सूर्योदक्षिणासुत्तरां
 वाऽत्र आधारे ल्युट् । पूर्वोक्तीत्या सूर्यस्योत्तर-
 दक्षिणागत्याधारे १।१ काले तथा च । ‘तपस्तपस्यौ शिशि-
 रादृतः सधुश्च साधवश्च वासन्तिकादृतः शुक्रश्च
 शुचिश्च शीघ्रादृतः अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं नभश्च
 नभस्यश्च वार्षिकादृतः इषश्च ऊर्जश्च शारदादृतः सङ्काश्च
 सहस्यश्च हैमन्तिकादृतः अथैतदक्षिणायनं देवानां रात्रिः’
 इति श्रुतौ ‘अग्निज्योतिहः शुक्लः पयसासा उत्तरायणम्
 तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्मा ब्रह्मविदोजनाः । धूमोरात्रि-
 स्तथा वज्रिः पयसासादक्षिणायनमिति’ गीतायाञ्च पयसासा-
 नाभेव अयनत्वेनाभिधानात् । १२ अयनाभिमानिदेवेषु
 ‘आतिवाहिकास्तस्मिन्नात्’ शा० सू० । अर्चिरादीनां
 तदभिमानदेवतापरत्वव्यवस्थापनात् ‘तेऽर्चिर्नभसि सन्मद्यन्ते
 अर्चिर्नोऽहः अङ्ग आपूर्यमाणपद्मम् आपूर्यमाणपद्मात्
 यानुदङ्ङेति तान्कासान् मासेभ्यः संवत्सरमित्युपक्रम्य
 स एतान् ब्रह्मा गमयतीति’ आ० उ० श्रुतौ ब्रह्मा-
 गमयित्वोक्तेः तेषां चेतनपरत्वौचित्यम् । ‘अथते याति
 अनेन कलत्रेण सूर्योदक्षिणाश्रासुत्तराणां वेति

अतल्लयमयनं तथा च वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः समामनन्ति । “यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति, यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एतीति” तथा अन्धोगा अधीयते । “यान् षड्दक्षिणैति- मासान् तान्, यान् षडुत्तरैति मासान् तानिति” तैत्तिरीयाः क्रतु पञ्चब्राह्मणे पठन्ति “तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनैति षडुत्तरैति” एवं चादित्यगतिमुपजीव्यायननिष्पत्तेः सौर-मेवैतत् अत एव विष्णुधर्मोत्तरे सौरमानसधिकृत्योक्तम् “अतल्लयं चायनं स्यादिति” केचित्तु चान्द्रमानेनायनद्वयमभ्युपगच्छन्ति “मार्गमासादिकैस्त्रिभिः क्रतुभिः कल्पितः कालः षण्मासात्मकमुत्तरायणं ज्यैष्ठमासादिकैः दक्षिणायनमिति तत्र प्रमाणं ज्योतिःशास्त्रादौ सृग्यं औत्तस्मार्त्तकर्मानुष्ठाने तु मकरकर्कटसंक्रान्त्यादिक एवायनद्वयकाल इति यथोक्तमिति स्मृतिभ्यामवगन्तव्यम् उत्तरायणस्य यागकर्माङ्गत्वं कथं अधीयते “उदगयनं आपूर्यमाणे पक्षे पुण्याहो द्वादशाहमुपसहती भूत्वैत्यादि” । चौलादीनामुत्तरायणकर्तव्यता गृह्यसूत्रेषु प्रसिद्धा । सत्यव्रतश्च देवताप्रतिष्ठादीनामुत्तरायणदक्षिणायनयोर्विभिन्नविधेयावाह “देवतारामवा-प्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयादिति” उपदेवतानां प्रतिष्ठा दक्षिणायने कर्तव्या तथा च वैखानससंहितायासमिहितम् “माह-भैरववाराहानारसिंहविश्वक्रमाः । महिषासुरहन्त्री च स्याद्या वै दक्षिणायन इति” कालमाधवीये माधवः । “सौरेण दुनिशोर्वांमं षड्शीतिमुखानिच । अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता” । सू० सि० उक्तेः अयनं सौरमानेनैवेत्यवगम्यते । कुन्तिष्ठचारम्भस्थानचलनं च सर्वेषां राशीनां स्वस्थानात् प्राक् पश्चाद्वा अयनांशानुसारेणान्यत्र स्थाने भवति । तस्य स्फुटानयनमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते । “संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीवेऽप्ययने तथा” का० भा० सूतिः । एति सप्तद्विमेनेन करणे ल्युट् । १२ सप्तविंशे यथा गवामयनम् तद्विवरणं गवामयनशब्दे । अयनेन निर्वृत्तम् अयनस्येदं वा अण् । आयनम् अयनसाध्ये अयनसम्बन्धिनि च लि० । “युतायनांशोऽपकोटिशिङ्गिनी जिनांशमौर्व्यां युणिता विभाजिता । द्युजीवया लब्धफलस्य कार्मुकम् भवेच्छ-शाङ्कायनदिकमायनमिति” आयनं चलनमस्फुटेषुणा सङ्गुणं द्युगणभाजितं हतम् । पूर्वपूर्वसृष्टिभिर्गृह्यतस्मिन्निव्यव-भोदयहृदायनाः कलाः “अस्फुटेष्वलनाच्चतिसु वा

षड्विहत् फलकलाः सुरायनाः” इति च सि० शि० । अयने भवः ठञ् । आयनिकः अयनभवे लि० स्त्रियां ङीप् । अयनकाल पु० अयधारः कालः । अयनांशधारे काले अयन(च)वलन न० इत० । अयनांशस्य प्राक् पश्चाद्वा स्थानान्तरचलने । अयनज पु० अयनात् राशीनां स्वस्थानचलनात् जायते जन-ङ । अयनांशजाते मासादौ । अयनभाग पु० अयनज्ञापको भागः । अयनांशे । अयनमास पु० अयनकृतः मासः । अयनांशानुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थे कल्पिते मासे । अयनसंक्रम पु० अयनांशानुसारेण संक्रमः । मेषादिषु राशिषु अयनांशानुसारेण ग्रहाणां प्रभापुञ्जसञ्चारं, अयनसंक्रान्तिशब्दे विवरणम् । अयनसंक्रान्ति स्त्री अयनेन राशिवक्रस्य पश्चात्, प्राग्वा-गत्या कृता संक्रान्तिर्यद्वाणां प्रभापुञ्जस्य सञ्चारः सम्-क्रम-क्तिन् । चलसंक्रान्तौ, संक्रान्तिस्त्रिविधा मध्या-चला अचला चेति भेदात् मध्यानुपदं वक्ष्यते मेषादि-भिर्द्वादशभिः स्थानैर्विभक्तस्य निराधारतया स्थितस्य राशि-चक्रस्य दोलायमानतया प्राक् पश्चाद्वा निर्दिष्टमेषादि-स्थानात् पश्चात् पूर्व्वं वा राश्यन्तरे मण्डलगतं विनापि ग्रहाणां प्रभापुञ्जमात्रसंचारः चलसंक्रान्तिः अनियतस्थानतया चलत्वात् । निर्दिष्टराशिस्थानेषु ग्रहाणां मण्डलसञ्चारः अचलसंक्रान्तिः राशिसंक्रान्ति-रिति चोच्यते तस्या नियतमेकस्थानएव जायमानत्वाद-चलत्वम् । अनयैव संक्रान्त्या यथा मासादिव्यवहारे न दोषः चलसंक्रान्त्या तु बहवो दोषास्तथा निरूप्यते तथा हि ग्रहाणामाक्रान्तराशितो राश्यन्तरक्रमणं संक्रान्तिरित्युच्यते सा च द्विधा मध्यमा स्रष्टा च । षट्कर्मासंस्कृतो मध्यपक्षो यदा राश्यन्तरं संक्रा-मति तदा मध्यसंक्रान्तिरित्युच्यते यदा तु स्रष्टीकृत-संस्कारो पक्षो राश्यन्तरं गच्छति सा स्रष्टसंक्रान्तिरित्युच्यते तत्र मध्यसंक्रमस्य स्रष्टीकरणार्थत्वादेव तज्जनितसंक्रान्तेः स्रष्टीकार एवोपयोगात् लोकशास्त्रयोर्व्यवहारे न तस्य उपयोगः किन्तु “गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनोयश्चान्द्रवत्सरः । अधिसंवत्सरस्त्रिन् कारयेन्न सवल्यम् । वर्जनीया प्रय-त्नेन प्रतिष्ठा सर्वनाकिनाम् स्फुटसंक्रान्तिहीनश्चेत् केऽप्याहुरधिमासकम्” इति कालमाधवीयष्टतसृतेः मध्य-संक्रान्तेरपि अधिवत्सरोपयोगिता तदन्यत्र तु तस्या-

नोपयोगः इति स्पष्टसंक्रान्तेरेव लोकशास्त्रोपयोगः । स्पष्ट-
संक्रान्तिरपि द्विविधा सायनांशा निरयनांशा चेति भेदात्
यदा सिद्धान्तगणनयायनांशसंस्कृतो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छति
सा सायनांशा संक्रान्तिः । यदा तु अयनांशसंस्कार-
रहितः राश्यन्तरं गच्छति सा निरयनांशा संक्रान्ति-
रुच्यते । संक्रान्तिश्च “लुटेः सहस्रभागोयः स कालोर-
विसंक्रमः” इत्युक्तसूत्रकालरूपा एतच्च क्रियैव काल इति
मते अन्यमते तु संक्रान्त्युपलक्षितस्ताः स्रष्टव्यकाल इति
भेदः । तादृश स्रष्टव्यकालस्य संक्रान्तिशब्दार्थत्वे संक्रान्तिशब्दे
वक्ष्यमाणदानादाङ्गत्यासम्भवेन “सुखाभावे प्रतिनिधिः
शास्त्रार्थः” इति न्यायेन गौणकालस्याप्यदर्शयता स्नाना-
दाङ्गत्वान्वयानुपपत्त्या च तथा कल्प्यत्वे स्रष्टव्यादाङ्गकाल-
विधेय एव तदङ्गत्वेन कल्प्यते यथोक्तं कालमाधारीये
स्नानदानादाङ्गमते संक्रान्तिकाले मुख्यकल्पस्यासम्भवादनु-
त्पत्त्यादर्शयः यथाहं देवतः “संक्रान्तिसमयः स्रष्टव्योदनेभ्यः
विशितेक्षणैः । तद्योगादप्यधोर्द्ध्वं त्रिगन्त्रांशः पवित्रिताः”
इति देशव्यवधानराहित्येनात्यन्तसंक्षिप्तयोः पूर्वोत्तरराशयो
मध्ये सूर्यः पूर्वराशिं परिलज्ज्य यावता कालेनोत्तरराशिं
प्रविशति स कालः योगदृष्टिं विना मांसदृष्ट्या दुर्लभ्यः
अतोऽनुष्ठाने मुख्यसंक्रान्तिकालग्रहणासंभवात् संक्रान्तिसम्ब-
न्धिनौ पूर्वोत्तरकालौ ग्रहीतव्यौ संक्रान्तेः पूर्वोत्तरयोरेके-
कस्मिंस्त्रिंशद्वटिकाः पुण्या इति सामान्यत उक्तमिति । तत्र
अचलसंक्रान्तेरिव चलसंक्रान्तेरपि पुण्यकालतास्ति यथोक्तं
तत्रैव मेपादिसंक्रान्तयो यस्मिन्दिने भवन्ति तस्माद्दिनात्
पूर्वेभ्य एकादशदिनेभ्यः प्राचीने दिने मेपायनमेवं दृष्टभाय-
नमित्येवं तन्नामाङ्कितव्यमिति तत्काले तस्मिन्नेव स्नानादिपु-
ण्यकालमाह जावालिः “संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीवे-
ष्ययने तथा । अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति”
मकरव्यतिरिक्तैकादशसंक्रान्तिसम्बन्धिष्वयनेषु तत्तत्सं-
क्रान्तिषु पुण्यकालोऽवगन्तव्यः मकरसंक्रान्तिसम्बन्धिनि त्व-
यने संक्रान्तिलक्षणं, तद्यथा मकरभिन्ने प्राचीना विंशति-
घटिकाः पुण्याः मकरसंक्रान्तौ तु पाश्चात्या विंशतिघटिकाः
पुण्या इति । न केवलमादित्यस्यैव संक्रान्तिष्वयने पुण्यकालः
किन्तु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे पुण्यकालो
भवति इत्यास्तु विशेषोत्तरेव राशिसंक्रमे पुण्यकालः अ-
यनसंक्रमे तु चन्द्रादीनामपि कालविशेषे पुण्या तथाह
तत्रैव ज्योतिःशास्त्रे “नक्षत्रराशोरविसंक्रमे सूर्यार्क
परस्परसंक्रमनाद्यः पुण्यास्तयेन्दोस्त्रिधरात्वेवैयता एकैव

नाड्यौ मुनिभिः शुभोक्ता । नाड्यशतस्यः सपत्नाः कृजस्य ।
बुधस्य तिस्रः पलविंशत्युक्ताः । अर्धर्जुनाद्यः पलसप्त-
त्युक्ता गुरोशतसः सपत्नाश्च शुक्रो । दिनाग्रनाडाः पलसप्त-
त्युक्ताः शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः । आदान्मध्ये जपहोम-
दानं कर्त्तव्यमिति सुरेन्द्रधामेति । अयमर्थः आदित्यस्य
राशिनक्षत्रगमने अर्वाक् परतश्च षोडश घटिकाः पुण्यकालः
तथा चन्द्रस्यापि घटिकैका पलानि च त्रयोदशार्वाक् परतश्च-
पुण्यकालः । एवं मङ्गलस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं च
पुण्यकालः तथा बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतस्रं पलानि च
पुण्यकालः बृहस्पतेरपि शार्ङ्गचतस्रो घटिकाः सप्त पलानि
च पुण्यकालः । शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं पुण्यकालः
शनैश्चरस्य द्व्यष्टौ घटिकाः पलानि च सप्त पुण्यकालः ।
पंचमघारायां तु जैमिनिवचनत्वेन एतदचनस्यपुण्यकालः ।
मेपायनादिषु संक्रान्तिसंस्कारगणपुण्यं त्रिभिर्नामणौ “तथा-
यनांशाः सप्तमांशतांश स्पष्टार्कगत्या विहृताः दिनादि । मेपा-
दितः प्राक् चलसंक्रमाः स्युदांने जपादौ बह्वुपगतास्ते” ।
यथा राशिसंक्रमाः बह्वुपगतास्तथा चलसंक्रमा अपीति
द्योतनाय तथाशब्दः । अयनांशाः पश्चा पुण्या स्पष्टया
सूर्यगत्या विहृताः नव्यैर्दिनादैः दिनघटोपलैः कनां
कृत्वा मेपादिद्वादशराशिसंक्रमणकालात् प्राक् चलसंक्रममाश्रय-
संक्रान्तयः चलसंक्रमदाने ग्राह्येभ्यो दत्तिगतांने जपादौ
जपपञ्चद्वहोमादौ बह्वुपगता भवन्ति तदुक्तं वशिष्टसिद्धान्ते
चलसंक्रमशुद्धमासे संक्रमोयः स संक्रमः अजागलस्तन इव
राशिसंक्रान्तिरुच्यते” पुलस्त्यः “अयनांशसंस्कृतोभाः गौले-
चरति सर्वदा असुखा राशिसंक्रान्तिस्तुल्यः कालविधस्तयोः ।
स्नानदानजपपञ्चद्वहोमादिकर्माणि यत् कृतं चलसंक्रा-
न्नावन्तं पुण्योऽयुते” इति रत्नमालायाम् “यावद्भिरंगै-
रयनच्युतिः स्यान्नक्षत्रोद्यकालेन दिवाकरस्य । च्युतिर्भवेद्द्विषणुप-
दादिकानां रहस्यमेतन्मुनिभिः प्रदिष्टमिति” अयनांशा-
नयनञ्च अयनगच्छे दर्शितम् । तत्तद्वाक्यादिमार्गेषु सूर्यादि-
तेजःपुङ्गवश्चरश्चलसंक्रमोमण्डलमध्यसंपर्कश्च राशिसंक्रम
इतिविषयविवेकः तद्यथा रथ्यायां प्राक् पश्चाद्वा नीयमानस्य
दीपस्याग्नेदीपप्रभा यस्मिन्प्रदेशे गच्छति तस्मिन्नेव प्रदेशे
क्षणांतरेण दीपोऽपि गच्छति एवं सर्वेषामपि ग्रहाणां
चलसंक्रमादृष्ट्याः नन्वेवं चलसंक्रमस्य मुख्यत्वे तेनैव
ज्ञानेन गृह्याङ्गगणना स्यात् इति चेत् न अश्विन्यादिभानां
विसंयादात् तथाहि सूर्याङ्कान्तराशितत्तद्दृश्यतस्यैव
सम्बन्धाकाले प्रथमसुदयोज्योतिषे प्रसिद्धः सर्वसम्मतश्च । तत्र

यदि अयनांशशोधनमन्तरेणैव सूर्यस्य तत्तद्वाशिष्ठक-
नचलस्थितिस्वीकारस्तदा इदानीमयनांशानुसारेण २०, ३५,
४४, एतदंशादितः पूर्वं रवेर्भेदादौ गत्यावश्यकत्वात् तस्य
च तद्वष्टकनचलस्थितेस्तत्तत्तद्वाशिनचलस्य सन्ध्यायां
प्रथमोदयापत्तिर्न च तथा दृश्यते तथा यस्मिन् दिने
इदानीमभापूर्णिमादयो दृश्यन्ते ततः पूर्वं २०, ३५, ४४
सूर्यचन्द्रयोरेकराशिस्थितेन अभावस्यापत्तिस्ततः पञ्च-
दशेऽहनि पूर्णिमापत्तिश्च नचैतत् प्रत्यक्षसंवादीति ।
अयनांशशोधनेन निरयनांशसंक्रमादितस्तु सर्वं प्रत्यक्ष
संवादि । किं च सायनसंक्रमरहितस्य चान्द्रमासस्याधि-
मासत्वव्यवहारप्रसङ्गः संक्रान्तिद्वययुतस्य तस्य क्षयसासत्वव्य-
वहारप्रसङ्गश्च । एवं च बहुविधत्वात् चलसंक्रान्तेः मुख्यत्वेऽपि
तेनैव मासवर्षगणनादिशङ्का न कार्या प्राग्प्रदर्शितपुलस्य
वचनेन, अयनशब्दे दर्शितेन सौरागमवाक्येन, “दिनरात्रि
प्रमाणां निर्णयो न भसंक्रमात्” अतः सकलकर्माणि”
इति, सिद्धान्तशिरोमणिवाक्येन च स्मार्त्तकर्माविशेषे, लग्न-
ज्ञानादिकर्मास्त्रेव तस्य मुख्यत्वाभिधानात् न तेन सर्वव्यवहारः
अन्यथा तत्तद्विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । एकान्तेन राशि-
संक्रमानङ्गीकारे प्रायुक्तवचनजाते राशिसंक्रान्तिवत् पुण्य-
कालतामिधानानुपत्तिः तथा च यथा मासवत्पराणामनेक-
विधत्वेऽपि क्रियाविशेषे तेषां ग्राह्यता एवं चलस्थिरसं-
क्रान्त्योरपि विषयविशेषेऽपि ग्राह्यता । किञ्च सायन-
संक्रममात्रेण सर्वव्यवहारे अनेके विस्वादा पीयूष
धारायां दर्शिताः । तेऽप्यलोपदर्शन्ते । सायनगणनया
त्वयोभ्येऽपि काले पञ्चकदाचिदेकनचलान्तरे नचलयोर-
न्तरे वोपलभ्येत सूर्यचन्द्रयोस्तु तेजोबहुत्वाच्चलतेजः
परिभवाच्च नचलसंनिधावुपलब्धौ यद्यपि । तथापि
कदाचित् क्षीणचन्द्रस्याप्युपलब्धौऽप्यत एव गोचरादिविषयक
दुष्टफलानि एकराशिस्थितग्रहयोगफलानि च विरुध्येरन्
ग्रहणादिविस्वादाश्च । तस्माच्चिरयनगणनयैव सर्वोऽपि व्यव-
हारो युक्तः यत्तु अजागलक्षनद्वेत्यादि प्रायुक्तवचनम्
“पुण्यत्वं राशिसंक्रान्तेः केचिदाहर्षनीविणः नैतन्मम सत-
मित्वादिविशिष्टवाक्यञ्च तत् चलसंक्रान्तेः स्तुतिपरम् “न
निन्दानिन्दनीयं निन्दति किन्तु विषेयं स्तौतीति” न्यायात्
अन्यथा संक्रान्तिशब्दे दर्शयिष्यमाणानां राशिसंक्रान्ति-
पुण्यकालताबोधकवचनानां बहूनां विभवापत्तेः “दिनपति
संक्रमात् प्राक् षोडश नाद्यास्तु पुण्यकायः सः । परतः
षोडश नाद्याः स्नानदानकार्येष्विति” वशिष्ठस्यैव वच-

नान्तरेण विरोधः स्यात् अयनसंक्रान्तिषु तु अन्य-
विषयैव तेन पुण्यकालतोक्तेस्ततो विलक्षणविषयत्वौ-
चित्यं तादृशवचनानाम् ।

अयनांशजं पु० अयनस्य अंशः तज्जः । प्राथमिकक्रान्ति
वृत्तारम्भस्थानातिक्रमेण जाते मासे “अयनांशजमासान्ते
व्युत्क्रमेणादितो वृधेः” ज्यो० तत्त्व० ।

अयव पु० अत्योववस्तुत्तुल्योवा । १। पुरीषजे क्षमिभेदे क्षमिशब्दे
विवरणम् नास्ति यवः यक्षसाधनं यत्न । अङ्गतया
यवहीने तिलसाधने २। पितृकत्यादौ । दुमिश्रणे कर्त्तरि अच्
न० त० । ३। असम्बद्धे श्लौ ४। रविचन्द्रयोर्विद्योर्जके दृष्ट्या-
पक्षे च “अयवानामाधिपत्यमिति पूर्वपक्षा वा यवाक्षपरपक्षा
वा अयवास्ते हीदं सर्वं युवते चायुदते” इति शतब्रा० ।

अयवस् पु० न युतः प्रथमभूतौ चन्द्रसूर्यौ यत्न यु-असुन्
न० त० । अर्द्धमासे पक्षे । “सजुरब्दो अयवोभिः” यजु०
१२७४ “यवासायवासाङ्गमासासौम्यन्ते वे० दी० ।

अयशस् विरोधे न० त० । यशोविरोधिनि अपवादे । अययो-
“महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति” मनुः । “स्वभावलोलेत्य
यशः प्रकटम्” रघुः । न० व० । कीर्त्तिमृन्ये लि० वा कप
अयशस्तः तलैव ।

अयशस्कर लि० अयशः करोति कृ-ताच्छील्यादौ ट
क्लिवां ङीप् । अपवादकरे ।

अयशस्य न० यशसे हितम् यत् यशस्यम् विरोधे न० त० ।
अपवादकरे “पैशुन्यान्धतालस्यायशस्यानि हित्वा” सुशु० ।

अयशूर्ण न० ईत० । “यज्ञसं हरङ्गस्य सुशुष्कं भावयेदति ।
निःकायेन विडङ्गानां चूर्णं प्रक्षमनन्तु तत् । अयशूर्णा-
न्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक्” सुशुतोक्ते लौहचूर्ण-
घटितौषधभेदे ।

अयस् न० एति चलति अयस्कान्तसाक्षिध्यात् इण-असुन् ।
लौहे धातुभेदे तस्य स्थिरत्वेऽपि अयस्कान्तसाक्षिध्याच्च-
नान्तथात्वम् । “सुहृदयो हृदयः प्रतिगर्जताम्” “अमितप्र-
मयोऽपि सार्द्धं भजते कैव कथा शरीरिणाम्” इति च रघुः
“तास्त्रायः कांक्षरैत्यानां त्रिपुणः सीसकस्य च” अयः कांक्ष-
पक्षानाञ्च द्वादशाहमपाक्षता” इति च मनुः । अयसः पाकादि
अकृतसारशब्दे ३२६ पृष्ठे दृश्यम् । अधिकं लौहशब्दे
वक्ष्यते । उपचारात् २ अयोनिर्हिते शस्त्रादावपि । “तेजो-
ऽयसो न धाराम् ऋ० ई, ३, ५, अयसः अयोमयस्य प-
रश्वादेर्धाराम्” भा० । हिरण्यहृद्भ्यो अस्वपादाः ऋ०
१, १ ई, ३, ५ भावे असुन् । ३ गमने न० । ज्योतिरकारि हरितो

नाऽयसे ऋ० १, ५७, ३ “अयसे गमनाय” भा० अयसा-
निर्मितम् अण् । अयसम् लौहमये कठाकादौ अयसो-
विकारः अण् अयसः । लौहविकारे ‘अयस्कान्तइतायसम्’
रघुः “अयसेन तु पात्रेणेत्यादि ३७८ पृष्ठे दर्शितम् ।
मयट् अयोमयः । वेदे तु अयस्त्रयादि० नि० अयस्त्रयः ।
लोहविकारे लि० स्त्रियां ङीप् । चतुर्थ्यां ऋण् ।
आयसीयः अयस्त्रिचक्षुषेयादौ लि० स्त्रियां ङीप् ।
एति यज्ञस्यानम् इण् अचुन् । ३५३ौ पु० ।
“अयास्त्रान्नेऽस्यनमिश्रस्ययाश्च सत्वमिदमया असि ।
अयानो यज्ञं वहास्यया नोऽवेहि भेषजम्” यजु० ।
४हिरण्ये निरु० “रजोहा विचपंणिरभियोनि-
मयोहतम् अयनूषतायोहतम् ऋ० ६, १, २, ८०,
“अय इति हिरण्यनामेति भा० “हिरण्यपाणिः प्रति-
दोषमास्यात् अयोहनुयंजते इति ऋ० ६, ७१, १,
अयोहनुहिरण्ययहनुः” भा० ।

अयस्कंसा पु० न० । अयोविकारः कंसं पात्रं सत्वम् ।
लौहनिर्मिते पात्रपात्रे ।

अयस्कणी स्त्री अय इय कर्णविस्य गौ० ङीप् । लौह-
तत्त्वकठिनकर्षयुक्तायां स्त्रियाम् ।

अयस्कान्त पु० अयस्त्रु कान्तः रमणीयः कस्तूरी-
त्वात् सत्वम् । (कान्तिलौह) इति स्थाते १लौहभेदे ।
अयसां कान्तः इष्टः सन्निधिमात्रेणाकर्षकत्वात् । सन्निधि-
मात्रेण लौहाकर्षके (चुम्बक) इति स्थाते २प्रसरभेदे ।
“शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लौहवत्” कुमा० “स चकर्ष
परस्मात्तदयस्कान्तमिवायसम्” रघुः । अयस्कान्तेनाकर्ष-
णीयशल्यापनयनार्थे ३व्रणचिकित्साभेदे यथोक्तं सुश्रुते
“अनुलोममनववद्धमकर्षमनल्पग्रणसंखमयस्कान्तेन” ।

अयस्काम लि० अयः कामयते काम-अण् उप० स० सत्वम् ।
लौहाभिर्जायिषि । [सत्वम् । लौहकारे (कामार) ।

अयस्कृार लि० अयोविकारं करोति कृ-अण् उप० स०

अयस्कृम्भ पु० अयोविकारः कुम्भः सत्वम् । लौहमये षटे ।

अयस्कृशा स्त्री अयःसंहिता कुशा शाक० त० सत्वम् ।
लौहसंहितकुशाशम् ।

अयस्त्रुति स्त्री अयसा जतिः चिकित्साप्रक्रिया सत्वम् । सुश्रु-
तोक्तोमहाकुष्ठचिकित्साभेदे “अथ कर्षमयस्त्रुतीर्विद्युतामः ।
तोष्णलौहपलाणि तनूनि खण्डवर्गप्रदिग्धानि गोमयास्नि-
ग्धप्राक् लिफलाशाकसारादिकषात्रेण निर्वापयेत् षोडश-
वारं कृत्वा कृदिराज्ज्वरप्राप्य पश्चात्तत्तामानि स्रज्वा-

चूर्णानि कारयेद्वाढतानवपरिष्कावितानि ततो यथावत्
मात्रां सर्पिर्भक्ष्यं संखुञ्जोपयुञ्जीत । जीर्णं यथाव्याध्य-
नक्ष्मलवणमाहारं कर्षीति । तुलासुपयुञ्ज कृष्णमेकभेदः
अयश्चपाण्डुरोगोन्नादापसारानपहृत्य वर्षशतं जीवति
तुलायां तुलायां वर्षशतगुणोत्कर्षः । एतेन सर्वलौहेष्वय-
स्कृतयो व्याख्याताः ।

अयस्त्रुण पु० अयोनिर्मितः स्त्रुणः वा विसर्गलोपः । लौह-
मये १ऋहस्यूषे ई० । तथाविधऋहस्यूपायुक्ते २ऋहस्ये ।
“अयस्त्रुणऋहपतीनां वै” शतब्रा० अयस्त्रुणा ऋहपतय-
स्तेषामिति तेषाम् ह्रीनइत्यकत्वादानेपः भा० । ७त०
३अयोमयात्वे रथादौ लि० । “व्यष्टायस्यूषासदिता
स्यस्य” ऋ० ५, ६, २, ८, अयस्त्रुणमयोमयगङ्गुं गर्त्तं
रथं वेति भा० । ४ऋषिभेदे पु० तस्य गौतमम् अण्
अयस्त्रुणः तस्य बहुषु लुक् । अयस्त्रुणाः । गौ०
पाठात् ङीप् अयस्त्रुणी ।

अयस्यात् न० अयोमयं पात्रं सत्वम् । लौहमये पात्रे ।

अयस्त्रय लि० अयोविकारः अयस्+मयट् वेदे नि० भत्वम्
स्त्रियां ङीप् । अयोमये लौहमये “असुरा एष लोकेषु
पुरयस्त्रिरेऽयस्योमेवास्मि लोके रजतामल्लोके हरिणीं
दिवि” शतब्रा० । “भूम्या अयस्यम् पात्रं” अथ० ५, २८, ६,
शतस्त्रिरेऽयस्योः अथ० ४, ३७, ८, कन्दर्पोति प्रायिकं
तेन लोकेऽपि ‘परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्यम्’
भा० आ० प० “ततः यस्ति” ऋहीत्वा ष ऋकदण्डमयस्योम्
भा० श्रो० प० ।

अयस्त्रयादि पु० ई० “अयस्ययादीनि कन्दर्पि” पा० उक्ते
भवादिवाक्यार्थे निपातात्के अक्षतिगणभेदे ।

अयचित न० याच+क्त न० त० । १अमृताख्यवृत्तौ “अमृतं
खादयचित”मिति बहुः । २अप्रार्थिते लि० । “अया-
चितोपस्थितमम्बु केवलम्” “अयचितताङ्गत्वं पाङ्गमपि
दुष्कृतकर्मणः” ऋतिः “याचेद्दृष्टादिपाठात् गौषे
कर्मणि” ऋ । यस्य सकाशेन याच्यते ३तस्मिन् जने च ।

अयाज्य लि० न याजयितुमर्हः यज-णिच्-कर्मणि यत् न० त० ।
पतितादौ ऋतिनिविद्ययाजने । ते च ऋतौ दर्शिताः यथा
देवकः “यतितेन सज्जोषित्वा जानन् संवत्सरे नरः मिथित
सोन षोऽङ्गान्ते खवस्व पतितो भवेत् । याजनं योनिस्त्वन्म
साध्यायं सहभोजनम् । जत्वा सद्यः पतत्वेन पतितेन
न संवयः । औषा० “संवत्सरेण पतति पतितेन न
संवयः जाजनाध्यापनाद्वयौनात् सद्यो न वयनावनयम्” ।

मनुविष्णू । “संवत्सरेण पतति पतितेन सहोचरन् याज-
नाध्यापनाद्यौनात् न तु याजनाध्यापनात्” पैठौनसिः
“संवत्सरेण पतति पतितेन सहोचरन् । याजना-
ध्यापनाद्यौनात् त्वेकशयनासनात्” । पतितानभि-
धायाह सुमन्तुः । “यश्च तैर्यौनसौख्यौवाणां सम्बन्धा-
नामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्याभ्येतदेव
प्रायश्चित्तं विदध्यात्” इत्यात् कुर्यात् द्वादशवार्षिकमि-
त्यर्थः सौखं सुखसाध्यमध्यापनं स्तौवं सुवसाध्यं याजन-
मित्यर्थः अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततोऽ-
वगम्यते प्रा० वि० । हारीतः । “संवत्सरेण पतति
पतितेन सहोचरन् याजनाध्यापनाद्यौनादेकशयैकभोज-
नात्” उच्यते । “पाण्ड्यासिके तु संयोगे याजनाध्याप-
नादिना । एकत्वासनशय्याभिः प्रायश्चित्ताहं माचरेत्” ।
“याजनादिकं लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवति तत्र गुरुणा-
ज्ञानकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यःपातः तेनै-
वाज्ञानकृतेन वारद्वयाभ्यासात् । लघुनि याजनादावज्ञानकृते
संवत्सरेण पतति तस्मिन्नेव ज्ञानकृते वत्सराज्ञेनेति
व्यवस्था । तथाहि याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र देवत्ववचने
पतितेन सहोपित्वा जानन्निति पूर्ववचनस्य ज्ञानन्निति
पदस्य सम्बन्धात् ज्ञानकृतत्वे गुरुत्वं दर्शितं गुरुयाजनाध्या-
पनादिकमाह देववः । “आचार्याद्भृतानियमगुणभूषा-
दिभिस्त्वयोविद्योपादानमध्ययनम् । तस्य चाचारान्वयप्रक्र-
मसामर्थ्यं भक्तिशीलशुश्रूषोपनताय शिष्याय प्रदानमध्या-
पनं, पशुक्षोराज्यपुरोडाशसोमौषधिरुद्रप्रवृत्तिभिः खदिर
पलाशाश्चत्यम्बोधोदुम्बरप्रवृत्तिभिः समिद्धिः सुकुक्षु-
बोदूखलसुवल्कुठारखनित्यूपदारुचर्मदर्मभावपवित्त्वभाज-
नादिभिर्द्रव्योपकरणैः प्रोत्साहोत्तुल्यध्वर्युः अङ्गादिभिः
ऋत्विग्भिः काव्यनैमित्तिकाणां पक्षादिपूर्विकाणां यथोक्त-
दक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् एतेन याजनं
व्याख्यातम्” । तथा च ज्योतिषोमादियज्ञानां याजनं
गुरु, पूर्वादिर्कर्मणा याजनं लघु । कौर्मम्
“याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः । कृत्वा सद्यः
पतेज्ज्ञानं सहोभोजनमेव च” । यमः । “असत्प्रति-
पत्नीतारस्तथैवायाज्याजकाः । नक्षत्रैर्जीव्यते यश्च
सोऽन्वकारं प्रपद्यते” । वसिष्ठः । अह्मन्वा-
भोक्तव्यश्चौरस्य च विशेषतः । न त्वेव बह्वयाज्यस्य यथो-
पनयते बहन्” । बोधायनः । “बहुप्रतिपाह्यं
वाऽप्रतिगुह्ययाज्यं वा याजयित्वाऽप्रतिपाह्यस्य वा

प्रतिगुह्यं अनाशनस्य वाऽन्नमशित्वा तद्वत्समन्दीयं जपेत्” ।
वसिष्ठः । “एतेनैव गृहिताध्यापकयाजकाव्याख्याता” दक्षि-
णात्यागाच्च पूताभवन्तीति विज्ञायते” “एतच्च न्युद्वेतरस्यो-
पपातकादिगृहितस्य पञ्चमहायज्ञयाजनादिविषयमिति
धर्मप्रदीपः” प्रा० वि० । तत्रैव न्युद्वेतरस्योपपातका-
काद्यनुवृत्तौ यमः । “एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिस्तु
मार्गताम् । भैक्षान्नसुपशुङ्गानोद्विजस्यान्द्रायणश्चरेत् ।
फलं नागहृदे तोये मूत्रयेदभिभावितम् अर्थोत्सर्गेण
यन्त्रान्ते तस्मात् पापात् प्रमुच्यते । अकारणलवणं
रक्षां पिबेद्भक्ष्यवर्ज्यम् । तस्योपनयनं कृत्वा व्यव-
हार्यस्तदा भवेत्” इति । फलं लब्धं धनं नागहृदे गज-
मज्जनयोग्यहृदे अविभावितम् अभुक्तम् । यन्त्रान्ते व्रतान्ते ।

अथाज्ययाजनं न० अथाज्यस्य याजनम् । अथाज्यस्य
पतितादेयाजने । याजनं च लघुगुरुभेदेन द्विविधं लघु-
याज्यशब्दे । “अथाज्ययाजनैश्चैव नास्ति क्येन च कर्मणां
कुलान्यासु विनश्यन्ति यानि ह्रीनानि मन्त्रतः” मनुः ।
अथाज्यसंयाज्यं न० सम्+यज-णिच्-भावे यत् ईत० ।
अथाज्यस्य पतितादेयाजने “सेवायाज्यसंयाज्यपारदा-
र्यान्विक्रयः” इति मनुः ।

अथातयाम पु० न यातोयामः समयोऽस्य । १ अपर्युपिते
२ अततिक्रान्तकाले ३ विगतदोषे च । “कृन्दांस्तेवैतत्
पुनराध्याययत्ययातयामानि करोति-न वा अत्र स्तुवते
न शंसन्ति तच्छ्रद्धांस्तेवैतत् पुनराध्याययत्ययातयामानि
करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते” इति शत० ब्रा० ।
“कृन्दांस्तेवैतयामानि” भाग० । “अथातयामानि विगत-
दोषाणि” श्रीधरः ।

अथातु पु० भीमो भीमसेनवत् यातुर्याद्विधानः न० त० ।
१ राक्षसभिन्ने २ अहिंसके च योमायातुं यातुधानेत्याह
ऋ० ७, १०४, १६, अथातुमराक्षसम् भा० । “ह्रियाभि
देवा अथातुरग्ने” ऋ० ७, १४, ८ अथातुः अहिंसकः भा० ।

अथायातय्य न० त० । निर्यात्वे । अथायातय्यशब्दे विवर्तितः ।
अथान न० न यानं चलनं यस्य । १ स्वभावे निसर्गे यथा
जले शैल्यं अग्नेरुष्णता न हि तत् कदापि चलतीति तस्य
तथात्वम् अभावे न० त० । २ गमनाभावे । यानं गमनं
वाहनञ्च न० व० । ३ यानशून्ये ति० ।

अथानय पु० द्यूते सर्वशरगन्तव्यशेषोभाभूते श्रीर्षस्थाने
व्युत्पत्तिविवरणम् मत्कृतसरलायां यथा आनीयन्ते
शारा अस्मिन् इत्यानयः अथेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्य-

समन्नेनानयः अयानयः शीर्षस्थानम् । तत् नेयः ख ।
 द्युतिविशेषे हि चतस्रोवीथयः प्रत्येकं द्वादशकोषोपेताः
 शारास्तु त्रिंशत् ते च एकैकवितपेन पञ्चदशभो
 ग्राह्याः स्वगमपार्श्वस्थप्रथमकोषपर्यन्तमारभ्यान्तिसकोष-
 रूपशीर्षस्थानरूपमयानयं दक्षिणावर्त्तेभापसध्यगत्या सर्वो-
 ऽपि शारा नेया अतस्ते अयानयोना इत्युच्यन्ते तत्रायं
 प्रकारः “ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रस्यते पदम् ।
 असहायस्तु शारेण परकीयेण हन्यते इत्युक्तदिग्वाव-
 सेयः । परैः परकीयेः नाक्रस्यते द्वादिशारास्थित-
 कोषं नाक्रस्यते परकीयगारेण तत्स्थानाक्रमणेन प्रतिरो-
 धात् । असहायस्तु हन्यते इत्यतः प्रतिरोधाजनकः
 “अनुपदसब्धानयं बद्धा भक्तयति नेयेषु” पा० “अया-
 नयः स्थानविशेषः तं नेयः अयानयानः शारः” सि० कौ ।

अयागु लि० अयमयति नाशयति अय उ० ईत० । शुभा-
 वहविधिलोपके यातुधानभेदे “अलजाः शकपूजा उरुगता
 ये च भट्टमटाः इक्ष्मसपका अयागाः । तानस्या
 ब्रह्मणस्पतेः प्रतीकोधेन नाशय” अथ० ८, ६, १५ ।

अयास्य लि० यस णिच्-शक्यार्थे यत् न० त० । १ उपलप-
 यितुमशक्ये “अयुजो असमोन्मिरिकः कष्टीरयासुः” क०
 ८, ६०, २, “अयास्यः उपलपयितुमशक्यः” भा० । यासः
 प्रयत्नस्तत्साध्यः यत् न० त० । २ युद्धरूपसाधनैः साध-
 यितुमशक्ये श्वेतौ आस्यादयते निर्गच्छति अच् घृ० पदव्य-
 त्तयः । ३ सुखेन निर्गमनवृत्तिके प्राणवायो उपचारात्
 ४ तदुपासके अङ्गिरसि कृषिभेदे । “अयास्यः स्तवमाने-
 भिरकैः” क० १, ६२, ७, “अयास्यः यासः प्रयत्नः
 तत्साध्यो यास्यः न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः प्रयत्नैः
 साधयितुमशक्य इत्यर्थः यदा अयास्यः पञ्चदशति-
 र्मुखः प्राणः । स ह्रास्यान्मुखादयते गच्छति निष्-
 क्रामति । तदुपासकोऽप्यङ्गिरा उपचारादयास्य उच्यते ।
 तथा च छन्दोगैरान्नातम् “तं ह्रायास्य उक्ताथमुपा-
 साञ्चक्रे एतसु एवायास्यं भग्यन्ते आस्यादयते
 तेनेति” । अथवा अयमास्ये सुखे वर्त्तत इत्ययास्यः तथा
 च वाजसनेयकम् “ते होतुः कस्तु सोऽभूद्योन इत्य-
 सप्तकोत्यमास्यान्तरितार्ति” । पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः “भा० ।

अथि अव्य० इण-इन् । १ प्रप्ते, २ अनुनयं, ३ संबोधने,
 ४ अनुरागे च “अथि सञ्जाति देहि दर्शनम्” “अथि
 जीवितनाथ । जीवसि” इति च कृमा० । “अथि
 ज्ञानीये रेभिरस्य सार्धवाहस्य गृहम्” ऋ० ।

अयुक्कुट्ट उ० अयुग्माः सप्त सप्त कदा अस्य । सप्तपरी
 द्यते तस्य हि एतेष्वप्यस्ये सप्त सप्त पर्याणि विद्वान्ते ।
 “अयुक्कुट्टद्वयस्यस्युक्तः” साधः । अयुग्मपत्तादयोऽप्यतः
 अयुक्तं लि० युज क्त न० त० । १ विषयान्तरासंज्ञितया कर्त्तव्येष्व-
 नवर्हिते, २ अनुचितं, २ व्यापृष्टगते ४ असंयुक्ते च
 “अयुक्तः प्राकृतस्तथः शठो नैकतिकोऽलमः गीता”
 अयुक्तः अनवहित इति आ० त० रघु० । “नचायुक्तस्य
 भावना” गीता ५ अयोध्ये “अयुक्तरूपं किसतः परं वद”
 कृमा० । अयुक्तं शपथं कृष्यं चयोऽयोऽयोऽयकर्मकत् ।
 ईदृशस्यै “अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते इति
 गीता” “अयुक्तः धर्म्मिग्नः” म० त० रघु० । युक्तियुक्तं
 युक्तम् न० त० युक्तियुक्त्ये लि० । “अयुक्तं यदिक प्रोक्तम्”
 इति दुर्गादासः पद्मनिधीजिते च । “अयुक्तवारप्रणयि
 नीति० ।

अयुक्ति स्त्री अभावे न० त० । १ युक्तभावे । न० ब० ।
 २ युक्तियुक्त्ये २ योजनयुक्त्ये च लि० ।

अयुग न० त० । युग्मभिन्ने (विजोड़) विपक्षे । “युगपदयुगम-
 प्रिस्तत्त्वसंस्मृत्युगैः” साधः अयुगनेत्रः त्रिनेत्रः अयु-
 गेष्टुः पञ्चशरः १ अयुगलादयोऽप्यतः । न० ब० । २ युगमस्य
 लि० । ३ भग्नयुगे रथादौ

अयुगपद् अव्य० न० त० । युगपद्भिरे कभिक्तभावे ।

अयुग स्त्री एति बन्धत्वम् इण-उन् अयुगीयते गै कृ ।
 काकवन्ध्यायां स्त्रियाम् । “अयुगः काकवन्ध्या या जाता
 तां न विवाहयेत्” कात्या० स्मृतिः ।

अयुग्म न० न० त० । युग्मभिन्ने (विजोड़) विपक्षे ।
 यथा संख्यात्मिकविषयसम्प्रादयः । न० ब० । २ तत् संख्या-
 न्विते लि० । “अथेन्द्रियजोभमयुग्मनेत्रः” इति कृमा० ।
 अयुग्मशरः पञ्चवाणः । अयुग्मकुट्टः सप्तकुट्टः अयुग्म-
 वाहः सप्ताश्वः । “अयुग्मे विधवा नारी” उ० त० पृ० “युग्मासु
 पत्ताजायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रालिपु” मनुः । “द्वादशराशिषु
 विषयसमसंख्यान्वितेषु सप्तविंशतिमिंशतुल्यपञ्चः कश्चिदु” श्लोके
 प्रथमतः तीयचरणयोः ।

अयुग्मनेत्र उ० अयुग्मानि नेत्राण्यस्य । त्रिनेत्रे महादेवे
 “अथेन्द्रियजोभमयुग्मनेत्रः” क० । अयुग्मलोचनादयोऽप्यतः

अयुग्मच्छद् उ० अयुग्माः सप्त सप्त कदा अस्य । सप्तच्छदे
 (च्छातिम्) द्यते अयुग्मपत्तादयोऽप्यतः ।

अयुग्मवाह उ० अयुग्माः सप्त वाहा अस्य । सप्ताश्वे स्वर्ये ।
 अयुग्माश्वादयोऽप्यतः ।

अयुग्मशर पु० अयुग्माः पञ्च शरा अस्मि । पञ्चवाणे कामदेवे
अयुग्मवाणादयोऽप्यत्र । वाणपञ्चकं च पञ्चवाणशब्दे वक्ष्यते ।
अयुज्ज् लि० न युज्यते सजातोयेन, युज-क्तिन् न०त० ।
अयुग्मे (विजोड्) विपक्षे “अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजि नजरगाश्च पुष्पिताम्ना” “अयुग्दान् स्त्रीणाम्”
गोभि० । “अयुक् अयुग्मावरम्” सं०त० रघु० “अयुज्जु
त पिष्टुन् सर्वान्” मनुः । “ववरयुक्च्छदगुच्छसुगन्धयः”
माघः ।

अयुतलि० न युतः संयुक्तः सम्बद्धो वा । १ असंयुक्ते २ असम्बद्धे च
इदं सप्तहस्तसंख्यायाम् न० “सूत्र्याविसंख्याया द्वितिसागरै-
युताहतेः” सू०सि० । स विज्ञेयः परः धर्म्मोनाज्ञाना-
सुदितोऽयुतैः” मनुः । ४ तत्संख्यान्ति च ।

अयुतनायिन् पु० अयुतं पुरुषमेधानामयुतं नीतवान् जि-
भूते णिनि । पुरुषंश्च महाभौमपुत्रे राजभेदे । “पूरोस्तु-
भार्या कौशल्यानाम तस्यामथ जज्ञे जनमेजय” इत्युपक्रम्य
“महाभौमः खलु प्रासेनजतीसुपयेमे तस्य पुत्रो जज्ञे
अयुतनायो यः पुरुषमेधानामयुतमनयत् तेनास्यायुत-
नायित्वम्” भा० आ०प० ।

अयुतशस् अय० अयुतमयुतम् वीक्षार्थं कारकात् शस् ।
अयुतमयुतमित्यर्थः ।

अयुतसिद्धि लि० युतः पृथग्भूतः सन् सिद्धो न भवति न०त० ।
कारणकपालादेरपृथग्भूततया सिद्धे १ कार्यद्रव्ये षटादौ
तथाभूते वैशेषिकीति द्रव्याश्रिते २ गुणे ३ कर्म्मणि च तदेत-
दयुतसिद्धत्वं कार्यद्रव्यगुणकर्म्मणां वेदान्तिभिर्नाङ्गीक्रि-
यते यथा शा०भा० । गुणकर्म्मादीनां कारणद्रव्या-
त्मकतां व्यवस्थाप्य द्रव्यगुणादेरयुतसिद्धत्वनिरासावोक्तम्
“गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति
यद्युच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यात्
अपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा । सर्वथापि
नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमोविरुध्येत
कथं तन्वाख्यो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न तु पटदेशः
पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न
तन्तुदेशाः तथाचाहुः । “द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते
गुणाश्च गुणान्तरमिति” तन्तुवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं
पटमारभन्ते तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लत्वादयः कार्यद्रव्ये पटे
शुक्लत्वादि गुणान्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति ।
सोऽभ्युपगमोऽद्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत ।
अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि

गोविशाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । अथापृथक्स्वभाव-
त्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरालम्भेदः सम्भवति तस्य
तादात्म्ये नैव प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयोः सम्बन्धः सं-
योगः अयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमोऽप्येव । तेषां
प्राक्सिद्धस्य कार्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः अथान्य-
तरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यात् अयुतसिद्धस्य कार्यस्य कार-
णेन सम्बन्धः समवाय इति” एवमपि प्राक्सिद्धस्यालम्भाव-
कस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते इत्यायत्तत्वात्
सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बध्येत इति चेत् प्राकारण-
सम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायाम् युतसिद्ध-
भावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्यते इतीदं कृतं
दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य
विभुभिराकाशादिद्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते
न समवायः एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव-
स्यान्न समवायः । नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य
सम्बन्धव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । सम्बन्धि
शब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शना-
त्तयोरस्तित्वमिति चेन्न एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपप्राप्तेक्ष-
याऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके
स्वरूपं सम्बन्धिरूपञ्चामेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभागभवति मनु-
ष्योवाङ्मनः ओत्वियोवदान्योवालो युवा स्थविरः पिता-
पुत्रः पौत्रोभ्राताजामातेति । तथा चैकापि सती रेखा-
स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्य-
यभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरे-
केण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्विति-
नेऽनुपलब्धिलक्षणप्राप्तिस्थानुपलब्धेरभावोवस्तन्तरस्य । नापि
सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सततभावपसङ्गः
स्वरूपबाह्यरूपप्राप्तेक्ष्येत्युक्तोत्तरत्वात् । तथैवाऽऽत्मात्मनसा-
मप्रदेशत्वाच्च संयोगः सम्भवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता
द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशाऽऽत्मात्मनसा-
म्भविष्यन्तीति चेन्न अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्वार्थसिद्धि
प्रसङ्गात् इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धोवार्थः कल्पनीयो-
नातोऽधिकइति नियमहेत्वभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्
प्रभूतत्वसम्भवाच्च । नच वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः पङ्क्त्योऽर्थे-
भ्योऽभ्यधिकाः शतं सहस्रं वार्थान् कल्पयितव्या इति निवा-
रकोहेतरस्ति । तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्वोचते तत्तत् सिध्येत् ।
कश्चिद्दयालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एवमा भूदिति क-
ल्पयेत् अन्योवाव्यसनी सुप्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्

कस्तयोर्निवारकः स्यात् । किञ्चान्यत् द्वाभ्यामणुभ्यां निरव-
यवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणकस्याकाशेनेव संज्ञेयानुपपत्तिः
नङ्गाकाशस्य पृथिव्यादीनाञ्च जलकाशवत् संज्ञेयोऽस्ति ।
कार्यकारणद्वययोराश्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यव-
श्यकत्वात् समवायइति चेन्न इतरैतराश्रयत्वात् । कार्यकार-
णयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावसिद्धिराश्रिताश्रयभाव
सिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डलवद्वतरैतराश्रयता स्यात् ।
न हि कार्यकारणयोर्भेदः आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवा-
दिभिरभ्युपगम्यते कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्यभ्यु-
पगमात् । किञ्चान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात्
यावत्तोद्विगः षडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते
स्युः सावयवत्वादित्याशेति नित्यत्वनिरयवत्वाभ्युपगमो-
नाध्येत । यांस्तु दिग्भेदभेदोऽवयवान् कल्पयसि
तएव मम परमाणव इति चेन्न स्थूलसूक्ष्मत्तारतस्यक्रमेणा
परप्रकारत्वेन नाशोपपत्तेः । यथा पृथिवी द्व्यणकाद्यपेक्षया
स्थूलतमावस्तुभूतापि विनश्यति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च पृथि-
व्येकजातीयकं विनश्यति ततोद्भूतं तथा परमाण्वोऽपि
पृथिव्येकजातीयकत्वाद्गिनश्येयुः । विनश्यन्तोऽवयवविभागे-
नैव विनश्यन्तीति चेन्नायं दोषः यतोऽतत्काठिन्याविलयनवदपि
विनाशोपपत्तिमवोचाम । यथाहि इतस्तुवर्णादीनामविभ-
ज्यमानावयवानामप्यग्निसंयोगात् इवभावापत्त्या काठिन्य-
विनाशोभवति एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या-
विनाशोमविध्यति । तथा कार्यारम्भोऽपि नाशवयवसंयो-
गेनैव कोवलेन भवति क्षीरजलादीनामन्तरेणाप्यवयव-
संयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारम्भदर्शनात् । इ० उ०
भा० सत्कार्यव्यवस्थापनोद्देशे 'द्विनिष्ठत्वात् सम्बन्धस्यायुत-
सिद्धानामदोष इति चेत् न । भावाभावयोरयुतसि-
द्ध्यानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता
वा स्यात् तद् भावाभावयोर्भावं तद्भात्सदेव कार्यं प्राशुत्प-
त्तेरिति सिद्धम् । "युतसिद्धयोरणुषट्वोर्भिन्नसंयोगे
पृथक्सिद्धिरपेक्ष्यते अयुतसिद्धानां परस्परपरिहारेण प्रती-
त्यनङ्गीर्णां कार्यकारणादीनां सिद्धयोर्नेऽपृथक्सिद्धिप्रभावो
न दोषमावहतीति यद्वत्ते अयुतेति" आनन्दगिरिः ।
'द्रव्यान्नेष्वपि युतेषु" का० ५, १८, वाक्यानां सङ्गिनाथः
द्रव्यान्नेष्वपि अयुतसिद्धत्वात् द्रव्यसमवेतत्वाच्च द्रव्याधी
नसत्ताकेषु सत्त्वमीति ।

अयुतसिद्धिः स्वी यु-कमिच्छेत्तु युतः पृथक्पक्षेण स्थितः
तत्त्वमयः सिद्धिः अभावे न० ४० । प्रसङ्गावेना-

सिद्धौ । यथा अवयवावयविनोः, इव्यगुणयोः, इव्य-
क्रिययोस्तथासिद्धिः ते हि स्वस्वकारणे अपृथग्भूततया
सिद्धाः । अतएवोक्तं "युतसिद्धिप्रभावात् कार्यकारणयोः
संयोगविभागो न विद्योते" वै० सू० । "संस्वन्वयोर्भिन्न-
मानत्वम् पृथगाश्रयाश्रयित्वं वा युतसिद्धिस्तद्भावस्त्वव-
यवावयविनोः" इति उप० वृत्तिः । अयमाशयः 'षट्पटा-
दयो हि पृथग्भूततया सिद्धाः आश्रयाश्रयिभावं लभन्ते ।
कार्यकारणयोस्तु न पृथक्स्थितिर्येन तथा स्यात्' इति ।

अयुताजित् पु० अयुतं जितवान् जि-भूते किप् दीर्घः
उ० प० स० । यद्वयं न्यभेदे । "अयुताजित् सङ्काजित्
यताजित्प दासकः उपवाङ्मूकस्य श्रुत्यां भजमानाहिज
सिरे" हरि० प० । [ति० ।

अयुद्ध न० अभावे न० त० । १ युद्धाभावे न० व० । २ युद्धस्य
अयुद्ध ति० न योति यु-वा० क० । असंसृष्टे "अयुव-
मार्थस्य राष्ट्रं भवति" ऐत० ब्रा० ।

अयुवन् पु० स्त्री० न युवा विरोधे न० त० । इहे स्त्रियं ऊीप् ।
अयूय ति० यूपे साधु यत् न० त० । यूपसाधने निम्ब-
जम्बोरादी एषे "इहा द्विविधा यथा अयूयस्य पलाश-
खदिरवृक्षादयो यूया निम्बजम्बोरादयस्तूयाः"
यजु० वेद० दी० ।

अये अय० इण्-एच् । १ कोमे, २ विवादे, ३ संभवे, ४ स्रुतौ,
५ स्रुतौ च । "अये दक्षिणेन पुष्पपाटिकाभालाप इव
स्रुयते" यजु० । "अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! यन्मो !
त्रिनयन" ! सा० द० ।

अयोग पु० युज्-घञ् अभावे न० त० । १ योगाभावे, अप्रा-
प्यते न० त० । ज्योतिषोक्ते तिथिवारादीनां दुष्टे २ योगे
"अयोगः सिद्धियोगश्च द्वावेतौ भवतोर्थादि । अयोगोऽन्यते
तत्र सिद्धियोगः प्रवर्त्तते" इति राजमा० । "अयोगे सुयोगो
ऽपि चेत् स्यात्तदानीमयोगं निश्चलैव सिद्धिं तनोति ।
परे लग्नगुञ्जरा क्रयोगादिनाथं दिनाङ्गोत्तरं विष्टि-पूर्वकं
यस्तम्" "यत्र लग्नं विना किञ्चित् क्रियते शुभसंयक्तम्
तत्र तेनामयोगानां प्रभावाज्जायते फलम्" इति च सङ्ग०
वि० । न० व० । ३ विधुरे, ४ कुटे, ५ काठिनोदये स्रुतौक्ते
वसनापयमनीये वैरोगभेदे च । "यत्नापानं हृदयपङ्कजं
सूक्ष्मां दाहं भवति तस्ययोगमित्याचक्षते तमाशु वसने-
दिति" । "अयोगाङ्गास्तु मण्डानि व्यापदः सचिकित्सिताः ।
अतुष्योऽस्यौषधो ह्रीनो वसिष्ठैति प्रयोजितः विदग्धा-
भ्यामन्तरेण तस्ययोगप्रवर्त्तते" इति च सङ्गुतः ।

अयोगवः पु० अय इव कठिना गौर्वाणी यस्य नि० अच् ।
अयोगं दुष्टयोगं वाति वा-क वा । “श्रद्धादयोगवःक्षत्ता
चाण्डालश्चाधमोऽन्याम् । वैश्यराज्यविप्रास्तु जायन्ते वर्स-
सङ्कराः इति मनुस्मृतौ श्रद्धात् वैश्यायां जाते प्रतिलोमजे
सङ्कीर्णवर्णे । “प्रसाधनोपचारक्षमदासं दासजीवनम्
सैरिन्म वायुरादृष्टिं स्मृते दस्युरयोगवे, मनुः । अयो-
गवस्थायम् अण् । अयोगवः तज्जातिसम्बन्धिनि
लि० स्त्रियां ङीप् । “भवन्त्यायोगवीक्ष्यते जातिहीनाः
पृथक् तयः” मनुः ।

अयोगवाह पु० अक्षरसमान्नायस्त्वेषु “अइउण्” इत्यादिषु
चतुर्दशसु नास्ति योगः पाठादिरूपः संबन्धो येषां ते
तथापि बाह्यन्ति षत्वणत्वादिकार्यादिकं निष्पादयन्ति
वाहेः अच् कर्मधा० । “अनुस्वारो विसर्गश्च+कूपौ
चैव पराश्रितौ । अयोगवाहविज्ञेया” इति शिक्षाक-
उपदिष्टेषु अनुस्वारविसर्गादिषु

अयोगुल (ङ) पु० गुलः गोलाकारः अथवा निर्मितगुलः ।
(गोलीति) स्थाते लौहगुटिकायाम् । वा लस्य ङः ।

अयोगु पु० अयोलोहविकारं गच्छति कर्तृत्वेन गम-ला०
ङ् । अयोगन्तरि अयस्कारे “पाप्मने क्षीवमाक्रियाया
अयोगमिति” । पुरुषमेवे यजु० ३०५ “अयोगमयो-
गन्तारम् । वेद दो० ।

अयोग्य लि० न० त० । १ योग्यभिन्ने अनर्हे २ अशुचिते च ।
अयोऽग्र न० अयोऽग्रे सुखे यस्य । सुखे तस्य सुखे लौहा-
वस्थित्या तथात्वम् ।

अयोधन पु० अयांसि हन्यन्ते ऽनेन हन-अप् बादेशश्च नि०
(हाहङीति) स्थाते लौहसङ्करे । “अयोधनेनाय
इवाभितप्तम्” ॥ रघुः ।

अयोजाल न० अयोविकारः जालम् । १ लौहमये जाले अथ
इव दुर्भेद्यं जालं मायाऽस्य । २ दुर्भेद्यकपटे असुरादौ लि०
“अयोजाला असुरा मायिनोऽयस्यैः” अथ० १, १८, ६६ ।

अयोदंष्ट्रा लि० अयोमयी दंष्ट्रा चक्रायधारा अस्य । लौह-
मयधारे रथादौ । “पश्यन् हिरण्यवक्रानयोदंष्ट्रान् विधा-
वतो वराहून्” ऋ० १, ८८, ६, “दंष्ट्रा चक्रधारा” भा० ।

अयोदत् लि० अयइव कठिनो दन्तो यस्य संचायां दत्ता-
देशः । लौहवत्कठिनदन्तयुक्ते राजसादौ स्त्रियां ङीप् ।

अयोध्य लि० योद्धुमशक्यः युध-ण्यत् न० त० । योद्धुमशक्यो
“अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां प्रयोध्या” अथ० १०,
२, ३१, इन्द्राकुवंशवृद्धपाणां राजधान्यां स्त्री सा च सरयू

तीरसन्निहता सेवनादौ मोक्षदा च । “अयोध्या मथुरा
माया काशी काञ्ची अर्वाङ्का । पुरी द्वारवती चैव
सप्तैता मोक्षदायिकाः” पुरा० “बलसुप्रहितयोर्भा
तूर्क्षमायादयोध्याम्” भट्टिः ।

अयोध्याकाण्ड न० अयोध्यायास्तत्त्ववृत्तान्तवर्णनस्य
काण्डम् । रामायणान्तर्गते अयोध्यावर्णनात्मके ग्रन्थे ।

अयोनि स्त्री न० त० । १ योनिभिन्नस्थाने । “अमानपीषु
पुरुषे उदक्यायामयोनिषु । रेतः सिक्ता जले चैव कच्छं
सान्पनं चरेत्” मनुः । नास्ति योनिस्तत्पत्तिस्थानं
यस्य । २ अजन्ये नित्ये । “जगद्योनिरयोनिस्तम्” कु० ।

अयोनिक लि० न आम्नाता योनिरस्य कप् । अनाम्नात
योनिकेषु पञ्चरूपयज्ञपातादौ “नायोनिकेषु” कात्या०
८, ५, २३, अयोनिकेषु यत् “एष ते योनिः” इत्यस्याम्नातं
न भवति तत् “एष ते योनिः” इत्यनेनासादनं भवति “सर्वे
ध्विति वात्स्योऽविशेषात्” कात्या० ८, ५, २७ “सर्वेष्वाम्नात
योनिकेषु अनाम्नातयोनिकेषु च ग्रहेषु परिमार्जनानन्तरम्
एष ते योनिरिति मन्त्रेणासादनं भवत्येव” कर्क० ।

अयोनिज न० योनेर्न जायते जन-ङ । योनितोऽनुत्पन्ने-
शुक्रशेषितसन्निपातानुत्पन्ने जरायुजमिन्ने क्षमिदंशादौ
तथाहि “शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च” वै० सू० ।
तत्त पार्थिवादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधं
योनिजमयोनिजञ्चेति आप्ततैजसवायवीयशरीराणां
वरुणादित्वायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव शुक्रयो-
णितसन्निपातानपेक्षत्वात् । अयोनिजञ्च देवानाम्भी-
षाञ्च श्रूयते हि “ब्रह्मणो मानसासन्वाद्य” इति । कारण-
मन्तरेण कथं कार्यमिति चेत् योनेः शरीरत्वावच्छे-
देनाकारणत्वात् जङ्गजक्षमिश्रकादिशरीरे व्यभिचारात्
संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरापेक्षयाऽस्मदादि-
शरीराणामन्यादृशत्वात्, योनिजमपि द्विविधं जरायुजम-
ण्डजञ्च, जरायुजं मातृपशुमृगाणां, गर्भाशयस्य जरायु-
त्वात्, पक्षिशरीरुपाणामण्डजं परितः सर्पशरीरत्वात्
सर्पकीटमत्स्यादयोऽपि शरीरुपा एव यद्यपि वृक्षादयोऽपि
शरीरभेदा एव भोगाघिष्ठानत्वात् न खलु भोगाघिष्ठानत्व-
मन्तरेण जीवन-मरण-स्वप्न-जागरणभेदज-प्रयोग-वोजस-
जातीयाहवन्त्याहब्रह्मलोपगम-प्रतिकूलपापगमादयः सम्भवन्ति
वृद्धिस्तमग्नसंरोहणे च भोगोपपादके स्फुटे एव, आगमो-
ऽप्यस्ति । “नर्म्मादीरसम्भूताः सरस्वार्जुनपादपाः ।
नर्म्मादीरसंस्पर्शात् ते स्यान्ति परमां गविम्” ।

“इक्षुशाने जायते दृक्: कङ्कटप्रादिसेवितः”, इत्यादिषु तथापि चेष्टावत्त्वमिन्द्रियवत्त्वञ्च नोद्भिदां स्फुटतरमतो न शरीरव्यवहारः ७०६०॥ दृष्टादीनामयोनिजशरीरसत्त्वे प्रमाणात्तरमस्ति “शरीरजैः कर्मादौषैर्याति स्थावरतां नरः” मनुना कर्मविशेषैर्नराणां तद्भावप्राप्तिरुक्ता । “गुरुं लघुत्वं लघुत्वं विप्रं निर्जित्य वादतः । इक्षुशाने जायते दृक्: कङ्कटप्रादिसेवितः” इत्यादि वचनेन । अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह । “अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात्” वै० सू० । “धर्मविशेषाच्च” “समाख्याभावाच्च” “अनियतदिग्देशः परामणवोधर्मविशेषजनितकर्माणस्तत्पूर्वकत्वात् अयोनिजशरीराणाम् ननु परमाणूनां कर्म विना कथं द्रव्यासमवायिकारणं संयोगमन्तरेण द्रव्योत्पत्तिरत आह । अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च कर्मणा सम्भूय परमाणवो द्वायुकादिक्रमेण अयोनिजदेवर्षीणां शरीरमारभन्ते इत्यर्थः, उपलक्ष्येणैतत् अधर्मविशेषाच्च लघुजननमसूक्ष्मजानां यातनामयानि शरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यपि द्रष्टव्यम् देवर्षीणामयोनिजे शरीरे प्रमाणान्तरमाह । समाख्या अन्वयां संज्ञा श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु संज्ञायाच्चादित्वात् प्रसिद्धा तथाहि दुर्वासःप्रभृतयो मानसाः “अहङ्कारेभ्यः समभवदङ्किरा” इत्यादिका, तथाऽपि ज्ञायते सन्त्ययोनिजानि शरीराणि देवर्षीणामिति प्रमाणान्तरमाह । सर्गादौ या ब्रह्मादिचञ्चा आदिभृता प्राथमिकी तथा ज्ञायते अस्त्वयोनिजं शरीरमिति नहि तदा ब्रह्मणो मातापितरौ सः याम्यां ब्रह्मादिचञ्चा कृता स्यादिति भावः उपसंहरति । “सन्त्ययोनिजाः” “वेदलिङ्गाश्च वै० सू०” शरीरविशेषा इति शेषः उपसंहृतेऽतिदार्ढ्याय प्रमाणान्तरमाह । वेदो मन्त्रः स च लिङ्गप्रते ज्ञायतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्, ततोऽप्ययोनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । तथाहि ब्राह्मणम् “प्रजापतिः प्रजा अनेका अष्टजत् स तपोऽतप्यत प्रजाः सृजेयमिति स सुखतो ब्राह्मणमष्टजत् बाह्व्यां राजन्यमूरुभ्यां वैश्वम् पद्भ्यां शूद्रम्” इति, वेदोऽपि “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ऊरु तदस्य यद्वैश्वः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत” इत्यादिः, एवं योनिजमयोनिजञ्च पार्थिवशरीरसूक्ष्मम्, आप्यं तेजसं वायवीयञ्चायोनिजमेव “ब्रह्मणो मानसा मन्वादय” इति ७०७० इति । “किन्तु देहमयोनिजमिति” भाषा० आह । “अहङ्कारेभ्यः समभवदङ्किरा” इति । “तेषां खल्वेषां भूतानां

लीख्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्ज्वमिति” छा० उ० “तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषु पञ्चादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्देशाच्च तेजःप्रभृतीनां तेषां त्रिदशकारणस्य वक्ष्यमाणत्वादसति त्रिदशकारणे प्रत्यक्षनिर्देशाद्युपपत्तिः । देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिषु इमास्तिष्ठोदेवता इति । तस्मात्तेषां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां लीख्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि भवन्ति । कानि तानीत्युच्यन्ते । आण्डजमण्डाज्जातं अण्डजमेवाण्डजं पञ्चादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते । ते च पक्षिणां बीजम् । सर्पः सर्पाणां बीजम् । तथाऽन्यदण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः भा० । २ अयोनिजदेहवति नरादौ च लि० “राघवाय तनया-मयोनिजाम्” रघुः ३ विष्णौ पु० । “वाचस्यतिरयोनिज” इति वि० सह० ।

अयोमय लि० विकारे मयट् स्त्रियां ङीप् । लौहविकारे अस्त्रशस्त्रादौ । “निःक्षेपोऽयोमयः शङ्खुर्जलद्वासे दशाङ्गुलः” गुरुतल्लग्नभिभाष्येनस्तप्ते स्थाप्योमये” इति च मनुः ।

अयोमल न० अयसो मलमिव । (लौहगू) इतिख्याते लौहमले तत्किङ्के “शताब्दसुत्तमं किङ्कं मध्यञ्चाशीति-वार्षिकम्” अधमं षष्ठिवर्षीयं ततो नीनं विशेषममु यत्नौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किङ्कं चापि तद्गुणमिति” राजनि० ।

अयोमुख न० अयोविकाररूपं मुखं यस्य । १ लाङ्गलादौ “भूमिं भूमिशय्यांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखस्य” २ अयलौहयुक्ते लि० भेत्सुखजः “कुम्भमयोमुखेन” रघुः । अय इव कठिनं मुखं यस्य । ३ लौहलव्यकठिनमुखे विहगादौ “अयोमुखाः सूची-मुखाः अयोविकृतिमुखाः पिशाची कुव्यादौ वातरंजसः अथ० ११, १०, ३ । “श्वानो भीषणकाया अयोमुखानि वयांसि जले गृध्रपक्षिणाञ्च सङ्गाः भा० शा० प० । ४ अक्षुरभेदे पु० । “शङ्खुर्कणो विराघश्च गवेष्टो दुन्वुभिस्तथा अयोमुखः शम्बरश्च कपिलोवाहनस्तथा हरिवं० । अयःसुवर्णं मुखमाद्यं यस्य । सुवर्णादिधातौ “अयोमुखैश्च विपुलः पर्वतो धातुभिर्युतः इति हरिवं० तत्र भवः क्षुब्धादि० ख । अयोमुखीयः तद्भावे लि० ।

अयोरस पु० दंत० । लौहमले । ताप्यमानास्त्रोहात् यत् पृथग् भवति तस्मिन् “सर्वायोरसाश्चक्षुषैः रुद्राः संख्यन्ते कात्या० १५, ५, ६, “अयोरसः लौहसिङ्गानः

किट्ट इति यः प्रसिद्धः कर्कः 'अथैतन्नयं पिष्टं भवति
शर्कराश्लायोरसस्तेन संयुजति" श० ब्रा० ।

अयोहृदयं लि० अय इव कठिनं हृदयमस्य । कठिनचित्ते
दयान्मन्यचित्ते । "सुहृदयो हृदयः प्रतिगतर्जताम् रघुः ।

अयमन् लि० अय-मनन् । १ गन्तरि २ गमनसाधने च
'समानमयमन् पर्येति जाण्विः" ता० ब्रा० "अयमन्
अयमनि गमनसाधने रथे उपविष्टः" भा० ।

अर पु० इत्यर्चि गच्छत्यनेन ऋ-अच् । १ चक्रस्य
२ नाभिनेत्योर्मध्यस्थे काष्ठे ३ शीघ्रे च ४ शीघ्रतादिगुणवति
लि० । "गण्डोज्ज्वलासुज्ज्वलनाभिचक्रया विराज-
मानां नवयोदरश्रियां" माघः उदरा उन्नता अराचक्र-
शलाका इति मल्लि० "विभुरराज नेमिः परिभूरजायथाः
ऋ० १ १४, ६ "अरा इव रथनाभाविति" श्रुतिः
"सम्यञ्चोऽग्निं स पर्यतारा नाभिसिवाभितः" अथ०
३, २०, ६, "अरा इवाग्ने नेमिरिति" शत० ब्रा० ।
एवमस्य पुंस्त्वे प्रयोगात् "रोपधः" ६।७ पृष्ठे दर्शितात्
पा० सूत्राच्च पुंस्त्वे स्थिते भेदिनीकरोक्तं स्त्रीवत्वं शीघ्र-
तायामेवान्वितं न तु चक्राङ्गेऽपि । "यदपि च तच्चक्रं
द्वादशारं यद्वै कुमारः परिवर्त्तयन्ति तेऽपि षडृतवः संव-
त्सरचक्रम्" भा० आ० प० । द्वादश भासा अरा इव यस्य
तदर्थः । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्युर्भुव-
नानि च विद्या" ऋ० १, १६४, १३ पञ्चारे पञ्चर्तु-
रूपैरैर्युक्ते हेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायेण पञ्चर्तुता" भा०
४ कोषे "त्रिपञ्चारे पीठे श्वशिवहृदीति" श्यामास्तवः ।
संज्ञायां कन् । ५ शैवाले "प्रापडोति" ख्याते ईर्ष्ये च पु० ।

अरक्षस् लि० नास्ति रक्षो रक्षस्तुल्यं बाधकं यस्य ।
"बाधकरहिते । "जिघर्ष्यरक्षसा मनसा च तज्जुपेत"
ऋ० २, १०, ५ । "अरक्षसा बाधकरहितेन मनसा" भा० ।

अरक्षित लि० न रक्षितः । रक्षितभिन्ने । "पादं स्वामिन्य-
रक्षिते" श्रुतिः ।

अरग्वध पु० पु० ह्रस्वः । आरग्वधहृत्ते (शुं धालो) ।

अरघट्ट पु० अरं शीघ्रं घट्टते चाख्यतेऽसौ । १ महाकूपे,
२ कूपोपरिनिबद्धजलोत्तोलनकाष्ठे च । "अथ कूपमासा-
द्यारघट्टवाटिकामार्गेण सर्पस्तेनानीतः" । "तदाकर्णं तु
अरघट्टवाटिकामार्गेण महमाश्रित्येति" च पञ्चत० स्थाये
कन् । तत्तैव ।

अरङ्गुत् लि० अलं करोति अलम्+ङ-किप् लस्य रः ।
१ अलङ्कारिणि "त्वमने ! इविषोदा अरङ्गुते" ऋ०

२, १, ६, ० "अरङ्गुते अलङ्गुर्वते" भा० हविष्यन्तो
अरङ्गुतः ऋ० १, १४, ५, भा० अलङ्गुतः अलङ्गुर्वतः
"कपिलकादीनां संज्ञाकन्दसोः" लस्य रः भा० । २ पर्याप्त-
कारिणि च "उरुधाराभरङ्गुतम् ऋ० ८, १, १०,
"अरङ्गुतं पर्याप्तकारिणमिन्द्रम्" भा० ।

अरङ्गुत् लि० अलं क्रियते अलम्+ङ+क्त लो रः ।
अलङ्गुते भूषिते "यसोह यज्ञो गच्छत्यग्निद्रुतो अर-
ङ्गुतः" ऋ० १०, १४, १३, अरङ्गुतः बहुभिर्द्रव्यैरलङ्कार-
रूपैर्युक्तः" भा० ।

अरङ्गुति स्त्री अलम्+ङ+क्तिन् लस्य रः । अलङ्कारे भूषायाम्
'का ते अख्यरङ्गुतिः स्तूतः" ऋ० ७, २६, ३ । "अरङ्गुति-
रलङ्गुतिः" भा० ।

अरङ्गम पु० अलं पर्याप्तं गमोगतिः लस्य रः । पर्याप्त
गमने "अरङ्गमाय जन्मयेऽपश्चाद्भवे नरे" ऋ० ६, ४२, १,
"अरङ्गमाय पर्याप्तगमनाय" भा० ।

अरजस् लि० रन्ज असन् नलोपः न० व० । १ रजोगुण-
कार्यकामक्रोधादिभ्यः । "अजरममरमभयमसृजमरज"
इति शत० ब्रा० वा कप् । अरजस्तोऽप्यल १२ अनार्त्त-
द्वायां नम्रिकायां स्त्री । ऋशा० अभूततद्भावे क्यङ्
सलोपश्च, अरजायते ।

अरज्जु न० नास्ति रज्जुबन्धनसाधनं यत् । १ बन्धनागारे
रज्जुहीनत्वेऽपि बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् । "अरज्जौ
दस्य नृत्समुनद्धभीतये" ऋ० २, १३, ६, "अरज्जौ बन्ध-
नागारे" भा० २ रज्जुरहिते रोगादौ च "सैतुभिः रज्जुभिः
सिनीधः, ७, ८, १, २, रज्जुरहितैः रोगादिभिः भा० ।

अरटु(लु) पु० अरं शीघ्रमटति अट-अल वा उन् शक० ।
(शोना) छन्दे इति ख्याते ऋश्यादि० क । उलयोरैक्यात्
अरडुकः तद्भावे लि० ।

अरट्ट पु० न रटति रट-वन् न० त० । पृथुप्रबोद्धपति-
मन्त्रिभेदे "अरट्टे अजो नक्षत्रे सकृत्तन्नि" सुकसराय
सुकृतः" ऋ० ८, ४५, १७ अरट्टे अजो नक्षत्रे सुकृतन्नि
च एते तस्य राज्ञोऽध्यक्षाः" भा० ।

अरण लि० नास्ति रणं युद्धं यस्य । १ युद्धभ्यः "अरणं
मरणं समयात् समयात्" भट्टिः नास्ति रणः शब्दो येन ।
वाक्सङ्गरहिते २ रिपौ "ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चा-
र्याय स्वाय चारणाय" यजु० १६, २, "अरण्याय पराय
वाक्सङ्गरहिताय शत्रवे" वेददी० । ३ अरममाणे पु० साधुः ।
"योनिः स्त्री अरण्यो यस्य निश्च्यो जिघांसति" ऋ० ६,

७१, १८ “अरणोऽरममाणः” इति भा० । ४३:खिते
“मा भूम निष्ठा इवेन्द्र । अरणा इव” ऋ० ८, १, १३,
“अरणा अरमणाः दुःखिनः” भा० ।

अरणि पु० ऋ-अनि । १३:ख्ये “गणियारीति” ख्याते २६छे ।
कच्छति प्रापयत्यग्निम् । ३अग्निसन्धनकाठे द्वि० ।
स्त्रियां ङीप् । “जाते पुत्रेऽरणिं सधिलेति” श्रुतिः
“आत्मानमरणिं कृत्वा” पुरा० “अनुक्त्वा रश्मिं ६३३छे
विवरणम् “अरणोऽसहितं मन्यं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
रुद्रस्य वर्षमाणस्य विषाणे समञ्जत” भा० व० प० ।
“ततः पुनर्महत्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम् । अरणी-
मिव संख्या समन्युर्जातमन्यव” इति हरिवं० “पराश-
रकुलोद्भूतः शुकोनाम महातपाः । भविष्यति युगे
तस्मिन् महायोगी द्विजर्षभः । व्यासादरण्यां संभूतो
विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्” हरिव० । अरणीमधिकृत्य
कृतोपन्यः ढक् । आरण्येयम् भारतवनपर्वान्तर्गते अरणी-
हरणाधिकारेण व्यासकृतेऽजान्तरपर्वभेदे ।

अरणिक पु० अरण्ये अग्निसन्धनकाठाय साधु ठन् ।
अग्निसन्धनकाठसाधने अग्निसन्धनदृष्टे ।

अरणीकेतु पु० अरणी केतुरस्य । अग्निसन्धनदृष्टे राजनि० ।

अरणीसुत पु० ३त० । शुक्रदेवे “स ब्रह्मा परमं देवाहरं
सत्यवतीसुतः” । अरणीसहिते ऋद्धि ससन्ध्याग्निचिकी-
र्षया । अथ रूपं परं राजन् विभ्रतीं खेन
तेजसा । एताचीन्नामाश्वरसमपश्यद्भगवान्दधिः । ऋषि-
रश्मरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः । असवद्भग-
वान् व्यासो वने तस्मिन् युधिष्ठिर ! । सा च दृष्ट्वा
तदा व्यासं कामसंविग्नमानसम् । शुकीभूत्वा महाराज !
एताचीं समुपागमत् । स तामश्मरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन
संभृताम् । शरीरजेनाहुगतः सर्वगात्रातिगेन ह । स तु
प्रैय्येण महता निरुद्धश्च हृच्छयं सनि । न शशाक निय-
न्तुन्तु व्यासः प्रविष्टतं मनः । भावित्वाञ्चैव भावस्य एताच्या
वपुषा हृतः । यत्प्राप्तिर्यच्छतस्तस्य सुनेरग्निचिकीर्षया ।
अरण्यमेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् । सोऽविशङ्केन
मनसा तथैव द्विज सत्तमः । अरणीं समन्य ब्रह्मर्षिस्तस्यां
जज्ञे शुको नृपः । शुक्रे निर्मथ्यमाने स शुको जज्ञे
महातपाः । परमर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसम्भवः । यथा-
ऽधरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यसुदावहन् । तथारूपः शुको
“अग्ने प्रज्वलन्निव तेजसा” भा० शा० प० ।

अरण्य पु० ३त० । अर्थे ते गेये वयस्यल ऋ-अन्य । १वने,

अर्द्धर्षादि । “माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चाग्नि-
यवादिनी । अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा
गृहम्” चाणक्यः । “सावित्रीमप्यधीयत गुत्वारण्यं समा-
हितः । गृहे शुरौ वारण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः”
मनुः । “गृहस्थस्तु यदा पश्येद्दलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव
चापत्यं तदारण्यं समान्त्रयेत्” मनुना अन्त्ये वयस्येव
अरण्यवासविधानात्तस्य तथात्वम् । स्वार्थं कन् तत्रैव ।
“य एनमेव विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः” या० स्मृ० ।
२कट्फलदृष्टे पु० । उत्तरादि० चतुर्थ्यां छ ।
अरण्यीयः अरण्यसन्निवृत्तदेशादौ त्रि० । अरण्येऽध्येयः
बुज् । आरण्यकं वनप्राये अनुवाकभेदे “आरण्यकमधीत्य
च” मनुः । अरण्यमधिकृत्य कृतः उपन्यः आरण्यम्
रामायणान्तर्गतारण्यकाण्डे ।

अरण्यकदली स्त्री अरण्यस्यैव कदली । गिरिकदल्यां तस्या
यामादावनुत्पत्तेस्तथात्वम् । [उपन्यभेदे ।

अरण्यकाण्ड न० रामायणान्तर्गते रामस्य वनगमनवर्षे नात्मके
अरण्यकार्पासी स्त्री अरण्ये कार्पासी । (वनकापास) इति
ख्यातायां वनकार्पास्याम् ।

अरण्यकुलत्तिका स्त्री अरण्यस्य कुलत्तिका । (वनकुलधीति)
ख्यातायाम् वनकुलत्तिकायाम् ।

अरण्यकुसुम्भ पु० ६त० । वनकुसुम्भे ।

अरण्यगज पु० अरण्यस्यो गजः । दुर्हान्तगजे ।

अरण्यगान न० अरण्ये गीयते कर्मणि ल्युट् । सामवेदान्तर्गते
अरण्ये गेये गानभेदे । [भेदे राजनि० ।

अरण्यघोली स्त्री अरण्यजा घोली । वनघोल्यां पल्लवाक-
अरण्यचटक पु० ६त० । वनचटके ।

अरण्यचन्द्रिका अरण्ये चन्द्रिकेव निष्फला द्रष्टुर्भावात् ।
निष्फलभूषणे । लोके हि चन्द्रिका उन्मीलितनेत्रपङ्क्ति-
भिरालोक्यते अरण्ये तु लोकाभावेन दर्शकाभावात् दर्शनेन
प्रीतिजनिका न भवतीति तस्याः यथा निष्फला शोभा
एवमन्यस्यापि तथा, अतएव “स्त्रीणां प्रियालोकफलो-
हि वेशः” इति कुमा० व्याख्यायां मल्लिनाथेन “अन्यथा
अरण्यचन्द्रिका स्यादित्युक्तम्” ।

अरण्य(ण्ये)चर त्रि० अरण्ये चरति चर-ट् ७त० वा
अलुक्त्स० । वनचरे व्याधादौ ।

अरण्यज त्रि० अरण्ये जायते जन-ड उप० स० । वनजाते ।
अरण्यजार्दक न० अरण्ये जायते जन-ड कर्म० ।
(वन आदा) इति ख्याते वनार्दके ।

अरण्यजीर पु० । ईत० । वनजीरके ।

अरण्यजीव लि० अरण्येन तद्भवफलादिना जीवति जीव-क ।

वनस्थफलादिना जीविकावति वानप्रस्थादौ ।

अरण्यधर्म पु० अरण्ये आचरणीये धर्मः । वानप्रस्थधर्मः । स च

धर्मः “गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् । सत्यञ्च आस्यमाहारं सर्वञ्चैव परिच्छेदम् । पुत्रेषु भार्यां निजित्य वनं गच्छेत् स ह्येव वा । अग्निहोत्रं समादाय गृह्यञ्चाग्निपरिच्छेदम् । आमादरण्यं निःसृत्य निवर्त्तयतेन्द्रियः । स न्यर्त्तयति विषमैर्धैः शाकमूलफलैश्च वा । एतानेव महायज्ञानिर्विषेद्विधपूर्वकम् । वसीत चर्म चौरं वा सायं स्नायात् प्रगे तथा । जटाञ्च बिन्द्यान्नित्यं शस्त्रशुभमनखानि च । यज्ञस्य स्थासतो दद्याद्वस्त्रं भिक्षाञ्च शक्तिः । अमूलफलभिक्षाभिरञ्जयेदाश्रमागतान् । स्नाध्याये नित्ययुक्तः स्वाहान्तोमैत्रः समाहितः । दाता नित्यमनादाता सर्वभूतालोककम् । वैतानिकञ्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि । दर्शनस्नान्दयन् पर्व पौर्णमासञ्च योगतः । ऋतेष्ट्याभयञ्चैव चातर्म्हानि चाहरेत् । उत्तरायणञ्च कुमयो दक्षिणायनमेव च । वासनशरदैर्धैर्धैर्न्यन्नैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशञ्च ह्यैव विधिवन्निर्वर्त्तयेत् प्रथक् । देवताभ्यस्तु तद्भुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मनि शुद्धीत लवणञ्च स्वयंकृतम् । स्थलजोदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च । मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात् स्नेहञ्च फलसम्भवान् । वर्जयेन्मधुमांसञ्च भौसानि कवकानि च । भूतृणं शिमुकञ्चैव स्नेहान्तराफलानि च । त्यजेदाश्वयुजे मासि सुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम् । जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च । न फालकृष्टमश्रीयादुत्सृष्टमपि केनचित् । न आमजान्यात्तैर्ऽपि मूलाणि च फलानि च । अग्निपकाशनोवा स्यात् कालपक्वमग्रे वा । अश्वत्थोद्भवेद्वापि दन्तोल्बूलिकोपि वा । सद्यःप्रज्वालको वा स्थान्माससञ्चयिकोऽपि वा । षण्मासनिचयोवा स्यात् समानिचय एव वा । नक्तञ्चाह्नं समश्रीयाद्वा वाहृत्य शक्तिः । चतुर्थकालिकोवा स्यात् स्वाहायष्टमकालिकः । चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले क्षणे च वर्त्तयेत् । पक्षान्तयोर्वर्षश्रीयाद्यवागूं कथितां सक्तत् । पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा । कालपक्वैः स्वयंशीर्षैर्वैखानसमते स्थितः । भूमौ विपरिवर्त्तते तिष्ठेद्वा प्रपदैर्द्दिनम् ।

स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवने स्नपयन्नपः । पीप्ते पञ्चतपास्तु स्वाद्वर्षास्त्रिभ्रावकाशिकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्तं कुमयो वर्त्तयन्नपः । उपसृष्टं स्निषवणं पितृन् देवांश्च तर्पयेत् । तपस्वरञ्चोपतरं शोषयेद्देहमात्मनः । अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि । अग्निरग्निक्तेतः स्थान्मुनिर्मूलफलाशनः । अग्रयतः सुखार्थेण ब्रह्मचारी धराशयः । शरणेषु समञ्चैव वृक्षमूलनिक्तेतः । तापसेषु विप्रेषु यात्रिकं भैक्ष्यमाचरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु । आमादाहृत्य वाश्रीयादष्टौ आसान् वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा । एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । विविधा शौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः । विद्यातपोविद्वद्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये । अपराजितां वास्याय ब्रजेद्दिशमजिह्वगः । आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वायं निलाशनः । आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वा न्यतमया तनूम् । वीतशोकमयी विप्रो ब्रह्मलोके महीयते” मनुः ६अ० ।

अरण्यधान्य न० ईत० । नीवारादौ वनधान्ये ।

अरण्य(एयानाम्) पति पु० अरण्यानां तत्स्थानां चौराणां पतिः

वा अलुक् समा० । चौराधिष्ठातरिः रुद्रे “नमोनमोनिचरेवे परिचरायारण्यानां पतये नमः” यजु० १६, २०, “रुद्रो हि लीलया चौरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चौरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रोद्दिधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यम् तदोत्तररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखायं चन्द्रम्” वे० दी० । तस्य सर्वनियन्तृत्वेन चौराणामपि पतित्वं युक्तमेव “एष एव साधु कर्म कारयति तं यमुज्जिनीयते एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमघोनिनीयते” इति श्रुत्या तस्य साध्वसाधुकर्मनियन्तृत्वस्योक्तेः पूर्वकृतकर्मसापेक्षत्वेन च न वैषम्यनैर्हृणो इत्याकरे व्यक्तम् । २ अरण्यवरव्याधपतौ च ।

अरण्यभव लि० अरण्ये भवति भू-अच् । वनभवे ।

अरण्यमक्षिका स्त्री ईत० । (डाश) इदि स्याते दंशे ।

अरण्यमाज्जीर पु० अरण्ये माज्जीरः । वनविडाले ।

अरण्यमुद्ग पु० ईत० । वनमुद्गे ।

अरण्ययान न० अरण्ये यानम् । अयोम्यकाले वनगमने

“अरण्ययाने सुकरे पिता माम्” इति भट्टिः ।

अरण्यरत्नक पु० अरण्ये रत्नकः । वनरत्नके वनेषु लोक-रत्नार्थं राज्ञा नियुक्तसैन्यभेदे ।

अरण्यराशि अरण्यसंज्ञको राशिः । “मकरादिमार्गसिंहौ
वन्द्यौ दिवसेऽजष्टमौ चेति” ज्योतिषोक्ते सिंहद्विराशौ ।
अरण्य(ए)रुदित न० अरण्ये रुदितं रोदनम् सप्तम्या
वा अलुक् । शान्त्युपायकारकश्रोत्रन्युत्थे निष्फले
१ रोदने २ तत्तुल्ये निष्फले वस्तुमाले च । चोक्ते हि
रोदने तद्भोदनशान्त्युपायोदयालुभिः क्रियते अरण्ये
रोदने तु न कश्चित् तस्य शमयितेति तस्य निष्फलत्वम् ।
अरण्यवायस पु० ईत० । (दाङ्ककाक) इति ख्याते द्रोणकाके ।
अरण्यवास पु० अरण्ये वासः । वनवासे ।
अरण्यवासिन् त्रि० अरण्ये वसति वस-णिनि । वनवासिनि
१ शुन्यादौ “एते हिमगिरेरुपत्यकारण्यवासिनः” इति
शकु० । स्त्रियां ङीप् । सा च २ अत्यन्तपत्नीलितायां
राजनि० । [वास्तूके ।
अरण्यवास्तूक पु० ईत० । (वनवेतो) इति ख्याते वन-
अरण्यशालि पु० अरण्यभवः शालिः । वनभवे नीवारादौ ।
अरण्यभूकार पु० अरण्यस्य भूकारः । वनवराहे । [अरण्ये ।
अरण्यभूरा पु० शा०त० । वनभवे (ओल) इति ख्याते
अरण्यभवनं पु० अरण्ये भवे हिंस्रः । टके ।
अरण्यषष्ठी स्त्री अरण्याय गन्तुं षष्ठी । ज्यैष्ठ्यशुक्लपुष्याम् ।
“ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी वारण्यसंचिता । व्यजनैक-
करास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः” इतिः राजमा० ।
अरण्यार्थ्यच पु० अरण्यरक्षणार्थो अर्थ्यः । वनेषु लोकरक्ष-
णार्थं राजनियुक्ते सैन्यपतिभेदे ।
अरण्यामी स्त्री महदरण्यं नि० ङीप् आलुक् च । महा-
रण्ये । “यथारण्यान्यासुत्साक्षरत” शत० ब्रा० ।
अरण्यायन न० अरण्येऽयनं वानप्रस्थधर्मस्तदिवाचरण्यम-
स्यस्य अच् । “यद् अरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यं
मेव तदिति” श्रुत्युक्ते ब्रह्मचर्यं । “तदरक्ष गृहस्थास्वाविद्या-
दिना तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।
अरण्येतिलक पु० सप्तम्या अलुक् । वनतिलभेदे ।
अरण्येऽनूच्य त्रि० अरण्ये अनूच्यः नियतपाशोमन्त्रो यस्य
अलुक् समा० १ अरण्यमात्रपाशमन्त्रेण संस्कृते पुरा-
डायादौ “पञ्चादरण्येऽनूच्यम्” १८, ४, २० । “अरण्येऽ-
नूच्या बक्तव्याः पठनीया मन्त्रा यस्यासौ अरण्येऽनूच्य”
इति कर्क० । ७त० अलुक्स० । २ अरण्येऽनूच्ये (पाशे)
मन्त्रभेदे पु० । स च “उपस्य भोमश्चेत्यादिमन्त्रः सहि-
तिमन्त्रमरण्ये पठते” इति कर्क० । “वागेवारण्येऽनूच्या-
कोऽनूच्यो भवति” ता० ब्रा० । “अरण्येऽनूच्यः कश्चि-

दनुवाकः तेन हूयमानोऽपि पुरोडाशोऽरण्येऽनूच्यो भवति”
भा० । अयमेव पक्षः श्रेयान् कर्कमते बहुव्रीह्या
अयमे सप्तम्या लुक् न स्यात् अलुक्समासस्य तत्पुरुषै-
कविषयत्वात् अत उपचारात् तत्सम्बन्धवाचकत्वं युक्तम्
“सोऽस्थैषोऽवाङ् प्राण एतस्य प्रजापतेः सोऽरण्येऽनूच्यो
भवति” शत० ब्रा० ।

अरण्यौकस् पु० अरण्ये विधानेन ओकोयस्य । १ शुन्यादौ २ वान-
प्रस्थे “वैल्लव्यं सम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः” शकु०
अरत त्रि० न रतः । १ अनुरक्ते २ विरते च । [त्रि० ।
अरतचप पु० अरता विरता त्रपा यस्य । १ कुकुरे २ लज्जाहीने
अरति पु० ऋ-अति । १ क्रोधे । रम-क्तिन् न०त० ।
२ अनवस्थितचित्ततायाम्, शरागाभावे, “सुखं कषाय-
मरतिगौरवं कण्ठवक्षसोः” सुश्रुतः । ४ रतिविरहे,
५ उद्वेगे, “स्नाभोऽवस्त्वलाभेन चेतसो याऽनवस्थितिः
अरतिः सा” इत्येवंरूपे ई इष्टवियोगान्नसोव्याकुलीभावे
७ असन्तोषे “भृशसरतिं हि सद्वियोगः” इति ।
किरा० अरक्ते ८ नायकदशाभेदे च स्त्री । “इङ्मनः
सङ्गसङ्गत्याजागरः कथताऽरतिः । ह्रीत्यासोन्मादमूर्च्छा-
स्ताः इत्यनङ्गदशा दश” मल्लि० । सा च विषयविद्वेषं
करोति । न०ब० । शरागहीने त्रि० ।

अरति पु० ऋ-कति रतिः बहुसृष्टिकरः स नास्ति यत्न ।
१ विस्तृतकनिष्ठे बहुसृष्टिहृत्ते, २ कफोष्णिमारभ्य कनिष्ठाङ्गुलि-
पर्यन्तपरिमाणे । अतस्ततः प्रमाणे मातृच् । तत्परिमिते
त्रि० । “अरतिमात्रान्नरिते देशे” भवदेवः । “ताम्रसर-
तोऽग्नेर्निदवात्यरतिमात्रे” गृह्यसू० । “अरतिमात्र
क्षुपकाः पत्रैर्द्विगुलसंमितैः” सुश्रु० । ३ कफोष्णौ
(कुनौ) बाहोरवयवे । “भीष्मो धनुष्पातुपजान्वरतिः”
भट्टिः । “जवनेनाह्वनीयसरत्नी संधत्त” शत० ब्रा० ।
४ बाहौ बाहुवर्वा अरतिः बाहुना वीर्यं क्रियते” शत०
ब्रा० । वा कप् । अरतिकोऽप्युक्तार्थे ।

अरथि पु० ऋच्छति रथिना सह युद्धभूमिम् ऋ-रथिन्
सारथिः न०त० । सारथिभिन्ने । “अस्त्रनश्चिद्य-
मजत्यरथोः” ऋ० ई, ईई, ७, रथिः सारथिः न रथि-
अरथिः” आ० दीर्घः भा० । [२ भग्नदन्ते दृष्टे च
अरद पु० न जातोरदोयस्य । अजातदन्तावस्थे बाधे
अरधु त्रि० राध-हिंसने, कर्माणि रन् ह्रस्वश्च न०त० । शतु-
“भिरहिंस्ये उपसृपस्य तवस्तस्वीयोऽरधस्य रधतरोबभूव”
ऋ० ई, १८, ४, राध-सिद्धौ रन् ह्रस्वः भा० ।

२ सन्धे च “ता ह त्वद्विचरिदरप्रसये त्वा” ऋ० ६, ६१,
३, अरधम् सन्धम् भा० ।

अरन्तुक न० कुरुक्षेत्रान्तर्गतसमन्तपञ्चकसीमाभूते स्थानभेदे ।
“तरन्तुकारन्तुकयोर्धन्तरं रामहृहानाञ्च सचक्रकस्य च ।

एतन् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकम्” इति भा० व० प० ।

अरन्धन न० अभावे न० त० । पाकाभावे स च सिंह-
संक्रान्तौ कन्यासंक्रान्तौ च विधेयः “कर्काक्षमद्यात्
सिंहार्के सिंहान्नं सिंहकन्ययोः” । इत्याचारमार्त्तण्डोक्तेः
तस्मिन् पथ्युषितान्नभोजनविधानेन पाकाभावो गम्यते ।

अरन्ध्रं लि० नास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्य । निविडे छिद्ररहिते
अरपस् लि० नास्ति रपोदुरितं यस्य । पापमूल्ये “शंयोर-
रपोदधातन” ऋ० १०, १५, ४, “तदस्ते शंयोररपोदधा-
तन” ऋ० १०, ३७, ११ ।

अरम् अव्य० अल-अम् वा लस्य रत्वम् । १ वक्ष्यमाणेऽलमर्थे
२ शीघ्रतायाञ्च । अरङ्कृतशब्दे अरङ्कृतशब्दे च उदा० ।
३ अल्यर्थे च । “तस्मा अरं गमावः” य० ११, ५२ अरमिषे
स्तवामहे मीलङ्ग्ये अरंगमाय जग्मवे” ऋ० ८, ४६, १७ ।

अरम लि० न रस्यतेऽल आधारे षञ् । अधमे ।

अरमति स्त्री अरात्यर्था पर्याप्ता वा मतिः । १ पर्याप्तबुद्धौ
२ दोषौ च । “खादस्ते अरमतिर्वस्तुयुः” ऋ० ७, ३४, २१ ।
“उप स्तैनमरमतिर्वस्तुयुः” ऋ० ७ ।

अरर लि० ऋ-अरन् । १ कवाटे । “सरभसरराणि
द्रागपाटल्य” वीर० च० । २ अपधाने ३ वंशकोषे विचः
४ ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यञ् । आरर्यस्तदपत्ये पुं स्त्री०
अररि पु० न० ऋच्छति ऋ+विट् अरमियर्त्ति ऋ-इन् । कपाटे
अररिन्द न० रा-कि द्विष ररिर्दाता नाख्यन्योररिरस्य पिपा-
सोपशमस्य अररिं पिपासोपशमं ददाति दा-ख स्रम् । जले
निरु० । “अधारयदररिन्दानि सुकृतः” ऋ० ११, २६, १० ।
भाष्ये प्रागुक्ता अन्त्या च व्युत्पत्तिर्दर्शिता । यद्वा-
अररिरितश्चेतश्च गमनं औष्णादिकोऽरिप्रत्ययः ।
आतोऽनुपसर्गे कः पृषोदरादित्वादभिमतकूपस्वरसिद्धिः ।
तद्दतीत्यररिन्दान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । ‘आपो-
मयाः प्राणा’ इति श्रुतेः । यद्वा ररिर्दानं न विद्यते
तादृशं दानमितरस्तु तदररि अन्यैरदेव लो-
कोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः” इति ।

अररिवस् लि० रा-क्वसुः ररिवान् न० त० । अदातरि ।
“योनो अग्ने अररिवा अघातुररातीः” ऋ० १, १४७, ४ ।
अरस् पु० ऋ-अस् । १ शत्रौ सि० कौ० । २ आयुषे उज्ज्वलद०

३ गमनस्वभावे लि० अरस्, अर मत्थं परिदृष्टान्ति मत्थं
ऋ० १, १२६, ३, ‘अरस्’ गमनस्वभावम् भा० ।

अरस् पु० ऋ-अस् । अर्त्तैरस् इति स्त्रुत्वं सान्निभिति
साधवः । उपद्रवकर्तुमागते शत्रौ “मा नः शंसो अरस्पो
धूर्त्तिः” ऋ० १, १८, ३, “अरस्पोः उपद्रवं कर्तुमस्मत्-
समीपे प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य बहुष्यस्य” भा० ।

अररे अव्य० अरं शीघ्रं राति रा-क्वे । शीघ्रं प्रत्युत्तर
लाभेच्छया कृते अतिव्यपतया संबोधने । तच्च नीचं प्रत्येव
अरलु पु० अरं लाति ला-कु-ऋ अस् कपिलका० रस्य लः
वा । (शोना) श्योनाकट्ये । ‘अरलुत्वक्प्रियङ्गू च मधूकं
दाडिमाङ्गुरान् । अवाथ पिद्वा दधनि यवागूं साधयेद्-
द्रवम्” सुश्रु० । स्यार्थे कन् “तत्रैव । कपोतवङ्कारलुको
वरुणः पारिभद्रक” इति सुश्रु० ।

अरव पु० अभावे न० त० । १ रवाभावे प्रतिषेधाधिक्यं शब्दाभावे
न० व० । २ तच्छून्ये लि० ।

अरविन्द न० अरान् चक्राङ्गानीव पलाय्याणि विन्दते विद-
य । पद्मे “सरसीषुरविन्दानां वीचिविचोभशीतलम्
रघुः” “रविन्दधानेऽथरविन्दधाने” साधः “रागेण श्रिय-
० सरविन्दतः करार्यैः” साधः २ सारसपक्षिणि ३ नीलोत्-
पले, ४ रत्नकमले ५ ताक्षे च । [नाभे विष्णौ ।

अरविन्दनाभ पु० अरविन्दं नाभौ यस्य अच् समा० । पद्म-
अरविन्दाक्ष लि० अरविन्दमिव मनोहरमक्षि यस्य षच्
समा० स्त्रियां ङीष् । १ पद्मसदृशगनेते २ पुण्डरीकाक्षे
विष्णौ पु० । “पद्मानाभोऽरविन्दाक्षः” विष्णु सह० ।

अरविन्दिनी स्त्री अरविन्दस्य सन्निकटदेशादि इति ङीप् ।
१ पद्मयुक्ते देशे २ पद्मलतायाञ्च । तेषां संघः इति । ३
पद्मसमूहे ।

अरश्मन् लि० नास्ति रश्मिरस्य वेदे वा० अनिच्छसा० ।
प्रपहरज्जुरहिते रथादौ “अरश्मानो येऽरा अशुक्ताः”
ऋ० ६, ६, ७, २, ० । “अरश्मानो रज्जुरहिताः” भा० ।

अरस पु० अभावे न० त० । १ आस्तादाभावे । रस्यते
आस्ताद्यते कर्मणि अच् । आस्ताद्यं मधुरादि न० त० ।
२ मधुरादिरसभिन्ने ३ अप्रकटरसे । न० व० । ४ रसमूल्ये
लि० “अशब्दमस्य रसमप्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च
यत्” श्रुतिः ५ असारे लि० । “दृष्टिकक्षारसं विष-
मरसं दृष्टिकं ते विषम्” ऋ० १, १६१, १६, “अरसम-
सारमिति भा०” । रसं वेत्ति अच् न० त० । रसज्ञभिन्ने ।
“किमस्थानाम स्नादरसपुरुषानादरभरैः” नैष० ।

अरक्षिक लि० रसं वेत्ति रस+ठन् न०त० । रसानभिज्ञे
 ‘अरक्षिकेषु रहस्य निवेदनं शिरसि सा लिख’ इत्युद्धृतः ।
 अराग पु० अभावे न० । १ अरुरागाभावे रङ्गनाभावे च
 न०ब० । २ रागशून्ये लि० । ‘तमहमरागमहणम्’ वेणी०
 अरागिन् लि० न रागी न०त० । विरक्ते स्त्रियां ङीप् ।
 अराजक लि० नास्ति राजा यत् कप् । राजशून्ये
 देशादौ ‘अराजको हि लोकोऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते
 भवात्’ मनुः । [दराजन्यप्रसूतितः’ मनुः ।
 अराजन्य पु० न०त० । क्षत्रियभिन्ने ‘राज्ञो न धनमन्विच्छे-
 अराजिन् लि० राजा अधिष्ठातृत्वेनाख्यस्य ग्रीहा० इति
 न०त० । १ राजानधिष्ठिते ‘वि पर्वताः अराजिनः’
 ऋ० १,७,२३ । अराजिनः राज्ञा केनचित्स्वामिना
 ऽनधिष्ठिताः’ भा० । न राजते राज-इति । २ दीप्तिशून्ये
 लि० स्त्रियास्तभयतो ङीप् ।
 अराजीव पु० अरम् चक्राङ्गं तत्साधनम् आजीवति
 आ+जोव अन् उप०स० । १ रथकारे । राजीव पद्मम्
 न०ब० । २ पद्मशून्ये जलादौ लि० ।
 अराति पु० न राति ददाति सुखं रा+क्तिच् न०त० । १ शत्रौ ।
 ‘देशः, सोऽयमरातिघोषितजलैर्वर्षिष्मन् हृदाः पूस्ताः’
 वेणी० अरिशब्दे विवर्तितः । ज्योतिषोक्ते २ षष्ठ्याने ।
 ‘आरतिव्रणयोः षष्ठे अष्टमे स्मृत्यु रभ्ययोः’ इत्युक्तेः षष्ठ्याने
 अरिस्तशुभाशुभचिन्तनीययत्नास्तथात्वम् कामादिवान्तर-
 रिपुषु ३ षट्संख्यायां कामादीनामान्तररिपूणां संख्या-
 साध्यात् । ५ अभिगमनशीले च ‘सा घान्त्ययैवतुषामरा-
 तयः’ ऋ० ७,८३,५ । ‘विन्वा अग्नौ अरातोः ऋ०
 ८,७६,२, अरातोः अभिगमनशीलाः शत्रवोवा भा०
 भावे क्तिन् अभावे न०त० । ६ दानाभावे स्त्री
 ‘मा नो अरातिरीयत’ ऋ० २,७,२ । ‘अरातिरदानम्
 शत्रुर्वा वेदे शत्रौ अरातिशब्दः स्त्री’ भा० । अरातिरिवा-
 चरति । आत्मनः अरमिच्छति क्यच् अरातीयति ।
 शत्रुतुल्यमचरति तदिच्छति येत्यर्थे । ‘य उक्त यजमने
 यारातीयति’ यत० ब्रा० । योऽसम्यमरातीयात्’ यजु०
 ११, ८० । [अथ० १०, ६, १ ।
 अरातीय लि० अरातिरिव आचरति अराति+क्यच्-उ ।
 शत्रुतुल्याचारशीले ‘अरातीयोर्भाटव्यस्य दुर्हृदः’
 अरातीवन् लि० अरातिमिच्छति वेदे भत्वर्थीयोवनिप्
 पूर्वपददीर्घश्च । शत्रुतुल्याचारवति । ‘अघायुरराती-
 वा मर्त्यवति ह्येन’ ऋ० ३, १४७, ४ ।

अराधस् लि० राधः धननाम निरु० । तन्नास्ति यस्य ।
 धनरहिते ‘कदासर्त्तमराधसम्’ ऋ० १, ८४, ८, ‘अराध-
 सम् राधसा धनेन रहितम्’ भा० ‘पदा प्रणीं रराधसो
 निवाधसं ऋ० ८, ६१, २ ‘अराधसं धनहीनम् यज्ञञ्च’ भा० ।
 अराय लि० नास्ति राधनं यस्य वेदे षच्-समा० । १ धनशून्ये
 स्त्रियां ङीष् ॥ ‘अपष्टज्य वा यातुधानानप सव्यां अरायः’
 अथ० ४, १८, ८ रा+भावे षच् रायोर्यज्ञादौदानम् न०ब० ।
 २ तच्छून्ये लि० । ‘नारायासो न ज्वल्लवः’ ऋ० ८, ८६, १११,
 ‘अरायाः अधनाः अहविष्का वा’ भा० ‘अरायेभ्यो-
 जिषत्वुभ्य इमं मे परिरक्षत’ अथ० ८, २, २० ।
 अराल पु० ऋ-विच् अरमालाति आ+ला-क्त । १ सर्ज-
 रसे २ सप्तहस्तिनि । ३ कुटिले लि० । ‘तत्त्वामरालयम-
 रालमरालकेशी’ नैष० ‘भित्त्वा निराकामदरालकेश्याः’
 रघुः ‘नोवक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः’ कुमा० । ४ वेष्ट्यायां स्त्री
 अरावन् लि० रा-वनिप् न०त० । अदातरि । ‘अरावा
 चन मल्लः’ ऋ० ८, ८, ४, ‘पाहि धूर्त्तरावणः, ऋ० १, ३६,
 १५ स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अरावरी ।
 अरि पु० ऋ-इन् । १ शत्रौ २ रथाङ्गे, चक्रे, श्विट्खदिरे,
 ३ कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येषु षट्सु, तत्संख्यासाध्यात्
 ५ षट्संख्यायां, ६ ज्योतिषप्रसिद्धे लग्नावधके षष्ठ्याने
 ७ ईश्वरे च । तत्र शत्रौ ‘दूरात्प्रशमितारिभिः’ विजि-
 तारिपुरः पुरः’ रघुः । ‘नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्-
 जानासि’ का० प्र० ‘अरिकरिहरणार्थम्’ लीला० । ‘नारिं
 न मित्वं यं विद्यात्तं आक्षेभोजयेत् द्विजम्’ मनुः । चक्रे
 ‘गदारिखड्ग पद्मपृक्’ विष्णु ध्यानम् । कामादौ
 ‘कतारिषड्वर्गजयेन’ किरा० । ईश्वरे अरिधामश् शब्दे
 उ० विट्खरि अरिमेदः । ‘सितासितौ चन्द्रमसो न कश्चित्
 बुधः शशी सौम्यसितौ रवीन्दू । रवीन्दुभौसा रवितस्त्वमित्रा’
 इति ज्योतिषोक्तेषु रव्यादीनां ८ शुक्रमन्दादिषु । यथा
 रवेः शुक्रशनी, कुजस्य बुधः, बुधस्य शशी, गुरोः बुधशुक्रौ
 शुक्रस्य रविचन्द्रौ’ शनेः रविचन्द्रभौसाः । ‘नीचस्थितेऽरि-
 नेहगेऽथ पराजिते वा जीवे श्वगौ अतविधौ कृतिकर्महीनः’
 ज्योति० एते च नैसर्गिका अरयः तात्कालिकास्तु ‘बहर्षदश-
 विसान्प्रविनाशस्थाः परस्परम् । तत्कालमित्राण्युज्यस्यः
 कैश्चिदुक्तोऽन्यथा रिपुः’ ज्योतिषोक्तेः तत्काले तत्तद्राशिस्थ-
 पहापेक्षया २, ३, ४, १०, ११, १२ स्थानभिन्नेषु १, ५, ६,
 ७, ८, ९ स्थानेषु स्थिताः पहाः तथाहि कर्मकाले ये पहा
 यत्र राशौ तिष्ठन्ति तेषां यदपेक्षया १, ५, ६, ७, ८, ९ स्थान

स्या यहास्ते तेषां तत्कालिकारयो भवन्ति तएव यहा यदि नैसर्गिकरिपवस्तदा अधिशत्वः नैसर्गिकसमाचेत् रिपवः, इति भेदः । यथोक्तं हितसमरिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ताः अधिहितहितमध्यास्तेऽपि तत्कालमित्रैः । रिपुसमस्तुहृदा-ख्या ये निसर्गोपदिष्टा अधिरिपुसमध्याः यत्तुभिन्ननीया इति राजभा० । निसर्गसमाच्च “बुधः कुजेज्यास्फुजिदर्कपुताः शुक्रार्कजौ, भौमसुरेज्यमन्दाः, शनिः, कुजेज्या, सुरराज-मन्त्रो रव्यादितोऽसौ समसंज्ञिताः स्तु” इत्युक्ताः यथा रवेः बुधः, चन्द्रस्य कुजगुरुशुक्रशनिः । कुजस्य शुक्रशनी, बुधस्य कुजगुरुशनिः । गुरोः शनिः, शुक्रस्य कुजगुरु शनेः गुरुः, एतेषां क्रमेणैते समास्त एव समा अपि तात्कालिकरि-पवस्ते रिपव इति अवगन्तव्यम् । एतेषां वलज्ञानार्थं तत्तत् संज्ञा तथाहि अधिमित्रगृहे २२।३० कला बलम् मित्र-गृहे १५ कलाः, समगृहे ११।४५ कलाः शत्रुगृहे ७।३ कलाः अधिशत्रुगृहे ३।४५ कलाबलम् । मूलं जातकादौ दृश्यम् । नैसर्गिकरिपुता तु सर्वकार्यमात्रे इति भेदः । एतच्च जातोक्तग्रहादिबलज्ञानोपयोगि । ताजके तु “दृष्टिः स्यान्मपञ्चमे बलवती प्रत्यक्षतः स्नेहदा पादोना (४५ कलाः) ऽखिलकार्यसाधनकरी मेलापकाख्योच्यते । शुभस्नेहकरी तृतीयभवने कार्यस्य संसिद्धिदा त्वं प्रथोना कथिता (४० कलाः) तृतीयभवने षड्भागदृष्टिर्भवे (१०-कलाः) । दृष्टिः पादमिता (१५ कलाः) चतुर्थदशमे शुभा-रिभाग स्फुटाऽन्योन्यं सप्तममे तथैकभवने प्रत्यक्षवैरा-खिला” (६० कलाः) इति दृष्टिविशेषमभिधाय “पश्य-न्मित्रद्वया (२,५,८,११) सुहृत्, रिपुद्वया (१,४,७,१०) शत्रुः । समस्त्वन्यथा २,६,८,१२ इति नील० उक्तदिशा तात्-कालिकमित्रादि । तेन स्थापेक्षया १,४,७,१०, स्या-नस्या यहाः रिपवः । तत्र “स्वस्वाधिकारोक्तबलं सुहृद्भ्ये पादोनमर्द्धं समभेऽरिभेऽङ्घ्रिः” नील० । राहो-निसर्गरिपवस्तु “स्वर्यः शशाङ्को धरणीसुतश्च राहो रिपुः” इत्युक्ता चेयाः । तत्कालिकास्तु प्रागुक्तदिशा चेयाः केतोस्तु “शुक्रशनो विपक्षो” इत्युक्तौ चेयौ । जातके षष्ठ-स्थाने “षष्ठे च क्षतविद्विषौ” इत्युक्तौ चिन्तनीयौ । ताजके तु “रिपौ, मातुलमान्द्रारिचतुष्पाद्वन्धनीव्रणा” इति नील० ताजकोक्ताः चिन्तनीयाः । ८ तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे । तथाहि षोडशकोशात्मके सिद्धादिचक्रे चतुश्चतुःकोशा-दिक्रमेण सिद्धं, साध्यः सुसिद्धः अरिरिति संज्ञा । तत्रापि तेषु चतुःकोशात्मकेषु प्रत्येकं चतुर्थं कोष्ठमपि अरिसंज्ञं तथा

च पञ्चमकोष्ठं सप्तमकोष्ठं त्रयोदशकोष्ठं एकादशकोष्ठम् द्वा-दशं पञ्चदशं कोष्ठं षोडशं चेति सप्तममरिसंज्ञं तस्यारिसंज्ञ-कचात् तत्स्थवस्थां अरिरिसंज्ञाः । षोडशकोष्ठस्थवस्थां मध्ये साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति तस्मैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणाव-र्त्तेन सर्वत्र चतुर्षु चतुःकोशात्मकेषु गणना तथा च प्रथमा-दिकोष्ठस्थानादिको मन्त्रं सिद्धादिनामभाक् । यथा आ-द्यकोष्ठचतुष्टये प्रथमे ऽसिद्धसिद्धः २ द्वितीये सिद्धसाध्यः । तृतीये ऽसिद्धसुसिद्धः ४ चतुर्थे सिद्धारिः । द्वितीयकोष्ठच-तुष्टके आद्ये साध्यसिद्धः द्वितीये साध्यसाध्यः । तृतीये साध्यसुसिद्धः चतुर्थे साध्यारिः । तृतीयकोष्ठचतुष्टये आद्ये सुसिद्धसिद्धः द्वितीये सुसिद्धसाध्यः । तृतीये सुसिद्ध-सुसिद्धः चतुर्थे सुसिद्धारिः । चतुर्थकोष्ठचतुष्टके आद्ये अरिसिद्धः । द्वितीये अरिसाध्यः तृतीये अरि-सुसिद्धः चतुर्थे अरिरिरिति गणना । एतच्च प्रदर्शन-मात्रसक्तम् किन्तु सर्वत्र यत्र कोष्ठे साधकनामाक्षरं तदाराध्यं गणना तथाच साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति तत्कोष्ठस्थैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन गणने मन्त्राक्षरं यत्र तिष्ठति तत्पर्यन्तगणनायां सिद्धादिषोडशसंज्ञा तथा च ३८ पृष्ठे दर्शिताऽकथहचक्रानुसारेण प्रथमादिसंज्ञा सा-धकनामाक्षरादिकल्पनार्थम् । ततश्च सिद्धादिचक्रस्य कोष्ठानां प्रथमादिसंख्या या उक्ता सा न नियता अकथहचक्रगृहे तन्मूलं दृश्यम् । “अरिमन्त्रं न गृह्णीयादिति” तन्त्रम् । राक्षो विषयानन्तरस्थेऽष्टपत्तौ । स च द्वादशराजचक्रमध्ये आदि-मूतः यथोक्तं माघ २, ८१ लोकव्याख्यायां मण्डि० । “अरि-मित्रमरेमित्रं मित्रमित्रमतः परम् । अरिमित्रस्य मित्रञ्च विजिगीषोः पुरस्कराः” पञ्चेति शेषः “पार्ष्णिप्या-हस्ततः पश्चादाक्रन्दस्त्रनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजि-गीषोस्तु पृष्ठतः” पार्ष्णिप्याहासारः आक्रन्दासारश्चेति चत्वार इति शेषः एवं नव भवन्ति विजिगीषुर्दशमः “अरेष्व विजिगीषोश्च मध्यमो भूयनन्तरः । अतुष्टे संहृतयोः समर्थोऽव्यस्तयोर्वधे । मण्डलाद्वहिरैतेषासुदासीनो बलाधिकः” इति मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वादश इति । अरये साधु तस्मै हितं वा यत् । अरायं तत्र साध्वादौ लि० “असौ यो अधरादुदहस्ततः सन्वरायः” अथ० २, १४, ३, । १० प्रेरके लि० अरिष्टुतगृहे उदा० ।

अरिक्थमाज् लि० रिक्थं पितादिदायं न भजते भज-खि अस्० स० । दायाप्याह्णिषि अनंशे क्षीवपतितादौ अनंश-गृहे १४३ पृष्ठेऽस्य विवरणम् ।

अरिगूर्त(र्ण) पु० अरये तद्वननाय गूर्तः उद्युक्तः गुरी उद्यमे तत् तस्य न वेदे नत्वम् । शक्रुवधायोद्युक्ते “पर्षदरि गूर्तः स्वरिः ऋ० १, १८६, २ लोके त अरिगूर्त इत्येव ।
अरिता स्त्री अरेर्भावः तत् । शत्रुतायामनिष्टस्यादने ।
अरित पु० ऋ-अन्तर्भूतख्ये लृच् वेदे इट् । नाविके कर्णधारे ‘इयत्ति वाचसरितेव नावम्’ ऋ० ६, ६५, २, २, ४२, १, लोके त नेट् अर्त्ता गन्तरि स्त्रियां ङीप् ।
अरिच न० ऋच्छत्यनेन ऋ-इत् । (हालि इति ख्याते ऽनौकाचालनकाष्ठे) “लोलैररितैश्चरणैरिवाभितः” माघः “नौर्ह वा एषा स्वर्गा यद्वाहिष्यमानं तस्या ऋत्विज एव संप्राप्तारितान्” शत० ब्रा० । २ गमनसाधने वाहनादौ च “अरितं वां दिवस्पृथु” ऋ० १, ४६, ८, “अरितं गमनसाधनं नौरूपम्” भा० । “शतारितां नाव-मातस्थिवांसम्” ऋ० १, ११६, ५, “शतारितां बह्वरितां यैः काष्ठैः पाशैः तोवज्जलालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तान्यरितानि” भा० । अरितः पापादितस्त्रायते लै-क । पापादितो ररक्तके लि० । “दशारितो मनुष्यः स्वर्पाः” ऋ० १, १८, १, “दशारितः अरिभ्य पापेभ्यस्त्रायन्ते इत्य-रित्वा यहाः दशसंख्याकायहायस्य” भा० । काश्या० षज्जिठौ । तत्सम्बन्धिनि आरत्तिकः तद्भावादौ च लि० जिज स्त्रियां ङीप् ।

अरिदान्त पु० अरिर्दान्तीयेन निष्ठान्तात् विशेष्यस्यापि परनिपातः । यदुवश्ये क्षत्रियभेदे । ‘रामे भारं समा-सज्य, युवधाने च वीर्यवान् । अक्रूरे विपृथौ चापि गदे च हतवर्म्माणि । चक्रदेवे सुदेवे च सारणे च महाबले । निवृत्तशत्रौ विक्रान्ते भङ्गकारे विदूरथे । उपसेनात्मके कङ्के शतद्युक्ते च केशवः । राजाधिदेवे ऋदरे प्रसेने चित्तके तथा । अरिदान्ते दृढहर्गे श्वफल्के सात्यकौ पृथौ । वृष्णाश्वकेषु चान्येषु सुख्येषु । मधुरूढनः । गुरुमासज्य तं भारं ययौ द्वारवतीं प्रति” इति हरिवं० ।

अरिधायस् लि० अरिभिरीश्वरैः धार्यते धा-असुन् प्र० युट् च । ईश्वरधार्ये । “अष्टावरिधायसोगाः” ऋ० १, १२६, ५, अरिधायसः “अरिभिरीश्वरैः धार्यमाणा” भा० ।

अरिन्दन लि० अरीन् शत्रून् नन्दयति तोषयति नन्द-णिच्-ल्यु उप० स० । शत्रुसन्तोषके अकतेन्द्रियजये व्यस-नासक्ते ।

अरिन्दस लि० अरीन् शत्रून् कासादीन् वा दास्यति दम-यति दम-अन्तर्भूतख्ये लृच् सप्तम्यु उप० स० । पराभि-

भावके ऽशत्रुतापके २ जितकासादौ च । काश्या० षज्जिठौ अरिन्दसिकः । तत्सम्बन्धिनि लि० षजि स्त्रियां ङीप् ।
अरिप्र लि० रिप्रमिति निरुक्ते पापनाम तन्नास्ति यस्य । पाप-रहिते “अरिप्रा वृत्तहन्ताः” ऋ० ८, ८, ६, “रिप्रमिति पापनाम” भा० । “तं वो वयं शुचिभारिप्रमद्य” ऋ० ७, ४७, १, “अरिप्रं पापरहितम्” भा० ।

अरिमर्द् पु० अरिं रोगरूपं शत्रुं ऋद्भाति ऋद-अण्-उ० स० ऽकासमर्द् उक्ते । २ शत्रुतापके लि० ।

अरिमर्द् न लि० अरिं ऋद्भाति ऋद-ल्यु-उप० स० । १ शत्रु-तापके गान्दिनीपुत्रे अक्रूरसोदरे श्वफल्के पुत्रे यदुवश्ये क्षत्रियभेदे “श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्याम-विन्दत । गान्दिनी नाम तस्यार्थे गाः सदा प्रददौ पिता । तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रुतवानिति विद्यतः । अक्रूरोऽथ महाभागो यज्वा विपुलदर्क्षिणः । उपमह-गुस्तथा मद्गुप्तं ददर्शाऽरिमर्द्नः । अरिन्निपस्तथोपेक्षः शत्रु-होऽथारिमर्द्नः । धर्मधृग्यतिधर्मा च गृध्रभोजान्तक-स्तथा आवाहाप्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना” हरिवं० ।

अरिमेजय पु० अरिमेजयति कम्पयति एज-णिच्-खश्-सुम् उ० स० । शत्रुतापके अक्रूरसोदरे यदुवश्ये क्षत्रियभेदे अरिमर्द् नशब्दे विहितः ।

अरिमेद पु० अरेर्विट्स्वदिरखेव मेदः सारः सन्दोऽस्य । (गुदयावावला) ऽदृक्भेदे । अरिरिव मेदति रूक्ष-क्षत्वात् अल्यं स्निह्यति मिद-अच् । २ विट्स्वदिरे । संज्ञायां कन् । ३ कर्मभेदे तद्गणनायाम् “वाह्यका पिञ्चितः कुम्भी वर्चः कीटोऽरिमेदकः” सुश्रु० ।

अरिला स्त्री षोडशकले विलासिनि । अन्दसि प्रतिपदमन्ते यमकविलासिनि । अरिला नाम प्रयोधरधारिणि । शेषे नियतलघुद्वयधारिणि “इत्युक्तलक्षणे मातावृत्तभेदे ।

अरिष पु० न इयत्ति मलं यस्मात् ऋ-किषन् न० त० । १ अपानमांसजे रोगभेदे । न रिष्यति विच्छिद्यते रिष-क न० त० । २ अविच्छिन्नधारावर्षणे न० ।

अरिषडष्टक न० षट् च अष्टौ च इ० ततः परिमाणार्थे कन् षडष्टकम् अरिस्वामिकं षडष्टकं शाक० त० । विवाहे वर्जनीये योगविशेषे, तथाहि दम्पत्योः परस्पर-राश्यापेक्षया परस्परस्य राशेः षडत्वेऽष्टमत्वे वा अशुभं तयोः राश्यार्मितस्वामिकत्वे पुनर्न दोषः शत्रुस्वामिक-त्वेऽतीव दोषः । यद्युक्तं ‘मकरः करिबुलरिपुणा कन्या मेषेण सह आपस्तुलया । कर्कषटौ वृषधनुषी

दृष्टिकमिथुने चारिविधौ । यदि कन्याष्टमे
भर्तुर्भर्तुः षष्ठे च कन्यका । षडष्टकं विजानीयात्
वर्जितं विदेशैरपि ज्यो० त० । तत्र प्रतिप्रसवः ।
“सौहृद्ये ह्युभयोर्द्वयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा ताराष-
ट्सु सुमितमितसुखदक्षेमार्थसम्पदादि । षट्काष्टे नवपञ्चमे
व्ययधने योगे च पुंयोधितोः प्रोत्याशुः सुखदृष्टिपुटजननं
कार्यं विवाहः शुभः” भुज० भो० । अत्यन्तापद्विषये
व्यासः । “सैत्वादियोगेऽपि षडटकादौ ताराविपत्तप्रत्य-
रिनेधनाख्याः । वज्र्या विवाहे पुरुषोऽतो हि प्रीतिः
परा जन्मसु ताराकाशु” । तत्रदानसक्तसु तत्रैव ।
“षडष्टके गोमिथुनं प्रदेयमिति” ।

अरिषड्वर्ग पु० षष्ठां वर्गः सप्तदायः षड्वर्गः अरीणां
कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यरूपाणामन्तःशत्रूणां षड्वर्गः
देवीभागवतवत् विष्णुभागवतवच्च सामेक्षत्वेऽपि गमकतया
स० । कामादिषु षट्स्थान्तरेषु रिपुषु “कतारिषड्वर्गजयेन”
किरा० ।

अरिषष्टि त्रि० न रिषति हिनस्ति रिष-हिंसायाम् अन्यक्
न० त० । अहिंसके “शानेव नौ अरिषण्या तनूनाम्”
ऋ० २, ३६, ४, “अरिषण्यावहिंसकौ श्वानौ” भा० ।

अरिष्ट पु० रिष-हिंसायां कर्त्तरि-क्त न० त० । १ लशुने
२ निम्बे । “सर्षपारिष्टपत्नाभ्यां सर्षिषा लवणेन च “अणि
रक्षायां सुश्रुतः । “सुमनायाश्च पत्नाणि पटोलारिष्टयोस्त-
येति” विद्रुधचिकित्सायां सुश्रुतः । ३ लङ्कानिकटवर्त्तिप-
र्वतभेदे ४ काके ५ कङ्के (रोठा) इति ख्याते ईफेनिलफलक-
द्वये । “अरिष्टकस्त्रिदोषमोयहजिह्वर्भपातनः” वैद्य० ।
७ कृष्णहृतेऽसुरभेदे । “यत्र शालुञ्च मैन्दञ्च कंसं द्विविदमेव च
अरिष्टं दृषमं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् । नागं कुवलय-
पीडं चानूरं सुष्टिकं तथा । दैत्यान् मानुषदेहस्थान्
सूदयामास वीर्यवान्” हरिव० । ८ अशुभे । ९ तन्त्रे ।
१० सूतिकाग्रहे । “अरिष्टशब्दां परितो विसर्पिणा” रघुः
तत्करणप्रकारस्तु “नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत्
प्रशस्ततिथ्यादौ तत्वारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रिसर्वैश्चन्द्राणां श्वेत-
रक्तपोतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु विन्यस्तन्यग्रोधतिन्दुकभक्तातक-
सर्षपद्रुवांनिम्नितं शय्यागारं यथासंख्यं तन्मयपथ्यङ्गसुपलि-
प्तमिच्छि सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाऽष्टहस्ता-
यतं चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्” सुश्रु० ।
तत्र प्रवेशे “रोहिण्यैन्दवपौष्णे तु स्वातीवरुणयोरपि ।
पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठास्तारासु च । सैत्रे त्वाष्ट्रे

तथाश्विन्यां सूतिकागारमाविशेत्” नि० सि० तारा
उक्ता । एतच्च सम्भवे “प्रसूति समये प्राप्ते सद्यएव
प्रवेशयेत्” वशिष्ठोक्तेः । तच्च नैर्ऋत्यां वास्तुभूमौ-
कार्यम् “वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम्”
वशिष्ठोक्तेः । “दशाहं सूतिकागारमायुधैश्च विशेषतः ।
वज्रिना तिन्दु कालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः । सुपलेन तथा
द्वारि वर्णकैश्चित्तेन च” विष्णु० पु० ११ अनिष्टसूचके उत्-
पत्ते भूमिकम्पादा “अरिष्टे त्रिविधोत्पाते” इति ज्यो०
१२ अनिष्टस्थानस्थेषु रव्यादिग्रहेषु । १३ पानेनारिष्टकारके
मद्ये । “रक्तारिष्टं शेषिताजीर्णशेषम्” भावः । “अरिष्टं
लघु पाकेन सर्वतस्तु गुणाधिकम् । अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया
बीजद्रव्यगुणैः समाः” वैद्य० । मद्ये पुस्तकमपि भावप्र० ।
नास्ति रिष्टं यतोऽधिकम् ५ ब० । १४ मरणचिह्ने । “रोगिणो
मरणं यस्मादवश्यं भावि लक्ष्यते । तल्लक्षणमरिष्टं स्यात्
रिष्टसम्यभिधीयत” इति पुरा० । न० त० । १५ शुभे न०
५ व० । १६ शुभदायके विधाने १७ अविनार्थिनि च त्रि० ।
१८ वलिपुत्रे दैत्यभेदे पु० “अरिष्टो वलिपुत्रश्च वरिष्ठोऽथ
शिलायुधः” हरिव० (कटकी) ख्यातायां १९ कटुकायां
२० कश्यपपत्नीभेदे च स्त्री “अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा
सुरसा खशा” इत्युपक्रम्य “कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र । तास्वपत्या-
नि मे शृणु अरिष्टा तु महासत्वान् गन्धर्वानमितौजसः”
हरिव० रिष्टं हिंसा विरोधे न० त० । २१ सुखे-
नावस्थाने न० “मत्तवेऽथो अरिष्टतातये” ता० ब्रा० ।
“अरिष्टं सुखेनावस्थानं तस्य तातये विस्ताराय” भा० ।
स्वाधे कन् । निम्बादौ ।

अरिष्टगातु अरिष्टं हिंसितं गच्छति गम-तनुं नि०
आदन्नादेशः । अहिंसितगमने । “अरिष्टगातुः सहोता-
सहोभरिः” ऋ० ५, ४४, ३, “अरिष्टगातुर्हिंसित-
गमनः” भा० ।

अरिष्टताति अरिष्टस्य करः वेदे अरिष्ट+तातिल् । सुख-
करणे जीवातवे न सूत्र्यवेऽथोऽरिष्टतातये ऋ० १०, ६०,
८, “ओषधीरक्षा अरिष्टतातये” यजु० । लोके तु ताथ-
क्तिन् । अरिष्टविस्तारे “तद्वत्तभवतां निष्पन्नाशिमरिष्ट-
तातिमाशास्त्रहे” वीरच० । कर्त्तव्येऽपि तथा अरिष्ट-
शब्दे दृश्यम् ।

अरिष्टदुष्टधी त्रि० अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा
धीरस्य । आसन्नमरणसूचक-निमित्तेन दुष्टमतौ
अरिष्टेनेमि पु० ईत० कश्यपपुत्रे विनतायाः पुत्रभेदे “तार्क्ष्य-

चारिदनेमिच्च गरुडश्च महाबलः । अरुणश्चारिणश्चैव
विनतायाः सुताः स्मृताः ॥ हरिवं० २ तोर्दिकरे जिनभेदे च ।
अरिष्टि स्त्री न रिष्टिः हिंसा अभावे न० त० ।
हिंसाभावे । “पोषं रयीणामरिष्टं तनूनाम् ऋ० २,
२१, ६, । ‘अरिष्टिमहिंसाम्’ भा० ।
अरिष्टुत लि० अरिभिः प्रेरयितृभिः स्तुतं वेदे षत्वम् ।
प्रेरयितृभिः स्तुते प्रशस्ते “रासते विश्वगूत्तौ अरिष्टुतः
ऋ० ८, १, २२ । लोके तु न षत्वम् । [स्यातरि ।
अरिष्ठ लि० अरये तिवते स्या-क वेदे षत्वम् । शत्रुनाशाय
अरिह लि० अरान् हन्ति हन-ड । शत्रुनाशके “हरिहयो-
ऽरिहयोगविचक्षणः” रघुः “पौरवे नृपभेदे” अत्राचीनो-
ऽपि वैदर्भीमपरासुपयेने मर्थ्यदां नाम तस्यामस्य जज्ञे
अरिहः, अरिहः खलुङ्गासुपयेने” भा० आ० प० ।
अरीढ लि० न रोढः लीढः न आस्वादितः लस्य रः । अना-
स्वादिते । ऋग्वेदे तु ढस्य लृहः अरीलृहः इत्येव ।
“अरीलृहं वत्सम्” ऋ० ४, १८, १० । अरीलृहं शत्रु-
भिरनभिभूतमानम् भाष्योक्ते २ अर्थे च ।
अरीहण पु० अरिं हन्ति हन-अच् पूर्वदीर्घः । नृपभेदे
अरीहणेन निर्दत्तम् वृज् । आरीहणकम् । चतुर्थ्याम्
उत्करा० छ । अरीहणीयः तत्सन्निवृत्तदेशादौ लि० ।
अरीहणादि पु० अरीहण आदिर्दर्थस्य । निर्दत्तार्थे विहित-
वृज्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे । स च गणः
अरीहण, दूषण, द्रुहण, भगल, उलन्द, किरण,
सांपरायण, क्रौडायण, औडायण, त्रैगर्तायन, मैत्रायण
भास्त्रायण, वैमतायन, गौमतायन, सौमतायन ।
सौसायन, धौमतायन, सौमायन, ऐन्द्रायण, । कौन्द्रायण
खाडायन, शाण्डिल्यायन, रायस्योप, विपथ, विपाश ।
उद्दण्ड, उदञ्चन, खाण्डवीरण, वीरण, कशकत्त,
जाम्बवत शिंशपा, रैवत, विलु, सुयज्ञ, शिरीष, बधिर
जम्बु खदिर सुशर्मन्, दलह, भलन्दन, खण्डु, कनल
यज्ञदत्त, अरीहणादिः ।
अरुषिका अरुंषि मर्मस्थानान्यधिकृत्य जाता ठन् ष्ट०,
सम् । लुद्ररोगभेदे । ‘समासेन चतुश्चत्वारिंशत्तुद्ररोगा भ-
वन्ति ॥ तद्यथा अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्नालजी विटता ।
कच्छपिका वल्भोक्तमिन्द्रह्ना पनसिका पाषाणगर्द्भो जाल
गर्द्भः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिपपं कुनखोऽनुशयी
विदारिका शर्कराऽर्बुदं पामा विचर्चिका रकसा पाददा-
रिका कंदरमलसेन्द्रुप्तौ दारुणकोऽरुषिका पलितं मस्त्र-

रिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जलमणिर्भयकसृग्म
कीलस्तिलकालको न्यक्तं व्यङ्गः परिवर्तिकाऽवपाटिका
निरुद्धपकयः निरुद्धगुदोऽहिपूतनं टषणकच्छूर्णदंभंश्चेति” ॥

अरुंषि बह्ववक्त्राणि बह्वल्लोदानि मूर्धनि । कफादृक्
छमिकोपेन नृणां विद्यादरुषिकाम्” “अरुं षिकाहृते
रक्ते सेचयेन्निम्बवारिणा” इति च सुश्रुतः ।

अरुग्ण लि० रुग्णः विरोधे न० त० । स्वस्थे रोगशून्ये
“रुजदरुग्णं विबलस्य सातुम्” ऋ० ६, ३६, २ ।

अरुच् लि० नास्ति रुक् कान्तिर्यस्य । प्रकाशहीने मलीमसे
“अयं रोचयदरुचोरुचानोऽयम्” ऋ० ६, ३६, ४ ॥

अरुचि पु० न रुचिर्यति । सत्यभिभावे भोजनायोग्यता
सम्पादके रोगभेदे । न रुचिः सन्तोषः न० त० । २ सन्तो-
षाभावे ‘इत्यरुचेराह’ जगदीशः । पूर्वोद्भावितादोषस्य
शियलत्वशङ्कया सन्तोषाभावादित्यर्थः । भोजनादौ
३ अभिलाषाभावे च “सन्निपातक्षयश्चासकाशङ्कितारुचिप्र-
सुत्” “स्याद्दुर्विरक्ते कफपित्तकोपो दाहोऽरुचिर्गौरवम-
ग्निसादः” इति च सुश्रुतः ।

अरुज् लि० नास्ति रुक् रोगो यस्य । रोगशून्ये २ अत्युत्पन्न-
रोगे च “कोऽरुक् कोऽरुक् कोऽरुक्” इति प्रश्ने” दृढभुग-
मितभुगशक्रभुक् सोऽरुगित्यङ्गटः “अरुक् स एवाप्यचलो
महान्श्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः” सुश्रुतः ।

अरुज पु० न रुजति रुज-क । (सिंहाल) इति ख्याते षष्ठे ।
नास्ति रुजा यस्मात् ५ व० । २ रोगाभावसाधने लि०
“विषेभ्यः खलु सर्वेभ्यः कर्षिकामरुजां स्थिराम्” सुश्रुतः ।
३ दानवभेदे पु० दानवगणनायां हरिवं० “अनुह्रादो हरि-
हयोवराहः संहारोऽरुजः” । ईत० । ४ रोगशून्ये नीरोगे
च लि० । “अपाककठिनः स्थूलोऽप्यन्यवर्त्मभवोऽरुजः” सु-
श्रुतः । “अरुजं वा हृतः शून्यमन्तः क्षिप्तं सवत्यपि” सुश्रु० ।

अरुण पु० ऋ-उनन् । १ सूर्ये, २ सूर्यसारथौ, ३ गुड्दे, ४ स-
न्ध्यारागे ५ निःशब्दे, ईदानवभेदे ७ कुष्ठभेदे, ८ पुद्गाग-
ष्ट्ये । ९ अव्यक्तारागे १० क्षणमिन्धितरक्तवर्णे च
११ तद्वति लि० । १२ कुङ्कुमे, १३ सिन्दूरे च न० ।
१४ मज्जिष्ठायाम् १५ श्यामाकायाम्, १६ अतिविषायां
१७ नदीभेदे १८ कदम्बपुष्पायाञ्च स्त्री । १९ लिङ्गतायां
मेदि० २० इन्द्रवारुण्याम् २१ शुक्लायां राजनि० २२ सुख-
निक्तायाम् च स्त्री । तत्र अनूरी विभावरौ यदरुणाय कल्पते
कुमा० “यावत् प्रतापनिधिराक्रमते न भातुरङ्गाय तावद-
रुणेन तमोनिरस्तम्” रघुः । “तार्क्ष्यचारिदनेमिच्च गरुडश्च

महाबलः अरुणश्चारुणश्चैव विनतायाः सुताः सुताः” हरि०
 ‘अरुणो गरुडभ्राता जवापुष्पसमप्रभः । योगानाञ्चैव सर्वेषां
 साध्यानामधिपः कृतः” हरिव० । “तदुत्पत्त्यादिकथा अनू-
 रुशब्दे” १६१ उक्ता । सूत्र्ये “संस्तुज्यते सरिजैररुणा-
 शुभिजैः” रघुः “रागेण बालारुणकोमलेन” कुमा० । वस्ये
 तद्वति च “नयनान्यरुणानि घूर्णयन्” कुमा० “अरुणपुष्पाणि
 फालानानि” शत० ब्रा० । “दधत् सव्यारुणव्योमस्फुरत्ता-
 रानुकारिणीः” माघः । द्वादशादित्यमध्ये माघमासाधिपे
 २३ आदित्यभेदे “अरुणो माघमासे वै” आदित्यहृदयम्
 विवरणमादित्यशब्दे । २४ देशभेदे पु० । धूमादि० वृज् ।
 आरुणकः तद्भवेति ० गुणवचनात् भावे इमनिच् अरुणिमा
 पु० ध्वञ् आरुण्यम् न० । तल् अरुणता स्त्री त्व अरुणत्वम्
 न० । रक्तादिवर्णं । अपत्ये इज् । आरुणिः जटायौ सूत्र्य-
 पुत्रेभन्दे यमे कर्णे वैवस्वतमनौ सुपीवे ऋषिभेदे च । अश्वि-
 नोक्तमारयोः द्वि० व० यमुनायां तपत्यां च स्त्री गुणवचनात्
 ऋशा० अभूतत्वावेक्यः अरुणायते अरुणायमानः ।
 गौरा० डीष् । २५ अरुणवर्णायां गवि स्त्री । “अरुणयोगाव-
 उषसासमिति” निरुक्तोक्त्याम् २६ ऊषायासमिति स्त्री ।
 २७ मन्दरगिरिस्थे सरोवरे तस्य चारुणजलत्वात्तथात्वम्
 “सरांस्थयेतेष्वरुणञ्च मानसं महाहृदः श्वेतजलं यथाक्र-
 मात्” सि० शि० । “एतेषु मन्दरादिविष्कम्भशैलेषु”
 गुडकुङ्कुमसिन्दूरादीनाञ्चारुणवर्णत्वात्तथात्वम् ।
 अरुणकमल न० कृष्णसर्पवत् नित्यकम्पधा० । रक्तोत्पले
 अरुणदूर्वा स्त्री कृष्णसर्पवत् नित्यसमासः । रक्तदूर्वाभेदे,
 “यद्यदारात्त विन्देयुः अरुणदूर्वा अभिषुणुयात् एष वै
 सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्वा तस्मादरुणदूर्वा अभिषुणु-
 यात् यदरुणदूर्वा न विन्देयुः” शत० ब्रा० ।
 अरुणप्रिया स्त्री अरुणस्य प्रिया । सूत्र्यभार्यायाम्
 १ संज्ञायाम् २ ऋष्यायाञ्च अरुणभार्यादयोऽप्यत्र
 “तस्य भार्याऽभवत् देवी संज्ञा त्वाष्ट्री विवस्वतः”
 इति । “असहन्ती तु तां ऋष्यां सर्वस्यां निर्ममे ततः । ऋष्या-
 मर्यो तु सा संज्ञा तस्याम्भ्याससुत्थिता । प्राञ्जलिः प्रणता
 भूत्वा ऋष्या संज्ञां नरेश्वर ! । उवाच किं मया कार्यं कथ-
 यस्व शुचिस्मिते ! । स्थितास्मि तव निर्द्वेषे शाधि मां वर-
 णिनि ! । संज्ञोवाच । अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं
 पितुः । त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्वाचयता । इमौ
 च बालकौ मह्यं कन्या चेयं सुमध्यमा । संभाव्यास्ते न चाख्ये-
 यमिदं भगवते क्वचित् । ऋष्योवाच । आकचग्रहणा देवि !

आ शापाच्चैव कर्हिचित् । आख्यास्यामि सतं त्वयं गच्छ
 देवि ! यथेच्छया” । इति हरिवं० । ३ प्रधाकन्याभेदे च ।
 “सुषुवेऽष्टौ महाभागा प्रधा देवर्षिपूजिताः” । अनुवन्द्या
 मनूकाञ्च अनूनामरुणप्रियाम् अनुगां सुभगाञ्चैव” हरिवं०
 अरुणवर्णं पुष्पादि प्रियमस्य । ४ रक्तवर्णपुष्पप्रिये सूत्र्ये पु०
 ५ तद्वर्णपुष्पप्रियमात्रे लि० ।

अरुणपुंसु लि० अरुणः पुं रूपं (निरु०) यस्य । रक्तवर्णरूपे
 “ऋतावरीमरुणसुं विभातीम्” ऋ० पु० ८०, १, “अरुण-
 भूमरुणरूपाम्” भा० । [२ रक्तनेत्रयुक्ते लि० ।
 अरुणलोचन पु० अरुणे रक्ते लोचने यस्य । १ पारावतपक्षिणि
 अरुणसारथि पु० अरुणः गरुडापजः सारथिरस्य । सूत्र्ये
 विवरणमनूरुशब्दे ।

अरुणात्मज पु० ईत० । १ जटायौ पक्षिणि । २ सूत्र्यपुत्रे मन्दे
 ३ सावर्षे मनौ ४ कर्से ५ सुपीवे ६ यमे च ७ अश्वि-
 नोक्तमारयोः द्वि० व० ८ यमुनायां तपत्यां च स्त्री ।
 “लोख्यपत्यानि कौरव्य ! संज्ञायां तपतांवरः । आदित्यो
 जनयासास कन्यां द्वौ च प्रजापती । स च वैवस्वतः पूर्व्वं आङ्ग-
 देवः प्रजापतिः । यसञ्च यमुना चैव यमजौ संभूतः” ।
 संज्ञायां द्वौ सुतौ सुता चेति लोख्यपत्यानि । “द्वितीयायां
 तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन् । आदित्यो जनयासास
 पुत्रमात्मसमं तथा । पूर्व्वजस्य मनोस्तात । सङ्गोऽयमिति
 प्रभुः । मनुरेवाभवत्तस्मात् सावर्षे इति चोच्यते । द्विती-
 यायां सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्चरः” । इति सावर्षेः
 शनिश्च एतौ द्वौ सुतौ, संज्ञायाः ऋष्याख्यायां द्वितीयायां
 सर्वस्यां जातो हरिवं० । वड्वावरूपपरिणत्यां संज्ञायाञ्च
 अश्विनीकुमारौ जातौ यथा तत्रैव । “वड्वावरूपमास्थाय
 वने चरति शाङ्गले । स तथारूपमास्थाय स्वां भार्यां शुभ-
 लीलया । ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्यां वड्वां ततः ।
 अष्टथां सर्वभूतानां तपसा नियमेन च । वड्वावपुषा राज-
 श्वरन्तीमकुतोभयाम् । सोऽश्वरूपेण भगवांस्तं सुखं सम-
 भावयत् । मैथुनाय विचेष्टन्तीं, परपुरुषशङ्कया । सा
 तद्भिरवमच्छुक्रं नासिकायां विवस्वतः । देवौ तस्यामजा-
 येतामश्विनौ भिषजांवरौ । नासत्यश्चैव दक्षश्च सुतौ द्वावश्वि-
 नाविति” । तपतीशब्दे तदुत्पत्तिः कर्षोत्पत्तिः
 यथा “एवमुक्ता वड्वाविधं सान्त्वपूर्व्वं विवस्वता । सा
 तु नैच्छद्वारोहा कन्याऽहमिति भारत ! ।
 वभ्रुपक्षभयाङ्गीता लज्जया च यशस्विनी । तामर्कः
 पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ! । सत्प्रसादान्न ते रात्रि ! भवि-

ता दोष इत्युत । एवमुक्त्वा स भगवान् कुन्तिराजसुतां
तदा । प्रकाशकृत्ता तपनः सख्यभूय तथा सह । तव वीरः
समभवत् कर्णः शस्त्रधृतां वरः । आसक्तकवचः श्रीमान्दे-
वगर्भः श्रियाऽन्वितः । सहजं कवचं विश्वत् कुण्डली
द्योतिताननः । अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विद्युतः” ।
भा० आ० प० । सुग्रीवोत्पत्तिः सुग्रीवशब्दे दृष्ट्या ।
अरुणानुज पु० अरुणस्यानुजः । गरुडे तस्य ततोऽनुजात-
कथानुरूपेण दृष्ट्या । [रोह रणे हरिः” हरिवं० ।
अरुणावरज पु० ईत० । गरुडे “अरुणावरज” श्रीमानार-
अरुणित वि० अरुणं क्रियते अरुण+कृत्यर्थे णिच्-कर्मणि
क्त, तारकादि० इतच् वा । १ रक्तवर्णीकृते २ जातलोहित-
वर्णे च । “स्तनाङ्गरागरुणितञ्च कन्दुकात्” कुमा० ।
अरुणोदक न० अरुणसुदकं यस्य । १ सरोवरभेदे । उदकस्य वा
उदादेशे अरुणोदमयत् । तच्च सरः मन्दरगिरिरूपविष्क-
म्भपर्वतस्यम् वि० पु० । २ नदीभेदे स्त्री सा च “मन्दरोत्सङ्ग
एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसोगिरिशिखरस्थूलानि
फलान्यम्भतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्यमाणानामति
सधुरसुरभिमुगन्धिवह्लारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी
मन्दरगिरिशिखराभिपतन्ती पूर्वखेलादृतसपञ्जावयति”
इति भागवतोक्तस्यलस्या ।
अरुणोदय पु० अरुणस्याकस्य तत्किरणस्योदयो यत् । “चतस्रो
घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते” इत्युक्ते सूर्योदयात्
प्राचि चतुर्दण्डात्मके काले ।
अरुणोदयविज्ञा स्त्री अरुणोदयकाले विज्ञा । अरुणोदयकाले
दशस्या विज्ञायामेकादश्याम् । “दशमीशेषसंयुक्ता यदि
स्यादरुणोदये । वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतम्”
हेमा० भवि० पु० । “अरुणोदयविज्ञा तु द्वादश्यां पारणा
लाभेऽपि वैष्णवेनोपाया” ए० त० रघुनन्दनः ।
अरुणोदयसप्तमी स्त्री अरुणोदयकाले पुण्यविशेषमायनं
सप्तमी । माघशुक्लसप्तम्याम् । “सूर्यप्रहेण तुल्या हि शुक्ला
माघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ।
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा । दद्यात् स्ना-
नार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः । अरुणोदयवेलायां शुक्ला
माघस्य सप्तमी । गङ्गायां यदि लभेत सूर्यप्रहेणैः
समेति” ति० त० भविष्य पु० ।
अरुणोपल पु० अरुण उपलः । (पुनीति) ख्याते पद्मरागे ।
अरुणुद वि० अरुणि मर्माणि तदति तद-खश्च सुम् च ।
मर्माप्रीडके दुःखदायके “अरुणुदमिवानां नववङ्गस्य

दन्तिनः” इति रघुः “नारुणुदः स्यादार्त्तोऽपि न परद्रोह-
कर्मकृत्” मनुः ।

अरुन्धती स्त्री न रुन्धती । १ रोधनाकारिकायां स्त्रियाम्
२ वसिष्ठपत्न्याम् संज्ञात्वादप्युत्पन्नः “अन्वासितमरु-
न्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम्” रघुः “आर्याप्यरुन्धती तव
व्यापारं कर्त्तुमर्हति” “साक्षादिव तपःसिद्धिर्वाभासे बह्व-
रुन्धती” इति च कुमा० । सा च कर्द्दमप्रजापतेराकृत्या-
सुत्यन्ना भाग० तपसा सिद्धा नक्षत्ररूपेण सप्तर्षि-
स्थाने स्थिता । २ तन्नामके नक्षत्रभेदे तत्स्थितिस्थानञ्च
“प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते सप्ताध्वीकाः । पूर्वे भागे भग-
वान् मरोचिरपरि स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् । तस्याङ्गिरास्ततो-
ऽतिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च । पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्ना-
लुक्मेण पूर्वाद्याः । तव वसिष्ठं सुनिवरमुपाश्रितारुन्धती
साध्वी” ए० सं० ॥ विवाहकाले सैव पत्यै पत्या दर्शयते
“अरुन्धतीञ्च रुन्धाहमस्मीति” गोभि० । “एवञ्च सप्तर्षि
निकटवर्त्तिनीं सूक्ष्मां तारामरुन्धतीं रुन्धाहमस्मीति
मात्मन्वेण पश्येत्” सं० त० रघु० । अरुन्धती यथा
पत्यौ अतुरक्ता एवमेवं त्वं मयि इत्यभिप्रायेण तद्दर्शनम् ।
आसन्नमृत्यवश्च तां न पश्यन्ति यथोक्तम् सुच्यते । “न
पश्यति सनक्ष्त्रां यस्तु देवीमरुन्धतीम्” भुवसाकाशगङ्गां
च तं वदन्ति गतायुषे” ४ दक्षकन्यारूपे धर्मस्य पत्नीभेदे ।
“ददौ स दश धर्माय” इत्युपक्रम्य “तासां नामानि मे शृणु”
इति चोक्त्वा । “अरुन्धती वसुधामो लज्जा भातुमरुन्धती ।
सङ्कल्पा च सुहृत्तां च साध्या विश्वा च भारत ! ।
धर्मपत्यो दश त्वेता इति” “पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्या-
मजायत च” हरिवं० । ५ जिह्वायाञ्च “अरुन्धतीं भुवञ्चैव
विष्णोस्त्रीणि पदानि च । आसन्नमृत्युर्नो पश्येत्तदर्थं साह-
मण्डलम्” इत्युक्त्वा तत्वारुन्धत्यादिशब्दानां पारिभाषिकत्वं
दर्शितं यथा “अरुन्धती भवेज्जिह्वा भुवोनासाप्रमुच्यते
विष्णोः पदानि अमूर्ध्य नेत्रेऽग्नौ साहमण्डलम्”
काशीखण्ड० । [वसिष्ठे सुनौ
अरुन्धतीर्जानि पु० अरुन्धती जाया यस्य निङ् समा० ।
अरुन्धतीदर्शनन्याय पु० अरुन्धत्यादर्शनमिव दर्शनं यस्य तत्
सूचको न्यायः । प्रथमस्य लदर्शनेन सूक्ष्मदर्शनरूपे न्याये
“यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थां स्थूलां
तारामसूच्यां प्रथममरुन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय
पश्चाद्गुरुन्धतीमेव ग्राहयति” शा० भा० ।
अरुन्धतीनाथ पु० ईत० । वसिष्ठे सुनौ तत्पत्यादयोऽप्यल ।

अरुष लि० न रोषति क्रुध्यति रुष-क न०त० । १ अक्रो-
धने । “युञ्जन्ति व्रजमरुषं चरन्तं परितस्त्युषः” यजु०
२३,५ “असौ वा आदित्यो व्रजोऽरुषः” इति श्रुतिः ।
विरोधे न०त० । २ रोचमाने । “श्वेतं सञ्चानमरुषं
संहिता” ऋ० ३,१,४, ‘अरुषं रोचमानम्’ भा० ।
ऋ-गतौ-उपत् । ३ गमनशैले अश्वादौ वेदे स्त्रियां
ङीप् । “युक्ताह्वरुषी रये” ऋ० १,१४,१२, अरुषी-
गमनशैला वड्वाः” भा० । रुषा हिंसा न०व० ।
४ हिंसारहिते “जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवम्” ऋ०
३,७,५, “अरुषस्य हिंसारहितस्य” भा० । [स्त्री निरु०]।
अरुष् लि० नास्ति रुट् यस्य । १ अक्रोधे गौ० ङीष् । २ उषसि
अरुष्क पु० अरुष्मन् स्थानं कायति पीडयति कै-क ।
स्पर्शमात्रेण व्रणकारकफलरसे (भेला) भङ्गातक०च्चे ।
अरुष्कर पु० अरुः करोति ट् उप०स० पत्वम् । स्पर्श-
मात्रेण व्रणकारकफलरसे १ भङ्गातके (भेला) २ व्रणकारके
लि० “शुष्को ह्यपार्थकोऽरुष्करश्च” सुश्रु० । स्त्रियां ङीप् ।
अरुस् पु० ऋ-उसि । १ अर्के, २ रक्तखदिरं च । ३ मर्मणि न० ।
४ व्रणे, ५ ज्वरे च पु०न० । “अरुर्हिषदजनस्य सुम्” पा० ।
‘अरुर्वै’ पुरुषोऽवच्छिन्नः अनरुरेवैतद्भवति” शत० ब्रा० ।
‘यद्गृहेन यदिष्टा यद्गारुषा हरसा’ अथ० ५,५,४ ।
“अरुर्वै पुरुषस्याक्षीति” शत० ब्रा० उक्ते ई नेले च ।
अरुस्+अभूतद्भावे चि अन्तलोपः दीर्घः अरुक्करोति ।
अरुहा स्त्री न किञ्चिन्मूलमाश्रित्य रोहति रुह+क ।
भूम्यामलक्याम् राजनि० । कशा० कण् । आरुहीयम्
तत्सन्निवृत्तदेशादौ लि० ।
अरुच लि० विरोधे न०त० । स्निग्धे मष्टणे, “दर्भैः प्रच्छा-
दयत्यरुचतायै”, शत० ब्रा० ।
अरुक्षित लि० न रुक्षितः विरोधे न०त० । स्निग्धे मष्टणे,
“अरुक्षितं दृश आ रूपे अन्नम्” ऋ० ४,११,१, अरु-
क्षितं स्निग्धम्” भा० ।
अरुक्ष्ण लि० रुक्ष+नन् विरोधे न० त० । स्निग्धे । “यत्ते
वासः परिधानम्-संस्पर्शोऽरुक्ष्णमस्तु ते” अथ० ८,२,१६ ।
अरूप लि० नास्ति रूपमस्य । १ रूपमन्ये २ सांख्योक्ते प्रधाने
वेदान्तोक्ते ३ ब्रह्मणि न० “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति”
कट० उ० । कुत्सितार्थे न०त० । ३ कुत्सितरूपे न० ।
अरूपहार्थ लि० रूपेण न हार्थः वशीकार्यः अस०स० ।
सौन्दर्यादिना अवशीकार्ये “अरूपहार्थं मदनस्य निप्र-
हार्त्” कुमा० ।

अरुष पु० ऋ-उपत् । १ सर्पविशेषे २ स्त्र्यै च सि० कौ० ।
अरे अव्य० ऋ-ए । १ रोषाह्वाने, २ नीचसंबोधने ‘आत्मा
वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति” न वा अरे पत्युः कामा-
यास्याः पतिः प्रियो भवति” शत० ब्रा० वड्कत्वः पाठः ।
तच्च याज्ञवल्क्येन मैत्रेयीनामकपत्नीं प्रति सम्बोधनायोक्तं
तस्याच्च स्वापेक्षया न्यूनत्वात् नीचसम्बोधनम् । ३ अपकृतौ,
४ असूयायाञ्च ।
अरेपस् लि० नास्ति रेपः पापं निरुक्तोक्तं यस्य १ निष्प्रापे
‘प्रापे रूपी पुराऽरेपाः” इति माघः २ निमर्से च “अरेप-
सा तन्वा शाशदाना” ऋ० १,१२४,५, अरेपसाऽपापया
निर्मलया वा” भा० ।
अरेऽरे अव्य० अरे+वीष्वायां द्विरुक्तिः । नीचसंबोधनादौ ।
२ सक्रोधसम्बोधने च “अरेरे राधागर्भभारभूत ! स्तुता-
पसद ! किमेवमाक्षिपसि” अरेरे वाचाट ! वृथाशस्त्र-
ग्रहणदुर्निर्दग्ध ! वटो” इति च वेणीसंहारः ।
अरोक लि० रुच-दीप्तौ घञ् रोकश्चिद् दीप्तिश्च न०व० ।
१ छिद्रमन्ये २ दीप्तिमन्ये च । “विभाषा श्यावारोका-
भ्याम्” पा० वड्ग्रीहौ एतत्पूर्वकदन्तस्य दृढ । अरोकदन्
अरोकदन्तः । निविड्दन्ते दत्तादेशे स्त्रियां ङीप् ।
अरोग लि० नास्ति रोगोऽस्य । रोगमन्ये “अरोगाः सर्व-
सिद्धार्थाश्चल्वर्षशतायुषः” सुश्रु० । “एतद्विधानमा-
तिष्ठे रोगः पृथिवीपतिः” मनुः तस्य भावः घञ् ।
आरोग्यम् । रोगाभावे न० “आयुरायोग्यविजयं देहि देवि !
नमोऽस्तु ते” दुर्गास्तवः “आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्नान-
रञ्जं फलमिति” पुरा० तत् अरोगता स्त्री त्व अरोग्य-
त्वम्” तत्रैव न० ।
अरोगण लि० रोगोऽस्यस्य बा० सत्वर्थे न०त० । रोगमन्ये
“तेषामसि त्वसुत्तममनाश्रवमरोगणम्” अथ० २,३,२ ।
अरोगिन् लि० न रोगी विरोधे न०त० । रोगमन्ये
“यावज्जीवमरोगी स्यात्” पुरा० स्त्रियां ङीप् । “अरो-
गिणो आहमतोम्” स्रुतिः ।
अरोचक पु० न रोचयति प्रीणयति ऋच+णिच्-खलु न०त० ।
रोगभेदे यत्र कचिदपि द्रव्ये भोजनादौ न प्रीतिस्ताड्ये
रोगे स च सुश्रुतोक्तः । ‘दोषैः पृथक् सहजचित्तविपर्य-
याच्च भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढम् । नाच्चे रुचि-
र्भवति तं भिषजो विकारं भक्तोपवातमिह पञ्चविधं
वदन्ति । हृच्छूलपीडनयुतं विरसाननत्वं वातात्मके भवति
लिङ्गमरोचके तु । हृद्वाहभोषवद्धता सुखसिक्तता च

सूच्यां सहाड् भवति पित्तकते तथैव । कण्डू गुरुत्वकफ-
संस्वसादतन्द्राः स्नेहात्मके सधुरमास्यमरोचके तु ।
सर्वात्मके पवनपित्तकफा बहूनि रूपाण्यथास्य हृदये
समुदीरयन्ति । संरागशोकभयविभ्रुतचेतसस्तु चिन्ताकते
भवति सोऽशुचिदर्शनाच्च" इति । "गुल्मान् ग्रीहोदरं
कालं हलीसकमरोचकम्" इति सुश्रुतः । [न्यून्ये लि० ।
अरौदन न० अभावे न० त० । १ रौदनाभावे । व० । २ क्रन्दन-
अरौधन न० अभावे न० त० । १ रोषाभावे २ आवरणाभावे
३ गतिरोषके व्यापारे । न० व० । ४ तच्छून्ये लि० ।
अरौध लि० न रोध्यः । रोद्धुमशक्ये । [न्यून्ये लि० ।
अरोपण न० अभावे न० त० । १ रोपणाभावे न० व० । २ रोप-
अरोष पु० अभावे न० त० । १ क्रोधाभावे । न० व० । २ क्रोध-
न्यून्ये लि० ।
अरौद्र लि० न रौद्रः विरोधे न० त० । १ भोषणभिन्ने सौम्याकर्तौ
२ रागद्वेषादिन्यून्ये विष्णौ पु० । "अरौद्रः कुण्डली
चक्रौ" विष्णुस० "कर्म रौद्रं, रागश्च रौद्रः, कोपश्च रौद्रः,
तयं यस्य नास्ति अप्राप्तसर्वकामत्वेन द्वेषरागादेरभावा-
दित्यरौद्रः" भा० ।
अर्कं तापे, स्तुतौ च चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्कयति ते
आर्चिकत्वं त । अर्कयामास अर्कितः अर्कयितुम् ।
अर्क पु० अर्च-कर्मणि वज् कृतम् । १ सूर्ये, २ इन्द्रे, ३ ताम्बे,
४ स्मटिके, ५ विष्णौ, ६ पण्डिते, (आकन्द), इति ख्याते ७ वृत्ते,
(आरख) इति ख्याते ऽकाशविशेषे च । ८ अर्चनीये लि० ।
"आ सूर्यो न भानुमङ्गिरकैः" ऋ० ६, ५, ६ "अर्कैः
अर्चनीयैः" भा० "ब्रह्मादिभिः पूज्यमानैरर्चनीयत्वादर्थः"
भा० १० ज्येष्ठे पु० । लक्षणया १ अर्काधिपे वारे
१२ सप्तमीतिथौ १३ उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे १४ द्वादशसंख्या
याञ्च तत्र विष्णौ । "अर्को वाजसनः षडङ्गी" वि० सह०
अर्कवृत्ते "अर्कः पलाशः खदिरः इति विष्णुध० । सूर्ये
"अर्को द्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी" सूर्यसि०
"संपर्कादर्करोचिषाम्" भाषः "स्य, ए, जगत्पूज्यमयुज्य
वार्कः" भाषः इन्द्रे अर्कसोदरशब्दे उदा० । अर्कस्यापत्यम्
इज् । आर्किः सूर्यपुत्रो यमादौ, यमुनायां, तपत्याञ्च स्त्री
अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।
अर्ककला स्त्री इत० । शारदातिलके सूर्यस्य उपासत्वेनोक्ते
द्वादशसंख्याके पीतवर्णे कादिडान्तवर्णभषिते कलाभेदे ।
ताञ्च १ "तपिनी २ तापिनी ३ धूम्रा ४ मरोचि ५ चर्वालिनी
६ र्वचिः । ७ सुषुम्णा ८ भोगदा ९ विश्वा १० बोधिनी

११ धारिणी १२ क्षमा । काद्याश्च वसुदाः सौर्यो डान्ता
स्ता द्वादशेरिताः" "वराभयकरा ध्येयाः श्वेतपीतारुणाः
क्रमात्" शार० ति० ।
अर्ककान्ता स्त्री अर्कोऽर्ककिरणः कान्तोऽनुकूलो यस्याः कम-
न्त । (ऊङ्ङुडिया) इति ख्याते १ वृत्ते ईव० । २ सूर्यप्रि-
यायाम् ३ संज्ञायां छायायाञ्च अरुणप्रियाशब्दे विवृतिः ।
अर्कक्षेत्र न० इत० "कुजशुक्रबुधेर्वर्कसौम्यशुक्रावनीभु-
वाम् । जीवाकिंभाभुजेज्जानां क्षेत्राणि खुरजादयः"
ज्योतिषोक्ते सूर्यस्वामिके सिंहराशौ ।
अर्कचन्दन पु० अर्कस्य प्रियः चन्दनः शाक० त० । रक्तचन्दने
अर्कज पु० अर्काज्यायते जन-ड ५ त० । १ यमादौ
२ तपत्यां ३ यमुनायां च स्त्री ४ अश्विनीकुमारयोः
द्वि० व० । ५ सुप्रोवे ईकर्णे च । अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।
अर्कतनय पु० इत० । राधास्तुते १ कर्णे २ यमादौ च ।
अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।
अर्कदुग्ध न० अर्कस्य वृक्षस्य दुग्धमिव निर्यासः । अर्कवृक्ष-
निर्यासे श्वेतत्वेन दुग्धाकारे पदार्थे ।
अर्कनयन पु० अर्कनयनं यस्य । विराट्पुरुषे । "सूर्याचन्द्र-
मसावग्निर्यस्य नेत्राणि जज्ञिरे" पुरा० अनन्तबाहुं
शशिस्तूर्यनेत्रम्" गीता अर्कइव दुर्दर्शं नयनमस्य ।
२ दुर्दर्शलोचने लि० ।
अर्कनामन् पु० अर्कं नामयति अनुकूलयति नम-णिच्
कनि । रक्तार्कवृत्ते ।
अर्कपत्र पु० अर्कः सूर्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्य । १ अर्कवृत्ते ।
अर्कपर्णोऽप्यत्र । २ सुनन्दायाम् ३ अर्कमूलायां स्त्री । ईत० ।
४ अर्कवृक्षस्य पत्रे न० "स कदाचिदऽर्कपत्राख्यभक्षयत्
क्षुधार्तः तैर्भक्षितैरर्कपत्रैः" भा० आ० प० "देवराजो
मया दृष्टो वारिवारणमस्तके । खादयत्यर्कपत्राणि"
विद० सु० । "सप्त वदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि
निधायेति, माघसप्तम्यां स्नाने क० त० रघु० ।
अर्कपर्ण लि० अर्क इव रक्तं पर्णमस्य । १ मन्दारे । ईत०
२ अर्कवृक्षपत्रे न० । [कर्मधा० । (आकन्द) २ वृक्षभेदे ।
अर्कपादप पु० अर्कः अर्कवृक्षइव तीक्ष्णः पादपः । १ निम्बे ।
अर्कपुष्पी स्त्री अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः
जातित्वात् ङीप् । २ कटुभिन्नीवृत्ते । वा कप् । अत इत्वे
अर्कपुष्पिकाप्यत्र ।
अर्कप्रिया स्त्री अर्कं प्रीणाति प्री-क । जवायाम् । ईत० ।
१ सूर्यप्रियायां, २ संज्ञादौ अरुणप्रियाशब्दे विवृतिः ।

अर्कावन्धु पु० अर्कस्य बन्धुरिव । १ गीतमे स्वर्यवन्धु बौद्धभेदे ।
तस्य तत्कुलोत्पन्नत्वात्तन्मूलम् । अर्कस्य बन्धुरिव प्रकाश
त्वात् । २ पद्मे । अर्कवान्धवोऽयुभयत् ।

अर्कभ न० अर्काक्रान्तं भं नक्षत्रं शा० त० । १ स्वर्याक्रान्ते
नक्षत्रे ईत० । तत्स्वामिके शिंहराशौ ३ उत्तरफल्-
गोनक्षत्रे च ।

अर्कभक्ता स्त्री अर्कस्य भक्ता (छड्डुड्डिया) इति ख्यातायां
लतायाम् । तत्किरणसंपर्के एव हि तस्याः सौन्दर्यम् ।
अर्कमूल पु० अर्कद्रव सर्पाणां दुग्धसहं मूलं यस्याः । (इशेर-
मूल) इति ख्यातायां लतायाम् ।

अर्कलूष पु० अर्कद्रव रूप उभयः रस्य लः । ऋषिभेदे विदा०
अञ् । अर्कलूषः तदपत्ये पुं स्त्री० । स्त्रियां ङीप् ।

अर्कवल्लभ पु० अर्कस्य वल्लभः समानवर्णपुष्पत्वात् । रक्तपुष्प
त्वेन अर्कतल्लपुष्पे बन्धूकृते । व० । २ पद्मे ।

अर्कविवाह पु० अर्कवृक्षस्य कन्यात्वेन प्रकल्पनेन विवाहः ।
तृतीयविवाहसिद्धार्थमर्कवृक्षस्य कन्यात्वकल्पनेन विहिते
विवाहभेदे । “चतुर्थ्यादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं ससृद्धेत् ।
“आदित्यदिवसे वापि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे । शुभे दिने वा
पूर्वाह्णे कुर्यादर्कविवाहकम्” कश्यपः । “तृतीये स्त्रीविवा-
हे तु संप्राप्ते पुत्रस्य तु । अर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौन-
कोऽहं विधानतः” शौनकः । तत्प्रकारस्तु विधानपरि-
जाते तृतीयविवाहप्रकरणे दृश्यः ।

अर्कवेध पु० अर्कस्य वृक्षस्य वेधोऽल । तालीशपत्रे वृक्षे ।

अर्कव्रत पु० अर्कस्याराधनार्थं व्रतम् । माघशुक्लसप्तम्यादौ
कर्त्तव्ये अर्काराधनार्थं १ व्रते । अर्कस्यैव व्रतम् नियमः ।
“सहस्रगुणमुत्तुष्टुमादत्ते हि रसान् रविः” इत्युक्तेर्यथा
रविणा लोकवृद्धार्थं रसस्य ग्रहणमेवं प्रजापालनार्थमेव राज्ञा
प्रजाभ्यो यत् करस्य ग्रहणं क्रियते तादृशे “अष्टौ भासान्
यथादित्यस्तोयं गृह्णाति रश्मिभिः । तथा हरेत् करं
राट्पान् नित्यमर्कव्रतं हि तदिति” मनुस्मृतौ राज्ञः १ करदानभेदे ।

अर्कसूनु पु० ईत० । १ यगे २ शनैश्चरे ३ सुपीवे ४ कर्णे ५ आङ्गदेवे
ईअश्विनोक्तमारयोः द्विव० । ७ यमुनायां दत्तपत्याञ्च स्त्री
अर्कसोदर पु० अर्कस्य इन्द्रस्य सोदर इवोपकारकत्वात् ।

१ ऐरावते हस्तिनि २ अर्कतल्ले दुर्ईर्षे च ।

अर्कहिता स्त्री ईत० । १ अर्कभक्तायां (छड्डुड्डिया) लतायाम्
२ स्वर्यहितकरे लि० ।

अर्काग्नि पु० अर्कस्य अनुगतः, अग्निः । स्वर्यकान्तमणौ,
स हि स्वर्यरश्मिसंपर्कादुज्ज्वलति ततस्तस्यार्कसम्बन्धि-

त्वम् । अर्कद्रव रक्तः अग्निः । (चुनी) २ अरुणोपले ।

अर्किन् लि० अर्चतेऽनेन मन्त्रेण अर्कोऽर्चनहेतुमन्त्रः सोऽ-
स्ति इति । अर्चनसाधनमन्त्रयुक्ते । “वृहदिन्द्रमर्कैभिर-
र्किणः” ऋ० १, ७, १, ‘अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेताः’ भा०
“गायन्ति त्वा गायत्रियोऽर्चन्यर्कमर्किणः ।” ऋ० १, १०,
१, १ । अर्कोऽर्चनमस्यस्य इति । २ अर्चनयुक्ते लि० ।
“वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषम् अपनस्यु मर्किणम्” ऋ०
१, २८, १५ । अर्किणम् अर्चनोपेतम् भा० ।

अर्किन्दुसङ्गम पु० अर्कः इन्दुश्च सङ्गच्छेते यत् । अमावा-
स्यायां तिथौ तद्दिने हि स्वर्याचन्द्रमसोरेकराश्लेकावच्छेदेन
उपर्यधोभावेन स्थितिः ज्योतिषप्रसिद्धा ‘स्वर्याचन्द्रमसोर्यः
परः सन्निर्कर्षः साऽमावास्या’ गोभिलेन तस्यास्तथा-
विधत्वकीर्त्तनात् तथात्वम् । [पञ्चरात्रे च ।

अर्कीपल पु० अर्कस्यानुगतपलः । १ स्वर्यकान्तमणौ (चुनी)

अर्का लि० अर्च-कर्माणि गत्यत् कृत्वम् । १ अर्चनीये ।
अर्कस्यायम् यङ् । अर्क्यः अर्कमन्त्रमिति । “स एष वा-
क्यो एष तपति तस्यैतदन्नं कर्मस्य चन्द्रमार्क्यम्” शत० ब्रा० ।

अर्गल स्त्रीन० अर्ज-कलच् न्यङ्ङा० कृत्वम् । १ कपाटमध्यस्थे-
रोधके १ काठादिदण्डे, “ससम्भ्रमेन्द्रुतपातितागला
निमोलिताक्षीव भियाऽभरावती” का० प्र० । “पुरागलादी-
र्धभुजा बुभोज” रघुः, “अथानपोदागलमध्यगारमिति”
रघुः । सप्रशतीस्तोत्रस्यादौ पाथे २ स्तोत्रविशेषे “अर्गला
कीलकं चादौ पठित्वा कवचं पठेत् । जपेत् सप्रशतीं
पश्चात्” मत्स्यसूक्तम् । ३ कल्लोले, ४ कपाटे च न०
५ क्षुद्रार्गले स्त्री । गौरा० ङीप् स्वार्थे कन् । अर्गलिकाप-
त्तार्थे । ईविक्लम्भमात्रे रोधकमात्रे स्त्रीन० ॥ वार्थगला-
भङ्ग इव प्रवृत्तः” रघुः । अनुगतनयमार्गमर्गलां दुर्नयस्य”
माघः । [वृक्षे

अर्गवध पु० आरग्वधः पु० । आरग्वधे (सिंघालि)

अर्घ मूले भूदि० पर० सक० सेट् । अर्घति आर्घीत् ।
आनर्घ । अर्घः । अर्घ्यः ।

अर्घ पु० अर्घ-घञ् । क्रियवस्तुग्रहणार्थं देये तल्लक्षणे
रजतादिद्रव्यरूपे १ मूले । “कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घ
संस्थापनं नृपः” “कुर्युर्धं यथापस्यमिति” च मनुः
अर्ह-करणे घञ् न्यङ्कादित्वात् कृत्वम् । २ पूजोपचारे
दूर्वाञ्जतादौ । सामगैरयं सयकारः क्लीबलिङ्गश्च प्रयो-
क्तव्यः अन्यैः पुलिङ्गोनिर्णयकारश्च । अर्घाय देयम् यत् ।
अर्घ्यम् पूजार्थं देवे जलादौ अर्घद्रव्याणि च “आपः जीदं

कुशाग्रश्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव
अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः काशीखण्डम् । “तमर्घ्यमर्घ्यादि-
कयादिपूरुषः” भाषः “अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं
सोऽनवेक्ष्य भरतायजो यतः” “अर्घानुपदमाशिम-
मिति” च रघुः । [पूज्यतमे महादेवे ।

अर्घ्याश्च पु० अर्घोऽस्त्यस्य इति देयत्वेन तेषु रेशः । सर्वदेवेषु
अर्घ्यं त्रि० अर्हते पूज्यते अर्ह-रयत्-न्यङ्का० कुत्वम्-
अर्घमर्हति अर्घ+यत् वा । १ पूजनीये “तमर्घ्यमर्घ्यादिक
यादिपूरुषः भाषः” । अर्घाय देयं यत् । २ पूजार्थं देये
जलादौ । “तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्यौ गि-
रिः” कुमा० । “अनर्घ्यमर्घ्येण तमहिनाथः” कुमा० ।
अर्घं मुख्यमधिकमर्हति यत् । ३ रत्नकारतपोवनद्व्योम्ने
मधुनि न० तस्य बहुमुख्यत्वात्तथात्वम् ।

अर्च पूजायाम् उभ० भादि० सक० सेट् । अर्चति ते आर्चि-
व् अर्चिष्ट । आनर्च-चे “पितृचैवाष्टकास्तर्च्ये” मनुः ।
“एवं हि सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति” मनुः ।
“रत्नपुष्पोपहारेण ऋत्यामानर्च पादयोः” रघुः
“इन्द्रिमाञ्जिद्विषुधाधिपानाम्” “समीहे मर्चमानचे”
तेन वाचाऽखिलं बलम् । “आर्चि-व् द्विजातीन् पर-
मार्थं विन्दान्” “प्राञ्चुर्यं जगदर्चनीयम्” “विप्राञ्च-
स्तथा स्तुवन्” इति च भट्टिः अर्चिः अर्चकः अर्चितः
अर्चितवान् अर्चितम् अर्चिता ।

अर्च पूजायां चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्चयति ते आर्चि-
चत् त । अर्चयामास “दूरस्थमार्चयेदेनम् मनुः ।
“स्वर्गैकसामर्चितमर्चयित्वा” कुमा० ।

अर्चक त्रि० अर्चति अर्च-ण्वल् । पूजके “ब्रह्मचारी व्रती च
स्यादगुरुदेवद्विजार्चकः” मनुः स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।
अर्चित्रि त्रि० अर्च-वेदे बा० अत्रि । अर्चनीये । “अर्चत्वयो
धुनयो न वीराः” ऋ० ६, ६६, १० । “अर्चत्वयः
अर्चनीयाः” भा० ।

अर्चत्त त्रि० अर्च-भावे-अत्रि अर्चत्वमर्चनमर्हति यत् ।
पूजनीये । “अर्चत्वोपमववा नृभ्यः” ऋ० ६, २४, १ ।
“अर्चत्वः अर्चनीयः” भा० ।

अर्चन न० अर्च-भावे ल्युट् । पूजने । “अरिष्टं नाशयेत्
सर्वं यद्विप्रसुरार्चनम् पुरा० । [“निरतः पुरा० ।

अर्चना स्त्री पु० अर्च-युच् । पूजायाम् । “देवार्चनायां
अर्चनीय त्रि० अर्च+अनीयर् । पूजनीये । “प्राञ्चुर्यं
जगदर्चनीयम्” भट्टिः ।

अर्चा स्त्री अर्च-आधारे अङ् । १ प्रतिमायाम् “आभि-
षेण चार्चाया देवः साक्षिष्यमृच्छति” ति० त० पुरा० ।
“देवार्चामयतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः” आ० त० ।
भावेऽङ् । २ पूजायाम् “लोकः पन्थमानश्चतुर्भिर्धर्मैः
ब्राह्मणं भुनक्त्यर्चया च दानेन चोज्यया दयया च” ।
शत० ब्रा० ।

अर्चि स्त्री अर्च-इन् । वज्रादिशिखायाम् । “यस्या रश्मिनो
अर्चयः प्रतिभद्रा अदक्षत” ऋ० १, ४८, १३, “तव
ज्योतीं अर्चयः” ऋ० ८, ४४, १७ ।

अर्चित त्रि० अर्च-क्त । १ पूजिते “स्वर्गैकसामर्चितमर्चयित्वा”
कुमा० २ विष्णौ पु० “अर्चिष्णानर्चितः कुम्भः” वि० श० ।
“सर्वलोकार्चितैर्ब्रह्मादिभिरर्चितः” भा० ।

अर्चिरादिमार्ग पु० अर्चिरादिभिस्तदभिमानितेभ्यः उपलक्षितो
मार्गः । देवयाने पथि उत्तरमार्गे । “तेऽर्चिषमभि-
सम्भवन्ति अर्चिषोऽहः, अङ्ग आपूर्यमाणपक्षम्, आपू-
र्यमाणपक्षात् यान् षडुदङ्ङेति सासंस्तान्, मासेभ्यः
संवत्सरं, संवत्सराद् आदित्यम्, आदित्याच्चन्द्रमसं,
चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म
गमयत्येष देवयानः पन्थाः” का० उ० । “आतिवाहिका-
स्तस्मिन्नात्” शा० सूत्रे / तेषां तदभिमानितेवतापर-
तेत्युक्तम् “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्
तत् प्रयाताः गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः” गीता ।

अर्चिव(म)त् त्रि० अर्चिरस्त्यस्य मत्तप् वेदे मस्य वः ।
दीप्रियुक्ते । “उद्यन्नक्षत्रमर्चिवत्” ऋ० ७, ८, ६१, २,
“यत्ते पवित्वमर्चिवदग्नेः” ऋ० ६, ६७, २४ । लोके तु
अर्चिमान् । स्त्रियां ङीप् ।

अर्चिमत् पु० अर्चिर्विद्यतेऽस्य मत्तप् । १ स्वयं, २ वज्रौ
३ उपदेवभेदे च “अर्चिष्णांस्तुस्व रुच्यैव भोरिष्य वदतांवरः ।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः” हरिवं० ४ दीप्ते
त्रि० । स्त्रियां ङीप् । सा च ५ अग्निपुण्याम् । इन्द्र-
लोकसप्तपथ्यै “एतस्यादक्षिणे भागे येयं दृश्येत पूः शुभा ।
इमामर्चिश्चतीं पश्य वीतहोत्रपुरीं शुभाम्” काशीख०
विवरणमग्निलोकशब्दे । ५ विष्णौ पु० अर्चितशब्दे उदा० ।

अर्चिस् न० अर्च-इसि । १ वज्रादेः शिखायां “प्रदक्षि-
णाञ्चि व्याजेन” “प्रदक्षिणाञ्चि हविराग्निराददे” “आसी-
दासन्ननिर्वाणप्रदीपाञ्चि रिवोषसि” इति च रघुः २ मयूखे
३ वज्रौ च पु० “तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहः” का०
उ० “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः” इति गीतावाक्यैकवाक्य-

त्वात् अर्चिरत् वङ्गः ३ दीप्तिभावे न० “प्रशमादर्चिषा-
मेतदनुद्गोर्षसुरायुधम्” कुमा० ।

अर्च्यं ति० कृच-सुतो ग्यत् न कुत्वम् चु० अर्च-यत् वा ।
पूजनीये प्राणर्च्यं जगदर्चनीयम्” भट्टिः ।

अर्जं प्रतियत् भ्रादि० पर० सक० सेट् । अर्जं ति, आर्ज्जीत्
आनर्ज अर्जकः अर्जितः अर्जितवान् अर्जित्वा उपाज्यं
अर्जन् । “अर्जकोद्गममाहारेत् । दाय० सेट् । “न तत्पुत्रै-
र्भजेत्साङ्गमकामः स्वयमर्जितम्” मनुः । “आनर्ज-
र्भुजोऽस्त्राणि” भट्टिः ।

अर्जं संस्कारे चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्जयति ते आर्जि-
जत् त । “अनुपन्नं पितृव्यं अमेव यदुपाज्येत्”
स्मृतिः । “परस्वान्यर्जयद्धारोऽन्यदीयाः परास्मृन्”
भट्टिः । अर्जयितुम् अर्जयित्वा ।

अर्जं क पु० अर्जयति रज्जुम् अर्ज-खुल् । (वावुङ्) इति
ख्याते ढ्ये, तत्त्वक्तन्तुना हि रज्जुर्निर्मायते । अर्जन-
कर्त्तरि ति० । “अर्जकोद्गममाहारेत्” स्मृतिः ।

अर्जनं न० अर्ज-ल्युट् । १ सम्पादने स्वामित्वसम्पादके
२ व्यापारभेदे च । स्वामित्वहेतवश्च “सप्त विंशतगमाः धर्म्या
दायोलाभः । क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह
एव च” स्मृत्युक्ताः “स्वामी रिक्थक्रयसंविभागाधिगमेषु
ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विघ्नं वैश्य-
शूद्रयोः” गो० उक्ताश्च रिक्थादयः साधारणाः सर्व-
वर्णेषु । तत्राप्रतिबन्धोदायो रिक्थं यथा पित्रादिषु पुत्रादेः ।
अप्रतिबन्धोदायो विभागो यथा पत्नीप्रभृतेः । लब्धं प्रति-
ग्रहः ब्राह्मणस्य तदसाधारणं “याजनाध्यापनप्रतिग्रहै-
र्ब्राह्मणो धनममर्जयेदिति” श्रुत्या ब्राह्मणकर्तृकार्जनस्य
याजनादिकरणकत्वनियमनात् । क्षत्रियस्य विजितं विज-
यलब्धमसाधारणम् । निर्विघ्नं भृतिः तच्च वैश्यस्य क्षत्रि-
गोरक्षादिलब्धम् शूद्रस्य शुश्रूषा वेतनं चेति तयो-
रसाधारणम् । एवञ्च मनुना “सूतानामश्वसारथ्यम्”
इत्यादि यदुक्तं तत् सर्वं तेषामसाधारणं तदपि निर्विघ्न-
शब्दाभिधेयम्” मिता० शूद्रवत् वर्षसङ्ख्या इति स्मृतेः “शूद्रा-
णान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजा स्मृताः” मनुस्मृत्यै तेषां
शूद्रधर्मातिदेशात्तथा । तच्चार्जनं पुरुषार्थं न यज्ञार्थं तेन
यद्यस्य वर्षस्योचितं तदतिरेकेणाजितेनापि धनेन क्रतु-
सिद्धिः पुरुषस्य परं नियमातिक्रमे दोषः इति जैमि-
नीये लिङ्गाश्रिते स्थितम् । मिताक्षराकृता तस्य चायमर्थ
एवं विवृतः । “यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा-

नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमा-
तिक्रमदोषः इति पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु अर्जननियमस्य
पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणाजितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धि-
र्भवति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमादोष इति नियमातिक्र-
मार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्धिभावात् ।
न चैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्वव्यम् ।
लोके तत्रतत्र स्वत्वप्रसिद्धिभावात् व्यवहारविसं-
वादाच्च” इति । एवञ्च प्रतिग्रहाद्युपायकं स्वत्वं लौकिकमेव
अतएव “सप्त विंशतगमाधर्माः” इत्यनेन तेषां धर्माहेतुत्व-
मावृणोति न तु भृतिप्रभृतीनां तत्रावृणोति स्वत्वाहेतुत्वम-
पि “अर्जयित्वापारोऽर्जनमिति” दायभा० । “अर्जं
स्वत्वं नापादयतीति” मिता० । “कणिशाद्यर्जनं शिल्पम्”
मनुः । “अर्थानामर्जने दुःखमिति” नीति० अर्जधातोः
प्रतियत्तार्थकतया विद्यमानपदार्थस्यैव स्वत्वसम्पाद-
नार्थकत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अर्जुनं पु० अर्ज-उनन् । स्वनामख्याते षट्ठे, “सोऽङ्गना-
जिः स्मृतः कृष्णः कर्षमाण ऊर्ध्वखलम् । यमलाभ्यां
प्रवृत्ताभ्यामर्जुनाभ्यां निवारितः । मध्यान्निचक्राम
तयोः शिशुः कर्षन्तुर्ध्रुवखलम् । तत्तस्य कर्षतो बद्धं तिथ्य-
गातसुर्ध्रुवखलम् । लग्नं ताभ्यां समूलाभ्यामर्जुनाभ्याञ्च कर्ष-
सः । तावर्जुनौ कृष्यमाणौ तेन बालेन वक्षसा ।
समूलविटपौ भग्नौ स च मध्ये जहास वै” इति हरिवं० ।
“कदम्बसर्जार्जुननीपकौतकी” ऋतु० । २ मध्यमपाण्डवे
शुद्धचरितत्वान्मध्यमपाण्डवस्यार्जुनत्वम् । “युधिष्ठिरा
चतुरन्तायां वस्तीमे दुर्लभः समः । करोमि कर्म्म
शुद्धञ्च तेन मामर्जुनं विदुः” भा० वि० प० उत्तरं
प्रति तस्य स्वनामव्युत्पत्तिकथनम् । स च पाण्डोः
क्षेत्रे कुन्त्यां शक्रेण जनितः “एवमुक्ता ततः शक्र-
माजुहाव यशस्विनी अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जु-
नम् । जातमात्रे कुमारं तु वायुवाचाशरीरिणी । महा-
गम्भीरनिर्वोधा नभोनादयतीव ह । शृण्वतां सर्वभूतानां
तेषां चाश्रमवासिनाम् । कुन्तीमाभाष्य विस्मयस्वाचेदं
शुचिस्मिताम् । कार्त्तवीर्य्यसमः कुन्ति ! शिवतुल्यपराक्रमः ।
एष शक्र इवाज्यो यशस्ते प्रथयिष्यति । अदित्या विष्णुना
प्रीतिर्यथाऽभूद्भविर्द्धिता । तथाविष्णुसमः प्रीतिं वर्ध-
यिष्यति तेऽर्जुनः” । भा० आ० प० । “पार्थः कर्म्मबधाय
मार्गगणान् यानर्जुनः संदधे” लीला० ३६ हयाधिपे
कार्त्तवीर्य्ये, “एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्य्यसुतो बली ।

अर्जुनो नाम तेजसो जलियो हैहयाधिपः । दत्तात्रेय-
प्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान् । चक्रवर्त्ती महातेजा
विप्राणामात्रनेधिके । ददौ स पृथिवीं सप्तद्वीपां सवन-
पर्वताम् । हरिवं० ४ करवीरे, ५ मयूरे, “तृणाख्याया-
मित्युक्तेः” ईदृशे ७ धवले । दशुभ्रतायुषवति वि० ।
“अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च” ऋ० ६, ६, १, “अर्जुनं
सौरेण तेजसा युक्तवर्णम् भा० । “कृष्णं रूपमर्जुना
वि वो मदे विश्वा” ऋ० १०, २१, १ “हे अग्ने ! त्वं
कृष्णं कृष्णान्यर्जुना अर्जुनानि श्वेतवर्णानि” भा०
“पिशङ्गमौड्रीयुजमर्जुनच्छविम्” माघः । (आजनि)
इति ख्याते एनेतरोगभेदे “एकोयः शशरुधिरोपमस्य
विन्दुः युक्तस्यो भवति तदर्जुनं वदन्ति” माधवः । एकस्या-
मातुरेकस्मिन् १० पुत्रे मेदि० ११ इन्द्रे “अर्जुनो वै
रन्द्रोयदस्य युह्यं नाम” शत० ब्रा० । अर्जुनस्यापत्यम्
इज् । अर्जुनिः आभिमन्यौ ।
अर्जुनध्वज पु० न० ईत० । हनूमति । विवरणं कपिध्वजशब्दे ।
अर्जुनपाकी स्त्री अर्जुनः श्वेतः पाकः फलादिः यस्याः
डीप् । श्वेतपाकां लताभेदे हरितक्यादित्वात् फले
जातस्याणोर्लुप् लुपि प्रकृतव्यक्तिवचने । अर्जुनपाकी
तत्फले स्त्री । [३ स्त्रियां गवि, ४ कुट्टिन्याञ्च ।
अर्जुनी स्त्री गौरा० डीप् । १ जषांवां, २ बाहुदायां, नद्याम्
अर्जुनीपम पु० अर्जुनः खनामख्यातः दृक् उपमा यस्य ।
(सिधुन) इति ख्याते १ शाकद्रुमे, २ महापलाख्यदृष्टे च ।
अर्ण पु० ऋ-न । अकारादौ १ वर्ये “पञ्चासौमहुरीरितः”
तन्वम् । २ गमनस्वभावे लि० । “कृष्णोरपो अनव-
दास्याः” ऋ० १, १७४, २ “अर्णाः अरणस्तभावा”
भा० “त्वं चिदर्णं सधुपः” ऋ० ५, ३२, ८ “अर्णं गन्नारम्”
भा० । ३ जले न० “अग्ने ! दिवो अर्णमच्छा” ऋ० ३, २२,
३ । “अर्णमग्नाः” भा० । अर्णं जलमस्यस्य अर्णं अच् ।
४ नद्याम् स्त्री । “वर्षान्नामभिषाता अर्णाः” ऋ० ५, ४१,
१४ । “अर्णाः नद्याः, भा० । अभि+अर्ह-त्त इडभावादि ।
अभ्यर्णम् । नि+न्यर्णम् वि+व्यर्णम् सम्+समर्णम्
अभ्यासादौ न० तद्वर्त्तिनि लि० । “कालोभ्यर्णं जलागमः”
इति सा० द० । “कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः” माघः ।
अर्णव पु० अर्णांसि सन्त्यस्मिन् अर्णव+व सलोपः । १ ससृष्टे ।
“यादोरत्रैरिवार्णवः” रघुः “कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः”
माघः २ उदकयुक्ते लि० “ततः ससृष्टादर्णवात्” सन्ध्यामन्त्रः
“तिरः ससृष्टमर्णवम्” ऋ० १, १८, ७ । “अर्णवसृष्टक-

युक्तम्” भा० । अर्णांसि दाहवेनाख्यस्य सतृप्
सलोपः । जलदातरि ३ सृष्ट्यै ४ इन्द्रे च “आदित्याज्जायते
दृष्टिः” गीतोक्तेः सृष्ट्यस्य पर्जन्याधिपत्वाच्च शक्रस्य
जलदाहत्वात्तथात्वम् । “सभातुरर्णवो नृचक्षाः” ऋ०
३, ५१, २ “शतक्रतुमर्णव” शक्रियं नरम्” ३, ३, ५१, २,
अर्णवं पूज्जन्त्यात्मनोदकवन्तम्” भा० । ५ सजले च ।
“अजएकपादनमितुरर्णवम्” ऋ० १०, ६६, ११ । “ब्रह्म-
लोके, एतादेवताः सृष्टा अस्मिन्पह्यस्यैवे” ऐ० ब्रा० ।
अस्य ससृष्टावाचित्वेन क्षीरार्णवः जलार्णवः लवणार्णवः
इत्यादौ आधारतामात्रबोधः ।

अर्णवज पु० अर्णवात् जायते जन-ङ ५ त० । १ ससृष्टमेने
रत्नमा० । २ ससृष्टजातमात्रे लि० । अर्णवजातादयोऽप्यत्र ।
अर्णवमन्दिर पु० अर्णवः मन्दिरमिव यस्य । वरुणे ।
अर्णवोद्भव पु० उद्भवत्यस्मात् उद+भू-अपादाने अप् अर्णव
उद्भवोऽस्य । १ अग्निजारदृष्टे २ चन्द्रे च ३ अमृते न० ।
४ त्रियां स्त्री ।

अर्णस् न० ऋच्छति ऋ-असुन् उदके रुट् चेति, रुट् ।
जले । “सर्वस्यमर्षः बाधमन्यथास्य” माघः । “सिन्धु-
नपियेऽर्णसा” ऋ० ८, १०७, १२ । [लि० ॥

अर्णस पु० अर्णोऽस्यस्य अर्णं अच् । १ ससृष्टे २ जलवति
अर्णस्वत् पु० अर्णांसि सन्त्यस्मिन् सतृप् मस्य वः १ ससृष्टे
२ जलवति लि० ।

अर्णोद पु० अर्णांसि ददाति दा-क । १ मेघे २ ससृष्टके
त जलदातरि लि० । [२ जलोद्भवमात्रे लि० ॥

अर्णोभव पु० अर्णसि जले भवति भू-अच् ७ त० । १ शङ्खे
अ(त्रा)र्त्तगल पु० आर्त्तद्व गलति गल-अच् पृषो० वा
ह्रस्वः । नीलभ्रिष्टिकायाम् । ह्रस्वाभावे आर्त्तगलश्च ।

अर्त्तन न० ऋत-ल्युट् पक्षे इयङभावः । निन्दायाम् ।

अर्त्ति स्त्री अर्ह-क्तिन् । १ पीडायाम् । करणेक्तिन् । २ धनुष्को-
श्याम् । “नात्रं वाञ्छति नो निद्रासुपैलर्त्तिनिपीडितः”
सुश्रुतः ।

अर्त्तिका स्त्री । ऋत-ल्युल् । नाद्योक्तौ ज्येष्ठमगिन्याम् ।

अर्त्तिक लि० ऋत-बा० उक्त्वा । सङ्गोके । “समद्वैतान्विन्द-
त्यर्त्तिकाह भवत्यपि हृतमर्थं समद्विन्दति” शत० ब्रा० ।

अर्थ याचने अद० चु० आत्म० द्विक० सेट् । अर्थयते आर्त्तयति ।
अर्थयामास । अर्थकः अर्थी अर्थितः अर्थ्यः अर्थनीयः अर्थ-
यितुम् अर्थनम् अर्थना । अर्थयित्वा अर्थयित्वा
‘सुराः समभ्यर्थयितार एते’ कुमा० । “अवकाशं किलो-

इत्यान् रामायाभ्यर्चितो ददौ" रघुः "अग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं
चादन्त्य प्रयोजनम् यत् त्वेते न विद्येते तत्ताग्लोपविक-
ल्पनम् । तद्वलादन्यदोर्ध्वं पुक्-चेत्यङ्गापयत्त्वपि" कामधेनूक्तः
पुक्-दोर्ध्वं अर्थापयते । सम्+समर्थने समर्थयते सम्-
र्थनञ् प्रमाणेन व्यवस्थापनम् । कु पीडने कदादेशः कदर्धयते ।
अभि+अभिसुख्येन प्रार्थने अभ्यर्थनीयः । "अभ्यर्थनाभङ्ग-
भयेन साधुः" कुमा० । प्रति+प्रतिकूलाचरणे प्रत्यर्थी ।
'प्रत्यर्थीभूतामपि तां समाधेः' कुमा० ।

अर्थ पु० अर्थ भावकर्मार्थौ यथावयवम् अच् । १ अभिधेये २ शब्द-
शक्त्या बोध्योपदार्थे च 'तददेधौ शब्दायावनलङ्कृती पुनः
कापि" का० प्र० आलङ्कारिकमते स च अर्थस्त्रिविधः
वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यश्चेति भेदात् । "अर्थोवाच्यश्च
लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः । वाच्योऽर्थोऽभिधया
बोध्यो लक्ष्योलक्षणाया मतः । व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः
स्युस्तिष्ठः शब्दस्य शक्तयः" सा० द० । ताश्च तत्तच्छब्दे
वक्ष्यन्ते । अन्यमते "तात्पर्याख्यां वृत्तिसाक्तः पदा-
र्थान्वयबोधने । तात्पर्यः तदर्थश्च वाक्यं तद्वोधकं-
यरे" इति तात्पर्यं प्रतिपाद्योऽप्यपरः अर्थभेदः । स च
अभिहितान्वयशब्दे विद्यतः । ३ धने । तस्य सर्वैरर्थनीय-
त्वात्तथात्वम् "अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामयीं च चिन्तयेत्"
"अर्थस्योपाज्जने क्लेशस्ततोऽपि परिरक्षणे" नीति० । सचार्थ-
स्त्रिविधः शुक्तः श्वलः क्षणश्चेति भेदात् यथा
"अथ गृह्णाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थो भवति । शुक्तः श्वलोऽ-
सितश्चेति । शुक्लेनार्थेन यदैहिकं करोति तद्देवमासाद-
यति । यच्छ्वलेन तन्मातुष्यम्, यत्क्षणेन तत्तिर्य्यक्तत्वं ॥
स्वदत्त्युपाजितं सर्वं सर्वेषां शुक्तम् । अनन्तरदत्त्युपाजितं
श्वलम् । अनन्तरितदत्त्युपाजितं क्षणम् । क्रमागतं प्रीतिदायम्
प्राप्तञ्च सह भार्यया । अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्तं
प्रकीर्तितम् ॥ उत्कोचशुक्तसंप्राप्तमविक्रयस्य विक्रये ।
कतोपकारादाप्तञ्च श्वलं समुदाहृतम् ॥ पार्श्विकद्यूतचौ-
र्याप्तं प्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपाजितं यच्च तत् क्षणं
समुदाहृतम् ॥ यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।
तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च" विष्णु० सू० ॥ ४ प्रयो-
जने दृष्टे । प्रयोजनञ्च इच्छाविषयः । तच्च गौणसुखभे-
देन द्विविधम् यत् अन्येच्छानधीनेच्छा जायते तत् सुखं
यथा सुखं दुःखाभावश्च तयोरेच्छाया अन्येच्छानधीनत्वात् ।
साक्षात् परस्परया वा तत्साधनं तु गौणं तत् सुखदुःखा-
भावेच्छयैव इच्छोदयात् गौणत्वम् । प्रयोजनञ्च यदापि

नानाविधम् तथापि शास्त्रकारैः प्राधान्येन धर्मार्थ-
काममोक्षरूपाणि चत्वार्येवाङ्गीकृतानि तत्रैव सर्वप्रयो-
जनानामन्तर्भावात् । तएव चत्वारः पुरुषार्थाः पुरुषे-
ष्वेवमाणत्वात् । सांख्यास्तु सर्गापवर्गात्मकं द्विविधं
पुरुषार्थमाहुः पुरुषस्य प्रयोजनसुद्दिश्य प्रकृतेः प्रवर्त्तनात् ।
एवं चतुर्विधे द्विविधे वा पुरुषार्थे मतभेदेन स्थिते
तेषु मध्ये मोक्षएव परमपुरुषार्थः "अथ त्रिविधदुःखा-
त्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" सा० सू० । "इह खलु
धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षएव परम-
पुरुषार्थः" वे० प० । दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपसुख्यप्रयोजनस्य
अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात् प्राधान्यम् । धर्मार्थकामास्तु
तत्साधनानि तत्रापि धर्मोऽर्थसाधनम् अर्थः कामस्य
साधनमित्यवान्तरभेदः "इच्छाकृष्णं दुरापेऽर्थे तदधीनाहि
सिद्धयः" रघुः । "ज्ञातार्थो ज्ञातस्त्वनः श्रोतुं श्रोता प्रव-
र्त्तते" इत्यत्रार्थपदेनाभिधेयप्रयो जनयोर्पहणम् "कस्या-
र्थकामौ वद पीडयामि" "अभ्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म-
एव मनीषिणः" रघुः । ५ निमित्ते "अतोऽर्थोऽन्न प्रमा-
द्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः" मनुः अर्थात्चेतोः कुल्लू०
"अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव" कुमा० "अर्थान्तरं कारणान्त-
रमिति" मल्लि० । निमित्तञ्च कारणलुद्देश्यञ्च तत्र
निमित्तार्थेन "अर्थेन तु नित्यसमासो विशेष्यनिष्पत्ता चेति"
वार्त्तिकोक्तेः नित्यश्चतुर्थीसमासः । द्विजार्थं पयः । द्विजार्थं
यवागः । यूपार्थं दारु । भाष्यकृता तु यूपार्थं दारु इत्यादौ
वक्तव्योक्तिरपि साधुः स्वरे विशेष इत्युक्तम् "अन्ये च
बहवः शूरा मदर्थं त्यक्तजीविताः" गीता "मदर्थमपि कर्मणि
कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्" गीता "मदर्थसन्दे शमृणाल-
मन्धरः" नैष० । "परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन्"
"तस्माद्भूमिं सहायार्थं" इति च मनुः । कर्मणि-अच् ।
ईविषये शब्दादौ । "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः गीता"
"इन्द्रियेभ्यः पराहृयार्थं हृयर्थेभ्यश्च परं मनः" क० उ० ।
७ ज्ञेयवस्तुनि "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्"
गौ० सू० । अत्रार्थः घटादिवस्तुमात्रम् । रात्र उपाये
तन्वावापादौ अर्थचिन्ताशब्दे उदा० एवस्तुस्वभावे
यथार्थम् । १० निवर्त्तनीये मशकार्थो धूमः । ज्योतिषोक्ते
११ लम्नाविषद्वितीयभवने १२ प्रकारे । भावे अच् १३ अभिलाषे
१४ प्रार्थने च कर्मणि यत् १५ अर्थ नीये विष्णौ पु०
"अर्थोऽनर्थो महाकोपः" वि० स० "सुखरूपतया सर्व-
रर्थत इत्यर्थः । भा० १ ईफले । अर्थाय साधुः अर्था-

दनपेतो वा यत् अर्थः । अर्थादनपेते अर्थसाधने च
ति० । “अर्थमर्थपतिर्वाचम्” रघुः । “वागीशं वाग्भिर-
र्याभिः” कुमा० ।

अर्थकर ति० अर्थं करोति क-हेत्वादौ ट । अर्थं हेतु
कर्मकारके स्त्रियां ङीप् । अर्थकरो दण्डनीत्यादिविद्या ।

अर्थलक्ष् न० अर्थविषये लक्ष्म् । अर्थस्य प्रयोजनस्य लक्ष्-
तायाम् कष्टसाध्यत्व एव तस्य तत्वात् ।

अर्थकृत् ति० अर्थं करोति-क-क्तिप् । अर्थकारके ।

अर्थक्रम पु० इत० क्रमनिर्णयाय श्रुतशब्दक्रमातिक्रमेणाश्रयणे
प्रयोजनानुसारिक्रमे यथा पाठक्रममनादित्याग्निहोतृसाध-

नतया यवागूपाकः प्राक्क्रियते अग्निहोतृरूपप्रयोजनादेः

यवागूसाध्यत्वात्तथात्वम् यथोक्तं भीमां० यत् प्रयोजन-

वशेन क्रमनिर्णयः स अर्थक्रमः । यथा अग्निहोतृ

जुहोति यवागू पचतीत्यग्निहोतृहोमयवागूपाकयोः । यवा-

ग्व्वा वहोमसाधनत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमतु-

षीयते । स चायं पाठक्रमादितवान् । यथापाठं

ह्यनुष्ठाने क्रमस्य प्रयोजनबाधेऽदृष्टार्थत्वं स्यात् । नहि

होमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किञ्चिद् दृष्टं

प्रयोजनमस्ति येनार्थक्रमबाधेन पाठक्रमस्तत्वादित्येतत् ।

अर्थगत ति० अर्थं गतः । १ अर्थनिष्ठे अर्थान्त्रये अर्थलङ्का-

रोक्ते २ दोषभेदे पु० अर्थदोषशब्दे विवरणम् ।

गतोऽर्थोऽस्य आहिता० वा परनि० । ३ गतार्थे ति० ।

अर्थगौरव न० इत० स्वल्पशब्दस्यापि अर्थस्य गौरवम् ।

“भारवेरयं गौरवम्” उद्भटः ।

अर्थघ्न ति० अर्थं हन्ति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप् ।

अर्थनाशके “व्याधिता वाऽधिचेत्तव्या हिंसायै ग्री च

सर्वदा” मनुः ।

अर्थचिन्ता स्त्री अर्थानां तन्त्रावापादीनां चिन्ता । राज्याङ्ग

तन्त्रावापादीनां चिन्तने । “मन्त्रो स्यादर्थचिन्तायाम-

र्थास्तन्त्रावापादयः” सा० द० । अर्थचिन्तनमथल न०

“मन्त्रो खञ्जोभयञ्चापि सखा तस्यार्थचिन्तने” इति ।

सा० द० अन्यमतम् । [अर्थो जातोऽस्य । २ जातधने ति० ।

अर्थजात न० अर्थानां जातम् इत० । १ अर्थसमूहे ।

अर्थज्ञ ति० अर्थं जानाति ज्ञा-क । प्रयोजनाभिज्ञे ।

अर्थतम् अव्य० अर्थ+तसिन् । १ अर्थोदित्यर्थे २ अर्थानुसारेणे-

त्यर्थे ३ वस्तुसंभावादित्यर्थे च । “अर्थतोऽप्यद्वया-

नन्दानतीतत्वे तमानतः” वे० सा० ।

अर्थद ति० अर्थान् धनानि ददाति दा-क । १ धदे धन-

दानेन तोषकोऽध्याये २ शिष्यभेदे पु० । “आचार्यपुत्रः

शुश्रूषुर्ज्ञानदोषार्थकः शुचिः । आप्नः शक्तोऽर्थदः

साधुरध्याया दश धर्म्मतः” इति मनुः । ३ कुबेरे पु० ।

अर्थदूषण न० अर्थानां दूषणं नाशनम् । क्रोधजव्यसनमध्ये

अतिशयेनासत्कर्मणि विनियोगेन कष्टदायके धन-

नाशनरूपे व्यसनभेदे । “पैशुन्यं साहसं द्रोहद्वेषास्त्रयार्थं

दूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारण्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः

इति “दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थं दूषणे ।

क्रोधजोऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदेति च” मनुः ।

“अर्थदूषणञ्च धनानामपहारः देयानामदामञ्चेति”

म० त० रघुनन्दनः । [साधुः” कु०

अर्थिना स्त्री अर्थ-युच् । याचने । “अभ्यर्थना भङ्गभयेन

अर्थपति पु० अर्थानां पतिः इत० । १ नृपे, । “अर्थ्या-

मर्थपतिर्वाचम्” सनैषधस्थार्थपतेः सुताग्राम्” “किञ्चि-

द्विहस्यार्थपतिर्विभाषे” । “बलनिस्तृदनमर्थपतिञ्च तम्” इति

च रघुः । २ कुबेरे च ।

अर्थप्रकृति स्त्री अर्थानां प्रयोजनानां प्रकृतिः कारणम् ॥

१ प्रयोजनहेतौ । “बीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव

च । अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि”

सा० द० उक्ते नाटकाङ्गे २ कार्यबीजरूपपञ्चके च ।

अर्थप्रयोग पु० अर्थानां धननां प्रयोगः नियोगः ।

कण्ठदानादिदृष्टौ १ कण्ठदानवाग्निज्यादिरूपे धनद्वय-
र्थके व्यवहारे । अर्थान्तरावापादयः इत० । २ यथायथं

तन्त्रावापादेर्विनियोगे च । “अर्थप्रयोगकुशल” इति

अमात्यलक्षणम् ।

अर्थप्राप्त पु० अर्थतः वाचकशब्दाप्रयोगेऽपि तात्पर्यवशतः

प्राप्तः । वाचकशब्दानुच्चारणेऽपि तात्पर्यवशात्ज्ञाते

“अर्थप्राप्त एवात्मज्ञानविधेरेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागे न

विधातव्यः” वृ० उ० भा० ।

अर्थबन्ध पु० अर्थैः विषयैः शब्दादिभिर्बन्धः । १ जीवस्य शब्दा-

दिभिः श्रोतृसम्बन्धरूपे बन्धे २ धनकृतबन्धे च ।

अर्थभावना स्त्री अर्थनिष्ठा भावना भावयितुर्व्यापार उत्-

पादना । भट्टमतोक्तायामर्थनिष्ठायां यागसाधनिकायां

स्वर्गाद्युत्पादनायां स्वर्गादीष्टं यागेन साधयेदित्येवं-

रूपायाम् । भावना च द्विधा शब्दी आर्थी च विवरणं

भावनाशब्दे ।

अर्थमर्यादा स्त्री अर्थस्य कारणस्य मर्यादा इतरसहकारेण सा-

मप्रीसमवधानम् । सामप्रीसमवधाने, सामप्रीसमवधाने हि

कार्योत्पत्तिरर्थप्राप्तेति तदुत्पादस्यार्थमर्थादाधीनत्वम् ।
अर्थमात्रं न० अर्थ एव मयूर० अवधारणादर्थमात्रशब्दे-
न नित्यम् । १ अवधारितेऽर्थे । “भोजनाच्छादनाभ्यधिकं
स्य सम्यग्मार्त्तं न सम्पद्यते” इति वृ० भा० । अर्थमात्रा-
शब्देन दैत० । २ अत्यधनांशे स्तो वृहत्त्वार्थे च माता-
शब्देन । दैत० । ३ धनवाङ्मये । कथं मयास्तेयमर्थमात्राह-
र्त्तव्या” महती धनमालेत्यर्थः ।

अर्थवत् त्रि० अर्थोऽस्त्यस्य असन्निहितः सतृप् मस्य वः । १ अर्थ-
युक्ते २ सार्थके “अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” पा० ।
३ प्रयोजनयुक्ते ३ फलयुक्ते च “अपसव्य उपेतश्चेदाहिता-
ग्न्यावृतार्थवत् । या० सू० “विष्णुलोत्सर्गशुद्धार्थं मृदा-
द्यादेयमर्थवत्” मनुः ४ असन्निधनवति त्रि० । सन्निहिते
तु इति अर्थोऽपि । स च व्यवहारे वादिनि-
रूढः “ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्”
या० सू० । स्त्रियासुभयत् लोप् । ५ पुरुषे पु० राजनि० ।
अर्थमर्हति अर्थेन त्वत्क्रिया, अर्थे इव वा वति । इ० अर्थार्हे
७ अर्थतत्त्वक्रियायाम् ८ अर्थसदृशे आश्रये च अव्य० ।

अर्थवाद पु० अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य, निन्दार्थस्य वा वादः
वद-करणे षज् । १ प्रशंसानीयगुणवाचके, २ निन्दनीयदोष-
वाचके च शब्दविशेषे । भावे षजि । ३ तत्कथने । अभि-
धयांगोण्या वा वृत्त्या भूतमर्थं वदन् स्वाध्यायविध्यापादित
प्रयोजनवत्तुलाभाय विधिमाकाङ्क्षनार्थवादः” अर्थवादेन हि
क्वचिद्विशिष्टरवसोदन्ती विध्यर्थे शीघ्रं प्रवर्त्तयितुमसंभ-
ते । स च चतुर्विधः “स्तुतिर्निन्दा परकतिः पुराकल्प इत्यर्थ-
वादः” गो० सूत्रोक्तेः । तत्र स्तुतिः साक्षाद्विध्यर्थस्य प्रशंसा-
र्थकं वाक्यं यथा “सर्वस्य जिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्य
व्याघ्रैः सर्वस्य जित्वै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्यादि” ।
अनिष्टसाधनताद्वारा विध्यर्थवर्त्तकं वाक्यम् निन्दा । यथा
“एष वाव प्रथमोयज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः य एतेनानिष्टा
अन्येन यजते स मत्ते पततीत्यादि” । पुरुषविशेषनिष्ठतया
कथनं परकतिः परक्रिया, यथा “वपामेवाग्नेऽभिधारयन्ति
अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्ययवः पृषदाज्यमेवाग्नेऽभिधार-
यन्त्यग्नेः प्राणाः पृषदाज्यमित्यभिदधतीत्यादि” ऐहिहृत्प्रमात्र-
चरिततया कीर्त्तनं पुराकल्पः । एवमन्येऽपि अर्थवादा ब्राह्म-
णरूपाः सामसंहिताभाष्ये भाषवाचार्येण दर्शिताः यथा
“हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परकतिः
पुराकल्पोयावधारणकल्पना” इति “तेन ह्यत्र क्रियत” इति
हेतुः “एतद्भेदधित्वमिति” निर्वचनम् । “अमेध्या वै

भाषा” इति निन्दा “वायुर्वैक्षेपिष्ठेति” प्रशंसा “तदूक्यचि-
कित्स्वन् जुह्वानीमाहोषामिति” संशयः “यजमानेन सन्नि-
ता औदुम्बरी भवतीति” विधिः “भाषानेव मह्यं पचते” इति
परकतिः “पुरा ब्राह्मणा अभ्युः” इति पुराकल्पः । “याव-
तोऽंशान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपे-
दिति” विशेषावधारणकल्पनेत्युदाहृतं च तत्रैव । लौगा-
क्षिणा तु त्रैविध्यमुक्तम् “अर्थवादश्च त्रिविधः गुणवादोऽनु-
वादोभूतार्थवादश्चेति तदुक्तम् ॥ “गुणवादो विरोधे स्यादनु-
वादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्वानादर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥
गुणवादश्च “यथा सिंहो माणवक” इत्यादौ माणवके
सिंहभेदस्य विरोधेन तद्वत्तदशभेदो बोध्यते तेन समर्थ-
त्वादिरूपं तद्वृत्तिगुणमनुवदति प्रतिपादयतीति गुणवादः
अन्ये तु “यजमानः रुक्तर” इत्यादौ प्रत्यक्षादिभिर-
वधारितेऽर्थे तमेवार्थमनुवदतीत्यनुवादः यथा “वज्र-
हिंस्रस्य भेषजं, “भूमिरावपनं महत् सूर्यस्तापकर”
इत्याहुः । तद्वानादेतदुभयार्थकत्वाभावात् तथा चैतदुभय-
भिन्नं भूतं सिद्धार्थं वदतीति भूतार्थवादः इति । अयञ्चानेक-
विधः क्वचिदुक्तः, स्तुत्यर्थवादः फलार्थवादः सिद्धार्थवादः
निन्दार्थवादः परकतिः पुराकल्पः सन्त्वचेति । तत्र स्तु-
त्यर्थवादो यथा “वायुर्वैक्षेपिष्ठा देवता” इत्यादि ॥ फलार्थवादो
यथा “तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्चमेधेन यजेते-
त्यादि” । “प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रोरुपयन्तीत्यादि” च
यद्यप्येतस्य परकतावेव पर्यसाधनं तथापि फलस्य विशेष्यतयाऽ
नभिधानात्तादृशेण पृथगुपन्यासः ॥ सिद्धार्थवादो यथा ।
“यच्च दुःखेन संभिन्नं न च प्रसन्नमनस्तरम् ॥ अभिलाषोप-
नीतं यत् तत् सुखं स्वःपदासदमित्यादि” ॥ निन्दार्थवादो
यथा “अन्वन्मस्ते प्रविशन्ति ये के चात्महृनोजना” इत्यादि ॥
परकतिः परकत्वभिधानं परक्रियोक्तिः । एवञ्च लौगाक्षि-
भास्त्रोक्तस्य “विरोधेनानुवादः स्यादित्यादि कारिकोक्तस्य
त्रैविध्यस्य मध्ये स्तुत्यर्थवादस्यैवान्तरभेदेन तस्य सप्रविध-
त्वमिति भेदः । ३ अन्यतात्पर्यावधारणार्थे लिङ्गषट्का-
न्तर्गते लिङ्गभेदे च । “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता
फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्यनिर्णये इति
वे० सा० यथा “उत तमादेशमप्राप्नो” येनाश्रुतं श्रुतम् । इत्या-
दिनाऽद्वितीयवस्तुनः प्रशंसनम्” छा० उ० भा० उक्तम् ।

अर्थविज्ञानं न० दैत० शुश्रूषाद्यवधारणयुक्तधीगुणान्तर्गते
गुणभेदे हे० ।

अर्थविह त्रि० अर्थं कार्यं वेत्ति विद-क्तिप् । कार्योभिचे

“विवक्षितार्थविदस्तत्क्षणं प्रतिसंहताम्” भाषः ।
 अर्थविप्रकर्षः पु० अर्थस्य अर्थबोधस्य विप्रकर्षः बोधनस्य
 विलम्बेनोत्पादनम् । पूर्वपूर्वमपेक्ष्य उत्तरोत्तरस्य
 विलम्बेनार्थबोधने “स्तुतिविद्वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां
 समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् “जै० सू० । तथाहि
 अनपेक्ष्यरूपपायाः द्वितीयादिभ्यः अर्थप्रकाशनसामर्थ्य-
 रूपलिङ्गापेक्षया शीघ्रार्थबोधकत्वम् इति तस्याः सर्वतः प्राव-
 ल्यम् एवं लिङ्गस्य वाक्याद्यपेक्षया शीघ्रार्थोपस्थापकतया
 बलवत्त्वम् । विवृतिः बलाबलाधिकरणशब्दे ।

अर्थव्ययञ्जः लि० अर्थस्य धनस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति
 ज्ञा-क । किं धनं, कथं, कुत्र, कियत्, कस्मै वा व्ययि-
 तव्यमिति विशेषाभिज्ञे ।

अर्थव्यापाप्रथः पु० अर्थस्य प्रयोजनस्य व्यापान्त्रयः । १ प्रयो-
 जनसम्बन्धे २ अभिधेयाश्रये । व० । ३ सप्रयोजने लि० ।

अर्थशास्त्रं न० अर्थस्य भूमिधनादेः प्रापकं शास्त्रं शाक० त० ।

१ नीतिशास्त्रे, अभिचारादिकर्मप्रतिपादके २ शास्त्रे च ।

“अर्थशास्त्रात् बलवत् धर्मशास्त्रमिति स्थितिः” या० सू०

विवृतमेतन्मिताक्षरायाम् “यद्यपि समानकर्तृकतया

अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतौ विशेषेणान्ति

तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्म-

शास्त्रं बलवदित्यभिप्रायः धर्मस्य च प्राधान्यं शास्त्रादौ

दर्शितन्मात्रमर्थशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य

बाध एव । “गुरुर्वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बह्व-
 श्रुतम् । आततायिनमायान्” हन्यादेवाविचारयन् ।

आततायिवधे दोषोऽहन्तुर्भवति कश्चन । प्रच्छन्नं वा

प्रकाशं वा सन्त्युतं मन्युमृच्छति” तथा “आततायिन

मायान्मपि वेदान्तं रणे । जिघांसन्तज्जिघांसोयात्र ते-

न ब्रह्महा भवेत्” इत्याद्यर्थशास्त्रम् । “इयं विशुद्धिरदिता

प्रमायाकामतोऽजिगम् सकामतो ब्रह्मवधे निष्कर्तुर्न

विधीयते” इत्यादि धर्मशास्त्रनयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बल-

वदिति युक्तमित्यन्यमतसङ्गा । “हिरण्यभूमिलाभेभ्योमि-

तलवत्किंवा यतः । अतो यतेतत् प्राप्तौ” इत्यर्थ

शास्त्रम् । “धर्मशास्त्रालुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः”

इति धर्मशास्त्रम् । तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति

यथा चतुष्पाद्व्यवहारे प्रवर्तमाने एकस्य जयेऽवधार्य-

माणे धर्मांलुसरणम् न मितलाभः । अन्यस्य तु जये

मितलवन्निर्धर्म-शास्त्रमनुसृतम्भवति तत्तार्थशास्त्रा-

द्धर्मशास्त्रं बलवत् अतएव “धर्मार्थसन्निपाते अर्थप्राप्तिश्च

एतदेवेति” प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वन्दर्शितमापस्तम्बेन” इति ।

अर्थशौच अर्थानां तदुपायानां शौचम् तदर्जने शुद्धिः ।

अन्यायेन धनोपाज्जनपरिहारेण अर्थार्जनशुद्धौ

“सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतमिति” मनुः ।

अर्थसंग्रहः पु० इत० । धनसञ्चये ।

अर्थसंस्थानं न० अर्थानां धनानां संस्थानं स्थितिर्यस्मात्

सम्+स्था-अपादाने ल्युट् वा । १ धनोपाज्जनसाधन

प्रतिपह्नादौ । २ भावे ल्युट् इत० । ३ अर्थस्थितौ ।

अर्थसञ्चयः पु० अर्थानां धनानां सञ्चयः संग्रहः

समुदायश्च । १ धनसंग्रहे । “कुदेशमासाद्य कुतोऽर्थ-

सञ्चयः” इति नीति० । २ धनसमूहे च ।

अर्थसमाजः पु० अर्थानां कारणानां वा समाजः समूहः ।

१ बहुविधार्थसमूहे २ कारणसमूहे च । “अर्थसमाजप्रस्तात्

नीलघटत्वादिकम् न कस्यचित् कार्यं तावच्छेदकमिति”

गदा० । तथाहि घटत्वं दण्डादेः कार्यं तावच्छेदकम् ।

नीलत्वन्तु नीलकपालस्येति भिन्नभिन्नकारणस्यैव तत्तत्कार्य-

तावच्छेदकम् तथाच नीलघटत्वं न कस्याप्येकस्य कारणस्य

कार्यं तावच्छेदकम् नीलघटत्वस्य नाना कारणस्यैव कार्य-

तावच्छेदकत्वात् एवञ्च तस्य कारणसमाजप्रस्तात् न

कस्यापि कार्यं तावच्छेदकत्वम् । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

३ धनसमूहे च ।

अर्थसमाहारः पु० इत० । १ धनसंग्रहे सम्यगुपायेनाज्जने

ते च उपायाः “सप्त वित्ताशमा धर्मप्रा दायोलाभः

क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रहएव चेति”

स्मृत्युक्ताः साधारणाः “ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य

विजितं निर्विष्टं वैश्यस्य द्रव्योः गौ० उक्ताः “याजना-

ध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्ज्यवेदितश्चतुर्लक्षाश्च ब्राह्मणादेः

यथायथम् असाधारणाः ज्ञेयाः । २ धनसमूहे च ।

अर्थसम्बन्धः पु० अर्थस्य धनस्य वाच्याद्यर्थस्य वा सम्बन्धः ।

१ धनसम्बन्धे वाच्याद्यर्थसम्बन्धे । २ धनसम्बन्धप्रयोजकाश्च

अपतितपुत्रत्वादयः शास्त्रीयाः क्रयादयश्च लौकिकाः ।

अर्थसिद्धिः अर्थात् अर्थान्वयविशेषात् सिद्धिः । शब्दादिनाऽबोध-

नेऽपि अन्वयबललभ्ये पदार्थे” यथा घटमानयेति वाक्ये

घटस्य किद्वेतरत्वमन्वयबललभ्यं न च तत्र शब्दशक्त्याद्य-

पेक्षा । तथा च शब्दबोधे योग्यताज्ञानस्य हेतुतया किद्वेतर

रघटएव जलाहरणप्रयोजकत्वावधारणेन तत्रैव प्रवृत्तिर्न

तरघटादौ एवमन्यत्वापि । अर्थः प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य

परि० । २ सिद्धार्थे सिद्धप्रयोजने इत्यतः सिद्धधने च लि० ।

अर्थसिद्धि स्त्री अर्थतः योग्यान्वयवशात् सिद्धिः । १ अपदा
र्थस्य तात्पर्यविधया सिद्धौ । ६४० । २ धनसिद्धौ ।
अर्थहर त्रि० अर्थान् धनानि हरति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां
ङोप् । परकीयधनहरणशोले चौरादौ ।

अर्थहीन त्रि० अर्थेन धनेन हीनः । १ धनहीने दरिद्रे ।
२ वाच्यार्थहीने च ।

अर्थीगम पु० अर्थस्य आगमः । १ आये । अर्थीगमोनिव-
मरोगिता च नोति० । अर्थ आगमस्यतेऽनेन करणे षञ् ।
२ धनार्जनोपाये क्रयादौ । ३ वाच्याद्यर्थापत्तये च “दण्डा
पूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरित्येते” सा० द० ।

अर्थान्तर न० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर० त० । १ अन्याये,
“बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति” सांख्यम् । न्याय-
मते उद्देश्यसिद्धये प्रयुक्ते शब्दसामर्थ्यादनुद्देश्यसिद्धि-
रुक्ते २ वाक्ये । तस्य प्रतिवादिनोद्भावने वादिनियहः ।
“प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्या-
सोहेत्वन्तरमर्थान्तरं फलमित्यादि” गौ० सूत्रेण नियह-
स्थानान्य क्त्वा “प्रकृतादर्थोदसम्बन्धार्थोऽर्थान्तरमिति”
ललितम् । प्रकृतात् प्रकृतोपयुक्तात् ल्लक्षणे पञ्चमी तेन
प्रकृतोपयुक्तमर्थसुमेच्यासम्बन्धार्थाभिधानमर्थान्तरं प्रकृता-
नाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलितार्थः यथा शब्दोऽनित्यः
कृतकत्वात् इत्युक्त्वा शब्दोऽगुणः स चाकाशस्थेत्याद्युक्तिः”
न्या० उक्तिः । शब्दस्थानित्वसाधने प्रयुक्ते तस्य गुणत्वस्याकाश-
वृत्तित्वस्य च साधने प्रकृतोपयोगित्वं नास्तीति तस्य तथात्वम् ।
विवरणं नियहस्थानशब्दे । अर्थशब्दस्य कारणपरत्वे
३ कारणान्तरे “अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव” कुमा० “अर्थान्-
तरेण कारणान्तरेण लभ्य” इति सङ्गि० ।

अर्थान्तरन्यास पु० अर्थान्तरं न्यास्यतेऽतः । अर्थान्तरभेदे
“सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च
कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ॥ साधम्नोऽप्येतरेणार्थान्-
रन्यासोऽष्टधा ततः” । क्रमेणोदाहरणानि । “उद्देश्य-
हायः कार्यान्त्तं क्षोदीयानपि गच्छति । सम्प्रयान्मोक्षिमयेति
महानद्या नगापगा” ॥ अत्र द्वितीयाङ्गतः सामान्योऽर्थः
सोपपत्तिकः क्रियते । “यावदर्धपदां वाचमेवमाधाय
माधवः । विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः”
अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनम् । “पृथ्वी ! स्थिरा भव
भुजङ्गम ! धारयैनां त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितीयं
दधीथाः । दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तन्नितये दिधीर्षामार्थः
करोति हरकामुकमाततज्जम्” अत्राततज्जाकरणं पृथ्वी-

स्थैर्यादेः कार्यस्य समर्थकम् । “सहसा विदधीत न
क्रियामविवेकः परमापदां पदम् । विवृणते हि विवृण-
कारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः” इत्यादौ सम्पहरणं
कार्यं सहसा विधानाभावस्य विवृणकारित्वरूपस्य
कारणस्य समर्थकम् । एतानि साधम्नो उदाहरणानि
वैधम्नो यथा “इत्यभाराध्यमानोऽपि क्लिप्नाति भुवन
त्वयम् । शान्त्येव प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः” ॥
अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम् । “सहसा विद-
धीतेति” अत्र सहसा विधानाभावस्यापत्तदत्वं विवृणं
कार्यं समर्थकम्” सा० द० ।

अर्थीपत्ति स्त्री अर्थस्य अनुक्तार्थस्य आपत्तिः सिद्धिः । शब्दे-
नानुपस्थापितार्थस्य सिद्धिरूपे मीमांसकोक्ते १ प्रमितिभेदे ।
यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वविशिष्टस्य
देवदत्तस्य रात्रिभोजित्वरूपार्थस्य शब्दानुक्तस्यापि सिद्धिः ।
अर्थस्यापत्तिर्वेतः । २ तत्साधने च यद्योक्तं वे० प० ।
“तलोपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थीपत्तिः । तलोपपाद्य-
ज्ञानं कारणम् उपपादकज्ञानं फलम् । येन विना यदनु-
पपन्नं तत्तलोपपाद्यम् यस्याभावे यस्यानुपपत्तिः तत्त-
लोपपादकं यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाभुञ्जानस्य
पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशं पीनत्वमुपपाद्यं यथा वा
रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रि-
भोजनमुपपादकं रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमितौ, अर्थ
स्यापत्तिः कल्पनेति षष्ठीसमासेनार्थापत्तिशब्दोवर्तते ।
कल्पनाकरणे पीनत्वादिज्ञाने तु अर्थस्यापत्तिः कल्पना
यस्यादिति वङ्गब्रीहिसमासेन वर्तते इति फलकारणयो
रुभयोस्तत्रयोगः । नचेयमर्थीप्तिरनुमानेऽन्तर्भवितुमर्हति
अन्वयव्याप्तिज्ञानेनान्वयिष्यन्तर्भावात् । व्यतिरेकपञ्चानु-
मापकत्वं प्रागेव निरस्तम् अतएवार्थापत्तिस्थलेऽनुमीनोमीति
नानुव्यवसायः किन्त्वेनेदं कल्पयामीति” । “अद्वैतागम-
नासीरे साधुसा धुन्वती परान् । सेवामेवाज्जयत्यर्था-
पत्तिपत्तिपरम्परा” ख० खा० । सांख्यादिभिश्च नेयं प्रमाणा-
न्तरमपि तु अनुमानेऽन्तर्भवतीत्युक्तम् यथा “एवमर्थीप्तिरपि
न प्रमाणान्तरं तथाहि जीवतश्चैतस्य गृह्याभावदर्शनेन बहि-
र्भावस्यादृष्टस्य कल्पनमर्थीप्तिरभिमतता दृष्टानां साम्य-
नुमानमेव । यदा खलु व्यापकः सच्चेकत्वं नास्ति तदान्य-
त्वास्ति, यदा व्यापकएकत्वास्ति तदान्यत्वं नास्तीति सुकरः
स्वयरीरे एव व्याप्तिग्रहः । तथाच सति गृह्याभावदर्शनेन
लिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव । न च चैतस्य कवि-

तत्त्वेन गृहाभावः शक्योऽपह्नोतुं येनासिद्धो गृहाभावो बहिर्भावे न हेतुः स्यात् । न च गृहाभावेन वा सत्त्वस-
पङ्क्यते येन सत्त्वमेवानुपपद्यमानमात्मनः सत्तां बहिर्व-
स्थापयेत् तथाहि चैतस्य गृहासत्त्वेन सत्त्वमात्रं
वा विरुध्यते, गृहसत्त्वं वा ? न तावद्यत्न कचन
सत्त्वस्यास्ति विरोधो गृहासत्त्वेन, भिन्नविषयत्वात् ।
देशसामान्येन गृहविशेषाद्वेपोऽपि पाक्षिक इति समान-
विषयकतया विरोध इति चेन्न प्रमाणनिश्चितस्य गृहेऽ-
सत्त्वस्य पाक्षिकतया सांशयिकेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपा-
तोगात् । नापि प्रमाणनिश्चितो गृहाभावः पाक्षिकमस्य
गृहसत्त्वं प्रतिक्षिपन् सत्त्वमात्रमपि प्रतिक्षेपुं, सांश-
यिकत्वं वापनेतुमर्हतीति युक्तं गृहावच्छिन्नेन चैवाभावेन
गृहसत्त्वं विरुद्धत्वात् प्रतिक्षिप्यते न तु सत्त्वमात्रं तस्य
तत्त्वोदासीन्यात् । तस्मात् गृहाभावेन लिङ्गेनै-
सतो बहिर्भावोऽनुमीयत इति युक्तम् । एतेन विरु-
द्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थया अविरोधापादनमर्थापत्ते-
र्विषयइति परास्तम् अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात् ।
उदाहरणान्तराणि चार्थापत्तेरेवमेवानुमानेऽन्तर्भावनीया-
नीतिं सां कौ० । व्याख्यानञ्चैतदस्माभिस्तुष्टीकायां यथा
“व्यापकस्य देशविशेषेऽस्त्यतावपि देशान्तरे सत्त्वमवगम्यते
इत्याह व्यापकः सन्नित्यादि । सन् सत्त्वाश्रयः । व्यापकः
सत्त्वव्यापकः, तथा च । सन् चैतो बहिर्भावेन गृहेऽस्त्य-
तत्वात् स्वशरीरवदित्यनुमानादेवार्थापत्ति-विषय-सिद्धिरिति
भावः । सत्त्वाश्रयस्य सतः पक्षीकरणात् सत्त्वासत्त्व-
योश्च विरोधितया सत्त्वप्रतिरुद्धः कथं गृहेऽसत्त्ववृत्तौ
हेतुस्तिष्ठेत् तथाच स्वरूपासिद्धिहेतुना कथं बहिःसत्त्व-
रूपसाध्यसिद्धिरिति आशङ्क्य समाधत्ते न च चैतस्ये-
त्यादिना । गृहाभावः गृहासत्त्वम् बहिर्भावः बहिःसत्त्वम् ।
ननु गृहेऽसत्त्ववतः कथं सत्त्वाश्रयता सत्त्वासत्त्व-
योर्विरोधित्यात्तया चाश्रयासिद्धिरित्याशङ्क्य समाधत्ते न
च गृहाभावेनैति गृहासत्त्वमेत्यर्थः । गृहासत्त्वस्य गृह-
सत्त्वं प्रत्येव विरोधिता न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति समर्थ-
यितुं विकल्पयति तथाहि चैतस्येति । ननु सत्त्वमाश्रय-
सामान्यमात्रपत् देशसामान्यमेवात्रापि देशसामान्यमात्र-
पता च तेन तन्माध्यवर्त्तिनो गृहरूपदेशस्यापि समाक्षेपात्
गृहस्यापि पाक्षिकसत्त्वलाभेन तेन सह गृहासत्त्वस्य विरो-
धित्वात् पुनः स्वरूपासिद्धिरित्याशङ्कते देशसामान्येनेति
आक्षिप्यमाणेनेत्यादिस्तथाच सामान्यदेशाक्षेपेणैव विशेषदेश-

स्याप्याक्षेपइति भावः । परिहरति नेति । पाक्षिकतया
पक्षे प्राप्ततया । सांशयिकेन संशयमापत्तेन । “सामान्यविषयं
सत्तावाक्यं “गृहविषयं न वेति” संशयमात्रलब्धेन-
गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् तस्य दुर्बलतया प्रतिबन्धक-
त्वानौचित्यात् । प्रमाणनिश्चितस्य प्रात्यक्षिकस्य गृहास-
त्त्वस्य गृहसत्त्वं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वं न तु सत्त्वसामान्यं
प्रतीति व्यवस्थापयन्नाह नापि प्रमाणेति । अस्य चैतस्य
प्रतिक्षिपन् प्रतिरुध्यन् । प्रतिक्षेपुं प्रतिरोद्धुमर्हतीत्य-
प्येष्टान्वयः । सांशयिकत्वं संशयमापन्नत्वम् । एतस्य
च सत्त्वमात्रस्येत्यादिः । अपनेतुमपवारयितुम् । विषय-
विशेषे एव विरोधित्वमित्युपसंहरति युक्तमित्यादिना
एतावता प्रबन्धेन व्यवस्थापिवमर्थं निगमयन्नाह तस्मा-
दिति । गृहासत्त्वप्रमाणं प्रत्यक्षं, सत्त्वसामान्यप्रमाणमनु-
मानमेतयोर्विषयविशेषे व्यवस्थापनेनाविरोधापादनम् समा-
वेशनमित्येवार्थापत्तेः फलं तत् निरस्यति एतेनेति । वक्ष्य-
माणहेतुनेत्यर्थः परास्तमित्यप्येष्टान्वयः । विरोधा-
भावे हेतुं वदन् निरसनहेतुं शीतयति अवच्छिन्नेत्यादि
गृहावच्छिन्नसत्त्वं प्रत्यक्षविषयः, गृहानवच्छिन्नसत्त्वमनु-
मानविषय इत्येकविषयत्वाभावेन-विरोधाभावात् विरो-
धस्यैव तत्तासङ्गात् अर्थापत्तया किं समाधास्यते इति
भावः । ३ अर्थालङ्कारभेदे ‘दण्डायूपिकयान्वार्थानुसंध्या-
पत्तिरिष्यते’ सा० द० । “मूषिकेण दण्डो भक्षितः”
इत्यनेन तत्त्वहचरितमपूपमक्षयमर्थादायातं भवति इत्येव
न्यायो दण्डायूपिका । अत्र च क्वचित् प्राकरणिका-
दर्थदप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिकार्थात्
प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणे ।
“हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले । कुत्तानामप्यव-
स्थेयं के वयं करकिङ्कराः । विजलाप सवाप्यगददं सहजा-
मप्यवहाय धीरताम् । अभितप्तमयोऽपि साह्वं भजते कैव
कथा शरीरिणाम्” ॥ “यदकीर्त्तितमर्थादापद्यते सार्था-
पत्तिः” इति सुश्रुतोक्तेऽतन्वयुक्तिभेदे च ।

अर्थिक पु० अर्थयते इत्यर्थी याचकः कुत्सितार्थी कन् ।

निद्रागतन्दपादेजागरणार्थं नियुक्ते स्तुतिपाठकादौ ।

अर्थित ति० अर्थ-गौणे कर्मणि क्त । याचिते यस्य सकाशात्
याच्यते स तस्मिन् । “अवकाशं किलोदन्वान् रामाया-
भ्यर्धितोददौ” रघुः । तस्याविवक्षायां मुख्ये कर्मणि क्त ।
याचनाकर्म्मणि २पदांशे यद्वस्तु कस्यचित् समीपे याच्यते स
तस्मिन् । अर्थिको याचकस्य भावः तत् । ३ याच्नायां स्त्री ।

“न व्यङ्ग्यत कदाचिदर्थिता” रघुः । याच्ञायास्तु व्याघातः याच्ञाफलाभा एव भवति । “यद्यर्थिता तु दारैः स्वात् क्लीवादीनां कथञ्चन” मनुः । १४ कामनायाञ्च । अर्थिन् त्रि० अर्थ+अस्त्वर्थ इति । १ याचके, २ सेवके, अस-
न्निहितधने ३ धनस्वामिनि । “नैवतार्थिनमवज्ञया हृङ्गः”
“यात्रादिषु पराङ्मुखोऽर्थिन” इति च माघ । “यथा-
कामार्थितार्थिनाम्” “ततः समानोय स मानिताधी”
इति च रघुः । ४ कार्यार्थिनि “ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः
प्रतिज्ञातार्थसाधनम्” या० स्मृ० । “स धर्मस्त्वसखः शत्रुहृ
अर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम्” रघुः स्त्रियां ङीप् । “कान्तार्थिनी
तु वा याति” इत्यमरः सन्निहितधने तु अर्थवानित्येव ।
अर्थिसात् अव्य० अर्थिभ्यो देयमधीनं करोति अर्थिन्+साति ।
याचकाधीनतया कृते देये । “विभव्य मेरुर्न यदर्थिसात्-
कृतः” नैषधम् । कम्बुख्यादियोगएवास्व साधुता ।
अर्थे अव्य०-के । साक्षा० । अर्थेकृत्य अर्थेकृता इत्यर्थे
असार्थकं सार्थकं साम्बाद्येत्यर्थे गणरत्ने तु “विकल्पने
प्रभृतीनामेदन्तत्वं लवणादीनाञ्च मानत्वं गणपाठसाम-
र्थ्यादेव यद्वा सप्तमीप्रतिरूपकम् द्वितीया प्रतिरूपकञ्च
निपातनात्” इत्युक्तम् । तथाच २ अर्थशब्दार्थे च ।
अर्थोपमा स्त्री अर्थेन न तु शब्देन उक्ता उपमा । लुप्तोमा
भेदे । विवरणरूपमाशब्दे ।
अर्थोपक्षेपक पु० अर्थान् प्रयोजनानि उपक्षिपति उप+क्षिप-
ण्वु ल् । नाटकाङ्गभेदे विष्कम्भकादिपञ्चके “अर्थोपक्षेपकाः
पञ्च विष्कम्भकप्रवेशको । चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्वादङ्क-
सुखमित्यपि” सा० द० ।
अर्थ्यं त्रि० अर्थ्यात् प्रयोजनादनपेतः यत् । सार्थके सप्रयोजने
“वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे” कुमा० ।
“अर्थ्यामर्थपतिर्वाचम्” रघुः । “स्तुत्यंस्तुतिभिरर्थ्याभिः”
रघुः । २ पण्डिते पु० । अर्थस्य भावः यत् । ३ वस्तु-
स्वभावे । अर्थादागतः । ४ न्याये । अर्थ-कर्माणि यत् ।
५ याचनाकर्माणि अर्थनीये । अर्थाव साधुः यत् । ६ अर्थ-
साधने त्रि० ।
अर्हः पीडने भादि० उभ० सक० सेट् । अर्हति ते आर्हीत्
आर्हीष्ट । “रक्षःसहस्राणि चतुर्हृशादीन्” रघुः । आनर्ह
अर्हकः अर्ही अर्हीत्स अर्हितः । अति-अतिपीडने ।
अत्यर्हितः अभि+आभिमुख्येन पीडने । “अभेष्टाविदूथ्ये”
मा० उक्तेः । बालोपे च अम्यर्थः समीपवर्ती “कालोभ्यर्थं
जलागमः” सा० द० । अन्यत्र अभ्यर्हितः । निस्+निर-

+वा-भृशपीडने । “सोऽस्त्राय पराङ्गेव प्राणो निरर्हति”
शत० द्रा० । वि+विशेषेण पीडने “तद् वा जर्मी व्यर्हतः
पथौ वा पुरुषे वा” शत० द्रा० । सम्+समर्थः नि+
न्यर्थः वि+व्यर्थः ।

अर्हं याचने, गतौ, सक० पीडायां अक० भादि० पर० सेट् ।
अर्हति आर्हीत् । याचने “शरदुघनं नार्हति चात-
कोऽपीति” रघुः ।

अर्हं बधे चुरा० उभय० सक० सेट् । अर्हयति ते आर्हि-
दत् त । “येनार्हिदत् दैत्यपुरं पिनाको” भट्टिः ।
“अव्यर्थो गिरिकूटाभानभ्यर्त्तानार्हिदत् द्रुतम्” भट्टिः ।
सम्+सम्यक्पीडने “यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्वायैः समा-
र्हयत्” भा० व० प० प्रति+प्रतिरूपपीडने यस्य यत्कर्तृकं
पीडनं तेनैव पुनस्तस्य पीडने “प्रत्यर्हयत संक्रुद्धो राघवः
‘पुनराहवे’ रामा० ।

अर्हं नन० अर्ह-ल्युट् । १ गतौ २ पीडायां ३ बधे ४ याचने च ।
अर्हं ना स्त्री चुर० अर्ह-भावे युच् । १ हिंसायां बधे ।

अर्हितं त्रि० अर्ह-क्त । १ पीडिते, २ गते, ३ याचिते च ।
४ रोगभेदे न० “अर्दयित्वाऽनिबोवक्तामर्दितं जनयत्यतः ।
वक्त्रोभवति वक्त्रार्द्धं शीवा चाभ्यपवर्त्तते । शिरश्चलति वाक्-
सङ्को नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् । शीवाचिवकुदन्तानां
तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना । यस्याप्यजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्र-
माविलम् । वायुर्हृदं त्वचि स्नापस्तोदोमन्याहृतपङ्कः ।
तमर्दितमिति प्राङ्मुख्यार्धं व्याधिविशारदाः । क्षीणस्या
निर्मिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः । न सिध्यत्यर्दितं वार्धं
त्रिवर्षं वेपथस्य च” इति सुश्रु० । “लयकाश्चास्य व्रणा
र्थोऽर्हितापहम्” । “हनुमोच्चमधीमन्यमर्दितञ्च सुदा-
कणम्” इति च सुश्रु० ।

अर्हितं त्रि० अर्दितस्यस्य इति । नेत्रादिरोगभेदशुक्ते
“अर्दितो कर्णशूलो च दन्तरोगोच मानवः” सुश्रु० ।

अर्हं पु० कृध-वृद्धौ भावादी चञ् । १ वृद्धौ । आधारे चञ् ।
२ गृहादौ । “आहूतं इन्द्र ! इतहृन्नाकमर्द्धसागर्हि”
यजु० ३३, ६५ । “अर्हं निवासदेशम्” वे० दी० । अधि+
कृध-अच् । वृद्धिप्राप्त्याधारे २ वायौ । “कतमोऽध्यर्ह इति”
प्रश्ने “योऽयं पवते” इत्युत्तरं दत्त्वा “तदाहर्ह्यदयमेकप्रवैष
पवतेऽथ कथमध्यर्ह” इति प्रश्ने उत्तरम् । “यदस्मिन्नर्दं सर्व-
मध्याधर्हो अस्मिन्वायौ सति इदं सर्वम् अधिकमाप्नोति
प्राणः आप्तप्राप्नोति इति तेनाध्यर्ह” इति का० उ० । करणे
चञ् । ३ अवयवरूपे खण्डे अवयवेनेनोपचयात् अवयविनो

दृष्टिरिति तस्य तथात्वम् । समखण्डवाचित्वे तु न० ।
 “अर्द्धं नपुंसकम्” पा० सूत्रे तथैवोक्तेः । ५ समीपे अर्धदेव-
 भेदे उदा० समं सवाचिनस्तु एकदेशिसमासः । अर्धर्द्धः
 अर्धकायम् अर्धपिपपली चचित् षष्ठीसमासः “एतच्छता-
 र्द्धमावत्य त्वलोकविजयो भवेत्” तन्त्रम् । एतत्
 पूर्वकनौशब्दान्ततत्पुरुषात् अच् अर्धनावम् ख्यायांस्तु
 वा अर्धखारम् अर्धखारो । खण्डमात्रवाचित्वे षष्ठी-
 समासः । “क्रोशार्धं प्रकृतिपुरस्सरेण गत्वा” रघुः ।
 अवयवावयविनोर्भेदात् क्वचित् धर्मिपरता । अर्धप्रते
 वर्षप्रते ऋध्-णिच्-कर्मणि अच् । ई खण्डिते
 लि० जसि अर्धाः अर्धे । [क्रियासमाप्तिस्ततोऽर्द्धं कृते ।
 अर्द्धकृतं लि० अर्धं कृतम् । असम्पूर्णकृते यस्य यथा करणे
 अ(आ)र्धकौडविक लि० अर्धकुडवपरिमाणमर्हति ठञ् उत्तर
 पदस्य दृष्टिः पूर्वस्य वा । अर्धकुडवपरिमाणाहं स्त्रियां ङीप् ।
 अर्धखारी स्त्री अर्धं ख्यायाः एक० त० वा अच् । खारीपरि
 माणार्धार्धे । अत्र वा अच् । अर्धखारम् तत्रैव न० ।
 अर्द्धगङ्गा स्त्री अर्द्धं गङ्गायाः एकदेशित० । स्नानादौ गङ्गास्ना-
 नादेरर्द्धफलदायिन्यां कावेरीनद्याम् ।
 अर्द्धगर्भं लि० अर्द्धं वत्सरस्यार्द्धं मार्गादौ पौषादौ वा ब्रह्माण्डस्यार्धं
 गमने वा गर्भं गर्भस्थानीयसुदकं यस्य । सूर्यरश्मिभेदे ते
 हि मार्गादौ पौषादौ च भूमिस्थम् उदकमाकृष्य गर्भरूपेण
 गमने धारयन्ति इति ज्योतिषप्रसिद्धम् “तासां शतानि
 चत्वारि रश्मीनां दृष्टिसर्जने इत्यादिना ३२४ पृष्ठ
 दर्शितेन यादववाक्येन तेषां मध्ये शतत्वयेण गर्भधारण
 स्रोक्तेस्तथात्वम् गर्भधारणकालश्च ६० स० उक्तम् यथा ।
 “मार्गशिरःशुक्लपक्षप्रतिपत्प्रभृति क्षपाकरेऽषाढाम् । पूर्वा
 वा सप्तपगते गर्भाणां लक्षणं ज्ञेयम् । यत्तत्तत्सप्तपगते गर्भं
 चन्द्रे भवेत् स चन्द्रवशात् । पञ्चनवते दिनशते तत्रैव
 प्रसवमायाति । सितपक्षभवाः कृष्णे, शुक्ले कृष्णा द्युस-
 न्भवाः रात्रौ । नक्तप्रभवाश्चाहनि, सन्ध्याजाताश्च सन्ध्या-
 याम् । मार्गशीर्षाद्यागर्भामन्दफलाः पौषशुक्लजाताश्च ।
 पौषशुक्लपक्षेण निर्दिशेच्छ्रावणस्य सितम् । सावसितोद्भवा
 गर्भाः श्रावणकृष्णे प्रकृतिमायान्ति । सावस्य कृष्णपक्षेण
 निर्दिशेद्भाद्रपदशुक्लम् । फाल्गुनशुक्लपक्षतथा भाद्रपदस्या
 सिते विनिर्देशाः । तत्रैव कृष्णपक्षोद्भवास्तु ये तेऽश्वयुजशुक्ले ।
 चैत्रसितपक्षजाताः कृष्णेऽश्वयुजस्य वारिदा गर्भाः ।
 चैत्रसितसम्भूताः कार्तिकशुक्लेऽभिवर्षन्ति” इति ।
 “सप्तर्षीगर्भा भुवनस्य रेतः” ऋ० १, १६४, ३६ । “वत्-

सरस्यार्द्धं गर्भस्थानीयसुदकं धारमाणाः” भा० । [हारभेदे
 अर्द्धशुक्ल पु० । अर्द्धः चन्द्रसमः शुक्लः । १ चतुर्विंशतिलतिके
 अर्द्धगुञ्जा स्त्री अर्द्धं गुञ्जायाः । गुञ्जायास्तुत्यार्धपरिमाणे
 “तुल्या यवाभ्यां कथितात् गुञ्जा” लीला० उक्तेः यव-
 द्वयार्द्धे एकयवरूपे तत्परिमाणे । तदर्हति ठञ् । उत्तर-
 पदस्य दृष्टिः पूर्वस्य वा ॥ अ(आ)र्द्धं गौडिकः तत्परि-
 माणाहं लि० । स्त्रियां ङीप् ।
 अर्द्धचन्द्र पु० अर्द्धं चन्द्रस्य एक० त० । १ चन्द्रस्यार्द्धं, तदाकारे-
 २ नखद्यते, ३ गलहस्ते, ४ वाणभेदे, “रावणेन हृता सीता-
 अर्द्धचन्द्रार्द्धभास्करा” महाना० “सार्द्धचन्द्रं विभर्त्ति
 यः” कुमा० “अर्द्धचन्द्रमुखैर्वाणैश्चिच्छेद कदलोमुखम्”
 रघुः “शृगालाः सर्वे गलेऽर्द्धं चन्द्रं दत्त्वा निस्सारिताः” ।
 “तद्दीयतां द्रागेतस्यार्द्धचन्द्रः” इति च पञ्च० त० । गल-
 हस्तस्य तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपा हस्तसन्निवेशविशेष-
 मुद्रा । (तेजोद्योति) ख्यातायां ५ त्रिवृति स्त्रीणां इति लक-
 भेदे च । स्त्री । स्वार्थे कन् । हस्ते अत इत्ये । अर्द्धच-
 न्द्रिका १ कर्णस्फोटकतायां २ चित्पदार्थाच्च ।
 अर्द्धचन्द्रक पु० अर्द्धचन्द्र इव कायति कौ-क । १ मयूर-
 पिच्छस्यार्द्धचन्द्राकारे पदार्थे ।
 अर्द्धचन्द्राकृति पु० अर्द्धचन्द्राकृतिरिवाकृतिर्यस्य । गलहस्ते
 तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपे गले हस्तसन्निवेशविशेषे ।
 अर्द्धचोलक न० अर्द्धं चोलस्य एकदेश त० संज्ञायां कान् ।
 (काञ्चुकीति) ख्याते कुर्पांसकवस्त्रे ।
 अर्द्धजरतीय पु० अर्द्धा जरतीय इवार्थे कन् । अर्द्धद्विषाद्वये
 न्यायभेदे स च अर्द्धं कुक्कुआः पाकाय अर्द्धं प्रसवाय यथा न
 प्रभवति एवमेकभागस्थान्यपरत्वमन्यभागस्थान्यपरत्वं न
 युक्तमित्येवं परः न्यायः । “न च जानीमो विषयसम्वाया
 मिवात्तरालेऽवस्थानमर्द्धजरतीयकौशलम्” ६० उ० भा० ।
 यथा न जागर्त्ति न स्वपितीति विषयग्रहणमिति अन्त-
 रालेऽवस्थानं दुर्घटं यथा चार्द्धं कुक्कुआः पाकार्यमर्द्धञ्च
 प्रसवायेति कौशलं नोपलभ्यते” आ० मि० । जरत्या एव
 पाकः युवत्यास्तु प्रसवार्थत्वं नत्वेकस्या एव द्विविधकार्यं
 करत्वमित्यर्थः “तुल्ययोर्निज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिवचनयोः
 प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादर्द्धजरतीयोन्यायो न युक्तः
 कल्पयितुम्” छा० भा० ।
 अर्द्धजान्गवी स्त्री अर्द्धगङ्गावत् । कावेर्यां नद्याम् ।
 अर्द्धतित्त अर्द्धः असम्पूर्णस्तित्तः । नेपालनिम्बे । [तत्रैव कावे ।
 अर्द्धदिन अर्द्धं दिनस्य । दिनस्य तुल्याऽंशे सार्द्धसप्तसहस्रा

अर्द्धदेव पु० अर्द्धे समीपे तद्वर्त्ती देवानाम् । देवसमीपे वर्त्तमाने ।

“इन्द्रं न दत्ततरमर्द्धदेवम्” “दत्तहृणं ददधुर्द्धदेवम्” ऋ०

१, ४३, ८, ९ । “अर्द्धदेवं देवानामर्द्धे समीपे वर्त्तमानम्” भा०

अ(आ)र्द्धद्रौणिक लि० अर्द्धद्रोणमर्हति ठञ् । उत्तरपदस्य ढङिः

पूर्वस्ववा । अर्द्धद्रोणपरिमाणाहं वस्तुनि स्त्रियां ङीप् ।

अर्द्धधार न० अर्द्धे धाराऽस्य । सुश्रुतोक्ते विंशतिशस्त्रमध्ये

शस्त्रभेदे “विंशतिः शस्त्राणि । तद्यथा । मण्डला-

पकरपलट्टिपलनखशस्त्रघट्टिकोत्पलपलकार्द्धधारस्त्रचीसख

कुशपलाटोसखशरारीसुखान्तर्ध्वत्तिलकूर्चकशुठारिकाश्रीहिंस-

खारानेतसपल्लवडिशदन्तशङ्कोषण्य” इति । “ढङिपल्लवख-

शस्त्रघट्टिकोत्पलपलकार्द्धधारणि छेदने भेदेने च” सुश्रु० ।

अर्द्धनारायण न० अर्द्धमर्द्धमितं स्थानं यस्य तादृशोनारा

यणो यत् “प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्तचतुष्टयम् । अत्र

नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कथञ्चन” इत्युक्ते गङ्गायाः

प्रवाहमवधिरुक्तचतुष्टयात्मके नारायणस्वामिके स्थाने ।

अर्द्धनारीश्वर पु० अर्द्धाङ्गे या नारी तस्या ईश्वरः । हर-

गौरीरूपे शिवमूर्त्तिभेदे तद्रूपादि ध्यानशब्दे वक्ष्यते ।

अर्द्धनाव न० अर्द्धं नावः अच् समा० । नौकायास्तुल्यांशे ।

अर्द्धनिशा स्त्री अर्द्धं निशायाः एकदेशित० । अर्द्धरात्रे ।

अर्द्धपण पु० अर्द्धं पणस्य । “वराटकानां दशकद्वयं यत् सा

काकिणी ताश्च पणश्चतस्रं” इत्युक्तपणस्याङ्गे काकिणीद्वये ।

अर्द्धपथ न० अर्द्धं पथः अच् समा० । मार्गस्य तुल्यांशे प्रदेशे ।

अर्द्धपाञ्चालिक पु० अर्द्धपञ्चाले भवः टण् उत्तरपदद्वङिः ।

अर्द्धपञ्चालदेशभवे ।

अ(आ)र्द्धपादिक लि० अर्द्धपादं तच्छेदमर्हति ठञ् । पूर्व-

पदस्य वा ढङिः । अर्द्धपादच्छेदाहं । “गोषु ब्राह्मणसं-

स्थासु कुरिकावाश्च भेदेने । पशूनां हरणे चैव दण्डः

कार्थ्योर्द्धपादिकः” मनुः अर्धपदं मर्हति ठञ् उत्तर-

पदस्य ढङिः पूर्वपदस्य वा । अर्द्धपदप्रमाणाहं उभयत्र

स्त्रियां ङीप् । [पोते (तिष्ठिरोति) ख्याते पक्षिणि ।

अर्द्धपीरावत पु० अर्द्धेन अर्द्धेन पीरावत इव । चित्कण्ठक ।

अर्द्धपुलायित न० “यताङ्गार्द्धक्रमादूनैर्मण्डलायितवर्गितैः ।

उन्मुखस्यावस्यस्य गतिरर्द्धपुलायितमिति” परिभाषिते

अश्वगतिभेदे ।

अ(आ)र्द्धप्रस्थिक लि० अर्द्धप्रस्थमर्हति ठञ् “नातः” पा० नोत्तर

पदस्य ढङिः पूर्वस्व तु वा । अर्द्धप्रस्थप्रमाणाहं स्त्रियां ङीप् ।

अर्द्धभाग पु० अर्द्धं भागस्य । भागस्याङ्गे “तदर्द्धभागेन

बभूव काङ्क्षितम्” कुमा० । अर्द्धभागमर्हति ठञ् वा पूर्व

पदद्वङिः । अ(आ)र्द्धभागिकः । अर्द्धभागार्हं लि० “जातो-

ऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽशङ्करो भवेत् । ऋते पितरि

कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्” या० सूत्रतिः ।

अर्द्धभाज् लि० भज्-णि उप० स० । अर्द्धां शङ्करे “निधीनां

तु पुराणां च धातुनामेव च क्षितौ । “अर्द्धभायक्षणा-

द्राजा भूसेरधिपतिर्हि सः” मनुः ।

अर्द्धभ्रम न० अर्द्धात् भ्रमोभ्रमणं यत् । “आह्वरर्द्धभ्रमं नाम

ल्लोकार्द्धभ्रमणं यदीति सर० कण्ठा० उक्ते शब्दावधारभेदे

यथा “स स त्व र ति दे नि त्वं

स द रा म र्ध ना शि नि ।

त्व रा धि क क सं ना दे

र स क त्व स क र्ध ति” किरा०

अग्निपुराणे तु “गोमूत्रिकार्द्धभ्रमके” इति कान्ततया-

पठित्वा “पादाङ्गाद्यैश्चतुर्भिश्च कुर्याद्विन्यासमेतयोः । न्यस्तता-

मिह वस्य नामधेयः भ्रमभागिण्याम् । अधोऽधःस्थितवर्णां ना-

साचतुर्थपदं वयेत् । त्वर्थापादं नयेद्वर्द्धं पादाङ्गं प्राति-

लोभ्यत” इति तल्लक्षणमुक्तम् । अयमर्थः त्वर्थागताः पञ्च-

रेखाः जङ्घागताश्च नव रेखाश्चेत्या एवं द्वाविंशत् कोष्ठानि

भवन्ति तत्र प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण एकैककोष्ठगैकैकाक्षरका-

श्चत्वारः पादाः क्रमेण पङ्क्तिचतुष्टके लेख्याः एवं लेखने

द्वाविंशद्वर्द्धा एकैककोष्ठगा भवन्ति । तत्र प्रथमपादाङ्गता

आद्याश्चत्वारोवर्णाः क्रमशोऽधोवर्त्तिनीषु प्रथमादिपङ्क्तिषु

यथा भवन्ति यथा च तस्यापराङ्गताश्चत्वारो वर्णा अन्ति-

मादिपङ्क्तिषु उर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्य कोष्ठगा भवन्ति तथा वर्णाः

ल्लोके निवेद्याः । एवं द्वितीयपादाङ्गता आद्याश्चत्वारो

वर्णा अधोऽधःक्रमेण प्रथमादिपङ्क्तिद्वितीयकोष्ठगाः

अपराधोऽधःक्रमेण तृतीयादिपङ्क्तिषु तृतीयकोष्ठगाः

अन्तिमादिपङ्क्तिषु चतुर्थकोष्ठगाः । तृतीयपादाङ्गता

वर्णाः प्रथमादिपङ्क्तिषु अधोऽधःक्रमेण तृतीयकोष्ठगा उत्त-

रार्धगाश्चत्वारो वर्णाश्च जङ्घोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु षष्ठ-

कोष्ठगाः चतुर्थपादाङ्गता आद्याश्चत्वारोवर्णाः अधोऽधः-

क्रमेण प्रथमादिषु पङ्क्तिषु चतुर्थकोष्ठगाः उत्तरार्धगता

श्चत्वारो वर्णाश्च जङ्घोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु पञ्चमकोष्ठगाः

यथा भवेयुस्तथा वर्ण विन्यासो विधेयः । एवं सति यथा

प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण चत्वारः पादाः पठितुं शक्यन्ते एवमुक्त-

प्रकारेण अधोऽधःक्रमेण च प्रथमादिकोष्ठगवर्णमहणेन एवं

अन्तिमादिषु जङ्घोर्द्धक्रमेण अन्तिमकोष्ठस्थवर्णमहणेन,

उत्तरीत्या प्रथमादिपङ्क्तिषु द्वितीयादिकोष्ठस्थवर्णमहणेन

अन्तिमादिषु उपान्तिमकोऽगवर्षाग्रहणेन च उक्तदिशा पाठे द्वितीयादिपादा भवन्ति । सर्वतोभद्रस्येवास्तु सर्वतोऽनुबन्धमवलोमपाठासम्भवेन अर्धभ्रमत्वम् अयञ्च वन्धः अदुष्टपुण्ड्रस्येव नान्यत्र कन्दसीति ज्ञेयम् । एवम् “अभीकनतिकेनेह्वे भीतानन्दस्य नाशने । कनतुसकामसेनाके मन्दकाममकमस्यति” माघश्लोकोऽपि ज्ञेयः ।

अर्द्धमाणवक पु० अर्धं माणवकस्य । द्वादशलतिके हारभेदे माणवकारस्य चतुर्विंशतिलतिकत्वात्सप्तार्धमानतयास्य तथात्वम् ।

अर्द्धमात्रा स्तो अर्धं मात्रायाः । विन्धर्वचन्द्राकारव्यञ्ज्यायां रत्नलक्षणावाम् वाचि रतद्वाच्यायां देव्याञ्च । “अर्धमात्रा स्थिता नित्यं यावद्व्याख्यां विशेषतः” देवीमा० “अकारो भगवान् ब्रह्मा उकारो विष्णुरुच्यते मकारो भगवान् रुद्रोऽयधेमात्रा महेश्वरी । उत्तरोत्तरभावेनाभ्युत्तमत्वं स्रुतं बुधे । अतः सर्वेषु शास्त्रेषु देवीसर्वोत्तमा स्रुता” देवीपुरा० । अर्धमात्रा उच्चारणकालोऽस्य । रत्नचवर्षे लि० “व्यञ्जनं चार्धमात्रक” मितुक्तेस्तथात्वम् ।

अर्द्धमास पु० अर्धं मासस्य एकदे० त० । पञ्चदशाह्वात्मके मासस्य अर्धरूपे पक्षात्मके काले “दर्शने चार्धमासान्ते मौर्ख्यमासेन चैव हि” मनुः “पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः” इति शत० ब्रा० । “तन्निशता भवेन्मास” इत्युक्तेर्मासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकतया तदर्धस्य पञ्चदशत्वम् “ऐरण्डतैलं वा मासमर्धमासं वा पाययेत्” सुश्रुतः ।

अर्द्धयाम पु० अर्द्धं यामस्य प्रहरस्य । दिनरात्रयोः अष्टधा विभक्ते काले यावद्दिनमानं रात्रिमानं वा तस्याष्टधाविभागे यः कालस्तस्मिन् । तस्यैव वारवेलाकालवेलासंज्ञा तस्य च वारविशेषेषु वर्ज्यता ज्योतिषोक्ता । “ऊतनुनि यमशरमङ्गलकुंभास्करादियामाङ्गे” । प्रभवति वारवेला न शुभा शुभकार्यकरणात् । ज्यो० त० तथाच रवौ चतुर्थोऽर्द्धयामः वारवेला एवं चन्द्रे सप्तमः । कुजे द्वितीयः, बुधे पञ्चमः, शुरौ अष्टमः, भृगौ तृतीयः, शनौ षष्ठः वारवेला । “कालस्य वेला रवितः शराक्षिज्जालानलागन्धवयो गजेन्दू दिने, निशायामृतवेदनेलमगेषुरामा विधुदन्तिनौ च” ज्यो० त० । यथा दिने रवौ पञ्चमः कालवेला एवं चन्द्रे द्वितीयः, कुजे षष्ठः, बुधे तृतीयः, शुरौ सप्तमः, भृगौ चतुर्थः, शनौ अष्टमः आद्यश्च । रात्रौ रवौ षष्ठः कालवेला । एवं चन्द्रे चतुर्थः । कुजे द्वितीयः । बुधे सप्तमः, शुरौ पञ्चमः, भृगौ तृतीयः, शनौ आद्यः अष्टमश्च कालवेला । एवं दिने वारवेलाकालवेलाद्वयसमा-

वेशेन द्वयोर्वर्ज्यता यथोक्ता “रवौ वर्ज्यं चतुःपञ्च सोमे सप्त द्वयं तथा । कुजे षष्ठं द्वितीयञ्च बुधे वाणतृतीयकम् । शुरौ सप्ताष्टकञ्चैव त्रिचत्वारि च भार्गवे । शनावाद्यं च षष्ठञ्च अष्टमं परिवर्जयेत्” ॥ एवञ्च रात्रौ न वारवेला किन्तु कालवेलेव । तद्दोषोऽप्युक्तः “यात्रायां मरणं काले (कालवेलायाम्) वैधव्यं पाप्मपीडने । अतो ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्वं कर्म्म ततस्तजेत्” ज्यो० त० । दिनविशेषे तदीयविशेषोऽपि ज्यो० त० उक्तः । “वारेशादर्शयामेषु रात्रिपञ्चोः पञ्च षट् क्रमात् । अधिपाः सूर्यहास्तत्र यथाकांक्षे भवन्ति हि । रवीज्येन्दुभृशुज्जालजर्जानरवयो निशि । रविशुक्रश-रात्रौ शशनीज्जकुजभास्कराः । दिने तद्व्याः परेष्वेवम्” अयमर्थः यस्मिन् दिवसे यो वारेशः स एव प्रथमयामाङ्गाधिपः । ततो द्वितीयेषु रात्रौ वारेशाधेयत्वा पञ्चमः, पुनस्तदधेयत्वा पञ्चमस्तृतीयेषु एवं क्रमेण ज्ञेयः । दिने तु वारेश एव आद्याधिपः द्वितीयेषु वारेशाधेयत्वा षष्ठस्तदधेयत्वा पुन षष्ठस्तृतीयेषु इत्येवंक्रमेण ज्ञेयः ॥ एतच्च पताकीवेधे पापस्त्रासिकस्य रिष्टसूचकताविशेषनार्थम् अन्यत्र शुभकर्मसु वर्जनार्थञ्च ।

अर्द्धरथ पु० रथोऽस्त्वस्य अर्धरथः रथो अर्द्धः असंपूर्णरथः । असम्पूर्णं रथिनि । “सखा ते दवितो नित्यं य एष रथकर्कशः । उत्साहयति राजंस्त्वं विप्रश्चे पाण्डवैः सह । एष विकथनो नीचः कर्षोवैकर्कशनस्तव । मन्त्री नेता च वन्धुश्च भानी चात्यन्तमुच्छ्रितः । एष नैव रथः कर्षो न चार्थतिरथो रथे । विद्युक्तः कवचेनैव सहजेन विचेतनः । कुण्डलाभ्याञ्च दिव्याभ्यां विद्युक्तः सततं वृणी । अभिशायापाञ्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् । करणानां वियोगाञ्च तेन मेऽर्द्धरथो मतः । नैष फाल्गुनमासाद्य पुनर्जीविन् विमोक्ष्यते । ततोऽज्योत पुनर्दोषः सर्वशस्त्रभृतां वरः । एवमेतत् यथात्य त्वं न मिथ्याऽस्ति कदाचन । रथेरथोऽभिमानी च । विदुस्त्वयापि दृश्यते । वृणी कर्षः प्रमादी च तेन मेऽर्द्धरथो मतः” इति भा० उ० ६० ।

अर्द्धरात्रि अर्द्धं रात्रेः अर्धसमा० । रात्रेस्तुल्यार्द्धभागे याम-द्वयपूर्वकाले “अर्द्धरात्रे त्वसम्पूर्णं दिवा पुण्यमनामतम्” “अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयं चापरेऽहनि” “सम्पूर्णं चार्द्धरात्रे चेति” च देवी पु० । “कलाभ्यामर्द्धरात्रे तु यदि संक्रमणं भवेत्” गर्गः । “अर्द्धरात्रे कलाधिक्ये यदा संक्रमते रविः” । “अर्द्धरात्रे तु संपूर्णं यदा संक्रमते रविः भु० भी० । “पूर्णे चेद्वर्द्धरात्रे तु रवि संक्रमणं भवेत्”

शाता० जावा० । “प्रभाते चार्द्धरात्रौ वा स्नानं कुर्यात्
परेऽह्ने” भविष्य पुरा० । “अर्द्धरात्रौ स्निमितप्रदोमे”
रघुः “मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रौ च आर्द्धभुक्ता च सामिषम्” मनुः ।
अर्द्धच पु० न० अर्द्धम् ऋचः एकदेशित० अच् समा० । ऋचोऽर्द्ध-
भागे “अर्द्धचोऽर्द्धचै” प्रतिगृह्योयात् शत० ब्रा० । “ऋचः
पादं मातया कल्पयन्तोऽर्द्धचैन” अथ० ६, १०, १६, अस्य
परिभाषाचकत्वात् वासावां शतम् । अर्द्धचैः । अर्द्धचै-
मर्द्धचमिति वीष्वाहसौ कारकभूते अर्द्धचै “तस्य वासवा
पाणिभ्यां पाणौ सन्तु सावित्रमन्वाह पञ्चोर्द्धचैः
सर्वाम्” कात्या० १७, १, १८, “तस्माद्वचैः शंसैव”
शत० ब्रा० । “अर्द्धचैर्योऽथैवा इमौ प्राणौ” शत० ब्रा० ।
अर्द्धचैर्दि पु० ६ त० । “अर्द्धचैः पुं विचेति” पाणिन्युक्ते
पुंनपुंसकलिङ्गादुपसर्गनिमित्ते शब्दसमूहे सच गणः
१३, १४ पुंश्चैर्देशितः ।

अर्द्धलक्ष्मीहरि अर्द्धलक्ष्मी आकारेऽस्य तादृशो हरिः ।
लक्ष्मीनारायणात्मके विष्णोर्मूर्तिरित्ये तद्रूपं यथा “उद्यत्
प्रद्योतन एतच्च तन्महेभावदातं पार्श्वे हन्ते जलधिमुतया
विश्वधात्रा च जुष्टम् । नानारत्नोत्कलितविविधाकल्प-
सापीतवस्त्रं विष्णुं वन्दे दूरकमल कौमोदकीचक्रपाणिमिति”
अर्द्धविसर्ग पु० अर्द्धं विसर्गस्य तद्वाङ्मूलत्वादुपचारः । विसर्ग
सदृशकारार्द्धरेखया व्यञ्जनीये कस्योः परत जिह्वा-
मूलीयाख्ये पक्षयोः परतः उपाध्मानीयाख्ये च वक्ष्यभेदे
अर्द्धविसर्जनीयादयोऽप्यत्र ।

अर्द्धवीक्षण न० अर्द्धसंपूर्णं वीक्षणम् । कटाक्षदर्शने ।
अर्द्धवैनायिक पु० अर्द्धोऽसम्पूर्णः वैनायिकः बोद्धभेदः ।
वैशेषिकशास्त्रकारे तस्य च सर्वस्य लघिकतावादितया वैना-
यिकसमयवत् परिणामभेदेन देहादेराद्यविनाशस्वीकारेण
आत्मनस्तु स्थायित्वाङ्गीकारेण च ततो वैलक्षण्यात् अर्द्ध-
वैनायिकत्वम् इति वेदान्तिनो वदन्ति । वैशेषिकादयस्तु
वेदान्तिनोऽर्द्धवैनायिकत्वं कल्पयन्ति “तैर्हि वैनायिकवत्
सर्वेषां पदार्थानां चिद्रूपज्ञानमात्रात्मकतया स्वीका-
रेण चित्तस्य स्थायित्वाङ्गीकारमात्रेण ततो वैलक्षण्य-
मित्यर्द्धवैनायिकत्वमिति । यथा च नैषां तथात्वं तथा
विवरणप्रमेयोपन्यासे प्रपञ्चितम् विद्यारण्येन ।

अर्द्धवशस न० अर्द्धस्य वैशसं वषः । अर्द्धवधे “विधिना
कल्पय वैशसम्” “अर्द्धो वा आत्मनो यत् पत्नी” इति
श्रुतेस्तस्य नाये पत्न्या अर्द्धनाशोयुक्त इति तथोक्तम् ।

अर्द्धज्ञत न० अर्द्धं ज्ञतस्य एकदेशित० । १ पञ्चाशत्संख्यायां

२ तत्संख्यान्विते च । “तैश्चोऽर्द्धज्ञतं द्वे च” मनुः ।
अचित् ईत० । तत्रैवार्थे न० एतच्छतार्द्धमावर्त्य त्रैलोक्य-
व्यविजयो भवेत्” तन्मन् । [यनमप्यत्र ।]

अर्द्धशन एकदेशित० शक० । अर्द्धभोजने रत्नावली० अर्द्धा-
अर्द्धशफर पु० अर्द्धः शफरः । (दाडका) इति ख्याते मत्स्यभेदे
अर्द्धश्लोक पु० अर्द्धं श्लोकस्य एकदेशित० । श्लोक-
स्यार्द्धं प्रथम पादद्वये

अर्द्धसम लि० अर्द्धेन समः । १ अर्द्धेन तुल्ये पदार्थे “प्रथमा-
ङ्किसमो यस्य तृतीयचरणो भवेत् द्वितीयस्तु यैवदृक्तं
तद्वर्द्धसममुच्यते” उत्तरत्नाकरोक्ते २ दृक्तभेदे न० यथा
“अशुजि न युगरेफतोयकारो युजि च नजौ जरगाच
पुष्पिताया” एवमुपचितादीनि ।

अर्द्धसीरिन् पु० अर्द्धं सीरस्य हलकण्ठस्थस्यादिफलस्य सोऽस्यास्ति
इति १ हलसाध्यकलस्यस्यार्द्धभाजि । “शूरेषु दासगो-
पालकुलमित्यर्द्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितचैव यथा-
त्मानं निवेदयत्” या० स्मृतिः अत्र निरुक्तार्थापरत्वम्
मिताक्षराकृतोक्तं पराशरेण तु तस्य पारिभाषिकत्वम्
दर्शितं यथा “दासनापितगोपालकुलमित्यर्द्धसीरिणः
एते शूरेषु भोज्यान्ना यथात्मानं निवेदयेत्” इत्युक्त्वा
“वैश्वकन्याससत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः । अर्द्धिकः
स तु विज्ञेयो भोज्यं विप्रैर्न संशयः” इत्युक्तम् तेन
वैश्यागर्भजो ब्राह्मणेनोत्पादितः संस्कारवान् वर्षसङ्कर-
भेदः अर्द्धिकः अर्द्धसीरीति । तेन २ तदर्थेऽपि ।

अर्द्धहार पु० अर्ध-दृष्टौ अच् अर्द्धः सम्पन्नः हारः । चतुः-
षष्टिलतिके हारभेदे ।

अर्द्धांश पु० एकदेशित० । अंशस्य सजातो योचितभागस्य
१ तुल्यार्द्धभागे २ सर्वद्रव्यस्यार्द्धभागे च ।

अर्द्धार्द्ध पु० अर्द्धम् अर्द्धस्य तुल्यांशस्य एक० त० । तुल्यभागरूप
स्यांशस्य तुल्ये अर्द्धभागे चतुर्थोऽंशे । “चरोरर्द्धार्द्ध भा-
गाभ्यां तामयोजनसामे” रघुः । “पञ्चाधिकस्य वा नाशे-
ततोऽर्द्धार्द्धं तु तण्डुलाः ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु सृष्टेत्
पुलादिमस्तकम्” । कात्या० स्मृ० ।

अर्द्धासन न० अर्द्धमासनस्य । आसनस्यार्द्धभागे “यो विसर्जनाव-
सरे सम हि द्वौकसां समक्षमर्द्धासनोपवेशितस्य” शकु० ।
“अर्द्धासनं गोत्रभिदाधितवौ” रघुः । “अर्द्धासनं गोत्र-
भिदोऽध्यवात्सीत्” भट्टिः । अर्द्धसम्पन्नसंनं त्वागः विले-
पश्च । २ स्नेहेन दाने ३ अकुत्सने च धरणिः ।

अर्द्धिक लि० अर्द्धमर्हति टिठन् स्त्रियां ङीप् । १ अर्द्धभागाहं

“तदङ्गिकं पादिकं स्वात्” मनुः २ अर्द्धं सीरिशब्दार्थे च उदा० तत्रैव ।

अर्द्धिन् लि० अर्द्धं पहीतत्वेनाख्यस्य इति । अर्द्धपहणाहं “सर्वेषामर्द्धिनोसुखास्तद्वर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे । ततोयिनस्तृतीयां-शास्तृतीयांशास्त पादिनः” । गोशतभागे स्मृतिः ।

अर्द्धु क लि० ऋध-बा० उक्तम् । सम्पन्ने वृद्धिशीले “एकमति-रिक्तं जुहोति तस्मादेकः प्रजास्वर्जुः कः” शत० ब्रा० । अर्द्धेन्दु पु० अर्द्धुभिन्दोः एकदे० त० । १ चन्द्रतुल्यांशे “जटा-जटसमायुक्ताभर्द्धेन्दुकृतशेखराम्” दुर्गाध्यानम् । तदाकार-त्वात् २ नखच्छते ३ तर्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपे गलहस्तसुष्टा भेदे ४ अर्द्धचन्द्राकारे वाणे च ।

अर्द्धोक्त न० अर्द्धमुक्तम् वच-भावे क्त । अर्द्धकथने । “राम-भद्रेत्यर्द्धोक्ते महाराज” । इति वीरचरिते कञ्चुकिवाक्यम् । अर्द्धोदक न अर्द्धदेहव्यापकसुदकम् शाक० त० । देहार्द्धव्यापके उदके । “अर्द्धोदके तु जाह्नव्यां चिद्यतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मसायुज्यमेति च” अग्निपु० । “अर्द्धोदकं चरणान्नाभिपर्य्यसुदकम्” प्रा० त० रघुनन्दनः ।

अर्द्धोदय पु० अर्द्धस्य सन्दृश्यस्य पुण्यस्य उदयो यत् । तिथि-नक्षत्रादियोगविशेषे “माघेमासि आमावस्या यदि अर्क-युता भवेत् । नक्षत्रे अवशेषे देवि ! व्यतीपातो भवेदाद । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः सूर्यपर्वशतैः समः । दिवैव योगः शस्तोऽयं न च रात्रौ कदाचन । अर्द्धोदये तु सम्प्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलम् । शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्म-संस्मिताः । यत् किञ्चित् क्रियते दानम् तद्दानं सेतुसन्नि-भमिति” निर्णया० । “अमार्कपातश्रवणैर्युता चेत् पौषमा-वयीः । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यपक्षैः समः” स्त० पु० । “अर्द्धोदये च पुष्यार्के हस्तार्के रोहिण्योवधे” बृहन्नारदीयम् ।

अर्द्धोदयासन म० अर्द्धस्य देहस्य उदयेन अर्द्धशेषेणासनम् । “अर्द्धोदयासनं नाथ ! सर्वाङ्गं खे नियोजयेत् । केवलं हस्तयुगलं भुव्यवस्थेति तिष्ठति” रुद्रया० उक्ते आसनभेदे ।

अर्द्धेन्दुमौलि पु० अर्द्धेन्दुमौलावस्थ । चन्द्रशेखरे शिवे ।

अर्द्धोत्क न० अर्द्धमूरोः अर्द्धोत्क तत्वा काशते काश-ड ।

१ जलोत्तरपर्यन्ताङ्गाच्छादने वस्त्रे, उत्तमस्त्रीणामर्द्धोत्-पर्यन्ते चोलकाकारे २ परिधेयवस्त्रे च ।

अर्द्धलि लि० अर्द्धस्येदम् तत्त्वं भवो वा वा यत् १ अर्द्धसम्बन्धिनि २ अर्द्धभवे च । ऋध-णिच्-यत् । प्रवर्द्धनाहं “विदुषाचिद्वर्द्धः

स्तोमः । ऋ० १, १५ दै० १, “अर्द्धाग्निं वर्द्धनाहम्, भा० “शविष्ठं वाजं विदुषा चिद्वर्द्धम्” ऋ० ५, ४४, १० ।

अर्पण न० ऋ-णिच्-पुक् ल्युट् । १ निक्षेपे, २ सत्वत्यागाशुक्ल व्यापारे ३ निवेशने च । “पादार्पणानुपहृतपूतशृङ्गम्” “स्यं स्वदेहार्पणनिष्कयेण” “सुखार्पणेषु प्रज्ञातिप्रगल्भः” इति च रघुः “ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नेौ ब्रह्मणा हुतम्” “तत् कुरुष्व मदर्पणमिति” च गीता करणे ल्युट् । ४ मन्त्रादौ ५ जूहूमन्त्रतौ स्त्री । संप्रदाने ल्युट् । ईदेवादिषु । अधिकरणे ल्युट् । त्यागाधि-करणे ७ वज्रप्रादौ । कर्म्मणि ल्युट् । ऋहविरादौ त्याज्यद्रव्ये

अर्पित लि० ऋ-णिच्-पुक् च क्त । १ दत्ते २ निक्षेपे ३ निवेशिते “तदनुज्वलनं मदर्पितम्” कुमा० । “मध्यर्पित मनोवृत्तिः” गीता अनर्पितचरीं चिरात् करुणयावत-तोर्षः कलाविति” हरिभ० “हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवापितम्” इति कुमा० ।

अर्पिस पु० ऋ-णिच्-पुक् च इत् । १ हृदये, अपसांसे च ।

अर्प्य लि० ऋ-णिच्-पुक् यत् । १ निवेशनीये २ देवे श्रयाज्ये च ।

अर्ध(र्व) हिंसने भ्रादि० पर० सक० सेट् । अर्ध(र्व)ति आर्धी(र्वी)त् आन(र्वी)त् ।

अर्धु(र्वु)द न० अर्ध (र्वी) विच् तस्मै उदेति उद्+इङ्-ड ।

(आव् इति) ख्याते १ सांसपिण्डाकारे रोगभेदे, स च सुश्रुतोक्तवर्त्माश्रयेषु एकविंशतिरोगेषु मध्ये रोगभेदः “पृथग्-दोषा समस्ताश्च यदा वर्त्मा व्याप्राश्रयाः । सिरा व्याप्राश्रवतिष्ठन्ते वर्त्मास्त्रिधिसूचिताः । विवर्द्धा सांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मा व्याप्राश्रयान् । विकारान् जनयत्याशु नामतस्तान् निबोधत” इत्युपक्रमस्य उत्तरार्द्धेनोपश्रुतीन् एकविंशति भेदान् उक्त्वा तेषां प्रत्येकलक्षणान्युक्तानि तत्र “वर्त्मा-न्तरस्य विषमं यन्निभूतमवेदनम् । विज्ञेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमवलम्बितम्” इत्यर्बुदलक्ष्योक्तम् अर्बुदञ्च नानाविधं सांसार्बुदशोषितार्बुदादिभेदात् । “क्षणा-स्फोटोसरक्तैश्च पिण्डकाभिश्च पीडितम् । यस्य वस्तिरज-शोपा ज्ञेयं तच्छोषितार्बुदम् । सांसदोषेण जानीया-दर्बुदं सांससम्भवम्” एवं भेदोऽर्बुदादयोऽपि तत्त्वोक्ता रोगभेदा ज्ञेयाः । २ दशकोटिसंख्यायां ३ तत्संख्यातेषु च एकादिकोटिसंख्या दशशुषोत्तरा उक्त्वा अर्बुदमवर्जं सर्वनिर्बुदमह्यमज्ञाशङ्कवस्तस्यात्” लीला० “इमा भेदज्ञाः । इष्टका धेनवः सन्वेका च दश च दश च शतं

च शतं चेतुपक्रय्य 'अर्बुदं' चतुर्विधं इति यजु० १७, २।
 ४ पर्वतभेदे ५ असुरभेदे च पु० । 'महान्' चिद्वुदं
 निष्कमी पदा' ऋ० १, ५, १, ४, ईकाद्रवेये सर्पभेदे पु० पञ्च-
 मेऽहनीत्युपक्रम्य "अर्बुदः काद्रवेयो राजेत्याह तस्य
 सर्पाविशः" इति शत० ब्रा० । अम्बूनि ददाति दा-क वेदे
 मख रः । ७ मेवे "न्यर्बुदं वाष्टधानो अयुः ऋ० २, ११,
 २०, "अम्बूनि ददातीत्यर्बुदो मेवः" भा० अर्बुदाकारत्वात्
 गर्भस्य दमांसपिण्डभेदे "यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री
 चेत्पेशो, नपुंसकोर्बुदमिति" सुश्रु० द्वितीयसासिकगर्भमात्रे
 न० "प्रथमे सासि संक्षोभभूतो घातविमूर्च्छितः । सास्यर्बुदं
 द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः" या० स्मृ० "द्वितीये तु
 सासि अर्बुदमीषत्कठिनं मांसपिण्डमयं भवति" मिता० ।
 अर्बुदि पु० अर्बुदमिवाचरति अर्बुद+किप् इन् । सर्वव्यापके
 ईशाने । "अर्बुदिनां यो देव ईशानश्च न्यर्बुदिः । याम्या-
 मन्तरिक्षमाहृतमियं च पृथिवी सहो" अथ० ११, ८, ४ ।
 अर्भ पु० ऋ-भ १ बालके । २ अत्ये च । "नाभादीपते न सहो-
 विभाती । ऋ० १, १२, ४, ई, "अर्भात् अत्यात्" भा० ।
 "इन्द्रमर्भे हवामहे" ऋ० १, ७, ५ । अर्भे स्वर्गोऽपि धने
 निमित्तभूते" भा० । "यूयं सहेन एनसोयूयमर्भात्"
 ऋ० ८, ४७, ८, "अर्भात् अत्यात् एनसः" भा० ।
 अर्भक पु० अर्भेय स्वार्थे कन् । १ बालके, "महद्भ्यो नमो
 अर्भकेभ्यो नमोयुवभ्यः" ऋ० १, २७, १३ । "वृद्धमप्युचितनिद्र
 मर्भकम्" साधः "अर्भकोन कुमारकोऽधितिष्ठन्नवं
 रथम्" ऋ० ८, ६६, १५ । २ मूर्खे च ३ वृद्धे, ४ अत्ये,
 "नमो नमोमहद्भ्योऽर्भकेभ्यो नमोवः" यजु० १६, २६ ।
 त्रि० "अर्भकौकस्तासद्भ्योऽर्भकेभ्यो नमोवः" शा० स्मृ० । अर्भकमल्पम्
 भा० "यथा सर्वगतमपि सद्व्योम सूचीपाशादपेक्षयाऽर्भ-
 कौकः एवं ब्रह्मणोऽपि अर्भकौकस्तम्" भा० ५ सङ्घे च त्रि०
 अर्भग त्रि० अर्भमत्वं गायति गै शब्दे च । बालके । "यावर्भ-
 गाय विमदाय" ऋ० १, ११, ६, १ ।
 अर्भ न० ऋ-सन् । चिरन्तनग्रामनगरादौ "अर्भे चावर्णे द्वय्
 त्रय्च" पा० शुभ्रास्मिन्कुक्कुटास्मिन् अवर्ये किम् वृहदस्मिन् द्वय्
 त्रय्च किम् कज्जलास्मिन् अमहन्नवमित्येव । महानवा-
 स्मिन् । नेत्ररोगभेदे पु० न० । स च पञ्चविधः प्रस्तार्थ्य-
 शुक्लास्मिन् रक्तास्मिन् सांस्नायुस्मिन् भेदात् । तल्लक्षणं नान्ता-
 स्मिन् भेदे वक्ष्यते सुश्रुते तु नान्ततया पठितम् । अर्थ्यते
 गम्यते कर्मणि मन् । २ गन्तव्यदेशे । कुत्सिते कन् । अर्भकः
 अरणीये कुत्सितस्थाने ४ शृङ्गानादौ "वैलस्थानके अर्भके

महारण्यस्थे अर्भके" ऋ० १, १२३, २ । "अर्भके
 शृङ्गानादौ" भा० ।

अर्भण पु० ऋ-बा० मन् । वैद्यकोक्ते द्रोणपरिभाषे ।

अर्भन् न० ऋ-मनिन् । नेत्ररोगभेदे "प्रस्तारिशुक्लवतजाधि
 मांसस्नायुर्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः । सुश्रुः शुक्तिका चार्जुन
 पिट्कौ च जालं सिराणां पिङ्गकाश्च याः सुश्रुः । रोगा बला
 सपथितेन सार्द्धमेकादशाङ्गोः खलु शुक्लभागे । प्रस्तारि
 पथितमिहार्भं शुक्लभागे विस्तीर्णं तनुर्धिरप्रभं
 रणीलम् । शुक्लाख्यं ऋदु कथयन्ति शुक्लभागे सञ्चेतं
 समसिद्धं वर्द्धते चिरेण । यन्मांसं प्रचयसुपैति शुक्लभागे
 पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितास्मिन् । विस्तीर्णं ऋदु वक्ष्यं
 यक्षत्प्रकारं श्यावं वा तदधिकमांसजार्भं विद्यात् ।
 शुक्ले यत् पथितसुपैति वृद्धमेति, इति सुश्रु० ।
 अर्भ यज्जालवद्वापि तदप्युन्माज्ज्वलितम् । अर्भ
 चाल्पान्दधिनिभन्नीलं रक्तमथापि वा । छेद्यमेव तदस्मि-
 स्वात् कृष्णमण्डलमञ्च यत्" । अर्भं वन्द्यखलुलापेण वडि-
 शेनावलम्बिना । अर्भार्णि पिङ्गकां हन्यात्स्विराजालानि
 तेन वै" इति च सुश्रु० ।

अर्थ्य त्रि० ऋ-यत् । १ स्वामिनि २ वैश्ये पुं स्त्री । स्त्रियां टाप् ।
 अर्थ्या वैश्यजातिस्त्रियां स्वामिन्याञ्च । पत्न्यान्तु ङीप् ।
 अर्थ्या । वैश्यपत्न्याम् तत्र आनुक् ङीप् चाय्याणीत्यपि
 "अर्थ्यः स्वामिवैश्ययोः" पा० "अर्थ्यत्वतियाभ्यां वा" वार्त्ति० ।
 अर्थ्याणी अर्थ्या स्वामिनी वैश्या वा पुं वीगे तु ङीप् चि०
 कौ० । ३ अर्थे त्रि० । "प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्थः
 ऋ० ७, १००, ५, "सुभद्रसर्गमोजनं प्रभवि" ८, १, २४,
 अर्थ्यते पूज्यते वा० यत् । ४ पूजनीये । "कृष्णादु-
 दस्थादर्थ्य" ऋ० १, १२३, १ । "अर्थ्या अरणीया
 पूजनीया" भा० ।

अर्थ्यमन् पु० अर्थ्यं अर्थं निमीते सा-कनिन् । १ स्त्र्ये,
 तद्देवताके २ उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे, ३ अर्कङ्ग्रे, ४ पितृणां
 राजनि "पितृणामर्थ्यमा चास्मि" गीता । द्वादशा-
 दित्यमध्ये ५ आदित्यभेदे च । "घातार्थ्यमा च मिलश्च
 वरुणोऽशुभगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो-
 दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्योज
 घन्यजः इति विष्णुः ५ पु० एत एव कश्यपाददित्यां
 जाताः । भारते तु "अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता
 भुवनेश्वराः । ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि
 भारत । घाता मिलोऽर्थ्यमा शक्रः वरुणस्त्वशुरेव च ।

भगोविवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्तुतः एकादश
स्तया त्वष्टा द्वादशो विष्णु रच्यते । कल्पभेदानामभेद
इत्यविरोधः । तद्रूपम् ध्यानशब्दे वक्ष्यते । “यथा
नरोऽर्थसंयमरुतः कवन्विनः” ऋ० ५.५४, ८ ।
“अर्थमृणे स्नाहेति तदेनमस्य सर्वसाय्यमणं करोति
शत० ब्रा० ।

अर्थ्यमिक पु० अनुकम्पितः दत्तः अर्थमदत्तः अनुकम्पायाम्
ठन् “शेवलसुपरिविशालवरुणार्थभादीनां ततोयात्”
पा० अन्यलोपः । अनुकम्पिते अर्थमदत्ते ।

अर्थ्यस्य पु० अर्थसैव स्वार्थे वेदे यत् । इत्यर्थे “अर्थस्य
वरुणमित्वा वा सखायं वा सदमिद्धातरं वा” ऋ० ५.८५, ७ ।
अर्वन् पु० ऋ-वनिप् । १ घोटके, २ इन्द्रे, ३ गोकर्णपरिमाणे
च । स्त्रियामर्वती सा च ४ वड्वायां ५ कुट्टिन्यामपि ।
अस्य सुभिन्ने तादेशः अर्वन्तौ अर्वन्तः । “लथीकतप्रपञ्च
मर्वतां ब्रजाः” भावः सौ तु अर्वा इत्येव लोकएव
तादेश इति भाष्यम् वेदे तु अर्वाणौ इत्येव । ४ गमनशीले
लि० स्त्रियां ङीप् वनोरञ्च । अर्वरी ।

अर्वाक लि० अवरमकति गच्छति अक-वक्रगतौ अण्
पु० अवरस्यावादेशः । समीपे “यच्चासत्या पराके अर्वाके
अस्ति भेजम्” ऋ० ८.६, १५ “अर्वाके समीपे” भ० ।

अर्वाक्काल पु० अर्वाक् अवरः कालः । अवरकाले तत्त्वभवः
ठञ् न टङ्गिः अर्वाक्कालिकः अवरकालभवे लि० “तान्य
वर्वाकालितया निष्फलान्यन्वतानि च” मनुः ।

अर्वाक्स्त्रोतस् पु० अर्वाक् अधोगामि स्त्रोतरेतोयस्य ।
जर्जरतोभिन्ने इन्द्रियप्रसक्ते ।

अर्वाग्विल पु० अर्वाक् विलसस्य । चमसे । “अर्वाग्विलस-
स जर्ज्वुभस्तस्मिन् यथोनिहितम्” । शत० ब्रा० ।

अर्वाच् अय्य० अवरं काले देशे वा अञ्चति अनच्-किन्
पृषो० अर्वादेशः । १ पञ्चात्काले २ मध्यकाले “अर्वाग्दश-
भ्यो वषभ्यः” भुज० ४ तत्कालवर्तिनि लि० “वे केचि-
दस्मादर्वाञ्चो लोकाः” ऋ० ७.७ । “कथं वा दीयतामर्वाञ्च-
छनिता धर्मा रोधिनी” किरा० स्त्रियां ङीप् अर्वाची “उर्मी-
दर्वा-“अर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति” शत ब्रा० । ३ विपर्यस्ते
अर्वाच्-असि तस्य लुक् । ४ अवरकालादौ ५ मध्येच अय्य० ।
ततोभवार्ये शुल् लुट् च अर्वाक्तनः । तङ्गवे लि० स्त्रियां
ङीप् । [गभे यस्य । पर्जन्ये मेघे ।

अर्वाग्वसु अर्वाक् अभ्यन्तरे अर्वाचीनं वसु वृष्टिहेतुदकं
चर्वाचीनं लि० अर्वाग्वसः ख । अवरकालभवे । “अर्वाचीनं

सुते मनो यावा कृणोत” ऋ० १.८४, २, “यदूर्ध्वं
पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरीक्षात्” शतब्रा० ।

अर्वावत् लि०, अवरकालोऽस्त्यस्य सतृप् पृ० अर्वाभेदः दीर्घः
मस्य वः । अर्वाचीने । “अर्वावतो । न आगहि परावतश्च”
ऋ० ३.४०, ८, । “अर्वावतः अर्वाचीनान्” भा० ।

अर्वावसु पु० देवानां होतृविशेषे “इदमहमर्वावसोः सद्ने
सीदामीति” अर्वावसुतां देवानां होता तस्यैव सद्ने
सीदति” शत० ब्रा० “अर्वाक् वसु धनमस्य पृथो” भा० ।

अर्वुक पु० अर्व-हिंसने बा० उकञ् । आटविके दक्षिणदेश
स्येनृपभेदे ते च सहदेवेन जिताः “सचीना अर्वुकाश्चैव
राजानश्च महाध्वजाः । तांस्तानाटिवकान् सर्वांन्
अजयत् पाण्डुनन्दनः” भा० सं० प० सहदेवदिग्विजये ।
अर्श लि० ऋश+अच् । अर्शोले पापिष्ठे “अनर्शरात्रिशब्दे
१५१ पृष्ठे उदा० । २ अर्शोरोगे न० ।

अर्शआदि पु० अर्शआदिर्येषाम् । अस्त्यर्थे अच्प्रत्ययनिमित्त
भूते “अर्श आदिभ्योऽच्” पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे । सच गणः
अर्शस् उषस् तृन्द-चतुर पलित, जटा घाटा अष, कर्दम
अन्ध, लवण, (स्नाङ्गाङ्गीनात्) (वर्णात्) आकृतिगणोऽयम् ।

अर्श(र्श)स् न० ऋ-असुन् शुट् (शुट् दन्तादिरित्यन्ये) ।
बलिकाकारे शुद्धस्थरोगभेदे यथाह सुश्रुतः “षड-
शंसि भवन्ति वातपित्तकफशोणितसन्निपातैः सहजानि
चेति ॥ तत्त्वानात्मवतां यथोक्तैः प्रकोपणैर्विद्वद्वाध्यशन-
स्त्रीप्रसङ्गोक्तटुकासनपृष्ठयानवेगविधारणादिभिर्विशेषैः प्रकु-
पिता दोषा एकशो द्विशः समस्ताः शोणितसंहिता वा
यथोक्तं प्रसूताः प्रधानधमनीरसुप्रपद्याधोगत्वा शुदमा-
गम्य प्रदुष्य बलीर्भासप्ररोहान् जनयन्ति विशेषतोमन्दा-
ग्नेस्तया तृणकाष्ठोपललोद्भवस्त्रादिभिः शीतोदकसंस्पर्श-
नाद्वा कन्दाः परिवृद्धिमासादयन्ति तान्यर्शासीत्याचक्षते ॥
तत्र स्थलान्द्रप्रतिबद्धमर्द्धं पञ्चाङ्गुलं शुदमास्तस्मिन् बलय-
स्तिस्रोऽध्यङ्गुलान्तरभूताः प्रवाह्यो विसर्जनी संवरणी
चेति । चतुरङ्गुलायताः सर्वास्त्यर्शगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः ॥ शङ्खा-
वर्त्तनिभाश्चापि उपर्युपरि संस्थिताः । गजतालुनिभाश्चापि
वर्धतः सम्यक्कीर्त्तिताः ॥ रोमान्तेभ्यो यवाध्यङ्गं गुदौष्ठः
परिकीर्त्तितः ॥ प्रथमा तु शुदौष्ठादङ्गुलमात्रे । तेषान्नु
भविष्यतां पूर्ववत्पाणि, अक्षे न अङ्गा कृच्छ्रात्मनिरस्त्रीका
सक्थिसदनमाटोपः कार्श्यं सुहृत्वाङ्गुलमन्त्रोश्च श्वयथुरन्ध्र-
कूजनं शुदपरिकर्त्तनमाशङ्का पाण्डुरोगपृष्ठयो दोषशो-
मणं कासश्चासौ भ्रमस्तन्द्रा निद्रेन्द्रियदौर्बल्यञ्च । जाते-

श्वेतानि रूपाणि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति ॥ तत्र सारुवात्य-
रिशुष्कारुण्यवर्णानि विषममध्यानि कदम्बपुष्पतुण्डिकेरी-
नाडीसुखसूचीसुखाकतीनि च भवन्ति । तैरुपहृतः सगुलं
संहतसुपवेक्ष्यते कटीशृङ्गपार्श्वं मेदुगुदनाभिप्रदेशेषु चास्य
वेदना गुल्माशीलाहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव
भवन्ति, कृष्णत्वङ्मखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो
भवति । पित्तान्नीलाभाणि तनूनि विसर्पणीणि पीतावभासानि
वक्रकलाशानि शुक्लजिह्वासंस्थानानि अवमध्यानि जलौ-
कोवक्त्रसङ्गानि प्रकृतिज्ञानि च भवन्ति तैरुपहृतः सखि-
रतिसार्यते ज्वरदाहपिपासासूर्क्षाश्चोपद्रवा भवन्ति,
पीतत्वङ्मखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो भवति ।
क्षेत्रज्ञानि श्वेतानि महामूलानि स्थिराणि दृष्टानि
क्षिप्रानि पाण्डूनि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराणि न
भियन्ते न स्मरन्ति कण्डूवृक्षलानि च भवन्ति तैरुपहृतः
सङ्क्षेपज्ञानमनसं मांसधावनप्रकाशमतिसार्यते शोफशीत
ज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव
भवन्ति, शुक्लत्वङ्मखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो
भवति ॥ रक्तज्ञानि न्यपोधप्ररोहविद्रुमकाकणनिकाफलसङ्ग-
शानि पित्तलक्षणाणि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि
भवन्ति तदार्थं दुष्टमनस्यमष्टक् सहसा विस्मजन्ति तस्मैवा-
तिप्रवृत्तौ शोणिततियोगोपद्रवा भवन्ति ॥ सन्निपातज्ञानि
सर्वदोषलक्षणयुक्तानि ॥ सहजानि दुष्टशोणितशुक्रनिमि-
त्तानि तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्तव्यं विशेषतश्चाल
दुर्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्तसुखानि
तैरुपहृतः कथोऽत्यमुक् सिरासन्तगालोऽत्यप्रजःक्षीण-
रेताः क्षामस्तरः क्रोधनोऽत्याग्निघ्राणशिरोऽक्षिप्रवण-
रोगवान् सततमन्द्रकूजाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रवृत्तिभिः
पीड्यते ॥ “अर्थ आद्या महारोगा अतिपापाङ्गवन्ति
हि” । याता० सृष्ट० । प्रयो० सद्योपः । अर्थमथ्यत्वं न० ।
अर्थसं वि० अर्थस्-अर्थ्यर्थेऽच् । बलिकाकारगुह्यव्याधियुक्ते ।
“होनक्रियं निष्पुरुषं निष्कन्दोरोमशार्शसम्” मनुः ।
अर्थसानं वि० ऋष-असानच् सुट् च । बाधके हिंसके “अव
प्रियमर्थसानस्य” ऋ० २, २० ६ “अर्थसानस्य बाधमानस्य” भा०
न्यर्थसानाभोवति ऋ० १०१ ३०, ८ २ मन्देहासुरे “इन्द्रः
सूर्यस्य रश्मिर्न्यर्थसानभोवति ८, १२६, “अर्थसानं
बाधमानं मन्देहास्यमसुरम्” भा० । [डोप् ।
अर्थिन् वि० अर्थमथ्यस्य इति । “अर्थोऽरोगयुक्ते स्त्रियां
अर्थोऽर्हः अर्थो हन्ति हन-ट । (खोल) १ शूरणे, २ भस्मातके

च १ अमनुष्यकर्तृकार्योऽहननकारकमात्रे वि० “अर्थोऽर्हः
कारभं मूलं सातुषन्तु विषापहम् “यच्चान्यदपि स्निग्ध-
मर्थोऽर्हमष्टमूलपुरीषश्च तदुपसेवेत” इति च सुश्रुतः ।
स्त्रियां डोप् । सा च तालमूल्याम् मेदि०
अर्थोऽर्हितः पु० अर्थसि हितः सेवनेन तन्नाशकत्वात् ७त० ।
१ भस्मातके । २ अर्थोऽरोगहितकारकमात्रे वि० अर्हित
इति च्छेदे । ३ तत्ताहितकरे वि० ।
अर्थेण न० ऋष-गतौ मावे ल्युट् । १ गमने करणे ल्युट् ।
२ गमनसाधने स्त्रियां डोप् । “याः सीमानं विस्मजन्ति
मूर्खानं प्रत्यर्णयोः अथ० ८, १८, १३ ।
अर्हं योग्यत्वे भा० पर० अक० सेट् । अर्हति आर्हीत् आनर्ह
लोके, वेदे तु आनर्ह । प्राप्तिरयोग्यतार्थं गतौ च सक० ।
अर्ही अर्हितः अर्हितम् अर्हिन्वा अर्हणम् अर्हन्
“द्विवाख्यान्यर्हसि सोढुमर्हन्” रघुः । “शुरोर्गुरौ सञ्जि-
हिते गुरुवन्मानमर्हति” मनुः । “दण्डमर्हति माधकम्
मनुः । स तस्मात्सुमर्हति” स्मृतिः “तथापि त्वं महा-
बाहो नैनं शोचिषमर्हसि” गीता । कचिदस्यात्मनेपदि-
त्वम् व्यत्ययेन । “मखिलं नाहंसे प्राज्ञ ! दाढमेवां हि
लैप्रेकिमम्” “रावणो नाहंते पूजाम्” इति च रामायणम् ।
अर्हं पूजने चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्हयति ते आर्जिह्वत् ।
“राजार्जिह्वत्” मधुपर्कपाणिः” भट्टिः । अर्हयासास ।
अर्हणा अर्हयन् अर्हयितुम् अर्हयित्वा । “स्वग्विणं तस्य-
मासीनमहं वेत् प्रथमं गवा” मनुः । पूजनं च स्तुतिनति-
प्रवृत्तिभिः सम्माननम् । अभि+आभिसुख्येन सम्मानने ।
“अभ्यर्हितश्च” का० वार्त्ति० ।
अर्हं पु० अर्हयते चु० अर्हं कर्मणि यत् । पूजास्तुत्यादिभिराराध्ये
१ ईश्वरे २ शक्रे च । ३ पूजनीये वि० “अर्हानभोजयन्
विप्रो दण्डमर्हति माधकम्” मनुः ४ विष्णौ पु० । “अभि
प्रायः प्रियाहोऽर्हः” विष्णु स० । “पूजास्तुतिनसंस्कारा-
दिभिः पूजनीय इत्यर्हः” भा० । भावे घञ् । ५ पूजने ।
अर्हति स्वा० अर्ह-कर्त्तरि अच् । ईयोस्ये वि० ।
“तस्माद्गार्हा वयं हन्तु” धात्वा राधान् स्वभाववान्” गीता ।
“अर्होऽसि कपिराज्यस्य त्रियं भोक्तुमनुत्तमाम्” रामा० ।
“नियुक्तायामपि पुमान् नाय्यां जातोऽविधानतः । नैवार्हः
यैलकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः” मनुः आर्षत्वात्
कर्मणि न षष्ठी “पूजाहोवरिहृदन” गीतायान्तु “कर्म-
व्ययम्” अण् उप० स० । भावे घञ् । ७ गतौ द्योग्यत्वे
धाढनामनेकार्थत्वात् द्रव्यक्रययोग्यत्वात् अर्ह-कर्मणि घञ्

८मूल्ये “महार्हशयापरिवर्त्तनच्युतैः” कुमा० “महानर्हो मूल्यमस्यास्तादृशी शया” इति सङ्गि० ।

अर्हण न० अर्ह-भावे ल्युट् । १पूजने । “शिष्यवर्गपरिकल्पिता-
र्हणम्” रघुः अर्हतेऽनेनकरणे ल्युट् । सम्मानसाधने
द्रव्ये । “अर्हणं तत् कुमारीणामानृशंसाय केवलम्” मनुः
भावे युच् । “अर्हणा पूजायां स्त्री । ‘अर्हणामर्हते चक्रु-
र्ह नयोनयचक्षुषे’ रघुः पूज्यदेवरिपुरर्हणां हरिः” भाषः ।
अर्हणीय त्रि० चु० अर्ह-कर्मणि अनोयर् । १पूजनीये ।
अर्हतेऽनेन करणे अनोयर् अर्हणे साधु ङ वा । पूजा-
साधनद्रव्ये “अर्हणीयगवाहुमन्त्रणे विनियोगः” भवदेवः ।
अर्हत् त्रि० ‘अर्हः प्रशंसायां कर्मणि गतः । ४पूज्ये ‘अर्ह-
णामर्हते चक्रुः’ द्वितीयहान्यर्हसि सोढुमर्हन्” इति च
रघुः ‘सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः । यथा-
स्थितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेश्वरः” इत्युक्तलक्षणे जैन-
देवे पु० । तन्मतं सर्वदर्शनसंग्रहात् संगृह्यते ।
“ननु न कश्चित् पुंसविशेषः सर्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणप-
ङ्क्तिमध्यास्ते सङ्गावपाहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्त्वानुप-
लब्धात् तथाचोक्तं तोतातितैः “सर्वज्ञो दृश्यते तावन्न-
दानोमस्त्वदादिभिः । इष्टो न चैकदेवोऽस्ति स्त्रिङ्गं वा
योऽनुमापयेत् ॥ न चागमविधिः कश्चिच्चित्त्यसर्वज्ञ-
बोधकः । न च तत्त्वार्थवादानां तात्पर्यमपि कल्पते ॥
न चानुवादितं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥ अनादे-
रागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् । क्वचित्मेव
त्वसत्त्वेन स कथं प्रतिपाद्यते ॥ अथ तद्वचनेनैव सर्व-
ज्ञोऽन्यैः प्रतीयते । प्रकल्पितं कथं सिद्धिरन्यो-
न्याश्रयतस्तयोः ॥ सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्त्वं तेन
तदस्तिता । कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादौ ॥
असर्वज्ञप्रणीतास्तु वचमान्मूलवर्जितात् । सर्वज्ञमवग-
च्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानतु ॥ सर्वज्ञसदृशं किञ्चिद्वदि-
पश्येम सम्प्रति । उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो
वयम् ॥ उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्मादिगोचरः ।
अन्यथा नोपपद्येत सर्वज्ञं यदि नाभवदित्यादि” ॥
अत्र प्रतिविधीयते यदध्यधायि सङ्गावपाहकस्य प्रमाणपञ्च-
कस्य तत्त्वानुपलब्धादिति तदुक्तं तत्सङ्गाववेदकस्यानुमा-
नादेः सङ्गावात् । तथा हि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसा-
क्षात्कारी तद्गृह्यस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात्
यत् यद्गृह्यस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत् तत्-
साक्षात्कारि यथा अपगततिभिरादिप्रतिबन्धं बोधनविज्ञानं

रूपसाक्षात्कारि । तद्गृह्यस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्ध-
प्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति ।
तावदशेषार्थगृह्यस्वभावत्वमात्मनः सिद्धं चोदनाबलान्नि-
खिलार्थज्ञानात् नाथन्यथातुपपत्त्या सर्वमनैकान्तात्मकं
सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेः । चोदना हि भूतं भवन्तं
भविष्यन्तं स्वरूपं व्यवहितं विप्रकटमित्येवंजातीयकमर्थमवग-
मयतीत्येवं जातीयकैरध्वरसीमांसाशुभभिर्विधिप्रतिषेधविचा-
रणातिबन्धनं सकलार्थविषयकज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकला-
र्थगृह्यस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम् । न चाखिलार्थ-
प्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्दर्शनादित्यलक्ष्य-
स्मवरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया
पुनरन्येऽपि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः । नन्वावरणप्रक्षयवशाद-
शेषविषयं विज्ञानं विशदं सुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदुक्तं
तस्य सर्वज्ञस्यानादिसत्त्वत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेन्न
अनादिसत्त्वत्वेवासिद्धेः सर्वज्ञोऽनादिसत्त्वः सत्त्वत्वादि-
तरसत्त्वत्वं ब्रह्मापेक्षया च सत्त्वव्यपदेशः तद्वहितं चास्याथ-
भावः स्यादाकाशवत् । नन्वादेः क्षित्वादिकार्यपरम्य-
रायाः कर्तृत्वेन तत्क्षिप्रः तथाहि क्षित्वादिर्कं सकर्तृकं
कार्यत्वाद्ब्रह्मवदिति तदप्यसमीचीनं कार्यत्वस्यैवासिद्धेः ।
न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं
विकल्पजालमवतरति । सावयवत्वं, समवेतद्रव्यत्वं,
किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वम् अवयवजन्यत्वम्
इसमवेतद्रव्यत्वम् समवेतवबुद्धिविषयत्वं वा । न
प्रथमः, आकाशादावनैकान्तात् । न द्वितीयः सामा-
न्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् ।
न चतुर्थः विकल्पयुगलार्गलपङ्गलत्वात् समवायसम्बन्ध-
वत्त्वे सति द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वम्, अन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं
वा विवक्षितं हेतुक्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभि-
चारः तस्यापि शुष्णादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भ-
वात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकार-
णभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैत-
दभाषि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात् ।
नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्तात्तस्य सावयवबुद्धिविषय-
त्वेऽपि कार्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयव-
वार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यं
निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च
किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ
व्यभिचारः स्वपत्त्यादीनां बहूनां पुरुषाणां तत्र कर्तृत्वो-

फलम्भादनेनैव सकलजगज्जननोत्पत्तावितरवैयर्थ्यञ्च । तदुक्तं
वीतरागस्तुतौ 'कर्त्तास्ति निश्चो जगतः स चैकः
स सर्व्वगः सन् स्वयं स सत्यः । इमाः कुहेयाः
कुविडम्बनाः स्तुतेषां न येषामनुशासकस्तस्मिन्' ॥
अन्यथापि । 'कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकतावपि तत्प्रसङ्गः । कार्यं किमत्र
भवतापि च तत्रकाद्यैराहृत्य च त्रिभुवनं पुरुषं करोतीति'
तस्मात् प्रागुक्तकारणवितयबलादावरणप्रक्षये सार्वज्ञं
युक्तम् । न चास्योपदेष्टृन्तराभावात् सम्यग्दर्शनादित्य-
द्यानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्व्वसर्व्वज्ञप्रणोतागमप्रभवत्वाद-
स्य्याशेषार्थज्ञानस्य । न चान्योन्याश्रयतादिदोषः आगम-
सर्व्वज्ञपरम्पराया वीजाङ्कुरवदनादित्याङ्गीकारादित्यलम् ।
रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्य-
सर्व्वज्ञत्वप्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं 'सम्यग्दर्शन-
ज्ञानाचारित्वाणि मोक्षमार्ग' इति । विदितञ्च योगदेवेन
'येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यक्तस्थितस्तेन रूपेणाहता प्रतिपा-
दिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्यायं अज्ञानं
सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थस्वरूपं, 'तत्त्वार्थं अज्ञानं सम्यग्-
दर्शनमिति' । अन्यदपि 'स्वविज्ञोक्ततत्त्वेण सम्यक् अज्ञा-
नमुच्यते । जायते तद्विशेषेण गुरोरधिगमेन वेति' ॥
'परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निरर्गः' व्याख्यानादिरूप-
परोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवादयः
पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोक्षसंशयरहितत्वेना-
वगमः सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम् 'यथावस्थिततत्त्वानां संक्षे-
पाद्विस्तरेण वा । योऽवबोधस्तत्त्वाङ्गः सम्यग्ज्ञानं मनी-
षिण' इति ॥ तज्ज्ञानं पञ्चविधं सतिश्रुतावधिगमः पर्याय-
केवलभेदेन । तदुक्तम् 'सतिश्रुतावधिगमः पर्यायकेवलानि
ज्ञानमिति' । अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रिय-
मनसो पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा सतिः ।
ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति सतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् ।
असम्यग्दर्शनादिगणजनितक्षयोपशमनिमित्तम् अवच्छिन्न-
विषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे
सति परमनोगतस्वार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनः
पर्यायः । तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्-
ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तत्वाद्यं परोक्षं प्रत्यक्ष-
मन्यत् । तदुक्तम् 'विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम्
प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा भेदविनिश्चयादिति' ॥ अन्तर्गणि-

कभेदस्तु सविस्तरस्तत्त्वागमेऽवगन्तव्यः । संस्मरणकर्त्तारिच्छ-
त्तावद्यतस्य अङ्गानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रिया-
निवृत्तिः सम्यक् चारित्र्यम् । तदेतत् सप्रयत्नसुखमर्हता
'सर्व्वथाऽवद्ययोगानां त्यागचारित्र्यमुच्यते । कीर्त्तितं
तदहिंसादिब्रतभेदेन पञ्चधा । अहिंसास्मृतास्तेय-
ब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ॥ न यत्प्रसादयोगेन जीवित-
व्यपरोपणम् । चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं
मतम् ॥ प्रियं पथ्यवचस्तथ्यं स्मृतव्रतमुच्यते । तस-
थ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥ अनादानमद-
त्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् । बाह्याः प्राणान्तर्यामिणौ
हरता तं हता हि ते ॥ दिव्यौदरिककामाणां कृता-
नुमतकारितः । मनोवाक्कायतस्यागो ब्रह्माष्टादशधा
मतम् ॥ सर्व्वभावेण मूर्च्छायाख्यागः स्वादपरिग्रहः ॥
यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छाया चित्तविभ्रवः ॥ भावनाभि-
र्भाविताणि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् । महाव्रतानि लोकास्य
साधयन्त्यव्ययं पदमिति' ॥ भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम्
'हासलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् । आलोच्य भाष-
णेनापि भावयेत् स्मृतं व्रत' मित्यादिना ॥ एतानि सम्यग्-
दर्शनज्ञानाचारित्वाणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं
यथा रसायनज्ञानं अज्ञानावरणानि सम्भूय रसायनफलं
साधयन्ति न प्रत्येकम् । अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये'
इति तत्त्वेस्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्तजीवः ।
तदुक्तं पद्मगन्दिना 'चिदचिदुद्भेदं परं तत्त्वेविवेकस्तद्विवेचनम् ।
उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्व्वतः ॥ हेयं हि कर्त्त-
रागादि तत् कार्यमविवेकिनः । उपादेयं परं ज्योतिरूप-
योगैकलक्षणमिति' ॥ सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्व्वानस्य
ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशात्तु प्रदेशवत्त्वात् कर्म-
सौकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं भवति । सकल-
जीवसाधारणं चैतन्यसुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिक-
क्षयात्मकक्षयोपशमिकभावेन कर्म्मोदयवशात् कलुषान्या-
कारेण च परिणतजीवपर्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति
यद्वोचद्वाचकाचार्यः 'औपशमिकक्षयात्मिकौ भावौ मिश्रश्च
जीवस्य सत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति' । अनुदयप्रा-
प्ताग्निरूपे कर्म्मण उपशमे सति जीवस्थोत्पद्यमानो भावः
औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्व्वति कतकादि द्रव्य-
सम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता । कर्म्मणः क्षयोपशमे
सति जायमानो भावः क्षाधिकः यथा मोक्षः । उभयात्म-

भावो मित्रः यथा जलस्यार्द्रसङ्कता । कर्मोदये सति भवन्
भाव औदयिकः । कर्मोपशमाद्यनपेक्षः । सृजो भाव-
चेतनत्वादिः पारिणामिकः । तदेतत् सत्त्वं यथासम्भवं
भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः ।
तदुक्तम् स्वरूपसम्बोधने 'ज्ञानाद् भिन्नो न चाभिन्नो भिन्ना-
भिन्नः कथञ्चन । ज्ञानं पूर्वोपरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्त्तितः'
इति ॥ ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्य-
तरस्यैवावास्तवत्वाद्भयान्तरकत्वमशुभमिति चेत्तदशुभं बाधे
प्रमाणाभावात् अनुपलब्धो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति
समस्तेषु वस्तुषु नेकरसात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्ध-
त्वादित्यलम् । अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते
जीवाकाशधर्माधर्मापुल्ललास्तिकायभेदान् । एतेषु पञ्चसु
तत्त्वेषु कालत्वयसम्बन्धितया स्थितिव्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन
शरीरवत् कायव्यपदेशः । तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो-
सृक्ताश्च । भवाद् भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः । ते च
द्विविधाः समनस्ता असमस्ताश्च तत्र संज्ञिनः समनस्ताः ।
शिक्षाक्रियाकलापपङ्कटारूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्ताः ।
ते चामनस्ता द्विविधाः त्वस्यस्यावरभेदात् तत्र द्वौन्द्रियादयः
शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्विधास्तसाः पृथिव्यग्नेजोवायु-
वनस्पतयः स्यावराः । तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी
इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवीकायत्वेन येन गृहीता स
पृथिवीकायकः पृथिवी कायत्वेत यो गृहीष्यति न पृथि-
वीजीवः । एवमवादिषुपि भेदचतुष्टयं योज्यम् । तत्र
पृथिव्यादिकायत्वेन गृहीतवन्तो गृहीष्यन्तश्च स्यावरा
गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषां जीवत्वात् ।
ते च स्यावराः स्यर्शनैकेन्द्रियाश्च । भवान्तरप्राप्तिविधुरासृक्ताः
धर्माधर्माकाशास्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च
द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतवः । तत्र धर्माधर्मा प्रसिद्धौ
आलोकनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवेदनीये सर्वज्ञाव-
स्थितिगतिस्थित्युपपन्नो धर्माधर्मायोरपकारः अतएव
धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः
अन्यवस्तुप्रदेशमप्येन्द्रियवस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाश-
ज्ञत्वम् । शरीरसर्ववन्तः पुल्ललाः ते च द्विविधाः अणवः
स्तम्भाश्च भोक्तुमशक्या अणवः इणुकादयः स्तम्भाः ।
तत्र इणुकादिस्तम्भभेदादृणादिरूपयते अण्वादिस्वभावात्
इणुकादिरूपयते कचिन्नेदृशघाताभ्यां स्तम्भोत्पत्तिः ।
अत एव पूरयन्ति गच्छन्तीति पुल्ललाः । कालस्थानेक-

प्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्ष-
णयोगात् तदुक्तं गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति । द्रव्याश्रया
निर्गुणाः गुणा यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्य-
रूपाः पुल्ललस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्माधर्मा-
काशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि
सामान्यानि गुणाः । तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनमुत्पादः
तद्भावः परिणामः पर्यायः इति पर्यायाः यथा "जीवस्य
घटादिज्ञानसुखलेशादयः पुल्ललस्य ऋतुपिण्डघटादयः
धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति
प्रसिद्धिः । केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवा-
जीवास्त्ववन्मन्संवरनिर्जरमोक्षास्तत्त्वानीति" । तत्र जीवा-
जीवौ निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते औदारिकादिकायादि
चलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सलि-
लावगाहद्वारं नद्यास्रवणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते
तथा योगप्रणाडिकया कर्मास्रवतीति स योग आस्रवः ।
यथा अर्द्धं वस्त्रं समन्ताद्वा नीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा
कषायजलार्द्रं आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति
यथा वा निष्टग्नायःपिण्डो जले क्षिप्ते अम्भः समन्ताद्-
गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म समन्ता-
दादत्ते । कर्षति हि नस्यात्मानं कुणतिप्रापणादिति
कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च । स द्विविधः शुभाशुभ-
भेदात् तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितकृतभाष-
णादिः शुभो वाग्योगः । तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं
कायवाङ्मनःकर्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्ड्रस्य, अशुभः
पापत्येत्वादिना स्तम्भसन्दर्भेण संसरन्ममभाषि । अपरे-
त्वेन मेनिरे आस्रववयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरा-
स्रवः, इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् सृष्टद्रूपा-
दिज्ञानरूपेण परिणमत इति । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमा-
दकषायवासाद्योगवशाज्जात्मा स्तम्भैकचेत्तावगाहिनामन-
नान्तप्रदेशानां पुल्ललानां कर्मबन्धयोग्यानामादानमुपल्ले-
षणं यत् करोति स बन्धः । तदुक्तं "सकषायत्वाज्जीवः
कर्म भावयोग्यान् पुल्ललानादत्ते स बन्धः" इति । तत्र
कषायपङ्कणं सर्ववन्धहेतुपल्लवणार्थम् । बन्धहेतून् पपाठ
वाचकार्यः "मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतवः"
इति । मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं
तत्त्वान्यज्ञानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम् । पृथि-
व्यादिषट्कारादानकं षडिन्द्रियसंयमनञ्च अविरतिः ।

पञ्चसमितिगुणितुल्याहः प्रमादः । कषायः क्रोधादिः । तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः । बन्धश्चतुर्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्नगुडादेस्तत्त्वमधुरत्वादिसंभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकान्मोधरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सदसहेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद्दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थान्वयानकारित्वं दुर्जनसङ्गवञ्चारित्वे मोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मयामदवदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत् नान्नो विचित्रनामकारित्वं चित्तिकवन्नोत्पन्नोच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोषाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्मभावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः । तथावोचदुमास्त्रातिवाचकाचार्यः “आद्योज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयादुर्नामगोलान्तराया” इति तद्वेदञ्चसमदृष्ट्यात् पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्विंशत्वारिंशद्विपद्दशभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विदितमिति विस्तरभयाच्च प्रस्तूयते । यथा अजागोमहिष्यादिद्वीराणामेतावन्मननेहसंसाधुयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतिनामादितस्तत्स्थानामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोच्छः परा स्थितिरित्याद्युक्तं कालदुष्णोपवत् स्त्रोयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः । यथा अजागोमहिष्यादिद्वीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । तथा कर्मपुद्गलानां कार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः कर्मभावपरिणतपुद्गलस्त्वानामनन्तान्प्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आत्मनिरोधः संवरः येनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रतिषिध्यते स गुणिसमित्यादिः संवरः । संसारकारणाद्योगादात्मनोपपन्नं गुणितं । सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिष्पद्भेदात् । प्राणिपक्षपापरिहारेण सम्यगयनं समितिः सा ईर्ष्याभाषादिभेदात् पञ्चधा । प्रपञ्चितञ्च हेमचन्द्राचार्यैः “लोकान्तिवाहते भागे” चुम्बिते भास्वदंशुभिः । जन्तुरक्षार्थमाहोक्त्य गतिरीर्ष्या मता सताम् ॥ आपद्य रागतः सर्वजनीनमितभाषणम् । प्रिया वाच्यमानां सा भाषासमितिश्च्युते ॥ द्विचत्वारिंशता भिन्नादोर्ध्वनिर्त्यमदूषितम् । सुनिर्यदक्षभादत्ते सैषणासमितिर्भता ॥ आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिबलञ्च यत्नतः । गृह्णीयान्निजिप्रेक्ष्यायेन् सा दानसमितिः”

सृता ॥ कफमूलमलप्रायैर्निर्जन्तु जगतीतये । “यत्राद्युद-
तसु जेत् साधुः सोऽत्यर्थसमितिर्भवेत्” ॥ अत एव, “आत्मवः
स्रोतसो द्वारं संवरोतीति संवरः” इति निराहः । तदुक्त-
समित्युक्तैः “आत्मवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम् ।
इतीवमाहंती सुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्” ॥ अर्जितस्य कर्म-
णक्षपः प्रकृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्त-
कषायकषापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति
केयोऽसृजनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा
यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत्
कर्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती
निर्जरा कामादिपाकजति च सा गीयते । यत् कर्म
तपोवत्त्वात् स्वकामनयोदयावधिं प्रवेक्ष्य प्रपद्यते तत्
कर्म निर्जरा । यदाह “संसारबीजभूतानां कर्मणां जर-
णादिह । निर्जरा सम्मता द्वेधा सकामा कामनिर्जरा ॥
सृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनामिति” ।
मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्मभा-
वात् निर्जराहेतुसन्निधानेनार्जितस्य कर्मणो निरसनादा-
त्यन्तिककर्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेतुभवहेतुनिर्जराभ्यां
लक्ष्यकर्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्या-
लोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुप-
रतेऽपि तस्मिन् तद्वत्त्वादेवासंस्काराद्यं भ्रमति तथा
भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बद्धो यत् कृतं प्रणिधानं
सुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते
यथा वा कृत्तिकालेपलतमलावूढ्यं जलेऽधःपतति पुनरपे-
तकृत्तिकाबन्धमूर्ध्वं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा
असङ्गत्वाद्मूर्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरखण्डबीजवच्चोद्भू-
तसिद्धिभावाद्वाग्निशिखावत् । अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे
सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः ।
तदुक्तं “पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदासथा गतिपरिणामा-
श्चाविरूढं कुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालावूढेरखण्डबीजवद-
ग्निशिखावच्चेति” ॥ अतएव पठन्ति “गत्यागत्या निवर्त्तन्ते
चन्द्रसूर्यादयो यद्वाः । अद्यापि च निवर्त्तन्ते त्वाल्लोका-
काशसागता” इति ॥ अन्ये तु गतसमस्तलोकेतद्वासनस्थाना-
वरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं सुक्तिरि-
त्यास्थितम् । एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां
सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते
“जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्तवः संवरो निर्जरणं बन्धो

एनौ” “अलकोषचमरेणुषूस् प्रतिनिधीकृतः” इति च रघुः ।
 ‘अङ्गलिप्रकुङ्कमे’ च । लिपिकादित्वात् कापि नेत्त्वम् । अ-
 लका । अद्भवर्षावधिदशवर्षपर्यन्तवयस्कायां शक्यायां ४ कुवे
 रपर्यायं स्त्री । साच पुरी मेरुशिखरोपरिस्थेति अग्नि-
 लोकशब्दे दर्शितम् । तस्याः स्वरूपसम् “सभा वैश्रवणी
 राजन् । शतयोजनमायता । विस्तीर्णसप्ततिश्चैव योज-
 नानि सितप्रभा । तपसा निर्जिता राजन् ! स्वयं वैश्रवणेन
 सा । शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा । गुह्य
 कैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते । दिव्या हेममयै-
 रुच्चैः प्रासादैरुपशोभिता । महारत्नवती चित्ता दिव्यगन्धा
 मनोरमा । सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते ।
 दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिर्विचित्रिता । तस्यां वैश्रवणो
 राजा विचित्राभरणाभ्वरः । स्त्रोसहस्रैस्ततः श्रीमन्नास्ते
 ज्वलितकुण्डलः । दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसं-
 दृते । दिव्यपादोपधाने च निग्रहः परमासने । मन्दाराणां
 मुदाराणां वनानि परिलोडयन् । सौगन्धिकवनानाञ्च
 गन्धं गन्धवहो वहन् । नलिन्यां शालकाख्याया
 नन्दनस्य वनस्य च । शीतोद्दयसंज्ञादी वायुसम्प-
 सेवते” भा० स० प० । गन्धवती नाम वायुपुरीं वस्य-
 यित्वा काशी० ख० “ततः परं कुबेरस्य श्रीमत्येषालका
 पुरीत्युक्तम् । “अलकामतिवाहैव” कुमा० ।

अलकनन्दा स्त्री अलति पथ्याप्नोति कुन् अलका नन्दयतीति
 अच् नन्दा कर्म० । १ गङ्गायाम् । “विष्णुपदी विष्णु-
 पदात् पतिता मेरौ चतुर्धांसात् । विष्कम्भा-
 चलस्तसरः सङ्गता गता वियता । सीताख्या भद्राश्च
 सालकनन्दा च भारतं वर्षम्” सि० शि० । “तथैवालक-
 नन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटानि अतिक्रम्य
 हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंहसा लुठन्ती भारतमभि वर्षं
 दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति” भा० ५ स्क० ।
 अलकैर्नन्दति अच् । २ कन्यायाम् । सा हि अलकैस्तुष्यति ।

अलकप्रभा स्त्री अलका पथ्याप्ना प्रभा यस्याः । कुबेरपुर्या-
 मलकाख्ययाम् । [(पियासाल) पीतसालवृक्षे ।

अलकप्रिय पु० अलकान् प्रीणाति चिक्कणीकरोति प्री-क ।

अलकाधिप पु० अलकाया अधिपः ईत० । कुबेरे । अल-
 केवरादयोऽप्यत्र । “अत्यजीवदमराजकेवरो” रघुः ।

अलक्त पु० न रङ्गोऽस्मात् ५ व० रस्य लत्वम् । १ लाचारसे,
 स्वार्थे क्तम् । अलक्तकोऽप्यत्र २ तद्भेतौ लालायाम् ।

“अलक्ताकाङ्क्षां पदवीं ततान” कुमा० रघुश्च । “चिरोज्झि-

तालक्तकपाटलेन” कुमा० गोरचनलक्तककुङ्कुमेनेति” तन्त्रम् ।

अलक्षणा न० लक्षणमनुमापकं सुचिह्नं न० त० । १ अननुमा-
 पके, सुचिह्नभिन्ने २ दुर्लक्षणे च । लक्षणञ्च इतरभेदानु-
 मापकं लिङ्गम् यथा पृथिव्यागन्धवत्त्वम् जलस्य स्नेह-
 वत्त्वम् । शुभसूचकं चिह्नविशेषञ्च लक्षणं तच्च लक्षणशब्दे
 वक्ष्यते । तदुभयभिन्नमलक्षणम् “आचाराङ्गनमक्षयमाचा-
 रोहन्त्यलक्षणम्” मनुः । नास्ति लक्षणं अनुमापकोऽव्यभि-
 चारिहेतुः अशुभसूचकहेतुश्च यस्य । २ तद्वति लि० “आसी-
 दिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्” मनुः । “क्षेत्रावहा
 भर्तुरलक्षणाहम्” रघुः । “अलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति
 तदलक्षणमसन्तम्” शत० ब्रा० । “निर्द्धृतीः कृष्णास्तुष-
 पकास्तिस्रोऽलक्षणाः” कात्या० १७, २४, २३ ।

अलक्षित लि० लक्ष-क्त न० त० । १ अज्ञाते २ लक्षणेनाननुमिते
 “अलक्षिताभ्युत्पन्नो नृपेण” रघुः “वपुर्विरूपाक्ष
 मलक्षिता जनिः काव्य० प्र० । ३ अज्ञतचिह्ने च । “दक्षिणेन
 द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिता व्यङ्गा” कात्या० ।
 ७, ६, १४, “अलक्षिता अनङ्किता” कर्क० ।

अलक्ष्मी स्त्री विरोधार्थं नञ् त० । लक्ष्मीविरुद्धायां निर्वर्तौ
 “लालक्ष्मीति” ख्यातायाम् । “अलक्ष्मीः कालकर्त्री च”
 पुरा० “अलक्ष्मीरपक्रामति” सुश्रुतः ।

अलक्ष्य लि० न लक्ष्यते लक्ष-कर्मणि यत् न० त० । १ अक्षये
 २ दुर्ज्ञेये । “वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता” कुमा० । न लक्ष्या
 लक्षणया बोध्या । २ लक्षणाबोध्यभिन्ने “न वाच्यत्वादिकं
 तस्य” इत्यस्य व्याख्याने ‘आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि’ सा० द० ।
 नास्ति लक्ष्यं व्याजोयस्य । ४ व्याजान्तर्ये लि० ।

अलगद् ई० लगति सृशति किप् लग् अर्हयति अर्ह-अच्
 अल् सृशन् सन् अर्हो न भयति । १ निष्पन्न्ये जलव्याले
 पृष्ठो० धत्वम् अलः पथ्याप्नो गृह्णीति वा गृध-अच् वा ।
 अलगद् ई० प्यत्र । दर्वीकिरणनायां सुश्रुतः “महाशिरा
 अलगद् आशीविष” इति । २ जलायुकाभेदे स्त्री । “अथ
 जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जल-
 मासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश तासां सविषाः
 षट् नावत्य एव निर्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्कुरा
 अलगद् ई० इन्द्रायुधा सास्रिका गोचन्दना चेति । “रोमशा
 महापाश्वी कृष्णसख्यलगद् ई०” इति च सुश्रु० ।

अलग्न लि० न लग्नः संसृष्टः । लग्नभिन्ने असंसृष्टे “अलग्न-
 भिव ह वै वाग्वदेयन्ननो न स्यात्” शत० ब्रा० “अलग्न-
 भिव वक्ताव्यपदार्थेन सहासंसृष्टम्” भा० । अलग्नमित्यपाठः ।

भाष्यानुक्तेः । ज्योतिषोक्ते पापाक्रान्तादिदृष्टलक्षणे न० ।
 अलघु लि० न लघुः विरोधे न० त० । लघुवर्णमित्रे १ शुक्लवर्ण
 आकारादौ २ गोरवयुक्ते लाघवमन्ये । “जवनमलघुपीव-
 रोरुक्छा” माघः २ दोषे च “अलघुप्रसारितविलोचना-
 झलि” माघः । स्त्रियां वा ङीप् ।
 अलङ्करणं न० अलम्+ङ-भावे ल्युट् । १ भूषायाम् । करणे
 ल्युट् । २ वलयादौ भूषणे । आवसथोन्मर्दानालङ्करणदन्त
 प्रवालनान्यध्वयोरदोक्षितस्” कात्या० ८, ६, २८, । न
 चालङ्करणं धार्यं कचिद्देहे तथा पुनः” विधवाधर्मे पुरा० ।
 अलङ्करिष्णु लि० अलम्+ङ-इण्यच् । भूषके मण्डनकरण-
 शीले । “अलङ्करिष्णवस्ते च शब्दमर्थे सुभौ लिधा” अग्निपु० ।
 अलङ्कर्त्तृ लि० अलम्+ङ-टच् । भूषणकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।
 अलङ्कर्मीण लि० अलं समर्थः कर्मणे ख । कर्मक्षमे ।
 अलङ्कारपु० अलम्+ङ-भावे षञ् । १ भूषायाम् । करणे षञ् ।
 २ हारादौ भूषणे, साहित्यविषयदोषगुणप्रतिपादके ३ अन्ये,
 ४ शब्दभूषणे-अनुप्रासादौ, ५ शब्दार्थभूषणे-उपमादौ च ।
 “शब्दार्थयोरस्मिरा ये धर्माः शोभातिशयिनः । रसादौ
 उपपन्नोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्” सा० द० उक्तम् शब्दा-
 र्थयोः शोभाकारित्वम् तल्लक्षणम् । ते च बहवः शब्दनिष्ठा
 अर्थनिष्ठाः उभयनिष्ठाश्च । तत्र जात्यादयः शब्दनिष्ठाः
 उपमादयोऽर्थनिष्ठाः पुनरुक्तवदाभासादय उभयनिष्ठाः
 तत्तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथात्वम् शब्दनिष्ठास्तु बहवस्तेषु
 केचित् तत्तच्छब्दे उक्ताः केचित् वक्तव्याश्च तद्देदा-
 स्तावत् समासेनात्राभिधीयन्ते तत्र जात्यादयश्चतुर्विंशतिः
 शब्दालङ्काराः सरस्वतीकण्ठाभरणे दर्शिताः यथा “ये व्युत्-
 पत्त्यादिना शब्दानलङ्कर्त्तुमिह क्षमाः । शब्दालङ्कारसंज्ञास्ते
 ज्ञेयाजात्यादयोबुधैः” । “जातिर्गतोरीतिरुत्तिच्छाया-
 सङ्गोक्तियुक्तयः । भर्षितयुष्मिना लब्धा पठितिर्यमकानि
 च । श्लेषाप्रसचित्वाणि वाकोवाक्यं प्रहेलिका । गूढप्रश्नो-
 चरार्थेयश्च प्रेक्ष्याभिनीतयः । चतुर्विंशतिरित्युक्ताः शब्दा-
 लङ्कारजातयः” । तेषां लक्षणादीनि क्रमेण यथा तत्र
 १ जातिः “तत्र संस्कृतमित्यादिभारतो जातिरिष्यते । सा
 त्रौचिह्वादिभिर्व्याचामलङ्काराय जायते संस्कृतेनैव को-
 ऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन । साधारण्यादिभिः केचित्
 केचन श्लेषभाषया । न स्तेच्छितव्यं यत्रादौ स्त्रीषु नाप्रा-
 कृतं वदेत् । संकीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम् ।
 द्वैविद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः । पैशाचाद्यं
 पिशाचाद्याः समघं ह्येनजातयः । संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृ-

तेनैव चापरः । शक्योरचयितुं कश्चिदपक्षेन जायते” ।
 तत्र जातिरपि षोढा यथोक्तं तत्रैव । “शुद्धा साधारण्यो
 मित्रा सङ्कीर्णा रस्यगामिनो । अपभ्रष्टेति साचार्य्ये जातिः
 षोढा निगद्यते” । इति जातिः १

२ गतिः । “गद्यं पद्यं च मिश्रं च वाक्यं यत् सा
 गतिः स्रुता । अथौचित्यादिभिः साऽपि वागलङ्कार इष्यते ।
 कश्चिद्गद्येन पद्येन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते । कश्चिदेकेन च
 द्वाभ्यां काव्येऽर्थः कश्चन त्रिभिः । द्रुता विलम्बिता मध्या
 साथ द्रुतविलम्बिता । द्रुतमध्या च विज्ञेया तथा मध्य-
 विलम्बिता । सा लघूनां गुरुणाञ्च बाहुल्यात्पत्त्य
 मिश्रणैः । गद्ये पद्ये च मिश्रे च षट् प्रकारोऽपि
 जायते । तत्र वृत्तं च जातिश्च पद्यमाह्वरयो वृथक् ।
 समञ्चाङ्गसं चेति विषमञ्च प्रचक्षते” । “वृत्तमक्षरसंख्यातं
 जातिर्मात्राकृता भवेदिति” वृ० २० । “गद्यसुत्कलिकाप्रायं
 पद्यगन्धोतिच द्विधा । द्विधैव गद्यपद्यादिभेदान्मिश्रमपी-
 ष्यते । ललितं निष्ठुरं चूर्णमाविद्धं चेति योऽपरः ।
 विशेषः स तु गद्यस्यो रीतिरुत्तयोर्विशिष्यते” । गतिः २ ।

३ रीतिः यथा “वैदर्भ्यादिगतः पन्थाः काव्ये मार्ग
 इति स्रुतः । रीङ् गताविति धातोश्च व्युत्पत्त्या रीति-
 रच्यते । वैदर्भी साथ पाञ्चाली गौडियावन्तिका तथा ।
 लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते । तत्रास-
 भासा निःशेषज्ञेयादिगुणगुम्फिता । विपक्षीस्वरसौभाग्या
 वैदर्भी रीतिरिष्यते” । दर्पणे तु “माधुर्य्यव्यङ्ग्यैर्वैर्भ्यै रचना
 ललितात्मिका अट्टिस्तरस्तरित्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते”
 ललिता । “समस्तपञ्चपदामोजःकान्तिविवर्जिताम् ।
 मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः । समस्तालुङ्ग-
 टपदामोजःकान्तिगुणान्विताम् गौडिीयेति विज्ञानन्ति
 रीतिं रीतिविचक्षणाः । अनुरागे तु पाञ्चालीवैदर्भ्यो
 र्यावतिष्ठते । सावन्तिका समस्तैः स्थाद् द्वित्वैस्त्रिचतुरैस्तथा ।
 समस्तरौतिव्यामिश्रा लाटीया वृत्तिरिष्यते । प्रूर्वरौते
 रनिर्वाहे खण्डरीतिस्तु मागधी” । रीतिः ३ ।

४ वृत्तिः यथा । “या विकाशेऽथ विज्ञेये संकोचे विस्तरे
 तथा । चेतसो वर्त्तयित्री स्यात् सा वृत्तिः सापि षड्विधा ।
 कौशिक्यारभटी चैव भारती सात्वती परा । मध्यमार
 भटी चैव तथा मध्यमकौशिकी । सुसुक्तार्यसंदर्भा कौशिकी
 तासु कथ्यते । यातु प्रौढार्थसंदर्भा वृत्तिरारभटी तु सा ।
 कोमलप्रौढसन्दर्भा कोमलार्था च भारती । प्रौढार्थकोम-
 लप्रौढसंदर्भा सात्वती विदुः । कोमलप्रौढसन्दर्भा या सा

मध्यमकौशिकी । प्रौढार्थकोमलैर्बन्धैर्मध्यमारभटीष्यते । ४

५ छाया । अन्योक्तीनामनुवृत्तिश्चाया सापीह षड्विधा । लोकच्छेकार्मकोन्मत्तप्रौढामत्तोक्तिभेदतः” । ५

६ सुद्रां । “स्वाभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसापि निवेदनम् । सुद्रां तां सुप्रदायित्वात् काव्यसुद्राविदो विदुः । साक्षिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्तेर्वचनस्य च । ससुच्यस्य संख्या षोढा न्यासेन जायते” । सुद्रा ६

७ उक्तिः । “विधिद्वारेण वा यत् निषेधेनाथ वा पुनः । प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः सोक्तिरलाभिधीयते । विधेरथ निषेधात् स्यादधिकारात् विकल्पनात् । नियमात् परिसंख्याया उपाधेः सेह षड्विधा” । उक्तिः ७

८ युक्तिः । “अयुज्यमानस्य मियः शब्दार्थस्य वा पुनः । योजना क्रियते यासौ युक्तिरित्युच्यते बुधैः । पदं चैव पदार्थस्य वाक्यं वाक्यार्थ एव च । विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रबन्धश्चाभिधीयते । योगकारणपर्यायाङ्गाङ्गिभावपरम्पराः । पदयुक्तेर्निमित्तं स्युर्निर्दिष्टाः पदसिद्धये । विरुद्धानां पदार्थानां गत्यादीनां परस्परम् । योजनायेह तां युक्तिं पदार्थविषयां विदुः । गर्भः सह निगम्येण संवृत्तिः समसञ्ज्ञा । हेतवो वाक्ययुक्तीनां क्रियन्तामेवमादयः । यत्तदादेरुपादानं क्रियाभ्याससमुच्चयौ । क्रियासमभिहारस्य वाक्यार्थान् युज्यते मियः । यदशब्देयशैलादिवर्णनाभ्युपपत्त्ये । वाक्यं सेह प्रकरणविषया युक्तिरित्येते प्रबन्धविषयाथैवं युक्तिरुक्ता मनीषिभिः” । युक्तिः ८

९ भणितिः । “उक्तिप्रकारो भणितिः सम्बन्धेऽसम्बन्धे च सा । विशेषसंख्यास्य कल्पनासु च कल्पते” । भणितिः ९

१० युष्मन्ना । “वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यक्प्रवचना युष्मन्ना ऋता । शब्दार्थसमपर्यायपदवाक्यकृता च सा” । युष्मन्ना १०

११ लप्ता । “लयेत्याहुः पदार्थानां घटना या परस्परम् । सा प्रक्रान्तेन कस्मिंश्चिदप्रक्रान्तेन कुलचित् । अतिक्रान्तेन कुलापि यथाथेवर्त्योः क्वचित् । क्वचित् चाव्यर्थयोः कापि प्रकीर्णानां च दृश्यते” । लप्ता ११

१२ पठितिः । “काकुत्सरपदच्छेदेभेदोभिनयकान्तिभिः पाठोयोऽर्थविशेषाय पठितिः सेह षड्विधा” । पठितिः १२

१३ यमकम् । “विभिन्नार्थकरूपाया याऽवृत्तिर्वर्त्यसंहृतेः । अव्यपेयव्यपेतात्मा यमकं तन्निगद्यते । तदव्यपेयमकं व्यपेयमकं तथा । स्थानास्थानविभागाभ्यां पादभेदाच्च मियते । तत्र पादादिसध्यान्स्थानान्तेषु प्रकल्पते । यदव्यपेयमन्यद्वा तत्स्थानयमकं विदुः ।

चतुस्त्रिद्व्येकपादेषु यमकानां विकल्पना । आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः । अत्यन्तं बहुवक्तेषां भेदाः संभेदयोनयः सुकरा दुष्कराश्चैव” अग्निपुराणे तु । अनेकवर्णावृत्तियां भिन्नार्थप्रतिपादिका । यमकं सा व्यपेयचाव्यपेतेति द्विधा मता । आनन्तर्यादपेता स्यात् व्यपेता व्यवधानतः । द्वैविध्येनानयोः स्थानपादभेदाच्चतुर्विधम् । आदिपादादिमध्यान्तेष्वेकद्वित्रिनियोगतः । सर्वथा पूर्वपूर्वेषु चेत्पादिनोत्तरोत्तरम् । एकद्वित्रिपदारम्भात्तत्पादात्तदुपदात् परम् । तृतीयं त्रिविधं पादस्यादिमध्यान्तगोचरम् । पादान्तयमकं चैव कोटीयमकमेव च । संसर्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा । यमकं चक्रबालं च संशयमकं तथा । पादादियमकं चैव तत्तु मैत्रीयमेव च । दशधा यमकं श्रेष्ठं तज्ज्ञेदावह्वोऽपरे” इत्युक्तम् । तत्रास्थानयमकमुक्तं “नादौ न मध्ये नान्ते यत् सम्बन्धौ वा यत् प्रकाशते । अव्यपेयव्यपेयं तदस्थानयमकं विदुः । पादे श्लोके च तत्प्रायः पादसम्बन्धौ च बध्यते । स्वभेदे च चान्यभेदे च स्थूलं सूक्ष्मं च स्वरिभिः” । अन्यदग्निपुराणादौ चेयम् । यमकम् १३

१४ श्लेषः । “एकरूपेण वाक्येन द्वयोः स्मारणमर्थयोः । तन्त्रेण यत् स शब्दश्चैः श्लेष इत्यभिधीयते । प्रकृतिप्रत्ययौख्यौ द्वौ विभक्तिवचनाश्रयौ । पदभाषोऽज्ञौ चेति शब्दश्लेषा भवन्ति षट्” । १४ श्लेषः

१५ अतुप्रासः । “आवृत्तिर्वा तु वर्णानां नातिदूरान्तरस्थिता । अलङ्कारेषु विद्वद्भिरतुप्रासः स दर्शते” “श्रुतिभिर्दृष्टिभिर्वर्णैः पदैर्नामभिरुक्तिभिः । लाटानाश्रुतिभिश्चायं षट्प्रकारः प्रकाशते” तत्र श्रुत्यतुप्रासः १७८ प्रष्टे दर्शितः । स च त्रिविधः आस्योनागर उपनागरचेतिभेदात् । आस्योऽपि चतुर्विधः मृच्छणोऽमृच्छणो वस्रोत्कटो वस्रोत्कटश्चेति भेदात् । दृष्ट्यादीनां लक्षणाणि तत्रैव । “सुहृत्प्रावर्त्यमानेषु यः स्वर्गेषु वर्तते । काव्यव्यापो स संदभो वृत्तिरित्यभिधीयते । कास्यांटी कौन्तली कौङ्क्षी कौङ्क्षी वानवासिका । द्राविडी माथुरी मातुषी मागधी ताम्रलिप्तिका । औड्रो पौरुण्ड्रोति विद्वद्भिः सा द्वादशविधोच्यते” । तत्र कवर्गेषु अतुप्रासवती कास्यांटी एवं चवर्गेण कौन्तली, टवर्गेण कौङ्क्षी, तवर्गेण कौङ्क्षी, पवर्गेण वानवासिका, यवर्गेण, द्राविडी । शवर्गेण माथुरी, द्वित्रिवर्गातुप्रासवती मातुषी । द्वाभ्यां गर्भितैकवर्गातुप्रासवती ताम्रलिप्तिका ।

स्वरूपसंयोगप्रयिता औडी । असुरूपसंयोगप्रयिता प्रौखडी । अन्ये तु “स्वर्गादीनामसम्बन्धः सम्बन्धोवापि योगियः स्फुटादिवन्धसंसिद्धौ सह वृत्तिर्निरुच्यते । सौकु-
मार्यमथ प्रौढमन्वुरत्वञ्च तदुद्युतौ । गम्भीरौजस्विनो
प्रौढा मधुरा निहुरा लघ्वा । कठोरा कोमला मित्रा
परुषा ललिता मिता । इति द्वादशधा भिन्ना कविभिः परि-
पद्यते” इत्याहुः । “यथा चम्पकपुष्पादिस्वगादेर्वर्ण उच्यते
वर्णावृत्तिस्तथा वाचां वर्णानुप्रास उच्यते । स तु स्तवकवान्
स्थानो गर्भो विवृतसंघटः । गृहीतमुक्तः क्रमवान् विपर्य-
स्तोऽथ संघुटम् । मिथुनं वेणिका चित्तोविचित्रत्वापि
वर्ण्यते” । स्थानेस्थाने वर्णस्तवकस्य विन्यासात् स्तवकवान् ।
नियतविवक्षितस्थानविशेषे विन्यासशाली स्थानी । आट्टतौ
वर्णान्तरायेण गर्भः । स्थानेस्थाने विकाससङ्कोचायां
विवृतसंघटः । चक्रवालवद्दानोपादानाभ्यां गृहीतमुक्तः ।
क्रमेण द्वित्ववर्णानां संयोगस्वराणामावृत्तिः क्रमवान् ।
स्वरसंयोगवर्णानां क्रमेणावृत्तिश्च क्रमवान् । विपर्ययो-
पन्यासात् विपर्ययः । आद्यवर्णवर्तिना स्वरेण सह
पादमध्यान्तयोरनुप्रासः संघुटम् । अन्तःपादसुपसंहारो-
पक्रमयोर्विवक्षितस्वरानुप्रासे मिथुनम् । आ वाक्यसमाप्तेः
वर्णानुप्रासनिर्वाहो वेणिका । उक्तलक्षणभ्योऽन्यचित्तः ।
एकवर्णावृत्तिर्द्विप्रासस्ववर्णान्तरवैचित्तेषु विचित्तः ।
“समप्रमसमप्र” वा यस्मिन्नावर्त्तते पदम् । पदात्रयेण
स प्रायः पदानुप्रास उच्यते । विसर्गविन्दुसंयोगस्वर
स्थानाविवक्षया । अनिर्वाहाय स प्रायो यस्योभ्यो विभि-
द्यते” “मच्छणोदन्तुरः स्रज्जः संघुटं सम्मुटावली । खिन्नः
स्तवकवान् स्थानो मिथुनं मिथुनावली । गृहीतमुक्तना-
मान्यस्ततोऽन्यः पुनरुक्तिमान् । इति द्वादशभेदोऽयं मनी-
विभिरिहोच्यते” । असंयुक्तवर्णावृत्तेः पदानुप्रासो मच्छणः ।
संयोगाधिक्ये दन्तुरः । स्वरेण सहावृत्तेः स्रज्जः । पदा-
व्यवधाने संघुटम् । तेषामावली संघुटावली । रीतेरनिर्वा-
हात् खिन्नः ॥ वर्णानुप्रासवत् पदानुप्रासोऽपि स्थाने स्थाने
निवेशे स्तवकवान् । स्थाननियमात् पदानुप्रासः स्थानी ।
प्रतिपादं द्वयोर्द्वयोः पदानुप्रासयोः निरन्तरमावृत्ति
मिथुनं तदावली मिथुनावली । चक्रवालवत् पदानुप्रासो
गृहीतमुक्तः पदानां पुनः पुनरावर्त्तने पुनरुक्तिमान् ।
“समावतश्च गौण्या च वीक्षाऽभीक्ष्ण्णादिभिश्च वा ।
नामां द्विरुक्तिर्वाक्ये तु नामानुप्रास उच्यते” । आदिना
निरूपसंस्वभादि गृह्यते । “अर्थभेदे पदावृत्तिः प्रवृत्त्या

भिन्नाया वा । स स्वरिभिरनुप्रासोलाटीय इति गीयते ।
सचाव्यवहितो व्यस्तः समस्त उभयः पुनः । उभयं चक्र-
वालञ्च गर्भश्चेहाभिधीयते” ॥ अनुप्रासः १५ ।

१ ईचितम् “वर्णस्थानस्वराकारगतिवन्धान् प्रतीहयः ।
नियमस्तद्वर्धैः षोढा चित्तमित्यभिधीयते” ॥ स्वरस्य पृथक्
निर्देशात् वर्णा अत्र व्यङ्ग्यानि एकव्यङ्गनद्विव्यङ्गनानि
व्यङ्ग्यादिभेदात् नानाविधः एवमेकद्वितादिस्वरचित्तम् ।
स्थानचित्तम् । निष्कण्ठानिस्तालव्यादिभेदात् सप्तविधम्
आकारचित्तम् पद्माद्याकारेण चित्तम् । तत्पादलपद्माचित्तम्
“कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च । प्रवेश-
निर्गमौ दिक्षु कुर्यादष्टदलाभ्युजे” प्रकारान्तरं यथा ।
“अष्टधा कर्णिकावर्णाः पल्लवद्वयौ तथाऽपरे । तेषां सन्धिषु
चायदावष्टपल्लवसरोरुहे” । प्रकारान्तरं यथा । “आकर्णिकं
पुनः पथ्यपथ्यान्तात् पथ्यकर्णिके । प्रतिपल्लवं त्रजेद्धीमानिह
त्वष्टदलाभ्युजे” इति चतुर्दलं यथा “कर्णिकातो नयेदूर्ध्वं
पल्लवाकाराक्षरावलीम् । प्रवेशयेत् कर्णिकायां पद्ममेत-
त्तदूर्ध्वम्” । षोडशदलं यथा “गोमूलिकाक्रमेणास्य वर्णाः
सर्वे समासतः । मध्ये त्वेकाक्षरान्यासात् पद्मोऽयं षोडश-
च्छदः” अष्टपल्लवं कविनामाङ्कं यथा “निविष्टाष्टदलान्यास
मिदं पादार्द्धभक्तिभिः । अष्टपृथक्कर्णिकं कोणैः कविनामाङ्क-
मभ्युजम् । एतानि चित्ताणि अष्टपृथक्स्थेव । चक्रबन्धो
यथा “पुरः पुरोल्लिखेत् पादान्तं त्रीहस्तरीकतान् । तुर्यन्तु
भ्रमयेन्नेमौ नामाङ्कस्रजसंविधः” । अष्टोद्धारोदर्शितो
माघव्याख्यायां मङ्गिनाथेन । दशमण्डलरेखात्मके
नवमण्डलान्तरालवति चक्रे नाभिस्थानेन सहैकविंशति
कोष्ठं प्रत्येकं द्व्यक्षरवत् पङ्क्तिवत् समरेखया लिखित्वा
तत्रैकस्यां पङ्क्तौ वामपाश्वर्यक्रमेण आद्यपादमालिख्य तथा
प्रादाक्षिणेन द्वितीयायां तृतीयायां च पङ्क्तां द्वितीय तृतीयौ
पादौ लिखित्वा नेमिस्थाने वाङ्मयलये साक्षरकोष्ठषट्केन
सहाष्टादशकोष्ठवति तृतीयकोष्ठान्तर्वर्त्तिवर्णमारभ्य प्राद-
क्षिण्येन तुर्यपादं लिखित्वा तत्रैव समापयेत् । तत्रैव
माद्यन्तवर्त्तैः तुर्यपादोद्धारः तत्रनेमिस्थाने आद्य-
पादलवदशमाक्षरसंवादः । तृतीयान्तकोष्ठे तुर्याद्यन्त-
वर्त्तयोः संवादः” यथा “सत्त्व” मानविशिष्टमाजिरभ-
सादालम्ब्य भव्यः पुरो लब्ध्वाचक्षयशुद्धिर्दुतरन्नीवत्स
भूमिर्मुदा । छज्जा कामसपास्तभोः परमृगव्याधः सनादं
हरेरेकोवैः समकालमभ्युदयी रोपैस्तदा ततस्तरे” ।
अत्र तृतीयलये “माघकाव्यमिदम्” । “षष्ठलये, शिशु-

पालवधः इति काव्यनामाङ्गयोगः । एवमन्यत्रापि यथा-
यथमूह्यम् गतिचिह्नं गत्याविबोमगत्या तुरङ्गादिगत्या
वा चिह्नं तच्च यमकभेद एव यथोक्तं दृष्टिना ।
“आवृत्तिः प्रातिबोमयेन पादार्द्धश्लोकगोचरा । यमकं प्रति-
बोमत्वात् प्रातिबोममिति स्मृतम्” तत्र पादगता विबोमा
वृत्तिर्नया “यामताश्रुतायासा सायाता कशता मया” ।
रमणारकता तेऽस्तु स्तुते ताकरणासर” अर्द्धगता यथा ।
“सा रमानवरारोहा नगोभागमना हि या । याहि नामग
भागेन हारोरा वनसार सा” श्लोकगा यथा । “यान
मानयभारावि कशोनानजनासना । यासुदारशताधीना
सायासायमनादि सा । सादिनामयमाया मानाधीता
शरदाऽसुया । नासना जनना शोकविरामाय न
मानया” ॥ तथाच पादविबोमावृत्तौ अयुक्पादयो-
र्गतिः युक्पादयोः प्रत्यागतिः । अर्द्धावृत्तौ प्रथमपादाभ्यां
गतिः शेषाभ्यां प्रत्यागतिरिति गतिप्रत्यागतिरूपचिह्नमित्य-
वधेयम् । श्लोकावृत्तौ तु पादचतुष्टयेन गतिः प्रतिगत्या
श्लोकान्तरमिति भेदः । इत्येवं गतिचिह्नम् । तुरङ्गगति-
चिह्नं यथा “क्रमात् पादचतुष्टयस्य पङ्क्तिः परिलेखने ।
तुरङ्गपादायातेन श्लोकोऽन्यत्रजायते” स०क० । यथा ।
वा१ ला२० सु८ का२० ल३ वा२४ ला११ सा२६
का१६ नि१८ ला२ ल२८ क१० ला२७ लि४ ता२३
ल२१ स्वा८ सु१७ त१४ व२१ ती६ सा२५ रा१२
द१८ पि१५ का३२ वृ७ त२८ ग१३ द्वि२२ त५

अत्र तुरङ्गगत्या “बाबाबलिततीव्रस्त्रा सुकला रागतर्पिका ।
सुदन्तिका वर्जिता ता वा सा साळा तल्लासका इति
दत्ताङ्गासुरारेण क्रमशोवर्त्ययक्षणे श्लोकोऽयं जायते ।
अर्द्धभ्रमगतिचिह्नं सर्वतोभ्रमगतिचिह्नञ्च यथा ।
“आह्वरर्द्धभ्रमं नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदि । तदिष्टं सर्व-
तोभ्रमं सर्वतोभ्रमणं यदि” स०क० । तत्तार्द्धभ्रमश्लो-
कं ३६५ पृष्ठे । सर्वतोभ्रमं तु-

दे वा का नि नि का वा दे
वा हि का ख ख का हि वा
का का रे भ भ रे का का
नि ख भ व्य व्य भ ख नि

अर्द्धभ्रमणवत् सर्वं किन्तु पादानामपि अनुबोमविबो-
माभ्यां तथैव सर्वतोभ्रमणेन सर्वतोभ्रमम् एवमप्ये दर्शयिष्य
माणगोमूलिकाबन्धोऽपि गोमूलगतिसन्त्वात् गतिचिह्नमपि ।
बन्धेन बन्धविशेषेण चिह्नम् बन्धचिह्नं तच्च नानाविधं तत्र

द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा “इह शिखरिसन्निभालां बिम्ब-
यादङ्गं समान्त्रितैर्वर्णैः । द्विचतुष्कचक्रबन्धे नेमि-
विधौ चापरं भ्रमयेत्” । द्विचतुष्कचक्रबन्धः । “इष्टप्रत्यः
शृङ्गत्रजेदिति द्विचतुष्कचक्रबन्धोऽस्मिन्नेमिः” । निविडि-
तचक्रबन्धः । “शिखरादन्यतरस्मात् प्रतिपद्य भ्रमति
रेखा चाद्यङ्गम् । नेमौ तदितरमङ्गं निविडितचक्राभिधे
बन्धे” । स०क० एतेषामुद्धारोदाहरणे तत्रैव ज्ञेये । शर-
पत्रबन्धः “चतुर्धर्षि च पादेषु पङ्क्तियोलिखितेऽपि ।
आदेरादेस्तुरङ्गस्य पादैः पादः समाप्यते” । यथा

न१ म१८ स्ते३ ज२० ग५ तां२२ गा५ ल२४
स८ दा२६ न११ व२८ कु१३ ल३० ल१५ व३२
स१७ म२ स्ते१८ ज४ स२१ तां६ ना२३ ल८
सु२५ दा१० म२७ व१२ न२८ ल१४ ल३१ वा६
अत्र तुरङ्गगत्या स एव श्लोकः । व्योमबन्धः । “अष्टदशशिख-
रचरीं गोमूलिकया चतुष्पदीं व्यस्येत् । पलायनैर्दृष्टः
स ज्ञेयो व्योमबन्धोऽत्र”

सुरजबन्धः । “अत्र पादचतुष्टयेऽपि क्रमशः परि-
लेखिते । श्लोकपादक्रमेण स्थाद्रेखास्तु सुरजलयी” ।

सा१ से१० ना११ ग२८ म२८ ना१८ र१८ स्ते८
र८ से२ ना२७ सो१२ द२० ना३० र७ ता१७
ता१६ र२६ ना३ द१३ ज२१ ना६ म३१ त२४
धी२५ र२५ ना१४ ग४ म५ ना२२ म२३ वा३२

तदुद्धारस्तु मङ्गिनायेन दर्शितः “तिर्य्यगेऽखालिखेत् पञ्च
नवोर्द्धास्तत्र पङ्क्तयः । अष्टकोऽष्टतस्तः सुखास्तु श्लोकं
लिखेत् क्रमात् । तलाद्यद्विलिख्यास्तु तिर्य्यग्विद्व्या-
द्यपङ्क्तिषु । आद्यद्विलिखेत् पञ्चषट्सप्ताष्टमकोऽष्टगः ।
इत्युक्ते प्रथमः पादचतुष्टयैवमेव हि । चतुर्थपङ्क्तिप्राथम्या-
त्प्रथमावधिवीक्षणात् । द्वितीयादावाद्यद्विलिखेत् तिर्य्य-
ग्विलिखेत् । तिर्य्यग्विलिखेत् तृतीयाद्ये षट्षोऽङ्गिर्द्वितीयकः ।
तृतीयोऽङ्गिर्द्वितीयान्ते आद्यसप्तमषट्षयोः । द्विलिपञ्च
मयोऽस्यैषट्षसप्तमयोः क्रमात् । तृतीयान्त्ये च लक्ष्यो-
यमयान्त्यः क्रम उच्यते ॥ आद्यान्तयुग्मयोः पङ्क्त्योश्चि-
न्त्योगोमूलिकाक्रमः । तत्रैकं च द्वितीयं द्वे द्वयमेकमिति
क्रमात् । यद्वा द्वितीयमेकं च द्वयमेकं द्वयं पुनः ।
स्वपङ्क्तिप्रक्रमादेव विन्यासद्वितयं भवेत् ॥ यद्वा प्रथम-
तृत्याङ्गौ स्वपङ्क्त्योस्तदनुक्रमात् । द्वितीयोऽङ्गिर्द्विती-
यस्यां क्रमादाद्यचतुष्टये । व्युत्क्रमाच्च तृतीयस्यामाद्यमेव
चतुष्टये । व्युत्क्रमेण द्वितीयस्यां तृतीयस्यां क्रमेण च ।

द्रष्टव्यो हि तृतीयोऽङ्गुरन्त्यकोऽचतुष्टये॥ विन्यासभेदास्तु-
न्येपि सन्धेव बहवोऽत्र हि । विस्तरात्तु न लिख्यन्ते
स्वयमूह्या विचक्षयैः”॥ एकाक्षरसुरजो यथा । “ह्लोको-
स्वैकस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि । तिसृदङ्गकरीह
स्याञ्चतुरेकाक्षरावली” । सुरजप्रस्तारो यथा । “क्रमेणैकस्य
पादेषु प्रसूतेषु चतुर्ष्वपि । त्रय्यान् सुरजमार्गेण ह्लोको-
यस्यपजायते” । गोमूत्रिकावन्धः । “गतिरुच्चावचा यत्र
मार्गे मूलस्य गोरिव । गोमूत्रिकेति तत् प्राङ्गः दुष्करं
चित्रवेदिनाम् । स०क० तच्च नानाविधं दर्शितम् ।
“दुष्करत्वात् कठोरत्वात् दुर्बोधत्वादिना विधेः । दिङ्-
मात्रं दर्शितं चित्रं स्वयमूह्यं महात्मभिः” स०क० ।
“अनेकधा वृत्तवर्षाविन्यासैः शिल्पकल्पना । तत्तत्प्रसिद्ध-
वस्तूनां चित्रमित्यभिधीयते इति सामान्यतः सर्ववस्त्वा-
कारकल्पनया चित्रं भवतीत्युक्तम् अग्निपु० । १६

१७ वाकोवाक्यम् “उक्तिप्रत्युक्तिमहाक्यं वाकोवाक्यं
विदुर्बुधाः । द्वयोर्वक्तोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि सङ्गमे ।
अजुक्तिरयं यत्रोक्तिर्वैयाख्योक्तिस्तथैव च । गूढप्रश्नोत्तरो-
क्तिश्च तद्भिदा त्रिविधैव तु” वाकोवाक्यम् १८ ।

१८ प्रहेलिका । “प्रहेलिका सङ्गतप्रश्नः सापि षोढा
च्युताक्षरा । दत्ताक्षरोभयं मुष्टिर्विन्दुमत्यर्थवत्यपि ।
श्रीङ्गागोवीविनोदेषु तज्ज्ञेयाकीर्णमण्डले । परव्या-
मोहने चापि सोपयोगा प्रहेलिका” । तत्र “च्युताक्षरा
“पयोधरभराक्लान्ता सन्नमन्ती पदे पदे । पदमेकं न का
याति, यदि हारेण वर्जिता” । अत्राहारेणेत्याकारच्युतिः
दत्ताक्षरा यथा । “कान्तयातुगतः कोऽयं पीनस्तन्वो
मदोद्यतः । मृगशां प्रवृत्तो याति, शम्बरो हृदयौवनः” ।
शवर इति वक्तव्ये मकारो दसः । च्युतदत्ताक्षरा च्युतमन्यत्
दत्तज्ञान्यदक्षर यत्र सा यथा “विदग्धः सरसो
रागो नितम्बोपरि संस्थितः । तरण्यालिङ्गितः कण्ठे
कलं कूजति को, विटः । अत्र घट इति वक्तव्ये
वकारस्य च्युतिः विकारस्य दानमिति तथात्वम् । विन्दु-
मत्वादीनामुदाहरणानि स०क० दृष्टानि । प्रहेलिका १८ ।

१९ गूढम् । “क्रियाकारकसम्बन्धपदाभिप्रायवस्तुभिः ।
गोपितैः षड्विधं प्राङ्गूढं गूढार्थवेदिभिः । “पाण्डवानां
सभामध्ये दुष्योऽधन उपागतः । तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सखा-
यामभरणानि च” । अत्र क्रियापदम् गूढम् । योऽधन
उपागतस्तस्मै भवादिकमडुरित्यर्थः । गूढम् १९

२० प्रश्नोत्तरम् । “यस्तु पर्थयुगस्य निर्भेदः क्रियते

पदैः । विदग्धगोष्ठां वाक्यैर्वा तं हि प्रश्नोत्तरं विदुः
अन्तःप्रश्नबहिःप्रश्नबहिःरन्तःसमाह्वयैः । जातिगोत्रोत्तरा-
भिर्युक्तैः प्रश्नैस्तदपि षड्विधम् । प्रश्नोत्तरम् २०

२१ अध्ययम् “यद्विधौ च निषेधे च व्युत्पत्तेरेव कारणम् ।
तदध्ययं विदुस्तेन लोकयात्रा प्रवर्तते” । अध्ययम् २१

२२ अव्यम् “अव्यं शास्त्रेतिहासौ च काव्यं शास्त्रं
तथैव च । काव्येतिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि षड्वि-
धम्” । यथा रघुवंशादि । अव्यम् २२

२३ प्रेक्ष्यम् “यदाङ्गिकैकनिबन्धसज्जितं वाचिका-
दिभिः । नर्तकैरभिनीयते प्रेक्ष्यं तत् क्षेडितादिवत् ।
तस्मात्संताण्डवं चैव हलिकं शम्पया सह । हल्लीसकञ्च रासं
च षट्प्रकारं प्रचक्षते” । शङ्काररसप्रधानत्वे तास्यं वीर-
रसप्रधानत्वे ताण्डवं, शङ्कारवीररसप्रधानत्वे हलिकमिति
किन्वरविषयं हलिकमेव शम्पा । “मण्डलेन च यत्स्त्रीणां
मृत्वं हल्लीसकं तु तत् । तन्नायको भवेदेको गोपस्त्रीणां
हरिर्यथा । तदिदं हल्लीसकमेव ताण्डवविशेषयुक्तो
रासः । प्रेक्ष्यम् २३ ।

२४ अभिनयः “अङ्गवाक्यसत्त्वसंहाय्याः सामान्याश्चित्र
इत्यमी । षड्विधा अभिनयास्तद्वदभिनेयं वचो विदुः” २४

“चत्वारो विंशतिश्चैताः शब्दालङ्कारजातयः । शब्द-
संदर्भमात्रेण हृदयं हर्तुमीशते” सर० कण्ठा० ।
एतेषामुदाहरणानि विस्तरभयात् न लिखितानि तत्र
एवावगन्तव्यानि । अर्थालङ्कारास्तु मतभेदेन बहवः तथाहि
तेषां समष्टिः दण्डिना दर्शिता यथा । “स्वरूपाख्यान-
सुपमा रूपकं दीपकावली । आच्येपोऽर्थान्तरन्यासो
व्यतिरेको विभावना । समासोऽतिशयोक्त्येवा हेतुः
सूक्ष्मो लवः क्रमः । प्रेयोरसवदूर्जसि पर्यायोक्तं
समाहितम् । उदात्तापङ्गुतिस्त्रेणविशेषास्तुल्ययोगिता ।
विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिर्निदर्शने । सहोक्तिः
परिहृत्प्राशीः सङ्कीर्णमथ भाविकम् । इति वाचामल-
ङ्कारा दर्शिताः पूर्वस्मिन् । सरस्वतीकण्ठाभरणे-
तु द्वैराश्रये तेषां समष्टिरभिहिता यथा “अलमर्थमल-
ङ्गितुं यत् व्युत्पत्त्यादिवर्त्मना । ज्ञेया जालादयः
प्राज्ञैस्तेऽर्थालङ्कारसंज्ञया । जातिर्विभावना हेतुरहेतु
रुचमस्तत्तरम् । विरोधमन्वयान्वोन्धं परिहृत्तिर्निदर्शना ।
भेदः समाहितं भान्तिर्विचकौ मीलितं स्फुटिः । भावः
प्रत्यक्षपूर्वाणि प्रमाणानि च जैमिनेः” । प्रत्यक्षाहुमात्रोप-
मानार्थापत्त्यभावरूपाणि षट् इति चतुर्विंशतिः । एते

तु अर्थमात्रनिष्ठाः । “शब्देभ्योः यदार्थेभ्य उपमादि-
प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः कवीनां सा उभयालङ्क्रिया मता ।
उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तिरपङ्गुतिः । समाध्युक्तिः
समासोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुतिः । सतुल्ययोगितोलेषः
ससहोक्तिः ससङ्गयः । आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो विशेषोक्तिः
परिषद्गतिः । दोषकक्रमपर्याया विषमरूपेण भाविकः
संख्येतिरिति निर्दिष्टास्त्वर्थाविशतिर्बुधैः” इत्युक्ता तेषां
लक्षणानि सभेदं तत्रैव दर्शितानि चन्द्रालोकदर्पण
कदादिभिश्च सामान्यतोऽगणयित्वा नानाविधा दर्शिताः
न संक्षेपतो गणिताः । अथार्थालङ्कारा एकत्र संख्ये
सोदाहरणलक्षणा अकारादिक्रमेण तेषु केचित् दर्शिता
अपि क्रमानुरोधात् सर्वत्रात्र प्रदर्शयन्ते ।

१ अक्रमातिशयोक्तिः “अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सङ्ख्ये हेतु-
कार्ययोः” च० । “आलिङ्गन्ति ससं देव । ज्यां परां च
शरास्तव” ।

२ अतद्गुणः “सङ्गतानुगमनङ्गीकारमाह्वरतदुत्पन्नम्” च० । “चिरं
रागिणि मञ्जिसे निहितापि न रञ्जसि” ।

३ अतिशयोक्तिः १०५ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणम् ।

४ अत्यन्तातिशयोक्तिः “अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्यं हेतुप्रसक्ति-
जा” च० । “यास्वामोत्पदिता तन्त्रा बलयोऽभवदूर्मिका” ।
जर्मिका बलयोऽभवद्विनयः कथत्वात्तथात्वम् ।

५ अत्युक्तिः “अत्युक्तिरदभुताऽतथ्यशैथिल्यादायादिवर्त्तनम्” च०
“त्वयि दातरि राजेन्द्र । याचकाः कल्पशास्त्रिनः” याचकानां
राजतोषनलाभेन कल्पतरुतुल्यताकथनमौदार्यं स्यात्प्राप्तिः ।

६ अधिकम् १२५ पृष्ठे लक्षणेदाहरणभेदाः उक्ताः ।

७ अनन्वयः १४६ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणम् ।

८ अनुकूलम् “अनुकूलं प्रतिकूलमासु कृत्यानुवन्ति चेत्” च० ।
“कुपिताऽसि यदि तन्वि । निधाय करजक्षतम् । बधान
भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा” ।

९ अनुगुणः “प्राक्सिद्धः स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः” च० ।
“नीलोद्वपलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम्” ।

१० अनुज्ञा “दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव शुषदशनात्” च० ।
“मथेव जीर्णतां यातु यत्तयेह क्षतं हरे ! । नरः प्रत्युप-
कारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ।

११ अनुमानम् “अनुमानन्तु विच्छिन्ना ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात्” च० । “यत्र पतत्यवलानां दृष्टिनिशिताः पतन्ति तत्र
शराः । तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरःस्वारो मन्ये” ।
स०क० विशेष उक्तः । यथा “लिङ्गाद्यक्षिज्जिनोज्ञानमनु-

मानं तदुच्यते । पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतस्तत् ।
फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैतत् भिद्यते पृथक्” । तेषु यत्र कार-
णं दृष्ट्वा कार्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् । “अविरलविलोचनल-
ज्जलकुटजार्जुननोपसुरभिवनवातः । अयमायातः कालो
हन्त हताः पथिकगेहिन्यः” अत्र वर्षर्तौः कारणभूतात्
कार्यं विरहिणोमरणमनुमीयते । यत्र कार्यं दृष्ट्वा
कारणमनुमीयते तच्छेषवत् । “मामार्गसिष्यज्ञानं
पतितोऽसि पादयोस्तस्याः । कथमन्यथा ललाटे याव-
काई तिलकपङ्क्तिरियम्” । अत्र कार्यभूतया यावकतिलक-
पङ्क्तिरा कारणं पादपतनमनुमीयते । यदुभयविधभिन्नं
तत् सामान्यतो दृष्टम् “मत्ता मदन्वस्य शिखण्डयूनो-
दृष्टेः पुरस्तादविरप्रभेव” । सेयं विद्युदिव दृष्टेः प्रथमसु-
पलभ्यमाना कामन्दकी अविनाभावेन मालत्यागमनं
गमयतीति सामान्यतो दृष्टम् । फलसामर्थ्यवोदाहर-
णानि तत्र दृश्यानि ।

१२ अन्योन्यम् “अन्योन्यं नाम यत्र स्वादुपकारः परस्परम्”
च० । “त्रियासा शशिना भाति शशी भाति त्रियासया” ।
स०क० भेद उक्तः । “अन्योन्यस्वोपकारोयस्तदन्योन्यं
त्रिधा च तत् । वाच्यं प्रतीयमानं च तृतीयसुभयात्मकम् ।
अन्योन्यचूलिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यरूपता । अन्योन्याल-
ङ्कृतावलम्ब्यमेतदिदृष्टव्ये” । तत्र वाच्यम् । “कण्ठस्य
तस्यास्तनबन्धुरस्य सुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य । अन्यो-
न्यशोभाजनाद्भव साधारणो भूषणभूषणभावः । प्रती-
यमानन्तु अत्रैवान्योन्यपदासुपादाने । अन्योन्यचूलिका
अन्योन्यरूपपरिवृत्तिः सा च व्यत्ययेन विनिमयेन च
भवति । यथा “लोचनाधरकृताहूतरागा वासितानन
विशेषितवासा । वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं
विनिमयञ्च वितेने” । अत्र वारुण्या यदधररागोऽपहृत्य
चक्षुषि निक्षिप्तस्तेन व्यत्ययः । यच्च सुखामोदवासितया तया
स्वामोदो विशेषितस्तेन विनिमयः तेन परिवृत्तिविनि-
मयाख्यामलङ्कारावलम्बनमूताविति द्रष्टव्यम् ।

१३ अपङ्गवातिशयोक्तिः “रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निमोर्थाध्य-
वसानतः । यदाऽपङ्गुतिगर्भत्वम् सैव सापङ्गवा मता ।” च०
“त्वत्स्वस्तिषु सुषा राजन् ! भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ” ।

१४ अपङ्गुतिः २४१ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणम् । स०कण्ठा०
अन्यथोक्तम् । “अपङ्गुतिरपङ्गुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्श-
नम्, औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते” तत्र
औपम्यवती यथा “न केतकीनां विलसन्ति स्तूचयः प्रवा-

विनो हन्त हसत्यं विधिः । तद्धितैर्न न चकास्ति
चञ्चला पुरःस्वरज्योतिरिदं विजृम्भते "तत्र केतकीसूचीनां
विधिहासतः प्रतीयमानसादृश्येन तद्धिततायाः स्वरज्यो-
तिषापह्नुतिः । अनौपम्या यथा "राजकन्यापुरक्तं मां
रोमोद्ग्रेदेन रत्नकाः । अवगच्छेयुराज्ञातमहो शीतानिलं
वनम्" नचाल सादृश्यमस्ति ।

१५ अग्रस्तुतप्रशंसा २६४ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा ।

१६ अभावः । "असत्ता या पदार्थानामभावः सोऽभिधीयते ।
प्रागभावादिभेदेन स षड्विध इच्छते । स० क० प्रागभावः
ध्वंसः अत्यन्ताभाव मिथ्यापदार्थाभाव इतरेतराभावः अभा-
वाभावाश्च तत्र ध्वंसो यथा "धृतिरक्षति गतिस्तुता
विरतं गेयम्बलनिर्बलवः । गतमाभरणप्रयोजनं परिष्कृत्यं
शयनीयमद्य मे" । इतरेतराभावो यथा । "कर्णोत्पलं न
चक्षुस्ते न चक्षुः अवधोत्पलम् । इति जानन्नपि जनो
मन्यते नेत्रदीर्घताम्" असत्ताभावः यथा "प्रसीद
सद्यो वृद्धेन चण्डि । मानं मनोगतम् । दृष्टमात्रेऽपि स्ते
तत्र रोषः खड्गमुपायते" । सामर्थ्याभावो यथा । "मातु-
कीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः । न प्रभातरलज्योति-
रुदेति वक्षुधातत्वात्" अन्योदाहरणानि तत्रैव दृष्टानि ।

१७ अभिदाहेतुः "अभेदेनाभिदाहेतुर्हेतोर्हेतुमता सह" । च०
"लक्ष्मीविलासो भवतः कटाक्षवेक्षणं प्रभो" ।

१८ अर्थान्तरन्यासः, ३७१ पृष्ठे उक्तोदाहरणलक्षणः ।

१९ अर्थपत्तिः, ३७२ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा । स० कण्ट्या०
"प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते । अर्थान्तरञ्च
गमयत्यर्थपत्तिं वदन्ति ताम् । सर्वप्रमाणपूर्वत्वा
देकशोऽनेकशश्च सा । प्रत्यक्षपूर्विका केत्यादिभेदैः षोडश नि-
गद्यते । प्रत्यक्षपूर्विका यथा "निर्सेतुं शक्यमस्तीति
मध्यं तव नितम्बनि । अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः" ।
अनुमापूर्विका यथा "कपोलपुलकेनास्याः क्लृप्तिता
मदनज्वरः । मनो निरन्तरासक्तः सद्यः कथयति प्रिये"
योऽयं कपोलपुलकेनानुमितो मदनज्वरः स प्रिये मनसः
निरन्तरासक्तिं विनानुपपद्यमानः अनुसारागं कल्पयतीत्यनु-
मानपूर्विकार्थपत्तिः एवामन्या उदाहार्याः ।

२० अल्पम् "अल्पम् सूत्रयादाधेयाद्युदाधारस्य सूत्रमता" ।
"मथिमालोर्म्मिका तेऽद्य करे जपवटायते" ।

२१ अवज्ञा "दृष्टिहानो न चेत् स्यातामवज्ञालङ्घ्यति" सा न ।
"स्वल्पमेवास्मि लभते पान्यः प्राप्यापि सागरम्" "सीलानि
वदि पद्मानि का हानिरश्नततद्युतेः" ।

२२ असङ्गतिः "विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्यैरेवोरसङ्गतिः" ।

अन्यत्र कारणार्थस्य ततोऽन्यत्र कतिश्च या २ । अन्यत्
कर्तुं प्रवृत्तौ च तद्विरुद्धकतिश्च या ३" च० । क्रमेणोदा-
हरणानि । "विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गनाः" ।
"अपारिजाताम् वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाऽक्षयाः" २ ।
अपगतभरिजातं यस्याः नास्ति पारिजातो यत्र इति
च । "गोलोद्धारप्रवृत्तौ हि गोलोद्धारं पुराऽकरोः ३ ।
गोला पृथ्वी गोलः पर्वतश्च ।

२३ असम्भवः "असम्भवोऽर्थनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनम्" । च०
"कोवेद गोपशिशुकः शैलभुत्पाटविष्यति" ।

२४ आक्षेपः "आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् १ ।
निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्यन्ते २ । आक्षेपोऽन्यो-
विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते ३" । च० "चन्द्र ! संदर्श-
यात्मानमथवास्ति प्रियासुखम्" १ । "नायं दूति ! तनो
स्तापस्तस्याः कालानलोपमः २" । "गच्छ गच्छसि चेत्
कान्त । पन्थानः सन्तु ते शिवाः । समापि जन्म तत्रैव
भूयाद्यत्र गतो भवान्" ३

२५ आगमः "यदाप्रवचनं तद्धि ज्ञेयमागमसंज्ञया । उत्तमं
मध्यमं चाथ जघन्यं चेति तत् त्रिधा" । स० क० तलो-
त्तमं विधिरूपं निषेधरूपञ्च । विधिरूपं यथा "दमं दानं
दयां शिखे" रित्यादौ दाम्यत दत्त दयध्वं इति विधिः ॥
निषेधरूपं यथा "निवार्यतामालि । किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः
स्फुरेतोत्तराधरः । न केवलं यो सहतोऽपभाषते
दृष्टोति तस्मादपि यः स पापभाक्" । तथाच महान्तो
नापभाषितव्या इति वाक्यार्थमर्थ्यादया निषेधरूप उप-
देशः । तदेतदुभयमप्यवस्थानुष्ठेयत्वाज्जन्तम् । मध्यम-
मपि द्विधा निर्दिष्टवक्तृकमनिर्दिष्टवक्तृकञ्च तत्राद्यं यथा
"कल्याणो वत गाधेयं लौकिकीं प्रतिभाति मे । एति
जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि" अत्र जीवन्नरः पश्यति
भद्रमित्यर्थो निर्दिष्टवक्तृकतया निर्दिष्टः तत्र जीवनाय
यतितव्यमिति रूपमाप्रवचनम् । "अक्षे वसति पिशाचो
पिचुमर्द्दं दिनपतिर्वटे यक्षः । विनाम्यति पद्मे श्रीस्तिष्ठति
गौरी मधुकतरौ" तदिदमनिर्दिष्टवक्तृकमनादिलोकप्रसिद्ध-
पारम्पर्यमिति ह्यत्रम् । अत्र सर्ववाक्यानां निषेधपर्यवसानात्
अक्षं न सेवेत, पिचुमर्द्दं न निन्देत, वटं न क्षिन्द्यात्,
पद्मं मूर्च्छि न विभूयात्, मधुकं न पदा स्मृयेत्" इति नि-
षेधचतुष्टयरूपआगमः । जघन्यं द्वेधा काव्यं निषिद्धं च ।
तत्र निषिद्धविषयविधिर्यथा "वयं बाल्ये बालांस्तद्वि-

मनि युनः, परिणतानपीच्छामो वृद्धा, परिणयविधान-
स्थितिरियम् । त्वयारब्धं जन्म अपयितुमकाण्डेन विधिना
न नो गेत्ते पुत्रि ! कुचिदपि सतीलाच्छनमभूत्” तदे-
तन्निषेधरूपम् निषिद्धविषयमाप्तवचनमसतीवचनरूपम् ।

२६ आशीः “आशीनांमामिषपिते वस्तुन्यासंनं यवा” । दण्डी
“पातु वः परमं ज्योतिरयाङ्मनसगोचरम्” ।

२७ उत्तरम् “किञ्चिदाकृतसहितं यद्गुह्योत्तरमुत्तरम्” च ।
“यत्नासौ वेतसो पान्थ । तत्नासौ सुतरा सरिस्” ।

२८ उत्प्रेक्षा “सम्भावनाः स्युत्प्रेक्षास्तुहेतुज्जवाः पुनः । उक्ता
उक्तासदाद्यात् सिद्धासिद्धास्यदे परे” । च० “धूमस्तोमं तमः
शङ्के कोकीविरहलक्षणम्” “लिप्सतीव तमोऽङ्गानि वर्षती-
वाङ्मनं नमः” “रक्तौ तवाङ्ग्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्
भुवम्” । “त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मे वैरायते यशी” “मध्यः किं
कुचयोर्धृत्वे बद्धः कनकदामभिः” “प्रायोऽब्जं त्वत्पदेनैकं
प्राप्तुं तोवे तपस्यति” । दर्पणे तु अन्यथा विभज्य उदा-
हृतम् यथा “भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।
वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं विविधा मता वाच्ये-
वादिप्रयोगे स्यादप्रयोगेऽपरा पुनः । जातिगुणः क्रिया
द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि । तदप्यपि प्रत्येकं भावा-
भावाभिमानतः । गुणक्रियास्वरूपत्वाद्भिन्नस्य पुनश्च
ताः । हातिं शदिधतां यान्ति” । तत्र वाच्योत्प्रेक्षा-
यासदाहरणं दिङ्मात्रं यथा “जरः कुरङ्गकदम्ब-
ञ्जलचेलाञ्जलोभाति । सपताकः कनकमयोविजयस्तम्भः
स्मरसेव” ॥ अत्र विजयस्तम्भस्य जातिवाचकत्वाज्जात्यु-
त्प्रेक्षा ॥ “ज्ञाने मौनं जप्ता शक्तौ त्यागे ज्ञाधाविप-
र्ययः । गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव” ॥ अत्र
सप्रसवत्वं गुणः ॥ “गङ्गास्मरि सुरत्वाण ! लपाणस्तव
निःस्वनः । ज्ञातीवारिबधूर्गर्भपातनपातकी” ॥ अत्र
ज्ञातीति क्रिया ॥ “सुखमेष्टोदशोभाति पूर्यचन्द्र इवापरः” ॥
अत्र चन्द्रइत्येकव्यक्तिवाचित्वाद्द्रव्यम् । एते भावाभि-
माने च । अभावाभिमाने यथा “कपोलफलकावस्य कण्ठं
भित्त्वा तथाविधौ । अपश्यन्ताविवाग्योन्यमीदृक्षां क्षामतां
गतौ” ॥ अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावः । एवम-
न्यत् । निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गास्मरीत्यादौ
ज्ञातीवेत्युत्प्रेक्षानिमित्तं पातकित्वं गुणः । अपश्यन्ताविवे-
त्तादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया एवमन्यत् ।
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा “तन्वङ्ग्राः स्नयुग्मेन सुखं न
प्रकटीकृतम् । ह्यादाय गुणिने स्थानं न दत्तमिति

लज्जया” ॥ अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानो-
त्प्रेक्षा एवमन्यत् । अत्र वाच्योत्प्रेक्षायां षोडश
भेदेषु मध्ये विशेषमाह “तत्र वाच्याभिदाः पुनः ।
विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः” ।
ततोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये
ये वाच्योत्प्रेक्षयोः षोडशभेदास्तेषु जात्यादीनां लयाणां
ने द्वादशभेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेद-
तया षट्त्रिंशद्भेदाः द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षमेव संभवतीति
चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः । अत्र स्वरूपो-
त्प्रेक्षा यथा पूर्वोदाहरणेषु “स्मरस्य विजयस्तम्भ” इति
सप्रसवा इवेत्यादयः जातिगुणरूपाः । फलोत्प्रेक्षा यथा ॥
“रावणस्यापि रामास्तोमिच्छा हृदयमाशुगः । विवेश भुव
माख्यातसुरगेभ्य इव प्रियम्” ॥ अत्राख्यातमिति भूप्रवेशस्य
फलं क्रियारूपमोक्षितम् ॥ हेतुत्प्रेक्षा यथा “सैषा स्थली
यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमूर्ध्वम् । अदृश्यत
त्वञ्जरथारविन्दविस्तेषुः खादिव बद्धमौनम्” ॥ अत्र दुष्वरूपो-
गुणोत्प्रेक्षत्वेनोत्प्रेक्षितः । एवमन्यत् । “उद्वह्युत्प्रेक्षोर्निमित्तस्य
द्विधा तत्र स्वरूपगाः” । तेषु चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु
मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपा-
दानानुपादानाभ्यां हातिं शङ्केदा इति मिलित्वा षट् पञ्चा-
शद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र निमित्तस्योपादाने यथा
पूर्वोदाहृते ज्ञातीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तम् ।
अनुपादाने यथा “चन्द्रइवापरः” इत्यत्र तथाविधसौन्दर्या-
द्यतिशयोकोपात्तः । हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपा-
दानमेव तथाहि विस्तेषु दुष्खादिवेत्यत्र यद्भिन्नं बद्धमौ-
नत्वम्, आख्यातमिवेत्यत्र च भूप्रवेशस्योरनुपादाने अस-
ङ्गतमेव वाक्यं स्यात् । प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु
विशेषमाह “प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः” ।
यथोदाहृते तन्वङ्ग्रास्नयुग्मेनेत्यत्र लज्जयेवेति हेतुत्प्रे-
क्षितः अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति
इवादानुपादाने निमित्तस्य च कीर्त्तने उत्प्रेक्षस्य प्रमातृ-
निश्चेतुमशक्यत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षामत्र न भवति धर्मात्तर-
तादात्म्यनिबन्धनासामस्याभिवादाप्रयोगे विशेषणयोगे सत्य-
तिशयोक्तोरभ्युपगमात् यथा ॥ “अयं राजाऽपरः पाक-
यासन” इति ॥ विशेषणाभावे च रूपकस्य यथा “राजा पाकया-
सन” इति तदेवं हातिं शङ्केकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा “उक्त-
रुक्तोः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा” । ता उत्प्रेक्षाः ।
उक्तौ यथा ॥ “जरः कुरङ्गकदम्ब” इति ॥ अउक्तौ यथा

प्रभावत्वात् ॥ “इह हि संप्रति दिगन्तमाच्छादयता
तिमिरपटलेन । घटितमिवाङ्गनपुञ्जैः पूरितमिव मृगमद-
चोदैः । ततमिव तमालतरुभिर्वृत्तमिव नीलांशुकैर्भुवनम्, ॥
अत्राङ्गनेन घटितत्वादेरुच्छेद्यणीयस्य विषयो व्याप्तत्वं
नोपात्तं यथा वा ॥ “लिप्यतीव तमोऽङ्गानि वर्षतोवाङ्गनं
नमः” ॥ अत्र तमसोलेपस्य व्यापनरूपो विषयोनोपात्तः
अङ्गनवर्णस्य तमःसंपातः, अनयोस्तु प्रज्ञानमिच्छन्
तमसोऽतिवृत्तत्वं चारावर्णपाथःसंयोगश्च यथासंज्ञात् ॥
केचित्तु अलेपनकर्तृभूतमपि तमोलेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं
व्यापनञ्च निमित्तम् एवं नभोपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेने-
त्वाहुः । “अलङ्कारान्तरोह्या सा वैचित्र्यमधिकं बहेत्”
तत्र सापञ्चरोत्प्रेक्षा यथा । “अशुक्लेन सुदयोक्त-
तपावकधूमकलुषाद्याः । अप्राप्य सानमङ्गे विगलति
लावण्यवारिपूर इव” । श्लेषहेतुगा यथा । सुक्तोक्-
करः सङ्कटशुक्तिमध्यादिनिर्गतः सारसलोचनायाः । जानी
महेऽस्याः कमनोयकम्बुधोवाधिसाङ्गणवत्त्वमाप” । अत्र
शुण्वत्त्वे श्लेषः कम्बुधोवाधिसादिभेदे हेतुत्प्रेक्षाया
हेतुः । अत्र जानोमहे इत्युत्प्रेक्षावाचकम् एवम् “मन्ये शङ्के
भ्रुवं प्रायोनूनमित्येवमादयः” । क्वचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा
यथा । “प्रारेजलं नोरनिधेरपश्यन्पुरारिरानीलपलाश-
राजीः । वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिमोत्कृष्टतृणैवा-
लामाः” । इत्यादिभाष्येऽप्युपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा पर्थ-
वसाने तु जलवितीरे यैवालस्थितेः संभवानुपपत्तेः संभाव-
नोक्तानमित्युत्प्रेक्षा एवं विरहवर्णने । “केयूरायित-
मङ्गदैरित्यत्र” “विकासिनीलोत्पलभिन्नकूर्से मृगायताद्याः
कुटिलः कटाक्षः” इत्यादौ च ज्ञेयम् । भ्रान्तिमदलङ्कारे
“सुग्धा दुग्धधित्रेत्यादौ भ्रान्तानां वल्लवादीनां विषयस्य चन्द्र-
कादेर्ज्ञानं नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविनैव ज्ञतत्वात् ।
इह तु संभावनाकर्तृविषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः ।
सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः इह तूत्कटा
संभाव्यभूतैका कोटिः । अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य
पर्थवसानादवलम्बता प्रतीयते इह तु प्रतीतिकालएवेति
भेदः । “रञ्जिता तु विविधास्तस्यैवा नामितं तु गगनं
स्थगितं तु । पूरिता तु विषमैर्धुरिजो संहता तु कज्ज-
भक्तिमिरेष” इत्यत्र तर्ज्यादौ तिमिराक्रान्ततारङ्गनादि
रूपेण सन्देहप्रवृत्तिरिति सन्देहालङ्कारइति केचिदाहुः ।
तत्र एकविषये समानबलतयानेककोटिस्वरूपस्यैव सन्देह-
त्वात् इह तु तर्ज्यादिव्याप्तेः प्रतिसम्बन्धिभेदव्यापनादेर्निग-

रणेन रङ्गनादेः स्मरणञ्च । अन्ये त्वनिर्धारणरूपविच्छिन्नता
अयत्वेनैककोट्यधिकोऽपि भिन्नोऽयं सन्देहप्रकारइतिवदन्ति
अ तदप्युक्तं निगोर्स्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भा-
वना तस्याश्चालं स्फुटतया सङ्गापात्तुं ह्यश्वेन चेवशब्दवत्तस्या
द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता अलमदृष्टसन्देहप्रकार-
कल्पनया । “यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां विततुते तदा
चष्टे लोकः शशकइति नो मां प्रति तथा । अहन्निवन्दुं
मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणिकटाक्षोल्लापातप्रणयिण
कलङ्काङ्गिततनुम्” इत्यत्र मन्ये शब्दप्रयोगेऽपि उक्तरूपायाः
सम्भावनाया अप्रतीतिर्वितर्कमात्रम् नासावपपञ्चोत्प्रेक्षा ।
२६ उदात्तम् “लोकातिशयसम्पत्तिवर्त्तनोदात्तमुच्यते यद्वापि प्रस्तु-
तस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्” सा० ८० । “अधः कृताम्भोधर-
मण्डलानां यस्यां यथाङ्गोपलङ्घिमानाम् । ज्योत्स्ना निपा-
तात् क्षरतां पयोभिः केलीवनं दृष्टिचुरीकरोति” । “नाभि
प्रभिदास्यु रूपासनेन संसूयमानः प्रथमेन धात्वा । अश्वं
युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरषोऽभिषेते” ।
३० उपमा “सास्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः” सा० ८० ।
रूपकादिषु सास्यस्य व्यङ्ग्यत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः
उपमेयोपमायां वाक्यद्वयम् अनन्ये च एकस्यैव सास्यो-
क्तिरित्यस्याभेदः । “सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म्यं औप-
म्यवाचि च । उपमेयं औपमानं भवेद्वाच्यम्” सा उपमा
साधारणोधर्म्यो द्वयोः सादृश्यहेतुयुग्मक्रियामनोवृत्त्यादि,
औपम्यवाचकमिवादि, उपमेयं सुखादि, उपमानं चन्द्रादि ।
“इयं पुनः । औती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वर्तयेदि ।
आर्थो ह्यस्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वर्तितः” । यथेव-
वादयः शब्दा उपमानान्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि
श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धं बोधय-
न्तीति तत्सङ्गावे औती उपमा । एवं “तत्र तस्यैवेत्यनेन”
इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । तुल्यादयस्तु “कमलेन
तुल्यं सुखमित्यादौ” उपमेय एव । “कमलं सुखस्य तुल्यं”-
मित्यादावुपमान एव “कमलं सुखञ्च तुल्यं” मित्यादावुभयलापि
विश्रामन्तीति तत्सङ्गावे आर्थी । एवं “तेन तुल्यामत्या-
दिना” तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । इ औती आर्थी-
च । उदाहरणम् “सौरभममो रूहवन्मुखस्य कुम्भावि वस्तनौ
पीनौ । हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुयथा बाले ॥” अत्र
क्रमेण त्रिविधा औती । “मधुरः सुधावदधरः पल्लवतुल्यो-
ऽतिप्रेलवः पाणिः । चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले
च लोचने तस्याः” ॥ “अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी

“पूर्णा षडेव तत् । “लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः । तयाणां वातुपादाने औत्पार्थी सापि पूर्ववत् ॥ सा लुप्ता । तद्देवमाह । “पूर्णावच्छेदलोपे सा विना औतीनु तद्धिते” । “सा लुप्तापमा धर्मास्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति पूर्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत तद्धिते औशा असम्भवात् पञ्चप्रकारा । उदाहरणम् । “मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पक्ष्मेन समः प्रिये । वाचः खुधा इवौष्ठे विस्वतल्लो मनोऽश्नुवत्” ॥ “आधारकर्मा विहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि । कर्मा कर्त्तृणामुच्चि च स्यादेवं पञ्चधा युनः” ॥ धर्मा लोपे लुप्तेत्युच्यते । क्रमेषोदाहरणम् । “अन्तःपुरीयसि रणेणु, सुतीयसि त्वंपौरं जनं, तव सदा रमणोयते श्रीः । इष्टः प्रियाभिरस्य तद्युतिदर्शमिन्द्रसञ्चार मत्त भुवि सञ्चारसि क्षितीश” ॥ अत्रान्तःपुरीयसीत्यत्र सुखविहारस्यदत्वस्य “सुतीयसीत्यत्र” स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मास्य लोपः । एवमन्यत्र इह च यथादि तल्ल्यादिविरहात् औत्पार्थविशेषचिन्ता नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेलोपे उदाहरन्ति तदशुक्तम् क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात् । ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतितीर्णास्ति प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति चेन्न कल्पवादावपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पवादीनामिवादिहल्यतयौपम्यस्य वाचकत्वं, क्यङादीनान्तु द्योतकत्वम्” इवादीनामपि वाचत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा समुदितं पदं वाचकं “प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकाविति च” मतद्वयेऽपि वत्तादिक्यङाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः “वत्पादस्य इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते क्यङादयस्त्वाचारायै इति” तदपि न । न खलु क्यङादय आचरमात्रार्था अपि तु सङ्शाचारार्था इति । तदेवं धर्मा लोपे दशप्रकारा लुप्ता । “उपमानातुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः” । उदाहरणम् । “तस्या मुखेन सदृशं रस्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्” । अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयौर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च “मुखेन सदृशम्” इत्यत्र मुखं यथेदमिति “नयनतुल्यमित्यत्र” “इतिवेति” पाठे औत्पार्थि सन्भवतीत्यनयोर्भेदयोः प्रत्येकं औत्पार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीनरीत्यां द्विप्रकारत्वभेदोक्तम् । “औपम्यवाचिनो लोपे समासे अपि च द्विधा” । “वदनं ऋगशावाच्याः सुधाकरमनोहरम्” “गर्दभति श्रुतिपदं व्यक्तं निनदन्महात्मनां सुरतः” ॥ अत्र “गर्दभतीत्यत्र” औपम्यवाचिनः क्तिपो लोपः । न

चेह उपमेयस्यापि लोपः । “निनदन्निति” अनेनैव निर्देशात् । “द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मापमानयोः” । “तस्या मुखेनेत्यादौ” “रस्यमिति” स्थाने “लोके इति” पाठेऽनयोर्दाहरणम् । “क्ति समासगता द्वेधा धर्मावादि-विलोपने” । उदाहरणम् । “विधवति सुखाजसस्याः” । अत्र “विधवतीति” मनोहरत्वधर्मा लोपः । केचित्तत्वापि क्तिप्रत्ययलोपमाहुः । “सुखाजमिति” अत्र समासगा । “उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि” । “अरातिविक्रमा लोकाविकस्वरविलोचनः । लपाशोदपदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति” ॥ अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोपः उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः सहस्रायुधेन सह वक्तुं इति सहस्रायुधः स इवाचरतीति वाक्यात् सहस्रायुधीयतीति पदसिद्धेः विशेष्यस्य शब्दाहुपात्तत्वादिहोपमेयलोप इति तत्र विचारसहम् । कर्त्तरि क्यचोऽनुयासनविरुद्धत्वात् । “धर्मापमेयलोपेऽन्या” यथा “यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीर्यन्ति सागराः स्रव्ये” । अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्माः शुक्लता च लुप्तौ । “तिलोपे च समासगा” । यथा । “राजते ऋगलोचना” । अत्र ऋगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मापमानानां लोपः । “तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसङ्ख्याकाः” । पूर्णा षड्विधा लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । एषु लोपोपमाभेदेषु मध्ये अलुप्तसाधारणधर्माभेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते “एकरूपः कचित् क्तिपि भिन्नः साधारणो गुणः । भिन्ने विस्मालविस्वत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा” ॥ तत्र एकरूपे यथा “मधुरः सुधावदधरः” इत्यादि । विस्वप्रतिविम्बो यथा । “भङ्गापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः शशुलैर्महीम् । तस्मै सरवाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव” ॥ अत्र “शशुलैरित्यस्य” “सरवाव्याप्तैरिति” च इष्टान्तव्यतिविस्वनम् । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा । “क्षेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं सयि सा । कथयामास कथाङ्को मनोमतं निखिलमाकृतम्” ॥ अत्र एके एव क्षेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छेदभेदेन निर्दिष्टे । “एकदेशविवर्त्तित्युपमावाच्यत्वगम्यते । भवेतां यत्र साम्यस्य” यथा ॥ “नैरिवोत्पलैः पद्मेभ्यश्चैरिव सरः त्रियः । पदे पदे विभान्ति स चक्रवाकैः क्षनैरिव”

अत्र नेत्रादीनां उत्प्लादिसादृश्यं वाच्यं, सरःश्रीणा-
श्चाङ्गनासादृश्यं गम्यम् । “कथिता रसनोपमा । यथो-
र्द्धमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता” ॥ “चन्द्रायते शुक्ल-
रुचापि हसो हंसायते चारुगतेन कान्ता । कान्तायते
स्वर्गदुखेन वारि वारोयते स्वच्छतया विहायः” ॥ “माखो-
पमा यदेकस्योपमानं वक्ष्यते” । यथा । “वारिजेनेव
सरसी शशिनेव निशोधिनी । यौवनेनेव वनिता नयेन
श्रीमनोहरा” ॥ क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं
दृश्यते ॥ “हंसचन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।
विमलाः कुसुदानोव तारकाः शरदागमे” ॥ “अस्य रात्रौ
मृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः । पुरन्दरस्य भवने
कल्पवृक्षमवा इव” ॥ अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः कल्पवृक्ष-
वैभवा इवेति” उपमानभूता विभूतय आक्षिप्यन् इति
आक्षेपोपमा । अत्रैव “मृहे इत्यस्य” “भवने इत्यत्रेण
प्रतिनिर्द्देशात् प्रतिनिर्द्देशोपमा इत्यादयश्च न लक्षिताः
एवंविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा सन्दर्शनात्” सा०द० ।
“प्रसिद्धेरुदरोधेन यः परस्परमर्थयोः । भूयोऽवयव-
सामान्ययोगः सेहोपमा सता” स०कण्ठा० ।

३१ उपमानम् । “सदृशात् सदृशज्ञानमुपमानं द्विषेह तत् ।
सादेकमनुभूतार्थेऽननुभूते द्वितीयकम्” । स०कण्ठा० अत्रानुभू-
तार्थे यथा “सर्वप्राणप्रवणमवयवम्, क्तमाहृत्य वक्षस्तत्संज्ञाता
द्विषटितदलतुल्यमुद्रमुद्रण्डरोचिः । एवं वेगात् कुलिश-
करोत् व्योम विद्युत्सहस्रं भर्तुर्वज्रज्वलनकपिशस्ते च
रोषादृहासाः” ॥ अननुभूते “तां रोहिणीं विजानीहि
ज्योतिषामत्र मण्डले । समूहस्तारकाणां यः शकटाकार-
माश्रितः” ॥

३२ उपमेयोपमा “पर्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा सता”
दर्पणे । “कमलेव मतिर्भतिरिव कमला तत्तुरिव
विभा विभवे तदुः”

३३ उल्लासः “एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि” ।
च० । तत्र गुणे “अपि मां पावयेत् साध्वी स्नात्वेतीच्छति
जाह्नवी । दोषे, “काठिन्यं कुचयोर्दृष्टं वाञ्छन्त्यः पाद-
पङ्क्तयोः । निन्दन्ति विश्वधातारं त्वद्वाटोष्परियोषितः” ।

३४ उल्लेखः “क्वचिद्भेदादुपहीदृश्यां विषयाणां तथा क्वचित् ।
एकस्यानेकधोऽल्लेखः यः स उल्लेख इव्यते” सा०द० “प्रिय
इति गोपबधूभिः शिशुरिति हृद्भरपोष इति देवैः ।
नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यपाहि योगिभिर्देवः” ।
“शास्त्रीर्येषु सख्योऽसि गौरवेषासि पर्वतः” ।

३५ जर्जसि “जर्जसि रुद्राहङ्कारम्” इति “अपकर्ताहसकीति
हृदि ते मा अ भूजयम् । विमुलेषु न मे स्वङ्गः
प्रहर्तुं जातु वाञ्छति एवमुक्त्वा परोयुद्धे निरुद्धोर्द-
शाबिना । पुंसा केनापि तज्ज्जेयमूर्जस्तीत्ये
वमादिकम्” इति च दण्डी ।

३६ एकावली पूर्व्वं पूर्व्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।
स्याप्यतेऽपोह्यते वाचा स्यात्तथैकावली द्विधा” ।
सा०द० स्थापने । “सरोविकसिताम्भोजमम्भोजं मृद-
सङ्गतम् । मृद्वायत्न ससङ्गीताः सङ्गीतं सखरोदयम्” ।
वर्जने । “न तज्जलं यच्च सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं
तद्यदलीनषट्पदम् । न षट्पदोऽसौ न जुगुप्सु यः कलं
न शुद्धितं तच्च जहार यन्मनः” ।

३७ कारकदीपकम्, “क्रमिकैकगतानान्तु शुभः कारकदीपकम्” ।
च० अत्र कारकः क्रिया कर्त्तृत्वादिसंज्ञाकारित्वात्
“गच्छत्यागच्छति पुनः पान्यः पश्यति पृच्छति” ।

३८ कारणमाला “परंपरं प्रति यदा पूर्व्वपूर्व्वस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्” । सा०द० “श्रुतं कृतधियां
सङ्गाज्जायते, विनयः श्रुतात् । लोकासुरागो
विनयाच्च किं लोकासुरागतः” ॥

३९ काव्यलिङ्गम् “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गसदाहृतम्” ।
सा०द० “जितोऽसि मन्द । कन्दर्प । मञ्जिष्ठोऽस्ति
त्रिलोचनः” अत्र पदार्थस्य हेतुता । वाक्यार्थस्य यथा ।
“यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसखिले भग्नं तदिन्दीवरं मेवे-
ष्वत्तरितं प्रिये तव मुखच्छायासुकारी शशी । येऽपि
त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वसादृश्य-
विनोदमात्रमपि मेदैवेन न क्षम्यते” । अत्र चतुर्थपादार्थे
आद्यपादत्वयार्थानां हेतुता ॥

४० काव्यार्थापत्तिः “कैसुत्वेनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते” ।
च० “स जितस्वन्मुखेनेन्दुः का वासां सरसीरुहाम्” ।

४१ कैतवापङ्गुतिः “कैतवापङ्गुतिर्व्यक्ते व्याजाद्यनिर्गन्धे पदैः” ।
च० “निर्यान्ति स्मरनीराचा बालादृक्पातकैतवात्” ।
इयम् व्याजापङ्गुतिरित्यन्ये अपङ्गुतिशब्दे विहितः ।

४२ गूढोक्तिः “गूढोक्तिरन्योद्देश्या गौर्यदन्यं प्रति गद्यते” । च०
“दृष्टमपेहि परचेलादायाति चेत्तरत्तकः” । जारोद्देशेन
वृषं प्रत्युक्तिः ।

४३ चपलातिशयोक्तिः चपलातिशयोक्तिस्तत् पौर्वापर्याव्यति-
क्रमः” । च० “अप्ये सानेगतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा” ॥

४४ लोकापङ्गुतिः “लोकापङ्गुतिरन्यस्य शङ्कातस्तस्य निङ्गवे” ।

- च० “प्रजल्यन् मत्पदे लग्नः कालः किं? न हि नूपुरः”
- ३५ तद्गुणः “तद्गुणः स्वगुणत्वागादन्यदीयगुणपहः” ।
च० “नयन् मधुलिङ्गः श्रैत्यदंशुदयनांशुभिः” ॥
- ३६ तल्लयोगिता “वर्णप्रानामितरेषां वा धर्म्मैक्यं तल्लयोगिता”
“सङ्कुचन्ति सरोजानि स्त्रैरिणोवदनानि च” । सा त्रिधा ।
हिताहिते ढत्तिताख्यादमपरा तल्लयोगिता । “प्रदीयते
पराभूतिर्निवृत्त्यावयोस्त्वया” । परा श्रेया भूतिरैश्वर्यं परा-
भूतिः पराभवश्च “गुणोत्कृष्टः समोक्त्यवचोऽन्या तल्लयो-
गिता” च० । “लोकपालोयमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि” ।
यमादिभिरुत्कृष्टैः लोकपालत्वेन समोक्तिरत ।
- ३७ दीपकम् “वदन्ति वस्त्रावस्त्राणां धर्म्मैक्यं दीपकं बुधाः” ।
च० दर्पणे तु “अथ कारकमेकं स्थादनेकासु क्रियासु चेत्” । “सती
च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि
अत्र अङ्गमनरूपैकक्रियासम्बन्धः वाष्प्रावस्त्रयोः ।
- ३८ दीपकावृत्तिः “त्रिविधा दीपकावृत्तिर्भवेदावृत्तिहेतुतः
वस्तुनो वा स्वभावेन शक्तेर्वा हानिहेतुना । अकता-
त्मीयकार्यः स्थादहेतुव्याहृतस्तु यः” स० क० । “न विरचिता
ललाटतटस्थं करोन्मुकुटो न परपञ्चदृतेन नृदुष्कृत
मन्तरितम् । न तव निशुम्भसंभ्रमशब्दादि दारुणया भग-
वति । चेष्टया कलुषितं वदनाम्बुजम्” । अत्र कालुष्यस्य
कारणे सत्यपि तज्जनने यदसामर्थ्यं तत् त्वन्मुखाब्जं
वस्तुनः स्वभावो निमित्तमतो न विशेषोक्तेरभेदः । शक्ति-
हानितोयथा । “अतुरागवती सन्ध्या दिवसश्च पुरश्चरः ।
अहो दैवगतिश्चिता तथापि न समागमः” ॥ अत्र दैवगत्या
विद्यमानस्यापि समागमसामर्थ्यस्य कुण्ठीकरणात् हेतुशक्ति-
हानिकृतम् दीपकम् । पदपदार्थेभिरावृत्तिभेदात् त्रिविध्यमुक्तं
चन्द्रालोके । यथा । “वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी
उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः । माद्यन्ति
चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः”
- ३९ दृष्टान्तः दृष्टान्तस्तु सधर्म्मैरः वस्तुनः प्रतिबिम्बनम् । सा० द०
स च साधर्म्यवैधर्म्म्यां द्विधा । “तत्र साधर्म्ये” अविदितं
गुण्यापि सत्कथिष्यतिः कथंस्तु वसति मधुरधाराम् । अन-
धिगत परिमलापि हि हरति दृश्यं मालतीमाला, ।
वैवर्म्भ्ये । त्वयि दृष्टे कुरङ्गाख्याः अंसते मदनव्यथा ।
दृष्टोदयभा जीन्द्री ग्लानिः कुसुदसंहते , ।
- ४० निर्देना “सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुलचित् । यत्र
विम्बालुविम्बत्वं बोधयेत् सा निर्दर्शना” ॥ सा० द० अत्र
सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्दर्शना यथा । “कोऽत्र भूमिबलये

- जनान् सुधा तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् । वेदयन्निति-
दिनेन भातुमानाससाद् चरमाचलं ततः” ॥ अत्र
रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्बन्धे
इदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्म्मवत्त्वात्, स च
रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्त्याप्रेक्ष्य विम्बप्रति-
विम्भावो बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्दर्शना
त्वेकवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा
यथा । “कलयति कुवलयमालालितं कुटिलः कटाक्ष-
विलेपः । अधरः किसलयलीलामाननमस्याः कला-
निधेर्विलासम्” ॥ अत्रान्यस्य धर्म्मैक्यं कथमन्यो वृत्तित्वेति
कटाक्षविलेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कल-
नमसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत्
कटाक्षविलेपादेः कुवलयमालादेश्च विम्बप्रतिविम्भावो
बोधयति यथा वा । “प्रयागे तव राजेन्द्र । मुक्ता वैरिन्द-
गीदृशाम् । राजहंसगतिः पद्मप्रामाननेन शशियुतिः” ॥
अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेस्त्यागोऽनुपपन्न इति
तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स चासम्भवन् राजहंसगति-
मिव गतिं बोधयति । अनेकवाक्यगा यथा । “इदं
किंवाज्यमनोहरं वपुस्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुं धर्म्मविवस्थिति”
अत्र यत्तच्छब्दस्य निर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्य-
मानस्तादृशवपुस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलताच्छेदेनेच्छेति विम्बप्रतिविम्बभावे पर्यवस्यति ।
- ५१ निरुक्तिः “निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्” ।
“दृश्यैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरोविधो” । दोषाकरस्य-
रात्रिकरस्य दोषाणामाकरत्वरूपान्यार्थकल्पनमिह ।
- ५२ निश्चयः “अन्यद्विषयि प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः” । च०
“वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीयरे एतौ । इह सविधे
सुगन्धशो मधुकर । न सुधा परिभ्राज्य” ।
- ५३ निषेधाभासः । आक्षेपभेदः विध्याभासे ४० पृष्ठे विद्वतिः ।
- ५४ परिकरः “उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरोमतः” ।
च० “सुधांशुकलितोत्तं सस्तापं हरतु वः शिवः” ।
- ५५ परिकराङ्कुरः “साभिप्रायोविशेष्यश्चेत् भवेत् परिकराङ्कुरः” ।
च० “चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः”
- ५६ परिणामः “विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोप्रयोगिनि ।
परिणामोभवेत्तुल्यातल्याधिकरणोद्विधा” । सा० द० “किंतेनो
पायनं दूरादागतस्य कृतं सप्त । स्तनोपनीडमाक्षेपः
कृतोद्यूते पणस्तथा” अन्यत्र पणोपायने वसनाभरणार्थिना

उपयुज्येते अल त नायकसम्भावनं स्तितुपायनम् द्यूते च
दृढतया आलोकेषुपयनम् । अल प्रथमाङ्गे वैयधिकरणेन
द्वितीयाङ्गे सामानाधिकरण्येनेति भेदः ।

५७ परिहृतिः “परिहृतिर्विनिमयः ससन्धूनाधिकैर्भवेत्” च०
“दत्त्वा कटाक्षचर्चनीं सा जग्राह हृदयं मम । मयास्यै
हृदयं दत्तं गृहीतो मदनज्वरः” “पूर्वाङ्गे” समेन
शेषाङ्गे न्यूनेन “येन जर्जरकलेवरव्यात् क्रीतमिन्दु-
किरणोज्ज्वलं ययः” अन्योन्यान्लभाविकोति स० कण्ठा० ।

५८ प्रसिंख्या “प्रसिंख्या निषिध्यैकैकस्मिन् वस्तु यन्त्रणम्”
च० । “क्षेप्यः प्रदीपेषु न स्वान्तेषु नतम्बुवाम्” ।

५९ पर्यस्तापङ्गुतिः “अन्यत् तस्यारोपार्थं पर्यस्तापङ्गुतिस्तु
सा” च० । नायं सुधांशु किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीसखम्” ।

६० पर्यायः “कचिदेकमनेकस्मिन्नेकं चैकम् कृत्वा ।
भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इत्यते ॥” सा० द०
क्रमेण यथा । “स्थिताः क्षणं पक्ष्मस्तु ताडिताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचर्चिताः । बलीषु तस्याः खल्विताः
प्रमेदिरे क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्द्वः” ॥ “विचरन्ति
विलासिन्यो यत् शोणभ्रालसाः । एककाकशिवास्तत्
धावन्यरिपुरे तव” ॥ “विष्टरागादधराद्विर्चितस्तनाङ्ग-
रागादरुणाञ्च कन्दुकात् । कुशाङ्गुरादानपरिचतङ्गुलिः
कतोऽलस्रप्रणयो तया करः” । “यथोरारोपितस्तारो
हारस्तोरिवभूजनैः ॥ निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तन-
योरधूविन्द्वः” ॥ एषु च कचिदाधारः संहतरूपोऽसंह-
तरूपश्च । कचिदाधेयःपि यथा “स्थिताः क्षणमित्यत्र”
उदविन्द्वः पक्ष्मादावसंहतरूप आधारे क्रमेणाभवन् ।
“विचरन्ति” इत्यत्राधेयभूता दृकादयः संहतरूपारिपुरे
क्रमेणाभवन् ।

६१ पर्यायोक्तम् “पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गत्यमेवाभिधीयते”
सा० द० “सृष्टास्ता नन्दने शच्याः केयसन्भोगलाजिताः ।
सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जुर्वीयस्य सैनिकैः” ।

६२ पिहितम् “पिहितं परदत्तान्नातः साकूतचेष्टितम्” च० ।
“प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत्” । प्रिये गृहा-
गते परनारिकया सह रात्रिजागरणेन प्रातःशयन-
संचितमिति ज्ञापनाय कान्तया तल्पकल्पनं साकूतं चेष्टितम् ।

६३ पुनरुक्तवदाभासः आपाततो यदर्शस्य पौनरुक्त्यावभासनम् ।
पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः” सा० द० “भुजङ्ग-
कुण्डलो व्यक्तः शशिशुभ्रांशुगीतगुः । जगन्त्यपि सदापाया-
दम्भाजो वीहः शिवः” ॥ अल भुजङ्गकुण्डलादिशब्दानाम्

आपातमात्रेण सर्पाद्यर्धतया पौनरुक्त्यप्रतिभासनम् । पर्य-
वसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्याद्यान्यार्धत्वम् ।
पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्यवसानम् । भुजङ्गकुण्डली-
तिशब्दयोः प्रथमस्यैव परिहृत्तिसहत्वम् । हरः शिव
इत्यत्र द्वितीयस्यैव । शशिशुभ्रांशुपदयोः द्वयोरपि ।
शब्दपरिहृत्तिसहत्वासहत्वाभ्याम् अस्मीभयालङ्कारत्वम् ।
“भाति सदा न त्याग इति” अल तु न द्वयोरपीति
शब्दालङ्कारत्वमिति भेदः ।

६४ पूर्व्वरूपम् “पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्व्वरूपमुदाहृतम् ।
पूर्व्ववस्थानुष्ठितश्च विद्यते सति वस्तुनि” । च० “हरकण्ठा-
शुदीप्तोऽपि शेषस्तद्यथा सतिः” । “दीपे निर्वापितेऽप्या-
सीत् काञ्चीरत्नमहम्बहम्” ।

६५ प्रतिवस्तूपमा “प्रतिवस्तूपमा सा साक्षात्कथयोग्यस्यास्ययोः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत् निर्दिश्यते पृथक्” सा० द०
“धन्यासि वैदर्भि ! गुणैरुदारैर्वैद्या समाकृष्यत नैषधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यद्विषममुत्तरली-
करोति” ॥ अल समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैव
पौनरुक्त्यनिरासाय भिन्नरूपतया निर्दिष्टा । इयं
मालयापि दृश्यते यथा । “विमल एव रविर्विशदः शशी
प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः । शिवगिरिः शिवहास-
सहोदरः सहजसुन्दर एव हि सज्जनः” ॥ अल विम-
लविशदादिरर्थत एक एव । वैधर्म्येण यथा । “चकोर्य
एव चतुरासन्द्रिकापानकर्म्मणि” ॥

६६ प्रतिषेधः “प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम्” । च०
“न द्यूतमेतत् कितवाः । क्रीडनं निशितैः शरैः” ।

६७ प्रतीपम् “प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पनम् । अन्योप-
मेयलाभेन वक्ष्यं प्रस्थानादरः तत् २ । वक्ष्योपमानलाभेन
तथान्यस्याप्यनादरः ३ । वक्ष्यप्रान्यस्योपमाया अनिष्टात्ति-
वचश्च तत् ४ । प्रतीपमुपमानस्य कैसर्थ्यमपि सन्तते” ५ च०
“क्रमेण यथा । “त्वत्तोचनसमं पद्मम्” १ । “अलं गवेषं ते
वक्तु । कान्त्या चन्द्रोभवादृशः” २ । “कः क्रौर्यदर्पस्तेऽस्त्यो !
त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः” ३ । “मिथ्यावादोहि
सुगन्धाक्षि ! त्वन्मुखामं किलाम्बुजम्” । ४ । “दृष्टं चेत्
वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना” । ५ ।

६८ प्रत्यक्षम् । “प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं सानसं चाभिधीयते ।
स्वानुभूतिभवं चैव सुपधारेण कथ्यते” । स० कण्ठा० ।
तच्च युगपदेकयोवा तत्र युगपत् यथा । “क्रान्तकान्तवदन-
प्रतिविम्बे मग्नबालसहकारसुगन्धौ । स्वाङ्गि प्रक्ष-

८६. रसवत् । “रसवद्रसपेशलम्” दण्डी “रसेन पेशल
 साख्यानमित्यनुष्ठुप्ङ्गः रसवत् । “मृतेति प्रेक्ष सङ्गन्तु” यया
 से भरुणं मतम् । सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि”
 तत्समर्थनञ्च तत्रैव “प्राक् प्रतिदर्शिता सेयं रतिः
 प्रदङ्गारतां गता । हृषबाञ्जल्ययोगेन तदिदं रस-
 वद्भवः । वाच्यस्यासाध्यतायोनिर्माध्व्ये दर्शितोरसः ।

इह त्वत्परसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् । दण्डी ।
 ८७ रूपकम् “रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपङ्गवे ।
 तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा” । तत्र
 “यस्य कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् । प्रत्येकं केवलं
 मालारूपश्चेति चतुर्विधम्” सा०६० । तत्र स्निष्टशब्द-
 निबन्धनं केवलपरम्परितं यथा । “आह्वे जगदुद्गण्ड-
 राजमण्डलराह्वे । श्रीन्द्रसिंह ! महीपाल ! स्वस्यस्तु
 तव बाह्वे” ॥ अत्र राजमण्डलं नृपसमूह एव चन्द्रबिम्ब
 मिथ्यारोपो राजबाहोराज्यारोपे निमित्तम् । तदेव माला
 रूपं यथा । “पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः ।
 भूभृदावलिदम्भोत्तिरेक एव भवान् भुवि” ॥ अत्र पद्माया
 उदय एव पद्मानासुदयः, सतामार्गतिरेव सदागमनं
 भूभृतो राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः
 स्वरूप्यारोपे निमित्तम् । अस्निष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा
 “पान्त्तु वो जलदध्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः ।
 त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिवाहवः” । अत्र
 त्रैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिवाहूनां स्तम्भत्वारोपे
 निमित्तम् । अस्निष्टमालारूपं यथा । “मनोजराजस्य
 सितातपत्रं श्रीखण्डचितं हरिदङ्गनायाः । विराजति
 व्योमसरः सरोजं कर्पूरपूरप्रभमिन्दुविम्बम्” अत्र मनो-
 जादेराजत्वाद्यारोपश्चन्द्रबिम्बस्य सितातपत्रत्वाद्यारोपे
 निमित्तम् । एष च “राजभुजादीनां राजत्वाद्यारोपो
 राजमण्डलत्वारोपे निमित्तमिति” केचित् । “अङ्गिनो
 यदि साङ्गस्य रूपस्य साङ्गमेव तत् । समस्तस्तु विष-
 यमेकदेशविवर्त्ति च” । तत्र “आरोप्याणां शेषाणां
 शाब्दत्वे प्रथमं सतम्” । प्रथमं समस्तस्तुविषयं, यथा ।
 “रावण्यावप्रहृत्कान्तमिति वागमृतेन सः । अभिद्रव्य मरु-
 च्छस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे” ॥ अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपे
 वागादीनाममृदत्वाद्यारोपितत्वम् । “यत्र कस्यचिदार्थत्वमेक-
 देशविवर्त्ति तत्” । कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा । “बावण्ड-
 मधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्तरम् । लोकलोचनरोलम्ब-
 कदम्बैः कैर्न पीयते” ॥ अत्र बावण्डादौ मध्वाद्यारोपः
 शाब्दो मुखे पद्मत्वारोप आर्थः । न चेत्यमेकदेशविवर्त्ति-
 न्युपमा विकस्तरत्वधर्माद्यारोप्यमाणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तनात्
 मुखे चोपचरितत्वात् । “निरङ्गं केवलस्यैव रूपं तदपि
 द्विधा । माला केवलरूपत्वात्” तत्र मालारूपं निरङ्गं
 यथा । “निर्माणकौशलं धातुशुद्धिका लोकचक्षुषाम् ।
 श्रीशङ्करमनकस्य सेवमिन्दीवरेक्षणा” ॥ केवलं यथा ।

“दासे कृतागमि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति
 सुन्दरि ! नात्र दूये । उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रैर्य-
 ज्जिव्यते स्तद पदं ननु सा व्यथा मे” ॥ “तेनाष्टौ रूपके
 भिदाः” । चिरन्तनैरुक्ता इति शेषः । कवित् परम्परित-
 मस्यैकदेशविवर्त्ति यथा । “खड्गः क्षमासौविदक्षः समिति
 विजयते मानवाखण्डलस्य” । अत्रार्थः क्षमाया महिषी-
 त्वारोपः खड्गे सौविदक्षत्वारोपे हेतुः । अस्य भेदस्य
 पूर्ववन्मालारूपत्वेऽप्युदाहरणं नृग्यम् । “दृश्यन्ते कचिदा-
 रोप्याः स्निष्टाः साङ्गेऽपि रूपके” । तत्रैकदेशविवर्त्ति
 स्निष्टं यथा । “करमुदयमहीधरस्तनाग्रं गलिततमः पटलां-
 शुके निवेश्य । विकसितकुसुदेक्ष्यं विचुम्बत्ययममरेश-
 दिशो मुखं सुधांशुः” समस्तस्तुविषयं यथा । अत्रैव
 “विचुम्बतीत्यादौ” “चुचुम्बे हरिदवलासुखमिन्दुनायकेन
 इति” पाठे । न चात्र स्निष्टपरम्परितम् तत्र हि ।
 “भूभृदावलिदम्भोत्तिरित्यादौ” राजादौ पर्वतत्वादिरूपं
 विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपं सर्वथैव
 सादृश्यासम्भवादसङ्गतम् । तर्हि कथं “पद्मोदयदिनाधीश
 इत्यादौ” परम्परितं, राजादेः स्वरूप्यादिना सादृश्यस्य
 तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न वाच्यम् तथा हि
 राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न तु प्रकृते
 तद्विवर्त्तितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्म्मतया
 विवक्षितत्वात्, इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं
 योनोत्सृजत्वादिना सुव्यक्तमेवेति न स्निष्टपरम्परितम् ।
 कचित् समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते । यथा । “मुखं तव
 गुरङ्गाणि ! सरोजमिति नान्यथा” । कचिद्वैयधिकर-
 णेऽपि । यथा । “विदधे मधुपत्रेणीमिह भूलतया
 विधिः” । कुचिद्वैयर्थ्येऽपि यथा । “सौजन्याम्बु मरुस्थली
 सुचरिताखेख्यदु भित्तिर्गुणज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरल-
 तायोगश्चपुच्छच्छटा । यैरेषापि दुराशया कलिशुगे
 राजावली सेविता तेषां शूलिनि भक्तिमालकुलभे सेवा
 कियत् कौशलम्” ॥ अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दज्ञेय-
 मूलत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थाङ्गारमध्ये गणनम् । एवं
 वक्ष्यमाणालङ्कारेषु बोद्धव्यम् । “अधिकारूढवैशिष्ट्यं
 रूपकं यस्यदेव तत्” । तदेवाधिकाऋद्वैशिष्ट्यसङ्ग-
 रूपकम् । यथा । “इदं वत्स साक्षाद्विरहितकलङ्कः
 शशधरः सुधाधाराधारश्चरपरिणतं विष्कम्भधरः । इमे
 नेत्रे रात्रिन्दिमधिकशोभे कुवलये तर्लगावयानां जल-
 धिरवगाहे सुखतरः” ॥ कलङ्करादित्यादिनाधिकम् ।

८८ रूपकातिशयोक्तिः “रूपकातिशयोक्तिः स्याद्विगीर्याध्यव-
सानतः” च० “पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निरन्तरि शिताः शराः”
८९ ललितम् “प्रस्तुते वस्यैवावयार्थप्रतिबिम्बस्य वस्यन्म्” ।
ललितं निर्गते नीरे सेतुमेवाचिकीर्षति च० ।
९० लेशः “लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम्” । च० “अखि-
लेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु । शुक । पिञ्जरधन्वस्ते
मधुराणां गिरां फलम्” । स० क० तु लवत्वेनायुक्तः ।
९१ लोकोक्तिः “लोकप्रवादालुक्तीर्षोक्तिरिति” कथ्यते च० ।
“सहस्र कतिचिन्मासान् मोलयित्वा विलोचने” ।
९२ विकल्पः “विकल्पस्तुल्यवलयोर्विरोधश्चातुरीयुतः” च० ।
“सद्यः शिरांसि चापान् वा नमयन् सहीभुजः” ।
९३ विकस्वरः “यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः” ।
च० “स न जग्ये महान्तोहि दुर्जयाः सागराद्भव” ।
९४ विचित्रम् “विचित्रं तद्विरुद्धस्य कतिरिष्टफलाय चेत् च० ।
“प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीविनहेतोर्विसृज्यति प्राणान् । दुःखीयति
सुखहेतोः कोमलः सेवकादन्यः” ।
९५ वितर्कः “जहो वितर्कः सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठितः ।
द्विधासौ निर्णयान्तश्चान्निर्णयान्तश्च कीर्त्यते । तत्त्वानु-
पात्यतत्त्वानुपाती यच्चोभयात्मकः” स० कण्ठा० ।
तेषु निर्णयान्तस्तत्त्वानुपाती यथा । ‘सैनिकः किमयं
रुणाद्धि गगने सन्मार्गमव्याहता शक्तिस्तस्य कुतः ? स
वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि । तार्क्ष्यः सोऽपि समं
निजेन विभुना जानाति मां रावणमा ज्ञातं स जटायुरेष-
जरसा क्लिष्टो बधं वाञ्छति” । स एवातत्त्वानुपाती यथा ।
‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः शृङ्गा-
रैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः । वेदाभ्यासज
डः कथं नु विषयव्याडसकौटुहलो निर्मातुं प्रभवेत्
मनोरममिदं रूपं पुराणो सुनिः” चन्द्रादिष्वन्यतमेन
प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्त्वानुपाती निर्णयान्तोवितर्कः ।
स एव उभयात्मा यथा “चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयो
गाद्रूपोद्भवेन रचिता मनसा कृता नु । स्त्रीरत्नस्यैर
परा प्रतिभाति सा मे धातुविभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः”
अत्र तत्त्वानुपातित्वादुभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः ।
अनिर्णयान्तो मिथ्याविषयो यथा । “अद्वैः शृङ्गं हरति
यवनः किंस्त्रिदिव्यं नु खीभिर्दोच्छ्रायश्चकितचकितं सुगन्ध
सिद्धाङ्गनाभिः” । स एवामिथ्यारूपो यथा । “अय-
मसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाङ्मुनिना शशि
भौलिना । समधिरुद्धमनेन च जिष्णुना खिदिति वेग-

वशान्मुमुदे गणैः” । स एव उभयात्मा यथा । साया स्त्रिदेवा
सतिविभ्रमो वा ध्वस्तं नु मे वीर्यं मथाहमन्यः । गारुडीव
सुक्ता हि यथा पुरा मे पराक्रमन्ते न शराः किराते” ।
९६ विधिः “सिद्धस्यैव विधानं यत् तामाहुर्विध्यलङ्घ्यति” च० ।
“पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्” ।
९७ विध्याभासः वस्तुनोवक्तुमिष्टस्य तु विशेषप्रतिपक्षये । निषे-
धाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगोविधा । अनिष्टस्य तथा-
र्थस्य विध्याभासः परोमत इति” सा० द० । उदाहरणं
तत्र ज्ञेयम् । आक्षेपभेद इत्यन्ये ।
९८ विनोक्तिः “विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीन-
सुच्यते । तच्चेत् किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते” ।
च० हीनत्वे “विद्या हृद्गापि सावद्या विना विनय-
सम्पदम्” । रम्यत्वे “विना खलैर्विभाष्येण राजेन्द्र !
भवतः सभा” । विनार्थगम्यतायामपि सा० द० । “निरर्थकं
जन्मगतं नलिन्या यथा न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम् । उत्पत्ति-
रिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन” ।
९९ विभावना “विभावना विनापि स्यात् कारणं कार्यजन्म
चेत् ? हेतूनामसमपत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मताः । कार्योत्-
पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धकोऽकारणात् कार्यं
जन्म चतुर्थी स्याद्विभावनाः । किरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा
काचिद्विभावनाः । कार्योत् कारणजन्मापि दृष्टा काचित्
विभावनाई” च० । क्रमेण यथा । “अपि लाक्षारसाऽसिक्तं
रक्तं ते चरणद्वयम्” । “अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति
मन्मथः” । २। “नरेन्द्रानेव ते राजन् दशत्यसिभुजङ्गमः” । ३।
नरेन्द्रोन्मपो गरुडविद्याभिज्ञश्च दंशनप्रतिबन्धकगारुडविद्या
सन्निधानेऽपि दंशनोत्पत्तेस्तृतीया विभावना” “शङ्खद्वी
णानिनादोऽयसदेति सज्जदभुतम्” । ४। “शीतांशुकिरणा-
स्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति ताम्” । ५। “यशःपयोराशिरभूत्
करकल्पतरोस्तव” । ६। दर्पणे तु “विभावना विना हेतुं
कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते । उक्तानुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा सा
परिकीर्तिता” इति लक्षयित्वा “विना कारणस्यपनिव-
ध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत् कारणस्येच्छैव
भवितुं युक्तं तच्च कारणान्तरं कचिदुक्तं कचिन्नेति”
व्यवस्थाय उदाहृतम् “अनायासकथं मध्यमशङ्कतरणे
दृशौ । अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः” । अत्र
वयोरूपं निमित्तसुक्तम् “वपुर्भाति नतभ्रुत इति पाठे
तदनुक्तमिति भेदः ।

१०० विरोधः “जातिसत्त्वभिर्जात्याद्यैशुण्यो गुणादिभिर्हिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः । विरुद्ध-
मिव भासेत विरोधोऽसौ दशकृतिः” । सा० द० क्रमेण यथा ।
“तव विरहे भलवमरुद्वावनलः शशिरुचोऽपि सोष्माणः ।
हृदयमलिरुतमपि भिन्ने नलिनीदलमपि निदाघरविरसाः” ।
“सन्ततसल्लासङ्गाङ्गुलतरगृहकर्म्मघटनया नृपतौ । द्विज-
पत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजमुकुमाराः” ।
“अजस्र गृह्णतो जन्म निरोहस्य हृतद्विषः । स्वपतो
जागरुकस्य याथास्थं वेद कस्तवः” । “वल्गुभोत्सङ्गसङ्गेन विना
हरिणचक्षुषः । राकाविभावरोजानिर्विषज्वालाकुलोऽ-
भवत्” । “नयनयुगासेचनकं मानसदृष्ट्यापि दुष्प्रापम् । रूप-
मिदं मदिराख्या मदयति हृदयं दुनोति च मे” । “त्वद्वा-
जिराजीत्यादि” “वल्गुभोत्सङ्गेनेत्यादि” श्लोके चतुर्थपादे
“मध्यन्दिनदिनाधिप” इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र
“तव विरहे” इत्यादौ पवनादीनां वल्गुव्यक्तिवाचकत्वाज्जा-
तिशब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनसूच्यैर्जातिगुणक्रिया-
द्रव्यरूपैरन्योन्यं विरोधो सुखत आभासते । विरहहेतुकत्वेन
समाधानम् । अजस्रेत्यादौ अजत्वादियुगस्य जन्मग्रहणा-
दिक्रियाविरोधः । भगवतः प्रभावस्यातिशयितत्वात्
समाधानम् । “त्वद्वाजीत्यादौ” “हरोऽपि शिरसा गङ्गां
न धत्ते” इति विरोधः । “त्वद्वाजीत्यादिकविप्रोढोक्त्या
तु समाधानम् । स्पष्टमन्यत् । विभावनायां कारणाभावे-
नोपनिबध्यमानत्वात् कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते । विशे-
षोक्तौ च कार्यभावेन कारणमेव । इह त्वन्योन्यं द्वयो-
रपि बाध्यत्वमिति भेदः ।

१०१ विरोधाभासः । “आभासत्वं विरोधस्य विरोधाभासद्रव्यते
चन्द्रा० “अमित्रजिन्मित्रिजिदौजसा स यत् विचार
इक्ष्वाकरदृग्यवर्त्तते” नैषधम् ।

१०२ विदुतोक्तिः “विदुतोक्तिः श्लेषगुप्तं कविनाविषृजतं यदि”
च० । “दृषामेहि परमेलादिति वक्ति सखचनम्” ।

१०३ विशेषः “यदाधेयसनाधारमेकज्ञानेकगोचरम् । किञ्चित्
प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्तेतरस्य वा । कार्यस्याकारणं
दैवाद्विशेषस्त्विषिस्ततः” । सा० द० क्रमेण यथा । “दिव-
सपुपयातानामाकाशगुणगणा येषाम् । रमयन्ति जगन्ति
गिरः कथमपि कस्यो न ते वन्द्याः” । “कानने सरिदुद्देशे
गिरीणामपि कन्दरे । यस्तन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः
धुरः” । “गृह्णी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते
कलाविधौ । कस्यविमुखेन मृत्पुना हरता त्वां वद
किं न मे हृतम्?” ।

१०४ विशेषोक्तिः “सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा”
सा० द० । तथेत्युक्ताहुतनिमित्तत्वात् । तत्त्वोक्तनिमित्ता
यथा । “धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः” अत्र महामहिम-
शालित्वं निमित्तसङ्गतम् । अत्रैव चतुर्थपादे “कियन्तः
सन्ति भूतबे” इति पाठे त्वसङ्गतम् । अचिन्यनिमित्तत्वं
च अतुक्तनिमित्तत्वेव भेद इति पृथग्गोक्तम् यथा “स एक
शस्त्रोजयति जगन्ति कुसुमायुधः । हरतापि तनुं यस्य
शम्भुना न हृतं बलम्” । अत्र तनुहरणेऽपि बला
हरणे निमित्तमचिन्यम् । इह च कार्यभावाः कार्य-
विरुद्धसङ्गावसृष्टेनापि सा० द० ।

१०५ विषयम् । “युष्मैः क्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।
यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः । विरूपयोः
सङ्कटना या च तद्विषयं मतम्” । सा० द० क्रमेण यथा । “सद्यः
करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणेरेये यस्य जपाणलेखा । तमा-
लनीला शरदिन्द्रपाण्डु यश्चिह्नलोकाभरणं प्रसूते” ।
अत्र कारणरूपासिलतायाः “कारणयुगा हि कार्ययुग्म-
सारभन्ते” इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्तयशस उत्पत्तिः ।
“आनन्दममन्दमिदं कुवलयदललोचने ! ददासि त्वम् । विर-
हस्त्वयैव जनितस्त्रापयतितरां शरीरं मे” । अत्रानन्द-
जनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः । “अयं
रत्नाकरोऽम्बोधिचित्तसेवि धनाशया । धनं दूरेऽस्तु वद-
नमपूरि चारवारिभिः” । अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो
नाभूत् प्रत्युत चारवारिभिर्वदनपूरणम् । “क्व वनं
तस्वत्कभयं नृपलक्ष्मीः क्व महेन्द्रवन्दिता । नियतं
प्रतिभूतवर्त्तिनोवत धातुचरितं सुदुःसहम्” । अत्र
वनराजश्रियोर्विरूपयोः सङ्कटना ।

१०६ विषादनम् “इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिश्च विषादनम्”
त्र० । “दीपसुदीपयेद्यावत्तावन्निर्वाण एव सः” ।

१०७ व्यतिरेकः “आधिक्यसुपमेयस्योपमानानुन्यूनतायवा ।
व्यतिरेक एक उक्ते हेतौ नोक्ते स च त्रिधा ॥ चतुर्विधोऽपि
साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः । आक्षेपाच्च द्वादशधा
श्लेषोऽपीति त्रिरष्टधा । प्रत्येकं स्थान्त्रिलिप्ताष्टत्वा-
रिंशद्विधः पुनः” ॥ सा० द० उपमेयस्योपमानादाधिक्ये
हेतुरूपमेयगतसुत्कर्षकारणसुपमानगतं निकर्षकारणञ्च ।
तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः” प्रत्येकं ससुदायेन वाहुक्तौ
त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यस्त्रिपुमानोपमेयस्य निवेदनं
शब्देनार्थेनाक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि श्लेषोऽपि-

ब्दादस्तेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानान् न्यूनता-
यामनयैव भङ्गा चतुर्विंशतिप्रकारेति सिद्धित्वाऽप्य-
त्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः । उदाहरणम् । “अकलङ्कं
सुखं तस्या न कलङ्को विधुर्यथा” । अत्रोपमेयगतमकलङ्क-
त्वसुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं द्वयमभ्युक्तम् । यथाशब्दप्रति-
पादनाच्च शाब्दसौपत्यम् । अत्रैव “न कलङ्क विधूपममिति”
पाठे आद्यम् “जयतोन्दुं कलङ्कनमिति” पाठे तु इवादि-
तुल्यादिपदविरहादाच्चिप्रम् । अत्रैवाकलङ्कपदत्वान्नो चोप-
मानगतनिकर्षकारणानुक्तिः । द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्तिः ।
ज्ञेये यथा । “अतिगढगुण्यायाञ्च नाजवङ्गङ्गुरा गुण्याः” ।
अत्र इवार्थे वतिरिति शाब्दसौपत्यम् उत्कर्षनिकर्षकारण-
योर्द्वयोरनुक्तिः । गुणशब्दः स्तुतिः । अन्ये भेदाः पूर्व-
वद्वङ्गाः । एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहर-
णानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रम् । यथा । “क्षीणः क्षीणो-
ऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम प्रसीद
सुन्दरि । यौवनमनिवर्त्ति यातं तु” ॥ “अत्रोपमेयभूतयौवना-
स्थैर्यस्याधिक्यं तेनात्र “उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विप-
र्यये वा व्यतिरेके इति” केषाञ्चित्कृत्ये “विपर्यये वेति
पदमनर्थकमिति” यत् केचिदाहुः तन्न विचारसहम् ।
तथा ह्यत्राधिकन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र
च चन्द्राप्रेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव । अस्तु वातो-
दाहरणे कथञ्चिन्नतिः । “हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुन-
र्हिषां हृषैर्दूतपथः सितीकृतः” ॥ इत्यादिषु का गति-
रिति सुष्ठूक्तं “न्यूनताय वेति” ।

८ व्याघातः “व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम्
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेत्यस्तदन्वधाः । सौकर्येण च कार्यस्य
विरुद्धं क्रियते यदि” । सा० ६० “दृशा दग्धं मनसिजं जीव-
यन्ति दृशैव याः” । “इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः
समागन्ता कान्ते ! ऋदुरसि नचायाससहना । ऋदुत्वं मे
हेतुः सुभग ! भवता गन्तुमधिकं न ऋद्वी सोढा यद्विरहकृत-
मायासमसमम्” ॥ अत्र विदेशं जिगमिषुणा नायकेन नायि-
कायाः ऋदुत्वं सहगमनाभावहेतुर्नोक्तं नानिकया तु प्रत्युत
सहगमने ततोऽपि सौकर्येण तदेव हेतुतयोक्तम् ।

व्याजनिन्दा “निन्दायानिन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति
गीयते” च० । “विधे ! स निन्दोयस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः” ।
अत्र एकशिरोहर्तुं शिवनिन्दाव्याजेन विधेर्निन्दाया व्यक्तिः ।
व्याजस्तुतिः “उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः । निन्दास्तुतिभ्यां
वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः” । सा० ६० । निन्दाया

स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः
स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण
यथा । “स्तनयुगसुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयद्यो देव ।
त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः” ॥
“व्याजस्तुतिस्तत्र पथोद ! मयोदितेयं वज्जीवनाय
जगतस्तत्र जीवनानि । स्तोतन्तु ते महदिदं धन । धर्म्म-
राजसाहाय्यमर्ज्ययसि यत् पथिकान्निहत्य” ॥

१११ व्याजोक्तिः “व्याजोक्तिरन्यहेतुत्वा यदाकारस्य गोप-
नम्” च० । “सखि ! पश्य गृह्णामपरागैरसि धूसरा” ।

११२ शुद्धापङ्कतिः “शुद्धापङ्कतिरन्यस्वारोपाथे धर्म्मनिष्ठः” ।
च० “नायं सुधांशुः किं तर्हि ? व्योमगङ्गासरोरुहम्” ।

११३ श्लेषः शाब्दोऽलङ्कारः आद्यं शाब्दस्तुतः ३८८ पृष्ठे
आर्यो यथा “शब्दैः स्वभावादेकार्थे श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्”
सा० ६० । स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्व्यवच्छेदः ।
“सर्वदो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत्” ।

११४ संवृष्टिः “यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः । तदा
पृथगलङ्कारौ संवृष्टिः सङ्करस्तथा” सा० ६० “देवः
पायादपायाच्चः स्मरेन्द्रीवरलोचनः । संसारध्वान्नि-
ध्वंसं संसः कसनिहृदनः । अत्र पायात्पायादिति यमकम्
स्मरेन्द्रीवरेत्यादौ चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः, संसार-
ध्वानेत्यत्र उपमा, संस इत्यत्र रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः,
शब्दार्थालङ्कारयोश्च परस्परानपेक्षयैवात्र ससर्गः ।

११५ सङ्करः “अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वेकाग्र्यस्थितः । सन्दि-
ग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः” सा० ६० । तत्रा-
ङ्गाङ्गिभावे यथा “आकृष्टवेगविगलङ्गजगेन्द्रभोगनिर्झोक्तप-
ट्परिवेष्टनयाम्बुराशेः । मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले” ॥ अत्र निर्झोक्तपट्टाप-
ङ्गवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपङ्कतिः । सा च मन्दा-
किन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति
श्लेषसुत्यापयतीति तस्याङ्गम् श्लेषस्य पादमूलवेष्टनमेव
स्वरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तोरङ्गम् अतिशयोक्तिश्च “मन्थ-
व्यथाव्युपशमार्थमिव” इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा
चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति
समासोक्तोरङ्गम् । यथा वा । “अतुरागवती सन्ध्या दिव-
सस्तुष्टुरःसरः । अहो दैवगतिश्चित्वा तथापि न समा-
गमः” ॥ अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तोरङ्गम् । सन्देहसङ्करो
यथा । “इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्नतं तमः ।
अमन्दनेयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम्” ॥ अत्र किं सुखस्य

चन्द्रतवाध्यवसानादतिशयोक्तिः, उत इदमिति सुखं निर्दिश्य
चन्द्रत्वारोपाद्रूपकं, अथ वा इदमिति सुखस्य चन्द्रमण्ड-
लस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्बन्धाच्चुत्ययोगिता,
आहोस्त्रिचन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकं किं वा विशेषणस्याभ्याद-
प्रस्तुतस्य सुखस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः, यद्वा प्रस्तुतस्य
सुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा सन्धयोद्दीपनः कालः
स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनासुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति
बहूनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देहसङ्करः । यथा वा सुख-
चन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं सुखं चन्द्र इवेत्युपमा उत चन्द्र
एवेति रूपकमिति सन्देहः साधकबाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य
सङ्गावे पुनर्न सन्देहः । यथा “सुखचन्द्रं चुम्बति”
इत्यत्र चुम्बनं सुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकम् ।
चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकम्, “सुखचन्द्रः
प्रकाशते” इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधको सुखे
उपचरित्वेन सम्भवतीति नोपमाबाधकः । “राजनारायणं
लक्ष्मीस्त्वाभिलिङ्गति निर्भरम्” । अत्र योषित आलिङ्गनं
नायकस्य सङ्गेशेनोचितमिति लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यस-
म्भवादुपमाबाधकं नारायणे सम्भवादुपकम् । “एवं वदान-
म्बुजमेष्ठाप्या भाति चञ्चललोचनम्” । अत्र वदने लोच-
नस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे चासम्भवादुप-
कस्य बाधकता । एवं “सुन्दरं वदनाम्बुजम्” इत्यादौ
साधारणधर्मप्रयोगे, “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या-
प्रयोगे” इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उपमाया
बाधकः । एवञ्चात्र मयूरव्यंस्कदादित्वादुपकसमास एव ।
एकाग्रयातुप्रवेशो यथा । “कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि
निरीक्षेत यदि सा तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहितशेष-
विषयः । सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलशनिर्निव्वसनः परीरम्भा-
रम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः” ॥ अत्र “कटाक्षेणा-
पीषत्क्षणमपि” इत्यत्र क्लेशानुप्रासस्य “निरीक्षेत” इत्यत्र
लकारमादाय दृश्यनुप्रासस्य चैकाग्र्येऽनुप्रवेशः । एवं
चातैवानुप्रासार्थापत्यलङ्कारयोः । यथा वा । “कुरवका
रवकारणतां ययुरिति” अत्र रवकारवका इत्येकं वकारव-
कार इत्येकमिति यमकयोः । सा० द० ।

११६ सन्देहः “स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्गालङ्कृतित्वम्”
च० “पङ्कजं वा सुधांशुर्वा अस्माकन्तु न निर्णयः” ॥

११७ समम् “समं स्यादातुल्येण स्थापयाम्यस्य वस्तुनः” ।
सा० द० “शयिनसुपगतये कौसुदी मेघसक्तं जलनिधि-
मनुसूयं जङ्गुकन्याऽवतीर्णा” । आतुल्यस्य कारण-

सुख्यं तदन्यासुख्यम् इष्टपदार्थस्यायत्नसिद्धिहेतुकत्वञ्च ॥
“सुखमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः । विना
यत्नेन । तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्तुमुद्यममिति” च० उक्तेः तत्रा-
कारणातुल्यसुख्यं कारणातुल्यं यथा, “नोचप्रवणता
लक्ष्मि ! जलजायास्तवोचिता” । तृतीयं यथा “युक्तोवा-
रणलभोऽयं भूपतेर्वारणार्थिनः” ।

११८ समाधिः “समाधिः सुकरे कार्ये देवादस्वन्नरागमात्” च० ।

“मानसस्यानिराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः । उपकाराय
दिष्टोदसुदीर्घं धनगर्जितम्” । स० कण्ठा० तु “समाधि
मन्यधर्माभ्यामन्यतारोपणं विदुः । निरुद्धे दोऽथ सोद्भेदः
स द्विधा परिपठते” इति लक्षितम् । उदाहरणं न्यूनम् ।

११९ समासोक्तिः “समासोक्तिः समर्थत्वं कार्यं लिङ्गविशेषणैः ॥

व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः” सा० द० ॥ तत्र समेन
कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः यथा । “व्याधूय
यद्वसनसम्बुजलोचनाया वक्षोजयोः कनककुम्भविलास-
भाजोः । आलिङ्गसि प्रमथमङ्गमशेषमस्या धन्यस्त्वमेव
मलयचलगन्धवाह !” । अत्र गन्धवाहे हठकासुकव्यवहार-
समारोपः । लिङ्गसाध्येन यथा । “असमाप्तिजिगीषस्य
स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः । अनाक्रस्य जगत् कर्तुं नो
सन्ध्यां भजते रविः” ॥ अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वसात्त्विक
रविसन्ध्यायोर्नायकनायिकाव्यवहारः । विशेषणसाध्यन्तु
स्तिष्ठतया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन च त्रिधा । तत्र
स्तिष्ठतया यथा । “विकसितसुखो रागासङ्गाङ्गलक्ष्मि
मिरादति दिनकरकरस्यृष्टामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः ।
जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषान्तरः त्रयति हरितं
हन्त प्राचेतसीं स्तुहिनद्युतिः” ॥ अत्र सुखरागादि
स्तिष्ठता । अन्यदुदाहार्यम् सा० द० ।

१२० समुच्चयः “समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधको ॥
खलेकपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपि चेत् ॥
गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां तद्वा गुणक्रिये” सा० द० । यथा
“हंहो धीर ! समीर ! हन्त जननं ते चन्दनचमामृतो
दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः ॥
प्रत्यङ्गं दहसीह मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निवन्मत्तोऽयं
मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कीकिलः” ॥ अत्र
दाहे एकस्मिन्चन्दनभूष्टज्जन्तुस्य कारणे सत्यपि
दाक्षिण्यादीनां हेतुत्वरणासुपादानम् । अत्र सर्वेषामपि
हेतुनां शोभनत्वात् सदयोगः । अत्रैव चतुर्थपादे मत्ता-
दीनामशोभनानां योगादसदयोगः । सदसदयोगो यथा ॥

“शयो दिवसधूसरो गलितयौवना कानिनी सरो विगत-
वारिजं सुखमनवरं स्वाकृतैः । प्रभुर्धनपरायणः सतत-
दुर्गतःसज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्र शय्यानि मे” ॥
“अरण्ये च तस्थि । नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य सुखम् ।
सुखमानतश्च सखि । ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्ज्वलनः” ॥
अत्राद्योऽङ्गे गुणयौगपद्यं द्वितीये क्रिययोः । उभयो-
यौगपद्यो यथा । “कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्के
रुहसोदरस्य चक्षुः । पतितञ्च सङ्गीपतीन्द्र । तेषां वयसि
प्रसूतमापदां कटाक्षैः ॥ ‘धुनोति चासिं तनुते च
कीर्त्तिम्’ इत्यादावैकाधिकरण्येऽप्येष दृश्यते ।

१२१ सम्बन्धातिशयोक्तिः “सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योग
कलनम् । योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरित्युच्यते” २ च०
“सौधाम्याणि पुरस्तास्य स्मृन्ति विधुमण्डलम्” ॥
“त्वयि दातरि राजेन्द्र । खर्तुमात्राद्रियामहे” ।

१२२ सम्भावः “प्रभतकारणाण्योकात् स्यादेवमिति सम्भावः ।
स विधौ । वा निषेधे वा द्वये वा न द्वयेऽपि वा” ४
स० क० क्रमेण यथा “त्वयादातुं जलमुपनते शार्ङ्गि-
णोर्वर्षचौरे न स्यात् सिन्धोः पृथुरपि ततो दूर
भावात् प्रवाहः । प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो न्यूनमावर्ज्य
दृष्टीरेकं स्रुतागुणमिव भवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्” । अत्र
उक्तरूपेण दृश्योभविष्यतीति विधेः सम्भाव्यमानत्वादयं
विधिरूपसम्भावः अत्रैव पूर्वार्द्धे सिन्धुप्रवाहस्य पृथुत्व
निषेधरूपसम्भावश्च एवंविधनिषेधतदुभयानात्मकसम्भावयो
रुदाहरणे नृग्ये ।

१२३ सम्भावनम् “सम्भावनं यदीदं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये”
च० । “यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि
नायुषः स्यात् । पारंपराङ्गं गणितं यदि स्याद् गणयेयनिः-
शेषगुणोऽपि स स्यात्” ।

१२४ सहोक्तिः “सहार्थस्य बलादेकं यत् स्याद्वाचकं द्वयोः । सा
सहोक्तिर्भूततातिशयोक्तिर्यदा भवेत्” सा० द० । अति-
शयोक्तिरप्यत्राभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वापर्य-
विपर्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेष-
निमित्ता अन्यथा च क्रमेणोदाहरणम् । “सहृदर-
दलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” अत्र रागपदे श्लेषः ।
“सह कुसुदकदम्बैः कामसुक्तासयनः सह घनतिमि-
रौषैर्यसुक्ताहरयन्तः । सह सरसिजपण्डैः खान्त-
सामीलयन्तः प्रतिदिशमन्दतांशोरंशवः सञ्चरन्ति” ॥ अत्रो-
क्तासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु स्मृतया ।

१२५ सामान्यम् “सामान्यं प्रकृतस्यान्यतदात्म्यं सहैश्वर्यैः” ।
च० “सन्निकाचितधम्मिस्सासाराचन्दनचर्चिताः । अवि-
भाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्त्रभिसारिकाः ।

१२६ साम्यम् “द्वयोर्यत्नोक्तिचातुर्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते । उप-
मासामान्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत् । तदानन्त्येन भेदानां
संख्यानं तस्य दुष्करम् । दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तुक्ति
रेव च । तत्वेवादेः प्रयोगेण दृष्टान्तोक्तिं प्रचक्षते । इवा-
देरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनीषिणः । वस्तु किञ्चिदुपम्यस्य
न्यसनात् तत् सधर्म्यः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तुक्ति-
रुच्यते । तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुके । साम्ये
पूर्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते” स० क० ॥ तत्र क्रिया-
निमित्तम् “स्थितः स्थितासुञ्जितः प्रयातां निषेधोभास-
नबन्धधीरः । जलाभिलाषी जलमाददानां ह्यवेव तां
भूपतिरन्वगच्छत्” ॥ इदं पूर्वम् । उत्तरं यथा ।
“रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकसुखतत्त्वम् ।
न कारणात् स्वादिभेदे कुमारः प्रवर्त्तितो दीप इव
प्रदीपात्” । अन्यान्युदाहर्याणि ।

१२७ सारः “उत्तरोत्तरसुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते” । च०
“सधुरं मधु, पीयूषं तस्मात्, तस्मात् कवेर्वचः” ।

१२८ सूक्ष्मम् “संलक्षितस्तु सूक्ष्मार्थं आकारेणोक्तिरिति वा । कयापि
सूच्यते मज्जा यत् सूक्ष्मं तदुच्यते” । सा० द० सूक्ष्मः स्थूल-
मतिभिरसंलक्ष्यः । तत्कारणेण यथा । “वज्रस्यन्दिखेदविन्दु
प्रबलैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे । सुखं तन्मया
व्यङ्ग्यन्ती वयस्या सित्वा पाणौ खड्गखेलां लिखेत्”
अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याचित् पुरुषा-
यितं रतं पाणौ पुरुषचित्खड्गखेलां लिखनेन सूचितम् ।
इङ्गितेन यथा । “सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विद-
ग्धया । हसन्नेलापिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम्” ॥
अत्र विटस्य झूठेपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो
रजनिकालभाविना यद्वा निमीलनेन प्रकाशितः ।

१२९ स्तोकोक्तिः “स्तोकोक्तिर्यत् लोकोक्तिः स्यादर्थान्तरगर्भिता” ।
च० “भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गाचरणं सखे” ।

१३० स्मरणम् “सहयाहभवाहस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते” । सा० द०
“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेत्तुखड्गमञ्जुलम् । स्मरामि वदनं
तस्यासारचञ्चललोचनम्” । स० कण्ठा० तु भेदो-
दर्शितः । “सहशाहचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम् । स्मरणं
ग्रन्थभिज्ञानस्त्रावपि न बह्विहः” । तत्र सहशयस्तुदर्शन
जन्यं स्मरणसङ्कोदाहरणे । अदृष्टहेतुकं यथा “सुनिहताप्रणव-

स्मृतिरोधिना सम विद्युक्तमिदं तमसा मनः। मनसिजेन सखे।
प्रहृष्टिभ्यता धनुषि चूयश्च निवेशितः”। अल कथञ्चुता
शक्तलताप्रणयः स्मृतिरोधिना अज्ञानेन सम मनो
वियुक्तमित्यदृष्टं स्मरणम् न सङ्घवस्तुदर्शनजन्यम्। चिन्ता-
जन्यम् यथा “पुरा यत् स्मृतः पुनिरनमधुना तत् स्मरितां
विपर्यासं यातो घनविरलभावः स्मृतिरुहाम्। अहो
हृष्टं काळादपरमिव जातं वनमिदं निवेशः शैलानां तदि-
दमिति बुद्धिं जनयति,। अल प्रत्यक्षेण स्मृतस्मरणनादिषु
चिन्ताजन्यत्वात् चिन्तोद्भूतं स्मरणम् आदिप्रहृष्टात् पर-
प्रयत्नादपि यथा “दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृद-
येन। स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्तोक्तता कान्ता”।
अल परप्रयत्नजन्यचात्तयात्वम्। प्रत्यभिज्ञानं यथा। “स्वर्गः
पुरा परिचितो नियतं स एव संजोवनश्च मनसः परिमोह-
नश्च”। अल य एव पूर्वोक्तभूतः स एवैष इति प्रत्यभिज्ञा
स्मरणम्। स्वरूपं यथा। नागानन्दे “अद्य खलु स्वप्ने
जानामि सैव प्रियतमा अल चन्दनलतामृहे चन्द्रकान्त-
मणिशिलायास्तपविष्टा प्रणयकुपिता किमपि मासुपलभ-
मानेव रुदती मया हृष्टा” जीमूतवाहनेन विदूषकसमीपे
स्वप्नस्य वर्णनम्। स्वप्नप्रत्यभिज्ञयोः पूर्वोक्तभूतसंस्कारजात-
त्वात् स्मरणत्वम्।

१२१ स्वभावोक्तिः “नानावस्त्वं पदार्थानां रूपं साक्षाद्दृष्टवन्तो।
स्वभावोक्तिश्च जातिवैत्याख्यासालङ्कारोक्तिर्भेदादृष्टी “तुल्यं
राताञ्जलिः पदैर्हरितकोमलैः। त्रिवर्षराजभिः कण्ठै-
रेजे मञ्जुगिरः शुकाः”। “कलकण्ठितगर्भैश्च कण्ठे नाघूर्णिते-
क्षयः। पारावत परिभ्रष्टरिरंस्तुमुक्त्वति प्रियाम्”। “वधूश्च
मन्दरोमाञ्च कूर्चान् मनसि निवृत्तम्। नेत्रे चामीलय
त्रेण प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते”। “कण्ठेकाशः करस्थेन कपाले-
नेन्दुशेखरः। जटाभिः क्षिण्णताम्बाभिराविरासीदृषध्वजः”।
“जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशम्। शास्त्रेषु सर्वं
साक्षाज्यं काव्येषु तदोद्दिष्टम्”। इयं जातिरपि।

१२२ हेतुः “हेतोर्ज्ञेयता साङ्गं वर्णनं हेतुश्च्यते॥ हेतु
हेतुमतोवैक्यवर्णनं हेतुश्च्यते२,। “च० असावुदेति शीतांशु
मान्छेदेन सुभ्रुवाम्,१। “अच्छोविद्यासोभवतः कटाक्षा-
वेक्षणं प्रमोः२।

१२३ हेत्वपङ्कतिः “युक्ता स एव पूर्वोक्तोद्भूतः हेत्वपङ्कतिः”
च० स एव पूर्वोक्तोद्भूतः एव। “नेन्दुस्त्रीमो न निश्चयः
स्मिन्मोरोर्जोऽयमस्मृतः”। अल्लेखद्वाराण्येवानुभूताः।
देहभूषणानि च शिरसादीनि तानि च प्राधान्याददौ “शिरसं

मृगं हारः कुण्डलं चाङ्गदं तथा। कङ्कणं वलयश्चैव मेख-
लेख्यश्च वरम्,। वरं प्रधानं तेन अप्रधानानि पादकटका-
दीन्यपि। तत्र भूषणद्रव्याणि “पद्मारागश्च वज्रश्च गोमेदी-
विजयस्तथा। रुक्ता वैदूर्यनीलानि तथा मरकतादयः।
सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामप्यदृश्यते। प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने
न निश्चयः। प्रधानभूषणं प्रायः शिरसोर्हृष्टं विधीयते,।
अथ० “सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषयालिनः” युक्ति
क० नवालङ्कारधारणे विहितनक्षत्रादि यथा “रेवत्यश्चि-
चनित्वास्तु हस्तादिष्वपि पञ्चसु। शुक्रशुक्रवृद्धाहेषु वस्त्राल-
ङ्कारधारणम्” ज्योति० अत्रापवादः “उद्वाहे राजसम्माने
ब्राह्मणानाञ्च सम्मतौ। अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कार-
धारणम्”। ईनायकयोरङ्गजादिभावभेदेषु ते च यथा “यौवने
सत्त्वजास्तासामष्टविंशतिसंख्यकाः। अलङ्कारास्तत्र भावहाव-
हेलास्तयोऽङ्गजाः। शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च साधुर्यश्च प्रग-
ल्भता। औदार्यं धैर्यं मित्र्येते सप्तैव सूरयत्नजाः। लीला
विद्यासोविच्छित्तिर्विज्योक्तः किलकिञ्चित्तम्। मोडयितं कुट-
मितं विभ्रमोललितं मदः। विकृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च
कुट्टहलम्। हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः। स्वभा-
वजाश्च भावाद्यादयः पुंसां भवन्त्यपि”। पूर्वो भावादयो
धैर्यान्ता दय नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्वोऽप्यभी
नायिकाश्रिता एव विवक्षितं विशेषं पुष्पन्ति” सा० द०
उक्ताः। एषां लक्षणाणि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। अन्तगुरौ
चतुष्कले”॥ इत्याकारे गणभेदे च॥ [समर्थं धनादौ।

अलङ्कुमारि लि० अलङ्कुमार्यै तद्गणाय। कुमारीभरण-
अलङ्कृत लि० अलम्+ङ-कर्मणि क्त। भूषिते मण्डिते।
“अदोषं युग्वत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्” सा० द०
“सत्कृतालङ्कृतां कन्यां योददाति स कूट” इत्यमरः।

अलङ्कृति स्त्री अलम्+ङ-भावे क्तिन्। १ भूषणे करणे क्तिन्।
२ भूषणसाधने अलङ्कारशास्त्रोक्ते ३ उपमादालङ्कारे च “तद-
दोषो शब्दार्थावनलङ्कृती पुनःकापि” काव्य० प्र० “यो
विद्वान् मन्यते काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती” अथौ न
मन्यते कक्षादनुष्णमनलङ्कृती” चन्द्रा०।

अलङ्कृति स्त्री अलम्+ङ-भावे च। भूषायाम्।

अलङ्कामिन् लि० अलं प्रयाप्तं गच्छति णिनि स्त्रियांङोप्।
गमनसमर्थे रिङ् प्रति गन्तरि।

अलङ्कनीय लि० न लङ्कनीयः। अनति क्रमणीये। “लङ्क-
त्वमिदं नाशौ नेदं सिन्धवागाधता। अलङ्कनीयता-
हेतुभयं तन्मनस्त्रिनि” भाषः।

अलङ्कार वि० न लङ्ः । अनतिक्रमणीये । ‘लिलङ्कारविषयो
लोकानलङ्कारानलङ्कारः’ भाषः ।

अलङ्गी स्त्री अला पर्याप्ता सती जायते जन-ड गौरा-
लीङ् । सुसुतोक्ते सन्निगतरोगभेदे यथा । ‘पूयानसः सोप-
नाहः स्त्रावा पर्याप्तिकालजो । क्षमिपन्विष विज्ञेया
रोगाः सन्निगता नव’ । तल्लक्षणं तलैव ‘जाता सन्वौ
शुक्लकण्ठेऽलजो स्नात्तश्चिन्नेवास्यापिता पूज्यलिङ्गैः’ इति ।

अलङ्गा स्त्री न लङ्गा विरोधे न० । १ धाञ् अभावे
न० त० । २ लङ्गाभावे । न० व० । ३ लङ्गान्मन्ये लि० ।

अलङ्गुर पु० अलं सामर्थ्यं जृप्णाति जृ-अच् घृ० उत् । मणिके
अलिङ्गरे बल्लजलाधारे (जाला) स्वरूपे पाले । [धनादौ ।

अलङ्गीविक लि० अलं जीविकायै ४ त० । जीविकापर्याप्ते
अलङ्गुष लि० अलं जुषते कर्मणि बा० क । भक्ष्यपर्याप्ते

मांसादौ । ‘अथ तच्छृतस्य परितन्दति तदलङ्गुषम्’
यत० ब्रा० ‘मांसं हि जीवाय भक्ष्यायालं पर्याप्तं भवति’ भा०

अलति पु० अल-वा अतिच् । गीतिमाहकायाम् स्वरसाध-
नार्थे सारिगामादिस्वरभेदे तदुपक्रमेणैव हि गीतेः प्रार-
म्भात्तेषां गीतिमाहकात्वम् ।

अलन्धन लि० अलं प्रभूतं धनमस्यस्य अच् । पर्याप्तधने सङ्गडे ।
‘निरादिदधनश्चेत्तु प्रतिभः स्थादलन्धनः’ मनुः ।

अलन्तराम् अव्य० अलम्+अतिशये तरप् आसु । अत्यय
पर्याप्तादावर्थे । ‘पुरोडाशभुजामिदमिदं कर्तुमलन्तराम्’
भाषः । एवं तमप् आसु । अलन्तराम् तलैवार्थे अव्य० ।

अलन्धूम पु० अलमत्यर्थो धूमः । धूमसमूहे जटाध० । [श्रीधरः ।
अलब्ध लि० न लब्धः । प्राप्तिभिन्ने ‘अलब्धस्य प्राप्त्युपाये योगः’

अलभ्य लि० न लभ्यः । अप्राप्ये । ‘रोगे चालभ्ययोगे च
कीमन्ते पुंसवेऽपि च । यद्दाति सङ्गृह्णैः पूर्वत्वापि न
दुष्यति’ कालसा० मरी० । ‘अलभ्ययोगे पुनरप्राप्यसम्बन्ध-
निमित्ते अशौचान्तिदिवसे पूर्वत्वं मलमासे’ शु० त० २ वृ० ।

अलम् अव्य० अल-बा० अल १ भूषणे ‘जनयितो मलवृत्ते
यः प्रत्यय इव त्रियम्’ अस्य उपपदसंज्ञा अलङ्कृत्य ‘अल-
ङ्कृत्य सुतादानं देवं धर्मं प्रचक्षते’ मनुः । २ सामर्थ्ये
यत्नौ ‘विनायकदलभूषणु रिज्यायै तरसः’ सुतः ‘कथा हि
खलु पापानामलमन्त्रेयरी यत’ इति च मातुः
‘वरेण्यं शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः’ कुमा०
३ पर्याप्तौ ४ संपूर्णतायां ६ प्राचक्ष्ये ‘प्रतिभूः स्थाद
लन्धनः’ मनुः । अलमस्यस्य धनम् अच् बल्लधनइत्यर्थः
कुल्लु० । ७ वारणे, ‘अलं विवादेन यथा श्रुतं त्वया’

कुमा० ‘अलं विवादेन यमोविधीयताम्’ महाना० दनिषेधे
‘आलम्बालमिदं बभूवैत् स दारानपाहरत्’ भाषः
८ निरर्थकत्वे १० अस्यर्थे १ अवधारणे २ अत्यर्थे च गणर० ।
‘विजयायेत्यलमेव शान्तिनिर्मासु’ किरा० ‘अलं भूयः’
मल्लि० । लख वा रः अरम् । तलार्थे अरङ्कृतशब्दे उदा० ।

अलम्पु पु० अलं यत्ने निरर्थः पशुः । ‘अप्रशस्ते पशौ “अल-
म्पशोरपशोच” कात्या० १८, १, ४, पशुर्योग्यः सन् यो
नाम पशुत्वविन्दते सोऽलम्पशुरपशुः’ कर्क० ।

अलम्पु रूषीग पु० अलं समर्थः पुरुषाय ‘अषड्छेत्त्यादिना’
पा० स्वार्थे ख । युद्धादिसमर्थं प्रतिमङ्गादौ पुरुषे ।

अलम्बुङ्गि स्त्री अलम् व्यर्थं बाधितविषयत्वात् पर्याप्ता वा
बुद्धिः । मित्याबुद्धौ, पर्याप्तबुद्धौ च । ‘पश्यन्नि नाब-
न्बुद्धिमवाप’ किरा० १२, ३८, लोको० व्या० मल्लि० ।

अलम्बुष पु० अलं पुष्पाति पुष-क घृ० पस्य वः । १ वमने
वर्द्धने । २ प्रहस्ते रावणमन्त्रिराक्षसे ३ घटोत्कचवृत्ते
राक्षसभेदे च ‘अलम्बुषं तथा युद्धे विचरन्तमभीत-
वत् । हैङ्गिभिः प्रययौ तूष्णम्’ इत्युपक्रम्य ‘रिष्टं निह
त्यामिननन्द वै तदा हलम्बुषं पक्षमलम्बुषं यथा’
भा० द्रो० प० । अलम्बुषनामानौ च द्वौ राक्षसौ
कुरुक्षेत्रयुद्धे समागतौ अयमेको घटोत्कचेन निहतः
भी० प० अपरोपि निहतः इत्यविरोधः । ४ अप्सरोभेदे
तच्छब्दे विवर्तितः । ५ सुखीयां भेदि० ईलज्जालु
क्षतायाम् ७ अन्याप्रवेशार्थं दत्तजलरेखायाञ्च स्त्री राज० ।
तस्याः फलम् अण् लुप् तत्फलं न० । ‘हलम्बुषं
पक्षमलम्बुषं यथा’ भा० द्रो० प० ।

अलम्बुषु लि० अलम्+सामर्थ्यं भू-गन्तु । ‘समर्थे “विनाय-
कदलम्बुषु रिज्यायै तपसः सुतः” भाषः ।

अल्य पु० न लयः विरोधे न० त० । १ लयविरोधिनि लङ्गवे ।
‘शक्रादिष्वपि लोकेषु अयमाद्यौ लयालयौ’ रामा० अभावे

न० त० । २ विनाशाभावे । नास्ति लयोयस्याऽवस्थानान्मन्ये
अमण्यशीले ‘स्नानमानमति काबिमाह्वया’ भाषः ‘लये
लयन कचिदवस्थानं नास्ति यस्याः’ मल्लि० ४ विनाश-
ान्मन्ये च लि० ।

अलम्बुसा पु० व० व० । देशभेदे ।
अलर्का पु० अलमर्कतेऽन्यते वा अर्क-अच् अर्च-घञ् वा शक० ।

१ श्वेतार्कद्वये २ क्षिप्रकुक्करे ३ क्षमिभेदे च स च भा० शा० प०
दर्शितः यथा ‘अथ क्षमिः क्षेमोदो मांसशोणितमीजनः ।
दारुणो दारुणस्पर्शः कर्षसाभ्यासमागतः । स तस्योद-

मयासाद्य विभेद रुधिराशनः । न चैनमशक्यं चेत्, हन्तुं
वापि शुरोर्भयात् । स दृश्यमानस्तु तथा क्षमिणा तेन
भारत ! । शुरोः प्रबोधनायङ्गी तमुपैक्षत स्तूर्यजः । कर्णस्तु
वेदनां धैर्यादसह्यं विनिन्द्य तां । अकस्म्यन्वयथ-
यन् धारयामास भार्गवम् । तदास्य रुधिरेषाङ्गं परिस्रुष्टं
भृगूहः । तदाऽबुध्यत तेजस्वी सन्तस्तत्रेदमब्रवीत् ।
अहोऽस्म्यगुचिताभ्याम् किमिदं क्रियते त्वया । कथयस्व
भयं त्वक्ता याथातथ्यमिदं मम । तस्य कर्णस्तदाचष्ट
क्षमिणा परिभक्ष्यम् । ददर्श रामस्तं चापि क्षमिं शूक-
रसन्निभम् । अष्टपादलोच्छदं सृष्टिभिरिव संवृतम् ।
रोमभिः सन्निवृद्धाङ्गमलकं नाम नामतः । स दृष्टमानो
रामेण क्षमिः प्राणानवाहजत् । तस्मिन्नेवाहजि क्षिप्त-
स्तदङ्गुलिमिवाभवत् । ततोऽन्तरीक्षे दृश्ये विश्वरूपः कराल-
वान् । राक्षसो लोहितपीवः कृष्णाङ्गो भेषवाहनः ।
स रामं प्राञ्जलिभूत्वा वभाषे पूर्णमानसः । स्तस्ति ते
भृगुशार्दूल । गर्मिष्यामि यथागतम् । मोक्षितो नरका-
दस्माद्भवता मुनिसत्तम ! । भद्रञ्च तेऽस्तु वन्दे त्वां प्रियं
मे भवता कृतम् । तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् । सोऽब्रवीद-
हमासं प्राग्दंशो नाम महासुरः । पुरा देवयुगे तात !
भृगोस्तुल्यवया इव । सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्या-
मपहरं बलात् । सहर्षैरभिशापेन क्षमिभूतोऽमतं भुवि ।
अब्रवीद्वि स मां प्रोधात्तव पूर्वपितामहः । मूलक्षेत्रा-
शनः पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे । शापस्थानो भवेद्ब्रह्म-
क्षेत्रेवं तमयाब्रुवम् । भविता भार्गवाद्गमादिति भास-
ब्रवीदुष्टयुः ।

अलपस् न० न रपः पापम् न० त० रस्य लः । अपाप्ते पुण्ये ।
अलबाल न० लबमालाति ला-क न० त० । वृक्षसैकार्ये
वृक्षमूले ऋदादिक्षते जलाधारे वेष्टने स्वार्थेऽण् । आल-
बालमयल ।

अलस लि० न लसति व्याप्रियते लस-अच् । अवश्यकर्त्तव्येषु
शरीरापाठवमभिनीय श्रुताप्रयोगे, 'ऋदुतरतनवोऽलसाः
प्रजालाः' भावः अयुक्तः प्राकृतः स्वयः शठो नैकति-
कोऽलसः । २ क्रियामन्दे च (पाङ् ६) ३ पादरोगभेदे,
४ वृक्षभेदे च पु० । ५ हंसपदीलतायां स्त्री । पादरोगो यथा
'क्षिप्वाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरजान्वितौ । दुष्टकर्मन
संश्लेषादङ्गुलं च विभावय' पादौ सिक्ता रनालेन लेपनं
कण्डूनिवृत्तिः' इति च शुश्रूतः । गर्गादिगणपाठात्

४ शुनिभेदे ततः अपले यञ् आलस्यस्तदपले लोहिता० यूनि
ष्फ आलस्यायनः । अलसस्य भावः ध्वञ् । आलस्यम् न० तल्
अलसता स्त्री त्व अलसत्वं न० । क्रियाकरणाय अप्रयत्ने ।
अलसक पु० न लसति अनेन लस करणे-बा० वुन् । १ रोगभेदे ।
यथाह सुश्रुतः "अजीर्णमासं विष्टम् विदग्धं च यदी-
रितम् । विष्टच्यलसकौ तस्माद्भवेताम्" इत्युपक्रम्य "कुक्षि-
रानहृतेऽत्यर्थं ताम्यत्यर्थं च कूर्जति । निरुद्धोमास
तोवापि कुक्षानुपरि धावति । वातवर्चोनिरोधश्च यस्या
त्यर्थं भवेदपि । तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्धारौ च यस्य त्व" ।
तद्विरुक्तिरपि अन्यत्र दर्शिता "प्रयाति नोर्द्धं नाधस्ता-
दाहारो न च पच्यते । आमाशयोऽलसीभूतस्तेन सोऽल-
सकः स्मृतः" । अलस+स्वार्थे कन् । २ अलस शब्दार्थे लि० ।
अलात पु० न० । ला-क्त न० त० । (कोयाला) इति ख्याते
(आङ्गार) इति ख्याते च अर्द्धदग्धकाष्ठे । "निर्वाणाला-
तलाघवम्" कुमा० ।

अलाट्ण लि० अलमत्यर्थं माट्णा आतर्दनाः अलम्+आ
+ट् द नि० दस्य न मलोपश्च । आतर्दनीये । "अला-
ट्णासो विदथेषु सुष्टु ताः" ऋ० १, १६६, ७, "अलाट्णासः
अलमत्यर्थं शलूणां मातर्दनाः" भा० ।

अला(वु)व् स्त्री न लम्बते न+लवि-उ शित् नलोपश्च वृद्धिः ।
(लाउ), तुम्बाम् । वा ऊङि । अलावूश्चाल । "अलावू
वर्तुलाकारां वाताङ्गं कुन्दसन्निभाम् स्मृतिः" ।

अलावुमय लि० अलावू+विकारे मयट् । शुष्कालावुत्वङि
निर्मिते पाले 'यतिपालाणि ऋद्वेषुर्दावलावुमयानि च ।
सबिलैः शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावधर्षणम्' या० स्मृतिः ।

अलावूकट न० अलावूनां रजः अलावू+रजोऽर्थे
कटच् । तुम्बीरजसि ।

अलाभ पु० न लाभः अभावे न० त० । १ लाभभावे "नाथं
नलः खलु तवातिमहानलाभः" नैष० "सुखदुःखे समे
कत्वा लाभालाभौ जयाजयौ" गी० "अलाभे चैव कन्धायाः
ज्ञातकत्रतमाचरेत्" स्मृतिः "अलाभे न विषादी स्यान्नाभे
चैव न हर्षयेत्" मनुः । न० व० । २ लाभान्तर्ये लि० ।

अलाय्य लि० ऋ-आय्य-रस्य लः । १ गमनशीले २ अभिसुख
गन्तरि यत्नौ च । "अलाय्यस्य परगुर्ननाय" ऋ० ८, ६७, २०,
"अलाय्यस्य अभिगमनशीलस्य शत्रोः" भा० ।

अलार न० अरार्थं ते ऋ-यङ् लुक् अच् रस्य लः ।
कपाटे शब्दरत्न० ।

अलास पु० न लसति अनेन लस-करणे घञ् न० त० ।

जिह्वागतोगभेदे यथाह सुश्रुतः । “जिह्वागास्तु कण्ट-
कादिविधास्त्रिभिर्दोषैरलस उपजिह्विका च” इत्युक्त्वा
“जिह्वाग्निवेन स्फुटता प्रलुप्ता भवेच्च शाकच्छदन-
प्रकाशा । पित्तेन पीता परिदह्यते च चिता सरक्तैरपि
कण्टकैश्च । कफेन शुर्वी वल्लभाचिता च सांसोदृतैः
शाल्मलिकण्टकाभैः । जिह्वातले यः श्वयथः प्रगाढः
सोऽलससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः । जिह्वां स तु स्तम्भयति
प्रवृत्ते मूले तु जिह्वा भ्रष्टमेति पाकम्” ॥ स तु असाध्यरोगः
यद्योक्तं तत्रैव । “असाध्या अपि वक्ष्यन्ते रोगा ये यत्
यादृशा” इत्युपक्रम्य “जिह्वागतेष्वलसस्तु तावद्व्येष्टुं तथा”
इत्ययं भावय “असाध्याः कीर्त्तिताहेतु रोगा नव दशैव च”
अलि पु० अलति दंशे, कूजिते, शब्दिते, वा समर्थो भवति
अल-इन् । १अमरे, “अलमलेखि गन्धरावम्” भाषः ।
“श्यामीभूताः कुसुमसमूहेऽलीनाम्” “मङ्गदपाति पटलैर-
लीनाम्” इति च भाषः “अलिपङ्क्तिरेनेकयस्त्रया” कुमा० ।
२दृष्टिके, ३काके, ४कोकिले, ५दृष्टिकरायौ च स च
द्वादशधा विभक्त्याश्विचक्राष्टमो भागः विशाखाद्यपादा-
हुरावाज्येष्टारूपः । ईशुरायां च ।
अलिक न० अल्यते भूयते अल-कर्मणि इकन् । लडाटे ।
“असंख्यतालिकनीमलिकलेखाम्” काद० ।
अलिकुलसङ्कुल पु० अलिकुलेन सङ्कुलः व्याप्तः । १कुलदृष्टे
राजनि० । २अमरकुलव्याप्ते लि० “अलिकुलसङ्कुल कुसुम
निराकुल नवदलमात्रतमाले” जयदेवः ।
अलिगर्भ पु० अलिखि दृष्टिक इव दृष्टोति दृष्ट-अच् ।
(आलय) इतिख्याते सर्पभेदे श०र० ।
अलिगु पु० अलिखि दुःसहा गौर्वाण्यी अल । गर्गादिगण
पठिते अलिभेदे । ततः गोले यज् आलिगव्यः । तदपत्ये
उंस्त्री० स्त्रियां तु लोहिता० ष्फः । आलिगवायनी ।
अलिकु लि० नास्ति लिङ्गं ज्ञापकहेतुचिह्नं वा यस्य । १अनु-
मापकहेतुमूले २चिह्नमूले च । वेदान्तिमतसिद्धे परमा-
त्मनि पु० न०त० । लिङ्गभिन्ने ३अननुमापके तच्च संख्य-
मते “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितम् लिङ्गम् ।
भावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्” सा०का०
उक्तमव्यक्तम् । “अकार्यं नित्यं व्यापि अक्रियम् एकमना-
श्रितमलिङ्गमनवयवं स्वतन्त्रमव्यक्तमिति” सा०त०कौ० ।
तच्च न कस्यापि लिङ्गम् कार्येण कारणाहुमानसिद्ध
विवक्षितं तेन संहत्यकारित्वेन परार्थतया तस्य पुरुषाहु-
माकत्वेऽपि न क्षतिरिति च तत्त्वानुसन्धेयम् “तदलिङ्ग-

मेकद्रव्यत्वात् कर्मणः” वै०सू० । “कर्म न तावत् सम-
वायिकारणतया आकाशमनुमापयति कर्मण्य एकद्रव्यत्वात्
एकमात्रमूर्तसमवायिकारणत्वात्” वै०सू० उ० । ४दृष्ट-
चिह्ने च । [भिन्ने ब्रह्मचारिप्रभृतौ ।
अलिङ्गिन् लि० न लिङ्गी वेशधारी । कपटवेशधारि-
अलिजिह्वा स्त्री अलिखि चक्षुः जिह्वा । जिह्वाभूतस्यायां क्षुद्र
जिह्वायाम् (आलजिभ) स्त्रायै कन् अत इत्थम् । तत्रैव ।
अलिञ्जर पु० अलनमलिः अल-इन् तं जरयति जृ-अच्
ष्टपो० छम् । (जाला) इति ख्याते कृष्णये जलाधारे
पातभेदे मणिके । “उदकान्तमुपानीय सत्स्यं वैवस्वतो
मनुः । अलिङ्गरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभम्” भा०व०प० ।
अलिदूर्वा स्त्री अलिखिवाकारेण दूर्वा । मासादूर्वायाम् ।
अलिन् पु० अलं दृष्टिकदृष्ट्यकण्टकं विद्यतेऽस्य इति,
अल-इनि वा । १दृष्टिके, २अमरे च । “मलिनिमाऽलिनि
माधवयोषिताम्” भाषः स्त्रियां ङीप् अलिनी “रमता-
लिनी शिलीन्ध्रे” भाषः ।
अलिन लि० अल-बा० इन् । पर्याप्ते तपोभिरितिप्रवृत्ते ।
आ पक्ष्यासीमलानसोभनन्तालिनासो विषाणिनः” क०
७।१८।७। “अलिना तपोभिरतिवृद्धाः” भा० ।
अलिन्द पु० अल्यते भूयते अल-कर्मणि किन्च् । १द्वार
प्रकोष्ठे २बहिर्द्वारवर्तिनि चत्तराकारे प्रदेशे । “यस्या-
मलिन्देषु न चक्षुरेव सुग्राह्यता गोमयगोमुखानिः” भाषः
३बहिर्द्वारभागमात्रे ३देशभेदे ४बहेशतासिनि ५तद्राजनि च
ब०व० । “अलिन्दाः कालवाचैव कुण्टकाः कण्टा स्त्रया”
भा० उ० प० जम्बूखण्डविभागे प्राच्यजनपदकथने ।
गौरादिगणपाठात् स्त्रियां ङीष् । अलिन्दी ।
अलिपक पु० कुत्सितवर्णेन लिप्यते लिप-बा० कर्मणि वुन् ।
१कोकिले २मृङ्गे ३कुक्कुरे च मेदि० ।
अलिपत्रिका स्त्री अलिष्टदृष्टिक इव पत्रमस्याः वा कपि अल
इत्थम् । दृष्टिकपत्राख्यलतायाम् । अलिपत्र्यम् ।
अलिप्रिय न० ६त० । १कोकण्डे रत्नोत्पले २अमर-
प्रिये लि० ३पाटलादृष्टे राजनि० ।
अलिमक पु० अलिखि मकते-मक्क अच् पु० कलोपः ।
१भेके २कोकिले ३मृङ्गे ४मधुकण्डके ५पद्मकोशरे च मेदि० ।
अलिमोदा स्त्री अलीन् मोदयति मुद-णिच् अण् । मणिकार्दीदृष्टे
अलिम्पक पु० कुत्सितं लिप्यते वस्त्रेन लिप-बा० कर्मणि ष्य
न०त० संज्ञायां कन् । १मृङ्गे २कोकिले ३मधुकण्डके ४भेके
५पद्मकोशरे च ।

अलिङ् पु० क-इलच् रल्ल ल० । वेदान्तप्रसिद्धे गगन-
चारिणि यङ्भिदे-अलिङ्ः पलिङ्ः पुल्ले गगनाद्याति
भूतलम् । खलोधाभावतः, स खलोधे गाल्लरं पुनः ।
वेदा० वा० । अलिङ् इति पाठस्तु सम्यक् ।

अलिवल्लभ पु० ईन० । १ फले इहाउधे २ पाठलौ ।

अलिवाहिनी स्त्री अलिं वाहयति गम्भेन वह-णिच्-
णिनि ङीप् । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे क.काउधे ।

अलीक न० अल-ईकन् । अप्रिये, २ ललाटे, च । अलति
गच्छत्यधोऽनेन । ३ अस्थे । मिथ्याकथने हि नरक-
पातः । तत्र अप्रिये “रोञ्जालीक नर्वन्धः समानि जल्ल-
हल्लया” मनुः “वदथा स महाराजो नाले क मधिगच्छति”
रामा० । विशेषेण अलीकम् अलीकम् अल्लताप्रिये
“अलीकनिश्चासमिवोतससर्ज” कुमा० । अलीकमस्यस्य
सुखा० इति न ठत् । अलीको तद्वति त्रि० त्रियां ङीप् ।

अलीके भवः दिगा० यत्र अलोक्तः । मिथ्याभूतभवे त्रि० ।

अलीकमतस्य पु० “माषपिष्टिकयालिङ्गु नागवर्ज्ज दल्लैमहत्”
तत्तु संखेदेवेद्युक्ता स्याल्लामङ्गारकोपरि । ततोनिष्-
काशितं खण्ड्यं तिलतैलेन भर्जयेत् । अलीकमतस्य-
उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः । तं दल्लकं भट्टित्वेण
वास्तुकेन च भजयेत् राजनि० उक्ते पिष्टकोदे ।

अलु स्त्री अल-उल् । लुङ्कलस्यम् ।

अलुक्समास पु० नास्ति विभक्ते लुक्-यत् । विभक्तेर्लुक्शून्ये
समासे यथा मनसिजः सरसिजमित्यादि ।

अलुञ्ज त्रि० न लुञ्जः । निर्लोभे लोभशून्ये ।

अलुञ्ज त्रि० न लुञ्जः वेदे रल्ल लः । लुञ्जभिन्ने विक्रमे “अलु-
जाधर्माकायाः” तैत्ति० उ० ।

अलोपक त्रि० नास्ति लेपः संबन्धोयस्य वा कप । निस्सम्बन्धे
परात्मनि पु० । लिप-खल्लु न० त० । लेपकभिन्ने त्रि० ।

अलीक पु० न लोक्तये लोक-कर्माणि यज् । अल्लदादि-
भिरदृश्येऽपामाणादौ ३ अदृश्यमात्रे त्रि० “लोकालोक-
इवाचलः” रघुः । लोकालोकशब्दे विहितः । ३ लोकशून्ये
निर्जने त्रि० ३ लोकशून्ये रहसि च न० “रल्ल सञ्जानिमान्
लोकान् नालोकं कर्तुमर्हसि” रा० । लोकस्याभावः अभावे
अव्ययी० । ४ लोकाभावे अव्य० । नास्ति लोकोभोग्यलोको
यस्य । ५ अकृतपुण्ये त्रि० ईकल्लिगादौ ७ अलोका कल्लिजः
अ० त्रि० । तेषां दल्लिषाग्रहणेन पुण्यभगित्वाभावात् च
मौल्यलोकशून्यत्वम् । ७ इष्टकाभेदे स्त्री अलोका इष्टका
उपद्रष्टाकिः । लोकते कर्तरि अच् । ददर्शकभिन्ने ।

अलीक्य त्रि० लोकाय स्वर्गादिलोकप्राप्तये हितः तत्र साधु
वा यत् न० न० । स्वर्गादिलोकासाधने । “यदल्लोका-
मर्गनिश्चिन्ताहुरथ किमचैषोरिति” सहोवाच किं तु लोक्तं
किमल्लोक्यम् लोक्त्या शताशुतेत्येवास्त ह पुरायुषः
स्वःकामी न प्रेयादल्लोक्यं हि तत्” शन० वा० “यथास्थो
द्विजते वाचा नाल्लोकां तादृदीरयेत्” मनुः ।

अलीभ पु० लोभः धनादिष्वतिदृष्ट्या अभावे न० त० । धनादि-
ष्वतिदृष्ट्याभावे । लोभोहि सदास्तेयापरिग्रहवि-
रोधी । सति हि लोभे सत्यादयो लुप्यन्ते । लोभस्य पुरतः
केऽमी सत्यास्तेयापरिग्रहाः प्रबोच० । “लोभात् सदाः
प्रणश्यन्ति सत्यास्तेयापरिग्रहाः” पुरा० अतएव “लोभस्य
यमादिप्रतिपक्षत्वं पातले उक्तम् “वितर्कव धने प्रतिपक्ष-
भावनम्” एतेषां यमनियमादीनां यिनकैः हंसादि-
संकल्पैः “हृनिष्ठास्येवम्” “अन्ततं वल्लयं क” “पर-
स्वमादास्ये” इत्येवंरूपैः बाधने प्राप्ते सत यमपरः
ब्राह्मणः प्रतिपक्ष भावनं हर्ष्यादित्यर्थः ।

अलीभिन् त्रि० अलोभोस्यस्य इति लोभोऽलुपदं व्याख्यातः ।
तच्छून्ये “अल मो स्यात् प्रजावित्ते मृद्व्णीयात् सम्मितं
करम्” भा० शा० प० ।

अलील त्रि० न लीलः । १ अल्लुञ्जे २ विल्ले च ।

अलीलुप त्रि० न० त० । लोभनीयद्रव्यखेन्द्रियसन्निधौ हि
अविक्रिये लोभशून्ये पुरुषे ।

अलीह पु० पाणिन्युक्ते नडादिगणीये ऋषिभेदे । गोला-
पत्ये नडा० फक् आलोहायनः । तस्य गोलापत्ये पु० स्त्री० ।

अलोहित न० त० । १ लोहितभिन्ने रक्तताम्रशून्ये । नास्ति लोहितं
यस्मात् । २ रक्तपद्मे रत्नमाला ।

अलौकिक त्रि० लोके विदितः ठक् न० त० । लोकेषु अवि-
दिते स्त्रियां ङीप् । “अधिहरि हरि डि इत्यलौकिकं
विग्रहवाक्यम्” सि० कौ० । इन्द्रियादिलौकिकसन्निकर्षा-
भावेऽपि २ सामान्यलक्षणादधीने प्रत्यक्षे न० इति नैया-
यिकाः तथाहि प्रत्यक्षं द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च ।
आद्यं चक्षुरादिजन्यमन्तं तदजन्यम् । तत्र सामान्यलक्ष-
णादिसन्निकर्षजन्यमलौकिकम् ते च सन्निकर्षा अलुपदं
वक्ष्यन्ते ।

अलौकिकसन्निकर्ष पु० लोकेषु अविदितः सन्निकर्षः ।
“अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः । सामान्य
लक्षणा ज्ञानलक्षणा योग्यजोमत” इति भाषा०
उक्ते प्रत्यक्षसाधनसन्निकर्षभेदे सामान्यलक्षणादिलक्षणा

च तत्तच्छब्दे वक्ष्यते तथाहि यत्किञ्चिद्घटादौ चक्षुःसन्निकर्षे घटत्वसामान्यधर्माज्ञानेन सकलघटादिज्ञानं सामान्यलक्षणाधीनं घटादिज्ञाने न घटादिज्ञानं ज्ञानलक्षणाधीनम्, योगविशेषजनितं सकलघटज्ञानं च एतन्नयनलौकिकं प्रत्यक्षं तस्य च अलौकिकत्वात् तदुत्तरं तत्तद्विषये साक्षात्करोमीति नातुव्यवसायः किन्तु जानामीत्येवानुव्यवसाय इति भेदः ।

अल्प लि० अल-प । १. क्षुब्धे, २. ईषदर्थे, ३. सूक्ष्मे, ४. मरणादर्थे ।
“अथ यदस्यं तन्मत्स्यम्” का० उ० । स्वार्थे कन् अल्पकम-
यत् । ५. यासि पु० । अल्पवच्च यस्य वस्तुनः यावती इयत्ता उचिता ततोऽन्यत् तत्त्वं च परिमाणभेदः अपे-
क्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमपकर्षाधायकधर्माविशेषो वा तेन द्रव्य-
गुणादिधर्मात्वं तस्य । तच्च जातिगुणक्रियाद्रव्येषु भवति अल्पा नदी अल्पः श्यामः अल्पं ज्ञानं अल्पः पाकः अल्पो ऽवकाशः । “क्वात्वाविषया मतिः” रघुः । “अल्पप्रयोजन-
कतोत्तरप्रयासैः” माघः । “प्रक्षालनेन त्वत्पानामङ्गिः शौचं विधीयते” मनुः । अस्य गुणपरतापि “करणे च स्तोकात्मकच्छकतिपयस्यासत्त्ववचनस्येति” पाणिन्युक्तेः अल्पानुसृक्तः अल्पतया सृक्त इत्यर्थः । वीप्सार्थे शस् । अल्पशः अव्य० । “पतितपातस्तैरल्पशः” पा० । अस्य संख्यावद्गुणवचनत्वात् अतिशयाने इष्टन् ईयहन् च । अल्पिष्ठः अल्पीयान् स्त्रियां ङोप् । “संख्यायाः अल्पी-
यस्याः” वार्त्ति० अत्र प्रकृतेर्व कन् । कनिष्ठः कनीयान् “कनीयान् वृषस्तत्सृजेत्” स्मृतिः “भ्राता ज्येष्ठः कनिष्ठो वा” स्मृतिः । भावे इमन्निच् अल्पिमा पु० व्यञ् आल्पम् पु० स्त्री तच्च अल्पता । स्त्रीत्व-अल्पत्वं न० क्षुद्रपरिमाणे ।
अल्पकेशी स्त्री अल्पः केश इव पत्रमस्याः । भूतकेशीष्टजे ।
अल्पगन्ध न० अल्पो गन्धो यस्य । १. रक्तकैरवे । २. सत्यगन्धयुक्तं भाले लि० । एकान्तसम्बन्धे इच् समा० । अल्पगन्धिः तत्त्वैव लि० ।

अल्पतनु लि० अल्पा क्षुद्रपरिमाणा तनुः शरीरं यस्य १. खर्वे, २. दुर्बले, ३. सत्यास्थियुक्ते च । पत्रके २. दृढभाले च ।
अल्पपत्र पु० अल्पं पत्रं यस्य । १. क्षुद्रपत्रयुक्ततृतीये भेदे सत्य-
अल्पपद्म न० अल्पमसम्पूर्णं पद्मम् । रक्तकमले रत्नमा० ।
अल्पप्रमाण पु० अल्पं प्रमाणमस्य वा कप् । (तरुज) (खरुज) वा इति १. ख्याते दृष्टे । २. अल्पप्रमाणयुक्ते लि० ।
अल्पप्राण पु० अल्पः प्राणः प्राणनक्रिया यस्मिन् । वर्षभेदे यस्योच्चारणे अल्पप्राणवायोर्व्यापारस्तस्मिन् । स च शिखा-

यासृक्तः “अयुग्मवर्गयमगायत्र्याल्लः सवः स्तुता” इति तथा च वर्गेषु प्रथमतो यपञ्चमवर्गः यमगाः यवरत्नाश्च अल्पासवः । कर्म० । २. ताडयवर्षोच्चारणवाह्यण्यने । वाह्यप्रयत्नास्तु एकादशधा “विवारः सवारः श्वः सोनादो घोषोऽघोषोऽल्य-
प्राणो मङ्गाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति” सि० कौ० ।

अल्पः प्राणः प्राणहेतुकं वक्ष्यते । ३. अल्पवले लि० । [शान्ते]
अल्पसारिष पु० अल्पः सारिषः शाकः कर्म० । (नटिया)
अल्पमेधस् लि० अल्पा मेधाऽस्य अस्मिन् समा० । अल्पधार-
णायुक्तवृद्धौ धारणा च दृढसंस्कारः ।

अल्पमपच लि० अल्पं पचति पच-बा ख क्षुप् उप० सं० १. मित-
मपचे आत्मस्मरौ कपणे । करणस्य कर्त्तृत्वविचक्षायाम् ।
२. अल्पपाकसाधने पात्रादौ ।

अल्पशमी स्त्री कर्म० । क्षुद्रायां शम्यां शम्याकारे क्षुद्रवृक्षे ।
अल्पसरस् न० अल्पं सरः कर्म० । (डोवा) क्षुद्रजलाशये ।
अल्पायुस पु० अल्पमायुः जीवनकालो यस्य । १. क्षान्ते पशुषु तस्मैवाल्पाद्भक्तत्वात् तथात्वम् । २. अल्पजीवन काले लि० । “दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पादुरेव ज्ञ” मनुः वा कप अल्पायुषकोऽप्यत्र । कर्म० । यस्य यावदायुश्चितं ततोऽल्पमिति । जीवनकाले १. आयुश्च जीवनकालः “शतायुर्वै पुरुष” इति श्रुतेः शत-
वर्षावच्छिन्नजीवनकालो नराणामाहुः । एवमन्येषा-
मायुः परिमाणमायुःशब्दे वक्ष्यते । तत्र विशेषकालतायां व्योतिषोक्तपहयोगस्य सूचकता यथा जातकालङ्कारे । “आयुर्मूलं जन्मिनां जीवनं स्यादाजीवानां निर्जराणां सुधेव । एवमाहुः पूर्वमाचार्यवर्ष्यास्तस्मादायुर्वैगजाख्यं प्रवक्ष्ये । लम्नाधीशोऽतिवीर्यो यदि शुभविहगैर्वीक्षितः केन्द्रयातैर्दत्ते ह्यायुः सुदर्शं गुणगणहितं श्रीयुतं मानवानाम् । सौम्याः स्त्रीयालयस्या जलुषि च रज-
नीनायके स्त्रीयतङ्गे वीर्याढेऽऽ लग्ननाथे वपुषि च शरदां मटिरायुर्नराणाम् ॥ सौम्याः केन्द्रालयस्यावपुषि सुर-
युरौ लग्नतोवा सुधांशोरायुर्भुक्तं न दृष्टं न च गगनगतैः सप्रतिवृत्तराणाम् । याता मूलत्रिकोणे शुभगगनचराः स्त्रीयतङ्गे सुरेज्ये लम्नाधीशोऽतिवीर्यो गगनवच्च ८० समा-
संख्यमायुर्नराणाम् ॥ सौम्ये केन्द्रेऽतिवीर्यो यदि निधनमदं खेटहीनं समाः सुखिंश्च सौम्येक्षितं चन्द्रगन-
हिमकरैः संयुतोऽयं स्त्रमे चेत् । सत्याशे चामरेज्ये सुनि-
नयन २७ मितं स्वर्गगो लग्नगो वा चन्द्रोदयने शुभशेड-

मगनरसमितं ६० कोणगाः सौम्यखेटाः ॥ कोटे लग्ने
सुरेज्ये यदि भवति तदा खाट ८० तल्यं लोये धम्माङ्गे-
वाङ्गनाथे निधनमवगते क्रूरदृष्टेऽम्बुहस्ताः २४ । लग्नाथो
शाटनाथो लयभवनगतौ सप्तविंशत् २७ विलग्ने क्रूरेज्यौ
चन्द्रदृष्टौ यदि निधनगतः कश्चनास्ते द्विपक्षाः २२ ॥
लग्ने दू क्रूरहेनौ वपुषि सुरगुरौ रन्ध्रम खेटहीनं केन्द्रे
सौम्ये खशैलाः ७० सितविवधगुरु स्याच्छतं १०० केन्द्र-
नौ चेत् । वागीये कर्कलग्ने शतमिह भृशजे केन्द्रेऽथाकी-
ल्लनौ धर्माङ्गस्य सुधांशौ व्ययनवमगते ह्रायनानां शतं
स्यात् ॥ धीकेन्द्रायुर्नवस्था यदि खलखचरा नो
गुरोर्भे विलग्ने केन्द्रे काव्ये गुरौ वा शतमथ निधनं सौम्य
दृष्टं शतं स्यात् । लग्नादिन्दोर्न खेटा यदि निधन-
गता वीर्यभाजौ सितेज्यौ पूर्णायुः स्त्रीयराशौ शुभगगन-
चराः षट्दिकोद्गमेज्ये ॥ कोदण्डान्त्यार्द्धमङ्गं यदि सकल-
खगाः खोद्गगा च निजांशे गोस्ये पूर्णं च केन्द्रे
सुरगुरुभृशजौ लाभगेऽजौ परायुः । शुक्रे नीचे तदुस्ये
निधनपदगते सौम्यदृष्टे सुधांशौ जीवः केन्द्रे शतं
स्यादथ तदुदृष्टपण्डितः पुष्करेऽजौ ॥ वागीशोवोर्ध्वदुक्तौ
नवमभवनगाः सर्वखेटाः शतायुः कर्काङ्गे चन्द्रजीवौ
सहजरिपुमगे स्यात् कविशौ च केन्द्रे । केन्द्रे सूर्यार-
मन्दायुरनवलवगा वाक्पतौ लग्नयाति व्यटस्थानेषु शेषाः
शरगज ८५ कलितं स्यान्नराणां तदायुः ॥ क्रूराः सौम्या-
ज्याता उपचयमृहगाः ३, ६, १०, ११, कातराः कण्टक
१, ४, ७, १० स्याः सौम्या व्योमार्कसङ्ग्र १२० यदि तपनकुजौ
रन्ध्रगौ नो परायुः । केन्द्रे लग्ने शजौवौ नवसुतनिलये
कण्टके १४, ७१०, नो ख लाखा सम्पूर्णं पापखेटायदि गुरुल-
वगा जीवभागे च सौम्याः ॥ युग्मर्क्षांशे गता वा व्ययधनमृहगांशे
क्षुभाः शीतमाहुः सम्पूर्णौ लग्नयायी शतमिह हि नृणा-
मिन्दिरामन्दिरं स्यात् । लग्ने शः सौम्ययुक्तौ वपुषि च लयपो
रन्ध्रो नान्यदृष्टो विंशत् केन्द्रे लगेये बलविशुजि तथा लग्नपे
लिंशदायुः ॥ इन्द्रावापोजिमस्ये ३, ६, ८, १२, तदनु तनुपतौ
निर्वले पापदृष्टे दन्तैस्तुल्यं ३२ ततोऽर्कोऽशुभखगविवरे लग्नतो-
ऽजान्तिस्त्रयम् । रिपुकेन्द्रे सुरेज्ये गुरुरिपुसहजे स्यात् स
पापोऽङ्गनाथो रामार्द्धं कर्कलग्ने कुजदृष्टिहिकरौ केन्द्ररन्ध्रे
पक्षौ न ॥ रामार्द्धं ३ स्यात्तवेधो वपुषि च निधनं
सौम्यहीनं खवेदाः ४० लग्ने शोरन्ध्रयातो वपुषि निधनपः
स्नाम्नूषां वाष्पसंख्यम् ५ । नक्तं तिग्मांशुमन्दौ सहजरिपु-
गतौ कण्टके १, ४, ७, १० रन्ध्रनाथः पारावाराख्यसंख्यं ४४

तदनु शुभखगाः खांशगास्त्रिंशदायुः ॥ अङ्गेशे सौम्यदृष्टे यदि
शुभविहगावीर्यवन्तस्तदानीम् यातः सौम्ये गणेऽजौ शुभ
सुनिगणितं ७३ रन्ध्रगैर्मध्यमायुः । स्यात्त्रादङ्गि पादै
रथ तपनसुते द्वाङ्गलग्नं प्रयाते रिपुकेषोवायुरीज्यो यदि
बलरहितं कङ्कपलाचसंख्यम् ५५ ॥ कर्काङ्गे वल्लधामा
खलविहगयुतः पुष्करे चो द्विजेन्द्रो वागीशोऽनस्तयावी
विशेषपवनयुक् ७५ स्यात्तुर्थांशदस्यः । सौम्यः पीयूष
धामान्तिमततुविषये संस्थितोऽसौ कवीज्यावेकत्वे पुष्क-
राखं ५० व्ययरिपुनिधने मूर्त्तिपञ्चयुक्तः ॥ मन्दांशे
लग्ननाथो भुजगशरमितं ५८ स्यादथो सौम्यखेटा
रन्ध्रे नो देहनाथो व्ययरिपुनिधने पापयुक् षट् ६० रायुः ।
राशीशोलम्बनाथो दिनमणिसहितो सृष्ट्युगोवासवेज्यो
नो केन्द्रे षट्दिरायुर्वपुषि दिनकरः शत्रुभौमान्वितचेत् ॥
वागीशोहोनवीर्यो व्ययतनुगते यामिनीये खशैला ७०
धर्मे सर्वैः परायुः खलखगलवगैः केन्द्रयातैरशीतिः ८० ।
क्रूरैः क्रूरैर्वयातैः शुभभवनगतैः सौम्यखेटैः सवीर्य
लग्ने शे स्यात् परायुः सुतभवनगतैः षट्दिरायुर्नराणाम् ॥
सारङ्गस्थान्यभागे यदि वपुषि गते चाद्यभागे च केन्द्रे
सौम्याः खेटाः शतं स्यादसु ८ सहज ३ सुखे ४ स्याच्चिरायुः
समस्ताः । लग्नात् प्राण्यधाम्नो निधनसदनपोरिपु-
केन्द्रेऽष्टविंशत् २८ केन्द्रे सौम्यपक्षेने यदि सृष्टिभवने
कश्चिदास्ते खरामाः ३० ॥ क्षीणे प्राण्यधाम्नौ यदि
खलखचरो रन्ध्रगोरन्ध्रे नेता केन्द्रस्थो लग्ननाथो गिजबल
रहितः खात्रि २० तल्यं तदायुः । सौम्यैरापोजिमस्यै
दिनमणिविधू वैरिरन्ध्रालयस्यौ तल्यं कामाङ्गुशैः २२ स्या-
दथ धनलयगौ रिपुगौ पापखेटौ ॥ हीनौ खर्माहुना वा
यदि हिमसहसाकाशबाहु २० प्रमाणं केन्द्रस्थौ सूर्य-
मन्दो यदि वपुषि कुजः पुष्पवाणाङ्गुशः २५ स्यात् ।
शुक्रे ज्वावज्ज्यातौ तनयभवनगौ भानुपायावनायुर्जन्मेशः
सार्कलग्ने खलखगसहितो वेक्षितः स्यादनायुः ॥ यत्
सम्भोक्तं योगजातस्मरार्थैर्हारापारावारपरप्रयातैः ।
तस्मादायुः सारमंशं दृष्टीत्वा शुंसासुक्तम्बुखभाजाभवे-
दम् ॥ बलाबलविवेकेन पुनरागमवायिनाम् । सुमनोभिरिदं
देख्यमायुर्धर्मादिशालिनाम् ॥

“पापस्त्रिकोणकेन्द्रे सौम्याः षष्ठाष्टमव्ययगताः । सूर्यौदृशे
प्रसृतः सद्यः प्राणांशजति जन्तुः” । सूर्यरिपुम् ।
“षष्ठेऽष्टमे च चन्द्रः सद्योमरणाय पापसंहारः । अष्टा-
भिन्ने शुभैर्दोषवैर्भिन्नैस्तद्वै” । चन्द्ररिपुम् । “सुत

मदनमन्यलनरन्ध्रेष्वशुभयुतोभरणाय शीतरश्मिः ।
 भृशुसुतशशिपुलदेवपूज्यैर्वादि बलिभिर्न युवोऽवलोकितो-
 वा । पापयुतचन्द्ररिष्टम् । “द्यूनचतुरस्रसंस्थे पाप-
 द्वयमध्यगे शशिनि जातः । विलयं प्रयाति नियतं
 देवैरपि रक्षितोबालः” । पापमध्यगचन्द्ररिष्टम् । “क्षीणे
 शशिनि विलग्ने पापैः केन्द्रेषु ऋतुसंस्थैर्वा । भवति
 विपत्तिरवश्यं जवनाधिपतेर्मतश्चैतत्” । क्षीणचन्द्ररिष्टम् ।
 “नागदगोः सिद्धिः २४ जाती २२ पु ५ क्षमाः १४ त्रिंश्वि
 २२ छतिः ८ नखाः २० । क्षमाग्निः २१ दिक् १० चेलजा
 द्यगे तत्तुल्याद्देर्विधौ व्यसुः” । मेघादीनां त्रिंशंश-
 विशेषस्थचन्द्ररिष्टम् । “भौमे विलग्ने शुभदैरदृष्टः षष्ठे-
 ऽष्टमे वार्कसुतेन युक्तः । सद्यः शिशुं हन्ति वदेन्मुनीन्द्रः
 स्मरे यमारो न शुभेक्षितौ च” । त्रिविधभौमरिष्टम् ।
 “कर्कटधामनि सौम्यः षष्ठाष्टमराशिगोविलग्नर्जात् ।
 चन्द्रेण दृष्टमूर्त्तिर्वर्षचतुष्टयेन मारयति” । बुधरिष्टम् ।
 “दृष्टस्यतिभौमदृष्टेऽष्टमस्यः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः ।
 वर्षैस्त्रिभिर्मासैर्दृष्टिहीनोलोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्”
 वृहस्पतिरिष्टम् । “रविशशिवने शुक्रोद्वादर्शरिपुरम्भ-
 गोऽशुभैः सर्वैः । दृष्टः करोति मरणं षड्भिर्वर्षैः किमिह
 विचिन्तम्” । शुक्ररिष्टम् । “मारयति षोडशाह्वात्
 शनैश्चरः पापवीक्षितोऽग्ने । संयुक्तोभासेन वर्षाच्छुद्धस्तु
 मारयति” । त्रिविधशनिरिष्टम् । “राहुचतुष्टयस्योभर-
 णाय वीक्षितोभवति पापैः । वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः
 केचिदाचार्याः । षट्सिंहदक्षिकोदयवृत्तस्थितिर्जीवितं
 हरति राहुः । पापैर्निरीक्ष्यमाणः सप्तमितैर्निश्चितं वर्षैः” ।
 राहुरिष्टम् । “केतुर्ध्वेक्षिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते
 जन्तुः । रौद्रे सर्पसङ्घर्षे प्राणैः संत्यज्यते क्षायु” ।
 केतुरिष्टम् । “लग्ने ये द्रेक्काणा निगङ्गाहिविहङ्गमपाश-
 धरसंज्ञाः । मरणाय सप्तवर्षे क्रूरयुताः स्वपतिदृष्टाः” ।
 द्रेक्कारिष्टम् । “मीनकर्कटयोरेन्यौ दृक्चिक्काद्यामध्यमौ ।
 सर्पाश्चत्वार एवैते द्रेक्काणा निगङ्गाश्च ते । तन्नामध्यान्-
 सिंहाश्च कुम्भाद्याः पक्षिणः स्मृताः । दृष्टाद्यमकराद्यान्या
 द्रेक्काणाः पाशधारिणः” । लग्नाधिपजन्मपती षष्ठाष्टमरिप्-
 फगौ प्रसवकाले । अस्तमितौ मरणकरौ राशिप्रमितैर्वदे-
 द्वर्षैः । जन्मपतिर्जन्मराश्यधिपः । लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम्
 “सौम्याः षष्ठाष्टमगाः पापैर्वक्रोपगतैर्दृष्टाः । मासेन ऋतु-
 दास्ते यदि न शुभैस्तत्र दृष्टाः” । सौम्यग्रहिरिष्टम् ।
 “एकः पापोऽष्टमगः शत्रुभृद्गो शत्रुवोक्षितोवर्षात् । मार-

यति नरं प्रसूतं सुधारसोयेन पीतोऽपि” । पापग्रहिरिष्टम् ।
 “होरायाः सप्तमे सौरिर्हिवकस्थश्च भास्करः । अस्मिन्
 योगे तु योजातः सोऽल्पाद्युर्भवति प्रिये । दशुषष्ठगते जीवे
 समसप्तगते शनौ । द्वादशस्थोयदा भातुर्वर्षमेकं न जीवति ।
 “प्रतिपद्युत्तराषाढा नवम्यामेव कत्तिका । पूर्वभाद्रपदाष्ट-
 म्यामेकादश्याञ्च रोहिणी । द्वादश्याञ्च यदाह्नेषा
 तयोदश्यां यदा मघा । एमिर्जातो न जीवेत यदि शक्र-
 समोभवेत्” । एवमन्येऽपि अल्पाद्युर्योगा आकरे दृष्ट्याः ।
 मनुना तु “अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य तु वर्जनात् ।
 आलस्यादन्नदोषाञ्च ऋतुर्विप्रान् जिघांसति” इति अन्न-
 दोषादेरपि अल्पाद्युर्हेतुतोक्ता । अन्नदोषश्च अभक्ष्यभक्षणादि
 तच्चाभक्ष्यशब्दे उक्तम् आचारश्च आचारशब्दे वक्ष्यते ।
 अल्पाल्प त्रि० अल्पप्रकारः अतिशयेन वा अल्पः अल्प+
 प्रकारादौ द्विरुक्तिः । अल्पनाल्ले पादादौ “फलं चाल्पल्यकं
 तस्य धर्मसार्द्धं लोको भवेत्” ति० त० सं० ।
 अल्पिका स्त्री अल्पा प्रमाणेन कन् । १ उद्गपस्याम् । अल्पार्थे
 कन् २ अल्पमात्रायाम् ।
 अल्पित त्रि० अल्पं क्रियते स अल्प+कृत्यर्थे णिच्-कर्म-
 णि क्त । अल्पीकते “मृषा न चक्रेऽलितकल्पपादपः” नै० ।
 अल्पिष्ठ त्रि० अतिशयेन अल्पः इडन् । अतिशयिताल्ले ।
 अल्पीयस् त्रि० अतिशयेन अल्पः ईयसुन् स्त्रियां ङीप् ।
 अतिशयिताल्ले ।
 अल्पला स्त्री अल्पते इत्यल् क्तिप् अल्ले भूषार्थे लाति ऋहृणाति
 ला-क४त० । १ मातरि । अल्लतीति अल् पथ्याम्ः सन्
 लाति सर्वानक्षि ऋहृणाति जानाति वा ला-क ।
 २ सर्वज्ञायां सर्वभक्षिकायां परमात्मदेवतायाम् सा च
 अथर्ववेदे अल्लास्तेत्यादिरुक्ते प्रसिद्धा ।
 अव रक्षणे, गतौ, सृहायां, तप्तौ, शोभायां, अवणे, व्याप्तौ,
 आच्छिन्ने, प्रार्थने, प्रवेगे, सत्तायां, दृष्टौ, पक्षणे, बधे,
 सामर्थ्ये, अवगमे, करणे, इच्छोत्पादने च यथायथं सक०
 अक० च भूदि० सेट् पर० । अवति आवीत् ।
 आव । अव्यात् । अविता । अवितः । अवन् । अविषः । “अ-
 वत्तवोगिरिस्तुता शशिभृतः प्रियतमा” उद्ग० । “अरि-
 ससुदयादवतः” नलोदयः । “प्रविष्टीमिनसाविषुः” । य०
 २२, २६, तत्र तर्पणे “न मामवति सद्गीया रत्नसूरपि
 मेदिनी” रघुः । रक्षणे “यदाविष सखीयतो यदाविष”
 ऋ० १, १२१, ५, “आविष रक्षसि अन्यत्र तपयसि” भा०
 गतौ च आनो “बर्हिः सदताविता” ७, ५६, ६, “अविता

आगच्छत्” भा०। भक्षणे च “प्रोषदन्नो न यवसेऽविष्यन् यदा”।
७, २, २, “अविष्यन् भक्षयिष्यन्” “भा० त्वविष्यन्नतसेषु
तिष्ठति” १, ४, २, “अविष्यन् भक्षयिष्यन्” भा० एवमन्या-
येषूदाहार्यम् ।

अव अव-अच्। १ निश्चये, २ व्याप्ति, ३ अनादरे, ४ असाकल्ये
५ आलम्बने, ६ शुद्धौ, ७ परिभवे, ८ नियोगे, ९ निम्नतायां च ।
अयं वादिः प्रादिश्च “अव ज्ञानावज्ञानान्वयशुद्धीषदर्थव्याप्ति
पराभवातियोगेषु” गण० २० ज्ञाने अवगतोऽर्थः। अवज्ञाया-
मवजानाति । आलम्बने आलम्ब्य यष्टिं गच्छति शुद्धौ
अवदातम् । ईषदर्थे अवहन्ति अल्पं हन्ति, व्याप्ति अव-
कीर्णः । परिभवे अवहन्ति । अतियोगे अवघात इत्युदा-
हृतञ्च । अनादरे “अवजानासि मां यस्मात्” रघुः अव-
मानः । व्याप्ति अवकाशः असत्यां व्याप्ति न सर्वतः प्रवेशः
इति तस्य व्याप्तिप्रकृता । अवगाहते । निश्चये अवस्थिति
अवसायः अवधारयति । निम्नतायाम् अवनमति अवतरति
अवक्षिपति अवाचिनः, इत्यादि । असाकल्य-
मीषदर्थः । ग्रीहीनवहन्ति अवघातश्च वितृषीकरणार्थं
एकदेशमात्रे घातः न तु सर्वावयवे इति असाकल्यद्योत-
कता पराभवे शत्रून् अवहन्ति पराभवतीत्यर्थः नियोगे
अवहन्तिः “एवेचानियोगे” वा० अनियोगोऽनवहन्तिः
सि०कौ अवकल्यते । अस्व वातो लोपः वगाहः । “अवा-
दयः क्रुदाद्यर्थे हतीयया” वा० उक्तेः क्रोशार्थेऽपि अव-
क्रुष्टं कोकिलया अवकोकिलः ।

अवकट अव+कार्थे कटच् । १ अवशङ्कार्थे अतिशयिताधरे
ततः स्वार्थे कन् तत्त्वैव । [पु० ।

अवकम्पित अव+कम्पि कर्त्तरि-क्त । १ विचलिते २ बुद्धभेदे
अवकर पु० अव+कृ-अप् । १ उपहतौ “सोमानवकरगन्धर्हि”
ता० ब्रा० “अवकर उपहृतिः” भा० । २ सम्मार्ज्जन्यादिदिग्भे-
धल्यादौ । “अवकरशोधनेन” ५, १२४, मनुव्या० कुल्ल० ।
अवकर्षण न० अव+कर्ष-ल्युट् । बलपूर्वकाकर्षणे स्थाना-
न्तरनयनार्थं बलेनाकर्षणे ।

अवकलित लि० अव+कल-क्त । १ दृष्टे २ ज्ञाते ३ गृहीते च
अवका स्त्री अव+ग्रहणे कर्मणि कुन् क्षिपका० न इत्त्वम् ।
शैवाले “तद्वत् करोत्यवकासुपदधाति अवकाभिः प्रच्छा-
दयति आपोवा वा अवकाः” शत० ब्रा० “अरत्निमात्रेऽ-
प्यदां दक्षिणेनावकासूपरिष्ठाच्च” कात्या० १७, ४, २८
“अवकासु शैवालेषु कर्त्त०” । “मण्डुकावकावेतसशाखावेणौ
ब्रह्मावकावेति” का० १, २, १०, ।

अवकाश पु० अव+काश-घञ् । अवस्थितियोग्यतासम्पादके
काले, देशे च । तत्र कालिकोऽवकाशः क्रियान्तरस्थितियो-
ग्यतासम्पादकः स चावसर इत्यप्युच्यते, “कत्वावकाशे रुचि
संक्षुम्भम्” इति भट्टिः । इत्यान्तरस्थितिप्रवेशयोग्यता-
सम्पादको देशिकः स चावकाश इत्येव “अवकाशं किलो-
दन्वानिति” रघुः ।

अवकीर्ण लि० अव+कृ-क्त । १ व्याप्ते “चतुष्कण्डुप्रकाराव-
कीर्णः कुमा० । २ चूर्णितेऽध्वस्ते च” भावे क्त । ४ “अवकीर्णित्वे,
ब्रह्मचर्यव्रतभङ्गे । अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्या-
व्रताचरेत्” अङ्गि० ।

अवकीर्णिन् पु० अवकीर्णमनेन इष्टा० इनि । ध्वस्तव्रते
ब्रह्मचारिणोयद्व्रतसक्तं स्त्रीसङ्गमादिवर्जनं तस्य भ्रंसे-
ऽवकीर्णता । “अवकीर्णं तु कालेन गर्दभेन चतुष्टये ।
पाकयज्ञविधानेन नैर्ऋतं निशि याजयेत्” अङ्गि० “कुशी-
लवोऽवकीर्णं च दृषलीपतिरेव च” मनुः अवकीर्णि-
लक्षणञ्च—“कामतोरेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।
अतिक्रमं व्रतस्याङ्गवर्धमानं ब्रह्मवादिनः “अवकीर्णं भवेद्-
गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् । गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं
स विशुध्यति” या० स्मृ० स्त्रियं विनाऽपि रेतसः स्नावे
व्रतलोपः “ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियस्येयात् अरण्ये
चतुष्टये लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभेत
नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् तत्र जुह्यात् कामाय स्वाहा
कामकामाय स्वाहा निर्ऋत्यै स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः
स्वाहेति एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गं” इति वसिष्ठोक्तेः
तेन कामतोरेतस उत्सर्गेऽपि अवकीर्णत्वम् । अकामतस्तु
नावकीर्णित्वं किन्तु प्रायश्चित्तात्मत्वं यथोक्तं मनुना
“स्वप्ने सिद्धा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । स्नात्वा क-
मर्च्चयित्वा द्विः पुनर्वानदत्तं जपेत्” ।

अवकुञ्चन न० अव+कुञ्च-ल्युट् । १ आकुञ्चने आकुञ्चनञ्च सत्
स्वेवावयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परसवयवानामारम्भ-
कसंयोगोत्पादकं वस्तुवाद्यवयवकौटिल्योत्पादकं च कर्म
यतो भवति सङ्कुचति पद्मं सङ्कुचति वस्त्रं सङ्कुचति
चक्षोः प्रत्ययः, तादृशं कर्म” वै० सू० ७० । करणे ल्युट्
“अतज्जुं सर्ववेदनाभवन्ति उपक्रम्य” “तोदनभेदनस्तम्भन-
स्वप्नावकुञ्चनाङ्कुशिका भवन्तीति” शुश्रुतोक्ते रोगभेदे च ।
अवकीर्णव्रतम् अवकीर्णिनो व्रतम् प्रायश्चित्तम् । “अथातो-
ऽवकीर्णं प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः ब्रह्मचारी यथा-
वकीर्णतं च चतुर्थकालमब्धं भैक्षं चरेदेवं पूतो भवतीति”

यातातपोक्ते “एवञ्चैव संप्राप्ते वसित्वा गृहभाजिनम् ।
तत्प्रवानचरेत् भैक्ष्यं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन
भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेककालिकम् । उपसृष्टः स्वसवनमेनस
स विशुध्यति” भूक्ते अवकीर्त्तिव्रतसुपक्रमस्य “तत्र प्राय-
श्चित्तं महाव्याद्वृतिभिर्जुह्यात् ओङ्कारपूर्विकाभिः ।
संवत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकावे मितभुग्गायत्रीं
वत्सरानुगां जपेदिति” शङ्खलिखितोक्ते च “अवकीर्त्ति-
निमित्ततु ब्रह्महत्याव्रतचरेत् । खरचर्म्मवासा षण्मासा-
स्तस्मान्मुच्येत किल्बिषात्” अङ्गिरसोक्ते च व्रतभेदे ।
एतस्य विषयभेदः प्रायश्चित्तविवेकतो ज्ञेयः ।

अवकुटार लि० अव+स्वार्थे अतिशये वा कुटारच्-
अत्यन्तनिम्नादौ । अवशब्दार्थे २ वैकृष्ये न० ।

अवकृष्ट लि० अव+कृष-क्त । १ दूरीकृते २ अपसारिते, ३ वहिष्-
कारिते च । अवकृष्टं गृहायकरादेरवकर्षणस्यस्य अर्थः
अच् । ४ गृहायकरमार्जके दासभेदे पु० । “पणोदेयोऽवकृष्टस्य
षड्भुक्तस्य वेतनम् । षण्मासिकस्तयाच्छादो धान्य-
द्रोणस्तु मासिकः” मनुः । “अवकृष्टस्य गृहादिसंमार्जको-
दकादिवाहादेः कर्म्मकरस्य कुल्लू” ।

अवकृष्य लि० अव+कृष कर्म्मणि क्यप् । १ आकर्षणीये २ दूरी-
कार्ये अव+कृष ल्यप् । ३ आकृष्येत्यर्थे अव्य० ।

अवक्लृप्ति स्त्री अव+कृष-क्त रोजः । सम्भावनायाम् “अवक्लृ-
प्ता मर्षयोः” पा० “अवक्लृप्तिरसम्भावना” सि० कौ०
“क्तेव भोक्ष्यसे अवक्लृप्तावेव” सि० कौ० ।

अवकेशिन् लि० अवच्युतं कं सुखं यस्मात् प्रा० व० अवकं
फलमन्यतामोसितं शीलमस्य अवक+ईश-णिनि ।
१ अफले वृक्षे । असन्नाः केशा विद्यन्ते अस्य इति ।
२ अल्पकेशयुक्ते । [लया कुटे ।

अवकोकिल लि० अक्रुष्टः कोकिलया प्रा० स० । कोकि-
अवक्तव्य लि० न वक्तव्यः । १ वक्तुमनर्हे अस्तीत्यादौ वाक्ये
२ निषिद्धवचने ३ मिथ्याभूते च ।

अवक्लृ लि० नास्ति वक्ता यत्र । सुश्रुतोक्ते शोणितादिनिस्सारण
सुखमन्ये व्रणादौ “अन्तःपूयेष्वक्लृषु तथैवोत्सङ्गवत्-
खपि । नेत्रवर्त्तयुदाभ्यासनाङ्गोऽवक्लृताः सशोणिताः” ।

अवक्लृ लि० विरोधे न० त० । वक्त्रताविरोधिनि सारल्ययुक्ते ।

अवक्लृप्तिन् लि० अव+कृष णिनि पु० । अवकर्षणशीले
“अवक्लृप्तिं वृषभं यथा जुरम्” ऋ० ८, १, २, अवक्लृ-
प्तिणसवकर्षणशीलम्” भा० ।

अवक्लृन् लि० अव+क्लृन् कर्त्तरि अच् । १ नीचैः क्लृन्दनशीले

“क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा” य० २२७। भावे घञ् ।
नीचैः २क्रन्दने पु० । भावे ल्युट् अवक्रन्दनस्यत्वं न० ।
अवक्रमे पु० अव+क्रम-भावे घञ् । अवक्रमणे निम्नगतौ ।
अवक्रय पु० अवक्रायते प्रतिक्रपदानेन स्वार्थीनं क्रियतेऽनेन
अव+क्रो-अच् । आह्वय प्रतिक्रपत्वेन देवेऽमृत्योः भाटके
च भाटकञ् गृहवस्त्रादिवस्तुनः एतावत् उपभोगे धनं आह्वय
मिति समयेव परायत्तीकरणम् करणेऽच । इतत् साधने द्रव्ये
शुक्लादिस्थाने वणिग्भिर्द्विपाय देवे (माकुल) ४करे च ।
अवक्रान्ति स्त्री अव+क्रम-क्तिन् । निम्नक्रमणे अधोगमने ।
अवक्रुष्टं लि० अव+क्रुश-कर्म्मणि क्त । कृताक्रोशे बहुहिंस्र
क्रोशः कृतस्तस्मिन् । “अवक्रुष्टः कोकिलया” सि० कौ० ।
अवक्लिन्नं लि० अव+क्लिद-क्त । पाकादधस्तात् १क्लिने (पचा)
१फलादौ जलादिना २अत्यन्तार्द्रं च । पूर्वं पक्वततोऽ-
वक्लिन्नं राज० पूर्वनि० । अवक्लिन्नपक्वम् ।
अवक्लेद पु० अव+क्लिद-भावे घञ् । पाकोत्तरं क्लेदे (पचा-
हञ्जीया) क्लेदश्च जलविशेषसंयोगेन वस्तुनो नाशजनकः
अवयवसंयोगश्चैत्यसंपादको व्यापारः ।
अवक्षय पु० अव+क्षि-भावे अच् । दृष्टुत्तरं नाशोन्मु-
खावस्थायां भावविकारभेदे ।
अवक्षयणं न० अव+क्षि-णिच्-भावे ल्युट् । अवक्षय-
साधने व्यापारभेदे । “ब्राह्मणा उन्मुखावक्षयणमकृतं”
शत० ब्रा० । [यस्यावक्षेपः कृतस्तस्मिन् ।
अवक्षिप्तं लि० अव+क्षिप-कर्म्मणि क्त । कृतावक्षेपे वस्तुनि
अवक्षीणं लि० अव+क्षि-क्त । १अवक्षयप्राप्ते विनाशोन्मुखे
पदार्थे । भावे क्त । २अवक्षये न० ।
अवक्षुतं लि० अव+क्षु-क्त । उपरि कृतक्षुते । यस्थोपरि क्षुतं
कृतं तस्मिन् । “द्विषदक्षं नगर्यक्षं पतिताक्षमवक्षुतम्” मनुः ।
अवक्षेपणं अव+क्षिप-भावे ल्युट् । अधःसंयोगादुन्मुखे
क्रियाभेदे । “सुसलमवक्षिपामीतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन
प्रयत्नवदात्मसंयोगरूपादसमवायिकारणात् हस्ते क्रिया
जायते ततोऽवक्षेपणविशिष्टहस्तोदनादसमवायिकार-
णात् हस्तसंयुक्तस्येऽप्यवक्षेपणं कर्म्म दुग्धदा जायते”
वै० सू० उ० उक्तं ज्ञेयम् । “उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं
प्रसारणं गमनमिति कर्म्माणि” वै० सू० “उत्क्षेपणं तथा-
वक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि
पञ्च च” भाषा० । भावे घञ् । अवक्षेपोऽप्यत्रार्थे । करणे
ल्युट् ङीप् । २बलायाभोधौ स्त्री ।
अवखातं न० निम्नः खातः । गभीरगर्भः ।

अवखाद पु० अवज्ञातः निन्दितः खादः खाद्यम् प्रा० स० ।

निन्दितखाद्ये “नात्वावखादो अस्ति वः” ऋ० १, ४८, ४

“अवखादः अवज्ञातः खादः जुगुप्सितहविर्विशेषः” भा०

अवगणन न० अव+गण-भावे ल्युट् । १ अवज्ञायां २ निन्दने

३ तिरस्कारे ४ परिभवे च । [च ३ तिरस्कृते ४ पराभूते च ।

अवगणित लि० अव+गण-कर्मणि क्त । १ अवज्ञाते २ निन्दिते

अवगण्ड पु० अव+गम+ड डकारस्य नेच्च्म् । गण्डस्त्रयभेदे

गण्डोपरिजाते रोगभेदे (गरगण्ड) ।

अवगत लि० अव+गम-क्त । १ निम्नगते, २ ज्ञाते च । “तस्माच्चा-

वगतत्रज्ज्ञात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं यस्य तु यथापूर्वं

संसारित्वं नासावगतत्रज्ज्ञात्मभावः” इति शा० भा० ।

अवगति स्त्री अव+गम-भावे क्तिन् । १ ज्ञाने २ निश्चयात्मकज्ञाने

च “अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छायाः कर्म-

फलविषयादिच्छायाः ज्ञानेन हि प्रसाधेनावगन्तुमिष्टं

ब्रह्म” “ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः” ब्रह्मावगतिस्त्व-

प्रतिज्ञातेति” च शा० भा० । [उज्ज्व० ।

अवगथ पु० अव+गा-कर्त्तरि य नि० ह्रस्वः । प्रातःस्नाते

अवगदित लि० अव+गद-कर्मणि क्त । १ अपवादयुक्ते २ निन्दिते

अवगम पु० अव+गम-भावे घञ् । १ ज्ञाने २ निश्चयात्मकज्ञाने

“प्रत्यक्षावगमं धर्म्मं सुसुखं कर्त्तुमव्ययम्” गीता ।

अवगाढ लि० अव+गाह-क्त । १ निविड्, २ अन्तःप्रविष्टे,

३ निमग्ने । यस्मिन् अवगाढः कृतस्तस्मिन् ४ जलादौ

५ विषयभूते पदार्थे च । यथा घटज्ञानेन घटत्वविशिष्टघटा-

स्तत्संसर्गश्च अवगाढः । अथ वा अतोलोपे वगादोऽप्युक्तार्थेषु

अवगाह पु० अव+गाह-घञ् । १ स्नाने, २ अन्तःप्रवेशे

३ ज्ञानेन वियोगीकरणे च ॥ आधारे घञ् । ४ स्नान-

स्थाने । वा अलोपे वगाहोप्यतार्थे । ल्युटि । अवगाहन-

मयत् न० ।

अवगाह्य लि० अव+गाह-कर्मणि क्त । १ अवगाहनादि-

योग्ये जलादौ २ अन्तःप्रवेशे ३ विषयीकार्ये च ।

अव+गाह-ल्यप् । ४ अवगाहनं कर्त्तव्ये अव्य० ।

अवगीत लि० अव+गै-क्त । २ निष्वादि जनापवादे २ दुष्टे

३ गृहीते ३ रुद्धे मेदि० भावे क्त । ४ निन्दायाम्

४ लोकापवादे च न० ।

अवगुण पु० अव+गुण-क । दोषे । “परावगुणम् अन्य-

दोषमिति किरा० १३, ४८ । लोकाव्या० सक्ति० ।

अवगुण्डन न० अव+गुण्ड-ल्युट् । योषितां १ शिरःप्रावरण-

क्रियायाम् । करणे ल्युट् । २ सुखाद्याच्छादने वस्त्रे । “अव-

गुण्डनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि” सा० द० “चण्डाल-

स्त्रिमिरावगुण्डनपटक्षेपं विधत्ते विधुः” सा० द० ।

स्तस्मावगुण्डनपटक्षेपलक्ष्यमाणः “भाषः । ३ आच्छा-

दनमात्रे च क्षमित्यवगुण्डनं कथ्येति” तन्त्रम् ।

अवगुण्डनसूत्रा स्त्री अवगुण्डनाय सूत्रा । “सव्यहस्तकता

सुटिर्दीर्घाधोमुखतर्जनी । अवगुण्डनसूत्रे यमभितो भ्रमिता

मता” तन्त्रसारोक्ते सूत्राभेदे ।

अवगुण्डिका स्त्री अवगुण्डयति आदृणोति अव+गुण्ड-

ल्युक् स्त्रीत्वात् टापि अत इत्त्वम् । स्त्रीणां १ सुखा-

वरणशाय्याम्, २ जवनिकायाञ्च । अव-गुण्ड-धात्वर्थे

ल्युक् । ३ अवगुण्डनक्रियायाम् ।

अवगुण्डित लि० अव+गुण्ड-क्त । १ क्षतावगुण्डने आदृते

“रजनीतिमिरावगुण्डिते” कुमा० । ३ चूर्णिते च ।

अवगुम्फित लि० अव+गुम्फ-कर्मणि क्त । यथिते ।

अवगूर्य्य अव्य० अव+गुरी-उद्यमे ल्यप् । वधार्थं दण्डमुद्य-

म्येत्यर्थे “अवगूर्य्य चरेत् कच्छमतिकच्छं निपातने” मनुः ।

अवगृह्य न० अव+ग्रह-क्यप् । व्याकरणसिद्धे प्रगृह्यसंज्ञके

पदे । पाणिनीये प्रगृह्यमिति संज्ञा प्रातिशाख्ये तु

अवगृह्यमिति संज्ञा । यस्यावग्रहः विशेषेण ग्रहः विच्छेद-

वस्तेन भवति न सन्विकार्यं तत् पदं प्रगृह्यमवग्रह-

मिति च भण्यते । यथा हरी एतौ इत्यादि ।

अवगीरण न० अव+गुर-उद्यमे ल्युट् । वधायास्ताद्युद्यमे ।

दण्डनिपातनप्रायश्चित्तेन नान्तरोक्तया प्रसङ्गेन अवगोर-

णनिमित्तप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः” प्रा० वि० ।

अवग्र(ग्रा)ह्य पु० अव+ग्रह-घ १ घञ् वा । १ उटिजलप्रतिबन्धे

“उटिर्भवति सस्यानामवग्रहविशेषिणाम्” “रावणावग्रह-

क्लान्तमिति वागमतेन सः” । नभोनभस्त्रयोर्दृष्टिमवग्रह-

इवान्तरे” इति च रघुः २ अनादृतौ च “उधेव सीतां तदवग्रह-

क्षताम्” कुमा० । ३ निग्रहे “स्वयं विधाता सुरदैत्यरत्नसा-

मनुग्रहावग्रहयोर्वदच्छया” भाषः । व्याकरणोक्ते सन्धिरा-

हित्वरूपे ४ विच्छेदे “इन्द्रोऽसि विश्वौजाः य० १०, २८

मन्त्रे विद्धौजा इति प्राप्ते विश्वौजा म्बान्द्रसमतएव पद-

कारो नावग्रहं चकार” वेदो० । ५ प्रतिबन्धमात्रे “अव-

श्यमव्येष्वनवग्रहग्रहा यथा दिशा धावति वेधसः स्पृहा”

नै० । ६ गजसमूहे हारा० ७ गजललाटे मेदि० । ८ स्वभावे

लिका० अवग्रहास्तु ९ शापे । [मेदि० ३ ज्ञाने च ।

अवग्रहण न० अव+ग्रह-भावे ल्युट् । १ प्रतिरोधे २ अनादरे

अवघट्ट पु० अव+घट्ट-आधारे घञ् । भूमिरन्ध्रे (किद्रे) लिका० ।

करणे घञ् । २ घट्टे (याता) प्रेषणयन्त्रमेदे । भावे घञ् ।
३ चालने, घट्टनाक्रियायाम् भावे ल्युट् । अवघट्टनं तत्रैवार्थे
न० । “प्रदेशस्य वस्तुशोऽवघट्टनादयोहि व्यधा” सुश्रुतः ।
युच् । तत्रैवार्थे स्त्री ।

अवघाटित लि० अव+घट्ट-कर्मणि क्त । चालिते ।

अवघर्षण न० अव+घर्ष-ल्युट् । अधःस्थापयित्वा १ घर्षणे सर्व
तो २ घर्षणे “दुन्यासात् व्रणवत्तावघर्षणम्” सुश्रुतः । ३ मार्जने
च मलावघर्षणम् पातावघर्षणम्” सलिलैः शुद्धिरेतेषां
गोशालैश्चावघर्षणात्” या० स्मृ० ।

अवघात पु० अव+हन-घञ् । १ अवहनने तरङ्गुलादेर्विहारी
करणव्यापारे । अवघातश्च ग्रीहिसंस्कारार्थः व्यापारभेदः
तदकरणे यज्ञासिद्धिः “ग्रीहीन् प्रोक्षति ग्रीहीनवहन्ति”
इत्यादौ प्रोक्षणादिजन्यः । कालान्तरभाव्यवघातजनको व्या
पारो ग्रीहिनिष्ठः कल्प्यते प्रोक्षिता ग्रीह्य एवावघाताय
कल्पन्ते” कुसु० । तथाचावघातजन्यः संस्कारः ग्रीहिनि
ष्ठ इति भीमांसकाः । नैयायिकास्तु “संस्कारः पुंस
एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु” कुसु० । उक्तेः पुरुषएव संस्का
रोऽष्टविधेऽपि जन्यत इत्याहुः । अवघातश्च धर्मिणि सत्येव
तदीयवित्तभीकरणरूपपरिस्काररूपः २ हननमात्रे इताड-
नमात्रे च “कर्णायवातैरपि ताद्यमाना दूरीकृताकारि-
वरेण” “अधरे दत्तदन्तावघाते” सा० द० ।

अवघातिन् लि० तव+हन-णिनि । अवघातको स्त्रियां ङीप् ।

अवघुष्ट लि० अव+घुष-क्त । घोषण्या प्रचारिते ।

अवघूर्सन न० अव+घूर्स-भ्रमणे भावे ल्यु । सर्वतोभ्रमणे ।

अवघाटित अव+घुट-परिवर्त्ते क्त । सर्वतोर्वेष्टिते सम-
न्तात् परिष्टे । सङ्घ “शिविकया प्रायादवघोटितया स्वन-
गरमनुप्राप्य” भा० व० प० । [युच् । अवघोषणायात् स्त्री

अवघोषण न० अव+घुष-भावे ल्युट् । सर्वजनज्ञानायोज्ञैर्घोषणे

अवघ्राण न० अव+घ्रा-भावे ल्युट् । आघ्राणे “पिण्डपित्त-
यक्षवहानप्रमथति प्रागवघ्राणात्” का० २०५११ “अपघ्रा-
णमितरेषु” का० २२, १०, ४ । इदञ्च भोजनानुकल्पतया शिष्टे
रुक्तम् । अतएव आङ्गशेषभोजनस्यावश्यकतया उपवास-
दिने तदवघ्राणमात्रम् विहितम् “आघ्राय पित्तसेवित
मिति” स्मृतेस्तथाचरणम् ।

अवचक्षण लि० अव+चक्ष-ल्यु । निन्दिताख्यानकर्त्तरि
“कुत्साभीक्ष्णायोरर्थे एतस्य तिङ्प्रत्यये अनुदासत्वम् ।

अवचन स० नवचनं कुत्सायां न० त० । निन्द्यायाम् । अभावे
न० त० । २ कथनाभावे “प्रकृतौचावचनात्” कात्या०

२०, ७, २१, “अवचनेऽग्निष्टोमः” । कात्या० २२, १, २ ।
न० व० । ३ वचनमूढ्ये लि० “शकुन्तला साध्वसादवचना
तिष्ठति” । शकु० ।

अवचनीय लि० वक्तुमनर्हः वच-अर्हार्थे अनीयर् न० त० ।

१ वक्तुमनर्होऽस्त्रीलादौ शब्दे “वादेऽवचनीयेषु तदेव द्विगुणं
भवेत्” सनुः । २ वचनीयं निन्द्याम् न० त० । ३ निन्द्याभिन्ने लि० ।

अवचय पु० अव+चि-अच् । पुष्पफलाद्यादाने । “ततः प्रवि-
शतः कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ सख्यौ” शकु० ।

अवचाय पु० अव+चि “हस्तादाने चेरस्तेष्वे” पा० । अचोवाधको
घञ् । हस्तेन पुष्पफलाद्यादाने । “अविरतकुसुमा-
वचायखेदा” भाषः । अव+चि-ण्डुल अवचायम् । अभी-
क्ष्यमवचित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवचारण लि० अव+चर-णिच्-ल्युट् । १ प्रचारणे सुश्रुतोक्ते
२ चारपाकविधौ च “विशेषक्रियावचारणाञ्च” “क्षेत्राणि
ग्रहणं जानीः पोषणं सावचारणम्” शुक्रदोषक्षयकरं
यथास्मभवचारणम्” सुश्रुतः ।

अवचूड(ल) पु० अवनता चूडायां यस्य वा डोलः । १ ध्वजा-
धोवज्जे वस्त्रे । “पिच्छावचूडकलनामिवोरः” “पिच्छाव-
चूडमनुसाधवधाम जगुः” इति च भाषः “अस्योच्चूडाव-
चूडाख्यौ मूर्द्धाधोमुखचूडयोरिति” हला० उक्तेः २ ध्वजा-
धोमुख्याङ्गे चाभरादौ च ।

अवचूर्सन न० सुश्रुतोक्ते १ व्रणरोगभेदे । “तत्र व्रणस्य षट्च-
पक्रमा भवन्ति” इत्युपक्रम्य “सर्पिस्तैलं रसक्रियावचूर्सनं
व्रणधूपनम्” इत्युक्त्वा, “तेषु कषायो वर्त्तिः कल्कः सर्पि-
स्तैलं रसक्रियावचूर्सनमिति शोधनरोपसानीति” ।
अव+चूर्स-भावे ल्युट् । २ घर्षणे । चूर्सैरध्वंसते अवचूर्सं
यति अव+चूर्स+अवध्वंसार्थे णिच्-भावे ल्युट् ।
३ चूर्सनेनावध्वंसे ।

अवचूर्सित लि० अव+चूर्स-घेवे कर्मणि क्त । १ पिष्टे । अव-
चूर्सयतेर्नामघातोः क्त । २ चूर्सनेनावध्वस्ते ।

अवचूल न० अवचूडवत् विग्रहः । ध्वजाधःस्थे १ चाभरादौ
ध्वजाद्यङ्गे “दिवसकरवारणस्यावचूलचाभरकलाप इव”
काद० । [चाभरे लि० ।

अवचूलक न० अवचूलमिव इवार्थे कन् संज्ञायां वा कन् ।

अवच्छिन्न लि० अव+च्छिद्-क्त । अवच्छेदः विशेषणोपा-
धिना विशेषकरणम् । उपाध्यादिना विशेषिते अव-
च्छेदकतानिरूपिते च “प्रतियोग्यसमानाधिकरणयव-
समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताच्छेदकावच्छिन्नं यन्न

भवतीति' चिन्तामणिः। अवच्छेदकता हि स्वरूपसम्बन्धविशेषः
अनतिरिक्तवृत्तित्वं वा तद्विरूपितत्वसर्वच्छेदकत्वं यथा
दण्डादीनां घटकारणतावच्छेदकं दण्डत्वादिकं तस्य
तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् एवं घटादीनामत्यन्ताभाव-
प्रतियोगितायाः तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् घटत्वादिक-
सर्वच्छेदकम् अतः प्रतियोगितायां घटाद्यवच्छिन्नत्वम् ।
परिमाणौ च अवच्छिन्नत्वमित्याकारणम् यथा श्लोषाव-
च्छिन्नो ब्रीहिः श्लोषपरिमाणेन कृतपरिच्छेदो ब्रीहिरित्यर्थः।
सीमाकरणसम्यवच्छेदः। गृहावच्छिन्न आकाशः गृहाकाशः
कस्य शृङ्गुल्यवच्छिन्न आकाशः श्रोत्रमित्यादि । एवमन्तः-
करणावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति वेदान्तिनः ।

अवच्छिन्नवाद पु० अवच्छिन्नतया अन्तःकरणावच्छिन्नतया
जीवस्य वादो व्यवस्थापनम् । वेदान्तिमतप्रसिद्धे चैतन्यस्य
अन्तःकरणवच्छिन्नतया व्यवस्थापनो मतभेदे । तथाहि तेषां
मतद्वयम् केचित् अन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव
इति प्रतिपेदिरे केचित् तदवच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति ।
तत्र नीरूपस्य चैतन्यस्यान्तःकरणे प्रतिबिम्बितत्वेन प्रति-
बिम्बस्य च सिध्यात्वेन जीवस्य सत्त्वानुपपत्तेः बन्ध-
मोक्षयोः सामानाधिकरण्याभावापत्तेः प्रतिबिम्बवादं
दूषयित्वाऽवच्छिन्नवादं समर्थयाञ्चिकिरे । यथा च नैयायि-
कादीनामेकस्यापि नभसः कस्य शृङ्गुल्यदिभेदेन उपाधि-
कृतं नानात्वं न वस्तुतमेवमेकस्यापि चैतन्यस्यान्तःकर-
णोपाधिभेदेनावच्छिन्नतया नानात्वं तेन "तदुपलक्षण-
त्वात्" शा० सू० "घटसंघटतआकाशे गीयमाने यथा घटे ।
घटो नीयेत नाकाशस्तद्वज्जीवो न भोपम" इत्युक्ते च जीवस्य
न सत इहलोकपरलोकगमित्वमपि तु बुद्धिरूपाधि-
भेदेन तथा व्यवहारः अतो न बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः
यन्निजुपाधौ अज्ञानाधीना संसारप्रवृत्तिस्य जीवभावा-
त्मकतया बन्धः, यत्र च तद्विद्वत्तिः न तत्र तथा, किन्तु-
मोक्षः । विस्तरस्वाकरे ।

अवच्छुरित न० । अव+क्षुर-भावे क्त । १ अदृष्टाद्ये-
स्वार्थे कन् तल्लैव । कर्मणि क्त । २ मिश्रिते लि० ।

अवच्छेद पु० अव+छिद्-भावे घञ् । १ छेदने २ सीमाकरणे
३ विशेषकरणे ४ अवधारणे "शब्दार्थानां भवच्छेदे विशेषश्च्युति
हेतवः" वाक्य प० ५ इयत्ताकरणे दैव्याप्तौ च । अवच्छिद्यते
ऽत्रेन करणे घञ् । इयत्ताकरणसाधने ७ एकदेशे अवय-
वादौ । अः कश्चित् पदार्थः कश्चिद्विदाधारे एकदेशे
तिष्ठति तल्लैव प्रदेशान्तरे चेन्न तिष्ठतीति शब्दव्याख्येति

तस्याव्याख्येतिताया निरूपकोऽवयवादिः । यथा दृष्टे
अपदेशे कपिसंयोगः मूलदेशे तदभावः अतः कपि-
संयोगः अव्याख्येतिः तादृशाव्याख्येतिताया न्यास-
कश्च मूलादिप्रदेशः तत्रावच्छेदशब्देनाभिधीयते । तादृशा-
वच्छेदश्च द्विविधः देशः कालश्च । तत्र देशसत्त्वे काल
विशेषे तदभावात् काल एव तत्राव्याख्येतितायान्यासकः ।
यथा आत्मानि जाग्रदादौ ज्ञानं सुषुप्तौ तदभावः ।
देशरूपस्तूतः । अवच्छेदावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामा-
नाधिरण्यसिद्धिः प्रतिबन्धिका इति शिरोमणिः । अव-
च्छेदाः यावन्तः साध्यसिद्धौ प्रदेशास्तावतामेवावच्छेदेन
साध्यसम्बन्धव्यापकत्वेनेति तदर्थः ।

अवच्छेदक लि० अवच्छिन्नति अव+छिद्-खुल् । १ छेदके
२ इयत्ताकारके ३ सीमाकारके ४ अवधारके ५ अव्याख्येति
तानिरूपके च । अवच्छिन्नशब्दे विद्यतिः । "प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नमिति" चिन्तामणिः । अवच्छेदकत्वं च अव-
दके इव तदवच्छेदकेऽपि स्वीक्रियते यथा वज्रिमान् पर्वत
इति बुद्धौ वज्रभाववान् पर्वत इति निश्चयः प्रतिबन्धकः तत्र
प्रतिबन्धकतावच्छेदकं निश्चयत्वमिव तत्तद्विषयताऽपि तत्रा-
वच्छेदिका तथा च वज्रित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वत-
त्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वज्रित्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपितभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतासामानाधि-
करणप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनि-
श्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे निश्चयत्वस्येव तत्तद्विषयताया अपि
तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तथा तादृशज्ञानत्वस्येव तत्तद्विष-
यताया अपि प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वम् । इयंस्तुभेदः अनुसृ-
ख्यमानजातेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं न तदवच्छेदकताया अव-
च्छेदकमस्ति तेन घटवद्भूतत्वमिति बुद्धौ घटत्वनिष्ठप्रका-
रतावच्छेदकताया नान्यदवच्छेदकम् तथाच यथा घटनिष्ठ-
प्रकारताया अवच्छेदकम् घटत्वम् एवं घटत्वनिष्ठप्रका-
रतायानान्यदवच्छेदकमतस्तस्य निरच्छिन्नावच्छेदकता अनु-
सृख्यमानेत्युक्तेऽसृख्यमानजातेर्नस्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं तेन
घटत्ववच्चान् देश इत्यादौ घटत्वप्रकारताया अवच्छे-
दकमस्तीति । अत्राप्ययं विशेषः धर्मांशे भासमानधर्माः
विशेष्यतावच्छेदकः प्रकारांशे भासमानः प्रकारतावच्छेदक एव
सर्वत्र । किन्तु प्रतियोग्यं भासमानधर्मस्य न प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वमपि तु अतिप्रसङ्गाद्यनापादकस्यैव धर्मस्य
तथात्वं यथा कम्बुग्रीवादिमात्रास्ति इत्याद्यभावबुद्धौ
घटत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् "सम्भवति लघौ

धर्मे गुरो तदभावात्" दीधित्युक्तेः शक्यतावच्छेदकत्वं
विषयतावच्छेदकत्ववत् गुरुधर्मस्यापि स्वीकृतमाकरे ।
अवच्छेदकत्वनिर्वाप्ति स्त्री रघुनाथशिरोमणिकृते अवच्छेद-
कतापदार्थनिर्वायके अनुमानखण्डान्तर्गते ग्रन्थभेदे ।
अवच्छेद्य त्रि० अव+छिद-गण्यत् । १ छेदनाहं २ अवधार्यं
विशेषणीये ३ अवच्छेदाहं च पदार्थे यथा दण्डत्वे नावच्छेद्या
घटादिकारणता घटत्वे नावच्छेद्या घटप्रतियोगिता ।
अवजय पु० अव+जि-अच् । पराजये "येनेन्द्रलोकावजयाय
दम्नः" रघुः ।
अवज्ञा स्त्री अव+ज्ञा-अङ् । "अनादरे । आत्मन्यवज्ञां शिथि-
लोचकार" रघुः । "गत्यर्थमन्यतेर्दे चेष्टावज्ञयोः" रुद्रघ० ।
"अविज्ञावज्ञेयं परितपति नोच्चैरपि बुधम्" उद्भटः ।
अवज्ञात त्रि० अव+ज्ञा-क्त । १ अनादरे २ तिरस्कृते ३ कृतावमाने च
अवज्ञान न० अव+ज्ञा-भावे ल्युट् । १ अवमाने २ तिरस्कारे
३ अनादरे "इक्षितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः" रघुः
अवज्ञेय त्रि० अव+ज्ञा-कर्मणि यत् । १ अनादरणीये २ तिरस्कार्यं
"विप्रा हि क्षत्रियात्मानोनावज्ञेयाः कदाचन" या० सू० ।
अवट पु० अव+अटन् । १ गच्छे, २ क्रूमे, । "रक्षसां गतसत्त्वानामेष
धर्मः सनातनः । अवटे ये निधीयन्ते" रामा० । "भूतौ-
दनो निवेद्यश्च स्तम्भापकारिणोऽवटे" सुश्रु० । "अवटेऽवव-
नयति" शत० ब्रा० । ३ देहस्य निम्नस्थाने कण्ठमूलादौ
च "अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" या० सू० ।
"शरीरे यः अवटः कश्चिन्निर्देशः कण्ठमूलकत्वादि" मिता०
४ ऐन्द्रजालिकजीविकावति च गंगा० यज् आवट्यः । अव-
टभवे त्रि० । [आधारे ल्युट् । नरकभेदे नरकगण्डे विवृतिः ।
अवटनिरोधन पु० अवटे गच्छे निरुध्यतेऽत्र अव+नि+रुध
अवटि स्त्री अव+अटि । १ गच्छे २ क्रूमे च वा ङीप् अवटीत्यपि ।
अवटीट त्रि० अवनता नासिका प्रा० स० नतार्थे नासायाः
टीटादेशः अर्थ आदित्वाद् । (खांदा) नतनासिके जने ।
अवटु पु० अव+टीक-सित्वा० ङु । १ गच्छे, २ वृक्षभेदे, ३ क्रूमे च ।
४ यीवापञ्चाङ्गागे, ५ यीवाया उन्नतभागे च स्त्री ४ देहस्य
निम्नदेशे "अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" इति
या० सू० । पाठान्तरम् "अवटावथ हन्तोश्च प्रगृह्योन्न-
मयेर्जरम्" सुश्रु० । न० त० ५ वटुभिन्ने पु० ।
अवटुज पु० अवटौ जायते जन-ङ ७ त० । शिरःस्थचरमकेये
घाटास्थकेये "रागवानवटुजेऽवकष्य" माघः ।
अवटोदा स्त्री न० त० अवटस्य कूपखोदकमिव उदकमस्याः
उदादेशः । भारतवर्षीये नदीभेदे ।

अवडङ्ग पु० अवगतो डङ्गः शब्दो यस्मात् । हठस्थाने जटा० ।
अवडीन न० अव+डी-भावे क्त । अवरोहणरूपे पक्षिगतिभेदे ।
अवत पु० अव+अटच् वेदे पु० टस्य तः । अवतरूपे कूपादौ
निरु० "सिक्तमवतम्" ऋ० १, १३०, २ "अवतमवटमिति"
भा० "अवते न कोशम्" ऋ० ४, १७, १ ई ।
अवतंस पु० न० अव+तन्स-घञ् । १ कर्णपूरे, २ शिरोभूषाभेदे
च । "कक्षावतंसद्विगुणाच्छूलम्" "स्वाङ्गनक्षोभचक्षाव-
तंसाः" "गणा नामेरुद्रसंशवतंसाः" इति च कुमा० ।
अवतंसित त्रि० अव+तन्स-क्त । भूषिते "समदनमवतंसिते
ऽधिकसूम्" माघः । वा अङ्गीमे वतंसितोप्यत्र ।
अवतमस न० अवततं व्याप्तं तमः प्रा० स० अच् समा० ।
व्याप्तान्धकारे । "अवतमसमिदायै भास्वताभ्युक्तेन"
माघः ।
अवतरण अव+टृ-भावे ल्युट् । तीरादिप्रदेशात् १ जलाद्य-
वगाहाद्यर्थमवरोहणे २ अन्यरूपेण प्रादुर्भावे "अंशावतरणम्"
भा० आ० प० । वस्तुमात्रस्य स्वस्थानात् ३ अवरोहणे (नामा)
"स्तन्यावतरणे चैव ज्वरोदोषैः प्रवर्तते । स्त्रीणां सप-
प्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः" सुश्रु० । अवतीर्यते येन
करणे ल्युट् । नद्यादेः सोपानादौ ४ तीर्थे ।
अवतरणी स्त्री अवतरति ग्रन्थोऽनया अवटृ करणे ल्युट् ।
ग्रन्थप्रस्तावार्थं प्रथममुपोद्घातरूपायां सङ्गतौ (आभास)
इत्याख्यायां २ परिपाद्याश्च स्वार्थे कन् अवतरणिकाप्यत्र ।
अवतान पु० अव+तन-घञ् कर्मणि घञ् । १ सन्ताने
२ अधोमुखे ३ लताप्रताने च "लताशतैरवततामवतान-
शतैस्तथा" रामा० ।
अवतार पु० अव+टृ करणे घञ् । १ तीर्थे, (पुष्करिण्यादेः सोपा-
नपङ्क्तौ) "रुद्धे गजेन सरितः सखाऽवतारे" माघः ।
भावे घञ् । २ प्रादुर्भावे "नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" वा
भूत्परीवादमवावतारः" इति च रघुः ३ देवानामंशानेशवशेन
प्रादुर्भावे च । "अवताराह्यसंख्येया" इत्युक्तेः तेषां
बहुत्वेऽपि प्राधान्याद्दृश्यैव विष्णोरेवतारा शास्त्रप्रसिद्धाः यथा
"मत्स्य" "कूर्मोर्वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च
रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" पुरा० । छण्डमालायां तु प्रकृतेरेव
एते अवतारा उक्ताः प्रकृतिर्विष्णुरूपान् पुंरूपश्च महेश्वरः । एवं
प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश । कृष्णरूपा कालिका स्थात्
रामरूपा च तारिणी । वगला कूर्ममूर्तिः स्थात् मीनो
धूमावती भवेत् । विष्णुमस्ता नृसिंहः स्थाद्वराहश्चैव भैरवी ।
सुन्दरी जामदग्न्यः स्थात् वामनो भुवनेश्वरो । कमला

बौद्धरूपा स्यात् मातङ्गी कल्किरूपिणी । स्वयं भगवतो
 काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । स्वयं च भगवान् कृष्णः काली-
 रूपोऽभवद् ब्रजे । भागवते १ स्क० ल प्राधान्यतः अन्येऽप्यव-
 तारा उक्ताः यथा 'लीलावतारात्तरतो देवतिर्यङ्मरादिषु'
 इत्युपक्रम्य । 'जम्बहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः ।
 संभृतं षोडशकलमादौ लोकसिद्धयया । यस्याम्भसि
 शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः । नाभिस्तदास्त्रजादासी
 दुव्रज्जा विप्रसृजं पतिः । यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितोलोक
 विस्तरः । तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्वमूर्जितम् । पश्य-
 न्यदोरूपमदभ्यवचुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् । सहस्र
 मूर्द्धेश्वरपाक्षिनासिकं सहस्रमौख्यस्वरकुण्डलोत्सवत् । एत-
 न्नावावताराणां निधानं बीजमव्ययम् । यस्यांशं येन
 सृज्यन्ते देवतिर्यङ्गरादयः । स एव प्रथमं देवः कौमारं
 सर्गमाश्रितः । चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यं सखण्डितम् ।
 द्वितीयस्तु भवायास्य रसातलगतां महीम् । उद्धरिष्यन्नुपादत्त
 यज्ञेशः शौकरं वपुः २ । तृतीयस्तु विसर्गे वै देवर्षितुष्टेय सः ।
 तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैषकर्मिणः कर्मिणां यतः ३ । तस्यै धर्म-
 कलासर्गे नरनारायणावधौ । भूतात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्च-
 रन्तपः ४ । पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविभूतम् ।
 प्रोवाचासुरयेः सांख्यं तत्त्वयामविनिर्मुक्तम् ५ । षष्ठमत्रे रपत्न-
 त्वं वृतः प्राप्नोऽनुसूयया । आन्वीक्षिकीमलकाय प्रह्लादा-
 दिभ्य उचिवानुद । ततः सप्तम आकृत्यां रुचेर्वैष्णोऽभ्यजायत
 सतामाद्यैः सुरगणैरपात् स्वायम्भुवान्तरम् । ७ अष्टमे मेरु-
 देव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः । दर्शयन् तत्त धीराणां सर्वार्थ-
 श्रमनसंस्तुतम् । कृपिभिर्याचितोभेजे नवमं पार्थिवं
 वपुः । दुग्धे मामोषधीर्विप्रास्तेन यः स उग्रसमः ८ । रूपं स
 जम्बहे मातुष्यं चाक्षुषान्तरसंज्ञवे । नाव्यारोप्य महीभया
 सपाद्वैवस्वतं सत्सु १० । सुरासुराणाञ्चदधिं मथूतां मन्दरा-
 चलम् । दध्ने ककठरूपां पृष्ठ एकादशे विभुः ११ । धान्व-
 न्तरं द्वादशमं त्रयोदशमेव च १२ । अपाययत् सुरा-
 नन्यान्मोहिन्याऽमोहयत् स्त्रिया १३ । चतुर्दशं नार-
 सिंहं बिभ्रद्द्वैत्येन्द्रमूर्जितम् । ददार करजैरुवावेरकां कट-
 कयथा १४ । पञ्चदशं वासनकं कृत्वागादध्वरं बलेः ।
 पदत्रयं याचमानः प्रत्यादितुस्तुष्टिपिष्टम् १५ । अवतारे
 षोडशमे पश्यन् धर्मं ह्येन्द्रोऽहो १६ । ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां
 पराशरः । चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽस्यमेषसः ।
 १७ । नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यविकीर्षया । ससृजनिपट्टादीनि

चक्रे वीर्यांशयतः परम् १८ । एकोनविंशे विंशति मे वृष्णिषु
 प्राप्य जन्मनी । रामकृष्णाविति भुवो भगवान्हरहरम्
 १९ । २० । ततः कलौ संप्रवृत्ते संभोजाय सुरद्विषाम् । बुद्धो-
 नान्नाजिनसुतः कीकटेषु भविष्यति । २१ । अथासौ युगसन्ध्या-
 यां दस्युप्रायेषु राजसु । जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्कि-
 र्जगत्पतिः २२ । अवताराहस्येष्टया हरेः सर्वविधैर्द्विजाः ।
 यथा विदांसिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः । ऋषयो
 मनवोदेवा मनुपुत्रा महौजसः । कलाः सर्वे हरेरेव स
 प्रजापतयः सृताः । एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्
 स्वयम् । इन्द्रादिव्याकुलं लोकं गूढयन्ति युगे युगे ।
 'कलिन् काले स भगवान् किं वरुः कीदृशो नृभिः । नाम्ना-
 केन विधानेन पूज्यते तदिहोच्यताम्' । इति प्रश्ने ।
 'कृतं त्वेता द्वापरञ्च कलिरित्येषु केशवः । नाना-
 वर्णाभिषाकारो नानैव विधिनेज्यते । कृते शुक्लचतुर्बाह्व-
 र्जटिलोवलकलास्वरः । कृष्णाजिनोपवीताद्यान् विभ्र-
 ह्ण्डं कमण्डलुम् । मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्वैराः सुहृदः
 सभाः । यजन्ति तपसा देवं शमेन च दमेन च । हंसः
 सुपर्णः वैकुण्ठो धर्मायोगेश्वरोऽमलः । ईश्वरः पुरुषोऽ-
 व्यक्तः परमात्मेति गीयते । त्वेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाह्व-
 र्स्तु मेखलः । हिरण्यकेशस्त्वय्यक्तः सुकक्षुवाद्युपलक्षयः ।
 तं तदा मनुजा देवं सर्व्यदेवमयं हरिम् । यजन्ति विद्यया
 त्वया धर्म्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः । विष्णुर्धृक् प्रज्ञागर्भः
 सर्वदेव उरुक्रमः । वृषाकपिर्जयन्तश्च गाय इतीर्यते ।
 द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः । शीवत्सादि-
 भिरक्षोभ्यलक्ष्यैरुपलक्षितः । तं तदा पुरुषं मर्त्या महा-
 राजोपलक्षयम् । यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो
 नृप । नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्क्षेपाय च । प्रद्युम्नाया-
 निरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः । नार यथाय ऋषये पुरुषाय
 महात्मने । विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः । इति
 द्वापर उर्वीशः स्तुवन्ति जगदीश्वरम् । नाना तन्त्रविधानेन
 कलावपि यथा शृणु । कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गो-
 पाङ्गास्त्रपार्श्वदम् । यज्ञैः संकीर्तनप्रायेर्वजन्ति हि सुमेध-
 सः । ध्येयं सदापरिभवममभीष्टदोहं तीर्थसदं शिवविरि-
 त्तुतं शरयम् । भूतार्त्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतवन्दे
 महापुरुष । ते चरन्सारविन्दम् भा० ११ स्कान्० ।
 अन्यत्र अवतारभेदस्तत्त्वोक्तः 'हंसस्वरूपवदद्व्युत-
 आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान् पिता नः ।
 विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्षस्तेनाकृतामभुभिदा

श्रुतयोहयास्ते । सुतोऽप्यथे सधुरिलौषधयश्च मातृखे
क्रौडे हतो दितजउडरताम्भसः क्लाम् । कौम्भे हतोऽद्रि-
न्दतोन्मथने स्वष्टे ग्राहप्रपन्नमिभराजमसुद्धात्तम् ।
संस्तुन्वतो निपतितान् अमणानृषींश्च यक्रञ्च उल्लवधतस्तमसि-
प्रविष्टम् । देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहितान् अनाथा जन्नेऽसुरेन्द्र
सभयाय सतां नृसिंहे । देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थ-
हत्वान्तरेषु भुवनान्यदधत् कलाभिः । भूत्वाथ वामन इमामह-
रङ्गलेऽङ्गां याचञ्चाच्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः । निःक्ष-
तियामकत गाञ्च लिसप्रकत्वोरामस्तु ह्यहयकुलाप्ययबाङ्-
वाग्निः । सोऽङ्घ्रिं बबन्ध दशवक्त्रमहन् सलक्षं कीता-
पतिर्जयति लोकमल्लकोत्तिः । भूमेर्भरावतरणाय यदु-
ष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि । वादै-
र्विभोहयति यच्चक्रतोऽतदहान् श्मशान् कलौ क्षिति
भुजोत्पह्निष्यदन्ते । एवंविधानि जन्मानि कर्माणि च
जगत्पतेः । भूरीणि भूरियशसोवर्णितानि महाभुजः ।
सुरासुरादृग्भावतारा भारते आदिपर्वणि दर्शिताः यथा
“इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन् विदुष्यताम् । आदि-
देश तदा सर्वांन् विबुधान् भूतकृत्स्वयम् । अस्या भूमेर्नि-
सितुं भारं भागैः पृथक्पृथक् । अस्यामेव प्रसूयञ्च विरो-
धायेति चाब्रवीत् । तथैव च समानीय गन्धर्वान्पुंसान्
गणान् । उवाच भगवान् सर्वांनिदं वचनमर्धवत्” । इत्युप-
क्रम्य “स्वैस्त्रैः शैः प्रसूयञ्च यथेष्टं मानुषेषु च । अथ
यक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः । तथ्यमर्थञ्च पथ्यञ्च
तस्य ते जगत्कृत्स्नदा । अथ ते सर्वेऽप्योऽयैः स्वैर्गन्तुं भूमिं
कृतक्षणाः । नारायणममिलम्नं वैकुण्ठमुपचक्रुः । यः
स यक्रमदापाणिः पीतवासाः शितिप्रभः । पद्मनाभः
सुरारिभः पृथुग्वीर्योऽक्षितेक्षणः । प्रजापतिपतिर्देवः सुर-
नाथो महाबलः । श्रीवत्साङ्गो हृषीकेशः सर्वदेवतपू-
जितः । तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् । अंशे-
नावतरेत्येवं तथेत्याह च तं हरिः” इत्युपक्रम्य च
“अथ नारायणेनेत्यं चकार सह संविदम् । अवतर्तुं महीं
स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः । आदिश्य च स्वयं यक्रः सर्वा-
नेव द्विवैकसः । निजगाम पुनस्तस्मात्क्षयाच्चारायणस्य च ।
तेऽभरारिपिनाशाय सर्वलोकहिताय च । अवतरेः क्रमे-
णैव महीं स्वर्गाद्विवैकसः । ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पाथि-
वर्षिकुलेषु च । जज्ञिरे राजशर्दूल यथाकामं दिवैकसः” ।
इति सामान्यत उक्त्वा । “मानुषेषु मनुष्येन्द्र ! संभूता ये
दिवैकसः । प्रथमं दानवाश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्वशः ।

विप्रचित्सिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः । जरासन्ध
इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः । दितेः^१ पुत्रस्तु
यो राजन् । हिरण्यकशिपुः स्रुतः । स जज्ञे मानुषे
लोके शिशुपालो नरर्षभ ! । संह्लाद इति विख्यातः
प्रह्लादस्यानुजस्तु यः । स यत्न इति विख्यातो जज्ञे
वाल्मीकिपुङ्गवः । अनुह्लादस्तु तेजस्वी योऽभूत् ख्यातो
जघन्यजः । पृष्टकेतुरिति ख्यातः स बभूव नरेश्वरः ।
यस्तु राजञ्छिविनाम दैतेयः परिकीर्तितः । द्रुम इत्य-
भिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः । वाक्कसो नाम
यस्तेषामासीदसुरसत्तमः । भगदत्त इति ख्यातः स जज्ञे
पुरुषर्षभ ! । अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्खश्च वीर्यवान् ।
तथा गगनमूर्ध्ना च वेगवाञ्छाल पञ्चमः । पञ्चैते जज्ञिरे
राजन् वीर्यवन्तो महासुराः । केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्ष-
भसत्तमाः । केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रताप-
वान् । अमितौजा इति ख्यातः सोऽप्यकर्मा नराधिपः ।
खर्भातुरिति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । उपसेन
इति ख्यात उपकर्मा नराधिपः । यस्त्वश्वइति विख्यातः
श्रीमानासीन्महासुरः । अशोको नाम राजाऽभून्महावी-
र्योऽपराजितः । तस्मादवरजो यस्तु राजन्मपतिः
स्रुतः । दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिको मनुजर्षभः ।
पृषपर्वेति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ
इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवद्गुपः । अजकस्त्ववरो राजन् । य
आसीद्वृषपर्वणः । स शाल्व इति विख्यातः पृथिव्यामभव-
द्गुपः । अश्वघ्रीवइति ख्यातः सत्ववान् यो महासुरः ।
रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवद्गुपः । स्रुतस्तु
मतिमान् राजन् । कीर्त्तिमान् यः प्रकीर्त्तितः । पृष्टक इति-
ख्यातः क्षितावासीत्य पार्थिवः । तुङ्गण्ड इति विख्यातो
य आसीदसुरोत्तमः । सेनाविन्दुरिति ख्यातः स बभूव
नराधिपः । द्रुपदो नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः ।
नर्मजिज्ञास राजासीद्भुवि विख्यातविक्रमः । एकचक्रइति
ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव
प्रथितः क्षितौ । विहृपाक्षस्तु दैतेयक्षितयोधी महासुरः ।
क्षितधन्मेति विख्यातः क्षितावासीत्य पार्थिवः । हरस्वरि-
हरो वीर आसीदो दानवोत्तमः । सुबाहुरिति विख्यातः
श्रीमानासीत्य पार्थिवः । सुहरस्तु महातेजाः शत्रुपञ्चय-
ङ्करः । वाल्मीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ ।
निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रस्तु य आसीदसुरोत्तमः । सुङ्गकेश इति
ख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । निङ्गम्बस्त्वजितः संख्ये

महामतिरजायत । भूमौ भूमिपतिश्रेष्ठो देवाधिप इति
 स्मृतः । शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः । पौरवो
 नाम राजर्षिः स बभूव नरोत्तमः । सुक्रयस्तु महावीर्यः
 श्रीमान् राजन्महासुरः । सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ
 जज्ञे महीपतिः । क्रयस्तु राजन् ! राजर्षिः क्षितौ जज्ञे
 महासुरः । पार्ष्वतेय इति ख्यातः काञ्चनाचलसन्निभः ।
 द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव ह । प्रह्लादो नाम
 बाह्लीकः स बभूव नराधिपः । चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके
 ताराधिपोपमः । चन्द्रवर्म्मेति विख्यातः काम्बोजानां नरा-
 धिपः । अर्क्ष इत्यभि विख्यातो यस्तु दानवपुङ्गवः ।
 ऋषिको नाम राजर्षिर्बभूव नृपसत्तमः । स्मृता इति वि-
 ख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं
 नृपसत्तमः । गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।
 द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । मयूर इति
 विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । स विश्व इति विख्यातो
 बभूव पृथिवीपतिः । सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु
 यः । कालकीर्त्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ।
 चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः । शुनको
 नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः । विनायनस्तु चन्द्रस्य य
 आख्यातो महासुरः । जानकिर्नाम विख्यातः सोऽभवन्मनु-
 जाधिपः । दोषजिह्वस्तु कौरव्यः य उक्तो दानवर्षभः ।
 काशिराजः स विख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 अहन्तु सुषुप्ते यन्तु विहिंसाकुर्वन्नुमर्दनम् । स
 क्राय इति विख्यातो बभूव मनुजाधिपः । अना-
 युपस्तु पुच्छाणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः । विश्वरो नाम
 तेजस्वी वसुमिलो नृपः स्मृतः । द्वितीयो विक्राद्यस्तु
 नराधिपः ! महासुरः । पाण्डुराङ्गाधिप इति विख्यातः
 सोऽभवन्नृपः । बलीन इति विख्यातो यस्त्वासीदसुरोत्तमः ।
 पौण्ड्रमातुस्तु इत्येवं बभूव स नराधिपः । इत्थं इत्यभि-
 विख्यातो यस्तु राजन्महासुरः । मणिमान्नाम राजर्षिः
 स बभूव नराधिपः । क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽ-
 सुरः । दण्ड इत्यभि विख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ।
 क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्तस्यः परिकीर्त्तितः । दण्डधार इति
 ख्यातः सोऽभवन्मनुजर्षभः । कालेयानान्तु ये पुच्छास्तेषा-
 मष्टौ नराधिपाः । जज्ञिरे राजशार्ङ्ग ! शार्ङ्गलसमवि-
 क्रमाः । मगधेषु जयत्यनेनस्तेषामासीत् पार्थिवः । अष्टा-
 षष्ट्यंशं यस्तेषां कालेयानां महासुरः । द्वितीयस्तु तस्तेषां
 श्रीमान्गृहिरिहोपमः । अपराजित इत्येवं स बभूव नरा-

धिपः । तृतीयस्तु महातेजा महामाथो महासुरः ।
 निषादाधिपतिर्जज्ञे भुवि भीरुपराक्रमः । तेषामन्यतमो
 यस्तु चतुर्थः परिकीर्त्तितः । अश्विमानिति विख्यातः
 क्षितौ राजर्षिसत्तमः । पञ्चमस्तुभवत्तेषां प्रवरो यो महा-
 सुरः । महौजा इति विख्यातो बभूव ह परन्तपः । षष्ठस्तु
 मतिमान् यो वै तेषामासीन्महासुरः । अभीरुरिति विख्यातः
 क्षितौ राजर्षिसत्तमः । सप्तदसेनस्तु नृपस्तेषामेवाभवद्ग-
 णात् । विभ्रुतः सागरान्तायां क्षितौ धर्म्मार्थतत्त्ववित् ।
 वृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां नराधिपः । बभूव राजा
 धर्म्मात्मा सर्वभूतहिते रतः । कुक्षिस्तु राजन् ! विख्यातो
 दानवानां महाबलः । पार्ष्वतेय इति ख्यातः काञ्चना
 चलसन्निभः । क्रयनश्च महावीर्यः श्रीमान्नाजन्महासुरः ।
 सूर्याक्ष इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः । अशु-
 राणास्तु यः सूर्यः श्रीमांश्चैव महासुरः । दरदो नाम
 बाह्लीको वरः सर्वमहीक्षिताम् । गणः क्रोधवशो नाम
 यस्ते राजन् ! प्रकीर्त्तितः । ततः सञ्जिज्ञिरे वीराः क्षिताविह
 नराधिपाः । मद्रकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा ।
 सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽयं बाह्लीकः । क्रथो विचित्रः
 सुरथः श्रीमान्नीलश्च भूमिपः । वीरवासाश्च कौरव्यः !
 भूमिपालश्च नामतः । दन्तवक्रश्च नामासीद्दुर्जयश्चैव दा-
 नवः । रुक्मो च नृपशार्ङ्गलो राजा च जनमेजयः ।
 आषाढोवायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च । एकलव्यः सुमि-
 तश्च वाटधानोऽयं गोमुखः । कारुणकाश्च राजानः क्षेम-
 धूर्त्तिस्तथैव च । श्रुतायुर्द्वहश्चैव वृहत्सेनस्तथैव च ।
 क्षेमोऽप्यश्रीर्यः कुहुरः कलिङ्गेषु नराधिपः । मतिमांश्च
 मनुष्यन्द् ईश्वरश्चेति विभ्रुतः । गणात् क्रोधवशादेव राज-
 पूगोऽभवत् क्षितौ । जातः पुरा महाभागो महाकीर्त्ति-
 र्महाबलः । कालनेमिरिति ख्यातो दानवानां महाबलः ।
 स कंस इति विख्यात उपसेनसुतो बली । यस्त्वासी-
 दैवको नाम देवराजसमद्युतिः । स गन्धर्वपतिर्मुख्यः
 क्षितौ जज्ञे नराधिपः । वृहस्पतेर्दृष्टकीर्त्तैर्दिवैर्विद्धि
 भारत ! । अंशात् द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमथोनिजम् ।
 धन्विनां नृपशार्ङ्गलः । यः सर्वज्ञविदुत्तमः । महाकीर्त्ति-
 र्महातेजाः स जज्ञे मनुजेश्वरः । धनुर्वेदे च वेदे च
 यं तं वेदविदो विदुः । गरिष्ठं चित्रकर्मणं द्रोणं स्वगुल-
 वर्द्धनम् । महादेवान्तकाभ्याश्च कामात् क्रोधाच्च भारत । ।
 एकत्वमुपपन्नानां जज्ञे शूरः परन्तपः । अश्वत्यामा महा-
 वीर्यः शत्रुपक्षचयावहः । वीरः कमलपत्माक्षः क्षितावा-

सीधराधिपः । जज्ञिरे वसवस्तुष्टौ गङ्गायां शान्तनोः सुताः ।
 वशिष्ठस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च । तेषामवरजो
 भीमः कुरुक्षामभयङ्करः । सतिमान्देविद्वान्भी शत्रुपक्ष-
 जयङ्करः । जामदग्नेन रामेण सर्वास्त्रविदुषां वरः ।
 योऽयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना । यस्तु राजन् !
 ऊपोनाम ब्रह्मधिरभवत् क्षितौ । रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि
 संभूतमतिपौरुषम् । शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्भ्राजा लोके
 महारथः । हापरं विद्धि तं राजन् । संभूतमरिमर्द्दन्म् ।
 सात्यकिः सत्यसन्धश्च योऽसौ दृष्टिदुर्बोद्धहः । पक्षात् स
 जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्द्दन्म् । द्रुपदश्चैव राजर्षिस्तत
 एवाभवद्गणात् । साहुषे नृप । लोकेऽस्मिन् सर्वशस्त्रभृतां-
 वरः । ततश्च कृतवर्माणं विद्धि राजन् । जनाधिपम् । तम-
 प्रतिसकस्मांश्च क्षत्रियधर्मसत्तमम् । मरुतान्तु गणाद्विद्धि
 सङ्घातमरिमर्द्दन्म् । विराटं नाम राजानं परराष्ट्रप्रता-
 पनम् । अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविद्यतः । स
 गर्भवर्षतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्द्धनः । धतराष्ट्र इति ख्यातः
 क्षण्डैपायनात्मजः । दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नरा-
 धिपः । मातृदेशादपेः कीपादन्ध एव व्यजायत । तस्यै-
 वावरजो भ्राता महाशस्त्रो महाबलः । स पाण्डुरिति
 विख्यातः सत्यधर्मरतः शुचिः । अत्रेस्तु सुमहाभागं
 पुत्रं पुत्रवतांवरम् । विदुरं विद्धि तं लोके जातं बुद्धि-
 मतांवरम् । कलेरंशस्तु सङ्घज्ञे भुवि दुर्योधनो नृपः ।
 दुर्बुद्धिर्दुर्मतिश्चैव कुरुक्षामयशस्करः । जगतो यस्तु सर्वस्य
 विद्विष्टः कलिपूरुषः । यः सर्वान् घातयामास पृथिवीं
 पृथिवीपते । उद्दीपितं येन वैरं भूतान्तकरणं महत् ।
 पौलस्त्या भ्रातरश्चास्य जज्ञिरे मनुजेज्विह । यतं दुःशा-
 सनादीनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् । दुर्मुखो दुःसहश्चैव
 ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः । दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भर-
 तर्षभ । वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः यताधिकः” इति ।
 “धर्मस्थांशन्तु राजानं ! विद्धि राजन् । युधिष्ठिरम् । भीम-
 सेनन्तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् । अश्विनोस्तु तथैवांशौ
 रूपेणाप्रतिभौ भुवि । नकुलः सहदेवश्च सर्वभूतमनोहरौ ।
 यस्तु वज्रा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् । सोऽभि-
 मन्युर्दृक्कोर्त्तिर्जुनस्य सुतोऽभवत् । यस्यावतरणे राजन् !
 सुरानुधोमोऽब्रवीदिदम् । नाहं दद्यामिदं पुत्रं मम
 प्राणैर्गरीयसम् । समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्त्त-
 ङम् । सुरकार्यं हि नः कार्यमसुराणां क्षितौ बधः ।
 तत्र यास्यत्ययं वज्रां नच स्यास्यति वै चिरम् । ऐन्द्र-

र्क्षस्तु भविता यस्य नारायणः सखा । सोऽर्जुनेत्यभि-
 विख्यातो पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान् । तस्यायं भविता
 पुत्रो बालो भुवि महारथः । ततः षोडश वर्षाणि स्यास्य-
 त्थमरसत्तमाः । अस्य षोडशवर्षस्य स संध्यामो भविष्यति ।
 यत्नांशा वः करिष्यन्ति कर्म वीरनिस्तृदनम् । नरनारा-
 यणाभ्यां तु स संध्यामो विनाकृतः । चक्रव्यूहं समस्थाय
 योधयिष्यन्ति वः सुराः । विमुखाच्छात्रवान् सर्वान् कार-
 यिष्यति मे सुतः । बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं विच-
 रिष्यति । महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति ।
 सर्वेषामेव शत्रूणां चतुर्धांशं नयिष्यति । दिनार्जेन
 महाबाहुः धेतराजपुरं प्रति । ततो महारथैर्वीरैः समेत्य
 वज्रयो रणे । दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेक्षते ।
 एकं वंशकरं पुत्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रनष्टं भारतं
 वंशं स भूयो धारयिष्यति । एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथा-
 ऽस्त्विति दिवौकसः । प्रत्यक्षुः सहिताः सर्वे ताराधिपम-
 पूजयन् । एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः ।
 अग्नेर्भागन्तु तं विद्धि दृष्टदुष्कं महारथम् । शिखण्डि-
 नमघोरान् । स्त्रीपूर्व्यं विद्धि राक्षसम् । द्रौपदेयाश्च ये पञ्च
 बभूवुर्भरतवर्षभ ! । विश्वान्देवगणान् विद्धि सङ्घातान्
 भरतवर्षभ ! । प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्त्तिस्तथाऽपरः ।
 नाकुलिस्तु यतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्यवान् । शूरो नाम
 यदुन्नेगो बहुदेवपिताऽभवत्” । सूर्यस्य कर्णरूपेणावतारः
 यथा “प्रकाशकर्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा ।
 अजीजनत् सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । स कु-
 ण्डलं सकवचं देवगर्भान्त्रियान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्रा
 चारुसर्वाङ्गभूषितम् । निगूहमाना जातं वै बन्धु-
 पक्षमयात्तदा । उत्ससर्ज्जं जले कुन्ती तद्भुमारं यश-
 स्विनम् । तस्यैव जले गर्भं राघाभर्त्ता महा-
 यथाः । राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथिस्तदा” ।
 “पुरा नाम च तस्यासीद्वसुधेय इति क्षितौ । ततो वैकर्त्तनः
 कर्णः कर्माणा तेन सोऽभवत् । आसुक्तकवचो वीरो
 यस्तु जज्ञे महायथाः । स कर्ण इति विख्यातः । पृथायाः
 प्रथमः सुतः । स तु स्रुतकुले वीरोवदपे राजसत्तम ! ।
 कर्णं नरवरश्चेष्टं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । दुर्योधनस्य
 सचिवं जित्वा शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि
 राजञ्च शमनुत्तमम्” । “यस्तु नारायणोनाम देवदेवः सना-
 तनः । तस्यांशो साहुषेष्वासीद्भ्रातृदेवः प्रतापवान् । शेषस्यांशश्च
 नागस्य बलदेवो महाबलः । सन्तुजुमारं प्रद्युम्नं विद्धि-

राजन्महौजसम् । एवमन्ये मनुष्येन्द्रा बहवोऽशा दिवौ
कसाम् । जज्ञिरे वसुदेवस्य कुले कुलविवर्जनाः । गण-
स्त्वश्वरसां यो वै सया राजन् प्रकीर्तितः । तस्य भागः
क्षितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य ह । तानि षोडश देवीनां
सहस्राणि नराधिपः । बभूवुर्भ्रातृषे लोके वासुदेवपरि-
पक्षाः । त्रियास्तु भागः सञ्जज्ञे रत्नधेयं पृथिवीतले ।
भीष्मकस्य कुले साध्वी रुक्मिणी नाम नामतः । द्रौपदी
त्वय सञ्जज्ञे शचीभागादनन्दिता । द्रुपदस्य कुले कन्या
वेदिमध्यादनन्दिता । नातिहस्ता न सहती नीलोत्प-
लसुगन्धिनी । पद्मायताची सुशोणी खसिताञ्चितमूर्द्धजा ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णा वैदूर्यमणिसन्निभा । पञ्चानां पुरुषे-
न्द्राणां चित्तप्रमथनी रहः । सिद्धिर्दृष्टिश्च ये देव्यौ
पञ्चानाम्मातरौ तु ते । कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु
सुवलात्मजा । इति देवासुराणां ते गन्धर्वाश्चरसां तथा ।
अंशवतरणं राजन् । राक्षसानाञ्च कीर्तितम् । ये पृथिव्यां
समुद्भूता राजानो युद्धदम्भाः । महात्मानो यदूनाञ्च ये
जाता विपुले कुले इति । भा० व० प० रामावतारकथने ।
“न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसोः । विहितं तल
यत् कार्यमभितस्तस्य निपक्षः । तदर्धमवतीर्णोऽसौ मन्नि-
योगाच्चतुर्भुजः । विष्णुः प्रहुरतां अष्टः स तत् कर्म
करिष्यति । पितामहस्ततस्तेषां सन्निधौ शक्रमब्रवीत् ।
सर्वे देवगणैः सार्द्धं सम्भव त्वं महीतले । विष्णोः सहायान्-
क्षीपु वानरीषु च सर्वशः । जनयध्वं सुतान् वीरान् काम
रूपकलान्वितान् । ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतन्तु महीं सर्वे मन्त्रयामासुरञ्जसा । तेषां समजं
गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः । शशास वरदो देवो गच्छ
कार्यार्थसिद्धये । पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी
ततः । मन्थरा मातृषे लोके कुजा समभवत्तदा । शक्र-
प्रमत्तयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानरक्षत्रस्त्रीषु जनया
मासुरात्मजान् । तेऽन्ववर्तन् पितृन् सर्वे यशसा च
बलेन च । भेत्तारो गिरिशङ्काणां शालतालशिलायुधाः ।
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चातिबलास्तथा । कामवीर्यबलाश्चैव
सर्वे युद्धविशारदाः । नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जने ।
यत्ने च्छनिवासाश्च केचिद्बल वनौकसः” इति । एवमन्ये-
व्यवताराः पुराणादौ ज्ञेयाः ।
अवतरत्यनेन रूपेण करणे चञ् । येन रूपेणाविर्भूतस्तस्मिन्
४ रूपे “सत्स्यादिभिरवतारैरवतारवता वताऽवता वसुधाम् ।
परमेश्वर ! परिपाल्यो भवता भवतापभीतोऽहम्” शङ्करः ।

अवतारण न० अव+ट्-णिच्-ल्युट् । भूतादीनामावेशनेन
१ प्रादुर्भावेन, (भूतनामान) २ अवरोपणे, ३ अन्यप्रस्तावने
च करणे ल्युट् स्त्री । अवतारण्यथ ।

अवतारित लि० अव+ट्-णिच् क्त । “अवरोपिते ‘सन्ता-
नार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता’ रघुः ।

अवतीर्ण लि० अव+ट्-कर्त्तरि क्त । १ कृतावगाहने २ कृताव-
रोहणे “कौबेरदिग्भागमपास्य सार्गभागस्यसुष्णांशुरिवाव-
तीर्णः” माघः ३ अन्यरूपेण प्रादुर्भावे च “तदर्धमवती-
र्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः” भा० व० प० ।

अवतूलन न० तूलैरवकुण्याति तूलेन तूल्याभ्यसवचकृयति
अव+तूल+अवघट्टनार्थे णिच्-भावे ल्युट् । तूलेन तूला-
प्याववट्टने । [स्त्रियाम् ।

अवतीका स्त्री अवपतितं तोकमस्याः प्रा० व० । स्ववत्गर्भायां
अवत्त लि० अव+दो-खण्डने कर्मणि क्त । खण्डिते “तत्
पशोरवत्तं भवति यत् हृदयस्याप्येवद्यति” शत० ब्रा० ।

अवत्तिन् लि० अवत्तमनेन इष्टा० इनि । कृतखण्डने जने
“विविधायजमानाश्चतुर्वत्तिनः पञ्चावत्तिनश्चेति” आश्व० ऋ०
अवत्सार पु० ऋषिभेदे सहि “अवत्सारस्य स्मृणवाम”
इति ऋ० ५, ४४, १०, उक्तः ।

अवदंश पु० अवदंशते पानरुच्यर्थम् अव+दन्श-कर्मणि
वञ् । सद्यपानादिप्रोत्साहनसाधने भ्रष्टचर्षणद्वये “अन्य-
तममासवं पायवेदङ्गारमृत्स्यावदंशम्” सुशु० ।

अवदरण न० अव+ड-भावे ल्युट् । विदारं “दृषण्यथोवरदरणम्”
“वेदनाप्रादुर्भावोऽवदरणम्” इति च सुशु० ।

अवदाघ पु० अव+दह भावे घञ् न्यङ्गा० ह्रस्व घः । निदाघे ।
अवदात पु० अव+दै-क्त । १ शुभे, २ पीते च वर्णे । इतद्वति
४ विशुद्धे “अन्यस्मिन् जन्मनि च न कृतमवदातम्”
काद० । ५ मनोत्रे च लि० ।

अवदान न० अव+दो-ल्युट् । १ खण्डने, २ पराक्रमे ३ अति-
क्रमे ४ शुद्धिकरणे, च अवद्यति रोगमनेन करणे ल्युट् ।
५ वीरणमूले न० ।

अवदारक लि० अवदारयति अव+ड-णिच्-ल्युट् ।
१ विदारके अवयवविभागकारके । २ खनिते पु० ।

अवदारण न० अव+ट्-णिच्-भावे ल्युट् । १ विदारणे अव-
यवविभाजने । करणे ल्युट् । २ खनिते । [विभाजिते ।

अवदारित लि० अव+ट्-णिच् कर्मणि क्त । विदारिते
अवदाह न० अवसादितोदाहो येन प्रा० व० । वीरण-
मूले तस्य सेवने हि तापनिवृत्तिवैद्यके प्रसिद्धा

अव+दह-भावे घञ् । २ज्वरादिहेतुके दाहे ।
 अवदाहेष्ट न० अवदाहे ज्वरादिहेतुके देहतापे तन्निवारणाय
 इष्टम् । वीरणमूले उशारे (विषार मूल) ।
 अवदाहेष्टकापंथ न० अवदाहे तन्निवारणाय इष्टकापथ
 सोपानमिव । वीरणमूले (खसूखसू) ।
 अवदीर्ण लि० अव+ङृ-क्त । १द्विधीभूते २विभक्ते च ।
 अवदोह ड० अवदुहते अव+दुह-कर्मणि घञ् । १दुग्धे
 तिका० । भावे घञ् । २दोहने आकर्षणपूर्वकान्तःस्थित
 द्रवद्रव्यनिस्सारणरूपे व्यापारे ।
 अवद्य लि० वद-यत् न०त० । १अधमे, २पापिनि, ३निन्द्ये,
 ४दोषे ५कथनायोग्ये च । “निरवद्यविद्योद्भूतेन द्योतितः”
 दावभा० । “कष्यमूकेनवद्योऽस्ति” भट्टिः ।
 अवद्योतन न० अव+द्युत-णिच्-भावे ल्युट् । प्रकाशने ।
 अवधातव्य न० अव+धा-भावे-तव्य । १अवधाने “तद्वत्
 देवेनावधातव्यम्” प्रबोधच० । कर्मणि तव्य । २अवधेये लि०
 अवधान न० अव+धा-ल्युट् । मनोयोगविशेषे, यद्वशात्
 विषयान्तरतो मनोविवर्तते । “अवधानपरे चकार सा
 प्रलयान्तोन्निधिते विलोचने” कुमा० “सावधानावधारय” त०
 अवधार ड० अव+ध-णिच्-भावे अच् । निश्चये तदभावाप्रका-
 रत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञाने “तदभावाप्रकारा धोस्तत्-
 प्रकारा तु निश्चय” इति भाषा० । “सर्व्वत्वं यदवधारणोच्यते
 स एकान्तः” सुशु० ।
 अवधारण न० अव+ध-णिच्-ल्युट् । १इत्युक्तापरिच्छेदे,
 अवधिमन्त्रमेवेति विषयपरिच्छेदके २निश्चये च । संख्यादिना
 ३इत्युक्ताकारणे “यावदवधारणे” पा० । ४अन्यतोव्यावर्त्तने च ।
 अवधारणीय लि० अव+ध-णिच्-कर्मणि अनोयर् । ईदृक्-
 तया निश्चेतुं योग्ये । “विष्णोरिवास्मानवधारणीयम्” रघु ।
 अवधारित लि० अव+ध-णिच्-क्ता यस्य संख्यारूपादिना
 निश्चयःकृतः १तस्मिन् अन्यतः कृतव्यावृत्तिश्रुते २पदार्थे च ।
 अवधार्य लि० अव+ध-णिच्-कर्मणि यत् । निश्चेतुं यक्ये
 इदमित्यनेवेति १निश्चये अव+ध-णिच्-ल्यप् । २निश्चि-
 त्वेत्यर्थे अव्य० ।
 अवधि ड० अव+धा-क्ति । १सीमायां, २काले “सर्वे निदा-
 चावधिना विस्तृताः” रघुः । “निदाचावधिना निदाच-
 ककालेन” मल्लि० । ३चित्ताभिनिवेशे च । अपादाने
 कि । ४अपादाने । “मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्
 तयोः” भर्तृ० आधारे कि । ५विले गते । सीमा
 च द्विविधा पूर्वा परा च तत्र “प्रवाहमवधिं कृत्वा

यावद्वस्त्ववधित्वमित्यादौ” पूर्वा “सञ्चारोरतिमन्दिरा-
 वधीत्यादौ परा” प्रकारान्तरेण सा त्रिविधा कालकृता
 देशकृता बुद्धिकल्पिता च । पूर्वोक्ते दैशिकी । ‘भासा-
 वधि विमोक्षान्मित्यादौ’ पूर्वा “भासकाल” समा-
 रम्भ जपेन्मोक्षावधि प्रिये” इत्यादौ परा कालिकी “सखी-
 कर्त्तावधि व्याहृतमित्यादौ बुद्धिकल्पिता” । अवधित्वञ्च
 स्वाभिधेयामेक्षया विभागान्मयत्वं । तच्च पञ्चव्याप्यं
 बोध्यते नद्यावनमित्यादौ वनस्य नद्यपेक्षविभागान्मयत्वात्
 तथात्वम् । एवं भासात् पूर्व घट इत्यादौ भासतो-
 विभागान्मयत्वात् घटादेस्तवधिकत्वम् तत्र अवधिसत्त्वात्
 पूर्वकालवर्त्ती इत्यादौ कालिकम् अवधिसत्त्वात् पूर्वदेश-
 वर्त्तीत्यादौ दैशिकं “माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आद्यतरा
 इत्यादौ बुद्धिकल्पितम् । “स्वाभिधेयामेक्षोऽवधिनियमोव्यव-
 स्थिति सि०कौ० “सञ्चारोरतिमन्दिरावधि सखीकर्त्तावधि
 व्याहृतं हास्यञ्चाधरपल्लवावधि महाभानोऽपि मौनवधि ।
 चेतःकान्तसमीहितावधि पदव्यासावधि प्रेक्षितं सर्व्वं सावधि
 नावधिरु गङ्गां प्रेक्ष्यः परं केवलमित्यादौ” दैशिकं बुद्धि-
 कल्पिञ्चावधित्वम् “अरशापावधिदां सरस्वतीसु” कुमा०
 इत्यत्र कालिकं “जनपदतद्वध्योः” पा० इत्यत्र दैशिकम् ।
 अवधिज्ञात् लि० अवधिरस्यस्य मत्तप् ! अवधिविशिष्टे अवधि
 सत्त्वमेव पञ्चमर्थ इति नव्यनैयायिकाः तेन तस्य स्वरूप-
 सम्बन्धेन इतरपदार्थेऽन्वयः अवधित्वस्य पञ्चमर्थत्वं स्वीकारे
 तु निरूपकतासम्बन्धेनान्यपदार्थेऽन्वयस्य वक्तव्यतया नञ्-
 समभिव्याहारे च तेनैवसम्बन्धेनाभावान्वयस्याभ्युपगम्यत्वेन
 निरूपकतासंसर्गस्य दृष्ट्यनियामकतया तत्सम्बन्धस्य प्रति-
 योगितानवच्छेदकतयानन्वयः दृष्टिनियामकसम्बन्धस्यैव तथा-
 त्वात् । अवधिसत्त्वस्य तदर्थत्वे तु तस्य स्वरूपसम्बन्धेना-
 न्वयात् नञ्समभिव्याहारे अन्वयसम्भवः स्वरूपसम्बन्धस्य
 दृष्टिनियामकतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवेन
 बाधकाभावात् “अतएव व्युत्पत्तिवादे गदाधरेण अवधि-
 त्वमवधिसत्त्वं वा पञ्चम्या अर्थ इति प्रथमपक्षेऽस्तरस
 सूचनाय तस्यान्ते निवेशः कृतः । “उत्तरादिभ्य एनप्
 स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये” सि०कौ० ।
 अवधीयमान लि० अव+धा कर्मणि शानच् । यस्मिन्
 विषये चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् विषये ।
 अवधीर अवचायाम् अद०चुरा० उभय०सक०सेट् । अवधीर-
 यति ते आववधीरत् त । अनेत्यखोपसर्गत्वे अवादिधीरत्
 त । अवधीरितः अवधीरी ‘रसैः कथा यस्य सुधावधी-

रिखी" नै० अवेत्यस्योपसर्गत्वे "इतीव धारामरधीर्येति नैवध० धात्ववयवरूपत्वे तु अवधीरयित्वेति भेदः ।

अवधीरणा स्त्री अवधीर-भावे युच् । १ अवज्ञायां २ तिरस्कारे च 'कृतवत्सि नावधीरणासपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि' रघुः 'अयं स यस्मात् प्रणयावधीरणासङ्गोयां करभोर । मन्यसे' शकु० । भावे ल्युट् । तत्कार्ये न० ।

अवधीरित लि० अवधीर-कर्मणि क्त । १ अवज्ञाते २ तिरस्कृते च अवधूत लि० अव+धू-क्त । १ कर्मिणे 'पवनावधूतवसनान्यै-कया' माघः "विदधेऽवधूतसुरसङ्गसम्पदम्" माघः । कृष्णयजुर्वेदान्तर्गते २ उपनिषद्भेदे । ३ अभिभूते, ४ निवर्त्तिते, "अवधूतं रघो अवधूता करातयः" शत० ब्रा० ५ अनादृते च । "यो विलङ्घ्याअमान् वर्यान् आत्मन्येव स्थितः युमान् । अतिवर्षाअमी योगी अवधूतः स उच्यते" इत्युक्तलक्षणे वर्णाश्रमधर्मत्यागिनि इसङ्गादिनि पु० । "अनरत्वात् वरेण्यत्वात् धूतसंसारबन्धनात् । तत्त्वमस्यैव सिद्धत्वादवधूतोऽभिधीयते । यथा रविः सर्वरसान् प्रभुङ्क्ते कृताशनश्चापि हि सर्वभक्षकः । तथैव योगी विषयान् प्रभुङ्क्ते न लिप्यते पुण्यपापैश्च युजः" इति च तन्निर्दिष्टलक्षणे एवमवधूतगीतशब्दे तल्लक्षणं दृश्यम् ।

अवधूतगीत न० ३१० । भागवते ११ स्क० भगवदुद्भवसंवादे वेदुन्दपं प्रति कस्यचिदवधूतस्य उपदेशभेदे । यथा 'अत्वा-युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः । अवधूतं द्विजं कञ्चिच्चरन्तमकुतोभयम् । कविं निरोक्ष्य तर्ह्यं यदुः पप्रच्छ धर्मवत् । कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मकर्तुः सुविशारदा । यामासाद्य भवाङ्गोऽकं विद्वांसरतिं बालवत् । प्रायोधर्मार्थकामेषु विवित्सायाश्च मानवाः । हेतुनैव समीहन्ते आयुषा यशसा श्रिया । त्वन्त कल्यः कविर्देवः सुभगोऽमितभाषणः । न कर्त्ता नेहसे कर्त्तुं जङ्घोन्मत्तपिशाचवत् । जनेषु दहप्रमानेषु कामलोभद-वाग्निना । न तथ्यसेऽग्निना युक्तो गङ्गान्धःस्यद्व द्विपः । त्वं नः संपृच्छतां ब्रह्मन् ! आत्मन्यानन्दकारणम् । ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः" इति यदुन्दपेण तल्लक्षणसङ्गतम् । एवं यदुना प्रष्टुः स यदाह तदेव अवधूतगीतम् । तेन च "सन्ति मे बहवो राजन् ! गुरवोऽबुधुपान्विताः । यतो बुद्धिपदादाय सुस्योऽटामोह तान् शृणु । पृथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रविः । कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतंगोऽधुक्कुङ्कुजः । सधुहाङ्गरिणो मीनः पिङ्गला कुर-क्षेत्रीकः । कुमारी शरकः सर्पः कर्षणामः सुपेशकः ।

ततो मे गुरवो राजन् ! चतुर्विंशतिरान्विताः । शिखार्धोत्त भिरतेषामन्वशिष्यमनुक्रमात्" इत्युपक्रम्य चित्वादिभ्यश्चतुर्विंशतेर्यथा यत् शिञ्जितं तद्वर्त्तितम् तद्विस्तरस्तु ६ नवमाध्यायसमाप्तिपर्यन्ते तत्तत्वावुसन्धेयः ।

अवधूनन न० अव+धू-णिच्-तुक् ल्युट् । १ चालने । (भाङ्गा) इति ख्याते व्यापारे "पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतोन्व-धूननम्" मनुः । २ चिकित्साभेदे च "तत् तस्य" गङ्गा-पीडं कुर्याच्चाप्यवधूननम्" सुश्रु० । [ल्युट्] अवधूतने । अवधूलन न० धूलिं करोति अव+धूलि-कृत्यर्थे णिच्-भावे अवधूत लि० अव+धृ-अन्तभूतव्यर्थः कर्मणि क्त । १ अवधारिते निश्चिते "अनवधृताज्ञानसंशयविपर्ययस्तु यं कञ्चित् पुरुषं प्रति प्रवर्त्तमानः" इति सा० कौ० । २ कृतनियमे ३ विषयविशेषे व्यवस्थापिते ४ स्थापिते च ।

अवधृष्ट लि० अव+धृष-कर्मणि क्यप् । १ अवधर्षणीये २ तिरस्कारार्थे । ३ निश्चयेनावधार्ये "नियतं यत्ते रजसं कृत्वोऽन-वधृष्टम्" श्रुतिः "अनवधृष्टो हि भवत्तनवधृष्टः" शत० ब्रा० ५ पराभवनीये च । अव+धृष-ल्यप् । ईधर्षित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवधेय लि० अव+धा-यत् । १ निवेशे २ स्थापनीये यत् चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् ३ अज्ञेये "प्रतिपितुस्ति मर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति" 'अनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिरन्तस्त्वदुपेक्षेत' इति च सा० कौ० । ४ ज्ञेये च । भावे यत् । ५ अवधाने न० ।

अव(ब)ध्र लि० अव+धृ-भूलविभु० क वध-रक् न० त० वा । अर्हिसके । "अव(ब)ध्र-ज्योतिरदितेर्कृतादृघः" ऋ० ७, ८, १०, "अव(ब)ध्रमर्हिसकम्" भा० ।

अवध्वंस पु० अव+ध्वन्स-वञ् । १ परित्यागे, २ चूर्णिते, ३ निन्दायाश्च "अवध्वंसद्वारणः" अथ० ५, २२, ३ ।

अवध्वस्त लि० अव+ध्वन्स-क्त । १ नष्टे २ निन्दिते ३ अवचूर्णिते ४ त्यक्ते च ।

अवन न० अव+ल्युट् । १ प्रीणने, २ रक्षणे, ३ शीतौ च "समनि-न्दानवनाशं जनतालिङ्गुलं यथैव दानवनाशम्" नलोद० । अवनत लि० अव+नम-क्त । १ अधोभूते २ आनते च । 'अवनतमितिकण्ठकण्ठलक्ष्मीम्' माघः । "चतुरर्थ्यां कया-श्वा० कृष्णं आवनतीयः, अवनतसञ्चिज्जटदेशादौ लि० ।

अवनति स्त्री अव+नम-क्तिन् । औङ्गत्याभावे, १ विनये, २ अधो-नमने च । "धनुषामवनतिः" कादम्बरी । ३ प्रणामे च ।

अवनद्ध लि० अव+नह-क्त । १ खचिते, २ रोपिते ३ वेष्टिते ४ बद्धे च "चम्पावनद्धं दुर्गन्धिं पूर्य मूलपरीषयोः"

वञ् । २ अपकृष्टपक्षे । “त्वच्च उत्कर्त्तुं नमवपाकानां संव्रचम्” यत् ० ब्रा० ।

अवपात पु० अव+पत-भावे वञ् । अधःपतने । पत-
णिच्-भावे अच् । २ पातने “शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने
“चोक्तमोदनः” या० स्मृ० । आधारे वञ् । ३ गर्ते “अवपा-
तस्तु हृत्स्वर्णे गर्ते ऋच् तृणादिना” इति यादवोक्ते गज-
वारणाद्यै ४ गर्तभेदे च “रोधांसि निम्नवपातमग्नम्” रघुः
अवपाच लि० अव+पच-भोजनायोग्यं पात्रं यस्य । यस्य भोजनेन
पात्रे दुष्टेऽन्यस्य भोजनायोग्यता भवति तादृशे पति-
तन्ते च्छादौ जने । [अपपात्रितशब्दार्थे ।

अवपात्रित लि० अवपात्र+कृत्यर्थे णिच्-क्त । भिक्षोदकीकृते
अवपाद पु० अव+पद-वञ् । अधःपतने “देवावै आदित्याः
खर्गाहोकादवपादाहिभिर्बुधः” ता० ब्रा० ।

अवपाशित लि० अवपायः समन्तात् पाशो जाताऽस्य तार इत्यच् ।
पाशवद्धे “पश्याम्यैव हि कण्ठे त्वां कालपाशवपाशितम्” रा०
अवपीड लि० अवपीडयति अव-पीड-अच् । १ समन्तात् पीडुके
“चिकित्साविशेषे पु० २ वेगान्तेषु चावपीडं दद्यात्” सुश्रु०
“प्रतिमर्षीऽवपीडश्च नस्यं प्रशस्तं तथा । शिरोविरेचनं
चेति नस्तः कर्म्म च पञ्चधा” इति चक्रदत्तोक्ते ३ नासिका-
चिकित्साभेदे च । तल्लक्ष्णं तल्लैवोक्तं यथा “स्त्ववपीड्य
दीयते यस्यादवपीडस्ततस्तु सः । शोषनः स्तम्भनश्च
स्यादवपीडो द्विधा मतः” इति ।

अवपीडन न० अव+पीड-णिच् ल्युट् । १ निष्पीडने ।
सुश्रुतोक्ते २ पीडनदोषभेदे “अतिपीडितता शिथिलपीडि-
तताभूयोभूयोवपीडनं कालातिक्रम इति चत्वारः पीडन-
दोधाः” शुब् । अवपीडना निष्पीडने स्त्री “अङ्गा-
वपीडनायाञ्च व्रणशोणितयोस्तथा” सुश्रु० । [तीर्त्से च ।
अवपुन लि० अव+पु-क्त । समन्तात् सिक्ते १ आर्द्रभूते २ अव-
अवबन्ध पु० अवबन्धते आच्छाद्यते नेत्रवर्त्मानेन करणे वञ् ।

सुश्रुतोक्ते नेत्रवर्त्मान्नये । “पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मा
व्यपात्रयाः । शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मास्त्रधिकमूर्च्छिता”
इत्युक्तम् “उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथिक्यो वर्त्मा शर्कराः ।
तथार्थवर्त्मा शुष्कार्थस्तथैवाञ्जननामिका । वह्णः वर्त्मा
वज्रामि व्याधिर्लौवकवन्धकः” इत्यादीन्मुक्त्वा “न समं
छादयेदक्षि भवेद्बन्धः स वर्त्मान” इति लक्षिते १ रोगभेदे
वर्त्मावबन्धः इत्येकं नामैशुचितम् । भावे वञ् । समन्तात्
२ वञ्चने च । [बन्धे च ।

अवकाधा स्त्री अव+काध-अच् । १ समन्तात् बाधायां २ प्रति-

अववाहुका पु० अवबद्धो बाहुर्वेन प्रा० व० । सुश्रुतोक्ते वायु-
रोगभेदे यथा “अंसदेशस्थितोवायुः शोषयित्वांसबन्धनम् ।
शिरास्वाकुञ्च्य तत्स्थो जनयत्यववाहुकम्” । [चातरि ।
अवबुद्ध लि० अव+बुध-कर्म्मणि क्त । १ ज्ञाते कर्त्तरि क्त ।
अवबोध पु० अव+बुध-भावे वञ् । जागरणे । “यौ तु स्वप्राव
बोवौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ” मनुः । २ ज्ञानमात्रे च
“स्वभर्तुनामपहृणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः”
रघुः “भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ” रघुः । प्रतिकूलेषु
तैश्चैस्यावबोधः क्रोध इष्यते” सा० द० ।

अवबोधक पु० अवबोधयति अव+बुध-णिच्-ल्युट् । १ अर्के ।
नृपाणां निद्राभङ्गकारके २ स्तुतिपाठकादौ च ३ ज्ञापके लि० ।
अवबोधन न० अव+बुध-णिच्-ल्युट् । ज्ञापने । “स्वैतरार्था-
नञ्चिन्नयत्स्वार्थस्यावबोधने” शब्दशक्ति० ।

अवभञ्जित लि० अव+भ्रज्-क्त भञ्जार्थेऽक्षः । १ भ्रष्टे २ दग्धे च ।
अवभाषण न० अव+भाष-ल्युट् । कथने “व्यापारान्तर-
सत्त्वव्यथावभाषणविलोकनादिकरो” सा० द० ।

अवभास पु० अव+भास-भावे वञ् । १ ज्ञाने २ प्रकाशे
अन्यस्य अन्यरूपेण प्रकाशरूपे ३ मिथ्याज्ञाने च ।

अवभासक लि० अवभासयति अव+भास-णिच् ल्युट् ।
१ प्रकाशके सर्ववभासके कूटस्थे चैतन्ये न० । “यस्य भासा
सर्वमिदं विभाति” श्रुतेः “यदादित्यगतं तेजो जगत्भासय
तेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चापौ तत्तेजो विद्धि सामकम्”
गीतोक्ते च तस्य सर्ववभासकत्वम् ।

अवभासित लि० अव+भास+णिच्-कर्म्मणि क्त । प्रकाशिते ।
अवभृथ पु० अव+भृ-कथन् । मुख्ययज्ञसमाप्तौ क्रियमाणे १ यज्ञ
शेषकर्म्मणि यच्चाङ्गभूते यज्ञान्ते कार्ये २ स्नाने च । “नावभृथं
सरस्वत्याम्” कात्या० २४, ६, २२, “सरस्वत्यां नावभृथं
कुर्यात्” कर्कः “परिपाश्वैषूदकेषु” “असत्सूद्रत्य ततः” कात्या०
२४, ६, २३, २४ “महति पात्रे कटाहादौ” कर्कः । अवभृथ-
ज्ञानविधिश्च तैत्तिरीयब्राह्मणे २ अष्टके ६ अ० ६ अहु०,
“यद्देवा देवहेङ्गनाम्” इत्यारभ्य “समिदसि जगत्क्षीणि
“चेत्यनुवाकपर्यन्ते उक्तः । “ज्ञातवत्त्ववभृथे ततस्त्वयि”
माघः “सर्वे नोऽभृथज्ञातो हयमेधे विमुच्यते” । “तथा-
ऽश्वमेधावभृथज्ञानाद्वा शङ्खिमाप्नुयात्” । या० स्मृ०
“भुवं कोष्णेन कुण्डोष्ठी मेध्येनावभृथादपि” “प्रीत्या-
श्वमेधावभृथार्हमूर्त्तेः” “आतरावभृथास्तुतो मुनिः”
इति च रघुः ।

अवभ्रष्ट लि० अवनता नासिका प्रा० व० नतार्थे नासिकाया-

भट्टादेशः अत्यर्थे अच् । अवनतनासिके (खांदा) ।

अवम लि० अव+अमच् । १ रक्तके २ पितृगणभेदे पु० “अव-
मैस्त जर्जः काव्यैस्ते पितृभिर्भक्षितस्य मधुमतोनाराशंसस्य”
ता० ब्रा० “विविधाः पितरः अवमा जर्जः काव्याचेति
अनुसवनं नाराशंसदेवताः । हे सोम ! अवमैः रक्तकैः
एतत्संज्ञकैः पितृभिः” भा० । अपादानेऽमच् । २ पापे
४ तद्वति ५ कृतसिते च लि० । अवोभवः अवस्ताङ्गवः “अवोऽ-
धसोर्लोपश्चेति” मः अन्यलोपः । ईअधसे लि० “अनल-
कानलकानमवसां पुरीम्” रघुः । “या त जक्तिरवसा या
परमा” ऋ० ६, २५, १, “उतावमस्य पुरुहूत बोधि” ऋ० ६,
२१, ५ “प्रकृतानां सावनानाञ्चान्द्राणाञ्चान्तरमवसानोच्यते
सावनदिनेभ्यश्चान्द्राहा यावज्जिरधिकास्ते दिनजयाहा”
इति च प्रमिताक्षरोक्ते ७ दिनचये न० । तदानयनप्रकारश्च
सि० शि० “यथाङ्गमासोनितसावनेन ०, २८, १० लिंशद्विताः
लब्धदिनेस्तु चान्द्रेः । रुद्रांशकोनाखिरसैः ६३, ५४, ३३
जयाहाः, स्थात् सावनोऽतश्च युगेऽनुपातात्” । युगे चान्द्राणां
सावनानां च यदन्तरं तान्वयमानि । तत्र एकस्मिन् मासे
चान्द्रसावनान्तरं कुदिनात्मकं गृहीतम् । तत्र दिवसः
न्यूनम् अष्टविंशतिर्घटिकाः दश पानीयपलानि
०, २८, १० इदमेकस्मिन् चान्द्रमासे विंशतिथ्यात्मके
कुदिनात्मकसवसखण्डम् । यद्यनेन ०, २८, १०, लिंश-
द्दिनानि चान्द्राणि लभ्यन्ते तदा संपूर्णैकैकानावमेन
क्रियन्तीति त्वैराशिकेन लब्धैः रुद्रांशकोनाखिरसैः
६३, ५४, ३३ एकः जयाहा भवति स च सावनः एवं
कल्पेऽपि अनुपातात् । “सावनान्वयमानि खुचान्द्रेभ्यः
साधितानि चेत् । सावनेभ्यस्तु चान्द्राणि तच्छेषं तद्वया-
स्तथा” इति सि० शि० । कल्पेऽवमप्रमाणञ्च दर्शितं तत्रैव ।
“दिनजयास्तत्र सहस्रनिष्ठाः खवाणवाणाश्चहिखेषुदस्ताः”
२५०८२५५०००० । अन्तरं तरणिचन्द्रचक्रजं यद्भवेत् स
विधुमाससंचयः । चन्द्रचक्रदिवसैक्यमनितं चन्द्रमासभदिनै
र्दिनजयाः” “अथ चन्द्रचक्रदिनैक्ये चन्द्रमासभदिनैक्येन
वर्जिते जयाहाः स्तुः । अत्र वासना । चन्द्रभगणा
रविभगणैरुनाञ्चान्द्रमासाः स्तुः अतो विप्रत्ययाञ्चान्द्रमासोना-
ञ्चन्द्रभगणा रविभगणा भवन्ति तैरुना भभ्रमाः सावना
दिवसा भवन्ति । चान्द्राहाः जयाहा भवन्ति” प्रमिता० ।
“तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्मृत्यति यत्र तद्भवत्यस्य-
दिनम्” ज्योति० त०

अवमत लि० अव+मन-क्त । १ अवज्ञाते २ तिरस्कृते च ।

अवमताङ्गुश पु० अवमतोङ्गुशस्तदाघातोदेन । इदानीं गजे ।
अवमति स्त्री अव+मन भावे क्तिन् । १ अवज्ञायाम् २ अनादरे
२ तिरस्कृते च । [वमा तिथिः] ज्योतिषोक्ते दिनचये ।
अवमतिथि स्त्री कर्म० । “स्युस्तिस्तिथयो वारे एकस्मिन्
अवमदिन न० कर्म० । “तिव्यन्तद्वयमेको दिनवारी यत्र-
तद्भवत्यस्यदिनम्” ज्योतिषोक्ते दिनचये ।

अवमन्तव्य लि० अव+मन-तव्य । १ अवज्ञेये २ अनादरणीये-
“वालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः” मनुः ।

अवमन्तृ श्रि० अव+मन-तृच् स्त्रियां ङीप् । १ अवज्ञातरि-
२ तिरस्कृतरि च ।

अवमन्य पु० अवमन्नाति अव+मन्य-अच् । सुश्रुतोक्ते पाक्षीस्ये
उपद्रवद्वये १ रोगभेदे “अतज्जुं नामलिङ्गे वक्ष्ये पाक्ष्यास्त
पद्रवान् । उत्पाटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्ड्युतो
भृशम् । अवमन्यः सकण्डूको मन्यको जम्बुलस्तथेति” ।
“प्रलेपनमिदं दद्यादवसिन्ध्यावमन्यके” सुश्रु० । तत्रोक्ते मूक-
दीपनिमित्ते २ व्याधिभेदे च यथा “लिङ्गद्विभिच्छ्रितामक्रम
प्रवृत्तानां मूकदीपनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते
तद्यथा सर्पिका अष्टोलिका प्रथितं कुक्षीका अलजी
मृदितं सम्मृदपिडका अवमन्य” इत्युपक्रम्य । “दीर्घा वङ्गश्च
पिडका दीर्घन्ते मध्यतस्तु याः । सोऽवमन्यः कफादुग्ध्यां
वेदनारोमहर्षकत्” तत्रैव लक्षितः । “अवमन्ये गते
पाकं भिन्ने तैलं विधीयते” सुश्रु० । ३ अवमन्यनकारके लि०
अवमर्ह पु० अव+मृद-घञ् । ४ पीडने । “सच त्वमासाद्य
रणावमर्हम्” रामा० २ राव्याङ्गभेदे “अवमर्हः प्रतीघात
स्तथा चैव बलीयसाम्” इति भा० शा० राजधर्मे ।
अवमर्ष पु० अव+मृष-घञ् । १ आलोचनायाम्, “सुखं प्रति-
सुखं गर्भोऽवमर्ष उपसंहृतिः । इति पञ्चास्र भेदाः स्तुः”
इत्युपक्रम्य “यत्र सुखफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।
शापादौः सान्तरायश्च सोऽवमर्ष” इति स्मृतः सा० द०
लक्षिते २ नाटकस्य सन्ध्यंशभेदे च । विमर्ष इति पाठान्तरम् ।
अवमान पु० अव+मन-भावे घञ् । १ अवज्ञायाम् २ अनादरे च
“अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा” मनुः ।

अवमानना स्त्री अव+चुरा०-मन-युच् । अपमानकरणे “तत्त्व-
ज्ञानापदीर्घादेर्निर्वेदः स्वावमानना” सा० द० । भावे ल्युट् ।
अवमाननं तत्रैव न० निर्वेदः स्वावमाननम्” हेमच० ।

अवमानित लि० अव+चुरा० मन-क्त । १ कृतापमाने
२ कृतानादरे च विप्रलब्धा ह्य सा ज्ञेया नितान्तमवमा-
नित” सा० द० ।

अवमानिन् लि० अव+मन-णिनि स्त्रियां ङीप् । अव-
ज्ञातरि २ अनाद्वयमात्रे च “धिङमासुपनतत्रेयोऽवमा-
निनम्” शकुन्तला । [० अनादरणीये च ।

अवमाननीय लि० अव+चु०-मन-अनीयर् । १ अवज्ञेये
अवमान्य लि० अव+मन-ल्यप् । १ अवज्ञेये २ तिरस्कार्ये च
सातुक्षाध्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्” मनुः
अव+चु० मन-ल्यप् । २ अवज्ञायेत्यर्थे अव्य० ।

अवमार्जन न० अव+मृज-भावे ल्युट् । १ प्रक्षालने करणे
ल्युट् । २ तत्साधने जलादौ “इमा ते वाजिद्वयमार्जना
नाम्” ऋ० १, १६३, ५, “अवमार्जनानि अङ्गप्रक्षालन-
साधनान्युदकानि” भा० ।

अवमूर्द्धन् लि० अवन्तो मूर्द्धाऽस्य । अवन्तमस्तके ।

अवमूर्द्धशय पु० अवमूर्द्धा सन् श्येते शी-अच् । अधो-
मुखतया शयिनि मनुष्ये । “उत्तानशयादेवा अवमूर्द्धशया
मनुष्याः” इत्युक्तेः गर्भादौ तथाशयनाद्वा नरस्य तथात्वम्
२ तथाभूततया शयिमात्रे लि० । [उन्मोचने ।

अवमोचन न० अव+मुच-भावे ल्युट् । बन्धनराहित्ये
अवमोचन न० अव+मुट्-णिच्-ल्युट् । (मोचङ्गान) परि-
वर्त्तनेनान्यथापादनरूपे परिमोचने ।

अवयजन न० अव+यज-गतौ करणे ल्युट् । अपगमसाधने
“देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि
मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यस्तृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि
यद्विवाचनं चैनश्चक्रम तस्यावयजनमसि यत् स्वपतश्च
जाग्रतश्चैनश्चक्रम तस्यावयजनमसि यद्विद्वान्श्चाविद्वान्श्चै-
नश्चक्रम तस्यावयजनमस्यैनसएनसोऽवयजनमसि” ताण्ड्यब्रा०
“अवयजनम् अपगमनसाधनम्” भा० ।

अवयव पु० अवयूयते कार्यद्रव्येण संबध्यते अव+यु-कर्मणि
अप् । १ द्रव्यारम्भके द्रव्ये “यथा परमाणुः द्व्यणुं द्व्यणु-
कस्तरेणुमारभते इत्यादिक्रमेण अन्त्यावयवपर्यन्तानि स-
व्याणि द्रव्याणि स्तान्निततया अवयविद्रव्यान्तरमारभन्ते
“द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्” वै० सू०
उक्तेः । अन्त्यावयविविभुद्रव्याणि विहाय द्रव्याणां सजाती-
यद्रव्यान्तरारम्भकत्वं तदर्थः अन्त्यावयवी नित्यद्रव्यं च न
कस्यचिदारम्भकम् । आरम्भकद्रव्ये च द्रव्यान्तरस्य समवाये-
नाऽवस्थित्याऽवयवत्वम् । आरम्भकद्रव्यञ्च उपादा-
नकारणतया समवायिकारणतया च व्यवहियते
अधिकमवयविशब्दे वक्ष्यते “अनित्या च तदन्त्या स्यात्
सैवोक्तव्यमोग्निनी” भाषा० । अवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् अव-

यवत्वमिति केचित् प्रतिपेदिरे तन्न सम्यक्, घटादौ अवच्छिन्न
परिमाणवत्त्वेन तत्तातिव्याप्तेः किन्तु द्रव्यारम्भकद्रव्यत्व-
मेवावयवत्वम् । यु अमिश्रणं अप् । २ देहे तस्यान्त्यावयवि-
तया द्रव्यान्तरानारम्भकत्वेन इतरद्रव्यसमवाययन्त्यात्वात्
तथात्वम् ३ हस्तादिषु देहावयवत्वात्तेषान्तरात्वात् । ते च
प्राधान्येन पञ्च सुश्रुते दर्शिताः ७२ पृष्ठे अङ्गशब्दे
उक्ता । अङ्गप्रत्यङ्गानि च सूक्ष्मरूपेण गर्भे एव उत्पद्यन्ते
क्रमशो विवर्द्धमानानि दृश्यन्ते यथोक्तं सुश्रुते ‘सर्वाङ्गप्रत्य-
ङ्गानि युगयत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिः गर्भस्य सूक्ष्म-
त्वाच्चोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च तदथा चूतफले
परिपक्वे केशरमासांस्त्रिमज्जानः प्रत्यक् दृश्यन्ते कालप्रक-
र्षात्, तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात् । तेषां
सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति एतेनैव
वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्व-
ङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः । तान्येव काल
प्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति’ । अधिकं गर्भशब्दे वक्ष्यते ।
“दृतीये तु मास्यङ्कुरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवतीत्याहुः किन्तु
व्यक्ताङ्गतापरा । ४ संसृदायस्य एकदेशे “पदे न वस्त्रावित्यन्ते
वस्त्रेष्ववयवा न च” भर्तृहरिः “क्तेनाहोरात्रावयवाः” पा० ।
“क्रियाहि नाभेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वोपरीभूतावयवा न
शक्यते पिण्डीभूता निदर्शयितुम्” फ० भा० “गुणभूतैरव-
यवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति
व्यवदिश्यते” वाक्यप० । एकदेशाभिप्रायेणैव नास्तिका-
दीनां मते परमाण्वादौ अवयवव्यवहारः तैः परमाणु
पुञ्जस्यैव घटादिरूपतास्वीकारात् । न्यायादिमतसिद्धपरा
र्थानुमानसाधनेषु ५ वाक्येषु च । ते चावयवाः पञ्च
इति बहवः त्वय इत्यन्ये । यथा प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोप-
नयनिगमरूपाः पञ्च, प्रतिज्ञाहेतुदाहरणरूपाः हेतुदाहरणो
पनयरूपा वा मतभेदेन त्वयः । यथा पर्वतो वज्रिभात्, धूमात्,
योयोधूमवान् स वज्रिभान् यथा मज्जनसम्, वज्रिव्याधोधूमो
धूमवांश्चायम् तस्माद्वज्रिभान् । प्रतिज्ञादीनां लक्षणाणि च
तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते उपचारात् तत्प्रतिप्रतिपादके चिन्तामणि-
कते अनुमानस्वरूपान्तर्गते इत्यग्रे । ७ उपकरणमात्रे च ।
अवयविन् लि० अवयवः कारणत्वेनास्त्यस्य इति । अवयवजन्ये
द्रव्ये अवयवित्वं च कार्यद्रव्यत्वम् । तच्च नैयाकिादिभिरवयवा-
ज्ज्ञिततया उत्पद्यते इत्युरीकृतम् । तत्र उक्ता० प्रमाणमभ्युपन्य-
स्तम् “ननु अवयविनि किं मानं ? परमाणुपुञ्जदेवोपपत्तेः न
च परमाणूनामतोन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वा-

च्यम् एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्ष-
त्वात् यथा एकस्य कोशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वे तत्समूहस्य प्रत्यक्ष-
त्वम् । न च एकः स्थूलो महान् घट इति बुद्धेरनुपप-
त्तिरिति वाच्यम् एको महान् धान्यराशिरित्यनुपपत्तेः,
सैवं परमाणोरतोन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षायो-
ग्यत्वात् दूरस्थकोशस्तु नातीन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्ष-
त्वात् । न च तदानीम् अदृश्यपरमाणुपुङ्गात् दृश्यपरमाणुपु-
ङ्गस्योत्पन्नत्वात् न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम् अदृश्यस्य
दृश्यानुपादानत्वात् अन्यथा चक्षुर्दृष्ट्वादिसन्तौ कदाचिद्
दृश्यत्वप्रसङ्गात् । न चातितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनस-
न्तते दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यं तत्र तदन्तःपातिभिः
दृश्यदहनावयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात् । न च
अदृश्यद्रव्येणैव कथं त्वसरेणोत्पत्तिरिति ? वाच्यम् ।
यतो न वयं दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्यचित् स्वभावादाचक्ष्यहे
परन्तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशात् दृश्यत्वं
तथा च त्वसरेणोत्पत्तिरिति वाच्यं न तु द्रव्यकादेः तद-
भावात् न हि तन्मतेऽपीदं सम्भवति परमाणौ महत्त्वा-
भावात् इत्थं चावयवसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्ष-
त्वादित्यत्र तेषां चावयववयवविधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्प-
पयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः
यत्र च विश्रामस्तस्यानित्यत्वे त्वसमेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः
स्यात् अतस्तस्य नित्यत्वं महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ
विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्व-
मस्ति इति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः न च त्वसरेणावेव
विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं त्वसरेणुः सावयवः चानुषङ्ग्यत्वात्
घटश्चदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्वसरेणोरवयवः सावयवः
महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः न
चेदमप्रयोजकम् अपक्वमहत्त्वं प्रति अनेकद्रव्यवत्तुस्य
प्रयोजकत्वात् नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिध्ये-
दिति वाच्यम् अन्वस्याभवेन तदसिद्धेः । व्यख्यातञ्चै तत्
दिनकार्यम् । 'बौद्धः शङ्कते नन्विति नन्वयं घटइत्यादि
प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह परमाणुपुङ्ग-
रेवेति विलक्षणसंस्थानविशिष्टैः परमाणुभिरेवेत्यर्थः उपप-
त्तेरिति अयं घट इत्यादिप्रतीतिरुपपत्तेरित्यर्थः । तत्समूहस्य
परमाणुसमूहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । तत्समूहस्य
कोशसमूहस्य । अनुपपत्तिरिति परमाणुविषयत्वादिति शेषः
उपपत्तेरिति तत्र यथा धान्यसमूहस्यैकत्वादेक इति
प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्मकतया महानिति

प्रतीतिस्तथा परमाणुपुङ्ग्वेति भावः । प्रत्यक्षायो-
ग्यचादिति तथाच स्वभावतोऽयौग्यानां परमाणूनां पर-
स्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न भव्यतीति भावः । दूर-
स्थकोशस्तु स्वभावतो नातीन्द्रिय इति त्वदुक्तदृष्टान्तस्य
वैषम्यमित्याह दूरस्थकोशस्त्विति तस्य दूरस्थ कोशस्य । तस्यै-
वेति एवकारश्च प्राक्तनसन्निधानपदेनान्वेति तथाच सन्नि-
धान एव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथाच दूरत्वस्य प्रति
बन्धकत्वात्तद्वशात् अप्रत्यक्षत्वमात्रं तस्य, न तु स्वाभाविका
प्रत्यक्षत्वमिति भावः । उत्पन्नत्वादिति क्षणभङ्गवादिनां
मते परमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारादिति भावः । अन्यथा
अदृश्यस्य दृश्योत्पादकत्वे । तत्र तादृशदहनोत्पत्तिरित्येव ।
तदन्तःपातिभिः अतितप्ततैलान्तःपातिभिः । स्वभावात्
कारणनैरपेक्ष्यात् उद्भूतरूपादीति आदिनालोकादि-
परिग्रहः । तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे महत्त्वाभा-
वादित्यर्थः । अत्र नास्तिकमतानुयायिनः परस्पर
विभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्पर
संयुक्तानां पुङ्गात्मनान्तेषां प्रत्यक्षे बाधकाभावः नच महत्त्वा
भावएव बाधकः परस्परविलक्षणसंयोगस्यैव महत्त्वरूपस्य
प्रत्यक्षजनकत्वात् नच परमाणूनां नित्यत्वाद्घटादावुत्पत्ति
नाशयोः प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तन्मते पदार्थमात्रस्यैव
क्षणिकत्वात् परमाणूनामुत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात् नच
परमाणुपुङ्गेषु घटत्वाङ्गीकारे कपालाद्घट इति प्रतीतिर
नुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यं
तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुङ्गरूपतया घटरूपपुङ्गेषु
कपालरूपपुङ्गजन्यत्वस्वीकारात् पुङ्गात् पुङ्गोत्पत्तिरिति
तेषां सिद्धान्तादित्याहुः, तत्र घट इत्यादिप्रतीतिविषय-
ताया अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवात् अवयववतिरिक्ता-
वयवसिद्धिरिति दिक् । मेरुसर्पपयोरपीति अपिशब्दः
साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तरं सम्बध्यते तेन च द्रव्यस्य सावय-
वारभ्यत्वे महत्त्वापत्तिः समुद्गीयते साम्यं परिमाणता-
रतम्याभावः परिमाणकारणीभूताया अवयवसंख्याया
उभयत्र साम्यादिति भावः । नच मेरुवयवानां न
सर्पपतुल्यपरिमाणवत्त्वं, सर्पपावयवानां च न मेरुवयव
तुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वा-
च्यम् मेरुवयवसर्पपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परि-
माणतारतम्याभावस्याप्यापादनीयत्वात् नच मेरुसर्पयो-
रवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेष इति वाच्यम् प्रचयविशेष-
स्यापि संख्याविशेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषभावे तद्वि-

शेषानुपपत्तेरिति । ननु तथापि विश्रामाश्रयस्य नित्यत्वे
मानाभाव इत्यत आह यत् त्विति । असमवेतकार्योत्पत्ति
प्रसङ्ग इति असमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
ननु तस्य नित्यत्वसिद्धावपि अणुत्वे किं मानमित्यत आह
महत्परिमाणेति । चाक्षुषद्रव्यत्वादिति अवात्मनि व्यभि-
चारवाराय चाक्षुषपदं षटाभावे व्यभिचारवारेणाय
द्रव्यपदम् तदवयवसिद्धाविति त्वसरेणवयसिद्धावित्यर्थः । तद
सिद्धेरिति अवयववाराया असिद्धेरित्यर्थः । अत्र नव्याः
त्वसरेणोरवयवाः सावयवा इत्याद्यनुमानयोरुक्तयोरप्र-
योजकत्वेन त्रुटावेव विश्रामः नच चाक्षुषं प्रति महत्तृ-
कारणं तथाच त्रुटौ महत्तृभावश्यकं तद्भावयवसंख्याजन्त्य-
मिति अवयवं विना नोत्पद्यते इत्यनुकूलतर्कसत्त्वाद्वाप्रयो-
जकत्वं द्रव्यसंसाधकानुमानस्येति वाच्यम् त्वसरेणुमहत्तृस्य
नित्यत्वस्वीकारेणोक्ततर्कानवतारात् नचाणुव्यवहारस्याणु-
परिमाणनिबन्धनतया तदान्नयद्रव्यसिद्धिराशङ्कीति वा-
च्यम् तस्यापेक्षेपरिमाणनिबन्धनत्वात् महत्त्वमपि मह-
त्तमादणुव्यवहारात् न चैवं त्वसरेणुपुञ्जएवास्त्ववय-
वीति वाच्यम् विशकलितेषूपि तेषु षट् इत्यादिप्रत्यय
प्रसङ्गात् नच तत्संयोगवृत्त्येव षटत्वं षटोद्रव्यमित्यादि
प्रतीतौ च परम्परया तद्ज्ञानमिति वाच्यं सम्भवति साक्षात्
सम्बन्धविषयत्वे परम्परसम्बन्धविषयकत्वकाल्यने गौरवादि-
त्याहुः । ननु परमाणुत्वयेन ज्ञातो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः
परमाणुद्वयेन द्रव्यकवत् द्रव्यकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्या-
पत्तिस्त्रिभिर्द्रव्यकैस्त्रिण्यकवदिति चेन्न प्रमाणाभावेन
तादृशद्रव्यासिद्धौ परमाणुत्वये द्रव्यकद्वये च द्रव्यारम्भ-
कसंयोगाऽकल्पनात् । अत्रेदं चिन्त्यं त्रिभिः परमाणुभिरेव
त्रिण्यकमस्तु परमाणुभ्यामनारम्भे सिद्धान्तिनां द्रव्य-
काभ्यामनारम्भ इव मानाभावात् फलबलेन त्रयाणामेव
युगपद्द्रव्यारम्भसंयोगकल्पनात् वस्तुतो गवाक्षरम्भे दृश्य-
मानानां द्रव्यकत्वमेव युक्तमणुद्वयारम्भत्वे लाघवादिति ।
अयमवयवीकारणात् भिन्नैव कार्यकारणयोरैक्याभावात्
नियतपूर्ववर्तिन एव कारणतया कारणस्य प्राक्सत्त्वं
नियमेन कार्यस्य च तदाऽसत्त्वेन तयोर्भेदात् । अतएव
“द्रव्याणि द्रव्यान्तरभारभन्ते” इति वै० सूत्रे अन्तरपद-
छपात्तम् इति वेशेषिकादयः स्वीचक्रुः । सांख्यावेदान्ति-
नश्च कार्यस्य कारणैक्यमेव स्वीचक्रुः । तथाहि “तदन्य-
त्वभारम्भणशब्दादिभ्यः” “युक्तेश्च शब्दान्तराच्च” शा०सू०
तद्भाष्ये चोक्तम् । “युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वं

मनस्यत्वञ्च कारणादवगम्यते शब्दान्तराच्च । युक्तिस्त्वान्व-
र्यते दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि
क्षीरस्रवणं ऋत्तिकादीन्नुपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते न
हि दध्यर्थिभिर्ऋत्तिकोपादीयते न घटार्थिभिः क्षीरम् ।
तच्चासत्कार्यं वादे नोपपद्यते । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः
सर्वत्र सर्वस्यासत्त्वे कस्मात् क्षीरादेरेव दध्युत्पद्यते न
ऋत्तिकायाः, ऋत्तिकाया एव घट उत्पद्यते न क्षीरात् ।
अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीरेण दध्नः कश्चिदतिशयो
न ऋत्तिकायां, ऋत्तिकायामेव घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीरे-
इत्युच्येत तर्ह्यतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थाया असत्कार्यं वाद-
हानिः सत्कार्यं वादसिद्धिश्च । शक्तिश्च कारणस्य कार्य-
नियमार्था कल्पमाना नान्याऽसतो वा कार्यं नियच्छेत्
असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात् कारणस्यात्म-
भूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यम् । अपिच कार्यकारण-
योर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवज्जेद्वद्भ्रमाभात्तादात्म्य-
सम्बुपगन्तव्यम् । समवायकल्पनायामपि समवायस्य
समवायिभिः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः
सम्बन्धः कल्पयितव्यः इत्यनवस्थाप्रसङ्गः अनभ्युपगम्य-
मानेऽत्र विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वा
दनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं
सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं सम्बध्यते । तादात्म्यप्रतीतेषु
द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम् । कथञ्च कार्यं भव-
यविद्रव्यं कारणेष्ववयवेषु वर्त्तमानं वर्त्तते किं समस्तेष्व-
वयवेषु वर्त्तते तदतः प्रत्यवयवम् । यदि तावत् समस्तेषु वर्त्तते
ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसन्निकर्षस्या-
शक्यत्वात् नहि ब्रह्मत्वं समस्तेष्वान्येषु वर्त्तमानं व्यस्ता
अथग्रहणेन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्त्तते
तदास्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्पन्ते
यैरवयवैरारम्भकेष्ववयवश्ववयवी वर्त्तते । कोशावयवव्यति-
रिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति । अनवस्था चैवं प्रस-
ज्येत तेषु तेष्ववयवेषु वर्त्तयितुमन्येषामन्येषा मययवानां
कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्त्तते तर्ह्येकैकं व्यापारेऽन्या-
त्वाव्यापारः स्यात् न हि देवदत्तः क्षुभ्ने सन्निधीयमान
स्तदहरेव पाटलिपुत्रे सन्निधीयते युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्र
प्रसङ्गात् देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव क्षुभ्ने पाटलिपुत्रनिवासिनोः ।
गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेन्न तथा
प्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेऽवयव-
वी स्यात् यथा गोलं प्रतिव्यक्तिं प्रत्यक्षं गृह्यते एवमवयव-

अपि प्रत्ययवयवं प्रत्ययेण गृह्यते नचैवं नियतं गृह्यते । प्रत्येकं परिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वात् शङ्केषापि स्तनकार्यं कुर्यात् उरसा च पृष्ठकार्यं, न चैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादकर्तृका चेति विप्रतिषिद्धेति । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किन्तु अन्यकर्तृकेति कस्यां स्यात् तथा कपालादीनामनुत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्पेते तथा च सति घट उत्पद्यते इत्युक्ते कपालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् न च लोके घट उत्पद्यत इत्युक्ते कपालादय उत्पद्यमानाः प्रतीयन्ते उत्पन्नताप्रतीतिश्च । अथ स्वकारणसत्ता सम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत् कथमलम्बात्मकं सम्बन्धेति वक्तव्यं, सतीर्हि द्वयोः सम्बन्धः सम्भवति न सददसतोरसतोर्वा । अभावस्य च निरुपाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्तृगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्ववर्त्मस्योऽभिषेकादित्येवं जातीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते । यदि च बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यत् तत इदमभ्युपगम्यत कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति । वयन्तु पश्यामो बन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात् यथा बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यति एवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति । तन्नेत्रं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्यस्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति । नैष दोषः अतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते । कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाषि । न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्तुन्यत्वं भवति न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्तुन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । यथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्तुन्यत्वं भवति, सम पिता सम माता सम भ्रातेति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानन्तरित्वात्तत्

तत् युक्तं नान्येति चेन्न क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातोयावयवान्तरपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामवयवशब्दादर्शनापत्तावच्छेदसंज्ञा । तत्तेज्जन्मोच्छेदानन्तरित्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिः तथा सति गर्भवासिन उक्तानशयिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा बाह्यवैवर्त्यस्याविरोधपि भेदप्रसङ्गः पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवर्तितव्यः । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत् कार्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः आकाशस्याहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकाशुषप्रसङ्गवत् । समवायिकारणे व्यापारः कारकव्यापारिः स्यादिति चेन्न अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरिति प्रसङ्गात् । समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेन्न अतर्काहं सत्कार्यापत्तिः । तस्मात् क्षीरादीन्येव दध्यादिद्रव्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्जयतेनापि शक्यं कल्पयितुम् । तथा च मूलकारणमेवान्यात्कार्यात् तेन तेन कार्याकारेण नटवत् सर्वव्यवहारास्यदत्वं प्रतिपद्यते । एवं युक्तं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते । शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्वस्त्वने असङ्गपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सङ्गपदेशी शब्दः शब्दान्तरः “सदेव सौम्येदम आसीदेकमेवाद्वितीयम्” इत्यादि । “तज्ज्ञेयं आह्वरसदेवेदमप्य आसीदिति” चासत्त्वस्यसिद्धिः “कथमसतः सज्जायेत?” इत्यादिसिद्धिः “सदेव सौम्येदमप्य आसीत्” इत्यवधारयति । तत्तेज्जन्मोच्छेदस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वोदाहृतत्वेन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात् सत्त्वानन्यत्वे प्रसिद्धतः यदित् प्र । युत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात् पञ्चाङ्गोत्पद्यमानं कारणे समवेद्यात् तदन्यत्कारणात् स्यात् तत् “वेना श्रुतं श्रुतं भवतीयं प्रतिज्ञा प्रीत्ये त सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्विदं प्रतिज्ञा समर्थते” भा० । “पटवच्च” शा० सू० । यथा च संवेदितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किं नयं पटः किञ्चान्यद् व्यमिति स एव प्रसारितो यत् संवेदित इत्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते यथा च संवेदनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविवक्षारो गृह्यते स एव प्रसारणसमयेऽपि विशिष्टायामविवक्षारो गृह्यते न संवेदितरूपादयं भिन्नः पटः इति । एवं तत्त्वादिकारणावस्यं पटादि

कार्यमित्यदं सत् तुरीयेसकुविन्दादिकारकव्यापाराभि-
व्यक्तं स्पष्टं गृह्यते ॥ ततः सवेष्टितपटप्रसारित-
पटन्यायेनानन्यत् कारणात् कार्यमित्यर्थः भा०। सं० कौ०
कारणात् कार्यस्थानन्यता दर्शिता यथा “कार्यस्य
कारणाभेदसाधकानि च प्रमाणानि । न पटस्तन्तुभ्यो भि-
द्यते तद्वर्तत्वात् इह यद्यतो भिद्यते तत्तस्य धर्मो न
भवति यथा गौरश्चस्य । धर्मश्च पटस्तन्तूनां तस्मान्नार्थान्तरम् ।
उपादानोपादेयभावाच्च नार्थान्तरत्वम् । नाथयोरुपादानो-
पादेयभावः यथा घटपटयोः उपादानोपादेयभावश्च तन्तु-
पटयोः । तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति । इतश्च नार्थान्तरत्वं तन्तु-
पटयोः संयोगाप्रामाभावात् । पदार्थान्तरत्वे हि संयोगो-
दृष्टो यथा कुण्डवद्वयोः अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्वि-
न्ययोः” नचेह संयोगाप्रामा तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति ।
इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरकार्यापहृणात् ।
इह यद्यस्माद्विन्नं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तरकार्यं गृह्यते
यथैकपलिकस्य स्वस्तिकस्य यो गुरुत्वकार्योऽनतिविशेषोऽ-
धिकः न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्यात् पटगुरुत्वस्य
कार्यान्तरं दृश्यते तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः पट इति । तान्ये-
तान्यवीतान्यभेदसाधनानि । तदेवमभेदे सिद्धे तन्तव-
एव तेन तेन संस्थानभेदेन परिणताः पटः, न तन्तु-
भ्योऽर्थान्तरं पटः । स्वात्मनि क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थ-
क्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदाच्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुमर्हन्ति
एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरो-
धात् । यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि
तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मतस्तदङ्गा-
न्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा एवमेकस्यामृदः सुवर्णस्य वा घट-
सुकुटादयोविशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उपपद्यन्त इत्युच्यन्ते
न पुनरसतास्तत्पादः सतां वा निरोधः । यथाह भगवान्
क्षणवैपायनः “नासतोविद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः”
इति यथा कूर्मः स्वावयवेभ्यः सङ्कोचविकाशेभ्यो न भिन्नः
एवं घटसुकुटादयोऽपि स्मृतसुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः ।
एवञ्चेत् तन्तुषु पटइति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्यु-
पपन्नः । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति एकस्यापि
नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव वज्रिदाहकः प्रकाशकः
पाचकश्चेति । नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः तेषा-
मेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं
भिक्षयो वर्त्म दर्शनलक्षणाभार्थक्रियां कुर्वन्ति न तु शिविका-
वृक्षं मिलितास्तु शिविकां वृहन्ति एवं तन्तवः प्रत्येकं

प्रावरणमकुर्वीषा अपि मिलिताः आविर्भूतपटभावाः
प्रावरिष्यन्ति । स्यादेतत् आविर्भावः पटस्य कारण-
व्यापारात् प्राक् सन्नसन्ना असंख्येत् प्राप्तं तर्ह्यसत
उत्पादनम् । अथ सत्, कृतं तर्हि कारणव्यापारेण ।
न हि सति कार्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः ।
आविर्भावे चाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मा-
दाविर्भूतपटभावास्तन्तवः क्रियन्ते प्रति रिक्तं वचः ।
अथासदुत्पद्यत इत्यत्रापि सति केयमसदुत्पत्तिः सती
असती वा, सती चेत् कृतं तर्हि कारणैः, असती चेत्तस्या
अभ्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था । अथोत्पत्तिः पटान्ना-
र्थान्तरम् अपि तु पटएवासौ तथापि यावदुक्तं भवति
पटइति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यत इति न वाच्यं पौनरुक्त्यात्
विनश्यतीत्यपि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्व
विरोधात् । तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा
स्वकारणसत्तासमवायो वा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च
तदर्थानि कारणानि व्यापार्यन्ते एवं सत एव पटादे-
राविर्भावाय कारणमेच्छेत्तुपपन्नम् । न च पटरूपेण
कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याक्रियात्वात् क्रियासम्बन्धि-
त्वाच्च कारकाणाम् अन्यथा कारणत्वाभावात्” व्याख्या-
तञ्चैतदस्माभिस्तद्वीकायां यथा “तद्वर्तत्वात् तेषां
तन्तूनां धर्मत्वात् अवस्थाविशेषात्मकत्वात् स्वसत्त्वनियतसत्ता-
कत्वाद्वा । तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वरूपहेतुमध्ये एवऽन्य-
व्याप्तेः प्रवेशात् व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति यत् यतोभिद्यते
इत्यादि तथा च व्यापकस्य धर्मत्वाभावस्य निवृत्त्या व्याप्यस्य
भेदस्य निवृत्तेरभेदसिद्धिरिति भावः । पक्षे धर्मत्वरूप-
हेतुसत्तुप्रदर्शनाय उपनयरूपन्यायाङ्गमाह धर्मत्वेत्यादि ।
धर्मत्वं च प्रागुक्तम् । निगमयति तस्मान्नार्थान्तरमिति ।
अन्योऽर्थः पदार्थः अर्थान्तरं मयूरव्यंसकादित्वात् समासे
क्लीवता । पटः तन्तुभ्यो न भिन्नः पदार्थः किन्तु अभिन्न
एवेत्यर्थः । ‘उपादीयते कार्यजननाय विशेषरूपेण गृह्यते
इत्युपादानम् कार्यस्थानागतावस्थाविशेषान्तररूपं कारणं
तदाश्रितस्त्वच्छावस्थापन्नं कार्यन्तूपादेयं तद्भावात् कार्य-
कारणविशेषरूपत्वादित्यर्थः तथा च कार्यस्थानागतावस्था-
अयत्वमेवोपादानकारणत्वम्, तच्च अनागतावस्थापन्नकार्य-
रूपमेव अन्यस्य दुर्बलत्वात् अन्यथा सर्व एव सर्वकार्यजन-
नाय उपादीयेरन् न च तथा उपादीयन्ते । उपादीयन्ते च
पटादिजननाय तन्तवः न तु स्मृदादयः । न च प्रागभाव
एव तस्य निधामकः, तस्य अभावत्वेन स्वतोविशेषकत्वाभावात्

प्रतियोग्युपरक्तस्य तस्य तथात्वकल्पनन्तु प्रतियोग्यसत्त्वादे
ऽसम्भवात् उत्पत्तेः प्राक् प्रतियोगिनोऽसत्त्वेन तेन सह
प्रागभावस्य संबन्धस्यानौचित्यात् इत्यनागतावस्थापक्षका-
र्थ्यात्मकत्वसुपादानस्य युक्तम् तस्मात् पटः नः तन्तुभ्यो भिन्न-
इत्युपेयमिति भावः । संयोगाप्राप्त्यभावादिति । संयोगश्च
अप्राप्तिः विभागश्च तयोरभावात् । तथा च संयोगाभावः
विभागाभावश्च पृथक् अभेदसाधकः यथा पटस्तन्तुभ्यो न
भिद्यते तत्संयोगानाश्रयत्वात् यद्यतो भिद्यते तयोः
संयोगोदृष्टः यथा घटपटयोः । न च गुणेषु व्यभिचारः
स्वमते तत्र तन्त्रभेदेऽप्युच्यते इत्युच्यते सतीति हेतोर्विशेषणे
च व्यभिचाराभावाच्च । अप्राप्तिर्वैति विभागश्चेत्यर्थः । तथा च
संयोगानाश्रयत्वस्यैव विभागानाश्रयत्वस्यापि अभेदसाधकत्व-
मिति भावः । गुरुत्वान्तरकार्यापह्णवादिति । अयमाशयः ।
अवयवतन्तुपरिमाणेनैव तद्गुरुत्वेन स्थापितव्यमित्यर्थः
न ह्युपरिमाणमिव गुरुत्वम् जन्यते, गुरुत्वञ्च स्वमतन इव
स्वाश्रित्यतल्लादण्डादेरवनतिविशेषे हेतुरिति नैयायिका-
दिभिरस्युपगम्यते । तत्र यदि पटस्तन्तुभ्योभिद्येत तदा-
तदाश्रितगुरुत्वविशेषेण स्वाश्रिततल्लादण्डादेरवनतिविशेषो-
ऽत एव गृह्येत यथा एकपलिकस्वर्णपेक्षया द्विपलिक-
स्वर्णस्य, तथा च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वा-
न्तरप्रयुक्तस्वाश्रिततल्लादण्डाद्यवनतिविशेषपह्णवाद्योग्यत्वात्
गुरुत्वान्तरयुक्तस्वर्णादिवत् तल्लगुरुत्वयुक्तपदार्थे व्यभिचार-
वारणाय पह्णवाद्योग्यत्वादित्युक्तं तस्य च पृथक् तल्ला-
दण्डारोपणोऽवनत्यन्तरस्य पह्णवसम्भवात् तन्तुपटयोश्च न
तथासम्भव इति अभिन्नत्वमित्यन्त्यत्र विस्तरः । तन्तुगुरुत्वस्य
कार्यं स्वाश्रिततल्लादण्डादेरवनतिविशेषस्तस्मात् कार्या-
न्तरम् अवनत्यन्तरं न दृश्यते न गृह्यते इत्यर्थः ।
अवीतानि व्यतिरेकव्याप्तिश्रुतानि यथा च तत्र तत्र व्यति-
रेकव्याप्तिस्तथातुपदं तत्र तत्र दर्शितं प्राक् । पट इति
बुद्धिविषयाः व्यपदेशभाजश्चेति शेषः । फलितमाह न
तन्तुभ्योऽर्थान्तरमिति । अभेदसाधकहेतोः सत्प्रतिपक्षित-
त्वमाशङ्कते स्वात्मनोत्यादि । क्रिया उत्पादनक्रिया,
निरोधः प्रध्वंसस्तयोर्बुद्धिः तथा च कार्यकारणयोरभेदे
कार्यस्य कारणात्मकत्वेन स्वतः स्वस्यात्पत्तिविनाशबुद्धि-
सम्भव इत्यर्थः । व्यपदेशः व्यवहारः अर्थक्रिया प्रयोजनो-
त्पादनं क्रियाव्यवस्था प्रावरणादिकार्यनियमः तेषां भेदः
पञ्चातपुर्व्वन्वः । तथा च कार्यकारणयोरभेदे तन्तुषु
पट इति कथं भेदव्यपदेशः ? कथं वा प्रयोजनान्तरजन-

कता, ? प्रयोजनान्तरनियमश्च स्यादित्यर्थः । इत्यङ्गात्
प्रयोगः पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तत्कार्यत्वेन, तत्र नष्टत्वेन
वा प्रतीयमानत्वात्, तन्तुषु पट इति व्यपदेशप्रयोजक-
संज्ञाभेदात्, विभिन्नार्थसाधकत्वात् कार्यभेदवृत्ताच्च ।
इति पञ्चभिर्हेतुभिः सत्प्रतिपक्षितोऽभेदसाधकहेतुर्नाभेद-
साधनायात्मित्याशङ्कार्थः । समाधत्ते नैकान्तिकमिति ।
ऐकान्तिकं वास्तवमित्यर्थः तथा च तत्र तत्रावास्तवस्यैव
भेदव्यवहारो न वास्तवभेदप्रतिद्वन्द्वीति भावः । एवञ्च
बुद्धिमात्रस्य, व्यवहारमात्रस्य वा वास्तविकत्वप्रयोजकत्वे
इदं रजतमिति बोधात् व्यवहाराच्च शुक्तिरजतस्यापि
वास्तवत्वापत्तिः तथा अर्थक्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदयोश्च न
भेदसाधकत्वम् एकस्यैव वज्रप्रादेः प्रकाशनपाचनदिरूप-
नानाकार्याणां, पिष्टोनां व्यस्तानां मार्गदर्शनादिकार्यस्य
समस्तानां तु शिविकावाहनादिविभिन्नकार्यस्य च सम्पा-
दनस्य दृष्टत्वात् तत्र तत्र हेतोर्व्यभिचाराच्च तयोर्भेदसाधक-
तेति न सत्प्रतिपक्षितत्वभेदसाधकहेतोरिति भावः । तदेव
क्रमशः उपपादयति एकस्मिन्नुपैति । प्रध्वंसन्ते नश्यन्ति ।
कूर्मस्त इत्यनुपपन्नः अस्मिन् पक्षे च कूर्म इत्यर्थः सार्व-
विभक्तिकः सप्रत्यास्तसिद्धिः । यथाहेति भगवद्गीताया-
मिति शेषः । असतोऽसत्ताम्रस्य, भावः सत्तुम्, सतः
सत्ताम्रस्य न अभावः असत्तुम् सदसतोरेकत्वं समावेशा-
भावादिति शेषः । आपादयति व्यतिरेकव्याप्तिप्रा साधयति
तथा च प्रावरणादिक्रियाभेदः कारणभेदं विना
अनुपपन्न इति व्यापकः प्रावरणादिप्रयोजनभेदाभावः
निवर्त्तमानः व्याप्य कारणभेदाभावं निवर्त्तयन् कार्यस्य
कारणाद्वेदम् साधयतीत्यर्थः । इति यन्मतं तदनव्या-
नञ्चा दूषयित्वा तत्र हेतुप्रदर्शनाय व्यभिचारं दर्श-
यति एकस्यापीति तथा च कार्यभेदाभावः न
कारणभेदाभावव्यापकः एकस्मिन् वज्रप्रादौ नानाकार्य-
दर्शनात् तथा च भेदसाधकहेतुर्व्यभिचारीति भावः ।
एवम् भेदसाधकहेतुषु दूषितेषु इदानीं आविर्भावादेः
सदसत्त्वे विकल्पेन दूषयितुं शङ्कते स्यादेतदित्यादि ।
कृतमित्यव्ययम् अलमर्थकं कारणव्यापारेणेति तृतीयान्ते
नान्यपि तथा च कारणव्यापारसाध्यं नास्ति तस्य
स्वतएव सिद्धत्वादित्यर्थः । क्रियन्ते उत्पाद्यन्ते पट-
रूपेण व्यपक्षित्यन्ते इत्यपि बोध्यम् । यद्धि उभय-
वादिनोस्तुल्यदोषत्वं न तदुद्वेगमित्याशयेन प्रतिवन्दि-
रूपदूषणदानायाह अथासदुत्पद्यत इत्यादि । उत्पात्तिः

आद्यक्षरसंज्ञः स च स्वरूपसंज्ञविशेषः न तु संयोग-
मात्रः गुणक्रिययोस्तदसम्भवात् तयोश्च उत्पत्ति-
व्यवहारस्य सर्वसिद्धत्वात् । प्रकृते स्वरूपसंज्ञविशेषश्च
अनुयोगिस्वरूपएव एवञ्च उत्पत्तिः पटरूप एव नार्था-
न्तरमिति पटस्य उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वात् तत्र कारण-
व्यापारामेक्षा भविष्यतीति शङ्कते अथोत्पत्तिरित्यादि ।
दूषयति तथापीति । पटादिशब्देन पटत्वविशिष्टस्येव
उत्पत्तिमतोऽप्युक्तत्वात् उत्पद्यते इति न प्रयोक्तव्यम्
तद्व्यापारस्योक्तत्वात् तदुक्तौ च पौनरुक्त्यात् घटो घट
इतिवत् न तत्र शाब्दबोध इति भावः । पटादिशब्दस्य
उत्पत्त्यर्थकत्वे दूषणान्तरमप्याह विनश्यतीत्यादि न वाच्यं
प्रयोक्तुं न शक्यम् अयोग्यत्वादिति शेषः । पटशब्देन
पटत्वविशिष्टस्येव उत्पत्तिमतोऽप्यभिधानात् उत्पत्तिमति
चैकदा विनाशप्रतियोगित्वासम्भवेनायोग्यत्वादित्यर्थः ।
अयोग्यत्वे हेतुमाह उत्पत्त्यादीति एकत्र एकस्मिन्
धर्म्मिणि युगपदेकदा विरोधात् सहानवस्थानात् । काला-
न्तरे भवितुमर्हतीति द्योतनाय युगपदिति । विनश्यतीति
वर्त्तमानताप्रतीतेर्न विभिन्नकालता तयोरिति भावः । एव-
मुत्पत्तेः पटस्वरूपत्वाभावासम्भवसङ्गा अन्यरूपतास्वीका-
रेऽपि उत्पत्तेरुत्पत्त्यसम्भव एवेत्याह त आदियं पटोत्-
पत्तिरित्यादि । स्वकारणसमवायः स्वस्य कारणेषु तन्तुषु
समवायः तत्संबन्धविशेषरूपा पटोत्पत्तिः । समवायस्य च
सर्वदा विद्यमानत्वात् न तस्या उत्पत्तिः । समवायस्य
नित्यत्वात् पटस्य कादाचित्कोत्पत्तिः कथं स्यादित्यतः
पञ्चान्नरमाह स्वसत्तासमवाय इति । स्वसत्तया स्वकारणे
विद्यमानतया यः कारणे समवायस्तथा च स्वसत्ता-
कालिकात्वविशिष्टसमवायस्य पूर्वसत्त्वान्न न कादा-
चित्कत्वव्याघात इति भावः । उभयथापि उत्पत्तेरुभय-
रूपमध्येऽन्यतरूपत्वेऽपीत्यर्थः न उत्पद्यते उत्पत्तिरिति
शेषः । सिद्धस्वरूपत्वेऽपि सर्वजनानुभवसिद्धायाः कारण-
व्यापारामेक्षाया अनौचित्यस्य उभयमतेऽपि हल्यत्वात्
प्रतिबन्धिसमवधानमिति भावः । उत्पत्तेः कार्यस्य रूपेण
सम्भवरूपतां शङ्कते न चेति । पटरूपस्य तन्तुरूपजन्यत्वात्
तेन सह कारणानां संबन्धएव कार्यस्य उत्पत्तिस्तथा
च तस्य जन्यत्वात् कारणव्यापारामेक्षेति न समानं
दूषणमिति भावः । दूषयति रूपस्येति । रूपस्य भव-
न्मते गुणत्वेन क्रियारूपत्वाभावात् उत्पत्तेश्च क्रियारूप-
तायाः पूर्वैरिष्टमाश्रयत्वात् कारणानां च क्रियाशुबन्धित्वे-

नैव कारकत्वाभ्युपगमात् । तन्तुभ्यः पटउत्पद्यते इत्यादिषु
च तन्त्वादीनामुत्पत्तिकारकत्वप्रतीतेश्च नोत्पत्तेः पट-
रूपसंज्ञस्वरूपतेति भावः ।

अवय्याज् पु० अव+यज-णिच् । अपकटयाजके संबुद्धौ अवयाः ।
अवयाट् लि० अव+या-टच् । पृथक् कर्त्तरि । “अदितिर्भ-
वास्ववयाता हरस्य दैव्यस्य” ऋ० ८, ४८, २ । “अवयाता
पृथक्कर्त्ता” भा० ।

अवयान न० अव+या-ल्युट् । अपगतौ “इयं धीर्भूया अव-
यानमेवाम्” ऋ० १, १८५, ८, “एषां पापानामवया-
नमपगमम्” भा० ।

अवयुन लि० वयुनं प्रज्ञा निरु० न० व० । प्रज्ञाशून्ये ।
“स इत्तमोऽवयुनम्” ऋ० ३, २१, ३ ।

अवर पूजयां कण्डू० प० सक० सेट् । अवर्थ्यति पूजयतीत्यर्थः ।
अवर लि० ट-वा० अप् न० त० । १ चरमे, २ अधमे,
३ कार्ये च । ४ पञ्चाद्वर्त्तिनि ५ देशे ईकाले पु० ७ दिशि स्त्री
दत्तवर्त्तिनि लि० । हस्तिजङ्घायाः ८ पञ्चाद्देशे न० । “दूरेण
हृद्वरं कर्म्म बुद्धियोगाद्भनञ्जय” गी० अस्य व्यवस्थावाचित्वे
सर्वनामकार्यम् उंसिडेऽस्तु वा । “अङ्गधानः परां
विद्यामाददीतावरादपि” मनुः अवरस्मादिति च । व्यवस्था
च देशकृता कालकृता बुद्धिकल्पिता च तत्र देशकृता
यदवरं कौशाम्याः । कालकृता यदवरमाप्तहायण्याः ।
बुद्धिकल्पिता अवरदपीतिमानवे । मासेनावरः मासावरः
इत्यादौ समासे विग्रहवाक्ये च न सर्वनामकार्यं मासा-
वराय इत्यादि च । “द्रुमात्तावरं स्थण्डिलभुपलिप्य” ऋ०
४० । ५ त० । अत्यन्तश्रेष्ठे लि० ।

अवरज पु० अवरस्मिन् काले जायते जन-ड । १ कनिष्ठसोदरे
भ्रातरि, २ शूद्रे च । मनुष्येषु प्रथमोत्पत्तौ तस्य जघन्यजत्वात्
तथात्वम् ३ कनिष्ठसोदरभगिन्यां, ४ शूद्रायाञ्च स्त्री टाप् ।
“अस्य चावरजं विद्धि भ्रातरं भां तु लक्ष्मणम्” रामा०
“यदि स्त्री यदवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत्” मनुः
“विदर्भराजावरजा तयैवम्” । “रावणावरजा तत्र राघवं
मदनादरा” इति च रघुः ५ पञ्चाज्जातमात्रे लि० । “आत्मभू-
वरजाखिलप्रजः स्वर्पतेरवरजत्वमाययौ” माघः ।

अवरत लि० अव+रम-क्त । विश्रान्ते अनवरतं सततम् ।
अवरतस् अव्य० अवर+तसिच् । अवरः अवरस्मिन् अवरस्मा-
दित्यर्थः । अवरतः रमणीयम् आगतः, वसति वा ।
अवरति स्त्री अव+रम-क्तिन् । १ विरामे, २ निवृत्तौ च ।
अवरवर्ष पु० कर्म० । शूद्रे ।

अवरवर्ण ज पु० अवरवर्णः सन् जायते जन-ड । नृदे
 “आ तु दृष्टिनिपातेन स्यादनावरवर्णजः” ब्राह्मणान्
 बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम्” इति च मनुः ।
 अवरव्रत पु० अवरं अत्यन्तव्रतं व्रतमस्य । १ सूत्र्ये
 २ अर्कद्वये च । अवरम् अवमं व्रतमस्य । ३ हीनव्रते लि० ।
 अवरशैल पु० अवरः पश्चाद्वर्त्ती शैलः । अस्ताचले ।
 अवरस्तात् अव्य० अवर+प्रथमाद्यर्थे अस्ताति । प्रथमा
 प्रथमोपसर्गमीदृशे रवरशब्दस्यार्थे । अवरस्तात् रमणीयम्,
 आगतः वसति वा । [अत्यन्तनिर्जने ।
 अवरहस्य न० अवततं रहः अच् समा० । अवतते रक्षसि
 अवराद्धं न० कर्म० । अपरभागे “सकृत्कर्म” पिटृणाम-
 पराद्धं देवानाम्” इति । “अपराद्धं तच्च पराद्धं तच्च परि-
 गृह्य” शत० ब्रा० २ देहस्य पश्चाद्भागे च ।
 अवराद्धं लि० अवराद्धं भवः यत् । शेषभागभवे । न
 वरत्वेन अर्ध्यते ऋध-णिच्-कर्मणि यत् । न्यूने ।
 “नावराद्धं” ततः कृत्यात् पूर्यमाणमिति स्थितिः” छन्दो०
 परि० । “अवराद्धं न्यूनम्” स० त० रघु० “दशमवावराद्धा
 दक्षिणा” आ० गृ० ।
 अवरोण लि० अव+रिङ-क्त । तिरस्कृते । [नात्वे ।
 अवरोधस् लि० न वरीयान् न० त० स्त्रियां ङोप् । अत्य-
 अवहृण लि० अव+रुज-क्त । १ भूमे शरीरान्विते च ।
 अवहृद् लि० अव+रुध-क्त । १ प्रतिरुद्धे अन्यैरसंलक्षिते शुभ्रे
 च “अस्ति कश्चिद्वाजस्तुरवरहृच्चरन्” दशकु० इतर
 गमननिषेधेन रक्षितायां स्त्रियां स्त्री । (राखनी) ।
 अवहृद्धि स्त्री अव+रुध भावे क्तिन् । १ अवरोधने २ प्रतिरोधे
 “इन्द्रियाणां वीर्याणाञ्चावरहृद्” श्रुतिः ।
 अवहृद्ध लि० अव+रुह-क्त । १ कृतावरोहणे उच्चस्थानात्
 निम्नगते । २ उत्पाटिते दृष्टादौ च ।
 अवरोचक अवरोचयति रुचिहीनं करोति अव+रुच-णिच्-
 ण्वल् । अवरोचके रोगभेदे “क्षुब्धगन्धिमुलं तत्र काम-
 आसावरोचकः” सुश्रु० ।
 अवरोध पु० अव+रुध-भावे घञ् । १ निरोधे “मेनाय-
 मानं स्रोतोऽवरोधः” सुश्रु० बलादि० मनुष्यं वा ठनो
 बाधक इति अवरोधवान् अवरोधी अवरोधयुक्ते लि० ।
 कर्मणि घञ् । राजान्तःपुरस्थायां शोषिति, शराज
 दारेषु च । “तत्र चूणावरोधानां भर्त्तुषु व्यक्तविक्रमम् ।
 “कलत्रवन्तमात्मनमवरोधे महत्यपि” रघुः आधारे घञ् ।
 शराजान्तःपुरे । “पश्चाद्वरोधे शतशोमदीयैः” इति रघुः ।

“निन्दे विनीतैरवरोधदक्षैः” कुमा० । “विस्मस्तवस्तमवरो-
 धवधूपपात” भाषः । ल्युट् । अवरोधनं निरोधे न० ।
 अवरोधक लि० अव+रुध-ण्वल् । १ प्रतिरोधके २ आवरके
 च । “सुधन्वा वीर्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः” रामा०
 आर्षत्वात् कर्मणि न घञी ।
 अवरोधायन न० दंत० । अन्तःपुरे ।
 अवरोधिक पु० अवरोधे तद्वरक्षणादौ नियुक्तः ठन् । राजा-
 न्तःपुररक्षणां नियुक्ते श्वामनादौ । अवरोधः स्थानं
 निवासत्वेनास्यस्य ठन् । “नृपान्तःपुरस्थायां स्त्रियां स्त्री ।
 “ययुस्तुरङ्गाधिरुहोऽवरोधिका” भाषः ।
 अवरोधिन् लि० अवरोधणि अव+रुध-णिनि स्त्रियां ङोप् ।
 १ रोधके २ आवरके च ।
 अवरोपण न० अव+रुह-णिच्-घ ल्युट् । उत्पाटने ।
 अवरोपित लि० अव+रुह-णिच्-घः क्त । उत्पाटिते ।
 अवरोह पु० अव+रुह-घञ् । १ अवतरणे, (नामा) ऊर्ध्व-
 देशान्निर्देशगमने । कर्त्तरि संज्ञायां च । तरोर्मूला-
 द्यपथ्यं लमारूढायां शयुङ्च्यादिलतायाम् । २ अपादाने
 घञ् । चन्द्रादिलोके स्वर्गे, ततो हि भोगावसाने
 नृज्वेऽवतरन्ति । तत्र देहिनां चन्द्रलोकादवरोह-
 प्रकारस्तावदुक्तः शा० सूत्रे तद्भाष्ये च यथा “कृतात्यये-
 ऽनुशयवान् दृष्टस्त्वृतिभ्यां यथेतमनेवञ्च” शा० सू० ।
 “इष्टादिकारिणां धूमादिवर्त्मना चन्द्रमण्डलमारूढानां
 ततः प्रत्यवरोह आम्नायते “तस्मिन् यावत्सम्पातसुषित्वा-
 ऽथैतमेवाध्यानं पुनर्निवर्तन्ते यथेत” मित्यारभ्य यावत् “रम-
 णीयवरणा ब्राह्मणादियोनिभावमापद्यन्ते कपूचरणाः स्वा-
 दियोनिमिति” । तत्रेदं विचार्यते किं निरनुशया भुक्तकृत्स्न
 कर्माणोऽवरोहन्ति? आहोस्वित् सानुशयाः? इति किं तावत्
 प्राप्तं निरनुशया इति । कृतः? यावत्सम्पातमिति विशेष-
 णात् । सम्पातशब्देनात्र कर्माशय उच्यते सम्पत्त्यनेना-
 स्माह्लोकादसु लोकं फलभोगायेति । यावत्सम्पातसुषि-
 त्वेति च कृत्स्नस्य तस्य तत्रैव भुक्ततां दशयति । “तेषां यदा
 तत्पर्यवैतोति” च श्रुत्यन्तरेणैव एवाद्येः प्रदर्शयते । स्वादे-
 तत् यावदसुषिप्तलोक उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुङ्क्त इति
 कल्पयिष्यामीति नैव कल्पयितुं शक्यते यत् किञ्चेत्यन्यत्र
 परामर्शात् । “प्राप्त्यान् कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्य-
 यम् । तस्माह्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे” इति
 ह्यपरा श्रुतिर्यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शेन कृत्स्नस्यैवेह कृतस्य
 कर्मणस्तत्र क्षयितां दशयति । अपि च प्रायणमनारब्ध-

फलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य अभिव्यक्त्यनुपपत्तेः । तच्चाविशेषेण यदुयावत् किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकं न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकसाधारणं भवितुमर्हति नह्य विशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते, न पटश्चल्युपपद्यते । तस्मान्निरनुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः “कृतात्यये अनुशयवानिति” । येन कर्म उन्नेन चन्द्रमसमावृद्धाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षयिते तेषां यदस्मयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनयोऽग्निसंपर्कात् प्रलीयते सवित्किरणसंपर्काद्विजकरकादव ऊतभ्युगच्छिः संपर्कादिव च घृतकाठिन्यम् । ततः कृतात्यये कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति । केन हेतुना? इष्टसृतिभ्यामित्याह । तर्थाह प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति “तद्वय इह रमणीयवरणा अभ्यासो ह यत्ते रमणीयां योनिमाधरेन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा शूद्रय इह कपूयचरणा अभ्यासो ह यत्ते कपूयां योनिमापदरेन् शूद्रयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति” । चरणशब्देनानेनानुशयः सूच्यत इति वक्ष्यद्विष्यति । इष्टश्चायं जन्मनैव प्रतिप्राप्यज्ञावच्छेदोपभोगः प्रविभज्यमानः आकस्मिकत्वासम्भवात् अनुशयसङ्गावं सूचयति अभ्युदयप्रत्ययाययोः सुकृतदुःकृतयोः हेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात् । सृतिरपि वक्ष्यां आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिजुलरूपायुः सुतद्वत्तत्तुल्यमेधायै जन्म प्रतिपद्यन्त इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति । कः पुनरनुशयो नामेति केचित्तावदाहुः स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाभ भाण्डानुसारिस्नेहवत् यथाह स्नेहभाण्डं विरिच्यमानं न सर्वात्मना विरिच्यते भाण्डानुसार्यैव कश्चित् स्नेहशेषोऽस्ति ते तथानुशयोऽपीति । ननु कार्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशेषावस्थानं न्याय्यम् । नायं दोषः न हि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतीजानीमहे । ननु निरवशेषकर्मफलभोगाय चन्द्रमण्डलमावृद्धः । वादं तथापि स्वल्पकर्मविशेषमात्रेण तत्तावस्थानं न शक्यते यथा किञ्च कश्चित् सेवकः सकलैः सेवोपकरणैः राजकुलसुपर्वप्रः चिरप्रवासात् परिशील्यबहुपकरणैः कृत्वापुष्पादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोति, एव-

मनुशयलेशमात्रपरिग्रही न चन्द्रमण्डलेऽवस्थातुं शक्नोतीति । न चैतदुक्तमिव न हि स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते कार्यविरोधित्वादित्युक्तम् । नन्वेतदुक्तं न स्वर्गफलस्य कर्मणो निश्चितस्य भुक्तफलत्वं भविष्यतीति । तदेतदपेक्षलं स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निश्चितं जनयति स्वर्गच्युतस्यापि कडितु फललेशं जनयतीति” न शब्दप्रमाणकानामोदयो कल्पनावकल्पते । स्नेहभाण्डे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते । तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिर्दृश्यते न त्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते नापि कल्पयितुं शक्यते स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात् । अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयं न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भाण्डानुसारिस्नेहवदेकदेशोऽनुवर्त्तमानोऽनुशय इति यदि हि येन सुकृतेन कर्मणोऽष्टादिना स्वर्गमन्वभवन् तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्पेत्त ततो रमणीयएवैकोऽनुशयः स्यान्न विपरीतः । तत्र येमनुशयविभागश्रुतिरुपपद्यते “तद्वय इह रमणीयचरणाः अथ य इह कपूयचरणा इति” । तस्मादास्तद्भक्त्य फले कर्मजाते उपभुक्तेऽवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातमनुशयः तद्वन्तोऽवरोहन्ति । यदप्युक्तं यत्किञ्चित्त्व्यविशेषेण परामर्शात् सर्वस्नेहलतस्य कर्मणः फलोपभोगेनान्नं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति । नैतदेवम् अनुशयसङ्गावं वखावगमितत्वात् । यत्किञ्चिदिहकृतमास्तद्भक्त्य फलं कर्मरब्धभोगं तत् सर्वं फलोपभोगेन क्षयित्वेति गम्यते । यदप्युक्तं प्रायणसमविशिष्टत्वादनारब्धफलं कृतकमेव कर्माभिव्यक्तं तत्र केनचित् कर्मणास्तद्भक्त्योके फलमारभ्यते केनचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न सम्भवतीति । तदप्यनुशयसङ्गावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् । अपि च केन हेतुना प्रायणसमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य दृष्ट्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकाले दृष्ट्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत “ततोवक्तव्यं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य दृष्ट्युद्भवानुपपत्तिरेव” प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्थानेकस्य कर्मणः युगपत्फलारम्भमसम्भवाद्भवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य दृष्ट्युद्भवानुपपत्तिरिति । नह्यनारब्धफलत्वसामान्ये जात्यन्तरोपभोग्यफलसम्यनेककर्मैकस्मिन् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभतइति शक्यं वक्तुं प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कश्चित् कर्मणः प्रायणे अभिव्यक्तिः कश्चिदुच्छेद इति

शक्यं वक्तुम् ऐकान्तिकफलत्वविरोधात् । नहि प्राय-
श्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणोऽनुच्छेदः सम्भाव्यते ।
सृष्टिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य-
चिरमप्यवस्थानं दर्शयति । “कदाचित् सुकृतं कर्म
कूटस्थमिह तिष्ठति । पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमु-
च्यते” इत्येवंजातीयका । यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं
कर्मैकस्मिन् प्रायशोऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः
सर्गनरकतित्थं ग्योनिष्वधिकारानवगमात् धर्माधर्मासु-
पत्तौ निमित्ताभावाद्नोत्तरा जातिरुपपद्येत ब्रह्महत्या-
दीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्यमाण-
मुपपद्येत । नच धर्माधर्मयोः स्वस्वरूपफलसाधनतादि-
समाधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम् ।
नच इष्टफलस्य कर्मणः कारोऽर्थोऽदेः प्रमाणमभिव्यक्तं
सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यक्तत्वकल्पना ।
प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलावलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः ।
स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं इष्टव्यं यथा हि प्रदीपः
समानोऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यक्तिं न सूक्ष्मम्, एवं
प्रायणं समानोऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्त्यवसरत्वे
बलवतः कर्मणोऽप्युत्तिष्ठत्वावयति न दुर्बलमेवेति ।
तस्मात् श्रुतिस्मृतित्यायविरोधादस्तिष्ठोपमशेषकर्मभिव्यक्तो-
रभ्युपगमः । शेषकर्मसङ्गावेतिमौल्यप्रसङ्ग इत्ययमप्य-
स्थाने संभ्रमः सख्यगदर्शनादशेषकर्मत्वमस्ति । तस्मात्
स्थितमेतदनुशययन्नोऽवरोहन्तीति । ते चावरोहन्तो यथेत-
न्नेवञ्चावरोहन्तीति । यथेतमिति यथागतमित्यर्थः ।
अनेवमिति तद्विपर्ययेत्यर्थः । धूमाकाशयोः पितृयाने-
ऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे सङ्कीर्त्तनात् यथेतंशब्दाच्च यथागत-
मिति प्रतीयते । रात्र्याद्यसंकीर्त्तादभ्यादिसंख्यानाञ्च
विपर्ययोऽपि प्रतीयते” भा० । अनतिदूरे च तलैव
“स्वाभावप्रापत्तिरुपपत्तेः” शा० सू० । “इष्टादिकारिण-
चन्द्रमसमारुह्य तस्मिन् यावत्सम्पातमुपित्वा ततः सातु-
शया अवरोहन्तीत्युक्तम् अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते
तत्रैवमवरोहश्रुतिर्भवति “अथेतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते
अथेतमाकाशमाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमोभवति धूमोभूत्वा
ऽन्नं भवति अन्नं भूत्वा प्रवर्षतीति” । तत्र संशयः किमा-
काशादिस्वरूपमेवावरोहन्ते ? प्रतिपद्यन्ते किं वाऽकाशादि-
साम्यमिति ? तत्र प्राप्त्यावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्ते
इति कुतः ? एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा स्यात्
श्रुतिर्लक्षणाविषये च श्रुतिर्न्याया न लक्षणा, तथा च वायु-

र्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत् स्वरूपोपपत्तावेव-
कल्पन्ते तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः
आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति । चन्द्रमण्डले यदन्त्यं
शरीरसुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रलीयमानं
सूक्ष्ममाकाशसमं भवति ततोवायोर्वर्षमेति ततो धूमा-
दिभिः सृष्ट्यत इति तदेतदुच्यते यथेतमाकाशाद्वायुमित्या-
दिना । कुतः एतत् ? उपपत्तेः एवं ह्युपपद्यते । नह्य-
न्यस्यान्यभावासुख्य उपपद्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ
च वाष्पादिक्रमेणावरोहो नोपपद्यते । विभुत्वाच्चाकाशे-
न नित्यसंबन्धान्न तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्संबन्धो घटेत ।
श्रुत्यसम्भवे च लक्षणाश्रयणं न्यायमेव अत आकाशादि-
तुल्यत्वापत्तिरेवात्माकाशादिभाव इत्युपचर्यते” भा० । नाति-
चिरेषु विशेषात्” शा० सू० “तत्त्वाकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्-
ग्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विषयः किं दीर्घं कालं पूर्व-
पूर्वसादृश्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्ति ? अतस्तत्सम्य-
मिति ? । तत्त्वानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं
प्राप्ते इदमाह नातिचिरेणेति । अत्यमल्यकालमाकाशादि-
भावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेसां भुवमापयन्ति । कुत
एतत् ? विशेषदर्शनात् । तथा हि ग्रीह्यादिभावापत्तेरनन्तरं
विशिर्नाष्टं “अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति” । तकार एकः
छान्दसां प्रक्रियायां लुप्तोमन्त्यः दुर्निप्रपतरं दुर्निः
क्रमतरं दुःखतरमस्माद्ग्रीह्यादिभावाच्चिरणमवती-
त्यर्थः । तदत्र दुःखनिःप्रपतनं प्रदर्शयन् पूर्वेषु सुख-
निःप्रपतनं दर्शयति । सुखदुःखताविशेषज्ञाय निः-
प्रपतनस्य कालात्यवदीर्घत्वनिमित्तः तस्मिन्मधौ शरी-
रानिष्पत्तेरुपतापासम्भवात् । तस्माद्ग्रीह्यादिभावा-
पत्तेः प्रागल्भ्येनैव कालेनावरोहः स्यादिति” भा० । “अन्या-
धिष्ठिते पूर्ववदमलापात्” सू० “तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्ष-
णानन्तरं पथते” इह ग्रीह्यवाच्योपधिवनस्यतयस्मिन्मलापा-
जायन्ते” इति । तत्र संशयः किमस्मिन्मधौ स्यावरजात्या-
पत्ताः स्यावरसुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्ति ? आहोस्मिन्
क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु संक्षेपमालं गच्छन्तीति ? किं तावत्
प्राप्तं स्यावरजात्यापत्तास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भव-
न्तीति । कुतः एतत् ? जनेर्दुःखार्थत्वोपपत्तेः स्यावर-
भावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः यथा हि सादि-
योगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्थानिष्टफलत्वोपपत्तेः । तस्मान्-
सुखमेवेदमनुशयिनां ग्रीह्यादिजन्म आदिजन्मत् ।
यथा श्रयोनिं वा श्रुकरयोनिं वा चाख्ण्डालयोनिं वेति

सुखमेवानुशयिनां आदिजन्म सुखदुःखान्वितम्भवति
 एवं ब्रौह्मादिजन्मापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । अन्यैर्जीवैरधि-
 श्ठितेषु ब्रौह्मादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तत्-
 सुखदुःखभाजो भवन्ति पूर्ववत् । यथा वायुधूमादिभावोऽ-
 नुशयिनान्तत्संश्लेषमात्रमेव ब्रौह्मादिभावोऽपि स्थावरै-
 संश्लेषमात्रम् । कुत एतत् ? तद्वदेवेहास्याभिलापात् कोऽ-
 भिलापस्तत्तद्भावाः । कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्तनं यथाऽ-
 काशादिषु न कश्चित् कर्मव्यापारं परावृणोति एवं
 ब्रौह्मादिजन्मवपि । तस्मान्नास्त्यत्र सुखभाक्तामनुशयिनाम्
 यत्र तु सुखदुःखभाक्तामभिप्रैति, परामृशति तत्र कर्मव्या-
 पारं 'रमणीय चरणाः कपूयचरणा' इति च । अपि च
 सुखेऽनुशयिनां ब्रौह्मादिजन्मनि ब्रौह्मादिषु लूयमानेषु
 भक्ष्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानि-
 नोऽनुशयिनः प्रवसेयुः यो हि जीवेयच्छरीरमभि-
 मन्यते स तस्मिन् पीद्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धम् ।
 तत्र ब्रौह्मादिभावाद्देतःसिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलष्येत्,
 अतः संसर्गमात्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु ब्रौह्मादिषु
 भवति । एतेन जनेमेख्यार्थत्वं प्रतिब्रूयात् उपभोगस्थान-
 त्वञ्च स्थावरभावस्य । न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभा-
 वस्यावजानीमहे । भवत्वन्वेषां जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन
 स्थावरभावसुपगतानामेतदुपभोगस्थानं, चन्द्रमसं त्वरो-
 हन्तोऽनुशयिनो न स्थावरभावसुपभुञ्जत इत्याचक्षमहे'भा० ।
 'अगुह्यमिति चेन्न शब्दात्' सू० । 'यत् पुनरुक्तं' पशु-
 हिंसादियोगादगुह्यमाध्वरिकं कर्म तस्मानिष्टमपि फल-
 भवकस्य इत्यतो सुखमेवानुशयिनो ब्रौह्मादिजन्मास्तु
 तत्र गौण्ये कल्पनाऽनर्थिकेति तत् परिह्रियते ।
 न शास्त्रहेतुत्वाद्दर्माधर्मविज्ञानस्य अयं धर्मः अयमधर्म
 इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणम् अतीन्द्रियत्वाच्चयोर-
 नियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यस्मिन्देहे काले निमित्ते
 च योधर्मोऽनुधीयते स एव देशकालनिमित्तान्तरेषु
 अधर्मो भवति तेन न शास्त्रादन्ते धर्माधर्मविषयज्ञानं
 कश्चिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसानुपहाद्यात्मकोऽज्योतिष्टो-
 मोधर्म इत्यवधारितं स कथमगुह्य इति शक्यते वक्तुम् ।
 ननु 'मा हिंसात् सर्वाभूतानीति' शास्त्रमेव भूतविषयां
 हिंसामधर्म इत्यवगमयति । वाढं उत्सर्गस्तु स ।
 अपरादः 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति' उत्सर्गापवादयोश्च
 व्यर्थस्थितविषयत्वम् तस्माद्विशुद्धं वैदिकं कर्म शिष्टैरनु-
 धीयमानत्वादिन्द्रमानत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिरूपं

फलं जातिस्थावरत्वम् । न च आदिजन्मवदपि ब्रौह्मादि-
 जन्म भवितुमर्हति तद्वि कपूयचरणानधिकृत्योच्यते नैवमिह
 वैशेषिकं कश्चिदधिकारोऽस्ति । अतश्चन्द्रस्थलात् स्वलिता-
 नामनुशयिनां ब्रौह्मादिसंश्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते'
 भा० "रेतःसिग्योगोऽयं" सू० । "इतश्च ब्रौह्मादि
 संश्लेषमात्रं तद्भावः यत्कारणं ब्रौह्मादिभावस्या-
 नन्तरमनुशयिनां रेतसिग्भाव आन्नायते । 'योयोह्य-
 न्नमस्ति योरेतः सिञ्चति तदभूय एव भवतीति' । न चाल
 सुख्योरेतःसिग्भावः सम्भवति चिरजातो हि प्राप्नोयौवनो-
 रेतःसिग्भवतीति कथमिवानुपचरिततद्भावमद्यमानान्नानु-
 गतोऽनुशयी प्रतिपद्येत तत्रावश्यं रेतसिग्योग एव
 रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः । तद्वद्ब्रौह्मादिभावोऽपि
 ब्रौह्मादियोग एवेत्यविरोधः" भा० ॥ "योनेःशरीरम्"
 सू० ॥ "अथ रेतःसिग्भावस्थानन्तरं योनौ सिक्ते रेतसि
 योनेरधिश्चरीरमनुशयिनामनुशयफलपभोगायतनम् इत्या
 ह शास्त्रम् "तद्य इह रमणीयचरणा" इत्यादि ।
 तस्मादप्यवगम्यते नावरोहे ब्रौह्मादिभाववसरे तच्छरीरमेव
 सुखदुःखान्वितं भवतीति । तस्माद्ब्रौह्मादिसंश्लेषमात्र-
 मनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम्'भा० । संज्ञायां कर्त्तरि षञ्
 'वटादितरोः शाखातो मूलावधि अवतारकौऽशभेदे च ।
 "अवरोहगताकीर्णं वटमासाद्य तस्थुः" रामा० ।
 ज्योतिषोक्ते दशभेदे स्त्री अवरोहिशब्दे उदा० ।

अवरोहणं न० अव+रुह मावे ल्युट् । अवतरणे (नामा)
 "एवमारोहणावरोहणमतः" । कात्या० १८.३.१६ ।

अवरोहणाखिन् पु० अवरोहति किन्नोऽपि पुनः प्ररोहति
 अव+रुह-अच् कर्म०, अवरोहति अधोगच्छति मूलमस्याः
 तादृशी शाखा कर्म० ततः बाहुल्ये मत्वर्थाय इनिर्वा ।
 वटउत्ते, तस्य छेदनेऽपि पुनः प्ररोहः तस्य च शाखातोऽपि
 बहूनि मूलान्यवतरेन्तीति तस्य तथात्वम् । ब० । अवरो-
 हिशाखोऽप्यत्र ।

अवरोहिका स्त्री अवरोहति अत्यन्तमधोगच्छति अव+रुह-
 खलु टाप् कापि अतश्चत्वम् । अश्वगन्धालतायास् ।
 अवरोहित पु० अवरोहति वरुः । अत्यरक्तवर्णं मध्वा-
 दि० अचोवाधकः सतपु । अवरोहितवान् अत्यरक्तवर्णं युक्ते
 लि० स्त्रियां ङीप् ।

अवरोहिन् लि० अव+रुह-णिनि । १ वटउत्ते । २ अवतरण-
 कर्त्तृभावे लि० स्त्रियां ङीप् । सा च ज्योतिषोक्ते ३ दशभेदे
 तथा हि दशशब्दे वक्ष्यमाणस्य "आत्रं कुराजोशुक्रैशुपूर्वा"

इत्यादिकमस्यानुसारेण जन्मनक्षत्रावधितत्तदशाधिपानामनु-
क्रमेण या दशा सा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपथ्यन्तानां क्रमेण
यथासम्भवं तेषामेव भोगेन पुनरवरोहणे सूर्यादीनां या
दशा सावरोहिणी। तथाहि “आग्नेर्वादि तिराट्स्या तानि
विंशोत्तरीयके” इत्युक्तदिशा जन्मनक्षत्रानुसारेण दशाधिपे
आनीते तदुत्तरं तदुत्तरोत्तरपठितानां ग्रहाणां दशा।
तत्र यस्य सूर्य्यदशायां जन्म तस्य आरोहिण्येव दशा यस्य
तु चन्द्रादिदशायां जन्म तस्य तदुत्तरोत्तरपठितेन कुजादि-
दशा आरोहिणी एवं शुक्रान्तदशाः परिसमाप्य सूर्यादि-
दीनां या दशा सैव अवरोहिणीति व्यपदिश्यते
इति सव्यदायविदः। अन्ये तु स्वस्वभोग्य कालस्थार्द्धे प्रथमसा-
रोहिणी दशा शेषार्द्धे अवरोहिणीत्याहुः। साच ग्रहविशेषे
विशेषफलदा। यथोक्तम् “उच्चाङ्गपञ्चमस्यस्य दशा स्याद-
वरोहिणी। तस्यामत्यमवाप्नोति फलं ह्येताच्छुभं नरः।
मितोच्चाङ्गशतस्यैषा नूनं मध्यफलदा भवेत्। सैवानिष्ट-
फलानर्था नीचार्थ्यं शतस्य च। नीचाङ्गपञ्चमस्यस्य
दशावरोहिणी मता। तस्यां शुभफलं श्रेष्ठमल्लोकादेव
जायते। शत्रुनीचाङ्गस्यैषा किञ्चित्कष्टफलदाऽधमा।
मितोच्चाङ्गशतस्यस्य सैव सव्यपूर्णा मता” इति सामा-
न्यतोऽभिधाय “दशाऽवरोहा दिननायकस्य कृष्णक्रिया-
वित्तद्वेष्टनाशम्। चौराग्निषोडशं कलहं विरोधं नरेश-
कोपं कुरुते विदेशम्” स्मृ०। “निशाकरस्यावरोहकाले
स्त्रीपुत्रमिताम्बरसौख्यहानिम्। मनोविकारं खजनैर्विरोधं
चौराग्निभूतैर्लभ्यतेति कष्टम्”। च “धरा सुतस्यावरोहकाले
स्यानार्थनार्थं कलिकोपदुःखम्। विदेशवासं खजनैर्विरोधं
चौराग्निभूतैः सततं करोति”। म०। “शशाङ्कसूनुस्त्ववरोहिणी
या दशा महत्कष्टतरं तु दत्ते। विज्ञानहीनं पदरारसङ्गं
ष्टपाप्मचौरैर्भयमल कष्टम्”। बु०। “देवेन्द्रपूज्यस्य दशाऽ-
वरोहा करोति सौख्यं सप्तदेव नाशम्। सप्तद्वयशःकान्ति-
विशेषजालं नरेश्वरत्वं सप्तदेव याति”। इ०। “भृगोः सुत-
स्यावरोहकाले प्रचण्डवेष्ट्यागमनं धनाग्निम्। स्त्रीपुत्र-
वन्ध्यात्तिमनोविकारम् भूमूलरोगं मदनात्तिमेति” शु०।
“दिनेशसूनुस्त्ववरोहकाले राज्यव्युत्तिं दारसुतार्थनाशम्।
भाग्यक्षयं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति शुदाक्षिरोगम्”
सर्वार्थचि० राज्ञोक्तोत्तरोहकालेऽवरोहयोर्विशेषो नास्ति
अवर्गं पु० अकारसजातीयस्तराणां वर्गः अकार+प्रातिशा-
ख्योक्तः वर्गं वा श्रवणस्य भावे, “अकचटतपयशः वर्गा”
इति केरलम्। वर्गः समूहः न० ब०। २वर्गान्ये त्वि०।

अवर्णं पु० अकारैकस्थानिको वर्णः शा० त०। ह्रस्वदीर्घभ्रुतो-
दात्तासुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकभेदेन अष्टादश-
संज्ञकेषु (अवस्तेषु) “अद्वयष्टादशाना संज्ञा” सि० कौ०।
वर्ण्यतेऽनेन वर्णः प्रशंसा विरोधे न० त०। प्रशंसाविरो-
धिनि २अपवादे। “सोदुं न तत्पूर्वमवर्ण्यमीये” “न
चावदङ्गर्तुरवर्ण्यमाया” इति च रघुः।

अवर्त्तन न० घट-ल्युट् अभावे न० त०। १वर्त्तनाभावे
२अस्थितौ। वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तनं जीविका
न० ब०। ३जीविकाशून्ये त्वि०। [पदार्थे]।
अवर्त्तमान त्वि० न० त०। १अस्थिति २भूते ३भविष्यति च
अवर्द्धमान त्वि० न वर्द्धमानः विरोधे न० त०। द्विवृत्त्ये
क्षयिण्यौ। [श्रुत्ये त्वि०।

अवर्षण न० अभावे न० त०। १वर्षणाभावे न० ब०। २वर्षण-
अवर्षणं पु० अवलक्ष्यते अव+लक्ष-घञ्। १अेतवर्षे अर्थ०
आद्यच्। २तद्वति त्वि०। अतोलोपे वलक्षोप्युभयत्।

अवलम्बनं पु० अव+तग-क्त नि० इडभावः लसज-क्त वा।
(साजा) १देहमध्यभागे। २सम्बद्धभावे त्वि०। “विपुल-
तरोनुसुखलोचनावलम्बनम्” माघः।

अवलम्बित्वा स्त्री अव+लत-तित्वात्। गोधायां उच्च०।

अवलम्ब्य पु० अव+लवि-आधारे घञ्। १आश्रये भावे घञ्।
२इत्यान्तराश्रये। “सावलम्ब्यगमना दृढस्वना” रघुः।
करणे घञ्। २अवलम्बसाधने दण्डादौ।

अवलम्बन न० अव+लवि-भावे ल्युट्। आलम्बने पतना-
दिनिवारणाय इत्यान्तराश्रये “अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत्
पतिष्यतः करसहस्रमपि” माघः। “सहृष्यते तत्र यमावल-
म्बनम्” कुमा०। “प्रस्थानविलगतेरवलम्बनाय” शकु०।
आधारे ल्युट्। २आश्रये। करणे ल्युट्। आलम्ब-
साधने ३दण्डादौ।

अवलम्बित त्वि० अव+लवि-कर्मणि क्त। १आश्रिते २आल-
म्बिते “अवलम्बितकर्तृशङ्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत”-
नैषध०। ३शीघ्रे न० ४तद्वति त्वि० जटा०। अव+लम्ब-
कर्त्तरि क्त। ५अवतीर्णे।

अवलम्बित्वा त्वि० अव+लवि-णिनि। १आलम्बनकर्त्तरि “यस्या
भवानपरमूर्त्यपदावलम्बी” रघुः। “स गोपतिं नन्दिभुजावल्बी”
कुमा०। “अथ धूमाभिताम्नादं हृत्तयास्त्रावलम्बितम्” रघुः।
२अवतारके उच्चस्थानात् अवधःपातिनि। “भगवति सरो-
चिमाक्षिणि अस्तावल्लूङ्गावलम्बिनि” वाद०।

अवलम्बित त्वि० अव+लवि-क्त। १गतिं “न सूर्यैर्नावलम्बितैश्च

नान्त्यैर्नांन्यावसायिभिः” मनुः । २ कृतलेपने ३ समन्तात् लिप्ते च अवलीढ लि० अव+लिह-क्त । १ भक्षिते २ कृतावलेहे ३ जिह्वा-
येणास्त्रादिते ४ व्याप्ति च “अस्त्रज्वालावलीढप्रतिवज्जल-
धेरन्तरौर्वायमाणः” वेणी० । “पतन्निष्ठावलीढश्च शुना
संसृष्टमेव च” मनुः ।

अवलीला स्त्री अवरा लीला । १ अनायासे २ अनदरे च ।
अवलुञ्चन न० अव+लुञ्च-ल्युट् । १ छेदने २ उत्पाटने
३ केशादेरवन्धने ४ अपनयने “दूराद्गुजो ब्रणौष्ठस्य
सन्निहते ऽवलुञ्चनम्” च । कुशु० । [अकृतवन्धने च ।
अवलुञ्चित लि० अव+लुञ्च+क्त । उत्पाटिते अपनीते
अवलुण्ठन न० अव+लुठि-भावे ल्युट् । भूमौ पतित्वा परि-
वर्तने (लोटा) ।

अवलेख पु० अव+लिख-भेदेने भावे घञ् । अवभेदेने “वंशा
वलेखसंयुक्ते मूले चाजाविके भिषक्” सुश्रु० ।

अवलेप पु० अव+लिप्-भावे घञ् । १ गर्भे “प्रियसङ्गमेजन-
वलेपमदा” माघः बलावलेपादधुनापि पूववत्” माघः ।
“शेरावतमदावलेपलूनापारिजातशाखा” काद० । २ लेपने
३ भूषणे ४ सम्बन्धे च ।

अवलेपन न० अव+लिप-भावे लुट् । १ विलेपे, २ चक्षणे,
३ सम्बन्धे ४ गर्भे च । करणे लुट् । ५ चन्दनादौ ।

अवलेह पु० अव+लिह-घञ् । १ जिह्वाभ्येष्टास्त्रादने । कर्मणि
घञ् । २ तदास्त्राद्ये औषधादौ च । “अतोऽवलेहान्वक्ष्यामः
खदिरासननिम्बराजद्वज्जालसारकाद्ये तत्सारपिण्डान्
क्षालयिष्यान् प्रक्षिप्य विपचेत् ततो नातिद्रवं नातिसान्द्रं
भवतायं तस्य पाणितलपूर्णमप्रातराशोमधुमिश्रं लिङ्गा
देव सालसारादौ न्यपोधारग्वधादौ च लेहान्धारयेत्”
इति सुश्रु० । [द्ये मधुप्रभृतौ द्रव्ये ।

अवलेह्य लि० अव+लिह-कर्मणि ख्यत् । जिह्वाभ्येष्टास्त्रा-
अवलीक पु० अव+लुक्-लोक-वा घञ् । दर्शने चाक्षुषज्ञापे
“दृष्ट्वाङ्गभङ्गनयनमोलनाङ्गावलोककत्” सा० द० ।

अवलोकन न० अव+लुक्-लोक-वा ल्युट् । १ दर्शने, २ अलु-
सन्धाने च । “न वभुवुरवलोकनक्षमाः” रघुः । करणे
ल्युट् । ३ आलोकने, ४ नेत्रे च । योगनिद्रान्तविषदैः
पावनैरवलोकनेः” रघुः ।

अवलोकित लि० अव+लोक-अस्मि णि क्त । १ दृष्टे । भावे क्त ।
२ दर्शने न० । ततोऽप्यर्थे ऽच् ३ बुद्धभेदे पु० ।

अवलोकित् लि० अव+लुक्-लोक वा णिनि स्त्रियां ङीप् ।
वीचके दर्शके “तव प्रिय ब्रह्मराजोक्तिणः” कुसा० ।

अवलीप पु० अव+लुप-घञ् । १ खण्डने २ नाशने ३ विलोपने
“यदधवदधरावलीपन्यत्” माघः । [अलुक्ते ।

अवलीम पु० अवलम्बं लोम आलुक्लम्बं प्रा० त० अच् समा० ।
अवलगुज पु० अवलगोरशोभनाज्जायते जन-ड । १ सोमराजी-
लतायाम् । (हाकुच) २ असाधुजाते लि० ।

अववर्षण न० अव+वर्ष-भावे ल्युट् । कृतवर्षणे । “स्वप्न
नदीतरणाववर्षणामेध्यदर्शनप्रयाणेषु त्वं सक्तकालद्रव्यै-
कार्थत्वात्” कात्या० १।७।१३ । “तथा नदीं दृष्टिञ्च
कृतस्नानेवामिसन्धाय मन्त्रं प्रयुञ्जे न चावान्तरनिद्रां
नाथेकं स्नोतः, नाथेकां वर्षधाराम् तस्मात् सक्तप्रयोगः
तत्र नदीसन्तरणे स्नोतसां भेदेऽपि नदीद्रव्यैकत्वात्
सकृन्मन्त्रः अववर्षणे कालैकत्वादेव” कर्कः ।

अववाद पु० अव+वद-घञ् । १ निन्दायाम्, २ विश्वासे,
३ अवज्ञायाम्, ४ अवलम्बने च ।

अवश लि० नास्ति वशमावत्तत्वं यस्य । १ अस्त्राधीने, २ कामादि-
परवशे, ३ पराधीने च । “जग्ध्वाह्यविधिना मांसं
प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः” मनुः । कार्यतेऽह्यवशः कर्म सर्वः
प्रकृतिजैर्गुणैः” “कार्यतेऽह्यवशोऽपि सन्” इति च गीता ।

अवशस् लि० अव+शनस्-क्लिप् । अववादे अवशसने “अव-
शसा निःशसा यत् परागसो पारिम जाप्यतो यत्क्ष
पन्तः” अथ० ६।४५।२ ।

अवशातन न० अव+शद-णिच्-तङ् ल्युट् । १ नाशने २ शीर्यता
करणे । “मांसानामवशातनं श्वयुर्दे शकोय” इति सुश्रुतः

अवशिरस् लि० अवनतं शिरोऽस्य प्रा० ब० । अवाङ्मस्तके ।

अवशिष्ट लि० अव+शिष-क्त । १ अतिरिक्ते, २ परिशिष्टे,
३ अधिके च । “सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम्”
या० सूट० “वाजिभ्योवाजिनमिति श्रुतौ वाजिनं आभि
जाववशिष्टं जलमिति रघु० ।

अवशीभूत लि० न वशीभूतः । अनायत्ते । अवशीकृतोऽप्यल ।

अवशीर्ष(क) लि० अवनतं शीर्षं यस्य सा कप् । १ अवाङ्मस्तके ।
अवाक्शीर्षाख्ये सुश्रुतोक्ते २ शय्यादोषभेदे पु० “अवाक्
शीर्षे दीर्घन्युज्जोत्तानसङ्कुचितदेहस्थिततादक्षिणपार्श्वशा
यिनः प्रदानमिति सप्त शय्यादोषा” इति । ३ नेत्ररोगभेदे
नेत्रव्यापदोऽभिधाय “अतिपोद्धितवहोषान् विधिं चाप्यव-
शीर्षके” इति सुश्रुतः ।

अवशिष पु० न० अव+शिष-भावे घञ् । १ कृतपदार्थस्य शेषे
२ समाप्तौ च “तोयावशेषेण हिमाभमभ्रम्” भट्टिः कर्मणि
घञ् । अवशिष्टे ।

अवशोष पु० अव+शुष-भावे घञ् । अत्यन्तशोषे ।

अवश्य लि० न वश्यः । अनायसे । अनधीने । दुर्दान्ते ।

अवश्यकरण न० अवश्यं करणं योगविभागात् मलोपः ।

नियतकरणे अकरणाद्विदुसौ “अवश्यकरणञ्चाकरणाद्विदुसिः” प्रा०त० रघु० ।

अवश्यपुल पु० अवश्यः पुलः । शासितमशक्ये अवशीभूते पुले ।

तस्य भावः मनोज्ञा० वृज् । आवश्यपुलकम् तद्भावे न० ।

अवश्यम् अव्य० अव+श्यै-डङ् । १ निश्चये २ अशक्यनिवारणे च ।

“अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्धा चैवास्तुतं हविः” मनुः

“अवश्यम्भाविन्यर्थे वै सन्तापो नेह विद्यते” भा० शा० प० ।

“सुम्मेदवश्यमः कृत्ये तृष्णामसनसोरपि” इत्युक्तेः कृत्यान्ते

मलोपः अवश्यपाच्यम् । “अवश्यमव्येष्मनवपहयहा”

नैष० अवश्यम् भवः ठञ् अव्ययस्यटिलोपः आवश्यकः ।

अवश्यम्भवे लि० । “एतेष्वावश्यकस्तुसौ” भाषा० ।

अवश्या स्त्री अव+श्यै-क । १ कुज्भटिकायाम् २ अनायत्तायां

स्त्रियाञ्च ।

अवश्याय पु० अव+श्यै-ण । १ कुज्भटिकायाम्, “अवश्याय-

कणाश्चावाचारसुक्ताफलत्वयः” भट्टिः । २ अभिमाने च ।

पृ० हस्तः अवश्ययोऽपि कुज्भटिकायाम् ।

अवश्रयण न० अव+श्रि-ल्युट् । चृह्णीतोऽवतार्यं स्थापने ।

“अविश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्वापरीभूतः व्यापारकलापः

पाकादिशब्दवाच्यः” सा० द० ।

अवष्टब्ध लि० अव+स्तम्भ-क्त पत्वम् । १ आसन्ने, २ आक्रान्ते,

३ अवलम्बिते, “अवष्टब्धा यष्टिः” सि० कौ० ४ प्रतिरुद्धे च ।

अवष्टम्भ अव्य० अव+स्तम्भ ल्यप् पत्वम् । अवलम्बोत्पत्त्यर्थे ।

अवष्टम्भ पु० अव+स्तम्भ-घञ् पत्वम् । १ प्रारम्भे २ अनन्तरतायाम्

३ आलम्बने । “अवष्टम्भकरं वापि भयत्रं दण्डधारणम्” ।

सुश्रु० कर्माणि घञ् । ३ स्तम्भे, “रघोरष्टम्भमयेन पत्निणा”

रघुः “न पर्याप्तकावष्टम्भपादप्रसारणानि गुरुसन्निधौ

कुर्यात्” सुश्रुतः ४ सुवर्णे च भावे ल्युट् । अवष्टम्भ-

नम् । प्रारम्भे आलम्बने च न० । [स्नान इत्येव ।

अवघ्राण पु० अव+खन-घञ् पत्वम् । भोजने शब्दे अव-

अवस् अव्य० अवर+प्रथमाद्याः पञ्चम्याः सप्तम्या वाऽर्थे असि

अवादेशः । १ अवरशब्दार्थे २ पञ्चादर्थे च । अवोरमणीयम्,

आगतः, वसति वा । अव-भावे असिच् । २ रक्षणे न० । कर्माणि

असिच् । २ यशसि ३ अक्षे ४ धने च न० । “मित्रस्य चर्षणी

हृतोऽवो देवस्य” य० ११, ६, २ “अवोरक्षणं द्युम्नं यथोच्चं

वा” वेददी० गमने च “आवां रथोलिधुत्वान् वज्रदवसे”

ऋ० १, १३५, ४, “अवसे रक्षणाय गमनाय वा” भा० ।

अवस पु० अव+असच् । १ नृपे २ स्त्र्यै सि० कौ० ३ अर्कहृत्ते

४ पाथेयभेदे च “एतत्ते रुद्रावसं तेन” य० ३, ६, १ “अवस

शब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटागादिसमीपे

भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते” वेददी० ।

अवसक्त लि० अव+सन्ज-क्त । १ संलग्ने । “अनुजातुमध्यमवस-

क्तेति” किरा० । भावे क्त । २ संसर्गे न० ।

अवसक्त्यिका स्त्री अववद्धे सक्त्यिनी यथा कप् । १ पर्यङ्कवन्धे

“शयानः प्रौढापादश्च कृत्वा चैवावसक्त्यिकाम्” मनुः “अहिना

अवसक्त्यिकावन्धहेतुभूतेन” किरा० १२, २२, टी० मल्लि० ।

अवसण्डीन न० अव+सम्+डी-क्त । विहृगाधः पतनरूपे गतिभेदे ।

अवसथ पु० अव+सो-कथन् । १ निलये, २ भामि च । अव-

स्यति प्रास्त्वमव अव+सो कथन् । ३ कालनिलये मटे हेम० ।

अवसथ्य पु० अवसथ+स्यार्थे यत् । अवसथशब्दार्थे ।

अवसन्न लि० अव+सद्-कर्त्तरि क्त । १ विषादप्राप्ते २ विनाशो-

न्मुखे “अवसन्नतापमतमिस्त्रमभात्” भावः । ३ स्वकार्यान्तमे च

अवसर पु० अव+सद्-अच् । १ प्रस्तावे, जिज्ञासानिष्ठतयेऽवश्य

वक्तव्ये २ सङ्कतिभेदे सङ्कतयश्च तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ३ वत्सरे,

मन्त्रभेदे, ४ वर्षणे, क्रियास्थितियोग्यतासम्मादकरूपे

दैर्घ्यान्तकेऽवकाशे च । “शशंस सेवासरं सुरेभ्यः” कुमा०

“अन्योन्यदर्शनप्राप्तो विक्रमावसरं चिरात्” रघुः “अवसर-

मधिगम्य तं हरन्त्यः” भावः ।

अवसरालय पु० अवसराय आलयो यत् । अर्द्धरात्रौ तत्र हि

काले सर्वैः आलये एव स्थीयते इति तस्य तथात्वम् ।

अवसर्पिन् लि० अव+सृप-णिनि । अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अवसर्ग पु० अव+सृज-घञ् । १ अप्रतिबन्धे यथेष्टं क्रियता-

मिति २ कामचारावुच्चायां “अखवसर्गः कामचारावुच्चा”

सि० कौ० । ३ स्वतन्त्रतायाञ्च । [मरे ।

अवसर्प पु० अवसर्पति प्रभुनिदेशात् परम् । अव+सृप-अच् ।

अवसर्पिन् लि० अव+सृप-णिनि । अधोगन्तरि स्त्रियां

ङीप् । सा च बौद्धानां कल्पकाले हेम० सच दशकोटि-

कोटिसागरवर्षमितः ।

अवसाद् पु० अव+सद्-घञ् । १ नाशे, २ विषादे, ३ स्वकार्यान्तमव

रूपावसन्नतायाञ्च । “विपदेति तावदवसादकरी” किरा०

“वैद्यासनावसादो वा रोगी वा स्वादधोमुखः “खरावसादो

मुधुरक” इति च सुश्रुतः ।

अवसादक लि० अवसादयति अव+सद्-णिच्-ण्वुल् ।

१ अवसन्नताकारके २ खेदकारके । “एष शोकः परित्यक्तः

सर्वकार्यावसादकः” रामा० । ३कार्यात्मतासम्पादको च ।
अवसादन न० अव+सद णिच्-भावे ल्युट् । १विनाशने
 २कार्यात्मतासम्पादने सुश्रुतोक्ते ३वृण्विजित्वाभेदे च
 ‘अपतर्पणमालेप’ इत्युपक्रम्य “वृण्वधूपनसुत्सादनमवसा-
 दनम्” इत्यादिना षट्पदक्रमा दर्शिताः “उत्सन्नसुदुर्मा-
 सानां वृण्वानामवसादनम्” इति च तत्र दर्शितम् ।
अवसान न० अव+सो-ल्युट् । १विरामे, २समाप्तौ, ३सीमायां,
 ४समापने ५स्यौ च । “न योषिद्वज्रः पृथग्दद्यादवसान-
 दिनाहते” उ०त० सूतिः । “विरामोऽवसानम्” पा०
 “होमावसाने कृतहृत्थनादः” हेमा०दा०स्त०पुरा० ।
 “दोहावसाने पुनरेव दोग्धीम्” “तच्छिष्याध्ययननिवे-
 दितवसानाम्” । “दिनावसानोत्सुकवाचवत्पाम्” इति
 च रघुः “वृहत्तारम्भोऽवसाने च पादौ आह्वयौ गुरोः
 सदा” महुः । “दिनावसानच्छायेव” गृ० अवसति स्थाय-
 तेऽस्मिन् ‘आधारे ल्युट् । इत्यने । “अदाद्यमोऽवसानं
 पृथिव्याः य० १२, ४५, “अवसानं स्थानमिति” वेददी० ।
अवसाम न० अवरं साम अच् समा० । अधमसामनि
 अरण्यादौ अन्त्यर्कमणि च गेवे सामनि ।
अवसाय पु० अव+सो-वज् । १समाप्तौ, २शेषे, ३निश्चये च ।
 ल्यप् । ४समाप्येत्यर्थे ५निश्चित्येत्यर्थे च अव्य० ।
अवसायक लि० अव+सो-ल्युट् । निश्चयकारके २समापके च ।
अवसित लि० अव+सिच्-क्त । १कृतसेके २आहुते ३ज्ञाते च
अवसित लि० अव+सो-क्त । १समाप्ते, “वचस्ववसिते तस्मिन्
 ससर्ज गिरमात्मनः” कुमा० । “अवसितं हसितं प्रसितं सुदा”
 भट्टिः । २कृजे, ३ज्ञाते, ४परिपके ५निश्चिते, च ईर्ष्य-
 तथान्येन० । अव+सि-क्त । ७संबद्धे लि० ।
अवसृष्ट लि० अव+सृज-क्त । १दत्ते २त्यक्ते ३निःसृते च ।
अवसे अव्य० अव-तुमर्थे असेन् । रघुविरचित्यर्थे । “आवालि-
 न्द्रोऽवस उप” य० २०, ४७ ।
अवसेक पु० अव+सिच्-भावे घञ् । समन्तात्सेचने । “अवसेको
 भवेद्वस्तेस्तस्मात् दोषान् विवर्जयेदिति सुश्रुतोक्ते नेत्र-
 वस्तिरोगभेदे च ।
अवसेकिम पु० अवसेकेन निर्दत्तः अवसेक+इमन् । वटकभेदे ।
अवसेचन न० अव+सिच्+ल्युट् । १समन्तात्सेचने
 शोणिताधोनिष्कारणे “शोणितावसेचनोपाया जलौकसः
 सुश्रु० रोगभेदे च तित्तकाहुमपलापां कार्यः कायोऽव-
 सेचने” सुश्रु० ।
अवसेय लि० अव+सो-कर्मणि यत् । १निर्दये २समाप्ये च

अवस्कन्द पु० अव+स्कन्द-आधारे घञ् । जिगीषूणां सैन्य
 निवेशस्थाने १शिविरे भावे घञ् । २अवतरणे, ३आक्रमणे च
अवस्कन्दन न० अव+स्कन्द-ल्युट् । १सर्वाङ्गेणावगाहने,
 २अवतरणे, ३आक्रमणे च ।
अवस्कार पु० अव+कृ-अप् सुट् । विषादिमणे । “वर्चस्कोऽव-
 स्कारः” पा० “कुत्सितं वर्चः वर्चस्वमन्नमलम्” सि०कौ ।
 मलमात्रे च । “गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्कारशोधनम्”
 मिता०ना० सूट् । अस्मिन् पक्षे च घृ० सुट् इति भेदः ।
 १अपादाने अप् । २गृहद्वारे उपस्थादौ । अवस्कारे
 जातः वुन् । अवस्कारकः अवस्कारभवे लि० ।
अवस्काव लि० अव+स्तु-अच् । हिंसके “अवस्कावं व्यधवरं
 क्रीमिन् अथ० २, २१, ४ ।
अवस्तरण न० अव+स्तृ-भावे ल्युट् । १विस्तारे । “अव-
 नयनावस्तरणे चावटवत्” कात्या० ५, ५, १४ ।
अवस्तात् अव्य० अवरस्मिन् अवरस्तात् अवरमित्यर्थे अस्ता-
 ति अवादेशः । अवरकालादौ । अवस्तात् रमणीयम्,
 आगतः, वसति वा । “अवस्तात् स्वर्गलोकं प्रापयन्तः” शत० ब्रा०
अवस्तार पु० अव+स्तृ-कर्मणि घञ् । (परदा) इति ख्यातायां
 १जवनिकायाम्, २आस्तरणे च ।
अवस्तु न० कुलितार्थे न०त० । अपकृष्टे पदार्थे “अवस्तु-
 निर्वन्धपरे ! कथं नु ते” कुमा० ।
अवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् । १कालकृतायां देहादेर्दशायाम्
 २अवस्थाने च । अवस्था च कालकृतः भावविकारभेदः
 “जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति”
 यास्कोक्तः षड्विधः । शास्त्रकारैस्तद्भेदो विषयभेदादन्यो
 दर्शितः । यथा “यथासंख्यमवस्थाभिराभिर्योगात्तु पञ्चभिः”
 अविव्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाभिप्रायेण योगशास्त्रे
 पञ्चावस्था दर्शिताः । सांख्यमते कार्याणां कारणात्मकतया
 सूक्ष्मरूपेण कारणे स्थितत्वात् उत्पत्तेः प्राक् यावस्था
 प्रागभावस्थानीया सा अनागतावस्था, ततः कारकव्यापारेण
 व्यक्ता अभिव्यक्तावस्था ततः अवस्थानीया कारणलयरूपा-
 तिरोभावावस्था इत्येवं त्रिविधा । वेदान्तिमते जाग्रत् सूत्र-
 सुषुप्तिरूपा जीवस्यावस्था मोक्षावस्था चेति चतस्रोऽवस्था
 इत्यञ्च शा० सू० “सुगन्धेऽर्द्धसम्पत्तिः” इत्यनेन सुग्धावस्थायाः
 सुषुप्तावस्थान्तर्भावो दर्शितः “कौमारं पञ्चमाब्दानं
 पौगण्डं दशमावधि । कैशोरमापञ्चदशात् यौवनं तु ततः
 परम् । आ षोडशाब्देऽष्टावस्थावत्तत उच्यते । दृढस्तु सप्त-
 तेरुर्द्धं वर्षाधानं नवतेः परम्” इति च सूत्रमुक्ता अवस्था अष्टौ

आपञ्चदशपर्यन्तं बाल्यम् आ ति शब्दं कौमारम्। आ प-
ञ्चाशद्वर्षं यौवनम् ततज्जर्षं वृद्धत्वमिति वेद्यकोक्तोक्तसंज्ञो-
ऽवस्थाः । जीवमात्रस्य कौमारयौवनवार्द्धकरूपा अप्य-
वस्थास्तिस्रः एवमन्येषामपि वस्तूनां तत्तत्क्षणभेदेनावस्था-
भेदा उच्येयाः । सर्वेषां पदार्थानां कालादिकृतपरिणामा-
नरत्वेऽवस्थेत्युच्यते यथा नायकयोः “अवस्थाहर्ष-
नाद्वापि मिथः संरुद्धरागयोः । दशाविशेषेभ्योऽप्राप्तौ-
पूर्वरागः स उच्यते” इत्युपक्रम्य “अभिलाषक्षिन्ता
सृष्टिगुणकथनोद्देशसंज्ञापाञ्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता
सृष्टिरिति दशा कामदशाः” सा० द० उक्ता कामदशा
दशविधाः । मङ्गिनाथेन तु “हृन्मनः सङ्गसङ्कल्पौ जागरः
क्षयताऽरतिः । ह्यौत्साह्योन्मादमूर्च्छांता इत्यनङ्गदशा दश”
इत्यन्यविधा दश दशा उक्ताः। एवं दैन्यावस्था-कारुण्यावस्था-
शीकावस्था-मदावस्थादयोपि “रसावस्थः परभावः स्थायितां
प्रतिपद्यते” “मवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः”
इति च सा० द० । “अन्तर्मदावस्थ इव हिमेन्द्रः” रघुः ।
“अपवित्तः पवितो वा सर्वावस्थाङ्गतोऽपि” वा पुरा०
“तस्मात् सर्वावस्थासु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः” रामा०
३ आकारे च । “कुम्भकर्षः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः खडुः
कृतः” रघुः । [२ स्थापने च ।
अवस्थापनं न० अव+स्था-णिच्-पुक् ल्युट् । निवेशने
अवस्थापितं लि० अव+स्था-णिच्-कर्मणि क्त । निवेशिते
२ स्थापिते च । [स्थापयित्वेत्थं अव्य० ।
अवस्थाप्यं लि० अव+स्था-णिच्-पुक् यत् । निवेशनीये ल्यप् ।
अवस्थापयिन् लि० अव+स्था-णिनि स्त्रियां ङीप् । अव-
स्थितिपुक्ते ।
अवस्थितं लि० अव+स्था-क्त । वर्तमाने स्थिते “अन्यानपि
प्रकुर्वीति शुचीन् प्रज्ञानवस्थितान्” “आधिसोपनिधिश्चैव”
इत्युपक्रम्य “दीर्घकालमवस्थितौ” इति च मनुः ।
अवस्थिति स्त्री अव+स्था-क्तिन् । अवस्थाने
अवस्थन्दनं न० अव+स्थन्-ल्युट् । करणे गहा० क ।
अवस्थन्दनीयः तद्गवादौ लि० ।
अवस्थुः लि० अवोरक्षणम् इच्छति-क्यच्-उन् । रक्षणेष्या-
युक्ते । “वन्धारिरवसुरसि इवस्थान्” ता० ब्रा० ।
“ईलानामवस्थने यविष्ठ” ऋ० २, ६, ६, “अवस्थने स्वरक्षण-
मिच्छवे” भा० ।
अवस्थंसनं न० अव+स्थन्-ल्युट् । अवःपतने, २ च्युतौ च ।
अवस्थंसितं लि० अव+स्थन्-णिच्-क्त । दलिते २ पातिते च ।

अवस्वस् लि० अवस्वसते क्तिप् । १ अंसनशीले २ खण्डिते च ।
अवस्वत् लि० अवोरक्षणमन्वस्य सप्तम् मस्य वः । रक्षणयुक्ते ।
अवह् लि० न वहति वह-अच् न० व० । नद्यादेः स्रोतः-
शून्ये १ देशे “सव्याहृतो ब्रजन्यनवेक्षमाणा यत्नोदकमवहं
भवति तत् प्राप्य सङ्गदन्त्यज्यैकं जलाङ्गुलिस्तृण्य नाम-
गोले गृहीतोसीत्यान्यानि वासांसि परिषायेति” आश्व०
ष्ट० “अवहं यत्न देशे नद्याः स्रोतो नास्ति तदिति”
शु० त० रघु० । २ हृतीयस्कन्धस्ये वायुभेदे च विहितवर्षयुग्मे ।
अवहतं लि० अव+हन-कर्मणि क्त । अत्याघातेन विलुप्यते
अवहति अव+हन-क्तिन् । अवघाते अत्यावघातेन विलुप्य
करणार्थे व्यापारे ।
अवहननं न० अव+हन भावे ल्युट् । अवघाते घान्यादेः विलु-
प्ये, धीकरणसम्पादके १ व्यापारे । अवहन्यतेऽनेन शोणितम्
करणे ल्युट् । देहस्य शोणितवहे स्थानभेदे २ पुप्पसे च ।
“वपावसावहनननामिः क्लोम यकत् स्निहा” या० सू०
“अवहननं पुप्पसः” भिता० ।
अवहरणं न० अव+ह-ल्युट् । १ स्थानान्तरनयने सैन्यानां
शुद्धस्थानात् शिविरस्थाने २ नयने च ।
अवहस्तं पु० अवरं हस्तस्य एक० त० । हस्तपृष्ठे हेम० ।
अवहारं पु० अव+ह-कर्त्तरि ण । १ चोरे, २ याहनामके
जलजन्तुभेदे (हाङ्गोर) च । भावे घञ् । ३ निमग्नितवि-
प्रादिभ्यो द्रव्यहरणे । ४ स्थानान्तरनयने सैन्यानां शुद्धस्थानात्
५ शिविरनयने च । “ततोऽवहारं सैन्यानां तव तेषाञ्च
मारत !” भा० भो० प० देविरामे अनिष्टसौ च “क्षिप्रता-
मवहारोऽस्माद्युद्धाद्ब्राह्मणसंघतात्” भा० आ० प० ।
अवहारकं लि० अव+ह-ण्वल् । १ स्थानान्तरनायके २ निवा-
रके ३ युद्धात् सैन्यादिनिवारके च । (हाङ्गोर) ४ जलजन्तु-
भेदे पु० ।
अवहार्यं लि० अव+ह-ण्वल् । अवहरणीये १ स्थानान्तरं नेये
२ अवश्यदेये । “आधिसोपनिधिश्चैव न कालात्ययमर्हति
अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ” मनुः “अव-
हार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्पथो दमः” मनुः । ३ समाप्ये च ।
अवहालिका स्त्री अवहलति अवःस्थित्वा जर्षं स्पृशति
अव+हल-विज्ञेये ण्वल् टाप् अत इत्त्वम् । प्राचोरे
हारावली । [“यज्ञापहासार्थमसत्कृतोऽसि” गीता ।
अवहासं पु० अव+हस-घञ् । १ शृङ्गहासे २ उपहासे च ।
अवहास्यं लि० अव+हस कर्मणि ण्वल् । उपहासे
अवहितं लि० अव+धा-क्त । कृतावधाने सावधाने ।

अव(व)हित्या स्त्री न बहिस्तिष्ठति स्या-क १७० । कृत-
भावे । “भवगौरवज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरबहिःस्था व्यापा
रान्तरासक्त्यथावभाषणाविबोक्तनादिकरो” सा०८० उक्ते
व्यभिचारिभावभेदे । “एवं वादिनि देवर्षौ पार्थे पितरधोमुखी
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्श्वती” कुमा० । अयं
वर्गवमध्यस्तु न्यायः । [अनादरे ।

अवहेल स्त्री न० अव+हेङ्-अङ् स्त्रियां, वञ्चये क वा ङस् लः ।
अवहेलन अव+हेङ् अनादरे भावे ल्युट् ङस् लः । अनादरे ।
अवहेलित लि० अव+हेङ्-कर्मणि क्त ङस् लः । अवज्ञाते ।
अवहृर लि० अव+हृ-अच् कृटिणे । [पुष्पिकायाम् ।
अवाक्पुष्पी अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः । (सुलभा) शत-
अवाक्शाख पु० अवाची शाखाऽस्य । “जङ्गमूलमधःशाख-

मन्त्र्यं प्राङ्मुख्यम् । कन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद
स वेदवित् । अधश्चोर्ध्वं च प्रकृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा
विषयप्रवाहाः । अधश्च मूलान्यहसन्तानि कर्माहवन्तीनि
मनुष्यलोके । न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तोन चादिर्न
च संप्रतिष्ठा । अन्त्यमेनं सुविहङ्गमूलमसङ्गशस्त्रेण
हृदेन कृत्वा । तत्पदं तत्परिभार्गितव्यम्” गोतोक्ते
संसारदृष्टे । “जङ्गमसत्तः क्षराक्षराभ्यास्तत्तदः पुरुषी-
त्तमोमूलं यस्य तम् । अधश्चित्ततोऽर्वाचीनाः कार्योपा-
धयोहिरेण्यगर्भादयोऽहर्हन्ते ते ह शाखा इव शाखायस्य
तम् । दिनश्चरत्वेन न त्वः प्रभातपर्यन्तमपि स्यास्तीति
विज्ञासानर्हत्वादन्त्यं प्राङ्गः । प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्य-
यञ्च । काः प्राङ्गः ? “जङ्गमूलोऽर्वाक्शाखयोऽन्त्यः
सनातन” इत्याद्याः श्रुतयः । कन्दांसि वेदायस्य पर्णानि
धर्माधर्माप्रतिपादनद्वारेण ज्ञायास्थानीयैः कर्मफलैः
संसारदृष्टस्य सर्वजीवाश्रयणीयत्वप्रतिपादनात् पर्णस्था-
नीयावेदाः । यस्तमेवम्भूतमन्त्र्यं वेद स एव वेदार्थवित्
संसारप्रपञ्चदृष्टस्य मूलमीश्वरोऽज्ञादयस्तदंशाः शाखा-
स्थानीयाः सच संसारदृष्टोऽविनश्वरः प्रवाहरूपेण नित्यः
वेदोक्तैः कर्मभिः सेव्यतासापादितश्च इत्येतावानेव हि
वेदार्थः अत एव विद्वान् वेदविरिति स्मृत्यते । किञ्च अधश्चेति ।
हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयोजीवाः शाखास्थानीयत्वे-
नोक्तास्तेषु च ये दुष्कृतिनस्ते ऽधः पश्चादियोनिषु प्रकृता-
विस्तारं गताः सुकृतिनश्चोर्ध्वं देवादियोनिषु प्रकृतास्तस्य
संसारदृष्टस्य शाखाः । किञ्च गुणैः सत्त्वादिवृत्तिभिर्जलसे-
नैरिव यथायथं प्रवृद्धा हर्षं प्राप्ताः । किञ्च विषयारूपा-
दयैः प्रवाहाः पञ्चवस्थानीया यासां शाखापस्थानीयाभिरि-

न्द्रियवृत्तिभिः संयुक्तत्वात् । किञ्च अधः, चयन्दादूर्ध्वं च
मूलानि अहसन्तानि विहृदानि सन्त्यं मूलमीश्वर एव
इमानि त्वन्तराखानि मूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणाणि ।
तेषां कार्यमाह मनुष्यलोके कर्माहवन्तीनि कर्मा अहवन्ति
उत्तरभावि येषां तानि जङ्गमोलोकेष्वपि भुक्तभोगवासना
भिर्हि कर्मक्षये मनुष्यलोकप्राप्तानां तत्तदनुकूपेषु कर्मसु
प्रवृत्तिर्भवति तस्मिन्नेव हि कर्माधिकारो नान्येषु लोकेषु
अतोमनुष्यलोकइत्युक्तम् । किञ्च न रूपमिति । इह संसारे
स्थितैः प्राणिभिरस्य संसारदृष्टस्य तथा जङ्गमूलत्वादि
प्रकारेण रूपं नोपलभ्यते । न चान्तोऽवसानमपर्यन्तत्वात् ।
नचादिरनादित्वात् । नच संप्रतिष्ठा स्थितिः कथं तिष्ठतीति
नोपलभ्यते । यस्मादेवम्भूतोऽयं संसारदृष्टोऽरुच्छेदो
ऽनर्थकरश्च तस्मादेन हृदेन वैराग्येण कृत्वा तत्त्वज्ञानाय
यतेतेत्याह अन्त्यमेनमिति” श्रीधरः ।

अवाक्शिरस् लि० अवाक्शिरोऽस्य । अवनतमस्तके “अवाक्-
शिरसस्तत्पादम्” भट्टिः ।

अवाक्श्रुति पु० नास्ति वाक् च श्रुतिश्च यस्य । वागिन्द्रियश्रवणे
न्द्रियश्रुत्ये अनेङ्गमूके । (कालावोवा ।)

अवाकिन् लि० उच्यते ऽनया वच-करणे वच् वाक्, वागिन्द्रियं
नास्ति यस्य इति न० त० । १ वागिन्द्रियश्रुत्ये परात्मानि ।
“सर्वमिदमभ्यास्तोऽवाक्यानादरः” छा० उ० । (वोवा) रमूके च
अवाप्य लि० अवनतमप्यमस्य । नञ्छले ।

अवाङ्मुख लि० अवाङ् मुखमस्य । अधोमुखे । “अवाङ्
मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः” रघुः ।

अवाङ्मनसगोचर पु० वाक् च मनश्च बाह्यनसौ तयोर्गोचरो
न भवति । वक्तुमशक्ये मन्तुमशक्ये च निर्युगे ब्रह्मणि
“यद्वाचानाभ्युद्यते येन वागभ्युद्यते” “यन्मनसा न मनुते येन
मनोऽनुमन्यते” इत्यादि श्रुत्या तस्य तदविषयत्वोक्तेस्तथा
त्वम् । तज्जन्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याविषयत्वञ्च तदविषयत्वं
तयोर्दृष्टिविषयत्वस्य तस्मिन्निदत्वात् । “फलव्याप्यत्व-
मेवास्य शास्त्रकङ्गिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय
वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता” इत्युक्तेः अतएव “मनसैवाहवृष्टव्यः”
“तन्मौपनिषदं वेदेत्यादि” श्रुतिषु तद्विषय यतोक्तिः सङ्गच्छते
“अखण्डसच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्” वे० सा० ।

अवाच् लि० अवाञ्चति अव+अन्च्-किप् । १ अधोमुखगते,
“अवाक्शिरसस्तत्पादम्” भट्टिः । अवरे २ देशे, ३ काले
च । ४ दक्षिणस्यां दिशि स्त्री ङीप् । नास्ति वाक् यस्य
इव० । ५ वाक्यरहिते लि० वागिन्द्रियश्रुत्ये ई ब्रह्मणि

न० । “अचक्षुस्मश्रुत्वमनोऽतेजस्वम्” शत० ब्रा०
पूर्वार्थे औ अवाञ्चौ अत्र अवाचौ इत्यादिभेदः । कात्यायने
प्रथमादीनां स्थानेऽस्ताति तस्य लुक् । ७ अवरकाळादावर्थे
अव्य० । अचक्षुतेर्गत्वर्थत्वे नलोपः पूजार्थत्वे तु न नलोपः ।
उच्यते प्रशस्यते वाक् स्तुतिः । ऽतद्वहिते च “दुष्प्राव्यो-
ऽवहन्ते द्वाचः” ऋ० ४, २५, ६, अवाचः स्तुति रहिताः
भा० भवादौ ख । अवाचीनस्तज्ञवादौ लि० । तिरुभि-
र्भस्त्रावाचीनविद्या”ता० ब्रा० “अवाचीनविद्या अवाङ्मुख-
विद्या” भा० । दिगा० यत् । अवाच्यस्तज्ञवादौ लि० ।

अवाच्य न० वच-यत् न कृत्वम् न० त० । १ दुष्टवचने, “अवा-
च्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः” गोता २ वचना-
नर्हे, निन्दनोये लि० ३ अकथनोये च “अवाच्यो दोषितो
नाम्ना यवीवानपि योभवेत्” मनुः अवाच्-भवायै यत् ।
४ अवरकाळादौ भवे लि० । ५ अभिधाष्ट्या बोधयितुम-
शक्ये च । “अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यङ्ग्यरूपेण”
सा० द० । असदिश्य कथ्यते इतद्भिन्ने च ।

अवात लि० नास्ति वातो यत् । १ वायुशून्यदेशे वा-क्त न० त० ।
२ अन्यैरप्रतिगते च “वन्धवातोऽस्तृतः” ऋ० ६, १६, २० ।
वातव्यापारप्रोषणशून्ये “न ऋष्यन्ते युवतयोऽवाताः”
ऋ० ६, ६, ७ “अवाताः वातस्य शोषणहेतुत्वात् तच्छून्य-
तया अशुष्काः” भा० ।

अवाञ्चित लि० अव+अनुच-णिच्-क्त । आनमिते “हण-
वाञ्चया सुहृत्वाञ्चितान्” भाषः । [देशे तिका० ।

अवाच्यदेश पु० अवाचि भवः यत् कर्म० । स्त्रीणामधो-
अवादिन् लि० वद-णिनि न० त० स्त्रियां लीप् । १ अविरोधिनि
२ अवदनशीले च । [कादृमेकमाक्षफलं किल” भा० स० प०

अवान लि० अव+अन-अच् । शुष्कफलादौ “अवानमशु-

अवान्तर लि० अवगतमन्तरं मध्यम् प्रा० स० । १ प्रधानान्त-
पातिनि अङ्गादौ, २ सामान्यस्य विशेषे ३ प्रसङ्गगते च “इयं
फलश्रुतिः निःश्रेयसपरमपुरुषार्थसाधनपरा भवति किन्तु
बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षाऽवान्तर कर्मफलैः कर्मसु रच्यर्थतो-
त्पादनसाधनम्” श्रीधरः । यथा “पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु
ते खण्डखण्डुकान् । पिलैवसुक्तः पिबति तिलमयतिबा-
लकः” पुरा० । “तण्तामवान्तरां दीक्षासमपश्यन्” शत० ब्रा० ।

अवान्तरदिग् स्त्री अवान्तरा द्वयोर्दिशोर्मध्ये दिक् । अन्त-
राक्षदिशि ऐशान्यादिदिशि कोणे । “दिशोः पार्श्वेऽ-
वान्तरदिशः पार्श्वः” ड० ड० ।

अवान्तराम् अवप्र० अवान्तर+वा० आसु । सर्वमध्यपातिनि ।

“तदेतमवान्तराभासानुपप्लव्यते” इति शत० ब्रा० ।

अवापित लि० वप-णिच्-क्त न० त० । यस्य वपनं न कृतं
तादृशे आरोपिते १ धान्यादौ २ अच्छेदिते केशादौ च ।
अव+अप-णिच्-क्त-३ प्रापिते च । “विषमां कुण्डलना-
मवापिता” नैष० ।

अवाप्त लि० अव+आप-क्त । प्राप्ते । “नानवाप्तमवाप्तवत्”
लिप् लोकेषु किञ्चन” गीता । [मवाप्तवत्” गीता ।

अवाप्त्य लि० अव+आप-तवत् । प्राप्तवत् । “नानवाप्त-
अवाप्ति स्त्री अव+आप-क्तिन् । प्राप्नो । “तपः किलेदं तद-
वाप्तिसाधनम्” कुमा० “इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यम्” सा० द० ।

अवाप्य लि० अव+आप यत् । १ प्राप्ते । “ज्येष्ठता च निवर्त्तते
ज्येष्ठावाप्यञ्च” यङ्गनम्” मनुः । न वाप्यः २ आरोप्ये
३ अच्छेद्ये केशे च अव+आप-ल्यप् । ४ प्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

अवाम न० । न० त० । वामभिन्ने १ दक्षिणे “अवामे वामाङ्गे”
नैष० । वामः प्रतिकूलः सुन्दरो वा विरोधे न० त० ।

२ अनुकूले सुन्दरभिन्ने ३ अशोभने च लि० । [ऋ० १०, ४, २

अवाच पु० अव+इण् घञ् । अवयवे । “अनवायं किमीदिने”

अवार न० न वार्यते जलेन दृ-कर्माणि घञ् । नद्यादेरर्वाक्-
तीरे । [भावे । न० व० । तच्छून्ये लि० ।

अवारण न० दृ-णिच्-ल्युट् अभावे न० त० । निषेधा-
अवारणीय लि० न वारणीयः वारयितुमशक्यः । वारयि-

तमशक्ये १ रिपुप्रभृतौ २ रोगादौ च । अवारणीयाश्च
रोगाः सुहृते दर्शिता यथा “अथातोऽवारणीयमध्यायं

व्याख्यास्यामः । उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्ववा-
र्यताम् । रसायनादिना वत्स ! तान् शृण्वेकमना

मम ॥ वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्थो भगन्दरः । अङ्गुरो
मूढगर्भश्च तथैवोदरमसम् ॥ अष्टावेते प्रकल्पेव दुश्चि-

कित्प्रा महागदाः ॥ प्राणसांसक्त्यन्तासदृशाशेषमभि-
ज्वरैः ॥ मूर्च्छातिसारहृक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः ।

वर्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ मूलं सुप्तत्वं
भग्नं कम्पाघ्नाननिपीडितम् । नरं रुजार्त्तिमन्तश्च वातव्या-

धिर्विनाशयेत् ॥ यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रसृतमेव वा ।
पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ प्रभिन्नं प्र-

च्युताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्तरम् । पञ्चकर्मशुष्कातीतं कुष्ठं ह-
नीह कुष्ठिनम् ॥ दृष्टारोचकमृलार्समतिप्रसृतशोणितम् ।

शोफातिवारसंयुक्तमर्थो व्याधिर्विनाशयेत् ॥ वातमूलपुरी-
षाश्च क्रिमयः शुक्रमेव च । भगन्दरात् प्रसृजन्ति यस्य त्वं

परिवर्जयेत् ॥ प्रमूढनाभिष्वर्णं रुद्धमूलं रुग्णितम् ।

अशरी क्षपयत्याशु सिकताशर्करान्विता ॥ गर्भकोष-
परासङ्गो मङ्गलो योनिसंघटितः । हन्यात् स्त्रियं मूढ-
गर्भेययोक्ताशुप्रदवाः ॥ पार्श्वभङ्गाद्विद्वेषयोफातिसार-
पीडितम् । विरिक्तं पूर्यमाणञ्च वर्जयेदुदरार्दितम् ।
यस्तान्यति विसंज्ञश्च येते निपतितोऽपि वा । शीतार्दिवोऽ-
न्तरुणश्च ज्वरेण क्षियते नरः ॥ यो हृष्टरोमा रुचाशो
हृदि संघातशूलवान् । नित्यं वज्रेण चोच्छेत्तुं तं ज्वरो
हन्ति मानवम् ॥ ह्रिकाश्वासपिपासार्त्तं मूढं विभ्रान्तलोच-
नम् । सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥
आविष्टाच्च प्रताप्यन्तं निद्रायुक्तमतीव च । क्षीणशोणित-
मांसञ्च नरं क्षपयति ज्वरः ॥ श्वासशूलपिपासार्त्तं
क्षीणं ज्वरनिपीडितम् । विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो
विनाशयेत् ॥ शुक्लाक्षमन्त्रद्वेष्टारमूर्ध्नि श्वासनिपीडितम् ।
जम्बूकेण बद्ध मेहनं यच्छा हन्तीह मानवम् ॥ श्वासशूल-
पिपासामन्त्रविद्वेषपथ्यमूढताः । भवन्ति दुर्बलत्वञ्च शुक्ति-
नोऽप्युमेध्यतः ॥ आभ्रानं बद्धनिघ्नन्तं हर्दिह्रिकाटङ्ग-
वितम् । राजाश्वाससमाविष्टं विद्वेषिर्नाशयेन्नरम् ॥ पाण्डु-
दन्तनखो यस्य पाण्डुनेत्रश्च मानवः । पाण्डुसङ्घातदर्शी
च पाण्डुरोगो विनश्यति ॥ लोहितं हर्दयेद्यश्च बद्धशो-
लोहितेक्षणः । रक्तानाञ्च दिशं दृष्टा रक्तपिप्सी विनश्यति ॥
अवाङ्मुखस्तन्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः । जागरिष्णु-
रसन्देहसन्मादेन विनश्यति ॥ बद्धयोऽपस्वरन्तन्तु प्रक्षीणं
चलितभ्रुवम् । नेत्राभ्याञ्च विकृष्यान्मपस्मारो विनाशयेत् ॥
अवारपार पु० अवारमर्वाक्तीरं पारञ्चोत्तरतीरं च स्त्री यस्य
अर्शश्चाद्याच् । उभयकूलवति समुद्रे ।
अवारपारीण लि० अवारपारे गच्छति+ख । पारगामिनि ।
अवारिका स्त्री नास्ति वारि यत् । धन्याको, तस्य अतिशुष्क
त्वेन जलशून्यत्वात्तथात्वम् ।
अवारित लि० न वारितः । अनिमिद्धे “आग्नेषु सैन्यैरकरो-
दवारितः” भाषः । [गन्तरि ।
अवारीण लि० अवारं गच्छति ख । नद्यादेरर्वाक्पार
अवार्य लि० न वार्यः । अवारणीये । “उपद्रवैस्तु ये जुष्टा-
व्याघ्रयो यान्यवार्थताम्” छन्दः ।
अवावट पु० “द्वितीयेन त्वं यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते ।
अवावट इतिख्यातः मृद्वर्णा स जातितः” छन्दोक्तो कुण्ड-
लोत्सकादौ ।
अवावट् लि० श्लेष्-अपसारणे ड्वनिप् । अपसारके ।
स्त्रियां ङीप् वनीरश्च । अवावरो ।

अवासस् लि० न वासोऽस्य । १ वस्त्ररहिते नग्ने २ बौद्धभेदे च ।
अवासिन् लि० न वसति वस-णिनि न० त० । निवासशील
भिन्ने । स्त्रियां ङीप् ।
अवास्तव न० न वास्तवम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते ।
अवाह्य लि० न० त० । वोढुमयक्ये ।
अवि पु० अव-इत् । १ स्वर्थं, २ अर्कदृक् ३ मेघे, ४ कागे,
“महान्यपि सन्तुष्टानि गोजाविधनधान्यतः” जिनकार्मुक-
वस्तावी पृथक् दद्याद् विशुद्धये” इति च मनुः ५ पर्वते,
दंभूषिककम्बले, ७ प्रमौ च । दलज्जायां स्त्री वा ङीप् ।
खार्थं कन् । अविशब्दार्थे । भावादौ पुरोहिता० यक् ।
आविक्यम् तद्भावादौ न० ।
अविकट पु० अवि+सम्+हे कटच् । १ मेघसंघाते । विकट उग्रः
न० त० । २ उग्रभिन्ने सौम्ये लि० ।
अविकटोरण पु० अविकटे मेघसंघे देयः उरणःमेघः । नृपाय
शुल्करूपेण देये मेघसंघातमध्ये मेघरूपे करे ।
अविकट्यन लि० न० त० । स्त्रियां ङीप् “सन्तुष्टाश्च क्षमायुक्ता
भवेयुरविकट्यनाः” देवीपुरा० ।
अविकल लि० न विकलः व्याकुलः । १ व्याकुलभिन्ने २ अवि-
वादिनि च “कलमविकलतालं गायकैर्बोधयेतोः”
भाषः “अधिकलोऽविसंवादी” मल्लि० ।
अविकार पु० अभावे न० त० । विकाराभावे न० व० ।
विकारशून्ये । विकारश्च परिणामभेदः भावधर्म्मः ।
अविकार्य लि० न विकार्यः । १ विकार्यभिन्ने परिणामिगुणशून्ये
“अविकार्योऽयमुच्यते” गीता । विकार्यञ्च द्वेधा “प्रकृत्यु-
च्छेदमन्मूतं किञ्चित् काष्ठादिभक्षवत् । किञ्चिद्गुणान्तरोत्
पत्त्या सुवर्णाद्विकारवत्” इति वाक्यप० उक्तं पाह्यम्
यादृशवस्तुनश्च विकार्यकर्मत्वम् तद्विन्ने २ पदार्थे परात्मनस्तु
तदुभयाभावात् सर्वथाऽविकार्यत्वमेव ।
अविकृत लि० न विकृतः । परिणामिगुणशून्ये ।
अविकृति स्त्री अभावे न० त० । १ विकाराभावे न० व० २ विकार
शून्ये च । “२ सांख्योक्तायां मूलप्रकृतौ स्त्री “मूलप्रकृति
रविकृतिः” सा० का० ।
अविक्रिय लि० नास्ति विक्रिया यस्य । विकारशून्ये ।
अविक्रीत लि० न विक्रीतः । विक्रीतस्याऽपि कालविशेषमध्ये
पुनः प्रत्याहर्त्तुं शक्ये द्रव्यभेदे । तत्र कालनियमो यथा “क्रीत्वा
विक्रीय वा किञ्चित् यस्यैहाह्वययो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहं
तदुद्भवं दद्याच्चैवाददीत वा” मनुः । क्रीताह्वयकालवत्
द्रव्यविशेषे विक्रयाह्वयकालविशेषोपाह्वयः । “दर्शकपञ्चस-

प्राज्ञमासत्प्राज्ञाद्विमासिकम् । वीजायोवाहुररत्नस्त्रीदोह्य
पुसां परोक्षम्” या० सू० । तथाच वोजे-व्रीह्यदौ
पञ्चाहं, रत्ने-सक्ताप्रवासादौ सप्ताहं, स्त्रियां-दास्यां मासं,
दोह्य-गोमहिषादौ त्र्यहम्, पुंसि-दासे पञ्चदशाहं,
व्याथ परोक्षं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये प्रत्या-
हृत्य शक्यते इत्यवगम्यते एवञ्च अनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम्
एवं विक्रयस्थानुशयकालविशेषोद्भूतविशेषे बोध्यः ।

अविक्रोय लि० विक्रोतमनङ्गः । सृतिनिषिद्धविक्रमे लाञ्छनालव-
णादौ अपपद्यशब्दे विवृतिः । “अविक्रोयस्य विक्रयः” सृतिः ।

अविच्छत विच्छतः नष्टः भोगादिना दुष्टो वा न० त० । १ अविनष्टे
भोगादिना १ अदूषिते च । “विक्रोतः प्रतिदेयं तत्तत्तन्ने
वाङ्मयविच्छतम्” सृतिः ।

अविच्छित लि० नास्ति विशेषेण क्षितम् ज्योःस्य भावे क्त ।
विशेषज्यपूज्ये “अविच्छितास आयुषा सुवीराः क० ७,
१२३४ । वा दीर्घनत्वे । अविच्छीणः तलैव कर्त्तरि
क्त न० त० । अविच्छीण इत्येव ।

अविच्छिप लि० विच्छेपुं न शक्तः क्षिप-क- । विच्छेपुमशक्ते ।
स्वार्थे कन् तलैव । [अजगन्वाद्ये ।

अविगन्धा स्त्री अवेन्ध्यागस्य गन्ध इव गन्धः पुष्पादावस्थाः ।

अविगर्हित लि० न० त० । १ अनिन्दिते

अविगीत लि० न० त० । अवनिन्दिते “अविगीतशिष्टाचार
परम्पराप्राप्तव नेति” सक्ता० । [२ उद्दिग्गभिन्ने लि० ।

अविग्न पु० विज-क्त न० त० । (करमचा) १ करमर्दकट्ये ।

अविग्रह लि० नास्ति विशेषेण ग्रहीयस्य । १ विशेषरूपेणाज्ञाते

“अविग्रहा गतादिस्था यथा यामादिकर्म्मभिः” हरिः । न
विग्रहो दत्तिसमानार्थकं वाक्यं यस्य । २ व्याकरणोक्ते नित्यस-
मासे । नास्ति विग्रहो देहो यस्य । ३ निरवयवे परमेशे पु०
नास्ति भीमांसकोक्ते ४ विग्रहपूज्यं देवे च । तैर्हि देवानां विग्र-
हवत्त्वं खण्डितं तच्च शङ्कापूर्वकं जै० सू० भाष्ये च दर्शितं
यथा-“देवता वा प्रयोजने दत्तिविक्रयजोनस्य तदर्थत्वात्” सू०
“नैतदस्ति, अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः-इति, सर्वा देवताः
सर्वेषां धर्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुतः ? ।
‘भोजनस्य तदर्थत्वात्’,—भोजनं हि इदं देवतायाः,
यामो नाम, भोज्यं इत्थं देवतायै प्रदीयते, सा भो-
ज्यते—इति, देवतासम्पदानको हि अयं यागः अयते,
सम्पदानं च नाम कर्म्मणोऽपि दक्षिततत्मादभिप्रेततरम्,
अस्मात् न शुष्मभूता देवता, देवतां प्रति शुष्मभूते इत्यकर्म्मण्यो ।
अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति

शुष्मभूता लोके दृश्यते, तदेतत् ‘अतिथिवत्’ इत्यर्थं, यथा
यावत्किञ्चित् अतिथेः परिचरणं, सर्व्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम्
एवम् इदमपि—इति । आह, “ननु एवं ब्रुवता, विग्र-
हवतो देवता भुङ्क्ते च-इत्यभ्युपगतं भवति” । उच्यते,
वाद्, विग्रहवतो देवता भुङ्क्ते च । कुतः ? । सूतेः,
उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, विग्रह-
वतो देवता—इति, सूतिश्च नः प्रमाणम् । तथा विग्रह-
वती देवताम् उपचरन्ति,—यसं दण्डहस्तमालिखन्ति,
कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं, उप-
चारादपि सूतेर्द्दिमानं कल्पयामः । तथा अन्यार्थवचनं,
विग्रहवतीं देवतां दर्शयति,—“जम्भ्या ते दक्षिणम् इन्द्र !
हस्तम्”—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो
भवति । तथा “इमे चित् इन्द्र ! रोदसी अपारे यत् संष्ट
भा मधवन् ! काशिरित्ते,—इति, काशिरुष्टिः, सोऽपि
पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते । तथा, “लुविपीवो वयोदरः
सुवाङ्गरन्धरो मदे । इन्द्रोः दृताणि जिघ्रते” इति, योवा
उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्मात् विग्र-
हवतो देवता इति । भुङ्क्ते च । कथम् अवगम्यते ? ।
सूतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति,
भुङ्क्ते देवता इति । तथा च एनाम् भुङ्गानाम्
इव उपचरन्ति, यदस्यै विविधान् उपचारान् उप-
चरन्ति । तथा च अन्यार्थवचनं भुङ्गानाम् देवतां
गमयति,—“अङ्गीन्द्र ! पिब च प्रस्थितस्य”—इति, तथा
च, “विश्वासनानि जठरेषु धत्ते” इति, “एकया प्रति धा
पिबत्साकं सरांसि लिंयतम्” इति । आह, “न देवता
भुङ्क्ते, यदि च भुङ्गीत देवतायै हविः प्रत्तं जीवेत” ।
उच्यते, अक्षरसर्भोजिनी देवता मधुकारीवत् अवगम्यते ।
कथम् ? । देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अक्ष-
रसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते” भा० । “आर्धपत्वाच्च” सू० ।
“यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च
प्रसीदेत् ततः तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्व-
च्यते, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थ-
पतिदेवता इति । कथम् अवगम्यते ? । सूतेः, उपचारात्
अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईडे
देवता इति । तथा, देवतामो देवत्वेन इत्युपचारस्त्वेव
सूतिं दृढयति । तथा अन्यार्थवचनम् ईशानां देवतां
दर्शयति, “इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र
इत् पर्वतानां, इन्द्रो दृषाम् इन्द्र इन्नेधिराणाम् इन्द्रः

लेभे योगे हव्ये इन्द्रः' इति, तथा, "ईशानम् अस्य जगतः स्व ईशम् ईशानम् इन्द्रः तस्युषे" इति । तथा, सृष्ट्युपचाराभ्यां प्रसीदति इत्युपगच्छासः, एवं हि स्मरन्ति, प्रसीदति देवता इति । तथा उपचरन्ति, प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पुलोऽस्य जातः, प्रसन्नोऽस्य वैश्वणो धनम् अनेन लब्धम् इति । तथा अन्यार्थदर्शनं भवति, आकृतिभिरिव कृतादौ देवान् प्रीणाति' इति, तस्मै प्रीता इषमूर्जं नियच्छन्ति' इति भा० । "ततश्च तेन सम्बन्धः" सू० । "ततो" देवतायाः, तेन फलेन सम्बन्धः परिचरितुर्भवति, यो देवताम् इज्यया परिचरति, तं सा फलेन सम्बन्धाति । कथम् एतत् अवगम्यते ? । सृष्ट्युपचाराभ्यां स्मरन्ति हि, देवता यष्टुः फलं ददाति इति, तामेव उपचारेण सृष्टिं दृश्यति, पशुपतिः, अनेन उपचरितः पुलोऽनेन लब्धः इति । तथा अन्यार्थदर्शनम् इममेव अर्थं दर्शयति, "स, इत्वं जनेन स विशा स जन्मना स पुलैर्वाजस्मरते धना ऋभिः । देवानाम् यः पितरमावि वासति अङ्गासना हविषा ब्रह्मण्यसतिम्" इति तथा, "ह्यम एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिः तर्पयति" इति तस्मात् हविर्हानेन शुण्वचनैश्च देवता आराध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति येन कर्मणा अग्निराराधितः, तस्य फलस्य ईष्टे, तत् कर्त्तुं प्रयच्छति, न तत् स्वर्गः प्रदातुमर्हति, वचनादेतत् अवगम्यते । कः किं प्रयच्छति ? इति यथा अग्नौ वचनं, न तत् स्वर्गः" भा० । "अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्युक्तकर्म प्रधानं स्यादशुण्वत्वे देवताश्रुतिः" सू० । "अपि वा इति पक्षो व्यावर्त्यते । न चैतदस्ति यदङ्गं देवताप्रयोजिका" इति, 'यज्ञकर्म प्रधानं स्यात्' यजतेजातम् अपूर्वम् । कुतः ? । "शब्दपूर्वत्वात्, यत् हि फलं ददाति, तत् प्रयोजकम् इत्दं फलं ददाति इत्येतत् ज्ञानं शब्दपूर्वकं न प्रत्यक्षादिभिः अवगम्यते, शब्दश्च यजतिवाच्यात् फलम् आह, न देवतायाः । कथम् अवगम्यते ? । दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेन निर्देशः "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इति, तथा, "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इति, यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन समभिव्याहारो न देवतायाः । "ननु इव्यदेवताक्रियं यजत्यर्थः" । सत्यमेव, किन्तु "शुण्वत्वे देवताश्रुतिः", इव्यदेवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्यर्थः, भूतभाव्य-सञ्चारणे च भूतं भव्याय उपदिश्यते, तस्मात् न देवता प्रयोजिका । अथ यदङ्गं "कर्मण्येष्टितादभिप्रेततरम्"

इति न अस्य अभिप्रेतताम् अपङ्गुमहे, तद्विशिष्टेन चतुर्थ्यां वा संयुक्तास्य देवतार्थस्य वाक्यात् अभिप्रेतता अवगम्यते, । फलसंयोगस्तु वाक्यादेव यजत्यर्थस्य । तस्य च श्रुत्या करणता अवगम्यते, न देवतायाः । तत्र यद्यपि देवतार्थता यागस्य गम्यते । पक्षार्थतापि तेन न प्रतिविध्यते, फलं च पुरुषार्थः पुरुषार्था च नः प्रवृत्तिः, न च असौ देवतायाः, तस्मात् न देवताप्रयुक्ताः प्रवर्त्तिष्यामहे, या तु, सम्प्रदानस्य अभिप्रेतता सा फलवतो यजेः, साधनत्वे सति उपपद्यते । यच्च,—यजिह्वेतापूजा सा पूज्यमानप्रधाना लोके लब्धते—इति, न लोकवत् इह भवितव्यम्, इह पूज्यमानपूजा प्रधानं, यत् हि फलवत् तत् प्रयोजकं, तस्मात् यज्ञकर्म प्रयोजकम् । अपिच, एतस्मिन् पक्षे विप्रह्वतो देवता भुङ्क्ते च—इति अध्यवसनीयं भवति, न हि अविप्रह्वयै अभुङ्क्तायै च दानं भोजनं वा सम्भवति—इति । यच्च उक्तं सृष्ट्युपचारान्यार्थदर्शनेर्विप्रह्वतो, भुङ्क्ते च—इति । तच्च, सृष्टेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्,—मन्त्रेभ्यश्च अर्थवादेभ्यश्च सृष्टिमूलं विज्ञानम् उत्पद्यते—इति प्रत्यक्षम् अवगम्यते, ते च मन्त्रार्थवादा नैवंपराः—इत्येतत् वक्ष्यामः । आह, 'यदि नैवंपरा न तर्हि मन्त्रार्थवादमूलं तद्विज्ञानम्'—इति । उच्यते,—ये आलोचनमात्रेण मन्त्रार्थवादान् पश्यन्ति, तेषाम् तत् सृष्टिमूलम् ये पुनर्निष्ठयन्तः पश्यन्ति, तेषां तत् नाधितम् । अपि च कस्यचित् सृष्टिमूलं भवति । तस्मात् ततः एव सृष्टिः । उपचारोऽपि सृष्टिमूल एव । यत्तु अन्यार्थदर्शनम्, उक्तं—'जगदम्भा ते दक्षिणम् इन्द्र ! हस्तम्'—इति । नैतत् एवम्परं,—इन्द्रस्य हस्तो विद्यते—इति यः तस्य दक्षिणो हस्तस्तं वयमगृहीतवन् इति । तस्मात् वाक्यात् इन्द्रस्य हस्तसत्ता न प्रतीयते । आह, 'यदि त्वसौ नास्ति, वयं ते हस्तं गृहीतवन्तः—इत्येवं न अवकल्पते—इति हस्तसत्ता अध्यवसीयते,—अस्यसौ हस्तः, वयं यं गृहीतवन्तः'—इति । तच्च उपपद्यते यद्यप्यस्य हस्तो भवेत्, तथापि न तम् उपगृहीतवन्तः—इति प्रत्यक्षमेतत्, तथाप्येतन्न अवकल्पत एव, तत्र एतत् असम्बन्धं वा अवकल्पयितव्यं, स्तुतिर्मा, तच्च मत्पक्षेऽपि लब्धम् । अथ एवम् उच्यते,—'तस्य एतद्वचनं, यो गृहीतवान् तस्य हस्तम्'—इति । उच्यते, नैतत् अध्यवसीयम्, आदिमत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत, न च, गृहीतवान् आसौ—इत्युच्यते, प्रमाणाभावात् । 'एतस्मात् एव वचनात् अर्थात्

कल्पते हस्तपङ्कजा इति चेत् । तत्र, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येव यतः, यथा, 'दश दाडिमानि षड्-पूपाः' इति । यस्यापि च एष पक्षो, विग्रहवान् इन्द्रः इति, यस्यापि इन्द्रशब्देन आत्मन्वयं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनाय, तत्र सम्बुद्धः इत्यवगते अनुवचनं न्याय्यम् न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बुद्ध इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम् । 'वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येवं गम्यते इति चेत् उक्तम् अट्टकल्पनायां हस्तादिकल्पनामुपपत्तिरिति । न च, असौ सम्बुद्धः इति अवधार्यते, प्रमाणाभावात् । तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्देशार्थमेव । अविग्रहपक्षेऽपि तत् निर्देशार्थमेव भविष्यति । तत्र आत्मन्वितविभक्तिवचनं स्तुतये, एवम् इदं देवतात्वं साधयितव्यं, यज्ञेतनादिवत् सम्बुध्य साधयति इति चेतनवदिव उपचर्यमाणः सम्बुद्धिशब्देन आत्मन्वयते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्दिष्टोऽप्युच्यते, गृहीतवन्तो वयं तव हस्तं च दास्यामः इत्यर्थः, अस्माभिः इन्द्रकर्म कर्तव्यम् इत्येतत् अनेन स्मार्थ्यते । तथा "इमे द्यावापृथिव्यौ द्रुते अपारे यत् संगृह्णासि मधुवद्भ्यो ते पूजितो सुष्टिः, इति सन्मिव सुष्टिं स्तुत्यर्थेन वदति, । तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इदं वचनं, "इत् महान् काशिः" अस्ति, किन्तिर्हि, यस्तव काशिः, स महान् इति, अन्यार्थस्तव काशिरस्ति इति, अन्यः तव काशिरहान् इति । "सता हि स्तुतिः उपपद्यते इति चेत्" । नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्ज्ञाति संयोगः, पौरुषविधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा "एते वदन्ति शतवत् सहस्रवत् अभिकन्दन्ति हरितेभिरासभिः । विष्टो पावाणः सुकृतः, सुकृतया होतृश्वित् पूष्ये हविरद्यमाशत" इति । तथा, "सुखं रथं युयुते सिन्धुरन्ध्रनम्" इति । तस्मात् न श्रुतिवचनात् अर्थापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः । तथा, "तुविपीव इन्द्रः, इति नैतत् युक्तं भवति, योवावान् इन्द्रः इति, किन्तिर्हि याऽस्य योवा, सा महती, योवासत्त्वे नास्ति प्रमाणम् । न च, योवास्तुतिः अर्थापत्तिः, अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः । अपि च, "इन्द्रो वृत्राणि जिह्मते" इत्येताभ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्दः सम्बुद्धो न शक्नोति तुविपीवादिभिः सम्बन्धं यातुं, द्विउच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तुविपीवावान् इन्द्रो वेदितव्यः वृत्राणि च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत, अभिज्ञं

च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तुविपीवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्ण्यते तुविपीवादिः, 'अन्वसो मदे ईदृशो वृत्राणि हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्तिः, वृत्रवधोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति । यदपि वचनं,—वाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले—इति, तदपि बाह्वोः रोमशत्वम् अक्षयोश्च पिङ्गल्यम् आह, न बाहुसत्तामक्षिसत्तां च । यदपि अक्षिसत्तां वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्यते इदं वदते ते ब्रवीमि'—इति, तदपि न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुष्यते ब्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् सतीमिव चक्षुष्यतां स्तुत्यर्थम् उच्चारयति । कुतः एतत् अवगम्यते? । चक्षुष्यते निर्देशात्, यदि प्रातिपदिकार्थोऽध्यवसीयते, तथा वाक्यमिदमेतत्, चक्षुष्यान्—इत्येवं च उद्दिश्येत, चक्षुष्यते ते ब्रवीमि—इति च । तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इदं स्थापयति—इति, न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते, तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असङ्गमम् । यदपि स्मृत्युपचाराभ्यामर्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविग्रहत्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुङ्क्षानायै देवतायै प्रक्तं हविः क्षीयेत । न च, मधुकरीवत् अन्नरसभोजिन्यो देवताः—इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्षं, न च तद्वत् देवतायाम् । तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति । यदुक्तम् देवतायै हविः प्रक्तं नीरसं भवति—इति । नैषदोषः, वातोपहतं नीरसमभवति—इति, शीतोभूतं च । न च, असौ कस्यचित् अर्थस्त ईदृ, अनीशा कथं दास्यति ? ।—इति । यदुक्तं, स्मृत्युपचाराभ्यामर्थदर्शनैः ईशाना देवता-इत्यवगम्यते—इति । तत्र, स्मृतेः सन्दर्भवादमुक्तत्वात्—इत्युक्तम्, उपचारोऽपि,—'देवयानो देवक्षेत्रम्'—इति उपचारमात्रम्,—यो यदभिप्रेतं विनियोगमर्हति, तस्य स्वं, न च यामं क्षेत्रं वा अथाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता । तस्मात् न सम्प्रयच्छति—इति, देवपरिचारकाणाम् ततो भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, यत् व्यक्तम् । यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवतां स्थापयति,—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे'—इत्येवमादीति, तत् प्रत्यक्षात् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अध्यवस्थामः,—भाक्ता एव शब्दः—इति । 'तत्र आह, न—वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यद्देवलोका अर्थान् विनियुङ्क्ते, तद्देवताभिप्रायादेव—इत्यध्यवस्थामः'—इति । तत्र,

प्रत्यक्षात् प्रमाणात् देवतापरिचारकाणाम् अभिप्रायः इत्यवगम्यते, स न शक्यो बाधितम् । येषां देवताम् ईशानां वर्णयन्ति, तेषां न अपङ्गुवते परिचारकाणाम् अभिप्रायम् । किं चाहुः, तथा देवता करोति, यथा परिचारकाणाम् अभिप्रायो भवति इति, न च, स ईशानो भवति, यः पराभिप्रायम् अनुबध्यते, यस्य न स्वाभिप्रायात् विनियोगो भवति । अपि च, न च एतद्वचनं, वर्त्तमानकालोपदेशत्वात्, प्रत्यक्षविरोधात्, स्तुतिवादोऽवधार्यते, स्तुतिवादे च सम्भवति न वचनप्रामाण्यात् ईशित्ये इति गम्यते । न च, देवता फलेन सम्भ्रान्ति, या तदर्थं परिचर्यते । यदुक्तं, स्तुत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्द्वादति प्रसीदति च इति । तत्र स्तुत्युपचारयोर्व्यक्तं यत् अन्यार्थदर्शनं तस्मै प्रीता इवमूर्जम् इति, तत्र, अन्यस्य विधेरात्मनात् दक्षिणतः सम्परिहर्त्तव्या इत्याह । तथा “हृत् एवैर्नम् इन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति” इति अत्र ऐन्द्रस्य इविषो विधातारम् । तस्मात् देवता न प्रयोजिका इति” भा० । “अतिथौ तत्प्रधानत्वभावः कर्मणि स्यात्तस्य प्रीतिप्रधानत्वात्” सू० । “यदुक्तम् अतिथिवत् इति तत् परिहर्त्तव्यम् अतिथिप्रम् अतिथिप्रयुक्तं स्यात् अतिथ्ये हि तत् प्रीतिविधीयते अतिथिः परिचरितव्यः यथा प्रीयते तथा कर्त्तव्यम् इति । भोजनं दानं वा कार्यम् इति यद्यत् अतिथये रोचते तत् कर्त्तव्यं यत् तस्मै न रोचते न तत् बलात् कारयितव्यम् इति इह तु कर्मणि अभावः प्रीतिविधानस्य । तस्मात् विषमम् अतिथिना” श्वरभाष्यम् । तदेतद्देवानिभिर्न मन्यते तैर्हि तेषां विप्रहृत्त्वमङ्गीकृतं तथाच शङ्कापूर्वकं देवानां विप्रहृत्त्वं शा० सूत्रे तद्भाष्ये च व्यवस्थापितं यथा । “विरोधः कर्मणीति चेन्नेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्” शा० सू० । “स्वादेतत् यदि विप्रहृत्त्वत्वाद्युपगमेन देवादीनां विद्यासधिकारोवस्थेत विप्रहृत्त्वाद्विगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधानेन योगेऽङ्गभावोऽदृश्यते न च सम्भवं । बहुषु युगपदेकस्तेन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानानुपपत्तेरिति चेन्नायमस्ति विरोधः कस्मात् ? अनेकप्रतिपत्तेः एकस्यापि देवात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति । कथमेतदवगम्यते ? दर्शनात् । तथाहि “कति देवाः” ? इत्युपक्रम्य “तयस्त्री च शता च तयस्त्री च सहस्रेति” निरुच्यते कतमे ते ? इत्यस्यां पृच्छया “सहस्रान

एवैषामेते तयस्त्रींश्चतुर्वे देवा इति ब्रुयतीति तिरैकैकस्य देवात्मनो युगपदनेकस्वरूपतान्दर्शयति । तथा तयस्त्रींश्चतोऽपि षड्वाद्यान्तर्भावक्रमेण “कतमएको देव इति प्राण” इति प्राणैकस्वरूपतान्देवानां दर्शयन्ती तस्यैकस्य प्राणस्य युगपदनेकस्वरूपतान्दर्शयति । तथा सूत्रिरपि “आत्मनो वै सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ! कुर्याद्योगी बलं प्राण तैश्च सर्वैर्भृशैश्चरेत् । प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुपलभ-चरेत् । संक्षिपेत् पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव” इत्येवञ्चातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्चर्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति किञ्च वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम् । अनेकस्वरूपप्रतिपत्तिरसम्भवाच्चैकैका देवता बहुस्वरूप-रात्मनः प्रविभज्य बहुषु योगेषु युगपदङ्गभावं गच्छति, परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्जानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापरा व्याख्या । विप्रहृत्त्वतामपि कर्माङ्गमावसोदनास्त्रनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । कचिदेकोविप्रहृ-वाननेकत्वं न युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्भोजय-द्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । कचिच्चैको विप्रहृत्त्वाननेकत्वं युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्नमस्तुर्वीशैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्तुयते तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मक-त्वाद्यागस्य विप्रहृतीमत्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्त-स्त्रं इव युगपत् परित्यज्यन्तीति विप्रहृत्त्वत्वेऽपि देवानां न किञ्चित् कर्मणि विरुध्यते” भा० । “शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षात्प्रामाण्यात्” सू० । “मा नाम विप्रहृत्त्वत्वे देवादीनामुपगम्यमाने कचिद्विरोधः प्रसङ्गि, शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत, कथम् ? औत्पत्तिकं हि शब्द-स्थार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीस्तु विप्रहृत्त्वतो देवताऽभ्युपगम्य-माना यद्ययैश्वर्ययोगाद्युगपदनेककर्मसम्बन्धीनि हवींषि भुञ्जीत तथापि विप्रहृत्योगादश्वदादिवज्जननभरणवतो सेति नित्यस्य शब्दस्थानित्वेनार्थेनानित्यसम्बन्धे प्रसीय-माये यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्या-दिति चेन्नावमप्यस्ति विरोधः कस्मात् ? अतः प्रभवात् अतएव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकङ्गमत् प्रभवति । ननु जन्माद्यस्य अत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं कथमिह शब्द-प्रभवत्वमुच्यते ? अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवो-ऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः ? यावता वसवोरुद्गा आदित्याविश्वेदेवासुरत इत्येतेऽर्था अनित्या एव, उत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वे तद्वाचकानां वैदिकानां वक्ता-

दिशब्दानामनित्यत्वं केन वार्यते? प्रसिद्धं हि लोके देव-
दत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति।
तस्माद्विरोध एव इति चेन्न गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात्।
न हि गवादि व्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतो नामयुत्पत्तिमत्त्वं
स्यात्। इत्युक्तकर्मेणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः।
आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तिभिः व्यक्तीनामानन्त्यात्
सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः। व्यक्तियुत्पद्यमानास्वयाकृतोनां
नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते। तथा
देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्-
वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम्। आकृतिविशेषस्तु
देवादीनां मन्त्रार्थवादाभ्यां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः।
स्या न विशेषसम्बन्धनिमित्ताच्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादि
शब्दवत्। ततश्च योयस्तत्तत्स्थानमधिष्ठति स स इन्द्रा-
दिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति। नचेदं शब्द-
प्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथ-
न्नाहं? स्थितिवाचकात्मना नित्यशब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्द-
व्यवहारयोग्यार्थं व्यक्ति निष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते” भा०।
“ज्योतिषि भावाच्च” सू०। “यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्था-
नमहोरात्राभ्यां बभ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्वादयो
देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसि-
द्धेः। न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण, चेत-
नतया अर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते ऋदादि-
वदचेतनत्वावगमात्। एतेनाम्नादयो व्याख्याताः। स्यादे-
तत् मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रह-
वत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति नेत्युच्यते। न तावत्लोको
नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यव्य-
भिचरितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध एवार्थो लोकात्
प्रसिद्ध इत्युच्यते न चाल्प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति।
इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाका-
ङ्क्षते। अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् तत्स्तुत्यर्थाः
सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसङ्गावे कारणभावं
प्रतिपद्यन्ते। मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोग सम-
वायिनोऽभिधानार्थाः न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते।
तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य” भा०। “भावन्तु
वादरायणोऽस्ति हि” सू०। तदशब्दः पूर्वपक्षं व्याव-
र्त्तयति। वादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवाना-
मपि मन्यते। यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रासु
असम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां

सम्भवः अर्थित्वसाध्याद्यप्रतिषेधापेक्षितत्वाधिकारस्य।
न च कचिदसम्भव इत्येतावता यत्तु सम्भवस्तत्वावधि-
कारोऽप्युच्येत। मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां
सर्वेषु राजस्त्रयादिष्वधिकारः सम्भवति तत्र योन्यायः सोऽ-
त्वापि भविष्यति। ब्रह्मविद्याञ्च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं औतं
देवाद्यधिकारस्य सूचकं “तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स
एव तदभवत्” तथर्षीणामिति “ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्वि-
च्छामो यमन्विष्य सर्वान्स्र लोकांनाप्नोति सर्वान्स्र कामा-
निति” “इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवज्वाज विरोचनोऽसुराणा-
मित्यादि” च। स्मार्त्तमपि च गन्धर्व्याञ्चत्कप्रसंवा-
दादि। यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति अत्र ब्रूमः।
ज्योतिरादिविषया अप्यादित्वादायो देवतावचनाः शब्दा-
चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति
मन्त्रार्थवाद्देषु तथा व्यवहारात्। अस्ति ह्यैश्वर्य्यो
गाह्वेतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थात् यथेष्टञ्च तं तं
विग्रहं यहीतुं सामर्थ्यम्। तथाहि अयते सुब्रह्मण्या-
र्थवादे “सिधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रोमेधो भूत्वा
जहारेति”। स्वर्थं ते च “आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीसुप-
जगाम स” इति। ऋदादिष्वपि चेतना अधिष्ठतारोऽभ्युपग-
म्यन्ते “ऋदब्रवीत् “आपोऽब्रुवन्” इत्यादिदर्शनात्। ज्योति-
रादिभूतधातोरादित्वादिष्वप्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते चेतनास्त्व-
धिष्ठतारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम्।
यदप्युक्तम् मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वाच्च देवताविग्रहा-
दिप्रकाशनसामर्थ्यमिति। अत्र ब्रूमः प्रत्ययाप्रत्ययौ हि
सङ्गावासङ्गावयोः कारणं नान्यार्थवमनन्यार्थत्वं वा।
तथाहि अन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं हर्षण्णाद्यस्ती-
त्वेवं प्रतिपद्यते। अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि
हर्षण्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रति-
पद्यते अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावे स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थ-
गर्थ्येन न वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसाययितुम्।
न हि महावाक्ये प्रत्यायको इवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्या-
यकत्वमस्ति यथा “न सुरां पिबेदिति न ज्वति वाक्ये पद-
त्वयसम्बन्धात् सुरापाणप्रतिषेध एवैकोऽर्थो गम्यते, न पुनः
सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापाणविधिरपीति।
अत्रोच्यते। विषम उपन्यासः युक्तं यत् सुरापाणप्रति-
षेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणं” विध्युद्देशार्थ-
वादयोस्त्वर्थवादस्यानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषय-
स्यतिपद्यानन्तरं कैसर्य्यवशेन विधिस्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते।

यथाहि “वायव्यं चेतमालभेत भूतिकामः” इत्यत्र विध्युद्देशवर्त्तनां वायव्यादीनां पदानां विधिना सम्बन्धः “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिङ्गमयतीति” इत्येषामर्थवादगतानाम् पदानाम् । नहि भवति वायुर्वाअलभेत क्षेपिष्ठा देवता वा अलभेतेत्यादि। वायुस्वभावसङ्कीर्त्तनेन त्ववान्तरमन्त्र्यं प्रतिपद्य एवंविशिष्टदैवत्वमिदं कर्म्मति विधिं स्तु वन्ति । तद्व्युत्पन्नोऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरोभवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्त्तते । यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धत्वं गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यात् आहोस्ति प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानार्थवादश्चाश्रयणो यो न गुणवादः । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । अपि च विधिभिद्वेन्द्रादिदैवत्वानि हवींषि चोदयद्भिरपेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपम् । न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतसि आरोहयितुं शक्यन्ते । न च चेतस्यऽनाहदायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते । आवयति च “अस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् ताभ्यायेत् वषट्कारिष्यन्ति” । न च शब्दमालमर्थस्वरूपं सम्भवतीति शब्दार्थयोर्भेदात् तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादोरेन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत् तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण सम्भवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि प्रपञ्चयितुम् । प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति, भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरन्तनानां प्रत्यक्षम् । तथाच व्यासादयो देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति अर्थ्यते । यस्तु ब्रूयादिदानीन्तनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्त्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्वैचित्र्यमतिषेधेत् इदानीमिष च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात् ततश्च राजसूयादिचोदना उपरन्ध्यात् इदानीमिव च कालान्तरेऽपि अव्यवस्थितप्रायान् वरुणश्चमाधर्मान् प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थकं कुर्यात् । तस्मात् धर्मोक्तपक्षवाच्चिरन्तनाः देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवज्जुहुरिति स्मर्यते । अपि च स्मरन्ति “स्वाध्यायादष्टदेवतासम्प्रयोगः” इत्यादि योगोऽप्यपिमादौ चैव्यमार्गप्रफलकः अर्थमाप्नो न शक्यते आहसमात्रेण प्रत्याख्यातम् । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रत्याख्यापयति “पृथुपुतेजोऽनिलखे सस्रुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्नस्य योगाग्निषस्य शरीरमिति” । कषीणाभिः मन्त्रजाज्ञाय

दर्शनात् सामर्थ्यं नास्तीत्येन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् । तस्मात् समुल्लसितहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता । तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः । ततश्चार्थित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायासधिकारः । क्रमसुक्तिदर्शनान्येष्वेवमप्युपपद्यन्ते इति” भा० । विग्रहादिपदेन “विग्रहो हविषां भोगे चैव प्रसन्नता । फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकमिति” आन० गि० उक्तं पञ्चकं आह्वं तच्च क्रमेण भीमांसाभाष्ये पूर्वपक्षे दर्शितम् । शब्दचिन्तामणावपि देवानां विग्रहवत्त्वं चेतनत्वञ्च व्यवस्थापितम् यथा “एवं देवतादावपि इन्द्रमुपासीतेत्यादौ लोके प्रयोगस्यानियमादुपगौणतयैव व्यवहाराज्ञार्थाद्यनध्यवसायेन लौकिके सहस्राक्षादाविन्द्रादिपदशक्तिग्रहः प्रमाणञ्च इन्द्र सहस्राक्ष इत्यादि विधिसमभिव्याहृतोऽर्थवाद एव स्वर्गपदवत् । अथ स्वर्गपदे प्रवृत्त्यन्वयालुपपत्त्या “तत्सुखं स्वपदास्पदमिति” श्रुतेस्तार्थवादादेव शक्तिग्रहः न चेह तथा र्थावादः किन्तु “इन्द्रः सहस्राक्षः इत्यादिस्त्वावकत्वेन प्रवृत्तिपर इति चेत् न इन्द्रः सहस्राक्षः” इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यश्रुतितो बाधकं विना सहस्राक्षस्यैवेन्द्रादिपदवाच्यत्वावधारणात् प्रसिद्धपदसमन्वयवत्वेन प्रतीयमानमर्थमवाधितमादायैव तेषां प्रवृत्तिपरत्वात् मन्त्रप्रकाशितशशिशेखराद्युपेतसुद्दिश्य हविस्त्रयागेन तत्रैव याज्ञिकानां देवताव्यवहारात् अपि च शिवाय गां दद्यादित्यादौ देवतासंप्रदानत्वश्रुतेः, शिवादिसहस्रनाम्नां पर्यायत्वेन श्रुतेर्महाजनपरिच्छेपे प्रमाणत्वात् आराधितदेवताया वरदाहत्वश्रुतेः बाधकं विना चेतनैव देवता । अथ देवताचेतन्ये तत्प्रीतिरेव यागव्यापार इति नापूर्वसिद्धिरिति चेत् न प्रीतेः सुखस्य तदनुभवस्य चाशुतरविनाशित्वात् तज्जन्यसंस्कारस्य स्वाविषये फलाहेतुत्वात् फलहेतुस्याधिकृतिव्यापारापेक्षायां लाघवेन कृतिसमानाश्रयस्यैव व्यापारत्वकल्पनात् नानायागेष्वेकदाह्वाने चैकदा सन्निधानं तद्वृद्धिविशेष एव प्रतिष्ठितविधिना प्रतिमादावहङ्कारवत् । अथ राजसूयादिफलत्वेन श्रुतेरेन्द्रादिरचेतन एव । देवता चेतना नास्ति मानाभावात् किन्तु देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्दिश्यत्वं देवतात्वम् इन्द्राद्येत्यादिपदमेव देवता । अतएवाग्निप्रकाशकमन्त्रेऽग्निप्रणयनस्थान्तरम् अग्नये इति निवसतो हविः स्वागः न पर्यायान्तरेण । न चेन्द्रोद्देशेन हविस्स्वभगः

इन्द्रनिष्किल्बिञ्जनकः तत्स्वरूपाजनकत्वे सति तदु-
द्देशेन क्रियमाणत्वात् ब्राह्मणायदानवदिति वाच्यम्
अप्रयोजकत्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच्च
इन्द्रायस्वाहेत्यत्र न तादर्थ्यं चतुर्थी किन्तु स्वाहादि
पद-योगउपपदविभक्तिरेव अन्यथा नमःस्तुतिस्वाहा-
स्वधेत्यादिस्वरूपवैयर्थ्यात् सैवं चतुर्थ्यन्तपदस्य देवता-
त्वे मानाभावात् चतुर्थी विनापि इन्द्रो देवतेति
व्यवहारदर्शनात् अग्नये कव्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वय
प्रसङ्गाच्चः” इन्द्र सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य “इन्द्रमुपा-
सीत” त्यादिविधिसमभिव्याहारेण ऐकवाक्यतयोपास्यत्वात्
देवस्य नाददीतेत्यत्र देवस्य हि तत्त्वे शिष्टानां देव-
स्वत्वेन व्यवहारात् अग्नय इति पदेन नियमतस्याग्नय
श्रुतिबोधितत्वेन तथात्यागस्य फलहेतुत्वात् । नच वीजा
क्षराणां देवतात्वात् तत्रैव शिवादिपदशक्तिमह इति
वाच्यम् वीजाक्षराणांचतुर्थ्यन्तत्वानियमात् तदप्रतीतावपि
प्रकाशितशशिशेखराद्युपेतसुहिष्य हविस्त्यागेन तत्रैव
वाक्त्रिकानां व्यवहारः । वीजाक्षराणां हविस्त्यागि
त्वेनानुद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्रं वीजाक्षराणां नानात्वा
दननुगमेन तत्तत्पदशक्तिमहस्याशक्यत्वाच्च नच मूर्त्तिभेदेन
शिवशरीराणामननुगतत्वेन तवापि न शक्तिह इति वाच्यम्-
ब्राह्म्यादिना मिश्रशरीरेषु चैतन्त्वविवृतत्वात्तेरदृष्टविशे-
षोपगृहीतत्वस्य चानुगतत्वात् अदृष्टम्यस्य चेश्वरस्य न
देवतात्वम् । ईशानश्च तद्विज्ञ एव” ।

अविज्ञ न० विज्ञं कार्यप्रतिबन्धकम् अभावे न० त० । १ विज्ञा-
भावे “अविज्ञमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम्” रघुः
“अविज्ञमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव” भा० व० प०
न० ब० । २ विज्ञम्यस्य लि० “अविज्ञं गच्छ पन्थानम्”
रामा० । अर्थाभावे अव्ययी० । ३ विज्ञाभावे अव्य० ।

अविचक्षण लि० विरोधे न० त० । विचक्षणभिन्ने मन्दे अपटौ
अविचार पु० विचारः अभावे त० त० । १ विचाराभावे
“अविचारेण कर्त्तव्यम्” स्मृतिः न० ब० । २ विचारम्यस्य
“अविचारपुरे देये यः पलायति जीवति” हितो० । अवीनां
चारो यत्र । ३ भेषचारणयोग्ये देये न विगतचारो दूतो यस्य
न० ब० । ४ चारयुक्ते लि० । [विवेकामावेनाकते ।

अविचारित लि० न विचारितः । इदं कर्त्तव्यं न वेति
अविचात्य लि० न विचात्यः अन्यथा कार्यः । अन्यथाकार्य-
भिन्ने स्थिरैकरूपे । “अविचात्यमेतदुक्तं तथ्यञ्च भवता
वचः” भा० व० प० ।

अविचेतन विशेषेण चेतना विचेतना प्रा० त० न० ब० । विशेषे-
वतोज्ञानम्यस्य १ संचारहिते २ नष्टचेतन्ये । “यद्वाग्-
वदन्यविचेतनानि” ऋ० ८, १००, १० ।

अविच्छिन्न लि० न० त० । सन्तते । अविच्छिन्न तैलधारा ।
अविच्छेद पु० न विच्छेदः अभावे न० त० । १ विच्छेदाभावे
सन्ततौ न० ब० । २ विच्छेदम्यस्य सन्तते । विच्छेदो नाम
एकजातीयद्रव्यगुणादीनामन्यजातीयेन वप्रवधानम् ।

अविज्ञात लि० न० त० । १ विशेषेणाज्ञाते “अविज्ञातं तु यत्
क्रीतं क्रेता वा यदि वा नृतः” नाविजाते जलाशये”
इति च स्मृतिः अर्थनिश्चयम्यस्य लि० २ यदधीतमविज्ञातं
निगदेनैव पश्यते” इति वेदाहु० ।

अविज्ञात पु० विज्ञाता जीवस्तद्विलक्षणः । १ परमेश्वरे जीवेन
हि आत्मनि कर्त्तृत्वाभिमानेन ज्ञातत्वं कल्पितमिति
तद्वासनया च तेन कुण्ठीभूयते ईश्वरस्तु ततो विलक्षणः ।
“अविज्ञाता सहस्रांशुः” विष्णुस० २ तत्तद्विषयज्ञातभिन्ने
लि० स्त्रियां ङीप् ।

अविज्ञेय लि० न० त० । १ अवेद्ये २ इदन्तया विज्ञातमशक्ये
परमेश्वरे पु० स हि प्रमाणान्तरावेद्यतया स्थूलद्रव्या
न विज्ञेयः ।

अविडीन न० न विडीनम् । पक्षिणामाभिमुख्येन गमने
अवित लि० अव-क्त । रक्षिते पालिते च ।

अवितथ न० वितथं मिथ्या विरोधे न० त० । सत्ये वचनादौ
“तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति” माघः “य आहृणो-
त्यवितथं ब्रह्मणा अवणानुभौ” मनुः २ तद्वति लि० ।
“अवितथा वितथा सखि ! मा गिरः” माघः ।

अवितर्क्य न० तर्कवित्तमशक्यः । तर्कवित्तमशक्ये १ औतार्थे ।
“अचिन्त्याः खलु ये माया न तांस्तर्केण बाधयेत्” इत्युक्तेः
विपरीततर्केणाबाध्यः औतार्थः । २ तर्कमात्रेणावि-
ज्ञेये च ।

अवितारिन् लि० वितारो विगमोऽस्त्यस्य न० त० स्त्रियां
ङीप् । अनपायिनि “सुमेधामवितारिणीम्” ऋ० २८,
५, ६, । “अवितारिणीम् वितारः विगमनमपायः अन-
पायिनीम्” भा० ।

अवितृ लि० अव-तृच् स्त्रियां ङीप् । रक्षितरि “सखीयताम-
विता बोधि सखा” ऋ० ४, १७, १८, सा नो बोध्यवित्ती”
ऋ० ७, ८६, २ ।

अविन्न लि० न० त० । १ अविख्याते । न० ब० । २ धनम्यस्य लि०
अविन्ति स्त्री विद-क्तिन् अभावे न० त० । ज्ञाभाभावे

“अहमवित्यान्धानपृषि” छा० उ० । “अवित्याऽज्ञाभेन” भा० । २० ज्ञानाभावे च । न० व० । ३० ज्ञानाभ्यां ४ ज्ञान-
न्यूनं च लि० अव्ययी० । ५ ज्ञानाभावे ईक्षाभाभावे च अव्य०
अवित्यज पु० न विशेषेण त्यज्यते रसायनादिषु त्यज-कर्मणि
बा० क न० त० । पारदे राजनि० ।

अविधुर लि० व्यथ-उरच् कित् तेन संप्रसारणम्
वेदे न यस्य धः न० त० । अविधुक्ते । “अनानता अविधुरा
ऋजीषिणः” ऋ० १, ८७, १ । “अविधुरा विद्युक्ताः संड्यो-
भता इति भा० लोके तु अविधुरइत्येव ।

अविद्या स्त्री अवये ह्रिता अवि+य्यन् । अजाहितायां यूथौ
अविदुग्ध न० इत० । मेघोदुग्धे ।

अविदित लि० न विदितः । १ अज्ञाते । २ परमेष्ठरे पु० “अन्यत्र
विदितादन्यत्वाविदितादन्यत्वं कृताकृतादिति” श्रुतिः ।

अविदाहिन् लि० न विदाही न० त० । १ असन्तापके
२ अदाहके च ।

अविदूर न० न० त० । १ समीपे अनतिदूरे २ तद्वर्तिनि लि० ।

अविदूस् न० अवेर्दुग्धम् अवि+दुग्धे दूस्च् न षत्वम् । मेघोदुग्धे ।

अविद्वक्षी स्त्री न विद्वः अविद्वः षण्णरूपः कर्णोऽस्याः ।
पाठालतायाम् ।

अविद्या स्त्री न विद्या विरोधे न० त० । विद्याविरोधिनि १ अ-
ज्ञाने २ ज्ञानाभावे च । अविद्या च न्यायसत्ते ज्ञानाभावः ।
सांख्यादिमते ज्ञानप्रागभावापरपर्यायज्ञानानगतावास्था
सा च पञ्चभेदा “अविद्या पञ्चपर्वेषां प्रादुर्भूता महात्मनः”
इति श्रुता । पञ्च पर्व्याणि च “अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभि-
निवेशा” इति पात० सूत्रोक्तानि । तत्र “अ-
नित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या”
पात० सू० । व्याख्यातञ्च तदुच्यते यथा अविद्या
“अतस्मिन् तद्वद्विरत्यर्थः अमरा देवा इत्यनित्येषु
नित्यत्वभ्रान्त्या देवत्वार्थं कर्म कृत्वा बध्यन्ते, एवमशुचौ
स्त्रीकाये शुचित्वभ्रान्त्या बध्यन्ते तदुक्तं भगवता व्यासेन
“स्थानाद्द्विजादुपपन्नास्त्रिष्यन्दास्त्रिधनादपि । कायमाधे-
यौचित्वात् परिण्डताङ्गशुचिं विदुरिति” विष्णु तसद्गुणं मातु-
रुदरं स्थानं, शुक्रशोणितं वीजम्, अन्नपरिणामस्तेष्वादि-
रूपपटम्भः सर्वद्वारैर्बलानां स्वरूपं निव्यन्दः । निधनं सरणम् ।
तेन हि ओलियकायोप्यत्नलाशुचिर्भवति आधेयशौचत्वं
ज्ञानोत्प्रेषणादिना शुचित्वापादनम् । तथा परिणामदुःखे
भोगे सुखत्वभ्रान्तिः अनात्मनि बुद्ध्यादावात्मख्यातिः
अविद्या ब्रह्मविद्याविरोधिनीत्यर्थः । यद्यपि शुक्तिरूपाद्य-

विद्याः सन्ति तथापि पञ्चविधैवाविद्या बन्धमूलमितिभावः”
इत्यमविद्याऽदृष्टत्वेन नैयायिकैरङ्गीकृता “इत्येषा सह
कारिशक्तिरसमा माया दुरुद्धीतितो मूलत्वात् प्रकृतिः
प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्तोदिता” कुसु० “यस्येव सहकारि
शक्तिः कारणम् एषा सहकारिरूपा माया असमत्वात्
सर्वकार्यपेक्षणीयत्वात् दुरुद्धेयत्वसादृश्यात् माया-
पदेऽदृष्टे लक्षणा । मूलत्वात् प्रकृतिः सैव, तत्त्वज्ञानप्रति-
बध्नात् सैवाविद्या उदिता उक्ता” हरिदासः ।
क्षणिकविज्ञानवादिनस्तु “अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विप-
र्यासनिदर्शनैः । यादृश्याहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते”
इत्युक्तदिशा क्षणिकविज्ञानमेवैकं तत्त्वं बाह्यं वस्तु नास्ति
तथाहि बाह्यपदार्थाभावेऽपि मिथ्याज्ञानरूपयाऽविद्याया
सर्वं वस्तु कल्पितमित्याहुः । तदेतत् सांख्ये निराकृतम् ।
यथा “नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात्” सू० “अविद्या-
तोऽपि न साक्षाद्बन्धयोगः अद्वैतवादिनां “तेषामवि-
द्याया अव्यवास्तत्वेन तथा बन्धायोगात् न हि स्वाप्तरज्ज्वा
बन्धनं दृष्टम् । नच “न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो
न च साधकः । न सुसुप्तो न वै सुक्त इत्येषा परार्थता” इति
“बन्धमौलौ सुखं दुःखं मोहापत्तिश्च मायया । स्वप्ने यथा-
त्मनः ख्यातिः संवृतिर्न तु वास्तवी” इति चोक्तेः बन्धोऽप्यव्यवास्तव
इति वाच्यम् विज्ञानाद्वैतश्रवणोत्तरं बन्धनिवृत्तये योगा-
भ्यासविरोधात् बन्धमिथ्यात्वश्रवणेन बन्धनिवृत्त्यासिद्धत्वं
निश्चयात् तदर्थं ब्रह्मायाससाध्ययोगाद्वास्तुतानासम्भवात्” भा०
“वस्तुत्वे सिद्धान्तज्ञानिः” सू० “यदि चाविद्याया वस्तुत्वं
स्वीक्रियते तदा स्वाभ्युपगतस्याविद्यान्ततत्त्वस्य ज्ञानिः”
भा० । “विजातीयद्वैतापत्तिश्च” सू० । “किञ्चाविद्याया
वस्तुत्वे क्षणिकविज्ञानसन्तानाद्विजातीयम् द्वैतं प्रसज्येत
तच्च भवतामनिरुद्धम् । सन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामानन्त्यात्
सजातीयं द्वैतमिष्यतएव तैरित्याशयेन विजातीयेति ।
नन्वविद्याया अपि ज्ञानविशेषत्वादविद्याया कथं विजातीय-
द्वैतमिति चेन्न ज्ञानरूपाविद्याया बन्धोत्तरकाशीनतया
वासनारूपाविद्याया एव तैर्बन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् । वासना
तु ज्ञानाद्विजातीयेतिभावः” भा० । “नासद्रूपा न सद्रूपा
माया नैवोभयात्मिका । सदसद्भ्रामनिर्वाच्या मिथ्याभूता
सनातनी” लुक्तिमतसुहृत्वाशङ्कते “विरुद्धोभयरूपा चेत्” सू०
“विरुद्धं यदुभयं सदसच्च ततो विलक्षणं वा तद्रूपैवाविद्या
वक्तव्या अतो न तथा पारमार्थिकाद्वैतमङ्ग इति चेदित्यर्थः ।
वक्तावक्तात्वरूपसदसत्तयोः स्वमतसिद्धयोर्विरोधोनास्तीति

सूचनाय विरुद्धेतिपदम्” भा० दूषयति । “न तादृक्-
पदार्थाप्रतीतेः” सू० । विरुद्धधर्मवत्पदार्थस्यासिद्धे-
रित्यर्थः । अपि चाविद्यायाः साक्षादेव दुःखयोगाख्यबन्ध-
हेतुत्व ज्ञानेन विद्याव्ययानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः
बन्धपर्यायस्य दुःखभोगस्य कारणनाशात् । अस्मादादिमते
तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकक्षादीनां बन्धहेतुत्वात्
जन्माख्यः संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न भवति” भा० ।
पुनः शङ्कते । “न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्”
सू० । “वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं षट्पदार्थादनियत
पदार्थवादिनः । अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्वि-
लक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः” भा० । परि-
हरति । “अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा वा
लोनुसत्तादिसमत्वम्” सू० । “पदार्थनियमोभास्तु तथापि
भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहो
भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भवति । अन्यथा बालका-
द्युक्तस्याप्यौक्तिकस्य संग्रहः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यादिक
सम्बन्धे स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेर्या-
न्तरसिद्धिरिति भावः” भा० । एवं क्षणिकविज्ञानवादिनर
ज्ञेन वेदान्तसमुद्भाविताविद्याऽपि प्रकृतिरेवेति तत्रैव
व्यवस्थापितम् । यथा “पारम्पर्येऽप्येकत्वं परिनिष्ठेति संज्ञा-
मात्रम्” सू० ॥ “अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मू-
लकारणत्वेऽप्येकस्मिन्निविद्यादौ यत् कुलचिन्त्रित्वे द्वारे पर-
म्परयाः पर्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापारिणामित्वात् ।
अतो यत् पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः । प्रकृतिरिह मूल-
कारणस्य संज्ञामात्रमित्यर्थः” भा० ॥ नन्वेवं अविद्या स्थानीय
प्रकृतेर्नित्यत्वात्पुनस्तस्या उत्पत्तिश्चैतान्नाशश्चैतान्ना-
शेत्याशयेन मूलसमाधानमाह । “समानः प्रकृतेर्ज्ञे-
योः” सू० ॥ “वस्तु तस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्र-
तिवादिनोरावयोः समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति यथा प्रक-
तेरुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्याया अपि । “अविद्या पञ्चप-
दैषा प्रदुर्भूता महात्मनः” इत्यादिवाक्यैः । अत एकस्या
अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या । तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयो-
गादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता । “संयोगलक्षणो-
त्पत्तिः कथ्यते कर्मज्ञानयोरिति” कौर्मवाक्ये प्रकृतिपुरुष-
योगौचित्योत्पत्तिस्मरणत्वात् । अविद्यायाश्च कापि गौणोत्प-
त्त्यश्रवणात् । तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवाहरूपेणैव
वासनाद्यानादिवाक्यवद्वाक्येयानीति । अविद्या च मिथ्या-
ज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे सूत्रितमतो न नित्यत्व-

ज्ञानिः । अथ वा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय
इत्यर्थः । “यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतज्जराचरम् । कारणं
सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु” इत्यादिवाक्यैः पुरुष-
स्याभ्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः । तथा च पुरुषस्यैव प्रकृते-
रपि गौण्येवोत्पत्तिः नित्यत्वश्रवणात्तदपि समान-
मिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्मैवाविद्या
जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् । यत् तु ।
“अविद्यामाह्वरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम्” सर्गप्रलयनिर्मुक्तं
विद्यां वै पञ्चविंशकम्” इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोर-
विद्याविद्येति वचनं तत् तदुभयविषयतयोपचरितमेव । परि-
णामित्वेन हि पुरुषाभिज्ञया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्या-
विषयत्वमुक्तम् । एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणमेव
भूतान् कार्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्वामेव च स्वस्वकारण-
विद्येति । पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्य-
पाधिकमेव कर्तृत्वादिवच्छ्रुतिस्मृत्योरुपासार्थमेवानुदत्तम् ।
अन्यथा “अस्य लमनखक्षुस्मित्यादि” श्रुतिविरोधापत्तेरिति
मन्व्यम् । सायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते “सायां तु प्र-
कृतिं विद्यादिति” श्रुतौ “तस्मान्मायी वृजते विश्वमेतत्”
“तस्मिन्माया सायया सन्निरुद्धः” इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः
प्रकृतिस्वरूपतावचनात् । “सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु
गुणत्वयम् । एतन्मयो च प्रकृतिर्माया या वैश्वी श्रुता” ॥
“लोहितश्चेतकश्चेति तस्यास्तादृग्वज्रप्रजाः” इत्यादिसृष्टि
भ्यश्च । न तु ज्ञाननाश्याविद्या सायाशब्दार्थो नित्यताश्र-
यपत्तेः । किञ्चाविद्याया इत्येव शब्दमात्रभेदो गुणत्वे च
तदाधारतया प्रकृतिसिद्धिः पुरुषस्य निर्गणत्वादिभ्यः ।
अथ इव्यगुणकर्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न
तादृक्पदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति” भा० । वेदान्तिनस्तु
ज्ञानविरोधि अज्ञानापरपर्यायं पदार्थान्तरमविद्येति
स्वीचक्रुः तच्च विस्तरेण अज्ञानशब्दे ६३ प्रश्ने दर्शितम् ।
इयञ्चाविद्या मूलाविद्यातूलाविद्याभेदेन द्विविधा । तत्र
हिरण्यगर्भोपाधिर्मूलाविद्या तूलाविद्याश्च प्रतिजीवभेदं
नाना सायाशब्देनाभिधीयन्ते । “सायोपाधिरयं जीवः
अविद्योपाधिरोत्तर” इत्युक्तेः “इन्द्रोभायाभिः पुरुष-
पश्यते” इति श्रुतेः तथात्वम् । सायानाञ्च मूलाविद्या-
कार्यत्वात् अविद्याशब्दवाच्यताऽपि । अतएव आविद्यिको
जीव इति तत्तत्स्थाने भाष्यकारादिभिरुक्तम् । अस्मान्-
नःकरणरूपाविद्योपाधौ तत्त्वज्ञाने समुत्पत्ते तदीयैवाऽ-
विद्या निवर्तते नान्यत्वं इत्येकमुक्तौ न सर्वसिद्धि-

रिति बन्धनोक्तव्यवस्था । अधिकमाकरे दृश्यम् । वैशेषिकास्तु विपर्ययसंशयज्ञानमविद्योत्याहुः तत्कारणप्रदर्शनपूर्वकमविद्या लक्षिता वै० सू० उपस्तरे च यथा “इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या” ॥ “अविद्येति सामान्यवाच्यपि पदं विपर्यये वर्तते प्रकरणात् संशयस्वज्ञानध्ववसायानामुक्तत्वात्, तत्रेन्द्रियदोषोवातपित्ताद्यभिभवकतमपाटवम्, संस्कारदोषोविशेषादर्शनसाहित्यं तदधीनं हि मिथ्याज्ञानं जायते” ॥ “तच्च दृष्टज्ञानम्” सू० ॥ तदित्यव्ययपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्यां परावृत्तिं साविद्या, दृष्टज्ञानं व्यभिचारिज्ञानमतस्मिंस्तदितिज्ञानं अधिकरणप्रकारावाच्छब्दविशेषाद्वृत्तिप्रकारकसिति यावत्, दोषश्च ज्ञानस्थानिश्चरूपत्वमपि, तेनैककोटिसत्यत्वेऽपि संशयोदृष्ट एवानवधारणात्मकत्वात् तदनेन संशयो-विपर्ययस्वज्ञानध्ववसायानामुक्तुर्णामप्युपसंग्रहः” उप० ॥ “विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः” गो० सू० । नास्ति विद्याशास्त्रादिज्ञानं यस्य । शशास्त्रादिज्ञानमन्ये त्रि० “अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः” पुरा० । “वैद्योऽविद्याय नाकामो दद्यादर्श स्वतो धनात्” दा० भा० सूतिः । “अविद्यानान्तु सर्वेषामोहातश्चेज्जनं भवेत्” मनुः” ।

अविहेष पु० अभावे विरोधे वा न० त० । विहेषाभावे २ अतुरागे च । न० व० । विहेषमन्ये ४ अतुरागयुक्ते च त्रि० अविधवा स्त्री विरोधे न० त० । सधवायां पतिवत्यां स्त्रियाम् “रूमा नारीरविधवाः सपत्नीः” ऋ० १०, १८ ।

अविधा स्त्री अभावे न० त० । प्रकाराभावे न० व० । प्रकारमन्ये अविधान न० अभावे न० त० । विधानाभावे २ इतिकर्तव्यता क्रमाद्यभावे । “अविधानेन यत् कुर्यात् तत्सर्वं विफलं भवेत्” सूतिः न० व० । विधानमन्ये त्रि० ।

अविधि पु० अभावे न० त० । विध्यभावे इतिकर्तव्यता क्रमाद्यभावे न० व० । विधानमन्ये त्रि० ।

अविन पु० अवति यच्चम् अव-इतन् । अध्वर्यो लज्ज० ।

अविनय पु० अभावे न० त० । विनयाभावे । विरोधे न० त० । २ दुर्नये । “अविनयमपनय विष्णोः” शङ्करा० “ब्रह्मोऽविनया-च्चक्रा राजानः सपरिच्छदाः” “वेणोविनष्टोऽविनयाच्चक्रपञ्चैव पार्थिवः” इति च मनुः न० व० । “विनयमन्ये त्रि० ।

अविनश्यर त्रि० विरोधे न० त० । विनश्यरभिन्ने चिर-अविनि, २ कुटस्थे परमेश्वरे पु० ।

अविनाभावः पु० विना व्यापककृते न भावः स्थितिः असं० स० ।

१ व्यापकस्थित्यतुरोचिसत्तारूपायां व्याप्तौ । २ सम्बन्धमात्रे च “अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रम्” काव्यप्र० “अथ केय-माकाङ्क्षा न तावत् अविनाभावः” इति शब्दचिन्ता० । अविनाभाविन् त्रि० न विना व्यापकम् भवति भू-णिनि । व्याप्ते “व्यक्ताविनाभावित्वात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते” का० प्र० ।

अविनाभूत त्रि० न विना व्यापककृते भूतः । १ व्याप्ते २ सम्बन्धमात्रे च “अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते” का० प्र० । [“अविनाशी वा अरे अयमात्मा” श्रुतिः ।

अविनाशिन् त्रि० न विनाशी स्त्रियां ङीप् । अविनश्यरे नित्ये अविनीत त्रि० न विनीतः । १ विनयमन्ये २ कुत्सितक्रियातुरागे ३ उद्धते ४ अदान्ते च । “वद्धते विनीतमविनीतशासिभिः” माघः । ५ अशिक्षिते च “नाविनीतैर्ब्रजेद्व्यर्थेन च कुङ्कुमा-धिपीडितैः” मनुः । ईकुलटायां स्त्री ।

अविनीय पु० विनीयः कल्कः कपटञ्च न० व० । कपटमन्ये “अविनीयसंभ्रमविकाशिमक्तिभिः” माघः ।

अविनेय त्रि० न विनेतुं शक्यः । दुर्दमे अश्वादौ ।

अविन्य पु० राक्षसभेदे हरिवंशे विवरणम् ।

अविपट अवीनां विस्तारः अवि-पटच् । शेषविस्तारे ।

अविपश्चित् पु० विरोधे न० त० । विचारमन्ये तात्पर्यज्ञानमन्ये ३ अविवेकिन च ।

अविपाक पु० विशेषेण पच्यते फलरूपेण विन-पच घञ् न० त० । फलरूपेणापरिणते १ धर्माधर्मौदौ । “विपाकश्च जात्याः शुभौगाः” इति पातञ्जले उक्तः तद्रूपेणापरिणामश्च फलरूपतयाऽनाविर्भावः विहिताविहितकर्म्मणोविशिष्ट-देशकालनियतत्वात् यदा कर्म्म बलीयसा प्रतिबद्धं तदा तत् कर्म अविपाक इत्युच्यते । विपाकः अन्नादेः पाकः अभावे न० त० । सुश्रुतोक्ते १ पाकाभावे २ “अरोच-काविपाकौ तु शर्करार्त्ते भवन्ति च” । नास्ति विपाको यत् । अग्निमान्द्यहेतुके ३ रोगभेदे च “एतन्नवायसमेतेन जाटयं न भवति सन्नोऽग्निराप्यायते दुर्नामशोफपाण्डु-कुष्ठरोगाविपाककाशश्वासप्रमेहाश्च न भवन्ति” सुश्रुतः ।

अविपाल त्रि० अवीन् पालयति पा-णिच् लः उप० स० । शेषपालके ।

अविपुल त्रि० विरोधे न० त० । विपुलभिन्ने कुट्टे ।

अविप्रकृष्ट त्रि० विरोधे न० त० । सन्निकृष्टे ।

अविप्रिय पु० अवीन् भेषान् ग्रीणाति ग्री-क । १ श्यामाकलणे विप्रियमपकारः न० त० । २ अनपकारे ३ आलुङ्कुष्ये ।

न० व० । ४ अपकारान्ये लि० । ५ स्थेतालतायां स्त्री ।

अविभुत लि० न विभुतः नटः । अविनष्टे “अविभुतब्रह्म-
चर्यः सर्वसां स्त्रियसङ्गहेत्” स्मृतिः ।

अविभक्त लि० वि+भज-क्त न० त० । १ संख्ये विभागरहितेऽद्रव्ये-
ऽतत्त्वामिनि च । “अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तज्ज-
वेदिति” “अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः”
इति च स्मृतिः । ४ अभिज्ञे एकभावापन्ने ऽर्थे ५ अव्याहृते
अधिष्ठानतया ऽसर्व्वत्वात्सुते वाधाम्यन्यत्वेन खसिन्
७ वर्त्तमाने च ।

अविभावित लि० न विभावितः । २ अलक्षिते २ अचिन्तिते
साक्षिप्रभृतिप्रमाणादिनाऽस्वकीयत्वेनानुज्ञाविते स्वरूपेण
४ अज्ञापिते च ।

अविमुक्त लि० वि+मुच-क्त न० त० । १ मुक्तभिन्ने । “न
विमुक्तं शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः” इत्युक्तलक्षणे
२ काशीक्षेत्रे न० । ३ मूर्द्धचिबुकान्तरालस्थाने च । “यएषो-
ऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्तो प्रतिष्ठितः” इति जावा० ७० ।
“आमनन्ति चैनमस्मिन्” शा० सू० । “आमनन्ति चैनं
परमेष्ठरमस्मिन् मूर्द्धचिबुकान्तराले” भा० इसामेव श्रुतिं
क्वेचित् काशीविषयतया वर्णयन्ति वाक्यशेषे “अविमुक्तः
कस्मिन् प्रतिष्ठित” इति प्रश्ने नासीवरणमध्यस्थितत्वप्रत्य-
भिज्ञानात् । “अपरोक्षवचना देवा इत्युक्तेः असीतित्वान्ये
नासीतित्वस्यैव इति तेषामाशयः । अविमुक्त्येतच्च
असीवरणयोर्मध्ये गङ्गापश्चिमतटस्थं परितः पञ्चक्रोशात्म-
कम् । तद्विवरणं काशीखण्डेऽनुसन्धेयम् ।

अवियोग पु० अभावे न० त० । १ वियोगाभावे विरोधे न० त० ।
२ संयुगे । न० व० । ३ वियोगान्ये ४ संयुक्ते च ।
वियोगः विच्छेदः संयोगाभावः विभागश्च ।

अवियोगव्रत न० अवियोगार्थं व्रतम् । मार्गशीर्षशुक्लतृतीया
कर्त्तव्ये स्त्रीणां व्रतभेदे “अवैधव्यप्रदं स्त्रीणामवियोगव्रतं
त्विदम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे स्नातो शुक्लान्वरप्रिया ।
वृद्धा चन्द्रं द्वितीयायां नक्तं भुञ्जीत पायसं” मित्युपक्रम्य
कालिकापुराणे दर्शितम् । तद्विधिश्च हेमा० ब्र० ख०
तृतीयाव्रतप्रकरणे उक्तस्तत एवावसेयः ।

अविरण न० विरमणं विनाशः अभावे न० त० वेदे मस्य लुक् ।
विनाशाभावे “सहो बभोऽविरणाय पूर्वीः” ऋ० १, १७४, ८
“अविरणाय अविनाशाय” भा० ।

अविरत न० विरतं विरामः भावे क्त अभावे न० त० । १ विरा-
माभावे नैरन्त्ये । कर्त्तरि क्त न० त० । २ विरामान्ये

३ सन्तते द्रव्यादौ लि० क्रियाविशेषणत्वे न० । ४ कार्याद-
निष्ठत्वे लि० । “अविरतदयिताङ्गासङ्गसञ्चारितेन” माघः ।

अविरति स्त्री विरामो विरतिः भावे क्तिन् अभावे न० त० ।
१ निष्ठत्यभावे २ विषयादौ-स्थिरचित्ततायाम् ३ विरामाभावे
चान० व० । ४ विरामान्ये लि० ।

अविरल लि० न विरलः न० त० । घने, निविड् । विर-
लता च विच्छिन्तिः तद्विपरीतं निविड्त्वं मध्येऽविच्छेदः ।

अविराम पु० अभावे न० त० । १ विरामाभावे २ विच्छेदाभावे ।
न० व० । ३ विरामान्ये ४ सन्तते च लि० ‘अनिमिषमविरामा
रागिणां सर्व्वरात्रम्’ माघः ।

अविरुद्ध लि० न० त० । १ विरुद्धभिन्ने २ विरोधान्ये ३ एक-
त्वसहावस्थायिनि ४ अप्रतिबद्धे च ।

अविरोध पु० विरोधः सहानवस्थानमेकदेशे समावेशो
वा अभावे न० त० । सहानवस्थानाभावे १ एकत्वावस्थाने
२ एकत्व समावेशे च । “श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव
गरीयसी । अविरोधे तयोः कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा,
स्मृतिः “सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे” पुरा०
“शेषं वाऽविरोधात्” कात्या० २, ६, ३६ । “नाविरोधात्”
कात्या० ५, ११, ८ । ३ विवादाभावे च ।

अविलक्षण लि० विलक्षणो भेदकधर्माश्रयः विरोधे न० त० ।
१ तुल्यरूपे २ भेदकधर्मान्ये ।

अविलक्ष्य लि० नास्ति विशेषेण लक्ष्यं व्याजः उद्देश्यं शरव्यं
वा यस्य । १ व्याजान्ये २ उद्देश्यान्ये ३ शरव्यान्ये
४ प्रतिकारान्ये च “अविलक्ष्यमस्त्वमपरं कतमस्मू”
किरा० । “अविलक्ष्यमसत्प्रतिकारम्” मल्लि० ।

अविलम्ब न० अभावे न० त० । १ विलम्बाभावे शौघे ।
न० व० । २ विलम्बान्ये लि० विलम्बश्च कार्योत्पत्ति-
साधककालप्रागभावः । तच्छून्यः अविलम्बः ।

अविलम्बित लि० वि+लम्बि-क्त न० त० । विलम्बान्ये
१ त्वरायुक्ते द्रव्यादौ क्रियाविशेषणत्वे न० । “अविलम्बितो
द्वितीयः” कात्या० १०, १, ८ ।

अविला स्त्री अव-इलच् । मेघ्याम् १ नास्ति विलं यत् ।
२ गच्छान्ये लि० । [न० व० । ३ तच्छून्ये लि० ।

अविलास पु० अभावे न० त० । १ विलासाभावे २ अप्रकाशे
अविवक्षित लि० न विवक्षितः । १ वक्तुमनिष्टे २ तात्पर्या-
विषयीभूते “बहुत्वमविवक्षितमिति रघु० ।

अविवर लि० नास्ति विवरं छिद्रं यत् । नीरम्बे घने ।
अविवाच्य न० नास्ति विशेषेण वाच्यो मन्वादिः यत् ।

अत्यग्निष्टोमसंस्थे दशमाहे “अत्यग्निष्टोमोऽविवाच्यं दश-
मम्” कात्या० १२, २, १, । “अत्यग्निष्टोमसंस्थमविवाच्यं
दशममहर्भवति” कर्क० । “नास्मिन्नहनि केनचित्
कस्यचित् विवाच्यमविवाच्यमित्याचक्षते” आश्व०
औ० २, १२, १० । अस्मिन्नहनि केनचित् कस्यचित् कत्ते
मन्त्रः कर्म वा न विवाच्यं नाख्यावयमित्यर्थः कुतः ?
यस्मादेतदहः अविवाच्यमिति श्रुतौ प्रसिद्धम् परस्पर-
मविवचनोपपत्तिस्तद्वहनोत्पत्तिविवाच्यमिदमहर्भवति ।

अविवाद् पु० विरुद्धो वादः कथनं व्यवहारभेदः विरोधश्च अभावे
२ न० त० । १, विरुद्धवादाभावे ऐक्यमत्ये २ अव्यवहारे
३ विरोधाभावे च न० ब० ४ तच्छून्ये लि० । [विवाहसंस्कारे ।
अविवाहित लि० न० त० । विवाहितमिदं अनूदे अजात-
अविविक्त लि० न० त० । १ एकीभूते २ विवेकशून्ये ३ अन्यो-
न्यतादात्म्यापक्षे “तन्मायः पिण्डवदविविक्तं सत् तदेव
महावाक्यस्य वाच्यार्थो भवति” वेदान्तसा० ।

अविवेक पु० न विवेकः भेदकधर्मेण ज्ञानम् अभावे न० त० ।
अन्योन्यतादात्म्यारोपहेतौ १ विशेषज्ञानाभावे इति नैयायिका ।
विरोधे न० २ अन्योन्यतादात्म्यज्ञानरूपे मिथ्याज्ञाने
“तद्योगोऽप्यविवेकात्” सां० सू० । “अयञ्चाविवेकोऽगृही-
तासंसर्गकसमयज्ञानमविद्यास्थलाभिषिक्तं विवक्षितः” “ब-
न्धोविपर्ययात्” विपर्ययभेदाः पञ्च इत्यागामिस्त्वद्वयात् “तस्य
हेतुरविद्येति” योगसूत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्चपञ्च रूपाया
बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुतया वचनाच्चान्यथाख्यातनभ्युपगमएव
योगतोऽत्र विशेषोचित्यात् । न पुनरविवेकोऽत्माभावमात्रं
विवेकप्रागभावो वा कृत्स्नापि बन्धापत्तेः जीवन्मुक्त-
स्यापि भाविविवेकव्यक्तिप्रागभावेन धर्माधर्मौतत्पत्तिद्वारा
पुनर्बन्धप्रसङ्गाच्च । तथागामिस्त्वस्य ध्वान्तदृष्टान्तानुपपत्तेः
अभावस्य ध्वान्तवदावकरत्वाभावात् । तथा दृष्टिहाराव-
यविवेकस्य श्रूयमाणौ नोपपद्येयातामिति । असम्भते च
वासनात्मकस्यैवाविवेकस्य संयोगाख्यजन्महेतुतया तमोव-
दावरकत्वदृष्टिज्ञासादिकमञ्जसैवोपपद्यते । “तस्य हेतुर-
विद्येति” पातञ्जलसूत्रे च भाष्यकारैरविद्याशब्देनावि-
द्याबीजं व्याख्यातम् ज्ञानस्य संयोगोत्तरकालीनत्वेन
संयोगाजसकत्वादिति । अपि च “पुरुषः प्रकृतिस्त्यो हि
भुङ्क्ते” इत्यादिगाकोष्मभिमानाख्यसंयोगस्यैव प्रकृतिस्थता-
ख्यसंयोगहेतुतावगम्यते । अत एव चाविद्या नाभावोऽपि
तु विद्याविरोधिज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये व्यासदेवैः प्रय-
त्नेनावष्टवम् । तस्मादविवेकाविद्ययोस्तुल्ययोगक्षेमतया-

ऽविवेकस्यापि ज्ञानविशेषत्वमिति सिद्धम् । अयं चाविवे-
कस्त्वैवा संयोगाख्यजन्महेतुः साक्षात्, धर्माधर्मौतत्पत्तिद्वारा,
रागादिदृष्टद्वारा च भवति” सां० प्र० भा० । अधिकमविद्या
शब्दे दृश्यम् । [शून्ये ।

अविवेकक लि० न० त० । विवेकमिदं कार्याकार्यविवेचना
अविवेन लि० “वेनतिः कान्तिकर्मा” निरु० वि+वेन-अच् न०
त० । विगतेऽहमिदं इच्छाशेषे । “मनसाऽविवेनं तमित्
सखायम्” ऋ० ४, २४, ६, । “अविवेनमिच्छाविगमशून्यम्” भा०
अविशङ्का स्त्री विशेषेण शङ्का अभावे न० त० । १ विशेषशङ्का-
भावे । न० ब० २ विशङ्कारहिते लि० ।

अविशङ्कित लि० वि+शक्ति-कर्त्तरि क्त, विशङ्का जाताऽस्य
इतच् वान० त० । १ विशङ्कारहिते । “विदध्यादविशङ्कितः”
सुप्रतिः । २ अजातशङ्के च ।

अविशस्त लि० न विशस्ता विशसने कुशलः । यच्चियपशुहिं-
सनेऽनिपुणे शमितरि “मा ते गृध्रुरविशस्तातिहाय”
ऋ० १, १६२, २० ।

अविशुद्ध लि० विरोधे न० त० । विशुद्धमिदं सदोषे ।
अविशुद्धि स्त्री विरोधे न० त० । शुद्धिपरिते दोषे “सह्य-
विशुद्धिचयातिशयशक्तः” सां० का० । अविशुद्धिर्हिंसा-
दोषसाधनता यद्योक्तम् “अविशुद्धिः सोमादियागस्य पशुवी-
जादिबधसाधनता यथाह स भगवान् पञ्चशिखाचार्यः
“स्वल्पसङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवसर्षे” इति । स्वल्पसङ्करः
ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्राधानापूर्वस्य स्वल्पेन पशुहिंसा-
दिजन्मनानथहेतुना अपूर्वेण सङ्करः । सपरिहारः कियतापि
प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः । अथ प्रमादतः प्रायश्चित्त-
मपि नाचरितं प्रधानकर्माविपाकसमये च पच्यते तथापि
यावदसावनर्धं स्रूते तावत् सप्रत्यवसर्षः प्रत्यवसर्षेण सहि-
ष्णुतया सह वर्त्तते इति । स्रूयन्ते हि पुरयसम्भारोपनीतस्व-
र्गसुधासह्याहुदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितं
दुःखवज्जिह्वाणिकाम् । न च “मा हिंस्यात् स्वर्गाभूतानोति
सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण “अग्नीषोमीयं पशुमालभेते-
त्यनेन” बाध्यत इति युक्तं विरोधाभावात् विरोधे हि
बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चेहास्ति कश्चित् विरोधः
भिन्नविधयत्वात् । तथा हि “मा हिंस्यादिति” निषेधेन
हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञायते न त्वत्त्वर्थत्वमपि “अ-
ग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्व-
सूच्यते न त्वनर्थहेतुत्वाभावास्तथा मति वाक्यभेदप्रसङ्गात् न
चानर्थहेतुत्वक्रतुप्रकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा

हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपरिकरिष्यति" सा० कौ० ।
इति सांख्या मन्थने सीमांसका वेदान्तिनश्च वैधर्हिंसाया
अनर्थहेतुत्वं निराचक्रुः तच्च शा० सूत्रे तद्भाष्ये च प्रपञ्चे-
नोक्तम् तत्तु ४४३ पृष्ठे उदाहृतम् ।

अविशेष यु० विशेषोभेदकधर्मः अभावे न० त० । १ भेदक-
धर्माभावे "वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्" शा० सू० ।
२ अभेदे ऐक्ये च । न० व० । ३ विशेषमन्ये तल्ले त्रि० सांख्या-
दिमतसिद्धेषु शान्तात्त्वधोरत्वमूढत्वरूपविशेषमन्येषु स्थूल-
भूतोपादानेषु ४ सूक्ष्मभूतेषु । तानि च तन्मात्राणि
यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्वयं न तिष्ठति तज्जातीयानां
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाभाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूल-
नामविशेषाणि । "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मा-
त्रता स्मृता । न शान्ता नापि धोरास्ते न मूढाश्चा-
विशेषिणः" इति विश्वपुराणादिभ्यः । अस्यायमर्थः तेषु
तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्य भेदाद्द्रव्या-
णामपि तन्मात्रता स्मृता । ते च पदार्थाः शान्तधोर-
मूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः मन्या एकरूपत्वात् ।
तथा च शान्तादिविशेषमन्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां
शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः । अतोऽविशेषिणोऽविशेष-
संज्ञिता इति शान्तं सुखात्मकं, धोरं दुःखात्मकं, मूढं
मोहात्मकम् । तन्मात्राणि च देवादिसात्वभोग्यत्वेन केवलं
सुखात्मकान्येव सुखाधिक्यादिति" सां० प्र० भा० । नन्मात्रा-
ण्यविशेषाः" सां० का० तत्सत्त्वे च प्रमाणं तन्मात्रशब्दे
दर्शयिष्यते । नित्ययोगे इति । अविशेषोऽपि तन्मात्रे ।

अविशेषज्ञ त्रि० विशेषं न जानाति ज्ञा-क असम० स० ।
विशेषानभिज्ञे भेदकधर्मानभिज्ञे ।

अविशेषित त्रि० न विशेषितः भेदकधर्मोऽयम् इतरस्मात्
विशेषणेन व्यावृत्तिर्न कृता तस्मिन् पदार्थे । [३ अक्षिपे च

अविश्रान्त त्रि० वि+अभ-क्त न० त० । १ विरामरहिते २ सन्तते
अविश्रवनीय त्रि० वि+अभ-अनीयर् न० त० । विश्वासकर-
णायोग्ये । [सिद्धविश्वस्ते विश्वस्ते जातिविश्वसेत्" हितो० ।

अविश्वस्त त्रि० न० त० । विश्वासयोग्यताहीने "न विश्व-
अविश्वास पु० अभावे न० त० । १ विश्वासाभावे न० व० ।

२ विश्वासानाधारे ३ विश्वासायोग्ये पदार्थे च । [कारके ।

अविश्वासिन् त्रि० न० विश्वसिति णिनि स्त्रियां ङीप् । विश्वासा-
अविक्षिष्ट त्रि० विरोधे न० त० । विक्षिष्टभिन्ने सङ्गते ।

अविष पु० अ+टिप् । १ ससृष्टे, २ नृपे च । टिप्त्वा ङीप् । ३ नदां
स्त्री । ४ रचकमात्रे त्रि० । नास्ति विषं यत् । ५ विषमन्ये

त्रि० । "अपञ्चोषधीरविषा वनानि" ऋ० ई, ३९, ५,
"अविषा विषरहिता निरक्षकाणि वा वनानि" भा० ।
विश्वायाम् अतिविषयाम् (आतद्भूत्) स्त्री टाप् ।

अविषक्त त्रि० न० त० । असंलग्ने ।

अविषम त्रि० विरोधे न० त० । १ विषमभिन्ने समे (जोड़)
२ सृष्टे ३ सुगमे च । [३ विषयमन्ये त्रि० ।

अविषय पु० न० त० । १ अगोचरे २ अप्रतिपाद्ये । न० व० ।

अविषह्य त्रि० न० विशेषेण सह्यः न० त० । १ सोढुमशक्ये २ इतरैर-
नभिवनीये "अविषह्यविक्रमः, ३ परिक्षेत्तुमशक्ये
च "सीमायामविषह्यायाम् स्वयं राजैव धर्मवित्" मनुः ।

अविष्टम्भ पु० अभावे न० त० । १ आलम्बाभावे । न० व० ।
२ आलम्बनमन्ये त्रि० ।

अविष्ठ त्रि० अतिशयेन अविता अविह+इष्टन् तृणोलोपः ।
अतिशयेन रक्षके । "यो अर्द्धतो ब्रह्मकृतिसविष्टः"
ऋ० ७।२८।५ "अविष्ठः अतिशयेन रक्षिता" भा० ।

अविष्टा स्त्री अव-गतौ इष्टन् अविर्गतिमिच्छति क्यच्-भावे
अ । गमनेच्छायाम् । "अविष्टामनुव्रतं सवितुः"
ऋ० २, ३८, ३, "अविष्टां गमनेच्छाम्" भा० ।

अविस् न० अव-भावे इष्टन् । १ रक्षणे २ गतौ च ।

अविसंवाद पु० विसंवादः प्रमाण्यानुसरणाभावः विरोधे
न० त० । १ प्रमाण्यानुसरणे २ यथार्थविषयकत्वे ।

अविसंवादिन् त्रि० विरोधे न० त० । प्रमाण्यान्तरानुसारिणि
१ यथार्थ विषयके २ सफल पदार्थे च ।

अविसोढ न० अवेर्दुग्धम् अवि+सोढच् न षत्वम् । १ मेघी-
दुग्धे । न विसोढः । २ असोढे त्रि० ।

अविस्थल न० भारतोक्ते आसभेदे । "अविस्थलं टक्स्थलं"
माकन्दीं वारणावतम् । अवसानञ्च गोविन्द ! कश्चिदेकञ्च
पञ्चमम्" भा० उ० प० ।

अविस्थष्ट न० विस्थष्टं श्रुतमात्रेणार्थावबोधकं सुखेन अव-
णायोग्यञ्च । वि+स्थष्ट-क्त न० त० । अस्थष्टवाक्ये ।

अविस्मरण न० अभावे न० त० । १ विस्मरणाभावे स्मरणे
विस्मरणज्ञानुभूतपदार्थस्य कालरोगादि प्रयोज्यः स्मरणाभावः
सच्च अनुभूतविषयेषूद्भूतसंस्कारस्यापि प्रणिधानादिकारणा-
न्तराभावात् असुहृद्ब्रह्मवया स्मृतिरूपकार्याजनने, रोगा-
दिना नाशने च भवति । तदभावः अविस्मरणं तत्र च प्रणि-
धानादिसहजतसंस्कारस्य स्मरणजनकता रोगाद्यनभि-
भवनीयता च । यथाह गौ० सू० । "प्रणिधानलिङ्गा-
दिज्ञानानामयुगपद्भावाद्युगपदस्मरणम्" । "प्रणिधानं चित्तै-

काम्यं सुखं भवेति यावत् लिङ्गज्ञानं उद्बोधकम् उद्बोधका-
नामानन्त्यादादिपदं ज्ञानात्परतोयोजनीयं तस्य क्रमात्
स्मरणक्रमः यदि च युगपदुद्बोधकानि तदा तावद्विषयक्रमेण
स्मरणमिष्यत एव यथा पदज्ञानादाविति मन्वव्यम्
इतिः” । प्रणिधानादीनि च स्मृतिकारणानि तत्त्वोक्तानि ।
“प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रित
सम्बन्धानन्तर्यं वियोगैककार्यं विरोधातिशयप्राप्तिव्यवधान
सुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः”
“स्मरणमित्यनुवर्तते निमित्तशब्दस्य इत्यात् परं श्रुतस्य प्रत्येक
सम्भेदेनान्वयः । प्रणिधानं मनसोविषयान्तरसञ्चारवारणम्,
निबन्धनकमन्योपनिबन्धनं यथा प्रमाणेन प्रमेयादिस्मरणम्,
अभ्यासः संस्कारबाहुल्यम्, एतस्य यद्यपि नोद्बोधकत्वं तथापि
तादृशे शोभसद्बोधकसमवधानं स्यादित्याशयेन तदुपन्यस्तः ।
अभ्यासोद्वेगदरसंस्कारः उद्बोधकत्वेनोक्त इति केचित् लिङ्गं
व्यायं व्यापकस्य स्मारकं, लक्षणं यथा कपिध्वजादि अर्जु-
नादेः, सादृश्यं देहादेः । परिग्रहः स्वीकारस्तस्य स्वस्वामि
भावोऽर्थः तदेकतरेणान्यतरस्मरणम्, आश्रयाश्रितौ राजादि
तत्परिजनौ परस्परस्मारकौ, सम्बन्धोयुक्तशिष्यभावादि, गो-
ष्ठ्यन्यायात् पृथगुक्तः । आनन्तर्यं प्रोक्तव्यावघातादेः, वियो-
गोयथा दारादेः, एककार्यान्तेवासिप्रभृतयः परस्परस्मार-
काः । विरोधाद्विहङ्गकुलादेरन्यतरेणापरस्मरणम् । अतिशयः
संस्कारउपनयनादि राचार्यादिस्मारकः, प्राप्तिधनादेर्दार्तां
स्मारयति, व्यवधानमावरणं यथा खड्गादेः कोषादि । सुख
दुःखयोरन्यतरेणापरस्य ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य वा स्मरणम्,
इच्छाद्वेषौ वद्विषयकतया गृहीतौ तस्य स्मारकौ, भयं
भरणादेर्मयहेतोर्वा स्मारकम्, अर्थित्वं दातुः, शाखादेः
क्रिया वायादेः, रागाद्रीतिः सुतादेः स्मरणं, धर्मा-
धर्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूत
सुखादेस्मरणमिति । तेषु च किञ्चित् स्वरूपसत्किञ्चिच्च
ज्ञातसद्बोधकं शिष्यव्युत्पादनाय चायं प्रपञ्चः” इतिः ।
कणादेन तु स्मृतिसाधारणकारणमुक्तं यथा “आत्मम-
नसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः” इति “उत्पद्यत
इति शेषः संयोगविशेषः प्रणिधानादिसन्निधानम्, एत-
स्मादसमवायिकारणादात्मनि समवायिनि स्मृतिर्विद्या-
विशेष उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह संस्कारादिति चकारेण
व्यापारी पूर्वानुभवः समुच्चयते, अनुभवयाथाचार्याया-
नन्तर्यमिदमनुविधत्ते, रज्जुं भुजङ्गतयोपलभ्य पलायितस्य
तथैव स्मृतेः नच स्मृतं स्मृतिप्रसङ्गः, संस्कारोद्बोधा-

धीनत्वात्, तदुक्तं प्रशस्तदेवपादैः “लिङ्गदर्शनेच्छातुस्मरणा-
द्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषात् पदभ्यासादरप्रत्यय-
जनिताच्च संस्कारादृष्टश्रुतानुभूतेषु शेषानुव्यवसायस्मरणे-
च्छाद्वेषहेतुरतीतविषया स्मृतिः” इति । आर्षं ज्ञानं
स्मृत्युक्ता इत्यङ्गं लक्षितं, योगिप्रत्ययान्तर्भावितं, पदार्थ-
प्रदेशाख्ये तु प्रकरणे तदुक्तं तद्यथा “आम्नायविधाट्ट-
णानुशीणामतीतानागतवर्त्तमानेष्वर्थेषु धर्मादिषु मन्योप-
निबद्धेषु वा लिङ्गाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद्विष-
याच्च प्रातिमं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्षम्” इति तच्च कदा-
चिद्वैकिकानामपि भवति यथा कन्यका वदति “ओ मे
भ्राता गन्तेति हृदयं मे कथयतीति” उप० । संस्कारनाश
कानि च रोगकालजन्मान्तरादीनि । न० ब० स्मृतियुक्ते लि०

अविस्मृतं लि० न० त० । विस्मृतमिदमे स्मृते ।

अविहृत्यं तत् लि० “हृत्यतिः प्रेक्षाकर्म” यास्कः वि+हृत्य-अतच्
न० त० । अनभिलषिते अनिष्टे “येनाविहृत्यं तक्रतोः”

अ० १, ६३, २ । अविहृत्यं तत् क्रतोरनभिलषितं यच्चस्य भा० ।

अविहितं लि० न० शास्त्रेण विहितः न० त० । १ निषिद्धे । २ अल्लतेच

अविहृतं लि० वि+हृ-बा० उतच् किञ्च न० त० ।

अहिंसे । “ताहिं क्षत्रमविहृतम्” अ० ५, ६६, २,

“अविहृतमहिंसम्” भा० ।

अविहृतं लि० विरोधेन० त० । व्याकुलमिदमे स्वस्थे ।

अवी स्त्री अवत्यात्मानं लज्जया अव-ई । ऋतुसत्याम् ।

अवीकाश पु० वीकाशः प्रकाश उपसर्गदीर्घः अभावे न० त० ।

२ प्रकाशभावे । न० ब० । २ प्रकाशशून्ये । [नशून्ये लि० ।

अवीक्षण न० अभावे न० त० । १ दर्शनाभावे न० व० । २ दर्श-

अवीक्षितं लि० न० त० । १ इष्टमिदमे । भावे क्त अभावे न०

त० । २ वीक्षणभावे न० ।

अवीचि पु० नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वा । १ नरकभेदे

तत्स्वरूपं तत्कारणञ्च भागवते ५ स्क० दर्शितं यथा

“तामिच्छोन्वतामिच्छ” इत्याद्युपक्रम्य “अवीचिरयः पात्र-

मित्यादिना अष्टाविंशतिनरकान् विभज्य “यस्त्विहानृतं

वदति साक्ष्ये, इत्यविनिमये, दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य

नरके अवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रा-

यात् गिरिमूर्धः सम्पात्यते । यत्र जलमिव स्थलमग्न्यष्ट-
मवभासते तदवीचिर्नाम तिलशोविशोऽयं भाणशरीरो न

क्षियमाणः पुनरारोपितो निपतति”-अवीचिमान् अवी-

चिसयोऽप्यत्र । २ तरङ्गशून्ये जलाशये लि० ।

अवीज लि० नास्ति वीजमस्य । वीजशून्ये १ कलादौ ।

२॥आयां स्त्री। वीजानाधायके लि० “अवीजमपि चेतं केवलं स्थण्डिलं भवेत्” मनुः । अप्राशस्त्ये न० त० । अङ्गु-
रोत्पादनायासमर्थे त्वं हायाणादौ ३बीजे च । “अजीज-
विक्रयो चैव वीजोत्पत्तौ तथैव च” मनुः । “अवीजं
प्ररोहासमर्थमिति” कुल्लू० । वीजं शुक्रं न० व० ।
शुक्ररहिते ४क्तीवे न० । “न मूलं फेनिलं यस्य विष्टा चाशु
निमज्जति । मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां स क्लीव इति कथ्यते”
सूतेस्तस्य तथात्वम् । “उन्मत्तं पतितं क्लीवमवीजं
पापयोगिणम्” इति मनुः । ५ कारणशून्ये लि० दैवयोगोक्ते
निर्वीजे चित्तवृत्तिपरिणामनिरोधे पु० ।

अवीत न० अनुमानभेदे तच्च दर्शितं सा० कौ० “तच्च प्रथमं
तावत्तद्विविधं वीतसवीतञ्च अन्यसखेन प्रवर्त्तमानं
विधायकं वीतम् व्यतिरेकसखेन प्रवर्त्तमानं निषेध-
कमवीतम्” व्याख्यातञ्च तदस्माभिः यथा “वीतं विशेषेण
इतं सङ्गतमन्वितम् अन्यव्याप्तिहेतुकमित्यर्थः यद्वा विशेषेण
इतं ज्ञातं प्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकमित्यर्थः तद्विज्ञमवीतम्
व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकम् अप्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकं वेत्यर्थः
व्यतिरेकसखेन तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपव्यतिरेकद्वारा साध्या-
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिद्वारेत्य-
र्थः । निषेधकं यो यः पृथिवीभेदवान् स गन्धाभाव-
वान् इति व्यतिरेकग्रहणेन व्यापकस्य गन्धाभावस्य
पृथिव्यां निष्ठत्या पृथिवीभेदरूपस्य गन्धाभावव्याप्यस्य
निवारकम् । तथा च पृथिवी पृथिवीतरभिन्ना गन्ध-
वत्त्वादित्यनुमानमवीतम्” ।

अवीर लि० वीरः पुत्रादिर्नास्ति यस्य । १ पुत्रादिशून्ये । न० त०
२ वीर्यवर्जिते लि० । “पतिपुत्रवती नारी वीरा प्रोक्ता
मनोविभिः” इति परिभाषिता स्त्री वीरा न० त० ।
३ पतिपुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री । “अजातपुत्रा विधवा
सा वीरा परिकीर्त्तितेति” सूतिः । “मा त्वा वयं
सहसावन्नवीराः” ऋ० ७, ४, ६, १ । “अवीराः पुत्रादि-
रहिताः” भा० । “अवीरायाश्च योषितः” सूतिः ।

अष्टक लि० ष्ट-कक् ष्टकः आवरकः न० व० । आवरकशून्ये
“अष्टोतीषि ऋषयश्चक्रकाणि” ऋ० १५५, ६, “ष्टकोणावरकेण
रहितानि” भा० ।

अष्टत्ति स्त्री वृत्तिर्जीविनोपायः अभावे न० त० । १ जीविकाभावे
“आदेदोताममेवास्मादष्टत्तानेकरात्रिकम्” अष्टत्तिर्दर्शिता
हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि” अष्टत्तिकर्षितः सीदन्मि-
धर्म्मं समाचरेत्” इति च मनुः । नास्ति वृत्तिः स्थितिरस्य ।

२ अविद्यमाने । “साध्याभावदृष्टित्वम्” साध्यवदन्यादृष्टि-
त्वम्” इति च अनुचिन्ता० । न० व० । जीविकाशून्ये लि०
अष्टद्विक न० नास्ति वृद्धिः यत्र कप् । ऋणादौ वृद्धिः लाभ-
रूपा (सुद) तद्वृत्तिः १ मूलधने । तच्च सूतौ दर्शितं यथा
“ऋणं पैतामहं पैतं प्रतिभाद्यागतं सुतः । समं दद्यात्
तत्सुतौ च न दास्याविति निश्चयः” । “समं सट्वि-
कम्” “ऋणमातोयवत् पितृपुत्रेर्देयं विभावितम् ।
पैतामहं समं देवमदेयं तत्सुतस्य च” या० सू० । “समं
यावत्सूहीतं तावद्देयं न वृद्धिः” मिता० । “गोप्याधि-
भोगे नो वृद्धिः शोपकारेऽथ हापिते । नष्टो देवो विनष्टश्च
देवराजकृतादृते” या० सू० ।

अष्टध लि० न वर्द्धते वृध-क । १ वृद्धिशून्ये । अन्यभूतस्थथे
वृध-क न० त० । अवर्द्धके । “पनौरश्चर्द्धा अष्टधा अवयवान्”
ऋ० ७, ७, ३, “अष्टधान् स्तुतिभिरग्निमवर्द्धयतः” भा० ।

अष्टष्टि स्त्री अभावे न० त० । १ वर्धनाभावे “अथ यदाऽष्टष्टि-
भवति बलीयानेव तर्ह्यबलीयस आदत्ते चक्षुराङ्ग्रापः” ।
शत० ब्रा० । न० व० । वृष्टिशून्ये सेवे पु० ।

अष्टहत् लि० विरोधे न० त० । वृद्धिर्ज्ञे जुष्टे स्त्रियां ङीप्
अष्टेचक लि० अव+ईच्छ-ण्वुल् । १ दर्शके २ पर्यालोचके
३ आयव्ययादिषु अध्यक्षे च ।

अवेक्षण न० अव+ईच्छ-ल्युट् । १ दर्शने, २ प्रतिजागरणे,
३ अवधाने च “वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः” रघुः “भूषा-
णामर्द्धरचना वृथा विषगवेक्षणम्” सा० द० “पितृमन्त्रा-
लुहरणे आत्मालम्बे ह्यवेक्षणे” आ० त० सू० ।

अवेक्षणीय लि० अव+ईच्छ-अनीयर् १ दर्शनीये । “तपस्वि-
सामान्यसवेक्षणीया” रघुः । २ आलोचनीये च ।

अवेक्षा स्त्री अव+ईच्छ-भावे अ । अवेक्षणशब्दार्थः ।

अवेक्षित लि० अव+ईच्छ कर्मणि-क्त । १ वृष्टे २ पर्यालोचिते च ।

अवेक्षित लि० अव+ईच्छ-लृच् स्त्रियां ङीप् । अवेक्षकशब्दार्थः ।

अवेक्ष्य लि० अव+ईच्छ-कर्मणि खलत् । १ पर्यालोच्ये २ वृष्ट्ये च
ल्यप् । ३ वृष्ट्यर्थे ४ पर्यालोच्ये ल्यर्थे च अयम् ।

अवेदनाञ्च लि० वेदनां न जानाति ज्ञा-क अस० सप्ता० ।

वेदनामभिज्ञे “अवेदनाञ्चं कुलिशक्षतानाम्” कुमा० ।

अवेदि स्त्री वेदवेदेनम् अभावे न० त० । ज्ञानाभावे “न चेद-
वेदिर्महतो विनष्टः” वृ० उ० । परिष्कृतभूमिशून्ये लि०

अवेद्य लि० न वेद्यः ज्ञेयः । १ अज्ञेये । विद-लाभे यस्य ।
२ अज्ञेये ३ अविवाह्यस्त्रियां स्त्री “व्यभिचारेण वर्णाणा-
मवेद्यावेदनेन च” मनुः । ४ गोवत्से पु० यद्बच० ।

अवेल लि० नास्ति वेला सीमा यत् । १सीमारहिते निर्मर्यादे
२अपलापे पु० ३चूर्णयुवाके स्त्री मेदि० । अप्राशस्ये
न०त० । ४अनुचितकाले स्त्री । न०ब० । ५समयमृन्ये लि० ।
अवेष्ट लि० अव+यज-क्त । नाशिते “अवेष्टादंष्ट्रकाः”
य० १०, १०, “अवपूज्यजतिनाशार्थः” वेददी० । “अवेष्टा
इति लौहायसमाविध्यति” कात्या० १५, ५, २२ ।
अवैध लि० विधित आगतम् अण्वैधं न०त० । १विधितः
अप्राप्ते २निषिद्धे च । “अवैधं पञ्चमं कुर्वन् रात्रौ दण्डेन
शुध्यति” स्मृतिः ।
अवैधव्य न० विधवाया भावः व्यञ् वैधव्यं पतिहीनत्वम्
अभावे न०त० । पतिमृत्युत्वाभावे सपतिकत्वे । “अवै-
धव्यप्रदं स्त्रीणाम्” कालिकापुरा० । “अवैधव्यं भवेत्तस्याः
सप्तजन्मसु निश्चितम्” पुरा० ।
अवैमत्य न० वैमत्यं विरुद्धमतता अभावे न०त० । १मतवै-
धाभावे ऐकमत्ये । न०ब० । २तच्छून्ये ।
अवैयात्य न० वैयात्यं धार्ष्ट्यं निर्लज्जता अभावे न०त० । धार्ष्ट्या-
भावे १सलज्जत्वे न०ब० । २तच्छून्ये लज्जावति लि० ।
अवैर न० अभावे न०त० । १विरोधाभावे न०ब० । २विरोध-
मृत्ये लि० ।
अवैराग्य न० वैराग्यं विषयविहङ्गा अभावे न०त० ।
१विषयवृत्त्यायाम् २सांख्योक्ते धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैरा-
ग्यावैराग्यैश्वर्यानिश्वर्यरूपादविधप्रकृतिधर्मभेदे च ।
अवैलक्षण्य न० विलक्षणस्य भावः व्यञ् वैलक्षण्यं भेदकधर्माः
अभावे न०त० । १भेदकधर्माभावे अभेदे । न०ब० ।
२तच्छून्ये अभिन्ने लि० ।
अवोक्षण न० अव+उक्ष-भावे ल्युट् । तिरश्चा पाणिना सेचने
“उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्तितम् । न्यञ्जताभ्युक्षणं
प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्” स्मृतिः ।
अवोद पु० अव+उन्द-भावे षञ् नि० नलोपः । १अवलोदने
ततः अस्त्यर्थे अर्थ० अच् । क्तिन्ने २सार्द्धे लि० जटा० ।
अवोदेव अव्य० देवानामवस्तात् अव्ययी० । देवानामवरस्मिन्
देशादौ “अवोदेवसुपरिमर्त्यं कवि” ऋ० ७, १९, १२ ।
अवोष पु० अव+उष-कर्मणि क । उष्णाक्षे । अपूपा० हितार्थे
रुयतौ । अवोषीयम् अवोष्यं तद्धिते वस्तुनि लि० ।
अव्द पु० अव्दवत् । वत्सरे । [पत्यादयोऽप्यत्र ।
अव्दप पु० अव्दपवत् वर्षाधिपे अव्दपशब्दे विवृतिः । अव्द-
अव्य लि० अविमवम् अवि+दिगा० यत् । मेघभवे लोमादौ
“तिरः पवित् विवारमव्यम्” ऋ० ८, १०, १६, १६ ।

अव्यक्त पु० वि+अनुज-क्त न०त० । १विष्णौ, २कामे, ३शिवे,
सांख्यमते सर्वकारणे, ४प्रधाने, रूपाद्यहीनतया चक्षुराद्य-
गोचरत्वात्तयात्वम्, वेदान्तमते नामरूपाभ्यामव्यक्तते
५अज्ञाने हेतुज्ज्वलशरीरे ७सुषुप्तप्रवस्थायां च शब्दप्रवृत्ति-
निमित्तैर्जातिगुणादिभिर्वर्जिते निराकारे द्रव्यज्ञानि न० ।
८अव्यक्ते वस्तुभावे लि० । “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रि-
यमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विव-
रोतमव्यक्तम्” सा०का० । हेतुमत्त्वादभिर्व्यक्तधर्म्मैर्विर-
हितमव्यक्तम् । “अव्यक्तं त्रिगुणास्त्रिङ्गात्” सा०सू० ।
“तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्ताश्च विज्ञानात्” सा०का० ।
“महत्तत्त्वं सुखदुःखमोहात्मकद्रव्योपादानं सुखदुःखमो-
हात्मकत्वे सति कार्यत्वात् तथाभूतघटादिवत् ।
महदादिकं स्वोपहितत्रिगुणात्मकोपादानं कार्यत्वात्
घटवत् इत्यमव्यक्तानुमानम् दर्शितम्” सा०प्र०भा० ।
“बुद्धेरिव व्यक्तसुप्तादहरन्ति” रघुः । वेदान्तिभिः नामरूपा-
भ्यामव्यक्तमज्ञानमेव मूलकारणतया अव्यक्ततया च स्वीकृतं
तत्रैव प्रकृतिधर्म्माणां सर्वेषामन्तर्भावात् “अव्यक्तादीनि
भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र
का परिदेवनेति” गीतोक्तेरपि तत्रैव तात्पर्यम् तद्द्वारेव
ब्रह्मणः जगज्जन्मादिहेतुत्वम् “व्यक्तकारणमव्यक्तं नित्यं
सदसदात्मकम्” मनूक्तावपि तद्रूपमज्ञानमेवाव्यक्तशब्देनाभि-
धीयते तस्य च प्रवाहरूपेणावस्थितत्वात् नित्यत्वम्
“महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं
किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” श्रुतौ तु अव्यक्तशब्देन
सूक्ष्मशरीरमिति शा०सूत्रे भाष्ये च वृत्तस्थापितम् यथा
“आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकवित्यस्त
महीतेर्दर्शयति च” सू० । “आनुमानिकमपि अनुमाने नि-
रूपितं प्रधानमेवैकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठको
हि पथते “महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” इति
तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाश्च महदव्यक्तपुरुषाः, स्मृति-
प्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः
शब्दादिहीनत्वाच्च व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भावात् स्मृति
प्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते अतस्तस्य शब्दवत्त्वाद् शब्दत्वमनुप-
पन्नं तदेव जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायेप्रसिद्धिभ्य इति
चेन्नैतदेवम् नह्येतत् काठकाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्त-
योरस्तित्वपरम् नह्येतत् यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं
त्रिगुणं प्रधानं तादृशमव्यक्तमिच्छायते । शब्दमात्रं ह्यत्राव्य-
क्तमिति प्रत्यभिज्ञायते स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति

योगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लभ्ये प्रयुज्यते न चायं कस्मिंश्चिद्दृढः । या तु प्रधानवादिनां दृढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । नच क्रमसामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न ह्यवस्थाने गां पश्यन्मोक्षमित्यमूढोऽध्यवस्यति । प्रकरणनिरूपणाच्चात्र न परकल्पितं प्रधानं प्रतीयते शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमवप्रकृतशब्देन परिगृह्यते कुतः ? प्रकरणात् परिशेषतश्च । तथाहि अनन्तरातीतो यन्मः आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककृप्तिं दर्शयति । “आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाङ्गविषयास्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याङ्गमनोषिण” इति शेषे च “इन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः पारलक्ष्यिणोः परमं पदमसाप्नोतीति” दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारस्परमदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां न भ्येव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परम्पदं दर्शयति । “इन्द्रियेभ्यः पराहर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा सहान् परः । सहतः परमवप्रकृतमवप्रकृतात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति” । तत्र यएवेन्द्रियादयः पूर्वस्थां रूपककल्पनायामन्वादिभावेन प्रकृताः त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्वत्वे ह च समानशब्दा एव अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चन्द्रियेभ्यः परत्वम् इन्द्रियाणाञ्च ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोभूतत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिर्हराह्य भोग्यजातं भोक्तादस्य परमिति । बुद्धेरात्मा सहान् परः यः सः आत्मानं विद्धीति रथित्वेनोपक्षिप्तः कुतः ? आत्मशब्दात् । भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः । महत्त्वज्ञास्य स्नामितादुपपन्नम् । “तदेवं पूर्वोपरालोचनायां नास्त्यत्र परकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः” भा० । “सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात्” सू० “उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्त्ववचनस्त्ववप्रकृतशब्द इति अत उत्तरमुच्यते “सूक्ष्ममन्विह” कारणा-

त्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्यावप्रकृतशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमवप्रकृतशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममवप्रकृतशब्दमर्हति प्रकृतशब्दश्च विकारे दृष्टः यथा “गोभिः शीणीत मत्सुरमिति” । तथाच श्रुतिः “तदेदं तर्ह्यवप्रकृतमासीदिति” इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं जगत्मागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं वीजशक्त्यवस्थमवप्रकृतशब्दोऽप्यन्यन्दर्शयति” भा० । परमव्रजपरत्वे “ये चाप्यक्षरमवप्रकृतं तेषां के योगवित्तमाः” “क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्” इति च गीता । “योऽसावतीन्द्रियमाहृः सूक्ष्मोऽवप्रकृतः सनातनः” मनुः विष्णोस्तु “अनेकमूर्त्तिरवप्रकृतः शतमूर्त्तिः सनातनः” इति विष्णुस० । अत्रप्रकाशितार्थे “तमशेषमस्यावप्रकृतव्यवहारसूचितमर्थं मनसा जप्त्वाह” काद० “ततः स्वयम्भूर्भगवानवप्रकृतं व्यञ्जयद्विदम्” मनुः संख्याविशेषणानवगते गणितशास्त्रोक्ते १० राशिभेदे तच्च वीजनान्ना वप्रवृत्तियते “उत्पादकं यत् प्रवदन्ति बुद्धेरधिष्ठितं सत् पुरुषेण सांख्याः । वप्रकृतस्य कृत्स्नस्य तदेकगीजमवप्रकृतमीशं गणितञ्च वन्दे । पूर्वं प्रोक्तं वप्रकृतमवप्रकृतवीजं प्रायप्रज्ञानो विनाऽवप्रकृतयुक्ता” इत्युपक्रम्य “यावत्तावत्कालकोनीलकोऽन्यः वर्णः पीतो लोहितश्चैतदाद्याः । अवप्रकृतानां कल्पिता मानसंज्ञास्तत्संख्यानां कर्तुमाचार्यवर्त्यैः” वीजग० तच्च चतुर्विधं यद्योक्तम् तत्रैव “यावत्तावत्कल्पमवप्रकृतराशेर्मानं तस्मिन् कुर्वतो द्विमेव । तस्यौ पक्षौ साधनीयौ प्रयत्नात्पक्षौ क्षिपत्वा वापि सङ्गुल्य भङ्गा । एकाऽव्यक्तं शोधयेदव्यपचाद्रूपाख्यन्यस्तेतरस्याञ्च पक्षात् । शेषावप्रकृतेनोद्धरेद्रूपशेषं वप्रकृतं मानं जायतेऽवप्रकृतराशेः । अवप्रकृतानां द्वयादिकानामपीह यावत्तावद्द्वयादिनिम्नं कृतं वा । युक्तो न वा कल्पयेदात्मबुद्ध्या मानं क्वापि व्यक्तसेवं विदित्वा । तत्र प्रथममेकवर्णसमीकरणं द्वितीयमनेकवर्णसमीकरणं वीजम् । यत्र वर्णस्य द्वयोर्वा बहूनां वा वर्णादिगतानां समीकरणं तन्माध्यमाहरणम् । यत्र भावितस्य तद्भावितमिति वीजचतुष्टयं वदन्त्याचार्याः । तत्र प्रथमं तावदुच्यते पृच्छ-क्वेन पृष्टे सत्युदाहरणे योऽवप्रकृतराशिस्तस्य मानं यावत्तावदेकं द्वयादि वा प्रकल्प्य तस्मिन्नावप्रकृतराशौ उद्देशका-क्षापवत्सर्वज्ञानभजनतैराशिकपञ्चराशिकश्रेढीफलश्लेषव-वहारादिगणनेन कार्यम् । तथा कुर्वता द्वौ पक्षौ प्रयत्नेन समौ कार्यौ । यद्याक्षापे समौ पक्षौ न स्तः ।

तदैकतरे न्यूनं पक्षे किञ्चित्प्रत्ययः ततः अधिकपक्षात्ता-
वदेव विशेष्य वा न्यूनं पक्षं केनचित्पक्षे वाचिकं पक्षं
तावदेव भङ्गा समौ कार्यौ । ततस्तयोरेकस्य पक्षस्यावृत्त-
मन्यपक्षस्यावृत्ताच्छोद्धृष्टम् अवृत्तवर्गादिकमपि । अन्यपक्षरू-
पाणि इतरपक्षरूपेभ्यः शोध्यानि । यदि करणः सन्ति तदा
तावपि उक्तप्रकारेण शोध्याः । ततोऽवृत्तराशिषेण रूप-
शेषे भक्ते यत्प्रत्ययते तदेकस्यावृत्तस्य मानं वृत्तं जायते ।
तेन कल्पितोऽवृत्तराशिरुत्पाद्यः ॥ यतोदाहरणे द्वाद-
योऽवृत्तराशयोभवन्ति तदा तस्यैकं यावत्तावत्प्रत्ययं अन्ये-
षां द्वादभिर्दिष्टैर्गुणितं भक्तं वा इष्टैः रूपैरुक्तं युतं वा
यावत्तावदेव प्रकल्प्यम् ॥ अथ वा एकस्य यावत्तावदन्येषां
वृत्तान्येव मानानि प्रकल्प्यानि । सर्वं विदित्वेति यथा
क्रिया निर्वहति तथा बुद्धिमता ज्ञात्वा शेषाणामवृत्तानि
व्यक्तानि वा कल्प्यानीत्यर्थः । उदाहरणम् । एकस्य रूपं त्रिशती
षडश्या अथा दशान्यस्य तु तल्लयमूल्याः । ऋणं तथा
रूपशतं च तस्य तौ तल्लयवित्तौ च किमन्यमूल्यम् । यदा
दायित्वस्य दत्तं द्वियुक्तं तत्तल्लयवित्तोयदि वा द्वितीयः ।
आद्योधनेन त्रियुक्तोऽन्यतोवा षडक् षडङ्गमेव दद वाजि-
मौल्यम् । अत्रान्यमौल्यमज्ञातं तस्य मानं यावत्ता-
वदेकं प्रकल्पितं वा १ तत् त्रैराशिकं यद्येकस्य यावत्ता-
वन्मूल्यं तदा षष्ठां किमिति न्यासः । १ । या १ । ६ ।
फलमिच्छायुष्मं प्रमाणभक्तं लब्धं षष्ठ्यामन्वानामूल्यं
यादैक्यरूपशततयै प्रक्षिप्ते जातमाद्यस्य धनं यादैक्यरूपं २००
एवं दशानां मौल्यं वा १० अत्र रूपशते चर्ण-
गते 'प्रक्षिप्ते जातं' द्वितीयस्य धनं वा १० रूप १००
एतौ समधनविति पक्षौ स्वत एव समौ जातौ समशोध-
नार्थं न्यासः या ६ रूप ३००

या १० रूप १०००

अथ एकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षादिति आद्यपक्षाव्यक्तेऽ-
न्यपक्षाव्यक्ताच्छोधिते शेषं या ४ । द्वितीयपक्षरूपेषु आद्य-
पक्षरूपेभ्यः शोधितेषु शेषं रूप ४०० अव्यक्तराशिषेण
या ४ रूपशेषे रूप ४०० उद्धृते लब्धमेकस्य यावत्तावतो-
मानं व्यक्तं १०० यद्येकाव्यक्तेऽदं मौल्यं तदा षष्ठां
किमिति त्रैराशिकेन लब्धे षष्ठां मौल्ये ६०० रूपशततय-
युते ६०० जातमाद्यस्य धनम् । एवं द्वितीयस्यापि ६०० । वीजगं
एवमनेकवर्गादीनामस्युदाहरणादीनि तत्रैव दृष्ट्यानि ।
अव्यक्तमूलप्रभव पु० अव्यक्तं प्रधानमविद्या वा मूलम्
प्रभवत्वञ्चात् प्रभवः अपादाने अप् प्रभवोयस्य । संसारश्चे ।

अव्यक्तराग पु० न वृत्तोऽत्यवृत्तोरागोऽरुणिमा । १ ईषद्वृत्ते
अरुणे वस्य २ तद्वति लि० ।

अव्यक्तलिङ्ग न० अवृत्तस्य लिङ्गमनुमापकम् । सांख्यमत-
सिद्धे १ मज्जसत्तादौ । अवृत्तं लिङ्गमस्य । २ अस्वप्नचिद्धे
रोगादौ लि० । न वृत्तं दम्भाभावेन गुप्तं लिङ्गमस्य ।
गुप्तान्त्रमयुक्ते ३ संन्यासिनि पु० ।

अव्यङ्ग स्त्री अवरेङ्गं शृङ्गमिवाङ्गमस्याः । १ शूकशिख्याम् ।
न विकलमङ्गमस्य शृङ्गं । विकलाङ्गमिद्धे पूर्णं लि० ।
अव्यङ्गाङ्गो स्त्री अवपङ्गमविकलं सम्पूर्णमङ्गं यस्याः ङीप् ।
सम्पूर्णङ्गयुक्तायां स्त्रियाम् "अवपङ्गाङ्गी सौम्यनाम्नी"
हंसवारणगामिनीम् । मनुः ।

अव्यञ्जन पु० नास्ति वृञ्जनं शुभलक्षणं शृङ्गे यस्य । १ शृङ्ग-
हीनपशौ, २ सुलक्षणशून्ये, ३ चिह्नशून्ये च लि० ।

अव्यण्डा स्त्री न विगतमण्डं वीजमस्याः । शूकशिख्याम् ।
अव्यतिकर पु० अभावे न० त० । १ संसर्गाभावे न० व० ।
२ संसर्गशून्ये लि० ।

अव्यतिकीर्णं लि० वि+अति+कृ-क्त न० त० । असङ्कीर्णं
"वाराः प्रसादयितुमव्यतिकीर्णरूपाः" माघः ।

अव्यय पु० न वृथयते पङ्गां न सञ्चलति वृथभयचलनयोः
अच् । १ सपे । २ वृथान्शून्ये लि० । नास्ति वृथा यस्याः
सेवनेन न० व० । ३ हरितक्याम् ४ शुण्डाञ्च स्त्री ।

अव्ययथ पु० न वृथयति गन्तारमलोभेन गन्तव्यस्थान-
नयनात् वृथ-थिच्-बा०श्च घटा० ह्रस्वः न० त० ।
अथे निरु० ।

अव्यया स्त्री अभावे न० त० । वृथाभावे ।

अव्ययि लि० वृथ-इन् न० त० । वृथाशून्ये अक्लिष्टे
"समुद्रमवृथिर्जगन्वान्" ऋ० १, ११७, १५, १ । [शून्ये च ।
अव्ययिन् लि० न वृथयते वृथ-इनि न० त० । निर्भये २ वृथा-
अव्ययिष न+वृथ-टिषच् । १ स्त्र्ये २ समुद्रे च ३ धरायां
४ रात्रौ च स्त्री टित्वात् ङीप् ।

अव्यय्य लि० न+वृथ-नि० कर्त्तरि यत् । वृथाशून्ये ।

अव्यपदेश्य लि० न व्यपदिश्यते अभिलापवाक्येन वि+अप+
दिश-ण्यत् न० त० । १ कथयितुमशक्ये न्यायमते निर्विक-
ल्पके २ ज्ञाने न० तद्धि अतीन्द्रियत्वेन अतुल्यवसावाविषय-
तथा अभिलक्षितं न शक्यते । "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं
ज्ञानमपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्"
गौ० सू० । जात्यादिशून्यतया १ निर्देश्ये २ ब्रह्मणि न० ।
अव्यपेक्षा स्त्री विशेषणपेक्षा व्यपेक्षा अभावे न० त० ।

१ विशेषणपेक्षाभावे समर्थस्त्वभाष्योक्ते अवयवार्थानपेक्षया समुदायस्य विशेष्यविशेषणभावानगाहेप्रकोपस्थिति जनकत्वरूपे २ एकार्थीभावे च । “समर्थः पदविधिः” पा० सूत्रे सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षा व्यपेक्षा च प्रपञ्चित-सम्प्राप्तिः सरत्तायाम् । तत्र स्वार्थपर्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिशब्दात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा । राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्त्वाभाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽन्वयः राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः ऋषस्य राज्ञोऽन्वो धनञ्जयेत्यादि वृत्तौ तु नैवम् वृत्तीनामेकार्थीभावात् । एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावानगाहेप्रकोपस्थितिजनकत्वम् । तथाच राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदैकदेशे ऋषादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य च नाच्चादिसम्बन्धिता राजादीनाम् । जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम् । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्तूपस्थित-गुरुद्वारक एव प्रथमः यथोक्तं हरिणा “समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संसृष्टावयववस्तु तु युज्यन्ते तद्वता सहेति” । यद्वा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषाञ्चित् सम्बन्धान्वयः तदुक्तं तेनैव “सम्बन्धिशब्दः सामेक्षो-नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते” । अतएव वार्तिककृता “सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति” सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभावसम्प्राप्त्यम् “अगुरुकुलगुरुपुत्रादीनां वक्तव्यम्” इत्यनेन गुरुकुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा पर्युदासः कृतः । समानाधिकरणविशेषणस्य तु “समानाधिकरणसमर्थवद्भवती” इत्यनेन सर्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भङ्गाऽभिहितः । एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा “सामेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समसो वा कथञ्चन । सामेक्षं तद्विज्ञानीयादसमस्तविशेषणम् । प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते” इति अत्रायं विशेषः प्रधानस्य सामेक्षत्वेऽपि समस इत्युक्तेः प्रधानस्य वृत्त्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राज-पुरुषादेः सुन्द्रादिविशेषणपेक्षयामपि समसः । समसे चावयवशक्त्यैव तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावाद्युपगमे सामेक्षत्वादौ समसभावादिकं वाचनिकं

कल्पम् तथा न्याय्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्ति-कल्पनम् यथोक्तं हरिणा “बहूनां वृत्तिप्रसङ्गाणां वचनैरेव साधने । स्थान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः । चकारादिनिषेधोऽयं बहुव्युत्तिभङ्गनम् । कर्तव्यं ते न्याय-सिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति” तथाहि इत्यादिविध-वाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न । वचनैरेव तन्नि-षेधः कल्पनीयः । समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम् । नामार्थयोरभेदान्वयः कृष्णः सच राजपदादुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वभिभाव-सम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात् । सम्बन्धलक्षणायास्तु किम-पराङ्मुखं विशिष्टलक्षणया । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च कृष्णः सच प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मोत्पद्यबोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्तृ-विहितज्ञानार्थस्य कर्तुर्विशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्धादिलक्षणास्वीकारे समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेशः । तथा प्राप्त आनन्दोऽयमिति विग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समसे तद्वारणाय वृत्तस्य न न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते न्यायसिद्धा इत्यादिवक्तृविज्ञवापत्तिरतः समुदाये शक्तिः” नास्ति व्यपेक्षा यस्य । ३ अत्रपेक्षे लि० ।

अथभिचरित लि० वि+अभि+चर-क्त न० त० । १ वप्रभिचार-मूल्ये हेतौ “का वप्रभिः ? न तावदभिचरितत्वं तन्न न साध्याभाववदवृत्तित्वम्” अनुमानचिन्ता० वप्रभिचारश्च द्विवि-धः अन्यवप्रभिचारो वप्रतिरेकवप्रभिचारश्चेति भेदात् अन्य-वप्रभिचारोऽपि द्विधा । साध्याभाववदवृत्तित्वं स्वसमाना-धिकरणाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेति भेदात् यथा धूमवान् वज्रे रित्वादौ धूमाभाववति तप्रायः पिण्डे वज्रेर्हेतु-सत्त्वात्, वज्रधिकरणे तप्रायः पिण्डे धूमाभावस्य विद्यमान-तया तत्प्रतियोगिना सह समनाधिकरणत्वात् वज्रौ उभ-यविधवप्रभिचारः । साध्याभाववप्रपक्षोभूताभावप्रतियो-गित्वं वप्रतिरेकवप्रभिचारः यथा धूमवान् वज्रे रित्वादौ धूमाभावरूपसाध्याभावस्य तप्रायः पिण्डे सत्त्वेन वज्र-भावस्य च तत्तासत्त्वात् वज्रे न साध्याभाववप्रपक्षोभूताभाव-प्रतियोगित्वम् । इति तत्र उभयविधवप्रभिचारः । २ अत्राधितार्थं च “अथभिचरितेभ्यः प्रमाणेभ्यः” शा० भा० ।

अथभिचारिन् लि० वि+अभि+चर-णिनि न० त० । केनापि प्रतिकूलहेतुना १ निवारयितुमशक्ये । न्यायमते २ साध्यसाधकवप्रतिविशिष्टे हेतौ च । ३ अत्राधितविषये च

‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं’ ज्ञानमव्ययदेश्यमव्यभिचारीति
गौ० सू० [अव्यभिचरितशब्दे विहतिः ।

अव्यभिचार पु० अभावे न० त० । १ वप्रभिचाराभावे २ नैयत्यरूपे
अव्यय पु० न० वि+इण्-अच् न० त० । सर्वास्तु विभक्तिषु
सर्ववचनेषु च एकरूपे १ शब्दवृत्तिधम्म विशेषे, यथास्वरा-
दयोवप्रयाः सर्वत्रैकरूपाः २ शिवे ३ विष्णौ च पु० । आद्य-
नरहिते ४ विकारान्मुन्ये लि० ५ परब्रह्मणि न० । “सदृशं
लिपु लिङ्गेषु सर्वास्तु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु
यन्न वेति तदवप्रयमिति” श्रुतिः । प्रवाहरूपेण ईसर्वदा-
स्थिते च “अश्वत्थं प्राञ्जलव्ययम्” गीता “मनसावय
वैः सूक्ष्मं सर्वभूतकदव्ययम्” सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः
संभवत्यव्ययादव्ययम्” मनुः ७ अव्ययफलदे च “भूराद्या
स्तिष्ठ एवैता महाव्याहृतयोऽवप्रयाः । छन्दोग० “अवप्रया
अवप्रयफलदा मोक्षदा” इति आ० त० रघु० । “अवप्रयः
पुरुषः साक्षी” विष्णुसं० । [भावे ।

अव्ययात्मन् लि० अवप्रय आत्मा स्वभावो यस्य । अविनश्वरस्व-
अव्ययीभाव पु० अनवप्रयमवप्रयं भवत्यनेन अवप्रय+चि-भू-
करणे षञ् । वप्राकरणसिद्धे समासविशेषे । तत्र हि उप-
कुम्भमित्यादौ अनवप्रयस्यापि कुम्भादिपदस्यावप्रयत्वम्
“अवप्रयीभावश्चेति” पा० सूत्रे तथाभिधानात् । “इन्द्रो-
द्विगुरपि चाहं” नित्यं महदृष्टहेऽवप्रयीभावः । तत्
पुरुषः कर्मधारय येनाहं स्थां ब्रह्मगीतिः” उद्भटः ।

अव्यर्थं लि० न वप्रयः । १ सफले २ सार्थके च ।

अव्यलीक लि० विरोधे न० त० । १ प्रिये सत्ये च “इत्यं
गिरः प्रियतमा इव सोऽवलीकाः शुश्राव सूततनयस्य
तदाऽवलीकाः” माघः ।

अव्यवधान न० अभावे न० ब० । १ व्यवधानाभावे नैकथे
“यत् पदार्थस्य यत् पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधाने
नोपस्थितिः कारणम्” आसत्तौ सुक्ता० । न० ब० ।
२ व्यवधानान्मुन्ये अव्यवधानञ्च द्विविधं देशकृतं कालकृतञ्च ।
पूर्वोत्तरक्षणादौ कालिकं द्रव्यान्तरेणानावरणे दैशिकम् ।

अव्यवसाय पु० व्यवसायः निश्चयउद्यमश्च अभावे न० त० ।

१ निश्चयाभावेऽउद्यमाभावे च । न० ब० । २ व्यवसायान्मुन्ये लि० ।

अव्यवसायिन् लि० न वप्रयस्यति वि+अव-सो-णिनि
न० त० । १ उद्यमाभाववति अनुद्यते २ निश्चयमाववति
निश्चयान्मुन्ये । “बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्” गीता ।

अव्यवस्था स्त्री वि+अव+स्था-अङ् अभावे विरोधे वा न० त० ।
“इदं कर्त्तव्यमिदं नेति” १ नियमाभावे, २ शास्त्रादिवि-

ज्ञायां व्यवस्थायाम् अविधौ च । “किमव्यवस्थाञ्जलितोऽपि
केशवः” माघः । न० ब० । ३ मर्यादाशून्ये ४ अवहिते
५ स्थितिरहिते च ले च लि० । “स्थलारविन्दत्रयमव्यवस्था-
मिति” कुमारः “अव्यवस्थां सञ्चारिणीम्” भक्ति० ।

अव्यवस्थित लि० वि+अव+स्था+क्त न० त० । १ शास्त्रादिमर्या-
दारहिते २ अनियतरूपे “अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि
भयङ्करः” नीति० ३ चञ्चले च ।

अव्यवहार्य लि० वि+अव+हृ-ण्यत् न० त० । शयनासन-
भोजनादौ एकरावस्थानायोग्ये पतितादौ “कामतोऽव्यव-
हार्यस्तु वचनादिह जायते” स्मृतिः । अव्यवहार्यास्तु पाति-
त्यहेतुकर्मकारिणः स्मृतावुक्तावेद्यास्तेषां संसर्गविशेषोऽपिनि-
पिङ्गः यथा “याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः” देवलः “शरणा-
गतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न त्व । चीर्णव्रतानपि सदा
कृतघ्नसंहितानपि” या० सू० । स्त्रीघातकस्याव्यवहार्यत्वञ्च
हीनवर्णोपभुक्तावप्रतिरिक्तविषयम् “हीनवर्णोपभुक्ता या
त्याज्या बध्याऽपि वा भवेत्” बृह० सू० तौ तस्या बध्यत्वोक्तेः
अत्र कृतप्रायश्चित्तानामपि अव्यवहार्यत्वोक्तेः अकृत-
प्रायश्चित्तानां सुतरां तथात्वम् तच्च शङ्कापूर्व्यं प्रा० त०
रघुनन्दनेन समर्थितं यथा । “पापाभावे कथमव्यवहा-
र्यता” इति चेत् या० सू० तौ वचनादिह जायते इत्युक्ते-
स्तथात्वम् । तथाच किमिव वचनं न कुर्यात् नास्ति
वचनस्यातिभारः तथाहि पापस्य हे शक्ती नरकोत्पादिका
व्यवहारविरोधिका च । तत्रैकतरशक्तिविनाशेऽपि
व्यवहारविरोधिका शक्तिरस्येवेति यथोक्तमापस्तम्बेन
“नास्यास्मिन् लोके प्रत्यासत्तिर्विद्यते कलमपन्तु विह्वल्यते”
इति प्रत्यासत्तिर्भोजनादौ साङ्गिध्यम्” मिताक्षरायान्तु
कामतो व्यवहार्य इत्येव पाठः तथैव तेन व्याख्यातं च
“प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो व्यवहा-
र्यस्तु वचनादिह जायते” या० सू० । “प्रायश्चित्तैः वक्ष्य-
माणैरज्ञानाद्यदेनः पापं कृतं तदपैति अपगच्छति न
कामत कृतम्” किन्तु तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनबला-
दिह लोके व्यवहार्यो जायते इति” समर्थितसायमर्थ
आशङ्कापूर्व्यकं तत्रैव यथा “ननु कामकृते प्रायश्चित्ता-
भावात् कथं व्यवहार्यत्वम् ? तदभावश्च “अनभिसन्धिकृते-
ऽपराधे प्रायश्चित्तमिति” वसिष्ठवचनात्, “इयं विशुद्धि
रुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे
निष्कृतिर्न विधीयते” इति मनुवचनाच्चावगम्यते । नैतत् ।

“यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादते” इति । तथा “विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणम्भवेदिति” च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वशिष्ठवचनम् तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायः, न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति । यत्तु मनुवचनम् “इयं विशुद्धिरुदितेत्यादि” तदपीयमिति सर्वनामपरादृष्टत्वाद्दशवार्षिकव्रतचर्याया एव “कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विरधीयते” इत्यनेन प्रतिषेधो, न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य, मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शनात् । ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कस्मान्न स्यादविशेषात् ? यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्यतापि कथम्भवति ? उच्यते उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते सर्वत्र पापक्षयः यत्र तु “ब्रह्महासुरापयुक्तत्सगमादपि तद्योनिसम्बन्धावगमस्तेन नास्ति कनिन्दित कर्माभ्यासिपतितत्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्चेति” गौतमोक्तं महापातकादौ व्यवहार्यत्वं निषिद्धं तस्मिन् पतनीये कर्मणि कामतः कृते व्यवहार्यत्वमात्रं न पापक्षय इति । न च पापक्षयभावे व्यवहार्यत्वमनुपपन्नम् । द्वे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारविरोधिका च तत्रैकतरशक्त्याविनाशेऽपि व्यवहारविरोधिकायाः शक्तेर्विनाशो नानुपपन्नस्त्वात् पापानपगमेऽपि व्यवहार्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् “अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकतेऽप्याहरेकेऽनुतिनिर्दर्शनादिति” तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्राप्त्रर्थं न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । “अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्धयति । कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति” मनुस्मृत्यात् । पतनीयेऽपि कर्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्ते कल्मषक्षयो भवत्येव फलान्तराभावात् । “नास्यान्विन् लोके प्रत्यासत्तिर्विद्यते कल्मस्तु निहन्त्यत इत्यापस्तम्बस्मृत्यात्” इति ।

अव्यवहितं लि० वि+अव+घा-क्त न०त० । व्यवधानरहिते साक्षात्संबन्धे । “सिंसाधयिषाविरहविशिष्टक्षणावप्रवहितोत्तरक्षणात्पक्षिकाहमिति कभिन्नेति” दीधितिः ।

अव्यवहृतं लि० वि+अव+हृ-क्त न०त० । अवहृतव्यवहारे यस्य व्यवहारो न कृतः तस्मिन् भोगादिना स्वदूषिते च अव्यसनं न० अभावे न०त० । व्यवसनभावे न०व० । व्यवसन-

न्ये । व्यवसनानि च अष्टादश मनुना दर्शितानि यथा “दश कामसंस्त्यानि तथाष्टौ क्रोधजानि च । व्यवसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् । कामजेषु प्रसक्तो हि व्यवसनेषु महीपतिः । विवृज्यतेऽर्धधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ मृगयाक्षो दिवास्त्रः परोवादः स्त्रियोमदः । तौर्यत्तिकं दृष्टाद्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोहं ईर्ष्यास्यार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कवयोविदुः । तं यत्नेन जयेत्क्षोभं तज्जावेतावुभौ गणौ । पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत् कष्टतमं विद्याञ्चतुस्तं कामजे गणे । दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पाशव्यार्थदूषणे । क्रोधजोऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा । सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वं त्वैवातुप्रज्ञिणः । पूर्वपूर्वं गुरतरं विद्याद्वयसनमात्मवान्” ।

अव्यसनिन् लि० न०त० स्त्रियां ङीप् । व्यवसनस्य

अव्यस्तं लि० न० वृत्तः विचिन्तः विपर्यस्तः प्रथग्भूतो वा । अव्यसिन्ने २ अव्यस्यस्ते ३ ससस्ते च । [अव्यपादयोऽप्यत्र अव्याकुलं लि० न०त० । निराकुले स्वच्छन्दे स्वस्थे ।

अव्याहृतं लि० वि+आ+ह-क्त न०त० । वेदान्तमते अप्रकटीभूते श्वीजरूपे जगत्कारणेऽज्ञाने २ सांख्यादिमते प्रधाने च । “तत्रेदं तर्ह्यव्याहृतमासीत्” श्रुतिः । “सदेव सौम्येदमव्यासीत्” छा० उ० भा० “इदं नामरूपाभ्यामव्याहृतम्” अव्याज पु० न० अभावे न०त० । उल्लाभावे “इदं किञ्चाव्याजमनोहरं वपुः” शकु० । अव्याजसुन्दरीं तां विद्यानेन खलितेन योजयतां साखवि० । न०ब० । २ तच्छून्ये लि० व्याजश्च यथार्थभूतस्य वस्तुनः स्वरूपनिष्ठत्वेन इतररूपेण प्रकाशार्थः व्यापारभेदः ।

अव्यापकं लि० न०त० । अव्यापकभिन्ने २ परिच्छिन्ने च । व्यापकश्च स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगी तद्विन्नस्त्वावभावप्रतियोगी अव्यापकः यथा धूमो वह्नेरव्यापकः तस्य वज्रधिकरणे तन्मायः पिण्डे वर्त्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वात् “अव्यापकविषयतान्मन्यत्वम्” सामा० गदा० ।

अव्यापारं पु० अभावे न०त० । अव्यापारभावे न०ब० । २ व्यापारस्य । व्यापारश्च करणजन्यः क्रियाया अव्यवहितजनकः । यथा प्रत्यक्षज्ञाने इन्द्रियसन्निकर्षः । स हि इन्द्रियादुत्पन्नः प्रत्यक्षं जनयन् व्यापारो भवति एवं छिदि-क्रियायां दातृच्छेद्यसंयोगः । तथा यामादौ अदृष्टम् अव्यवहितौ परामर्शः, शाब्दबोधे पदार्थस्मरणम् इत्यादि यथावय-

मह्यम् । तथा “उत्पादना क्रियाऽपि व्यापारः ‘व्यापारो-
भावना सैवोत्पादना सैवच क्रिया’ हरिः ।

अव्यापिन् लि० न व्याप्नोति वि-आप णिनि न०त० स्त्रियां
ङीप् । १ अव्यापके २ परिच्छिन्ने च “हेतुमदनित्यमव्यापि
सक्रियमाश्रितं लिङ्गम्” सां० सू० सा० का० च । “अव्या-
पित्वं परिच्छिन्नत्वम्” सां० प्र० भा० ।

अव्याप्त लि० न ग्राप्तः । १ ग्राप्तभिन्ने इयत्तया २ परिच्छिन्ने च ।
अव्याप्ति स्त्री अभावे न०त० । १ ग्राप्ते रभावे । ग्राप्तिश्च तदभाव
वदृष्टित्वम् ग्रापकसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं
आधेयतादिवत् वस्तुस्वभावविशेषोवा मतभेदेन ज्ञेया ।
२ लक्ष्ये लक्षणस्याप्रवृत्तौ च “अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्केता
वग्राप्तिमाशङ्क्याह” दीधितिः ।

अव्याप्य लि० ग्राप्तिविशिष्टो ग्राप्यः न०त० । ग्राप्तिविशिष्ट
भिन्ने १ ग्राप्तिभूतये यथा वज्रधूमस्य अवग्राप्यः वज्रधि-
करणे तप्रायः पिण्डे धूमस्यावृत्तेः तथात्वम् । वि+आप-ल्यप्
न०त० । २ सर्ववच्छेदमप्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

अव्याप्यवृत्ति लि० अवग्राप्य सर्ववच्छेदमप्राप्य वृत्तिर्यस्य ।
स्वाधिकरणे अंशविशेषे कालभेदे वा अस्थिते पदार्थे यथा
संयोगादिर्घटादिषु न सर्वदेशं ग्राप्य स्वाधिकरणे
गृह्यादौ तिष्ठति । तथा आत्मनि ज्ञानादिकं न सर्वदा
तिष्ठति । अतः संयोगादीनां स्वाधिकरण एव अंश-
भेदे कालभेदे च असत्त्वान्तात्त्विकम् । अवग्राप्यवृत्तिनि-
नियामकश्च देशः कालश्च तत्र देशे सत्त्वे कचित् कालस्य
देशभेदस्य वा नियामकत्वं क्वचित् कालसत्त्वे देशस्य इति
अवग्राप्यवृत्तयश्च संयोगविभागादयो दैशिकाः कालिकाश्च
तथा आत्मनि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नधर्माधर्मभावना-
ख्यसंस्काराः तेषां देहावच्छेदेन सत्त्वेऽपि घटाद्यवच्छेदे-
नासत्त्वात् देहावच्छेदेऽपि सर्वदाऽसत्त्वाच्च तथात्वम्
एवं शब्दस्य दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तित्वम् गन्धादयस्तु
कालिकाव्याप्यवृत्तयस्ते हि स्वाधिकरणे एव उत्पत्तिकाले
प्रलये च परमाणौ न तिष्ठन्ति । संयोगेन घटादयोऽपि
दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तयः । “अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको
विशेषगुण इष्यते” भाषा० “अवग्राप्यवृत्तिसाध्यकसङ्केता-
विति” दीधितिः ।

अव्याप्यम पु० अभावे न०त० । १ व्याप्याभाभावे परित्यज्य
प्रधानव्यापाराभावे २ विशेषेण विस्ताराभावे च न०ब० ।
३ तच्छब्दे लि० ।

अव्यावर्तक लि० न ग्राप्तवर्तयति इतरेभ्यो निवारयति

वि+आ+वृत्-णिच्-ण्वल् न०त० । १ रक्ष । दहतनिवारणे
२ इतरस्मादभेदासाधके ३ अविशेषके च ।

अव्यावर्तन न० वि+आ-वृत्-णिच्-ल्युट् अभावे न०त० ।
इतरस्मादनिवारणे न०ब० । ग्राह्यसिन्धुन्ये लि० ।

अव्याहृत लि० विशेषेणाहृतः प्रतिरुद्धः न०त० । ग्राघात-
भूतये ग्राघातश्च विरोधप्रतिसम्भारनैनाप्रसङ्गः २ अप्रति
रुद्धे च । “अवग्राहताच्चः सर्व्वत्” पुरा० ग्राहृतं
मिथ्यार्थकं तद्विज्ञे ३ सत्ये वाक्ये न० ।

अव्याहृतत्व न० अवग्रहृतस्य भावः त्व । १ ग्राघाताभावे हेम
चन्द्रोक्ते २ वाक्यगुणभेदे च ते च गुणाः यथा “संस्कारवत्त्वमौ-
दाय्यसुपचारपरीतता । मेघनिर्वोषणास्मीयं प्रतिनादविधा-
यिता ॥ दक्षिणत्व सुपनीतरागतत्वं च महार्थता । अव्याहृत-
त्वं ह्लिष्टत्वं संशयानामसम्भवः ॥ निराकृतान्योत्तरत्वं हृद्-
यङ्गमिताऽपि च । मिथः साकाङ्क्षताप्रस्तावौचित्यं तत्त्वनि-
वृता ॥ अप्रकीर्णं प्रकृतत्वमसंज्ञाव्यान्यनिन्दिता । आभि-
जात्यमतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्तता ॥ असमवेधितौदार्यं
धर्म्मार्थप्रतिबद्धता । कारकाद्यविपर्य्यासोविभ्रसादिविद्यु-
त्ताता ॥ चित्तकृत्त्वमङ्गुतत्वं तथानतिविलम्बिता । अनेक
जातिवैचित्त्वप्रसारोपितविशेषता ॥ सत्त्वप्रधानता वर्णपद
वाक्यप्रविभक्तता । अव्युत्थितिरखेदित्वम्यच्च लि० शब्द वा
गुण्याः” ॥

अव्युत्पन्न लि० वि+उद्+पद-क्त न०त० । समुदायशब्दस्या-
वयवशोऽर्थबोधकताशक्तिः व्युत्पत्तिः तच्छून्ये अवयवार्थभूतये
शब्दे, “उष्णादयो व्युत्पन्नाः प्रातिपदिकम्” पा० ।
२ शब्दावयवार्थानभिज्ञे अवैयाकरणे च ।

अव्युत्थिति स्त्री वि+उद्+स्था-क्तिन् अभावे न०त० ।
उत्थानाभावे २ वाक्यगुणभेदे च अवग्राहृतत्वशब्दे विवृतिः ।

अव्रण लि० नास्ति व्रणोऽस्य । १ व्रणभूतये व्रणश्च क्षतादि
“तत्वादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठि-
कापरीणाहृष्टज्वप्रायतमव्रणम्” सुश्रु० २ नेत्ररोगभेदे
“यत् सव्रणं शुक्रमथाव्रणं वा पाकात्ययश्चाप्यजका
तथैव । चत्वार एतेऽभिहिता विकाराः कृष्णाश्रयाः
संघटतः पुरस्तात्” इति विभज्य, व्रणव्रणमायुक्तं
सुश्रुते “सितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुग्-
न्युक्तम् । विहायसीवाभ्रदलाङ्गुकारि तदव्रणं साध्यतमं
वदन्ति” “अनेनाप्रहरेच्छुक्रमव्रणं कुशलोभिषक्” सुश्रु० ।

अव्रत लि० नास्ति व्रतं विहितनियमो यस्य । शास्त्रविहित
नियमभूतये “अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजी-

विनाम्। नैषां प्रतिग्रहोद्देशो न शिला तारवेच्छि-
नाम्” मनुः ।

अत्रत्यं लि० प्रताप हितम् यत् न०त० । व्रतकाले-
अनाचरणयोगेऽन्तकथनादौ “अव्रतं वा व्राहरति
तन्मथ्या करोति व्रतम्” शत० ब्रा० ।

अश संज्ञितौ-व्याप्तौ च स्वादि० आत्म० सक० वेत् । अश्रुते
आश्रित आश्र आनये । अश्रिता-अष्ट अश्रिते-
अश्रित्यते अश्रुवानः अश्रिः वृष्टिः समष्टिः “ख-
प्राष्टपेयैरिव चानशेऽश्रैः” भट्टिः “प्रतापस्तस्य
भानोश्च युगपद्यानये दिशः” रघुः ।

अश भोजने क्रादि० पर० सक० सेट् । अश्राति आशीत् ।
आश । अश्रिता अश्रित्यति । “तत्रहं परञ्च नास्मीवात्
प्राजापत्यं चरन् द्विजः, मनुः तदहं भक्त्युपहृतम-
श्रामि प्रयतात्मनः” गीता ।

अशकुन पु० न० अप्राशस्ये न०त० । दुर्निमित्ते अनिष्टसूचके
काकादिदर्शने। अशकुनश्च द्विविधा औत्पातिकाः साधर-
णाः काकादिदर्शनादयोऽसाधारणाः । असङ्गलशब्दे
३१७, १८ पृष्ठे विवरणम् “अपयाति सरोषया निरस्ते
कृतकं कामिनि चुलुवे मृगाक्ष्या । कलयन्निव सव्ययोऽ-
वतस्थेऽशकुनेन स्वर्तितं” किलेतरणं” माघः । “सा-
हस्रं नैवाशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंसः” नैष० ।

अशक्ति लि० न०त० “समर्थमिन्ने शक्त्यात्मने” १पूर्वोत्पन्न-
मशक्तं नियतं मृहदादिस्वरूपपर्यन्तम्” सा०का० ।

अशक्ति स्त्री अभावे न०त० । १सामर्थ्याभावे “अमेण तद-
शक्ता वा न गुणानामियत्तया” रघुः । २अपाटवे सम्बन्ध-
मतसिद्धे बुद्धेः ३ज्ञानजननासामर्थ्यभेदे च सा च “एष
प्रत्ययसर्गो विपर्ययोऽशक्तिस्तद्विद्विद्याख्यः” इति सामान्यत
उक्तम् “पञ्च विपर्ययभेदाः भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् ।
अष्टाविंशतिभेदा” इति । अशक्तीर्विमज्ज्य “एकादशेन्द्रिय-
बधाः सह बुद्धिबधैरशक्तिरुद्दिष्टा । सप्तदश बधा बुद्धेर्विपर्यय-
यात् तद्विद्विद्याम्” सा०का० “बाधिर्यं, कुष्टिताऽन्धत्वं,
जडताऽजिघ्रता तथा । मूकता, कौण्ड्यपङ्क्तुत्वकौव्योदा-
वर्त्तमन्दताः” । यथासंख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां
बधाः एतावत्येव तद्वैकल्यात् बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे
भवति । तथाचैकादशहेतुकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्ति
रुच्यते । हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामानाधिक-
रण्यम् । तदेवमिन्द्रियबधद्वारेण बुद्धेरशक्तिसङ्गा स्वरूप-
तोऽशक्तीराह सह बुद्धिबधैरिति । कति बुद्धेः स्वरूपतोबधा

इत्यत आह सप्तदश बधा बुद्धेः, कुतः ? विपर्ययात्तद्वि-
द्विद्याम्, तद्विपर्ययवधेति तद्विपर्ययास्तद्विद्विद्यान्वधा
भवन्ति । एवं सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्ययास्तद्विद्विद्यान्वधा
अष्टौ भवन्तीति” सा०का० दर्शिता । व्याख्यातञ्चैतद्विद्विद्या-
भिः, “पूर्वाङ्गे चानेन्द्रियाणाम् अपाटवसुक्तराङ्गे कर्मेन्द्रिया-
णामिति मनसस्तु उभयेन्द्रियासुक्तराङ्गेऽभिनिवेश इति
भेदः । तत्र बाधिर्यं श्रोत्रगतं शब्दग्रहणापाटवम् ।
कुष्टिता त्वगतं स्पर्शग्रहणापाटवम् । अन्धत्वं नेत्रगतं
रूपग्रहणापाटवम् । जडता रसनागतं रसग्रहणा-
पाटवम् । मूकता वागिन्द्रियगतं वचनापाटवम् । कौण्ड्यं
हस्तगतमादानापाटवम् । पङ्क्तुत्वं पादगतं चलना-
पाटवम् । कौण्ड्यसुपस्थगतं मैथुनासामर्थ्यम् । उदावर्त्तः
अपानगतं विषोत्सर्गासामर्थ्यम् । मन्दता मनोगतं सुखा-
द्विषयग्रहणासामर्थ्यम् । एकादशेति पञ्च चानेन्द्रियाणि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति एकादशेन्द्रियाणां बधाः स्वस्व-
कर्मात्मस्वरूपा धर्मभेदाः तद्वैकल्यात् बुद्धेः स्वविषयाग्र-
हणमिष्यते अतो बुद्धेरशक्तिरेकादशविधैवेत्याह तथा चेत्या-
दि । ये बुद्धेः सप्तदश भेदा उक्तराङ्गे वक्ष्यन्ते तैः सप्तदशभिः
सह मिलिता एकादश भेदाः अष्टाविंशतिभेदाः स्युः । तथा
च शक्तिरष्टाविंशतिभेदा इति यदुक्तं तत् समर्थितमिति”
अशकुम्भी स्त्री अश्रुते व्याप्नोति अश-अच् अशा स्तुभाति
जलमाष्टनोति स्तु नुभ-बा०-ट प्रबो० सखोपः टित्त्वात्
जोप् कर्म० । अत्यकालेन जलव्यापके जलोपरिजाते
(पाना) इति ख्याते त्वणभेदे ।

अशक्य लि० न शक्यते शक-क्यप् न०त० । असाध्ये “अश-
क्यशक्यमिचचारहेतुर्वाणी न वेदा यदि सन्तु के ह” नैष० ।
अशङ्का स्त्री अभावे न०त० । १संशयाभावे २त्रासाभावे च
न०त० । ३तच्छून्ये लि० ।

अशङ्कित लि० शकि-क्त न०त० । १अभोते २सन्देहरहिते च ।

अशत्रु पु० न शतयति शद-खर्द्ये त्रुन् न०त० । १चन्द्रे
शब्दच० । विरोधे न०त० । शत्रुभिन्ने २मिते च ।

अशन न० पु० अश्रुते व्याप्नोति अश-ल्यु । १पीतसालवृक्षे
दन्त्यमध्योऽप्ययसत्वार्ये भावे ल्युट् । २व्याप्तौ, ३भोजने च
“सुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्”
ति०त०सृष्ट० । कर्मणि ल्युट् । ४भोज्ये अन्ने न०
“पूजयेद्दशनं नित्यमद्याञ्चैतदकुत्सयन् । दृष्ट्वा हृष्येत्
प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः । पूजितं ह्यशनं नित्यं बल-
मूर्जञ्च यच्छति । अपूजितं च तद्वृत्तम्” मनुः । “एवं

प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशनैः" मनुः "अशन-
पते ! अशनस्य नोर्देहि" शत० ब्रा० ।

अशनपणी स्त्री अशनस्य पीतशालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
(आराटो) इति ख्याते वृक्षभेदे सा हि पीतशालतुल्यपर्णा ।
अशना स्त्री अशनमिच्छति-अशन+क्यच्-क्लिप् । भोजने-
च्छायाम् । शसाद्यचि अशन इत्यादि । "अशनापिपासे
सौम्य ! विजानीहि" छा० उ० ।

अशनाया स्त्री अशनमिच्छति अशन+क्यच्-स्त्रियाम् भावे अ ।
भोजनेच्छायाम् । "च्युताशनायः फलवद्भिभूत्या" भट्टिः
"अन्नाद्वा अशनाया निवर्तते पानात् पिपासा" शत०
ब्रा० । "अशनाययाशनाया हि ऋत्युस्तन्मनोऽकुरुत" वृ० उ० ।

अशनायित लि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-कर्त्तरि क्त ।
१ भोजनेच्छावति क्षुधिते । भावे क्त । २ भोजनेच्छायां न०
अशनायुक् लि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-उक्तञ् उन्
स्वार्थे कन् वा । भोजनाभिलाषुके । "अन्नमेव तन्मध्यती धीयते
ऽशनायुको यजमानो भवत्यशनायुकाः प्रजाः" ता० ब्रा० ।

अशनि पुं० स्त्री अशने संज्ञानि अश-अनि । १ मेघोत्पन्ने
१ ज्योतिषि २ इन्द्रे "स्तनयितु रेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिः
कतमः स्तनयितु रशनिः" शत० ब्रा० । शतृषातके ३ अतृयाजे
"अशनिरेव प्रथमोऽतृयाज" इत्युपक्रमस्य "अशनि-
रिन्द्रोऽवहन्ति" शत० ब्रा० । ४ इन्द्रास्त्रे वज्रे, प्रस्तरवर्षिणि
५ उलकाविशेषे, इविद्युति च । "अशनेरष्टतस्य चोभयो-
र्वशिनश्चान्नुषराश्च योनयः कुमा० ७ अग्नौ ऽविद्युदग्नौ
"तमब्रवोदशनिरसीति तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रू-
पमभवद्विद्युद्वा अशनिस्तस्याद्यं विद्युद्वन्यशनिरवधीदि-
त्याहुः" शत० ब्रा० । वज्रं च वृत्ताक्षुरवधार्यमिन्द्रेण
दधीचोऽस्थीनि गृहीत्वा विश्वकर्मणा कारितमिति
भाग० ईस्त० । "सववन् । ग्राहि भद्रं वोदध्यञ्चष्टमि-
सप्तमम् । विद्याव्रततपःसारं गात्रं याचत सा चिरम् ।
स वा अधिगतो दध्यङ्ङन्विभ्यां ब्रह्म निष्कलम् ।
यद्वा अश्वविरोनाम तयो रसरतां व्यधात् । दध्य-
ङ्ङन्विभ्यां स्वप्ने वक्ष्मभेद्यं मदात्मकम् । विश्वरूपाय-
यत् प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधास्ततः । युष्मभ्यं वाचितोऽन्विभ्यां
धर्मोऽङ्गं स दास्यति" । ततस्तेरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनि-
श्चितः । येन वृत्रशरो हृत्तां मृतेजउपहंसितः" । इति
विष्णुकोक्तेनेन्द्रेण तथा कृते स आह "तथाभियाचितो
देवैर्भगविराज्ज्वलन् महान् । मोदमान उवाचेदं
प्रहसन्निव भारवन् । अपि इन्द्रारकायूयं न जानीत शरी-

रिणाम् । संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः ।
जिजीविषणां जीवानामात्मा प्रेष्ठइहेसितः । कउत्सहेत
तं दातुं भिक्षमाणाय जिष्णवे" इति दधीचोक्ते देवैः
पुनरुक्तम् यथा "किं तु तद्दुस्वयं ब्रह्मन् । पुंसां भूतानु
कम्पिनाम् । भवद्विधानां महतां पुण्यलोकैककर्मणाम् ।
नूनं स्वार्थपरोल्लोको न वेद परसङ्कटम् । यदि वेद न
याचेत नेति नाह यदीश्वरः । इत्युक्ते दधीचोक्तम् "धर्मं
वः श्रोतुर्कामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः । एष वः प्रियमात्मानं
दुस्वयं सन्त्यजाम्यहम् । योऽधुवेणात्मना नाथा । न धर्मं
न यशः पुमान् । ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ।
एतावानव्ययोधर्मः पुण्यल्लोकैरुपासितः । योभूतशोक-
हर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति । अहो दैन्यमहो कष्टं
पारक्यैः क्षणभङ्गुरैः । यच्चोपकुल्यां दस्वार्थैर्मलैः स्वप्नाति-
विग्रहैः । श्रीवादरायणिरवाच । "एवं कृतव्यवसितो
दध्यङ्ङन्विभ्यां स्वस्तुम् । परे भगवति ब्रह्मज्ञा-
त्मानं सन्नयन् जहौ । गताच्छासुमनोबुद्धिस्तत्त्वदृग्-
ध्वस्तबन्धनः । आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे-
क्षितम् । अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वक-
र्मणा । सुनेः शक्तिभिरुत्सिक्तं भगवत्तेजसान्वितम्" ।

अशब्द लि० नास्ति शब्दो, वेदादौ वाचकशब्दो वा यस्य ।
१ शब्दहीने, वेदे २ वाचकशब्दवर्जिते प्रधाने "ईक्षतेर्ना
"शब्दमिति" शारीरकसूत्रम् ३ शब्दादिगुणहीने ब्रह्मणि
च न० "अशब्दमस्यैव रूपमव्ययमिति" श्रुतिः

अशरीरं लि० नास्ति शरीरं तदभिमानो वा यस्य । "प्रत्यग्ज्ञान
शिक्षिध्वस्ते मिथ्याज्ञाने सहेतुके । नेतिनेतितत्त्वस्वरूपादश-
रीरो भवत्ययम्" इत्युक्तलक्षणे सकलनिषेधरूपे १ परमा
त्मानं, २ शरीराभिमानान्धन्ये जीवन्मुक्ते "अशरीरं वा वसन्तं
प्रियाप्रिये न स्पृशतः" इति श्रुतिः । ३ देहान्धन्ये ४ सीमा-
सकोक्ते देवे ५ ईश्वरे च परमात्मस्वरूपत्वात् ईश्वरस्याशरी-
रत्वम् "तदैकत बद्धं सां प्रजायेति श्रुत्या तस्मैचित्त्वं यदुक्तं
तदसङ्गतं शरीरं विना ज्ञानानुपपत्ते रित्याशङ्कापूर्वकं
शा० भा० तत् समर्थितं यथा "प्राशुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरी-
रादिसंबन्धमन्तरेणेचित्त्वमनुपपन्नमिति न तच्चोद्यमवत-
रिति सविहप्रकाशवत् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वेन ज्ञान-
साधनपेक्षाहपपत्तेः । अपि च अविद्यादिमतः संसारिणः
शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणर-
हितस्येश्वरस्य । मन्त्रो चैतावीश्वरस्य शरीराद्यानमेक्षतासना-
वरणज्ञानतां च दर्शयतः । "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न

तत्समसाध्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैः श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति” “अपाणिपादोजवनो ग्रहीता पश्यथ कक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति-वेत्ता तमाह्वयम्” पुरुषं महान्तमिति” च। ननु नास्ति तत्र ज्ञानप्रतिबन्धकारणानोचरादन्यः संसारी। “नान्योऽतोऽस्ति इति विज्ञातेति” श्रुतेः तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नैव संसारीति। अतोच्यते सत्यं नैवरादन्यः संसारी तथापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्ध इत्यतएव घटकरकगिरिशुहाद्युपाधिसंबन्ध इव व्योम्नः, तत्कृतशब्दप्रत्ययव्यवहारा लोकाश्च दृष्टाश्च, घटच्छिद्रं करकच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमित्यावृद्धिर्दृष्टा तथेहापि देहादि संघातोपाधिसंबन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमित्यावृद्धिः। दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसंघातेऽनात्मन्यात्माभिनिवेशी-मिथ्यावृद्धिमात्रेण सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्ष-मोक्षितत्वसुपपन्नं संसारिणः भा०। जीवस्यापि अवास्तविकं सशरीरत्वं तदपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा “शरीरे पति-तेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत् न सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात्। नह्यत्मानः शरीरात्माभि-मानलक्षणं मिथ्याज्ञानं सुज्ञा अन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् नित्यमशरीरत्वम् अकर्मनिमित्तत्वा-दिति चावोचामः। तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीर-त्वमिति चेत् शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वात् धर्मा-धर्मयोरात्मकतत्वाविज्ञेः। शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयो-स्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्। अन्यपरम्परै-र्वैषाऽनादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृ-त्वानुपपत्तेः। सन्निधिमालेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृ-त्वमिति चेन्न धनदानाद्युपाजितमलसम्बन्धत्वात् तेषां कर्तृत्वापपत्तेः। नह्यत्मानो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् मिथ्या-भिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः” शा० भा०।

अशरीरत्व न० अशरीरस्य भावः त्व। १ शरीरसम्बन्धराहित्ये २ मोक्षे च। यथा मोक्षस्याशरीरत्वं तथोक्तं शा० भा०। “अशरीरं वायुसन् प्रियाप्रिये न स्पृशतः” इति प्रियाप्रियस्य र्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्या-शरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते। धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्य र्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते। अशरीरत्वमेव धर्म-कार्यमिति चेत् तस्य स्वाभाविकत्वात्। “अशरीरं

शरीरेषु अनवस्थे व्यवस्थितम्। महान्तं विभुमात्मानं सत्त्वा धीरो न शोचति” “अप्राणो ह्यमनाः शुभः अस-ङ्गो ह्यमं पुरुष” इत्यादि श्रुतिभ्यः। अतएवाहुः केयफल विलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्”। अयं भावः अभावस्याधिकरणानतिरेकेण शरीरसम्बन्धा-भावस्य ब्रह्मरूपतया मोक्षस्य तदभिन्नतया च तथात्वम् इति। अशरीरिन् त्वं न शरीरी। १ देहमन्ये ब्रह्मणि २ मोक्षासक्तो देवमात्रे च। शरीरसञ्चारविह्वले नास्त्यस्य इति न० त०। २ शरीरेणाहुचार्ये आकाशशब्दे। उभयत्र स्त्रियां ङीप्। “वायुवाचाशरीरिणी” भा० आ० प०। [मन्ये त्वि०। अशर्मन् न० विरोधे न० त०। १ शर्मभिन्ने दुःखे न० ब०। २ सुख अशाखा स्त्री नास्ति शाखा यस्याः। श्रुतीहणे राजनि०। २ शाखामन्ये दृष्टमात्रे त्वि०। अशान्त त्वि० विरोधे न० त०। शान्तभिन्ने शमहीने “नास्ति बुद्धिरशुक्तस्य-अशान्तस्य कुतः सुखम्” गीता। [त्वि०। अशान्ति स्त्री अभावे न० त०। १ शमाभावे न० ब०। २ शममन्ये अशान्त त्वि० न शास्वतः। अनित्ये अस्थिरे। अशासन त्वि० अभावे न० त०। १ शासनाभावे न० त०। २ शास-नमन्ये। [वेदादिविरुद्धे नास्ति कागमादौ। अशास्त्रे न० शास-करणे द्रुत् शास्त्रं वेदादि विरोधे न० त०। अशास्त्रीय त्वि० शास्त्रे विहितः छ न० त०। शास्त्राविहिते निषिद्धे।

अशास्य त्वि० शास-वा० ख्यत्। शासितमशक्ये दुर्हान्ते। अशिक्षित त्वि० विरोधे न० त०। शिक्षामन्ये गति-नैपुण्यमन्ये हयादौ। अशित त्वि० अश-कर्म्मणि क्त। १ भक्षिते “आपय्य तदशितं नयन्ते” “अन्नमशितं लोधा विधीयते” “तेजोऽशितं लोधा विधीयते” इति च छा० उ०। कर्त्तरि क्त। २ अश-नेन हस्ते आशितङ्गवीनः भावे “क्त” ३ अशने न०। अशित्र पु० अश-संहृतौ इत्। १ चौरैः भोजनार्थात् कर्म्मणि इत्। देवभक्ष्ये २ चरौ। अशिक्षित त्वि० विरोधे न० त०। शिक्षितभिन्ने दृढे। अश्लिपद त्वि० न श्लिपदः पदरोगभेदः वेदे पु० ललोपः न० ब०। श्लिपदरोगमन्ये। “शिवा देवीरश्लिपदा भवन्तु सर्वाः” ऋ० ७, ५०, ४। अशिमिद त्वि० “शिमिर्वधकर्म्मा” निरु० शिमिं हिंसां ददाति दा-क उ० प० स०। अहिंसके “सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु” ऋ० ७, ५०, ४।

अशिर पु० अश-इरच् । शराक्षसे २अग्नौ तस्य सर्वं भक्षत्वात्तथात्वम् । भास्करे ४वायौ च तयोर्व्यापकत्वात्तथात्वम् । ईनार्थां स्त्री टाप् ।

अशिरस् पु० नास्ति शिरोऽस्य । १कवन्वे २अप्यन्ये लि० । अशिरस्स्नान न० न शिरसा स्नानम् । शिरोमज्जनमन्ये स्नाने । अशिव न० विरोधे न० त० । १मङ्गलभिन्ने २तद्वति लि० ३उपे च ५व० । ४अमङ्गलशब्दोक्तौ तत्सूचके लि० । अशिशिषा स्त्री अशिशिष्या अश-सन्-भावे अ । भोजने-च्छायाम् “दृश्यते ह्युत्क्रान्तौ प्राणस्याशिशिषाऽतो व्याददातीति” आ० उ० भा० ।

अशिशु पु० विरोधे न० त० । १शिशुभिन्ने तस्य “जातमातः शिशुस्तावद्यावदष्टौ समा वयः” इति स्मृत्युक्तवयोऽनिक्रान्ते २नववर्षवयस्ते च । नास्ति शिशुस्य । २शिशुन्ये लि० । स्त्रियां ङीप् लोके, वेदेऽपि कचित् “आ धेनवोधुनयन्तामशिश्वीः” ऋ० ३, ५५, १६ । “नो मा कुलानो गृहेभ्यो धेनवोऽगुस्तनाभजो अशिश्वीः” ऋ० १, १२०, ८ ।

अशिश्रि लि० न० त० । १उपदिष्टभिन्ने यस्य शासनं न कृतं तस्मिन् । शिष्टः साधुः विरोधे न० त० । २असाधौ साधुत्वञ्च वेदार्थे विश्वासवत्त्वमिति दिनकरी ३तद्विन्ने नास्तिके ४वर्णसङ्करकारके व्यभिचारवति च “अशिष्टव्यवहारे दाण्यः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया” वार्त्ति० ।

अशिश्रि लि० अश्राति अश-अच् अतिशयने इङ् । १भोक्तृ तमे २अग्नौ पु० तस्य सर्वभक्षकत्वात्तथात्वम् । “अशीतमेत्यशिश्रो ह्यग्निः” शत० ब्रा० ।

अशीत न० विरोधे न० त० । १उष्णस्य २तद्वति लि० । शीतं हिमं तद्वाधा न० व० । हिमबाधामन्ये लि० “अशीतास्तरवोमाषे” नीतिः । [अशीतकिरणादयोऽप्यत्र ।

अशीतकर पु० अशीत उष्णः करो यस्य । उष्णांशौ सूय्ये अशीतम् पु० अश्राति अश-बा० इति ततः तमप् वेदे दीर्घः ।

भोक्तृतमे अग्नौ “अशीतमेत्यशिश्रो ह्यग्निः” शत० ब्रा० ।

अशीति स्त्री दशानामवयवं दशतिः दशकम् अष्टयुग्णिता दशतिः नि० अशीत्यादेशः । अष्टयुग्णिते दशके (आशी) १संख्याभेदे, २तत्सङ्ख्यान्विते च । “अशीतिभागो वृद्धिः खान्मासिमासि सत्रत्यके” या० सू० । अर्वागृहादशवर्षीयादशीतेऽर्द्धमेव च” सू० त्रिः अशीतिः परिमाणस्य ठन् । अशीतिक” तत्परिमिते लि० ।

अशीर्षिक लि० नास्ति शीर्षं यस्य ग्रीवादि० ठन् । अशीर्षवति १मस्तकमन्ये २अप्यन्ये च ।

अशील न० विरोधे न० त० । १दृष्टीले न० त० २शीलशून्ये लि०

अशुच् लि० नास्ति शुगलः । शोकशून्ये ।

अशुचि लि० विरोधे न० त० । १शौचशून्ये २अपवित्रे मूत्रादौ च । स्त्रियां ङीप् । “अशुच्योनैव तास्तेन येन वैकारिकं हितत्” शब्दः । शुचितत्कालजीविनां कर्माधिकारित्वेनाशुचेः पर्युदस्तत्वम् “अशुचिद्रव्याणि च अशुद्धिगच्छे वक्ष्यन्ते” अतानामुपवासानां आज्ञादीनाञ्च सङ्गमे । करोति यः चौरकर्म सोऽशुचिः सर्वकर्म्मसु” सू० त्रिः “तिरात्मशुचिर्भवेत्” सू० त्रिः । अशुचित्वं च वैदिककर्मानर्हत्वप्रयोजकोधर्मविशेषः तच्च कर्त्तृनिष्ठं द्रव्यनिष्ठञ्च । सूतकनिमित्तं दुष्टद्रव्यसंसर्गकतञ्च कर्त्तृनिष्ठम् । द्रव्यनिष्ठञ्च वस्तुस्वभावकतम् “यथा मलमूलपुरीषास्य निर्गतं ह्यशुचि सूतम् । नारं स्मृत्वा तु सक्नेहं सचेलं जलमाविशेदित्यादि स्मृत्युक्तं तत्संसर्गयुतद्रव्यनिष्ठञ्च अधिकमशुद्धिगच्छे वक्ष्यते । शुचिः शुभः । तद्विन्ने ३क्षणवर्षे पु० ४तद्वति लि० स्त्रियां वा ङीप् । तस्य भावः अण् अशौचम् अण् आशौच्यम् । अशुचिभावे न० “आशौच्यात् विप्रमुच्येत ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च” सू० त्रिः वा पूर्वपदद्विः अशौच्यमपि तत्रैव । अशुचौ भवः अण् वा पूर्वपदः दीर्घ अ(आ)शौच्यः तद्वे लि० ।

अशुद्ध लि० विरोधे न० त० । १शुद्धभिन्ने सदोषे २अपवित्रे च दोषश्च नानाविधः व्याकरणादिलक्षणानुसारित्वे शब्दस्य दोषः शास्त्रनिषिद्धतयाऽनुष्ठाने कर्म्मणां दोषः यथा हिंसादेः पापजनकतया सदोषता । स्नानाद्यपनेयमलादेशे सदोषता विवरणमशुद्धिगच्छे । “सर्वतीर्थेष्वपि स्नातो ह्यशुद्धः पुनरेव सः” सू० त्रिः एतच्च मनःशुद्धिप्रशंसार्थवादः ।

अशुद्धि स्त्री अभावे न० त० । १शुद्धभावे दोषे न० त० । २शुद्धिशून्ये दुष्टे । तत्राशुद्धिस्तत्प्रतियोगितया शुद्धिश्च निरूपिता हेमाद्रौ आ० ख० । ततः सारांशः । अशुद्धिर्नाम कर्त्तृद्रव्यादेः स्पर्शनाद्यनर्हतापादकोदोषविशेषः शुद्धिस्तदीयसंस्कारापादिता तद्विद्वत्तिः । शुद्धिमतएव सकलकर्म्मपयोगयोग्यत्वम् “श्रौतं स्मार्त्तं” तथा कर्म्म कर्त्तव्यमधिकारिणा । शुचिना साधनैः शुद्धैः सम्यक् अज्ञानितेन च” ब्रह्मा० पुरा० उक्तेः । अतो यथाशुद्धं शुचिना शुचिभिरेव द्रव्यैराचरणीयम् । ते चोभे अपि शास्त्रैकगम्ये । नन्वत्र किं शास्त्रेण लोकव्यवहारप्रसिद्धेः शुद्धशुद्धोः, व्यवहारेणैव हि लोको जुगुप्सितमूलपुरीषादिंसङ्घट्टं द्रव्यमशुद्धमिति प्रजाहंनानाद्यपनीतगन्धञ्च शुद्धमिति, सत्यमर्थं

लोकव्यवहारः कचिदेव जुगुप्सितस्पर्शोपहतएव द्रव्ये, न सर्वत्र । तत्रापि सामान्यतयासौ व्यवहारो न द्रव्यदेशकालाख्यादिभेदकतो, नवा शुद्धशुद्धितारतम्यविशेषकतः । अतः सर्वत्र विशेषतश्च शुद्धशुद्धीः शास्त्रादेव निश्चयः । यस्तु चण्डालादिसर्शादावपि विशेषतश्च लोकव्यवहारः स तु शास्त्रमूलप्रसिद्धिमाश्रित्यैव यागदानहोमादिषु श्रेयसाधनत्ववत् । कथं पुनः कार्यार्थपरेण धर्म्मशास्त्रेण शुद्धशुद्धिरूपस्य सिद्ध्यर्थं सावगतिः ? श्रुतार्थापत्त्येति ब्रूमः । तथाहि यथा दर्शयौर्ध्वमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ क्षणिकानां यागानां श्रूयमाणकालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथास्तुपपत्त्या पुरुषे शुभापूर्वसिद्धिः, यथा च क्षणिकसावगोरेणस्य श्रुतकालान्तरभाविश्रयतनासाधनत्वान्यथास्तुपपत्त्या दुरितापूर्वसिद्धिः । तथा मूलशरीरादिससृष्टेन न व्यवहर्त्तव्यम् प्रक्षालनप्रोक्षणादिसंस्कारवता तु व्यवहर्त्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधतदभ्युत्थानान्यथास्तुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्धिशुद्धिरूपसिद्ध्यर्थकत्वनाना विरुध्यते । अथ वा शुद्धशुद्धिरूपं नानां सिद्ध्यर्थवादपरत्वमेवास्तु तासां च तादृशमेव वेदवाक्यं मूलं कल्प्यते अर्थमाणायांनुसारिणी हि वेदकत्वनाना नास्ति नियमः कार्यार्थपरेणैव वेदेन भावप्रमिति “तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नायः” इति न्यायेन सिद्ध्यर्थानामपि विध्यैकवाक्यतया प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । प्रकृते च कर्म्मविधायके प्राशुक्ता ब्रह्माण्डवाक्ये अधिकारिविशेषणतया साधनविशेषणतया च शुद्धे, अशुद्धे च पर्युदस्ततया सिद्ध्यथा अपि विधिनैकवाक्यतया प्रामाण्यसम्भवः । किञ्च प्रक्षालितेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमविधिर्दृश्यते अतो वेदमूलकत्वनाना । अतः शुद्धशुद्धी उभे अपि शास्त्रादेवावगम्य । तदुक्तं “शुद्धशुद्धी हृदयत्वादिज्ञायेते यथाश्रुति” तदेवं वसा शुक्रमित्यादिभिरशुद्धिचनैरशुद्धिर्गम्यते जलेनैव विगुध्यतीत्यादिभिश्च शुद्धिर्विधीयते । अतोऽष्टकादिस्मृतिवत् वेदमूले एव शुद्धशुद्धिरुद्धिः । शुद्धिवचनैश्चाशुद्धिराक्षिप्यते शुद्धिर्हि मूलाद्युपघातेनाशुद्धानां द्रव्याणां संस्काररूपा कर्म्मव्यतया विधीयते न पुनः शुद्धानाम्, न हि सुवर्सादयः भावा स्वभावेनाशुद्धाः येन प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन् । अथादृष्टार्थं ग्रीहिप्रोक्षणवत् प्रयोगकाले संस्कारोविधीयते इति चेत् न तथात्वे अशुद्धिज्ञापकं वचनं विरुध्यते अतः सिद्धं शुद्धशुद्धीः शास्त्रगम्यत्वम् । तत्र शुद्धिर्ज्ञानाविधाऽपि संक्षेपात् द्विविधा बाह्या

आभ्यन्तरा च । यथा “अथातः शौचाध्यायं व्याख्यास्यामस्तद्विधिविधम् बाह्यमाभ्यन्तरञ्च आन्तरं शौचं नाम तद्यदहङ्कारनिन्दितेभ्यो मनो निवर्त्तते, बाह्यमपि गन्धलेपस्नेहोपघातेऽङ्गिरनिष्टपुरुषस्पर्शने प्रोक्षणाच्छुचिरित्यशुचिप्रतिषेधः, हृदयशौचमनुवृत्तता साधुता, कर्म्मशौचमर्गहितकर्म्मण्यता, शरीरशौचं ऋद्धिरङ्गिष्ठ, वाचाश्च अप्रियानृतनिष्ठयुर्वर्जनम्, मनसो मिथ्यासंकल्पप्रतिषेधः, बुद्धेर्ज्ञानम् । श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छ्रुतैः पर्युपासितम्” । “बाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तःशौचमर्हिसनम्” इति च उच्यते । “अङ्गिः शुध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति । अर्हिसया च भूतात्मा मनः सत्येन शुध्यति” इति “कालोऽग्निर्मनसः शुद्धिरुदकाद्यनुलेपनम् अविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधं शौचमुच्यते । देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च परिज्ञाय यथाविधि । शौचज्ञः कुशलो धर्म्मो धर्म्मैष्ठः शौचमाचरेत्” इति च बौध्दाः । “अनिलानलसोमसूयकाञ्चनरजतमस्तोयताम्रैः, अजसुखवाल्मिषिगोमयराजश्यादयैः स्पर्शशुचैरिह मेध्यतां नयन्ति” हारोः । “आत्मयाजिनं शरीरस्याङ्गिर्द्विच, ज्ञानेन बुद्धेः, तपसा पापानां, सन्तानजनानां मातृपैतृकाणां दोषाणां यमनियममन्त्रप्रतोपवासादिभिः” शङ्खलिः । “ज्ञानं तपोऽग्निराहारो ऋणस्यो वायुपाञ्जनम् वायुः कर्म्मार्ककालौ च शुद्धिकर्तृणि देहिनाम्” सर्वेषामेव शौचानामन्तःशौचं परं स्मृतम् । वोऽन्ते शुचिर्हि स शुचिर्न ऋद्धारि-शुचिः शुचिः । ज्ञान्या शुध्यन्ति विद्वांसोदानेनाकार्यकारिणः । प्रच्छन्नपापाजप्येन तपसा वेदवित्तमाः । शोध्यं शुध्यति ऋतोयैर्नदी वेगेन शुध्यति रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः । अङ्गिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति । मनुः “कालोऽग्निः कर्म्म ऋद्धारि मनोज्ञानं तपो जलम् । पञ्चात्तापो निराहारः सर्वेषां शुद्धिहेतवः । अकार्यकारिणां दानम्” जेतस्त्रये चरज्ञानात् विगुद्धिः परमा मता” या० स्मृ० । “सत्यं शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रियसंयमः । सर्वभूतदया शौचमङ्गिस्तु पञ्चमं मतम्” यमः । “गात्रं ऋदन्मसा शुध्येद्वित्तं भूतान्दशंसनात् । विद्यया तपसा देही मतिज्ञानेन शुध्यति । स्वाध्यायेनाहुतापेन ज्ञेमेन तपसैव च । ध्यानेन जेतवासेन दानेनेह परिचयः । परापवादाश्रयं परस्त्रीणामदर्शनम् । एतच्छौचं श्रोत्रदशो जिह्वाशुद्धिरपैशुनम् । अप्राणिवधमस्तेयं

शुचित्वं पादङ्गस्तयोः । अशुक्लैः परस्त्रीणां शरीरं
शौचमिष्यते” इह० । “उच्छिष्टोपघातेऽभ्युत्थनाच्छु चिर्वि-
ण्मुत्वं संस्पृश्यान्मृच्छाचम्य प्रयतोभवेत्” पैठी० । “प्राणि-
नामय सर्वेषां ऋद्धिरङ्गिष्व कारयेत् । अत्यन्तोपहतानाञ्च
शौचं नान्यत्” विष्णुः । “विष्णुं त्रोटसर्गशुद्धार्थं ऋद्धार्या
देयमर्धवत् । दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादश
स्वपि । वसा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्रविट् घ्राणकस्त्रविट् ।
क्षेष्ठाश्च दूषिकामेदो द्वादशैते ऋणां मलाः” मनुः । “तथा
शरीरस्रोतोभ्यो मल निष्यन्दविस्त्रवः । अन्वादीनां प्रदेशश्च
स्यादशुचिर्विशेषतः । प्रभूताशुच्यमेध्यानां स्पर्शनाञ्च
शुचिर्भवेत् । स्त्रप्राद्वस्त्रविपर्यासात् क्षुताङ्गुलिपरिभ्रमात् ।
उक्ता वाचमनाच्छुद्धिरन्तर्त्तं क्रूरमेव वा । अपविद्धं धनुर्लक्ष्यं
दृष्ट्वा वा अशुचिर्भवेत् । प्रलेपस्नेहगन्धानामशुचौ चापक-
र्षणम् । शौचलक्षणमित्याह ऋद्धमोगोमयादिभिः । लेपे
स्नेहे च गन्धे च व्यपकटे च दूरतः । पश्चादाचमनञ्चैव
शौचार्थं वक्ष्यते विधिः” देवः । “दृष्टाभिश्चस्तपतित
तिथ्यगधोवर्णोपहतानां संस्पर्शाञ्चास्यस्वेदतोयपूयशो-
णितकृद्द्विजालानिषीवितरेण कर्द्दमोच्छिष्टजलविष्णु त्रुपुरी-
षादिभिर्बाह्यशरीरोपघातिभिरुपपूताभिरङ्गिष्व ङ्गिष्व भस्म-
गोमयौषधिमङ्गलाचारविधिप्रयुक्तैर्बाह्यशरीरोपघातस्तत् पू-
तोभवति” हारीतः । “चिताधूमसेवने सर्व्वे वस्त्राः
ज्ञानमाचरेयुः । मैथुने दुःस्वप्ने रुधिरोगतकण्ठे
वमनविरकयोश्च । इक्षुक्कर्मणि कृते च । शवं शव-
स्यृशञ्च सृष्ट्वा रजस्वलाचारण्डालयूपाञ्च । भक्ष्यवर्ज्जं
पञ्चनखशवं तदस्य सस्नेहञ्च । सर्व्वेष्वेतेषु पूर्व्वं वस्त्रं
नाप्रक्षालितं बिभ्ययात् । रजस्वला चतुर्थोऽङ्गि ज्ञानाच्छु-
द्धीति । रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां सृष्ट्वा न तावद-
श्रीयाद्यावन्न शुद्धा । सर्व्वार्थमधिकवर्णां वा सृष्ट्वा स्नात्वा-
ऽश्रीयात् । जुत्वा सुम्ना भोजनाध्ययने पीत्वा स्नात्वा
निषीव्य वासः परिधाय रथ्यामाक्रम्य मूलपुरीषे कृत्वा
पञ्चनखस्य सस्नेहास्य सृष्ट्वा चाचामेत् । चाण्डाल-
स्नेच्छसम्भाषणे च । नाभेरधस्तात् प्रवाङ्मणु च कार्याकौ-
मलेः सुराभिर्वोपहतोऽसौयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य शुध्यति ।
अन्यतोपहतोऽसौयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य ज्ञानेन । वज्रोपहत-
स्तूपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन । दशनच्छदोपहतश्च । वसा
शुक्रमसृङ् मज्जामूत्रविट् कर्णविट् नखाः । क्षेष्ठाश्च दूषिका
मेदोद्वादशैते नृणां मलाः । गौडी माध्वी च पैठी च
विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या

द्विजातिभिः । माधूकमैत्रव टाङ्गं कौलं खाज्जूरपानसे ।
ऋद्धीकारसमाधौके मरैये नारिकेलजम् । अमेध्यानि
दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च । राजन्यश्च वैश्यश्चस्पृष्टैतानि
न दुष्यतः “ज्ञानं तपोग्निराहारोऽहमनोवार्थ्युपाङ्गनम् ।
वायुः कस्मोर्कालौ च शुद्धिकर्तृणि देहिनाम्” विष्णुः ।
“जङ्घां नाभेः करौ सुक्ता यदङ्गसुपहन्यते । तत्र
ज्ञानमधस्तात् जालनेनैव शुध्यति । इन्द्रियेऽनुप्रविष्टं
स्यादपेध्यं यदि कर्हिचित् । सुखेऽपि संस्पृश्यमानं तत्र
ज्ञानं विशोधनम्” अङ्गि० । “रथ्या कर्द्दमतोयेन धीव-
नाद्येन वा तथा । नाभेरङ्गुलं नरः सृष्ट्वा सद्यः स्नानेन
शुध्यति” “शङ्खः “स कर्द्दमेषु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम् ।
जङ्गाभ्यां ऋत्तिकास्त्रिस्तः पद्भ्यां च द्विगुणाः स्मृताः”
यमः । “दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च सूतिकां पतितं तथा ।
शवं तत्स्पृष्टिनञ्चैव सृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति । आचम्य
प्रयतोनिष्यं जघेदशुचिदर्शनात् । सौर्यान्मन्वान्
यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तिः । नारं सृष्ट्वास्थि
सस्नेहं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति । आचम्यैव तु निःस्नेहं गां
सृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् । वान्तोविरैको जुत्वा च द्रुतप्राश-
नमाचरेत् आचामेदेव भुक्तान्नं ज्ञानं मैथुनिनः स्मृतम्”
मनुः । मैथुनिनः स्नानमृतौ गर्भशङ्कायामेव “अन्तर्तो
तु यदा गच्छेच्छौचं मूलपुरीषवत्” शातातपोक्तेः ।
“अजीर्णोऽभ्यादिते वान्ते इक्षुक्कर्मणि मैथुने । दुःस्वप्ने
दुर्जनस्यर्णे स्नानमात्रं विधीयते । शुना चैव श्वाकेन
मृत्निर्हारकेण वा । सृष्ट्वा तस्मिन् कुर्वीत सैचनं स्नानं
जलैः” मनुः । “दुःस्वप्नदर्शने चैव वान्ते वा क्षुरकर्मणि ।
मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधीयते । पतितं स्मृतिका-
मन्थं शवं सृष्ट्वा तु कामतः । स्नात्वा सचेत्तं क्षत्वाग्निं
दत्तं प्राश्य विशुध्यति । शवस्यर्गं दिवाकीर्त्तिं चितायूपं
रजस्वलाम् । सृष्ट्वा प्रमादतोविप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति”
इह० । उदक्याशुचिभिः स्नायात्” या० स्मृ० । उदक्या-
दिस्पृष्टैः स्पृष्टः स्नायात् हेमा० । “चण्डालं पतितं व्यङ्ग
सुन्मत्तं शवमन्थजम् । सूतकं स्मृतिकां नारीं रजसा
च परिहृताम् । शुकुटवराहांश्च पाप्मानं संस्पृश्य
मानवः । सचेत्तं शशिरः स्नातः तदानीमेव शुध्यति ।
इह्यथा० । “शपाकं पतितं व्यङ्गसुन्मत्तं शवहारकम् ।
मृत्तकमित्यादि शातातपवत्” परा० । “अशुद्धान् स्वयमेवैतान्
शुद्ध्य यदा स्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन” “उपस्पृश्या-
शुचिस्पृष्टं तृतीयमपि मानवः । हस्तौ पादौ च तोयेन

प्रवक्ष्याचम्य शुध्यति" इति च देवतः। "मातृपास्थि
वसाविषामार्त्तं वं मूत्ररेतसी। मज्जानं शोणितं वापि
परस्य यदि संस्पृशेत्। स्नात्वा प्रसृज्य लेपादीनाचम्य स
शुचिर्भवेत्। तान्येव खानि संस्पृश्य पूतः स्यात् परिमार्ज्य
नात्" देव०। "चैत्यद्वयस्थितिर्यपश्चण्डालः सोमविक्रयी।
एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचेन्नोजलमाविशेत्" परा०।
"अपचमयिकप्रेतहारकशवानि संस्पृश्य देवीराप इत्यभि-
मन्त्रितैर्जलैः स्नातः पूतोभवत्यजीर्णवान्ने शस्य-
कर्म्मणि पशुदिवाभैथुने च" हारोतः "अथ सांस्-
शिकं व्याख्यास्यामः "चण्डालश्च शानस्तहारकरज-
स्त्रलासूतिकाः संस्पृश्याऽनुदितेऽस्तमिते स्तन्दित्वा चाशु-
स्तन्दित्वाक्षिसन्दने कर्ष्यं क्रोशने चित्वाहरणे यूपसंस्पर्शने"
इत्युपक्रम्य "सचेन्न स्नात्वा पुनर्मानो जपेत्" कथ्य०। "यानं
अपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजकं यूपं
चितिं चितिकाष्ठं समयभाण्डं सङ्गेहं मातृपास्थि
शवस्पृशं रजस्त्रलां महापातकिनं शवं स्पृष्ट्वा सचेन्न-
वासा अभ्योज्यगाह्यीत्तीर्थ्याग्निमुपस्पृशेत्" च्यव०
"शुना घ्रातावलीदस्य नखैर्विदलितस्य वा। अङ्गिः प्रक्षालनं
प्रोक्तमग्निना चोपधूननम्" शाता०। अशुचिं संस्पृशेद्यस्तु
एकएव स दुष्यति। तं स्पृष्ट्वान्यो न दुष्येत्तु सर्वद्रव्येभ्यः
विधिः" दृढया०। "यस्य स्पर्शे आचमनमात्रं सोऽन्ताशुचिः"
हेमा०। "अवराहखराशुष्ट्रान् दृक्गोमायुवानरान्।
काककुक्कुटगृध्रांश्च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" संव०।
"भासवानरमार्जारखरोष्ट्राणां शुनां तथा। शूकराणाम-
मेध्यस्य स्पर्शे स्नानं सचेन्नकम्" व्यासः "पण्ड्रकं कुक्कुटं
काकं श्वष्ट्रगालशिवाटकान्। चितियूपश्च शानानि विड्-
वराहखराशुचीन्। अवकीर्त्स्निनमन्यं च स्पृष्ट्वा स्नानं
विधीयते" हारी०। "अभोज्यस्तिकापण्ड्रमार्जारख-
जकुटान्। पतिताविड्चण्डालं स्मृतहारंश्च धर्म्मवित्।
संस्पृशन् शुध्यति स्नानात्" मार्क० पु०। "बौद्धान् पाशुपतान्
जैनान् लौकायतिककापिलान्। विकर्म्मस्थान् द्विजः स्पृष्ट्वा
सचेन्नोजलमाविशेत्। कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामो-
ऽधिको मतः" षट्त्वि०। "शैवान् पाशुपतान्
स्पृष्ट्वा लौकायतिकनास्तिकान्। विकर्म्मस्थान् द्विजान्
शूद्रान् सवासा जलमाविशेत्" ब्रह्मा० पुरा०
"शूद्रोच्छिष्टं द्विजः स्पृष्ट्वा उच्छिष्टं शूद्रमेव च।
शुचिरप्यवगाह्यैव सचेन्न स्नानमाचरेत्" छाग०। "स्पृष्ट्वा
देवतकं चैव सवासा जलमाविशेत्" संव०। "रजकश्चर्म्म

वच्चैव ब्राह्मणोपजीविनौ। निर्णेजकः शौण्डिकश्च
नटः शैलपकस्तथा। सुखेभगस्तथा द्वा च वनिता सर्व-
वर्णगा! चक्री ध्वजी व्याधयाजी" इत्युपक्रम्य "एभिर्यदङ्गं
संस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु। तोयेन क्षालनं कृत्वा
आचान्ताः प्रयता मताः" शाता०। "उड्गं नाभेः करौ-
सङ्गा यदङ्गं स्पृश्यते खगः। स्नानं तत्र प्रवर्त्तितं शेषं
प्रक्षाल्य शुध्यति" जाट०। "नीलीं नीलीविकारं च मा-
तृपास्थीन्यपि द्विजः। चण्डालपतितच्छायां स्पृष्ट्वा स्नानं
समाचरेत्" संव०। "स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निम्नील्यं सवासा आश्रुतः
शुचिः" स्तन्द० पु०। "अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि
मैथुनम्। कृत्वा सचेन्न स्नात्वा च वारुणीभिश्च मार्जयेत्"
शाश्यायनिः। "रजस्तु परते साध्ये स्नानेन स्त्री रजस्त्रला"
अङ्गि०। "रजस्त्रला चतुर्थेऽङ्गि स्नानाच्छुद्धिर्भवामुयात्"
शङ्खः "शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽङ्गि स्नात्वा नारी रजस्त्रला। दैवे
कर्म्मणि पित्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति" अङ्गि०। "रोगेण
यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थं तु प्रवर्त्तते। अशुभ्यो नैव तास्तेन
येन वैकारिकं हि तत्" शङ्ख०। "अकाले यद्भवेत् स्त्रीणाम्
रक्तमाच्छर्म्मनीषिणः। काले तु तद्रजः प्रोक्तं दक्षात्तत्रैव
साऽशुचिः" छाग०। एवमन्यान्यपि तद्वोधकान्यनुसन्धेया-
नि। शुचितत्कालजीविनः कर्म्माधिकारित्वेन शुद्धेः कर्त्तृ-
विशेषणतया कर्म्माङ्गत्वमशुद्धेश्च तदधिकारित्वाभावः एवं
तयोः कर्त्तृविशेषणतया कर्म्माधिकाराङ्गानङ्गत्वे निरु-
पिते। इदानीं द्रव्याणामपि कर्म्माङ्गतया द्रव्य-
गतशुद्धशुद्धी निरुध्येते तत्र कालरूपद्रव्याशुद्धिः
३८ पुच्छे अकालशब्दे उक्तप्राया। पर्युदस्तकालानां तु
कर्मानङ्गत्वेऽपि नाशुद्धत्वम्। "रात्रौ आङ्गं न कुर्वीत"
"आशुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्ज्येत्" रात्रसी
नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्म्मसु" इत्यादौ तत्तत्-
कर्म्मणां तदितरकाले कर्त्तव्यतासात् बोध्यते न तु तेषा-
मशुद्धत्वमपि तेन सन्ध्यावन्दनादेः सन्ध्यारात्रयोः कर्त्त-
व्यताविधायकं "पश्चिमां तु समासीनोयावत्तारकद-
र्शनमित्यादि" "दिवोदितं यत् कर्म्म त्युक्तस्य शर्वर्याः प्रथमे
यामे तत् कुर्वीताविचारवदित्यादि" च शास्त्रं
सार्थकम्। अपरद्रव्यगते शुद्धशुद्धी तावदिदानीं निरु-
ध्येते। तत्रादौ द्रव्यशुद्धशुद्धिसम्पादकं द्रव्यादिकमुच्यते।
"शरीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्भुपहतं तदत्यन्तोपहतम्। अत्य-
न्तोपहतं सर्वलौहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं शुध्येत्" मणिमय
मश्लेमयमजं च सप्तरात्रं सहीनिस्यनेन शुध्येत् दन्ता-

स्थिभवं स तत्क्षणेन, दारवं ऋणयञ्च जह्यात् । अत्यन्तो-
पहतस्य प्रक्षालितस्य त्रिरयद्य तच्छिन्द्यात्” विष्णुः
“अत्यन्तोपहतानां सर्वतैजसानामग्निना शौचं ऋणयञ्च-
मेषां त्यागः, तन्मात्रच्छेदमित्येके धारणं हि नववाससां
शौचमिथाचार्याः तस्मात् सर्ववाससामाज्ञावनादेव
शुद्धिः” हारी० “तैजसानां कुणपरेतोमूलपुरीषो-
पहतानामावर्त्तनसुक्ते खनं भस्मना त्रिःसप्तकत्वः परिमार्जनं
मुच्छेदनं वा” शङ्खलि० “मूलपुरीषास्तृणकुणपस्पृष्टानां
तैजसानां पात्राणां पूर्वोक्तानामन्यतमेन त्रिःसप्तकत्वः
परिमार्जनम्” “क्षौमाणि वासांसि तेषामलाभे कापीसिका
न्योर्स्नानानि भवन्ति मूलपुरीषलोहितरेतःप्रवृत्त्युपहतानां
ऋटाङ्गिः प्रक्षालनं वासोवदूर्णावल्कलानां, वल्कलवत्
क्षणाजिनानाम्” इति च बौधा० “मद्यैर्मूलपुरीषैश्च स्नेह
भिरशुशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुध्यते पुनः पात्रेन ऋणसं-
यम् । एतैरेव यदा स्पृष्टं तान्कसौवर्षं राजतम् । शुध्यत्या-
वर्त्तितं पश्चादन्यथा केवलान्भसा” शङ्खवशिष्ठकाश्यायाः
“अलावुदारुपात्राणां वैदलानां तथैव च । अत्यन्तोपहता-
नाञ्च परित्यागो विधीयते । अत्र मूलपुरीषाभ्यां रेतसा
रुधिरं च । चेलं यदुपहन्येत पुनः प्रक्षालयेत्तु तत् ।
यद्यन्भसा न शुध्येत्तु वस्त्रं वोपहतं दृढम् । छेदकं तस्य
दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते । ऋत्तिकाचारपातेन अशुद्धं
तत् परित्यजेत्” यमः । “वस्त्रवैदलचर्माद्ये शुद्धिः प्रक्षालनं
सूतम् । अग्निदुष्टस्य तन्मात्रं त्यजेच्छिक्त्वात्मशुद्धये”
दृढ० । “दूषितं वर्जितं दूष्यं कश्मलं” चेति
लिङ्गिनाम् । चतुर्विधमसेध्यं च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ।
शुच्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते । अभक्ष्यभोज्यपेयानि
वर्जितानि हि वक्ष्यति । न्यङ्गुः पतितचण्डालौ ग्राम
मृकरकुक्कुटौ । आ च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षड्ते धर्मतः
समाः । सत्रणः सूतकी सूती मत्तोन्मत्तौ रजस्वला ।
ऋतवन्धुरशुद्धश्च वर्ज्यान्मद्यौ स्वकायतः । स्वेदाशुविन्दवः
फेनोनिरस्तं नखरोम च । आद्रुचर्म त्वगिलेतद् दूष्यमाह
द्विजातयः । मानुषास्थिकफोविषारेतोमूलार्त्तवानि
च । कुणपः पूयमित्येतत् कश्मलं चेत्युदाहृतम् । दूषिते
प्रोक्षितेनापि शुद्धिर्लक्षा विधानतः । दूष्ये मार्जन-
संस्कारैः कश्मले सर्वथा भवेत्” देवलः । अथ भूमि शुद्धि-
शुद्धिपाद्यादि । “प्रसूते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र
मातुङ्गः । चण्डालैरुषितं यत्र यत्रोपन्यस्यते शवः ।
विष्णुलूके चाहिते यत्र कुणपोयत्र दृश्यते । एवं कल्मष

भविष्य भूरमेध्येति लक्ष्यते । कर्मिकोटपदक्षेपैर्दूषिता
यत्र मेदिनी । तत्र यथा कर्षणेः क्षिप्ता वान्तैर्वा दूष्यतां
व्रजेत् । नखदन्ततनूजत्वकृतुषपांशुरजोमलैः । भस्मपङ्क
हृषैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् । पञ्चधा वा चतुर्धा
वा भूरमेध्या विशुध्यति । दूष्या द्विधा त्रिधा वापि
शुध्यते मलिनैकधा । दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने ।
पर्जन्यवर्षणं चेति शौचं पञ्चविधं सूतम्” देव० । तस्मा घनी-
भूतस्नेह्या “संमार्जनेनाङ्गनेन सेकेनोक्लिखनेन च । गवां च प-
रिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः” मनुः । “खननात् पू-
र्याद्वाह्वास्ते पनादभिषर्षणात् । गोभिराक्रमणात् कालाङ्गुभिः
शुध्यति सप्तभिः” यमः । “घनाया भूमेरुपवाते उपलेपनम्
सुषिरायाः कर्षणम् आच्छन्नाया मेध्यामाहृत्य प्रच्छादनम्
चतुर्भिः शुध्यते भूमिः गोभिराक्रमणात् खननाद्दहना-
दभिषर्षणात् पञ्चमास्ते पनात्” बौधा० “कर्षणमुपलेपन-
मङ्गिरभ्युक्ष्यं कालोदाहृष्य भूमेः” शङ्खलि० शुद्धिरिति शेषः ।
“खननात् पूर्याद्वाह्वास्ते पनादभिषर्षणात् । गोभिराक्र-
मणात् कालात् भूमिरेभ्यो विशुध्यति” हारी० । “मार्जनोपा-
ङ्गनैर्वैष्ण प्रोक्षणेन च पुस्तकम् । मार्जनेनाङ्गनेनापि सेके-
नोक्लिखनेन च । दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथ वा श्वाम्”
विष्णुः “गोचर्ममात्रमवविन्दुर्गोः (भूमेः) शोधयति
पातितः समूढमसमूढं वा यत्र लेपो न दृश्यते” बौधा०
ऋतौ वर्णादिशेषे कालभेदः । श्वश्रुद्रुपतिताश्चान्या ऋता-
श्चेद् द्विजमन्दिरे । शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं
यथा । दशरात्राच्छुनि प्रेते मासात् श्रुद्रे भवेच्छुचिः ।
द्वाभ्यां तु पतिते गेहे अन्ते मासचतुष्टयात् । अत्यन्ते वर्ज-
येद्गृहेऽमित्येवं मत्तुरव्वीत्” दृ० मनुः । अत्यन्तः श्वपाकः ।
द्विजस्य मरणे वैष्णविशुध्यति दिनत्रयात् । दिनैकेन बहि-
र्भूमि रग्निक्षेपप्रलेपनैः” यमः । यथोक्तकालानन्तरं कर्त्तव्यमाह
संवर्त्तः ऋहृशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूषिते । प्रोत्सार्य
ऋणयञ्च पात्रं सिद्धमन्त्रं तथैव च । ऋहादपास्य तत्सर्वं
गोमयेनोपलेपयेत् । गोमयेनोपलिप्ताथ छागेनाप्रापये-
द्बुधः । ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिभिः । सर्व-
मभ्युक्षयेद्द्वेष्टस्य ततः शुध्यत्यसंशयः । “दाहवदस्थि
भूयोरावपनं च भूमेः” शौत० “मार्जनाद्द्वेष्टस्यनां शुद्धिः”
क्षितेः शुद्धिस्तु सप्तभिः” शङ्खः । अशुद्धिपवादः “ब्राह्मणावसथे
भूमिर्देवागारे तथैव च । मेध्या चैव सदा मन्ये गवां गोष्ठे
च या भवेत्” यमः । “रथ्याकईमतोयानि नावः पत्न्यास्तृ-
ण्यानि च । स्पर्शनाच्च प्रदुष्यन्ति यस्मिन् रचितानि च” भार्गवः

रथ्याकईमतोयानि स्मृष्टान्यन्यैश्च वायसैः । मरुताकेण
शुध्यन्ति पकोट्टरचितानि च । तथैभिश्च विशुध्यन्ति सूर्यसो
मांशुमारुतैः” विष्णुः । अथ ऋत्तिकाशुद्धिः “व-
स्त्रोकादुत्कराज्ञोपाज्जलाध्वपथिष्ठत्योः । कतशौचावशि-
ष्टाश्च न ग्राह्याः सत्र ऋत्तिकाः । शुचिदेशे च संप्राह्याः
शर्कराशमादिवर्जिताः” शाता० । अथ पक्वान्नादिशुद्धिशुद्धि-
पायाः । “केशकीटक्षुतघ्रातं वायसोपहतञ्च यत् क्लीवाभि-
शस्तपतितैः ऋत्तिकोदक्यनास्तिकैः । दूष्यं वा स्याद्यदनं
तु तस्य निष्कृतिरुच्यते । अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुज्जीता
विशुद्धितः । भक्षणा वापि संस्पर्श्य संस्पर्श्य बोलमुखेन च ।
सुवर्णरजताभ्यां च भोज्यं घ्रातमजेन वा” । इतं सपायसं
क्षीरं तथैवेक्षुरसो शुद्धः । शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु
न दुष्यति” शाता० । “त्वक्केशकीटरोमनखान्शुपुरीषाणि
दृष्ट्वा तद्देशपिण्डाक्षसृज्जृत्वाङ्गिरभ्युक्ष्य भक्षणावकार्याभि-
वर्त्य पुनरपि प्रोक्ष्य वाचा प्रशस्तम् ओं भूर्भुवः स्वरित्युपरि
परिशोध्य च पुनरेवोपयुज्जीत” बौधा० । ‘मसू-
रमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् । तत्तु प्रक्षालितं
जला भुज्जीत ह्यभिघारितम्” यमः । “माषाराजमा-
षाः” हेमा० । पर्युषितभोजनविधानमापद्विषयम्
‘शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुज्जीत कदाचन । क्षालयि-
त्वा तु निर्दोषाण्यापङ्गमर्गतो यदा” तस्यैव वचनान्त-
रात् “मज्जिकाकेशमन्त्रेषु पतितं यदि दृश्यते ।
मूषिकस्य पुरीषं वा क्षुतं यज्ञावधूतम् । भक्षणास्पृश्य
वाग्नीयादभ्युक्ष्य सलिलेन वा” यमः । क्षुतेनाक्रान्तमवक्षुतम्
अवधूतं वस्त्रेण । “अवक्षुतं काकपतङ्गकीटैरुदक्यया
वा पतितैश्च दृष्टम् । अलातभस्मास्त्रिहिरण्यकागैः संस्पृष्ट-
मन्नं महुराह भोज्यम्” यमः । अस्यापवादः ‘मज्जिका मशका
दंशा घृणा सूक्ष्मपिपीलिका आभिषामेध्यसेवी च नैते कीटा
निसर्गतः । यमः “पक्षिजगंधं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् । दूषितं
केशकीटैश्च ऋत्प्रक्षेपेण शुध्यति” मनुः । गोघ्रातेऽन्ने
तथा केशमज्जिकाकीटदूषिते । सलिलं भस्म ऋद्धारि प्रक्षेप्यं
विशुद्ध्यते । अत्र मज्जिका विडामज्जिका ‘केशकीटक्षुतनिधीवितं
वचोऽभिहृतं श्वभिराघ्रातं प्रेक्षितं यच्च पर्युषितम् पुनः
सिद्धं चण्डालेनावेक्षितमभोज्यमन्नमन्यत्र हिरण्योद-
कस्य गात्” सुमन्तुः “आकरजानां त्वभ्यवहरणीयानां घृते-
नाभिघारितानां शुद्धिः पुनःपचनमेव स्नेहानां, स्नेह-
वद्भसानां, संहतानामङ्गिः प्रोक्ष्यमतिदूषाणामुत्पवनम्,
शुष्काणामुद्धृतदोषाणां संस्कारः परिह्रावितानां, दोषाणां

ततस्यागः” शुद्धिः । ‘परोक्षमन्नं संस्कृत्य अग्नावधि
श्रित्याङ्गिः प्रोक्षेत्तदन्नं पवित्रम्” आप० । “अग्निष्टगन्धोप-
घ्राणश्रवणदर्शन केशकीटपिपीलिकाभिरन्नाद्योपघाते काञ्चन
रजतवैदूर्यं प्रवालगोवालाजिनदर्माणामेकतमेनाङ्गिः सं-
स्पृष्टेन मन्त्रप्रोक्षणं पर्यग्निकरणमादित्यदर्शनात् पूतं
भवति बह्वक्षोपघाते ब्राह्मणमत्या तदन्तरमपनीय अजसव-
घ्राप्य पूतं भवति त्यागोरसमयानाम्” हारी० । सिद्ध
हविषां सहतां श्वायसप्रभृत्युपहतानां तद्देशपिण्डसृज्जृत्वा
“पवमानः सुवर्जन” इत्यनुवाकेनाभ्युक्षणं मधूदके पयो-
विकारे च पात्वान्तरनयने शुद्धिः एवं तैलसर्पिषी, उच्छिष्ट
समन्वारब्धेतदुदकेऽवधायोपयोजयेत्” बौधा० । उच्छिष्टसम-
न्वारब्धे उच्छिष्टसंस्पृष्टे” हेमा० । पयोदधिविकारादि
शुचि पात्वान्तरे स्थितम् । पावनोत्पवनाभ्यां च पर्यग्निक-
रणेन च” लौगा० । ‘पवनं वस्त्रादिना गालनम्
उत्पवनं दर्भपवित्त्वेण’ सवितुष्ट्वाप्रसव उत्पुनामि” इत्यनेन
मन्त्रेण संस्करणम् । “आमसांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाच्च फल-
सम्भवाः । स्नेहभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः”
यमः “अपणं घृततैलानां ज्ञानं गोरसस्य च । भाण्डा-
नि ज्ञावयेदङ्गिः शाकमूलफलानि च । सिद्धमन्नं तथा
सर्पैः क्षीरञ्च दधि चाम्बु च । एतेषामवलौकानां तैजसी
शुद्धिरिष्यते काकमार्जारनकुलसर्पभूषिकपक्षिभिः ।
संस्कृतं तु यदाह्यप्रमवलिहेतुत केनचित् । सुवर्णवर्णं
ताम्रोष्णं गोवालै रजतेन वा । स्पृष्टमेकतमेनापि भोज्यं
घ्रातमजेन वा” शुद्धं । तैजसी शुद्धिः पर्यग्निकरणम् ।
इयं शुद्धिः केशादिकं दूषकसृज्जृत्वा कार्या” हेमा० ।
“घृतदधिपयस्तक्राणामाकरस्थितानामदोष” ह्रः “आ-
धारदोषे तु नयेत् पात्वात् पात्वान्तरं द्रवम् ।
घृतं तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसं शुद्धम्” द्रव-
द्रव्याणि भूरीणि परिह्राव्यानि वाक्मसा । शस्यानि
व्रीहयश्चैव शाकमूलफलानि च । त्यक्त्वा तु दूषितं भाग
माज्ञाव्याध जलेन च । ब्रह्मा० पु० । “द्रोणादभ्यधिकं सिद्ध
मन्नमुपहतं न दुष्यति । तस्योपहतमात्मपास्य गायत्र्यभि
सन्वितं सुवर्णमन्त्रः क्षिपेत् वस्तस्य च दर्शयेद्गन्धेः” । विष्णुः ।
“शृतं द्रोणाधिकं चान्नं श्वाकैरुपघातितम् । न त्याज्यं
तस्य शुद्धार्थं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । कर्त्तव्यं वचनं तेषा-
मन्नसंस्कारकर्म्मणि” “द्रोणाधिकस्य शुद्धिस्तु धर्मशास्त्रेषु
पद्यते । श्वाकैरवणीदं तु द्रोणाच्च न विस्र्जयेत् । यास
सृज्जृत्वा तन्नालं यच्च खान्नाश्रितं भवेत् । सुवर्णोदकेनाभ्युक्ष्य

ज्वलनेन तु तापयेत् । विप्राणां मन्त्रबोधेन पृतं भोज्यं च तद्भवेत्” परा० । द्रोणव्यूहपरिमाणस्यान्नस्य श्राव्यलेह मङ्गोपचातदूषितस्य त्याग एव कर्तव्यः यथाह सएव । “श्राव्यसगमाद्यैस्तु जग्धमन्नं यदा भवेत् । स्नेहो वा गोरसोवापि तत्र शुद्धिः कथं भवेत् ? । अन्नं परित्यजेत्तत्र स्नेहस्य पावनेन तु । अन्नस्तनतया शुद्धिर्गौरसस्य विधीयते । तत्रैव विषये देवलः “अवलीढं श्रमार्जार्धाङ्गकुक्कुटमूर्षिकैः । भोजने नोपयुज्येत तदभ्यर्च्य हि सर्वतः” चण्डालादिस्पृष्टस्य द्रोणाधिकस्यापि त्यागएव कार्य इत्याह “चण्डालेन शुना वापि दुष्टमन्नमयन्त्रियम् । चण्डालादिभिरुच्छिष्टैः स्पृष्टं भूयोऽपि वर्जयेत्” वसिष्ठः । तत्रापवादः देवद्रोणयां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च । कार्कः अभिन्नं संस्पृष्टमन्नं तन्न विवर्जयेत् । तन्मात्रमन्नसङ्कृत्य शेषं संस्कारमर्हति” इत्याणां ज्ञावनेनैव हतानां प्रोक्षणेन च । कागेन मुखं संस्पृष्टं शुचि त्वेव हि तद्भवेत्” इह० “तीर्थे विवाहे यात्रायां संस्थाने देशविज्ञाने । नगरे ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टं न दुष्यति । गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेण्यन्त्रयोः । अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीभिराचरितानि च” इह० “कन्दुपक्वानि तैलानि पायसं दधि दत्तवः । एतान्यन्त्राङ्गभुजोभोज्यानि मनुब्रवीत्” शाता० । द्रव्यविशेषे या शुद्धिरुक्ता सान्नान्तरसम्पादनाशक्तिरूपाया मापद्येव कार्या । अनापदि तु दुष्टमन्नं परित्यज्यान्नान्तरं संपाद्यम् यथोक्तं वायुपुरा० । “अन्नं पश्येयुरेते तु यदि वै हव्यकव्ययोः । उत्तमे प्रव्यं प्रधानार्थं संस्कारस्वापदि स्मृतः” “हविषां संस्थितान्तु मुख्यमेव वि वर्जनम् । स्मृतप्रयुक्ताभिरर्जिषां प्रोक्षणं तु विधीयते । सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यं वायवकीरणम् । द्विजस्यार्ग्विग्नवस्तानां दर्शनं तु प्रयत्नतः” ब्रह्मपुरा० । अथोदकशुद्धिशुद्धपायाः । “उच्छिष्टं मलिनं क्लिप्तं यच्च विषातुलेपितम्” इत्युपक्रम्य “स्वयन्दुरधिसपातेन सारुतस्पर्शेन च । गवां मूत्रपुरीषेण शुध्यन्त्याप इति स्थितिः” इह० । “स्मृतपञ्चनखात् कृपादल्यन्तोपहृतासथा । अपः ससङ्घरेत् सर्वाः शेषं ग्रस्तेण शोधयेत्” । वज्रिप्रज्वालनं कृते कृपे पक्षेष्टकाचिते । पञ्चगव्यं न्यसेत् पश्चात् नवतोयसङ्गमे । जलाशयेष्वयात्रेषु स्थावरेषु महीतले । कृपवत् कथिता शुद्धिः महत्सु च न दूषणम्” विष्णुः “रथ्या कर्हमेत्यादिप्रायुक्तं ४८१५० “भूमिस्थसुदकं पुण्यं वैदृण्यं यत् गोर्षवेत् । अय्यमन्नं चेदभ्येन तद्देव हि

शोधनम्” वापीकूपतडागेभ्य आपोयाह्यास्तु सर्वशः । “पश्चात् पश्येदभ्यन्तु पञ्चगव्येन शुध्यति” परा० “अस्थिचर्मावसिक्तं यत् श्रमाज्जाराखुमूर्षिकैः । दूषितं यद्भवेत्तोयम्” इत्युपक्रम्य “अस्थिचर्मावपतितं खरवानरशूकरैः । उद्धरेदुदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनम् । वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथञ्चन । उद्धृत्य वै कुम्भाशतं पञ्चगव्येन शुध्यति । खनिकूपतडागेषु संदिग्धेषु विशेषतः । तैथोहृत्वा षट्शतं पञ्चगव्येन शुध्यति । पादुकोपानद्विण्मूलं कूपे यदि निमज्जति । षष्टिं कुम्भान् ससङ्कृत्य पञ्चगव्येन शुध्यति” परा० अथ नानाद्रव्यशुद्धिशुद्धी “श्रपाकोयत् स्पृष्टेद्रव्यं स्पृष्टमयं द्रवमेव वा । पक्वं वा भोज्यं कल्कं वा तत् सर्वं परिवर्जयेत् उच्छिष्टाशुचिभिः स्पृष्टमद्रव्यं शोधयेत्स्मृता” जनं वापि प्रभूतं वा शोधयेत् प्रोक्षणादिभिः देव० । तैजसानां मणीनाञ्च सर्वस्याश्रममयस्य च । भस्मनाङ्गिर्हृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ निलेपं काञ्चनं भाण्डमङ्गिरेव विशुध्यति । अजमश्रममयश्चैव राजतञ्चातुपस्कृतम् ॥ अपासग्न्येन संयोगाङ्गैर्मह्यञ्च संवभौ । तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निष्कौ शुण्वत्तरः ॥ ताम्बायः कांस्वरैत्यानां तपुणः सीसकस्य च । शौचं यथाहं कर्त्तव्यं क्षाराभ्योदकवारिभिः ॥ द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्प्रावनं स्मृतम् । प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्षणम् ॥ मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्म्मणि । चमसानां ग्रहाणाञ्च शुद्धिः प्रज्वालनेन तु ॥ चरुणां स्तुक्कुवाणाञ्च शुद्धिरुक्तेन वारिणा । स्फुरन्मूर्षिकटानाञ्च सुषलोत्खलस्य च ॥ अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रज्वालनेन त्वत्सानामङ्गिः शौचं विधीयते ॥ चेलञ्चर्म्मणां शुद्धिर्हृदलानान्तयेव च । शाकमूलफलानाञ्च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥ कौशेयाविकयोर्हृषैः कुतपानामरिष्टकैः । श्रीफलैरुपपट्टानां क्षौमाणां गोरसर्षपैः ॥ क्षौमवच्छिष्टद्विज्जाणामस्थिदन्तमयस्य च । शुद्धिर्विजानता कार्या गोष्ठलेष्पोदकेन वा ॥ प्रोक्षणात्तृणकाष्ठञ्च पलालञ्चैव शुध्यति । मार्जनोपाङ्गनैर्वैश्वपुनःपाकेन स्पृष्टव्यम् ॥ मर्दयैर्मलैः पुरीषैर्वा घैयनैः पूयशोणितैः । यावन्नापैत्यभेद्याङ्गाद्भ्योलेपस्य तत्कृतः । तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु” मनुः ॥ ‘कुसुम्भकुङ्कुमानां च जर्स्याकर्पासयोस्तथा । प्रोक्षणादि तथा शुद्धिरित्याह भगवान् यमः” शङ्खः “तल्लिकासुपधानानि पुष्परक्ताम्बराणि च । शोधयित्वातपे किञ्चित् करेण मार्ज-

बैभुक्तः । पञ्चाङ्ग वारिणा प्रोक्ष्य शुचीन्येवमुदाहरेत् ।
 तोयाभावे परस्परं भूमौ संवेशनेऽपि च । कुण्डिकायाः प-
 रित्यागोदहनं वापदि स्मृतम्” देवतः । आमानप्रतिशोधने
 विशेषसाह चारीतः । “तस्य यन्मात्रमुपहृतं तन्मात्रं
 परित्यज्य शेषस्य कण्डनप्रक्षालने कुर्यात् । ‘पदसां दभ्रां
 क्रीतानामवहननपत्रैः, त्रीह्रियवगोधूमनां चर्षणद-
 लनप्रेषाद्यैः शिखिधान्यानां कण्डनविच्छेदनप्रक्षालनैः
 फलीकृतानां चर्षणप्रक्षालने पथ्यं गिरिकरैः शकमूलफलानां
 भूस्थानप्यहणप्रक्षालनैः इक्षुकाण्डानां, खविधिविधानात्
 अत्रहविषां अपणमेव स्नेहानां पुनः पाककृतत्वस्थानां
 पुत्तकादिभिः स्पृष्टानां भूस्थानं तृणकाष्ठानामादित्य-
 दर्शनाच्छौचम् । चारी० “गवात्रातेषु कांक्षेषु शूद्रो-
 ऽच्छिष्टेषु वा पुनः । दर्शभिर्मन्त्राभिः शुद्धिः शका-
 कोपहतेषु च” शाता० । दुष्टाभिश्चक्षुष्यतितथ्यै-
 गधोवर्णोपहतानामित्युदत्तौ “यानशयनासनानि परि-
 हाय्याणोत्थेके मन्थने अस्मत्तायां भूमौ न्यस्तानां
 तृणानां प्रक्षालनं न रक्षोपहतानामभ्युक्षम् एषं
 क्षुद्रसमिधां सहतां काष्ठानामुपघाते प्रक्षाल्या-
 वयोधनं दारुमयाश्चामुच्छिष्टसमन्वारध्वानामनुलेखनम्
 उच्छिष्टलेपोपहतानामेव तत्क्षणं मूलपुरीषलोहितरेतः
 प्रभृतिभिरुत्सर्गः कृष्णमयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वा-
 रध्वानामवज्जालनम् उच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनं
 मूलपुरीषलोहितरेतः प्रभृतिभिरुत्सर्गः” बौधा० ।
 शौचं सहस्रलोम्नां तु सारताकेन्दुरप्रिभिः । रेतः-
 स्पृष्टं श्वस्पर्शमाविकं नैव शुध्यति” अङ्गिराः ।
 अथाशुद्धप्रवादः । नित्यमाख्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः
 आलपातने । स्नवने तु शुचिर्वत्स श्वा नृगपक्ष्ये शुचिः”
 मनुः “पत्सः प्रस्नवने मेध्यः शकुनिः फलपातने । स्त्रियश्च
 रतिसंसर्गे श्वा नृगपक्ष्ये शुचिः” शाता० “श्वभिर्हृतस्य यन्मा-
 सं शुचि तन्मसुरब्रवीत् । क्रव्याद्विश्वं हतस्थान्यैश्चण्डालाद्यैश्च
 दक्षुभिः” मनुः “तथा मांसं श्वचण्डालक्रव्यादादिनिपाति-
 तम्, याज्ञ० । शुचीति शेषः । “श्वहताश्च नृगा धन्याः
 पातितं तु खगैः फलम् । बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिरा-
 चारितञ्च यत् । प्रसारितञ्च यत् पण्यं वे दोषाः स्त्रीमुखेषु
 च । मशकैश्चैकामिषं चिलीनं नोपहन्यते । क्षितिस्था-
 श्वैव यात्रापो गवां त्रिभिराश्व वाः” वसि० “रश्मिरग्नि-
 रजम्ब्याश्च गौरश्चो वसुधाऽनिलः । विप्रुषोमक्षिकाः स्पर्शे
 नृत्सः प्रस्नवने शुचिः । कारुहस्तः शुचिः पण्यं मैत्रं

योषिमुखं तथा” याज्ञ० । “आत्मशय्यासनं वस्त्रं
 जाया पात्रं कमण्डलुः । शुचीन्यात्मन एतानि परे-
 षामशुचीनि तु” बौधा० । “स्त्रा भार्यां शिशुर्वस्त्रं
 स्नपयितुं कमण्डलुः । आत्मनः कथितं शुद्धं न तु
 शुद्धं परस्परं तु” शङ्खः । “आत्मशय्यासनं वस्त्रं मेध्यं
 वाऽमलदूषितम् । ब्रह्मचारिगतं मेध्यं नित्यं मेध्यमिति
 स्थितिः । आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपं क्षुरम् । न
 दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा । गौरश्चोविप्रुष
 म्ब्याया मक्षिका शलभः शलः । अजोहस्ती रथे कृत्वं
 रश्मयश्चन्द्रसूर्ययोः । भूमिरग्निरजो वायुरापोदधि हतं
 पयः । सर्वांस्तेतानि शुद्धानि स्पर्शे मेध्यानि नित्यशः”
 वसः । “शुचिरग्निः शुचिर्वायुः पवित्रा ये वहिश्चराः । आपश्च
 शुच्योनिर्लभं पन्थाः सञ्चरणाच्छुचिः । आपः शुद्धा भूमिगता
 शुचिर्नारो पतिव्रता । शुचिर्धर्मपरो राजा संतुष्टो
 ब्राह्मणः शुचिः” वसः । “रजोभूर्वायुरग्निश्च साज्जार्श्च
 सदा शुचिः” विष्णुः “शुद्धं नदीगतं तोयं सर्वं एव
 तथाऽऽकराः । शुद्धं प्रसारितं पण्यम् शुद्धमन्वाजयोर्मु-
 खम् । सुखवर्जं च गौः शुद्धा साज्जार्श्चक्रमे शुचिः”
 शङ्खः । “अदूष्या सन्तता धारा वातोद्भूताश्च रेणवः ।
 स्निग्धो दृढाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन । साज्जार्-
 रश्चैव दक्षीं च सारुतश्च सदा शुचिः” परा० ।
 आकराः सोमपानं च वाचा यज्ञं प्रशस्यते” उश० शुचयः
 इति शेषः । “अदूष्या सन्तता धारा वातोद्भूताश्च रेणवः ।
 आकराः शुचयः सर्वैर्बर्जयित्वा दुराकरम्” बौधा० “रेणवः
 शुचयः सर्वे वायुना सहदीरिताः । अन्यत्र रासभाजाविश्व
 समूहनिवाससाम्” पेठी० “गवाश्चरयनागानां प्रशस्तारेणवः
 सदा । अप्रशस्ताः समूहन्याः श्वाविरासमवाससाम्” उश०
 “अपि नोच्छिष्टदोषोऽस्ति मधुनो न च सर्पिषः । न
 फलानां न चक्षूणां नाकराणां न योषिताम्” शाता० ।
 “शुचि पूतं स्वयं शुद्धं भवितुं चेति केवलम् । मेध्यं
 चतुर्विधं लोके प्रजानां मसुरब्रवीत्” तथा “नवं चानिर्मलं
 वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते । योधितं तु वदान्येन तत्पूत-
 समिधीयते । स्वयमेव हि बहु द्रव्यं केवलं धन्यतां गतम् ।
 स्थावरं जङ्गमं वापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतम् । अन्यद्रव्यै
 रदूष्यं च स्वयमन्यानि योधयेत् । हव्यकव्येषु पूज्यं य-
 सत्यवित्तमिति स्मृतम् । अथ सर्वांश्च धान्यानि हव्यान्या-
 भरण्यानि च । अवर्ज्यभक्ष्यजातीनि शुचीन्येतानि केवलम् ।
 वर्जिते निखिले द्रव्ये शुचिसंज्ञा न वर्तते । तस्मिन्नेवेह

सर्वत्र शुद्धता न पुनर्भवेत् । तस्माच्छुद्धं तु कर्मण्यं शुची-
त्वाद्धर्मनीषिणः । निर्मलं संस्कृतं द्रव्यं क्रियाहं पूतमुच्यते ।
वसतिश्चमसोयानं वाहनं साधनाम्बु च । क्षुरी नौरासनं
चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतम् । शिशवश्च स्वयंशुद्धा
योषितश्चानृतौ तथा । ब्रह्महत्या हि नारीणाश्चतु-
कावे न संस्पृशेत् । आकरा हि स्वयं शुद्धा द्रव्याणामिह-
निर्णयः । भस्म क्षौद्रं सुवर्णं च सदर्भाः कुतपास्तिलाः ।
अपामार्गशमीकाशाः पद्मसामलक मणिः । माल्यानि
सर्षपा दूर्वाः सदाभद्राः प्रियङ्गवः । अक्षतारोचनालाजा
हरिद्राश्चन्दना यवाः । पलाशखदिराश्चल्लससीधातकी-
तकी । एतान्याहुः पवित्राणि ब्राह्मणा हव्यकव्ययोः ।
योक्तिकानि मलज्जानि शोधनानि च देहिनाम् ।
तेष्वापोगोशकम्बुञ्च पवित्राणि विशेषतः । सर्वाशौच
विशुद्ध्यर्थं सर्वेषां सर्वतः सदा । अकशमलैः समिद्धोर्षि-
र्दुर्मनुष्यैरदूषितः । सर्वेषामप्यशौचानां ससर्थः शोध-
नाय सः । द्रव्याणामपिदग्धानां मेध्यत्वमुपदिश्यते ।
ज्वालाभिष्टटपात्राणां शुचित्वं नियतं भवेत् । अग्ने-
र्दण्डसुक्तस्य ग्रहणं नास्त्यनापदि । श्वपाको दृषत्ताभस्तु
ब्राह्मणोऽग्निरनाहितः । कण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः स्तुत-
कान्नेश्च कर्हचित् । पतितान्नेश्चिदान्नेश्च न ग्रिदैर्ग्रहणं
स्मृतम् । गोशङ्खच्छुद्धदेशस्था श्लशानाद्यचिता शिवा ।
अपाम्पा शृङ्गवेच्छुद्धा श्लक्ष्णा विष्णुमूलवर्जिता । जङ्घानामे-
र्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः देवतः । “जङ्घं वै
पुरुषस्य नामेमेध्यमर्वाचीनममेध्यमिति” स्मृतिः । “अजाश्वं
सुखतोमेध्यं न गौर्न नरजा मत्ताः” विष्णुः जङ्घं नामेः
पुरुषो गौर्मेध्यः पृष्ठे समन्तादश्वः स्त्रियः सर्वतो हृदय
मासामशुचि” उच्यते । “मेध्या रहोगता नारी स्त्री सुखे
शुचिचारिणी । स्पर्शने तु न दुष्यन्ति वातो बन्धोरसः
स्त्रियः । स्त्रीणां सुखरसश्चैव गन्धोनिश्वास एव च । सु-
खतो गौरमेध्यास्नान् मेध्योऽजोसुखतः स्मृतः । पृष्ठतो गौर्गजः
स्त्रात्वे सर्वतोऽश्वः शुचिस्तथा । नृणां मूलपुरीषे तु अमे-
ध्ये मल एव च । गोपुरीषं तु मूलं च नित्यं मेध्यमिति
स्थितिः । यमः “पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य सुखं
शुचि । मवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगालाणि योषिताम् ।
रोमोद्भेदे यशो भुङ्क्ते गन्धर्वाः कुचदर्शने । अनलस्तु
रजोभुङ्क्ते स्त्रियोमेध्यास्तु नान्यथा । बलात्कारोपभुक्ता
वा चौरहस्तगतापि वा । स्वयं वा प्रतिपक्षा वा
अथवा विप्रमादिता । अत्यन्तदूषितापि स्त्री च परित्या-

मर्हति । सर्वेषां निष्कृतिः प्रोक्ता नारीणां तु विशेषतः ।
स्त्रियः पवित्रमलम् नैता दुष्यन्ति कर्हचित् । मासिमासि
रजस्तासां दुष्यतान्यपकर्षति । सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां
गन्धर्वश्च शुभां गिरम् । पावकः सर्वभक्षत्वं मेध्या वै-
योषितो हृतः” । ज्योतिषोक्तम् स्वराश्यमेकया दृष्टसमये
अनिष्टस्थानस्थरव्यादिकतयानिष्टहचनमपि अशुद्धिः
ज्योतिषोक्तनजः पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधोभयपरतायाः
सर्वनिवन्मृभिर्व्यवस्थापनात् तत्र निषिद्धकालस्य न केवलं
रात्रादिकालादिवत् पर्युदस्तता किन्तु प्रसज्यप्रतिषेध-
परतया अनिष्टविशेषस्तृचकतापि तेन तत्र तत्र अनि-
षिद्धकालस्याशुद्धता । अतएव गोचराशुद्धिः कालाशुद्धि-
रिति च व्यवह्रियते” तथाच ज्योतिषोक्तदिशा तत्तत्-
कालानां तत्तत्कर्मकरणायोग्यताप्रयोजकतया शुक्रा-
स्तादिकालस्याशुद्धता सा च अकालशब्दे उक्तप्राया । “र-
विशुद्धौ ग्रहकरणं रविशुद्धशुद्धौ व्रतोद्वाहौ” इत्युक्ते गो-
चरे शुभस्थानस्थितौ रव्यादीनां शुद्धिस्तद्वैपरीत्ये अशुद्धिः
एवं वर्षर्तुभासदिवसानामप्यशुद्धिः सा च कन्यकानां
दशवर्षाभ्यन्तरे एव विवेचनीया नातः परम् । “ग्रहशुद्धिं
मन्दशुद्धिं शुद्धिर्भासतुदिवसानाम् । अर्वाग्दशवर्षेभ्यः
प्रवदन्ति कन्यकानां” भित्युक्ते ।

अशुभ न० विरोधे न० त० । १ अमङ्गले “यः सर्वज्ञानभिज्ञेह-
स्ततत् प्राप्स्य शुभाशुभम्” गीता । २ तत्सूचके रव्यादिपा-
पमहे “अशुभे दण्डसंयोगे वेधश्चेत्तेन लभ्यते” ज्योति०
अशुभसूचका अमङ्गलसूचकास्तौ च साधारणा असाधारणाश्च
अमङ्गलशब्दे ३१६ पृष्ठादौ दर्शिताः अन्येऽपि अशुभ-
योगा अरिष्टाध्यायोक्ताः असाधारणा वेदिव्याः । ३ अप-
वित्ते च न० ब० । ४ शुभाभाववति लि० । ५ ब० । ५ पापे न० ।

अशुभ पु० विरोधे न० त० । १ शुभभिन्ने लक्षणे २ तद्युक्ते लि० ।
अशुष लि० न शुष्यति शुष-क न० त० । अशोषके । “रक्षो
अग्निमशुषं तृष्याणम्” ऋ० १ । १७४ । २ ।

अशून्य लि० न० त० । अहीने पूर्ये “अशून्यशयनं भूयान्मम
जन्मानि जन्मानि” श्यादानमन्त्रः ।

अशून्यशयन न० न शून्यं शयनं यस्मात् । व्रतभेदे । “अस्ति
व्रत मङ्गापुण्यमशून्यशयनं नृपः” इत्युपक्रम्य “चातुर्मासे
भवेद्राजन् वर्षायाम् व्रतसुत्तमम् आवणस्य द्वितीयायां
कृष्णपक्षे नराधिपः । आवणादिकार्त्तिकान्तं कुर्या-
द् व्रतसुत्तमम्” इत्यादिना तस्य विधानमभिधाय “चतुर्वर्षं
प्रकुर्वीत पुरुषो नियतेन्द्रियः । एवं यः कुरुते राज्ञ

मृन्ययनव्रतम् । न तस्य मृन्या यथा स्यादिति च हेमा०
व्रत० ख० भविष्यपुराणम् ।

अश्रुतं त्वि० न श्रुतं पक्वम् । अपक्वो पक्वभिर्ज्ञेयः । आमाज्ञादौ ।
अशेषं त्वि० शो-वनिप् न० त० । सुखकरे । “व्येतु दिद्यु-
द्दिषामशेषा” ऋ० ७।३४।३२ ।

अशेषं पु० अभावे न० त० । शेषाभावे । न० त० । २ शेषमृन्ये
सकले त्वि० “अशेषशेषमोषं साधमश्रमि केवलम्”
उद्भटः “क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम्” रघुः “येन भूतान्य
शेषेण द्रव्यस्यात्मन्यशो मयि” गीता “तथाविधस्तावदशेषमस्तु
सः” कुमा० । “अशेषतः शोपहृताः कमण्डलोः” माघः ।

अशोक पु० नास्ति शोको यस्मात् ५३० । १ स्तनामख्याते
दृष्टे, २ वज्रलुठ्ये च । ३ पारदे न० । ४ कटुकदृष्टे स्त्री ।
इत० । ५ शोकमृन्ये त्वि० इविष्णौ पु० “सत्यनामा भवा
शोकः” “अशोकः शोकनाशनः” इति च विष्णुस० ।
“अशोकमर्थान्वितनामताशया गतान् शरण्यां गृहशोचि-
नोऽध्वगान् । अमन्यतावन्निर्वैष पक्षवैः प्रतीष्टकामच्चल-
दस्त्रजालकम्” नैष० “मनूपुरवेण स्त्रीचरणेनाभि-
वाङ्मनम् । दोहदं तदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमोभवेत्”
एतदनुसारेणैव कविभिस्तथा वर्ण्यते यथा “अस्त्रत
सद्यः कुसुमान्यशोकः स्तन्यात् प्रभृत्येव सपक्षवानि । पादेन
नापैक्षत सुन्दरीणां संस्पर्गमाशिक्षितनूपुरणेन” कुमा०
नवकिसलयरागेणार्द्रपादेन बाला स्फुरितनखरचा द्वौ
हन्तुमर्हत्यनेन । अकुसुमितमशोकं दोहदामेजया वा
प्रणमितशिरसं वा कान्तमाङ्गपराधम्” “अनेन तनुमध्यया
सुखरनूपुराविष्ठा नवाम्बु रूहकोमलेन चरणेन सम्भा-
वितः । अशोक यदि सद्य एव सुकुलैर्न सम्पत्स्यसे
सुधा वहसि दोहदमिति” “सर्वाशोकलतानां प्रथमं
सूचितवसन्निविष्टानाम् । निर्द्वेजे दोहदेऽस्मिन् संक्रा-
न्तानीव सुकुलानि” इति च मालवि० । अयमशोकः
नवपत्निकान्तर्गतः “कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा
मानकं कज्जुः । विष्णोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव
पत्निकाः” इ० त० । एतदधिष्ठातो शोकरहिता “अशो-
कस्यायै शोकरहितायै” इति दुर्गापूजापद्धतिः । अशो-
कश्च द्विविधः रक्ताशोकः पीताशोकश्च पीतरक्तमुष्मभेदेन
तयोः तथात्वम् । तत्र रक्ताशोकाभिप्रायेण “अशोकनि
भर्त्सितपद्मरागम्” कुमा० । “रक्ताशोकलताविशेषितगुणो-
विम्बाधरालक्तकः” मालवि० पीताशोकवर्णनं तु माल-
विकाग्निमित्रे तृतीयाङ्के तपनीयाशोकवर्णने दृश्यम् ।

‘अशोकोहेमपुष्पश्च वज्रलुस्तान्पक्षवः । कक्षैः सिः पिण्ड-
पुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा । अशोकः शीतलः स्निग्धो म्हाही
वर्णः कषायकः । दोषापचीटपादाह्वकमिशोषविषास-
जित्” भा० प्र० पथ्यायशुणादि । चान्तः शोकाभावे त्विका० ।
अशोकतीर्थं न० अशोकनामकं तीर्थम् । काशीक्षेत्रान्तर्गते
तीर्थभेदे । काशीस्थप्रयगतीर्थमधिकृत्य “अशोकाख्यमिदं
तीर्थं गन्धकेशव एष वै । भोजहारमिदं श्रेष्ठं स्वर्गहार-
मिदं विदुः” । काशी० ।

अशोकविराजं न० न शोको यत्र तादृशं विराजम् ।
हेमा० ब्र० ख० भविष्योत्तरोक्ते व्रतभेदे तत्कालादिस्तत्रै-
वोक्तः “अस्यशोकविराजत्वात् व्रतं शोकभयापहम् । विरा-
जं तच्च कर्त्तव्यं व्रतं शोकविनाशनम्” इत्युपक्रम्य, मासि
मार्गशिरे चैव ज्येष्ठे भाद्रपदे तथा । शुक्लपक्षे पञ्चदश्या
मेकभक्तं तु कारयेत्” इत्यादिना आरम्भकालसूत्रा
“अनेनैव विधानेन प्रतिसासं च पूजयेत् यावत् द्वादश
मासान् वै कुर्यादुद्यापनं ततः” इत्युक्तम् ।

अशोकपूर्णिमा स्त्री नास्ति शोको यस्याः कर्म० । फाल्गुन-
पौर्णमासावधिवर्षपर्यन्तायां हेमा० ब्र० ख० विष्णुधर्मो-
क्तव्रताङ्के १ पौर्णमास्यां तत्र प्रतिसासं कर्त्तव्ये २ व्रते च
यथा “अशोकपूर्णिमां मेतां शृणुष्वेकमना मम । उपोष्य
त्र नरः शोकं प्राप्नोति स्त्री तथाऽपि वा । फाल्गु-
नामलपक्षस्य पौर्णमास्यां नृपोत्तमः” इत्युपक्रम्य विधा-
नसूत्रा “अनेनैव प्रकारेण चत्वारः फाल्गुनादयः
उपोष्या नृपते सासाः” इत्युक्ता च “आषाढादिषु
मासेषु तद्वत् प्रोक्तं तथाभूता । चतुर्ष्वन्येषु च प्रोक्तं तथा
वै कार्तिकादिषु” इत्यनेन वर्षसाध्यत्वमस्या उक्तम् ।

अशोकरोहिणी स्त्री अशोक इव रोहति इह-णिनि ।

कटकोति ख्यातायाम् कटुकायां कटुकाशब्दे विवृतिः ।

अशोकषष्ठी स्त्री कर्म० । चैत्रोभयषष्ठ्याम् तत्र षष्ठीदेवीपूजन
विधानात्तथात्वम्, “चैत्रे माससिते पक्षे षष्ठ्यां षष्ठीं प्रपू-
जयेत् । सुखाय पुत्रलाभाय शुक्लपक्षे तथैव च”
उत्तरकामाख्यातन्त्रम् ।

अशोका स्त्री नास्ति शोकोदुःखं सेवनादस्याम् । १ कटुकायाम्
(कटको) शुभ्रा० ढक् आशोकेयस्तज्ञवे त्वि० । २ चैत्रशुक्ल
षष्ठ्याञ्च “सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठीं द्वादशरूपिणी ।
वैशाखे चान्दनीत्युपक्रम्य चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता”
स्त० पु० परिभाषोक्ता ।

अशोकारि पु० अशोकं शोकाभावश्चास्ति ऋ-इन् ईत० ।

शोकाभावदायको कदम्बहृत्ते शब्दच० कदम्बशब्दे विवर्तितः ।
अशौकाष्टमी स्त्री नास्ति शोकोयस्याः कर्म० । चैत्रशुक्ला-
 दस्यां सा हि अशोककलिकापानादशोकदायिका ।
 यथोक्तं हेमा० प्र० ख० लिङ्गपुरा० । “अशोककलिका-
 चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सितादस्यां न ते
 शोकमवाप्नुयुः ।” कूर्मपुरा० । चैत्रे मासि सिता-
 दस्यां बुधवारं पुनर्वसौ । अशोककुसुमैरुद्रमर्चयित्वा
 विधानतः । अशोकस्याष्ट कलिका मन्त्रेणोक्तेन भजयेत् ।
 शोकं नैवाप्नुयान्मर्त्यः” अत्र बुधपुनर्वसुयोगः प्राशस्त्यर्थः
 हेमा० । “अशोककलिकापानमशोकतरुपूजनम्” शुक्ला-
 दस्यां तु चैत्रस्य कृत्वा प्राप्नोति निर्दोषमिति” लैङ्गे चैत्र-
 शुक्लाष्टमीमात्रस्य निमित्तोक्तेः । मन्त्रस्तु तत्रैव दृश्यः ।
अशौच्य लि० शुच-कर्मणि ग्यत् न० त० । शोचनानर्हे यद्य-
 द्दिश्यं गृह्यते तद्विज्ञे । “अशौच्यानन्वशोचस्व” प्रज्ञा
 वादांश्च भाषसे” गीता ।
अशोधन न० अभावे न० त० । १शोधनाभावे । न० व० ।
 २शोधनशून्ये लि० । शोधनञ्चाशुचेर्जलादिना मलाद्यप-
 नयनम् ऋणादेः प्रतिदानञ्च तदभावोऽशोधनम् ।
अशोधित लि० न० त० । १अप्रक्षालिते जलादिनाऽकृत
 मलाद्यपनयने २अकृतस्नादिप्रतिदाने च ।
अशोभन लि० शुभ-कर्त्तरि ल्यु० न० त० । १शोभनभिन्ने
 कुत्सिते । भावे ल्युट् अभावे न० त० । २संखण्डनाभावे ।
अशौच्य लि० शुष-णिच्-ग्यत् न० त० । शोषयितुमशक्ये ।
 “अच्छेद्योयमदाहेऽयमक्लेद्योऽशौच्य एव च” गीता ।
अशौच न० शुचेर्भावः शौचं न० त० । १शुचित्वाभावे स्मृति-
 प्रसिद्धे, विहि-तकर्मनिधकारित्वसम्पादके २अवर्त्मविशेषे
 च । “जनने मरणे चैव त्रिहाशौचस्य भागिनः” स्मृतिः ।
 “समानं लघु चाशौचं पूर्णमेव विशुध्यति । असमानं
 द्वितीयेनेति” यमः । स्वार्थे षञ् आशौच्यसम्यक् “आशौ-
 च्याद्विप्रसृच्यते” स्मृतिः । “अशौचं द्विविधं कालकृतं
 वस्तुस्वभावकृतञ्च तत्र कालकृतं “सत्रणः स्मृतकीत्या-
 दिना” अशुद्धिशब्दे ४८० पृष्ठे दर्शितम् तथाच ।
 सपिण्डमरणजननादिकृतं कालविशेषेऽशौचम् काला-
 पगमे च तज्ज्ञायः । तच्च चेतननिष्ठम् । बहुधा
 चास्य शुद्धितत्त्वाद्वा प्रपञ्चः । वस्तुनामशौचं स्वभा-
 वात् यथा मलमूत्रादेः, यत्संस्पर्गादितरवस्तूना-
 मशौचं शुद्धप्रभावः एवं तेषां संस्पर्गादिकृतं चेत-
 नादेरशौचं यथा उच्छिष्टचण्डालादिसंस्पर्शे एवमशौ

चिस्त्वामिकद्रव्यविशेषाणामाशौच्यमशौचम् शुद्धप्रभावः । अथ
 सपिण्डासपिण्डादिभेदेनाशौचकालविशेषो यथा “जनने
 मरणे च सप्तमपुरुषपर्यन्तं विप्रस्य दशाहः, क्षत्रियस्य
 द्वादशाहः, वैश्वस्य पञ्चदशाहः, शूद्रस्य मासः । दशमपुरुष
 पर्यन्तं सर्ववर्णेषु त्रिहाहः चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी
 जन्मनामस्मृतिपर्यन्तमेकाहः ततः स्नानमात्रम् । क-
 न्यायाः सपिण्डाश्च त्रिपौरुषम् । अथ विदेशस्थाशौचम् ।
 अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्थस्याशौचश्रवणे शेषाहौ शुद्धिः ।
 अशौचकालोत्तरश्रवणे तु ज्ञातिजननाशौचं नास्त्येव ।
 पुत्रजनने तु सचेलस्नानात् शुद्धिः । मरणाशौचे तु
 वर्षाभ्यन्तरश्रवणे त्रिहात् शुद्धिः । सचेलस्नानादङ्गा-
 शूद्रश्चलनिवृत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणे स्नानेन शुद्धिः
 सपिण्डानाम् । पुत्रादीनान्तु मातृपितृभर्तृमरणे
 वर्षोत्तरमेकाहेन शुद्धिः, द्वितीयवर्षे श्रवणे सद्यः । संपूर्णा-
 शौचातिक्रमे त्रिहाशौचं न बालाद्यशौचातिक्रमे खण्डा-
 शौचातिक्रमे वा । अथ गर्भस्वावाशौचम् । गर्भस्वावे तु
 स्त्रीणामेव षण्मासाभ्यन्तरेऽशौचं तच्च लौकिके कर्मणि
 माससप्तमसंख्यदिनव्यापकं द्वितीयमासावधिसप्तमसंख्यदि-
 नाधिकैकदिनात् परं ब्राह्मण्या वैदिककर्मणाधिकारः क्षत्रि-
 याया दिनद्वयात् वैश्यायादिनत्रयात् शूद्रायास्तु दिनषट्-
 कादिति हारलताप्रभृतयः । सप्तमाष्टममासीयगर्भपतने
 स्त्रीणां संपूर्णाशौचम् निगुणसपिण्डानामहोरात्रं यद्येष्टा
 चरणसपिण्डानां त्रिरात्रम् तच्च जातस्य तद्दिन एव मरणे
 ज्ञेयं द्वितीयदिनादौ तु मरणे नवमादिमासजातबालकवत् ।
 अथ स्त्र्यशौचम् । कन्यायाः जन्मप्रवृत्तिद्विवर्षाभ्य-
 न्तरमरणे सद्यः शौचं तदुपरि वाग्दानपर्यन्तमेकाहः ।
 वाग्दानोत्तरविवाहपर्यन्तं भर्तृकुले पितृकुले च
 कन्याया अदन्तजन्ममरणे सद्यः शौचम्, आ चूडादे-
 करात्कम्, आ प्रदानात्त्रिरात्रं, स्यादिति विशेषः । दत्तक-
 न्यायाः पितृगृहे प्रसवमरणयोः पितोः शयनादिसंसर्गशू-
 न्ययोरपि त्रिरात्रं तथाविधबन्धुवर्गाणामेकरात्रम् सम्मर्के
 दशरात्रम् । अथ बालाद्यशौचम् । नवमादिमासजातबा-
 लकस्याशौचकालाभ्यन्तरमरणे मातापितोरसृश्यत्यशुक्तं
 तदेव जननाशौचं ज्ञातीनान्शौचं नास्ति नवमादि-
 मासस्मृतजातयोस्तु कन्यापुत्रयोः पित्रादिसपिण्डानां
 जननाशौचं संपूर्णम् । पुत्रजन्मनि सुखदर्शनात् पूर्वं
 सचेलस्नानं कृत्वा ब्राह्मणभ्यश्च यथाशक्ति दत्त्वा बालकाय
 काञ्चनं दत्त्वा सुखं पश्येत् । ततः पुनः सचेलस्नानम् ।

अन्याशौचमध्येऽपि जातकर्म्मषठीपूजे कर्त्तव्ये । पुत्रज-
न्मनमित्तकं वृद्धिप्राप्तं नाडीच्छेदात् पूर्वम् अशौचान्ते
वा कर्त्तव्यम् । पुत्रकन्याजनने स्त्रीणां स्वजात्युक्तदशाह्रादितः
परं लोकिक्कर्म्मधिकारः । पुत्रजनने तु वैदिककर्म्मधि-
कारोर्विशतिरात्रोत्तरं स्नानात्, कन्याजनने तु मासोत्तरं
स्नानात् ब्राह्मणस्य । शूद्रायास्तु भवत्यैव मासोत्तरं
स्नानात् शुद्धिः । एतत् सर्वं पुत्रकन्ययोर्विद्यमानत्वे
बोध्यम् । जननाशौचकालोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजात
दन्तमरणे पितोरेकाहः । एवं निर्गुणसोदरस्य, सपि-
ण्डानान्तु सद्यः । षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे
पितोस्त्रयहः सपिण्डानामेकाहः षण्मासोपरि द्विवर्षपर्यन्तं
पितोस्त्रयहः । सपिण्डानामजतचूडेऽस्ते एकाहः जतचूडे
त्रयहः । द्विवर्षोपरि सर्वेषामनुपनीतस्य मरणे मासत्रया
धिकषड्वर्षं यावत् त्रयहः । पञ्चवर्षोपनीतस्य तदानी-
मपि दशहः । मासत्रयाधिकषड्वर्षोपरि सत्रैर्दश-
हः । शूद्राणां तु षण्मासोपरि द्विवर्षाभ्यन्तरे पञ्चाहः ।
अत्रापि जतचूडस्य द्वादशहः । द्विवर्षोपरि षड्वर्षाभ्य-
न्तरे द्वादशहः । अत्रापि दशात् जतोद्वाहेऽपि मासः ।
षड्वर्षोपरि मासः । अत्र मासवर्षपरिगणना सावनेन
“स्मृतकादिपरिच्छेदोदिनमासावद्पास्तथा । मध्यमग्रहभक्ति-
श्च सावनेन प्रकीर्त्तिता” इति सूत्र्यं सिद्धान्तात् । अथासपि-
ण्डाशौचं गुरु मातामहमरणे तिरात्वं भगिनीमातृत्वानी
मातृत्वपितृत्वमातृत्वमातृत्वगुर्वङ्गनामातामहीमरणे पक्षिणी ।
अशूशूरयोर्भिन्नग्रामस्थयोर्मरणेऽहोरात्रम् । आचार्य-
पत्नीपुत्रयोरेकाध्यायस्य मातृवैमात्रेयस्य श्यालकस्य सहा-
ध्यायिनः शिष्यस्य च मरणेऽहोरात्रं मातृत्वस्त्रीयपितृत्व-
स्त्रीयमातृत्वपुत्रभागिनेयमरणे पक्षिणी । पितामहभगिनीपु-
त्रपितामहीभ्रातृदम्भगिनीपुत्ररूपपितृत्वान्धवलयमरणे पक्षि-
णी । मातामहभगिनीपुत्रमातामहीभगिनीपुत्रमातामही-
भ्रातृपुत्ररूपमातृत्वान्धवलयमरणेऽहोरात्रम् । एकग्रामवा-
सिगोत्रजमरणेऽहोरात्रम् औरसव्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः
परपूर्वभाष्यप्रसवमरणयोश्च तिरात्वं । सजातीयपुरुषान्तर-
संस्पर्शितस्वभाष्यमरणे तिरात्वं । मातृत्वपितृत्वमातृ-
त्वभगिनीपुत्राणां गृहस्थितानामाचार्यस्य च मरणे तिरा-
त्वं । अशूशूरयोः सक्षिपिमरणे तिरात्वं अशूशूरयो-
रेकग्रामस्थितयोर्मरणे पक्षिणी । प्रथममन्येनोदा तेनैव
जनितपुत्रा पुत्रसहितैवान्माश्रिता पञ्चाक्षेनापि जनित
पुत्रा तयोः पुत्रयोर्वैयासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्र-

पितृश्च तिरात्वं तत्सपिण्डासामेकरात्वं तथाविधपुत्रयोः
परस्परप्रसवमरणयोर्महाजालुक्तमशौचम् । दौहित्यमरणे
पक्षिणी । पितृमातृमरणे जड़ानां कन्यानां तिरात्वं । यदि
मातृत्वप्रभृतीनां दहनवहने करोति तदा तिरात्वं ।
मातामहादीनां तिरात्वाभ्यन्तरमरणव्रणे तच्छेषेण शुद्धिः ।
तत्सत्कालोत्तरव्रणे तु नाशौचं कित्वाचारात् स्नानम् ।
अथ मृत्युविशेषाशौचम् । शास्त्रानुमतवुद्धिपूर्वकालवार्ति-
नोनाशौचादि । शास्त्रानुमत्याऽनशनादिसूतस्य प्रमादादन-
शनाशनवज्जिजलोच्चदेशप्रपतनसंघामश्चद्विदंघ्रिनखिव्याज
विषचाण्डालचौरहतस्य तिरात्वं । शृङ्गादिभिः स्त्रिया च
क्रीडां कुर्वतः प्रमादहतस्यापि नाशौचादि । नागविप्रिय-
कारित्वेन उद्धतस्य मरणोद्देशेन प्रवृत्तस्य विद्युद्धतस्य च चौ-
र्यादिदोषेण राक्षसहतस्य च कलहं कृत्वा चाण्डालाद्यैर-
समानैर्हतस्य च व्याधिजनकौषधस्य विषस्य वज्रेण दातुर्मर-
णे पाषण्डप्रायश्चित्तस्य च नित्यं परापकारिणश्च क्रोधात् स्वयं
प्रायोविषवज्जिजलोद्धन्मजलगिरिष्ठप्रपातैश्च तस्य चर्म्ममां-
सास्यादादिमयपालनिर्मातृविप्रादेश्च मनुष्यवधस्यानापि का-
रिणश्च कस्यदेशोत्पन्नभगरोगस्य पुंस्त्वर्म्मांशकनपुंसकस्य च
ब्राह्मणविषयापराधकरणान्निहतस्य च बुद्धिपूर्वकब्राह्मण-
हतस्य च महापातकिनश्च एवंविधपतितानां न दाहादिकं
कार्यम् । तत्कृत्वा तप्तकच्छद्वयं कुर्यात् । स्नेच्छतस्तरा-
दिभिर्युद्धे स्वाभ्यर्थे हतस्य विप्रादेर्दाहादिकमस्येव । अज-
तप्रायश्चित्तस्य गलत्कुष्ठिनो न दाहादिकं कार्यं शक्ये-
भिसुखहतस्य सद्यः शौचं दाहादि च । गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा
दण्डेन युद्धहतस्याहोरात्रमशौचम् । ऋषतिरहितयुद्धे
लघुद्धादिहतस्य पराङ्मुखहतस्य तिरात्वं । गोविप्रपालने-
ऽभिसुखपराङ्मुखत्वाभ्यां हतस्य सद्यस्तिरारत्वे । शस्त्रघाते-
तरचते सप्ताहादूर्ध्वं मरणे सम्पूर्णं, शस्त्रघाते त्र्यहोदूर्ध्वं
च प्रकृताशौचम् । शुद्धिः ० तः । एतत्प्रमाणानि तत्रैवा तु
सन्नेधानि । “मातृवर्णसङ्कराः” इत्युक्ते मूत्रावसिक्ताम्बुदीना
मनुलोमजानां मातृवर्णानुसारेणाशौचम् प्रतिलोनजानां
तु “शूद्रेण तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः” इत्युक्तेः
शूद्रतुल्याशौचमिति रघुनन्दादयः । आचारस्तु मातृ-
तुल्यतया दृश्यते अतएव चाण्डालादीनां दशाहाशौचाचारः ।
देवतामन्त्रादिदातुर्मरणे तिरात्वं । वेदाङ्गादि शास्त्रा-
ध्यापकस्य तथाविधशिष्यस्य च मरणे एकाहः “गृहीतो
देवता मन्त्रः साविलीपहणं कृतम् । यस्मात्तस्य तिरात्वं स्यात्
ब्रह्मविद्या प्रहोयतः” इति “उपनीयाध्यापकोयस्तस्मिन्पि

विराजकम् । वेदवेदाङ्गशास्त्राणां व्याख्यानं शिञ्चितं यतः ।
ज्ञानं प्रतिष्ठितं येन वेदाभ्यासोयतः कृतः । तस्मिन्मृते
चैकरात्रं गुरोः शिष्ये तथैव" च मत्स्यसूक्तोक्तेः दत्तक
पुत्रस्य ग्रहीतादिकुले विराजम् जनककुलेऽशौचाभावः ।
तत्रायं विशेषः । सपिण्डदत्तकस्यापि विराजम् वाचनिकं
तत्पुत्रादीनां तु संपूर्णमिति । असपिण्डदत्तकस्य तत्पुत्रा-
णाञ्च विराजमिति बहवः सपिण्डासपिण्डदत्तकतत्पुत्राणां
विराजमिति "भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथग्वंशकराः
सृताः । जनने मरणे चैव तद्ग्राह्यशौचस्य भागिनः" इत्युक्ते
रिति दत्तकसोमांसादयः । श्वाहुगमनाशौचम् । ब्राह्म-
णश्वस्याहुगमने ब्राह्मणस्य सचेत्स्नानानिस्सर्गद्वयप्रार्थनैः
शुद्धिः । क्षत्रियस्यैकाहेन, वैश्यस्य द्व्यहेन, शूद्रस्य प्राणा-
यामशतेन दिनत्रयेण च शुद्धिः । प्रमादाच्छूद्रश्वाहुगमने
जलावगाहानिस्सर्गद्वयप्रार्थनैः शुद्धिः । अनाथब्राह्मणस्य
धर्मबुद्ध्या दहनवहनयोः स्नानद्वयप्रार्थनाभ्यां सद्यः शौचम् ।
लोभेन सजातीयदाहे स्वजात्युक्ताशौचम् । असजातीय-
श्वस्य दहनवहनस्यैः श्वजात्युक्ताशौचम् । स्नेहाद-
सम्बन्धिदाहकविप्रस्य तद्गृहवासि विराजम् तत्कुलान्न-
भोजने दशरात्रं तद्गृहवासि तदन्नाभोजने च।होरात्रं
विशेषवचनाभावे सम्बन्धिनोमातुलादेरैकेहेनापि अदाहे
विराजम् चित्ताधूनसेवने सचेत्स्नानं कृते शूद्रेऽस्थिसञ्च-
यनकालाभ्यन्तरे तद्गृहं गत्वाऽशुपातने विप्रस्य विराजम्
शौचं, स्थानान्तरे विशेषवचनाभावेऽहोरात्रं तद्गृहे तद्गृहं
मासाभ्यन्तरेऽहोरात्रं सचेत्स्नानञ्च । सजातेर्दिवसेनैव
क्षत्रियवैश्ययोर्द्व्यहेन ब्राह्मणः शुध्यति शूद्रस्तु स्रग्ं
विनाहुगमने सर्वत्र नक्तने । कृतस्य शूद्रस्य बान्धवैः सह
रोदनरहितविलापमात्रेऽहोरात्रेण । अस्थिसञ्चयन-
कालञ्च ब्राह्मणस्य चतुरहः शूद्रस्य दशाहः । तद्ग्राह-
्यौचे द्वितीयाहः । मरणशौचे विप्रस्य चतुर्थाहेऽसृश्यता-
निर्दिष्टः । शूद्रस्य दशमदिने सर्वस्य खण्डाशौचकाले
विभागकालेन अतिक्रान्ताशौचे सचेत्स्नानेन जनने तु
सपिण्डानां सृश्यतैव । पुत्रोत्पत्तौ स्नानात् पितुः सृश्यत्वं
एवं विभातृणामपि । एवं कृतिकाश्रये पितृर्विभातृणाञ्च
कृतिकातुल्यकालासृश्यत्वम् । अन्येषां स्नानमात्रं कन्या
पुत्रजनने मातृर्दशरात्रसङ्गासृश्यत्वं शूद्रायास्तु दश-
रात्रमसृश्यत्वम् । अशौचकालादि विषये च प्रायोनिबन्ध-
कर्तृणां मतभेदोदृश्यते बाहुल्यभयात् तत्र लिखितम् स्वस्व-
देशप्रचलितनिबन्धानुसारेण तद्वसेयम् । अशौचे तु वर्षादि

विशेषादौ दश पक्षा हारलतायां दक्षेणोक्ताः यथा
“सद्यःशौचं तथैकाहस्त्र्यहश्चतुरहस्तथा । षड्दश
द्वादशाहश्च पक्षोमासस्तथैव च । मरणान्तं तथा
चान्यत् दश पक्षास्तु कृतके” । तत्र मरणान्तं जननमर-
णभिन्ननिमित्तम् । यथा “क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण्य
एव च । यथेष्टाचरणस्याङ्गैर्मरणान्तमशौचकम्” शु० त०
सृतिः । “अस्नात्वा चाप्यङ्गता च अदन्वाऽश्वस्तथा द्विजः ।
एवंविधस्य विप्रस्य सर्वदा कृतकं भवेत्” दक्षः । “अन्य
पूर्वा यस्य गेहे भार्या स्यात्तस्य नित्यशः । अशौचं
सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदेति” नि० सि० सृतिः । “मर-
णान्तपक्षस्तु निन्दार्थवादपरः “नामधारकविप्रस्तु दशाहं
कृतकी भवेदिति” भाषवद्वतवचने नामधारकविप्रस्यापि
दशाहशौचविधानात्” नि० सि० । दासाद्यशौचे विशेषः
तत्र दासाः पञ्चदशधा दासशब्दे वक्ष्यमाणान्तेषु गर्भदासस्य
सपिण्डान्तरजननमरणयोः स्वामिकार्ये सद्यः शौचं भक्त-
दासस्य तद्गृहः “सद्यःसृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्तद्ग्राह-
च्छुचिः” नि० सि० सृत्युक्तेः कर्मकरदासानां विशेषः “मूल्यैः
कर्मकराः शूद्रा दासीदासास्तथैव च । स्नाने शरीरसंस्कारे
गृहकर्मण्यदूषिताः” श्रुताः । दत्तदासदास्यादीनां
तु “दासी दासश्च सर्वोवै यस्य वर्षस्य यो भवेत् । तद्वर्ष-
स्य भवेच्छौचं दास्या मासान्त कृतकम्” अङ्गिः । “स्वामि-
शौचेन दासाद्याः सृश्याः मासात्तु कर्मसु । योग्याः सु
मांसतोदासी कृतके सृश्यातामियात्” षट्त्वि० । दत्त-
दासादीनां सपिण्डमरणादौ स्वाम्यशौचसमसंख्यकदिना-
दूर्ध्वम् सत्यपि मासाद्यशौचे स्वामिकार्ये सृश्यतेति हरदत्तः
एवमन्तेवासिनामपि । “दासान्तेवासिभृतकाः शिष्या-
श्चैकत्रवासिनः । स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यन्ति कृतकमृतके”
वृह० उक्तेः । दासादेः स्वामितृसपिण्डमरणेऽशौचमाह
विष्णुः “पत्नीनां दासानामाहुलोभ्ये स्वामितुल्यमशौचं कृते
स्वामिन्यात्मोयम्” अत्राहुलोभ्येनेत्युक्तेः प्रातिबोभ्येऽशौचा-
भाव एव तस्य शास्त्रीयदासत्वाभावात् “वर्षानामाहुलोभ्येन
दास्यं न प्रतिबोमत” इति याज्ञ० सृत्या प्रातिबोभ्येन
दासत्विनिषेधात् । “सूतकानां परिच्छेद इत्यादि सू० सि०
प्रागुक्तवचनात् सावनदिनस्यैव ग्राह्यता । मित्वाचराकृता तु
रात्रिं विभागं कृत्वाद्यभागद्वये चेत् पूर्वदिनम्, अन्ये
चेत् परदिनमिति आरम्भकाले विशेष उक्तः । प्रागर्द्धरात्रात्
प्राग्वा सूर्योदयात् पूर्वदिनमिति मतान्तरम् । एतेषु
देशाचारतो व्यवस्था । अशौच्यन्नभक्षणेऽपि तत्कुल-

मशौचम् । “अथ ब्राह्मणादीनामशौचे यः सज्जदेवा-
ज्जमन्नाति तस्य तावदशौचम् यावत्तेषाम्” विष्णुः एतत्
ज्ञानतः, अज्ञाने तु “अन्तर्देशाद्देवभुक्तानां स्मृतके सूतकेऽपि
वा तस्याशौचं भवेत्तावद्यावदन्नं व्रजत्यधः” अङ्गिरसोक्तं-
ज्ञेयम् “उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यत” इति
यमः । उभयत्र जननमरणयोः दशाहानोत्पत्त्यशौचकालो-
पलक्षणम् । कुलस्य स्मृतकशुक्तस्य सम्बन्धजन्यसकुल्यैर्न-
भोक्तव्यम् । सकुल्यानां न पुनर्दोषः “स्मृतके तु
कुलस्यान्नमदोषं मत्तुव्रवीत्” इति तेनैवोक्तत्वात्
अथ च निषेधोदाहृतोक्तोऽन्यतरेण जननमरणे ज्ञाते
सति द्रष्टव्यः । “उभाभ्यामपरिज्ञाते स्मृतकं नैव दोषकत् ।
एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेदिति षड्विंश-
ततदर्शनात् । तथाविवाहादिषु स्मृतकोत्पत्तेः प्राक्
ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतमन्नं भोक्तव्यमेव । “विवाहोत्पत्त्यज्ञेषु
त्वन्नरा स्मृतस्मृतके । पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषः परि-
कीर्त्तित” इति दृष्टव्यतिस्तरणात् तथाऽपरोऽपि विशेषः
षड्विंशतते दर्शितः । “विवाहोत्पत्त्यज्ञेषु त्वन्नरास्मृत-
स्मृतके । परैरन्नं प्रदातव्यमभोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः । भुङ्गा-
ज्जेषु तु विप्रेषु त्वन्नरा स्मृतस्मृतके । अन्यगोहोदकाचान्ताः
सर्वे ते शुचयः स्मृताः” नि० सि० इति । तथाऽशौचपरिग्र-
हत्वेऽपि केषु चित्द्रव्येषु दोषाभावः । यथाह मरीचिः ।
“लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च । शाककाष्ठलण्डेषु
दधिसर्पिःपयश्चु च । तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे
स्वयंप्रहः । पण्डेषु चैव सर्वेषु नाशौचं स्मृतस्मृतके”
इति । शाकम्भक्ष्यजातम् । अपक्वान्ण्डुलादि । स्वयंप्रह
इति स्वयमेव स्वाभ्युत्थातो गृह्णीयात् न तद्वस्त्रात् ।
यतदध्यामात्रविषयं सत्प्रवृत्तविषयञ्च । “अन्नसत्प्रवृ-
त्तानामासमन्नमगर्हितम् । भुक्त्वा पक्वापक्वेतेर्षाति
रात्रन्तं पयः पिबेदिति” अङ्गिरः स्मरणात् । अत्र पक्वशब्दो-
ऽभक्ष्यव्यतिरिक्तौदनादिविषयः । श्वसंसर्गनिमित्ताशौ-
चे त्वङ्गिरसा विशेषलक्षणः । “अशौचं यस्य संसर्गादापतेद्गृ-
हमेधिनः । क्रियास्तस्यैव लुप्यन्ते गृह्णाणाञ्च न तद्ववे-
दिति” । तदशौचद्वेवलं गृहमेधिन एव न पुनस्तद्गृहम-
वानां भार्यादीनान्तद्गृह्याणाञ्च भवेदित्यर्थः । एव-
मेवातिक्रान्ताशौचेऽपि । “संसर्गाद्यस्य चाशौचं यस्या-
तिक्रान्तकालता । तदीयस्य पदार्थस्य नाशौचं विद्यते
कचित्” षट्त्रि० नि० सि० । कर्मविशेषे कर्म्मारम्भे
च तत्तत्कर्म्मणि अशौचाभावः यथोक्तम् । “कारवः शि-

त्विनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च
सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः” प्रचेतसाः । लघुविष्णुना च “व्रतय-
न्निवाहेषु आङ्गे होमार्चने जपे । आरङ्गे स्मृतकं न स्या-
दनारब्धे तु स्मृतकम् । प्रारम्भोवरणं यज्ञे संकल्पो व्रत
वन्धयोः । नान्दीन्द्राङ्गं विवाहादौ आङ्गे पाकपरिष्कृया”
वरणमिति ऋत्विक्परम् तेषाञ्च सधुपकंप्रहृणोत्तर-
मशौचाभावः । “गृहीतमधुमकर्मास्तु यजमानात्तु ऋत्विजः ।
पश्चादशौचं पतितं न भवेदिति निश्चयः” ब्रह्मपुरा०
उक्तेः एतन्मूलकमेव त्रिशङ्कोक्यां तत्तत्कार्येषु
अशौचाभाववचनम् यथा “तत्तत्कार्येषु सत्प्रवृत्ति-
वृत्तपृथङ्गीकृतित्विक्स्वदेशम्” शापत्स्वप्यनेकश्रुतिपठनभिन्न-
क्कारुणित्याहाराणाम् । संप्रारब्धेषु दानोपनयनयजन-
आङ्गयुज्यप्रतिष्ठाचूडातीर्थाङ्गयात्राजपपरिणयनाद्युत्सवे-
ष्वेतदेव “तीर्थेति आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ तदङ्गं आङ्ग-
मशौचे कर्त्तव्यम् “विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थ-
कर्मणि । न तत्र स्मृतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत्”
पैठो० उक्तेः यात्रा रथयात्रादि । जपः पुरश्चरणादि
संकल्पितस्तोत्रपाठादिश्च । व्रतो संकल्पेन गृहीतव्रतादिः
“गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचिदिति” ब्राह्मोक्तेः
“वृत्तं प्राणान् परित्यजेत् सुखं शिरसोऽपि वा
न त्वनभ्यर्च्य भोज्यं भगवन्तं त्रिलोचनम्” इत्युक्तनियमवतो
देवपूजायामधिकारः । कृतनियमविषया “शिवविष्णुर्चनं दीक्षा
यस्य चाग्निपरिग्रहः । श्रौतकर्मणि कुर्वीत स्नातः शुद्धि-
मवाप्नुयात्” यमोक्तिः “जपो देवार्चनविधिः कार्योदीक्षान्वि-
र्तनैः नास्ति पापं यतस्तेषां स्मृतकं वा यतात्मनाम्” शुक्ता-
वली च । “अथ स्मृतकिनः पूजां वक्ष्याम्यागमचोदिताम् ।
स्नात्वा निर्वर्त्य नित्यञ्च मानस्या क्रियया हि वै । बाह्य-
पूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत्” शारदा । मानसजपे तु
अज्ञतनियमस्यापि अशुचैरप्यधिकारः “अशुचिर्वा शुचिर्वापि
गच्छन् तिष्ठंस्तथा स्वपन् । सन्त्रैकस्मरणोविद्वान् मनसैव
समस्यसेत् “रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः “मानसम्युशुचीति”
वचनं तु पठनपाठनाविषयम् । तारादिविषये तु अज्ञतनि-
यमस्याप्यधिकारः “तारायाश्चैव कात्याश्च त्रिपुराया विशेष-
तः । जनने मरणे चैव न त्यजेयुर्जपार्चनम्” इति तन्मोक्तेः ।
अथाशौचे नियमाः नि० सि० याज्ञवल्क्यः “इति संसृत्य गच्छे-
युर्गृहं बालपुर सराः । विदश्य निम्बपलाणि नियता द्वारि
वेष्टनः । आचस्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।
प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाग्रसूत्रं पदं शनैः” । “प्रवेशानादकं

कर्म प्रोत्सर्गस्य नामपि" नि० सि० । "क्रीतलब्धाशनाभूमौ
स्वमेयुस्ते पृथक्चित्तौ या० इदञ्चाद्येऽङ्गि । यथाशुद्धिं
तत्त्वे वैजवापः "शमीमालभन्ते "शमी मे पापं शमयत्विति"
अश्वानमालभन्ते "अश्वमेव स्थिरोभूयासमिति" अग्निम्-
"अग्निर्नःशर्म यच्छत्विति" ज्योतिष्यन्तरा गामजस्रपस्युन्तः
क्रीत्वा लब्ध्वावाप्येहादेकाक्षमलवणमेकरात्रं दिवा-
भोक्तव्यं तिरात्रं च कर्मोपरमणम्" क्रीताद्यशनसुपवासा-
शक्तस्य । आश्वलानस्तु "नेतस्यां रात्रिप्राभन्नं पचेरंस्त्रि-
रात्रमक्षारलवणाग्निः सुर्वाद्दशरात्रं चेत्वाह महागुरुषु" ।
अथतौ रत्नाकरे आपस्तम्बः "भार्याः परमगुरुसंस्थायां चा-
कालभोजनानि कूर्वीरन्" यदा मृतिः परदिने तावत्कालमि-
त्यर्थः । बृहस्पतिः "अधःशय्यासना दीना मलिना भोगव-
र्जिताः । अक्षारलवणाद्वाः सु० लब्ध क्रीताशनास्तथा" अक्षार-
लवणशब्देऽक्षारलवणशब्दार्थ उक्तः । भोगोऽप्यङ्गताम्बूलादिः
"तैलाभ्यङ्गो बाल्यशानामङ्गसंवाहनञ्च यत् । तेन चाप्या-
यते जन्तुर्नृणांश्चान्तिं स्वाम्भवाः मार्क० पुरा० वाक्यन्तु अ-
न्यदिनविषयम्" अथौचान्ते तिलकल्कैः स्नाता गृहं प्रविशे-
युरिति विष्णु० त्तेः सपिण्डानामस्थिरञ्चयनादूर्द्ध्वं भोगोऽप्युक्तः
विष्णु० पु० । "शय्यासनोपभोगस्तु सपिण्डानामप्रीष्यते
अस्थिरञ्चयनादूर्द्ध्वं संयोगस्तु न योषिताम्" तिलान् ददत
पानीयं दीपं ददत जाग्रतः । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यं
मेतत् प्रोतेषु दुर्लभम्" भारतम् । भोजनं च दिवैव । दिवा
चैव च भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभेत्युक्तेः प्रागुक्तवैजवाप्योक्तेश्च ।
"क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवाक्षमयुः" पारस्कारोक्तेश्च अथौचमध्ये
यत्नेन भोजयेच्च स्वगतजान्" आदि पुरा० ज्ञातिभिः
सह भोजनञ्च तृतीयादिदिनपरम् । प्रथमेऽङ्गि तृतीये
च सप्तमे दशमे तथा । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमिति" मरी-
च्युक्तेः । "मांसाशनं च नाश्रियुः शयीरंश्च पृथक् चित्तौ"
मनुः । लवणक्षीरमाषान्नापूपमांसानि पायसम् । वर्ज्ये-
दाहृताक्षेषु बालदृढातुरैर्विना" देवजानीयकारि० "मत्स्य
मांसानि न भक्षयेयुरा मदानात्" गौत० "अधरुक्षरे त्र्य-
हसनञ्चन आसीरन्" वसिष्ठः अथौचै पोठादिनिषेधात्
अधकाले उपवेशार्थं कटस्तस्तरः कार्यः "पाणिषु कृष्णमेषु
पर्युष्टेषु वा आसीरन्" हारीतः । "उपवासो गुरौ प्रोते
पत्न्याः पुत्रस्य चैव हि" मरीचिः । अन्यदिने विशेषः "यस्य
यस्य तु वर्षस्य यदात् स्यात् पश्चिमं त्वहः । स तत्र गृह-
शुद्धिं च वस्त्रशुद्धिं करोत्यपि । यामाह्विहस्ततोगत्वा
प्रोत्सृष्टे तु वाससी । अन्यथानामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नानं

“कोत्य” ब्राह्मम् अत्र तिलकल्पादिज्ञानं प्राशुक्तम्
अशोचाहेषु सर्वदिनेषु वर्जनीयधर्मद्वयमाह शङ्खः “दानं
ग्रहोहोमः स्वाध्यायः पितृकर्म च । प्रेतपिशङ्कक्रिया
वर्ज्यमशौचे विनिवर्त्तते” अत्र विशेषोमिताक्षरायाम्
“अशुचित्वेन सकलश्रौतस्मार्त्तकर्मोधिकारनिवृत्तौ प्रस-
क्तायां केषुचिदभ्यनुष्ठानार्थं माह । “वैतानौपासनाः का-
र्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्” या० । वितानोऽग्नीनां विस्तारः
तत्र भवावैताना स्तेनाग्निसाध्याः अग्निहोतृदर्शपूर्ण-
मास्याद्याः क्रिया उच्यन्ते । प्रतिदिनसुपास्यत इत्युपासनो-
गृह्योऽग्निस्तत्रभवाः औपासनाः सायम्भ्रातर्होमक्रिया उ-
च्यन्ते । ता वैतानौपासना वैदिक्यः क्रियाः कार्याः कथं
वैदिकत्वमिति चेत् श्रुतिचोदनात् । तथाहि । “यावज्जीव
मग्निहोतृज्जुह्यात्” इत्यादि श्रुतिभिरग्निहोतादीनां चो-
दना स्पष्टं । तथा “अहरहः स्वाहं कुर्यादन्नाऽभावे केन-
चिदा काटादिति” इत्यौपासनहोमोऽपि चोद्यते । अत्र
च श्रौतत्वविशेषणोपादानात् स्मार्त्त क्रियाणां दानादी-
नामननुष्ठानङ्गम्यते । अतएव वैयाघ्रपादेनोक्तम् । “स्मार्त्त
कर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र स्तुतके । श्रौते कर्मणि त-
त्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति” । श्रौतानाञ्च कार्यत्वा-
भिधानादित्यनैमित्तिकानां करणम् । ययाह पैठीनसिः ।
“नित्यानि निवर्त्तेरन्वैतानवर्जं शालाग्नौ चैक” इति ।
नित्यानि निवर्त्तेरन् इत्यविशेषेणावश्यकानां नित्यनैमि-
त्तिकानाञ्चिदृष्टौ प्रसक्तायां वैतानवर्जमित्यग्निहोतृसा-
ध्यावश्यकानाम्पर्युदासः । शालाग्नौ चैक इति गृहप्राग्नौ
भवानामध्यावश्यकानां पाक्षिकः पर्युदास उक्तः । अतस्ते-
ष्वशौचं नास्त्येव । कास्यानां पुनः शौचाभावादननुष्ठानम् ।
मनुनाम्यनेनैवाभिप्रायेणोक्तम् । “प्रत्यूहेद्वाग्निषु क्रिया” इ-
ति । अग्निषु क्रिया न प्रत्यूहेदित्यनग्निसाध्यानाम्भ्रम-
हायज्ञादीनान्निवृत्तिः । अत एव संवत्सः । “होमन्तत्र
प्रकुर्वीत शुष्कान्नेन फलेन वा । पञ्चयज्ञविधानन्तु न
कुर्यान् नृत्यजन्मनोरिति” । वैश्वदेवस्य अग्निसाध्यत्वेऽपि
वचनाच्चिदृष्टिः “विप्रोदशाहमासीत वैश्वदेवविवर्जित” इति
तेनैवोक्तत्वात् । “स्तुतके कर्मणान्त्यागः सन्ध्यादीनां विधी-
यत” इति यद्यपि सन्ध्यायानिवृत्तिः श्रूयते तथाप्यङ्गलिप्रक्षे-
पादिकङ्कथ्यम् । “स्तुतके सावित्र्या चाङ्गलिभ्रमिष्य प्रदक्षिणं
दत्त्वा स्तूय्यं ध्यायन्नमस्तुर्थादिति” पैठीनसिस्वरणात् । यद्य-
पि वैतानौपासनाः कार्या इति सामान्येनोक्तं तथाप्यन्ये-
न कारयितव्यम् । “अन्य एतानि कुर्येरिति” पैठीनसिस्वर-

यात् । वृहस्पतिनायुक्तम् । “सूतके सूतके चैव अथौ आ-
 ज्ञभोजने । प्रवासादिनिक्षेपे ह्यवयेन तु ह्यपयेत्” इति ।
 तथा आर्त्तलेऽपि पिण्डपितृयज्ञावणिकर्माश्च युज्यादिकश्च
 नित्योहोमःकार्य एव । “सूतके तु सप्तमने आर्त्तङ्गर्मा-
 कथम्भवेत् । पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारये-
 दिति” जातृकर्णस्मरणात् । यद्यपि साङ्गे कर्मण्यकर्तृत्व-
 न्नापि सद्रव्यत्यागात्मकमपधानं स्वयङ्कुर्यात् तस्या-
 नन्यनिष्ठात्वात् । अतएवोक्तम् । “अतै कर्मणि तत्कालं
 स्नातः शुद्धिमाप्नुयादिति” । यतः पुनः “दानमतिप्रहोमः
 स्वाध्यायश्च निवर्त्तते” इति होमप्रतिषेधः । स काव्याभि-
 प्रायो वैश्वदेवमिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः” इत्यन्तेन ।
 संध्यादीनामप्यपवादमाह्यपराकैः पुनस्तुः “संध्यामिष्टं चरुं
 होमं यावज्जीवं समाचरेत् । न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन्
 गच्छेदधोद्विजः । सूतके सूतके चैव संध्याकर्म समाचरेत् ।
 मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायामसम्यक् द्विजः” । यत्तु चन्द्रिका-
 यां जावालः “संध्यां पञ्च महायज्ञान् नैत्यिकं सूतककर्म च ।
 तन्मध्ये ह्यपयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रियेति” यच्च संवत्तः
 “सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते” यच्च पिण्ड-
 पुरा । “सर्वकालमुपासा तु संध्योः पार्थिवेष्वपि । अन्यत्र
 सूतकाद्यौ च विभ्रमात्तरभीतितः” इति तत् संपूर्णसंध्यापरम्
 “अध्यान्ता मानसी संध्या कुशवारिविजर्जितेति” शुद्धिद्वये
 च्यवनोक्तेः पैठिनसिखल मन्त्रोच्चारणमयाह “सूतके सावि-
 त्प्राज्ञं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन्नमस्कृत्युयात्” प्रयोगपरिजाते
 भरद्वाजोपि “सूतके सूतके कुर्यात् प्राणायामममन्त्रकम् । त-
 था मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्यमार्जयेत् । गायत्रीं सत्यगु-
 ञ्चार्यं सूर्यायाध्यं निवेदयेत् । मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं
 न चैव हि” एवं मितक्षरापरिजातादौ अथौ चै संध्या-
 करणभेदस्योक्तेः गौडानां तदनाचरणमनाचार एव तस्य
 औतत्वेन सूत्या बाधावहितत्वादिति द्रष्टव्यम् ।
 “यह्णादावप्यथौचापवादमाह व्याघ्रः “आर्त्तकर्मपरि-
 त्यागो राहोरन्यत्र सूतके इति” लैङ्गे “सूतके सूतके
 चैव न दोषो राहुदर्शने । तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिं न
 दृश्यते” प्रयोगपरिजाते “वृहस्पतिः “कन्याविवाहसंक्रान्तौ
 सूतकं न कदाचन” । महागुरुनिपातवर्षमध्ये कर्मविशेषेऽ-
 थौचम् । “ज्ञानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाग्निदर्पणम् ।
 प्रथमावदे न कुर्वीत महागुरुनिपातने” हेमा० सूतिः ।
 महागुरुवत् माता पिता भर्ता च अतिगुरुवद्भेदः । “प्रमी-
 तौ पितरौ वस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् । नापि दैवं न वा पैतृया-

वत् पूर्यो न वत्सरः” देशे पु० अग्निदर्पणं लवहोसादि, न
 त्वाधानं तस्य प्रथमावदेऽपि विधानात् यथा “पितुः सपिण्डो
 करणं वार्षिकं सूतवासरे । आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत्
 प्रागपि वत्सरात्” हेमा० उ३० । अग्निदर्पणमित्यत्र अ-
 न्यदर्पणमिति शुद्धितत्त्वे पाठः । आधानादीत्यादिपदेन आ-
 वश्यकं वृद्धिनिमित्तमित्यकर्मणोर्ग्रहणम् । आङ्गकौस्तुभ्यां देवी
 पु० “महातीर्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च । संवत्सरे न कुर्वीत
 महागुरुनिपातने” एतदेकवाक्यतया प्रागुक्तवचने ज्ञानपदं
 काव्यतीर्थादिज्ञानपरम् महादानसाहचर्यात् स्वाध्यायपदं
 मपि काव्यवेदपारायणपरम् “तथैव काव्यं यत् कर्म वत्-
 सरात् प्रथमावदे” लघुहा० वचनैकवाक्यत्वात् “महागुरु
 निपातते तु काव्यं किञ्चित् न चाचरेत् । अन्तिर्ज्यं
 ब्रह्मार्थं च आङ्गं दैवयुतञ्च यत्” काशि० पु० “सपिण्डो
 कारणाद्ब्रह्मं प्रेतः पार्षण्यमुभवेत् । वृद्धीष्टापूर्त्योग्यस्य गृ-
 हस्यस्य सदा भवेत्” मत्स्य पु० । वृद्धीत्यनेन वृद्धिनिमित्तक
 सपिण्डनाभावे नाधिकारीत्यर्थः गृहस्यस्य सदा भवेदित्यनेन
 गृहस्योचितनित्यपञ्चयज्ञेष्वधिकारः । अतएव पितृस्मरणा-
 यौचोत्तरमेव वैश्वदेवप्राज्ञं विहितम् । एवं वृद्धिप्राज्ञाभावे
 वर्षपर्यन्तं तत्तत्कर्मण्यथौचमिति स्थिते “प्रेत कर्माण्य-
 निवर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् । आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे
 शुभदं भवेदिति” ज्योतिषवाक्यं शुभदमित्युक्त्वा शुद्धार्थच-
 त्वाद्भक्तव्यप्राज्ञोत्तरं प्राशस्त्यसात्पर्यमेव । एतच्चाथौचं
 वर्षमध्ये आवश्यकं वृद्धीर्था सपिण्डनाभावएव । “अर्वाक् संवत्-
 सरात् वृद्धौ पूर्यो संवत्सरेऽपि वा” इत्यादि सूत्रसुसारेण
 आवश्यकं वृद्धिनिमित्तसपिण्डापकर्षे तु काव्यादिकर्मकरण-
 योग्यता । अत्र विशेषमाह लौगाक्षिः । “अन्येषां प्रेतकर्माणि
 महागुरुनिपातने । कुर्यात् संवत्सरादर्वाक् प्राज्ञमेकं तु व-
 र्जयेत्” प्रेतकर्म दाहाद्येकादशाहान्तं तत्राथौचान्तरस्या-
 प्रतिबन्धकत्वात् “आद्यं आहमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽह-
 नीति निष् । सि० घृतसूते । तेन एकं सपिण्डनं वार्षि-
 कादि च । एवं देवी० पु० वचनेऽपि पैतृपदं पार्षण्यसपिण्डन-
 वार्षिकपरम् । अत्रापवादः माधवीये ऋष्य० “पत्याः पुत्रस्य
 तत्पुत्रभ्रातृस्तत्तनयेषु च । स्त्रियास्तस्य पितृश्च संघातमरणं
 यदि । अर्वागवद्भातात्पितृपूर्व्यं सपिण्डमाचरेत्” लौगा०
 “पत्नीपुत्रस्तथा पौत्रो भ्राता तत्पुत्रकाश्चपि । पितरौ च
 यदेकस्मिन् स्थितेऽनं वासरे तदा । आद्यमेकादशे कुर्यात्
 त्रिपदे तु सपिण्डनम्” इदम् एकदिनस्मरणविषयमेव
 ‘महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्यं यथाविधि । कुर्यात् संवत्-

सराद्वर्षागेकोद्दिष्टं न पार्षणम्” इति धवलनिबन्ध-
वाक्यात् । “माता चैव तथा भ्राता भार्या पुत्रस्तथा स्नुषा ।
एषां ऋतौ चरेच्छ्राद्धमन्यस्य न पुनः पितुः” इति ऋगुवचनं
भिन्नदिनसंयोगेऽपि पितृव्यं तावन्वस्य सपिण्डनं न कार्यमेवा-
नेन कार्यमित्येतत्परमिति नि० सि० । “पितर्युपरते पुत्रो-
मातुः आह्वादिर्वर्त्तते । मातर्यपि च वृत्तायां पितृआह्वा-
दते समाम्” माध० वृह० वचनान्तु वार्षिकश्राद्धपरम्
मातुः ऋते इत्याकर्षः मातरं पितरं च विना अन्यस्य-
आह्वात् वार्षिकश्राद्धात् समां व्याप्य निवर्त्तते इत्यर्थः ।
“अन्यश्राद्धं पराक्षञ्च गन्धसाख्यञ्च नैधुनम् । वर्ज्यादेरुगु-
पाते तु यावत् पूर्यो न वत्सरः” देवलवचने अन्यपदं
ऋगुवचनोक्तमात्रादिभिन्नपरम् । अन्नपदञ्च खिन्नान्नपरं “भि-
न्नोऽस्त्री भक्तमन्त्रोऽन्नमित्यमरोक्तेः “स्निग्धमन्नददाहृतम्”
इत्युक्तेः न तु परस्वामिकामाक्षमात्रपरम् अन्नशब्देन ह्यद्या
परिभाषया च सिद्धादस्यैव ऋतित्युपस्थापकत्वात्
आमाक्षस्य लक्ष्यार्थतया विलम्बेनोपस्थितेः । एवमे-
वाचारः “विशेषतः शिवापूजां प्रसीतपितृको
नरः । यावत् वत्सरपर्यन्तं मनसाऽपि न चिन्तयेत्”
कालिकापु० वाक्यं वार्षिकदुर्गापूजाविषयं नित्यपूजायाः
कर्त्तव्यतायाः दशाहमध्येऽपि प्रायुक्तेः । “द्वयोरेव
महागुरुर्वर्द्धमेकमशौचकम् । नान्येषामधिकाशौचं स्त-
जातिविहितात् किलेति” आह्निकौ० धृतजातु० वचनं तु पुरु-
षविषयम् । स्त्रीणां भर्तुर्महागुरुतायाः सर्वसम्मतत्वेन
तन्मरणे अधिकाशौचस्योचितत्वात् अतएव “महागुरु विप-
त्तिषु इत्यादिना सामान्यतो बह्वचनमुपात्तम् । “गयाश्राद्धं
ऋतानां तु पूर्यो त्वदे प्रशस्यते” हेमा० भवि० पु० । तीर्थ-
श्राद्धं गयाश्राद्धम् आह्निकमन्यञ्च पौतकम् । अवृद्धमध्ये
न कुर्वीत महागुरुविपत्तिषु तिस्र्य० गरु० पु० ।
इदं वृद्धसपिण्डनाभावे । वृद्धौ सपिण्डनापकर्षे तु
वर्षमध्येऽपि दर्शादिकं कार्यमेव “पितुः सपिण्डनं कृत्वा
कुर्व्यान्मासानुमासिकम्” छन्दोगप० वचनात् “सपिण्डो-
करणादूर्द्ध्वं नरः पार्षणभुग्नवेत्” मातृस्त्रात् “ततः
प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमनुते । विन्दते पितृलोकं
च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते” इति हारीतवचनाच्चेति श्रुत-
पाणि० । “उद्वाहचोपनयनं प्रथमेऽवदे महीपते ! ।
कृते सपिण्डनेऽभ्यूर्द्ध्वं सस्यूनां चोद्धरणं त्यजेत् । तथापि
कर्त्तुमिच्छन्ति त्रीणि चैतानि वै सुताः । मासिकान्य
वशिष्टानि चापक्रव्यं चरेत् पुनः” ब्रह्म वै० पु० । अत्रेदं

बोध्यं वृद्धिं विना कुलधर्मैकपुत्रत्वादिवशतः वर्षमध्ये
सपिण्डनापकर्षेऽपि पितृत्वप्राप्तिर्वर्णन एव “कृते
सपिण्डोकरणे नरः संवत्सरात् परम् । प्रेतदेहं परि-
त्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते” विष्णु ध० उक्तेः “अर्वाक् संवत्-
साद्यस्य सपिण्डोकरणं भवेत् । प्रेतत्वमपि तस्यापि विज्ञेयं
वत्सरं नृप ।” इत्यग्निपु० उक्तेः । तेन एतद्विषये महागुरुणां
प्रेतत्वसत्त्वेन विवाहोपनयनादौ देवपैत्रेषु च नाधिकारः
वृद्धिर्निमित्ते सपिण्डने संवत्समप्राप्यापि प्रेतत्वविमु-
क्तिस्तेन सर्वत्राधिकारः । “अर्वाक् संवत्सरादूर्द्ध्वं पूर्यो
संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डोक्तताः प्रेता न तेषां च
पृथक्क्रिया” श्रुता० वाक्ये पूर्यो वत्सरस्येव वृद्धारम्भ-
कालस्यापि प्रेतत्वविमोचनहेतुत्वोक्तेः तथात्वम् । यतः
सपिण्डोक्तता अतो न प्रेताः प्रेतपदप्रतिपाद्या विमुक्त-
प्रेतभावा इत्यर्थः । तत्र विशेषः । “अस्मिन्नेषं गयाश्राद्धं श्राद्धं
चापरपाक्षिकम् । प्रथमेऽवदेऽपि कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान्
सुतः” मदनपारिजातधृतवचनम् । “भक्तिमान् भक्त्याख्य-
श्राद्धकारेति मदनपारिजातादयः । “भक्तिश्राद्धं तु तिस्र्यस्तो-
सेतौ उक्तम् तच्च गयाश्राद्धादिपञ्चतौ अस्माभिर्दर्शितं तत-
एवावगम्यम् । एवं क्षताशौचमपि कर्म विशेषानर्हत्प्रयो-
जकम् । विवरणं क्षताशौचशब्दे” महर्षेऽशौचं ग्रहण-
शब्दे वक्ष्यते । रजस्वलाशौचान्तु अशुद्धिशब्दे उक्तप्रायम् ।
“अपाटवाद्यशौचाद्यैर्यदि विघ्नं प्रजायते । तदशौचे व्य-
तीते तु तेषां श्राद्धं विधीयते” तिथि० त० स्मृतिः ।

अशौचसङ्कर अशौचयोः सङ्करः । जननमरणाशौचयो-
र्मध्ये पुनर्जननामरणाशौचयोः पातेन जनिते अशौच-
विशेषे । तत्कालभेदो यथा जननाशौचमध्ये जनना-
शौचान्तरपाते पूर्वाशौचकालेन शुद्धिः । पूर्वाशौ-
चान्त्यदिने पूर्वाशौचान्तरपाते अन्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन
शुद्धिः । अन्तिमदिवसोत्तरप्रभाते स्त्रियोदयात् पूर्वं तत्-
पाते स्त्रियोदयावधिदिनत्वयेन शुद्धिः । एवं मरणाशौचेऽपि ।
वर्द्धितदिनद्वयत्वयामग्नौरे अशौचान्तरपाते पूर्वशौच-
शुद्धिः । अशौचित्वतयान्त्यत्यमेकदैव । तद्वितीयदिनकालं
तत्परदिने । अत्र दशमदिनतत्प्रभातयोः पितृमातृभर्त्तृ
मरणे तु न दिनद्वयत्वयामग्नौरे किन्तु स्वावधेयं सम्पूर्ण-
शौचमिति । ज्ञातिजननाशौचमध्ये स्वपुत्रजनने पूर्वाह्ने
पूर्वशौचं, परार्द्धे परेण शुद्धिः । एवं ज्ञातिमरणमध्ये पितृमा-
तृभर्त्तृमरणे पूर्वाह्ने पूर्वाशौचकालेन, परार्द्धे पितृाद्यशौच-
कालेन शुद्धिः । स्वपुत्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञाति-

जनने, पितृमातृभर्तृभरणशौचान्तिमदिनतत् प्रभातयोज्ञा-
तिमरणेऽपि न दिनद्वयत्ववृद्धिः । स्वपुत्रयोस्तु तथा जनने
मातापितृभर्तृभरणशौचयोस्तु सन्निपाते पूर्वाह्णे जातोयदाऽशौचाम्रन्तरे
वृत्तस्तदा सपिण्डानां सद्यः शौचेन पूर्वाशौचस्य नाशः । तन्ना-
शादेव परार्द्धजातमातापितृव्यतिरिक्तानां परजननाशौचस्य
निवृत्तिः । परजातमरणे तु न तथा तस्य पूर्वजननावधि-
स्यावित्यादिति गुरुचरणाः । एवं द्वितीयजातस्य पितृभर्तृ-
पूर्वाह्णजातमरणे पूर्वाशौचकालावधि अङ्गास्तृष्यत्वयुक्त-
मशौचं, परार्द्धजातमरणे तु स्वावधिजननाशौचमङ्गास्तृ-
ष्यत्वयुक्तमिति । औत्सर्गिकसमसंख्यदिवसीयजननभरणा-
शौचयोः सन्निपाते भरणशौचकालेन शुद्धिः । तदन्यका-
लयोस्तु दीर्घकालशौचकालेन शुद्धिः । ततश्च पुत्रवत्त्वाविं-
शतिरात्राशौचान्त्यदिने पत्युर्मरणे वक्तृकालेन जननाशौ-
चकालेन शुद्धिः तथा सपिण्डद्वयजननजातद्वादश-
हान्यदिने पितृमातृभर्तृभरणेऽपि वक्तृकालीनाशौचकालेन
शुद्धिः । प्रथमदिने सपिण्डभरणद्वये यावदशौचं सर्वगो-
त्रास्तृष्यत्वयुक्तम् एवं प्रथमाह्णे सकृद्वयवयवेषु अङ्गास्तृ-
ष्यत्वयुक्तं तिरात्वम् । तेनैतत् तिरात्वं गुरु विदेशम-
रणादौ तिरात्वं तु लघु स्नानेनैवाङ्गास्तृष्यत्वान्नष्टेः ।
ततश्चोभयोः सन्निपाते गुरुणैव शुद्धिः । एवं विदेशस्थमृत-
ज्ञातितिरात्राद्दिदेशस्थमृतपितृमातृभर्तृतिरात्वं गुरु ।
संपूर्णाशौचे तु अशक्तानामपि यावदशौचमन्तारलवणा-
शिवदर्शनात् । अत्रापि तावत्कालं तथासिद्धत्वा-
त्तत्रापि गुरुणैव शुद्धिः । तस्यतिरात्रयोस्तु सन्निपाते
पूर्वैरेव शुद्धिः । तथा कन्यापुत्रयमजोत्पत्तौ मातृ-
र्मासेन शुद्धिः । तयोरशौचमध्ये मातृः कन्यामरणे सद्यः
शुद्धिर्न पुत्रमरणात्, अन्येष्वन्तः प्रथमजातमरणात् शुद्धिः ।
न परजातमरणात् एवमन्यद्वायं सुधीभिः” शुद्धितत्त्वम् ।

अशौचान्तं पु० अशौचस्यान्तोयत्वं । स्वजालुक्ताशौचावसाना-
धारे दशमादौ दिने “अशौचान्ताद् द्वितीयेऽङ्गि यस्यां दद्या-
द्विलक्षणां” । “अशौचान्ताद् द्वितीयेऽङ्गि यस्य नोत्सृज्यते
लघुः” इति च स्मृतिः । [२तच्छूयते लि० ।

अशौच्यं न० अभावे न० त० । शौच्यभावे अपराक्रमे न० ब्र० ।

अश्व लि० अश्वुते व्याप्नोति अश्वति वा अश्व-नन् । व्यापन
शीले २ भोजनशीले च “वृगोनाश्वो अति यज्जुश्रुयात्”
ऋ० १।१७२। “अश्वो व्यापकः अश्वनशीलश्च” भा० “कर्मणि
जन् । ३ व्याप्ते “तस्य भ्राता मध्यमो अश्वयज्ञः” ऋ० १।१६४।

१। “अश्वः व्याप्तः भा० ४ अश्वरभेदे पु० सुष्णचुषसः स्त-
व्येण स्तवानश्वः” ऋ० २।२०।५। “अश्वुते स्ततेजया सर्वं
जगदित्यश्वः कश्चिदश्वरः भा० । “अध्वर्यवोयः स्वश्वं
जवान्” ऋ० २।१४।५। करणे नन् । सोमकण्डन-
प्रस्तरे । “वृभिर्धूतः सुतोऽध्वर्युमिरभिषुतः” ऋ० ८।२।२।
अश्वनैः अश्वभिः करणभूतैः सुतोऽध्वर्युमिरभिषुतः” भा० ।
अश्वुतेऽश्वरम् । ईमेवे निरु० ।

अश्वीतपिवता स्त्री अश्वनीत पिवत इत्युच्यते यस्यां निदेश-
क्रियायाम् मयू० स० । भोजनादिनिदेशक्रियायाम्
“अश्वनीतपिवतीयन्ती प्रवृत्ता करकर्मणि” भट्टः ।

अश्वक पु० अश्वेव स्थिरः निश्चलत्वात् इत्यर्थे कन् । १ ऋषिभेदे
“वेदस्थानेन वात्स्येन तथाऽश्वकस्तुमन्तुना” भा० शा० प० ।
२ दक्षिणदेशस्य देशभेदे । “गन्तव्योमलयः श्रीमान् पर्वतो
धातुमण्डित” इत्युपक्रम्य “तथाऽश्वका इतिन्दाश्च
कलिङ्गाश्च विशेषतः” रा० कि० का० । दृष्टत्संहितायान्त
स देशः पश्चिमोत्तरस्यां दिशि । “दिशि पश्चिमोत्तरस्यां
माण्डव्यतुषारतालहनमद्राः । अश्वककुलूतनहडस्त्री-
राज्यसिंहवनखण्डाः” इति कुर्म्माविभागे उक्तम्” अत-
उभतत्वापि तन्नामको देशः । तस्य जनपदवाचित्वात् तद्देश-
वासिषु तद्राजनि च ततः कृताणो वक्तृषु लुक् । ३ तद्देश
वासिनि ४ तद्राजनि च ब० व० । “साल्वावयवप्रत्ययकन
कुलाश्वकादिज्” पा० सू० । साल्वजनपदावयवत्वेनोक्तेः
५ साल्वदेशावयवे च साल्वदेशश्च दृष्ट० सं० । कुर्म्माविभागे नव-
सु खण्डेषु मध्यखण्डे उक्तः “भारतवर्षे मध्यात् प्रागादि
विभाजिता देशाः भद्रारिसेदमाण्डव्यसाखनीपोक्चि-
हानसंख्याताः” इत्युपक्रम्य “गजाङ्गवर्षेति मध्यमिदम्”
इति नवखण्डे कुर्म्माभागे मध्यखण्डे तस्य स्थितिरुक्ता
अतः साल्वावयवनामकोऽश्वकः तदीयदक्षिणप्रदेशस्थः
इति गम्यते तेन रामायणवाक्यं तद्विषयकमिति न वि-
रोधः । अश्वको साल्वावयवे भवः इज् आश्वकः । तद्देश-
भवे लि० तद्राजनि च वक्तृषु लुक् आश्वकाः साल्वा-
वयवावश्वकवासिषु तद्राजसु च ब० व० । स्थियां न
लुक् आश्वक्यः । साल्वशब्देऽस्य विवृतिः ।

अश्वकदली स्त्री अश्वुते अश्व-मनिन् कर्म० । काष्ठकदल्याम् ।

अश्वकुट्ट पु० अश्वानि प्रस्तरएव धान्यादिकं कुट्टयति कुट्ट-
अण्-उप० स० । वानप्रस्थभेदे, तस्योदूखलादिशून्यत्वेन
तण्डुलादेर्वित्तुषीकरणस्य तत्रैव विधानात्तथात्वम् । “अश्व-
कुट्टोभवेद्वापि दन्तोदूखलिकोऽपि वा” मनुः । खलु ।

अश्वकुट्टकोऽप्यत्र । ‘दन्तोलूखलिकः कालपक्काशी वाश्वकुट्टकः’ या० सूतिः ।

अश्वकेतु स्त्री अश्वेव केतुरस्य । क्षुद्रपाषाणभेददृष्टे ।

अश्वगन्धा अश्वेन इव गन्धो लेशोऽस्याः । पृश्निपक्षीलव-
शायासासन्धौ लतायाम् । ‘विशाखशावाश्वगन्धापृश्नि-
पक्षीलवशा’ काल्या० २०, ७, १७. ‘अश्वगन्धा आ-
सन्धिः पृश्निपक्षीलवशेति’ कर्क० । “न शरं नाश्वगन्धां
नाध्यख्ण्डं न पृश्निपक्षीं” नाश्वत्यस्यान्तिके कुर्यात्”
शत० ब्रा० । [सरकतमणौ । राजनि० ।

अश्वगर्भ पु० अश्वेव कृतो गर्भोऽस्य । “पद्मा इति” ख्याते
अश्वगर्भज पु० अश्वगर्भाज्जायते जन-ड ५ त० । सरकत-
मणौ अश्वयोनिरप्यत्र” राजनि० २ प्रस्तरजे वज्रौ पु० ।

अश्वगुड पु० अश्वनिर्मितो गुडः गोलाकारः पदार्थः ।
प्रस्तरनिर्मिते (गुळी) प्रसिद्धे शुद्धसाधने अश्वभेदे स्त्रीत्य-
मपि ‘शूलान् भुशुण्डाश्वगुडाः स्थूलाः कार्पायसी-
स्ता’ भा० द्रो० प० । भुशुण्डीनिर्मुक्ता अश्वगुडास्तदर्थः ।

अश्वघ्न पु० अश्वानं हन्ति हन-ड । पाषाणभेददृष्टे ।

अश्वज न० अश्वनो जायते जन-ड ५ त० । प्रस्तरजाते शिला-
जहनि । अश्वेव जायते जन-ड । २ लौहे च ।

अश्वजतु न० अश्वनो जायते जन-तन् डिच् । शिलाज-
हनि स्त्राष्टे कन् अश्वजतकं तत्तैव ।

अश्वजाति स्त्री अश्वनो जातिः सामान्यमस्य । ‘पाद्मा’ ख्याते
सरकतमणौ । अश्वेन इव जातिरस्य । रत्नमात्रे अमरः
रत्नानि च । ‘वज्रं गारुत्मतं पुष्करागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमेव च । मौक्तिकं विद्रुमश्चेति
रत्नान्युक्तानि वै नव’ भाव० प्र० । “सुक्ताफलं हीरकं च
वैदूर्यं पद्मारागकम् । पुष्करागं च गोमेदं नीलं गारु-
त्मतं तथा । प्रवालमुक्तान्येतां महारत्नानि वै नव”
विष्णुध० । अत्र पुष्करागादीनां क्लीवताऽपि । अत्र चैषां
महारत्नत्वतोक्तेः तद्विज्ञानामपि रत्नत्वमस्येव यथोक्तं गारुडे
“तेषु रत्नोविषयविशेषाणां रत्नान्यवहानि च । प्रादुर्भवन्ति
रत्नानि तथैव विगुणानि च । वज्रं सुक्ता मणयः
पद्मारागाः समरकताश्च प्रोक्ताः । अपि चेन्द्रनील-
मणयो वैदूर्याः पुष्करागाश्च । कर्कोतनकुरुविल्वौ रुधि-
राक्षसमन्वितं स्फटिकम् । विद्रुममणिश्च” ।

अश्वदारण पु० अश्वानं दारयति द-णिच्-ल्यु । पाषा-
णभेदके टङ्कनामास्त्रे ।

अश्वद्विद्यु लि० अतिशवेन द्योतते यङ् लुक् वा० ड विद्यु

आयुधम् अश्व व्यापकं अश्वमयं वा दिद्यु यस्य । अश्वम-
यायुधयुक्ते । “विद्युन्महसो नरो अश्वद्विद्युवः” ५, ५४, ३ ।
अश्वद्विद्युवो व्याघ्रायुधाः अश्वमयायुधा वा” भा० ।

अश्वन् पु० अश्वते व्याप्नोति, संहन्यनेन वा कर्त्तरि करणे वा
मनिन् । पाषाणे । “अथ यदश्व संचरित मासीत् सोऽश्व
पृश्निरभवत्” शत० ब्रा० । “इयत्तकः कुपुम्भकस्तकं भिनन्ना-
श्वना” ऋ० १।१८१।१५ । “अशिशकिभ्यां ऋन्दि”
इत्युक्तेः वेदेअस्य भूरिप्रयोगः क्वचित् लोकेऽपि “नारा-
चक्षेपणीयाश्वनिष्पेपतितानलम्” रघुः । दन्तोलूख-
लिकः कालपक्काशी वाश्वकुट्टकः” या० “अश्वानं दृष्टं
मन्ये मन्ये काष्ठसूखलम् । अन्वायाश्च सुतं मन्ये यस्य
माता न पश्यति” जिनेन्द्रः । २ मेघे निरु० तस्याम्बर-
व्यापकात्वात्तथात्वम् ३ भूमिव्यापके पर्वते पु० । “अश्वानं
चिद्ये विभिदुः” ऋ० ४, १६, ६ । “अश्वानं पर्वतं
मेघं वा” भा० । “अश्वानं चिच्छवसा दिद्युतः” ऋ०
५, ३०, ४ । “अश्वानं पर्वतम्” भा० । ४ व्यापके लि०
अश्वद्विद्युश्च उदा० । त० स० उत्तरपदस्यः संचायां
जातौ च टच् समासान्तं लभते । संचायां पितृणां
जातौ अन्वताश्वः । नित्यसमा० । अश्वना क्षुः
आश्वनः । ऋष्यादि० चतुर्थ्यां क । अश्वकः ।
अश्वादि० चतुर्थ्यां रः अश्वरः । उत्करा०
चतुर्थ्यां ऋ । अश्वीयः । तदर्हतीत्यर्थे अश्व । दि०
ठण् । आश्विकः । तत्र कुशल इत्यर्थे आकर्षादि० कन् ।
अश्वकः । अपत्ये शुक्ला० ढक् । आश्वेयः । अश्व० गोत्रा-
पत्ये फज् । आश्वायनः । अश्वनोविकारः अण् टिलोपः
आश्वः मयट् च अश्वमयः स्त्रियां ङीप् । अवयवार्थे
तु न टिलोपः आश्वन इत्येव ।

अश्वमन्त न० अश्वनोऽन्तोऽत्र शक० पररूपम् । १ अश्वमे चेत्ये,
२ सुक्ताश्व । अश्वनामन्तः । अश्वन्तोऽप्यत्र ।

अश्वमन्तकी पु० न० अश्वमानमन्तयति अन्त-णिच् ण्वल् शक० । १ चू-
क्षाम्, २ दीपाधारेऽश्वादाने, (आलङ्) ख्याते हणविशेषे च ।
‘सुक्ताश्वमे तु कर्त्तव्याः कुशाश्वमान्तकवल्जैः’ मनुः ।
४ अश्वोटकदृष्टे, ५ अश्वपत्ये ईकोविदारकदृष्टे च पु० ।

अश्वमन्मय लि० अश्वनोविकारः मयट् वेदे न नलोपः ।
पाषाणमये स्त्रियां ङीप् । “शतमश्वमन्मयीनां पुराभिन्द्रो
व्यासत्” ऋ० ४।३०।२० । “लोके तु अश्वमयः ।
“अश्वमश्वमयश्चैव” इति मनुः । [गन्धर्व्ये ।

अश्वमपुष्प न० अश्वनः पुष्पमिव । शिलाजहनि, शौलेये

अश्वमभाल न० अश्वमेव भाजयति चूर्णितं करोति । भज-खिच्
अण् षष्ठो० जस्य लत्वम् । द्रव्यचूर्णकारके (हामानदिस्ते)
इति ख्यते लौहपात्रभेदे शब्दचन्द्रिका ।

अश्वमभिद् पु० अश्वमानसुद्भिद्य जायते । पाषाणभेदके दृढे ।
क, अश्वमभिदः । अण् अश्वमभेदः । खलु । अश्वम-
भेदकोऽप्यत्र पु० ।

अश्वयोनि पु० अश्वस्य योनिरस्य । सरकतमणौ ।

अश्वर लि० अश्व-चतुरार्याम् र । प्रस्तरसंबन्धिनि ।

अश्वरथ पु० अश्वेव दुर्भेदो रथोऽस्य । ऋषिभेदे गर्गा०
यञ् । आश्वरथः । “अभिव्यक्तेरित्याश्वरथः” शा० सू०

अश्वरी स्त्री अश्वानं राति रा-क गौरा० ङीष् । मूलकच्छ-
रोगे स हि मूलद्वारा प्रस्तरमिव कठिनमांसं रेचयति
इति तस्य तथात्वम् । तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा ।

“अथातोऽश्वरीणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ चतस्रोऽश्वर्यो
भवन्ति श्लेष्माधिघानास्तद्यथा श्लेष्मणा वातेन पित्तेन शु-
क्रेशे चेति ॥ तत्तासं शोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकृपितः
श्लेष्मा मूलसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिम्, अश्वरीं जनयति तासां
पूर्वरूपाणि वस्तिपीडाारोचकौ मूलकच्छं वस्तिशिरोष्ठक-
शेफसां वेदना कच्छा ज्वरावसादौ वस्तुगन्धित्वं मूलस्येति ॥
यथास्वं वेदनावर्णं दृष्टं सान्द्रमथाविलम् । पूर्वरूपेऽश्वनः
कच्छान्मूलं सृजति मानवः ॥ अथ जातासु नाभिवस्ति-
सेवनीसेहनेष्वन्यतमे मेहतोवेदना मूलधारासङ्गः सर्-
धिरमूलता मूलविकिरणञ्च गोमेदं प्रकाशमनाविलं ससि-
कतं विस्फुजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठेयानाध्वगमनैश्चास्य
वेदना भवति ॥ तत्र श्लेष्माश्वरी श्लेष्मलमन्त्रमभ्यवहरतोऽ-
त्यर्थमुपलिप्ताधः परिदृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो
निरुणद्धि तस्य मूलप्रतिघाताद्वात्यते मियते निस्तुद्यत इव
वस्तिर्गुरुः शीतश्च भवति । अश्वरी चात्र श्वेता स्निग्धा
महतो कुक्कुटाण्डप्रतीकाया मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां
श्लैष्मिकीमिति विद्यात् ॥ पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य
यथोक्तां परिदृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरु-
णद्धि तस्य मूलप्रतिघातादुच्यते चूर्णते दह्यते पच्यत इव
वस्तिरुणवातश्च भवति । अश्वरी चात्र सरक्ता पीठावभासा
कृष्णा भस्मातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति तां पैत्तिकी-
मिति विद्यात् ॥ वातयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां
परिदृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य
मूलप्रतिघातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्वर्थं पीछमानो
दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं मृज्जति पायुं स्रुश-

ति विशर्ज्यते विदहति वातमूलपुरीषाणि कच्छेण वास्य
मेहतो निःसरन्ति । अश्वरी चात्र श्यामा परुषा विषमा
खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति वि-
द्यात् । प्रायेणैतास्तिक्तोऽश्वर्यो दिवास्वप्नसमशनाध्यशनशीत-
स्निग्धशुक्रमधुराहारप्रियत्वादिशेषेण बालानां भवन्ति । तेषा-
मेवाल्पवस्तिक्वायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च वस्तेः सुखग्रहणा
हरणा भवन्ति ॥ महतान्तु शुक्राश्वरी शुक्लनिमित्ता भवति ।
मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रञ्चलितमनिर्गच्छद्विमार्गगम-
नादनिर्लोऽभितः संगृह्य सेद्वृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्य-
चोपशेषयति सा मूलमार्गमादृशोति मूलकच्छं वस्तिवेदनां
दृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदे-
शे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्वरीमिति विद्यात् ॥ भवन्ति
चात्र ॥ शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्वरिवैकतम् ॥
अश्वर्याः शर्करा ज्ञेया तस्यव्यञ्जनवेदना ॥ पवनेऽनुगुणे
सा तु निरेत्यस्या विशेषतः । सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्य-
भिधीयते ॥ हृत्पीडासक्थिसदमं कुक्षिशूलः सवेपथुः ।
हृत्पीडोऽगोऽनिलः कार्ण्यं दौर्बल्यं पाण्डु गालता ॥ अ-
रोचकाविपाकौ तु शर्करासं भवन्ति च । मूलमार्गप्रदृष्टा
सा सक्ता कुर्वाणप्रद्वान् ॥ दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशू-
लभेरोचकम् । पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च हृत्पीडनं वसिम् ॥
नाभिपृष्ठकटीमुष्णगुदवज्ज्वलशेफसाम् । एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये
वस्तिरधोमुखः ॥ अलाद्या इव रूपेण सिरास्त्रायुपरिग्रहः ।
वस्तिर्वस्तिशिरश्चैव पौरुषं दृषणौ गुदम् ॥ एकसम्बन्धिनो
हेतौ गुदास्थिविवरस्थिताः । मूलाशयो मलाधारः प्राणा-
यतनमुत्तमम् ॥ पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूलवहास्तु याः ॥
तर्पयन्ति सदा मूलं सरितः सागरं यथा ॥ सूक्ष्मत्वा-
न्मोपलभ्यन्ते सुखान्यासां सहस्रयः । नाडीभिरुपनीतस्य
मूलस्य शयान्तरात् ॥ जायतः स्वपतश्चैव स निःस्पन्देन
पूर्यते । आसृखात्सलिले न्यस्तः पान्थैः पूर्यते नवः ॥
घटो यथा तथा विद्धि वस्तिर्मूलेण पूर्यते । एवमेव प्रवे-
शेन वातः पित्तं कफोऽपि वा ॥ मूलयुक्त उपस्तेहात् प्र-
विश्य कुरुतेऽश्वरीम् । अश्वु स्तच्छास्त्रपि यथा निषिक्तासु
नवे घटे ॥ कालान्तरेण पङ्कः स्वादश्वरीसम्भवस्तथा । संह-
न्यपो यथा दिव्या सारुतोऽग्निश्च वैद्युतः ॥ तद्वदलासं
वस्तिस्तस्य संहन्ति सानिलः । सारुते प्रशुणे वस्तौ मूलं
सम्यक् प्रवर्त्तते ॥ विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति
हि ॥ मूलाघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च । मूलदोषाश्च
ये केचिद्वस्त्रावेव भवन्ति हि” सुश्रु० “अश्वरीं क्षप-

यत्थाशु सिकतायकरान्विताम्” सुखं । अथ च महा-
पापजत्वान्नहारोगः । “उन्मादस्तृणदोषो राजयक्ष्मा
श्वाघोमधुमेहो भगन्दरः । उदरोऽश्मरीत्यष्टौ महा-
रोगाः” श्रुतं नारद ।

अश्वरीष उ० अश्वरीं मूलकच्छं हन्ति हन-उ । वरुणद्वये
अश्वरीहर उ० अश्वरीं हरति ह-उ । (दिधान) देवधान्ये ।
अश्ववत् ति० अश्वमास्थत्त मत्तप् । पाषाणभूयिष्ठे देशे स्त्रियां
जोय् । तथाविधभूमेर्गुणाच्च । ‘तत्वाश्ववती स्थिरा गुर्वी-
श्यामा कृष्णा वा स्थूलदृक्चक्षुःसंप्राया गुणभूयिष्ठा ।
स्निग्धा शीतलासन्नोदका स्निग्धगन्धस्थलकोमलदृक्चप्राया
शुक्लाब्जगुणभूयिष्ठा नानावर्णा लक्ष्मसंवती प्रविरलात्प-
पाण्डुदृक्प्ररोहाग्निगुणभूयिष्ठा इति’ लुप्ततः ।

अग्नि सार उ०न० अग्निमनः सार इव । लौहे । “मत्स्युष्टिक-
दर्भाग्निमसारवृक्षं कवारिणा” सुश्रु० । “प्राणाः स-
त्वरमग्निमसारकठिना गच्छन्ति गच्छन्त्वभी” सा०द० ।
इव० । तत्सत्यकठिने ति० ।

अश्वहन्तं न० हन्त्यतेऽनेन हन्-मनिन् हन् आशुधन्
अश्वमनिभिर्मितं हन् । लौहनिमिते आशुधे “अग्नि-
तस्तेभिर्युवमश्वहन्तभिः” क० ७, १०४, ५ ।

अग्रमादि ष० ईत० । चतुरर्थ्यां पाणिन्युक्तरप्रत्ययनिमित्ते
 यद्गणेषु स च गणः अग्रसन्, यूथ, ऊष, मीन, नद, दर्भ,
 वन्द, शुद, खण्ड, नग, शिखा, कोट, पाम, कन्द, कान्द,
 कुल, गह्व, शुड, कुण्डल, पीन, शुह ।

अश्वत्थं न० अश्वत्थकारकमर्मा । (पाण्डुरे) अश्वत्थरोगे ।

अश्वमेध पु० न० अश्वमेधस्य देवता । (पाथरे) अश्वमेधीरोगे ।

अप्रमोत्य न० अश्मनः उत्तिष्ठति उद्+स्था-क पून० । शिला-
जह्नुनि राजनि० ।

अथ न० अश्वत्ते नेत्रम् अश-रक्। नेत्रजले “सु० भिरश्रोत्तर-
मीक्षिताभिमाम्” कुमा० “नेत्राध्यामश्वत्सृहजन्”
रामा० । सुखा० अश्वत्थे इति न मतम् । अग्नी अश्व-
त्तो वि० स्त्रियां ङीप् ।

अश्रद्धा स्त्री अभावे न०त० । १ अज्ञाभावे विरोधे न०त० ।
 अज्ञाविरोधिनि २ चित्तवृत्तभेदे । “काशः संकल्पोविचि-
 कित्सा अज्ञाऽश्रद्धा धृतिधृतिह्रीर्भीर्भिरित्येतत्सर्वं मन-
 यव” श्रुतिः “अश्रद्धया च यद्दत्तं तन्नामससदाहृतम्”
 श्रुतिः । न०ब० । ३ अज्ञाश्रुत्ये लि० । [श्रुत्ये लि० ।

अप्रद्वेष त्वि० न०त० । अज्ञानहे अविश्वसनीये । १अस-
 अप्रम पृ० अभावे न०त० । १अभावावे अनायासे न०ब० ।

अश्रवणं न० अभावे न०त० । १अवघाभावे न०ब० । २अवघ-
 म्यन्ते लि० ३श्रोत्रेन्द्रियम्यन्ते बधिरे लि० ४सर्पे पु० ।
 अश्राद्धभोजिन् लि० आद्धं न भुङ्क्ते भुज-णिनि असमर्थ
 स० । सति भोजने आद्धमेव यो भुङ्क्ते तस्मिन् । “अश्राद्ध-
 भोजीत्यत्र सति भोजनेऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते न आद्धमिति न
 नियमः तथात्वे व्रतलोपः स्यात्” दुर्गसिंहः प्रा०त० ।
 अश्रान्त लि० अस-कर्त्तरि न०त० । श्रान्तभिन्ने १असम्यन्ते
 २अविरते ३क्रियाविशेषणत्वे न० । “अश्रान्तश्रुतिपाठपूत-
 रसनाविभूतभूरिस्तवेति नैष० । भावे क्त न०त० ।
 ४अविश्रान्ते न० ।

अग्नि(श्री) स्त्री अश्नते संहन्यतेऽनया अश-वङ्गा० क्रि ।
 १ गृहदेः कोणे । आश्रीयते संचातार्थम् आ+श्री-“आङि
 श्रीहनिधां ह्रस्वच्” उपा० इन् स चङित् । “खड्गादेर्यभागे
 उभयत् वा ङीप् । “इत्स हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव-
 ल्लयते” कुमा० वाजपेययूपं प्रकृत्य । “स वा अष्टाश्रिर्भवति
 तस्मादष्टाश्रिर्भवति” शत० ब्रा० । चतुःपूर्वादस्मात् अच्-
 समा० चतुरश्रः । “कृष्णोपचारां चतुरश्रवेदीम्” कुमा०
 योगविभागात् अन्यत्वादप्यच् । तेन त्रश्रं षड्भित्त्यादि
 “आयताचतुरश्राश्च त्रश्रा मण्डलिनस्तथा” शस्त्रलक्षणे
 सुश्रुतः । “इमान्स्त्रश्रपूर्वाणां नावाश्राणां पृथक् पृथक्”
 लीला० । समासान्तविधेरनित्यत्वात् कचिच्चाच् । “विरश्चि”
 इन्ति चतुरश्ररूपः ऋ० १, २५, २, २ । [कप। शोभाश्रुत्ये।

अश्री(क) नास्ति शीर्यस्य नदीत्वाभावात् न ह्यस्यः तेन वा
अश्रीर लि० न श्रीः अश्रीः अस्यर्थः । १ कुत्सितश्रीने
“अश्रीर इव जामाता” ऋ० ८, २, २० । “अश्रीरः शुभै
हीनः कुक्षितः” भा० । २ असङ्गत्वे च । “कथं चिदश्रीरम्”
ऋ० ६, २८, ६ । “अश्रीरममङ्गलम्” भा० ।

अश्रु न० अश्रुते व्याप्नोति नेत्रमदर्शनाय कथ-कृन् । नेत्र-
जले “पपात भूमौ सह वैनिकान्शुभिः” दूषयामास कैकेयी
शोकोष्णैः पार्थिवान्शुभिः” “तमश्च नेत्रावरणं प्रवृज्य”
इति च रघुः । “क्षेष्ठाश्च दूषिका खेदः” मनुः ।

अश्रुतं ति० न० त० । १ श्रुतभिन्ने श्रवणाविषयीभूते “येनाश्रुतं
श्रुतं भवति येनामतं मतं भवति” छ० उ० श्रूयते श्रुतं शास्त्रं
तज्ज्ञानं न० ब० । २ शास्त्रज्ञानस्यैव सूत्रे “भागं विद्या-
धनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्” दा० भा० सृष्टिः ।

अश्रुति स्त्री अभावे न०त० । अवस्थाभावे न०ब० । अवस्था-
श्रुत्ये लि० “अश्रुतिमेव तद्वचं गमयति” शत०ब्रा ।

अश्रुपात उ० ईत० । नेत्रजलपाते क्रन्दने । “न चाश्रुपातः

पिण्डो वा कार्यं आद्वादिकं शु० त० क्वचित्” ब्रह्मपुरा० ।
 अश्रुमुखं लि० अश्रुमुखं मुखं यस्य । नेत्रजलमुत्सृजे स्त्रियां
 डोप् । “पतिज्ञानाश्रुमुखी कषुकर्षी च क्रोधत
 अध० ११, ११, ७ । [स्त्रियां डोप् नेत्रजलमुत्सृजे ।
 अश्रुशालिन् लि० अश्रुणा शलते शल-णिनि ३त० ।
 अश्रयेयस् लि० न श्रेयान् । हीनतरे । “अश्रेयान् श्रेयसीं
 जातिं गच्छत्या सप्तमादशुगात्” मनुः । स्त्रियां डोप् ।
 अश्रौत लि० श्रुतौ विहितः विरोधे न० त० । श्रुतिविहित-
 विरुद्धे निषिद्धे नास्ति काचारादौ । २ वेदविहितभिन्ने
 स्मृतिसमाप्तविहिते च ।
 अशाया स्त्री अभावे न० त० । विकथनाभावे । आत्मगर्भाभावे
 न० व० । विकथनशून्ये गर्वशून्ये २ विनीते लि० । [च ।
 अश्लिष्ट लि० न० त० । १ असङ्गते २ असम्बन्धे ३ श्लेषशून्ये काव्ये
 अश्लीक लि० नास्ति श्रीर्देख कप् रस्य लः । श्रीप्रतिकूले
 श्रीनाशके । “अश्लीकमेतत् साधूनां यत् जुह्वत्यमी
 हविः” मनुः ।
 अश्लील न० श्रियं लाति गृह्णाति ला-क रस्य लः, श्री-
 सिद्धादित्वात् ल वा न० त० । १ लज्जादिसम्पादके
 वाक्ये २ आत्मभाषायाम् । “भास्करालोकनाश्लील
 परिवादंश्च वर्जयेत्” या० स्मृ० ३ काव्यदोषभेदे न०
 तच्च त्रिविधं यथा “दुःश्रवं त्रिविधाश्लीलानुचितार्था-
 प्रयुक्तता” सा० द० अश्लीलत्वं ग्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यङ्ग्य-
 त्वात्तिधा यथा “हृत्पारिविजये राजन् ! साधनं सुमहत्तव”
 “प्रससार शनैर्वायुः” । “विनाशे तन्नि ! ते सदा” ।
 “अत्र साधनवायुविनाशशब्दा अश्लीलवाचकाः” सा० द० ।
 तत्र साधनशब्दस्य शिश्नस्यापि वाचकतया ग्रीडायाः,
 वायुशब्दस्यापानवायुवाचकतया जुगुप्सायाः, विनाशशब्दस्य
 भरणवाचकतयाऽमङ्गलस्य च दोषकता । यथाक्रमं च प्रकृते
 हेतुपवनविरहबोधकतायै प्रयुक्ता अपि ते अश्लीलव्यङ्ग्य-
 त्वाद्गुहाः । ४ निन्दाव्यङ्ग्ये वाक्ये च “यमश्रुत्याश्लीला वा
 गृह्यतेति” ता० ब्रा० “अश्लीला निन्दारूपा वाक्” भा०
 न श्रियं लाति ला-क । ५ अश्लीके लि० । “यैवैनमसाव-
 श्लीलं वाग् वदति” ता० ब्रा० “अश्लीलमश्रीकरम्” भा० ।
 अश्लेषा स्त्री न श्लिष्यति यत्नोत्पन्नेन शिशुना श्लिष-घञ् न०
 त० । सप्तविंशतिधा विभक्त्याश्लिषकस्य नवमे नक्षत्रे तन्त्रचल
 जातस्य शिशोः पितृदिभिराषण्णासं दर्शनाभावस्याश्लेषाया-
 न्तिशब्दे वक्ष्यमाणस्य सूचकतया तस्या अश्लेषात्वम् । तत्सूक्ष्म-
 प्रादि निरूपणाय सर्वताराणां स्वरूपं, संख्यविशेषः, योग-

ताराश्च प्रसङ्गादत्राभिधीयन्ते यथाह श्रीपतिः । “१ तुरग-
 मुखसन्धुं २ योनिरूपं ३ क्षुराभं ४ शकटनिभमथैषस्यो-
 त्तमाङ्गेन ५ तल्लम् । ६ मणि ७ गृह ८ शर ९ चक्राभाभि
 १० शालोपमं च ११ शयनसदृशमन्यञ्चात् १२ पर्यङ्गरूपम् ।
 १३ हस्ताकारमजस्रमौक्तिकसमं १४ चान्यत् १५ प्रबालोप-
 मम् विष्णुप्रं तोरणवत् १६ स्थितं १७ बलिनिभं स्यात्
 कुण्डलाभं १८ परम् । क्रुध्यत्केशरिविक्रमेण सदृशं १९ शय्या
 समानं २० परम् चान्यद्वन्निवितासवत् २१ स्थितमतः (अभि-
 जित्) शुक्लाटकव्यक्ति च । २२ त्रिविक्रमामञ्च २३ मृदङ्ग-
 रूपं २४ हस्तं ततोऽन्यद्यमलद्वयाभम् २५ । २६ पर्यङ्गतल्लम्
 २७ सुरजातुकारमित्येवमश्वप्रादिभचक्ररूपम्” अत्राङ्गातु-
 सारेणाश्वप्रादीनां रूपाणि ज्ञेयानि । “वज्रित्वि कलिषुगुणेन्दु
 कताग्निभूतवाष्पाग्निनेत्रशरभूकुनगाग्निरामाः । रुद्राव्धि-
 रामशुचिवेदशतद्वियुग्मदन्ता बुधैर्निगदिताः क्रमशोभताराः” ।
 यथा तिताराश्विनो भरणी च । षट् ताराः क्षत्तिका । पञ्च-
 तारा रोहिणी । तितारा मृगशिरा । एकतारा आर्द्रा,
 चतुस्तारा पुनर्वसुः तितारा पुष्या, पञ्चतारा अश्लेषा
 मघा च तितारा पूर्वफल्गुनी द्वितारा उत्तरफल्गुनी
 पञ्चतारा हस्ता, एकतारा चित्रा, स्वातिश्च सप्ततारा
 विशाखा, तितारा अतुराधा ज्येष्ठा च । एकादशतारा
 मूला, चतुस्तारा पूर्वाषाढा तितारा उत्तराषाढा, श्रवणा
 चतुस्तारा धनिष्ठा शततारा शतभिषा । द्वितारा
 पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा च द्वात्रिंशत्तारा रेवती” यथा
 योगतारा स्वर्यसि० । “फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढ-
 योर्द्वयोः । विशाखान्विनसौस्थानां योगतारोत्तरा” स्मृता
 एषास्तत्तनक्षत्राणां प्रत्येकं स्वतारास्तु मुख्या उत्तरा
 उत्तरदिक्स्था तारा योगतारा । “पश्चिमोत्तर-
 तारा या द्वितीया पश्चिमे स्थिता । हस्तस्य योगतारा
 सा अविषायाश्च पश्चिमा” स्मृ० सि० । हस्तनक्षत्रं पञ्च-
 तारात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलिसन्निवेशाकारं ततो नैर्ऋत्यदिग-
 वस्थिता पश्चिमावस्थितताराया उत्तरदिगाश्रितताराया
 द्वितीया पूर्वोक्तातिरिक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते स्थिता
 सा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया, उत्तरतारासन्ना पश्चिमाश्रिता
 तारा हस्तस्य योगतारा” धनिष्ठायास्तारास्तु या पश्चिम-
 दिक्स्था सा तस्या योगतारा इति च रङ्गना० । “ज्येष्ठा
 अवधमैत्राणां वार्हस्पत्यस्य मध्यमा । भरण्याग्नेवपितृणां
 रेवत्याश्चैव दक्षिणा” स्मृ० सि० “ज्येष्ठाश्रवणातुराधानां
 पुष्यस्य च प्रत्येकं तारात्वात्मकत्वात् मध्यमतारा योग-

तारा” रङ्गना० । “रोहिण्यादित्यमूलानां प्राची सार्धस्य चैव हि । तथा प्रत्यवशेषाणां स्थूला स्यात् योगतारका” सू० सि० । रोहिणीपुनर्वसुमूलानामक्षेपायाश्च प्रत्येकं स्वतारास्तु पूर्वदिक्स्था तारा योगतारा । अवशिष्टानां आर्द्राचित्रास्वात्यभिजिच्छतताराणां यथायोग्यं स्वतारास्तु यात्यन्तं स्थूला सा योगतारा नक्षत्रप्रसङ्गात् ब्रह्मादिनक्षत्राणामपि स्थितिस्थानमुक्तं तत्रैव । “पूर्वस्थां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः । प्रजापतिर्दृष्टान्ते-ऽसौ सौम्योऽष्टविंशदंशकैः” सू० सि० । ब्रह्महृदयस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंशैः दृष्टान्तनिकटे एकराशिप्रविंशत्यंशैः प्रजापतिस्तारात्मको ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः । अस्य विज्ञेयमाह असाविति । असौ ब्रह्मा सौम्योऽत्तरस्थां अष्टविंशैः स्थित इत्यर्थः रङ्गना० । “अपावत्सश्च चित्रा-यात्तरेऽंशैस्तु पञ्चभिः । दृष्टत् किञ्चिद्गतो भागैरापः षड्भिरुत्तरे” सू० सि० । “तिष्यपुनर्वसु इह पा० सू० व्याख्यायां सरलायामस्माभिर्यत् पुनर्वसोर्द्वि तारत्वमुक्तं तन्मनोरमादिमूलतया प्रामादिकमेव । एतच्छास्त्रालोचनेन पुनर्वसुनक्षत्रस्य चतुस्तारात्मकत्वं पुष्यस्य त्रितारात्मकत्वं तेन वङ्गत्वे प्राप्ते द्वित्वविधायकं सूत्रं सार्धकमिति द्रष्टव्यम् । ‘पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽक्षेपा च कर्कट’ । ज्योति० नक्षत्राधिपा उक्ताः दृष्टव्यं० । “अश्विनमदङ्गनकमलजशशिशूलभृददितिजोवफणपितरः । योन्यर्थमदिनकृत्तट्टपवनशक्राग्निमित्राः । शक्रोनिर्ऋतिस्तोयं विश्वविरिञ्ची हरिर्वरुणः । अजपादोर्हिर्बुधः पूषा चेतोश्चरा भानाम्” । “चित्राक्षेपास्त्रातिविशाखा भरणीपितृशक्रात्मिकाः । नातिशस्ताः प्रयाणेषु” ज्यो० त० । अस्य स्त्रीत्वमपि “अक्षेपवर्जयमपितृविशाखयुक्तं पूर्वात्रयं शतभिषा च नवाभ्युदूनि” एतान्यधोमुखगणानि कथितानि नित्यं विद्यार्थभूमिखननेषु च भूमि-तानि” ज्यो० त० । तथा च नक्षत्रपरत्वे न० तारा-परत्वे स्त्रीत्वम् । एवं मूलाश्रवणादीनामपि द्विलिङ्गत्वम् । इयं तीक्ष्णगणः “तीक्ष्णोऽहिरुद्रेन्दुयुक्” ज्यो० त० । नास्ति स्त्रीषो यस्य । २ असंबन्धे ति० । स्त्रीषः काव्ये नानार्थपरता स नास्ति यत् । ३ स्त्रीषम्यन्ते काव्ये न० ।

अक्षेपाज पु० अक्षेपानक्षत्रे जायते जन-उ दैत० । केतु-पक्षे तस्याक्षेपाजातत्वात्तथात्वं अक्षेपाजातादयोऽप्यत्र । अक्षेपाशक्तिस्त्री अक्षेपाजनननिमित्ता शान्तिः शाक० त० । अक्षेपाजनननिमित्तशान्तिः । तत्र अक्षेपाजनने दोष-

माह” ज्यो० त० । “अश्विनीमघमूलानां गण्डाद्यास्त्रि-नाडिकाः । अन्याः पौष्णोऽरगेन्द्राणां पञ्चैव यवनाः जगुः” सूत्रेन्द्रयोर्दिवा गण्डोनिशा च पितृसर्पयोः । सन्ध्याद्वये तथा क्षये रेवतीतुरगर्क्षयोः” सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः । आत्मानं सातरं तातं वित्तं हन्ति यथाक्रमम् । सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते । तातेनादर्शनं वापि यावत् पाणसासिको भवेत्” ज्यो० त० । त्यागासामर्थ्यं षण्मासपर्यन्तं सुखं न पश्येत् शान्त्या सर्वत्र शुभम् । त्रिपञ्चादिवटिकेत्युक्तिर्दोषबाहुल्याय वस्तुतः सर्वचरणेष्वेव दोषविशेषः यथाह नारदः । “आद्यैः पिता नाशमुपैति मूलपादे द्वितीये जननी तृतीये । धनं चतुर्थेऽस्य शुभोऽस्य शान्त्या सर्वत्र तत्स्थादहिमे विलोमम्” । सन्ध्यादिविशेषोक्तिरधिकदोषार्था । यथाह ज्योतिर्निबन्धः । “मूलाश्विपितृ-चरणे प्रथमे च नूनं पौष्णोन्द्रयोश्च फणिनश्च तुरीयपादे । मातुः पितुः स्ववपुषोश्च करोति नाशं जातो यदा निशि-दिनेऽप्यथ सन्ध्ययोर्वा” । कन्यायां विशेषः विधानपारि-जाते । “न बाला हन्ति मूलर्क्षे पितरं सातरं तथा । मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनाम् । महेन्द्र-जाऽप्यजं हन्ति देवरन्तु द्विदेवजा । शान्तिर्वा पुष्कला-स्याञ्चेत्तर्हि दोषो न कश्चन” । द्विदेवजा अश्विनीजाता तस्याः अश्विनीसुतदेवताकालेन तयोश्च द्वित्वात् तथात्वम् । तच्छान्तिश्च “अक्षेपायान्तु जातानां शान्तिं वक्ष्याम्यतः परम् जातस्य द्वादशाहं च शान्तिहोमं समाचरेत् । विभवे पञ्च कुम्भास्तु इयं वा तदशक्तिः” इत्यादिना मानवसंहितोक्ता । सा च विधानपारिजाते अक्षेपाशान्तिविधानप्रकरणे दृष्ट्या । तत्फलं च मन्त्रलिङ्गात् ज्ञेयम् मन्त्रो यथा । “अक्षेपाश्वक्षजातस्य सातापितोर्धनस्य च । भ्रातृज्ञाति-कूलस्थानां दोषं सर्वं व्यपोहत् । योऽसौ वागीश्वरो देवो ह्यधिदेवो दृष्टस्यतिः । सातापितोः शिशोश्चैव गण्डदोषं व्यपोहत् । पितरं सर्वभूतानां रक्षन्तु पितरः सदा । सर्पनक्षत्रजातस्य वित्तं ज्ञातिं च बान्धवान्” वि० पा० पुरा० ।

अथ पु० अश्विनुते व्याप्नोति मार्गम् अश-कान् । घोटके “गच्छन्तु सञ्जितवामरचारुमन्त्रम्” माघः । “जितसिंहभयानागा यत्नाश्चा विलयोनयः” कुमा० । “अमृताद्वाप्यतोवज्जे वेदेभ्योऽण्डाञ्च गर्भतः । सान्द्रो ह्ययानासुतपत्तिः सप्रधा परिकीर्त्तिताः । इत्युक्ते स्तेषाममृताद्युत्पत्तिस्थानम् ।

हृद्योत्पत्तिस्थानसंख्यासास्याच्च २४प्रसंख्यायाम् “काष्ठतुल्यवपु-
र्ध्वो मित्याचारश्च निर्भयः । द्वादशाङ्गुलमेतद् दृष्टिस्तु
हयो मतः” इत्युक्तलक्षणपुरुषभेदे “पद्मिनी यश्चै तदा
हये तदा च हस्तिनीति” रस० । अत्र प्रसङ्गात् अश्वाना-
मङ्गविभागविशेषसंज्ञालक्षणादिकमुच्यते जयदत्तकतादश्च
शास्त्रात् सारांशः “अतिप्रसिद्धा जिह्वा तु तस्याः शूना
भवेदधः । जङ्घं तालु भवेत्तस्यास्ततोऽप्ये दन्तपी-
ठकम् । ततोदन्ताः सप्तद्विधा जङ्घं दन्ता भवन्त्यधः ।
चिबुकं चाधरे भागे तेषां प्रोक्तं विचक्षणं । चिबुकस्थो-
परिष्ठात्तु अधरोष्ठः प्रकीर्तितः । चिबुकात्पार्श्वभागे
तु हनुर्नाभाभिधीयते । रुक्मद्वयं विजानीयात् वल्लपा-
श्च गतं बुधः । उत्तरोष्ठं प्रयाणाख्यं तदूर्ध्वं प्रोथ उच्यते
नासाच्छिद्रे तथा पार्श्वं प्रोथस्यैव व्यवस्थिते । नासाच्छिद्राक्षि-
मध्ये तु घोणाख्या सप्तदाहृत । घोणापार्श्वगतौ गण्डौ-
क्षोरिके च ततः परम् । नेत्रयोस्तरे भागे अश्वपात उदाहृ-
तः । कर्णान्ते चैव नेत्रान्तमपाङ्गं ब्रुवते बुधाः । कनी-
निकाख्यो विज्ञेयो यश्च नासासमीपगः । सितासितौ च
तन्मध्ये नेत्रयोर्मण्डलं हि तत् । प्रच्छादनं भवेद्वर्क-
चाक्षिकूटमतः परम् । तस्मादूर्ध्वं श्रुवोर्लेखा ललाटं च
तदुत्तरम् । जङ्घं ललाटदेशात्तु केशान् च ततः श्रवः ।
ततः शिरो विजानीयात् श्रवादूर्ध्वगतं बुधः । शिरः-
पार्श्वगतौ कर्णौ तयोर्मूलं सकृन्तलम् । अपाङ्गादुद्गङ्गुले
चैव शङ्खं विद्याद्विचक्षणः । शङ्खकर्णान्तरे चैव कटाक्षं
सप्तदाहृतम् । विदोमर्म्म विदुश्चैव कर्णस्थाधः षडङ्गुले ।
षण्डावन्मसमीपस्थो निगालः परिकीर्तितः । अधस्तले
निगालस्य गलमाङ्गमनीषिणः । ततः कण्ठं विजानी-
यादधोभागे नतं बुधः । शीवा लोकप्रसिद्धा तु
तस्याश्चोपरि केशरः । शीवास्तन्मन्त्रान्तरे चैव वाहं प्राङ्म-
नीषिणः । वाहस्योपरि यस्तु स्यात्काकसं कज्जदं च तत् ।
ततः पुष्टं विजानीयादासनं पुष्टमध्यगम् । अंसके कज्जदश्चैव
निबन्धः परिकीर्तितः । स्वातासंसादधोबाहू तयोर्वाह्ये-
षडङ्गुले । मन्दिरः पश्चिमोभागः कलापी जातुनोऽपि सः ।
जातुनश्चाधरे भागे जङ्घां विद्याद्विचक्षणः । जङ्घापार्श्वे
कलां विद्यात् सन्ध्यं चैषिकसंज्ञकम् । अग्रतः पालिहस्तः
स्यात् पश्चात्कूर्च उदाहृतः । किणस्तत्त्रैव मध्यस्थोऽङ्गधोभागे
च कुण्टकी । खुरसन्धिं ततोविद्यादधोभागे ततः खुरम् ।
खुरस्य पार्श्वे पाणिः स्यादग्रभागे नखो भवेत् । खुरस्या-
धस्तलं चैव मण्डुकी तलमध्यगा । खुरमांसं विजानीयात्

शीरकाख्यं विचक्षणः । हृदयात्परतः कुक्षी पार्श्वं तच्च
विभामतः । जठरं पार्श्वमध्यस्थं तस्य नाभिश्च मध्यतः ।
रोमराजीं ततो विद्यान्मूलकोशमतः परम् । आ कक्षाः
पश्चिमे भागे पुटौ स्थितौ च कीर्तितौ । पुच्छमूलं च
वाहानां भाषते पुच्छमूलतः । तस्याधः कीर्तितः पाशुः
शीवनी च ततः परम् । सुषुक्लौ च कटिसन्धिं च
ततोविद्यात्परं बुधः । अधस्तात्कटिसन्धेस्तु जरुसन्धि-
रुदाहृतः । सकथिनी फलसन्धेस्तु जङ्घ पादाभिधायके ।
ततः स्वरं विजानीयात्तस्याधोमन्दिरं भवेत् । किणं
चैव ततो विद्यान्मन्दिराख्ये सुसंस्थितम् । ततः परं
विजानीयात् कालकूर्चं च कुण्टिकम् । खुरान्तसंज्ञं
मण्डूकं ततो विद्याद्विचक्षणः । अग्रे जङ्घाद्वयं चैव शची
ग्रीवाशिरोमुखम् । पूर्वकायः समुद्दिष्टः पुष्टदेशस्तु मध्यमः ।
आ कटेः पश्चिमे भागे खुरान्तश्चापरं स्मृतम्” ।

तेषां लक्षणानि “अशुभैर्लक्षणैर्युक्ता हया न ग्रहणो-
चिताः । अतो लक्षणमेवादौ तेषां वक्ष्यामि देहजम ।
ओष्ठयोः रुक्मणोश्चैव जिह्वायां दशनेषु च । वल्लो तालुनि
नासायां मण्डयोर्नेत्रयोस्तथा । ललाटे मस्तके चैव केशे
कर्णपुटे तथा । शीवायां केशरे चापि स्तन्मे वक्षसि वाङ्के ।
जङ्घायां जातुनोश्चाधः कूर्चं पादे तथैव च । पार्श्वयोः
पुष्टभागे च कुक्षौ कक्षां सवालधौ । मेहने सुष्कयोश्चापि
तथा चैवोरुद्वये । आवर्त्तं च खुरे पुच्छे गतौ वर्णं स्मरे
तथा । महादोषे त्यजेत्प्राज्ञश्चायायां गन्धसत्त्वयोः ।
प्रमाणस्यैवाहानां लक्षणं यत्प्रतिष्ठितम् । शुभा-
शुभविवेकाय तद्विद्याद्बुद्धिमान्भिषक् । शालिहोत्रादि-
भिः सस्यक् त्रिकालज्ञानकोविदैः । आताम्यौ पूजिता-
घोष्ठौ बलिहीनौ रुद्रत्वचौ । सुप्रोथोत्तरसंस्थं च
विपरीतं विवर्जयेत् । रुक्मणोर्मुद्रता यस्ता जिह्वायां
रक्तता तथा । अतश्चान्यद्विदोषाय न त्वदीर्घा च सा शुभा ।
घना स्निग्धा सुबद्धा च समा दन्ताः सुशोभनाः । षट्संख्ये
बन्धरे वृक्ते तेषु व्यङ्ग्यसंभवः । आद्यतं लङ्घ्योष्ठं च निर्मांसं
प्रियदर्शनम् । सुबन्धं पूजितं वल्लं विपरीतं विगर्हितम् । तालु-
रक्तं प्रशस्तं च सुपुटे चैव नासिके । नातितनू समौ मण्डौ
वाहानां कीर्तितौ शुभौ । अत्यन्तनिर्मते चैव सुबद्धे नैव
चाविले । प्रशस्ते वाजिनं नेत्रे मद्यामे मलतारके ।
स्निग्धायते विशाले च श्रेष्ठे मधुनिभाक्षिणी । कनक-
प्रतिसंकाशे शस्ते वाहस्य लोचने । सावर्त्तं च विशालं च
अनिम्नं चैव वाजिनः । ललाटं पूजितं प्राङ्मुनयः शास्त्र-

कोविदाः । शिरः समं तथा वृत्तमावर्त्तय्यभूषितम् । केशश्च
 ऋद्वश्चैव बह्वश्चैव पूजिताः । ऋजुता कर्णयोश्चैव तीक्ष्णता
 तनुता तथा । अदीर्घरोमता चैव प्रशस्ता विप्रकीर्तिता ।
 सुवृत्ताङ्गुलिताश्चैव धन्यां ग्रीवां बिदुर्बुधाः । केशरश्च
 जटाहीनो ऋद्वश्चैव प्रशस्यते । सुबद्धश्च दृढश्चैव स्तम्भो-
 वाहस्य पूजितः । वक्षः प्रशस्त विपुलं निर्गतं विशरं च
 तत् । ऋजुवृक्षसमौ बाहू गूढं जातु प्रशस्यते । अवक्रा
 सांसहीना च वाजिजङ्घा प्रशस्यते । शुभं स्मृतं सुदृढं च
 समं चैव नतोन्नतम् । कूर्चमेव विधं विद्यादुपन्यव्रणविव-
 र्जितम् । दृढमण्डलिकायुक्तो वर्त्तुलः स्निग्धसन्धकः ।
 खुरः खरखुराकारः प्रशस्तः सहृदाहृतः । पार्श्वे चैव समे
 दृष्टे जङ्घ्र्यसांसोपशोभिते । अविलम्बि सुदृढं च उदरं
 चातिपूजितम् । नातिदीर्घं समं पृष्ठं किञ्चिच्च विनतं
 शुभम् । सुवृत्ता चैव पीना च कटिर्धन्या प्रकीर्तिता ।
 ऋदुस्त्रिगुणायतैर्युक्तं बालैः पुच्छं प्रशस्यते । वृषणौ च समौ
 दृष्टौ दीपलम्बावलोमशौ । जग्वर्णविहीनं तु ह्रस्वं मेहन-
 निष्यते । अतुल्यं परं चैव शोभनं चोरकद्वयम् । पूर्व-
 जङ्घे च जङ्घादि खुरान्तं चापि पश्चिमम् । शास्त्रिहो-
 त्रादिभिः प्रीतं सुनिभिः पूर्ववेदिभिः ।

आवर्त्तलक्ष्यम् "विंशतिस्तु शुभाः प्रोक्ताः षट्सप्तशुभाः"
 स्मृताः । उत्तरोऽप्रमाणस्यास्तत्वावर्त्ताः शुभावहाः । सृक्कणोश्च
 या प्रोक्ताः सर्वकामफलप्रदाः । तयश्चैवाय चत्वारो वाजिनो-
 र्यस्य रोमजाः । द्वौ बाललाटजौ यस्य स तु धन्यतमः स्मृतः ।
 आतुपूष्ण्यां स्थिताश्चोर्ध्वं ललाटे रोमजास्तथः । त्रि.श्रेणी
 नाम सा ख्याता भर्तुः सर्वार्थसाधिनी । शिरःकेशान्त-
 योर्मध्ये अशोनामाभिधीयते । तत्वावर्त्तः स्थितोऽश्वस्य
 भर्तुर्जयविवर्द्धनः । घण्टावन्मसमीपस्थो त्रिगालः
 कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्देवमणिर्नाम रोमजः शुभकृत्
 स्मृतः । कर्णमूले तथा बाह्वोः केशान्ते मस्तके तथा ।
 आवर्त्ताः पूजिता नित्यं विशिष्टास्तु मस्तके ।
 आवर्त्ता यस्य चत्वारो वाजिनो वक्षसि स्थिताः । एका
 कण्ठे भवेत् स्मृतं स धन्यः सर्वकामदः । रन्ध्रे चैव सदा
 भर्तुः शंसितार्थप्रदोमतः । उपरन्ध्रोद्भवश्चैव रोमजश्चाति
 पूजितः । शङ्खचक्रगदापद्मशुक्तिवज्रोपमाश्च ये । विशेषेण
 शुभाः प्रोक्ता रोमजाः शुभदेशजाः । अत जङ्घ्र्यं प्रव-
 च्यामि रोमजानशुभाय यान् । भर्तुः क्लेशवहान् सर्व-
 ऋणप्राणापहारकान् । नासिकापुटयोर्मध्ये प्रदेशः
 प्रोद्य उच्यते । तत्र भर्तुर्विनाशाय रोमजोऽश्वस्य

कीर्तितः । जङ्घ्र्यस्थो नासिकाच्छिद्रात् स्वामिनः क्लेश-
 दायकः । गण्डजश्चैव भर्त्तारं हन्यावर्त्तो दुरासदः ।
 अशुपातः सहृदिष्टः प्रदेशश्चक्षुषोरधः । तत्वावर्त्तो भवेद्भीनः
 स्वामिनः कुलनाशनः । अपाङ्गाद्वाङ्गुले चैव प्रदेशः
 शङ्ख उच्यते । तत्र भर्तुर्विनाशाय भवेद्वाहस्य रोमजः ।
 श्रुवो देशे सहृदूत आवर्त्तो नैव पूजितः । सुहृद्वियोगकल-
 खाङ्गर्त्तुरर्थावसादकः । सव्यां ग्रीवां शिरां विद्यास्तत्वावर्त्तस्तु
 कुत्सितः । कक्षयोश्चापि संप्रामे स्वामिनं चाशु घातयेत् ।
 चिवुकस्य समीपस्थो वामदक्षिणभागतः । प्रदेशस्तु हनुर्नाम
 तत्वावर्त्तो हि दारुणः । अधरोष्ठस्य चाधस्तु चिवुको हि
 प्रसिद्धकः । तस्मिन् पापो भवेद्भर्तुः कर्णयोश्चापि रोमजः ।
 कण्ठस्याथ निगालस्य मध्ये बालक उच्यते । तत्वावर्त्तः
 स्थितः पापः स्तम्भसन्निगतश्च यः । अधस्ताञ्चवङ्गयो-
 र्चैव सन्धिः कूर्च इति स्मृतः । तत्वावर्त्तः स्मृतो भर्तुः
 संप्रामे जं वितानलक्षत् । कूर्चादष्टाङ्गुलं चोर्ध्वं पार्श्वयोः
 ककता स्मृता । तत्र भर्तुः शराघातैर्जीवितान्नाय रोमजः ।
 कूर्चादष्टमस्येव सुव्यक्तसुपलक्ष्यते । वाजिनो यस्य तत्रस्य
 आवर्त्तस्तु विनाशकृत् । कजुदस्य पुरोभागे समीपे बाह्व
 उच्यते । भर्तुः सुतसमेतस्य तस्मिन् नाशाय रोमजाः ।
 काकसे तु हयस्य स्यादावर्त्तो यस्य दारुणः । रणे हतः समं
 भर्त्ता जग्यादैः स विलुप्यते । क्रोडे चैवासने चापि हृदये
 चैव वाजिनः । आवर्त्ताः स्वामिघाताय भवन्त्येते न
 संशयः । पार्श्वयोरोमजो यस्य स चाश्वोनयति क्षयम् । सपक्षं
 चाशु भर्त्तारं नीहाराख्यु यथाम्बुजम् । कूर्चस्याधः प्रदेशस्तु
 कुट्टिश्च परिकीर्तितः । अधन्यस्तत्र बाह्वस्य जघन्यो जातु-
 जश्च यः । नाभिजोऽमुष्मजश्चैव त्रिकजश्च विशेषतः ।
 पुच्छमूलस्थितश्चापि नैव धन्यः प्रकीर्तितः । कुक्षौ
 व्याधिः, क्षयायेव रोमजाः कुक्षिसंभवाः । पाशुलि-
 बलिसम्यस्या नैव धन्या प्रकीर्तिताः । स्निग्धजः खुरजश्चैव
 यस्यावर्त्तो हि वाजिनः । लङ्गावर्त्तः स विख्यातो भर्तुः
 सर्वार्थनाशकः । शतपादीति विख्यातस्तथा वै सुकुलोऽपरः ।
 आवर्त्तश्चैव संघातः पादुकाश्चार्द्धपादुकः । शुक्तिर्वावली-
 दश्च आवर्त्तः कीर्तितोऽष्टधा । वाजिदेहगतः सम्यक्
 शुभाशुभनिवेदकः । शतपादीसमाकारः शतपादीति
 कीर्तितः । जातोऽङ्गुलसंकाशो सुकुलः सहृदाहृतः । आवर्त्तो
 भ्रमितो बालैः संघातो रोमपुटुकः । शुक्तिश्च शुक्तिसंस्थानै-
 रोमभिर्व्यक्तलक्ष्यैः । एतेषामेव लीढस्तु अवलीढः प्रकी-
 र्तिताः । पादुकः पादुकाकारस्तथाचैर्वा पादुकः । बालै-

विशेषसंस्थानैर्निर्दिष्टेन्यतिमानुभिषक् । शास्त्रमार्गा-
नुसारेण यथा प्रोक्तं तपोधनैः एतेषामेव सर्वेषामावर्त्तानां
विचक्षणैः । रोम्णां तिलकता सञ्ज्ञा वाजिलक्षणवे-
दिभिः । शुभाशुभौ तु यत्न द्वौ तत्त्वौ न फलप्रदः ।
एवं चेन्ना दहेत्पापं तेन दोषो न दुष्यति । अथ वा
वाजिनो सख्याः ये चाङ्गादिगुणाधिकाः । दन्वा
प्राह्णाः क्रयेणैव दुरावर्त्तस्तु काकूदी । श्रीष्टो रोमज-
स्यैव रोचमानस्तथैव च । अङ्गादी पेवली नाम राज-
रत्नप्रदाः सदा । प्रयाणे सारुतं विद्याल्ललाटे च लताशनम् ।
उरसि चाश्विनौ देवौ चन्द्रासूर्यौ च मूर्ध्नि । रन्ध्रे स्तन्द-
विशाखौ च उपरन्ध्रे हरीहरौ । इत्येवं पूजिताहे प्र ते
दशबन्धास्तु वाजिनः । अथेकेन विहीना ये भवेयुर-
शुभासादाः ।

अथ पुण्ड्रलक्षणम् अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां
लक्षणम् शुभम् । शुक्तिशङ्खगदापद्मखड्गचक्राङ्गुशोपमाः ।
शिरोललाटं वदनं यः पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति । स धन्यः
पूजितो नित्यं स्रुतकश्चैव यो भवेत् । पर्वतेन्दुपताकाभा ये च
रुद्राससन्निभाः । ते सर्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफल-
प्रदाः । इति पुण्ड्राः समाख्याताः पूर्वशास्त्रानुसारतः ।
अशुभाञ्चैव वक्ष्यामि यथायोगं समासतः । काककङ्कक-
बन्धाहिम्बघोमायुसन्निभाः । असिताः पीतका रक्ताः
पुण्ड्रका न च पूजिताः । तिर्यग्गात्रैव विच्छिन्नाः शृङ्ग-
लापाशशोभिताः । जिह्वाकृष्णाचिरुक्षाणि भस्मवर्ण-
निभानि च । शूलाम्रा वामदेहस्थाः पुण्ड्रका न शुभप्रदाः ।
पुण्ड्रकाणि विनश्यन्ति भिन्नवर्णानि वाजिनः ।

अथ पुष्पलक्षणम् । ‘आगतं वत्सरन्तस्य ये भवन्त्यन्य-
वर्णकाः । विन्दवः पुष्पसञ्ज्ञा वा हिताहितत्वकारकाः । तेषां
प्रदेशभेदे च लक्षणं यद्व्यवस्थितम् । तत्तथैव समासेन विस्मृतं
कीर्त्यतेऽधुना । प्रयाणे च ललाटे च कचे मूर्ध्नि कर्णयोः ।
निगले चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्रुतम् । स्तम्भे वक्षसि
कक्षे च सप्तकयोर्बाहुके मुखे । हनौ घृष्टे च वाहानां पुष्पं
स्वामिहितप्रदम् । नाभौ केशे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि
वाजिनम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् ।
अप्रशस्तानि वृष्टानि सुनिभिर्यानि शास्त्रतः । तानि सस्यक्
प्रवक्ष्यामि पुष्पाख्यान्यानि दर्शनात् । अधरोष्ठे करे प्रोष्ठे
उत्तरोष्ठे तथैव च । घोषायां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा
भ्रुवोः । पीवायां चैव वाहे च स्रुक्कणोः स्फुरके
स्थिचि । पायौ क्रोडौ च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः ।

रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशे
सञ्ज्ञातं भवेत्साधारणं ततः । पुत्रलाभधनप्राप्तिमारोम्भं
विजयं तथा । विद्यावृष्णैः शुभैर्भर्तु रशुभैश्च विपर्ययम् ।
सर्वाङ्गपुष्पितो वाहो परित्याज्यो न संशयः ।

अथ गतिशुभादिलक्षणम् “दूरस्तुच्छिष्यः पादा-
स्तप्रांगारान् स्पृशन्निव । पुलं याति शुभं हृष्टो वाजी भद्र-
गतिस्तु सः । पूजिता वृषमातङ्गसिंहशार्दूलगामिनः । अतो-
ऽन्यगतयो नेष्टाः सर्वशुद्धतरङ्गमाः । संकीर्णा एकतोभ्रष्टा
चङ्गसौध विवर्जिताः । अत्यूर्द्धा चैव वक्रा च वाजिनानि निन्दिता
गतिः । षोडशाक्षोटिकाभिस्तु करवेष्टिताह्वभिः । शतं द्विगु-
णितं गत्वा हस्तानां पुनरेति यः । स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी
धन्यस्तपोधनैः । दशहीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा ह्याः ।

अथ वर्णभेदेन नामभेदः “श्वेतः कोकाह इत्युक्तः कृष्णः
खुग ह उच्यते । पीतको हरितः प्रोक्तः कषायो रक्तकः स्रु-
तः । पङ्कतालनिभो वाजी कषाहः परिकीर्तितः । पीयूषव-
र्णः सिराहो गर्दभाभः सुहृहकः । नीलो नीलक एवाश्वः
त्रिपूहः कपिलः स्रुतः । शिलहः कपिशो वाजी
पाण्डु केशः सुवालधिः । हलाहश्चिक्कश्चित्रिपुलाहः
श्वेतपीतकः । ईषत्पीतः कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजा-
ह्वकः । कृष्णा चास्त्रे भवेद्देखा घृष्टवंशानुगामिनो । उराहः
कृष्णजानुस्तु मनाकपाण्डुस्तु यो भवेत् । वेरुहाणः स्रुतो
वाजी पाटलो यः प्रकीर्तितः । रक्तपीतकषायोऽथो वर्णजो
यस्य दृश्यते । दुकुलाहः स विख्यातो वर्णो वाहस्य देहजः ।
पूर्वोक्तानां च वर्णानां सुखपुण्ड्रेण वाजिनम् । ये भवन्ति
परे भेदास्तान् ब्रवीम्यनुपूर्वगः । कोकाहः पुण्ड्रको
नाखः कोकुराहः प्रकीर्तितः । खुराहश्चरगाहौ च
हरिकोहरिराहिकः । कलाहश्चैव वोह्लाहः सिराहः
सिद्धराहकः । कुलाहः कुलुराहस्तु सराहः शुभरा-
हकः । चारुराहो जयेदश्वो वीरुराहो न यः स्रुतः ।
कुलीही दुरणाहस्तु युद्धको नैव कीर्तितः । त्रिपुहस्त्रि-
पुलाहश्च युद्धको नैव कीर्तितः । त्रिपुहस्त्रिपुलाहश्च चित्र-
लाङ्गश्च यो भवेत् ।

अथ रोमवर्णभेदेन शुभाशुभलक्षणम् । “यस्य गौराणि
पीतानि गात्ररोमाणि वाजिनः । स भर्तुः त्रिय-
माधत्ते यस्य शुक्लासितानि च । यस्य पादाः सिताः
सर्वे पुच्छं वक्षो सुखं तथा । ऊर्ध्वजङ्घा सिता यस्य तं विद्या-
दष्टमङ्गलम् । प्रभूतासितताराश्च प्रशस्ता सुनिभिः स्रुताः ।
यस्तु पीतासितैस्तारैः स धन्यः कीर्तितो ह्ययः । प्रशस्तः

कृष्णतारस्तु मल्लिकाक्षः प्रकीर्तितः । श्वेतजावेष्टितं कृष्ण
रेखया तारकं च यत् । मल्लिकाक्षः सविज्ञेयः स्वामिनः
सुखवर्द्धनः । सिततयाऽग्रशस्तश्च स्वामिनः क्लेशवर्द्धनः ।
सर्वश्वेतश्च कृष्णश्च रत्नापीतस्तथैव च । एते सांभामिकाः
प्रोक्तास्तुरगा सुनिसत्तमैः । हरिताः किल जायन्ते
वाजिनः पुण्यदर्शनाः । यतो हिता नरेन्द्राणामाधुरारो
न्यश्रीप्रदाः । रत्नास्यमेहनः शस्तः श्यामकर्णस्तु यः
सितः । कपोतेन च वर्णेन यो ह्ययः शुक्लकेशरः । शुक्लपा-
दसुखो वाजो प्रशस्तः परिकीर्तितः । चतुर्थीं चैव
पादानां शुक्लता यस्य वाजिनः । सुखं सिततरं चैव पञ्च-
भङ्गः स उच्यते । श्वेतमण्डलचित्त्रश्च भर्तुः सर्वाय-
साधकः । पाण्डुरा यस्य रेखा स्यात् पृष्ठवंशानुगामिनी
श्वेतकृष्णशिरा यश्च नैव धन्यः प्रकीर्तितः । अन्यवर्णं
शिरो यस्य पुच्छं वा यस्य वाजिनः । पुच्छेन शिरसा
वापि नानावर्णेन निन्दितः । अव्यक्तवर्णो योवाहस्तया ति-
त्तिरिसन्निभः । कुत्सितो वानराक्षश्च योवा व्याघ्रावलीढकः”

तथाक्लृप्तिततोऽशुभलक्षणम् । “काकुदी कृष्णजिह्वश्च
कृष्णसेफारुतालुकः कराखी हीनदन्तश्च शृङ्गी वाधिक-
दन्तकः । एकाण्डश्चैव जाताण्डः कञ्चुको तिसरी
तथा । साज्जोरपादो व्याघ्राभस्त्रिकर्णौ द्विखुरी स्तनी ।
यमयो वामनश्चैव काकतित्तिरसन्निभः । वानराक्षो
विडालाक्षो सुयखी चेन्द्रदृष्टिकः । येषां पृष्ठे हतो भर्ताऽ
जातदन्तस्तथैव च । एते दोषान्विता वाह्याख्याज्या वै
भूतिमिच्छता । धनप्राणहराहृते बन्धुविप्रहकारकाः । एषां
चिह्नं प्रवक्ष्यामि येन जानन्ति सादिनः । पूर्वशास्त्रानुसारेण
सुनीनां वचनं यथा । आवर्त्ता यत्र ककुदे काकुदी स उदा-
हृतः । करालैर्वाधरे दन्तैर्जायते यस्य चोत्तरम् चतुर्भिः
पञ्चभिश्चैव हीनदन्तः प्रकीर्तितः । सप्रमिश्राष्टभिर्दन्तै-
र्जातश्चाधिकदन्तकः । अङ्गुष्ठपर्वसंकाशं क्वागशृङ्गोपममनथा ।
जम्बूद्वन्द्वम् च तथा चामलकोपमम् । आम्बास्थिसदृशं
चापि हरीतक्याः फलोपमम् । दग्धवर्म्मनिभं चापि बालं
संस्थानमेव च । कालङ्कर्णान्तरे यस्य केशान्ते चापि दृश्यते ।
धोरेयः सर्वपापानां वाहः शृङ्गी स कीर्तितः । एवंविधेन
शृङ्गेण शृङ्गी राट्टे न वासयेत् । एकतोलप्रमाणेन
सप्तकोषैकाण्डसंज्ञकः । अत्यन्तरोमशब्ध्यां तु ताम्यां जाताण्ड
उच्यते । स्वाभ्ये वक्षसि बाह्वोश्च अंसदेशे तथैव च । अन्य
कण्ठो भवेद्वाजो कञ्चुकी स प्रकीर्तितः । यस्यान्यवर्णा
रेखा स्यात्पादे शूत्रे च वाजिनः । साज्जोरपादः प्रोक्तो-

ऽसौ सोऽधन्यः कुलनाशनः । अन्यवर्णस्य वाहस्य शिरः
कृष्णं यदा भवेत् । तिसरी नाम स प्रोक्तो भर्तुः कुल-
विनाशनः । द्विखुरं गोखुराकारखुरैर्विद्याद्विचक्षणः ।
अथ वा त्रिवलिखुरौ निम्नमध्यैश्च निर्दिशेत् । वृषणाभ्यां
सुजाताभ्यां स्तनाभ्यां विहिता स्तनी । त्रिभिः कर्णैस्त्रि-
कर्णौ च व्याघ्राभो व्याघ्रवर्णकः । एकेनाङ्गेन हीनेन
निम्नेन च विशेषतः । यमयं वाजिनं विद्याद्वामनं
वामनाक्षतिम् । वर्णाङ्गेन पादेन अन्यवर्णेन यो ह्ययः ।
सुसलीति स विख्यातो भर्तुः कुलविनाशनः । विरोधं नैव
यो याति दृष्टान्त्वां सुषकवर्जितः । इन्द्रदृष्टिः स विख्यातो
भर्तुः कुलविनाशनः । अथ चेन्द्रदृष्टिं दृष्ट्वा विरोध-
मधिगच्छति । निगूढं वृषणाख्यस्तु स धन्यः सर्वकामदः ।
द्विवर्षं तु समारभ्य यावद्वा पञ्चवार्षिकः । दन्तानां सुषक-
योश्चैव सम्भवो वाजिनः स्मृतः । अत ऊर्ध्वं न जायन्ते
सुषकौ दन्ताश्च वाजिनः । अशुभं तु फलं वाच्यमभावे न
ततस्तथा” ।

अथाश्वान्ज्वेष्टादिशुभाशुभम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि तुर-
गाणां विभागतः ज्वलितेन यथाङ्गेन फलं वाच्यं शुभा-
शुभम् । यदा ज्वलति वाहानां सर्वगात्रे क्षताशनः । तदा
विद्यादनाष्टिमवद्मेकं न संशयः । अन्तःपुरविनाशस्तु
मेहने ज्वलिते भवेत् । उदरे वित्तनाशस्तु पायौ पुच्छे
पराजयः । उत्तमाङ्गे च वक्त्रे च स्फुट्ये चैवासने
तथा । भर्तुर्जयाय वाहानां ज्वलनं यत्र नेत्रके ।
धूमं ललाटे बाह्वोश्च तथा वक्षसि निन्दितम् । तलैव
ज्वलनं शस्तं तथा नासासंज्ञकः । यदा व्याधिं विना
वाजो प्रासं त्यजति दुर्म्भनाः । अशुपातं च कुरुते तदा
भर्तुरशोभनम् । स्वयमेव यदा वक्त्रं हृष्टो लोकयते ह्ययः ।
रवङ्गायप्रदाने तु तदा विद्याज्जयं प्रभोः । सर्वदेव शिरो-
मस्तु सर्वेषां नैव पूजितः । वामपादाभिघातस्तु प्रभोर्वा-
त्तानिषेधकः । स्वामिनाऽङ्गुष्ठमात्रेण दक्षिणं पार्श्वमात्मनः ।
तुरङ्गभो यदा न्यसेत्तदा भर्तुर्जयो भवेत् । पुच्छं
वाहं यदा वाहो वामतो विकरेद्यदा । तदा भर्तुः प्रवासः
स्यात् दक्षिणे विजयस्तथा । प्रकिरन्ति यदात्थं सर्वे पुच्छं
तुरङ्गमाः । अकस्मादेव जाता च तेषां भीतिः प्रभोः स्मृता” ।

अथाश्वमानम् “हस्तोऽङ्गुलानां विंशत्या चतुरक्षरया स्मृतः ।
चतुर्हस्तस्तु विख्यातः शास्त्रोक्तेनोक्तमो ह्ययः । अर्द्धहस्तेन
हीनस्तु भवेन्मध्यस्तुरङ्गमः । सप्तहस्तेन हस्तेन हीनश्चाप्य-
धमः स्मृतः । अर्द्धमानप्रमाणं तु परिग्राहं विनिर्दिशेत् ।

उत्तमानाञ्च मध्यानां हीनानां चैव वाजिनाम् । अर्द्धसप्त-
महस्तं तु श्रेष्ठं दैर्घ्येण निर्दिशेत् । षड्भिश्च सप्तभिर्हीनं
मध्यमं च विचक्षणः । पञ्चहस्तप्रमाणस्तु जघन्यः सप्तदाहृतः ।
द्वाविंशदङ्गुलं वक्त्रसप्तमात्रस्य कीर्तितम् । पृष्ठं वक्षः कटीं
चैव सुखतुल्यं समादिशेत् । अङ्गुलीद्वयहीनं तु सुखादि मध्य-
माधमम् । निर्दिशेन्मतिमान्वैद्यः वाजिशास्त्रविशारदः । स-
प्ताङ्गुलं खुरं चैव उत्तमाश्वस्य कीर्तितम् । षडङ्गुलं भवे-
न्मध्ये जघन्ये चतुरङ्गुलम् । षोडशाङ्गुलदीर्घां तु जङ्घा चैवो-
त्तमे हये । चतुर्दशाङ्गुला मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुला ।
एवंविधं प्रमाणं तु निर्दिष्टं शास्त्रशालिभिः । अपाङ्गात्
सुच्छमूलं तु दैर्घ्येणाश्वं प्रमाणयेत् । खुरान्तात् कतुदं
यावद्दृक्मानेन बुद्धिमान् । वक्षोभागे तु सर्वेभ्यो रज्ज्वा
वा स्त्रवकेष च । परिणाहं तुरङ्गस्य मापयेन्मतिमान्भिषक् ।
एवं प्रमाणभागेन विभक्ताङ्गस्य पूजितः । अतो हीनाधिक-
ङ्गाश्च हरयो नैव पूजिताः” ।

आवर्त्तादिकं विशेषयति हेमा० प० ख० ज्योति० पराशर-
संहिता । “आवर्त्तो बहिर्मुखस्तमण्डलरोमा, दीर्घदृष्टाङ्ग-
रोमा शुक्तिः । कनेकमलर्द्धखट्तरुसंघातं, प्रफुल्लविकच-
रोम पुष्परसिति” । पुष्पं विशेषयति तत्रैव । “श्वेतं स्निग्ध-
मन्यवर्णं प्रशस्तं श्वेतस्य कृष्णं पीतं कृष्णं रक्तं वा । यस्या-
न्यवर्णं ललाटे श्वेतं बालेन्दुतारकसंस्थानं वा पुष्पम्” ।

अथाश्वायुर्लक्षणम् “आयुर्लक्षणमश्वानामतज्जुं प्रव-
क्ष्यते । शालिहोत्रादिनिर्दिष्टं यथा पूर्वं तपोधनैः । सु-
संहिताश्च ये वाहा ह्यस्वकर्णस्तथैव च । खुरनेत्रस-
भावेषु न दोनाश्चिरजीविनः । महाघोणा महाका-
या ये चाश्वाः पृथुवक्षसः । तेषां दीर्घं भवेदायुः स्निग्धा-
ङ्गाश्चैव ये सदा । कर्णाभ्यो पीडिते येषां सिन्दूरभस्य
दर्शनम् । शोणितस्य भवेत् क्षिप्रं ते मताश्चिरजीविनः ।
न विष्किरन्ति ये बालं स्वप्रासाद्य तुरङ्गमाः । न वा
जिघ्रन्ति ये चापि तैऽपि दीर्घायुषो मताः । कुटिकानां
किष्णा येषां दृश्यन्ते वाजिनां स्फुटाः । प्रतिस्त्रोतः पिब
न्यम्भो ये च ते दीर्घजीविनः । पद्मप्रतदलाकारं जिह्वायं
यदि वाजिनः । दन्ताश्च मौक्तिकाकारा लिङ्गं येषां च
निर्मलम् । सीकारं च भवेद्येषां लाङ्गुले चालनं पुनः ।
प्रखेदः शुभगन्धस्तु नखा वा दर्पणोपमाः । येषां च दृढ-
रोमाणि ते सर्वे चिरजीविनः । स्निग्धा गम्भीरदीर्घाश्च
प्रोथमा यस्य वाजिनः । भवन्ति विपुला रेखास्तं विद्या-
दीर्घजीविनम् । कृत्वाभरदङ्गारखड्गशङ्खानिभाः ।

शुक्तिवज्रगदाकारा ध्वजपद्मसमोपमाः । श्रीद्वयस्त्रि-
काभासाः प्रोथरेखाश्चिरायुषाम् । जङ्घां प्रोथोत्थिता
रेखा यस्य वासेन चानता । हस्ता वा यस्य वाहस्य न
चिरं तस्य जीवितम् । जङ्घां प्रोथसमा रेखा दृश्यते यस्य
वाजिनः । तस्य ऋतुः सप्तहिंशो दशमं प्राप्य वत्सरम् ।
त्र्यङ्गुला चेद् दय द्वे च वर्षाणां तस्य जीवितम् । त्रयो-
दशाब्दं स जीवेद्यस्यास्ये चतुरङ्गुले । तिर्यग्गे चोङ्गे
स्यातां द्वे रेखे चैव वाजिनः । प्रोथगे वाय वाहस्य तस्य
विद्याश्चतुर्दश । दक्षिणेन च पार्श्वेन यः शेते सर्वदा
हयः । बद्धमूलोऽल्पमूलश्च चिरं जीवति नो हयः ।
विनतः पूर्वकायेन स्य लजातुश्च यो हयः । शून्याक्षिकूटस्त-
व्याजः खल्लायुः स प्रकीर्तितः । जातन्दनद्वयं बाल्ये
पतत्यब्दे तृतीयके । चतुरो दशनान् विद्याश्चतुर्थे पतितो-
त्थितान् । पञ्चमे पतितोऽङ्गुलान् षट् च दन्तान् मनोषिणः ।
षडाब्दे च वर्षेषु कालिकादिवसङ्गवः । कालिका हरिणी
शुक्ला कृष्णा काचा समक्षिका । शङ्खा चैव क्रमेणाश्व-
वयसः परिस्त्रिचिकाः । वक्त्रान्ते कालिका रेखा कृष्णा
दन्तापसंस्थिता । षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत्
क्रमात् । आपीता हरिणी ज्ञेया कालिका स्थानमाश्रिता ।
नवमे दशमे वर्षे भवेदेकादशे तथा । कृष्णा चैव भवेच्छुक्ता
दन्ते मूर्द्ध्नि सप्तदशे । द्वादशाब्दं समारभ्य भवेद्याव-
श्चतुर्दशम् । शिता सिद्धार्थकाकारा काचेति परिकीर्तिता ।
पञ्चदशाब्दमारभ्य यावत्सप्तदशादितः । सक्षिका सक्षि-
काकारा भवेदष्टादशादिषु । विशल्यन्तेषु वर्षेषु वाजिनां
दशनोद्भवा । त्रयोविंशवसानेषु एकविंशादिषु त्रिषु ।
शङ्खाकारा भवेच्छङ्खा प्रकुक्षस्थानमाश्रिता । छिद्रं
च चलनं चैव तथा पातश्च षष्ठितः” । “अतिबद्धाः
कषायाश्च तनवश्चेति तन्मयः । ते भवन्ति द्विवर्षस्य युक्ताश्चैव
द्विजन्मना । शेषञ्च शिरसः स्त्रवमा भवेच्च पतितोत्थिता ।
खल्लायु विपुला दन्ता भवन्ति पतितोत्थिताः । खल्लभागे
विनापूर्णे व्यञ्जनानां न सम्भवः । पूर्णेषु खल्लभागेषु
जायन्ते कालिकादयः । विस्त्रं कृष्णं च दन्तापं खल्लमित्यभि-
धीयते । पूर्णतां चास्य जानीयात् षष्ठप्रभृतिवत्सरे ।
खल्लेषु कालिकाऽऽयाति नैव कायां विचारणा । नियता
कालिका रेखा सुपूर्णे दन्तमस्तके । द्वयोर्भवति षष्ठे द्वे
चतुर्णां सप्तमे तथा । खल्लमष्टसु वर्षेषु दन्तानां कालिका
क्रमात् । कालिकानुक्रमेणैव हरिण्यादिषु बुद्धिमान् । द्वौ
द्वौ वर्षेण जानीयाद्वाजिनां व्यञ्जनं प्रति” ।

देशभेदजातलक्ष्य “अश्वानां जन्मदेशास्तु प्रवक्ष्याम्यनुप-
र्वशः । उत्तमानां च मध्यानां हीनानां चैव संमतान् ।
उत्तमास्त्वधिकाः प्रोक्तास्तथापारसिकाश्च ये । कोङ्कणा-
श्चैव ये वाह्याः पृष्ठजा ये च कीर्त्तिताः । उरौजाताश्च
कीराश्च तरुष्का माण्डवाश्च ये । पार्वताः सैन्धवा मध्या-
स्तथा सारस्तता हयाः । संभलाश्चाष्टलाश्चैव जटा-
देशोद्भवाश्च ये । अधमाष्टकण्यैः सार्ङ्गं ये च प्राग्दक्षिणो-
द्भवाः । उत्तदीर्घाश्चित्प्रोयास्तुसकण्यो महाहयाः । महा-
काया महोरस्ता निस्त्रासास्तोऽधिका मताः । अत्यन्तं
विनतं येषां निस्त्रासं च सुखं भवेत् । पीनेन कटिदेशेन
सुखराश्च भवन्ति ते । अध्वन्याश्च महासाराः संश्रामे चैव
पूजिताः । अपि शस्त्रहताङ्गश्च नैव सुञ्चति सादिनम् ।
पारसीकोऽधिकस्तज्ञात् कोङ्कणाः किञ्चिदूनकाः । स्थूलाः
स्थूलशरीराश्च प्रस्थाने दीर्घपृष्ठकाः । कोङ्कणदेशजातानां
मध्यमानां च वाजिनाम् । नाधिकैः सदृशं वृत्तं
बाहुल्येन विनिर्देशेत् । सुवृत्तदेहतीक्ष्णश्च स्वप्रमाणेन
मध्यमः । उरजातः समुद्दिष्टः किञ्चित्स्थूलो मनागजवः ।
अतिसूक्ष्मोऽतितीक्ष्णश्च हस्तपीथोरुक्तस्तथा । तरुष्कः
कीर्त्तितो वाजी स्थूलवक्रमुखश्च यः । कोङ्कणाकारदेहस्तु
भवेन्माण्डविको हयः । शान्त्या चैव प्रमाणेन केवलं
नैव तत्समः । सिन्धुदेशोद्भवो वाजी पृष्ठजश्चरुकोशकः ।
आननं चापि दीर्घं च तस्य पृष्ठं प्रकीर्त्तितम् । शान्त्या चैव
जवेनापि रणशूरस्त्वयमतः । सादिभक्त्यर्ह्यया याति-
ताजिकादधिकस्तथा । परिमण्डलदेहास्तु तीक्ष्णकर्णसुखा
हयाः । पृष्ठदेशोद्भवा दृष्टास्तथा सारस्तताश्च ये । लम्बकर्ण
जटश्चैव आष्टलः परिकीर्त्तितः । सम्भलः क्षिप्तजातुश्च
पदा पञ्चाङ्गुलपदः । वर्तुलाश्चापि हस्ताश्च टङ्कणाः परि-
कीर्त्तिताः । दाक्षिणात्यो भवेत्कुण्डो योऽध्वन्यः सर्ववाजि-
नाम् । जवहीना महादुष्टा पूर्वदेशसमुद्भवाः । वाजिवद्देश
जानां च वेशं विद्याद्विचक्षणः” ।

अथाश्वानां विप्रदिजातिः “साम्येन जायते जाति
ज्जातिरूपेण वाहयेत् । साम प्रदानं दण्डं च त्रिविधं
विनियोजयेत् । त्रासी लुक्त्रोदयालुश्च विप्रः स परिकी-
र्त्तितः । शूरश्च दृढमन्युश्च क्षत्रियस्तुरगः स्मृतः ।
पापिनः कलरूपाश्च दुष्टाः वैश्याः प्रकीर्त्तिताः । विरूपा
विप्रभाश्चैव शूद्राश्चण्डा उदाहृताः । ब्राह्मणान् शक्तिदानेन
शान्ता चैव तु क्षत्रियान् । वैश्यान् दण्डेन शब्देन शूद्रान्
दण्डेन वाहयेत्” ।

अथ भद्रजात्यादि हेमा० प० ख० । “युद्धेऽध्वनि तयान्नौ च
समः पीडां नियच्छति । योवा व्रजति शीघ्रं च येन केनचिदा-
सितः । धृतिं गच्छति सर्वत्र भद्रजातिस्तुरङ्गमः । मङ्गल्यो
लक्षणैर्युक्तः किञ्चित्त्वेव विगर्हितः । शीघ्रं गृह्णाति
शिक्षां च क्षिप्रं च प्रतिमुञ्चति १ । रात्रौ स्तिपति न तथा-
ङ्गुपविष्टस्तुरङ्गमः । तुरङ्गमाणां क्रोधीव कामो चेर्षांलुरेव
च । आदौ शूरस्ततः पञ्चाङ्गीतत्वमुपगच्छति । न केनापि
प्रकारेण क्षिरं पालयते तु यः । एवंविधस्तु विज्ञेयो
मन्दजातिस्तुरङ्गमः २ । ईर्ष्यां भीतस्तथा त्रासी तथा सर्वत्र
शङ्कितः । प्रसार्य गालं सकलं दिवा वा यदि वा निशि ।
सततं जातनिद्रोऽन्यान् बाधते च तुरङ्गमान् । न च
वेत्ति प्रकारांश्च स्नानिं शीघ्रं च गच्छति । न च तृष्टिं
समाप्नोति मृगजातिस्तुरङ्गमः ३ । मिश्रगुणैः स्थान्नि-
आख्यस्तथैव बडवा गुणैः ४ । भद्रः अष्टोहयोस्त्रेयो जातिरे-
षा तु वाजिनाम् । मिश्रोमिश्राधिको ज्ञेयो गुणदोषैः समा-
सतः” । वर्षभेदेन अन्या अपि संज्ञाः शाबिहोत्रे दर्शिता
विस्तरभयान्नोक्तास्तत्रैवावसेयाः ।

दृष्टत्संहितायां लक्षणादि समासेनोक्तम् “दीर्घपीवा-
क्षिकूटस्त्रिकण्डूदयपृथुस्तान्मताल्पोऽजिह्वः । सूक्ष्मलक्ष-
वालः सुशफगतिसुखो हस्तकर्णोऽपुच्छः । जङ्घा-
जानूरुदत्तः समसितदशनश्चरुस्थानरूपो वाजी
सर्वाङ्गशुद्धो भवति नरपते । शत्रुनाशाय नित्यम् ।
अश्वपातहस्तगण्डहृत्तलप्रोथशङ्कुटिचस्तिजास्तुनि । सुक्का-
नाभिककुदे तथा गुदे सव्यकुक्षिचरणेषु चाशुभाः । ये प्रपा-
णगलकर्णसंस्थिताः पृष्ठमध्यनयनोपरि स्थिताः । ओष्ठ-
सक्थिभुजकुक्षिपार्श्वगास्ते ललाटसंहिताः सुशोभनाः । तेषां
प्रपाण एको ललाटकेशेषु च ध्रुवावर्त्तः । रन्ध्रोपरन्ध्र-
मूर्धनि वक्षसि चेति स्मृतौ द्वौ द्वौ । षडभिर्दन्तैः सिता-
भैर्भवति हयशिशुस्तैः कषायैर्द्विवर्षः सन्दर्शैर्मध्यमान्यैः
पतितसमुदितैस्त्यव्दपञ्चाव्दकोऽश्वः । सन्दर्शालुक्रमेण
त्रिकपरिगणिताः कालिका पीतशुक्लाः काचा माञ्चीकशङ्खा-
अथ चलनमतो दन्तपातं च विद्मि” । अस्माति सर्वम् अश्व-
क्रान् । ३ अग्निविशेषे । अश्वते व्याप्नोति । ४ व्यापके त्रि०
अश्वपर्युशब्दे उदाहरणम् । “विष्णोरश्वस्य वाजिनम्”
ता० ब्रा० । ५ अदुर्गं श्यचित्तकस्य पृथ्वभेदेऽश्वबाहुशब्दे
विष्टतिः । गोत्रापत्ये अश्वः । फज् । आश्रायनः
तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री० । चतुरर्थ्यां कुसुदा०
ठक् । आश्विकः वाजिसन्निहृष्टदेशादौ त्रि० । अश्वेन

चरति पर्पा० उन् अश्वकः अश्वेन चारिणि त्रि०
स्त्रियां ङीप् । कस्यायमश्वः अज्ञाते क । अज्ञात-
स्त्रामिके अश्वे । कुत्सितोऽश्वः क । अश्वकः । कुत्सितेऽश्वे
अश्व इव संचायां कन् अश्वसङ्घसंचावति पु० । अश्व
इव प्रकृतिकतौ कन् । अश्वप्रकृतिकतौ । अश्वानां समूहः
क यच्च अश्वीयम् अश्वपुत्रं घोटकसमूहे न० । एत-
दन्तस्य पादस्य बद्धग्रीवौ हस्त्यादि० नान्यलोपः अश्वस्य
पादाश्च पादावस्य अश्वपाद इत्येव । जातित्वेऽपि अजा०
स्त्रियां टाप् । अश्वा अश्वजातिस्त्रियाम् “अश्वे इव
विधिते हासमाने” ऋ० ३, २२, १, ।

अश्वकन्दा स्त्री अश्वस्य मेढ्रमिव कन्दोमूलमस्याः । अश्व-
गन्धाख्यदृष्टे । वा कप् अश्वकन्दिकाप्यत् ।

अश्वकर्षणं पु० अश्वस्य कर्षणं इव पत्रमस्य । १ खनामस्थिते सान्ने
दृष्टे । “पूतिकाश्वकर्षागुरुणि कालेयकल्के, सुशु० स्त्रायं
कन् । अश्वकर्षकोऽप्यत् । दैत० । २ अश्वस्य कर्षणं ।

अश्वखरजं पु० अश्वस्य खरी च, अश्वा च खरश्च वा ताभ्यां
जायते पुंवङ्गावः । खचरे घोटकभेदे । खराश्वजोऽप्यत् ।

अश्वखरुर पु० अश्वस्य खुरमिवाकृतिरस्य । (नखीति) ख्याते
१ गन्धद्रव्ये । २ अपराजितायाम् स्त्री ।

अश्वकिनी स्त्री अश्वस्य कं रुखं तत् सङ्घाकारोऽस्यस्य इति
ङीप् । अश्विनीनक्षत्रे तस्याः श्रीपत्युक्त्या तुरगशीर्षा
कारतायाः अश्वोपाशब्दे ४८० पृष्ठे उक्तत्वात्तथात्वम् ।

अश्वक्रन्दं पु० देवसेनापतिभेदे “अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च
पक्षिराट्” भा० आ० प० अमृताहरणे देवगरुडयुद्धवर्णने ।

अश्वगन्धा स्त्री अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेढ्रमिव मूलमस्याः ।
वराहकर्षणतुल्यपत्रे खनामस्थिते क्षुद्रदृष्टभेदे । “गन्धान्तो
वाजिनामार्द्रश्चगन्धा हयाह्वया । वराहकर्षणी वरदाऽवरो-
हा कुष्ठघातिनी । अश्वगन्धानिलक्षणेऽपि पित्तशोथक्षयापहा ।
ब्रह्मा रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिपिच्छला” भा० प्र०
उक्तः हयादिकगन्धान्तनामिका हयनामिका च “यवा-
श्वगन्धायट्पाह्नैस्तिक्ष्णोद्वर्त्तनम् ह्रितम्” । “शतावर्थश्च-
गन्धाभ्यां वायस्योरण्डजीवनैः” इति च सुशु० ।

अश्वगन्धातैलं न० चक्रदत्तोक्तं तैलभेदे यथा “भक्ष्यातकटुहृती-
फलदाडिमफलकल्काधितं कुरुते । लिङ्गं मर्दनविधिना-
कटुतैलं वाजिलिङ्गमम् ॥ कनकरसमष्टयवर्त्तितहयगन्धा-
मूलविश्वपर्युषितम् । माहिषमिह नवनीतं गतबीजे
कनकफलमध्ये ॥ गोमयगाढोद्वर्त्तितं पूर्णं पश्चादनेन
खलिपम् । भवति हयलिङ्गसङ्घं लिङ्गं कठिनाङ्गनादयि-

तम् । अश्वगन्धावरीकुष्ठमांसीर्षिह्रीफलाश्वितम् । चतु-
र्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् । स्नानलिङ्ग कर्ष-
णालिवर्द्धनं कक्षणादिदम्” ।

अश्वगोयुगं न० अश्व+द्वित्वे गोयुगच् । अश्वयुग्मे ।

अश्वगोष्ठं न० अश्वानां स्थानं पशुनामत्वात् स्थानार्थे गोष्ठच् ।

अश्वस्थाने वाजिशालायां विवरणमश्वशालाशब्दे ।

अश्वग्रीव पु० अश्वस्य ग्रीवेव ग्रीवाऽस्य । दानवभेदे “चत्वारिंश-
हृनोः पुत्रा” इत्युपक्रम्य । “अश्वग्रीवश्च सृक्षश्च तृहृणश्च
महाबलः” भा० आ० प० । स एवांशावतारे रोचमान
नृपतिरमृत्युयथोक्तं तत्रैव । “अश्वग्रीव इति ख्यातः
सत्ववान् यो महासुरः । रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां
सोऽभवन्नृपः” । २ विष्णोरवतारभेदे हयग्रीवे अश्वग्रीवः-
शब्दे विवृतिः । यदुवंशविलकस्य उल्लभेदे अश्वबाहु-
शब्दे विवृतिः ।

अश्वघ्नं पु० अश्वं हन्ति अमनुष्यकत्तृकत्वात् हन-टक् उप०
स० । करवीरे तस्य अश्वनाशकतया तथात्वम् ।

अश्वचक्रं न० दैत० । १ अश्वसमूहे २ अश्वाकारे नरपतिजय
चर्यांक्ते चक्रभेदे विवरणम् चक्रशब्दे । जास्त्वतीतनयेन
कृष्णात्मजेन हते ३ शम्बरदैत्यसेनापतिभेदे पु० “वृत्तोरुरत्या-
यतपीनवाहुरेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः । को नाम शा-
स्त्रस्य महारथस्य रणे समक्षं रथमभ्युदीयात्” भा० व० प० ।

अश्वचिकित्सकं पु० अश्वानां चिकित्सकः । अश्वानां रोग-
निवारकेऽश्व वैद्ये चिकित्साविधिश्च जयदत्तकृतेऽश्व-
शास्त्रे दृश्यः । [यदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे दृष्ट्या ।

अश्वचिकित्सा स्त्री दैत० अश्वरोगनिवारणोपाये सा च ज-
अश्वचेष्टितं न० दैत० १ वाजिचेष्टिते २ शुभाशुभरूपके शङ्खभेदे
च तद्विवृतिः ४० स० यथा” उत्सर्गान् शुभदमासनोपरिस्थं
वामे च ज्वलनमतोऽपरं प्रशस्तम् । सर्वाङ्गज्वलनमवर्त्तितं
हयानां द्वे वर्षे, दहनक्रपाश्च धूपनं वा । अन्तःपुरं नाश-
मुपैति भेदे कोशः क्षयं ग्रास्यदरे प्रदीप्ते । पायौ च पुच्छे
च पराजयः स्याद् वज्रोत्तमाङ्गज्वलने जयश्च । श्वासास
त्रांसज्वलनं जयाय बन्धाय पादज्वलनं प्रदिष्टम् । ललाट-
वज्रोऽस्त्रिभुजेषु धूमः पराभवाय ज्वलनं जयाय । नासापट-
प्रोथशिरोऽश्रुपातनेत्रेषु रात्रौ ज्वलनं जयाय । पाखाश-
ताश्वासितकर्बुराणां नित्यं शुकाभस्य सितस्य चेष्टम् ।
प्रद्वेषो यवसाम्भसां प्रपतनं खेदो निमित्ताद्विना कम्पो
वा वदनाच्च रक्तपतनं धूमस्य वा सम्भवः । अस्त्रप्रश्च विरो-
धिता त्रिभिः दिवा निद्रासंध्यानता सादोऽधोमुखता

विचेष्टितमिदं नेष्टं स्मृतं वाजिनाम् । आरोहणम-
न्यवाजिनं पर्याणादिशुतस्य वाजिनः । उपवाह्यतरङ्गमस्य
वा ऽविकलस्यैव विपन्न शोभना । क्रौञ्चवद्विषुवधाय
हेषितं प्रीयया त्वचलया च सोन्मुखम् । स्निग्धसञ्जमनु-
नादि हृष्टवद् पासरुद्धवदनैश्च वाजिभिः । पूरणपातदधि-
विप्रदेवता गन्धऽप्यफलकाञ्चनादि वा । द्रव्यमिष्टमय वापरं
भवेद्धेषतां यदि समीपतो जयः । भक्ष्यपानसलिलाभि-
नन्दिनः पत्युरौपयिकनन्दिनोऽय वा । सव्यपार्श्वगतदृष्टयो
ऽय वा वाञ्छितार्थफलदास्तुरङ्गमाः । वामैश्च पादैरभि-
ताडयन्तो महीं प्रवासाय भवन्ति भर्तुः । सन्ध्यासु
दीप्तामवलोकयन्तो हेषन्ति चेद्वन्धपराजयाय । अ-
तोव हेषन्ति किरन्ति बालान् निद्रारताश्च प्रवदन्ति
यात्राम् । रोमत्यजो दीनखरखराश्च पांशून् प्रसन्तश्च
भयाय दृष्टाः । समुद्रवद्वक्षिणपार्श्वशायिनः पदं समुत्-
क्षिप्य च दक्षिणं स्थिताः । जयाय शेषेऽपि बाह्वेभ्योऽपि
फलं यथासम्भवमादिशेद्बुधः । आरोहति क्षितिपतौ
विनयोपपन्नो यात्रानुगोऽन्यतरंगं प्रति हेषते च । बल्लेण
वा स्पृशति दक्षिणमात्मपार्श्वं योऽश्वः स भर्तुरचिरात्-
प्रचिनोति लब्धोऽस्मिन् । सुहृन्सुहृन्मूलशक्तुं करोति न
ताडमानोऽप्यनुलोमयायी । अकार्यभीतोऽश्वविबोचनश्च
शुभं न भर्तुस्तुरगोऽभिधत्ते” ।

अश्वतर ५० तदुत्तरः अश्व+तदुत्वे षट् । अश्वायामश्वेनोत्प-
न्नत्वेऽश्वत्वं तस्य तदुत्पन्नान्यपिष्टकत्वे । १ गृह्मेनाश्वायाम्
त्यन्ते १ खचरेऽश्वविशेषे” २ सपभेदे च । जातित्वेन स्त्रिया-
सुभयत्वं लीप् । “जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां
निष्कमश्वतरोरथः” इति छा० उ० । दण्डेनोपपन्नं
शत्रुमनुष्ठेति योनरः । स सृष्टुमुपपन्नोऽयादुर्गमसश्वतरी
यथा”मनुः । “बहुत्वान्नामधेयानि पञ्चगानां तपोधन !
न कीर्त्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन त्वमे श्दृष्टु । शेषः प्रथमतो-
जातो बाहुकिस्तदनन्तरम्” इत्युपक्रमस्य “कम्बलाश्वतरो चापि
नामः कालीयकस्तथा” भा० आ० प० । अयञ्च वरुणलोक-
स्थितः” भा० स० प० वरुणसमावर्णने “कम्बलाश्वतरो
नागौ हृतराष्ट्रवलाहकौ” ३ गन्धर्वभेदे । “तद्यथैवादोधाव-
यतोऽश्वो वा अश्वतरो वा गदायेत” शत० ब्रा० ।

अश्वत्य ५० न अश्विरं शालमलिष्टादिवत् तिष्ठति स्या-क
प्र० नि० । “स्नानमख्याते दृष्टे, “बोधिदुः पिप्पलोऽश्वत्यश्चल
फल्लोकजायनः । पिप्पलो दुर्जरः शीतः पित्तल्लेऽग्रवणाक्ष-
जित् । सुस्तुवरकोऽलोबल्लोयोनिविशोधनः” भा० प्र० ।

“अश्वत्यः सर्वदृष्ट्याणां गीता” तस्य विष्णुरूपित्वेन
सर्वानङ्गलनाशकत्वम् अश्वत्योत्पत्तिः “पार्वतीशिवयो-
र्देवैः सुरतं कुर्वतोः किल । अग्निं ब्राह्मणवेशेन
प्रेष्य विष्णुं कृतं पुरा । शशप पार्वती क्रुद्धा सर्वा-
नेव दिवौकसः” इत्युपक्रमस्य “तस्मान्मम सुखम्भंशात् यूयं
दृष्टवमाश्रय” पार्वतीशापसङ्गात् “तस्माद्दृष्टवमापन्ना
अङ्गविष्णुमहेश्वराः । तस्मादिभौ विष्णुमहेश्वराभौ
बभूवुर्बोधिद्वयौ सुनीश्वराः !” । बोधिस्त्वयं चार्किदिनं
विनैव त्वसृश्यतामापदलक्ष्मीयोगात्” पद्मपु० क्रिया०
१६० अध्या० उक्ता । “तस्य शनिवारमात्रे स्पृश्यता-
कारणमप्युक्तं तत्रैव १६१ अध्या० । लक्ष्म्या ज्येष्ठ-
भगिन्या अलक्ष्म्या सह उद्दालकस्य विवाहसङ्गात् पत्न्या
“यावदागमनं मम तावत् अश्वत्यमूले त्वं निषीद” इत्युक्त्या
अलक्ष्म्या तत्रैव स्थितया बद्धतिथे काले गतेऽपि पत्यु-
रागमनमनालोक्य क्रन्दितं, तच्छ्रुत्वा च लक्ष्म्या कनिष्ठ-
भगिन्या नोदितो विष्णुस्तत्रागत्य तामुवाच यथा ।
“लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कपयान्वितः ।
आश्वासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमवाब्रवीत् । अश्वत्य-
दृष्टमासाद्य सदाऽलक्ष्मीः स्थिरा भव । समांशसम्भवाद्दोष
आवासस्ते भया कृतः । मन्द्वारे सदा हरेः न लक्ष्मीरत्ना
गमिष्यति । अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मान्मन्द्वारं विना किल”
एवञ्च अलक्ष्म्याः सर्वदावासादन्यदिने तस्यास्पृश्यत्वं
मन्द्वारे लक्ष्मीसमागमाच्च स्पृश्यत्वमिति मर्यादा कृता ।
“अश्वत्यरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः । रुद्ररूपो
वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपश्च । दर्शनस्पर्शनादेव ते वै
पापहराः स्मृताः” तत्रैवोक्तम् अश्वत्यस्पर्शस्तु शनिवारे
एव प्रागुक्तवचनात् । तस्य वैशाखे सेचनफलं पद्मपु०
क्रिया० ११ अध्या० । यथा “वैशाखे सेचयेच्चित्तं विष्णु-
मश्वत्यरूपिणम् । चतुर्वर्गफलावाप्तिहेतवे वैष्णवोजनः ।
गण्डूषसात्वतोयेन कुर्याद्योऽश्वत्यसेचनम् । सोऽपि
याति परं स्थानं विमुक्तः पापकोटिभिः” तन्मूलबन्धफलम्
तत्रैव “अश्वत्यमूलं विप्रर्षे ! यो ब्रह्माति शिलादिभिः ।
अश्वत्यरूपी भगवान् किं तस्मै न हि यच्छति” । तत्
प्रणामफलं तत्रैव । “अश्वत्यद्गुमसालोक्य प्रणामं कुरुते
तु यः । आयुर्दृष्टिर्भवेत्तस्य वर्द्धन्ते सर्वसम्पदः” । अत-
एव इः स्वप्रदर्शनादौ “अश्वत्यरूपी भगवान् इः स्वप्नं शमया-
द्य मे” इति मन्त्रेण प्रणामोविहितः । “तन्मूले धर्मकर्म
चरणप्रशंसा तत्रैव । “यदाश्वत्यतले विप्र ! धर्मकर्म विधी-

यते । न्यूनातिरिक्ता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जैमिने । तत् तौर्थाणि सर्वाणि तिस्रोतादीनि सन्ति वै । तत्-
पूजनफलं तत्तैव । “अश्वत्थपूजकोयस्तु स एव हरिपूजकः ।
अश्वत्थरूपी भगवान् स्वयमेव यतो हरिः” ॥ तस्य तच्छा-
खायाश्च छेदने निषेधः तत्तैव । “तस्मान्नात् द्विजश्रेष्ठ !
योऽश्वत्थं हन्ति मृदधीः । संसारे नास्ति तत् कर्म यत् कृत्वा
स च शुध्यति । अश्वथोद्वजराजोऽयं हरिर्भूर्त्तिः प्रकी-
र्त्तितः । तस्मादश्वत्थहन्तृणां त्वाता कोऽपि न विद्यते ।
अश्वत्थशाखामेकां च स्वल्पामपि छिनत्ति यः । स कोटि-
ब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः” इति च । अन्यान्यपि
तच्छेदने पापानि तत्तैवोक्तानि दृष्टानि । तच्छाखा-
च्छेदनमयज्ञार्थमेव निषिद्धं यज्ञार्थच्छेदने तु न दोषः
प्रशुद्धिं शिवत्तस्यापि विहितत्वात् “अर्कः पलाशश्चिरः
अपामार्गोऽथ पिप्पल” इत्यादिना जीवहोमे तस्यैव समिधो
विधानात् । १ नन्दीदृष्टेः अश्वथभेदे च “नन्दीदृष्टोऽश्वत्थभे-
दः मरीची गजपादपः । स्यात्तीक्ष्णः क्षयतरुः क्षीरो च स्याद्-
नस्यति । नन्दीदृष्टो लघुः स्वादुस्तृप्तस्तुवरउष्णकः । कटु-
पाकसम्याहोविषपित्तकफास्रसुतु” भा० प्र० । ३ गर्हभाण्ड
दृष्टे (बेलियापिप्पल) तद्गुणादि गर्हभाण्डशब्दे दृश्यम् ।
४ संसारकृते तस्य चिरस्यायित्वाभावत् तयात्वम् । “जर्ज-
सूलमधःशाखमश्वत्थं प्राञ्जलव्ययम्” गीता तद्विवरणमधः-
शाखशब्दे । अश्व इव तिष्ठति स्या-क प्र० । ५ अश्विनीनक्षत्रे
तस्याश्वीर्षाकारस्याश्वोपाशब्दे उक्तत्वात्तयात्वम् । अश्वत्थ-
नक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यण् तस्य संज्ञायां लुप् ।
“अश्वथो मूर्धूर्त्तः” सि० कौ० । असंज्ञायान्तु अश्वत्थ-
महः आश्वत्थी रात्री । चतुर्थ्यां काशा० इव ।
अश्वत्थिलः उत्क० छ अश्वत्थीयः तत्सन्निजददेशादौ
ति० । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अण् । तस्य पौर्ण-
मास्यामपि “अमहायणश्वत्थाट्ठक” पा० निर्देशात्
नि० लुप् अश्वत्थयुक्तायां पौर्णमास्याम् । लुपि व्यक्ति
वचनोक्तेः पुस्तम् । तत्तत् भवः ठक् । आश्वत्थिकः ।
चान्द्राश्विनमासि ।

अश्वत्थक प्र० अश्वत्थस्तत्फलम् तद्युक्तः कालोऽश्व-
त्थस्तत्तत् देयकणम् वुन् । अश्वत्थफलकाले वैशाखादौ
१ देये ऋणे । स्वार्थे, कन् । २ अश्वत्थदृष्टे ।

अश्वत्थकुण प्र० अश्वत्थस्य पाकः पीत्वा० कुणच् । अश्वत्थ-
पाके फलादौ । [अश्वत्थशब्दे विष्टतिः ।

अश्वत्थभेद प्र० अश्वत्थस्य भेदोविशेषो यत् । नन्दीदृष्टे

अश्वत्थामन् प्र० अश्वत्थेव स्याम बलमस्य अश्वत्थ इव तिष्ठति युद्धे
स्थिरत्वात् स्या-क वा प्र० । भारतप्रसिद्धे श्रोणाचार्यक-
पीसुते वीरे । “गीतमान्निधुनं जज्ञे शरस्तस्माच्छरद्वतः ।
अश्वत्थाम्नस्तु जननी कपत्रचैव महाबलः । अश्वत्थामा ततो-
जज्ञे द्रोणादेव महाबलः” भा० आ० प० । तस्य नाम-
निरुक्तिरपि दर्शिता भा० आ० १३० अध्या० । यथा
“शारदतीं ततोभार्यां कपीं द्रोणोऽन्वविन्दत । अग्निहोत्रे
च धर्मे च दमे च सततं रताम् । अलभद्गौतमी पुत्र-
मश्वत्थामानमेव च । स जातमात्रो व्यनदद्यैवोक्त्तैः-
श्रवाह्वयः । तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्यमब्रवीत् ।
अश्वत्थेवास्व यत् स्याम नदनः प्रदिशो गतम् । अश्वत्था-
सैव बालोऽयं तस्माद्भाम्ना भविष्यति” “अश्वत्थ स्या-
न्तोऽकारः वार्ति० अकारः । अश्वत्थामः । भवार्थे तु तस्य
लुप् अश्वत्थामा तद्ववे । २ भारतप्रसिद्धे पाण्डवसैन्यस्य
मालवसेन्द्रवर्माणः २ गजभेदे तत्कथा च “मतिमान् श्रेयसे
युक्तः केशवोऽर्जुनमब्रवीत् । नैष युद्धेन संग्रामे जेतुं शक्यः
कथञ्चन । सधनुर्धन्विनां ओष्ठो देवैरपि सवासवैः ।
न्यस्तशस्त्रस्तु संग्रामे शक्यो हन्तुं भवेन्वृत्तिः । आस्थी-
यतां जये योगो धर्मस्तुष्टय पाण्डवाः । यथा नः
संयुगे सर्वान्न हन्याद्रुक्कावाहनः । अश्वत्थाम्नि हते
नैव युध्येदिति मतिर्मेम । तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु
मानवः । एतन्नारोचयद्राजन् ! कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अन्ये त्वरोचयन् सर्वे कच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ततो भीमो
महाबाहुरनीके स्वे महागजम् । जघान गदया राज-
क्षत्वात्मानमित्युत । परप्रमथनं घोरं मालवसेन्द्रवर्माणः ।
भीमसेनस्तु समीड उपेत्य द्रोणमाहवे । अश्वत्थामा हत
इति शब्दसङ्घर्षकार सः । अश्वत्थामेति हि गजः ख्यातो
नामाहतोऽभवत् । कृत्वा मनसि तं भीमो मिथ्या व्या-
हृतवांसदा । भीमसेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमप्रियम् ।
मनसा सन्नगात्रोऽभूत् यथा सैकतमम्भसि । शङ्कमानः स
तन्मिथ्या वीर्यज्ञः स्मृतस्तस्य वै । हतः स इति च श्रुत्वा
नैव धैर्यादकम्पत” । “सन्दर्शमानो व्यथितः कुन्तीपुत्रं
युधिष्ठिरम् । अहतं वा हतं वेति पप्रच्छ सुतमात्मनः ।
स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यते ऽन्ततम् । तया-
णामपि लोकानामैश्वर्यार्थं कथञ्चन । तस्मात्तं परिपप्रच्छ
नाम्यं कश्चिद्द्विजर्षभः । तस्मिंस्तस्य हि सत्याश
बाह्यात्मवृत्ति पाण्डवे । ततो निष्प्राण्डवास्तुर्जीं करि-
ष्यन्तं युधामतिम् । द्रोणं ज्ञात्वा धर्मराजं गोविन्दो

व्यथितोऽब्रवीत् । यद्यर्जुनं द्रोणो युध्यते मनुमा-
स्थितः । सत्यं ब्रवीमि ते सेना विनाशं ससुपैष्यति ।
स भवांस्ताव नो द्रोणात् सत्याज्जरायोऽन्तं पुनः ।
अन्तं जीवितस्यार्थं वदन्न स्मृश्यतेऽन्तैः । कामिनीषु
विवाहेषु गवां भक्तौ तथैव च । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च
अन्तं नास्ति पातकम् । तयोः संवदतोरेवं भीमसेनो-
ऽब्रवीदिदम् । श्रुत्वैवं ते महाराज बधोपायं महात्मनः ।
माह्वमानस्य मे सेनां मालवस्येन्द्रवर्म्मणः । अश्वत्यामेति
विक्रान्तो गजः शक्रगजोपमः । निहतो युधि विक्रम्य
ततोऽहं द्रोणमब्रुवम् । अश्वत्यामा हतो ब्रह्मन्निवर्त्त-
स्वाह्वदिति । नूनं नात्र मृषावाक्यमेवं मे पुरुषर्षभ ।
स त्वं गोविन्दवाक्यानि मानयस्य जयैषिणः । द्रोणाय
निहतं शंस राजन् । शारद्वतोऽसुतम् । त्वयोक्तो नैष युध्येत
जातु राजन् द्विजर्षभः । सत्यवान् हि त्रिलोकोऽस्मिन्
भवान् ख्यातो जनाधिप । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्ण-
वाक्यप्रचोदितः । भावित्वाञ्च महाराज वक्तुं ससुपचक्रमे ।
तमतथ्यभये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिरः । अव्यक्तमब्रवी-
द्वाज्यं हतः कुङ्जर इत्युत । तस्य पूर्व्यं रयः पृथ्वां
चतुरङ्गुलमुद्यतः । बभूवैवन्तु तेनोक्तो तस्य बाहोऽस्मृश-
न्महीम् । “अश्वत्यामा हत इति पृथास्तुना सप्तसह्या
खैरं शेषे गज इति किल व्याकृतं सत्यवाचा” इति
वेणोसं । [चारिणि स्त्रियां ङीप् ।

अश्वत्यिक ति० अश्वत्येन चरति पर्पा० ङन् । अश्वत्यफलक
अश्वत्यो स्त्री० कुद्रोऽश्वत्यः अत्यार्थे ङीप् । कुद्रपिपले
हृत्सपले वनजाते अश्वधाकारे कुद्रवृक्षभेदे स्वार्थे कन
अश्वत्यिकाऽप्यत्र ।

अश्वदंष्ट्रा स्त्री अश्वस्य दंष्ट्रेवाकारेण । गोक्षरदंष्ट्रे ।
अश्वनाथ पु० अश्वं नयति अण्-उप०सं । अश्वपालके ।
अश्वन्त पु० अश्वस्य व्यापकस्य धर्मस्थान्तो यत्र शक० । १-
शुभे २च्छेत्ते ३मृते ४चुक्षुरां च हेम० प्राणिहिंसास्या
नत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

अश्वप पु० अश्वं पाति पा-क । हयपालके । [नृपभेदे च ।
अश्वपति पु० ईत० । वाजिपालके रामायणप्रसिद्धे कैकेये
अश्वपत्यादि पु० प्राग्दीवतीयेऽर्थे अण्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्यु-
क्ते शब्दसमूहे सच गणः अश्वपति ज्ञानपति शतपति धनपति
गणपति स्थानपति यज्ञपति वादपति, कुलपति गृहपति
धान्यपति धन्यपति बन्धुपति, धर्मपति सभापति प्राण-
पति जैतपति, आश्वपतम् पञ्चलत्वेऽप्यवादात् न गत्यः ।

अश्वपर्ष ति० अश्वानां पर्षं गमनं यत्र । अश्वगमनयुक्ते
१रथे अश्वं व्यापि पर्षं पतनं यस्य । २व्यापिगमने
मेवे च । “आविद्युन्मङ्गिर्मरुतः स्वर्गे रथेभिर्यात ऋष्टि-
मङ्गिरश्चपर्षः” ऋ० १, ८८, ८ । यथा व्युत्पत्तिर्दर्शिता
तथैव भाष्ये उक्ता । [लोपः । हयपादतुल्यचरणे ।

अश्वपाद ति० अश्वस्य पाद इव पादोऽस्य हस्या० नान्य
अश्वपाल पु० अश्वान् पालयति पा+णिच्-लन् अण् । चोट-
करचके । खलु । अश्वपालकोऽप्यत्रार्थे ।

अश्वपुच्छी स्त्री अश्वस्य पुच्छमिव केशरोऽस्य । माषपर्णीवृक्षे ।
अश्वपेज पु० ऋषिभेदे । तेन प्रोक्तमधीयते शौनकादि०
णिनि । आश्वपेजिनः तत्प्रोक्ताध्यायिषु ब०व० ।

अश्वपेशस् ति० अश्वेन पेशोरूपंरूपणीयं निरु० यस्य । अश्वे न
रूपणीये । “गोअग्रामश्वपेशसम्” ऋ० २, ५, १६ ।
“अश्वपेशसमन्वेन निरूपणीयां रातिम्” भा० ।

अश्ववडव पु० अश्वश्च बडवा च । अश्ववडवरूपसमासाथे
न परवर्जितम् ।

अश्वबाल पु० अश्वस्य बालः केशर इव तदाकारपुष्पत्वात् ।
(क्याशा) इति ख्याते १काशे । ईत० अश्वस्य २केशे च ।

अश्वबाहु पु० यदुवंश्यचित्तकस्य उतभेदे । “क्रोष्टोस्तु शृणु
राजेन्द्र ! वंशसुत्तमपौरुषम् । यदोर्वंशधरस्याथ”
इत्युपक्रम्य । “गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भाथ्यौ
बभूवतः” इत्युक्त्वा “माद्रीः एतौ च जज्ञाते सुतौ-
वृष्णान्वकावभौ । जज्ञाते तनयौ वृष्णैः शफल्क-
चित्तकस्तथा” इत्युक्त्वा शफल्कवंशसह्या च । चित्तकस्या-
भवन् एताः पृथुर्विपद्युरेव च । अश्वपीवोऽश्वबाहुश्च
सुपार्श्वकगवेषणौ । अरिष्टनेमिरश्वश्च सुधर्मा धर्मवि-
त्तथा । सुबाहुर्बहुबाहुश्च अविष्टाश्ववणे स्त्रियौ” हरि०
३४, ३५, अध्या० ।

अश्वमहिषिका अश्वमहिषयोर्वैरम् वुन् । अश्वमहिषयोर्वैरे ।
अश्वमार पु० अश्वं मारयति मृ-णिच् अण् । करवीरे
खलु । अश्वमारकोष्ठात् ।

अश्वमुख पु० अश्वस्य मुखमिव मुखस्य । अश्वकारमुखे
पुरुषाकारान्वाङ्गे किञ्चरे । जातित्वात् स्त्रियां ङीप् “भिन्-
न्ति मन्दां गतिमश्वमुखः” कुमा० अश्ववदनादयोऽप्यत्र ।
अश्वमेध पु० अश्वः प्रधानतया मेध्यते हिंश्यतेऽत्र मेध-हिंसने
घञ् । यज्ञभेदे स च शत० जा० १३काण्डे पञ्चभिर-
ध्यायैरुक्तः । यजु० २४ अ० तदीययूपशुविशेषा विहितता
यथा । तत्तादृमन्त्रोपोद्घाते यजु० वे० दी० उक्तम् अ-

अग्नेधे एकविंशतिर्यूपा सन्ति तत्र मध्यमोयूपोऽग्नि-
उत्सृजः तत्र सप्तदश पशवोऽनियोजनीयाः अश्वः १
तुपरः २ (शृङ्गोत्पत्तिकावेऽतीतेऽपि शृङ्गहीनः आगः)
गोमृगः गवयः ३ । द्वौ चाग्नेयौ ४ एकादशवयवयुक्तौ ।
अग्निममन्त्रे वक्ष्यमाणा रोहितादयः द्वादश गाव इति
सप्तदश पशवो मध्यमयूपे बन्धनीयाः । द्वयोरेकादशवयवाश्च
मध्ये कृष्णपीवः, अश्वस्य रराटे पुरस्तात् ललाटे हन्वोरध-
स्तात् मेघी, अधोभागे शुक्रौ आगौ, बाह्वोरश्वस्य पूर्वपादयो-
रेकैकः । अश्वस्य नाभ्यां श्यामश्चेतकृष्णरोमाऽजः श्वेतः
आगः दक्षिणपार्श्वे, वामे कृष्णः । बहुरोमपुत्रकौ
आगौ पश्चात् पादयोरेकैकः । अश्वस्य पुच्छे श्वेतः, वेहत्
गर्भघातिनी, वामनः खर्वः पशुः पुच्छे एवम् एका-
दशानामश्ववयवतया कल्पयित्वा तथाविधौ एकादशि-
नौ द्वौ मध्ययूपे बन्धनीयौ अन्येषु एकैक इति भेदः
पृषतीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां शतत्रयसंख्यकानां
पशूनां मध्ये पञ्चदश पशवः एकैकस्मिन् अश्वदयस्त्रयः
एते द्वादश च इत्येते पर्यङ्ग उच्यन्ते । अश्वस्य शरीरं
तुम्बोफलवत् रज्ज्वा युस्मनीयम् । ततः कृष्णपीव
इत्यादयः अश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने संबद्धा रज्ज्वा
बन्धनीयाः ततो रोहितादयः वक्ष्यमाणा द्वादश नियोज्याः
इतरेषु विंशतौ यूपेषु पञ्चदश पञ्चदश पशवः प्रत्येकमेका-
दशिनः इति षोडश इति भेदः” ।

अश्वदिपशुभेदाः देवसंहिताः यजु अ० २४ उक्ता यथा
“अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णपीव आग्नेयो
रराटे । पुरस्तात्सारस्वतो मेघधस्ताहन्वोराश्विनावधोरा-
मौ बाह्वोः सौमापौष्णः, श्यामोनाभ्यां, सौर्यामौ श्वेतश्च
कृष्णश्च, पार्श्वयोस्वाष्ट्रौ लोमशसकथौ, सक्थ्योर्वायव्यः
श्वेतः, पुच्छेन्द्राय स्वपस्याय, वेहद्वैष्णवो वामनः १ । रोहि-
तो धूम्रो रोहितः कर्कशो रोहितस्ते सौर्या, बभ्रुररुणबभ्रुः
शुक्रबभ्रुस्ते वारुणाः, शितिरन्त्रोऽन्यतः शितिरन्त्रः समन्त
शितिरन्त्रस्ते सावित्राः, शितिवाङ्मरुतः शितिवाङ्मः
समन्तशितिवाङ्मस्ते वारुण्यः, पृषती क्षुद्रपृषती स्थूल
पृषती ता मैत्रावरुण्यः २ । शुद्धबालः सर्वशुद्धबालो
सखिबालस्तश्विनाः, श्वेतः श्वेताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय
पशुपतवे, कर्णायामा अवलिप्ता रौद्रानभोरूपाः, पार्ज-
न्याः ३ । पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निर्हृष्टः पृश्निस्ते मारुताः,
फल्लगूर्लोहितोर्षीः पल्वलीताः सारस्वत्यः, ङीहाकर्णः शुण्डा
कर्णोऽङ्गालो हृक्कर्णस्ते त्वाष्ट्राः, कृष्णपीवः शितिकर्णो

द्विसक्थस्तयेन्द्राग्नाः” कृष्णाङ्गिरसाङ्गिर्महाङ्गिस्तउ-
पस्थाः ४ । शिल्पा वैश्वदेव्यो, रोहिण्यस्त्रुवयो वाचे, ऽवि-
ज्ञाता अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतयो देवानां पत्नीभ्यः ५ ।
कृष्णपीवा आग्नेयाः, शितिरन्त्रो वसूनां, रोहिता रुद्राणां,
श्वेता अवरोकिण आदित्यानां, नभोरूपाः पार्जन्याः ६ ।
उन्नत ऋषभो वामनस्त येन्द्रवैष्णवाः, उन्नतः शितिवाङ्मः
शितिपृष्ठस्त येन्द्रावार्हस्त्याः, शुक्ररूपा वाजिनाः, क-
ल्माषा आग्निमारुताः, श्यामाः पौष्णाः ७ । एता येन्द्रा-
ग्ना, द्विरूपा अग्नीषोमीया, वामना अनङ्गाह आग्ना-
वैष्णवा, वशा मैत्रावरुण्यो, अन्यत एन्यो मैत्रः ८ । कृष्ण-
पीवा आग्नेया, बभ्रवः सौर्या, श्वेता वायव्या, अविज्ञाता
अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतयो देवानां पत्नीभ्यः ९ । कृष्णा
भौमाः, धूम्रा आन्तरिक्षा, वृहन्तो दिव्याः, श्वेता, वैद्युताः
सिद्धास्तारकाः १० । धूम्रान् वसन्तावात्मते, श्वेतान् मीमांशय,
कृष्णान् वर्षाभ्यो, ऽरुणाञ्छरदे, पृषतो हेमन्ताय, पिशङ्गाञ्छि-
शिराय ११ । त्रुवयो गायत्र्यै, पञ्चावयस्त्रिष्टुभे, दित्यवाहो
जगत्त्र्यै, त्रिवत्सा अनुष्टुभे, त्र्यवाह उष्णिहे १२ । पृष्ठवाहो
विराजे, उक्षाणो वृहत्या, ऋषभाः, ककुभे, ऽनङ्गाहः पङ्क्त्यै,
धेनवोऽतिच्छन्दसे १३ । कृष्णपीवा आग्नेया, बभ्रवः सौर्या,
क्षुपधस्ताः सावित्रा, वत्सतयः सारस्वत्याः, श्यामाः
पौष्णाः, पृश्नयो मारुता, बहुरूपा वैश्वदेवा, वशा द्यावा-
पृथिवीयाः १४ । उक्ताः संचरा एता येन्द्राग्नाः, कृष्णा
वारुणाः, पृश्नयो मारुताः, कायास्तूपराः १५ । अग्नेयेऽग्नी-
कवते प्रथमजानात्मते, मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः सशत्त्वान्,
मरुद्भ्यो वृहमेधिभ्यो वक्त्रिहान्, मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः संख-
टान्, मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुखटान् १६ । उक्ताः संचरा एता
येन्द्राग्नाः, प्राष्टङ्गा माहेन्द्रा, बहुरूपा वैश्वकर्माणाः १७ ।
धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितृणां सोमवतां, बभ्रवो धूमनीकाशाः
पितृणां बर्हिषदां, कृष्णा बभ्रुनीकाशाः पितृणामग्निष्वा-
त्तानां, कृष्णाः पृषन्त स्त्रैयम्बकाः १८ । उक्ताः संचराः
एता शूनासीरीयाः, श्वेता वायव्याः, श्वेताः सौर्याः १९ ।
एवं समाप्ता यूपाः इत्यश्वत्थाः सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिक-
शतत्रयमिताः आस्याः पशवः सर्वे उक्ताः

इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्, मित्राय मङ्गून्, वरुणाय चक्र-
वाकान् २२ । अग्नये कुटुम्बानामभते, वनस्पतिभ्य
उलूका, नागनीषोमाभ्यां चाषान्, अश्विभ्यां मयूरान्,
मित्रावरुणाभ्यां कपोतान् २३ । सोमाय लवानामभते, त्वष्ट्रे
कौलीकान्, गोपादीर्देवानां पत्नीभ्यः, कुलीका देवजामिभ्यो,
ऽग्नये गृहपतये पारुणान् २४ । अङ्गे पारावतानामभते,
रात्रौ सोचाप, रहोरात्रयोः संधिभ्यो जठ, मसिभ्यो दा-
त्यौहान्, संवत्सराय महतः सुपर्णान् २५ । भूम्या आखूना
लभते, ऽन्तरिक्षाय पाङ्क्तान्, दिवे कशान्, दिग्भ्यो नकुलान्,
बभ्रुकानवान्तरदिशभ्यः २६ । वसुभ्य ऋष्यानालभते,
रुद्रेभ्योरुहून्, आदित्येभ्योन्यङ्गून्, विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृष-
तान्, साध्येभ्यः कुलङ्गान् २७ । दैशानाय परस्वत आलभते,
मित्राय गौरान्, वरुणाय सहिषान्, वृहस्पतये गवयां, स्वष्ट्र-
उङ्गान् २८ । प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन आलभते, वाचे
सुषो, श्वक्षुषे मशका, ऋतोवाय भृङ्गाः, २९ । प्रजापतये
च वायवे च गोमृगो, वरुणायारण्योमेघो, यमाय
कृष्णो, मनुष्यराजाय मर्कटः, शार्दूलाय रोहिद्, ऋषभाय
गवयी, क्षिप्रस्थेनाय वर्तिका, नीलङ्गोः क्षमिः, सप्तहाय
शिशुमारो, हिमवते हस्ती ३० । मयुः प्राजापत्य, उलो
हलिङ्गो वृषदंशस्ते धात्रे, दिशं कङ्गो, धुङ्गान्नेयी
कलविङ्गो लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा, वाचे
क्रुञ्चः ३१ । सोमाय कुलङ्ग, आरण्योऽजो नकुलः शका ते
पौष्णाः, क्रोष्टा मायो, रिन्द्रस्य गौरमृगः, पिबोन्त्यङ्गुः कक्कटः,
स्तेऽनुमत्यै, प्रतिशुक्तायै चक्रवाकः ३२ । सौरो बलाका,
शार्गः मृजयः शयाण्डकस्ते मैत्राः, सरस्वत्यै, शारिः पुरुष
वाक्, श्राविह्वैमी, शार्दूलो वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे, सरस्वते
शुकः पुरुषवाक् ३३ । सुपर्णः पार्जन्य, आतिर्वाहसो
दर्विदा ते वायवे, वृहस्पतये वाचस्पतये, मैङ्गराजोऽलज
आन्तरिक्षः, ह्रवोमङ्गुर्भतुस्ते नदीपतये, द्यावापृथिवीयः
कूर्मः ३४ । पुरुषमृगश्चन्द्रमसो, गोधा कालका दार्वाघाटस्ते
वनस्पतीनां, ककवाङ्गः सावितो, हंसो वातस्य, नाक्रो मकरः
कुलीपयस्तेऽक्षुपारस्य, क्षिप्रै शङ्खकः ३५ । एण्डङ्गो, मण्डूको

वस्त्रनां कपिङ्गलः, कपोत उलूकः शशस्ते निर्दलैः,
वरुणायारण्यो मेघः ३८ । श्वित्वा आदित्याना, मुष्टो
वृषोवान् वाभीर्नसस्ते मत्वा, अरण्याय मृमरो, रुह रौद्रः,
कथिः कुटुम्बालौहस्ते वाजिनां, कामाय पिकः ३९ ।
खड्गो वैश्वदेवः, श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभस्तरन्तुस्ते
रक्षसा, मिन्द्राय सूकरः । सिंहो मारुतः, ककलासः
पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै विश्वेषां देवानां घृषतः । ४० ।
एवं षट्पञ्चमं शतद्वयमारुण्याः पशव उक्ताः । म-
ध्यमयूपे द्वौ एकादशिनौ अन्येषु एकैके एकादशिनः
इति एकविंशतियूपेषु द्वाविंशतिरेकादशिनः । अतः सप्तविं-
शत्यधिकशततयम् अत्रादि सौर्यान्तं द्वाविंशत्या सह मिलि-
ताम् सत् जनपञ्चाशदधिकं शततयम् । ताः प्रास्यापशवः
आरण्यास्तु २६० मिलिताः ६०६ पशवोऽश्वमेधे विहितः
तदुक्तं श्लोके । “षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमे-
ऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवमिष्ट्याधिकानि च” । तेषु
प्रास्या आलभ्या आरण्या बन्धनान्मोच्या न तु हिंसा
इति । एवञ्चात्माश्वस्य प्रधान्यात् अश्वमेधत्वम् । अश्वलक्ष-
णं तु “कात्मान्मोधरसङ्काशः स्वर्णवर्णमुखोबली । यस्य
पाश्चात्तुभावर्त्तचन्द्राकारौ सुशोभनौ । पुच्छं विद्युत्प्रती-
काशसुदरं कुन्दसन्निभम् । पादाश्चैव हरिद्वर्णाः कर्णौ
सिन्दूरसन्निभौ । ज्वलदग्निनिभा जिह्वा चक्षुषी भा-
स्वरोपमे, विराजितो रोमराज्या सासुलोमविलोमया ।
विचित्रैर्विविधैर्वर्णैश्चितोरजतविन्दुभिः । यो वेगे वायु
तुल्यः स्यादुच्चैरुच्चैःश्रवायथा । यस्य गालौङ्गवोगम्बो
गन्धर्वमपि मोहयेत् । एवं लक्षणसंयुक्तो यज्ञियः पशु-
च्यते” वाशि० रा० । “गोवीरसमवर्णश्च कुन्देन्दु हिमसन्निभ-
म् । पीतपुच्छं श्यामकर्णं सर्वतोगतिमत्तमम् । श्यामं वापि
सहोपाल । यस्तेऽस्त्रिंस्तुरगं विदुरिति” युरा० । शत० ब्राह्मणे
तु “द्विरूपएवैषोऽश्वः स्यात् कृष्णसारङ्गः प्रजापतेर्वाण्यो-
ऽङ्गः समभवत् द्विरूपं वा इदं चक्षुः शुक्लं चैव कृष्णं च तदेवं
स्वेन रूपेण समर्धयतीति । अथ होवाच सात्वयज्ञिः
विरूप एवैषोऽश्वः स्नात्स्य कृष्णः पूर्वार्धः शुक्लोऽपरार्धः
क्षत्तिकाङ्गिः पुरस्तात्तद्यत् कृष्णः पूर्वार्धो भवति यदेवेदं
कृष्णमच्छस्तदस्य तदथ यच्छुक्लोऽपरार्धो भवति यदेवेदं शुक्ल-
मच्छस्तदस्य तदथ यत्क्षत्तिकाङ्गिः पुरस्तात्ता कर्णनिका
स एवं रूपसम्बद्धोऽतो यतमोऽस्त्रोपकल्पेन बद्धरूपो वा
द्विरूपो वा विरूपो वा क्षत्तिकाङ्गिस्तस्मात्तमेत जनेन त्वेव
सम्बद्धः स्यात्” । “क्षत्तिकाकारं क्षत्तिकान्तिकरोहिणीशकटा

कारमङ्गिं पुण्यं ललाटे यस्य भा० । ललामम् । का
त्या० २०।१।३३ । “नीलपौण्ड्रकयुक्तमिति” कर्कः ।
तस्योत्सर्जनं चोत्तरपूर्वदिशि । “पशुवदुत्सर्जनं निरटे
ऽश्वयते” कात्या० २०।२।१ । “पशुवदित्युत्तरपूर्वां दिग्
लक्ष्यते निरटे निरमये वृद्धतया । अध्वर्युयजमानौ अ-
श्वयते शतानामव्यञ्चानां मध्ये पशुवदुत्सर्जनं कुरुतः
कीदृशे निरटे अश्वस्य वयोव्यञ्जनानि एकैकं त्रीणि
त्रीणि वर्षाणि अतुवन्ते तानि निर्गतान्यस्मादिति
निरटम् अतीतचतुर्विंशतिवर्षमित्यर्थः” कर्कः । तेन वृद्धतया
स्नानसामर्थ्याह्वयं सूचितम् तथा हि तस्याश्वस्य “बड-
वाभ्यो वारणम्” “प्रस्नेयाच्चोदकात्” कात्या० २०।२।१।
२।३ । वाक्येन वडवाभ्यो निवारणं, प्रस्नेयात् यथेच्छस्ना-
नाहर्षादुदकाच्च मिथारणम् विहितम् । अतएव “प्रजाते
वायव्यम्” कात्या० २०।३।२० । वडवायां रेतःस्नाने
प्रजातइत्युच्यते तस्मिन् वायव्यपयोनिर्वापोविहितः ।
तस्य रक्षकाश्च यथाकृपाः कर्त्तव्यास्तथाह शत० ब्रा० ।
“तस्यैते पुरस्ताद्विहितार उपकृप्ता भवन्ति । राजपुत्राः
कवचिनः शतं राजन्या निषङ्गिणः शतं सूतधामण्याः
युक्ता इषुपर्षिणः शतं क्षात्रसंगृहीतृणां पुत्रा दण्डिनः
शतमश्वशत निरटं निरमयं यस्मिन्नेनमपिष्टज्य रक्षन्ति”
अवधिकालमाह “तस्मात् पारिप्लवं षट्त्रिंशतं दशाह
नाचष्टे” इति शत० ब्रा० सावनगणनया संवत्सरे गते
दीक्षा । “अशुपदीज्या चक्षुः सावितम्” इत्यादिना
“ऋतेचादर्शने च” इत्यन्तेन कात्या० २०, ३, २० । प्रायत्तवि-
शेषासुक्ता “अन्यस्य रथनादानादि करोत्यशुयुक्तम्” ऋते
अश्वस्यादर्शने च” का० २०, ४, १ । अपुनरागमसम्भवे च अ-
न्यस्याश्वस्य रथनादानादि अशुयुक्तमश्वसंबन्धि अशुपकारकं
सर्वं कर्म पुनः करोति” कर्कः । अशुमेधारम्भकालश्च ।
“अष्टस्यां नवस्यां चा फाल्गुनीशुक्लस्य” कात्या० २०, १, २,
फाल्गुनशुक्लपक्षेऽष्टस्यां नवस्यां वा प्रारम्भः । “याऽसौ
फाल्गुनी पौर्णमासी भवतीति” प्रकृत्य “तस्यै पुरस्तात्
षड्वहे वा सप्ताहे वा ऋत्विज उपसमायन्तीति” शत०
ब्रा० जीमोत्वेके” कात्या० २०, १, ३, “ज्यैष्ठ्याङ्ग-
योः शुक्लाष्टस्यां नवस्यां वेत्येके” कर्कः । एकविंशतिपूषसन्नि-
वेशमानादि यथा “एकविंशतिर्व्यूपाः सर्वे एकविंशत्य
रत्नयोराज्जुहोऽग्निषो भवति पैतृदारावाभितः,
षड्वैलास्य इत्यान्तय इत्यात्, षट् खादिरास्य
एवेत्यान्तय इत्यात्, षट् पालाशास्य एवेत्यान्तय इत्यात्,

शत० ब्रा० । एतेषां नामनिर्वचनं तत्रैव दृश्यम् ।

अशुमेधस्य यौगिकानि द्वादश नामानि दर्शितानि श-
त० ब्रा० १३काण्डे । “एष वै प्रभूनीमयज्ञः १ । यत्नैतेन
यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रभूतं भवति । एष वै विभूनीम
यज्ञः २ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विभूतं भवति ।
एष वै व्यष्टिनीमयज्ञः ३ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व-
मेव व्यष्टं भवति । एष वै विष्टतिनीमयज्ञः ४ । यत्नै-
तेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विष्टतं भवति । एष वै व्याष्ट-
तिनीमयज्ञः ५ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव व्याष्टं
भवति । एष वा ऊर्जस्नाज्ञास यज्ञः ६ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते
सर्वमेवोर्जस्नवति । एष वै मयस्नाज्ञास यज्ञः ६ । यत्नैते
न यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव मयस्नवति । एष वै ब्रह्म
वर्चसी नाम यज्ञः ८ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्त आब्राह्मणो
वर्चसी जायते । एष वा अतिव्याधिनीमयज्ञः ९ । यत्नैतेन
यज्ञेन यजन्त आराज्योऽतिव्याधिजायते । एष वै
दीर्घी नाम यज्ञः १० । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्तऽआदीर्घा-
रय्यं जायते । एष वै कृत्तिनीमयज्ञः ११ । यत्नैतेन
यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव कृत्तं भवति । एष वै प्रतिष्ठा नाम
यज्ञः १२ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठितं
भवति” । “तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते” शत० ब्रा०
“अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्वमे” भा० अश्व० प० ।
अश्वमेधे पु० अश्वमेधोऽस्त्यस्य अर्थ० अच् । राजर्विभेदे ।
“यो मरुति प्रवीचत्यश्वमेधाय सूरये” ऋ० ५, २७, ४ ।
अश्वमेधाय राजर्वये” भा० ।
अश्वमेधिकं न० अश्वमेधमधिकृत्य कतः अन्यः ठक् ठन् वा ।
महाभारतानर्गते चतुर्हये पर्वणि । “ततोऽश्वमेधिकं पर्व
सर्वपापप्रणाशनम्” “ततोऽश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तं तच्च तदुर्ह-
शम्” इति च भा० आ० प० ।
अश्वमेधीय पु० अश्वमेधाय हितः “अश्वमेधाच्छ च” पा० छ ।
अश्वमेधयोग्ये पशौ तल्लक्षणम् अश्वमेधशब्दे उक्तम् । चात्
ठन् । अश्वमेधिकोऽप्युक्तार्थः ।
अश्वया स्त्री अश्वमिच्छति अश्व-क्यच् “न कन्दसुपुत्रचेति”
पा० नेत्त्वदीर्घौ भावे अ । ह्येच्छायाम् “अपुराश्वयोत
रथया” ऋ० ८, ४६, १० । “अश्वया अश्वेच्छया” भा० ।
अश्वयु ति० अश्वोऽस्त्यस्य युच् । १ अश्वयुक्ते “गव्युरश्वयुरी-
यते” ऋ० ३१, १५ । अश्वमिच्छति क्यच् वेदे नि० नेत्त्व
दीर्घौ उन् । २ अश्वेच्छावति । अश्वयुर्गव्यूरथयुः” ऋ०
१, २१, १४ । “अश्वयुरश्वानिच्छन्” भा० ।

अश्वयुज स्त्री अश्वेन हयसुखाकारेण युज्यते युज-क्लिप् ।
 १ अश्वनीनक्षत्रे तस्य तथाकारत्वमन्त्रेण शब्दे उक्तम् ।
 अश्वयुजि जातः अश् तस्य वा लुक् । अश्वयुक् २ तन्त्र-
 ज्ञताजाते त्रि० लुगभावे आश्वयुजः स्त्रियां ङीप् । अश्वेन
 हयाकारवता नक्षत्रेण युज्यते पौष् मास्यस्मिन् मासे
 आधारे क्लिप् । ३ चान्द्राश्विनमासे “अश्वयुक्कृष्णपक्षस्य
 आर्द्रं कुर्याद्दिनेदिने” स्मृतिः । अश्वेन नक्षत्रेण युक् पौष्-
 मासी अस्त्यस्य अर्ध० अच् । अश्वयुजोऽप्यत्र रत्नमाला०
 अश्वयुजा युक्ता पौष् मास्यस्मिन् प्रज्ञा० अण् आश्वयुजोऽ-
 प्यत्र । कर्मणि क्लिप् । अश्वेन युक्ते ४ रथादौ । अश्वेन युज-
 न्ति रथम् कर्त्तरि क्लिप् । रथादौ ५ अश्वयोजके त्रि० ।
 “वयोवृद्धो अश्वयुजः परिज्वयः” ऋ० भा० ५, ५४, २ ।
 अश्वरत्नक पु० अश्वं रक्षति रत्न-खुल् । घोटकपात्रके ।
 अश्वरत्न न० अश्वोरत्नमिव उपमि० स० । उच्चैःश्रवसि
 तस्य हयश्रेष्ठत्वात्तथात्वम् “मय्यमानेऽस्मृते जातमश्वरत्नम-
 तुत्तमम्” भा० आ० प० १७ अ० । हयरत्नादयोऽप्यत्र
 “हयरत्नमहारि च” कुमा० ।
 अश्वरथ पु० अश्वयुक्तोरथः । १ अश्वयुक्ते रथे । गन्धसादन-
 सन्निकषायास् २ नद्यां स्त्री । ‘पञ्चवर्षानि शुष्माणि
 पात्यन्ते भरतर्षभ ! । प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीसंहराणां
 प्रति’ भा० व० प० १६ अ० ।
 अश्वराज पु० अश्वानां राजा श्रेष्ठत्वात् टच् । उच्चैःश्रवसि
 “यत्नं जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युति” भा०
 आ० प० १७ अ० । भगवद्भिन्नित्वादिपि तस्य श्रेष्ठत्वम्
 “उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि यामश्नुतोद्भवम्” गीता ।
 अश्वरोधक पु० अश्वं रुणद्धि रुध-खुल् । करवीरे ढले ।
 अश्वरोह पु० अश्वं रोहति रुह-अण् उप० स० । अश्व-
 रोहे सादिनि ।
 अश्वल त्रि० अश्वं लाति ला-क इत० । १ हयग्राहके ऋषिभे-
 दे “अथ हजनकस्य वैदेहस्य होताशुलो बभूव” छ० उ० ।
 तद्वधेः याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नप्रतिवचनरूपाख्यायिकाप्रति-
 पादके २ ब्राह्मणे च तच्च “अथ हजनकस्येत्यारभ्य ततोहो
 ताशुलोविररामेत्यन्तम्” छ० उ० । गोत्रापत्ये नडा० फक् ।
 आशुलायनः । तद्गोत्रापत्ये येन श्रौतस्त्रुतं गृह्यस्त्रुत-
 च कृतम् तस्मिन् ।
 अश्वलक्षणा न० अश्वानां शुभाशुभज्ञापकत्वं लक्ष्यतेऽनेन
 लक्ष-कस्ये ल्युट् इत० । अश्वस्य शुभाशुभलक्षक
 विज्ञाने अश्वशब्दे अश्वोक्तम् ।

अश्वललित न० वृत्तरत्नाकरोक्ते त्रयोविंशत्यक्षरपादके
 वर्सवृत्तभेदे “यदि ह नजौ भजौ भजभलगास्तदाश्व
 ललितं हरार्कयतिमत्” । इदमद्रितनयेति ऋन्दोम० ।
 अश्वलाला स्त्री अश्वस्य लालेयाकृत्या । ब्रह्मर्षे हलाहल-
 र्षे जटाध० । अश्वलोमेति पाठान्तरम् । अश्वस्य लोमे
 वाक्यतिरस्य” तत्र विग्रहः ।
 अश्ववक्त्र पु० अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रमस्य । १ किम्बुर्षे देव-
 योनिभेदे अश्ववदनहयसुखादयोऽप्यत्र । २ हयम्पीवे विष्णु
 मूर्त्तिभेदे अश्वशिरःशब्दे विवृतिः । तदुध्यानेन च तन्मूर्त्ति-
 रूपा तन्मसा० । “शरच्छाङ्गप्रभमश्व वक्त्रं सुक्तामयैराभरणैः
 प्रदीप्तम् । रथाङ्गशङ्खाञ्चितवाङ्मुग्धं जातुद्वयन्यस्तकरं
 भजामः” ।
 अश्ववत् त्रि० अश्वोऽस्त्यस्य मठप् मस्य वः । १ अश्वयुक्ते ।
 “दधानो गोमदश्ववत् सुवीर्यम्” ऋ० ८, ४६, ५ । मन्त्रे
 क्वचित् दीर्घः अश्ववान् । ‘भोजनमश्ववान्तं गोमन्तमा-
 पशुं नरः” ऋ० १, ८२, ४ । अश्वे इव अश्वस्येव वा वति ।
 २ हयसङ्घे अव्य० । अश्वेन तुल्यं क्रिया वति । ३ हयकृत
 क्रियातुल्यक्रियायाम् अव्य० । अश्वमर्हति वति । ४ हया-
 है अव्य० । [नोहे] सादिनि ।
 अश्ववह पु० अश्वेन उह्यते वह-कर्मणि वा अच् । हने-
 अश्ववार पु० अश्वं वारयति चु० ट-अण् उप० स० ।
 हयनिवारके सादिनि “दुःखेन निश्चक्रसुरश्ववाराः”
 माघः । खुल् । अश्ववारकः तत्रैव । ल्यु अश्ववारणोऽप्यत्र ।
 अश्ववारलक्षणादिकसुक्तमश्वशास्त्रे यथा “ब्राह्मणान् श-
 क्तिदानेन साम्ना चैव तु क्षत्रियान् । वैश्यं दण्डेन शब्देन
 शूद्रं दण्डेन वाहयेत् । प्रत्यूषे वाहयेद्विप्रं क्षत्रियं ग्रहणे
 गते । वैश्यं संन्यागते काले शूद्रं रात्रौ च वाहयेत् ।
 सत्वं च त्रिविधं प्रोक्तसुत्तमाधममध्यमम् । उत्तमं क्षीपशा-
 मेन साम्ना दण्डेन मध्यमम् । शब्दाङ्गेन च दण्डेन वाहये
 दधमम्बुधः । सहजे निर्मले वाहे तैलदुग्धस्य रूपवान् ।
 शालिञ्च द्विविधा प्रोक्ता बलदैर्विषयसम्भवा । बलिष्ठो दुर्बल-
 त्वेन दुर्बलोऽपि बलेन वा । ऋणेनोपाधिकायां च सत्वं
 ज्ञात्वा च वाहयेत् । सार्द्रां सुकठिनां चैव पाषाणोदक-
 संयुताम् । तण्डकाष्टसमायुक्तां रङ्गभूमिं तु वर्जयेत् । सर्मां
 च विपुलां चैव किञ्चित्पांशुसमन्विताम् । एकान्ते विजने
 रस्ये रङ्गभूमिं तु कारयेत् । स्थूलः क्रोधी च मूर्खश्च
 चित्तोत्सुकश्चलासनः । अस्थाने दण्डपाती योवाजी तस्य
 न सिध्यति । प्रचलति यस्य कटिच्छूर्वा बाहुर्दण्डपातः । न

तस्य वाहनं वाजी दुर्लभं वाजिवाहितम् । इडासनोऽथ
तत्त्वज्ञो जितसुष्टिर्निरालसः । अविरागी स्थिरश्चापि षडेते
वाजिवाहकाः । चित्तं यो नैव जानाति हरगस्य समा-
सतः । न वहन्ति हयास्तस्य दण्डपातेन ताडिताः । हेमिने
वलिने भीते तथा चोन्मार्गगामिनि । कुपितोद्भ्रान्तचित्ते
वा षट्सु दण्डं निपातयेत् । हेमिने ताडयेन्मूर्ध्नि जातुभ्यां
वलिने तथा । क्रुद्धे उरसि हन्तव्यो भ्रान्तचित्ते तयोदरे ।
भीतं च ताडयेत्पश्चान्मुखे चोन्मार्गगामिनम् । ज्ञात्वा दोषं
च रूपं च स्थानेष्वेतेषु ताडयेत् । अस्थानताडितोवाजी
यावज्जीवं न सिध्यति । भो जहति च तद्दोषं यावज्जीव-
त्यसौ ह्यः । धाराः पञ्च प्रवक्ष्यामि सुनिभिर्थाः प्रकीर्त्तिताः ।
प्रथमा विक्रमा धारा द्वितीया पुलका स्रुता । तृतीया पूर्ण-
कण्ठी तु चतुर्थी त्वरिता स्रुता । पञ्चमी चैव या धारा
निरालम्बा प्रकीर्त्तिता । षष्ठी चैव तु या धारा अयते
न तु दृश्यते । विक्रमा गतिधारा च चतुष्का पुलका मता ।
मुखपादसमायुक्ता पूर्णकण्ठी तु सा भवेत् । स्नेह्या
त्वरिता धारा ताडिता चैव पञ्चमी । षष्ठी चैव तु या धारा
स्वर्गलोकेषु गीयते । वल्गाश्च संप्रवक्ष्यामि सुनिभिः परि-
कीर्त्तिताः । पुष्पवन्ती च गोकर्णोऽल्लोचुल्ला तुला दृष्टा ।
नागखण्डो पुष्पधारी दुसुटी च रुतस्तनो । द्विहस्ती चैक-
हस्ती च शुभगा शोभना मता । इलेता द्वादश वल्गा
सुनिभिः परिकीर्त्तिताः । “आरूढकर्णमध्ये तु मनो
लक्षति वाजिनः” शनैस्तु वाहयेत्पूर्वं पशुतस्य समादि-
येत् । न वक्रो न तथोत्तानो न कुञ्जो नाप्यवोमुखः ।
न भवेत्स्तम्भगात्रस्तु स भवेदश्ववाहकः । स्थिरोरुः
स्थिरपादश्च त्रिकोन्नतस्थिरासनः । दक्षिणादितरङ्गस्य
चासने तु दृढः सदा । अश्ववाराः समाख्याताः शेषास्तु
भयदायकाः । श्रीष्वादिषु न वर्त्तव्यस्तदेषु त्रिषु वाह-
नम् । हेमन्तादिषु वर्त्तव्यं सादिभिः शास्त्रवेदिभिः ।
प्रतिपत्सु तयोदश्यां पञ्चम्यां वा सिते दले । छतिसिद्धा-
तियोगेषु वासरे चन्द्रस्त्वर्थयोः । मूलरोहिणीहस्तेषु पुष्पे
चैवोत्तराशु च । एवंविधे दिने सादी वाहान् संवाहयेत्
शुभे । रङ्गभूमौ च रेवन्तं स्थापयेत् पूजयेत्ततः । पुष्पैर्धूपैः
प्रदोषैस्तु चन्दनैः पायसैस्तथा । पक्वान्नैः पञ्चशब्दैश्च
प्रातःशुचिमुवाससा । रक्ताम्बरधरोभूत्वा रक्तपुष्पधरस्तथा ।
“एकविंशतिवारांश्च ततः पथ्याण्येद्वयम् । क्रोशमेकं तमारुह्य
नयेच्छिन्नां शनैःशनैः । वल्गायश्च कर्त्तव्यः सव्यापसव्यमेव
च । विक्रमा पुलका पूर्णकण्ठी च त्वरिता तथा ।

खलीनादौ प्रयोक्तव्या सादिना वाजिनां क्रमात् ।
नातिस्खलं नाति क्षयं न स्तब्धं नातिकर्कशम् । सप्ताङ्गुल-
प्रमाणस्तु खलीनं कारयेद्दुग्धः । खलीनादिवु लोहेषु
धारयेद्विक्रमादिषु । क्रमेणैव हरङ्गाणां कटानि संप्रयो-
जयेत् । खलीनादौ तु धारास्तु यदा सुशिक्षितो ह्यः ।
तदा कटेषु तं सादी भ्रामयेद्विक्रमादिभिः । शत-
हस्तादिकां भूमिं सप्तहस्तावसानिकाम् । भ्रामयेद्वाजिनं सा-
दी सव्यं चैवोपसव्यकम् । मण्डलं च हरक्षं च गोमूलं चार्द्ध-
चन्द्रकम् । नागपाशं क्रमेणैव भ्रामयेत्कटपञ्चकम् ।
एवमन्येषु लोहेषु त्रिष्वेव भ्रामयेत्कटे । य एवं वाहयेद्दु-
वाहं तस्य कष्टं न जायते । दद्याद्भवसमीपतस्य भीतस्यापि
हरद्वयम् । रक्ष्यं सादिनाभेतद्वाहनेऽस्त्रिदिवेदितम् ।
पूर्वोक्तेषु च देशेषु षट्सु देशेषु ताडयेत् । न जातु
सादिनान्यस्त्रिन् काले दोषशतैरपि । दृश्यमानस्य
अश्वस्य यो दोषः सादिदोषतः । जायते ऽसौ निरा-
कर्त्तुं सादिना नैव शक्यते । एवं शास्त्रविधानेन यः
सादी वाहयेद्दुवान् । हरयस्तस्य सिध्यन्ति भवन्ति फल-
दायकाः । वाहनं यच्च दुष्टं च धूपलेपनमन्त्रकैः । तदहं
संप्रवक्ष्यामि सुनिभिः कीर्त्तितं यथा । अस्थिभिर्दशनैश्चैव
दृक्काशं च यथा कुपैः । विषमस्तिकादंघ्राभिः धूमसंबद्ध
सर्पिषा । एलागुरुमदोरीरनागकोरचन्दनैः । सर्जिका-
तैलसंयुक्तो धूपयेद्दुष्टवाजिनम् । विषलोहगदैर्लाभिस्तैर्ला-
ज्यदधिचन्दनैः । निःशेषदोषनाशाय धूप उक्तो हि वाजि-
नाम् । विलिख गोमयैः प्रातर्द्दिशीये सर्वसन्धिषु । अष्टम्यां
च विशेषेण दुष्टाः सिध्यन्ति पूजिताः । काशीं चन्दनं
कौतीसिद्धार्थमरिचानि च । सैन्धवं बड़वामूलं गोमूलं
कर्णजं मलम् । सुनिगुप्तानि पिष्टानि कण्ठायाः सव-
चानि च । अङ्गुलं सर्वदुष्टानां देयं पर्वणि पर्वणि ।
अनेनाभ्यञ्जितो वाजी निर्वाणमधिगच्छति । कोपमोहं
भयं तृष्णा वयः स्वात्मादिनोष्टयम् ।

अश्ववाह ५० अश्वं वाहयति चालयति वह-णिच्-अण् ।
अश्वचालके सादिनि । खुल् । अश्ववाहकोऽप्यत । खु
अश्ववाहनोऽप्यत ५० ।
अश्वविक्रयिन् ति० अश्वं विक्रेतुं शीलमस्य वि+क्री-
शीलार्थे क्तिन् ईत० । हयविक्रयाजीविकायुक्ते त्रिका० ।
अश्वविद् ५० अश्वं हयहृदयं वेत्ति विद-क्तिप् ईत० । १ नल-
न्तपतौ तस्याश्वहृदयज्ञता वर्णिता भा० व० प० ७२ अध्या० ।
यथा “स्तुतपथं प्रति ब्राह्मकल्पस्य नलस्योक्तिः” ब्राह्मकल्पस-

वाचाय देहि विद्यामिमां मम । मत्तोऽपि चाश्वहृदयं
महाण्यं पुरुषर्षभ ॥ मत्तुपर्यस्तोराजा बाहुकं कार्य-
गौरवात् । हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ।
यथोक्तं त्वं महाण्येदमक्षाणां हृदयं परम् । निक्षेपोमे-
ऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुकम् ॥ अश्वं विन्दते विद-
क्ताप् । २ अश्वलब्धिरि ति० “परि यो अश्वमश्वविज्ञोमत्” ऋ०
८, ६१, ३ । “अश्वविद् अश्वस्य लम्भकः” भा० ।

अश्ववेद्य पु० ६३० । षोडशचित्सुके तच्चिकित्साप्रकारः ।
जयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रेऽवसेयः ।

अश्वशङ्कु पु० ६३० । १ अश्वबन्धनार्थं कोले । अश्वस्य शङ्कु-
रिव । २ दनुपुत्रभेदे ‘चत्वारिंशद्द्वयोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र
भारत’ । इत्युपक्रम्य ‘अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च
वीर्यवान्’ भा० आ० प० ६० अध्या० ।

अश्वशाला स्त्री ६३० । हयस्यावे मन्दुरायां वाजिशाला-
याम् तत्करणविधिसाश्वशास्त्रे । यथा “प्रायुदकप्रवणे
देशे बालुकाकावर्जिते । चिताचैत्यविहीने च शालां
कुर्वीत परिण्डितः । सुशुष्का सा च कर्त्तव्या दुष्ट-
कीटाद्यसंयुता । शिशिरे स्थापयेद्देवं रेवन्तं पूजयेत्-
सदा । कार्या लिहस्तविस्तीर्णा तालाख्या परिण्डि-
का शुभा । शालाप्रमाणदीर्घा च तस्यां वसं प्रकल्प-
येत् । द्वौ हस्तावुच्छये तस्या मानं चैवं प्रकीर्त्तितम् ।
कर्कन्धूकावदण्डं च प्रान्तेऽस्याः स्थापयेद्बहिः” बालूका
पूरितं कार्यं संस्कृतं चत्वरं तथा । लुण्ठनाय च वाहा-
नां भवेच्चक्रमणाय च” “जय० अश्व० शा० “दहति ते
मृहं कोषागारमायुधागारमश्वशालां हस्तिशालाञ्च क्रुद्धः”
भा० व० प० १६७ अ० ।

अश्वशास्त्र न० अश्वलक्षणादिज्ञापकं शास्त्रम् । शालिहोत्रकृते
हयलक्षणादिज्ञापके शास्त्रे तन्मूलके जयदत्तकृते शास्त्रे च ।

अश्वशिरस् न० ६३० । १ वाजिमस्तके । अश्वस्य शिरश्च शिरोऽस्य ॥
२ दानवभेदे अश्वशङ्कुशब्दे विवृतिः । “अयःशिरा अश्वशिरा
अश्वःशङ्कुश्च वीर्यवान् । तथागगनस्त्वय्यश्च वेगवाञ्छाल
पञ्चमः । पञ्चते जजिरे राजन् ! वीर्यवन्तोमहासुराः ।
कैकेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः” भा० आ० प०
६६ अध्या० । ३ हयशिरसि विष्णुमूर्त्तिभेदे, तादृङ्मूर्त्तिधारण-
सक्तम् भा० शा० प० ३४२ अध्या० “तेऽलुशिष्टा भगवता देवाः
सर्षिगणास्तथा । नमस्कृत्य भगवते जग्मुर्देशान् यथे-
क्षितान् । गतेषु विदिवौकस्तु ब्रह्मैकः पर्यवस्थितः ।
दिङ्मूर्त्तिमवन्तं तमनिरुद्धतनौ स्थितम् । तं देवो दर्शयामास

कृत्वा हयशिरोमहत् । साङ्गानावर्त्तयन् वेदान् कण्डलु-
विदण्डष्टक् । व्यास उवाच । ततोऽश्वशिरसं दृष्ट्वा तं
देवमस्मितौजसम् । लोककर्त्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां
हितकाम्यया । मूर्द्ध्ना प्रणम्य वरदं तस्यौ प्राञ्जलिर्भूतः ।
स परिष्वज्य देवेन वचनं आवितस्तदा । श्रीभगवानुवाच ।
लोककार्यगतीः सर्वास्त्वै चिन्तय यथाविधि । धाता
त्वं सर्वं भूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः । त्वय्यावेशितभारो-
ऽहं धृतिं प्राप्नुयाम्यथाङ्गसा । यदा च सूरकार्यन्ते
अविषह्य भविष्यति । प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदाल-
क्षानदैशिकम् । एवमुक्त्वा हयशिरास्तत्त्वैवान्तरधीयत” । “कप-
र्दिने वराहाय एकशृङ्गाय धीमते । विवस्वतेऽश्वशिरसे-
चतुर्भूर्त्तिष्ठते सदा” इति च तत्रैव ।

अश्वशृङ्गालिका स्त्री अश्वशृङ्गालयोर्वैरे इन्हात् वैरे वुन् ।
हयशृङ्गालयोर्वैरे शन्दरत्ना० ।

अश्वचन्द्रा लि० अश्वचन्द्रयति आह्लादयति चदि-णिच् रक्
३त० वेदे ष्ट० सुट् । ह्येनाह्लादिकायां स्त्रियां “गोमघा-
जरिते अश्वचन्द्राः” ऋ० ६, ३५, ४ । “अश्वचन्द्राः
अश्वैराह्लादयन्त्यः” भा० ।

अश्वषड्गव न० अश्व+षट्के षड्गवच् । हयषट्के ।

अश्वसनि लि० अश्वं सनुते ददाति-सन-इन् ६३० ।
हयदायके । “यस्तेऽश्वसनिर्भक्षः” यजु० ८, १२ ।
अनुसवनादि० ।

अश्ववसा लि० सन-विट-ङा ६३० । हयदातरि । “गोषर्षि-
धियमश्वसां वाजसासुत” ऋ० ६, ५३, १० ।

अश्ववसाद् पु० अश्वं सादयति गमयति सद-गतौ णिच्-
अण् उप० स० । सादिनि ।

अश्ववसादिन् पु० अश्वे सीदति सद-णिनि ७त० । सादिनि
(घोडसञ्चोवार) “प्रतिप्रहाराक्षमश्वसादी” रघुः ।

अश्वसेन पु० १ जिनपिटभेदे २ नटभेदे यस्य पुत्रः सनत्कुमारः
कुरुक्षेत्रस्येक्षुसतीनदीसमीपवासिनि तत्तकसुते ३ नागभेदे
च । “तत्तकश्चाश्वसेनश्च नित्यं साहचरावभौ । कुरुक्षेत्रे च
वसतां नदीमिक्षुसतीमनु” भा० आ० प० ३ अध्या० । “अश्व-
सेनोऽभवत्तत्र तत्तकस्य सुतो बली । स तीक्ष्णमकरोद्यत्
मोक्षार्थं जातवेदसः” । भा० आ० प० २२ अध्या०

अश्वसेनवृषपनन्दन पु० ७त० । सनत्कुमारे त्रिका० ।

अश्वस्तन लि० शोभवः श्वस्+श्वु-हट्च श्वस्तनः न० त० ।
परदिनास्यायिनि वर्त्तमानदिनमात्रभवे । “अश्वस्तनविधा-
नेन हर्त्तव्यं मरुरब्रवीत्” मनुः स्त्रियां ङीप् ।

अश्वस्तुतिर्न लि० अश्वस्तनमस्त्यस्य सत्वर्थे ठन् न० त० ।
परदिनास्याविधने वर्त्तमानदिनपर्याप्तधनसञ्चयकारिणि
गृहस्थभेदे “कुम्भलधान्यकोवा स्यात् कुम्भीधान्यक एव
वा । त्र्यहैहिकोवापि भवेदश्वस्तनिक एव वा” मनुः ।

अश्वस्तोमीय न० अश्वस्य स्तोमं स्तुतिरस्त्यस्य सत्वर्थे क ।
हयस्तुतिश्रुते स्तुतभेदे तच्च स्तुतम्” ऋ० १, १६२ ।
मानोमित इत्यादि द्वाविंशत्युचम् । २ तत्प्राये होमजाते
च । “अश्वस्य वाऽआलब्धस्य मेध उदक्रामत्तदश्वस्तोमीय
समवद्यदश्वस्तोमीयं जुहोत्यश्वमेव मेधसा समर्धयति । आ-
ज्येन जुहोति । मेधोवा आज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं
मेधमेवास्मिंस्तमेधो दधात्याज्येन जुहोत्येतद् देवानां
प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेष्वैवान्मान्ना समर्धयति ।
अश्वस्तोमीयं कृत्वा द्विपदा जुहोति । अश्वोवाऽ अश्व-
स्तोमीयं पुरुषो द्विपदा, द्विपदौ पुरुषो द्विप्रतिष्ठस्तेन
प्रतिष्ठया समर्धयति तदाहुः अश्वस्तोमीयं पूर्वं होत-
व्यां द्विपदा इति पशवो वा अश्वस्तोमीयं पुरुषो
द्विपदा यदश्वस्तोमीयं कृत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात्
पुरुष उपरिष्ठात् पशून्धितिष्ठति षोडशश्वस्तोमीया
जुहोति” शत० ब्रा० ।

अश्वस्थान न० दैत० । वाजिशालायाम् “अश्वस्थानात्
गजस्थानात् सङ्गमात् वल्मीकात् हृदात्” विष्णुध० पुरा० ।
अश्वहन्तु पु० अश्वस्य हन्तुरिव हन्तुरस्य । “दानवभेदे हरिश्चाश्व
हन्तुश्चैव वीरो तावथ सृष्टिर्भौ” हरिवं० ३६ अध्या० ।
अश्वहन्तृ पु० अश्वं हन्ति हन्-हृच् दैत० । १ क्रवीरे “वीजं
विडङ्गान्धहन्तोर्हरिरे दृहतीद्वयम्” सुश्रुतः । २ हय
नाथके लि० ।

अश्वहय पु० अश्वेन हिनोति गच्छति हि-कर्त्तरि अच् ।
अश्वेन गतिमति “प्रत्यङ्घ्रियेनानामश्वहयो व रथानाम्”
ऋ० १०, २६, ५ । अश्वेन हीयते व्याप्यते कर्म्मणि
अच् । अश्वव्याप्ये । “मृजन्त्यश्वहयैरनिशितं नमोभिः”
ऋ० ८, ८६, २ ।

अश्वहृदय न० अश्वस्य हृदयं मनोगतभावादि । हयाभिलाषे
२ तदावेदकविद्याभेदे च अश्वविच्छब्दे उदा० ।

अश्वान् पु० अश्वस्यान्तोव अच् समा० । देवसर्षपट्ये ।
अश्वान् पु० पाणिन्युक्ते शुभाशुभस्त्यक्तनिमित्ते संयोगरूपेऽर्थे
ठञ्प्रत्ययनिमित्ते १ शब्दसमूहे स च गणः अश्व, अश्वान् गण,
अश्वान् उमा गङ्गा वर्षा वसु । गोत्रापत्ये २ फञ्प्रत्ययनिमित्ते
शब्दसमूहे च स च गणः अश्व, अश्वान् शङ्ख, मूद्रक, विद,

पुट, रोहिण, खजूर, खज्जार, वस्त, पिज्जल भड्डिल,
भण्डिल, भडित, भण्डित, प्रकत, रामोद, ज्ञान, काश,
तीक्ष्ण, गोलाङ्क अर्क, खर, स्फुट, चक्र, अविष्ट, पविन्द,
पविल, गोमिन्, श्याम, धूम, धून्, वाग्मिन्, विश्वानर
कुट, शप (आत्मेवे) । जन, जड, खड्ग, भीष्म, अर्ह,
कित, विशम्भ, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दासक, वैल
प्राच्य, धर्म, आनडुह्य, (पुंसि)जात, अर्जुन, प्रहृत,
सुमनस् दुर्मेनस् मनस्, प्रान्त, ध्वन, आत्मेय (भरद्वाजे)
भरद्वाज, (आत्मेवे) उल्ल, आतव, कितव, वद, धन्य, पाद,
शिव, खदिर अश्वान् ।

अश्वामघ लि० अश्वामघं घनमस्य वेदे दीर्घः । “अश्वरूपधन
स्वामिनि ‘अश्वामघा गोमघा वा ऊवेम’ ऋ० ७, ०७१, १
अश्वान्युर्वेद पु० अश्वस्यायुर्वेद्यतेऽनेन विद-षिच् घञ् ।
हयायुर्ज्ञापके शास्त्रे तच्च शालिहोत्रेण सुश्रुतना-
मानं सुश्रुतं प्रत्युपदिष्टम् तन्मूलञ्च जयदत्तकृतञ्च अश्व-
शब्दे विवृतिः ।

अश्वारि पु० अश्वसारिः दैत० । महिषे ।

अश्वारूढ पु० अश्वारूढोऽनेन । सादिनि अश्वारोहिणि ।

अश्वारोह पु० अश्वमारोहति आ+रुह-अण् उप० स । हयवा-
हके, हयारोहणेन २ युद्धकर्त्तरि च । अश्वस्तन्मेढ्रमिवारो-
होमूलमस्य । ३ अश्वगन्वायां स्त्री ।

अश्ववावतान पु० अश्वसेवावतानोऽस्य । ऋषिभेदे । विदा०
अपत्ये अञ् । आश्ववावतानः तद्गोत्रापत्ये वज्रपु गोप-
वना० न लुक् । आश्ववावतानाः । [गन्धाट्ये ॥

अश्ववारोहक पु० अश्वस्तन्मेढ्रमिवारोहति खलु । अश्व-

अश्विवन् पु० द्विव० अश्वः सन्ति ययोः इति, अ-
श्विन्यां नञ्त्वे भवौ “सन्निवेलाद्युत्तनञ्त्वेभ्यः पा०
अण् “नञ्त्वेभ्योवञ्चलम्” पा० वा लुक् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य
लुक्, अश्व उत्पत्तिः स्यात्तत्वेनास्त्यस्य इति वा ।
१ स्वर्गवैद्ययोः । “किमश्विनौ सोमरसं पिपासू” भट्टिः
“वासोदश्वन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः” मनुः । “त्वाङ्गी
तु सवितुर्भाय्यां वडवारूपधारिणी । अस्त्यत महाभागा
सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ” भा० आ० प० । “वा वां कथा मधु-
मत्यश्विना सुन्दतावती” यजु० ७, २ । अश्वस्तश्चिन्नावर्त्तः
अस्त्यर्थे इति । “कपोलयोस्तथावर्त्तौ विद्येते वाजि-
नोर्येदि । तावाग्निनाविति प्रोक्तौ राज्यद्विकरौ परौ”
इत्युक्तलक्षणयोः २ हययोश्च द्विव० । ३ हययुक्ते लि० ।
स्त्रियां ङीप् । “गोमा अग्नेऽविमा अश्वी” ऋ० ४, २, ५ ।

अग्निनी स्त्री अश्वस्तुत्तमाङ्गाकारोऽस्यस्य इति ङीप् ।
सप्तविंशतिधाविभक्ताराधिकस्य प्रथमे भागे । अस्या-
स्तथाकारत्वमन्त्रे भाष्ये उक्तम् । “अग्निनीमधमूलाणां
गण्डा आद्यास्त्रिणाडिकाः” ज्यो० नक्षत्रपरत्वे न० ।
“पुष्पाश्चिह्ना बधुः” ज्यो० अथाया आकारोऽस्यस्याः इति
ङीप् । हयवृधधारिण्यां त्वष्टृसुतायां ३ सवितृभा-
र्यायामरुणात्मजशब्दे २६६ प्र० विवृतिः ।

अग्निनीकुमार पु० द्वि० य० । सूर्येण त्वष्टृसुतायां संज्ञायां
बहुवारुपायास्तत्पादितयोः स्वर्गद्वयोः तदुत्पत्तिकथा भा०
आ० प० ६६ अध्याये अग्निनीतनयपुत्रसुतादयोऽभूत् ।
अरुणात्मजशब्दे २६६ प्र० विवरणम् ।

अश्वरीय न० अश्वानां समूहः क । १ हयसमूहे । अश्वस्य हितम्
अपूपा० क । २ हयहिते । पक्षे यत् । अश्वरीऽप्युक्तार्थे ।
अश्वीरस न० अश्वानासुर इव सख्यम् अचसमा० । सख्ये हये ।
अष दीप्तौ अक० गतौ, पक्षे च सक० स्वा० उभ० सेट् ।
अषति ते आषीत् आषिष्ट ।

अषडक्षीण त्रि० न सन्ति षडक्षीणि श्रोत्रेन्द्रियाणि याज्ञकाणि
यत्न ख । तृतीयजनकर्णाश्रुते द्वाभ्यामेव कृते मन्त्रादौ ।
अषाढ(शाड्) पु० अषाढ(शाड्)या युक्ता पौर्णमासी अषाढी
(शाड्)सा यत्न मासे अण् वा ह्रस्वः । वैशाखादितस्तृतीये
चान्द्राषाढ(ड)मासे । अषाढी पौर्णिमा प्रयोजनमस्तु प्रयो-
जनार्थे अण् । २ ब्रह्मचारिभार्ये दण्डे, तस्य हि अषाढ-
पौर्णमास्यां विहितकर्माप्रयोगित्वात् तथात्वम् प्र० ह्रस्वः ।
अषाढोऽप्यभयत् । सार्धे कन् तत्तैव । सह क्त वेदे-
ओत्वाभावः सत्वञ्च न० त० । असोदे त्रि० “अषाढं
युवञ्च प्रतनाञ्च पप्रिम्” यजु० १४, २० । “अषाढाय
सहमानाय वेधसे” ऋ० २, २१, २ ।

अषाढा(डा) स्त्री षाढिः साहचं सह-णिच्+क्तिन् ढत्वम् अर्श
आद्याच् न० त० प्रथो० वा शब्दं ढत्वञ्च । अश्विन्यवधिके
पूर्णादिके विंशे, उत्तरादिके एकविंशे च नक्षत्रे ।

अष्टकं न० अष्टौ अध्यायाः परिणामस्य अष्टन्+कन् ।
१ पाणिनेरष्टाध्यायीसूत्रे, प्रत्येकमष्टाध्यायात्मके २ ऋग्वे-
दांशभेदे च ३ अष्टसंख्यापरिमिते त्रि० “पैशुन्यं साहसं
श्रोहर्षां स्वार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोध-
जोऽपि गणोऽष्टकः” मनुः । “संख्यायाः संचासङ्गसूत्रा
ध्ययनेषु” पा० उक्तेः ३ अष्टाष्टसाध्यनेऽपि । अष्टकं वि-
दन्ति अधीयते वा “सूत्राञ्च कोपधात्” पा० अथ्योदवेदि-
कप्रत्ययस्य नाड्यो लुक् । अष्टकाः पाणिनेः ४ सूत्रा-

याध्यायिषु ब० व० । ५ अष्टसंख्यायाम् “ताराष्टकमिदं
मुखं भक्तिमान् यः पठेन्नरः” तन्त्रम् । गङ्गाष्टकं पठति
यः प्रयतः प्रभाते’ वाल्मी० । [द्विकर्षत्वात्तथात्वम् ॥
अष्टकर्णं पु० अष्टौ कर्णाश्च । चतुर्मुखे ब्रह्मणि प्रतिसुखं
अष्टकर्मान् अष्टौ कर्माण्यस्य । “आदाने च विसर्गे च
तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य
नेक्षणे । दण्डशुद्धोः सदा रक्तस्तेनादगतिकोऽन्धः”
उशनसोक्ताष्टविधकर्मायुक्ते ऋषतौ “अष्टकर्मा दिवं याति
राजा शक्राभिपूजितः” उश० । अष्टकतिकोऽप्यत्र “तत्ता-
दानं करादीनाम् । विसर्गे ऋत्यादिभ्यो धनदानम्
प्रैषोऽमात्यादीनां दृष्टादृष्टानुष्ठानेषु । निषेधो दृष्टा-
दृष्टविरुद्धक्रियासु । अर्थवचनं कार्यसन्देहेन राजा-
चर्यैव तत्त नियमनम् । व्यवहारेक्ष्यं प्रजानाम्
खादिविप्रतिपत्तौ । दण्डः पराजितानां शास्त्रोक्त
धनपहणम् । शुद्धिः पापे कर्माणि जाते तत्त प्राय-
श्चित्तसम्पादनमिति” कुल्लूकभट्टः । मेधातिथिस्तु । अ-
ष्टतारम्भः । कृतानुष्ठानम् । अनुष्ठितविशेषणम् ।
कर्माफलसंग्रहः । तथा सामदानभेददण्डाः । एत-
दष्टविधं कर्मेत्याह । अथवा “क्षपिः बणिक्पथः ।
उदकसेतुबन्धनम् । दुर्गकरणम् कृतस्य संस्कारः नि-
र्णयः । हस्तिबन्धनम् । खनिखननम् । सैन्यनिवेश-
नम् । दारुणवनच्छेदनञ्चेत्याह” । तन्मूलान्तु अष्टवर्ग-
शब्दे वक्ष्यते ।

अष्टका स्त्री अश्वानि पितरोऽस्यां तिथौ अश्व-तकन् ।
“अष्टका पितृदेवत्ये” इत्यजाद्विपाठात् न इत्त्वम् ।
“अष्टका तु समाख्याता सप्तम्यादिदिनत्वम्” इत्युक्त-
तत्त्वणे १ सप्तम्यादिदिनत्वमे, २ दिनत्वसाध्ये कर्मभेदे च तज्जा-
श्रवणाय नट० दर्शितम् तदपि पौषमाषफाल्गुनानां कृष्ण
सप्तम्यादिषु कर्त्तव्यं तत्त प्रधानमष्टमी, सप्तम्यामारम्भः अष्टम्यां
ज्ञानं नवम्यामन्यष्टकेति भेदः । “अमावास्या चतुर्दश्योः
पौर्णमास्यष्टकासु च” “अष्टकासु तद्द्वोरातत्त्वन्तासु च
रात्रिषु” इति च मनुः तच्च न पितृमालदेवत्वम् अन्यदेवत्व-
मस्ति यथाह “पितृदानाय मूढे सूर्यकास्त्रिस्तयव च ।
कृष्णपक्षे वरिषाहि पूर्वार्धे चैन्द्री हि भाष्यते । प्राजापत्यं
द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी । आद्या पूर्वाः
सदा कार्या मासैरन्या भवेत्तथा । शकैः कार्या
तृतीया स्यादेव इत्यगतौ विधिः वायु० पुरा० । मूढे
प्रधानस्थाने अमावस्या हि आह्वय प्रधानं कालः तद्वदिति

आवत् रघु० । पञ्चभावे स्थायीपाकेन कार्यं “अपि वा स्थायीपाकं कुर्वीतेति” गोभिलः । एतद्विधानन्तु “स्थायीपाकं पशुस्थाने कुर्वीत् यदाहुकालिकम् । अपयेत्, सवत्सायास्तद्वत् गोः पयस्तु” कन्दोग-परिशि० । अन्विति ओदनचरोः पश्चात् । अत-एव । “पितरः सृष्टयन्त्रमष्टकासु मघासु च । तस्मा-इत्यात् सदोदयुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” शावा० । तस्मादन्नं प्रधानं पूषादिकन्तूपकरणत्वेन शक्तानामावश्यकं, सदेति अत्राणात् । “अमावस्याष्टका द्विः कृष्णपक्षेऽ-यनद्वयम्” । “पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा” या० सू० । अत्रायं भेदः हेमन्तशिथिलयोश्चतुर्धामपर-पक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा” आश्व० सू० । उक्तेः समर्थासमर्थभेदेन चतुर्षु मासेषु कृष्णपक्षेषु एकस्यां वा अष्टका कार्येति । आपहायण्या जङ्घं तिसृष्वष्टकासु” सूत-नन्तराचयात्वम् । अन्वष्टकाशब्दे विदितमेतत् । अष्टपरिमा-णमस्याः कन् । अजादिप्राठा० टाप् पितृदेव्यो इति अस्य प्रायिकत्वात् क्षिपका० नेत्वम् । ४ अष्टमीतिथिमात्रे “अमावास्या शुक्लं हन्ति शिथ्यं हन्ति चतुर्दशी । ब्रह्माष्टका पौर्णमास्यौ वस्त्रात्ताः परिवर्ज्येत्” मनुः । एतद्विज्ञाया स्त्रियामष्टिका अत इत्यम् ।

अष्टकाङ्गं पु० अष्टकमङ्गं यस्य । नयपीठे त्रिका० तानि बाङ्गानि स्वात्म्यात्यसु हृत्कोमराङ्गदुर्गबनानि च । राज्या-ङ्गानि प्रकृतयः पौराण्यं अणयोऽपि चेत्युक्तानि अङ्गानि अष्टकिकं त्रि० अष्टकाऽस्यस्य ओह्या० ठन् । अष्टकायुक्ते अत्र वा इति अष्टकी । अत्रैवार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् । अष्टकत्वम् अव्य० अष्टन्+क्रियाभ्यादृष्टौ कत्वसुच् । अष्टधा-भ्यादृक्तक्रियायाम् ।

अष्टकोणं त्रि० अष्टकोणा अस्य । १ अष्टकोणयुक्तत्वेने तन्त्रोक्ते २ यन्त्रभेदे च “विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशरयुन्म-सिति” तन्त्रम् “२ कुण्डभेदे अष्टकोणमधैशान्यामत्यन्तं च भयप्रदम्” हेमा० प्र० ख० कुण्डप्र० । [क्रीते ।

अष्टक्यं त्रि० अष्टकेन क्रीतः गवा० यत् । अष्टसंख्यान्वितेन अष्टगव न० अष्टानां गवां समाहारः योगवि० अच् । गवाष्टके तद्युक्ते शकटे तु अष्टागवमित्येव । “अष्टागवं धर्मं हल-मिति” सूतिः ।

अष्टगुणं त्रि० अष्टभिर्गुण्यते गुण-अभ्यासे कर्माणि क । अष्ट-भिर्गुण्यते अष्टाष्टके । “मिथ्यावादी च संख्याने दाम्नीऽष्टगु-णमत्ययम्” मनुः । “ददावष्टगुणैश्च तेष्वां तुष्टसु केयवः”

भा० व० प्र० ८२ अध्या० “ततश्चाष्टगुणं पार्थ ! ग्राह्यसे धर्मसुत्तमम्” ८५ अध्या० । अष्टौ गुणा यस्य अष्टविध-गुणयुक्ते २ ब्राह्मणे ते च गुणा गौतमेनोक्ताः यथा अष्टा-ष्टावत्तगुणा दद्या सर्वभूतेषु क्षान्तिरनस्तथा शौचमनायासो-मङ्गलमकार्पणमसृष्टेति । यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्काराः न वाष्टावत्तगुणाः न स ब्राह्मणः” । अष्टाष्टौ गुणोऽस्य दृष्टौ अष्टगुणस्य तदाष्टतपरता । ४ अष्टाष्टतगुणके पदार्थे “अष्टाष्टगुणं चूर्णं चूर्णादष्टगुणं पयः । प्रयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं दधम् । दधादष्टगुणं तैलं मर्दयेच्च तु खादयेद्” वैद्यकम् ।

अष्टगृहीतं त्रि० अष्टकत्वे गृहीतः दृष्टौ वृजयैर्लुप्तः । अष्टवारगृहीते “रसमाज्जं मांसं पायसमिति संयूयाष्ट-गृहीतं गृहीत्वा जुह्यात्” गोभि० अष्टगृहीतं केवलमेत-णेनाष्टवारान् गृहीतम्” स० व० रघुनन्दनः ।

अष्ट(ष्टा)चत्वारिंशत् स्त्री अष्टाधिका चत्वारिंशत् शा० त० आत्वम् । (आटचक्षिष) १ संख्यायां २ तत्संख्येवे च । “अष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत” इति मिताक्ष० गौत० । तत्र गौतमेन चत्वारिंशदेव संस्काराः अष्टौ गुणाश्च ब्राह्मण-हेतुवे दर्शिताः चत्वारिंशत् संस्काराः गुणसहिता अष्टचत्वारिंशदित्येके । ते च “गर्भाधानपुंसवनसीमन्तो-स्यनजातकर्मनामकरणाज्ञाप्राशनचौडोपनयनम् । चत्वारि वेदद्रव्यानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः प्रक्षान्तं यज्ञाना-मनुष्ठानं देवपितृभनुष्यभूतब्रह्मणाभितेष्टाष्टकान्मकापा-र्व्यश्वाङ्गश्चावण्यापहायणीचैत्राश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञ-संस्था, अग्न्याधेयमग्निहोत्रदर्शपौर्णमासावग्रयणं चातुर्मा-स्यनिरुद्धपरुष्यसौत्तमशीति सप्त हविर्वैजसंस्था अग्निष्टो-मोऽग्निष्टोम उक्थः षोडशी वाक्प्रेयोऽतिरात्रोऽष्टो-ध्याम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः । अष्टाष्टावत्तगुणा दद्या सर्वभूतेषु क्षान्तिरनस्तथा शौचम-नायासोमङ्गलमकार्पणमसृष्टेति यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्कारा नवाष्टावत्तगुणा न स ब्राह्मणः सायुज्यं साबो-क्यञ्च गच्छति । यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्य-ष्टावत्तगुणा अथ स ब्राह्मणः सायुज्यं साबोक्त्यञ्च गच्छति अथिकं संस्कारशब्दे वक्ष्यते” गौ० ब्रह्मितायां तु चत्वा-रिंशत्संस्कारैः संस्कृत इत्येव पाठः । मिताक्षराद्वृत्त पाठस्तु उत्तरीया समर्थितः ।

अष्टतमं त्रि० अष्टावयवा अस्य अष्टन्+तवप् । अष्टावयवे । “टिड्ढाणजिति” पा० सूत्रे तयपोमहणात् स्त्रियां ङीप् ।

अष्टतयी । अवयवमात्रे तयप् । २ अष्टसंख्यायां न० ।
 अष्टतारिणी स्त्री ब० व० कर्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः ।
 “तारा चोपा महीपा च वज्रा काली सरस्वती । कामे-
 श्वरी च चासुखा इत्यष्टौ तारिणीमता” इत्युक्तास्तु तारा-
 दिषु अष्टषु तारिणीरूपदेवीमूर्तिषु ।
 अष्टलिका न० अष्टाष्टकं लिङ्गम् । १ चतुर्विंशतिसंख्यायां तत्-
 २ संख्याते च “वैश्वस्याष्टिकाद्वदात् सावित्रीपतनं भवेत्”
 मार्कण्डेय उ० । “अष्टलिकाश्चतुर्विंशतेः” म० त० रघु० ।
 अष्टत्व न० अष्टनां भावः त्व । अष्टसंख्यायाम् ।
 अष्टदंष्ट्र उ० ईव० दानवभेदे “अष्टदंष्ट्रस्तदंष्ट्रो मेघनादी
 जलभ्रमः” हरि० २२९ अ० ।
 अष्टदल न० अष्टौ दलानि यस्य । अष्टपलककमले “लिखे-
 दंष्टदलं पद्मं भूटतलिकभूषितम्” तन्त्रम् ।
 अष्टदिग् स्त्री ब० व० । कर्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः । पूर्वान्नेय-
 दक्षिणैर्ऋतपश्चिमवायव्योत्तरैशानोरूपास्तु अष्टसु दिक्षु ।
 “इन्द्रादीन् लोकपालांश्च अष्टदिक्षु च पूजयेत्” तन्त्रम् ।
 अष्टदिक्करीणी स्त्री ब० व० अष्टदिक्षुस्थाः करिण्यः । “करिण्यो-
 ऽभ्रमुकपिलापिङ्गलाक्षपमाः क्रमात् । तान्त्रिकस्त्रीं शुभ्रदन्तो
 चाङ्गना चाङ्गनावतीत्युक्तास्तु ऐरावतादीनां प्रियास्तु अष्टसु
 हस्तिनीषु इत्यमरः ।
 अष्टदिक्पाल उ० अष्टौ दिग्पालयन्ति पा-णिचू-अण्
 छप्० सं० । “इन्द्राग्निवमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशान रूपेषु
 अष्टसु दिक्पालेषु ।
 अष्टदिग्माज उ० ब० व० अष्टदिक्षुस्था गजाः । “ऐरावतः
 पुण्डरीको वामनः कुसदोऽङ्गनः । युष्मदन्तः सार्वभौमः
 सुप्रतीकश्च दिग्माजा” इत्युक्तेषु अष्टषु दिक्षु ऐरावतादिषु
 गजेषु एतत्संख्यामाभ्याङ्गजशब्दस्याष्टसंख्यायुक्तत्वम् ।
 अष्टद्रव्य न० ब० व० कर्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः । “अश्वत्थो-
 दुम्बरप्लक्ष्मण्यमोधसमिधस्तिलाः । सिङ्गार्यपायसाज्यानि
 द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधा” इत्युक्तेषु होमसाधनेषु अष्टसु द्रव्येषु ।
 “लिखादुयुक्ता जै ऊयाञ्चाष्टद्रव्यैर्दशांशतः” तन्त्रसा० ।
 अष्टधा अव्य० अष्टन्+प्रकारे धाच् । अष्टप्रकारे “भिन्न-
 प्रकृतिरष्टधा” गोता । “सुरहिषानामिव सासयोनि
 भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः” रघुः ।
 अष्टधातु उ० ब० व० अष्टौ धातवः कर्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः ।
 “सर्ष्वं ह्ययञ्च ताञ्चञ्च रङ्गं यशदमेव च । शीघ्रं लौहं
 रसश्चेति धातवोऽष्टौ प्रकीर्तिता” इत्युक्तेषु अष्टसु स्पर्शादिषु
 छन्दैः तु रसवर्जितः; सप्तैव धातवोऽभिहितः; किन्तु रस-

निरूपणे “ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः”
 इत्युक्तेरष्टधातुताऽपि तस्याभियता “अष्टधातुमयप्रतिमा
 निर्माणे तु रसं विहाय पितृलस्य ग्रहणम्” आरजूटं
 तथैव चेति” हेमा० भविष्योक्तेरिति भेदः ।

अष्टन् लि० ब० व० अश्व-व्याप्तौ कनिन् तुट् च । (आट) १ “संख्या-
 भेदे द्वौ कयोर्द्विवचनैकवचने” पा० निद्देशेन संख्यावाचक-
 मातृस्य संख्यापरत्वनिरूपयत् । २ तत्संख्यान्विते च । “अष्टौ
 तान्यमृतमृगानि आपोमूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकात्या च
 युरोर्वचनमौषधम्” स्मृतिः । “निन्द्रास्त्रास्तु चान्यास्तु
 स्त्रियोरान्त्रिषु वर्जयेत्” मनुः । “अष्टानां लोकपालानां
 वधुधरयते नृपः” । “अष्टाविमान् समसेन स्त्रीविवाहान्
 निबोधत” इति च मनुः । दशविंशतिशब्दयोः परतः
 समसे आदन्तादेश अष्टादशः । अष्टाविंशतिः त्रिंशदादौ
 वा अष्टत्रिंशत् अष्टात्रिंशत् अष्ट(ष्टा) चत्वारिंशत् अष्ट(ष्टा)
 पञ्चाशत् अष्ट(ष्टा)षष्टिः अष्ट(ष्टा)सप्ततिः अष्टाशीतिः
 अष्ट(ष्टा)नवतिः संख्याव्ययपूर्वकात् ततः बहुव्रीहौ डच् ।
 “निरष्टे अश्वशते” शत० ब्रा० सप्ताष्टानि अष्टानि ।

अष्टपाद(द) उ० अष्टौ पादा अस्य वा अन्यलोपः ।
 १ शरभे तच्छब्दे तल्लक्षणम् २ लूतायाञ्च हेम० ।

अष्टपदिका स्त्री अष्टसु दिक्षु पादा अस्याः अन्यलोपः ङीप्
 पञ्जावे संज्ञायां कन् ह्रस्वः । (हापरमालि) लतायाम् ।
 कनभावे । अष्टपदीत्यम्ल स्त्री ।

अष्टपल न० अष्टौ पलानि परमाणुमस्य अण् द्विगोर्लुग्नपले
 पा० तस्य लुक् “अषण्तिपलाकल्के वज्रभावे गुडान्
 पले” । सर्पिणोऽष्टपलं पक्त्वा मातां मन्दानलः पिबेत्”
 चक्रदत्तोक्ते एतभेदे” ।

अष्टपुष्पी स्त्री अष्टनां पुष्पाणां समाहारः । अनिर्णीत
 संज्ञकत्वात् द्विगुः । पुष्पाष्टके । “कदाचिर्दुन्यस्ताष्टपुष्पिकापा-
 तोत्मादितक्रोधेन” काद० अज्ञाताऽष्टपुष्पीति कन् । तत्रैव ।

अष्टभुजा स्त्री अष्टैर्भुजा अस्याः । देवी माहात्म्यस्य तृतीय-
 चरितदेवतायां महासरस्वत्यां तन्मूर्तेर्ध्यानशब्दे विवृतिः ।

अष्टम लि० अष्टानां पूरणः ङट् मट् च । येन अष्टसंख्या पूर्यते
 तस्मिन् । “पैशाचश्चाष्टमोऽधमः” “अष्टमं चायुषः स्थानमष्ट-
 मादष्टमं च यत् । तयोरपि व्ययस्थानं मारकस्थानमुच्यते”
 ज्योतिः परा० “गर्भाष्टमेऽवदे कुर्वीत ब्राह्मणशोपनायनम्”
 मनुः स्त्रियां ङीप् । “सौविटकल्पटी” आश्व० शिष्टिकल्प
 संवन्धिनी अष्टमी आहुतिः” कर्म० । सा च चन्द्रस्याष्टम-
 कलाक्रियाकूटाधाररूपे तिथिभेदे” । “चतुर्दश्यष्टमी चैव

अमावस्या च पूर्णिमा पक्षाण्येतानि राजेन्द्र ! रवि-
संक्रान्तिरेव च । “अष्टम्यां वलिदानेन पुत्रनाशो भवेद्”
ध्रुवमुपरा० । “अष्टम्याः शेषदण्डे च नमस्या आद्य एव
च । अत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफलदा”
ति० त०पुरा० । “अपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः” आश्व० ।

अष्टमकालिक त्रि० अष्टमः कालः भोजनेऽस्त्यस्य ठन् ।
सार्द्धदिनतयोपवासानन्तरं चतुर्थदिवसे रात्रौ भोक्तरि-
वानप्रस्थभेदे “नक्तं चात्र” समन्वीयाद्वा वाह्यं शक्तिः ।
चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वाष्टमकालिक” मनुः । “सु-
निभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां सत्यं वासिनां नित्यम्” इत्युक्त्या
दिवसे वारद्वयभोजनस्य विधानात् सार्द्धदिने सप्ताहार-
मतोऽयं चतुर्थदिवसे रात्रौ भोजने हि तथात्वं भवति ।

अष्टमङ्गल न० अष्टगुणितं मङ्गलम् शा० त० । “ऋगराजो
दृषो नागः कलशो व्यजनं तथा । वैजयन्ती तथा भेरी दीप
इत्यष्टमङ्गलम्” इत्युक्तेषु “लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो
भोर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टम”
इत्युक्तेषु च अष्टसु द्रव्येषु व० व० । अत्र कर्म० संज्ञा-
त्याजं द्विगुरिति भेदः ।

अष्टमङ्गलघटन न० अष्टभिर्द्रव्यैर्मङ्गलार्थं घटम् । चक्रोदत्तोक्ते
घटभेदे “वचा कुङ्कुमं तथा ब्रह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।
शारिवा सैन्धवञ्चैव पिप्पली घटमष्टमम् । मेघं घटमिदं
सिद्धं पातव्यञ्च दिने दिने । ददस्त्वितिः क्षिप्रमेधः कुमारो
बुद्धिमान् भवेत् । न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च
मातरः । प्रभवन्ति कुमाराणां पित्रतामष्टमङ्गलम्” ।

अष्टमभाव पु० अष्टमोभावः । ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधिके
१ अष्टमस्थाने तत्त्वादिद्वादशभावमध्ये २ अष्टमे भावे च भावश्च
इष्टकालेऽंशकलाविकलादिना सटीकतलग्नादिः । तदा-
नयनं यथा “पूर्वं” न तं स्याद्दिनरात्रिखण्डं दिवानिशो-
रिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु शुद्धं द्युरात्रि
खण्डं त्वपरं नतं स्यात् । तत्काले सायनाकस्य भुक्तं
भोग्यांशसंगुणात् । खोदयात् खाग्निलब्धं यत् भुक्तं भोग्यं
रवेस्त्वजेत् । इष्टनाड्योपलेभ्यश्च गतगम्यान्निजोदयात् । शेषं
खलप्राप्तं भक्तमशुद्धेन लवादिकम् । अशुद्धशुद्धमे हीनयुक्
तनुर्व्ययनांशकम् । एवं लङ्कोदयैर्भुक्तं भोग्यं शोध्यं
पलीकतात् । पूर्वपञ्चाक्षतादन्यत् प्राग्वत्तद्दृश्यं भवेत् ।
सप्तदशे लग्ने जाया, तृथ्यौ, लग्नेन तृथ्यतः । षष्ठां-
शयुक् तनोऽस्मिन् रये षष्ठांशयोजनात् । तयः स-
सन्धयोभावाः षष्ठांशेनैकयुक् सुखात् । अये तयः

षष्ठेव ते भार्गवयुक्ताः परेऽपि षट्” नील० ता० । स्वस्वदेशो-
दयमानं देशान्तरयोगादिना आनेयम् लङ्कोदयमानानि त्व
मेघस्य २७८, दृपस्य २६६, मिथुनस्य ३२३, कर्कटस्य ३२३
सिंहस्य २६६, कन्यायाः २७८, तुलायाः २७८, वृश्चि-
कस्य २६६, धनुषः ३२३ ऋगस्य ३२३, कुम्भस्य २६६,
मीनस्य २७८, पलानि । एतदनुसारेण दशमराशेः उदय-
मानं गृहीत्वा दशमभावानयनम् “खेटे भावसमे पूर्णं
फलं सन्धिसमे त्व खम् । हीनेऽधिके द्विसन्धिस्यां भावे पूर्णा-
परे फलम्” नील० ता० । “भुक्तं भोग्यं खेटकालान्न मध्येत्
विंशन्निम्ना खोदयात् लवाद्यम् । हीनं युक्तं भास्करे तत्तनुः
स्यात् रात्रौ लग्नं भार्गवयुक्ताद्भवेत् । खेटे सन्धिसंयान्तःस्ये
फलं तद्भावजं भवेत्” । नील० ता० । “अष्टमस्थाने च
चिन्त्यान्याह दीपिकायाम्” “रन्ध्रायुर्द्धतयोऽष्टमे” इति ।
ताजके तु अन्यान्यपि चिन्त्यान्याह । “ऋतौ चिरन्तमं
द्रव्यं ऋतिर्विचिं रणे रिपुः । दुर्गस्थानं ऋतिर्नाशः
परीवादो मनोव्यथा” एतानि साधारणानि चिन्त्यानि
विशेषतस्तत्र अहयोगादिष्टाद्युक्तं जातके यथा । “आयुः
स्थानाधीश्वरः पापयुक्तः षष्ठान्त्यस्यः स्वल्पमायुस्तनोति ।
लग्नेशादृष्टेदतिस्वल्पमेव दीर्घायुष्यं चाष्टमस्यः करोति ।
निघनतनुखभेगाः केन्द्रकोणतिलान्ते १, २, ४, ७, ८,
१०, ११, दधति हि विपुलायुर्भातुजोऽल प्रशस्तः ।
पनफरचतुरस्ते मध्यमं त्वायुरेते विदधति खलु नेष्टाः प्रान्त्य-
षष्ठे बलिष्ठाः । कमलकुसुदबन्धू ऋतुरन्ध्रान्तिमास्थे विपदमय
धराजो द्विद्विर्धेऽष्टमस्यः । धनलयमय यच्छेच्छक्रतुल्ये बुधो-
ऽवदे क्षितिगुणदशसंख्ये रोगभोगापचारौ । अरिष्टोक्तास
निर्याणोक्तासबोरत्त चिन्तनम् । दैवविज्ञिः सदा कार्यमष्टमे
भावाचिन्तने” जातकप० वर्षप्रवेशकाले तु अन्यथा योग-
विशेषात् फलसुक्तम् यथा “भौमेऽवदमे क्रूरहते पत्न्या घातेऽव-
लोकिते । अग्निभीरग्निभे क्रूरनष्टद्विपदमे ऋतिः । विपत्ति-
र्नरपालोऽस्या रिपुतस्करतोभयम् । तृथ्यं मातुः पितृव्या
द्वा मातृलाल्पिस्ततोयुः । लग्नेन्यह्यपतिसमापतयो
ऋतोऽश्वेदित्यशालिन इमे निघनप्रदाः स्युः । चेत् प्राक-
रिष्टमये ऋतिरेव तत्त साकं कुजे नृपभयं दिवसेऽवदशेवे ।
तृथ्यं मूशरिफे सितेन जनने वर्षेऽधिकारी तथा केन्द्रे राज
गदाङ्गयं च रुग्णस्थानेऽधिकारीन्दुजे । सौम्ये क्रूरदृशा
कुजस्य रुग्णगृहोपादि नाशस्थिते दग्धे बन्धुसूतो विद्वै-
शतइति प्राञ्जबुधे तादृशे । भौमस्थानेऽधिकारिन्दौ युगं
नृपभयं रुजः । मन्देऽधिकारी खे चोपहते । आङ्गाकस्य

सुतः । भौमस्थानेऽधिकद्वजौ प्रहारो वा नृपाङ्गयम् ।
 आरे खस्ये चतुष्पाङ्गः पातोदुःखरजोऽसृजः । वित्ताष्ट
 गेज्जो धनहा यद्यवदेशः शुभेक्षितः । मन्दे द्यूने उर्वचनाप-
 वादकविभर्त्तनम् । पतिते ज्ञे क्रूरदशाऽऽरेत्यशले ऋतिं
 वदेत् । कुजहृद्वास्थिते नाशः सौम्यदृष्ट्या शुभं वदेत् ।
 यत्तर्त्तं जन्मनि कुजः सोऽद्वलम्नपमोयदा । नम्नाधिपोनष्ट-
 दग्धोयोषिदादाः शुभान्विते । जन्मन्यष्टमगे जीवे साधि-
 व्याधिकलिः पृथुः । जयः शुक्रोक्षणादुक्तप्रत्युत्तरवशेव
 त । भौमेऽन्यगे धने सूर्य्ये वादक्ते शं विनिर्द्दिशेत् । रिपु-
 गर्विकलिभीर्तिः संख्ये कुजहतेऽर्द्धे । दग्धोजन्माङ्गपो-
 वर्णेऽष्टमोरोगकली दिशेत् । सूर्य्यद्वयोरधिगतो भौम-
 स्थाने गुरुर्हते । पापैर्वातः स्फुटोऽप्येवं तादृशीन्दौ शनेः
 पदे । सूर्य्यद्वयोरधिगते चन्द्रे बुधपदे हते । क्रूरैर्विदेश-
 समनं वादः स्वाहिनस्तता । मेमे सिंहे धनुःस्मारेऽद्वे-
 रन्ये सिते भयम् । ऋतौ ऋतेशलग्ने शौ ऋतुदौ पाप-
 दग्धयुतौ । यत्तर्त्तं जन्मनि कुजः सोऽद्वलम्नपमोयदा ।
 बुधोर्वर्षपतिर्नष्टबलस्त्वन्न शोभनम् । सार्कं शनौ भौमयुते-
 खाष्टस्ये वाहनाङ्गयम् । सार्कं भौमेऽष्टमस्ये त्वपतनं
 वाहनाद्वदेत् । सारेऽद्वेपे ऋगे ऋतुचन्द्रेऽन्यारिः ऋतौ ऋतिः ।
 उदिते ऋतिसङ्केशे निर्बले जीविते ऋतिः । पुण्यसङ्केश्वरः
 पुण्यसङ्केसादष्टमोपगः । ऋतुष्टमेशपुण्येशोमृतिदः । पाप-
 दग्धयुतः । ऋतुष्टमगते राशिः पुण्यसङ्गनि नाथयुक् । अद्व-
 लम्नाष्टमस्ये तच्चेदित्यं स्यात्तदा ऋतिः । पुण्यभं चाशुभाक्रा-
 न्तं ऋतीशोऽन्यारिरन्वृणः । सुधृष्टेशोऽद्वपोवापि ऋतुं तत्
 विनिर्द्दिशेत् । सक्त्रे जन्मने ऋतौ ऋतिश्चेदित्यहार्किं
 युक् । भौमस्तुतेक्षणे तत्तत् ऋतुः स्यादात्मघाततः । मन्दो-
 ऽष्टमोऽष्टतीशेऽशालान्मृत्युकरः सुतः । शुभेयशालात्
 सर्वेऽपि योगाः सुः शुभदायकाः । सूर्य्यतिरन्वृपतिर्मन्दोऽष्टमो-
 ऽद्वलम्नपेन चेत् । इत्यशाली क्रूरदशा तत्कालं ऋतुदा-
 यकः, नील० ता० । [अष्टसप्तमिमे परिमाणभेदे ।
 अष्टमान न० अष्टौ सप्तयः परिमाणस्य । कुङ्कुमरूपे
 अष्टमिका स्त्री वैद्यकोक्ते चतुस्तोत्रकपरिमाणे ।
 अष्टमी स्त्री अष्टानां पूरणी । षोडशकलात्मकचन्द्रस्य अष्टम-
 कलाक्रियारूपायां खनामख्यातायां तिथौ २ अष्टसंख्या-
 पूरण्याञ्च अष्टमशब्दे उदा० । अशू-क्त अष्टं संघातं
 व्याप्तिं वा माति मा-क गौरा० जीप । कोटालतायाम् ।
 अष्टमूर्तिः पु० अष्टौ सप्तयः परिमाणस्य अष्ट-“दिगोर्बुगिति”
 लुक् । कुङ्कुमपरिमाणे “अष्टसप्तमिमेव कुङ्कुः कुङ्कुयोऽष्टौ

च पुष्कल” इति हेमाद्रिदानखण्डे परिभाषायां दृष्टा० ।
 अष्टमूर्तिः पु० अष्टौ भूम्यादयो मूर्तयोऽस्य । “क्षितिर्जलं
 तथा तेजो वायुराकाशमेव च । यदार्कश्च तथा चन्द्रः
 मूर्तयोऽष्टौ पिनाकिनः” इत्युक्ताष्टमूर्तिधारिणि शिवे ।
 “महेश्वरेण यो राजद्वजीसौ हृष्टमूर्तिना । कस्तसत्सहते
 वीरोयुद्धे जरयितुं पुमान् । भा० व० अ० ४८ “अवेहि मां
 किङ्करमष्टमूर्तेः” रघुः । “स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः”
 “अप्राह तास्माङ्गुलिमष्टमूर्तिः” इति च कुमा० ।
 क्षित्यादिमूर्तिभेदेन तस्य नामभेदः यथा सर्व्वः क्षिति-
 मूर्तिः एवं भवोजलमूर्तिः रुद्रोऽग्निमूर्तिः । उग्रोवायु-
 मूर्तिः भौम आकाशमूर्तिः पशुपतिर्वज्रमानमूर्तिः ।
 महादेवः” सोममूर्तिः ईशान सूर्य्यमूर्तिः । एतावत्
 तस्याष्टौ मूर्तयः शाकुन्तले वर्णिताः “वास्तुतुः सृष्टि
 राद्यावहति विधिक्षतं या हविषां च होती ये द्वे कालं
 विधत्तः स्तुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् । यामाहुः
 सर्व्ववीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः प्रत्यक्षाभिः
 प्रसन्नस्तनुभिरवतु वक्ताभिरष्टाभिरौषः” । अष्टतन्वादयोऽ-
 ष्यत् । कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । शिवस्य क्षित्यादिषु
 अष्टसु २ मूर्तिषु स्त्री व० व० ।

अष्टमूर्तिधर पु० अष्ट-अच धरः अष्टानां मूर्तीनां धरः ।
 शिवे “अष्टमूर्तिधरमूर्तिरष्टमी” माघः “तद्व्याख्याने
 अष्टानां मूर्तीनां समाहारः इति वदन् मञ्जिनाथः
 “दिक्संख्ये संज्ञायामिति” स्वतास्मारेण भ्रान्तएव
 मूर्तीनां प्रकृते क्षित्यादिविशेष संज्ञावाचित्वात्
 कर्मधारयस्यैव तत् प्रसक्तेः तिलोकनाथइत्यादिवत्
 उत्तरद्विगुनैवोपपत्तौ तत्स्वतः सङ्कोचात्तुपपत्तेः इत्यलम्
 अष्टरति ति० अष्टौ रत्नयः जङ्गमानस्य । बह्वृष्टहस्तो-
 न्माने “अष्टरतिर्महाबाहुर्व्यूहोरत्नः सुदुर्जयः” भा०
 क० प० ७२ अध्या० ।

अष्टलोहक न० व० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । “सुवर्णं रजतं
 ताभं सीसकं कान्तिकं तथा । वज्रं लौहं तीक्ष्णलौहं
 लौहान्यष्टौ इमानि तु” इत्युक्तेषु अष्टसु धातुषु ।

अष्टवर्ग पु० अष्टानामराष्ट्रव्यादीनां वर्गो यत् । ज्योतिषोक्ते
 रेखाविशेषेण शुभाशुभस्वरूपे चक्रभेदे यथा । “जन्मकाल-
 ऋतुस्थित्या फलं वक्ष्ये शुभाशुभम् । “स्वाहिनकत् शुभदः
 क्षितिपक्षसमुद्रमगादिकपञ्चगतो १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११,
 १४ विभावरीभर्त्तुस्त्रयङ्गदेशगतो ३, ६, १०, ११, १४
 कुजाङ्गविवत्, १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, अथ सोमसुतान्निश-

रत्नवादिषु यातः, ३, ५, ६, ८, १०, ११, १२, देवगुरोर्विष-
यत्तुनवेशगतो, ५, ६, ८, ११, १२, यथ सुवारिगुरोः समयाचल-
भास्तरयातः, ६, ७, १२, तीक्ष्णमरीचिछतादपि भास्तरवत्,
१, २, ४, ७, ८, १०, ११, अथ लग्नगृहात्त्रिकताङ्गदशा-
दिषु यातः, ३, ४, ६, १०, ११, १२ । रविरेखाः । ४८ । 'चन्द्रः
शुभोऽर्कान्तिकालाद्दिदन्नावलाशाशिवस्यः, ३, ६, ७, ८, १०,
११, ततः स्वात्कुरामर्तुगवाशाशिवस्यः, १, ३, ६, ७, १०, ११,
जमाजादन्विषङ्गोदिगीशेज, २, ३, ५, ६, ८, १०, ११,
य चात् कुरामाक्विवाणागदन्नावलाशाशिवस्यः, १, ३, ४, ५,
७, ८, १०, ११, जीवात् कुटम्बे दशैभकाशाशिवस्यो, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, १२, यथ शुक्रान्तिवेदेषु लपहाशाशिवस्यः,
३, ४, ५, ७, ८, १०, ११, तीक्ष्णशुद्धेज्जवाद्वासवाण्त्तुशम्भु-
स्थितः, ३, ५, ६, ११, उदयाद्व्यवाहर्त्तुकाशाशिवस्यः, ३, ६,
१०, ११, चन्द्ररेखाः । ४९ । 'कूजोऽर्कान्तिको वज्रिवा-
ण्त्तुदिक्षम्भुगो, ३, ५, ६, १०, ११, ज्येष्ठतोरामकालेशग,
३, ६, ११, स्ततः स्वात् कुटम्बे दस्युष्टदिक्षम्भुगः, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, स्वात्तिशानाथपुत्राद्गुणेष्वङ्गद्वयोपयातः ।
३, ५, ६, ११, ततो जीवतः कालकाशाशिवार्कौपयातो, ६,
१०, ११, १२, १३, यथ देवारिपूज्यादनेहोगजेशार्कसंस्थाः, ६, ८,
११, १२, ततः सूर्यापुत्रात् कुवेदागनागपहाशाशिवस्यो,
३, ४, ७, ८, १०, ११, १२, यथ लग्नात् कुरामाङ्गदिक्षम्भु-
यातः । १, २, ६, १०, ११, कुजरेखाः ३८ । बुधोऽर्कतः
शरत्तुगोशिवार्कगो, ५, ६, ८, ११, १२, १३, यथ चन्द्रतोहिवे-
दकालनागदिङ्महेन्द्रोपगः । १, ४, ६, ८, १०, ११, भूमि-
जात्कुटम्बकृतागनागमोदशेशग, १, २, ४, ७, ८, १०, ११, स्त-
तः स्ततः कुवज्रिपञ्चषड्भवादिक्षेषुगः, १, २, ५, ६, ८, १०,
११, १२, वाक्पुत्रसारशम्भुसूर्यगो, ६, ८, ११, १२, १३, यथ
शुक्रतः कुवाङ्गवज्रिवेदपञ्चनागगोशिवेषुगः, १, २, ३, ४, ५, ८, ९,
११, पङ्कतः कुटम्बकृतागनागादिपञ्चकस्थितोऽथ, १, २, ४, ७,
८, ९, १०, ११, १२, लग्नतः क्षितिद्विवेदकालनागदिक्षिवे-
षुगः । १, २, ४, ६, ८, १०, ११, बुधरेखाः । ५५ । 'सुरराजगुरुः
शुभदोरवितः कुयमानखवेदनगादिकपञ्चगतो १, ३, २, ४, ७,
८, ९, १०, ११, १२, यथ विधोर्हि शराचलगोशिवगो, २, ५, ७, ८,
११, वसुधातनयात् कुयमानखवेदनगादिकपञ्चगतो, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, १२, यथ बुधात् क्षितियुक्कृतेषुरस्यहृदिगि-
रिशोपग । १, २, ४, ५, ६, ८, १०, ११, स्तदह स्वतएकयमानख-
वारिधिवर्षतनागदशेशगतो, १, २, ३, ४, ७, ८, १०,
११, १२, यथ सिताद्वयमपञ्चरस्यहृदिक्षिवगो २, ५, ६, ८,

१०, ११, रविनन्दनतोदहनेषुरसार्कगत, ३, ५, ६, १२,
स्वथ लग्नगृहात् कुयमाविधशरत्तुनगपहृदिगिरिशोप-
गतः । १, २, ४, ५, ६, ७, ८, १०, ११, गुरुरेखाः,
५, ६, 'भृगुः शुभोरवेगजेशसूर्यगो ८, ११, १२, १३, यथ चन्द्र-
तः, ज्मादिपञ्चकादगोशिवार्कगः, १, २, ३, ४, ५, ८,
९, ११, १२, कुजात्तिवेदकालगोशिवार्कगो, ३, ४, ६,
८, ११, १२, १३, यथ बुधान्तिकालरन्ध्रसंस्थितः, ३,
६, ८, ११, गुरोः शराचरन्ध्रदिङ्महेशग, स्ततः ५,
८, ९, १०, ११, स्ततः कुपञ्चकाचरन्ध्रदिक्षिवोपगः । १,
२, ३, ४, ५, ८, ९, १०, ११, शनेर्गुणाक्षिपञ्चनाग-
मोदशेशगो, ३, ४, ५, ८, ९, १०, ११, यथ लग्नतः कुप-
ञ्चकादगोशिवस्थितः शुभः । १, २, ३, ४, ५, ८, ९, ११,
शुक्ररेखाः, ५१, 'शुभः पङ्कुरर्कात् यमानोधिषैलाष्ट-
दिक्षम्भुग, १, २, ४, ७, ८, १०, ११, इन्दुतोरामका-
लेशगतः, ३, ६, १२, ज्मासुताद्वज्रिवाण्त्तुकाशाशिवार्कौ-
पगो, ३, ५, ६, १०, ११, १२, १३, यथ स्ततः कालदन्ताव-
लादिस्थितः ६, ८, ९, १०, ११, १२, जीवतोवाण्कावे-
शमार्कगृह्यात, ५, ६, ११, १२, स्ततोदैव्यपूज्यादनेहः
शिवार्कौपयातः । ६, ११, १२, स्वतोवीतिहोलेषुकाशेशया-
त, ३, ५, ६, ११, स्ततो लग्नतः जमागुणाक्षोधिषङ्गदि-
ङ्महेशस्थितः । १, २, ४, ६, १०, ११, शनिरेखाः,
३८, । 'राहुः शुभोऽर्कान्तिको वज्रिवाण्त्तुकाशाशिवार्कौ-
पगो, ३, ५, ६, १०, ११, १२, १३, यथ चन्द्रात् कुरामवेदाङ्गग १, ३, ४, ६, स्ततः
कुजाद्वज्रिवाणाङ्गरन्ध्रगतो, ३, ५, ६, ८, १०, यथ बुधाच्छ-
विपञ्चवज्रिवाणरन्ध्रग, १, २, ३, ५, ८, स्ततो जीवाद्व्य-
वाहवेदाङ्गरन्ध्रग, ३, ४, ६, ८, स्ततः शुक्रात् पञ्चवज्रि-
वाणरन्ध्रगत, २, ३, ५, ८, स्ततः सौरात् पञ्चवज्रि-
वाणरन्ध्रगत, २, ५, ६, स्ततः शशिवेदवाणरिपुरन्ध्रगो, १, ४, ५, ६, ८,
११, यथ लग्नद्वेदरन्ध्रदिपुष्टसूर्यगतः, ४, ८, १०, ११, १२ ।
हाङ्गरेखाः, ३८ । सूर्यादेकद्विचतः सप्ताष्टदशैकादशेषु, १,
२, ४, ७, ८, १०, ११, सोमान्तिपञ्चषड्कादशेषु, ३,
६, १०, ११, भौमान्तिपञ्चषड्कादशेषु, ३, ५, ६,
११, बुधात् षड्दशैकादशेषु, ६, ८, ९, १०, ११, गुरोः
पञ्चषड्कादशेषु, ५, ६, ११, १२, शुक्रात् षड्कादश-
ेषु, ६, ११, १२, शनेस्त्रिपञ्चाष्टदशैकादशेषु, ३, ५, ८, १०,
११, लग्नादेकद्विचतः षड्दशैकादशेषु, १, २, ४, ६, १०,
११, लग्नरेखाः ३८ । इति निगदितमिष्टं नेष्टमन्यद्विज्ञे-
यादधिकफलविपाकं जन्मना तत् दद्युः । उपचयगृह-

मितस्त्रोच्चगाः सुप्तमिष्टं त्वपचयगृह्णीचारातिभे नेष्टसम्पत् ।
 यावती यावती रेखा अष्टाष्टाष्टवर्गके । तावती द्विगुणो-
 क्त्य अष्टाभिः परिषोधयेत् । अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टा-
 भ्यन्तरविन्दुवः । अष्टाभिस्तु समं यत् तत्समं परिकीर्त्ति-
 तम् । रेखा अष्टाक्षुभे देया विन्दुवस्त्रितरत्न तु । रेखाविन्दु
 समानौ चेत् समस्तत्वं निगद्यते । रेखाधिक्ये शुभं चेयं
 तद्विन्दोराद्याशुभम् । श्रीरानन्दस्तथा अयोभोगो राज्यं
 भवेत्तथा । मन्त्रिनोऽथ विपश्चैव हानिर्हृत्युर्भवेत्तथा ।
 द्वादिरेखा द्वादिविन्दोः फलान्येतान्यनुक्रमात् । रेखायां
 वत्सरोच्चेयः सार्द्धसप्तदिनं समे । अष्टवर्गदशायुः स्यात्
 दिनं चतुर्थं विन्दुषु । इत्यष्टवर्गः । “अष्टवर्ग-
 शुभैः श्रीमान् कर्म कुर्व्यान्नभश्चरैः । गोचरस्यैस्तद-
 प्राप्तौ तदप्राप्तौ च वेधगैः । व्रतारम्भे विवाहे च यात्रायां
 क्षुरकर्मणि । अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ।
 सततं दिशति नराणां राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलम् ।
 भावफलं प्रथमार्द्धे दृष्टिफलान्यर्द्धभुक्तेषु” ज्यो० त० ।
 अष्टानामकचटतपयशानां वर्गः । ज्योतिषादौ शुभाशुभ-
 ज्ञापनाय विशेषरूपेण अष्टषा विभक्तौ षु २ वसुसमूहभेदेषु
 यथा स्वरवर्णाः १६ । अवर्गः, कादयोभावसानाः पञ्चपञ्चा-
 त्मकाः कवर्गादयः ५ । यरत्नवाः ४ यवर्गः । श्वसहा ४ श्ववर्गः
 इत्येवमष्टौ कल्पिताः । तेषां विभागक्रमेण संख्याभेदः ।
 “वर्गवर्णप्रमाणञ्च सस्वरैस्ताडितं मिथः । पिण्डसंख्या भवे-
 सत्यगथा भागैस्तु कल्पना” केरलम् । “स्वं वर्गं द्विगुणं विधाय
 परवर्गैरुत्थितं सप्ततट” इति ज्योति० । तन्त्रोक्ते
 मन्त्रस्य शुभाशुभज्ञानार्थं अवर्गाद्यनुसारेण ३ पञ्चिमाज्ज-
 राद्यष्टवर्गे च । यथा आगमकल्पद्रुमे “इदानीं वर्ग-
 चक्रस्य विधानमभिधीयते । मन्त्रप्राप्तविशोधार्थं नामा-
 द्यक्षरपूर्वकम् । अष्टौ कोटान् समालिख्य वर्गानष्टौ
 लिखेत्ततः । पञ्चिमाज्जारपञ्चास्रश्चानः सर्पास्तदन्तिनः ।
 मेघः क्रमादकारादि वसुवर्गाश्रिता इमे । साध्यसाधकयोः
 प्रीतिर्ज्ञातव्या जातितः सदा” । दृष्ट्वाक्रमेण “वर्णशुद्धिं समा-
 साद्य मन्त्रं दद्याद्गुरुत्तमः । अवर्गः पञ्चिषोऽष्टोयो
 माज्जारश्च कवर्गकः । चवर्गश्च तथा सिंहवर्गश्चैव कुक्कुरः ।
 तवर्गो नाग इत्युक्तौ मूषिकश्च पवर्गकः । श्ववर्गश्च गजोच्चेयः
 श्ववर्गश्चैव मेघकः । पञ्चिभुजगयोर्वैरं तथा च गज-
 सिंहयोः । माज्जारमूषिकयोश्चैव तथा कक्कुरमेघयोः ।
 भुजङ्गसिंहयो मैत्री मेघमूषिकयोस्तथा । लोकादन्यञ्च विज्ञेयं
 ‘अष्टवर्गप्रयोगतः’ इति तन्त्रसा० । ‘जीवकर्मभक्तौ मेदे

काकल्याद्विष्टिष्टिके । अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्वैरिति” वैद्यकीति
 ४ जीविका द्यष्टद्वये । “राज्ञामष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।
 तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयान्तद्गुणं भिषक् । मेदाजोव-
 ककाकोलोद्विष्टिष्टिकेऽपि चासति । वरोविदार्थस्वगन्वा
 वारणीय क्रमात् क्षिपेत्” वैद्य० । नीतिवेदिनां वर्द्धनीये
 ५ वर्गभेदे च । “क्षिपर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुङ्कुरवन्धनम् ।
 खन्याकरवलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं
 साधु ऋद्धये परिवर्द्धयेत्” नीतिः ।

अष्टविधं न० अष्ट विधाः प्रकारा अष्ट । राज्याङ्गाष्टप्रकारे
 कर्मणि तच्च अष्टकर्मशब्दे दर्शितम् । “क्षत्तं चाष्टविधं
 कर्म पञ्चवर्गञ्च तत्ततः” मनुः ।
 सुश्रुतोक्ते विषयविशेषविषये केद्यादौ अष्टप्रकारे शल्यकर्मणि
 तानि च यथा “केद्यभेद्यलेख्यवेधैष्याहार्यसाध्यसीव्य-
 रूपाणि । तेषां विषयविशेषा अपि तत्रैव दर्शिता यथा ।
 “केद्या भगन्दरपन्थिः स्त्रीक्षिकस्तिलकालकः । ब्रणवत्तर्कुदा-
 न्यर्शश्चर्मकीलोऽस्थि मांसगम् ॥ शल्यं जलमणिर्मांससंघातो
 गलगुण्डिका । स्नायुमांससिराकोथो वस्त्राकं शतपोनकः ॥
 अङ्गुष्ठोपदंशाश्च मांसकन्दधिमंसकः । भेद्या विद्रधयोऽ-
 न्यत्न सर्जजादपन्थयस्त्रयः ॥ आदितो ये विसर्पाश्च दृष्टव्यः
 सविदारिकाः । प्रमेहपिण्डकाशोफस्तनरोगावमन्यकाः ।
 कुम्भीकानुशयीनाद्यो वन्दौ पुष्करिकालजी । प्रायशः
 क्षुद्ररोगाश्च उपप्लुतौ तालुदन्तौ ॥ तण्डिकेरी गिलायुश्च
 पूर्वं ये च प्रपाकिणः । वस्तिस्तयाप्रसरोहेतोर्भेदोका ये
 च केचन ॥ लेख्याश्चतस्रो रोहिण्यः किलाससुपजिह्वि-
 का । मेदोजो दन्तवैदर्भी अन्धवर्माधिजिह्विका ॥ अ-
 र्शांसि मण्डलं मांसकन्दी मांसोद्धतिस्तथा । वेध्याः सिरा
 बड्विधा मूलवृद्धिर्कोदरम् ॥ एष्या नाड्यः सशल्याश्च
 ब्रणा उन्मार्गिणश्च ये । आहार्याः शर्करास्तिक्तो दन्तक-
 र्ममलाप्रसरी ॥ शल्यानि मूढगर्भाश्च वर्चश्च निचितं शुदे ।
 स्नाय्या विद्रधयः पञ्च भवेयुः पर्वजावृते ॥ कुष्ठार्वा
 वायुं सरुजः शोफो यश्चैकदेशजः । पात्स्यामयाः स्त्री-
 पदानि विषजुष्टञ्च शोषितम् ॥ अर्बुदानि विसर्पाश्च
 अन्धयश्चादितस्तु ये । त्वयस्त्रयश्चोपदंशाः स्तनरोगा वि-
 दारिका ॥ शौषिरो गलगुण्डकम् कण्डकाः क्षमिदन्तकः ।
 दन्तवेष्टः सोपकुशः शीतादोदन्तप्लुष्टः ॥ पित्तासृक्कफ-
 जाशौष्याः क्षुद्ररोगाश्च भूरिणः । सीव्या मेद ससृत्याश्च
 मिद्धाः सुलिखिता गदाः ॥ सदोब्रणाश्च ये चैव चलस-
 त्विव्यपाश्रयाः । न चारान्निविषैर्जुष्टा न वा मारुतवा-

हिनः ॥ नान्तर्लोहितशल्याश्च तेषु सस्यग्विशोधनम् ॥
पांशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् । अहृतानि
यतोऽमूनि पाचयेयुर्भृशं व्रणम् । रुजश्च विविधाः कुर्यु-
स्तस्मादेतान्विशोधयेत् । ततोव्रणं ससृजस्य स्थापयित्वा य-
थास्थितम् ॥ सीव्येत् सूत्रमेण सूत्रेण वल्केनाग्रमन्तकस्य
वा । शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाया बालेन वा पुनः । मू-
र्खागुडूचीतानैर्वा सीव्येद्वेक्षितकं शनैः ॥ सीव्येत्तोफणिकां
वापि सीव्येद्वा लघुसेवनीम् । ऋजुमन्थिमथो वापि यथायो
गमथापि वा ॥ देशेऽल्यमांसे सन्धौ च सूत्रेण वल्केनाग्रमन्तकस्य
वा । शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाया मांसले वापि पूजिता ॥ धनु-
र्वक्रा हिता मर्मफलकोशोदरोपरि । इत्येतास्त्रिविधाः
सूत्रोक्तोष्णापाः सुसमाहिताः । कारयेन्नालतीपुष्प-
हन्तापपरिमण्डलाः । नातिदूरे निकटे वा सूत्रं
कर्माणि पातयेत् । दूराद्गुजो व्रणौष्ठस्य सन्निहतेऽव-
लङ्घनम् । अथ जौमपुच्छञ्च सुसूतं प्रतिसारयेत् ।
प्रियङ्ग्वज्जुनयश्चाह्वलोपचूर्णैः समन्ततः । शल्वकीफल-
चूर्णैर्वा जौमध्यामेन वा पुनः । ततो व्रणं यथायोगं
बद्धाचारिकमादिशेत् । एतदष्टविधं कर्म समासेन
प्रकीर्तितम् ॥

अष्टाश्रवणं पु० अष्टौ श्रवणान्यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि
चतुर्मुखस्य प्रतिमुखं द्विकर्णत्वाच्च तथात्वम् अष्टश्रवणा-
दयोऽप्यत्र ।

अष्टाकपालं लि० अष्टासु कपालेषु संस्कृतः अणु तस्य लुक् ।
“अष्टनः कपाले हविषि” वार्त्ति० आत् । अष्टासु कपालेषु
संस्कृते पुराडाशादौ “आनयेयोऽष्टाकपालः पुराडाशो
भवति” । “अष्टाकपालाः मध्ये पुरोडाशा भवन्ति”
इति च शत० ब्रा० ।

अष्टाक्षरं लि० अष्टावक्षराणि यत्र पादे । १ अष्टाक्षरयुक्तपादके
अनुष्टुजातिके वर्षष्टभेदे । “अष्टाक्षरा वै गायत्री” श्रुतिः
गायत्र्याः षडक्षरचतुष्पादत्वेऽपि अष्टाक्षरलिपादरूपत्वं
सर्वत्र प्रसिद्धम् । २ वक्त्रनामके मातावृत्तविशेषे विषम-
ष्टके । “पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमोमतः । प्रयोगे प्रायिकं
प्राक्तः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातम्
तस्याष्टाक्षरता कृता” छन्दोम० ।

अष्टाङ्गं पु० अष्टावङ्गानि यस्य । यमनियमासनप्राणायामप्र-
त्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपे योगशास्त्रोक्ते १ योग
विशेषे “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-

समाधयोऽष्टावङ्गानीति पात० सू०” । यमोनियम-
आसनञ्च प्रजापत्यायामस्ततः परम् । प्रत्याहारोधारणा
च ध्यानं साङ्गं समाधिना । अष्टाङ्गन्यासरेतानि
योगिनां योगसिद्धये इति” पुरा० । एतेषां लक्ष्यं
अष्टाङ्गयोगशब्दे वक्ष्यते । “जानुभ्याञ्च तथा पङ्ग्रां
पाणिभ्यामृरसा धिया । शिरसा वचसा हृद्या प्रणामो-
ऽष्टाङ्गैरित” इत्युक्तलक्षणे २ प्रणामे “आपः क्षीरं
कुशाग्रं च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धा-
र्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः” इत्यष्टद्वयवर्तिते ३ पूजोप-
करणेऽर्घे, “आपः क्षीरं कुशापाणि हतं मधु तथा दधि ।
रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् अष्टाङ्ग
एव वा अर्घ्यं भानवे परिकीर्तितः” काशीख० उक्ते ४ अष्ट-
द्वयात्मके स्त्र्यर्घ्ये ५ शरीरफलके च तस्य प्रत्येकपङ्क्तौ
अष्टपदरूपाङ्गकत्वात्तथात्वम् । “ईशल्याद्याष्टाङ्गके आयु-
र्वेदे यथा “तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा
भूतविद्या कौमारभ्यक्षमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरण-
तन्त्रमिति । अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः । तत्र १ शल्यं
नाम विविधदण्डकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोटास्थिबालनख-
पूयास्त्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधान
प्रेषणविनिश्चयार्थञ्च ॥ २ शालाक्यं नाम ऊर्ध्वजलुगतानां
रोगाणां श्रवणनयनवदनप्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुप-
शमनार्थम् ॥ ३ कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंस्कृतानां
व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोथोन्मादापस्मारकुष्ठमेहा-
दीनामुपशमनार्थम् ॥ ४ भूतविद्या नाम देवासुरमन्त्रवैद्य-
क्षरज्ञः पितृपिशाचनागप्रह्माद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मव-
लिहरणादिप्रहोपशमनार्थम् ॥ ५ कौमारभ्यक्षं नाम
कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसंस्त्या-
नाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ईशमदतन्त्रं नाम
सर्पकीटलूताष्टक्षिकमूषिकादिदष्टविषव्यङ्गनार्थं विविधविष
संयोगविषोपहतोपशमनार्थम् ॥ ७ रसायनतन्त्रं नाम
वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगप्रहरणसमर्थञ्च ॥ ८ वा-
जीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाभ्यासनं
प्रसादोपचयजनननिमित्तं ग्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमसावायु-
र्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते” सुश्रुतः ॥ कर्म० संज्ञात्वाच्च
द्विगुः । अष्टसु तत्तदङ्गेषु न० व० व० ।

अष्टाङ्गधूपं पु० कर्म० “पलङ्कपा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरी-
तकी । सर्वपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम्” इति
चक्रदत्तोक्ते ज्वरनाशने धूपभेदे ।

अष्टाङ्गमैथुनं न० कर्म० । “स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रोक्षणम्
गुह्यभाषणम् । संकलोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव
च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः” इत्युक्ते
स्त्रीणां स्मरणादिषु अष्टसु । यदभावो ब्रह्मचर्यम् ।

अष्टाङ्गयोग उ० अष्टावङ्गान्यस्य कर्म० । यमनियमाद्य-
ष्टाङ्गे योगे स च अङ्गसहितोदरितः तन्त्रसारे ।
“येषां जीवात्मनोराज्ययोगं योगविशारदाः । तव स्नेहात्
समाख्याता योगविज्ञकरास्तु ये । कामक्रोधलोभमोह-
मदमात्सर्यसंज्ञकाः । योगाङ्गैरेतास्त्रिजिह्व योगिनो-
योगमात्रयुः । यमनियमावासनं प्राणायामस्ततःपरम् ।
प्रत्याहारो धारणाश्च ध्यानं साधनं समाधिना । योगा-
ङ्गान्याङ्गरेतानि योगिनो योगसाधने । यमादयस्तु
“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयादर्शनम् । क्षमा धृति-
मिताहारः शौचञ्चेति यमा दश । तपःसन्तोष आस्तिक्यं
दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव हौर्मैतिस्य
जपोऽस्तम् । दशैते नियमाः प्रोक्तायोगशास्त्रविशारदैः ।
आसनानि आसनशब्दे वक्ष्यन्ते । “इन्द्रयाकर्षयेद्वायुं बाह्व-
षोडशमात्रया । धारयेत् पूरितं योगी चतुष्षष्ट्या त्र्य-
मात्रया । सुषुम्णा मध्यगं, सत्यगद्वात्रिंशन्मात्रया शनैः ।
नाड्या पिङ्गलाया चैव रेचयेद्योगवित्तमः । प्राणायाममिदं
प्राङ्मूर्ध्वोऽङ्गविशारदाः । भूयोभूयः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन
समाचरेत् । मातावातक्रमेणैव सत्यगद्वादश षोडश ।
जपध्यानादिभिर्युक्तं सगर्भं तं विदुर्बुधाः । तदप्येतं
निगर्भञ्च प्राणायामं परं विदुः । क्रमादभ्यस्यतः पुंशोदेह-
स्त्रे दोहमोऽधमः । मध्यमः कस्यसंयुक्तो भूमित्यागः परो-
मतः । उत्तमस्य गुणावाप्तिर्यावच्छीलनमिष्यते” इन्द्रि-
याणां विचरतां विषयेषु निरगलम् । बलादाहरणं
तेभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते । अङ्गुष्ठगुल्फजानूस्सीमनी
लिङ्गनाभिषु । हृत्प्रीवाकण्ठदेशे तु लम्बिकायां तथा
नसि । भ्रुमध्ये सक्तके मुर्ध्नि द्वादशान्ते यथाविधि । धारणं
प्राणमरुतोधारणेति निगद्यते । समाहितेन मनसा
चैतन्यान्तरवर्तिना । आत्मन्यभीष्टदेवातां ध्यानं ध्यान-
मिहोच्यते । समत्वभावनां नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ।
समाधिमाहुर्मुनयः प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणम् । इत्यादि कथितं
दैवि कामादिरिषुनाशनम्” । पात० सू० तु अव्यथोक्तम् ।
अष्टाङ्गावलोहिता स्त्री कर्म० “कटुकं पौष्करं शङ्खी व्योमं
मासकं कर्पूरी । स्त्र्यङ्गुलैकतश्चैतन्मधुना रुच्यं लेहयेत् ।
प्रभावलोहिता इति सन्निपातं सुदारुणम् । द्विजान्मांसं

च कासञ्च कण्ठरोगं नियच्छति । जङ्गलक्षेत्रेहरणे उष्णे
स्नेहादिकर्मणि । विरोधुष्णे मधु त्यक्त्वा कार्या सादार्-
जैरसैः” । चक्रदत्तोक्तेऽवलेहभेदे ।

अष्टादश ति० अष्टादशानां पूरणः षट् स्त्रियां ङीप् अष्टा-
दशसंख्यापूरणे । अष्टौ च दश च अष्टाधिका दश वा
अष्टादशन् । १ (आटारो) संख्यायाम् २ तत्संख्याते च
ति० । “विद्या ह्यष्टादशैव तु” विष्णुपु० “अगाहताष्टा-
दशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयन्त्रियाम्” नैष०
“अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः” भा० आ० प० ।
अष्टादश धान्य न० ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । अष्टादशविधेषु
धान्येषु । तानि च यथा । “यवगोधूमधान्यानि तिलाः कज्जु-
कुलोत्पलाः । भाषा सुझामसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्पपाः ।
गवेषुकाश्च नीवारा आदिक्योऽथ सतीनकाः । चणकाश्चीन-
काश्चैव धान्यान्वष्टादशैव तु हेमा० दा० ख० स्त० पु० ।
धान्यानि, प्रोहयः, गवेषुकाः, कसेरकाः । नीवाराः
स्मरण्याव्रीहयः सतीनका, बर्तुलकलायाः । चीनकाः
मष्टिकविशेषाः । निष्पावाः शिम्बीभेदाः । हेमा० ।

अष्टादशपरिशिष्टा स्त्री ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः ।
यूपादिलक्षणादिषु अष्टादशसु परिशिष्टविद्यासु “परिशिष्टाश्च
संख्याता अष्टादश शृणुष्व ताः । यूपलक्षणं आगलक्षणं
प्रतिष्ठातृवाकसंख्याचरणव्यूहत्राद्वक्त्रलक्षणानि परिषद-
श्रव्यजुषमिष्टकापूरणं प्रवराध्यायोच्छशास्त्रं क्रतुसंख्या-
निगमा यज्ञपात्रं होतृकम् । व्रतञ्च प्रसवोत्थाश्च कूर्म-
लक्षणसंयुतम् । कथिताः परिशिष्टास्तु ह्यनूनिर्विशति
संख्या” हेमा० दा० ख० देवीपु० ।

अष्टादशपुराण न० ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । ब्राह्मणादिषु
अष्टादशसु पुराणेषु “ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा
तथान्यन्नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् । आग्नेयमष्टमं
प्रोक्तं भविष्यन्नवमन्तथा । दशमं ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गमेकादशं
तथा । वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दश्चाल त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं वामनञ्च कौर्म्यम् अष्टदशं तथा । मातृसूत्रं गारु-
डञ्चैव ब्रह्माण्डमष्टादशं तथा” हेमा० दा० ख० वरा० पु० ।

अष्टादशभुजा स्त्री अष्टादश भुजायस्याः । देवीमाहात्म्यस्य हि-
तीयचरितदेवतायां महालक्ष्म्यां तन्मूर्त्तिर्ध्यानशब्दे वक्ष्यते
अष्टादशविद्या स्त्री ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । वेदा-
दिषु अष्टादशसु विद्यासु । “अङ्गानि वेदाश्चत्वारो भीमा-
सान्यायवित्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्याह्येतान्यष्ट-
दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्याहृष्टादशैव तु” हेमा० ब्र० ख०
विष्णुपुरा० । अङ्गानि अङ्गयद्धे उक्तानि शिखादीनिषट्
इति अष्टादशसंख्यापूर्तिः ।

अष्टादशविवादपदं न० व० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । ऋणा-
दानादिषु अष्टादशसु विवादस्थानेषु “तानि च मनुनोक्तानि
यथा “तेषामाद्यष्टपादनं निःक्षेपोऽस्त्वामिविक्रयः । सम्भूय
च समुत्थानं दत्तस्थानपदकर्म च । वेतनस्त्वैव चादानं संविदश्च
व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ।
सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयञ्च साहस-
ञ्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च । स्त्रीपुं धर्मो विभागश्च द्यूत-
माह्वय एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह” ।

अष्टादशस्मृतिकारिन् पु० व० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । विष्णु
प्रभृतिषु अष्टादशसु स्मृतिकारकेषु “विष्णुः पराशरो दत्तः
संवत्स व्यासह्यारिताः । श्रुतातपोवशिष्ठश्च यमापस्तम्ब
गौतमाः । देवलः शङ्खलिखितौ भरद्वाजोशनोऽलयः ।
शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिकारिणः । हेमा०
दा० ख० वृहन्मनुः ।

अष्टादशाङ्गं पु० न० अष्टादश अङ्गानि यत् । वैद्यक-
प्रसिद्धे पाचनभेदे तच्च वातादिभेदेन भिन्नभिन्नप्रकारं दर्शितं
चक्रदत्तेन । “दशमूली शटी शङ्खी पौषकरं सडुरा-
लभम् । भार्गी कुटजनीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी । अष्टा-
दशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरपहः । कासहृद्दुग्धपहार्वा-
र्त्तिश्चासहिकावकीहरः १ । भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाञ्च-
तित्तोन्द्रवीजधनिकेभकणाकषायः । तन्द्रीप्रलापकषणारु-
चिदाहमोहश्चासादिशुक्लमखिलं ज्वरमाशु हन्ति २ ॥ सुप्त-
पर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् । लिफलाधन्वयासञ्च नी-
लीकम्पिस्तकं लिङ्गत् । किराततिक्तकं पाठाबलाकटुक-
रोहिणी । मधूकं पिप्पलीमूलं सुस्ताद्यो गण उच्यते ।
अष्टादशाङ्गसहितमेतद्वा सन्निपातमुत् । पिच्छोत्तरे सन्नि-
पाते हितञ्चोक्तं मनीषिभिः । मन्वास्तन्मे उरोघाते उरः-
पार्श्वशिरोपहे” ३ । अन्यविधमप्यन्यतोक्तं विस्तराच्च तदुक्तम् ।

अष्टादशोपचारं पु० व० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । तन्त्रो-
क्तेषु आसनादिषु अष्टादशरूपचारेषु यथा “आसनं
स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रोपवीतञ्च
भूषणानि च सर्वशः । गन्धपुष्पे तथा धूपदीपावज्ज
तर्पणम् । साख्यानुलेपनञ्चैव नमस्कारविसर्जने । अष्टा-
दशोपचारैस्तु मन्वी पूजां समाचरेत्” तन्त्रसारः ।
अष्टादशोपपुराणं न० व० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः ।

सनत्कुमारादिषु अष्टादशसु उपपुराणेषु “अन्धान्युप
पुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । आद्यं सनत्कुमारोक्तं
नारसिंहमतः परम् । तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारेषु तु
भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षात्तन्दीयभाषितम् ।
दुर्वाससोक्तमाख्यं नारदोक्तमतः परम् । कापिलं भानवं
चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालि-
काह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा शम्भुं सौरं सर्वार्थस-
ञ्चयम् । पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम् । इदमष्टा-
दशं प्रोक्तं पुराणं कौर्त्तव्यं चितम् । चतुर्णां संस्थितं
पुण्यं संहितानां प्रभेदतः । हेमा० दा० ख० कूर्त्तुं पु० ।
अष्टादिशाब्दिका पु० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । “इन्द्रचन्द्रः
काशकृतस्त्रापिशिली शकटाद्यनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा
जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः” इत्युक्तेषु अष्टसु प्रथमशब्दशास्त्र
प्रवर्त्तकेषु इन्द्रादिषु ।

अष्टापदं पु० न० व० व० अष्टौ अष्टौ पदानि पङ्कावस्थं वृत्तौ
संख्या शब्दस्य वीक्षार्थत्वाङ्गीकारः आन्तम् अर्द्धाङ्गिदिः ।
१ शारीफलके । अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य । २ स्तूपे । आव-
र्जिताष्टापदकुम्भतोयैः” कुमा० । “अचेष्टाष्टापदभूमिरेणुः”
माघः । उपचारात् स्तूपमयेऽपि “अष्टापदेन बलवान् राजा
वज्रधरोपमः” इति हरिवंशः ३ शरमे ४ लूतायाञ्च पु० ।
तयोरष्टपदत्वात् । अष्टं यथा स्वात्तथा पद्यते । ५ कर्मौ ।
अष्टसु दिक्षु आपद्यते ६ कीलके । अष्टाभिः सिद्धिभिरापद्यते ।
आ+पद-अप् ३त० । अष्टिमाद्यष्टसिद्धिमुक्ताङ्गे ७ कैलासे पु० ।
अष्टापाद्य लि० अष्टभिरापद्यते शुक्लते आ+पद-कर्मणि
यत् । अष्टभिर्गुणनीये “अष्टापाद्यम् मूद्रस्य स्तूपे भवति
किल्बिषम्” मनुः ।

अष्टाविंशति स्त्री अष्टाधिका विंशतिः शा० त० आदन्ता-
देशः । (आटाइस) १ संख्याभेदे २ तत्संख्यानिते च । विंश-
च्छब्देन समासे तत्रैव “अष्टाविंशद्भिन्म” ऋगुः ज्यो० ।
पूरुषे ङट् । अष्टाविंशः । तत्संख्यापूरुषे लि० स्त्रियां
ङीप् । पूरुषे तमप् अष्टाविंशतितमः । तत्रैवार्थे लि० ।
अष्टाविंशतितत्त्वं न० अष्टविंशतौस्थानेषु तत्त्वं तत्त्वज्ञानं यत् ।
रघुनन्दनभट्टाचार्यकृते मलमासादिषु अष्टाविंशतिस्था-
नेषु तत्त्वज्ञापके स्मृतिनिबन्धे । तानि च स्थानानि तेन
प्रतिज्ञायां दर्शितानि यथा “मलिन्नुवे दायभागे संस्कारे
शुद्धिनिर्णये । प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीत्रते,
दुर्गास्त्रवे व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये । तङ्गाभगनोत्-
सर्गे दृषोत्सर्गत्रये त्रते । प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे

वास्तुयज्ञके । दीक्षायामाङ्गिके कृत्वे जेत्वे श्रीपुस्तोत्तमे ।
सामन्त्राङ्गे यजुःआङ्गे ऋद्धत्विचारणे । इत्यष्टाविंशति-
स्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः” । [आष्टकोणादयोऽप्यत्र ।
अष्टार त्रि० अष्टौ अरा इव कोणा यस्य । अष्टकोणे । अष्टा-
अष्टारचक्रवत् पु० अष्टारमष्टकोणं चक्रमस्यस्य मत्तुप् मस्य
वः । अष्टकोणचक्रधारके जिनभेदे ।

अष्टाल पु० घोटकदेशभेदे अश्वशब्दे विवृतिः ।

अष्टावक्र पु० अष्टकोणवक्रः दृप्तौ संख्यां सुजर्धपराष्ट० दीर्घः ।
अभिभेदे स च उद्दालकशिष्यकहोदयुतः । तदुत्पत्तिकथा भा०
व० १३२ अ० । “उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना
कहोड इति विस्तृतोऽभूत् । युञ्जुषुसाचार्यवशात्तुवर्त्ती दीर्घं
कालं सोऽध्ययनञ्चकार । तं वै विप्रः पथ्यं चरत् स शिष्य-
स्ताञ्च ज्ञात्वा परिचर्यां शुरुः सः । तस्मै प्रादात् सृष्ट्य
एव स्रुतञ्च भार्याञ्च वै दुहितरं स्त्रां सुजाताम् । तस्यां
गर्भः समभवदग्निकल्मः सोऽधीयानं पितरञ्चाभ्युवाच ।
सर्व्वां रात्रिमध्ययनं करोषि नेदं पितः सत्यगिवोपव-
र्त्तते । वेदान् साङ्गान् सर्व्वांश्चास्त्रैरुपेतानधीतवानस्मि
तव प्रसादात् । इहैव गर्भे तेन पितर्ब्रवीमि नेदं त्वत्तः
सत्यगिवोपवर्त्तते । उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः स तं
कोपादुदरस्यं यथाप । यस्मात् कुक्षौ वर्त्तमानोऽब्रवीति
तस्माद्वक्तो भविताऽस्यदृक्कृतः । स वै तथा वक्र एवाभ्य-
जायदष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः” । सचाष्टावक्रसंहिताकारी
अष्टावक्रौय न० अष्टावक्रमधिकृत्य कृतः ग्रन्थः क् । भा०
व० प० १३२ अध्यायमारभ्य अध्यायत्रयात्मक
ग्रन्थभेदे यत्र वादेन वन्दितं जित्वाऽष्टावक्रेण वन्दितपरा-
जितं तेनैव जलेनिमज्जितं पितरं कहोडनामानं सुनिं सो-
चयामास तेन प्रसवेन पित्वा तस्याष्टवक्रतादूरीकरणेन सौम्या-
कारता कर्ततेति वर्णितम् ।

अष्टि स्त्री अक्षते भूमौ क्षिप्यते अस-क्षिन् पुषो० घत्वम् ।
(आष्टि) इति ख्याते १वीजे, २षोडशाक्षरपादके कन्दोभेदे
च । “अक्षत्यष्टौ ततः सृष्टे” इ० १० । अक्ष-व्याप्तौ-
क्षिन् । ३ व्याप्तौ । अक्ष-करणे क्षिन् । ४ भोगसाधने देहे
“यतशारदीया युष्मान् न जरदृष्टिर्वासासम्” यजु० ३४, ५२ ।
जरती अष्टिः शरीरं यस्य “वेददी० अष्टेः षोडशाक्षरपा-
दत्वेन तत्संस्थासाभ्यात् ५ षोडशसंख्यायां ईतत्संख्येये च ।
“सप्तारिपञ्चाङ्गदिने विवाहाद्दधूप्रवेशोऽष्टिदिनान्नराजे ।
इति ३३० चि० फलाभ्यन्तरस्यास्थितुल्यकठिनां शवाची
तु यकारमध्यः अविशब्द एव ज्यावान् अस्थितुल्यतया तस्या-

ष्ठितम् । तकारयुक्तः पाठस्तु असमीचीनः । रसमयस्य त्वम-
आदेरभावात् फलमेव रसं पिबतेति” भाग० टी० श्रीधरः ।
अष्टि स्त्री अक्षते चाल्यतेऽनया अक्ष-करणे ईन् । १ प्रतोदे
“युनसप्रासदिङ्गय” ऋ० ४, ५७, ४ । “अष्टाप्रतोदम्” भा०
२ रथचक्रावयवभेदे च । “अष्टां पूषा शिथिरास्तु सुहरीदृजत्”
ऋ० ६, ५८, २ । “अष्टामारामिति” भा० ।

अष्टीला स्त्री अष्टिस्तत्तुल्यकठिनाश्मानं रा-क रस्य लः
दीर्घः “आध्यापयन् वस्तिगृहं ब्रूवा वातञ्चलोन्नताम्” ।
कुर्यात्तीव्रार्त्तिमयीलां मूलस्य मार्गरोधिनीमिति वैद्यकोक्त-
लक्षणयुक्ते वातजन्ये १ व्याधिभेदे । २ मूलाघातरोगभेदे सुश्रुतः
तल्लक्षणादि तत्र यथा “अथातो मूलाघातप्रतिषेधमध्यायं
व्याख्यास्यामः वातकुण्डलिकाठीला वातवस्तिस्तथैव च”
द्वादशभेदानभिधाय लक्षितं यथा “शङ्खण्मार्गस्य वस्तेष्व वायु-
रन्तरमाश्रितः । अष्टीलावदुघनं यन्त्रिं करोत्यचलमुत्तमम् ।
विण्मूलानिलसङ्गश्च तत्ताध्यानं च जायते । वेदना
जायते वस्तौ वाताठीलेति तां विदुः” । ३ वर्त्तुलाकारे
पाषाणखण्डे च । तदाकारत्वेन वाताठीलाया अपि तथा-
त्वम् “ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाठीलेव संहता” भा० आ०
प० ११५ अध्या० । मूलाघाते क्षीवत्वमपि भेदनं दीपनं
हृद्यमानाहाठीलहृत्तु” सुश्रुतः ।

अष्टीवत् पु० नास्ति अतिशयितमस्थि यस्मिन् मत्तुप् पुषो०
नि० । (आंठु) इति ख्याते जानूर्वीः सन्निस्थाने ।
अष्टीवन्तौ परिकुर्वन्तौ च देहे” ऋ० ७, ५०, २, जरभ्यां
ते अष्टीवङ्गां पाणिभ्यां प्रपदाभ्याम्” अथ० १०, १ ई३, ४,
अस्य जरूपूर्वपदत्वे इह १ अदन्तता जर्वशीवं न० ।
“चत्वार्यर्ष्यष्टीवानि” शत० ब्रा० । २ ष्टीवङ्गिने त्रि० ।
अस दीप्तौ अक० ग्रहणे गतौ च सक० भ्रादि० उभ० सेट् । असति ते
आसीत् आसिष्ट । “लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः” कुमा० ।

अस विद्यमानतायाम् अदा० अक० पर० सेट् । अस्ति स्तः
सन्ति असि स्यःस्य अस्मि स्तः स्तः । स्थात् स्तुः । अस्तु
स्ताम् सन्तु एधि-असानि । आसीत् । अस्य असावर्द्धातुके
भ्रादेशः । तेन भूधातुवदुत्तमम् । विद्यमानता च काल
संबन्धधारणं तदुक्तं हरिणा “आत्मानमात्मना विश्वदस्ती-
व्यवदिश्यते । अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः”
“अक्षुत्तरस्यां दिशि देवतात्मा” कुमा० यज्ञावहासाधर्म
सत्कृतोऽसि गीता” “प्रपन्नोऽस्मि स्त्रीरं रतिरसमहानन्दनिर-
ताम्” श्यामास्तवः । “स्थावा संस्थावतोऽर्थस्य ससुदायो-
ऽभिधायकः” फणिभा० “स्थातासमिते मिले च सहज

प्राकृतावपि" भावः कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्तुः क्रमयो
वराः" मनुः "दिनेदिने त्वं तदुरेधि रेऽधिकम्" नैष० "आसी-
दिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मनुः । "नत्वेवाहं जात
नासमिति" गीता । सन् सन्तौ सन्तः । "सदेव सोम्येदमय
आसीत्" छा० उ० "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रति-
पद्यते" मनुः । "नासतोविद्यततेऽभावोनाभावो विद्यते सतः"
गीता स्त्रियां ङीप् "सती सता योगविच्छेदेहा" कुमा०
"सती वाऽविद्यमाना वा प्रवृत्तिः परिणामिनो हरिः वि-
अति+व्यतिहारे परस्परमेकरूपेण स्थितौ "अन्यो
व्यतिस्ते तु समापि धर्माः" भट्टिः ।

अस क्षेपे दिवा० पर० सक० सेट् । अस्ति अस्ते अस्ति
अस्ति अस्ति अस्ति । अस्ति-अस्ति अस्ति-अस्ति ।
अस्ति अस्ति अस्ति । अस्ति-अस्ति । अस्ति-अस्ति ।
अस्ति अस्ति, निरस्तं आरे अस्ति अस्ति अस्ति ।
अ० १, ११४, ४, "दस्ये हेतिसंस्थायम्" अ० १, १०२, २,
अति-अतिदूरक्षेपे "बहुभिन्नैकमत्यस्यैकेन च बहून्
जनान्" भा० अत्यस्तः पा० । वि+अति । वैपरीत्येन स्थापने
"व्यत्यस्तपाणिना कार्यं सुपसंयहणं गुरोः" मनुः "व्यत्या-
सम्बन्धयोगतः" सृतिः अधि-आरोपे आरोपस्य अतस्मिन्
तद्वुद्धिः अन्योपरिस्थापनञ्च आद्यार्थे "अप्रत्यक्षेऽपि ह्युपाकाशे
बालास्तबमजिनतादध्यस्तन्ति" "आह कोऽयमध्यासोनाम"
उच्यते सृतिरूपः परत्पूज्येष्टावभासः" शा० भा० । अनु-
पश्चात् सह वा क्षेपणे अत्यस्तः । "सुखमेखला वल्कलेनान्वृता
भवति" शत० ब्रा० । अप-दूरीकरणे "गतिरपास्तसंस्था
मतिः" मातृतीमा० "किमित्त्वपास्याभरणानि यौवने" कुमा० ।
अभि-अध्यास्यतौ, "अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता
गजाः" कुमा० "अध्यासेन तु कोलेय ! वैराग्येण च
मृद्वृत्ते" गीता । "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानाम्" रघुः ।
अव-अवक्षेपे "तामवास्ततो गच्छति च हृजम्" शत० ब्रा०
समन्तात्क्षेपे "तामवास्त्यागच्छति हृदम्" शत० ब्रा०
उट्-अर्जोत्क्षेपे "पुच्छसदस्यति" सि० कौ० । परि+उट्
भिन्नतया बोधने । "प्राधान्यं हि विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्र-
धानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्नोत्तरपदेन नञ्" श्रीमां०
यथा आङ्गादौ पर्युदस्तकावोरात्रादिः "अमावास्यायां
पितृभ्योदद्यात्" "रात्रौ आङ्गं न कुर्वीत" लुभयोरेकवाक्य-
तया रात्रौतरामावास्यायां आङ्गं कुर्वीतिति हि बोधः तत्र
रात्रिः पर्युदस्ता एवमन्यत्रापि परितःक्षेपे च "अन्याः
सर्वे पर्युदस्ता ऋषिभिरनिवेशने" भा० स० प० । वि+

उट्-निवारणे । "चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र मङ्गा-
वने" "रामा० त्वन्त हेतुनतीत्यैतान् कामक्रोषौ व्युदस्तच" ।
भा० स० प० । उप-समीपस्थापने "तस्याधस्त स्तद्विहृ-
पास्यति चमसेषु" कात्या० १०, ५, नि-अर्पणे "न ऋद्धि
न्यस्यति भारमग्रम्" । निक्षेपरूपेणार्पणे च "न्यासीकृता
स्थानभिदा खरेण" कुमा० "राज्यं न्यासमिवाभुनक्तु" रघुः ।
उच्चारणपूर्वकं तत्र तत्र स्थाने अपेक्षितया ध्याने च ।
"आदावृद्धादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम् । अङ्गुलि-
व्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च" तन्त्रम् ।
उप+नि+वाचारम्ये "उपन्यासस्तु वाङ्मयम्"
अमरः । प्रथमप्रयोगे च "भूतमप्यनुपन्यस्तं पूर्वमावेदितं
न चेत् । हीयते व्यवहारेण" सृतिः "स तु तत्र विशेष
दर्शनः सनुपन्यस्यति कल्पवर्त्म यः" किरा० सन्+नि त्यागे
"ग्रीडादृष्टं देवसदीक्ष्य मन्ये संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः"
कुमा० विहितकर्मणां विधानेन त्यागे च "दशलक्षणकं
धर्मभनुतिष्ठन् समाहितः । वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा सन्यस्ये-
ददृश्यो द्विजः" मनुः । "न हि संन्यसनादेव सिद्धिं
समधिगच्छति" "मयि संन्यस्य कर्माणि" गीता ।
निस्-निर्-निष्ठीवने दूरीकरणे च । निरस्यति "निष्ठीवति
द्विव निरसने" पा० धातुपा० "निरस्तः परावसुः तृणनि-
रसने भवदेवः" निरस्तगाम्भीर्यमपास्तधैर्यम् भावः "निरास
भङ्गं कुपितेव पद्मिनी" भट्टिः "क्षणदलिकुलनूपुरा
निरासे" किरा० । त्वरितोच्चारणे च "निरस्तं त्वरितो-
दितम्" अमरः ।

परा-निराकारणे "एतेन खण्डनकारमतमपि परास्तम्" चिन्ता०
परि-परिवर्त्तनेन स्थापने "सुखेन पर्यस्तविबोधनेन" कुमा० ।
"पर्यस्तं निचयः सहस्रसंख्याम्" किरा० । अर्पणे
च "तामौष्ठपर्यस्तसूचः स्मितस्य" कुमा० । वि-परि-वैप-
रीत्ये, परिवर्त्तने आन्तिज्ञाने च "इतरथा पात्रे वि-
पर्यस्येते" शत० ब्रा० । "संशयविपर्ययासंनिवारणेनेति"
चिन्ता० "विपर्ययासितदर्शनैः" बौद्धका० ।

प्र-प्रक्षेपे "अभु प्रास्य विनष्टानि मृच्छीतान्यानि मन्त्रवत्"
मनुः "अग्नौ प्रास्ताकृतिः सम्यगादित्यनुपतिष्ठते" गीता ।
अनु-प्र-आनुलोम्येन अनुगततया एकरूपेण निवेशने अनुप्रासः
प्रति-प्रतिरूपक्षेपे । "तद्यथाऽहिर्निर्लयणी वस्त्रीके कृता प्र-
त्यस्ता शयीत" शत० ब्रा० ।

वि-विशेषरूपेण सम्यगवबोधनाय निवेशने व्यासः विग्रहवाक्यम्
तस्य समस्तवाक्यार्थस्य विशेषेणावबोधहेतुतया निवेशनात्

तथात्वम् विभागे “विव्यास वेदान् यस्मात् स तस्मात्
व्यास इति स्मृतः” भा० आ० प० । पारावारेति व्यस्तं समस्तं
विपरीतञ्च” सि० कौ० । व्यस्तः “व्यस्तरात्रिन्द्वयस्य ते”
कुमा० । पृथक्करणे एवैकशः प्रयोगे व्यस्तः “व्यस्तसम-
स्तमहाव्याहृतिहेमे” भवदेव । निवारणे च “व्यस्तजु-
दन्तां शिशिरैः पयोभिः” भट्टिः । विक्षेपे “व्यस्तास्तारा-
गणाद्भव” भा० ।

वि-नि-अपेक्षो ‘विष्णोर्वक्षसि विन्वनायकतिना सिद्धान्तसङ्गतावली
विन्वस्ता” सि० सु० “विभागविन्वस्तमहार्चरत्नम्” भट्टिः ।

सम्-संक्षेपे “समासेन निबोधत” पुरा० समस्ता । संक्षिप्यन्त्यने
यथा पीतम् अम्बरमिति सप्तदायस्य पीताम्बर इति
संक्षेपेण प्रयोगः समासः । “सर्वोऽप्येकदेशोऽङ्गा सह सम-
स्यते” वार्त्ति० । “समस्यमानपदार्थातिरिक्तपदार्थबोध-
कत्वं बह्व्रीहित्वमिति सारमङ्गुरी । “समासः षड्विधोऽयम्”
हरिः साकल्ये च समस्तम् “ज्ञानमस्ति समस्तस्य देवीमा०
“व्यस्तसमस्त महाव्याहृति हेमे विनि०” भवदे०
संयोजने च समस्य सम्पादयत गुणैरिभाम्” किरा० ।

असंयुत लि० न० त० । अन्त्यन्यन्ये “असंयतोऽपि मोक्षार्थी”
काद० । असंयतः अव्यक्तः अकारे विष्णौ भक्तश्च ।

असंयुक्त लि० विरोधे न० त० । १ विद्युक्ते । २ व्यङ्ग्यनवर्णा-
मिश्रिते व्यङ्ग्यनवर्णे ३ द्रव्यानुरैरसंयुक्ते च ।

असंयुत लि० न० त० । संयुतमिदं “हकारं पञ्चमैशुक्तमन्तः-
स्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठभाङ्गर-
संयुतम्” पा० शिखा ।

असंयोग पु० अभावे न० त० । १ संयोगाभावे न० व० । २ सं-
योगान्न्ये लि० । संयोगः क्रियाजन्यः द्रव्यान्वयगुणविशेषः
हृत्पञ्चमोरचाऽव्यवधानञ्च । “असंयोगोपधात्” पा० ।

असंलग्न लि० न० त० । १ संलग्नमिदं विभक्तं २ असंलग्नं च ।

असंयुत लि० न संयुतः । १ अनादृते “नासंयुतमुखः कुर्यात्-
क्षुतं जिह्वां तथैव च” स्मृतिः “संयुतं संवरणम् न० ७ व० ।
अत्यन्तावरणे २ नरकभेदे न० “योह्यस्य धर्ममाचष्टे
यक्षोपदिशति व्रतम् । सोऽसंयुतं नाम तमः सह तेनैव
मच्छति” मनुः ।

असंशय इ० अभावे न० त० । १ सन्देहाभावे न० व० ।

२ सन्देहान्न्ये “असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्थमस्याम-
भिज्ञापि मे मनः” शकु० सन्देहस्य एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्ध
कोटिद्वयज्ञानम् यथा पर्वतो वल्लिमान् नवा दहनतदभाव-
रूपविरुद्धोद्विग्नमेकस्मिन् पर्वते धर्मिणि ज्ञायते “स्थायः

पुरुषो नेत्यत्र अस्थायित्वस्य पुरुषत्वव्याप्यतावच्छेदकतया
गृहीतधर्म्य कल्पेन विरुद्धत्वात्तथात्वमिति वेदः । शनिश्चये च
असंशय लि० नास्ति संशयः सम्यक् श्रवणं यत्न । सम्यक्-
श्रवणाद्येव दूरदेशादौ । “असंशये चैव गुरोर्न किञ्चि-
दपि कीर्त्तयेत्” मनुः ।

असंक्षिप्त लि० न० त० । संक्षेपान्न्ये १ विभक्तो २ असङ्गते च ।

असंसर्ग पु० अभावे न० त० । १ संसर्गाभावे । न० त० ।

२ संसर्गान्न्ये निश्चिन्त्ये ।

असंसर्गाग्रह पु० असंसर्गस्य परस्परसम्बन्धाभावस्याग्रहः ।

मीमांसकोक्तस्य इदमिति रजतमित्यादि ज्ञानद्वयस्यापि प्रष्ट-
त्तिजनकताप्रयोजके परस्परसम्बन्धाभावस्याबोधे । विस्तरः
असत्ख्यातिशब्दे अख्यातिपक्षानुरूपे ५ ३ २ पृष्ठे दृश्यः ।

असंसृष्ट लि० न० त० । १ संसर्गरहिते । संसर्गश्च द्रव्ययोः

सम्बन्धः धनिनोरेकत्वं द्रव्ये विभागानन्तरं सप्तदायस्यामित्व-
सम्पादनञ्च “विभक्तोयः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकल सं-
स्थितः । पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते
वृह० उक्तेः । संसृष्टं द्रव्यमस्यास्ति अर्था० अच संसृष्टः ।

इति संसृष्टी च विभानन्तरमेकत्वं द्रव्येऽन्येन सह सम्बन्धवान्
तद्विभक्तः असंसृष्टः असंसृष्टी च “अन्योदर्थस्तु संसृष्टो-
नान्योदर्थधनं हरेत् असंसृष्टश्चापि चादद्यात् संसृष्टोनान्य-
माहजः” या० सू० । “तस्माद्विमक्तासंसृष्टिन्युले स्वर्गाति
पत्नी धनं प्रथमं गृह्णातीति” मिता० ।

असंस्कृत लि० सम्+कृ-क्तं कृत् न० त० । १ गुणान्तराधान

मनीते २ अपरिष्कृते ३ गर्भाधानादिसंस्काररहिते, च ।

असंस्कृतः कृतो ज्येष्ठोनापरो वेदपारगः” स्मृतिः “असं-
स्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वमसंस्कृतैः” या० सू० ।

व्याकरणसंस्कारान्न्ये ३ अपशब्दे पु० “संस्कारोहि सतो
गुणान्तराधानम् सच लौकिकालौकिकहेतुकः । तत्र यथा

गर्भाधानादिना अलौकिकेन हेतुना देहः संस्क्रियते तत्-
संस्काराच्च तदभिमानो देही । एवं ज्ञानाचमनादिनाऽपि ।

लौकिकेन तु पाकादिना द्रव्यान्तरयोगेन वा अन्नादौ गुणा-
न्तरमाधीयते अतएव संस्कृतं भक्ष्याः इति पा० सूत्रे-

भक्ष्यस्य दध्याद्युपसेकेन संस्कार उक्तः । शरावे संस्कृतः
शावावः सक्तुः दग्नि संस्कृतः दाधिकः रूपः” सि० कौ० ।

असंस्तुत लि० न० त० । १ अपरिचिते । “प्रेयानधसंस्तुत

इव परित्यक्तः” काद० । २ सम्यगस्तुते च ।

असंस्थित लि० न० त० । १ अप्रैते परलोकं प्रति अप्रस्थिते

“असंस्थितान् प्राणान् संस्थापयेत्” शत० ब्रा० २ असंस्थिते

अवस्थितभिन्ने शब्दे च । “गच्छति पुरः शरीरं धावति पञ्चादसंस्थितं चेतः” इति शकु० ।

असंहत लि० न संहन्यते इतरेण संहन्यते सम्+हन-क्त न०त० । १संघातमनापन्ने २असंज्ञाने “सर्वतस्त्रिष्टुतं पञ्चाष्टतं वा बहुलमयुष्ममसंहतं प्रागप्यं मूलमाच्छादयन्” गोभि० “असंहतमसंज्ञानम्” सं०त० रघु० । सांख्यमतसिद्धे ३पुरुषे पु० । तन्मते हि प्रकृत्यादेः शय्यागृहादिवत् संहत्यैव (इतरसापेक्षतयैव) पुरुषार्थकारित्वम् पुरुषस्य तु प्रकाशरूपक्रियायां नेतरापेक्षाऽस्तीति तस्यासंहतत्वम् । संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य सां०भा० “विवादास्पदं प्रकृतिसंह-दादिकं परार्थं खेतरस्य भोगापवर्गफलकं संहतत्वात् शय्यास-नादिवदित्यनुमानेन प्रकृतेः परोऽसंहत एव पुरुषः सिद्ध्यति तस्यैव संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः । पातञ्जले च “परार्थं संह-त्य कारित्वादिति” सूत्रकारेणानुमानं कृतं तत् त्वयथासुत भवान्यावयवसाधारणम् । इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्व सैव संहत्यकारिताशब्दार्थत्वात् । पुरुषस्तु विषयप्रकाशनरूपायां स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षते नित्यप्रकाशरूपत्वात् । पुरुषस्यार्थसम्बन्धभावे बुद्धिद्वयपेक्षणात् । सम्बन्धस्तु नासाधारण्यर्थक्रियेति । “संहतपरार्थत्वात्” सां०सू०भा० “अतोऽसंहतः संहतदेहादिभ्यः परः पुरुषः सिद्ध्यति” ।

असंज्ञात् अव्य० न सङ्गत् न०त० । पौनःपुन्ये । “असंज्ञेकर-धेन तरस्त्रिना” रघुः “अन्याद्येनासंज्ञत्वात् युष्यञ्च परि-नोदयेत्” “असंज्ञदुर्गमवासेषु वासं जन्म च दारुणम्” इति च मनुः । “आवृत्तिरसंज्ञदुपदेशात्” शा०सू० ।

असंज्ञा लि० सन्ज-क्त न०त० । १आसंज्ञित्युच्ये २फलमिच्छा-मन्युच्ये च “असंज्ञः सुखमन्वभूति” इति रघुः । “कुर्यात् विद्वांस्तथाऽसंज्ञः” इति गोता “असंज्ञमारुह्यतो यथा यथम्” किरा० । [संज्ञित्युच्ये

असंज्ञ (क्रिय) लि० नास्ति संज्ञा यस्य वा टच् समा० ।

असंज्ञा स्त्री सम्+क्र-विट् पु० समोऽन्तलोपः न०त० । संक्रान्त्यां स्त्रियाम् । “न इव पितृतमसक्राम्” ऋ०दै०, ६३, ८, असंक्रामसक्रामणीम्” निरु० ।

असंज्ञि पु० न सखा न टच् समा० । संज्ञिभिन्ने रिपौ ।

असंज्ञो लि० न समानं गोलमस्य वा समानस्य सः । भिन्न-गोलो “असंज्ञोऽसंज्ञो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । यद्वाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात् स एव हि” स्मृतिः पक्षे न सादेशः । असमानगोलः “असमानगोलापेक्षीम् भाष्यं विन्देत्” स्मृतिः ।

असंज्ञल्लप पु० विरोधे न० संकल्पाभावे । न०ब० । संकल्प-मन्ये लि० ।

असंज्ञसुक लि० न०त० । स्थिरमतौ ।

असंज्ञुल लि० न सङ्गुलः । १परस्परविरोधे । २आमादिपथे ३विस्तीर्ण्ये पथि च पु० ।

असंज्ञान्तमास पु० न संक्रान्तः न राश्यान्तरं प्राप्नोति-यत् चान्द्रमासे । युक्तप्रतिपदादिदर्शान्ते रवि सङ्क्रमणमन्ये मन्त्रमासे । “असंज्ञान्तमासोऽधिमासो निरुक्तः” विवरणम-धिमासशब्दे १३१ पु० ।

असंज्ञेप पु० अभावे न०त० । १संज्ञेपाभावे विरोधे न०त० । २विस्तारे न०ब० । ३संज्ञेपमन्ये विस्तीर्ण्ये लि० ।

असंज्ञेय लि० नास्ति संख्या इयत्ता यस्य । इयत्तामन्ये ।

“प्रसङ्ग तेजोभिरसंख्यतां गतैः” भाषः । [संख्यान्विते च

असंज्ञेय्यात् लि० सस्-ख्या-क्त न०त० । १इयत्तामन्ये २बहु-

असंज्ञेय लि० संख्यातुमशक्यः १इयत्तारहिते २विष्यौ पु० “असंख्येयोऽप्रमेयात्मा” विष्णुस० संख्याहर्भेदादि न विद्यते इत्यसंख्येयः भा० ।

असंज्ञ पु० अभावे न०त० । १सम्बन्धाभावे नास्ति सङ्गो-विषयैर्यस्य २पुरुषे जीवे तस्य सर्वसम्बन्धमन्यत्वात् तथा-त्वम् । “असंज्ञोऽयं पुरुषः” सां०सू० । ३सम्बन्धमन्ये ४प्रतिबन्धमन्ये च लि० । “असंज्ञमद्विषयि सारवत्तया” रघुः । [३असंबन्धे ४संज्ञित्यन्ये च ।

असंज्ञत लि० न०त० । सङ्गतभिन्ने १अयुक्ते २युक्तिमन्ये

असंज्ञति स्त्री अभावे न०त० । १संज्ञत्वभावे । सङ्गतित्वात् “संज्ञति रनन्तराभिधानव्याप्ता, आनन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोद्गर्धः सङ्गतिः, जायते च कार्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्यत्वस्य ज्ञानात् किमस्य कारणं कार्यं वेति जिज्ञासा” दीधितुक्ता सा च षोडा तदुक्तमभि-युक्तैः “सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाङ्मूक-कार्यत्वम् षोडा सङ्गतिरिष्यते” इति व्याख्यातश्चैतत् जगदीशेन । “निर्दिष्टोपपादकत्वस्योद्घातत्वम् “चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थोपपादकत्वात् विदुर्बुधाः” इति प्राचीनोक्तौ चिन्ता पदं कदभिहितोभाव इति न्यायेन चिन्तनीयपरं तथा च तस्यापि प्रकृतसिद्ध्युपपादकतया चिन्तनीयत्वं प्रक-तसिद्ध्युपपादकत्वपर्यवसन्नमित्यर्थः । हेतुत्वं कारणत्वम् । असंज्ञोऽनन्तरवक्तव्यत्वम् अनन्तरोद्दिष्टत्वम् तथा इति श्रीभास्करकृतम् । निर्वाङ्मूकं कारणतानिर्वाङ्मूकं कार्यत्व-मिति यावत् एकं कार्यं ययोरिति व्युत्पत्त्या एककार्य-

कारित्वम् प्रसङ्गवन्तु सङ्गतित्वे सत्युपोद्घातादिभिन्नत्वम्
 “सूतस्य उपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्ग” इति प्रवादेऽपि सूतत्वम-
 नन्तराभिधानप्रयोजकसूतिविषयत्वम् उपेक्षानर्हत्वं च प्रसङ्ग
 लक्षणोपेक्षा एव उपोद्घातादयस्तदन्यत्वं तेन ततोऽपि
 प्रागुक्तसैवार्थस्य लाभः” इति न्यायमतम् । वेदान्तिमते
 तु सङ्गतित्वविधा “शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतय-
 स्त्रिधा। शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतित्वरूपताम्” ।
 शास्त्रप्रतिपाद्यमध्यायप्रतिपाद्यं पादप्रतिपाद्यमर्थसवगम्य
 शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्च तिस्रः सङ्गतय-
 जर्हितं शक्यन्ते इति तदर्थः । तत्र “शास्त्रं ब्रह्मविचा-
 राख्यमध्यायाः सुबहुविधाः । समन्वयाविरोधौ द्वौ
 साधनं च फलं तथा” ब्रह्मविचारख्यशास्त्रस्य प्रथमेना-
 ध्यायेन समन्वयः, (सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्-
 पर्थ्यावधारणम्) प्रतिपाद्यते । द्वितीयेन अविरोधैः ।
 तृतीयेन साधनम् चतुर्थेन फलम् । इत्येवमध्यायार्थाः
 एवमेवां प्रतिपाद्यसङ्ख्या षोडशपादप्रतिपाद्यानर्थानभि-
 धाय । “जहत्वा सङ्गतोस्त्रिस्तो वाचावान्तरसङ्गतीः तत
 आक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकाः । पूर्वपक्षस्य सिद्धान्त
 युक्तिं वीक्ष्य परे नये । पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राक्षेपादि
 योजयेत्” इति वेदा०न्या०मा० अत्रान्तरसङ्गतिस्त्वे-
 कधा । आक्षेपसङ्गतिर्दृष्टान्तसङ्गतिः प्रसङ्गिकसङ्गतिरित्ये-
 वमादि । उदाहृतञ्च तत्रैव तद्यथा प्रथमाधि-
 करणे ब्रह्मविचारख्यसमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः ।
 तत्र युक्तिः ब्रह्मणः संदिग्धत्वमुक्तिः । द्वितीयाधि-
 करणस्य जगज्जन्मादि ब्रह्मलक्षणं न भवतीति
 पूर्वपक्षः तत्र युक्तिः जन्मादेर्जगद्विषयत्वादि । तदु-
 भयमवलोक्य तयोरक्षेपसंगतिं योजयेत् । संदिग्धत्वा-
 द्ब्रह्म विचार्यमित्युक्तं जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेन ब्रह्म-
 णोलक्षणत्वाभावे सति ब्रह्मैव नास्ति कुतस्तस्य संदि-
 ग्धत्वं विचार्यत्वं वेत्याक्षेपसंगतिः । दृष्टान्तप्रत्युदा-
 हरणसङ्गती अपि योजयितुं शक्येते । यथा संदिग्धत्व
 हेतुना ब्रह्मणो विचार्यत्वं तथा जन्माद्यन्यनिष्ठत्व
 हेतुना ब्रह्मणो लक्षणं नास्तीति दृष्टान्तसंगतिः । यथा
 विचार्यत्वे हेतुरस्ति न तथा लक्षणसङ्गावहेतुं प-
 र्याप्त इति प्रत्युदाहरणसंगतिः । एते दृष्टान्तप्रत्यु-
 दाहरणसंगती सर्वत्र सुबभूवुः पूर्वाधिकरणसिद्धान्त
 औत्तराधिकरणपूर्वपक्षे हेतुमत्त्वसाम्यस्योत्तराधिकरण-
 सिद्धान्ते हेतुमत्त्वत्वैलक्षण्यस्य च मन्दैरप्युत्प्रेषितं

शक्यत्वात् । आक्षेपसंगतिरर्थथायोगसङ्घेया । प्रासङ्गिकसंगति
 रक्षीयते । देवताधिकरणस्याधिकारविचाररूपत्वात्समन्-
 वाध्याये चेत्यब्रह्मवाक्यविषये तृतीयपादे च संगत्यभावेऽपि
 बुद्धिस्थायान्तरसंगतिरस्ति । तथाहि पूर्वोक्तधिकरणे-
 ऽब्रह्मभाववाक्यस्य ब्रह्मपरत्वादब्रह्मभावत्वं ब्रह्मणो
 मनुष्यभावहृदयापेक्षं मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति उक्तम्
 तत्प्रसङ्गेन देवताधिकरणं बुद्धिस्थम् सेयं प्रासङ्गिकी संगतिः ।
 तदेव न्यायसंगतिर्व्युत्पादिता” । एवं भीमांसासङ्गतिरपि
 अधिकरणमात्रायां दृष्ट्या विस्तरभयाज्ज्ञोक्ता ईदृशसङ्गलभा-
 वोऽसङ्गतिः । २असम्बन्धमात्रे ३अर्थालङ्कारभेदे च अल-
 ङ्कारशब्दे ३८४ पृष्ठे दृश्यः । [२तच्छ्रुत्ये लि० ।
 असङ्गम पु० अभावे न०त० । १सङ्गाभावे भेलनाभावेन०त०
 असङ्गिन् लि०सन्ज-घितुण् न०त० । सम्बन्धन्युत्प्रे ‘सं-
 गांसङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम्’ वे० परि० ।
 असच्छास्त्र न०असत् असद्विषयकत्वेनानिष्टप्रयोजकम् शास्त्रम् ।
 बौद्धान्तमे । तस्यासदर्थप्रतिपादकत्वात् वैदिकधर्मविरु-
 द्धान्तकत्वाच्च तथात्वम् । “असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाङ्करी-
 श्वरमित्यादिनां तेषामीश्वरानङ्गीकारेण चासत्त्वं ज्ञेयम्” ।
 असञ्जन पु० विरोधे न०त० । सञ्जनभिन्ने दुर्जने “न
 सामसञ्जनेनार्था समानयितुमर्हसि” रामा० ।
 असञ्ज्ञा स्त्री अभावे न०त० । १संज्ञाभावे न०व० । संज्ञा-
 न्युत्प्रे लि० । संज्ञा च ज्ञानं नाम ईक्षितादिज्ञापनञ्च
 तेषामभावः । “तेभ्योऽसञ्ज्ञां चकार” शत०ब्रा० ।
 असत् लि० असत्+शत न०त० । १सङ्गिन्ने, निरुपाख्ये निःस्व-
 रूपे निषेधरूपेण प्रतीयमाने, २अभावत्वाश्रये, “अश्रद्धया
 ऊतं दत्तं तपस्तप्तं जतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थिव” इति
 गीतोक्ते अश्रद्धया कृते ३होमादौ च । ४इन्द्रे पु० । ५दृष्टा-
 चारिणि असाधौ लि० “नच सत् नासदुच्यते” गीता । स्त्रियां
 ङोप् सा च ईकलटायाम् । “परितस्तार रवेरसत्यवश्यम्”
 माघः नामरूपाभ्यामव्याकृते कारणात्मनास्थिते सूक्ष्म-
 रूपे ईद्व्यक्तं, च “असदेवाय आदीत्” कथमसतः सञ्जा-
 येत” च इति छा०उप० बौद्धान्तसिद्धं सत्त्वमर्थक्रिया-
 कारित्वम् तच्छून्ये ऽक्रिक्रित्करे अभावादौ ऽअविद्यमाने
 “नामतो विद्यते भावः” इति यत्तत् सदसतोः परमिति च”
 गीता “विभेदजनकाज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो-
 ब्रह्मणाऽभेदमसन्तं कः करिष्यति” संज्ञे०शा० ।
 असत्कर्मन् न० कर्म० । १वेदादिशास्त्रनिषिद्धे दुष्टकर्मणि
 न सत् कर्म यस्य । २साध्याचारन्युत्प्रे लि०स्त्रियां ङाप्

असत्कृत वि० न० त० । १ अपूर्जते २ असम्मानिते “असत्-
कृतमवज्ञातम् तत्तामससुखाद्भूतम्” गीता । “अज्ञावज्ञासा-
र्थमसत्कृतीऽसि” गीता ।

असत्ख्याति स्त्री असतः सत्त्वगुणस्थानिर्वचनीयस्य ख्याति
ज्ञानम् । अनिर्वचनीयस्य रजतप्रपञ्चादेर्ज्ञाने । यथा शुक्ति-
कायां रजतमनिर्वचनीयमुत्पद्यमानमिव प्रतीयते एवं ब्रह्मणि
जगत् अनिर्वचनीयतयोत्पन्नमिव ख्यायते इति हि वेदान्तिनां
मतम् । अस्ति हि सर्वलोकेषु प्रसिद्धम् इदं रजतमित्यादिज्ञानं
तच्च प्रवर्तकतया सर्वैरभ्युपगम्यते । तत्र चतस्रोविधाः
अख्यातिः अन्यथाख्यातिः आत्मख्यातिः असत्ख्यातिश्चेति
विवरणे स्थितम् । तत्राख्यातिर्वादिनामयमाशयः । इदं रजत-
मित्यादौ चक्षुराद्यसन्निकर्षात् परिशेषात् रजतं ख्यते न
तु ज्ञायते इति तस्य स्वरूपस्याख्यातित्वमिति । तदेतच्च सत्यम्
रजतस्य प्रत्यक्षत्वेनानुभूयमानत्वात् स्वार्थमात्रस्याप्रवर्तक-
त्वाच्च नचेदमंशस्यैव प्रत्यक्षत्वं न रजतस्येति वाच्यम् यथा
सत्त्वजतस्य लेप इदं रजतम् अयं घट इत्यादिषु इतरेतर
संस्पर्शे सामान्यविशेषौ अपरोक्षतयाऽनुभूयेते अत्रापि
तथानुभवात् । अथ सामान्यविशेषयोर्नैरन्तर्येण प्रतिभासात्
तथा व्यवहारो न तु संसर्गज्ञानरूपविशिष्टज्ञानसम्भवा-
दिति वाच्यम् सत्यस्य लादीष्वनुभूतत्वात् अदर्शनात् । अथ
पुरोवर्त्तिनि रजतसंसर्गाभाव एव न्यूनतेति चेन्न पुरोवर्त्तिनि
रजतसत्त्वासत्त्वयोरेवावयोर्विवादात् तदभावस्य न्यूनत्वा
साधकत्वात् । किञ्च पुरोवर्त्तिनि रजतसंसर्गाभावः कथं
निश्चीयते किं तद्विचरज्ञानाभावात् ? किं वा नेदं
रजतमिति बाधज्ञानात् ? नाद्यः तद्विचरज्ञानाज्ञानयोरे-
वावयोर्विवादात् अर्थाभावेन ज्ञानाभावनिरूप्येऽन्योन्या-
श्रयात् । तस्मादपरोक्षज्ञानोदयादेव पुरोवर्त्तिनि रजत
सत्ताङ्गीकार्या । न च अर्थसत्तानिश्चयाधीनः ज्ञानसत्ता-
निश्चय इति कल्पनात् प्रकृते चार्थासत्त्वात् न ज्ञानसत्त्व-
मिति वाच्यम् अर्थसत्तानिश्चयस्यापि निश्चयान्तराधीन-
तयाऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तस्मात् संविद्धिश्चयः स्वप्नाहकसा-
म्योपयोज्यतया स्वतएव । तदधीनस्तु अर्थसत्तानि-
श्चयः । नापि द्वितीयः रजतमिति उत्तरज्ञानविरोधि-
ज्ञानसत्त्वे नेदं रजतमिति ज्ञानानुदयेन तेन बाधा-
योगात् । किञ्च इदं रजतमित्यत्र यथा इदमाकाररज-
ताकारयोरेवैकस्त्वया कल्प्यते तथा नेदं रजतमित्यत्रापि
तयोरेवैक एव कल्प्यतां न तु विशिष्टसंसर्गसंविदित्यपि
अस्माभिरनङ्गं शक्यते । अथ विशिष्टज्ञानस्यैव संवादिप्र-

वृत्तिजनकत्वमिव विशिष्टनिषेधबोधस्यैव निवर्त्तकत्वमिति
निषेधस्य विशिष्टसंसर्गविषयकत्वमिति चेन्न प्रवृत्तिनिवृ-
त्तिमात्रं प्रत्येव संसर्गतदभावग्रहस्य हेतुतयैवोपपत्तौ
संवादिप्रसंवादित्वयोः तत्र प्रवेशे गौरवात् किञ्च प्रवृत्तेः सं-
वादित्वमपि वस्तुसत्त्वासत्त्वनिबन्धनम् । तच्च सत्यासत्ययो-
रुभयत्वाप्यस्ति । न च पुरोवर्त्तिनि रजताभावः सर्वसम्मतः ।
शुक्तिकायां यथावभासमेवासत्त्वजतस्य शुक्तिज्ञानेन
निरसनयोग्यस्यैवास्माभिः स्वीकारात् । इयांस्तु भेदः
तत्र मिथ्यारजताभ्युपगमेऽपि नेदं रजतमिति त्वं कालिक
रजतनिषेधः परमार्थिकरजतविषयत्वान्न विरुध्यते ।
नचाप्रसक्तनिषेधानुपपत्तिः । मिथ्याभूतेऽपि रजते परमार्थ
रजतार्थिनां प्रवृत्तिदर्शनेन परमार्थरजतस्य सामान्योपा-
धिना रजतत्वेन प्रसिद्धिसम्भवात् अन्यथा भूतलादौ घटादि
निषेधेऽपि अप्रसक्तनिषेधः स्यात् तत्र घटादिसत्त्वे तदभा-
वोव्याहृत्येत । तदसत्त्वे तु अप्रसक्तनिषेधः स्यात् । ततश्च देश
सामान्योपाधिना कालसामान्योपाधिना वा यथा घटादि
प्रसक्तिर्न तु तत्कालिकभूतत्वत्वादिना तथा परमार्थरजतस्य
प्रसक्तिर्भविष्यति । एवञ्च उत्तरकाले नास्त्यत्र
रजतमिति प्रत्यक्षं सत्त्वजतविषयम् मिथ्यैव रजतम-
भादिति प्रत्यक्षं मिथ्यारजतविषयकत्वमुभयमभ्युपपद्यते ।
एतेन रजतापरोक्षं विशिष्टसंसर्गज्ञानं विनाश्यापरोक्ष
शुक्तिज्ञानाविवेकादुपपद्यते इत्यपि परास्तम् । विवेकज्ञान-
कालेऽप्येतावन्तं कालं रजतमनेनाविविक्तमित्येव विवेकस्यैव
परमार्थप्रसङ्गात् एतावन्तं कालमिदं रजतमित्यभादिति
प्रत्यभिज्ञाया अनुपपत्तेश्च । अतश्च पुरोवर्त्तिनि
असद्रजतसत्त्वपद्यते इत्यङ्गीकार्यम् । अन्यथा शुक्तिज्ञानात्
रजते प्रवृत्तौ अतिप्रसङ्गः स्यात् समानविषयक-
ज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् ततश्च न स्वार्थमात्रमिदं
रजतं किन्तु स्वार्थमात्रसदृशमेव तदङ्गीक्रियते । तत्-
सादृश्यञ्च पूर्वानुभवसापेक्षज्ञानगम्यत्वेन । नह्यनुभूत-
रजतस्य पुरुषस्य रजतभ्रमोभवति । ज्ञानरूपाध्यासस्य
तु संस्कारजन्यत्वेन सृष्टिसादृश्यमिति भेदः ।
अथ ज्ञानस्य प्रमाणसृष्टिर्द्वैविध्यनियमेन अध्यासस्य बाधि-
तविषयकत्वात् परिशेषात् संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वाच्च
सृष्टित्वमेवास्तु । न च सृष्टित्वे अतिसादृश्याच्छ्रुत्यन्तर-
मेव कुतो न अर्थ्यते इति वाच्यं कर्तृगतरागादिदोषाणा-
मपि तन्निमित्तत्वात् श्रुत्यन्तरे तदभावात् एवं तैरेव दोषैः
स्वरूपाभिमानस्य प्रसूयितत्वाच्च रजतस्वरूपेऽपि तत्सांश उल्लि-

ख्यते नवा अरामीत्यनुवसयः तथा तैरेव विशेषावभासस्य प्रतिरोधाच्च शुक्तिग्रहणेऽपि तदीयनीलपृष्ठादिविशेषग्रहः । तथा च इदमग्रे ग्रहणं रजताग्रे अरण्यसुभयात्मकमपि ज्ञानमविविक्ततया प्रवर्त्तकमिति तादृशग्रहणस्मरणार्थां रजताग्रीं पुरोवर्त्तिनि प्रवर्त्तते इति चेन्न ग्रहणस्मरणे किं हे अपि प्रवर्त्तके आहोस्विदेकैकम् आद्येऽपि किं संभूय प्रवर्त्तके ! क्रमेण, वा नाद्यः सृष्टिग्रहणयोः युगपदुदयासम्भवात् । क्रमविशिष्टयोर्द्वयोः प्रवर्त्तकत्वमपि न युक्तम् पूर्वज्ञानस्य उत्तरज्ञानेन व्यवधानात् प्रवृत्तिहेतुत्वानुपपत्तेः इदमिति रजतमिति च विशिष्टस्य योरपि ज्ञानयोः प्रवर्त्तकत्वापत्तेः । नाप्येकैकस्य प्रवर्त्तकत्वं व्यवहारस्य विशिष्टविषयकतया विशिष्टप्रवृत्तये विशिष्टसंसर्गग्रहणस्यैव हेतुतायाः स्वीकार्यत्वादिति ।

अत्र ग्रहणस्मरणनैरन्त्यर्थोत्पत्त्या प्रवर्त्तकत्वसम्भवेनासत्ख्यातिनाङ्गीकार्या अपि तु विशिष्टसंसर्गस्याख्यातिरेवेति अख्यातिवादिनामेकदेशिनः आहुः ।

तदपि वेदान्तिभिः निराकृतं यथा केयमख्यातिर्नाम किं ख्यात्यभावः ? उत अन्याधिनीत्यत्र प्रवृत्तिहेतुभूतविज्ञानम् ? अथाविविक्तानेकपदार्थज्ञानम् ? । आद्ये सुषुप्तावेव सर्वज्ञानाभावसत्त्वेन तत्रैव भ्रमः स्यात् नान्यत्र जाग्रदवस्थायाः । द्वितीये भ्रम इति बाधादाब्रह्मादिना वा यत्र प्रवृत्तिर्न जाता तत्र भ्रान्तिर्न स्यात् । तृतीयेऽप्यविविक्तत्वप्रतियोगिविविक्तत्वं नाम किम् भेदग्रहः ? उत अभेदग्रहः ? आहोस्विदितरेतराभावभेदद्वित्वादिसंख्याविशिष्टज्ञानम् ? नाद्यः इदमिति रजतमिति च पुनरुक्तग्रहणहेतुत्वेन सामान्यविशेषयोर्भेदग्रहे सत्यपि अविवेकासङ्गात्वात् । न द्वितीयः उत्तरोत्तरा भेदस्य नृहीतत्वादेव तद्विरुद्धस्याभेदस्याप्येव सति तदुपग्रहनिषेधरूपस्याविविक्तत्वस्य दुःसम्भादत्वात् । तृतीयेऽपि द्वित्वाद्विज्ञानमपेक्षितं किमव्यासज्यवृत्ति उत्तानुषङ्गिकमपि पर्याप्तम् आद्ये गामानयदण्डेनेत्यत्र गोदण्डयोरपि साक्षाद् द्वित्वाद्यप्रतीतेरविवेकः प्रसज्येत । द्वितीये तु पुरोवर्त्तिरजतयोरप्यानुषङ्गिकद्वित्वाद्विज्ञानस्य सङ्गावेन दुष्परिहरणीयत्वात् । नन्वविवेको नाम असंसर्गाग्रहः स च प्रतीयमानयोरिदं रजतयोः संभवति इदंरजते असंस्पृष्टे इति प्रत्ययादर्शनात् इति चेत् तदापि किं ग्रहणस्मरणयोरेवासंसर्गो विवक्षितः ? उत संसर्गोऽयमस्ति ? आहोस्वित् संसर्गज्ञानरहितयोः ? आद्ये अज्ञानसंभूत इति भ्रमो न स्यात् उभयोरपि ग्रह-

णत्वान् । द्वितीये षण्डोगोः शुक्तः पटइत्यपि भ्रमः स्यात् असंसर्गप्रतीत्यभावात् । तृतीयेऽपि स एव दोषः स्यात् न हि तत्र संसर्गाज्ञानं संभवति तद्विषयस्यैक्याभावात् ऐक्यस्य च तद्विषयत्वस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । यदि शुष्कगुण्यादि संभव एव तद्विषययोरैक्यमित्युच्यते तर्हि इदं रजतमित्यत्रापि सादृश्यतत्सम्बन्धस्तद्विषयकत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन संसर्गप्रत्ययोदरुद्धः । अथ तत्र नेदं रजतमित्यसंसर्गं तत्प्रत्ययेन बाधाय संसर्गतत्प्रत्ययौ सम्भवतः । तर्हि तन्मतेऽपि शुष्कगुण्यादेरितरेतराभावज्ञानाख्योऽसंसर्गप्रत्ययोऽस्यैवेति संसर्गतत्प्रत्यययोरसम्भवात् भ्रमत्वापत्तिस्तदवस्था तस्मादासंसर्गाग्रहोऽप्यविवेकः ।

अस्तु तर्हि प्रकृतेऽपि संस्कारजन्यैव रजतसृष्टिरिति चेत् न रजतस्य पुरोवस्थितत्वेन प्रतिभासादित्युक्तोत्तरत्वात् न च पुरोऽवस्थितत्वमविवेककृतमिति वक्तुं शक्यम् । अविवेकस्य भ्रमं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । तथा हि किं गृह्यमाणयोरविवेकः ? किं वा गृह्यमाणस्यार्थमाणयोः ? किं वा सार्थमाणयोः ? नाद्यः स्वप्नदशायामात्मव्यतिरिक्तस्य कस्याप्यग्रहणेन द्वयोर्गृह्यमाणयोरभावे तदविवेकस्य भ्रमप्रयोजकस्याप्यभावेन भ्रमाभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः स्वप्ने गृह्यमाणेनात्मना सार्थमाणस्य नीलादेरविवेके सति अहं नीलमिति प्रतिभासप्रसङ्गात् । तृतीये तु परोक्षमेव सर्वभ्रान्ताववभासेत, सर्वस्यापि सार्थमाणत्वात् एवं च सति प्रकृतस्य पुरोऽवस्थितरजतज्ञानस्य सृष्टित्वानुमाने परोक्षावभासित्वोपाधिर्दृष्टव्यः । याथाथार्थानुमानस्य चायं प्रतिप्रयोगः । विमताः प्रत्यया न यथाार्थाः बाध्यमानत्वाद्भ्रान्तिव्यवहारवदिति तस्मात् बोधहैरास्यदुराप्यहं परित्यज्य तृतीयं भ्रान्तिज्ञानमङ्गीकर्त्तव्यम् ।

अन्यथाख्यातिरिति नैयायिकादयः । ते हीत्यसुररीचक्रुः ननु तर्हि सा भूदख्यातिः अस्त्वन्यथाख्यातिः । तथा हि देशकालान्तरगतं हि रजतं शुक्तिसंप्रशुक्तेन दोषो प्रहितेनेन्द्रियेण शुक्यात्पना गृह्यते न चैवमनुभूतस्यापि ग्रहणप्रसङ्गः । सादृश्यादेर्निर्याकत्वादिति ।

तदेतदसत् किं ज्ञानेऽन्यथात्वं ? किं वा ? फले उत वस्तुनि ? । नाद्यः रजताकारं ज्ञानं शुक्तिमालम्बते इति ज्ञानेऽन्यथात्वं वाच्यम् । तत्र शुक्तिरालम्बनत्वं नाम किं ज्ञानं प्रति स्वाकारसमर्पकत्वम् उत ज्ञानप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वम् नाद्यः । रजताकारपक्षं ज्ञानं प्रति शुक्तेः स्वाकारसमर्पणासम्भवात् । न द्वितीयः व्याप्तादिदर्शन

प्रयुक्तव्यवहारविषयस्य खड्गगुणन्तधनुरादेर्व्याप्रादि
ज्ञानालम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि फलेऽन्यथात्वम् फलस्य
स्फुरणस्य भ्रान्तौ सम्यग्ज्ञाने वा स्वरूपतो वैषम्यादर्श-
नात् । वस्तुन्यपि कथमन्यथात्वं किं शुक्तिकायां रजत-
तादात्म्यं किं वा रजताकारेण परिणामः । आद्येऽपि
किं शुक्तिरजतबोरोत्यन्तभेदः किं वा भेदाभेदौ । नाद्यः ।
अत्यन्तभिन्नयोर्वस्तुतादात्म्यसम्भवात् अनिर्वचनीयस्य
त्वया अनभ्युपगमात् शून्यतादात्म्यप्रतीतौ च गुण-
गुण्यादावपि तत्सम्भवेन भ्रान्तिवत् इव्वांरम् । समवायस्य
च प्रक्रियामात्रसिद्धस्य तादात्म्यानतिरेकात् । भेदा-
भेदपक्षे तु षण्डोगीरितिवद्भ्रान्तिः स्यात् । परिणाम-
पक्षेऽपि बाधोन स्यात् । विमतं रजतज्ञानमबाध्यं परिणा-
मज्ञानत्वात् क्षीरपरिणामदुग्धज्ञानवत् । अतः क्षीरवदेव
शुक्तिर्न पुनर्बाध्येत । ननु कमलसुतलविकाशरूपपरिणाम-
हेतोः सूर्यतेजसोऽपममे पुनर्मुकुलीभाववद्भजतपरिणाम-
हेतोर्दोषस्यापममे पुनः शुक्तिभावोऽस्तु इति चेत् सैवं विक-
सितमेव सुकुलमासीदितिवत् रजतमेव शुक्तिरासीदिति
प्रतीत्यभावात् कथञ्चित् तद्वैषम्येऽपि न परिणामपक्षो युक्तः
निर्दोषस्यापि रजतप्रतीतिप्रसङ्गात् नचैकमेव क्षीरं दधि-
रूपेण कञ्चित् पुरुषं प्रति परिणतमन्यं प्रति नेति दृष्टचरं
तस्मान्नान्यथाख्यातिः स्मिररूपा । ज्ञानलक्षणया देशान्-
तरगतजतमानन्त साक्षात्कारोमीति साक्षात्कारोक्तेस्त्रिवृत्ते-
रन्यथातुपपत्त्या न सम्भवतीति दृष्टव्यम् । किञ्च ज्ञानलक्ष-
णायाः प्रत्यासत्तित्वे तथैव पर्वते वङ्गिज्ञानसम्भवेनानु-
मानादेरुच्छेदः स्यात् अनुव्यवसायात्तत्सत्त्वकल्पने तु
प्रकृतेऽपि साक्षात्कारानुव्यवसायसत्त्वेन तद्व्यवसायात् । आत्म-
ख्यातिरिति बौद्धाः । तथाहि सर्व्यासां बुद्धिर्नां विषयमन्-
रेणापि तदाकारोक्तेस्त्रिसम्भवेन रजतज्ञानमपि बुद्धिरूपतया
न विषयान्तरमपेक्षते इत्यात्मनः बुद्धेरेव ख्यातिः प्रतिभासः
'सहोपात्मन्यनियमादभेदोनीलतद्विद्योः । भेदश्च भ्रान्तिवि-
ज्ञानैर्दृश्येतेन्द्राविवाहयः । अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा वि-
पर्यासितदर्शनैः । आह्वयार्थाह्वयविभेदानिव लब्धते'
इति तेषां सिद्धान्तात् । तथाच विमतं रजतं बुद्धिरूपं
चक्षुरादिसंयोगं विनाऽप्यपरोक्षित्वात् सम्मतबुद्धिवत्
इत्यनुमानेन रजतादेस्तद्रूपतासिद्धिः । ते हि मन्यन्ते
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाश्च षडपि प्रत्य-
याः आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपतिरूपान् प्रत्ययपदवा-
न्यान् चतुरोहेतूनपेक्ष्यैव उत्पद्यन्ते । तत्र नीलावभासरूपस्य

चित्तरूपज्ञानस्य नीलालम्बनवतो नीलाकारता भवति ।
समनन्तरप्रत्ययात् पूर्वतनज्ञानवासनारूपात् बोधरूपता,
सहकारिप्रत्ययादाहोकात् स्पष्टतावभासः । चक्षुरादेरधि-
पतिप्रत्ययात् विषयप्रतिनियम इति । तत्रेदमुच्यते प्रकृते न
तावत् सहकारिप्रत्ययाख्यादाहोकात् रजताकारोदयो भवति
तस्य स्पष्टतामात्रहेतुत्वात् । नाप्यधिपतिप्रत्ययाख्याज्ञ-
चक्षुरादेः सम्भवति तस्य विषयविशेषं प्रत्येव नियमनमात्र
हेतुत्वात् । नापि समनन्तरप्रत्ययाख्यात् पूर्वज्ञानात् ।
विजातीयघटादिज्ञानानन्तरं विजातीयरजतभेदोदयप्रस-
ङ्गात्, नाप्यालम्बनप्रत्ययाख्याद्वाह्वयार्थाद्भवति । विज्ञानवा-
दिभिस्तत्त्वज्ञानङ्गीकारात् । ततश्च रजतादिवाह्वयार्थासत्त्वे विज्ञा-
नस्य कथं रजताकारतासमर्पणम् । संस्कारसामर्थ्येन तत्क-
ल्पनेऽपि न निस्तारः संस्कारस्य क्षणिकस्यायित्वविकल्पासह-
त्वात् । तथाहि स्थायित्वे सिद्धान्तज्ञानिः । क्षणिकत्वे पूर्वा-
नुभवोत्तरसत्पक्षस्य तस्य द्वितीयपक्षे नाशात् रजताकारोक्तेस्त्रि-
समे तस्यासत्त्वात् कथं तेन तदाकारोक्तेस्त्रिः सम्भवति । किञ्च
संस्कारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वे क्षणिकविज्ञानमात्रसिद्धान्त-
ज्ञानिः । अधानादिज्ञानसन्ततौ यदा कदाचित् पूर्वं
रजतज्ञानसत्पक्षं तदेव संस्कार इत्यङ्गीक्रियते स च
तद्यपि विजातीयानेकज्ञानव्यवहितः तथापि कदाचित्
सजातीयं ज्ञानान्तरसत्त्वादयत्वे यथा ब्रीहिबीज-
मन्नेकङ्कुरादिकार्यव्यवधानेऽपि कदाचित् सजातीया-
न्तरसत्त्वादयति तद्वत् । अथ न पूर्वबीजादुत्तरबीजो-
त्पत्तिः किन्तु पूर्वबीजजन्याङ्कुरसन्तानादेव तदुत्पत्तिरिति
चेत् तर्ह्येतापि पूर्वरजतज्ञानजन्यज्ञानसन्तानएव
संस्कारोऽस्तु अतो न सिद्धान्तज्ञानिः । एवं पूर्वरजतज्ञा-
नमपि ततः पूर्वतररजतज्ञानादुत्पद्यते ततोऽनादिवासना-
प्रापितं रजतं बुद्धिरूपमेव सत् आन्या बहिर्वदवभासते
इति चेत् अतोच्यते वेदान्तिभिः, किं तद्रजतमलौकिकं
लौकिकं वा अलौकिकत्वेऽपि किं जन्मरहितम् उत
लौकिकरजतवदेव जायते । अलौकिकत्वे जन्मरहितत्वे
च जायमानस्य ज्ञानस्य रूपं न स्यात् । द्वितीयेऽपि किं
वाह्वयार्थात् जायते, उत ज्ञानात् नाद्यः तैर्वाह्वयार्थानङ्गी-
कारात् ज्ञानादेव तदुत्पादाभ्युपगमे दृष्टकरणजन्यज्ञा-
नादुत्पादो वाच्यः तथा च जनकस्य पूर्वसत्त्व-
नियमेन तज्जनिका प्रतीतिः न रजतं गृह्णीयात् वर्तमान
पदार्थस्वैवाकारार्थकत्वनियमात् क्षणिकयोजन्यजनकयो-
र्भिन्नकानीनत्वेन रजतस्यापरोक्षकाष्ठे पूर्वज्ञानस्यासत्त्वात्

तेन यहीतमशक्यत्वात् अतो रजतापरोक्षव्यवहारो विलुप्तः स्यात् । यदि अन्येन केनचित् दुष्टकरणजन्यज्ञानेन तदुत्पादस्ततः स्वात्मकबुद्ध्या तदुत्पत्तः स्वाटिलङ्गीक्रियते तदाऽतिप्रसङ्गः किञ्च दुष्टकरणजन्यज्ञानस्यैव तदुत्पादकत्वं वाच्यं तत् करणस्य दुष्टत्वञ्च अर्थक्रियाकारितान्मुन्यविषयमाहित्वेनैव तथा च असति रजते कथं करणस्य दुष्टत्वनिश्चयः । अथ अदुष्टकरणजन्यज्ञानं तदुत्पादयति तदा तस्य घटादिवत् अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वसम्भवेन देशान्तरवर्ति-रजतविषयकादविशेषः स्यात् । किञ्च रजतस्यानुत्पत्तौ न तस्य ज्ञानविषयता ज्ञानाकारार्पकतयैव विषयत्वस्य त्वया स्वीकारात् असत्पक्षस्य कथं ज्ञाने स्वाकारार्पकत्वसम्भवः । तस्मादात्मख्यातिपक्षे रजतमेव ज्ञानेन न प्रतीयेत ।

एवमख्यातमन्यथाख्यात्यात्मख्यातिपक्षेषु निरस्तेषु इदानीमसत्ख्यातिपक्षः वेदान्तिभिरभ्युपगतः आक्षेपपूर्वकं प्रदर्श्यते इदं रजतमिति ज्ञानं सृष्टिप्रवृत्त्याभ्यामन्यत् अध्यासनामकं ज्ञानं यत् असतोऽनिर्वचनीयस्य उत्पन्नस्य रजतादेर्भानमोदशं ज्ञानमसत्ख्यातिपदवेदनीयमस्ति । ननु ज्ञानस्य सृष्टिप्रवृत्त्याभ्यामन्यः प्रकारो न सम्भवति इति चेन्न किं विलक्षणसामग्र्यनिरूपणात् तदसम्भवः ? उत विलक्षणज्ञानस्वरूपानिरूपणात् ? उत विलक्षणविषयानिरूपणात् ? नाहः संप्रयोगसंस्कारदोषाणामेव तत्सामग्रीतया कल्पनात् न च दोषस्य पूर्वप्राप्तकार्यानुदयं प्रत्येव हेतुत्वं न पूर्वकार्योदयं प्रतीति वाच्यं कार्यानुदयस्य तत्प्रागभावरूपतयाऽनादिनि तत् दोषहेतुत्वासम्भवात् । वातपित्तश्लेष्मणाञ्चापूर्वकार्यानुत्पादकत्वदर्शनाच्च न च दोषस्य संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिः तदुद्बोधस्य तद्व्यापारत्वात् न हि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिरिति नियमात् नहुत्पत्तननिपतने कुर्वन् कुठारः क्षिदिक्रियां प्रति अहेतुर्भवति । ननु इन्द्रियसंप्रयोगस्य इदन्तामात्रे सत्त्वात् रजतांशेऽसत्त्वात् इदन्ता-बोधनेन तस्योपक्षीणत्वात् एवं संस्कारस्य सृष्टिमात्रजनकत्वनियमेन वेदान्तिमते अध्यासात्मकज्ञानस्य सृष्टित्वानङ्गीरात्, दोषस्य च स्वातन्त्र्येण ज्ञानहेतुत्वस्य कुत्साप्यदर्शनाच्च कथं रजतावभास इति चेत् उच्यते प्रथमं दोषसहितेनेन्द्रियेण इदन्तामात्रविषयाऽन्तःकरणवृत्तिर्जन्यते तत् इदन्तायां तदुत्पादकृष्टौ च चैतन्यसमिव्यज्यते तच्चैतन्यनिष्ठा शुक्लविद्या च दोषवशात्संशुक्ला भवति तत्तद्दोषावच्छिन्नचैतन्यस्याऽविद्या दोषेण क्षुभिता सती

सादृश्याद्बोधितसंस्कारवशात् रजताकारेण विवर्त्तते । वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याऽविद्या तु रजतमाह्वयित्संस्कारसङ्घता वृत्तिरूपेण विवर्त्तते । तौ च रजततद्बृत्तिरूपविवर्त्तौ स्वाधिष्ठानेन साक्षिचैतन्येनावभास्येते इत्येवं रजतावभासः कल्प्यते । यद्यप्यन्तःकरणवृत्तिरविद्यावृत्तिश्चेतिज्ञानद्वयमुत्थापितद्विषयौ सत्यान्ते इदं रजते अन्योन्यात्मकतामापन्नौ इति विषययोरैक्यात् वृत्तिद्वयस्यैक्यम् ततश्च विषयावच्छिन्नफलस्याप्येकत्वेन ज्ञानैक्यस्यपपद्यते । एवं मिथ्याज्ञानतद्विषययोर्निरूपणेन द्वितीयतृतीयविकल्पौ निरस्तौ वेदितव्यौ । यद्यप्यन्यत्र संप्रयोगसंस्कारौ परस्परं निरपेक्षौ प्रसिद्धौ जन्तुन समर्थौ दृष्टौ तथापि क्रमेण सृष्टिप्रसिद्धोरुत्पत्तौ प्रवर्त्तकत्वानुपत्तौ प्रवृत्त्यन्वयानुपपत्त्या ताभ्यां प्रत्यभिज्ञावदेकं विशिष्टं मिथ्याज्ञानं जन्यते इति कल्प्यते यथा नैयायिकादिभिः निरन्तरौत्पन्नेष्वपि वर्त्तमानेषु योग्यपदाभावात् पदार्थज्ञानानुपपत्त्या पूर्वज्ञानजन्यसंस्कारसहितमन्यवर्णज्ञानमेव पदार्थबुद्धिहेतुत्वेन कल्प्यते तद्वत् । ननु विमतं ज्ञानं नैकं भिन्नकारणजन्यत्वात् रूपरसादिज्ञानवदिति चेत् न अनुमानप्रत्यभिज्ञानयोर्व्यभिचारात् उभयोरपि नानाकारणजन्यत्वात् । अनुमानं हि व्याप्तिज्ञानसंस्कारलिङ्गदर्शनपरामर्शजन्यम् । प्रत्यभिज्ञा च इन्द्रियसंप्रयोगसंस्काररजन्येति सर्वैरेङ्गीक्रियते न च शुक्तौ अनिर्वचनीयस्य रजतस्योत्पत्तौ तस्य च शुक्तौ संसर्गात् कथं तस्य मिथ्यात्वमसत्त्वञ्च स्यादिति वाच्यम् सत्तात्वेविध्याङ्गीकारेण तत् व्यावहारिकसत्ताशून्यत्वेनैव तस्य मिथ्यात्वस्य कल्पनात् । तथाहि सत्त्वं त्रिविधं पारमार्थिकं त्रैकालाबाध्यत्वरूपं यथा ब्रह्मणः । व्यावहारिकं ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यम् यथा आकाशादेः प्रातीतिकम् अधिष्ठानज्ञाननिवर्त्यम् यथा शुक्तिरजतादेः । न च मिथ्यात्वकल्पनं मानहीनम् ” “अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते” इति श्रुतेः मिथ्यत्वात् रजतमभादिति रजततज्ज्ञानयोर्मिथ्यात्वप्रत्यभिज्ञानस्य च मानत्वात् । अतो मतान्तरवत् वेदान्तिमते नानुभवविरोधो निर्मूलत्वं वा । अख्यातिपक्षे अपरोक्षावभासिनः स्वार्थमाणत्वं विरुध्यते । ज्ञानद्वयपक्षे रजतस्य पारोक्ष्यं सृष्टौ स्मरणाभिमानमोहादिकम्, अन्यथाख्यातौ रजतस्य आपरोक्ष्यानुभवविरोधः आत्मख्यातिपक्षे विषयाभावेनापरोक्षावभासविरोधः । प्रमेयविवरणसारांशः ।

शुक्तिरजतादि ज्ञानदृष्टान्तेनज्ञाननिवर्त्यतया सर्वेषां घटाघटादिज्ञानानामसत्ख्यातित्वं तद्विषयाणां वस्तु-

तोऽसत्त्वात् असत्त्वेऽपि सत्त्वेन व्यवहार्यतामात्रमिति युक्तिजतादिभ्यो घटादीनां विशेषः इति अध्यासस्य रूपसिद्ध्याज्ञानमात्राच्च तत् समर्थयता च भाष्यकता तथैव व्यवस्थापितम्” यथा “युष्मदसत् प्रत्यगोचरयोर्विषयविषयिणोक्तमः प्रकाशवद्विषयभावयोरितरेतरभावाद्युपपत्तौ सिद्धायां तद्वर्णाणामपि सुतरासितरेतरभावाद्युपपत्तिरित्यतोऽसत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्वर्णाणाञ्चाध्यासस्तद्विषय्येण विषयिणस्तद्वर्णाणाञ्च विषयेऽध्यासोमित्येति भवितुं युक्तम् । तथाप्यन्योन्यास्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मां चाध्यस्तेतरेतराविवेकेणात्मन्निविक्रयोर्धर्माधर्माभ्यां मिथ्याऽज्ञाननिमित्तः सत्यान्ते मिथुनीकत्वाहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः ॥ आह कोऽयमध्यासोनामेति उच्यते स्वरूपः परत्वं पूर्वदृष्टव्यभासः । तं केचिदन्यत्मान्यधर्माध्यास इति वदन्ति । केचित्तु यत् यदध्यासस्तद्विवेकापहणनिवन्धनो भ्रम इति । अन्येऽपि यत् यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मात्मकत्वनामा चक्षते इति सर्वथापि तु अन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । तथा च लोकेऽसुभवः युक्तिका हि रजतवद्वभासते एकश्चन्द्रः स द्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयधर्माणां ? । सर्वे हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्थिति । युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते । न तावदयमेकान्तो नाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । नचायमस्तिविषयः पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यस्थितव्यमिति अप्रत्यक्षेऽपि ह्युपाकाये बालास्तलमलिनताद्यध्यक्षन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यन्यऽनात्माध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं परिणता अविवेकितमन्यन्ते । तद्विवेके च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः । तत्रैवं सति यत् यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेण वा अणुमात्रेणापि स न संबध्यते । तमेतमविद्यास्वभावाऽनात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणाप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिमतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि ? शास्त्राणि चेति । उच्यते । देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमादत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नहीन्द्रियाख्यलुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति । नचाभिज्ञानमन्तरेण इन्द्रियादिव्यापारः

संभवति । नचानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चित् व्याप्रियते । न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नसत्त्वसङ्गस्यात्मनः प्रमादत्वमुपपद्यते । न च प्रमादत्वमन्तरेण प्रमाणाप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाख्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति” । चतुर्थस्तत्त्वभाष्ये च जगतोव्यावहारिकत्वे अन्यदीयमतं संवादितम् यथा “गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिवाधनात् । सद्ब्रह्मात्माहमित्येव बोधे कार्यं कथं भवेत् ?” इत्यादिष्व । “अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमादत्वमात्मनः । अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाशदोषादिवर्जितः । देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्” यथा च लौकिकव्यवहार्यपदार्थानां पारमार्थिकसत्त्वमात्रेऽपि तत्सत्त्वमङ्गीकृत्य सर्वे व्यवहाराः तेषां च व्यवहारिकसत्त्वत्वम् तथा प्रपञ्चेन समर्थितं स्वखण्डनकृता स्वखण्डनखण्डयाद्ये । यथा “अथ कथायां वादिनो नियममेतादृशं मन्यन्ते प्रमाणादयः सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम् । तदपरे न क्षमन्ते । तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत् कस्य हेतोः ? किं तदनभ्युपगच्छद्ग्रां वादिप्रतिवादिभ्यां तदनभ्युपगमसाहित्यनियतस्य तस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्, उत कथकाभ्यां प्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावात्, उत लोकसिद्धत्वात्, अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसङ्गकत्वात् । न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि चाव्यक्तमाध्यमिकादेर्वाग्विषयविस्तराणां प्रतीयमानत्वात् तस्यैव वा अन्विष्टत्वात् भवतस्तस्मिन्निरासप्रयासाद्युपपत्तेः । सोऽयमपूर्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमात्मा वाक्स्तम्भनमन्त्रो भवताभ्युहितो नूनं, यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगुरुणा लोकायतस्तत्त्वाणि न प्रणीतानि, तथागतेन वा मध्यमागमा नोपदिष्टाः भगवत्पादेन वा वादरायणीयेषु स्तूत्रेषु भाष्यनामादि । प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽपि प्रवर्त्तन्तां तन्मते वाचोभङ्गः तास्तु साधनवाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूम इति चेन्न प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य प्रवर्त्तितत्वं तदीयसाधनवाधनाक्षमतायां न नियामकं किन्तु सहचरनाभासलक्षणयोगित्वमित्यवस्थाभ्युपेयं भवता, येनाभ्युपगमस्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्त्तताः सतान्तरानुसारिभिर्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्ज्ञानान्तरव्यवहाराणुसारिभिरपरैस्तथाभूता इति कथ्यन्ते । यदि त्वत्कहवसि सहचरनाभासलक्षणं न भवान् दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगमस्य प्रमाणादि भवताप्र-

वर्तितोऽयं व्यवहार इति शतकत्वस्त्वयोच्यमानेऽपि नास्मा-
कमादरः । अन्यथाभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्त्ति-
तोऽयं व्यवहार इत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास इत्य-
स्माभिरपि वक्तुं शक्यतएव । ननु यदि प्रमाणादीनि
न सन्ति व्यवहारएव धर्मी कथं सिद्धेऽतु दूषणादिव्यव-
स्था वा कथं स्यात् सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीन-
त्वात् । सैवम् । न ब्रूमावयं न सन्ति प्रमाणादीनीति,
स्वीकृत्य कथारभ्येति । किन्नाम सन्ति न सन्ति वा प्रमा-
णादीनीत्यस्यां चिन्तायास्तदासीनैर्देया स्वीकृत्य तानि भ-
वता व्यवहियते तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्तता-
मिति । अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतमस्माकमा-
रोष्य यदिदम्भवता दूषणसुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं
कीदृशीं मर्यादां लब्ध्वा प्रवर्त्तितायां कथायां दूषण-
सुक्तं किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां
प्रवर्त्तितायां कथायाम् उतासत्त्वमभ्युपेत्य अथैकेन सत्त्व-
मपरेण चतुस्तत्त्वमङ्गीकृत्य । न तावदाद्यः अभ्युपगत प्रमा-
णादिसत्त्वं प्रति तादृक्पर्यंतुयोगानवकाशात् । द्वितीये तु स्वतो-
ऽप्यापत्तेः न ततोयः तथैव कथान्तरस्य प्रसक्तेः उभयाभ्यु-
पगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य । अन्यथा स्वाभिप्रायमा-
लम्ब्य तेनापि तद्वचसि यत्किञ्चिद्वागात्मनि दूषणेऽभिहिते
कस्य जयो व्यवतिष्ठताम् प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्नियम-
भरयन्वणा महती स्यात् । तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वा-
भ्युपगमोदासीन्येन व्यवहारनियमे समयं वद्ध्वा कथायां
प्रवर्त्तितायां भवतेदं दूषणसुक्तं युक्तमेव तथा सति स्यात् ।
योऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्नोऽतिदू-
रतस्त्वस्मिन् पराभिसन्धानावधारणप्रत्याशा । अथ वादी-
कृत्य दुर्वैतण्डिकं तस्मिन् बाधोऽभिधीयत इत्येव नेष्यते
शिष्यादयस्तु तस्य कथानधिकारं ज्ञाप्यन्ते अतएव भाष्य-
कारः “सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यत” इत्याह्वानं न तु
प्रतिपद्यत इति । सैवम् शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्म्माका-
देर्दोषोऽयमित्येवमभिधातव्यम् । कथञ्च तथा स्यात् तस्य
कथाप्रवेशाप्रवेशयोस्तद्वाधाक्षमत्वात्कथायामेव हि निष्पत्तिः ।
नापि द्वितीयः तथाहि स्यादप्येव यदि कथकप्रवर्त्तनीय-
वाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्त्वानभ्युप-
गमे निवर्त्तेत नचैवं सम्भवति तथा सति तत्त्वानभ्युप-
गन्तृणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत हेत्यनुपपत्तेः ।
उक्तञ्चायमर्थो यन्माध्यमिकादिवाग्व्यवहाराणां स्वरूपाप-
क्षयो न शक्यत इति । अथ मन्यसे कथकवाग्व्यवहारं

प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाच्चाभ्युपगमः
यत्सत्तदभ्युपगम्यत इति स्थितेरिति । सैवम् । कथापि निय-
मस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतु-
त्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाच्चाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः ।
कथनात्पूर्वं तत्त्वत्वावधारणं वा परंपराजयं वा अभि-
लषद्भ्यां कथकाभ्यां यावता विना तदभिर्लपितं न पर्य-
वस्यति तावदसुरोद्धव्यम् तच्च व्यवहारनियमस्यानुबन्धादेव
द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यत इति व्यवहारनियमसमयमेव
ब्रूमीतः सच प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्त्तव्योवादिना
प्रतिवादिनापि कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहा-
न्याद्यन्यतमनिष्पत्त्यर्थं तस्य दर्शनीयम् तदुच्युत्पादने
प्रथमस्य भङ्गोव्यवहर्त्तव्योऽन्यथा द्वितीयस्यैव । तादृशेतरो च
जैतव्यता व्यवहर्त्तव्यौ प्रामाणिकपक्षस्तात्त्विकतया व्यवहर्त्तव्य
इत्यादिरूपः । अतएवं व्यवहारनियमबन्धेऽपि हेतुर्वक्तव्यः
तथा च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्त इति प्र-
माणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानमनवकाशम् ।
द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाणात्तत्त्वव्यवस्था-
जयरूपत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिगृहीतत्वात्
नचैवं प्रमाणादुपपन्नस्वेच्छमात्रगृहीतमूलत्वान्मूलापरि-
शुद्धिसम्भवेन सर्वविचारविचार्यतत्फलविज्ञवापत्तिः स्यात् ।
अविद्याविद्यमानानादिपारम्पर्यायातस्य लोकव्युत्पत्तिगृ-
हीतसंवादस्य च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यतालक्षणस्वतः सि-
द्धिशुद्धत्वात् । नच प्रमाणादीनां सत्तापीत्यमेव ताभ्यामङ्गी-
कर्तुमुचिता । तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युप-
पत्तेः प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथा व्यवहारनियम-
व्यतिरिक्तकथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाभि-
लषितस्य कथकयोर्विपर्ययवशात् । नापि ततोयः लोक-
व्यवहारो हि प्रामाणिकव्यवहारो वा स्यात् पाश्चात्तदिसा-
धारणव्यवहारो वा । नाद्यः । विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य
दुर्ज्ञिरूपत्वात् तदर्थमेव च पूर्वं नियमस्य गवेषणात् ।
नापि द्वितीयः शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता
स्वीकर्त्तव्यतापातात् । पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेय-
त इति चेत् तर्हि प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भवि-
ष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्यथा तूपगन्तव्या इति
लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यत इति तावन्न
भवति । नापि चतुर्थः यादृशोभवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य
व्यवहारनियमः कथायां लब्धते । तस्यैव प्रमाणादि-
सत्त्वासत्त्वात्सुरणोदासीनैरस्माभिरप्यलम्बनात् । तस्य

अदि मां प्रति फलातिप्रसङ्गकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः । स्यादेतन्नियतमागव्यवहारक्रियासमयवन्नेन कथां प्रवर्त्तयतापि व्यवहारसत्ताभ्युपगन्तव्या नहि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाभिधातुं शक्या । क्रिया हि निष्पादना असतः सदुपताप्रापणमिति यावत् प्रमाणैर्व्यवहर्त्तव्यमिति नियमबन्धने प्रमाणानां कारणभावो नियतः तदुभावश्च नियतपूर्वसत्तारूपं कारणत्वम् प्रमाणानामनादाय न पर्यवस्येत् । दूषणानाञ्चास्तित्वेन भङ्गावधारणनियमबन्धने साधनाङ्गानां वृत्तादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च कण्टोत्थमेव तस्य तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्तमिदमुच्यते प्रमाणादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भाः शक्यन् इति । सैवम् । एभिरपि बाधकैः कथावामारम्भावामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्वोक्तबाधायामनिस्तारात् । न च व्यवहारनियमस्य स्वेच्छाकृतस्यैव प्रमाणादिसत्तास्वीकारपर्यवसायितया नायं दोषः स्यात् । यतः सत्ताज्ञानस्य तत्ताङ्गत्वं न तु सत्तायाः । तत्र किं सत्तावगममात्रात्सत्ताभ्युपगम्येति मन्यसे अबाधितात्तदवगमाद्वा । न तावदाद्यः मरुमरीचिकादौ जलरूपतासङ्गावभ्युपगमप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽपि किं वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य तस्यापि किं कथाकालमात्रेण बाधितत्वावगमाभावात् । अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेऽपि च बाधितत्वबोधविरहात् । नाद्यः अतिप्रसङ्गात् पुरुषत्वयावगतस्य एकक्षणयावगतस्य च पुरुषान्तरेण तेनापि क्षणान्तरे बद्धत्वं बाध्यतादर्शनादिति । नचासावर्थोऽसन्नपि द्वितीयादिपुरुषमात्रपूर्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधाद्वाधदर्शने सत्यपि तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते । तस्माद्वितीयः पक्षः परिशिष्यते यत्र सर्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम् । तदित्यं यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूषणादिसत्तावगमः कथाकालमात्रे तैरबाध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते किमायातं सर्वप्रकाराबाधिततत्त्वसत्तावगमायत्ततत्त्वतत्त्वाभ्युपगमकथानङ्गताङ्गीकारस्य । कतिपयप्रतिपत्तुकतिपयकालतथात्वावगमादेव च प्रायेण लौकिकव्यवहारः प्रतीयते तादृशश्चायं सत्त्वावगमः कथाङ्गमेतत्तदुच्यते व्यवहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ इति । तस्माद्यादृग्व्यवहारनियमः कृतः तन्मार्गदानेन नोक्ताङ्कितेति । यद्वादिवाग्व्यवहारे मध्यस्थावगमः स विजयते यस्य च वचसि नैवं तस्यावगमस्तस्य पराजयः । अत्र वाद्युक्तनिग्रहसत्त्वावगमः

स निम्नहीतः तदितरस्तु न तथेत्यादिनियम एव कथारम्भाय ग्राह्यः । अनेन नियमेन व्यवहर्त्तव्यमित्यस्य ह्यवमर्थोऽनेन नियमेनोक्तमनेन नेति मध्यस्थावगमस्य विषयी भवितव्यमिति । नच वाच्यमन्तस्तदवगमस्यापि सत्ताभ्युपेयेति । तस्यापि सत्ताचिन्तायां तत्त्वसत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वात् । नचैवमनवस्था तदनुसरणावश्यम्भावानङ्गीकारात् । एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनोनाधिकमतिरिति न्यायात् । नचान्तिमासत्त्वे पूर्वपूर्वप्रवाहासत्त्वापत्तिस्तथाचावगममादायापि न निस्तार इति वाच्यम् । अस्त्वेवं हि तथापि त्रिचतुरज्ञानकक्षागवेषणमात्रविश्रान्तेन विचारेण ततः परमननुसरणरमणीयेनैव समर्थं बद्धा कथाया मिथः सम्प्रतिपत्त्या प्रवर्त्तनात् । अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेऽपि ज्ञानानवस्थायादुष्यद्विरहत्वात् । नच वाच्यं मत्पक्षे स्वरूपसत्ता ज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरणमुचितं नत्वैवं तत्पक्षे ज्ञानस्वरूपसत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति । स्वरूपसत्तामादायापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात् । यथा त्वत्पक्षे स्वरूपसद्विशेषेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्तैव परं व्यवहारोपपादिका न घटादिसत्ता । एवमेवासत्ताऽविशेषेऽपि ज्ञानमेवासद्व्यवहारोपपादकं नान्यत् । असञ्ज्ञोपपादकञ्चेति वृत्ताहृतमिति चेन्न सदुपपादकमिति कुतो न वृत्ताहृतम् । नहि सदुपपादकमसञ्ज्ञेति कचिदावयोः सिद्धम् । ननु तदसत्ताऽविशेषात्तत्कार्यस्यान्यदापि प्रसङ्गः, न कार्यस्यादसत्ताक्षणे इवान्यदापि सामग्रीसत्त्वाविशेषात्तत्रापि किं नान्यदा कार्यजन्म । अथ न सम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्यजन्मनो नियामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं तथादर्शनात् । तर्हि समापि कालान्तरस्यमपि तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्मनोनियामकं तथादर्शनादेव । सम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यजन्मनियामकमिति चेत् न समसमयत्वादागन्तुकत्वाच्चाविशेषेण नियमनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदास्याया एव सामग्रीसत्ता कार्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम् । तथा च समः समाधिः । तथापि कार्यजन्मकालस्य कोविशेषः । कार्यजन्मैव । अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादिति अपर्यवसानमेव पर्यवस्येत् । तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपमिति चेन्न रूपान्तरवतोपि किं रूपमित्यपि पर्यनुयोगस्यानुवृत्तेः । किञ्च

‘अन्तर्भावितसत्त्वज्ञेकारणं तदसत्ततः ।

नान्तर्भावितसत्त्वज्ञेकारणं तद सत्ततः ।”

तथाह्यन्तर्भावसत्त्वे यदि कारणत्वं तदा स्व-
विशिष्टे स्ववृत्तिसत्तः स्वाश्रयत्वमापादयति । विशिष्ट-
स्थानान्तरत्वेऽपि च स्वस्मिन् स्ववृत्तिवृत्तिरेक-
वत् स्वविशिष्टे स्ववृत्तिवृत्तिरेके नियमदर्शनात्
न सैव सत्ता तस्मिन्निति अन्यस्यास्तस्याविशिष्टवृत्त्य-
भ्युपगमे तामसन्निवेश्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वथैव
कारणमसत्यं वसति । अपरापरसत्तानिवेशने वा पर्य-
वसानमेव । न च सत्ताभेदानन्त्यमल्पवेत्यपि पादप्र-
सारिका निस्ताराय, सत्ताभेदे हि सद्बुद्धि व्यवहारानुगमन-
निवन्धनलङ्घनः प्रथमापि सत्ता न स्यादिति । सत्त्ववृत्ति-
मिष्टवतो भूत्वमपि ते नष्टमिति कष्टतरम् । न च स्वरूप-
सत्तोपगमाय स्वस्ति भिन्नान्तरगुणतुल्याद्याधानपदेऽ-
भिभिन्नता त्वया जातिमात्राय जलाज्जिर्वितीर्यते । सा-
भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वत्वेति च वदन् तद्वर्भिर्णो कारणतां
कथमनुगमयितासीति । किञ्च स्वरूपसत्त्वत्वं स्वरूपात् घ-
टाद्यात्मनो नाधिकमसतोपि स्वरूपं स्वरूपमेव न ह्य-
सन् घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नैत्यपि न
स्यात् असतोऽघटादित्वात् । अथ सद्यपि सत्तामनन्तर्भाव्य
कारणं तदानोमसद्यपि तत्तथास्तु सत्तासत्तयोः कारण
कोऽप्रवेशविशेषात् । अथ न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा
किन्तु कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्वसत्तां हि कारणताम्भ-
न्यइति मन्यसे, तर्हि मत्तमे सैव कारणतास्तु तर्हि कार-
णसत्तामभ्युपगतवानसीति घटकुञ्जां प्रभातमिति चेन्न भा-
वानवबोधात् सत्तामसतोमभ्युपगच्छतापि सत्ता मयाभ्यु-
पगतैव । अन्यथा कासावसतीति त्वमपि किं सत्तान्त-
त्तामनन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि । नत्वेवं पूर्ववत् कापि
सत्तात्वागो वा अनवस्थायां पर्यवसानं स्यात् । असत्ताऽ
विशेषात् कारणनियमः कथं स्यादिति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि
तुल्यत्वात् । सत्त्वेऽख्यन्याद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य
वा त्वत्तत्वे त्वसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं सोऽप्यनियतो
यदा कारणाभावस्तदा कार्याभावावश्यंभावानभ्युपगमात्
नित्यासतः कारणस्यासत्त्वएव कदाचित्कार्योत्पादात् ।
अन्यस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात् अन्यतो
नास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्यथोपगमात् अन्यथापि स-
त्तान्तर्भावने कथितदोषापत्तेः । एतेन

“आशानोदकद्वारा ये ये चोपात्तिरित्योदकाः ।

रसैर्वैविषाकादिं तेषां तुल्यं प्रसज्यते” ॥

इत्यस्यापि बाधकत्वमाशानोदकायते । सत्तान्त-
र्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् आशानोदकादिनापि च
रसवैविष्यं विषाकादिजननात् । तदसत्कथं कार्यं स्यादिति
चेन्न सत्तामनन्तर्भाव्य कार्यत्वोपगमे कारणत्वकार्येऽपि उ-
क्तदोषस्यानन्तर्भावे वाऽविशेषस्य पूर्ववदाहतेः तस्मात् ।

“पूर्वं सम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्यएव नौ ।”

“हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वावस्थात्वं कथा दृष्टा ।”

आस्तां प्रतिवन्दिष्यहमहः कथं पुनरसतः कारणत्वमवश्यं
प्राक्सत्तुनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमात् असत्त्वस्य
चाविशेषादिति चेन्न इदमस्माद्विद्यतं प्राक्सदित्तुङ्गा-
विशेषात् । भ्रान्त्यैवं बुद्धिशोचरेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न
यादृश्या हि धिया त्विचतुरकक्षाबाधानवरोधविश्रान्तया
वस्तुसत्तुनिश्चयस्ते, तादृश्येव विषयीकृतस्य समापि कार-
णतानिश्चयः । केवलान्तः परास्त्रपि कक्षासु बाधात्
पूर्वपूर्वभ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्त्वावधारणं वयं
मन्यामहे इति विशेषः । परदर्शनसिद्धान्तस्य भूरिकक्षा-
धाविनोऽपि ततः परकक्षाबाध्यमानत्वेनातथाभावोपगमात्
अन्यथैकदर्शनपरिशेषः स्यात् । एतेन सत्त्वाविशेषात्
कथं कस्यचित् पक्षस्य त्विचतुरकक्षाभावित्वमास्तामि-
त्यपि निरस्तम् । अनेवं बुद्धिविषयतादशायां कोविशेष इति
चेत् यदा कदापि तादृशबुद्धिविषयतैव । अन्यथा
कथय कथमन्यदा तादृशबुद्धिविषयतया अन्यदा सत्त्वं
स्यात् । तदा सत्त्वमन्यदास्येन गृह्यत इति चेत् अन्यकालि-
कमेव तर्हि तत्तदातनकारणत्वोपयोगीति समानम् तदेतत्
संविक्तिसत्त्वमिति गीयते असतो सा न विशेषिका सती
सा नेष्टेत्यभिसन्धानेन द्वैतापत्तेरि संविक्तरपि सती न वेति
गृह्यन् प्रतिवक्तव्यः ज्ञानं तावद्गुणवहारोपपादकतया ह्याभ्याम-
भ्युपगतं तस्यापि जिज्ञासायां त्विचतुरकक्षाविश्रान्तगवेषणस्य
यदि सत्तोपपन्ना भविष्यति तदा सत्ता, तेनेदं सत्तोपपादितम्भ-
विष्यति । अथासत्ता तस्य पर्यवस्यति तदा असत्तैव तेनेदं
सत्तोपपादयत इति स्वीकर्त्तव्यं भ्रमविषयेष्वेव भ्रमे विशिष्ट-
तावप्रवहारः । अविचार्यैव तावत्तस्य सदसत्त्वं विचार
आरब्धव्यः । अन्यथा प्रथममेव सति कर्तुं न कथारम्भाणमश-
क्यमापद्येत । स्वीकृतञ्च भवतापि भविष्यदादिविषये विज्ञाने
विशिष्टवप्रवहारनिदानत्वमसतो विषयस्य, कारणशक्तेश्च
विशेषकमसदेव कार्यम् । न च कालान्तरसम्बन्धिनी सत्ता
तस्या एकत्वान्यत्वं नान्यदापीति वैधर्म्यमेतयोर्दपीति
वक्तव्यम् विशिष्टवप्रवहारप्रवृत्तिसमये द्वयोरप्यसत्ताऽविशेषात्

प्रयोजनानुपपत्तेः काले तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं पाटञ्जल-
गिहते वेदुनि यामिकजागरणउत्तान्तमनुहरति तथापि
कालान्तरस्थित्या घटादिकं स्वरूपतो विशेषणतश्च
वप्रवच्छिन्नं, तद्विज्ञानेन स्वभाववत्त्वात् स्वविशेषणत्वेनोपादी-
यते । नत्वेवमन्त्यन्तासङ्गवित्तमर्हति तस्य स्वरूपतो
विशेषणतश्च वप्रवच्छिन्नतयानङ्गीकारात् कुल स्वभावतो-
विज्ञानं सम्बन्धि निरुच्यते न । उक्तमत्र असतोऽपि तदेव रूपं
तस्य नियतस्वरूपस्यैव नियतविशेषणस्यैवासत्त्वादन्वयाति-
प्रसङ्गात् आन्तिविशेषण दसोत्तरत्वाच्चेत्यलमतिविस्तरेण ।
खण्डनखण्डखाद्यम् । [३ अव्यक्तत्वे च ।

असत्ता स्त्री असतोभावः तत् । १ अविद्यमानत्वे २ असाधुत्वे
असत्त्वं न० असतो भावः तत् । १ अविद्यमानत्वे २ अव्यक्तत्वे
३ असाधुत्वे च सत्त्वं द्रव्यं न० त० । ४ द्रव्यभिन्ने “सोऽसत्त्व-
प्रकृतिगुणः” इति फणिभा० । “क्रिया न युज्यते लिङ्ग-
क्रियानाधारकारकैः । असत्त्वरूपता तस्या इयमेवाव-
धार्यताम्” ह्युक्तायां लिङ्गसंख्यानन्वयिन्यां कर्तृकर्म-
त्वभिन्नकारकत्वान्न्यायां साध्यरूपयां ५ क्रियायाच्च । सत्त्वं
प्रकाशादिस्मादकं प्रकृतेर्गुणभेदः न० त० । तद्विज्ञे
दैरजसि ७ तमसि च न० । सत्त्वं जन्तुमात्रम् न० व० ।
दजन्तुशून्ये लि० । सत्त्वं सार्वत्रिकः गुणभेदः ।
६ तच्छून्ये तामसादिगुणयुते लि० । सत्त्वमथेक्रिया-
कारित्वम् अभावे न० त० । १० प्रयोजनानुपपत्तेः उदा०
असत्त्व्यातिशब्दे “सत्त्वासत्त्वकथा वृथा” खण्डनख० ।

असत्पथ पु० असन् पन्थाः अच् समा० । १ शास्त्रादिनिषिद्धे
कार्यादौ २ दुष्टे वर्तमाने च । [दुष्टपञ्चालम्बने ।
असत्परिग्रह पु० असतः पञ्चस्य परिग्रहः स्वीकारः ।
असत्प्रतिग्रह पु० असतः निषिद्धस्य तिवादेः असङ्गोवा-
श्रद्धादिभ्यः प्रतिग्रहः । १ निषिद्धद्रव्यप्रतिग्रहे २ श्रद्धा-
दिभ्यः प्रतिग्रहे च । प्रतिग्रहस्य अदृष्टार्थत्वकद्रव्य
स्वीकारः । पारितोषिकोपढौकनादिग्रहणे तु न दोषः ।
विवरणमप्रतिग्रहाद्ग्रहणे दृश्यम् । “यतसहस्रमसत्प्रतिग्र-
हेष्विति” विष्णु० “असत्प्रतिग्रहेषु उभयतोऽसत्त्वादिप्रति-
ग्रहेष्विति” शु० त० रघुनन्दनः ।

असत्य न० विरोधे न० त० । सत्यभिन्ने १ मिथ्याभूते ।
२ ऋषार्थके वाक्यादौ “अप्राप्तीकरणं स्तेयमसत्यस्य च भाष-
णम्” मनुः । असत्यवादी असत्यभाषी असत्यवचनः ।
३ तत्प्रयोक्तारि मिथ्याभूते ४ पस्तुनि च लि० ।
“असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाङ्गरनीश्वरम्” इति गोता ।

असत्यत्वं वस्तुस्वभावविरोधिधर्मभेदः वाक्यस्य तु तथाभूत-
पदार्थप्रतिपादकत्वेन यथा इदं रजतमिति वाक्यं शुक्ति-
कायां रजततादात्म्यं प्रतिपादयत् असत्यं भवति एवमन्य-
दपि । सत्यत्वञ्च त्रैकालिकवाच्यमन्यत्वम् तच्छून्यमसत्यत्वम् ।
शंयुप्रजापतेः ५ भाष्यभेदे, स्त्री “शंयोरप्रतिभा भाष्यां
सत्याऽसत्याय धर्मजा” भा० व० प० २१६ अध्या० ।

असत्यसन्ध लि० असत्ये सन्धाऽस्य । १ ऋषार्थमिसन्धानवति
२ अन्यथास्थितस्यात्मानोऽन्यथाकृपाभिमानवति च । यथा
देहादिषु असत्येषु आत्माभिमानोऽसत्यसन्धा । अत
एव का० उप० तस्य अनर्थहेतुत्वं दृष्टान्तेन समर्थितम् ।
“पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपाह्वीत् स्तेयमकाशीत्
परशुमक्षं तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवावृत्तमा
त्मानं कुरुते सोऽन्धतामिसन्धोऽन्धतेनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं
तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ अथ यदि
तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभि-
सन्धः सत्येनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स
न दह्यतेऽथ सृच्यते । स यथा तत् नादह्येतैतदात्म-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि स त्वेतेकेतो !”
“यथा सोम्य ! पुरुषं चौर्यकर्मणि सन्दिह्यमानं
निग्रहाय परीक्षणाय चोतापि हस्तगृहीतं वद्वहस्तमान
यान्ते राजपुरुषः । किं कृतवानयमिति पृष्टाश्चाङ्गरपाह्वा-
वीक्षिनमस्यायम् । ते चाङ्गः किमपहरणमात्रेण बन्धन-
मर्हति । अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गादित्यक्ताः
पुनराङ्गः स्तेयमकाशीचौर्येण धनमपाह्वीदिति । तेऽप्येवं
वदन्तु इतरोऽपङ्गुते नाहं तत्कर्त्ता इति । ते चाङ्गः
सन्दिह्यमानाः स्तेयमकाशीस्त्वमस्य धनस्येति । तस्मिन्-
चापङ्गुवति चाङ्गः परशुमक्षं तपतेति शोधयत्वात्मानमिति
स यदि तस्य स्तेयस्य कर्त्ता भवति बहिष्चापङ्गुते स एव-
स्मृतस्तत एवानृतमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथानृताभि-
सन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं तप्तं मोहात् प्रतिगृह्-
णाति स दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः स्वकृतेनानृताभि-
सन्धिदोषेण । अथ यदि तस्य कर्मणोऽकर्त्ता भवति तत
एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा स्तेय्याकर्त्तयात्मानमन्त-
र्ज्ञाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्याभिसन्धः सन्न दह्यते
सत्यव्यवधानादथ सृच्यते च ऋषाभियोक्तृभ्यः । तप्तपरशुह-
स्ततलसंयोगस्य तत्त्वत्वेऽपि स्तेयकर्त्तृकत्वेऽनृताभिसन्धो
दह्यते न तु सत्याभिसन्धः । स यथा सत्याभिसन्धस्तप्त-
परशुग्रहणकर्मणि सत्यव्यवहितहस्ततलत्वाद्वादाहेतुत न

दह्यते इत्येतदेव' सद्ब्रह्म सत्याभिसन्नेतरयोः शरीरपात-
काले च तल्लयायां सत्यस्यचौ विद्वान् सत्यस्यद्य न पुन-
र्व्याघ्रदेवादिदेहग्रहणायावर्त्तते, इति भा० ।

असदध्येष्ट पु० असत् निषिद्धशास्त्रमधीते अधि-इष्टं त्वत् ।
स्वशाखां परित्यज्यान्वशाखाध्येतरि शाखारण्डे ।
“स्वशाखां यः परित्यज्य अन्यत्र कुरुते असम् । शाखा-
रण्डः स विज्ञेयवर्ज्येत् तं क्रियासु चेति” स्मृतिः
तथाध्ययननिषेधास्यसदध्येष्टत्वम् । स्वशाखाध्ययनो-
त्तरम् क्रमेणान्यशाखाशास्त्रान्तराद्यध्ययनकर्त्तृत्वे तु न
असदध्येष्टत्वम् ।

असदागम पु० विरोधे न० त० । सच्चास्त्रभिन्ने नास्तिकादि-
शास्त्रे असतः द्रव्यस्यागमे च दुष्टद्रव्यलाभे च
कर्म० इदृष्टे आगमे । “सप्त विप्तागमाधर्मादायो-
लाभः क्रयो जयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिपक्षएव
चेत्युक्तधर्मोपायभिन्नः सदागमस्तद्भिन्नः असदागमः ।

असदाचार पु० अभावे न० त० । सदाचाराभावे न० ब० ।
सदाचारस्युच्ये लि० । सदाचारश्च वेदादिशास्त्रानुसारी
आचारः सतामाचारश्च ।

असदृश लि० न० त० । अयुक्तरूपे अनुरूपे । “यदुक्तवत्य
सदृशं वैदेही पश्चिमं वचः” भा० व० प० २७८ अ० ।
स्त्रियां ङीष् ।

असद्गृह पु० असति अविद्यमाने वस्तुनि ग्रहः आप्रहः ।
बालादीनाम् (आवदार) इति ख्याते ऽ आप्रहभेदे ।
इत० । २मिथ्याज्ञाने शुक्तिकारजतमित्यादिज्ञाने च ।

असद्हेतु पु० असन् व्यभिचारादिदोषवान् हेतुः । न्यायोक्ते
व्यभिचारादिदोषयुक्ते हेतौ । यथा धूसवान् वज्रेरित्यादौ
धूमाभाववति तप्तायःपिण्डे वज्रेः सत्त्वेन व्यभिचारात्
धूमसाधने वज्रहेतोर्दुष्टत्वादसत्त्वम् एवमन्यत्वापूह्यम् ।
हेतुदोषाश्च सामान्यतः पञ्चविधाः “अनैकान्तो विरुद्धाद्य-
सिद्धः प्रतिपक्षितः । कलात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च
पञ्चधा” भाषा० विस्मरो हेत्वाभासशब्दे वक्ष्यते ।

असद्भाव पु० सतोविद्यमानस्य भावः अभावे न० त० । असत्त्वे
अविद्यमानत्वे सन् भावः अभिप्रायः विरोधे न० त० ।
इदृष्टाभिप्राये । न० इतद्वति लि० ।

असद्वृत्ति स्त्री सती वेदादिविहिता दृष्टिः स्वभावश्च अभावे
न० त० । सदाचाराभावे विरोधे न० त० । निषिद्धा-
चारे । न० ब० । इतद्वति लि० । [इतद्वति लि० ।

असद्व्यवहार पु० असन् दुष्टः व्यवहारः । इदृष्टव्यवहारे न० ब० ।

असन पु० अस-क्षेपे-युच् । पीतसालवृक्षे (पेयासाल) “प्रिय-
विमानितमानवतीरुपां निरसनैरसनैरदृष्टार्थता” भाषः
तालव्यमध्यतापि “वृन्दावने तु विकसितकन्दलदशनैर्वैषति
दरीमुखैश्च कन्दलदशनैः” उज्ज्वल० । भावे ण्युट् । २क्षेपणे
न० । “दृष्टानिरसने विनियोगः” भवदेवः । धातूनामने-
कार्थत्वात् कर्त्तरि युच् । ३चलनशीले लि० “क्षयानोरस्तु
रसनस्युपपद्यः” ऋ० १, १५५, २, “शर्यामसनानसु द्युन्”
ऋ० १, १४८, ४ । [सातलवृक्षे ।

असनपर्णी स्त्री असनस्य पर्णमिव पर्णमस्याः गौ० ङीष् ।
असनि लि० अस-अनि । क्षेपके कश्चादि० चतुरर्थ्याक । अस-
निकः तत्सन्निवृत्तदेशादौ लि० ।

असन्तति स्त्री सन्ततिधारा अभावे न० त० । तदभावे ऽ विच्छेदे
सन्ततिधारा वंशश्च न० ब० २तच्छून्ये लि० ।

असन्तान पु० सन्तानोविस्तारः अभावे न० त० । ऽविस्ता-
राभावे सन्तानोवंशोविस्तारश्च न० ब० । २विस्तारस्युच्ये
३वंशस्युच्ये च लि० । [पश्युच्ये लि० ।

असन्ताप पु० अभावे न० त० । सन्तापाभावे न० ब० । २सन्ता-
पस्युच्ये लि० न० त० । सन्तोषस्युच्ये अधिकलाभेऽपि पुनरन्य

धनाभावति “असन्तुष्टा द्विजा दुष्टाः सन्तुष्टाः पार्थिवा-
स्तथा” नीतिः । [२सन्तोषस्युच्ये अधिकलालसावति ॥

असन्तोष पु० अभावे न० त० । सन्तोषाभावे तदप्रभावे । न० ब० ।
असन्दिग्ध लि० न० त० । सन्देहाविषये २सन्देहस्युच्ये च ।

“सत्याक्षरसन्दिग्धं सारवत् विश्वतोमुखम् । असतोभमन-
वद्यश्च स्रजं स्रजविदोविदुः” ।

असन्दिग्ध लि० सम्+दो-क्त इत्तुम् सन्दिग्धं न० त० ।
बन्धनस्युच्ये अनिरुद्धे “प्रतङ्गानसन्दिग्धो वि स्रज” ऋ०
४, ४, १, “असन्दिग्धः परैरनिरुद्धः” भा० ।

असन्दिग्ध लि० सन्दा बन्धनं सत्वर्थे इति न० त० । बन्धन-
स्युच्ये । “अद्वयं वर्हिस्तस्यावसन्दिग्धम्” ऋ० ८, १०२, १४
“असन्दिग्धमवबन्धनम्” भा० ।

असन्धि पु० अभावे न० त० । व्याकथोक्तसन्धिकार्याभावे
सन्धिः पूर्वोपरवर्त्त्योः सन्निकर्षविशेषात् वर्त्त्या-
न्यथाभावलोपः उभयोर्भेदनस्यानम् राज्ञासुपायभेदश्च
न० ब० । तच्छून्ये लि० ।

असन्नद्ध लि० न सम्यक् नद्धः स्वकार्ये लभः । दृष्टे गर्हिते
पण्डितस्युच्ये तस्य सम्यक्पटुत्वाभावेऽपि दर्पेण तथात्वे-
नाभिमानात्तथात्वम् ।

असन्निकर्ष पु० अभावे न० त० । सन्निकर्षाभावे विरोधे न०

त० । २दूरत्वे न० व० । ३सन्निकर्षशून्ये दूरस्थे लि० ।
 असन्निकष्ट लि० विरोधे न० त० । १दूरस्थे ।
 असन्निधि पु० अभावे न० त० । १नैक्याभावे विरोधे न०
 त० । २दूरत्वे । न० व० । ३दूरस्थे लि० ।
 असन्निहित लि० विरोधे न० त० । १दूरस्थे । २असस्यग-
 निवेशिते च ।
 असपत्न लि० विरोधे न० त० । १शत्रुभिन्ने मिते न० व० ।
 २शत्रुशून्ये लि० । “इमं देवा असपत्नम्” यजु० ८, ४,
 स्त्रियां शार० डीन् “असपत्नी सपत्नी जयन्त्यभिभूवो”
 ऋ० १०, १५८, ५ । यज्ञे उपाधीयमाने इष्टकाभेदे
 “पञ्चस्यामन्नेष्विन्विदसपत्नी” कात्या० १७, ११ ।
 “असपत्नी इष्टका” कर्क० ।
 असपिण्ड पुं स्त्री० न समानः पिण्डः देहारम्भकावयवभेदो यस्य ।
 सप्तमपुरुषाद्यनन्तगतयोः स्त्रीपुरुषयोः । “असपिण्डा
 च या सातरसगोत्रा च या पितुः” मनुः असपिण्डः स-
 पिण्डो वा नृहोतश्चोपनायितः” स्मृतिः । सपिण्डशब्द-
 निर्वचनेन च सापिण्ड्यं मितान्तराकृता “अनन्यपूर्विकां
 कान्तामसपिण्डां यवयसोमिति” या० स्मृतिय्याख्याने
 दर्शितम् । असपिण्डां समान एकः पिण्डोदेहो यस्याः सा
 सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता
 चैकशरीरावयवान्वयेन पित्रा सह एकपिण्डता । एव
 म्पितामहाहिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् ।
 एवं मातृशरीरावयवान्वयेन माता । तथा मातामहादिभि-
 रपि मातृद्वारेण । तथा मातृष्वमातृत्वादिभिरपि एक
 शरीरावयवान्वयात् । तथा पितृव्यपितृष्वपितृत्वादिभिरपि ।
 तथा पत्न्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भकतया । एवं
 आत्मभार्याणामपि परस्परमेकशरीरारम्भैः सह एक
 शरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्न यत्न सपिण्डशब्दः तत् तत्
 साक्षात् परस्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः ।
 अवश्यञ्चैकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं वर्त्तनीयम् ।
 “आत्मा हि जज्ञ आत्मन इत्यादि” श्रुतेः तथा “प्रजा-
 मनु प्रजायस” इति तथा “स एवायन्निरुद्धः पृथक् पृथक्
 प्रत्यक्षेणोपलभ्यत” इत्यापस्तम्बवचनाच्च । तथा गर्भोप-
 निषदि । “एतत्पाट्कौशिकं शरीरन्नीणि मातृतस्त्रीणि
 पितृतः अस्थिप्लायमज्जानः पितृतः । त्वष्टांश्च धिराणि
 मातृतः” इति । तत् तत्तावयवान्वयप्रतिपादनात् ।
 निर्व्याप्यपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्ये मातृसन्ताने मातृ-
 व्यादिषु च सापिण्ड्यं न स्यात् । ससुदायशक्तीकारेण

रूपपरिग्रहे अवयवशक्तिस्तत्र तत्तावगम्यमाना परित्यक्ता
 स्यात् । “असत्त्ववयवार्थेषु योऽन्यत्वार्ये प्रयुज्यते । तत्ता
 नन्यगतित्वेन ससुदायः प्रसिध्यति” । एवम्भारम्भकैशरीरा-
 वयवान्वयेन सापिण्ड्ये यथा नातिप्रसङ्गस्तथा वक्ष्यामः” ।
 “असपिण्ड्यामित्यत्रैकशरीरावयवान्वयद्वारेण साक्षात् पार-
 मर्थ्येण वा सापिण्ड्यसक्तान्त्र सर्वस्य सर्वतः यथाकथ-
 न्निदनादौ संसारे सम्भवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह” ।
 “पञ्चमात्मसप्तमादूर्द्धं मातृतः पितृतस्तथा” या० स्मृ० । “मातृ-
 तोमातृसन्ताने पञ्चमादूर्द्धम् । पितृतः पितुः सन्ताने सप्तमा-
 दूर्द्धं सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति शेषः । ततश्चायं सपिण्ड-
 शब्दोऽवयवशक्ता सर्वत्र प्रवर्त्तमानोऽपि निश्चिथ पञ्चजादि-
 शब्दव्यतिथय एव । तथा च पित्रादयः षट् सपिण्डाः
 पुत्रादयश्च षडात्मा च सप्तमः । सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तान-
 भेदः, तमादाय गणयेद्दयावत्सप्तम इति सर्वत्र योज-
 नीयम् । तथा च सातरमारभ्य तत्पितृपितामहादि-
 गणनायां पञ्चमपुरुषसन्तानवर्त्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युपचर्यते
 एवं पितरमारभ्य तत्पितृदिगणनायां सप्तमपुरुषस-
 न्तानवर्त्तिनी पितृतः सप्तमीति” मित्ता० । एवमेवाशेषेऽपि
 सापिण्ड्यम् पितृपत्नीयं चैवं अदत्तस्त्रीणां तु त्रिपौरुषं
 सापिण्ड्यम् दत्तानां तु सगोत्रत्वाभावाच्चाशौचमिति”
 भैदः दायग्रहणोपयोगिसापिण्ड्यं तु दातृत्वभोक्तृ-
 त्वान्यतरसम्बन्धेनैकपिण्डवत्त्वमिति दायभागानुसारिणः ।
 असम्य लि० सभायामसमर्हति यत् न० त० । सभायामनुपयुक्ते
 १स्त्रीवर्त्तनादौ, २खले च ।
 असम लि० नास्ति समोयस्य । १अतल्ये । “संप्रधायान्ब्रवीद्वाता
 न समौ नासमाविति” मनुः । समःशुक्लसंस्थान्वितः
 २तद्भिन्ने अशुक्ले विषमे (विजोड) एकत्रिपञ्चादि
 संस्थान्विते च यथा मेघादिषु द्वादशराशिषु मेघमिथुनसिंह
 तुलाधनुःकुम्भाः असमराशयः एवमन्यत्वापि । ३बुद्धभेदे पु० ।
 असमक्ष न० न समक्षम् । १अप्रत्यक्षे अनुमित्यादिज्ञाने अर्थ०
 अक्ष । २तद्विषये लि० ।
 असमग्र लि० न० त० । असम्पूर्णे असकले ।
 असमञ्जस न० समञ्जसं युक्तियुतं न० त० । १असङ्गते ।
 “यद्यपि का नोहानिः परस्य श्लाघां रासभश्चरति ।
 असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायते चेतः” उद्भटः ।
 असमञ्जस् पु० सम्+अन्ज-अद्युन् न० त० । सगरन्धपञ्चो-
 षुले अंशुमतः पितरि सूर्यवंश्ये क्षत्रियभेदे तत्कथा
 ‘अथोभ्यामिपतिः श्रीमान् पूर्वमासीद्वराधिपः । सगरो-

नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजाः । विदर्भराजदुहिता
 केशिनी नाम नामतः । ज्येष्ठा सगरपत्न्यासीद्भिषा सत्यवा-
 दिनी । अरिष्टनेभिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि । द्वितीया
 सगरस्यासीत् पत्नी परमधार्मिकी” इत्युपक्रम्य । “अथ
 कालेन महता पुत्रं ज्येष्ठा व्यजायत । असमञ्जा इति ख्यातं
 काकुत्स्थं सगरात्मजम्” रामा० आ० २० अ० । “असमञ्जा
 इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् । यं शैव्या जनयामास पौरा-
 णां स हि दारकान् । गलेषु क्रोयतो गृह्य नद्याञ्चि-
 क्षेप दुर्बलान् । ततः पौराः समाजम्भुर्भयशोकपरि-
 झुताः । सगरञ्चाभ्ययाचन् सर्वे प्राङ्मुखः स्थिताः ।
 त्वं नस्माता महाराज ! परचक्रादिभिर्भयात् । असमञ्जो-
 भयाद्गौरात्ततो नस्मात्समर्हसि । पौराणां वचनं श्रुत्वा
 घोरं नृपतिसत्तमः । सुहृत्तं विमना भूत्वा सचिवानिद-
 मब्रवीत् । असमञ्जाः पुरादद्य सुतो मे विप्रवास्तताम् ।
 यदि वो मत्प्राप्तं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् । एवमुक्त्वा
 नरेन्द्रेण सचिवास्ते मराधिप ! । यथोक्तं त्वरिताश्चक्रु र्यथा
 ज्ञापितवानृपः । एतस्ते सर्वेमाख्यातं यथा पुलो मह-
 ताना । पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः” भा० व० प०
 १०७ अ० । असच् । असमञ्जसोऽपि तस्मिन्नेव
 “असमञ्जस इत्युक्तः स केशिन्या नृपात्मजः । तस्य
 पुलोऽशुमान्नाम पितामहहिते रतः” । “असमञ्जस आत्मानं
 दर्शयन्नसमञ्जसम् । जातिस्मरः पुरा सङ्गाद्योगो योगाद्वि-
 चालितः” । आचरन् गर्हितं लोके ज्ञातीनां कर्म विप्रि-
 यम् । सरयां क्रीडतोवालान् प्रास्यद्वैजयन् जनान् ।
 एवंष्टतः परित्यक्तः पित्रा स्नेहमपोह्य वै । योगैश्वर्येण
 बालांस्तान् दर्शयित्वा ततो ययौ । अयोध्यावासिनः
 सर्वे बालकान् पुनरागतान् । दृष्ट्वा विस्मिन्ने
 राजन् ! राजा चाप्यन्वतयत” भाग० ६म० ८अ० ।

असमद ति० सह सदेन गर्वेण समदः कलहः स नास्ति यत् ।
 कलहरहिते विरोधश्च न्ये । “तथैभ्योऽसमदं करोति तदभि-
 तपति” “ताभ्यएवैतत्सह सतीभ्योऽसमदं करोति” इति च
 शत० ब्रा० “असमदमकलहं परस्परविरोधम्” भा० ।

असमन ति० असममत्तत्वं भिन्नवर्णत्वात् नयति नी-ड ।
 विभिन्नवर्णे “असमना अजिरासो रघुधृदः” ऋ०
 ११४०, ४, असमना भिन्नवर्णाः भा० ।

असमनेत्र पु० असमानि अशुम्भानि नेत्राण्यस्य । त्रिनेत्रे
 शिवे असमलोचनादयोप्यत्र ।

असमय पु० अपक्राण्ये न० त० । १ दुष्टकाले २ अयोग्यकाले च

“असमये मतिरुन्मिषति भुवम्” नैषधचरिते ४ सर्गः ।

असमर्थे ति० समर्थः शक्तः न० त० । १ अशक्ते २ दुर्बले च । समर्थः
 सङ्गतार्थः न० त० । असङ्गतार्थे, व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धे
 यत्न यस्यान्वययोग्यता तत्सहचारानपेक्षायुक्तेऽसमासे यथा
 अत्राद्भोजीत्यादौ असमर्थसमासः नञ्पदस्य आदेन
 सहान्वययोग्यत्वात् भोजनेन च सहचाराभावेऽपि तत्ता-
 न्वयस्य अपेक्षणीयत्वात्तथात्वम् ।

असमर्थसमास पु० कर्म० । येन सह यस्य अन्यसङ्घातिरे-
 केण अन्यान्वितेन पदेन समासे । यथा अत्राद्भोजीति
 असमर्थं पश्येत्त्यादि । [कन्दर्पे असमसायकादयोप्यत्र ।

असमवाण पु० असमा अशुम्भानि वाणा अस्य । पञ्चवाणे
 असमष्ट ति० सम+अन्-क्त न० त० । अव्याप्ते । “पिता-
 मतीनामसष्टकाव्यः” ऋ० ६, ७६, ४, “असमष्टकाव्यः अव्या-
 प्तकर्मोति” भा० ।

असमवायिकारण न० समवेति सम+अव-इण-णिनि
 न० त० कर्म० । न्यायमते समवायिकारणं द्रव्यं तद्विभक्तं
 द्रव्यवृत्ति यत् गुणादिकं कारणं तस्मिन्नर्थे । यथा कपा-
 लद्वयसंयोगरूपो गुणोपपत्त्य, द्रव्याश्रिता क्रिया संयोग-
 विभागादेः । “समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतु-
 त्वम्” । “यत् समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयन्तु समवायि जनकं
 तत्” । “तत्त्वासन्नं जनकं द्वितीयम्” “गुणकर्ममात्रवृत्ति
 ज्ञेयमथाप्यसमायिहेतुत्वम्” इति च भाषा० व्याख्यातञ्चैतत्
 उक्ता० । “तत् समवायिकारणे आसन्नं प्रत्यासन्नं कारणं
 द्वितीयसमवायिकारणमित्यर्थः अत्र यद्यपि त्वरीतन्तुसंयो-
 गानां पटासमवायिकारणत्वस्यात्, एवं वेगादीनामपि
 अभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं ज्ञानादीना-
 मिच्छाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् तथापि पटासमवायिकारण-
 लक्षणे त्वरीतन्तुसंयोगमिदं देयं, त्वरीतन्तुसंयोगस्तु त्वरी-
 पटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव, एवं वेगादिकं
 वेगस्यन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्यासमवायि-
 कारणलक्षणे तत्तदभिन्नत्वं न देयम्, आत्मविशेषगुणा-
 नान्तु कुत्वाप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्विभक्तत्वं
 सामान्यलक्षणे देयमेव । अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं
 द्विविधं कार्यकार्यप्रत्यासत्त्या कारणकार्यप्रत्यासत्त्या च
 आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकं, तत्र
 कार्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन्
 कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति
 कारणं घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन् कपाले

प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच क्वचित् समवायसम्बन्धेन, क्वचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितायेः । इत्यस्य कार्ये कार्यकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणज्ञानादिभिन्नसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्यवसन्नम् ।

कुल कुल किंकिसमवायिकारणं? वैशेषिकसूत्रे तदुक्तं ततश्च क्वचित् प्रदर्शयते ।

“आत्मसंयोगप्रयत्नान्धां हस्ते कर्मः । तथा हस्तसंयोगाच्च सुषले कर्मः । अभिघातजे सुषलादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः १ । तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ४ । अभिघातान्मुषलसंयोगादुक्ते कर्मः ५ । आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ६ । संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ७ । नोदनविशेषाभावाच्चोर्ध्वं न तिर्यग्गमनम् ८ । प्रयत्नविशेषाच्चोदनविशेषः ९ । नोदनविशेषादुदसनविशेषः १० । हस्तकर्मणा दारकर्म व्याख्यातम् ११ । तथा दग्धस्य विस्फोटने १२ । यत्नाभावे प्रमुपस्य चलनम् १३ । तृणं कर्म वायुसंयोगात् १४ । मणिगमनं सूत्र्यभिसर्पणमदृष्टकारणम् १५ । द्वापयुगपत्संयोगविशेषः कर्मान्यत्वे हेतुः १६ । नोदनादाद्यभिघोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च १७ । संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् १८ । वै० सू० “संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मनः संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इत्येव चेष्टा, प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियायाश्चेष्टात्वात् स्वासमवेतस्वातिरिक्तस्ववदन्यप्रयत्नजन्यक्रियाया वा । तथा हस्तसंयोगादुत्प्रेषणबद्धस्तसंयोगादित्यथेः अत्र च यत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन सुषलस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्, सुषलं समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे २ । उदूखलाभिघातसुषलस्यैवाकस्माद् यदुत्पत्तं जायते तत्र कारणमाह । तत्र यद्यपि सुषलेन उत्पत्तता हस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति तथाऽपि स संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखलाभिघात एव असमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः । यदि तदा प्रयत्नः स्यात् सुषलस्यैवाकस्मिकसुत्पत्तनं न भवेत् विधारकेण प्रयत्नेन सुषलस्य धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं सुषलस्य पुनरुत्पत्तनं वा भवेत् इति भावः ३ । सुषलेन सहोत्पत्ततो हस्तस्य कर्मणि कारणविशेषमभिधातुं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्तुमाह । सुषलेन सहोत्पत्ततो हस्तस्य कर्मणि

आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्वसूत्रस्य तथेत्यतिदिश्यते ४ । कुतर्त्सार्हं हस्ते तदोत्पत्तनमत आह । यथा सुषले उत्पत्तिरिति सुषलसुखस्य लोहसुत्पत्तिरिति तथा हस्तोऽपि तदोत्पत्तिरिति । अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते उपचारात्, उत्पत्ततो सुषलस्य पटुतरेण कर्मणा अभिघातसहकृतेन स्त्रान्धे सुषले संस्कारोजनितस्तत्कृतं संस्कारमपेक्ष्य हस्तसुषलसंयोगादसमवायिकारणादुक्तेऽप्युत्पत्तनं न तु तदुत्पत्तनं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकम्, अवश्ये हि हस्तो सुषलेन सहोत्पत्ततीति भावः ५ । ननु शरीरे शरीरावयवे वा यत्कर्मोत्पद्यते तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगः कारणं प्रकृते कथं न तथेत्यत आह । आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् अन्यथानुपपत्तिरेवोपचारबीजम् । तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत् कर्म तत् हस्तसुषलसंयोगात् चकाराच्च वेगमसुच्चयः, हस्तकर्मणि हस्तसंयोगस्तावदसमवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति स च क्वचित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः क्वचिद्देगवन्मुषलादिसंयोगो यथा वातूलस्य शरीरावयवकर्मेति भावः ६ ॥ प्रयत्नानधीनकर्मप्रकरणमारभते । संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रसुषलस्ययति तेन प्रतिबन्धकाभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अत्र संयोगफलिका क्रिया जायते, तत्र गुरुत्ववति फलादौ प्रतिबन्धक संयोगः, विहङ्गमादौ तु विधारकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । अभिघातानादिना विधादेरन्तरात्स्थापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्त्रादिव वा प्रतिबन्धकस्तेषामपि संयोगपदेन संप्रह. ७ ॥ ननु गुरुत्वाद् यदि पतनं तदा लोष्टादेरुत्पत्तिरस्य क्वचिद्दूर्ध्वं क्वचिच्च तिर्यग्गमनं कथम्भवेदित्यत आह । गुरुत्ववतोऽपि लोष्टकाण्डादेर्यद्दूर्ध्वं तिर्यक् च गमनं तन्नोदनविशेषात् तीव्रतराच्चोदनात् । तथाच फलपक्षिवाणादौ संयोगप्रयत्नसंस्काराभावे यत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्यक्, नवोर्ध्वं गमनमिति भावः ८ । ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह । तिर्यक् जङ्घं दूरम् आसन्नं वा क्षिपाभीतिरुच्छाकारणकः प्रयत्नविशेषः तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्ववतो द्रव्यस्य लोष्टादेर्यद्दूर्ध्वं तिर्यक् च गमनमुपपद्यते उदसनं दूरोत्प्रेषणम् ९, १० ॥ उदूखलाभिघातात् सुषलेन सह हस्ते यत्कर्म उत्पन्नं तत्तावत् प्रयत्नपूर्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुकमतस्तत्तुल्यतया बालकस्य श्रीङ्गाकरचर-

आदिचालनं यत्तत्तातिदिशति । बालकस्य यद्यपि कर-
चरणादिचालनं प्रयत्नपूर्वकमेव तथापि हिताहितप्राप्ति-
फलकं न भवति न पुण्यपापहेतुकमित्यतिदेशार्थः ११ ॥
इदानीं प्रयत्नपूर्वकैः कर्मणि यत् प्रणयपापहेतुकत्वं
तत् दारककर्म त्वत्तामतिदिशन्नाह । आततायिना
केनाप्यगारे दाहप्रमाने तत् दग्धस्य पुरुषस्य विस्फोटे
वर्जकते जाते सति तस्याततायिनो बधालुकूलेन प्रयत्नेन
हस्तादौ यत्कर्म जनितं तत् प्रणयहेतुकं न वा पापहेतुकं
यथाह । “नाततायिवधेदोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं
वाऽप्रकाशं वा मनुस्तन्मनु कृच्छति” । “अग्निदोगरदश्चैव
शस्त्रपाणिधनापहः । क्षेपदारापहारी च षड्ते आत-
तायिनः” १२ । इदानीं यत्नं विना यानि कर्माणि भवन्ति
तान्याह । प्रसुप्तस्येति चैतन्याभावदशासुपलक्षयति तेन
मूर्च्छितस्य जीवतोऽचैतन्येऽपि वायुक्रतं चलनं द्रष्टव्यं
मत् १३ ॥ शरीरकर्माणि व्याख्याय तदितराख्याह ।
तृणपदेन दृष्टगुल्मलतावतानादिकं सर्वसुपलक्षयति १४ ।
अदृष्टाधीनं कर्म परिगणयन्नाह । मणिपदेन कांक्षादिकसुप-
लक्षयति तेनाभिमन्त्रितं मणिकांक्षादि तत्काराभिमुखं यद्
गच्छति तत् गमने मर्यादां समवायिकारणम्, अदृष्ट-
वत्तत्कारात्मसंयोगोऽवसमवायिकारणम्, तत्कारस्य पापं
निमित्तकारणम् । हृद्यभिसर्पणमिति सूचीपदेन लौह-
मात्रं तृणञ्चोपलक्षयति तथा चायत्नान्ताभिमुखं यत्
व्यादेर्गमनं तृणकान्ताभिमुखं यत् तृणस्य गमनं तत् हृद्यादि
समवायिकारणम्, यस्य हितमहितं वा तेन तृणस्त्व्यादि-
गमनेन तददृष्टवदात्मसंयोगोऽवसमवायिकारणम्, तददृष्टमेव
निमित्तकारणम्, एवमन्यदप्युद्धम् । तद्वथा वक्त्रे हृद्व-
ज्जलनं वायोस्तिर्यग्गमनं सर्गादौ परमाणुकर्मादि १५ ।
ननु शरविहङ्गमाणातचक्रादीनामुपरमपर्यन्तमेकमेव कर्म
नाना वेति संशये निश्चयहेतुमाह । इषाविति षष्ठ्यर्थे
सप्तमी, इदमत्वाकृतं वेगेन गच्छतां शरादीनां कुष्ठादि-
संयोगानन्तरं शरादौ सत्वे गत्युपरमो दृश्यते आत्माश्रय-
ताश्रयावन्न तन्नाशकः आश्रयस्य विद्यमानत्वात् विरोधि
गुणान्तरञ्च नोपलभ्यते तेन स्वजन्यः संयोग एव कर्म-
नाशक इत्युच्यते स च संयोगस्तुल्ये जातः पञ्चमक्षणे
कर्म नाशयति । तथा हि कर्मोत्पत्तिरथ विभागः अथ
पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगः कर्मनाशः तेना-
मुपलब्धसंयोगविशेषाः कर्मनानात्वज्ञापका इत्यर्थः सं-
योगविशेषा इति संयोगे विशेषः स्वजन्यत्वमेव अन्यथा

संयोगमात्रस्य कर्मनाशकत्वे कर्म कचिदपि न तिष्ठेत् १६ ।
नोदननिष्पाद्यकर्मप्रकरणानन्तरं संस्कारनिष्पाद्यकर्मप्रकर-
णमारभते । पुरुषप्रयत्नेनाक्षय्यापतञ्जिकया तुल्यस्योराद्यं
कर्म जायते तत् नोदनमसमवायिकारणम्, रूपः समवा-
यिकारणम्, प्रयत्नगुणत्वे निमित्तकारणे, तेन चाद्येन
कर्मेणा समनाधिकरणो वेगाख्यः संस्कारो जन्यते न
च वेगेन, गच्छतीति प्रत्यक्षसिद्ध एव तेन संस्कारेण तत्तौ
कर्म जायते तत्तासमवायिकारणं संस्कारः, समवायि-
कारणमिदं, निमित्तकारणं तु तीव्रो नोदनविशेषः, एवञ्च
यावद्विषुपतनमनुवर्त्तमानेन संस्कारेण उत्तरोत्तरः कर्म-
सन्तानो जायते स्वजन्योत्तरसंयोगेन कर्मणि नष्टे संस्का-
रेण कर्मान्तरजननात् एक एव संस्कारः कर्मसन्तानजनकः
न तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानोऽप्यभ्युपगन्तुर्वाचितो
गौरवादिति दर्शयितुमाह तथोत्तरसुत्तरञ्चेति तत्कर्मकारि-
ताञ्च संस्कारादित्येकवचनञ्च, न्यायनये तु कर्मसन्तानवत्
संस्कारसन्तानस्वीकारे गौरवम्, यत्तु युगपत्प्रक्षिप्तशर-
योरेकस्य तीव्रो वेगोऽपरस्य तु मन्दस्त्व नोदनतीव्रत्व-
मन्दत्वे निमित्तम् १७ । ननु संस्कार एक इव चेत् कर्मसन्ता-
जनकस्तदा कदाचिदपि शरपातो न स्यात् कर्मजनकस्य
संस्कारस्य सत्त्वादित्यत आह । गुरुत्वन्तावत् पतनकारण-
मनुवर्त्तमानमेव तच्च गुरुत्वं संस्कारेण प्रतिरुद्धं पतनं
नाजीजनत् अथ प्रतिबन्धकाभावे तदेव गुरुत्वं पतनं
करोतीत्यर्थः १८ । उपस्कार ।

‘नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च ग्रथिव्यां कर्म १ । तद्-
विशेषेणादृष्टकारितम् २ । अपां संयोगाभावे गुरुत्वात्
पतनम् ३ । द्रवत्वात् स्थन्दम् ४ । नाड्यो वायुसंयोगादारो-
हणम् ५ । नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ६ । दृष्टाभिस-
र्पणमित्यदृष्टकारितम् ७ । अपां संघातो विख्यनञ्च तेजः-
संयोगात् ८ । तत् विस्फुञ्जथुर्लङ्गम् ९ । वैदिकञ्च १० । अपां
संयोगाद्विभागाच्च स्तनयित्तुः ११ । ग्रथिवीकर्मणा तेजःकर्म
वायुकर्म च व्याख्यातम् १२ । अग्नेर्हृज्ज्वलनं वायोस्तिर्यक्
यवनमणूनां मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् १३ । हस्तकर्मणा
मनसः कर्म व्याख्यातम् १४ । आत्मेन्द्रिमनोऽर्थसन्निकर्षात्
सुखदुःखे १५ । तदनारम्भ आत्मस्य मनसि शरीरस्य दुःखा-
भावः स योगः १६ । अपसर्पणसुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः
कार्यान्तरसंयोगास्त्वेवदृष्टकारितानि १७ । वै १८ नोदनादि
निष्पाद्य कर्मपरीक्षाप्रकरणम् तत्ताह । नोदनं संयोगविशेषः
येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतु

न भवति यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं न भवति वा ।
 यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यज्जनितं कर्म
 संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषो-
 ऽभिघातः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्काख्यायां
 पृथिव्याञ्चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते
 तत्र पङ्कः समवायिकारणम्, नोदनाभिघातौ यथायथ-
 मसमवायिकारणम्, गुरुत्वगप्रयत्ना यथासम्भवं निमित्त-
 कारणम् । संयुक्तसंयोगादिति नोदनादभिघाताद्वा पङ्के
 कर्म तत्पङ्कस्थिते घटादावपि तत्समकालमेव कर्मदर्शनात् ।
 ननु भूकम्पादौ नोदनाभिघातावन्तरेण जायमाने किमस-
 मवायिकारणमत आह । तदिति पृथिवीकर्म परावृत्तिरिति
 पृथिव्यामेव कर्म यदि विशेषेण आशयेन भवति तदाऽऽवृ-
 त्तकारितम्, तेन भूकम्पेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्ट-
 तदात्मसंयोगस्तत्समवायिकारणम्, भूः समवायिकारणम्,
 अदृष्टं निमित्तकारणम्, यद्वा तदा नोदनाभिघातौ
 परावृत्तिरिति विशेषो व्यतिरेकः तथा च नोदनाभिघात-
 व्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां कर्म तददृष्टकारितमित्यर्थः २ ।
 इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्राह ।
 अपां यत् पतनं वर्षणरूपं तद्गुरुत्वासमवायिकारणकम्,
 तत्संयोगस्य भेदसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयो-
 गाभावस्तद्विमित्तकारणमित्यर्थः ३ । तेषामेव दृष्टिविन्दू-
 नामन्योन्यसंयोगजनकं कर्म कथमत आह । क्षितौ
 पतितानामपां विन्दूनां परस्परं संयोगेन महज्जला-
 वयवि क्षौत्रोत्पत्तिरयज्जायते तस्य यत् स्थन्दं दूरसं-
 रणं तत् द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वाच्चिमित्त-
 कारणादप्यु समवायिकारणेषु ४ । ननु यदि भूमिदानाम-
 याम् ऊर्ध्वं गमनं भवति तदा गुरुत्वात् पतनवर्षणं
 सम्भाव्यते तदेव तु कृत इत्यत आह । कारयन्तीतिशेषः
 यदपामूर्ध्वमारोहणं तत् नाद्याः सूर्यरश्मयो वायु-
 संयोगात् कारयन्ति योश्चै वाय्वभिहताः सूर्यरश्मय-
 एव आरोहयन्त्यप इत्यर्थः । क्वचित् पाठो नाद्यावायु-
 संयोगादिति स च नाद्यो नाडीसम्बन्धी यो वायुसंयोग-
 इत्युपपादनीयः ५ । ननु सूर्यरश्मीनां कथमयं महिमा
 यत् भूमिवा अप ऊर्ध्वं नयन्तीत्यत आह । नोदनेन
 बलवद्वायुनोदनेन आपोऽङ्गनादास्तन्दनात् वायुसंयुक्ता-
 रश्मयस्तत्संयुक्ता अप ऊर्ध्वं धावन्ति यथा स्थालीस्था
 अपः कथ्यमानाः वायुमुन्नयन्ति रश्मय ऊर्ध्वं नयन्ति,
 अकार इवार्थस्तत्र च उपमानं स्थालीस्था एवापो

दृष्टव्याः ६ । ननु मूले सिक्तानामपां दृष्टाभ्यन्तरेणोर्ध्वं गमनम्
 अभितः, तत्र नोदनाभिघातौ न वादित्यरश्मयः प्रभवन्ति
 तत्कथं तदित्यत्राह । अभितः सर्पश्चमसि सर्पश्च तदभि-
 सर्पश्च मूले निषिक्तानामपां दृष्टे तददृष्टकारितं पत्रकाण्ड-
 फलपुआदिदृष्टिकृतं सुखं दुःखं वा येषामात्मनाम्, अदृष्ट-
 वत्तदात्मसंयोगादसमवायिकारणात् अदृष्टाच्चिमित्तादप्यु
 समवायिकारणेषु तत् कर्म भवति । येन कर्मणा आप
 ऊर्ध्वं गत्वा दृष्टं वर्द्धयन्तीत्यर्थः ७ । नन्वपां सांसिद्धिकद्रवत्वं
 लक्ष्यसुक्तं तादृशानामेवापामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च गमनमुप-
 पादितं हिमकरकादेनाच्च यैत्यादभूमिविवादसिद्धम्,
 तत्कथं तेषां संघातः काठिन्यम्, कथञ्च विलयनमित्यत
 आह । दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाद्याः परमाणवो
 द्रष्टुण्यकारभसाणा द्रष्टुण्येषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्रवत्व-
 म्धैरवयवैर्द्रष्टुण्यकादिप्रक्रमेण द्रवत्वमन्या हिमकरकादय-
 आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यमुपलभ्यते । नन्वेवं हिमकर-
 कादीनामाप्येवं किं प्रमाणमत उक्तं विलयनञ्च तेज-
 संयोगादिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारभकप-
 रमाणूनां क्रिया क्रियातो विभागस्तत आरम्भकसंयोग-
 नाशपरम्परया हिमकरकादिमहावयविनाशस्तत्र द्रवत्वप्रति-
 बन्धकतेजःसंयोगविगमात् त एव परमाणवः द्रष्टुण्येषु
 द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्ववतां हिमकरकादीनां विलयनं
 तत्र च बलवत्तेजोऽनुप्रवेशो निमित्तमुत् । ननु बलद्वित्येतेजो-
 ऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत किं प्रमाणमित्यत आह । तत्र दिव्यासु
 अप्यु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फुर्ज्युर्लङ्घं वज्जनि-
 र्धौ एव लिङ्गमित्यर्थः आत्यन्तिकविद्युत्प्रकाशसावयवत्वञ्च
 एव तदनुपपदञ्च स्फुर्ज्युः सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुमीयते
 यस्मान्मेधात् करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यन्तेजोविद्युद्रूप-
 मनुप्रविष्टं तदुपपन्नेन करकारभिकाणामपां द्रवत्वप्रति-
 बन्ध इति ८ । अत्रैव प्रमाणान्तरमाह । अपां मध्ये तेजोऽ-
 नुप्रवेश आगमसिद्ध एवेत्यर्थः । तथा हि “आपस्ता अग्निं
 गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्षम्” इत्यादि १० ।
 ननु विस्फुर्ज्युः कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ शब्दयोनी-
 तौ च नाहुभूयेते इत्यत आह । विस्फुर्ज्युर्निरतिशेषः अग्निः
 स्तनयितुनोः संयोगविभागौ निमित्तकारणौभूय स्तनयितुनो-
 रेवाकाशेन संयोगादसमवायिकारणादाकाशे समवायिकारणे,
 शब्दं गर्जितं जनयतः । क्वचित् वायुबलाहकसंयोग-
 विभागौ निमित्तकारणे बलाहकवियत्संयोगविभागवस-
 मवायिकारणे, कर्मकारणाधिकारेऽपि प्रासङ्गिकमिदं कृतम्,

यद्वा मेधाकाशसंयोगे विभागे वा शब्दासमवायिकारणे कारणम् अपामेव नोदनाभिवातजनितं कर्मेति सूचितं कर्मण एवाधिकारप्राप्तत्वात् ॥ भूकर्म प्रत्यष्टवदात्मसंयोगः कारणसुक्तं तत्रैवाकस्मिन्दिग्दाहहेतोस्तेजसः आकाशिक-वृक्षादिबोभहेतोश्च प्रभञ्जनस्य कर्म यत् संजायते तत्वा-प्यष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, वायुतेजसो समवा-यिकारणम्, अष्ट' निमित्तकारणमित्यर्थः, कर्मशब्दस्य इष्टादिनिमित्तोत्पत्तिकर्मसूचनार्था ॥ २ ॥ अष्टवदात्मसंयो-गासमवायिकारणकं कर्मान्तरमाह । आद्यमिति सर्गा-द्यकालीनमित्यर्थः, तदा नोदनाभिवातादीनामभावात् अष्टवदात्मसंयोग एव तत्वासमवायिकारणम् आद्यमूर्ध्व-ज्वलनम् आद्य' तिर्यक्पवनमिति, इतरेषां ज्वलनपवन-कर्माणां वेगासमवायिकारणकत्वमेव मनुसूचितं दृष्टे कारणे सत्यष्टकल्पनानवकाशात् ॥ ३ ॥ अनाद्य' कर्माधिकृत्याह । सुषलोत्पत्तेरप्यादौ यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिका-रणकं हस्तकर्म तथाऽभिमतविषयमाहिणीन्द्रिये सज्जि-कर्षाद्यै यत्ननसः कर्म तदपि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि-कारणकमेव । यद्यपीन्द्रियं मनो न साक्षात्प्रयत्नविषयस्त-द्यापि मनोवहनाडीगोचरेण प्रयत्नेन मनसि कर्मोत्पत्ति-र्दृष्टव्या, नाद्यास्तु त्वगिन्द्रियमाहृत्यमङ्गीकर्त्तव्यम् अन्यथा प्राणवहनाडीगोचरेण प्रयत्नेनाशितपीताद्यभ्यवहरणमपि न सम्भवेत् ॥ ४ ॥ ननु मनसि कर्म उल्लेख्य इत्यत्रैव न प्रमाण-मत आह । सुखदुःखे इत्युपलक्षणं ज्ञानप्रयत्नाद्यपि द्रष्टव्यं मनसोवैभवं पूर्वमेव निराकृतम्, अणुत्वञ्च साधि-तम्, युवपज्ज्ञानानुत्पत्तिश्च मनसो लिङ्गमित्युक्तं तेन तत्तदिन्द्रियप्रदेशेन मनःसंयोगमन्तरेण सुखदुःखे न स्यातामेव यदि मनसि कर्म न भवेत् न भवेच्च पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेत्याद्याकारोऽनुभव इत्यर्थः । यद्यपि मनःसज्जिकर्षाधीनः सर्वोऽप्यात्मविशेषगुणस्तथापि सुख-दुःखे तीव्रसंवेगितयाऽतिस्फुटत्वाद्भक्तेः ॥ ५ ॥ नन्वेवं यदि चपलं मनस्तदा चित्तिनिरोधाभावादयोगं विना नात्मसाक्षात्कारो न वा तमन्तरेण मोक्ष इति शास्त्रारम्भवैफल्यमतआह विषयेष्वलम्बयवत उदासीनस्य बहिरिन्द्रियेभ्योव्यावृत्तं मनो यदात्मस्थमात्ममात्रनिष्ठं भवति तदा तत्कर्मानुगुण-प्रयत्नाभावात् कर्ममनसि नोत्पद्यते स्थिरतरं मनो भवति स एव योगः चित्तिनिरोधलक्षणत्वाद् योगस्य, तदनारम्भ इति मनसः कर्मानारम्भ इत्यर्थः । यद्वा तत्पदेन सुखदुःखे एवाभिधीयते प्रक्रान्तत्वात्, दुःखाभाव इति दुःखाभाव-

साधनत्वाद्योग एव दुःखस्याभावः "अत्र वै प्राणः" इति वत्, यद्वा दुःखस्याभावो यत्नेति बद्धव्रीहिः, शरीरस्येति शरीरावच्छिन्नस्यात्मनः, स योग इति प्रसिद्धि-सिद्धतया तत्पदम्, अयं स योगः । यदात्मपदेनात्र प्राण उच्यते उपचारात् प्राणानुमेयत्वादात्मनः तथा च प्राण-वहनाद्यां कर्मणा प्राणकर्मापि जायते यद्वा जीवनयोनि-यत्नवदात्मप्राणसंयोगासमवायिकारणकं प्राणकर्म, जीवन-योनिश्च यत्नोऽतीन्द्रियः प्राणसञ्चारानुमेयः कथमन्यथा सुषुप्त्यवस्थायामपि श्वासप्रश्वासगतागतमिति भावः ॥ ६ ॥ ननु प्राणस्य मनसश्च कर्म यदि प्रयत्ननिमित्तकं तदा प्राणमनसो यदा मरणावस्थायामपसर्पतः देहाद्बहिर्भवतः देहान्तरो-त्पत्तौ तत्र पुनरुपसर्पतः प्रविशतः तत्र प्रयत्नाभावात्तद-भयमनुपपन्नम्, अशितपीतं भक्षपाणीयादि तस्यापि शरीरा-वयवोपचयहेतु र्यः संयोगस्तज्जनकं यत् कर्म यच्च गर्भवास-दशायां संयोगविभागजनकं कर्म तेषां कथमुत्पत्तिरत आह । अत्र "नपुंसकमपुंसकेनैकवज्ज्ञान्यतरस्यामिति" पा० नपुंसकनिर्देशः, संयोगपदञ्च तत्कारणे कर्मणि लाक्ष-णिकम्, अपसर्पणं देहारम्भकर्मक्षये देहादेव प्राणमनसो-रुत्क्रमणम्, उपसर्पणञ्च देहान्तरोत्पत्तौ तत्र प्राणमनसोः प्रवेशनम्, अशितपीतादिसंयोगहेतुश्च कर्म, कार्यान्तरं गर्भशरीरं तत्संयोगहेतुश्च यत् कर्म तत् सर्वस्यष्टवदात्म-संयोगासमवायिकारणकम्, इतिकारेण भातमलकर्मणामध्य-ष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वं सूचयति ॥ ७ ॥ उप० ।

असमवायिन् त्रि० न समवैति सप्त+अव+इन-इणि न० त० स्त्रियां ङीप् । असंबन्धे अभिलिखिते न्यायेक्ते २ समवाय-सम्बन्धमूल्ये जात्यादौ असमवायिकारणे च "कारणत्व-समवायिनो गुणाः" वै० सू० "ननु यद्यमूर्त्तत्वात् गुणाः कर्मसमवायिकारणं न भवन्ति तदा गुणैर्गुणाः कर्माणि च कथमुत्पद्यन्ते न हि समवायिकारणातिरिक्तत्वरूपेणापि कारणता संभवतीत्यत आह गुणा असमवायिकारणं न तु समवायिकारणमपि येन कर्माधाराः स्युः । सा चासमवायिकारणता क्वचित् कार्यैर्कार्यसमवायात् यथाऽऽ-त्मनःसंयोगस्यात्मविशेषगुणेषु संयोगविभागशब्दानां शब्दे, क्वचित् कारणैर्कार्यसमवायात् यथा कपालादिरूपादीनां घटादिरूपादिषु" उपस्कारः ।

असमलुप्तं न० न समानि भिन्नलक्षणकत्वात् न तुल्यानि पदानि यत्र कर्म० । अन्तःशास्त्रोक्तेः विषमवृत्ते तानि च "सुखमादोऽष्टभिर्वर्णैः परेऽऽस्मान्मकरालयैः क्रमाद्गुहाः"

इत्यादीनि दृष्टं उक्तानि चेयानि। ३०। २ अनुपमचरिते लि०
 असमस्त लि० सम+अस-स्त न०त०। १ असंक्षिप्ते २ व्यस्ते “एते
 व्यस्ताः समस्ता वेति” विश्वामित्रवचनव्याख्याने “व्यस्ताः
 असमस्ताः” प्रा०त० २४०। ३ असमये व्याकरणोक्त-
 समासशून्ये विभक्त्यादिकार्ययुक्ते ४ विग्रहवाक्ये न०।
 असमाति लि० समं सास्यमतति अत-इन् न०त०। अतल्ले
 अनुपमे “एवाहि जातो असमात्योजाः” ऋ० ६, २६, ६।
 असमान लि० न०ब०। अतल्ले। “समानं लघु चाथौच”
 पूर्वेष्वैव विमुध्यति। असमानं द्वितीयेन” यमः।
 असमानयानकर्मणं पु० न समानं तुल्यकारिणं यानकर्म-
 यत्। सन्निभेदे। त्वमये वाहि ततोऽहं यास्यामीति
 समयं कृत्वा यत् पूर्वोत्तरं जिगीषुभ्यां गम्यते तादृशे
 यानकर्मरूपे सन्धौ। [२ समाप्तिशून्ये लि०।
 असमापन न० अभावे न०त०। १ संपूर्णभावे न०ब०।
 असमाप्त लि० न समाप्तः। १ असम्पूर्ण “असमाप्ते व्रते चैव नैव
 कुर्यात् व्रतान्तरम्” स्मृतिः। संकल्पपूर्वकं गृहीतव्रतस्यास-
 मापने व्रतान्तरस्यात्कारकव्यताऽतोक्ता। आरब्धकर्मणः
 संपूर्णता समाप्तिः। २ तच्छून्ये च “असमाप्ते परि-
 कर्षेण स्मृतः” कुमा०। ३ सम्यगप्राप्ते च।
 असमाप्ति स्त्री अभावे न०त०। १ समाप्तिभावे न०ब०।
 २ समाप्तिशून्ये लि०। ३ सम्यगप्राप्तौ स्त्री ४ तच्छून्ये लि०
 असमावृत्त पु० न०त०। समावृत्तः चोर्णवृत्तचर्यतया गुरु-
 णानुमतः गुरुकुलादावृत्तः गृहस्थकर्म करणाय कृत
 समावृत्तसंस्कारः न०त०। तद्विधे वृत्तचारिणि
 स्वार्थे कन् असमावृत्तकोऽप्युक्तार्थे। “मासिकान् द्रव्यो-
 ऽन्नोवादसमावृत्त (वर्त्त) को द्विजः” मनुः। असमावृत्त-
 कोऽप्यत्र।
 असमाहार पु० समाहारो सेलनं संघातः सम्यगाहरणञ्च
 अभावे न०त०। १ तदभावे न०ब०। २ तच्छून्ये लि०।
 असमाहित लि० न०त०। १ समाधिशून्ये चित्तैका
 यताशून्ये २ असन्निवेशिते च।
 असमीक्ष्यकारिन् लि० समीक्ष्य विविच्य न करोतीति
 क+णिनि। १ विवेचनामजलैव कर्मकारके, २ मूर्खे च।
 असमृद्धि स्त्री ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः अभावे न०त०।
 १ ऋद्धाधिक्यभावे “नात्मानमवमन्येत पूर्वोभिरसमृद्धिभिः”
 मनुः। न०ब०। २ समृद्धिशून्ये लि०।
 असम्पत्ति स्त्री अनुकूपात्मलाभः सम्पत्तिः लक्ष्मीश्च अभावे
 न०त०। १ सम्पत्त्यभावे न०ब०। २ तच्छून्ये लि०।

असम्पन्न लि०। सम्पन्नः सम्पद्युक्तः अनुकूपात्मस्वरूपप्राप्तश्च
 न०त०। तद्विधे। [२ संबन्धशून्ये लि०।
 असम्पर्क पु० अभावे न०त०। १ संबन्धभावे न०ब०।
 असम्पूर्ण लि० यावत्पर्यन्तावसरणे समाप्तिस्त्वान् सम्पूर्णः न०
 त०। तादृशपूर्णशून्ये। यथा असम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम्
 “क्रूरग्रहः सकोटश्चन्द्रमसंपूर्णं मण्डलं भिदानीम्” सुहारा०
 असम्पृक्त लि० न०। १ असंबद्धे २ असंयुक्ते।
 असम्प्रज्ञात लि० न सम्यक् ज्ञातः चेयादिभेदो यत्। पातञ्ज-
 लोक्ते ज्ञेयज्ञानज्ञातभेदशून्ये निर्विकल्पके १ समाधौ।
 समाधिस्तावत् द्विविधः सम्प्रज्ञातः असम्प्रज्ञातश्च तत्वाद्यः
 सविकल्पकः पाह्यग्रहणमहीतप्रतिभासत्वात् तत्-
 प्रतिभासशून्यो निर्विकल्पकः सर्वविकल्पशून्यत्वादसम्प्रज्ञातो
 द्वितीयः यथाह पात० सूत्रादौ “चोष्टत्तेरभिजातस्य मये-
 र्महीतग्रहणपाह्येऽपु तत्स्यतदङ्गनता समापत्तिः” यथाऽ-
 भिजातस्यातिस्त्वच्छस्य मयेः स्फटिकादेः कुसुमाद्युपरक्तस्य
 स्वरूपाभिभवेन रक्ताद्याकारता भवति तथा अभ्यासवैरा-
 ग्याभ्यां क्षीणवृत्तेरभिभूतरजस्तमोष्टितिकस्य चित्तस्य स्थूल-
 सूक्ष्मभूतात्मकपाह्यैः ग्रहणैरिन्द्रियादिदृष्टिभिः ग्रहीता च
 वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात् तदाकारतापत्तिः समा-
 धिर्भवति सेयं सम्प्रज्ञाताख्या समापत्तिः। तद्विज्ञा च
 असम्प्रज्ञाता समापत्तिः। संप्रज्ञातभेदादिकं च तच्छब्दे
 वक्ष्यते। अस्या एव च निर्वीज इति संज्ञान्तरम् “तस्यापि-
 निरोधात् निर्वीजः समाधिः” पात० सू० सत्यपुरुषा-
 न्यत्वख्यात्यनन्तरं परवैराग्यसंस्कारप्रचयेन तस्य सम्प्रज्ञात-
 समाधिसंस्कारस्य तत्प्रज्ञायाश्च निरोधे सति सर्वस्य
 सम्प्रज्ञातजन्यसंस्कारप्रवाहस्य निरोधात् समाप्ताधिकार-
 त्वेन चित्तस्य कृतकत्वता स्यात् निमित्तापाये नैमित्तिकापाय
 इति न्यायेन निर्वीजः समाधिर्जायते स च “आगमेनानु-
 मानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां लभते
 योगसुत्तमम्” श्रुत्युक्तः आगमेन अवश्येन अनुमानेन मननेन
 ध्यानाभ्यासे योरसः परमवैराग्यं तेन प्रज्ञाप्रसादेन
 प्रज्ञां पुरुषाक्षात्कारं संपादयन् योगं निर्वीजसमाधिं
 लभते इति तदर्थः कालक्रमेण निर्वीजसमाधिसंस्कार
 प्रलये सति संप्रज्ञातौ चित्तं लीयते हेतुभावात्, कृत्यशेष-
 लक्षणाधिकारोहि चित्तस्य स्थितिहेतुः न हि कृतभोग-
 विवेकख्यातिकस्य चित्तस्य कृत्यशेषोऽस्ति येन तदधि-
 क्रियेत। प्रज्ञातौ चित्तस्य प्रलये च पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठः
 केशलो सुक्तो भवतीति” दृष्टि०। २ सम्यगज्ञाते च।

असम्प्रति अव्य० तिङ्ङुप्र० समा० । १ अयोग्ये काले अनुपस्थितकाले च । “यज्ञैव सम्प्रति दक्षोयज्ञैवा-
सम्प्रति” शत० ब्रा० ।

असम्बद्ध न० सम्बद्धं परस्परमन्वितं न भवति सम्+बन्ध-क्त
न० त० । अर्थानवोधकेऽनन्वितार्थके ऽवाक्ये । “असंबद्ध-
प्रलापश्च वाङ्मयं स्वाज्ञतुर्विधम्” मनुः यथा “यावज्जीव-
महं मौनीत्यादि” वाक्यम् । २ सम्बन्धशून्ये असङ्गते च लि० ।
असम्बद्धप्रलाप पु० कर्म० । १ असङ्गते २ अप्रस्तुतस्य
वा कथने, ३ निष्प्रयोजने कथने च ।

असम्बन्ध पु० अभावे न० त० । १ सम्बन्धाभावे “व्याप्तिः साध्य
वदन्यस्त्रिसम्बन्धोदाहृतः” भाषा० । २ परस्परमन्वयाभावे
च “गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्”
जै० सू० न० ब० । ३ सम्बन्धशून्ये लि० । “असंबन्धकृतञ्चैव
व्यवहारो न मिध्यति” या० सू० ति० ।

असंबाध लि० नास्ति सम्बाधा अन्योन्यं पीडा प्रतिबन्धो वा
यत् । १ परस्परसंघर्षरूपपीडारहिते विरले, २ बाधारहिते
च । “असंबाधा देवनदी स्वर्गसम्पदादिनी शुभा” भा० आ०
प० । न सस्यग् बाधा अभावे न० त० । ३ सस्यग् बाधाभावे
४ चतुर्दशाक्षरपादके षट्भेदे च स्त्री मृतौ नृसौ गावक्ष-
महविरतिरसंबाधा” षट्० रं० ।

असम्भव पु० अभावे न० त० । १ सम्भवाभावे “अन्यदेवाहुः
सम्भवादन्त्यदाहुरसम्भवात्” य० ४०८० “निष्क्रियस्य
तदसम्भवात्” सां० सू० न्यायोक्ते लक्ष्यमात्रेऽलक्ष्याननुसरणे ।
असम्भववारणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यज्ञ भव-
तोतिव्याप्तिरलक्षणे प्रतियोगितानच्छेदकं साध्यतामवच्छेदक-
मिति कैचिदुक्तम् । सम्भवः समावेशः ३ तदभावे । सम्भवश्च
प्रमाणान्तरमिति अष्टप्रमाणवादिनः पौराणिकाः । सांख्या
दिभिस्तु अनुमाने एव तस्य गतार्थत्वमुक्तम् यथाह
सां० कौ० । “सम्भवस्तु यथा खार्यां द्रोणादिकप्रस्थाद्यावगमः
स चानुमानमेव खारीत्वं हि द्रोणाद्याविनाभूतं प्रतीतं
सत् द्रोणादिसत्त्वमवगमयति” । व्याख्यातञ्चैतदस्माभिः ।
“खारीत्वं खारीपरिमाणं सहाहापरिमाणेऽवान्तरपरि-
माणसमावेशोऽनुभवसिद्धः तथा च खारीपरिमाणं द्रोणा-
दिपरिमाणव्यापकमिति खारीत्वस्य द्रोणादिपरिमाणान्
विनाभूततया अनुमानेनैव खारीपरिमाणे द्रोणादिपरि-
माणसिद्धिः” ।

असम्भवत् लि० सम्+भू-शट् न० त० स्त्रियां ङीप् ।
असम्भावे वस्तुनि “असम्भवदुधनरसा शतालीपरिषेविता ।

करं न सृष्टे राजन् । भूमिर्नवधूरिव” उद्भटः ।

असम्भव्य लि० सम्+भू-कर्त्तरि नि० यत् । सम्भवाविषये वस्तुनि
“असम्भव्यं न वक्तव्यमिति” नीतिः । सम्+भू-णिच्-कर्त्तरि
यत् असम्भाव्यमप्यत्र लि० । “असम्भाव्यं पराभवन्” अथ०
५, १८, १२, “तिर्यग्योनावसम्भाव्यमावश्यकमवस्थितः”
भा० आदि० प० ।

असम्भावना स्त्री अभावे न० त० । सम्भावनाभावे । सम्भा-
वना च शक्यत्कर्षमाविष्कारुमनुक्तिः निश्चयप्रायश्चौक्त-
त्यापन्नसंशयश्च ।

असम्भावनीय लि० न० त० । सम्भावनानर्हे वस्तुनि ।

असम्भूति स्त्री सम्+भू-क्तिन् अभावे न० त० । १ सम्भवाभावे
सम्भूतिः कार्योत्पत्तिः सा नास्ति यस्याः । अव्याकृताख्ये
प्रकृतिरूपे कारणे “अन्यं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपा-
सते” यजु० ४, ८, “असम्भूतिः प्रकृतिः कारणम्” वेददी० ।

असम्भृत लि० न० त० । १ अयत्नसिद्धे “असम्भृतं मण्डनमङ्ग-
यष्टेः” कुमा० । २ असस्यकुपष्टे च ।

असम्भेद पु० सम्भेदोन्मेलनं संसर्गः अन्योन्यरूपताप्राप्तिः
भेदश्च अभावे न० त० । तदभावे न० ब० । २ तच्छून्ये लि० ।

असम्भ्रम पु० सम्भ्रमः औत्सुक्यहेतुककार्यत्वेन सस्यग्
भ्रान्तिः भयहेतुकचित्तक्षोभश्च अभावे न० त० ।
१ सम्भ्रमाभावे “शशंस तस्यसत्वानां सैन्यबोधेऽप्यसम्भ्रमम्”
रघुः । न० ब० । २ सम्भ्रमशून्ये ।

असम्भ्रत लि० न० त० । सम्भ्रतभिन्ने अननुमते “असम्भ्रतः
कस्तव सक्तिमार्गम्” कुमा० । [२ तच्छून्ये लि० ।

असम्भ्रति स्त्री अभावे न० त० । १ सम्भ्रत्यभावे । न० ब०
असम्भ्रति लि० न० त० । अपरिमिते “तस्मादिमा अतिरिक्ता
असम्भ्रिता ओषधयः प्रजायन्ते” शत० ब्रा० ।

असम्भ्रुध लि० सम्+सृह-क्त न० त० । १ अकृतसन्देहे २ पाण्डि-
त्याभिमानरहिते च ।

असम्भ्रूढ लि० न० त० । सम्भ्रूढभिन्ने १ स्थिरनिश्चये २ भ्रान्तिशून्ये
“असम्भ्रूढः स मर्त्येषु” “स्थिरबुद्धिरसम्भ्रूढो ब्रह्मविद्
ब्रह्मणि स्थितः” इति च गीता ।

असम्भ्रृष्ट लि० न० त० । १ परस्परसंघर्षशून्ये २ बाधाशून्ये
च “असंभ्रृष्टोजायसे मातोः” ऋ० ५, ११, ३ । “असम्भ्रृष्टः
अबाधितः” भा० । ३ संसर्जनशून्ये च । “अग्निमग्नीत्-
संभ्रृष्टोऽत्यसंभ्रृष्टमेव भवति सम्भ्रृष्टतम्” शत० ब्रा० ।

असम्भ्रोह पु० अभावे न० त० । १ भ्रमाभावे । विरोधे न० त०
प्रमात्यके यथार्थे २ ज्ञाने “बुद्धिर्ज्ञानमसम्भ्रोहः क्षमा सत्यं

दमःशमः” इत्युपक्रम्य “भवन्ति सावा भूतानां सत्तय
पृथग्विधा” इति गीतायां तेषां भावरूपत्वोक्तौः अवधार्य-
ज्ञानपरत्वम् न० व० । इत्युक्त्यै स्थिरपत्रे लि० ।

असम्यक् लि० न० त० । सम्यग्भिन्ने १ अनुचिते २ अयुक्ते ।
“असम्यग्व्याशौलैस्ते” देवोमा० । स्त्रियां ङीप् असमीची
असत् पु० सरति स्त-उन् न० त० । (कुङ्करसोङ्गा) दृष्टे
असत् न० अस्ते चिप्यतेऽनेन अस+कलच् । अस्त्वेषो-
पयुक्ते १ मन्त्रभेदे २ लौहे च ।

असवर्णे लि० न सनानो वर्योऽस्य समानस्य सादेशः ।
असजातीये भिन्नवर्ण्ये यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिः ।
“द्विजानामसवर्णानु कन्यारूपयमस्तथा” दृष्टान्ता० ।

असञ्चत् लि० सञ्चतिर्गत्यः निरु० सञ्च-शब्द न० त० । १ अगम-
नशीले स्त्रियां ङीप् “अस्य प्रजावती गृहेऽसञ्चन्ती” ऋ०
८।१।१४ । “असञ्चन्ती अगमनशीला” भा० । २ अपराजिते
च “मधुजिह्वा असञ्चतः” ऋ० ८।७।१४ । “असञ्चतः
अपराजितान्” भा० ।

असञ्चुस् लि० सञ्च-वा उञ्चन् न० त० स्त्रियां ङीप् । अप्रतिबद्धे
“यानो दोहते निरहञ्चसञ्चो क्षुप्त” ऋ० ८।८।१८ ।
“असञ्चुषी अप्रतिबद्धा” भा० ।

अससत् लि० सस-स्त्रे शब्द न० त० स्त्रियां ङीप् ।
स्वव्यापारे जागरुक्ते “रेजन्ते अससन्तो अजराः” ऋ०
१।१४।१२ । “अससन्तः स्वव्यापारेण स्वपन्तः” भा० ।

असह लि० न सहते सह-अच् न० त० । अक्षमे असहने
असहन पु० न सहति सह-ल्यु न० त० । १ शत्रौ । २ चमा-
शुन्ये लि० । भावे ल्युट् अभावे न० त० । ३ चमाभावे
असहाय लि० नास्ति सहायोयस्य । १ सहचरान्मन्ये अन्य-
साहाय्यरहिते २ सहचरहिते च “कपालं दृष्टमूढानि
कुचेनमसहायता । समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य
लक्षणम्” मनुः । [“सजनवन्मुजनेष्वसहिष्णुता” नीतिः

असहिष्णु लि० न सहिष्णुः । अक्षमे सहनशीलभिन्ने
असह्य लि० न सह्यः । सोढुमयक्ये “असह्यपीडं भगवन्
णमन्यमवेहि मे” “द्विषामसह्यः सुतरां तरुणाम्” इति
च रघुः । “नववैधव्यमसह्यवेदनम्” कुमा० ।

असाक्षात् अव्य० न० त० । १ परोक्षे २ इन्द्रियागोच्ये च ।
असाक्षात्कार पु० अभावे न० त० । १ प्रत्यक्षाभावे
विरोधे न० त० । २ परोक्षज्ञाने न० व० । ३ प्रत्यक्षाविषये
४ तच्छून्ये च लि० ।

असाक्षिक लि० नास्ति साक्षी साक्षाद्गृहा अभिज्ञता वा यस्य

कप् । १ साक्षिन्मन्ये “असाक्षिकेषु त्वर्धेषु मिथोवि
वदमानयोः” मनुः । २ अविष्टात्मान्ये च असाक्षिका
जडप्रवृत्तिरनुचितेति वेदा० प्रक० ।

असाक्षिन् लि० न साक्षी । स्मृत्युक्ते वचनतो दोषादितोवा
साक्ष्यकर्म्मसु अप्राप्तेऽत्रोक्त्यादौ । असाक्षिणश्च मिता०
दर्शिताः “उक्तलक्षणानां साक्षिणामसम्भवे प्रतिषेधरहि-
तानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्तव्याः
ते च पञ्चविधा नारदेन दर्शिताः “असाक्ष्यापि हि शास्त्रेषु
दृष्टः पञ्चविधो बुधैः । वचनाद्दोषतोभेदात्स्वसक्ति-
मृतान्तर” इति । के पुनर्वचनादसाक्षिण इत्याह ।
“ओत्थित्यास्तापसा दृष्टा ये च प्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्ते
वचनान्नात्र हेतुर्दाहृतः” या० स्मृ० तापसावानप्रस्थाः ।
आदिशब्देन पित्राविवदमानादीनां ग्रहणम् । यथाह
शङ्खः । “न पित्राविवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवान
प्रस्थनिर्गन्धयः साक्षिण” इति दोषादसाक्षिणो दर्शिता
नारदेन “स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा ।
असाक्षिणस्ते दुष्टत्वाच्चेष्टु सत्यं विद्यत” इति चण्डाः कोपनाः
कितवाद्युक्ततः । भेदादसाक्षिणाञ्च स्वरूपन्तेनैव दर्शितम् ।
“साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानाञ्च वादिना ।
तेषामेकोऽन्यथा वादी भेदात्स्वै न साक्षिण” इति । तथा
स्वयस्यैकस्वरूपज्ञोक्तम् । “स्वयस्यैकस्वरूपनिर्दिष्टः स्वय-
मेवेत्य यो वदेत् । सूचीत्युक्तः सशास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्ह-
तीति” । स्मृतान्तरस्यापि लक्षणसक्तम् । “योऽर्थः आश्रयि-
तव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि । क तद्वदत्त साक्षित्व
मित्यसाक्षी स्मृतान्तर” इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा
साक्षिणां योऽर्थः आश्रयितव्यो भवेत् ययमन्वार्थे साक्षिण
इति । तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा असति स्मृतेऽर्थे च
अनिवेदिते साक्षी क कस्मिन्नर्थे कस्य वा कते साक्ष्यं वद-
त्विति स्मृतान्तरः साक्षी न भवति । यत् त्व सुमूर्ध्ना स्वस्थेन
वा पित्रा पुत्रादयः आविताः अस्मिन्नर्थे अमी साक्षिण
इति । तत् स्मृतान्तरोपि साक्षी । यथाह नारदः ।
“स्मृतान्तरोऽर्थिनि प्रते सुमूर्ध्ना आवितादते” । तथा ।
“आवितोक्तान्तरेणापि यस्तर्थो धर्मसंज्ञितः । स्मृतेऽपि तत्
साक्षी स्यात् षट्सु चान्वाहितादिषु” । तानेवानसाक्षिणो
दर्शयति । “स्त्रीवाल्गुद्विकृतवमत्तोन्मत्ताभिश्चस्तकाः” ।
रङ्गावतारिपावणिकूटद्विकृतेन्द्रियाः । पतितामार्थ-
सम्बन्धिसहायिरियुतस्कराः । साहसी दृष्टदोषश्च
निर्ज्ञाताद्यास्त्रसाक्षिणः” । स्त्री प्रसिद्धा । वालोऽप्राप्तव्यव-

हारः । दृष्टोऽशीतिकावरः वृद्धपङ्कणं वचननिषिद्धा नामन्येषामपि ओलियादीनामुपलक्षणम् । कितवोऽक्ष-
देशी । मत्तः पानादिना, उन्मत्तो महाविष्टः । अमि-
शस्तः, अभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना । रङ्गावतारी चारणः
पार्श्विणो निर्गन्धिप्रभृतयः । कूटकत् कपटलेखादि-
कारी विकलेन्द्रियः ओलादिरहितः पतितः ब्रह्म-
हृदि । आप्नः सुहृत्, अर्थसम्बन्धी विप्रतिपद्य-
मानार्थसम्बन्धी । सहाय एककार्यः रिपुः शत्रुः तस्करः
स्तेनः साहसी खलवावष्टम्भकारी दृष्टदोषो दृष्टवितथ
वचनः । निर्धूतो बन्धुभिस्त्यक्तः । आदिशब्दादन्ये-
षामपि सृष्ट्यन्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणाम्भेदादसाक्षिणां
स्वयनुक्तेर्द्वैतान्तरस्य च ग्रहणम् । एते स्त्रीवालादयः
साक्षिणो न भवन्ति" मितः । अत्रापवादः "सर्वः
साक्षी संप्रहृण्ये चौर्ये पारुष्यसाहसे" । या० सू० संप्रहृ-
णादौ सर्वे वचननिषिद्धाः ओलियादयः तपःप्रभृति
गुणरहिताश्च साक्षिणोभवन्ति । दोषादसाक्षिणो भेदाद-
साक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि साक्षिणो न भवन्ति सत्याभा-
वादिहेतोस्तेषु विद्यमानत्वादिति" मितः ।

असाधनं न० अभावे न०त० । १सम्पादनाभावे साधनं हेतुः
न०त० । २अकारणे न० ब० । ३कारणशून्ये ।

असाधारणं लि० साधारणं सामान्यधर्मयुक्तं न०त० । १तद्विज्ञे,
तन्मात्रवृत्तिधर्मयुक्ते विशेषे २अधिके च । न्यायमते
"यस्तु भयन्नाद्व्याप्यः स त्वसाधारणो मतः" इत्युक्ते ३सप-
क्षविपक्षादसौ हेतौ पु० । यथा वक्रसाधने गगनादि-
हेतुः स च पक्षे पर्वतादौ, पक्षभिन्ने जलादौ च न
विद्यते गगनादेः कुत्रापि विद्यमानत्वाभावात् इति तस्य
तथात्वम् "साधारणासाधारणयोर्मध्येऽसाधारणे कार्य-
संप्रत्यय" इति न्यायः । ४स्वभावस्वत्वात्सदीभूते इतरस्वत्व
रहिते घनादौ च । स्त्रियां ङीष् गौरा० । "पिता
पुत्रान्तरेष्वपि साधारणः माता त्वसाधारणी" मितः ।

असाधारणानैकान्तिकं पु० कर्म० । न्यायोक्ते सर्वसपक्ष-
व्याप्ये हेत्वाभासभेदे यथा शब्दोन्मत्तः शब्दत्वात्
अत्र शब्दत्वं सर्वानित्येभ्यो व्याप्यं शब्दभाववृत्तिरिति
तस्य तथात्वम् ।

असाधुं लि० न०त० । १साधुभिन्ने, २असञ्चरिते, ३दुष्टे
"अतोऽर्हसि चतुस्रसाधुसाधुवा" किरा ४संस्कृतशब्दभिन्ने,
अप्रशंसादौ च । "असाधुरनुमानेन" "असाधूनां प्रयोगे
तु प्रत्यवायोऽपि नो तथा इति" च हरिः । स्त्रियां

ङीप् । असाध्वी भारती असाध्वी योषित् इत्यादि ।
असाध्यं लि० साधयितुमशक्यः । १साधयितुमशक्ये रिपौ
रोगादौ च "असाध्यं कुरुते कोपं प्राप्ते काले-
गदो यथा" माघः । असाध्यरोगाश्च सुश्रुते उक्ताः ते
च अवारण्योयशब्दे ४४६ पृष्ठे दर्शिताः "जङ्घं साध्यमधो-
याध्यमसाध्यं युगपद्गतं" मित्यादयोऽपि विशेषतोऽसाध्या
वैद्यके उक्ताः ततएव ते वेदितव्याः । [समर्थे]

असान्तापिकं लि० सन्तापाय न प्रभवति ठञ् । सन्तापाया-
असान् लि० विरोधे न०त० । अनिविद्धे विरले ।

असामञ्जस्य न० अभावे न०त० । १सामञ्जसाभावे २अयुक्तत्वे
३सन्निवेशासम्भवे च न०ब० तच्छून्ये लि० ।

असामर्थ्यं न० अभावे न०न० । सामर्थ्याभावे अपाठवे ।
"कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तत् सफलं स्रुतम्" "असमा-
र्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया । मन्त्रज्ञानादितः सप्त
केचिद्विच्छन्ति शूरयः" योगिया० ।

असामयिकं लि० समयोऽस्य प्राप्तः ठञ् न०त० । अप्राप्त-
काले "किमसामयिकं वितन्वता मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः"
किरा० ।

असामान्यं लि० नास्ति सामान्यं तुल्यता यस्य । अनुपमे ।
अभावे न०त० । तुल्यत्वाभावे लि० । असाम्यमयत्वं ।

असाम्प्रतम् अव्य० न साम्प्रतम् युक्तं न०त० । अयुक्ते ।
"विषयश्चोऽपि संबद्धं स्वयं हेतुमसाम्प्रतम्" कुमा० "सम्प्र-
त्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते सुषलपाणिना" माघः "अविधाय
विवाहसत्क्रियामनयोग्यस्यत इत्यसाम्प्रतम्" रघुः ।

असारं पु० न० नास्ति १सारो यस्य । सारहीने एरण्डे वृक्षभेदे ।
२निश्चारे लि० । "असारः खलु संसारः"
इत्युज्जटः । "निदर्शनमसारणां लघुर्वृद्धत्वं नरः" माघः
"धिगिमां देहभूतामसारताम्" रघुः । ३अशुचचन्दने
न० राजनि० । न०त० । ३सारभिन्ने तच्छून्ये पु० ।

असावधानं लि० न०त० । अवधानहीने प्रमत्ते ।

असाहाय्यं न० अभावे न०त० । १साहाय्याभावे । न०ब० ।
२साहाय्यशून्ये लि० ।

असि अव्य० अस-दोषौ इन् विभक्तिं प्रतिरूपकम् । त्वनि-
त्यर्थे "कृतवानसि विप्रियं न मे" कुमा० "धन्यासि वैदर्भि !
गुणैरुदारैः" नैष० । "शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयो-
ऽसि पुत्रक ! इति नीतिः ।

असि पुंस्त्री० अस्ति सेवनेन पापानि इन् वा ङीप् । वारणसी
दक्षिणस्थे ३नदीभेदे वाराणसीशब्दे विवृतिः । अस्ति लिप्यते

अस-इन् । २ खडे पु० “असिनिशसः खड्गस्त्रीष्णधारो
 डरासदः । ओगर्भो विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तु ते ।
 इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा” । खड्गपूजा-
 मन्त्रः, “सर्वाः श्यामाः असिकरा मुखमाला विभूषिताः”
 श्यामाकवचम् खड्गलक्षणन्तु दृष्टं ० उक्तम् “अङ्गुलशतार्ध-
 सुप्तम जनः स्नातश्चर्विशतिः खड्गः । अङ्गुल-
 सानाज्ज्यो ब्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः ॥ श्रीद्वजवर्ध-
 नानातपस्विशिवलिङ्गकुण्डलाञ्जानाम् । सङ्ग्राह्याः
 प्रशस्ता ध्वजायुधस्त्रिकानां च ॥ लक्ष्मणसकाकङ्क-
 क्रव्यादकवभ्रष्टश्चिकाकृतयः । खड्गे ब्रणो न शुभदा
 वंशानुगाः प्रभूताश्च ॥ स्फुटितो हस्तः कुण्डो वंशच्छिन्नो
 न दृढमनोऽनुगतः । अस्त्रेण इति चानिष्टः प्रोक्तविष-
 यस्त इष्टफलः ॥ कथितं मरणयोक्तं पराजयाय
 प्रवर्त्तनं कोशात् । स्वयमुद्गीर्णं युद्धं च्छित्ते विजयो भवति
 खड्गे ॥ नाकारणं विष्टणयात्र विष्टयेच्च पश्येन्न तत्र
 वदनम् न वदेच्च मूल्यम् । देशं न चास्य कथयेत् प्रति-
 मानयेच्च नैव स्मृयेच्च पतिरप्रवतोऽसियष्टिम् ॥ गोजिह्वा
 संस्थानो नीलोत्पलवयपलसङ्गश्च । करवीरपलमृगलाप-
 मण्डलाप्याः प्रशस्ताः स्त्रुः ॥ निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः
 कार्यैः प्रमाणयुक्तः सः । मूले म्रियते स्वामी जननी
 लस्याभ्यतस्मिन्ने ॥ यस्मिन् त्वरुपदेशे ब्रणो भवेत्तद्वदेव
 खड्गस्य । वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे
 दृष्ट्वा ॥ अथ वा स्मृशति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशत्तदव-
 धार्य । कोशस्यस्यादेश्यो ब्रणो ऽस्ति शास्त्रं विदित्वेदम् ।
 शिरसि स्मृष्टे प्रथमे ऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्थे ।
 अमूध्ये च तृतीये नेत्रे स्मृष्टे चतुर्थे च ॥ नासोष्ठकपोल-
 हनुश्रवणमोवांसकेषु पञ्चाद्याः । उरसि हादशसंस्थस्तयो-
 दशे कक्षयोर्द्वयः ॥ स्नानहृदयोदरकुक्षिनाभेषु चतुर्दश-
 दशो ज्ञेयाः । नाभोमूले कक्षां गुह्ये चैकोनविंशतितः ॥
 जवर्हीर्द्विंशे स्याद् जवर्धर्मध्ये त्रणस्तयोर्विंशे । जातुनि
 च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च ॥ जङ्घामध्ये गुल्फे
 पार्श्वे पादे तदङ्गुलीष्वपि च । बहिर्गतिकाद्याव-
 त्त्रिंशदिति मतेन नगस्य ॥ पुत्रमरणं धनाग्निर्धनहानिः
 सम्पदश्च बन्धश्च । एकाद्याङ्गुलसंस्थैर्नैः फलं निर्दिशेत्-
 क्रमशः ॥ सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्रमरणधन-
 लाभौ । क्रमशो विनाशवनिताग्निचिह्नदुःखानि षट्-
 प्रभृति ॥ लब्धिर्हानिस्त्रीलब्धयो बधो दृष्टिमरणपरि-
 त्तोषः । ज्ञेयाचतुर्दशादिषु धनहानिचैकविंशे स्यात् ॥

विज्ञानिनिर्वाणं धनागमो मृत्युसम्पदोऽस्तवम् । ऐश्वर्य-
 मृत्युराव्यगि च क्रमान्तिशदिति यावत् ॥ परतो न
 विशेषफलं विषमसमस्यास्तु पापशुभफलदाः । कैश्चिदफलाः
 प्रदिष्टास्त्रिंशत्परतोऽप्यमिति यावत् ॥ करवीरोत्पल-
 मजमट्टतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः । शुभदोऽनिष्टो गोमूत्र-
 पङ्कमेदःसङ्गमन्धः ॥ कूर्मवसाह्वक्चारोपमश्च भयदुःखदो
 भवति गन्धः । वैदूर्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोम्यद्विकरः ॥
 इदमौशनसं च शस्त्रपानं रुधिरं श्रियमिच्छतः प्रदी-
 प्ताम् । हविषा गुणवत्सुताभिलिप्तोः सखिलेनाल्य-
 मिच्छतश्च वित्तम् ॥ बद्धोद्वारेणुदुग्धपानं यदि पापेन
 समोहते ऽर्घसिद्धिम् । भक्षपित्तहृन्नाशवस्तदुग्धैः करि-
 हस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥ आर्कं पयो कृद्धुविषाणमसी-
 समेतं पारावताखुशकता च युतं प्रलेपः । शस्त्रस्य तैल-
 मथितस्य ततोऽस्य पानं पश्चाच्छित्तस्य न शिलासु भवे-
 द्विषातः ॥ क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते दिनोषिते
 पायितमायसं यत् । सम्यक् शितं चाश्लसि नैति भङ्गं
 न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ड्यम्” दृ० स० । हेमा० परि०
 ख० तु तज्जात्यादिभेदात् फलभेदादिकं दर्शितं यथा
 ‘वत्स ! सुरा भूतपूर्वैराचार्यैरुपदिष्टञ्चैव यन्मयाश्रुतं तदु-
 पदिशामि निबोध खड्गस्य लोहं षड्विधं भवति । योनयः
 षड्विधाः संस्थानं चतुर्विधं करणमा, कतिर्द्विधा हादश
 सुस्थानि गौरवं पञ्चदशधा विस्तारस्त्रिविधः वर्त्येकायात्रणपुङ्ख
 गन्धखरेण वा यत्र विशेषा भवन्ति तत्कीर्त्यमानं निबोध
 तीक्ष्णं मृदु स्निग्धं खरं मृदुतीक्ष्णं वज्रं चेति जातयः
 षट्भवन्ति बालुका मृत्पाषाणः पङ्कोघातस्त्रावचेति योनयः
 पञ्चधा भवन्ति । पीतेभ्यस्तीक्ष्णं भवति । नीलेभ्योमृदु
 भवति । स्निग्धेभ्यः स्निग्धं खरेभ्यः खरं भवति । रक्तेभ्यो-
 द्रव्येभ्योमृदुतीक्ष्णं भवति । रक्तसंभवसन्निभैर्हरिः
 श्वितं यदन्तः उत्पद्यते लोहं तद्वज्रायुधज्ञानं भवति । तच्च
 पाषाण एव पूजित इति । भवन्ति चाल्लोकाः । तार्प
 चिरादेव विचूर्णितञ्च भिक्षाञ्जनाभं बद्धस्त्रक्ष्णीरम् पीतं
 भवेत् निर्मलरुक्तावर्णं सर्वाणि लोहानि भिन्नानि तीक्ष्णम् ।
 सन्नस्यते तापसुपैति चाग्नौ श्वेतं भवत्येव मलावनद्धम् । यत्-
 स्थूलहीरन्मयुक्त्वस्त्वं सर्वेषु कार्येष्वपि तन्मृदु स्यात् । श्वेतं
 भवत्यभ्यधिकं स्थिरञ्च संघट्टनामेति चिराच्च तापम् । संधा-
 तलोहेन चिराद्वियोगं स्निग्धञ्च लोहं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
 खरं विशीर्येत न चैति योगम् सर्वत्र योग्यं मृदुतीक्ष्ण-
 माहुः । यज्जातं रूपं न च दह्यतेऽग्नौ तद्वज्रलोहं प्रसमीक्ष्य

वाच्यम् । तीक्ष्णस्य ऋदुनः खरस्य क्षिप्रस्य ऋदुतीक्ष्णस्य
वज्रलोहस्य च विज्ञेयं कुट्टिमङ्गोशगर्भमेककोशगर्भं कुट्टि-
मकोशगर्भम् । सुतीक्ष्णं करणप्रवरं भवति । ऋदुतीक्ष्णं स-
ध्यमगर्भं कुट्टिमञ्च कारयेन् ऋदुतीक्ष्णकुट्टिमं कोशगर्भमेकगर्भा-
लयं वेति तथा तीक्ष्णं मन्दं वेति विविधमायसं भवति ।
तीक्ष्णस्य कुलानि उपकुलानि पुनः ऋटानि वीतकपु-
ष्कलाणावेतकं यावद्वायिकमङ्गोक्षं मयूरं ह्रस्वात् वोरं कां
वरं पुष्कराकं पुष्कराङ्गकोट्टिनं वर्वरं रौद्रं शालिकं किष्किन्त्रं
विस्फुलिङ्गं वाह्लीकं सुराष्ट्रायसं वेति तीक्ष्णवोनयो भवे-
युरेकविंशतिरथ मन्दायसो वक्ष्यन्ते । कास्त्रोजं काण्डवारं
ह्रस्वात् स्त्र्यारङ्गाष्टमलयं पुञ्जागपर्वतं यावत्तन् तीक्ष्णं
कलिपार्वतीयं सिंहालकं वानयासीसिन्धुकं मूषकं नीलाण्डं
मागधं देवान्तं मेनकं वाह्लीकं पारवं क्रयं शङ्कां शाण्डिलं
पालकं हचुरतोळकं विन्तपालं नीलासुखं कूष्मीराङ्गं
महेन्द्राङ्गं विचर्तुकं वेति लोहाः त्रिंशदेका भवन्ति । कुला-
नां संप्रहादिविधा लोहा तन्निबोध सप्त भवन्ति । माह-
वस्य खरस्य त्वष्टी स्नेहान्वितस्य पुनः ऋदुगवन्ति । ऋदु-
तीक्ष्णस्य दशैवस्त्रुवज्रायसस्यैकमेवेति कुलान्येतानि संप्रहा-
दुक्तानि तत्र कास्त्रोजं काण्डवारं हचुपालं नीलाण्डं खर-
स्येतानि भवन्ति । पावनं षट्तीक्ष्णं कालिङ्गं पार्व-
तीयं सिंहालं लङ्कवालञ्च चेति स्नेहान्वितस्येतानि कुलानि
षड्भवन्ति । नीलासुखं कूष्मीराङ्गं महेन्द्राङ्गं विचर्तुकं
सौपरं काटमलयं पुञ्जागपर्वतं सिन्धुकं मूषिकं दक्षिणासुखं
चेति ऋदुतीक्ष्णस्य दशेतानि कुलानि भवन्ति । षटन्तु लोहं
वेद्यन्तरयुहाद्युजायते तच्च वज्रलोहमिति विद्यात् । पर-
मेतानि वज्रायसविवर्जितानि त्रिंशदेकाधिकानि । ऋदु
तीक्ष्णं ऋदुतीक्ष्णं क्षिप्रं खरं चेति । वीतकादीन्येकविंशतिं
क्षानि वक्ष्यन्ते यत्र दृढत्वं बलवत्त्वं क्षिप्रतां लाघवज्वरं
च विशेषात्तत्र तत्र विविधं भवति कृताशनकर्मणि तत्र-
क्षिप्रपाटलानिभं भवति । यत्र वचस्यां दृश्यन्ते
तुटिते मूर्ख्यते वा कृताशनेऽपि तु ख्यमानं सकृदेव प्रभज्यते
मलेऽप्ये च सर्वदक्षिणतो वैवर्धं भजेन्मत्स्यकण्टकच्छाया-
वा स्यात् लिङ्गासीसविभ्रा वा श्वेतकतनिस्त्रावतोरहान्यैव
षट् ऋदुलोहमिति विद्यात् । त्रयाणां वीतकादीनां लक्ष्यं
वक्ष्यते आकाश्या संस्थानेन वस्येन गन्धेन शब्देन क्रमशः स्यात्
पृथक् वेतसवज्जुलपत्नायासाकतिः करवीरपत्नायां वा भवति ।
तद्वैद्युतं मित्रकैरटाश्वैस्तुरश्वैर्वा दृप्तं विपुलं वा नाल-
सूत्राकतिर्वेति । संस्थानतः परीक्षणीयम् निर्गुण्डीकुसु-

मानामिव यत्र वर्षोऽञ्जनालतकयोर्वा मयूरकण्टकविः
शुकपिच्छनिभः । काककोकिलसदृशोमक्षिकामो वेति ।
वर्षतः परीक्षणीयं चाहुलोहम् । तथा अङ्गोलोमलस्य
मृषिकायाः पत्रस्य मधुकस्य वा गन्ध इति गन्धतः परी-
क्षणीयम् । तथा कांस्यषष्टाया वलाकानां शब्दश्च शब्दो
विस्फुलिङ्गायायथेति शब्दतः परीक्षणीयावि ज्ञातव्याः ।
उपकुलादि विस्तरभयाद्भोक्तुम् “युग्माङ्गुलाः प्रशस्ताः
अयुग्माङ्गुला विगर्हिताः खड्गास्ते केऽपि ब्राह्मणस्य
परिग्रहाधमनासं दिशन्ति क्षत्रियस्यार्थविनाशं कुलक्षयं
कुर्वन्ति वैश्यस्य तु सद्योबधमावहन्ति शूद्रस्य न
कदाचिदपि दृष्टिकराः सुस्तथा व्रणाः क्षायाक्षिप्रवर्णाः
पूजिताः क्षिप्त्वा रूक्षवर्णाश्चरुपातुज्जलाश्च भर्तुरपजयाय
सृष्टिगर्हिताः” । त्रिकोणाः पञ्चकोणाश्चतुरस्राव्रणाः
प्रशस्ताः । अतुलोमाश्च प्रतिलोमाश्च प्रशस्तदीर्घतायै ख-
ड्गस्य भवन्ति । ते प्रतिलोमावेदितव्याः खड्गस्याहुगता
अतुलोमा व्रणापदेशो वक्ष्यते । पूजितोनिन्दितश्च यदि
खड्गस्याद्योऽङ्गुले दृश्येत तदा पुत्रमरणम् । द्वाङ्गुले पुत्र-
दृष्टिस्त्राङ्गुले पुत्रधननाशश्चतुर्थे पुत्रमङ्गलम् पञ्चाङ्गुले
मरणं नरपशूनाम् । षड्ङ्गुले कर्मसिद्धिः पशुलाभश्च
सप्ताङ्गुले कलहेन विनाशं भर्तुः करोति । व्रणोऽष्टाङ्गुले
मित्रप्राप्तिं धनस्थितिं च कुर्यात् । नवाङ्गुले भ्रातृबधधान्य-
विनाशभर्तुः करोति, दशाङ्गुले मित्रभत्यानां लाभं
सम्पद्द्विद्विज्ज, एकादशाङ्गुले संप्रहृष्टं मित्रविरोधञ्च ।
द्वादशाङ्गुले मित्रलाभभोगं सुखं च । त्रयोदशाङ्गुले प्रभु-
विनाशं चतुर्दशाङ्गुले प्रियतां गौरवन्ननलाभं च, पञ्च-
दशाङ्गुले शत्रुविद्विज्जम् । षोडशाङ्गुले शत्रुविजयं सप्त
दशाङ्गुले भयम्, स्त्रीलाभम् अष्टादशाङ्गुले, शत्रुबधम्
जनविशे, द्वाविंशाङ्गुले, मरणम् एकविंशत्यङ्गुले, शत्रुज-
नितं नाशम्भयं च । द्वाविंशत्यङ्गुले, राष्ट्रपालनं
प्रराष्ट्रविनाशं च त्रयोविंशत्यङ्गुले विंशतिवर्षादेव
मरणम् । चतुर्विंशत्यङ्गुले भूषणागमम् । पञ्चविंशत्य-
ङ्गुले, भार्याविरामम्, षड्विंशत्यङ्गुले प्रियगुणलाभं,
स्त्रीभार्याविरागन्तु सप्तविंशत्यङ्गुले, विपुलाश्रयोलाभमष्टा-
विंशत्यङ्गुले, एकोनविंशत्यङ्गुले दृढभावे भ्रातृभि र्भ्रहृष्टं,
त्रिंशदङ्गुले दृष्टिमजिरचेति खड्गे व्रणः करोति । तथा
एकाविंशदङ्गुले सभ्यस्त्रीवाहनं भर्तारं विनाशयति ।
द्वाविंशदङ्गुले पराजयभरिभिः करोति । त्रयस्त्रिंशदङ्गुले
भर्तारं पीडयति नीचस्य च कर्मणो वधमङ्करोति ।

स्त्री “सितासिते यत् सरिदरे शुभे” काशी० । अस्याः स्त्रीत्वेऽपि ऋन्दीत्युक्तेः न क्तः तेन ङीवपि न । ईदेवले ऋपिभेदे पु० । “असितोदेवलोव्यासः स्वयञ्चैव ब्रवीति मे” गीता । असितसुनिश्च हिमवतः एकपर्णा नाम सुतासुपयेने यथाह हरि० १८ अ० । “तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट् । अपर्णामेकपर्णाञ्च तृतीयामेकपाटलाम् । तपश्चरन्त्यः सुमहद्दुश्चरं देवदानवैः । लोकान् सन्तापयामासुस्तासिक्तः स्थाणुजङ्गमान् । आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समाचरत् । पाटलापुष्पमेकञ्च आदधावेकपाटला । एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यपेययत् । उमा इति निषेधन्ती मातृस्नेहेन दुःखिता । सा तथोक्ता तदा-माता देवी दुश्चरचारिणी । उमेत्येवामवत् ख्याता त्रिषु लोकेषु सुन्दरी तथैव नाम्ना तेनेह विभूता योगधर्मिणी” । एवं तिस्रःकुमारीर्वर्णयित्वा । “सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वाश्चैवोद्धारैतसः । उमा तासां वरिष्ठा च ज्येष्ठा च वरवर्णिनी । महायोगवल्लोपेता महादेव सुपस्थिता । असितस्रैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः । पत्नी दत्ता तथा ब्रह्मन् ! योगाचार्याय धोमते । जैजौष-व्याय तु तथा विद्धि तामेकपाटलाम् । एते कन्ये महाभागे योगाचार्यसुपस्थिते” । ७३नौच ऋक्षुरोभेदे स्त्री “असिता च सुवाङ्मय सुष्टता ऋदुक्ता तथा” । हरि० व० ।

असितकार्त्तिसु पु० असितयति णिच्-ण्वल् सा अर्द्धिः शिखा यस्य । वङ्गौ तच्छिखासम्बन्धेन हि सर्वेषामसितत्वम् । असितगिरि पु० कर्म० । नीलपर्वते नीलाचले । “असितगिरिनिभं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रम्” पुष्यद० । असितनगादयोऽप्यत्र । “असितनगनितम्बश्वासभासां घनानाम्” । किरा० । [प्रोक्ताः] यजु० २३।१३ ।

असितग्रीव पु० असिता ग्रीवा धूमेन यस्य । वङ्गौ “असित असितफल पु० असितं कृष्णफलं यस्य । मधुनारिकेले । असितमृग पु० कर्म० । कृष्णसारमगे । असिताभ्रशेखर पु० । बुद्धभेदे । असिताम्बुज न० कर्म० । नीलपद्मे । [शिले वङ्गौ । असितार्चिस् पु० असिता कृष्णा अर्द्धिः शिखाऽस्य । धूम-असितालु पु० कर्म० । नीलालो आलुभेदे । असिताश्वन् पु० कर्म० । जातित्वेऽपि अनित्यत्वात् न० समा० । इन्द्र-नीलके सन्धिभेदे “निलयेषु नक्तमसिताश्वनां चम्रेः” माघः

असिह त्रि० अस-क्षेपे हच् स्त्रियां ङीप् । क्षेपके “स वज्रं स्वर्गरूपाणामस्त्राणामसितारिषु” भा० भी० प० । असितोत्पल न० कर्म० । नीलोत्पले । असितोपल पु० कर्म० । इन्द्रनीलमयौ । असिदंष्ट्र पु० असिरिव तोच्छा दंष्ट्रा यस्य । मकराख्यं यादसि । स्वार्थे कन् तलैव । असिद्ध त्रि० सिद्धोनिषद्गः पक्षश्च न० तं० । १अपक्षौ, २अनिषद्गश्च न्यायमते आश्रयासिद्धत्वादिभिर्दौर्घैर्दुष्टे ३हेतौ पु० । “अनैकान्तोविरुद्धस्यासिद्धःप्रतिपक्षितः । कालात्य-योपदिष्टश्चेत्वाभासाश्च पञ्चधा” भाषा० असिद्धिशब्दे विवरणम् । अनुमानेन ४अनधिगते च “तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तवचनात् सिद्धम्” सां० का० । ५सिद्धिपञ्चमे च स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्” न्यायः । असिद्धि स्त्री सिध-क्तिन् न० तं० । १अनिषत्तौ, २पाकाभावे ३योगोक्तसिद्धिभावे न्यायमते ४आश्रयासिद्धिपञ्चतिहेतुदोषे च । सिद्धयश्च त्रिविधाः । “आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ । व्याप्यतासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरत-स्त्रिधा । पक्षासिद्धिर्यत् पक्षोभवेन्नाखिमयोगिरिः । हृदो-द्रव्यं भ्रमवत्त्वाद्व्यासिद्धिरथापरा व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्, इति च भाषा० । नीलधूमत्वं गुरु-तया न हेतुतावच्छेदकम् समानाधिकरणव्याप्यताव-च्छेदकधर्मान्तरावटितत्वाच्च व्याप्यतावच्छेदकत्वात् एतासां दूषकतावीजं तु असिद्धिसामान्यविशेषलक्षण कथनपूर्वकं दर्शितं सुक्ता० यथा “आश्रयासिद्ध्याद्यन्य-तमत्वमसिद्धित्वम् । आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छे-दकस्याभावः । यत् काञ्चनमयः पर्वतो वज्रिमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमयपर्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम् । स्वरूपा सिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः । अत्र च हृदोद्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुसत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् ॥ साध्यासिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिः । सा च साध्ये साध्य तावच्छेदकाभावः । तथा च काञ्चनमयवज्रिमानित्यादौ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावे ज्ञाते साध्यतावच्छेदकविशिष्ट साध्यव्याप्यवत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् । सिद्धिः साध्यवत्तानिश्चयः अभावे न० तं० । ५साध्यवत्ता निश्चयाभावे “दृष्टान्तासिद्धेश्च” सां० सू० । दृष्टान्ते “अणिक्त्वासिद्धेश्च न क्षणित्वास्तुमानम्” भा० । “स्थिर-

कार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम्” सां सू० ।

असिधारा स्त्री दै३० । खड्गस्य तोष्णाभभागे । “असि-
धारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन ते” । सुरगज इव
दन्तैर्भग्नदैत्यासिधारैः” इति च रघुः ।

असिधाराव्रत न० असिधारायां स्थितिरिव दुष्करं व्रतम् ।
असिधारास्थितिं तस्यदुष्करे व्रते असिधारायां स्थितौ मनाक्
खलने यथा नाशः एवं मनाक्खलने यत्नानिष्टं, ताड्ये
व्रते तच्च यादवेन दर्शितं यथा । “युवा युवत्या साङ्गं यन्
सुगन्धं भर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निष्ठसङ्गः स्यादसिधाराव्रतं
हि तत् “असिधाराव्रतमिदं सखे यदरिणा सह संवासः”
हितो० सतां केनोद्दिष्टं विपुलमसिधाराव्रतमिदम्” नीतिः ।

असिधाव पु० असिं खड्गं धावयति मार्जयति धाव-अण् ।
शस्त्राणां मार्जनकरे । खलु । असिधावकोऽप्यल ।
असिधेनुका स्त्री असिधेनुरिव यस्याः वा कप् । असेधै-
नुतल्यत्वेन तद्वत्तल्यत्वायाम् कुरिकायाम् । कवभावे
असिधेनुरप्यल ।

असिपत्न पु० असिरिव तोष्णं पत्नस्य वा कप् । १ इत्युल्ले
“जातं तमात्मन्यसिपत्नञ्चम्” रघुः । २ गुरुणामकटखे च
असेः पत्नमिवाच्छादकम् । ३ खड्गकोषे न० । असिपत्ना-
कारोऽस्यस्य अर्थ० अच् । इत्युपत्नाकारे ४ उभयतोधारे खड्गे
च “अत्याक्षीवृत् सासिपत्नादीनबभासत् परस्वधान्” भट्टिः ।

असिपत्नवन न० असिरिव पत्नस्य ताड्यं वनम् ।
असिपत्नवने नरकभेदे तत्सुखपादि भाग० ५ सू० । अस्म-
तामिस्रादिकमुपक्रम्य “कालस्त्रलमसिपत्नवनं सूकरसुखं” मित्या-
दिना नरकभेदान् दर्शयित्वा तत्सुखं कारणञ्चोक्तं तत्रैव
“यस्मिन् वै निजपथादनापद्युपगतः पाषण्डञ्चोपगतस्त-
मसिपत्नवनं प्रवेश्य कथया प्रहरन्ति तत्तासावितस्ततो
घावमान उभयतोधारेस्तावनासिपत्नैर्च्छिद्यमानसर्वा-
ङ्गोहाहतोस्तीतिपरमया वेदनया मूर्च्छितः पदेपदे
निपतति स्वधर्माद्वा पाषण्डादुपगतमनः भुङ्क्ते” असि-
पत्नवनं नाम नरकम् इत्यु चापरम् योजनानां सङ्घं
वै ज्वलद्ग्न्यास्तृतावनिः । तस्मात्सूर्यकरैश्चण्डैः कल्पकालाग्नि
दारुणैः । प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ।
तन्मध्ये च वनं शीतं स्निग्धपलं विभाव्यते । पत्नाणि यत्र
खड्गानि फलानि द्विजसत्तमः । श्वानश्च तत्र शवलाश्चर-
न्त्यामिषलोभिनः । महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव
महानखाः । ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायमभ्यतः ।
प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र दृष्ट्वापपरिपोडिताः । हा तात !

हा मातरिति क्रन्दन्तोऽतीव दुःखिताः । दह्यमानागङ्गियुग-
लाधरणिस्थेन वज्रिना । तेषां गतानां तत्तासिपत्नव्यापि
समीरणः । प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गास्तघो-
परि । छिन्नाः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये । लेलि-
ह्यमाने चातीव व्याघ्राशेषमहीतले । सारमेयास्ततः शीघ्रं
शातयन्ति शरीरतः । तेषां खण्डानि रुदतामदन्त्यान
नभीषणाः । असिपत्नवनं तात ! मयैतत् परिकीर्तितम्”
इति मार्क० पु० । “असिपत्नवनं चैव लोहदारकमेव
च” मनुः ।

असिपत्नव्रत न० अश्वमेधे कर्त्तव्ये व्रतभेदे । [जलजन्तुभेदे ।
असिपुच्छ पु० असिरिव धारायुक्तः पुच्छोऽस्य । शिशुमारो
असिपुत्रिका स्त्री असेः पुत्रीव स्वार्थं कन् हुस्वे अत
इत्त्वम् । कुरिकायाम् । कवभावे असिपुत्रीत्यप्यल ।
असिमेद पु० असिरिव तोष्णः भेदो निर्वासो यस्य । विट्खशिरे
असिरि लि० अस+क्षेपे किरच् । क्षेपके । “यः स्त्र्यस्यासि-
रेण मृज्यते” ऋ० ८, ७, ६, ४ ।

असिलोमन् पु० असिरिव तोष्णं लोमास्य । दनोऽपुत्र-
भेदे । “चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः स्याताः सर्वे त्व भारतेत्युपक्रम्य
“असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः” भा० आ० प०
६५ अध्या० हरिवंशे तु “अभवन् दनुपत्नाश्च शतं
तोत्रपरोक्षमा” इत्युपक्रम्य शतपुत्रमध्ये “असिलोमा च केशी
च शठश्च बलकोऽसदः” इत्युक्तम् । “असिलोमा पुलोमा च वा-
स्त्रलः प्रमदोऽसदः” इति च हरि० । स च देवाश्चर-
शुद्धे वायुना सह युयुधे “असिलोमाथ बलिना मारुतेन
महाहवे” हरिवं २४४ अध्या० । त्रिविक्रमावसरे च
स हरिणा सह युयुधे विष्णुना हतश्च “असिलोमा
हरिश्चैव जल्लवै परस्परमित्युपक्रम्य १६१ अध्या० “विप्र-
चित्तिः शिवः शङ्कुरित्युपक्रम्य च “असिलोमा पुलोमाचेत्या-
दिना वचून् दैत्यान् युयुधानानभिधाय” “प्रमथ्य सर्वान्
दैतेयान् पादहस्ततलैः प्रभुः । जह्वात् त्रिदिवं देवस्त्रि-
भिर्विक्रमणैर्हरिः” हरि० २६३ अ० वामनेन तद्वहन-
सक्तम् । “असिलोमोऽपहन्ता वै तथा रावणनाशनः”
विष्णुस्तवः ।

असिहत्य लि० असिना हत्यः पात्यः हन-वा० क्यप् ३त० ।
खड्गेन हननीये । भवादौ अण् अतुशतिका० द्विपद-
द्विः आसिहात्यः ।

असिर्हेति पु० असिर्हेतिः साधनमस्य । खड्गेन युद्धकर्त्तरि ।
असु पु० अस्यते क्षिप्यते अस-उन् । १ चिसे । कर्त्तरि उन् ।

२तामे । करणे उन् । ३पञ्चदशतिष्ठवायुभेदेषु पु० व० व० । “शेषे जातो भवेद्द्विष्टः ज्योतिः । “आवस्योदक् परादृत्य तिराचस्य शनैरुत्तु” मनुः । “शरीरेभ्योऽमरारोगासहनिव विचिन्वति” देवीमा० “त्यजन्त्यसूनुं शम्भुं च मानिनो वरं त्यजन्ति नत्वेकमयाचितव्रतम्” नैषधम् । प्राणवृत्तीनां भेदविचक्षायामेव वक्तव्यम् एकत्वविचक्षायां तु एकवचनान्ततामिच्छन्ति अतएव- “प्राणापानौ समौ कृत्वा” गीता “प्राणो ह्यपि ता प्राणो ह्यमाते- त्यादौ प्राणशब्दवत् असुशब्दोभेकवचनः” नानददसुं ऋ० १,१४०,८ । “उदोर्जं जीवो असुर्न आगादप” ऋ० १,११३,१६, ४दशगुर्वसुरोच्चारणकाले पक्षपद- भागे च “गुर्वसुरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः पदभिः पक्षं तैर्ध- टिका खण्डभिः” सि० शि० ५ प्रज्ञायाम् निरु० ।

असु उपतामे कष्टा० यक् । असूयति आसूयति असूयामास । असूया । असूज इत्येके असूयति ते । असुकर ति० सुखेन क्रियते सु+क-खल् विरोधे न०त० । दुस्करे ।

असुखं न० विरोधे न०त० । १दुःखे असुखोदयः असुखावहः असुखोदकः “तत्तत् प्राप्य सुखासुखम्” गीता “याभ्यां प्राप्नोति संसृक्ताः प्रेलेह च सुखासुखम्” मनुः । न०व० । २सुखमन्ये । [१दुर्गमे २दुर्व्योधे च ।

असुगमं ति० सुखेन गम्यते सु+गम-खल् विरोधे न०त० । असुदृष्टं पु० असुना परकीयप्राणनाशनेन दृश्यति दृष्ट-क ३त० ॥ यमदूतभेदे “जहृणसावसुदृष्टा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतोजना अतु” ऋ० १०,१४,१२ । [जीवने । असुधारणं न० असूनां प्राणादिपञ्चवायुवृत्तीनां धारणम् । असुन्दरं ति० विरोधे न०त० । सौन्दर्यहीने असुवृत्ते कुत्सिते ।

असुन्व ति० सु-अभिषवे वा०श्च न०त० । सोमाभिषवाकर्त्तरि “असुन्वामिन्द्र । ससंदम्” ८,१५,१४ । “असुन्वां सोमा- भिषवहीनाम्” भा० ।

असुमृत् ति० असून् विभर्त्ति ऋ-क्लिप् ईत० । १प्राणिनि असुमत् ति० असवःसन्त्यस्य मतृप् । प्राणिनि “सततम- समतामगम्यरूपाः” भाषः ।

असुरं पु० अस-दीप्तौ उर० । १सूय्ये । अस्वति क्षिपति देवान् उर विरोधे न०त० वा । सुरविरोधिनि २दैत्ये । ३रालौ स्त्री । असुरप्रभेदाश्च भारते आ०प० दर्शिताः “एकएव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः” स्मृतः । नाम्ना स्थादास्तु तस्मै पञ्च पुत्रा महात्मनः । प्रह्लादः पूर्व-

जस्तेषां संह्लादस्तदनन्तरम् । अतुह्लादस्मृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिविवाष्कलौ । प्रह्लादस्य तयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत । विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत । विरो- चनस्य पुत्रोऽभूत्तुल्लिरेकः प्रतापवान् । बलेश्च प्रथितः पुत्रो वाणो नाम महासुरः । रुद्रस्यासुचरः श्रीमान्महा- कालेति यं विदुः । चत्वारिंशद्गोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत । तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशः । शम्बरौ नमुचिश्चैव पुत्रौमा चेति विदुतः । असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः । अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च वीर्यवान् । तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतु- मांश्च सः । स्वर्भासुरश्चोऽश्वपतिर्दृषपर्वजकस्तथा । अश्व- पीवश्च सूतमश्च लुङ्गणश्च महाबलः । एकपादेकचक्रश्च विरुपाक्षमहोदरौ । निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपट- स्तथा । शरभः शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता दनोर्व्येधे दानवाः परिकीर्तिताः । अन्यौ तु खलु- देवानां सूर्याचन्द्रमसौ स्मृतौ । अन्यौ दानवसुख्यानां सूर्याचन्द्रमसौ तथा । इमे च वंशाः प्रथिताः सत्त्वन्तो महाबलाः । दशपुत्रा महाराज दश दानववंशजाः । शकाक्षोऽश्वतपो वीरः प्रलम्बभरकावपि । वातापी शत्रु- तपनः शठश्चैव महासुरः । गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः । असंख्येयाः स्मृतास्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत । सिंहिका सुषुवे पुत्रं राक्षं चन्द्रार्कमर्द्दनम् । सुचन्द्रं चन्द्रहन्तारं तथा चन्द्रप्रमर्द्दनम् । क्रूरस्त्र- भावं क्रूरायाः पुत्रपौत्रमनन्तकम् । गणः क्रोधवशो नाम क्रूरकर्माऽरिमर्द्दनः । दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारो- ऽसुरपुङ्गवाः । विजरोवल्गवीरौ च दृढश्चैव महासुरः । कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्याः प्रहारिणः । प्रवि- ख्याता महावीर्या दानवेषु परन्तपाः । विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च । क्रोधः शत्रुस्तथैवान्ये कालकौया इति स्मृताः । हरिवंशे तु अन्येऽपि बहवोऽसुरभेदा उक्ता यथा । “दित्याः पुत्रद्वयं यज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् । हिरण्य- कशिपुश्चैव हिरण्यकान्तश्च वीर्यवान् । सिंहिका चामवलकन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः । सैहिकेया इति ख्याता यस्याः पुत्रा महाबलाः । गणेश सह राजेन्द्र ! दशसाहस्र- सुहृते । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽप्य सहस्रयः । असंख्याता महाबाहो हिरण्यकशिपोः शृणु । हिरण्य- कशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः । अतुह्लादश्च ह्लादश्च प्रह्लादश्चैव वीर्यवान् । संह्लादश्च चतुर्थोऽभूत् ह्लादश्लो

हृदस्तथा । संज्ञादपुत्रः सुन्दश्च निरुन्दश्चैव तावभौ ।
 हृदस्य पुत्रो ह्यायुर्वै शिविः कालस्तथैव च । विरोचनश्च
 प्राह्णाद्विजिज्ञे विरोचनात् । बलेः पुत्रशतन्वा-
 सीद्वाणज्येष्ठं नराधिप । छतराद्रश्च सूर्यश्च चन्द्रमाश्चन्द्र-
 तापनः । कुम्भनाभो गर्हभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः ।
 वाणस्तेषामतिबलो ज्येष्ठः पशुपतिप्रियः । पुराकले हि
 वाणेन प्रसाद्योमापतिं प्रभुम् । पार्श्वतो विहरिष्यामि
 इत्येवं याचितो वरः । वाणस्य चेन्द्रमनो लोहित्या-
 सुदपद्यत । गणास्तथा सुरा राजन् शतसाहस्रसन्निताः ।
 हिरण्यच्छताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः । भर्भरः
 शकुनिश्चैव भूतसन्नाभनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्तः
 कालनाभस्तथैव च । अभवन् । दनुपुत्राश्च शतं तीव्र-
 पराक्रमाः । तपस्विनो महावीर्याः प्राधान्येन निबोध-
 तान् । द्विमूर्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिराः प्रभुः । शङ्कु-
 कर्णो विराधश्च गवेष्ठो दुन्दुभिस्तथा । अयोमुखः शम्भ-
 रश्च कपिलो वासनस्तथा । मरोचिर्भगवश्चैव इरा गर्ग-
 शिरा टकः । विद्योभणश्च केतुश्च केतुवीर्यशतहृदौ ।
 इन्द्रजित्सर्वजिज्ञैव वज्रनाभस्तथैव च । महानाभश्च
 विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च । एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च
 महाबलः । वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहाशिराः ।
 स्वर्मासुष्टपर्व्या च तृक्ष्णश्च महासुरः । सृक्ष्णश्चैव निच-
 न्द्रश्च जर्णनाभो महागिरिः । असिलोमा च केशी च
 शठश्च बलको मदः । तथा गगनसूर्जा च कुम्भनाभो
 महासुरः । प्रमदो मयश्च कुपथो ह्यग्र्यीवश्च वीर्यवान् ।
 वैरूपः स विरूपाक्षः सुपथोऽथ हराहरौ । हिरण्य-
 कशिपोश्चैव शतमायश्च शम्बरः । शरभः शलभश्चैव विप्र-
 चित्तश्च वीर्यवान् । एते सर्वे दनोः पुत्राः कश्यपादभि-
 जज्ञिरे । विप्रचित्तिप्रधानास्ते दानवाः सुमहाबलाः ।
 एतेषां सृष्टपत्यन्त न तच्छक्यं नराधिपः । प्रसंख्यातं
 महीपात्र ! पुत्रपौत्रमनन्तकम् । स्वर्मानोस्तु प्रभा कन्या
 पुलोमस्तु सुतात्वयम् । उपदानवी ह्यग्र्यीवश्च शर्मिष्ठा
 वार्षपर्व्या । पुलोमा कालका चैव वैश्वानरसुते उभे ।
 बहूपत्ये महावीर्यं मारीचेस्तु परिग्रहः । तयोः पुत्र-
 सहस्राणि षष्टिं दानवन्न्दनान् । चतुर्दश शतानन्यान्
 हिरण्यपुरवासिनः । मारीचिर्जनयामास महता
 तपसाऽन्वितः । पौलोमाः कालकेश्याश्च दानवास्ते
 महाबलाः । अवध्या देवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः ।
 जताः पितामहेनाजौ निहताः सव्यसाचिना ।

प्रभाया नहुषः पुत्रः सृक्ष्णश्च शचीसुतः । पूरुज्यो-
 ऽथ शर्मिष्ठा दुग्धन्तसुपदानवी । ततोऽपरे महावीर्या
 दानवास्ततिदारुणाः । सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेः
 सुतास्तथा । दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः ।
 सहिकेया इति ख्यातास्तयोदश महाबलाः । वंशः
 शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबलः । वातापिनश्चुचिश्चैव
 इल्ललः खलुमस्तथा । आञ्जिको नरकश्चैव कालनाभ-
 स्तथैव च । राक्षस्यैस्तु तेषां वै सूर्यचन्द्रमर्हणः ।
 शुकः पोतरणश्चैव वज्रनाभश्च वीर्यवान् । मूकश्चैव तृक्ष्ण-
 श्च हृदापुत्रौ बभूवुः । मारीचः सुन्दपुत्रश्च ताड-
 कायां व्यजायत । एते वै दानवाः ऋषा दनुवंशविव-
 र्जनाः । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 संज्ञादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले । ससृष्टपन्नाः सुम-
 हता तपसा भावितात्मनः । तिस्रः कोट्यः सुतास्तेषां मणि-
 मत्नां निवासिनाम् । तेऽप्यवध्याश्च देवानामर्जुनेन निपा-
 तिताः । षट्सुताः सुमहासत्त्वास्तास्त्रायाः परिकीर्तिताः ।
 “वासिन यस्य जनिताऽसुरभीरण्मयीः” नैष । “समत्सरेणा-
 सुर इत्युपेयुषा” माघः । “ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा
 असुराः, य एषु लोकेष्वसृजन् ते ह देवा जनुर्हेतासुरान्
 यच्च उद्गोथेनात्ययामिति” आ० उ० “असुषु विष्वग्विष-
 यासु प्राणनक्रियासु रसन्ते रम्-डु । ष्वाभाविक्यां तम
 आत्मिकायामिन्द्रियवृत्तौ । “देवासुरा वै यत् संयेतिरे”
 छ० उ० । देवाश्चासुराश्च देवादीव्यतेद्यौतनार्थस्य रूपं
 शास्त्रोद्भासिता इन्द्रियवृत्तयः । असुरास्तद्विपरीताः स्वेवेवा-
 सुषु विष्वग्विषयासु प्राणनक्रियासु रमणात् स्वाभाविक्यस्तम
 आत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव” भा० । स्वार्थे प्रज्ञा० अण् आसुरः
 तत्त्वार्थे । तस्येदम् अण् आसुरः तत्सम्बन्धिनि द्वि० स्त्रियां
 ङीप् “आसुरीरात्रिरन्यत्र तच्चात्ताः परिवर्जयेत्” सृष्टिः
 “आसुरीं योनिमापन्नाः” गीता । हितार्थे यत् । असुर्यः ।
 “असुर्यानाम ते लोका अन्वेन तमसा वृताः” कठ० उ०
 सुरा सुधा यहीदत्वेनास्मस्य अर्थ० अच् न० त० ।
 “सुराप्रतिप्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिहितः । अप्रतिग्रहणा-
 ज्ञाया दैतेयाश्चासुराः सृताः इत्युक्तनिर्वचनादपि
 तेषामसुरत्वम् । जातौ ङीप् असुरी “असुरी जिह्वो
 देवानां प्रातः सवनसत्वालेट्” अथ० । ष्कांसे तस्यासु-
 राङ्गयत्वात्तथात्वम् । भेषे पु० निरु० । [रजणीते ।
 असुररत्नं वि० सुखेन रजते सु+रज-खल् न० त० । सुखेना-
 असुरराज् पु० असुरेषु राजते राज् क्तिप् ७त० । प्रह्लाद-

पौत्रे बलिदैत्ये २ असुराध्यक्षमात्रे च भा० आ० प०
बकासुरवर्षने । “पुत्रो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः ।
रक्षत्यसुरराट् नित्यमिमं जनपदं बली” ।
असुररिपु पु० असुराणां रिपुः । दानवशत्रौ विष्णौ । असु-
रारिप्रभृतयोऽप्यत्र । [तुलसीभेदे
असुरसा स्त्री न सुष्ठु रसो यस्याः ५ व० । (वायुतुलसी)
असुरहन् त्रि० असुरं हन्ति-हन् किप् । असुरनाशके ।
“प्राग्भवे विश्वशुचे धियन्वेऽसुरहन्” ऋ० ७१३, १ । स्त्रियां
नान्तत्वात् ङीप् । असुरहन्ती ।
असुरार्थ्य पु० ईत० । शुक्राचार्ये । [अध्यक्षमात्रे च ।
असुराधिप पु० ईत० । १ प्रह्लादपौत्रे बलिदैत्ये २ असुरा-
असुराङ्ग न० असुरसाङ्गा आङ्गा यस्य । कांसे हेम० ।
असुर्य त्रि० असुराय हितः गया० यत् । १ असुरहिते तत्-
स्मृते च असुरशब्दे उदा० ।
असुष्वि त्रि० सु-बा० कि द्वित्वम् न० त० । सोमाभिषवा
कर्त्तरि “विपुष्ट्यादसुष्वीन् ऋ० ४, २४, ५ । जहृषुष्वीन्
प्रष्टहा षष्ठत” ऋ० ६, ४४, ११ । “असुष्वीन् अनभिषोतृन्-
यजमानान्” भाष्यम् ।
असुलभ त्रि० न सुलभः विरोधे । दुर्लभे दुःखेन प्राप्ये ।
असुसु पु० असुन् प्राणान् सुवति स्त-क्विप् । बाणे “स साविः
सासुसुः सासोयेयायेयाययायः” किरा० । भूते च ।
असुस्य त्रि० विरोधे न० त० । १ दुःखेन स्यातरि २ रोगाद्याभि-
असुहृद् पु० विरोधे न० त० । सुहृद्विज्ञे रिपौ “शलभतां
लभतामसुहृदगणः” माघः ।
असु स्त्री न प्रसूते स्त-क्विप् । अप्रसवायां स्त्रियाम्
“यामिषैर्लुभस्वम्” ऋ० १, ११, २ । [अनादरे अवज्ञायां
असु(च)क्षण न० स्त(क्ष)क्ष आदरे ल्युट् अभावे न० त० ।
असुक्ष्मा त्रि० विरोधे न० त० । सूक्ष्मताविरोधिस्थूलत्ववति ।
असूत त्रि० न० त० । अप्रसूते । [दोषारोपणशीले ।
असूयक त्रि० (असु)असूज-कण्डूादि० यकि-खुल् । शुणेषु
असूया स्त्री असु (असू)-उपतापे कण्डूा० यक् अ । परशुणेषु
दोषाविष्कारणे “पैशुन्यं साहसं द्रोहैर्षांस्त्रयार्थ-
दूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोदशकोगणः”
मनुः । “क्रुधद्गुह्यार्थान्साधार्थानां यं प्रति कोपः, पा० ।
“असूया परशुणेषु दोषाविष्कारणम्” सि० कौ० ।
असूयु त्रि० असु(क्ष)-कण्डूा० यक् उन् । असूयाशीले
“असूय ते सुहृत्तमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे” गीता ।
असुर त्रि० सूरौ स्वस्मै धातुनामनेकार्थत्वात् स्तुतौ

भावे षञ् न० व० । स्तोत्ररहिते । “असूरे सन्ति सूरयः”
ऋ० ८, १०, ४ । [“असूते सूरते” रजसि” यजु० १७, १७ ।
असूते त्रि० सूरौ क्त इडभावः न तस्य नत्वम् । “अप्रेरिते
असूर्यम्पश्या त्रि० सूर्यमपि न पश्यति इय-खश् सुम् च
अस० समा० । अत्यन्तगुप्ते सूर्यादर्शनि राजदारादौ ।
“असूर्यमश्वरूपा त्वं किमभीरुरार्यसे ?” भट्टिः ।
असूकर पु० असूक् शोणितं करोति क-ट । शरीरस्ये
रसघातौ, अन्नादेरशितस्य प्रथमं रसरूपता, रसस्य रक्त-
रूपतेति वैद्यके प्रसिद्धम् । अथ रसस्य यथा रक्तकर-
त्वम् तथोक्तं सुश्रुते । “रसाद्रक्तं ततोमांस मांसान्मेदः
प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततोमज्जा मज्जः शुक्लस्य
सम्भवः” तत्पाकप्रकारमाह भाव० प्रका० । “यात्यामा
शयमाहारः पूर्वं प्राणानिलेरितः । माधुर्यं फेनभावञ्च
षड्रसोऽपि लभेत सः” । “आहार्यं षड्विधं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्यं
तथैव च । लेहं चूर्णं तथा पेयं तदुदाहरणानि तु । भोज्य
मोदनपूपादि, भक्ष्यं मोदकमण्डकम् । चर्व्यं चिपिटधानादि-
रसलादि तु लिह्यते । चूर्णमाक्षफलेष्वादि पीयते पानकं
पयः” । आमाशयमाह चरकः “नाभिस्तनान्तरे जन्तोरङ्ग-
रामाशयं बुधाः” । तत्र विशेषमाह । “उरोरङ्गा-
शयस्तस्मादधः श्लेष्माशयः स्रष्टः । आमाशयस्तु तदधस्तदधो-
हि मलाशयः” । अनिलेरित इति हृदयाधिष्ठानेन
प्राणनान्ना वायुना सुखंगतेनान्तः प्रवेशितः । तथाह
सुश्रुते । “योवायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति देहभृक् ।
सोऽन्तः प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बत” इति । तमाहारमा
माशयस्यं क्लेदनामकफः क्लेदयति क्लेदनात्वं हतं भिन्नं च
च । उक्तं च सुश्रुते । “क्लेदनः क्लेदयत्यन्नं संहतं च
भिन्नयति” इति स आहारः षड्रसोऽप्यामाशये माधुर्यं
लभते आमाशयस्यस्य मधुरस्य कफस्य योगात् । उक्तं च श्लेष्म
स्वरूपम् “श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
तमोगुणाधिकः स्राद्विदग्धोलवणो भवेदिति” । “फेनभावं
च लभते जठरानलतेजसा” । यत आह वाग्भटः “संभुक्षितः
समानेन पचत्यामाशयस्थितम् । औदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्या-
लीक्ष्यं तोयतण्डुलम्” इति । अथ स एवाहारः प्राणवायुना
प्रेरितस्ततः किञ्चित्स्त्रवितः पाचकाख्यपिसोऽग्नौषत्मा-
क्लोऽन्तोभवति । उक्तं च । “अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चा-
स्त्रतां व्रजेदिति” पाचकपित्तेन पाचकपित्तोऽग्न्या ततः
स एवाहारो नाभिमण्डलाधिष्ठानेन समाननान्ना वा
युना प्रेरितोऽप्यहशीम् प्रति नीयते उक्तञ्च । “ततः समान

भरता महणीमभि नीयते” । महणीलक्षणाह “महो-
पित्तधरा नाम पाचका परिकीर्तिता । आसपक्वाशयानः स्या
महणीत्यभिधीयते” । पित्तधरा पाचकाख्यं पित्तं तदग्न्यधि-
ष्ठानं तद्वारयति । तत्र महण्यामाशयपक्वाशयसम्यवर्त्ति-
पाचकाख्यपित्ताधिष्ठानेनाग्निनाहारः पच्यते स कटुश्च-
भवति । तथा च “महण्यामपच्यते कोष्ठवर्जिता जायते
कटुरिति” । अयमर्थः । आहारो महण्यां कोष्ठवर्जिता
महणीस्थितपाचकपित्तेन वर्जिता पच्यते पच्यमानः स
महणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तस्य योगात्कटुर्भवति । एत-
दाहारपाके विशेषमाह । “शरीरं पाञ्चभौतिकम्” तत्र प-
ञ्च भूतेषु पञ्चान्यः तिष्ठन्ति । उक्तं च चरकेण । “भौमा-
ध्याग्नेधवायव्याः पञ्चोष्णाः सनाभसाः । पञ्चाहारगुणान्
स्नान् स्नान् पार्थिवादीन् पचन्त्यहम्” । अलोष्णपदेनाग्निरुच्यते
आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः तत्र पाचकपित्तस्येनाग्निनो-
त्तेजितेन शरीरवर्त्तिभूभागापिनाहारवर्त्तिभूभागः
पच्यते पक्वोभूभागः स्वकीयान् गुणानभिवर्द्धयति एवं
जलादिभाग अपि पच्यन्ते । तथा च सुश्रुते “पञ्चभूता-
त्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः । विपक्वः पञ्चधा-
सम्यक्गुणान् स्नानभिवर्द्धयेदिति” । गुणशब्देनात्र गुणिनः
शुधिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिनः पार्थि-
वादीन् भागानभिवर्द्धयेदित्यर्थः । एवमहोरात्रेण पक्वाहारो
मिष्टश्च कटुश्च मधुरोभवति अम्लस्त्वन्धोभवति । कटुस्तिक्तः
कषायश्च कटुर्भवति उक्तञ्च “मिष्टः कटुश्च मधुरमन्धोऽम्लं
पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां विपाको जायते कटुरिति”
एवं विपक्वाहारस्य सारो निगदितोरसः शेषोमहणी-
स्थोमलद्रवः । मलद्रवस्य जलभागः शिराभिर्वह्निद्वीतो-
मूलम्भवति । उक्तञ्च “आहारस्य रसः सारः सारहो-
मलद्रवः । शिराभिस्तज्जलं नोतं वस्यौ मूलत्वमाप्नुयात् ।
शेषं किटुश्च यत्तस्य तत्पुरोषं निगद्यते । समानवायुनानीतं
तत्तिष्ठति मलाशये” । तत्र मलाशयेनापानवायुना प्रेरितं मूलं
मेदभगमार्गेण, पुरोषं शुद्धमार्गेण शरीराद्बहिर्ह्रियाति उक्तञ्च
“मूलं क्षुद्रपथमार्गेण पुरोषं शुद्धमार्गतः । अपानवायुना-
क्षिप्तं बहिर्ह्रियाति शरीरतः” । उपस्यः शिष्टोभगश्च । रसस्तु
समानवायुना प्रेरितोधमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रसस्य
स्थानं हृदयं गत्वा तेन सहमिश्रितोभवति उक्तञ्च
“रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः । स तु व्यानेव पु-
विस्त्रिप्तः सर्वाङ्गान्धातुन् विवर्द्धयेत् । केदारेषु यथा कुल्याः
ष्णन्ति विविधौषधीः तथा कलेवरे धातुन् सर्वान्वर्द्धयते रसः”

रसस्तु तत्र तत्र विधा विभियते । उक्तं च चरके “स्थूला
एवं मलभेदैस्तत्र तत्र विधा रसः । स्वं स्थूलं शः परं सूक्ष्मं
स्त्वन्धो याति तन्मलम्” । अयमर्थः स्थूलं शः स्वं याति ।
यथास्थितं तिष्ठति सूक्ष्मं शः परं द्वितीयं धातुं याति-
तन्मलः रसादिमलस्त्वन्धो शरीरारम्भकं तत्तद्भातुमलं
यातीत्यर्थः यथा लौकिकाग्निनेक्षुरसः पच्यते तथा शरी-
रारम्भकस्य रसस्य अग्निनाहाररसः पच्यते पच्यमानः
स पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डमेकं च यावत्प्राक्तनरसधातावेव
तिष्ठते उक्तञ्च सुश्रुते “स खलु रसस्त्रोणि त्रीणि कला-
सहस्राणि पञ्चदशकला एकैकस्मिन्धातावेव तिष्ठति” इति ।
अत्र कलानां विंशतिः सुहृत्तः स च दण्डद्वयात्मकः तथा
च भोजः “धातौ रसादौ मज्जान्ते प्रत्येकं क्रमतोरसः ।
अहोरात्रात्स्वयंपञ्च सार्द्धं दण्डं च तिष्ठति” । प्रत्येकम् एक-
स्मिन्नेकैकस्मिन्त्यर्थः ततो यथा पच्यमानादिक्षुरसान्धलोनिर्ग-
च्छति । तथा पच्यमानादाहाररसान्धलो निर्गच्छति सः
कफः उक्तञ्च सुश्रुते “कफपित्तमलाः खेषु प्रस्ते दोनखरोम च
नेत्रविट्चक्षुषः स्नेहोधातुनां क्रमशोमलाः । खेषुमलः
कक्षादिस्तोतोमलः । स च कफः प्राणानिलप्रेरितोधम-
नीमार्गेण शरीरारम्भकं क्लेदनाख्यं कफं गत्वा
गुष्णाति । ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवतः
स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मोभागः शरीरारम्भकं रसं पोष-
यति सकलशरीराधिष्ठानेन व्यानवायुना प्रेरितोधम-
नीमिः सञ्चरन् पोषणस्नेहनजठरानलोद्भूततसन्नापनि-
वारणादिभिर्गुणैः सकलं पुष्णाति शरीरम् ततः स्थूलो-
भागः प्राणवायुना प्रेरितोधमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य
रक्तस्य स्थानं गत्वा यत्कृत्स्नीहृत्पङ्कत्वा तेन सह मिश्रितो
भवति । ततः प्राक्तनरक्तस्याग्निना पुनः पच्यमानः
पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डञ्च यावत्प्राक्तनरक्तधातावेव तिष्ठति
ततो यथाग्निना पुनःपुनः पच्यमानादिक्षुविकारा-
द्वारंवारं मलं निर्गच्छति । तथा पुनःपुनः पच्यमाना
दाहाररसात्प्रतिवारं मलं निर्गच्छति तत्र रक्ताग्निना-
पच्यमानान्धलं पित्तं निर्गच्छति । तच्च पित्तं समानवा-
युना प्रेरितं धमनीमार्गेण शरीरारम्भकं पाचकाख्यं पित्तं
गत्वा पुष्णाति । ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ
भवतः । स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र सूक्ष्मोभागोरक्तकाख्येन
पित्तेन रक्तीकृतः शरीरारम्भकं रक्तं पोषयन् व्यान-
वायुना प्रेरितो धमनीमिः सञ्चरन् सकलशरीरगतानि
रुधिराणि पुष्णाति । ततः स्थूलोभागो व्यानवायुना-

प्रेरितो धमनीभिः शिराभिश्च शरीरारम्भकाणि सांसानि
याति ततो सांसाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रा
त्पार्श्वदण्डं यावन्मांसेष्वेव तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मान्म-
लं निर्गच्छति तद्व्यानवायुना क्षिप्तं कर्णावागत्य कर्ण-
विद्भवति ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः
सूक्ष्मश्च ततः सूक्ष्मो भागो सांसानि पुष्पाति ततः
स्थूलो भागो व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः शरीरारम्भ-
कस्य मेदसः स्थानमुदरं याति ततो मेदसोऽग्निना पुनः
पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्पार्श्वदण्डं यावन्मेदस्येव
तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मान्मलो निर्गच्छति प्रस्नेदरूपः
स च शीतः स्रोतस्त्रेव तिष्ठति शरीरोष्णया तप्तश्च तदा
व्यानवायुना प्रेरितः शिरामार्गे लोमकूपेभ्यो बहिर्याति
जिह्वादन्तकक्षामेढादिमलञ्च मेदोमलमित्येके । ततः सार-
भूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मो-
भागो मेदः पुष्पाति उदरे तिष्ठन् व्यानवायुना प्रेरितः
स्रोतोमार्गेः सूक्ष्मास्थितान्यपि मेदांसि पुष्पाति
स्थूलो भागो व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः शिराभिश्च शरी-
रारम्भकाण्यस्थीति याति ततोऽस्थिग्निना पुनः पच्यमानः
पञ्चाहोरात्रात् पार्श्वदण्डं च यावदस्थिष्वेव तिष्ठति ततः
पच्यमानात्तस्मान्मलो निर्गच्छति स च व्यानवायुना-
प्रेरितः शिरामार्गे रोगत्वाङ्गुलिषु नखाः स्तनौ लोमानि
भवन्ति ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः
सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मो भागो व्यानवायुना प्रेरितः स्रोतो-
मार्गेर्मज्जस्थानानि स्थूलास्थ्यभ्यन्तराणि याति ततो
मज्जाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्पार्श्व-
दण्डञ्च यावन्मज्जस्थे वावतिष्ठति । ततः पच्यमानात्
तस्मान्मलं निर्गच्छति । तच्च व्यानवायुना प्रेरितं
शिरामार्गे नयनयोरागत्य नेत्रविट् चक्षुस्त्रेहश्च भवति
ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च ।
तत्र सूक्ष्मो भागो मज्जानं पुष्पाति ततः स्थूलो भागो-
व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः शिराभिश्च शुक्रस्य स्थानं
सकलं शरीरं गत्वा शरीरारम्भकेषु शुक्रेषु सह मिश्रितो
भवति । ततः शुक्रस्याग्निना पुनः पच्यते पच्यमाने
तस्मान्मलं नास्ति स हि सहस्रधा धातुसंघर्षवत् । उक्तञ्च
“स्त्राग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु रसादिषु । न शुक्रे
पच्यमानेऽपि हेमनीवास्त्ये मलः” । अन्यच्च “स्त्राग्निभिः
पच्यमानेषु मज्जान्तेषु रसादिषु । षट्सु धातुषु जायन्ते
मज्जानि ह्ययोजयुः । यथा सहस्रधा धातुः न मलं किल-

काञ्चने । तथा रसे स्रष्टः पक्वे न मलं शुक्रतां गते” । ततः
सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः । स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र
सूक्ष्मस्त्रेहभागः ओजस्तस्य लक्षणमाह । “ओजः सर्व-
शरीरस्यं स्निग्धं शीतं स्थिरं सितम् । सोमात्मकं शरीरस्य बलं
पुष्टिकरं मतम्” बलं चेष्टापाटवं तथा च । “चेष्टासु पाटवं
यत्तु बलान्तदभिधीयते इति” यत्तु सुश्रुते रसादीनां शुक्रा-
न्तानां धातूनां यत्परन्तेजस्तत् खल्वो जस्तदेव बलमिति
तेजस्तेजोद्भवः” । अत्रायमभिप्रायः । यस्माद्रसादोजो
भवति रसः सर्वधातुस्थानगतत्वात्तद्वातवन्मन्यत इति ।
सर्वधातूनां स्नेहमोजः स्रोते इतमिव तदेव बलमिति” तत्-
कार्यकारणयोरभेदोपचारात् अभेदकथनं च विकृतैक्या-
र्थम् । “अन्यच्च “शुक्रं शीतं स्रष्टुं स्निग्धं सान्द्रं स्रष्टुं स्थिरं तथा-
प्रसन्नं पिच्छलं सूक्ष्ममोजो दशगुणं स्रष्टम्” । चरके तु
“अष्टविन्दुप्रमाणान्तदोषद्रुतं सप्तसकम् । अग्निर्सोमात्मकत्वेन
द्विरूपं वर्णितं तु तत्” । वाग्भटश्च “ओजस्तु तेजो धातूनां
शुक्रान्तानां प्ररं स्रष्टम् । हृदयस्थस्यपि व्यापि देहस्थिति
निबन्धनम् । यस्य प्रष्टुं देहस्य तृष्टिपुष्टिबलोदयाः । यच्चा-
ग्रे नियतो नाशो यस्मिंस्तिष्ठति जीवनम् । निष्पद्यन्ते यतो
भावाविविधा देहसंश्रयाः । उक्तमाहः प्रतिभा चैव लावण्यं सुकु-
मारता” । ततः स्थूलभागो रसोमासेन पुंसां शुक्रं स्त्रीणां
त्वार्त्तवं शुक्रं च भवति । उक्तञ्च सुश्रुते “एवं मासेन
रसः शुक्रो भवति स्त्रीणामार्त्तवं च भवतीति चेति” चका-
रात् स्त्रीणामपि शुक्रं भवति । अतएवोक्तं सुश्रुते ।
“यो धितोऽपि स्वव्येव शुक्रं पुंसः समागमे । तच्च गर्भस्य किञ्चि-
त्तु करोतीति न चिन्त्यते” गर्भस्य शुक्रस्य, विवृतस्य तु गर्भस्य
कारणान्तदपि भवति यत उक्तं “यदा नार्यावुपेयातां वृष-
स्थान्यौ कथञ्चन । सुवृन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते”
इति । एतेन स्त्रीणां सप्तसोधातुर्गर्भं शुक्रमसप्त इति
बोधितम् आशयाधिक्यवत् । “स्त्रीणां गर्भोपयोगी स्था-
द्रार्त्तवं सर्वसम्मतम् तासामपि बलं वर्णं शुक्रं पुष्टिं करोति
हि” । एवं रसएव केदारकुल्यान्यायेन सर्वान्धातुन्
पूरयति मासेन त्रवदण्डोत्तरेण शुक्रमार्त्तवञ्च भवति
इति सिद्धान्तः । एवं सति रसाङ्गमिति सङ्गतमेव ततो-
मांसान्ततो रक्तोत्पत्तेरनन्तरं मांसं जायते रसादेवेत्यर्थः
मांसान्मेदः प्रजायते इति मांसादनन्तरं मेदः प्रजायते
रसादेवेत्यर्थः । मेदसोऽस्थि मेदसोऽप्येऽस्थि जायते रसा-
देवेत्यर्थः । एवं ततो मज्जा मज्जोऽप्ये शुक्रस्य सम्भव-
इत्यर्थः । रसः शरीरे विधा सञ्चरति तथाचोक्तम् । “रसः-

शरीरे शब्दार्चिर्जलसन्तानवत् लिधा । संचरत्युत्प्लुःसं
नित्यमेव हि देहिनाम् । अस्रायमभिप्रायः पुरुषास्तीक्ष्णा-
ग्नयोमध्यमाग्नयोमन्दाम्गयश्च भवन्ति तत्र तीक्ष्णाग्नीनां
रसः शब्दसन्तानवच्छीघ्रं सञ्चरति । मध्यामाग्नीनां
मर्द्धिः सन्तानवन्मध्यवेगेन सञ्चरति । मन्दाम्गनीनां जल-
सन्तानवन्मन्दं सञ्चरति । तेन मासेन रसः शुक्लं भवति
यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीनधिकृत्योक्तं दोष्माग्नीनां तु रसः
किञ्चिद्दूनेन मासेन शुक्लं भवति । मन्दाम्गनेस्तु किञ्चि-
दधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः ।

असृग्धरा स्त्री असृक् धरति धृ+ञच् । शोणितधारिण्यां
त्वचि । अण् असृग्धाराभ्यत् ।

असृग्वहा स्त्री असृक् शोणितं वहति अच् । शोणित
वहायां नाद्यां तद्विवरणं सुसृते “सप्त सिराशतानि भवन्ति ।
याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार
इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽसृग्धराते चाकुञ्चनप्रसा-
रणादिभिर्विशेषैः ॥ द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रता-
नास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्ध्वमधस्तिर्यक् च ।
भवतश्चात्र ॥ यावत्स्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरी-
रिणाम् । नाभ्यां सर्वा निवद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥
नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्याप्यताः ।
सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ तासां मूल-
सिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश पित्तवाहिन्यो
दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु
वातवाहिनीनां वातस्यावगतानां पञ्चसप्ततिशतं १७५ भवति
तावत्त एव १७५ पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च
कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यद्वत्प्लोक्कोरेवमेतानि सप्त
सिराशतानि ॥ तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन्
सकृद्भि पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसकृत्वाहृ च व्याख्यातौ ॥
विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां शुद्धमेद्राश्रिताः
ओण्यासप्तौ । इ इ पात्रयोः षट् पृष्ठे तावत्स्य एव चोदरे
दश वक्षसि ॥ एकचत्वारिंशत्प्लुष जर्ज्रं, तासां चतुर्दश
स्त्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायां । षट् नासि-
कायां । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं
वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् । श्व एव विभागः
शेषाणामपि ॥ विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो ज्ञेययोर्दश
कर्णयोर्दश । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त
सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि । स्त्राः सिराः
सञ्चरन्तं कृत्वाञ्चान्यान् गुणानपि ॥ यदा तु कुपितं रक्तं

सेवते स्ववहाः सिराः । तदास्य विविधा रोगा जायन्ते
रक्तसम्भवाः ॥ नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं
तथा । स्नेह्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥
प्रदुष्टानां हि दोषाणासृच्छ्रितानां प्रभावताम् । भ्रुवस्तुन्ना-
गमनमतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥ तत्कारणा वातवहाः
पूर्यन्ते वायुना सिराः । पित्तादुष्णाच्चानिवाच शीता
गौर्यः स्थिराः कफात् ॥ असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा
नात्युष्णशीतलाः”

असृग्विमोक्षण न० षड्भुज दुष्टस्य असृजः शोणितस्य देहाद्
विमोक्षणं स्त्रावणम् ईत० । देहात् षड्भुज दुष्टस्य वा
रक्तधातोः स्त्रावणे निस्सारणे । तत्प्रकारादिकृष्टं सुसृते
“तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्निग्धे नातितापिते ।
यवायुं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् । सम्यग्वा
यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शुद्धं तदा विजानीया-
त्सम्यग्विस्त्रावितञ्च तत् ॥ लाघवं वेदनाशान्तिव्याधे-
र्लैगपरिचयः । सम्यग्विस्त्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥
त्वग्दोषा भ्रम्ययः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये ।
रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥ अथ खल्व-
प्रवर्त्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठा भद्रदास्-
विडङ्गचित्तकलिकटुकागारधूमहरिद्राकाङ्गु रक्तमालफलै-
र्यथोक्तं लिभिश्चतुर्भिः समस्तैर्वा चूर्णैर्द्वैतैः सर्षपतैल-
लवणप्रगाढैर्वा सुखमवधयेदेवं सम्यक् प्रवर्त्तते । अथा-
तिप्रवृत्ते रोध्रमधुकप्रियङ्गुपुसङ्गैरिक्कसर्जरससंज्ञान-
शाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिभाषवगोधूमचूर्णैः शनैर्वा सुखमव-
चूर्णैर्वाङ्गुल्यपेयावपीडयेत् । सालसर्ज्जार्ज्जुनारिमेदमेव-
शङ्खधवधन्वत्वन्मिर्वा चूर्णिताभिः क्षौमेण वा भ्रापि-
तेन ससृग्मेनलाच्चाचूर्णैर्वा अथोक्तैर्वा खन्वनद्रव्यैर्गाढं
ब्रवीयात् । शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिषेक-
प्रदेहैश्चोपाचरेत् क्षारेणाग्निना वा दहेद्योक्तं व्यधनाद-
नन्तरं वा तामेवातिप्रवृत्तां सिरां विधेत् । काकोल्यादि-
क्वाथं वा शर्करामधुमधुरं पाययेत् एषहरिणोरभ-
शश्मद्विषवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूषरसैः सुस्निग्धैश्चा-
श्रीयादुपद्रवांश्च यथास्वमुपाचरेत्” । उपद्रवास्तत्त्वोक्ता
यथा ॥ “वातक्षयाच्छ्रुते रक्ते मन्दः सङ्गायतेऽनलः ।
यवनश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रयत्नतः ॥ तन्नातिशीतैर्ल-
घुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः । ईषदन्धैरनन्धैर्वा भोजनैः
समुपाचरेत् ॥ चतुर्विधं यदेतन्न रुधिरस्य निवारणम् ।
सन्धानं स्नानं चैव पाचनं दहनं तथा ॥ द्रव्यं कषायः

सम्बन्धे रक्तां स्नन्दयते हिमम् । तथा सम्पाचये-
ज्जस दाहः सङ्कोचयेत् शिराः । अस्नन्दमाने रुधिरं सन्धा-
नानि प्रयोजयेत् । सन्धाने भक्ष्यमाने तु पाचनैः सस-
पाचरेत् ॥ कल्परैरेस्त्रिभिर्ज्यैः प्रयतेत यथाविधि ।
असिद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परम इष्यते । सशेषदोषे
रुधिरं न व्याधिरतिवर्त्तते । सावशेषे ततः स्थेयं न तु
कुर्व्यादतिक्तमसु ॥ देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरैव धार्यते ।
तस्माद्यत्नेन संरक्ष्य रक्तां जीव इति स्थितिः ॥ सुतरक्तस्य
सेकाद्यैः शीतैः प्रकुपितेऽनिष्ठे । शोफं सतोदं कोष्णेण
सर्पिषा परिषेचयेत् ॥

ऋषाढावातस्यविरभीरुदुर्बलनारीसुकुमारानामनुपहृष्टं
परमसुकुमारोऽयं शोणितवसेचनोपायोऽभिहितो जलौ-
कसः । तत्र वातपित्तकफदुष्टशोणितं यथासंख्यं
शृङ्गजलौकालावुभिरवसेचयेत् क्षिग्धशीतकृत्वात् सर्वाणि
सर्व्वैर्वा । भवन्ति चान् । उष्णं समधुरं क्षिग्धं गवां
शृङ्गं प्रकीर्त्तितम् । तस्माद्वातोपशुद्धे तु हितं तदवसेचने ।
शीताधवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा । तस्मात्पित्तो-
पशुद्धे तु हिता सा त्ववसेचने । अलावु कटुकं कृत्वं
तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम् । तस्माच्छ्लेष्मोपशुद्धे तु हितं तद-
वसेचने । तत्र प्रच्छिते तनुवस्त्रपटलावननेन शृङ्गेण
शोणितमवसेचयेदाचूषणात् । सान्त्तर्दीपयाऽलम्बा ।
जलौकसं विवरणम् अक्षपाशब्दे वक्ष्यते ।

“अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितस्यवेष्य संवेक्ष्य वा
विरक्ष्य चास्य तमवकार्यं ऋद्धोमयचूर्णैर्यद्यरजः स्यात् ।
ऋद्धीताश्च ताः सर्षपरजनीकस्कोदकप्रदिग्धगालीः सलिल-
सरकमध्ये सुहृत्स्थिता विगतकृमा ज्ञात्वा तामीरोमं
प्राहयेत् । सूक्ष्मशुक्रार्द्रपिण्डलोतावच्छन्नां कृत्वा सुख-
मपादयुयादऋद्धन्तौ क्षीरविन्दुं शोणितविन्दुं वा दद्या-
च्छस्त्रपदानि वा कुर्वीत यद्येवमपि न ऋद्धीयाच्चदान्यां
प्राहयेत् । यदा च निविशते ऽश्वशुरवदाननं कृत्वोन्नम्य
च स्तब्धं तदा जानीयादऋद्ध्यातीति ऋद्धन्तौ चार्द्र-
वस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च । दंशे तोदकण्डूप्रादु-
र्भावैर्जानीयाच्छृङ्गनिबन्धमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत् ।
अथ शोणितगन्धेन न सुखेन्दुसमस्याः सैन्धवचूर्णैर्नावकिरेत् ।
अथ पतितान् तण्डुलकण्डून् प्रदिग्धगालीं तैलवण्याभ्यक्त-
सुखीं वामहस्ताकुशकुलिभ्यां ऋद्धीतपुष्पां दक्षिणहस्ता-
कुशकुलिभ्यां ग्रनैः शनैरनुलोममुसार्जयेदा सुखाद्वाप्तये-
न्नावद्यावत्सम्बन्धान्निष्कानोति । सम्यगन्ता सलिल

सरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न
चेष्टते सा दुर्वाङ्मा तां पुनः सम्यगामयेत् । दुर्वाङ्माया
व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवानां
पूर्व्ववत्सन्निध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौ-
कोत्पणान्धुनावघट्टयेच्छीताभिराङ्गञ्च परिषेचयेद्भूत वा
व्रणं कषायमधुरक्षिग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति ।
भवति चान् । जलौकसञ्च यो वेत्ति तस्याध्यान् स जयेद्भदान्” ।
असृज् न० न सृज्यते इतररागवत् संसृज्यते सहजत्वात् न-
सृज्-किन्, असृते क्षिप्यते इतस्ततो नाडीभिः अस् कञ्जि
वा । १ शोणिते २ सङ्गलम्बे च तस्य रक्तवर्णत्वात्तथात्वम् ।
कुङ्कुमे, श्विष्कम्भावधिके ४ भोद्धुशेयोगे । शोणितोत्पत्तिं
रक्ता भाव० प्र० । “यदा रसोयक्याति तत्र रज्जकपिप्ततः ।
रागं पाकञ्च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः । रक्तां सर्व्व-
शरीरे तु जीवस्याधार उत्तमः । क्षिग्धं शुक्लं चलं
स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत्” । तस्योत्तमत्वञ्चोक्तं तत्रैव
“जीवोवसति सर्व्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः” । वीर्य्यं
रक्ते मले तस्मिन् जीषे याति क्षयं क्षणात्” । वीर्य्यं रक्ते
मले च शरीरारम्भके वाग्भटोक्तपरिमाणशुक्ते शुक्ले
जीवोवसति न तु दुष्टे प्रष्टे रक्तस्त्रावणोपदेशस्य
विधानात् । पित्तवद्भवेदन्तं भवेदित्यर्थः ॥ तस्य स्थानम्”
“यत्तत् श्लीहा च रक्तस्य सुख्यस्थानं तयोः स्थितम्” ।
अन्यत्र संस्थितवतां रक्तानां पीतता भवेत्” इति भा० प्रका० ।
सुश्रुते शोणितोत्पादविवरणमन्यथोक्तं यथा “अथातः
शोणितवर्त्तनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । तत्र पाञ्चभौति-
कस्य चतुर्विधस्य षड्विधस्य द्विविधवीर्य्यस्यार्धविधवीर्य्यस्य
वानेकगुणस्योपयुक्तस्य आहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजो-
भूतः सारः परमसूक्ष्मः स रसइत्युच्यते । तस्य च हृदयं
स्थानं स हृदयाच्चक्षुर्विंशतिं धमनीरनुप्रविश्योर्ज्वा दश
दश चाधोगामिन्यश्चतस्र स्त्रियर्गमाः कृत्स्नं शरीरमहर-
हस्तपयति वर्ज्जयति धारयति यापयति जीवयति चादृष्ट-
हेतुकेन कर्म्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमाना-
ज्ञतिरुपलक्षयितव्या क्षयदृष्टिवैकतैः । तस्मिन् सर्व्वं
शरीरावयवदोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा
किमयं सौम्यस्तेजस इति । अत्रोच्यते स खलु इवानुसारी-
क्तेहनजीवनतर्पणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते ।
स खल्वप्यो रसो यत्तत् श्लीहानौ प्राप्य रागमुपैति ।
भवतश्चान् ॥ “रज्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।

अव्यापनाः प्रसवेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ रसादेव स्त्रिया
रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते । तद्वर्षाद्वा दशाद्बुद्धं याति पञ्चा-
शतः क्षयम् ॥ आर्त्तं शोणितं त्वान्नेवमग्नीषोमीयत्वा-
द्भस्म पाञ्चभौतिकञ्चापरे जीवरक्तमाहाराचार्याः ॥
“विस्तृता द्रवता रागः सन्दनं लघुता तथा । भूस्यादोनां
गुणा हेतुते दृश्यन्ते चाल शोणिते” । [याम् ।
अष्टपाटी स्त्री अष्टजः पाटी परिपाटी ४० । शोणितधारा-
असेचनकं लि० न सिध्यते त्वयति मनोऽल सिच-ल्युट्
संज्ञायां कन् । १ अत्यन्तप्रियदर्शने यद्दर्शनान्मनो न
त्वयति तत्र “नयनयुगासेचनकम् मानसवृत्त्यापि दुष्मा-
पम्” सा० द० । सेचनं सेकः अभावे न० त० । स्वार्थे
कन् । २ सेचनाभावे न० व० । ३ सेचनशून्ये लि० ।
असेवन न० अभावे न० त० । १ सेवाभावे न० व० । २ सेवान्शून्ये
असौ अव्य० सो-वा०-डौ न० त० । अदःशब्दार्थे ।
“असौनासाऽयमिदं रूप इति” शत० ब्रा० । अयञ्च
साक्षादादिः इति बह्वः । असौक्य । गणरत्ने तु
तत्र गणे अग्नौ इति पठितम् व्याख्यातञ्च अग्नौ इति
तीक्ष्णत्वे अग्नौक्येति” इति । [सौन्दर्यशून्ये लि० ।
असौन्दर्यं न० अभावे न० त० । १ सौन्दर्याभावे न० व० ।
असौम्य लि० विरोधे न० त० । सौम्यत्वविरोधिषोरत्वयुक्ते
असौम्यस्वर लि० असौम्यः स्वरयस्य । १ काकतल्लमन्द-
स्वरयुक्ते । २ कठोरसरे च । [सौष्ठवशून्ये लि० ।
असौष्ठव न० अभावे न० त० । १ सौष्ठवाभावे न० व० ।
अस्फुटं लि० स्फुट-क्त न० त० । अस्फुरिते । “स्फुटं हवि-
रसादिति” शत० ब्रा० ।
अस्फुटं लि० स्फुट-ल्युट् न० त० । १ रोधनाभावे न० व० ।
२ रोधनशून्ये । “अस्फुटं सविताद्यामहं हन्” । १०, १४६, १
अस्कृधोयु लि० कष्टः कृत्स्नः निरु० न० त० ४० साधु ।
१ अविच्छिन्ने २ अक्षुब्धे च । “अस्ते वत्तं यदसदस्कृधोयु”
ऋ० ७, ५३, ३ । “युवोर्भिन्नावस्थावस्कृधोयु” ऋ०
६, ६७, ११ । अस्कृधोयुरजरः ६, २२, ३ । “अस्कृधो-
युरविच्छिन्नः” भा० ।
अस्खलित लि० न० त० । १ अग्रयुते स्खलित्ये २ अग्रमत्ते
च “भूमिर्झिरप्यस्खलिता खलून्नतैः” भाषः । “स मे
चिरायस्खलितोपचाराम्” रघुः ।
अस्त च० अस्तने सूर्यकिरणे यत्र आधारे क्त । १ पश्चिमा-
चले, “अधिरौढमस्तगिरिमथपतत्” भाषः । “विडुस्त्वय
त्यस्तनिमग्नस्तूर्ध्वम्” रघुः । कर्मणि क्त २ क्षिप्ते ३ अवसिते च

लि० “निरस्तः परावसुः” भवदेवः । “गतिरपास्तसंस्था
भतिः” भास्वती० । “निरस्तगाम्भीर्यमपास्तधैर्यम्” भाषः ।
भावे क्त । ४ दर्शनायोग्यत्वे ५ अवसाने न० । आधारे क्त ।
व्योतिषोक्ते ईलम्नात् सप्तमे स्थाने न० । लग्नात् सप्त-
मस्थानस्य तथात्वञ्च तस्योदये लग्नस्यादर्शनहेतुत्वात् । तथा
हि द्वादशराशिचक्रात्मकस्य प्रवहवायुनाऽनिशं पञ्चाक्षीयमानस्य
भचक्रस्य मध्ये दिवा षट् राशयो रात्रौ च षट् क्रमेणो-
द्गच्छन्ति ततोदितलग्नानां च पश्चामेव दर्शनयोग्यता इत-
रेषां प्रत्या तु भूमण्डलेनाच्छादनात् दृश्यता । तत्र
यस्य यस्य राशेरुदयः यस्मिन् समये जायते ततः
सप्तमराशेरुदयसमये तस्य तस्यास्तत्वम् अदर्शनयोग्यत्वं भव-
तीति सप्तमराशेरुदयकालस्यास्तकारित्वम् । “जन्मलग्नात्
सुखास्तान्तरिपुरन्द्रेष्वशोभना” नील० ता० । ७ अदर्शनप्राप्ते
रव्योदिष्ये लि० सूर्यादिग्रहाणामपि प्रागुक्तरीत्या-
स्वाधिवितराश्वपेक्षया सप्तमराशेरुदयेऽस्तत्वम् यथोक्तं
सि० शि० । “निजनिजोदयलग्नससुद्धमे ससुद्धोऽपि
भवेद्भनमःसदा” भवति चास्तविलग्नससुद्धमे प्रति-
दिनेऽस्तमयः प्रवहक्रमात्” निशोऽल्लग्नानुदयास्तलग्ने
न्यूनाधिके यस्य खगः स दृश्यः । दिनेऽपि चन्द्रोरविसन्नि-
धानात् नास्तगतत्वे सति दर्शने भा” । “नक्षत्रा-
णामभ्युदयास्तज्ञापनमपि तत्रैव “दृक्कर्मणा पलभवेन
तु केवलेन भानां सुनेष्टगरिपोरुदयास्तलग्ने । कृत्वा
तयोर्दयलग्नमिदं प्रकल्प्य लग्नं ततो निजनिजे पठितेऽ-
काले” । यत् स्यादसावुदयभातुरयास्तलग्नादुदयस्तं
विभार्धमपि लग्नकमस्तसूर्यः । इष्टो न षटि ई० षटिका-
स्तय वास्तलग्नालग्नं क्रमेण भदलो नितमस्तसूर्यः ।
स्यादुद्धमो निजनिजोदयभातुल्ये सूर्योऽस्तभास्तरसमेऽस्त-
मयश्च भानाम् । अत्राधिकोनकालिका रविभक्तिभक्ता
यातैश्च वासरमिति च तदन्तरे स्यात् । यस्योदयाकाद-
धिकोऽस्तभातुः प्रजायते सौम्यशरातिदैर्घ्यात् । तिष्ठांशु-
साक्षिध्वज्येन नास्ति धिक्कृतस्तस्मिन् कथञ्चित्” ।
“भानामगस्त्यस्य लुब्धकस्य च पूर्ववदुदयास्तलग्ने साध्ये
परन्तु केवलेन पलभवेन दृक्कर्मणा । भुवस्य कृतायनदृक्कर्म-
कत्वात् पुनरायनं दृक्कर्म न कर्तव्यमित्यर्थः । ततोदय-
लग्नमर्कं प्रकल्प्य लग्नं साध्यम् । तच्च स्वकीये पठितेऽ-
काले । एवं यत्लग्नं सिध्यति स उदयाकोऽज्ञातव्यः ।
अथ यदस्तलग्नमानीतं तत्कार्कं प्रकल्प्य निजनिजेऽकाले
विलोमं लग्नं साध्यम् । तद्वाशिषट्कोनमस्तसूर्यसंज्ञं

भवति । अथवेष्टवटिकोनाभिः षट्षटिकाभिरस्त
लग्नात् क्रमेण लग्नं साधितं तद्भदलो नितमस्तसूर्यो-
भवति यदोदयभानुसमो भानुर्भवति तदा तस्य नक्षत्र-
स्योदयो भवति । यदास्तसूर्यसमस्तदास्तमयः । यदा-
गस्त्योदयः किलाभीष्टदिनात् कियद्भिर्दिनैरिति विज्ञातु-
मिच्छते तदेष्टदिनाकस्यागस्त्योदयार्कस्य चान्तरकला रवि-
भुज्या भाज्याः । लब्धदिनैरगस्त्यस्योदय एष्यः यद्युद-
याकोऽसहान् । यद्यूनस्तदा गतः । अत्रोपपत्तिः
उदयास्तलग्नसाधने तु पूर्व्वं कथितैव । उदयलग्नोदये
किल भस्योदयः यदोदयलग्नसमो रविर्भवति तदा रविणा
सह तन्नक्षत्रमुदेति । तस्मादुदयात् प्राक् पठितेष्टवटिकातुल्यं
कालं यावत् तन्नक्षत्रं रविप्रभाभिर्हृतं क्षितिजादुपरि-
स्थमपि न दृश्यते । अथ पठितेष्टकाले यत् क्रमलग्नं
तत्स्थानस्थितो रविरुदयार्कतुल्यो भवति तथा रव्यस्तम-
यादनन्तरं नक्षत्रास्तमयात् पूर्व्वं प्रत्यक् क्षितिजादुपरि-
स्थमपि नक्षत्रं पठितेष्टकालं यावद् दृश्यते । अथ नक्ष-
त्रस्य क्षितिजादुपरिस्थितत्वात् प्रत्यक्क्षितिजस्थेनार्केण
न्यूनेन भवितव्यम् । अतोऽस्तलग्नात् पठितेष्टकाले व्यस्तं
कार्यम् । तल्लग्नं प्राक्क्षितिजस्य भवति । अतः षड्भो-
नितं प्रत्यक्क्षितिजेऽस्तसूर्यो भवतीत्युपपन्नम् । १ इटो-
षट् ६० षटिकास्त्रिंशदादौ वासना सुगमैव । यस्य नक्षत्रस्यो-
दस्तार्कादस्तार्कोऽधिको भवति तस्य नक्षत्रस्यार्कसांनिध्यव-
शादस्तं नास्तीति वेदितव्यम् । इदं कुत इत्यत आह
सौम्यशरातिदैर्घ्यात् । यस्य भस्य सौम्यः शरी दीर्घो भवति
तस्य पञ्चोद्भवसमो बहवो भवन्ति ॥ तैर्विखोमलग्ने क्रिय-
माणे उदयलग्नमूनं भवति । अस्तलग्नं क्रियमाणम-
धिकं भवति । ताभ्यां ह्युदयास्तार्को साध्यौ । तत्रा-
स्तार्केण किल न्यूनेन भवितव्यम् । अस्तार्कसमे रवौ
किलादृश्यतारम्भस्ततः कियन्ति च दिनान्यदृश्यं भूत्वोदया-
र्कसमे रवौ तद्विष्णुमुदेति । अत उदयार्केणाधिकेन
भवितव्यम् । यतोऽर्कसन्निधिवशेनैतावदयास्तौ । यथा
यथा सौम्यशरस्य दीर्घत्वं यथा यथाक्षवशेन गोलस्य
दक्षिणतो नामनं तथा तथोदयास्तार्कयोरल्पमन्तरं भवति ।
अल्पान्तरेऽल्पान्येव दिनानि तन्नक्षत्रमदृश्यं भवति ।
एवं यस्मिन् देशे उदयास्तार्को तुल्यौ भवतस्ततः परं
तस्मिन् देशे तस्य नक्षत्रस्यार्कसन्नभावेनादृश्यता इति
युक्तिः सिद्धम्” प्रमि० । अस्तलग्नसाधनमप्युक्तं तलैव “यत्
लग्नमपमण्डलं कुजे तदुष्टहाद्यमिह लग्नमुच्यते । प्राचि ।

पश्चिमकुजेऽस्तलग्नकं मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरे” कुजे
भूमिमण्डलगते रेखाष्टमे अपमण्डलं ततो निस्सरदन्-
मण्डलम् । यद्वाणासदयास्तांशानाह तदैव । “प्राच्या-
मुदेति क्षितिजोऽष्टदशैः २८ शक्रे १४ गुरुः सप्तकु-
मिश्च १७मन्दः । स्वस्योदयान्तो नित ३६० चक्रभागै-३३२ ।
३४६ । ३४३ । स्त्रयो ब्रजन्यस्तमयं प्रतीच्याम् ।
खाद्यै ५० जिने २४ चक्षितयोरुदयः प्रतीच्यामस्तश्च
पञ्चतिथिभि १५५ मुनिसप्तभूमिः १७७ । प्रायुक्तमः
शरनखै २०५ स्त्रिष्टतिप्रमाणै-१८२ रस्तत्र तत्र दश-
वर्गभि ३१० रक्तदेवैः ३३६ । अवक्रवक्रास्तम-
योदयोक्तभागाधिकोनाः कलिका विभक्ताः । द्राक्केन्द्रमुक्ता-
प्रदिनैर्गतेष्वैरवक्रवक्रास्तमयोदयाः स्युः” । “वाले वा
यदि वा वृद्धे शुके चास्तसुपागते । मलमास इवैतानि
वर्ज्येद्देवदर्शनम् । पक्षं वृद्धस्तु पूर्व्वेण दशाहं पश्चिमेन
तु । प्रत्यग्वालो दशाहन्तु पूर्व्वेण च दिनत्रयम्” ज्यो०त०
पूर्व्वेणेति प्रातःप्रातः पूर्व्वदिशि वृद्धा रविकिरणाच्छन्न-
तथा न दृश्यते चेदुपहस्तदा प्रागस्तमितः तत्रास्तमितात्
प्राक् पक्षं वृद्धः । पश्चिमेनेति । एवं सायंसायं
अपरदिशि वृद्धा रविकिरणाच्छन्नतया न दृश्यते चेदुपह-
स्तदा प्रत्यगस्तमितस्तत्रास्तमितात् प्राक् दशाहं वृद्धः” ।
“हातिं शद्विषाशास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । हासप्रतिर्म-
हत्सस्ते पादास्ते द्वादश क्रमात्” । इति ज्योतिर्विदुक्त-
कालानन्तरमपरदिशि दृश्यते चेत्तदा दशाहं प्रत्यग्वा-
लो पूर्व्वदिशि चेत्तदा दिनत्रयं प्राग्वाल इति भङ्गान्तरेणाह ।
“पक्षं वृद्धोमहास्ते तु बालश्चाल दशाहिकः । पादास्ते तु
दशाहानि वृद्धोवालो दिनत्रयम्” इति च ज्यो०त०रघु० ।
अस्तकं पु० अस्तं अयुनराष्ट्रिम् अवसानं वा करोरि अस्त-
श्चि-खुलु । निर्व्यापनोक्षे ।
अस्तगं लि० अस्तमदर्शनं गच्छति गम-उ दैत० । १ सूर्य-
किरणाच्छन्नतया अदृश्येपक्षे २ अदर्शनगतमाले च । अस्त-
गतादयोऽप्यत्र ।
अस्तगमनं न० अस्तस्यादर्शनस्य गमनम् । यद्वाणां स्वाक्रान्त-
राश्यपेक्षया सप्तमराशुदये अदर्शनगमने “भीमसेनं मजे-
थास्त्रं प्रागस्तगमनाद्वे” भा० आ० प० १५५ अ० ।
अस्तम् अव्य० अस-तमि । १ नाशे, २ अदर्शने च । “दशह-
नास्तमितत्विषा” कुमा० । “राज्यमस्तमिरेश्वरम्” रघुः ।
“सर्व्वञ्च तिलसंबन्धं नाद्यादस्तमिरे रवौ” । “नेक्षेतोद्य-
त्तमादित्यं नासांशान् कदाचन” चतुरोऽस्तिमिरे सूर्ये

विशुचान्द्रायणं स्मृतम्' मनुः । "इतिरस्तिमिता गति-
च्युता" रघुः । [पक्षी] [वृद्धे]

अस्तमती स्त्री अस्तमतति अत-अच्-गौरा० ङीष् । शाल-
अस्तमन न० अत-बा-भावेऽप् अस्तम् अस्यस्य अनःगतिः ।

भूगोलकक्षया तिरोधानेन, १ सूर्यादेरदर्शनगमने
"तिरोधानञ्च यत्नैति तदेवास्तमनं रवेः । नैवास्तमनमर्क-
स्य गोदयः सर्वदा सतः" इति ज्योतिषोक्तेस्तथात्वम् ब० ।
"उदयास्तमने नाथ ! दर्शनादर्शने रवेः" पुरा० "उदयास्त-
मनञ्चोहि न ह्युपति न शोचति" भा० ब० २५७ अ० ।
सूर्यास्तमनवेलायामासेदुक्ते महद्गनम्" भा० आ० प० २ अ०
"उदयास्तमने भातुः प्रदक्षिणमवर्तत" भा० भी० प० ।
२ तत्काले च ।

अस्तमय पु० अस्तोमीयते ज्ञायते यत् मिन्-अच् वा न
आत् । १ प्रलये, २ सूर्यादेरदर्शने "करोत्यकालास्तमयं
विवस्वतः" किरा० । "उदयश्च नाम सविहस्तद्विवासिनां
प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्ययश्चास्तमयः न परमार्थत
उदयोऽस्तमयोवा" तद्विवासिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्रति
तेनैव मार्गेण गच्छन्नि नैवोदेता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचर-
तापक्षेस्तदत्ययस्य च तत्ताभावात्" छा० उ० भाष्यम् । तथा
च भूदत्ताङ्गान्तरालस्थानएवोदयास्तमयौ भवतः "लङ्कापुरे-
ऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनाङ्गं यमकोटिपुर्याम् ।
अवस्तदा सिङ्गपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिदलं तथैव"
सि० शि० । भूदत्तचतुर्थीये स्थितानां पुरांमध्ये प्रथमपुर्या-
सुदये ततोयेऽस्तोक्तेस्तथात्वम् । शा० भाष्ये तु यदा-
ऽमरावत्यां मध्याह्नगतः सविता तदा संवाभिमन्युसुद्यन्
दृश्यते तत्र मध्याह्नगोचरोवारुणसुद्यन् दृश्यते इत्युक्तम्"
अहाणां च सूर्यस्यातिप्रत्यासत्त्या प्रकाशाभावेऽस्तत्वम्
तद्वियोगे चोदयः । "रविणास्तमयोयोगो वियोगस्तद्वयो
भवेत्" इत्युक्तेः अन्यप्रहाणां २ रवियोगे च ।
अस्तरण न० अभावे न० त० । स्तरणाभावे । तत्र दीयते
कार्यम् वा व्युत्पा० अण् । आस्तरणम् तत्र देये कार्ये
च लि० ।

अस्ताद्य लि० अस्तमयं कालुष्य-यत् । अतिगभीरे हेम० ।

अस्ताचल पु० अस्तन् किरणा यत् आचारे क्त
कर्म० । पश्चिमाचले अस्तगिरौ । "अस्ताचलचूडावल-
म्बिनि भगवति मरीचिमालिनि" काद० अस्ताद्रिप्रभृत-
योऽप्यत ।

अस्ति अव्य० अस्-श्रुतिप् । १ स्थितौ, विद्यमानतायाञ्च

"अस्ति नास्ति न जानातीति" चाण० । २ तद्वति च
अस्तिहीरा अस्तिपरलोक इति मतियस्य आस्तिकः
नास्तिकः । चतुरर्थ्यां पक्षा० फक् । आस्तायनः । तत्-
सन्निवृत्तदेशादौ लि० ।

अस्तिकाद्य पु० अस्ति कायः स्वरूपं यस्य । जैनमतविद्वे
विद्यमानतास्वरूपे पदार्थभेदे । अस्तिकायाश्च पञ्चविधाः
जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः धर्मास्तिकायः अधर्मास्ति-
कायः आकाशास्तिकायश्चेति अर्हच्छब्दे ३८६ पृष्ठे विव-
रणम् । शा० भाष्ये तन्मतसमुच्चयस्य निराकृतं यथा "सर्वेषा-
मन्येषामवान्तरप्रभेदान् बहुविधान् स्वसमयपरिकल्पितान्
वर्णयन्ति । सर्वत्र चेत्सं सप्तभङ्गीनयन्यायमवतारयन्ति । स्या-
दस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्याद् वक्तव्यः स्यादस्ति
चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति नास्तिचावक्तव्य-
श्चेति । एवमेवैकत्वनिवृत्त्यादावपीमं सप्तभङ्गीनयं योजयन्ति ।
अत्राचक्षते नायमभ्युपगमोयुक्त इति । कुतः "एकस्मिन्
सम्भवात्" सू० । नष्टैकस्मिन् चर्मणि युगपत्सदसत्त्वादि
विरुद्धधर्मसमावेशः सम्भवति शीतोष्णवत् । यएते सप्त पदार्था
निर्द्धारिता एतावन्त एव रूपान्तेति ते तथैव वा स्युः । नैव
वा तथा स्युः । इतरथा हि तथा वा स्युर्न तथा वेत्यनिर्द्धारि-
तरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । ननु अने-
कात्मकं वस्तुति निर्द्धारितरूपमेव ज्ञानसत्पदमानं संशय-
ज्ञानवन्नाप्रमाणं सम्भविहमर्हति । नेति ब्रूमः निरङ्कुशं
हृद्नेकान्तं सर्व्ववस्तु प्रतिजानानस्य निर्द्धारणफलस्यापि
वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्तिस्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनि-
पातादनिर्द्धारणात्मकतैव स्यात् । एवं निर्द्धारयित्वा निर्द्धारि-
रणाफलस्य च स्यात् । पक्षेऽस्तिता स्याच्चापक्षे नास्तितेत्वेन
सति कथं प्रमाणभूतः संस्तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमाह
प्रमितिव्यनिर्द्धारितारूपदेष्टुं शक्यात् कथं वा तदभिप्राया-
नुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थे निर्द्धारितरूपे प्रवर्त्तेरन् । ऐकान्ति-
फलत्वनिर्द्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्व्वोद्बोको-
ऽनाकुलः प्रवर्त्तते नान्यथा । अतश्चानिर्द्धारितार्थं शास्त्रं
प्रणयन्मत्तोक्तवदनुपादेयवचनः स्यात् । तथा पञ्चानाम-
स्तिकायानां प्रसूतत्वसंख्यास्ति वा नास्ति वेति विकल्पप्रमानं
स्यादिति तदैकस्मिन् पक्षे । पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतोऽन्यूनसं-
ख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात् ! नचैषां पदार्थानामव-
क्तव्यत्वं सम्भवति अवक्तव्याद्येकोच्येरन् उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति
विप्रतिषिद्धम् । उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्याश्च
इति च तथावदवधारणफलं सम्भगूदर्शनमस्ति वा नास्ति

वा एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमर्थस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्यैव स्वाक्ष प्रत्याययितरूपपक्षस्य । स्वर्ग-पवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षेचाभावः तथा पक्षे नित्यता तथा पक्षेचानित्यता इत्यनवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अनादि-सिद्धजीवप्रवृत्तीनाञ्च स्वशास्त्रावधत्तभावानामयथावष्टत स्वभावत्वप्रसङ्गः । एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन् धर्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोरसम्भवात् सत्त्वे चैकस्मिन् धर्मेऽस-त्त्वस्य धर्मान्तरस्यासम्भवादसत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासम्भवाद-सङ्गतमिदमार्हतं मतम् । एतेनैकानेकनित्यव्यतिरिक्ता-व्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमानिराकृतामन्तव्याः । यत्तु पु-द्गलसंज्ञकेष्वोऽणुभ्यः सङ्घाताः सम्भवन्तीति कल्पयन्ति तत् पूर्वैर्वाणुवादनिराकरणेन निराकृतसम्भवतोत्पत्तेन प्र-यङ्गनिराकरणाय प्रयत्यते । अस्तिनास्तिकायादयोऽभ्यु-न्नेयाः । अणुवादनिराकरणञ्चारम्भवादशब्दे दृश्यम् ।

अस्तिक्षीरा स्त्री अस्तिक्षीरं यस्याः । बहुदुग्धवत्यां स्त्रीगव्यादौ ।

अस्तित्व न० अस्ति भावः त्व । विद्यमानत्वे । “न हि देहा-न्तरसम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वज्ञाने लौकायतिकाः बौद्धाश्च प्रतिकूलाः स्युः नास्त्यात्मेति” इ० उ० भा० । “सर्वोद्गृह्णातास्तित्वं प्रत्येति न नाहमस्मीति” शा० भा० । तत् । अस्तित्वात्त्व स्त्री । “गौरस्तित्वावान् अस्तिपद्मसमि-व्याहृतगौरैः पदस्मारितत्वात्” शब्दश० । [स्तिवां ङीप् ।

अस्तिमत् त्वि० अस्ति विद्यमानं धर्मस्य मतम् । धनिनि अस्तु अव्य० अस-दीप्तौ तन् । १ अलुचायां, २ पोङ्गायाम् ३ प्रतिक्षेपे ४ अरूयायाम्, ५ प्रकर्षे, ६ अङ्गीकारे, ७ प्रशंसा-याम्, ८ लक्षणे, ९ अस्त्यापुर्वकाङ्गीकारे च । “अस्तोश्चेति वक्तव्यम्” वार्त्ति० स्म । अस्तुङ्कारः अभ्युपगमः ।

अस्तेन त्वि० न० त० । चोरभिन्ने ।

अस्तेय न० अभवे न० त० । १ स्तेयाभावे । “लोभस्य पुरतः केऽसौ सत्यास्तेयापरिग्रहाः” प्रबोधच० “अहिंसासत्या-स्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः” पात० सू० उक्ते २ यम-भेदे च “बलाद्ग्रहसि वा परविज्ञाहरणं स्तेयं तदभावोऽस्ते-यम्” इति । तादृशयमानुषानेऽवान्तरफलमपि तत् दर्शि-तम् । “अस्तेयप्रतिष्ठायै सर्वरत्नोपस्थानम्” पात० सू० । दिव्यरत्नानां स्वयमागत्यनिकटे उपस्थितिरित्यर्थः ।

अस्तोभ त्वि० नास्ति स्तोमः हुं फडादिः निरर्थकः शब्दोयत् निरर्थकशब्दभ्रान्त्ये “अस्तोभमनवद्यञ्च स्तत् स्तत्त्वविदो विदुः” विवरणं स्तोभशब्दे । [पाठान्तरम् ।

अस्त्य न० अस्ति विद्यमानतायै हितम् यत् । गृहे निरुक्ते

अस्त्यान न० स्तै-क्त भावे न० त० । १ निन्दायाम्, २ मर्त्यने च । कर्त्तरि क्त स्त्यानः संवृत न० त० । तङ्गिन्ने त्वि० ।

अस्त्य न० अस्त्यते चिप्यते अस-इन् । १ चोभ्यास्ते शरादौ करणे ण् । २ चापे, धनुषि ३ रिपुक्षेपणसाधने महरथ-माले खड्गादावपि । “प्रयुक्तमथस्त्रमितो वृथा स्यात्” “प्रत्याहृतास्त्रो गिरिशप्रभावात्” । “अतिप्रबन्धप्रहितास्त्र-वृष्टिभिः” इति च रघुः । “अस्त्यञ्चालावलीढप्रतिबलजल-धेरन्तरौवायमाणः” वेणी० । [कारत्वात्तयात्वम् ।

अस्त्यकष्टक पु० अस्त्यं कष्टकश्च । वापे तस्यापस्य कष्टका-अस्त्यकार त्वि० अस्त्यं करोति निर्भिमीते क -अप् उप्०

स० । शस्त्रनिर्माणाकारके । ण्वुल् । अस्त्यकारकोऽप्यत्र ।

अस्त्यचिकित्सा स्त्री अस्त्येण चिकित्सा । सुश्रुतोक्ते अस्त्येण चिकित्साभेदे सा च यथा । “अस्मिन् शस्त्रे शस्त्रकर्म्म-प्राधान्याच्छस्त्रकर्म्मैव तावत् पूर्वसुपदेव्यामस्त्यस्त्रा-रांश्च ॥ तच्च शस्त्रकर्म्माऽष्टविधम् । तद्यथा । केद्यं भेद्यं लेख्यं वेध्यमेवमाहार्यं विस्त्रायं सीव्यमिति ॥ अतोऽ-न्यतमं कर्म्म चिकीर्षता वैद्योन् पूर्वमेवोपकल्पयितव्यानि तद्यथा यन्त्रशस्त्रचाराग्निशलाकाऽष्टङ्गजलौकालावृजाम्ब-वोष्पिचुष्मोतस्त्रपत्रपद्मधुधृतवसापयस्त्रैतपर्यणकषायालेप-नकस्त्रोव्यजनशोतोष्णोदककटाहादीनि परिकर्म्मणस्तु-क्षिग्धाः स्थिरा बलवन्तः ॥ ततः प्रशस्तेषु तिथि-करणसङ्कर्त्तनक्षत्रेषु दध्यक्षतान्नपानरत्नैरग्निं विप्रान् भिषजश्चाञ्जयित्वा कृतबलिमङ्गलस्त्रिवाचनं लघु भुक्त-वन्तं प्राङ्मुखमातुरमुपवेश्य यन्त्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्म्मसिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिधमनोः परिहरन्नुलोमं शस्त्रं निदध्यादापूयदर्शनात् सङ्गदेवापहरेच्छस्त्रमाशु च । महत्स्त्रपि च पाक्षेषु द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा शस्त्रपदसक्तं तत्रायतो विशालः समः सुविभक्त इति त्रणशुणाः भवतस्तत्र ॥ आयतस्तु विशालस्तु सुविभक्तो निराश्रयः । प्राप्नोतकृतश्चापि त्रण कर्म्मणि शस्यते ॥ शौर्यमा-शुक्रिया शस्त्रतैक्ष्ण्यमस्त्रेदेवेषू । असंसोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्म्मणि शस्यते ॥ एकोन वा त्रयोनाशुध्यमानेनान्तरा-बुद्ध्यावेव्यापरान् त्रणान् कुर्यात् । भवति चात्र ॥ यतो यतो गतिं विद्यादुत्पन्नो यत्न एव च । तत् तत् त्रणं कुर्याद्यथा दोषो न तिष्ठति ॥ तत् भूगण्ड-शङ्खललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तवेष्टकक्षाकुक्षिवङ्गुणेषु तिर्यक्छेद उक्तः । चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत् । अर्द्धचन्द्राक्षतीक्ष्णापि शुदे भेदे च बुद्धिमान् ॥ अन्यथा

तु सिरास्त्रायुच्छेदन।दतिमात्रं वेदना चिराद्द्रव्यसंरोहो
मांसकन्दोप्रादुर्भावश्चेति । मूढगर्भोदराशोऽप्रसूरीभगन्द-
रसुखरोगेष्वभुक्तवतः कर्म्म कुर्वीत । ततः शस्त्र-
मवचार्य शीताभिरङ्गिरातुरमाश्रास्य समन्तात्परिपीड्या-
ङ्गुल्या व्रणमभिमृज्य प्रक्षाल्य कषायेण श्लेतेनोदक-
मादाय तिलकल्मषधुसर्पिःप्रगाढामौषधयुक्तां वस्त्रे प्रणि-
दध्यात् । ततः कल्मेनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरूक्षां
घनाङ्गुलिकान्दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बन्नीयाद्देनारचोमैर्धूपै-
र्धूपयेद्भस्मैश्च मन्त्रैरक्षां कुर्वीत । ततोऽगुल्यगु-
रुसर्जरसवचागौरसर्षपचूर्णैर्लवणनिम्बपत्रव्यामिश्रैराज्ययुक्तै-
र्धूपैर्धूपयेत् । आज्यशेषेण चास्य प्राणान् समा-
लभेत् । “ततः कृतरक्षमातुरमागारं प्रवेश्याचारिकमा-
दिशेत् । ततः सृतीयेऽहनि विस्तृच्यैवं बन्नीयाद्वस्त्र-
पट्टेन नचैनं त्वरमाणोऽपरेद्युष्मोक्षयेत् । द्वितीयादिवसे
परिमोक्षणाद्विपरिधितो व्रणचिरादुपसंरोहति तोव्र-
जश्च भवन्ति । अत ऊर्ध्वं देशकालवलादीनवेक्ष्य कषा-
यालेपनबन्धाहाराचारान्विदध्यात् । नचैनं त्वरमाणः
सान्निदीयं रोपयेत् स हृत्पलेनाप्यपचारेणाभ्यन्तरसुखं
कृत्वा भूयोऽपि विकरोति ॥ भवन्ति चात्र । तस्मादन्त-
र्ज्वहिष्वैव सुशुद्धं रोपयेद्द्रव्यम् । रुदेऽप्यजोर्स्वव्यायामव्य-
वायादीन् विवर्जयेत् । हृषं क्रोधं भयञ्चापि यावदास्यैर्यं
सम्भवात् ॥ हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्तेचापि मोक्षयेत् ।
त्वग्रहाद्द्वद्वाह्वाच्छरद्गोश्ववर्षास्त्रिच वृद्धिमान् ॥ प्रदोष्णाग-
रवच्छोभं तत्र कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ या वेदना शस्त्र-
निपानजाता तोत्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः । इतेन सा
शान्तिमुपैति सिक्ता कोष्णेन यष्टीमधुकान्तिनेन ॥ अतिपातिषु
रोगेषु नेच्छेद्विधिमिदं भिषक्” अस्त्राकारादि विवरणं तत्रैव
“विंशतिः शस्त्राणि ॥ तद्यथा । लण्डलाप्यकरपत्रद्वि-
पत्रनखशस्त्रसुद्रिकोत्पलपत्रकाङ्गधारस्त्रचीकुशपलाटीसुखश-
रारीसुखान्तर्मुखलिकूर्चककुठारिकात्रीहिंस्रखारावेतसपत्रक-
वडिशदन्तशङ्कोषण्य इति । तत्र मण्डलाप्यकरपत्रे
स्यातां छेदने लेखने च । द्रिपत्रनखशस्त्रसुद्रिकोत्पल-
पत्रकाङ्गधारणि छेदने भेदने च । सूचीकुशपलाटी-
सुखशरारीसुखान्तर्मुखलिकूर्चकानि विस्त्रावये । कुठा-
रिकात्रीहिंस्रखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च ।
वडिशोदन्तशङ्कुचाहरणे । एषयेवने आनुलोभ्ये
च । सूच्यः सेवने । इत्यष्टविधे कर्म्मण्युपयोगः शस्त्राणां
व्याख्यातः । तेषामथ यथायोगप्रवृत्तमसोपायः कर्म्मसु

वक्ष्यते । तत्र द्रिपत्रं दन्तफलसाधारणे भागे मृत्नी-
याद्देनान्येवं सर्वाणि । द्रिपत्रं मण्डलाप्यञ्च किङ्कि-
दुत्तानपाणिना लेखने वडिशोऽवचार्य दन्ताग्रे
विस्त्रावणानि । विशेषेण बालदण्डसुवुमारभीरुनारीणां
राक्षां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्त्रावयेत् । तत्र-
प्रच्छादितदन्तमङ्कुटप्रदेशिनीभ्यां त्रीहिंस्रसम् । कुठारिकां
वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुल्याऽङ्गुष्ठविष्टव्यामिच्छ-
न्यात् । आराकरपत्रैषण्यो मूले । शेषाणि तु
यथायोगं मृच्छीयात् । तेषां नामभिरेवाज्ञतयः प्रायेण
व्याख्याताः । तत्र नखशस्त्रैषण्यवटाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते
वडिशो दन्तशङ्कुस्थानताग्रे तीक्ष्णकण्टकप्रथमवपत्रसुखे ।
एषणी मण्डपूदाकारसुखी । प्रदेशिन्यप्यप्यप्रदेशप्रमाणा
सुद्रिका । दशाङ्गुला शरारीसुखी सा कर्म्मरीति कथ्यते ।
शेषाणि तु षडङ्गुलानि । तानि सुग्रहाणि सुलोहानि
सुधाराणि सुहृपाणि सुसमाहितसुखाप्याण्यकाराणानि
चेति शस्त्रसम्पत् । तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरवार-
मतिस्थूलमल्पमतिदीर्घमतिक्षुद्रमिच्छदौ शस्त्रदोषाः ।
अतो विपरोतगुणमाददोतान्यत्र करपत्राक्तद्वि खरधार-
मस्थिच्छेदनार्थम् । तत्र धारा भेदनानां मासूरी । लेख-
नानामर्द्धमासूरी । व्यधनानां विस्त्रावणानाञ्च कैशिकी ।
छेदनानामर्द्धकैशिकीति । तेषां पायना त्रिविधा चारो-
दकतैलेषु । तत्र चारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु ।
उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु तैलपायितं सिरा-
धनस्त्रायुच्छेदनेषु । तेषां निशानार्थं क्षण्णशिला भाव-
वर्णा । धारासंस्थापनार्थं शास्त्रलीफलकमिति । भवति
चात्र । यदा सुनिश्चितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् ।
सुमृहीतं प्रमाणेन तदा कर्म्मसु योजयेत् ॥ असुशस्त्राणि
तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निचारनखगोजी
शेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति । शिम्बुनां
शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारदि
चतुर्वर्गे छेदो भेदो च वृद्धिमान् ॥ आहार्यच्छेद-
भेदेषु नखं शक्ये योजयेत् । विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात्
चारवर्जजलौकसाम् ॥ ये सुमुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगताश्च
ये । गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्विस्त्रावयेत्तु तान् ॥ एषे-
षे षण्यलाभे तु बालाङ्गुल्याङ्गुरा हिताः । शस्त्राण्येतानि
मतिमान् शुद्धशैक्यावसानि तु । कारवेत्करयैः प्राप्तं
कर्म्मरं कर्म्मकोविदम् ॥ प्रयोगश्च वैद्यस्य सिद्धिर्भवति
नित्यशः । तस्मात्परिचयः कार्यः शस्त्राणामादितः सदा” ॥

अस्त्रजित् पु० अस्त्रं तदाघातजं व्रणं जयति निवारकत्वात् ।
(कवाटवेष्टे) दृक्भेदे ।

अस्त्रजीविन् पु० अस्त्रेण जीवति णिनि । अस्त्रव्यापारेण
जीविकावति शस्त्रजीव्यादयोऽप्यत्र अण् अस्त्रजीवोऽप्यत्र ।
अस्त्रधारिन् लि० अस्त्रं धारयति धारि-णिनि । अस्त्र
धारके । खलु । अस्त्रधारकोऽप्यत्र ।

अस्त्रमन्त्र पु० अस्त्राणां प्रयोगसंहारयोर्मन्त्रः ।
१ शस्त्रप्रयोगादिमन्त्रभेदे । “सम्प्रोहनं नाम सखे ! समास्त्रं
प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम्” । “उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्र-
मन्त्रम्” इति च रघुः । तन्मोक्षो अङ्गन्यासान्तर्गते फडिति
२ मन्त्रे च । [छाताकारके] खलु अस्त्रमार्जकोऽप्यत्र ।

अस्त्रमार्ज्ज पु० अस्त्रं मार्ज्जं मृज-अण् उप० स० । शस्त्रती-
अस्त्रयुद्ध न० ईत० । अस्त्रेण युद्धे ।

अस्त्रविद् पु० अस्त्रं तत्प्रयोगादि वेत्ति विद्-क्विप् ईत० ।
शस्त्रप्रयोगाद्यभिज्ञे “सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रम्” रघुः ।

अस्त्रविद्या स्त्री ईत० । १ अस्त्रप्रयोगसंहारज्ञापकविद्यायाम्
२ तद्वोधके शास्त्रे च धनुर्वेदशब्दे विवृतिः ।

अस्त्रवेद पु० अस्त्रस्य तत्प्रयोगादेः ज्ञापकोवेदः शास्त्रम् ।
धनुर्वेदे तच्छब्दे विवृतिः ।

अस्त्रसायक पु० अस्त्रं क्षेपं सायकं इव । १ नाराचास्त्रे तस्य
सायकतुल्यतया क्षेप्यत्वात्तत्त्वम् । अस्त्रे “शत्रुरनेन
अस-करणे द्रुन् कर्म” । २ सर्व्वलौहमये बाणे ।

अस्त्रहीन लि० अस्त्रेण तत्प्रयोगेण वा हीनः । १ अस्त्रशून्ये
२ शस्त्रव्यापारशून्ये वाग्युद्धादौ ।

अस्त्रागार न० ईत० । आयुधागारे शस्त्रादिस्थापनगृहे ।
अस्त्राघात पु० ईत० । अस्त्रेणाघाते ।

अस्त्राहत लि० अस्त्रेणाहतः । १ शस्त्रहते २ शस्त्रेण हते च ।
अस्त्रिन् लि० अस्त्रं धनुरस्यास्त्र इति । १ धनुर्वेदे, २ शस्त्रधा-
रिमात्रे च । “अस्त्रीजनः पुनरनेन, कृतः किल स्त्री” उद्भूटः ।

अस्थायि लि० अस्थायमस्थितिं गच्छति गस-ङ् । अगाधे हेम० ।
अस्थान न० अप्राशस्त्ये न० त० । अपक्वस्थाने अयोग्यस्थाने
“अस्थाने पततामतोव सहतामेतादृशी स्थाव्रतिः” सा० द० ।

अस्थाने अव्य० स्थाने युक्तं न० त० । अयुक्ते ।

अस्थायिन् लि० विरोधे न० त० । चञ्चले स्त्रियां ङीप् ।

अस्थावर लि० विरोधे न० त० । स्थावरभिन्ने जङ्गमे ।

“प्रपौत्रपर्यन्तरहितस्य मृतस्य विभक्ताविभक्तस्थावरास्था-
वरधने पत्नी प्रथममधिकारिणीति दायभागानुसारिणः ।
अस्थि न० अस्त्रेते अस-क्विप् । मांसाभ्यन्तरस्थे (हाड्) इति

ख्याते धातुभेदे । अस्थिस्वरूपाद्युक्तं भावप्रका० ।
“मेदोयत्स्नाग्निना पक्वं वायुना चातिशोषितम् । तदस्थिसंज्ञं
लभते स सारः सर्वविपद्ये । अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा-
तिष्ठन्ति भूरुहाः । अस्थिसारैस्तथा देहाध्रियन्ते देहिनां
ध्रुवम् । तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् । अस्थीनि
न विनश्यन्ति सारा एतानि सर्वथा” । अध्यास्यां संख्या-
माह । “शल्यतन्त्रेऽस्थिखण्डानां शतत्रयसंज्ञाहृतम् ।
तान्येवात्र निगद्यन्ते तेषां स्थानानि यानि च । सविशति-
शततन्त्रं स्थां शाखास्तु कथितं बुधैः । पार्श्वयोः श्रोणिफलके-
वक्षःपृष्ठोदरेषु च । जानीयादङ्गिष्वेतेषु शतं सप्तदशोत्तरम्
श्रीवायामूर्ध्वगां विद्यादस्थ्यां षष्टिं तिसंश्रुताम्” । तत्र
शाखागतान्याह । “एकैकां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि
तानि पञ्चदश पादतले पञ्चास्थिशलाकास्तदाधारभूत-
मेकमस्थि । एवं षट् कूर्चे द्वे २ गुल्फे द्वे २ पाष्णांवेकैकं
२ जङ्घयोर्द्वे २ जातुन्येकैकम् २ एवं त्रिंशदेक-
स्मिन् सक्थिनि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाहू च
व्याख्यातौ । अथ पार्श्वोदगितान्याह । “पार्श्वयो
षट् त्रिंशत् ३ द्वे षट् त्रिंशत् ३ द्वे । शिश्ने भगे वा एकं
१ नितम्बयोरेकैकं २ त्रिके एकम् १ वक्षस्यो ८ पृष्ठे-
त्रिंशत् अक्षकसंज्ञे द्वे २” योगात् १७० । अथ श्रीवोर्ध्व-
गतान्याह । श्रीवायां नव एकश्लेष्माद्यां चत्वारि ४ हृन्वे-
रेकैकं २ दन्तेषु द्वात्रिंशत् ३२ नासायां त्रीणि ३ तालु-
न्येकं १ गण्डयोरेकैकं २ कर्णयोरेकैकं २ शङ्खयोरेकैकं
२ शिरसि षट् । एतान्वस्थीनि पञ्चविधानि भवन्ति तानि
यथा “तरुणानि कपालानि रुचकानि भवन्ति च । वल्-
यान्यपि तानि सुर्नलकानि च कानिचित् । अक्षिकोष्ठश्रुति
प्राणश्रोत्रास्तु तरुणानि हि । शिरःशङ्खकपोलेषु ताल्व-
सप्रोथजादिषु । कपालानि भवन्त्येषु, दन्तेषु रुचकानि च ।
प्रायः पार्श्वयुगे पृष्ठे वक्षोऽठरपायुषु । पादयोर्वलयाणि
सुर्नलकानि क्रुवेऽधुना । हस्तपादाङ्गुलितले कूर्चैश्च मणि-
वन्धयोः । बाहुजङ्घाद्वये चापि जानीयाच्चलकानि तु” ।
अथैषां प्रयोजनमाह “मांसान्यन्त्राणि बद्धानि शिराभिः
स्नायुभिस्तथा । अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न दीर्यन्ते पतन्ति
न” उच्यते । याज्ञ० तु “प्राधान्यात् अन्याथासंख्याऽभिहिता
यथा । “स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्निष्ठाः । पाणि-
पादशलाकास्तु तासां स्थानचतुष्टयम् । पञ्चङ्गुलीनां द्वे
पाष्ण्यौर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् । चत्वार्यङ्गुलिकास्थीनि जङ्घयो-
स्तावदेव तु । द्वे द्वे जातुकपोलोर्द्वयफलकांससङ्गवे । अक्ष-

तः शब्दके शोषोक्तके च विनिर्दिशेत् । भगवत्पुत्रं तथा
 पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च । शोषा पञ्चदशस्थिः स्याज्ज-
 ल्मेकैकं तथा हस्तः । तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासा
 घनास्थिका । पार्श्वकाः स्यात्तकैः सार्द्धैर्मुदेष द्विसप्ततिः ।
 द्वौ शङ्कुौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरःसप्तदशा-
 स्थीनि पुरुषस्यास्थिसंघः । “अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मा-
 सानि त्वचा त्वचम्” इति श्रुतिः “मलमूलपुरीषास्थि निर्गतं
 ह्यशुचि स्मृतम्” मनुः अत्रार्थे कन् । अस्थिकं तत्रार्थे ।
 अस्थिस्तत् पु० क-क्लिप् ईत० । अस्थिकारके मेदसि धातो ।
 यथा मेदमोऽस्थिकरत्वं तथोक्तम् अष्टकरशब्दे ५५८ पृष्ठे ।
 अस्थिच्छलित न० “काण्डकमन्त्रकर्म चूर्णितं पिच्छितमस्थि-
 च्छलितं काण्डभग्नं मज्जातुगतमतिपातितं वक्रं क्लिप्तं
 पाटितं स्फुटितपिपितं द्वादशविधमिति” काण्डभग्नमुपक्रम्य
 “पार्श्वयोरस्थिहीनोद्गतमस्थिच्छलितमिति” सुश्रुतोक्ते
 काण्डभग्नरूपरोगनिदानभेदे ।
 अस्थिज पु० अस्थौ जायते जन-ङ । अस्थिधातोर्जाते मज्जनि
 यथा चास्थोमज्जजन्म तथोक्तमष्टकरशब्दे ५५८ पृष्ठे ।
 अस्थिति स्त्री अभावे न० त० । १ स्थित्यभावे अस्थैर्ये ।
 “अस्थितेश्च शरीरस्य पुंसां चैवायुयः क्षयात् । आनन्यात्
 कुलधर्माणां द्वादशाहः प्रशस्यते” इति स्मृतिः । अस्थितिः
 सङ्गीतसुरजध्वनीनाम्” काद० । २ मर्यादाभावे । न० व० ।
 ३ मर्यादान्मन्ये ४ स्थैर्यान्मन्ये च ति० ।
 अस्थितुण्ड पु० अस्थौव कठिनं तुण्डमस्य । विहङ्गमे ।
 अस्थिधन्वन् पु० अस्थि अस्थिमयं धनुरस्य अनङ् समा० ।
 शिवे । [पिङ्गराकारे कङ्काले ।
 अस्थिपञ्जर पु० अस्थि पञ्जर इव । शरीरस्यास्थिसंज्ञे
 अस्थिप्रक्षेप पु० मृतस्यास्यां गङ्गाजले विधानेन प्रक्षेपः ।
 विधानेन मृतस्यास्यां गङ्गाजले क्षेपणे । तत्रकारश्च आदिपु०
 “भागीरथी यत्र यत्रास्ति तीर्थे कुलद्वये चापि यदा विपन्नः ।
 तदा तदा तत्र तस्याथ भक्त्या भावेन चास्थीनि विनिक्षे-
 पेच्च । स्नात्वा ततः गङ्गागव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्या-
 च्छतिलैश्च योज्य । ततश्च मृतपिण्डपुटे निधाय पश्वन्
 दिशं प्रेतगणोपगूढाम् । नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य
 जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च । उच्यते भास्वन्मवेक्ष्य
 सूर्यं स दक्षिणां विप्रसुखाय दद्यात्” । “एतद्वृद्धं तीर्थ-
 चिन्तामणौ अन्यथा पठितम्” तद्व्यथा । “स्नात्वा-
 तयोसीर्य च भास्वरञ्च दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणान्तु”
 इति । “एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गे स्थितिः स्याच्च

महेन्द्रतुल्या” इति च । तत्प्रयोगश्च प्रा० त० इत्यः ।
 अस्थिभञ्ज पु० अस्थि भञ्जयति भञ्ज-अण् । (हाङ्गिगता)
 १ पक्षिणः, २ कुकुरे च । भुज-क्लिप् । अस्थिभुगादयोप्यत्र ।
 अस्थिभङ्ग पु० अस्थौ भङ्गः । अस्थिभङ्गने “अस्थिभङ्गे गवा-
 ज्ञैव लाङ्गूलस्य च भेदने” स्मृतिः ।
 अस्थिमत् ति० अस्थीनि सन्धस्य मत्तप् । अस्थियुक्ते
 प्राणिनि “अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रञ्च प्रमाप्य च ।
 पूर्णं चानस्यनस्यां तु मृद्ग्रहणाय चरेत्” । किञ्चिदेव
 तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे । अनस्यां चैव हिंसायां
 प्राणायामेन शुध्यति” मनुः अस्थिमतां ककलासादीनाम-
 नस्यां मत्तुणादीनाम्” कुल्लू० । [निर्मिते अस्त्रादौ ।
 अस्थिमय ति० अस्थोविकारः मयट् क्तिवां ङीप् । अस्ति
 अस्थिमाला स्त्री अस्थिनिर्मिता माला । अस्थिनिर्मित-
 शुटिकायां १ मालायाम् ईत० । २ अस्थिभ्रंशौ च ।
 अस्थिमालिन् पु० अस्थिमयो मालाऽस्यस्य इति । शिवे ।
 अस्थियुज पु० अस्थि युनक्ति युज-क्लिन् । (हाङ्गोङ्गा)
 हस्तिशुण्डाद्वे । [ध्वजनाम्” काद० ।
 अस्थिर ति० न० त० । स्थिरभिन्ने चञ्चले । “अस्थिरत्वं
 अस्थिविग्रह पु० अव्यन्तकशलात् अस्थिसारो विग्रहो देहो
 ऽस्य । शिवानुचरे भङ्गरीटे । २ अतिशीर्से देहे ति० ।
 अस्थिशृङ्खला स्त्री अस्यां शृङ्खलेव योजनहेतुः । (हाङ्-
 जोङ्गा) यन्मिति वृत्ते । “काण्डं त्वग्विरहितमस्थि-
 शृङ्खलाया मामार्द्धं द्विदलमकञ्चुकं तदर्द्धम् । सम्पिष्टं स्मृतम् ।
 ततस्त्रिलस्य तैले संपक्वं वटकमतीव वातहारि” वैद्य० ।
 अस्थिशेष ति० अस्थिमालं शेषोऽस्य । मांसान्मन्ये अतिक्रमे ।
 अस्थिसंहार पु० अस्थीनि संहरति योजयति सम्+ह-अण्
 (हाङ्गोङ्गा) यन्मिति वृत्ते । “अस्थिसंहारकः प्रोक्तो
 वातश्लेष्महरोऽस्थि युक् । उष्णः सारः क्षमिन्नश्च दुर्लभो-
 ऽक्षिरोगजित् । कृन्तः स्वादुर्लघुर्दृढः पाचनः पिचलः
 स्मृतः” भा० प्र० । [हृ-ण्वल् । (हाङ्गोङ्गा) यन्मिति वृत्ते
 अस्थिसंहारिका स्त्री अस्थीनि संहरति योजयति सम्+
 अस्थिसञ्चय पु० मृतस्यास्यां गङ्गाजले प्रक्षेपार्थं सञ्चयः । गङ्गायां
 प्रक्षेपार्थं प्रथमादिदिने मृतस्य अस्थिसंघे “नान्ये हि-
 नास्थिसञ्चयः स्मृतिः” ल्युट् । अस्थिसञ्चयनमप्यत्र न० ।
 अस्थिसञ्चयनञ्च प्रथमादिदिनेषु कार्यम् । यथाह-
 संवत्सः । “प्रथमेऽङ्गि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।
 अस्थिसञ्चयनङ्कार्यदिने तद्गोतजैः सह” । कश्चित् “हि-
 तीये त्वस्थिसञ्चय” इत्युक्तम् । वैष्णवे तु “चतुर्थे दिवसेऽस्थि

सञ्चयनं कुर्यात्तेषाञ्च गङ्गासि प्रक्षेप" इति । अतोऽन्य-
तमदिने स्वर्गहोतृविधिना त्वस्थिसञ्चयनद्वयम्" मितम् ।
अङ्गिरसा चात्र विशेषो दर्शितः । "अस्थिसञ्चयने यागो-
देवानाम्परिकीर्त्तितः । प्रेतोभूतन्तुदिश्य यः शुचिर्न करोति
चेत् । देवतानान्तु यजनन्तं शपन्त्यथ देवताः" । देवताञ्चात्र
श्रद्धावानवासिन्यः भूतपूर्वदग्धाः । श्रद्धावानवासिनो देवाः
शवानाम्परिकीर्त्तितः" इति तेनैवोक्तम् । अतस्तान्देवान्
अचिरमृतञ्च प्रेतमुद्दिश्य धूपदीपादिभिः पिण्डरूपेण
चाक्षेन तत्र पूजा कार्यात्यक्तमभवति" मितम् । प्रा० अध्या० ।
अस्थिसम्भव पु० सम्भवत्यस्मात् सम्भवः अपादाने अप् ब० ।
अस्थिजाते ऽमज्जघातौ यथा च अस्थिजत्वं मज्जघातो-
मस्तृक्कारणम् ५५८८० । २वज्जे च तस्य दाभीचास्थिज
त्वात् तथात्वम् "तमुवाचेन्द्रमाक्रन्दे गरुडः पततां वरः ।
प्रहसन् स्रज्जया वाचा तथा वज्रसमाहृतः । ऋद्धेर्मानं
करिष्यामि वज्रं यस्यास्थिसम्भवम्" भा० आ० ३३अ० ।
यथा वास्य तदस्थिजातत्वं तथोक्तमशनिशब्दे ३७४ पृष्ठे
३अस्थिजातमात्रे लि० ।
अस्थिसार पु० अस्थिः सारः पाकपरिणामः । अस्थिजाते
मज्जघातौ । अस्थिरेव सारो यस्य । रक्तमांसमन्यदेहे लि०
अस्थिस्नेह पु० ईत० । मज्जनित स्थास्थिसारभूतत्वात्तथात्वम् ।
अस्थिरि पु० स्या-बा० कूरि । एकाग्रयुक्तशकटं स्थूरि न० त०
तद्विपरीतम् । बड्भिरश्वादिभिर्युते शकटे । "अस्थूरि
गार्हपत्यानि सन्तु" ऋ० ई० १५, १६ ।
अस्थैर्य न० अभावे न० त० । १स्थैर्याभावे विरोधे न० त० ।
२चाञ्चल्ये । न० ब० । ३स्थैर्यहीने लि० ।
अस्त्राविर लि० न० त० । शिरावर्जिते, स्थूलशरीरमन्ये च ।
अस्त्रिगधदार न० अस्त्रिगंधं रुचं दार कर्म० । देवदारुभेदे ।
अस्नेह पु० अभावे न० त० । १स्नेहाभावे न० ब० । २स्नेह-
मन्ये लि० । स्नेहस्तैलादेर्युष्णभेदः प्रेम च । [मन्ये लि० ।
अस्यन्दन न० अभावे न० त० । १चलनाभावे न० ब० । २क्रिया-
अस्यश्च पु० अभावे न० त० । १स्पर्शाभावे न० ब० । २स्पर्श-
मन्ये लि० । "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" श्रुतिः ।
अस्यश्च योग पु० "नास्ति स्पर्शः विषयसंबन्धोऽयत्न कर्म० । विषय
प्रतिभासमन्ये निर्विकल्पके ज्ञाने "अस्यश्चयोगो वै नाम
सर्वसत्त्वसुखो हितः । अविवादो विशुद्धश्च देशितस्तं
नमास्यहम्" ।
अस्यष्ट लि० न० त० । अव्यक्ते । "अथेदानीमस्यष्टब्रह्मविज्ञानि
वेदान्तवाक्यानि विचार्यन्ते" शा० भा० ।

अस्यृष्ट लि० न० स्मृष्टमर्हः अर्हार्थे क्यप् न० त० । स्पर्शयोग्ये
मलमूलादौ "मलमूलपुरीषास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्मृतम्"
नारं स्मृष्टा तु सस्नेहं सचेलं जलमाविशेत् मृतुः । अस्मृष्टश्च
स्पर्शने चैव सद्यः स्नानं समाचरेत्" स्मृतिः । अस्मृष्ट-
द्वयाणि च प्रायेण अशौचाशुद्धिशब्दयोः उक्तानि ।
अस्यृहा स्त्री अभावे न० त० । "स्मृहाभावे" । "नास्यृहेतु
परस्मैपु साऽस्मृहा परिकीर्त्तितः" । न० ब० । २स्मृहा-
मन्ये लि० ।
अस्फुट लि० न० स्फुटः । व्यक्तभिन्ने । अनलङ्कृती पुनः
कापीति का० प्र० व्याख्यायां "अनलङ्कृती अस्फुटालङ्कारौ" ।
"कचित्प्रकाशं कचिदस्फुटार्णसम्" नैष० ।
अस्फुटवाक् लि० अस्फुटा अव्यक्ता वाक् यस्य । कइदे ।
अस्मद् लि० अस-मदिक् । अहंप्रत्ययाबलम्बनत्वेन वेद्ये ऽप्रत्य-
गात्मनि, देहाभिमानीनि जीवे च । "अहं देवो न चान्योऽ-
स्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक्" "अहमात्मा गूढाक्ष" । गीता
"आवां जहि न यतोर्वीरसिखेन परिमुता" देवो माहा०
"सर्वे वयमतः परम्" "मान्त्र वेद न कश्चन" गीता "यः सर्व
दाक्षानपुषत् स्तपोषम्" भट्टिः "मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते
सचराचरम्" गीता । अस्य लिङ्गत्वयेऽपि एकविधं रूपम् ।
आत्मवाचित्वे एवास्य सर्वनामता शब्दपरत्वे न गणकार्यम्
"अस्मदोदयोश्च" पा० । द्विवचनपरत्वे अस्मद्-अण् ।
आस्माकः । खज् आस्माकीन क् अस्मदीयः । एकवचन
परत्वे अण् सामकम् खज् सामकीनम् क् मदीयम् । तसिल्
अस्मत्तः एकवचने मत्तः "मत्तः परतरं नास्ति" गीता ।
अस्मात्ता अव्य० अस्मद्+बा० ताच् । अस्मास्त्वर्थे । "अस्म-
त्ता ते सम्राक् सन्तु" ऋ० १, १३२ ।
अस्मदीय लि० अस्माकमिदम् क् । अस्मात्सम्बन्धिनि
"सहास्यदोयैरपि योधसुखैः" गीता ।
अस्मद्रानृच् लि० अस्मानञ्जति अस्मद्+अनृच-क्तिन् अद्रा-
देशः । अस्मदभिसुखे । "तुभ्यमस्मद्राञ्चोददतो मघानि"
ऋ० ७, १६, १० शसादावचि अस्मद्दीच इत्यादि । स्त्रियाम्
ङीप् अस्मद्दीची ।
अस्मदिध लि० अस्माकमिव विधास्य । अस्मादर्थे एकवचन
परत्वमेदिधः "न महिधे न्यस्यति भारमय्यम्" भट्टिः ।
अस्मद्य लि० आत्मन अस्मान् इच्छति क्यच् उ बा० व्यत्य-
येन एत्वम् । हविःस्त्रीकारार्थम् आत्मनः अस्मान्
इच्छति । "उत त्वमस्मद्युर्वसो !" ऋ० १, ४१, ७ ।
अस्माक लि० अस्माकमिदम् अण् अस्माकादेशः नि० वेदे अष्टङिः ।

असत्सम्बन्धिनि “स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभिधुम्बना”

ऋ० ६, ४५, १५ । लोके तु आस्माकः ।

अस्मि अयं अस-मिन् । अहमर्थे, “त्वामस्मि वस्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति” सा० द० । “अस्मिता” । “हुडुम-नास्मि सागरम्” रघुः “ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक्” ।

अस्मिता स्त्री अस्मि-भावः तत् । अहमिति ममेतिवैयभिमाने “अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशः” पात० सू० सचाभि-मानोमोह इत्युच्यते यथाह सां० कौ० । “देवा ह्यष्टवि-धमैश्वर्यमासाद्याऽष्टाभिमानिनोऽणिमादिकमात्मोयं याच-तिकमभिमन्यन्ते इति सोऽयमस्मितामोहोऽष्टविधैश्वर्यं विषयत्वादष्टविधः” तल्लक्षणसूक्तं पात० सू० । “दृग्दर्शनं यत्कौरेकात्मतेवास्मिता” इत्युक्तिः पुरुषः दृश्यते इति दर्शनं तच्छक्तिः बुद्धिः शक्तिशब्दोयोग्यतार्थः भोक्तृभोग्ययो रत्यन्तविभक्तयोर्दृग्दृश्योरविद्याकृता आत्मता तादात्म्यम् इवशब्देन अहमस्मीत्यस्य भ्रान्तिकृतत्वम् तादात्म्यस्य द्योतितम् सास्मित्यर्थः इयं हृदयपन्थिरित्युच्यते ब्रह्मवादिभिः इति” उक्तिः ।

अस्मृति स्त्री अभावे न० त० । स्मरणभावे ।

अस्यवामीथ न० अस्यवामेति शब्दोऽस्त्वत् स्तुते मत्वर्थे क । अस्य वामेति शब्दशुक्ते स्तुते तच्च स्तुतम् “अस्य वामस्य पलितस्य” इत्यादिकं द्विपञ्चाशद्वचम् ऋ० १, १६४, स्तुतम् । “स्तेयं कृत्वा द्विजोमोहात् तिराक्तोपोषितः शुचिः । स्तुतं जम्पाऽस्यवामीयं क्षिप्रं सुच्येत किल्बिषात्” ऋग्विधाने १, २२६, । महाव्रते वैश्वशस्त्रं वैश्वदेवं निविहानं द्विप्रतोक्तं तत्वास्य वामदेवस्थेत्यादिकमेकचत्वारिंशद्वचं प्रथमं, प्रतीकम् तच्च पञ्चमारण्ये स्तुतितम् “अस्य वामस्य पलितस्य हेतुरिति” दैवतमसम् एकचत्वारिंशद्वचम् तच्च तस्मिन्नेव स्तुते “गौरीर्म्मिमाय सलिलानि” इत्यन्तमेक-चत्वारिंशद्वचम् । “सङ्गत् जम्पास्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव च अपहृत्य सुवर्षन्तु क्षणाद्भवति निर्म्मलः” मनुः कुल्लू० एतद्वास्थाने अस्य वामस्य पतितस्थेति पाठः लिपिकर-प्रमादकतः पलितस्थेतिव स्तुते पाठदर्शनात् ।

अस्यहृत्य पु० हन-वा कथं न० त० असिना अहृत्यः ३त० ।

खड्गेनाहननीये अतुशतिकादिकार्थम् । [शतिका० ।

अस्यहेति पु० असिरहेतिर्यस्य । खड्गासाधने योषे । अतु-

अस्यद्यत लि० अमिरुद्यतोयेन वा परनि० । उद्धृतखड्गे ।

अस्य पु० अस-रन् । १कोषे २कोषे च । ३रुधरे ४चतुर्जले चन०

अश्वशब्दे उदा० ।

अस्यकण्ठ पु० अस्यः कोष इव कण्ठोऽस्य अस्युक्तकण्ठो वास्य । वाषे हारा० तस्य पातने हि शत्रु रुधिराक्तं सुख-त्वात् कोणाकारसुखत्वाच्च तस्य तथाक्तम् ।

अस्यखदिर पु० अस्यवर्णं रक्तवर्णः खदिरः । विट्खदिरे ।

अस्यज न० अस्मात् रुधिरात् पाकेन जायते । मांसि ।

तस्य रुधिरजातत्वमस्यकण्ठशब्दे ५५८ पृष्ठे दृश्यम् ।

अस्यप पु० अस्यं रुधिरं पिबति पा-क । १रात्रसे २तद्देवताके

मलानक्षत्रे च । “द्विरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्यपे मृदूडुनि”

सुहृत्तं चि० किप् अस्यपाष्यत् । [रक्तशोके भिण्डाष्टके ।

अस्यपत्नक पु० अस्यमिव रक्तं पत्नस्य संज्ञायाम् कन् ।

अस्यपा स्त्री अस्यं पिबति पा-क्किप् क वा । (जो क) जलौ-

कसि । तस्याः भेदादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा “अथ

जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासासायुरिति जलायुका

“जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश तासां

सविधाः षट् तावत्य एव निर्विधाः । तत्र

सविधाः कृष्णा कर्जुरा अलङ्गर्हा इन्द्रायुधा सासुद्रिका

गोचन्दना चेति । तास्त्रज्जनचूस्त्रवर्णां पृथग्विराः कृष्णा ।

कूर्म्ममत्स्यवदायता छिन्नोद्धतकुक्षिः कर्जुरा । रोमशा

महापाश्वी कृष्णसुख्यलङ्गर्हा । इन्द्रायुधवदूर्ध्वराजिभि-

चित्रिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपोतिका विचित्रपुष्पाकृति

चित्रा सासुद्रिका । गोष्ठयणवदधोभागे द्विधाभूताकृति-

रणसुखी गोचन्दनेति । तामिर्दंष्ट्रे पुरुषे दंष्ट्रे श्वयधुरति-

मात्रं कण्डूर्मूर्च्छां ज्वरोदाहृष्ट्यर्दिर्मदः सदनमिति

लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्मा

दिपूयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविधाः

सचिकित्तिता व्याख्याताः ॥ अथ निर्विधाः । कपिला

पिङ्गला शङ्खुसुखी मूषिका पुण्डरीकसुखी सावरिका चेति ।

तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वार्थ्यां पृष्ठे स्निग्धसुह-

वर्णां कपिला, किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गायुगा च पिङ्गला ।

यक्षद्वर्णां शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णसुखी शङ्खसुखी । मूषिकाकृति

वर्णानिष्टगन्धा च मूषिका । सुह्रवर्णा पुण्डरीकसुख्यवक्त्रा

पुण्डरीकसुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाष्टादशाङ्गुलप्रमाणा

सावरिका सा च पञ्चर्थे । इत्येता अविधा व्याख्याताः ॥

तासां यवनपाण्डुरसह्यपोतनादीनि ज्ञेयानि । तेषु

महाशरोरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्विषाश्च

विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूलपुरीष

कोयजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविधाः ॥ पद्मोत्पलनलिन-

कुसुमसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोयजाता विमलेष्व

भःसु च निर्विषाः ॥ भवति चात् ॥ जेतेषु विचरन्त्येताः
सलिलेषु सुगन्धिषु । न च सङ्कोर्षचारिण्यो न च पङ्के-
शयाः सुखाः । तासां प्रपङ्गणमार्गचर्माण्यैर्वा प्रयो-
गैर्लङ्घनीयात् । अथैता नवे महति घटे सरस्तङ्गागो
दकपङ्कमावाप्य निदध्यात् । मल्लार्थे चासासुपहरेच्छैवलं
वह्नुरमौदकांश्च कन्दांश्च सूक्ष्मिण्य, यथार्थं तृणमौदकानि च
पलाणि, इषाहान्त्रहान्त्रान्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्त
रात्रात्सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् । भवति चात् ।
स्थूलमध्या. परिक्रिष्टाः पृथुप्रो मन्दविचेष्टिताः । अग्रा-
हिण्योऽल्पपायिन्यः सविपाश्च न पूजिताः । अधिकम-
स्त्रिगुणोत्पन्नशब्दे ५६१ पृष्ठे दृश्यम् ।

अस्रफला(ली) स्त्री अस्रमिव लोहितं फलमस्याः । सल्लकी-
वृक्षे । भस्त्रादिपूर्वकत्वाभावेन फलान्तस्य प्रामादिकः टाप्
जातित्वात् ङीबेव युक्तः ।

अस्रमाहका स्त्री अस्रस्य रुधिरस्य मातेव पोषिका संज्ञायां
कन् । अशितान्नादेः रसरूपे देहस्थे प्रथमे धातौ ।

अस्ररोधिनी स्त्री अस्रं क्षतजमायु रुणद्धि रुध-र्णिनि ।
लज्जालुलतायाम् ।

अस्रवत् लि० न स्रवति स्रु-शह न०त० स्त्रियां ङीप् ।
१ स्रवद्भिन्ने अक्षरिते “अनागसमस्रवन्तोमारुहेमाम्” ऋ०
१०, ६३, १०, अस्रमस्रस्य स्रवप् सस्र वः । २ रुधिरयुक्ते
लि० स्त्रियां ङीप् अस्रवती । सौ अस्रवान् इति भेदः ।

अस्रविन्दुच्छदा स्त्री अस्रविन्दुः रुधिरविन्दुरिव ऋदो दलं
यस्याः । लक्षणांनमके वृक्षे ।

अस्रार्जक पु० अस्रं रुधिरं सेवनेनार्जयति अर्ज-खुल् ।
१ श्वेतहलसीदृष्टे । २ रुधिरोत्पादके रसे च यथाऽस्य
रक्तोत्पादकत्वं तथोक्तमस्रकरशब्दे ३ शोणित्पादकमाले लि० ।

अस्रि स्त्री अस-क्रि । अश्रशब्दार्थे कोणे अश्रशब्दवत् समा-
सान्तभाक् । चतुरश्रशोभीत्यादि तच्छब्दे उदा० दृश्यम् ।

अस्रिध् लि० न स्नेधते सिध्-किप् न०त० । अच्योतने
“मिवमदिति” दक्षमस्रिधम्” यङ् ० २५, १५ ।

अस्रु न० अस्रते क्षिप्यते अस-रु । चक्षुर्जले अस्र तात्त्व्यान्त-
ताऽपि “श्रुत्वाश्रुत्वाश्रुधारां लज्जतीति” कीचकबधः ।

अस्रेमन् लि० स्त्रिव-मनिन् गुणबलोपो । १ प्रशस्ते निरु० ।
२ क्षयहिते च “अस्रेमन्तोऽस्त्रेमाणं तरणिम्” ऋ०
३, २८, १३ । “अस्त्रेमाणं क्षयिरहितम् भा० ।

अस्र लि० नास्ति स्रन्वनमस्य । १ निर्जने । स्रः स्रकीयः न०
त० । २ स्रकीयभिन्ने लि० । एतदर्थेऽस्य सर्वनामतया

अकच् । अस्रकः स्त्रियां तु नित्यमत इत्त्वम् अस्त्रिक्ता ।
अस्रच्छन्द लि० विरोधे न०त० । स्रच्छन्दभिन्ने पराधीने ।
अस्रजार्ति लि० न स्रस्येव जातिर्यस्य । भिन्नजातौ यथा
विप्रस्य क्षतिवादि

अस्रतन्त्र लि० विरोधे न०त० । स्वाधीनभिन्ने पराधीने ।

“अस्रतन्त्रा स्त्री पुरुषप्रधाना इति” वसि० । तस्या अस्त्रा-
तन्त्रप्रश्नं तत्रैव दर्शितम् “पिता रक्षति कौमारे भर्ता
रक्षति यौवने । पुत्रश्च स्याविरेभावे न स्त्री स्वातन्त्र्य-
मर्हति” तथा पुत्रादीनामपि जन्माधीनं स्वत्वमिति स्यावर-
धनादेशेऽप्येवविनियोगे पित्रादेरस्त्रातन्त्रमिति मित्ताक्षरायाम्
व्यवस्थापितं यथा “तस्मात्पैतके पैतामहे च द्रव्ये जन्म-
नैव स्वत्वम् । तथापि पितरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचन-
केषु प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्विमोक्षादिषु च स्यावरव्यति-
रिक्तं द्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति स्थितम् । स्यावरे तु
स्वार्जिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यमिव । “स्यावरं
द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असंभूय सुतानुसर्गान् न
दानञ्च च विक्रयः” । “ये जातायेऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्य-
स्थिताः । उत्तिष्ठ तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानञ्च च विक्रयः”
इत्यादि स्मरणात् । अस्यापवादः “एकोऽपि स्यावरे कुर्या-
द्दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च
विशेषतः” इति । अस्यार्थः । अप्राप्तव्यवहारेषु दानानु-
ज्ञानादावसमर्थेषु वा तथाविधेष्वविभक्तेष्वपि सर्वकुटुम्बव्या-
पिन्यामापदि तत्पोषणे चावश्यकर्तव्ये स्यावरस्य दाना-
धमनविक्रयमेकोपि समर्थः कुर्यादिति । यत्तु वचनम् ।
“अविभक्ता विभक्तावा सपिण्डाः स्यावरे समाः । एकोह्य-
नीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये” इति । तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य
मध्यस्थत्वादेकस्यानीश्वरत्वात्सर्वव्यवस्था अवश्यं कार्या
विभक्तेषु तु तदुत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासाय
व्यवहारसौकर्याय च सर्वाभ्युत्थानं न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन
अतो विभक्तानामनुमतव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्ये-
वेति व्याख्येयम्” मित्ता० व्य० अ० ।

अस्रन्त न० अस्रनाम् अनो यस्मात् ५ ब० । १ चक्षुर्नां तस्याः
प्राणिवधहेतुतया मूनास्थानरूपत्वात् तथात्वम् । सुष्ठु न
अनो यस्य । २ अश्रुमोदके लि० । ईत० । ३ मरणे पु० ।
अस्रप्र पु० नास्ति स्रप्रोनिद्रा यस्य । १ देवे । २ निद्रारहिते
लि० । देवानां स्रप्रवस्थाराहित्यसक्तम् शत० ब्रा० । यथा “न
वै देवाः स्रपन्त्यनवरुद्धो वा एतस्यास्रप्रो भवति” दिवा-
स्रप्रभावेऽपि रात्रौ स्रप्रवतोऽस्रप्रवसक्तम् भा० शा० प०

२२१३ अ० । 'दाननिष्ठः पवित्रश्च अस्वप्रश्नं दिवाऽ-
स्वपन्' ।

अस्वर पु० अग्रशब्दः स्वरोयत् । १ मन्दस्वरयुक्ते "वचनं दीन-
मस्वरम्" रामा० । २ स्वरवर्णरहिते व्यञ्जनवर्णमाले पु० ।

३ उदात्तादिस्वररहिते लौकिकोच्चारणे च ।

अस्वरूप लि० न स्वस्वे रूपमस्य । समानस्वभावान्युत्वे "न
त्वस्वरूप" इति सुगंधवो० ।

अस्वर्ग्य लि० स्वर्गाय हितं स्वर्ग+यत् न० त० । स्वर्गासाधने
"अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्जयेत्" मनुः
'अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्ममप्याचरेन्न तत्' स्मृतिः ।

अस्वस्थ लि० न स्वस्मिन् स्वभावे तिष्ठति स्या-क ७ त० न०
त० । स्वस्थभिन्ने १ अग्रप्रकृतस्थे रोगादिना उपद्रुते च ।
अस्वाच्छन्दः न० अभावे न० त० । १ स्वाच्छान्द्याभावे परा-
धीनत्वे न० त० । २ तद्वति लि० ।

अस्वातन्त्र्य न० अभावे न० त० । स्वातन्त्र्याभावे पराधीनत्वे
न० त० । २ तद्वति लि० । [अतिक्रियाये गोलुरष्ट्ये ।

अस्वादकण्टक पु० अस्वादुरमधुरः कण्टको यस्य । (गोखुरि)

अस्वाध्याय लि० न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य । १ वेदाध्ययन
हीने "अनिः)स्वध्यायवषट्कारमिति" स्मृतिः । न स्वाध्यायो
यस्मिन् । २ अध्ययननिषिद्धकाले अपठ्यादौ अनध्यायशब्दे
विद्यति । अधीयते अधि+इङ्-कर्मणि घञ् अध्यायः स्वस्य
स्ववर्णानुसारेण अध्यायः स्वाध्यायः न० त० । 'स्वाध्यायो-
ऽध्येतव्य' इति श्रुत्युक्तस्वाध्यायभिन्ने ३ सेनापाथे शास्त्रादौ ।

अस्वामिक लि० न स्वामी यस्य । १ स्वामिरहिते "अटव्यः
पर्वताः पुण्या नद्यस्तोर्धानि यानि च । सर्वाण्यस्वामि-
कान्याङ्गर्णे हि तेषु परिग्रहः" इति स्मृतिः ।
२ अनध्यादौ च । "प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य" गौत० ।

अस्वामिकृत लि० अस्वामिना कृतः । अस्वामिना कृते
विक्रयादौ "अस्वामिकृतत्वेन तुल्यत्वादिति" मिता०

अस्वामिविक्रय पु० अस्वामिना कृतो विक्रयः । १ अस्वामिना
कृते विक्रये २ तद्विषये व्यवहारभेदे च । यथाह नारदः
'निकृष्टं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा । विक्रीयते-
ऽसमर्थं यत् सन्नोयोऽस्वामिविक्रयः' इति । तत्र किमि-
त्याह या० "स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रैतदोपोऽप्रकाशिते ।
हीनाद्रहो हीनमूल्ये बेलाहीने च तस्करः" "स्वमात्म
मन्वन्त्रि द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा
लभेत गृहणीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वा
भावात् । विक्रीतग्रहणन्दर्शाहितयोरुपलक्ष्यार्थम् अस्वा-

मिकृतत्वेन तुल्यत्वात् । अतएवोक्तम् । "अस्वामिविक्र-
यन्दत्तमाधिञ्च विनिवर्तयेदिति" क्रैतुः पुनरप्रकाशिते
गोपिते क्रये दोषो भवति । तथा हीनास्तद्रव्यागमो-
पायहीनात् । रहसि चैकान्ते सम्भाव्यद्रव्यादपि हीन-
मूल्येनाल्पतरेण मूल्येन च क्रवे बेलाहीने बेलाया
हीनोबेलाहीनः क्रयोरालादादौ तत्र कृतः क्रैता तस्कारो
भवति तस्कारवत् दण्डभाग्भवतीत्यर्थः । यथोक्तम् ।

'द्रव्यमस्वामिविक्रीतस्याप्य स्वामी तदामुयात् । प्रकाशकृतः
शुद्धिः क्रैतुः स्तोयं रहःक्रयादिति' स्वाप्यभिमुक्तेन
क्रैता किं कर्तव्यमित्यत आह । "नष्टापहृतमासाद्य हतारं
प्राहयेन्नरम् । देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्"
या० नष्टमपहृतं बान्धवीय क्रयादिना प्राप्य हतारं विक्रे-
तारं प्राहयेच्चौरोद्धरणकादिभिः स्वात्मविशुद्ध्यर्थं राजदण्डा
प्राप्तरर्थञ्च । "अथाविदितदेशान्तरङ्गतः कालान्तरे वा विपन्न
स्तदा मूलसमाहरणाशक्ते विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव
तद्धननाष्टिकस्य समर्पयेत् तावत्तैवासौ शुद्धो भवतीति"
श्रीकराचार्येण व्याख्यातम् । तदिदमनुपपन्नम् । विक्रेत-
र्द्देशनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतोऽन्यथा
व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकमिति अयमुपदेशः ।
नष्टमपहृतं आत्मीयन्द्रव्यमासाद्य क्रैतहस्तस्य ज्ञात्वा तं
हतारं क्रैतारं स्थानपालादिभिर्प्राहयेत् देशकालातिपत्तौ
देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तद्विज्ञापनकाला-
त्माक् पलायनाशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ।
प्राहिते हर्त्तरि किं कर्तव्यमित्यत आह । "विक्रेतुर्दर्शना-
च्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नष्टोदमम् । क्रैता मूल्यमवाप्नोति
तस्माद्यस्तस्य विक्रयो" या० यद्यसौ गृहीतः क्रैता न मयेदमप-
हृतम् अन्यसकाशात् प्राप्नोति वक्ति तदा तस्य क्रैतविक्रेत
दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसावभियोज्यः ।
किन्तु तत्प्रदर्शितेन विक्रेता सह नाष्टिकस्य विवादः ।
यथाह वृहस्पतिः । 'मूले समाहृते क्रैता नाभियोज्यः कथ-
ञ्चन । मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयन्' इति ।
तस्मिन् विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति
तदा तस्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयो
विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः स्तोयं द्रव्यमवा-
प्नोति नष्टपञ्चापराधानुरूपन्दण्डं क्रैता च मूल्यमवा-
प्नोति । अथासौ देशान्तरङ्गतस्तदा योजनसंख्यायाऽऽन
यनार्थं कालोदेयः । "प्रकाशं वा क्रयं कुर्व्यान्मूलं वापि
समर्पयेत् । मूलानयनकालश्च देयस्तत्वाध्वसंख्येति"

स्तरणात् । अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्तुं शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति । “असमाहृत्यमूलस्तु क्रयमेव विशेषयेदिति” मनुवचनात् । यदा पुनः साक्षादिभिर्द्रव्येन वा क्रयं न शोधयति मूलञ्च न प्रदर्शयति तदा स एव दण्डभाग्यवतीति । “अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन् । यथाभियोगभ्रान्तिने धनन्दाद्योदमञ्च स” इति स्तरणात् । स्वं लभेतान्यविक्रोतमित्युक्तम् तस्मिन्नुना किं कस्येवमित्यत आह । “आगमेनोपभोगेन नष्टस्याव्ययतोऽन्यथा । पञ्चबन्धोदमस्तस्य राज्ञे तेना विभाविते” आगमेन रिकथक्रयादिना उपभोगेन च मदीयमिदं द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहृतं वेत्यपि भाव्यं साधनीयन्तत्स्वामिना । अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशोदमोनाष्टिकेन राज्ञे देयः । अत्रैवायं क्रमः । पूर्वं स्वामी नष्टमात्मनो साधयेत्ततः श्रिताचौर्य परिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रोतारमानयेत् । अधानेतुं शक्नोति तदात्मदोषपरिहाराय क्रयं शोधयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेदिति । तस्करस्य प्रच्छादकमत्याह । “हृतं प्रनष्टं योद्रव्यस्मरहस्तादयामुयात् । अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु प्रशुवतिस्मयान्” या० । हृतमनष्टं वा चौरादिहस्तस्य द्रव्यम् अनेनमदीयन्द्रव्यमपहृतमिति नष्टस्यानिवेद्यैव दर्पादिना योऽहस्तात्सौ षडुत्तराजवर्तिसंस्थानान्द्रव्यस्यस्तस्करप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् । राजपुरुषानोतं प्रत्याह । “शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाक् संवत्सरात्स्वामी हरेत् परतोऽन्यः” या० । यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा नष्टमपहृतं द्रव्यं राजपात्रं प्रत्यानीतन्तदा संवत्सरादर्वाक् प्राप्तञ्चेन्नाष्टिकस्तद्द्रव्यमयामुयात् । अर्द्धं पुनः संवत्सराद्राजा गृहणीयात् । स्वपुरुषानोतञ्च द्रव्यं जनसमूहेषूद्घोष्य यावद्दत्तं राज्ञा रक्षणीयम् । यथाह गोतमः । “प्रनष्टमस्त्रात्मिकमधिगम्य राज्ञे प्रजुयुर्विख्याय संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमिति” यत्पुनश्चैतुनावध्यन्तरसंज्ञम् । प्रनष्टस्यात्मिकं द्रव्यं राजा त्वष्टं निधापयेत् । अर्वाक् त्वष्टाञ्च जेतुस्वामी परतोऽन्यपतिर्हरेत्” इति । तच्छ्रुतं तत्तत्सम्पन्नान्नाप्यविषयम् । रक्षणनिमित्तं षड्भागादिपञ्चणञ्च तेनैवोक्तम् । “आददीताय षड्भाग अनष्टाधिगताञ्च पः । दशकं द्वादशं वापि सताव्यस्य सहस्तरजति” । तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं षवादयो भागावेदितव्याः । प्रपञ्चितञ्च तत्पुरुखात् ।

सनूक्तषड्भागादिपञ्चणस्य द्रव्यविशेषे अपवादमाह । “पणानेकशफे दद्याच्चतुरःपञ्च मातुषे । सहिषोद्वगवां द्वौ द्वौ, पादस्मादमजाविके” या० । एकशफे जून्वादौ प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तञ्चतुरःपणान् दद्यात् । मातुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् सहिषोद्वगवां रक्षणनिमित्तमत्येकं द्वौ द्वौपणौ, अजाविके पुनः प्रत्येकस्मादस्माद् दद्यादिति सर्वत्रानुषज्यते । अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि पादस्मादमिति वीष्नावलात्प्रत्येकं सम्बन्धोगम्यते मित्या० ॥ प्रायश्चित्ततत्त्वे तु चोराक्लामविषये विशेषोदर्शितो यथा “प्रकाशक्रये तु स्वामिनोपहृते नारददृष्टसती । वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपुरुषैः । अविज्ञाताश्चयात् क्रीतं विक्रोता यदि वा मृतः । स्वामी दत्तार्द्धमूल्यन्तु प्रष्टव्यं स्वकम्पनम् । अर्द्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्यात् व्यवहारतः । अविज्ञातक्रये दोषस्तथा चापरिपालने । एतत्तद्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं परम्” इति ।

अस्त्राग्न्य न० अभावे न० त० । १ स्त्राग्न्याभावे स्वत्वाभावे न० ब० । २ स्वत्यग्न्ये लि० । अस्त्राग्न्यं हि भवेत्तत्र” सूतिः । अस्त्रावेश लि० स्वस्थितं स्वस्थाने स्वभावे वा अविशति अत्र विश-अच् ७त० । स्वस्थाने स्वभावे वा अस्थिते “जरदष्टस्त्रावेशम्” ऋ० ७, १८, ७ ।

अस्त्रास्त्रा न० अभावे न० त० । १ स्त्रास्त्राभावे “य इत्यमस्त्रास्त्रमर्हदिवं दिवः” भाषः । २ रोगादिद्विभवे च न० ब० । ३ तद्वति लि० ।

अस्त्रीकार पु० अभावे न० त० । १ स्त्रीकाराभावे न० ब० । २ तच्छून्ये लि० । स्त्रीकारोऽङ्गीकारः प्रतिपक्षश्च ।

अस्त्रीकृत लि० न स्त्रीकृतः । १ गृहीतभिन्ने २ अङ्गीकृतभिन्ने च । अस्त्रैरिन् पु० स्त्री स्त्री स्वामीनः न० त० । १ परतन्त्रे । स्त्रियां ङीप् अह गतौ आत्म० भा० सक० इदित् सेट् । अहंते आङ्गिष्ट । आनहे “आनङ्गिरेऽङ्गि” प्रति चित्तकूटम् ” “आङ्गिमातां रघुव्याप्तौ शरभङ्गाश्रमं ततः” भट्टिः । रि अङ्गिः पादः अङ्गन् अङ्गः पापम् । इन् वा० नलुक् । अङ्गिः शर्पः केदारश्च । “एवा त इन्द्रोचयमहेन” ऋ० २, १८, ७, वेदे तु वा० नलुक् । लटः प्रश्नानां लिटः पञ्चकादेशे ऋयसाहादेशः आह आहृतः आहृतः आहृतः आहृतः “द्रव्याह भगवान् मनुः” इत्यादौ तु चादिगणपठितं विभक्तिप्रतिरूपमाहेति । [आङ्गिहृत् त ।

अह दोषौ पुरा० इदित् लभ० अक० सेट् । अङ्गयति ते अह व्याप्तौ स्त्रा० प० सक० सेट् । अङ्गीति । आङ्गीत् आह ।

अह अयं० अहि-वज्रं पृ० नलोपः । १ प्रशंसायां, २ ज्ञेये,
३ वियोगे, ४ निपाते, ५ आचारातिशये, ६ अर्चने च ।
“अहं तदिन्द्रोऽस्येत देवो हि सः” “इदमहेदं सत्त्वं
कथमश्वत्थमयायम्” शत० ब्रा० ।

अहंयुं लि० अहमहङ्कारोऽस्यस्य युस् । १ गर्वयुक्ते २ अभिमा-
ननि “अहंयुनाय चित्तपः शुभंयुः” भट्टिः ।

अहंश्रेयस् लि० अहमित्यव्ययम् अहमेव श्रेयान् यत् ।
अहंश्रेयानितितिर्य्यप्रयोजने । “अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि
व्यतिरेऽहंश्रेयानहंश्रेयानस्मीति” छा० उ० “अथ ह
प्राणाः एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहंश्रेयान् अहंश्रेयान् अहं
श्रेयानस्माति एतस्मिन् प्रयोजने व्यतिरे नाना विरुद्धं वा
अतिरे उक्तवन्तः” भा० । “ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे
विदमाना ब्रह्म जन्मुः” इ० उ० । “ते इमे प्राणा
वागादयोऽहंश्रेयसे अहंश्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय
विदमानाः विरुद्धं वदमाना ब्रह्म जन्मुः” भा० ।

अहः(हृक्)कर पु० अहः करोति क-ट वा सत्वम् ।

सूत्र्ये २ अर्कटत्वे च । [रो रः । १ सूत्र्ये २ अर्कटत्वे ।

अहः(हर्ष)पति पु० अहः पतिः उदयेन प्रवर्त्तकत्वात् । वा

अहः(हृष)शेष पु० अहः शेषः वा सत्वम् । १ दिवावसाने
अहःशेषो यत्न ब० । २ अशौचाद्यन्तिमदिने ।

अहङ्कार पु० अहमिति क्रियतेऽनेन क-वज्र । १ अहमित्यभि-

माने आत्मनि उत्कर्षावलम्बने २ गर्वे ३ तदाश्रये अन्तः-

करणभेदे “मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमानरम् ।

संशयोनिस्यो गव्यैः स्मरणं विषया इमे” वेदा० परि० ।

सांख्यमतसिद्धे ४ अभिमानकारणे महत्तत्त्वजन्ये पञ्चत-

न्मात्रादीनां कारणे तत्त्वभेदे च यथोक्ता सां० का० । “प्रकृते-

र्कहंस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः । तस्मादपि

षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि” इत्युद्दिश्य तत्त्ववर्णकार्ये

तत्रैवोक्ते यथा “अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते

सर्गः । एकादशकश्च गणस्तस्मात्पञ्चकं चैव” । व्याख्यातं

च कौ० “अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं, सतञ्च

तत्त्वाहमधिकृतः, शक्तः खल्वहमत्वं, सदर्या एवामी विषयाः,

मनोमान्योऽत्राधिकृतः कश्चिदस्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः

सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तत्त्वपञ्चोऽहं हि बुद्धि-

रध्यवस्थिति “कस्त्वं व्यमेतन्मयेति” । तस्य कार्यभेदमाह

तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः । प्रकारद्वयमाह एका-

दशकश्च गणः इन्द्रियाक्षयः तन्मात्रपञ्चकञ्चैव द्विविधएव

सर्गोऽहङ्कारात् न तन्मयइत्येवकारेणावधारयति” । “सत्य

रजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहं-
ङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्” सा० सू० ।

अहङ्कारसत्त्वे प्रमाणमपि दर्शितम् “बाह्याभ्यन्तराभ्यां

तैश्चाहङ्कारस्य” सा० सू० “बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां

तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कायैस्तत्कारणतयाहङ्कारस्यानुमानेन

बोधः इत्यर्थः । अहङ्काराभाभिमानवृत्तिकमन्तःकरणद्रव्यं

नत्वभिमानमात्रं द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्श-

नात् । सुषुप्तादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गा-

दासनाश्रयत्वेनैवाहङ्काराख्यद्रव्यसिद्धेरेति । अत्रेत्यस्यनु-

मानम् । तन्मात्रेन्द्रियाणि अभिमानवद्द्रव्योपादानकानि

अभिमानकार्यद्रव्यत्वात् । यच्चैवं तच्चैवम् । यथा पुरुषादि-

रिति । नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेदहं गौर

इत्यादिदृष्ट्युपादानतया चक्षुरादिवत् तत्त्वसिद्धेः । अनेन

चानुमानेन मन आद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रसा-

ध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलस्तर्कः । “बहुं स्यां प्रजाये

य” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यस्तत्त्वावद्भूतादिस्मृतेरभिमानपूर्वक-

त्वाद्बुद्धिस्तत्पूर्वकस्मृतेरकारणतयाभिमानः सिद्धः । तत्-

चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य स्मृतिहेतुत्वं लाघवात्

कल्प्यत इति । नन्वेवं कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादा-

नत्वापत्त्या कुलालसुक्तौ तदन्तःकरणनाशे तन्निर्मितघट-

नाशः स्यात् न चैतद्युक्तम् पुरुषान्तरेण स एवायं

घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति चेन्नैवम् सुक्त-

पुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्तःकरणभोगोत्तरसुच्छेदात् ।

न तु परिणामसामान्यस्यान्तःकरणस्वरूपस्य बोधेदः

“कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्वयाधारणत्वादिति” योग-

सूत्रे सुक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति ।

अथ वा घटादिष्वपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारणमस्तु

न कुलालाद्याहङ्कारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचारः

समष्टिबुद्ध्याद्युपादानिकैव हि स्मृतिः पुराणादिषु सांख्य-

योगयोश्च प्रतिपाद्यते न तु तदन्वयव्यतिबुद्ध्याद्युपादानिका

यथा महाप्रथिव्या एव स्थावरजङ्गमाद्युपादानत्वं न तु

प्रथिव्यंशलोष्टादेरिति” सां० प्रव० भा० । अनुनायुक्तम् “मन-

सस्याप्यहङ्कारमभिमानारमोन्मत्तम्” । “अहङ्कारश्च वीररसे

व्यभिचारिभावः । अस्याधिष्ठाता” शङ्करः । निरहङ्कार-

रूपत्वाद्वावीरादरेण नः” सा० द० “नाहङ्कारात् परो-

रिणुः” । “अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते” गीता ।

अहङ्कारिन् लि० अहमभिमानं करोति क-णिनि ।

१ अभिमानवति २ गर्वयुक्ते ।

अहङ्कृतं त्वि० अहमिति कृतं येन । १ सगर्वे २ अभिमानवति च । “जातिरूपवयोवृत्तिविद्यादिभिरहङ्कृतः” याज्ञ० ।
 “यस्य नाहङ्कृतोभावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते” गीता ।
 अहङ्कृति स्त्री अहम्+क-क्तिन् । अहङ्कारशब्दार्थः ।
 अहतं न० हन-क्त न०त० । “ईषङ्गौतं नवं श्वेतं सदृशं यन्न धारितम् । अहतं तद्विजानीयात् पावनं सर्वकर्मसु” १ इत्युक्तलक्षणे “निस्सृजकाक्षालितं यदहतं तत् प्रचक्षते २ इत्युक्तलक्षणे च वस्त्रे “अहतैश्चैव वासोभिर्माल्यैश्चैव चैरपि” भा०स०प० ४ अ० । अहतवासा इत्यादौ करकङ्कणादिवत् तत्काले अहतत्वादिवोधनाय । ३ भोगेनानाशिते “पञ्चद्वैष्टिक एवैकः सुवस्त्रेणाहतस्य वै” भा०स०प० ४८ अ० ४ हतभिन्ने च त्वि० ।
 अहति स्त्री अभावे न०त० । १ हननाभावे अविनाशे “अजीवातवेऽहतये पवस्व” ऋ०८, ६६४ न०त० । २ हननमृत्युं विनाशमृत्युं त्वि० ।
 अहन् न० न जहाति न त्यजति सर्वथा परिवर्त्तनम् । न+हा-कनिन् । १ दिवसे । “अहनि च तमस्विन्यां सार्द्धं प्रहरयामातः” सूतिः । “अन्योन्यसंसक्तमहस्विनामसु” रघुः । अहःशब्दश्च दिवस एव प्रसिद्धः “अहो अहोभिर्महिमा हिमागमे” नैष० क्वचित्तु दिनरात्रिपूरः यथा “मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहंरुच्यते” सू०सि० ।
 “विप्रः शुष्येत् दशाहेन द्वादशाहेन भूमिः । वैश्यः पञ्चदशाहेन” मनुः । “अवाहेषु निवृत्तेषु” द्वादशाहः प्रशस्यते सूतिः तत्परिमाणसक्तं कालमाध० विष्णुध० । “लघ्वक्षरसमासात्वा निमेषः परिकीर्तितः । ततः सूक्ष्मतरः कालो नोपलभ्योऽष्टगूत्तमः । नोपलभ्यं यथा द्रव्यं सूक्ष्मतरं परमाणुतः । द्वौ निमेषौ त्रुटिर्ज्ञेयः प्राणः पञ्चत्रुटिः सूतः । विनाडिका तु षट्प्राणा तत्षट्तिर्नाडिका सूता । अहोरात्रं तु तत्षष्ट्या नित्यमेतत् प्रकीर्तितम् । त्रिंशन्सहस्रं तथा अहोरात्रं प्रकीर्तितम् । तत्र पञ्चदशप्रोक्ता राम ! रात्रौ दिवा तथा । उत्तरं तु यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः । तदा क्रमाद्भवेद्विद्विषसस्य महाभुजः । तदाश्रितसहस्रानां तदा वृद्धिः प्रकीर्तिता । दिनवृद्धिर्यदा राम ! दोषाहानिस्तदा भवेत् । तदाश्रितसहस्रानां हानिर्ज्ञेया तथा तथा । यदा तु दक्षिणां काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः । दिवसस्य तदा हानिर्ज्ञातव्या तावदेव ह । क्षीयन्ते तस्य हानौ च तन्महस्रं सत्यैव च । रात्रिप्राशिताश्च वर्जन्ते रात्रयश्च क्रमेण तु । यदा मेघं

सहस्रांशुस्तुलाञ्चैव प्रपद्यते । समरात्रिन्दिः कालौ सहस्रं च तदा समः” । सहस्रानां सौतार्त्तं ज्योतिषाणि नामानि त्रिविधानि तत्र श्रौतानि कालमा० इष्टव्यानि । ज्योतिषाणि आह कश्यपः “गौरोवल्गुभसर्पमितपितरो वस्त्रं विश्वाह्वया ब्रह्मात्मोरुहसम्भवेन्द्रजतग्देवेशनक्तञ्चराः । तोये शार्यमयोनयोदश तथा पञ्चाप्यमी वासरे” । रुद्राजार्हिर्बुधपूषाश्विनाः स्युः कीनाशोऽग्निर्द्वातचन्द्रादितीज्यः । विष्णुर्भातुस्त्वष्टृधाता सहस्रां रात्रौ क्रूरास्वन्तकाजग्निरुद्राः” । स्मार्त्तनामानि तु “रोद्रश्चैतश्च मैतश्च तथा सारस्वतः सूतः । सावित्रो वैश्वदेवश्च गान्धर्वः कुतपस्ततः । रोहिण्यस्तिलकश्चैव विभो निर्वर्तस्तथा । शम्भरो विजयश्चैव दिवा पञ्चदशसूताः । शङ्करश्चाजपादश्च तथाहिर्बुधमैतकी अश्विनौ याम्य आग्नेयो वैधातश्चान्द्र एव च । आदित्योऽथ जैवश्च वैष्णवः सौर एव च । ब्राह्मो नाभस्तथैव सहस्राः क्रमशो निशि” । एतदनुसारेणैव “ब्राह्मे सहस्रं किं तस्य देवोति” रघुः “मैत्रे सहस्रं शशलाञ्छनेन” कुमा० “आरभ्य कृतमे आहं कुर्यादारोहिणं बुधः” इत्यादि प्रयोगः । अङ्गश्च द्विधा त्रिधा चतुर्धा पञ्चधा पञ्चदशमेति पञ्चधा विभागकल्पनापि दृश्यते । तत्र द्विधा विभागाभिप्रायेण । “यथा चैवापरः पक्षः पूर्वं पक्षात् विशिष्यते । यथा आहस्य पूर्वाह्णोदपराह्णो विशिष्यते” मनुः त्रिधा विभागे “जङ्घं सूर्योदयात् प्रोक्तं सहस्रानां तु पञ्चकम् । पूर्वाह्णः पञ्चकं प्रोक्तं मध्याह्नस्तु ततः परम् । अपराह्णस्ततः प्रोक्तं सहस्रानां तु पञ्चकम्” । “तस्मादङ्गः पूर्वाह्णे देवा अशनमभ्यवहरन्ति मध्यदिने मनुष्याः अपराह्णे पितरः” गौत० “पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणाम्” श्रुतिः चतुर्धा विभागे गोभिलः । “पूर्वाह्णः प्रहरं यावत् मध्याह्नः प्रहरस्ततः । आहतीयादपराह्णः सायाह्नश्च ततः परम्” । पञ्चधा विभागमाह व्यासः । “सहस्रं त्रितयं प्रातस्तावदेव तु सङ्गवः । मध्याह्नस्त्रिसहस्रं स्यादपराह्णोऽपि तादृशः । सायाह्नस्त्रिसहस्रं स्यात् स्वस्वकार्ये पुरस्कृतः” एवमेव दक्षोक्तविभागः तज्ज्ञाहः नवविधम् “ब्राह्मं दिव्यं तथा पैतृं प्राजापत्यं गुरोस्तथा । सौरश्च सावनश्चान्द्रमार्शं मानानि वै नव” सू०सि० । तत्र ब्राह्मम् “इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहःप्रोक्तं शर्वरा तस्य तावतीति” । दिव्यसक्तं तत्रैव “मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं

तदहश्च्यते” । सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्य-
यात् यत् प्रोक्तं तद्भवेद्विष्य भानोर्भगणप्रख्यात् । पितृमाह
“विंशसिध्यात्मको मासचान्द्रः पितृमाहः स्मृतम् निशा च
मासपचान्नौ तयोर्मध्ये विभागतः” । “भचक्रभ्रमणं नित्यं
नाचलं दिनमुच्यते । मन्यन्तरव्यवस्था च प्रजापत्यसुदा-
हृतम् इति संक्रान्त्यासौरमुच्यते इति च सू० सि०
वाहस्यत्यमब्दशब्दे उक्तम् तेषु नवसु मध्ये चतुर्भिरेव
व्यवहारः “चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्चसावनैः”
वाहस्यत्येन षष्ठ्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यतः । सू०
सि० तत्र सौरनाचलादिप्रमाणमुक्तम् । “नाडीषष्ट्या तु
नाचलमहोरात्रं प्रकीर्तितम् । तन्विंशताभवेन्मासः
सावनोऽर्कोदयैस्तथा इति चान्द्रमाह “अर्काद्विनिः-
स्मृतः प्राचीं यद्व्यात्यहरहः शशी तच्चान्द्रमसमंशैस्तु
ज्ञेया द्वादशभिस्त्रिभिः” एतेषां कार्यभेदे ग्रहणमाह
स एव “तिथिः करणसङ्ग्राहः चौरं सर्वाः क्रियास्तथा ।
व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते । उदयादुदयः
भानोः सावनं परिकीर्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञका-
लावधिस्तु तैः । स्मृतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते । अथ तत्-
पुरुषान्ते टच् समा० पुंस्त्वञ्च एकाहः दीर्घाहः
पुण्याहं तु न० । अव्ययादिपूर्वपदत्वे एकदेशिसमासे
द्विगौ च टच् अङ्गादेशश्च अत्यङ्गः मध्याङ्गः पूर्वार्द्धश्च पु० ।
उत्तरपदद्विगावेव अङ्गादेशः न समाहारद्विगौ द्व्यहः
त्र्यहः । उत्तरपदे तु द्व्यहप्रिय एव तद्विद्यार्थे नाङ्गादेशः
द्व्यहोमः इत्यादि । कालत्वात् भवादौ ठञ् अङ्गादेशः
आङ्गिकः ख अहोमः दिनभवे लि० । २ विष्णौ तस्य
सर्वदा प्रकाशमानत्वात् तथात्वम्” “अहः संवत्सरो
मासः” विष्णुस० । अङ्गिरादिमार्गे आतिवाहिके
२ अहरभिमानि देवे-च । “ते अङ्गिषमभिसम्पद्यन्ते
अङ्गिषोऽहः अङ्ग आपूर्यमाणपक्षम्” छा० उ० । एतद्-
धिकृत्य “अतिवाहिकास्तत्त्रिज्जात्” शा० सूत्रे आतिवाहिक-
त्वमेवां निरूपितम् ४ रात्रौ च । “यामसत्वारक्षारोर्मत्याना
महनी उमे” । “अयने अहनी प्राञ्जरिति च” भा० १ स्क०
अहना स्त्री अहर्मुखत्वेनास्त्वस्याः अच् नि० टिलोपाद्य-
भावः । जपयाम् निरु० । “गृह्णन्तमहना याल्यच्छा”
ऋ० १, १, २, ३, ४ “अहना जपेति” भाष्यम् ।
अहन्ता स्त्री अहमित्यव्ययमस्यार्थे तस्य भावः तज् । अस्यार्थ-
भावे २ समतायाञ्च ।

अहम् अव्य० अह-असु । अहङ्कारार्थे, अस्यार्थे “अहमर्थो-
दयोयोऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः । एतच्चित्तदुमस्यास्य
बीजं विद्धि महामते” वासि० । अहंप्रत्ययः । अहङ्कारः
अहमहमिका स्त्री अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र बोधायनं द्वित्वम् ठन्
न टिलोपः । १ परस्परहङ्कारे २ अहमेवाधेयास्या-
भीति रूपायामन्योन्योक्तौ च ।

अहम्पूर्विका स्त्री अहं पूर्वोऽहं पूर्व इत्यभिधानं यत् ।
योधादीनां औत्सुक्यात् अहमेव पूर्व यास्यामीत्यध्यवसाये-
नोक्तौ “जवादहपूर्विकया विद्यासुभिः” किरा० ।

अहम्प्रत्यय पु० अहमित्याकारकः प्रत्ययः । अहमस्मि ममेत्या-
द्याकारे बोधे । “अहमत्ययलिङ्गानि च वैदिकानि”
ठ० उ० भा० । “नवायमेकान्तेनाविषयः अहमत्यय
विषयत्वात्” शा० भा० । अहंशब्दालम्बनश्चात्मा स च
देह एवेति चार्वाकाः । क्षणिकविज्ञानमेवेति बौद्धाः
देहादिव्यतिरिक्त इति आस्तिकदर्शनानुसारिणः ।

अहम्भट्ट लि० अहमेव भट्ट इति निर्णयोक्तव्यम् । अहं-
श्रेयः शब्दार्थे “अथातोमनसश्च वाचश्च अहंभट्ट उदितम्
मनश्च ह वै वाक्चाहं भट्ट उदाते । तद्व मन उवाच
अहमेव त्वच्छेयोऽस्मि न मया त्वं किञ्चनानभिगतं
वदसि यन्ममत्वं कृतानुवन् वक्त्यास्यहमेव त्वच्छेयोऽस्मीति
अथ ह वागुवाच अहमेव त्वच्छेयस्यस्य यद्वै त्वं
वेत्याहं तद्विज्ञापयाम्यहं संज्ञापयामीति” शत० ब्रा० ।

अहमिति स्त्री अहमित्याकारा मतिः ज्ञानं मन+क्तिन् ।

१ अविद्यायाम् अन्यस्मिन्नन्यधर्मावभासके २ अज्ञाने ।

अहर लि० न हरति अच् न० त० । १ हारकभिन्ने हरो-
हारकः न० ब० । २ हारकशून्ये गणितोक्ते शुद्धे शराशौ
४ अहरभेदे पु० अहरशब्दे उदा० ।

अहरादि पु० अङ्गः आदि । प्रभाते “शशधरमहरादौ
रागवानुष्णरश्मिः” माघः । वार्त्तिं कोक्ते पत्यादिशब्द
परे रोःस्थाने रेफादेशनिमित्ते अहन् गिर्-धुर् इति
शब्दगणे ।

अहर्गण पु० अङ्गां गणः । दिनवृन्दे दिनसमूहे । ग्रहाणां
मध्यमावादिज्ञानसाधनानि सृष्ट्यवधि श्वेतवराहकल्यावधि
कल्याणमावधि वा इष्टदिनपर्यन्तं यानि दिनानि गतानि
तेषां समूहे । तत्र सृष्ट्यवधिगणस्तावत् “इत्थं युगसहस्रेण
भूतसंहारकारकः । कल्पोब्राह्मसहस्रोक्तं शर्वरी तस्य
तावती । परमायुः शतं तस्य तथाहोरात्रसंख्यया ।
आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषे कल्पोऽयमादिमः । कल्यादस्माच्च

मनः। षट् व्यतीताः ससन्धयः। वैवस्वतस्य च मनोर्यु-
गानां त्रिषणो गतः। अष्टाविंशत्युगादष्टाद्वयातमेतत्
कृतं युगम्। अतः कालम् प्रसंख्याय संख्यामेकत्वं
पिच्छयेत्”। सू० सि० तदानयनप्रकार उक्तः। तत्र
हृद्यादिकस्य अहर्गणस्थानयनमित्यम्। ब्राह्मदिन-
मानं मनुष्यपरिमाणेन ४३२००००००० वर्षाः रात्रि-
मानञ्च तथा, इत्यहोरात्रमानम् ४८६४०००००००
वर्षाः ब्राह्महोरात्रमानम् ३६० गुणितं तस्य वर्षमानम्
१७५१०४००००००००० एवं वर्षगतं ब्रह्मणः परमायुः
१७५०४००००००००००० तस्यायुषोऽङ्गम् ८७५५
२००००००००००००० वर्षागताः। मन्वन्तरसंख्या ३०६७२०
००० षड्भिर्गुणिताः १८४०३२०००० एते वर्षाः परमां
मनूनां गताः। तथा सन्धयश्च सप्त कृतयुगप्रमाणा गतास्तत्र
युगसन्धिमानम् १७२८००० कृतप्रमाणवर्षाः सप्तभि-
र्गुणिताः १२०६६००० वर्षाः। सप्तमस्य वैवस्वतमनोः
२७ युगानि गतानि तेषां समष्टिः ११६६६४०००० वर्षाः
सत्यादीनां त्रयाणां गतानां युगानां मानम् ३८८८००००।
एवमादिस्तद्विहितः वर्त्तमानयुगान्तर्गतद्वारपरयुगपर्यन्तम्।
८७५५२१६७२६४००० वर्षाः गताः
पराङ्गतः १६७२६४०००० वर्षा गताः। वर्त्तमान
महायुगात् ३८८८००० वर्षागताः। एवमब्दपिच्छं कृत्वा
तत्र कलियुगगताब्दपिच्छं योज्यम्। एतानि च सौरह-
याशीति ३६० गुणितानि सौरदिनद्वन्द्वानि गतानि भवन्ति।
“मध्यमपञ्चभुक्तिश्च सावनेन इत्युक्तेः सावनैरेव पञ्चमध्यभा-
वज्ञानमतस्तेभ्यः सि० शि० चान्द्रसावनानयनं दर्शितम्।
यथा “कथितकल्पगतोऽर्कसमागणो रविगुणो गतमाससम-
न्वितः। खट्वह्नौ ३० गुणितस्तिथिसंयुतः पृथगतोऽधिकमास
१५६३३००००० समाहतात्। रविदिनानि १५५५२-
०००००००० गताधिकमासकैः कृतदिनैः सहितो
द्युगणो विधोः। पृथगतः पठितावम २५०८२५५००००
संयुष्ठाद्विधुदिना १६०२६६६००००००० प्रगतावमव-
र्जितः। भवति भास्करवासरपूर्वको दिनगणो
रविमध्यमसावनः। अधिकमासदिनक्षयशेषतोदुषटिका-
दिकमत्र न गृह्यते”। “अत्र वासना। कल्पगताब्दा
द्वादशगुणिता रविमासा जातास्ते चैवादिगतचान्द्रतल्लयैः
सौरैरेव युतास्त्रिंशद्विधुणा इष्टमासप्रतिपदादिगततिथि-
तल्लयैः सौरैरेव दिनैर्युताः। एवं ते सौरा जातास्तेभ्यः
पृथक्स्थितेभ्योऽधिमासानयनं त्वैराधिकेन। यदि

कल्पसौरदिनैः कल्पाधिमासा लभ्यन्ते तदैभिः किमिति।
फलं गताधिमासाः। तैर्दिनीकृतैः पृथक् स्थितः
सौराहर्गणैः सहितश्चान्द्रो भवति। यतः सौरचान्द्रा-
न्तरमाधिमासदिनान्येव। अथ चान्द्राद् द्युगणादव-
सानयनं त्वैराधिकेन। यदि कल्पचान्द्राह्नैः कल्पाधिमानी
लभ्यन्ते तदैभिः किमिति। फलं गताधिमानी। तैरह-
नश्चान्द्रोऽहर्गणोऽतः कर्त्तव्यः। यतः सावनचान्द्रान्तर-
ेवमान्येव। एवं कृते सति रवेर्मध्यमः सावनाहर्गणो
भवति न स्फुटः। मध्यमस्फुटाहर्गणयोर्भेदो गोले
कथितः। स चाहर्गणोऽर्कादिः। यतः कल्पादौ
रविवासरः। अत्राधिमासानयनेऽधिमासशेषं न
स्याप्यम्। न पुनस्तस्माद्दिनाद्यवयवा आहृताः। एव-
मवमशेषमपि। न तस्माद्दुषटिकादिकं आहृतम्। नन्व
लुपातः सावयवो भवति कृतस्तदवयवा न आहृताः।
तत्कारणं गोले कथितं व्याख्यातं च” प्रमिता०। मध्य-
मपञ्चादयहर्गणानयनं तत्रैवोक्तम्। “सायात् स च-
क्राञ्च खगात् कृह्मात् तत्कल्पचक्राप्तमहर्गणः स्यात्”।
निरप्यचक्रादपि कुट्टकेन वक्ष्येऽप्यतोऽप्याञ्च तथाप्ययोगात्।
“पक्षस्य भगणराशिभागकला विकला अन्ते विकलाशेषं
च कुदिनैः संयुक्तं स्वच्छेदेन विभज्योपर्युपरि निजि-
पेत्। तद्यथा। भगणादिपक्षे विकलाशेषावधि कल्प-
कुदिनगुणे विकलाशेषस्थाने कुदिनैर्विभज्य विकलास्थाने
फलं प्रक्षिप्य तत्र षष्ठ्या ६० विभज्य कलास्थाने निजि-
ष्यैवं भगणान्तं यावत्। तत्र कल्पभगणैर्हृतैः अहर्गणः
स्यात्। अत्रोपपत्तिर्विलोमगणितेन। तथा निरप्यच-
क्रादपि पञ्चात् तथा केवलादप्यादपि तथा शेषयोः
शेषाणां वा योगादहर्गणानयनमप्यत इति प्रश्नाभ्याये
कुट्टकविधिना वक्ष्यते” प्रमि०। कलिगतादयहर्गणानयनं
तत्रैव। “कलिगतादय वा दिनसञ्चये दिनप्रतिभृगुजप्र-
भृतिस्तदा। कलिमुखप्रवक्ष्येण समन्वितो भवति तद्वद्युगणो-
द्भवखेचरः”। “अत्र कलिगताहर्गणोऽयं विशेषः।
शुक्रादौ वारो गणनीयः। यतः कल्पगताहर्गणात्
कलिमुखे शुक्रवारो भवति। तत्र च ये पञ्चास्ते
प्रवक्ष्याः कल्पिताः। तद्वद्युगणभवः खेचरश्च कलि-
मुखप्रवक्ष्येण समन्वितः कार्य इत्यत्र वासनापि सुगमा”
प्रमि०। कुट्टकविधिश्च बीजगणिते दर्शितो यथा।
“अस्य गणितस्य पञ्चाहर्गणिते महाहूपयोगः। तदर्थं कि-
ञ्चिद्विध्यते”। “कल्पाय शुद्धिर्विकलावशेषं षट्षि भाज्यः

कुदिनानि हारः । तज्जं फलं सुविकला गुणस्तु लिप्ता-
 यमश्नाच्च कला लवाप्यम् । एवं तदूर्ध्वं च तथाधिसासा-
 मायकीभ्यां दिवसा रवीन्द्रोः । “अहस्य विकलावशेषादुप-
 हाहर्गणयोरानयनम् । तद्यथा । षट्भिर्भाज्यः ।
 कुदिनानि हारः । विकलावशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य
 साध्ये गुणाग्री । तत्र लब्धिविकलाः स्युर्गुणस्तु कलावशेषम् ।
 एवं कलावशेषं शुद्धिः षट्भिर्भाज्यः कुदिनानि हारः ।
 फलं कलाः । गुणोऽवशेषम् । एवमंशशेषं शुद्धिस्त्रिंश-
 द्भाज्यः कुदिनानि हारः । फलं भागाः । गुणो-
 राशिशेषम् । एवं राशिशेषं शुद्धिर्द्वादश भाज्यः ।
 कुदिनानि हारः । फलं गतराशयो गुणोभगशेषम् ।
 एवं कल्पभगणा भाज्यः । कुदिनानि हारः । भगणशेषं
 शुद्धिः । फलं गतभगणाः । गुणोऽहर्गणः स्यादिति ।
 अखोदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये । एवं कल्पाधिसासा-
 भाज्योदरविदिनानि हारोऽधिसासशेषं शुद्धिः । फलं
 गताधिसासाः । गुणो गतरविदिवसाः । एवं युगावसानि
 भाज्यचन्द्रदिवसा हारोऽवमशेषं शुद्धिः । फलं गताव-
 सानि । गुणो गतचन्द्रदिवसा इति” प्रमि० ।
 अहर्गणखानयने अधिसासावमपरित्यागे कारणमाह” सि०
 शि० “अहर्गणखानयनेऽर्कमासासैत्वादिचान्द्रगणकान्विताः
 किम् । कुतोऽधिसासावमशेषके च त्वक्ते यतः सावयवो-
 ऽनुपातः । दर्शवधिसान्द्रमसो हि मासः सौरस्तु
 संक्रान्त्यवधिर्यतोऽतः । दर्शयतः संक्रममानतः प्राक्
 सदैव तिष्ठत्यधिसासशेषम् । दर्शान्तो यातति-
 थिप्रमाणैः सौरैस्तु सौरा दिवसाः समेताः । यतोऽ-
 धिशेषोत्पदिनाधिकास्ते त्वक्ते तदस्मादधिसासशेषम् ।
 तिथ्यन्तस्त्रयोदशयुगस्तु मध्ये सदैव तिष्ठत्यवमशेषम् ।
 त्वक्तेन तेनोदयकालिकः स्यात् तिथ्यन्तकाले द्युगणोऽ-
 नुपातः” । “मध्यममानेन यावत्प्रमाणास्तु तदन्ते
 चान्द्रमासान्तः । मध्यमार्कस्य यस्मिन् दिने संक्रान्ति-
 क्षत्वं संक्रान्तिकाले रविमासान्तः । तयोः रविचन्द्रमा-
 सान्तयोरन्तरे यावत्प्रतिथयः सावयवास्ता अधिसास-
 शेषतिथयः । यतः सौरचान्द्रान्तरमधिसासाः । अहर्ग-
 खानयने गताब्दा रविगुणास्ते सौरा मासा जाताः ।
 अतस्तेषु चैत्रादिचान्द्रतुल्याः सौरा एव मासा योजि-
 तास्ते संक्रान्त्यवधयो जातास्तेषु त्रिंशद्गुणेषु गततिथि-
 तुल्याः सौरा एव दिवसा योजिताः । अतः सौर-
 चान्द्रान्तरेणाधिका जातास्तदन्तरमधिसासशेषदिनानि

भवन्ति सौरचान्द्रान्तरत्वात् । अतोऽधिसासशेषदिना-
 स्तेभ्यः शोध्याः । अथ चाधिसासानयनेऽनुपातलब्धै-
 रधिसासैर्दिनीकतैस्तच्छेषदिनैश्च युक्ताः सौराह्वाचान्द्रा-
 हा भवितुमर्हन्ति । एवमत्राधिसासशेषदिनानि
 ज्ञेयाणि । तत्र शोध्यानि । अतः कारणादधिसासशेषं
 त्वक्तेम् । अथावमशेषपत्यागकारणमुच्यते । तिथ्यन्तानन्तरं
 यावतीभिर्घटोभिः सूर्योदया अवमशेषघटिकाः
 यतश्चान्द्रसावनान्तरमवसानि । यद्यवमशेषं न त्वज्यते
 लब्धावमैरवमशेषघटिकाभिश्च तिथय ऊनीक्रियन्ते तदा
 तिथ्यन्ते सावनोऽहर्गणो भवति । अथ च सूर्यो-
 दयोऽवधिः साध्यः । तिथ्यन्ताहर्गणोऽवमशेषघटो-
 भिर्युक्तः सद्युदयावधिर्भवति । अतोऽवमशेषे त्वक्ते
 स्वतः सूर्योदयावधिर्भवति” प्रमि० । “अहर्गणोमध्यम-
 सावनेन कुतश्चलत्वात् स्मृतसावनस्य । तदूनखेटा
 उदयान्तराच्च कर्माद्भवेनोनयुताः फलेन” सि० शि० अह-
 र्गणे विशेषमाह सि० शि० । “अभीष्टवाराधर्महर्गणश्चेत्
 सैको निरेकस्तिथयोऽपि तद्वत् । तदाधिसासावमशेषके च
 कल्पाधिसासावमयुक्तहीने” । “इह किल स्थूलतिथ्यानयने
 यस्यां तिथौ यो वार आगतः स चेदहर्गणे नागच्छति
 तदाहर्गणं सैकं निरेकं कृत्वा प्रहाः साध्या इति ज्योति-
 र्विदां संप्रदायो युक्तियुक्त एव । यतोऽहर्गणस्य
 वारो नियामकः । एवं कृते यो विशेषः सोऽभिधी-
 यते । तिथयोऽपि तद्वदित्यादि । अत्रैतदुक्तं भवति ।
 यदा वाराधर्मं सैकोऽहर्गणः कृतस्तदाधिसासावमशेषास्यां
 चन्द्रार्कानयने कोऽहर्गणैरुक्ततेन्दुविश्वैरित्यादौ द्वादश-
 गुणास्तिययोऽर्कभागेषु याः ज्ञेयास्ताः सैकाः कृत्वा
 द्वादशगुणाः ज्ञेयाः । यदा निरेकोऽहर्गणः कृतस्तदा
 निरेकम् । तथा यदि सैकोऽहर्गणस्तदाधिसास-
 शेषं कल्पाधिसासैर्युतं कार्यम् । अवमैरवमशेषं च ।
 यतः सैकास्तु तिथिषु सैकोऽहर्गणो निरेकास्तु निरेकः ।
 तथा प्रतिदिनमधिसासशेषस्याधिसासैरुपचयोऽवमैरवमशेषः
 स्यात् युक्तसंज्ञम्” इति प्रमिता० ।

अहर्जर पु० अहोभिःपरिवर्त्तमानो लोकान् जरयति जृ-
 णिच्-अच्, अहानि वाऽस्मिन् जीर्यन्ति आधारे अप्
 वा । “संवत्सरे “यथापः प्रवता यन्ति यथा मासा
 अहर्जरम्” ए० उ० ।

अहर्दिव न० अहश्च दिवा च समा० इ० तत्पार्थक्यतया
 वीक्षा गम्यते । १प्रतिदने इत्यर्थे “य इत्यमसास्थप्रमहर्दिवं

दिवः" माघः अश आद्यन् । २तद्वृत्तौ वि० । "अह-
र्दिवाभिरुतिभिः" । [द्वयोऽप्यत्र ।

अहर्नाथ उ० ईत० । १दिनपतौ २अर्कउच्छे चाहरधिपा-
अहर्निश न० अहश्च निशा च समा० इ० । अहोरात्रयोः
"तयोः समुच्चयो मासः पितृणां तदहर्निशम्" भा०
देख० । "तस्य सोऽहर्निशस्थान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यत" मनुः
अहर्वाभिव उ० अह्नि बाभिव इव प्रकाशकत्वात् । १स्त्र्ये ।
२अर्कउच्छे च ।

अहर्भाज् स्त्री इष्टकामेदे । "रात्रिसहस्रेण रात्रिसहस्रेणैकैकां
परिश्रितं सम्यक्साधुपासीताहःसहस्रेणाहःसहस्रेणैकैकां
कामहर्भाजम्" । शत० ब्रा० । [उच्छे च ।
अहर्मणि उ० अह्नि मणिरिव प्रकाशकत्वात् । १स्त्र्ये २अर्क-
अहर्लोक उ० इष्टकामेदे । "ततोयाः षड्विंश लीणा च
शतान्यहर्लोकान्ता अहमेव साप्तिः क्रियते" शत० ब्रा० ।
अहर्विद् उ० अहः एकाहसाध्यम् अग्निष्टोमं वेत्ति
विद-क्रिप् । एकाहसाध्याग्निष्टोमप्रेक्षरि "सुतसोमा
अहर्विदः" ऋ० १, २, २ ।

अहल्य वि० न हलेन लक्ष्यम् । १हलाक्षये स्त्री । १देशभेदे
उ० । २गौतमर्षिपत्न्यां स्त्री । अहल्योत्पत्तिर्यथा ।
"सौमिल्यस्य सुतो ज्येष्ठोऽब्रह्मर्षिः सुमहायथाः । इन्द्रसेना
यतोर्गर्भं वधस्थं प्रत्यपद्यत । वधस्थान्निधुनं जज्ञे
मेनकायामिति श्रुतिः । दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या
ध यशस्विनी । शरद्वतश्च दायोदमहल्या समस्तयत । शता-
नन्दमृषिपत्रेष्ठम् तस्यापि सुमहायथाः" हरि० ३२ अ०
शरद्वतः इति गौतमस्य नामान्तरम् । यद्वंशजातः
क्षपाचार्यः शरद्वत इति गौतम इति चाख्यायते ।
तस्यागौतमयापञ्चया अफलवन्दे २६८ पृष्ठे दृष्ट्या । तस्याः
शापविमोचनसुक्तम् । "तस्मात् प्रविश्य रामाय
गौतमस्याश्रमं विभो ! । तारयेसां महाभागमहल्यां
शापविभुताम् । विश्वामित्रवचः श्रुत्वा रामः सौमिल्या
सह । विश्वावितं पुरस्कृत्य प्रविवेशाश्रमं ततः । स द-
दर्श सहभागां तपसा व्योतितप्रभाम् । सेन्द्रैरपि सुरैः
क्षालादनालक्ष्यां समागतैः । प्रयत्नान्निर्मितां धात्वा दिव्यां
मायामवीमिव । धूमेनापि परिताङ्गीं दीप्तामग्निशिखा-
मिव । क्षपारेणावृतां साक्ष्मां पूर्णचन्द्रप्रभामिव । मध्ये-
ऽम्बसो उराधर्षां दीप्तां सूर्यप्रभामिव । सा हि गौतम-
वाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह । तयापामपि लोकानां
वायव्यामस्य दर्शनम् । इहैव राषणौ तस्याः पादौ जगदह-

तस्तदा । सा च तौ पूजयामास स्तुत्वा गौतममाश्रितम् ।
पादार्यासनसत्कारैर्यथावत् प्रीतमानसा । प्रतिजम्भाह
रामश्च पूजां तां विधिवत् तदा । सखसुर्देवाद्यानि
पुष्पवृष्टिः पपात खात् । गन्धर्वाभिरसां चैव महानासीत्
समागमः । साधु साध्विति देवाश्च तदाहल्यामपूजयन् ।
विशुद्धां तपसोऽप्येष तदा रामसमागमे । गौतमोऽथ
महातेजा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा । स्वमाश्रमपदं राममागतं
प्रत्यपूजयत् । समेत्य भार्यया चैव पूजयाऽहल्यया तदा ।
तथैव सहितोभूयस्तपस्तेपे महायथाः" इति रामा० व्या० ।
"अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः
अरेर्क्षित्य महापातकनाशनम्" प्रातःस्मरणेये पुरा० ।

अहल्याजार उ० ईत० । इन्द्रे तत्कथा अफलवन्दे २६८ पृष्ठे ।
अहल्यानन्दन उ० ईत० । शतानन्दे ऋषौ । तस्योत्पत्ति-
कथा अहल्याशब्दे उक्ता अहल्यास्तदादयोऽप्यत्र ।
अहल्याद्वद् उ० ३त० । गौतमाश्रमस्थे स्वनामख्याते तीर्थ-
भेदे 'ततो गच्छेत् ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं प्रियम् । अहल्यां
या हृदे स्नात्वा ब्रजेत् परमां गतिम्" भा० वन ८४ अ० ।
अहल्लिक उ० अह्नि लीयते ली-उ नि० संज्ञायाम् कन् ।
प्रेते । प्रेताह्नि रात्रौ चरन्तो दिवा लीयन्ते इति
प्रसिद्धम् । "अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः" ८०७० ।
"अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो नामान्तरेण संबोधनं
कृतवान्" भा० । "नामान्तरेण अह्नि लीयते इति प्रेत-
वाचिनेति" शेषः आनन्दगिरिः ।

अहस्कार उ० अहःकरवत् । १स्त्र्ये, 'अलञ्चकारास्य बधू-
रहस्कारः" माघः । २अर्कउच्छे च ।
अहस्त वि० न स्तः हस्तौ यस्य । हस्तशून्ये प्राणिनि
१कागादौ "अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः"
मनुः २खिलहस्ते च । "अपादहस्तो अष्टतन्त्रिन्द्रम्"
ऋ० १, ३२, ७ ।

अहस्यति उ० अहःपतिवत् । १स्त्र्ये २अर्कउच्छे च ।
अहह अव्य० अहं जहाति अहम्+हा-कृष्टो० ॥ १सम्बो-
धने २आश्चर्ये, ३खेदे, ४क्षेपे, ५प्रकर्षे च । "अहहारे त्वा
शूद्र" का० ७० "अहह महतां निःसीमानश्चित्तविभूतयः"
वीरव० "अहह कष्टमपि गच्छतता विधेः" गणर० ।

अहहा अव्य० अहं जहाति हा-डा । "अहहशब्दाद्ये"
"भिक्षित्वाऽपि बुभुक्षितं यदहह" गणरत्न० ।

अहार्थ उ० ह-गण्यत् न० त० । १पर्वते । २हर्षस्यार्थे
३अभेदे च लि० । "तत्तात्पर्यं तैः कालैश्च हार्थः परि-

चारकैः” मनुः अहार्यैरभेदैः” कुल्लू० । अहार्यं मेवं
मृगनाभिपदम्” गणरत्न० । “अहार्यं ब्राह्मणद्वयं राज्ञां
नित्यमिति स्थितिः” मनुः ।

अहि पु० आहन्ति आ+हन्+ङिन् टिलोपः आङो ह्रस्वश्च ।
१सर्पे, लोकप्रसिद्धसर्पभेदादि सुश्रुते दर्शितम् ।
“अशीतिस्त्वेव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा” । “दर्वी-
करा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च । निर्विषा वैक-
रञ्जाश्च त्रिविधास्ते पुनः सृताः ॥ दर्वीकरा मण्डलिनो
राजिमन्तश्च पद्मगाः । तेषु दर्वीकरा ज्ञेया विंशतिः
षट्च पद्मगाः । द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश ।
निर्विषा द्वादश ज्ञेया वैकरञ्जास्तथस्तथा । वैकरञ्जोद्भवाः
सप्त चित्तमण्डलिराजिलाः । पदाभिष्टया इष्टा वा
क्रुद्धा आसार्धिनोऽपि वा । ते दर्शन्ति महाक्रोधास्तद्वि-
त्रिविधमुच्यते । सर्पितं रदितं वापि तृतीयमथ निर्वि-
षम् । सर्पाङ्गाभिहतं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ।
पदानि यत्न दन्तानामेकं द्वे वा बहूनि च ॥ निसर्गान्य-
त्तरक्तानि शान्द्युज्ज्वल करोति हि । चञ्चुमालकयुक्तानि
वैकृत्यकरणानि च । सङ्क्षिप्तानि सशोफानि विद्यात्तत्
सर्पितं भिषक् । राज्ञः सलोहिता यत्न नीलाः पीताः
सितास्तथा । विज्ञेयं रदितं तत्तु ज्ञेयमत्यविषञ्च तत् ।
अशोफमलदुष्टाश्च प्रकृतिस्स्यस्य देहिनः । पदं पदानि
वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः । सर्पस्यृष्टस्य भोरोर्हिम-
येन कुपितोऽनिलः । कस्यचिद् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभि-
हतन्तु तत् । व्याधितोद्दिग्दष्टानि ज्ञेयान्यत्यविषाणि
तु । तथातिष्ठद्वालातिदष्टमत्यविषं सृष्टम् । सुपर्ण-
देवब्रह्मर्षियज्जिनिषेविते ॥ विषमौषधियुक्ते च देशे
न क्रमते विषम् । रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्त्रिकाङ्कु-
शवारिणः ॥ ज्ञेयादर्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्र-
गासिनः । मण्डलैर्विविधैश्चिताः पृथगे मन्दगासिनः ॥
ज्ञेया मण्डलिनः सर्पाः फलनाकिसमप्रभाः । क्षिग्धा
विविधवर्णाभिस्तियुगूर्जन्तु राजिभिः ॥ चित्तिता इव
ये भान्ति राजिमन्तस्तु ते सृताः । सुक्तारूपप्रभा
ये च कपिला ये च पद्मगाः ॥ सुगन्धिनः सर्वर्णा-
भास्ते जात्या ब्राह्मणाः सृताः । जलियाः क्षिग्ध-
वर्णास्तु पद्मगा भृशकोपनाः ॥ सूर्यचन्द्राकृति च्छत्रं
लच्छन्तेषां तथाम्बुजम् । कृष्णा वज्रनिभा ये च लोहिता
वर्णतस्तथा । धूमाः पारावताभाश्च वैश्यास्ते पद्मगाः
सृताः ॥ मङ्गिषद्दीपिवर्णाभास्तथैव परुषत्वचः । भिन्न-

वर्णाश्च ये केचिच्छूद्रास्ते परिकीर्त्तिताः ॥ कोपयन्त्यनिलं
जन्तोः फणिनः सर्व एव तु । पित्तं मण्डलिनश्चापि
कफञ्चानेकराजयः ॥ अपत्यसमवर्णाभ्यां द्विदोषकरलक्षणम् ।
ज्ञेयौ दोषैश्च दम्पत्योर्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ रजन्याः
पश्चिमे यामे सर्पाश्चिताश्चरन्ति हि । शेषेषूक्ता मण्ड-
लिनो दिवा दर्वीकराः सृताः ॥ दर्वीकरास्तु तरुणा
वृद्धा मण्डलिनस्तथा । राजिमन्तो वयोमध्ये जायन्ते
मृत्युहेतवः ॥ नकुलाकुलिता बाला वारिविप्रहताः
कृशाः । वृद्धा सुक्तत्वचो भीताः सर्पास्त्वत्यविषाः सृताः ।
तत्र दर्वीकराः । कृष्णसर्पो हाहाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेत-
कपोतो महाकपोतो वलाहको महासर्पः शङ्खपालो
लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः कङ्कद-
पङ्को महापङ्को दर्भपुष्पो दधिसुखः पुण्डरीको भुङ्कुटी-
मुखो विष्करः पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्पः ऋजुसर्पः श्वेतो-
दरो महाशिरा अलगद्गौ आशीविष इति ॥ मण्ड-
लिनस्तु । आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चि-
त्रमण्डलः पृथतो रोधपुष्पो मिलिन्दको गोनसो वृद्ध-
गोनसः पनसो महापनसो नेपुणत्वकः शिशुको मदनः
पालिंहिरः पिङ्गलस्तनुकः पुष्पपाण्डुः षडगोऽनिको
बभ्रुः लषायः कलुषः पारावतो हस्ताभरणश्चित्तक एणो-
पद इति ॥ राजिमन्तस्तु । पुण्डरीको राजिचित्तो-
ऽङ्गुलराजिर्विन्दुराजिः कर्दमकस्तृणशोषकः सर्पपकः
श्वेतहस्तदर्भपुष्पक्रको गोधूमकः किक्सिद इति ॥
निर्विषास्तु । गलगोली श्रुकपत्नोऽजगरो दिव्यको
वर्षाङ्किकः पुष्पशकली ज्योतीरथः क्षीरिकापुष्पकोऽन्धा
हिकोऽक्षिपताकोगौराहिको वृक्षेश्वर इति । वैकर-
ञ्जास्तु त्रयाणां दर्वीकरादीनां व्यतिकराज्जाताः ।
तद्यथा । माकुलिः पोटगलः क्षिग्धराजिरिति । तत्र
कृष्णसर्पेण गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातो माकुलिः ।
राजित्वेन गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः ।
कृष्णसर्पेण राजिमत्यां वैपरीत्येन वा जातः क्षिग्धराजि-
रिति । तेषामाद्यस्य पितृवद्विषोत्कर्षो द्वयोर्मातृवदित्येके ।
त्रयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येकरोधपुष्पकराजिचित्तकाः
पोटगलः पुष्पाभिकीर्णो दर्भपुष्पो नेक्षितकः सप्त तेषा-
माद्यास्तयो राजित्वत् शेषा मण्डलित्वत् । एवमेतेषां
सर्पाणांमथीरिति । तत्र महानेतजिह्वास्थशिरसः
सुमांसः, सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्थशिरसः स्त्रियः । उभय-
लक्षणासन्द्विषा अक्रोधा नपुंसका इति । तेषां

बहूनि पुराणे नामान्युक्तानि तेषां प्रधान्यतो भारते कति-
चिदुक्तानि “बहुत्वान्नामधेयानि पद्मगानां तपोधन ! । न
कीर्त्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे शृणु । शेषः प्रथमतो
जातो बाहुकिस्तदनन्तरम् । ऐरावतस्तत्रकश्च कर्कोटकधन-
ञ्जयौ । कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरश्च तथा । नागस्तथा
पिञ्जरक एतापितोऽयं वामनः । नीलानीलौ तथा नागौ
कल्याणश्चलौ तथा । आर्यकश्चोपकश्चैव नागः कलश-
पोतकः । सुरासुखो दधिसुखस्तथा विमलपिण्डकः ।
आप्तः करोटकश्चैव शङ्खो बालिशिखस्तथा । निष्णानको
हेमगुहो नङ्गः पिङ्गलस्तथा । बाह्रकर्णो हस्तिपदस्तथा
सुह्रपिण्डकः । कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा
हंससंवत्सकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ । नागः शङ्ख-
सुखश्चैव तथा कुण्डाण्डकोऽपरः । जेमकश्च तथु नागो
नागः पिण्डारकस्तथा । करवीरः शुभ्रदंष्ट्रो विल्वको
विल्वपाण्डुरः । मूषकादः शङ्खशिराः पूर्णभद्रो हरिद्रकः ।
अपराजितो ज्योतिकश्च पद्मगः श्रीवहस्तथा । कौरव्यो
धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्यवान् । विरजाश्च सुबाहुश्च शालि-
पिण्डश्च वीर्यवान् । हस्तिपिण्डः पिठरकः सुसुखः कौण-
पाशनः । कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः । कुसुदः
कुसुदाक्षश्च विचित्रिर्हलिकस्तथा । कर्हमश्च • महानागो
नागश्च बहुमूलकः । कर्कराकर्करौ नागौ कुण्डोदरमहो-
दरौ । एते प्राधान्यतो नागाः कीर्त्तिता द्विजसत्तम ! ।
बहुत्वान्नामधेयानामितरे नातुकीर्त्तिताः । एतेषां प्रसवो
यश्च प्रसवश्च च सन्ततिः । असंख्येयेति मत्वा तां
ब्रवीमि तपोधन ! । बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि ।
च । अशक्यान्वेव संख्यातुं पद्मगानां तपोधन ! भा० आ०
३५ अ० । “अहिपरिकरभाजो भास्वनैरङ्गरागैः”
भावः । सहतोऽयेनसोभासात्पञ्चैवाहिर्विमुच्यते” “न
पञ्चाहिप्रोष्यन्मनीं न च भोषणनामिकाम्” जूताहि
शरटानाञ्च तिरश्चां चाख्युचारिणमिति” च मनुः । ३२४, ३२५,
इन् ४ राहौ, ५ पथिके, अह-व्याप्तौ इन् । इद्वत्तासुरे तस्य
सर्वलोकव्यापकत्वात्तन्नामकत्वम् स च विश्वरूपपितृ-
स्त्वष्टुः पुत्रः तदुत्पत्तिकथा भाग० ईस्क० ६ अ० “हृत्पुत्र-
स्तत्स्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे । इन्द्रशत्रो ! विवर्द्धस्व
मा चिरं अहिं विद्विषस्व । अधान्नाह्वार्यचनादुत्थितो
वोरदर्शनः । कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा ।
विष्वक्स्थिवर्द्धमानं तमिषुमानं दिनेदिने । दग्धशैल
प्रतीकाशं • सन्ध्याप्रभागेऽर्कवर्द्धयम् ॥ तत्प्रतापशिक्षा-

शस्रशुं सध्याङ्गाकर्षितोचनम् । देदीपमाने त्रिशिखे मूल
आरोप्य रोदसी ॥ अत्यन्तसुजयन्तञ्च चालयन्तं पदा महीम् ।
दरीगम्भीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलम् ॥ लिङ्गता जिह्वय-
क्षाणि यस्यता भुवनत्रयम् । सहता रौद्रदंष्ट्रेण जृम्भा-
माणं सुष्ठुर्मूढः । वितस्तादुद्गुर्वलौकावीक्ष्य सर्वे दिशो-
दिश ॥ येनादृतास्मे लोकास्तपसा त्वाद्गमूर्त्तिना । सर्वे-
दृढ इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः” ॥ ७ खले, दवञ्चके,
८ सर्पस्त्रामिके अक्षेपानक्षत्रे च । “अदुग्धगन्तीक्ष्णोऽहिः कुरे-
न्द्रयुक्” ज्यो० । “द्रुतं धनुःखण्डमिवाहिविधः” किरा० ।
“अक्षिपस्तद्भवता निश्चयताम्” भावः । १० अहन्तरि त्रि०
“अहिरसि बुभ्रुः” ताण्ड्य० । अहिराहन्तारिप्रभृतीनाम्”
भा० । अह-व्याप्तौ इन् । ११ जले महीव्यापित्वात्तत्त्वम्
१२ व्यापके १३ व्याप्ते च त्रि० । १४ व्यापार्थव्यो द्वि० व०
१५ पृथिव्यां १६ स्त्रीगव्याञ्च स्त्री वा ऊप् नागनामत्वात्
तज्जातत्वाच्च १७ सीसे धातौ । तस्योत्पत्त्यादिहम् भावप्र०
“इहा भोगिसुतां रम्यां बाहुकिस्तु व्यमोचयत्” वीर्यं
जातस्ततो नागः सर्वरोगापहोन्ध्याम्” सीसं बभ्रं तथा
वप्रं योगेष्टं नागनामकम् (नागोभुजशः) सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं
विशेषान्नेहनाशनम् । नागस्तु नागशतस्यबलं ददाति
व्याधिं विनाशयति जीवन्मातनोति । वज्रं प्रदीपयति
कायबलं करोति ऋतुं च नाशयति सन्ततसेवितः सः ।
पाकेन हीनौ किल वज्रनागौ कुशानि गुण्णान्श्च तथा-
तिकष्टम् । पाण्डुप्रमेहानिलसादशोयभगन्दरादीन् कुर्वतः
प्रभक्तौ” तस्य पाकविधिसाह तत्रैव । ताम्बूलरस
संपिष्टशिलाश्लेषात् पुनः पुनः । हार्त्तिशङ्खः पुटेर्नागो
निरुध्यं भक्ष जायते । (शिला सनः शिला) अन्यञ्च ।
“अश्वत्थविच्छात्तत्त्वपूर्णं चतुर्धाशेन निक्षिपेत् । तत्पात्रे
विद्रुमो नागो लोहद्वयां प्रचालितः । यामैकेन भवेद्भक्ष
तत्तुल्या स्यान्नमः शिला । काञ्चिकेन द्वयं दृष्टा पचेत्
इहपुटेन तम् । स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्टा शिलाया काञ्चिकेन
च । पुनः पचेत् समेताभ्यामेवं षष्टिपुटेर्हतिः” ।

अहिंसक त्रि० न हिनस्ति हिनुस्-एतत् न० त० । हिंसारहिते
अहिंसा स्त्री हिनुस्-अह् न० त० । १ याङ्मसनःकायैः
परपोडाभावे, २ प्राणपीडानिष्ठसौ, ३ अश्वत्थीयप्राण-
पीडनाभावे च “अहिंसापरमो धर्मः” इति श्रुतिः ।
“या नेद विहिता हिंसा नियताहिं सराचरे । अहिंसाभेद
मां विद्यात् नेदाह्मर्षीहि निर्बभौ” मनुना नैधहिंसायां
दोषाभावउक्तः एतच्च भीमांसकादिनये सांख्यनये तु

“आवशीरांश्च योधांश्च अहिचोत्रं च योषयन् । पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथाऽगमत्” ।

अहिगण पु० १ कन्दः शास्त्रप्रसिद्धे पञ्चमात्मके आद्ययुक्ते अन्यलघुत्वयुक्ते सप्तमभेदे । इत० । २ सर्पाणां समूहे ।

अहिच्छत्र पु० अहेः फणाकारः क्त्रम्ब्यादकः । १ मेघशङ्की-वृक्षे, २ नगरीभेदे स्त्री । ३ देशभेदे पु० । स च देशः पार्थेन निर्जित्य द्रोणाय दत्तः । “अहिच्छत्रं च विषयं द्रोणः समभिपद्यत । एवं राज्ञश्चिच्छत्रा पुरीजनपदायुता युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता” भा० आ० प० १३६ अ० । तत्र द्रुपदराज्यं पूर्वमासीत् यथोक्तं हरि-वंशे २० अ० “अहिच्छत्रं स्वकं राज्यं पितॄन् प्राप महा-द्युतिः । द्रुपदस्य पिता राजन् । समैवायुमते तदा । ततोऽभूद्रुपदो राजा द्रोणस्तेन निराकृतः । ततोऽर्जुनेन तस्मा निर्जित्य द्रुपदं रणे । अहिच्छत्रं सकाम्भिल्यं द्रोणाया आपवर्जितम् । प्रतिगृह्य ततो द्रोणः उभयं जयतांवरः । काम्भिल्यं द्रुपदायैव प्रायच्छद्विदितं तव” हरि० २० अ० । तत्सीमावन्धश्च भा० आ० प० १३७ अ० उक्तः । “कामन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् । सोऽध्यवात्-सीद्दीनमनाः काम्भिलञ्च पुरोत्तमम्” । दक्षिणांश्चापि पञ्चाङ्गान् यावच्चाम्भिलतीं नदीम् । द्रोणेन चैवं द्रुपदं परिभूयथ पालिता” । अहिच्छत्रस्य नामान्तरं प्रत्यक्षः हेम० । अहिच्छत्रे भवः अण् अहिच्छत्रः । स्त्रियां छोप् सुकृपोत्तमत्वे ऽपि गोत्रार्थे भिन्नत्वात् न घञ् अहि-च्छत्रो” सि० की० ।

अहिजित् पु० अहिं सर्पं वृत्तासुरं वा जितवान् जि-क्विप् तुक् च । १ कृष्णे, २ इन्द्रे च । तत्र कृष्णस्य कालि-यदमनात्तथात्वम् तत्कथा हरि० ६६ अ० । “कृष्ण कृष्ण ! महावाहो ! गोपानां नन्दिवर्धन ! । दस्यतामेष वै क्षिप्रं सर्पराजो विषायुधः । इमे नो बान्धवास्मात् । त्वां मत्वा मातुषं विभो । । परिदेवन्ति करुणं सर्वं मातुषवृद्धयः । तच्छ्रुत्वा रौहिणेयस्य वाक्यं संज्ञासमीरितम् । विक्रोधाऽस्मोटयन् बाहू भिप्त्वा तं भोगवन्धनम् । तस्य पङ्गां समाक्रम्य भोगराशिं जलोद्वितम् । शिरस्य कृष्णो जपाह स्वहस्तेनावनाम्य च । तस्यारुरोह सहसा मध्यं तन्महच्छिरः । सोऽस्य मूर्ध्नि स्थितः कृष्णः ननर्त्त रुचि-राकन्दः । नृद्यमानः स कृष्णेन आत्ममूर्ध्ना भुजङ्गमः” । इति । इन्द्रस्य दृढासुरजयकथा भाग० ईशान्ये ६ अ० “अधेन्द्रो वज्रहृदस्य निर्भीतं विश्वकर्माणा । सनेः

शक्तिभिरुत्सिक्तं भगवत्तेजसान्वितम्” इत्युपक्रम्य इन्द्रदृढा-सुरयुद्धं वर्णयित्वा “भिन्त्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निष्क्रम्य बलभिदिभुः उच्चकर्त्त शिरः शक्रो गिरिशङ्कमिथोजसा” इत्युक्तम् । [जिह्वास्थलतायाम् ।

अहिजिह्वा स्त्री अहेर्जिह्वेव तदाकारशिवत्वात् । नाम-अहिण्डुका स्त्री हिण्डु-उकञ् न० त० । सुश्रुतोक्ते कीट-भेदे कीटशब्दे विवृतिः “अहिण्डुकाभिर्दृष्टे तोददाह-कण्डूश्च यथोमोहश्च” । “अहिण्डुकाभिर्दृष्टानामापदो-विषनाशनम्” इति च सुश्रुतः ।

अहित पु० न० त० । १ शत्रौ । २ पथ्यभिन्ने ति० । सुश्रु-तोक्तानि अहितानि अपथ्यशब्दे २० ईं पृष्ठे उक्तानि “अहितानि निलोङ्गूतैस्तर्जयाञ्चिव केतुभिः” रघुः “राम-नाम इति तुल्यमात्मजे वर्त्तमानमहिते च दारुणे” रघुः “निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं वदिष्यन्ति तवाहितः” गीता । चतु-र्थांमपि वर्त्तमानां प्रेत्य चेह हितहितान् । अष्टाभिमान् समासेन स्त्रीविवाहाच्चिबोधत” मनुः । “अहितो देह-जो व्याधिरहितमारण्यमौषधम्” ।

अ(आ)हितुण्डिक पु० अहेस्तुण्डं मुखं तेन दीव्यति ठन् ठञ् वा । १ व्यालप्राहिण्य, २ सर्पखेलके च ।

अहिद्विष् पु० अहिं सर्पं वृत्तासुरं वा द्विषवान् द्विष-भूते क्विप् । १ गरुडे, २ मयूरे, ३ नकुले, ४ इन्द्रे गरुडं मयूरनकुलानां स्वभावविज्ञं तथात्वम् इन्द्रस्य वृत्तासुर-हेष्टत्वमहिजिच्छब्दे उक्तम् “अहिद्विषस्तद्भवता निश्चय-ताम्” भावः । क । अहिद्विषोऽप्युक्तायेषु । [स्वभावसिद्धे वैरे ।

अहिनकुलिका स्त्री अहिनकुलयोर्वैरम् वुन् । सर्पनकुलयो-अहिनिर्भीक पु० अहिना निर्मुच्यते निर्-मुच-कर्मणि घञ् इत० । सर्पकञ्चुके (खोलस) इति ख्याते ।

अहिनिर्लयणी स्त्री अहिर्निर्लीयतेऽस्याम् निर्-ली-ल्यट् ङीप् । (खोलस) इति ख्याते सर्पनिर्भीके । “तद्यथाऽ-हिर्निर्लयणी वल्लीके मृता प्रत्यस्ता शेते” ट० ७० ।

अहिपताक पु० अहिपु पताका तदाकारोऽस्यस्य अच् । सर्पभेदे अहिशब्दे ५८१ पृष्ठे सुश्रुतोक्तस्तद्भेदोदभ्यः ।

अहिपति पु० ईत० । वासुकिनामे । अहिनाथादयोऽप्यत्र ।

अहिपुत्रक पु० अहेः पुत्रः इव कायति प्रकायते कै-क । सर्पाकारे नौकाविशेषे (क्षिप्) ।

अहिपूतन न० सुश्रुतोक्ते क्षुद्ररोगभेदे यथा “समासेन क्लृ-प्तिश्च क्षुद्ररोगो भवति” इत्युपक्रम्य “निरुद्धपुदोऽहिपूतनं वृषणकङ्कूर्गदभ्यगच्छति” तान् गणयित्वा” “गङ्गाया-

समायुक्तोऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । खिन्नस्यास्नाप्यमानस्य
कण्डूरक्तकफोद्भवा । कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च
जायते । “एकीभूतं त्रयैर्वैरं तं विद्यादहिपूतनम्” इति तस्य
लक्षणाद्युक्तम् । अस्य स्त्रीत्वमपि ॥ “धातृणाः स्तन्यं
शोधयित्वा बाळे साध्याहिपूतना” । “पटोलपत्रलिफला-
रसाञ्जनविपाचितम् । पीतं वृतं नाशयति कच्छामप्यहिपूत-
नाम्” “चिकित्सन् सुक्ककच्छूष्वाप्यहिपूतनपानवत्” सुशु० ।
अहिफेन पु० अहेः फेनः गरलमिव तीक्ष्णगुणत्वात् । (आफिङ्)
इति ख्याते । इच्छनिर्वासाभेदे । इत० २ सर्पलालायाञ्च ।
अहि(वु)बुध पु० अहेरिव बुधो गोवा यस्य । १ रुद्रभेदे, २ तद्देव-
ताके २ उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे २ सुहृत्भेदे च । पु० अहिर्बु-
(वु)धोऽहिर्(वु)धोऽप्यत्र । तत्स्वरूपं ध्यानशब्दे वक्ष्यते ।
“अजैकपादहिर्बुधः विरूपाक्षश्च रेवतः” विष्णुध० ।
सुहृत्भेदश्च अहःशब्दे ५७६ पृष्ठे उक्तः तद्वत्त्वस्य तद्देव-
ताकत्वञ्च अक्षेपाशब्दे ४६८ पृष्ठे उक्तम् ।
अहिभय न० अहेः, गृह्यत्वात् आहृताकारत्वाच्च अहि-
तव्यात् स्वपक्षात् भयम् । राज्ञां स्वपक्षजनिते । भये
इत० । २ सर्पभये च । [भयनाशिकायाम् भूयामलक्याम् ।
अहिभयदा स्त्री अहिभयं द्याति खण्डयति दो-क । सर्प
अहिभानु पु० अहिर्वायो भानुस्तद्वतिरस्य । सूर्यगतिहेतौ
वायौ प्रवाहानिलेनैव सूर्य गतेऽर्थोतिपोतोस्तथात्वम् ।
“मरुतो अहिभानवः” ऋ० १, १७२, १ ।
अहिभुज् पु० अहिं भुङ्क्ते किप् । १ गरुडे, २ मयूरे, ३ नकुले च
अहिभृत् पु० अहिमाभूषणतया विभर्ति ऋ-किप् । १ शिवे
अहिम न० विरोधे न० त० । १ उष्णस्यार्थे २ तद्वति लि० ।
अहिमद्युति पु० अहिना उष्णा द्युतिरस्य । १ सूर्ये २ अर्क-
वृत्ते च अहिमकरादयोऽप्यत्र ।
अहिमन्यु लि० अहिरिव हिंस्रोमन्युरस्य । १ हननशीले
० अहिहृत्वाहिंस्रोभे च “शवसाऽहिमन्यवः” ऋ० १,
६४, ८ । इत० । २ सर्पभेदे च । [कुलीनामलतायाम् ।
अहिमर्दनी स्त्री अहिर्मर्दयतेऽनया ऋद-ल्युट् । गन्धना-
अहिमाय लि० अहेरिव कुटिला मायाऽस्य । इलासुरादौ
“इहसतेरहिमायान् अभि द्यून्” ऋ० १, १६०, ४ ।
अहिमार पु० अहिं मारयति ऋ-णिच्-अण् । १ अरिभेदक-
वृत्ते सर्पमारके २ गरुडे ३ मयूरे ४ इलासुरनाशके
इन्द्रे च । [अरिभेदवृत्ते ।
अहिमेद(क) पु० अहिराहन्ताऽरिरिव भेदोऽस्य वा कप् ।
अहिरिपु पु० इत० । १ गरुडे २ मयूरे ३ नकुले ४ कृष्णे च

५ इलशतौ इन्द्रे च । अहिजिच्छब्दे विवर्तितः ।
अहिलता स्त्री अहिलोकस्य पातालस्य लता शाक० त०
अहिरिव लता वा दीर्घाकारत्वात् । १ ताम्बूल्याम् २ अहि-
वृद्धौ लता शा० त० । २ गन्धनाकुल्याम् ।
अहिविद्विष् पु० इत० । १ गरुडे २ मयूरे ३ नकुले ४ कृष्णे
५ गन्धनाकुलीवृत्ते इलशतौ इन्द्रे च “द्रुतं धनुःखण्ड-
मिवाहिविद्विषः” किरा० । क । अहिविद्विषोऽप्यत्र ।
अहिपुष्प लि० अह-व्याप्तौ इन् अहि व्यापि शुभ्रं यस्य
व्यापकत्वे । “आस्माञ्जगत्यादहिपुष्प !” ऋ० ५, ३२, ५ ।
अहिसक्य लि० अहिरिव दीर्घं सकथि यस्य । १ सर्वतल्य-
दीर्घसकथिपुष्पे उपचारात् २ तदाधारदेशे पु० । तद्देश-
स्यादूरभवम् सुवास्वा० अण् । आहिसक्यः । तद्देश-
दूरभवे देशादौ लि० ।
अहिहृत्य न० हृत्या हननं भावे क्यप् वेदे न० । १ इलासुर-
हनने “अर्कमहिहृत्ये जचुः” ऋ० १, १६१, १ ।
लोके स्त्रीत्वम् । २ सर्पहनने स्त्री । [२ इन्द्रे च ।
अहिहन् पु० अहिं सर्पे इलासुरं वा हतवान् किप् । १ गरुडे
अहीन पु० अहोभिः साध्यते ख । अह समूहसाध्ये हिरा-
तादियागभेदे । स च ताण्ड्य० ब्रा० भाष्ये षोडश
कत्वज उपक्रम्य “एतेऽहीनैकाहैर्याजयन्ति” आपस्त० उक्तः
“तएते होवादिनामका षोडशत्वजोहिरावादिभिरहीन-
संज्ञकैरग्निहोमादिभिरैकाहसंज्ञकैर्याजयन्ति” भा० “अहीन
यजनमशुचिकरमिति” श्रुतिः “अभिचारमहीनञ्च त्रिः
कत्वहे विशुध्यति” मनुः । अहीनामिनः स्नामी । २ सर्पराजे
वासुकी पु० । न हीनः । ३ अन्यने लि० न न महीन
महीन पराक्रमम् रघुः “वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वक-
र्मसु” मनुः “त्वत्तः स्रुतमहीनकीर्त्तेः” भा० आ० प० ।
अहीनगु पु० सूर्यवंशे नृपभेदे “अहीनगुर्नाम स गां समप्ता
महीनवाक्कुद्रविषः शशाङ्क” रघुः “रामस्य तनयोजज्ञे कुश
इत्यभिविश्रुतः । अतिविस्तु कुशाञ्जने निषधस्तस्य चा-
त्मजः । निषधस्य नलः पुत्त्रो नभः पुत्त्रो नलस्य त । नभस्य
पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्रुतः । क्षेमधन्वस्रुतस्त्रावी-
ह्वानीकः प्रतापवान् । आसीदहीनगुर्नाम देवानोकात्मजः
प्रभुः । अहीनगोस्तु दायदः सुधन्वा नाम पार्थिवः” ।
हरि० व० १६ अ० ।
अहीनवादिन् लि० न हीनः वादी । “अन्यवादी क्रिया-
वेषो नोस्थापता निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः
प्रज्ञविधः स्रुतः” इति स्रुत्युक्ताहीनभिन्ने वादिनि ।

अहीमती स्त्री अहिरस्यसाम् मत्तम् शरादि० दीर्घः । नदीभेदे
 अहीर पु० आभीरस्य पृषो० साधुत्वम् । आभीरे । [उक्तः ।
 अहीरणादि पु० अरोहणादिगणे पाठान्तरम् स च गणः तच्छब्दे
 अहीरणि पु० अहीन् ईरयति दूरीकरोति ईर-अनि ।
 द्विमुखसर्पे तद्दर्शनाद्धीतरे सर्पाः पलायन्ते ।
 अहीशुव पु० अहिरिव श्रूयते शु-कवा० दीर्घः । शतौ “पिप्रु-
 दासमहीशुवम्” ऋ० ८, २२, २ । “अहीशुवं शतुम्” भा० ।
 अहु लि० अह-व्याप्तौ उन् । व्यापके स्त्रियां ङीप् “पर
 उर्वीर्वा अन्या उपसदः परोऽहोरन्याः” शत० ब्रा० ।
 अंहते आधारे उन् अङ्ग भगे न० । “यदस्य अङ्गभेद्या
 क्षु” य० २२, २८, “अङ्गभगं भेद्यं विदार्यं यस्याः” दीपः ।
 अहुत पु० नास्ति ऊतं हवनं यत् । धर्मसाधनत्वेऽपि अहोमे
 वेदपाठे । “अहुतं च हृतञ्चैव तथा प्रहुतमेव च । ब्राह्मं
 ऊतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते” जपोऽहुतो ऊतो-
 होमः प्रहुतो भौतिको बलिः । ब्राह्मं ऊतं द्विजाग्र्यार्चा
 प्राशितं पितृतर्पणम्” मनुः यस्य हवनं न कृतं तादृशे
 २ हविरादौ लि० । “अथ यत् पुराणा नाग्नन्ति यथा
 अहुतस्य हविषो नाग्नीयात् एवं तत्सम्पाद्नीचितस्य नाग्नी-
 यात्” शत० ब्रा० ।
 अहृणान लि० हृणी-रौषणे कण्डूनां ताच्छील्ये चानश्
 वेदे नि० न० त० । अक्रोधने । “किं मे हव्यमहृणानो-
 जुषेत” ऋ० ७, ८६, २ । लोके कश्चित् वेदे च अहृणीय-
 मानः । “राजाना क्षत्रमहृणीयमानाः” ऋ० ५, ६२, ६ ।
 अहे अव्य-अह+ए । १ चेषे, वियोगे च । “अहे राम !
 वनस्थाम ! सुखामि सुखपङ्कजम् । यदि जीवामि भीकेन
 पुनः पश्यामि ते सुखम्” ।
 अहेड लि० हेड-अनादरे अच् न० त० । अवज्ञान्मन्ये
 अहेडमान लि० हेड-शानच् न० त० । आद्रियमाणे अव-
 ज्ञान्मन्ये “अहेडमानो वरुणः” ऋ० १, २४, ११ ।
 अहेतु पु० न० त० । १ हेतुभिन्ने न० ब० । २ हेतुमन्ये लि० वा
 कप् अहेतुकोऽप्युक्तार्थे । हेतुः कारणसदृशश्च । कारणञ्च
 कार्याव्यवहितक्षणे कार्याधिकरणे स्थितिशाली यथा घटा-
 दिकं प्रति मृत्तिकादि कटकादिकं सुवर्णादि । तयोस्तद-
 धिकरणेतत्पूर्व्यं स्थितत्वात् तथात्वम् । कारणताप्याहकौ च
 अव्यव्यतिरेकौ । मतभेदे तदुपाहकारिण कारणशब्दे वक्ष्यन्ते
 अहेतु पु० न हिनोति हि-रु न० त० । शतमूल्याम् ।
 अहेतुक लि० हेतुत आगतम् ठञ् न० त० । १ हेतुतोऽ-
 प्राप्ते २ उद्दिष्टान्तरावगततयाऽकृते । ३ उपपत्तिमन्ये

च । “यत्तु कृतस्त्वदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
 अतत्त्वार्यवदल्पञ्च तत्तामससुदाहृतम्” गीता ।

अहो अव्य० न+हा-ङो । १ शोकं, २ धिगर्भं, ३ विषादे,
 ४ दयायां, ५ सम्बोधने, ६ विस्मये, ७ प्रशंसायाम्, ८ वितर्के,
 ९ असूयायाञ्च “अहो महत्त्वं महतामपूर्वम्” नीतिः
 “कुसुमधनुषोमन्दिरमहो” श्यामास्तवः । “अहो अहो-
 भिर्महिमाहिमागमे” नैष० ।

अहोरात्र पु० अहश्च रात्रिश्च टच् समा० । सूर्योदयद्वय-
 मध्यवर्तिकाले षाट्दण्डात्मके मासुषे दिने पितृप्रादहोरा-
 त्रमानन्तु-अहश्चण्डे ५ ७ दैष्ट्ये उक्तम् । त्रिंशत्कला मुहूर्तः
 स्यादहोरात्रस्तु तावतः । अहोरात्रे निमज्जते सूर्योमासु-
 पदैविके” मनुः । “रात्राङ्गाङ्गाः पु० सि” पा० उक्तेः पुंस्त्वे-
 ऽपि आर्षत्वात् क्लीबम् “रात्रिश्च तावतोमेव तेऽहोरात्र
 विदोविदुः” मनुः । [दिवसे मेघे रथन्तरनामकसामभेदे ।

अहोरयन्तर न० अङ्गि गेयं रथन्तरम् सामभेदः न रो रः ।

अहोरूप न० अङ्गो रूपम् न रो रः । दिसरूपे ।

अहोवत अव्य० अहो च वत च इ० । १ खेदे, २ सम्बोधने २ व्यनु-
 कम्पायाञ्च । “अहोवत महत् कष्टम्” गणरात्रौ “अहोवत
 महत् पापम्” गीता “अहोवतासि स्मृच्छणीयवीर्यः” कृमा०

अह्रवाय्य लि० अह-वा० आय्य न० त० । निद्रागतर्तृणि ।

“सत्यं तत्तुर्विभे यदी विदानो यद्वायम्” ऋ० ८, ४५, २७

अह्राय अव्य० अह-वज् टङिः पृषो० यस्य यत्वं न० त० ।

शैथ्ये । “अह्राय सा नियमजं क्रमसुत्सर्ज” कृमा०

“अह्राय तावदरुणेन तमो निरस्तम्” रघुः स्यच्छन्दो-

च्छलदच्छकच्छकृच्छरच्छातेतरास्वच्छटा-सूच्छन्तोसमर्हन्ति

हर्षविक्रितस्नानाङ्गकाऽह्राय वः” का० प्रा० ।

अहर्षु लि० अहिमाहन्तारं शत्रुमृषति मृष-उ । शत्रुं
 प्रति आभिसुख्येन गन्तरि “अहर्षुषां चित्रयां अवि-
 ध्याम्” ऋ० २, २८, २ ।

अह्रय लि० न जिह्वेति ह्री-अच् न० त० । निर्लज्जे
 “दृष्टीमहे अह्रयं वाजस्तग्मयम्” ऋ० १, २, ४ ।

अह्रयाण लि० ह्री-वा० “आनच् न० त० । निर्लज्जे “अय
 एति युषतिरह्रयाणा” ऋ० ७, ८०, २ । [ऋ० ८, ५४, १ ।

अहि पु० अह-क्रि न० त० । कपो । “शुकं दृष्टुं अह्रयः”

अहुत लि० अह-क्त न० त० पु० । अङ्गिदिक्ते “सभेनमहुत
 इमा गिरः” ऋ० ८, २४, ६ ।

अह्लीक पु० नास्ति ह्योर्यस्य । १ क्षपणके तस्य दिगम्बरत्वेन
 कञ्जाहीनत्वात्तथात्वम् २ निर्लज्जे लि० ।

अकलं लि० न हलति चलति हल-अच् न० त० । भक्तातके ।
२ विहलभिन्ने लि० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते
वाचस्पत्ये षष्ठ्यभिधाने अकारादिकशब्दसमूहः समाप्तः ।

आ

आ अव्य० आप-किप् ष्ट० पलोपः । १ वाक्ये (वाक्यस्यान्य-
थात्वद्योतने पूर्वमेवमस्या इदानीमेवमिति प्रतिपादने)
२ स्तुतौ (आ एवं मन्यसे इति स्तुतस्यान्यथा प्रतिपादने)
३ अनुकम्पयाम् । ४ ससञ्चये, ५ अङ्गीकारे, ६ ईषदर्थे
७ क्रियायोगे, ८ सीमायां ९ व्याप्तौ च । वाक्यस्मृतिभिन्ने-
ऽस्य डित्यभिच्छन्ति अडितोऽस्य एकाज्जिपातत्वात् प्रष्ट-
ह्यसंज्ञा डितस्तु न । अतवोक्तम् “मर्यादायामभिविधौ
क्रियायोगेऽर्थयोः । य आकारः स डित् प्रोक्तः वाक्य-
स्मरणयोरडित्” तत्र सीमायाम् आ-आत्मबोधात्
आत्मबोधात् “लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्” ।
व्याप्तौ ब्रह्मास्थ्यासकत्वात् । सकलं व्याप्येत्यर्थः । एतदर्थे
विकल्पेन अव्ययोभावः । आत्मबोधम् । आसकलम् । धातुयोगः
उपसर्गः । यथा आगच्छत् ग्रामात् । ईषदर्थे आकम्पः
आकेशरः । वाक्यञ्च वाक्यार्थद्योतकता । स्मरणं प्रमाणा-
नुरावागमस्य नतु शब्दभावेणावगतस्तेति तयोर्भेदः ।

आकन पु० आ+कन-अच् । ऋषिभेदे कर्णो० फिज् ।

आकनायनिः तद्वर्णे आनक इति वा पाठः ।

आकम्प पु० आ+ईषदर्थे कपि-वञ् । ईषत्कम्पे ।

आकम्पन लि० आकम्पते आ+कपि-युच् । १ ईषत्कम्पनशीले ।

२ भावे ल्युट् । ईषत्कम्पे न० । आ+कपि-णिच्-ल्यु ।

३ ईषञ्चालके लि० । ततएव भावे ल्युट् । ४ ईषञ्चालने न० ।

आकम्पित लि० आ+कपि-कर्त्तृ रि क्त । १ ईषत्कम्पिते “अनो-
कहाकम्पितपुष्पगन्धौ” रघुः । भावे क्त । २ ईषत्कम्पने
न० । णिच्-कर्म्मणि क्त । ३ ईषञ्चालिते लि० ।

आकत्य न० न कतः स्वच्छताकारी अकतस्तस्य भावः
अञ् । अस्वच्छत्वकारित्वे । “न नञ्पूर्वात्तत्पुष्पादि

त्यादि” पा० सूत्रे तस्य पर्युदासात् तत्पुष्प एव अञ् ।

वञ्जरीचौ तु तलादि । अकतता अकतत्वम् ।

आकम्प लि० आ+कपि-र । ईषत्कम्पशीले ।

आकर पु० आकुर्वन्ति संवीभूय कुर्वन्ति व्यवहारमत्र आ+

क-वः । १ समूहे, “शब्दाकरकरयाममर्थमण्डलमण्डलम्”

कविल्पद् । “बभूववजाकरभूषणायाः रघुः” । २ अडे च ।

आकीर्यन्ते धातवोऽत्र कृ-अप् । ईरजाद्युत्पत्तिस्थाने

“आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमयेः कुतः” हितो०

“गुचीनाकरकर्म्मिन्ने भीरूनन्तर्निवेशने” “आयव्ययौ च

नियतावाकारान् कोषमेव च” “सर्वाकरेष्वधीकारो महा-

यन्त्रप्रवर्त्तनम्” मनुः । “दिलीपस्त्रुर्भणिराकरोद्भवः”

रघुः । ४ स्थानभावे च कमलाकरः पद्माकरइत्यादि ।

“हरिदश्वः कमलाकरानिव” रघुः “शैलान्द्रोहिमवान्नाम

धातुनामाकरो महान्” रामा० । आकरः स्वपरभूरि-

कथानां प्रायशो हि सुहृदां सहवासः” नैष० ।

आकरिक लि० आकरे नियुक्तः ठञ् । स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु

राज्ञा नियुक्ते तत्र हि नियुक्तेषु लोभाधिक्येन पापस-

म्भात् तत्राधिकारस्य मनुना उपपातकमध्ये परि-

गणना कृता । “सर्वाकरेष्वधीकार इति” ।

आकरिन् लि० आकरः उत्पत्तिस्थानं प्राशस्येनास्त्वस्य

इति स्त्रियां ङीप् । “प्रशस्ताकरजाते । “दधतमाक-

रिभिः करिभिः क्षतैः” किरा० ।

आकर्ण अव्य० कर्ष्यपर्यन्तम् अव्य० । कर्ष्यपर्यन्ते “आकर्ष्य

सुलसितमस्य विकाशिकाशम्” साधः ।

आकर्णन न० आ+कर्ष-ल्युट् । अव्यये “सुदा तदाकर्ष्य

न तत्पराम्भूत्” नैष० ।

आकर्ष पु० आकृष्यते विषयान्तरतोऽनेन आ+कृष-वञ् ।

१ पाशके, २ शारिफलके, ३ द्यूते, ४ इन्द्रिये धन्विनो

५ धनुर्भ्यासे च । भावे वञ् । ईआकर्षणे । आधारे

वञ् । ७ निकषे उपले । खलादिगतं धान्मसाकृष्यतेऽनेन

करणे वञ् । अङ्गुष्ठाकारे (आकुङ्ठा) इति ख्याते ढकाङ-

भेदे । “आकर्षः श्वेव आकर्षश्च” सि० कौ० । आकर्षति

कर्त्तृ रि अच् । ८ आकर्षके लि० । मध्यित्वाकर्षैः कुशैः”

कात्या० १३, २, २० । मध्वाकर्षैः कुशैः” कर्क० “आकर्षस्ते-

ऽवाक्फलः सुप्रणीतोद्दिष्टोऽप्रोक्तपदः समाधिः” भा०

स० ६६० । आकर्षकः हृदयाकर्षकः समाधिः चिन्तनम्

अवाक्फलः नीचफलः । आकर्षे (पे) ण चरति ठञ्

आकर्षिकः । आकर्षणचारिणि लि० स्त्रियां ङीप् ।

आकर्षक पु० आकर्षति सन्निवृत्त्यं लौहं आ+कष-ल्युट् ।
(चुञ्चक) इति ख्याते । अयस्कान्ते । २ आकर्षणकर्त्तरि
ति० आकर्षे नियुक्तः आकर्षादि० कन् । आकर्षणियुक्ते
‘आकर्षः निकषोपल इति रेफरहितः पाठः युक्तः’ सि० को० ।

आकर्षण लि० आ+कष-ल्युट् । अन्यत्र स्थितस्य वस्तुनः
१ बलेन अन्यत्र नयने “योषिदाकर्षणे चैव विनियोगः
प्रकीर्तितः” तन्त्रम् । आकष्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।
२ आकर्षणसाधने तन्त्रोक्ते षट्कर्मान्तर्गते विधानभेदे च ।
यथा “अधाकर्षणविधानानि कथयामि समासतः । यदुक्तं
तैत्तिरीये तन्त्रे यदुक्तं भूतडाभरे । श्रीवीजं मान्मथं
वीजं लज्जावीजं ससुहरेत् । प्रथमं प्रथमं दत्त्वा लि-
पुतादेविपदन्तम् । असुकोति पदं इत्यन्तमाकर्षति द्विधा
पदम् । खाहान्तं सन्तसुवृत्त्य जपेद्दशसहस्रकम् ।
षट्कोणञ्च समाखित्य रक्तचन्दनकुङ्कुमैः । षडङ्गहारये-
न्मन्त्री लज्जावीजसमान्वितम् । षड्दीर्घभाक्स्वरैरेव
नादविन्दुविभूषितम् । रक्तपुष्पाजतधूपनैवेद्यैः परि-
पूज्य ताम् । भावयन्तेतसा देवीं त्रिनेत्रां चन्द्रशेखराम् ।
बालार्ककिरणप्रख्यां सिन्दूरारुणविग्रहाम् । पद्मञ्च
दक्षिणे पाणौ जपमालाञ्च वामके । मन्त्रस्यास्य प्रसादेन
रम्भामपि तथोर्वशीम् । आकर्षयेच्च सन्देहः किं पुन-
र्माचुषोमिह । भूर्जपत्रे समाखित्य कुङ्कुमालक्तवारिणा ।
काशीराशुरकस्तूरीरोचनामिलितेन तु । अनामारक्त-
मित्रेण कामलाक्ष्मीमनु जपेत् । (आ श्रीं कामलाक्ष्मी
असुकोमाकर्षय आकर्षय ऊँ फट्) । इमं मन्त्रं जपेदादौ
सहस्रैकं जपेत् पुनः । भूर्जपत्रं समादाय गुलिकां
कारयेत् सुधीः । तेनैव साध्यपादोत्पत्तिकापङ्कवेष्टितम् ।
शोधितं तेजसा भागोर्वेष्टयेत् कटुभिस्त्रिभिः । प्रतिमां
स्त्रीनिर्मां कृत्वा तस्यां क्षिपेत्तपोदरे । गुलिकां पातयेत्
पाले प्रतिमां साध्यरूपिणीम् । तादृशाभिमुखो-
भूत्वा निर्जने निशि साधकः । यावन्नृच्छति चित्तञ्च तावद्द्रुपं
जपेन्मनु । यावदायाति संतप्ता मदनालसविग्रहा”
तन्त्रसा० । तत्र होमसाधनद्रव्यसूक्तं तत्रैव । “आकर्षणे
तथा लोभं सतिष्ठं मधुरान्वितम्” ।

आकर्षणो स्त्री आकष्यतेऽनया आ+कष-ल्युट् टित्त्वात्
ङीप् । उच्चस्वपुष्पाद्याहरणार्थे (आङ्गशि) । यद्विकारभेदे ।
२ सुहृद्भेदे च सुहृदशब्दे विवरणम् ।

आकर्षा(षा)दि पु० पाणिन्युक्ते कन् प्रत्ययनिमित्ते शब्दमणभेदे
आक(ष)र्षे, तृष, पिषाच, पिचण्ड, अशनि, अग्रजन्,

चय, निचय, विजय, जय, आचय, नय, पाद, दीप,
हृद, हृाद, ह्लाद, गङ्गद, शरानि ‘आकर्षा(पा)दिभ्यः
कन्’ पा० ।

आकर्षिन् लि० आ+कष-णिनि । आकर्षकारके स्त्रियां
ङीप् । सम्पूर्वात् त । दूरगामिनि गन्त्रे । सह
दूरादेव नासिकां प्राप्य घ्रातपुरुषं स्वग्रहणायास्तुल-
यन् समाकर्षतीवेति तस्य तथात्वम् ।

आकलन न० आ+कल-ल्युट् । १ आकाङ्क्षायां, २ ग्रहणे
३ संस्पृष्टे ४ गणने ५ सुसन्धाने च ‘सर्व्यापि सातुनयमाक-
लनाय यन्वा’ माघः ।

आकलित लि० आ+कल-क्त । १ अनुसृष्टे २ स्पष्टिते च ।
प्रहितभुजाऽऽकलितस्तनेन निन्द्ये” । “सुवर्णस्तवा-
कलिताधराम्बराम्” इति च माघः ।

आकल्प पु० आ+कष-णिच्-घञ् । १ वेशरचनायाम्, २ भूषणे
च ‘रत्नाकलोञ्जलाङ्ग’ परगुह्यगवराभीतिहस्तं
प्रसज्य” शिशुधानम् । “आकल्पसाधनैस्तैस्तैरुपसेदुः
प्रसाधकाः” अकृतकविधिसंज्ञांशु माकल्पजातम्” रघुः ।
३ कल्पपथ्यं नो अव्य० । ‘आकल्पं नरकं भुङ्क्ते’ इति स्मृतिः

आकष पु० आकष्यते यत्र कष-अच् । स्वर्णादिकपणसाधने
(कोष्ठ) प्रस्तरभेदे । आकषे नियुक्तः कन् । आकषकः
तत्रनियुक्ते लि० तेन चरति हल् आकर्षकः तेन
चारिणि । स्त्रियां ङीष् ।

आकस्मिक लि० अकस्मादित्यव्ययं कारणाभावे कारणं विना
भवः विनया० षक् टिलोपः । अकस्माद्भवे । स्त्रियां ङीष् ।
जगत आकस्मिकत्ववादिनश्चार्वाका इत्यभाष्यः । अकस्मा-
देव भवति कार्यं न किञ्चिदपेक्षमिति तदेतन्मतम् गौ० सू०
उक्तम् । ‘अनिमित्ततोभावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्णादिवत्”
एतदवतरणिकायां दृष्टिः । यदि कार्याणामाकस्मिकत्वं
तदा न परमाख्यादीनामसादानत्वं न वेत्तरस्य निमि-
त्तत्वमत आकस्मिकत्वनिराकरणाय प्रकरणमारभते
तत्र पूर्वपक्षे स्वरूपम् अनिमित्तत इत्यादि । प्रथमार्थे
तसिन् । अनिमित्ता भावोत्पत्तिरित्यर्थः तथा च षटा-
द्युत्पत्तिर्न कारणनियम्या उत्पत्तित्वात् कण्टकतैक्ष्ण-
मयूरचित्ताद्युत्पत्तिवत् इति स्वरूपतात्पर्यम्” कुसुमा०
हरि० ‘अकस्मादिति किं हेतुनिषेधपरं वा स्मृतिरित्त
हेतुनिषेधपरं परिमार्थिकहेतुनिषेधपरं वा । अतोभ-
यत्वाहेतुकत्वसन्ध्येऽप्येकहेतुकत्वं प्रतीयस्यति” । तथा च
आकस्मिकशब्दस्य तादृशार्थवत्त्वमप्युच्यते । “स्वभावा-

दित्वर्थं परं वेत्युक्तेष्वस्वाभाविकार्थताऽपि तु सर्वद० सं०
“नन्वदृष्टानिष्टौ जगद्वैचित्त्यमाकस्मिकं स्यादिति चेन्न
तद्भेदं स्वभावादेव तदुपपत्तेः” अतएवोक्तम् “अग्निरुष्णो
जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः । केनेदं चित्तितं
तस्मात् स्वभावादेव तत्स्थितिरिति चार्वाकमतम् तस्या-
युक्तत्वपरोक्षं चार्वाकशब्दशेषे दृश्यम् ।

आकाङ्क्षा स्त्री आ+काङ्-अङ् । १अभिलाषे, न्यायमते
२वाक्यार्थज्ञानहेतौ यत्पदं विना यत्पदस्यानन्वयस्तत्पदे
तत्पदवत्त्वरूपे, संवन्ने ३ पदान्तरव्यतिरेकेणान्वयाभावे च
“यत्पदेन विना यस्यानुभावकता भवेत् आकाङ्क्षा” भाषा०
शब्दचिन्ताणोक्तं “अथ केयमाकाङ्क्षेत्यादिष्व” उच्यते अभि-
धानापर्यवसानमाकाङ्क्षेति” लक्षयित्वा स्वयमेव तद्विष्टतया
“यस्य तेन विना स्वार्थान्वयानुभावकत्वं तस्य तदपर्यवसानं ना-
म, विभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदानां परस्परं विना पर-
स्परस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् । परमते नीलोघटोनास्तीति
नीलं घटमानयेत्यादौ नामार्थानां कारकाणाञ्च न पर-
स्परमन्वयबोधः । विशेषणान्वितविभक्त्यर्थानन्वयादिति वि-
शिष्टगैश्वर्ये नैवान्वयः । किन्त्वार्थः समाजः । अस्माकन्तु
नीलोघटयोरभेदानुभवबलादभेद एव संसर्गः । विशेषणविभक्तिः
माधुत्यादी । यद्वा समानविभक्तिकयोरभेदानुभवबला-
द्विशेषणान्वितविभक्तेरभेदाधीकत्वम् अतोविशेषणविशेषभा-
वानुभावकत्वं तत्तत्पदयोर्परस्परं विना । द्वारमित्यध्या-
हारं विना प्रतियोग्यताभावात् स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् विश्व-
जिता यजेत” मयेदं कार्यं मिति प्रवर्त्तकं तात्पर्यविषयज्ञानं
नाधिकारिणं विनेति तदाकाङ्क्षा । यद्वा कर्तुरिवाधिका-
रिणोऽप्याक्षेपादेः लाभ इति तदन्वयोन शब्दः किन्वानु-
मानिकः । गौणलाक्षणिकयोरननुभावकत्वपक्षे तदुपस्थापि-
तस्याप्यध्याहृतस्येतरपदं विना नानुभावकत्वम् घटः कर्मत्व-
मानयनं कतिरित्यादावभेदेन नान्वयबोधोऽयोग्यत्वात् तत्तत्
पदेभ्यस्तात्पर्यविषयतत्तत्पदार्थस्वरूपज्ञानञ्च पदान्तरं
विनैव घटमानयतीत्यत्र क्रमेण तथान्वयतात्पर्येऽपि
क्रियाकारकभावेन नान्वयबोधः नामविभक्तिधात्वा-
ख्यातक्रियाकारकपदार्थानामन्वयबोधे तान्येव समर्थानि
न तु तदर्थकानि पदान्तराणि अग्निः करणत्वमोदनः
कर्त्तृता पाकः कतिरिष्टाधनता इति पदेभ्योऽग्नौ-
दनं पदेनेत्यत्रैवान्वयबोधनात् अग्निकरणकौदनकर्मक-
पाकविषयकतिरिष्टाधनमिति वाक्यं न पदम् । अतएव
द्वारमित्यत्र पिपेहोति पदाध्याहारः । क्रियापदार्थस्यान्यत

उपस्थितावपि कारकानन्वयात् । असामर्थ्यन्तु स्वभावात् ।
अनासन्नमयासन्नदशायामासन्नभ्रमेणैवान्वयबोधसमर्थमेव । व-
ङ्गिना सिद्धतीत्यत्र क्रियाकारकपदयोरन्वयबोधसामर्थ्ये-
ऽप्ययोग्यताज्ञानं प्रतिबन्धकं दाहे समर्थस्याग्नेर्मन्थिरिव ।
अतएव योग्यताभ्रमात् प्रतिबन्धकाभावे ततोऽप्यन्वयबोधः ।
न हि स्वभावतोऽसमर्थमारोपितसामर्थ्यमिह भवति पचति-
वेति प्रकृते तु पदार्थस्वरूपज्ञानं न त्वन्वयबोधोऽपि । पुरु-
षपदं विनापि राज्ञ इत्यस्य पुत्रेण समं स्वार्थानुभावकत्वमिति
न तदाकाङ्क्षा यद्वा त्वयाणां स्मरणेऽजनितान्वयबोध-
दशयां पुरुषान्वयतात्पर्याभावाद्धान्वयबोध इत्यप्येऽपि
तथा । न च पुत्रस्योत्पत्त्याकाङ्क्षत्वात्तेनेवान्वयबोध इति
वाच्यं तात्पर्यवशात् कचित् पुरुषेणैव प्रथमसन्वयबोधात्
अतएवान्वयबोधसमर्थत्वे सत्यजनिततात्पर्यं विषयान्वय-
बोधकत्वमाकाङ्क्षेति केचित् । प्रकृतिप्रत्ययभ्यामन्वयबोधे
जनितेऽपि वाक्यैकवाक्यतावत् क्रियाकारकपदयोरजनिता-
न्वयबोधकत्वमाकाङ्क्षा । नव्यास्तु पदविशेषजन्या पदार्थो-
पस्थितिः, घटः कर्मत्वमानयनं कतिरित्येवंविधपदाजन्य-
पदार्थोपस्थितिर्वाऽऽसत्तिरन्वयबोधाङ्गमित्यासन्नभावादेवं
विषयशब्दान्वयबोधः त्वयाप्येवंविधपदार्थोपस्थितेना-
काङ्क्षाहेतुत्वेनावश्यमुपेतत्वात् जनितान्वयबोधान्वयान्-
तरबोधस्तात्पर्याभावादित्याकाङ्क्षायाः कारणत्वमेव नास्ति
किन्तु स्वजनकोपस्थितेः परिचायकत्वमिति” । अत्र दिङ्-
मात्रं माधुरी व्याख्या प्रदर्शयते प्रपञ्चस्तु तत एवावगन्तव्यः ।
“सिद्धान्तयति अभिधानेति अभिधानपदं कारणव्युत्पत्त्या-
शब्देच्चारणपरम् अभिप्रेक्ष्येतत्तत्तत्पदार्थवसानं फलानुत्-
पादस्तथा च तद्व्याख्यानजन्यतादृशशब्दबुद्धौ तद्व्याख्यान-
जन्यतादृशशब्दधीप्रागभाव आकाङ्क्षा इति कलितं
तच्च पूर्वोक्तदृष्टेः दृष्टम् । न चाभिधानपदं भावव्युत्-
पत्त्या शब्दबोधपरं तस्याप्यर्थवसानम् अभावः तथा
च तादृशशब्दबोधे तादृशशब्दबोधाभाव आकाङ्क्षा इति
कलितमिति वाच्यं घटः कर्मत्वमित्यादावतिव्याप्तेरित्यतः
पारिभाषिकमभिधानापर्यवसानपदार्थमाह यस्मेति । यत्
पदतिष्ठं यत्पदं विनेत्यर्थः । न स्वार्थान्वयानुभावकत्वमिति
न यादृशान्वयबोध इत्यर्थः तस्य तदिति तत्पदस्य तत्-
पदवत्त्वमित्यर्थः । अपर्यवसानं तादृशान्वयबोधेऽभिधाना-
पर्यवसानं तथा च यत्पदनिष्ठयत् पदव्यतिरेकप्रयु-
क्तयादृशशब्दभावः तत्पदस्य तत्पदवत्त्वं तादृशान्वयबुद्धे
रभिधानापर्यवसानमिति कलितार्थः । पदत्वमत्र शब्दत्वम् ।

प्रयुक्तत्वं कारणभावात् कार्यभाव इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः तत्प्रतियोगिजन्यतादृशप्रतियोगिकत्वं तत्प्रयुक्तत्वं । भवति चाव्यवहितपूर्ववर्त्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठसुखारपदस्य व्यतिरेक प्रयुक्तो घटवत्कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्धिभाव इति । घटपदसुखारपदवत्त्वं तादृशान्वयबोधस्याकाङ्क्षा । एवं विनिगमना विरहेणाव्यवहितोत्तरवर्त्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेना-सुखारपदनिष्ठस्य घटपदव्यतिरेकप्रयुक्तोऽपि घटवत्कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्धिभाव इति तादृशान्वयबोधेऽसुखारपदस्य घटपदवत्त्वमपि आकाङ्क्षा । अव्यवहितपूर्ववर्त्तिता रूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदस्य कर्मत्वपदवत्त्वम्, अव्यवहितोत्तरवर्त्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मत्वपदस्य घटपदवत्त्वञ्च न घटवत्कर्मत्वमिति भेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा-अव्यवहितपूर्ववर्त्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्य कर्मत्वपदस्याव्यवहितोत्तरवर्त्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मत्वपदनिष्ठस्य घटपदस्य च व्यतिरेकयोर्घटवत्कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्धिभावाप्रयोजकत्वात् । कारणाभावस्यैव कार्यभावप्रयोजकत्वात् अव्यवहितपूर्ववर्त्तिता-सम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्य कर्मत्वपदस्याव्यवहितोत्तरवर्त्तिता-सम्बन्धेन कर्मत्वपदनिष्ठस्य घटपदस्य भेदान्वयबुद्ध्यावहेतुत्वात् ।

‘वेदान्तपरिभाषायान्त अन्यथोक्तं यथा तत्र पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकाङ्क्षा क्रिया-अव्यये कारकस्य कारकअव्यये क्रियायाः कारणअव्यये इति कर्त्तव्यतायाश्च जिज्ञासाविषयत्वः । अजिज्ञासो-रपि वाक्यार्थबोधोद्भात् योग्यत्वसुपाप्तं तदवच्छेदकञ्च क्रियात्वकारकत्वादिकमिति नातिव्याप्तिः । अभेदान्वये च अनानविभक्तिकपदप्रतिपाद्यत्वं तदवच्छेदकमिति तत्त्वमस्यादि वाक्येषु नाव्याप्तिः । एतादृशाभिप्रायेणैव बलाबलाधिकरणे “सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनः”मित्यत्र वैश्वदेव-यागस्यामिक्षान्वितत्वेन न वाजिनाकाङ्क्षेत्यादिव्यवहारः । ननु तत्रापि वाजिनस्य जिज्ञासाविषयत्वेऽपि तद्योग्यत्व-सम्बन्धेन, प्रदेयद्रव्यत्वस्य यागनिरूपितजिज्ञासाविषयताव-च्छेदकत्वात् इति चेन्न स्वसमानजातीयपदार्थान्वयबोध-विरहसङ्गतप्रदेयद्रव्यत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वेन वाजिन-द्रव्यस्य स्वसमानजातोयामिक्षाद्रव्यान्वयबोधसङ्गतत्वेन बोधभावच्छेदकत्वाभावात् । आसिद्धायान्तु नैवं, वाजिना-न्वयस्य तदाहपस्यानात् । उदाहरणान्तरेणपि दुर्बलत्व

प्रयोजकाकाङ्क्षाविरह एवमेव दृष्टव्यः । “आकाङ्क्षेयं तदुक्तया नैव गन्तुं समर्थेति” पटाङ्कदूतम् “साकाङ्क्षशब्दोर्ध्वबोधः पदार्थान्वयगोचरः” इति “योग्यताार्थगता-काङ्क्षा शब्दनिष्ठानुभाविका” इति शब्दशक्तिः “वाक्यं स्याद्यो-ग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोद्भवः” सा० द० “आकाङ्क्षाप्रतीति-पर्यवसानविरहः स च जिज्ञाकरूपः” सा० द० ।

आकाङ्क्षितं त्रि० आ+काङ्-कर्मणि क्त । इच्छाविषये । आकाङ्क्षित्त्वं त्रि० आकाङ्क्षति आ+काङ्-णिनि । इच्छा-वति “अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञोविधिरष्टोय इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः” गोता । स्त्रियां ङीप् । “तं भार्वाहप्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानाम्” रघुः ।

आकाय पु० आ+चि-कर्मणि घञ् चितौ क्तम् । १ घीय-मानेऽनौ “आकायमग्निं चिन्वीत” सि० कौ० ७० २ निवास इति केचित् तत्र कुत्वं चिन्त्यमूलम् ।

आकार पु० आ+क-घञ् । १ मूर्त्तौ, २ अग्नयवस्थानविशेषे च । आक्रियते आविष्कृत्यते हृद्गतभाषेऽनेन आ-क-करणे घञ् । ३ हृद्गतभाषावेदके मुखप्रसादवैगर्गरूपे प्रीत्यप्रीतिरूपचक्रे देहचष्टने । भाषे घञ् । ४ हृद्गतभाषावेदने, ५ इक्षिते च । “आकारम्यादयानोऽपि न शय्योर्वानि-गृहीतम् । बलाद्धि विष्टणोत्येव भावमनगतं नृणां” “आकारसदृशप्रज्ञः” रघुः । “तस्य संततमन्त्रस्य गूढा-कारेक्षितस्य च” रघुः । इक्षितं हृद्गतभाषो बहिराकार आकृतिः । सज्जनः । ईतादात्म्ये ७ अभेदोपगमे च । आकारश्च सांख्यादिमतसिद्धः अभेदस्थानीयः पदार्थभेदः विधायिताविशेषो वा । “यत् संबन्धं सत् तदाकारोक्तेऽपि विज्ञानं तत् प्रत्यक्षमिति” सां० सू० । “सम्बन्धं भवत् सम्बन्धवत्त्वाकारधारि भवति यद्विज्ञानं बुद्धिर्लक्षितम् प्रत्यक्षम् स्वार्थसन्निकर्षजन्याकाराश्रयो वृत्तिः प्रत्यक्षमिति फलितम् । “वृत्तिः संबन्धार्थं सर्पती” त्यागासिद्धत्वात् वृत्तेर्न सन्निकर्षजन्यत्वमित्याकाराश्रयग्रहणम् चक्षुरादि द्वारकबुद्धिर्लक्षित प्रदीपस्य शिखातल्या बाह्यार्थसन्निकर्षी-नन्तरमेव तदाकारोक्तेऽखिनी भवतीति नासम्भवः” भा० । वेदान्तिभिरपि अन्तःकरणस्य सात्त्विकस्वरूपकारेण बुद्धि-वृत्तेस्तदाकारत्वसुरीयतं यथोक्तं पंदा० परिभा० । “यथा तद्वागोदकं छिद्रास्त्रिगुणं कृत्यात्मना द्यौदरान् प्राविश्य तद्वदेव चक्षुरादीनां द्यौदरं भवति तथा तैजसमन्तःकर-णमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशं गत्वा घटादि-विषयाकारेण परिणमते । स एव परिणामी वृत्तिः-

रित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न वज्रादिदेशगमनं वज्रादिदेशानुराद्यसन्निकर्षात् तथा चायं घटइत्यादि प्रत्यक्षस्थले घटादेस्तदाकारवृत्तेश्च बहिर-
रेकत्वं देशे समवस्थानात् तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थितत्वेन भेदाजनकत्वात् । सचाकारस्तेषां मते बाह्यवस्तुविषय-
सत्त्वेन तत्सन्निकर्षेण सम्भवति । बाह्यवस्तुसत्त्वानङ्गीकर्तुं मते तु अनादिवासनयैव तदाकारोक्तेरिति यथोक्तं सर्वदर्श-
नसं० । “तस्मात् स्वव्यतिरिक्तप्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम् “नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यान्ति तस्या नाहमवोऽपरः । प्राह्यप्राहकवैधुर्थात् स्वयं सैव प्रकाशते” इति । प्राह्यप्राहकयोरभेदश्चाहमावयः
यत् येन वेद्यते तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञाने-
नात्मा, वेद्यन्ते ज्ञानेन नीलादयः । भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहे-
तोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यस्यायं प्राह्य-
प्राहकसंविप्तिनां पृथगवभासः स एकस्मिन्सन्दर्भसि
द्वित्वावभास इव भ्रमः अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहा-
ऽभेदासन्नैव निमित्तम् । यथोक्तम् ‘सहोपालम्भ-
नियमादभेदो नीलतद्विधोः । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्ये-
तेन्द्राविवादये” इति । अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासि-
तदर्शनैः । प्राह्यप्राहकसंविप्तिभेदानिव लक्ष्यत इति”
च । न च रसवीर्यविपाकादि समानमाशामोदकोपार्जि-
तमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकार-
विधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्तुं परिज्ञानानुरोधेन विभिन्नप्रा-
ह्यप्राहकाकाररूपवस्तुया तिमिराद्युपहृताक्षाणां केशेन्द्र-
नाडीज्ञानाभेदवदनाद्युपलब्धवासनासामर्थ्याद्व्यवस्थोपपत्तेः
पर्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम् “अवेद्यवेदकाकारा यथा
भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते । विभक्तलक्षणाप्राह्यप्राहकाकारविज्ञवाः ।
तथा लतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् । यदा तदा न
सञ्चोद्या प्राह्यप्राहकलक्षणेति” । तस्माद्बुद्धिरेवानादिवा-
सनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम् । “अन्ये तु न तन्म-
न्यन्ते तथा हि यदुक्तं प्राह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं
प्रमाणाभावात् । न च सहोपालम्भनियमः प्रमाणमिति
वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयो-
जकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे सहोपा-
लम्भनियमात्मनः साधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्थान

मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशत्वैककालत्व-
लक्षणसङ्गत्वनियमासम्भवाच्च । नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे
अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्विदमिति प्रतिपत्तिः
प्रत्ययादव्यतिरेकात् । अधोच्येत ज्ञानस्वरूपोऽपि
नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वर्त्तते इति प्रतिभासत इति न
तत्वाहसङ्कोच इति । यथोक्तं “परिच्छेदान्तरा-
दुद्योऽयं भागो बहिरिव स्थितः । ज्ञानस्याभेदिनो बाह्य
प्रतिभासोऽप्युपलब्धव” इति “यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्वहिर्वदवभासत”
इति च । तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया
बहिर्वदित्युपमानोक्तोरयुक्तेः न हि वस्तुमिदो बध्नापुत्र-
वदवभासत इति प्रेक्षावानावच्छीत भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे
अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदप्रति-
भासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्परान्वयप्रसङ्गाच्च अविशंवादा-
स्त्रीलतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जग-
त्युपेक्षन्तेऽवान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च । एवञ्चायमभेद-
साधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत् । अतो-
बहिर्वदिति वदता बाह्यं तदप्राह्यमेवेति भावनीयमिति
भवदीय एव वाणो भवन्तं प्रहरेत् । ननु ज्ञानाभिन्न-
कालस्थार्थस्य बाह्यत्वमनुप्रपन्नमिति चेत् न तदनुपपन्नम्
इन्द्रियसन्निकर्षस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पक-
तया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः
अतएव पर्यनुयोगपरिहारौ समप्यहीषाताम् । “भिन्नकालं
कथं प्राह्यमिति चेत् प्राह्यतां विदुः । हेतुत्वमेव च
व्यक्तो ज्ञानाकारार्पणत्वमिति” । तथा च यथा पुच्छा
भोजनमनुमीयते यथा च भाषयथा देशः यथा वा सम्भ्र-
मेण स्नेहः तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम्” ।
आकारे कुशलः ठञ् आकारिकः । तत्र निपुणे लि० ।
आकारगुप्ति स्त्री गुप-क्तिन् आकारस्य ह्रस्तभावस्य गुप्ति
गोपनम् । रत्यादिजनितसुखप्रसादस्य भयजनितविषादा-
देश अन्यहेतुकत्वप्रख्यापनेन वास्तविकत्वापङ्गेवे गोपने ।
आकारण न० आ+क-णिच् ल्युट् । १ आह्वाने । शुच्
स्त्रीत्वात् टाप् । आकारणायत्व ।
आकाल अव्य० कालपर्यन्तम् अव्ययी० । यत्काले निमित्तं
पूर्वादिने जातम् तत्परदिने तत्कालपर्यन्ते “भार्याः
परमगुरुसंस्थायां चाकालमभोजनं कुर्वीरन्निति” आपस्त० ।
आकालिक लि० अकाले भवं ठञ् । १ असमयोत्पन्ने वस्तुनि ।
स्त्रियां ङीप् ‘आकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्ति”मिति कुमारः ।
समानकालौ आद्यन्तौ यस्य समानकालस्य आकालश्च देशः

इकञ्च नि० इति मल्लि० १ आशुविनाशिनि, आद्यन्त-
योरभावात्, । आकाञ्च व्याप्नोति ठञ् । २ पूर्वदिवसे
यत्समये उत्पत्तिः परित्यक्तसमयपर्यन्तव्यापके काले
“आकालिकमनध्यायंतेतिष्विति” “एतानाकालिकान्
विद्यादनध्यायान्तरावपि” “आकालिकमनध्यायं विद्यात्
सर्वाङ्गतेषु च” इति च मनुः । आशुविनाशित्वात्
४ विद्युति स्त्री ।

आकाशं पुन० समन्तादाकाशत्वे स्वर्यादयोऽत । १ स्वनामख्याते
द्रव्यभेदे । स च न्यायादिमते नित्यः सर्वमूर्तसंयोगो शब्द-
मात्रविशेषगुणकः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागरूप-
सामान्यगुणकश्च । तत्सत्त्वे प्रमाणञ्च सूक्ता० दर्शितम्
यथा “शब्दोविशेषगुणः चक्षुर्गृह्णाद्योम्यवहिरिन्द्रिय-
प्राज्ञाजातिमत्त्वात्, स्पर्शवत् । शब्दोद्रव्यसंभवेतः
गुणत्वात् संयोगवत् इत्यनुमाने शब्दस्य द्रव्यसंभ-
वेतत्वे सिद्धे शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्नि-सं-
योगासमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वक-
प्रत्यक्षत्वात्, सुखवत् । पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय
सत्यन्तं, पटरूपादौ व्यभिचारवारणाय अकारणगुण-
पूर्वकैति, जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्य-
क्षेति । शब्दो न दिक्कालमनोगुणः विशेषगुणत्वात्, नात्म-
विशेषगुणः बहिरिन्द्रियप्राज्ञत्वात् रूपवत् इत्यञ्च
शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगननामकं सिध्यतीति । न च
वाच्यवयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वाद्यौ कारणगुणपूर्वकः
शब्दोत्पत्त्यामिति वाच्यम् अथावद्द्रव्यभावित्वेन वायु-
विशेषगुणत्वाभावात्” । “व्याख्यानञ्च दिनक० “शब्दः पृथिव्या
द्यद्रव्यातिरिक्तद्रव्यान्तः अद्रव्यानान्वितत्वे सति द्रव्या-
न्वितत्वात् इत्येवंरूपं बोध्यम् । दर्शितं सूचितम् । अत्रानुमाने
स्वरूपासिद्धिं परिहर्तुमाह तथाहीति षटादौ व्यभिचार-
वारणाय चक्षुर्गृह्णाद्योम्येति आत्मनि व्यभिचारवारणाय-
बहिरिन्द्रियप्राज्ञेति रसत्वादौ व्यभिचारवारणाय-
जातिमदिति एतज्ज्ञानमानस्यमिन्द्रव्यसंभवेतत्त्वसाधकानु-
माने स्वरूपासिद्धिर्निरासायेति बोध्यम् । गुणत्वादिति
एतदनुमानेनोक्तपरिणामानुमानहेतौ विशेषासिद्धिर्निरासा ।
विशेषणासिद्धौ द्वारमाह शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण इति ।
न स्पर्शवतोद्रव्यस्य पृथिव्यादिवस्तुपदस्य विशेषगुण इत्यर्थः ।
अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादिति अकारणगुणपूर्वकत्वे
सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । हेतुसत्त्वं प्रतिपादयितुं
आकञ् इति । जलपरमाण्विति अन्नित्यानां पार्थिवरूपा-

दीनां केषाञ्चिदग्निसंयोगासमवायिकारणत्वात् केषा-
ञ्चित्कारणपूर्वकत्वादलोपेक्षा । न दिक्कालेति शब्द इत्यनु-
वर्तते बहिरिन्द्रियेति । मनसोऽग्न्यादिन्द्रियं बहिरिन्द्रियं
तेन प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । एतेनानात्मगुणप्राज्ञकैन्द्रियत्व
बाह्येन्द्रियत्वं तच्च मनस्यव्यतिप्रसक्तं तेनापि रूपादि-
पहण्यादिति निरस्तम् । इत्यञ्च अनेन प्रकारेण पृथिव्या-
द्यद्रव्यानान्वितत्वसिद्धौ च । सिद्धाति इति पूर्वोक्तपरि-
शेषानुमानेन सिद्धातीत्यर्थः । नन्वेतत्त्वं तदोपपद्येत यदि
शब्दस्य विशेषगुणत्वे किञ्चित्प्रमाणं स्यात् तत्त्वैव न मानं
पश्याम इति चेत् न शब्दोविशेषगुणः लौकिकप्रत्यासक्त्ये-
न्द्रियप्राज्ञत्वे सति लौकिकप्रत्यासक्त्या हीन्द्रियपहण-
योग्यताराहित्ये च सति गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादित्यनु-
मानस्यैव तत्त्व प्रमाणत्वात् प्रभात्वमादाय व्यभिचारवारणाय
गुणत्वव्याप्येति गुरुत्वत्वादाय व्यभिचारवारणाय प्रथमं स-
त्यन्तं, संख्यात्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् ।
सांसिद्धिकद्रवत्वक्षेपसमाधर्मभावनाद्यु प्रकृतहेतोरभावेऽपि
तत्त्व हेतुत्वरेणैव विशेषगुणत्वं साधनीयमिति भावः ।
पूर्वोक्तानुमाने बाधं स्वरूपासिद्धिं च आशङ्कते न चेति ।
वायाविति तथा च स्पर्शवद्वायुगुणत्वस्य तत्त्व सत्त्वात्साधन-
साधने बाध इति भावः । कारणगुणपूर्वकत्वकथनं तु
अकारणगुणपूर्वकत्ववर्जितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम् । अपा-
वद्द्रव्यभावित्वेनेति साध्यवनाशजन्यमाश्रययोगि यदात्
तद्विज्ञप्तेनेत्यर्थः । ननु तथाप्याकाशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणं
किमिति नोपन्यस्तमिति चेन्न चाक्षुषत्वे प्रयोजकस्य महत्त्वे
सत्युद्भूतरूपवत्त्वस्याकाशेऽसंभवेन चक्षुषः प्रमाणात्मासम्भ-
वात् । ननु यदि आकाशे न चाक्षुषस्त्वदेहं पक्षीति चाक्षुषे-
ऽधिकरणत्वे न किं भासत इति चेदासौक एवेति कल्प्यम्” ।
निष्क्रमणप्रवेशनाद्युत्प्रेषणधर्मवत्त्वादाकाशसिद्धिरिति सां-
ख्यादयोमन्यन्ते” सांख्यमतमिमायेणैव सुश्रुते ।
“आन्तरीक्षासु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वविशेषभूतो विविक्तता
चेत्युक्तम्” । “शब्दः श्रोत्रेन्द्रियश्चापि अिद्राणि च विविक्तता ।
विद्यतोदर्शिता एते गुणा गुणाविवारिभिरिति” च वेदान्त-
भिरुक्तमिति वेदितव्यम् । तदेतन्मते वै० स्मृत्यै निराकृतम् यथा
“निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् २० । तदलिङ्गमेक-
द्रव्यत्वात् कर्म्मणः २१ । कारणान्तरातुर्कृतिर्नैव धर्म्याश्च २२ ।
संयोगादभावः कर्म्मणः २३ । कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो
वृष्टः २४ । कार्यान्तरामादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः २५ ।
परत्वं समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः २६ ।

परिशेषलिङ्गमाकाशस्य २७ । द्रव्यत्वमित्यत्र वायुना व्याख्याते २८ । तत्त्वभावेन २९ । शब्दलिङ्गविशेषा- विशेषलिङ्गभावाच्च ३० । ” सू० “इतिशब्दः प्रकारार्थः उत्प्रेषणादीन्यपि कर्माणि संगृह्णाति स्पर्शवद्द्रव्य- सञ्चारो, निष्क्रमणं, प्रवेशनञ्च तत्कार्यमाकाशस्य लिङ्गमिति सांख्याः २० । तदेतद् दूषयितुमाह । निष्क्रमणप्रवेशनादिकर्म न तावत् समवायिकारणतया आकाशमनुभापयति कर्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्त्त- समवायिकारणकत्वात् न कर्माणि व्यासञ्चरन्तीत्युक्तं न वाऽमूर्त्तं चरन्तीति २१ । ननु चासमवायिकारणतयैवाकाशमनु- भापयिष्यति निष्क्रमणप्रवेशनादीत्यत आह । अनुकृप्ति- र्लक्षणम् अनुकल्पयति ज्ञाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, कारणा- न्तरस्य असमवायिकारणस्य याऽनुकृप्तिर्लक्षणं तद्वैध- र्म्यादित्यर्थः । द्रव्यत्वावदसमवायिकारणं न भवत्येव असमवायिकारणता च कारकैकार्थप्रत्यासत्त्या कार्यैकार्थ- प्रत्यासत्त्या च, प्रथमा तन्तुरूपाणां पटरूपं प्रति, इयञ्चा- समवायिकारणता सहतीति संज्ञां लभते शुरुप्रतिपत्तिक- त्वात्, द्वितीया च यथा आत्मनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति, इयञ्चासमवायिकारणता लब्धेति संज्ञां लभते लघु- प्रतिपत्तिकत्वात्, आकाशस्य तु निष्क्रमणप्रवेशनादौ कर्माणि न समवायिकारणता नाप्यसमवायिकारणता तथाच न कर्माकाशसत्त्वे लिङ्गमिति २२ । ननु निमित्त- कारणमस्तु कर्माकाशस्य, दृश्यते ह्युपाकाशे पक्षि- काण्डादीनां सञ्चारमत आह । मूर्त्तसंयोगेन कर्मकार- णस्य वेगशुक्त्वादेः प्रतिबन्धात् कर्मणोऽभावोऽनुत्पादो न त्वाकाशभावात् तस्याव्यापकत्वात्, तस्मादाकाशान्वयोऽ- न्वयासिद्धि एव नाकाशनिमित्ततां साधयतीत्यर्थः २३ । एवं सांख्यमते दूषिते शब्दमाकाशे लिङ्गमुपपादयिष्यन् परि- शेवानुमानाय पीठभारचयन्नाह । पृथिव्यादिलक्षणे कार्ये वे विशेषगुणा रूपादयस्ते कारणगुणपूर्वका दृष्टाः शब्दो- ऽपि विशेषगुणः जातिमत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियमात्र- व्याहृतत्वात् रूपादिवत् तथाच तादृशं कार्यं नोपलभ्यते यत्र कारणगुणपूर्वकः शब्दः स्यादित्यर्थः २४ । ननु वीणा- वेणुदृक्कण्डपटहादौ कार्ये शब्द उपलभ्यते तथाच तत्कारणगुणपूर्वकः स्यादत आह । भवेदेवं यथा तन्तु- कपालादिषु रूपरसाद्युभूयते तत्त्वजातीयञ्च रूपरसाद्यन्तरं पटघटाटावुपलभ्यते तथा वीणावेणुदृक्काण्डवयवेषु यः शब्द उपलब्धस्तत्सजातीयश्चेत् वीणावेणुदृक्काण्डवयवेषु-

लभ्येत नचैवम्, प्रत्युत निःशब्देरेवावयवैर्वीणाधारम्भ- दर्शनात् नोरूपैस्तु तन्तुकपालादिभिः पटघटाधारम्भस्या- दर्शनात् किञ्च यदि शब्दः स्पर्शवतां विशेषगुणः स्यात् तदा तत्र तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिभावो नानुभूयत नहेकावयव्याश्रिता रूपादयो वैचित्र्येणानुभूयन्ते तस्माच्च स्पर्शविशेषगुणः शब्दः २५ । नन्वात्मगुणो मनोगुणो वा शब्दो भविष्यतीत्यत आह । शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखी यते जाने इच्छामीत्यादिवत् अहं पूर्ये अहं वाद्ये अहं शब्दानित्यादि धीः स्यात् नत्वेवमस्ति, किन्तु शब्दः पूर्यते, वीणा वाद्यते इति प्रतीयन्ति लौकिकाः । किञ्च शब्दो नात्मगुणः बाह्यैन्द्रियव्याहृतत्वात् रूपादि- वत् अपि च शब्दो यद्यात्मयोग्यविशेषगुणः स्यात्तदा- रेणायुपलभ्येत दुःखादिवत् । तस्मात् सुष्ठूक्तं परत्र सम- वायादिति, अमनोगुणत्वे हेतुमाह प्रत्यक्षत्वादिति, नात्ममनसोर्गुण इति समासे कर्तव्ये यदसमासकरणं तेन तुल्यन्यायतया प्रत्यक्षत्वादित्यनेनैव हेतुना दिक्का- लयोरपि गुणत्वं शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति सूचितम् २६ । यदर्थमयं परिकरस्तदाह शब्द इति शेषः । अत्रापि शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपादिवदिति सामान्यतो- दृष्टोदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । गुणश्चायं बाह्यैके- न्द्रियव्याहृतातीत्यत्वात् रूपादिवत् अनित्यत्वे सति विभुसमवेतत्वात् ज्ञानादिवत् अनित्यत्वञ्च साधयिष्यते । परिशेषसिद्धस्य द्रव्यस्यावयवकल्पनायां प्रमाणा- भावाच्चित्तत्वं, सर्वत्र शब्दोपलब्धेर्विभुत्वम् २७ । शब्दलिङ्गस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वमित्यत्र अतिदेशेन साधयन्नाह । अद्रव्यवत्त्वाद्यथा वायोर्निमित्तत्वं तथाकाशस्यापि, गुण- वत्त्वाद्यथा वायोर्निमित्तत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः २८ । तत् किं बहुन्याकाशानि एकमेव वेत्यत आह । व्याख्यात- मिति विपरिणतेनान्वयः । भावः सत्ता सा यथैका तथा- काशमध्येकमेवेत्यर्थः २९ । नन्वनुगतप्रत्ययमहिम्ना सत्ताया एकत्वं सिद्धम् आकाशे कथमेकत्वं तदुद्वेगान्तेन सिद्ध्यती- त्यत आह । तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः । वैभवे सति सर्वेषां शब्दानां तदेकाग्र्यतयैवोपपत्तावाप्त्यान्तरकल्पनायां क- ल्पनागौरवप्रसङ्गः अन्यदपि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द एव लिङ्गं तज्जाविशिष्टं न च विशेषसाधकं भेदसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति । आत्मनं यद्यपि ज्ञानादिकर्मविशिष्टमेव लिङ्गं तथापि वयवस्थातो लिङ्गान्तरादात्ममानात्व- सिद्धिरिति वक्ष्यते’ ३० उप० । इत्यं च तस्य नित्यत्वं

निरवयवद्वयत्वादिति सिद्धम् । सांख्यादयस्तु यद्वदन्मात्रत-
स्तदुत्पत्तिं स्वरूपीचक्रुः “प्रकृतेर्महान् सहजोऽहङ्कारोऽह-
ङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि” इत्युपक्रम्य “पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि”
इत्युक्तेः । वेदान्तिनस्तु अविद्यासहजतद्ब्रह्मण
एव सकाशात्तदुत्पत्तिमङ्गीचक्रुः तस्य चोत्पत्तिमन्त्रे
“तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः” इति श्रुति
मानम् । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः सर्वभूतकारणत्वान्यथानुपपत्त्याऽपि
तस्योत्पत्तिमनुमत्तुम् । श्रुतेर्गौणोत्पत्तिपरत्वं च आशङ्का-
पूर्वकं शा० सूत्रभाष्ययोर्निराकृतं यथा । “नवियदश्रुतेः
सू० “वेदान्तेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिस्तत्र
उपलभ्यन्ते । केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति केचिन्न ।
तथा केचिद्वायोर्त्पत्तिमामनन्ति केचिन्न । एवं जीवस्य
प्राणानाञ्च । एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः
श्रुत्यन्तरेषु लक्ष्यते । विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षत्वं
स्थापितं तद्वत् स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधादेवानामपेक्षत्वसा-
शङ्केतेत्यतः सर्ववेदान्तगतसृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मितत्वाय परः
प्रपञ्च आरभ्यते । तदर्थं निर्मितत्वे च फलं यथोक्ताश-
ङ्कानिष्ठितरेव । तत्र प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य विचिन्व्यते
किमस्योत्पत्तिरस्युत नास्तीति । तत्र तावत् प्रतिपद्यते ।
न विद्यदश्रुतेरिति न खल्वकाशस्योत्पद्यते कस्मात् अश्रुतेः
नह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे अवयवमस्ति । आन्दोग्ये हि “सदे-
व सोम्येदमप्य आसीदेकमेवाद्वितीयमिति” सञ्ख्येवाच्यं
ब्रह्म प्रकृत्य “तदैक्षत तत्तेजोऽसृजतेति च पञ्चानां महा-
भूतानां मध्यमं तेजश्चादं कृत्वा त्रयाणां तेजोऽवदानासु-
त्पत्तिः आव्यते । श्रुतिश्च नः प्रमाणमतीन्द्रियार्थविज्ञानो-
त्पत्तौ । न चात्र श्रुतिरस्याकाशोत्पत्तिप्रतिपादनी तस्मा-
च्चास्याकाशस्योत्पत्तिरिति” भा० “अस्ति तु” सू० । तदशब्दः
पञ्चान्तरपरिग्रहे । सा नामाकाशस्य आन्दोग्ये भूदुत्पत्तिः
श्रुत्यन्तरे त्वस्ति । तैत्तिरीयकाः समामनन्ति “सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेति” प्रकृत्य “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः”
इति । तत्र च श्रुत्योर्विप्रतिषेधः कश्चित्तेजःप्रसृष्टा सृष्टिः
कचिदाकाशप्रसृष्टेति । नन्वेकवाक्यताऽनयोः श्रुत्यो-
र्युक्ता । सत्यं युक्ता न तु सावगन्तुं शक्यते कुतः “तत्ते-
जोऽसृजतेति” सञ्ख्ये तस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयेन सम्ब-
न्धानुपपत्तेः तत्तेजोऽसृजत तदाकाशमसृजतेति । ननु
सञ्ख्ये तस्य कर्तुः कर्तव्यद्वयेन सम्बन्धो दृश्यते यथा स
सूत्रं पञ्चौद्गमं प्रचतीति । एवं तदाकाशं सृष्टा ते-

जोऽसृजतेति योजयिष्यामः । नैवं युज्यते प्रथमजत्व' हि
आन्दोग्ये तेजसोऽपगम्यते तैत्तिरीयके त्याकाशस्य । नचो-
भयोः प्रथमजत्व' सम्भवति । एतेनेतरश्रुत्यन्तरविरो-
धोऽपि व्याख्यातः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूत इत्यत्रापि तस्मात् आकाशः सम्भूतस्तस्मात्तेजः
सम्भूतमिति सकृच्छ्रुतस्यापादानस्य सम्भयनस्य च विय-
त्तेजोभ्यां युगपत्सम्बन्धानुपपत्तेः । वायोरग्निरिति
च पृथगास्तानात् । अस्मिन् विप्रतिषेधे कश्चिदाह ।
'गौण्यसम्भवात्' सू० । नास्ति वियत उत्पत्तिः अश्रुतेरेव ।
या त्वितरा वियदुत्पत्तिवादिनी श्रुतिरुदाहृता सा गौणी
भविष्यमर्हति । कस्मात् ? असम्भवात् । नह्यैकाशस्योत्-
पत्तिः सम्भावयितुं शक्या श्रीमत्कणभुगभिप्रायानुसारिणु
जीवत्सु । ते हि कारणसामग्र्यसम्भवादाकाशस्योत्-
पत्तिं वारयन्ति । समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणयो
हि किञ्च सर्वस्योत्पद्यमानस्योत्पद्यते । इव्यस्य चैकजाती-
मनेकञ्च द्रव्यं समवायि कारणम्भवति । नचाकाशस्यैकजा-
तीयमनेकञ्च द्रव्यमारम्भकमस्ति यस्मिन् समवायिकारणे
ऽसमवायिकारणे च तत्संयोगे आकाशस्योत्पद्यते । तद-
भावात्तदनुग्रहप्रवृत्तं निमित्तकारणं दूरापेतमेवाकाशस्य
भवति । उत्पत्तिमताञ्च तेजःप्रवृत्तीनां पूर्वोत्तरकालयो-
र्विशेषः सम्भाव्यते प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकार्यं न
बभूव पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य पुनर्न पूर्वोत्तरकाल-
योर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यते । किं हि प्रागुत्पत्तेर-
नवकाशमशुभिरसिद्धं बभूवेति शक्यतेऽध्यवसातुम् ।
पृथिव्यादिवैधर्माच्च विभुत्वादिलक्षणादाकाशस्याजत्व
सिद्धिः । तस्माद्व्यथा लोके आकाशं कुरु आकाशो-
जात इत्येवं जातीयको गौणः प्रायोगो भवति यथा च
घटाकाशः करकाकाशो गृहाकाश इत्येकस्याप्याकाशस्यैव-
जातीयको भेदव्यपदेशो भवति । वेदेऽपि आरगयाना-
काशेजालभेरिति । एवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या
भा० “गन्दाश्च” सू० । शब्दः खल्वप्याकाशस्याजत्वं ख्याप-
यति । अत आह “वायुशान्तरिकञ्चैतदमृतमिति” न चा
मृतस्योत्पत्तिरुपपद्यते । “आकाशवत् सख्ये गतस्य नित्य
इति” चाकाशेन ब्रह्मणो नित्यत्वसर्वगतत्वाभ्यां धर्माभ्या-
मुपनिमानः आकाशस्यापि तौ धर्मा स्तुवयति । न च
तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते । यथाऽनन्योयमाकाश एवमनन्त-
आत्मा वेदितव्य इति चोदाहरणम् । आकाशशरीरं ब्रह्म
आकाशमात्रेति । नह्यैकाशस्योत्पत्तिमन्त्रे ब्रह्मण-

स्तेन विशेषणं सम्भवति नीलेनेवोत्पलस्य । तस्मान्नित्य
मेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते" भा० । "स्याच्चैकस्य
ब्रह्मशब्दवत्" सू० । इदंपदोत्तरं सत्वम् । स्यादेतत् कथं
पुनरेकस्य सम्भूतशब्दस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूत इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्त्तमानस्य
मुख्यत्वं आकाशे च गौणत्वमिति । अत उत्तरमुच्यते ।
स्याच्चैकस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणमुख्यस्य
प्रयोगः ब्रह्मशब्दवत् । यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य "तपसा ब्रह्म
विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म" इत्यस्मिन्नधिकारेऽच्चादिषु गौणः
प्रयोग आनन्दे च मुख्यः यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञान-
साधने ब्रह्मशब्दोभक्त्या प्रयुज्यते अज्ञसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि
तद्वत् । कथं पुनरनुत्पत्तौ नभसः "एकमेवाद्वितीय" मि-
तीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते । ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं
ब्रह्म प्राप्नोति, कथञ्च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्या-
दिति । तदुच्यते । एकमेवेति तावत्कार्यापेक्षयोपपद्यते ।
यथा लोके कश्चित् कुम्भकारकुले पूर्वेद्युष्टं दण्ड-
चक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्वाणि प्रसा-
रितान्युपलभ्य ब्रूयात् ऋदेवेहैकाकिनी पूर्वेद्युरासी-
दिति । स च तयावधारणया ऋत्कार्यजातमेव पूर्वेद्यु-
र्नासीदित्यभिप्रेयात् न चक्रदण्डादि तद्वत् । अद्वितीय
श्रुतिरधिष्ठान्तरं वारयति यथा ऋदोऽभवत्प्रकृतेः
कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैव ब्रह्मणोजगत्प्रकृतेरन्योऽधि-
ष्ठितास्तीति । न च नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म-
प्रसज्यते । लक्षणात्यन्तनिमित्तं हि नानात्वं न च
प्राशुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणान्यत्वमस्ति । क्षीरोदकयोरिव
संसृष्टयोर्व्यापित्वमूर्त्तत्वादिधर्मसामान्यात् । सर्गकाले
तु ब्रह्म जगदुपादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति ते-
नान्यत्वमवसोयते । तथाकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादि श्रुति-
भ्योपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः । अतएव च
ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः । अपि च सर्वं कार्यं
सुत्पद्यमानसाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्र-
ह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवाकाशं भवतीत्यतो ब्रह्मणा
तत्कार्येण च विज्ञातमेवाकाशं भवति यथा क्षीरपूर्णं घटे-
कतिचिद्विषण्डवः प्रक्षिप्ताः सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता
भवन्ति । न हि क्षीरग्रहणादवधिन्दुग्रहणं परिशिष्यते
एवं ब्रह्मणा तत्कार्येणाव्यतिरिक्तदेशकालत्वाद्गृहीत-
मेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति । तस्माद्वाक् नभसः सम्भ-
वश्रवणमिति एवं प्राप्ते इदमाह । 'प्रतिज्ञाऽहानिरव्यति-

रेकात्शब्देभ्यः" । सू० "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं
विज्ञातमिति" "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं
सर्वं विदितमिति" "कश्चिन्नु भगवोविज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवतीति" न काचन सद्बहिर्वा विद्यास्तीति "चैवंरूपा प्रति-
वेदान्" प्रतिज्ञा विज्ञायते तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहा-
निरनुपरोधः स्यात् यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य
विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् । व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं
विज्ञायत इनीयं प्रतिज्ञा हीयेत । सचाव्यतिरेक एवमुपपद्यते
यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्मात् ब्रह्मण उत्पद्यते । शब्देभ्यश्च
प्रकृतिविकारव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथा
हि "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति" प्रतिज्ञाय ऋदादिदृष्टान्तैः
कार्यकारणभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैर्वा समर्थ्यते । तत्साध-
नायैव चोत्तरे शब्दाः "सदेव सोम्येदमप्य आसीत्" "एकमेवा
द्वितीयं ब्रह्म" "तदैक्षत तत्तेजो ऋजते" इत्येवकार्यजातं
ब्रह्मणः प्रदर्श्याव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति "एतदात्मप्रमिदं सर्वम्"
इत्यारम्या प्रपाठकपरिसमाप्तेः । तदुत्पादाकाशं न ब्रह्मकार्यं
स्यात् न ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत ततश्च प्रतिज्ञा-
हानिः स्यात् । न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं
युक्तं कर्तुम् । तथा च प्रतिवेदान् ते ते शब्दास्तेन तेन
दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां ज्ञापयन्ति "इदं सर्वं यदयमात्मा"
"ब्रह्मैवेदमृदं पुरस्तात्" इत्येवमादयः । तस्मात् ज्वलना-
दिवदेव गगनमप्युत्पद्यते । यदुक्तमश्रुतेन विषयुपपद्यत इति
तदयुक्तं विषयुत्पत्तिविषयस्य श्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात्
"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इति । सत्यं
दर्शितं विरुद्धन्तु "तत्तेजोऽऋजते" इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण ।
न एकवाक्यत्वात् सर्वश्रुतीनाम् । भवत्वेकवाक्यत्वमविरु-
द्धानाम् इह तु विरोध उक्तः । सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वय
सम्भवासम्भवात्, द्वयोश्च प्रथमजत्वासम्भवाद्विकल्पा
सम्भवाच्चेति । नैष दोषः तेजःसर्गस्य नैत्तिरीयके
तृतीयत्वश्रवणात् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरप्सरिति" । अशक्या हीयं
श्रुतिरन्यथा परिणेतुम् । शक्या तु परिणेतुं ब्रान्दोग्यश्रुतिः
तदाकाशं वायुञ्च ऋद्धा "तत्तेजोऽऋजतेति" । न हीयं
श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धासाकाश-
स्रोतमिति वारयितुं शक्नोति एकस्य वाक्यस्य व्यापार-
द्वयासम्भवात् । स्रष्टा त्वेकोपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं
ऋजेत् इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन
श्रुतिर्हीतव्या । नचास्माभिः सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वय

सम्बन्धोऽभिप्रेयते श्रुत्यन्तरवशेन सप्तव्यान्तरोपसंयहात् । यथा च “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्” इत्यत्र साक्षादेव सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न प्रदेशान्तरविहितं तेजःप्रसृष्टसुत्पत्तिक्रमं वारयति एवं तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न श्रुत्यन्तरविहितं नभःप्रसृष्टसुत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्हति । ननु शमविधानार्थमेतद्वाक्यं “तज्जलानिति शान्त उपासीतेति” श्रुतेः नैतत्सृष्टिवाक्यं न तस्मादेतत्प्रदेशान्तरप्रसिद्धं क्रममनुरोद्धुमर्हति । “तत्तेजोऽजतेत्येतत्सृष्टिवाक्यं तस्मादत्र यथाश्रुति क्रमोपहीतव्य इति । नेत्युच्यते । न हि तेजःप्राथम्यानुरोधेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धोऽवियुत्पदार्थः परित्यक्तव्यो भवति पदार्थधर्मात्वात् क्रमस्य । अपि च तत्तेजोऽजतेति नात्र क्रमस्य वाचकं किञ्चित् शब्दोऽस्ति अर्थात् क्रमोगम्यते स च वायोरग्निरित्यनेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन क्रमेण निवार्यते । विकल्पसमुच्चयौ तु विद्यन्ते जघोः प्रथमजत्वविषयौ असम्भवानभ्युपगमाभ्यां निवारितौ । तस्माद्भास्ति श्रुत्योर्विप्रतिषेधः । अपि च छान्दोग्ये “येनाश्रुतं श्रुतं भवतितो”त्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमसमाज्ज्ञातामपि वियदुत्पत्तावुपसंख्यातव्यं किमङ्ग पुनस्तेत्तिरोयके समाख्यातं न संसृज्यते । यज्ञोक्तमाकाशस्य सर्वेष्वानन्ददेशत्वात् ब्रह्मणा तत्कार्यैश्च सह विदितमेव तद्वति अतो न प्रतिज्ञा हीयते । न च “एकमेवाद्वितीयमिति” श्रुतिकोपो भवति क्षीरोदकवत् ब्रह्मनभसोरव्यतिरकोपपत्तेरिति । अतोच्यते न क्षीरोदकन्यायेनेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यम् । ऋदादिऽष्टान्तप्रणयनाद्भिः प्रकृतिविकारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते । क्षीरोदकन्यायेन सर्वविज्ञानं कल्पमानं न सत्यग्विज्ञानं स्यात् । न हि क्षीरज्ञानमृहीतस्योदकस्य सत्यग्विज्ञानमृहीतत्वमस्ति । न च वेदस्य पुरुषाणामिव भायालोकवच्चानादिभिरर्थावधारणमुपपद्यते । सावधारणा चेयम् “एकमेवाद्वितीयमिति” श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीड्यते । न च स्वकार्यापेक्षयैवेदं वस्तुकदेशविषयं सर्वविज्ञानमेकाद्वितीयतावधारणञ्चेति न्याय्यम् । ऋदादिष्वपि हि तत्सम्भवाच्च तदपूर्ववदुपन्यसितव्यमभवति “अतस्तेतो यद्गुप्तोऽमेदं महासना अन्नूचानमानीस्तब्धोऽस्युत तमादशमप्राप्तोऽनेनाश्रुतं श्रुतमभवती”त्यादिना । तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वापेक्षयोपन्यस्यत इति दृष्टव्यम् । यत् पुनरेतदुक्तमसम्भवाद्गौण्ये गगनस्योत्पत्तिश्रुतिरिति । अत्र

ब्रूमः “यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत्” सू० । तद् शब्दोऽसम्भवाशङ्कः व्याप्यर्थः । न खल्वाकाशोत्पत्तावसम्भवाशङ्का कर्त्तव्या यतोयावत् किञ्चित् विकारजातं दृश्यते षट्षटिकोदञ्चनादि वा कटककोयूरकुण्डलादि वा स्तूपो नाराचनिस्त्रिंशादि वा तावानेव विभागोलोके लक्ष्यते नत्वविकृतं किञ्चित् । कुतश्चिद्विभक्तमपलभ्यते । विभागश्चाकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते तस्मात् सोऽपि विकारो भवितुमर्हति । एतेन दिक्कालमनःपरमाणूनां कार्यत्वं व्याख्यातम् । नन्वात्मापि आकादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि कार्यत्वं षटादिवत् प्राप्नोति, न “आत्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुतेः । यदि ह्येतात्मापि विकारः स्यात्तस्मात् परमन्यच्च श्रुतमित्याकाशादि सर्वं कार्यं निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात् तथा च शून्यवादः प्रसज्येत । आत्मत्वादेवात्मनो निराकरणशङ्कानुपपत्तिः । नह्यत्मागन्तुकः कस्यचित्, स्वयंसिद्धत्वात् । नह्यत्मात्मनः प्रमाणमपेक्ष्य सिध्यति । तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणादन्यन्यसिद्धये उपादीयन्ते । नह्यत्माकाशादयः पदार्थाः प्रमाणनिरपेक्षाः स्वयंसिद्धाः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात् प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारात् सिद्ध्यति नचेदृशस्य निराकरणं सम्भवति । आगन्तुकं हि वस्तु निराक्रियते न स्वरूपम् । य एव हि निराकरणकर्त्ता तदेव तस्य स्वरूपम् । नह्यग्नेरौष्ण्यमग्निना निराक्रियते । तथाहमेवेदं जानामि वर्त्तमानं वस्तु अहमेवातीततरञ्चाक्षाक्षिपम् अहमेवानामततरञ्च क्षास्यामीत्यतीतानामतवर्त्तमानभावेनान्यथाभवत्यपि ज्ञातवे न ज्ञातुरन्यथाभावोऽस्ति सर्वदा वर्त्तमानस्वभावत्वात् । तथा भक्षीभवत्यपि देहे नात्मन उच्छेदोवर्त्तमानस्वभावत्वादन्यस्वभावत्वं वा न सम्भावयितुं शक्यम् । एवमप्रत्याख्ये यस्वभावत्वादेवाकार्यत्वमात्मनः कार्यत्वञ्चाकाशस्य । यत्तूक्तं स्वसमानजातीयमनेकं कारणद्रव्यं यत्रोन्मीनास्तीति तत्प्रत्युच्यते । न तावत् स्वसमानजातीयमेवारभते न भिन्नजातीयमिति निश्चयोऽस्ति न हि तन्मृगां तत्संयोगानाञ्च समानजातीयत्वमस्ति द्रव्यत्वगुणत्वाभ्युपगमात् । न च निर्भिन्नकारणानामपि तुरीयेमादीनां समानजातीयत्वनियमोऽस्ति । स्यादेतत् समवायिकारणविषयएव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणान्तरविषय इति तदप्यनेकान्तिकम् । सूक्ष्मगोमाहर्कैर्नेकजातीयैरेका रज्जुः कृज्यमाना दृश्यते । तथा सूक्ष्मरूपादिभिश्च पिबितान् कम्बलाश्च वितन्वते । सत्य-

द्रव्यात्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्पमाने नियमान-
र्थक्यम् सर्वस्य सर्वेषु समानजातीयत्वात् । नाप्यनेकमेवा-
रभते नैकमिति नियमोऽस्ति अणुमनसोराद्यकर्मात्मना-
भ्युपगमात् । एकैकोहि परमाणुर्मनश्चाद्यं स्वकर्मारभते न
द्रव्यान्तरैः संहत्येभ्युपगम्यते । द्रव्यारम्भ एवनेकद्रव्या-
रम्भकत्वनियम इति चेन्न परिणामाभ्युपगमात् । भवेदेष
नियमो यदि संयोगसर्वत्र द्रव्यं द्रव्यान्तरस्यारम्भकम-
भ्युपगम्यते तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं
नामाभ्युपगम्यते तच्च कचिदनेकं परिणमते ऋद्धीजाद्यङ्कु-
रादिभावेन कचिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन ।
नेश्वरशासनमस्ति अनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति ।
अतः शास्त्रप्रामाण्यत्वादेकस्माद्ब्रह्मण आकाशादि महाभू-
तोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते । तथा चोक्तं
“उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्भूति” । यज्ञोक्त-
माकाशोत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं
शक्यत इति तदयुक्तं येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो
व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवसोयते स एव
विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासोदिति गम्यते । यथा च न ब्रह्म-
स्थ ल्लादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववत् “अस्थूलमन-
स्थित्वादि” श्रुतिभ्यः एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववत्
अनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते । तस्मात् प्रागुत्पत्तेरना-
काशमच्छिद्मिति स्थितम् । यदयुक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्या-
दाकाशस्याजत्वमिति तदयस्यत् । श्रुतिविरोधे सत्युत्प-
त्त्यसम्भवानुमानस्याभासलोपपत्तेः उत्पत्त्यनुमानस्य च
दर्शितत्वात् अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिव-
दित्वादिप्रयोगसम्भवाच्च । आत्मनानैकान्तिकमिति चेन्न
तस्योपनिषदं प्रति अनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः । विभत्वादीना-
ञ्चाकाशस्योत्पत्तिर्वादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् । यच्चैतदुक्तं
शब्दाच्चेति । तत्त्वामृतत्वश्रुतिस्तावद्वियति “अमृता दिवौकस
इतिवद्द्रव्या उत्पत्तिप्रलययोरुपपादित्वात् । “आका-
शवत् सर्वगतस्य नित्यः” इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशे-
नोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसमानत्वाय ।
यत्रेषुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वायोच्यते नेषुल्ल-
गतित्वाय तद्वत् । एतेनानन्तलोपमानश्रुतिवर्णाख्याता ।
“ज्वायानाकाशादिति” श्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः सकाशात् आका-
शस्योनपरिमाणत्वसिद्धिः । “न तस्य प्रतिमास्तीति च
ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति । “अतोऽन्यदार्त्तमिति” च
ब्रह्मणोऽन्येवमाकाशादीनामार्त्तत्वं दर्शयति । तपसि

ब्रह्मशब्दवदाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसम्भव
श्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतम् । तस्माद्ब्रह्मकार्यं वियदिति
सिद्धम्” ।

तस्य जन्मत्वेऽपि आप्रलयस्यायित्वात् गौणनित्यत्वम् । वैशे-
षिकाणां नित्यत्वानुमानं तु बलवदागमविरुद्धत्वात् नरक-
पालशुचित्वानुमानवत् बाधितमिति द्रष्टव्यम् । संख्यमते
दिक्कालयोराकाशएवान्तर्भावः अतएव सां० कौस्तुभ्याम्
कालरूपतत्त्वान्तरं निराकृतं यथा “कालश्च वैशेषिकाभिमत
एकोन अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मा-
दयं वैरूपादिभेदेरनागतादिभेदं प्रतिपद्यते सन्तु त एवो-
पाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः कृतमत्वान्तर्गुणना काले
नेति सांख्याचार्याः तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम
इति” सूत्रे तु आकाशप्रकृतिकत्वं तयोरुक्तम् यथा
“दिक्कालावाकाशादिभ्यः” सू० । नित्यौ यौ दिक्कालौ
तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव । अतो दिक्काल-
योर्विभक्त्योपपत्तिः । “आकाशवत् सर्वगतस्य नित्यं” इत्यादि
श्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम् । यो तु खण्डदिक्कालौ
तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः ।
आदिशब्देनोपाधिग्रहणमिति । यद्यपि तत्तदुपाधि-
विशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्याति-
रिक्ताभ्युपगमवादेन वैशेषिकनयेनास्य कार्यतावत् तत्कार्य-
त्वमत्वोक्तम्” सां० भा० । पदार्थखण्डने शिरोमणिना
अस्य ईश्वरस्वरूपानतिरेक उक्तः “दिक्कालावीश्वराच्चाति-
रिच्येते गगनमपि तथेति” । सौगतमतसिद्धे
आवरणाभावरूपे निरुपाख्ये २ पदार्थभेदे च । तदेतत्
मतम्” शा० सू० भाष्ययोर्निराकृतम् “आकाशे चाभावात्”
सू० । “यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशश्च निरु-
पाख्यमिति तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्ताद्विरा-
कृतम् आकाशस्येदानीं निराक्रियते । आकाशे चायुक्तो-
निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरिव-
वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात् आगमप्रामाण्यात्तावदात्मनः
आकाशसम्भूतत्वादि श्रुतिभ्यः आकाशस्य वस्तुत्वसिद्धिः ।
विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं गन्धादीनां
गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वान्तर्यत्वदर्शनात् । अपि चाव-
रणाभावमात्रमाकाशमिच्छतस्त्व एकस्मिन्सुपस्थे पतत्यावर-
णस्य विद्यमानत्वात् सुपस्थान्तरस्य पितृसतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः
यत्नावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् येनावरणाभावो विशि-
ष्यते तर्हि वस्तु भूतमेवाकाशं स्याद्वारणाभावमात्रम्

अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं सन्धमानस्य सौगतस्य
स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत । सौगते हि समये पृथिवी-
भगवन् । किंसन्निश्चयेत्यस्मिन् प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे
पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किंसन्निश्चय इत्यस्य प्रश्नस्य प्रति-
वचनं भवति वायुराकाशसन्निश्चय इति तदाकाशस्यावस्तुत्वे
न समञ्जसं स्यात् तस्मादप्युक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम् । अपि
च निरोधद्वयमाकाशश्च त्वयस्येतद्विरुपाख्यमवस्तु नित्यञ्चेति
विप्रतिषिद्धं न ह्यवस्तुनोनित्यत्वमनित्यत्वं वा सम्भवति वस्तु-
अयत्वाद्धर्मधर्मव्यवहारस्य । धर्मधर्मभावे हि घटादिव-
स्तुत्वमेव स्यात् न निरुपाख्यत्वम् भा० । आ समन्तात्
काशते अच् । “रतिमाकाशमवा सरस्वती” कु०
“आकाशगङ्गापयसः पतेताम्” माघः आकाशात्तु विक-
र्षणात् सर्वशब्दवहः शुचिः सनुः ” “घटसंघटतआकाशे
नीयमाने यथा घटे” सां० प्र० भा० “आकाशो जायते
तद्भात् तस्य शब्दगुणः पटतः” सनुः । रूपादिषु मध्ये
शब्दमात्रपादकतया श्रौतस्याकाशात्मकत्वेऽपि कर्ष्यशक्तु-
लीरूपोपाधिभेदान्नात्मानात्ममौपाधिकमेकस्यादिशः प्राचीत्वा-
दिषु एकस्य कालस्य क्षणादित्वञ्च । इपरब्रह्मणि
“आकाशो ह्यैव नामरूपयोर्निर्वर्हिता ते यदन्तरा तदन्वेष्टव्यं
तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्” श्रुतिः “यावानयमाकाशस्तवान-
यमन्तर्ह्यदयाकाश” इति छा० उ० । “आकाशस्तस्मिन्नात्”
शा० सू० । “आकाशवत् सर्वगतञ्च नित्यः” श्रुतिः गीता
च । छिद्रे गणितादिप्रसिद्धे ५ शून्याङ्के च ।

आकाशकक्षा स्त्री ईत० । ब्रह्माण्डपुटवेष्टने लोकालोकपर्वत-
रूपसीमापथ्यं नित्यव्यापके सूर्यकिरणसञ्चारवधिभूते
वृत्ताकारे गगनस्य गोलक्षेत्रे । तन्मिति रक्ता” सि० शि०
“कोटिभ्रैर्नख नन्दषट्कनखभूभृद्भुजगेन्दुभिर्ज्योतिःशास्त्र-
विदोवदन्ति नभसः कक्षाभिमां योजनैः १८७१२-
०६६२०००००००० । तद्ब्रह्माण्डकटाहसमुत्तटे केचि-
ज्जगुर्गैष्टनम् केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः
सूरयः । करतलकलितामलकवदमलं सकलं विदन्ति ये
गोलम् । दिनकरकरनिकरकरन्विततमसो नभसः परिधि-
रुदितस्तैः ।” तथा च सूर्यकिरणप्रचारावधिस्थानस्य
नभःकक्षात्वेन कल्पितम् । वस्तुतोऽपरिच्छिन्नत्वादाशस्य
ततोऽपि सत्त्वात् न तस्मात्त्वानम् । अतएव “ब्रह्माण्डमे-
तन्वितमस्तु नो वेति” ब्रह्माण्डस्यानिर्धारितप्रमाणकत्वं
तत्त्वोक्तम् । वग्राख्यातं च प्र० मि० “एभिस्तुल्यां गणकाः
नभसः कक्षामाकाशपरिधिं वदन्ति तत्र कथमनन्तस्याकाश-

ख्येयत्ता वक्तुं शक्यते इत्याशङ्क्य अहर्पतिद्युतिभाजोनभसः
परिधेरिदं मानं वदन्ति अतएव पौराणिका-
गणकाः ब्रह्माण्डपरिधिं वदन्ति । केचिल्लोका-
लोकं वदन्ति यतस्तदन्तर्वर्तिन एवाकारप्रलयः । एवमन्ये
वदन्तीति नास्माकं मतमित्यर्थः प्रमाणशून्यत्वात्” । कर-
तलकलितसकलब्रह्माण्डगोला एवं वक्तुं शक्नुवन्ति न
वयम्” । तेन पौराणिकमतमेतत् सूर्यकिरणसञ्चार-
स्थानपर्यन्तलोपाधिना तत्कल्पनमिति दृष्टव्यम् ।

आकाशकल्प पु० ईषदसमाप्त आकाशः आकाशकल्पम् ।
ब्रह्मणि “निस्सङ्गत्वाद्भिभुत्वाच्च तथाऽनन्तरभावतः । ब्रह्म-
व्योम्नोर्न भेदोऽस्ति चैतन्यं ब्रह्मणोऽधिकम्” इत्युक्ते व्योम-
गतजडताशून्यतया ततोवैलक्षण्यत्वात् तस्य तत्कल्पत्वम् ।

आकाशगङ्गा स्त्री आकाशपथवाहिनी गङ्गा । मन्दकिन्याम् ।
“उभौ यदि व्रोन्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः
पतेताम्” माघः । आकाशनद्यादयोऽप्यत्र । आकाशस्याव-
लम्बनत्वाभावेऽपि मेरुशिखरस्यात्युन्नततया सूर्यगताकल्पनेन
तस्यैवाकाशतल्यता ततएव वह्ने आकाशे वह्नोत्प्रे-
क्षणात् तथात्वम् । अतएव गङ्गाया स्तिपथगामित्वं पुराणे-
षूक्तम् यथा च गङ्गायास्तिपथगतत्वं तथा गङ्गाशब्दे वक्ष्यते
आकाशगा स्त्री आकाशे अत्युन्नतस्थाने सुमेरुशिखरे गच्छति
गम-ड । १ स्वर्गगङ्गायाम् २ आकाशगामिमात्रे त्वि० ।

आकाशजननी स्त्री आकाशस्य छिद्रस्य जननीव पोषिका ।
छिद्रवत्यां प्रगण्डायाम् । दुर्गमस्थितानां जनानां बाह्यार्थ-
दर्शनार्थं छिद्रवती भित्तिः प्रगण्डो तद्द्वारैव हि रिपुप्रत्या-
सक्तौ आग्नेयास्त्रं स्वयमलक्षिततया बहिः सेन्यैः क्षिप्यते ।
दुर्गनिर्माणोपदेशे “प्रगण्डोः कारयेत् सस्यगाकाशजननी-
स्तथा । आपूरयेच्च परिखां स्थायुनक्रमपाकुलाम्” शा० भा०
प० ई६ अ० “सञ्चारो यत्र लोकानां दूरादेवावबध्यते
प्रगण्डो सा च विज्ञेया बहिःप्राकारभित्तिता” प्रगण्डो परि-
भाष्य “दुर्गप्राकारभित्तौ श्रूराणामुपवेशस्थानानि प्रगण्डो ।
आकाशजननी तत्रैव एककक्षायां भित्तौ तत्रत्यानां रत्न-
गमूतायां बाह्यार्थदर्शनानि क्षुद्रच्छिद्राणि यद्द्वाराग्नेया-
स्त्रगुलिकाः प्रक्षिप्यन्ते इति” नीलक० ।

आकाशदीप पु० आकाशे दीयमानोदीपः । “तुलायां तिलतै-
लेन सायंसम्प्रासमागमे । आकाशदीपं यो दद्यात्
मासमेकं निरन्तरम्” ब्रह्माण्डपु० उक्ते तलास्यरधौ
सायंसम्प्रासने दीयमाने दीपे ।

आकाशभाषित न० आकाशे भाषितम् । अक्षरशरीराणां

अदृश्यानां देवादीनां गगनोद्भवे वचने आकाशशब्दस्य ।

आकाशमण्डल न० आकाशमण्डलमिव । १ नभोमण्डले आकाशस्य निरयवत्त्वेन अनवच्छिन्नत्वेन च वेष्टनाकार मण्डलाभावेऽपि भूगोलवृत्तौपाधिकृतं तदीयं मण्डलमिव भवति । योहि नभोभागो भूगोलेनानाहतः सन् दृष्टिप्रचार पथवर्त्यालोकशान् तस्यैव भूगोलोपाधिना गोलोकारत्वं कल्प्यते । एतेनापि प्रमाणेन भूमेर्गोलोपाधिरनुमानम् यदि भूमिर्गोलोकारा न स्यात् कथं तदाऽनन्तानवच्छिन्नस्याकाशस्य गोलोकारत्वसुपलब्धे कस्यचिदुपाधेरेव च स्वभावात् तस्य गोलोकारत्वसुपलब्धे इति कल्प्यम् अन्यस्य च परिधेरदर्शनात् परिधेशात् भूमेरेव तथात्वसिद्धिरिति तस्या गोलोकारता तद्वशाच्चाकाशस्य तथात्वकल्पनमिति “आकाशमण्डलमध्यमध्यास्ते” काद० नभोमण्डलादयोऽप्यत्र “नेतन्मभोमण्डलमम्बुराशिः” सा० द० तन्वोक्ते भूतशुद्धौ चिन्तनीये भूमध्यावधिब्रह्मरन्ध्रान्स्थिते वृत्ताकारे स्वच्छे २ नभोमण्डले च “वृत्तं दिवस्तत् षड्विन्दुलाञ्छितं सातरिखनः” तन्व० । पदार्थादर्शे, भूतशुद्धौ वायोरकाशे विलापनमभिधाय “ततोभूमध्यादि ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं स्वच्छं वर्तुलमाकाशमण्डलम्” इत्युक्तम् । तदेव मण्डलं विद्महे चिन्तनीयम् यथोक्तं “जलस्य मण्डलं प्रोक्तं” मित्युपक्रम्य “वृत्तं दिवस्तद्विद्महे” मन्त्रमहो० ।

आकाशमय पु० आकाश+प्रायार्थे मयट् । आकाशप्राये आत्मनि । “स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयः चक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायुमयस्तेजोमयः चक्षुर्मयः पृथिवीमयः” शत० ब्रा० । “योऽयमात्मनः संसारसंबन्धः स वास्तवो न भवति किन्त्वौपाधिक एवेति तदुपाधौ न दर्शयितुमात्मनो वास्तवरूपमाह स वा इति । स प्रकृतः संसारो अयमविद्यातत्कार्यं विनिर्मुक्तः स्वप्रकाशोऽपरोक्षः आत्मा कूटस्थः साक्षी चिदाहरेवम्भूतः सोऽयमात्मा वै ब्रह्म अशनायाद्यतीतः परमात्मैव । ब्रह्मैव सच्चयमात्माऽविद्यायाऽब्रह्मवत् प्रतिपन्नः पुनः सस्यग्नानात्तत्प्रध्वंसे ब्रह्मैवावतिष्ठतइति भावः । इदानीं यत्प्रयुक्तमेवंविधब्रह्मात्मनो बन्धस्तानुपाधीनाह विज्ञानमय इति विज्ञानं बुद्धिस्तत्प्रायः बुद्धेरैक्याध्यासाद्वि तद्वर्त्मस्य कर्तृत्वादेरात्मनि आरोपितत्वं तत्प्रायत्वम् । अस्मिन् प्रकारे सर्वोऽपि मयट् प्रायार्थे न तु विकारार्थे तत्र तदसम्भवात्” शा० भाष्यम् । [राजनि० ।

आकाशमांसी स्त्री आकाशमवा मांसी । कुजजटासांख्यम्

आकाशमूली स्त्री आकाशे भूमिभूम्यदेशे मूलमस्याः डीप् । कुम्भिकायाम् (पाना) ।

आकाशयान न० आकाशे यायते ऽनेन या-करणे ल्युट् ७त० । आकाशगमनसाधने विमाने ।

आकाशरत्निन् पु० आकाशे इव अल्पज्वालोपपरि स्थितः सन् रक्षति रक्ष-णिनि । दुर्गबहिःप्राचरोपरिस्थिते रक्षके । “सञ्चारोयत्र लोकानां दूरादेवावबुध्यते । प्रगण्डी सा च विज्ञेया बहिःप्राकारसंज्ञिता । प्रणिधिस्तत्र यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । स एवाकाशरक्षीति जुग्यन्ते शास्त्रकोविदैः” । भा० शा० अ० ६६ व्या० नी० क० ।

आकाशवचन न० आकाशे वचनम् । पात्वाप्रवेशेऽपि तदीयवाक्यं प्रविष्टपात्रेण श्रुत्वा आकाशवाक्यत्वेन कलिने नाटकाङ्गे ऽवाक्यभेदे “नेपथ्योक्तं” श्रुतं तत्र आकाशवचनं तथा । समान्वित्यापि कर्त्तव्यमासुखं नाटकादिषु सा० द० । अलक्षितशरीरतया देवादिभिरुच्चार्यमाणे श्वाक्ये च ।

आकाशवत् ति० आकाशः गम्यतयाऽस्यस्य सत्तु सस्य वः स्त्रियां ङीप् । आकाशगामिनि “प्रतिगच्छ दक्षिणमूर्मपाच्छाद्य तस्मिन् सादयित्वाऽकाशवतीभिरङ्गलोरपि दध्यात्” आश्वला० श्रौ० सू० । [पथि ।

आकाशवर्त्मन् न० आकाशोवर्त्मेव गम्यत्वान् । आकाशरूपे **आकाशवल्ली** स्त्री आकाशस्य वल्ली शाखेव अल्पज्वालितात् । (अमरवेल इति) ख्यातायां लतायाम् राजनि० ।

आकाशवाणी स्त्री आकाशे भवा वाणी । अदृश्योत्पादक-पुरुषत्वेनाकाशादिवोत्पन्नायां देवादवाचि ।

आकाशसलिल न० आकाशात् पतितं सलिलम् । आकाशात् पतिते जले । तच्च चतुर्विधं सेवादिधारानिष्ठत्वं धारं, चन्द्रकरतद्भागतं कारम्, लघारक्तं तौषारम्, सञ्ज्ञत हिमखण्डेन निर्धत्तं च हैमम् । तच्च सुशुते दर्शितम् अम्बुशब्दे ३३० पृष्ठे उक्तम् ।

आकाशस्फटिक पु० आकाशे भवः स्फटिक इव । वर्षाप्रदं करकाख्ये संहतजलखण्डे । तदुत्पादविषयौ ओषति-राह । “उद्भूतैः पांशुभिर्भूमेः प्रचण्डपवनोज्ज्वलात् । मेघमण्डलमानीतैर्मांलिन्यपरिवर्जितैः । मिश्रणाज्ज-विन्दूनां पिण्डभावोभवेदिह । इपद्वन्निपतन्त्येते दग्धं च पुनः क्षितौ” ।

आकाशास्तिकाद्य पु० कर्म० अर्हन्तसिद्धे जीवभिन्ने प्रा-रणाभावरूपे पदार्थभेदे । सच अर्हच्छब्दे ३२२ पृष्ठे दर्शितः

आकाशीय त्वि० आकाशस्तेदं क । नाभसे “वायव्यमिद-
माकाशीयमिति” । “शब्दवज्जलमाकाशीयं तन्मादवशोषि-
लाघवमिति” च सुश्रुतः । दिगा० यत् आकाशमप्यत्र त्वि० ।
आकाशे अव्य० आ+काश-के । “दूरस्थाभाषणं यत् स्याद-
शरीरनिवेदनम् । परोक्षान्तरितं वाक्यं तदाकाशे
निगद्यते” भरतोज्ञे नाटकाङ्गे वाक्यभेदे “कञ्चुकी (दृष्टा
आकाशे) विहङ्गिके । अपि श्वश्रूजनापादबन्धनं कृत्वा
प्रतिनिष्ठता भावमती” (कश्चिं दत्त्वा) किं कथयसि आर्या
एषा भावमतीत्यादि” वेणोस० ।

आकिञ्चन्य न० अकिञ्चनस्य भावः अज् । दरिद्रतायाम् ।
आकिदन्ति पु० । देशभेदे शतद्वेषवासिनि च । दामन्या०
आयुधजीविसंघार्थे क । आकिदन्तीयः तद्देशीयायु-
धजीविसंघे । बङ्गपु कस्य लृत् । आकिदन्त्यः ।

आकीर्णं त्वि० आ+कृ-क्त । १ व्याप्ते, २ विक्षिप्ते च ।
“आकीर्णैः सृष्टिपद्मिनीनामृष्टजहारोधिभिः” रघुः । “स्वपु-
ष्पैराकीर्णं कुलमधुसूयो मन्दिरमहो” श्यामास्तवः ।

आकीम् अव्य० आ-कन्-वा० डीमि । १ वर्जने २ वितर्के च
चादिगण्ये माकीमित्यत्र आकीम् इति पाठान्तरम् “आकीं
सूर्यस्य रोचनादिवादेया उपबुधः” ऋ० १, १४, ६, ।

आकुञ्चन न० आ+कुचि-ल्युट् । सङ्कोचे, प्रसारितस्य
संक्षिप्तत्वसम्पादनसाधने क्रियाभेदे “आकुञ्चनन्तु सत्-
स्वेवावयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामनार-
म्भकसंयोगोत्पादकं वस्त्राद्यवयविकौटिल्योत्पादकं
कर्म, यतो भवति सङ्कुचति पद्मं सङ्कुचति वस्त्रं सङ्कुचति
चर्म” इति प्रत्ययः” वै० सू० ७५० । स च कर्मभेदः कर्म
च प्रञ्चविधम् । “उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं
गमनमिति कर्माणि” वै० सू० । अत्र च उत्क्षेपणत्वा-
वक्षेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वगमनत्वानि कर्मत्वसाक्षादाध्या-
पञ्च जातयः” वै० सू० ७७० । कर्म च “एकद्रव्यमगुणं
संयोगविभागेजनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्” वै० सू०
७८० लक्षणम् । विदुतश्च ७५० “एकमेव द्रव्यमाश्रयो-
यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नित्यगुणम्” संयो-
गविभागेजनपेक्षकारणमिति स्तोत्रपक्ष्यनन्तरोत्पत्तिकभाव
भूतानपेक्षमित्यर्थः तेन समवायिकारणपेक्षायां पूर्वसंयो-
गाभावापेक्षया नानिष्ठत्वम् । स्तोत्रपक्ष्यनन्तरोत्पत्तिकभा-
वपेक्षत्वं वा विवक्षितम् पूर्वसंयोगध्वंसस्यापि स्तोत्रपक्ष्यन-
न्तरासुतत्पत्तिकत्वेन अभावत्वेन तस्यादक्षणे सम्बन्धा-
त्वात् तेन नित्यादृष्टिसत्तासाक्षाद्द्रव्यजातिमत्त्वं

कर्मत्वम् । प्रचलतीति प्रत्ययासाधारणकारणतावच्छेदक-
जातिमत्त्वं वा गुणान्यनिर्युथमावर्तितजातिमत्त्वं वा
स्तोत्रपक्ष्यव्यवहितोत्तरक्षणादृष्टिसंविभागकारणतावच्छेदकजा-
तिमत्त्वं वा” “उत्क्षेपणं तथावक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च” भाषा०
“सन्निगतः पोद्यमानो न प्रवर्तते आकुञ्चनप्रसारणोच्च-
मनविनयनप्रभावानोत्कासनप्रवाहयैश्च स्ववति” “प्रसा-
रणाकुञ्चनबन्धनपीडनैर्भृशमुपचरेत्” अरुणहृते चाकु-
ञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः” इति च सुश्रुतः ।

आकुञ्जित त्वि० आ+कुचि-क्त । १ आभुज्ने २ सङ्कोचिते च ।
“नतांसमाकुञ्जितसवप्रपादम्” भट्टिः ।

आकुलं त्वि० आ+कुल-क । वप्रप्ते । “तं तथा क्षपयाति
मशुपूष्पावलेक्षणम्” गीता “लासाकलः परिपतन् परितो
निकेतान्यस्मिः” “अभिचोद्य” प्रतिभासुरासीत् कार्यद्वया-
कुलः” इति च माघः । निराकुलः पर्याकुलः व्याकुलः
समाकुलः । आकुलत्वञ्च मनश्चाञ्चल्यसम्पादकमानसावस्था-
भेदः सक्रियाऽसामर्थ्यञ्च । कथं गच्छि च आकुल्यति
अभूततद्भावे चिद्भाद्यनुप्रयोगः आकुलीभूतः आकुली-
कृतः “द्रविणं परिमितमतिकवप्रयिनं जनमाकुलीकुरुते”

आकुलाकुलं त्वि० आकुल+प्रकारे द्वित्वम् । १ आकुलप्रकारे
२ अत्यन्ताकुले च ।

आकुलि पु० आ+कुल-इन् । वप्राकल्ये ।

आकुलितं त्वि० आ+कुल-क्त । वप्राकुलीभूते आकुल+कथ्यर्थे
णिच् कर्मणि क्त । आकुलीकृते “मार्गाचलवप्रतिकराकु-
लितेव सिन्धुः” कुमा० ।

आकुलीकृतं त्वि० अनाकुलः आकुलः कृतः आकुल+चि-क्त
कर्मणि क्त वप्राकुलतां प्रापिते । [भूते ।

आकुलीभूतं त्वि० आकुल+चि-भू-क्त । स्वयं तथा-

आकूत न० आ+कू-भावे क्त । आशये अभिप्राये । “स्वां स्वां
प्रतिपदन्ते परस्परकूतहेतुकां वृत्तिम्” सा० का०
यथा याज्ञीकादयः-“कृतसङ्केताः परास्मान्दने प्रहृष्टाः
तत्त्वान्यतमस्याकूतमवगम्यान्त्यतमः प्रवर्तन्ते तथा अन्यत-
मस्य कारणस्याकूतात् स्वकार्यं करणाभिसुसादन्यतमं करणं
प्रवर्तन्ते” इति सां० कौ० “इतीरिताकूतमनीलवाजिनः”
किरा० । [वेदनाकूषिततिभागेण” काद० ।

आकूषितं आ+कूष-क्त । रैपतुसङ्कुषिते । “मदनशरस्य
आकूतिं स्त्री आ+कू-भावे क्तिन् । अभिप्राये । “आकूती-
काञ्च चित्तीनां प्रवर्तक ! नमामि ते” भा० व० २६२

अ० । द्रौपदीकृतकण्वस्तवः । “आकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु” ऋ० १०, १२४, ४ । “सं स आकूतिर्ध्यात्” ऋ० ४, ३६, २ । संज्ञायां क्तिच् । स्वायम्भुवमनोः शतरूपायां पत्न्यासुतादिने कन्याभेदे तत्कथा यथा । “कस्य रूपमभूद्देधा यत् कायमभिचक्षते । ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत । यस्तु तत् पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः खराट् । स्त्री यासीत् शतरूपास्या बहिष्यस्य महात्मनः । तदा मिथुनधर्मैर्ष प्रजा हेप्रधान्भूविरे । स चापि शतरूपायां पञ्चापत्न्यान्वजीजनत् । प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत । । आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम । । आकूतिं रुचये प्रादात् कर्ह माय तु मध्यमाम् । दक्षायादात् प्रसूतिञ्च यतः आपूरितं जगत्” भा० ३६० ।

आकूति स्त्री आक्रियते व्यज्यते जातिरनया करणे क्तिन् । जातिव्यङ्गकेऽवयवसंस्थानभेदे । “आकूतिपहृणा जातिः” महाभा० । “जात्याकूतिव्यक्तयस्तु पदार्थः” गौ० सू० तत्ताकूतिलक्षणं तत्त्वोक्तम् “आकूतिर्जातिलिङ्गाख्या” गौ० । “जातंगीत्वादेः सास्त्रादिः संस्थानविशेषो हि लिङ्गमिति । “इयमाकूतिरेव शक्यार्थः इति केचिन्वन्त्यन्ते । तदभिप्रायेण, महाभा० । “येनोच्चारितेन सास्त्रात्ताङ्गलककुदस्त्रुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्द इति” अनाकूतिः संज्ञा आकूतिमन्तः संज्ञिन” इति । “लोकेऽपि ह्यजाकूतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते” इति च महाभा० । गौतमेन तु इतरपक्षनिराकरणेन त्रयाणामेव शक्यार्थत्वसुरोक्तं यथा । “आकूतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः” सू० । आकूतिः पदार्थः कृतः सत्त्वस्य प्राणिनोगवादेर्व्यवस्थानसिद्धेर्व्यवस्थितत्वसिद्धेः तदपेक्षत्वादाजलपेक्षत्वात् अवमन्त्रोगौरवमित्यादि व्यवहारस्याकूतत्वपेक्षत्वात् आकूतिरेव शक्यार्थः । इति यन्मतं तद्दूषयित्वा जातेः पदार्थतुमाह “व्यत्याकूति युक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां ऋदुगवके जातिः” सू० । ऋदुगवके व्यत्याकूतिर्युक्तेऽपि प्रोक्षणादीममप्रसङ्गात् जातिः पदार्थः । इतरथा ऋदुगवकस्यापि वृत्तित्वात् गवाकूतिमतत्वाच्च वैधप्रोक्षणादिप्रसङ्ग इति भावः । एवं जात्याकूतिवृत्तीनां प्रत्येकस्य शक्यत्वपक्षं निराकृत्य त्रयाणामेव शक्यत्वमित्याह । “जात्याकूतिवृत्तयस्तु पदार्थः” सू० “तुशब्देन एकमात्रपदार्थत्वव्यवच्छेदः एकवचनं तु तिसृष्वथैकैव शक्तिरिति सूचनाय, विभक्त्यन्तौ कदाचित्

कस्यचिदुपस्थितिः स्यात् । शक्तेस्तुल्यत्वेऽपि वृत्तौ विशिष्टत्वं तथैव शक्तिपहृणात् । नचाकूत्यादिसाधारणशक्यतावच्छेदकाभावात् न शक्यैक्यम् इति वाच्यम् तथा नियमे मानाभावात् इदं गवादिपदमभिप्रेत्याह तेन पञ्चादिपदस्य जात्यवचकत्वेऽपि न क्षतिः जातिपदं वा धर्मपरं तथैव लक्षणस्य वृत्तवृत्तादिति” इति । एवं शक्यत्वं व्यवस्थाय आकूतेर्लक्षणसूत्रं “आकूतिर्जातिलिङ्गाख्या” सू० प्राप्तिवृत्तम् । एतेनाकूतिशब्दस्य जातिव्यक्तयोः संबन्धपरत्वकल्पनमर्वाचीनानां परास्तम् सम्बन्धस्य जातिलिङ्गत्वाभावात् तस्य शक्यतावच्छेदसम्बन्धत्वेन शक्यत्वाभावाच्च । शा० भा० आकूतीनां नित्यत्वोक्तिं तुल्याकूतिप्रवाहनिवृत्त्याभिप्रायेण इष्टव्या “यत्ताकूतिस्तत्र गुणा वसन्ति” नीतिः “न तुल्यविषये तवाकूतिः” “त्वदुदाहरणाकूतौ गुणाः” इति च नैष० २ आकारे “इद्वितं हृद्वितोभावो बहिराकार आकूतिरिति” सज्जनोक्तेः ३ आकूतिर्युक्ते देहे “किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकूतीनाम्” शकु० । “स्यटाकूतिः पत्नरथेन्द्रकेतोः” रघुः । “स्फुरितं मनोगतमिवाकूतयः” “गोवर्द्धनस्याकूतिरन्वकारि” इति च साधः । “नाकूतिगुरुता गुरुता” उद्भटः । ४ आकारे मूलपन्थादौ च आकूतिगणः ।

आकूतिगणा पु० आकूतौ आकारप्रसिद्धोगणः शाक० त० । प्राणिन्युक्ततत्तत्कर्मनिमित्ते शब्दसमूहे । यथा खरादिराकूतिगणः कण्डादिरित्यादि गणप्राटे भूरिप्रयोगः । आकूतिच्छत्वा स्त्री आदयति छद-णिच् कर्त्तरि इन् हुस् २त० । (वोषा) वोषातकीलतायाम् ।

आकूष्ट लि० आ+कृष-क्त । कृताकर्षणे । “नाकृष्टं न च टङ्कितं न नमितं नोत्थापितं स्थानतः” महाना० ।

आकूष्टि स्त्री आ+कृष-क्तिन् । आकर्षणे ।

आके अव्य० आ+कन-डे । १ अन्तिके २ दूरे च निरु० । “त्वमग्ने ऋभुराके नमस्य” ऋ० २, १, १० ।

आकेकरा स्त्री आके अन्तिके कीर्यते कृ-कर्मणि अप् । “इष्टिराकेकरा किञ्चित्स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मीलिताङ्गीऽपरा लोके तारा व्यवर्त्तनोद्भवा” इत्युक्तलक्षणे इष्टिभेदे नेलादिविशेषणत्वे न० “निमीलदाकेकरलोखल्लुषा” भाषः ।

आकेनिप लि० आकेऽन्तिके निपतन्ति नि+पत-ड । अन्तिकपातिनि “आकेनिपासो अहभिर्दविध्वतः” ऋ० ४, ४५, ६, आकोकीर पु० ज्योतिषोक्ते सकरराशौ । “क्रियतावुरिजस मजुलीरलेयपाथेयूककौर्पाख्याः । तैजिक आकोकीरोह-

होग्रान्धमं चेत्यम्” ज्यो० । [पूर्वस्य वा । अपाठवे ।
आ(अ)क्रौशल न० अक्रुशलस्य भावः अण् । द्विपदवृद्धिः
आक्रन्द आ+क्रन्द-घञ् । १ सारवे रोदने, २ आह्वाने,
३ शब्दे, च । कर्मणि घञ् । ४ मिले, ५ भ्रातरि च । आधारे
घञ् । ईदाराणे युद्धे, दुःखिनां ओदनस्थाने च ।
आक्रन्दयति अच् । ऽपाणि पाहपडादिति नृपभेदे ।
अरिशब्दे ३५५ पृष्ठे विट्तिः “आक्रन्दे चाप्यपैहीति
न दण्डं महरब्रवीत्” मनुः पाणि पाहपडा संप्रेक्ष्य
तथाक्रन्दच्च मण्डले” मनुः ।

आक्रन्दन न० आ+क्रन्द-ल्युट् । १ सारवरोदने २ आह्वाने च ।
आक्रन्दिक लि० आक्रन्दे दुःखिनां रोदनस्थानं धावति ठञ्
ठक् वा । दुःखिनां रोदनस्थानधावके ठञि स्त्रियां ङीप्
आक्रन्दिन् लि० आक्रन्दति आ+क्रदि+णिनि । रोदनपूर्व-
काह्वयके । “परस्परक्रान्दिनि चक्रवाकयोः” कुमा० ।

आक्रन्दे अव्य० आ+क्रन्द-आधारे के । युद्धे निरु० ।

आक्रम पु० आ+क्रम-घञ् अट्टिः । १ वचेनातिक्रमणे । ल्युट् ।
आक्रमणमप्यत्र न० । आक्रम्यते परलोकीनेन करणे
घञ् । परलोकप्राप्तिसाधने २ विद्याकर्मणादौ । “अथ यथाक्र-
मोऽयं परलोके स्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान्
पापान् आनन्दांश्च पश्यति” इ० उप । “अयं पुरुषः
परलोकस्थाने प्रतिपत्तये निमित्ते यथाक्रमो भवति
यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्म पूर्वप्रज्ञा-
लक्षणेन युक्तो भवति तमाक्रमं परलोकस्थानायोन्मुखीभूतं
प्राप्ताद्गुरोर्भावमिव वीजं तमाक्रममाक्रम्यावष्टभ्य” भा०
“अथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते”
यत० ब्रा० । ३ कृतक्रमणे ४ अभिभूते ५ वृत्राप्ते ईदाम्यहे
च । आक्रामति पराभवति क्षुधाम् आ+क्रम-अच् ।
७ अच् “आक्रमोऽस्माकमाय त्वा” यजु० १५, ६ । “आक्रमो-
ऽन्तम्” वेददीपः ।

आक्रान्त लि० आ+क्रम-क्त । १ पराभूते २ स्त्रोपरिगत्या
आप्ते सममेव समाक्रान्तं इयं द्विरसगामिना” रघुः ।
“नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम्” माघः ।

आक्रान्ति स्त्री आ-क्रम भावे क्तिन् । आक्रमणे उपरिस्थानेन
प्राप्तौ “आक्रान्तिसम्मानितपादपीठम्” कुमा० ।

आक्रोड पु० आक्रोड्यत् आ+क्रोड-घञ् । क्रोडास्थाने
उद्यानादौ । “आक्रोडपथे तास्तेनं कल्पिताः स्त्रेषु
येऽक्षुः” कुमा० “कमयाक्रोडमासाद्य तत्र विप्रश्चमिषुः”
दशकु० । कर्त्तरि अच् । २ विह्वरणीये लि० ।

आक्रोडिन् लि० आ+क्रोड-घिणुन् । क्रोडाशीले स्त्रियां ङीप्
आक्रुष्ट लि० आ+क्रुश-क्त । १ कृताक्रोशे यं प्रति आक्रोश
कृतस्तस्मिन् । २ शब्दिते ३ निन्दिते च । “मैरोभिराक्रुष्ट-
महायुहासुखम्” माघः । भावे क्त । ४ प्रपञ्चभाषणे न०
“माज्जार्मसूषिकास्ये” आक्रुष्टे क्रोधसम्भावे” कात्या०
“आक्रुष्टे प्रपञ्चभाषणे” आ० त० रघुनन्दनः ।

आक्रोश पु० आ+क्रुश-घञ् । १ विरुद्धचिन्तने, २ शप्ते ३ नि-
न्दायाच्च ल्युट् आक्रोशनमप्यत्र न० । ४ अपवादे “पूष-
मासीद्वराक्रोशं स्तनतस्तस्य भूतले” रामा० “कुलाक्रोश-
करं लोके धिक्ते चारितमोदयम्” रामा० ।

आक्रोशक लि० आ+क्रुश-खल् । आक्रोशकारके ।

आक्रोष्टु लि० आ+क्रुश-टच् । आक्रोशकारके । आक्र-
शमानेनाक्रोशेऽन्युरेव तितित्ततः ॥ आक्रोष्टारं निर्द-
हति सुकृतं चास्य विन्दति” भा० आ० प० ८६ अ० ।

आक्रो अच् आ+क्रिद-ङी । विकारे उर्थोदि । आक्रोक्त्य ।
आक्रोद पु० आ+क्रिद-घञ् । आक्षीभावे । [जाते वैरे ।

आक्षयूतिक न० अक्षयूतेन निर्दत्तम् ठक् । आक्षोड्य ।
आक्षपाटिक पु० अक्षपटे क्रोडास्थाने व्यवहारस्थाने वा मिश्रुतः
ठक् । १ अक्षक्रोडाध्यक्षे २ व्यवहारस्थाने प्राप्तिर्लक्षणे च ।

आक्षपाद लि० अक्षपादस्तेदम् अण् । १ गौतमसाम्बन्धिमते । तेन
प्रोक्तम् अण् । तत्कृते २ शास्त्रे च तच्च शास्त्रं प्रमाणादि
षोडशपदार्थतत्त्वावेदकं पञ्चाध्यायात्मकम् । प्रमाणप्रमे-
येत्यादि सूत्रमारभ्य हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः इत्यन्तस्तत्त्वं
समुदात्मकम् । तस्य संचिप्रार्थः न्यायशब्दे वक्ष्यते । अक्ष-
पादप्रणीतं वेत्ति अण् । न्यायसमाभिज्ञे ३ नैयायिके च ।

आक्षार पु० आ+क्षर-णिच्-घञ् । अगम्यागमनं कृतं त्वयेति
पुरुषं प्रति, अगम्यगमनं त्वया कृतमिति स्त्रियां च
प्रति द्रूपणे । ल्युट् आक्षारणमप्यत्र न० । दुष् टाप् ।
अत्रार्थे स्त्री । [यापवादस्तेन द्रुपिते ।

आक्षारित लि० आ+क्षर-णिच्-क्त । आक्षारोमिधुनविष-
आक्षिक लि० अक्षेण दीप्यति जयति जितं वेति अक्ष+ठक् ।
१ अक्षेण देवके २ अक्षेण जयिनि ३ अक्षजिते च ।

“प्रातिभाष्यं दद्यादानमाक्षिकं सौरिकं च यत्” मनुः
भारभूतानक्षान् हरति वहत्यावहति वा वंशा० अक्ष
पूर्वात् भारान् ठक् । आक्षभारिकः अक्षभारवाहकादौ
लि० अक्षोऽत्र वंशादिवाहकय्यात् कक्षिभूतः ।

आक्षित् लि० आ+क्षि-क्तिप् । “आवर्त्तमाने” “आक्षित् पूर्वा-
क्षपरा” ऋ० १, ५५, ५ । “आक्षित् आवर्त्तमानः” भा० ।

आक्षेपः लि० आ+क्षिप-क्त । १ कृताक्षेपे यस्याक्षेपः कृतस्-
क्षिप्त् २ आक्षेपे च ।

आक्षेपः पु० आ+क्षेप-णिच्-अच् । १ शोभाञ्जनदृष्टे ।
क्षेप-क्त नि० क्षेपोमसः प्रादि० । २ ईषन्मते
३ सस्यकप्रसक्ते च लि० ।

आक्षेपः पु० आ+क्षिप-वच् । १ भर्त्सने, २ अपवादे, ३ आक-
र्षणे, धनादिन्यासकृते, ४ निक्षेपे ५ अर्थालङ्कारभेदे स च
३६४ पृष्ठे दृश्यः । ६ निवेष्टने “गोरोचनाक्षेपनिताङ्गैः”
कुमा० ७ उपस्थापने “स्वसङ्ग्रे पराक्षेपः परार्थे स्वसम-
र्थम् । उपदानं लक्षणं चेति” काव्यप्र० । ८ अनुमाने
यथा जातिशक्तिवादिनां मते व्यक्तेराक्षेपात् बोधः ।
सचानुमानमेव । तथा हि गामानयेति वाक्ये गोत्वकर्म्मका-
नयनं गोकर्म्मकानयनं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन गो-
त्वाश्रयस्य व्यक्तेरनुमानेन भानम् । यद्योक्तं शब्दशक्ति०
“गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्म्मकत्वेनैवानयनादेरन्वयधोः
गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यानयनबुद्धिं प्रत्येव-
हेतुत्वात् गामनयेत्यादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रवृ-
त्त्यर्थस्य गोत्वादेः साक्षाद्गत्वात् गवादिकर्म्मताकत्वेन बोध-
सूत्रकालमाक्षेपात् । कर्म्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिवर्त्तकता-
त्वात्, आनयनं गोवृत्तिकर्म्मताकम् गोत्ववृत्तिकर्म्मताकत्वा-
दित्याद्यनुमानसाक्षाज्यात् । ९ सतिस्कारवचने च “विरुद्ध-
माक्षेपवचस्त्विति चतः” किरा० ।

आक्षेपकः लि० आ+क्षिप-ण्वल् । १ निन्दके २ आकर्षके । “यदा
तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति सारुतः । तदा क्षिपत्याशु
सुहृर्मुहुर्देहं नभश्चरः । सुहृर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति
सृष्ट” इत्युक्तलक्षणे ३ वातरोगभेदे ४ व्याधे च पु० मेदि० ।
आक्षेपणः न० आ+क्षिप-ल्युट् । आक्षेपार्थे “पतनपी-
डनप्रहारक्षेपणवप्राणलङ्घनप्रभृतिभिरभिधातविशेषैः”
सुश्रु० ।

आक्षेपः पु० आक्षेप-वच् । १ अपवादे, २ अपवादे, ३ आक-
र्षणे, धनादिन्यासकृते, ४ निक्षेपे ५ अर्थालङ्कारभेदे स च
३६४ पृष्ठे दृश्यः । ६ निवेष्टने “गोरोचनाक्षेपनिताङ्गैः”
कुमा० ७ उपस्थापने “स्वसङ्ग्रे पराक्षेपः परार्थे स्वसम-
र्थम् । उपदानं लक्षणं चेति” काव्यप्र० । ८ अनुमाने
यथा जातिशक्तिवादिनां मते व्यक्तेराक्षेपात् बोधः ।
सचानुमानमेव । तथा हि गामानयेति वाक्ये गोत्वकर्म्मका-
नयनं गोकर्म्मकानयनं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन गो-
त्वाश्रयस्य व्यक्तेरनुमानेन भानम् । यद्योक्तं शब्दशक्ति०
“गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्म्मकत्वेनैवानयनादेरन्वयधोः
गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यानयनबुद्धिं प्रत्येव-
हेतुत्वात् गामनयेत्यादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रवृ-
त्त्यर्थस्य गोत्वादेः साक्षाद्गत्वात् गवादिकर्म्मताकत्वेन बोध-
सूत्रकालमाक्षेपात् । कर्म्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिवर्त्तकता-
त्वात्, आनयनं गोवृत्तिकर्म्मताकम् गोत्ववृत्तिकर्म्मताकत्वा-
दित्याद्यनुमानसाक्षाज्यात् । ९ सतिस्कारवचने च “विरुद्ध-
माक्षेपवचस्त्विति चतः” किरा० ।

फलमाप्नातदाडिभम् । भव्यं पानिगताचोडम्” सृष्टिः
“आचोडम्जम्बूफलकारफलं काशीरप्रसिद्धम्” आङ्गत्वे
रघुनन्दन ।

आखः पु० आखनत्यनेन आ+खन-ड । खनिते । अच्
स्वार्थे कन् गौरा० पाठान्तरम् ङीप् । आखकी जुह-
खनिते स्त्री ।

आखण्डलः पु० आखण्डयति भेदयति पर्वतान् आ+खण्डि-
डलच् डख नेच्वम् । इन्द्रे । “आखण्डलः काममिदं
वभाषे” कुमा० “तमोशः कामरूपायामत्याखण्डलविक्रमः”
रघुः । [पूर्वपदादुदात्तम् ।

आखण्डि आ+खण्ड-इन् आखण्डके भेदके पत्व्यादि०

आखनः पु० आखनत्यनेन आ+खन-व । खननसाधने
खनिते । वेदे तु पु० णत्वम् । “एवं तथाप्रज्ञानमाखण-
हेत्वा” छा० उ० । न शक्यते खनितं जुह्वादिभि-
रपि ढङ्क्येत् न शक्योऽखणस्तस्यत्वा” शा० भाष्यम् ।
आखनिकः आ+खन-कर्त्तरि इकन् । १ चोरे, २ मूषिके,
३ मूषिके च ४ खननकर्त्तरि लि० ।

आखनिवकः पु० आ+खन-करणे कर्त्तरि वा इकवक । खनिते
१ चोरे २ मूषिके ३ मूषिके च ४ खनके लि० । डर । आख-
रोयत्व । पातेसमितादिः युक्तारोह्यादिस ।

आखरः पु० आ+खन-करणे ड । खनिते ।

आखरेष्ठः लि० आखरे तिष्ठति स्था-क पत्वम् वेदे नित्यम-
लुक् । आखरे स्थिते “अष्टोऽप्याखरेष्ठः” सि० कौ० ।

आखानः पु० आ+खन वच् । समन्तात् खनने ।

आखुः पु० आ+खन-ड । १ मूषिके, २ चोरे, ३ मूषिके च ।
कर्म्मणि डु । ४ देवताडुष्टे । “विभवे सति नैमाप्ति न
ददाति जुहोति न । तमाह्वराखु” मित्युक्तलक्षणे ५ कृपणे च
आखुकर्षं परिष्का स्त्री आखुकर्षाविवा पर्यायस्या वा कप् ।
(उन्दुरकाणी) लतायाम् ।

आखुकाणी स्त्री आखोः मूषिकस्य कर्षं इव पर्यायस्याः
ङीप् (उन्दुरकाणी) नूषिककर्षतल्लपणं युक्तावां लतायाम् ।

आखुगः पु० आखुना मूषिकेण गच्छति । गम-ड । मूषिक-
वाहने गणेशे । तस्य यथा मूषिकवाहनत्वं तथा गणेश-
शब्दे वक्ष्यते आखुवाहनादयोऽप्यत्र ।

आखुपरिष्का स्त्री आखुः तत्कर्षाविवा पर्यायस्याः वा कप् ।
(उन्दुरकाणी) ङुष्टे । कवभावे ङीप् । आखुपरिष्कापि तत्रैव ।

आखुभुजः पु० आखुं भुङ्क्ते भुज-किन् । मूषिकभुजके विडाणे
क । आखुभुजोऽप्यत्र ।

आखुकरीष न० ६ त०। मूषिकशुष्क पुरीषरूपकरोषे “तस्मा-
दाखुकरीषं सस्मरति” शत० ब्रा०।

आखुपाषाण पु० आखुः खनकः पाषाणः कर्म० “आखुपाषाण-
नामायं लोहसङ्करकारकः” इत्युक्ते पाषाणभेदे राजनि०।

आखुविषहा स्त्री आखुविषं मूषिकविषं हन्ति हन-ड।
मूषिकविषहरे १ देवताडण्डे, २ देवतालीलतायाञ्च।

आखुत्कर पु० आखुभिस्तृतीयते उत्+कृ-कर्मणि-अप्।
मूषिकैस्तृतीयमाणेषु पांशुषु। (उत्तुरमाटि)। “हिरण्यं
निधायोखुत्करान्निवपति” कात्या० ४, ८, १६।

आखुत्य लि० आखुभ्य उत्तिष्ठति उद+स्था क। १ आखुत्-
ज्जवे। भावे क। २ आखुनामुत्थाने न० सि० कौ०।

आखेट पु० आखिद्यन्ते त्वाखन्ते प्राणिनोऽत्र आ+खिड-घञ्।
प्राणिनासायां मृगयायाम्। स्वार्थे कन् आखेटकोऽप्यत्र

आखेटशीर्षक न०। आखेट इव शीर्षास्य ॥ “कौपीणीं
द्रुमशीर्षे तथा चाखेटशीर्षकम्। इति कट्टिमसंभेदाः
खुः” इत्युक्ते (सुडङ्ग) कट्टिमभेदे। [२ तत्कुशलमात्रे च।

आखेटिक पु० आखेटे कुशलः ठक्। मृगयाकुशले १ कुकुरे।

आखोट पु० आखः खनित्रमिव उटानि पर्णान्यस्य। (आख-
रोट) इति ख्याते शैलपीलौ।

आख्या स्त्री आ+ख्यायते अनेन आ+ख्या-अङ्। संज्ञायां
रुढेनास्ति वाचकशब्दे। “पञ्चादुमाख्यां सुसुखीर्जगाम” कृमा
नाम च “येन स्त्रीपदार्थस्य मुख्यतः प्रतिपादने। खोत्तर-
प्रथमापेक्षा तन्नाम स्यात्तदर्थकमिति” शब्दश० उक्तलक्षणकम्
“यत् प्रातिपदिकं नाम तन्नाम्नो नातिरिच्यते” इति च तलौ
क्तं “यादृशशब्देन स्त्रीपस्याप्ययदर्थमुख्यविशेषकान्यबोधार्थं
खोत्तरप्रथमाविभक्तिरपेक्ष्यते तादृशः शब्द एव तदर्थकं
नाम। घटाद्योहि शब्दाः प्रथमान्तत्वेन निश्चिता एव
स्वार्थमुख्यविशेषकं बोधस्तत्पादयन्ति न त्वन्यथा न हि
घट इत्यादित इव घटादित्यादितोऽपि घटादिमुख्यविशे-
षकः सुबोधसंख्यादेरवगमः। पीतपटेत्यादिकः समासोऽपि
खोत्तरं प्रथमाप्रतिसम्बन्धदशायामेव घटादिमुख्यधर्म्मि-
ताकस्य पीताद्यन्वयबोधस्य जनकः अतएव “नापदं प्रमु-
ञ्जीतेति” वृद्धाः। पदं विभक्त्यन्तं पीतपटरूपमित्यादावपि
नावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वको महावाक्यार्थबोधः घटा-
दिनाम्नः प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थे पीताद्यन्वयधियः
पूर्वमसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया प्रमाणान्तरेण
पटधर्म्मिकपीतनिश्चयादपि तत्र सम्भवात्। नवान्योन्य-
परस्परदिवाभक्त्याभिः “एभ्यः प्रथमा नाभिधीयते” इति

वृद्धैः स्मरणादिति वाच्यं मन्त्राभ्यामन्योन्यं हन्यत इत्यादौ
मन्त्रयोः परस्परकर्तृकहननकर्मत्वान्वयारोहेन तेषामपि
प्रथमान्तत्वादन्यथा सकर्मकस्य हन्तेर्भावात्तत्साकाङ्क्ष-
त्वानुपपत्तेरकर्मकस्यैव धातोस्तथात्वात्”। तेन न्याय-
मते प्रथमान्तसुख्यविशेष्यकशाब्दबोधस्वीकारेण तथात्वं वैया-
करणादिमते तु न तथा “भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि
नामानोति या० उक्तेः भावप्रधानत्वे नैव बोधः तथाच “अर्थ
वदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं” “कृत्तद्धितसमासाच्चेति” पा०
उक्तं लक्षणं प्रातिपदिकमेव नामेत्यभिधीयते अतएवोक्तम्
“उपाद्यन्तं कदन्तञ्च तद्धितान्तं समासजम्। नामसंज्ञा
भवेत्तस्य स्वाद्युत्पत्तिस्तदुत्तरम्” तच्च नाम चतुर्विधम् “रुदञ्च
लक्षकञ्चैव योगरुदञ्च यौगिकम्। तच्चतुर्धा परे रुदयौगिकं
मनूतेऽधिकम्” शब्दश० व्याख्यातं च स्वयमेव जगदी-
शेन। “निरुक्तं नामविभजते। रुदञ्चेत्यादि तत् नाम।
चत्वयमवधारणार्थं तेन किञ्चिच्चास कचिदर्थे रुद-
मेव यथा गोप्रभृतौ गवादि, गमेर्लो दाभाभ्यां सुधैट-
रञ्चेत्यादेरौणादिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहेण यौगिकत्व-
विरहात्। किञ्चिन्नकमेव यथा तीरादौ गङ्गादि, आद्य-
व्युत्पत्त्या पूर्वत्तीरे शक्तिपहस्याविशिष्टत्वेऽप्याजानिक-
प्रयोगापत्त्या तदप्रामाण्यकल्पनात् शक्तेः पूर्वपूर्वप्रयोग
नियतत्वात्। किञ्चिद्व्युत्पत्तिरुदमेव यथा पङ्कजातपद्मादौ
पङ्कजादि “किञ्चित् यौगिकमेव यथा पाककृत्वादौ पाच-
कादि। रुदयौगिकमप्यधिकं नाम यथा मण्डपमहा-
रजतादि तद्धि कदाचिदयववृत्त्या योगार्थमेव कदाचिच्च
समुदायशक्त्या रुदार्थमेवाभिधत्ते इत्यपरेणास्मत्तम्।
गौर्वाहीक इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया
गौर्वा गवादिपदं मोसदृशादौ लक्षकमेव न तु ततोभिद्यते”
तत्र रुदादिलक्षणां तत्रैवोक्तानि यथा “रुदं सङ्केतय-
न्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्यते। नैमित्तिकी पारिभाषिकी पा-
धिक्यपि तद्धिदा। यन्नाम यादृशार्थे सङ्केतितमेव न तु
यौगिकमपि तदूढं योगरुदन्तु पङ्कजादिकं न तथा
रुदनामेव च संज्ञापदेनाभिधत्ते न तु रुदादिवत्
संज्ञापि नाम्नोऽयान्तरभेदः, येन विभागव्याघातः स्यात्।
संज्ञायाश्च तयोभेदाः नैमित्तिकी पारिभाषिकी व्यौषा-
धिकी चेति। पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्केतस्युत्पत्त्या-
दिति ये तु रुदस्य नाम्नसदृश्विधत्वमाहुस्तन्मतसम्यस्यति।
जातिद्वयगुणसन्दर्भैः सङ्केतवत्तया। जातिशब्दादि-
भेदेन चाहर्भिध्यं परे जगुः। गोगवयादीनां गोत्यादि

जात्या पञ्चादरादीनां लाङ्गलधनादिद्रव्येषु धन्यपिशु-
नादीनां पुण्यद्वेषादियुक्तेन चक्षुष्यपञ्चादीनाञ्च शब्दानां
कर्मण्यवच्छिन्नशक्तिमत्त्वात्तत्त्वार्थेनैव रूढानामिति ।
यदुक्तं दण्डिनाचार्यैः “शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्य-
गुणक्रियाः । चातुर्वर्ध्यादमीषास्तु शब्द उक्तचतुर्विधः”
इति तदेतज्जडपुरुषकर्मणादीनामन्यन्यन्यादीनाञ्च शब्दा-
नामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः । नैमित्तिकसंज्ञां
लक्षयति । जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता ।
जातिमात्रे हि सङ्केतादव्यक्तेर्भावं सुदुष्करम् । यन्नाम
जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा गोचैत्वा-
दि सा हि गोत्वचैतत्त्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकम-
भिधत्ते न तु गोत्वादिजातिमात्रं गोपदं गोत्वे सङ्के-
तितमित्याकारकपञ्चात्गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवा-
देरन्वयानुपपत्तेः एकशक्तत्वपञ्चास्यान्यनुभावकत्वेऽतिप्रस-
ङ्गात् । ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वेनैवानय-
नादेरन्वयधीर्गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वय-
बुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् सुवर्धकर्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्ब-
न्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मता-
कत्वेन बोधस्तत्तत्कालोच्चेपात् कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठ-
कर्मतात्वात् आनयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-
दित्याद्यनुमानसाक्षाद्यात् । न च वस्तुगत्या यद्वैत-
शक्तत्वं तदज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवं
पञ्चादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधापत्तिः गोत्वत्वावच्छिन्नशक्त-
त्वप्रकारकज्ञानत्वेन तयात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्त-
ताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यम्
गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारकज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्यैव
गोत्वस्य विषयितासम्बन्धेन शक्त्यर्थे विशेषणत्वेन गोत्वत्वा-
दिप्रवेशगौरवस्यायोगात् । न हि ससवायान्दसम्बन्धेन
जातेः प्रकारतायां धर्मावच्छिन्नत्वनियमोमानाभावात्
अयं गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्या-
कारे तस्य ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभि-
चाराच्च प्रागनुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्तत्त्वोपनयायोगात् ।
एतेन जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवायसंसर्गावच्छि-
न्नत्वनियमात् केवलस्य गोत्वादेः शक्त्यर्थे विषयतया
सुवर्धकर्मत्वांशे च परस्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम्
उक्तस्यैव एव व्यभिचारात् । नचैवं काष्ठोगैः पदं
गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादिसम्बन्धेन
गोत्वादिमति तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादि-

सम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकार-
तागर्भत्वेन तादृशमतेः प्रमात्वायोगात् अन्यथा घट-
त्वादिजातेः संस्थानसमवेतत्वमते संयोगोघट इत्यादिप्र-
तीतेः समवायेन प्रमात्वस्य दुर्वारतापत्तेः शब्दस्येव
प्रत्यक्षस्यापि काष्ठोगौरित्यादिबोधस्य नियमतोगवाद्य-
भेदावगाहित्वैर्नैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति भट्टमतानुवर्तिनः ।
तन्मन्दं विनाप्याक्षेपं गामानयेत्यादितोगवादिकर्मता-
कत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ
शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनास्पर्शनात् गोत्वत्वा-
द्यनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्यासम्भवात्
स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना गवादौ
साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेण
दुःशक्यत्वाच्च । एतेन कर्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रय
वृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं
गोवृत्तित्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसङ्कतेन गामित्या-
दिवाक्येनैव कर्मत्वं गवीयमित्यौपादानिको गवादिव्यक्ते-
र्बोध इति श्रीकर्मतमप्यनादेयं मिथोविरुद्धाभ्यां शब्द-
त्वार्थापत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यालीकत्वेन शब्दानुप-
पत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधौपादानिकबोधस्य जननायो-
गाच्च । यत्तु गौर्जायते गौर्नश्यति सर्वत्र गोत्वादि-
जातिशक्तेर्नैव गवादिपदेन लक्षणाया गोत्वादिविशिष्टा
व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां बहुत्वेनान्यलभ्यत्वेन च तत्र
शक्तेरकल्पनात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया वीजत्वात्
यदाङ्गमण्डनाचार्याः “जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चि-
द्विवर्तते । नित्यत्वात्तद्विषयायाव्यक्तेस्ते हि विशेषणे” इति
तदपि तुच्छं व्यक्तिविनांशतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य
सुख्यप्रयोगभावेन तन्मात्रस्याशक्यत्वे तद्वति गवादौ
लक्षणाया वस्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् ।
न च गोरन्यो महिष इत्यादौ पञ्चम्यर्थेऽवधित्वे प्रतिबो-
धित्वे वा स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयसाक्षा-
विधस्यैव एव जातौ सुख्यप्रयोगः तत्र पञ्चम्याः स्वार्थ-
वधित्वादौ स्तनिष्ठगोत्वावच्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य
गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा गोगोत्वयोर्भक्तिशक्तिभ्यां
गोपदेन बोधने वृत्तिद्वययोगपद्यापत्तेः वस्तुतः शुद्धस्य
गोत्वादेः शब्दधीप्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमात्त-
स्यावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेनान्वयोदुर्घट एव ।
द्रव्यं घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वानुरोधाद्वट-
त्वजातेर्नानात्वोपगमादिति । प्रमाकारास्तु गोत्वशक्तत्वेन

ज्ञातं पदं तादृशेण गोशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतो-
 त्वशक्तिप्रहात्र गोत्वेन गवयादे' न वा द्रव्यत्वादिना गोर-
 न्वयधियोऽतिप्रसङ्गः । नचैवं जातेरिव व्यक्तेरपि शक्य-
 त्वमावश्यकं न हि गवादिपदस्य शक्यत्वं जन्यत्वमपि तु
 जन्यशब्दधीविषयत्वं तच्च गोत्वमेव गोरस्यविशिष्टमिति
 वाच्यं गवादिपदधर्मिकस्य शक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशब्दधी-
 जनकतावच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदशक्यत्वात्
 गोत्वशक्ततापेक्षया गोशक्तत्वस्य गुरुतया तज्ज्ञानत्वस्य
 शब्दं प्रति जगकतानवच्छेदकत्वात् । अतएवान्वय-
 बुद्धेरात्मस्वात्मत्वादवगाहितेऽपि न तेषां पदशक्य-
 त्वम् । अस्तु वा गोत्वादिशक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वा-
 दिशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुर्विषयेष्यतया तादृशशब्दं
 प्रति समवायेन गोत्वस्य नियामकत्वकलनाच्च नातिप्रसङ्गः
 गोत्वादिना गवादेरिव गवयादेर्गोत्वादिनान्वयबोधव्याव-
 च्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमकाभावेन गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन
 हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्त-
 त्वज्ञानस्य च द्वयोः कारणतायामेव लाघवात् वस्तुतो-
 गोत्वशब्दं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुर्नत गोत्वमपि
 जातिव्यक्त्योस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तीनान्त-
 दुविषयत्वविद्धेः प्रमाणविरहादेव गोत्वादिना गवयादि-
 विषयत्वस्य तत्रासिद्धेः । यद्यपि जातेर्विषयत्वं
 तत्समवायिव्यक्तिविषयतया निरूपितमिति न व्याप्तिर्गो-
 त्वाद्यालोचने कालोगोत्वपानित्यादिबोधे च व्यभिचारात्
 नापि जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारतायास्तथात्वनियमः गौरयमि-
 त्यादिज्ञानस्य प्रत्येव गोत्वेनेमं जानामीत्याकारे तथात्वा
 स्याप्यन्वयबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्वादिप्रकारत्व' गवादि-
 विशेष्यतानिरूपितमेवेति व्याप्तिस्तादृशविशेष्यताकत्वं
 विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनास्पर्शमात् शुद्ध्यां गोत्वेन
 गवयादिबोधस्यालीकत्वात् । अतएव गवाद्युंशे गोत्वादि-
 प्रकारकबोधः समवायेनेव सम्बन्धान्तरेणापि तत्प्रकारकः
 स्याद्गोत्वप्रकारतायां गोविशेष्यताकत्वस्येव समवायावच्छिन्न-
 त्वस्यापि व्याप्तिरन्वयेन सिद्धावपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य
 प्रमाणविरहेणासिद्धेः । एवञ्च गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन
 जनकतायां विषयतावच्छेदकत्वाद्गोत्वादेरेव गवादिपद-
 स्मार्थः गवादौ तद्व्यवहारस्तु तादृशवच्छेदकधर्मवत्त्व-
 मयुक्तोगोषः । नचैवं गव्यादिधातोरपि गव्यादौ
 शक्तिर्न स्यात्तत्त्वादिशक्तिज्ञानादेव तादृशेण गव्यादेर्गव्या-
 दिधातुतोबोधसम्भवादिति वाच्यं शुद्ध्यां गतित्वादेः

संस्थानाव्यङ्ग्यत्वेन जातित्वावच्छिन्नात् उरसंयोगादवच्छि-
 न्नक्रियात्वाद्युपाधिद्वये च तत्र स्वरूपतः शक्तिप्रहा-
 योगात् सखण्डस्य निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावात् निरुक्त-
 क्रियात्वत्वावच्छिन्नशक्तताज्ञानत्वेन हेतुतामपेक्ष्य लघुतया
 तादृशक्रियात्वावच्छिन्नशक्तिमत्त्वज्ञानत्वेनैव तथात्वौचित्यात्
 गुरुत्वादिप्रयोज्यस्य पतनत्वादेरखण्डत्वे पट्यादिधातुना-
 न्तत्वं शक्तत्वेऽपि क्षयभावाच्च पश्चादिपदनामपि लोमव-
 क्ताङ्गत्वादपिपर्यवसिते पशुत्वादिमात्रे न शक्तिस्तत्र दृष्टि-
 यज्ञोत्तरं तन्मात्रस्यैवानुभवेन तदाश्रयस्याभावात्
 लोमादीनां स्वाश्रयतुल्यवित्तिवेद्यत्वस्य लोमपक्षाङ्गूल-
 वान् देश इत्यनुभवे व्यभिचारादिति प्राञ्जः ।
 तत्र परिभाषिकी औपाधिकी च तत्रैव लक्षिता यथा
 “उभयादृष्टिधर्मेण संज्ञा स्यात् परिभाषिकी । औपा-
 धिकी त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्तते । उभयादृष्टिधर्मा-
 वच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा परिभाषिकी यथाकाशादित्यादिः
 सा हि द्वितीयादृष्टिर्नैव शब्दादिना रूपेण तदाश्रय-
 मभिधत्ते नचाकाशादिपदस्य गगनादौ निरवच्छिन्नैव
 शक्तिः पटादिपदस्यापि पटादौ तादृशशक्त्यापत्तेः पटे
 शक्तमपि पटपदं न पटत्वावच्छिन्ने शक्तिमदित्यादिप्रज्ञोत्तरं
 ततः पटत्वविशिष्टज्ञानानुभवादवश्यं तच्छक्तिरवच्छिन्नेति
 चेत् शब्दवति शक्तमप्याकाशपदं न शब्दवत्त्वावच्छिन्न-
 शक्तिमदित्येवं अहदशयाभाकाशादिपदाच्च शब्दवत्त्वेन
 गगनस्य प्रतीतिरतस्तस्यापि शब्दवत्त्वावच्छिन्नैव तत्र
 शक्तिरिति विभाव्यताम् । एतेन पटत्वाद्युपलक्षिते
 धर्मिण्येव शक्तिप्रहास्य तादृशेण पटाद्यनुभवं प्रति
 हेतुत्वान्नास्तु पटादिपदस्यापि पटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः ।
 परन्तु पटत्वाद्युपलक्षितव्यक्तिवैवेति शिरोमययुक्तमपि
 प्रत्युक्तं शब्दोपलक्षिते धर्मिणि शक्तिप्रहादेवाकाशादि-
 पदात्तदंशे निर्विकल्पकात्मकस्वरूपमन्यमानुभवस्योत्पद्यत
 इति तु नाहमविकं न वा यौक्तिकम् । या चाहुगतो-
 पाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा ल्यौपाधिकी यथा
 भूतद्रुतादिः सा हि सचेतनादृष्टिविशेषगुणवत्त्ववार्ता-
 हारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव प्रवर्तते शब्दादिस्तु
 सखण्डत्वेनोपाधिरपि नाहुगतोद्वितीयादृष्टत्वात्ततः परि-
 भाषिकी गगनादिपदे नातिप्रसङ्गः । षटत्वादेः संस्था-
 नदृष्टित्वमते यदि षटादिपदं विकल्पणसंस्थानवत्त्वेन शक्तं
 तदौपाधिकमेव यदि च परस्परया वैलक्षण्यवत्त्वेन । तदा
 नैमित्तिकमेव । वस्तुतः सामान्यस्य शब्दबुद्धौ स्वरूपतः

प्रकारत्वं समवायेनैवेत्यभिहितं प्रागिति । लक्षकलक्षण-
सुक्तं तत्रैवं ‘यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तन्तु यद्भवेत् ।
तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि । यादृशार्थसम्बन्धवति
यच्चास्य सङ्केतितं तदेव तादृशार्थं लक्षकं यदि तादृशार्थं शक्ति-
शून्यं भवेत् । सैववाद्यस्य शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लक्षका
अपि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ताएव । गङ्गादयस्तु तीरा-
दावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीराद्य-
न्ययं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव । शक्तत्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वा-
पत्तेः तस्य तद्व्याख्यात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन गृही-
तादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्ययबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति
तत्सम्बन्धिताभावान्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष
इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरुक्तलक्षणायाः
सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च । एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति
तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्धन्यनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्व-
मित्यापि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च न चेष्टा-
पत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्तेः पद-
साधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् । किञ्चानुभावकत्वं
यद्यनुभवस्योपधायकत्वं तदा घोषादिपदसाक्षात्त्वस्य
गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्ब-
न्धिनो तीरस्यानुभवानर्जनात् स्वरूपयोग्यत्वान्तु गङ्गा-
यामिति वाक्यस्य दुष्कारं तस्याप्याधेयताधर्मिकनीरानु-
भवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसम्पत्तीनेन तथात्वात्
नीराधेयत्वस्य च नीरसम्बन्धित्वानप्यायात् । ननु वाक्य-
मपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चित्तयुसुदायस्य
लक्षणाया चित्तगोक्षामिनां बोधः कथं वा गभीरायां
नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य न हि तत्र
नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यानन्यथापत्तेः न हि
तीरं गभीरं नापि गभीरपदम् । तथा नद्यामित्यस्यायोग्यता-
पत्तेः नापि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरल-
क्षकमिति सीमासंकाः तत्र गभीरायां नद्यामिति विभक्त्य-
न्तभागस्य तादृकतीरलक्षकत्वे घोषाद्याधेयत्वेन तदन्वया-
नुपपत्तेः समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पत्त-
त्वात् । एतेन तादृशतीरवृत्तितायामेव तद्भागस्य लक्षणा-
यामपि न निस्तारः तादृशतीरवृत्तेषु लक्ष्यत्वे घोषादाव-
भेदेन तदन्वयायोगः समासभिन्नस्थले नामार्थयोर्भे-
दान्वये तान्नोः समाननिभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात् । न च
गभीरायां नदीति भागस्यैव तादृकतीरलक्षकत्वम् । तदर्थं
विभक्त्यर्थस्यानन्यथापत्तेर्नहि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थं

विभक्त्यर्थस्यान्यथः स्यात् गभीरायां नदीं व्रजेत्यादितो-
ऽपि गभीरनदीतीरकर्मकत्वादिवोधापत्तेस्तद्भागस्य वाक्या-
दन्यत्वाच्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीर
लक्षकं पदान्तरान्तु तत्र तात्पर्यस्याहकमिति सिद्धान्त-
विदः । चटपटाद्यनुकरणस्य छफडादिस्तोभस्य च
स्नानुभावकतुमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव । गौर्वाहीक
इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशतावच्छिन्नबोधकतया गौर्वा
गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न ततोभिद्यते । तस्य
विभागोऽपि दर्शितस्तत्रैव । “जहृत्वायां जहृत्वायां निरुद्धा-
धुनिक्यादिकाः । लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादने-
कधा । काचित्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया
जगत्त्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य ।
काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिर्नैव वा रूपेणा-
नुभावकत्वादजहृत्वायां यथा इत्युत्पादिना नीलवट-
त्वादिना च वटपदस्य । काचित्त्वलक्ष्यतावच्छेदकीभूततत्तद्रू-
पेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वात् निरुद्धा यथा आरुण्या-
दिप्रकारेण तदाश्रयइव्यानुभावकत्वादवृत्तादिपदस्य ।
काचित्त्व पूर्वपूर्वं तादृक्षेणप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा
वटत्वादिना पटादिपदस्य । आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण
बोधकतया गौरुपगृह्यने यथा अग्निसंश्लेषक इत्या-
दावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य । तदेवं विविध-
लक्षणावन्तुलक्षकं नामापि जलत्त्वार्थादिभेदादनेकविध-
मित्यर्थः । स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादि-
पदस्य चानं तीराद्यनुभवे भवेत्तदनुभवेदप्युक्तमेव लक्ष-
काणां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्यबोधं प्रति तीरादि-
शक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाणां
मनुभावकत्वात् युक्त्याम् अग्नौ शैलं सृष्टेदित्यादौ शक्येन
दृष्टनादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरा-
दिना सार्द्धं गृहीतासंसर्गकस्यैव सप्रत्ययार्थधेयत्वादेरन्य-
बोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थवच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य
धर्मन्तरेऽन्यवबुद्धेत्युत्पन्नतया तीराद्यविशेषितस्य सुबयार्थ-
यत्वाद्देशोपादान्वयबोधायोगात् । न च शक्त्यैव पदस्य
स्वसाक्षात्पदान्तरपस्याप्यार्थान्वितस्यार्थधर्मिकान्वयबोधं
प्रति हेतुत्वात्नान्यवबुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेशः कुन्ताः
प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्यविशेष्यतानुपपत्तेः
कुमतिः पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मिथोऽन्यबोधस्याप्या-
नुभवितात्वाच्च तस्माच्छक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानसमुभावकं
भवत्येव कार्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः” ।

लक्षणभेदेन लक्षणशब्देना बहवः लक्षणभेदाश्च
सा० द० दर्शनाः लक्षणशब्दे विवृतिः । तत्र योगरूढलक्ष-
णमुक्तं शब्दः । “स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोधक-
त्वम् । योगरूढं न यत्किं विनान्यस्यास्ति शब्दधीः ।
यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्यान्यबोध-
कत्वं तन्नाम योगरूढं यथा पङ्कजकणसर्पाध-
र्मादि तद्वि स्वान्तर्निविष्टानां पङ्कादिशब्दानां वृत्तिल-
भ्येन पङ्कजनिकर्तादिना समं स्वशक्यस्य पङ्कादेरनुयात-
भावकम् । पङ्कजमित्यादितः पङ्कजनिकर्तं पङ्कमित्यनुभवस्य
सर्वसिद्धत्वात् । इत्यास्तु विशेषायद्रूपमिदं मण्डपपर्यका-
रादिपदं योगार्थविनाशकस्य रूढार्थस्येव रूढार्थविना-
शकस्यापि योगार्थस्य बोधकं, मण्डपे गेते इत्यादौ
योगार्थस्य मण्डपानकतादेरिव मण्डपं भोजयेदित्यादौ
समुदायार्थस्य गृहादेरयोग्यत्वेनान्वयाबोधात् । योग-
रूढन्तः पङ्कजादिपदमवयववृत्त्या रूढार्थमेव समुदायशक्त्या
चावयवत्वमर्थमेवानुभावयति न तन्मन्त्रं व्युत्पत्तिर्वैचि-
त्यात्तयैव साक्षात्त्वत्वात् । अतएव पङ्कजं कुसुदमि-
त्यत्र पङ्कजनिकर्तत्वेन, भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ च
पङ्कजेन पङ्कजपदस्य लक्षणयैव कुसुदम्यलपङ्कयोर्बोध-
इति वार्तिकम् । ननु पुष्पं पङ्कजेत्यादौ पङ्कजादेरनुय-
स्याबोधात् बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ निर्भिन्निकेन
पङ्कजादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्यधीसामान्यं प्रत्येव ताद-
श्चपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्मन्त्रं एवं पुष्पं पङ्क-
जमित्यादौ अनुयबोधदर्शनात्तदनुरोधेन सविभक्तिकपङ्क-
जादिपदोपस्थाप्यार्थानुयबोधं प्रति स्वसमानविभक्तिक-
पदोपस्थाप्यत्वञ्च अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः कथं
पदान्तरानुपस्थापिते पङ्कादावनुय इति चेदपङ्कजवृत्तिः
सत्तेत्यादौ स्वलद्वयसंशोभि तद्वयस्य सुखपङ्कजमित्यादौ
च व्यभिचारादुक्तव्युत्पत्तेः सङ्कोचेनेति गृह्यमाण । न च
धेनुपदस्य धानकर्मात्त्वविशिष्टायां गवोव पङ्कजादिपदस्यापि
पङ्कजातत्वादिविशिष्टपङ्कादौ रूढिरेवास्तु न तु योग-
रूढिरिति साम्यतम् अन्यत्र कृष्णशक्तिकेन्यः पङ्कजन्यादि-
पदेभ्य एपाकाङ्क्षादिसाचिव्येन पङ्कजनिकर्तृत्वादेर्नाम-
सम्भवे तद्विशिष्टस्य पङ्कजगुरोः समुदायाशक्यत्वादनन्या-
लभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । यद्यपि कर्तृवाचकहप्रत्यय एव
पङ्कजविशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवाच्च पङ्कजभागस्य तत्र
शक्तिरचिता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शब्दशक्यत्वमित्युक्तत्वात्
अतिवर्धमानत्वयोरिवैकपदार्थयोरपि कर्तृपङ्कजोर्बोधोऽ-

न्यस्य सम्भवित्वात् तत्राप्यावयवार्थं शक्तेरप्येव यद्देश्यं
वा पङ्कादौ तदर्थं सान्वयबोधविरोधबोधेदशायां पङ्कजमस्ती-
त्यादितः पङ्कजस्तीत्यादिरुभावार्थमवयवसम्भवादिविशिष्टे
पङ्कजादिभागस्य रूढिरूपेया इतरथा प्रकल्पार्थवच्छिन्न-
स्यैव प्रत्ययार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पन्नतया उभय-
योपस्थापितस्यापि पङ्कास्तित्वादिना सन्धानवानुपपत्तेः
अतएव पङ्कजादिपदादृष्टहीतशक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्ती-
त्यादितो जात्वपि कर्तास्तीत्याकारकोनान्वयबोधः प्रत्यय-
मात्रोपस्थाप्यस्य कर्तुरन्यत्वान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति
वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोषावधृतशक्तिकानां कक्षादि-
प्रत्येकशक्तिनामेव निरूढलक्षणया तत्तदर्थानुभावकत्वस-
म्भवादकनसादिसमुदायस्यापि तत्तदर्थं शक्तिर्विधीयेत
कादिप्रत्येकशक्त्यस्य शक्तिपक्षं विनापि अकादिशब्दादका-
देरनुभवार्थं तत्र समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि
समानं उादिप्रत्ययमात्रस्य पङ्कादौ वृत्तिमत्त्वाप्येव
पङ्कजादिसमुदायात् पङ्कादेरनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । नचैवं
चित्तगुरित्यादौपि चित्तगोस्वाम्यादौ समुदायस्य शक्ति-
प्रसङ्गः समासत्वस्याविशिष्टत्वादिति वाच्यम् अगृहीता-
वयववृत्तिकस्य पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेनावयवार्थानां दृष्टेरव-
स्थापेदशायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वौचित्यस्य वक्ष्यभा-
गत्वादिति योगरूढभेदस्तत्त्वोक्तः । “सामासिकं
तद्विज्ञातमिति तत् द्विविधं भवेत् । योगरूढं कदन्तस्य
समासत्वव्यवस्थितेः । तत् योगरूढं सामासिकं समासा-
त्मकं कणसर्पादि तद्विज्ञातं वासुदेवादौ । कदन्तस्य
पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिक एवान्तर्भाव इति नावि-
क्यम् । यौगिकलक्षणविभागौ तत्रैव । “योगलभ्यार्थ-
मात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् । समासस्तद्विज्ञातञ्च
कदन्तश्चेति तन्निष्ठा । यन्नाम स्वान्तर्निविष्टशब्दानां
योगलभ्यस्यैव यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुस्तन्नाम
तादृशार्थं यौगिकम् । योगरूढन्तः कणसर्पादिपदं
योगेनावच्छिन्नस्य रूढार्थस्य बोधकं न तु तन्मात्रस्य
तच्च यौगिकं त्रिविधं समासस्तद्विज्ञातं कदन्तश्चेति । इहो-
ऽपि समासः स्ववृत्तकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य भवशब्दि-
राद्यर्थस्यानुयबोधकतया यौगिकएव । सर्वश्चेदं रूढान्व-
त्येन विशेषणीयं नातः कणसर्पादौ वासुदेवादौ पङ्कजादौ
च योगरूढेऽतिप्रसङ्गः । ब्राह्मणोऽन्धः पृष्टे त्यादौ जीवादे-
स्तीत्यवाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु स्त्री-
त्वादिति तत्तदर्थं रूढमेव नातोर्विभागस्य व्याघातः ।

वैयाकरणमते समासानां योगरूपमेव यथोक्तं वै० भू० ।
 “समासे सत्त्वमिदं शक्तिः पङ्कजशब्दवत् । बहूनां वृत्ति-
 धर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्नह्नौरवं तस्मादेकार्थी
 भाव आश्रितः । चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभङ्ग-
 नम् । कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वत्माकं तदिति स्थितिः ।
 अथ यदेवञ्चोद्गीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना । कृप्रत्यागवास्ति
 तव तत् किं शक्तिं न कस्योः । समास इति वृत्ति-
 मालोपशेषम् । “समर्थः पदविधिः” इत्यत्र पदसिद्धि-
 योविचोयते समासादिः स समर्थः विप्रह्वाक्याभिधान-
 शक्तः स साधुरिति स्वत्वार्थस्य भाष्यज्ञाभात् । पदो-
 द्देश्यकविधिवच्च कस्यचित्समासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपस्य
 पञ्चस्वपि वृत्तिवत्त्वेव । विशिष्टशब्दलोकार्थं मते दूषणं
 शक्तिसाधकभेदेत्याशेनाह पङ्कजशब्दवदिति । पङ्कज-
 निकर्तुरपि योगादेरुपस्थितौ तत्रापि ससदायशक्तिर्न
 सिध्येत् । न च पद्वत्त्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यत इति
 वाच्यम् । चित्तत्वादिपदेऽपि स्वाभाविकेनोपस्थितये तत्-
 कल्पनावश्यकत्वात् । लक्षणेऽपि तथोपस्थितिरिति चेत्
 पङ्कजपदेऽपि सा सुवचा । एवं रथकारपदेऽपि तथा च
 “वर्षासु रथकारोऽग्निनादधीत” इत्यादिना विना लक्षणां
 कृप्रयोगेन व्याख्यादिविषयतथैवोपपत्तौ तत्कल्पनां कृत्वा
 जातिविशेषस्याधिकारित्वं प्रकल्प्यापूर्वकल्पनसमुक्तं स्या-
 दिति भावः । साधकान्तरमाह बहूनामिति वृत्तिधर्मा
 विशेषणलिङ्गसंख्याद्योगादयस्तेषां वचनैरेव साधने
 गौरवमित्यर्थः । अयं भावः विशिष्टशब्दलोकारे राज्ञः
 पुरुष इत्यत्रैव राजपुरुष इत्यादिना स्याद्विशेषणाद्यन्वयः
 राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितिसत्त्वात् । विभाषावचनञ्च
 समासनिवसवारण्याय कार्यमिति । ननु “सविशेषणा-
 नास्मि” वचनाच्च विशेषणाद्यन्वयः विभाषावचनञ्च
 कृतमेवेत्याशङ्क्य समाधत्ते वचनैरेवेति । न्यायसिद्धमेव
 सूत्रम् । व्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्य एकार्थीभावे समास-
 स्येति स्वभावत एव प्रयोगनिवमसम्भवात् । सविशेषणेत्यपि
 विशिष्टशक्तौ राज्ञः पदार्थैकदेशतयान्वयासम्भवात् न्याय-
 सिद्धिमिति भावः । अतएव व्यपेक्षापक्षसङ्गाव्य अर्थतस्मिन्
 व्यपेक्षायां सामर्थ्यं योऽसावेकार्थीभावकतो विशेषः स
 व्यक्तव्य इति भाष्यकारेण दूषणसम्युक्तम् । तथा धवञ्च-
 दितौ, निष्कौशास्त्रिगौरयो वृत्तघटो शुद्धधानाः केश-
 चूडः सुवर्णालङ्कारो द्विधाः सप्रपण्य इत्यादावितरेतरयो-
 गादिकान्त्युक्तपूर्वमिन्द्रसङ्घातविकारसुचप्रत्ययलोपो, वी-

श्याद्यर्थोवाचनिको वाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति ।
 दूषणान्तरमाह । चकारादीति आदिना घनश्यामः हंस-
 गमनइत्यादाविवादोनां पूर्वोक्तानाञ्च संप्रहः । दूषणा-
 न्तरमाह । बहुव्युत्पत्तिभङ्गनमिति । अयमाशयः चित्त-
 सुरित्यत्र स्वाभ्यादिप्रतीतिरुभयसिद्धा । न च तत्र
 लक्षणा प्राप्नोदकोपाम इत्यादौ तदसम्भवात् । प्राप्ति-
 कर्तृभिन्नसुदकमित्यादिबोधोत्तरं तत्त्वन्विषयामलक्षणाया-
 सम्युदककर्तृकप्राप्तिकर्मपामइत्यर्थाभावात् । प्राप्तेति
 तत्प्रत्ययस्यैव कर्तृर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि समा-
 नाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्न-
 प्राप्तिकर्मैति स्यात् । अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदि-
 र्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः प्राप्तेर्धार्तव्यतया कर्तृता-
 सम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्त्वान्वयासम्भवाच्च । अन्यथा
 देवदत्तः पच्यतइत्यत्र कर्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयसम्भ-
 वेनान्वयानापत्तेः । अथोदकाभिन्नकर्तृका प्राप्तिरिति
 बोधोत्तरं तत्त्वन्विषयामो लक्ष्यत इति चेन्न प्राप्तेर्धार्तव्य-
 तया कर्तृकर्तारं प्रति विशेष्यताया असम्भवात् ।
 प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्युत्पत्तेः । प्राप्-
 पदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्याएव नामार्थत्वेनोदकेन समम-
 भेदान्वयापत्तेः । एवमूदरथः उपहृतपशुः उद्धृतौदना
 बहुपाचिकेत्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत्र हि रथकर्मक-
 वहनकर्ता, पशुकर्मकोपहृत्पशोद्देश्यः, ओदनकर्मको-
 द्दरणावधिः बहुपाककर्मधिकरणमिति बोधाभ्युपगमात्
 अतिरिक्तशक्तिपक्षे च घटत्वविशिष्टे घटपदस्येवोदककर्तृक-
 प्राप्तिकर्मत्वविशिष्टे प्राप्नोदकइत्यादिसमुदायशक्त्यैव निर्वा-
 हइति भावः । साधकान्तरमाह । अथार्थेति । अयं भावः
 चित्तसुरित्यादिषु चित्तगवस्वाभ्यादिप्रतीतिर्न विना शक्ति-
 पपद्यते । न च तत्र लक्षणा सा हि न चित्तपदे चित्तस्वाकी
 गौरिति बोधापत्तेः । गवादिमात्रस्य लक्ष्यैकदेशत्वेन तत्र
 चित्तादेरन्वयायोगात् । न च चित्ताभिन्ना गौरिति शक्त्यु-
 पस्थाययोरन्वयबोधोत्तरं तादृशगवस्वामी गोपदेन लक्ष्यतेइति
 वाच्यम् । गोपदस्य चित्तपदस्य वा विनिगमनाविरहेण
 लक्षकत्वासम्भवात् । न च गोपदे साक्षात् सम्बन्धएव विनि-
 गमक इति वाच्यम् । एवमपि प्राप्नोदकः कृतविश्व इत्या-
 दावप्यर्थबहुव्रीहौ विनिगमकाप्राप्तेः । यौगिकानां कर्तृ-
 दार्थकतया साक्षात्सम्बन्धाविशेषात् । न च पदद्वये लक्ष-
 णेति नैयायिकोक्तं युक्तम् बोधावृत्तिप्रसङ्गात् । न च
 यदस्मिन् तात्पर्येणाहत्वादेकस्यैकदा लक्षणा न द्वयो-

रिति न बोधादितिरिति वाच्यम् एवमपि विनिगमना-
विरहतादयस्येन लक्षणाया असम्भवात् । नच चरमपदे
एव सा प्रत्ययार्थान्वयादुरोधात् प्रत्ययानां सन्निहितप-
दार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति वाच्यम् एवं हि
बहुव्रीह्यसम्भवापत्तेः “अनेकमन्यपदार्थे” इत्यनेकसुव-
न्तानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वे तद्विधानात् । किञ्च एवं
सति घटादिपदेऽपि चरमवर्ण एव वाचकताकल्पना स्यात्
पूर्ववर्णानां तात्पर्यभाहकत्वेनोपयोगसम्भवात् एवं सति
चरमवर्णमात्रश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरिति चेदत्राप्युदकपट-
मात्रश्रवणादर्थप्रत्ययापत्तिस्तुल्येत्यन्यत्र विस्तरः । एवञ्च
अपठ्यर्थबहुव्रीहौ वृत्तपत्त्यन्तरकल्पना उक्तयन्त्रेः अग-
त्या शक्त्यन्तरकल्पनेत्यर्थः कृत्प्रत्यागः इत्यस्य कृत्प्रत्ययोप-
पत्तिरिति वृत्तपत्तित्यागश्च तवास्ति तत्किम् सर्व्वं त्व
समासे शक्तिं न कल्पयेरिति वाक्यार्थः । यत्तु वप्रीक्षा-
वादिनो नैयायिकमीमांसकादायः न समासे शक्तिः राज-
पुरुष इत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धितत्वात्तथायैव राजसम्ब-
न्धभिन्नः पुरुषइति बोधोपपत्तेः । अतएव राज्ञः पदा-
र्थैकदेशतया न तत्र शोभनस्येत्यादिविशेषणान्वयः । न
वा घनश्यामनिष्कोशान्विर्गौरवइत्यादौ इवादिप्रयोगा-
पत्तिः उक्तार्थतया इवक्रान्तादिप्रयोगासम्भवात् । न
वा “विभाषेति” सूत्रानावश्यकत्वम् लक्षणाया राजिसम्बन्ध-
भिन्नइति बुबोधयिष्यायां समासस्य, राजसम्बन्धवानिति
बुबोधयिष्यायां विग्रहस्येत्यादिप्रयोगनियमसम्भवात् ।
नापि पङ्कजपदप्रतिवन्द्री शक्तिसाधिका तत्तावयवशक्ति-
मजानतोऽपि बोधात् । नच शक्त्यपह्ने लक्षणाया तेभ्यो-
विशिष्टार्थप्रत्ययः सम्भवति । अतएव राजादिपदशक्त्य-
पह्ने राजपुरुषश्चित्तगुरित्यादौ न बोधः । नच चित्त-
गुरित्यादौ लक्षणासम्भवेऽप्यपठ्यर्थबहुव्रीहौ लक्षणाया
असम्भवः बहुवृत्तपत्तिमञ्जनापत्तेरिति वाच्यम् प्राप्नोदक-
इत्यादावुदकपदे एव लक्षणास्वीकारात् । पूर्वपदस्यौगि-
कत्वेन तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतया विल-
म्बितत्वात् । प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्यु-
त्पत्त्यनुरोधाच्च । घटादिपदे चातिरिक्ता शक्तिः कल्प-
माना विशिष्टे कल्पते विशिष्टस्यैव सङ्कोतितत्वात् । बोधक-
त्वस्यापि प्रत्येकं वर्णैस्त्वन्वात् । प्रकृते चात्यन्तसिद्धधानेन
प्रत्ययार्थान्वयसौलभ्याद्योत्तरपदे एव सा कल्पयतइति विशेषः
स्वीकृतञ्च घटादिपदेऽपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसक-
साम्बैरित्याहुः । कालोच्यते । समासे शक्त्यस्वीकारे तस्य

प्रातिपदिकसंज्ञादिकं न स्यात् अर्थवत्ताभावात् “अर्थव-
दधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकः” इत्यस्याप्रवृत्तेः । नच “कस-
ञ्जितसमासा” खेत्यत्र समासपह्णत्वात् सा । तस्य नियमार्थ-
तया भाष्यसिद्धताया वैयाकरणभूषणे स्पष्टं प्रतिपादित-
त्वात् । समासवाक्ये शक्त्यभावेन शक्त्यस्यैव रूपलक्षणाया
अप्यसम्भवेन लाक्षणिकार्थवत्त्वस्याप्यसम्भवात् । अथ
तिप्रसूक्ति इत्यारभ्य उग्रीसूत्रविति तिप्रत्याहारोभाष्य-
सिद्धः तमादायातिप्रतिपदिकमित्येव स्वरूपताम् कत-
मर्थवदादिस्वरूपेण । समासपह्णञ्च नियमार्थमस्तु
तथा च सुप्तिङन्तभिन्नं प्रातिपदिकमित्यर्थान्तरमासस्यापि
सा स्यादिति चेत्तथापि प्रत्येकं वर्णेषु संज्ञावारणायार्थ-
वस्तुवश्यकत्वेन समासाव्याप्तादवस्थमेव । तथा च
प्रातिपदिकसंज्ञारूपं कार्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति धूमइव
वज्रम् । किञ्चैवं चित्तगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यन्-
वयापत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः
विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययोत्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् ।
यत्तु सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्पयत
इति तत्र उपकुम्भं अङ्गमिप्लीत्यादौ पूर्वपदार्थे विभ-
क्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात् । नच तत्रापि सन्निधानमेव
आनुशासनिकसन्निधेर्विचिन्तितत्वात् तथा च यत्पदोत्तरं
यातुशिष्टा सा तदर्थगतं स्वार्थं बोधयति । समासे च
समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमिति वाच्यम् अर्थवत्-
स्वरूपेण विशिष्टस्यैव विज्ञतत्वनुशासनात् । अथ प्रकृति-
त्याश्रये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्पयत इति चेत्तर्हि
पङ्कजमानय दण्डिनं पश्य शूलिनं पूजयेत्यादौ पङ्क-
दण्डशूलेष्वानयनदर्शनपूजनादेरन्वयप्रसङ्गात् अघटमानये-
त्यत्र घटेभ्यानयनान्वयापत्तेः । नच दण्डादीनां विशे-
षणतया न तत्तानयनाद्यन्वयः । पाकादीलः चर्मा-
त्युक्षौ इत्यादौ पाकचर्मादिहेतुताया रूपसुखादायनन्वय-
प्रसङ्गात् । यच्च प्रकृत्यर्थत्वं तल्लक्षणाविषयत्वमात्रं
तज्जात्राविरुद्धमिति तच्च घटं पश्येत्यत्र घटपदात्मभावे-
नोपस्थिताकाशधारणाय इत्या प्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यकत्वात् ।
अथ प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपास्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्व-
मिति चेन्न शास्त्रानयति कण्ठोदण्डनेत्यत्र ऊर्णो तृतीयार्था-
न्वयप्रसङ्गात् । अथ समस्यमानपदार्थबोधकत्वं समा-
सोत्तरविभक्तेः कल्पयत इति चेन्न अङ्गुष्ठकल्पनां कृत्प्र-
त्युत्पत्तित्वागच्छामेव ससदायशक्तिकल्पनस्यैव शुक्लत्वादिति
दिक् । अपि च समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राजपुरुषः

चित्रपुः नीलोत्पलमित्यादौ सर्वान्वयप्रसङ्गः । राज-
पदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायासमि तण्डुलः पचतीत्यादौ
कर्मादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवारण्याय
प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेहेतु
ताया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथाभावात् । तण्डुलः
शुक्ल इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थे तण्डुलादेस्तस्य
च शुक्ले अभेदेनैवानुयः । शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ च
विशेषणविभक्तिरभेदार्थां पार्श्विकोवावय इति नाति-
प्रसङ्गः । तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवादावस्थि-
कैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः । किञ्च
राजपुरुषइत्यादेः सम्बन्धिनि सम्बन्धे वा लक्षणा । नाद्यः
राज्ञः पुरुष इति विवरणविरोधात् समानार्थकताक्य-
स्यैव विग्रहत्वात् । अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयोम स्यात्
नान्यः राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधप्रसङ्गात् विरुद्ध-
विभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदानुयव्युत्पत्तेरित्यादि प्र-
पञ्चितं वैयाकरणभूषणे । अतएव ‘वषट्कर्तुः प्रथम-
भक्तः’ इत्यत्र न भक्त्युद्दिश्य प्राथम्यविधानं युक्तम् एक-
प्रसरत्वभङ्गापत्तेरिति ततोये, “अङ्गैः स्विटकृतं यजति”
इत्यत्राङ्गासुवादेन न त्वित्वविधानं युक्तम् एकप्रसरत्वभङ्गा-
पत्तेरिति दशमे च निरूपितं सङ्गच्छते । सङ्गच्छते
चार्थानाधिकरणारम्भः । अन्यथा “अरुणया एकहायन्या
पिङ्गाच्या सोमं क्रीणातीत्यत्रारुणपदवदितरयोरपि
एकत्वादिगुणमात्रवाचकतया अमूर्त्तत्वात् क्रीणातौ करण-
त्वासम्भवस्य त्वत्वादाख्यस्यैव वाक्याङ्गेदशङ्काया अ-
सम्भवादिति प्रपञ्चितं भूषणे । तस्मात्समासशक्तिपक्षो
जैमिनोयैरवश्याभ्युपेयइत्यास्तां विस्तरः” ।

आख्यात लि० आ+ख्या-कर्मणि क्त । १कथिते । आख्यायते-
ऽनेन वा०करणे क्त । तिङ् रूपे प्रत्यये तल्लक्षणाह शब्दः ०
“धातुर्थेन विशिष्टस्य विधेयतुने बोधने । समर्थः स्वार्थयत्नस्य
शब्दोवाख्यातमुच्यते” इति । व्याख्यातं चैतत् खेनैव
“धात्वर्थवच्छिन्नस्वार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्दो
वाख्यातं तदेव च तिङ् इत्यर्थाङ्गभ्यते तिङाख्यातयोः
पर्यायत्वात् । पाकश्चैतस्येत्यादौ नामार्थान्वयैव विशिष्ट
स्वार्थकत्वं त्वस्याभिधायकः षष्ठादिकोन तु धात्वर्थेन विशि-
ष्टस्य । चैतः पचतीत्यादौ धात्वर्थवच्छिन्नस्य यत्नस्य विधे-
यतया बोधकावपि नामधातु न स्वार्थस्य । चैतः पाचक
इत्यादौ तु धात्वर्थविशेषितस्य यत्नस्य न विधेयता किन्तु
कर्त्तृरेव कृतां धर्मिण्यत्वात् अन्यथा पाचकश्चैत इत्यादिकम

योग्यमेव प्रातिपादकार्थयोः पाचकचैतयोर्भेदेनान्वयस्या-
व्युत्पन्नतया कदर्थ कृतेचैतत्वादावन्वयायोगाच्च । अयं पक्तुं
कालइत्यादौ तस्मादिना धात्वर्थवच्छिन्नोऽनुकूलत्वादिः,
इयं चिकीर्षेत्यादौ च सनादिनेच्छादिरेव विधेयत्वेनानु-
भाव्यते इति न तेष्वतिप्रसङ्गः । अत्रेदं तत्त्वम् ।
जीवनयोन्यादिनिखिलयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङ् शक्यताव-
च्छेदकं न तु चेष्टाया जनकत्वस्य चिकीर्षाया वा जन्यत्वस्या-
वच्छेदकतया सिद्धं प्रवृत्तित्वम् । चैतोनिश्चितित्यादितोऽपि
त्रासाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीतेः । तिङ् कृतौ च धात्वर्थस्य
तं करोमीतिप्रतीतिनियामकः साध्यत्वावस्थविषयता
प्रभेदस्तद्विशिष्टफलोपधायकत्वलक्षणमनुकूलत्वं वा संसर्ग-
मय्याद्या भासते तथैव साकाङ्क्षादतो गत्यादिगोचरनिवृ-
त्तिदशायां गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः । “तत्र निश्चासव-
* चमात्रप्रतीतावपि प्रयत्नत्वमेव तिङ् शक्यतावच्छेदकं न तु
प्रवृत्तित्वं पचतीत्यतः पाककृतिमानिति प्रतीतेः नहि
प्रवृत्तित्वमेव कृतित्वं पाके प्रवृत्तोऽस्तीत्यस्याप्यनुभवस्य पाकं
करोमीत्यतोविषयवैलक्षण्यस्य सर्वसिद्धत्वात् निवृत्ततौ राग-
प्रयोज्यस्य प्रवृत्तित्वस्य बाधादोच्चरः करोतीत्यादिवाक्यस्या
योग्यतापाताच्च । निवृद्धनिश्चातस्तु पुरुषः समुत्थानगो-
चरप्रयत्नवानपि न तदुपधायकप्रयत्नान् अतस्तत्वायसुचित-
तीत्यादिकोन प्रयोगः नचैवमीश्वरः पचतीत्यपि स्यात् तस्यापि
पाकातनुकूलप्रयत्नवत्त्वादिति वाच्यं तिङ् कृतरेववच्छेदकत्वेनैव
संसर्गेण नामार्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादङ्गुली पचतीत्यादि
प्रयोगस्येष्टत्वात् अन्त्यावयविनिष्ठावच्छेदकत्वस्यैव तादृशतिङ्-
र्थ कृतेः संसर्गत्वे ज्ञत्वाभावाच्च । नित्यप्रयत्नव्यावृत्तेश्चैवानु-
कूलत्वविशेषस्य तिङ् कृतौ धात्वर्थस्य संसर्गत्वमित्यप्याहुः” ।
इश्वरो जानातीच्छति रयोगच्छतीत्यादौ च ज्ञानादिमत्त्व-
मात्रप्रतीतेः समवायित्वे, चैतोजानातीत्यादाववच्छेदकत्वे,
बुद्धिरवगाहते षटोभासत इत्यादौ दैशिकाश्रयत्वे, नश्य-
तीत्यादौ च प्रतियोगित्वे, तिङोनिवृद्धलक्षणा । कृतित्वव-
दान्नयत्वादेरखण्डत्वे तदवच्छिन्नेऽपि ज्ञानेच्छादेरपि
तिङ् शक्तिरेव । हस्तादिकस्त्ववयवः प्रयत्नस्यैवावच्छेदको
न तु ज्ञानेच्छादेरपि प्रमाणाभावादतः करोजानातीत्या-
दिको न प्रयोगः । प्राशुक्तैव वा रीतिरत्रापि । प्रयः
पतति स्रन्दते इत्यादावपि पतनादेः समवायित्वमेव तिङा-
नुभाव्यते न तु तदनुकूलं शुरुत्ववत्त्वादयेन कृतितुल्य-
शरीरेव तेष्वपि तिङ् शक्तिरापाद्यते । पटानां शतं
पततीत्यादौ च शतपदार्थस्यैव कृतित्वं धात्वर्थस्यैव

षष्ठ्यर्थपर्याप्रेरन्वयात् संख्यायाः पतनादिसमवायित्व-
विरहेऽपि न क्षतिः पटानां घटं संख्या इत्यादिसुरोधेनैव
शतादेर्युग्मवाचित्वसम्भवात् ।

तत्र कृत्यादिकं नाख्यातस्यार्थः किन्तु कालः संख्या
व तयोः प्रकारान्तरालभ्यत्वात् चैतः पचति रथोग-
च्छतीत्यादौ धात्वर्थस्यैव प्राकगत्यादेः कृतिसत्त्वान्नयत्वादि-
सम्बन्धेन चैतादौ प्रकारत्वात् मैतः पच्यत इत्यादितोमै-
त्यादेः कर्तृत्वादिना तण्डुलः पचतीत्यादौ तण्डुलादेः
कर्मत्वादिना संसर्गेण पाकादावननयेन धात्वर्थ एव
धर्मिणि नामार्थस्य भेदेनानुयोऽव्युत्पन्नो न तु नामार्थेऽपि
धात्वर्थस्य । नचैवं ज्ञानं चैत इत्यादितोऽपि बोधरूपस्य
धात्वर्थस्यान्नयत्वसम्बन्धेन चैत्वे धर्मिणस्तनुयप्रसङ्गः, तत्र
ज्ञानादिपदस्य बुद्ध्यर्थकनामतया तदर्थस्य नामान्तरार्थ-
भेदेनानुयस्याव्युत्पन्नत्वादेः तदसम्भवात् इति प्राभाकराः ।
तदस्य धात्वर्थान्नयित्वात्कर्तृतायामेव लङादेः खोपस्था-
प्यवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेः कृत्यादेस्तदर्थत्वं
विना तदनुपपत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गात् । न च प्रकृत्यर्थ एव
तिङ्गः स्वार्थवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकर्तृत्वनिश्चयः पाकमनिष्पाद्य
क्रियान्तरव्यासक्तेऽपि पुरुषे पचतीतिप्रयोगापत्तेः तदा-
नीमपि पाकस्यानुवर्त्तमानत्वात् तिङाद्यन्तधात्वर्थस्य
पाकादेर्वर्त्तमानकृत्यादिसम्बन्धेनैव प्रथमान्तस्य जास्तीऽर्थे
साकाङ्क्षत्वाच्चैरिति चेत् किं कालस्यापि तिङर्थत्वप्र-
त्याशया संसर्गविधयैव तस्य लभ्यत्वात् । पचतीत्यादितो-
वर्त्तमानत्वादिवाक्यप्रकारकप्रतीतेरानुभविकत्वाच्च । किञ्च
धात्वर्थस्यैव कृत्यादिसम्बन्धेन चैतादावननये पचत्यपि चैत्वे
नायं पचतीतिप्रयोगप्रसङ्गः संयोगादिसम्बन्धेन पाकाद्य-
भावस्य तत्र सत्त्वात् कर्तृत्वादेर्दृष्टान्तनिवृत्तकतया तत्त्वम्ब-
न्धावच्छिन्नपाकाद्यभावस्यालीकत्वेन प्रत्येतुमशक्यत्वात् ।
एतेन मण्डनमते फलस्य धात्वर्थत्वात् तदव्युत्पन्नक्रियैवा
ख्यातेन चैतादावनुभाव्यते इति कृतेस्तिङ्गार्थत्वाभावादुक्त-
लक्षणमसम्भवीत्यपि प्रत्युक्तं फलस्य धात्वर्थत्वे संयोगो-
गुणइतिवद्वर्तिगुणोऽनेकाश्रिता इत्यादिप्रयोगापत्तेः न
हि भावकतामपि क्रियार्थः प्रमाणाभावात् । ननु
यदि स्वार्थकर्तृत्व एव लङादिना वर्त्तमानत्वसम्भवाव्यते
इति नियमः कथं तर्हि कौस्तात् पच्यत इत्यादितः
पाकादौ वर्त्तमानत्वधीरिति चेत् कएवमाह तत्राथैकपदो-
पात्तत्वेन कर्माख्यातोपस्थापिते कर्तृत्व एव वर्त्तमानत्वस्या
न्यत्वात् । इवानु परं विशेषोऽवत् कर्तृविहितेन लङा

धात्वर्थस्य विशेष्यत्वेन, कर्माविहितेन तु तस्य विशेषणत्वेन
स्वार्थकर्तृत्वमनुभाव्यते तथैव साकाङ्क्षत्वात् । एतेन
चैत्वेण प्रकृत्यादाविव चैत्वेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीय-
यैव कर्तृत्वमनुभाव्यते नत्वाख्यातेन, तिङर्थकतेर्धात्वर्थवि-
शेष्यत्वनिश्चयमादिति दीधितिकृतसम्यग्नादेयम् एकपदोपात्त-
त्वेन स्वार्थ एव कर्तृत्वे शतशानजादेरिव लङादेर्वर्त्त-
मानत्वबोधकतया सुबोधकतौ तदनुयाससम्भवात् सुबोध-
तिङर्थान्नयस्याहृष्टवरत्वाच्चेति । शाब्दिकास्तु चैतः पचती-
त्यादितः पाकादिकृतिसत्त्वमेव तत्कर्तृभेदेनापि चैतादेर-
न्नयस्यानुभविक्त्वात् कृतिरिव कर्त्तापि तिङर्थः कृतित्वम-
पेक्ष्य कर्तृत्वस्य शुरुत्वाच्च तदाख्यातस्य शक्यतावच्छेदक-
मिति तु रिक्तं वचः लङाप्रत्यासङ्गदेके लक्षणाया इव
शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तेरसम्भवे तदगुरुत्वस्याकिञ्चित्कर-
त्वात् एकैकात्मनिष्ठानामनन्तकृतीनां शक्यत्वमपेक्ष्य नि-
खिलात्मनामेव कर्तृत्वे शक्यतायां विपरीतलाघवाच्च ।
न च कर्तृनुभवजनकतया सङ्केतितत्वरूपं कर्तृशक्तत्वमेव
तिङ्गमसिद्धं, कर्तृत्वस्यानुभवजनकतासत्त्वे तत्प्रकारकेन्द्र-
सङ्केतस्य तत्तावश्यम्भावादीश्वरैच्छायाः सद्धार्यग्राह्यत्व-
नियमादन्यथा कर्तृनुभवस्वरूपायोज्यत्वादेव तिङ्गो
कर्त्तृत्वशक्तत्वसम्भवे कृत्यपेक्षया कर्त्तरि शुरुत्वोपन्यासस्यो-
न्नतप्रलपितत्वापत्तेः । अथैवं पटपदस्यापि लक्षणादिना
घटाद्यनुयासुभावकत्वात् तत्प्रकारकान्त्यसङ्केतवत्त्वेन
तदपि घटशक्तं स्यात्, न स्यात् पटपदं घटे न शक्त
मित्यादिव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेन घटादिपदनिष्ठस्यैव
घटानुभावकतया नित्यसङ्केतितत्वस्य घटशक्तित्वात् इत्या-
ख्यातं न कर्तृशक्तमित्येवं व्यवहारस्यासत्त्वात् प्रत्युत
प्राणिन्यादिप्रामाणिकैस्तिङ्गः कर्तृशक्तत्वेन व्यवहृतत्वात् ।
एतेन गुणवचनस्य नीलादेर्युग्मशक्तत्वमपि व्याख्यातम्
इति प्राहुः ।

आख्यातार्थस्य धात्वर्थादौ विशेषण तथैवान्वय इति तु वी-
याकरणाः यथाह वै०भू०सा० । “फलव्यापारयोर्धातुराशये
तु तिङ्गः स्मृताः । फले प्रधानं व्यापारस्तित्थस्तु विशेष-
णम्” इति । अस्य व्याख्यायाम् ‘कर्त्तरि कृत्’ ‘लः कर्मणि
च’ पा० स्तत्त्वान्यां चकारेण कर्त्तरि कर्मणि च तिङ्गः
शक्तिरिति ज्ञाते तत्र व्यापाराश्रयः कर्त्ता फला-
श्रयः कर्म इति फलव्यापाररूपयोः विशेषणयोर्धातु-
नैवोपस्थाप्यत्वात् अमन्यलभ्यस्याश्रयस्यैव तिङ्गर्थत्वम् इत्येवं
व्यवस्थायैत्यमाह । ‘प्रदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति

आख्यान न० आ+ख्या-भावे ल्युट् । १ कथने । २ पूर्ववृ-
त्तकथने “आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः” सा० द० । “यथा देशः
सोऽयमरातिशोषितजलैर्यस्मिन् इदाः पूरिताः” वेण्ठो०
३ प्रतिवचने च । प्रआख्यानयोः” पा० “विभाषाख्यानप-
रिप्रश्नयोरिज्” पा० । करणे ल्युट् । ४ भेदके धर्मे । “लक्ष-
णेत्यन्भूताख्यानेत्यादि” पा० इत्यन्भूतः कञ्चित् प्रकारं प्राप्त
आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्तेः कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य
भेदकोधर्म इति स्वरार्थः यथा भक्तोविभुसमि । ५ चार्थ
सङ्ग्राहकाख्यानगतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषस्य
वर्षनीयचरिताख्यानान्तथात्वम् सङ्ग्राहकाख्यं लक्षयित्वा

तदीयसर्गनामकरणे विशेषमाह" सा० द० 'नामास्य
सर्गोपादेयकथया सर्गनाम त' इत्यभिधाय
"अक्षिन्नाये" पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः"
यथा भारते रामोपाख्यानम् । नलोपाख्यानं शकुन्-
लोपाख्यानमित्यादि आख्यान+अस्त्यर्थे अर्थ० अच् ।
ईप्रसिद्धाख्यानसंज्ञकसर्गशुक्ते आर्षमहाकाव्यभारतादौ ।
"स्वाध्यायं आयेत् पित्रे धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च" मनुः
साङ्गोपनिषदान् वेदान् चतुराख्यानपञ्चमान्" भा० व० ।
सार्थं कन् तलैव "नाटकाख्यानकादेशव्याख्यानादिक्रि-
यानिपुणैः" काद० ।

आख्यानकी स्त्री "आख्यानकी तौ जगुरु गञ्जो जतावनोजे
जगुरु गुरुदेदित" लक्षिते विषमद्वन्द्वभेदे ।

आख्यायक पु० आ+ख्या-खल् । परोक्षस्यान्यत्र कथके दूते
"आख्यायकेभ्यः श्रुतस्त्वुदृष्टिः भट्टिः" २ कथकमात्रे लि० ।

आख्यायिका स्त्री आ+ख्या-खल् "आख्यायिका कथावत्
स्यात् कवेर्वादिर्कोत्तनम् । अस्यान्यकरीनाञ्च वृत्तम्
गद्यं कचित् कचित् । कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति
बध्यते । आख्यायिकापञ्चाङ्गाणां छन्दसा येन केन-
चित् । अन्योपदेयेनाश्वासः सुखे भाव्यर्थसूचनम्" सा० द०
उक्ते कथाभेदे कथा च "कथायां सरसं वस्तु" गद्यैरेव
विनिर्मितम् । कचित्तत्त्वभवेदार्या कचिद्वक्त्रापञ्चाङ्गे । आदौ
पद्यैर्ममस्कारः खलादेष्टकात्तन"मित्युक्तलक्षणशुक्ता तत्र
आख्यायिका यथा 'हर्षचरितादि' कथा कादम्बर्यादिः ।
२ उपलब्धार्थबोधककथायाञ्च" अमरः ।

आख्यायिन् लि० आ+ख्या-णिनि । १ कथके । २ आवेदके
दूतादौ च "रहस्याख्यायिव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः"
शकु० । "रहस्याख्यायिनाञ्चैव प्रणिधीनाञ्च वेष्टितम्" याज्ञ०

आगत लि० आ+गम-क्त । १ आयाते, २ उपस्थिते, ३ प्राप्ते
च । "हेयं दुःखमनागतम्" पात० "क्रमादभ्यागतं द्रव्यं
हृतमभ्युद्धरेत्तु यत्" सूतिः । "पितृतआगतम् पितृप्रमिति"
दावभा० । "तत आगतः" पा० । आगता वत जरेव
हिमानो सेव्यतां सुरतरङ्गिणी" उद्भटः भावे क्त । ४ आग-
मने न० "गतागतं कामकामा लभन्ते" गीता ।

आगति स्त्री आ+गम-क्तिन् । १ आगमने "लोकस्यास्य गता-
गतिम्" रामा० । २ प्राप्ते च तासामध्युरागतौ ययो
हृषीव मोदते" ऋ० २, ५, ६ । वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्माना
मरणेन च । आर्त्था गत्या तथाऽऽगत्या" याज्ञवल्क्यः ।

आगत्य(स्य) अव्य० आ+गम-ल्यप् वा भोलोपे लृक् । आग-
मनं कृत्वेत्यर्थे तत्त्वमागत्य सत्येन" याज्ञ० । "आगत्य
विलशाखायां चण्डिके ! वारु सन्निधिम" पुरा० ।

आगन्तव्य लि० आ+गम-तव्य । १ आगम्ये प्राप्ते 'आगन्तव्य'
त नोद्भू' पुनराश्रममण्डलम्" भावे तव्य । २ अवस्थान-
मने न० आगन्तव्य भट्टितमधुरामण्डलात् गोपकान्ते ।
पदाङ्कदूतम् ।

आगन्तु पु० आ+गम-तन् । १ अनियतस्यायिनि अतिथौ
"वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम्" रघुः । २ हठादुपस्थिते च
आगन्तुना सह मैत्री न कर्तव्या" हितो० । ३ आग-
मनशीले लि० । सार्थं कन् । आगन्तुकोऽप्यत्र ।

आगन्तुज लि० आगन्तोः हठादुपस्थितात् जायते जन-ङ ।
हठोपस्थितजाते रोगादौ । "आगन्तुजे भिषग्-रोगे
शस्त्रेणोत्पत्य यत्नतः" । "दोषागन्तुजमृत्युभ्योरस-
मन्त्रविशारदौ" सुश्रुतः ।

आगम पु० आ+गम-घञ् । १ आगतौ २ प्राप्ते
२ उत्पत्तौ च "आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितित्तत्त्व
भारत !" गीता, आगम्यते प्राप्यतेऽनेन करणे
घञ् । ४ सामाद्युपाये "आगमैः सप्तशारम्भ आरम्भसद-
योदयः" रघुः आगम्यते स्वत्वमनेन । स्वत्वप्रापके
५ क्रयप्रतिपत्त्यादौ "आगमोनिष्फलस्तत्र भुक्तिः स्तोकापि
यत्र नो" या० सूतिः "अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्ध-
व्यशतान्यपि" सूतिः" यादृशागमस्य प्रामाण्यं तच्चि-
रूपितम् मिता० । "भोगमात्रस्य स्वव्यभिचारात्
कीदृशोभोगः प्रमाणमित्यत्र आह । "आगमोऽभ्यधिकोभो-
गादिना पूर्वक्रममागतात्" या० स्वत्वहेतुः प्रतिपत्तकथादि-
रागमः । स भोगादभ्यधिकोबलीयान् स्वत्वबोधने भोग-
स्यागमसामेक्षतात् । यथाह नारदः । "आगमेन विशुद्धेन
भोगोवाति प्रमाण्यात्मा । अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं
नैव गच्छतीति" । न च भोगमात्रात्स्वव्यावगमः परकीय-
स्याप्यपहारादिनोपभोगसम्भवात् । अतएव "भोगस्तु केवलं-
यस्तु कीर्तयेन्नागमं कचित् । भोगश्चलापदेशेन विशेषः
स तु तत्स्वर" इति स्मर्यते । अतश्च सागमोदीर्घकालो
निरन्तरो निराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चाविधेष्वशुक्तो
भोगः प्रमाणमित्युक्तमव्यति । तथा च स्मर्यते । 'सागमो
दीर्घकालस्याविच्छेदोऽन्यरवोष्कितः । प्रत्यर्थिसंनिधानश्च
परिभोगोऽपि पञ्चधेति' । क्वचिद्वागमनरपेक्षस्यापि
भोगस्य प्रामाण्यमित्याह । विना पूर्वक्रममागतादिति ।

पूर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः पूर्वक्रमस्तेनागतो यो भोग-
स्तस्माद्विना आगमोऽभ्यधिक इति सम्बन्धः । स पुनरागमाद-
भ्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः । तत्रागमज्ञान-
निरपेक्षो न सत्त्वनिरपेक्षः सत्ता तु तेनैवावगम्यत इति बोद्ध-
व्यम् । विना पूर्वक्रमागतादित्येतच्च आर्त्तकालप्रदर्शनार्थम् ।
“आगमोऽभ्यधिकोभोगादिति” च आर्त्तकालविषयम् । अतश्च
आरण्ययोग्ये काले योग्यानुपलब्धप्रागमाभावनिश्चयसम्भवादा-
गमज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रामाण्यम् । आर्त्ते तु काले
योग्यानुपलब्धप्राभावेनागमाभावनिश्चयसम्भवादागमज्ञान
निरपेक्ष एव सन्ततो भोगः प्रमाणम् । एतदेव स्थोत्रत-
द्वात्यायेन । “आर्त्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते
आर्त्ते त्वनुगमाभावात् क्रमात् त्विपुरुषागता” । आर्त्तञ्च
कालो वर्षशतपर्यन्तः “शतायुर्वै पुरुष इति” श्रुतेः । अनु-
गमाभावादिति योग्यानुपलब्धप्राभावेनागमाभावनिश्चया-
भावादिति । अतश्च वर्षशताधिको भोगः सन्ततोऽप्रतिरवः
प्रत्यर्थिप्रत्यक्षसागमाभावे चानिश्चिते अव्यभिचारदाक्षि-
न्नागमः स्वत्वं गमयति । आर्त्तेऽपि कालेऽनागमस्मृति-
परम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव “अनागमन्तु
यो भुङ्क्ते बह्व्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डे न तस्मापन्दण्डयेत्-
प्रथिवीपति” रितुक्तम् । न चानागमन्तु यो भुङ्क्ते इत्येकवचन-
निर्देशाद्बह्व्यब्दशतान्यपोष्यपिशब्दप्रयोगात् प्रथमस्य पुरुषस्य
निरागमे चिरकालोपभोगेऽपि दण्डविधानमिति सन्त्य
द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रस-
ङ्गात् नचैतद्विद्यते “आदौ तु कारणन्दान” मध्ये भुक्तिस्तु
सागमेति” नारदस्मरणम् । तस्मात् सर्वत्र निरागमोपभोगे
“अनागमन्तु योभुङ्क्ते इत्येतद्दृष्टव्यम् यदपि “अन्यायेनापि
यजुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाहर्त्तुं क्रमात्त्रि-
पुरुषागतमिति” । पित्रा सह पूर्वतरैस्त्रिभिरिति योज्यम् ।
तत्रापि क्रमात् त्विपुरुषागतमित्यत्र आर्त्तकालोपलक्षणम् ।
त्विपुरुषविवक्षायामेकवर्षाभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्वयातिक्रमसम्भ-
वाद्द्वितीये वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः
तथा सति “आर्त्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते”
इति स्मृतिविरोधः । “अन्यायेनापि यदुभुक्तमित्येतच्चा-
न्यायेनापि भुक्तमपहर्त्तुञ्च शक्यं किमुनरन्यायमनिश्चय-
इति व्याख्येयमपिशब्द अवस्थात् । यज्ञोक्तम् । “यद्विनाग-
मसत्यन्तश्भुक्तं पूर्वं स्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छक्यमपाहर्त्तुं
क्रमात् त्विपुरुषागतमिति” तत्राप्यत्यन्तसागमं विनेत्यत्यन्त
सुपलभ्यमानसागमं विनेति व्याख्येयम् । न पुनरागम

स्वरूपं विनेति आगमस्वरूपाभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भव-
तीत्युक्तं क्रमात्त्रिपुरुषागतमित्येतदुक्तार्थम् । ननु आरण्ययोग्ये
काले भोगसागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् । तथाहि ।
यद्यागमः प्रमाणात्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमाच्च भोगस्य
स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम् अथ प्रामाणात्तरेण नागमोऽवगतः
कथन्तद्विशिष्टोभोगः प्रमाणम् । उच्यते । प्रामाणात्तरेणावग-
तागमसहित एव निरन्तरोभोगः कालान्तरे स्वत्वङ्गमयति ।
अवगतोऽप्यागमोभोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वङ्गमयितुमर्ह-
मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वापगमसम्भवादिति सर्वमनवद्यम् ।
आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तम् । आगमस्तद्धि-
भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह । “आगमेऽपि बलं
नैव भुक्तिस्तोकापि यत्र नो” या० यस्मिन्नागमे स्वत्वापि भु-
क्तिर्नोनास्ति तस्मिन्नागमे बलं सम्पूर्णं नैवास्ति । अयमभि-
सन्धिः स्वत्वनिष्ठतिपरस्वत्वापादनञ्च दानम् । परस्वत्वापा-
दानं च परो यदि स्वीकरोति तदा सम्प्रदाते नान्यथा । स्वीका-
रस्त्रिविधोमानसो वाचिकः कायिकश्चेति । तत्र मानसो-
ममेदमिति संकल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्याद्यभि-
व्यवहारोक्तेस्त्री स विकल्पकः प्रत्ययः । कायिकः पुनरुपा-
दानाभिमर्शनादिरूपोऽनेकविधः तत्र च नियमः स्मर्यते
“दद्यात्कृष्णाजिनस्युच्छे गां पुच्छे करिणङ्करे । केशरेषु
तथैवाश्वन्दासीं शिरसि दापयेदिति” । आश्वलायनोऽप्याह ।
“अनुमन्त्रयेत् पाणिनाभिस्तृणैश्च प्राणिनं कन्यां चेति” । तत्र
हिरण्यवस्त्रादावुदकदानान्तमेवोपादानादिसम्भवात् त्रि-
विधोऽपि स्वीकारः सम्प्रदाते । चेत्तादौ पुनः फलोपभोग
व्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासम्भवात् स्वत्येनाप्युपभोगे-
न भवितव्यम् । अन्यथा दानक्रयादेः सम्पूर्णता न भव-
तीति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीकारविकलसागमो दुर्व-
लो भवति तत्सहितादागमात् । एतच्च द्वयोः पूर्वा-
परकालपरिज्ञाने । पूर्वापरकालज्ञाने तु विद्युणोऽपि पूर्व-
कालागम एव बलीयानिति । अथ वा “लिखितं साक्षिणो-
भुक्तिः प्रमाणं त्विविधं स्मृतं” मित्युक्तम् । एतेषां सप्तवायं-
कुत्र कस्य प्राबल्यमित्यत्रेदमुपतिष्ठते । “आगमोऽभ्यधिको
भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् । आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तो-
कापि यत्र नो” इति अयमर्थः । आद्ये पुरुषे साक्षिभि-
र्भावितसागमो भोगादभ्यधिकोबलवान् पूर्वक्रमागताद् भोगा
द्विना । स पुन पूर्वक्रमागतो भोगस्तदर्थे पुरुषे लिखिते-
न भावितादागमात्बलवान् मध्यमे तु भोगरहितादाग-
मात् स्वीकभोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति । एतदेव

भारदेन सङ्कीर्तत “आदौ तु कारणन्दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा । कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनीति” “पश्यतो ब्रुवत इत्यत्र विंशतिवर्षभोगादूर्ध्वं भूमेर्द्वन्द्वस्यापि दशवर्षभोगादूर्ध्वं फलानुसरणं न भवतीत्युक्तम् । तत्र फलानुसरणवद्दण्डानुसरणमपि न भविष्यतीत्याशङ्क्य पुरुषव्यवस्थया प्रमाणव्यवस्थया च दण्डव्यवस्थां दर्शयितुमाह । “आगमस्तु क्रतोयेन सोऽभियुक्तस्तद्वरेत् । न तत्सु तत्सुतुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी” या० । येन पुरुषेण भूमादेरागमः स्वीकारः कृतः । स पुरुषः कुतस्ते ज्ञेयादि-कमित्यभियुक्तस्तभागमं प्रतिपद्दिहिकं लिखितादिभिरुद्धरेत् भावयेत् । अनेन चाद्यपुरुषस्यागमसुद्धरतो दण्ड इत्युक्तं भवति तत्सुतुतो द्वितीयोऽभियुक्तो नागमसुद्धरेत्, किन्तु अ-विच्छिन्नाप्रतिरवसमत्वभोगम् । अनेन चागमसुद्धरतो द्विती-यस्य न दण्डोऽपि तु विशिष्टभोगमरुद्धरतो दण्ड इति प्रतिपादितम् । तत्सु तत्सुतुतो नागमं नापि विशिष्टभो-गसुद्धरेदपि तु क्रमागतभोगमात्मम् । अनेनापि तृतीयस्य क्रमायातभोगानुद्धरणे दण्डो नागमानुद्धरणे न विशिष्ट-भोगानुद्धरणे वेत्तमिहितम् । तत्र तयोर्द्वितीययोर्भु-क्तिरेव गरीयसी । तत्रापि द्वितीये गुरुः तृतीये गरीयसीति विवेकव्यमूलिष्वप्यागमानुद्धरणेऽर्थहानिः समा-नैव दण्डे तु विशेष इति सात्पर्यार्थः । “उक्तञ्च । “आगमस्तु क्रतोयेन स दण्डस्तुतुतुद्वरन् । न तत्सु त-स्तुतुतो वा भोगहानिस्तयोरपि” । अस्मात्कालोपभो-गस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यस्य विना पूर्वक्रमागता दित्यत्र तस्यापवादमाह । “योऽभियुक्तः परेतः स्वात्तस्य रि-क्थी तद्वरेत् । न तत्र कारणभुक्तिरागमेन विनाकृता” या० यदा पुनराहर्त्तादिभियुक्तोऽकृतव्यवहारनिर्णय एव परेतः स्वात्तरलोकागतो भवेत्तदा तस्य रिक्थी पुत्रादि-स्तभागमसुद्धरेत् । अस्मात्तत्र तस्मिन् व्यवहारे भुक्तिरा-गमरहिता साक्षादिभिः साधितापि न प्रमाणम् ।” व्यव० त० रघुनन्दनेन तु प्रच्छन्न एव आर्त्तकालतया उक्तः । यथा तदुक्तं व्यासवाक्यम् “वर्षाणि विंशतिं भुक्ता स्वामिनाऽव्याहता मही । भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा तु द्विपौरुषी । त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगम” इति । त्रिपुरुषभोगे विशेषमाह तत्रैव व्यासः । प्रपितामहभुक्तं यत् तत्पुत्रेण विना च तम् । तौ विना यस्य पिता च तस्य भोगस्त्रिपौरुषः । पिता प्रिताम-हो यस्य सोमेन प्रपितामहः । तस्यां जीवतां भोगो

विज्ञेयस्त्वेकपुरुषः” इति एवञ्च शतपट्टिर्षयोः आर्त्त-कालत्वं देशभेदात् व्यवस्थापनीयम् । अत्राप-वादः । “भुक्तिस्तैपोरुषी सिध्येदपरेषां न र्शयः । अनि-ष्टत्वे सपिण्डत्वे सकल्यानां न सिध्यति । अस्वामिना च यद्भुक्तं गृहज्ञेयापणादिकम् । सुहृद्वन्नुसुतुल्यस्य न तद्भोगेन होयते । विवाहप्राप्तौ त्रैभुक्तं राज्ञाऽमात्यै-स्तथैव च । सुदीर्घेणापि कालेन तेषां स्वत्वं न सिध्यति” इह० । अत्रापि विशेषमाह तत्रैव “स्त्रीधनञ्च नृपेन्द्राणां कदाचन न जीर्यति । अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतै-रपि” आगम्यते तत्त्वमनेन । इतच्चावेदकशास्त्रे “तस्या-दपि चासिद्धं परोक्षमागमात् सिद्धम्” सा०का० । “सिद्धं सिद्धैः प्रमाणैस्तु कृतं वात् परत्वं वा आगमः शास्त्रमागानामाग्रास्तत्त्वार्यवेदिनः” इत्युक्तो ऽशास्त्रमात्रे “दृष्टवतां जायते भक्तिस्ततो गुरु-सुपासते । स च विद्यागमान् वक्ति पित्यायुक्स्वाश्रितो नृपः” देगीपु० । स च गुरुः विद्यासाधनभागमं वक्ति उपदिशतीत्यर्थः । ऋग्वेदे च “रक्षोहागमलधमन्देहाः प्रयोजनम्” “आगमः स्वल्पि आश्रयणे निष्कारणो-धर्मः पङ्क्तो वेदोऽध्येयः ज्ञेयश्चेति” फ०भा० । “आगमः प्रयोजकः प्रयत्तकः नित्यकर्मतां व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति प्रयोजनशब्देन फलं प्रयोजकश्चेति कैयटः । “आगमपदेन श्रुतिरिति” उच्यते । “बह्वोप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः” रघुः । ८ मन्त्रे च “सर्ववेदः क्रियाफलं ऋषिभिर्वक्तृधोदितः । कालो देशः क्रिया कर्ता कारणं कार्यभागमः । इत्थं फलमिदं ब्रह्मन्मवरोक्तोऽजया-हुरिः” । भा० १२, ११ अध्या० । “तत्र कालः प्रातरादिः देशः समादिः क्रियाऽनुष्ठानं कर्ता ब्राह्मणादि, कारणं ऋषादि कार्यं यागादि आगमो मन्त्रादिः इत्थं श्रीहारादि फलं स्वर्गादि” इति श्रीधरः ।

आ+गम-गत्वर्थत्वात् चाने भावे घञ् । १० शब्दजन्मबोधे “प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् । तत्रं सुविदितं कार्यं धर्मसुदृढमभीषुना” सनुः । विविधानां धर्माणा-भागमोयस्मात् विविधागमम् । करणे घञ् । ११ शब्दबोध-साधने शब्दरूपप्रमाणे च “येन्द्रिहमनुमानञ्च प्रत्यक्षमपि चागमम् । ये तु सम्यक्परीक्षन्ते व्रतस्तेवासवृद्धिता” रामा० । “आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजानने । भगवन् नृदयाभ्यो ज्ञे तस्मादागम उच्यते” भागवतोक्ते ११ तन्त्र-शास्त्रे पुन० तथा च आगतादीनामाद्यवरयुक्तत्वात् तथात्वम्

रुद्रयामले तु मतं श्रीवासुदेवस्येति पाठः क्लीवत्वेन “आग-
मोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः न हि देवाः
प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः । पञ्चवर्षैर्भवेद्दीक्षा-
ह्यगमोक्तैः शृणु प्रिये ! । यां कृत्वा कलिकाले च सर्वाभीष्टं
लभेन्नरः” तन्वसारे यामलम्” प्रसङ्गात्तन्वकृपागमस्य
प्रामाण्यं तदुपासनादिषु कलौ अधिकारिविशेषस्य कर्त्तव्यता
च प्रदर्शते । निजनिजकर्मवासनारूपपाशवद्भान् अनात्मज्ञानं
जन्ममरणदिल्लेशभाजः संसारपारं गन्तुमसमर्थान् प्राणिनो
विलोक्य परमेश्वरः वेदेन कर्मकाण्डोपासनाकाण्डब्रह्म-
काण्डात्मकार्यान् समुपदिदेश । तत्र वेदानाम् उच्छिन्न-
प्रायतया क्रमशो रागबाहुल्येन तदुक्तधर्मेण उच्छिन्नप्रायेण
सत्सु अनुच्छिन्नानामव्यर्थस्य दुर्मेधसामिदानोन्ननादीनां दु-
रधिगमतया आयासबाहुल्येन च तत्ताप्रवर्त्तमानानां
क्रमशोविलम्बेण श्रौतधर्मेषु कथङ्कारसङ्घारः स्यादित्या-
कलय्य कारुण्योदयेन वेदार्थप्रकाशनार्थं सुगमोपायेन
जैमिनिव्यासनारदादिरूपोपधिभिरुपहितः सन् तत्स-
ङ्गान् प्रणीतवान् । तत्र कर्मकाण्डार्थं जैमिना
भन्वादिभिश्च सम्यक्तया व्याकृतः उपासनाकाण्डार्थः स्वयं
शिवमन्यां तन्वशास्त्रं, नारदादिमन्यां च पञ्चरात्रादिकं
विधाय विदितः ब्रह्मकाण्डार्थं वेदव्यासमन्येति विवेकः ।
ततश्च धर्मे वेदस्यैव स्वतःप्रमाणत्वेन वेदमूलकत्वादन्वेषणं
प्रामाण्यं तत्र स्मृतोनामिव आगमस्यापि वेदमूलकत्वमनुमी-
यते । वेदएव रामतापनीयन्टसिंहतापनीयाद्यात्मके आग-
मोक्तोपासनादिसंवादात् तन्मूलकत्वाधिगमात् येषां च मूलानि
नाधिगम्यन्ते तेषामपि प्रामाण्यं स्मृति वाक्यवत् अनुमा-
तव्यम् भ्रमप्रमादादिशून्यत्वहेतोः स्मृतिकर्तृणामिव आग-
मकर्तुः शिवस्य सत्त्वात् तन्ववाक्यस्य स्मृतिवाक्यवत्
प्रामाण्यम् न च बौद्धागमादिवत् विप्रलम्भकवाक्यत्वं
रागद्वेषादेस्तस्मिन्प्रसत्त्वात् । तत्र कर्मकाण्डार्थं सर्वेषाम-
पर्युदस्तानामधिकारः सुसुक्ष्मोरपि तत्त्वज्ञानपर्यन्तं
चित्तशोधनार्थं प्रत्यवायपरिहाराय च कर्मणां कर्त्तव्य-
तोपदेशात् “तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदासुवचनेन
यच्चेन तपसेत्यादि” श्रुतेः “आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं
कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारण-
मुच्यते” गीतावाक्याच्च । ततोऽन्येषामपि ईश्वरार्पणेन
फलानभिसम्मानेन च कृतानां कर्मणां बन्नाहेतत्वात् क्रम-
शोमुक्तिः फलम् । एवमुपासनाकाण्डार्थेऽपि सर्वेषामधिकारः
श्रुतौ तपसेति निर्द्देशात् “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला-

निति शान्त उपासीत स क्रतुर्बुध्नीति” श्रुत्या सोपाधिकस्ये
श्वसोपासनाविधानाच्च । उपासना च मानसी क्रिया ध्या-
नपरपर्याया तत्र निराकारस्य ब्रह्मणोऽसम्भवात् सोपाधि-
केश्वरविषयैवोपासना कर्त्तव्या । सा च शुणोपाधिविशिष्ट-
स्येव तत्तदाकारोपहितस्यापि सम्भवति “चिन्मयस्याद्विती-
यस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्धार्थं
ब्रह्मणोरुपकल्पना” इत्युक्तैः । कल्पना च न स्वेच्छया
किन्तु शास्त्रादिशिद्धैव । तथा चागमपुराणादिषु यानि
यानि रूपाणि वर्णितानि तद्रूपेणैव उपासना
कर्त्तव्या । ब्रह्मकाण्डार्थं तु कर्मभिश्चिन्मयशुद्धौ साकारो-
पासनेन तदैकाग्रवतः वेदान्तोक्तसाधनचतुष्टयवत एवाधि-
कार इति भेदः । तत्र तान्त्रिकोपासने कर्त्तव्येऽपि “देवोभूत्वा
देवं यजेत्” इत्युक्तैः भूतशुद्धादिना आत्मानं शोधयित्वा
उपास्यदेवेनैकोभूतमात्मानं ध्यात्वैवोपासनं कार्यम् “अथ यो-
ऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा
पशुरेव स देवानामिति” श्रुत्या भेदेनोपासनाया निन्दनात्
तान्त्रिकोपासनेऽपि कर्त्तव्ये वैदिककर्म्मसु सावितजन्मरूपो
पनयनसंस्कारस्येव तन्त्रोक्तदीक्षाया एवाधिकारप्रयोज-
कत्वम् तत्र दीक्षायाञ्च सर्वेऽपि वर्णा अनुलोम
प्रतिलोमजाडाधिकारिणः “मां हि पार्थ ! व्यपान्त्रित्व
येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा
शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिमिति” गीतायां भग-
वदुपासने सर्वेषामधिकारस्य पतिपादनात् । अत्र “पुरा-
णादौ कश्चित् विशेषो दर्शितः यथा “यानि शास्त्राणि
दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि
तेषां निष्ठा तु तामसी । करालभैरवश्चापि यामलं वाममाश्रि-
तम् । एवं विधानि चान्यानि मोहनायानि तानि तु । मया
स्मृतानि चान्यानि मोहायैव भवास्तु वै” इति देवी-
पुराणवचने वाममाश्रितमिति विशेषणात् श्रुतिस्मृति
विरुद्धानीति निर्द्देशाच्च श्रुतिस्मृतिविरुद्धवाममार्गं
स्यैव निन्दनात् तत्रैवाधिकारिविशेषस्थानधिकारो न तु
तन्त्रोक्तेष्वपि इतरांशेषु वेदाविरुद्धेषु इति निर्णयः ।
वस्तुतः “सौत्वमण्यां सुरां पिबेत्” इति श्रुत्या
विकृतस्य सौत्वमण्यां सुरासेवनस्यैव वामदेवसामोपासकस्य
“न काञ्चन परिहरेदिति” सर्वस्त्रीगमनस्येव
अधिकारिविशेषविषये तस्यापि ग्राह्यता । अतएव
मनुना “न मांसमक्षणे दोषो न मद्यो न च सैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिश्च मज्जाफलेति” सामा-

न्यतो विहितमद्यादौ न दोष इत्युक्तम् । कुलाचारशब्दे
वक्ष्यमाणस्य कुलाचारधर्मस्य प्रायेणेदानीन्तनानां दुष्कर
त्वेन सुतरां तन्मागस्य तन्वनिर्दिष्टाधिकारिणाभिधानो-
पसत्त्वात् नैव कर्तव्यता । अथ कश्चित् प्रागभववासनाव
शादधिकारी सम्पद्यते तथापि कूलचूडामणौ “यत्नासवं
तु देवं स्थातुं ब्राह्मणस्तु विशेषतः । तत्रार्हं करसं दद्यात्
ताम्ने वा विष्टजेन्मधु । देव्यास्तु दक्षिणे भागे चक्रपार्श्वे”
निवेदयेत् । मद्यद्वयं तु शूद्रस्य नान्येषाम् कदाचन ।
“वैश्यस्य माचिकं शुद्धं क्षत्रियस्य तु साज्यकम् । ब्राह्म-
णस्य गवां क्षीरं ताम्ने वा विष्टजेन्मधु । नारिकेलोदकं
कांक्षे सर्वेषां चैव शोधनम् इति” च द्विजातीनामासवदान-
निषेधेन गौयकल्प एवाधिक्रियते न मुख्यकल्पे । “पीत्वा-
पीत्वा पुनः पीत्वा पतितो धरणीतले ! उत्थाय च पुनः
पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते” इति वचनान्तं चतुर्थीश्रमविषय-
मिति तन्मस्यारः । “निस्त्रैगुण्येपि विचरतां को विधिः को
निषेधः” इत्युक्तं चतुर्थीश्रमस्य विधिनिषेधातिक्लान्त्येऽपि
परमहंसश्रमस्यैव दोषाभाव इति युक्तमुत्पश्यामः ।
‘वरं प्राण्याः प्रगच्छन्तु ब्राह्मणो नार्पयेत् सुराम्’ ब्राह्मणो
मद्यदानेन ब्राह्मणयादेव हीयते” इत्युक्तं प्रसक्तम् ।
अतएव कालिका पु० “अवश्यं विहितं यत्नं मद्यं तत्
द्विजः पुनः । नारिकेलोदकं कांक्षे ताम्ने वा
विष्टजेन्मधु” इत्युक्तं गौडदेशवासिनां विहितः
यवं मत्स्यमांसयोर्निषिद्धयोरपि वासमार्गिणां दाना-
दिकं न स्मृतिविरुद्धं “देवान् पितॄन् वसभ्यश्च खादन् सांसं
न दोषभाक्” इति मनुना देवार्चनावशिष्टमांसभोजनस्य
विधानात् । एतदपि दिव्यभावविषयमिति तन्मस्यारः “मादकं
सर्वदा वर्ज्यं मद्यं सांसं सुखोचने ! । ज्ञानेन संस्कृतं तत्तु
महापातककनाशकमिति” कुलार्थवोक्तैः । ज्ञानेन
सर्वनरेषु आत्मत्वज्ञानेनेत्यर्थः । तदपि न स्मृतिविरुद्धं
विश्वनरेषु आत्मवद्विमतो वैश्वानरसामोपासकस्य सर्वाश्रमजण्य
विधानवत् तस्यापि तादृशज्ञानमाहात्म्येन तत्तु पापासुत्
पत्तिरुपपत्त्यात् यथा वैश्वानरसामोपासकं प्रकृत्य “न किञ्च-
नानन्नं भवति आश्वभ्य आशकुनिभ्य इति” ब्रा० उ० सर्वा-
न्नभोजनं विहितमेवमस्यापि ज्ञानेन पूतत्वाच्च तद्वज्रवत्
दोषावहमिति । “कृते श्रुत्युदितो मार्गस्तेषां श्रुति-
नोदितः । हापरे तु उपायोक्तः कलावागमसम्मतः”
इत्यागमवचनं तु प्रणंसापरम् रागादिवाक्येन
श्रौतोदितधर्मस्य कलावसम्मतमिति तादृशानां तन्माधिका-

रित्यसूचनार्थञ्च “चकार सोहशास्त्राणि केशवः
सधिवस्तथा । कापिं वाक्त्रं वासं भैरवं पूर्वपश्चि-
मम् । पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः,
कर्म्म पु० “शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।
येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं जानिनामपि । प्रथमं
हि भयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम्” पद्मपु० इत्या-
दिवचनैरागमस्य तामसत्वेन सोहशास्त्रत्वेन निषिद्धत्वेऽपि
वेदाविरुद्धांशस्य पाह्यतैव । “तथापि योऽंशो मार्गाणां वेदेन
न विरुध्यते । सोऽंशः प्रमाणमित्युक्तः केषाञ्चिदधिकारि-
णाम्” सूतसंहितावचनात् अत्र केषाञ्चिदित्युक्तेः न
सर्वेषामधिकारितेति सूचितम् तत्राधिकारिणः शास्त्रपु०
दर्शिताः । “श्रुतिभ्रष्टः स्मृतिक्रमेण प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
क्रमेण श्रौतसिद्धयं ब्राह्मणसन्तन्माश्रयेत्” “पाञ्चरात्रं
भागवतं तन्वं वैश्वानरसामिधत् । वेदभ्रष्टान् ससद्दिश्य कथ-
लापितरुक्तवान्” इति च । ततश्च इदानीन्तनानां वि-
शेषतो गौडदेशवासिनां श्रौतधर्माग्निहोत्रादिधर्मो-
च्छेददर्शनेन तत्प्रापमाश्रय प्रायश्चित्तपराङ्मुखताद-
र्शनेन च श्रौतमार्गभ्रष्टतया क्रमेण श्रौताधिकारस्य
प्राप्त्यर्थं तन्मोक्षोपासनादिषु वेदाविरुद्धेषु अधिकारः ।
वेदाविरुद्धेषु वासमार्गेषु तु चतुर्थीश्रमस्य तन्मोक्षाज्ञाता-
श्रमस्यैवाधिकारः न गृहस्थद्विजानाम् प्रागुक्तैः वचनजातै
र्ब्राह्मणादिषु मुख्यमद्यदानसेनयोर्निषेधान् गृहस्थशूद्रस्य
तु मुख्येऽप्यधिकारः द्विजानामनुकलाचरणेन तन्मार्गा-
श्रयणेऽप्यधिकार इति विवेकः । तद्वचनान्तं “स्मृतिश्च प्रलय-
श्चैव देवानां च तथाज्ञं नम् । साधनस्यैव सर्वेषां उर-
स्तरणमेव च । षट्कर्म्मसाधनस्यैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तं त्वागमं तद्विदो विदुः” इति आगमभेदाच्च
तन्मशब्दे वक्ष्यन्ते । अतएव कलिधर्मप्रकरणे “एषं क्रिया-
योगपरैः पुमान् वैदिकतान्त्रिकैः । अर्चं जुभयतः सिद्धिम्
मत्तोपिन्दत्यभीप्सितम्” भाग० १२ स्कन्धे २७ अध्याये तान्त्रिक-
पथेनाप्यर्चनं विहितम् । “अथ स्मृतिकिनः पूजां यस्याज्यागमनो-
दिताम्” शा० रा० । आगम्यति प्रकृतिप्रत्ययावनुपपत्त्य उत-
पद्यते कर्त्तरि संज्ञायां च । १२ व्यापारयोक्तो प्रकृतिप्रत्ययावु-
पपातके अट् इट् इत्यादौ शब्दप्रेदे “व्यागमादिप्रथमं ध्ये
बलीयानागमोर्विधिः” व्याकरणान्तरपरि० “यदागमा-
स्तदुपुष्पीभूतास्तदुपपत्त्येन गृह्यन्ते” । “आगमशास्त्रमि-
त्यम्” इति च परिभा० । “आगमा आहुताः”
“आगमा अविद्यामानवदुभवन्तीति” च का० वा०

आगमन न० आ+गम-भावे ल्युट् । १ किञ्चिद्देशावधिक-
विभानजनकक्रियायामागतौ । “संवत्सरे व्यतीते त
पुनरागमनाय च” दुर्गाविसर्जनमन्त्रः । २ प्राप्नो
“एतस्ते सर्वमाख्यातं वैरस्यागमन मज्जत्” रामा० । ३ उ-
त्पत्तौ च “आगमापायिनोऽनित्याः” गोता । [आगमयुक्ते
आगमवत् लि० आगम-अख्यर्थे मत्तप मखवः स्त्रियां ङीप् ।
आगमवृद्ध लि० आगमेन तज्ज्ञानेन वृद्धः । शास्त्रालो-
चनाजनितपरिणतज्ञाने “प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी” रघुः ।
आगमवेत्तु लि० आगमं वेत्ति विद-टच् इत० स्त्रियां
ङीप् । आगमाभिज्ञे ।
आगमवेदिन् लि० आगमं वेत्ति विद-णिनि ईत० ।
१ आगमवेत्तरि २ शङ्कराचार्यपरमगुरौ गौड़पादा-
चार्ये पु० ।
आगमापायिन् लि० आगमश्च अपायश्च तौ विद्येते अस्य
इति स्त्रियां ङीप् । उत्पत्तिविनाशशीले “आगमा-
पायिनोऽनित्यास्तांस्तितकस्य भारत !” गोता ।
आगमावर्त्ता स्त्री आगममात्रेण प्राप्तिमात्रेण आवर्त्तते
कण्डूयनमस्याः आ+उत-अपादाने घञ् । उच्चिकात्यां
(विष्कति) चुपभेदे ।
आगमिक लि० आगमादागतः ठञ् । आगमप्राप्ते ।
आगमित लि० आ+गम-स्वार्थे-णिच्-क्त । अधीते ज्ञाते
२ पठिते । प्रेरणे णिच् क्त । यापिते ३ प्रापिते च ।
आग(गा)मिन् लि० आ+गम-भविष्यति णिनि गत्यादीना-
मुपसंख्यानमित्युक्ते वा ह्रस्वः । भविष्यदागमने आगमनी”
सि० कौ० । “यद्वागामिकिमासुखकालस्यामनराजवत्”
कात्या० स्रु० । “आगामिवर्त्तमानाहर्गुक्तायां निशि प्रक्षिणी”
अमरः स्त्रियां ङीप् । “आगामिनो जम्बुहिरे जनता-
स्तद्विषाम्” भाषः ।
आगर पु० आगोर्ह्यते उद्गमितमारभ्यते चन्द्रमा अत्र आ+
गृ-आधारे अप् । अमायास्यायां तत्र शेषयामे भक्षिता
हि चन्द्रकलाः देवैः उद्गमितमारभ्यन्ते इति तस्यास्तथा-
त्वम् । “चर्हृश्लक्ष्मांशे च क्षीणो भवति चन्द्रमाः । अमावा-
स्याक्ष्मांशे च ततः किल भवेदणु” इत्युक्ते सस्यास्तथात्वम् ।
आगवीन लि० गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं कर्म करोति मर्यादाया-
मव्ययीभा० आगु+कर्मकारकार्थे ख । गोः प्रत्यर्पणपर्य-
न्तकर्मकरे गोपालकभेदे । गोपालकश्च द्विविधः दिवामात्रं
गोः प्रचारणे नियुक्तः । दिवारात्रं योगक्षमे नियुक्तश्च ।
“दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योगक्षे-

मेऽन्यथा चेत्तु पालोवक्तव्यतामियात्” मनुना दिवारात्र
भेदेन पालकद्वयविषये दोषभेदविधानात् तथा विभागः । तत्र
दिवारात्रकविषये याज्ञ० “यथार्पितान् पशून् गोपः सायं
प्रत्यर्पयेत्तथा । प्रसादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतन” इति ।
आगस् न० “इष्य आग अपराधे” उणा० इष्-असुन्
आगादेशः । १ अपराधे “मदीये हृदये नूनं सखि ! नागो
न विद्यते । वदन्तो सर्पसर्पेति किं नालिङ्गसि मामिति”
उज्ज्वलदत्तीये । “सहिष्ये शतमागांसि स्तनोस्त इति
यत्त्वया” भाषः । “अभ्यर्क्षमागस्तमसृशङ्गि” रघु ।
“दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रहारः” सा० द० अपराधश्च
स्वतन्त्रव्यकम्पः खलनम् । अपराधशब्दे २३२४०
विष्टिः आगस्तर्त्ता आगस्तारो । २ पापे इदं गृहे च ।
आगस्ती स्त्री अगस्त्येयम् अण् स्त्रियां ङीप् यलोपः ।
‘दक्षिणस्यां दिशि । [अगस्त्यहितकारके ।
आगस्तीय लि० अगस्तये हितम् ङण् यलोपः ।
आगस्त्य लि० अगस्त्येयदेम् यञ् यलोपः । अगस्त्यसम्बन्धिनि
दक्षिणदिभागे “कौवेरिदिभागेमपास्य मार्गमागस्त्यसुष्पांशुरि-
रावतीर्षेः” भाषः “अगस्त्यस्य स्थितिस्थानमुक्तम्” सू० सि०
“अशीतिभागैर्यस्यायामगस्त्योमिधुनान्तगः” । स्त्रीयक्रान्ति
विभागस्यानात् दक्षिणस्यामशीत्यंशैस्तारात्मकः अगस्त्यः
मिधुनान्तगः कर्कादिभागे स्थितः” रङ्गनाथः । एवञ्च
तस्य दक्षिणदिग्भागगतत्वेन तद्भागस्यागस्त्यसम्बन्धित्वम्
अगस्तेरपत्यं गर्गा० यञ् । २ अगस्तेरपत्ये पुंस्त्री०
अगस्त्य+कण्वादि० अण् । ३ तद्गोलापत्ये पुंस्त्री
उभयत्र स्त्रियां ङीप् यलोपः ।
आगाध लि० अगाध एव स्वार्थे अण् । १ अतलस्थे २ दुरधि-
गमे च । [न्तकथार्थे च ।
आगान्तु पु० आ+गम-तुन् नि० वृद्धिः । १ अतिथौ २ आग-
आगामक लि० आगमयति भविष्यद्वस्तु बोधयति आ+गम-
णिच्-एवुल् । भविष्यदावेदके । “मतिरागामिका ज्ञेया
बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी” । [कालवृत्तौ च ।
आगामिन् लि० आगमिवत् । १ आगान्तुके २ भविष्यत्-
आगासुक लि० आ+गम-उकञ् । आगमनशीले । “सुधीव-
ज्जार्जितं मितं सर्वं आगासुकान् द्रुतम्” भट्टः ।
आगार न० अग-कुटिलायां गतौ घञ् आगस्त्यकृति
अ-अण् उप० स० । गृहे भवने ।
आगारगोघिका स्त्री ७त० । गृहगोघिकायाम् (टिक्टिकि) ।
आगारधूम पु० आगारं गृहं धूमयति धूमान्वितं करोति

धूम+णिच्-अण । (भुन) १८८धूमे । ७त०८८हृष्टिधूमे च
 आगुरस्त्री आ+गुर-क्लिप् । प्रतिज्ञायाम् “अस्य यज्ञस्यागुर
 उच्चमशय” श्रुतिः । [समस्यत् ।
 आगुरण न० आ+गुर-ल्युट् । उद्यमे ४० दीर्घः आगूर-
 आगू स्त्री आ+गम-क्लिप् “ऊ च गमादीनाम् सलोपे
 ऊकारदेशः प्रतिज्ञायाम् । वधूवद्वूपम् ।
 आगूर्त्ति त्रि० आ+गुर-क्त । १ उद्यते । भावे क्त २ उद्यमे न० ।
 आगूर्त्ति त्रि० आ+गुर-क्त “नसत्तत्वादिना” पा० नि० वेदे
 नत्वाभावः १ उद्यते । भावे क्त । २ उद्यमे न० ।
 आगूर्त्तिन् त्रि० आगूर्त्तमेनेन इटा० इनि । कृतोद्यमे “आगूर्त्ति
 वा एष भवति यो दर्शपोरुमासाभ्यां यजते” श्रुतिः ।
 आग्नापौ ण त्रि० अग्निश्च पूषा च द्व० आनङ् अग्नापूषाणौ
 तौ देवते अस्य अण् द्विपदद्विः बा० नेत् । अग्नापूषदेवताके
 हविरादौ । “आग्नापौष्ण, इन्द्रापौष्णः” कात्या० १५, २ ।
 आग्नावैष्णव त्रि० अग्निश्च विष्णुश्च द्व० आनङ् अग्नाविष्णू तौ
 देवते अस्य अण् द्विपदद्विः “इहृङ्गौ” पा० इत्ये प्राप्ते “विष्णौ
 न” वार्त्ति० नेत्त्वम् । अग्नाविष्णुदेवताके हविरादौ । “अथ-
 योभूते आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति”
 “तद्वाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरोडाशो भवति”
 इति च शत० ब्रा० । “आग्नावैष्णव ऐन्द्रावैष्णवः” कात्या०
 १५, २ अग्नाविष्णुशब्दौ विद्येते यत्न विद्युक्ता० अण् ।
 अग्नावैष्णवशब्दयुक्ते २ अध्याये ३ अनुवाके च ।
 आग्निक त्रि० अग्नेरिदं बा० ठक् । अग्निस्त्वन्निनि । “प्रक-
 तान्योदूपभणानि कृत्वा सप्ताग्निकान्याकृतमिति” कात्या०
 १६, ५ । “द्विष स्यात्स्याः स्तुवेणेत्येतदप्याग्निके भवति” कर्क-
 षता श्रुतिः । [दत्तसच्चिकटदेशादौ ।
 आग्निदात्तेय त्रि० अग्निदत्त+चत्तरथ्यां सख्या० ढक् । अग्नि-
 आग्निपद त्रि० अग्निपदे दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण् ।
 अग्निस्थाने १ दीयमाने २ कार्ये वा पदार्थे ।
 आग्निमारुत त्रि० अग्निश्च मरुतश्च द्व० आनङ् अग्नामरुतौ
 तौ देवते अस्य अण् द्विपदद्विः “इहृङ्गौ” पा० इत् । अग्ना
 मरुतदेवताके १ शस्त्रे स्तोत्रभेदे २ हविरादौ च ।
 आग्निवर्ण त्रि० अग्निश्च वर्णश्च द्व० ईत् अग्निवर्णौ तौ
 देवते अस्य अण् द्विपदद्विः “इहृङ्गौ” पा० इत् । अग्नी-
 वर्णदेवताके हविरादौ ।
 आग्निवेश्य पुंस्त्री अग्निवेश्य ऋषेरपत्यम् गर्गा० यञ् ।
 तद्वेषरपत्ये “पुरोहितश्च कौरव्य ! वेदवेदाङ्गपारगम् ।
 आग्निवेश्यश्च राजानम्” भा० आश्व० प० ६४ अ० स्त्रियां

ङीप् यलोपः । आग्निवेशी तद्गोत्रजस्त्रियाम् ।
 आग्निशर्भि पुंस्त्री० अग्निशर्भश्चोऽपत्यं बाह्या० इज् ।
 तदपत्ये ततः गोत्रे फक् । आग्निशर्भायणः तद्गोत्रजे पुं
 स्त्री० आग्निशर्भौ भवः गृहा० ऊ । अग्निशर्भीय तद्गोत्रे त्रि०
 आग्निष्टोमिक पु० अग्निष्टोमं कृतं वेत्ति तत्प्रतिपाद-
 कपत्यमधीते वा ठक् । १ अग्निष्टोमयज्ञाभिज्ञे २ तत्प्रति-
 पादकपत्यपाठके च । अग्निष्टोमपत्यस्य व्याख्यानः
 पत्यः ठज् । अग्निष्टोमयज्ञव्याख्याने ३ पत्ये ४ विद्यतौ
 स्त्री ङीप् । [अग्निष्टोमदक्षिणायाम् ।
 आग्निष्टोमिकी स्त्री० अग्निष्टोमस्य दक्षिणा ठज् ङीप् ।
 आग्नीध्र न० अग्निमित्ये अग्नीत् तस्य शरणम् “आग्नीध्रः
 शरणे रण् भञ्ज” वार्त्ति० रण् भत्वाद् जञ् । अग्नीधो-
 यजमानस्य स्थाने उपचारात् २ साग्निके द्विजे
 सि० कौ० । अग्निं धारयति धृ-मूल० क पूर्यपददीर्घश्च
 स्वार्थे अण् इति वा । साग्निके यजमाने द्विजे । “प्रति वीर्यं
 प्रस्थितं सौम्यं मधु पिबाम्नीध्रात्” ऋ० २, २६, १ ।
 अग्नीध्र+स्वार्थे अण् । २ अग्नीध्रस्थाने स्त्रियां ङीप्
 अग्निध्री तदाधारभूमौ स्त्री । स्वार्थे गृहा० ऊ आग्नी-
 ध्रीयः । अग्निस्थाने “गार्हपत्याद्वा अग्नीध्रीयमागच्छति”
 श्रुतिः आग्नीध्रस्येदम् वृद्धात् ऊः । आग्नीध्रस्त्वन्निनि
 त्रि० । “आग्नीध्रीयं प्रथमं चिनोति” श्रुतिः ।
 आग्नीध्रा स्त्री अग्नीध्रस्थानमर्हति यत् । अग्निस्थानार्ह-
 शाब्दायाम् ।
 आग्नेन्द्र त्रि० अग्निश्च इन्द्रश्च द्व० आनङ् तौ देवते अस्य अण्
 “नेन्द्रस्य परस्य” इति पा० नोत्तरपदद्विः इहृङ्गभावात्
 नेत् । अग्नेन्द्रदेवताके हविरादौ स्त्रियां ङीप् । “या
 वा आग्नेन्द्रैर्न्द्राग्नी सा” श्रुतिः ।
 आग्नेय त्रि० अग्नेरिदम् अग्निदेवता वास्य ढक् । अग्निदेव-
 ताके १ हविरादौ “आग्नेयः पुरोडाशो भवति” शत० ब्रा०
 २ अग्निस्त्वन्निनि च ३ क्तिकानक्षत्रे न० तस्य अग्नि-
 देवताकत्वान्तथात्वम् “आग्नेयाप्यर्पितदैवतेति” उच्यते ।
 अग्निना प्रोक्तं पुराणं ढक् । “आग्नेयं वेदवस्त्रितम्”
 इत्युक्ते अग्निप्रोक्ते महापुराणभेदे अग्निपुराणशब्दे
 विद्यतिः ४ प्रतिपदि तिथौ स्त्री तस्याः तद्देवताकत्वमुक्तं
 यथा “अग्निः प्रजापतिः गौरी गणेशोऽङ्गिर्गुह्योरयिः ।
 शिवोऽङ्गिरायमोविमोहरिः कामोहरः शशी । पितरः
 प्रतिपदादीनां तिथीनामधिपाः क्रमात्” । “५ स्वस्य” तस्य
 तद्दीर्घजातत्वात् तथात्वम् । अग्निरेतःशब्दे विद्यतिः ।

ई कार्त्तिकेये पु० तस्य तद्वीजजातत्वात् तथात्वम्
अग्निकुमारशब्दे विवृतिः । ७ रुधिरं न० जठरानल-
जायमानत्वात् देहस्यपि सत्त्वरूपान्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथा-
त्वम् । अग्नये हितम् ढक् । जठरानलादिदृष्टिकरे
वैद्यकोक्ते ८ द्रव्यभेदे त्रि० ६ बाह्याग्निवर्जके
जलप्रभृतौ च १० अग्निपर्वते ११ देशभेदे च पु० तस्य
देशस्याग्न्यधिष्ठितत्वात् तथात्वम् स च देशः । दक्षिणा-
पथमग्निजलकिम्बिन्ध्यादेशसमीपस्थः साह्येतिपुरीयुक्तः तत्र
हि वज्रः नीलराजकन्यासौन्दर्येण मोहितः ताञ्चकमेऽथ
ताञ्चोद्गातत्वाच्छायायार्थं तत्रैव पुरीयां स्वयं स्थितः यथोक्तम् भा०
स० प० “तत्र साह्येतिवासी भगवान् हव्यवाहनः । श्रूयते
हि गृहीतो वे पुरस्तात् पारदारिक । नीलस्य राज्ञो
दुःकृता बभूवातीव शोभना । साग्निहोतृसुपातिष्ठो ध-
नाय पितुः सदा । व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्व-
लते न सः । यावच्चारुपुष्टौ न वायुभ्राज-
विधूयते । ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनम् । नीलस्य राज्ञः
सर्वेषां सुपनीतश्च सोऽभवत् । ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो
यदृच्छया । चकमे तां वरारोहं कन्यासुतललोचनाम्
तन्तु राजा यथाशास्त्रमशेषाङ्गिस्तदा । प्रजज्वल
ततः कोपाङ्गमान् हव्यवाहनः । तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा
जगाम शिरसावनिम् । ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि
तदा नृपः । प्रददौ विप्ररूपाय वज्रये शिरसा नतः ।
प्रतिवृत्तश्च तां सुभ्रू नीलराज्ञः सुतां तदा । चक्रे
प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः । वरेण च्छन्द्यामास
तं नृपं खिष्टिक्तमः । अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै
सहोपतिः । ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः ।
जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दहन्ते स वज्रिना । तस्यां पुरीयां
तदा चैव साह्येतिपुत्रां कुरुद्वह ! । यभूरनतिपाह्या योषि-
तश्चन्दतः किल । एवमग्निर्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवा-
रणे । स्त्रीरिणस्तत्र नाथ्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत ।
वर्जयन्ति च राजानस्तत्पुरं भरतर्षभ । भयादग्नेर्भ-
हाराज । ततः प्रभृति सर्वदा । सहदेवस्तु धर्मात्मा
सैन्यं दृष्ट्वा भयार्हितम् । परीतमग्निना राजन्नाकम्पत
यथाऽचलः । उपसृष्ट्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं
ततः । सहदेव उवाच । त्वदर्शोऽयं समारम्भः कृष्ण-
वर्त्मसोऽस्तु ते । सुखं त्यमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि
पावक ! । पावनात् पावकश्चासि वह्नाङ्गव्यवाहनः । वेदा-
स्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि । चित्रभासुः सुरे-

शश्च अनलस्त्वं विभावसो ! । स्वर्गद्वारस्मृशश्चासि ऊताशो
ज्वलनः शिखी । वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः स्रवङ्गो भूरिते-
जसः । कुमारस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकत ।
अग्निर्हृदात् मे तेजो वायुः प्राणं ददात् मे । पृथिवी
बलमादध्याच्छिवश्चापो दिशन्तु मे । अपां गर्भ ! महासत्त्व ।
जातवेदः । सुरेश्वर । देवानां सुखमग्ने । त्वं सत्येन विपु-
नीहि माम् । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव देवतैरकुरैरपि ।
नित्यं सुज्जतयज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम् । धूमकेतुः
शिखी च त्वं पापहानिलसम्भवः । सर्वप्राणिषु नित्यस्थः
सत्येन विपुनीहि माम् । एतं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन
शुचिना मया । त्वष्टिं पुष्टिं श्रुतिञ्चैव प्रीतिञ्चाग्ने । प्रयच्छ
मे । वैशम्पायन उवाच । इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन्
यो जुह्याद्विभुम् । ऋद्धिमान् सततं दानः सर्वपापैः
प्रमुच्यते । सहदेव उवाच । यज्ञविघ्नमिमं कर्तुं नार्हस्त्वं
हव्यवाहन । एवमुक्त्वा तु साद्रेयः कुशैरास्तौर्यं मेदि-
नीम् । विधिवत् पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत् ।
प्रसुखे तस्य सैन्यस्य भियोर्द्विग्नस्य भारत । न चैनसत्य-
गाद्विज्वलाभिव सहोदधिः । तदुपैत्य शनैर्वज्रिवाच कुरु-
नन्दनम् । सहदेवं नृणां देवं सान्त्वपूर्वमिदं वचः । उत्ति-
वोत्तिष्ठ कौरव्य । जिज्ञासेयं मया कृता । वेद्मि सर्व-
भस्मिप्रायं तव धर्मं सुतस्य च । मया तु रक्षितव्येयं
पुरी भरतसत्तम । यावद्वाञ्छो हि नीलस्य कुले वंशधराः
नृपः १२ अग्न्युपासने मन्त्रे १३ अग्निसम्बन्धिधारणाभेदे
स्त्री “आग्नेया धारणया देहं दग्ध्वेति भूतशुद्धिः । “देहं
धारणयाग्नेया दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्” भाग० १४ दक्षिण-
पूर्वायां दिशि स्त्री । अग्नेर्भक्तः ढक् । १५ अग्निभक्ते आग्नेयो
वै ब्राह्मणो देवतया” श्रुतिः अग्नेरपत्यस् अग्नेरागतम्
अग्नौ भवः अग्निना दृष्टं सामेति वा ढक् । १६ अग्ने
रपत्ये १७ अग्नितआगते १८ त्रि० अग्निना दृष्टे सामनि
न० “मन्त्र भौमं तथा तथाभेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसञ्चैव सप्त ज्ञानानि चक्षते” इति विमल्य
“आग्नेयं भस्मना ज्ञानमिति” पराशरोक्ते भस्मसर्जनपूर्वके
१९ ज्ञाने न० । “प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्मसु
दुष्टसामन्तर्हिस्त्व तदाग्नेयं व्रतं स्रुतमिति” मनूक्ते २० नृप-
तिचरितभेदे न० अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ढक् । २१ अ-
ग्न्युद्दीपनसाधने जलवृतादौ त्रि० “जिघ्राणोऽस्य वसागन्धं
सर्पिर्जलविमिश्रितम् । जलं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म
परन्तप !” “यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्”

इति च भा० आ० प० १४४ अध्या० । २२ अग्न्युद्दीपन साधने हते २३ अस्त्रविशेषे च न० । तत आगतः ढक् । अग्निप्रकृतिके २४ कीटभेदे ते च चतुर्विंशतिविधाः यथाह सुश्रुतः । “कोण्डिल्यकः करभको वरटी पल-
टश्चिकः । विनाशिका ब्रह्मणिका विन्दलोभ्रमरस्तथा । बाह्यकी पिञ्जितः कुम्भी वर्ष कीटोऽरिसेदकः । पद्मकीटो दुन्दुभिश्च मकरः शतपादकः । पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्दभी । क्षीतः क्षमिसरारीच यज्ञाप्पुनक्त्यकः स्फुटः । एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशतिरेव च । तैर्भग्नोह दृष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः । “अ-
ग्न्यायौ देवताऽस्य ढक् पुंस्त्वान्नः । २५ स्वाहादेवताकेत्याली-
पाके । [अग्न्याधानदक्षिणायाम् ।

आग्न्याधानिकी स्त्री अग्न्याधानस्य यज्ञस्य दक्षिणा उज्ज ।
आग्रभोजनिक पु० अपभोजनं नियतं दीयतेऽस्मै उज्ज ।
नियतम् अपभोजनदानसम्प्रदाने विप्रभेदे । (अपदानी) ।
आग्रयण त्वि० अग्रे अग्रयणं भोजनं शस्यादेयेन कर्मणा
पृ० ह्रस्वदोषेः व्यत्ययः । नवाङ्गागमनिमित्ते साम्निककर्त्तव्ये
यज्ञभेदे तत्प्रकारः आश्वलायनैतस्मै दर्शितो यथा
‘आग्रयणं ग्रीहिश्शामाकयवानाम् । शस्यं नाग्नीयादग्नि-
होत्रमहुता ॥ यदा वर्षस्य तप्तः स्वादयाग्रयणेन
यजेत ॥ अपि हि देवा आहुस्तृप्ता नूनं वर्षस्याग्रयणेन हि
यजत इति अग्निहोत्री वै नामादयित्वा तस्याः पयसा
जुहुयात् ॥ अपि वा क्रिया यवेषु ॥ इष्टिस्तु राक्षसैः ।
सर्वेषां चैके ॥ श्यामाकेष्ट्यां सौम्यश्चरुः ८ । सोम । यास्ते
मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामित्यवान्तरे-
डाया नित्यं जपसुक्ता सव्ये पाणौ कृत्वैतरेणाभिरुशेत्
प्रजापतये त्वा अहं गृह्णामि मह्यं अग्रे मह्यं यय-
से मह्यमवाद्याय ६ । भद्राक्षः अयः समनैष्ट देवास्त्वया-
वसेन समशेःमहि त्वा । स नो मयोभूः पितृवाविशे ह
शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पद इति प्राश्नाचम्य नाभिसाल-
भेतानोऽसि प्राण ! तज्जतं त्रीस्यमासि सव्यं नसि प्रविष्टः ।
स मे जरां रोगमपसुद्य शरीरादमा स एभि मास्त्वधाम
इद्रेति १० । एतेन मक्षिणो भक्षान् सर्वत्र नवभोजने ११ ।
अथ ग्रीह्यवानां घ्राण्ये विराजौ १२ । अग्नीन्द्राविन्द्राग्नी
वा विन्ने देवाः सोमो यदि तत् श्यामाको द्यावापृथिवी १३ ।
आद्या ये अग्निमिच्छते सुकर्माणः सुखो देवयन्तो
विश्वे देवास आगत ये के च जन्मामहि नो अहिमाया
सहीद्यौः पृथिवी च न प्रपूर्वजे पितरानव्यसोभिरिति १४ ।

‘अग्रे अग्रयणं भक्षणं येन कर्मणा तदाग्रयणम् । प्रथम-
द्वितीययोर्त्तस्वर्द्धतव्यत्ययः । एषान्वयाणां द्रव्याणां
संवत्सरे प्रथमनिष्पन्नानाम् आग्रयणं नाम कर्म कर्त्तव्यमि-
त्यर्थः । ग्रीहिशब्दस्य प्रथमनिपातो ग्रीहीणां प्राधान्य-
ख्यापनार्थम् । तेन कालचोदना ग्रीह्याग्रयणस्यैव भवति ।
श्यामाकशब्दस्य मध्यनिपातो ग्रीहिकालाद्-यवकालो भिन्न
इति ज्ञापयति १ । सस्यं नवनिष्पन्नं, तन्नाग्नीयात् आग्र-
यणेनानिष्ठा । यद्याग्रयणेनानिष्ठवतो नवनिष्पन्नेनाशनेन
विना निर्व्वाहो न स्यात् तदा तेषां द्रव्याणां तत्काल-
निष्पन्नेन सायम्प्रातरग्निहोत्रं कृत्वाऽग्नीयात् । ततः
काल आगते त्वाग्रयणं कथ्यात् । अग्निहोत्रमहुता
नाग्नीयादिति वचनादाग्रयणेनानिष्ठाप्यग्निहोत्रं कृत्वाऽ-
अतो न दोष इति गम्यते । सस्यग्रहणं ग्रीह्याद्यन्यदपि
यन्निष्पन्नं तस्य सर्वस्य प्रतिषेधार्थम् २ । यदा वर्षहर्षप्रलोकस्य
भवति तदाग्रयणेन यजेत । अनेन प्रकारेण ग्रीह्या-
ग्रयणस्य शरत्काल उक्तो भवति । एतस्य कालं श्रुत्या
समर्थयति ३ । अद्याग्रयणेन यजेतेति इष्टिरेताग्रयणशब्दे
नोक्ता, इदानीमिदमप्युच्यते । अग्निहोत्रहोमार्थं धेनु-
ग्निहोत्रीत्युच्यते । तां ग्रीहिश्शामाकयवानामन्यतमम्
आश्रयित्वा तस्याः पयसा सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् ।
इष्टिः प्रथमकल्पः, तदसम्भवेऽयमनुकल्पः इति द्वावेवाग्र-
यणकल्पावलोच्येते ४ । यवैराग्रयणस्य क्रिया भवेत् अक्रिया
वेति विकल्पः ५ । त्वयाणां वर्णानामविशेषेण कल्पद्वये प्राप्ते
राज्ञो विशेष उच्यते इष्टिरेव नान्य इति ६ । सर्वेषामपि
वर्णानामिष्टिरेवेत्येके मन्यन्ते ७ । श्यामाकाग्रयणे इष्ट्यां
सोमदैयत्वश्चर्भवति । कालो वर्षा ऋतुः, शास्त्रान्तरे
दर्शनात् ८ । इतिकाराध्याहारेण स्तवच्छेदः । नित्यजप-
शब्देनेहे भागमिति मन्त्र उच्यते । तस्य मित्यर्थे सत्यपि
नित्यवचनम् एतेन भक्षिण इति विध्यतिदेशे तद्विज्जितस्य
प्रापणार्थम् ९ । स्मृतिप्राप्त्याचमनस्य विधानं यस्मिन् देशे
आचमनं कृतं तस्मिन्नेव देशे स्थितस्य च नाभ्याश्चमन-
सिद्ध्यर्थम् १० । एतेन विधानेन सर्वभक्षेण सर्वे भक्षिणः
सर्वान् भक्षान् भक्षयेयुः । सर्वत्ववचनं प्रकरणोत्कर्त्तार्थम् ।
नवभोजनवचनं लौकिकेऽपि नवभोजने प्रापणार्थम् ।
सर्वत्ववचनात् प्रकरणादुत्कृष्टमपि नवभोजनवचनालौकिक
एव व्यवतिष्ठते । वैदिकेऽग्निहोत्रहोमे ‘नावानां सयनी-
यान्, इत्यत्र न प्राप्नुयात्, तत्प्रापि प्रापणार्थं भक्ष-
वचनम् ११ । अद्यागन्तरं ग्रीहीणां यवानां त्वाग्रयणेऽह-

व्यते । तत्र ग्रीह्याग्रयणस्य काल उक्तः, वसन्तो यवाग्र-
यणस्य । तत्र हि तेषां प्रथमः पाक इति तन्त्रे
विशेषाभावात् उभयोः सहवचनं तयोर्धाम्ये विराजौ
च भवतः । “इतरत् पौर्णमासं तन्त्रं वैराजम्” इत्येता
वतैवोक्तोऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां धाव्याविराज-
ग्रहण विकल्पेन दृढन्वतोरपि प्रापणार्थम् १२ । आद्ययो-
र्विकल्पेनैता देवता गृह्यन्ते । यदि श्यामाकाग्रयणमस्या-
मेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमसृतीयो भवति १३ ।
इन्द्राग्नयोः सोमस्य चोक्ता याज्याहुवाक्यादिति १४ ।
“य आहिताग्निराग्रयणेनानिष्ठा प्राप्नोयात्” इति अतो-
ऽकरणे दोषश्रवणान्नित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्यानि
तु अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाद्याग्रयणाग्रयणपशुचातर्मास्या-
दीनि अवश्यं कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । २तन्निमित्तकेष्टौ नवशस्त्रेष्टौ
स्त्री गौरा० डीप् । “इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं
स्रुतम् । अग्निराग्रयणोनाम भानोरेवान्वयस्तु स इत्युक्ते
३स्रुत्यान्वये वज्रभेदे पु० । उपचारात् ४आग्र-
यणकाले “ग्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणाद्वर्गग्रीहि-
भिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्थ्यौ यवाग्रयणानन्तरं प्राग्-
ग्रीह्याग्रयणादयवैरेव । अथवा ग्रीहिभिरेव इति” कर्कः ।
“यस्यान्ते नवशस्त्रेष्ट्या तथर्त्तन्ते द्विजोऽध्वरैः” मनु-
व्याख्यायां पूर्वाज्जितधान्यादिशस्त्रे समाम्ने शरदि
यवानामिति स्त्रुतकारवचनात् असमाम्ने पूर्वशस्त्रे नव-
शस्त्रोत्पत्तौ आग्रयणेन यजेतेति शस्त्रक्षयस्यानियतत्वात्
धनिनां बहुहायनजीवगोवितशस्त्रसम्भवाच्च” कुल्लू०
आग्रयणञ्च कर्माशुद्धकाले न कर्त्तव्यम् यथोक्तम्
“वाध्यारामतडागकूपेत्यादिनोपक्रम्य” “गोदानाग्रयण
प्रपाप्रथमकोपाकम्पेदेव्रत”मित्यादीन् हि श्रुत्य “अवण-
योर्वधं परीक्षां त्वज दृढत्वास्तशिष्ठुत् इज्यसितयोन्युना-
मासे तथा” सुहृ० चि० उक्तेः । “सोमयोगादिकर्माणि
त्याज्यानि स्त्रु मन्त्रिभ्युचे । तथैवाग्रयणाधानचाह्वर्यास्या-
दिकान्येह्यपि” गृ० परि० उक्तेः । “वावे वा यदि वृद्धे शुक्रे
वास्तं गते गुरौ । मलमासइवेतानि वर्जयेत्” वृद्धगर्गोक्ते ।
आग्रह पु० आ+ग्रह-अप् । १आवेशे आसक्तौ अभिनिवेशे
“चलेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रहः” नैष० । २आक्रमे
३अनुपपत्ते ४ग्रहणे च ।
आग्रहायण पु० अग्रहायण्या गृहशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्ण-
मासी आग्रहायणी अस्यैव मासे ज्योत्स्ना० अण् ।
१चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अग्रहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् ।

२चान्द्रमार्गशीर्षमासपौर्णमासां स्त्री । “आग्रहायण्या
जङ्घां तिसृष्वेवाष्टकाहु” स्रुतिः । “कार्तिक्या आग्रहायणी
मासे” सि० कौ० । यथा च गृहशीर्षनक्षत्रसम्भवात्
मासस्य मार्गशीर्षत्वं तथोक्तम् सू० सि० “नक्षत्रनाम्ना
मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः” इति “पूर्वमासां गृह-
शीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षश्चान्द्रमासः गृहशीर्ष एव अग्र-
हायणीनामा पौर्णमासां तत्सम्बन्धयोऽस्यत्वमेव तदर्थः अत
एव “कार्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् ।
अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्वं स्रुतम्” सू० सि०
तेन कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्तिकी गृहार्थाभ्यां
मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धस्तलोक्तः ।

आग्रहाय(ग)णिक न० आग्रहायण्यां देवगृहं वुञ्ठञ्
वा । आग्रहायण्यां देये गृहणे ।

आग्रहायणिक पु० आग्रहायणी पौर्णमासि न्मासे ठक् ।
चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अग्रदानो) विप्रे ।

आग्रहारिक लि० अग्रहारोऽग्रभागोनियतं दीयतेऽस्मै ठञ् ।

आग्रायण पु० स्त्री अग्रनामकस्य ऋषेः गोत्रापत्यम् नडा०
फक् । अग्रनामर्षेः गोत्रापत्ये १अग्रोऽयनं शस्त्रस्यास्यस्य
ज्योत्स्ना० अण् । २नवशस्त्रेष्टौ ।

आघट्टक पु० आघट्टयति रोगान् खुलु । रक्तापामार्गे
राजनि० चालके लि० । [नयां नभस्ततः” भाषः ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट-युच् । चालनायां “रथद्विराघट्ट-
आघट्टित लि० आ+घट्ट-क्त । चालिते ।

आघमर्षण न० अघमर्षणे विहितम् अण् । अधानां नाश-
नाय विहिते स्रुतभेदे अघमर्षणशब्दे तच्च दर्शितम् ।

आघर्ष पु० आ+घर्ष-घञ् । मर्द्दने “गण्डस्यलाघर्षगलनम्-
दोदक” भाषः । भावे ल्युट् । आघर्षणमभ्यत न० ।

आघाट पु० आ+हृन्-कर्त्तरि सञ्चायां घञ् घृ०
नि० तस्य टः । १अपामार्गे २ आघातके लि० ।
“यत्नाघाटाः कर्त्तव्यः संवदन्ति” श्रुतिः ।

आघाटिन् लि० आ+हृन्-णिनि घृ० नि० । आघातके
“आघाटिमिरिव धावयन्” ऋ० १,०, १४६, २ ।

आघात पु० आ+हृन्-घञ् । १वधे २आह्वने ३ताडने च
तीव्राघातप्रतिहततरुं खम्बलम्नैकदलः” मेघ० । “अभ्य-
सन्ति तटाघातं निर्जितैरावतागजाः” कुमा० । “सूता-
घातः स उच्यते” सुश्रुतः । आघारे घञ् । ४वधस्थाने ।
“आघातं नीयमानस्य बध्यसेव” ।

आघातन न० आह्वयतेऽल आ+हृन्-स्वाधे णिच्-आघारे

ल्युट् । १ वधस्थाने हारा० भावे ल्युट् । २ हने ।

आधार पु० आ+धृ-णिच्-कर्मणि अच् । १ धृते । भावे अच् ।

आहितवक्त्रेः वायव्यकोणादारभ्याग्नेयं यावत् नैर्ऋतीमारभ्य

रेशानीं यावच्चवच्छिन्नधारया २ दृष्टसेचने । “तृष्णीमाषा-

रावाषार्थाज्यभागौ जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा”

आश्व० गृ० । “तृष्णीं मन्त्रवर्जम् उत्तरपश्चिमाया आरभ्य

दक्षिणपूर्वार्जम् प्रत्यविच्छिन्नामाज्यधारां हरेत् तथा दक्षि-

णपश्चिमामारभ्य उत्तरणपूर्वार्जं प्रत्यावारयेत्” तद्वृत्तिः इति

ऋग्वेदिनाम् । यजुर्वेदिनान्तं मन्त्रोच्चारणपूर्वकं तस्य चननिति

भेदः उभयवेदिनामपि आधारकाले प्रजापतीन्द्रयोर्मन

सा ध्यानम् आज्यं च ऋवे चतुर्वारं आह्वयमिति विवेकः ।

आघूर्णिते लि० आ+घृण-क्त । १ चलिते, २ भ्रान्ते च ।

आघृणि पु० आगतो घृणिर्दीप्तिरस्य । स्तूयते । “एहि वां

विभुचो न पादाघणे । संसचावहे” । “रायोधारास्याघणे

वसो” ऋ० ६, ५५, १, ३ । आघणे ! आगतदीप्ते !

हे पूषन् !” भा० ।

आघोषण न० आ+घप-ल्युट् । सर्वत्र प्रचारणाद्योच्चेः-

शब्दकरणे । णिच्-युच् । आघोषणाप्यत्र स्त्री ।

आघ्राण लि० आ+घ्रा-क्त । १ गृहीतगन्धे पुष्पादौ नासि-

कथा यस्य गन्धज्ञानं जातं तस्मिन् २ दृष्टे च भावे क्त ।

३ गन्धग्रहणे ४ तप्तौ च न० ।

आघ्रात लि० आ+घ्रा-क्त वा तस्य नत्वाभावः । १ गृहीतगन्धे

पुष्पादौ २ दृष्टे ३ अस्पृष्टे च “युष्मादनाघ्राततिथि-

विषयम्” ति० त० रघुनन्दनः ।

आघ्रेय लि० आ+घ्रा-यत् । घ्राणेन ग्राह्ये “आघ्रेयः

सर्वदेवानाम्” धूपदानमन्त्रः ।

आङ् अद्य० अत-बा० आङ् प्रयोगे तस्य छिन्वम् । आश-

ब्दार्थे तच्छब्दे विवृतिः तत्र ईषदर्थे आताम्रः आपिक्कलः

अभिव्याप्तौ ब्रह्माख्यासकलात् । सोमायाम् “आससृङ्क्षि-

तीशानामानाकरधवर्त्तनाम्” रघुः धातुविशेषयोगेनार्ध-

विशेषे आगच्छति आतिष्ठते आलम्बते “तृणां यदारोहति

दन्वाससा” अभ्यासे आट्टतिः अभ्याट्टतः । प्रत्याट्टतौ

प्रत्यागच्छति । समन्ताद्भूतौ आचितः आकीर्त्तः ।

आङ्गशायन लि० अङ्गुणेन निर्दिष्टादि सङ्काशा० चतुरर्थ्याम्

फक् । अङ्गुयनिर्दिष्टादौ । [रणशुक्ते ।

आङ्गुशिक लि० अङ्गुशः प्रहरणमस्य ठक् । अङ्गुशप्रह-

आङ्ग न० अङ्ग+साधे अण् । १ कोमलाङ्गे अङ्गादागतः अण् ।

व्याकरणप्रसिद्धे २ अङ्गाभिस्कारविहिते कार्त्तव्ये “वर्णादाङ्गं

बलीयः” परिभाषा अङ्गदेशे भवः अण् । ३ अङ्गदेशभवे

लि० बहुवचने तु तस्य लुक् अङ्गाः । अङ्गानां राजा अण् ।

४ अङ्गदेशस्य राजनि बहुलुक् अङ्गाः तत्रार्जपु । स्त्रियां

प्राच्यत्वान्न लुक्, आङ्गी ।

आङ्गक लि० अङ्गेषु जनपदेभ्यः भवः वुञ् । १ अङ्गदेशभवे ।

अङ्गाः क्षत्रियाः तद्देशनृपतयो भक्तिरस्य वुञ् । अङ्गदेश-

क्षत्रिया यस्य सेव्याः तस्मिन् २ बहुनामङ्गदेशक्षत्रियाणां

सेवके । अङ्गा जनपदोभक्तिरस्य वुञ् । ३ बहुलवदङ्गजन-

पदसेवके च लि० ।

आङ्गविद्य लि० अङ्गविद्यां वेद “अङ्गकत्वधर्माक्षत्रियाणाद्विद्या-

न्तास्तेति वक्तव्यम्” वार्त्ति० ठको निषेधात् अण् । १ व्या-

करणाद्याङ्गविद्यावेत्तिर । तद्व्याख्यानो यन्त्रः ऋग-

यनादि० अण् । २ अङ्गविद्याव्याख्याने यन्त्रे अङ्गविद्यायां

भवः अण् । ३ तद्विद्याभवे । [समूहे ।

आङ्गार न० अङ्गाराणां समूहः भिक्षादि० अण् । अङ्गार-

आङ्गिक लि० अङ्गेन अङ्गचालनेन निर्दिष्टम् अचट्ता० ठक् ।

भावव्यञ्जके अङ्गनिष्पन्ने गटादीनां १ भूविशेषादौ ।

“भवेदभिनयोऽवस्थातुकारः स अर्द्धविधः । आङ्गिको-

वाचिकसैवमाहार्यः सात्विकस्तथा” सा० द० । स्त्रीणां

चेष्टाविशेषे २ हावादौ । “यौवने सत्वजास्तासामष्टाविंशति

सङ्ग्रहाः । अलङ्कारास्तत्र हावभावहेलास्तयोऽङ्गजाः”

सा० द० । हावादयश्च तस्यच्छब्दे वक्ष्यन्ते “अङ्गं ऋदङ्गं

तदाद्यं शिल्पमस्य ठक् । ऋदङ्गवादनशिल्पके लि० ।

आङ्गिरस पुंस्त्री० अङ्गिरसोऽपत्यम् अण् । १ अङ्गिरस

ऋषेरपत्ये “अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः”

मनुः । बहुल्लेऽणो लुक् । अङ्गिरसः स्त्रियां न लुक् ङीप् ।

“आथर्वणीराङ्गिरसोर्देवोर्मनुष्यजाडत” अथ० ८, ५, ६ ।

२ दृष्टस्तौ तस्य तदपत्यत्वम् भा० आ० प० ६६ अ० ।

“अङ्गिरसस्तयः पुत्राः लोके सर्वत्र विस्तृताः ।

दृष्टस्तितस्तयश्च संवत्सं धृतव्रतः” । अङ्गिरसा दृष्टम्

अण् । अथर्ववेदोक्ते इष्टतमेदे “अथर्वीङ्गिरसं नीलरङ्गं

देव्यपराजिता । मधु ऋतं रौघसञ्च यान्तिकाध्यायमेव

च । अथर्वीणौ द्वारपाकौ पठेतामसराश्वितौ” दानपारि०

पुरा० । तच्च ऋतं अथर्वसंहितायां १८, १, ५८, ५९, ६०,

६१ मन्त्र अष्टव्यासकम्, “अङ्गिरसौ नः पितरः” इत्या-

दिकम् । तच्च तृतादामादिपञ्चमौ अङ्गाभिः १८, ५९

दर्शितम् अङ्गिनाङ्गानां रसः शारः स्तार्थे अण् ।

४ आत्मनि । “सोऽथास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः” इति
ह० उ० । “आङ्गिरस आत्मा कार्यकरणानाम् कथमा-
ङ्गिरसः” । प्रसिद्धं हि यदङ्गिरसङ्गानां रसत्वं तदपाये-
शेषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः यस्माच्चायमङ्गिरसत्वात् विशेषा-
नाश्रयत्वाच्च कार्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च
तस्माद् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति
वाक्यार्थः” श० भा० ।

आङ्गिरसेश्वर पु० आङ्गिरसेन प्रतिष्ठितः ईश्वरः । क.शो-
चेत्रस्थे आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे ।

आङ्गुरि(लि)क पु० अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन् ।
वा रत्वम् । अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे ।

आङ्गूष पु० अङ्गति गच्छति देवान् अग्नि-उपच अङ्गूषः
ततः स्वार्थे अण् । स्त्रोते । “तिरः पुरु चिदश्विना रजां
खाङ्गूषः” ऋ० ३, ५, ५ । “आङ्गूषं स्त्रोतम्” भा० ।
“प्रमन्त्रहे शवसानाय मूषमाङ्गूषम्” यजु० ३४, १६ ।
“अस्मा इदं प्रय इव प्रयसि भराभ्याङ्गूषं बाधे सुवृत्ति”
ऋ० १, ६, १, २ । [भवसन्निवृत्तदेशादौ ।

आङ्गु ति० अङ्गे भवः आङ्गः चतुरर्थ्यां संकाशा० यत् । अङ्ग-
आचको अव्य० आ+चक ए-विभक्तिप्रतिरूपकम् । कामनायाम्
निरु० । “त्वासवसुराचके” यजु० २१, १ । आचको
कामये” वे० दी० । “रश्मातुरुद्रोवसुभिराचके” य० ४, २१ ।

आचक्षाण ति० आ+चक्ष-शानच् । आख्यानं कुर्वति ।
आचतुर अव्य० चतुःपर्यन्तम् अव्ययी० अच् सभा० ।
चतुःपर्यन्ते “आचतुरं ह्रीमे पशवोद्वहं मिथुनायन्ते” ।
माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण “तत्पुत्रा-
दिनापीति मर्यादार्थः” सि० कौ० ।

आचक्षुस् ति० आ+चक्ष-बा० उषि । आख्यानकर्त्तरि ।
आचतुर्य न० अचतुरस्य भावः “न नजपर्व्यात् इत्यादि” पा०
रू० चतुरादिपर्युदासात् भावे अज् प्रत्ययः । अनैपुण्ये
आचम पु० आ+चम-घञ् वा ह्रस्वः । आचमनशब्दार्थे
“दध्ना सह पलैकन्तु शुद्धं वारि तथाचमे” तन्त्रसा० ।

आचमन ग० आ+चम-भावे ल्युट् । १ जलादेः पाने स्त्रुत्युक्ते
कर्माङ्गे २ कर्तृसंस्कारके २ क्रियाभेदे च, आ० तच्चे
“आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणश्चाह भरद्वाजः ।
‘आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिसत्त्वम् । संहता-
ङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः । सक्ताङ्गु-
कनिष्ठभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् । मासमज्जनमात्मास्तु
संगृह्य तिः पिबेदपः’ । पाणिना दक्षिणेन “लिःपिबेह-

क्षिणेनापः” इति आदिपुराणोक्तेः । मार्कण्डेयः । “सपवि-
त्वेन हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवि-
तन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्” । सदनपारिजाते हारीतः ।
‘अन्यिर्यस्य पवितस्य न तेनाचमनञ्चरेत्’ । यम्यना य-
न्यिरिति समुद्रकरोऽपि । आचमनानुष्ठितौ देवलः । ‘न
गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्मृशन् । न
हसन् नैव संजल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्’ । क्रमन्
कम्पमान इति रत्नाकरः । आत्मानं आत्मस्थानं हृदयं
वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच् । नेत्यनुष्ठितौ । ‘केशाद्वी-
वीमघःकायं संस्मृशन् धरणीमपि । यदि स्मृशति
चैतानि भयः प्रचालयेत् करम्’ । अधःकायं नाभेरधः
प्रदेशम् । करं दक्षिणम् । आचमनानुष्ठितौ गोभिलः ।
‘नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्’ इति । अन्तरी
यमघःपरिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा । मरीचिः ।
‘न बहिर्जातुस्त्वरया नासनस्यो नचोलितः । न पादु-
कास्यो नाचितः शुचिः प्रयतमानसः । उपस्मृश्य द्विजो
नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः । भुक्तासनस्योऽप्याचामेत् नान्य-
काले कदाचन” । जलस्यलोभयकर्मातुष्टानार्थं जलस्यलै-
कचरणेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठिनसिः । ‘अन्तरुदके
आचान्तोऽन्तरेव पूतोबहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो
भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकं च पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र
शुद्धो भवति” इति । जानुनज्जुज्वलेषु तिष्ठन्नेवाचामेत् ।
‘जानोरुद्धं जले तिष्ठान्नाचान्तः शुचितामियात् । अध-
स्तात् शतकत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति” इति विष्णुक्तेः ।
हारीतः । “आर्द्रवासा जले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् ।
शुक्लवासा स्थले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् । कात्यायनः ।
‘ज्ञानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्जनम् । प्रौढपादो
न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसनारूढपादस्तु
जानुनोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः
स उच्यते” । आसनरूढपादः आसनारूढपादतलः ।
जानुनोर्जङ्घयोः कृतावसक्थिकः वस्त्रादिना कृतपृष्ठजा-
तुजङ्घावन्धः तद्वयेन भेदप्रतीतिः । अत्र च “अनेको
द्वाह्ये दारुशिले भूमिसमे इष्टकाश्च संकीर्णभूता” इति
बोधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्यात् । व्यासः ।
“शिरः प्राष्ठ्य कण्ठं वा सुक्लकच्छाशिलोऽपि वा । अकृत्वा
पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् । अपः पाणि-
नखाभ्योः आचामेद्वयस्तु वै द्विजः । सुरापाणेन तत्तुल्य-
मित्येवमपिरज्जवीत् संवत्येति” । सुखं संवत्य अक्षोम-

कौटस्यशौ यथा न भवतीति तात्पर्यम् । तथाच वशिष्ठः ।
 “आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च । ओष्ठौ
 संस्पृश्य च तथा यत्नं स्यातामलोमकौ” । एवञ्च प्रायुक्तहा-
 रीतवचने यत् ओष्ठयोर्माज्जनसक्तं तत्सलोमकयोरेवेति । ए-
 तदनन्तरं वामहस्तं पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिना जले-
 नाभ्युक्षयेत् । तथाच कामधेनावापस्तम्बः । “त्रिराचामेत्
 हृत्तताभिरङ्गिस्त्रिरोष्ठौ परिस्वजेत् । द्विरित्येके दक्षिणेन
 पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्च” । गोभिलः । “त्रिरा-
 चामेत् द्विः प्रस्वजेत् पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेत् इन्द्रि-
 याण्यङ्गिः स्पृशेत् अक्षिणी नासिके कर्णौविति” ।
 इन्द्रियाणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रियाणाममूर्त्तत्वात् तिसृभि-
 रिति तर्जनीमध्यमानामिकाभिः ‘तर्जन्यनामामध्याभिर्मुखं
 पूर्वं स्पृशेदिति ब्रह्मचारिकाण्डुष्टतभविष्यात् । ‘प्राणं नासा-
 ष्टद्वयं ‘तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासाष्टद्वयम्” इति शङ्खात् ।
 एवं पुनः पुनरिति चक्षुःश्रोत्रद्वयाभिप्रायेण श्रीदसोऽप्येवम् ।
 तेन दक्षिणं स्पृष्ट्वा वामं स्पृशेत् । व्यक्तं कामधेनावा-
 चारचिन्तामण्यावापस्तम्बः । ‘चक्षुषी नासिके कर्णौ सक्तत्
 सक्तद्वयस्पृशेत्” । द्विरित्येके द्विरिति शाख्यन्तरीयम् अत्र
 गोभिलीयापस्तम्बीयप्राठक्रमो न आह्वयः तत्क्रमस्य
 “श्रुत्यर्थपठनस्यानसृज्यप्रावर्त्तिकाः” इति जैमिनिस्मृत्वात्
 ‘प्राणं पश्चादनन्तरमिति” दक्षोक्तशब्दक्रमेण बलवता
 बाधात् । अतएव दक्षेणैव प्रतिज्ञातम् । “उक्तं कर्म क्रमो
 नोक्तः न कालस्वत एव हि । द्विजानान् हि तार्थाय
 दक्षस्तु स्वयमब्रवीत्” । अतस्त्वन्दोगपरिशिष्टेन गोभिलासृष्ट-
 क्रमः स्पष्टीकृतः । यथा ‘त्रिःप्राश्यापोद्विरन्मृज्य मुखमे-
 तान्युपस्पृशेत् । आस्थनासाज्जिर्कर्णौ च नाभिवक्षःशिरोऽ-
 सकान्” । अत्र नासाज्जिर्कर्णौ सर्वाङ्गाङ्गुष्ठयोगेन करण-
 साह्यं पैठीनसिः । “अग्निरङ्गुष्ठस्तस्यात्तेनैव सर्वाणि
 स्थानानि स्पृशेत्” । नाभिस्यर्शनान्तरं जलस्पर्शमाह
 व्यासः । ‘ततः स्पृशन्नाभिदेशं पुनरपञ्च संस्पृशेत्” ।
 इन्द्रियस्पर्शनान्तरं भविष्ये । “यङ्गूमावुदकं वीर ! समुत्-
 स्फूर्जति मानवः । वासुकिप्रमुखान् नगान् तेन प्रीणाति
 मानवः” । पैठीनसिः । “स्पृष्ट्वा प्राणान् यथासंख्यं पादौ
 प्रोक्ष्य पयः शुचिः । सव्ये पाणौ ततः शेषा अपो-
 विनिनयेदिति” प्राणान् इन्द्रियाणीति रत्नाकरः । शेषा
 आचमनावशिष्टाः इति मदनपारिजातः । एतत्परमेव
 ‘अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिः” इति गोभिलसूत्रम् । अ-
 ष्ठादिस्पर्शसहितमाचमनं कृत्वा उदकं स्पृष्ट्वा शुचिरिति

सरत्वा । अन्तत उपस्पृशेनात् पाणिना उदकस्पर्शं
 कृत्वा शुचिर्भवतीति भट्टभाष्यम् । अतएवोपस्पृशंमभिधाय
 ततो जलशेषं वामहस्ते त्वजेदिति पितृदयिता । एतेन
 द्विजातीनामपि द्विराचमने ओष्ठजलस्पर्शमात्रं शास्त्वार्थः
 ‘प्रत्युपस्पृश्यान्ततः शुचिर्भवति” इति गोभिलमृच्छरादिति
 कन्दोगाङ्गिकं निरस्तम् । “हृदयं स्पृशंस्त्वमेवाचामेत्”
 इति तदनन्तरस्वत्वेण हृदयस्य गृहजननियमात् । “उच्छि-
 ष्टोऽस्त्वैवातोऽन्यथा भवत” इति स्मृत्यान्तरेण हृत्तत्वाभावे
 ‘उच्छिष्टत्वाभिधानात् एतदनन्तरमेवाथ प्रत्युपस्पृशंम”
 इत्यादिना द्विराचमनादिविधानाच्च । वायुपुराणे । ‘निष्ठीगने
 तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने । उच्छिष्टस्य च संभाषात्
 अशुभ्युपहतस्य च । सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां सुक्ता तथैव
 च । विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवसुपस्पृशेत् । उद्रवायसं-
 स्पर्शं दर्शने चान्यवासिनाम्” । प्रागर्द्धं कृत इति शेषः ।
 सन्देहेषु अप्रायत्यस्येति शेषः । शिखां सुक्ता अनन्तरं ब्रह्मा
 यज्ञोपवीतेन विना स्थित्वा पुनः परिधाय चाचामेदि-
 त्वर्थः । हारीतः । “स्त्रीमृष्टोच्छिष्टसंभाषणे मूलपरी-
 शोत्सर्गदर्शने देवमभिगन्तकाम आचामेदिति” ।
 देवलः । “उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यं चापि
 तथाविधम् । तथैव हृत्तो पादौ च प्रजाल्याचन्य
 शुद्धयति” । तथाविधमुच्छिष्टम् । याज्ञवल्क्यः । “ज्वा-
 त्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे । आचान्तः
 पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च” । ब्रह्मपुराणम्
 ‘होमे भोजनकाले च सन्ध्योरुभयोरपि । आचान्तः
 पुनराचामेत् अन्यथापि सक्तत् सक्तत् । द्विराचम्य
 ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं मनातनम्” स्मृतिः ।
 ‘क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽशुपातने । कर्मस्य
 एष नाचामेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” । साङ्ख्यायनः ।
 ‘आदित्यावसवोरुद्रा वायुरग्निश्च धर्म्मराट् । विप्रस्य
 दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः” । अत्र हेतुमाह
 पराशरः । “प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरित-
 स्तथा । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति भर्तुरब्रवीत्” ।
 मार्कण्डेयपुराणम् । “कुर्वीतात्मनश्चापि दक्षिणश्रवणस्य च ।
 यथाविभवतोऽज्ञेयत् पूज्याभावे ततः परम् । न पूर्वजिह्वं
 विद्यामाने उत्तरप्राप्तिरिष्यते” । पुराणसारवायुपुराणकोः ।
 ‘यः कर्म कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्ति कः । भवन्ति
 हि दृष्टा तस्य क्रियाः सव्या न संशयः” । इत्यनम् ।

मदनपारिजातेऽत्र विशेष उक्तः । वृक्षशता “कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य स्नात्वा इन्द्रियोपहतस्तूपोष्य स्नात्वा” “कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च स्पर्शजैः । निवृत्तिश्चिकित्सस्तु द्विज आचमनं चरेत्” प्रचेताः । “अनुष्णफेनशोताभिराचामेदिति” । आहाराणां सुष्णोद-
कमभ्यविरुद्धम् । तथाचापस्तम्बः “उदकेनाहाराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनामिति” । अत्राचमनं भवतीति शेषः । योगीश्वरः “अन्तर्जातु शुचौ देशे उप-
विष्टउदङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्य-
मुपसृष्टेत् । तथा “कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यपि करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमत्” । दक्षः । “प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्वि पिवेदम्बु वीक्षितम् । सं-
ख्याङ्गुष्ठमलेन द्विःप्रष्टज्यात्ततोऽस्रम् । वीक्षितमलेतद-
र्चविषयम् । “रात्रावनीक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिरिति”
यमस्मरणात् मनुः । तिराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रष्टज्या-
त्ततोऽस्रम् । खानि चोपसृष्टेदङ्गिरात्मानं शिरएव च”
गौतमः । “विश्वतर्वा अप आचामेदिति” चतुर्गृह्यं पितृ-
पक्षयेति केचित् । त्विर्गृह्येन तद्व्यभाव इत्यन्ये ।
भरद्वाजः । संहताङ्गुलिभिस्तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु ।
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे तु शेषेणाचमनं चरेत् । ब्राह्मेण विप्र-
स्तोर्थेन नित्यकालमुपसृष्टेत् । कायत्वं दक्षिकाभ्यां वा न
पितृण कदाचन । कायं प्राजापत्यं त्वैदशिकं दैवम् ।
यस्मिन् आचमनप्रयोगे च येन ब्राह्मादितीर्थं स्वीकृतं तेनैव
स प्रयोगः कार्यो न तीर्थान्तरेण । दक्षः । “संहता-
ङ्गुलिभिः पूर्वं आस्रमेवमुपसृष्टेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेशि-
न्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुः-
ओत्रे पुनः पुनः । नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठभ्यां हृदयन्तु
तलेन वै । सर्वाभिस्र शिरः पश्चात् बाहू चाप्येव संसृष्टेत् ।
याज्ञवल्क्यः । “अङ्गिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबु-
द्बुदेः । त्विःप्राक्षाल्य द्विरनुज्य खान्यङ्गिः समुपसृष्टेत्” ।
अत्र विशेषमाह पैठीनसिः । “सव्ये पाणौ शेषा अपो
निनयेदिति” । शेषा आचमनावशिष्टाः । वृहत्थञ्ज-
स्वन्यथोपपस्र्शनमाह । “तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन सृष्टेत् स्नान-
व्यन्ततः । अङ्गुष्ठस्यानामिकाया योगेन श्रवणे सृष्टेत् ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन सृष्टेत् स्नानव्ययं ततः । नाभिञ्च
हृदयं तद्वत् सृष्टेत् पाणितलेन तु । संसृष्टेच्च तथा शीर्ष-
मिति” । शङ्खस्तु “ततोऽङ्गुलिचतुष्केण सृष्टेन्मूर्ध्निना-
दितः । तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन सृष्टेन्नेत्रद्वयं पृथक् । मध्य-

मानामिकाभ्यान्तु सृष्टेन्नासापुटे क्रमात् । अङ्गुष्ठेन
कनीयस्याः कर्णौ संयोगतः सृष्टेत् । तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन
नाभिं हृदि तु संसृष्टेत्” । पैठीनसिः । “अग्निरङ्गु-
स्तस्मात्तेनैव सर्वाणि स्थानानि सृष्टेदिति” । अत्र
स्वशाखाहाराण्येव व्यवस्थितो विकल्पः । यत्र शाखा-
यामङ्गमेव नाम्नातम् अङ्गुष्ठादिविशेषो वा नाम्नातः ।
तच्छाखीयानां त्वैच्छिको विकल्पः येषान्तु स्वशाखायां
कतिपयाङ्गस्यर्शनं नाम्नातम् । तेषान्तु स्वशाखोक्त
क्रमानुसारो शाखान्तरोक्तक्रमः अनुक्ताङ्गस्यर्शे भवतीति
व्यवस्था । उदकपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः । हृत्कण्ठ-
तालुगामिष्य यथासंख्यं द्विजातयः । शुष्येरन् स्त्री च
मृद्वक्षसकृत् स्मृष्टाभिरन्ततः” । अन्ततस्तालुगामिः । हृदङ्ग-
मापरिमाणमाह उशनाः । “मासमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा
भक्षन्ति” । आचमनप्रसङ्गात् सपवित्राचमने कश्चन
विशेषः प्रदर्श्यते । तत्र मार्कण्डेयः । “सपवित्रेण
हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवित्र-
न्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् । एतद्विचक्षणकराभिप्रायम् ।
हारीतेन वामे निषेधात् । “वामहस्ते कुशान्मुक्त्वा समाज्जा-
मति योद्विजः । उपस्र्शे भवेत्तेन रुधिरं मलेन चेति” ।
एतत् केवलवामहस्ताभिप्रायम् । हस्तद्वयाश्रयस्यर्शने गो-
भिलेन फलस्मरणात् । “उभयत्र स्थितैर्दमैः समाचामति
योद्विजः । सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेदिति” ।
अत्र विशेषमाह हारीतः । सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवि-
त्रकरी वृधः । श्रान्दयस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं भवे-
दिति । पवित्रलक्षणमाह कात्यायनः । “अनन्तर्गमिषं
सामं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं
यत्र कुत्रचित्” । मार्कण्डेयः । “चतुर्भिः कुशपिडुलैर्ब्राह्म-
णस्य पवित्रकम् । एकैकं नूनमुदितं वर्षे वर्षे यथा-
क्रमम् । त्विभिर्दमैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा ।
चतुर्भिश्चाभिचाराख्यं कुर्वन् कुर्यात् पवित्रकमिति” ।
अथाचमननिमित्तानि तत्र मनुः । “उक्तोर्ध्वोदकमाचामे-
दवतीर्थं तथैव च” । हारीतः । “स्त्रीमृद्रोच्छिष्टाभि-
मापणं मूलपुरीषोत्सर्गदर्शने देवतामभिगच्छन्तु काम
आचमेत्” । अथ द्विराचमननिमित्तानि । तत्र याज्ञ-
वल्क्यः । “स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथोपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासेविपरिधाय च” बौधायनः । “भो-
जने हवने दाने उच्चारं च प्रतिपद्ये । हविर्भक्षणकाले वा
तद्विद्विराचमनं स्मृतम्” । ब्रह्मपुराणे । होमे भोजन-

काले च सम्ययोऽभयोरपि । आचान्तः पुनराचामेत्
 अन्यत्र च सकृत् सकृत् । अङ्कुराः । 'चण्डलादीन् जपे
 होमे दृष्टव्यं विशुद्धयति । आदीन् दृष्टव्यं वाचामेत् कथं
 वा दक्षिणं स्पृशेत् । जानुनोरधस्तात्खादिस्य' ।
 आचमनमन्यत्र स्नानविधानात् । उदकाभावेऽ-
 सामर्थ्ये वा दक्षिणश्रवणस्पर्शः । अनेनैवाभिप्रायेण
 दृष्टव्यमिति । 'पितृमन्त्रोच्चरे रौद्रे आमालम्बेऽधमेक्षणे ।
 अधोवायुससुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे । सार्जारमूषिकस्य' ।
 प्रवासेऽन्तर्भाषणे । निमित्तेषु च सर्वेषु दक्षिणं श्रवणं
 स्पृशेत् । तथा 'आर्द्रं दृष्टं गोमयं वा भूमिं वा संस्पृशेद्
 द्विजः' । सांख्यायनः । क्षुते निषीधने इत्यादि
 प्रायुक्तम् । आचारसागरे । अपःपीत्यौषधं जग्ध्वा
 कृत्वा तान्मूलचर्वणम् । सौगन्धिकानि सर्वाणि नचा-
 चामेद् विचक्षणः । अपोजयेति अन्ततोपधानमसीत्या-
 दिभिर्मन्त्रैरपोजग्ध्वानन्तरं नित्यं नाचामेदित्यर्थः ।
 बौधायनः । 'पादक्षालनशेषेण नाचामेद्वारिणा द्विजः ।
 शुभाभावे पिबेत् किञ्चित्क्षिप्त्वा भूमौ जलं स्पृशेत्' ।
 आपस्तम्बः । 'सम्यगर्थे भोजनार्थे वा पितृर्थे वा तथैव च ।
 शूद्राहृतेन नाचामेत् जपेज्याह्वनेषु च' । यमः । ता-
 वन्नोपस्पृशेत् विप्रोयाकक्षामेन संस्पृशेत् । उदके चोदक-
 स्यस्तु स्थलस्यस्तु स्थले शुचिः । पादौस्थान्योभयत्रापि
 आचान्तोभयतः शुचिः । जले स्थले चैकैकं पादं कृत्वाचान्त
 उभयत्र जलकर्मणि स्थलकर्मणि च शुद्धो भवतीत्यर्थः । 'अज-
 त्वा पादयोः शोचं तिष्ठन्मुक्ताशिशोऽपि वा । विना यज्ञो-
 पवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्' । तिष्ठन्निति स्थलविष-
 यम् । विष्णुना तिष्ठतोपि जलेऽभ्युत्थानात् । 'जान्यो-
 र्द्धं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् । अधस्तात्
 यतश्चलोपि समाचान्तो न शुद्धयति' । अधस्तान्निषेधाज्जा-
 नुदधेऽप्यविरुद्धम् । तथा च स्मर्यते । 'जालुमात्रे
 जले तिष्ठन्निति' अत्राचान्तः शुचिरिति वाक्यशेषः ।
 तथा 'सोपानत्कोनचोष्णीषी पर्यङ्कशययानगः । दुर्देशे
 प्रपतंश्चैव नाचमनु शुद्धिमाप्नुयात् । नरगोश्वरयानाश्च-
 हस्यधीरोहकस्तथा । आचान्तः कर्म शुद्धः स्नात्ता-
 म्बलौषधजग्ध्वज्जत् । भुक्त्यासनस्थोऽप्याचामेत् नान्यकाले
 कदाचन । न पादुकास्थो न त्वरितो न चायज्ञो पवीतवान् ।
 स्युश्चान्ति विन्दुः पादो जङ्घे चासतः परान् । भौमि-
 कैस्ते समाप्तेया नचैवाप्रयतो भवेत् । परेषामाचमनी-
 योदके दोषमाने ये विन्दुः पादयोः पतन्ति ते नाऽ-

शुद्धात्यर्थः' । 'न तिष्ठन्नुत्तरोदकेनाचामेत् शूद्राशुच्येक-
 पाणव्यावर्जितेन' गौ० स्पष्टः क्रमः काशीश्रवणे उक्तः ।
 'प्रागास्य उदगास्यो वा स्रपटिः शुचौ भुवि । उपस्पृशे-
 द्विहीनायां तृपाङ्गारास्थिभस्मभिः । अनुष्णाभिरफेना-
 भिरङ्गुर्जुष्टाभिरत्वरः । ब्राह्मणोब्राह्मणीर्थेन दृष्टपूताभि-
 राचमेत् । कण्ठगामिर्नृपः शुच्येक्षानुगामिस्तथोरुजः ।
 स्त्रीशूद्रावास्तसंस्पर्शमात्रेणापि विशुध्यतः । समस्ताङ्गु-
 लिनोऽङ्गुल्य पाणिना दक्षिणेन तु । त्यक्ताङ्गुष्ठफानिष्ठभ्यां
 शेषेणाचमनं विदुः । शिरः प्राष्ठ्य कण्ठं वा जले सकृत्-
 शिखोऽपि वा । अक्षालितपटद्वन्द्व आचान्तोऽप्यशुचिर्भतः ।
 त्रिःपीत्याम्बुमिश्रद्वयं ततः खानि विमोघयेत् । अङ्गु-
 मूलदेशेन द्विर्विरोधाभरो स्पृशेत् । अङ्गुलीभिस्त्वभिः
 पश्चात् पुनरास्यं स्पृशेत् सुधीः । तर्जन्यङ्गुष्ठकोष्ठौ च प्राण-
 रन्ध्रे पुनः पुनः । अङ्गुष्ठानाभिकाभ्यां च भक्तुःश्रोत्रे
 पुनः पुनः । कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन नाभिरभ्यस्यस्पृशेत् । स्पृष्ट्वा
 तलेन हृदयं समस्ताभिः शिरः स्पृशेत् । अङ्गुल्यैर्मैत्राणा-
 म्बन्धो साम्बु सर्वत्र संस्पृशेत् । आचान्तः पुनराचामेत्
 क्षुते रथ्योपसर्पणे । स्नात्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा प्रारम्भे
 शुभकर्मणाम् । सुप्ता वासः परीषाय तथा दृष्ट्वाभ्युत्थनम् ।
 प्रमादादशुचिं स्पृष्ट्वा हिराचान्तं शुचिर्भवेत् ।
 सम्यक्काचमने शाखिभेदे मन्त्रविशेषोऽपि स्मर्यते ।
 'सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः स्मर्येत्यपः पिबेत् । आपः
 पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाचमनं चरेत्' एभिराचमनं चरेदिति
 शौनकीये पाठः । मैत्रायणीय गृह्य परि० । 'प्रातः स्मर्य च-
 मेत्युक्त्वा सायमग्निश्च मेति च । आपः पुनन्तु मध्याह्ने
 कयांदाचमनं ततः' । 'ततः प्राणायासानन्तरमिति' आ० त०
 रघु० । 'प्राणस्थायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ।
 अन्तरं स्निह्यते यश्चात्तच्छादाचमनं कृतम्' योगि० या० ।
 मदनपारिजाते । 'सम्यक्चमने बौधायनः अथातः सम्यो-
 पाचनविधिं व्याख्यास्यामः तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः
 प्रक्षालितपाणिपादः अप आचम्याग्निश्च मा मन्युश्चेति
 सायमपः पीत्वा, सूर्यश्च सामन्युश्चेति प्रातरपः पीत्वेति'
 अग्निश्च सूर्यश्चेति यजुर्वेदिनाभिमौ सन्त्रौ च्छन्दोगानां तु
 सम्यक्चमने गौतमोक्तौ सन्त्रौ दृष्टव्यौ 'अहश्च मादित्यश्च
 पुनात्विति प्रातः रात्रिश्च मा वरुणश्च पुनात्विति साय-
 मिति' 'एतौ च सन्त्रौ प्रजापतिद्वौ क्षिप्रोक्तद्वौ चेति'
 अथयोज्य सन्त्रयोः सामविदिविषयकत्वेन तत्त्वोक्तानिपि तयोः
 सम्यग्ज्ञानात् 'यजुः सर्वत्र पीयते' इत्युक्तेश्च यजुर्वेदोक्ता-

वेव प्रागुक्तौ सामवेदिभिः प्रयुज्येते । तज्ज्ञाने तु तावेव प्रयोक्तव्यौ । काशीकाण्डे तु “इमं मन्त्रं ततश्चोक्ता कुथ्यादाचमनं द्विजः । आचार्याः केचिदिच्छन्ति शाखाभेदेन चापरे । अन्तश्चरसि भूतेषु गुह्यां विश्वतोमुखं । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आत्माज्योतीरसोऽमृतम्” । आचमने मन्त्रान्तरमुक्तम् । तदपि शाखिभेदाद्यवस्थायम् । मधुपकोनाङ्गाचमने वेदभेदेन मन्त्रभेदा मत्कृत ललादानादिपद्धतौ दृश्याः । विस्तरभयात्तेऽत्रनोक्ताः । तान्त्रिकाचमनन्तु शाक्तवैष्णवभेदात् द्विधा तत्र । शाक्ताचमनं यथा । “आत्मविद्याशिवैस्तत्त्वेराचमेत् साधकाभ्युपगमः । वज्रकान्ता परे दत्त्वा शुद्धेन पायसाचमेत्” स्वतन्त्रतन्त्रम् “आचामेदात्मनत्वाद्यैः प्रणवाद्यैर्हि ठालकैः” मालिनीत । तथा च ओं आत्मतत्त्वाय स्वाहा ओं विद्यातत्त्वाय स्वाहा ओं शिवतत्त्वाय स्वाहेति मन्त्राः । कात्यादौ विशेषः तन्त्रसारे “कालिकाभिस्त्रिभिः पीत्वा कात्यादिभिरुपसृष्टम् । द्वाभ्यामौघौ द्विरुद्धज्य चैकेन ज्ञालयेत् करम् । सुखप्राणेष्वन्योन्यनभ्युरस्त्रं भुजौ क्रमात् । आचम्यैवं भवेत् कालो वत्सराक्षां प्रपश्यति” भैरवीत । कात्यादयश्च “काली कपालिनी कुक्का कुरुकुक्का विरोधिनी । विप्रचित्ता तथोद्योयप्रभा दीप्ता ततः परम् । नीला घना वलाका च सात्वा सुहा मिता च ताः” इत्युक्ताः प्रयोगस्तु क्रीमिख्यादिमूलमन्त्रेण त्रिरपः पीत्वा ओं काल्यै नमः कपालित्यै नमः इति द्विरुद्धजेत् । ओं कुक्कायै नमः करं ज्ञालयेत् ओं कुरुकुक्कायै नमः सुखस्य स्पर्शः । ओं विरोधिन्यै नमः ओं विप्रचित्तायै नमः दक्षवामनासिकयोः । ओं उग्रायै नमः ओं उग्रप्रभायै नमः नेत्रेयोः । ओं दीप्तायै नमः ओं नीलायै नमः ओत्रयोः । ओं घनायै नमः इति नामैः । ओं वलाकायै नमः वक्षसः, ओं सात्वायै नमः शिरसः । ओं सुहायै नमः ओं मितायै नमः इत्यसौ स्पृष्टम् । ताराचमनं तु “ताराभेदैस्त्रिभिः पीत्वा मायया ज्ञालयेत् करम् । स्त्रीहून्मौघौ द्विरुद्धज्य षट्कारैः ज्ञालयेत् करम् । आस्यं नासि दृशौ ओत्रे नाभिवक्षःशिरोभुजान् । वैरोचनादिभिः स्पृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते आचम्य भैरवो भूत्वा वत्सराक्षां प्रपश्यति” भैरवीत । यथा ओं उग्रतारायै नमः ओं एकजटायै नमः ओं नीलसरस्वत्यै नमः इति त्रिरपः पीत्वा ह्रीमिति वीजेन करं ज्ञालयेत् । स्त्रीहून् निखेताभ्यामौघौ द्विरुद्धज्य षडिति करं ज्ञालयेत् । ओं वैरोचनाय नमः इति सुखम्

ओं शङ्खपाण्डुराय नमः ओं पद्मनाभाय नमः दक्षवामनासिके । ओं तावकाय नमः ओं मासकाय नमः नेत्रे । ओं पाण्डवाय नमः तारकाय नमः ओत्रे, ओं अस्ताभाय नमः नाभिम् ओं पद्मान्तकाय नमः वक्षः । ओं यमान्तकाय नमः शिरः । ओं विमान्तकाय नमः ओं नरान्तकाय नमः इति असौ स्पृष्टम् ।

वैष्णवाचमनं तु “केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रज्ञालयेत् करौ । द्वाभ्यामौघौ च संसृज्य द्वाभ्यां ऋज्यात् सुखं ततः । एकेन हस्तं प्रज्ञाल्य, पादावपि तथैकशः । संप्रोक्ष्यैकेन मूर्ध्नि ततः सङ्कर्षणादिभिः । आस्यनासादिकर्णांश्च नाभ्युरस्त्रं भुजौ क्रमात् । स्पृष्ट्वा देवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्वये” गौत० सचलथीनिमोऽन्यैश्च नामभिर्विन्यसेत् सुधीः” निबन्धे । ततश्च ओं केशवाय नमः इत्यादि नामभिराचमनम् । केशवादयश्च “केशवनारायण माधवगोविन्दविष्णुमधुसूदनलिविक्रमवामनचोदरहृषीकेशपद्मनाभदामोदरसङ्कर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानि शृङ्गरोत्तमाधोज्ज्वलनृसिंहाच्युतजनाईनोपेन्द्रहरिविष्णवः” तन्त्रसा० एताश्च चतुर्विंशतिविष्णुमूर्त्तयः । विष्णोर्द्विघोतृकीर्त्तनं मूर्त्तिभेदाभिप्रायेण चतुर्विंशतिमूर्त्तिशब्दे च तद्विवरणम् । अन्यदेवतानान्त मूलमन्त्रेणाचमनमिति विवेकः । आचम्यते अनेन करणे ल्युट् । ३ आचमनसाधने देवतार्चनोपचारभेदे । “जातीफलखवङ्गककोलतोयञ्च षट्पलम् । प्रोक्तमाचमनमिति तन्त्रसारेण जातीफलकादचूर्णमिश्रिते षट्पलमिते जले तत्साधने ४ जलमाले च भावे ल्युट् । पूजायां दत्ताचमनीयजलस्य ४ पाने च । “सुवर्णकलसेनैवाचमनं कुरु केशव ! । पद्मचक्रधरो देव ! जपालो । परमेश्वर ।” विष्णुपूजाचमनदानमन्त्रः ।

आचमनक न० आचमनस्य कं जलमत । १ पतदृष्टहे (पिकदानि) (डावर) आचम्यतेऽनेन करणे ल्युट् । स्वार्थे कन् । २ आचमनीयजलादौ ।

आचमनीय न० आचमनाय दीयते दृष्टात् ङ आ+चम+करणे बा० अनीयर् वा । आचमनीयार्थे देवे जातीफलकादिचूर्णमिश्रिते षट्पलमिते १ जले आचमनशब्दे प्रमाणमुक्तम् । “आचमनीयमाचनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतामिति” भवदे० कर्मणि अनीयर् । पेयजले २ स्वार्थे कन् तत्रैव । अर्घ्यमाचनीयकम्” षोडशोपचारः “उच्छिखोऽप्यशुचिर्वापि यस्य स्मरणमात्रतः । शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम्” गौतमीयम् ।

आचम्य अव्य० आ+चम-ल्यप् । १ आचमनं कृत्येत्यर्थे आ+चम-कर्मणि यत् । २ आचमनीये जलादौ लि० ।

आचय पु० आ+चि-अच् । दूरस्थस्य पुष्पादेशयने । हस्तेन चयने तु घञ् आचाय इत्येव । तत्र नियुक्तः आकर्षादि० कन् । आचयकः आचितौ नियुक्ते लि० ।

आचरण न० आ+चर-ल्यट् । १ आचारे 'अधीतिबोध-चरणप्रचारणैः' नैष० । "आचरत्यनेन करणे ल्यट् । २ रथे ३ शकटे च लि० । "यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः एवमस्मिन् शरीरे युक्तः" छा० उ० । "प्रयुज्यते इति प्रयोग्यो-ऽश्वोवलीवर्द्धेया आचरत्यनेन आचरणो रथोऽनेन वा तस्मिन् आचरणे युक्तः तदाकर्षणाय, एवमस्मिन् शरीरे रथस्थानीये प्राणः पञ्चउत्तिः इन्द्रियमनोबुद्धियुक्तः प्रज्ञात्मा विज्ञानरूपक्रियामूर्च्छितात्मा युक्तः स्वकर्मफलोपभोगनिमित्तं नियुक्तः ईश्वरेण राज्ञेव सर्वाधिकारे दर्शनश्रवणवेष्टा व्यापारेऽधिकृत" इति श० भा० ।

आचरित न० आ+चर-भावे क्त । १ आचारे "वाग्देवताचरित क्वितचित्त सद्भा" जयदेवः । २ कर्षणकाटण मृह्णोपायभेदे । "धर्मेण व्यवहारेण कलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च" मनुः । "तत्र कर्षणको यदि निःस्त्रो व्यवहारेण दापयितव्यः अन्यत् कर्मोपकरणं धनं दत्त्वा कर्षणाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यः तदुत्पन्नं धनं तस्मात् मृह्णीयादिति" मेधा० । कलाचरितबलान्याह ढङ् । "कलानां याचितं चार्थमानीय कर्षणाङ्गनी । अन्याहृतादि व्याहृत्य दाप्यते तत्र सोपधिः । दारपुत्रप-ञ्चनं हत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् । यत्तार्थोदाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते । बह्वा समृह्णमानीय ताडनादौ रूपक्रमैः । कर्षणकोदाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते" कुल्लू० धृता । कर्मणि घञ् । ३ अनुष्ठिते लि० । "जलं वामकरे कृत्वा या सन्ध्याऽऽचरिता द्विजैः" काशी० ।

आचरणीय लि० आ+चर-अनीयर् । अनुष्ठये "यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं नाचरणीयं नाचरणीयमिति" सृतिः । तव्य । आचरितव्यमप्यत्र लि० ।

आचर्य न० आचर्यतेऽत्र आ+चर-आधारे यत् । अनुष्ठानयोग्ये देशे "आचर्यमनित्ये" पा० सू० उक्तेः आचर्यम् । अनुते लि० ।

आचान्त लि० आ+चम-क्त । आचमनकर्त्तरि "१ आ-चान्तः पुनराचमेत्" काशी० सृतिश्च । कृतमाचमनं यस्य तादृशे २ जलादौ च "आचान्तोदकाय गो-

रिति नापितस्तिर्भूयात्" संत० गोभिलसूत्रम् ।

आचाम पु० आ+चम-भावे घञ् वा टडिः । आचमने कर्मणि घञ् । २ भक्ष्ये ३ भक्तनिस्तारे मण्डे (मण्डे) "पि-ण्याकाचामतक्रान्मुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकरात्रोपवासः स्वात् कच्छः सौम्योऽयमुच्यते" या० । पिण्याकः निस्तृततैलस्तिष्ठः अदननिस्तारोदस्तिददकसक्तूनां पञ्चानामैकैकं प्रतिदिवसमुपभुज्य षष्ठे ऽङ्ग उपसेदिति" मिता० । "पिण्याकः खलिः आचामः भक्तभण्डः" प्रा० वि० । "आचाममथ पिण्याकं तक्रान्मुदकसक्तूकान् । त्रहं त्रहं प्रयुज्जानोवायुभक्तस्त्वहदयम् । एकविंशतिरात्रैस्त् त्वत्वा पुरप उच्यते" यमः । ४ सौत्तमणीयागाग्ने सुरासाधने भक्तमण्डे च "कृत्वा तांश्च ब्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिष्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासरम्" कात्या० १६, १, २० । "दक्षिणेन द्वारेण प्रवेष्ट्याग्नागारं नग्नः चूर्णानि कृत्वा । नग्नः क्रिय उच्यते । तांश्च शष्पादौ शूर्मयित्वा ब्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगानामौ निषिष्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासरमुच्यते । ब्रीहिश्या-भ्याञ्च सुरा निष्पाद्यते सा च यागसाधनम् तेन सा तद्वर्गैरभिसंवध्यते । अतस्तथोक्तमुत्पिष्यपृथक् पृथगोदनौ निष्पाद्यते । नग्नद्वयार्थं साह । "सञ्जत्यक्-लिफला चैव शुण्ठो चैव पुनर्नरा । चतुर्जातकममुक्ता पिप्पली गजपिप्पली । वंशोऽयका उहृक्कृता चित्रकं चेन्द्रावली । अश्वगन्धं च सुत्पाद्य म्लान्येतानि निर्द्दिशेत् । धान्यकं च यवानी च जीरकं कणजीरकम् । द्वे चरित्रे वचा चैव विहृता ब्रीहयो यवाः" । अश्वगन्धान्तरं शष्पादोन्वादाय दक्षिणेन हृत्वाग्नागारं प्रवेष्ट्य लग्नचूर्णानि कृत्वा सञ्जत्यगादौपमानि तृणीं पिप्वा तान् शष्पतोक्तालाजान् चूर्णीकृत्य दर्शपाण्यमासधर्मेण पात्रासादनादि । श्यामाकचतुर्मुष्टिकप्रहणपूर्वकं फलीकर-णान्तं समन्त्रकं कृत्वा वज्रतरोदके पृथक् पृथक् चक्रे पक्ता श्रुतालम्बनानान्तं ब्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगा-चामौ परिषिष्य पृथग्भिक्षयोः पात्रयोश्चोर्मध्यादिति रिक्तमुष्टोदकम् (मण्डम्) अवस्ताव्य तदुदकं (मण्डम्) लग्नद्वयप्रवर्तितभिक्षतृभिर्चूर्णैः संसृज्य निदधाति स्थाप-यति तन्मासरं तस्य चूर्णं संसृज्यस्वाचामस्य मासरमिति संज्ञा "एवमाचामयोश्चूर्णं संसर्गानन्तरमिति" च कर्कः । सौत्तमणीयवद्धे तदीयसुरासाधनसंस्कारप्रकारोपपद्यते

आचार पु० आ+चर-भावे घञ् । १ आचरणे अनुष्ठाने स च

अनुष्ठाननिवृत्त्यात्मकभावाभावरूपः तत्र सदाचारः वेद-
स्त्यादिविहितः तत्र निषिद्धश्च कदाचारः इति भेदात्
द्विविधः । सदाचारलक्ष्णोक्तं काशी० । “सदाचारे हि सर्वोऽर्थो
नाचारात् रिष्यते पुनः । तस्मात् विप्रैः सततं भाव्यमा-
चारशालिना । विद्वेषरागरहिता अनुतिष्ठन्ति यं द्विजाः ।
विद्वांसस्तं सदाचारं धर्ममूलं विदुर्बुधाः” । प्रसङ्गादाचार-
पदार्थो गिरूयते तत्र शा० सू० भा० । “चरणादिति चेन्नो-
पलब्धार्थेति कार्णाजिनिः” सू० । “अथापि स्यात्
या श्रुतिरनुशयसङ्गावप्रतिपादनायोक्तता “तद्यद्भ-
रमणीयचरणा इति” सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति
नानुशयात्” अन्यच्चरणमन्योऽनुशयः “चरणं चारित्र्यम्
आचारः शीलमित्यनर्थान्तरम् । अनुशयस्तु भुक्तफलात्मक-
मन्योऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतम् । श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन
व्यपदिशति “यथाऽऽचारी तथा भवतीति यान्यनवद्यानि
कर्माणि तानि सेवितव्यानि नेतराणि यान्यस्याकं सुच-
रितानि तानि त्वयीपास्यानीति च” । तस्माच्चरणाद्यो-
न्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरिति चेन्नैव दोषः यतोऽनु-
शयलक्षणाद्यैवेण चरणश्रुतिरिति कार्णाजिनि-
राचार्योमन्यते” भा० । “आनयेक्यमिति चेन्न तदपेक्ष-
त्वात्” शा० सू० । “स्यादेतत्कस्मात्पुनश्चरणशब्देन श्रौतं
शीलं विज्ञाय लक्षणिकोऽनुशयः प्रत्याख्यते । ननु शीलस्यैव
तु श्रौतस्य विहितप्रतिपक्षस्य साध्यसाधुरूपस्य शुभाशुभ-
योन्यापत्तिः फलं भविष्यति अवश्यञ्च शीलस्यापि किञ्चित्
फलमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा ह्यनर्थक्यमेव शीलस्य प्रस-
ज्येतेति चेन्नैव दोषः कुतः तदपेक्षत्वात् इष्टादि हि कर्म-
जातं चरणपेक्षं न हि सदाचारहीनः कश्चिद्विद्वतः
स्यात् । “आचारहीनं न पुनर्नि वेदा” इत्यादि स्मृतिभ्यः
पुरुषार्थत्वादप्याचारस्य नानर्थक्यम् । इष्टादौ हि कर्म-
जाते फलमारभमाणे तदपेक्षयाचारस्तत्रैव कश्चिदतिश-
यमारप्स्यते कर्म च सर्वार्थकारोति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः ।
तस्मात्कर्मैव च शीलोपलब्धितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारण-
मिति कार्णाजिनेर्भतम् । न हि कर्माणि संभवति शी-
लाद्योन्यापत्तिर्युक्ता न हि पङ्ग्रां पलायितुं पारयमाणो-
जातुभ्यां रंहितमर्हतीति” भा० । “सुदृढतदुष्यते एवेति
वादरिः” शा० सू० । “वादरिस्त्वाचार्यः सुदृढतदुष्यते एव च
रणशब्देन प्रत्याख्यते इति मन्यते चरणमनुष्ठानं कर्मेत्य-
नर्थान्तरम् । तथा ह्यविशेषेण कर्मभावे चरतिः प्रयुज्य-
मानो दृश्यते यो हि इष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति तं

लौकिका आचक्षते धर्म्मं चरत्येव महात्मेति । आचारो-
ऽपि धर्म्मविशेष एव । भेदव्यपदेशस्तु कर्म्मचरणयोर्ब्राह्मण-
परिव्राजकन्यायेनाभ्युपपद्यते । तस्माद्रमणीयचरणाः पुण्य-
कर्म्माणः कर्मचरणा निन्दितकर्म्माण इति निर्णयः”
भा० । अत्र शीलाचारयोः पर्यायत्वोक्त्या “वेदोऽखिलो
धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधू-
नामात्मनस्तुष्टिरेव च” मनुवचने शीलस्य पृथगुक्ति
ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेति बोध्यम् । अतएवानन्तरं
मनुनैव “वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्भर्म्मस्य लक्षणम्” शील-
स्याचारान्तर्भावाभिप्रायेण चतुष्कस्य धर्म्ममूलत्वमुक्तम् ।
शीलञ्च “ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता, सौम्यता अपरोप-
तापिता अनसूयता शृद्धता, अपारुष्यं मैत्रता, प्रिय-
वादिन्यं कृतज्ञता, शरण्याता, कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति
त्वयोदशविधं शीलमिति” हारीतोक्तं तच्चाचार भेद
एव । भेदातिथिस्तु शील समाधाविति धातोरुपसृक्ता
“शीलं समाधानम् समाधानञ्च मानसोव्यापारः यच्चेतसो-
ऽन्यविषयेषु विक्षेपपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रवणता
तच्छीलमुच्यते” इत्याह । तदप्याचार एवान्तर्भवति ।
तत्र सदाचाराणां वेदस्मृतिमूलकत्वेन तयोरेव तन्मू-
लत्वं, सान्नाचाराणामित्याह्वयं यादृशाचारस्य धर्म्म-
मूलत्वं तमाह भेदातिथिः । “आचारोऽव्यवहारोऽनु-
ष्ठानम् । यत्र श्रुतिस्मृतिवाक्यानि न सन्ति शिष्टाश्च धर्म्मे-
बुद्ध्याऽनुतिष्ठन्ति तदपि वैदिकवत् प्रतिपत्तव्यम् यथा
विवाहादौ कङ्कणधारणादि साङ्गलिकत्वेन यत् क्रियते ।
याच विवाहयिष्यमाणायाः कन्यायाः प्रख्यातदृजचतु-
ष्पथादिपूजा देशभेदेनेत्यादि” एवं शीलकाद्याचरणम् ।
अन्यादौ देवतास्तुतिनमस्कारादिमङ्गलाचरणञ्च बोध्यम् ।
स्यदृष्टं प्रयोगपारिजाते स्तम्भपु० । “न यत्र साक्षा-
द्विधयो न निषेधाः श्रुतौ स्मृतौ । देशाचारकुलाचारैस्तत्र
धर्म्मा निरूप्यते” अत्र न निषेधा इत्युक्तेः श्रुतिस्मृत्यो-
र्विरोधे आचारस्य न प्राप्तावर्णमिति गम्यते । तच्चानु-
पदं विवेक्तव्यम् । स च देशभेदात् कुलभेदात् पुरुष-
भेदाच्च नानाविधः प्रातिस्निकरूपेण गणयितुमशक्यः ।
श्रुतिस्मृत्यविरुद्धः सर्वोऽपि सदाचारः धर्म्ममूलमतएवास्या-
त्याज्यत्वमुक्तम् “देशानुशिष्टं कुलधर्म्ममग्रां स्वजातिधर्म्मं
न हि संत्यजेच्च” । एवं पितृप्राद्याचारोऽपि धर्म्ममूलतया
याह्वयः “येनास्य पितरोयाता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् न रिष्यते” मनुक्तेः ।
अत्र सम्मार्गमिति विशेषणात् कदाचारो न धर्ममूल-
मिति गम्यते ततश्च षोडशग्रहणाग्रहणयोरुदितानुदित-
होमयोः वैकल्पिकयोरेव पित्राद्याचारस्य प्रामाण्यं
तदज्ञाने आत्मतुष्टेः इति द्रष्टव्यम् । तदयं निर्गलि-
तार्थः । यत्र श्रुतिस्मृतिर्द्वैधम् तत्र सदाचारदर्शनेन
शास्त्रार्थं निश्चित्य सङ्गिराचरितमार्गेणाचरणं प्रथमः कल्पः ।
तदसम्भवे तु पित्राद्याचारदर्शनेन एकतरपक्षाश्रयणं
तस्याश्रयज्ञाने आत्मतुष्टये तदेवाचरितव्यमिति ।
यत्र साक्षात् श्रुतिस्मृती मूलं नोपलभ्येते एवं
विरुद्धार्थश्रुतिस्मृती वा नोलभ्येते तत्रापि सदाचारस्य
धर्ममूलत्वम् “न यत्र साक्षाद्विधयो न निषेधाः श्रुतो
स्मृतौ” इति प्रागुक्तस्कान्दवाक्यात् यत्र तु विरु-
द्धार्थश्रुतिस्मृती उपलभ्येते तत्र न सदाचारः प्रमा-
णम् यथा दक्षिणात्यानां शिष्टानां मातुलकन्यादि
परिणयनाद्याचारः । स त्वनाचारोऽपि तद्देशीयानां स्वल्प-
दोषावेति व्यवस्थापितमनाचारगुण्डे १५७ पृष्ठे दृश्यम् ।
सदाचारस्य च स्मृतेरिव न साक्षात् श्रुतिकल्पकता
किन्तु स्मृतिद्वारेवेति जैमिनीयन्यायमालायां प्रथमा-
ध्याये निरूपितं तत्रैव विस्तरो दृश्यः । एवञ्च श्रुतेः
स्मृत्युपजीव्यत्ववत् आचारस्य स्मृत्युपजीव्यतया ततोदुर्ध-
रत्वम् दुर्बलेन च तेन बलीयसोऽप्राधायोगाच्च नाचारेणो-
पजीव्यजातीयः प्रतिवाधोऽयुक्तः अतएव जैमिनिना
“विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति” सूत्रे उप-
जीव्योपजीव्ययोर्विरोधे उपजीव्यस्थानपेक्षता अननु-
ष्ठानम् असति तु विरोधे उपजीव्यकेन स्मृत्याचारपदा-
र्थेन उपजीव्ययोः श्रुतिस्मृत्योरनुमानमित्युक्तम्” ततश्च
स्मृतिविरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति स्थितम् ।
अतएव दुर्बलत्वाभिप्रायेणैव भा० आ० प० । “धर्मं
जिज्ञासामानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः । द्वितीयं धर्म-
शास्त्रञ्च तृतीयं लोकसंमहः” इति लोकाचारस्य
तृतीयत्वं, श्रुतेः परमत्वोक्त्या च स्मृतेर्द्वितीयत्वसूक्तम् ।
स्मृत्युक्तम्” प्रयो० पा० स्मृतौ । “स्मृतेर्धैविरोधे तु
परित्यागो यथा भवेत् । तथैव लोकाचारः स्मृति-
बाधे परित्यजेत्” “तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम्” इति
वशिष्टेन शास्त्रालाभे एव शिष्टाचारस्य आह-
ताऽभिहितता । शिष्टाचारस्य यद्यपि देशभेदात्
नानाविधः तथापि मनुना ब्रह्मर्षिचर्देशीयानां भेद

पारम्पर्यागताचारस्यैव सदाचारताया व्यवस्थापनात् तत्र-
त्यपारम्पर्यक्रमगताचारएव सदाचारः । ब्रह्मावर्त्तं परि-
भाष्य यथाह मनुः “तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य-
क्रमागतः । वर्यानां सान्तरत्नानां स सदाचार उच्यते”
इति तथा “कुरुक्षेत्रे च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः एष
ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तदिनन्तरम् । एतद्देशप्रसूतस्य ।
सकाशादस्य जन्मनः । स्वं स्वं चरितं” शिचोरन् पृथिव्यां
सर्वमानवाः” इति मनुना ब्रह्मर्षिदेशवासिप्रसकाशात्
सदाचारस्य शिचणीयत्वोपदेशात् तद्देशीयाचारोऽपि सदा-
चार इति गम्यते । सदाचारोऽपि न केवलं शास्त्रमूलकः
किन्तु शास्त्रमूलकोऽपि तत्र शास्त्रं मानवादिभक्तितादि ।
तत्र कार्ग्यखण्डे शास्त्रमूलकाः सदाचाराः समुद्भूत्य-
प्रणामार्थं केचित् दर्शिता यथा ।

“लक्ष्मणैः परिहीनोऽपि सम्यगाचारतत्परः । अज्ञानान्नस्यस्य
नरोर्जायेत्समाः यतम् । दुराचाररतानोऽपि गच्छन्तीयः
सुमान् भवेत् । ध्यायिभिर्भासिभिर्यत तथात्पायुः सुदुः-
खभाक् । त्याज्यं कर्म पराधीनं कार्यमात्मार्थं सदा ।
दुःखी यतः पराधीनः सदैवात्मार्थः सुखा । यस्मिन् कर्म-
ग्यन्नरात्मा क्रियमाणे प्रसीदति । तदैव कर्म कर्तव्यं त्रिप-
रीते न च क्वचित् । प्रथमं धर्मसंघं प्रीत्या यच्चिदमा-
यमाः । अतस्तोषेव वै यत्रः कर्तव्यो धर्ममिच्छता । सर्वं
जमाज्जैवं ध्यानमानृणस्यमर्चं सनम् । दमः प्रसादोमा-
धुर्यं स्मृतेति यमा दश । शोचं स्नानं तपोदानं मौनेज्या-
ध्ययनं व्रतम् । उपोसनोपम्यदग्नीदग्नेति नियमाः
स्मृताः । कामं क्रोधं मदं मोहं मात्सर्यं लोभमेव च ।
अमन् पटु वैरिणो जित्वा सर्वत्र विजयी भवेत् । जनैः
शनैः सञ्चिनुयाद्वर्त्मं वल्मीकशृङ्गवत् । परपीडामावर्ण्यः
परलोकसहायकः । धर्म एव सहायी स्यादसुखं न परि-
च्छदः । पितृमातृसुतभ्रातृयोपिद्वन्द्वजनादिकः । जा-
येत चैकलः प्राणी प्रलीयेत तथैकलः । एकलः सुकृतं भुङ्क्ते-
ऽग्नीयाद्भुतमेकलः । देहं पश्यत्यमापन्नं त्यक्त्वा सौ काष्ठ-
लोष्ठवत् । बान्धवाविस्त्रायां धर्मोऽयान्तमनुव्रजेत् । नित्यं
सञ्चिनुयाद्वर्त्मं ततोऽसुखं सहायिनम् । धर्मं सहायिनं
लब्ध्वा सन्तरेद्दुस्तरं तमः । सम्बन्धानाचरेत्तत्त्वमुत्तमैरुत्तमैः
सुधीः । अधमानधमांस्यक्ता कुलमुत्कर्षतां गयेत् । उत्तमा-
नुत्तमानेव कुर्वन् क्षीनांश्च वर्जयन् । ब्राह्मणः श्रेष्ठता-
मेति प्रत्यवायेन श्रूयताम् । अनध्ययनशीलश्च सदाचारविल-
ङ्घिनम् । अलसं च दुरात्मादं ब्राह्मणं बाधतेऽन्तकः ।

ततोऽभ्यस्येत्प्रयत्नेन सदाचारं सदा द्विजः । तीर्थान्य-
 अभिलषन्ति सदाचारसमागमम्” इति । प्रशस्त्वा “रजनी-
 प्रान्त्यशामार्जं ब्राह्मणं समयउच्यते । स्नहितं चिन्तयेत्-
 प्राज्ञस्तस्मिन्सोत्थाय सवेदा । गजास्यं संस्मरेदादौ ततश्च
 सहास्रया । ओकान्तं ओसमेतं तु ब्रह्माण्डा कसलोद्भवम्
 इन्द्रादीन् सकलान्देवान् वशिष्ठादीन् मुनीन्पि । गङ्गाद्याः
 सरितः सर्वाः श्रीशेखाद्यस्त्रिलान् गिरीन् । क्षीरोदादीन्
 समुद्रांश्च मानसादिसरांश्च । वनानि नन्दादीनि धेनू ।
 कामदुषादिकाः । कल्पवृक्षादिवृक्षांश्च धातून् काञ्चनसु-
 खतः । दिव्याः स्त्रीरुर्वशीमुख्या गरुडादीन् पतत्रिणः ।
 नागाश्च शेषप्रमुखान् गजानैरवतादिकान् । अश्वाश्चै-
 श्वान् सुख्यान् कौस्तुभादीन् मण्यन् शुभान् । स्मरेदरुक्-
 तीमुख्याः पतिव्रतवतीर्वधू । नैमिषादीन्यरण्यानि पुरीः
 काशीपुरीमुख्याः । विश्वेशादीनि लिङ्गानि वेदानृक्
 प्रमुखानपि । गायत्रीप्रमुखान् मन्त्रान् योगिनः सनका-
 दिकान् । प्रणवादि महाबीजं नारदादींश्च वैष्णवान् ।
 शिवभक्तांश्च वाणादीन् प्रह्लादादीन् दृढप्रतान् । वदान्यांश्च
 दधोच्यादीन् हरिश्चन्द्रादिभूपतान् । जननीचरणौ स्मृत्वा
 सर्वतीर्थोत्तमोत्तमौ । पितरं च गुरुं चापि हृदि ध्यात्वा-
 प्रसन्नधीः । ततश्चावश्यकं कर्त्तुं नैर्ऋतीं दिशमाश्रयेत् ।
 आमाङ्गलुःशतं गच्छेन्नगराञ्च चतुर्गुणम् । तथैराच्छाद्य
 वसुधां शिरः प्रच्छाद्य वाससा । कर्णौपवीत्युदग्गतो
 दिवसे सन्ध्योरपि । विष्णुत्वे विष्टजेन्मौनी निशायां
 दक्षिणासुखः । न तिष्ठन्नासु नोविप्रगोवङ्गनिलसंसुखः ।
 न फालकटे भूभागे न रथ्याऽस्यभूतले । नालोकयेद्दिशो-
 भागान् ज्योतिषक्रं नभोऽसलम् । वामेन पाणिना लिङ्गं
 धृत्योत्तिष्ठेत् प्रयत्नवान् । अथो मृदं समादत्ते जन्तुकर्कर-
 वर्जिताम् । विहाय मूषिकोत्खातां शौचोच्छिष्टाञ्च ना-
 कुलाम् । शुद्धे दद्यान्मृदञ्चैकां पायौ पञ्चाम्बुसान्तराः ।
 दश वासकरे चापि सप्त पाणिद्वये ऋदः । एकैकां पादयो-
 र्दद्यात्सिन्धुपाख्योर्मृदः स्मृताः । इत्थं शौचं गृही कुर्या-
 त्त्रभूषणपक्ष्यावधि । क्रमाद्दिशुषमेतत्स्याद्ब्रह्मचार्यादिषु
 त्रिषु । दिवा विहितशौचानां रात्रावर्द्धं समाचरेत् । रात्रवर्द्धं
 च तद्वर्द्धं च पथि चौरादिगर्हिते । तद्वर्द्धयोषतां सुस्थे-
 नूनं चातो न कारयेत् । अपि सर्वैर्नदीतोयैर्मृत्कूटैश्चापि-
 गोमयैः । आपादमाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्धि-
 भाक् । अर्द्धधात्रीफलोन्माना मृदः शौचे प्रकीर्षिताः ।
 सर्वाश्चाङ्गतयोऽप्येवं आसाश्चान्द्रायणेऽपि च” ततः

आचमनप्रकारोऽभिहितः स च ६२८ पृष्ठे दर्शिताः ।
 “अथो मुखं विशुद्ध्यर्थं गृहीयाद्दन्तधावनम् । आचान्तोऽथ
 शुचिर्यस्मादकृत्वा दन्तधावनम् । प्रतिपद्दर्शयणीषु नवस्यां
 रविवासरे । दन्तानां काष्ठसंयोगे दहत्यासप्तमं कुलम् ।
 अलाभे दन्त काष्ठानां निषिद्धेऽवाध वासरे । गण्डुषा द्वा-
 दश ग्राह्या सुखस्य परिशुद्धये । कनिष्ठाग्रपरिमाण-
 सत्वचं निर्गणं दृढम् । द्वादशाङ्गुलमानञ्च साधुं स्या-
 दन्तधावनम् । एकैकाङ्गुलिहस्तासेन वस्येन्वक्ष्येषु तूदितम् ।
 आम्नाम्नातकधात्रीजमङ्गोष्ठदिरोद्भवम् । शय्यपामार्ग-
 खर्ज्जुरीशेलुओपरिपीलुजम् । राजादनं च नारङ्गं
 कषायं कटुककण्टकम् । क्षीरदन्तोद्भवं वापि प्रशस्तं दन्तधा-
 वनम् । जिह्वोक्तेखनिकां वापि कुर्याच्चापाकृतिं शुभाम् ।
 “अन्नाद्याय व्यूहयध्वं सोमोराजायमागमत् । स मे सुखं
 प्रमाव्येत यशसा च भगेन च । आशुर्वलं यशोवर्चः प्रजाः पशु-
 वस्तानि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च तन्नो धेहि वनस्पते” ।
 मन्त्रावेतो समुच्चार्य यः कुर्याद्दन्तधावनम् । वनस्पतिगतः
 सोमस्तस्य नित्यं प्रसीदति । मुखे पर्युषिते यस्माद्भवेन्न शुद्धि-
 भाङ्गनरः । ततः कुर्यात्प्रयत्नेन शुद्ध्यर्थं दन्तधावनम् ।
 उपवासेऽपि नो दुष्येद्दन्तधावनमसङ्गमम् । गन्धालङ्कारस-
 द्वस्त पुष्पमाल्यानुलेपनम् । प्रातः सन्ध्यां ततः कुर्याद्दन्तधा-
 वनपूर्विकाम् । प्रातः स्नानं चरित्वाथ शुद्धेतोर्थे विशेषतः ।
 प्रातः स्नानाद्यतः शुद्धेत्कायोऽयं भलिनः सदा । क्षिद्रितो
 नवभिष्कङ्कः स्वल्पेण दिवानिशम् । उल्काहमेधासौ-
 भाग्यरूपसंपत्प्रवर्त्तकम् । मनःप्रसन्नताहेतुः प्रातः स्नानं
 विशिष्यते । प्रस्नेदलाद्यास्त्रिन्नो निद्राधीनोयतोनरः ।
 प्रातः स्नानास्ततोऽर्च्यः स्यान्मन्त्रस्त्रोत्रजपादिषु । प्रातः प्रात-
 स्तु यत् स्नानं संजाते चारुणोदये । प्राजापत्यसमं प्राह-
 स्तन्महावविधातकत् । प्रातः स्नानं हरेत्प्रापमलच्छां
 ग्लानिमेव च । अशुद्धित्वञ्च दुःस्वप्नं तृष्टिं पुष्टिं प्रय-
 च्छति । नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातः स्नायिजनं क्वचित् ।
 दृष्टादृष्टफलं तस्मात्प्रातः स्नानं समाचरेत्” । अन्यत्राध्याये
 च “अथवा प्रातरुत्थाय कृत्वावश्यकमेव च । शौचाचमन-
 माधाय भक्षयेद्दन्तधावनम् । विशोध्य सर्वंगात्राणि प्रातः
 सन्ध्यां समाचरेत् । वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि
 विविधानि च । अध्यापयेच्छुचीन् शिष्यान् हितमेधा
 समर्द्धितात् । उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये ।
 ततो मध्याह्नचिह्नार्थं पूर्वोक्तं स्नानमाचरेत् । स्नात्वा
 माध्याह्निकीं सन्ध्यामुपासीत विचक्षणः । देवतां परिपूज्याथ

नैत्रिकं विधिसाचरेत् । पचनाग्निं ससृज्ज्वालय वैश्वदेवं
समाचरेत् । निष्पावान् कोद्वान् माषान् कलायांश्चनकां-
स्यजेत् । तैलपक्वं च पक्वान् सर्वं लवणयुक्त्यजेत् । आद-
कांश्च सस्तरांश्च वर्तुलान् वर्वटीस्तथा । भुक्तशेषं पर्युषितं वैश्व-
देवे विवर्जयेत् । दर्भपाणिः समाचम्य प्राणायामं विधाय
च । पूष्णोदेवेति मन्त्रेण पर्युक्ष्णमथाचरेत् । प्रदक्षिणञ्च
पर्युक्ष्य त्रिः परितोर्त्य वै कुशान् । एषोह देवमन्त्रेण
वक्त्रं कुर्यात् सुसंस्तुम् । वैश्वानरं समभ्यर्च्य वाज्य
पुष्पाक्षतैरथ । भूराद्याश्चाहुतीस्तिस्रः स्वाहान्ताः
प्रणवादिताः । ओं भूर्भुवः स्वः स्वाहेति विप्रोदद्या-
त्तथाहुतिम् । तथा देवकतस्याद्याजुक्ष्याञ्च पङ्का-
हुतीः । यमाय तूष्णीमेकाञ्च तथा स्विष्टकृते द्वयम् ।
विश्वेभ्यश्चापि देवेभ्योभूमौ दद्यात्ततो बलीन् । सर्वेभ्यश्चापि
भूतेभ्योनमोदद्यात्तदुत्तरे । तदक्षिणे पित्रभ्यश्च प्राचीना-
वीतिकोददेत् । निष्पोजनोदकार्थं चैशान्यां वै यच्छा-
णाञ्चयेत् । ततो ब्रह्मादिदेवेभ्यो नमोदद्यात्तदुत्तरे ।
निवीती सनकादिभ्यः पित्रभ्यस्त्वपसव्यान् । रुतं षोडश-
भिर्पांसैश्चतुर्भिः पुष्कलं स्रुतम् । यासमात्वा भवेद्विज्ञा-
गृहस्थसुकृतप्रदा । अश्वगः क्षीणवृत्तिश्च विद्यार्थी
शुरुपोषकः । यतिश्च ब्रह्मचारी च पङ्केते धर्मभिक्तुकाः ।
अतिथिः पान्यकोत्त्रेयोऽनूचानः श्रुतिपारगः । मान्या-
वेतौ गृहस्थानां ब्रह्मलोकमभीप्सताम् । अपि श्वपाके
शुनि वा नैवान्नं निष्फलं भवेत् । अन्नार्थिनि समायाते
मात्रापात्रं न चिन्तयेत् । शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां
पापरोगिणाम् । काकानाञ्च कमीणाञ्च बहिरक्षं
किरेद्भुवि । ‘ऐन्द्रावरुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋताश्च ये ।
प्रतिगृह्णन्विभं पिण्डं काका भूमौ मयार्पितम् । द्वौ-
श्वानौ श्यामशबलौ वैश्वस्तकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं
प्रदास्यामि स्थातामेतावहिंसको । देशं मनुष्याः पशवो
रक्षोयक्षोरगाः खगाः । दैत्याः सिद्धाः पिशाचाश्च प्रेता-
भूताश्च दानवाः । तृणानि तरवश्चापि महत्तेनाभिला-
युक्ताः । कृमिकीटपतङ्गाद्याः कर्मवन्मा बुभुक्षिताः ।
तन्मूर्धनं हि मया दत्तं तेषां सुदेऽस्तु वै’ । इत्थं भूतबलिं
दत्त्वा कालं गोदोहमात्रकम् । प्रतीक्ष्यातिथिमायान्तं
विशोद्भोष्यगृहं ततः । अदत्त्वा वायसबलिं नित्यश्राद्धं
समाचरेत् । नित्यश्राद्धेषु सामर्थ्यां स्त्रीन् द्वावेकमथापि
न । भोजयेत् पित्र्यश्राद्धं दद्याद्दृष्ट्य दुर्बलः । नित्यश्राद्धं
देवहीनं निवसादि विवर्जितम् । दक्षिणारहितञ्चैतत्

दाहभोक्तृव्रतोष्णितम् । पित्र्यश्राद्धं विधायैत्वं स्वच्छबुद्धिरना-
तरः । अदृष्टासनमध्यास्य भुञ्जीत शिशुभिः सह । सुगन्धिः
सुसन्नाः सग्वी शुचिवासोद्वयान्वितः । प्रागप्य उदगा-
स्योवाभुञ्जीत पित्र्यसेवितम् । विधायार्चममन्त्रद्वदुपरिष्ठा-
दधस्तथा । आपोशानविधानेन कृत्वाऽऽश्रीयात् सुधी
द्विजः । प्रदद्याद्भुवःपतये भुवनपतये तथा । भूतानां
पतये स्वाहेत्युक्त्वा भूमौ बलित्वयम् । सकञ्चाप उपसृज्य
प्राणायामाहुतिपञ्चकम् । दद्याज्जठरकुण्डाग्नौ दर्भपाणिः
प्रसन्नधीः । दर्भपाणिस्तु योभुङ्क्ते तस्य दोषो न बाधते ।
केशकीटादिभूतं तदश्रीयात् सदर्भकः । यावत्तद-
क्षमश्रीयाच्च ब्रूयात्तद्गुणागुणान् । भुञ्जते पितरन्नायद्या
वज्रोक्ता गुणागुणाः । अतोमौनेन योभुङ्क्ते स भुङ्क्ते
केवलामृतम् । अनुपीय ततः क्षीरं मध्यां पानीयमेव वा ।
अमृततापिधानमसीत्येवं प्राश्योदकं सक्तम् । पीत-
श्रेष्ठं क्षिपेद्भूमौ तोयं मन्त्रमिमं पठन् । सुप्रज्ञानित
हस्तस्य दक्षिणाङ्गुलमूलतः । ‘रौरवेऽपुगयनिक्षये पञ्चा-
वुर्दनिवासिनाम् । उच्छिष्टोदकमिच्छन्नामक्षय्यमुपतिष्ठ-
ताम्’ । पुनराचम्य मेधावी शुचिर्भूत्वा प्रयत्नतः ।
हस्तेनोदकमादाय मन्त्रमेतदुदरेयेत् । ‘अङ्गुलमात्रः
शुरुपस्त्वङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः
प्रीणाति विश्वभुक्’ । इत्थं परिसंकल्प्य प्रस्थाप्य चरणौ-
करी । ततोऽद्वपरिपाकार्थं मन्त्रानेतानुदरेयेत् । ‘अग्नि-
राध्यायवेद्वाहन् पार्थिवान् पवनेरितः । दसावकाशेनभ-
सा जरयत्वस्तु मे सुखम् । प्राणायानसमानानामुदानव्या-
नयोक्तया । अन्नं पुष्टिकरं चास्तु मयास्त्वव्याहृतं
सुखम् । ससृजोवड्वाग्निश्च ब्रह्मोब्रह्मस्य मन्दनः । मयाऽ-
भ्यवहृतं यत्तदश्रेष्ठं जरयन्त्वमे’ । सुखशुक्तिं ततः कृत्वा
पुराणश्रवणादिभिः । अतिवाह्य दिवाश्रेष्ठं ततः सन्ध्यं
समाचरेत् । गृहे गोष्ठे नदीतीरे सन्ध्या दशगुणा क्रमात् ।
संभेदे स्थाकृतगुणा ह्यनन्ता शिवसन्निधौ । उपासिता
बहिः सन्ध्या दिवामैधुनपातकम् । यमयेदन्तोक्तां मद्य-
गन्धजमेव च । पश्चिमास्योऽपेक्षावद्यावक्ष्यत्तदर्शनम् ।
अतिथिं सायमायान्तमपि वा भूतशोदकैः । सम्भाव्य प-
रिक्लेश्यैतत् निशः प्राक् प्रहरं सुधीः । इत्थं दिवा कर्म
कृत्वा श्रुतेः पठनपाठनैः । एककाष्ठमयीं शय्यां नाति-
तप्तोऽप्य संविशेत् । उद्देयतः समाख्यात एष नित्यतनो-
विधिः । इत्थं समाचरन् विप्रोनामसीदति कर्हिचित्’ ।
इत्थं नित्यधर्माचरणसक्ता गृहस्थवर्ज्यावर्जविशेषस्तत्त्वोक्तः

“अतुक्कालाभिगमनं धर्मोऽयं गृह्यः परः । स्त्रीणां वर
मनुसृत्य यथाकास्य वा भवेत् । दिवाभिगमनं पुंसामना-
युष्यं परं मतम् । आजाहः सर्वपक्षाणि यत्नात् त्याज्या
निधीमता । तत्र गच्छन् स्त्रियं मोहात् धर्मात्प्रवृत्ते
परात् । अतुक्कालाभिगमो यः स्वदारनिरतश्च यः । स
ब्रह्मचारी धर्मज्ञो विज्ञेयः स गृहाश्रमी । अतुक्कालाभि-
गमिन्यवतस्तस्मात्सु गर्हिताः । पुत्रास्तासुपि या युष्माः
अयुष्माः कन्यकाप्रजाः । त्यक्त्वा चन्द्रमसं दुःस्थं सर्वां
मूलां विहाय च । शुचिः संनिर्विशेषतृतीयं पुं नाम च विशे-
षतः । शुचिं पुत्रं प्रकृयेत पुरुषार्थप्रसाधकम् । आर्षे
विवाहे गोदन्वं यदुक्तं तन्न शस्यते । शुक्लमण्डपि कन्यायाः
कन्यापिक्रयपापकृत् । अपत्यविक्रयी कल्पं वसेद्विद्वत्सि-
भोजने । अतोनाखपि कन्यायाः उपजीवेत्यता धनम् ।
स्त्रीधनान् उपजीवन्ति ये मोहादिह बान्धवाः । न ते परं निर-
यगास्तेषामपि हि पूर्वजाः । पत्या तुष्यति यत्र स्त्री तुष्येद्यत्न-
स्त्रिया पतिः । तत्र तदा महाबद्धीनिर्वसेद्दानवारिणा”
“बाणिज्यन्तपतेः सेवा वेदानध्ययनं तथा । कुविवाहः
क्रियालोपः कुले पतनहेतवः । कुर्याद्वाहिने वक्रौ गृह्यं
कर्मान्वहं गृही । पञ्चयज्ञक्रियां वापि पतिं दैनन्दिनी-
मपि । गृहस्थाश्रमिणः पञ्चसूनाकर्मा दिनेदिने ।
कण्डूनी मेघणी चूली उदकुम्भस्तु सार्जनी । तासाञ्च
पञ्चसूनानां निराकरणहेतवः । क्रतवः पञ्च निर्दिष्टागृह्य-
श्रयोऽभिवर्जिताः । पठनं ब्रह्मयज्ञः स्यात्तर्पणञ्च पितृ-
क्रतुः । होमोद्देवो बलिर्भौतोऽतिथ्यर्चा क्रतवः क्रमात् ।
पितृप्रीतिं प्रकुर्वाणः कुर्वीत आङ्गमन्त्रहम् । अन्नोदक
पंथोभूतफलैर्वापि गृहाश्रमी । गोदानेषु च यत्पुण्यं पात्राय
विधिपूर्वकम् । सत्कृत्य भिक्षुवे भिक्षां दत्त्वा तत्फलमाप्नु-
यात् । तपोविद्यासमिद्धीमे कृतं विप्राख्यपावके । तार-
येद्विघ्नसंशयः पापाङ्केरपि दुस्तरात् । अनर्जितोऽतिथि-
गृहात् भग्नाशो यस्य गच्छति । आजन्म सञ्चितात्
पुत्रात् तत् क्षणात् स बहिर्भवेत् । सान्त्वपूर्वाणि
याक्यानि शय्यार्थं भूस्तृणोदकैः । एतान्यपि प्रदेयानि सदा
मनुकतुष्टये । गृहस्थः परपाकाढ्यः प्रेतः सन्
पशुपतं व्रजेत् । श्रेयः परार्थपुष्ट्य गृह्णीयादन्न-
दोषतः । आदित्योद्गोऽतिथिः सायं सत्कर्तव्यः प्रयत्नतः ।
असत्कृतोऽन्यतो गच्छन् दुष्कृतं भूरि यच्छति ।
भुञ्जानोऽतिथिशेषाच्च सिद्ध्यर्थं धनभागभवेत् । प्रणोद्यातिथि
अज्ञाशी किल्बिषी च गृहाश्रमी । वैश्वदेवान्तरंग्रामः

सूर्योद्गोवाऽतिथिः सृष्टः । न पूर्वकाल आयातो न च
दृष्टः कश्चित् । बलिपालकरो विप्रे यद्यन्योऽतिथिरागतः ॥
अदत्त्वा तं बलिं तस्मै यथाशक्त्यन्नमर्पयेत् । कुमारश्च सुवा-
सिन्योगर्भिन्योऽतिरुजान्विताः । अतिथेरादित्योऽप्येते भो-
ज्या नात्र विचारणा । पितृदेवमनुष्येभ्यो दत्त्वा दद्यात्
गृही । स्वार्थं पचन्नघं भुङ्क्ते केवलं खोदन्मरिः । माध्या-
ह्निकं वैश्वदेवं गृहस्थः स्वयमाचरेत् । पत्नी सायं बलि-
दद्यात् सिद्धार्धैर्मन्त्रवर्जितम् । एतत्प्रायश्चित्तं नाम वैश्व-
देवं गृहाश्रमे । सायं प्रातर्भवेदेवं वैश्वदेवं प्रयत्नतः ।
वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्ये न विवर्जिताः । सर्वे ते वृषला-
क्षेया प्राप्नोवेद अपि द्विजाः । अन्नत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जन्त
ये द्विजाधमाः । इह लोकोद्गहीनाः स्युः काकयोनिं
व्रजन्त्यथ । वेदोदितं स्वकं कर्मान्वितं कुर्यादतन्वितः । तद्धि
कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नुयात् स्वर्गतिं पराम् । पञ्चदश्या-
वसेत्यापं तैले मासे सदैव हि । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां तद्यैव च
भगे क्षुरे । उदयन्तं न चेत्ते नास्तं यान्तं न मध्यगम् ।
न राक्षसोपसृष्टं च नास्वसंस्थं दिवाकरम् । न वीक्षे-
तात्मनोरूपमसुधावेन वर्षति । नोद्धेद्यत्नतन्वीं न नग्नो-
जलमाविशेत् । देवतायत्नं विप्रं घेतुं सधु दत्तं गृहम् ।
जातिवृद्धं वयोवृद्धं विद्यावृद्धं तपस्विनम् । अश्वत्थं चैत्य-
वृद्धं च गुरुं जलभृतं घटम् । सिद्धार्धं दधि सिद्धार्धं
गच्छन् कुर्यात्प्रदक्षिणम् । रजस्वलां न सेवेत नाश्रीयात्
सह भार्यया । एकवासा न भुञ्जीत न भुञ्जीतोत्कटाशने ।
नाश्रुतो स्त्रीं समोक्षेत् तेजस्कामो द्विजोत्तमः । असंतर्प्य
पितृन् देवान् नाद्यादन्नं नरः कश्चित् । पक्वान् चापि-
नो मांसं दीर्घकालं जिजीविषुः । न मूलं गोव्रजे कुर्या-
न्न वस्त्रीके न भस्मनि । न गर्तेषु ससत्त्वेषु न तिष्ठन्न व्रज-
क्षपि । गोविप्रस्यैवायुग्मि चन्द्राकांक्षु गुरुबपि । अभिपश्यन्न
कुर्वीत मूलोच्चारविसर्जनम् । तिरस्कृत्यावनीं लोष्ट्र
काष्ठपर्यटनादिभिः । प्रादृत्य वाससा भौलिं भौनो विष्णू-
त्वमुत्सृजेत् । यथासुखसुखोरात्रौ दिने क्षायान्धका-
रयोः । भौतिषु प्राणबाधायां कुर्यान्मलविसर्जनम् ।
मुखेनोपधमेक्षामिद्वर्गनां नेक्षेत् योषितम् । नाङ्गो प्रता-
पयेद्गनौ न वस्तु शुचिं निक्षिपेत् । प्राणिहिंसां न कुर्वीत
नाश्रीयात्सन्ध्योद्गोऽतिथिः । न संविशेच्च सन्ध्यायां प्रत्यक्-
सौम्यशिरा अपि । विष्णूत्वधीवनं नाप्नु कुर्याद्दीर्घं
जिजीविषुः । नाचक्षीत धयन्तीं गं नैन्द्रं चापं प्रदर्शयेत् ।
नैकः सुप्यात् कश्चित् मृत्युं न शयानं प्रबोधयेत् । एतान्

नैकको यावान् वायंञ्जिना पिबेत् । न दध्युतसारं च
 भक्षयेद्दधि नो निशि । स्त्रीधर्म्मिणीं नाधिवसेत् नाद्यादा
 तप्ति रात्रिषु । तौर्यतिकप्रियोनस्यात् कांश्चे पादौ न
 धावयेत् । न धारयेदन्यभुक्तं वासञ्चोपानहावपि । न
 भिन्नभाजनेऽश्वीयाद्याग्न्यादिपरिदूषिते । आरोहणं गवां
 गृष्टे प्रेतधूमं सरित्तरम् । बाबातपं दिवास्नापं त्यजेद्दीपं
 जिजीविषुः । स्नात्वा न मार्जयेद्गतात् विष्टजेन्न शिखां
 पथि । हस्तौ शिरोन धुतुयाद्वाकर्षेदासनं पदा । आङ्ग
 कत्वा परश्चाङ्गेऽश्वीयात् ज्ञानविर्वर्जितः । दातुः आङ्गफलं
 नास्ति भोक्ता क्लिष्वभगुभवेत् । नोत्पाटयेद्धोमनखं
 दशनैव कदाचन । करजैः करजच्छेदं तणच्छेदं विवर्ज्य-
 येत् । शुभाय न यदायत्यां त्यजेत्तत्कर्म यत्नतः । अपहारे
 न गन्तव्यं स्वपेशपरवेश्मनो । क्रीडेन्नाजैः सहासीत न
 धर्म्मज्ञैर्न रोगिभिः । न शयीत कचिन्नग्नः पाणौ भुञ्जीत
 नैव च । आर्द्रपादकराखोऽश्वन्दीर्घकालं च जीवति ।
 सर्वश्रेष्ठार्द्रचरणोर्नोच्छिष्टः कचिदाज्जयेत् । शयनस्थोन-
 चार्श्चायात्र पिबेन्न जपेद्भिज्जः । सोपानत्कक्ष नाचामेन्न तिष्ठ
 न धारया पिबेत् । सर्वं तिलसयं नाद्यात्वायं शर्म्माभि-
 लाषुकः । न निरीजेत विष्णून् नोच्छिष्टः संस्पृशेच्छिरः ।
 नाधितिष्ठेत्तुषाङ्गार भस्मकेशकपालिकाः । पतितैः सह-
 संवासः पतनायैव जायते । श्रावयेद्द्वैदिकं मन्त्रं न श्रु-
 द्वाय कदाचन । ब्राह्मण्यधीयते विप्रः श्रुद्रोधर्म्माश्च ही-
 यते । धर्म्मोपदेशः श्रुद्राणां स्वयमेव प्रतिपातयेत् ।
 द्विजशुश्रूषणं धर्म्मः श्रुद्राणां हि परोमतः । कण्डूयनं
 न शिरसः पाणिभ्यां शुभदं मतम् । न ताडयेत् कराभ्यां
 च क्रोधनं केशलुञ्चनम् । अशस्त्रवर्त्तिनोभूपाक्षोभात् कत्वा
 प्रतिग्रहम् । ब्राह्मणः साम्ययोयाति नरकानेकविश-
 तिम् । अकालविद्युत्क्षनिते वर्षतौ पांशुवर्षणे । महावा-
 तध्वनौ रात्रावनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः । उत्क्रापाते च
 भूकम्पे दिग्दाहे मध्यरात्रिषु । सन्ध्योर्वृषलोपान्ते राज-
 चन्द्रस्य क्षतके । दर्शेऽप्येकासु भूतानां आङ्गिकं प्रतिग्रह्य
 च । प्रतिपद्यापि पूर्यायां गजकुम्भप्रा कृतान्तरे । खरोद्रक्रीड
 विरुते समवाये रुदत्यपि । उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे नाविभागं
 तदौ जले । आरख्यकमघीक्षापि बाणसाक्षोरपि ध्वनौ ।
 अनध्यायेषु चैतेषु नाधीयीत द्विजः कचिन् । कृतान्तरा-
 यो न पठेद्देवास्तुष्ट्याह्वयभुभिः । भूतापह्नोः पञ्चदशोर्ब-
 ह्माचारी सदा भवेत् । अनायुष्यकरश्चेह परदारोपसेव-
 नम् । यज्जिभिः परित्यक्तमात्मानं नावमानयेत् । सदो-

द्यमवतां यस्माच्छ्रियोविद्या न दुर्लभाः । सत्यं ब्रूयात् प्रियं
 ब्रूयाच्च ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नामृतं ब्रूयादेष धर्म्मा-
 षटोद्भवः । भद्रमेव वदेन्नित्यं भद्रमेव विचिन्त्येत् । भद्रैरेव
 हि संसर्गोनामद्रैश्च कदाचन । रूपयित्तं नैर्हीनान्
 सुधीर्नाधिक्लिपेन्नरान् । उप्यवनो न केचोत त्वशुचिज्ज्योतिषा-
 ङ्गम् । वातवेगं मनोवेगं जिह्वावेगञ्च वर्जयेत् । उत्क्रो च
 द्यूतदौत्यार्त्तद्रव्यं दूरात् परित्यजेत् । गोब्राह्मणाग्नी-
 रुच्छिष्टः पाणिना नैव संस्पृशेत् । न स्पृशेदनिमित्तं च
 खानि खानि त्वनातरः । शुह्रजान्यपि लोमानि तत्स-
 र्गादशुचिर्भवेत् । पादशौचोदक मूत्रसृक्छिष्टाक्षोदका-
 नि च । नितीयनञ्च स्नेशाणं गृहाह्वं विनिःक्षिपेत् ।
 अर्हर्क्षिणं श्रुतेर्जप्याच्छौचावरणिधेयात् । अश्रोहरत्या-
 गत्या च पूर्वजन्म खरेद् द्विजः । उद्भूतं प्रयत्नादन्देत
 दद्यात्तेषां समासनम् । विनम्रधर्म्मिस्तथादनुयायाद्यतश्च-
 तान् । श्रुतिभद्रदेवानां नृपमाधुतपसिनाम् । पतिव्र-
 तानां नारीणां निन्दं कुर्थाच्च कर्हिचित् । न मनुष्यसृतिं
 कुर्थाच्चात्मानमयनामयेत् । अभ्युद्यतं न प्रणुदेत्परमर्म्माणि-
 नोक्षरेत् । अधर्म्मादेधते पूर्व्वं विशिष्टं भपि संजयेत् ।
 सर्वतोभद्रं पश्येच्च ततोमशेषं साम्ययः । उद्भूतं पञ्च सत्-
 पिण्डान् स्नायात् परजलाशये । अनङ्गत्वं च तत्कसुन्देनसः
 स्नात्तुरीयभाक् । अङ्गया पातमासाद्य यात्किञ्चिद्दीयते
 वसु । देशे काले च विधिना तदानन्याय कल्पते ।
 भूपदो मण्डलाधीशः सर्वत्र सुखितोऽन्दः । तोयदाता
 सदा तप्तो रूपवान् रुच्यदो भवेत् । प्रदीपदो निर्मलाक्षो
 गीदार्यमलोकभाक् । खरुदाता च दीर्घाशुस्तिष्ठद्दः स्वाङ्ग
 सुप्रजाः । वेप्रसदोऽस्तुसुसौधेशोवस्तुदश्चन्द्रलोभाक् । ह्य
 प्रदोदिव्ययानोलक्ष्मीवान् वृषभप्रदः । सुभार्यः शिविका-
 दाता सुपर्य्यङ्गप्रदोऽपि च । धर्म्मः सर्वज्ञभाक् नित्यमभय-
 प्रदर्शिता । ब्रह्मदोऽमललोकेज्योऽब्रह्मदः सर्वदोमतः ।
 उपायेनापि योज्यञ्च दापयेत्सोपि तत्तमः । श्रद्धया प्रतिग्र-
 ह्णाति श्रद्धया यः प्रयच्छति । स्वर्गिणौ तावभौ स्यातां
 पततोऽश्रद्धया हृद्रधः । अनृतेन खरेच्छस्त्रस्योविक्षयतः
 खरेत् । खरेत्कीर्त्तनतोदानमायुर्विप्रापवादतः । गन्धपुष्प-
 कुशान् शय्यां शाकं मांसं पयोदधि । मणिमत्स्यौ गृहं धान्यं
 याह्यमेतदुपस्थितम् । मधूदकं फलं मूत्रमेधांसुभयद-
 क्षिणाम् । अभ्युद्यतानि याह्यार्णाणि त्वेताभ्यपि निक्षततः ।
 दासनापितगोपालकुलमित्राऽसौरिणः । भोक्तृजाः
 श्रुद्रवर्गोऽसौ तथात्सविनिवेदकः । इत्युक्तान्गुणमापाद्य दे-

वर्षिपितृजाटणात् । साध्यस्यासाम्रयेत् गेही सुते विष्-
म्विष्टज्य च । गृहेऽपि ज्ञानमभ्यस्तेत्कारी वाथ समाश्रयेत् ।
सम्यग्ज्ञानेन वा सुक्तिः किं न विश्वेश्वरेश्वरि ? । सम्यग्-
ज्ञानं भवेत् पुंसां कुत एकेन जन्मना ? । वाराणस्यां भुवा-
सुक्तिः शरीरत्यागमात्रतः । अद्यश्चोवा परश्चोवा काला-
दाय परःशतात् । सत्वरं गत्वरोदेहः काश्यां चेदृष्टती
भवेत् । सा च वाराणसी लभ्या सदाचारवता सता ।
मनसापि सदाचारमतो विद्वान्न लङ्घयेत् । वसिष्ठस्तुतौ च
“आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यदायधीताः सह षड्भि-
रङ्गैः । कर्न्दास्येनं षड्युक्ताले त्यजन्ति नीडं शकुन्ताश्च
जातपक्षाः । आचारहीनस्य तु ब्राह्मणस्य वेदाः षड्-
ङ्गावर्षिताः सपक्षाः । कां प्रीतिस्तस्यापयितुं समर्थाश्च-
न्मस्य दाराश्च दर्शनीयाः । नैनं कर्न्दांसि वृजिनात्ता-
रयन्ति मायाविनं सायया वर्त्तमानम् । तत्वाक्षरे सत्य-
गघोषमाने पुनरिति तद्ब्रह्म यथावदिष्टम् । इराचारोहि
पुरुषोलोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधि-
तोऽप्यायुरेव च । आचारात् फलते धर्ममाचारात्
फलते धनम् । आचारात् श्रियमाप्नोति आचारो हन्त्य-
लक्षणम् । सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवाक्षरः ।
अहं धानोऽनस्यस्य शतं वर्षाणि जीवति । आहारनिर्हा-
रविहारयोगाः सुसंयता धर्मविदा तु कार्याः । वाग्वु-
द्विवोयांश्च तपस्तपैव धनयुषी पुनतमे च कार्ये । उभे
भूतपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः । रात्रौ कुर्याद्दक्षि-
णास्य एवं ह्ययुर्न रिष्यते । प्रत्यग्निं प्रतिस्मर्यञ्च प्रति गां
प्रति च द्विजम् । प्रतिसोमोदकं सन्ध्यां प्रज्ञा नश्यति
मेहतः । न नद्यां मेहनं कार्यं न पथि न च भस्मिनि ।
न गोमये नवा कष्टे नोप्ते जेले न शादले । आयायामन्व-
कारे वा रात्रावर्हनि वा द्विजः । यथासुखसुखः कुर्यात्
प्राणबाधामयेष च । उद्धृताभिरङ्गिः कार्यं कुर्याच्च स्नान-
सहृताभिरपि । न हरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससि-
कतां तथा । अनर्जले देवगृहे वस्त्राणि मूषिकस्यले । कत-
शौचावशिष्टे च न पाह्याः पञ्च ऋत्तिकाः । एका लिङ्गे
करे तिस्रलभ्यां द्वे तु ऋत्तिके । पञ्चापाने दर्शक-
स्त्रिभुवोः सप्त ऋत्तिकाः । एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं
ब्रह्मचारिणः । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनान्तं चतुर्गुणम् ।
अष्टौ पासा सुनेर्भक्तं वानप्रस्थस्य षोडश । द्वाविंशच्छु-
गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः । अनङ्गान् ब्रह्मचारी च
आहिताग्निश्च ते त्रयः । भुञ्जानाएव सिध्यन्ति नैषां

सिद्धिरनश्रिताम् । तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च ।
इत्याध्ययनधर्मेषु योन शक्तः स निष्कृत्यः । योगस्तपो-
दमोदानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमाहि-
कमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । सर्वत्र दानाः श्रुतपूर्णकर्मां जिते-
न्द्रियाः प्राणिबन्धे निवृत्ताः । प्रतिज्ञाहे सङ्कुचिता गृह-
स्थास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः । अस्त्रयुः पिशुन-
श्चैव कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्मचारिणो जन्म-
तश्चापि पञ्चमः । दीर्घवैरमहत्याञ्च असत्यं ब्रह्मद्रवणम् ।
पैशुन्यं निर्दयत्वञ्च जानीयाच्छूललक्षणम् । किञ्चिद्देवमयं
पालं किञ्चित् पालं तपोमयम् । पात्राणामपि तत्पालं
शूद्राच्च यस्य नोदरे । शूद्राक्षरसमुदाक्रोहप्रधीयानोऽपि
नित्यशः । कृत्वापि च जपित्वापि गतिमूर्द्धां न विन्दति
शूद्राच्च नोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः । स भवेच्छू-
करोपाम्यस्तस्य वा जायते कुले । शूद्राक्षेन तु भुक्तेन
मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्याच्च तस्य ते पुत्रा नच स्वर्गा-
हकोभवेत् । साध्यायादग्रं योनिमित्तं प्रशान्तं चैतन्यस्थं
पापभीरुं वज्रज्ञम् । स्त्रीयुक्ताच्च धार्मिकं गोशरण्यं
व्रतैः ज्ञानं ताडयं पालमाहुः । आमपाले यथा न्यस्तं
क्षीरं दधि घृतं मधु । विनश्येत् पालदौर्बल्यात्तच्च पालं
रसाच्च ते । एवं गाञ्च हिरण्यञ्च वस्त्रमश्वं मर्हो तिलान् ।
अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् । नाङ्गं नखञ्च
वादित्रं कुर्यात् नचाधोऽञ्जलिना प्रवेत् । न पादेन
पाणिना वा राजानमपि हन्यात् न जलेन जलम् ।
नेष्टकाभिः फलानि पातयेत् न फलेन फलम् । न कल्क-
पुटकोभवेत् । न स्त्रोच्छभाषां शिञ्चेत् । अथामुदाहरन्ति ।
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोभवेत् । नचाङ्गचपलो-
विप्र इति शिष्टस्य गोचरः । पारम्यार्थागतोयेषां वेदः
सपरिवर्तकः । ते शिष्टा ब्राह्मणाक्षेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ।
यच्च सन्तं नचासन्तं नाश्रुतं न वज्रश्रुतम् । न सुवृत्तं
न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः । एवंमन्वादि-
संहितादौ बहव आचारा उक्तप्रायाः दर्शिताः ।
भावापरपर्यायः तन्त्रोक्ताचारश्च दिव्याचारवीराचार-
पञ्चाचारभेदात् त्रिविधः यथोक्तं तन्त्रसारे ।
‘अथ भावविधिं वक्ष्ये षड्गुण्य कमलानने । विना येन
न सिध्येत् जन्मकोटिशतैरपि । भावस्तु त्रिविधो देवि !
दिव्यवीरपशुकृमात् । दिव्यवीरौ महाभावौ अधमः
पशुभावकः । वैष्णवः पशुभावेन पूजयेत् परमेश्वरम् ।
शक्तिमन्त्रे वरारोहे ! पशुभावो भयानकः । दिव्ये वीरे-

महेशानि । जायते सिद्धिरुत्तमा । दिव्ये वीरे न भेदोऽस्ति-
ताभ्यां भेदः प्रयोक्तव्यः । दिव्यवीरौ प्रवक्ष्यामि सर्वभावोत्तमो-
त्तमौ । विना शक्तेर्न पूजास्ति मत्स्यं मांसं विना प्रिये ! ।
सुहास्यं मधुनञ्चापि विना नैव प्रपूजयेत् । स्त्रीभगं
पूजनाधारं स्वर्गकर्मैव च । अभावे सर्वद्रव्याणा-
मनुकल्पः कलौ युगे । अथ वा परमेशानि । मानसं सर्व-
माचरेत् । ज्ञानन्तु मानसं प्रोक्तं वैदिके मानसं सदा ।
यत्नं भुक्त्वा महापूजा मानसं भोजनन्तु तत् । स्त्रीयां
परकीयां वा मानसन्तु रमेत् स्त्रियम् । मानसं मद्यमीनादि
स्त्रीकृत्यात् साधकोत्तमः । स्वरैन्तु कुसुमं तद्वत् मानसं
समुपाचरेत् । मानसं भगरोमादि मानसं भगपूजनम् ।
सर्वन्तु मानसं कृत्यात् तेन सिद्धिपदालभेत्” इति
पिच्छिवातन्त्रे पूर्वखण्डे दशमः पटलः । तद्विवरणं
तत्तच्छब्दे दृश्यम् । आचारचन्द्रिका आचारचिन्तामणि
आचारदीपः आचारसाधनः आचारमयूखः आचारादर्शः
आचारार्कः इत्यादावश्च ग्रन्थाः आचारवेदनार्थाः भारत-
वर्षे देशभेदे च प्रसिद्धाः । तत एवाचारभेदा व्यवसेयाः ।
निषिद्धाचारश्च अनाचारः सच अनाचारश्च २५७ पृष्ठे
उक्तप्रत्ययः । अधिकं निषिद्धशब्दे वक्ष्यते ।

आचारदीप पु० आचारार्थः नीराजनार्थो दीपः । राज्ञां
वाजिप्रभृतीनां वा नीराजनार्थे दीपे ।

आचारवत् लि० आचारः शास्त्रोक्तानुष्ठानं कर्त्तव्यतयाऽस्वस्य
महत्पुं मस्य वः । शास्त्रोक्तानुष्ठानयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

आचारवर्जित लि० आचारेण वर्जितः । शास्त्रोक्ताचारहीने
आचारहीनादयोऽप्यत्र ।

आचारवेत् लि० आचारं वेत्ति विद-हृच् स्त्रियां ङीप् ।
आचाराभिज्ञे । [स्त्रियां ङीप् ।

आचारवेदिन् लि० आचारं विद-णिनि । आचाभिज्ञे
आचारवेदी स्त्री आचारस्य वेदीव । पुण्यभूमौ हेम० ।

आचाराङ्ग न० आचारमङ्गमिव । इष्टिवादे द्वादशशु
कङ्केषु मध्ये अङ्गभेदे हेमचन्द्रः ।

आचारिन् लि० आचरति शास्त्रोक्तानुष्ठानेण आ+चर-
णिनि । शास्त्रोक्तानुष्ठानवर्ति स्त्रियां ङीप् ।

आचारी स्त्री० सम्यक् चारः प्रसरणं यस्याः गौ० ङीप् ।
(हेमचन्द्रा) हितलोचिकालतायाम् ।

आचार्य्य पु० आ+चर-ण्यत् । “उपनीय ह यः शिष्यं
वेदमध्यापरेत् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्य्यं
प्रचक्षते” इति मनुस्मृत्युक्ते १ वेदाध्यापयितरि,

“आस्नायतच्चविज्ञानाक्षराचरसमानतः । यमादियो-
गसिद्धत्वादाचार्य्य इति कथ्यते” इत्युक्तलक्षणो २ मतप्र-
स्थापके शङ्कराचार्यादौ च । स्त्रियां टाप् आचार्या ।
आचार्य्यपत्न्यान्तु ङीप् आनुक् च आचार्यानी न
णत्वम् । “अग्निहोत्री तपस्वी च वेदमध्यापावेद्दु-
यः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्य्यं प्रचक्षते” दत्तः
“कक्षादाचार्य्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्पथान् आचिनोति
बुद्धिमिति वा” निरु० “आचार्य्यस्तु ते गतिं यत्नेति” छा०
उप० “आचार्यात् पादमादत्ते पादं शिष्यः समेधया ।
काष्ठेन पादमादत्ते पादं सत्रज्ञवारिभिः” मौलकशृङ्गता
सूत्रितः । क्रमेणाचार्य्यमर्षिष्यधर्माभ्यामेकतीर्थिनः”
याज्ञ० । यज्ञादौ कर्मोपदेशके ९ पुरो “आचार्य्यस्तु
यथा स्वर्गे यज्ञादीनां दृश्यस्यतिः तथा त्वं मम यज्ञे
स्मिन्नाचार्य्यो भव सुदृढ ! यथा यज्ञस्य वामीय आचार्य्यः
सर्वकर्म्म सु । तथा मया त्वमाचार्य्यः इतोऽर्जुन युक्तक-
र्म्मणि” इति विधानपारि० पुरा० । ४ पूज्यमात्रे लि०
पुराचार्य्यः देव्याचार्य्यः ५ शिष्यकामात्रे च “लङ्कास्तीर्णं
पुनश्चक्रे विलापाचार्य्यकं शरीः” रघुः ।

आचार्य्यक न० आचार्य्यस्य कर्म भागो वा योपधगुरुपो तम-
त्वात् कुञ् । आचार्य्यकर्मणि । “लङ्कास्तीर्णं पुनश्चक्रे
विलापाचार्य्यकं शरीः” रघुः “नैप जातु महेष्वासः पार्थिव-
क्लिष्टकारिणम् । हृष्यादाचार्य्यकं दीप्तं संसृज्य
शरनिर्मितम्” भा० उ० प० १६६ अध्या० । “आचार्य्यकं
विजयि सान्द्रयथमाविरासीत्” त्व आचार्य्यस्य तत्त्वैव न०
तत् आचार्य्यता तत्त्वैव स्त्री । सोऽचिरेणैव कालेन
परमाचार्य्यतां गतः” ।

आचार्य्यभोगीन लि० आचार्य्यभोगाय हितम् य “आ-
चार्य्यादणत्वम्” वार्तिकोक्तेः न णत्वम् । आचार्य्यभोग-
पथ्यामे द्रव्यादौ ।

आचार्य्यमित्र पु० आचार्य्यमित्रः । अतिशयपूज्ये ।

आचिख्यासा स्त्री आख्यातमिच्छा आ+ख्या-सन-य ।
आख्यातमिच्छायाम् । [आख्यातमिच्छा ।

आचिख्यासु लि० आख्यातमिच्छु आ+ख्या-सन-उ ।

आचित लि० आ+चि+क्त । १ व्याप्ते, “कचानितो विष्वगिवा-
गजौ गजौ” किरा० “फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादु
मिभृशम्” (वदरीं ददशुः) भा० व० प० १४५ अ० ।
२ शुष्किते पयिते “अङ्गारिचिता सत्यश्चरित्यतायाः” कुमारः
रघुश्च “तुला पञ्चशतं तासां विशल्या भार आचितः” इत्युक्ते

भारात्मके ३द्विसहस्रपञ्चमाने । आचितं दश भाराः
 स्वात् शकटोभार आचित इत्युक्ते ४ दशभारमाने न०
 शकटभारे पु० । परिमाणवाचकत्वान् ५तन्निष्ठेऽपि ।
 ई संन्दहीते ७ छन्दे च । “आदकाचितपात्रात् खोऽन्यत-
 रस्याम्” पा० “आचितं सम्भवति (स्वस्निन् सन्निधयति)
 अवहरति पचति वा ख उज् वा । आचितोनः आचि-
 तिकः । आचितपरिमाणद्वयस्य स्वस्निन् समानेयनाहं
 तदवहारके तत्पाचके च लि० । ठजि स्त्रियां ङीप्छे टाप् ।
 आचितादि पु० आचित आदिर्यस्य । गतिकारकोपपदात्
 क्तस्यान्तोदात्ततायां पाणिना पर्युदस्ते गणभेदे आचित,
 पर्याचित, आस्थापित, परिन्दहीत, निरुक्त प्रतिपन्न,
 अपस्त्रिष्ट, प्रस्त्रिष्ट, उपहित, उपस्थित संहितागवि ।
 आचूषण न० आ+चूष-ल्युट् । ओष्ठसंयोगविशेषेण रसानु-
 भवार्थं रसाकर्षके व्यापारभेदे (चोषा) विषयव्याप्यकर्ष-
 णार्थं १ओष्ठादिसंयोगभेदेनाकर्षणे च । “नाडीयन्त्राख्यनेक-
 प्रकाराण्यो”त्युपक्रम्य “तानि आचूषणार्थमिति” । सुश्रु०
 करणे ल्युट् १तत्साधने (शिक्षा) “तत्प्रच्छित्ते तनुवस्त्रपट-
 लावनजेन शृङ्गेण शोणितमवसेचयेदाचूषणात्” सुश्रु० ।
 आच्छद् लि० आच्छाद्यतेऽनेन आ+छद्-णिच्-किप् हुस्त्रः ।
 आच्छादने वस्त्रे घञर्थे क । आच्छदोऽप्यल पु० ।
 आच्छन्न लि० आ+छद्-क्त । आठते “मेवाच्छन्ने ऽङ्गि दुर्द-
 नम्” अरुः । [आवरणे ।
 आच्छाद् पु० आच्छाद्यतेऽनेन आ+छद्-णिच्-करणे घञ् ।
 आच्छादक लि० आ+छद्-णिच्-ल्युन् । आच्छादनकर्त्तरि
 आच्छादन न० आ+छद्-णिच्-करणे ल्युट् । आवरण-
 साधने १वस्त्रे भावे ल्युट् । २आवरणे न० ।
 आच्छादित लि० आ+छद्-णिच्-क्त । आठते ।
 आच्छादिन् लि० आ+छद्-णिच्-णिनि । आच्छादके
 “स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना वल्कलेन” शकु० ।
 आच्छाद्य अव्य० आ+छद्-णिच्-ल्यप् । १आवृत्येत्यर्थे
 “आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम्” मनुः आ+
 छद्-णिच्-कर्मणि वत् । २आवरणीये स्तनादौ ३मोक्षे
 च लि० । [च ।
 आच्छिन्न लि० आ+छिद्-क्त । १वलेन मृहीते २सम्यक्छिन्ने
 आच्छिन्न पु० आ+छो-बा० डु सञ्ज्ञायां कन् । (आइच्) ।
 छन्दे ।
 आच्छुरित न० आ+छुर-क्त । १सशब्दहासे, २नखाघाते
 ३नखाघाते च । स्वार्थे क । आच्छुरितकमप्यल ।

“सामान्यलेखाच्छरितः प्रियेण दत्तेऽथ काचित् पुलकेन मेदे” भट्टिः । ४ मिश्रिते च लि० ।
आच्छेद पु० आ+च्छिद-घञ् । १ समनाच्छेदने १ ईषच्छेदने चलात्कारेण शय्यहणे च । ख्युट् । आच्छेदनमप्यत्र न० ।
आच्छोटन न० आ+स्फुट-ल्युट् पु० । अङ्गुलिमोटने (तुडिदेओवा) । [अङ्गुल्यादौ ।
आच्छोटित लि० आ-स्फुट-क्त पु० । मोटनेन कृतध्वनौ ।
आच्छोदन न० आच्छिद्यन्ते इति क्तिद-ल्युट् प्रभो० इतयोत् ।
 ह्यगवायाम् अमरः ।
आच्युतदत्ति पु० अच्युतदत्तस्यापत्यम् इज् । आयुधजीविभेदे ततः दामन्यादि० स्तार्ये कन् आच्युतदत्तीयः । संघीभूते आयुधजीविभेदे ।
आच्युतन्ति पु० अच्युतन्तस्यापत्यम् इज् । आयुधजीविभेदे ततः दामन्यादि० स्तार्ये कन् । आच्युतन्तीयः । संघीभूते आयुधजीविभेदे ।
आच्युतिक लि० अच्युतस्य कालः काशादि० षञ् जिङ् वा । अच्युतच्छात्रे षञ् जिङ् स्त्रियां ङोष् ।
आच्छ आवागे (दीर्घदिस्तारे) इदित् आदि० पर० सक० सेट् । आच्छति आच्छीत् । आनाच्छ-आच्छ आच्छता । कर्मणि आच्छति । णिच् आच्छयति ते आञ्चि-कृतं-त । सन् आञ्चिच्छिषति । क्षिप् आन् आञ्चौ । च्छो-रिति स्त्रुवे अत्रकोऽपि ग्रहणमिति आन् आञ्चौ इत्येके ।
 “आञ्चितः आञ्चिता “आञ्चेदतिचिप्पम्” । “चक्रयोगे-नञ्छेदूर्ध्वस्यनिर्गतम्” इति च सुश्रु० ।
आज न० आज्यतेऽनेन आ+अनुज-घञर्थे क । १ इते जटा० । अजसेदम् अण् । २ काममांसादौ लि० । “अलङ्कृतं कु-मारं कुशलीकृतशिरसमङ्गतेन वाससा संवीतसौण्डेयेन वाऽजि-नेन ब्राह्मणम्, रौरवेण क्षत्रियम् । आजनेन वैश्यम्” आश्व० ।
 गट्० “मध्यमाजं तथा चौद्रमाविकं माहिषश्च यत् । अश्वा-वाञ्चैव नार्याश्च करेणान्नाश्च यत् पयः” सुश्रुतः । अज-भावे घञ् न वीभावः । ३ विच्छेपे आजानेयः ।
आजक न० अजानां समूहः वुज् । कागसमूहे ।
आजकरोण लि० आजकेनोपलक्षिता रोषीनदीभेदः तस्याः सञ्जिज्ञादेशादि अण् । अजसमूहोपलक्षितनदीसञ्जिज्ञादौ
आजकार पु० अजस्यावसाजः कारो यस्य । शिवहृषे लि०-पुरापुरवधकाले विष्णुना दृषभकृत्यकरणात् तस्य तथात्वम् यथा । “अथ विष्णुर्महायोगी सर्वतोऽदृश्यतत्त्वतः । दृषद्विष्णुं समास्थाय प्रोज्जहार रथोक्तमम् । सम-

ज्ञानं देवगणैः सम्यक्प्रपन्नैः । बलवांसोऽयित्वा तु
विषाणाभ्यां महाबलः । ननाद प्राणयोगेन मथ्यमान इ-
वास्तुः । ततोयं शत्रुविषयं समाक्रम्य विषाणवान् । न-
नाद बलवाचादं सस्र इव पर्वणि” हरि० ३२४ अ० ।

आजगर न० अजगरं सर्परूपं नङ्गमधिष्ठित्य क्रतोयन्तः
अण् । अगस्त्यशापेनाजगररूपतां प्राप्स्यन् नङ्गस्य यु-
धिष्ठिरेण संवादरूपे भारतान्तर्गतवनपर्वणि अवान्तर पर्व-
भेदे तच्च भा० वनपर्वणि १७६ अ० अवधि १८० अ-
ध्यायपथ्येनाध्यायषट्कात्मकं तत्कथा तत्रैव दृश्या । “निव-
तकश्चैर्युद्धं पर्वं चाजगरं ततः” भा० आ० प० १अ० ।

आजगव न० अजगवमेव प्रज्ञाद्यण् । शिवधनुषि अजगवश-
ब्दार्थे विवृतिः अजगवं तत्सादृश्यमस्यत्वं अण् । तत्तुल्य
दृढे २धनुषि च “आजगवं नाम धनुः शराः शृङ्गोद्भासये”
भा० व० प० १२७ अ० “तथेत्युक्त्वा पृथुर्वैगयोऽहो-
त्वाजगवं धनुः” भा० द्रो० प० ६६ अ० ।

आजघेनवि पुंस्त्री० अजघेन धेनुस्य पुं० पुं० तस्यापत्यम्
वाह्वादेः आकृतिगणत्वादिज् । आगीरूपधेनुयुक्तधनेरपत्ये ।

आजनन अव्य० आ+जन-ल्युट् । शिख्यातजनने “तेषा-
माजननं पुण्यं कर्मणः प्रीतिभावहेतु” भा० आ० प०
सीमायाम् अव्ययी० । २जन्मपर्यन्ते अव्य० ।

आजन्म(न) अव्य० जन्मनः पर्यन्तम् सीमायाम् अव्ययी०
वा अच् । जन्मपर्यन्ते “सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्” रघुः ।

आजन्मसुरभिपत्र पु० आजन्मसु सुरभि पत्रमस्य । मरु-
वक् दृष्टे राजनि० । [मारोपत्ये ।

आजमार्य पुंस्त्री० अजमारस्यापत्यम् कूर्वादि० ग्य । अज-

आजमीढ पु० अजमीढो देशभेदस्तत्र भवः अण् । (आजमीर)

देशभवे तस्य राजा अण् । तद्देशादिभेदे २द्वये बहुषु तस्य
लुक् । अजमीढाः । “सधस्तुतिमाजमीढासोऽश्मन्” ऋ०

४, ४४, ६, “अजमीढासः तत्सम्बन्धिन” भा० । ३यादय
नृपभेदे च “भरतस्य कुरोः पूरोराजमीढस्य चानव ! वाद-
वानामिसं वंशम्” इत्युपक्रान्तम् भा० आ० प० ७५ अ० ।

“ओमित्येन वशिष्ठोऽपि भारतान् प्रत्यपद्यत । अथाभ्य-
विह्वत् सान्नाज्ये सर्वज्ञस्य धौरवम् । विषाणभूतं सर्वस्यां
पृथिव्यामिति नः श्रुतम् । भरताभ्युषितं पूर्वं सोऽभ्य-
तिष्ठत् पुरोत्तमम् । पुनर्वलिभूतश्चैव चक्रे सर्वमहीक्षितः ।

ततः स पृथिवीं प्राप्य पुनरीजे महाबलः । आजमीढो
महाभयैर्वैष्णभिर्भूरिदक्षिणैः ८४ अ० । अजमीढेषु भवः
बुज्ज् । आजमीढः । बहुलवदाजीढभवे लि० ।

आजयन न० आजीयतेऽत आ+जि-आपारे ल्युट् । युद्धे
आजरस अव्य० जरापर्यन्तम् अव्ययी० अच् जरसा-
देशः । जरापर्यन्ते । आगता जरा यस्य प्रा० ब० अच्
जरसादेशश्च । प्राप्तजरभावे “आजरसाय समनर्तयिमा”
ऋ० १०, ८५, ४३, ।

आजवस्तेय पुंस्त्री० अजवस्तेयं पेरपत्यम् शुभ्रा० ढक् । अ-
जवस्तिनामकर्षेरपत्ये षष्ठ्या० ढञ् । आवास्तिकोऽप्यत्र
स्त्रियां ङीप् ।

आजवाह लि० अजोवाहतेऽत वह-णिच् आधारे षच्
अजवाकोदेशभेदः तत्र भवादौ अण् । अजवाहदेश-
भवादौ । सच देशः वदिरकायमादुत्तरस्यां पर्यतोपरिस्थः
तत्र हि अजैरेव भारो बाह्वत इति तस्य तथात्वम् ।

आजातशत्रव पु० यजातशत्रोरपत्यम् अण् । शिधिष्ठिरा-
पत्ये न जातः शत्रुरस्य । अशत्रुकस्य ऋभेदस्यापत्ये २भद्र-
सेने नृपे च । “एतया ये भद्रसेनमाजातशत्रवमा-
रुणिरभिवचार” शत० ब्रा० यजातशत्रुश्च काशी-
राजः यथोक्तम् छा० उ० “सहोवाचाजातशत्रुं काश्यं
ब्रह्म ते ब्रवाणोति” ।

आजाति स्त्री० आ+जन-क्तिन् । आजनने जन्मनि “ताड-
यित्वा हृष्येनापि संगादान्मतिपूर्व्यकम् । एकपिंशतिमाजातीः
पापयोनिषु जायते” । “साध्येऽनृतं पदनुपायैर्ध्वजं वाह-
यैर्ध्वजम् । विवशः शतमाजातीस्ताम्रात्साध्ये वदेदृतम्”
इति च मनुः ।

आजाद्य पु० स्त्री० अजमति अद्-अण् उप० स० तस्यापत्यम्
गर्गा० यज् । आगमकस्य सुनेरपत्ये स्त्रियां ङीप् मलोपश्च ।

आजान अव्य० जनोजननमेव अण् जानः तत्पर्यन्तम् अ-
व्ययी० । स्मृष्टिकालपर्यन्ते स्रष्टे । “अङ्गः सम्भृतः पृथि-
व्यै रसः विश्वकर्माणः समवर्तताये तस्य तदा विदधद्
पमेति तस्मैत्यस्य देवत्वमाजानमग्ने” यजु० ३१,
१७, “पूर्वकाले पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्तः
स्तूयते । “अङ्गः जलात् पृथिव्याः सकाशात्
पृथिव्यां यज्ञं भूतपञ्चकोपलक्षकम् भूतपञ्चकात्
योरसः सम्भृतः पृष्टः तथा विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्माणः
कालस्य रसाद्युप्रीतेः योरसोऽग्ने प्रथमं समवर्तत ससमवत्
भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कारणात्मा पुरुष-
मेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्चभूतानि पुष्टानि कालश्च
ततः पुष्टेभ्यः कश्चिद्रसविशेषफलरूपोत्तमजन्मप्रद उत्तम
इत्यर्थः । तस्य रसस्य रूपं विदधत् भारयन् तदा, आ-

दित्यः एति प्रत्यहसुदयं करोति अग्ने प्रथमं मर्तृस्य स-
लुष्यस्य सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानं देवत्वं सुखं
देवत्वम् स्वरूपेण । द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदे-
वाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः सृष्ट्यादावु-
त्पन्ना आजानदेवाः ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः “ये शतं
कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्द इति
श्रुतेः” वेददी० जननसाधने २ प्रकृतौ च । “न हस्तिनं
प्रतिगृह्णीयात् पुरुषाजानोहि हस्तीति” शत० भा०
पुरुषाजानः पुरुषप्रकृतिकः” इति भा० । आ+जन घञ्
दीर्घः” ३उत्पत्तौ पु० ।

आजानज ति० आजानं जायते । सृष्टिकालादभ्यजाते
देवादौ । द्विविधा हि देवाः केचित् कर्मदेवाः
केचिदाजानदेवाश्च यथ “ते ये शतमाजनजानां देवाना-
मानन्दाः स एकः ये कर्मणा देवानपियन्ति” ऐत० उ० ।

आजानदेव पु० आजानं सृष्टिकालमारभ्य देवः देवत्वमाप्तः ।
कर्मणास्तुपन्नदेवभावे चिरप्रसिद्धे देवे “अथ ये शतं
कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च
श्रोत्रियोऽष्टजिनोऽकामहतोऽथ ते शतमाजानदेवाना-
मानन्दाः” इ० उ० । “आजानदेवानामेक आनन्दः उत्-
पत्तितएव ये देवास्ते आजानदेवाः” भा० ।

आजानि ति० आ+जन-अन्तर्भूतण्यर्थे इण् कन्द्सीति
दीर्घः । १जनके जननकर्त्तरि । “तीण्यायूँषि तव जातवेद-
स्तिस्व आजानोरुपसस्ते अग्ने !” ऋ० ३, १७, २ । आजा-
नोः जनयितृप्रोमातरः” भा० । अन्तर्भूतण्यर्थाभावे । २अनु-
जाते च “तत्रैव पचान्तरे आजनयः अनुजाताः स्वपार
इति भाष्यकृता व्याख्यातम् ।

आजानिक्य न० आजानौ भवः ठन् तस्य भावादौ
पुरो० यक् । आजान्मसिद्धपदार्थस्य भावे कर्मणि च ।

आजानेय पु० आजने विज्ञेयेऽपि आनेयोऽन्ववाहो यथा
स्थानमस्य । “शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्वबलन्तश्च पदेपदे ।
आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः सृष्टताः” इत्युक्त-
लक्षणे उत्तमान्त्रे । [स ब्रह्मणोवाऽपत्ये ।

आजायन पुंस्त्री अजस्यापत्यम् नडा० फक् । अजनामकन्दप-
आजि स्त्री अजन्यस्थाम् अज-इण् न वीभवः । १समरभूमौ
२संग्रामे, “आजिं न जम्मुर्गिर्वाहो अश्वाः” ऋ० ६,
२४, ६, “ते यावन् एवाजौ तावान् स दृश्ये परैः” रघुः ।
“अस्माकमिन्द्र ! इदं पुरोयाचलमाजिषु” ऋ० ५, ३५, ७
“आजिषु संग्रामेषु” मा० । ३समर्थादायां स्त्री वा डोप् ।

“अतोयान्यानि वीर्यवानि कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनम्
आजेः सरणम् दृढस्य धनुषआयमनम्” ऋ० उ० “आजेः
मर्यादायाः सरणं वावनम्” शङ्करभा० ५ लक्षणे ईमार्गे
पु० । “धन्वना गां धन्वनाजिं जयेम” यजु० २८, ३६ ।
“धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मि-
न्नुवावाजिर्मार्गः” वेददी० । भावे इण् ७आक्षेपे ।

आजिनीय ति० अजिन+चतुरर्थ्यां कथाश्चा० ऋण् । चर्म-
सन्निवृष्टदेशादौ । [सन्निवृष्टदेशादौ ।

आजिरि ति० अजिर+चतुरर्थ्यां सुतङ्गमा० इज् । अङ्गन-
आजिरेय ति० अजिर+शुभ्रादि० ढक् । अङ्गनभवादौ ।

आजिहीर्षा स्त्री आहर्त्तुमिच्छा आ-हृ सन्-भावे अ ।
आहरणेच्छायाम् । उ । आजिहीर्षुः । आहरणेच्छौ ति० ।

आजीकृण न० आजौ कृणति आहृशोति यस्मिन् आ+कृण-
आधारे क । मर्यादावरके देशभेदे ततः धूमादि० भवादौ
पथ्यादौ वुज् । आजीकृणिकः । आजीकृणदेशभवे-पथि
अध्याये, न्याये, विहारे, मनुष्ये, हस्तिनि, गोमये च ।

आजीगर्त्ति पुंस्त्री० अजीगर्त्तस्थापत्यम् बाह्वा० इज् । अजी-
गर्त्तं स्थापत्ये ।

आजीव पु० आजीव्यतेऽनेन आ+जीव-करणे घञ् ।

१आजीवनोपाये द्रव्यादौ २उपाये च । अन्नाशनसुप्रक्रन्त्य
“तस्मिन् काले स्थापयेत्तत्पुरस्तात् वस्त्रं शस्त्रं पुस्तकं
लेखनीञ्च । स्वर्णं रोष्यं यच्च गृह्णाति बालस्तैराजीवै-
स्तस्य वृत्तिः प्रदिष्टा” सु० चि० । नृणां जन्मलग्नावधि
दशमभावे मेषादीनां चेतोहोराद्रेक्काणनवांशद्वादशां-
शतिं शाश्वरूपैः षड्भिर्वर्गैः क्रमेणाजीवोपायविशेषज्ञानं
भवति यथोक्तं जातके “अथ कल्याणवर्त्मोक्तां
दशमेऽंशविभेदजाम् । वृत्तिचिन्तां लिखेत्कर्माजीवो-
क्तामपि चिन्तयेत् । “वाटिकाकृषिवणिपससेवादूत्यतोऽ-
जगणतः स्वमे भवेत् । जीवनं वृषगणाञ्चतुष्पादैः पक्षि-
धान्यशकटादिसंघैः । मौक्तिकादजलजैर्लिपिलेख्यै-
र्विद्रुमादिकवणिक्क्रियादिभिः । इन्द्रभागत अथो कु-
लीरतो नोरजैर्विषमगार्ग्यशस्त्रजैः । वनाद्रिकाष्ठसद्भाह
कुम्भाकुम्भैश्च धान्यकैः । कृषिपाषाणवाणिज्यैर्वृत्तिः
सिंहशतः स्वमे । गान्धर्वशिल्पशकटैर्मणिहेमकर्मागन्धर्व-
र्यैर्नभसि षट्कण्ठैश्च लेख्यैः । हेमाम्बुगोमहिषधान्यकृषि-
क्रयैश्च मूलैर्धनैर्नृपतितोऽपि तृलोत्यवगे” स्त्रीसङ्गमाप्रधनचौ-
र्यचिकित्सातैश्च निन्द्योद्यमैर्नृपतिसेवनतोऽलिवर्गे । भैषज्यरू-
प्रगणितार्थिकयन्त्रविद्याभूपालमन्त्रिगिरिदुर्गवशाङ्गसुस्थे ।

वराङ्गना वारिभवोत्पत्तिः श्रेष्ठ रताश्वापि रसायने स्युः ।
 क्रोडासु रामासु महापथेषु मृगासुवर्गे दशमेऽतिविताः ।
 यस्तान्निभेदखननादिकीर्त्यभारस्तन्मोपवृत्तिरपि बाहु-
 बलादुपटोले । खस्ये गणे भवभवे जवयस्तवाहयोन
 प्रपायनधनानि नरस्य पर्ययैः” । भावे षच् । ३आजीवार्थ-
 मालम्बने । आजीवति कर्त्तरि षच् । ४आजीवनकारिणि”
 कर्माजीवः नृपाजीव इत्यादौ तु आ+जीव-अच् ।
 उप० स० इति भेदः ।

आजीवन न० आजीवत्यनेन करणे ल्युट् । वृत्त्युपाये
 भावे ल्युट् । वृत्त्यर्थसुपायपदहणे “आजीवनार्थं
 धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः” मनुः “स्त्रीणामाजीवनार्थञ्च
 प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्” । “स्त्रीणामाजीवनतयादिति” च
 वृत्तिः ।

आजीविका स्त्री आजीवयति आ+जीव णिच्-ल्युट् ।
 जीविकायां वृत्तौ जीवनार्थे व्यापारे । आ+जीव-कर्त्तरि
 षच् । आजीवकः आजीवनकर्त्तरि लि० ।

आजीव्य लि० आजीव्यतेऽनेन वा० करणे ल्युट् । आजी-
 वनोपाये ऽवृत्त्यादौ “आजीव्यः सर्वभूतानाम्” रामा०
 आजीव्यते वृत्त्यर्थमालम्ब्यतेऽसौ आ-जीव-कर्मणि षच् ।
 २वृत्त्यर्थमालम्बनीये षपादौ । आजीव्यतेऽत आधारे वा०
 ल्युट् । ३आजीवनीयदेशे “रम्यमानत समन्तं स्त्रीजीव्यं
 देशमावसेत्” मनुः । तेऽपि सर्वे निवर्त्तन्तां येऽपि सदातु-
 याविनः मया वधोविताजीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः”
 भा० व० प० ८३अ० ।

आजू स्त्री आजवति आ+जु-क्लिप् दीर्घः । भृतिं विना कर्म-
 कारके । (वेगार) “कृडादभृतिः क्लेशैर्हृदिराजुश्च
 कीर्त्यते । इत्युक्ते कर्मकारभेदे ।

आजूर् स्त्री आ+ज्वर-क्लिप् ऊट् । विष्टौ मुकुटः ।
 आज्ञप्त लि० आ+ज्ञा-णिच्-उक् क्त सुखः । आदिष्टे कृतादेशे
 आज्ञप्ति स्त्री आ+ज्ञा-णिच्-उक् सुखः । आज्ञायाम् ।

आज्ञा स्त्री आ+ज्ञा-अच् । १आदेशे आदेशश्च निकटस्य
 भत्यादेः कत्यादौ प्रवृत्त्यर्थव्यापारभेदः । “आज्ञया
 नरपतेर्द्विजानां दारकर्मवृत्तस्तत्तत्तथा । बन्धमोक्षसख-
 दीक्षणेऽपि चौरमिष्टमखिलेषु शोडशु” ज्योति० ।
 “तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञाम्” कुमा० । “पद्यात् वनाव
 भक्तेति तदाज्ञां सदिताऽप्यहीत्” रघुः । “अनतिक्रमणीया
 दिक्क्षतेराज्ञा” यज्ञ० । “दूरापावर्जितकृतैस्त्रैसाज्ञां
 आचनोर्षितम्” रघुः “शिरोभिराज्ञानपरे महीभुजः” ।

भावः । २ज्योतिषोक्ते खगनावधिदशमभावे तन्त्रोक्ते
 भ्रूसूक्ष्मस्य सुषुम्णानाद्यन्तर्गते ऽआज्ञाचक्रे च विवरणमा-
 ज्ञाचक्रशब्दे । “आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्ति-
 तेति” तन्त्रम् ।

आज्ञाकर लि० आज्ञया करोति क-अच्-३त० । आज्ञातु-
 सारेण कर्मकर्त्तरि दासादौ णिनि आज्ञाकारी तत्त्वैव लि०
 स्त्रियां ङीप् । क्लिप् आज्ञाकृत् तत्त्वैवार्थे लि० ।

आज्ञाचक्र न० आज्ञासंज्ञकं चक्रम् । तन्त्रप्रसिद्धेदेहाव-
 स्थितसुषुम्णानाडीमध्यगते भ्रूसूक्ष्मस्य द्विदशे पद्मा-
 कारे चक्रभेदे । विशुद्धचक्रसंज्ञा “आज्ञाचक्रं तदूर्ध्वं न्तु
 आत्मनोऽधिष्ठित परम् । आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति
 कीर्त्तिता” । तत्र निश्चितचित्तस्य पुरुषस्य सर्वपदार्थमाज्ञात्
 कारेण “एवं भूतम्, एव वर्त्तते, एवं भविष्यतीति” ज्ञानेन
 गुरोरीश्वरस्य तदूर्ध्वं सहस्रदलकमले स्थितस्याज्ञायाः
 “इतः परं तया इत्थं कर्त्तव्यमिति” नियोगस्य संक्रमणं
 भवति तेन तदाज्ञास्थं चक्रमित्यर्थः । यथा च षट्-
 चक्राणां देहे स्थितस्तथोक्तं भारदायाम् । ‘षण्णव्यङ्गुला-
 यामं शरीरसुभयात्मकम् । शुद्धज्वालेरे कन्दमुत्सेधाद्-
 द्युक्कलं विदुः । तस्य द्विगुणविस्तारं विन्दु-
 रूपेण शोभितम् । नाद्यकाल ससङ्गता मुख्यास्त्रिधाः प्रकी-
 र्त्तिताः । इडावामे स्थिता नाडी पिङ्गला दक्षिणे मता ।
 तयोर्ध्वं गता नाडी सुषुम्णा धर्ममाश्रिता । पादाङ्गु-
 लपदान्ता शिखाध्यां शिरसा पुनः । मङ्गस्थानं समा-
 पन्ना सोमसूर्याग्निरूपिणी । तस्यामध्यगता नाडी चि-
 त्वाख्या योगिवल्लभा । प्रह्वरम्भं विदुस्तस्यां पङ्कजल-
 निभं परम् । आधारांश्च विदुस्तत्र भवभेदाननेकधा ।
 दिव्यमार्गमिमं प्राक्करन्तानन्दकारकम् । इहया सङ्घ-
 लेषण्डः पिङ्गलायां दिवाकरः । आती योगनिदानशैः
 सुषुम्णायाञ्च ताम्रभौ । आधारकन्तमध्यस्थं त्रिकोणमिति
 सुन्दरम् । ज्योतिषां निज्यं दिव्यं प्राक्करागमवेदिनः ।
 तत्र विद्युक्ताकारा कुण्डली परदेवता । परिस्फुरति
 सर्वात्मा सुप्ताहिसदृशाकृतिः । बिभर्त्ति कुण्डली शक्तिरा-
 त्मानं हंसमाश्रिता । हंसः प्राणाश्वयोभित्तं प्राणा नाडी
 पथान्नयाः । आधारादुत्थितोवायुर्ध्वं धावत् सर्वदेहि-
 नाम् । देहं प्राप्य खगाङ्गीभिः प्रवाणं कुरुते बहिः ।
 द्वादशाङ्गुलमानेन तस्मात् प्राण इतीरितः” । तन्त्र-
 चिन्तामणौ षष्ठप्रकाशे । “आज्ञानामाज्ञुर्ज तद्विभक्तव-
 द्यं ध्यानधाम प्रकाशम् इत्यादिनां वै कक्षाभ्यां प्रविश-

सितवपुर्गुम्पल' सुशुभम् । तन्मध्ये हाकिनी सा शशि-
समधवला वक्त्रपट्कं दधाना विद्यासुहां कपालं
उमरुजपवटीं विभ्रतो शुद्धचित्ता । एतत्पद्मान्नराले निव-
सति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम् । एतदभिप्रायेणैव "मनो-
ऽपि अमूर्ध्वे निवसत्यानन्दलह्यांस्तुतम् । मनसस्तत्र
स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः । एवञ्च श्रुतौ
हार्दविद्यायां "हृदयं तस्माद्दृश्यम्" इत्युक्तिस्तु हृदये ध्या-
नार्थादित्यविरोधः । महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्दश
भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येया-
नीत्युक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं
भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य
जनोलोकतया ध्येयतासङ्गाहः ।

"एतत्पद्मसोर्जदेशे ज्ञानपद्मं सुदर्शनम् । दलद्वयसमा-
युक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् । पद्ममध्ये वीजकोषे स्फुरे-
च्चिन्तामणेः पुरीम् । तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परम-
दुर्लभम् । शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् ।
हंसः परब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः । तारचन्द्रव-
रारोहे निर्गमगमपल्लवान् । शिवशक्तिपदद्वन्द्वं विन्दु-
त्रयत्रिलोचनः । विहारश्चास्य हंसस्य हेमपङ्कजपूजिते ।
एवं हंसोमणिदीपे तस्य क्रोडे परः शिवः । वामे तस्य
सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी । तस्याः प्रसादमासाद्य
सर्वकर्ता महेश्वरः । तपोलोक इदं भद्रं ! सर्वलोकस्य
दुर्लभम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत् ।
मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च । तपोलोकं
गोलोकस्य चतुर्लवणुषं शिवे ! । ब्रह्मलोकेषु ये देवा
वैकण्ठे ये सुरादयः । शम्भुलोके वसेद्योहि तेजोभक्ति-
परायणः । तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे ।
तपोलोकसमोनास्ति लोकमध्ये सुलोचने ! । साबोकां हि
महोलोके साकृद्यं जनलोकके । सायुज्यं च तपोलोके
निर्वाणं हि तदुर्लभं । ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोका-
र्थिनः सदा । इति ते कथितं कान्ते ! चक्रपट्कस्य लक्ष-
णम् । यज्ज्ञानादमरश्चैव जीवन्मुक्तश्च साधकः ।
यज्ज्ञात्वा जननीमर्भं न विशेत् कदाचन" ।

आज्ञाते त्रि० आ+ज्ञा-क्त सम्यग्ज्ञाते "आज्ञातं यदना-
ज्ञातं यन्नस्य क्रियते मिथः" यजु० शिवसङ्ख्यः ।

आज्ञातीर्थं न० इत० । तन्त्रे मानसज्ञानाङ्गे ध्येयतयोक्ते
आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे । "आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा ज्ञाति
निर्वाणसिद्धये" । रुद्रयामलम् ।

आज्ञान न० आ+ज्ञा-ल्युट् । आज्ञाकरणे मानसवृत्ति-
भेदे । मानसवृत्तयश्च यथा । "संज्ञानं विज्ञानं
प्रज्ञानं मेधा वृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः
संकल्पः क्रतुरसुः कामोवशः इति सख्याख्येवैतानि
प्रज्ञानस्य नामधेयानि" ऐ० उ० । "तदन्तःकरणोपाधि-
कक्षोपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण्य उपलब्धयुक्तं अ-
न्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्त्तिविषयविषयास्ता इमा इत्यु-
च्यन्ते । संज्ञानं संज्ञप्रियेतनभावः । आज्ञानम् आज्ञ-
प्रिरोचनभावः । विज्ञानं कलादिरिज्ञानम् । प्रज्ञानं
प्रज्ञप्रिः प्रज्ञता । मेधा मन्यधारणे सामर्थ्यम् । वृष्टि-
रिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमवसन्नानां
शरीरेन्द्रियाणां यथोत्तम्भनं भवति । धृत्या शरीरसद्वह-
न्तीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वा-
तन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसोरुजादिदुःखिभावः । स्मृतिः
स्मरणम् । संकल्पः शुक्लवर्णादिभावेन संकल्पनम्
रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीव-
नक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा ।
वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिखाप इत्येवमाद्याः अन्तःकरण-
वृत्तयः" शङ्करभाष्यम् ।

आज्ञानुगं त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम-उ इत० । आदे-
शाहसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि० ।

आज्ञानुगामिन् त्रि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम-णिनि
इत० स० । आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप् ।

आज्ञानुयायिन् त्रि० आज्ञामनुयाति अनु+या-णिनि
इत० स स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि० आज्ञामनुवर्त्तते अरु+वर्त्त-णिनि इत०
स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ ।

आज्ञानुसारिन् त्रि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ-णिनि इत०
स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण कर्मकारके दासादौ

आज्ञापकं त्रि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा-णिच्
लुक् । आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ । [पत्ने(ऊकुमनामा)

आज्ञापत्रं न० आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक० त० । आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्गं पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचारा-
भावः । आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे
(ऊकुम ना माना) । "दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव त्यक्त-
मानावलेपाज्ञाभङ्गं सङ्गते नरप ! नृपतयस्त्वादृशाः
सार्वभौमाः" इति "चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडासुपर्चिन्तना
वाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे तयोपलोकैरुपलोक-

वितव्य" इति च स्रष्टाराक्षसम् । [आज्ञानुकूले दासादौ
आज्ञावह पु० आज्ञां वहति वह-अच् । आदेशवाहके
आज्ञासम्पादिन् पु० आज्ञाम् आदिष्टविषयं सम्पादयति
सम्+पद+णिच्-णिनि दैत० स० स्त्रियां ङीप् । आदिष्ट
विषयसम्पादके अनुकूले दासादौ ।

आज्य न० आज्यते आ+अनुज-क्यप् नलोपः । १ इते । "सर्पि-
र्विलीनमाज्यं स्याद्वनीभूतं दृतं भवेदित्युक्ते २ विलीने सर्पिषि
'क्षुवेण दक्षभागादाज्यं गृहीत्वा' भवदेवः 'पूतं पवित्रेणे-
वाज्यमापः शुभन्तु सैनसः" इ० पदमन्त्रः ३ श्रीवासि चन्द्रे
पु० आज्ययाजः । "आजिमोयुस्तस्मादाज्यानामाज्यत्वमिति
निरुक्ते सामस्तोमभेदे । स च "स्तोमः सामवि० ब्रा० भा० उक्तः
"वह्निप्रवमानस्तुतस्व आद्यम् अग्न आयाहि वीतये"
इत्यादि सूक्तम्, आनो मित्वावरुण इति द्वितीयम् । "आयाहि
सुच्य आहत इति" तृतीयम् । "इन्द्राग्नी आगतमित्यादि
चतुर्थम्" उत्तरा० १ प्र० २, ५, ६, ७, सूक्तानि तान्येतानि
प्रातः सवने गायत्रिसाम्ना गीयमानानि आज्यस्तोत्रा-
ख्युच्यन्ते तेषु चाज्यस्तोत्रेषु पञ्चदश स्तोमो भवति तस्य
स्तोमस्य विष्टुतिरेव साम्नायते । "पञ्चभ्यो हिकरोति
स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति स
एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिकरोति स
एकया स एकया स तिसृभिः" सामविधानब्राह्मणम्
"एवं तिरावर्च्यं तत्र प्रथमाष्टत्तौ प्रथमाद्यास्त्रिरा-
ष्टत्तिः द्वितीयाष्टत्तौ मध्याद्या स्त्रिरभ्यासः । तृतीयाष्टत्तौ
उत्तमाद्यास्त्रिरभ्यासः । सोऽयं पञ्चदशस्तोम इति"

आज्यदोह न० सामवेदिषाद्ये सूक्तभेदे "वामदेव्यं दृष्टत्साम
ज्येऽसाम रथन्तरम् । तथा पुरुषसूक्तञ्च रुद्रसूक्तं ततः
परम् । आज्यदोहानि सामानि शान्तिकं भारुडानि च ।
पश्चिमे द्वारपाक्षौ त्र पठेतां सामगौ तथा" दानपारि०
पु० तानि च सामानि देवव्रतसंज्ञकानि त्रीणि यथा ।
"अधि पतायि मित् पतायि जलप तायि स्वाः प तायि
धनप ता २, यि ना २, माः । मन्युना द्रव्यं स्त-
व्येण स्वराद्यन्तेन मध्या दक्षिणास्त प्रिया तनूराक्षा
विशं दाधार । दृषभस्त्वष्टा द्रव्येण यचीपतिरन्तेन पयः
दृषिष्या स्त्वृषिकोऽग्निना विश्वं भूतम् । व्यभवो वायुना
विश्वाः । प्रजा अश्वपयथा वषट्कारेणाह्वा भाक् सोमेन
सोमपाः समिज्या परमेष्ठी । ये देवादेवाः । दिविषदः ।
स्वलेभ्यो वो देवादेवेभ्यो नमः । ये देवादेवाः । अन्नरि-
क्षदः । स्वलेभ्यो । ये देवाः । दृषिषीषदः । स्वलेभ्यो ।

ये देवाः । असुपदः । स्वलेभ्यो । ये देवाः । दिविसदः ।
स्वलेभ्यो । ये देवाः । आशासदः । स्वलेभ्यो । अव-
ज्यामिव धन्यने विते मन्युक्षयामसि स्तुतां न इह अश्व-
भ्यम् । इडा २, ३, भा । यददं विश्वं भूतं युयो
२, । आउ । वा २, ३, ना २, ३, ४, माः ॥ १॥ अ-
धिप तायि मित्प तायि जलप तायि । स्वः-
प तायि धनप ता २, यि । ना २, माः । नम
उत्ततिभ्यश्चोत्तन्वानेभ्यश्च नमो नीपङ्गिभ्यश्चोपवीतिभ्यश्च न-
मोऽखङ्गाश्च प्रतिदधानेभ्यश्च नमः प्रविध्यङ्गाश्च प्रव्याधि-
भ्यश्च नमः स्वरङ्गाश्च स्वारिभ्यश्च नमः श्रीलभ्यश्च श्रायि-
भ्यश्च नमः स्विष्टङ्गाश्चोपतिष्ठङ्गाश्च नमो यते च यियते च
नमः पथे च विपथाय च व्यज्यामिव धन्यने इत्यादि प्रा-
ग्वत् ॥ २॥ अधिप । तायि । मित्प । तायि जलप ।
तायि । स्वःप । तायि । धनप । ता २, यि । ना २,
माः । नमोऽज्ञाय नमोऽक्षपतय एकाक्षाय शायपक्षादाय
च नमो नमः । रुद्राय तीरसदे नमः स्थिराय स्थिरधन्यने
नमः प्रतिपदाय च पटरिणे च नमः स्त्रियस्यकाय च कपर्दिने
च नम आश्वेभ्यश्च प्रत्याश्वेभ्यश्च नमः क्रथेभ्यश्च विरिम्के-
भ्यश्च नमः संघते च विघते च व्यज्यामित्यादि पूर्व
वत् १ । (सामारण्यौ ५ प्र० १ अ० ६, ७, ८ गा०) गाना-
यक्तौ अधिपतये इत्याद्यनुराकं त्रिधा जघेत् अधिपतये
मित्पतये जलपतये स्वःपतये धनपतये नम इत्येव
पठनीयमेवमप्येऽपि अश्वभ्यमित्यनन्तरं य इदं विश्वं
भूतं युयोवे नम इति नीपङ्गीत्यत्र निपङ्गीत्येव पठनीयः
मन्यत् गानांशं स्तोमं विहाय समानम् ।

आज्यप पु० आज्यं पिबन्ति आज्य+पा-क उप० स० । एजस्यस्य
उत्वे वैश्वानां पिबदेवेषु । "सोमपा नास विप्राणां
क्षत्रियाणां हविर्भुजः । वैश्वानामाज्यपा नाम आह्वाणान्तु
सु काबिनः" मनुः । "एलस्यस्याज्यपाः पुत्राः" इति
भा० आ० प० । "देवा आज्यपा आयहेति" "देवा आ-
ज्यपा अग्निं होतायावहेति" च शत० ब्रा० ।

आज्यभाग पु० आज्यस्य भागः । १ इतैकदेशे "सरस्वत्याज्य-
भागा भवति" शत० ब्रा० । इतस्य २ वैदिकाकृतिभेदे च स च
ऋग्वेदिनामग्नेरुत्तरभागे क्षुवेणाग्नये दीयमान आकृति-
विशेषः तद्वत्स्विभागे सोमाय दीयमान आकृतिभेदश्च ।
"तूष्णीमावाद्यां चारावाज्यभागौ जुहुवाद्भन्ये आह्वा सो-
माय आह्वेति" आश्व० गृ० । यजुर्वेदिनाम् अश्वये आह्वा
इदमग्नये इति रुद्ररूपकाङ्क्षे सोमाय आह्वा इदं

सोमायेति दक्षिणपूर्वाङ्गे इति भेदः । “ता उहैता देवतास्तुः यादमा अग्नीषोमावन्वाजगन् रुनीषोमौ युवं वै नौ भूधियभाजौ स्थोययोर्वाभिदं युवयोर आनन्वाभजतमिति । तौहोचतः किमावयोस्ततः स्यादिति यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपास्त्रह्नां पुरस्तादाज्यस्य यजानिति तस्मादस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपन्ति तत्पुरस्तादा-ज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति” शत० ब्रा० । इति तयोः सर्वदेवानां यज्ञस्यादौ आज्यभागदानं विहितम् । “आज्य-भागाभ्यां चरत्याग्नेयेन सौम्येन” कात्या० ३, ३, १, ।

आज्यभुज् पु० आज्यं मन्त्रेण प्रक्षिप्तं विलीनं सर्पिः भुङ्क्ते भुज-क्रिप् । १ हविर्भुजि वज्जी तन्मुखेन हविर्भुजे २ देवे च ।

आञ्जन न० आ+अञ्ज-ल्युट् । समन्तादभ्यञ्जने । “तेज वा एत-ज्योर्देवाञ्जनम्” ऐ० ब्रा० अञ्जनायां भवः अण् । २ हनु-मति वानरभेदे स च दाशरथिसहायः “दाशरथिवत्सैरिवाञ्ज-ननीलनक्षपरिगतप्रानैः” काद० । अञ्जनस्येदम् अण् । ३ अञ्जनसम्बन्धिनि लि० ।

आञ्जनिक् न० अञ्जनाय हितम् ठन् ततः पुरो० भावे कर्मणि च यक् । अञ्जनसाधनत्वे ।

आञ्जनेय पु० अञ्जनाया अपत्यं ठक् । अञ्जनागर्भजाते हनू-मति वानरे । “अञ्जनागर्भसंभूतो वायुपुत्रो महाबलः” । हनुमत्सुतिः । [अञ्जलिकरणे ।

आञ्जलिक् न० आञ्जलिरेव स्वार्थे कन् ततः पुरो० यक् ।

आञ्जिनेय पु० अञ्जिन्यां भवः ठक् (आजनाइ) कीटभेदे ।

आञ्जिहिषा स्त्री आंजिहमिच्छा आ+अन्ह-सन्-अ । आगमनेच्छायाम् “आंजिह जाताञ्जिहिषः” भट्टिः ।

आटरूप पु० अटरूप एव स्वार्थे अण् । वासकटचे स्वार्थे कन् तत्रैव “आटरूपकवर्णाभाह्वयाः यान्यहुर्यावि-नाम्” भा० प्रो० प० ।

आटविक लि० अटव्यां चरति भवो वा ठक् । अरण्य-चारिणि “प्रच्छन्नवञ्चकास्ते वे स्तेनाटविकादयः” मनुः “दण्डेषु सुहृत्कुमाराटाविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च” शा० द० २ “सैन्यभेदे । सैन्यानि च षडविधानि । यथा “मौलं शल्यः कुहूच्छ्रेणी द्विषदाटविकं बलम्” मत्स्यनाथ हृतकोषः । तदभिप्रायेणैव “षड्विधं बलमदायेति” रघुः ।

आटवी स्त्री अटव्याः सच्चिदरा पूः अण् । दक्षिणदिक्स्थ-यवनपुरीभेदे । सहदेवद्विजयवर्ष्येने । “दूतैरेव वशे चक्रो करञ्चैनानदापयत्” पाण्डुरांश्च द्रविडांश्चैव सङ्गिता-श्लोड्केरुः । अस्यां स्नातवनांश्चैव कलिङ्गाशुद्रकस्यै कान् ।

आटवीञ्च पुरीं रम्यां यवनानां पुरं तथा” भा० सं० प० ।

आटि पु० आ+अट्-इण् । १ शरारिपक्षिणि । २ मत्स्यभेदे च जातित्वेन स्त्रियां वा ङीप् । आटिप्रादिषु पाठात् शाला-शब्दे परेऽस्योदासत्वम् ।

आटिक लि० आटाव गमनाय प्रवृत्तः ठण् । गमनप्रवृत्ते स्वार्थे घञ् । आटिक्यमयत्वं न० ।

आटिकी स्त्री आटम् अटनमर्हति अण्-ङीप् । गृह्णाद्गृहिर्ग-न्तुमर्हयामनुपजातपयोधरायां स्त्रियाम् । “मटचीहृतेषु कुरुष्याटिक्या सह जाययोषस्तिहं चाक्रायण इभ्ययामे प्रद्राण उवास” छा० उ० । आटिक्याऽनुपजातपयोधरादि स्त्रीव्यञ्जनया जायया सह” इति भा० ।

आटीकन न० आटीक्यत ईषद्गम्यते आ+टीक-ल्युट् । वृत्सानां प्रथममत्यगतौ स्वार्थे कन् तत्रैव हारं लानतया पाठः प्रामादिकः ।

आटीमुख न० आद्याः शरारिभेदस्य मुखमिव मुखमस्य । सुष्ठुतोक्ते यस्त्वभेदे “सूचीकुशपलाटीमुखशरारीमुखेत्यादि विंशतिशस्त्रगणनायाम् सुष्ठु० अर्द्धधारशब्दे विवृतिः ।

आटोप आ+तृप-घञ् प्रषो० ठत्वम् । १ दर्पे, २ संरम्भे, ३ आङ्गस्वरे च । “साटोपसुखीभिनयं नदन्तः” माघः “मदजलदुर्हिनाम्भकारगजघटितघनघटाटोपपरि-पालितापि” काद० “साटोपं परिक्रम्य” वेणी० “कलापरुचि-राटोपनिचितान् सुकुटानिव” भा० व० प० । ४ वातजन्ये उदरशब्दभेदे “आमाटोपापचिह्नेश्चयुष्मेक्षिमिविकारिणाम्” सुष्ठु० ।

आडस्वर पु० आ+डवि-ल्लेप्ते, अरन् । १ ह्रस्वे, २ दर्पे, ३ तृत्यस्वने, ४ आरम्भे ५ संरम्भे, ६ अक्षिबोद्धि, घनगर्जि-ते, ७ आयोजने च । मत्वर्थे इति । आडस्वरिन् त-द्युक्ते लि० । [भेदे । ततः गोलप्रत्ययस्य बहुषु लुक् ।

आडारक पु० अड-उद्यमे घञ् ततः आरक् ऋषि-

आडि पु० अड-उद्यमे इण् । खनामख्याते मत्स्यभेदे ।

शरारीविहगे च पुंस्त्री० स्त्रीत्वे वा ङीप् स्वार्थे कन् आडिकाप्यत्वं ।

आडू पु० अल ज लस्य डः नि० टङ्गिः । (भेला) उड्डे ।

आडक पु० आडौकते आ+डौक-घञ् प्र० । “अटसुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ त पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि आडकः परिकीर्तित इति” मतभेदे चतुर्विंशत्यधिकस-हस्रसुष्टिमाने “द्वादशप्रवृत्तिभिः कुडवस्तत्तुर्गुणोत्तरं प्रस्थाढकश्रेणा, इत्युक्ते दिनवत्युत्तरशतप्रवृत्तिमाने च

एतच्च धान्यादेर्माने । सुवर्णादिमाने तु सुश्रुतः ।
 “द्वादश धान्यमाषाः मध्यमाष्टसुवर्णमाषकः ते षोडश
 सुवर्णम् । अथ मध्यमनिष्पावा एकोनविंशतिर्द्वारणं
 तान्यङ्गं तृतीयानि कर्षं ततश्चोर्द्ध्वं चतुर्गुणमभिवर्द्धयन्तः
 पलकुड्वप्रस्थादकद्रोणा इत्यभिनिष्पद्यन्ते इत्युक्ते २५६
 पलमाने च । अङ्गं चादिपाठात् कोपधादनत्वेऽपि
 अस्य पु० न० लिङ्गता । अस्य परिमाणवाचकत्वात् आढकोत्री
 हिरित्यादौ प्रथमायाः परिमाणमर्थः आढकपरिमाण
 परिच्छेद्योत्रीहिरित्यादि बोधः । आढकं सम्भवति
 अवहरति पचति वा ख टज् वा । आढकीनः आढ-
 किकः आढकमितधान्यस्थापने तद्वहारेण च पात्रे तत्-
 पाचके सूदादौ लि० ठञि स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।

आढकजम्बु पु० आढकमिता जाम्बूर्यत् देशे । स्यूलजम्बुयुक्त-
 देशे तत्र भवः दृष्टात्पाचाम् ठञ् कस्यापवादकः ।
 आढकजम्बुकः । तत्र भवे लि० ।

आढकी स्त्री आढौकते अच् प्रथो० गौ० ङीप् । (अरहर)
 इति स्थाते शमीधान्यभेदे । “आढकी तुवरी कृष्णा मधुरा
 शीतला लघुः साहिष्णी वातजननी वर्या पित्तकफास्त्र-
 जित्” भावप्र० फले अस्य उल्लेखमपि “आढकांश्च मसूरांश्च
 कोद्रवान् लवणं त्वजेत्” काशी० ख० वैश्वदेवे वर्जने ।

आढ लि० आ+ङ्-क प्रथो० । १ युक्ते, २ विधिष्टे ३ सम्पन्ने
 ४ धनिनि च । युक्ते धनाढ्यः पुण्याढ्यः विनयाढ्यः ।
 सम्पन्नः सम्पद्युक्तः “आढ्यास्तथाऽव्यसनिनः स्वतुरन्ताश्च
 सर्वदा” भा० स० प० ५ अ० । “आढ्योदप्यति दम्पोधर्म-
 मतिक्रामति धर्ममतिक्रामन् पापं करोतीति नीलकण्ठदृता
 स्मृतिः “वेदः पञ्चभिराढ्यानाम्” स्मृतिः “आढ्यादिव
 प्रापणिकादजसम्” माघः ।

आढ्यकुलीन पुंस्त्री आढ्यकुले भवः खः । आढ्यकुलभवे ।
 आढ्यङ्गरण न० अनाढ्यमाढ्यं करोत्यनेन आढ्य+ङ-
 करणे ण्युन् सुम् उप० स० । अभूताढ्यस्य आढ्यताकरणे ।
 आढ्यचर लि० भूतपूर्व आढ्यः चरद् । भूतपूर्वादेर
 स्त्रियां ङीप् ।

आढ्यतम लि० अतिशयेन आढ्यः तमप् । अतिशयादेर ।
 आढ्यपदि अव्य० आढ्यं पदं प्रहरणं यत् द्विदण्ड्या०
 इच् राजन्तादाव्ययत्वम् । आढ्यपदप्रहरणयुक्ते शुभे ।

आढ्यभवन न० अनाद्य आद्योभयतयेन आद्य+भू-करणे
 ण्युन् सुम् उप० स० । अनाद्यस्य आद्यभवनसाधने ।

आढ्यभविष्णु लि० अनाद्य आद्यो भवति आद्य+भू-विष्णु-

च् सुम् उप० स० । अभूतपञ्चदशे आढ्यताम् प्राप्तौ
 “आढ्यभविष्णुर्यशसा कुमारः” भट्टि ।

आढ्यभावुक लि० अनाद्य आद्योभवति आद्य+भू-स्युक्ञ्
 सुम् उप० स० । अनाद्ये आढ्यतया भवे ।

आढ्यवात पु० आढ्योवातोयत् । “ककमेदोदतो वायुर्यदोह
 प्रतिपद्यते । तदाङ्गमर्द्दं शैथिल्यरोमहर्षं रजाज्वरैः
 निद्रया चार्द्धितौ स्तम्भौ शीतलाश्रयचेतनौ । शुष्काव-
 स्थिरावूह न स्वावि च मन्यते । तमूहस्तम्भमित्याहु-
 राढ्यवातमथापरे” सुश्रुतोक्तलक्षणं ऊरुस्तम्भरोगे ।

आणक लि० अणक एव स्वार्थे अण् । १ प्रथमे कृतस्मिन् सुष्ठुटः ।
 “आणकं सुरतं नाम दम्पत्योः पार्श्वं मध्ययोः” इत्युक्त
 लक्षणे २ सुरतभेदे न० ।

आणव न० अणोर्भाः पृष्ठादि० वा अण् । अणव्ये ।

आणवीन लि० अणुधान्यानां गर्भपादानीं भानं सेवम् वा
 खञ् । (सुनाडाङ्गा) जेतभेदे ज्ञत् गर्भपादाङ्गुष्ठान्या-
 न्युत्पद्यन्ते तस्मिन् । पक्षे यत् अण्वयमप्यत्र ।

आणि पुंस्त्री० अण-ङ् स्त्रियां वा ङीप् । रणचक्रामध्ये १ कीलके,
 २ कोटौ ३ सीम्नि च । “मयोभवा सरथा यातमर्गान्तं
 निधिं धुरमाणि न नाभिम्” ऋ० ४, ४३, ८ । “आणिं
 न रथ्यममृताधितस्युः” ऋ० १, २५, ६, सुश्रुतोक्तो मर्मस्थान-
 भेदे, अत ऊर्ध्वं प्रत्येकमोमर्मस्थानं व्याख्यास्याम”
 इत्युपक्रमस्य । “जातुन ऊर्ध्वं सुभयतस्त्यङ्गुलमाणिर्नाम
 तत्रयोफाभिद्विः सत्वचकृपिता च” उक्तम् ।

आणीवेय पुंस्त्री० अणिरस्यस्य वा दीर्घः अणोवः कृपि-
 भेदे सत्स्थापत्यम् शुभ्रा० ङ् । अणोवर्धेदपत्ये ।

आण्ड लि० अण्डेभ्यः अण् । १ अण्डसम्भवे पलिप्रभृतौ
 स्त्रियां ङीप् वेदे तु कश्चित् टाप् । “आण्डेव भिषवा शू-
 नस्य गर्भम्” ऋ० १, ६८, ७, २ अण्डजाते हिरण्यगर्भे पु०
 “तदण्डमभवद्गर्भं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जप्ते स्वयं
 ब्रह्मा सर्वलोकपितामह” इति मन्त्रोक्तस्याण्डजातत्वात्
 तथात्वम् । “विराड्वहेमावाण्डौ खराट् च” यत० ब्रा० ।
 अण्डमेव स्वार्थे अण् । २ पुरुषपदपक्षे स्वार्थिकप्रत्ययस्य कश्चित्
 लिङ्गवचनातिक्रमस्येष्टत्वात् पु० “यस्य ह्य्राण्डौभवतः
 रेतः सिञ्चति” यत० ब्रा० । “आनन्दमन्त्रमावाण्डौ मे” यजु०
 २०, ८, “आण्डौ द्रवणौ” वेदो० । “अण्डं द्रवणोऽस्यस्य
 अण् । ३ द्रवणयुक्ते “आण्डौ वै रेतः सिञ्चौ” यत० ब्रा० ।
 ४ अण्डेन निर्द्विः अण् । अण्डनिर्द्विः ५ कपाळरूपे ह्युक्तौ
 भूक्तौ च । “तस्मिन् अण्डे स भगवानुपित्वा परिहृयस्वम्

स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्बुद्धिः । ताभ्यां स श-
कलाभ्याश्च दिवं भूमिश्च निर्ममे इति” मनुनाऽण्डशक-
लाभ्यां तयोक्त्यतिप्रतिपादनात्तयोक्तथात्वम् ।

आण्डज पु० अण्डात् जायते जन-ड स्वार्थे अण् ।
१ अण्डजे पक्षिसर्पादौ । २ तच्छरीरे न० “तेषां खल्वेषां
भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजसृजि-
ज्जम्” इति छा० उ० । “तेषां जीवाविष्टानां ख-
ल्वेषां पक्षादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्देशा-
न्न तैजःप्रभृतीनाम् । तस्मात्तेषां खल्वेषां भूतानां
पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि
कारणानि भवन्ति । कानि तानोक्त्युच्यन्ते । अण्डजनम-
ण्डाज्जातम् अण्डजमेवाण्डजं पक्षादि । पक्षिसर्पादिभ्यो
हि पक्षिसर्पादयो जायमाना इत्यन्ते । तेन पक्षी पक्षिणां
बीजम् सर्पः सर्पाणां बीजम् । तथाऽन्यदयण्डाज्जातं
तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः ॥ नन्वाण्डाज्जातमण्डजमुच्यते
ऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं कथमाण्डजं बीजमुच्यते ।
सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातन्त्रा श्रुतिः स्यात्सतन्त्रा
श्रुतिर्यत आह्याण्डजाद्येव बीजं नाण्डादिति । इत्यनेन
चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसत्त्वभावो नाण्डाद्यभावे ।
अतोऽण्डजादीन्येव बीजान्याण्डजादीनाम्” भा० ।

आण्डाद्यन लि० अण्डेन निर्दत्तः पक्षा० फक् । अण्ड-
निर्दत्ते लि० । [अण्डोर इत्येव साधुरित्यन्ये ।
आण्डोर पु० आण्डमस्त्वस्य रैरच् । वृषण्युक्ते इत्यपरे अ-
आण्डीवत पु० राजभेदे । तेन निर्दत्तम् कण्ठा० फिज् ।
आण्डीवतायनिः तद्विर्दत्ते लि० ।

आत् अव्य० अत-विण् । १ अन्तरमित्यर्थे । “आदस्य
वातो अमुवाति शोचिः” ऋ० १, १४८, ४ २ अपिचेत्यर्थे
“विश्वकर्मा विमना आदिहायाघाता विधाता परमोत्
सन्दृक्” यजु० १७, २६, “आत् अपि च” वेददी० आ-
स्वरूपे तकार । ३ आकाररूपे वस्ते पु० “आतश्चोपस-
र्गः कः” पाणिनिस्त्वम् ।

आत लि० आ+अत् अच् । सततगते प्रवृत्ते । “पक्षोभिः
अयमाणा उदातैः” यजु० २८, ५, “आतैः प्रवृत्तैः” वेददी०
आतक लि० अत+अल् । १ सततगन्तरि २ सर्पभेदे पु० “बाह-
कञ्चाजष्टङ्गश्च धूर्तकः प्रातरातकौ । कौरव्यकुलजास्ते
प्रयाता ह्यव्याहनम्” भा० आ० ५७ अ० ।

आतङ्क पु० आ+तकि-वज् । १ रोगे, “दीर्घतीव्रामयप्रस-
ङ्गाङ्गणं गामथापि वा । इहा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा

ब्रह्महा शुचिः” या० २ सन्तापे, “प्रश्नेन च विजानीयात्
देशं कालं जातिसात्म्यमातङ्कं ससृत्पक्षिं वेदनासृ-
च्छायम्” इत्योदि सुश्रुतः । ३ सन्देहे, ४ सुरजशब्दे, ५ भवे
च । “पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्कानिरीतयः” रघुः ।

आतञ्चन न० आ+तन्च-ल्युट् । १ वेगे, २ प्रापणे, ३ आभ्या-
यने दुग्धादौ दध्यादिभावापादनाय ४ अन्तद्रव्यप्रक्षेपे, (दम्बल
देओया) ५ निक्षेपे, ६ उपद्रवे, ७ द्रवद्रव्यप्रक्षेपेण कठिनद्रव्यस्य
चूर्णने गलितस्वर्णादेर्द्रव्यान्तरयोगेण दजारणे च । करणे
ल्युट् । ८ दधिसाधन द्रव्ये (दम्बल) । गोभ्योहिदशविधाः दु-
ग्धादय उतपद्यन्ते यथोक्तं श्रुतौ “प्रतिधुक् तस्यै श्रुतं तस्यै
शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै
श्रुतं तस्या आमिच्छा तस्यै वाजिनम्” शत० ब्रा० । तत्र
प्रतिधुक् सद्योदुग्धम् १ श्रुतं पक्कं पयः २ । शरः पक्वक्षीर-
स्त्रीपरि सारभूतम् ३ । घनीभूतं वस्तु दधि ४ । दधिभवं
सारभूतसदकं मस्तु ५, । नवनीतघटे ई, ७, प्रसिद्धे आत-
ञ्चनं दधिभावकारणम् ८ । आमिच्छा तप्ते पयसि दध्यानयने
सति यत् घनीभूतं वस्तु जायते सामिच्छा ९ । द्रवात्मकं वाजि-
नम् १०” भा० “यत्पूर्वोद्युङ्गं गंधं हविरातञ्चनं तत्तुर्वीत
कात्या० । [स संसदा” रघुः ।

आतत लि० आ+तन-क्त । विस्तृते “आततज्यमकरोत्
आततायिन् लि० आततेन विस्तीर्णेन शस्त्रादिना अविस्त-
शीलमस्य अय-णिनि । बधोद्यते । विषयभेदेन आततायि
बधे दोषादोषौ” प्रा० वि० उक्तौ यथा वृह० “नाततायिबधे
हन्ता किल्बिषं प्राप्नुयात् कश्चित् । विनाशार्थिनमायान्तं घात-
यन्नापराप्नुयात्” । किल्बिषाभावः प्रायश्चित्तनिषेधार्थः अप-
राधाभावो दण्डनिषेधार्थः । यतः “सर्वत आत्मानं गोपा-
योतेति” श्रुतिमूलमिदम् अतः पलायनादिनापि रक्षणा
भावे इदं बोद्धव्यम् । कात्यायनः । “आततायिनमायान्त
मपि वेदान्तगं रणे । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा
भवेत्” जिघांसी सन् इत्याहच्छेदित्यर्थः । देवलः । “उद्यस्य
शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् । निहत्य भ्रूणहा
न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्” । भ्रूणो ब्राह्मणविषेः । दोष-
दर्शनं नियमार्थम् । मनुविष्णू । “गुरुं वा बालवृद्धौ वा
ब्राह्मणं वा बलश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवावि-
चारयन्” एवकारो नियमार्थः । तथा “नाततायिबधे दोषो
हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्यु-
च्छति” । यस्याहन्तृमन्युर्हन्वमानमन्युः नाशयति न पुनः
उरुषोहन्ति हन्यते वेति हननविधेरपवादः । आततायिन-

माह वशिष्ठः । “अग्निदोगरदशैव शस्त्रपाणिर्धर्मापहः ।
 चेतदारापहारी च षड्ते आततायिनः” । विष्णु-
 कात्यायनौ । उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा ।
 आथर्वणेन हन्तारं पिशुनञ्चैव राजसु । भार्यातिक्रमि-
 णञ्चैव विद्यात्सप्राततायिनः । यशोवित्तहरानन्याना-
 ऋद्धिर्भार्थिहारकान्” । विशेषमाह कात्यायनः । “अना-
 क्षारितपूर्वोयस्त्वपराधे प्रवर्त्तते । प्राणव्यापहारे च प्र-
 वृत्तस्याततायिता” । अनाक्षारितोऽनपकृतः । तेन पूर्वोक्त-
 तापकारस्य भारणोद्यतस्य नाततायिता । तेन प्रत्युपका-
 रकवधे दोषएव । ननु आततायिनोरपि गोब्राह्मणयोर्हन्-
 ने दोषमाह सुमन्तुः । “नाततायिवधे दोषोऽन्यत् गोब्रा-
 ह्मणात् यदा हन्यात् प्रायश्चित्तं कुर्यात्” । तथा भविष्ये ।
 “घातकानपि गोविपाह्न हन्याद् कदाचनेति” । अतः पू-
 र्ववचनविरोधः । सत्यम् । अत्र व्यवस्थामाह कात्यायनः ।
 “आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्तः । बधस्तत्र
 तु नैव स्यात् पापे ह्यने बधोमतः” । जन्मपदेन जातिः
 कुलञ्चोच्यते । तेन हन्त्रपेक्षया तपोविद्याजातिफलैरु-
 क्तदोषनायतायो बध्यस्तदव्योबध्यएव । अतएव भगवद्गीताया
 माह । “पापमेवाश्रयेदस्यान् हत्वेतानाततायिन” इति ।
 एतान् भीष्मादीन् अत्यन्तोत्कृष्टगुणानित्यर्थः । एवंभूता-
 ततायिनश्चाहने फलमप्याह बृहस्पतिः । “आतता-
 यिनस्तु कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् । योनं हन्याद्ब्रह्मप्राप्ति-
 सोऽश्वमेधफलं लभेत्” । यद्यपि “युरुस्वहृतं हन्यादिति” ।
 अयुते । तथापि युरोः सकाशात् कुलविद्यातपोभिः शिष्य-
 स्थाप्युत्कर्षस्तम्भः । एवं बद्धस्तदावपि । एवमधमवर्ण-
 स्योत्तमवर्णौ न बध्यः । पूर्वोक्ततापकारविषयं वा सुमन्तुवच-
 नम् । गौराततायिनि न बध्यः । “नखिनं शृङ्गिणाञ्चैव
 दंष्ट्रिणाञ्चाततायिनाम् । हृद्यश्चान्तधान्धेषां वधे हन्ता न
 दोषभागिति” कात्यायनवचनं गोव्यतिरिक्तशृङ्गिविषयम् ।
 विशेषमाह कात्यायनः । उद्यतानान्तु पापानां हन्तुर्दोषो
 न विद्यते । निवृत्तस्तु यदारम्भाद्गृह्यं न बधःकृतः”
 इत्यन्तेन । तत्रत्यञ्चूणशब्दार्थमाह देवलः “अनुचानो युणो-
 पेतो यत्र स्वाध्याययन्त्रितः । भूष इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी
 जितेन्द्रियः” । मिताक्षरायामपि “युरं वा बालहृद्भौ वा
 ब्राह्मणं वा बद्धस्तम्” । आततायिनसायान् हन्या-
 देवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
 मन्त्रश्च वा प्रकाशं वा मन्त्रस्त्वन्मन्त्रमुच्यते” । तथा
 “आततायिनसायान्मपि वेदान्तं रणे । जिघांसन्त-

जिघांसोयाच्च तेन ब्रह्महा भवेत्” इत्याद्यर्थशास्त्रम् ।
 ‘इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतोद्दिजम् । कामतो
 ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते” इत्यादि धर्मशास्त्रमनयो-
 विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति युक्तम् । अनयोरेकविषयत्वा-
 सम्भवेन विरोधाभावाच्च बलावलचिन्ता अवतरति । तथा
 हि “शस्त्रं द्विजातिभिर्धार्मिकैर्नोपकुर्यात्” इत्युपक्रम्य
 “आत्मनश्च परिव्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्करे । स्त्रीविप्राभ्युप-
 पत्तौ च धर्मेण मन्त्रं दुष्यते” त्यात्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञो-
 पकरणानां च रक्षणे युद्धे च स्त्रीब्राह्मणहिंसायाश्च आत-
 तायिनमकूटशस्त्रेण मृन् न दण्डभागित्वात् तस्यार्थ
 वादार्थमिदमुच्यते । “युरं वा बालहृद्भौ वेत्यादि” । युधादी-
 नत्यन्तावधानप्राततायिनोहन्यात् किमन्यानि । पा-
 शब्दश्रवणादपि वेदान्तगमित्वाप्यपि शब्दस्य श्रवणाच्च गुर्वा-
 दीनां बध्यत्वप्रतीतिः “नाततायिवधे दोषोऽन्यत् गोब्राह्मणव-
 धादिति” सुमन्तुवचनात् । “आचार्यं च प्राक्कारम् पितर-
 ञ्मातरं युरुम् । न हिंसाद्ब्राह्मणात् गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विन”
 इति मनुवचनाच्च । आचार्यादीनामाततायिनां हिंसा-
 प्रतिषेधेनेदं वचनमर्थवन्नास्तथा हिंसाभावात्प्रतिषेधस्य
 सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् । “नाततायिवधे दोषोऽन्य-
 र्भवति कश्चन” इत्यतदपि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेव । यतः
 “अग्निदोगरदशैव शस्त्रपाणिर्धर्मापहः । चेतदारापहारी च
 षड्ते आततायिनः” तथा “उद्यतासिविषाग्निश्च शापो-
 द्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ।
 भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान् वि-
 जानोयात्सर्वानेवाततायिन” इति सामान्येनाततायिनो-
 दर्शिताः । अतश्च ब्राह्मणादय आततायिन आत्मादिवा-
 णार्थं हिंसानभिसन्धिना निवार्यमाणाः प्रमादाद्यादि विष-
 दोरस्तत्र लघु प्रायश्चित्तं राजदण्डाभाययेति” । ब्राह्मणा-
 द्याततायिवधे दोष उक्तः । अतएव भीष्मादीनामा-
 ततायिनामपि हननेन “अश्वमेधेन शुध्यन्ति मज्जापातकिन-
 स्त्वमे” इति भारते युधिष्ठिरादीनां मज्जातकिल्लमुक्तम् ।
 आतनि त्रि० आ-तन-इन् । आतानके विस्तारके । “तं
 विशिक्तुरसि यज्ञसातनिः” ऋ० २, १, १० ।
 आतप त्रि० आतपति आ-तप-किप् । तापके “परिवाम-
 रुषावयोहणावरन् आतपः” ऋ० ५, ७२, ५ । “आतपः
 आतापिनः” भा० ।
 आतप पु० आ-तप-व । १ उद्योते, २ निविर्वाक्ये
 दौरे च । “आतपः कदुकोद्वहः स्वेदमूर्च्छादिपा-

प्रदः । दाहवैषम्यजननोनेत्ररोगप्रकोपनः” सुश्रुतः ।
 “भवति वपुरवाप्तच्छायामेवातपेऽपि” भावः । “आतपात्यसं-
 क्षिप्तनीवाराधु निषादिभिः” रघुः । “तमातपक्लान्तमनात-
 पत्वम्” रघुः । “शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः” कुमा० ।
 “शीतातपाभिघाताच्च विविधानि भयानि च” मनुः ।
 आतपस्य विरलसंयोगापन्नः सूर्यस्य किरणभेदः
 स एव रौद्रशब्दाभिधेयः प्रकाशस्तु ततोऽपि विरलसंयोगा-
 पन्न इति प्रकाशरौद्रयोर्भेदः । अस्य च निविडतेज-
 स्कात्वादुष्णस्पर्शवत्त्वम् तेन दुःखदायकत्वं मनुनोक्तम् ।
 एवं ‘आतापतापितभूमौ माधव । माधव । मा धावेति’
 यशोदावाक्येऽपि । ३ प्रकाशे ‘आयातपौ ब्रह्मविदो-
 वदन्ति’ श्रुतिः ।

आतपत्वं न० आतपात् लायते लै-क । कले । सार्धे कन् ।
 आतपत्वकमप्यत्वं । “तमातपक्लान्तमनातपत्वम्” । “एकात-
 पत्वं जगतः प्रभुत्वम्” । “पद्मा पद्मातपत्वेण भजे
 साक्षाज्यदीक्षितम्” इति च रघुः । “राज्यं स्वह-
 स्तधृतदण्डमिवातपत्वम्” शकु० । “तस्यातपत्वं विभरा-
 त्वभूवे” भावः । “निजातपत्वस्य तलस्थले नलः” नैष०
 आतपत्वोत्पत्तिर्यथा भार० आनु० प० ६२, ६३ अ० ।
 “यदिदं आङ्गकल्पे दीयते भरतर्षभ ! । क्वलोपानहौ
 चैव केनैतत् संप्रवर्त्तितम् । कथञ्चैतत् ससुत्पन्नं किम-
 र्थञ्चैव दीयते । न केवलं आङ्गकल्पे पुण्यकेष्वपि दीयते ।
 ब्रह्मर्षि निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते । एतद्विस्तरतो
 ब्रह्मन् ! ओतुमिच्छामि तत्त्वतः । भीष्म उवाच । शृणु
 राजन्महाह्वितक्वलोपानहविस्तरम् । यद्यैतत् प्रथितं लोके
 यथा चैतत् प्रवर्त्तितम् । यथा चाक्षय्यतां प्राप्तं पुण्य-
 ताञ्च यथा गतम् । सर्वमेतदशेषेण प्रवक्ष्यामि नराधिप ।
 जमदग्नेश्च संवादं सूर्यस्य च महात्मनः । पुरा न भव-
 वानुसाक्षाद्गुणाऽक्रीडत प्रभो ! । सन्धाय सन्धाय शरा-
 क्षिप्तेषु किल भार्गवः । तान् सर्वान् रेणुका क्षिप्तांस्तसे-
 षून् दीप्नतेजसः । आनीय सा तदा तस्मै प्रादादसकद-
 न्युत ! । अथ तेन स शब्देन ज्यायाञ्चैव शरस्य च ।
 प्रहृष्टः सम्प्रचिक्षेप सा च प्रत्याजहार तान् । ततो
 मध्याह्नमाहूदे ज्येष्ठामूले दिवाकरे । स सायकान् द्विजो
 सुक्ता रेणुकाभिदमब्रवीत् । गच्छानय विशालान्नि ! शरा-
 नेतान् धनुश्चूतान् । यावदेतान् पुनः सुभ्रु ! क्षिपा-
 सीति जनाधिप ! । सा गच्छन्त्यन्तरा आयां दृक्षसांश्रित्य
 भाविनी । तस्यौ तस्य हि सन्तप्तं शिरः पादौ तथैव च ।

स्थित्वा सा तु सुहर्त्तुं वै भर्तुः शापमयाच्छुभा । यया-
 वानयितुं भूयः सायकानसितेक्षणा । प्रत्याजगाम च
 शरांस्तानादाय यशस्विनी । सा वै खिन्ना सुचार्वङ्गी
 पद्भ्यां दुःखं निवच्छती । उपाजगाम भर्तारं भया-
 ड्भर्तुः प्रवेपती । स तामृषिस्तदा क्रुद्धो वाक्यमाह शुभा-
 ननाम् । रेणुके ! किं चिरेण त्वमागतेति पुनः पुनः ।
 रेणुकोवाच । शिरस्तावत् प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन ! ।
 सूर्यतेजोनिरुद्धाऽहं दृक्षच्छायां समान्विता । एतस्मात्
 कारणाद्ब्रह्मक्षिरायैतत् कृतं मया । एतच्छ्रुत्वा मम
 विभो ! मा क्रुधस्वं तपोधन ! । जमदग्निस्त्वाच । अद्यैनं
 दीप्तकिरणं रेणुके ! तव दुःखदम् । शरैर्निपातविष्यामि
 सूर्यं मस्त्राग्नितेजसा । भीष्म उवाच । स विस्फार्य
 धनुर्द्विभ्यं गृहीत्वा च शरान् ब्रह्मन् । अतिष्ठत् सूर्यम-
 नितो यतो याति ततोमुखः” । इत्येवं क्रोधेन आत्मानं
 (सूर्यं) पातयितुमिच्छवे जमदग्नये विप्ररूपं धृत्वागत्य तं
 च परितोष्य तस्मै क्वलुपानहौ च सूर्योददावित्युक्तं
 ततोऽध्यायान्तरे यथा ।

“एतावदुक्ता स तदा तृष्णीमासीदुभयगूत्तमः । अथ सूर्योऽद-
 दत्तस्मै क्वलोपानहमाशु वै । सूर्य उवाच । महर्षे !
 शिरसस्त्राणं क्वलं मर्द्दाश्रितवारणम् । प्रतिगृह्णीष्व
 पदभ्याञ्च त्राणार्थं चर्मपादुके । अद्यप्रवृत्तिं चैवेह लोके
 सम्प्रचरिष्यति । पुण्यकेषु च सर्वेषु परमक्षयमेव च ।
 भीष्म उवाच । क्वलोपानहमेतत्तु सूर्येणैतत् प्रवर्त्ति-
 तम् । पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ! । तस्मात्
 प्रवक्ष्य विप्रेषु क्वलोपानहसुत्तमम् । धर्मकेषु महान्
 भावो न मेऽत्रास्ति विचारणा । क्वलं हि भरतश्रेष्ठ ! यः
 प्रदद्याद्द्विजातये । शुभम् शतशलाकं वै स प्रेत्य सुख-
 मेधते” । एतल्लक्षणं क्वलशब्दे वक्ष्यते ।

आतपवत्त्वं लि० आतपोऽस्यत्वं सतप् सस्य वः । आतपयुक्ते
 “शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः” कुमा० ।

आतपवर्थं लि० आतपे निमित्ते सति वर्षन्ति बा० कर्त्तरि यत् ।
 दृष्टिजले “अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्णातपवर्षाः” कात्या०
 १५, ४, ५, अन्तरिक्षात् अहीतव्या आतपवर्षाः या
 आतपे वर्षन्ति ताः । अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्णन् भूमिपतनात्
 प्रागेवाकाशात् पतन्तीरादाय अहीतव्या” कर्क० ।
 अतएव दृष्टिजलस्यातपनिमित्तत्वात् नैमित्तिकत्वाभि-
 प्रायेण तासां यत्नकाले यद्गुणसम्भवेन पूर्वं संयाहृतो-
 क्ता “यूपसुसरेण नैमित्तिक्यसम्भवात्” कात्या० १५, ४२

“या आपोनिमित्तेन प्राप्यन्ते ता नैमित्तिक्यः यथा गोखण्डाः आतपवर्षास्तासामस्मिन् काले पक्ष्णसम्भवात् अतः पूर्वं गृहीत्वा यूपसुत्तरेण पुनर्गृह्णामिति” कर्कः । अतएव श्रुत्या वृष्टेरातपनिमित्तत्वसुक्तम् “तस्माद्यत्न कश्चित् शोचति खेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापोजायन्ते” इति का० उ० पुरुषदेहस्य सन्नाप खेदयोरातपनिमित्तत्वात् वृष्टेरातपहेतुकत्वम् । व्यक्तमाह यादवः “तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां वृष्टिसर्जने चतुः शतं वृष्टिवाहाः सखांस्ता अमृताः स्त्रियः” इति सूत्र्य-रश्मीनां मध्ये चतुःशतस्य वृष्टिसर्जकत्वेन वृष्टेरातप-निमित्तकत्वमत्र व्यक्तमेव ।

आतपवारण न० आतपं वारयति वृ-णित् ल्यु । क्त्वे । “वृषतिककुदं दत्त्वा यने सितातपवारणम्” “अनुदितान्य-सितातपवारणम्” इति च रघुः ।

आतपात्यय पु० द्वि० । रौद्रापगमे सूर्यकिरणविगमे । “आतपात्ययसंक्षिप्नोवारास्तु निषादिभिः” रघुः ।

आतपाभाव द्वि० पु० आतपस्याभावरूपायाम् आयायाम् ।

आतपीय त्रि० आतपस्य सन्निवृत्तदेशादि उत्करा० क् । आतपसन्निवृत्तदेशादौ ।

चातपोदक न० आतमे लक्ष्यमाणसुदकम् या० त० । सूर्य-मरीचौ-लक्ष्यमाणे उदके भृगुलक्ष्णिकायाम् ।

आतमाम् अव्य० आ+तम् आसु । आतिशयाभिमुख्ये अत्य-न्तसमन्ताङ्गावे च “महोदेवं कथमातमाऽख्यायत आत्मा हि महदुक्तम्” शत० ब्रा० ।

आतर पु० आतरत्यनेन आ+त-अप् । नद्यादेशतरणार्थं देवे शुक्ले “आतरलाववहेतोर्मरुहः ! तरणिं तवावलम्ब्ये” इत्युद्धटः इत्यभेदे आतरमानसुक्तं मनुना “पथं यानन्तरे दास्यमुद्योऽर्जपणन्तरे । पादस्मशुच्योपिच पादाङ्गं रिक्तकः पुमान् । भाण्डपूर्णानि यानानि तार्थं दास्यानि वारतः । रिक्तभाण्डानि यत् किञ्चित् पुमांसवापरिच्छेदाः” आतर्पण न० आ+तप-ल्युट् । १ तप्तौ । णिच्-ल्युट् । २ प्रो-णने ३ सङ्गहातेपने । कर्त्तरि ल्युट् । ४ वृत्तिकारके त्रि० ।

आतव पु० आ+त-अप् । १ हिंसने कर्त्तरि अच् । २ हिंसके त्रि० । ३ राजभेदे पु० तस्यापत्यम् अश्वा० फक् ।

आतवायनः तदपत्ये पुं स्त्री० ।

आता स्त्री आभिमुख्येन आत्यते गम्यते प्राणिभिः आ+अत-कर्त्तरि षञ् । दिशि निरु० । “प्रये द्वितादिव अञ्ज-ल्योताः” ऋ० १, ४३, ६ ।

आतान पु० आतन्यते आ+तन-घञ् । १ आभिमुख्येन विस्तारे २ दीर्घविस्तारे पटादिवयनार्थं दीर्घविस्तारे (टाना देवोया) “यथा लूता आतानवितानाभ्यां जालं विस्तारयतीति” वेदान्तप्र० कर्म्मणि घञ् । २ विस्तार्ये ४ क्रियमाणे च “एष एव नित्य एकाहातानः” शत० ब्रा० ।

आतानक त्रि० आ+तन-ल्युट् । विस्तारके ।

आतापि पु० आ+तप इण् । असुरभेदे स चागस्त्येन भक्षितः

“आतापिर्भक्षितोयेन वातापिच महासुरः । ससुहः-शोषितोयेन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु” मन्त्रलिङ्गादयगस्यते ।

आतापिन् पु० आतपति आ+तप-णिनि । (चिन्त) पक्षि-भेदे क्षीरस्वामी ।

आतापिन् पु० आ+ताप-णिनि । (चिन्त) इतिस्थाने पक्षिभेदे ।

आतार पु० आतीर्यतेऽनेन आ+त-भा० षञ् । नावा-तरणार्थं देवे शुक्ले ।

आताली अव्य० आ+तल भा० ईण् । विधुरस्याकृत्कोकरणे जर्था० “आतालील्य विधुरभाकृत्कोल्येत्यर्थः” गण्यरत्नम् ।

आति पु० आत-इण् । शरारिपक्षिणि । “सुपथः पाज्ज्व्य आतिर्वाहसोः” यजु० २४, २४ । “तप आतयो न तपः शुभतः स्वा” ऋ० १८, ८५ । २ सततगन्तरि त्रि० ।

आतिथिग्व पु० आतिथिभगिगच्छति भग इ आतिथिग्वो-द्विषोदासोराजा तस्यापत्यम् अण् । द्विषोदासराजपुत्रे । “पराङ्मतिथिग्वाय शस्त्रं करिष्यन्” ऋ० ६, २६, २ “अ-तिथिग्वाय अतिथीनामभिगच्छे द्विषोदासाय” भाष्योक्तः द्विषोदास एव ऋग्वेदेऽतिथिग्वत्वेन प्रसिद्धः “सुरया आतिथिग्वे स्वमीश्वं राक्षे” “वङ्ग्या आतिथिग्व इन्द्रोते बधूमतः” ऋ० ८, ६८, १६, १७ । “आतिथिग्व एत-न्नामकराजस्य पुत्रः तस्मै” भा० ।

आतिथेय न० आतिथये इदं ठक् । १ अतिथिनिमित्तके भोज-नादौ । “आतिथेयमनिवारितातिथिः” भाषः “दैव-पितृप्रातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य ठ” मनुः । तत्र साधु ठञ् । २ अतिथिसपर्यायां जुषणे त्रि० । “प्रययासातिथेयेषु वसन्तृषिकुलेषु सः” रघुः । “यथोत्थायं भृगवान् विध्य-जातिथेयो विचक्रमे” भट्टिः “प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः” रघुः । स्त्रियां ङीप् । “तमातिथेयो ब्रह्मानपूर्ववा” कमा०

आतिथ्य न० अतिथेरिदं ङप् । १ अतिथिपरिचर्यायाम् । “तमातिथ्यक्रियाशान्तरथोभपरिचर्यम्” रघुः “वृषपतन कस्य यवोचितमातिथ्यं विधाय” हितो० । स्त्रीत्वमपि “आतिथ्यायाः प्राक्प्रादयोयम्” शत० ब्रा० भाष्यम्

अतिथिपरिचर्याप्रकारश्च परिशिष्टखण्डे वक्ष्यते । स्वार्थं
ष्वञ् । २ अतिथौ हेम० ।

आतिदेशिक लि० अतिदेशादागतः ठक् । अतिदेशप्राप्ते ।
यथा प्रकृतिधर्मस्य विकृतौ आतिदेशिकत्वम् । “आतिदे-
शिकमनित्यम्” इति वृत्ता० परिभाषा ।

आतियात्रिक लि० अतियात्रायां नियुक्तः ठक् । आति-
वाहिकदेवे विवरणमातिवाहिकशब्दे ।

आतिरेक्य न० अरिच्यते कर्मणि घञ् तस्य भावः ष्वञ् ।
अतिरेके वृत्तौ स्वपरिणातिरेके ।

आतिवाहिक लि० अतिवाहे इहलोकात् परलोकप्रापणे
नियुक्तः ठक् । एतल्लोकात् परलोकप्रापणे ईश्वरनियुक्ते
अर्चिराद्यभिमानिदेवगणे धूमाद्यभिमानिदेवगणे च ।
“आतिवाहिकास्तत्किङ्गात्” शा० सू० । अतिवाहने नियु-
क्ताश्च द्विविधाः दक्षिणमार्गे उत्तरमार्गे च तत्र कर्मिणां
दक्षिणमार्गेण ज्ञानिनाञ्चोत्तरमार्गेण गमनात् तत्र
नयनाय ईश्वरनियुक्ता धूमादयः अर्चिरादयश्च ते च
छा० उ० दर्शिता यथा ।

“अथ य इमे याम इष्टापूर्त्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभि-
सम्भवन्ति धूमाद्वालिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्-
क्षिणैति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः
पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो
राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति” । “इष्टापूर्त्ते”
इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म, पूर्व वापीकूप-
तडागारामादिकरणम् । दत्तं च बह्विदं, यथाशक्त्य-
र्हेत्यो इत्यसम्भ्रान्तो दत्तम् । इत्येवंविधं परिचरण-
परत्वाद्यादुपासते । इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् ।
ते दर्शनवर्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देवतामाभिमुख्येन
सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तथाऽतिवाहिता धूमाद्वालिं रात्रि-
देवतां, रात्रेरपरपक्षदेवताम्, एवमेव क्षणपक्षाभिमानिनीम-
परपक्षात् यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति
सविता तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानि-
नीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्गचारिण्यो हि षण्मा-
सदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु । नैते
कर्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवताम-
भिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रति-
षिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसङ्गोऽत्रैकस्यावयवभूते
दक्षिणोत्तरायणे तत्तार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासे-
भ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदव-

यवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः
संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते
नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं, पितृ-
लोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यस्यैः प्राप्यः
चन्द्रमाः य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां
तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति ।
अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते
नन्वनथांयेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष दोषः ।
अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विविक्तत्वात् । न हि ते कवल्लो-
त्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां
भवन्ति ते स्त्रीपशुभ्यादिवत् । दृष्टवान्शब्द उप-
करणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं राज्ञामित्यादि । न च
तेषां स्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति ।
तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः
क्रीडन्ते । शरीरञ्च तेषां तेषूपभोगयोग्यं चन्द्रम-
खण्डे आश्रयमारभ्यते । तदुक्तं “पुरस्ताच्छ्रद्धा शब्दा आपो
द्युल्लोकार्नौ ज्ञताः सोमो राजा सम्भवन्तीति” । ता आपः
कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगताः द्युल्लोकं प्राप्य चन्द्र-
त्वमापन्नाः शरीरादारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति ।
इति भा० पितृयानःपन्था दर्शितः देवयानस्तु ।

“अथ यदु चैवास्मिच्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नास्मिन्मेषाभि-
सम्भवन्त्यस्मिन्पोऽह्वरं आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षा-
द्यान् षड्दृष्टेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरा-
दादित्यमादिताच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः
स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्य-
माना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते नावर्त्तन्ते” “अथेदानीं
यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते यद्यदि उ च एवास्माकं व-
विदि शव्यं शवकर्म स्मृते कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति
ऋत्विजः, सर्वथाप्येवंविदो न शवकर्मणा अकृत्येनापि न
प्रतिपद्यो ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन शवकर्मणाऽस्य कश्च-
नाभ्यधिको लोकः “न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति”
श्रुत्यन्तरात् । शवकर्मण्यनादरं दर्शयन् विद्यां स्तौति, न
पुनः शवकर्म एवविदो न कर्त्तव्यमिति । अक्रियमाणे हि
शवकर्मणि कर्मणां फलारम्भे प्रतिबन्धः कश्चिदनुमीयते
अन्यत्र । यत इह विद्याफलारम्भकाले शवकर्म स्थाप्यं
न वेति विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन फलारम्भं दर्शयति । ये
सुखाकाशमक्षिण्यं संयद्वाभनीत्वेनोपासते प्राण-
सहितामग्निविद्यां, तेषामन्यत्कर्म भवतु सा वा भूत्

सर्वथापि तेऽर्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिरभिमानिनीं देवता-
भिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । अर्चिषोऽर्चिर्देव-
ताया अहरहरभिमानिनीं देवतामङ्ग आपूर्यमाणपद्मं
शुक्लपद्मदेवतामापूर्यमाणपद्मान् षण्मासानुदङ्कुत्तरां
दिशमेति सविता तान्मासानुत्तरायणदेवतां, तेभ्यो मासेभ्यः
संवत्सरं संवत्सरदेवतां ततः संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्र-
मसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्तत्स्थानान् पुरुषः कश्चिद्ब्रह्म-
लोकादेत्यस्मान्नो मानव्यां सृष्टौ भवो मानवो न मानवोऽ-
मानवः स पुरुष एतान् ब्रह्म सत्यलोकस्थं गमयति ग-
न्तृगन्तव्यगमयितृत्वव्यपदेशेभ्यः । सन्मात्र ब्रह्मप्राप्तौ तद-
नुपपत्तेः । “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति हि वक्तुं न्याय्यम् ।
सर्वभेदनिरासेन सन्मात्रप्रतिपत्तिं वक्ष्यति । न चादिष्टो
मार्गो गमनायोप्रतिपत्तेः । “स एनमतिदितो न भुनक्तीति”
श्रुत्यन्तरात् । एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्गमयितृत्वे ना-
धिष्ठतेरूपलक्षितः पन्था देवपथ उच्यते । ब्रह्म गन्तव्यं तं न
चोपलक्षित इति ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना गच्छन्तो
ब्रह्म इमं मानवं सनुसम्बन्धिनं मनोः सृष्टिलज्जगत्मा-
वर्त्तं नावर्त्तन्ते । आवर्त्तन्तेऽस्मिन् जननमरणप्रबन्धचक्रा-
कूटा षट्ठीयन्त्रवत् पुनः पुनरित्यावर्त्तन्तं न प्रतिपद्यन्ते ।
नावर्त्तन्त इति द्विरुक्तिः सफलताया विद्यायाः परिसमाप्ति-
दर्शनार्थां भा० ।

यथा चैषामातिवाहिकत्वं तथा निरूपितम् शा०
सू० भा० । “आतिवाहिकास्तत्क्षणात्” सू० ।
‘तेष्वर्चिरादिषु संशयः किमेतानि मार्गचिद्भान्युत
भोगभूमयोऽथ वा नेतारोगन्तृशामिति । तत्र मार्गलक्षण-
भूता अर्चिरादय इति तावत् प्राप्तं तत्स्वरूपत्वा-
दुपदेशस्य । यथा हि कश्चिन्नोको ग्रामं नगरं
वा प्रतिष्ठासमानोऽनुश्रियते गच्छेत्स्वमसं गिरिं ततो-
न्यथोर्ध्वं ततोऽनदीं ततोऽग्रामं ततोऽनगरं वा प्राप्नु-
यतीति । एवमिहाप्यर्चिरर्चिषोऽहरङ्ग आपूर्यमाणपद्म-
मित्याह । अथ वा भोगभूमयएता इति प्राप्तम् । तथा
हि लोकशब्देनाग्न्यादीनुपपत्तिर्वाग्निभोगभूमयगच्छती-
त्यादि । लोकशब्दश्च प्राणिनां भोगायतनेषु भाष्यते
समुपलोकः पितृलोको देवलोक इति च । तथा च
ब्राह्मणम् ‘अहोरात्रेषु लोकेषु सृज्यन्ते’ इत्यादि । तस्मा-
च्चातिवाहिका अर्चिरादयः । अचेतनत्वादपि तेषामा-
तिवाहिकत्वानुपपत्तिः । चेतना हि लोके राजनियुक्ता
पुरुषाः इमेऽपि मार्गेऽतिवाह्यान्तिवाह्यन्तीत्येवं प्राप्ते

ब्रूमः । आतिवाहिका एते भवितुमर्हन्ति । कतः त-
त्क्षणात् । तथा हि चन्द्रमसोऽप्युतं तत्पुरुषोऽमानवः
स एतान् ब्रह्म गमयतीति सिद्धवद्भर्मायत्वं दर्शयति । या-
वद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात् । तद्वचनं तद्विषये एवोपलौ-
क्यमिति चेन्न प्राप्तमानवत्वनिरुक्तिमात्रपरत्याद्विशेषणस्य ।
यद्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च मानवास्ततो-
युक्तां तद्विषयार्थं पुरुषविशेषणसमानव इति । ननु-
लिङ्गमात्रमगमकं न्यायमाभावात् । नैष दोषः । उभयव्या-
मोहात्तत्सिद्धेः । एतावदार्चिरादिमार्गागता देहविवी-
गात्संपिण्डतकरणधामादित्यस्वतन्त्राः । अर्चिरादीनाम-
प्यचेतनत्वादस्यातन्त्र्यमित्यतोऽर्चिरादाभिमाननश्वेतना देव
ताविशेषा अतिवाह्यायां नियुक्ता इति गम्यते । लोके-
ऽपि हि सत्सर्गि तादयः संपिण्डतकरणधामाः परप्रयु-
क्तवर्त्तानो भवन्ति । अनवस्थितत्वादप्यर्चिरादीनां न मार्ग-
लक्षणत्वोपपत्तिः । न हि रात्रौ प्रेतस्याहःसहस्राभिस-
म्भार उपपद्यते । न च प्रातःपाननमस्तुत्युक्तमभ्युक्तम् ।
ध्रुत्वादेयतात्मनां नायं दोषो भवति । अर्चिरादिशब्दा-
चैषामर्चिरादाभिमानानुपपद्यते । अर्चिषोऽहरत्यादि
निर्देशस्त्वातिवाहिकत्वेऽपि न विरुध्यते । अर्चिषा हेतुनाह-
रभिसम्भवन्ति अङ्गा हेतुनापूर्यमाणं पद्ममिति । तथा च
लोके प्राप्तेऽप्यतिवाहिकत्वेऽपि न विरुध्यते । अप्रदोषोऽप्य-
ति गच्छेत्त्वमितोऽलवर्भाणं ततोऽन्यथासिद्धं ततः ऊर्ध्वगुप्त-
मिति । अप्रदोषक्रमे तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति सत्त्वस्मा-
त्सुक्तं न सम्बन्धविशेषः कश्चित् । उपसंहारे तु “स एतान्
ब्रह्म गमयतीति” सम्बन्धविशेषोऽतिवाह्यात्प्रातिवाहिकत्वव्य-
पदेशः । तेन स एवोपक्रमेऽपीति निर्द्धार्यते । संपिण्डत-
करणधामत्वादेव च गन्तृणां न तत्र भोगसम्भवः । लो-
कशब्दस्तु अनुपपन्नानेऽपि गन्तृषु गमयितृं शक्यते अ-
न्येषां तल्लोकवासिनां भोगभूमित्वात् । अतोऽग्निस्वा-
मिकं लोकं प्राप्नोऽग्निनाऽतिवाह्यते वायुस्वामिकलोकं प्राप्नो
वायुनेति योजयितव्यम् । कथं पुनरातिवाहिकत्वपक्षे
पक्ष्यादिषु तत्त्वस्थः विद्युतोऽप्यतिवाहिकत्वात् उपपत्तिः ।
विद्युतश्चानन्तरमा ब्रह्मप्राप्तेरमानवस्यैव पुरुषस्य गमयि-
तृत्वं श्रुतमित्यतः उत्तरं पठति । “विद्युतेभ्यै तच्छ्रुतेः” ।
ततो विद्युदभिसम्भवाद्ब्रह्मं पितृदमन्तरवर्त्तनैवामानवेन
पुरुषेण वरुणलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्ती-
त्यवगम्यव्यम् । तान् विद्युतान् पुरुषोऽमानवः स एतान्
ब्रह्मलोकं गमयतीति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादयस्तु

तस्यैवाप्रतिबन्धकरणेन 'साहचर्यानुष्ठानेन वा केनचि-
दनुपाहकाइत्यवगन्तव्यम् । तस्मात्सूक्तमातिवाहिकादेव
तात्मानोऽर्चिरादय इति" शाङ्करभाष्यम् ।

अतिवाहे अतिवाहकाले इतो लोकान्तरगतिकाले भवः
ठञ् । मनुष्याणां दृष्टकालभवे २ देहभेदे पु० शरीरविशेष-
णत्वे न० । "तत्त्वणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम् ।
उर्द्धं प्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्मात्तस्य विपद्वात्" ।
विष्णुष० । त्रीणि भूतानि तोजोवाद्याकाशानि उर्द्धं
गच्छन्ति गुरुत्वाभावात् पृथिवीजले तु गुरुत्वादधोगच्छत
इत्यभिप्रायः तत्त्वणात् मृत्युक्षणं प्राप्तेत्यर्थः "आति-
वाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव । केवलं तन्मनुष्याणां
नान्येषां प्राणिनां क्वचित्" । इति च तत्त्वोक्तम् । पञ्च-
भूतानामुर्द्धाधोगतिश्च स्थूलभूतविषया सूक्ष्माणान्तु लिङ्ग-
शरीराश्रयतया सर्वजीवानां देहान्तरप्राप्तौ तद्देहारम्भसा-
धनतया सहैव गमनम् यथाह "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरि-
पुक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" शा० सू० व्याख्यातमिदं शङ्करा-
चार्येण "जोवोसुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्कोविद्या-
कर्मपूर्वप्रज्ञापरिपक्वः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रति-
पद्यत इत्येतदवगत अर्थेनमेते प्राणा अभिसमायन्तीत्येवमा-
देरन्यद्वतरं रूपं कुरुते इत्येवमन्तात् संसारप्रकरणस्थाच्छ-
ब्दात् धर्माधर्मफलोपभोगसंभवाच्च । स किं देहवीजै-
भूतसूक्ष्मैरसंपरिपुक्तो गच्छति आहोस्वित् संपरिपुक्त
इति चिन्त्यते किं तावत् प्राप्तं असंपरिपुक्त इति ।
कुतः करणोपादानवत् भूतोपादानस्याश्रुतत्वात् । 'स एता-
स्तं जोमात्वाः समभ्याददानः" इत्यत्र तेजोमात्वाशब्देन कर-
णानासुपादानं संकीर्तयति वाक्यशेषे चक्षुरादिसंकीर्तनात् ।
नैवं भूतमात्रोपादानसंकीर्तनमस्ति सुलभाश्च सर्वत्र भूत-
मात्वा यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्तीति ततश्च तासां
नयनं निम्नयोजनम् । तस्मादसंपरिपुक्तोपादीत्येवं प्राप्ते
पठत्याचार्यः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिपुक्त" इति ।
तदन्तरप्रतिपत्तौ देहात् देहान्तरप्रतिपत्तौ देहवीजैर्भू-
तसूक्ष्मैः संपरिपुक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः प्रश्ननिरूप-
णाभ्याम् । तथा हि प्रश्नः "वेद्य यथा पञ्चस्यामाहतावापः
पुरुषवचसो भवन्तीति" । निरूपणञ्च प्रतिवचनं दुर्प्रपञ्च्य
पृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वनिषु अङ्गासोमष्टश्चरतो-
रूपाः पञ्चाहतीर्दृश्यि वा "इति तु पञ्चस्यामाहता-
वापः पुरुषवचसो भवन्तीति" । तस्मादङ्गिः परिवेष्टितो
र्जाभोरं हतीति गम्यते । अन्यस्या श्रुतिर्जलौकावत् पूर्वं देहं

न सुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति तद्वथा
तस्यजलायुकेति तत्तापपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोप-
स्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावाय दीर्घाभायमात्रं जलौ-
कयोपमीयत इत्यविरोधः । एवं श्रुत्युक्तो देहान्तरप्रतिपत्ति
प्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्याणाः व्यापिनां क-
रणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशाद्भूतिलाभस्तत्र
तत्र भवति केवलस्यैव वात्मनोऽतिचित्ताभस्तत्र तत्र भवति ।
इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थान
उत्पद्यन्ते, मनएव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते जीव-
एव वा उत्पद्य देहाद्देहान्तरं प्रतिपद्यते शुक्लद्वयच्छादृ-
चान्तरमित्येवमाद्याः, ता' सर्वाएवानादत्तव्याः श्रुति
विरोधात् । ननुदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभि-
रङ्गिः संपरिपुक्तो रंहति इति प्राप्नोति अप्रशब्दश्रवण-
श्रामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्वैरेव भूत-
सूक्ष्मैः संपरिपुक्तो रंहतीत्यत उत्तरं पठति । "तत्रात्मक-
त्वानुभूयस्त्वात्" सू० । "तदशब्देन चोदितामाशङ्कासिच्छिनत्ति
तत्रात्मिका ज्ञापः तिष्ठत्करणश्रुतेः तास्वारम्भिकास्वभ्युप-
गतास्वितरदपि भूतद्वयमवस्थाभ्युपगन्तव्यं भवति तत्रात्मकश्च-
देहः त्रयाणामपि तेजोबद्धानां तस्मिन् कार्योपलब्धेः पुनश्च
तत्रात्मकः लिधातुकत्वात् त्विभिर्वातपित्तश्लेष्मभिर्वीर्यप्लवात्
न न भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरङ्गिरारब्धं शक्यते ।
तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयम् "आपः पुरुषवचस इति" प्रश्नप्रतिव-
चनयोरपशब्दो न केवल्यापेक्षः सर्वे देहेषु हि रसलोहि-
तादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पार्थिवोधातुर्भूमिषोदेहे-
षूपलब्धते नैष दोषः इतरापेक्षयापां बाहुल्यं भविष्यति
दृश्यते च शुक्रयोषितलक्षणे पि देहवीजे द्रवबाहुल्यम् ।
कर्म च निमित्तं कारणं देहान्तरारम्भे कर्माणि चानि-
होलादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यापार्याणि क-
र्मसमवायिन्यज्ञापः अङ्गाशब्दोदिताः सह कर्मभिर्द्यु-
लोकास्थेऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति तस्मादध्यपां बाहुल्य
प्रसिद्धिः । बाहुल्याच्चापशब्देन सर्वेषामेव देहवीजानां
भूतसूक्ष्माणासुपादानसिति निरवद्यम् । "प्राणगतेश्च" सू०
"प्राणानाञ्च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः आच्यते "तदुत्क्रामन्तं
प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणाश्चनूत्क्रा-
मन्तोत्थादि" श्रुतिभिः । सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमन्त-
रेण सम्भवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्तानां तदाश्रयभूताना-
मपामपि भूतान्तरपसृष्टानां गतिरवगम्यते । न हि निरा-
श्रयाः प्राणाः कश्चिद्वच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतोऽर्चनात्

भा०। मन्तरपि “यदाणुमातिकोभूत्वा बीजं स्यात्तु चरिण्युच । समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति” सूक्ष्मभूतं संसृष्टस्यैव गतिमाह । अत्र अणुपदं पुर्यष्टकोपलक्षणम् । “भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकार्यवायवः । अविद्या चाष्टकं प्रोक्तं पुर्यष्टकमिदं पुनः” सनन्दोक्तेः “पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते । तेन ब्रह्मस्य वै बन्धोभोक्षोसक्तस्य तेन वै” ब्रह्मण्ड० उक्तेश्च संसृतिकाळे पुर्यष्टकस्य परलोकगामित्वसिद्धेः । आतिवाहिकशरीरसत्त्वेऽन्यथाहृप-पत्तिरेव प्रमाणम् तत्सूक्ष्मपञ्चोक्तं सांख्यसूत्रभाष्यादौ । “तद्बीजात् संसृतिः” सू० । तस्य शरीरस्य बीजात् त्रयोविंशतितत्त्वरूपात् सूक्ष्माज्ञेतोः पुरुषस्य संसृतिर्गतागते भवतः कूटस्थस्य विभूतया स्वतो गत्याद्यसम्भवादित्यर्थः । त्रयोविंशतितत्त्वेऽवस्थितो हि पुरुषस्ते नैयोपाधिना पूर्व-कृतकर्मभोगार्थं देहादेहं संसरति । “मानसं मनसैषाय-सुपभङ्गे शुभाशुभम् । वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कारयिष्यते” इत्यादिसंस्मृतिभिः पूर्वसर्गाधिकरणैरोक्त्युक्तैः सर्गान्तरेषूपभोगसिद्धेः । अतएव ब्रह्मसूत्रम् “तदन्तरप्रति-पत्तौ रंहति सम्यग्निपुक्त इति” । संसृतेरयधिमप्याह । “आविवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम्” सू० । “इन्द्रानीश्वर-त्वादिविशेषरहितानां सर्वेषामेव पुंसां विवेकपर्यन्तमेव प्रव-र्त्तनं संसृतिरावश्यकी विवेकोत्तरं च न सा तत्र हेतुमाह । “उपभोगादितरस्य” सू० । इतरस्याविवेकिन एव स्वीयकर्मफलभोगावश्यम्भावादित्यर्थः । देहसत्त्वेऽपि संसृ-तिकाळे भोगो नास्तीत्याह । “सम्प्रति परिसुक्तो ह्य-भ्याम्” सू० । सम्प्रति संसृतिकाळे पुरुषो ह्यभ्यां शीतोष्णसु-खदुःखादिद्वयैः परिसुक्तो भवतीत्यर्थः । तदेतत्कारि-कयोक्तम् । “संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लि-ङ्गम्” । इति । भावा धर्माधर्मवासनादयः । अतः परं शरीरद्वयं विशिष्य वक्तुमुपक्रमते । “मातापितृजं स्यूलं प्रायश इतरञ्च तथा” सू० । स्यूलं मातापितृजं प्रायशो बाहुल्येनायोनिजस्यापि स्यूलशरीरस्य ऊरणा-दितरञ्च सूक्ष्मशरीरं न तथा न मातापितृजं सर्गादावुत्पन्न-त्वादित्यर्थः । तद्वक्तुं कारिकाया । “पूर्वोत्पन्नसक्तं नियतं सहदादि सूक्ष्मपर्यन्तम् । संसरति निरुपभोगं भावै-रधिवासितं लिङ्गम्” इति नियतं नित्यं द्विपरार्थस्यायि मौण्यनित्यं प्रतिशरीरं । लिङ्गोत्पत्तिकल्पने गौरवात् । प्रसवे ह्य तन्नाशः क्षुतिक्षुतिप्रामाण्यादिष्यते । गतिकाले भोगाभाववचनसूत्रगोभीप्रामायेण । कदाचित् ह्य वायवीय-

शरीरप्रवेशतो गमनकालेऽपि भोगो भवति । अतो यम-मार्गे दुःखभोगवाक्यान्वुपपदान्ते । स्यूलसूक्ष्मशरी-रयोर्मध्ये किमुपाधिकः पुरुषस्य हृन्मयोक्तद्वयधारयति । “पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य” सू० । पूर्वं सर्गादावुत्पत्तिर्यस्य लिङ्गशरीरस्य तस्यैव तत्कार्यत्वं सुख-दुःखकार्यकत्वं कृत एकस्य लिङ्गदेहस्यैव सुखदुःखाद्यभावस्य न त्वितरस्य स्यूलशरीरस्य सृतशरीरे सुखदुःखाद्यभावस्य सर्वसम्भत्वादित्यर्थः । उक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्वरूप-माह । “सप्तदशैकं लिङ्गम्” सू० । सूक्ष्मशरीरमप्यधाराधेय-भावेन द्विभिधं भवति तत्र सप्तदश मिलित्वा लिङ्गशरीरं तच्च सर्गादौ समाष्टरूपभेकमेव भातीत्यर्थः । एकादशेन्द्र-याणि पञ्च तन्मात्राणि बुद्धियेति सप्तदश । अङ्गारस्य बु-द्धावेवान्तर्भावः । अतर्थात्तु यज्यमाणप्रमाणादेतान्येव सप्त-दशलङ्गं सन्तव्यं न तु सप्तदश एकं देत्यष्टादशपरतया व्याख्येयम् । उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदस्योपपादयतायां लिङ्गै-कत्वे एकशब्दस्य तात्पर्याभिधारणात् । “कर्मात्मा पुरुषो योऽस्मी बन्धुमोक्षैः प्रयुज्यते । स सप्तदशैकैर्नापि राशिना युज्यते च सः” इति भोक्तृधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सप्तदश-त्वसिद्धेः सप्तदशावयवा अत्र सन्तीति सप्तदशको राशिर्-त्यर्थः । राशिशब्देन स्यूलदेहशक्तिदेहस्याप्यार्थत्वं निरा-कृतम् । अययविरूपेण द्रव्यान्तरकल्पनायां गौरवात् । स्यूलदेहस्य आध्यात्मिकतादिप्रत्ययानुरोधेन कल्पयत इति । अत्र च लिङ्गदेहे बुद्धिरेव प्रधानेत्यागनेन लिङ्ग-देहस्य भोगः प्रागुक्तः । प्राणश्चान्तःकरणस्यैव उत्तिभेदः । अतो लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकस्याप्यन्तर्भाव इत्यस्य सप्तदशा-वयवकस्य शरीरत्वं स्वयं वक्ष्यति “लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्य” इति सूत्रेण । अतो भोगायतनत्वमेव सुखं शरीरलक्षणम् । तदाश्रयतया त्यक्त्यत्र शरीरत्वासति पञ्चा-हृत्पक्षीभविष्यति । “चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरसिति” ह्यन्यायेऽपि तस्यैव लक्षणं कृतमिति । ननु लिङ्गं चेदेकं तर्हि कथं पुरुषभेदेन विलक्षणा भोगाः सुखात्माह । “व्यक्ति-भेदः कर्मविशेषात्” सू० । यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भो-पाधिरूपभेकमेव लिङ्गं तथापि तस्य पञ्चाङ्गव्यक्तिभेदो व्यक्तिकल्पेणाश्रितो नानात्वमपि भवति । यथेदाभीमेकस्य पितृलिङ्गदेहस्य नानात्वमश्रितो भवति पुत्रकन्यादिकङ्गदे-हकल्पेण । तत्र कारणमाह कर्मविशेषादिति । जीवान्-राणां भोगहेतुकर्मादेरित्यर्थः । अत्र विशेषवचनात् सम-ष्टिसृष्टिजीवानां साधारणैः कर्मभिर्भवतीत्यायातम् । अयं

च व्यक्तिभेदो मन्वादिष्यक्तः । यथा मनौ समष्टि-
रूपस्य षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम् । “तेषां त्वयवान् स्र-
क्षान् प्रस्थामयमितौजसाम् । सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्व-
भूतानि निर्ममे” इति प्रस्थामिति समस्तलिङ्गशरीरो-
पलक्षणम् । आत्ममात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा
च तत्रैव वाक्यान्तरम् । “तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः क-
रणैः सह । ज्ञेयज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः” ।
इति नन्वेवं भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे स्थूले
कथं शरीरत्वव्यवहारस्तत्ताह । “तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वा-
दात् तद्वादः” सू० । तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो व-
क्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौशिके देहे तद्वादो देह-
वादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहस्य वादादित्यर्थः
लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य
देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्म
पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्वं सिद्धम् । यत्
तु “आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः ।
सर्वासां भूतजातानां ब्रह्मणस्त्वेक एव किम्” इत्यादिशा-
स्त्रेषु शरीरद्वयमेव श्रूयते तल्लिङ्गशरीराधिष्ठानशरीर-
योरन्योऽन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताभिप्रायादिति ।
ननु षाट्कौशिकातिरिक्ते लिङ्गशरीराधिष्ठानभूते शरीरा-
न्तरे किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह । “न स्वातन्त्र्यात् तद्वते
ह्यायवर्जितवत्” सू० । “तल्लिङ्गशरीरं तद्वतेऽधिष्ठानं विना
स्वातन्त्र्यात् तिष्ठति । यथा ह्याया निराधारा न तिष्ठति
यथा वा चित्रमित्यर्थः तथा च स्थूलदेहं त्यक्त्वा लोका-
न्तरगमने लिङ्गदेहस्याधारभूतं शरीरान्तरं सिध्य-
तीति भावः । तस्य च स्वरूपं कारिकायास्तुतम् । “सूक्ष्मा
मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः सुः । सूक्ष्मा-
स्तेषां नियता मातापितृजा निर्वन्तते” इति । अत्र
तन्मात्रकार्यं मातापितृजशरीरापेक्षया सूक्ष्मं यद्भूतप-
ञ्चकं यावद्विज्ञेयस्यायि प्रोक्तं तदेव लिङ्गाधिष्ठानं शरीर-
मिति लब्धं कारिकान्तरेण । “चित् यथाश्रयमृते स्था-
ख्यादिभ्यो विना यथा ह्याया । तद्वहिना विशेषेण ति-
ष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्” इति । विशेषैः स्थूलभूतैः सू-
क्ष्माख्यैः, स्थूलाश्रयान्तरभेदैरिति यावत् । अस्यां कारि-
कायां सूक्ष्माख्यानां स्थूलभूतानां लिङ्गशरीराङ्गेदावग-
मेन “पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं सहदादि सूक्ष्मपर्यन्तम्” ।
इत्यादिपूर्वोदाहृतकारिकायां सूक्ष्मभूतपर्यन्तस्य लिङ्गत्वं
नार्थः किन्तु सहदादिरूपं यल्लिङ्गं तत् स्वाधारसूक्ष्मप-

र्यन्तं संसरति तेन सह संसरतीत्यर्थः । नन्वेवं लिङ्गषट्क-
पदार्थाः कियन्त इति कथमवधार्यमिति चेत् । “वासना-
भूतसूक्ष्मं च कर्माविद्ये तथैव च । दशेन्द्रियं मनो बुद्धि-
रेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः । अत्र
लिङ्गशरीरप्रतिपादनेनैव पुर्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याश-
येन बुद्धिधर्माणामपि वासनाकर्माविद्यानां पृथगुपन्यासः ।
भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्रा । दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रिय-
भेदेन पुरोद्वयमित्याशयः । यत् तु मायावादिनो लिङ्गश-
रीरस्य तन्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पुर्यष्टकं
चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति । ननु मूर्त-
द्रव्यतया वायुादेरिव लिङ्गस्याकाशमेवासङ्गेनाधारोऽस्तु
व्यर्थमन्यत्र सङ्गकल्पनमिति तत्ताह । “मूर्तत्वेऽपि न स-
ङ्गादयोगात् तरणिवत्” सू० मूर्तत्वेऽपि न स्वातन्त्र्याद-
सङ्गतयायस्थानं प्रकाशरूपत्वेन स्वरूपेण सङ्गातसङ्गातु-
मानादित्यर्थः । सूर्यादीनि सर्वाणि तेजोऽसि पार्थिवद्र-
व्यसङ्गेनैवावस्थितानि दृश्यन्ते लिङ्गं च सत्त्वप्रकाशभयमतो
भूतसङ्गतमिति । लिङ्गस्य परिमाणमवधारयति ।
“अणुपरिमाणं तत्कतिश्रुतेः” सू० तल्लिङ्गमणुपरिमाणं
परिच्छिन्नं न त्वत्यन्तमेवाणु सावयवसोक्तत्वात् । कुतः
कतिश्रुतेः क्रियाश्रुतेः । “विज्ञानं यच्च तदुते कर्माणि
तदुतेऽपि च” इत्यादिश्रुतेर्विज्ञानाख्यबुद्धिप्रधानतया विज्ञा-
नस्य लिङ्गस्याखिलकर्मश्रवणादित्यर्थः । विभुत्वे सति क्रिया
न सम्भवति । तदुगतिश्रुतेरिति पाठस्तु समीचीनः । लिङ्ग-
शरीरस्य च गतिश्रुतिः “तत्तत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति
प्राणमनूत्क्रामन्तं सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवानूत्क्राम-
तीति” सविज्ञानो बुद्धिसहित एव जायते सविज्ञानं यथा
स्यात् यथा संसरति चेत्यर्थः । परिच्छिन्नत्वे युक्त्यन्तर-
माह । “तदन्नमयत्वश्रुतेः” सू० तस्य लिङ्गस्यैकदेश-
तोऽन्नमयत्वश्रुतेन विभुत्वं सम्भवतीति । विभुत्वे सति
नित्यतापत्तेरित्यर्थः । सा च श्रुतिः “अन्नमयं हि सौम्य ! मन
आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादिः” । यद्यपि मन
आदीनि न भौतिकानि तथाप्यन्नसंसृष्टसजातीयं शरीर-
दन्नमयत्वादिव्यवहारो बोध्यः । अचेतनानां लि-
ङ्गानां किमर्थं संसृतिर्देहाद्देहान्तरसञ्चार इत्याशङ्काया-
माह । “पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां रूपकारवद्वाचः” सू०
यथा राज्ञः रूपकाराणां पाकशालासु सञ्चारो राजार्थं
तथा लिङ्गशरीराणां संसृतिः पुरुषार्थमित्यर्थः । प्रभाव्यम्
सूक्ष्मदेहमन्वे प्रमाणं सांख्यतत्त्वकौस्तुभ्यामित्यं दर्शितम् ।

“सादेतद्बुद्धिरेव साहस्यारेन्द्रिया कस्यान्न संसरति कतं स्त-
 न्मशरीरेणाप्राप्ताणि केरेत्यत आह । “चित्तं यथाश्रय-
 न्मते स्यात्सादिभ्यो विना यथा ज्ञाया । तद्विना विशेष-
 णैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्” । लिङ्गनात् ज्ञाप-
 नात् बुद्ध्यादयो लिङ्गं तत् अनाश्रितं न तिष्ठति । जन्म-
 प्रयाणान्तराले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीरश्रिताः प्रत्युत्पन्न-
 पञ्चतन्मात्रवच्चे सति बुद्ध्यादिवात् दृश्यमानशरीरवृत्ति-
 बुद्ध्यादिवत् । विना विशेषैरिति सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः ।
 आगमस्यात् भवति ‘अद्भुतमात्रं’ पुरुषं निश्कर्षे यमोर्ना-
 दिति” । अद्भुतमात्रत्वेन सूक्ष्मात्मनस्तथाति आत्मनो-
 निष्कर्षात्सम्भवेन सूक्ष्ममेव शरीरं पुरुषस्तदपि हि पुरि-
 स्थूलशरीरे गते” । एतच्च सर्वेषां भूतानां संसरणकाले
 सूक्ष्मदेहव्याप्यत्वे स्थिते मनुष्याणामेव दाह्यादूर्ध्वं
 आति। हिक्केहान्तरोत्पत्तिर्न पृथक् पृथक् प्रायुक्तत्वात्
 असति तु दाह्यादौ नृणां प्रसायानिकभूतभावप्राप्तिरिति
 भेदः यथोक्तम्” युजितं ० १५० । “अतिवाचिक
 संज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव । केन तन्मनुष्याणां
 नाश्वेषां प्राणिनां कवित्” इत्युपक्रमे प्रोक्तपक्षेऽस्तथा
 दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव ! । भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमा-
 देव न संशयः । प्रोक्तपक्षे न दीयो यस्तु तस्य विभोज-
 णम् । प्रसायानिकेभ्यो भूतेभ्यो नाकल्पमेव विद्यते । तदाऽस्य
 घातना घोरा शोतमातातपोद्भवा इति” अत्र प्रोक्ता-
 र्थाकरणे शोभाभिधानम् । निन्दार्थमादौ पिषेवस्तुत्यर्थम्
 “न निन्द्यं निन्दनोऽर्थं निन्दति किन्तु विषये स्तोतानि”
 न्यायात् । एतच्च विद्वद्भिन्नविषयम् आ० उ० विदुषः
 दैवास्तदकरणेऽपि अर्चिरादिप्राप्तेरुक्तेः “अथ यद् वैवा-
 स्मिन् शब्दं कथं न यदि न, अर्चिषमेवाभिसन्ध-
 न्नीति” । एतद्भाष्यञ्च ६५१ पृष्ठे प्राग् दर्शितम् ।
 एवं गद्यान्नादावपि “अग्निदग्धाश्च ये जीवा नाग्नि-
 दग्धास्तथाऽपरे तेषां सूरङ्गणाद्यां इक्षं पिण्डं ददा-
 न्महमिति । मन्त्रविज्ञेयानग्निदग्धस्याप्युद्धारप्रतिपादनात् ।
 निष्कर्षस्तु संस्कृतिकाद्ये प्राणिमात्रस्य सूक्ष्मदेहप्राप्तिः तत्र
 पञ्चादीनां दाह्यादिकर्मादिकमन्तरेणापि स्वस्वकर्माहु-
 शारेण देहान्तरप्राप्तिः मनुष्याणामन्तः किदादिव्यतिरिक्तानां
 दाह्यादिकमन्तरेण प्रसायानिकभूतभावप्राप्तिः कते तु
 दाह्यादौ आतिवाचिकदेहप्राप्तिः पुरुषपिण्डादौ पुनः
 प्रोक्तदेहप्राप्तिः सपिण्डीकरणात्परं भोगदेहप्राप्तिः । तीर्थ-
 स्नानां न तु प्रोक्तदेह इति भेदः “कते सपिण्डीकरणे नरः

संस्मारात्परम् । प्रोक्तदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते
 इत्युक्ते” । “तत् स नरको वाति स्वर्गे वा स्वर्गे कर्मणा”
 इत्युक्ते च विदुषां मर्त्यातीर्थस्नानां तु दौघात् दाह्या-
 दिकार्थाकरणेऽपि अर्चिरादिमार्गेण तत्तत्स्थानयोग्य-
 देहप्राप्तिरिति ।

अतिशय न० अतिशय एव स्वार्थे ष्यञ् । अतिशये ।
 अतिश्चायन त्रि० अतिक्रान्तः श्वानम् नि० न समाशान्तः
 अतिश्चा दासः अत्यधीनत्वात् अतिशयन्+चतुर्थ्यां
 पक्षा० फल् । दासमन्त्रिकदेहादौ ।

अतिष्ठ न० अतिस्थान-क मत्तम अति स्तस्य भावः ष्यञ् ।
 अतिक्रम्य स्थिता उत्कर्षे । “याधिपत्याय साश्रयायाति-
 हायाऽऽरोहामि” ऐ० आ० ।

आतु पु० अत-उच् । भेलके । (भेला) उ० मे ।

आतुच् १० “आतुर्गमनार्थे इति” भा० भा० आधारे क्तिप् ।
 स्वार्थस्यास्तगतत्वात् तत्प्राप्तिकोपनकाले अस्माकाले “यद्यद्य-
 उदिते अन्ध्यादिन आतुः” भा० भा० २७०२१, “आतुचि
 साधु” भा० ।

आतुजि त्रि० आत+उज -हिंसायनादानेन केतनेषु इन् ।
 हिंसके वक्तव्यादायके च । “पिबन्तं सोममातुजो” ७, ६६
 ६८, “आतुजी हिंसको प्रदत्ताय वा” भा० ।

आतुर त्रि० रूपदर्श आत+यत उरच् । कात्यायने उज्ज्व०
 “घृतमुत्तमं विधिपिप्लवाहिनं प्रपिबन्तं दद्यात् कृत्-
 मातुरः” उज्ज्व० वैद्य० २० पीतुते च । “रायणारजा तत्र
 राघवं मदनानुरा” रघुः । “न ज्ञानमायवेद्भूता नातुरो
 न मज्जानिगि” “बालउद्गातुरेतिना” “अ. काशेषास्तु
 विज्ञेया बालउद्गातुरा” इति च अनुः । आतुरे निवसो
 नान्ति” मूर्तिः । [धि० ष्यते ।

आतुरसंन्यास न० इत० । संन्यासभेदे सन्यासशब्दे तद्वि-
 आतुरोपक्रमणीय पु० आतुरमपि तस्य रोगनिवारणाय
 उपक्रमणीयम् । आतुरस्य विविक्तार्थमायुष्याभ्युत्थनिययो-
 देहजनसत्यसात्मप्रकृतिभेदज्ञानेन शरीरेण उपक्रमणीये व्या-
 पारभेदे तदधि कृत्यकर्मोपन्यः क् । ० तत्प्रतिपादकपद्ये च ।
 स च मनुजान्तरगतोऽध्यायभेदः । ततोऽपि विशेषं ज्ञात्वा
 वैद्यैरातुरस्य रोगनिवारणायोपक्रमः यम् । स चाध्याय-
 सावद्वर्ष्यते यथा “अथात आतुरोपक्रमणीयसध्यायम्
 व्याख्यास्यामः ॥ आतुरस्य उपक्रमः काले विषयात्पुंरादौ परी-
 ष्येत । मत्प्राप्त्युपि व्याधृत्यनिययोदेहसंज्ञा, सात्मप्रकृति-
 भेदज्ञानेन परीक्षेत ॥ तत्र मज्जापायिपादपार्श्वपृष्ठस-

नामदशनवदनस्तम्बललाटम् दीर्घाङ्गुलिपर्वोच्छासप्रेक्षण-
बाहुम् विस्तोर्षं भूस्तनान्तरोरस्तम् ह्रस्वजङ्गमेदृशीवम्
गम्भीरसत्वस्तेनाभिसमुच्चैर्बहुस्तनमुपचितमहारोमशकणम्
पश्चान्मस्तिष्कम् स्नातानुलिप्तमूर्ध्नांनुपपूर्वां विशुष्य-
माणशरीरम् पञ्चाञ्च विशुष्यमाणहृदयम् पुरुषम्
जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति । तमेकान्तनोपक्रमेत् ।
यमिर्लक्ष्यैर्विपरीतैरत्यायुर्मिश्रैर्मध्यमायुरिति ॥ भवन्ति
चात्र ॥ गूढसन्धिसिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ।
उत्तरोत्तरसुखेनो यः स दीर्घायुरुच्यते ॥ गर्भात्प्र-
भृत्यरोगो यः शनैः ससुपचीयते ॥ शरीरज्ञानविज्ञानैः
स दीर्घायुः समासतः ॥ मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं
निबोध मे । अधस्तादक्षिणायस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः ॥
हे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च सांस्रौ ।
नासाग्रमूर्ध्नु च भवेद्दूर्ध्वलेखाश्च प्रकृतः ॥ यस्य स्युस्तस्य
परममायुर्भवति सप्रतिः । जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं
निबोध मे ॥ ह्रस्वानि यस्य पर्व्याणि सुमहद्वापि
मेहनम् । तथोरखालीढानि न च स्वात्पृष्ठमायतम् ॥
ऊर्ध्वञ्च अवधौ स्थानाच्चासा चोच्चा शरीरेणः । हसतो
जल्पतो वापि दन्तमांसम् प्रदृश्यते । प्रेक्षते यस्य
विभ्रान्तम् स जीवेत्पञ्चविंशतिम् ॥ अथ पुनरायुषो
विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः । तत्वाङ्गान्य-
न्तराधिसंक्षिप्तवाङ्गशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति ।
तत्र स्त्रैरङ्गुलैः पादाङ्गुलप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते । प्रदे-
शिन्यास्तु मध्यमा, नामिका कनिष्ठिका यथोत्तरम् पञ्चम-
भागहीना । चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपद-
पादतले । पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पार्श्वीः । चतुर्द-
शाङ्गुलायतः पादः । चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादशुल्फ-
जङ्गुलानुमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्गुला जानूपरि-
ष्टाद्वहानि शदङ्गुलमेवं पञ्चाशत् । जङ्गुलायामसमावूरु ।
द्व्यङ्गुलानि दृषण्विषुक्तदशननासापुटभागकर्णमूलनय-
नान्तराणि । चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णल-
लाटप्रीवोच्छ्रायदृष्टान्तराणि । द्वादशाङ्गुलानि भगविस्ता-
रमेहननाभिहृदयप्रीवास्तनान्तरसुखायामर्षाण्यन्धप्रकोष्ठ-
स्थौल्यानि । इन्द्रवस्तिपरिणाहंसपीठकूर्परान्तरायामः
षोडशाङ्गुलः । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । द्वाविंशदङ्गुल-
परिमाणौ भुजौ द्वाविंशत्परिणाहवूरु । मणिवन्धकूर्परा-
न्तरं षोडशाङ्गुलम् । तत्रं पट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम् ।
अङ्गुलमूलप्रदेशिनीश्वव्यापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चा-

ङ्गुले । अर्धचतुरङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके । सार्धतत्राङ्गुलौ
कनिष्ठाङ्गुलौ । चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं सुखप्रीवम् ।
त्रिभागाङ्गुलिर्विस्तारा नासापुटमर्यादा । नयनत्रिभागप-
रिणाहा तारका । नवमस्तारकांशो दृष्टः । केशान्तमस्तकान्त-
रमेकादशाङ्गुलम् । मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः कर्णा-
वटुवन्तरं चतुर्दशाङ्गुलम् । पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्री-
ओणिः । अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णसुरः । तत्प्रमाणा पुरुषस्य
कटी । सर्विशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति । भवन्ति चात्र ।
पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारो ह षोडशे । समत्वा-
गतवीर्यौ नौ जानीयात् कुशलो भिषक् । देहः स्त्रै-
रङ्गुलैरेष यथावदनुकीर्तितः । युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान्
वा यदि वाङ्गुलना । दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महद्-
च्छति । मध्यमं मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम् । अथ
सारान् वक्ष्यामः । स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशैथिल्यैश्चोपेतं कल्या-
णभिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात् । स्निग्धं संहतश्चेतास्तिदन्त-
नखं बल्लकामप्रजं शुक्रेण । अक्षयसुत्तलबलं स्निग्धगम्भीर-
स्तरं सौभाग्योपपन्नं महानेत्रञ्च सज्ज्वा । महाशिरःस्तम्भ-
दृढदन्तहन्त्यस्थिनखमस्थिभिः, स्निग्धमूलस्वेदस्तरं वृहच्छ-
रीरमावाससंक्षिप्तं मेदसा । अस्त्रिदृग्गालं गूढास्थिसन्धि-
मांसोपचितञ्च मांसेन । स्निग्धताच्छनखनयनतालुजिह्वौष्ठ-
पाणिपादतलं रक्तेन । सुप्रसङ्गदुत्पथोमाणं त्वक्सारं
विद्यादित्येषां पूर्वं पूर्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरपि ।
भवति चात्र । सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः ।
परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्मसु । व्याधि-
विशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्वे एवैते त्रिविधाः साध्या
याध्याः प्रत्याख्येयाश्च तलैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत कि-
मसावौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति । तत्रौपसर्गिको
यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति
स तन्मूलण्योपद्रवसंज्ञः । प्राक्केवलो यः प्रागेवोत्पन्नो
व्याधिरपूर्वरूपोऽनुपद्रवश्च । अन्यलक्षणे यो भविष्यत्प्राधि-
ख्यापकः स पूर्वरूपसंज्ञः । तत्र सोपद्रवमन्योन्याविरो-
धेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं वा । प्राक्केवलं यथास्त्रं
प्रतिकुर्वीत । अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत । भवति
चात्र । नास्ति रोगो विना दोषैर्व्याधौ तत्तत्साधिवक्षणः ।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् । प्रागभिहिता
क्षतवः । शीते शीतप्रतीकारउष्णे चोष्णनिवारणम् । कृत्वा
कृत्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यापयेत् । अप्राप्ते
वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया । क्रियाहीना-

ऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति । यात्युदीर्यं
 यमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया न तु
 या व्याधिं हरत्यन्यसुदोरयेत् । (व्रणप्रश्ने) प्रागभिहितो-
 ऽग्निरक्ष पाचकः । स चतुर्विधो भवति दोषानभिपक्ष
 एको विक्रियासापन्नस्त्रिविधो भवति विषमो वातेन, तीक्ष्णः
 पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणा, चतुर्थः समः सर्वसाध्यादिति ।
 तत्र यो यथा कालमनुपयुक्तं सम्यक्पचति । स समः
 समैदोषैः । यः कदाचित्सम्यक्पचति कदाचिदाध्मान्शू-
 लोदावर्त्तितसारजठरगोरवान्मूत्रजनप्रवाहणानि कृत्वा । स
 विषमः । यः प्रभूतमप्युपयुक्तमक्षसाशु पचति स तीक्ष्णः स
 एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरत्याभाष्यते स सुष्ठुर्मुहुः प्रभूत-
 मप्युपयुक्तसाशुतरं पचति पाकाले च गलताल्लोष्ठगोपदा-
 हसन्तापान् जनयति । यः स्वल्पमप्युपयुक्तसुदराशरोगौघवका-
 सश्वासप्रसेकच्छर्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता कालेन पचति
 स मन्दः । विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनि-
 मित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भगान् ।
 तत्र समे परिरक्षणं कुर्वीत, विषमे स्निग्धास्तलवणैः क्रि-
 याविशेषैः प्रतिकुर्वीत, तीक्ष्णे मधुरस्निग्धशीतैर्विरेकैश्च,
 एवमेवात्यम्नौ विशेषेण माहृषैश्च क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दे
 कटुतिक्तकषायैर्वसनैश्च । जाठरो भगवानग्निरौघूरोऽज्ञस्य
 पाचकः । सौक्ष्माद्रासानाददानो विवेक्षुः नैव शक्यते ।
 प्राणायानसमानैस्तु सर्वतः पचनैस्त्रिभिः । ध्यायते
 पात्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः । यस्तु
 त्रिविधम् बालम् मध्यम् वृद्धमिति । तत्रोनपो-
 ष्णवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीराक्षादा
 अक्षादादिति तेषु संवत्सरपराः क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः
 क्षीराक्षादाः परतोऽक्षादा इति ॥ षोडशसप्तत्योरन्तरे
 मध्यम् वयस्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनम् संपूर्णता हानि-
 रिति । तत्रा विंशतेर्द्विः, आ विंशतो यौवनम्, आ चत्वारिंशतः
 सर्वधात्विन्द्रियबलवैर्यसम्पूर्णता । अतज्जुंभीषत्
 परिहाण्यथ्यावत्सप्ततिरिति ॥ सप्ततेर्द्विंशौ यमायथात्विन्द्रि-
 यबलवैर्योत्साहमहन्महनि बलीयस्त्रिंशालिखजुष्टं का-
 सश्वासप्रवृत्तिभिरुपद्रवैरभिभूयमानम् सर्वं क्रियास्वसम-
 र्थम् जीर्णागारनिषाभिष्टमवसीदन्तम् वृद्धमाचक्षते ॥
 ततोऽसरोत्तराद्य वयोऽवस्थास्तत्तरोत्तरा भेषजसात्वा-
 विषेया भवन्त्युते च परिहाण्येस्तत्ताद्यापेक्षया प्रतिकुर्वीत ।
 भवन्ति चाल् ॥ बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु ।
 मयिष्ठं वर्द्धते वायुर्द्वे तद्वीक्ष्य योजयेत् ॥ अग्निचार-

विकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् । तत्राध्येषु विकारेषु
 ऋद्धौ कृत्यात्क्रियाम् शनैः ॥ देहः स्थूलः जगो मध्य
 इति प्रागुपदिष्टः । कर्षयेद्, स्रजेचापि सदा स्थूलजगौ
 नरो । रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्वीत सततम् भिषक् ॥
 बलसमिहितगुणम् दौर्बल्यञ्च स्वभावदोषजरादिभिरवे-
 क्षितव्यम् ॥ यस्माद्बलवतः सर्वं क्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव-
 प्रधानमधिकरणानाम् ॥ केचित् कथाः प्राग्वन्तः स्थूला-
 साल्लवला नराः । तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्वर्जितं वैद्यः
 प्रतयेत् ॥ सत्यन्तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्वयैकल्य-
 करम् । सत्त्वान् संहते सध्वं भंसाध्यात्मानसात्मना ।
 राजसः स्तब्धमानोऽन्यैः संहते नैव तामसः ॥ प्रकृतिम्
 भवजम् चोपरिष्टाद्व्यामः ॥ सात्त्विकानि तु देशकालजातानि
 तद्विषयव्यायामोदकदिवास्वप्नप्रवृत्तिनि प्रकृतिपिक्वाम्नापि
 यान्यबाधकराणि भवन्ति । यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव
 निषेधितः । व्यायामजातमन्यदा तस्मात्प्रभिति निर्दि-
 शेत् ॥ देशस्तानूपो जाङ्गलः साधारण इति ॥ तत्र वृद्ध-
 दक्षिणोत्तरेतदोषधर्गहनो ऋतुर्गतामिलो मधुमहापर्व-
 तश्चो ऋतुस्तुमारोपचितशरीरसमुपप्रायः कफातारोगभू-
 यिष्ठस्थानूपः ॥ आकाशसमः प्रविरलाल्पकष्टकिष्टकप्रायो-
 ऽत्यल्पप्रसङ्गोदपानोदकप्राय उपपदाख्यातः प्रविरला-
 ल्यशैलः स्थिररक्षणशरीरसमुपप्रायोऽतर्पितरोगभूयिष्ठश्च
 जाङ्गलः ॥ उभयदेशलक्षणः साधारण इति ॥ भवन्ति
 चाल् ॥ समाः साधारणे यस्मात्कीतवर्षाभारताः ।
 दोषाणाम् समता जनोस्तस्मात्साधारणो मतः ॥ न तथा
 बलवन्तः सुर्जलजा वा स्थूलाङ्गताः । स्वदेशे निश्चिता दोषा
 अन्यस्मिन् कोपमागताः ॥ उचिते वर्त्तमानस्य भास्व
 देशकृतम् भयम् । आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ।
 देशप्रकृतिसात्त्विकुर्विपरीतोऽचिरोत्थितः । सम्मतौ भिष-
 गादीनां बलसत्वायुषां तथा ॥ केचनः भवद्देशान्तेः
 सुखसाध्यतमो गदः । अतोऽन्यथा त्वमाध्यः स्नात् कण्ठो
 व्यामिश्रलक्षणः ॥ क्रियायास्तु गुणास्त्राभे क्रियामन्तरं
 प्रयोजयेत् । पूर्वस्थां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो
 हितः ॥ गुणास्त्राभेऽपि सर्पादि यदि सैव क्रिया कृता ।
 कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कण्ठसाध्यतमो यदि यद्यवमेनं
 विधिभेककृत् विभक्तिं कालादिवशेन धीमान् । स मूत्र-
 पाशान् जगतो गदौचान्क्षिपति भेषजपरः ॥

आतुरोपद्रव उ० इत० । आतुरस्य उपद्रवः । उपद्रवा
 संप्रतीकारोपायाः सुश्रुते दर्शिता यथा

“अथात आतुरोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । स्नेह-
पोतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य क्षुतासृजः । निरुद्धस्य च काया-
ग्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥ सोऽर्चैरत्यर्थगुरुभिरुपयुक्तैः
प्रशस्यति । अल्लोमहृद्भिर्बुद्धिभिरुद्धादितोऽग्निरिवेन्वयैः ॥
सचाल्पैर्लघुभिश्चाक्षैरुपयुक्तैर्विवर्जिते । काष्ठैरणुभिरल्यैश्च
सन्धुजित इवानलः । हृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिः
सूतः । त्रीणि चाल प्रमाणानि प्रस्योऽर्द्धाटकमाढकम् ॥
तत्त्वावरं प्रस्यमात्रं द्वे शेषे मध्यमोत्तमे ॥ प्रस्ये परिरुते
देया यवागूः स्वल्पतण्डुला । द्वे चैवार्द्धाढके देया तिस्रश्चा-
ष्याढके गते ॥ विषेपीसुचितार्द्धाङ्गुलार्धशकतां ततः ।
दद्याद्युक्तेन विधिना क्लिप्तसिक्धामपिच्छिलासु ॥ अस्ति-
गुणलवणां स्वच्छसुद्रयूपयुतान्ततः । अंशद्वयप्रमाणेन दद्या-
त्सुक्लिग्धमोदनम् ॥ ततः सप्ततमनेन हृद्योनेन्द्रियबा-
धना । त्रीनंशान् वितरेद्भोक्तुमातुरायौदनं सूडम् ॥ ततो
यथोचितं भक्तभोक्तुमस्यै विचक्षणः ॥ लावणैर्हरिण्यादीनां
रसैर्हृद्यात्सु संस्कृतैः । हीनमध्योत्तमेष्वेव विरेकेषु विधिः
सूतः ॥ एकद्वित्रियुगः सस्यगाहारस्य क्रमो हि सः ।
कफपित्ताधिकान्मनित्यान्हीनविशोधितान् ॥ पेयाभिष्य-
न्द्वत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः । वेदनालाभनियमशोक-
वैचिन्त्यहेतुभिः ॥ नरानुपोषितांश्चापि विरक्तवदुपाचरेत् ।
आढकाऽर्द्धाढकप्रस्यसङ्ख्या हेतुषा विरेचने ॥ एको विरेकः
स्नेहान्तो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन । बलं यन्निविधं प्रोक्त-
मतस्तत्र क्रमस्तिष्ठ ॥ तत्त्वानुक्रममेकान्त बलस्यः सङ्गदा-
चरेत् । द्विराचरेन्मध्यबलस्त्रीन्वारान्दुर्बलस्तथा ॥ केचि-
देवं क्रमं प्राहुर्मन्दमध्योत्तमग्निषु । संसर्गेण विष्टब्धेऽग्नौ
दोषकोपभयाङ्गजेत् ॥ प्राक्स्वादुतिक्तौ स्निग्धाभलवणानु-
कटुकं ततः । स्वादुस्त्रलवणानुभूयः स्वादुतिक्तावतः परम् ॥
स्निग्धरुक्षानुसंश्रैव व्यत्यासात्स्वस्थवत्ततः । केवलं स्नेह-
पोतो वा वान्तो यश्चापि केवलम् ॥ स सप्तरात्रं मनुजो
भुञ्जीत लघु भोजनम् । कतः सिराव्यधो यस्य कतं यस्य
च शोधनम् ॥ स ना परिहरेन्मासं यावद्वा बलवान्भवेत् ।
एकैकस्मिन्परिहरेद्दसौ वस्तौ त्र्यहं त्र्यहम् ॥ तृतीये तु
परीहारे यथायोगं समाचरेत् । तैलपूर्णमसृङ्गाण्डसध-
माणो व्रणातुराः ॥ स्निग्धशुद्धाक्षिरोगार्तां ज्वरातीसा-
रिणश्च ये । क्रुध्यतः कुपितं पित्तं कुर्व्यासांस्तानुपद्रवान् ॥
आयास्यतः शोचतो वा चित्तं विभ्रममृच्छति । सैथुनोप-
गमाद्भोरान् व्याधीनाप्रोति दुर्नसिः ॥ आक्षेपकं पचघात-
मङ्गप्रग्रहमेव च । शुह्रप्रदेशे श्वयथुं कासश्चासौ च दा-

रुणौ ॥ शुक्रवक्त्रापि रुधिरं सरजस्कं प्रवर्तते । लभते च
दिवास्त्रप्रासांस्तान् व्याधान् कफात्मकान् ॥ स्त्रीहोदरं प्रति-
श्यायं पाण्डुतां श्वयथुं ज्वरम् । मोहं सदनमङ्गानाम-
विपाकं तथाऽरुचिम् ॥ तमसा चाभिमूतस्तु स्वप्नमेवाभिन-
न्दति । उच्चैः सम्भाषणाद्वायुः शिरस्थापादयेद्गुजम् ॥
आन्ध्यं जाड्यमजिघ्रसं बाधित्यं मूकतां तथा ॥ हनुमोक्ष-
मधीमन्धं मर्हितञ्च सुदारुणम् । नेत्रस्तन्धं निमेषं वा
दृष्ट्यां कासं प्रजागरम् ॥ लभते दन्तचालं च तांसांश्चा-
न्यानुपद्रवान् । यानयानात्तु लभते च्छर्द्दिमूर्च्छाभ्रमल्ल-
मान् ॥ तथैवाङ्गपहं घोरमिन्द्रियाणाञ्च विभ्रमम् । वि-
रासनात्तथा स्नानाच्छोण्यां भवति वेदना ॥ अतिचङ्क्रम-
णाद्वायुर्जङ्घयोः कुरुते रुजः । सकृद्यप्रशोषं शोफं वा
पादहर्षमथापि वा ॥ शीतसम्भोगतोद्यानां सेवा सारुतदृ-
ड्ये । ततोऽङ्गमर्हं विष्टम्भन्मूलाध्मानप्रवेपकाः ॥ वातात-
पाभ्यां वैवर्ण्यं ज्वरं चापि समाम्नायात् । विरुद्धाध्यशना-
नृत्यं व्याधिं वा घोरमृच्छति ॥ असात्मभोजनं हन्या-
द्वलवर्णमसशयम् । अनात्मवन्तः पशुवङ्गुज्जते येऽप्रमाणतः ॥
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि । व्यापदां
कारणं वीक्ष्य व्यापत्वेतासु बुद्धिमान् ॥ प्रयतेतातुरारोग्ये
प्रत्यनीकेन हेतुना ॥ विरिक्तवान्नेर्हरिणैस्त्रैलोक्याः शशश्च
सेव्यः सैमयूरतित्तिरिः । सप्तटिकाश्चैव पुराणशालयस्तथैव
सङ्गा लघु यञ्च कीर्तितम् ॥ एवमन्येऽपि ततएवावगम्याः ।
आतुर्यं न० आतुरस्य भावः पृथक् । १ आतुरत्वे २ फलनाशको
ज्वरांशभेदे च “ज्वरांशाश्च वस्तुभेदेन नानाविधाः” हरि०
१८३ अध्या० दर्शिताः । “कृष्णज्वराच्च । शृणुष्व ज्वर । सन्देशं
यथा लोके चरिष्यसि । सर्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावर
जङ्गमे । त्रिषा विभज्य चात्मानं सत्प्रियं यदि काङ्क्षसे ।
चतुष्पदान् भर्जकेन द्वितीयेन च स्थावरान् । तृतीयो
यश्चतुर्भागो साहुषेण प्रपत्स्यसे । त्रिषा भूतं वष्टुः क्षत्वा
पक्षिषु त्वं भव ज्वर ! । चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते
भ्रुवम् । एकान्ततश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः । साहुषे-
ष्येकपादेन वस त्वं प्रविभज्य वै । जातिष्वथ विशेषासु
शिवसत्त्वं शृणुष्व मे । वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोच
पलकः । पाण्डुपलश्च विख्यातः फलेष्वातुर्यमेव च
पक्षिणोषु हिमोभूत्वा पृथिव्यामपि चोपरः । अपान्तु
पीलिकां विद्याः शिखोद्भेदश्च वर्हिणाम् । गैरिकः पर्वते-
ष्वेव सत्प्रसादाङ्गविष्यसि । गोवपस्कारको भूत्वा खोरकश्च
भविष्यसि । एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले । दर्शनात्

स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां बधमेवमि । कृते देवमनुष्यांश्च
नान्यस्तां विपहिष्यते । “आतुर्यं जालकैकदेमे
सङ्कोचः नीलकण्ठः ।

आहृष्य लि० आ+हृद-क्त । १ हिंसिते २ हृद्वे च । “तस्मा-
दाहृष्यात् प्रेरितो हृत्तादिवाहतात्” शत० ब्रा० ।

आहृष्य न० आहृष्यत्वेन आ+हृप-बा० करणे कप् ।
(आता) फलभेदे ।

आतोद्य न० समन्तात् तद्यते आ+हृद-ण्यत् । वीणादौ
वाद्ये । “सज्जमातोद्यगिरोनिवेशिताम्” “आतोद्यं पा-
ह्यमास सज्जमाजयदायुधम्” इति च रघुः । [रघुः ।

आत्ति लि० आ+दा-क्त । गृहीते ‘गामात्तसारं रघुरप्येक्ष्य’
आत्तिगन्ध लि० आत्तोऽहोतोऽरिणा गन्धो ग ० यस्व ।
१ शङ्खणाभिभूते, २ गृहीतगन्धे उपादौ च । “नात्त-
गन्धमवधूय शङ्खभिः” माघः आत्तिगन्धमनाघातसौरभमन-
भिभूतञ्चेति” मल्लिनाथः ।

आत्तिगन्धे लि० आत्तोऽहोतोऽरिणा गन्धो ग ० यस्व ।

आत्मकर्म्मन् लि० ईत० । आत्मनः स्वस्य कर्म्मव्ये कार्ये
“आत्मकर्म्मजम् देहं जालोधर्म्म इवाश्रितः” रघुः ।

आत्मकाम लि० आत्मानं कामयते कम-णिङ् प्रण् उप०
स० । विषयान्तरेच्छानिरसनेन । आत्ममात्राभिलाषुके
२ आत्ममात्रज्ञानेच्छाशुक्ते । “योऽकामो निष्काम आप्तकाम
आत्मकामः न तस्य प्राणा उत्कामन्ति” छ० उ० । “आप्ताः
कामा येन स आप्तकामः काम्यन्ते कामाः आत्मकाम-
त्वेन यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्तुन्तरभूतः पदार्थो-
भवति । “आत्मैवान्तरोबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एक-
रसो नोद्धं न तिर्यग्नाथः” नात्मनोऽन्यत् कामयितव्यं
वस्तुन्तरं यस्य “यस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् षड्गुणा
त्विजानोयाहा” सर्वात्मभूतं विजानन् किं कामयेत् दाय-
मानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति न चासावन्वो
ब्रह्मविद् आप्तकामस्यास्ति” भा० । आत्मकामस्यैव यथा-
प्तकामता तथाप्तकामस्यैव वक्ष्यते ।

आत्मकामेय लि० आत्मकामाया इदम् उक्तं । आत्मकामास-
मन्विनि ततः स्वार्थे राजन्या० वृज् । आत्मकामेयकः तदर्थे ।

आत्मगुप्त लि० आत्मना गुप्तः । स्वयत्नैव रक्षिते । (आल-
क्षणी) अतामेदे स्त्री तस्याः स्वर्गने हि अतिवशम् यन् नृणां
भवति तज्ज्ञात्वात्म्यैर्न सा स्मृयते इति तस्या आत्मगुप्तत्वम् ।

आत्मग्राहिन् लि० आत्मानं आत्मार्थमेव वा गृह्णाति गृह्-
णिङ् । १ उदरग्राही २ आत्मग्रे च ।

आत्मघातिन् लि० आत्मानं देहं नानि हन्-णिनि ईत० ।

“आपादयेत् दयात्मानं स्वयं योऽन्तुदयादिभिः ।
अपेधेनेव मार्गेण आत्मघाता स उच्यते” इत्युक्तं लक्षणे
आत्मनः स्वशरीरस्य प्राणेन सप्त प्रियोजयितरि जने
आत्मघातस्य द्विविधः वैधोऽपेधस्य अवैधोऽपि द्विविधः
ज्ञानपूर्वकस्तदपूर्वकश्च । तत्र वैधात्मघाते ‘न दोषः
तदाहृतः मनुजगर्भे’ “दृष्टः प्रौढकृते लुप्तः प्रत्या-
ख्यातमिपक्त्वः । आत्मानं घातयेदास्तु ऋग्वेदगु-
नगनाम्बुभिः । तस्य तिरात्वमागौषं द्वितीये त्वस्थिच-
क्षुयः । तृतीये तृदं कृता चतुर्थे आप्तमाचरेत्”
शेमाद्रौ प्रोभात्मघातनिन्दनेन तत्वाधिकारिणमाह
विष्णुध० । “नरस्तु आभिरहितो न लजेदात्मनस्तनुम्
अस्वर्था नाम ते लोका अन्धेन तमसा गताः । तांस्ते प्रत्यभि-
गच्छन्ति ये के वात्मजो जमाः । प्ररिपेयामनो जालासुतु-
कालसुपस्थितम् । व्याततोभिपजा त्यक्तं पश्ये” नायुभि वा-
त्मनः । यथायुगाऽसारेण संतुजेदात्मनस्तनुम् । तस्मिन् काले
तनु त्यक्त्वा यथेष्टफलमाप्नुयात्” अपराके ब्रह्मगर्भः “यो
जीवितुं न शक्नोति स महाप्राप्यपमोऽदुतः । भोऽन्तुदं सक्ता-
यात्रां कृत्वा न दृष्यति” । तेन प्रयागाद्यातिरिक्तेऽपि अचि-
कित्सुरोगादीनामतिकामः । गतं त्वानप्रस्थस्थितं विज्ञा-
नेतरादयः । “आसां सफ्रिप्ययाणां त्वतोऽन्यतमया तनुम् ।
धीतशोकमयो रिगो ब्रह्मभयाय कल्पते” इति मनुना वान-
प्रस्थस्यैव सरणाधिकारप्रतिपादनात् । ऋक्थस्याध्यधिकार
इति निर्णयसिन्धुः । प्रयागाद्यातिरिक्तेऽपि प्रस्थ तु नाधिकारः
“मृदाश्च क्षत्रिया वैश्या अन्यजातास्तथाधमाः । एते
त्यजेषुः प्राणान् वै वर्जयित्वा द्विजं श्रेष्ठः पतित्वा
ब्राह्मणस्त ॥ ब्रह्महा आत्मघातकृत्” तदुक्तं यस्मात् अजा-
ह्मणोऽपि स्वर्गादि सहाफलनिर्गमया । प्रविशेज्ज्वलनं
तोयं करोत्यनशनं तथेति” आदित्य पु० वाक्याच्च ।
तत्र प्रयागादिषु सर्वे वर्णा वैधात्मघाताधिकारिणः यथा
“इचिकित्सुर्मेहारोगैः पीडितस्तु पुमानपि । प्रवि-
शेज्ज्वलनं दीप्तं करोत्यनशनं तथा अगाधतोयराशिं
च भृगोः पतनमेव च । गच्छेत्कहापथं वापि ह्यभारगिरि-
मादरात् । प्रयागवटशाखायां देहत्यागं करोति च । सर्व-
देहविनाशश्च काले प्राप्ते सहासतिः । उत्तमान् प्राप्नु-
यात्कोकास्मात्घातो भवेत् कश्चित् । सहापामक्यात् स्वर्गं
दिव्यान् भोगान् समनुते । एतकिष्पिकारस्तु सर्वेषां सर्व-
जन्तुषु । नराणां मय नारीणां सर्ववर्षेषु सर्वथा । ईदृशं मरणं

येषां जीवानां कुलचिह्नवेत् । अथौचं त्वत्प्रहं तेषां वज्रा-
नलहतेषु च” आदि० पु० “वाराणस्यां स्नियते यः प्रत्या-
ख्यातमिषक्रियः काष्ठपापाणमध्यस्थो जाङ्गवीजलमध्यगः ।
अविशुक्तोऽन्मुखस्तस्य कर्णमूलगतोऽहः । प्रणवं तारकं ब्रूते
नान्यथा कुलचित् कचित्” मात्मे, भारते च” न लोकवच-
नात्तात ! न वेदवचनादपि मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं
प्रति” अतएव विष्णु धर्म रोण्यादिमरणसुक्तोक्तम् “यथायुगा-
नुसारेण संत्यजेदात्मनस्तनुमिति” प्रयागादौ विशेषः
विश्वलोसेतौ स्नान्दे “यथा कथविचितीर्थेऽस्निन् प्राणत्यागं
करोति यः । तस्यात्मघातदोषो न प्राप्नुयादोस्मिता-
न्यपि । पाप्मे विष्णुः “देहत्यागं तथा धीराः कुर्वन्ति मम
सन्निधौ । ममसु” प्रविशन्त्येव न पुनर्जन्मने नरा.” कौमे “व्या-
धितो यदि वा दीनः क्रुद्धोवापि भवेन्नरः । गङ्गायमुनमासाद्य
यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ईशितान् लभते कामान्वदन्ति
मुनिपुङ्गवाः” तथा “या गतिर्योगयुक्तस्य सत्यस्य मनी-
षिणः । सा गतिर्यजतः प्राणान् गङ्गायमुनसंगमे” । वाराहे
“तत्त्वयोसुञ्चति प्राणान् वटमूलेषु सुन्दरि । सर्वलोकानतिक्र-
म्य मम लोकं प्रपद्यते” । तथा “अकामोवासकामो वा वट-
मूलेषु सुन्दरि । शीघ्रं प्राणान्प्रसृज्येत् यदीच्छेत्परमां गतिम्”
तथा “पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य तु मण्डले । व्यतीतान्
युरुषान् सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश । नरस्तारयते सर्वान् यस्तु
प्राणान्परित्यजेत्” ब्राह्मे “ध्यात्वा विष्णु पदाम्भोजं प्रयागे
विष्णु तत्परः तनुन्यजति वै माघे तस्य मुक्तिर्न संशयः ।
दुष्कृतोऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातको । हरिं
ध्यात्वा त्वजेद्देहं प्रायसो मुक्तिर्भाग्भवेत्” भविष्यो-
त्तरे “समाः सहस्राणि तु सप्त वै जले दयैकमग्नौ
पतने च षोडश । महाहवे षट्परीति गोपहे अनाशने
भारत ! चाक्षया गतिः अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविशुक्ते
विधानतः प्रविशन्ति सुखन्ते मे निःसंदिग्धं वरानने !
इति सामान्यतोऽपि फलसुक्तम् एवमन्येऽपि विषयोच्चेयाः ।
एवं विहित मरणं तु कलौ निषिद्धमेव “भृग्वग्निमरणं
चैव वृद्धादिमरणं तथेति साधयी कलिवज्ज्येष्ठोक्तैः
यत्तु गौडाः प्रयागादिमरणं ब्राह्मणभिन्नविषयमित्याहु-
स्तत् विश्वलोसेतुक्तता दूषितं प्रायुक्तवचनात्
“सर्वेन्द्रिययुक्तस्य स्वव्यापारात्मस्य च प्रायश्चित्त-
समुच्चातमग्निपातो महापथः । धर्माज्जनाधर्मस्य कर्तुः-
पापाङ्कितस्य च । ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणविमो-
क्षमिति” हेमाद्रौ विवस्वदुक्तं अपराके चैवमेव । सहगमनं

कलौ भवत्येव “कलौ नान्या गतिः स्त्रीणां सहायुगमनादत”
इति ब्रह्मवैवर्तात् एतेन मरणान्तिकप्रायश्चित्तमपि
व्याख्यातम् कार्याखण्डादौ चातुर्वर्ण्यस्य तनुत्यागविधयश्च
युगान्तरपरा एवं प्रयागेऽपि । अवैधात्मघाते तु
“आत्मघातिनसुपक्रम्य” विहितं तस्य नाथौचं नाम्निर्ना-
भ्युदकक्रियेति कू० पु० वचनात् नाथौचादि । तस्य च
क्रियाकरणे चान्द्रायणद्वयसहित वसिष्ठवधप्रायश्चित्तं
नारायणबलिं च कृत्वा वत्सरादूर्ध्वं क्रिया कर्तुं शक्यते ।
वत्सरान्ते तु सर्वमौर्ध्वं देहिकं कुर्यात् इति हेमाद्रिप्रवृत्तयः ।
“गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च । ऊर्ध्वं संव-
त्सरात् कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वं देहिकमिति हेमाद्रौ षट्-
विंशन्मतात्, ब्राह्मे “क्रियते पतितानान्तु गते संवत्सरे
कचित् देशधर्मप्रमाणत्वाद्भयाकूपे स्वयम्भुभिः मारिण्डपा-
दैमूले वा आङ्गं हरिहरौ स्मरन्” स्मृत्यपद इत्यर्थः
तत्र वर्षमध्येऽपि कृत्यसुक्तमपराके वायुपुराणे “शुक्ल-
पक्षे तु द्वादश्यां कुर्यात् आङ्गन्तु वत्सरे । द्वादशा-
हनि वा कुर्याच्छुक्ले च प्रथमेऽहनि” आगलेयः “नारायण
बलिः कार्योलोकगर्हभयाद्भरैः । तथा तेषां भवेच्छौच
नान्यथेत्यब्रवीद्युग” व्यासः “नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा
यत्प्रदीयते । तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथेति” सचात्म-
घातौदप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः तदुक्तं हेमाद्रौ षट्विंश-
शन्मते “कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि ।
नारायणबलिः कार्योलोकगर्हभयाद्भरैः । पिण्डो-
दकक्रियाः पञ्चाष्टोत्सर्गादिकं च यत् । एकोद्दिष्टानि
कुर्यात् सपिण्डीकरणं तथा । इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढा-
विषादिनः । घातयन्ति स्वमात्मानञ्चाण्डालादिहताश्च ये ।
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः यथा आङ्गं
प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् तथा ते संभवन्त्यासि नम-
स्कृत्य स्वयम्भुवम्” इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेषु तत्रैव बोधाय
नोऽपि “अथ नारायणबलिं व्यख्यास्यामोऽभिषेक्तपतितसु-
रापात्मत्यागिनं ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि त्रीणि-
वा कुर्वीतेति” गृह्यपरिशिष्टे तु चण्डालादीत्याद्युक्ता
“दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः । प्रायश्चित्तं
तु कर्त्तव्यं पुनैवान्द्रायणलयमित्युक्तम् । प्रमादमरणे तु न-
दोषः सदनरत्ने ब्राह्मे “प्रमादादपि निःशङ्कस्वकस्मादि-
धिचोदितः चाण्डालैर्ब्राह्मणैश्चौरैर्निहतोयत्न कुलचित् ।
तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मात् पतितस्तु सः । चान्द्रायणं
तप्तकच्छद्वयं तस्य विशुद्धये । यद्वा कच्छान् पञ्चदश कृत्वा

तु विधिना दहेत् “बुद्धिपूर्वकृतानां तु त्रिंशत्कृच्छ्रं समाचरेदित्युक्तम्” स्मृतिरत्नावल्यां तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वा वाग्यब्दात्मनो कार्यमित्युक्तम् आत्मनो घातमुद्ग्रथं चरेद्वान्द्रायणद्वयं तप्तकच्छचतुष्कञ्च त्रिंशत्कच्छ्राणि वा पुनः । अर्वाक् संवत्सरात्कुर्याद्दहनादि यथोदितम् कृत्वा नारायणबलिमनित्यत्वात्तदायुष इति” इदञ्चात्मबन्धनिमित्तं तप्तञ्जातिबधप्रायश्चित्तेन संसृजितं कार्यम् । प्रमादमरणे तु “अथ कश्चित् प्रमादेन क्षियेताम्नुरदकादिभिः तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया” इत्युक्तेः सर्वं कार्यं तत्र तु “वेद्याग्निवृत्तगोविप्रैरन्वक्ष्यात्माघातिनाम्” याज्ञवल्क्येन सद्यःशौचं विहितं प्रायुक्तवचने तत्रहाशौचमिति तत्र त्रहाशौचसद्यःशौचयोर्विकल्पइति भेदः । तत्रहाशौचमिति रघुनन्दनादयः । सद्यःशौचमिति मिताक्षरा । खलु आत्मघातकोऽप्यत्र लि० ।

आत्मघोष पु० आत्मानं घोषयति स्वशब्दैः । १ काको, २ कुक्कुटे, च, ताभ्यां हि (का का) (कु कु) स्वस्वध्वनिनैवात्मनामैकदेशो घोष्यते इति तयोस्तथात्वम् ।

आत्मज पु० आत्मनो मनसो देहाद्वा जायते, आत्मा वा जायते जन-ड । १ मनोभवे २ पुत्रे च “अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्रवत् दुहिता नृणामिति” स्मृतिः “आत्मा वै जायते पुत्र इति” श्रुतिः ३ कन्यायां, ४ मनोजन्यायां बुद्धौ च स्त्री । “चलिताः पुरःपतिमुपेतुमात्मजाः” माघः वन्द्यं युगं चरणवोर्जनकात्मजायाः” रघुः । क्त । आत्मजातोऽप्यत्र पुंस्त्री० ।

आत्मजन्म पु० आत्मनो जन्म यस्य । अपत्ये “अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने” कुमा० । “तमात्मजन्मानमजं चकार” रघुः । दैत० । पुत्ररूपालोपत्तौ न० “तस्यामात्मानुरूपया मात्मजन्मसमुत्सुकः” रघुः ।

आत्मज्ञान न० आत्मनो ज्ञानम् । यथार्थरूपेणात्मनो ज्ञाने तज्ज्ञानस्य च मोक्षसाधनत्वं श्रुतावुक्तम् “अभयं वै जनकः । प्राप्नोऽसि येनात्मानमेवावेः” “महान्तं विभुमात्मानं सत्वाधीरो न शोचति” श्रुतिः आत्मस्वरूपञ्च आत्मशब्दे वक्ष्यते तस्य इतरात्मात् भेदज्ञानं यथास्वरूपज्ञानञ्चात्मज्ञानम् तच्च साक्षात्काररूपम् तस्यैव मोक्षसाधनत्वात् “आत्मज्ञाने शमे च स्याद्देहाभ्यासे च यत्नवान्” । “सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् । तद्व्यग्रं सर्वविद्यानां प्राप्यतेऽद्भुतं यतः” इति च भट्टः ।

ई०० । आत्मबोधादवोऽप्यत्र ।

आत्मतत्त्व पु० आत्मनस्तत्त्वम् । आत्मनो यथार्थस्वरूपे १ चै-

तन्यरूपे मतभेदेऽकर्तृत्वादिरूपे । आत्मतत्त्वं च उदयनाचार्यैः चार्वाकादिमतनिरसनेन आत्मतत्त्वविवेके दर्शितम् यथा “इह खलु निसर्गप्रतिकूलस्वभावं सर्वजनसंवेदनसिद्धं दुःखं जिह्मासवः सर्वे एव तद्वानोपायमविद्वांसोऽनुसरन्तः सर्वाध्यात्मविदेकवाक्यतया तत्त्वज्ञानमेव तदुपायमाकर्णयन्ति न ततोऽन्यम्, प्रतियोग्यवृत्तयोरितया आत्मैव तत्त्वतो ज्ञेयः । तथाहि यदि नैरात्मा यदि वात्मास्ति वस्तुभूत उभयथापि नैसर्गिकमात्मज्ञानमतत्त्वज्ञानमेवेत्यत्राप्येकवाक्यतैव वादिनाम् अत आत्मतत्त्वं विविच्यते इत्यादिना, विस्तरस्तु तत्रैव अवगन्तव्यः आत्मैव तत्त्वं परमपदार्थः । ३ आत्मरूपे परमपदार्थे च ।

आत्मतुष्टि क्रि० आत्मन्ये । तुष्टिरस्य । आत्मसात्वज्ञानलाभेन १ प्राप्ततुष्टौ आत्मज्ञे ब्रह्मविदि । दैत० । २ आत्मनः सन्तोषे स्त्री । सा च विकल्पविषये धर्मे प्रमाणम् “वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव चेति” मनुस्मृतिः । [घातिनि आत्मघातिशब्दे उदाहरणम्]

आत्मत्यागिन् लि० आत्मानं देहं त्यजति त्यज धिनुष् । आत्म-
आत्मदर्श पु० आत्मा देहः दृश्यतेऽत्र दृश्य-आधारे धज् ।
१ दर्शने आदर्शे हेम० । “प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः” रघुः । भावे धज् दैत० । २ आत्मनो दर्शने आत्मसाक्षात्कारे ।

आत्मदर्शन स० आत्मा दृश्यते साक्षात्क्रियतेऽनेन दृश्य-करणे ल्युट् दैत० । आत्मसाक्षात्कारसाधने १ श्रवणे २ मनने ३ निर्दिध्यासने, “आत्मा वा अरे दृष्टव्यः श्रोतव्यो मन्यव्यो निर्दिध्यासितव्यः” इति श्रुतौ साक्षात्कारसाधनतया श्रवणादीनां तयाणां विधानात् तेषां तथात्वम् “श्रोतव्यः श्रुतिवाक्योभ्यो-मन्यव्यश्चोपपत्तिभिः” इत्युपक्रम्य “एते दर्शनहेतवः” इत्युक्ते च तेषां तथात्वम् भावे ल्युट् । २ आत्मसाक्षात्कारे “एष धैर्यमोक्षो यद्योगेनात्मदर्शनम्”, ३ आत्मत्वेन सर्वभूतेषु ज्ञाने च “स्वालोकात्मविशमः सर्वभूतात्मदर्शनम्” या० ।

आत्मद्रोहिन् लि० आत्मने द्रुहति द्रुह-णिनि । आत्मघातिनि

आत्मध्यान न० आत्मनो ध्यानम् योगविशेषः । आत्मसाक्षात्कारसाधने मानसवृत्तिभेदे । तत्प्रकारस्य शङ्कस्मृतौ दर्शितः “ध्यानं प्रोक्तं प्रवक्ष्यामि सर्वस्मादुद्योगतः शुभम् । हृदि-स्यादेवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि ज्योतीर्गण-भूयश्च हृदि सर्वे प्रतिष्ठिताः । स्वदेहसरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्भयनाभ्यान्तु विष्णुं पश्येद्भृदि स्थितम् । हृदयकेशन्दमः सूर्यः सोममध्ये ऊताशनः । तेजोमध्ये स्थितं तत्त्वं तन्मध्ये स्थितोऽच्युतः । अथो-

रणोयान् महतो महोयानात्मास्य जन्तोर्विहितोयुहा-
याम् । तेजोमयं पश्यति वीतशोकोधातुः प्रसादान्महिमा-
नमात्मनः । बाहुद्वेष्टमोऽन्वानां प्रत्यक्षोनेव जायते । अ-
ज्ञानपटसंवेतैरिन्द्रियैर्विषयेषुभिः । एष वै पुरुषोविष्णु-
र्व्यक्ताव्यक्तः सनातनः । एष धाता विधाता च पुराणोनि-
ष्कलः शिवः । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं त-
मसः परस्तात् । मन्त्रैर्विदित्वा न बिभेति मृत्योर्नान्यः
पन्था विद्यतेऽस्यायनाय । पृथिव्यापस्तथा तेजोवायुराका-
शमेव च । पञ्चभानि विजानीयान्महाभूतानि पण्डितः ।
चक्षुः श्रोत्रं स्पर्शनञ्च रसना प्राणमेव च । बुद्धीन्द्रियाणि
जानीयात् पञ्चभानि शरीरेके । शब्दोरूपं तथा स्पर्शो-
रसोगन्धस्तथैव च । इन्द्रियस्यान् विजानीयात् पञ्चैव
विषयान् बुधः । हस्तौ पादावुपस्थश्च सुखं पायुस्तथैव
च । कर्म्मोन्द्रियाणि पञ्चैव नित्यं सन्ति शरीरेके । मनो-
बुद्धिस्तथैवात्मा व्यक्ताव्यक्तं तथैव च । इन्द्रियेभ्यः परा-
शीलं चत्वारि प्रवराणि च । तद्यात्मानं तद्व्यतीतं पुरुषं
पञ्चविंशकम् । तन्तु ज्ञात्वा विमुच्यन्ते ये जनाः साधुष्ट-
प्तयः । इदन्तु परमं शुद्धमेतद्वरस्तुतमम् । अशब्दमर-
सस्पर्शमरूपं गन्धमर्जितम् । निर्दुःखमसुखं शुद्धं तद्विष्णोः
परमं पदम् । विज्ञानसारधिर्यस्तु मनःप्रमहबन्धनः ।
सोऽध्वनः पारमात्रोति तद्विष्णोः परमं पदम् । आरा-
मयतशोभामः कल्पितस्तु सहस्रधा । तस्यापि शतशोभा-
माज्जीवः स्रज्जडदाहृतः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्
पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित्त्वा काष्ठा सा परा
मतिः । एष सर्वेषु भूतेषु तिष्ठत्यविरलः सदा । दृश्यते
त्वय्यया बुद्ध्या स्रज्जडदर्शिभिः” । जोवात्मपरमा-
त्मानोरेकतया कचिदोश्चरधर्मेण कचिच्च जीवधर्मेण ध्यान-
मुच्यते । आत्मस्वरूपसङ्गा तस्य ध्यान प्रकारः या० सूत्रौ
उक्तः यथा । “अनन्यविषयं ज्ञत्वा मनोबुद्धिस्ततोन्द्रियम् ।
ध्येय आत्मा स्थितोयोऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः” । “आत्म-
व्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोबुद्धिस्ततोन्द्रियाणि प्रत्याहृत्यात्मै-
कविषयाणि ज्ञत्वात्मा ध्येयः योऽसौ प्रभुर्निर्वातस्यप्रदीपव-
द्देदीपमानो निष्प्रकम्पोऽहृदि तिष्ठति एतदेव तस्य ध्येय-
त्वं यज्जिज्ञासुर्बहिर्विषयावभासतिरक्षारेणात्मप्रवणता-
नाम शरावसम्पुटनिर्गच्छप्रभाप्रतानप्रसरस्त्रैव प्रदीपस्यै-
कनिष्ठत्वम्” सिता० ।

आत्मन् पु० अत-मनिष्ण । १ स्वरूपे, २ यत्ने, ३ देहे, ४ मनसि,
५ बुद्धिस्थे निजे, ६ बुद्धौ, ७ अर्के, ८ वक्त्रौ, ९ वायौ, १० जीवे,

११ ब्रह्मणि च । “आत्मानं चेद्विजानीयदहमस्मीति पुरुष
इति श्रुत्युक्तेः अहंप्रत्ययविषयत्वमात्मनः । अहं प्रत्यय-
विषयत्वे च बह्व्यःवादिविप्रतिपत्तयः शा० भाष्ये दर्शिताः ।
‘देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्रेति प्राकृताजना लौकायतिक-
काश्च प्रतिपन्नाः । इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मैत्यपरे । मन-
इत्यन्ये । विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके । अन्यमित्यपरे । अस्ति
देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्त्ता भोक्तृत्वपरे । भोक्तृव-
केवलं न कर्त्तृत्वे । अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः
सर्वशक्तिरिति केचित् । आत्मा स भोक्तृरित्यपरे । एवं हि
बह्व्योविप्रतिपन्नाः युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः” ।
विद्वत्तच्चैतत् विप्रतिपत्तिकारणसामान्यधर्म्मप्रदर्शनपुरः-
सरं विवरणोपन्यासे साधवाचार्येण “यथा
रज्जुद्वयस्य दण्डसर्पधारादावदुच्यतेतद्वत्प्रतीयमा-
नत्वमेव सामान्यम् तथाऽऽत्मनः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिःशून्य
कर्म्मभोक्तृसर्वज्ञब्रह्माख्यपदार्थेषु विप्रतिपत्तिस्तत्त्वेभ्यो अस्तु-
व्युत्तत्वेन प्रतीयमानत्वमेव सामान्यं भविष्यति प्रत्यक्षसिद्धेऽपि
शरीराद्यर्थे प्रयुज्यमानस्यात्मवाचिनोऽहंशब्दस्य गोशब्दवद-
र्थविप्रतिपत्तिरुपपद्यते । गोशब्दस्य हि तत्तत्प्रत्यक्षव्य-
व्याकृतिक्रियायुष्माद्यर्थेषु प्रयुज्यमानस्य जातिरर्थत्वेन
वैदिकैः प्रतिपन्ना, व्यक्तेः सांख्यादिभिः, उभयं वैयाकरणैः,
स्वावयवैवस्यानाख्याकृतिरार्हतादिभिः । त्रितयमपि नै-
यायिकादौ । अथ गोशब्दप्रयोगे जात्यादीनामन्यव्य-
तिरेकनियमात्तदर्थत्वशङ्का । तर्ह्यहंशब्दप्रयोगेऽपि शरी-
रादीनामन्यव्यतिरेकनियमात्तदर्थत्वशङ्कास्तु । तत्र वि-
चारविरहितं प्रत्यक्षमेव प्रमाणमस्ति चेतनमानोऽहमा-
त्मेति प्राकृताः शास्त्रसंस्कारवर्जिता जनाः प्रतिपन्नाः ।
तथा भूतचतुष्टयमात्रतत्त्ववादिनो लौकायतिकाश्च, बहुषोऽहं
जानीमीति शरीरस्याहंप्रत्ययात्मस्वनत्वेन ज्ञानान्नयत्वेन
चावगम्यमानत्वात्तदेवात्मेति मन्यन्ते । अन्ये पुनरेवमाहुः
सत्यपि शरीरे चक्षुरादिभिर्विना रूपादिज्ञानाभावादिन्द्रि-
याण्येव चेतनानि । न चेन्द्रियाणां करणतया ज्ञानान्नय-
व्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिः । करणत्व कल्पनादुपादान-
त्वकल्पनस्याभ्यर्हितत्वात् । अतः अन्योऽहं काणोऽहं
मूकोऽहमित्यहं प्रत्ययात्मस्वनानि चेतनानीन्द्रियाणि प्रत्ये-
कमात्मत्वेनाभ्युपेयानि शरीरे त्वहंप्रत्ययात्मस्वनत्वं चेतन-
त्वञ्चात्मभूतेन्द्रियान्नयत्वादन्यथासिद्धम् । नन्वेकास्मिन् श-
रीरे बह्वनामिन्द्रियाणां चेतनत्वं यएवाहं पूर्वं रूपमद्रा-
हं स एवेदानीं शब्दं द्रव्यमीति प्रत्यभिज्ञा न स्यात् ।

तथा भोक्तृत्वं रूपादिषु युगपदेव स्याच्च क्रमेणेति चेत्
 सैवम् न हि चेतनैकत्वं प्रत्यभिज्ञाक्रमभोगयोर्निमित्तं
 किन्त्वैकशरीराश्रयत्वमेव । ततो यथैकस्मिन् गृहे बहूनां
 पुरुषाणामेकैकस्य विवाहेऽन्येषासुपसर्जनत्वं तथेन्द्रियात्म-
 नामपि एकैकस्योपभोगकालेऽन्येषासुपसर्जनत्वम् । अन्ये तु
 मन्यन्ते स्वप्ने चक्षुराद्याभावेऽपि केवले मनसि विज्ञानाश्रय-
 त्वमहं प्रत्ययालम्बनत्वं चोपपद्यते । न च रूपादिविज्ञा-
 नानां चक्षुराद्याश्रयत्वं, तथासति केवले मनसि रूपादि-
 कृत्यनुपपत्तेः । ततः करणान्येव चक्षुरादीनि अहंप्र-
 त्ययस्तु तत्र कर्तृत्वोपचारात् सिद्ध्यति । न चानेकात्म-
 स्वेकशरीराश्रयत्वमात्रेण प्रत्यभिज्ञा युज्यते एकप्रासा-
 दमाश्रितानामपि तत्प्रसङ्गात् । तस्माच्चक्षुरादिकरणकं
 शरीराद्याधारं मनस्यात्मेति । विज्ञानवादिनस्तु क्षणिक-
 विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनः सङ्ज्ञानमनुभवविरुद्धम् मन्वा-
 नासास्त्वैव विज्ञानस्यात्मत्वमाहुः । प्रत्यभिज्ञानं तु
 ज्वालायामिव सन्ततविज्ञानोदयसादृश्यादुपपद्यते वि-
 ज्ञानानां हेतुफलसन्तानमात्रादेव कर्मज्ञानबन्धमोक्षा-
 दिसिद्धिः । साध्यमिकास्तु सुषुप्तौ विज्ञानस्याप्यदर्शना-
 शून्यमेवात्मतत्त्वमित्याहुः यदि सुषुप्तौ विज्ञानप्रवाहः स्या-
 त्तदा विषयावभासोऽपि प्रसज्येत । निरालम्बनज्ञानायो-
 गात् जायस्त्वप्रज्ञानानामेव सालम्बनत्वम् न सोपु-
 म्निकज्ञानानामिति चेत् न विशेषाभावात् विमतं
 सालम्बनम् प्रत्ययत्वात् संसतवदिति । उचितस्य
 सौषुप्तविषयकृत्यभावनिवमानं तत्र विषय इति चेत् ।
 तर्हि तत्र नियमेनाश्रय्यमाणत्वादेव ज्ञानमपि सा भूत् । न
 च शून्ये विवर्तितव्यं यथा सविकल्पकः स्वविषयविपरीत
 निर्विकल्पकजन्यस्तथा सत्प्रत्ययोऽपि स्वविपरीतशून्यजन्य
 इत्यभ्युपेयत्वात् एवं चोत्थाने सति जायमानस्याहम-
 स्मीति सत्प्रत्ययस्य समनन्तरपूर्वप्रत्ययलक्षणकारणरहितस्य
 वास्तवत्वायोगाच्च न्यमैव तत्त्वमिति । अपरे पुनः शरीरे-
 न्द्रियमनोविज्ञानशून्यव्यतिरिक्तं स्थायिनं संसारिणं
 कर्तारं भोक्तास्मात्मानमाहुः । न च शून्येऽहंप्रत्यय उप-
 पद्यते बन्ध्यापुत्रादावपि तत्प्रसङ्गात् । नापि क्षणिक-
 विज्ञाने क्रमभावी व्यवहारो युज्यते सर्वो हि लोकोऽनुकूलं
 वस्तु प्रथमतो जानाति ततः इच्छति ततः प्रवर्तते तत-
 स्मात् प्राप्नोति ततः कुलं लभते । यद्येतादृशमेककर्तृकतया
 भव्यमानं व्यवहारमेकसन्तानवर्तिनो बहव आत्मानः
 प्रत्यक्षरश्चास्तीति न हि निष्सादयन्ति तदा भिन्नसन्ता-

नवर्तिनः किन्न निष्सादयेयुः । तस्मादात्माहमिदं वस्त्वज्ञा-
 सिषं स एवाहमिदानीमिच्छामीत्याद्याधितप्रत्यभिज्ञाननि-
 र्वाहाय स्थायी आत्माभ्युपेयः । न चासौ विज्ञानरूपः अहं-
 विज्ञानमित्येकत्वानुभवाभावात् । समेदं विज्ञानमिति
 संबन्धोऽनुभूयते । न चायमनुभवोसमात्मेतिवदौपचारिकः
 बाधकाभावात् । एतेन शरीरेन्द्रियमनसामात्मत्वं प्रत्यु-
 क्तम् । तत्रापि संबन्धतत्प्रत्ययस्थानिवार्यत्वात् अहंशब्दे-
 खस्यात्राध्यासिकत्वात् । न चायमात्मा सादिः । शरीरो-
 त्पत्तिसमनन्तरमेव सुखदुःखप्राप्तिमालोक्य तद्देहभूतयोः
 युग्यपापयोः कर्मा पूर्वमप्यस्तीत्यवगमात् । न वायम-
 नित्यः विनाशानिरूपणात् । न तावत् स्वतोविनाशः
 निर्हेतुकविनाशस्यातिप्रसङ्गिनः सुगतेतरेणङ्गीकारात् ।
 नापि परतः । निरवयवस्य विनाशहेतुसंसर्गासंभवात् सं-
 भवे वा न विनाशः सिद्ध्यते । कर्मनिमित्तोत्पन्नस्य संसर्ग-
 स च तत्कर्मफलोपभोगायात्मनोऽप्यस्थितिमेव साधयेच्च
 विनाशं तस्मादनादेरविभाशिनोऽनन्तररेण यातायात-
 रूपः संसारः सिद्धः । निर्वाकारस्य भोगाभंगाभादिका-
 रस्य क्रियाफलरूपस्याभ्युपगमे क्रियावैशात्मकं कर्तृत्वमपि
 वार्यम् । भोक्तृत्वमप्यनुभूयमानं शरीरादिषु विज्ञानमप्यन्तेषु
 अनुपपन्नत्वादुक्तात्मन्येव पर्यवस्यति । तथा हि । शरीरं
 तावत् पञ्चभूतसंपातरूपम् "पञ्चभूतात्मके ततश्चरीरे पञ्च-
 ताकृतं" इत्यादिशास्त्रात् । यत्तु नैयायिका भन्यन्ते भूतो-
 कवासिनां शरीरं पार्थिवमेव तत्र केदनाद्युपजाव्यवस्था-
 दाविव भूतान्तरोपपत्त्यादिति । तदसत् । शोषणादिना
 जलाद्युपगमेऽपि यथा वस्त्रादिस्वरूपस्य नापचयः । तथा
 केदनापचनव्यूहनायकाशानामपगमेऽपि शरीरस्यापचया-
 भावप्रसङ्गात् । यच्च वैशेषिकैरुच्यते पञ्चभूतात्माक्ये
 शरीरस्याप्रत्ययत्वप्रसङ्गः वायुकाशगोराश्रयतया प्रत्य-
 जाप्रत्ययकृत्तित्वादिति तदप्ययुक्तम् । तथासति सर्वावयव
 विनाशप्रत्ययत्वापातान्तेषां प्रत्यजाप्रत्ययावयववृत्तित्वात् ।
 न हि सूक्ष्माः परभागस्थितावयवविनोऽवयवाः प्रत्ययो-
 कर्तुं शक्यन्ते । तस्माद्भूतसंघातः शरीरम् । न च गन्धा-
 दिसतां तद्गृहितानाञ्च भूतानामेककार्याजमकत्वं पर-
 स्परविरोधादिति वाच्यम् तथा सति बीजाद्बीजानामेकाव-
 यविजनकत्वस्यैकचित्तरूपारम्भकत्वस्य चासम्भवाप्रसङ्गात् ।
 अनुभवबलादेव तत्र तथा स्वीकारे प्रवृत्तेः न तद्गृह्यवा-
 रितम् । तत्र शरीरस्य भोक्तृतां यदन्तो लोकायतिकाः
 प्रवृत्त्याः किं व्यक्तानां भूतानां प्रत्येकं भोक्तृत्वस्य तत्त्व-
 सभ-

ज्ञानाम्, आद्योऽपि न तावद्युपपत् सर्वेषामभोक्तृता । तदा-
स्वार्थप्रवृत्तानां तेषाम् अन्योऽन्यमङ्गाङ्गिभावाद्युपपत्तौ
संघातापत्त्यभावप्रसङ्गात् । अन्तरेणैव संघातभोक्तृत्वे देहा-
द्वहिरप्येकैकस्य भूतस्य भोक्तृत्वोपलभ्येत । नापि क्रमेण
तेषां भोक्तृत्वं संघाताद्युपपत्तितादवस्थ्यात् । न च वर-
विवाहान्यायेन गुणप्रधानभावेन तदुपपत्तिः, वैषम्यात् । य-
थैकैकवरस्यासाधारणत्वेनैकैका कन्या भोग्या न तथा चतुर्णां
पृथिव्यग्नेजोवायूनां भोक्तृणां रूपरसगन्धस्पर्शाभोग्या व्यव-
स्थिताः । कथं क्रमभोगः । अथ कथञ्चित् व्यवतिष्ठेरन् । तदा
युगपत्सर्वपिपयसन्निधाने सति क्रमाद्युपपत्तिः । यथैकस्मिन्
सूक्ष्मोत्प्रेष्येक भोग्यकन्यावस्तुनि सन्निहिते वराणां क्रम-
विवाहोऽगुणप्रधानतया संघातोवा नास्ति तद्वत् । नापि स-
मस्तानां भोक्तृत्वसम्भवः । प्रत्येकमविद्यमानस्य चैतन्यस्य
संघातेऽप्यभावाद्भोग्याद्युपपत्तेः । अथ मन्यसेऽग्नौ प्रक्षिप्तेषु
तिक्षेप्येकैकस्य ज्वालाजनकत्वाभावेऽपि तिलसमूहस्य यथा-
तज्जनकायं तथा संघातस्यैव चैतन्यं स्यादिति तदपि संपा-
तापत्तौ हेतुर्वक्तव्यः । आगामिभोगो हेतुरिति चेन्न
यदि तावद्भोगस्य गुणभावः तदा प्रधानभूतानामन्योऽ-
न्यं गुणप्रधानभावरहितानां कथं संघातापत्तिः प्राधान्यं
तु भोगस्याद्युपपन्नम् भोक्तृशेषत्वात् । न च वाच्यं शे-
पिणं भोगं प्रति शेषभूतयोः स्तोषं शरीरयोः भोक्तोः
संघातापत्तिः । हेतुः, तत्रापि शरीरे भोक्तृत्वासंप्रतिपत्तेः ।
ज्वालां प्रति तिलानां संघातापत्तिरिति योऽयं दृष्टान्तः सो-
ऽपि तवासिद्धः संघातानिरूपणात् । न तावत् संघातोनाम
भोग्यभोगिनोर्वनवदेकदेशतामात्रम् तथा सति तेन न्या-
येन व्यापिनां भूतानां सर्वत्र सत्त्वाच्चैतन्यभोगयोः सार्व-
त्रिकत्वप्रसङ्गात् । नापि तदारव्योऽवयवी संघातः तस्य भूते-
भ्योभेदे पञ्चमतत्त्वाभ्युपगमप्रसङ्गात् । अभेदे भूतमात्रतया
संघातत्वासम्भवात् । भेदाभेदयोश्चानङ्गीकरणात् । अथाव-
यविनः पारतन्त्र्याच्च पञ्चमतत्त्वापत्तिस्तर्हि जलादेः पृथि-
व्यादितत्त्वत्वाच्च तत्त्ववस्तुष्वपि सिध्येत् । न चैकद्रव्यबुद्धा-
वन्मन्योऽप्युपपत्तिः संघातः, वस्तुतो ऽनेकेष्वेकत्वबु-
द्धेर्विभक्तमात्रत्वात् । न चैकार्थक्रियायां युगपदन्वयः
संघातः, तदानीं काष्ठान्येव वज्रिना वायुसमुद्भूते जले-
तापमाने सति तत्र भूतचतुष्टयसंघाताद्भोगप्रसङ्गात् ।
न चान्यथाऽपिण्डवत्संश्लेषः संघातः, शरीरे वायोस्तथा
ज्ञेयाभावात् । वज्रव्याप्तेनायःपिण्डेन सन्नापितजले
तापसंयुक्ते भोगप्रसङ्गात् । न चोक्तदोषपरि-

हारायैकस्यैव भूतस्य भोक्तृत्वनियतिः शङ्कनीया
सर्वसन्निधानात् कस्य भोक्तृत्वमित्यनिर्धारणात् । यत्
तु लोकायतैकदेशिनां मतद्वयम् इन्द्रियाणां भोक्तृत्वम् ।
शरीरेन्द्रियसङ्घातस्य च भोक्तृत्वमिति । तदुक्तन्यायेन
निराकरणीयम् । ननु कानि पुनरिन्द्रियाणि शेषां
भोक्तृत्वं निराक्रियते । तत्र गोलकमात्राणीति सुगताः ।
तच्छक्तय इति सीमांसकाः । तद्व्यतिरिक्तानि द्रव्यान्तरा-
णीत्यन्ये सर्वे वादिनः । तत्र न तावत् गोलकमात्रत्वं युक्तं
कर्णशृङ्गल्यादिविरहिणामपि सर्पादीनां शब्दाद्युपलब्धि-
सङ्गावात् दृष्टाणां सर्वगोलकरहितानां विषयोपलम्भ-
सत्त्वाच्च “तस्मात्पश्यन्ति पादपां” इत्यादि शास्त्रात् । न च
दृष्टाणामचेतनत्वं हिंसाप्रतिषेधेन प्राप्तिव्यावगमात्
एवं गोलकशक्तित्वमिन्द्रियाणाम् न । अथ मन्यसे
शक्तिमद् द्रव्यान्तरकल्पनात् प्रतिपन्नस्थानेषु शक्तिमात्रकल्प-
ने लाघवमिति । तर्ह्येत्यन्तलाघवादात्मन एव क्रमकारि-
सर्वविज्ञानसामर्थ्यं कल्प्यतां किमेभिरिन्द्रियैः । न च सर्व-
गतस्यात्मनो गोलकप्रदेशेष्वेव ज्ञानपरिणामोऽनुपपन्नः,
त्वया तस्यैव शरीरप्रदेशमात्रे ज्ञानपरिणामाङ्गीकारात् ।
एवं चानिन्द्रियेष्वपि गोलकप्रदेशेषु ज्ञानान्वयव्यति-
रेकौ शरीरएवान्वयासिद्धौ । अतो सीमांसकमतमनु-
पपन्नम् । सन्तु तर्हि द्रव्यान्तराणीन्द्रियाणि तानि गोलके
विशेषसंबन्धाच्चकुरादिशब्दवाच्यानीति । तदप्ययुक्तम् ।
तेषु प्रमाणाभावात् । विमताः रूपद्युपलब्धयः करण
पूर्विकाः कर्तृव्यापारत्वाच्छिदिक्रियावदिति चेत् करण
प्रेरणालक्षणे कर्तृव्यापारे करणान्तराभावात् अन्यथाऽन-
वस्थानात् । “एतस्माज्जायते प्राणोमनः सर्वेन्द्रियाणि” चे-
त्यागमगम्यानीन्द्रियाणीति चेत् न आगमसंस्कारविरहि-
णामपीन्द्रियप्रतिपत्तेः । न च मनोवत्साक्षिवेद्यानीन्द्रि-
याणि, रूपदिज्ञानाख्यं लिङ्गमनमेतत् साक्षिमात्रेण चक्षु-
रादीनां प्रतिपत्तेरभावात् । तस्माच्च सन्त्येवेन्द्रियाणीति ।
अत्रोच्यते । गोलकव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि आगमादेवाव-
गम्यन्ते । न हि तत्संस्काररहितास्तानि जानन्ति किन्तु
गोलकान्येव । यत्तु तेषामिन्द्रियाणामहङ्कारकार्यत्वं सा-
क्ष्यैरुच्यते । तत्र किमध्यात्माहङ्कारः कारणं किं वा
कृतककार्यव्यापिनी काचिदहङ्काराख्या प्रकृतिः, उभयत्रा-
पि नास्ति किमपि मानम् । अथ द्वितीयपक्षे नानापुराण
वचनानि मानन्तश्च श्रुतिविरोधात् । “अन्नमयं हि सौम्य-
मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादि” श्रुतौ

भूतविकारत्वान्नगमात् । अतः पुराणवचनानीन्द्रियाणा-
महङ्काराधीनतामात्रं प्रतिपादयन्ति । यच्च शुष्कतार्किकैः
भौतिकत्वमिन्द्रियाणामुक्तम् । तदप्युक्तम् । तैर्मानस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । इन्द्रियाणि भौतिकानि सावयवत्वात्
घटादिवत् सावयवत्वं च मध्यमपरिमाणत्वादिति चेत्
न, इन्द्रियाणामणुपरिमाणत्वेऽपि बाधाभावात् हेत्वसि-
द्धेः विषयावभासस्याणुत्वप्रसङ्गोबाध इति चेत् न त्वन्म-
तेऽणुपरिमाणेनापि मनसा विस्तृतात्मादिवस्तुदर्शनसङ्गा-
वात् । चक्षुः रूपाण्यवत्प्रकृतिकं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये
रूपस्यैवाभिव्यक्तत्वात् यस्य यन्त्रियमेनावभासकं तत्त-
द्गुणवत्प्रकृतिकं यथा रूपाभिव्यक्तकूपवत्प्रकृतिको-
दोषः एवमन्यत्वाप्युच्यते चेत् न शब्दस्यैवाभि-
व्यक्त्ये ओले शब्दगुणवदाकाशानारब्धेऽनैकान्तिकत्वात्
कथं शब्दकृत्वव्यक्तीकाशमात्रस्य त्वया ओलत्वाभ्युपगमात्
विशेषव्याप्तौ नानैकान्तिकत्वमिति चेत् । एवमप्यतिप्रसङ्गो-
द्वारः । रूपादिषु तदवभासकस्य मनसोभूतचतु-
ष्टयारभ्यत्वस्य सुसाध्यत्वात् । अभूतस्याप्यात्मादेर्याह-
कतया मनोन भूतारभ्यमिति चेत् तर्हि संख्यापरिमा-
णादेरपि प्राहकतया चक्षुरादीनां भूतारभ्यत्वं न स्यात्
असाधारणविषयारभ्यत्वाङ्गीकारे सति भौतिकत्वसिद्धिरिति
चेत् तर्हि मनोऽप्यसाधारणविषयेष्वारभ्येत एकैकव्यस्था-
त्मनः सावयवद्रव्यानारम्भकत्वे निरवयवं मनोद्रव्यं प्रत्यार-
म्भकत्वं किञ्च स्यात् । तस्माच्च शुष्कतर्कादिन्द्रियाणां भौति-
कत्वसिद्धिः किन्तु आगमादेव । तानि पुनरिन्द्रियाणि सर्वग-
तानीति योगाः प्रतिपेदिरे तदपि मानहीनम् । आत्मेन्द्रि-
यमनांश्चि सर्वगतानि सर्वत्र दृष्टकार्यत्वात् आकाशतत्त्ववत्
दृश्यते हि ज्ञानं तत्कार्यं च सर्वत्रेति चेत् न सर्वत्रेत्यनेन
ज्ञतुजगद्विज्ञायासिद्धिप्रसङ्गात् । यत् शरीरं तत्
सर्वत्रेति विवक्षायां शरीर एवानैकान्तिकत्वात् । दृश्यते हि
यत् सर्वत्र शरीरं तत् शरीरकार्यं न च शरीरस्य सर्वगत-
त्वमस्ति । अथेन्द्रियाणि सर्वगतानि प्ररोपाधिकमनत्वात्
आकाशवत् । यथाऽऽकाशस्य गमनं घटाद्युपाधिकं तथेन्द्रि-
याणां गमनं शरीरोपाधिकमिति चेत् न शरीरावय-
वेष्वनैकान्तिकत्वात् । प्राणोपाधिकं हि तेषां गमनम् । किं
च इन्द्रियाणां सर्वगतत्वेऽगमपक्षवैविध्योपलब्धिः स्यात् ।
शरीर एव दृष्टिस्त्राभाज् दोष इति चेत् तर्हि बहिरिन्द्रिय
सङ्गतवत्त्वमना न प्रमाणं प्रयोजनवती च । तस्मादसर्वगतानी-
न्द्रियाणि । अस्तु तदप्यप्राप्यकारोपीति सुपताः कल्पयन्ति

तदप्युक्तम् । तत्र किं चक्षुःओलथोरप्राप्यकारित्वम् उत
तदिरेषामपि न तावदितरेषां दूरत एव स्पर्शरसगन्धोपलब्धि-
प्रसङ्गात् नापि प्रथमः विभक्ते चक्षुःओले प्राप्यकारिणी बाह्ये-
न्द्रियत्वात् प्राणादिवत् । तेजसश्चातिदूरशीघ्रगमनदर्शनात्
उन्मीलन मात्रेण चक्षुषो भ्रुवादिप्राप्तिरविरुद्धा शब्दस्य च
योचिसन्तानवत् परस्परया ओलसमवायप्राप्तिरिति यत्ता-
र्किकैरुच्यते । तदस्तु तथा सति इह ओले शब्द इति प्रतीयेत
प्रतीयेत तत् तत् शब्द इति । तस्माद्यथाभवं ओलस्यैव तत्
गमनं कल्पनीयम् । तदेवं भौतिकानि परिच्छिन्नानि प्राप्य-
कारोपीन्द्रियाणि सन्तीति सिद्धम् । किं तर्हि मनोनाम य-
श्मिन्नात्मत्वमपरे लौकायतिकैकदेशिनो मन्यन्ते । नित्यं निरव-
यवमणुपरिमाणं मन इति तार्किकाः । तत्र न तार्किक्यं
परिच्छिन्नत्वात् यदवत् । विभक्तं नित्यं निरवयवद्रव्यत्वात् आ-
त्मवदिति चेत् न हेत्वसिद्धेः । विभक्तं सावयवद्रव्यत्वाच्चक्षु-
रादिवत् । अन्यथा मनसोऽज्ञमयत्वं श्रुत्युक्तं बाधेत । कथं
तर्हि भूतद्रव्यानभिघात इति चेत् जीवनदशाया दे-
हाद्बहिर्निर्गमनाभावादिति ब्रूमः । मरणदशयां तु साव-
यवत्वेनाभिमतानां चक्षुरादीनामप्यतिघातोपिद्यत एव ।
अतएव सावयवत्वात् संयोगवत्त्वाच्च घटादिघटानुपरिमाण-
त्वम् सर्वगतत्वे च युगपत् सर्वेन्द्रियसंयोगात् सर्वज्ञान-
प्रसङ्गः । मध्यमपरिमाणत्वे तु न कोऽपि दोषः । स्थूल-
सूक्ष्मेषु हस्तिपुलिकादिदेहेषु क्रमेण प्राप्यमाणेषु कथं तद्देह
समानत्वेन दृष्टिरिति चेत् अवयवोपचयापचयाभ्या-
मिति ब्रूमः । शाक्यास्तु समनन्तरप्रत्यययतोत्तरज्ञान-
कारणतया मन इति प्रतिपेदिरे तच्च सङ्गतं व्याप्तिमनमेच्छा
केवलस्य पूर्वज्ञानसोत्तरज्ञानजनकत्वायोगात् सिद्धिज्ञा-
नस्य व्याप्तिप्रापेक्षस्यैव सिद्धिज्ञानजनकत्वदर्शनात् ।
शब्दज्ञानं व्याप्तिज्ञानमनमेच्छैवार्थज्ञानजनकमिति चेत्
न त्वन्मते शब्दस्यानुमानान्तःपातितयात्रापि व्याप्तिप्रा-
प्यत्वात् । विशेषणज्ञानं व्याप्तिज्ञानमेवैव विविष्टज्ञान-
जनकमिति चेत् न विविष्टज्ञानस्य संप्रयोगजन्यत्वात् ।
अथ समनन्तरातीतप्रत्ययः उत्तरज्ञानं न जनयति किं
तु तस्याकारमात्रं समर्पयतीति चेत् न आकाराकारि-
थोरभेदात् । आकारस्य स्वाभाविकतयाऽनन्यापेक्षितया
ऽन्यापेक्षाभावात् । तस्मादप्यदेव सावयवं मन इति सिद्धम् ।
ननु कथायां ब्राह्मण आत्मा योदेहादिषु निश्चिन्तान्तेषु भ्रान्तौ-
र्वादिभिरारोप्यते । तत्र सर्वगतोऽयं जीव आत्मेति केचित् तद-
वत् । शुष्कतार्किकाणां साधकाभावात् । अथ मतं देहाद्बहि-

एतन् सर्वान् भोगसाधनान्यात्मभोगायैव व्याप्रियन्ते तद्-
व्यापारश्चादृष्टवदात्मसंयोगापेक्षः । अतोऽसौ सर्वगत इति ।
तत्र किं यस्मिन्नात्मप्रदेशेऽदृष्टं तत्प्रदेशसंयोगोऽपेक्ष्यते उता
दृष्टोपलब्धतात्मसंयोगः । नाद्यः । देहावच्छिन्नात्मसमवे-
तादृष्टस्य स्वर्गभोगाहेतुत्वात् । न द्वितीयः भोक्तेऽपि भोग-
प्रसङ्गात् । तस्मादागमादेव सर्वगतत्वसिद्धिः । नचाय-
मात्मा जडः प्रत्यक्षानुमानागमैः स्वप्रकाशत्वावगमात् ।
तच्च प्रत्यक्षं सौप्तिकमवगन्तव्यम् । अनुमानान्यपि आत्मा-
स्वप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकरहितत्वात् प्रदी-
ववत् संपेदनवच्च तथा विषयप्रकाशकर्तृत्वात् प्रदीवपवत्,
विषयप्रकाशान्नयत्वादानोक्तवत् । अग्निन्द्रियगोचरत्वे
सति अपरोक्षत्वात् संपेदनवत् । अयमात्मा सति धर्मिणि
अजन्यप्रकाशगुणं प्रकाशगुणत्वादित्यवत् । आगमश्चात्र
“अयं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिः । सचायमात्मा सर्व-
शरीरेष्वेक एव सर्वत्राहमित्येकाकारप्रत्ययवेदनीयत्वात्
भोत्ववत् । शरीराणां भिन्नत्वादेवातीतशरीरादाविव न भो-
गानुसन्धानप्रसङ्गः । ननु तर्ह्यस्यापि मनुष्यशरीरस्य
प्रतिक्षणं परिणामभेदे सत्यत्वापि आत्मनोभोगानुसन्धानं
प्रसज्येतेति चेत् न तदेवेदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञया
सदेकत्वावगमात् । न च ज्वालाप्रत्यभिज्ञावद्भ्रान्तत्वम्
तत्र सूक्ष्मदर्शनेन प्रत्यक्षत एव ज्वालानां भेददर्शनात्
अत्र तदभावात् । तदेवमेकः स्वप्रकाश आत्मेति सिद्धम् ।
तमेतमात्मतत्त्वमयैदिका देहादिबुद्ध्यन्तपदार्थरूपत्वेन प्रति-
पन्नाः भोमांसकादयस्तु तस्य देहादिव्यतिरेकं प्रति-
पद्यापि कर्तारन्भोक्तारमिच्छन्ति । तदेतत् सारं व्या न
सहन्ते । न तावदात्मनः कर्तृत्वं स्वाभाविकम् सर्वगतस्य
निरवयवस्यात्मनः परिष्पन्दपरिणामलक्षणक्रियावेशयो-
गात् । स्वाभाविकत्वे चैतन्यवत् क्रियावेशो न कदाचि-
दपि व्यभिचरेत् । नापि कर्तृत्वमागन्तुकं निरवयवे
कर्तृत्वहेतुपरागायोगात् । नापि बुद्धेः कर्तृत्वमात्मन्या-
रोपयितुं शक्यं अख्यातिवादे भ्रान्त्यभावात् । तस्मा-
द्भास्ति कर्तृत्वम् । न चैवं भोक्तृत्वमपाकर्तुं शक्यम् ।
न हि सुखदुःखान्यभोगः येन कर्तृत्ववत् व्यभिच-
रेत् । किन्तु चिद्रूपत्वेन दृश्यसाक्षित्वम् । तस्माद्भो-
क्तृत्वात्मेति सांख्यानं प्रकृतं । वैशेषिकयोगनैयायिकाः
उक्ताद्भोक्तृजीवादेतिरिक्तः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः ईश्वरः
कश्चिदस्तीत्यनुमिते । विमतं जगत् स्वरूपोपादानाद्य
भिन्नकर्तृकं विविधकार्यत्वात् प्रासादादिवत् तत्र

कल्पनालाघवेनैककर्तृत्वोपादानात् प्रवृत्तत्वादिसिद्धिरिति
वैशेषिकाः । विमताः ज्ञानैश्वर्यं शक्तयः क्वचित् पराङ्माषा
माप्ताः सातिशयत्वात् परिमाणवदिति योगाः । विमतं
धर्माधर्मफलं कर्म तत्फलभोक्ताद्यभिन्नेन दीयते व्यव-
हितकर्मफलत्वात् सेवाफलवदिति नैयायिकाः । गन्धीश्वर
पक्षोपन्यासो न युक्तः यतोऽत्र जिज्ञास्ये प्रत्यगात्मरूपे
ब्रह्मणि विप्रतिपत्तिर्दर्शयितुं प्रकान्ता, नैषदोषः प्रत्यगात्मा
तस्मादीश्वरादन्योऽनन्योवेति प्रत्यगात्मविप्रतिपत्तावेव पर्य-
वसानात्” इत्यन्तेन । प्रपञ्चस्तु चार्वाकादिशब्दे
वक्ष्यते । भाषापरिच्छेदे सुक्तावल्याच्चात्मनिरूपणा-
येल्लभ्यधायि “आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि
सकर्तृकम् । शरीरस्य न चैतन्यं नृतेषु व्यभिचारतः । तथा-
त्वच्चेदिन्द्रियाणामुपधाते कथं स्मृतिः । मनोऽपि न तथा
ज्ञाभाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् । धर्माधर्माभ्यामध्यक्षो
विशेषगुणयोगतः । प्रपञ्चाद्यनुमेयोऽयं रथगत्वेव सारथिः ।
अहङ्कारस्यान्ययोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः । विभुर्बुद्धादि-
गुणवान्” भाषा० । “आत्मानं निरूपयति आत्मेन्द्रि-
येति आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणताव-
च्छेदकतया सिध्यति ईश्वरेऽपि सा जातिरस्येव अदृष्टादि-
रूपकारणाभावाच्च न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः नित्यस्य स्वरूप-
योग्यस्य फलावश्यम्भावा इति नियमस्याप्रयोजकत्वात् ।
परे तु ईश्वरे सा जोतिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् न च
दशमद्रव्यत्वापत्तिः ज्ञानवत्त्वेन विभजनादिति वदन्ति ।
इन्द्रियादीति । इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया
चैतन्यसम्पादकः । यद्यप्यात्मनि “अहं जाने अहं
सुखोत्थादि” प्रत्यक्षविषयत्वमस्येव तथापि विप्रतिपत्तं
प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति
प्रतिपादयितुं न शक्यत इत्यतः प्रमाणं दर्शयति करण-
मिति । कुठारादीनां छिदादिकरणानां कर्तारमन्तरेण
फलानुपधानं दृष्टम् एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलो
पधानमपि कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्तारं
कल्पते । ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्तु अत आह शरीर-
स्येति ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव सुक्तात्मनां तन्मत इव
नृतशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः प्राणाभावेन
ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये
विबोक्तस्य स्थावरे स्वरणानुपपत्तेः शरीराणामवयवो-
पचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् न च पूर्वशरी-
रोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उपपद्यत इति

वाच्यम् अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधन-
ताज्ञानस्य तद्वैतत्वाच्चदानीमिष्टसाधनतास्मारकाभावात्
मन्यते जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव
प्रवृत्तिः न च जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति
वाच्यम् उद्बोधकाभावात् अत्र त्वनायत्या जीवनादृष्ट-
मेवोद्बोधकं कल्प्यते इत्यञ्च संस्कारस्थानादितया
आत्मनोऽपि अनादित्वसिद्धौ अनादिभावस्य नाशसम्भ-
वात् नित्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् । ननु चक्षुरादीनां ज्ञा-
नादौ करणत्वं कर्तृत्वं चास्तु विरोधे साधकाभावादन
आह तयात्वमिति चैतन्यमित्यर्थः उपघाते नाशे सति
अर्थाच्चक्षुरादीनामेव, कथमिति ? पूर्वं चक्षुषा साक्षात्-
कृतानाञ्चक्षुषोऽभावे स्मरणं न स्यात् अनुभूतिरुभवात्
अन्यदृष्टस्य अन्येन स्मरणासम्भवात् अनुभवस्मरणयोः
सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति भावः ।
ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं चास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं
स्यात् अत आह मनोऽपीति न तथा न चेतनम् ।
ज्ञानादीति । मनसोऽणुत्वात् प्रत्यक्षे च महत्त्वस्य हेतुत्वा-
न्मनसो ज्ञानसुखादिमत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यर्थः यथा
मनसोऽणुत्वं तथा वक्ष्यते । नन्वस्तु विज्ञानमेव आत्मा
तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वात् चेतनत्वं ज्ञानसुखादिकन्तु
तस्मात्कारणविशेषः तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वं पूर्व-
विज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञाने हेतुत्वात् सुषुप्तावावयवविज्ञान-
धारा निराकाशैव दृग्मदवासनाया वसनइव पूर्वपूर्व-
विज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वा-
च्चानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न तस्य जगद्विषयत्वे
सर्वज्ञापत्तेः यत्किञ्चिद्विषयत्वे विविगमनाभावात्
सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गः । तदानीं निराकारा
चित्त्वन्तितिरनुवर्त्तत इति चेन्न तस्य स्वरूपकाशत्वे प्रमाणा-
भावात् अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः न चेष्टा-
पत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यं
घटादेरनुभूयमानस्यापत्तितुमशक्यत्वात् । आकारविशेष
एवायं विज्ञानस्येति चेत् किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञाना-
त्तर्हि समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तं न । नातिरिच्यते चेत्तर्हि
समूहावबन्धने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् स्वरूपतो-
विज्ञानस्याविशेषात्, अपोहरूपो नीलत्वादिविज्ञानधर्म
इति चेन्न नीलत्वादीनां विद्वद्भानामेकस्मिन्समावेशात्
हृत्तरा विरोधस्यैव दुर्गपक्षत्वात् । न च वासनासंक्रमः

सम्भवति माहपुत्रयोरपि वासनासंक्रमप्रसङ्गात् न च
उपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यं वासनायाः
संक्रमासंभवात् । उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न
तदुत्पादकाभावात् । उत्तरविज्ञानस्यैव उत्पादकत्वे तदा-
नन्वप्रसङ्गः । क्षणिकविज्ञानेऽतिशयविशेषः कल्प्यत इति
चेन्न मानाभावात् कल्पनागौरवाच्च । एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव
चैतन्यमपि प्रत्युक्तं गौरवादतिशये मानाभावाच्च बीजा-
दावपि सञ्चारिसमवधानादेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनाच्च
अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवाच्चित्तविज्ञानमेवात्मा
“अविनाशी वा अरे अयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
इत्यादि श्रुतेरिति चेन्न तस्य विषयतासम्भवात् दर्शित-
त्वात् निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात् सविषयत्वस्या-
ननुभवात् । अतो ज्ञानभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् ।
सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मपरं जीवेषु नोपपद्यते ज्ञाना-
ज्ञानसुखित्वदुःखित्वादिभिर्जीवानां भेदमिदो सुत-
रामीश्वरभेदः, अन्यथा बन्धमोक्षानुपपत्तेः, योऽपीश्वरभेद-
बोधकोपेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन्
क्षीयतीति अभेदभावने च यतितव्यमिति पदति । अतएव
“सर्व एव आत्मनि समर्पिता” इति श्रूयते मोक्षदशा-
यामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायते इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वे
नाशयोगात् भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्थास्यत्येव । न च
द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यं तत्र निर्द्वैतके ब्रह्मणि स-
त्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपं तदतिवत् द्वित्वाभावेऽपि
द्वयात्मकौ तावति सुवचत्वात् मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणा-
त्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेत् एकत्वाभायो व्यक्तिद्वयात्मको
द्वित्वमप्युच्यतां प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिगीजलबोर्न गन्ध
इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्वजनसिद्धत्वात् । योऽपि तदा-
नीमभेदप्रतिपादक आगमः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना सास्यं
प्रतिपादयति संपदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवत् इति
वत् । अतएव “निरञ्जनः परमं वास्यसुपति दिव्यमिति” श्रूयते
ईश्वरो न ज्ञानसुखात्मा किन्तु ज्ञानाद्याश्रयः नित्यं विज्ञा-
नमानन्दं ब्रह्म” इत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः,
“यः सर्वज्ञः” इत्यश्वरोधात् आनन्दम् इत्यस्यापि आन-
न्दवदित्यर्थः अर्थ आदित्वात्त्वार्थीयाच्चाप्रत्ययात्, अन्यथा
संज्ञितत्वापत्तेः आनन्दोऽपि दुःखाभावे उपपद्यते भार-
दापमने सुखी संवत्तोऽहमितिपत् दुःखाभावेन सुखित्वप्र-
त्ययात् । अस्तु वा तस्मिन्मानन्दो न त्वसी, आनन्दम् इत्यत्र
सत्यवैविध्यविरोधात् । “आनन्दं ब्रह्मणो विद्याच्च

विभेति वादाचन" इत्यत्र भेदस्य स्पष्टत्वाच्चेति संक्षेपः । एतेन प्रकृतिः कर्त्ता पुरुषः पुरुषकरपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं तस्य, बुद्धिगतचैतन्याभिसानान्यथापुनपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः । सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमप्युच्यते । तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः । पुरुषे कर्तृत्वाभिसानो बुद्धौ चैतन्याभिसानश्च भेदाप्यहात् समेदं कर्त्तव्यमिति भेदशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिविम्बादतात्त्विको दर्पणस्त्वेव सुखोपरागः । इदमिति विषयोपरागः इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निश्चासाभिहतदर्पणस्त्वेव मलिनिमा । कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशः । तेनांशत्वयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणमलिनिम्नेव सुखस्योपलब्धिरुच्यते । ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव । कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः । न च बुद्धिचेतना परिणामित्वादिति सांख्यमतमपास्तम् । कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्विज्ञे मानाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः । बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे श्म इति चेत् कृत्यशे किं नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारापत्तिः । अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न अविज्ञेः कर्त्तृजन्यत्वे मानाभावात् । "वीतरागजन्मादर्शनात्" अनादित्वम् । अनादेर्नाशसम्भवाच्चित्तत्वम् । तत् किं प्रकृत्यादिकल्पनेन । न च "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् । प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैर्गुणैः इच्छादिभिः कर्त्ताहं कर्त्ताहमेव इत्यस्य तदर्थत्वात् "तत्रैव" सति कर्त्तारमात्मानं केवलं हयः" इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्ठादाशय इति संक्षेपः । धर्माधर्माश्रयः इति । आत्मैत्युपपद्यते । शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्माणां देहान्तरेण भोगानुपपत्तिः । विशेषगुणयोगत इति । योग्यविशेषगुणसम्बन्धेनात्मनः प्रत्यक्षं भवति न त्वन्यथा अहं जाने अहङ्कारोमि इत्यादि प्रतीतेः । प्रवृत्तीति । अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देष्टे अभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च

यत्नसाध्यत्वात् चेष्टया प्रयत्नवानात्माभ्यनुमीयत इति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह । रथेति यद्यपि रथकर्म्म चेष्टा न भवति तथापि तेन कर्म्मणा सारथिर्यथाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्म्मणा परात्मापीति भावः । अहङ्कारश्चेति । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः तस्याश्रयो विषयः आत्मा न शरीरादिरिति । मन इति मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयो मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः । रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तराद्योग्यत्वात् । विभुरिति । विभुत्वं परममहत्त्वं तच्च पूर्वाज्ञासपि स्फटार्थसूक्तम् । बुद्ध्यादीति बुद्धिसुखदुःखेच्छादयश्चतुर्दश गुणाः पूर्वाज्ञा वेदितव्याः । ते च "बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिषड्भवं भावना तथा । धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश" इत्युक्ताः बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छाद्वेषः यत्नःसंख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागः भावनाख्यसंस्कारः धर्मः अधर्मश्चेति । एते च गुणा मनस एवेति सांख्यादयः । "कामः संकल्पोचिविकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरदृष्टिर्हीर्षीर्भीरीत्येतत् सर्वं मनएवेति" श्रुतेः कामादीनां मनोधर्मत्वावगमात् तथा ६३ प्रष्टे आज्ञानशब्दोदिता अपि । मिता ० "किं पुनर्वैषयिकज्ञानेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसङ्गाने प्रमाणमित्याशङ्क्याह । "महाभूतानि सत्त्वानि यथात्मापि तथैव हि । कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति । वार्चमा कोविजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम्" या० उ० । "यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्त्वानि प्रमाणप्राप्तत्वात्तथात्मापि सत्त्वः, अन्यथा यदि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता भ्रुवो न, तन्नैकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्तुन्येन स्पर्शनेन्द्रियेण को विजानाति । यमहमद्राक्षन्तमहं स्मृशामीति । तथा कस्यचित्पुरुषस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणं वाचन्तस्य वागियमिति कः प्रत्यभिजानाति तस्मात् ज्ञानेन्द्रियाद्यतिरिक्तो ज्ञाता भ्रुव इति सिद्धम् किञ्च । "अतीतार्था स्मृतिः कस्य कोवा स्वप्नस्य कारकः । जातिरूपवयोदृक्त्वविद्यादिभिरहंकृतः । शब्दादिविषयोद्योगहर्माणा मनसा गिरा" या० । "यद्यात्मा ध्रुवो न स्यात्तर्ह्यहं भूतार्थगोचरा स्मृतिः पूर्वाहंभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना कस्य भवेत्, नह्यन्येन दृष्टे वस्तुन्यन्यस्य स्मृतिरुपपद्यते । तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः । नहीन्द्रियाणामुपरतव्यापाराणान्तत्कारकत्वम् । तथाहमेवाभिजनत्वादिसम्बन्ध इत्येवंविधासम्बन्धान्प्रत्ययः कस्य भवति स्थिरात्मव्यतिरिक्तस्य" तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगसिद्धार्थसंयोगं मनोवाक्कायैः कः कुर्यात्तस्मादपि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा-

स्थिरः” इत्यन्तेन आत्मविवेके च उदयनाचार्यैः अहमिति प्रत्यक्षविषयत्वमादौ आत्मनो व्यवस्थाय देहाद्यतिरिक्तविषयत्वं तत्प्रत्ययस्य व्यवस्थापितं यथा ।

“अथात्मसङ्गावे किम्यमाणं प्रत्यक्षमेव तावत् अहमिति वि-
कल्पस्य प्राणभन्मातृसिद्धतात् । नचायमवस्तुकः सन्दिग्ध-
वस्तुकोवा, अशाब्दत्वादप्रतिषेधाच्च न च लैङ्गिकः, अननुसं-
हितलिङ्गस्यापि संप्रत्ययात् । नच स्मृतिरियम्, अननुभूते
तदनुपपत्तेः । अनादिवासनावशादनादिरयमवस्तुकोवि-
कल्प इत्यपि न युक्तं, नीलादिनिकल्पसाधारण्यात् । इह
वासनासुपादायानाश्चासौ प्रमाणात्तरेऽपि कः समाश्वास’,
यतो नीलादिविकल्पेषु समाश्वासः स्यात् । तस्माद्वास-
नामात्रवादं विज्ञायागन्तुकमपि किञ्चित् कारणं वाच्यम् ।
तज्ज्ञानानामगच्छदी वा लिङ्गतदाभासौ वा प्रत्यक्षतदाभासो
वेति । तत्र यथा प्रथमसमध्यमप्रकाराभावाच्चीलविकल्प-
श्चरमं कल्पमालम्ब्यते तथाऽहमिति विकल्पोऽपि, तत्रापि
“प्रत्यक्षपृष्ठभाविन्ये साक्षादेव सवस्तुकः । तदाभासे तु
मूलेऽस्य पारम्पर्यात् सवस्तुतेति” । न च बाह्यपत्यक्षनि-
ष्ठत्वाच्च निर्मूलत्वं, बुद्धिविकल्पस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । तत्र
स्वसंवेदनं मूलम्, इहापि मानसप्रत्यक्षमिति न कश्चिद्वि-
शेषः । शरीरादिवस्तुको भविष्यतीति चेन्न निरुपाधिशरीरे-
न्द्रियबुद्धितत् सद्युपादानलम्बनत्वेऽतिप्रसङ्गात् । स्वसंज्ञाभि-
शरीरादावयं स्यादिति वाच्यं तत्र कः स्वीयइति वचनीयम् ।
अनन्यत्वं स्वत्वं सर्वाभासानां, तथा च यदा तेनैव तदनुभूयते
तदा प्रत्येतुः प्रत्येतव्यादव्यतिरेकादहमिति स्यात् । अतएव
वटादयेन कदाचिदनन्यानुभूतिरुक्ता इति न कदाप्यहमा-
स्यदमिति चेत् एवमर्हति त्वन्तरेऽप्यहं प्रत्ययः शरीरादावारो-
परूपएव ततः प्रत्येतुरन्यत्वात् । बुद्धौ सख्यएवेति चेन्न तस्याः
क्रियात्वेनानुभूयमानाया भिन्नस्य कर्तुरहं द्विनङ्गीतिव-
दहं जानामीत्यनुभवात् । नीलादिप्रत्येतव्याकारवत् प्रति-
पन्नाकारोऽपि, प्रतिपत्तेरेवायमात्मा तथा भासत इति
चेत् तर्हि प्रत्येतव्यप्रतिपन्नाकारयोस्तुल्ययोगक्षेपत्वात् सिद्धं
नः समीहितम् । अस्तु खोपादानमात्रमिति चेन्न तत्प्र-
तिभासने तदाकारस्यापि प्रतिभासप्रसङ्गात् आकारमन्तरे-
णाकारिणोऽनवभासात् । प्रवृत्तिसन्तानान्नाम्योबुद्धिसन्तानः
प्रतिपत्ता, वयं तमालयविज्ञानमाचच्छह इति चेत् अस्तु
तर्हि प्रवृत्तिविज्ञानोपादानमनादिनिधनः प्रतिपत्ता । स
किं सन्तान्यमानज्ञानरूपः तद्विपरीतोवा इति चिन्ताविधि-
यते निःशेषिता चासौ प्रागिति” । स्थानान्तरे च तत्रैव

“ननु विद्वमिदं विशेषणं देहस्यैव चेतनत्वात् सैवं देहत्वभू-
तत्वमूर्तत्वरूपादिमत्त्वादित्यर्थः । नच भूतानां सद्युपायपर्यव-
सितं चैतन्यं, प्रतिदिनं तस्यान्यत्वे पूर्वपूर्वानुभूतस्यास्मरण-
प्रसङ्गात् । नच प्राक्पर्यवसितं, करचरणाद्यपयवविगमे त-
दनुभूतस्यास्मरणप्रसङ्गात् । देहस्य चेतनत्वे बालस्य प्रथमम-
प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च इच्छाद्वेषावन्तरेण प्रयत्नानुपपत्तेः इष्टाभ्यु-
पायताप्रतिसम्मानं विना चेच्छानुपपत्तेः । इह जन्मन्यन-
नुभूतस्य प्रतिबन्धस्यासृष्टतौ प्रतिसम्मानायोगात्, जन्मान्त-
राशुभूते चातुर्भवितरि भस्मासाङ्गते अन्येन स्मरणायो-
गात् अनुभवादोनां प्रवृत्त्यन्तानाञ्च कार्यकारणभावस्य
इहैव जन्मानि निश्चितत्वात् । तथा च तदभाये तदभावस्य
सुलभत्वात् अन्यथा स्वतस्त्वप्रसङ्गः । अतएव नेन्द्रियाणि
चेतयन्ते दर्शनस्यर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाच्च । नच मनस्तथा, तस्य
करणत्वेनैवानुभवादिति प्रतिबन्धसिद्धिः परदेहात्मसिद्धिश्च ।
अनादिशासौ धीतरागजन्मादर्शनात्, अनन्तश्च सतोऽनादि-
त्वात्, इवैवैव समवायिकारणत्वात्, विभुश्च नित्यव्यवृत्त्ये
सत्यमूर्तत्वात्, अमूर्तश्च निष्क्रियत्वात्, निष्क्रियश्च नित्य-
व्यवृत्त्ये सत्यस्य दामित्यव्यवृत्त्यात्, प्रत्यक्षधर्माश्रयत्वाच्च । तर्का
श्चात्र भवन्ति आदिमत्त्वे प्रथमप्रवृत्त्यनुपपत्तौ सर्वदैवामृ-
त्तिप्रसङ्गः । सान्तत्वेऽनादेः सत्त्वानुपपत्तिप्रसङ्गः । अद्वैत्यत्वे
निर्गुणत्वप्रसङ्गः अविभुत्वे दहनपवनादेः क्रियानुपपत्तिप्र-
सङ्गः । नच संयुक्तसंयोगात् तदुत्पत्तिः साक्षात्क्रियाद्वारकस्य
तस्याभावात् अतथाभूतस्य तद्वैतत्वेऽतिप्रसङ्गात् । मूर्तत्वे
नित्यस्यास्मदादिप्रत्यक्षधर्मानाधारत्वप्रसङ्गः विशेषगुणवत-
श्चारम्भकत्वप्रसङ्गः, सक्रियत्वे मूर्तत्वप्रसङ्ग इति शास्त्रार्थ-
संग्रहः । अगुरेवासौ विज्ञाभाससमायिकारणसंयोगाधार-
त्वात् मनोवत् “अणीयांसमणोरपीति” बाधविरोधाविति
कश्चित् तदयुक्तम् आत्मन्यविभौ मनसोऽणुत्वादिज्ञेः तत्त्व-
योगक्रमादेव क्रियाक्रमोपपत्तेः आगमस्तु “महतोऽपि मही-
यांसमिति” प्रथमपदमपहाय उपपत्त्यस्तदवर्तमानत्वेन” ।
स्त्वन्वपञ्चकस्यात्मत्ववादिनां मतं संघातानुत्पत्त्या शा० सू०
भा० निराकृतम् यथा “सद्युपाय उभयहेतुकोऽपि तदप्राप्तिः”
सू० “तत्रैते तयोवादिनो भवन्ति । केचित् सर्वास्तित्व-
वादिनः केचिद्विज्ञानास्तित्वसात्ववादिनः अन्ये पुनः
सर्वान्यत्ववादिनः इति । तत्र ये सर्वास्तित्ववादि-
नोवाङ्ममान्तराच्च वस्तुभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं चित्तं
चैतञ्च तान् तावत् प्रति ब्रूमः । तत्र भूतं पृथिवीधा-
त्यादयः । भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च चक्षुष्ये च पृथि-

व्यादिपरमाणवः खरस्त्रेहोष्णप्रेरणस्वभावाः ते दृष्टि-
व्यादिभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते तथा रूपविज्ञान-
वेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाःतेऽप्यध्यात्मं सर्व-
व्यवहारास्यदभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते । तत्रेद-
मभिधीयते । योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः ससुदायः
परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः पञ्च-
स्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धरूपः । तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि
ससुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः स्यात् ससुदायाप्राप्तिः
ससुदायिनामचेतनत्वात् चित्ताभिज्वलनस्य च ससुदायि-
क्षप्रधीनत्वात् अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशसित-
व्याप्तिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात् निरपेक्षप्रवृत्त्युपगमे च
प्रवृत्तानुपरमप्रसङ्गात् । आशयस्याप्यन्यत्वनन्यत्वाभ्यामनिरु-
ध्यत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात् तत्प्रवृत्तानुप-
पत्तेः तस्मात् ससुदायानुपपत्तिः । ससुदायानुपपत्तौ च
तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत । “इतरेतरप्रत्ययत्वादिति
चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्” सू० । यद्यपि भोक्ता प्रश-
सिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरोनाभ्युपगम्यते तथा-
प्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा तस्या-
ञ्चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चा-
विद्यादयः अविद्या संस्कारोविज्ञानम् नाम रूपं पङ्का
यतनम् स्पर्शवेदना दृश्योपादानम् भवोजातिर्जरा मरणं
शोकः परिवेदना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवम् जातीयका इतरे-
तरहेतुकाः सौगते समये क्वचित् संज्ञिमा निर्दिष्टाः क्वचित्
प्रपञ्चिताः । सर्वेषामप्ययमवस्थादिकलापोऽप्रत्या-
ख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्त
नैमित्तिकभावेन घटीयन्त्ववदनिशमावर्त्तमानेऽर्थाक्षिप्त
उपपन्नः संघात इति चेत्तत्र कस्मात् ? उत्पत्तिमात्र
निमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य
किञ्चिन्नमित्तमवगम्येत न त्ववगम्यते यत इतरेतरप्रत्य-
यत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वं पूर्वंसुत्तरस्थोत्तरस्थोत्पत्तिमात्र
निमित्तं भवत् भवेत् न तु संघातोत्पत्तेः किञ्चिन्नमित्तं
सम्भवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम्
अतोच्यते । यदि तावदयमभिप्रायः अविद्यादय एव
संघातमन्तरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति
ततस्तस्य संघातस्य किञ्चिन्नमित्तं वक्तव्यं तच्च नित्ये
वृथ्यणुवृथ्युपगम्यमानेषु आश्रयाश्रयीभूतेषु च भोक्तृषु
सतसु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरोक्षायां किमङ्ग पुनः
अपि केषु वृथ्यणुषु भोक्तृरहितेषु आश्रयाश्रयीभावव्युत्पत्तेषु चा-

भ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत् । अथायमभिप्रायः अविद्या-
दय एव संघातस्य निमित्तमिति । कथं तमेवाश्रित्यात्मा-
नं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ मन्यसे संघात
एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्त्तते तदाश्रयाश्चाविद्या-
दय इति । तदापि संघातात् संघातान्तरसुलभ्यमानं
नियमेन सदृशमेवेत्यद्येत अनियमेन वा सदृशम्, विसदृशं
वोत्पद्येत । नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुङ्गवस्य देवतैर्य-
ज्योनिनारकप्राप्तिभावः प्राप्नुयात् । अनियमाभ्युपग-
मेऽपि मनुष्यपुङ्गवः कदाचित् क्षणे हस्ती भूत्वा देवो-
वा पुनर्मनुष्यो भवेत् इति प्राप्नुयात् । उभयमभ्युपगम-
विरुद्धम् । अपि च यज्ञोपनिषद् संघातः स्यात् स जीवोनास्ति
स्थिरोभोक्तेति तवाभ्युपगमः ततश्च भोगो भोगार्थ एव
सद्भाऽन्येन प्रार्थनीयः तथा मोक्षोभोक्षार्थ एवेति सुसुक्ष्मा
नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत् प्रार्थ्यतेभयं, भोगमोक्ष
कालावस्थायिना तेन भवितव्यम् । अवस्थायित्वे क्षण-
िकत्वाभ्युपगमविरोधः । तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्त-
त्वमविद्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न तु संघातः
सिध्येत् भोक्तृभावादित्यभिप्रायः इत्यन्तेन । एतन्मते
मनुस्मृत्यैव “सर्वकार्यशरीरेषु सुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यीनास्ति सन्तोमहीभृता मिति” भावः ।
आत्मनो देहपरिमाणत्वमाहता मन्यन्ते । तदेतन्मते सुत्याप्य
दूषितं शा० सू० भा० यथा । “एवं चात्माकातर्क्ष्यम्”
सू० । “यथैकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धधर्मासम्भवोदोषः
स्याद्वादे प्रसक्तं एवमात्मनोऽपि जीवस्याकातर्क्ष्य-
मपरोदोषः प्रसज्यते । कथं शरीरपरिमाणो-
हि जीव इत्याहता मन्यन्ते । शरीरपरिमाण-
तायाञ्च सत्त्वमकतत्त्वोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आ-
त्मेत्यतो घटादिवदित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणा-
ञ्चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवोमनुष्यशरीरपरिमाणो-
भूत्वा पुनः केनचित् कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नु-
वन्न कतर्क्ष्यं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् पुत्तिकाजन्म च
प्राप्नुवन्न कतर्क्ष्यः पुत्तिकाशरीरे संसीयते । समान एव
एकस्मिन्नपि जन्मानि कोमारयौवनस्याविरेषु दोषः ।
स्यादेतत् अनन्तावयवजीवस्तस्य तएवावयवा अल्पे शरी-
रे सङ्कुचेऽनुवर्त्तते विकसेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां
जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्येत वा न वेति
वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावद्ज्ञानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे
संसीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषाम-

वयवानां प्रथिमानुपपत्तेर्जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः स्यात् । अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवनामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितमपि शक्यम् । अथ पर्यायेण बृहच्छरीर-प्रतिपत्तौ केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्तीत्युच्येत । तत्राशुच्यते । “न च पर्यायादस्याप्यविरोधोविकारादित्यर्थः” सू० । न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेव तत्तद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते कुतः ? विकारादिदोषप्रसङ्गात् । अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिश्चयापूर्व्यमाणस्योपपत्तीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यं विक्रियावत्त्वे च कर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत ततश्च बन्धमोक्षभ्युपगमोबाध्यते कर्मादिकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाववत् संसारसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वस्यैव तीति । किञ्चान्यत् आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामागमापायधर्माव तादेयानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदयम आत्मेति स्यात् । न च स निरूपयितुं शक्यते अयमसाविति । किञ्चान्यत् आगच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति, अपगच्छन्तश्च क्व वा लीयन्त इति वक्तव्यम् । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुः भूतेषु च निक्षीयेरन्, अर्भोतित्याज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामयवधारो निरूप्यते प्रमाणाभावात् । किञ्चान्यत् अनवष्टतस्वरूपस्यैव सत्त्वात्मा स्यात् आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामनियतपरिमाणत्वात् । अतएवमादिदोषप्रसङ्गाच्च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभावेन आश्रयितुं शक्येते । अथ वा पूर्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तापकात्स्न्यदोषप्रसङ्गनद्वारेणानित्यतायाञ्चोदितायास् पुनः पर्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्त्रोतःसन्ताननित्यतान्यायेनात्मनोनित्यता स्यात् यथा रक्तपटादीनाम् विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्वद्विचित्रावपि त्यागद्वाराण्येन सूत्रेणोच्यते । सन्तानस्य तावदवस्तुत्वं नैरात्म्यवाद् प्रसङ्गः वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षसंग्राहपक्षिरिति । “अन्यावस्थितेष्वोभयनित्यत्वादविशेषः” सू० । अपि चान्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैभैः तद्वत् पूर्व्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषप्रसङ्गः स्यात् एकशरीरपरिमाणतैव स्यात् नोपचितापचितशरीरान्तरप्राप्तिः । अथ वाऽन्यस्य

जीवपरिमाणसंग्राहस्थितत्वात् पूर्व्वयोरप्यवस्थयोरप्यवस्थितपरिमाणस्य जीवस्यात् । ततश्चाविशेषेण सर्व्वदेवाऽणुर्महान् वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः । अतश्च सौगतवदार्कतमपि मतमसङ्गतमित्युपेक्षितव्यम् । इत्यन्तेन जीवस्याणुपरिमाणत्वं ये स्वीचक्रुः तन्मतमुपन्यस्य शा० सू० भा० दूषितं यथा । “उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्” सू० । इदानीन्तु किंपरिमाणो जीव इति चिन्त्यते किमणुपरिमाणः उत मध्यमपरिमाण आहोस्वित् महापरिमाण इति । ननु च नात्मीत्युच्यते नित्यचैतन्यरूपस्यायमित्युक्तमतस्य परएवात्मा जीव इत्यापतति, परस्य चात्मनोऽनन्तत्वमास्मात् तत्र कतो जीवस्य परिमाणचिन्तावतार इति उच्यते सत्यमेतत् उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परिच्छेदं प्रातर्नित्यं स्वगच्छेन चास्य कश्चिदणुपरिमाणत्वमास्मायते तस्य सर्व्वस्थानाकलत्पोपपादनायायमारम्भः । तत्र प्राप्तं तावदुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणादणुजीवइति उत्क्रान्तिस्त्ववत् “स यदा एतस्माच्छरीरादुत्क्रान्तिं संप्रैतेः स एवेत्युक्तमतीति” गतिरपि “ये वै के चास्मात्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्व्वे गच्छन्तीति” । आगतिरपि “तस्मात्लोकात् पुनरैतान्भूमी लोकाव कर्म्मणे” इति आसासुतक्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात्परिच्छिन्नसावज्जीवः इति प्राप्नोति न हि विभोऽन्यमनमवकल्यत इति । सति च परिच्छेदे शरीरपरिमाणत्वस्यापि तमतपरीक्षायां निरस्तत्वादणुरात्मेति गम्यते । “स्वात्मना चोत्तरयोः” सू० । उत्क्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि यामस्याभ्यनित्यवहेद्देहस्याभ्यनित्यता कर्म्मक्रेणावकल्येत उक्तरे तु गत्यागती नाचलतः सम्भवतः स्वात्मना हि तयोः सम्बन्धोभवति गमेश कर्त्तृस्वक्रियात्वात् । अतो मध्यमपरिमाणस्य च गत्यागती अणुत्वं एव सम्भवतः । मलोष गत्यागतीरुत्क्रान्तिरपश्चिमिरेण देहादिति प्रतीयते न ह्यनपक्षस्य देहाद्वत्यागती स्यातां देहप्रदेशानाञ्चोत्क्रान्तावपादमत्ववचनात् “वक्षुडो वा भूमेर्वा अन्यतो वा शरीरदेशेभ्यः” इति । “स एतास्तेजोमात्राः समभ्यादद नो हृदयमेवात्मवक्रामति शुक्रमादाय पुनरेति स्थानमिति” चान्तरेऽपि शरीरे शरीरस्य गत्यागती भवतः तस्मादप्यस्याणुत्वमिति । “नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतदाधिकारात्” सू० । अथापि स्यात् नाणुरयमात्मा, कश्चात्, अतच्छ्रुतेः अणुत्वमिपरीतपरिमाणश्रवणादित्यर्थः । “स वा एव महाजगः” “आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु” “आत्मा श्रवत्स्वर्गगतमनित्यः” “सत्त्वज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति आतीत्यका हि इति

रात्मनोऽणुत्वे विप्रतिषिध्यतेति चेत् नैष दोषः । कस्मात्
इतराधिकारात् । परस्य ज्ञातनः प्रक्रियायामेषा
परिमाणान्तरश्रुतिः, परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु
वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात्, “विरजःपर आकाशात्” इत्येवं
विधानाच्च परस्यैवात्मनस्तत् तत् विशेषाधिकारात् । ननु-
“योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति” शरीरोमहत्त्वसम्बन्धि-
त्वेन प्रतिनिर्दिश्यते । शास्त्रदृष्ट्या त्वयं निर्दिष्टो वाम-
देवहृष्टवः । तस्मात्प्राज्ञविषयत्वात्परिमाणान्तरश्रवणस्य,
न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते । “स्वयन्दोन्मानाभ्याञ्च” सू० इत-
श्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाचो शब्दः श्रूयते “स
एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा सं-
विवेशेति” प्राणसम्बन्धाच्च जीवएवायमणुरभिहित इति गम्यते
तथाचोन्मानमपि जीवस्याणुमानं गमयति ‘बालाभ्यशतभा-
गस्य शतधा कल्पितस्य च । भागोजीवः स विज्ञेय’ इति ।
‘आरायमात्रोऽपि इष्ट’ इति चोन्मानान्तरम् । नन्व-
णुत्वे सत्येकदेशस्यस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते इत्युच्यते
च जाज्ञयीहृदनिमग्नानां सर्वाङ्गे शैत्योपलब्धिर्निर्दायसमये
‘स सकलशरीरपरितापोपलब्धिरितिचेत् उत्तरं पठति ।
“अविरोधश्चन्दनवत्” सू० । यथा हि हरिचन्दनविन्दुः शरी-
रैकदेशे सम्बन्धोऽपि सन् सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोत्ये-
वमात्रापि देहैकदेशस्यः सकलदेहव्यापिनोमुपलब्धिं करि-
ष्यति । त्वक्तस्यन्धाज्ञास्य सकलशरीरगता वेदना न विरु-
ध्यते । त्वगात्मनोर्हि सम्बन्धः कृत्स्नायान्वचि वर्तते त्वक् च
सर्वशरीरव्यापिनोति । “अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्यु-
पगमादृदि हि” सू० । अत्राह यदुक्तम् “अविरोधश्चन्दनव-
दिति” तदुक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुत्तरत्वात् सिद्धे ज्ञात-
नोदेहैकदेशस्यत्वे चन्दनदृष्टान्तो भवति । प्रत्यक्षन्तु चन्दन-
स्यावस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्यत्वं सकलदेहाह्लादनञ्च । आत्मनः
पुनः सकलदेहोपलब्धिमात्रं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्तित्वम् ।
अनुमेयत्वमिति यदुच्येत न चात्मानुमानं सम्भवति । किमा-
त्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगिन्द्रियस्यैव सकलदेह
व्यापिनः सतः किं विभोर्नभसइव, आहोस्त्रिचन्दनविन्दो-
रिवाणोरेकदेशस्यस्येति संशयाऽनतिष्ठति । अलोच्यते-
नायं दोषः । कस्मात् अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यतेऽज्ञातनो-
पि चन्दनस्यैव देहैकदेशवर्तित्वमवस्थितिवैशेष्यम् । कथ-
मिति उच्यते । “हृदि ह्येष आत्मा पश्यते वेदान्तेषु” “हृदि-
ह्येष आत्मा” “स वायव आत्मा हृदि कतमः ? आत्मेति
योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्यैतिः पुरुष” इत्याद्युप-

देशेभ्यः । तस्माद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरवैषम्याद्युक्तमेवैतदवि-
रोधश्चन्दनवदिति । “गुणाद्वालोकवत्” सू० । चैतन्यगुण-
व्याप्तेर्वाणोरपि सतोजीवस्य सकलदेहव्यापि कार्यं न विरु-
ध्यते । यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामपवरकैकदेशवर्ति-
नामपि प्रभा अपवरकव्यापिनी सती कृत्स्नेऽपवरके कार्यं
करोति तद्वत् । स्यात्कदाचिच्चन्दनस्य सावयवत्वात्
सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेहव्याह्लादयितृत्वं
नत्वणोर्जीवस्यावयवाः सन्ति यैरयं सकलदेहं विसर्पे-
दित्याशङ्क्य “गुणाद्वालोकवत्” इत्युक्तम् । कथं पुनर्गुणो-
गुणव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तते न हि पटस्य शुक्लोऽगुणः पट-
व्यतिरेकेणान्यत्र वर्तमानोदृश्यते । प्रदीपप्रभावज्ञवे-
दिति चेन्न तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात् । निविडायवयवं
हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः विरलावयवन्तु तेजोद्रव्यमेव प्रभेति
अत उत्तरं पठति । “व्यतिरेके गन्धवत्” सू० यथा गुणस्यापि
सैतोगन्धस्य गन्धद्रव्यव्यतिरेकेण दृष्टिर्भवति अप्राप्तेर्वापि
कुसुमादिषु गन्धोपलब्धेः एवमणोरपि सतोजीवस्य चैतन्य-
गुणव्यतिरेकोभविष्यति । अतश्चानैकान्तिकमेतदगुणत्वात्
रूपवदाश्रयविज्ञेयानुपपत्तिरिति गुणस्यैव सतोग-
न्धस्याश्रयविज्ञेयदर्शनात् । गन्धस्यापि सङ्घैवाश्रयेण वि-
ज्ञेय इति चेन्न यस्मान्मूलद्रव्याद्विज्ञेयस्तस्य ज्ञयप्रसङ्गात् ।
अक्षीयमाणमपि तत्पूर्ववत्स्यातोऽवगम्यते अन्यथा तत्पूर्-
व्वावस्थैर्गुरुत्वादिभिर्हीयते । सप्रादेतत् गन्धाश्रयाणां
विज्ञिष्टानामत्यत्वात्तदपि विज्ञेयो नोपलब्ध्यते सूक्ष्मा हि-
गन्धपरमाणवः सर्वतो विप्रसृतागन्धबुद्धिसत्त्वादयन्ति
मासिकापुटमनुप्रविशन्ति इति चेन्न अतोन्द्रियत्वात् पर-
माणूनां स्फुटगन्धोपलब्धेः नागकेशरादिषु । न च लोके
प्रतीतिर्गन्धवद्द्रव्यमात्रावमिति गन्धएवात्रात इति लौ-
किकाः प्रतीयन्ति । रूपादिष्वश्रयव्यतिरेकादुपलब्धेर्ग-
न्धस्याभ्युपगमाश्रयव्यतिरेक इति चेन्न प्रत्यक्षत्वादनुमाना-
प्रसङ्गे । तस्मादाद्यथा लोके इष्टं तत्तथैवावगन्तव्यं निरूप-
कैर्नान्यथा । न हि रसोगुणोजिह्वयोपलभ्यत इत्यतो रूपा-
दयोपि गुणाजिह्वयोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते ।
“तथा च दर्शयति” सू० । श्रुतिर्हृदयावतनत्वमणुपरिमाणत्वं
चात्मनोऽभिधाय तस्यैव “आलोमभ्य आंमस्याभ्यः” इति
चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति । “पृथगुप-
देशात्” सू० । “प्रज्ञया शरीरं समारुह्येति” चात्मप्रज्ञयोः
कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्येन गुणेनैवास्त्र शरीर-
व्यापितावगम्यते । “तद्देशं प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमा-

दावेति च" कर्तुः शरीराद् दृष्टमिच्छानुसंगेनैव एतमे-
वाभिप्रायस्तपोद्वलयति तस्मादपरात्मैवेवं प्राप्ते ब्रूमः ।
'तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्' सू० । तद्व्य-
पदेशं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति अणुरात्मैति उत्क्रान्त्याद्य-
श्रवणात् । परस्मैव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात् तादा-
त्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तम् । परमेव चेद्-
ब्रह्मजीवस्तस्माद्यावत्परं ब्रह्म तावानेव जीवो भवितुमर्हति
परस्य च ब्रह्मणो विभुत्वसाम्नातं तस्माद्विभुर्जीवः । तथा
च 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु,
इत्येवंजातीयका जीवविषया विभुत्वादाः श्रौताः स्मा-
न्तांश्च समर्थता भवन्ति । नचाणोर्जीवस्य सकलशरीरगता
वेदनोपपद्यते । त्वक्सम्बन्धात् स्यादिति चेन्न त्वक्कण्टक-
तोदनेऽपि सकलशरीरगतैव वेदना प्रसज्येत त्वक्कण्टक-
योर्हि संयोगः कृत्स्नायां त्वचि वर्त्तते त्वक् च कृत्स्न-
शरीरव्यापिनीति पादतलएव तु कण्टकचुर्चा वेदनां
प्रतिबभूवे । नचाणोर्गुणस्य व्याप्तिरुपपद्यते गुणस्य गुणि-
देशत्वात् गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत ।
प्रदीपप्रभावाच्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातम् । गन्धोऽपि
गुणत्वाभ्युपगमात् साश्रय एव सञ्चरितुमर्हति अन्यथा
गुणत्वहानिप्रसङ्गात् । तथा चोक्तं भगवता द्वैपायनेन
"उपलब्ध्यास्तु तद्वन्मं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । दृष्टिव्यामेव तं
विद्यादपोवायुश्च संश्रितमिति" । यदि च चैतन्यं जीवस्य
समस्तं शरीरं व्याप्नुयाच्चाणुर्जीवः स्यात् चैतन्यमेव ह्यस्य
स्वरूपं अग्नेरिगौष्णप्रकाशौ, नात्र गुणगुणिविभागोविद्यत
इति । शरीरपरिमाणत्वाच्च प्रत्याख्यातं परिषेधाद्विभुर्जीवः
कथं तर्ज्युत्वादिव्यपदेश इति अत आह "तद्गुणसारत्वा-
त्तु तद्व्यपदेशः" इति । तस्याबुद्धेर्गुणाः तद्गुणा इच्छा द्वेषः
सुखं दुष्खमित्येवमादयः तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्यात्मनः
संसारित्वे सम्भवति स तद्गुणसारः तद्भावस्तद्गुणसा-
रत्वम् । न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्यात्मनः संसारित्वम-
स्ति बुद्ध्याधिबन्धमाध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादि-
बन्धनं संसारित्वमकतुरभोक्तृत्वासंसारिणोनित्यमुक्तस्य
सत आत्मनः । तस्मात्तद्गुणसारत्वादबुद्धिपरिभाषेनास्य
परिमाणव्यपदेशः तदुत्क्रान्त्यादिभिश्चास्तोत्क्रान्त्यादिव्य-
पदेशो न स्वतः । तथा च 'बाह्यपश्यतभागस्य शतधा
कल्पितस्य तु । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय
कल्पत' इत्यन्तत्वं जीवस्योक्ता तस्यैव पुनरानन्त्यमाह
तच्चैवमेव समझसं स्यात् यद्यपिपारिकमण्यत्वं जीवस्य

भवेत् पारमार्थिकं चानन्त्यम् । ननु भयं सुखसम-
कल्पेत । नचानन्त्यमपिपारिकमिति शक्यं विज्ञातुं
सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपिपादयिष्यतत्वात् ।
तथैतस्मिन्नप्युक्ताने "बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराध-
मात्तोहृत्प्ररोऽपि दृष्ट" इति बुद्धिगुणसम्बन्धे नैवारा-
धमात्ततां शास्ति न खेनैवात्मना । "एषोऽणुरात्मा चेतसा
वेदितव्य" इत्यादिपि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते ।
परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्यनवप्राप्तत्वेन ज्ञानप्रसादावगम्यत्वेन
च प्रकृतत्वात्, जीवस्यापि च सुख्याणुपरिमाणत्वात्तुपपत्तेः ।
तस्माद्बुद्धिर्ज्ञानत्वाभिप्रायमिदमणुत्वचनसुप्राध्याभिप्रायं वा
दृष्टव्यम् । तथा "प्रज्ञया गगारमास्म्य" इत्येवंजातीय-
केष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्धोपाधिभूतया जीवः शरीरं
समावृत्तत्वेन योजयितव्यं व्यपदेशमात्रं वा शिष्या-
पुत्रकस्य शरीरमित्यादिवत् । ननु तत्र गुणगुणिविभागो
विद्यत इत्युक्तम् । हृदयायतनत्वयवनमपि बुद्धेरेव
तदायतनत्वात् । तथोत्क्रान्त्यादीनामभ्युपाध्यायनतां
दर्शयति "कस्मिन्नक्षणेऽहं ज्ञानं उत्क्रान्तो भविष्यामि" इति
"कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राक्सम-
ज्यते" । उत्क्रान्त्यभावे हि गत्यागत्योरभ्यायो विज्ञा-
यते, नचानपष्टप्रसन्नं देहादुत्थागतौ स्याताम् । एषुपा-
धिगुणसारत्वाज्जावस्याणुत्वव्यपदेशः प्राज्ञवत् यथा
प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणोपासनेऽप्याधिगुणसारत्वा-
दणुत्वस्यादिव्यपदेशः 'अणीयान्नीष्टैर्जा यथाह्वा, मनो-
मयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकाशः सत्यमंकलः"
इत्येवं प्रकारः तद्वत्" इत्यन्तेन । इति शाङ्करानुयायिनः
रामानुजभाष्यादयश्च जीवस्याणुत्वपक्षशरीरवक्रुः । तत्र-
पञ्चस्ततश्चास्ते दृष्टः तयोर्गुणाश्रितत्वं भेदाधिक्येर्गुण-
काङ्क्षीकृतविभुत्वप्रदर्शकशरीरलोक्य सुधीभिः समर्थनायम्
न्यायसूत्रवृत्तौ चात्मनोदेहाद्यतिरिक्तत्वं प्रदर्शितं यथा
"तत्रेन्द्रियं ज्ञानवच्चैव संशये करणत्वेन सिद्धानाभिन्द्रि-
याणां चैतन्यमस्तु लाघवात्तथा चात्मवदस्य नामार्थत्वादि-
न्द्रियाणामभौतिकत्वाद्वा न साङ्ख्यमितीन्द्रियचैतन्ययादिन-
स्तन्निराकरणायाह । "दर्शनस्यैवंनाभ्यासेका-
णात्" १ । "न त्रिपदव्यवस्थानात्" २ । "तद्व्यवस्थाना-
त्तत्त्व-
सङ्गात्वादर्शित्येभः" ३ । "शरीरदाहे पातकाभावाः ४ ।
"तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तच्चित्तप्रत्वात्" ५ । "न
कार्याश्रयकर्तृकत्वात्" ६ । "सद्येन दृष्टस्येतरेण तत्त्व-
भिज्ञानात्" ७ । "नैकस्मिन्नासास्थिव्यवर्तते द्विर्भाभि-

मानात्” ८ । “एकनाशे द्वितीयाविनाशात्” ९ । “अव-
यवनाशेऽप्यवयवपल्लवैरहेतुः” १० । “दृष्टान्तविरोधाद-
प्रतिषेधः” ११ । “इन्द्रियान्तरविकारात्” १२ । “न
सृष्टेः कर्त्तव्यविषयत्वात्” १३ । “तदात्मगुणत्वसङ्गावाद-
प्रतिषेधः” १४ । “अपरिसङ्ख्यानाञ्च सृष्टिविष-
यस्य” १५ । “नात्मप्रतिपत्तिहेतुना मनसि सम्भवात्” १६ ।
“ज्ञातज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम्” १७ । “निय-
मश्च निरनुमानः” १८ । “पूर्वाभ्यस्तसृष्टयुक्तबन्धाज्जातस्य
हर्षभययोकसम्प्रतिपत्तेः” १९ । “पद्मादिषु प्रबोध-
सम्प्लवनविकारवत्तद्विकारः” २० । “नोष्णशोतवर्षाकाल-
निमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम्” २१ । “प्रेत्या-
हाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात्” २२ । “अयसोऽय-
स्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्” २३ । “नान्यत्वं प्रवृत्त्य-
भावात्” २४ । “वीतरागजन्मादर्शनात्” २५ । सूत्राणि
“एकस्यैव दर्शनस्पर्शनाभ्यासस्य ग्रहणात् दर्शनस्पर्शने
ज्ञानविशेषौ द्वितीया च प्रकारे तेन चाक्षुषस्पर्शनोभय-
वक्ष्येनैकस्य धर्म्मिणः प्रतिसन्धानादित्यर्थः । तथा च
योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं सृष्ट्यामीत्यनुभवादात्मैन्द्रियव्यति-
रिक्त एक इति । अत्र शङ्कते चक्षुस्त्वगदीनां रूपस्पर्शादि
नियतविषयत्वाच्चक्षुरादेष्टाक्षुषादिसमवायित्वमित्यत्राभेद-
प्रत्ययोभ्रान्त इति भावः २ । समाधत्ते उक्तप्रतिषेधेन
युक्तः उक्तविषयव्यवस्थानादेवात्मसङ्गावादतिरिक्तात्मकल्प-
नादित्यर्थः । अयं भावः तत्तदिन्द्रियाणां तत्तद्विषयकप्रत्यक्षं
प्रति समवायित्वं वाच्यं न तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति,
अनुमित्यादिजनकत्वेन विनिगमकाभावात् । तेन जन्यज्ञान-
त्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमात्मत्वं चक्षुरादेरनित्यत्वादात्मनश्च
नित्यतायावच्छमायत्वाच्चक्षुरादिनाशेऽपि स्वरूपाच्चक्षुरह-
मियाद्याप्रतीतेश्च नेन्द्रियात्मवादोऽप्युच्यत इति ३ । समाप्ता-
मिन्द्रियप्रकरणम् । ननु गौरोऽहं जानामीत्यादिप्रती-
तेरस्तु शरीरमोक्षेत्याशङ्क्य दूषयति । पातकाभावात्
पातकादेरभावप्रज्ञात् तथाचोत्तरकालिकं दुःखादिकं
न स्यादिति । यद्वा दाहोनाशः तथा च शरीरनाशे
कृते कर्त्तरि शरीरे विनष्टे पातकं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि
भूतचैतन्यवादिना पातकादिकं नोपेयते तथापि तस्य प्रसा-
ध्याङ्गकत्वादेकदेशिनः पूर्वपक्षित्वाद्वा न दोष इति
भावः ४ । तथापि हृत्सोदोष इत्याशङ्कते । तद-
भावः पातकाभावः सात्मकशरीरस्य प्रदाहेऽपि प्रसक्तः
वन्नित्यत्वात् तस्य आत्मनोनित्यत्वात् नित्यत्वेन निर्विका-

रत्वं तेन जन्यधर्म्मानामवयवमभिसतमिति केचित् । तन्नि-
त्यत्वात् शरीरनाशे शरीरविशिष्टात्मनाशस्य नियतत्वाद-
त्यपि कश्चित् । किञ्च सात्मकशरीरनाशेऽपि हन्तुः पातका-
भावः स्यात् तस्यात्मनोनित्यत्वेन तन्नाशकत्वाभावात् ५ ।
परिहरति । कार्याश्रयस्य चेष्टाश्रयस्य कर्त्तुः कल्पवच्छेदकस्य
शरीरस्यैव नाशः नत्वात्मन इति न पातकाभावः ।
यद्वा न हन्तुः पातकाभावः कार्याश्रयकर्त्तुर्बाधात्
शरीरस्य नाशात् ब्राह्मणत्वादेः शरीरवृत्तित्वात्तन्नाश-
देव पापोत्पत्तिरिति भावः । वस्तुतस्तु अपूर्वशरीरावच्छिन्न
प्राणसंयोगात्मकोत्पत्तिवत् शरीरावच्छिन्नप्राणसंयोग-
ध्वंसविशेषत्वाकं मरणमप्यात्मनः सम्भवति अन्यथा शरीर
विनाशनोद्भवमनुसन्निरोधादेर्हिंसात्वं न स्यात् पातका-
नभ्युपगन्तृष्वर्वाकादिमते शरीरभेदसाधनान्तु वक्ष्यमाण-
शुक्तिभिरिति ध्येयम् ६ । समाप्तेऽहंभेदप्रकरणम् प्रसङ्गा-
च्चक्षुरद्वैतप्रकरणमारभते । वामेन चक्षुषा दृष्टस्य दक्षिणेन
चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् स्थिरात्मसिद्धिरिति केपाञ्चिन्मतं
तच्चिराकरण्यायैतदुपन्यासः ७ । एतदुदूषयति । मध्य-
स्थसेतुना तडागस्यैव नासास्थिव्यवहितगोलकान्तरा-
वच्छिन्नतया द्वैतप्रत्ययोभ्रम इत्यर्थः ८ । आक्षिपति ।
चक्षुरैक्ये एकचक्षुर्नाशेऽन्तत्वं स्यादिति भावः ९ ।
आत्मैकदेशी परिहरति । अवयवस्य शाखादेशेऽप्यवय-
विनोदस्य प्रत्यभिज्ञानाच्चावयवनाशे सर्वत्वावयविनाश-
नियमस्तथा चैकनाशेऽपि नान्यत्वमिति १० । एकदेशिमतस्य
पूर्वोक्ताक्षेपस्य च समाधानाय सिद्धान्तिनः सूत्रम् ।
उक्तप्रतिषेधेन युक्तः दृष्टान्तस्य विरोधादशुक्तत्वात् न
हि शाखाच्छेदे वृक्षस्तिष्ठति तथा सति दृष्टस्यानाशप्रसङ्गा-
दतोऽवस्थितावयवैस्तत्र खण्डवृक्षोत्पत्तेर्नैकदेशिमतं युक्तम् ।
एतेनैकनाशे द्वितीयाविनाशाद्भेदसाधनमपि प्रत्युक्तं चक्षु-
र्नाशेऽपि गोलकान्तरावच्छिन्नावयवैः खण्डचक्षुःसम्भवात्
इत्यञ्च लाववाच्चक्षुरद्वैतमिति टीकास्वरसिद्धम् । परे तु व-
क्षुर्द्वैतमेव सूत्रार्थं मन्यमाना व्याचक्षते सिद्धान्तिनः । सूत्रं
सव्येनेति । शङ्कते नैकस्मिन्निति । समाधत्ते एकेति । शङ्कते
अवयवेति । निराकरोति दृष्टान्तेति । शाखानाशे वृक्षनाश-
वश्यकत्वात् दृष्टान्तो न युक्तः । यद्वा दृष्टान्तस्य गोलकभेदस्य
विरोधादन्यथाह्युपपन्नत्वादृष्टं हि कृतस्य चक्षुरविधानगो-
लकद्वयं भेदेनैवोपलभ्यत इति वदन्ति ११ । आत्मन इन्द्रिय
भेदे युक्त्यन्तरमाह । चिरविल्लाद्यस्तद्वज्रे दृष्टे तद्वस्त्र-
रणाह्नोदकसंज्ञवस्त्रपरसनेन्द्रियविकारादिन्द्रियव्यतिरिक्त

आत्मा सिद्धमिति १२। आक्षिपति। सृष्टिर्हि अस्मिन् विषयि-
णीति नियमस्तस्याश्च दर्शनादिना सामानाधिकरण्ये मा-
नाभावात् अस्तु वा विषयतयैव सामानाधिकरण्यमिति
भावः १३। समाधत्ते। उक्तप्रतिषेधेन युक्तः धर्मिग्राहकमानेन
सृष्टेरात्मगुणत्वात् विशेषेणात्मगुणत्वसिद्धेरहं अरासोत्पत्तिभ-
वात् विषयनिष्ठकार्यकारणभावे चैतस्य ज्ञानान्तैतस्य
अरणापत्तेरिति भावः १४। विषयाणां अस्मिन् विषयानां
सृष्टिसमवायित्वम् स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते। अपरिस-
ङ्गानात् आनन्त्यात् तथा च लाघवादतिरिक्तात्मसिद्धिः।
इदं न सूत्रं किन्तु भाष्यमिति केचित् १५। समाप्तं चतु-
रद्वैतप्रकरणम्। ननु मनसो नित्यत्वादात्मत्वमस्त्वित्याशङ्क-
ते। नातिरिक्त आत्मा आत्मसाधकमानानां मनसार्थान्त-
रत्वमिति भावः १६। समाधत्ते। यदि मनसो ज्ञातृत्वं तदा
व्यासङ्गाद्युपपादनाय करणान्तरभवस्य वाच्यं तथा चैको-
ज्ञाता ज्ञानसाधनं चैकं सिद्धं मन आत्मास्त्विति संज्ञा-
मात्रं किञ्च व्यासङ्गोपपादकतया मनसोऽणुत्वं सिद्धमात्म-
नश्च प्रत्यक्षोपपादकतया सहस्रमिति भेद आवश्यक इति
भावः १७। ननु रूपादिप्रत्यक्षम् सकरणकमस्तु न तु
सुखादिप्रत्यक्षम् एवं परमात्मस्वरूपातीन्द्रियत्वेऽपि मनसः
पुत्रत्वम् स्यादलाह। उक्तो नियमविशेषो निरनुमानः
निष्प्रमाणकः गौरवाद्द्वैपरीतेषु च विनिगमकाभावाच्चेति
भावः १८। समाप्तम् मनोभेदप्रकरणम्। एवं साधितेऽपि
देहादिभिन्ने आत्मनि विना तद्विषयतां न परलोकार्थिनः
प्रवृत्तिरतः आत्मनित्यताप्रतिपादनाय सूत्रम्। जातस्य
बालस्य एतज्ज्ञानानुभूतेष्वपि हर्षादिहेतुषु सत्सु हर्षा-
दीनां सम्प्रतिपत्तिः उत्पत्तिस्तस्याः पूर्वपूर्वज्ञानुभवाधीन
सृष्टिसम्बन्धादेव सम्भवात् इत्यं चेदानीन्तनस्यात्मनः
पूर्वपूर्वसिद्धौ तस्यानादित्वमनादेश भावस्य न नाश इति
नित्यत्वसिद्धिरिति भावः १९। अत्र शङ्कते। बालस्य
हर्षादयोस्तु विकाराद्यनुभवेया न च तत्सम्भवः पञ्चादीनां
प्रबोधादिवदहमिषेवाधीनक्रियावशादेव तदुपपत्तेरिति
भावः २०। सिद्धान्तयति। उक्तं न युक्तं यतः पञ्चात्म-
कानां प्राज्ञभौतिकानां पञ्चादीनां ये विकारास्तेषाम्
उष्णकालादिनिमित्तत्वात् सत्पञ्चादीनाम् हर्षादिनिमि-
त्तका सुखविकासादय इति न तद्व्यतिरिक्तं भावः २१।
आत्मनित्यत्वे हेतुन्तरमाह। प्रत्यक्षत्वा जातबालस्य
हः अस्याभिज्ञापः स तावदाहाराभ्यासजनितः जन्मा-
न्तरीयाहारेऽसाधनताधीनजन्मजीवनादहोहोचितसंस्कारा-

धीनेऽसाधनतास्वरूपेन हि बालः स्तनपाने प्रवर्तते
इत्यनेनादित्वमिति २२। शङ्कते। यथाऽयस्कान्तसिद्धि-
तस्यायसोऽयस्कान्ताभिसुखतया गमनं तथैव वत्सस्यापि
स्तनोपसर्पणं न त्विऽसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्तिजन्या चे-
यमित्यर्थः २३। समाधत्ते। स्तनपानएव बालः प्रवर्तते
न त्वन्यत्वेति नियमः कथं स्यात्। वस्तुतस्तु अन्यत्वं अयसि
प्रवृत्त्यभावात् प्रवृत्तिर्हि चेष्टासुमिता लिङ्गं न तु क्रिया-
मात्रमतो न व्यभिचार इति भावः २४। हेतुन्तरमाह
वीतरागोरागशून्यस्त्वावज्ञोत्पद्यतेऽपि तु सरागतएव
जन्मान्तरीयेऽसाधनताज्ञानाधीनस्वरूपं हेतुरिति पूर्व-
स्तन्याभिज्ञापउक्तः सम्प्रति तु पतगादीनां कथादिभक्षण-
भिलाषसाधारणं रागमात्रमित्युपौनस्यताम् २५। धत्तिः।
वैशेषिकसूत्रोपस्कारयोरात्मसाधनसुरस्सरं तस्य देहा-
द्यतिरिक्तता साधिता यथा “इन्द्रियाणि प्रसिद्धिर्निन्द्रि-
यार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः” १। “सोऽनपदेशः” २।
“कारणाज्ञानात्” ३। “कार्येषु ज्ञातात्” ४। “अज्ञा-
नाच्च” ५। अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः” ६। “अर्थान्तरं
ज्ञार्थान्तरस्याऽनपदेशः” ७ सूत्रं “इन्द्रियार्थप्रसिद्धेरात्म-
परीक्षायासुप्रयोगमाह। हेतुलिङ्गमर्थान्तरस्य आत्मनः
इन्द्रियार्थेभ्य इति इन्द्रियेभ्योऽर्थेभ्यश्च रूपादिभ्यस्तदु-
भ्यश्च यदर्थान्तरम् आत्मा तस्य लिङ्गमित्यर्थः। यद्यपि
ज्ञानमेव लिङ्गमिह विवक्षितं तथापीन्द्रियार्थप्रसिद्धे-
रूपादिसाक्षात्कारस्य प्रसिद्धतरतया ताद्रूप्येणैव लिङ्गत्वमक्तम्।
तथाहि प्रसिद्धिः क्वचिदाश्रिता कार्यत्वात् घटयत्
गुणत्वाद्वा क्रियात्वाद्वा सा च प्रसिद्धिः करणजन्या क्रिया-
त्वात् खिदिक्रियायत् यच्च प्रसिद्धेः करणं तदिन्द्रियं तच्च
कर्तृप्रयोज्यं करणत्वात् वास्यादिवत् तथा यत्वेयं प्रसिद्धि-
दाश्रिता, यः घ्राणादीनां करणानां प्रयोजका स आत्मा १।
ननु शरीरमिन्द्रियाणि वा प्रसिद्धेराश्रयोऽस्तु प्रसिद्धिं
प्रति तदुभयान्यव्यतिरेकयोः स्फुटतरत्वात् किं तदव्या-
न्यकल्पनया तथाहि चैतन्यं शरीरगुणः तत्कार्यत्वात्
तद्रूपादिवत् एवमिन्द्रियगुणत्वेऽपि आध्यमित्याशङ्क्याह।
अपदेशो हेतुः तदाभासोऽनपदेशः तथाच तत्कार्यत्वं
प्रदीपजन्यज्ञानादावभैकान्तिकादावपदेश इत्यर्थः २। ननु
तत्कार्यत्वं चैतन्यत्वावच्छिन्नस्यैव कार्यत्वं विवक्षितं प्रदी-
पादीनाञ्च समस्तमेव चैतन्यं न कार्यमिति न व्यभिचार
इत्याशङ्क्याह। शरीरकारणानां करणत्वादीनां तद-
वयवानां वा अज्ञानात् ज्ञानशून्यत्वादित्यर्थः। बुधिव्यादि-

विशेषगुणानां हि कारणगुणपूर्वकता दृष्टा तथाच शरीरकारणेषु यदि ज्ञानं स्यात्तदा शरीरेऽपि सम्भाव्येत नचैवम् । मन्त्रस्तु शरीरकारणेष्वपि चैतन्यमिति चेन्न ऐकमत्याभावप्रसङ्गात् न हि बहूनाञ्चेतनानामैकमत्यं दृष्टम्, करावच्छेदेनानुभूतस्य करच्छेदेऽस्मरणप्रसङ्गात् यतः “नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः” इति । किञ्च शरीरनाशे तत्कृतहिंसादिफलानुपभोगप्रसङ्गात् नहि चैत्रेण कृतस्य पापस्य फलं मैत्रो भुङ्क्ते ततश्च कृतहानिरकृतस्यागमश्च स्यात् ३ । ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्ममात्रया ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुटमतो नाऽकारणगुणपूर्वकता नचैकमत्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । यदि हि शरीरसूक्ष्मकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्यात् तदा तदारब्धेषु कार्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगुणानाम् सर्व पार्थिववृत्तिताव्याप्तेः कार्येष्वपि घटादिषु चैतन्यं स्यात् न च तत्र चैतन्यसुपलभ्यते इत्यर्थः ४ । ननु घटादावपि सूक्ष्ममात्रया चैतन्यसंख्येवेत्याशङ्क्याह । सर्व्वः प्रमाणैरज्ञानात् क्रममादौ न चैतन्यमित्यर्थः । सर्व्वप्रमाणागोचरस्याभ्युपगमे शशविषणादेरभ्युपगमप्रसङ्गः न हि घटादौ चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत इति ५ । ननु ओत्तादिभिः करणैरधिष्ठाताऽनुमीयते इत्युक्तं तदुक्तं नहि ओत्तादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा न च ताभ्यामन्तरेणाऽविनाभावसिद्धिः नचाविनाभावमन्तरेणाऽनुमितिरित्युक्तं आह । हेतुः साध्यादन्य शय भवति न तु साध्यात्मा साध्याविशेषप्रसङ्गात् तस्मात्सादात्मप्रवृत्तौ हेतुरहेतुरनपदेश इत्यर्थः ६ । ननु ओत्तादिभिरिन्द्रियैरात्मनो यथा न तादात्म्यं तथा तदुत्पत्तिरपि नास्ति नहि बद्धेधूम इव आत्मनः ओत्तादिकरणसुपद्यते इत्यत आह । हि यतः कार्यं धूमादि यथा रासभादेरर्थान्तरम् तथा कारणाद्बद्धदेरर्थान्तरमेव तथा चार्थान्तरत्वाविशेषात् धूमो रासभं न गमयति किन्तु बद्धमेव गमयतीत्यत्र स्वभावविशेष एव निवासकः स च स्वभावो यदि कार्यादन्यस्यापि भवति तदा सोऽप्यपदेशोभवत्येव तथा च कार्यमविवक्षितस्वभावभेदस् अनपदेशः, तथा च तादात्म्यतदुत्पत्तौ एवाऽविनाभावः तयोरेवाविनाभावपर्यवसानम् ताभ्यां समानोपायौ वा तदुभयमात्र अहाचो नय्यतौ वेति स्वशिष्यव्यामहोनाय परिभाषाभात्ममिति भावः” ७ ॥ उपस्त ० । अनतिदूरे च तत्रैव “आत्मेन्द्रियार्थं सन्निकर्षाद्विनिष्पद्यते तदन्यत्” १८ सू ० । “ज्ञानमात्मन्युभयथा लिङ्गम्, ज्ञानं क्वचिदाश्रितं कार्य-

त्वाद्रूपादिवदिति वा, प्रत्यभिज्ञारूपतया वा योऽहमद्राचं सोऽहं स्पृशामीति, तत्र ज्ञानगतं कार्यत्वं नासिद्धं यन्निष्पद्यत इत्यभिधानात्, न विरुद्धं सामान्यतोदृष्टेऽत्र विरोधाभावात् । नचानैकान्तिकम्, तत एव, तथा च स्वगतकार्यत्वगुणत्वद्वारा सामान्यतोदृष्टेन ज्ञानमेवात्मनि लिङ्गम्, प्रत्यभिज्ञानन्तु भिन्नकर्तृकौभ्योव्यावर्त्तमानमेककर्तृकतायां पर्यवस्यति । न च बुद्धिचैतन्येऽपि कार्यकारणभावनिवन्धनमेव प्रतिसन्धानम्, शिष्यगुरुबुद्धोरपि प्रतिसन्धानप्रसङ्गात् । उपादानोपादेयभावस्तत्र नास्ति स च प्रतिसन्धानप्रयोजक इति चेदुपादानत्वस्य द्वयधर्मतया बुद्धावसम्भवात्, सम्भवे वा बुद्धीनां क्षणिकतया पूर्वानुभूतप्रतिसन्धानानुपपत्तेः, न हि पूर्वबुद्ध्या उत्तरास्तु बुद्धिषु कश्चित् संस्कार आधीयते, स्थिरस्य तस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्, क्षणिकबुद्धिधरारूपस्य च कालान्तरस्यतौ प्रतिसन्धाने वाऽसामर्थ्यात् । आलव्यविज्ञानसन्तानः प्रवृत्तिविज्ञानसन्तानादन्य एव कर्त्ता च प्रतिसन्धाता चेति चेत् स यदि स्थिरः तदा सिद्धं नः समीहितम्, क्षणिकबुद्धिधरारूपश्चेत् तदा पूर्वदोषानतिवृत्तेः, न हि तत्रापि स्थिरः कश्चित् संस्कारः । किञ्च प्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्ते तत्र प्रमाणाभावः । अहमिति बुद्धिधारैव प्रमाणमिति चेत् भवतु तत्र, प्रवृत्तिविज्ञानान्यालव्यविज्ञानमेव चेदुपादत्ते तदा प्रवृत्तिविज्ञानानानुपादानताविरहे निमित्तताऽपि न स्यात् उपादानताव्याप्तत्वाच्चिमित्ततायाः, साऽस्तु निमित्तताऽप्येति चेत् तर्हि सत्त्वमपि गतम्, अर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्वलक्षणात् प्रवृत्तिसन्तानालव्यविज्ञानसन्तानाभ्यां सम्भूय सन्तानद्वयसुपादीयत इति चेत् तर्हि किमपरात्मव्यवसंयोगादिभिः व्यासज्यष्टितायास्त्वयाभ्युपगमात् । तस्माज्ज्ञानेनाश्रयतयाऽनुमितमात्मानं प्रतिसन्धानं स्थिरत्वेन साधयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यद्वा नित्या बुद्धिर्मात्मानं कारणत्वेन गमयितुमर्हतीति साङ्ख्यमतनिरासाय सूत्रमिदमुपपत्तिवृत्ते “आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् यन्निष्पद्यते तदन्यत्” बुद्धितत्त्वं यत्त्वयोच्यते तज्ज्ञानमेव, बुद्धिरपलब्धिज्ञानमिति हि पर्यायाभिधानं, तस्मात्मादिसन्निकर्षादुत्पन्नम् । अन्यदेव तदभ्युपगतादन्तःकरणादित्यर्थः तथाच भवति तत् आत्मनो लिङ्गमिति भावः” १८ । “प्रवृत्तिनिवृत्तौ च प्रत्यगात्मनि दृष्टं परत्र लिङ्गम्” १९ । “आत्मन्वस्तुमानमभिधाय इदानीं परात्मास्तुमानमाह । प्रत्यगात्मनोति स्वात्मनोत्यर्थः, इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्तौ

प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहारफलकौ शरीरकर्म्मणौ चेष्टावृत्तेर्जन्ये ते तथाच परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् मदीयचेष्टावत् स च प्रयत्न आत्मजन्यः आत्मनिष्ठो वा प्रयत्नत्वात् मदीयप्रयत्नवदिति परात्मात्मानुमानम्” १६ उपस्क० । आङ्गिकान्तरे “आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसोलिङ्गम्” १ । “तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते” २ । “प्रयत्नाद्योगपद्याज्ञानायौगपद्याच्चैकम्” ३ । प्राणापाननिषेधोन्मेषजीवनमनोगतौन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि” ४ । “तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते” ५ । “यच्चदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावादुदृष्टं लिङ्गं न विद्यते” ६ । “सामान्यतोदृष्टाज्ञाविशेषः” ७ । “तस्मादागमिक” ८ । “अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकाज्ञागमिकम्” ९ । “यदि दृष्टमन्यच्चमहं देवदत्तोऽहं यच्चदत्त इति” १० । “दृष्ट्यात्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यूचयत् प्रत्यूयः” ११ । “देवदत्तो गच्छति यच्चदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे प्रत्ययः” १२ । “सन्दिग्धरूपचारः” १३ । “अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्वाभावादर्थान्तरप्रत्यक्षः” १४ । “देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानासावच्छरीरप्रत्ययोऽहङ्कारः” १५ । “सन्दिग्धरूपचारः” १६ । “ननु शरीरविशेषाद् यच्चदत्तविष्णुमिलयोर्ज्ञानं विषयः” १७ । “अहमिति सुखयोग्याभ्यां शब्दवद्भूतिरेकाव्यभिचारार्हिशेषसिद्धेर्नागमिकः” १८ । “सुखदुःखज्ञाननिष्यन्त्यविशेषादैकात्म्यम्” १९ । “व्यवस्थानोनामा” २० । वैशेषिकसूत्राणि “इदानीमात्मपरीक्षाशेषम् उद्देशक्रमलङ्घनेन मनःपरीक्षासतारयन्नाह । मनोगतिमात्मनोलिङ्गं वक्ष्यति तद् यदि मनो ज्ञानकरणत्वेन मूर्च्छित्वेन च परीक्षितं भवति तदा यत्प्रेरितं मनः इन्द्रियान्तरादभिमतविषयस्याहिंसा इन्द्रिये सम्बध्यते स आत्मेति सिद्धं भवतीत्येतदर्थं क्रमलङ्घनम् । आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति यस्मिन् इन्द्रियसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावः उत्पादः, असन्निकर्षे ज्ञानस्याभावोऽनुपादस्तत्तन् इत्यर्थः । ननु मनोवैभवेऽपि करणधर्मत्वादेव ज्ञानायौगपद्याद्युपपद्यते किञ्च मनो विभु विशेषगुणान्मयद्रव्यत्वात् कालवत् ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवत् स्वर्यात्मनाभाववत्त्वादाकाशवदिह्यादि वैभवसाधकं प्रमाणमिति चेत् भवति यदि मनो विभु आत्मादा सर्वेन्द्रियसन्निकर्षात्ततः सर्वेन्द्रियकमेकमेव

ज्ञानं स्यात्, कार्यविरोधान्नैवमिति चेन्न नहि सामर्थ्यो विरोधाविरोधमाकलयति येन चाक्षुषत्वरासनत्वादिविरोधाय विभ्येत्, चित्तरूपवत् चित्ताकारमेव वा स्यात् । भवत्येव दीर्घशृङ्खलीभक्षणस्थले इति चेन्न तत्रापि व्यासङ्गदर्शनात्, तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शान् युगपत् प्रत्येकीति कथमनुव्यवसाय इति चेन्न शोषसञ्चारिमनोजनितेषु पञ्चसु स्वरूपेषु पनीतज्ञानेषु यौगपद्याभिमानात् । व्यासङ्गोऽपि करणधर्माधीन इति चेन्न उत्तोत्तरत्वात्, बुभुक्षार्थीनो व्यासङ्ग इति चेन्न सर्वबुभुक्षार्थां सर्वविषयकसर्व्योदयप्रसङ्गात् बुभुक्षार्था अपि अभिमता र्थापार्कान्द्रियमनःसम्बन्धनात्फलकत्वात् तस्माज्ज्ञानायौगपद्यान्यथानुपपत्त्या सिध्यति अणु मनः । ततो धर्मिणा कृकमानवाधिताः वैभवहेतवः । किञ्च मनोवैभवे पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेति प्रादेशिकत्वं सुखादीनां न स्यात् विभुकार्याणामसमवायिकारणावच्छिन्नदेशे उत्पादनियमात् । तथापि सुखादीनामणुदेशापसरिति चेन्न असमवायिकारणं विभुकार्यं स्वदेशे जनयत्येवेति नियमात् । तथाच निमित्तचन्दनाद्यवच्छेदादधिकदेशेऽपि जननाविरोधात् । समापि निमित्तसमवधानानुरोध इति चेन्न उक्तनियमभङ्गप्रसङ्गात् किञ्चात्मना विभुनो मनसः संयोगोऽपि कथं स्यात्, प्रजोऽसाविति चेन्न विभागस्याप्यजतप्रसङ्गात्, अयच्छेदभेदेनोभाष्यविरुद्धाविति चेन्न संयोगविभागयोरवच्छेदभेदस्य स्वरूपसाधनत्वात् अजयोस्तु तदभावाटिति टिक् १ । ननु सुखाद्युपलब्धः करणसाध्या क्रियात्वात् रूपोपलब्धवदित्याद्यनुमानात् युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्या वा यन्मनः सिद्धं तत्करणतया, तथाच तस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च कृत इत्यत आह । यथाऽवयवविद्रव्यानुमितो वायुपरमाणुगुणवत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च द्रव्यम्, तथा युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्याऽनुमितं मनो गुणवत्त्वाद्द्रव्यं, नहि तस्य इन्द्रितसंयोगमन्तरेण ज्ञानोत्पादकत्वं येन गुणवत्त्वं न स्यात् । किञ्च सुखादिसाक्षात्कारः इन्द्रियकरणकः साक्षात्कारत्वात् रूपादिसाक्षात्कारवदिन्द्रियत्वेन मनः सिद्धम्, इन्द्रियत्वञ्च ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमित्ययत्सिद्धमेव मनोद्रव्यत्वम्, नित्यत्वञ्च तस्यानाश्रितत्वात्, तस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावादनान्श्रितत्वमिति २ । तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकं चेति सन्देहे निर्णायकमाह । मनः प्रतिशरीरमिति शेषः यद्येकैकमिदमपि शरीरे बहूनि मनसि सुखादा ज्ञानप्रयत्नानां यौगपद्यं स्यात् । यन् नर्त्तकीकरचरणकुलीषु

युगपत् कर्मदर्शनाद्युगपदेव बहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदयुक्तं मनसः शब्दसञ्चारादेव तदुपपत्तेः अविनश्यदवस्थयोग्यात्मविशेषगुणानां योगपद्यानभ्युपगमात् । एतेनैकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च मनांसि तेषां द्वित्रिचतुःपञ्चानां तत्तद्दिन्द्रियसंयोगे द्वे त्रयोषि चत्वारि पञ्च वा ज्ञानानि युगपज्जायन्ते इति मतं निरस्तं कल्पनागौरवप्रसङ्गात्, योगपद्याभिमानस्तु समर्थित एव, रसनेन्द्रियावच्छेदेन त्वग्निन्द्रियसम्बन्धेन मनसस्तत्तोगुड इति ज्ञानद्वययोगपद्यापत्तिरपि करणधर्मात्वादेव नास्ति, द्वित्रिच्छिद्गन्धामुजगादावपि अवयवद्वये कस्मै खड्ग्यादभिघाताद्वा मनस आशुसञ्चाराद्वा तदानीमेमादृष्टेन पण्ड-मनोन्तरपट्टाद्वा । यत्तु मनोऽवयव्येव जलौकावत् तत्त्व-ज्जोचविकाशाभ्यां ज्ञानयोगपद्यायोगापद्ये इति तत्, तदवयवकल्पनागौरवप्रतिहतमिति दिक् १ । इदानीं क्रमलङ्घन-प्रयोजनमादर्शयन्नेवात्मपरोक्षाशेषं वर्त्तयिष्यन्नाह । प्रसिद्धिर्ज्ञानमेव केवलमात्मनो लिङ्गमिति न मन्तव्यं प्राणादयोऽपि सन्ति आत्मनो लिङ्गानि । तथाहि शरीरान्तश्चारिणि समीरणे प्राणायामनलक्षणे जड्वाधोगतो उत्क्षेप-णावक्षेपणे सुषलादाविव प्रयत्नं विनाऽनुपपद्यमाने यस्य प्रयत्नाद्भवतः स नूनमात्मा, नहि तिर्यग्गमनस्वभावस्य वायोरेवस्वभावविपर्ययो विना प्रयत्नात्, न च विरुद्ध-दिक्क्रिययोर्वाच्योः सलिलयोरिवोर्ध्वगतिः स्यादिति वा-च्यम् एवं सत्यूर्ध्वगमनमेव स्यान्नत्वधोगमनं फुकारादौ वा तिर्यग्गमनम्, तथाचास्ति कश्चित्, यः पयत्नेन वायु-मूर्ध्वमधो वा प्रेरयति । सुषुप्तिदशायां कथं प्राणायामनयोर्ध्व-ज्वाधोगतो इति चेन्न तदानीं योग्यप्रयत्नाभावेऽपि प्रयत्ना-न्तरस्य सङ्गावात् स एव जीवनयोनिः प्रयत्न इत्युच्यते । एवं निमेषोन्मेषावपि शरीरस्याधिष्ठातारमनुमापयतः । तथा हि निमेषस्तावत् अक्षिपच्छापोः संयोगजनकं कर्म उन्मेषस्तयोरेव विभागजनकं कर्म, एते च कर्मणी-नोद्माभिघातादिदृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरमुत्पद्यमाने प्रयत्नं विना नोत्पद्येते यथा दारुपुलकनर्त्तनं कस्यचित् प्रयत्नात्, तथाऽक्षिपच्छानर्त्तनमपि, तेन प्रयत्नवाननुमीयते । एवं जीवनमप्यात्मलिङ्गं तथाहि जीवनपदेन लक्षण्या जीवनकार्यं दृष्टिस्तमग्नसंरोहणादि लक्षयति । तथा च यथा गृहपतिर्भग्नस्य गृहस्य निर्माणं करोति, लवोयो वा गृहं वर्द्धयति, तथा देहविधाता गृहस्थानीयस्य दे-हस्याहारादिना दृढिमपचयं करोति क्षतञ्च भेषजादिना

प्ररोहयति भग्नञ्च करचरणादि संरोहयति तथा च गृह-पतिरिव देहस्याप्यधिष्ठाता सिध्यतीति । एवं मनोग-तिरप्यात्मलिङ्गं तथा हि मनस्तावन्मूर्त्तमणु चेति पूर्वं प्रक-रणे साधितम्, तस्य चाभिमतविषयप्राप्तिरिन्द्रिये निवे-शनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्, तथा च यद्येच्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयतः स आत्मेत्यनुमीयते यथा गृहकोणाव-स्थितोदारकः कन्दुकं लाक्षागुटकं वा गृहाभ्यन्तर एव इतस्ततः प्रेरयति । ननु दारुपुलकनर्त्तयिता गृहपतिर्दा-रको वा न शरीरादन्यो यो दृष्टान्तः स्यात् किञ्च शरीर-मेव चैतन्याश्रयः अहङ्कारादत्वात्, भवति हि गौरोऽहं स्थूलोऽहमिच्छादृष्टद्वारसामानाधिकरण्येन प्रत्ययः । यत्तु बाल्येऽनुभूतं योवने वार्द्धके वा स्मरति तत्र चैत-नैवमहङ्कारोभेदेऽपि स्मरणं न स्यात् “नान्यदहं स्मरत्यहम्” इति तत्र चैतन्यमयोभिन्नसन्तानत्वेन प्रतिसन्धानं साऽस्तु बाल्यकौमारभेदेऽपि सन्तानैकत्वात् कार्यकारणभावेन प्र-तिसन्धानमुपपत्स्यत इति । तत्र ब्रूमः पित्राऽनुभूतस्य पुत्रेणापि स्मरणप्रसङ्गः, तत्र शरीरभेदप्रहोवाचक इति चेत् दृष्टेन बालशरीराद्भेदेनैव स्वशरीरस्य पहात् प्रति-सन्धानानुपपत्तेः अनुपलब्धपितृकस्य बालस्य शरीरभे-दाप्यहस्यापि सत्त्वात् । सम शरीरमिति समकारसामा-न्येनाहङ्कारस्य भानात् । समात्मेत्यत्रापि तथेति चेन्न तत्र समकारस्थौपचारिकत्वात् राहोः शिर इति वदमेदे-ऽपि षष्ठ्युपपत्तेः । हिंसादिफलञ्च कर्त्तरि न स्यात् शरीरस्यान्यान्यत्वात्, पातकमिच्छतोभूतचैतनिकस्य कृत-ज्ञानमकृताभ्यागमस्य दोष इति दिक् । इन्द्रियान्तरवि-कारात् खल्वपि दृश्यते हि नागरङ्गस्य चिरविक्षस्य वा रूपविशेषसङ्घचरितं रसविशेषमनुभूय पुनस्तादृशं फलसु-पलभमानस्य रसगर्हि प्रवर्त्तितो दन्तोदकसंज्ञः, स च ना-स्त्वरसानुमितिमन्तरेण, अनुमिति न व्याप्तिरुत्तिमन्तरेण, सा च न संस्कारं विना, स च न व्याप्तिरनुभवमन्तरेण, स च न भूयोदर्शनमन्तरेणेति इयं ज्ञानपरम्परा नैकं कर्त्तारमन्तरेण कार्यकारणभूता सम्भवतीति तथा च गौ-तमीयं सूत्रम् “इन्द्रियान्तरविकारात्” इति । सुखादयश्च ज्ञानवदेवात्मलिङ्गानि दृष्टव्याः । तथाहि सुखादिकं कचि-दाश्रितं द्रव्याश्रितं सामान्यतोदृष्टमेव अष्टद्रव्यातिरिक्त-द्रव्याश्रितत्वं विषयीकरोति न हि पृथिव्यादृष्टकानाश्रिता इच्छा द्रव्याश्रितेति पृतिज्ञा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं प्रकारमनादाय पर्यवस्यति यत्र तु पृथग् न बाधावता-

रस्तत्वाद्द्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं व्यतिरेकसाध्यमिति भावः । व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानुमितिरिति तु तच्छब्दम्, येन विना प्रतीतिर्न पर्यवस्यति तस्यैव तत्त्वप्रकारत्वात् अन्यथा द्रष्टुं कार्यानाश्रितं सत् क्वचिदाश्रितम् अवयवित्वादित्यादावकार्याश्रितत्वप्रकारिकाऽनुमितिर्न स्यात् ४ । ननु सिद्धयुक्त आत्मा स्थिरः, स तु नित्य इति कुतः, कुतश्च द्रव्यमित्यत आह । यथा वायुपरमाणोरवयवकल्पनाद्यां न प्रमाणमतो नित्यत्वं तथात्मनोऽपि, यथा गुणवत्त्वाद्वायुपरमाणुर्द्रव्यं तथात्माऽपीत्यर्थः ५ । पूर्वं पक्षमाह । सत्त्विकत्वे सति अयं यत्तदस्य इति प्रत्यक्षं भास्ति चेत् तदा दृष्टं प्रत्यक्षतो गृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्ति, यथा वज्रिना प्रत्यक्षेण सञ्चरितो गृहीतो धूमो वज्रौ दृष्टं लिङ्गं तथात्मसाधकं लिङ्गं दृष्टं नास्तीत्यर्थः ६ । ननु प्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकस्य दृष्टलिङ्गस्याभावेऽपि सामान्यतोऽदृष्टमेव लिङ्गं भविष्यति नहि ततो नानुमितिरित्याशङ्क्य पुनः पूर्वपक्षी आह । सामान्यतोऽदृष्टमपि लिङ्गं भवति न तु तत् आत्मत्वेन अदृष्टातिरिक्तद्रव्यत्वेन वा स्यादात्मसिद्धिः किन्तु तेनेच्छादीनां क्वचिदाश्रितत्वमात्रं सिद्धेयं तच्च नात्ममनसौपयिकमित्यर्थः तदेतदाह अविशेष इति ७ । तत् किं “योऽपहतपाप्मा स आत्मा” इत्याद्यागमोऽनर्थक एवेत्याशङ्क्य स एवाह । आगममात्रसिद्ध एवात्मा न त्वनुमेयः दृष्टसामान्यतोऽदृष्टयोर्लिङ्गयोरभावात् तस्मात् सम्यगुपनिषदां श्रवणात् तत्त्वसाक्षात्कार उत्पद्यते न तु मननप्रणालिकया, तथाच मननप्रयोजनकमिदं तन्मननमन्त्रम्, दृष्टं हि भूतदशकनदीसन्नरणादावुपदेशमात्रादेव साक्षात्कारि ज्ञानम् ८ । तदेवं त्रिभिः सूत्रैः पूर्वपक्षे सिद्धान्तवाद्याह । नागममात्रं प्रमाणमात्मनि, किन्त्वहमिति पदमात्मपदं वा साभिधेयं पदत्वात् षष्ठादिपदवत् इत्यनुमानादप्यात्मसिद्धिः । ननु प्रथिव्याद्येव तदभिधेयं स्यादित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रथिव्यादितोऽहमिति पदस्य व्यतिरेकाद्वाग्राह्यत्वेति ९ । नहि भवत्वहं प्रथिवी अहमापः अहन्नेजः अहं वायुः अहमाकाशम् अहं कालः अहं दिक् अहं मन इति व्यपदेशः, प्रत्ययो वा । शरीरे भवतीति चेन्न परशरीरेऽपि तत्प्रसङ्गात्, स्वशरीरे भवतीति चेन्न स्वस्यात्मभिन्नस्यानिरुद्धेः सम शरीरमिति वैयधिकरण्येन प्रत्ययाह । नन्विदमपि सामान्यतोऽदृष्टमेव तच्च विशेषणपर्यवस्यमिति कूटितमेवेति चेन्न अहम्यदेहस्यैवमात्रत्वमेव प्रकाशः तथाच पञ्चभूतमात्रादेवाऽहमस्य प्रवृत्ति-

निमित्तत्वं पर्यवस्यन्नं तज्ज्ञानन्यसाधारणमेवेति विशेषसिद्धेः एवं सामान्यतोऽदृष्टादपि बाधसहकृताद्विशेषसिद्धिः । यच्चोक्तं श्रवणादेव साक्षात्कारः किं मननेनेति तदनुक्तम् नहि मननमन्तरेण सङ्गशुक्लस्याश्रद्धामलचालनम्, नच तदन्तरेण तत् निदिध्यासनाधिकारः, नच निदिध्यासनमन्तरेण स्वासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमस्तत्त्वसाक्षात्कारः, अभ्यासादेव हि कामातुरस्याकस्मात् कामिनीसाक्षात्कारः, नहि शाब्दानुमानिकं वा ज्ञानं मिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमं दिव्योद्गादौ दृष्टमिति भावः । ननु तथापि परोक्षे आत्मनि कथं सङ्गेत्यहं इति चेत् क एवमाह नात्मा प्रत्यक्ष इति, किन्तु मनसा संयोगप्रत्यासत्त्यात्मयहः । कथमन्यथाऽहं सुखी जानामीच्छामि यत्ते दुःखीत्यादिप्रत्ययः मत्तयमवस्तुकाः सन्दिग्धवस्तुको वा, नीलादिप्रत्ययवत् अस्यापि निश्चितवस्तुकत्वात्, नच लैङ्गिकः, लिङ्गज्ञानमन्तरेणापि जायमायत्वात्, नापि शाब्दः, तदनुसन्धानाननुविधानात्, प्रत्यक्षाभासोऽयमिति चेत्, तर्हि क्वचिदनाभासपिपयोऽपि । नह्यप्रमितमारोप्यते इत्यावेदयिष्यते ६ । एषश्चेत् किमनुमानेनेति पूर्वपक्षवादी आह । इतिगन्दो ज्ञानप्रकारमाह दृष्टमिति भावेऽतत्प्रत्ययान्तरम्, अन्त्यक्षमित्यध्यक्षं तेनायमर्थः अयं देवदत्तः अयं यत्तदस्य इति प्रकारकं दृष्टं दर्शनं अध्यक्षमेवास्ति यद् किमनुमानप्रयासेन “नहि कारिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमितेऽनुभातारः” १० । अत्र सिद्धान्त्याह । दृष्टे प्रत्यक्षेण गृहीते आत्मनि लिङ्गे सम्भूतसामर्थ्योके सति एक एव एकैपयिक एव प्रत्ययः । प्रत्यय इति निरस्यसमस्तविभ्रमाशङ्कित्वाह, कुत एवमित्यत आह दृष्टत्वात् प्रमाणसंज्ञनेनान्यथाभावशङ्कानिवर्तनपटुत्वात्, तत्र दृष्टान्तमाह प्रत्यक्षवदिति यथा दूरात्तोयप्रत्यक्षे सत्यपि संवादार्थं बलाकाक्षिप्तेनाऽपि तदनुमानं तदनुक्तम् “प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन नुभुत्वान्ने तर्करिक्ताः” इति, इदमत्राकृतम् यदात्मा कदाचित् प्रत्यक्षे चैतसे भासत एव तथापि अहं गौरः अहं कथं इत्यादिविरोधिप्रत्ययान्तरविरुद्धतो न तथा स्वेमानमासादयति विद्युत्सम्पातसञ्जातज्ञानवत्, तत्र लिङ्गेन अनन्यथाविज्ञेयज्ञानान्तरस्य तदुपानं पूर्वं ज्ञानमेव स्थिरीकरोति । किञ्च “ज्ञोतव्यो मन्त्रव्य” इत्यादिविधिवोधितस्यात्ममनस्य दृष्टसाधनत्वावगतौ अनुमित्याऽवश्यमात्मन्यनुमानप्रवृत्तिः तद्व्यतिरेके निदिध्यासनसम्भवे साक्षात्काराभावेऽप्यगसिद्धवादिति भावः । अहं देवदत्तोऽहं यत्तदस्य इति प्रती-

तिद्वयामिधानमात्मनः प्रत्यात्मवेदनीयत्वं सूत्रयितुम् ११।
ननु यदि यच्चदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा यच्च-
दत्तो गच्छतीति गमनसामानाधिकरण्याभानमनुपपन्नमि-
त्यत आह । अस्ति हि अहं गौरः अहं स्थूल इति प्र-
त्ययः अस्ति च मम शरीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो
गच्छतीति गतिसामानाधिकरण्यानुभवो व्यवहारश्च भाक्तः,
ममेति प्रत्ययस्य यथार्थत्वात् यद्यपि देवदत्तत्वं शरीरवृत्ति-
जातिस्तेन देवदत्तो गच्छतीति सुख्य एव प्रयोगे यथार्थं
एव च प्रत्ययः । तथापि देवदत्तपदं तदवच्छिन्नात्मनि प्रयु-
क्तञ्चेत् तदोपचारिकं बोद्धव्यम् १२। अत्र शङ्कते । तदशब्दः
पूर्वपक्षद्योतकः । आत्मशरीरयोस्तावदहमिति प्रत्ययः प्र-
योगश्च दृश्यते तत्र क्व सुख्यः क्व वौपचारिक इति सन्देहः १३।
समाधत्ते । अर्थान्तरमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यये स प्रत्य-
योऽर्थान्तरप्रत्यक्षः । अयमर्थः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्य-
गात्मनि स्वात्मनि भावाद् परत्र परात्मनि अभावात्
अर्थान्तरे स्वात्मन्येव सुख्यः कल्पयितुमर्हितः यदि तु
शरीरे सुख्यः स्यात् तदा बहिरिन्द्रियपादाः स्यात् न हि
शरीरं मानसप्रत्यक्षं मानसश्चायमहमिति प्रत्ययः बहिरि-
न्द्रियव्यापारमन्तरेणापि जायमानत्वात् अहं दुःखी अहं
सुखी जाने यत्ते इच्छास्यहमिति योग्यविशेषगुणोपहि-
तस्यात्मनो मनसा विषयीकरणात्, नायं लैङ्गिको लिङ्गा-
नुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, न शाब्दः शब्दाकल-
नमन्तरेणापि जायमानत्वात्, तस्मान्मानस एव । मनसश्च
बहिरस्मात्तन्मयेण शरीरादावग्रहत्तेरिति भावः । किञ्च
यदि शरीरे स्यात्, परशरीरे स्यात्, स्वात्मनि यदि स्यात्
तदापि परात्मनि स्यादिति चेन्न परात्मनः परस्मातो-
न्द्रियत्वात् तद्विशेषगुणानामयोग्यत्वात् योग्यविशेषगुणो-
पपक्षेण तस्य योग्यत्वात्, न केवलमात्मन इदं शीलं
किन्तु द्रव्यमात्रस्य, द्रव्यं हि योग्यविशेषगुणोपपक्षेणैव
प्रत्यक्षं भवति । आकाशमपि तर्हि शब्दोपपक्षेण प्रत्यक्षं
स्यादिति चेत् स्यादेवं यदि ओत्वं द्रव्यमाहकं भवेत्, आ-
काशं वा रूपवत् स्यात् । आत्मनोऽपि नीरूपत्वं तस्यमिति
चेत् बहिर्द्रव्यमात्र एव प्रत्यक्षतां प्रति रूपवत्त्वस्य तन्म-
त्वात्, प्रत्यगित्ययं शब्दोऽन्यव्यावृत्तमाह १४ । पुनः शङ्कते ।
अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः स च शरीरप्रत्यक्षः शरीरं
प्रत्यक्षं विषयो यत्र स शरीरप्रत्यक्षः । देवदत्तो गच्छ-
नीत्युपचारात्तावत् प्रयोगः प्रत्ययो वा त्वया समाहितः
सचोपचार आभिमानिकः यतोऽहं गौरः अहं ज्ञयः

सौभागिनेयोऽहं पुनरुक्तजन्मेत्यादयः प्रत्ययाः प्रयोगाश्चो-
पचारेण समन्वयितुमशक्या इत्यर्थः १५ । सिद्धान्तमाह ।
तुशब्दोऽयं सिद्धान्तमभिव्यनक्ति । उपचारोऽयमाभिमानिकः
किन्तु शरीर एवायमहमत्यय इति यदुक्तं तत्रापि सन्देह
एवेत्यर्थः तथाच प्रत्ययस्योभयत्रापि कूटसाक्षित्वेन विशेष-
भावधारणाय यतितव्यं तत्र यत्ने क्रियमाणे निमीलि-
ताक्षस्याप्यहमिति-प्रत्ययदर्शनात् शरीरभिन्ने बहिरिन्द्र-
यागोचरे वस्तुनि स मन्वयः, शरीरे भवन् परशरी-
रेऽपि स्यात् चक्षुर्नैरपेक्ष्येण च न स्यात् । अहं ज्ञः स्वखी
वा सुखीति कथं सामानाधिकरण्यमिति चेन्न सुखाद्यव-
च्छेदकत्वेनापि तत्र शरीरभानसम्भवात् सिंघनादवदिदं
गहनमिति वत्, अहन्त्वमात्रं शरीरे समारोप्यते मनसोप-
स्थितम्, त्वगिन्द्रियोपनीतमौष्ण्यम् उष्णं जलम् उष्णं
शरीरमिति वत् १६ । सिद्धान्तमुद्धृत्य ब्रूयात् । ज्ञानमिति योग्यं
सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति, यथा यज्ञदत्तविष्णु-
मित्योः शरीरं परस्परभिन्नं तथा ज्ञानसुखादिकमपि
भिन्नमेव तथा च यथा यज्ञदत्तस्येदं शरीरं तथा यज्ञदत्तस्य
ज्ञाने सुखादौ वाऽनुत्पत्ते अहं सुखी जाने यते इच्छा-
मीति ज्ञानादिकं विषयो भवति योग्यशरीरविषयकत्वेन
तदीयरूपादिवत्तदीयज्ञानादीनामपि प्रत्यक्षत्वसम्भवात् न च
सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसुखादीनां शरीरादन्य एवाश्रयो
वक्तव्य इति भावः । शरीरविशेषात् शरीरस्य भेदादि-
त्यर्थः तथा च शरीरभेदं प्राप्य ज्ञानं, न तु विषय इति
ल्लोमे पञ्चमी १७ । नन्वात्मा न प्रत्यक्षः नीरूपद्रव्यत्वात्
निरवयवद्रव्यत्वाद्वा आकाशवत्, यथा बाह् ज्ञो गौर
इति बुद्धेः शरीरमेव विषयो वाच्यः, क्वचिदहं सुखी-
त्यादिधीरपि यद्यप्यस्ति, तथाप्याश्रयमन्तरेण भासमानानां
सुखादीनां शरीरे समारोप इत्येव कल्पमित्युचितम्,
यथोष्णं सुरभि जलम् इत्याश्रयमन्तरेण प्रतीयमानयो-
रौष्ण्यसौरभयोर्जले समारोपः, नत्वेतद्दुरोधेन जलप्र-
त्ययस्यापि प्रसिद्धजलमन्तरेणान्यविषयत्वम्, तथाऽहमित्य-
प्यहन्त्वं शरीर एव वास्तवम्, सुखादिकन्तु कदाचित्त-
त्वारोप्यते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं नास्त्येव सुखाद्य-
धारत्वेन यत्कल्पमीयं तदागमसिद्धं भवतु न तत्रापि यद्
इत्यत आह । अयमर्थः अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो
नागमिको न शाब्दो नापि लौकिकः शब्दलिङ्गयोरनुसन्धा-
नमन्तरेणापि जायमानत्वात् प्रत्यक्षत्वे च नीरूपत्वं निर-
वयवत्वञ्च यद्वाधकस्तु तद्वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतायां भवति

तत्र हि रूपवच्चानेकद्रव्यवस्तुयोः प्रयोजकत्वात्, मानसप्र-
क्षता च तदन्तरेणापि । ननु स्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं
स्यात् तदेव तु नास्तीत्यत आह शब्दवद्वातिरेकाव्यभिचारा-
द्विशेषसिद्धेरिति यथा क्षित्यादिषु द्रव्येषु शब्दस्य व्यतिरे-
कोऽव्यभिचारी नियतस्तेन तदाश्रयस्याष्टद्रव्यातिरिक्तस्या-
काशरूपस्य विशेषस्य सिद्धिः एवमिच्छायाः पृथिव्यादिषु
व्यतिरेकस्याव्यभिचारात् तदाश्रयेणापि अष्टद्रव्यातिरिक्तेन
भवितव्यम् । नन्वेतावताऽप्यानुमानिक एव आत्मा न तु
प्रत्यक्ष इत्यत आह अहमिति मुख्ययोग्याभ्यामिति
अहमित्यतिरेकारेण ज्ञानाकारमाह तेनाहमिति ज्ञानं
शब्दलिङ्गानुसन्धानमन्तरेण निमीलितान्तस्य यदुत्पद्यते
तत्प्रत्यक्षेन अहन्त्वता योग्येन प्रमाणसिद्धेन उपपादनी-
यम्, न तु शरीरादिना, तत्रेच्छाया व्यतिरेकस्य व्यभिचारात्
अभावात् । मुख्ययोग्याभ्यामित्यनन्तरम् उपपादनीयमिति पू-
रणीयम् आत्मनि प्रमाणानि बहूनि सन्ति अन्यगौरवभिया
नोक्तानि सयूखेऽन्वेष्टव्यानि । आत्मपरोक्षाप्रकरणं समाप्य
इदानीमात्मनानात्वप्रकरणमारभते तत्र पूर्वोपपन्नत्वम् ।
एक एव आत्मा चैतन्यत्वादित्येवमेवेति, कुतः सुखदुःख-
ज्ञानानां निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्वशरीरावच्छेदेन
सुखदुःखज्ञानानामुत्पत्तिरविशेषात् यतः यद्यात्मभेद-
साधकं लिङ्गान्तरं भवेत्तदा सिद्धेदात्मभेदः, न च तदस्ति,
यथा तत्तत्प्रदेशावच्छेदेन शब्दनिष्पत्तावपि शब्दलिङ्गावि-
शेषादेकमेवाकाशम् योगपद्यादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेक एव
कालः पूर्वापरदिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेकैव दिक् । ६ । सिद्धा-
न्तमाह । नाना आत्मानः कुतः ? व्यवस्थातः व्यवस्था प्र-
तिनियमः । यथा कश्चिदाढ्यः, कश्चित् रङ्गः, कश्चित् सुखी,
कश्चिदुदुःखी, कश्चिदुच्चाभिजनः, कश्चिनोचाभिजनः, क-
श्चिद्विद्वान्, कश्चित् जात्य्वा इत्यादि व्यवस्था आत्मभेदमन्त-
रेणानुपपद्यमाना साधयत्यात्मनां भेदेम्, न च जन्मभे-
देन बाह्यकौमारवार्जक्यभेदेन वा, एकस्याप्यात्मनो यथा
व्यवस्था तथा चैतन्यत्वादित्येवमेवेति स्यादिति वाच्यं काल-
भेदेन विरुद्धधर्माध्याससम्भवात्" १० । उपस्कारः
सांख्यसूत्रभाष्ययोश्च प्रत्येकं भूतेषु चैतन्यादर्शनेन
समुदाये न चैतन्यमित्युक्तं यथा "न सांख्यिकं
चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः" १ । "प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च" २ । "सद-
शक्तिवच्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सांख्ये तदुद्भवः ३" सां० सू०
"देहस्य भौतिकत्वेन यत् सिध्यति तदाह । भूतेषु पृथक्कृतेषु
चैतन्यादर्शनाद्भौतिकस्य देहस्य न स्वाभाविकं चैतन्यं कि-

न्त्वौपाधिकमित्यर्थः १ । बाधकान्तरमाह । प्रपञ्चस्य सौख्यैव
मरणसुपुत्राद्यभावश्च देहस्य स्वाभाविकचैतन्ये सति स्या-
दित्यर्थः । मरणसुपुत्रादिकं हि देहस्यान्तेतनता सा च
स्वाभाविकचैतन्ये सति नोपपद्यते स्वभावस्य यावद्द्रव्य-
भावित्वादिति २ । प्रत्येकादृष्टेरिति यदुक्तं तत्सांख्य-
परिहरति । ननु यथा सादकता शक्तिः प्रत्येकद्रव्या-
दन्तिरपि मिलितद्रव्ये वर्तते एवं चैतन्यमपि स्यादिति
चेन्न प्रत्येकपरिदृष्टे सति सांख्ये तदुद्भवः सम्भवेत् ।
प्रकृते तु प्रत्येकपरिदृष्टत्वं नास्ति । अतो एतान्ते प्रत्येकं
शास्त्रादिभिः सूक्ष्मतया सादकत्वे सिद्धे सांख्यभावकादे
सादकत्वाविभावमात्रं सिद्धयति । दीष्टान्तिकं तु प्रत्येक-
भूतेषु सूक्ष्मतया न केनापि प्रमाणेन चैतन्यं सिद्धमित्यर्थः
ननु समुच्चिते चैतन्यदर्शनेन प्रत्येकभूते सूक्ष्मचैतन्यशक्ति-
रनुमेयेति चेन्न अनेकभूतेषु नैकचैतन्यशक्तिरल्पनायां
गौरवेण लाघवादेकस्यैव नित्यवितृम्भरूपस्य कल्पनौचि-
त्यात् । ननु यथाऽयं ज्ञानमानसमपि परिभाषणलाह-
र्यादि कार्यं घटादौ दृश्यते एवमेव शरीरे चैतन्यं स्यादिति
चेत् सैवम् भूतगतविशेषगुणानां सजातीयकारणगुणज-
न्यतया कारणे चैतन्यं विना देहे चैतन्यासम्भवादिति भा०
अयमात्मा सांख्यैः पुरुषशब्देनाभिधीयते तं च नाना
"जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषश्चात्मा" सां० सू० लात । येदानीं
नस्तु तस्यैकत्वेऽपि उपाधिभेदेन कर्माश्रयत्वादिभेदेनाकाश-
भेदवत् नानात्वं वस्तुत एकत्वम् "इन्द्रो मायाभिः पुरुषरूप
इत्यते" "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवति" इति अंशो-
ननाव्यपदेशात् "तद्गुणसत्त्वादिना" च न्यायाच्चेति ।
एतत्प्रपञ्चस्तु शा० भा० दृष्टव्यः ।

मिताक्षरायाम् देहाद्यतिरिक्तात्मास्ति प्रमाणं दर्शितं यथा
"भूतचैतन्यवादिपक्षम्मरिजिहीषुराह" । "वेदैः शास्त्रैः
सर्वज्ञानैर्जन्माना मरणेन च । आत्मा गत्या तथाऽऽगत्या-
सत्त्वेन ह्यन्वतेन च । अयसा सुखदुःखाभ्याङ्गमभिच
शुभाशुभैः । निमित्तशत्रुनष्टानमप्यसंयोगजैः फलैः ।
तारानक्षत्रसञ्चारैर्जागरैः स्वप्नैरपि । आकाशपवन
ज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा । मन्वन्तरयुगप्राप्ता मन्वोपधि-
फलेरपि । विज्ञात्मानं विद्यमानम् कारणगतस्तथा" शा०
वेदैः "स एष नेति नेतीत्यात्मेति" अस्मत्समस्तस्य ह्यस्वमपा-
शिपादम्" इत्यादिभिः । शास्त्रैश्च सीमां सामीप्यिकादिभिः
विज्ञानैश्च मनेदं शरीरमित्यादि देहव्यतिरिक्तात्माह
मनैः । तथा जन्ममरणाभ्यां जन्मान्तरानुधितमर्थं

नियताभ्यान्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । आत्मा जन्मान्तर-
गतकर्मात्तुलाननियततया । तथा गमनागमनाभ्यां
ज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारनियताभ्यामपि । भौतिकदेहाति-
रिक्तात्मानुमानम् । न हि देहस्य चैतन्यादि सम्भवति यतः
कारणगुणप्रक्रमेण कार्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भोदयः ।
न च तत्कारणभूतपार्थिवपरमाखादिषु चैतन्यादि
समवायः सम्भवति तदारब्धस्तम्भकृष्णादिभौतिकै-
षुपुण्यत्वात् । न च मदशक्तिवदुदकादिद्रव्यान्तर-
संयोगज इति वाच्यम् शक्तेः साधारणगुणत्वादतो
भौतिकदेहातिरिक्तचैतन्यादिसमवाय्यङ्गीकर्तव्यः । सत्या-
न्तरे प्रसिद्धे । अथो हितप्राप्तिः । सुखदुःखे आसु-
प्तिके । तथा शुभकर्मात्तुलानसशुभकर्मापरित्यागः ।
एतैश्च ज्ञाननियतैर्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । निमित्तं
भूकस्मादि शृङ्गज्ञानस्मिङ्गलादिपततिचेष्टालिङ्गकम् ज्ञा-
नम् ग्रहाः सूर्यादयः तत्संयोगजैः फलैः । तारा
अश्विन्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतीषि नक्षत्राण्याश्व-
कुम्भतीनि एतेषां सञ्चारैः शुभाशुभफलद्योतनैः । जाग-
रैर्जागरावस्थाजन्यैश्च सक्किद्रादित्यादिदर्शनैः । तथा
स्वप्नजैः खरवराहशुक्तरथारोहणादिज्ञानैः । तथा आ-
काशद्यैश्च जीवोपभोगार्थतया सृष्टैः । तथा मन्वानर-
प्राप्ता युगान्तरप्राप्ता देहेऽनुपपद्यमानया तथा मन्त्रौ-
षधिफलैः प्रेक्षापूर्वकैः कुट्टकर्माद्यैः साक्षात्परम्परया वा
देहेऽनुपपद्यमानैर्विद्यमानं हे सुनयो विस्र जानोत । किञ्च ।
“अहङ्कृतिः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः । इन्द्रि-
यान्तरसञ्चार इच्छा धारणजीविते । स्वर्गः स्वप्नश्च भावाना-
म्भेरणं मनसोगतिः । निमेषश्चेतना यत्न आदानस्याञ्च-
भौतिकम् । यत एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः ।
तस्मादस्ति परोदेहादात्मा सर्वग ईश्वरः” या० । अहङ्कृतिः
अहङ्कारः । स्मृतिः प्राग्भवोयातुभवभावितसंस्कारोद्बोध
निबन्धना स्तन्यपाणादिगोचरा । सुखमैहिकम् । धृति-
र्धैर्यम् । इन्द्रियान्तरेण दृष्टेऽर्थे इन्द्रियान्तरस्य सञ्चारः
यमहमद्राक्षन्महं स्मृशमीत्येवमनुसन्धानरूप इन्द्रियान्तर-
सञ्चारः । आत्मेच्छाप्रयत्नचैतन्यानां स्वरूपेण लिङ्गत्वम् ।
पूर्वज्ञोकेऽनुगमनसत्यवचनादिहेतुतयार्थिकम् लिङ्गत्व-
मित्यपौनरुक्त्यम् । तथा धारणं शरीरस्य, जीवितं प्राण-
धारणम् । स्वर्गोऽनियतदेहान्तरुपभोग्यः सुखविशेषः ।
स्वप्नः प्रसिद्धः पूर्वज्ञोके तु स्वप्नस्य शुभफलद्योतकतया
लिङ्गत्वमत्र स्वरूपेणैवपौनरुक्त्यम् । भावानामिन्द्रिया-

दीनाम्भेरणं मनसोगतिश्चेतनाधिष्ठानव्याप्ता । निमेषः
प्रसिद्धः तथा पञ्चभूतानामुपादानम् । यस्मादेतानि लिङ्गा-
नि भूतेषुपपन्नानि साक्षात्परम्परया वात्मनोद्योतकानि
दृश्यन्ते । तस्मादस्ति देहातिरिक्त आत्मा सर्वग ईश्वर इति
सिद्धम्” इत्यन्तेन मितम् ।

देहात्मनोः स्वभावभेदपर्यालोचनयाऽपि न यथा तयोरेक्यं
तथा दर्शितं विवेकचूडामणौ “देहोऽयमज्ञमवनोऽन्नमयस्तु
कोषस्यान्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीनः । त्वक्चर्मसांस-
रुधिरास्थिपुरीषराशिर्नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्य-
शुद्धः । पूर्वं जनेरपि स्मृतेरधुनायमस्ति जातक्षणः
क्षणगुणोऽनियतस्वभावः । नैकोजङ्घश्च घटवत्परिदृश्य-
मानः स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता । पाणि-
पादादिमान् देहो नात्मा व्यङ्ग्येऽपि जीवनात् । तत्त-
च्छक्तेरनाशाच्च न नियस्योनियामकः । देहतद्वर्त्म-
तत्कर्म्मतदवस्थादिसाक्षिणः । स्वतएव स्वतः सिद्धं
तद्वैलक्षण्यमात्मनः । शल्यराशिर्मांसलिप्तो मलपूर्णोऽति-
कण्ठलः । कथं भवेद्यं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः । त्व-
ङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशावहंमतिं मूढजनः करोति ।
विलक्षणं वेत्ति विवारशीलो निजस्वरूपं परमार्थभू-
तम् । देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिर्देहे च जीवा-
विदुषस्त्वहंघोः । विवेकविज्ञानवतोमहात्मनो ब्रह्माह-
मित्येव मतिः सदात्मनि । आत्माबुद्धिं त्यज मूढ-
बुद्धे ! त्वङ्मांसमेदोस्थिपुरीषराशौ । सर्व्वात्मनि ब्र-
ह्मणि निर्विकल्पे कुरुष्व शान्तिं परमां भजस्व ।
देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदितं विद्वानहन्तां न जहाति
यावत् । तावच्च तस्यास्ति विमुक्तिवार्त्ताप्यस्वेष वे-
दान्नयानन्ददर्शी । आयाशरीरे प्रतिविम्बगाले यत्-
स्वप्नदेहे हृदि कल्पिताङ्गे । यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति
काचित् जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु । देहात्मधीरेव
नृणामसद्ब्रियां जन्मादिदुःखप्रभवस्य बीजम् । यतस्तत्स्व-
जहि तां प्रयत्नात् त्यक्तेऽद्य चित्ते न सुनर्भवाशा” ।
आत्मस्वरूपसुक्तं विवेकचूडामणौ “अस्ति कश्चित्
स्वयं नित्यमहंप्रत्ययलम्बनः । अवस्थात्ययसाक्षी सन्
पञ्चकोषविलक्षणः । योविजानाति सकलं ज्ञायत्-
स्वप्नसुषुप्तिषु । बुद्धितद्वृत्तिसङ्भावमभावमहमित्ययम् । यः
पश्यति स्वयं सर्वं यं न पश्यति कश्चन । यश्चेतयति
बुद्ध्यादिं न तु यं चेतयत्ययम् । येन विश्वमिदं व्याप्तं यच्च
व्याप्नोति किञ्चन । आभासूपमिदं सर्वं यं भान्तमः आत्म-

यम् । यस्य सन्निधिमात्रेण देहेन्द्रियमनोधियः । विषयेषु स्वकीयेषु वर्तन्ते प्रेरिता इव । अहङ्कारादिदेहान्ता विषयाश्च सुखादयः । वेद्यन्ते घटवद्वयेन नित्यबोधस्वरूपिणा । एषोऽन्तरात्मा पुरुषः पुराणो निरन्तराखण्डसुखानुभूतिः । सदैकरूपः प्रतिबोधमात्रो येनेषिता वागवतश्चरन्ति । अत्रैव सत्यात्मनि धीगुहायामव्याकृताकाशउरूपकाशः । आकाश उच्चैरविवत् प्रकाशते स्तनेजसा विश्वमिदं प्रकाशयन् । ज्ञाता मनोऽहङ्कृतिविक्रियाणां देहेन्द्रियप्राणकृतक्रियाणाम् । अवोऽग्निवत्ताननुवर्त्तमानो न चेष्टते न विकरोति किञ्चन । न जायते नो म्रियते न वर्द्धते न क्षीयते नो विकरोति नित्यः । विलायमानेऽपि वपुष्यमग्निं न लोयते कम्ब इवाम्बरं स्वयम् । प्रकृतिविकृतिभञ्जः शुद्धबोधस्वभावः सदमदिदमशेषं भासयन्निर्विशेषः । त्रिलसति परमात्मा जाग्रदादिष्ववस्थास्वहमहमिति साक्षात् साक्षिरूपेण बुद्धेः । नियमितमनसाहं त्वं समात्मानमात्मन्यवमहमिति साक्षाद्विद्धि बुद्धिप्रसादात् । जनिमरणतरङ्गापारसंसारसिन्धुं प्रतर भव कृतार्थो ब्रह्मरूपेण संस्थः । अत्रानात्मन्यहमिति मतिर्वन्ध एषोऽस्य पुंसः प्राप्नोऽज्ञानाज्जननसरणक्षेप संपातहेतुः । येनैवायं वसुिदमसत् सत्त्वमित्यात्मबुद्ध्या पुष्पयुक्तव्यवति विषयैस्तन्तुभिः कोशकृत् । अतस्मिंस्तद्बुद्धिः प्रभवति निम्नस्य तमसा विवेकाभावाद्देहपुरति भुजगे रज्जुविषया । ततोऽनर्थव्रातो निपतति समादातुरधिकस्ततो योऽसदृपाहः स हि भवति बन्धः शृणु सखे ! । अखण्डनित्याद्वयबोधशक्त्या स्फुरन्तमात्मानमनन्तवैभवम् । समाष्टणोत्पादितशक्तिरेषा तमोमयो राक्षरिवार्कविम्बम् । तिरोभूते स्वात्मन्यमलतरतेजोवति पुमाननात्मानं मोहादहमिति शरीरं कलयति । ततः कामक्रोधप्रभृतिभिरसं बध्ननगुणैः परं विक्षेपाख्या रजस उदृशक्तिर्व्यवयति । महामोहप्राहृपसनगलितात्मावगमनो धियोनानावस्थास्वयमभिनयस्तदुगुणतया । अपारे संसारे विषयविषपूरे जलनिधौ निमज्जप्रोमज्जव्यायं भ्रमति कुमतिः कुत्सितगतिः । भातुप्रभासज्जनिताव्भ्रपङ्क्तिर्भातुं तिरोधाव विजृम्भते यथा । आत्मोदिताहङ्कृतिरात्मतत्त्वं तथा तिरोधाव विजृम्भते स्वयम्” ।

शरीरमध्ये आत्मध्यानस्थानं स्वरूपञ्च या० श्रुतौ मितचरावाञ्चोक्तम् । “हासप्रतिवृत्त्याणि हृदयादभिनिःसृताः । हिताहिता नाम नाशस्तापं मध्ये शशिप्रभम् । मण्डलवन्मयं सध्वस्य आत्मा दीपइवाचलः । सरोयस्तं

विदित्वेह पुनराजायते न तु” या० । “हृदयप्रदेशादभिनिःसृताः कदम्बसुमकेणरवत्वर्ध्वतो निर्गता हिताः हितकरत्वेन हिताहितेति संज्ञा हासप्रतिवृत्त्याणि नाड्यो भवन्ति । अपरास्तिगोनाऽस्तासामिडाऽपिङ्गलाख्ये द्वे नाड्यो सव्यदक्षिणपार्श्वगते हृदि विषयस्ते नासाविवरसम्बन्धे प्राणापानायतने । सुषुम्णाख्या पुनस्तृतीया दण्डवन्मध्ये ब्रह्मरन्ध्रविनिर्याता । तासां नाडीनां मध्ये मण्डलवृन्दप्रभम् । तस्मिन्नात्मा निवातस्थदीपइवाचलः प्रकाशमान आसे । स एवमूगो ज्ञानव्यः । यतस्तत्त्वाजात्करणादितः संसारे न पुनः संसरत्यस्तत्त्वमप्राप्नोति” मितम् ।

आत्मशब्दनिर्वाचनञ्च वेदान्तसंज्ञास्थानं “यदाप्नोति यदा दत्ते यदाति विषयान् ब्रह्मन् । यदास्य मनतोभावस्तस्मादात्मेति कथ्यते” अन्यत्र च “प्रत्यक्षपः पराग्रुपात् व्याप्तोऽनुभवात्मकः । प्रयते यः स यात्मेति प्राप्तरात्मविदोजनाः इति” स च पञ्चधा । “मतात्मा नैन्द्रियात्मा च प्रत्यगात्मा तथा भवान् । आत्मा च परमात्मा च त्रैलोक्यपञ्चधा सत” इत्येकस्मैनात्मनो भूतादिषु प्रविशानत्येनावस्थितेः पञ्चविधत्वम् । “त्यज्यमानेऽपि न त्यक्तः प्राप्यमाणेऽपि नाप्यते । आगमापायसाक्षी यः स आत्मानुभवात्मकः” इति तत्र देहे “भर्तृपूषसि निशिपतीनामात्मनोऽमभमदेऽग्रमितानाम्” किरा० “आत्मनोऽज्ञानं” सङ्गि० “प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मनः” साधः । आत्मनोऽनित्यत्वेन देहस्थैवान्तकत्वमिह विवक्षितम् तदन्तर्हितचेतनस्यात्मशब्दार्थत्वेऽपि शिष्टे नाशान्वयासम्भवात् विशेषणं तदन्यथः । एवं “व्यापादयेद्य आत्मानमित्यादौ” “ये केवात्मजो जना” इत्यादयर्वापि “स्थितः सर्वो ज्ञेतेमोर्षीं क्रान्त्या भर्तुरात्मना” रघुः । “आत्मना शरीरेण” सङ्गि० “अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं वृजाम्यहम्” गीता । यत्ने “कम्मात्मा त्परोयोऽसौ बन्धमोक्षैः स युज्यते” इति कर्माणि आत्मा यतोयस्येत्यर्थः । भूतात्मेत्यादौ आत्मशब्दः गौणः आत्मोपकरणत्वात् आत्मजन्यत्वाद्वा “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यादिश्रुत्या भूतानामात्मन उत्पत्तिप्रतिपादनात् । स्वभावे, बुद्धौ च “तमात्मसम्पन्नमनिन्दितात्मा” रघुः । “अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः आत्मसम्पन्नं बुद्धिसम्पन्नम्” सङ्गि० । १२ देहावच्छिन्नं चैतन्यं च “आत्मैव ज्ञातमनो वस्तु रात्मैव रिपुरात्मनः” श्रुतिः । अन्तःकरणे, “आत्मानमात्मना वेत्ति” कुमा० । “तत्त्वमोऽकुरुतात्मनी क्षाम्”

तु०७० “अनेनात्मना मनसा आत्मन्वी मनस्वी स्याम्”
भा० स्वरूपे” अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणोति” का०७० । जीवात्मनि “आत्मानं रथिनं
विद्धि शरीरं रथमेव तत् । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः
प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्वाहुर्मनीषिणः” कठ०७० ।
“अत्रात्मानं संसारिणं रथिनं रथस्वामिनं विद्धि” भा० ।
बुद्ध्यादौ “इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसश्च
परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा सज्ज्ञान परः । सहितः परमव्यक्तमव्यक्तात्
पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित् का काष्ठा सा परा गतिः ।
एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रया
बुद्ध्या स्तुत्या स्तुत्या दर्शयिषिः । यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ-
स्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि सहति यच्छे-
त्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि” कठ०७० । “ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे
बुद्ध्यात्मनि बुद्धिर्ह्यसनादिकरणानि प्राप्नोतीत्यात्मा तेषां
प्रत्यग्ज्ञानम् । बुद्धिमात्मनि सहति प्रथममुत्पन्नं यच्छेत्
प्रथमजत्वात् स्वच्छस्वभावमात्मनो विज्ञानसापादयेदित्यर्थः ।
तच्च सहान्तमात्मानं यच्छेच्छान्ते सर्वविशेषप्रत्यक्षस्वरूपे
अविक्रिये सर्वान्तरे सर्वबुद्धिसाक्षिणि सुख्ये आत्मनि” भा०
तत्र पुत्रादौ आत्मशब्दोऽगौणः समात्मा भद्रसेन इति
वत् देहादौ तु मिथ्याभिमान इति भेदः एतदभिप्रायेणैव
“गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनादिति” या०
भा० उक्तम् । परमात्मनि “तस्माद्वा एतस्मादात्मनः
आकाशः संभूतः” । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इति च
श्रुतिः स्वरूपे तदात्मा पृथगात्मा “आत्मानमात्मना
विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते” वाक्यप० । बुद्धिविशेषस्थधर्मा-
पञ्चक्रियायै स्वशब्दार्थे “आमेष्वात्मविष्टेषु” रघुः
“देवात्मशक्त्या स्वगुणैर्निगूढा” श्रुतिः । भावे तु आत्म-
त्वम् आत्मधर्मे न० । “अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः
प्रतियोगिता” उदयनः । तत् तत्त्वैवार्थे स्त्री “तदा-
त्मताध्यातवया रते च का” नै० । षष्ठी टिलोपः ।
आत्मम् तत्त्वार्थे न० । हितार्थे ख । आत्मनीनः
आत्महिते त्रि० । तस्येदं ख आत्मीयः । तत्सम्बन्धिनि
त्रि० । गूढात् परत्वेऽस्य पृ० वर्षविक्रतो गूढोत्मा
“गूढोत्मावर्षविक्रतेरिति” व्या० कारिका “गूढोत्मा न
प्रकाशते” इति कठ०७० । स्वात्मनः प्रत्यक्त्वं, परा-
त्मनः पराक्त्वमिति भेदः तयोर्भेदाभेदपक्षौ च सद्भेदेन
प्राक् दर्शितौ ।

आत्मनिष्ठ त्रि० आत्मनि आत्मज्ञाने निष्ठा यस्य । आत्मज्ञा-
नमात्मानेषिणि ब्रह्मनिष्ठे सुसुचौ ।

आत्मनीन त्रि० आत्मने हितम् ख । आत्महिते “तामात्म-
नीनामुदबोध रासः” भट्टिः । “अद्यापि नैवात्मनीनं कृतं कर्म
यातं जनुः” नीतिः २५७ ३ श्यावे नाटकप्रसिद्धे विद्व-
पके च पु० अजयः ४ प्राणधारके बलिनि त्रि० ।

आत्मनेपद न० आत्मने आत्मार्थफलबोधनाय पदम् अलुक्
स० । आत्मगामिफलबोधके व्याख्येयप्रसिद्धे तङ्गादौ । “तङ्गा-
नावात्मनेपदम्” पा० “अनुदात्तञ्जितः आत्मदेपदम्” ।
“स्वरितञ्जितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले” पा० उक्तेः
आत्मगामिन्येव क्रियाफले तत्पदस्य विधानात् तथात्वम्
तद् प्रत्याहारः स च “तस्यातां भयान् आयाधम् इड्
वह्निमह्निड्” पाणिन्युक्तः” एतेषां स्थाने एव लका
रभेदे तत्तद्रूपाणि आदिष्टानि ।

आत्मनेपदिन् पु० आत्मनेपदं विहितत्वेनाख्यस्य इति ।
पाणिन्युक्ते धातुभेदे ते च गणपाठे अनुदात्तेतोऽहन्ताः
स्वरान्तञ्जितश्च पठिता धातवः । एवमन्येऽपि धातवः स्वरिते
तोऽजितश्च कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले एव तथा अर्थविशेषे
उपसर्ग विशेषयोगेन कर्त्तरि वाच्ये चात्मनेपदिनोऽपि भवन्ति
ते च पाणिन्यनुशिष्टाः संक्षिप्त आशुबोधेऽस्माभिर्दर्शिताः
यथा । “विपराभ्यां परस्मात्तु जयतेरात्मनेपदम् । परिव्य-
वेभ्यः क्रीणातेस्तड् स्थात् कर्त्तरि नेर्विशः । आङो दोऽसु-
खविस्तारे शपथे शपतेर्भवेत् । पर्यन्ववाङ् क्रीडः स्थाद-
कूजार्थात् तड् सतः । आङो नौतेः पृच्छतेश्च क्षमा-
यासागमेर्भवेत् । नाधतेराशिषि भवेत् जिज्ञासायान्तु
शिक्षतेः । हर्षात् भवान्नवासाय लेखनार्थात् किरस्तु
तड् । उपात् कर्त्तरि सुट् तस्य चतुष्पादेऽथ पक्षिणि ।
प्रतिज्ञायां, निर्णयार्थमाश्रयेऽभीष्टबोधने । वर्त्तमानात्ति-
ष्टतेस्तड् तथा कर्मविवर्जितात् । देवपूजासंगमयोर्नैत्रां
मार्गगतौ तथा । उपात्तड् तिष्ठतेश्चैव मन्त्रसाधनकाञ्च
तड् । तथा संप्रपरिभ्यःस्य उदञ्चानूर्ध्वकर्माणि । स्वाङ्क-
र्माकर्माकात् तड् द्विभ्यां तपतेर्भवेत् । हनो यमस्तथाभूता-
दाङ् कर्त्तरि तड् भवेत् । समः कर्माविवक्षायां गम्य
र्त्तिश्चदृश्यो भवेत् । उपसर्गादस्यतेस्तड् हतेश्च विभा-
षया । निसंबुपेभ्यो ह्वयतेः स्पर्द्धायामाङ् एव तड् ।
स्तुचने, भर्त्तने, दुष्टे-सहचैव प्रवर्त्तने । सती गुणान्तरा-
धाने, सेवायां विनियोजने । कथने च द्रव्यस्तड् स्था-
दधेस्तु सहने तथा । वेः शब्दकर्मणस्तस्मात् कर्मणा र-

हिताच्च तद्ध । शास्त्रार्थवेदनेनैव सम्माने तत्त्वनिश्चये ।
उत्तरेषु प्रार्थने च कृष्णनिर्यातने तथा । अन्निकप्रामये
भूतानां व्यये चापनये तथा । अमूर्त्ते कर्त्तृगे कर्मगणे च तद्ध
नयतेर्भवेत् । उक्त्याहे चाप्रहितौ दृष्टौ च क्रमतेस्तु तद्ध ।
परोपाभ्याञ्चोत्तरार्थे तद्धाङ्गोच्चोतिरुद्धमे । प्रोपाभ्यां तद्ध
समारम्भे वेः पादचलनार्थकात् । विभाषया क्रमेस्तद्ध
स्यादुपसर्गविवर्जितात् । निरुद्धे चोऽकर्मकाच्च संप्रति-
भ्यामचिन्तने । यत्ने च ज्ञानपूर्वोक्तौ विमतावुपसान्वने ।
प्रार्थने च वदेत्येते संभयोच्चारणे तु तद्ध । अनोरकर्मका
द्व्यक्ते सहोक्ते विमते तु वा । अवाहिरः कर्त्तरि तद्ध
प्रतिज्ञायां समस्तथा । उदहरः कर्म युक्तात् समोयुक्तात्
तृतीयया । तृतीया चेच्चार्थ्ये दाणः संपूर्वकात् तद्ध ।
ज्ञातृष्टपश्यतेच स्यात् सनन्तात्कर्त्तरीष्यते । अनोर्जज्ञास-
तेनैव प्रत्याङ्ग्याच्च तथा युवः । खरादानोपसर्गात्तद्ध भुजे न
यत्तया वक्ते । अपालने भुजेस्तद्ध स्यात् ज्ञातुः संपूर्व-
कात् तद्ध । अष्टत्यर्थस्य धातोर्यत् कर्मागवन्तस्य चेज्जवेत् ।
ण्यन्तस्य कर्त्ता स, तदा तस्यात् सनन्तात् भवेत् तद्ध ।
णिजन्ताच्च गृधेर्वच्चेः प्रतारार्थे तु तद्ध भवेत् । कपिकल्प-
द्रुमपुन्ये जिज्येन पठितास्तु ये । णिजन्ताद्योभयपदा-
स्तभ्यस्तद्ध कर्त्तृगे फले । अपाददोयसोऽपुन्ये समु-
दाङ्ग्यस्तथैव तद्ध । उपसर्गादिते ज्ञश्च तथा तद्ध कर्त्तृगे
फले । समोपस्यपदेनैव कर्त्तृगस्य फलस्य चेत् । द्योतनं
स्यात्तदा तत् तद्ध कर्त्तरि विभाषया । उदाहरणं तत्तैव
दृश्यम् । “परस्मैपदमिच्छन्ति आत्मनेपदिनः कश्चित्”
व्या०कारिका । [स०] व्याकरणप्रसिद्धे आत्मनेपदशब्दार्थे ।
आत्मनेभाषा स्त्री आत्मने तदुद्देशेन भाषा परिभाषा अलुक्
आत्मन्वत् लि० आत्माऽस्त्वस्य सप्तप् वेदे भवात् न मणोपः
स्त्रियां ङीप् । १ आत्मविशिष्टे “तमूह्युर्नीभिरात्मन्-
तीभिः” ऋ० १, ११६, २ । “आत्मसंभोदुह्यते इतं
पयः” ऋ० ८, ७४, ४ । लोके तु आत्मवान् इत्येव ।
२ यत्नवति शुभमनस्ते च लि० स्त्रियां ङीप् ।
आत्मन्विन् लि० आत्मन्+अस्त्वर्थे बा० विनि भत्वम् । मन-
स्विनि “तन्मनोऽकुशलात्मन्वी स्वासिति” ङ० ङप० “आत्म-
न्वी मनस्वी” भा० ।
आत्मपुराण न० आत्मनः पुराणं सृष्ट्यादिकर्त्तृत्वादिरूप-
मितदृक्प्रसिद्धत्वात् कृतो पन्थः अण् । आत्मनोजगत्-
सृष्ट्यादिरूपेतिदृक्प्रसिद्धादेव यद्गुरादुन्मते अष्टा-
दशधायात्मके उपनिषदर्थप्रकाशके पन्थभेदे । तत्

प्रतिपाद्यानि १ अ० ऐतरेयोपनिषदर्थविष्टतिः । २ अ०
उद्गारगयस्य कौपीतक्रियाज्ञानार्थविष्टतिः । ३ अ० दृ०
गार्ग्यजातशत्रुसंवादार्थविष्टतिः । ४ अ० दृ० सधु-
काण्डार्थविष्टतिः । ५ अ० दृ० याज्ञवल्क्यकाण्डार्थ
विष्टतिः । ६ अ० दृ० याज्ञवल्क्यजनकसंवादार्थविष्टतिः ।
७ अ० दृ० याज्ञवल्क्यसैत्रेयो संवादार्थविष्टतिः । ८ अ०
श्वेताश्वतरोपनिषदर्थविष्टतिः । ९ अ० काठकोपनिष-
दर्थविष्टतिः । १० अ० तैत्तिरीयोपनिषदर्थविष्टतिः ।
११ अ० गर्भाद्युपनिषदर्थविष्टतिः । १२ अ० आन्दोग्यस्य
श्वेतकेतुसंवादार्थविष्टतिः । १३ अ० आ० सनत्-
तमारनारदसंवादार्थविष्टतिः । १४ अ० आ० प्रजा-
पतोन्मसंवादार्थविष्टतिः । १५ अ० तन्माकारोपनिषदर्थ
विष्टतिः । १६ अ० सुखकोपनिषदर्थविष्टतिः । १७ अ०
प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । १८ अ० भागवतप्रश्नोपनिषदर्थ
विष्टतिः । १९ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । २० अ०
प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । २१ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
२२ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । २३ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
२४ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । २५ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
२६ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । २७ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
२८ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । २९ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
३० अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ३१ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
३२ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ३३ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
३४ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ३५ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
३६ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ३७ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
३८ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ३९ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
४० अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ४१ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
४२ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ४३ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
४४ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ४५ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
४६ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ४७ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
४८ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ४९ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
५० अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ५१ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
५२ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ५३ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
५४ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ५५ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
५६ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ५७ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
५८ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ५९ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
६० अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ६१ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
६२ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ६३ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
६४ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ६५ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
६६ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ६७ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
६८ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ६९ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
७० अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ७१ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
७२ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ७३ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
७४ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ७५ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
७६ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ७७ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
७८ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ७९ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
८० अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ८१ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
८२ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ८३ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
८४ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ८५ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
८६ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ८७ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
८८ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ८९ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
९० अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ९१ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
९२ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ९३ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
९४ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ९५ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
९६ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ९७ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
९८ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । ९९ अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।
१०० अ० प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः ।

स्तथा । तत्सुतो गौतमो बभूवुः शिष्यः स ब्रह्मचारिणः”
या० वचने बभूवुःपदेन एतेषां आत्मबन्धूनां पितृमातृबन्धू-
नाञ्च ग्रहणम् । आत्मबन्धवाद्योऽप्यत्र । ४ आत्मनि च
“आत्मैव ह्यात्मनो बभूवुरात्मैव रिपुरात्मनः” इत्युक्तेरात्मन-
एव आत्मोपकारज्ञानसाधनत्वेन बभूवुत्वात्तथात्वम् ।

आत्मभू पु० आत्मनो मनसो देहात् वा भवति भू-क्तिप् ५ त० ।
मनोभवे १ कामे देहभवे २ पुत्रे ३ कन्यायां ४ बुद्धौ च स्त्री ।
आत्मनैव भवति भू-क्तिप् । ५ ईश्वरे पु० स हि “बहुं स्थां
प्रजायेयेति” ईक्षणपूर्वकं सृज्यवस्त्वाकारेण विवर्तनात्
तथा । “सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः” रघुः
“आत्मभूरवरजास्त्रिप्रजः” इति साधः ईशिवे ७ विष्णौ च
परमेश्वराभेदात्तयोस्तथात्वम् । आत्मनः ब्रह्मणः भवति
भू-क्तिप् । आदिजीवे ईहिरावगमे “यो वै ब्राह्मणं
विदधाति पूर्वम्” इति श्रुत्या “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य
ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपपद्मञ्च
जायते इति” श्रुत्या च चतुर्मुखस्यात्मज्यतीतोक्तस्य
तथात्वम् ब्रह्मेति लीवं ब्रह्मस्य “यसामनन्त्यात्मभुवोऽपि
कारणम्” “वचस्य वसिते तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभूः”
कुमा० अच् आत्मनो भवति भू-अच् ५ त० । आत्म-
भवादयोऽप्युक्तार्थेषु ।

आत्मभूत लि० आत्मनो देहात् मनसो वा भूतः । तस्य १ पुत्रे
मनोभवे २ कामे च । ३ कन्यायां ४ बुद्धौ च स्त्री ५ मनो-
जन्यमात्रे लि० । अनात्मा आत्मा भूतः अण्डा० कर्म० ।
अनात्मनि आत्मरूपेण भवितरि ईदेहादौ लि० “आत्मभू-
तानीन्द्रियाणीति शा० भा० । ७ अत्रकृत्वे सेवकभेदे च ।
“तत्त्वात्मभूतैः कालचरैरहार्थैः परिचारकैः” मनुः ।

आत्मभूय न० आत्मनो भावः भू-भावे क्यप् ६ त० । आ-
त्मत्वे ब्रह्मरूपे “आत्मभूयाय कल्पते” पुरा० ।

आत्ममय लि० आत्मात्मकः आत्मनु-मयट् । आत्मस्वरूपा-
पद्मे “सर्वमात्ममय जगत्” पुरा० स्त्रियां ङीप्

आत्ममानिन् लि० आत्मानस्तत्कर्षेण मन्यते मन-णिनि
ईत० । १ आत्मोत्कर्षाभिमानिनि गर्विते २ सर्वभूतेषु
आत्मत्वेन ज्ञातरि च स्त्रियां ङीप् ।

आत्ममूर्ति पु० आत्मनो मूर्तिरिव मूर्तिरस्य । १ भ्रातरि
तस्य एकदेहोत्पन्नत्वेन, “भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः”
इति मनुना भ्रातुः स्वतल्यमूर्तिरुक्तेश्च तथात्वम् ।
ईत० । वेदान्तिमते आत्मनः स्वरूपे २ चैतन्यादौ न्याय-
मते ३ कर्तृत्वादौ च स्त्री ।

आत्ममूली स्त्री आत्मैव रक्षणे मूलमस्याः दुःस्पर्शतयेतर मई-
नतः स्वस्य स्वयं रक्षणात् गौ० ङीप् । १ दुरालभा लतायाम् ।
आत्मा परमात्मा मूलं यस्य । २ जगति न० । तस्यात्मप्रभ-
वत्वात् तथात्वम् “ब्रह्म खानिस्तते जांसि जलं भूमेति धातवः ।
इमे लोका एष चात्मा तन्नाञ्च सचराचरम् ! सृष्ट्वा च क्र-
संयोगात् कुम्भकारो यथा घटम् । करोति तद्वत्सृष्ट्वा च
वर्तं वा गृहकारकः । हेममात्रसुपादाय रूढ्यं वा हेम-
कारकः । निजलालासमायेगात् कोशं वा कोशकारकः ।
कारणान्येवमादाय तासुतास्त्रिह योनिषु । सृजत्या-
त्मानमात्मा च संहृत्य करणानि च” या० सृष्टावात्मनो
भूतसृष्टिमभिधाय अनतिदूरे “सहस्रात्मा मया योव
आदिदेव उदाहृतः । सुखबाहुरूपजाः स्युस्तस्य वग्नां
यथाक्रमम् । पृथिवी पादतस्तस्य शिरसोऽद्वैतजायत ।
नक्षः प्राणा दिशः” इत्युक्तेः जगतामात्ममूलत्वात्तथात्वम्
“आत्ममूलमिदं सर्वमात्मन्येव प्रलीयते” इति पुरा० ।

आत्मभरि लि० आत्मानं विभर्त्ति भू-खि सुम् च उ० ५० स० ।
खोदरमात्रपूरके देवातिथ्यनादरणेन आत्मपोषकत्वात्तस्य
तथात्वम् “आत्मभरिस्त्वं पिशितैर्नराणाम्” भट्टिः ।
“यथा तत्रात्मभरयोऽकल्याणाद्यासङ्गवत्त्वात् प्राणादयः
न तथात्मभरिर्मुख्यः प्राणः किन्तर्हि सर्वार्थः, कथमित्यच्यते
तेन हृदयेन यदस्याति यत्पिबति लोकस्तेनाशितेन पीतेन
चेतरान् प्राणादीन् प्रतिपालयति” छा० उ० भा० ।

आत्मयाजिन् आत्मानं ब्रह्मरूपेण कर्मकरणादिकं भावयन्
यजते यज-णिनि । “ब्रह्मापणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नी
ब्रह्मणा हुतम्” इत्युक्तं रूपभावनया ज्योतिषोमादिक-
कर्मकर्त्तरि आरुह्यौ ब्रह्मनिष्ठे १ कर्मयोगिनि “सर्वभूतेषु
चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । समं पश्यन्नात्मयाजी स्वा-
राज्यमधिगच्छतीति” मनूक्ते आत्मतया २ सर्वभूतदर्शिनि च

आत्मयोनि पु० आत्मा योनिरस्य । १ चतुर्मुखे ब्रह्मणि २ शिवे
३ मनोभवे “प्रहर्त्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम्” कुमा० । ४ विष्णौ
च “आत्मयोनिः स्वयं ज्ञाता” विष्णु स० । आत्मैव योनि
रूपादानकारणं नान्यदिति भाष्योक्तेः विष्णौ स्त्रीत्वमपि ।

आत्मरक्षा स्त्री आत्मन एव रक्षा यस्याः । १ इन्द्रवारुणीदृष्टे
ईत० । आत्मनो रक्षा । २ शास्त्रोक्ते विघ्नकर्त्तृभ्य आत्मनो
रक्षणे च “आत्मरक्षायां जपे विनियोगः” सन्ध्याप्रयोगः ।

आत्मराम पु० आत्मनि रमन्ते सन्नायां कर्त्तरि घञ् । आत्म-
ज्ञानमात्रेण तन्मे योगीन्द्रे ।

आत्मलभ पु० आत्मनो लाभः । आत्मनो यथास्वरूपज्ञानेन

आत्मस्वरूपप्राप्तौ 'आत्मलाभात्परोलाभो नास्तीति' सुनयो विदुः"पुरा० "आत्मलाभपरिणामनिरोधैः" किरा० ।
 आत्मलोक पु० आत्मैव लोकः प्रकाशः । स्वप्रकाशे आत्मनि ।
 आत्मलोमन् न० इत० । सुखजाते लोमभेदे १ प्रसृष्टि(दाड़ि) २ आत्मलोमसाले च ।
 आत्मवत् त्रि० आत्मा चित्तं वक्ष्यतयाऽस्त्यस्य सत्तुप् सस्य वः स्त्रियां ङीप् । १ वक्ष्यचित्ते । "उदयादिष्वविकर्तमनसः सत्त्वमुच्यते । आत्मवान् सत्त्ववानुक्तं" इत्युत्पलमालोक्ते २ निर्विकारचित्ते च "प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया" रघुः "तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः" । "गृहे गुरावरगते वा निवसन्नात्मवान् द्विजः" "पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्यात् व्यसनमात्मवान्" "प्रज्ञाहत्याजितं पापं व्यापोहत्यात्मवत्तया" इति च मनुः । "न त्वामेवंविधो- भावः स्पृष्टुमर्हति मानवः । आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं दृढसेविनम्" भा० व० प० २७९ अ० । आत्मा प्रकाश्य- तया विद्यतेऽस्य । आत्मप्रकाशके ३ शास्त्रे "श्रुतसामिप्युक्त- मात्मवत् त्वया" रघुः । आत्मना तत्त्वा क्रिया यति । ४ आत्म- तत्त्वक्रियायाम् अव्य० । "आत्मवन्मन्यते जगत्" इति नीतिः "मातृवत् परदारपु परद्रव्येण लोप्यवत् । आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स परिहृत" इति चाणक्यः ।
 आत्मवश क्रि० आत्मनोवश आत्मसत्तात् । आत्माधीने । "यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत् सचेतयत्नतः" "सर्वं परपशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्" इति च मनुः ।
 आत्मवश्य त्रि० आत्मा मनो वश्योयस्य । वशीभूतमनस्के "आ- त्मवश्योविधेयात्मा प्रसादसधिगच्छति" गीता २ आत्मनो- वश्ये च ।
 आत्मविक्रय पु० इत० । खदेहविक्रये । स च "गोवधोऽयाज्य- संयाज्यपारदार्यात्मविक्रय" इति मनुस्मृत्येव पातकभेदः ।
 आत्मविद् त्रि० आत्मानं यथार्थरूपेण वेत्ति विद-किप् इत० । आत्मस्वरूपमभिज्ञे "आत्मविदोजनाः" आत्म शब्दे उदा० "अधीयन्नात्मविद्विद्याम्" भट्टिः "तरति शोकमात्मवित्" श्रुतिः "ध्यानयोगसुपागस्य प्रसन्नसतयः सदा । सुखोप चयमव्यक्तं प्रविशन्त्यात्मवित्तमाः" भा० आश्व० प० ५१ अ० । आत्मानं स्वपक्षं वेत्ति किप् । २ स्वपक्षं ज्ञातरि "य इहा- त्मविदो विपक्षसंश्ले" माघः ।
 आत्मविद्या स्त्री आत्मनोविद्या । आत्मनो यथास्वरूपावेदक- विद्यायाम् "आत्मविद्विद्विद्यायां वासार्तरम्भांश्च कोकतः" मनुः । "आत्मविद्या च पौराणी, धर्मशा-

स्वात्मिका तया" नन्दिपु० सा च उपनिषद्गुणा तदुप- कारिशारीकमिद्या च । तद्विद्यासाधने २ शास्त्रे च ।
 आत्मवीर त्रि० आत्मा प्राणः वीरश्च यस्य । १ शिष्यवृत्तयुक्ते २ श्यालके ३ एते विदूषके च पु० मेदिनिः ।
 आत्मवृत्ति स्त्री आत्मगोऽवृत्तिः । १ आत्मनोऽर्त्तनोपाये । आत्मनि वृत्तिः स्थितिर्यस्य । २ स्वदृष्टो पदार्थे त्रि० ।
 आत्मशक्ति स्त्री इत० । आत्मानुरूपसामर्थ्ये । "दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या" नीतिः शक्तियुक्तं कार्यं जननानुरूपलः सामर्थ्यभेदः सा च देहप्राणादिनिष्ठा । आत्मनः परमात्म- नो जगज्जननशक्तौ २ मावाया ३ "देवात्मशक्तिं सगुणैर्निगूढाम्" श्रुतिः । | याम् राजनि० ।
 आत्मशान्ति स्त्री आत्मा स्वरूपं शान्त्यभिमतयाः । शान्त- आत्मशक्ति स्त्री आत्मनः देहस्य मनसो वा शक्तिः । १ देह- शक्तौ २ चित्तशक्तौ च शक्तिश्च अशक्तिश्चदे व्याख्याता ।
 आत्मज्ञाघा स्त्री इत० । आत्मनो यथाप्राप्त्याप्युक्तये गर्भभेदे "आत्मज्ञाघा पिजितः" सरापरूपलक्षणात् ।
 आत्मसंयम पु० आत्मनो मनसः संयमः । प्रियसंयमने "आत्मसंयमयोगाग्ना जुह्वति ज्ञानदीपिते" गीता ।
 आत्मसमुद्भव पु० आत्मा देहोमनः परमात्मायां समुद्भवोऽस्य । १ एते "सत्तात्रिरुन्मोक्त नरर्षभेण ययं सुरेयात्मसमुद्भवेन" भा० ऋ० प० ११८ अ० । २ मनोभये कामे च पु० ३ मनो- जन्ये सुखादौ त्रि० ४ कन्यायां ५ बुद्धौ च स्त्री । परमात्मस- मभूते ईश्वराकाशादौ त्रि० । ७ चतुर्मुखे दशिये ८ निष्णो १० परमात्मनि च पु० ।
 आत्मसम्भव पु० सम्भवव्यवसात् समुत्पन्न-व्यपादाने अप् आत्मा सम्भवो यस्य । तनूजे १ एते । "यथासत्तरतिरात्मसम्भवान् तान् निवेश्य चतुरोऽपि तत् सः" । "चकार भास्त्रा रघु- रात्मसंभवम्" "तदात्मसम्भवं राज्ये मन्त्रिहृत्वाः समदाधुः" इति च रघुः २ मनोजन्ये त्रि० ३ कामे सुखादौ पु० ४ कन्यायां ५ बुद्धौ च स्त्री । ईश्वराकाशादौ ७ भूते त्रि० । "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्नि- रग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति" शुक्लसूक्तेषां तथात्मम् आत्मसंभूतादयोऽप्यत्र । आत्मा परमात्मा सम्भवोऽस्य । ७ चतुर्मुखे पु० आत्मना सम्भवति अप् । दशिये ८ विष्णौ १० परमात्मनि च पु० ।
 आत्मसाक्षिन् त्रि० आत्मनः बुद्धिदत्तः साक्षी प्रकाशकः । वेदान्तादिसतसिद्धे बुद्धिद्विप्रकाशके चैतन्ये ।
 आत्मसात् अव्य० कात्स्न्येनात्मनोऽपीनो भवति सम्पद्यते

अधीनं करोति वा साति । कावर्त्तनात्माधीनतया सम्पन्ने, तथा भूते तथा क्रियमाणे च । अस्य च सम्पत्त्यादि-योगे एव साधुत्वम् आत्मसाद्भूतः आत्मसात् सम्पन्नः आत्मसात्कृत इत्यादि । “दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्” रघुः “अनीन् वाप्यात्मसात्कृत्य” या०स्मृतिः । [च ।

आत्मसिद्धिं वि० आत्मना सिद्धिः । स्वयंसिद्धे २ अयत्ननिष्पन्ने आत्मसिद्धिं स्त्री आत्मरूपा सिद्धिः । आत्मभावलाभे मोक्षे आत्मसुखं वि० आत्मैव सुखस्य । आत्मलाभमात्रेण सुखिनि १ आत्मैव सुखं सच्चिदानन्दरूपत्वात् । २ आत्म-रूपे परमानन्दे न० ।

आत्मस्य वि० आत्मने आत्मज्ञानाय तिष्ठते यतते स्या-क ४ त० । १ आत्मस्वरूपज्ञानाय यतमाने आत्मनि मनसि तिष्ठति स्या-क ७ त० । २ मनोवृत्तिपदार्थे वि० । [विद्योजने । आत्महत्या स्त्री आत्मनो देहस्य हननम् । देहस्य प्राणै- आत्महन् वि० आत्मानं हतमान् हन-किप् । “येऽन्यथा स-न्तमात्मानमकर्त्तारं स्वयंप्रभुम् । कर्त्ता भोक्तेति मन्यन्ते तएवात्महन्ते जना,” इत्यतिलक्षणे आत्मनो यथार्थज्ञान-रहिते, देहाद्यभिमानिनि, “अन्धं तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्मनोजनाः” कठ० ७० “लब्ध्वा कथञ्चिद्भरजन्तु दुर्लभं तत्प्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम् । यस्त्वात्मसुख्यं न यतेत मूढधीः स आत्महा स्वं विनिहन्त्यसदृशहात्” विवे०चू० । आत्मनो यथार्थज्ञानाभावे आत्महत्वमुक्तम् । “असुख्यानाम ते लोका अन्धेन तमसा दृताः । तांस्ते प्रेत्याभि-गच्छन्ति ये के चात्महन्ते जनाः” ईशोप० । “मयाऽनुकूलेन न भस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा” भाग० २ आत्मघातिनि जने च । आत्मघातिनृशब्दे विवृतिः । आत्मसाधीन पु० आत्मनोऽधीनः । १ पुत्रे, २ श्यालके ३ विद्व-षके च हेम० ४ बलशुक्ते ५ स्वाधीने वि० ।

आत्मभारुरूप वि० आत्मनोऽहुरूपम् । जातिवृत्तादिना स्व-तुल्ये “तस्यामात्मारुरूपायामात्मजन्मसत्सुखकः” रघुः ।

आत्मापहारक वि० आत्मानमपहरति निज्जुते अप+हृ-ण्वुल् । आत्मनो यथास्वरूपनिज्जकारिणि “योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते । स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः” मनुः । णिनि । आत्मपहारी अप्यत्र “किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्मापहारिणा” स्मृतिः स्त्रियां ङीप् ।

आत्माराम वि० आत्मा आराममिव रतिस्थानं रति-साधनं वा यस्य । ज्ञानाय यतमाने योगिनि “आत्मा-

रामाविहितरतयोनिर्विकल्पे समाधौ” वेणी० । “आत्म-क्रीडस्य सततं सदात्मसिद्धयस्य च । आत्मन्येव सुदृष्टस्य योगसिद्धिं न दूरतः । यश्चात्मव्यतिरेकेण किञ्चिद्विच-न पश्यति । आत्मारामः स योगीन्द्रो ब्रह्मभूतो भवे-दिति” काशी० उक्ते २ योगीन्द्रभेदे च ।

आत्मात्मन् पु० इत० । हृदयस्यार्थे “पितृमन्वानुहरणे आत्मा-त्मन्नेवेत्यक्षणे” कात्या०स्मृ० “आत्मात्मन्ने हृदयस्यार्थे” रघु० ।

आत्माशिन पु० आत्मानं स्वकुलमश्रानि अश-णिनि ईत० । स्वकुलभक्षके सीने तस्य सकुलभक्षकत्वात् तथात्वम् अतएव “अवलस्वकुलाशिनो भक्षान्” नै० “मत्स्या इव जना-नित्यं भक्षयन्ति परस्परमिति च” रामा० वर्णितम् ।

आत्माश्रय पु० आत्मानमाश्रयति आ+श्रि-अच् ईत० । १ स्वस्य स्यापेक्षित्वहेतुकानिष्टप्रसङ्गरूपे तर्कदोषभेदे । तर्कः पञ्चविध-तर्कशब्दे वक्ष्यते तत्र “स्वस्य स्यापेक्षित्वेऽनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रयः स च उत्पत्तिस्थितिज्ञप्तिद्वारा त्वेषा यथा यद्ययं घटएत-द्वदजन्यः स्यात्तदैतद्वद्वानधिकरणक्षणीत्तरवर्त्ती न स्यात्, यद्ययं घटएतद्वद्वद्वत्तिः स्यात् एतद्वद्वद्व्याप्यो न स्यात्, यद्ययं घटएतद्वद्वद्वद्वत्तिः स्यात् एतद्वद्वद्वद्वद्वत्तिः स्यात् एतद्वद्वद्वद्वद्वद्वत्तिः स्यादिति वा सर्व्वत्वापाद्याम्” न्यायसूत्रवृत्तिः । २ आश्रिते ३ चित्ताश्रिते च वि० ईत० । ४ स्वस्याश्रये पु० ।

आत्मीय वि० आत्मनोऽयम् क । आत्मसंबन्धिनि । “आ-त्मीयां मतिमादाय कुरु सज्जनरञ्जनम्” सा० द० “किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा सुरा” कुमा० “प्रसाद-मात्मीयमिवात्मदर्शः” रघुः अहमेनं प्रज्ञावलेनात्मीयं करिष्यामि” हितो० ।

आत्मेश्वर वि० आत्मनो मनस ईश्वरः । चित्तविकार-निवारके मनःसंयमकारके “आत्मेश्वराणां न हि जातु विप्लावः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति” कुमा० ।

आत्मोत्पत्ति स्त्री आत्मन उत्पत्तिः स्लोपाध्यन्तःकरणवृत्ति-कर्त्तव्याऽपूर्व्वदेहसंयोगः । स्लोपाधीभूतान्तःकरणवृत्ति-कर्त्तव्याऽपूर्व्वदेहसंयोगरूपे आत्मनो जन्मनि । तदुत्पत्ति-प्रकारः भिताक्षरायां दर्शितो यथा ।

“निमित्तमक्षरः कर्त्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी । अजःशरीर-प्रज्ञात्मा जात इति कीर्त्यते” “आत्मनः सकलजगत्प्रप-ञ्चाविर्भावेऽ विद्यासमावेशवशात्समाव्यसमाधिनिमित्तमि-त्येवं स्वयमेव त्रिविधमपि कारणम् । न पुनः कार्य्यकोटि-निविष्टः यस्मादक्षरोऽविनश्वरः । ननु सत्त्वादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्य्यभूते जगत्प्रपञ्चे दर्शनाद्गुण-

वत्याः प्रकृतेरेव जगत्कर्तृत्वोचिता न पुनर्निर्गुणस्य ब्रह्म-
णः । सैवं संस्थाः । आत्मैव कर्ता । यस्मादसौ जीवोपभोग्य
सुखदुःखहेतुपुण्यापुण्यदादेर्बीजा नञचेतनायाः प्रकृतेर्ना-
मरूपव्याकृतविविक्तभोक्तृवर्गभोगासुखलभोग्यभोगायतनादि
योगिजगत्प्रपञ्चना घटते । तस्मादात्मैव कर्ता । तथा स
एव ब्रह्म हंहकोविस्तरकः । नचासौ निर्गुणः, यतः तस्य
त्रिगुणा शक्तिरविद्या प्रकृतिप्रधानाद्यपरपर्याया विद्यते ।
अतः स्वतो निर्गुणत्वेऽपि शक्तिमुखेन सत्त्वादिगुणयोगी कथ्य-
ते । नचैतावता प्रकृतेः कारणता यस्यादात्मैव वशी स्वतन्त्रो
न प्रकृतिर्नाम स्वतन्त्रत्वत्त्वान्तरन्तादृग्विधत्ते प्रमाणाभावा-
त् । न च वचनीयं शक्तिरूपमपि सैव कर्तृभूतेति । यतः
शक्तिमत्कारकं न शक्तिस्मादात्मैव जगत्सर्वविधमपि
कारणम् । तथा अजउत्पत्तिरहितः । अतस्तस्य यन्मपि
साक्षाज्जननं नोपपद्यते । तथापि प्ररोरश्चक्षणमात्रेण जात
इत्युच्यते । अवस्थान्तरयोगितयोत्पत्तिर्निर्गुणस्यो जात इति
वत्" मितः । देहोत्पत्तिप्रकारः कायग्रन्थे वक्ष्यते ।

आत्मोद्भवा स्त्री आत्मनोद्भूति भू-अच् । मापप्रणीते
आत्मा उद्भवो यस्याः । शक्यायां श्रुद्धौ च ४पुत्रे
पु० । "आत्मोद्भवे वर्णवतुष्टयत्" रत्नः । ईश्वरभज
कामे उचित्तमवे शोकादौ च आत्मभार्यमात्रे व लि० ।

आत्मोपजीविन् लि० आत्मना देहव्यापारेण उपजीव्यति
उप+जीव-णिनि इत० । स्वदेव्यापारोपजांके भारि-
कदासादौ "आत्मा उपजीविनः" "नैष चारणदारैष
विधिर्नात्मोपजीविषु" इति च मनुः । [च लि० ।

आत्मोपम लि० आत्मा देहउपमा यस्य १पुत्रे २निजसदृशे
आत्मोपम्य न० उपमायाभावः व्यञ् औपम्यम् आत्मन औप-
म्यम् । आत्मसादृश्ये "आत्मोपम्येन सर्वत्र" गीता ।

आत्यन्तिक लि० अत्यन्त+भवार्थे ठञ् । अतिशयेन जाते ।
"आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बसिद्धौः" नै० "नाब्राह्मणे गुरो
शिष्यो वा स मात्यन्तिकं वसेत्" मनुः । "विभेदजनकाज्ञाने नाश-
मात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणा भेदमदन्तं कः करिष्यति"
वे० प० स्त्रियां छीप् । "आत्यन्तिकी स्वत्यनिष्टतिः" मितः ।

आत्यन्तिकदुःखनिवृत्ति स्त्री आत्यन्तिकोदुःखनिवृत्तिः । अप-
वर्गे मुक्तौ । सा च स्वाधिकरणदुःखप्रागभावासमानाधि-
करणा दुःखनिवृत्तिः सादृश्या दुःखनिवृत्तेश्चरं पुन-
र्दुःखान्तरं नोत्पद्यते तादृशी दुःखनिवृत्तिः । दुःखञ्च अना-
गतकल्याणस्य "हेयं दुःखमनागतमिति" पात० स्वत्वात्
अतीतदुःखस्य नष्टत्वात् वर्तमानदुःखस्य च तृतीयक्षण

एव स्वयं नाशात् न तन्निवृत्तेः पुरुषार्थत्वमिति बोध्यम् ।
आत्यन्तिकप्रलय पु० कर्म० । प्रलयभेदे । प्रलयसावत्
चतुर्भिः" यथाह वेद० प० "स च चतुर्भिः नित्यः
प्राकृतो नैमित्तिक आत्यन्तिकश्चेति । तत्र नित्यप्रलयः सुषुप्तिः
तस्याः सकलकार्यप्रलयरूपत्वात् धर्माधर्मपूर्व्यसंस्काराणाञ्च
तदा कारणात्मनापस्थानं तेन सुप्तोत्थितस्य न सुषुप्तः स्वा-
द्यनुपपत्तिः न वा स्मरणानुपपत्तिः । न च सुषुप्तावन्तः
करणस्यापि विनाशे तदधीनप्राणनादिप्रियनुपपत्तिः
वस्तुतः आसाद्यभावेऽपि तदुपलब्धे पुरुषान्तराभिन्नम-
मात्रत्वात् सुषुप्तगरीरोपलम्बम् । नचैव सुषुप्तस्य परे-
तादृशेऽपि, सुषुप्तस्य हि निद्राशरीरं यस्यात्मात्मना
तत्रैव वर्तते परेतस्य तु लोकान्तरे इति जेतव्यम् ।
यद्वा अन्तःकरणस्य द्वे प्रज्ञा ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति
तत्र ज्ञानशक्तिरधिष्ठानतःकरणस्य सुषुप्ते विनाशः न तु
क्रियाशक्तिरधिष्ठानतः प्राणनादास्थानमधिकारम् । "यदा
सुप्तः सुप्तं न कर्तुं पश्यति यथास्मिन् प्राण एकेषा
भाति यथैनं तात् सप्रेममभिः सहस्येति सता मोक्षः ।
तदा सम्मर्दो भाति स्वमर्दो भवतीत्यादि" अतिशक्त सुप्तौ
मानम् । प्राकृतप्रलयस्य कार्यं न ज्ञानाभिनिमित्तकः
सकलकार्यविनाशः । यदा तु प्रागेते पञ्चभूतमात्रा-
कारस्य कार्यप्रज्ञाणो ब्रह्माण्डाधिकारन तन्मात्राव्य-
कृतसमाप्तौ विदेहस्यैवत्यात्मिका परा भक्ति तदा तत्त्वोक्त-
वातिनामभ्युत्पन्नब्रह्मात्माकाराणां प्रमाणः सः विदेह
कैल्यम् "ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिमन्त्रे । पर-
स्थाने कृतात्मनः प्रविशन्ति परं पदमिति" श्रुतिः । एवं
स्वलोकावासिभिः सह कार्यब्रह्मणि सत्यमाने तदधिष्ठ-
तब्रह्माण्डतत्त्वार्थनिनिश्चिनोक्ततत्त्वार्थनिस्कारादीनां
भूतानाञ्च प्रकृतौ मायायां लयः न तु ब्रह्मणि, बाधक-
परिभाषस्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वादनः प्राकृत इत्युच्यते । नै-
मित्तिकप्रलयस्य कार्यं ब्रह्मणोदिवसाधसानभिनिमित्तकः
तैलोक्यमात्रप्रलयो नैमित्तिकप्रलयः । ब्रह्मादिसमस्त-
युगसहस्रपरिमितः "चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणोदि-
नमुच्यते" इत्यादिवचनात् । प्रलयकालोऽपि दिवस-
कालपरिमितः रात्रिकालस्य दिवसकालतुल्यत्वात् ।
प्राकृतप्रलये नैमित्तिकप्रलये च पुराणवचनानि प्रमाणाणि
"द्विपराद्धे" त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । तदा प्रल-
तयः सप्त कल्पान्ते प्रलयाय हि । एष प्राकृतिकोराजन् !
प्रकृतौ यत् लीयते" इति वचनं प्राकृतप्रलये मानम् ।

“एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयोऽयम् विश्वसृक् । शेषेऽन-
न्नासने नित्यमात्मसात्कृत्य चात्मभूरिति” वचनं नैमित्तिक
प्रलये भानम् । तुरीयप्रलयस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तकः
सर्वगोचः सच्चैकजीववादे युगपदेव नानाजीववादे तु क्रमे-
ण “सर्वैकीभवन्ति” इत्यादि श्रुतेः । तत्वाद्यास्त्योऽपि
लयाः कर्म्मोपरमनिमित्ताः तुरीयस्तु ज्ञानोदयनिमित्तो-
ल्लयोऽज्ञानेन सहैवेति विशेषः । अत्र तुरीयः आत्य-
न्तिकः तत्र विशेषमाह सि० शि० “दृष्टिर्वि-
धेरङ्गि भुवः समन्तात् स्वाद्योजनं भूभवभूतपूर्वैः । ब्राह्मे
लये योजनमात्रद्वेनांशो भुवः प्राकृतिकोऽखिलायाः ।
दिनेदिने यन्निवृत्ते हि भूतैर्दैर्नन्दनं तं प्रलयं
वदन्ति । ब्राह्मं लयं ब्रह्मदिनान्तकाले भूतानि यद्-
ब्रह्मतत्त्वं विशन्ति । ब्रह्मात्मये यत् प्रकृतिं प्रयान्ति स-
र्वाण्यतः प्राकृतिकं कर्त्तव्यम् । लीनान्यतः कर्मपुटान्त-
रत्वात् पृथक् क्रियन्ते प्रकृतिविकारैः । ज्ञानाग्निद-
ग्धाखिलपुण्यपापा मनः समादाय हरी परेशे । यद्यो-
गिनो यान्त्यनिवृत्तिमस्मादात्यन्तिकं चेति लयश्चतुर्थः ।
“अत्र लयो भूतविनाशः । स तु साम्प्रतं प्रत्यहसृत्पद्यते
स दैनंदिन उच्यते । यो ब्रह्मदिनान्ते चतुर्युगसहस्राव-
साने लोकत्रयस्य संहारः स ब्राह्मो लय उच्यते । तत्वा-
लीणपुण्यपापा एव लोकाः कालवशेन ब्रह्मशरीरं प्रवि-
शन्ति । तत्र सुखं ब्राह्मणाः, बाह्वन्तरं क्षत्रियाः, ज-
रुद्वयं वैश्याः, पादद्वयं शूद्राः । ततो निशावसाने
पुनर्ब्रह्मणः सृष्टिं चिन्तयतो सखादिस्थानेभ्यः कर्मपुटा-
न्तरत्वाद्ब्राह्मणादयस्तत एव निःसरन्ति । तस्मिन्
प्रलये भुवो योजनमात्रद्वेर्विलयो नाखिलायाः । अथ
यदा ब्रह्मण आयुषोऽन्तस्तदा यः प्रलयः स महाप्रलय
उच्यते । तत्र ब्रह्मा ब्रह्माण्डे, तत् पाञ्चभौतिके,
भूर्जले, जलं तेजसि, तेजो वायौ, वायुराकाशे,
आकाशमहंकारे, अहंकारो महत्तत्त्वे, महत्तत्त्वं
प्रकृतौ । एवं सकलभुवनलोका अक्षीणपुण्यपापा एवा-
व्यक्तं प्रविशन्ति । यदा भगवान् सिद्ध्युः प्रकृतिपुरुषौ
क्षोभयति । तदा तानि भूतानि कर्मपुटान्तरत्वात् प्रकृतेः
स्तत एव निःसरन्ति । यथाह श्रीविष्णुपुराणे पराशरो
जगदुत्पत्तिकारणम् । “प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्य-
शक्तयः” इति सृज्यशक्तयस्तत्कर्माणि । तान्येव सृष्टौ मुख्यं
कारणम् । इतराणि निमित्तकारणानि । अन्यैरप्युक्तम् ।
“नाभुक्तं जीयते कर्म कल्पकोऽथैतैरपि” । “नद्यात्मनां

भवति कर्मफलपभोगः कायाद्विनेत्यादि” । अस्मिन् प्रलये
ऽखिलाया भुवो नाश इत्यर्थः । तथा “ज्ञानाग्निदग्धाखि-
लपुण्यपापा योगिनो विषयेभ्यो मनः समादाय समाहृत्य
तद्गुरौ समाहितं कृत्वा यान्ति देहं त्यजन्ति । अनि-
वृत्तिं यान्ति । स आत्यन्तिको लय इति” प्रमिता० ।
आत्ययिकं त्रि० अत्ययः नाशः प्रयोजनमस्य ठक् । नाशप्रयो
जनके कस्मैषि “अशिश्ववज्रात्ययिकं समेत्य” भट्टिः ।
“एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये” प्राप्ते भयप्रदे” मनुः ।
“कच्चिदात्यमिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च । प्रियाखलुभवन्
शेषे न त्वमनःपुरे नृप ।” भा० स० प० ५ अ० ।
आत्येयं पु० अत्येयपत्यम् ठक् । अत्येयनेरपत्ये तस्याप-
त्यानि बहूनि तेषु मन्वन्तरभेदे केचित् सप्तर्षिमध्य-
पातिनः यथा ५ मन्वन्तरे “वेदबाह्व्यदुमञ्च सुनिर्वेद
शिरास्तथा । हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्ध्वबाह्वश्च
सोमजः । सत्यनेलस्तथात्रेय एते सप्तर्षयोऽन्तरे” ।
८ मन्वन्तरे । “रामेव्यासस्तथात्रेयो दीप्तिमानिति वि-
श्रुतः भारद्वाजस्तथाद्रौणिरश्वत्थामा महाद्युतिः । गोत-
मस्त्यात्मजश्चैव शरद्वाजाम गौतमः । कौशिको दानवश्चैव
रुद्रः काश्यप एव च । एते सप्त महात्मानो भविष्यासुनि-
सत्तमाः । ब्रह्मणः सदृशाश्चेति धन्याः सप्तर्षयः सृताः” ।
९ मन्वन्तरे । “मेधातिथिस्तु पौलस्त्यो वसुः काश्यप
एव च । ज्योतिष्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा ।
सवनश्चैव वासिष्ठ आत्येयोऽहव्यवाहनः पौलहः सत्य
इत्येते सुनयो रौहितेऽन्तरे” । १० मन्वन्तरे “हविष्मान्
पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः । आपोमूर्तिस्तथा
ऽत्रेयो वासिष्ठश्चाष्टकः सृष्टः । पौलस्त्यः प्रमत्तिश्चैव नभोग-
श्चैव काश्यपः । अङ्गिरा नभसः सत्यः सप्तैव परमर्षयः”
११ मन्वन्तरे । “हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मान् यश्च
भार्गवः । तरुणश्च तथात्रेयो वासिष्ठस्तनयस्तथा ।
अङ्गिराश्चोदधिष्णश्च पौलस्त्यो निश्चरस्तथा । पौलहश्चाग्नि-
तेजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः” १२ मन्वन्तरे । “द्युतिर्व-
सिष्ठपुत्रश्च आत्येयः सुतपास्तथा । अङ्गिरास्तमसोमूर्ति-
स्तपस्वी काश्यपस्तथा । पयोऽशनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च
तपोरविः । भार्गवः सप्तमस्तोषां विज्ञेयश्च ततोऽष्टतिः” ।
१३ मन्वन्तरे । अङ्गिराश्चैव द्युतिमान् पौलस्त्यो हव्यपस्तु
यः । पौलहस्तत्त्वदर्शी च भार्गवश्च निरुत्सुकः । निष्-
प्रकम्पस्तथाऽऽत्रेयो निर्महः काश्यपस्तथा । सुतपाश्चैव
वासिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः” १४ मन्वन्तरे । अग्नीध्रः

काश्यपश्चैव पौलस्त्यो भार्गवस्तथा । भार्गवो ह्यतिबाहुश्च
शुचिराङ्गिरस्तथा । शुक्रश्चैव तथात्रेयः शुक्रो वासिष्ठ
एव च । अजितः पौलहश्चैव अन्याः सप्तर्षयो मताः”
हरिवं० ७३० । तथा च मन्वन्तरभेदे सप्तर्षिमध्ये अत्रि-
पुत्रा सत्यनेनादयः । वैवास्वते तु मन्वन्तरे दत्तः दुर्वासाः
सोमश्चेति त्रय आत्रेयाः प्रसिद्धाः । ते च ब्रह्मेशा-
च्युतांशजाः तथोक्तम्” भाग० ४ स्क० १ अध्या० ।
“अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान् । दत्तं
दुर्वाससं सोममात्मेश ब्रह्मसंभवान् । श्रीविदूरउवाच ।
अत्रेष्टहे सुरश्रेष्ठाः स्थितुत्पत्त्यन्तेतवः । किञ्चिच्चि-
कीर्षवो जाता एतदाख्याहि मे गुरो । श्रीमैत्रेयउवाच ।
ब्रह्मणा नोदितः सृष्टावतिर्ब्रह्मविदांवरः । सह-
पत्न्या ययावज्जं कृत्वा हि तपसिस्थितः । तस्मिन् प्रसूत
स्तपकपलाशशोकसानने । वामिः स्वर्गद्विरुद्धे नि-
र्व्विभ्रायाः समन्ततः । प्राणायामेन संयम्य मनो वर्ष
शतं सुनिः । अतिपूदेकपादेन निर्द्वन्द्वोऽनिलभोजनः ।
शरणं तं प्रपद्योऽहं य एष जगदाश्वरः । प्रजामात्मस-
मां सन्नं प्रयच्छत्विति चिन्तयन् । तप्यमानस् त्रिभु-
वनम् प्राणायामेधसामिना । निर्गतेन सुनेर्मूर्ध्निः स-
मीक्ष्य प्रभवस्त्वयः । अश्वरोसुनिगन्धर्वसिद्धविद्याधरो-
रगैः । वितायमानयशस्तदाश्रमपटं ययुः । तत्प्रादु-
र्भावं संयोगविद्योतितमना सुनिः । उत्तिपुच्छे कर्पादेन ददृश
विबुधपमान् । प्रणस्य दण्डवद्भूमौ पतस्योऽर्हणाञ्जलिः ।
दण्डं संस्तुपुण्यान्स्रैः खैचिद्धैः सुचिह्नितान् । कपावलोकेन
हृषददनेनोपलम्बितान् । तच्छोचिषा प्रतिहृते निमील्य
सुनिरञ्जितो । चेतस्तत्प्रवर्णं युक्कृत्स्नावीत् संहृताञ्जलिः ।
स्नानया स्नानया वाचा सर्वलोकगरीयसः । अत्रिस्-
वाच । विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैस्मायागुणैरनुयुगं
विष्टहीतदेहाः । ते ब्रह्मविष्णु गिरिजाः प्रणतोऽस्म्यग्रहम्
वस्तोभ्यः कएव भवतां स इहोपहृतः । एकोमयेह भग-
वान् विविधप्रधानैश्चिह्नितः प्रजननाय कथं तु ययम् ।
अत्रागतास्तनुष्टतां मनसोऽपि दूरा ब्रूत प्रसीदत महानि-
ह विश्वयोमे । श्रीमैत्रेयउवाच । इति तस्य वचः श्रुत्वा-
त्रयस्ते विबुधर्षभाः । प्रत्याहुः अञ्जना वाचा ग्रहस्य
तच्छर्षिं प्रभो । । श्रीदेवाजयुः । यथा कृतस्ते संक-
ल्योभयस्तेनैव नान्यथा । स ते सङ्कल्प्यस्ते ब्रह्मन् यद्वै ध्या-
यति ते वयम् । अथाकादंशभूतास्ते आत्मजालोक
विहताः । भवितारोऽङ्ग भद्रान्ते विस्तप्यन्ति च ते

यशः । एवं कामवरं दत्त्या प्रतिजग्मुः सुरेश्वराः । सभा-
जितास्तयोः सस्यग्दम्भतोमिपतोस्ततः । सोमोऽभू-
द्ब्रह्मणोऽग्नेन दत्तोविष्णोस्तु योगवित् । दुर्वासाः शङ्ख-
रस्यांशोनिगोधाङ्गिरसः प्रजाः” । आत्रेयश्च शुक्रयजुः
सम्प्रदायप्रवर्तकः वंशगणनायाम् “भरद्वाज आत्रेयात्
आत्रेयोमाष्टेः” शत० ब्रा० पठितः स्त्रियां ङीप् ।
“आत्रेयस्मि” उत्तरच० शुक्रयजुषां सम्प्रदायप्रवर्तक
वंशगणनायाम् “आत्रेयोपत्तादात्रेयोपुत्र इति” शत०
ब्रा० । “पुत्रमन्यनकर्मणः स्त्रीमंस्काराङ्गत्वेनोक्तत्वात्
तत्तन्निघानादयं वंशः स्त्रीप्राधान्येनोच्यते” भा० ।
“अत्रिगोत्रमध्ये अत्रे पु० । “आत्रेयाय चाग्नी-
ध्रतमसदस्यगुस्तादुपरिधाय क आत्रेयं क आत्रेय-
मिति त्रिरुक्ता” कात्या० १०, २, २१ । “आत्रेयाय अत्रि-
सगोत्राय अतिप्रवराय” वा कर्कः “आत्रेयाय हिरण्यं
ददाति” शत० ब्रा० । बह्वृष ढकोलक् अत्रयः अत्रि-
पुत्रेषु कविच । “आगस्त्याय महाभागा आत्रेया-
शोत्तमव्रताः । सर्वस्य जगतः श्रेष्ठाः पूजिता ब्राह्म-
णास्तथा” भा० ध० २१ व्य० । तेषां श्रेष्ठत्वं च यज्ञे
अनिन्द्यत्वङ्गोऽपि तेभ्यो दक्षिणादानस्य” शत० ब्रा०
उक्तेः यथा “आत्रेयाय हिरण्यं ददातीत्युपक्रम्य
“अत्रिवां ऋषीणां होतामापैतत् स दोः गुरतमसमभिपुत्रे
त ऋषयोऽत्रिमनुवक्षे हि प्रत्यङ् इदं तमोऽपजहीति
स एतत्तमोऽपाहृत्तयं यै ज्योतिर्य इदं तमोऽपावधी-
दिति तस्मा एतद्दक्षिणामनयन् ज्योतिर्हिरण्यं तद्वैष
तत्तेजसा वीर्य्येषां धिस्तमोऽपजघानाथैष एतन्वैतज्ज्यो-
तिषा तमोऽपहन्ति तस्मादात्रेयाय हिरण्यं ददातीति” ।
अत्रिप्रशंसया च तद्वंशजानां प्रशंसा । सचाकर्त्तव्य-
मेव “आत्रेयाय चाग्नीध्रदिद्वयमन्तरम् “अत्रिगम्प्री
दक्षिणां ददातीति कात्या० सूत्रे” अत्रिक्त्वाविशेष-
णात् तत्पूर्वस्य अष्टकमिति” कर्कः । “इदेहस्य रसभेदे” ऋष०
४ भदोभेदे स्त्री “करोत्या तथात्रेयी कौटिल्यस्य महानद”
भा० स० प० ६ अ० वर्णिता । “आत्रेयो वक्ष्यामो राजसखा-
सृष्टस्त्रातामात्रेयोमाहुः अत्रेयेयामपत्वं भवतीत्यात्रेयी-
मिति” वशिष्ठोक्तानिर्वचनयुक्तायाः सृष्टस्त्रातायां पूरिष्यां स्त्री
“हत्वा गर्भमपिज्ञातमेतदेव व्रतं करोत् । राजस्यैवैश्यावी-
जानावात्रेयीमेव च स्त्रियम्” मनुः “आहितारने ब्राह्मणस्य
हत्वा पत्नीमनिनिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कथांदात्रेयी-
ज्ञसायैव च” अङ्गि० । “आगस्त्यस्य त्रिविधाती करोद्ब्रह्म-

हृनोव्रतम् । गर्भहा च यथावर्षं तथात्वे योनिस्तदकः”
या० । आत्वे योयमिति ज्ञात्वा तस्या वधे तु ब्रह्मह-
त्याव्रतद्विगुणव्रतम् कार्यम् ब्रह्महत्याव्रतसङ्गा “एवं
तु समभिज्ञातामात्वेयो वा निपातयेत् । द्विगुणा ब्रह्म-
हत्या वै आत्वे योनिधने भवेत्” भा० शा० प० १६५ अ०
उक्तेः । अन्वादि० भरद्वाजार्थे फञ् । आत्वे यायणः भार-
द्वाजरूपे तद्गोत्रजे पुं स्त्री० । आगलशब्दात् आत्वे यार्थे अण् ।
आगल आत्वे यः अन्यः आगलिः सि० कौ० । आत्वे यो+सार्थे
कन् । आत्वेयिका ऋतमत्याम्बुतस्त्रातायां स्त्रियाम् स्त्री ।

आथर्वण पु० अथर्वणा मुनिना दृष्टो वेदः अण् अथर्वणः तम-
धीते वेत्ति वा पुनः अण् । १ अथर्ववेदज्ञे ब्राह्मणे,
आथर्वणिकस्य धर्म आम्नायो वा अण् इकलो-
पञ्च । २ अथर्ववेदिधम्मे ३ तदान्नाये च । अथर्वणं वेदम-
धीते वेत्ति वा अण् । ४ अथर्ववेदस्याध्येतरि ५ वेत्तरि च
तत्कल्पज्ञातरि ईशुरोहिते पु० । तेषां समूहः अण् ।
७ अथर्वसमूहे न० । अथर्वणा प्रोक्तमधीयते अण् तस्य
तु बङ्गमु लुक् । अथर्वण इत्येव । अथर्वणि विहितं
कर्म अण् । अथर्ववेदविहिते ऽभिचारादौ कर्मणि
न “आथर्वणेन हन्ता च” स्मृतिः ६ तत्रत्ये कर्ममात्रे च
“अग्नौ साक्षिण्याथर्वणेन विधिनाऽर्थमणम्” दशकुमा० ।

आथर्वणिक लि० अथर्वणं वेदमधीते वेत्ति ठक् दाण्डा० ।
नि० । अथर्ववेदपाठके विप्रे ।

आदंश पु० आ+दन्श-भावे यञ् । दंशने । “आदंशः
सर्वलूतानामेतदादंशलक्षणम्” सुश्रु० । आदंशश्च दन्तादि
साध्यव्यापारभेदः । आदश्यते अत्र आधारे घञ् ।
२ आदंशस्थाने “आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छितं प्रति-
सारयेत्” सुश्रु० । करणे घञ् । ३ दन्ते

आददि लि० आ+दा-कि द्विष । आदानकर्त्तरि “वीलु
द्वेषा अनुवश ऋणमाददि” ऋ० २, २४, १२ ।

आदर पु० आ+ड-कप् । १ गौरवहेतुके कर्मणि सम्माने, ।
“न जातहाईन न विहिषादरः” किरा० । “दरादराभ्यां
दरकम्पिनो पथे” नैष० । “तद्दर्शनादभूच्छम्भोर्भूयान्
दारार्थमादरः” कुमा० । २ आरम्भे ३ आसक्तौ । “तां
प्रणामादरस्तज्ज्ञानम् नदविभूषणम्” कुमा० । ४ यत्र च
“मह्यन्वपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता” कुमा० ।

आदरणीय लि० आ+ड-अनीयर् । सम्माननीये । तव्य ।
आदर्त्तव्योऽथत्व लि० ।

आदर्श पु० आदश्यतेऽत्र इय-आधारे घञ् । १ दर्पणे, तत्र हि

विम्बपदार्थस्य प्रतिविम्बपतनात्, तत्संयोगेन नयनरश्मीनां
परावर्त्तने वा विम्बप्राप्तिरित्या विम्बं दृश्यते इति
तस्य तथात्वम् । “आदर्शविम्बस्तिमितायताक्षी” कुमा०
नेपथ्यदर्शिनम्र्याया तस्यादर्शहिरण्यमे” रघुः । आद-
श्यते सम्यग्रूपेण ज्ञायते मन्वाद्योऽस्मिन् । टीकायां
३ प्रतिरूपपुस्तकादौ यत्तत्त्वमन्तरसन्निवेश इवा तदनु रूप
मन्यस्ति ख्यते तादृशे पुस्तके । “यथादर्शं तथा लिखित
मिति भूरिप्रयोगः । आदर्शोऽगुणानाम् काद० । तत्र
तदीयगुणान् इवा परैस्तथागुणा आश्रीयन्त इति तस्य
तथात्वम् ४ जनपदसोमाभेदे च । ततोभवादौ वुञ् ।
आदर्शकः । जनपदावधिस्तृचकस्थानभवे लि० ।

आदर्शमण्डल पु० आदर्शइव मण्डलमस्य । आदर्शाकार
मण्डलमुक्ते सर्पभेदे सर्पभेदास्तुत्या । “मण्डलनिनस्तु
आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलः” इति सुश्रु० उक्तः । आद-
शोमण्डलमिव । २ मण्डलाकारे दर्पणे न० ।

आदहन न० आ+दह-भावे ल्युट् । १ दाहे २ हिंसायां
३ कुत्सने च । आदह्यतेऽत्र आधारे ल्युट् । ४ प्रशयाने ।
“अर्द्धमादहनं प्राप्नोषीतीति दक्षिणासुखः” ऋत्तो० प० ।
“आदह्यतेऽस्मिन्निति आदहनं प्रशयानम्” शु० त० रघु० ।

आदात् लि० आ+दा-त् च । ग्रहीतरि “दाता नित्यमना
दाता सर्वभूतानुकम्पकः” या० आदाननित्याच्चादात्” मनुः ।
आदादिके लि० अदादिगणे पठितः ठक् । अदादिगणपठिते
धातुभेदे । “आदादिकस्य ग्रहणं” सि० कौ० ।

आदान न० आ+दा-भावे ल्युट् । ग्रहणे । “कुशाङ्कुरादान
परिज्ञताङ्गुली” कुमा० । “आदानं हि विसर्गाय सतां
वारिसुचामिव” रघुः । “आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रिय-
कारकम्” “आदाननित्याच्चादात्” “निन्दितेभ्यो ध-
नादानं बाणिज्यं शूद्रसेवनम्” मनुः आदाने नियमविशे-
षाश्च स्मृतौ दर्शिताः । “भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमेः
कृत्वा प्रदक्षिणम्” । विष्णुध० । प्रदक्षिणं न सर्वस्या भूमेः
किन्तु तत्रस्थायाः प्रदक्षिणावर्त्तनमात्रं भूमेरसन्निधाने
ताद्यदिश्य प्रदक्षिणम् रघु० तत्रैव । “करे गृह्य तथा कन्यां
दासदास्यौ द्विजोत्तमाः । करन्तु हृदि विन्यस्य धर्मोप्राप्तेयः
प्रतिग्रहः । आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कीर्त्तितः ।
तथाचैकशफानान्त सर्वेषामविशेषतः । प्रतिगृह्णीत गां
पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा । आरुह्याः पशवस्थान्ये
प्राह्याः पुच्छे विचक्षणैः । प्रतिग्रहमथोद्ग्रह्य आरुह्य च
तथा चरेत् । वीजानां सुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्व्वतः ।

वस्तु' दशान्तमादद्यात् परिधाय तथा पुनः । आरुह्यो-
पनाहौ यानमारुह्यैव च पादुके । ईशायान्तु रथो आह्व-
य्यत्नदण्डौ च धारयेत् । आयुधानि समादाय तथा
भूष्य' विभूषणम् । धर्मध्वजौ तथा स्तुष्टा प्रविश्य च तथा
गृहम् । अवतीर्थ च सर्वाणि जलस्थानानि वै द्विजाः ।।
द्रव्याख्यान्यायादाता स्तुष्टा योत्राह्वयः पठेत् । प्रति-
पहीता सावित्रीं सर्वत्रैव प्रकीर्त्तयेत् । ततस्तु सार्द्धं द्र-
व्येण तस्य द्रव्यस्य देवतम् । भूमिर्विष्णुदेवताकोत्पादि
कीर्त्तयेदित्यर्थः । "समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रति-
पहम् । विधिं धर्ममथोच्चात्वा यस्तु कुर्यात् प्रतिपहम् ।
दात्वा सह तरल्येव कालदुर्गाणि वै द्विजः" । विष्णुप्र०
"गां पुच्छे करिणं करे" मिता० वाक्यस्य प्रथमं करे गृहीत्वा
पश्चादारोह इत्यर्थः एवमन्यत्र विरोधः समाधेयः ।
आदीयते औपधाधं वैद्यैः आ+दा-कर्मणि ल्युट् ङीप् ।
२हस्तिषोषायां स्त्री रत्नमाला ।

आदाय अव्य० आ+दा-ल्यप् । गृहीत्वैत्यर्थे "तेषां सर्व-
स्वमादाय राजा राष्ट्रात् प्रवासनम्" मनुः । आ+दा-
भावे घञ् । २आदाने पु० ।

आदायचर लि० आदाय चरति चर-ट् उप०स० । गृ-
हीत्वा चारिणि । 'द्विषन् वनेचराग्रगणां त्वमादाय-
चरोवने' भट्टिः ।

आदायिन् लि० आ+दा-णिनि स्त्रियां ङीप् । पहीतरि
"योऽदत्तादायिनो हस्ताक्षिप्ते त्राह्मणोधनम् । याज-
नाध्यापनेनापि यथा स्नेनस्तथैव सः" मनुः ।

आदार पु० आ+ङ-वेदे बा० घञ् । आदरे 'आदारो वा
सभानाम्' ऋ० १, ४६, ४ ।

आदारिविम्बी स्त्री आदारिणी विम्बीव नि० पु० वत् । (आनेरी)
अन्ववैतसत्तुल्यपुण्यायां लतायां "आदारिविम्बीं सुकदम्ब
पुष्पीं विपाच्य सर्पिविपचेत् कषाये" सुश्रु० ।

आदि पु० प्रथमं दीयते गृह्यते आ+दा-कि । १प्रथमे,
२प्राक्सत्तायाम्, ३कारणे, ४सामीप्ये, ५प्रकारे, ६अवयवे
च । ७आद्ये लि० अमरः । "जगदादिरनादिस्त्वम्"
कुमा० । "अपएव ससर्जादौ तासु वीजमवाहजत्" ।
"वेदशब्देभ्यएवादौ पृथक् संस्थास्य निम्नेने" "मरीच्यादींस्तथा
मुनीन्" इति च मनुः । "कथमेतत् विजानीयां त्वमादौ
प्रोक्तवानिति" । "अहमादिश्च भूतानाम्" इति च
गीता । "भूवादयोधातवः" पा० । भूश्च वाश्च भूवौ
आदिश्च आदिश्च आदी भूवौ आदौ येषाम् आद्य आदि

शब्दं प्रत्यर्थः द्वितीयः प्रकारार्थस्तेन भूप्रत्यययो वा प्रकाराः
क्रियावाचित्वेन धातवश्चत्यर्थः । एवमेव वैद्या० भू० ।
आदिशब्देन गणोऽपि सूच्यते । "स्वाद्यदादो जुहोत्यादि-
र्दिवादः स्वादिरेव च । तदादिश्च रुधादिश्च तनक्रादि
चुरादयः" व्या० कारिका । तत्र भवः दिगा०
यत् । आद्यः डिमच् । आदिमः । आदिभवे लि० ।

आदिकर लि० आदिं करोति अहेतादावपि ट स्त्रियां
ङीप् । प्रथमकारके प्राक्सत्ताकर्त्तरि ।

आदिकर्त्तृ पु० आदिः कर्त्ता । आद्यकारके ईश्वरे "कस्माच्च
ते न नमेरन् महात्मन् । गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्तुः"
गीता ।

आदिकर्मन् न० कर्म०स० । १क्रियाकूटात्मकस्य कर्मणोऽ-
वयवभूते प्रथमे कर्मणि प्रथमसारभ्यमाणक्रियायाम् ।
"उदुपधादुभ्वादेर्विभाषा भावादिकर्मणोः" "भावादिकर्म-
णोरन्यतरस्याम्" "आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च" पा० ।
२प्रथमजे कर्ममात्रे च । व० । ३तथाकर्मयुक्ते लि० ।

आदिकवि पु० आदिराद्यः कविः । हिरण्यगर्भे तस्य प्रथमो-
त्पन्नत्वात् स्वयंप्रतिभातवेदत्वाच्च कवितया तथात्वम् ।
"तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये" भाग० । २वाल्मीकी च ।

आदिकारण न० आद्यं कारणम् । १परमेश्वरे तदधीनत्वात्
इतरकारणानाम् स हि प्रथमं स्वोपाधिभूताविद्यया सू-
क्ष्ममानजीवाहृष्टवशादिदमित्यं कर्त्तव्यमिति ईक्षणपूर्वकं
सूक्ष्मपदार्थाकारेण विवर्त्तमानः सूक्ष्मभूतानि प्रथमसत्-
पाद्य ततः स्थूलभूतानि भौतिकानि च सज्जैत्यागमसिद्धम्
इति वेदान्तिनः । सांख्यमते २प्रधाने प्रधानं हि मूलकारणं
तस्यैव महदाद्याकारेण परिणमनात्तथात्वम् । नैया-
यिकादिमते कारणशब्दस्य निमित्तार्थत्वे ईश्वरस्यैव तथा-
त्वम् । समयाविकारणार्थत्वेपरमाणूनां मूलकारणत्वमिति
भेदः इति । तेन तन्मते ३ईश्वरे ४परमाणुषु च ।

आदिकाव्य न० आदि आद्यं काव्यं पादचतुष्टयरूपच्छन्दोबद्धं
वाक्यम् । वाल्मीकिरचिते रामायणे तस्य चाद्यकाव्यत्वं
दर्शितं तत्रैव आदिका० २सर्गे "ददर्श क्रौञ्च-
योस्तत्र मिथुनं चारुदशेनम् । तस्माच्च मिथुनादेकमाग-
त्यानुपलक्षितः । जघान बद्धाहुशयो निषादो मुनिसं-
निधौ । तं शोणितपरीताङ्गं वेष्टमानं सहोतले ।
दृष्ट्वा क्रौञ्चो रुरोदार्तां करुणं खे परिभ्रमा । तं तथा निहतं
दृष्ट्वा निषादेनाण्डजं वने । मुनेः शिष्यसहायस्य कारणं
समजायत । ततः करुणवेदित्वाङ्गमात्मा स द्विजोत्तमः ।

निश्चय करुणं क्रौञ्चीं रुदतीं तां जगाविदम् । सा नि-
षादः । प्रतिष्ठां त्वमगमः शान्दतीः समाः । यत्क्रौञ्चमिधुना-
देकमवधीः काममोहितम् । तस्येदमुक्त्वा वचनं चिन्ताभूत्
तदनन्तरम् । शकुनं शोचता ह्येवं किमतेदमुक्त्वा तं मया
सुहृत्तमिव च ध्यात्वा वाक्यं तत् प्रविष्टम् च । शिष्यमाह
स्थितं पार्श्वे भारद्वाजमिदं वचः । पादैश्चतुर्भिः संयुक्तमिदं
वाक्यं समाक्षरैः । शोचतोक्तं मया यस्मात् तस्माच्छ्लोको
भवत्विति । एवं चिन्तयतस्तस्याश्रमे स्वयं ब्रह्मणागत्यो-
पदिष्टम् । “महर्षे । यदयं प्रोक्तं स्वयां क्रौञ्चबध्नाश्रयः ।
श्लोक एवास्वयं ब्रह्मस्व वाक्यस्य शोचतः । स्वच्छन्दा-
देव ते ब्रह्मन् । प्रवृत्तये सरस्वती । रामस्य चरितं कृतं
कुरु त्वष्टृविसत्तमम् । इत्युपदिष्टस्य वाक्श्लोके रामायणरचने-
मतिरभूत् यथाह तत्रैव । “तस्य बुद्धिरभूत् तत्र वाक्श्लो-
केरथ धीमतः । कृतं रामायणं श्लोकैरीडितं करवाण्य-
हम्” इत्येवमभिनिवेशं कृत्वा कृतं रामायणं कृतमिति
सर्गशेषे तत्रैवोक्तम् “ततः स रामस्य चकार कीर्तिमान् ।
समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्वरं काव्यसुदा-
रधीः परम्” । इह लोके चतुष्पादश्लोकस्यादौ तेनैव प्रचा-
रणात् तत्कृतकाव्यस्यादिकाव्यत्वम् । वेदे तु बहूनामनुष्टु-
पृक्छन्दस्त्वानां श्लोकानां सत्त्वेऽपि लोके प्रथमप्रचारा
भावात्तस्याद्यत्वम् । तेन “ईशा वास्यमिदं सर्वं” यत् किञ्च
जगत्वां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य
स्त्रिङ्गनम्” इत्युपक्रमे “असृष्ट्यानाम ते लोका अन्धेन तमसा
वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महन्तो जनाः”
इत्यादयः श्लोकाः शु० य० वे० ४० अध्याये पठिताः ।
एवम् ऋग्वेदादावपि बहवः तथाविधाः सन्ति तथा
च वेदे सत्त्वेऽपि लोके तेन प्रथमप्रचारात्तस्याद्यका-
व्यत्वम् । यत् तु उत्तरचरिते “चित्तमान्नायाद-
न्योऽयं नूतनश्छन्दसामवतारः” इति वर्णितम् तत् यथा
श्रुतार्थेऽसङ्गतमेव । अन्यः लोकविज्ञवाक्यादित्यध्याहारेण
आन्नायात् आन्नायं वेदं मूलत्वेन प्राप्य छन्दसां
नवावतार इति व्याख्याने तु न कोऽपि दोष इति युक्तम् ।
आदिकेशव पु० कर्म० काशीस्थे केशवमूर्त्तिभेदे “आदिकेशव
पूर्वेषु स्वयमादित्यकेशवः” “आदिकेशवसुखांश्च केश-
वान् परितोष्य च” इति च काशी० ।
आदिगदाधर पु० । काशीस्थे विष्णुमूर्त्तिभेदे “दत्तात्रेये-
श्वरात् पूर्वमेव आदिगदाधरः” इति काशी० ३६ अ० ।
२ गयातीर्थस्थे विष्णुमूर्त्तिभेदे च । “आद्येन गदया चासौ

यस्माद्वैत्यः स्थिरीकृतः । स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादि
गदाधरः” इति वायु० गया० २ अ० तन्नामनिरुक्तिः उक्ता ।
“गयाशिरश्वाद्यित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला । काबा-
न्तरेण व्यक्तश्च स्थित आदिगदाधरः । तथा व्यक्तोऽव्यक्त
रूपी आसीदादौ गदाधरः । आदिरादौ पूजितोऽत्र
देवैर्ब्रह्मादिभिर्वृतः । पाद्यार्चगन्धपुष्पाद्यैरत आदि
गदाधरः” इति गारु० पु० निरुक्तिः । “आगत्य विष्णुः
क्षीराब्जे शिलायां संस्थितोऽभवत् । शिलायां निश्चलत्वाय
स्वयमादिगदाधरः” वायुपुराणम् ।

आदिजिन पु० कर्म० स० । ऋषभदेवे हेम० ।

आदितस् अव्य० आदि+तसि । १ आदौ इत्यर्थे “पतोन् प्र-
जानामसृजन्महर्षीनादितोदय” मनुः । आद्या० पञ्चस्या-
स्तसिः । २ आदेरित्यर्थे च । “इदं शास्त्रन्तु कृत्वादौ मामेव
स्वयमादितः” मनुः आदित आदिमारभ्येत्यर्थः ।

आदिताल पु० कर्म० । “एकएव लघुर्यत्र आदितालः स
लघुरते । गुरुस्तत्परतोवाच्यः प्रायेणैतद्भिर्दर्शनम्” सङ्गी-
तशास्त्ररचिते तालभेदे ।

आदितेय पु० अदित्या अपत्यम् ढक् । १ सुरमाते २ सूर्ये
च अदितिजयन्दे विवृतिः पु० २१५ । “यदेनमदधुर्यन्त्रि-
यासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम्” ऋ० १०, ८८, ११ ।

आदित्य पु० अदितेरपत्यं ख्य । १ देवमाते “तस्मा आदित्याश्च
विश्वे० च देवास्तृतीयसवने संप्रयन्ति” छा० उ० ।
२ सूर्ये च “आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः” छा० उ० “जिगी-
षुरेव दिनकृदादित्येऽप्येव कल्पते इति” भाषः । “असी-
च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशोतलाः” कुमा० । ३ तद-
धिष्ठिते गगने दिवानिशं बभ्रस्यमाणे लोकप्रकाशकरे तेजो
मण्डले च “अग्नौ प्रस्ताकृतिः सत्यगादित्यसुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरक्षं ततः प्रजाः” मनुना
अग्निहोतृव्याणां हविराज्यादीनां परमाणु सात्वतयाऽव-
स्थितानां दग्धशेषाणां सूर्यरश्मिनाकर्षणेन सूर्यलोक-
प्राप्ता दृष्टिहेतुत्वसक्तम् तच्च मण्डलार्थपरत्व एव सम्भवति
“अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्ग्य यन्नीलं परः कृष्णं
तत्साम” “अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव सा, अथ
यन्नीलं कृष्णं तदम” इति च छा० उ० । अत्र शुक्लकृष्णमा-
युक्ततया मण्डलपरत्वं गम्यते । “असौ वा आदित्यो देवमघु”
छा० उ० अत्र च मण्डलपरत्वम् उत्तरत्र आकाशे रश्मि सम्बन्ध
कीर्त्तनात् स्पष्टमेव । “ज्योतिश्चरणाभिधानात्” शा० सू०
भाष्ये च चतुर्वृत्ते निरोधकं शाब्दं रादिकं तमउच्यते तस्मा

एवातुपाहकमादित्यादिकं ज्योतिः” इत्यादित्यस्य चक्षुर्द-
त्तेरनुपाहकतया ज्योतिःपदार्थपरत्वसक्तम् । ४ आदि-
त्यमखण्डलान्तर्गते हिरण्यस्य परमपुरुषे” विष्णौ
“स्वयंभूः शम्भुरादित्यः” विष्णुः । विष्णोश्चादित्य-
शब्दाच्चत्वे कारणसक्तं भाष्ये यथा “आदित्यमखण्डला-
न्तःस्थो हिरण्यस्यः पुरुष आदित्यः” द्वादशादित्येषु विष्णुर्वा,
“आदित्यानामहं विष्णुरिति” स्मृतेः, अदितैरखण्डताया
महत्या अयं प्रतिरिति वा “इयं वा अदितिर्मही” “देवी
विष्णुपत्नीति” स्मृतेः यथादित्यएकएवानेकजलेष्वनेकवत्
प्रतिभासते एवमनेकेषु शरीरेषु एकएवानेकवत् प्रति-
भासत इत्यादित्यसाधनं ग्राह्य आदित्यः” तत्र हिरण्य
यपुरुषस्य सूर्यमखण्डलमध्यवर्तित्वे च “य एषोऽन्तरा-
दित्ये हिरण्यस्यः पुरुषोऽश्नते हिरण्यस्यस्युः हिरण्यकेश
आप्रणखात् सर्वेषु सुवर्णः” इति को० उ० स्मृतिर्मानम्
“अथ य एषोऽन्तरादित्ये आदित्यस्थान्तर्मध्ये हिरण्यस्यो
हिरण्यस्य इव हिरण्यस्यो नहि सुवर्णविकारत्वम् देवस्य
सम्भूतिः, ऋक्सामगेषुत्यापहतपाप्मत्वासम्भवात् । नहि
सोवर्णोऽचेतने पापमादिप्राप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत
चानुषे चापहृणात् । अतो लुप्तोपम एव हिरण्यस्यशब्दो
ज्योतिर्मय इत्यर्थः । उत्तरेष्वपि समाना योजना ।
पुरुषः पुरि शयनात्, पूरयति वा स्नेनात्मना जगदिति ।
दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिः समाहितचेतोभिर्जज्ञ्विर्यादिसा-
धनापेक्षैः । तेजस्विनोऽपि स्युःशुकेशादयः कृष्णाः स्फुरित्यतो
विशिनष्टि हिरण्यस्यस्युर्हिरण्यकेश इति । ज्योतिर्म-
याव्येवास्व स्युःशुक्लेशादयः” शाङ्करभाष्यम् । उपा-
सकानामतिवाहनाय ईश्वरनियुक्ते अर्चिरादिमार्गस्थिते आ-
तिवाहिके देवभेदे च “संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसम्”
छा० उ० । आदित्याश्च द्वादश यथोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे भारते
च “धाता मित्रोऽर्थमा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च । भगो
विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः । एकादशस्तथा
त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते” इति विष्णुः । “धाता-
र्थमा च मित्वश्च वरुणोऽशुभं गस्तथा । इन्द्रो विवस्वान्
पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णु-
रजस्यो जघन्यज” इति भा० आ० प० कल्पभेदादनयोर्व्य-
वस्था । मासभेदे आदित्यभेदा आदित्यहृदये दर्शिता यथा
“अरुणो मासमासे तु सूर्यो वै फाल्गुने तथा । चैत्रे मासि
च वेदज्ञो वैशाखे तपनः स्मृतः । ज्येष्ठे मासि तपेदिन्द्रः
आषाढे तपते रविः । गमस्तिः आश्विने मासि शुभोभाद्रपदे

तथा । इषे हिरण्यरेताश्च कार्तिके च दिवाकरः । मार्ग-
शीर्षे तपेक्षितः पौषे विष्णुः सनातनः । इत्येते द्वादशा-
दित्याः काश्यपेयाः प्रकीर्त्तिताः” । ईश्वरकृष्णे पु० ।
आदित्यस्यापत्यम् ख्य यज्ञोपः । ७ आदित्यापत्ये पु० स्त्री० ।
आदित्यकेतु पु० धराद्रुपतभेदे तदुगणनायां भा० आ० प०
६७ अ० । “आदित्यकेतुर्वह्वाशी नागदत्तानुवायिनौ”
ईत० । आदित्यस्य केतौ अरुणे ।
आदित्यकेशव पु० आदित्यपूजितः केशवः । काशीस्थे “केशव-
मूर्त्तिभेदे ‘आदिकेशवपूर्व्वेण स्वयमादित्यकेशवः’ काशीख० ।
आदित्यपत्न पु० आदित्यस्य अर्कवृक्षस्य पत्नमिव पत्नस्य ।
क्षुपभेदे । ईत० । अर्कवृक्षपत्ने न० ।
आदित्यपर्णिनी स्त्री आदित्यवर्षे नित्यं पर्णमस्यस्या इति ।
“मूढिनी पञ्चभिः पत्नैः सुरक्ता शुक्रकोमलैः । आदित्य-
पर्णिनी ज्ञेया सदादित्यानुवर्षिनी” “आदित्यपर्णिनी
ज्ञेया तथैव हि हिमक्षये” सुश्रुतोक्तलक्षणायां मोषधी ।
आदित्यपुराण न० आदित्येनोक्तं पुराणम् । उपपुराणभेदे ।
उपपुराणगणनायाम् “माहेश्वरं तथा सार्वं सौरं पारा-
शराह्वयम्” । कौर्मै सौरत्वेनदं पठितम् । मत्स्यपुराणे तु
“यत्र सार्वं पुरस्कृत्य भविष्योक्तकथानकम् । प्रीच्यते तत्
पुनर्लोके सार्वमेव शुचिब्रतम् । एवमादित्यसंज्ञं च तत्रैव
परिपद्यते” आदित्यसंज्ञमित्युक्तं देवीपु० “पराशरोक्तमपरं-
मारीचं भास्कराह्वयम्” भास्करत्वेनोक्तं तथा चादित्य-
पुराणस्यैव नामान्तरं सौरं भास्करञ्चेत्यादि । अधिकमुप-
पुराणशब्दे वक्ष्यते । एतदीयप्रतिपाद्यविषयाः सौर-
शब्दे दृश्याः ।
आदित्यपुष्पिका स्त्री आदित्यवर्षे रक्तं पुष्पमस्याः । रक्त-
पुष्पे अर्कवृक्षे । [वज्रभायाम् ओषधी ।
आदित्यभक्ता स्त्री आदित्यभक्ता । (छड्छड्डिया) अर्क-
आदित्यव्रत न० आदित्यस्य तदुपासनाथं व्रतम् । सूर्यो-
पासनाथं व्रतभेदे । आदित्यव्रतस्य ब्रह्मचर्यमस्य ठञ् ।
आदित्यव्रतिकः तद्व्रतार्थब्रह्मचर्ययुक्ते लि० ।
आदित्यसुत पु० ईत० । सूर्यपुत्रे १ सुप्रोवे २ कर्ष्ये,
३ यमे ४ शनैस्वरे च अरुणात्मजशब्दे विवृतिः पु० ।
आदित्सु पु० आ० दा० सन्-उ । यहीतुमिच्छौ, “आदित्सुभि
नूपुरशिक्षितानि” कुमा० ।
आदिदेव पु० आदौ दीव्यति स्वयं राजते दिव-अच् ७त० ।
१ नारायणे २ शिवे । आदिः कारणं देवः । ३ आदि-
कारणे परमात्मनि । “सहासात्मा मया योव आदिदेव

उदाहृतः” या० सू० । “पुरुषं शास्त्रं दिव्य-
मादिदेवमजं विभुम्” गोता । “वासुदेवो ब्रह्माबुरादि-
देवः परन्दरः” विष्णुस० । “आदिः कारणं देव इत्यादि-
देवः दानादिगुणवान् वा” भा० । “देवोदानात्दीपनात्
भवतीति” यास्कोक्तदेवशब्दनिष्क्रियमाश्रित्य भाष्ये तथोक्तम् ।
आदिदेव पु० कर्म० । हिरण्यकशिपौ दैत्ये तस्य देतेः
प्रथमजत्वात्तथात्वम् । “एक एव दितेः पुत्रः हिरण्यक-
शिपुः पुरा” भा० आ० प० ६५ अ० । आदिदैत्योमहा-
वीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा” भा० व० प० १०४ अ० ।
आदिन ति० अस्तीति अद-णिनि । मन्त्रके । क्षियां डोप् ।
आदिनव पु० आदीनवस्य पु० वेदे ह्रस्वः । आदीनवशब्दार्थे “आ-
दिनव” प्रतिदीप्ते हतेनास्मा अभिचर” अथ० ७, ११०, ४ ।
आदिपर्जन्यं न० आदि आद्यं पर्जन्यं । महाभारतान्तर्गते आद्ये
पर्जन्ये । “इत्येतदादिपर्जन्यं प्रथमम्वज्रविस्तरम्” भा० आ० ।
आदिपुराण न० आदि आद्यं पुराणम् कर्म० । पुराणभेदे
सर्वेषामष्टादशानां पुराणानामुपपुराणानाञ्चादिभूते चतु-
र्लक्षात्मके ब्रह्मनिर्मिते पुराणभेदे । नारदपुराणे
उपसंहारपादशेषे मरीचिं प्रति ब्रह्मवाक्यम् “अष्टादश-
मनौपस्य सारात् सारतरं द्विज ।। ब्रह्माण्डञ्च चतुर्लक्षं
पुराणत्वेन पश्यते । तदेव व्यस्य गदितमत्वाष्टादशधा पृथक् ।
पाराशर्य्येण मुनिना सर्वेषामपि मानद” । वस्तुमहाय
तेनैव मुनेनां भावितात्मनाम् । मत्तः श्रुत्वा पुराणानि
लोकोभ्यः प्रचकाशिते । मुनयो धर्मशोलास्ते दीनामुग्रह-
कारिणः । मया चेदं पुराणान्त वसिष्ठाय पुरोदितम् तेन
शक्तिसुतायोक्तं जातृकर्णाय ते न च । व्यासोक्त्या
ततश्चैतत् प्रमज्जनमुखोद्गतम् । प्रमाणीकृत्य लोकोऽस्मिन्
भावर्त्तयदनुत्तमम्” तथा च व्यासोक्तब्रह्माण्डन्तु द्वादश-
साहस्रं तस्यैव संक्षेपार्थप्रतिपादकम् । एवञ्च तस्यैव
चतुर्लक्षात्मकस्य सर्वपुराणमूलतया आद्यात्वात् आदि-
पुराणत्वम् । देवल्लोके तु आदिपुराणस्य शतकोटिलोकात्म-
कता यथोक्तं तत्रैव । प्रथमपादे मरीचिं प्रति ब्रह्मवाक्यम् ।
“ऋणु वत्स ! प्रख्यासि पुराणानां समुच्चयम् । यस्मिन् ज्ञाते
भवेज्ज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् । पुराणमेकमेवासीत्
सर्वकलेषु मानद ! । चतुर्वर्गस्य बीजञ्च शतकोटिमुवि-
स्तरम् । प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः ।
कालेन प्रसनं दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः । हरिव्यास
स्वरूपेण जायते च युगे युगे । चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे
द्वापरे सदा । तदष्टादशधा कृत्वा भूलोके निर्दिशत्यपि ।

अद्यापि देवल्लोके तु शतकोटिमुविस्तरम् अस्त्येव तस्य
सारस्तु चतुर्लक्षेण वर्ण्यते” एवञ्च तदानीं लोकप्रसिद्धचतु-
र्लक्षात्मकस्य ब्रह्माण्डनामकपुराणान्तरस्यैव व्यासप्रणीत
चतुर्लक्षात्मकाष्टादशपुराणानामादिभूतत्वादादिपुराणत्वेन प्र-
सिद्धमासीत् । तच्च क्रमशः उच्छिन्नप्रायं संस्कृतं शाखायान्तु
तस्य स्वल्पांशमात्रस्य सत्येऽपि सर्वान्शस्य प्रायशः कुत्रापि-
दानोन्मत्ताभात् न तत्रत्यप्रतिपाद्यविषया वर्णयितुं शक्याः ।
हेमाद्रि माधवादिभिरादित्यपुराणानाम्ना बहूनि वचनानि
लिखितानि । तेषां काले च तत्पुराणस्य प्रचार आसीत्
क्रमशः इदानीमुच्छिन्नप्रचारतया समग्रलाभासम्भवः इति
तत्रत्यप्रतिपाद्यविषयप्रदर्शनादुपरतमस्माभिः ।

आदि(पु)पुरुष पु० आदौ पुरि देहे वसति वस-उषन्
स्वेनात्मना पूरयति जगत् पूर-उषन् वा पु० वा ह्रस्वः ।
आदिर्जीवे १ हिरण्यगर्भे २ नारायणे च । “ते च प्रापुरु-
दन्वन्” बुबुधे चादिपु(पु)रुषः” रघुः । “दैत्ये श्वरसभां गत्वा
पाणिं संस्मृष्य पाणिना । दैत्यानामादिपुरुषः सरारिर्दिति-
नन्दनः” भा० व० प० २७१ अ० । ह्रस्वाभावे पूरुषोऽप्यत्र
“तमर्घ्यसर्पादिकयादिपुरुषः” माघः ।

आदिभव पु० आदौ भवतीति भू-अच् । १ हिरण्यगर्भे
“हिरण्यगर्भं समवर्त्तताम्” इति श्रुतौ तस्याभ्यभवत्योक्तेः
तथात्वम् । २ सर्वस्यादिः कारणं भवति । सर्वस्य
कारणभूततयाविभूते ३ विष्णौ च “रसातलादादिभवेन
पुंसां” रघुः २ अथजमात्रे ति० ।

आदिम ति० आदौ भवः आदि-डिमच् । आदौ भवे ।

आदिमत् ति० आदिरस्यस्य महप् स्त्रियां डोप् । आदि-
श्रुते १ सकारणे २ आदिसीमाश्रुते च ।

आदिराज पु० आदिराजोराजा टच् समा० । पृथुनामके
वृषतौ तस्य राज्ञामादित्वात्तथात्वम् तत्कथा भाग० ४ स्क०
“अथ तस्य पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपतेः । बाह्व्यां
मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत । तदुदृष्ट्वा मिथुनं जात-
विद्यया ब्रह्मवादिनः । जघुः परमसंतुष्टा विदित्वा
भगवत्कलाम् । एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी ।
इयञ्च लक्ष्मीसंभूतिः पुरुषस्यानपायिनी । क्षत्रियः प्रथमो
राज्ञां पुमान् प्रथविता यशः । पृथुर्नाम महाराजोम-
विष्यति पृथुश्रवाः” । तस्य वेषस्थेत्यर्थः ।

आदिवराह पु० आदिराजो वराहः । यज्ञवराहरूपेणा-
विभूते विष्णोरवतारभेदे तत्कथा “ततो महात्मा
मनसा दिव्यं रूपमचिन्तयत् । किं तु रूपमहं

कृत्वा उद्धरेयं वसुधैव कुटुम्बकम् । जले निमग्नं घरणीं
येनाहं वै ससुद्धरे । इति सञ्चिन्त्य मनसा हरिर्नारा-
यणः प्रभुः । जलक्रीडावचिस्तस्माद्वाराहं वसुरक्ष-
रत् । हरिरुद्धरेयं युक्तस्तदाऽभूदस्य भूमिधक् । अधष्ठं
सर्वभूतात्मा वाङ्मयं ब्रह्मसञ्चितम् । दशयोजनविस्ता-
रसञ्चितं शतयोजनम् । नीलजीभूतसङ्काशं मेघस्तनित-
निखनम् । गिरिसंज्ञनं भीमं श्वेतदीप्तोपदंष्ट्रिणम् ।
विद्युदग्निप्रकाशाक्षमादित्यसमतेजसम् । पीनदन्तायतस्तन्त्रं
दम्प्रशार्दूलविक्रमम् । पीनोन्नतकटीदेशं दृषलक्षणल-
क्षितम् । रूपमास्थाय विपुलं वाराहममितं हरिः ।
पृथिव्युद्धरणाथाय प्रविवेश रसातलम् । वेदपादो यूप-
दंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चितोसुखः । अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्र-
ह्मशीर्षो महातपाः । अहोरात्रोक्षधरो वेदाङ्गश्रुतिभू-
षणः । आञ्जनासः सुवतुण्डः सामघोषस्तनो महान् ।
सत्यधर्ममयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः । क्रियासत्स-
हाधोऽयः परगुणानुष्मृताकृतिः । उद्गातृन्त्रो होम-
लिङ्गो वीजौषधिमहाफलः । वायुन्तरात्मा सत्वस्मिन्
विकृतः सोमशोणितः । वेदिस्तन्त्रो हविर्गन्धो हव्यक-
व्यातिवेगवान् । प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षानिर-
न्वितः । दक्षिणाहृदयो योगी महासत्त्वमयो महान् ।
उपाकर्षौष्ठरुचकः प्रवर्ग्यवर्त्तभूषणः । नानाच्छन्दोगति-
पथो गुह्योपनिषदासनः । आयापतीसहायो वैष्णवश्चक्र
इवोच्छ्रितः । भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ द्वागधः प्राविशद्गुरुः ।
अङ्गिः सञ्छादितासुर्वी स तामाच्छत् प्रजापतिः ।
रसातलजले मग्नं रसातलतलं गतः । प्रभुर्लोकहि-
तार्थाय दंष्ट्राघ्रेणोज्जहार गाम् । ततः सस्थानमा-
नीय पृथिवीं पृथिवीधरः । समोच पूर्वं सहसा धार-
यित्वा धराधरः । ततो जगाम निर्व्याणं मेदिनी तस्य
धारणात् । चकार च नमस्कृतं तस्मै देवाय विष्णवे ।
एवं यज्ञवराहेण भूत्वा लोकहितार्थिना । उद्धृता
पृथिवी देवी सागरान्बुधरा पुरा” हरिवं० २२४ अ० ।

आदिविहस् पु० आदिराद्योऽखिलसम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वात्
विहान् । सांख्यशास्त्रकारके सर्वसम्प्रदायप्रवर्त्तके उपासन-
यासिद्धे जगत्कर्त्तरि कपिले । “आदिविहान् सिद्ध” इति
कामिनाः” कुसुमा० कपिलशब्दे विवृतिः ।

आदिशक्ति स्त्री आदिराद्या शक्तिः । परमेश्वरस्य श्मायारूप-
शक्तौ श्देवीभूतिभेदे च । आद्याशब्दे विवृतिः ।

आदिशरीर न० आदि आद्यं शरीरम् । भोगार्थं परमेश्वरदे-

आद्ये लिङ्गाख्ये शरीरे । “अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन
मानवः । शुभानामशुभानाञ्च कुरुते सञ्चयं महत् ।
आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।” संभवत्येव
युगपद्यतो नास्त्यनरा भवः । तत्वास्त्य स्वतः कर्म्म
क्षयेवानुगतम् तदा । फलस्य सुखाहो वा दुःखा-
हो वाऽयं जायते” भा० व० प० १८४ अ० । आदि कारणं
शरीरं कर्म० । २ अविद्याख्ये २ सूक्तशरीरे च वेदान्तिमते
शरीरं त्रिविधं कारणसूक्ष्मसूक्ष्मभेदात् तत्वाविद्यायाः
कारणशरीरत्वं सर्वकारणत्वात् विद्याया शीर्षमाणत्वाच्च
अविद्यां प्रकृत्य “सा कारणशरीरं स्यात्” पञ्चद० । [त्यर्थे च ।
आदिशब्द अयं आदिश-त्यप् । १ अनुशिष्येत्यर्थे २ उक्ते-
आदिष्ट न० आदिश-भावे क्त । १ आद्यायाम्, २ उपदेशे
च । कर्म्मणि क्त । ३ उपदिष्टे, ४ व्याकरणप्रसिद्धे स्थानि-
जाते वस्ते च लि० यथा इकः स्थाने यष् आदिश्यते इति
इकोयणादिष्टइत्युच्यते । ५ आक्षिप्ते ईदच्छिष्टे ७ अनुशिष्टे
च लि० “उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि” विश्वा० ।
आदिष्टिन् पु० आदिष्टमादेशोव्रतादेशः अस्यस्य इति ।
व्रतादेशोयस्य क्तस्तादृशे, ब्रह्मचारिणि । “आदिष्टी नो-
दकं कुर्याद्वा व्रतस्य समापनात्” मनुः आदिष्टं व्रतादे-
शोऽस्यस्येति आदिष्टी ब्रह्मचारी” कुल्लू० । आदिष्टमनेन
इष्टा० इति । २ आदेशकर्त्तरि लि० स्त्रियां ङीप् ।

आदिसर्ग पु० कर्म्म० । प्राकृतप्रलयोत्तरं प्रथमसृष्टौ अव्यक्तात्
पूर्वसृष्टौ महानात्मा महामतिः । आदिर्गुणानां सर्वेषां
प्रथमः सर्ग उच्यते । महानात्मा मतिर्विष्णुर्जिष्णुः शम्भुश्च
वीर्यवान् । बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा स्यातिर्धृतिः
सृष्टिः । पर्यायवाचकैः शब्दैर्माहानात्मा विभाव्यते ।
तं जानन् ब्राह्मणो विद्वान् प्रभोहं नाधिगच्छति ।
सर्वतः पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः । सर्वतः श्रुति-
मान् लोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति । महाप्रभावः पुरुषः
सर्वस्यैव हि निश्चितः । अणिमा लघिमा प्राप्तिरोशानो
ज्योतिरव्ययः । तत्र बुद्धिविदो लोके सङ्गावनिरताश्च वे ।
ध्यानिनो मित्ययोगाश्च सत्यसत्त्वा जितेन्द्रियाः । ज्ञानवन्तश्च
ये केचिदबुद्ध्या जितमन्यवः । प्रसन्नमनसो धीरा निर्ममा
निरहङ्गताः । विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयन्त्युत ।
आत्मनो महतो वेद यः पुण्यां गतिमुत्तमां । अहङ्का-
रात् प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै । पृथिवी वायुराकाश-
मापो ज्योतिश्च पञ्चमम् । तेषु भूतानि युज्यन्ते महा-
भूतेषु पञ्चसु । ते शब्दस्पर्शरूपेण रसगन्धक्रियासु च ।

महाभूतविनाशस्तु प्रलये प्रत्युपस्थिते । सर्वप्राणभृतां
धीरा । महदुत्पद्यते भयम् । स धीरः सर्वलोकेषु न मोह-
मधिगच्छति । विष्णुरेवादिस्वर्गेषु स्वयम्भू भवति प्रभुः ।
एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुं परं पुराणं पुरुषं
विश्वरूपम् । हिरण्यं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान्
बुद्धिमतोऽयं तिष्ठति” भा० आश्व० प० अ० ४० । स च सर्गः
दशविधः प्राकृतः षड्विधः, वैकृतस्त्रिविधः, उभयात्मक एक-
विधः इति भेदात् तद्विवरणम्” भाग० ३ स्क० १० अ० ।
“विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ।
ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना १२ । यथेदानीं
तथाप्ये च पश्चादप्येतदीदृशम् १३ । सर्गो नवविधस्तस्य
प्राकृतो वैकृतश्च यः । कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसं-
क्रयः १४ । आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ।
द्वितीयस्त्वहमोयत्न इव्यज्ञानक्रियोदयः १५ । भूतसर्ग-
स्तृतीयस्तु तन्मात्रोद्भव्यशक्तिमान् । चतुर्थ ऐन्द्रियः
सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः १६ । वैकारिको देवसर्गः
पञ्चमोयन्मयं मनः । षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्तु बुद्धिकृतः
प्रभोः १७ । षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे षड्गु
रजोभाजो भगवतोऽलीलेयं हरिमेधसः १८ । सप्तमोऽख्य
सर्गस्तु षड्विधस्तस्य षड्विधः यः । वनस्पत्योषधिलतात्वक्
सारावीरुषो द्रुमाः १९ । उत्स्रोतस्तमसः प्राया अन्तःस्पर्श
विशेषिणः २० । तिरश्चासप्तमः सर्गः सोऽष्टविंशद्विधोमतः ।
अविदो भूरितमसो प्राणज्ञा हृद्यवेदिनः २१ । गोरजोमहिषः
कृष्णः शूकरो गवयोरुहः । द्विशपाः पशवश्च मे अविरु-
द्धश्च सप्तमः । खरोऽश्वोऽश्वतरोऽगौरः शरभश्चमरी तथा
एते चैकशपाः क्षतः । षड्गु पञ्चनखान् पशून् २२ । खा
शृगालोऽष्टकोव्याघ्रोभाजूरारः शशश्चल्लकौ । सिंहः कपिगजः
कूर्मो गोधा च भकरादयः । कङ्कटप्रवकश्येनभासमङ्ग-
कबर्हिणः । हंससारसचक्राहकाकोलूकादयः खगाः २३ ।
अर्वाक्क्षोतस्तु नवमः क्षतरेकविधोऽन्याम् । रजोऽधिकाः
कर्मा परा दुःखे च सुखमानिनः २४ । वैकृतास्तयएवैते देवस-
र्गश्च सप्तमः । वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तमयात्मकः २५ ।
देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः । गन्धर्वाश्चरसः
सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः । भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याधराः
किन्नरादयः । दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वरूपाः” ।
“स्वयतिरिक्तसृज्याभाव” दर्शयन् कालस्य सृष्टिनिमि-
त्ततां दर्शयति विश्वमिति । विष्णुमायया संस्थितं सं-
कृतम् । ब्रह्म तन्मात्रं सत विश्वं ईश्वरेण कर्ता कालेन

निमित्तेन परिच्छिन्नं पृथक् प्रकाशितम् । अव्यक्ता मूर्तिः
स्वरूपं यस्येति स्वतो निर्विशेषता दर्शिता १२ । अप्र-
तिष्ठत्वं दर्शयितुं तत्कार्यं विश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठाभाह
यथेदानीमस्ति तथागन्ने पूर्वमप्यासीत् । पश्चादपि तथा
भविष्यति १३ । एवं सामान्यतः कालं निरूप्य विशेषतो
निरूपयिष्यन् तन्निमित्तस्य पूर्वसर्गस्य पूर्वोक्तानेव
भेदान् अनुवदति सर्गइति । यस्तु प्राकृतो वैकृतश्च स तु दशमः
तन्निमित्तमेव त्रिविधं प्रलयमाह कालेनैव बलेन नित्य-
प्रलयः द्रव्येण सङ्घर्षणसुखाग्नादिना नैमित्तिकः गुणैः
स्वस्वकार्यं यमज्ञिः प्राकृतिकः १४ । तानेव सर्गान् प्रप-
ञ्चयति । आद्य इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । महतो
लक्षणम् आत्मनोऽहरेः सकाशात् गुणानां वैषम्यमिति ।
अहमः अहङ्कारस्य । तस्य लक्षणं यत्नेति । द्रव्याद्यो-
वक्ष्यमाणस्तयः सर्गाः १५ तन्मात्रो भूतसर्गः । ततः-
सृज्यसर्ग इत्यर्थः । द्रव्यशक्तिमान् महाभूतोत्पादकः
ज्ञानकर्म्मोन्द्रियात्मकश्चतुर्थः १६ । पञ्चमो वैकारिकः ।
इन्द्रियाधिष्ठितारोदेवाः मनश्च । षष्ठस्तु तमसः पञ्चपर्वा-
विद्यायाः । अबुद्धिर्जीवानामावरणम् विच्छेदश्च तां करोतीत्य-
बुद्धिकृतस्तस्य १७ । मे सत्तः षड्गु अनुहेगेन ओतव्य-
तामाह । यद्विषया मेधा संसारं हरति तस्य हरेर्लीला ।
यद्वा इयमिति तमआदिसर्गरूपा । रजोभाज इति
ब्रह्मरूपस्थेत्वर्थः । अस्मिन् पक्षेऽबुद्धिकृत इति प्रथमान्तं
अनवधानकृत इत्यर्थः १८ । सुखमिव प्रथमं कृतः सुखः
सर्गः । तस्युषां स्थावराणाम् । षड्विधमेवाह । ये पुष्पं
विना फलन्ति ते वनस्पतयः । ओषधयः फलपाकान्ताः ।
लताः आरोहणामेक्षाः । त्वक्सारा वेखादयः । लता एव
काठिन्येन आरोहणानमेक्षा वीरुधः । ये पुष्पैः फलन्ति ते-
द्रुमाः १९ । तेषां साधारणलक्षणमाह ऊर्ध्वं क्षोत
आहारसञ्चारो येषाम् । तमः प्राया अव्यक्तचैतन्याः ।
अन्तःस्पर्शमेव जानन्ति नान्यत् तदप्यन्तरेव न बहिः ।
विशेषिणः अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवन्तः २० ।
तिर्यक्क्षोतसं सर्गमाह तिरश्चासिति । स चाष्टविंशति-
भेदः । तिरश्चां लक्षणम् अविदः स्वस्तनादिज्ञानान्धन्याः ।
भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः । प्राणज्ञाः प्राणै-
वेष्टमर्थं जानन्ति हृदि अवेदिनः दीर्घातुसम्मानान्धन्याः ।
तथा च श्रुतिः । “अथेतरेषां पशूनाम् अशनापिपासे एवा-
भिज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः
अज्ञानं न लोकालोकाविति” २१ । अष्टविंशतिभेदानाह

गवाद्यउषट्पान्ताः द्विशपाः द्विखुरानव । खरादयः च-
सर्थन्ता एकशपाः षट् । आदयोगोधान्ताः पञ्चनखा द्वा-
दश २२ । एवमेते भूचराः सप्तविंशतिः । मकरादयोजलचराः
कङ्कादयश्च खगाः अमृचरत्वेनैकीकृत्य गृहीताः । तदेवम-
ष्टाविंशतिभेदान् वदन्ति । तेषु कृष्णसरगौराः मृग-
विशेषाः अन्येषामपि तिर्यक्पाणिनामेतेष्वेव यथायथ-
मन्तभावः २३ । अध आहारसञ्चारोयस्य सोऽर्वाक्क्षोताः ।
हृत्समार्धम् । नृणां सर्गः । नृणां लक्षणम् । रजः अधि-
कं येषु २४ । एते त्रयोवैकताएव न कौमारवदुभयात्मकाः देव-
सर्गवैकत इत्यनुषङ्गः । वैकारिकस्तु देवसर्गं प्राकृतेषु पू-
र्वमेव प्रोक्तं । अयन्तु ततोऽन्यनूतनाद्वैकतः देवसर्गएदन्त-
भूतः सनत्कुमारादीनान्तु सर्गः प्राकृतोवैकतश्च देवत्वेन सनु-
ष्यत्वेन च गृह्य इत्यर्थः २५ । वैकतश्च देवसर्गोऽष्टविधः अत्र
विविधादयस्त्रयोभेदाः गन्धर्व्याप्सरसएकः यक्षरक्षस्येकः ।
मृतप्रेतपिशाचाएकः सिद्धचारणविद्याध्याः एकः किन्नराएकः
आदिशब्दात् किंपुरुषाश्चसुखादयः” श्रीधरव्याख्या ।

एवं सामान्यतः सर्गसंज्ञा तत्रैव २६ अध्याये विशेष उक्तः
“भगवानुवाच १० । यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदा-
त्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राङ्मुखविशेषं विशेषवत् ११ ।
पञ्चभिः पञ्चभिः ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंश-
तिकं गुणं प्राधानिकं विदुः १२ । महाभूतानि पञ्चैव
भूरापोऽग्निर्वायुश्चैव । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धा-
दीनि मतानि मे । इन्द्रियाणि दश ओत्सु त्वग्दृशसंनना-
सिकाः । वाक्कर्तु चरणौ मेढ्रं पायुर्दृशस उच्यते ।
१३ । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यरात्मकम् । चतुर्णां ल-
क्ष्यते भेदोऽन्या लक्षणरूपया १४ । एतावानेव संख्यातो
ब्रह्मणः सगुणस्य च । सद्भिर्वेशोभयाप्रोक्तोयः कालः
पञ्चविंशकः १५ । प्रभावं पौरुषं प्राङ्मुखः कालमेके यतो-
भयम् । अहङ्कारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिमीश्वरः १६ ।
प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि । चेष्टा यतः स
भगवान् काल इत्युपलक्षितः १७ । अन्तः पुरुषरूपेण काल-
रूपेण यो बहिः । तन्मन्त्रेण सत्त्वानां भगवानात्ममायया
१८ । दैवात् क्षुभितधर्म्मिण्यां खखां योनौ परः
सुमान् । आधत्त वीर्यं साहसत महसत्त्वं हिरण्य-
यम् १९ । विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगदङ्कुरः ।
क्षतेजसा पिबत्तीव्रमात्मप्रसापनं तमः २० । यत्तत् सत्त्व-
गुणं सत्त्वं शान्तं भगवतः पदम् । यदाहुर्व्यासदेवास्त्वं
चित्तं तन्महदात्मकम् २१ । सत्त्वत्वमविकारितं शान्तत्व-

मिति चेतसः । उत्तिभिल्लक्षणं प्रोक्तं यथाऽपां प्रकृतिः
परा २२ । महत्तत्त्वादिकुर्वाणाङ्गवद्दीर्घं सम्भवात् ।
क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत २३ । वैकारिक
स्तैजसश्च तामसश्च यतोभवः । मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च भूतानां
महतामपि २४ । सहस्रशिरसं साक्षात् यमनन्तं प्रच-
क्षते । सङ्कर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम् २५ ।
कर्तृत्वं करणत्वञ्च कार्यत्वञ्चेति लक्षणम् । शान्तघोर
विमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृतेः २६ । वैकारिकादिकुर्वाणा-
न्मनस्तत्त्वमजायत । यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामस-
म्भवः २७ । यद्विदुर्हर्षानिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् ।
शारदेन्दोवरश्म्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः २८ । तैज-
सात्तु विकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत् सति । इत्यस्मिन्शुवि-
ज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः २९ । संशयोऽथ विपर्ययो
निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः
पृथक् ३० । तैजसानोन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागतः ।
प्राणस्य हि क्रिया शक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३१ । ताम-
साञ्च विकुर्वाणाङ्गवद्दीर्घं नोदितात् । शब्दमात्रमभूत्तस्मा-
च्चमः ओलन्त शब्दगम् ३२ । अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य
द्रष्टुर्लिङ्गत्वमेव च । तन्मात्रञ्चैव नभसो लक्षणं कश्यो
विदुः ३३ । भूतानां छिद्रदाहत्वं बहिरन्तरमेव च ।
प्राणोन्द्रियात्मधिष्णुत्वं नभसोऽस्तिलक्षणम् ३४ । न-
भसः शब्दतन्मात्रात् कालगत्या विकुर्वतः । एषोऽभय-
स्ततोवायुस्त्वक् स्पर्शस्य तु संप्रहः ३५ । गृह्यत्वं कठिनत्वञ्च
शैत्यगुणत्वमेव च । एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं
नभस्ततः ३६ । चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नैतत्त्वं द्रव्यशब्द-
योः । सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्म्मभिलक्षणम् ।
वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं देवेरितादभूत् । सद्यत्तितं
ततस्तेजश्चक्षुरूपोपलम्बनम् । इव्यार्जागतत्वं गुणताव्यक्तिसं-
स्थात्वमेव च । तेजस्त्वं तेजसः साध्वि । रूपमात्रस्य दृ-
क्ष्यः ३८ । द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्दनम् ।
तेजसोऽस्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तुडेव च । रूपमात्रादिकु-
र्वाणाच्चेजसोदेवनोदितात् । रसमात्रमभूत्तस्मादध्मो-
जिज्ञा रसपहः ४० । कषायोमधुरस्तिक्तः कङ्कश्च इति
नैकधा । भौतिकानां विकाशेण रस एकोविभिद्यते ४१ ।
क्षेदनं पिण्डनं दग्धिः प्राणनाशयनोद(न्द)नम् । तापापनो
दोभूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्रिधाः ४२ । रसमात्रादिकुर्वा-
णादम्भसो देवनोदितात् । गन्धमात्रमभूत्तस्मात् पृथ्वी-
प्राणस्तु गन्धगः ४३ । करम्भपूतसौरभ्यशक्नोदप्रा-

दिभिः पृथक् । इत्यावयववैषम्याद्गन्ध एकोविभिद्यते ४४ ।
 भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सविशेषणम् । सर्वसत्त्व
 गुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ४५ । नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् श्रोत्रमुच्यते । वायोरुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् स्पर्शनं विदुः । तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्गन्धमुच्यते । अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः । भूमेरुणविशेषोऽर्थो यस्य प्राणः स उच्यते ४६ । परस्य दृश्यते धर्म्मोऽप्यपरस्मिन् समन्वात् । अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलभ्यते ४७ । एतान्यसंहृत्य यदा महादादीनि सप्त वै । कालकर्म्मगुणोपेतो जगदादिरूपाविशत् ४८ । ततस्तेनातुविज्ञेय्यो युक्तोऽभ्योऽण्डमचेतनम् । उल्लिखितं पुरुषो यस्मात् उदतिष्ठत्सौ विराट् । एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमद्वैतदेशोत्तरैः । तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनाकृतं बहिः । यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतोऽहरेः ५० । हिरण्यवादनृकोषाद्रत्याम सलिलेशयात् । तमाविश्य महादेवो ब्रह्मधा निर्बिभेद खम् ५१ । निरभिद्यतास्य प्रथमं सुखं वाणी ततोऽभवत् । बाण्या वह्निरथो नासे प्राणोतो प्राण एतयोः ५२ । प्राणाद्वायुरभिद्योतासन्निधौ चक्षुरेतयोः । तस्मात् स्वर्योऽन्विभ्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततोदिशः ५३ । निर्बिभेद विराजस्त्वोमश्नश्चादयस्ततः । ततः ओषधयश्चासन् शिञ्जं निर्बिभेदततः । रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै शुद्धम् । शुद्धादपानोऽपानाच्च ऋतुलोकभयङ्करः ५४ । हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः खराट् । पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततोऽह्रिः ५५ । नाड्योऽस्य निरभिद्यन् ताभ्योऽलोहितमावृतम् । नद्यस्ततः समभवन् शुद्धं समभिद्यत । क्षुत्पिपासे ततः स्थातां समुद्रस्वेतयोरभूत् । अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्नम उल्लिखितम् ५६ । मनसश्चन्द्रमाजातो बुद्धिर्व्युद्भेतिरापतिः । अहङ्कारस्ततोऽद्वैतचित्तञ्चैतद्यस्ततोऽभवत् ५७ । एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्तोत्यापनेऽशक्नु । पुनराविष्टः खानि तस्य व्यापयितुं क्रमात् । वह्निर्वाचा सुखं भेजे नोदतिष्ठत्तो विराट् । प्राण्येन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्तो विराट् । अन्निधौ चक्षुराक्षिभ्यो नोदतिष्ठत्तो विराट् । हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्तो विराट् । विष्णुर्गन्धेव चरणौ नोदतिष्ठत्तो विराट् । नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्तो विराट् । क्षुत्पृथ्याशुद्धं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्तो विराट् । बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्तो विराट् । श्रोत्रेण कर्णौ च द्विषो नो-

तिष्ठत्तो विराट् । रेतसा शिञ्जसापस्तु नोदतिष्ठत्तो विराट् । शुद्धं ऋतुरपानेन नोदतिष्ठत्तो विराट् । रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्तो विराट् । चित्तेन हृदयं चैतन्यः जेतुः प्राविशद्यदा । विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत् ५८ । यथा प्रसुप्तं हृदयं प्रायेन्द्रियमनोन्मयाः । प्रभवन्ति विना येन नोत्थाप्रयितुमोजसा । तमस्मिन् प्रत्यगात्मानं धिया योगविष्टया । भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मानं चिन्तयेत् ५९ । व्याख्यातमेतत् श्रीधरेण “देवाज्जीवाहृष्टवशात् क्षुभिता धर्म्मा गुणायस्थाः । योनौ अभिव्यक्तिस्थाने प्रकृतौ वीर्यं चिच्छक्तिम् । सा प्रकृतिर्माहृतत्त्वमसूत । सहतः स्वरूपमाह हिरण्यं प्रकाशब्रह्मलम् १८ । विश्वं अहङ्कारादिप्रपञ्चं आत्मगतं स्मृत्स्मिन् स्वरूपरूपेण स्थितं व्यञ्जन् प्रकटयन् तमोऽपिबत्, कूटस्थः लयविच्छेपमून्यः, आत्मानं प्रस्थापयतीति तथा यत् पूर्वं प्रलयसमये महान्तं प्रकृतौ विलापयमासेति २० । प्रसङ्गात् चतुर्व्यूहोपासनमाह यत्तदिति सर्वाङ्गमप्रसिद्धत्वमाह । स्वच्छं विशदं शान्तं रागादिरहितं भगवतः पदसुपलब्धिस्थानम् । अतएव वासुदेवाख्यं यदाहुः । अवमर्थः अधिभूतरूपेण तस्यैव महानिति, अध्यात्मरूपेण चित्तमिति, उपाख्यरूपेण वासुदेव इति, अधिष्ठाता तत्त्वस्य जेतुः, एवमहङ्कारे सङ्घर्षेण उपास्यः, रुद्रोऽधिष्ठाता, मनीस अनिरुद्ध उपास्य ब्रह्माधिष्ठाता, बुद्धौ प्रद्युम्न उपास्य ब्रह्माधिष्ठातेति ज्ञातव्यम् २१ । स्वच्छत्वं भगवद्भिभूतिप्राप्तित्वम् अविकारित्वं लयविच्छेपराहित्यं अपाप्रकृतिः फेनतरङ्गादिरहितावस्थापरा भूतसंसर्गात् प्राप्तानी सायथा मधुरा स्वच्छा शान्ता च तद्वदित्यर्थः २२ अहङ्कारस्योत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह महत्तत्त्वादिति चतुर्भिः । क्रियासु शक्तिर्यस्य स क्रियाशक्तिः २३ । तस्य त्वैविध्यमाह वैकारिक इति । तस्य कार्यमाह यतोयस्मान्न आदीनाम् भवउत्पत्तिरिति २४ । तस्मिन् प्रपञ्चव्यूहमाह सहस्रशिरसिति २५ । कर्तृत्वं देवतारूपेण, कारणमिन्द्रियरूपेण, कार्यत्वं भूतरूपेण, शान्तत्वादिकं तत्कारणगुणत्वयोरुपेण २६ । मनस उत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह वैकारिकादिति द्वाभ्याम् । संकल्पश्चिन्तनम् विकल्पोविशेषचिन्तनं यस्य मनसः संकल्पविकल्पाभ्यां कामसम्भवोवर्त्तते इति कामरूपा वृत्तिर्लक्षणत्वेनोक्ता न तु प्रद्युम्नोत्पत्तिस्तस्य संकल्पादिकार्यत्वाभावात् उपाख्यव्यूहस्यानिरुद्धस्योक्तेः २७ । शारदं शरत्कालो नमिन्दीवरं नीलोत्पलं

तद्वि श्यामं तच्छनैः संराध्यं वशीकर्तुमयोग्यं दुर्भृह-
त्वात् २८ । बुद्धेरुत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह तैजसादिति-
ज्ञात्वाम् हे सति । इत्यस्मुरणरूपं विज्ञानमिति चित्त-
व्यावृत्त्यर्थमुक्तम् । इन्द्रियाणामनुग्रह इति सविकल्पज्ञाने
हृषीकाणामधीश्वर इति यदुक्तं तत्तु निर्विकल्पक-
ज्ञाने २९ । इत्यस्मुरणस्यैव प्रपञ्चः संशयादिः । विप-
र्यासो मिथ्याज्ञानं निश्चयः प्रमाणज्ञानं स्वापो-
निद्रा, “प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्तृतयः” इति पात-
ञ्जलोक्ते ३० । इन्द्रियाणामुत्पत्तिमाह तैजसाह-
ङ्गाराज्जातानि वैकारिकत्वशृङ्गानिष्ठत्यर्थमेवकारः द्वि-
विधान्यपोन्द्रियाणि तैजसान्येवेत्यर्थः । तत्र हेतुः
प्राणस्येति हि यच्चात्माणस्य क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञान-
शक्तिरा अतः प्राणस्य तैजसत्वात् तदीयशक्तिमता-
मिन्द्रियाणां तैजसत्वम् । तथा बुद्धेस्तैजसत्वात् तदीय-
ज्ञानशक्तिमतामपि ज्ञानेन्द्रियाणां तैजसत्वमपीत्यर्थः ३१ ।
तन्मात्रोत्पत्तिपूर्वकमाकाशादिमहाभूतोत्पत्तिस्तल्लक्षणञ्चाह ।
तामसादिति पञ्चभिः । ओलन्तु शब्दमित्यादिभि-
र्विषयोत्पत्त्यनन्तरं तत्सम्बन्धमात्रं कथ्यते न तदुत्पत्तिः प्रागेवो-
त्पन्नत्वात् शब्दं गच्छति प्राप्नोतीति शब्दगम् ३२ । शब्दस्य
लक्षणमाह अर्थाश्रयत्वं अर्थवाचकत्वं, द्रष्टुर्लङ्घ्यत्वं कुड्प्रान्त-
रितस्य द्रष्टृर्ज्ञापकत्वं तदुक्तं “लिङ्गं यद्द्रष्टृदृश्ययोरिति, न
भसः तन्मात्रत्वं सूक्ष्मत्वं शब्दस्य लक्षणमित्यन्वयः ३३ । छि-
द्रदाहत्वमवकाशदाहत्वं वहिरान्तरव्यवहारस्य दत्वम् आत्मा
मनः । प्राणादीनाम्निष्पन्नत्वमाश्रयत्वं नाद्यादिच्छिद्ररूपेण
वृत्तिः कार्यमेतल्लक्षणम् । एवमुत्तरत्वापि एकेन श्लोकेन
तन्मात्रमहाभूतयोरुत्पत्तिः द्वितीयेन तन्मात्रलक्षणं तृती-
येन महाभूतलक्षणं इत्यनुसन्धेयम् । आकाशाच्चक्-
सर्गस्य संप्रहः सम्यग्ग्रहणं यथा पुंस्त्वं नियतलिङ्गत्वात् ।
यद्वा स्पर्शस्य संप्रहस्तोभवतीति शेषः । शब्दतन्मात्रादि-
त्यादि तन्मात्राणामुत्तरोत्तरान्वयार्थमुक्तम् ३४ । स्पर्शत्वं
स्वरूपलक्षणमित्यर्थः । नभस्ततो वायोस्तन्मात्रत्वञ्च ३६ ।
चालनं वृक्षशाखादेः । व्यूहनं मेलनं तृणादेः प्राग्निः संयोगः
द्रव्यस्य गन्धवतोप्राणं प्रति नेहत्वं यथा शैत्यादिमतः स्पर्-
शनं, शब्दस्य ओलं प्रति नेहत्वं सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वम्
उपोल्लङ्घकत्वं कर्मणा कार्येणाभिलक्षणं भावे ल्युट् । कर्मै-
वाभिलक्षणमिति विग्रहे तु करणे ३७ । द्रव्याकृतित्वं द्रव्य-
स्वाकारसमर्पकत्वं गुणता इवोपसर्जनतया प्रतीतिः श-
ब्दस्य तु ज्ञातव्येणैव प्रतीतिः । अप्रत्यक्षद्रव्यस्य स्पर्श-

देरपि स्वातन्त्र्येणैव प्रतीतिः रूपस्य तु नैवमिति तस्यार्थं
विशेषउक्तः । व्यक्तिसंस्थात्वं द्रव्यस्य या संस्था सन्निवेशः
सैव संस्था यस्य द्रव्यपरिणामतया प्रतीतिरित्यर्थः । तेजस-
स्तेजस्त्वमसाधारणत्वम् ३८ । द्योतनं प्रकाशनं पचनं
तण्डुलादेः क्षुत्क्षुत् अशनाया पिपासा च तद्द्वारेण पानम-
दनञ्च ३९ । जिह्वा रसनोन्द्रियं रसोऽप्युत्तेजनेनेति रसप्र-
हस्ततो भवतीत्यर्थः ४० । कषायादिषु लवणोऽपि द्रष्टव्यः ।
भौतिकानां संसर्गिद्रव्याणां यएकोमधुरएव सन् अनेकधा
भिद्यते स रस इत्यर्थः ४१ । क्लेदनमाद्रीकरणं ऋदादेः पि-
ण्डीकरणं तस्मिदाहत्वं प्राशनं जीवनम् “आपोमयः प्राण”
इति” श्रुतेः आप्यायनं तद्वैकल्यनिवर्त्तनं उदनं ऋदुकरणम्
उन्दनमिति पाठे स एवार्थः । भूयस्त्वं कृपादाबुद्धृतस्यापि
पुन पुनरुदगमः ४२ । गन्धगः गन्धं प्राप्नोति ४३ । कर-
म्भोमिश्रगन्धः यथा व्यञ्जनादीनां हिङ्गादिसंस्कारेणैव ।
पूतिर्दुर्गन्धः सौरभ्यं कर्पूरादेः, शान्तः शतपत्तादेः, उदयो-
ल्लसनादेः, संसर्गिणां द्रव्यावयवानां वैषम्यात् यएवंविभि-
द्यते स गन्ध इत्यर्थः ४४ । ब्रह्मणोभावनं प्रतिमादिरूपेण सा-
कारतापादनं, स्थानं जलादिविलक्षणतया नैरपेक्षेण स्थितिः ।
धारणं जलाद्याधारत्वं सतामाकाशादीनां विशेषणमवच्छे-
दकत्वं प्राणिनां तत्तत्गुणानाञ्च पुंस्त्वादीनामुत्तरेदेः परि-
णासविशेषैः प्रकटोकरणम् ४५ । ओलादीनां शब्दादिप्रा-
हकत्वमुक्तं तेषाञ्च लक्षणमेतदेव इत्याशयेनाह पञ्चभिः
श्लोकार्द्धैः नभसोगुणविशेषः शब्दोपस्थार्थोविषयः ४६ ।
गुणविशेषं शब्दव्यावृत्त्यर्थं दर्शयति परस्य कारणस्य धर्मः
शब्दादिः अपरस्मिन् कार्ये वायादौ कारणान्वयाद्भूयते अ-
तोभावानामाकाशादीनां विशेषगुणः सर्वोऽपि शब्दादिः
भूमावेवोपलभ्यते चतुर्णां तत्त्वान्वयात्, जलादिषु यथान्वय-
मेव न सर्वम् आकाशेऽन्यान्यथाभावेन एकएवेति ४७ ।
एवं कारणोत्पत्तिसंज्ञा कार्योत्पत्तिमाह सार्द्धैस्त्रिभिः ।
एतान्यसंहृत्य अमिलित्वा यदा स्थितानि तदा जगदादिरीश्वरः
प्राविशत् सप्तेति प्राधान्याभिप्रायेणोक्तं प्रवेशस्तु सर्वेषूपि-
विवक्षितएव ४८ । अनुविज्ञेभ्यः क्षुभितेभ्यः यस्मादसौ
विराट्पुरुष उदतिष्ठत् ४९ । भगवतोरूपमिति पुरुषाभेदा-
भिप्रायेण ५० । तस्मिन्नध्यात्माद्विभागश्चाह हिरण्य-
यादिति नवभिः । उल्लाय औदासीन्यं विहाय, तमाविश्व
अधिष्ठाय । संहारं सौ देवर्षेति खं लिङ्गम् ५१ । वाय्वा
सह वज्ररभवत् प्राविशत् । नासे निरभिद्योतां प्राणोतः
प्राण्येन जतः स्यूतः सन् प्राणयतयोर्नासिकयोरभवदित्य-

सुषुम्नः ५२ । आणादनन्तरं वायुः । प्राणोतइति विशेषणं
सर्वेन्द्रियेषुपि द्रष्टव्यं न्यभिद्योतामिति अन्वभिद्योतामिति
पाठद्वयेऽप्येकवार्थः । ओत् दिशः प्राविशन् ५३ । आदिश-
ब्देन केशः ५४ । खराट् इन्द्रः । हरिर्विष्णुः ५५ । आभृतं
जातम् ५६ । बुद्धादिषु हृदयमेवाधिष्ठानम् । गिरांपतिर्ब्र-
ह्मा, चैत्यः चेतनः ५७ । अन्यव्यतिरेकाभ्यां चेतनं
विवेक्तुं सर्वेषां पुनः प्रवेशमाह एत इति नवमिः ५८ ।
विवाङ्मूत्रेहस्य व्यष्टिदेहं दृष्टान्तत्वेन दर्शयन् साङ्गानुक्तय-
नस्य प्रयोजनमाह यथेतिद्विध्याम् ५९ । प्रथमं परमश्चरे-
भक्तिः ततोऽन्यत्र विरक्तिः ततोयोगप्रवृत्ता धीः एकाग्र-
चित्तं ततोयज्ज्ञानं तेन प्रत्यगात्मानं चेतनं स्वस्तिज्ञात्मानं
कार्यकारणसङ्घाते विविच्य चिन्तयेत् ६० ।
वेदान्तिमते अत्र कश्चिद्विशेषः पञ्चदश्यासक्तः । 'चिदा-
नन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता । तमोरजःसत्त्वगुणा प्र-
कृतिर्द्विविधा च सा । सत्त्वगुणविशुद्धिभ्यां मायाऽविद्या
च ते मते । मायाविम्बोवशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ-
देवः । अविद्यावशगत्स्वत्यस्तद्वैचित्त्यादनेकधा । सा
कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्वाभिमानवान् । तसः प्रधान-
प्रकृतेस्तद्भोगावेश्वराक्षया । वियत्पवनतेजोऽम्बुभूवोभूताति
जज्ञिरे । सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्वीन्द्रियपञ्चकम् ।
ओत्त्वगश्चिरसनप्राणाख्यसुपजायते । तैरन्तःकरणं सर्वै-
र्हस्तिभेदनं तत् द्विधा । मनोविमर्शरूपं स्यात् बुद्धिः
स्यान्निश्चयात्मिका । रजोऽंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात्
कर्मेन्द्रियाणि त्र । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि
जज्ञिरे । तैः सर्वैः सहितैः प्राणोष्टत्तिभेदात् स पञ्चधा ।
प्राणोऽपानः समानबोदानव्यानौ च ते पुनः । बुद्धि-
कर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया । शरीरं सप्तदशभिः
स्त्र्यं तल्लिङ्गमुच्यते । प्राज्ञस्तत्वाभिमानेन तैजसत्वं प्रप-
द्यते । हिरण्यगर्भतामोशस्तयोर्व्यष्टिसमष्टिता । समष्टि-
रीयः सर्वेषां स्वात्मताज्ञात्प्रवेदनात् । तदभावात्ततो-
ऽन्ये तु कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया । तद्भोगाय पुनर्भोग्य-
भोगायतनजन्मने । पञ्चीकरोति भगवान् प्रत्येकं विय-
दादिकम् । द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ।
स्वस्तेतरद्वितीयार्थैर्बोजनात् पञ्च पञ्च ते । तैरण्डस्तत्र
भुवनभोग्यभोगात्रयोद्भवः । हिरण्यगर्भस्थूलोऽस्मिन् देहे
वैश्वानरोभवेत् । तैजसा विश्वतां यातादेवतिर्यङ्मनरादयः ।
ते परावर्द्धिनः । प्रत्यक्तत्त्वबोधविवर्जिताः । कुर्वते
कर्म्म भोगाय कर्म्म कर्तुञ्च भुञ्जते' ।

एतन्मतप्रपञ्चस्तु 'तत्र सर्गादिकाणि परमेश्वरः सृज्यमानप्रप-
ञ्चवैचित्त्यहेतुप्राणिकर्म्मसङ्कृतापरिमितानिरूपितशक्तिवि-
शेषविशिष्टमायासहितः सन्नामरूपात्मकं निखिलप्रपञ्चं प्रथमं
बुद्धावाकलय्य इदं करिष्यामीति सङ्कल्पयति 'तदैक्षत ब्रह्म
स्यां प्रजायेयेति' श्रुतेः । तत आत्मन आकाशादीनि पञ्च
भूतानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदप्रतिपाद्यानि उच्यन्ते ।
तत्राकाशस्य शब्दोद्युणोवायोस्तु शब्दस्यैव तेजसस्तु शब्द-
स्यैव रूपस्य अपान्तु शब्दस्यैव रूपरसाः पृथिव्यास्तु
शब्दस्यैव रूपरसगन्धाः । न तु शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वं
वायुदावपि तदुपलब्धत्वात् । नासौ भ्रमः बाधकाभावात् ।
इमानि भूतानि त्रिगुणमायाकार्याणि अतस्त्रिगुणात्म-
कानि । एतैश्च सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैः ओत्त्वगश्चकूर-
सनप्राणानि पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्धिहृद्धारचित्तानि च
ज्जायन्ते । ओत्वादीनां पञ्चानां क्रमेणैव दिग्वातार्क-
वरूपांश्चनोऽधिष्ठातृदेवताः मन आदीनां चतुर्णां क्रमेण
चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युताः अधिष्ठातृदेवताः । एतैरेव रजो-
गुणोपेतैः पञ्चभूतैर्यथाक्रमेण वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि
कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते । तेषाञ्च क्रमेण वक्त्रेन्द्रोमेन्द्र-
त्युप्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः । रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैरेव
पञ्च वायवः प्राणपानव्यानोदानसमानाख्याजायन्ते ।
तत्र प्रागननवान् वायुः प्राणोनासाग्रस्थानवर्त्ती । अ-
वागननवानपानः पायादिस्थानवर्त्ती । विष्वगननवान्
व्यानः अखिलशरीरवर्त्ती । ऊर्ध्वमननवानुदानः कण्ठ-
स्थानवर्त्ती । अशितपीतान्नादिसमीकरणः समानः नाभि-
स्थानवर्त्ती । तैरेव तमोगुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृत-
भूतानि जायन्ते "तासां त्रिष्टवं त्रिष्टतमेकैकां करवाणीति"
त्रिष्टत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्ष्यार्थत्वात् । पञ्ची-
करणप्रकारश्चेत्यम् । आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयो-
रेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषां चतुर्णामंशानां वायू-
दिषु चतुर्भूतेषु संयोजनम् । एवं वायुं द्वेधा विभज्य
तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषाम् आकाशादिषु
संयोजनम् । एवं तेजोऽप्युच्यव्यंशानामपि । तदेवमे-
कैकभूतस्याङ्गं स्वांशात्मकं अर्द्धान्तरञ्च चतुर्विधभूतमयमिति
पृथिव्यादौ स्वांशाधिक्यात् पृथिव्यादिव्यवहारः । तदुक्तम् ।
"वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वाद" इति शा० सू० । पूर्वोक्तैरपञ्चीकृतभू-
तैर्लिङ्गशरीरं परलोकयात्रानिर्वाहकं मोक्षपर्यन्तस्याधि-
मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्मेन्द्रियपञ्चकप्राणा-
दिपञ्चकसंयुक्तं जायते । तदुक्तम् । 'प्रञ्चप्राणमनोबुद्धि

देशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोग-
साधनमिति । तच्च द्विविधं परमपरञ्च । परं हिरण्य-
गर्भलिङ्गशरीरम् । अपरमस्मदादिलिङ्गशरीरम् । तत्र
हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरं महत्तत्त्वम् अस्मदादिलिङ्गशरी-
रञ्चाहङ्कारतत्त्वमित्याख्यायते । एवं तमोगुणयुक्तेभ्यः प-
ञ्चीकृतभूतेभ्योभूत्यन्तरिक्षस्वर्गमहोजनस्तपःसत्यात्मकसोऽहं-
लोकसप्तकस्य अतलपातालवितलसुतलतलातलरसातल-
महातलाख्यसाधोलोकसप्तकस्य ब्रह्माण्डस्य जरायुजाण्डज
स्नेदजोद्भिज्जाख्यचतुर्विधस्थूलशरीराणाञ्चोत्पत्तिः । तत्र
जरायुजानि जरायुभ्योजातानि मनुष्यपञ्चादिशरीराणि ।
अण्डजानि अण्डेभ्योजातानि पक्षिपद्मगादिशरी-
राणि । स्नेदजानि स्नेदाज्जातानि यूकमशकादिशरी-
राणि । उद्भिज्जानि भूमिसृष्टिद्युज्जातानि वृक्षादिशरी-
राणि वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन बारीरि-
त्वम् । तत्र परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्तदश-
वयवोपेतलिङ्गशरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भस्थूलशरीरोत्पत्तौ
च साक्षात्कर्तृत्वम्, इतरनिखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ च हिरण्य-
गर्भद्वारा “हन्ताहमिमांस्तच्छ्रोदेवता अनेन जीवेनात्मना-
नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” श्रुतेः । हिरण्यगर्भे-
नाम सृष्टिं त्रयादन्यः प्रथमोजीवः “स वै शरीरी प्रथमः
स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माण्डे समव-
र्त्तत” “हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे इत्यादि” श्रुतेः । वेदा० प०
सूक्ष्मादिस्थूलभूतान्तोत्पत्तिश्चिह्ना ब्रह्माण्डोत्पत्तिमाह
आत्म पु० “उत्पाद्य स्थूलभूतानि भगवान् भूतभावनः नीरेषु
स्वात्मनो बीजं सहस्रैव समाक्षिपत् । क्षिप्तं तेन हि तद्वीर्यं
नीराणां सपरिस्थितम् । दधिमण्डोपमम् कालात् काठिन्य-
मगमदु धनम् । कठिना पृथिवी सैवं कृत्वा सा दृश्यतेऽधुना ।
तस्याः सारसमुद्भूतो गोलकोऽभूत्सहालयः । कुक्कुटाण्डसमा-
कारः सप्तलोकस्य संस्थितिः । अतुल्यं त्वरं कालं नीरेष्वासीत्यम-
न्ततः । शुष्कालावुसमो नित्यं वायुनाभ्याहृतोऽभ्युदयः । स तु संव-
त्सरे पूर्णं विभिन्नः कुक्कुटाण्डवत् । तदन्तःपुरुषोजज्ञे सप्त-
लोकशरीरभूत् । इदं सर्वं प्रमानेव सूतं भावि स्थितं च
यत् । एष भोगस्य मोक्षस्य सर्वदृष्टेर्महेश्वरः । अन्तेन बर्धय-
त्क्षेप स्यावराणि चराणि च । वक्ष्यमाणोऽस्य महिमा विज्ञेयः
सर्वदा नृभिः । पादः सर्वाणि भूतानि क्षिपादात्मनि तिष्ठति ।
महिमाश्रयभूतो यो महिम्नः सोऽधिको यथा । तथैवास्य
महिम्नोऽपि प्रमानमधिकोमतः । मार्गद्वयस्य कर्त्तार्यं

अयमभ्यधिको यस्मात् सर्वस्माद्भौतिकादजः । तस्मात् वि-
राडिति प्रोक्तो विश्ववाद्वाजते यतः । अधिष्ठाय पुरः सर्वा-
स्थिरजङ्गमदेहिनाम् । पूरयत्यात्मना यस्मात् अतोयमधिप-
रुषः । यस्मादभ्यधिकः सोऽयं ब्रह्माण्डान्तःस्थितः पुमान् ।
तस्य कार्यमिदं सर्वं गिरिदेहधरादिकम् । अयं यज्ञपुमान्
हेतुर्लक्षसामयजुषामपि । छन्दांस्यपि च सर्वाणि गायत्र्या-
दीनि जज्ञिरे । अस्मादजादयश्चापि विराजः पुरुषोत्तमात् ।
इन्द्रश्चाग्निश्च विप्राश्च सुखतोऽस्य विनिर्गताः । क्षत्रियाबाहुत-
स्तद्वत् जर्वो वैश्याश्च जज्ञिरे । भूमिः शूद्रास्तथा पद्भ्यां जाता
अस्य महात्मनः । चन्द्रमामनसोजातो नेत्रात् तद्वत् दिवा-
करः । प्राणात् प्रमञ्जनोजातो नाभेस्तु गगनं महत् ।
मस्तकात् स्वर्गलोकोऽयं श्रोत्राज्जाता इमादिशः । एवमन्ये-
ऽपि पुं सोऽस्मात् जाता लोका महात्मनः । द्रव्याणि वा तथा
कालोवसन्ताद्यात्मको महान् । देवता यजमानो वा क्रिया-
वातः परा न हि । सहस्रमस्तको देवः सहस्रेन्द्रियवानपि ।
भूतभौतिकजातं स आद्यत्यात्मा परः स्थितः । बुद्धिसाक्षिण-
मात्मानमेतस्मात् परतः स्थितम् । स्वप्रकाशमहं वेदसर्वा-
ज्ञानविवर्जितम् । नामरूपपात्मकं सर्वं कृत्वाऽस्तोयवदक्षिण
शक ! त्वं धातवदनात् सम्यक् विज्ञास्यते भवान् । दिशोऽपि
प्रदिशस्तद्वदथ जर्ज्वं स एव हि । यतस्ततोऽत्र अन्तेन
यज्ञान्ते तेन तं द्विजाः । धर्मशब्देन तेनैते स्वर्गं आसन्नं
तच्छिरः । पुंसोऽस्य मूर्ध्ना स्वर्गः स्यात् चन्द्रस्यार्थो च
चक्षुषी । प्राणः प्रमञ्जनः प्रोक्तो मध्यदेहोऽन्तरिक्षकम् ।
स्थलानि विविधान्यस्य मूलाशय उदोरितः । भूर्लोकस्तु
समग्रोऽयं पादावस्य प्रकीर्तितः । वक्ष्यमाणोऽयं नीय-
स्तद्वदयं चावस्यकः । स गार्हपत्यनासः स्यादक्षिणाग्निर्म-
नोमतम् । उरोवेदिस्तथा दर्भालोमजातसुरः स्थितम् ।
श्लोषधोवनस्य तयः शेषाः केशाः शरीरगाः । किं
ब्रह्मज्ञेन शक्राद्य संक्षेपेणावधारय । यदस्ति यच्च नास्ति तत्
तत्सर्वं स महेश्वरः” ।

क्राणादादिमते तु आदिसर्गे वायवीयेषु परमाणुषु
सृज्यमानजीवाहृष्टवशात् क्रियोत्पद्यते । सा च क्रिया
स्वान्तरं परमाणुं परमाण्वन्तरेण संयुनक्ति ततो-
द्भवाकादिक्रमेण महान् वायुस्तपद्यते तेन नोदितेषु
तैजसपरमाणुषु क्रियोत्पद्यते तत्रा परमाणवः परमाण्व-
न्तरेण संयुज्यमानाः संयुज्यन्ते इत्येवंरूपेण महाभूतो-
त्पत्तिरेवं शरीराणि चेन्द्रियाणि चतुर्दश भवनान्युत्पद्यन्ते

इक्षम् । तथा च आदिर्गर्गे एवैतेषां सर्वेषां सृष्टिः ।
 नैमित्तिकप्रलयोत्तरन्तु न सर्वेषाम् किन्तु तेषामेव
 सादृशप्रलयइत्यायां नाशस्तेषामेव कतिपयानामिति भेदः ।
 बीजाङ्गु रवत् सृष्टेः प्रवाहकूपेणानादित्वेऽपि एतत्सृष्टेः सा-
 दित्वमपि तत्तद्विजय्यत्तेरङ्गु रव्यत्तेष्व यथा सादित्वमेवमेव
 वर्तमानब्रह्मण आदिसर्गकाले सहदादेकत्वात्तेरादिसर्ग-
 त्वमवगन्तव्यम् “यद्येदानोमित्यादि” भागवतवचनेन “सूर्याच-
 न्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति” मन्त्रलिङ्गेन च
 प्रवाहस्यैवानादित्वं सूचितं न तु तत्तद्व्यक्तेः । कर्मसापेक्ष
 स्यैव ईश्वरस्य स्रष्टृत्वोक्तेः पूर्वं कर्मणाभभावे विचित्रसृष्ट्या-
 सम्भवः । अन्यथा वैषम्यनैर्दृश्ये ईश्वरस्य प्रसज्ये-
 याताम् जीवस्य च कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्चेति दिक् ।
आदीनव पु० आ+दी-भावे क्त आदीनस्य वानं प्राप्तिः वा० क
 १ दोषे, २ क्लेशे, च । कर्मणि क । ३ दुर्दमे ४ परिलिष्टे च लि० ।
आदीपक लि० आदीपयति अन्यगृहमग्निना आ+दीप-
 णिच्-खुल् । १ परगृहस्य दाहके । “रात्रोवधं विकी-
 र्णैद्यस्तस्य चित्तो बधो भवेत् । आदीपकस्य स्तेनस्य वर्यसङ्क-
 रिकस्य च” भा० शा० ८६ अ० । २ उद्दीपके च ।
आदीपन न० आ+दीप-णिच्-ल्युट् । तण्डुलादिचूर्णमि-
 श्रितजलेन गृह्णादौ १ चित्ताकारलेपनभेदे (आलिपना)
 २ उद्दीपने च । [ज्ञनादौ । २ उद्दीपिते च ।
आदीपित लि० आ+दीप-णिच्-क्त । दत्तादीपने १ गृह्णा-
आदुरि लि० आ+दृ-अन्भूतख्ये किं । दारयितरि “वामं
 वामं त आदुरे देवोददात्यर्चमा” ऋ० ४, ३०, २४ ।
 “हे आदुरे ! शत्रूणां दारयितः !” भा० ।
आदृत लि० आ+दृ-कर्त्तरि क्त । १ सादरे कृतादरे । कर्मणि
 क्त । यस्यादरः कृतस्तस्मिन् २ सम्मानिते ३ पूजिते च ।
आदृत्य लि० आ+दृ-कर्मणि क्यप् । आदरणीये १ आदर्त्तव्ये ।
 ल्यप् । २ सम्मान्ये ल्यर्थे अव्य० ।
आदृष्टि स्त्री प्रा० ष० । त्रिविभागसंकोचितदृष्टौ ।
आदेय लि० आ+दा-यत् । याज्ञे । “पञ्चाशद्भाग आदेयो
 राज्ञा पशुहिरण्ययोः” “अनादेयस्य चादानादादे
 यस्य च वर्ज्यं नात्” इति च मनुः ।
आदेवक लि० आदीव्यति आ+दिव-खुल् । द्यूतकारके
आदेवन न० आ+दिव-भावे ल्युट् । १ द्यूतक्रीडायाम्
 करणे ल्युट् । २ द्यूतसाधने पाशकादौ । आधारे ल्युट् ।
 द्यूतक्रीडाधारे (रुक्) ३ द्यूतफलके ।
आदेश पु० आ+दिश-भावे घञ् । १ उपदेशे २ आज्ञायाम् “अथात

आदेशोनेति नेतीति” ष० उ० “उत तमादेशमप्राचः” “उत
 स क आदेशः” । “आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश” इति च आ० उ०
 “आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः” रघुः व्याकरण-
 प्रसिद्धे कस्यचित् वस्तुनादितः ३ कस्यचिद्वर्त्तमानोत्तौ च । आ-
 दिश्यते कर्मणि घञ् । ४ आदिष्टे ५ कथिते ६ उपदिष्टे क-
 स्यचित् स्थाने जाते कस्मिन्निर्द्देशे च “धातोः स्थान इवादेशं
 सुप्पोषं सञ्ज्ञावेशयत्” रघुः “आदेशप्रत्यययोः” पा० “आग-
 मादेशयोर्मध्ये बलीयानागमोविधिः” व्या० कारि० “स्थानि-
 वदादेशोऽनल्विधौ” पा० “लोपोऽप्यादेशउच्यते” व्या०
 का० “ज्योतिर्विदुयुक्ते ऽशुभाशुभफले च” नादेशास्तस्य निष्-
 फलाः” षट्त्सं० । [कारके २ आज्ञाकारके ।
आदेशक लि० आदिशति आ+दिश+खुल् । १ आदेश-
आदेशन न० आ+दिश-भावे ल्युट् । आदेशे “कृतोपनयन-
 स्यास्य व्रतादेशनमिष्यते” मनुः ।
आदेशिन् लि० आदिशति आ+दिश-णिनि । १ आदेश-
 कारके “कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्” रघुः २ दैवज्ञे
 गणके पु० हेम० । [३ कथनीये च ।
आदेश्य लि० आ+दिश-कर्मणि खल्व् । १ उपदेश्ये २ आज्ञायै
आदेश्यु पु० आ+दिश-लृच् । कर्त्तव्यं प्रति समेष्टस्या-
 दनार्थं कर्म क्रियतामित्यादेशकर्त्तरि १ यजमाने, २ आज्ञा
 कर्त्तृभावे लि० स्त्रियां ङीप् ।
आद्य लि० आदौ भवः दिगा० यत् । १ आदिभवे । “एत-
 दन्ताश्च गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः” । “स्वायम्भु
 वाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः” मनुः । अथौचान् द्विती-
 यदिनकर्त्तव्ये २ प्रेतआहुभेदे न० “मृताह्नि तु कर्त्तव्यं
 प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाहुमेकादशे-
 ऽह्नि” या० स्मृ० । तस्य षोडशश्राद्धानामादिभूतत्वात्
 आद्यत्वम् । “आहुमग्निमतः कुर्याद्वाह्नादेकादशेऽह्नि ।
 भुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रसीतानां च सर्वदा । द्वादश प्रति-
 मास्यन् आद्यां मास्यामिके तथा । सप्तिण्डीकरणञ्चैव इत्ये-
 तत् आहुषोडश” छन्दो म० प० । निरग्नेस्तु सरणावधेव-
 एकादशाहे तत् कर्त्तव्यमिति भेदः । एकादशपदञ्च खजा-
 तुक्ताथौचान् द्वितीयदिनपरम् । ३ प्रधाने अष्टे लि०
 “आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसाभिव” रघुः
 अद+कर्मणि खल्व् । ४ अदनीयद्रव्यभावे लि० ५ धान्ये
 न० राजनि० तस्यादनीयत्वात् “अन्नमूलं हि जीवनम्”
 इत्युक्ते च जीवनमूलत्वेन प्रधानत्वाद्वा आद्यत्वम् । [स्त्रीकौ च
 आद्यकवि पु० कर्म० । आदिकनौ चतुर्मुखे १ हिरण्यगर्भे २ वा-

आद्यभाषक पु० मयतेऽनेन करणे षञ् कर्म० । पञ्चगुञ्जा-
परिसाणे, (भाषा) इति ख्याते “भाषकः सप्त कण्ठला”
इत्युक्तेराद्यत्वविशेषणम् तस्य कार्यविशेषोपयोगितया
गौणत्वान्न मुख्यत्वम् अतएव “दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति भाष-
मिति” भास्कराचार्येण भाषस्य पञ्चगुञ्जात्मकत्वमेवोक्तम् ।
आद्यवीज न० कर्म० । मूलकारणे आदिकारणे, ईश्वरे
सांख्यमते २प्रधाने च ।

आद्या स्त्री आदौ भवा दिगा० यत् । इदुर्गायां तन्त्रोक्तायां युग-
भेदे २ सुन्दर्यादौ च “सत्ये तु सुन्दरी आद्या, त्वेतायां भुव-
नेश्वरी, ह्यपरे तारिणी आद्या कलौ काली प्रकीर्तिता”
सुण्डमात्मतन्त्रोक्तेस्तासां तथात्वम् । आदिभवायां ति-
य्यादौ च । “युगाद्या वर्षद्वित्रिंशेति” ति० त० पुरा० ।

आद्याकाली स्त्री नित्यसंज्ञात्वात् पुं वत् । “कालसंयसनात्
काली सर्वेषामादिरूपिणी । कालत्वादादिभूतत्वात्
आद्याकालीति गीयते” निर्वाणतन्त्रोक्तायां परमप्रकृतौ
आद्यादि पु० आदिराद्यो यस्य । पञ्चम्याः स्थाने तसिप्रत्यय
निमित्ते का० वा० उक्ते षड्गणभेदे । स च आदि, मध्य,
अन्त, पृष्ठ, पार्श्व, आकृतिगणः तेन “स्वरतो वणेतो
वेति” सिद्धम् ।

आद्युदात्त लि० आदिः उदात्तो यस्य । यस्य आदिरुदात्तः
तादृशे प्रत्ययादौ । स च पाणिन्यादिभिर्दर्शितः “प्रत्ययः”
इत्यधिकारे “आद्युदात्तः” पा० असति अपवादे सर्वोऽपि
प्रत्यय आद्युदात्तः । कर्त्तमत्र तेति उदात्तः । “स्वपादि-
हंसानामन्यनिटि” पा० अदाद्यन्तर्गणस्वपादेर्हिन्स्तेष्व अ-
निटि अजादौ लसर्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा । स्वपन्ति
इत्यत्र स्तेष्वस्य वा उदात्तता । “अभ्यस्तानामादिः” पा०
पूर्वोक्तविषये अभ्यस्तसंज्ञकानामादिरुदात्तः । दधति, इत्यादौ
देवस्योदात्तता “अनुदात्ते च” पा० अविद्यमानोदात्ते ल
सर्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि अनजा-
दावपि देवस्योदात्तता “आदिर्णसुल्यन्यतरस्याम्” पा०
अभ्यस्तानामादिर्णसुलि परे उदात्तो वा । लोलूयं लोलूयम्
यत्ते लिट्स्वरः । “अचः कर्तृयकि” पा० कर्मकर्त्तरि यकि
परे उपदेशेऽजन्तानामादिरुदात्तो वा । लूयते केदारः
स्वयमेव । “सर्वस्य सुपि” पा० सुपि परे सर्वशब्दस्य आदि-
रुदात्तः सर्वे अत्र सेवस्योदात्तता । “अनित्यादिनिष्ठा” पा०
जिदन्तस्य निदन्तस्यादिरुदात्तः । व्यजोजिप्त्वात् तदन्तस्यादि-
रुदात्तः । “पयिमयोः सर्वनामस्थाने” पा० अनयोरादिरुदात्तः

निवासार्थं जयस्यादिरुदात्तः । “जयः करणम्” पा०
करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः । “वृषादीनाञ्च” पा०
एषामादिरुदात्तः ! वृषजन ज्वर ग्रह ह्य गय नय ताय
तय चय अस वेद स्तद अंश गुह्य (शमरणौ संज्ञायाम्)
(संसर्तौ भावकर्मणोः) । मन्त्र शान्ति काम याम तारा धारा
कारा वह कल्प पाद । “आकृतिगणत्वात् अविहितलज्ज-
णमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम्” सि० कौ० । “संज्ञाया-
सुपमानम्” पा० चञ्चेव चञ्चा । “निष्ठा च ह्यजनात्” पा०
निष्ठान्तस्य द्वचः संज्ञायामादिरुदात्तः नत्वाकारान्तः ।
दत्तः । आकारस्तु स्नातः । “शुष्कष्टौ” पा०
एतावाद्युदात्तौ असंज्ञायाम् “आशितः कर्त्ता” पा०
कर्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः “रित्ते विभाषा”
पा० रित्तस्यादिरुदात्तः असंज्ञायाम् । “जुष्टा-
पिते च ऋदसि” पा० एतौ आद्युदात्तौ असंज्ञायाम्
“शुभ्रदक्षदोर्दसि” पा० अनयोः ङसि परे आदिरुदात्तः ।
“ङयि च” पा० अनयोर्ङयि परे आदिरुदात्तः । “यतोऽ-
नावः” पा० यत्प्रत्ययान्तस्य ह्यच आदिरुदात्तः नावं विना ।
गव्यम् कात्या । “दैववन्ददृहसदुहं सयतः” पा० सयद
न्तानामेषामादिरुदात्तः । “विभाषा वेष्टिन्वानयोः” पा०
एतयोरादिरुदात्तः । “त्यागरागहासकुहश्चठक्रयानाम्” पा०
एषाम् आदिरुदात्तः । फिट्स्त्रुत्वे शान्तनवाचार्यैरन्येऽपि
आद्युदात्ता उक्ता यथा “दक्षिणस्य साधौ” फि०
स्याङ्गार्धकदन्तिशब्दस्यादिरुदात्तो वा दक्षिणोवाङ्गः “ऋ-
न्दसि च” फि० “शुक्लगौरयोरादिः” फि० “अनयोरादि-
रुदात्तः “अङ्गुष्ठोदकवक्त्रशानां ऋदस्सन्ता” फि० लोके तु
आदिरुदात्तः । “अथादिः प्राक् शकटेः” फि० २ पादे १ पृष्ठ० ।
अधिकारोऽयम् शकटिशकञ्चोरिति यावत् । “तृप्तान्तस्य
स्त्रीविषयस्य” । आदिरुदात्तः स्यात् । वलिः तनुः । “नब्-
विषयस्थानिसन्तस्य” ३ । वनं वयः । इप्तन्तस्य तु सपिः । नप्
नष्टं सकम् । “दणधान्यानां च दण्णाम्” ४ । दण्णामित्यर्थः ।
कुशाः, काशाः, माषाः, तिला, बल्लवान्त गोधूमाः । “नृः
संख्यायाः” ५ । पञ्च, चतस्रः । “स्नाङ्गशिष्टामदन्ता-
नाम्” ६ । शिट् सञ्चेनाम, “कर्त्ताभ्यां चुचूकादधि” “ओ-
ष्टाविव सधु” “विश्वो विहावाः” । “प्राणिनां कुपूर्वम्” ७ ।
कवर्मात् पूर्व आदिरुदात्तः । काकः, टकः, “शुक्लेषु
जे” । प्राणिनां किम्, “लीरसर्पिर्मधूदकम्” । “अय्यु-
वस्यं कविमाख्या चेत्” ८ । खयि परे उपसर्गद्वयस्य स्यात्,

शादसम् । अ । “स्वसारन्वाकणवै” । वन् । “पीवानं
मेवम्” । “वर्णानान्तपतिनितानानाम्” १० । आदि-
दात्तः, एतः हरिणः, शितिः, घृष्टिः, हरित् ।
“हृस्वान्तस्व हृस्वमन्व ताच्छील्ये” ११ । ऋजं हृस्वा-
न्त्यादिभूतं हृस्वसुदात्तं स्यात् । छनिः । “अन्त्यादे-
वनस्य” १२ । आदि-रुदात्तः, “तस्य नाचः” देवने त
“अन्त्यादीव्य” । “अर्जं स्वासमद्योतने” १३ । अर्जो याम-
स्य, समेऽंशके त अर्जं पिपपल्याः । “मीत्तद्रूपानाम्”
१४ । आदि-रुदात्तः, पीतद्रुः, सरलः । “यामा-
दीनाञ्च” १५ । यामः, सोमः, यामः । “लुवन्त्यो-
पमेयनामधेयस्य” १६ । चञ्चोव चञ्चा, स्मिगन्त्येति पा-
ठान्तरम् । स्मिगिति लुपः प्राचां संज्ञा । “न वृक्षपर्वत-
विशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्” १७ । एषासुपमेयनाम्ना-
मादि-रुदात्तो न । ताल इव तालः, मेरुरिव मेरुः,
व्याघ्रः, सिंहः, महिषः । “राजविशेषस्य यमन्ता चेत्”
१८ । यमन्ता वृद्धः, आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गाः प्रत्यु-
दाहरणम् । “स्त्रीविषययस्यां लुपपूर्व्याणाम्” २० ।
एषान्त्वयाणामाद्युदात्तः, स्त्रीविषयः, मल्लिका, वर्णः,
श्येनी, हरिणी, अक्षुष्यदात् पूर्वोऽस्त्येषान्ते अक्षु-
पूर्वाः, तरक्षुः । “शकुनीनाञ्च लघुपूर्वम्” २१ । पूर्व
लघु उदात्तं स्यात्, कुकुटः, तित्तिरिः । “नर्त्तप्राण्या-
ख्यायाम्” २२ । यथाक्षन्तं प्राप्तसुदात्तत्वम्, वसन्तः,
ककलासः । “धान्यानाञ्च वृद्धान्तानाम्” २३ । आदि-
रुदात्तः, कान्तानाम्, श्यामाकाः, घान्तानाम्, राज-
भाषाः । “जनपदशब्दानामपान्तानाम्” २४ । केकयः,
“हृयादीनामसंयुक्तान्तानामन्तः पूर्व्यं वा” २५ । हृयिति
हृलः संज्ञा । पल्लवम्, शल्लवम्, हृयादीनां किम् एकलः
असंयुक्तेति किं मल्लः । “इगन्तानाञ्च द्विषाम्” २६ ।
आदि-रुदात्तः, छविः एतानि २पादस्थानि । “मक-
रवृद्धपारिवतवितस्तेज्ज्वाञ्जिद्राक्षाकलोभाकाडायुतवा का-
शीनामादिर्वा” २७, २८ । एषामादिर्द्वितीयो वा उ-
दात्तः । मकरः वृद्धः । “कन्दसि च” १० । असकराद्यर्थ
आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयम् वा उदात्तं
ज्ञेयम् । “कदेमादीनाञ्च” ११ । आदिर्द्वितीयं वोदा-
त्तः । “हृगन्वितेजनस्य ते वा” १२ । आदिर्द्वितीयं
ते शब्दश्चेति पर्यायेण वोदात्ताः । “नपः फलान्ता-
नाम्” १३ । आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । राजादनफलम् ।
“इषान्तस्व हृलादेरादिर्वा” १४ । हृलीषा लाङ्गलीषा ।

उशीरदाशेरकपालपलाशशैवालश्यामाकशरीरशरायहृदय-
हिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्” १९ । “एषामादि-रुदात्तः
स्यात् । “महिषाषाढयोर्जावेष्टकाख्या चेत्” २० । आदि-
रुदात्तः, “महिषी जाया” आषाढा उपदधाति । एतानि
३पादस्थानि । “निपाता आद्युदात्ताः” फि० ४, १२ ।
स्नाह्वा “उपसर्गाञ्चाभिवर्जम्” फि० ४, १३ ।
तथा च पाणिनिशान्तनवाचार्यादिभिर्व्यादेरुदात्तत्वं
विहितं ते शब्दा लोके वेदे च आद्युदात्ता भवन्ति ।
आद्यून लि० आ+दिघ-क्त ऊट् नत्वञ्च । औदरिक्ते (पेटुक्)
जिगीषावर्जिते । जिगीषायान्तु न नत्वम् । आद्युतः ।
जिगीषया देवनकर्त्तरि । [भावविशेषपर्यन्ते ।
आद्योपान्त पु० आद्यावधि उपान्तः अन्तपर्यन्तः । प्रथ-
माधमन न० आधीयते आ+धा-कमनन् । बन्धकदाने
आधौ, । “योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यस्य वायुपधिं पश्येत्तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्” सूतिः
“एकोऽपि स्यावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम्” सूतिः
एकोऽह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये” कात्या० सूतिः
आधिशब्देऽस्य विवृतिः ।
आधमर्त्यं न० अधमर्त्यस्य भावः कर्म वा ध्यञ् । ऋणग्रहणे
अवश्यदेयद्रव्यस्वामित्वे “आवश्यकाधमर्त्ययोर्णिनिः” पा० ।
आधर्मिकं लि० अधर्मं चरति ठञ् । अधर्मशीले देववशात्
अधर्मावृष्टातरि त नास्य साधुत्वम् । अधार्मिक इत्यत्र
त न धार्मिक इति विग्रह इति भेदः ।
आधर्षं पु० आ+धृष-भावे धञ् । श्रितस्कारे श्रवणादुपीडने च
आधर्षणं न० आ+धृष-भावे ल्युट् । आधर्षे श्रवणादुपीडने ।
आधर्षितं लि० आ+धृष-क्त अवैयाले इट् गुणश्च । अवसा-
निते श्रितस्कारे श्रवणात्कारेणाभिभूते च “सूत्याचारव्य-
पेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्वाज्ञे व्यवहा-
रपदं हि तत्” वा० सूतिः धाञ्छेत् आष्टष्ट इत्येव ।
आधर्थ्यं लि० आ+धृष-णिच्-यत् । अवमाननीये श्रवणात्
पीडनीये श्रुत्वले च भावे यत् । ४ दुर्वलत्वे न० । “आध-
र्थ्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भावेत् । विवादे साक्षिण-
स्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः” नार० । “आधर्थ्यं
दुर्वलत्वम्” व्य० त० रघु० ।
आधानं न० आ+धा-भावे ल्युट् । संस्कारपूर्वकं वज्रादेः
स्थापने । अग्न्याधाने शगर्भाधाने च । “आधाने सोम-
पाने च वपनं सप्तसु सूतम्” प्रा० त० पु० । “भाय्यायै पूर्व-
मारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्धकर्म्मणि । पुनर्दार्क्रियां कुर्यात्

धुनराधानमेव च" मनुः । विद्यमानपदार्थेषु युषान्तरस्य
३ करणे "प्रजानां विनयाधानात् रक्षणादुभरणादपि" रघुः
सतो युषान्तराधानं प्रतिपद्यते" सि० कौ० । ४ निवेशने
"युषोविशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्मः" सा० द० । ५ वन्धक-
दाने च "आधानं विक्रयञ्चैव दानं नैव समाचरेत्" स्मृतिः
"विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणा दश" या० स्मृतिः
अग्न्याधानञ्च विवाहसमये कर्त्तव्यं यदि तत्ताहिताग्नेः
प्रमदादिना नाशः तदा पितृमरणोत्तरमेव कर्त्तव्यं सति तु
पितरि नैव कर्त्तव्यमिति, तत्र कालनक्षत्रादिविशेषाच्च
निर्णयसिन्धौ दर्शिता यथा "प्राजापत्ये पूषभे सविदैवे
पुष्यज्येष्ठास्त्रैन्दवे कृत्तिकास्तु । अग्न्याधानं ह्युत्तराणां
तत्रेऽपि चित्वादिह्ये कीर्तितं गर्गसुख्यैः" रत्नमा०
आश्वलायनः "अग्न्याधेयं कृत्तिकास्तु रोहिण्यां ऋगशिर-
सि फाल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः प्रौढपदयोरेतेषां
कस्मिंश्चिद्वसने पर्वणि ब्राह्मण आदधीत, श्रीश्वर्षाशरत्-
स्तु क्षत्रियवैश्योपपत्ताः" यस्मिन् कस्मिंश्चित्तावादधीत
सोमेन यज्यमाणो नर्तुं प्रच्छेन्न नक्षत्रम्" सोमाधाने ऋत्वा-
द्यानालोचनमात्तपरम् "अथो खलु यदैवैनं अङ्गोपनमेदथाद-
धीत सैवास्मिन्धिरिति सोमेन यज्यमाणो नर्तुं प्रच्छेन्न नक्षत्रं
तदेतदार्त्तस्थातिवेलं वा अङ्गायुक्तस्य भवतीति" बौधायनोक्तेः
मदनरत्ने दृढगार्ग्यः "पुष्याग्नेयत्वात् उत्तरादित्यपौष्णज्येष्ठा-
चित्वाकीर्तिदैवेषु भेषु । कुर्युर्वक्त्राधानमाद्यं वसन्तश्रीश्वोष्ठा-
न्नेष्वेव विप्रादिवर्णाः" कालादर्थे "अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमा-
साव्युत्तरायणे । उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः ।
सोमं च पशुवन्धञ्च सर्वांश्च विहतीरपि । सोम्यायने यथा-
कालं विदध्युर्गृहमेधिनः" पारस्कारः "आवसथ्याधानं दार-
कावे दाय्याद्यकाल एकेषमिति" दाय्याद्यकालो विभागकालः
मदनरत्ने व्यासः "अग्निवैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना ।
पितर्युपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः । योऽगृहीत्वा विवा-
हाग्निं गृहस्य इति मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं दृथा-
पाको हि स स्मृतः" । ज्येष्ठभ्रातरि पितरि वा साग्नौ
कनिष्ठस्य पुत्रस्य वाऽग्न्याधानेऽपि न दोषः तदाह तत्त्वैव
गार्ग्यः "पितृपाकोजीवी वा भ्रातृपाकोपजीविकः ।
ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना" । इदञ्चाधानं
ज्येष्ठेऽक्षताधाने न कार्यम् "दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते
क्रोऽप्यजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविस्तिस्तु पू-
र्वैर्" इति मनुयातातपोक्तेः आर्त्तैऽप्येवम् "सोदर्ये तिष्ठति
ज्येष्ठे न कुर्वीद्द्वारसंयजम् । आवसथ्यं तथाधानं पतितस्तु

तथ भवेदिति" तत्त्वैव गार्ग्योक्तेः आक्षायां त्वदोषमाह
सुमन्तुः "ज्येष्ठोभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाश्रयेत् ।
अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा" दृष्टवसिष्ठः
"अप्यजस्तु यदाऽग्निरादध्यादनुजः कथम् । अप्यजो-
ऽनुमते कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि" । हारीतः "सोद-
राणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् । दारैस्तु परिविद्यन्ते
नाग्निहोत्रेण नेज्यया" । अधिकारिणोऽपि भ्रातरनुज्ञया
कुर्यादिति मदनपारिजातः विवाहस्तुत्रयापि नेत्यर्थः
सोदरोक्तेरसोदराणां सापत्न्यदत्तकादीनां न दोषः । दत्तक-
स्यापि सोदरविवाहाभावेऽदोष एव तदाह हेमाद्रौ वसिष्ठः
"पितृव्य पुत्रान् सापत्नान् परनारीसुतांस्तथा दाराग्निहोत्र
संयोगे परिविन्दन् दुष्यति । परनारीसुताः दत्तकादयः । दे-
शान्तरे विशेषमाह सएव "अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि वा ज्येष्ठ-
भ्रातरमग्निर्विष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवतीति" क्लीबा-
दावप्यदोषमाह कात्यायनः "देशान्तरस्थस्त्रीवैकट्यपान
सहोदरान् । वैश्यानिघांश्च पतितभूद्रहत्यातिरोगिण्यः ।
जडभूकान्धवधिरकुल्लवामनखञ्जकान् । अतिदृष्टानभार्यांश्च
क्षपिसक्ताञ्चृपस्य च । धनदृष्टिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।
कुटिलोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन् दुष्यति" अपराकैऽपि
"उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीवएव वा । राजय-
क्ष्णामयावी च न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितम्" एवं
ज्येष्ठेऽक्षिहस्तादावपि न परिवेत्तृत्वम् तदाह त्रिकाण्ड-
शण्डनः "दर्शेऽपि पौर्णमासेऽपि सोमेज्यामग्निं संप्रहृष्टम्
अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थिते । न कुर्याज्जनके
ज्येष्ठे सोदरेऽचाप्यकुर्वति । चेलजादावनीजाने विद्य-
मानेऽपि सोदरे । नाधिकारविधातोऽस्ति भिक्षोदर्थेऽपि
चौरसे । पङ्गवन्धमूकवधिरपतितोन्माददूषणे । संन्यस्ते-
च्छिन्नहस्तादौ यद्वा प्रण्डादिदूषणे । जनके सोदरे
ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियामिति" "आरोहतं दशतं शक्रोर्म-
मेत्ताधान मन्त्रवर्णाञ्च शक्रोरीरङ्गुलीः तन्मन्त्रेऽप्युक्तम्" अङ्ग-
वैकल्यात्पूर्वमाहिताग्निहोत्रेऽधिक्रियेतैव नित्येषु । आधानन्त-
न कुर्यात्तस्य नैमित्तिकत्वादिति" । एवं चत्वरङ्गुलेऽपि, षडङ्गुल
काण्यविवर्णादेरस्येवाधिकारः एकादशस्तु दशान्तर्गतेः श-
रीरकाक्ष्यं वा विप्रतिषिद्धमिति" हिरण्यकोशिसूत्रे कर्मा-
शक्तिहेतोरेवाङ्गवैकल्यास्य निषेधात् अतएव द्वाक्षावणसूत्रे
याज्वल्य प्रथमैस्त्रिभिर्गुरैरिति न्यूनाङ्गस्याप्यधिकार उक्तः ।
अपराकै उभयः "पिता पितामहोयस्य अप्यजो वाद्य कस्य-
चित् । तथोन्मिहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने" पितृराक्षाया-

मध्यदोषमाह सदनरत्ने सुमन्तुः “पितृ यस्तु तन्नाधानं कथं
 पुत्रस्तु कारयेत्। अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथेति”
 नाधानं कृतमित्यर्थः एतदाज्ञायामेवेति हेमाद्रिः यत्तु “पितुः
 सत्यस्य तु ज्ञाने नादधीत कदाचनेति” तत्सत्यधिकारे ज्ञेयम्।
 एवं सृष्टिस्त्वयोरुपाधारानस्याकरणे प्रत्यवायन्त्रवणादाधानं
 नित्यमेव। एतेन कलिवज्जेषु आदित्यपुराणेऽग्निहो-
 त्रस्योत्कीर्तनदर्शनेन गौडानां तदनाचरणमनाचार
 एव सृष्टितः पुराणस्य दुर्बलतया सृष्टिविहितानाधनस्य
 बाधकत्वायोगात् “नैवानाहितानिर्निवेतेति” श्रुतेः
 सर्वोपेक्षया बलवत्तया। तेन ऋतुकालात् पूर्वमथा-
 धानं कर्तव्यमिति प्रतीयते व्यक्तं भविष्यति चैतदुपरिष्ठात्।
 आधानस्वरूपादिकम् आश्व० औ० सू० नारायणीयट्टयो-
 दर्शितं यथा “अग्न्याधेयप्रभृतीत्याह वैतानिकानि” सू० १२।
 अग्न्याधेयप्रभृतिरादिरुपक्रमो येषां तान्यग्न्याधेयप्रभृ-
 तीनि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि, आधानं कर्तव्यं कर्त्त-
 व्यानोत्यर्थः। तत्र हेतुमाह, वैतानिकानीति। वितानेषु
 भवानि वैतानिकानि, वितानसाध्यानीत्यर्थः। वितानशब्दो-
 ऽस्मिन् सूत्रे भावसाधनोऽग्नौनां विस्तारवाची, पूर्वस्मिन्-
 स्वधिकरणसाधनोऽग्निहोत्रादिकर्मवचनः। एतदुक्तं
 भवति, गार्हपत्यादिभिरग्निभिः साध्यानि औतानि क-
 र्माणि, अग्नयस्त्वाधानसाध्याः, तस्यादाधानप्रभृतित्वं
 सिद्धं औतानां कर्मणाम्। वक्तव्यं सर्वऔतपरिग्रहायं
 सर्वाणि औतान्याधानादूर्ध्वमेव कर्त्तव्यानि न किञ्चिदपि,
 औतसाधानादूर्ध्वगित्यनेन प्रकारेणाधानस्य कर्मार्थत्वनिरा-
 करणेनाग्न्यर्थत्वमर्थात् साधितं भवति। तद्यदि कर्मायं
 स्यात् प्रति कर्म क्रियेत, तत्र कस्यचित् परस्तादपि स्यात्,
 यस्य परस्तादाधानं स्यात् तस्याग्न्याधेयप्रभृतित्वं विह-
 न्येत। आधानस्याग्न्यर्थत्वे च नायं दोषः। अतो वक्त-
 व्येनाधानस्याग्न्यर्थत्वं साधितं भवति। तस्मादनाहि-
 तान्तेः क्षामवत्यादयो न भवन्ति, अत्रकीर्णना पश्चाद्य-
 र्थज्ञाधानं न कर्त्तव्यं, साधितं भवति न परस्तात्” इतिः
 “अग्न्याधेयम्” १, २, ६, सू० प्रथमप्राप्ताधानमुच्यते।
 विशिष्टकाले विशिष्टदेशे विशिष्टपुरुषेण विशिष्टैर्मन्त्रैर्गार्ह-
 पत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्थं यदङ्गाराणां निधानं तदग्न्याधेयमु-
 च्यते। अग्नीनामाधेयमग्न्याधेयं, तत्कर्त्तव्यमित्यर्थः
 ६ इतिः। कस्मिन् काल इत्याह। “कृत्तिकाद्य रोहिण्यां
 ऋगशिरसि फल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः प्रोषपदयोः”
 १० सू०। एतेषां कस्मिन्चित् ११। वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण

आदधीत” १२। मीश्वरवर्षाशरत्सु च त्रिवैश्वोपक्रुष्टाः १३।
 यस्मिन् कस्मिन्चिद्वतावादधीत” १४। सूत्राणि एषां
 नारायणीया इतिः “फल्गुनीष्विति पूर्वं उत्तरे च
 ऋतुते, अविशेषाद्ब्रह्मवचनाच्च। प्रोषपदादुत्तरे एव।
 अतः सप्त एतानि नक्षत्राणि, तेषामेकस्मिन्नक्षत्रे-
 ऽग्न्याधेयं कर्त्तव्यमित्यर्थः १०। एतेषां कस्मिन्-
 चित् पर्वणि। एवमेतत्पूर्वमर्थतो द्रष्टव्यम्। उत्तरञ्च
 सूत्रं “वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत” इति। एवं
 कृते सर्वमनुगुणं भवति एतेषां नक्षत्राणां कस्मिन्चिन्नक्षत्रे-
 पर्वणि वाग्न्याधेयं कर्त्तव्यमिति सूत्रं पर्वनक्षत्रसमुच्चय-
 मग्न्याधेयस्य कालत्वेन विदधाति। पूर्वसूत्रान्तु केवलं
 नक्षत्राणामेवाधानसम्बन्धं विदधाति। अतो द्वौ पक्षौ
 स्तः। समुच्चयसूत्रं प्रथमः कल्पः। तदसम्भवे केवलं
 नक्षत्रमेवेति विनिवेशो युक्तः। इदं कल्पद्वयं सोमाधान-
 वर्जितेषु सर्वेष्वेवाधानेषु भवति ११। इदमपि सूत्रमर्थत एव
 भवति। अनेन वसन्ते ब्राह्मणगुण्यसमाधानं विधीयते १२।
 वैश्वसूक्तकर्मापजीवी उपक्रुष्ट इत्युच्यते। अस्मिन् सूत्रे
 त्रीण्याधानानि विधीयन्ते। मीश्वे क्षत्रियगुण्यं, वर्षासु
 वैश्वगुण्यं, शरदि उपक्रुष्टगुण्यं च। एते वसन्तादयः
 शब्दा ऋतुवाचकाः। ऋतवो नाम षट्। वसन्तमीश्वरवर्षा
 शरद्वसन्तशिशिराः। ते च चैत्रमासमारभ्य द्वौ द्वौ मासा-
 दृतवः। वसन्तादयो मासाश्चैत्रादय एव १३। आदधीतेति
 स्थिते पुनरादधीतेतिवचनं आपत्कालोऽयमाधानविधिरिति
 दर्शयति। अत्रापदि सुमूर्षोः सर्वेष्वृत्तषु आधानं क-
 र्त्तव्यं “नैवानाहितानिर्निवेतेति”। इदञ्चापरमाधानं, पू-
 र्वोक्तानि चत्वारि, तेषु सर्वेषु पर्वनक्षत्रविधय उपसं-
 र्तिव्याः, न पर्वतुखातन्त्रेणाधानस्य कालविधयो भवेयुः।
 अत एव सूत्रकारः पर्वनक्षत्रविधीनाऋतुविधिभिः स-
 म्यङ्गानामेवाधानकालताप्रदर्शनार्थमेवैतेषां कस्मिन्चिद्वसन्त
 इति पर्वनक्षत्रसमुच्चयविधिपरे सूत्रे उत्तरसूत्राय पठि-
 तव्यम् ऋतुशब्दं व्यतिष्यज्य पठितवान्। पर्वनक्षत्रविध्यो-
 क्तविध्युपसंहारे न्यायविरोधश्च नास्ति, तत्रैव तयोरन्त-
 र्भावदर्शनादिति १४। “अत्रत्याच्छमीगर्भादरणी आहरेदन-
 वेक्षमाणः १६। यो अत्रत्यः शमीगर्भ आरुरोह त्वेचसा। तं
 त्वाहरामि ब्रह्मणा यज्ञियैः केतुभिः सहेति, पूर्वाह्न-
 नमग्न्याधेयम् १७। शब्दा गर्भः शमीगर्भः। शमीगर्भाद-
 त्रत्यादरणाहरणं कुर्यात्। तज्जाधानार्थम्, आहरणे कृते
 अर्धयुष्मा अरण्याहरणे क्रियमाणे तेन सह यजमानो-

ऽप्यनेन मन्त्रेणाहरेत् । अनवेक्षमाणः पृष्ठतोऽनवेक्ष-
माणः । अयञ्चापरोऽर्थः कुर्यां न कुर्यामिति नान्यदपे-
क्षमाणः, अध्यवसिताधान इत्यर्थः १६ । पूर्णाहुतिरन्ते यस्य
तत् पूर्णाहुत्यन्तम्, अग्न्याधेयं कर्तव्यम् । तज्ज्ञानाधेय-
भरणाहरेणादि पूर्णाहुत्यन्तं भवतीत्यर्थः । अस्य सूत्रस्य
प्रयोजनं पूर्णाहुत्यन्ते आहिताग्निवत्प्राप्तिः । कथमिति चेत् ।
श्रुतावेवमाज्ञातम् । “अग्नयः पुरुषार्थसाध्याः” इति
प्रस्तुत्य “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत” इत्येवमादीनि व-
सन्तादिकालानि ब्राह्मणादिकर्तृकाणि कर्तृगाभिक्रियाफल-
युक्तानि निरधिकाराणि आधानानि विधाय, “ततोऽ-
रणी आहरेत्, सम्भारान् सम्भरेत्, अग्न्यायतनानि
कुर्यात्, केशग्रस्य वपेत्, ब्राह्मौदनिकमौपासनिकं निद-
ध्यात्, तस्मिन् ब्रह्मौदनं पचेत्, समिध आदध्यात्,
आयतनेषु सम्भाराज्जिदध्यात्, ब्राह्मौदनिकमरग्योः समा-
रोष्य मथित्वा गार्हपत्यादीनादध्यात्, तत्र काश्चित्, स-
मिध आदध्यात्, अग्निहोत्रं जुहुयात्, पूर्णाहुतिं
जुहुयात्, तत आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् तदहरेव,
तदहरादिसंवत्सरान्तां कालानां कस्मिंश्चित् काले पव-
मानहवींषि विर्वपेद् ततश्चान्यानि हवींषि” इति १७ ।
यवञ्च विवाहवादपुस्तके बौधायनवचने अन्यतराभावे कार्यं
प्रागग्न्याधेयेति पाठो दृष्टव्यः स्या व्याख्यातम् प्राग-
ग्न्याधेयादिति पाठो ह अग्न्याधेयात् अग्न्याधानात् प्रागि-
त्यर्थः इति बोध्यम् अयमेव पाठः समीचीनः प्रति-
भाति एतच्च उदाहरणं विस्तरेण प्रपञ्चयिष्यामः । आ-
धानप्रयोगश्च शास्त्रभेदेन पद्धतिविशेषे विस्तरतोच्चेयः ।
सोमाधाने विशेषश्च विस्तरभयान्नोक्तः आश्व० श्रौतसूत्रादौ
ज्ञेयः । कात्या० श्रौ० सूत्रे आधाने रथकारस्याधि-
कारमाह “रथकारस्याधाने” कात्या० १, १, ६ । आधान
पूर्वकत्वादप्यत्रापि तस्याधिकारः यथोक्तं मितम् “क्षत्रियेण
वैश्यायास्तृपादितो माहिष्यः वैश्येन शूद्रायास्तृपादिता
करणी तस्यां माहिष्येणोत्पादितो रथकारो नाम जात्या-
भवति तस्य चोपनयनादि सर्वं कार्यं वचनात् यथा ह
शङ्कः । “क्षत्रियवैश्याशूद्रोमानन्तरितोत्पन्नजोरथकारस्त-
स्याध्ययनेज्यादानोपनयनसंस्कारक्रियाश्चाप्रतिषिद्धाः” एव-
मेव कर्कटतो स्थितम् । [कृत्यत्वर्थे भावे घञ्] । ३ आधाने पु०
आधाय अव्य० आ+धा-ल्यप् । १ स्थापयित्वर्थे २ आधानं
आधायक लि० आ+धा-ल्यङ् । आधानकारके ।
आधानिक पु० आधानं गर्भाधानं प्रयोजनस्य ङञ् ।

गर्भाधाननिमित्ते वेदविहिते गर्भपातसंस्कारभेदे ।
आधार पु० आ+ध-आधारे वञ् । १ अधिकरणे, आश्वये,
“अपामिवाधारसमुत्तरङ्गम्” कुमा० “चराचराणां भूतानां
क्षितिधारतां गतः” कुमा० “वक्ष्याधारस्तेह्ययोगाद्यथा
दीपस्य संस्थितिः” या० सूत्रतिः । २ व्याकरणप्रसिद्धे औप-
क्षेपिकवैयक्याभिव्यापकाख्ये ऽधिकरणकारके, शशस-
म्पादनार्थं जलरोधनार्थं श्वश्वने दृक्सिकार्थं जल-
धारणार्थं ऽआलबाधे च । “आधारबन्धप्रसूखैरिति रघुः” ।
“आधारोऽधिकारणम्” पा० अधिकरणञ् साक्षात्परस्म-
रया वा क्रियान्वयः अधिकरणशब्दे विवृतिः तच्च त्रिवि-
धम् औपक्षेपिकवैयक्याभिव्यापकभेदात् । तत्र औप-
क्षेपिक एकदेशसम्बन्धः यथा कट आस्ते । वैयक्यः सोक्षे
इच्छास्ति । अभिव्यापकः तिलेषु तैलमस्ति । सुगन्ध-
बोधकारस्तु “सामीप्याक्षेपविषयैर्व्याप्याधारस्तुर्विध इति
सामीप्यसम्बन्धेनाप्याधारतेत्याह । तच्चिन्त्यम् “गङ्गायां
षोषीवसतीत्यादाविव लक्षणयैव गङ्गासमीपतीरस्थोपस्थितौ
न तस्य विभक्त्यर्थत्वमिति” पाणिनीयाः । ५ तन्मोक्षे षट्-
चक्रमध्ये आद्यचक्रस्याधारे “आधारे लिङ्गनाभौ तदनु च
हृदये तालुमुखे ललाटे” आनन्दलहरी । आधारस्य भावः
तत् आधारता सम्बन्धविशेषेण पदार्थविशेषस्याधेयतासम्पा-
दके धर्मविशेषे तथा च आधारता आधेयतायाः निरु-
पिका आधेयता च आधारताया इति तयोः परस्पर
निरूप्यनिरूपकभावः आधारताया अनतिरिक्तवृत्तिर्धर्म
आधारतावच्छेदकः । एवमाधेयताया अनतिरिक्तवृत्ति
धर्म आधेयतावच्छेदकः यथा संयोगेन घटाधारे
भूतले भूतलत्वमाधारतावच्छेदकं भूतलाधेये घटे च घटत्व
माधेयतावच्छेदकम् तयोश्चावच्छेदकत्वात् ताभ्यामाधार-
ताऽऽधेयता चावच्छिद्यते यथा घटत्वावच्छिन्ना घटनिष्ठा
ऽऽधेयता तथा भूतलत्वावच्छिन्ना भूतलनिष्ठाऽऽधारता इति
नव्यनैयायिकानां रीतिः आधार+त्व । तदर्थं न० ।
आधारशक्ति स्त्री आधारस्य शक्तिः । सर्वधारशक्तिरूपायां
परमेश्वरशक्तौ १ मायायां २ प्रकृतौ च तन्मोक्षायां मूला-
धारस्यायां कुण्डलिन्यां ३ परदेवतायाम् । ४ पीठपूजनीय
देव भेदे च “आधारशक्तिं प्रकृतिमित्यादि” प्रकृत्य “प्रण-
वादिनमोऽन्तेन पीठशक्तौ प्रपूजयेत्” तन्त्रसा० पीठशक्ति-
शब्देऽस्य विवृतिः ।
आधाराधेयभाव पु० आधारस्याधेयश्च तयोर्भावः ।
एकस्य यदपेक्षया आधारत्वम् अपरस्य तदपेक्षयैव यत्

आधेयत्वं तादृशे सम्बन्धभेदे । यथा घटभूतलभयोः ।
आधि पु० । अधीयतेऽभिनिवेश्यते प्रतीकाराय मनोऽनेन
 आ+धा-कि । मानसदुःखकारके व्यथाभेदे “नाध-
 योव्याधयः क्लेशादैवभूतात्महेतवः” भा०प्र० । “यान्येवं
 गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः” शकु० ।
 आधिदैविकशब्देऽस्य विवृतिः । ईषत् अधिक्रियते
 उत्तमसूत्रेऽल आ+ईषदर्थे धा-अधिकारार्थे आधारे कि
 आधीयते ऋणशोधनार्थम् आ+धा-कर्मणि क्तिवा
 ऋणशोधनार्थं प्रतिभस्यानोयतया बन्धकत्वेन उत्तमसूत्रं
 समीपे अधमसूत्रेनाधीयमाने उत्तमसूत्रस्य ईषत्स्वत्व-
 हेतुभूतव्यापारविशिष्टे २३व्येऽस्य विवृतिः मिता० ।
 “धनप्रयोगे द्वौ विश्वासहेतुः प्रतिभूराधिश्च । यथाह ना-
 रदः । “विश्वम्हेतुः दावल प्रतिभूराधिरिव चेति” । तत्र
 प्रतिभूनिरूपित इदानीमाधिनिरूप्यते । आधिनाम गृही-
 तस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमसूत्रेनोत्तमसूत्राधिक्रियायै
 आधीयत इत्याधिः स च द्विवैधं कृतकालोऽकृतकालश्च पुन-
 र्द्वैकैकशोद्विविधः गोप्योभोग्यश्च । यथाह नारदः “आधि-
 क्रियतइत्याधिः स विज्ञेयोद्विलक्षणः । कृतकालोऽपनेयश्च
 यावद्देयोद्यतस्तथा । स पुनर्द्विविधः प्रोक्तोगोप्योभोग्यस्त-
 थैव चेति” । कृतकाल आधानकालएवासुप्तिन् काले
 दीपोत्पत्तादौ मयायमाधिमोक्तव्योऽन्यथा तवैवाधिर्भ-
 विष्यतीत्येवं निरूपिते कालेऽपनेयः आत्मसमीपे नेतव्योभो-
 ग्यितव्यः इत्यर्थः । देयं दानं देयमनतिक्रम्य यावद्देयम्
 उद्यतोऽनियतः स्थापितइत्यर्थः । यावद्देयम् उद्यतोयाव-
 द्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणार्थाधरनिरूपितकाल इत्यर्थः
 गोप्योरक्षणीयः । एवञ्चतर्विधस्याधैर्विशेषमाह । “आधिः
 प्रणश्येत् द्विगुणे धने यदि न सृज्यते । काले काल-
 कृतोनश्येत् फलभोग्यो न नश्यति” या० । प्रयुक्ते धने
 स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यद्याधिरधमसूत्रेन
 द्रव्यदानेन न मोच्यते तदा नश्यत्यधमसूत्रस्य धनं प्र-
 योक्तुः स्वं भवति । कालकृतः कृतकालः आहिताग्न्या-
 दिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः स तु काले
 निरूपिते प्राप्तो नश्येत् द्वैगुण्यात्प्रागूर्द्ध्वा । फल-
 भोग्यः फलः भोग्यं यस्यावौ फलभोग्यः क्षेत्रारामादिः
 स न कदाचिदपि नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च
 तत्कालातिक्रमे नाशउक्तः “काले कालकृतोनश्येदिति ।
 अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशभावउक्तः “फलभोग्यो न नश्य-
 तीति” पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येत्तद्विद्येदेतदकृतकालगोप्याधि-

विषयमवतिष्ठते । द्वैगुण्यातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण
 च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यम् इहस्थतिवचनान्
 “हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधौ । बन्धकस्य
 धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च । तदन्तरा धनन्दत्वा
 ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति” । नन्वाधिः प्रणश्येदित्युपपन्नम्
 अधमसूत्रस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयादेरभावात् मनुवचन-
 विरोधाच्च “नचाधेः कालसंरोधाच्चिसर्गोऽस्ति न विक्रयः”
 इति । कालेन संरोधः कालसंरोधश्चिरकालमवस्थानं
 तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादाधेर्निसर्गोऽस्ति ना-
 न्यत्वाधीकरणमस्ति न च विक्रयः एवमाधीकरण
 विक्रयप्रतिषेधाच्चनिनः स्वत्वाभावोऽवगम्यत इति, उच्य-
 ते आधीकरणमेव लोके सोपाधिकस्त्वनिवृत्तिहेतुः ।
 आधिसोकारश्च सोपाधिकस्त्वपत्तिहेतुः प्रसिद्धः ।
 तत्र धनद्वैगुण्ये निरूपितकालप्राप्ते च द्रव्यदानस्यात्यन्त
 निवृत्तेरेनेन वचनेनाधमसूत्रस्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिरुत्त-
 मसूत्रस्य चात्यन्तिकं स्वत्वमभवति । न च मनुवचनविरोधः
 यतः “नलोवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयादिति”
 भोग्याधिं प्रस्तुत्येदमुच्यते “नचाधेः कालसंरोधाच्चिस-
 र्गोऽस्ति न विक्रयः” इति भोग्यस्याधेश्चिरन्तनकालावस्थाने-
 ऽप्याधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वास्तीति । इहा-
 धुक्तं “फलभोग्येन नश्यतीति” । गोप्याधौ तु पृथगारब्ध-
 मनुना । “न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुज्जानोवृद्धिस्तृप्ते-
 दिति” । इहापि वक्ष्यते “गोप्याधिभोगे नोवृद्धिरिति”
 आधिः प्रणश्येद्द्विगुण इति तु गोप्याधिं प्रत्युच्यत इति
 सर्वमविरुद्धम् । किञ्च “गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ-
 हापिते । नष्टोदेयो विनष्टश्च देवराजकृतादते” या० । गो-
 प्याधेस्ताम्नकटाहादेरुपभोगे न वृद्धिर्भवति । अल्पेऽप्युपभोगे
 महत्यपि वृद्धिर्हातव्या समयातिक्रमात् तथा सोपकारे उप-
 कारकारिणि बलीवर्हताम्नकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धि
 के हापिते हानिं व्यवहारान्नमत्वं गमिति नो वृद्धिरिति
 सम्बन्धः नष्टोविक्रितिकृतस्ताम्नकटाहादिस्त्रिभेदादिना
 पूर्ववत् कृत्वा देयः तत्र गोप्याधिर्नष्टे पूर्ववत् कृत्या
 देयः । उपभुक्तोऽपि चेद्दृष्टिरपि हातव्या भोग्यादिर्यदि नष्टः
 तदा पूर्ववत् कृत्वा देयः । वृद्धिसङ्गावे वृद्धिर्वा हातव्या विनष्ट
 आत्यन्तिकं नाशं प्राप्तः सोऽपि देयोमूल्यादिद्वारेण तद्दाने
 सवृद्धिकं मूल्यं लभते यदि न ददाति तदा मूलनाशः
 “विनष्टे मूलनाशः स्याद्देवराजकृतादते” इति नारदवच-
 नान् । देवराजकृतादते देवसन्नुदकदेशोपसृवादि ।

दैवकतादिनाशादिना । तथा स्वापराधरहिताद्राजकृतात् ।
 दैवराजकृते तु विनाशे सट्टिकं मूल्यं दातव्यमधर्मेणा-
 ध्यन्तरं वा यथाह । “स्रोतसापहृते खेले राक्षा चैवापहृ-
 रिते । आधिरन्धोऽय कर्त्तव्यो देयं वा धनिने धनमिति” ।
 तत्र स्रोतसापहृत इति दैवकतोपलक्षणम् । अपि च
 “आधेः स्त्रीकरणात्स्त्रीरक्षमाणोऽप्यसारताम् । यातश्चे-
 दन्य आधेयो धनमाग्रा धनी भवेत्” या० । आधे-
 गोप्यस्य भोग्यस्य च स्त्रीकरणादुपादानादाधिर-
 णसिद्धिर्न साक्षिखनमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण ।
 यथाह नारदः । “आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो ज-
 ङ्गमः स्थावरस्तथा । सिद्धिरलोभयस्यापि भोगो यदा-
 स्ति नान्यथेति” । अथ च फलम् । “आधौ प्रतिपद्ये क्रीते
 पूर्वा तु बलवत्तरेति” । या स्त्रीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा-
 बलवती स्त्रीकाररहिता तु पूर्वापि न बलवतीति । सचाधिः
 प्रयत्नेन रक्षमाणोऽपि कावचशेन युद्धसारतामविकृत एव
 सट्टिकमूल्यद्रव्यापयाम्नाङ्गतस्तदाधिरन्धः कर्त्तव्यः । ‘ध-
 निने वा धनन्देयं रक्षमाणोऽप्यसारतामिति’ वदताऽऽधिः
 प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति स्थापितम् । आधिः प्रण-
 श्येद्विगुण इत्यस्यापवादमाह । “चरित्व बन्धककृतं सट्ट्या-
 दापयेद्धनम् । सत्याङ्कारकृतन्द्रव्यं द्विगुणमतिदापयेत्” या०
 चरित्वं शोभनाचरितम् चरित्वेण बन्धकम् चरित्वबन्धकम्
 तेन यत् द्रव्यमात्मसात्कृतम्पराधीनं वा कृतम् । एत-
 दुक्तमभवति धनिनः स्वच्छाशयत्वेन बद्धमूल्यमपि द्रव्य-
 माधीकृत्याधमर्णनाल्यमेव द्रव्यमात्मसात्कृतम् । यदि वाऽ-
 धमर्णस्य स्वच्छाशयत्वेनाल्यमूल्यमाधिं गृहीत्वा बद्ध-
 द्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीनं कृतमिति तद्वन्नं नष्टोदङ्गा
 सह दापयेत् । अयमाशयः एवंरूपं बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि
 द्रव्ये न नश्यति किन्तु द्रव्यमेव द्विगुणन्दातव्यमिति । तथा
 सत्यङ्कारकृतं करणङ्कारः भावे चञ् सत्यस्य कारः सत्य-
 ङ्कारः “कारे सत्यागदस्येति” या० सुम् सत्यङ्कारेण कृतं सत्यङ्का-
 रकृतम् । अयमभिसन्धिः यदा बन्धकार्पणसमय एवेत्यं
 परिभाषितं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये सया द्विगुणं द्रव्यमेव
 दातव्यम् नाधिनाश इति तदा तत्तद्विगुणन्दापयेत् इति ।
 अन्योऽर्थः । चरित्वमेव बन्धकचरित्वबन्धकम् । चरित्व-
 शब्देन गङ्गास्नानाग्निहोतादिजनितमपूर्वमुच्यते यत्
 तदेवाधीकृत्य यदुद्रव्यमात्मसात्कृतम् । तत्र तदेव
 द्विगुणभूतन्दातव्यमाधिनाश इति । “आधिप्रसङ्गादन्य-
 उच्यते” । सत्यं कारकृतमिति ऋषिप्रसङ्गादिव्यवस्थानिर्वा-

हाय यदाङ्गुलीयकादि परहृते कृतं तद्व्यवस्थातिक्रमे द्वि-
 गुणन्दातव्यं तत्रापि येनाङ्गुलीयकादपि तं स एव चेद्व्यव-
 स्थातिवर्त्ती तेन तदेव हातव्यम् । इतरच्चेद्व्यवस्थाति-
 वर्त्ती तदा तदेवाङ्गुलीयकादिविगुणमतिदापयेदिति ।
 किञ्च “उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् ।
 प्रयोजकोऽस्ति धनं कुलेऽन्यस्याधिमामुयात्” या० । धन-
 दानेनाधिमोक्षणाद्योपस्थितस्याधिमोक्तव्यो धनिना दृष्टि-
 लोभेन न स्थापयितव्यः । अन्यथा अमोक्षणे स्तेन सौर-
 वद्गुणो भवेत् । असन्निहिते पुनः प्रयोक्तारि कुले तदा-
 गृहस्थे सट्टिकं धनं निधायाधमर्णः स्त्रीयं बन्धकं गृह-
 णीयात् । अथ प्रयोक्ताप्यसन्निहितस्तदाप्राप्तं धनस्य
 ग्रहीतारो न सन्ति यदि वा असन्निहिते प्रयोक्तारि आधि-
 विक्रयेण धनदिक्षाधमर्णस्य तत्र किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षिते
 आह । “तत्कालकृतमूल्योवा तत्र तिष्ठेद्वट्टिकः” या० ।
 तस्मिन् काले यत्तस्याधेर्भूत्यन्तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि
 तमाधिं दृष्टिरहितं स्थापयेत् तत ऊर्ध्वं धनं वर्द्धते याव-
 द्धनो धनं गृहीत्वा तमाधिं सुञ्चति यावद्वा तन्मूल्यद्रव्य-
 म्दृष्टिने । प्रवेशयति यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुण-
 न्नमेव ग्रहीतव्यम् नत्वाधिनाश इति विचारितव्य-
 ग्रहणकाल एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्निहिते
 वाऽधमर्णे धनिना किं कर्त्तव्यमित्यत आह । “विना
 धारणाद्वापि विक्रीणीत ससाक्षिकम्” या० । धारणा-
 कादधमर्णादिना असन्निहिते साक्षिभिस्तदाप्राप्तं सह-
 तमाधिं विक्रीय तत् धनं गृहणीयाद्वनी वाशब्दो
 व्यवस्थितविकल्पार्थः । यदर्णग्रहणकाले द्विगुणीभूतेऽपि
 धने धनमेव गृहीतव्यम् नत्वाधिनाश इति न विचा-
 रितम् । तदा आधिः प्रणश्येत् द्विगुण इत्याधिनाशः ।
 विचारिते त्वयं पक्ष इति । भोग्याधौ विशेषमाह ।
 “यदा तु द्विगुणीभूतव्यवसाधौ तदा खलु । मोक्ष्य आधि-
 कदुपक्षे प्रविष्टे द्विगुणे धने” या० यदा प्रयुक्तं धनं स्वक-
 तया दृष्ट्या द्विगुणीभूतन्तदाधौ कृते तदुत्पन्ने आध्यात्म्ये
 द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिनाधिमोक्तव्यः यदि वादावे-
 वाधौ दत्ते द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिमोक्तव्य इति परि-
 भाषया कारणान्तरेण वा भोगाभावेन यदा द्विगुणी-
 भूतव्यवसाधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्ये
 द्विगुणे सत्याधिमोक्तव्यः । अधिकोपभोगे तदपि देयम् ।
 सर्वथा सट्टिकमूल्यपाकरणार्थाध्युपभोगविषयमिदं वच-
 नम् । तमेतं अयाधिसाचक्षते लौकिकाः यत् तु दृष्ट्यर्थे

एवाध्युपभोग इति परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते एवाधिम एतदेव स्पष्टीकृतं बृहस्पतिना “ऋणी बन्धमवाप्नुयात् । फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यञ्च सामकम् । यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा लघनभाग्यनी । ऋणी च न लभेद्वन्धं परस्परमतं विना” अस्मार्थः । फलभोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः बन्ध आधिः स च द्विविधः सट्विकमूलापाकरणार्थो वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च तत्र सट्विकमूलापाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो-यस्यासौ पूर्णकालस्तमाप्नुयादृणी । यदा सट्विकं मूलं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टमदा बन्धमवाप्नुयादित्यर्थः वृद्धिमात्रापाकरणार्थं बन्धं सामकन्दत्त्वा प्राप्नुयादृणी । समं मूलं सममेव सामकम् । अस्यापवादमाह । यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तद्वन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं वृद्धेरभ्यधिकफलं यदि स्यात्तदान लघनभाग्यनी । सामकं न लभेद्वन्धं, मूलमदत्त्वेवर्णी बन्धमवाप्नुयादिति यावत् । अथाप्रकर्षितं तद्वन्धकं वृद्धेरभ्यधिकमूलमदत्त्वा सामकं दत्त्वापि बन्धम् न लभेतमर्थः वृद्धिशेषं दत्त्वं लभेतेत्यर्थः । पुनरुभयत्वापवादमाह । परस्परमतं विना उत्तमण्यधिक्ययोः परस्परानुसृत्यभावे यदि प्रकर्षितमित्याद्युक्तम् । परस्परानुसृतौ तत्कृष्टमपि बन्धकं यावन्मूलदानन्तावदुपभुङ्क्ते धनो नि-कृष्टमपि मूलमात्रदानेनैवाधमण्योऽलभत इति” ।

आधिकरणीक पु० अधिकरणे विचारस्थाने नियुक्तः ठक् । विचारस्थाने नियुक्ते प्राङ्गविवेकादौ ।

आधिस्य न० अधिकस्य भावः, ध्वज् । अधिकतायाम् अतिशयितायाम् । “यदावगच्छेदायत्तामाधिक्यं भुवमात्मनः” मनुः “युष्मायासपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रसुरं तदा । कन्या च पुंश्च भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत्” ज्योतिस्तत्त्वम् “प्रातिपदिकमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये” सि० कौ० “एवमेतद्गुणाधिक्यं द्वये द्वये व्यवस्थितम्” सुशु० ।

आधिन्न लि० आधिं मनःपीडनं जानाति अनुभवति ज्ञा-क इति० । व्याथानुभावके व्यथिते अजयपालः ।

आधिदेविक लि० अधिदेवं भवः देवान् वातादीन् अधि-कृत्य प्रवृत्तः वा ठज् अनुश्रुतिका० द्विपदवृद्धिः । देवाधि-कारेण प्रवृत्ते, १ शास्त्रे “अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च” मनुः देवताधिकारेण प्रवृत्तवेदभागसु उपनिषद-प्रसिद्धः । वातादिनिबन्धने २ दुःखे च । दुःखं हि त्रिवि-धमाध्यात्मिकादिभेदात् तेषां स्वरूपकारणविभागादिः सु-श्रुते दार्थितः यथा

“तच्च दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविक-मिति । तत्तु सप्तविधे व्याधायुपनिपतति । ते पुनः सप्तविधा व्याधयः । तद्यथाऽऽदिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्ताः संघातबलप्रवृत्ताः कालबलप्रवृत्ताः दैव-बलप्रवृत्ताः स्वभावबलप्रवृत्ता इति । तत्रादिबलप्रवृत्ता ये शुक्रशोणितदोषान्वयाः कुष्ठार्शःप्रवृत्तयः । तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च ॥ जन्मबलप्रवृत्ता ये मातृ-रपचारात्पञ्जुजात्स्वधिरसूकर्मसिख्यवामनप्रवृत्तयो जायन्ते तेऽपि द्विविधा रसकृता दौहृदापचारकृताश्च ॥ दोष-बलप्रवृत्ता ये आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याचाराचारभवाश्च तेऽपि द्विविधा आमाशयसमुत्पन्नाः पकाशयसमुत्पन्नाश्च पुनश्च द्विविधाः शारीरा मानसाश्च त एत आध्यात्मिकाः ॥ संघातबलप्रवृत्ता ये आगन्तवो दुर्वृत्तस्य बलवद्विपद्वात्तेऽपि द्विविधाः शस्त्रकृता बलादिकृताश्च । एत आधिभौति-काः ॥ कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रवृत्तिनिमि-त्तास्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नचतुःकृता अव्यापन्नचतुःकृताश्च ॥ दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिषेकका अथर्वकृता उप-सर्गकृताश्च तेऽपि द्विविधा विद्युदशनिकृताः पिशा-चादिकृताश्च पुनश्च द्विविधाः संसर्गजा आकाशिकाश्च ॥ स्वभावबलप्रवृत्ताः क्षुत्पिपासाजराकृत्युनिद्राप्रवृत्तयस्तेऽपि द्विविधाः कालकृताचकालकृताश्च तत्र परिरक्षणकृताः कालकृता अपरिरक्षणकृता अकालकृता एत आधि-दैविकाः” । एतदभिप्रायेणैव “अथ त्रिविधदुःखाल्यन्त-निवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” इति सा० सू० “दुःखत्रया-भिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके ज्ञेयौ” सा० का० “दुःख-त्रयसुक्तं विष्टतञ्च सा० त० कौ० । “दुःखानां त्रयं दुःख-त्रयं तत् खलु आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च । शारीरं वात-पित्तश्लेष्मणाम् वैषम्यनिमित्तं, मानसं कामक्रोधलोभ-मोहमदयेषां विषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम् । सर्वं चैत-दान्तरोगाद्यसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । बाह्योपाय-साध्यञ्च दुःखं द्वेषा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राधि-भौतिकं मातृपशुपत्तिपरीक्षपस्थावरनिमित्तम् । आधि-दैविकं यज्ञराक्षसविनायकपहावेशनिबन्धनम्” । “ताप-त्वयोनूलनम्” भाग० १ स्क० उक्तम् । दुःखञ्चात्मधर्म इति वैशेषिकादयः । अन्तःकरणादि धर्म इति सांख्या-दयः । अन्तःकरणादेः त्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्यत्वात् प्रीत्यप्रीतिविषादानां त्रिगुणधर्माणां स्वस्वकार्ये संक्र-

मात् सर्वेषां विषयाणां नैव दुःखादिमत्त्वमिति भेदः ।
आधिपत्यं न० आधिपतेर्भावं कर्म वा पत्यन्तत्वात् यक् । १। सामित्वे
“अवाप्य भूमावसपत्न्यं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ।
गीता । “राष्ट्रस्याधिपत्यं मे देहि” ऋ० १०, ११४, ५ ।
“तदेनमासां प्रजानामाधिपत्याय राज्याय” अत० ब्रा०
“सर्वलोकधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति” इति मनुः
“यज्ञाणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च” भा० व०
२७४ अ० । २। राजकाय्ये प्रजापालनादौ । “दुय्योधनं
त्वहितं वै निन्द्य पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्वधिपत्ये ।
अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो धर्मक्षेमां पृथिवीं शास्त्र
राजन्” भा० व० प० ४ अ० ।

आधिवन्धु पु० आधिः बद्धप्रजानां कथं पालनं स्यादिति
चिन्ता एव बन्धः । बद्धप्रजारक्षणार्थचिन्तारूपबन्धे ।
“कथं राजन् ! प्रजारक्षणाधिबन्धेन युज्यते” युधिष्ठिरप्रश्ने
तच्चिन्ताधिरूपबन्धनिवारणाय यथा राजाचरणार्थं
तथोक्तं तं प्रति भोगेण भा० शा० ७० अ० “समासेनैव
ते राजन् ! धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् । विस्तरे-
णैव धर्माणां न जातन्तमवाप्नुयात् । धर्मनिष्ठान् सुत-
वतो देवव्रतसमाहितान् । अर्चयित्वा यजेथास्त्रं गृहे
गुणवतो द्विजान् । प्रत्युत्थायोपसंगृह्य चरणावभिवाद्य
च । अथ सर्वाणि कुर्वीथाः कार्याणि संपूरोहितः ।
धर्मकार्याणि निर्वर्त्य सङ्कलानि प्रयुज्य च । ब्राह्मणान्
वाचयेथास्त्रमर्थसिद्धिजयाश्रयः । आर्जवेन च सम्पन्नो
ष्टत्या बुद्ध्या च भारत ! । यथार्थं प्रतिगृह्णीयाः काम-
क्रोधौ च वर्जयेः । कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽयं राजा-
ऽसुतिष्ठति । न स धर्मं न चाप्यर्थं प्रतिगृह्णाति वा-
लिभ्यः । सा ख्य लब्धांश्च मूर्खांश्च कामार्थेषु प्रयूयुजः ।
अलुब्धान् बुद्धिसम्पन्नान् सर्वकर्मसु योजयेः । मूर्खां
ह्यधिकतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः । प्रजाः क्षिप्रान्त्ययो-
गेन कामक्रोधसमन्वितः । बलिपथेन शुक्लेन दण्डेना-
द्यापराधिनान् । शास्त्राणि तेन लिखेथा वेतनेन धना-
गमम् । दापयित्वा करं धर्मं राष्ट्रं नीत्या यथाविधि ।
तथैतं कल्पयेद्राजा योगक्षेममतन्द्रितः । गोपायितारं
दातारं धर्मनित्यमतन्द्रितम् । अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यन्ति
मानवाः । सा ख्याधर्मेण लोभेन लिखेथास्त्रं धनागमम् ।
धर्मार्थावधुनौ तस्य यो न शास्त्रपरो भवेत् । अर्थशास्त्र-
परी राजा धर्मार्थान्नाधिगच्छति । अस्थाने चास्य त-
द्विषं सर्वमेव विनश्यति । अर्थमूलो हि हिंसाञ्च कुरुते

स्वयमात्मनः । करैरशास्त्रदृष्टिर्हि मोहात् सम्पीडयेत्
प्रजाः । अधश्चिन्त्यात्तु यो धेन्वाः क्षीराधीं न लभेत्
पयः । एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्द्धते । यो हि
दोग्ध्रीसुपास्त्रौ च स नित्यं विन्दते पयः । एवं राष्ट्रसुपा-
येन भुञ्जानो लभते फलम् । अथ राष्ट्रसुपायेन भुज्य-
मानं सुरक्षितम् । जनयत्यतुल्यं नित्यं कोषद्विं युधि-
ष्ठिर ! । दोग्ध्री धान्यं हिरण्यञ्च मही रात्रा सुरक्षिता ।
नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च ह्यस्मा माता यथा पयः । साक्षा-
कारोपमो राजन् ! भव नाङ्कारिकोपमः । तथा युक्तश्चिरं
राज्यं भोक्तुं शक्यसि पालयन् । परचक्राभियानेन यदि
ते स्याद्वनक्षयः । अथ साम्नांश्च लिखेथा धनमब्राह्मणेषु
यत् । सा ख्य ते ब्राह्मणं दद्या धनस्य प्रच लेखनः । अ-
न्यायामयवस्थायां किञ्च स्वीतस्य भारत । धनानि तेभ्यो
दद्यास्त्रं यथाशक्ति यथाऽर्हते । सान्त्वयन् परिरक्षन् स्व-
र्गमाप्नुयसि दुर्जयम् । एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्त्रं परि-
पालय । स्वतः पुण्यं यथो नित्यं प्राप्नुयसे कुरुनन्दन ! ।
धर्मेण व्यवहारेण प्रजां पालय पाण्डव ! । युधिष्ठिर ! यथा
युक्तो नाधिबन्धेन योज्यसे । एष एव परो धर्मो यद्राजा
रक्षति प्रजाः । भूतानां हि यदा धर्मो रक्ष्यं परमा
दया । तस्मादेव परं धर्मं मन्दन्ते धर्मकोविदाः । यो
राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम् । यदङ्गा कुरुते
पापमरुतान् भयतः प्रजाः । राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्त-
मधिगच्छति । यदङ्गा कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
दश वर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते फलं दिवि । स्थितिः स्वधीतिः
सुतपा लोकान् जयति यावतः । क्षणेन तानवाप्नोति
प्रजा धर्मेण पालयन् । एवं धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय ! परि-
पालय । ततः पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिबन्धेन योज्यसे ।
आधिभोग पु० आधेर्बन्धकद्रव्यस्य भोगः । बन्धकद्रव्यस्य भोगे
“गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः” आधिषब्दे उदा०
आधेर्मनोव्यथाया अहमवस्थे २ भोगे च ।

आधिभौतिक लि० भूतानि व्याघ्रसर्पादीन्यधिकृत्य जातम् ।
अधिभूत+ठञ् द्विपदद्विः । व्याघ्रसर्पादिजनिते दुःखे ।
आधिदैविकशब्दे विवृतिः ।

आधिमन्यव अधिमन्यवे हितः अण् । ज्वराग्नौ हारा०
ज्वरसन्तापे हि अधिकव्यथोज्ज्वलास्तस्य तथात्वम् ।

आधिरथि पु० अधिरथः धृतराष्ट्रसारथिः तस्यायम् इज् ।
सूतपुत्रे कथं “हिरण्यकण्ठोः प्रमदाः पामान् वा बद्ध-
गोकुलान् । किं ददानीति तं विप्रसुवाचाधिरथिस्ततः भा०

व० प० २०८ अध्या० । तस्याधिरथपुत्रत्वप्राप्तिकथा
स हि कन्यावस्थायां सूर्येण कुन्याम् उल्पादितः पञ्चाङ्ग
तथा सङ्गुलभयात् जले त्यक्तः अधिरथेन गृहीतो
वर्द्धितश्च यथोक्तं “निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्ससर्ज्जं जले कुन्ती तं कुमारं यथस्निग्धम् । तस्युत्सृष्टं
जले गर्भं राधाभर्त्ता महाययाः । राधायाः कल्पयामास
पुत्रं सोऽधिरथस्तदा । चक्रतुर्नामधेयश्च तस्य बालस्य
तावभौ । दम्भतो वसुषेणेति” भा० आ० ६७अ० ।

आधिराज्य न० अधिराजस्य भावः कर्म वा ध्यञ् । आधि-
पत्ये “बभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमव्याप्य सः” रघुः ।

आधिवेदनिक लि० अधिवेदनाय विवाहोपरिविवाहाय
हितं ठक् तत् काले दत्तं ठञ् वा । अधिवेदनार्थे तत्
काले च स्त्रियै पत्या दीयमाने स्त्रीधनभेदे । “पितृमातृप-
तिभ्रातृ दत्तमध्यगुप्रागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं
परिकीर्त्तितम्” या० सू० “यच्च द्वितीयविवाहार्थिना पूर्व-
स्त्रियै पारितोषादिकं धनं दत्तं तदाधिवेदनिकमधिकस्त्री-
त्वाभावेत्वात्तस्त्रेति” दायभा० । मिताक्षरायां तु “आधिवे-
दनिकाद्युच्चेति” पठितम् आधिवेदनिकम् अधिवेदननि-
मित्तमिति व्याख्यातञ्च आद्यपदेन क्रयविक्रयादिप्राप्तस्य
ग्रहणमित्युक्तम् । तत् आधिवेदननिमित्तदाने विशेषः
दा० सू० लुक्तः “अधिविद्वस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम्
न दत्तं स्त्रीधनं यस्या दत्ते त्वज्जं प्रकल्पयेत्” “एतदपि
सामर्थ्ये” असामर्थ्ये तु यत् किञ्चित् भरणपर्याप्तं दत्त्वा
परितोषयेदिति भेदः । “एकामूढा तु कामार्थमन्यां
वोटुं यद्वच्छति । समर्थस्तोषयित्वाद्यैः पूर्वोढामपरां व-
हेत्” सू० तौ समर्थपदस्वारस्यात्तयात्वम् । एवमेव
मदनपारिजातविधानपारिजातादयः ।

आधिस्तेन पु० आधेर्गोप्याधेर्भोगात् स्तेनइव । गोप्या-
धेर्वलात्कारेण भोक्तरि । “न भोक्तव्यो बलदाधिर्भुङ्गा-
नोद्विष्यत्सृष्टजेत् । मूलेन तोषयेदेनमाधिस्तेनोऽन्यथा
भवेत्” मनुना तद्भोगे स्तेनत्वसोक्तं स्त्रयात्वम् ।

आधीकरण न० अनाधिराधिक्रियते आधि+चि+क- ल्युट् ।
बन्धकीकरणे आधिशब्दे मिताक्षरावाक्ये उदा०” क्त
आधीकृतः । दत्तबन्धके द्रव्यादौ लि० ।

आधुत लि० आ+धु-क्त । चाबिते । [अप्राचीने च स्त्रियां ङीप्
आधुनिक लि० अधुना भवः ठञ् । १ सास्त्रतभवे २ अर्वाचीने
आष्टि लि० आ+ष्टव-भावे क्तिन् । १ परिभवे २ बलाद्
निग्रहे च ।

आधेय लि० आ+धा-कर्मणि यत् । १ उत्पाद्ये । “आधेयश्च
क्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः” व्या० का० । यस्य सतो
गुणान्तरसुत्पाद्यम् २ तादृशे उत्पाद्यगुणान्तरे विद्यमाने
एव यत् घटादिपदार्थे पाकादिना रक्ततागुणान्तरमाधीयते
तादृशे घटादौ । आधानविधिना ३ स्थापनीये वज्रौ पु० ।
४ अधिकरणेऽभिनिवेशनीये “अधिकं पृथुलाधारादाधेया-
धिक्यवर्त्तनम्” चन्द्रा० । ५ स्थापनीये द्रव्ये च । भावे यत् ।
६ आधाने न० । “अग्न्याधेयम्” आश्व० औ० सू० ।
“अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयात्” बौधा० सू० ।
आधोरण पु० आ+धोर-गतिचातुर्ये ल्यु । हस्तिगतिचातु-
र्यज्ञे हस्तिपके । स्वल्पबलेनापि महाबलस्य हस्तिनः
सङ्केतादिनैव चाबनात्तस्य गतिचातुर्यवत्त्वात्तयात्वम् ।

आधमात लि० आ+ध्मा-क्त । १ शब्दिते, २ दग्धे, ३ वातदोष-
जातोऽदरस्फीततासम्पादकरो गृह्यते “साटोपमल्युपरुजमा
ध्मातसुदरंश्च” सुश्रु० । भावे क्त ४ आध्माने न० ।

आधमान पु० आ+ध्मा-आधारे ल्युट् । “आध्मानमिति
जानीयाद्दोषं वातनिरोधकत्” इत्युक्ते १ वातव्याधौ । “शू-
लञ्च मूलं सुष्ठुमुङ्गः प्रवृत्तिं वस्तितोदमाध्मानञ्च” सुश्रु०
भावे ल्युट् । २ उदरस्फीततायाम् । ३ अग्निसंयोगे शब्दभेदे
न० । करणे ल्युट् । ४ नलिकानामगन्धद्रव्ये स्त्री० ङीप् ।

आधमापन न० आ+ध्मा-णिच्-पुक्-भावे ल्युट् । १ शब्द-
निष्पादने २ आध्माननिष्पादने सुश्रुतोक्ते ३ शल्यपसार-
णोपव्यापारभेदे च । “अणन्यक्षशल्यानि परिषेचना-
ध्मापनैर्वास्त्रवस्त्रपाणिभिः प्रमार्जयेत्” सुश्रु० ।

आध्यक्ष्य न० अध्यक्षस्य भावः ध्यञ् । १ अधिष्ठातृत्वे २ अधि-
कर्तृव्यापारे ३ प्रत्यक्षत्वे च । [सू० तौ

आध्या स्त्री आ+ध्यै-भावे अङ् । १ चिन्तने २ ओत्सुक्येन
आध्यात्मिक लि० आत्मानं मनःशरीरादिकमधिकृत्य भवः
ठञ् । शोकमोहज्वरादिरूपे दुःखे । आधिदैविकशब्दे-
ऽस्य विवृतिः । [वर्त्तिककरणे च ।

आध्यान न० आध्यै+ल्युट् । १ चिन्तायाम्, २ उत्कण्ठापू-
आध्यापक पु० अध्यापकएव स्वार्थेऽण् । अध्यापके शब्दरत्ना०
आध्यायिक पु० अधीयतेऽध्यायोऽध्ययोवेदस्तमधीते ठञ् ।
अधीतवेदे “युवा स्यात् साधुयुवाध्यायिकः” तैत्ति० उ० ।

“आध्यायिकोऽधीतवेदः” भा० ।

आध्यासिक लि० अध्यासेन कल्पितः ठक् । वेदान्तिमते
अध्यासेन कल्पिते अतद्वति तत्त्वारोपेण कल्पिते पदार्थे
यथा शुक्तिकादौ रजवादि कल्पितम् एवं ब्रह्मणि जगदादि

आरोपितमिति तस्याध्यात्मिकत्वमिति वेदान्तसिद्धान्तः ।
 आध्र पु० आ+ध्र-क । आधारे । “आध्रस्य चित् प्रसक्तिर-
 व्यसि” क० १, २१, १४ । “आध्रेण चित्तदेकं चकार”
 क० ७, १८, १७ ।
 आध्वनिक लि० अध्वनि कुशलः ठक् । पथिकुशले “कान्तारे-
 क्षपि विश्रामे जनस्याध्वनिकस्य वै” भा० आ० ।
 आध्वरायण पुं स्त्री० अध्वरोयज्ञाभिज्ञस्य गोत्रापत्यम्
 नडा० फक् । यज्ञविज्ञोत्रापत्ये ।
 आध्वरिक पु० अध्वरस्य व्याख्यानोपन्यः ठक् । अध्व-
 रव्याख्याने उपन्ये । अध्वरं यज्ञं वेत्ति तत्प्रतिपादकप-
 न्यमधीते वा ठक् । २यज्ञवेत्तारि २तत्प्रतिपादकपन्या
 ध्येतरि च लि० ।
 आध्वर्यव लि० अध्वर्योर्यजुर्वेदविद इदम् अञ् । अध्व-
 र्यु सन्ध्विनि कर्मादौ । “यदि वाध्वर्यवं राजा निधुन-
 क्ति पुरोहितम्” अथ० १०, ५२, २ । “ऋग्वेदेन हौत-
 मकुर्वत यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनोद्गीथम्” शत० ब्रा० ।
 आन पु० आनित्यनेन आ+अन-करणे क्तिप् आ प्राणवायुः
 ततः सुवास्ता० अदूरभवादौ अण् । सम्यग्जीवनसाधनस्य
 अन्तःस्थितस्य प्राणवायोर्नासिकया वह्निर्निष्सारणेऽच्छासि
 आनक पु० आनयति सोत्साहान् करोति अन-णिच् खुल् ।
 १पटहे, २रुदङ्गे, “ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवःकनकगोमुखाः
 सहस्रैवाभ्यहृत्यन्त” गीता ३सप्तम्ये च । ४उत्साहके
 लि० । कर्णादि० चतुर्थ्यां फिज् । आनकायनिः ।
 तत्सन्निवृत्तदेशादौ लि० ।
 आनकदन्तुभि पु० आनकः प्रोत्साहकोऽदन्तुभिर्देववाद्य-
 विशेषो यस्य । १कणपितरि वसुदेवे । कणजन्मोत्सवे हि
 तथा वाद्यं तदुत्सहे जातमिति तस्य तत्तात्त्वम् । २उत्सङ्क-
 कायां स्त्री वा ङीप् ।
 आनकस्थली स्त्री आनकप्रधाना स्थली शा० त० । आनक-
 प्रधानस्थल्यां देशभेदे तस्यां भवः अदूरदेशादौ धूमा०
 वुज् । आनकस्थलकः तत्सन्निवृत्तदेशादौ लि० ।
 आनडुह न० आनडुह इदम् अण् । १उपसन्ध्विनि गोमय
 चर्मादौ । “आनडुहोगोमयः कथरःस्थालीपाकः” गोभि०
 “चर्मण्डानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासने तथा” या० सू० ।
 अनडुहा कृतम् अण् । २स्नानस्थाने तीर्थभेदे तच्च तीर्थं
 सङ्गिरिसन्निवृत्तदेशस्थितम् यथा क्रौञ्चपुरं वर्सुद्वित्वा ।
 “तमद्वैव राजानं निवासाय गतेऽहनि । तीर्थमाहुडुहं
 नाम मणिष्ठासः सुनातनम् । तत्र त्रं मणिष्ठासः सङ्गस्य

विवरे गिरिम्” गोमन्तमिति विख्यातम्” हरिवं० ८६अ० ।
 आनडुहक लि० अनडुहा कृतम् संज्ञायां कृत्वा० वुज् ।
 अनडुहकते गोमयादौ ।
 आनडुह्य पु० अनडुहोगोत्रापत्यम् गर्गा० यज् ।
 अनडुह्यामकस्य सुनेर्गोत्रापत्ये । ततः पुनः गोत्रापत्ये
 अश्वा० फज् । आनडुह्यायनः तदपत्ये ङं स्त्री० ।
 चतुर्थ्यां कर्णा० फिज् । आनडुह्यायनिः तत्सन्निवृत्त
 देशादौ लि० ।
 आनत लि० आ+नम-क्त । १कृतप्रमाणे, २अधोमुखे, ३विन-
 येन नते च “तं व्यासस्तुमुसमं सुनिमानतोऽस्मि” भा०
 १मस्कन्धे । “सृशन्करेणानतपूर्वकायम्” रघुः ।
 आनति स्त्री आनमति प्रवृत्तौभवत्यनया आ+नम-करणे-
 क्तिन् । आनुगत्यजन्ते १सन्तोषे “यच्च चिरावस्थितेर्व्य-
 भिचारात् न प्रतिप्रहकारणत्वमानतेरिति” “आनतिद्वारा
 न प्रतिप्रहार्थत्वं द्रव्यस्येत्युक्तं तन्मन्दतरम् आनतिद्वारेण
 चिरात्प्रवृत्तादीनां प्रतिप्रहकारणत्वादिति” “आनतेरनि-
 यतोपायपरिणामादिति” च दाय० भा० । भावे क्तिन् ।
 २नस्त्रीभावे, ३अधोभवने, ४नस्त्रतायाञ्च “आत्मजातिस-
 दृशीं किञ्चानतिम्” किरा० ।
 आनद्ध न० आ+नह+क्त । चर्मणा बद्धमुखे १पटहसुरजादौ
 वाद्यभेदे, २अधिते, ३व्याप्ते, ४बद्धे केशमूषादिके च
 लि० । “मूलवहे द्वे तयोर्मूलं वस्तिर्मेदंश्च तत्
 विज्ञानव्यवस्थिता” सुश्रु०
 आनन न० अनित्यनेन आ+अन-करणे ल्युट् । मुखे मुखेन
 हि जलपानादिना प्राणादेः स्थितिरतस्तस्य तथात्वम्
 “सारसैः कलनिर्हार्दैः कचिदुन्नमिताननौ” “तदाननं
 ऋतुसुरभि चितोश्चरः” नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम्”
 इति च रघुः ।
 आनन्तर्यं न० अनन्तरमेव चतुर्व० स्वार्थे ष्यज् । १अव्यवहिते
 अनन्तरस्य भावः ष्यज् । २अव्यवधाने । “आनन्तर्यात् स्व-
 योन्यास्तु तथा बाह्येषूपि क्रमात्” मनुः “पयसः काळा-
 नन्तर्यधर्माहुपचेभ्यः” कात्या० ४, ३, १६ ।
 आनन्ध न० अनन्तएव स्वार्थे ञ् । १अनन्ते २असीमे अन-
 न्तस्य भावः ष्यज् । ३सीमान्मन्यत्वे ४नाशराहित्ये “हवि-
 र्वहिररात्रौ यज्ञानन्धाय कल्पते” मनुः । “लोकानन्ध”
 दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकै” या० सू० । “आनन्धात्
 कुलधर्माणां द्वादशोहे विधीयते” आ० त० पु० ५ शश्वतप्रति-
 डायाञ्च “यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते । अयङ्मानः

कल्याणि ! सोऽनूतानन्त्यमनुते” भा० व० प० ३१ अ० ।
 आनन्दः पु० आ+नन्द-घञ् । १ हर्षे सुखे, २ दुःखाभावे,
 ३ ब्रह्मणि च । अर्थआदिवाद्च । ४ आनन्द-
 वति लि० “सत्त्वज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिः । नैयायिका
 आनन्दशब्दः दुःखाभावे बाह्यणिकइत्याहुः । ब्रह्मणि
 आनन्दाभावेऽपि दुःखाभावरूपानन्दस्य तत्त्वत्वात् आन-
 न्दवत्त्वमिति ते मन्यन्ते वेदान्तिनस्तु छान्दसं नपुंसक-
 मिति आनन्दस्वरूपत्वमेव ब्रह्मणः दुःखाभावरूपस्या
 नन्दस्याधिकरणस्वरूपत्वादित्याहुः । एतदभिप्रायेणैव
 विवरणे “आनन्दोविषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्ति-
 धर्मा अपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते इत्युक्तम्”
 यथा च ब्रह्मण आनन्दप्रचुरत्वादानन्दमयत्वं तथा
 “आनन्दमयोऽभ्यासात्” शा० सू० भा० व्यवस्थापितम्
 त्वैत्ति० उ० प० आनन्दमयं प्रकृत्य “तस्य प्रियमेव शिरो-
 मोदोदक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा
 ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” । “तस्याप्यानन्दमयस्यात्मन इष्ट-
 पुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर इव शिरः प्राधान्यात् ।
 मोद इति प्रियत्वाभिमित्तो हर्षः । स एव च प्रकष्टो
 हर्षः प्रमोदः । आनन्द इति सुखसामान्यम्,
 आत्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेष्वनुसृतत्वादानन्द
 इति परं ब्रह्म । तद्वि श्रुभक्त्यर्था प्रत्युपस्थाप्यमाने
 पुत्रमित्रादिविषयविशेषोपाधावलःकरणवृत्तिविशेषे तमसा ।
 प्रच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिव्यज्यते तद्विषयसुखमिति प्र-
 सिद्धं लोके । तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्म्मणोऽन-
 वस्थितत्वात् सुखस्य क्षणिकत्वम् । तद्यदन्तःकरणं तपसा-
 तमोभेन, विद्याया, ब्रह्मचर्येण, अज्ञया च निर्मलत्वमाप-
 न्यते यावत्तावद्विविक्ते प्रसन्नेऽन्तःकरणविशेष आनन्द उ-
 ज्ज्वलते विपुलोभवति । वक्ष्यति च “रसो वै सः रसं
 हेवायं लब्ध्वा नन्दी भवति एष हेवानन्दयाति” “एत-
 स्सैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्मास्तपजीवन्तीति” इत्यन्तरात्
 एवञ्च कामोपशमोत्कर्षाभेद्यया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष
 आनन्दस्य वक्ष्यते । एवञ्चोत्कर्षमात्रस्यानन्दमयस्यात्मनः
 परमार्थब्रह्मविज्ञानाभेद्यया ब्रह्म परमेव यत्प्रकृतं
 सत्त्वज्ञानान्दलक्षणं यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्चाङ्गादिमयाः
 कोशा उपन्यस्ताः । यच्च तेभ्योऽन्यन्तरं येन च ते सर्वे
 आत्मवत्तत्त्वब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठाः” भा० ब्रह्मण आनन्द-
 रूपरसत्वमपि तत्रैव दर्शितं यथा “यद्वैतत् सुकृतं रसो
 वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा नन्दी भवति कोह्येवा-

न्यात् कः प्राख्यात् यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्
 एष ह्येवानन्दयाति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृष्टेऽनालोऽ-
 निरुक्तेऽनिलवेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते” तै० उ० ।
 “कुतो रसत्वपरिद्विब्रह्मण इत्यत आह । यद्वैतत् सुकृतं
 रसो वै सः । रसो नाम तस्मिन्हेतरानन्दकरो मधुरा-
 न्नादिः प्रसिद्धो लोके । रसमेवायं लब्ध्वा प्राप्यानन्दी
 सुखी भवति नासत आनन्दहेतुत्वं दृष्टं लोके । वाह्या-
 नन्दसाधनरहिता अथनौहा निरेषणा ब्राह्मणा बा-
 ह्यरसलाभादिव सानन्दा दृश्यन्ते विद्वांसो नूनम् । ब्रह्मैव
 रसस्तेषाम् तस्मादस्ति तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म ।
 इतश्चास्ति कुतः । प्राणनादिक्रियादर्शनात् । अयमपि
 हि पिण्डो जीवतः प्राणेन प्राणिति अप्रानेनापानिति ।
 एवं वायवीया ऐन्द्रियकाश्च चेष्टाः संहृतैः कार्यकार-
 णैर्निर्वर्त्यमाना दृश्यन्ते । तच्चैकार्यवृत्तित्वेन संहननम्
 संहन्यमानं च नान्तरेण चेतनं संहतं सम्भवति अन्यत्वादर्थ-
 नात् । तदाह यद्यदि एष आकाशे परमे व्योम्नि सु-
 हायां निहित आनन्दो न स्यान्न भवेत्को ह्येव लोकेऽ-
 न्यादपानचेष्टां कुर्यादित्यर्थः । कः प्राख्यात् प्राणनं कु-
 र्यात्तस्मादस्ति तद्ब्रह्म । यदर्थः कार्यकारणप्राणना-
 दिचेष्टाः? तत्कृत एवानन्दो लोकस्य । कुतः ! एष ह्येव पर
 आत्मा आनन्दयाति आनन्दयति सुखयति लोकं धर्मा-
 नुरुपम् । स एवात्मानन्दरूपोऽविद्याया परिच्छिन्नो विभा-
 व्यते प्राणिभिरित्यर्थः” भा० । सर्वानन्दापेक्षया ब्रह्मरूपा-
 नन्दस्योत्कर्षस्तत्रैव दर्शितो यथा “सैवानन्दस्य सीमांसा
 भवति । युवा स्यात् साधुयुवाध्यायिकः । आशिषो इदिष्टो
 बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् ।
 स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः
 स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः ओलियस्य चाकाम-
 हृतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः स एको
 देवगन्धर्वाणामानन्दः ओलियस्य चाकामहृतस्य । ते
 ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः स एकः पितृणां चिर-
 लोकानामानन्दः ओलियस्य चाकामहृतस्य । ते
 ये शतं पितृणां चिरलोकानामानन्दाः । स एक
 आजानजानां देवानामानन्दः ओलियस्य चाकामहृतस्य ।
 ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः स एकः कर्म्म-
 देवानामानन्दः ये कर्म्मा देवानपि यन्ति, ओलियस्य
 चाकामहृतस्य । ते ये शतं कर्म्मदेवानामानन्दाः स एको
 देवानामानन्दः ओलियस्य चाकामहृतस्य । ते ये शतं

देवानामानन्दाः स एक इन्द्रानन्दः ओलियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रानन्दाः स एको बृहस्पतेरानन्दः ओलियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एक प्रजापतेरानन्दः ओलियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः ओलियस्य चाकामहतस्य । स यथायं पुरुषे यथासावादित्ये स एकः । स य एवं-वित् अस्मांल्लोकांमेव एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति, एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रामति, एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रामति, एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्क्रामति, एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्क्रामति' तैत्ति० उप० "तस्यास्य ब्रह्मण आनन्दस्यैवा सीमांसा विचारणा भवति किमानन्दस्य सीमांसांस्मिन्नुच्यते । किमानन्दो विषयविषयिसम्बन्धजनितो लौकिकानन्दोऽहोस्वित्स्त्रीभाविक इत्येवमेवानन्दस्य सीमांसा । तत्र लौकिक आनन्दो बाह्याध्यात्मिकसाधनसम्पत्तिर्निमित्तउत्पद्यते । स य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दोऽनुगमार्थम् । अनेन हि प्रसिद्धेनानन्देन व्यावृत्तविषयबुद्धिगम्य आनन्दोऽनुगन्तुं शक्यते । लौकिकोऽप्यानन्दो ब्रह्मानन्दस्यैव मात्माऽविद्याया तिरस्क्रियमाणोऽविज्ञातो उत्पद्यमानायां चाविद्यायां ब्रह्मादिभिः कर्मवशादाविज्ञानं विषयादिसाधनसम्बन्धवशो विभाव्यमानश्च लोकोऽनवस्थितो लौकिकः सम्पद्यते स एवाविद्याकामकर्मापकर्षेण मनुष्यगन्धर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिष्वकामहतविद्वच्छ्रोत्रियप्रत्यक्षो विभाव्यते शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्षेण यावद्विरण्णगर्भस्य ब्रह्मण आनन्द इति । निरस्तोऽविद्याकृते विषयविषयिविभागे विद्याया स्वाभाविकः परिपूर्णैक आनन्दोऽद्वैते भवतोत्पत्तमर्थं विभावयिष्यन्नाह । युवा प्रथमवयाः साधुयुवेति । साधुश्चागौ युवा चेति यूनो विशेषणम् । युवायसाधुर्भवति साधुरप्ययुवाऽतो विशेषणं युवा स्वात्माधुयुवेति । आध्यायिकोऽधीतवेदः । आशिष्ठ आशास्तृप्तमः । इदिष्ठो ब्रह्मवतः । बलिष्ठो बलवत्तमः । एवमाध्यात्मिकसाधनसम्पन्नः । तस्येयं पृथिवी उर्वी सर्वा वित्तस्य वित्तं नोपभोगसाधनेन दृष्टार्थेन च कर्मसाधनेन सम्पन्ना पूर्णा । राजा पृथिवीपतिरित्यर्थः । तस्य च य आनन्दः स एको मातृपो मनुष्याणां प्रकट एक आनन्दः । ते ये शतं मातृपो आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्व्याणामानन्दः । मनुष्यादानन्दाच्छतगुणेनोत्कृष्टो मनुष्यगन्धर्व्याणामानन्दो

भवति । मनुष्याः सन्तः कर्मविद्याविशेषाद्गन्धर्वत्वंप्राप्ताः मनुष्यगन्धर्वाः ते ज्ञानधर्मादिशक्तिसम्पन्नाः स्तुत्याकार्यकारणाः । तस्मात्प्रतिपातात्मत्वं तेषां इन्द्रप्रतिपातशक्तिसाधनसम्पत्तिश्च । ततोऽप्रतिहन्यमानस्य प्रतिकारवतो मनुष्यगन्धर्वस्य स्थाञ्चितप्रसादः । तस्य प्रसादविशेषात्सुखविशेषाभिव्यक्तिः । एवं पूर्वस्थाः पूर्वस्था भूमेरुत्तरस्थासुत्तरस्थां भूमौ प्रसादविशेषतः शतगुणेनानन्दोत्कर्ष उपपद्यते । प्रथमतस्तकामहताग्रहणं मनुष्यविषयभोगकामनाभिहतस्य ओलियस्य मनुष्यानन्दोऽच्छतगुणेनानन्दोत्कर्षो मनुष्यगन्धर्वेण तस्यो वक्तव्य इत्येवमर्थं साधु युवाध्यायिक इति ओलियत्वावृजिनत्वे गृह्यते । ते ह्यविशिष्टे सर्व्वत्वं । अकामहतत्वं तु विषयोत्कर्षापकर्षतः सुखोत्कर्षापकर्षाव विशिष्यते । अतोऽकामहतग्रहणम् । तद्विशेषतः शतगुणात् सुखोत्कर्षोपलब्धेरकामहतत्वस्य परमानन्दप्राप्तिसाधनत्वविधानार्थम् । व्याख्यातमन्यत् । देवगन्धर्वा जातित एव । चिरलोकानामिति पितृणां विशेषणम् । चिरकालस्यायी लोको येषां पितृणां ते चिरलोका इति । आजान इति देवलोकस्तस्माज्जाजाने जाता आजानजा देवाः आर्त्तकर्मविशेषतो देवस्थानेषु जाताः । कर्मदेवा ये वैदिकेन कर्मणाग्निहोत्रादिना केषुचन देवानपि यन्ति । देवा इति त्रयस्त्रिंशद्भिरभिर्भुजः । इन्द्रस्तेषां स्वामी तस्याचार्यो बृहस्पतिः प्रजापतिर्विराड् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा । समष्टिव्यष्टिरूपः संसारसरणलव्यापी । यत्रैत आनन्दभेदा एकतां गच्छन्ति । धर्मश्च तद्विमित्तं ज्ञानञ्च तद्विषयकामहतत्वं च निरतिशयं यत्र स एष हिरण्यगर्भो ब्रह्मा तस्यैव आनन्दः ओलियेणावृजिनेनूकामहतेन च सर्व्वतः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तस्मादेतानि त्रीणि साधनानीत्यवगम्यते । तत्र ओलियत्वावृजिनत्वे नियते अकामहतत्वं तत्कृष्यते इति प्रकटसाधनतावगम्यते । तस्य तस्याकामहतत्वं प्रकर्षतश्चोपलभ्यमानः ओलियप्रत्यक्षो ब्रह्मण आनन्दो यस्य परमानन्दस्य मात्मा एकदेशः । "एतस्यैव आनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्मासुपजीवन्तीति" इत्यन्तरात् । स एष आनन्दो यस्य मात्मा ससृष्टात्मस इव विप्रुषः प्रविभक्ता यत्रैकताङ्गताः स एष परमानन्दः स्वाभाविकोऽद्वैतत्वात् । आनन्दानन्दिनोश्चाविभागोऽत्र । तदेतन्मीमांसाफलसुपसंक्षिप्यते स यथायं पुरुष इति । शुभायां निहितः परमे व्योम्नाकाशादिकार्थं खडाऽन्नमयानं

तदेगानुप्रविष्टः स य इति निर्दिश्यते । स एकोऽसावयं पुरुषे ब्रह्मासावादित्ये यः परमानन्दः ओत्विप्रत्यक्षो निर्दिष्टो यस्मैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि सुखाह्वयुप-जोवन्ति स यथासावादित्ये इति स एकः । तं भीमांसया च सिद्धमुपसंहृतं भिन्नप्रदेशस्थषटाकाशाकाशैकत्ववत् । नन्वानन्दस्य भीमांसा प्रकृता तस्या अपि फलमुपसं-र्जयन्, अभिन्नः स्वाभाविक आनन्दः परमात्मैव न विष-यविषयिसम्बन्धजनित इति । ननु तदनु रूपएवायं निर्देशः स यथायं पुरुषे यथासावादित्ये स एक इति भिन्नाविष्करणस्थविशेषोपमर्दनेन । नन्वेवमयादित्यविशेष-णप्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । उत्कर्षापकर्षोपोहार्थत्वात् । इति तस्य हि यो भूतान्मूर्तलक्षणस्योत्कर्षः सवित्प्रत्यन्तरगतः स चेत् पुरुषगतविशेषोपमर्दने परमानन्दमपेक्ष्य समो भवति न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्येत्युभयं प्र-तिष्ठां विन्दन् इत्युपपन्नम् । “स यः कश्चिदेव यथोक्तं ब्र-ह्मोत्पत्त्युत्कर्षापकर्षमद्वैतं सत्त्वं ज्ञानमनन्तमस्मीति । एवमद्वैतस्य प्रकृतपरामर्शार्थत्वात् । स किम् ? अस्मात्त्वोका-त्त्रेय दृष्टादृष्टविषयसमुदायो ह्ययं लोकस्तस्मादस्मात्त्वो-कात्त्रेय प्रत्यादृत्य निरपेक्षो भूत्वा एतं यथा व्याख्यातम् अन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति विषयजातमन्नमयात्पिण्डा-त्मनो व्यतिरिक्तं न पश्यति सर्वं स्थूलभूतमन्नमयमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । ततोऽन्यन्तरमेतं प्राणमयं सर्वान्नमयात्म-स्यमविभक्तम् । अथैतं मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमय-मात्मानमुपसंक्रामति । अथाऽदृश्येऽनात्मेऽनिरुक्तेऽनिल-यग्रेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते तत्रैव नान्यत्वं च” शाङ्करभाष्यम् ।

अत्र प्रसङ्गात् सुखदुःखादीनां स्वरूपकारणादिकं तावन्निरूप्यते प्रकृतेः सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोगु-णरूपत्वात् सुखादीनां सत्त्वादिकार्यत्वम् । यथोक्तं सां०का० “प्रोत्यप्रोतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनिय-मार्थाः । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिधुनमवृत्तयश्च गुणाः” अस्याः सां०कौ० व्याख्या ।

‘प्रोतिः सुखं प्रोत्यात्मकः सत्वगुणः, अप्रोतिर्दुःखं अप्रो-त्यात्मकोरजोगुणः, विषादो मोहः विषादात्मकस्तमोगुण इति । ये तु मन्यन्ते न प्रोतिर्दुःखाभावादतिरिच्यते एवं दुःखमपि न प्रोत्याभावादित्यदिति तान् प्रत्यात्मप्रह-णम् । नेतरेतराभावाः सुखादयः अपि तु भावाः आत्म-शब्दस्य भाववचनत्वात् प्रोतिरात्मा भावो येषां ते प्रोत्या-त्मानः । एवमन्यदपि व्याख्येयम् । भावरूपता चैषा-

मनुभवसिद्धा परस्परभावात्मकत्वे तु परस्परान्तरयापत्ते-रेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः । स्वरूपमेवास्तुता प्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अत्रापि यथासं-ख्यमेव । रजः प्रवर्त्तकत्वात्सर्वत्र लघु सत्त्वं प्रवर्त्तयेत् यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत । तमोनियतस्तु कश्चिदेव-प्रवर्त्तयतीति भवति तमो नियमार्थम् । प्रयोजनस्तुता क्रियामाह अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिधुनमवृत्तयश्च वृत्तिः क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्योन्याभिभववृत्तयः एवामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्यदभिभूयते । तथा हि सत्त्वं रजस्तमसो अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिबभूते एवं रजः सत्त्वतमसो अभिभूय घोराम्, एवं तमः सत्त्व-रजसो अभिभूय मूढामिति” ।

“प्रोत्यप्रोतिविषादाद्यौगुणानामन्योन्यं वैधर्म्यम्” सां० स्कौ० । “गुणानां सत्त्वादिद्रव्यतयाणामन्योन्यं सु-खदुःखविषादाद्यौवैधर्म्यम् कार्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः सुखादिकं च घटादिविषयाणामपि रूपवदेव धर्मोऽन्तःक-रणोपादानत्वात् सर्वकार्याणां, तत्तद्गुणत्वौचित्यात् एतच्चानुपपदं निरूपयिष्यते । मनसः संकल्पात्मकतावत् सत्त्वादीनां सुखाद्यात्मकता धर्मो धर्मोभेदात्” सां० प्र० भा० । “हेयं दुःखमनागतम्” इत्युपक्रमस्य “दृष्टृदृश्यसंयोगो हेय-हेतुः” पाठः स्क० हेयस्य दुःखस्य कारणं दृष्टृदृश्ययोः संयो-गसङ्गा “प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगा-पवर्गायं दृश्यम्” पा० स्क० दृश्यपदार्थो निरूपितः । अयमर्थः प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः, प्रकाश-क्रिययोः प्रतिबन्धरूपस्थितिशीलं तमः । तत्र सत्त्वं ऋदुत्वात् तप्यं, तापकं रजः रज्जुकत्वात् । एवं सत्त्व-रजसोऽप्यतापकभावे सति तमसा मोहः सम ताप इत्येवं रूपभ्रान्तिरूपोमोहः पुरुषस्य भवति । तदिदं गुण-त्वयं स्वस्वकार्ये मिथः सहायमविवेकिभोग्यं विवे-कित्याज्यं परस्परान्तरं परस्परभावाव्याभिमानकभावञ्च गच्छति” इत्येवं स्थिते सति कारणान्तरे रजस्त-मसो अभिभूय सत्त्वं यदा प्रवर्द्धते तदा सत्त्वोद्रेकात् सुखं जायते । सत्त्वतमसो अभिभूय सति कारणान्तरे यदा रजः प्रवर्द्धते तदा रज उद्रेकात् दुःखं भवति सत्त्वरजसो अभिभूय यदा तम उद्रेक्तं भवति तदा मोह विषादादिकं जायते इति सुखादिसमुद्भवप्रकारः । तत्र कारणं धर्माधर्मोदिसचिरोरागादिरेव । यथाह “सुखानुशयो रागः” दुःखानुशयो द्वेषः” पा० स्क०

सुखानुभवे सति सृष्ट्या तज्जातीयसुखान्तरे तत्साधने वा तृष्णा स रागः सुखमनुशेते विषयो करोति सुखानु-
शयीत्यर्थः एवं दुःखानुभवितुः सृष्ट्या दुःखे तत्सा-
धने वा यः क्रोधः स द्वेष इत्यर्थः । एवञ्च सुखस्य
अरणात्मकज्ञानात् सुखे इच्छा नान्येच्छाधीना इति
तस्य स्वतःप्रयोजनत्वम् अन्येच्छानधीनेच्छाविषयस्यैव
तथात्वात् । तत्साधने तु सुखसाधनत्वज्ञानादेवेच्छा अत-
स्तस्य गौणप्रयोजनत्वम् । अरणात्मकदुःखज्ञानाच्च दुःखे
द्वेषः तत्साधने तु तत्साधनत्वज्ञानात् द्वेषः यथाह भाषा०
‘सुखन्तु जगतामेव कास्यं धर्मेण जन्यते । अधर्मजन्यं
दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम् । निर्दुःखत्वे सुखे
चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते । इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टो-
पायत्वधीर्यदि । चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या
भवेत् । तद्वैतः कृतिसाध्योऽसाधनत्वमतिर्भवेत् । बल-
वद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका । तद्वैतत्वबुद्धेस्तु
हेतुत्वं कस्यचिन्मते । द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद् द्वेषस्य कार-
णम् । इच्छया च तत्साधने प्रवृत्तिः । द्वेषाच्च तत्साधने
निवृत्तिः । यत् सुखान्तरीयकविषया दुःखमुत्पद्यते ता-
दृशे कर्माणि द्विष्टसाधनत्वज्ञाने सत्यपि इच्छातत्कार्ययोर्दर्शनात्
बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानस्यैव इच्छायां प्रवृत्तौ च कारणात्वेन
तस्य तज्ज्ञानरीयकत्वात् बलवद्द्विष्टत्वम् । अतएव कस्यचि
मत्सुखमक्षणादौ सत्तुष्टधान्यादिप्रहृष्टे च प्रवृत्तिः । काष्ठकादेः
परदारदिगमने नरकसाधनत्वं विदुषोऽपि प्रवृत्तिस्तु
तत्काले ऐहिकसुखापेक्षया कालान्तरभाविनि नरकादौ बल-
वद्द्वेषभावेन बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानादेवेति न विरोधः ।
तत् सुखं प्रथमं द्विविधं ज्ञानप्रसादलब्धं ब्रह्मानन्दाद्यपर-
पथ्यायं निरतिशयम्, वैषयिकं सातिशयञ्च” तच्च तैत्तिरीय
श्रुतौ मनुष्यादारभ्य ब्रह्मपथ्यान्तानाम् ७१७७७ प्राग्दर्शितम्
सातिशयञ्च सुखं विवेकिनां दुःखमेव । यद्योक्तम् विषय-
तृष्णाराहित्यरूपोपरतिस्वरूपतृष्टिप्रदर्शने” सां०कौ० ।
“अर्जुनरक्षणशयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मान उपरमाः
पञ्च भवन्ति । तथा हि सेवादयोधनोपार्जनोपायास्ते
च सेवादीन् दुःखाकुर्वन्ति । इष्यदुरीश्वरदाः स्थिरहृत्तद-
त्तचण्डाङ्गचन्द्रजां वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवासु प्र-
सज्जते ? । एवमन्येऽप्यर्जुनोपाया दुःखा इति विषयोप-
परमे या तृष्टिः भेषा पारमुच्यते । तथार्जितं धनं राजै-
कोनारिकाग्निजबौषादिभ्यो विनङ्क्यतीति तद्वक्ष्ये महद्दुः-
खमिति भावयतो विषयोपरमे सा तृष्टिः सा द्वितीया सु-

पारमुच्यते । तथा महतायासेनार्जितं धनं भुज्यमानं
क्षीयते इति तत्प्रत्ययं भावयतो विषयोपरमे या तृष्टिः
सा तृतीया पारपारमुच्यते । एव शब्दादिभोगाभ्या-
सादङ्गले कामास्ते च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखयन्तीति
भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे या तृष्टिः सा चतुर्थी अ-
नुत्तमास्म उच्यते । एवं नानुपहृत्य भूतानि विषयोपभोगः
रुद्धवतीति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे या तृष्टिः
सा पञ्चमी उत्तमास्म उच्यते” । ‘परिणाम तापसंस्कार-
दुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः”
पात० सूत्रे चोक्तम् । अयमर्थः परिणामोऽन्यथाभावः
तापः वर्त्तमानः, संस्कारोभूतः एतान्येव दुःखानि
तैरिति विग्रहः तथा च विषयसुखभोगात् कामानलो
वर्द्धते “न जातु कामः कामानामुपभोगेन शस्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मे भूय एवाभिवर्द्धते” इति भारतोक्तेः
तद्वृत्तौ च सत्यां कदाचित् कास्यालाभे दुःखमवश्यं
भावि कदाचिदुलाभेऽपि कुलशिक्षागसङ्कोचे दुःखम् ततः
सङ्कोचके द्वेषः ततः कामद्वेषाभ्यां पापस्योपचयात् दुःख-
मवश्यं भावि । असङ्कोचे व्याधिः पापञ्च ततोऽपि खम् एवं
भोगस्य परिणामदुःखता । तथा सुखभोगस्य तत्सा-
धनस्य नाशे तापः अनुतापः स च दुःखमेवेति तस्य
तापदुःखता । तथा भोगनाशेऽपि तत्संस्कारः तिष्ठ-
त्येव सति तस्मिन् तज्जातीये पुनः रागः रागे च पुनरा-
पुन्यसाधनावश्यम्भावः ततः पुनः सुखदुःखभोगः ततः
पुनः संस्कार इत्यनन्तदुःखसन्ततिः तथा च यथा भोग-
नाशे न संस्कारो भवेत् तथा यतितव्यमिति अतएवोक्तम्
“असक्तः सुखमन्वभूत्” सर्वमेव विषयभोगसाधनं विषय-
जन्यं सुखं च दुःखपक्षे निक्षेपव्यम् । तत्तु हेतुः गुण-
वृत्तिविषय्यादिति गुणानां चित्तात्मना परिणतानां
सत्त्वरजस्तमसां वृत्तीनां सुखदुःखमोहानां विरोधात् परस्पर-
रामिभाव्याभिभावकत्वरूपविरोधात् इति । तथा च त्रिगु-
णचित्तस्य यदा रजस्तमसी सत्त्वात् भिन्निदूने भवतः
तदा ते भिद्यन्तीभूय सत्ताभिभवाभिमुखे भवतः । तदानीञ्च
तमसा सत्त्वापिधाने कृते रजभैरव्यं कामयमानेन विषयः
प्रियो भवति तदा तेन सत्ताच्छादनेन चित्तं विक्षिप्तं
भवति । यदा तु तसः प्रधानं तदा चित्तं मूढं भवति
सत्तोद्रेके तु सुखम् इत्येवमेकस्यैव चित्तस्य सत्तादि-
कारणोद्रेकमेवेन सुखदुःखादिरूपता ।

सुखादिकञ्च अन्तःकरणधर्मः धर्माधर्मफलत्वात् “शा-

स्वदेशितं फलमनुष्ठायतीति” न्यायेन कृत्वादीनामन्तःकरण-
धर्मात्वेन तद्वर्मात्त्वौचित्यात् पुरुषे तु तानि तदविवेकादौ-
पाधिकारिणः प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा वर्त्ताहमिति मन्यते” गीतोक्तेः
प्रकृतिगुणानां वास्तविककर्तृत्वसिद्धेः । “तस्मात् संयो-
गादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् । गुणकर्तृत्वे च तथा
कर्त्ता भवत्युदासीन” इति सां० का० राजसूत्रेः अन्तः-
करणस्यैव वास्तविककर्तृत्वोक्तेश्च क्रियाफलस्य सुखादेरपि
तत्त्वामानाधिकरण्यम् । एतदाशयेनैव “तत्र जरा-
मरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः । लिङ्गस्या-
विनिर्गतेस्तद्वाद् दुःखं स्वभावेन सा० का० उक्तिः पुरुषे
‘ओपाधिकदुःखस्य सङ्गावपरा” । किञ्च अन्तः-
करणस्य तावत् सुखादिभिरन्वयव्यतिरेकौ सर्वसम्मतौ
इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धकारणभावस्य तस्योपादानत्वमेव
सांख्यादिभिः कल्प्यते न पुनस्तस्य निमित्तत्वं प्रकल्प्य
आत्मनस्तत्र समवायिकारणत्वकल्पनं शौरवपराहृतत्वात्
निर्गुणत्वादिरुतिविरोधाच्च । सत्यपि तस्य स्वाभाविककर्तृत्वे
भोक्तृत्वमस्येवेति सांख्या आहुः यथोक्तं सांख्यसूत्रभाष्ययोः
“चिदवसानो भोगः” सू० । “पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं
यस्य तादृशो भोगः सिद्धिरित्यर्थः । बुद्धेर्भोगस्य व्यावर्त-
नाय चिदवसान इति । चितः परिणामित्वरूपधर्मत्वादि-
शङ्कानिरासायावसानपदम् । चित्तौ भोगस्य स्वरूपे पर्यव-
सितत्वाच्च कौटस्युपादिहानिरित्याशयः । तथाहि प्रमाणा-
ख्यवृत्त्याहूढं प्रकृतिपुरुषादिकं प्रमेयं वृत्त्या सह पुरुषे
प्रतिविम्बितं सङ्गासते । अतोऽर्थोपरक्तवृत्तिपरतिविम्बाव-
च्छिन्नं स्वरूपचैतन्यमेव भानं पुरुषस्य भोगः प्रमाणस्य
च फलमिति । ततश्च प्रतिविम्बरूपेणार्थसम्बन्धे द्वारतया
वृत्तीनां करणत्वमिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे । “गृही-
तानिन्द्रियैरर्थात्मने यः प्रयच्छति । अन्तःकरणरूपाय
तस्मै निश्चात्मने नमः” इति । राज्ञो हि करणवर्गः
स्वामिने भोग्यजातं समर्पयतीति दृष्टमिति । भोग-
शब्दार्थस्याभ्यवहरणम् आत्मसात्करणमिति यावत् ।
स च देहादिचेतनान्तेषु साधारणः । विशेषस्त्वयम् ।
अपरिणामित्वात् पुरुषस्य विषयभोगः प्रतिविम्बादान-
भात्वम् । अथेषां तु परिणामित्वात् पुच्छादिरपीति ।
अथमेव च परिणामरूपः पारमार्थिको भोगः पुरुषे
प्रतिषिध्यते “बुद्धेर्भोग इवात्मनोत्वादिभिरिति” सन्तव्यम् ।
अस्मिन् सूत्रे पुरुषस्यापि फलव्याप्यता सिद्धा चिद-

वसानताया एवात्र भोगत्ववचनादिति ननु कर्तुरेव लोके
क्रियाफलभोगो दृष्टः । यथा सञ्चरत एव सञ्चारोत्य-
दुःखभोग इति तत् कथं बुद्धितदधर्मादिफलस्य सुखा-
द्यात्मिकाया अर्थोपरक्तवृद्धिदृष्टेर्भोगः पुरुषे घटेतेत्या-
शङ्कायाभाह । “अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत्” सू० ।
बुद्धिकर्मफलस्यापि दृष्टेरुपभोगस्तदकर्तुरपि पुरुषस्य
युक्तः अन्नाद्यवत् । यथान्यकतस्यान्नादेरुपभोगो राज्ञो
भवति तद्वदित्यर्थः । अविवेकस्य स्वस्वामिभावस्य वा
भोगनियामकत्वात् तु नातिप्रसङ्गः । सुखदुःखादेः कर्म-
फलत्वमभ्युपेत्य बुद्धिगतं कर्मफलं पुरुषो भुङ्क्त इत्यु-
क्तम् । इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव कर्मफलत्वं स्वीकृत्य
बुद्धिकर्मणा पुरुष एव फलमुत्पद्यत इति मुख्यसिद्धान्त-
माह । “अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः” सू० ।
अथवा कर्तरि फलमेव न भवति सुखं भुङ्जीयेत्यादि-
कामनाभिर्भोगस्यैव फलत्वात् । अतो भोक्तृनिष्ठमेव फलं
भवति “शास्त्रविहितं फलमनुष्ठायतीति” शास्त्रे कर्तुः
फलावगमस्तु तत्सिद्धेरकर्तृनिष्ठया भोगाख्यसिद्धेः
कर्तृबुद्धावविवेकादित्यर्थः । योऽहं करोमि स एवाहं
भुङ्क्त इति हि लौकिकानुभव इति । या च सुखं
मे भूयादित्यादिकामना सा पुत्रो मे भूयादितिवत्
फलसाधनत्वे नैवोपपद्यते । भोगस्तु नान्यस्य साधनम् ।
अतः स एव फलमिति मुख्यः सिद्धान्तः । भोगस्य
पुरुषस्वरूपत्वेऽपि वैशेषिकाणां सते ओतवत् कार्यता
बोध्या सुखाद्यवच्छिन्नचित्तेरेव भोगत्वात् । अस्मिन् च
भोगस्य फलत्वपक्षे दुःखभोगाभाव एवापवर्गो बोध्यः ।
अथवा भोग्यतारूपस्वरूपसम्बन्धेन सुखदुःखाभावयोरेव
फलत्वमस्तु तेन सम्बन्धेन धनादेरेव सुखादेरपि पुरुषनिष्ठ-
त्वादिति” प्र० भा० युक्तञ्चैतत् “कामः संकल्पोविचिकित्सा
अज्ञाऽश्रद्धा हृतिरष्टतिर्ह्युर्ध्वीर्भिरित्येतस्य मन एवेति”
श्रुत्या कामादेरन्तःकरण-धर्मात्त्वोक्तत्वात् फलस्य सुखादेस्तद्व-
र्मात्त्वौचित्यात् तेषां मनोधर्मत्वमिति सांख्यादीनां मतमेव
वेदान्तिनाम् “तद्गुणसारदिति” शा० सू० तथैव भाष्यकृता
निर्णीतत्वात् । इयंस्तु विशेषः सांख्यैर्विषयेष्वपि त्रिगुण-
कार्यत्वात् सुखादिकमस्तीति मन्यन्ते यथोक्तम्” सां० कौस्तु-
भ्याम् । “सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वानुरूप्याणि
सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति । तेषाञ्च
परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्नाभावत्वम् । तद्यथा एकैव
स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति तत्

कस्य हेतोः ? स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात् ।
 सैव स्त्री सपत्नीर्दुःखाकरोति तत्कस्य हेतोः ? ताः प्रति
 तस्या दुःखरूपसमुद्भवात् । एवं पुरुषान्तरं तामविन्दत्
 सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः ? तत्प्रति तस्या मोहरूप-
 समुद्भवात् । अनया च स्त्रिया सर्वे भावा व्याख्याताः ।
 तत्र यत्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकं सत्, यत् दुःखहेतुस्तद-
 दुःखात्मकं रज, यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः, सुखप्र-
 काशलाभवानां त्वेकस्मिन् युगपदङ्गतावविरोधः सह-
 र्थनात् । तस्मात् सुखदुःखमोहैरिव विरोधिभिरेकैकगुण-
 वृत्तिभिः सुखप्रकाशलाभवैर्न निमित्तभेदा उच्चीयन्ते एवं
 दुःखोपपन्नकत्वप्रवर्तकत्वैरेव मोहयुक्त्वावरणैरिति सिद्धं
 त्रैगुण्यमिति । सां० सूत्रे प्र० भाष्ये चोक्तम् ।
 “सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्मात्मकद्रव्य-
 जन्या कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात् कान्ता-
 दिवदिति कारणगुणानुसारेणैव कार्यगुणैवित्यं चालानु-
 कूलस्तर्कः श्रुतिस्मृतयोऽपीति मन्वव्यम् । ननु विषयेषु
 सुखादिमत्त्वे प्रमाणं नास्ति । अहं सुखीत्याद्येवानुभवात्
 तत् कथं कान्तादिविषयो दृष्टान्त इति चेन्न सुखा-
 द्यात्मकबुद्धिकार्यतया सत्सुखं चन्दनसुखमित्याद्यनुभवेन
 च विषयाणामपि सुखादिधर्मकत्वसिद्धेः श्रुतिस्मृतिप्रामा-
 ण्याच्च । किञ्च यस्यान्वयव्यतिरेकौ सुखादिना सङ्ग इत्येते
 तस्यैव सुखाद्युपादानत्वमपरिकल्प्यान्युपादानत्वकल्पने
 कारणद्वयकल्पनागौरवम् । अपि चान्योऽन्यसंवादेन प्रत्य-
 भिज्ञया च विषयेषु सर्वपुरुषसाधारणस्थिरसुखसिद्धिः ।
 तत्सुखमहण्यायाश्चन्द्रये वृत्तिनियमादिकल्पनागौरवं च
 फलसुखत्वाद् दोषावहम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञयावयव्य-
 सिद्धिप्रसङ्गात् गत्कारणादिकल्पनागौरवादिति । विषयेऽपि
 सुखादिकं च मार्कण्डेये प्रोक्तम् । “तत् सन्त चेतस्यथवापि
 देहे सुखानि दुःखानि च किं समात्” इति । अहं
 सुखीत्यादिप्रत्ययस्तु अहं धनीत्यादीप्रत्ययवत् स्वस्वामिभावा-
 ल्यसम्बन्धविषयकस्तेषां प्रत्ययानां समवायसम्बन्धविषयकत्वस्य-
 मनिरासायं तु सुखदुःखमूढेभ्यः पुरुषो विविच्यते शास्त्रे-
 द्विति । शब्दादिषु च सुखाद्यात्मताव्यवहार एकार्यसमवा-
 यात् । अस्तु वा शब्दादिषु साक्षादेव सुखसुक्तप्रमाणेभ्यः ।
 विषयगतसुखादेश्च बुद्धिमात्रप्राज्ञत्वं फलवन्तात् । यत् तु
 विषयासम्प्रयोगकाले शान्तिसुखं सात्त्विकं सुषुप्त्यादौ
 व्यञ्जते तदेव बुद्धिधर्म आत्मसुखमुच्यत इति ।

वैशेषिकादयस्तु सुखादिकमात्मनएवधर्मः “बुद्ध्यादिषट्कं

संख्यादिषट्कं भावना तथा । धर्माधर्मौ गुणाएते आ-
 त्मनः स्युश्चतुर्दश” इति भाषा० उक्तेः । मनसोऽणुत्वाङ्गी-
 कारेण तेषां तदुगुणत्वे ज्ञानसुखादीनामप्रत्यक्षत्वापत्तेः ।
 प्रत्यक्षे चाश्रयमहत्तुस्य हेतुत्वात् मनसश्च ज्ञानायौगपद्यो-
 नाणुत्वेन महत्ताभावादिति युक्तिं प्रदर्श्य श्रुतौ मनो-
 धर्मात्ववचनन्तु आयुर्धर्मित्यादिवदौपचारिकमित्यङ्गी-
 चक्रुः । तदेतन्मतमसमीचीनम् एकदा हृदावगाहे सकल-
 देहव्यापिशैत्योपलब्धेः न्यत्यगीताभिनयादेरेकदा श्रवण-
 दर्शनादेर्दर्शनात् मनसोऽणुत्वासिद्धेः श्रौतमनोधर्मात्वस्य
 निमित्तपरत्वकल्पनेऽपि “अन्नमशितं त्रेधा विधीयते
 तस्य यःस्थविरोधात्तत्तत्पुरीषं यन्मध्यमं तन्नासं यो-
 ऽणुवत्तन्मनः” इति छा० उ० श्रुत्या “अन्नमयं हि सौम्य ! ।
 मनः” इत्युक्तस्य मनसोऽन्विकारत्वस्य समर्थनाय प्रवृत्तया
 बोधितस्य मनसोऽन्नजन्यत्वस्य अन्नभोजनोपचयापचयाभ्यां
 तदुद्विह्वलासावगतेर्नाणुमानता मनस इति आगमविरोधे
 अनुमानाप्रवृत्तेः अङ्गीकृतञ्च तैरपि शङ्खदृष्टान्तेन प्रागल्-
 ङ्गत्वहेतुना नरकपालशुचित्वानुमाने “नारं स्पृष्ट्वास्थि
 संज्ञेहं सचेत् जलमाविशेत्” मनुस्मृत्या बाधादप्राप्त्याख्य-
 मतः प्रकृतेऽपि तथेति । मनसोऽणुत्वाभिप्रायेणैव
 “क्रमशोऽक्रमशश्च वृत्तयः” सां० सूत्रे मनसोऽणुत्व-
 निरासेन युगपद्वृत्तयोऽङ्गीकृताः । तथा सांख्य
 कारिकाकौस्तुभोक्तम् । “युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः
 क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा । दृष्टे तथाप्यदृष्टे त्वयस्य तत्-
 पूर्विका वृत्तिः” का० “दृष्टे यथा यदा सन्तमसान्धकारे
 विद्युत्स्मातमात्माद्विप्राप्तमभिसुखमसिद्धिर्निहितं पश्यति
 तदा सल्लसालोचनसङ्कल्पामिमानाध्यवसाया युगपदेव
 प्रादुर्भवन्ति, यतस्तत उत्पत्य तत्स्थानादेकपदेऽप-
 सरति । क्रमशश्च यदा मन्दालोके प्रथमं तावद्वसु-
 मालं समुग्धमालोचयति अथ प्रणिहितमनाः कर्णा-
 न्नाकृष्टशरः कुञ्चितपादः शिञ्जितज्यामण्डलीकृतको-
 दण्डः प्रचण्डतरः पाटञ्जरोऽयमिति निश्चिनोति अथ च
 मां प्रत्येतीत्यभिमन्यते अथाध्यवसति अपसराभीतः स्थाना-
 दिति । परोक्षे तु अन्तःकरणत्वस्य बाह्येन्द्रियवर्जं
 वृत्तिरित्याह अदृष्टे त्वयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः । अन्तः-
 करणत्वस्य युगपत् क्रमेण च वृत्तिर्दृष्टपूर्विकेति । अस्तु-
 मानागमस्युत्तयोहि परोक्षेऽर्थे दर्शनपूर्वाः प्रवर्तन्ते
 नान्यथा । यथा दृष्टे तथा, अदृष्टेऽपीति योजना” कौ०
 आकरेऽस्य प्रपञ्चः । तच्च सुखं त्रिविधम् । यथा

“सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ । ३६ । अभ्यासाद्रमते बल दुःखान्तञ्च नियच्छति । यत्तदप्ये विषमिव परिणामेऽष्टतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ३७ । विषयेन्द्रियसंयोगादुत्तदप्येऽष्टतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्रुतम् ३८ । यदप्ये चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रा-लस्यप्रसादोयं तत्तामससुदाहृतम् ३९ । न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्थान्निभिर्गुणैः ४० ” गीतोक्तेः । “सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते सुखन्विति । स्पष्टोऽर्थः ३६ । तत्र सात्त्विकं सुखमाह अभ्यासादिति साङ्गैर्न । यत् यस्मिन् सुखे अभ्यासाद्रमते न तु विषयसुखइव सहसा रतिं प्राप्नोति यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्यान्तमवसानं नितरां यच्छति प्राप्नोति । कौडशं, यत्तत् किमपि अप्ये प्रथमं विषमिव मनसंयमाधीनत्वाद् दुःखावहमिव भवति परिणामे त्वष्टतसदृशं आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादो-रजस्तमोमयत्वागेन स्वच्छतयावस्थानं ततोजातं यत् सुखं तत्सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ३७ । राजसं सुखमाह विषयेति । विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगात् यत्तत् प्रसिद्धं स्त्रीसंसर्गादिषुखं अष्टतमुपमा यस्य तादृशं भवति । अप्ये प्रथमं परिणामे च विषयस्य इहास्तत् च दुःखहेतुत्वात् तत् सुखं राजसं स्रुतम् ३८ । तामसं सुखमाह यदिति । अप्ये च प्रथमक्षणे अनुबन्धे च पश्चादपि यत्सुखमात्मनो मोहकरम् । तदेवाह निद्रा च आलस्यञ्च प्रसादश्च कर्तव्यावधानराहित्येन मनोपाश-मेतेभ्य उच्यते यत्सुखं तत्तामससुदाहृतम् ३९ । अनुक्तमपि संयुक्तं प्रकरणार्थसुपसंहरति न तदिति त्रिभिः । एभिः प्रकृतिसंभवैः सत्त्वादिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातम् अन्यद्वां यत् स्यात्तत् पृथिव्यां मनु-ष्यादिषु दिवि देवेषु च कापि नास्तीत्यर्थः ” अधरः ।

वैषयिके सुखदुःखे च इष्टानिष्टविषयेन्द्रियसन्निकर्षज-ज्ञानात् जायमाने अनुभूयेते क्षणिके च “मातास्वर्गास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः । आनमापायिनोऽ-नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ! इति गीतोक्तेः । वैषयिक-सुखस्य च क्षणिकत्वात् परिणामादिदुःखरूपत्वाच्च विवे-किभिः त्याज्यत्वमेव “त्याज्यं सुखं विषयसङ्गमजम् पुंसाम्” इत्युक्तेः प्रायुक्तं पातञ्जलसूत्राच्च विषयेन्द्रियसंयोगाज्जातन्तु सुखं राजसं प्रायुक्तगीतावाक्यात् । तत्र विषयाश्च शब्द-

स्वरूपपरसगत्याः यथायथं तद्वन्तश्च तत्र शब्दविशेषरूप-गीतादिषु अवशेन्द्रियसंबन्धेषु यत् सुखं तत् वैषयिक-मेव किन्तु आत्मोपासनाङ्गत्वेन गीतादिकमपि चित्तै-काप्यतासम्पादनद्वारा मोक्षसाधनं भवति तदुक्तं या० स्रुतौ मितान्नरायाञ्च ।

“यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्निराकारालम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्यमित्याह । “यथा-विधानेन पठन् सामगानमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासा-त्परं ब्रह्माधिगच्छति” या० “स्वाध्यायावगतमार्गानतिक्रमेण सामगानं सान्त्वोगानात्मकत्वेऽपि गानमिति विशेषणम् अगीतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविच्युतमस्त्वहितम् । साव-धानः सामध्वन्यनुसूतात्मैकाग्रचित्तवृत्तिः पठन् तदभ्या-सवशात्तत्र निष्णातः शब्दाकारब्रह्मण उपसने परब्रह्मा-धिगच्छति । तदुक्तम् । “शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्मा-धिगच्छतीति” । यस्य पुनर्वैदिक्याङ्गीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुसूतात्मोपासनकार्यमित्याह । “अपरा-न्तकसुल्लोभं मद्रकम्भकरीन्तथा । औवेशकं सरोविन्दुसुत्तरङ्गी-तकानि च । ऋग्गाथापाणिकादन्वविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणात्मोक्षसंज्ञितम्” या० । अपरान्त-कोल्लोभमद्रकप्रकम्भकसरोविन्दुसहितञ्चोत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतकानि । चण्डादासा-रितवर्द्धमानकादिमहागीतकानि गृह्यन्ते । गाथाद्या-न्तस्रोगीतिका गृह्यन्ते । ऋग्गाथाद्यान्तस्रोगी-तिकाइत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावोक्ष-साधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्त्रव्यम् तदभ्याससैकाग्रता-पादनद्वारेणात्मैकतापत्तिकारणत्वात् । किञ्च । “वीणा-वादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः । ताबञ्जशाप्रया-सेन मोक्षमार्गं नियच्छति” या० । भरतमुनिप्रतिपादित वीणावादनतत्त्ववेदी श्रूयत इति श्रुतिर्द्वाविंशतिविधा स-प्तस्वरेषु । तथा हि षड्जमध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुः-श्रुतय ऋषभधैवतौ प्रत्येकम्विश्रुतौ । गान्धारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुतौ इति । जातयस्तु षड्जादयः सप्त श्रुताः सङ्करजातयस्त्वेकादशेत्येवमष्टादशविधास्तासु विशारदः प्रवीणः ताबइति गीतप्रमाणद्वयते तत्स्वरूपज्ञश्च तदनुविद्धब्रह्मोपासनतया ताबादिभङ्गभयाच्चित्तवृत्ते-रात्मैकाग्रतायाः सुकरत्वादभ्यासादेनैव शक्तिपथद्वियच्छति प्राप्नोति । चित्तविद्धेपाद्यन्नायोपेतस्य गीतज्ञस्य फला-न्तरमाह । “गीतज्ञोवदि योगेन नाप्नोति परममदम् ।

रुद्रस्यानुचरोभूत्वा सह तेनैव मोदते” या० । गीतज्ञोयदि-
कथञ्चिद्योगेन परममदन्न प्राप्नोति । तर्हि रुद्रस्य सचिवो-
भूत्वा तेनैव सह मोदते क्रीडति” मित्ता० । विष्टतिर्गानशब्दे ।

सुखं दुःखञ्च न प्रतिनियतविषयजन्यं व्यक्तिभेदेन
कालभेदेन देशादिभेदेन च सुखहेतोरपि दुःखहेतुत्वं
दुःखहेतोरपि सुखहेतुत्वम् । तथा हि खलादिं प्रति
साधुभिरुक्तस्य विनयवाक्यस्यापि तं प्रति दुःखहेतुत्वं कथ-
मन्यथा तस्य श्रवणात् खलादेरहितकर्मस्य प्रवृत्तिः स्यात्
एवं वैरिण्यं प्रत्यपि सामवादास्य दुःखहेतुत्वम् एतदा-
शयेनैव “सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः” इति
भाषे वर्णितम् । तथा चन्द्रकिरणनलिनभ्रमरध्वन्यादेरन्यत्र
सुखकरस्यापि विरहिण्यं प्रति दुःखहेतुत्वम्, एवं दुःखहेतो-
र्विषाहारादेरपि श्रुतं प्रति सुखकरत्वम् इति तत्र न वस्तु
नियमः । अतएवोक्तम् “विषमम्यस्यैव कचिज्जुवैदस्यैव वा
विषभीश्वरेच्छया । हिमसेकाविपत्तिरुत्तमे नलिनी पूर्व-
निर्दर्शनं गता” रघुः एवं कालभेदेऽपि सुखदुःखकरयो-
र्विपर्ययः यथा शीतकाले दुःखहेतोः शीतो सुखहेतुत्वम्
एवमग्न्यादितापस्य शीतकाले सुखकरस्य शीतो दुःखकरत्वम्
एवं देशभेदेऽपि यथा तिलिन्ध्रादेरन्यत्र सेवने रोगादि
दुःखदत्तं चारदेशे तु सुखकरत्वम् अतएवोक्तं
“किमाश्चर्यं चारदेशे प्राणदा यमदूतिकेति”० यथा च
वस्तुमालस्य त्रिगुणात्मकत्वात् व्यक्तिभेदेन कालादि-
भेदेन च सत्तुरजस्तमसां ससृष्टेकात् विपर्ययस्वरूपता-
पत्तिः तथा प्रायुक्तसंख्यतत्त्वकौमुदीवाक्ये स्पष्टम् । अत
एव रसादौ लोकसिद्धकारणविपर्ययः” सा० द० उक्तः यथा
“हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् । शोकहर्षा-
दयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः । अलौकिकविभा-
वत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् । सुखं सञ्जायते तेभ्यः
सर्व्वेभ्योऽपीति का जतिः । ये खलु रामवनवासादयो
लोके दुःखकारणानि इत्युच्यन्ते त एव हि काव्य-
नामसमर्पिता अलौकिकविभावनव्यापारवस्यथा कारण-
शब्दवाच्यत्वं विहायालौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं भजन्ते ।
तेभ्यश्च सुरते दलघातादिभ्य इव सुखमेव जायते ।
अतश्च लौकिकशोकहर्षादिभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो
जायन्ते इति लोक एव प्रतिनियमः । काव्ये पुनः
“सर्व्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते” इति
नियमान्न कश्चिदोषः । कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिवरितस्य
काव्यभेदेभ्योऽपि दर्शनश्रवणाभ्यामनुपातादयो जायन्त इ-

त्युच्यते । अनुपातादयस्तद्वद्भूतत्वाच्चेतसो मताः” ।

वैषयिकसुखेषु काव्यादिरसास्वादसुखमतीवचमत्कारा-
धायकतया ब्रह्मानन्दस्यमित्यालङ्कारिका मन्यन्ते यथोक्तम्”
सा० द० । “सत्वेदेकादखण्डस्यप्रकाशनन्दचिन्मयः । वेद्या-
न्तरस्यैवमन्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः । लोकोत्तरचमत्कार-
प्राणः कैश्चित् प्रमादभिः । स्वाकारवदभिक्षत्वे नायमास्वा-
द्यते रसः । रजस्तमोभ्यामसृष्टं मनः सत्वमिहोच्यते ।
इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेयविशुद्धतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः
सत्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसो अभिभूयाविर्भावः । अत्र च
हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् । अखण्ड इत्येक
एवायं विभावादिस्वादिप्रकाशबलक्षयचमत्कारात्मकः ।
अत्र हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरोत्या ।
चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट् । चमत्कारश्चित्तविस्तार-
रूपो विस्मयापरपर्यायः” । “रसे सारस्वत्कारः सर्व्व-
त्वाप्यनुभूयते । तच्चमत्कारसारत्वे सर्व्वत्वाप्यङ्गुतो रसः” ।
“पुण्यवन्तः प्रमिष्वन्ति योगिगद्गसन्ततिमिति” । यद्यपि
“स्वादः काव्यार्थसम्भेदाशङ्कानन्दसङ्गवः” इत्युक्तदिशा
रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वसङ्गतं तथापि “रसः स्वाद्यते” इति
काल्पनिकं भेदसुररीक्ष्य कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः । तदुक्तम् ।
“रसमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादन एव हि रसः”
इति च । “आनन्दजाशुभिरनुस्मयमाणमार्गान्” “स तमान-
न्दमविन्दत द्विज” इति च नैषधम् एवं तत्त्वसर्व्वसर्गेषु
उपान्तिसम्बोधेषु उदा० । “आनन्दाज्ज्ञेय प्रजाः प्रजायन्ते
आनन्देन जीवन्ति आनन्दे प्रविशन्ति” इति श्रुतिः ।
५ विष्णौ । “आनन्देनन्दनोन्द” विष्णु स० । इत्यादिशुरी-
तिकले दगणे षष्ठ्यङ्गैरङ्गै रचिते दण्डककन्दोभेदे ।
आनन्दयति आ+नदि-णिच्-अच् । आनन्दकरे त्रि० ।
षष्ठिसंवत्सरमध्ये अष्टाचत्वारिंशे ऽवर्षभेदे पु० । “निष्पत्तिः
सर्व्वशस्यानां सर्व्वशस्यमहार्घता । एतं तैलं समं याति
आनन्दे नन्दिनी प्रजा” ज्योति० तल्लक्षणम् । १० मध्ये न० ।
११ गृहभेदे च तल्लक्ष्य गृहशब्दे वक्ष्यते । १२ विष्णु-
गणभेदे पु० ।

आनन्दकाननं न० आनन्दहेतुः काननम् । अविशुक्ते
काशीक्षेत्रे आनन्दवनादयोऽप्यत्र । तस्यानन्दवननामनि-
रुक्तिः काशीखण्डे २६ अ० दर्शिता यथा अविशुक्तं
प्रकृत्य । “अस्यानन्दवनं नाम पुरास्कारि पिनाकिना ।
क्षेत्रस्यानन्दहेतुत्वादविशुक्तमनन्तरम् । आनन्दकन्दवी-
जानामङ्क राणि यतस्ततः । ज्ञेयानि सर्व्वज्ञिज्ञानि तन्नि-

ज्ञानन्दकानने" । तस्य चानन्दहेतुत्वं तत्र मरणेन तत्त्व-
ज्ञानसम्प्रादनद्वारा ब्रह्मस्वरूपानन्दप्राप्तिहेतुत्वात् यथोक्तं
जावालोपनिषदि अविस्तृतं प्रकृत्य "तत्र हि जन्तोः
प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावन्मृती-
भूय मोक्षी भवति" ।

आनन्दज त्रि० आनन्दात् जायते जन-ड ५ त० । आन-
न्दजातेऽश्रुपातादौ सत्त्वगुणोद्भवे हि चेतसो द्रुतत्वात्
नेत्रादिद्वारेण तत्प्रेरितस्य जलविन्दोः क्षरणं भवति
यथोक्तम्" सा० द० "अश्रुपातादयस्तद्द्रुतत्वाच्चेतसोमताः"
"आनन्दजाश्रुभिरहस्त्रियमाणमार्गान्" नैष० ।

आनन्दयु पु० आनन्दि-भावे अयुच् । आनन्दे सुखे
नन्दयुरप्यत्र "यस्यासौ तस्य नन्दयुः" भट्टिः ।

आनन्ददत्त पु० आनन्दोदत्तो येन । मेहने शब्दचि०
मेहनाद्धि प्रचुरानन्दोभवतीति तस्य तयात्वम् ।

आनन्दम न० आनन्दयत्नेन आनन्दि-षिच करणे ल्युट् ।
यातायातकाखे मित्रादेः १ आरोग्यस्वगतदिप्रश्ने २ तात्का-
लिकालिङ्गने च । भावे ल्युट् । ३ सुखजनने ।

आनन्दपट पु० आनन्दजनकः पटः । नवोढावस्त्रे हारा० ।

आनन्दपूर्ण पु० आनन्देन पूर्णस्तृप्तः । सदाप्रकाशत्वेन
कास्यान्तराभावात् परितप्ते परमात्मनि । २ अतिशयिता
नन्दयुक्ते त्रि० ॥ आनन्दप्रचुरादयोऽप्युभयत्र । नैयायिका-
दिमते तु आनन्देन दुःखाभावेन पूर्णः अपरिच्छन्नतया
विभुत्वात् इति इति भेदः ।

आनन्दप्रभव पु० आनन्दः प्रभवः प्रभवापादनं यस्य ।
१ वीर्यं रेतसि तस्य सात्विकानन्दोदयादेव प्रवृत्ते स्तथात्वम् ।
२ भूतादिप्रपञ्चे "आनन्दाद्देव प्रजाः प्रजायन्ते आनन्देन
जीवन्ति आनन्दे प्रविर्तीयन्ते" इति श्रुत्या भूतानां ब्रह्म-
स्वरूपानन्दभवत्वात् तथात्वम् ।

आनन्दभुज् पु० आनन्दं भुङ्क्ते भुज-क्तिप् । सुषुप्तप्रवस्थापन्ने
प्राज्ञे जीवभेदे "आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः" इति
श्रुतिः यथा लोके आयासशून्यः सुखी आनन्दभुगुच्यते तथा
सुषुप्तोऽपि सर्वायासशून्यतया आनन्दभुगित्युच्यते ।

आनन्दभैरव पु० कर्म० । शिवमूर्तिभेदे तस्य पत्नी डीप् ।
मूर्तिस्वरूपायां परदेवतायाम् तत्पत्न्यां स्त्री अन-
योरेव रुद्रयाम्ने प्रत्यप्रतिवचनकर्तृत्वम् ।

आनन्दमय पु० आनन्दः प्रचुरोऽस्य प्राचुर्यं मयट् । प्रचुरा-
नन्दस्वरूपे परमात्मनि "आनन्दमयोऽस्यासात्" शा० सू० ।
यथा व आनन्दप्रचुरत्वात् तस्य आनन्दमयत्वं तथा तद्भा-

ष्ये निखीतम् यथा "तैत्तिरीयकोऽन्नमयं मनोमयं
विज्ञानमयं चातुक्रम्यान्नायते "तस्माद्वा एतस्मा
द्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय" इति तत्र
संशयः किमिहानन्दमयशब्देन परएवात्मोच्यते यत्प्र-
कृतं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति' किं वादमयादिवत् ब्र-
ह्मणोऽर्थान्तरमिति । किन्तावत्प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरमसुख्य
आत्मानन्दमयः स्यात्कस्मात् ? अन्नमयासुख्यात्मप्रवाहपतित-
त्वात् । अथापि स्यात्सर्वान्तरत्वादानन्दमयोऽसुख्य एवात्मे-
ति, न स्यात्प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वश्रवणाच्च । सुख्य-
चेदात्मा स्यात् न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् इह तु 'तस्य प्रियमेव
शिर' इत्यादि श्रूयते । शारीरत्वञ्च श्रूयते । "तस्यैकएव-
शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति" । तस्य पूर्वस्य विज्ञानमय-
स्यैकएव शारीर आत्मा यएव आनन्दमय इत्यर्थः । न च
सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शविवारयितुं शक्यः । तस्मात्
संसार्येवानन्दमय आत्मा इत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते । परएव
आनन्दमयो भवितुमर्हति कुतः ? अभ्यासात्परस्मिन्नेव ज्ञा-
तान्यानन्दशब्दो बहुकत्वोऽभ्यस्यते आनन्दमयं प्रस्तुत्य "र-
सोवै स" इति तस्यैव रसत्वसङ्गोच्यते "रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी
भवति कोह्येवान्वात् कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्देन
स्यादेष ह्येवानन्दायति सैवानन्दस्य बीजांसा भवति" ।
"एष आनन्दमयमात्मानसुपसंक्रामति" "आनन्दं ब्रह्मणो-
विद्वान् न विभेति कुतश्चन" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना-
दिति" च । श्रुत्यन्तरे च "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति" ब्रह्म-
ण्येवानन्दशब्दोऽपि । एवमानन्दशब्दस्य बहुकत्वोऽब्रह्मणो-
वाभ्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते । यत्तुक्तम्
अन्नमयाद्यसुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्यासुख्यात्म-
त्वमिति । नासौ दोषः आनन्दमयस्य सर्वान्तर-
त्वात् । सुख्यमेव ज्ञात्मानसुपदिदित्तु शास्त्रं लोकबुद्धि-
महसरदन्नमयं शरीरमनात्मानसत्यन्तमूढानामात्मत्वेन
प्रसिद्धमनूद्य भूषानिषिक्तद्रुवतास्मादिप्रतिभावत् ततो-
ऽन्तरमित्येवं पूर्वेषु पूर्वेषु समानसुत्तरसुत्तरमनात्मा-
नमात्मेति आह्वयत् प्रतिपत्तिरसौक्यापेक्षया सर्वान्तरं
सुख्यमानन्दमयमात्मानसुपदिदेशेति स्मिष्टतरम् । यथा-
ऽरुन्धतीनिर्दर्शने बह्वीषपि तारासुख्यास्वरुन्धतीषु दर्श-
तासु याऽन्त्या प्रदर्श्यते सा सुख्यैवारुन्धती भवति एव-
मिहान्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वानुस्यूमात्मत्वम् । यत्तु
ब्रूषे प्रियादीनां शिरस्वादिकल्पनानुपपन्ना सुख्यस्यात्मन
इति अतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वभाविनीत्य-

दोषः । शरीरत्वमप्यनन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्शमानत्वात् न पुनः साक्षादेव सशरीरत्वं संसारिवद् तस्मादानन्दमयः परएवात्मा । “विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यार्थे” ख० । अत्राह नानन्दमयः परात्मा भवितुमर्हति कस्मात् ? विकारशब्दात् । प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः समधिगत आनन्दमय इति मयटोविकारार्थत्वात् तस्मादन्नमयादिशब्दविकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेन्न प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात् “तत्प्रतिष्ठतवचने मयडिति” (पा०) प्रचुरतायामपि हि मयट् स्मर्यते । यथान्नमयो यन्न इति अन्नप्रचुर उच्यते । आनन्दप्रचुरत्वञ्च ब्रह्मणः मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात् तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयट् । “तज्ज्ञेयपदेशाच्च” ख० । इतश्च प्राचुर्यार्थे मयट् यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणोव्यपदिशति श्रुतिः “एष हेतुवानन्दायतीति” । आनन्दयतीत्यर्थः । यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति यथा लोके योऽन्येषां धनित्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते तद्वत् । तस्मात्प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः सम्भवादानन्दमयः परएव आत्मा । “मान्ववर्णिकमेव च गीयते” ख० । इतश्चानन्दमयः परएवात्मा यस्माद् “ब्रह्मविदो भोति परम्” इत्युपक्रम्य हि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यस्मिन्नन्वे यद्ब्रह्म प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादिक्रमेण स्यावरजकमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुह्यायामवस्थितं सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानायाऽन्योऽन्तर आत्मेति प्रकान्तं, तन्मान्ववर्णिकमेव ब्रह्मो ह गीयते “योऽन्योन्तर आत्मानन्दमय” इति । मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तम् अपि रोधात् । अन्यथा हि प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्रक्रिये स्यातां, न चान्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योन्तर आत्माऽभिधीयते एतच्चैव च सैषा भार्गवी वारुणी विद्या “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति” । तस्मादानन्दमयः परएवात्मा” शा० भा० ।

२ आनन्दप्रचुरे लि० सर्वायासमून्यगुणप्रवस्थापक्षे ३ आनन्दमयकोषाभिमानिनि जीवे च । “काचिदन्तर्मुखा उत्तरानन्दप्रतिबिम्बमाक् । गुणभोगे भोगशालौ निद्रारूपेण जायते । कादाचित्कीत्यतोनात्मा स्यादानन्दमयोऽव्ययम् । विष्णुभूतेय आनन्द आत्मासौ सर्वदा स्थितः” पञ्चद० चक्रेः श्रीमद्भगवद्गीता ।

सुषुप्तौ तस्य स्फुरणोऽपि च स्वल्पकालिकत्वात् ब्रह्मानन्दवैलक्षण्यम् । स्त्रियां ङीप् । साच षडुर्गामूर्तिभेदे स्त्री० । आनन्दमयकोष उ० आनन्दमयस्य परमात्मनः कोष इवावरकः । वेदान्तिसतसिद्धपञ्चकोषमध्ये पञ्चमे कोषे अविद्यास्वरूपे कारणशरीरे । आनन्दमयकोषस्वरूपादिकमुक्तं विवे० चू० ।

“आनन्दप्रतिबिम्बसुखिततनुर्दृष्टिस्तमोजृम्भिता स्यादानन्दमयः प्रियादिगुणकः स्वेष्टार्थलाभोदयः । गुणस्थानुभवे विभाति क्षतिनामानन्दरूपः स्वयं भूत्वानन्दति यत्र साधुतनुश्चम्पातः प्रयत्नं विना । आनन्दमयकोषस्य सुषुप्तौ स्फूर्तिरुत्कटा । स्वप्नजागरयोरीप्रदिष्टसन्दर्शनादिना । नैवायमानन्दमयः परात्मा सोपाधिकत्वात् प्रकृतेर्विकारात् । कार्यत्वहेतोः सुकृतक्रियायां विकारसङ्घातसमाहितत्वात् । पञ्चानामपि कोषाणां निषेधे युक्तिः श्रुतेः । तन्निषेधावधिः साक्षी बोधरूपोऽवशिष्यते । योऽयमात्मा स्वयं ज्योतिः पञ्चकोषविलक्षणः । अवस्थान्त्यसाक्षी सन् निर्विकारो निरञ्जुनः । सदानन्दः स विज्ञेयः स्वात्मत्वेन विपश्चिता” ।

आनन्दमयशब्देऽधिकमुक्तम् । “गुहाहितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः । बोद्धुं शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रविच्यताम् । देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः । ततः कर्ता ततोभोक्ता गुहा सेयं परम्परा” पञ्चद० ।

आनन्दसम्भव उ० आनन्दस्य ब्रह्मानन्दस्य सम्भवः प्रकाशः । तत्त्वज्ञानप्रयोज्ये ब्रह्मानन्दस्फुरणे । “आनन्दसम्भवे लीनोनापश्यसुभयं सुने ! पुरा० । सम्भवत्वात् अपादानेऽपि आनन्दः सम्भवोऽस्य । २ भूतादौ लि० आनन्दप्रभवशब्दे विवृतिः ।

आनन्दा स्त्री आनन्दयति सेवनात् आ+नदि-णिच्-अच् । विजयायाम् (सिद्धि) राजनि० ।

आनन्दास्त्व उ० आनन्दः अस्त्व इव असीमत्वात् । ब्रह्मानन्दे अखण्डानन्दरूपत्वादपरिच्छित्वाच्चाक्ष तयात्वम् । प्रमोदास्त्व वादयोऽप्यत्र । “ब्रह्म प्रमोदास्त्विति” नैष० । आनन्दि उ० आ+नदि-इन् । १ हर्षे “कौशल्यानन्दवर्द्धनोरास” इति रामायणम् । २ कौतुके च ।

आनन्दिन् लि० आ+नदि-क्त । १ हर्षयुक्ते सुखिनि, आ+नदि-णिच्-क्त । यस्यानन्दो जनितस्तस्मिन् २ अभिनन्दिते लि० । आनन्दिन् लि० आ+नदि-णिनि । १ आनन्दयुक्ते णिच्-

णिनि । १आनन्दकारके लि० उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

आनन्दी स्त्री आनन्दयति आ+नदि-णिच्-अच्-गौरा०
ङीष् (आकन पाता) दृष्टभेदे शब्दच० ।

आनमन न० आनस्यते वशीक्रियतेऽनेन करणे ल्युट् । सन्तो-
षार्थानुगत्यादौ १आनतौ । भावे ल्युट् । २सस्यग्नसने ।
णिच्+ल्युट् । नञ्प्रतापादके ३व्यापारे ।

आनमित लि० आ+नम-णिच्-क्त । आवर्जिते आनती-
कृते अरुक्कृतीकृते ।

आनम्य लि० आ+नम-णिच्-कर्मणि यत् । १नस्वीकार्ये
आ+नम-ल्यप् । २नमस्त्वर्थे अव्य० वा मलोपे हृकि
आनत्येत्यत्र अव्य० ।

आनय पु० आ+नी-भावे अच् । देशात् देशान्तरनयने ।
आनीयते वेदाद्यध्ययनायात् आधारे अच् । उपनयनसं-
स्कारे हेम० । भावे ल्युट् । आनयनमयुभयत्र न० ।

आनर्त्त उ० आन्दत्यत्र आधारे षञ् । १न्दत्यत्राख्यां
२युद्धे च तत्र हि वीरैर्हर्षात् न्दत्यमिव क्रियते इति तस्य
तथात्वम् । ३स्त्वर्थवश्ये राजभेदे “मनोवैवस्वतस्यासन् पुत्रा
वै नव तत्समाः । इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो दृष्टुः शर्याति-
रेव च” इत्युपक्रम्य “शर्यातेर्भिद्युनं त्वासीदानर्त्तानाम
विश्रुतः । पुत्रः कन्या सुकन्याख्याया पत्नी च्यवनस्य ह ।
आनर्त्तस्य तु दायादोरेवोनाम महाद्युतिः । आनर्त्ता-
विषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली । रेवस्य रैवतः पुत्रः
ककुद्गोनाम धार्मिकः । ज्येष्ठः पुत्रश्चतस्रासीद्राज्यं प्राप्य
कुशस्थलीम् । स कन्यासहितं श्रुत्वा गान्धर्व्यं ब्रह्मणो-
ऽन्तिके । सुहृत्भूतं देवस्य गतं बहुयुगं प्रभो ! । आज-
गाम युगैर्वाथ स्वां पुरीं यादवैर्दृष्टाम् । कतां द्वारवतीं
नाम्ना बहुद्वारादुत्तोरणाम् । भोजदृष्टान्धकैर्गुप्तां वासु-
देवपुरोगमैः । ततस्तद्वैवतो ज्ञात्वा यथातत्त्वमरिन्दम् ! ।
कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् । दत्त्वा
जगाम शिखरं मेरोरुपसि संशितः” हरिवं० १० अ० ।
तत्कृते ४देशभेदे आनर्त्तनामस्त्वर्थं वंशकृतत्वात्तस्य देशस्य
आनर्त्तनामत्वम् । तत्रैव देशे च इक्ष्वाकुपुत्रहृथ्य-
श्चस्य पश्चात् राज्यमासीत् यथोक्तम्”

“आनर्त्तौ नाम ते राष्ट्रं भविष्यत्यायतं महत् । तद्ग-
विष्यमहं मन्ये कालयोगेन पार्थिव ! । अध्यास्यतां
यथाकालं पार्थिवं दृष्टस्तुतमम् । यावातमपि वंशस्ते
समेष्यति च यादवम् । अतुवंशश्च वंशस्ते सोमस्य
भविता किल । एष मे विभवस्मात् तमेतं विषयोत्तमम् ।

दत्त्वा यास्यामि तपसे सागरं वरुणालयम् । लवश्चेन
समायुक्तस्त्वमिमं विषयोत्तमम् । पात्यस्वास्त्रिलं तात !
स्वस्य वंशस्य दृष्टये । वाढमित्येव हृथ्यश्चः प्रतिजपाह
तत्पुरम् । स च दैत्यस्तपोवासं जगाम वरुणालयम् ।
हृथ्यश्च मह्यतेजा दिव्ये गिरिवरोत्तमे । निवेशयामास
पुरं वासार्थममरोपमः । आनर्त्तं नाम तद्राष्ट्रं सुराष्ट्रं
गोधनायुतम् । अचिरेणैव कालेन सन्दृष्टं प्रत्यपद्यत ।
अनूपविषयश्चैव वेलावनविभूषितम् । निविष्टं चेतश्चादृष्टं
प्राकारप्यामसंकुलम् । शशास स नृपः स्मृतं तद्राष्ट्रं
राष्ट्रवर्द्धनः” ८४ अ० । अत्र च ससुद्रवेलादिकं तस्मीमादिक-
सक्तम् । ५ तद्देशवासिजनेषु दैतद्राजेषु च ७ चन्द्र-
वंश्ये राजभेदे पु० । “वर्षकेतोस्तु दायादो विभुर्नाम प्रजे-
श्वरः । आनर्त्तस्तु विभोः पुत्रो सुकुमारस्ततोऽभवत्” हरि-
वं० ३२ । तत्र तद्देश राजपरत्वे “आनर्त्तान् कालकुटांसं
कुलिन्दान् विजित्य सः” भा० स० २४ अ० । देशवासिपरत्वे ।
“उक्तवान् महाबाहो ! कासौ दृष्टिः कुलाधमः । वासु-
देवः स मन्दात्मा वसुदेवस्ततो गतः । तस्य युद्धार्थिनोर्दपं
युद्धे नाशयिताऽस्म्यहम् । आनर्त्तः ! सत्यमाख्यात तत्र
गन्ताऽस्मि यत्र सः” इति आनर्त्तवासिनः प्रति सत्त्व-
वाक्यम् देशरपत्वे । “आनर्त्तेषु विमर्देषु चेष्टात्मनि
कौरव ! इति भा० व० १४ अ० । “आनर्त्तमेवाभिमुखः
शिवेन गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः” भा० व० १८३ अ० ।
वृत्तिकादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैः क्रूरपक्ष्मीभिः क्रमेण
देशविशेषराजाशुभस्य दृ० सं० प्रतिपादनात् स्यात्वादिभि
स्त्रिभिर्नक्षत्रैः क्रूरपक्ष्मीभिस्तद्देशे नृपस्याशुभं भवति यथा
दृ० सं० कूर्मवि० । “वर्गेराम्नेयाद्यैः क्रूरपक्ष्मीभिः
क्रमेण नृपाः । पाञ्चालोमागधिकः कालिङ्गश्च त्र्यं यान्ति ।
आवन्तोऽथानर्त्तौ नृपौ चायाति सिन्धुसौविरः । राजा
च हारहौरोमद्देवशोन्यश्च कोणेन्द्रः” । आन्दत्यतीति
कर्त्तरि अच् । दजले न० तस्य तरङ्गरूपेण न्दत्यस्यैव
करणात्तथात्वम् ६ नर्त्तके लि० भावे षञ् । १० नर्त्तने पु०

आनर्त्तक लि० आनर्त्तदेशे भवः धूमा० वुज् । १ आनर्त्तदेश-
भवे । आन्दत्यति आ+न्दत-ल्युट् । २ समन्ता-
वर्त्तके लि० । [पुर्थांम् ।

आनर्त्तपुर न० आनर्त्तदेशस्य प्रधानं पुरम् । द्वारवत्याम्
आनर्त्तीय लि० आनर्त्तदेशे भवः दृष्टत्वात् क । आनर्त्त-
देशभवे ।

आनर्त्थक्य न० अनर्थस्य भावः षञ् । १ निष्प्रयोज-

नत्वे प्रयोजनाभावे । “श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत्” कात्या०
७१, ८, ५, “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्”
जै० सू० । अनेन क्रियाप्रतिपादकभिन्नवेदभागानामान-
र्थक्योक्तेः वेदान्तवाक्यानां न स्वार्थं प्राप्ताख्यं सप्तद्वीपा
वस्तुमतीत्यादिवाक्यवत् तेषां भूतार्थोपदेशकत्वात् तथा
च उपासनाविधिविशेषतयैव तेषां प्राप्ताख्यम् इति
मीमांसका मन्यन्ते । तदेतन्मतम् पूर्वं पक्षत्वेनोपन्यस्य “तस्य
समन्वयादिति” शारीरकसूत्रभाष्ये निराकृतं यथा
“यद्यापि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिवि-
षयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्थते । यथा यूपाहवनीया-
दीन्यलौकिकान्यपि विधिविशेषतया समर्थन्ते तद्वत् । प्र-
वृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्चास्तस्य । तथा हि शास्त्रतात्-
पर्यविदं आहुः । “दृष्टोहि तस्यार्थः । कर्मावबोधन-
ञ्चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनम् । तस्य ज्ञानस्योपदेशः ।
तद्भूतानां क्रियायै न समाम्नायः” । “आम्नायस्य क्रिया-
र्थत्वादानर्थक्यमवदर्शानामिति च” । अतः पुरुषं क्वचिद्विषय
विशेषे प्रवर्त्तयत् कुतश्चिद्विषयविशेषान्नप्रवर्त्तयन्नार्थवच्छा-
स्त्रम् तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम् । तस्यामान्यादेो-
न्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे-
यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादि साधनं विधीयते एव-
मनृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तम् । नन्विह
जिज्ञास्यैवैवञ्चयस्युक्तम् । कर्मकारणं भव्योधर्मो जिज्ञास्यः
इह त्वं भूतं नित्यवृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति । तत्तु धर्म-
ज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षादिवञ्चयं ब्रह्मज्ञानफलं भवितु
मर्हति । नार्हत्येवं भवितुम् । कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव
ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । “आत्मा वा अरे दृष्टव्यः”
“योऽवमात्माऽपहृतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासि-
तव्यः” । “आत्मोत्प्रेषोपासीत” । “आत्मानमेव लोकनुपा-
सीत” “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादिषु हि विधानेषु
सर्वेषु कोऽसावात्मा ब्रह्मोत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वं
वेदान्ता उपयुक्ताः नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतोनित्यदत्तो नित्यं
शुद्धबुद्धस्तत्त्वभावो विज्ञानानन्दं ब्रह्मैवमादयः । तदु-
पासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टोभोजः फलं भविष्यति । कर्त्तव्य-
विध्यननुपवेशेन वस्तुमात्रकथने ज्ञानोपादानासम्भवात्
“सप्तद्वीपा वसुमती” “राजासौ गच्छति” इत्यादि वाक्यवदे-
दान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि
रञ्जुरियं सर्प इत्यादौ आन्तिजनिमित्तमीतिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं
इदं वयेह्याप्त्यसंख्यार्थात्तदस्तु कथनेन संसारित्वभ्रान्तिरिति

वर्त्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेवं यदि रज्जुस्वरूपश्रवणद्वय सर्पभ्रान्तिः संसारिवभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्त्तते श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादि संसारिवधर्मदर्शनात् । "श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यः" इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनात् । तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति" (पूर्वपक्षः) । "यदपि शास्त्रं तात्पर्यं विदामनुक्रमणम् । दृष्टोहि तस्यार्थः कर्मावबोधनमित्येवमादि । तत् धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्भिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं दृष्टव्यम् । अपि च "आस्नायस्व क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्" इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानामानर्थक्यप्रसङ्गः । प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतञ्चेत् वस्तूपदिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थं नित्यं भूतं नोपदिशतीत्यत्र कोहेतुः ? । न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थेयव भूतोपदेश इति चेन्नैष दोषः । क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्त्तनशक्तिसद्वस्तूपदिष्टमेव । क्रियार्थत्वं प्रयोजनं तस्य, न चैतावता वस्तुमुपदिष्टं भवति । यदि नाभ्युपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति उच्यते । अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति । तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन । अपि च "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इति चैवमाद्या निवृत्तिरूपदिश्यते । न च सा क्रिया नापि क्रियासाधनम् । अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादि निवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं तज्ज्ञानिष्टम् । न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नजः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण । नजश्चैष स्वभावोयत् स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति । अभावबुद्धिस्तौदासीन्यकारणम् । सा च दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवोपशस्यति । तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः । तस्मात् पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादपिषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम्" भा० । (सिद्धान्तः) वाक्यादेः स्वार्थबोधकताभावे च । सोमांसकमते कार्यान्वित एव शब्दानां शक्तिप्रहनियमात् लिङादेशकार्यताबोधकतया तच्छून्यवाक्यस्वार्थबोधकत्वाभाव इति प्राभाकरामन्यन्ते ।

अनत्र वि० अनिति अन-उष् आहुः प्राणी तस्येदस् कण् ।

प्राणिसम्बन्धिनि बलादौ । “व्यानवस्य तत्सवे गयम्”
अ० ७, १८, १२ । “आनोः सम्बन्धिनो बलस्य” भा० ।
“चिह्नचस आनवाय” अ० ६, ६२, ६ स्त्रियां ङीप् ।

आनव्य न० आनोर्नरस्य इदं यत् । नरसम्बन्धिनि तन्वोक्ते
मलद्वये । ‘मायिकं’ नाम योषोऽयम् पौरुषं कर्मायं
मलम् । आनव्यं तद्वदयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मलत्वम्”
तन्वसारं प्रपञ्चसारः ।

आनस लि० अनसः यकटस्य पितृर्वा इदम् अण् । १ शकट
सम्बन्धिनि । “द्वयानि वै वानस्पत्यानि चक्राणि रथ्यानि
चानसानि” शत० ब्रा० । २ पितृसम्बन्धिनि च ।

आनाथ्य न० अनाथस्य भावः ष्यञ् । स्वाभिमुख्यत्वे ।

आनाम्य लि० आ+नम-कर्म्मणि ण्यत् अनिट्कत्वात् न
ह्रस्वः । नमस्कार्यै ।

आनाय पु० आनीयते मत्सोऽनेन आ+नी-करणे “जाल-
मानायः” पा० उक्तेः ष्यञ् । मत्स्यधारणार्थं शय-
स्त्रादिनिर्मिते जाले । अन्यत्र अच् । आनय इत्येव ।

आनायिन् लि० आनयति आ+नी-णिनि । १ देशदेशान्तर
प्रापके । आनायोजालमस्यास्ति आनाय+इनि । २ जालिके
धीवरे “आनायिभिस्तामपकृष्टनक्राम्” “आनायिनस्तदि-
चये नदीष्णान्” इति च रघुः । उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

आनाय्य पु० आनायते गार्हपत्यादानीय संस्क्रियतेऽसौ आ+
नी-ण्यत् नि० आयादेशः । वैदिकप्रसिद्धे दक्षिणाग्निभेदे ।
‘आनाय्योऽनित्ये’ पा० “दक्षिणाग्निविशेष एवेदं निपा-
तनम् स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्व-
लनात् वैश्वादिजुल्योनिकत्वेन वैकल्पिकत्वाच्च । अन्यत्र
तु यत् आनेयो घटादिः” सि० कौ० वैश्वाकुलादेरानीतो
दक्षिणाग्निस्तु आनेयएव “वैश्वाकुलात् विप्रतोभ्राष्ट्रात्
गार्हपत्याद्वा” आश्व० सूत्रे अग्नियोनिविकल्पश्चरणात्
गार्हपत्यादानेयस्यैव आनाय्यत्वं नान्यस्य ।

आनाह पु० आ+नह-ष्यञ् । १ वज्रेऽदौ आनहते अपसरण
प्रतिरोधेन बध्यते विष्णुत्वादि अनेन आ+नह+करणे
ष्यञ् । २ विष्णुत्वरोधसाधने वैद्यकोक्ते रोगभेदे “आमं
यक्ष्मा निचितं क्रमेण भूयोविबद्धम् विगुणानित्येन ।
प्रवक्तृमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति”
भा० नि० । वातादिदोषालुक्ता स्थानविशेषाश्चयत्वेन
तेषां रोगविशेषजनकत्वमुक्तं सुश्रु० । “अत ऊर्ध्वं
स्थाननसंश्रयं वक्ष्यामः । एवं कुपितस्त्रांस्त्रान् शरीर-
प्रदेशानागम्य तांस्त्रान् व्याधीन् जनयन्ति । ते ब्रह्मदर-

सन्निवेशं कुर्वन्ति तदा शुक्लविद्रध्युदराग्निसङ्गानाह-
विस्त्रचिकातिसारप्रभृतीन् जनयन्ति” । “आनाहार्त्तं ततो-
दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम् । पितरं दुःस्वितं दृष्ट्वा सुक-
न्येदमथाब्रवीत्” भा० व० प० १२२ अ० ।

आनाहिक पु० आनाहे तत्प्रतीकारे विहितः ठक् । आ-
नाहुरोगोपशमनीये विधौ । “आस्त्रापनं सारुतजे, क्षिप्ते
क्षिप्ते विशिष्यते । पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको-
भवेत्” सुश्रु० ।

आनिचेय लि० समन्ताच्चिचीयते आ+नि+चि-कर्म्मणि
यत् । समन्तात् सञ्चयनीये स्त्रियां शार्ङ्ग० पाठात् ङीन् ।

आनिरुद्ध पुंस्त्री० अनिरुद्धस्यापत्यम् उष्णिक्त्वात् अण् ।
अनिरुद्धस्य जषापतेरपत्ये स्त्रियां ङीप् । निरुद्धभिन्नस्या-
पत्ये तु इज् । आनिरुद्धिरित्येव ।

आनिर्हृत पु० अनिर्हृत एव स्वार्थे अण् । देवहृदयतया
प्रधाने देवभेदे “नम अनिर्हृतेभ्य इत्येते स्त्र्यो लोकोभ्यो
ऽनिर्हृताः” शत० ब्रा० “एतानि देवहृदयानि यथा हृदयं
प्रधानं तथैतेऽपि प्रधानानि” भा० ।

आनिल लि० अनिलस्वेदम् अण् । १ वायुसम्बन्धिनि अनि-
लोदेवताऽस्य अण् । २ वायुदेवताके हविरादौ स्त्रियासुभयत्र
ङीप् । सा च स्वातितारायाम् सा हि अनिलाधिष्ठातृका

आनिलि पु० अनिलस्यापत्यम् इज् । भीमे स हि पाण्डोः
क्षेत्रे कुन्त्यां वायुनोत्पादितः यथा “ततस्तथोक्ता भर्ता ह्य
वायुमेवाजुहाव सा । ततस्तामागतो वायुर्मृगाखण्डोमहा-
बलः । किन्ते कुन्ति ! ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् ।
सा सलज्जा विहस्याह उत देहि सुरोत्तम ! । बलवन्तं
महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् । तस्माज्जज्ञो महाबाहुर्भीमो-
भीमशराक्रमः” भा० आ० प० १२३ अ० । २ हनूमति
च तस्य केशरिचक्षेत्रे अञ्जनायां वायुना जनितत्वात् तथा-
त्वम् तत्कथा संक्षिप्ता यथा “अहं केशरिणःक्षेत्रे वायुना
जगदायुना । जातः कमलपलाञ्च ! हनूमाक्षम वानरः”
भा० व० प० १४० अ० । भीमं प्रति हनूमदाक्यम् । अत-
एव तयोः क्षेत्रभिन्नोत्पत्त्येऽपि एकेनोत्पादनात् आह-
त्वम् तेन “तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने । आलः
प्रियमभीष्टान् वै चकार सुमहद्वयः” “आता मम शुष्क-
श्रेष्ठो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः रामायणेऽतिविख्यातः
श्रीमान् वानरपुङ्गव” इति च तत्तैवाध्याये तयोर्भ्रातृ-
त्वेनोक्तिः । अनिलसुतादयोऽप्युभयत्र ।

आनीत लि० आ+नी-कर्म्मणि क्त । देशदेशान्तरं नीते ।

“आनीता भवता यदा पतिरता साध्वी धरित्रीसुता”
 नाटकम् । [प्रियानीति रामोरचोबधे स्थितः] सुश्रु० ।
 आनीति स्त्री आ+नो-क्तिन् । आनयने “चङ्क्रमित्वा
 आनील पु० ईषदर्थे आङ् प्रा० स० । १ ईषद्वीलवर्त्से २ तद्वति
 ति० । ३ नीलघोटके पु० हेम० । ४ तज्जातिस्त्रियां स्त्री ङोप्
 आनु ति० अन-उण् । प्राणिनि आनवशब्दे उदा० ।
 आनुकल्पिक ति० अनुकल्पं वेत्ति तद्वोधकप्रत्ययमधीते वा
 उक्ता० ठक् १ अनुकल्पाभिन्ने २ तद्वोधकप्रत्ययाध्येतरि च
 अनुकल्पेन प्राप्तः ठक् । ३ अनुकल्पेन प्राप्ते । अनुकल्पाय
 हितम् ठक् । ४ अनुकल्पसाधने । [वर्त्तमाने ।
 आनुकूलिक ति० अनुकूलं वर्त्तते ठक् । आनुकूल्येन
 आनुकूल्यं न० अनुकूलस्य भावः कर्म वा ध्वज् । अनुकूलता-
 चरणे १ साहाय्ये २ अनुगुणतायाञ्च । “यत्नानुकूल्यं दम्भत्यो
 स्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते” या० सूत्र० “रमतश्चानुकूल्येन ययुः
 संवत्सरा दय” रामा० । [पञ्चाङ्गवादौ ।
 आनुगङ्गा ति० अनुगङ्गं भवः परिस्रुता० ज्य । गङ्गा-
 आनुगतिक ति० अनुगतमनुगमनं भावे क्त तेन निर्दृष्टः
 अनुद्युता० ठक् । अनुगमेन निर्दृष्टे सन्तोषादौ ।
 आनुगत्य न० अनुगतस्य भावः कर्म वा ध्वज् । १ अनुगमन
 रूपाचरणे २ अनुगतत्वे च । [स्त्रार्थे ठक् । पञ्चात्कथिके ।
 आनुगादिक ति० अनुगदतीति अनुगादो स एव अनुगादिन्+
 आनुगुणिक ति० अनुगुणमधीते वेद वा वसन्ता० ठक् ।
 १ अनुगुणाभिन्ने २ तद्वोधकप्रत्ययाध्येतरि च । स्त्रियां ङोप् ।
 आनुगुण्य न० अनुगुणस्य भावः कर्म वा ध्वज् । १ अनुकूल-
 ताचरणे २ अनुकूलत्वे च । [स्त्रियां ङोप् ।
 आनुग्रामिक ति० अनुग्राम भवः ठक् । ग्रामपञ्चादृभवादौ
 आनुचारक न० अनुचारकस्य धर्म्मग्रं महिष्यादि० अण् ।
 अनुचरधर्म्मग्रं आचरणे ।
 आनुति पुंस्त्री० आनुतस्यापत्यम् इज् । आनुतनास्त्रोयुने-
 रपत्ये । “इजः प्राचाम्” ततः युवप्रत्ययस्य लुक् तौल्य-
 खादिवात् न । आनुतिः पिता आनुतायनः पुत्रः ।
 आ+नु-क्तिन् । सत्यकुस्तवने स्त्री । [पञ्चाङ्गवादौ ।
 आनुतिल्य ति० अनुतिलं भवः परिस्रुता० ज्य । तिलस्य
 आनुहृष्टिनेय पुंस्त्री अनुहृष्टौभवः शुभ्रा० ठक् कल्या० आनङ्
 च । अनुहृष्टिभवे । [ध्वंसपञ्चादृभवे स्त्रियां ङोप् ।
 आनुनाश ति० अनुनाशं विनाशस्य पञ्चादृ भवः संका० ण्य ।
 आनुनासिक्य न० आनुनासिकस्य भावः ध्वज् । अनुना-
 सिकधर्म्मग्रं नासासहिततत्तत्स्थानोच्चार्यत्वे -“प्रतिष्ठा-

नासिक्याः पाणिनीयाः” व्याकरणीया परिभाषा ।
 आनुपथ्य ति० अनुपथं भवः परिस्रुता० ज्य । मार्गस्य पञ्चाङ्गवादौ
 आनुपदिक ति० अनुपदं धावति ठक् । अनुपदं १ धावमाने
 पदस्य वेदपाठविशेषस्य पञ्चात् अनुपदं तद्वेत्ति तद्वोध-
 कप्रत्ययं वाङ्मोते उक्ता० ठक् । २ पदप्रत्ययाध्येतरि
 ३ तदभिन्ने च स्त्रियां ङोप् । [पञ्चाङ्गवादौ ।
 आनुपद्य ति० अनुपदं भवः परिस्रुता० ज्य । पदस्य
 आनुपूर्वी स्त्री पूर्वमनुक्रम्य अनुपूर्वं तस्य भावः ध्वज् ततो
 वा ङोषि यलोपः । परिपाद्याम् मूलावधिके क्रमे
 “षडानुपूर्व्यां विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान्” मनुः ।
 ङोषभावपक्षे आनुपूर्व्यमप्यत्र न० । “वसीरन्नानुपूर्व्येण
 शाण्वौमाविकानि च” मनुः ।
 आनुमानिक ति० अनुमानादागतः ठक् स्त्रियां ङोप् । अनुमा-
 नप्राप्ते १ युक्तिसिद्धे २ व्याप्तिविशिष्टलिङ्गज्ञानादवगते अनुमिते
 पदार्थे यथा धूमदर्शनात् वज्रिरनुमीयते स च वज्रिः
 स्वव्याप्तिविशिष्टधूमज्ञानेनैवावगत इति तस्य तथात्वम् ।
 अनुमानमात्रेणावगम्ये वेदे वाचकशब्दस्य सार्वभौम-
 सिद्धे ३ प्रधाने न० । “इत्येतेर्नाशब्दमिति” शा० सूत्र
 भाष्ये तस्य च वेदशब्दप्रतिपाद्यत्वं निराकृत्य “रचनानु-
 पपत्तेर्नानुमानम्” सू० भा० अनुमानगम्यत्वमपि निरा-
 कृतम् । तस्य च यथानुमानिकत्वं तथा ४ ईदं, ई७ पुङ्गे
 अव्यक्तशब्दे दर्शितम् “आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न
 शरीररूपकवित्यस्मृतेर्हीतेर्दर्शयति च” शा० सू० ।
 आनुमाय्य ति० अनुमायं भवः परिस्रुता० ज्य । माषस्य
 पञ्चाङ्गवादौ । [ङ्गवादौ ।
 आनुयय्य ति० अनुययं भवः परिस्रुता० ज्य । ययस्य पञ्चा-
 आनुयूथ ति० अनुयूथं भवः परिस्रुता० ज्य । यूथस्य पञ्चा-
 ङ्गवादौ । [२ आनुगत्वे च ।
 आनुरक्ति स्त्री आ+अनु+रन्ज-क्तिन् । १ अनुरागे
 आनुराहति पुंस्त्री० अनुराहतोऽपत्यम् बाह्वा० इज्
 अनुश० द्विपदद्विजिः । सुनिभेदे युवापत्ये त्व ततः फक्
 तौल्यत्वा० न लुक् । आनुराहतायनः । तस्य युवापत्ये ।
 आनुहारति इति पाठान्तरम् ।
 आनुरोहति पुंस्त्री० अनुरोहतोऽपत्यम् बाह्वा० इज् । अनु-
 रोहन्तुनेगौत्रापत्ये तस्य युवापत्ये फक् तस्य तौ न लुक् ।
 आनुरोहतायनः तदीययुवापत्ये ।
 आनुलेपिक ति० आनुलेपिकायाः स्त्रिया धर्म्मग्रं महिष्या०
 अण् । अनुलेपिकाया धर्म्मग्रं कर्म्मणि ।

आनुलोमिक ति० अनुलोमं वर्त्तते अनुलोम+ठक् ।
अनुलोमाचारवति । स्त्रियां ङीप् ।

आनुलोम्य न० अनुलोमस्य भावः कर्म वा ब्राह्म० ष्यञ् ।
१ अनुक्रमे “आनुलोम्येन सम्भूता जाता ज्ञेयास्तएव ते ।
“एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बोधौ तथा स्मृतौ” इति च
मनुः अनुकूलत्वे “क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यनुपितो-
ऽनिलः” छन्दः । [पञ्चाङ्गवादौ ।

आनुवंश्य ति० अनुवंशं भवः परिसुखा० अण् । वंशवृक्षस्य
आनुवेश्य ति० “अनुवेशं वसति “अव्ययीभावाच्च” पा० अण्
प्रातिवेश्यसन्निवृत्तहवासिनि । “प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च
कल्याणे विंशतिद्विजे” मनुः । “निरन्तरह्वासी प्रातिवेश्यः
तदन्तरह्वासी आनुवेश्यः” इति कुल्लू० अव्ययीभावा-
च्चेति स्मृतौ परिसुखादिय एवेष्टते इति नियमस्तु प्रायि-
कस्तेनात्पीत बोध्यम् । [शतिकासम्बन्धि ।

आनुशातिक अनुशतिकस्येदम् अण् द्विपदद्विः । अनु-
आनुशासनिक ति० अनुशासनाय हितं ठक् । १ अनुशासनसा-
धने नीतिवाक्यादौ २ राज्यनीतेरनुशासनार्थे भारतान्तर्गते
पर्वभेदे । “ततः पर्व परिज्ञेयमानुशासनिकं परम्” भा०
आ० १ अ० ।

आनुश्रविक ति० गुरुपाठादनुश्रूयते अनुश्रवोवेदस्तत्र विहितः
ठक् । स्वर्गादिषाधनतया वेदविहिते कर्मसमूहे “वृष्टव-
दानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिजयातिशययुक्तः” सां० का० ।
“नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनावृत्तियोगा-
दपुरुषार्थत्वम्” सां० सू० ।

आनुषङ्गिक ति० अनुषङ्गात् आगतः ठक् स्त्रियां ङीप् ।
उद्देश्यान्तरप्रवृत्तस्य तत्कर्मनान्तरीयतया प्राप्ते प्रासङ्गिके
अनुद्देश्ये “अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः” सि० कौ०
यथा भो वटो ! भिक्षामट यदि गां पश्येः ताञ्चानयेत्यादौ
भिक्षार्थप्रवृत्तस्य दैवात् गोदर्शनात्तस्या आनयनमानुष-
ङ्गिकं ततोद्देश्यत्वाभावात् । [पूर्व्याम् ।

आनुषज् अव्य० आ+अनु+सृज्+क्तिप् खरा० । आनु-
आनुषण्ड ति० अनुषण्डे देशभेदे भवः कच्चा० अण् ।
अनुषण्डदेशभवे ।

आनुष्टुभ ति० अनुष्टुप् छन्दोऽस्य उत्सा० अञ् ।
१ अनुष्टुप्छन्दस्के मन्त्रादौ ऋचि स्त्री ङीप् । “अनु-
ष्टुभावाश्चाभ्योगवे आनुष्टुभे ऋचे भवतः” इति सामसं०
भा० छता श्रुतिः । अष्टुभ इदम् अञ् । २ अनुष्टुप्सम्ब-
न्धिनि । अनुष्टुप्सरस्वनी देवताऽस्य अण् । ३ सार-

स्वते हविरादौ” आनुष्टुभस्य हविषोयत्” ऋ०
१०, १८१, १ । “आनुष्टुभोवा अश्वः” आनुष्टुभैषा
दिक्” शत० ब्रा० । अत्र आनुष्टुभोवाभावः स्वार्थे
अण् । ४ अनुष्टुप्छन्दसि न० स्वार्थिकस्य कचित्
प्रकृतिबिङ्गातिक्रमस्य देवतावदित्वात्बिङ्गान्वयत्वम् ।

आनुसाय्य ति० अनुसायं भवः परिसुखा० अण् । सायस्य
पञ्चाङ्गवादौ ।

आनुसीत्य ति० अनुसीतं भवः परिसुखा० अण् । लाङ्गल
पङ्क्ते पञ्चाङ्गवे । [पञ्चाङ्गवादौ ।

आनुसीर्य ति० अनुसीरं भवः परिसुखा० अण् । लाङ्गल-
आनुसूय ति० अनुसूयया अतिपत्न्या दत्तम् अण् । अनुसू-
यया दत्ते “स्मृत्प्रभामण्डलमानुसूयं सा विभ्रती शा-
श्वतमङ्गरागम्” रघुः । [इनङ् च । अनुसरणभवे ।

आनुसृतिनेय ति० अनुसृतौ भवः शुभ्रा० ठक् कल्याण्य०
आनुसृष्टिनेय ति० अनुसृष्टौ भवः शुभ्रा० ठक् कल्या०
इनङ् च । अनुसर्जनभवे ।

आनुहारति ति० अनुहरति भवः बाह्या० इञ् अनुशति०
द्विपदद्विः । अनुहरणकुर्वति भवे ।

आनूप ति० अनूपदेशे भवः कच्चा० अण् । अनूपदेशभवे स्त्रियां
ङीप् । २ जलानुगतदेशभवे प्राणिवर्गे च तत्त्वप्राणिन-
स्तन्मांसगुणाश्च सुच्यते दक्षिता यथा “आनूपवर्गस्तु
पञ्चद्विधः । तद्यथा कूलचराः स्रवाः कोशस्थाः पादिनो
मत्स्याश्चेति । तत्र गजगवयमहिषरुचमरसृमररोहित
वराहखड्गिगोर्कालपुच्छकोड्रन्यङ्गुरण्डगवयप्रभृतयः कू-
लचराः पशवः । वातपित्तहरा दृष्ट्या मधुरा रस-
पाकयोः । शीतला बलिनः स्निग्धा मूललाः कफ-
वर्द्धनाः । विरुद्धाणो लेखनच वीर्योष्णः पित्तदूषणः ।
स्वादम्लवणस्तेषां गजः स्नेहानिलापहः । गवयस्य तु
मांसं हि स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरं चापि
व्यवायस्य तु वर्द्धनम् । स्निग्धोष्णमधुरो दृढो महिषस्त-
र्पणो गुरुः । वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम् । तथा
चमरमांसन्तु स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरं
चापि वातपित्तप्रणाशनम् । स्मरस्य तु मांसञ्च कषाया-
हरसं स्मृबम् । वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम् ।
स्वेदनं वृंहणं दृढ्यं शीतलं तर्पणं गुरु । स्निग्धं अमा-
निलहरं वाराहं बलवर्द्धनम् । कफघ्नं खड्गिर्मांसितं
कषायमनिलापहम् । पित्तं पवित्रमायुष्यं बह्मूलं वि-
रुद्धम् । गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफा-

वहम् । विपाके मधुरश्चापि रक्तपित्तविनाशनम् ।
हंससारसक्रौञ्चकक्रवाककुरुरकादम्बकारण्डवजीवजीवकक-
बलाकापुण्डरीकजम्बयरीसुखनन्दीसुखमद्गुत्क्रोशकापा-
क्षमल्लिकायैशुक्लाक्षपुष्करशायिकाकोनालकाम्बुकुक्कुटिकामे-
वरावहेतचरणप्रभृतयः । सुवाः सङ्घातचारिणः । रक्त-
पित्तहराः शीताः स्निग्धा दृष्ट्या मरुजितः ।
सूटमूलपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः । शुक्लमधुरः
स्निग्धः स्वरवर्णवल्गुप्रदः । दृंहणः शुक्रलक्ष्मेषां हंसो
मारुतनाशनः ।

शङ्खशङ्खनखशुक्तिशम्बूकमल्लूकप्रभृतयः कोशस्थाः । कूर्म-
कुम्भीरकर्कटककणककटकशिशुमारप्रभृतयः पादिनः ।
शङ्खकूर्मादयः स्यादुरसपाका मरुदः । शीताः स्निग्धा
हिताः पित्ते वर्चसाः स्नेहवर्जनाः । कणककर्कटकस्तेषां
बल्यः कोष्ठाग्निव्यापहः । शुक्रः सन्धानकत् सूटविष्णू-
लोऽग्निव्यापिह । मत्स्यरास्त्र द्विविधा नादेयाः सास-
द्राश्च । तत्र नादेयाः रोहितपाठीनपाटलाराजीवव-
र्म्मिगोमत्स्यकण्ठमत्स्यवागुज्जारसरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो ना-
देयाः । नादेया मधुरा मत्स्यरा शरवोमारुतापहाः ।
रक्तपित्तकराद्योष्णा दृष्ट्याः स्निग्धास्त्वर्चसः । कषायानु-
रसस्तेषां शय्यशैथिलभोजनः । रोहितो मारुतहरो ना-
त्यर्थं पित्तकोपनः । पाठीनः स्नेहलो दृष्ट्यो निद्रालुः
पिथिताशनः । दूषयेदस्त्रपित्तन्तु कृष्टरोगं करोत्यसौ ।
सरली दृंहणो दृष्ट्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा । सरस्तडा-
गसम्भूताः स्निग्धाः स्यादुरसाः सूटाः । महाहृद्देषु
बलिनः स्वल्पेऽम्बुस्रवलाः सूटाः । तिमिलजल्लिख-
पाकमत्स्यनिरालंजनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहाभी-
नराजीवप्रभृतयः सासद्राः । सासद्रा शरवः स्निग्धा
मधुरा नातिपिस्तलाः । उष्णा वातहरा दृष्ट्या वर्चसाः
स्नेहवर्जनाः । बलावहा विशेषेण मांसाशित्वात्
ससद्रजाः । ससद्रज्येभ्योनादेया दृंहणत्वादुगुणोत्तराः ।
तेषामभ्यनिलज्जत्वाच्चौष्ठकौथौ गुणोत्तरौ । स्निग्धत्वात्
सासद्रपाकत्वात् तयोर्व्याया गुणोत्तराः । नादेया
शरवो मध्ये यस्मात्पुच्छास्त्रचारिणः । सरस्तडाग-
जानान्तु विशेषेण शिरो लघु । अदूरगोचरा यस्मात्त-
च्छासद्रसोदपानजाः । किञ्चिच्छुक्ता शिरोदेशमत्यर्थं शरवस्तु
ते । अथस्तादुशरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः सूटाः ।
उरोविचरणास्तेषां पूर्वमङ्गं लघु सूटम् । इत्यानूपो महा-
भिक्षुन्दिमांसवर्गो व्याख्यातः । “महद्व्यतवस्यवोर्बुज्”

पा० मनुष्ये तत्स्थे हसितादौ वाच्ये तु बुज् । आनूपक इत्येव
आनृत लि० अन्तं शीलमस्य ज्ञत्वा० अण् । सततमिध्यानु-
शीलनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आनृण न० अनृणस्य भावः कर्म वा ध्वज् । ऋणमूल्यत्वे
ऋणशोधने । “वक्तव्यं सर्वदा सङ्गिरप्रियश्चापि यद्विमतम् ।
आनृणमेतत् स्नेहस्य सङ्गिरेव कृतं पुरा” नरसिंहपु० ।
आनृशंसि पुंस्त्री० अन्तशंसस्यापत्यम् इज् । दयालोपत्ये
गहा० भवादौ ङ । आन्तशंसीयः तद्ववादौ लि० ।

आनृशंस्य न० अन्तशंसस्य भावः कर्म वा ध्वज् । अनि-
धुरतायां २कारण्ये “आरोद्” सुमहाप्राज्ञ आन्तशंसा-
न्मुना विना” भा० आश्र० २ अ० । “आन्तशंसात् ब्राह्म-
णस्य भुङ्गते हीतरे जनाः” मनुः । ३ अनुकम्पायाञ्च ।
“अर्हणं तत्कुमारीषामान्दशंसं हि केवलम्” उद्वा० त०
सूतिः । “आनुशंसमनुकम्पा” रघु० । स्वार्थे ध्वज्
३कारण्ययुक्ते लि० “एष धर्मपरो नित्यमान्दशंसश्च
पाण्डवः” भा० व० प० ७१ अ० ।

आनेत लि० आ+नी-तच् । आनयनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आनेय लि० आ+नी-कर्मणि यत् । देशादेशान्तरमाने-
तव्ये ऽघटादौ वैश्यकुलात् विप्रतोभ्राष्ट्राद्वा आनेतं योग्ये
२दक्षिणाग्नौ पु० आनाय्यशब्दे विवर्तिः “आनेयो घटादि
वैश्यकुलादेरानेयोदक्षिणाग्निश्च” सि० कौ० ।

आ(अ)नैपुण न० अनिपुणस्य भावः अण् उत्तरपददर्शः
पूर्वपदस्य वा । अपाठवे नैपुण्याभावे ध्वज् । पूर्ववत् ङङिः
आ(अ)नैपुण्यस्यत्व ।

आ(अ)नैश्वर्य न० अनीश्वरस्य भावः ध्वज् । उत्तरपददर्शः
पूर्वस्य पदस्य वा । १ ऐश्वर्याभावे २ ऐश्वर्यविरोधिनि सांख्या-
दिमतसिद्धे बुद्धेर्धर्मभेदे धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यै-
श्वर्यानिश्वर्यरूपा अष्टौ बुद्धेर्धर्मास्ते च भापरूपा एव तैरभा-
वानङ्गीकारात् तत्र ज्ञानभिदानां सप्तानां बन्धहेतुत्वम् ज्ञा-
नेन मोक्ष इति तेषां सिद्धान्तः यथाह सांका० कौमुद्योः”
“रूपैः सप्तभिरेव तु ब्रह्मात्मात्मानमात्मना प्रकृतिः । सैव च
पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण” तत्त्वज्ञानवर्जं ब्र-
ह्माति धर्मादिभिः सप्तभिः रूपैरिति पुरुषार्थं प्रति
भोगापवर्गौ प्रति आत्ममात्मानमेकरूपेण तत्त्वज्ञानेन विदे-
कख्यात्वा विमोचयति पुनर्भोगापवर्गौ न करोतीत्यर्थः” ।

आन्त लि० अस+क्त नि० वा इडभावः उपधादीर्घः । पीडिते
इटपक्षे अमितोऽप्यत्व । [नान्तरोधर्मः सत्यम्” सा० ६०

आन्तर लि० अन्तर्मध्ये सवः अण् । आभ्यन्तरे । “कश्च-

आन्तरतम्य न० अन्तरतमस्य अत्यन्तसदृशस्य भावः व्यञ् ।

सौमहादये “बाह्यप्रयत्नाच्च यद्यपि सर्वस्वसंज्ञायामनुपयुक्ता-
स्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायासुपयोक्ष्यन्ते” सि०कौ० ।

आन्तरागारिकं लि० अन्तरागारस्य धर्म्यम् ठक् । अन्तरा-
गारनिवृत्तपुरुषस्य धर्म्यं अवरोधररक्षणदौ ।

आन्तरप्रपञ्च पु० कर्म० । आध्यात्मिके आभ्यन्तरे द्वैतविस्तारे
स चान्नमयादिकोषपञ्चकं शरीरत्वयम् जन्मस्थित्यादयः षड्-
भावविकाराः त्वड् भांसादिषाट्कौशिकस्थूलदेहः अशना-
यापिपासादि षड्भूमयः श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकं वागाभिक-
मैन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायुपञ्चकं मनआद्यन्तःकरणचतुष्टयं
सङ्ख्याद्यान्तःकरणचतुष्टयः जागराद्यवस्थान्त्यं तदभिमानि-
विश्वतैजसप्राज्ञाः सभाधिमुच्छादयः श्रोत्रादिरिन्द्रगर्गः साध-
नचतुष्टयं सत्त्वादिगुणत्रयं सुखदुःखज्ञानाज्ञानादि
अविद्याद्विक्लेशपञ्चकम् सैवप्रादिभावनाचतुष्टयं यमाद्य-
ष्टाङ्गम् प्रत्यक्षादिप्रमाणवर्गः रोगारोग्यसमुदायोय-
थायोग्यं विविधनामरूपगुणधर्मादयः भोगापवर्गौ च ।
एवमन्यसतेऽप्यहम् ।

आन्तरालं लि० अन्तरालं मध्यस्थितिं वेत्ति अण् । देहाभ्य-
न्तर एवात्मनः स्थितिवेत्तरि जीवस्याणुत्ववादिनि पूर्व-
प्रज्ञे माध्वे स हि आत्मनोविभुत्वखण्डनेन देहाभ्य-
न्तरे एव स्थितिं मन्यमानस्तस्याणुत्वम् प्रतिपेदे
आत्मशब्दे तन्मत्तनुक्तप्रायम् अधिकं माध्वशब्दे वक्ष्यते ।
“अयुं वदन्त्यान्तरालाः सूक्ष्मनाडीप्रचारतः । रोम्णः
सङ्ख्यभागेन नाडीषु प्रचरत्ययमिति” तस्य सिद्धान्तः
“वाल्वाप्यशतधारस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः
स विज्ञेय इति” श्रुतिमनुसृत्य तथा तेनाङ्गीकृतम् ।
दुर्विज्ञेयत्वेन सूक्ष्मत्वमौपचारिकमिति तु वेदान्त्यादयः ।

आन्तरि(री)क्ष लि० अन्तरि(री) क्षे भवः अण् । आकाश-
भवे उत्पत्तातादौ “उत्पत्तांस्त्रिविधान् प्राह नारदो
भगवान् प्रभो ! दिव्यांश्चैवान्तरीक्षांश्च पार्थिवांश्च पिता-
मह !” ज्यो० । २ अन्तरीक्षभवे जले च । अम्बु शब्दे ३३०
पृष्ठेऽस्य विवृतिः ।

आन्तरीपकं लि० अन्तरीपे भवः घूमा० वुञ् । अन्तरीप-
भवे घूमादिगणे द्वीपसाहचर्यात् देशवाचित्वाच्च अन्तरीप-
शब्दस्य बोध्यः अन्तरीय इति पाठस्तु प्रासादिकः । [ङीप् ।

आन्तर्गणिकं लि० अन्तर्गणं भवः ठञ् । गणमध्यभवे स्त्रियां
आन्तर्गणिकं लि० अन्तर्गणं भवः ठञ् । गेहमध्यभवे
स्त्रियां ङीप् । अन्तर्गणिकान्तर्गणिकदयोऽप्यत्र ।

आन्तर्यं न० अन्तरस्य भावः व्यञ् । अन्तर्वर्तित्वे ।

आन्तिका स्त्री अन्तिकेव अण् अजा० टाप् । जेष्ठायाम्
भगिन्याम् ।

आन्त न० अमत्यनेन अस-गतौ क्त उपधादोर्धः । १ वायु-
वाहकनाडीभेदे । अन्तस्तेदम् अण् । २ अन्तस्त्वन्निनि
लि० स्त्रियां ङीप् ।

आन्दोल दोलने सङ्ख्यालने अद० चुरा० उभय० सक० सेट् ।
आन्दोलयति ते आन्दुलत् त । क्त आन्दोलितः ।

आन्दोलकं पु० आन्दोलयति खलुत् । दोलनकर्त्तरि ।

आन्दोलनं न० आन्दोल-भावे ल्युट् । १ पुनः पुनर्दोलने,
२ सङ्ख्यालने “किन्त्वासामविन्दुसुन्दरदृशां द्राक् चामरा-
न्दोलनात्” उद्भटः ३ अलुसम्भाने च ।

आन्वसिकं लि० अन्वो भक्तं शिल्पमस्य ठक् । पाचके रुदे ।

आन्वीगव न० अन्वीगुना ऋषिभेदेन इष्टं साम-अण् । ततो-
यश्वने गेये आर्भवपवमानसूक्तगते सूक्तभेदे तच्च सूक्तम्
जह्गाने १ प्र० १ १ क० पठितम् तच्च साम० स० भा० दर्शितम्
यथा “श्यावाश्वान्वीगवेऽनुष्टुबानेये पथ्यतेऽथ वा । पुरेव
लिङ्गं जगती चतुर्विंशति-कीर्त्तनम् । इदमास्त्रायते “पञ्च-
रन्दा आवापः आर्भवः पवमानः सप्तसामाः गायत्र-
संहिते गायत्रे त्वचे भवतः, श्यावाश्वान्वीगवे आनुष्टुभे
त्वचे भवतः, उष्णिहि शफम्, ककुभि पौष्कलम्, काव-
मन्यं जगतीषु” इति । अथमर्थः अस्मि ततोयश्वने
पवमानः आर्भवसंज्ञकः, तस्मिन् पञ्च सूक्तानि, सप्त
सामानि, “स्वादिव्या मदिवा” इत्येकं सूक्तम् (उ, १ प्र, १५),
तस्मिन् गायत्रिस्तिस्रः ऋचः तासु “गायत्रम्”
“संहितम्” (उ, १ प्र, ८) चेति द्वे सामानी, “उ-
रोजितो वो अन्वसः” इति सूक्तान्तरम् (उ, १ प्र, १८)
तत्रैकादशुत्तरे द्वे गायत्रौ तासु “श्यावाश्वम्”
(ज, १ प्र, ११) “आन्वीगवम्” (उ, २ प्र, ११) चेति द्वे सा-
मानी, “इन्द्रमच्छ सुता” इत्यपरं सूक्तम् (ज, १ प्र, १८),
तस्मिन् उष्णिहस्तिस्रः तासु “शफम्” साम, “पवस
मधुमत्तम्” इति प्रगाथः (उ, १ प्र, १६), तस्मिन् पूर्वा
ककुप्, उत्तरा पङ्क्तिः । तत्र “पौष्कलम्” (ज, १ प्र, ८)
साम, “अभिप्रियाणि भवते च नोहित” इत्यन्यं सूक्तम्
(उ, १ प्र, १६), तत्र तिस्रोऽजगत्यः तासु “कावम्”
(ज, १ प्र, १५) साम ।

आन्ध्र न० अन्धस्य भावः व्यञ् । दृष्टिभक्तिराहित्ये यत्र
प्रतिघाते तद्वति तद्वर्तितं सुश्रु० । शिरानाडीरूपकस्य “अधु-

छान्तयोरधोऽङ्गोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम तत्त्वान्तरं दृष्टुं प-
थातो वा इति" तत्कारणञ्चोक्तम् "शेषितमतिनिर्दिष्ट-
माय" कण्डूशोफरागदाहपाकवेदना जनयेत् । अत्युष्ण-
मिस्त्रिनातिविद्धेष्वा विस्त्रावितमतिप्रवर्त्तते अतिप्रवृत्तं शि-
रोऽभितापमान्यमधिमन्यं तिमिरप्रादुर्भावमित्यादि चापा-
दयति" सुष्ठु० । २ प्रकाशशून्यत्वे "जगदान्धप्रसङ्गः" वे० प्र०
श्रान्त्यु पु० आ+अन्ध-रन् । १ देशभेदे २ तद्देशवासिनि ३ तद्वृत्ते
च ब० व० । "आन्ध्राः शका पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधि-
पाः" भा० व० प० १८८ अ० । स च देशः ड० स० कूर्मविभागे
आग्नेयां दिशि वर्त्तितः यथा "आग्नेयां दिशि को-
शलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः कौणिकविदर्भवत्सान्ध्रदे-
दिकाश्चोर्द्धकण्ठाश्च" महभक्तौ च तल्लैवोक्तम् "द्विड-
विदेहान्ध्रन्तेच्छकभासापुरं कौङ्कणाः समान्ध्रीषकाः । कु-
न्तलकेरलदण्डककान्तिपुरस्तेच्छसङ्करजाः । नासिन्धुमोग-
वर्द्धनविराटविन्ध्याद्रिपार्श्वगादेशाः । ये च पिबन्ति सुतोयां
तापीं ये चापि गोमतीसलिलम्" । तेन विन्ध्याद्रि-
पार्श्वगः गोमतीतापीनद्योः सन्निकटोऽयं देश इति गम्यते ।
श्रान्तं ति० अन्नं लब्ध्वा अन्न+ण । अन्नं लब्ध्वरि ।
अन्यतरेषु पुंस्त्री० अन्यतरस्यापत्यम् शुभ्रा० ढक् । अन्य-
तरस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।
अन्यभाव्य न० अन्यभावोयस्य अन्यभावः तस्य भावः ब्राह्म०
ष्यञ् । अन्यरूपत्वे । [स्त्रियां ङीप्
अन्ययिकृ ति० अन्यये प्रशस्तकुले भवः ठञ् । प्रशस्तकुलजः ते
अन्यष्टस्य न० अन्यष्टका+स्वार्थ ष्यञ् । अन्यष्टकाशब्दाद्यै
'अपरेद्युरान्यष्टकम्' आश्व० ग० ।
अन्याहिकृ ति० अहनि अहनि अन्यहम् तत् भवः ठञ्
अनुश० द्विपदद्विजः । प्रतिदिनसाध्ये पाकादौ "वैवाहि-
कोऽनौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि । पञ्चयज्ञविधा-
नञ् पत्तिश्चान्याहिकीं गृही" मनुः ।
अन्याहिकी स्त्री अवशादनु ईक्षा पर्यालोचना सा-
प्रयोजनमस्याः ठञ् । तर्कविद्यायाम् गौतमप्रणीताया
साह्यविद्यायाम् । तत्प्रतिपादकग्रन्थश्च अक्षपादेन
पञ्चाध्यायी रचितः तन्नादिमं सूत्रं "प्रमाणप्रमेयसंशय
प्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहे-
त्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानाच्चिन्त्य-
साधिगम" इति अलिसूत्रञ्च "हेत्याभासाश्च यथोक्ताः"
इति । तत् प्रतिपाद्यविषयाश्च पदार्थतत्त्वज्ञानानुष्ठिति
फलं तत् क्रमोक्तिः । प्रत्यक्षानुमानोपमानात्मरूप-

प्रमाणचतुष्टयम् तेषां लक्षणविभागादि । आत्मदेहेन्द्रिया-
र्थाबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गरूपप्रमेयविभा-
गः । इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानानि आत्मलिङ्गानि ।
चेष्टावदन्यावयवित्वमिन्द्रियाश्रयत्वं वा देहलक्षणम् ।
प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्ररूपेन्द्रियविभागः तेषां पृथि-
व्यादिभ्यः क्रमेणोत्पत्तिः । तत्कारणानि च क्रमेण पृथि-
व्यपृतेजोवायुकाशात्मकानि पञ्च भूतानि । गन्धरस-
रूपस्पर्शरूपविषयपञ्चकं पृथिव्यादीनां विशेषगुणास्तेषां च
क्रमेण प्राणादिभिर्गर्भिता । महत्तत्त्वापर्यायाया बुद्धे-
र्ज्ञानरूपत्वम् । मनसो लक्षणम् । प्रवृत्तिलक्षणम् रागद्वे-
षाभिनिवेशरूपदोषलक्षणम् । पुनरुत्पत्तिरूपप्रेत्यभाव-
लक्षणम् प्रवृत्तिजनितार्थरूपफललक्षणम् । बाधनारूपं दुःख-
लक्षणम् । दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपापमर्गलक्षणम् । एकस्मिन्
धर्म्मिणि भावाभावविरुद्धकोटिद्वयज्ञानत्वं संशयलक्षणम्
तत् साधारणधर्म्मवद्विधर्मज्ञानमसाधारणधर्म्मवद्विधर्मज्ञानं
विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोटिद्वयोपस्थितिश्च कारणम् । प्रवृ-
त्तिहेत्वच्छाविषयत्वं प्रयोजनलक्षणम् । वादिप्र-
तिवादिनोः साध्यसाधनद्वयप्रकारकतदभावद्वयप्रकारकान्य-
तरनिश्चयविषयत्वं दृष्टान्तलक्षणम् प्रतिवादनिरसनेन निः-
सन्धिपक्षतया अर्थनिश्चयरूपत्वं सिद्धान्तलक्षणम् । सर्वतन्त्र-
सिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः अभ्युगम-
सिद्धान्त इति सिद्धान्तचतुष्टयविभागाः तल्लक्षणानि च । प्र-
तिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमरूपावयवविभागः । साध्ये तु
जिज्ञासा, संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदासश्चेति
अधिकाः पञ्चावयवा उक्तास्तेन दशावयवा इति स्थितम् ।
तात्पर्य्यटीकायां तद्व्याख्यातञ्च तत् जिज्ञासाऽज्ञातादिवु-
द्धिसिद्धये प्रवर्त्तिका इच्छा जिज्ञासा । तज्जन्यश्च संशयः
शक्यप्राप्तिः प्रमाणाणां ज्ञानजननसामर्थ्यं संशयव्युदा-
सस्तर्कः इति । जिज्ञासा विप्रतिपत्तिरिति केचित् । ए-
तेषां न्यायावयवत्वं नास्तीति वृत्तौ स्थितम् । साध्यविशि-
ष्टतया पक्षस्य निर्देशः प्रतिज्ञालक्षणम् व्याप्तिविशिष्टहेतु-
बोधकः शब्दो हेतुरूपावयवः । व्याप्तिश्च अन्यव्यतिरेक
भेदेन द्विविधा तथा च ज्ञातान्य व्याप्तिकहेतुबोधकः
अज्ञातव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधकश्च । साधनवा प्रयुक्त
साध्यवत्तानुभावकोऽवयवः साध्यसाधनव्यापारार्थकः
उदाहरणम् तत् व्याप्तिश्च द्विविधा अन्ययोः । एकश्च ।
प्रकृतोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिमहेतुविशिष्टपक्षेण उदा-
नवावयवः व्याप्तिश्च अन्यव्यतिरेकभेदेन द्विवि-

प्रविष्टा । व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षवृत्तिताकथन-
मूर्ध्वकसाध्यविशिष्टपक्षबोधकवाक्यत्वं निगमनलक्षणम् ।
व्यापकाभाववत्त्वेन निरूप्यते धर्म्मिणि व्याप्यस्याह्वार्या
रोपात् व्यापकस्याह्वार्यारोपः तर्क इति तर्कलक्षणम्
यथा निर्वर्जित्वारोपाद्धिर्भूतत्वारोपः निर्वर्जित्वाह्वार्य-
म-स्यादित्यादि । सन्दिग्धपक्षस्य साधनयुक्त्या प्रतिपक्षस्य
बाधनयुक्त्या च अर्थवधारणं निरूप्य इति तल्लक्षणम् ।
इत्येते १ म अ० १ म आह्निके पदार्था दर्शिताः । वादादि-
लक्षणानि । तत्र प्रमाणतत्वेसाधनोपात्तम्भः सिद्धान्तावि-
रुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहोपादः इति
बादलक्षणं प्रमाणतत्वाभ्यां स्वपक्षस्य साधनं विपक्षस्थोपा-
त्तम्भो दूषणं च यत् । पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपत्तिकोटी तयोः
परिग्रहः तत्साधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यवि-
शेषो वाद इति तदर्थः । कलजातिनिग्रहस्थाना-
दिकं विपक्षे समुद्भाव्य तस्य दूषणेन स्वपक्षस्थापन
वाक्यत्वं जल्पलक्षणम् । स्वपक्षस्थापनारहितत्वेन परपक्ष-
निराकरणवाक्यत्वम् वितण्डालक्षणम् । सव्यभिचारविरुद्ध
प्रकरणसमसाध्यसमातीतकालरूपान् पञ्च हेत्वाभासान्
विभज्य तेषां लक्षणानि । बाध्युक्तवचनस्य अर्थान्तरपर-
त्वकल्पनेन युक्त्या तत्पक्षण्डनं कलमिति कललक्षणम् । त-
च्च वाक्कलार्थच्छलोपचारच्छलभेदेन त्रिविधम् । व्याप्तिनिर-
पेक्षतया दूषणोक्तिर्जातिः तज्ज्ञेदाश्चलविंशतिः ५ अ० वाच्याः ।
उद्देश्यानुगुणसम्यग्ज्ञानाभावलिङ्गत्वं निग्रहस्थानलक्षण
मिति १ अ० २ आह्निके एते पदार्था उक्ताः । संशयका-
रणादिनिरूपणम् प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिः । प्रत्यक्षप्रमाण-
लक्षणे परिशिष्टविवेचनम् । मनसोऽणुत्वे ज्ञानायौगपदस्य
हेतुतयोक्तिः । प्रत्यक्षस्य कचिदनुमित्यात्मकताशङ्का-
यां तन्निराकरणम् । अवयवभ्योऽवयविनोऽतिरिक्तता
साधनम् । अनुमानाप्रामाण्यशङ्कातन्निरासौ । वर्तमा-
नावस्थानिराकरणतत्स्थापने । उपमानाप्रामाण्यशङ्का
निराकरणे । अनुमाने उपमानस्य गतार्थत्वमाशङ्क्य
आद्यबोधस्थानुमानेऽन्तर्भावमाशङ्क्य च तन्निराकरणम् । स-
त्तिकस्यैव शब्दस्य बोधकत्वव्यवस्थापनम् । दृष्टादृष्टार्थ-
कत्वेन शब्दस्यैव विध्यम् । तत्वादृष्टार्थकस्य वेदशब्दस्य
अदृष्टव्याघातयुनक्तदोषेभ्यः अप्रामाण्यमाशङ्क्य युक्त्या
प्रामाण्यसमर्थनम् । विध्यैववादानुवादभेदात् ब्राह्मणरूप
वेदभागस्य त्वैविध्योक्तिः । विधिलक्षणम् । स्तुतिः
निन्दा परकृतिः श्रुतकाल इति भेदादर्थवादचातुर्विध्योक्तिः

विधिविहितस्यानुकथनमनुवादइत्यनुवादलक्षणम् । वेद-
कदेशविषयहरमन्त्रादेः आरोग्याद्यौषधादिप्रतिपादका-
युर्वेदभागस्य संवादिफलकत्वेन तद्दृष्टान्तेन इतरवेद-
भागस्य प्रामाण्यव्यवस्थापनम् । २ अ० १ आह्निके एते
पदार्थाः । ऐतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावरूपाणामतिरिक्तप्र-
माणत्वमाशङ्क्य ऐतिह्यस्य शब्देऽन्तर्भावः अर्थोपत्तिसम्भवाभा-
वानाञ्चातुमानेऽन्तर्भाव इति समर्थनम् । अभावस्य प्रमेयत्व-
व्यवस्थापनम् । शब्दस्यानित्यताव्यवस्थापनम् । शब्दस्य घण्टा-
द्याश्रयकत्वनिराकरणम् । व्याकरणाविधौ वस्तूनां विकारपक्ष-
निराकरणेनादेशपक्षव्यवस्थापनम् । वस्तूनामविकारित्वे-
ऽपि गुणान्तरापत्त्युपमर्द्दहासदृष्टिलेशज्ञेयैः विकारव्यवहार
इति व्यवस्थापनम् । तत्र उदात्तेऽनुदात्तत्वं गुणान्तरापत्तिः ।
उपमर्द्दो धर्म्मिनिष्ठतिः यथा अस्तेभूः । हासः दीर्घस्य
ह्रस्वता, दृष्टिर्ह्रस्वस्य दीर्घता, लेश एकदेशविकृतिः यथा अस्ते-
रत्नोपः । लेशः आगम इडादि । एतैर्विकारव्यवहारः ।
पदलक्षणम् । जात्यादीनां प्रत्येकं पदार्थत्वपक्षं निराकृत्य
जात्याकृतिव्यक्तीनां समुदितानां पदार्थत्वव्यवस्थापनम् ।
व्यक्तीकृतिजातीनां लक्षणानि एते २ अ० २ आह्निक
गतार्थाः । इन्द्रियचैतन्यवादनिराकरणम् । भूतचैतन्य-
वादनिराकरणम् उभयगोलकेनेतैः कथव्यवस्थापनम् । आ-
त्मन इन्द्रियभेदे युक्तिप्रदर्शनम् । मनस आत्मत्वनिराकरणम् ।
आत्मनित्यतासाधनम् । मनुष्यदेहस्य पार्थिवत्वसाधनम् ।
तस्य पार्थिवाम्यतैजसत्वमतोपन्यासः चातुर्भौतिकत्वमतो-
पन्यासः पाञ्चभौतिकत्वमतोपन्यासः । इन्द्रियाणां
गोलकातिरिक्तत्वस्य व्यवस्थापनम् । तेषामाहङ्कारिकत्वनि-
राकरणेन भौतिकत्वव्यवस्थापनम् । इन्द्रियाणामप्रत्यक्षत्वे
ऽप्यनुमेयताव्यवस्थापनम् । चक्षुषः प्राथ्यकारित्वसाधनम् ।
इन्द्रियैकत्वमाशङ्क्य तेषां पञ्चत्वसाधनम् । भूतानां विशेष-
गुणाः तेषाञ्चैकैकेन्द्रियप्राप्तयेति निरूपणम् । प्राणादीना-
मनुज्ञतगत्यादिसाधनम् । ३ अ० १ म आह्निकगतार्थाः ।
सांख्यमतसिद्धबुद्धेर्नित्यत्वनिराकरणम् । मनसोऽणुत्वेन-
ज्ञानानां क्रमिकत्वसाधनम् । मनसोविभुत्वे गत्यभावप्रसङ्गेन
सर्वोन्द्रियैः सर्वदासम्बन्धापत्त्या च सर्वविषयकज्ञानापत्तिदो-
षात् विभुत्वनिरासः । भावानां नियमेन क्षणिकत्वप्रत्य-
खण्डनम् । परिणामवादखण्डनम् । इन्द्रियाद्येयोरन्वयव्यतिरे-
कसत्त्वेऽपि ज्ञानस्य न तयोर्धर्म्मत्वं किन्तु आत्मधर्म्म-
त्वमिति समर्थनम् । ज्ञानाऽनित्यत्वसाधनम् । अरणायौगपदो-
कारणप्रदर्शनम् । ज्ञानवत् इच्छादीनामात्मधर्म्म-

त्वव्यवस्थापनम् । इतरगुणत्वनिवारणेन ज्ञानादेरात्मधर्मत्वव्यवस्थापनम् । स्मरणोपयोगिप्रणिधानादिकारणानि । बुद्ध्यादेः आशुविनाशित्वव्यवस्थापनम् । रूपादेरिव यावदुद्रव्यभावित्वाभावेन ज्ञानादिविशेषगुणानां देहधर्मत्वनिरासेनात्मधर्मत्वसमर्थनम् । केशनखादिषु सुखाद्यसुखलब्धेः तत्कृत्यन्तस्यैव देहस्य सुखाद्यवच्छेदकत्वसाधनम् । प्रतिदेहं मनसो नानात्वखण्डनम् । एकत्वेऽपि मनसः शीघ्रसञ्चारः । ज्ञानयोगपदास्य भ्रमत्वसमर्थनेन मनोऽणुत्वसाधनम् । देहस्य अदृष्टसापेक्षोत्पत्तिकत्वसाधनम् । अदृष्टसहकारेणैव मातापितृाहारस्य तदारम्भकत्वसमर्थनम् । अदृष्टाभावे नित्यात्मनः संयोगेऽपि न देहोत्पत्तिरिति निरूपणम् । आत्मनोविभुत्वे सर्वशरीरैः संयोगे सत्यपि तददृष्टजन्यदेह एव तस्य विशेषसंश्लेषः भोगसाधक इति नियमनम् । शरमाणुगतादृष्टाङ्गीकर्तुराहृतस्य मतनिराकरणम् अदृष्टस्य मनो-गुणत्वस्यापि तन्मतसिद्धस्य निराकरणम् । ३२० ३२० गतायाः । प्रष्टुत्साधनरागद्वेषाभिविज्ञानादोषत्ववैध्वकथनम् । तत्र मोहस्य सञ्ज्ञानधर्ममूलत्वेन प्रापीयस्त्वसमर्थनम् । आत्मनोनित्यत्व एव प्रेत्यभावसिद्धिः क्वनित्यत्वे न तत्सिद्धिस्तथा च एकजातीयशरीरेणाद्यः सम्बन्ध उत्पादः तत्र चरमसम्बन्धनाशोत्तरणं तयोरेकस्मिन् आत्मनि नित्ये एव सम्भवः शरीरादेर्नष्टत्वात् न तदाश्रयत्वमिति समर्थनम्, उत्पत्तिप्रकारनिरूपणम् । बीजानामुपभङ्गेनाङ्गुत्पत्तिदर्शनात् अभावादेव भावोत्पत्तिरिति अभावोपादनत्वमतनिराकरणम् । कर्मानिरपेक्षस्यैव शरीरस्यैव जगत्कारणत्वमतखण्डनेन कर्मसापेक्षस्य तस्य जगत्कारणत्वव्यवस्थापनम् । परमाखादिवदीश्वरस्य बोधादानत्वमिति व्यवस्थापनम् । भाष्ये तु गुणविशिष्टमात्मान्तरमोश्वर इतीश्वरत्वव्यसक्तम् । तदर्थश्च “गुणैर्नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपविशेषगुणैः सामान्यगुणैश्च संयोगादिभिर्विशिष्टम् आत्मान्तरं जीवेभ्यो भिन्न आत्मा जगदाराध्यः सृष्ट्यादिकर्ता वेदद्वारा हिताहितोपदेशकोजगतः पितृति” इत्याहुः । कण्टकतैलप्लवज्जगतामाकस्मिकत्वखण्डनम् । सर्वानित्यत्वखण्डनम् । सर्वनित्यत्वखण्डनम् । घटादीनां परमाणुपञ्चात्मकतावादखण्डनेन एकावविस्थापनम् सर्वभूतानामभावरूपतानिराकरणम् । संख्यैकान्तवादनिराकरणम् । संख्यैकान्तवादाश्च भाष्ये बहवो दर्शिताः । “सर्वमेकं सद्विशेषात्, सर्वं द्वेषा नित्यानित्यभेदात्, सर्वं त्रैलोक्यं ज्ञात्वा ज्ञेयं ज्ञानमिति, सर्वं चतुर्धा

प्रमाता प्रमाणम् प्रमितिः प्रमेयमिति, एवमन्येऽपि” । तत्र यथा नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां द्वैधं तथा सत्त्वेनैक्यम् षटः सन्पटः सन्नित्येकाकारसत्त्वप्रतीनेः । अन्ये तु एकमित्यद्वैतमाह- कथा च ब्रह्मैवैकं निर्विशेषं सत् सर्वमन्यन्मिथ्या । अन्येऽनपीति रूपसंज्ञासंस्कारवेदानुभवाः पञ्च स्कन्धाः षट्पदार्थी सप्तपदार्थीत्यादि मतभेदाः । तत्राह तत्त्वानिराकरणं यथा ब्रह्माह तस्मीकारे तत्साधकप्रमाणस्यासिद्धिः प्रमाणसत्त्वे तु न सत्त्वैकत्वसिद्धिरित्यं दूषणेन सत्त्वैकत्वादनिराकरणम् । यथा वृक्षमूलसेकात् तदीयावयवोपचयद्वारवशेन फलोत्पत्तिस्तथा यागादेर्नाशेऽपि तज्जन्यादृष्टरूपद्वारसत्त्वात् स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति व्यवस्थापनम् । स्वर्गादेः स्वरूपेण फलत्वसाधनम् । फलस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वेन शशष्टङ्गादेरिव उत्पत्त्यसम्भवः सत्त्वे च उत्पत्त्ययोज्यतया कारणव्यापारानर्थक्यं सदसत्ताङ्गीकारे च विरोध इत्याशङ्क्य फलस्य उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वव्यवस्थापनम् असत् उत्पत्तौ इह तन्मुप पटो भविष्यतीति प्रागभावज्ञानस्यैव प्रवर्तकतयाऽनियमवारणम् । कर्माकर्तृदेहादेर्नाशेऽपि अदृष्टस्यात्मन्येवोत्पत्तेः तेनैव चादृष्टेन जायमाने स्वर्गादिदेहे सुखभोगे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनादृष्टजन्यस्वर्गादिफलस्यात्मनिष्ठत्वव्यवस्थापनम् । सुखदुःखयोरेव सुख्यफलत्वं स्वीकृतादेस्तु तत्साधनत्वादौषचारिकफलत्वमिति नादृष्टसामानाधिकरणव्याघात इति समर्थनम् । देहसम्बन्धस्यैव विविधवाधनायोगहेतुत्वाद् दुःखरूपत्वकथनम् विविधदुःखयुक्ततया शरीरस्य दुःखत्वेन भावनाकथनम् दुःखमध्ये सुखस्यायुत्पत्तेस्तत्प्रत्याख्यानानौचित्येऽपि तदुपाज्जनादौ दुःखवाहकत्वात् देहसंबन्धं सर्वं दुःखमित्येव भावनीयमिति निरूपणम् । प्रतिभिन्नभोजनमैथुनादौ प्रवृत्तिनिवारणार्थमपि दुःखस्य हेयोत्वोक्तिः । आर्षदैवर्षैर्लक्ष्मीपाकरणाद्युक्त्येनापवर्गकालाभावमाशङ्क्य आयुषस्तुर्धर्मागेऽपवर्गसाधनकालत्वसाधनम् तथा कामनामृग्यस्य विरक्तस्य ततोऽर्वागपि तत्सेवनव्यवस्थापनम् । तत्तुज्ञानोत्पत्तौ प्रारब्धातिरिक्तकर्मजन्यादृष्टमात्रज्ञानेन न स्वर्गफलकादृष्टेन प्रतिबन्ध इति कथनम् । क्लेशादुत्पत्त्युत्पत्तौ भावमाशङ्क्य सुषुप्तस्य सर्वक्लेशभाववदपवर्ग इति सुषुप्तिदृष्टान्तेन हेतुभावेनाऽपवर्गे दुःखाभावसाधनम् । रागमृग्यसाहचर्येऽपि रागादीनां च मिथ्याज्ञाननिमित्तकत्वेन तत्तुज्ञानेन च मिथ्याज्ञाननिष्ठौ दुःखनिष्ठतिरिति

क्रमकथनम् ४ अ० १ आ० गतार्थाः । देहात्मबुद्धेर्दोष-
जन्यतया दोषस्य च मिथ्याज्ञानाधीनत्वेन तत्तुज्ञानात्
आत्मनोदेहादिव्यो भेदज्ञाननिवृत्तौ तदभेदज्ञाननिरा-
सेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तस्यां च सत्यां क्रमेण प्रवृत्तिनि-
वृत्त्या दुःखनिवृत्तिरूपपदवर्गसिद्धिः अतोऽपवर्गसाधनं तत्तु
ज्ञानमित्येवं प्रतिपादनम् । साधुतया भावितानां रूपदि-
विषयाणां दोषहेतुत्वकथनम् । सौन्दर्यं पश्यतो रागादिर्ज-
ह्मणोऽप्यसुकरपरिहार इत्याशङ्क्य तत्र सौन्दर्यं बुद्धे रागा-
धीनतया तरुण्यादिदेहे सौन्दर्याभिमानस्य त्याज्यताकथनम् ।
भाष्ये तु “परिष्कारबुद्धिरसुरज्जनसञ्ज्ञा सा हेया दोष-
दर्शनमशुभसञ्ज्ञा सा भावनीया” इत्युक्तम् । तथा च “खे-
ल-खल्लननयना परिणतविषयधारा पृथुश्रोणी । कमलसु-
कुलस्तनोयम् पूर्येन्दु सखी सुखाय मे भवितेति” असुरज्जन-
सञ्ज्ञा । “चर्म्मनिर्मितपात्रीयं सांसारकूप्यपूरता । अस्यां
रज्यति यो मूढः पिशाचः कस्ततोऽधिकः” अशुभसञ्ज्ञा
एवं स्वेदेहादावपि चिन्तनम् । परमाणुपुञ्जस्यैव घटादि-
रूपताऽतोनास्ति अतिरिक्तोऽवयवीति सौत्वान्तिकवैभाषिकयो-
क्तस्य पूर्वदूषितस्यापि स्वमतदर्शनाय पुनर्दूषणम् ।
परमाणुस्तुटिपरत्वव्यवस्थापनम् । आकाशस्य सर्वगतत्वं
सर्वमूर्तसंयोगित्वं तत्र संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदक-
भेदं विनाऽनुपपत्त्या सावयेवत्वापत्तिमाशङ्क्य मूर्तपदार्थस्यै-
वावयवानां तदवच्छेदकत्वम् इत्युक्त्वा तस्य निरवय-
त्वसमर्थनम् । सर्वत्र शब्दोत्पत्त्या तज्जनकसंयोगादु-
त्तमानात् आकाशस्य सर्वमूर्तसंयोगित्वसमर्थनम् आकाशे
च प्रतिहतस्य परावर्तनरूपब्यूहस्य उत्तरदेशगतिप्र-
तिबन्धरूपविदम्बसाभावात् विभुत्वव्यवस्थापनम् । पर-
माणोः संयोगवत्त्वान्वाधुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिः संयोगस्य
अव्याप्यवृत्तितया अव्याप्यवृत्तेश्चावच्छेदकभेदं विना सत्त्वा-
सम्भवादिद्वयाशङ्क्य तदवयवानामपि संयोगसिद्धये सावयवत्व
कल्पनायामनवस्थापनिरतो दिग्विभागानामेव संयोगाव-
च्छेदकत्वकल्पनेन परमाणोर्निरवयवत्वसमर्थनम् । ज्ञानाति-
रिक्तोबाह्यपदार्थो नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा ज्ञा-
नातिरिक्तप्रमाणरूपबाह्यस्य सत्त्वान्न बाह्यासाधः अथ तत्र
प्रमाणं नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वाच्च तत्सिद्धिरित्येवं
रूपेण बाह्यार्थाभावाङ्गोक्तस्य तन्निराकरणम् । स्वप्नस्य
सृष्टिविशेषरूपत्वं व्यवस्थाप्य श्रुतिरजतविज्ञाने
रजतांशस्य ज्ञानलक्षण्या उपनीतस्य संसर्गमात्र
लोभ इति व्यवस्थापननेन स्वप्नदृष्टान्तेन ज्ञान-

मात्रस्यासद्विषयकत्ववादिमतनिराकरणम् । इत्येवंबाह्या-
र्थभङ्गनिराकरणम् । ज्ञानसामान्यात् तत्तुज्ञानस्यापि
क्षयिकत्वात् तन्नाशे प्रतिबन्धकापाये पूर्ववासनावशात्
मिथ्याज्ञानं पुनरुत्पद्यतेति तत्तुज्ञानस्य न मिथ्याज्ञानो-
च्छेदकतेत्याशङ्कायां तन्निरासः । समाधिविशेषाभ्या-
सात् तत्तुज्ञानस्य विवृद्धिः । तद्वृद्ध्या च मिथ्याज्ञानवास-
नातिरोमावाच्च तत् फलावाप्तमिति समर्थनम् । ततश्च
तत्तुज्ञानसंस्कारः अन्यसंस्कारप्रतिवन्धी भवतीति
व्यवस्थापनम् । तत्र प्रतिवन्धस्य कार्याक्षमत्वसम्पादनं वि-
नाशोवेति । स्वाभाविकविषयरगादिना प्रतिबन्धात् स-
माध्यसम्भवमाशङ्क्य पूर्वकृतेश्चराधनादिना अभ्यास-
पाठये जनिते तत्संस्कारात् समाधिसिद्धिरिति समर्थनम् ।
तथा च पूर्वकृतेश्चराधुसम्भवादिषट्कारेणैव तत्तुज्ञाने
जननीये न रागादेः प्रतिबन्धकत्वम् । अरण्यगुहा-
पुलिनादिषु योगाभ्यासस्यानत्वकथनम् । अपवर्गे प्रारब्ध
कर्माधुसारये देहादेः सत्त्वेन तदनुपाध्यायभाससङ्गा-
वकथनम् । प्रारब्धकर्मावसाने देहाभावे विदेहकैवल्यप्राप्ति
कथनम् । समाधिसिद्धये यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगाभ्यास
स्यावश्यकतोक्तिः । श्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारो-
त्पत्तिकथनम् । एतच्छास्त्राभिज्ञैः सह स्मृतिस्मृतार्थादृष्टार्थ
एतच्छास्त्रोदितार्थनिश्चयस्य संवादः कर्तव्य इति प्रति-
पादनम् । संवादश्च शिष्यगुरुसम्बन्धचारित्र्ये योर्धर्मिभिः
जिगीषाहीनैः सह कार्य इति निरूपणम् । तत्तुनिश्चयार्थं
प्रतिकूलपक्षहीनतया संवादः करणीयः न जिगीषयेति
निरूपणम् । तत्तुनिश्चयसंरक्षणार्थं बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं
कण्ठकवरणवत् त्रयीबाह्यैः सह जल्पवितण्डे आश्रय
क्षीये न वाद इत्येवकथनम् तथा च यदि त्रयीबाह्यैः
स्वपक्षआक्षिप्यते तदा जल्पवितण्डाभ्यां तेषां
मतं खण्डनीयम् । एते अर्थाः ४ अ० १ आ० उक्ताः ।
साधन्यवैधन्योत्कर्षापकर्षवर्णावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्तिप्रा-
प्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्ताहुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेतुत्वार्थापत्त्यविशे-
षोपपत्त्युपलब्धिनित्यनित्यकार्यसमासद्विविधितिं जातो-
र्विभज्य तल्लक्षणाभ्युक्तानि । कथाभासप्रकरणम् । ५ अ०
१ मआ० गतार्थाः । प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञा
विरोधः प्रतिज्ञासंन्यासः हेतुन्तरमर्थान्तरम् निरर्थक
मविज्ञातार्थसमाप्तकावं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमनुभा-
षणमज्ञानमप्रतिभा विज्ञेयोमतानुज्ञा पर्युद्योऽप्येवमेष
निरनुद्योऽनुयोगोऽपसिद्धान्तोहेत्वाभासाश्च निरपह-

स्थानानि इति निग्रहस्थानानि विभज्य तेषां क्रमेण
लक्षणानि उक्तानि ५ अ० २ आ० गतार्थाः । यथा पदार्थ
तत्त्वज्ञानादपवर्गस्तथा तन्मतं सर्व० द० समग्रार्हः । यथा
“ननु तत्त्वज्ञानाद्भिः श्रेयसम्भवतोऽप्युक्तं तत्र किं तत्त्वज्ञाना-
दनन्तरमेव निःश्रेयसं सम्पद्यते, नेत्युच्यते तत्त्वज्ञानाद्-
खजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्-
तराभाव इति । तत्र मिथ्याज्ञानं नामानात्मनि देहादा-
वात्मबुद्धिः तदनुकूलेषु रागः तत्प्रतिकूलेषु च द्वेषः वस्तु-
तत्त्वात्मनः प्रतिकूलमनुकूलं वा न किञ्चित् समस्ति पर-
स्परानुबन्धत्वात्तु रागादीनां, मूढोरप्यतिरक्तौ सुहृन्नि
मूढः क्रुध्यति क्रुपितो मुह्यतीति ततस्तैर्द्वैषैः प्रेरितः प्राणो
प्रतिविद्धानि शरीरेण हिंसास्तेयादीन्याचरति वाचा
अन्धतादीनि, मनसा परद्रोहादीनि, सेयं पापरूपा प्रवृ-
त्तिरधर्ममावहतीति । शरीरेण प्रशस्तानि दानपरपरि-
त्राणादीनि, वाचा हितसत्यादीनि, मनसा अहिंसादीनि,
सेयं पुण्यरूपा प्रवृत्तिरधर्मम् । सेयमुभयो प्रवृत्तिः ततः
स्वानुसूयं प्रशस्तं निन्दितं वा जन्म पुनः शरीरादेः प्राडु-
र्भावं, तस्मिन् सति प्रतिकूलवेदनोपतया वासनात्मकं दुःखं
भवति तस्मिन् मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता अवच्छेदेन
प्रवर्त्तमानाः संसारशब्दार्थो घटीचक्रवर्त्तिरवधिरनुवर्त्तते ।
यदा कश्चित् पुरुषधौरेयः पुराकृतसुखतपरिपाकवशादा-
चार्योपदेशेन सर्वमिदं दुःखायतनं दुःखानुसूयं पश्यति
तदा तत्सर्वं ह्येतत्वेन बुध्यते ततस्तद्विवर्त्तकमविद्यादि
निवर्त्तयितुमिच्छति तद्विषयं पापञ्च तत्त्वज्ञानमिति कस्मि-
न्चित्तत्त्वमृभिर्विद्याभिर्विभक्तं भावयतः सम्यग्दर्शनपदवेदनीय-
तया तत्त्वज्ञानं जायते तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति, मि-
थ्याज्ञानापाये दोषाः अपयान्ति, दोषापाये प्रवृत्तिरपैति,
प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति, जन्मापाये दुःखमत्यन्तं निवर्त्तते
सात्यन्तिकी निवृत्तिरपवर्गः । निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नाम
निवर्त्त्य सजातीयस्य पुनस्तत्त्वानुत्पाद इति तथा च पारम-
र्षिकत्वम् “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये
तदनन्तराभावादपवर्गः” इति । ननु दुःखात्यन्तोच्छेदोऽपवर्ग
इत्येतदपि कफोष्णिगुडायितं वसते तत्कथं सिद्धवत्-
कत्वा व्यर्थास्तुत इति चेन्नैवं सर्वेषां मोक्षवादिनामपव-
र्गदशायामात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरस्त्येत्यर्थस्य सर्व-
वन्त्रसिद्धान्तसिद्धतया घट्टापथत्वात् नष्टप्रवृत्तस्य दुःखं
प्रत्यपद्यते इति कश्चित् प्रपद्यते तथा हि आत्मोच्छेदो
मोक्ष इति भाष्यमिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावत्तावदवि-

वादम् । अथ सन्धेयाः शरीरादिवदात्मापि दुःखहेतुत्वा-
दुच्छेद्य इति तत्र सङ्गच्छते विकल्पानुपपत्तेः किमात्मा
ज्ञानसन्तानो विवक्षितः तदरिक्तो वा । प्रथमे न विप्रति-
पत्तिः कः खलुसुखमाचरति प्रतिकूलमाचरेत् । द्वितीये-
तस्य नित्यत्वे निवृत्तिरशक्यविधानैव प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चा-
धिकं दूषणं न खलुकश्चित् प्रोक्तवान् “आत्मनस्तु कामाय
सर्वं प्रियं भवतीति” सर्वतः प्रियतमस्यात्मनः समुच्छेदाय
प्रयतते सर्वो हि प्राणी मुक्त इति व्यवहरति । ननु
धर्मनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो सहोदय इति विज्ञानवा-
दिवादे सामग्र्यभावः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च भावना-
चतुष्टयं हि तस्य कारणमभीष्टं तच्च क्षणभङ्गपक्षे स्थिरै-
काधारासम्भवात् लङ्घनाभ्यासादिवदनासादितप्रकपे न स्फु-
टमभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति सोपपन्नस्य ज्ञानसन्तानस्य
वज्रत्वे निरुपपन्नस्य च मुक्तत्वे यो बद्धः स एव मुक्त इति
सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छते । आवरणमस्मिन्मुक्तिरिति
जैनजनाभिसतोऽपि मार्गो न निर्गतो निरर्गलः । अङ्ग भवान्
ष्टो व्याचष्टां किमावरणम् ? धर्माधर्मभ्रान्तय इति चेत्
इष्टमेव । अथ देहमेवावरणं तथा च तद्विष्टौ पञ्जरान्मु-
क्तस्य शुक्लमेवात्मनः सततोर्द्ध्वगमनं मुक्तिरिति चेत्तदा
वक्तव्यं किमयमात्मा मूर्त्तौऽमूर्त्तौ वा । प्रथमे निरवयवः
सावयवो वा निरवयवत्वे निरवयवो मूर्त्तः परमाणुरिति
परमाणुलक्षणापत्त्या परमाणुधर्मवदात्मधर्माणामतोन्मिद्यत्वं
प्रसज्येत् । सावयवत्वे यत् सावयवं तदनित्यमिति प्रतिबन्धबले-
नानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशकताभ्यागमौ निष्प्रतिबन्धौ प्रस-
ज्येयाताम् । अमूर्त्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव चलनात्मिकायाः
क्रियायाः मूर्त्तप्रतिबन्धात् । पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यं
मोक्ष इति चार्वाकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेदवि-
वादम् । ऐश्वर्यं चेत् सातिशयतया सहजतया च प्रोक्तव्यतां
नाभिसतम् । प्रकृतिपुरुषान्यत्वख्यातौ प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य
स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति साङ्ख्यख्यातेऽपि पक्षे दुःखो-
च्छेदोऽभ्युपेयते विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं प्रकृत्याश्रयं वेति एताव-
दवशिष्यते तत्र पुरुषाश्रयमिति न श्लिष्यते पुरुषस्य कौटस्थ्यात्
स्थाननिरोधापाताच्चापि प्रकृत्याश्रयः अचेतनत्वात् तस्याः ।
किञ्च प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा आद्यो
अनिर्गोचः स्वभावस्थानपायात् द्वितीये सम्पत्तिं संसारो-
क्तमियात् । नित्यनिरतिशयसुखामित्यस्मिन्मुक्तिरिति भट्ट-
सर्वज्ञादभिमतेऽपि दुःखनिवृत्तिरभिमतेव परन्तु नित्य-
सुखं न प्रमाणपङ्क्तिमध्यास्ते । श्रुतिसत्त्व प्रमाणमिति

चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशादवकाशे वा या-
वज्ञावेऽपि तथाभावप्रसङ्गात् । ननु सुखाभिव्यक्तिर्भुक्ति-
रिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव भुक्तिरिति स्वीकारः
क्षीरं विहायारोचकपक्षस्य सौम्यरुचिमतुहरतीति चेत्त-
देतन्नाटकपक्षपतितत्त्वञ्च इत्युपेक्ष्यते । सुखस्य साति-
शयत्वेन प्रत्यक्षतया वक्तृप्रत्यनीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थना-
परिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत्
दुःखपक्षनिषेधात् । नन्वेकमनुसन्धितसतोऽपरं प्रत्यवते
इति न्यायेन दुःखवत् सुखमप्युच्छिद्यत इति अकाशयो-
ज्यं पक्ष इति चेन्नैवं संस्थाः सुखसम्मादने दुःखसा-
धनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन तन्मायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या
प्रवर्त्तमानेन साम्यापातात् तथा हि न्यायोपार्जितेषु
विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दि-
नानि, अन्यायोपार्जितेषु तु यद्भविव्यति तन्मनसापि चि-
न्त्यितुं न शक्यमित्येतत् स्वातन्त्र्यमप्रच्छादयन्तः सन्तोविदां-
कुर्वन्तु विदांरा भवन्तः । तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरा-
नुपह्वयशास्त्राणादिक्रमेषालम्बतत्तु साक्षात्कारवतः पुरुषधौ-
रेयस्य दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम् ।
नन्वीश्वरसङ्गावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न
तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् ना-
प्यनुमानं तद्व्याप्तिरिति भावात् नागमः विकल्पासहत्वात्
किं नित्योऽवगममत्यन्तिको वा । आद्ये अपसिद्धान्तापातः
द्वितीये परस्परान्तरापातः । उपमानादिकमशक्यशङ्कमनि-
यतविषयत्वात् । तस्मादोश्वरः शयविषयाण्यते इति चेत्त-
देतन्न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । विवा-
दास्पदं नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् कुम्भवत् ।
न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधत्वात् ।
ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंयोगित्वम् अवयवसमवा-
यित्वं वा नाद्यः गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयः तन्वा-
दावनैकान्यात् । तस्मादनुपपन्नमिति चेन्नैवं वादीः
समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वस्तु शक्यत्वात् । अवा-
न्तरमहत्त्ववत्त्वेन वा कार्यत्वात्मानस्य सुकरत्वात् । नापि
विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्ययव्याप्तेरभावात्, नाप्यनैकान्तिकः,
पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात् । नापि काव्यात्ययोपदिष्टः, बाध-
कानुपलब्धात् । नापि सत्प्रतिपक्षः, प्रतिभटादर्शनात् । ननु
नगादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति चेन्नैतत्
परीक्षाक्षमसीक्यते नहि कठोरकण्टीरवस्य कुरङ्गशवः प्र-
तिभटो भवति अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैय-

र्यात् । तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्नासिद्धेः नापि
सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवी अनुकूलतर्कसम्भवात्
यद्ययमकर्तृकः स्वात् कार्योऽपि न स्वादिह जगति नास्त्येव
तत्कार्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्यात्मानमासादयेदित्ये-
तदविवादम् । तच्च सर्वं कर्तृविशेषोपहितमर्थ्यादं कर्तृत्वं
चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वत्वक्षयं
ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवञ्च कर्तृव्याप्त्येस्तदुप-
हितसमस्तकारकव्याप्यतावकारणकार्योत्पादप्रसङ्ग इति
स्थूलः प्रमादः । तथा निरटङ्कि शङ्करकिङ्करेण । “अनुकूलेन
तर्केण सनाथे सति साधने । साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे
नोपाधिसम्भव” इति । यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्तर्हि शरीरी
स्यादित्यादिप्रतिशूलं तर्कजातं जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्ध-
सिद्धिभ्यां व्याघातात् तदुदितसुदयनेन ! “आगमादेः
प्रसङ्गत्वे बाधनादनिषेधनम् । आभासत्वे तु सैव
स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धा” इति । न च विशेषविरोधः
शक्यशङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतत्वात् । तदेतत्
परमेश्वरस्य जगद्विष्णोः प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था
परार्था वा आद्येऽपीदमप्राप्तार्था अनिष्टपरिहाराार्था वा
नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न
द्वितीयः । द्वितीये प्रवृत्तानुपपत्तिः कः खलु परार्थं
प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत । अथ कश्चन्या प्रवृत्त्यु-
पपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित् तं प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्वान्
प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखश्वलान्
करुणाविरोधात् । स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहरणेच्छा हि
कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते । तदुक्तं
भट्टाचार्यैः । “प्रयोजनसमुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्त्तते ।
जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेदिति” । नास्ति-
कश्चिरोमणे ! तावदीध्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परि-
भावयतु भवान् कश्चन्या प्रवृत्तिरस्येव न च निसर्गतः
सुखमयसंगे प्रसङ्गः, सृज्यप्राणिजतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशे-
षाद्वैचित्त्योपपत्तेः न च सातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं
खव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तज्जिर्वाहात् एक
एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे” इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम् ।
यद्येवं तर्हि परस्परान्तरबाधव्याधिं समाधत्वेति चेत्
तस्यानुत्यानात् किमुत्पत्तौ परस्परान्तरयः शङ्क्यते ज्ञप्ता
वा । नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य
नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः नापि ज्ञप्ता परमेश्वरस्य आगमा-
धीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनित्यत्व

ज्ञप्तौ आगमनिष्ठावस्य तीव्रादिप्रसङ्गमितत्वादिना सुगम-
त्वात् । तस्मान्नित्यं कथम्भानुमानवशादोत्तरप्रसादसिद्धा-
वभिमतैरसिद्धिरिति सर्वमवदातम् । अस्याश्चात्मतत्त्व-
ज्ञानहेतुत्वादात्मविद्यात्वम् । “तयो चान्वीक्षिकी चैव वाचां
च भरतर्षभ ! दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः”
शा० प० ५६ अध्या० । “तैर्विद्योभ्यस्तयो विद्यां दण्डनीतिश्च
शास्त्रतोम् । “आन्वीक्षिकीश्चात्मविद्यां वाचांरन्ध्रांश्च लोकातः”
मनुः “तल्लोपनिषद् तात परिषेधन्तु पार्थिव । मध्यापि
मनसा तत्त्वं दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं परास्” भा० शा० प० ।
“आन्वीक्षिकी कोशलानामिति” गीता । “सेयसान्वीक्षिकी
विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैः प्रविभज्यमाना । प्रदीपः
सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां
विद्योद्देशे परीक्षिता” पञ्चलखानी । अन्वीक्षा शील-
मस्याः तस्यै हितं वा ठक् । २ दुर्गायाश्च “अमृतवेदनशी
लत्वादन्वीक्षणपराऽथ वा । अन्वीक्षाकारणत्वाद्वा तस्मा-
दान्वीक्षिकी सृता” देवीपु० तन्निश्चिन्तिः ।

आन्वीषिक लि० अन्वीषं वसते ठक् । अतुक्कुले ।

आप प्राप्तौ वा चुरा० उभ० पक्षे स्मादि० प० सक० अनिट् ।

आपयति ते आपिपत् त । पक्षे आपोति आप्रुतः
आप्रुवन्ति आप्रुयात् आप्रोत् आप्रोत् आप्रुवन् । आपत्
आप आपधुः आपुः आपिध । आप्रा आप्यात् आप्रति
आप्रत् । आप्रयः आप्रयम् आपनीयम् आप्रा
आप्रः आप्रिः आप्रा आप्रय । किप् कृत्स्नः आपः अपः
अङ्गिः । अङ्गन् आपः । यत् आप्रवन् ताच्छील्ये चानम्
आप्रवानः । “अयशोमहदाप्रोति” “इह्याप्रं कीर्त्ति-
माप्रोति” मनुः । “नत्वेवाधौ सोपकारे कौशोदीं वृद्धिमा-
प्रुयात्” या० स्मृतिः “श्रुत्वेनंशुणोपेतं चक्रवर्त्तिन-
माप्रुहि” यज्ञ० “येन अयोहऽमाप्रुयाम्” गीता “व दुष्पा-
पवशाः प्रापत्” रघुः । “यत् क्रतूनामपविशमाप सः”
रघुः । “अदिदं सर्वं कृत्तुनाप्रम्” श्रुतिः “नानवाप्तमवाप्तव्यं
वस्य एव च कर्म्मणि” गीता । कर्म्मणि आप्रयते आपि ।
प्रेरणे णिच् । आपयति ते आपिपत् त । सन् ईप्सुति
ईप्सितः । [प्राप्तिः संयोगः स उदाहृतः” भाषा० ।

प्र-प्रकर्षणाप्तौ प्राप्नोति प्राप्तः प्राप्तिः “अप्राप्तस्य च या
सम्+संपूर्त्ततायां सप्ताप्तः सप्ताप्तिः सप्तापनम् । [साधनं” कुमा० ।
अव+प्राप्तौ, “अनवाप्तमवाप्तव्यम्” गीता “तपः किलेदं तदवाप्ति
प्रतिप्रचुरत्वे समर्थत्वे सद्यदितत्वे पथ्याप्तः पथ्याप्तिः ।

“इहि कर्म्मः सुप्रवर्त्तः सर्वस्य प्रद्वेदेने” गीताभा० ।

“अपथ्याप्तं तदश्चाकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पथ्याप्तं
त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम्” गीता ।

अनु+प्रा-पचात्प्राप्तौ “नदीं गङ्गामनुप्राप्ताः” भा० आ० प० ।
वि+विशेषेण आप्तौ व्याप्तिः व्याप्तः, व्याप्यः व्यापकः व्याप-
नम् “व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वयोः परामर्श उच्यते” । “व्याप्तिः
साध्यवदन्यस्तिन्नसम्बन्ध उदाहृतः” भाषा० । “अस्यात्मनेप-
दित्वमपि स्वाराध्यं प्राप्नोते भवान्” इति दुर्गादासः ।

आप पु० आप्रयते आप-कर्म्मणि षञ् । अट्ठ वसुषु
मध्ये ४ र्थे वसौ, “धरो भ्रुवः सोमनामा तथापोऽप्यनिष्ठो-
ऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः”
विष्णु ध० । “सव्यदक्षौ वसोर्वस्य चोर्द्धौ हस्तौ सशक्तिौ ।
शोराङ्गु शान्वितौ चाधः स भवेदापसंज्ञकः” इति तद्भानम्
“आपश्चैवानिलश्चैव ववर्षत्तरिन्दौ” हरिवं० २४५ अ०
देवास्तुरयुजे । “आपस्य दुहिता भार्या सहस्य परमा
प्रिया ! भूपतिर्भुवमर्त्ता चाजनयत् पावकं परम्” भा०
व० २२१ अ० । भा० आ० प० ६६ अ० तु “धरोभ्रुवश्च
सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ-
विति सृताः । धूम्रायास्तु धरः पुलो ब्रह्मविद्यो भ्रुवस्तथा ।
चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्वासायाः श्वसनस्तथा । वाता-
याश्चाप्यहः पुलः शान्तिस्तथा सृताशनः । प्रत्यूषश्च
प्रभासश्च प्रभातायाः सृतौ सृतौ” इति आपस्याने अह
इति नामान्तरत्वेन कीर्त्तितम् कल्पभेदादविश्वम् ।
प्रभासस्यैव द्युनामता अष्टमस्य वसोः आपगेवयज्दे दर्शयि-
ष्यमाणे भा० ८६ अध्याये द्युनामतोक्तेः अपां समूहः
अण् । २ जलसमूहे न० । ३ आकाशे निरुक्त० । तस्य
सर्वभूतसंयोगित्वात्तथात्वम् ।

आपक लि० आप-पुल्ल । प्राप्तिरि । गौरा० स्त्रियां ङीप्
आपकर लि० अपकरे भवः अण् अज् च । अपकर-
जाते स्त्रियां ङीप् ।

आपक न० ईषत् पक्षम् आप+पच-क्त । १ ईषत्पक्षे कला-
यादौ भर्जिते हरितयवादौ (हडापोडा) २ ईषत्पक्ष-
वस्तुमाले लि० । [पत्ये स्त्रियां क्रौञ्चा० ञ्यञ् । आपक्षित्वा ।

आपक्षिति पु० अपक्षितस्यापत्यम् इज् । अपक्षयापक्षस्या-
अपगा स्त्री आपेन जलसमूहेन गच्छति वहति ड । नद्याम् ।
“मेनायमानं पतिमापगानाम्” “सम्भूयान्मोधि-
मथ्येति महानद्या नगापया” भावः । “शिशुरिण्यानिव
सागरमापगाः” रघुः ।

आपगेथ पु० आपगायां गङ्गायां भवः डक् । गाङ्गेने भीष्मे तस्य

तत उत्पत्तिकथा भा० आ० ६८८० शान्तनुप्रार्थने गङ्गा-
वाक्यं यथा । “एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सञ्चितं वृद्ध वल्गु च ।
वस्त्रनां समयं स्मृत्वाऽथाभ्यगच्छदनिन्दिता । उवाच चैव राज्ञः
सा ह्लादयन्ती मनो गिरा । भविष्यामि महीपात्र । महिषी
ते वशावुगा । यत्तु कुर्यामहं राजन् ! शुभं वा यदि वा
शुभम् । न तद्वारयितव्याऽस्मि न वक्तव्या तथाऽप्रियम् ।
एवं हि वर्त्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव ! । वारिता
विप्रियं चोक्ता त्वज्येयं त्वामसंशयम्” । वैश० उक्तिः
“तथेति राज्ञा सा ह्लाता तदा भरतसत्तम । प्रहर्ष-
मल्लं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम् । आसाद्य शान्त-
नुक्ताञ्च बुभुजे कामतो वशा । न प्रष्टव्येति मन्वानो न
स तां किञ्चिदूचिवान् । स तस्याः शीघ्रवृत्तेन
रूपौदार्यगुणेन च । उपचारेण च रहस्तुतोष ज-
गतीपतिः । दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा लिपयगा-
मिनी । साहसं विपुलं कृत्वा श्रीमन्तं वरवर्णिनी ।
भाष्योपनतकामस्य भार्या चोपनताऽभवत् । शान्तनोर्दृ-
पसिंहस्य देवराजसमद्युतेः । सम्भोगक्लेशात्तथैर्हं वलास्य
मनोहरैः । राजानं रमयामास यथा रेने तथैव सः ।
स राजा रतिसत्तत्वाद्दुस्तमस्त्रीगुणैर्हृतः । संवत्सराह-
न्मासान् बुबुधे न बहून् गतान् । रममाणस्तथा सार्द्धं
यथाकामं नरेश्वरः । अष्टावजनयत्पुत्रान्स्त्रियामरसन्नि-
भान् । जातं जातञ्च सा पुत्रं लिपत्यम्नादि भारत ।
प्रीणाम्यहं त्वामित्युक्ता गङ्गास्रोतस्समज्जयत् । तस्य तन्म-
प्रियं राज्ञः शान्तनोरभवत्तदा । न च तां किञ्चनोवाच
त्यागाङ्गीतो महीपतिः । अयैनामष्टमे पुत्रे जाते प्रह-
सतीभव । उवाच राजा दुःखार्त्तः परीक्षन् पुत्रमात्मनः ।
सा बधोः कस्य काऽसीति किं हि नस्ति सुतानिति । पु-
त्रमिति । सुमहत्पापं सध्याप्तं ते सुगर्हितम्” । स्युवाच ।
“पुत्रकाम ! न ते हन्ति पुत्रं पुत्रवतां वर ! । जीर्णोऽस्तु
मम वारोऽयं यथा स समयः कृतः । अहं गङ्गा जह्नुसुता
महर्षिगणसेविता । देवकार्यार्थमिच्छार्थकृतिताऽहं त्वया
सह । इमेऽष्टौ वसवो देवा महाभागा महौजसः ।
वशिष्ठयापदोषेण साहसत्त्वमुपागताः । तेषां जनयिता
नान्यस्त्वद्वृत्ते भुवि विद्यते । महिषा साहसो घात्री लोके
नास्तीह काचन । तस्मात्तज्जननोहेतोर्माहसत्त्वमुपागता ।
जनयित्वा वस्त्रनष्टौ जिता लोकास्त्रयाऽक्षयाः । देवानां
समयस्त्वेव वस्त्रनां संश्रुतो मया । जातं जातं मोक्षयिष्ये
जन्मतो साहसपादिति । तच्चे शपादिनिर्मुक्ता आपवस्य

महात्मनः । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महा-
व्रतम् । एष पर्यायवाचो मे वस्त्रनां सन्निधौ कृतः । मत्त-
स्मृतं विजानोहि गङ्गादत्तमिमम् सुतम्” । हृत निज-
धेनुकान् वस्त्रान् प्रति गङ्गाया वशिष्ठयापस्तम्बौसुः
६८८० । “अथाश्वमपदं प्राप्तः फलाभ्यादाय वारुणिः ।
नचापश्यत्स गं तत्र सवत्सं काननोत्तमे । ततः
स वृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः । नाध्यागमञ्च
वृगयंस्तं गं सुनिर्दरधीः । ज्ञात्वा तथाऽपनीतां
तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः । ययौ क्रोधवशं सद्यः
शशाप च वस्त्रंस्तदा । यस्मान्मे वसवो जह्नुर्गं वै दो-
ग्रीं सुवाचधिम । तस्मात्सर्वं जनिष्यन्ति साहसेषु
न संशयः । एवं शशाप भगवान् वस्त्रंस्तान् भरतर्षभ ! ।
वयं क्रोधस्य सम्प्राप्त आपवो सुनिसत्तमः । शता च
तास्माद्भागस्तपस्त्रेव मनो दधे । एवं स शप्तवान् राजन् !
वस्त्रनष्टौ तपोधनः । महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान् क्रोध
समन्वितः । अथाश्वमपदं प्राप्तास्ते वै मूयो महात्मनः ।
शप्ताःश्च इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रुः । प्रसादयन्त-
स्तस्मिं वसवः पार्थिवर्षभ ! । लेभिरे नच तस्मात्ते प्रसा-
दस्तस्मिंसत्तमात् । आपवात्पुं स्वव्याघ्र ! सर्वधर्माविशारदात् ।
उवाच च स धर्मात्मा शप्ता यूयं धरादयः । अहसं
वत्सराहन्मै शपामोक्षमवाप्नुयथ । अथन्त यत्कृते यूयं
मया शप्ताः स वत्सति । द्यौस्त्वदा साहसे लोके दीर्घ-
कालं स्वकर्मणा । नान्तं तत्त्विकीर्षाभिं क्रुद्धो शुभान्
यदब्रवम् । न प्रजास्यति चाप्येष साहसेषु महामनाः ।
भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशस्त्रविशारदः । मित्रः प्रिय-
हिते युक्तः स्त्रीभोगान् वर्जयिष्यति । एवमुक्ता वस्त्रन् सर्वान्
स जगाम महानृषिः । ततो साहसपजम्बुस्त्रे समेता वसव-
स्तदा । अवाचन्त च सां राजन् ! वरं तन्म मया कृतम् ।
जातान् जातान् प्रक्षिपात्मान् स्वयं गङ्गे ! त्वमम्नादि ।
एवं तेषामहं सत्यक् शप्तानां राजसत्तम ! । मोक्षार्थं
साहसाल्लोकाद्याथावत्कृतवत्यहम् । अयं शपाद्वपेस्तस्य एक
एव नृपोत्तम । द्यौराजन् ! साहसे लोके चिरं यत्स्यति
भारत ! । वैशम्पायन उवाच । एतदाख्याय सा देवी त-
त्त्वैवान्तरधीयत । आदाय च कुमारं तं जगामास यथे-
क्षितम् । स ह देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चामवत् । द्यु-
नामा शान्तनोः पुत्रः शान्तनोरधिको गुणैः” ।
“अथापगेयं भीष्मं तं रामेण्येच्छामि धीमता । रणे विनि-
र्जितं द्रष्टुं कुर्यात्तदपि भार्गवः” “यदि त्वामापगेयो वै

न नयेदुगजसङ्ख्यम्” इति च भा० उ० प० ७७ अ० ।

आपत्तिक ति० आपदं चिकिति कन्तति चिक्र-अण् पु०
कलोपः । आपत्कृत्तेके । गौरा० स्त्रियां ङीष् ।

आपटव न० न सन्ति पटवोऽस्य तस्य भावः अण् । पटु-
न्यत्वे । न पटुरपटुरिति तत्पुरुषात्तु अजि उत्तर-
पदस्यैव ङङिः । अपाटवम् । “अपाटवाद्यशौचाद्यैर्यदि
विभ्रं प्रजायते” स्मृतिः ।

आपण पु० आपणायन्ते विक्रीणन्त्यत्र आ+पण-नि० आधारे व ।
१ हृङ्, २ क्रयविक्रयद्वयशालायाञ्च । “शकटापणवेशाञ्च
बणिजोवन्दिनस्तथा । नराश्च ऋगयाशीलाः शतशोऽप्य
सहस्रणः” भा० व० प० २३८ । “भक्ष्यमात्यापणानाञ्च
ददृशुः त्रियसुतमासु” भा० स० प० ४ अ० । “अस्त्राग्निना तु
यङ्गुक्तं गृह्यतेत्यापणादिकम् । सुहृद्वन्सुकुल्यस्य न तङ्गो-
गेन हीयते” दा० त० ङ० “आपणः पण्यवीथिकम्” रघु०
अ० त० “आपणो विक्रयस्थानम्” तेनैवोक्तम् । “पूर्णा-
पणाविपणिनो विपणीर्विभेजुः” भावः । भावे घञ् आ-
पाणः । क्रयविक्रयव्यवहारे पु० ।

आपणिक ति० आपणादायस्थानादागतः ठक् । १ हृङ्स्थानादा
गते राजकरादौ । आपणस्य धर्माग्रम् ठक् । २ हृङ्-
स्थवणिग्धर्माग्रम् । आपणस्यावक्रयः राज्यपाद्मः ठक् ।
३ हृङ्स्थ राजपाद्मे इव्ये (तोला) आ+पण-इकन् ।
४ वणिग्जने उज्ज्वलदत्तः ।

आपतन न० आ+पत-भावे ल्युट् । १ आगमने २ प्राप्नो ३ ज्ञाने
“क्वचित् प्राकरणिक्कादृष्टाद्राकरणिक्कार्थास्त्रापतनम्” सा०
द० दैवशास्त्रे ४ पतने च ।

आपति पु० आपतति आ+पत-इन् । सततगामिनि वायौ
“आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि” य० ५, ५, आपतिः
सततगतिर्वायुः” वेददो० । [२ दैवायत्ते ति० उज्ज्वलदत्तः ।

आपतिक पु० आपतति शीघ्रम् आ+पत-इकन् । १ स्थेने
आपतित ति० आ+पत-क्त । १ इठादागते २ दैवायत्तपतने च

आपत्कल्प पु० आपद्युचितः कल्लोविधिः शा० त० । आपत्-
कालिकविधौ स च विधिर्गौतमेनोक्तः यथा “आप-
त्कल्लोब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषा-
ऽऽसमाप्तेर्ब्राह्मणोयुरुः याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्वेषां
पूर्वः पूर्वोयुरुक्तदत्ताभे चतुष्टितिकदत्ताभे वैश्यवृत्तिः
तस्यापण्यं गन्धर्वसङ्गताञ्जलिशाणक्षौमाजिनानि रक्त-
निर्मिते वाससी चीरञ्च सविकारं मूलफलपुष्पौष-
धमपुष्पसङ्गणोदकापय्यानि पशवश्च हिंसासंयोगे युरुष-

वशाकुमारीवेहतश्च नित्यं भूमित्रीहियवाजाव्यश्च ऋष-
भधेन्यनङ्गहृत्सैके । विनिमयस्तु रसानां रसैः
पशूनाञ्च न लवणकताञ्जयोः, तिलानाञ्च समेनामेन तु
पक्षस्य संप्रत्यर्थे सर्वधातुवृत्तिरशक्तावशुद्धेण तदप्येके
प्राणसंशये, तद्वर्णसङ्करोऽभक्ष्यनियमस्तु प्राणसंशये ब्राह्म-
णोऽपि शस्त्रमाददीत राजन्यवैश्यकर्म, राजन्यो वैश्यकर्म”

आपत्काल पु० आपद्युक्तः कालः शा० त० । आपद्युक्ते
समये “अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते” मनुः
“आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शुद्धगृहे यदि ।
सनस्तापेन शुष्येत्तु द्रुपदां वा शतं जपेत्” प्रा० त० स्मृ० ।

आपत्कालिक ति० आपत्काले भवः काश्चा० षञ् जिट् वा ।
आपत्कालभवे ङङि स्त्रियां ङीष् जिट् तु टाविति भेदः ।

आपत्ति स्त्री आ+पद-क्तिन् । आपदि आपञ्च रोगाद्यभि-
भूततावस्था सम्यग्वर्त्तनोपायानुपलम्भश्च । आपदि
धर्माचरणञ्च या० स्मृ० दर्शितम् यथा

“जात्रेण कर्मणा जीवेद्विशं वाप्यापदि द्विजः । निसीर्य
तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत् पथि । फलोपलक्षौससोम-
मनुष्यापूपवीरुधः । तिलौदनरसञ्चारान् दधि क्षीरं द्रव्यं
जलम् । शस्त्रासवमधूच्छिष्टमधुलाक्षाञ्च वर्हिषः । ऋ-
क्षर्मा पुष्पकुतपकेयतक्रविषक्षितिः । कौशेयनीलवणमां-
सैकशफसीसकान् । शाकाद्वैधमिषिपिप्लाकपशुगन्धान्स्त-
थैव च । वैश्यवृत्त्यापि जीवन्तो विक्रीणीत कदाचन ।
धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्त्वमाः । लाञ्छाल-
वणमांसानि पतनीयानि विक्रये । पयोदधि च मद्यञ्च
हीनवर्णकराणि च । आपद्गतः सम्मगृह्यन् भुञ्जानो वा
यतस्ततः । न लिख्येतेनसा विप्रोज्ज्वलनार्कसमो हि सः ।
क्षपिः शिल्पं ऋतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः । सेवाऽ-
नूपं नृपोभैक्षमापत्तौ जीवनानि तु । बुभुक्षितस्त्रुहं
स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाङ्गरेत् । प्रतिगृह्य तदाख्येयम-
भियुक्तेन धर्मतः । तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं
तपः । ज्ञात्वा राजा कुटुम्बञ्च धर्माग्रां वृत्तिं प्रकल्पयेत्” ।
विस्तरस्तु भा० शा० प० आपद्द्वर्मापर्वणि इत्यं । २ प्राप्नो ।
“स्थानापत्तेर्द्व्येषु धर्मलाभः” कात्या० ४, २, १८
“इतरेतरभावापत्तिः” शा० भा० व्यतिरेकव्याख्या ३ अथादिः
सिद्धौ । अथापत्तिः ४ अनिष्टप्रसङ्गे स च व्याप्यस्याहोर्था-
रोपात् व्यापकस्याहोर्थापदोपः । यदि निर्वर्जिः स्यात्
निर्धूमः स्यादित्येवं रूपः ।

आपत्य पु० अपत्याधिवारे विहितः अण् । पाणिन्वादिभिः

तस्यापत्यमित्यधिकारे विहिते प्रत्यये । “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति” पा० ।

आपयि पु० अभिमुखः पन्थाः यस्य वेदे नि० इत् सभा० । अभिमुखसम्बन्धिनि “आपययोविपययोऽन्तस्यथा अहु-पथाः” ऋ० ५, ५२ १० । आपययः अभिमुखा मार्गा येषां तादृशाः” भा० स्त्रियां वा ङीप् “हिरण्ययेभिः पविभिः पयोदधः उज्जिघ्नन् आपय्यो न पर्वतान्” ऋ० १, १६४ ११ ।

आपद् स्त्री आ+पद-सम्पदा० क्तिप् । विपत्तौ आपत्तिशब्दे विवृतिः” दैवीनां सातुषीणाञ्च प्रतिहर्ता त्वमापदाम्” रघुः । “सम्पदो मे निरापदः” रघुः “अविवेकः परमापदां पदम्” किरा० “सन्त्रयगतिविनिवारितापदः” साधः । “आप-त्कल्यः आपत्कालः । आपत्प्राप्तिः । आपद्गतः । आपद्-पक्षः । आपद्गमः” हलन्तत्वाद्वा टाप् । आपदाभ्यत् । आपत्काले न्यूनादपि विद्याधिगन्तव्या यथा वृ० उ० “वाचा अ वै पूर्वं उपयन्ति सहोपायनकीर्त्यावास” अत्र भाष्यम् “वाचा अ किल पूर्वं ब्राह्मणाः विद्यार्थिनः सन्तः क्षत्रियान् वैश्यान् वा क्षत्रिया वैश्यानुपयन्ति शिष्यवृत्त्या उपगच्छन्ति नोपायनशु-श्रूषाभिः अतः स गौतम उपायनकीर्त्या उप-गमनकीर्त्तनसामर्थ्येनैव उवास क्षत्रियान् नोपायनचकार” । “आपदि समादधिकाद्वा विद्याप्राप्त्यसम्भवावस्थायाम् उपायनसुपगमनं पादोपसर्गणम्” आन० ।

आपदकाल पु० आपदा कृतोऽकालः । आपदा कृते दुष्टे काले “पीडा चापदकालश्च पत्तिज्ञानञ्च याण्डव !” भा० शा० प० ५८ अ० ।

आपदेव पु० आपस्य जलसमुद्भव देवः । वरुणे ।

आपद्धर्म पु० आपदि कर्तव्यो धर्मः । १ आपद्यतुष्टये धर्मे आपद्धर्ममधिकृत्य कृतोपन्यः अण् । मारतान्तर्गत-शान्तिपर्वमध्यगते व्यासकृते २ अवान्तरपर्वभेदे न० तच्च भा० शा० प० १३१ अध्यावधि १७३ अध्यायपर्यन्तम् ।

आपन न० आप+भावे ल्युट् । १ प्राप्नोति । कर्मणि ल्युट् । २ सरोचे शब्दच० । [मणौ २ किराते च उज्ज्वलदत्तः ।

आपनिक लि० आ+पन-स्तुतौ कर्मणि इकन् । १ इन्द्रनीले

आपनेय लि० आ+अप+नो-कर्मणि यत् । समन्तादपनेये दूरोकाय्ये “नैषा तर्केण सतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञा-नाय प्रेष्ठ !” कठोप० । “श्रेयसागसप्रतिपाद्यात्मनि सतिः सैषा तर्केण खबुद्ध्याभ्यूहसामर्थ्येण नापनेया नापनेतव्या

न हन्तव्या । तार्किकोद्भूतगमज्ञः खबुद्धिपरिकल्पितं यत्किञ्चिदेव कथयति अतएवच स्रेयसागसप्रसूता सतिः तार्किकादन्येनैवागसाभिज्ञेनाचार्येणैव प्रोक्ता सती-सुज्ञानाय भवति” भा० ।

आपन्न आ+पद-क्त । २ आपद्गुप्ते “आपन्नः संहतिं घोरं-यक्षाम विवशोऽप्येत् । ततः सद्योविमुच्येत यद्विभेति स्वयं भयम्” भाग० “आपन्नाभयसत्त्वेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः” शकु० “आत्मापराधादापन्नस्तत् किं भीमं जिघांसि” भा० स्तो० प० १३ अ० १ प्राप्ते भेदि० आपन्नसत्त्वा आपन्नसत्त्वा स्त्री आपन्नं प्राप्तं गर्भरूपेण सत्त्वं प्राणी यया । गर्भिण्यां स्त्रियाम् “समसापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुर-त्विषः” रघुः । [निमयं दत्त्वा क्रोते ।

आपमित्यक लि० अपमित्य परिवर्त्य निर्दत्तम् कक् । वि-
आपया स्त्री आप्तेन जलपूरेण याति या+क् । १ जलपूरवाहि नदीभेदे “दृषद्वत्यां सातुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि” ऋ० १, २३, ४, । “आपया नाम काचित् नदी” भा० २ आपगारूपनदीसाले च ।

आपयितृ लि० आप+यिच्-टच् । प्रापयितरि “आप-यिता ह वै कामानां भवति यएवं विद्वानक्षरसङ्कीर्ण-सुपास्ते” छा० उ० । “आपयिता ह वै कामानां यज-मानस्य भवति” भा० । स्त्रियां ङीप् ।

आपराधेय्य न० अप+राध-णिच् बा० श तस्य भावः ब्राह्म-
ण्यञ् । अपराधकहेत्वे ।

आपराह्णिक लि० अपराह्ण्ये भवः ठञ् । १ अपराह्ण-
भवे २ तद्व्यापके च स्त्रियां ङीप् । ‘पितृये चापराह्णि-
की’ सूतिः ।

आपर्त्तुक पु० ऋतुमधिकृत्य अध्यायः तत् विहितः
कल्पः । ऋतावध्यायबोधके छान्दसे कल्पमन्त्रभेदे ।
“ऋतावध्यायम्व्यान्दसः कल्प आपर्त्तुकः” कौशीतकिस्तुतम् ।

आपव पु० आपुनाति स्पर्शसामर्थ्येण आपु जलं तदधिष्ठाता वरु-
णोऽपि आपूः तस्यापत्यम् । कल्पभेदे वरुणस्यापत्ये
१ वशिष्ठे मुनौ तस्य वत उत्पत्तिकथा यथा भा० आ० प०
८८ अ० “यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम !
वशिष्ठनासा स मुनिः स्थात आपव इत्युत” “तत्ते शापा-
द्विर्विमुक्ता आपवस्य महात्मनः” इति च आपगेयशब्दे वि-
वृतिः । आपं जलपूरं वाति प्राप्नोति आश्रयत्वेन वा-क ।
२ नारायणे परमपुरुषे । “आपोनारा इति प्रोक्ताः
आपोवै नरस्तनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारा-

यणः स्तुतं" इत्युपक्रम्य । "उच्चावचानि भूतानि गात्रे-
म्यस्तस्य जज्ञिरे । आपवस्य प्रजासर्गे स्तुजतो हि प्रजा-
पतेः" स स्तुष्टा तु प्रजास्त्वेषमापवो वै प्रजापतिः"
इति च हरिवं० १, २ अ० ।

आपस् न० आप-असुन् । जले । "आपोभिर्मांज्जनं
कृत्वा" स्मृतिः । "अन्नमयं हि सौम्य ! मन आपोमयः
प्राणस्तेजोमयी वाक्" छा० उप० "सर्वमापोमयं जगत्"
देवीमा० । "ब्रुवते कतमेऽपि न पुंसकमाप" इति
वृत्तिधृतकोषात् क्लीबत्वम् । तदभावे ह्रस्वः अप
इत्येव । तट् पक्षे अप् इत्यपि । कर्मणि ।

आपस्तम्ब पु० ऋषिभेदे स च कल्पसूत्रकारः धर्मशास्त्र
कर्ता च "यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनहृहस्पती" इत्याद्य-
भिधाय "धर्मशास्त्रप्रयोजकाः" या० स्मृ० । तदीय
संहिता च दशाध्यायी तस्यां प्रायश्चित्तविधौ नूनात्सु-
क्तम् । तस्यापत्यम् विदा० अञ् आपस्तवः तदपत्ये पुंस्त्री
स्त्रियां ङीप् । आपस्तम्बखेदम् छ । आपस्तम्बीयः ।
तत्सम्बन्धनि लि० आपस्तवेन प्रोक्तमधीयते अण् तस्य
लुक् । आपस्तम्बप्रोक्तशाखाध्येत्युव० व० । आपस्तम्बान् भवः
ठक् । आपस्तम्बेयः । आपस्तम्बापत्यस्त्रीभवे लि० ।

आपस्तम्भिनी पु० आपः स्तम्भानि, स्तम्भ-णिनि । लिङ्गिन्यां
बतायाम् ।

आपाक पु० समन्तात् परिवेष्ट्य पच्यतेऽत्र आ+पृच-आधारे
घञ् । १ कुम्भकारस्य ऋण्यपात्रपचनस्थाने (पोयान) ।
भावे घञ् । २ ईषत्पाके ३ सस्यपाके ४ पुटपाके च ।
आपाङ्ग न० अपाङ्गे देयम् अण् । अपाङ्गे देये अङ्कुने ।
"शलाकया दक्षिणेन क्षिपेत्कानीनमङ्कुनम् । आपाङ्गान्
वा यथायोग्यं कुर्याच्चाल गतागतम्" सुश्रु० ।

आपात पु० हठात् अविवेकात् कारणान्तरसाचिव्याभावे
ऽपि आगत्य पातः । अविविध्यावगतौ "आपाततोयदर्शस्य
पौनरुक्त्यावभासनम्" सा० द० २ अतर्कितागमने । "गरुडा-
पातविक्षिप्तभेषजनादास्त्रबन्धन" रघुः । "तदापातभयात्
पथि" कुमा० आपतत्यत्राधारे घञ् । इतत्काले वर्त्तमान-
काले "आपातरस्या विषयाः पर्यन्तपरितार्पिनः" किरा०
"आपातरस्यास्तत्कालरमणीयाः" मञ्जु० । ४ उपक्रमे च
"मध्वापातोविषाखादः स धर्मप्रतिरूपकः" मनुः ।
"मध्वापातो मधुरोपक्रमः" कुल्लू० ।

आपातलिका स्त्री वृत्तर० उक्ते मालाभेदे "कथितेयं भात्
शुक्लावध पूर्वमन्यत्" तन्नक्षत्रं अन्यत् वैतालीयगतम्

तच्च "षड्विधमेऽष्टौ समे कलास्तास्तु समे स्थुनैर्निर-
न्तराः । न समात्र पराश्रिता कला" इत्येव प्रथमं निवे-
श्यान्ते जगणं दत्त्वा गुरुद्वयं चतुर्षु चरणेषु देयमित्यर्थः ।
आपाततस् अव्य० आपात+तसिच् । १ कारणं विनेत्यर्थे
२ अकस्मादित्यर्थे ३ अनयधार्थ्येत्यर्थे च । "एतच्चापाततः"
जगदी० "आपाततो यदर्शयेति" सा० द० ।

आपात्य लि० आपतति स्वयमाक्रमितुमागच्छति । "भव्यगे-
येत्यादि" पा० नि० कर्तरि ग्यत् । १ स्वयमाक्रमितु-
मागामिनि । "आपात्यसैनिकनिराकरणाकूलेन" माघः ।
भावे ग्यत् । २ कर्तव्यापतने ३ कर्मणि ग्यत् । आपात्ये
देशादौ लि० आ+पत-णिच् ल्यप् । ४ समन्तात्पातयित्वे-
त्यर्थे अव्य० ।

आपाद पु० आ+पद-घञ् । फललाभे "ध्यानापादांश
इव" वृ० उ० "ध्यानस्यापादनमापादः ध्यानफललाभः"
इति भा० २ आगतौ च पादपर्यन्तम् अव्ययो० ।
३ पादपर्यन्ते अव्य० ।

आपादन न० न० आ+पद-णिच्-ल्युट् । १ आपत्तिविषयी-
करणे आपादकज्ञानेन आपदनिश्चये" पद-भावे
णिच्-ल्युट् । २ सम्पादने "द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने"
सि० कौ० ।

आपान न० आपीयते सम्भूय सुरा पीयतेऽत्र आधारे ल्युट् ।
सुरापानाय सम्भूयोपवेशनस्थाने । पानार्थसमायाम्
(चक्र) "गन्धर्वपस्यरसोभृद् । सामापानगतं सदा"
भा० व० प० २८० अ० । "आपाने पानकलिता दैवे-
नाभिप्रणोदिताः" दर्श यदुवीराणां सामपाने वैश्वसं महत्"
इति च भा० आ० प० २ अ० । भावे ल्युट् । २ सम्भूय
सुरापाने । "ताम्बूलानां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः"
रघुः । "यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु" कुमा० ।
स्वार्थे कन् । आपानकममपि पानमोक्ष्याम् । सुरापाने
च "आपानकमुत्सवः" काद० । [कर्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आपायिन् लि० आपिषति आ+पा-णिनि । सुरापान
आपायि पु० आ+पा-क्तिप् तदर्थमलति अल-इन् ।
केशकीटे (उकुन्) सहि शीर्षस्थरुधिरापानप्रसक्तः

आपि पु० आप+णिच्-इन् । १ धनादिप्रापके । "ह्रये देवा
यूयन्निदापयः" ऋ० २, २६, ४ । "आपयः धनस्य प्रापयि-
तारः" भा० । आप्यते कर्मणि इन् । २ आप्ते बन्धौ
तस्य भावः आपित्वं बन्धुत्वे "आपित्वे नः प्रपित्वे"
ऋ० ८, ७, ३ । "आपित्वे बन्धुत्वे" भा० ।

आपिञ्जर न० ईषत्पिञ्जरं प्रा०स० । १खर्खे राजनि० ।
२ईषत्पिञ्जरवखे पु० इतद्वति त्रि० “आपिञ्जराबद्धरजः-
कणत्वात्” रघुः ।

आपिशलि पु० अपिशलस्य सुनेरपत्यम् इज । आदि-
शाब्दिके सुनिभेदे । “इन्द्रचन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाक-
टायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्राजयन्यटादिशाब्दिकाः” क्वि
क० “वा सुभ्यापिशलेः” पाणिनिनोक्ते स्ततोऽप्यस्यादित्वम्
स्त्रियां क्रोडा० व्यञ् । आपिशल्या तस्यस्त्रपत्ये स्त्री ।
आपिशलिना प्रोक्तम् अण् । आपिशलम् । तदीये शास्त्रे न० ।

आपी त्रि० आ+प्याय-क्विप् पोभावः । १आपीने वृद्धिमति ।

आपीड पु० आ+पीड-अच् । १शिखामाल्ये, २शिरोभूषणे,
“तस्मिन् कुलापीडनिभे विपीडितम्” रघुः । “विचित्र-
सुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः” भा०व०प० १७३
अ० “बद्धापीडांशारुपांश्च यूना व्यूढोरक्षांस्तत्तमात्मान्
ददर्श” भा० आ०प० १६७अ० । २मृद्वहर्निःसृतकाष्ठे
च । ३आपीडकमाले त्रि० ।

आपीडा स्त्री आ+पीड-अच् । सम्यक्पीडने “तत् तर्ह्यं
गलापीडं कृत्याञ्चापधननम्” सुश्रु० गलस्यापीडा
मर्द्दनं यत्नेति तदर्थः ।

आपीडित त्रि० आ+पीड-क्त । १निष्पीडिते २निर्मृष्टे ।

आपीत न० ईषत् पीतम् प्रा०त० । सात्विके धातौ ।
२ईषत्पीतवखे पु० इतद्वति त्रि० । ईषत् पाचं कृतं
यस्य तादृशे षजलादौ त्रि० ।

आपीन न० आ+प्याय-क्त पोभावः तस्य नत्वम् । (मेङ्ग)
१गवादेः जघसि “आपीनमारोहह्नप्रयत्नात्”
रघुः २कूपे पु० । “आपीनमूषः आपीनोऽन्धः”
सुश्रु० । अन्योपसर्गपूर्वकत्वे तु संध्यानइत्येव आङ्
पूर्वकस्यापि अन्धूधसो रेवार्थयोःपोभावो नान्यत्र ।

आपूपिक त्रि० अपूपः शिल्पमस्य ठक् । १अपूपपाचके
अपूपे अपूपभक्षणे साधु गुडा० ठक् । २अपूपभक्षणसाधने
गुडादौ । अपूपो भक्तिरस्य अचित्तत्वात् ठक् । ३अ-
पूपभक्षणासेवके । अपूपःपण्यमस्य ठक् । ४अपूपविक्रो-
तरि । अपूपस्तद्वभक्षणशीलमस्य ठक् । ५अपूपभक्ष-
शीले । अपूपस्तद्वभक्षणं हितमस्य ठक् । ईहितत्वेन अपू-
पभक्षणकर्त्तरि । अपूपानां समूहः अचित्तत्वात् ठक् ।
७अपूपसमूहे न० ।

आपूप्य पु० अपूपाय साधु वा अण् । अपूपसाधने चूर्णे त्रि०
आपूर पु० आपूर्यतेऽनेन आ+पूर-घञ् । जलादि

प्रवाहे “खेदापूरुषुवतसरितां व्याप गच्छस्यलानि”
सावः भावे घञ् । २सम्यक्पूरणे ३ईषत्पूरणे षअभि-
व्याप्तौ च ।

आपूरण न० आ+पूर-भावे ल्युट् । १“समन्तात्पूरणे आपू-
रयति ल्यु । २सम्यक्पूरणकर्त्तरि त्रि० ३नागभेदे पु०
“कालिको मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा” भा० आ०प०
३५अ० । [२अभिव्याप्ते च ।

आपूरित त्रि० आ+पूर-क्त । यस्यापूरणं कृतं १तस्मिन्
आपूर्यमाणे त्रि० आ+पूर-कर्मणि शानच् । सम्यक्
पूर्यमाणे २समन्तात्प्रसृते “आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्” गोता । आधारे शानच् ।
स्वर्यकिरणैः * पूर्यमाणचन्द्रस्याधारे पक्षे । “उदग-
यने आपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदान
विवाहाः” आश्व०मृद्व्य० । “अर्चिषोऽहरङ्ग अपूर्य-
माणं पक्षम्” छा०उप० ।

आपूष आ+पूष-डङ्गौ करणे घञ् । रङ्गे (राङ्) धातु-
भेदे, तस्य पुष्टिसाधनत्वादिकसक्तं भा० प्र० “रङ्गं
वङ्गं तपु प्रोक्तं तथा पिङ्गटमित्यपि । खरकं मिश्रकं
चापि द्विविधं रङ्गमुच्यते । उत्तमं खुरकं प्रोक्तं मिश्रकं
गर्हितं भवेत् । रङ्गं लघु सरं रूक्षसुष्णमेहहृत्तमो-
नपि । निहन्ति पाण्डुं सञ्चासं चक्षुष्यं पित्तलं
मनीक् । सिङ्घो यथा हस्तिगणं निहन्ति तथैव वङ्गो
ऽखिलमेहयर्गम् । देहस्य सौख्यम् प्रवलेन्द्रियत्वं
नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम्” ।

आपृच् त्रि० आ+टच्-क्विप् । संसर्गयुक्ते । “मित्रक्रुषोयच्छ-
सान न गावः पृथिव्या आपृगसुवा स यत्ने” ऋ० १०,
८६, १४ ।

आपृच्छा स्त्री आ+प्रच्छ-अङ् । १आलापे, २जिज्ञासायाम्
३आभाषणे गतागतकाले षशुभप्रश्ने ५आनन्दने च ।

आपृच्छ्य त्रि० आ+प्रच्छ-वेदे नि०क्यप् । जिज्ञासे । “आ-
पृच्छ्यं वरुणं वाज्यर्षति” सि०कौ०धृता श्रुतिः । आ+
प्रच्छ-ल्यप् । २जिज्ञासित्वेत्यर्थे अव्य० ।

आपेक्षिक त्रि० अपेक्षात आगतः ठक् । अपेक्षया प्राप्ते
“किन्तु मध्यत्वमापेक्षिकम्” सि०कौ० “अमृतमश्नुते
इत्यापेक्षिकममृतत्वम्” छा०उ०भा० । स्त्रियां ङीप् ।

आपोक्षिम न० ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधिहतीग्रघ-
नवमद्वादशस्थानेषु । “हतीयं षट्पदमसन्त्यष्टापोक्षिमं
विदुः” ज्यो०त० । “आपोक्षिमे यदि खगाः स कित्ते-

अध्यासोऽन्यथा कचन ताजिकयास्तुतोत्तम्" नी० ता० ।
 आपोमयं त्रि० आपसु+विकारे प्राचुर्ये वा मयट् । जलविकारे
 'आपोमयः प्राणस्तेजोमयो वाक्' छा० उ० । "आपो-
 मयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत्" भा० आ०
 १८० अध्या० "भूमेर्गन्धगुणान् भुङ्क्ते पिबन्नापोमयान्
 रसान्" भा० आ० १८३ । "मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो
 लोकास्त्रापोमयाः सृताः" भा० आ० १८० । जलभाविने
 २ जलप्रचुरे "विलोक्य ताभ्यां गदितः सर्वमापोमयं जगत् ।
 आवां जहि न यतोर्वी" सल्लेखेन परिश्रुता "देवीमा० ।
 आपोमूर्तिं पु० स्वारोचिषस्य मनोः १ उलभेदे । "हविषः
 स्रज्जतिर्ज्योतिरापोमूर्तिरयश्मयः । प्रथितश्च नभस्त्वच नभ
 चर्ज्यस्तथैव च । स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात ।
 महात्मनः" हरिवं० ६३ । दशमे मन्वन्तरे आत्वेप्रे
 सप्तमिमध्ये २३ वभिभेदे च "दशमे त्वय पय्याग्रे द्वितीयस्थान्तरे
 मनोः । हविष्मान् पौलहस्यैव स्रज्जतिश्चैव भार्गवः । आपो-
 मूर्तिस्तथात्रयो वागिष्टाष्टकः सृतः" इति हरिवं० ७३ ।
 आपोऽज्ञानं न० आपसा जलेन अज्ञानं अश-व्याप्तौ
 भावे वा० आनच् । जलेन उपरिष्ठादधस्ताच्चक्षुरण-
 रुमे अन्नाच्छादनार्थं कर्मणि । "आपोऽज्ञानेनोप-
 रिष्ठादधस्तादज्ञता तथा । अनग्नमसृष्टञ्चैव कार्यमज्ञं
 द्विजत्मना" या० सू० । "भुङ्क्षानेन द्विजत्मना उप-
 रिष्ठादधस्ताच्च आपोऽज्ञानाख्येन कर्मण्य अन्न-
 मग्नमसृष्टं च कार्यम्" मिता० । "आपोऽज्ञानक्रिया
 पूर्व सत्कृताश्च भक्तुमद्यन्" या० सू० । "आपोऽज्ञानक्रिया
 पूर्वम् असृष्टोपस्तरणमसि स्नाहेत्यादिकं कृत्वा" मिता०
 "आपोऽज्ञानं कर्म कुरु" भवदेवः ।
 आप्तं त्रि० आप-क्त । १ प्राप्ते २ प्रत्ययिते विश्वस्ते । ३ यथार्थ-
 ज्ञानयुक्ते ४ युक्तियुक्ते च "आप्तश्चुतिराप्तवचनं तु"
 सां० का० । "आप्ता प्राप्ता युक्तेति याःत् आप्ता चासौ
 शुतिश्चेति आप्तश्चुतिः शुतिर्वाच्यजनितं वाक्यार्थज्ञानं
 तच्च स्तः प्रमाणम् अपौरुषेयवाक्यजनितत्वेन सकल
 दोषाशङ्कानिर्मुक्तत्वेन युक्तं भवति एवं वेदमूलकसृष्टी-
 तिहासपुराणजनितज्ञानमपि युक्तम् । कपिलस्य कल्पादौ
 कल्पांतराधीतश्रुतिस्मरणसम्भवः सुप्रबुद्धत्वेन पूर्व-
 द्युरवगतार्थानामपरेद्युः । आप्तप्रकरणेन चायुक्ताः शाक्य-
 भिक्षुनिर्णयिकसंसारमोचकादीनामागमाभासा निराकृता
 भवन्ति अयुक्तत्वञ्चैतेषां विगानात् किन्नभूतत्वात् प्रमाण-
 विरहाभिधानात् कैशदेव स्नेहादिभिः पुरुषापसदैः

पशुप्रायैः परिग्राह्योध्यम्" सा० त० कौ० "तस्मादपि
 चासिद्धं परोक्षमात्रागमात् सिद्धम्" सां० का० । यथार्थ-
 ज्ञानविशिष्टरूपान्तेनोक्तत्वनिश्चयस्य शाब्दबोधहेतुत्वमिति
 मीमांसकाः नैयायिकास्तत्र मन्थन्ते यथोक्तं शब्दश० प्र०
 "साक्षाद्भावादिधीरिव वाक्यार्थगोचरज्ञानवदुक्तत्वरूपस्या-
 प्रोक्तत्वस्यापि निश्चयः शाब्दधीहेतुरतो नैकपदार्थधर्म्मि-
 कोऽपरपदार्थस्यान्वयबोधोऽनुमितिः सिद्धिसत्त्वे विना-
 नुमित्वां तदसम्भवात् परानुमितेरन्यथैव किन्तुसौ
 गृहीतप्राहित्वाच्च प्रमा यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन
 समानकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्वययथार्थज्ञानस्यैवा-
 गृहीतप्राहित्वेन प्रमात्वात् अतएव धारावाहिकप्रत्यक्ष-
 व्यक्तीनां समानाकार्यहोत्तरवर्तित्वेऽपि न तासां प्रमा-
 त्वहानिः हानिस्तु समानाकारानुभवसमुत्थानां सृष्टी-
 नामिति जरन्मीमांसकानां समाधानं निरस्ति । नाप्रो-
 क्तता तु वाक्यार्थगर्भा ज्ञातोपयुज्यते । वाक्यार्थाना-
 मपूर्वत्वात् संशयेऽप्यन्वयोदयात् । यद्येकपदार्थद्वयपदा-
 र्थपर्यवसन्नस्य वाक्यार्थस्य ज्ञानवदुक्तत्वरूपया आप्तोक्त-
 ताया निश्चयः शाब्दमतेः कारणं स्यात् स्यादपि तेनैव
 रूपेण साध्यनिश्चयेन प्रतिबन्धादेकपदार्थपक्षिकाया अप-
 रपदार्थाहमितेरनुत्पादो नचैवं, शाब्दधियः पूर्वं वाक्या-
 र्थस्योपस्थित्यनियमेन तद्वर्मास्याप्तोक्तत्वस्यापि भतेरनावश्य-
 कत्वात् अन्यथा वेदस्याप्यनुत्पादकतापत्तेः एकपदार्थेऽप-
 रपदार्थस्य शब्दे वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वस्य संशयेऽपि शा-
 ब्दमतेरनुत्पादाच्च । अतएवाप्तोक्तत्वस्य संशये व्यतिरेक
 निश्चये बान्वयबुद्धेरनुत्पादादवश्यमनुमिष्यवस्तत्वे हेरित्यपि
 प्रत्युक्तम् असिद्धेः । ५ कुशले "प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः" मनुः ।
 "आप्तः कुशलः" कुल्लू० । ईसम्पूर्णे "यजेत राजा ऋतुभि-
 र्विविधैराप्तदक्षिणैः" मनुः ७ वज्रौ "निष्पृष्टात् स्वसुरा-
 ग्रानां वधाच्च धनदानुजः" रघुः ८ जटायं स्त्री हारा०
 ९ समवे १० लब्धे च त्रि० हेम० ।

आप्तकामं त्रि० आप्तः प्राप्तः कामोयेन । १ ज्ञानात्मिकावग-
 न्तरि यथा चास्याप्तकामत्वं तथोक्तं ४० उप० भाष्ययोः ।
 "तदा अस्मैतदतिच्छन्दा अपहृतपाशाभयं रूपम् ।
 तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद
 नान्तरमेवायं पुरुषः प्राप्तेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं
 किञ्चन वेद नान्तरम् । तदा अस्मैतदाप्तकामसकामं रूपं
 शोकान्तरम् । अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता
 लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः । अत्र खेनो-

ऽस्तेनो भवति भूण्णहाऽभूण्णहा चाण्डालोऽचाण्डालः
पौत्सोऽपौत्सः अमणोऽमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं
पापेन तीर्थो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति” इ० उ०
“इदानीं योऽसौ सर्वात्मभावो मोक्षो विद्याफलं क्रिया-
कारकफलमन्यं स प्रत्यक्षतो निर्दिश्यते । यत्नाविद्या-
कामकर्माणि न सन्ति तदेतत्प्रस्तुतं “यत् सुप्तो न
कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीति” । तद्वा
अस्य रूपम् । यः सर्वात्मभावः सोऽस्य परमो लोको इ-
त्युक्तस्तदतिच्छन्दा अतिच्छन्दमित्यर्थः रूपपरत्वात् । छन्दः
कामोऽतिगतः छन्दोऽस्मिन् रूपे तदतिच्छन्दं रूपम् ।
अन्योऽसौ असन्तः छन्दः शब्दो मायत्रादिच्छन्दोवाचो ।
अयन्तु कामवचनोऽतः स्वरान्त एव । तथाप्यतिच्छन्दा
इति पाठः स्वाध्यायधर्म्मो द्रष्टव्यः । अस्ति च लोको काम-
वचनप्रयुक्तः छन्दः शब्दः स्वच्छन्दः परच्छन्द इत्यादौ । अ-
तोऽतिच्छन्दमित्येवमुचितं कामवर्जितमेतद्रूपमित्यादिद्वये ।
तथाऽपहृतपाप्मा पाप्मण्यद्देन धर्माधर्मवृत्तये । “पा-
प्मभिः संवृज्यते” “पाप्मनी विजहति” इत्युक्तत्वात् ।
अपहृतपाप्म धर्माधर्मवर्जितमित्येतत् । किञ्चाभयम् भयं
हि नामाविद्याकार्यम् “अविद्याया भयं मन्यते” इति
छुक्तम् । तत्कार्यद्वारेण कारणप्रतिषेधोऽयम् अभयं रूप-
मित्यविद्यावर्जितमित्येतत् । यदेतद्विद्याफलं सर्वात्मभा-
वस्तदेतदतिच्छन्दापहृतपाप्मभयं रूपं सर्वसंसारधर्म्म-
वर्जितमतोऽभयं रूपमेतत् । इदञ्च पूर्वमेवोपन्यस्तमतो-
तानन्तरब्राह्मणसमाप्तौ । “अभयं वै जनक प्राप्नोऽसि”
इत्यागतः । इह तु तर्कतः प्रपञ्चितम् दर्शितागमार्थ-
प्रत्ययदर्शनाय । अयमात्मा स्वयंचैतन्यज्योतिःस्वभावः सञ्जे
स्वेन चैतन्यज्योतिषावभासयति । “स यत्तत् किञ्चि-
त्पश्यति रमते चरति जानाति च” इत्युक्तम् । अतः स्थित-
श्चैतन्प्रायतो नित्यस्वरूपं चैतन्यज्योतिश्चमात्मनः । स
अद्यात्मात्माविनष्टः स्वेनैव रूपेण वर्तते कस्मादयमहम-
स्मीत्यात्मानं वा बह्वेवैमानि भूतानीति जायतृस्वप्नयोरिव
न जानातीत्यलोच्यते । शृण्वत्वाज्ञानहेतुम् एकत्वमेवा-
ज्ञानहेतुस्तत्कथम् ? इत्युच्यते । इष्टान्तेन हि प्रत्यक्षीभवति
विवक्षितोऽर्थ इत्याह । तत् तत् यथा लोको प्रिययेष्टया
स्त्रिया सम्परिषक्तः सत्यक् परिषक्तः कामयन्त्या कासुकः
सन्न बाह्यमात्मनः किञ्चन किञ्चिदपि न वेद् मत्तोऽन्यद-
स्त्विति । न चान्तरमयमहमस्मि सुखी दुःखी चेति
अपरिषक्तस्तु तथा प्रविभक्तो जानाति । सर्वमेव बाह्य-

माभ्यन्तरञ्च । परिषङ्कोत्तरकालन्वेकत्वापत्तेर्न जानाति ।
एवमेव यथाऽहं एतान्तेऽयं पुरुषः क्षेत्रज्ञो भूतमात्रासंसर्गतः
सैन्धवखिल्यवत् प्रविभक्तो जलादौ चन्द्रादिप्रतिबिम्बवत्का-
र्यकरण इह प्रविष्टः सोऽयं पुरुषः प्राज्ञेन परमार्थेन
स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परेण ज्योतिषा सम्परिषक्तः
सत्यक् परिषक्त एकीभूतो निरन्तरः सर्वात्मा न बाह्यं
किञ्चन वस्त्वन्तरं नाभ्यान्तरमात्मन्ययमहमस्मि सुखी
दुःखी वेति वेद् तत् चैतन्यज्योतिःस्वभावत्वे कस्मादिह
न जानातीति यदप्राज्ञोऽस्वत्वायं हेतुर्मयोक्तः । एकत्वं
यथा स्त्रीपुंसयोः सम्परिषक्तयोः । तत्पार्थाज्ञानात् वि-
शेषविज्ञानहेतुरित्युक्तं भवति । नानात्वे च कारणमात्मनो-
वस्त्वन्तरस्य प्रत्युपस्थापिकाविद्येत्युक्तं तत् चाविद्याया यदा
प्रविभक्तो भवति तदा सर्वेकत्वमेवास्य भवति । ततश्च ज्ञा-
नज्ञेयादिकारकविभागेऽसति कुतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भावः
कामो वा सम्भवति स्वाभाविके स्वरूपस्य आत्मज्योतिषि ।
यस्मादेवं सञ्जेकत्वमेवास्य रूपमतस्तद्वा अस्यात्मनः स्वयं
ज्योतिःस्वभावस्यैतद्रूपमाप्तकामं यस्यात्मनस्तमेतत्तस्मा-
दाप्ताः कामा अस्मिन् रूपे तदिदमाप्तकामं यस्य ह्यन्य-
त्वेन प्रविभक्तः कामस्तदनाप्तकामं भवति । यथा जागरि-
तावस्थायां देवदत्तादिरूपम् । न त्विदं तथा कुतश्चित्प्र-
विभज्यतेऽतस्तदाप्तकामं भवति । किमन्यस्मादहंस्त्वन्तराच्च
प्रविभज्यते आहोस्विदात्मैव तदहंस्त्वन्तरमत आह । ना-
न्यदस्यात्मनः । कथम् ? यतः आत्मकाममात्मैव कामा यस्मि-
न् रूपे येऽत्र प्रविभक्ता इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जायन्-
तृस्वप्नयोस्तेऽस्यात्मैवान्यत्वप्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभा-
वादात्मकाममत एवाकाममेतद्रूपं काम्यविषयाभावाच्चे-
कान्तरं शोकच्छिद्रं शोकमून्यमित्येतच्छोकमध्यमिति
वा सर्वथाप्यशोकमेतद्रूपं शोकवर्जितमित्यर्थः । प्रकृतः
स्वयंज्योतिरात्मा अविद्याकामकर्म्मविनिर्मुक्त इत्युक्तम् ।
असङ्गत्वादात्मन आगन्तुकत्वाच्च तेषां, तत्तैवाशङ्का जा-
यते चैतन्यस्वभावत्वे सत्ययेकीभावाच्च जानाति स्त्रीपुं-
सयोरिव सम्परिषक्तयोरित्युक्तम् । तत् प्रासङ्गिकमेत-
दुक्तं कामकर्मादिवत् स्वयं ज्योतिश्चमप्यास्यात्मनो न
स्वभावः । यस्मात् सस्यसादेनोपलभ्यत इत्याशङ्कायां
प्राप्तायां तद्विराकरणाय स्त्रीपुंसयोर्दृष्टानोपादानेन
विद्यमानस्यैव स्वयंज्योतिश्च सुप्तोऽप्यहममेकीभावा-
ज्ज्ञेतेर्न तु कामकर्मादिवदागन्तुकम् । इत्येतत्प्रासङ्गिकम-
भिधाय यत्प्रकृतं तदेवावुप्रवर्त्तयति । अत्र चैतत्प्रकृत-

मविद्याकामकर्मविनिर्मुक्तमेव तद्रूपम् । यत्सुषुप्ता आ-
त्मनो गृह्यते प्रत्यक्षत इति तदेतदध्याभूतमेवामिहितं
सर्वसम्बन्धाधीनमेतद्रूपमिति । तस्मादेतत्तस्मिन् सुषुप्ता-
नेऽतिच्छन्दापहतपाप्माभयमेतद्रूपं तस्मादत्र पिता जनकः
तस्य च जनयितृत्वाद्यत्पितृत्वं पुत्रं प्रति तत्कर्मनिमित्तं
तेन च कर्मणाऽयमसम्बन्धोऽस्मिन् काले, तस्मात्पिता पुत्र-
सम्बन्धनिमित्तस्य कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात् पितामहि-
ता भवति । तथा पुत्रोऽपि पितरपुत्रो भवतीति साम-
र्थ्याङ्गम्यते उभयोर्हि सम्बन्धनिमित्तं कर्म । तदयम-
तिक्रान्तो वर्त्ततेऽपहतपाप्मेति ह्युक्तम् । तथा माता-
ऽमाता । लोकाः कर्मणा जेतव्या जिताश्च तत्कर्म-
सम्बन्धाभावात्लोका अलोकाः । तथा देवाः कर्माङ्गभूतास्त-
त्कर्मसम्बन्धात्तयादेवादेवाः । तथा वेदाः साध्यसा-
धनसम्बन्धविधायकाः ब्राह्मणक्षत्रिया मन्त्रब्रह्मणाश्चाभि-
धायकत्वेन कर्माङ्गभूता अधीता अध्येतव्याश्च कर्म-
निमित्तमेव सम्बन्धन्ते पुरुषेण । तत्कर्मातिक्रमणादे-
तस्मिन् काले वेदा अश्ववेदाः सम्पद्यन्ते । न केवलं
शुभकर्मसम्बन्धातीतः । किन्तुर्हि अशुभैरप्यत्यन्तघोरैः कर्म-
भिरसम्बद्ध एवायं वर्त्तत इत्येतमर्थमाह अत्र स्तेनो ब्राह्मण-
सुवर्णहर्त्ता भ्रूणहासहपाठाद्वगम्यते । स तेन घोरेश्च
कर्मणैतस्मिन् काले विनिर्मुक्तो भवति । येनायं कर्मणा
सहापातको स्तेन उच्यते तथा भ्रूणहासभ्रूणहा तथा
चाण्डालो न केवलं प्रत्युत्पन्नेनैव कर्मणा विनिर्मुक्तः ।
किं तर्हि सहजेनाप्यत्यन्तनिष्ठज्जातिप्रापकेषापि विनि-
र्मुक्त एवायम् । चाण्डालो नाम शूद्रेण ब्राह्मणयास-
त्पन्नः चाण्डाल एव चाण्डालः स जातिनिमित्तेन
कर्मणाऽसम्बद्धत्वाच्चान्द्रालो भवति । पौलकसः पुल-
कस एव पौलकसः शूद्रेणैव क्षत्रियायासत्पन्नः । तथा
शोऽप्यपौलकसो भवति । तथा शुभलक्षणैश्च कर्मभिरस-
म्बद्धो भवतीत्युच्यते । अमणः परिव्राट् यत्कर्मनिमित्तो
भवति स तेन विनिर्मुक्तत्वाच्चमणः । तथा तापसो
वानप्रस्थोऽतापसः । सर्वेषां वर्णाश्रमादीनामुपलक्षणा-
र्थमुभयोर्पह्णं किं ब्रह्मना । अनन्वागतं न अनन्वागतमन-
न्वागतमसम्बद्धमित्ये तत् पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणा ।
तथा पापेन विहिताकरणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन रूपपर-
त्वाच्चसकलिङ्गम् । अभयं रूपमिति ह्यनुवर्त्तते । किं
घ्नरसम्बद्धत्वे कारणमिति तद्धेतुवच्यते । तीर्थोऽति-
क्रान्तो हि तस्मादेव रूपरूपादा तस्मिन् काले सर्वाब्धो-

कान् शोकाः कामा इष्टविषयप्रार्थनाः ते हि तद्विषय-
वियोगे शोकत्वमापद्यन्ते । इष्टं हि विषयमप्राप्तं वियुक्तं
चोद्दिश्य चिन्तयानस्तद्गुणान् सन्त्यते पुरुषोऽतः शोको
रतिः काम इति पर्यायाः । यस्मात् सर्वकामातीतो
ह्यत्रायं भवति । न कञ्चन कामं कामयते अतिच्छन्दा
इति ह्युक्तं तत्प्रक्रियापतितोऽयं शोकशब्दः कामवचन
एव भवितुमर्हति । कामश्च कर्महेतुर्वच्यते हि । “स
यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते”
इति अतः सर्वकामातीतोऽस्ति त्वाद्युक्तमनन्वागतं पुण्ये-
नेत्यादि । हृदयस्य हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मांस-
पिण्डस्तत्स्थमन्तःकरणं बुद्धिर्हृदयमित्युच्यते तात्पर्या-
न्वाच्चाक्रोशनवत् । हृदयस्य बुद्धेर्ये शोका बुद्धिसंश्रया हि ते ॥
“कामः संकलो विचिकित्सेत्यादि” “सर्वं मन एव” इत्युक्तत्वात्
वक्ष्यति च “कामा येऽत्र हृदि श्रिताः” आत्मसंश्रयभ्रान्त्य-
पनोदाय हीदं वचनम् । “हृदि श्रिता हृदयकोशा”
इति च । हृदयकारणसम्बन्धातीतत्वायमस्मिन् कालेऽति-
क्रामति हृदयोऽरूपासीति ह्युक्तम् । हृदयसम्बन्धातीत-
त्वाच्च अयकामसम्बन्धातीतो भवतीति युक्ततरं वचनम् ।
ये तु वादिनः हृदि श्रिताः कामा वासनाश्च हृदयसम्ब-
न्धिनमात्मानमुपसर्ष्योपलिप्स्यन्ते । हृदयवियोगेऽपि चा-
त्मन्यवतिष्ठन्ते मुतैलस्यैव मुष्मादिगन्ध, इत्याच-
क्षते । तेषां “कामः संकलः” “हृदये ह्येव रूपाणि” हृद-
यस्य शोका “इत्यादीनां वचनानामानर्थक्यमेव । हृदयक-
रणोत्पाद्यत्वादिति चेत् न हृदि श्रिता इति विशेष-
णात् । न हि हृदयस्य करणमात्रत्वे हृदि श्रिता इति
वचनं समञ्जसम् । हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानीति
च । आत्मविशुद्धेश्च विवक्षितत्वाद्बुद्धयणवचनं यथार्थमेव
युक्तम् । “ध्यायतीव लेखायतीवेति च” श्रुतेरन्यार्थसम्भ-
वात् । “कामा येऽत्र हृदि श्रिता” इति विशेषणादात्मा-
श्रया अपि सन्तीति चेत् न अनश्रितापेक्षत्वात् न
चाश्रयान्तरमपेक्ष्यते हृदीति विशेषणं किन्तुर्हि ? ये हृदय-
नाश्रिताः कामास्तानपेक्ष्य विशेषणम् । ये त्वप्रकृता भ-
विष्या भूताः स्वप्रतिपक्षतो निष्ठत्वात् नैव हृदि श्रिताः,
सम्भावन्ते च ते । अतो युक्तं तानपेक्ष्य विशेषणम् । ये
प्रकृता वर्त्तमानादिविषये ते सर्वे प्रमुच्यन्ते इति । त-
थापि विशेषणानर्थक्यमिति चेत् न तेषु यत्नाधिक्या-
द्वेयार्थत्वात् । इतरथाऽश्रुतमनिष्टञ्च कल्पितं स्यादात्मा-
श्रयत्वञ्च कामानाम् । “न कञ्चन कामं कामयत” इति

प्राप्तप्रतिषेधादात्मश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेत् न “सुधीः स्वप्नोभूत्वेति” परनिमित्तत्वात् कामाश्रयत्वप्राप्तेः असङ्गवचनाच्च । न हि कामाश्रयत्वेऽसङ्गवचनमुपपद्यते । सङ्गश्च काम इत्यत्रोच्यते । आत्मकाम इति श्रुतेरात्मविषयेऽस्य कामो भवतीति चेत् न व्यतिरिक्तकामनाभावार्थत्वात्तस्याः, वैशेषिकादितन्मन्यायोपपन्नमात्मनः कामाद्याश्रयत्वमिति चेत् न हृदि श्रिता इत्यादिविशेषश्रुतिविरोधादनपेक्ष्यास्तावैशेषिकादितन्मन्योपपत्तयः श्रुतिविरोधे न्यायाभासलोपगमात् स्वयंज्योतिर्वाधनाच्च । कामादीनाञ्च स्वप्ने केवलश्रिमात्विषयत्वात् स्वयंज्योतिर्हं सिद्धम् स्थितञ्च बाध्यतात्मसमवायित्वे । दृष्टत्वात्तुपपत्तेश्चतुर्गतविशेषवत् । द्रष्टुं हि दृश्यमर्थान्तरभूतमिति द्रष्टुः स्वयंज्योतिर्हं सिद्धम् तद्बाधितं स्याद्यदि कामाद्याश्रयत्वं परिकल्पेत । सर्वशास्त्रप्रतिषेधाच्च । परस्मैकदेशकल्पनायां कामाद्याश्रयत्वे च सर्वशास्त्रार्थजातं कथ्येत । एतच्च विस्तरेण चतुर्थोच्यते । सहता हि प्रयत्ने न कामाद्याश्रयत्वकल्पनाः प्रतिषेद्धव्याः । आत्मनः परेणैकत्वशास्त्रार्थसिद्धेः । तत्कल्पनायां पुनः क्रियमाणायाम् शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात् । यथेच्छादीनामात्मधर्मत्वं कल्पयन्तो वैशेषिका नैयायिकाश्चोपनिषच्छास्त्रार्थेन न सङ्गच्छन्ते तथेयमपि कल्पनोपनिषच्छास्त्रार्थबाधनाच्चादरणीयाः ।

“काममय एवायं पुरुष इति यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत् कर्म कुरुते यत् कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते” इत्युपक्रम्य “तदेव सक्तः सह कर्मण्यैति लिङ्गं मनोयत् निषक्तमस्य । प्राप्यान् कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्ययम् । तस्मात्सोकात् पुनरेत्यन्मै लोकाय कर्मणे” इति लोकोत्पदाहृत्य “इति तु कामयमानः” इत्युक्त्वा कामयमानस्यैव जन्मादिहेतुत्वमुक्त्वा

“अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामेन तस्य प्राप्तास्तुत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति वृ० उप० । “इति तु एवं तु कामयमानः संसरति यस्मात् कामयमान एवैवं संसरत्यथ तस्मादकाययमनो न कश्चित् संसरति फलासक्तस्य हि गतिरुक्ता । अकामस्य हि क्रियातुपपत्तेः अकामयमानो मुच्यते । एवं कथं पुनरकामयमानो भवति ? योऽकामो भवत्यसावकामयमानः । कथमकामता ? इत्युच्यते । यो निःकामो यस्माच्चिर्गताः कामाः सोऽयं निष्कामः । कथं कामा निर्गच्छन्ति ? । य आप्तकामो भवति । आप्ताः कामा येन स आप्तकामः ।

कथमायन्ते कामाः ? आत्मकामत्वेन यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्तुनिरभूतः पदार्थो भवति । आत्मैवान्तरो बाह्यः कर्तृकः प्रज्ञानधन एकरसो नोर्द्धं न तिर्यग्माधः । आत्मनोऽन्यत्कामयितुम् “यस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् शृणुयान्मन्वीत विजानीयाद्वा” एवं विजानन् किङ्कामयेत् ? । ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति । न चासावन्यो ब्रह्मविद आप्तकामस्यास्ति । य एवात्मकामतयाऽऽप्तकामः स निष्कामोऽकामोऽकामयमानश्चेति मुच्यते । न हि यस्यात्मैव सर्वं भवति तस्यानात्मा कामयितव्योऽस्ति । अनात्माचान्यः कामयितव्यः । सर्वज्ञात्मैवामूदिति प्रतिषिद्धम् सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात् कामातुपपत्तिः । ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म कल्पयन्ति ब्रह्मविदोऽपि तेषां नात्मैव सर्वं भवति । प्रत्यवायस्य जिह्वासितव्यस्यात्मनोऽन्यस्याभिप्रेतत्वात् । येन चाशनायाद्यतीतो नित्यं प्रत्यवायासम्बद्धो विदित आत्मा तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमः । यस्य नित्यमेवाशनायाद्यतीतमात्मानं पश्यति । यस्माच्च जिह्वासितव्यमन्यमुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्म न यक्यत एव सम्बद्धम् । यस्तु ब्रह्मविदस्तस्य भवत्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मेति न विरोधः । अतः कामाभावादकामयमानो न जायते मुच्यत एव । तस्यैवमकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राप्ता वागादयो नोत्क्रामन्ति नोर्द्धं क्रामन्ति देहात् । स च विद्वानाप्तकाम आत्मकामतया इहैव ब्रह्मभूतः । सर्वात्मनो हि ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शितमेतद्रूपम् । “तद्वा अख्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपमिति” । तस्य हि दाटीन्तिकभूतोऽयमर्थ उपसंक्षिप्यते । अथाकामयमान इत्यादिना । स कथमेवम्भूतो मुच्यते ? इत्युच्यते । यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमहैतमलुप्तचिद्रूपज्योतिःस्वभावमात्मानं पश्यति तस्यैवाकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राप्तावागादयो नोत्क्रामन्ति । किन्तु विद्वान् स इहैव ब्रह्म भवति यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते । स ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । यस्माच्च हि तस्याब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः सन्ति । तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न शरीरपातोत्तरकालम् । न हि विदुषो ऋतस्य भावान्तरापत्तिर्जीवतोऽन्यो भावः देहान्तरप्रतिसम्भवाभावमात्रेणैव तु ब्रह्माप्येतीत्युच्यते । भावान्तरापत्तौ हि मोक्षस्य सर्वोपनिषद्विवक्षितोऽर्थ आत्मैकताख्यः स बाधितो

भवेत् । कर्महेतुकश्च मोक्षः प्राप्नोति न ज्ञाननिमित्त इति ।
स चानिष्टः अनित्यत्वञ्च मोक्षस्य प्राप्नोति । न हि क्रिया-
निर्गतोऽर्थो नित्यो दृष्टः । नित्यञ्च मोक्षोऽभ्युपगम्यते ।
“एष नित्यो भवति” सन्त्ववर्णात्” इ० उ० भा० ।
२ परमात्मनि तस्य सर्वेषामात्मत्वेनान्यकामयितव्याभावात्
आप्तकामत्वम्” आप्तः युक्तः उचितः कामः इच्छा यस्य
इति विग्रहे तु । नैयायिकमतसिद्धे ईदृशे च सविषय-
केच्छाश्रयत्वादीश्वरस्य तथात्वम् ।

आप्तकारिन् त्वि० आप्तं युक्तं करोति कृ-णिनि ईत० ।
१ युक्तकारके आप्तश्चासौ कारो । २ प्रत्ययिते आप्ता-
कारके ऋत्यादौ । “अरक्षिता ऋहे रुद्धाः पुरुषैश्चाप्तका-
रिभिः” मनुः । “भीष्मादोनाञ्च सर्वेषां सुहृदामाप्त
कारिणाम्” “अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः”
भा० । भा० आश्व० प० ११ अ० ।

आप्तगर्भा स्त्री आप्तोगर्भा यया । गर्भिण्याम् स्त्रियाम् ।
आप्तवाच् स्त्री आप्ता युक्ता प्रमादादिदोषशून्या वाक् ।

१ वेदे तन्मूले २ सृतीहासपुराणादौ च “आप्तवागनुमा-
नानाभ्यां साध्यं त्वं प्रति का कथा” रघुः आप्तवचनाप्तवा-
क्यादयोऽप्यत्र न० । आप्ता युक्ता वाग्यस्य । प्रमादशून्यवाक्ये
महर्षिप्रभृतौ त्वि० । आप्तवचनाप्तवाक्यादयोऽप्यत्र त्वि०

आप्तसृति स्त्री कर्मा० । १ वेदे २ सृत्यादौ च आप्तशब्दे उदा० ।

आप्ति स्त्री आप-क्तिन् । १ संयोगे, २ संप्राप्तौ ३ स्त्रीसंयोगे”
मेदि० ४ संवन्धे, ५ लाभे हेम० ईसमाप्तौ “काम-
स्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठाम्” कठोप० । कामस्याप्तिं
समाप्तिम् तत्र हि सर्वं परिकामाः समाप्ताः” भा०
७ सम्यदि च “सैवास्याप्तिर्या सम्पत्” शत० ब्रा० । तत्र संवन्धे
“ऋत्योराप्तिमतिमुच्यते” शत० ब्रा० । लाभे “सर्वावाप्तौ सर्व-
स्यावरुद्धौ” शत० ब्रा० “तपः किलेदं तद्वाप्ति-
साधनम्” कुमा० “दीक्षां विवेश धर्मात्मा वाजिमेघाप्तये ततः”
भा० आश्व० १८ अ० । ८ उसरकाळे आयतौ च त्रिकाण्ड० ।

आप्ता त्वि० आप-तव्य वेदे णि० । १ आप्तव्ये “पनित आप्तेऽप्रा
यजतः” ऋ० ५, ४१, ८ । “आप्ताः आप्तव्यः” भा० लोके तु
आप्तव्य इत्येव । आप्तमर्हति यत् । २ आप्तयोग्ये त्वि० ।

आप्तवान् पु० अप्रवानय स्वार्थे ण् । अप्रवानशब्दार्थे
वत्सगोत्र प्रवरे ऋषिभेदे ।

आप्य त्वि० अपातिदम् अण् चातृ स्वार्थे ष्यञ् । १ जलसम्ब-
न्धिनि अपां विकारे तु अस्त्रयमित्येव” सि० कौ० आप-
यत् । २ प्राप्ते त्वि० “द्योनोनेदिष्टमाप्यम्” ऋ० ७, १५, २,

३ चाक्षुषमन्वन्तरीये देवभेदे च । “चाक्षुषस्यान्तरे तात !
मनोर्देवानिमान् ऋष्यु । आप्याः प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च
दिवौकसः । लेखानाम महाराज पञ्च देवाः प्रकीर्त्तिता”
हरिवं १७ अ० । “मानुषा आशापाला अर्थेते देवाश्चाप्याः
साध्याः अन्वाध्या मरुतः” इति शत० ब्रा० कर्म्मभिराप्य-
त्वात्तेषामाप्यत्वम् द्रष्टव्यम् । ४ (कुड) ऋचे पु० रायसकुटः ।

आप्यान न० आ+प्याय-भावे क्त । १ प्रीतौ २ दृष्टौ च । कर्त्तरि
क्त । १ प्रीते ४ दृष्टे च त्वि० ।

आप्यायन न० आ+प्याय-ल्युट् । १ दृष्टौ, २ प्रीतौ च । णिच्
ल्युट् । ३ तर्पणे प्रीणने ४ वर्द्धने च “अग्नेः सोमयमाभ्यर्
च कृत्वाप्यायनमादितः” मनुः । ल्यु । ५ प्रीणनकर्त्तरि त्वि० ।
“पितृप्रसादमिच्छेयं तप आप्यायनं पुनः” भा० व० प०
८३ अ० । “दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं कृतम्”
मनुः तन्मोक्षे ईदृक्षणीयमन्त्रसंस्कारभेदे “मन्त्राणां दश-
कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धदायिनः । जननं जीवनं पञ्चा-
त्ताडनं बोधनं तथा । अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने
तथा । तर्पणं दीपनं युग्मिर्दशैता मन्त्रसंक्रियाः” इति
विभक्त्य । “कुशोदकेन मन्त्रेण प्रत्यर्च्यं प्रोक्ष्यं मनोः । तेन
मन्त्रेण विधिवदेतदाप्यायनं मतम्” शा० ति० उक्तम् ।

आप्यायित त्वि० आ+प्याय-णिच्-क्त । १ प्रीणिते २ पूरिते ३ वर्द्धिते
च । “एषा स्तूर्यस्य वीर्येण सोमस्याप्यायिता तनुः ।
पौर्णमास्यां स दृश्येत संपूर्णा दिवसक्रमात्” कृ० पु० ।
४ आनन्दिते च ।

आप्र त्वि० आ+प्र मूल० क्त । १ पूरके । “स्वर्जेषे भर आप्रस्य
वक्त्रिनिः” ऋ० १, १३, २ “चक्षुर्मिलस्य वरुणस्यान्ने राप्ता
द्यावा” स्तूर्योपस्थानमन्त्रः ।

आप्रच्छन् न० आ+प्रच्छ-ल्युट् । गमनागमनसमये
१ बन्धूनामन्योन्यकुशलजिज्ञासायाम् २ आनन्दसम्पादने च ।

आप्रच्छन् त्वि० आ+प्र-च्छ-क्त । १ अत्यन्तयुगे २ ईषदुयुगे
च अस्याप्रच्छनार्थलोक्तिः शब्दकल्पद्रुमे प्रासादिकी हेमचन्द्रे
आप्रच्छनमित्येव पाठः द्वित्वनकारयुक्तपाठस्तु प्रमादिकः ।
आप्रपद अव्य० प्रपदं पदाद्यं तत्पर्यन्तम् अव्ययी० । पादाद्यपर्यन्ते
आप्रपदीन त्वि० आप्रपदं पादाद्यान् व्याप्नोति ख । पादा-
द्यान् लब्धमाने वस्त्रादौ । [ईषदुयुगे ।

आप्रवण त्वि० ईषत् प्रवणः । ईषद्वन्ने आ+प्रु-ल्युट् ।
आप्री स्त्री आप्रीणात्यनया आ-प्री-ड गौरा० छीष् । प्रया-
जयाज्यायाम् “प्रैषेभिः प्रैषेणाप्रीत्याप्रीभिराप्रीर्य-
ज्ञस्य” यजु० १८, १८ । “आप्रीभिः प्रयाजयाज्याभिः”

वेददी० ताच्च याज्याः सूक्तविशेषात्मका गोलभेदेन भिन्नरूपाः “एकादश प्रयाजाः तेषां प्रैषाः प्रथमं प्रैषसूक्त-सूक्तं द्वितीये । अध्वर्युं प्रेषितोमैवावरुणः प्रेष्यति प्रेषै-र्हीतारम् । होता यजत्वाग्नीमिः प्रैषलिङ्गाभिः” इत्यु-पक्रमस्य “समिद्धो अग्निरिति” शुनकानां “जुषस्व नः समिधमिति वशिष्ठानां, “समिद्धो अद्येति” सर्वेषाम् यथा-ऋषि वा” इति आश्व० श्रौ० गोलभेदेन सूक्तभेदस्योक्तेः । अत्र नारायणवृत्तिः । “यो यस्य ऋषिस्तदासुगुण्यं यथर्षिशब्देनोच्यते तथा वाऽऽग्नीसूक्तं यहीतव्यम् । स्वयं वा ऋषिनामधेयस्यानुगुणा आप्राः कर्त्तव्या इत्यर्थः । तत्र भगवता शौनकेन यथाऋषिपक्षे आप्रोविवेकार्थमेव श्लोक उक्तः । “कण्वाङ्गिरोऽगस्त्यगुनका विश्वामितोऽतिरेव च । वशिष्ठः कश्यपो वाध्रश्चो जमदग्निरयोत्तमः” । तत्र दशानां सूक्तानां प्रथमं कण्वानाम् “सुमिद्धो न आवह” इति । द्वितीयं तद्वर्जितानामङ्गिरसाम्, “समिद्धो अग्न आवह” इति । तृतीयमगस्त्यानाम्, “समिद्धो अद्य राजसि” इति । चतुर्थं शुनकानाम्, “समिद्धो अग्निर्निहितः” इति । पञ्चमं विश्वामित्यानाम्, “समित्त्वमित्युमनाः” इति । षष्ठमतीत्याम्, “ये समिद्धाय शोचिधे” इति । सप्तमं वशिष्ठानाम्, “जुषस्व नः समिध” इति । अष्टमं कश्यपानाम् “समिद्धो विश्वतस्ततिः” इति । नवमं वाध्रश्चानाम्, “इमां मे अग्ने समिधं जुषस्व” इति । शुनक-वाध्रश्चानाम् भृगूणां दशमं, “समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणः” इति यथर्षिपक्षे विवेकोऽयम् ।

आप्रीत लि० आ+प्री-क्त । १सम्यक्प्रीते ३ईषत्प्रीते च । भावे क्त । सम्यक्प्रीतौ न० ।

आप्रीत तप पु० आप्रीतं याति पा-क । विष्णौ “अथ यद्या-ध्यायमानः किञ्चिदाप्रद्येत विष्णव्वाप्रीतपाय स्वाहेति जुहुयात् विष्णुर्हि स तर्ह्याप्रीतपा भवत्यपपाप्मानं इत उपैनं यत्नोनमति” शत० ब्रा० । किप् । आप्रीतपा अप्यत् ।

आज्ञव पु० आ+जु-वजभावपक्षे अप् । १ज्ञाने, जलानां सर्वतः सञ्चलने । ल्युट् आज्ञवनम् तत्रैव न० ।

आज्ञवव्रतिन् पु० आज्ञवः समावर्त्तनज्ञानमेव व्रतमस्यस्य इति । स्नातको गृहस्थभेदे यस्तु वेदानधीत्य दार परिपहार्थं कृतसमावर्त्तनज्ञानः दारलाभात् प्राक् आर्त्तं व्रतविशेषमाचरति तादृशे द्विजे “अलाभे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेत्” सूत्र्युक्तं व्रतं च दर्शितं विधानपा० यथा ‘स्नात्वैव’ विधिना काले मासमात्रमपि द्विजः ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु सुखस्थस्तु प्रयत्नवान् । निःसोरोगा-र्दितोभीत आपन्नोऽन्यैश्च कारयैः । स्नातकः प्रयतो वज्रिं न त्यजेदिति वै स्मृतिः । नित्यदा ब्रह्मचारी स्यात् पञ्चयज्ञपरायणः । जपतीर्थरतोवा स्यात् स्नातकोऽन्यैश्च वर्जितः । आज्ञे निमन्वितो गच्छेत् कुर्यात् षट्कर्म्म च द्विजः । येन केनाप्युपायेन व्रतचर्या न लोपयेत् । शक-त्वात् जुहुयात् प्रातः” स्मृतिः अत्र प्रातरिति विशेषणात् न सायम् । तेन प्रातः सन्ध्यामुपास्याग्निकार्यं कृत्वा शकलहोमः कार्यः तन्मन्वाच्च तैत्तिरीयारण्ये यथितः “दैवकृतस्त्रैमसोऽवयजनमसि स्वाहेत्यादिकाः । तदीय होमद्रव्यविशेषोऽन्यथायनेनोक्तः “स एष उपनयनप्रभृति व्याकृतिभिः षड्भरेव समिद्धिः आ समावर्त्तनात् । समावर्त्तनप्रभृति आच्येनैव आ पाणिप्रहणात् । पाणिप्रहणप्रभृति प्रोहिभिर्यवैर्वा व्यस्तेनेकेन षड्वाहुतो जुहुयात्” “वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रत्यहारम्भं भवेत् । स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक्पाको गृहे यदि” शौनकः । “यत्तोपवीतद्वितयं सोदकं च कस्यण्डलुम् । क्वञ्चोष्णीष-माले च पादुके चाप्युपानहौ । रौक्मे च कुण्डले वेषु क्तकेशनखः शुचिः । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात् बहिर्मा-त्यञ्च धारयेत् । शुक्लाम्बरधरोनित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः । न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति । न रक्तसल्लयं चान्यद्वृतं वासो न कन्यिकाम्” कूर्मपुरा० । “उपानहौ च वासञ्च धृतमन्येन धारयेत् । उपवीतमलङ्कारं स्नजं क-नकमेव च” मनुः । “स्नातः सद्यद्देहं कन्यां प्रजजेत्तद-निच्छुकः । वनस्थो वा भवेद्विप्रः सुखस्थो विधिना शुचिः । अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चीयते हि सः” इति विधा पा० धृता स्मृतिः । तस्य कन्यालाभाद्यं कास्यजप उक्त ऋग्विधाने “तुषुमं प्रजमेत् सूक्तमथ सम्यक् शिवालये । अयुतं तु जमेत् कन्यां षण्णासात् लभते नर” इति ।

अलानाश्रमदोषविषये किञ्चिदुच्यते स्नातको हि गृह-स्थभेदोद्विजातिमात्रः समावर्त्तनज्ञानस्य तेषामेव सम्भ-वात् । अतस्तद्विषयकमेवानाश्रमादिदोषोत्कीर्त्तनम् । तथा हि विधानपारिजातधृतयोः स्मृत्योः “स्नात्वैव वि-धिना काले” इत्यादौ स्नातः सद्यद्देहं कन्यामित्यादौ चोपक्रमे द्विजातिविषयकत्वावगमेन उपसंहारे अना-श्रमदोषोत्कीर्त्तनं तद्विषयकमेव उपक्रमोपसंहारयोरेक-विषयकत्वौचित्यात् । एतेन “स्त्रीकरोति यदा वेदं चरेद्देद-

व्रतानि च । ब्रह्मचारी भवेद्ब्रह्मं ततः स्नातो भवेद्गृही ।
 द्विविधो ब्रह्मचारी तु स्मृतः शास्त्रे मनीषिभिः । उप-
 कुर्वाणस्तस्याद्यो द्वितीयो नैष्ठिकः स्मृतः । योगेहाश्रम-
 मस्याय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः । न यतिर्न वनस्थश्च सर्वा-
 श्रमविवर्जितः । अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि
 द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि सः ।
 जप्ते होमे तथा दाने स्वाध्याये च रतस्तु यः । नासौ तत्-
 फलमाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमाच्चरुतः । तयाणामा-
 नुलोभ्यं हि प्रातिलोभ्यं न विद्यते । प्रातिलोभ्येन
 योयाति न तस्मात् पापकृत्तमः । दक्षवचनमपि वेदाध्य-
 यनोत्तरस्नातकानामेवोपक्रमे कीर्तनात् अन्ते च तयाणा-
 माश्रमाणामानुलोभ्यविधानाच्च द्विजमात्रविषयकम् यत्तु
 तद्वाक्यैकदेशमादाय रघुनन्देन अनाश्रमी न तिष्ठेत्त्वित्यादि
 वाक्यं शूद्रोपलक्षणपरमुक्तं न तदुक्तमुपक्रमोपसंहाराभ्यां
 द्विजमात्रविषयकत्वनिश्चयात् । किञ्च तयाणामानु-
 लोभ्योक्तेरपि न शूद्रविषयकत्वं तत्प्रदर्शितवामन
 पुराणवचने शूद्रस्त्वैकमात्राश्रमावगतेः तथा च शेषमेव
 आश्रमचतुष्टयं तत्त्रयं तदुदयं वा सम्भवति तेषामेवानुलोभ्य
 प्रातिलोभ्यसम्भव एकमात्राश्रमस्य शूद्रस्य कथन्तरामानु-
 लोभ्यप्रातिलोभ्यसम्भवः । एतेन ‘व्रतेषु लोपकोयश्च आ-
 श्रमाद्विच्युतश्च यः । संदंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि’
 इति भविष्यपुराणवचनेन दक्षस्मृतेः सङ्कोचनमपि दरास्तम्
 ‘श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते । तत्र श्रौतं
 प्रमाणं तु तयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरेति’ विधान पा० छतव्यास-
 वाक्येन पुराणप्रेक्षया स्मृतेर्वरत्वकीर्तनेन पुराणेन स्मृते-
 र्बाधस्यायोग्यत्वात् “विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति”
 जैमिनिस्मृत्यैव श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे स्मृतेरप्रमाण्यस्यैव
 स्मृतिपुराणयोर्विरोधेऽपि पुराणस्याप्रमाण्यस्यैवोचितत्वात्
 वस्तुतः नात्र विरोधः “स्यस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहार
 द्रव्यते” इति न्यायेनार्थक स्मृतौ द्विजपदस्य स्यस्यतया अ-
 न्योपसंहारकत्वासम्भवेन पौराणिकयच्छब्दास्य स्यस्यतया
 तत्परत्वकल्पनेनैवोपपत्तौ विरोधाभावात् तथा च
 भविष्यपुराणवचनमेव द्विजातिविषयकं न शूद्रविषय-
 कमित्येव कल्पनीयमिति । अत्रेदं विवेक्तव्यं किं पौरा-
 णिकास्य स्यस्यार्थकयच्छब्दस्य यावद्वस्य विषयकत्वमुक्तं स्यस्य-
 र्थकस्मृत्येकवाक्यतया त्वैवैकमात्रविषयकत्वं तत्र पुरा-
 णेन स्मृतेर्बाधयोगेन पौराणिकयच्छब्दस्यैव स्मृत्युक्तवि-
 प्रस्यैव परत्वकल्पनं युक्तमित्युक्तव्यामः । यदपि ‘चत्वार आश्र-

माश्चैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्तिताः । ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यञ्च वान-
 प्रस्थञ्च भिक्षुकम् । क्षत्रियस्यापि कथिता आश्रमास्तद्व-
 एव हि । ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विधः ।
 गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्” वाम० पु०
 वाक्यं तत् शूद्रस्य गार्हस्थ्यमात्राधिकारबोधकम् ।
 न तु तदकरणे पापजनकताबोधकमपि उचितमिति
 पदस्मारस्यात् उचितपदस्य योग्यार्थकत्वात् तेनैव उद्वा०
 त० क्षणसत्त्वमिति व्याख्यानेन तदीयगृहस्याश्रमस्योत्
 सवार्थकत्वोक्त्या कास्यत्वसूचनात् “चत्वारिंशद्वत्सराणां
 साष्टानाञ्च परे यदि । स्त्रिया विवृज्यते कश्चित्
 स तु रण्डाश्रमी मतः । अष्टाचत्वारिंशदब्दं वयोयावत्
 पूर्यते । भार्यापुत्रवियुक्तस्य नास्ति यज्ञेऽधिकार-
 रितेति” भविष्यपुराणवचनमपि यज्ञेऽधिकारिताप्रति-
 पेधात् द्विजविषयकमेव शूद्रस्य यज्ञेऽनधिकारात् ।
 द्विजातीनामेव यज्ञीयाज्यावेक्षणदेः पत्नीसाध्यतया
 पत्यभावे कथमाज्यावेक्षणाद्याङ्गसिद्धिरिति युक्तः तेषामन-
 धिकारः” यज्ञाधिकारे शूद्रस्य पर्युदस्ततया तदधिकारा-
 भावकथनमनर्थकं स्यात् । अतो येषामेव यज्ञाधिकारस्तेषा-
 मेव भार्याराहित्ये अनधिकारिताप्रतिपादने वचनं सार्थ-
 कम् । तेन तद्विजविषयकमेव । एवं प्रायुक्तदक्षवचने जप्ते-
 होमे तथा दाने स्वाध्याये निष्फलत्वकथनमपि उप-
 क्रमोपसंहाराभ्यां होमस्वाध्याययोर्द्विजातीनामेव सम्भ-
 वाच्च द्विजातिविषयकमेव । अतः शूद्राणां विवाहस्य उत्-
 सवार्थतया कास्यत्वेनाकरणे न पत्यवाय इति सुस्थितम् ।
 एतेन वज्रविवाहवादे मया दक्षवचनस्य द्विजपदस्योपल-
 क्षणार्थकत्वं यत् खण्डितं तत् सुस्थितमेवेति द्रष्टव्यम् ।
 आस्राव पु० आ+सु-पक्षे षञ् । आस्रावशब्दार्थे । [व्याप्ते ।
 आस्रावित लि० आ+सु-णिच्-क्त । जलादिप्रवाहेनाभि-
 आस्राव्य लि० आ-सु-नि० कर्त्तरि श्यत् । १ आस्रावनका-
 रके । भावे श्यत् । २ कर्त्तव्यास्रावने न० । कर्मणि श्यत् ।
 जलादिना ३ अभिव्याप्ते लि० ।
 आस्रात लि० आ+सु-क्त । १ स्नाते २ आर्द्धीभूते च ३ स्नातके
 गृहस्यभेदे पु० । भावे क्त । ४ स्नाने न० ।
 आस्रातव्रतिन् पु० आस्रातस्य स्नातस्य व्रतमस्यस्य इति ।
 स्नातके गृहस्यभेदे । आस्रावव्रतिशब्दे विद्यतिः ।
 आस्रात्य अ० आ+सु-ल्यप् । स्नात्वेत्यर्थे, २ उत्स्रात्य
 उत्स्राप्तेत्यर्थे च ।
 आस्राष्ट लि० आ+सु-क्त । १ ईषद्गृहे २ सम्यग्दृग्ने च ।

आपु पु० आप-वन् । वायौ सि० कौ० कण्ठस्थाने उज्ज्वल०
 वन्प्रत्ययाधिकारे उणादौ निपा० अदन्तएवायम् ।
 शब्दकल्येदुमे नान्तत्वकल्पनं चिन्त्यम् । [वैद्यकम् ।
 आपूक न० ईषत् फूत्कारइव फेनोऽल पृ० तलोपः । अफेने
 आवद्ध न० सम्यक् आवद्धम्+वन्-भावे क्त । दृढवन्ने । १ आ-
 धारे क्त । २ प्रेम्णि । कर्मणि क्त । ३ वङ्गे ४ आप्ते ५ प्रति-
 रुद्धे च लि० । “पयोधिसावङ्गचलज्जलाविलम्” माघः
 “आवद्धभीमभृकुटीकरालम्” भट्टिः । “स्यन्दनावङ्ग-
 टिष्ठु” रघुः । ६ भूषणे च । बा० करणे क्त । ७ योक्ते ।
 आवन्त्य पु० आ+वन्-घञ् । १ दृढवन्ने, करणे घञ् । २ योक्ते
 आधारे घञ् । ३ प्रेम्णि च । ल्युट् आवन्त्यन्यत्वं न० ।
 आवर्ह पु० आ+वर्ह-ङिंसायां घञ् । १ उत्पाटने २ हिं-
 सने च ल्युट् । आवर्हणमप्यत्र न० ।
 आवर्हिन् लि० आवर्होऽस्य इति । उत्पाटनयुक्ते
 “मूलमस्यावर्हि” पा० आवर्ह आवर्हणं तदस्यास्ति
 आवर्हि” सि० कौ० ।
 आबाध पु० आ+बाध-घञ् । पीडायां “आबाधे” पा०
 “आबाधे पीडायाम्” सि० कौ० “यथासुखसुखः कु-
 र्यात् प्राणाबाधभयेषु च” “न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणा-
 बाधमाचरेत्” मनुः “तत्र मनःशरीराबाधकराणि श-
 ल्यानि” सुश्रु० नास्ति बाधा यस्य । ३ पीडाशून्ये लि० ।
 आबाधा स्त्री आ+बाध-भावे अ । १ पीडायाम् २ तापत्वे
 क्लेशे च । “आबाधामरणभयाचिंषा चिराय” किरा०
 लीलावत्युक्ते ३ अबाधाशब्दार्थे २ ३ ८ ४ ७ विवृतिः ।
 आविल लि० आ+विल-भेदेने क । १ अस्वच्छे कालुष्ययुक्ते अ-
 स्वच्छस्य हि जलादेः सम्यग्दृष्टिप्रसारभेदनासत्वात् ।
 “पयोधिसावङ्गचलज्जलाविलम्” माघः । २ भेदके लि०
 आविलकन्द पु० आविलोभूमेराभेदकः कन्दो मूलमस्य ।
 मालाकन्दे क्षुपभेदे तस्य मालाकारकन्दतया भूमेः
 सम्यग्भेदनासत्वात् ।
 आवुत्त पु० आपनमाप् किप् आप्ते प्राप्य उक्तान्यति उद्-
 तम-ड । नाद्योक्तौ भगिनीपतौ । बद्धप्राप्तौ सन्तोषा
 भावेन दुःखित्वास्य तथात्वम् । [२ मेघसम्बन्धिनि च ।
 आवृत्ति लि० आवृत्ते मेघे भवः तस्येदम् इति वा अण् । १ मेघभवे
 आभग पु० सम्यक् भगं साहाय्यं यस्य । आभास्येदेवे ‘सोमो-
 मूत्वावपानेष्टा भगोदेवोदेवेष्वाभगः’ ऋ० १, ३६, ४
 आभण्डन न० आ+भण्ड-ल्युट् । निरूपणे शब्दचि० ।
 आभयजात्य पुंस्त्री अभयजातस्यापत्यं गर्भा० यञ् ।

अभयजातस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः । ततः कखा०
 अण् यलोपः । आभयजातः तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्
 आभरण न० आ+भृ-कर्मणि ल्युट् । भूषणे । “किमित्पा-
 स्थाभरणानि यौवने” कुमा० “वेषाभरणसंशुद्धाः स्मृशेयुः
 सुसमाहिता” “वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि
 च” मनुः “पाण्डवानां सभामध्येऽदुर्योधन उपागत ।
 तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वाण्याभरणानि च” विदग्धसु०
 भावे ल्युट् । २ सम्यक्पोषणे न० ।
 आभरित लि० आभर आभरणं जातोऽस्य इतच् आ+भृ-
 बा० इतच् इट् च १ पूरिते २ अलङ्कृते । “हस्ताभरणपूर्णेन
 केयूराभरितेन च” हरिवं० १६ अ० ।
 आभर्म्हन् न० आ+भृ+मनिन् । १ सम्यग्भरणे गर्भादेः २ पोषणे
 आभा स्त्री आ+भा-अङ् । १ दोषौ, २ शोभायाम् कान्तौ, ३ उप-
 माने, आभा “ववृत्तपर्यायः कथितः कोविदैरिह” भा० प्र०
 उक्ते ४ ववृत्ते च । “आभाफलविकैर्व्योषैः सर्वैरेभिः समीकृतैः
 तल्लयुग्गुलुरायोज्योभग्नसन्निप्रसाधकः” चक्रद० ।
 आभाति स्त्री आभाति ल्युल्लरूपतया आ+भा-क्तिच् ।
 प्रतिविम्बे राजनि० । तस्य विम्बतल्लतया दीप्ते सत्वात् ।
 आभाषण न० आ+भाष-ल्युट् । परस्परकथने २ आलापे
 “सम्बन्धसाभाषणपूर्वमाहुः” रघुः । ३ सम्बोधने च ।
 आभाष्य लि० आ+भाष-स्यत् । आमन्त्रणीये १ संबोध्यै
 स्त्र्यालाप्ये च “जनसाभाष्यसिमं न मन्यसे” रघुः । आ+
 भाष-ल्यप् । ५ संबोध्येत्यर्थे अय्य० ।
 आभास पु० आभासते आ+भास अच् । उपाधितल्लतया
 भासमाने १ प्रतिविम्बे “आभासोरूपस्यैव कवत्” शा० सू०
 “बुद्धिदृष्टिचिदाभासौ द्वावेतौ व्याभ्रुतो घटम् । तत्रा-
 ज्ञानं धिया नश्येदाभासात् घटः स्फुरेत्” वेदा० का० ।
 २ दृष्टे हेत्वादौ “हेत्वाभासाश्च पञ्चधा” भाषा० ।
 “सव्यभिचारविकृष्टप्रकरणमसाध्यसमातीतकाला हेत्वा-
 भासाः” गौ० सू० । पञ्चसत्त्वसपञ्चसत्त्वविपक्षा-
 सत्त्वाबाधितत्वात् प्रतिपक्षितत्वोपपन्नो हेतुर्गमकः स इवा-
 भासत इति हेत्वाभासत्वेन तद्विज्ञत्वे सति तद्वर्त्म-
 वत्त्वम् पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावे सति तद्रूपेणाभासमानत्वं
 हेत्वाभासत्वमिति फलितार्थः “हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः”
 गौ० सू० । एवं प्रमाणाभासः युक्त्वाभासः आग-
 माभासइत्यादावपि प्रमाणाद्याभाववत्त्वे सति प्रमा-
 णादिरूपेणाभासमानत्वमर्थः । “एवं बहवो विप्रतिप-
 क्षाशुक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः” शा० भा० ।

तथा च यद्वाचकपदोत्तरभाषाशब्दः प्रयुज्यते तस्य दुष्टत्वेन गम्यते । रसाभासादावपि तिर्यग्योन्यादिगतत्वेन परनावकगतत्वेन च दुष्टत्वाद्रसाभासत्वम् । पुनरुक्तवदाभासादौ च न दुष्टत्वम् किन्तु पुनरुक्तभिन्नत्वेनाभासमानत्वात् वस्तुतोऽपुनरुक्तत्वमेव गम्यते इत्येव तत्र विशेषः । “रस्यत इति रस इति व्युत्पत्तिदर्शनात् भावतदाभासादयोऽपि गृह्यन्ते” सा० द० तत्र रसाभासः “मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे” इत्यादि । “अत्र हि सम्भोगशृङ्गारस्य तिर्यग्विषयत्वाद्रसाभासत्वम्” सा० द० । “आपाततोयदर्शस्य पुनरुक्तावभासनम् । पुनरुक्तवदाभासः” सा० द० । भावे षञ् । इत्युत्पत्तिप्रकाशे । आभास्यतेऽनेन आ+भास-णिच्-करणे अच् । अन्यावतारार्थं ४ प्रत्यभिप्रायवर्त्तने व्याख्यानार्थभेदे च ।

आभासुर लि० आ+भास-घुरच् । सस्यगदोपिशीले ।

आभास्वर लि० आ+भास-वरच् । १ सस्यगदोपिशीले चतुर्विधमिते २ गणदेवभेदे ‘आत्मा ज्ञाता दमोदानः शान्तिज्ञानं शमस्तपः । कामः क्रोधोमदोमोहो हादशाभास्वरादमे’ इत्युक्ते ३ हादशमिते गणभेदे च पु० । एषाञ्च सखट्याभास्वरत्वात्तथात्वम् ।

आभिचरणिक लि० अभिचरणं प्रयोजनमस्य ठञ् । अथर्ववेदादिप्रोक्ते शत्रुप्रभृतेर्मारणोच्चाटनवशीकरणादिहोपाभिचारसाधने १ मन्त्रादौ तत्साधने २ विज्ञानभेदे च । “रौद्रं राक्षससाक्षरमाभिचरणिकं मन्त्रसङ्ग्राहपितृमातृमां चालभ्योपसृशेदपः” कात्या० १, १०, १४, “अभिचरणम् अभिचारः प्रयोजनमस्यासावाभिचारणिकः प्रयोजनमित्यर्थे ठञ् । “बधान देव ! सवितः परमस्यां वृथिव्यां शतेन पार्थैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विशतमतोमा मौक्” यजु० १, २५, “द्विषतो बधोऽसि य० १२८ इत्यादि तत्र शत्रुनामादिसंयुक्तः अभिचारार्थमेव प्रयुज्यमान आभिचरणिक इत्युच्यते तेनाभिचरणबुद्ध्यभावे मन्त्रस्याभिचरणप्रयोजनाभावाद्वाभिचरणिकत्वम् अतस्तदुच्चारणे उदकस्पर्शाभाव” कर्कः । एवमन्येऽपि मन्त्रा अथर्ववेदोक्ता ज्ञेयाः । तद्विधानञ्च अथर्ववेदान्तगते आङ्गिरसकल्पे विस्तृतम् । एवं तन्त्रोक्ताभिचारविधानम् तन्त्रसारदादौ विस्तृतम् । अभिचार+प्रयोजनार्थे ठञ् । आभिचारिकोऽप्यत्र । स्त्रियास्तुभयत् ङीप् ।

आभिजन लि० अभिजनादागतः अभिजनश्चेदं वा अण् । अभिजनाद्वादागते “तां पार्वतीत्याभिजनेन जन्मा”

कुमा० । २ वंशसम्बन्धिनि च । [खिल्ये ३ सौन्दर्ये च । आभिजात्य न० अभिजातस्य भावः षञ् । १ कौलीन्ये २ पा-आभिजित लि० अभिजिति नञ्त्वे जातः अण् । अभिजिन्नञ्त्वे जाते तस्य वा लुक् । अभिजिदपि तत्रैवार्थे । अभिजित इदम् अण् । गवामयनान्तर्गताभिजिन्नामकदिनसम्बन्धिनि सामादौ लि० । [अभिजिज्ञवे । आभिजित्य लि० अभिजिति भवः अण् ततः स्वार्थे यञ् । आभिधा स्त्री अभिधैव स्वार्थेऽण् । अभिधाशब्दार्थे १ शब्दवृत्तिभेदे २ कथने च

आभिधातक न० आभिधां तर्कात् सङ्गते अच् । शब्दे आभिधानीयक न० आभिधानीयस्य भावः योपधगुरूपोत्तमत्वात् वुञ् । कथनीयत्वे

आभिप्लविक लि० अभिप्लवे विहितः ठक् । अभिप्लवविहितसूक्तसामादौ । अभिप्लवशब्दार्थश्च अभिप्लवशब्दे दृश्यः । तच्च साम “ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुज्योतिरित्यादि” सूक्ते गेयम् । अभिप्लवाय हितः ठक् । गवामयनान्तर्गतपङ्कभेदे पु० ।

आभिमानिक लि० अभिमानेन निर्दृष्टः ठक् । सांख्यमतसिद्धे अभिमानोत्पादिते उभयेन्द्रिये शब्दादिपञ्चत्वात् च । यथैवाभिमानिकत्वं तथोक्तं सां० प्र० भा० “तन्मात्रेन्द्रियाख्यभिमानवद्द्रव्योपादानकान्यभिमानकार्यद्रव्यात् यन्नैवं तन्नैवम् यथा पुरुषादिरिति । नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेत् अहं गौर इत्यादि दृश्योपादानतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धेः । अनेन चानुमानेन मन आद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकुलसर्कः “बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि” श्रुतिस्मृतिभ्यस्त्वावद्भूतादिदृष्टेरभिमानपूर्वकत्वाद् बुद्धिपूर्वकदृष्टौ कारणतयाभिमानः सिद्धः । तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य दृष्टिहेतुत्वं लाघवात्”

आभिसुख्य न० अभिसुखस्य भावः षञ् । अभिसुखत्वे आनुकूल्यार्थसम्मुखीभवने “प्राप्ताभिसुख्यः पुरुषः क्रियासु विनिगुज्यते” वाक्यप० । “अनुकूलत्वे २ विशेषादाभिमुख्येन चरन्त्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मननिर्भग्नास्त्वयस्त्रियञ्च तद्विदाः” सा० द० । तत्र यात्रादौ राहोराभिसुख्यनिषेधः ज्यो० त० “पश्चादर्के विधौ वङ्गौ सौम्यां ज्ञे वायवे कुजे । रक्षोऽधीशे भृगौ यास्यां गुरावीशे शनौ दिने । रा-ऊर्ध्वमिति शमाङ्गादंशगत्या च वासतः । प्रतीच्यां वङ्गकोणे तु ततः सौम्यामतोऽद्वये । ततः प्राच्यामतोवायौ तस्माद्यास्यां ततः शिवे । रवावेवमन्यवारेषूहमेवं क्रमेण हि

द्युते शुद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखस्थितम् ।
 राज्ञं विवर्जयेत् यत्राद्यदोच्छेत् कर्मणः फलम्” । एवं
 योगिन्याभिमुख्येऽपि गमनं न शस्तम् यथा “प्रतिपन्नवमी
 पूर्वं रामा रुद्राश्च पावके । शरस्वयोदशी यास्ये वेदा मासाश्च
 नैर्ऋते । षष्ठी चतुर्दशी पश्चात् वायव्यां क्षुनिपूर्णिमे ।
 द्वितीया दशमी यत्रे ऐशान्यामष्टमी कुहूः । योगिनी
 नवदश्याश्च शेषा वज्यां विशेषतः । दक्षसम्मुख-
 योगिन्यां गमनं नैव कारयेदिति” ज्यो० त० । पीयूष-
 धारायान्त “पृष्ठतोदक्षिणे वापि योगिनीगमने
 हृता । वामसम्मुखयोर्नैव वायुमेवं चिन्तयेत्” जयकल्पवता
 वाक्ये तन्मूलके सुहूर्त्तं । चि० वाक्ये च “नवमस्यः शिवव-
 ऋयोऽक्षविश्वेऽर्कवताः शक्रस्तुरङ्गतिथ्यः । द्विदशमावसवश्च
 पूर्वतः सुस्तिथयः सम्मुखवामगा न शस्ताः” वामगाया
 अशुभत्वमुक्तम् । अनवोऽयं वस्या देशभेदेन । कालपाशयो-
 राभिमुख्येन यानमपि न शस्तम् “कौबेरीतो वैपतोत्थेन
 काको वारेऽकादो सम्मुखे तस्य पाशः । यात्रायुद्धे सम्मुखे
 वर्जनीयावेतो रालौ व्यस्रसंज्ञौ विचिन्त्यौ” सुहूर्त्तं । स्पष्टं
 रत्नसारे “रवावुत्तरतः कालः सोम्ये वायव्यभागके । भौमे तु
 पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतकोणके । जीवे च यास्य
 दिग्भागे भृगौ चाग्न्येकोणके । शनौ तु पूर्व-
 दिग्भागे कालवक्रं प्रकीर्तितम् । पाशस्तत्सम्मुख-
 दिशि” कालापेक्षया पञ्चमदिशि पाश इत्यर्थः यथा
 रवौ दक्षिणस्यां, सोमे आग्नेयां, भौमे पूर्यां, बुधे
 ऐशान्यां, सुरावुत्तरस्यां, शुके वायव्यां, शनौ पश्चि-
 मायाम् । कालपाशयोराभिमुख्यं यात्रादौ निषिद्धं
 वामदक्षिणयोस्तु शुभाशुभफलकत्वं यथाह स्तरो० “दक्षि-
 णस्तु शुभः कालः पाशोऽवामदिगाश्चयः । यात्रायां समरे
 अष्टस्ततोऽन्यत्र न शोभनः” “अन्यत्र सम्मुखपृष्ठमाग-
 योः” पी० धा० । रालौ तु कालपाशयोर्विपर्यासेन
 स्थितेस्तदनुसारेणैव फलम् । पूर्वादिदिगभिमुखानि नक्ष-
 त्राणि । “पूर्वादिषु चतुर्दिषु सप्त सप्तानलर्चतः” सुहूर्त्तं
 तेन कृत्तिकादीनि सप्त पूर्वादिदिगभिमुखानि । मघादीनि सप्त
 दक्षिणाभिमुखानि । अश्लेषादीनि साभिजित्कानि
 सप्त पश्चिमाभिमुखानि । धनिष्ठादीनि भरणीनादीनि सप्त
 उत्तराभिमुखानि । तैत्तिरीयैस्तत्तद्दिगभिमुखगृहकरणं तत्र-
 वेश्य शुभाय । “यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिग्द्वारैस्तत्तैः स्यात्
 सन्निवेशो न सर्वैः” वशि० । पूर्वादिदिगभिमुखा रा-
 शयो यथा । “पूर्वादिदिगभिमुखाः क्रमादुदिग्द्वारराशयः ।

दिग्द्वारराशयः सर्वे तदुदिग्द्वारः शुभप्रदाः ।
 तद्दिग्द्वारं तदंशश्च तद्दिग्द्वारस्तथाविधाः” वशिष्ठः ।
 “दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता यात्रार्थदात्री जयकारिणी च ।
 हानिं विनाशं रिपुतोभयञ्च कुर्व्यात् तथा दिक् प्रति-
 लोमलग्न” इति सूहूर्त्तं । शुक्राभिमुख्यं त्रिविधम् “उद-
 यति दिशि यस्यां, याति गोलभ्रमाद्वा, विचरति च भवक्रे
 यत्र दिग्द्वारभेषु । त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते सम्मुखत्वं
 सुनिभिरुदयएव त्वच्यते तत्र यात्रात्” श्रीपतिः । “उदेति
 यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्वा ककुब्भक्रे ।
 त्रिविधोच्यते सम्मुखएव शुक्रो यत्रोदितस्तं तु दिशं न
 यायात्” सुहूर्त्तं । “शुक्रः यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां
 वा कालवशेनोदयं करोति तत्र गन्तुः पुंसः शुक्रः
 सम्मुखः अयमेकः प्रकारः । अथ गोलभ्रमात् उत्तर
 दक्षिणगोलभ्रमणवशेन यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां
 वा याति तत्र गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति
 द्वितीयः प्रकारः । प्राच्यादिदिग्द्वारकृत्तिकादिगतिवशेन
 बहिर्द्वन्द्वत्वे शुक्रश्चरति तत्र दिशि गन्तुः शुक्रः
 सम्मुखः स्यादिति तृतीयः प्रकारः । तत्रोदयशुक्रो दोषा-
 धिक्कमिति” पी० धा० । अतएव वशिष्ठः “पश्चादभ्यु-
 दिते शुक्रे प्रतीर्च्य दक्षिणां दिशम्” इति उद-
 यदिग्गतस्यैव शुक्रस्याभिमुख्येयात्रादि न्येषधत् । अत्रापवादः
 “बुधोऽनुकूलो यदि तत्र संचलन् रिपून् जयेन्नैव जयः
 प्रतीन्दुजे” सुहूर्त्तं । शुक्राभिमुख्यादिदोषमुक्त्वा । “एवं विधे-
 ऽप्यास्फुजिते च यायाद्बुधो यदि स्यादनुकूलवर्त्ती” श्रीपतिः ।
 अनुकूलः पृष्ठदिक्संस्थ” इति पी० धा० । अपवादा
 न्तरम् “नोचगोऽरिष्टहृत्स्यो वा वक्रगोवा पराजितः ।
 यात्रभगप्रदः शुक्रः स्त्रोक्स्थश्चैव न प्रदः” इति नारदः ।
 प्रतिशुक्रादिदोषोक्त्यां प्रथमयात्रायां राज्ञां च विजय
 यात्रायामेव यथाह रैभ्यः । “प्रतिशुक्रादिदोषोऽयं नूतने
 गमने नृणां । राज्ञां विजययात्रायां नान्यदा
 दोषमावहेत्” चन्द्रस्य नक्षत्रविशेषस्थितौ तदपवादः ।
 “यावच्चन्द्रः पूषभात् कृत्तिकादो पादे शुक्रोऽन्वो न इटोऽ
 प्यहदक्षे” सुहूर्त्तं । “पौष्णादिवज्रिभाद्याङ्घ्रि” याव-
 त्तिष्ठति चन्द्रमाः । तावच्छुक्रो भवेदन्वः सम्मुखे गमनं
 हितम्” पराशरः । राज्ञां विजययात्रायां विशेषः ।
 मध्येमार्गं भार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत् सम्मुखत्वे-
 ऽपि तस्य” सुहूर्त्तं । अत्रान्तापदि शान्तिं कृत्वा यायात् ।
 शान्तिश्च पी० धा० यात्राप्रकरणे दर्शिता ततएव चेवा ।

नृप्रजिययात्वां वुधकुजशुक्राभिसुख्यमपि निषिद्धम् ।
“प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतोन्मपः । वखेन शक्रकृद-
ख्योऽपि हतसैन्योनिवर्त्तते” इति वशिष्ठः ।

एतदभिप्रायोपेन कुमा० वर्णितम् । “इष्टिप्रपातं परिहृ-
त्य तस्य कामः पुरःशुक्रमिव प्रयागे” इति । दिगोशाभि-
सुख्ये गमनं शस्तं प्रातिष्ठत्येऽशस्तम् । तत्र दिगोशाः “सूर्यः
शुक्रः क्षमापुत्रः सैहिकेयः शनिः शशी । सौम्यस्त्रिदशमन्त्री
च पूर्वादीनां दिगीश्वराः । दिगोशाश्चे शुभा यात्रा
पुष्टाश्चे सरणं ध्रुवम्” ज्यो० त० ।

नववध्वागमनेऽपि शुक्राभिसुख्यनिषेधः सप्रतिषेधः ज्यो०
त० दर्शितो यथा ।

दीपिकायां “स्त्रीशुशालिघटाजसंगतरवौ काळे विशुद्धे
भृगुः संत्यज्य प्रतिलोमं शुभदिने यात्रा प्रवेशोचिते ।
त्यक्ताहस्तु निरंशकं नववधूयात्राप्रवेशौ पतिः कुख्यादेक-
धुरादिषु प्रतिभृगोर्नैऋति दोषं बुधाः” । पैलागारे
कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात् कालः शुद्धो न भवति
यदा संसुखोवापि शुक्रः । मेघे कुम्भेऽखिनि च न भवेत्
भास्करश्चेत्तथापि स्वामी भद्रेऽहनि नववधूँ वेश्येन्मन्दिरं
स्वम् । भर्तुर्गोचरयोगने दिनपतौ नास्तं गते भार्गवे
स्वय्ये कोटघटाजगे शुभदिने पक्षे च कृष्णेतरे । हित्वा
च प्रतिलोमगौ बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ तथा चानीता
शुशालिनी नववधूँनित्योत्सवा मोदते । एकस्मिन्ने
चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविभुवे । पतिना नीयमानायाः
पुरःशुक्रो न डुष्यति” । तथा “काश्यपेऽपि वशिष्ठेऽपि शम्भु-
त्वगाङ्गिरसेषु च । भारद्वाजेषु वात्सेसेषु प्रतिशुक्रो न दोष-
कृत्” शम्भोराभिसुख्यं पूजने निषिद्धं यथा “न प्राची-
मपतः शम्भोर्नोदीचीं शक्तिसंस्थिताम् । न प्रतीचीं
यतःपृष्ठमतोदक्षं समाश्रयेत्” इत्यादि । “यजमानः शम्भोः
प्राचीमवस्थितये न समाश्रयेत् । शम्भोर्जगत्संहा-
रकस्यापतः सांसुख्यात् पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राच्य-
वस्थितम् एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा” ति० त० रघु० ।

आभिरूपक न० अभिरूपस्य भावः मनो० बुज् । सौन्दर्यं

आभिरूप्य न० अभिरूपस्य भावः व्यज् । सौन्दर्यं “आभि-

रूप्याच्च विम्बानां देवः सन्निध्यदृच्छति” हय० रा० ।

आभिषिक्त ति० अभिषिक्तमभिषेकः तेन निर्वृत्तः

सङ्गा० अज् । अभिषेकनिर्वृत्ते ।

आभिषेचनिक ति० अभिषेचनं राज्याभिषेकः प्रयोजनमस्य ठज्

राजाभिषेकसाधने द्रव्यभेदे ‘आभिषेचनिकं यत्ते

रामार्यसुपकल्पितम् । भरतस्तद्वाभेदो’ भा० व० २७५ अ० ।
तत्रत्यद्रव्यद्विधानानि’ भा० शा० प० ४० अ० पुराकल्पव्या-
जेनोक्तानि यथा “ततः प्रकृतयः सर्वाः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।
दृग्शुर्धर्मराजानमादाय बद्धमङ्गलम् । पृथिवीञ्च सुवर्णञ्च
रत्नानि विविधानि च । आभिषेचनिकं भाण्डं सर्वसम्भा-
रसम्भृतम् । काञ्चनौदुम्बरास्तत्र राजताः पृथिवीमयाः ।
पूर्याः कुम्भाः सुमनसोलाजा वर्हो’पि गोरसम् । शमी-
पिप्पलपालाशसमिधो मधुसर्पिणो । सुव औदुम्बरः शङ्ख-
क्षथा हेमविभूषितः । दाशार्होणाभ्यनुज्ञातस्तत्र धौम्य
पुरोहितः । प्रागुदक्क्षवने वेदीं लक्षणेनोपलब्ध्व च ।
व्याघ्रचर्मोत्तरे शुक्लो सर्वतोभद्र आसने । इदपादप्रतिष्ठाने
ऊताशनसमल्लिषि । उपवेश्य महात्मानं कृष्णाञ्च द्रुप-
दात्मजाम् । जुहाव पावकं धीमान् विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
ततः उवाच दाशार्हः शङ्खमादाय पूजितम् । अभ्यविञ्च-
त्यतिं पृथ्वाः कुन्तोपुलं युधिष्ठिरम् । धत-
राष्ट्रञ्च राजर्षिः सर्वाः प्रकृतयस्तथा । अनुज्ञातो-
ऽथ कृष्णेन भ्रातृभिः सह पाण्डवः । पाञ्चजन्याभि-
षिक्तञ्च राजाऽनृतसुखोऽभवत् । ततोऽनु वादयामासुः
पणवानकद्वन्द्वधीन् । धर्म्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजग्राह
धर्म्मतः । पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणः । ततो
निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयन् । वेदाध्ययन-
सम्पन्नान् छतिसौलसमन्वितान्” । एतानि द्रव्यादीनि
राजाभिषेचनिकानि ज्ञेयानि अधिकं राजाभिषेकशब्दे
वक्ष्यते स्त्रियां ङीप् । अभिषेचनमधिकृत्य कर्तो-
मन्यः ठक् । अभिषेकाधिकारेण कृते २भारतान्तर्गते
अवान्तरपर्वभेदे “आभिषेचनिकं पर्वं धर्म्मराजस्य धीमतः”
भा० आ० १ अ० । अभिषेचनं ज्ञानं प्रयोजनमस्य ठज् ।
३ज्ञानार्थं विधाने तत्रत्ये ४द्रव्यमन्त्रादौ च ज्ञानविभाग
पूर्वकं तत्रत्यद्रव्यविधानमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र ज्ञानं तावत्
सप्तविधम्” मान्दं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसं चैव सप्त ज्ञानान्यनुक्रमत् । “आपोहिष्ठा-
दिभिर्मान्स्मृष्टदालम्भश्च पाथिवम् । आग्नेयं भस्मना
ज्ञानं वायव्यं रजसा कृतम् । अङ्गिरातववर्षाभिः ज्ञानं
तद्विष्यसुच्यते । वारुणञ्चावगाहश्च मानसं विष्णुचि-
न्तनम्” योगिया० तत्र विशेषस्तेनैवोक्तः ” “यच्च
आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाधमर्षणम् । एतैस्तु पञ्च
भिर्मन्त्रैर्मन्त्रज्ञानं तदुच्यते” मन्त्राणां सङ्ख्ययोर्विकल्पोवा
शक्यमेव यथा । तत्र वारुणं ज्ञानं सुखमसासर्थ्यं अन्वयानि

ज्ञानानि “ज्ञानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौणसुखप्रमेदतः । तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं सूतम् । नित्यं नैमित्तिकं काश्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् । क्रियाज्ञानं तथा षडं षोढा ज्ञानं प्रकीर्तितम्” व्यासोक्तेः तत्र नित्यादीन्यनुपदं वक्ष्यन्ते । “असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया । मन्त्रज्ञानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति स्वरयः जा० सू० । “ऋषेऽपि च द्विजातीनां मन्त्रवत् ज्ञानमिष्यते । विधिलोपं न ते कुर्युः सामर्थ्यं सति कर्मसु” जैमि० सू० । “अत्यन्ताज्ञोमकालस्य ब्रह्मत्वात् ज्ञानकर्म्मणः प्रातर्न तनुयात् ज्ञानं होमलोपोविगर्हितः” कात्या० सू० । “प्रातः संक्षेपतः ज्ञानं शौचार्थं तु तदिष्यते । मन्त्रैस्तु विधिनिर्याद्यं मध्याह्ने तु सविस्तरम्” वशि० । अत्यन्ताशक्तौ । “अशिरस्यं भवेत्ज्ञानं ज्ञानाशक्तौ तु कर्मिण्याम् । आर्क्षेण वाससा वापि सार्जनं कापिलं विदुः । कताभिमन्त्रिनैस्तोयैः प्रोज्येन्मूर्ध्नि सर्वतः । अनुकल्पमिदं ज्ञानं सर्वपापहरं नृणाम्” जावा० सू० । एकवाससाऽपि ज्ञानं कर्तुं शक्यते “एकेन वाससा ज्ञायाद्वाभ्यामनियमः सूततः । ब्रह्मवासीनिषेधश्च ज्ञाने फलमभीक्ष्णतः” विष्णुः । नैकवासाः क्रियां कुर्यात् ज्ञानं कर्म विना क्वचित् तदुक्ते च “अस्यृश्यस्पर्शने चैव वाचायां शुलजन्मनि । एतद्द्विवाससा कार्यमन्यत्वेन वाससा” वशि० । “न नमो नान्यदीयेन नार्क्षेण न सूच्या यथितेन न विद्यतेन न ज्ञायात्” इत्याचारतिलकः । तत्र नित्यं प्रातःज्ञानम्, “प्रातः समाचरेत् ज्ञानं तच्च नित्यमिति सूतम्” मार्क० पु० । चन्द्रसूर्योपरागे अथौचादौ अस्यृश्यस्पर्शने च ज्ञानं नैमित्तिकम् । “पुष्येऽर्क्षे जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैद्यतौ । अमावास्या नदीज्ञानं पुनात्वा सप्तमात् जुलम्” इत्याद्युक्तं ज्ञानं काश्यम् । धर्मकर्म कर्तुं यत् पूर्वज्ञानं तत्क्रियाङ्गम् । “मलापकर्षणं नाम ज्ञानमभ्यङ्गपूर्वकम् । मलापकर्षणायैव तत्प्रवृत्तिस्तु नान्यथा ।” तत्र ज्ञानविधिश्च आश्व० ऋ० परि० उक्तः यथा । “अथ ज्ञानविधिस्तत्रातर्मध्याह्ने च ऋहस्यः कुर्यादेकतरल वा प्रातरेव, ब्रह्मचारी यतिस्त्रिषु सवनेषु द्विः त्रिवां वानप्रस्थः । तत् प्रातः सहगोमयेन कुर्यान् ऋदा मध्यन्दिने सायं शुद्धाभिरङ्गिः । न प्रातःज्ञानात् प्राक्सन्ध्यासुपासीत प्रातरुत्सृष्टं गोमयमल्लरिचस्थं सङ्कृष्टं भूमिष्ठं वोपर्यधश्च संत्यक्तं तीर्थमेव धौतपादपाणिमुख आचम्य शन्योक्तवदात्माभ्युक्षणादि च कृत्वा हिराचस्य दर्भपाणिः

संयतप्राणः कर्म सङ्कल्प्य गोमयं वीक्षितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्वेधा विभज्य दक्षिणं भागं प्रणवेन दिक्षु विक्षिप्योत्तरं तीर्थे क्षित्वा मध्यमं “मानस्तोक” इत्युच्चाभिमन्त्र्य, “गन्धद्वाराम्” इत्यनया मूर्ध्नादि-सर्वाङ्गमालिष्य प्राञ्जलिः “वरुणं हिरण्यशृङ्गमिति” द्वाभ्याम् “अव ते हेड” इति द्वाभ्यां “प्रसन्नाजे षड्दुचेति” सूक्तेन प्रार्थ्य “हिरण्यशृङ्गं वरुणं पप्रद्ये तीर्थं मे देहि याचितः । यन्मया भुक्तमसाधनं पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः । यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् । तन्न इन्द्रो वरुणो वृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनः पुनः” इत्यर्थ “याः प्रवतो निवत उवत” इत्येतया तीर्थमभिष्टुष्टावगात्वा ज्ञातो हिराचस्य मार्जयेत् अम्बयोयन्यध्वभिः” इत्यष्टाभिः “आपो-हिष्ठेति” च नवभिरथ तीर्थमङ्गुष्ठेन “इमं मे गङ्ग” इत्युच्चा-तिः प्रदक्षिणमालोच्य प्रकाशपृष्ठमग्नौ अधमर्षणसूक्तं त्रि-रावर्त्य निमज्ज्योन्मज्ज्यादित्यमालोक्य द्वादशकल आहुत्य पाणिभ्यां शङ्खमुद्रया योनिसुद्रया वोदकमादाय मूर्ध्नि सुखे बाह्वोरसि चात्मानङ्गाय त्राभिषिच्य “त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति” द्वाभ्याम् “तरत्समन्दीर्घातीति” च सूक्तेन पुनः ज्ञायाम्नाम्नि चाभिषिञ्चेत् “तद्विष्णोः परममदम् “अग्नेरक्षाणो अंहसो यत्किञ्चेदं वरुणदेव्ये जने” इत्येता जपेत्, स्तोतोऽभिमुखः सरित्सु ज्ञायादन्यत्वादित्याभिमुखोऽथ सान्त्वताभिरङ्गिः प्राङ्मुख उपवीती दैवतीर्थेन व्याहृति-भिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन्देवान् सकृत्सकृत्सर्पयित्वा यो-दक्षुः निवीती सयवाभिरङ्गिः प्राजापत्येन तीर्थेन कृष्णहोपायनादीन् ऋषींस्त्राभिव्याहृतिभिर्व्यस्ताभिस्तर्पयित्वा दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिलमङ्गि-व्याहृतिभिरेव सोमः पितृमान् यमो अङ्गिरसानग्नि-स्वस्ताः कश्यवाहन इत्यादीं स्त्रींस्त्रीस्तर्पयेदेतत्ज्ञानाङ्गत-र्पणमथ तीर्थमेव दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती “ये के चास्यत्कुले जाता अपुत्रागोत्रिणो भूताः । ते ऋहन्तु सया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकमिति वस्त्रं निष्पीड्य यज्ञो-पवीत्यप उपसृश्य परिधानीयमभ्युक्ष्य परिधाय द्विती-यञ्चोत्तरीयं पर्युक्षितं प्राहृत्य हिराचामेदथोक्तसन्ध्या-सुपासीतेदं प्रातःज्ञानविधानम् ।

अथ मध्यन्दिने तीर्थमेव धौतपाणिपादसुखो हिराचस्या-यतप्राणः ज्ञानं सङ्कल्प्य दर्भपवित्पाणिः शुचौ देशे खनित्रेण भूमिङ्गाय त्रास्त्रेण खालोपरि ऋदश्चरङ्कुलमुद्राय तस्यास्ताम्बुदं तथा खात्वा गायत्र्यादाय गर्तमुद्रासितया

मृदा परिपूर्णं मृदसुपात्तां शुचौ देशे तोरे निधाय गायत्र्या प्रोक्ष्य तच्छिरसा त्रैधा विभज्यैकेन मूर्ध्नि आनाभेरपररेण चाधस्तादङ्गमहुलिष्याप्स्त्राभुत्य चाबयित्वादित्यन्निरोक्ष्य तं ध्यायन् स्नायादेतन्मलस्नानमाह्वय तोरे द्विराचम्य ततो यमस्त्रेष्वादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रैधा विभज्य दक्षिणभागमस्त्रेण दिक्षु दशसु विनिक्षिप्योत्तरन्तीर्थे क्षित्वा ततोयङ्गायत्र्याभिमन्त्रितमादित्याय दर्शयित्वा तेन मूर्ध्नि आपादात् गायत्र्या प्रणवेन वा सर्वाङ्गमहुलिष्य “सुमित्रिवान आप ओषधयः सन्ति” सकृदङ्गिरात्मानमभिषिञ्च्य “इर्मित्रास्तस्यै सन्तु योऽस्मान्देष्टि यच्च वयन्मित्र” इति मृच्छेषमङ्गिः क्षात्रयेदथ वरुणप्रार्थना तर्पणान्तेनोक्तेन विधिना स्नायात् । नास्मिन् प्राक् ब्रह्मयज्ञतर्पणादस्त्रं निष्पीडयेदपुलादयो ह्यन्ते तर्प्या इत्येष स्नानविधिस्तदेतदसम्भवेऽङ्गिरेव कुर्याद्भौमदिनादिषु च न गृहे मृदा स्नायाच्च च शीतोदकेन शीतोष्णोदकेन गृहे स्नायान्मन्त्रविधिं वर्जयेद्वह्निर्वा शुचौ देशे सर्वं पश्चात्कुर्यादिति । अथाशक्तस्य मन्त्रस्नानं शुचौ देशे शुचिराचान्तः प्राणानायस्य दर्भपाणिः सव्ये पाष्ठावपः कृत्वा तिसृभिरापो हृष्टीयाभिः पङ्कः प्रणवपूर्वं दर्भोदकैर्माजयेत् । पादयोर्मूर्ध्नि हृदये मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोः मूर्ध्नि चाथार्धचक्षो मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाथ ऋक्षो हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाथ त्वेव मूर्ध्नीति मार्जयित्वा गायत्र्या दशधाभिमन्त्रिता अपः प्रणवेन पीत्वा द्विराचामेदेतन्मन्त्रस्नानम् । शास्त्रमेदेनान्यविधविधानं तत्तत्स्त्रलेषु दृश्यम् । ततश्च स्मृत्याद्युक्तद्रव्याणां तत्तत्समन्त्राणां तद्विधानानाञ्चाभिषेचनिकत्वं बोध्यम् कर्मान्ते पूज्यजनानाभिषेकार्थे मन्त्रे च । ते च मन्त्राः वैदिकाः पौराणिकाश्च । तत् मन्त्रास्तु सत्कृततत्तदादानादिपद्धतौ २० ईं पृष्ठादौ दृश्याः । पौराणिकतान्त्रिकतत्तत्कर्म्मस्त्रिभिकारविषयस्थानाभिषेकस्य साधने ६ मन्त्रादौ ७ तद्द्रव्यभेदे दत्तविधाने च तत् पौराणिकाभिषेकद्रव्यविधानादि “शिवमन्त्राभिषेकं यः कुर्याच्छिष्यादिकन्त्रिये” इत्यारभ्य “अस्त्ररक्षाभिषेक” इत्यन्तेन अग्निपुराणे दर्शितम् । शांताभिषेकद्रव्यविधानानि च तन्त्रे ज्ञेयानि । ६ रुद्राभिषेक इत्ये १० तद्विधाने च तद्द्रव्यविधानादि च विधानपारिजाते रुद्रकल्पपद्धतौ च दृश्यम् ११ देवाभिषेकादि साधनद्रव्यादौ

आभिहारिक लि० आभिषुष्येन हारः अभिहारः प्रयोजनमस्य तत् साधुर्वा ऽञ् । अभिहारसाधने

उपढौकनीये (भेटी) इति जगतीप्रसिद्धे द्रव्ये ।

आभीक न० अभीकेन दृष्टं साम अण् । अभीकर्षिदृष्टे सामभेदे “आभीकमभिनिधनमाभीशवानि चैके कात्या० २५, १४, १५ । एके आचार्या आभीकाद्यान्यपि सामान्यावपन्ति” कर्कः ।

आभीक्ष्ण्य न० अभीक्ष्णस्य भावः ध्वज् । सातत्ये पौनःपुन्ये आभीक्ष्ण्यञ्च अविच्छेदेनैकरूपक्रियोत्पादनम् । “नित्यवोद्योः” पा० सूत्रे “आभीक्ष्ण्ये कीष्वायाञ्च टोत्वे” सि० कौ० । “बहुलमाभीक्ष्ण्ये” पा० “आभीक्ष्ण्येषसु” पा० । “जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति” पा० ग० सू० ।

आभीर पु० समन्तात् भयं राति रा-क । गोपे सङ्कीर्णं जातिभेदे स हि अत्यभोतिहेतोरप्यधिकं बिभेतीति तस्य तथात्वम् “आभीरवाममयनाहृतमानसाय दत्तं मनोयदुपते ! तदिदं गृह्णाण” उद्धतः स च सङ्कीर्णं वर्सुः । “ब्राह्मणा दुपकन्यामादृतोनाम जायते । आभीरोऽस्वदकन्यायामायोगयान्तु धिग्वशः” इति मनूक्तः । “अ्रीकोद्वयादधोभागे तापीतः पश्चिमे तटे । आभीरदेशोदेविशि ! विन्ध्यशैले व्यवस्थित” इति शङ्खिसङ्गम० उक्ते २ देशभेदे २ तद्देशवासिनि ४ तद्देशराजे च ब० व० । “एकादशकलधारिकविजुलमानसहारि । इदमाभीरमवेहि जगणमन्त्यमलुधेहि” इत्युक्तलक्षणे ५ मातावृत्तभेदे न० ।

आभीरपक्षि(स्त्री) स्त्री ईत० वा ङीप् । गोपप्रधाने आभे घोषे (गोयालपाड़ा) ।

आभीरी स्त्री आभीरस्य पत्नी आभीरजातिर्वा स्त्री ङीप् । १ आभीरभार्यायाम् २ गोपजातिस्त्रियां सङ्गान्द्रुद्रायाम् ।

आभील न० समन्तात् भयं लाति ददाति ला-क । १ कष्टे २ दुःखे ३ भयानके तदस्यास्ति अच् । ४ तद्वति लि० “आभीलानि प्राणिनः प्रत्यवश्यन्” माघः । “रात्रौ निशीथे सामीले गतेऽर्द्धसमये न्यप” इति भा० व० प० ११ अ० ।

आभीशव अभीशुना दृष्टं साम-अण् । सामभेदे “आभीकमभिनिधनमाभीशवानि चैके” कात्या० २५, १४, १५ । “आभीकाद्यानि सामान्यावपन्ति” कर्कः ।

आभु लि० समन्तात् भवति आ+भू-ङ् । विभौ व्यापके “तच्छेनाभूपिहितं यदासीत्” ऋ० १०.१.२८, २ । “आभुव्यापकम्” भा० क्षिप् आभूरथत्वं “आभूमिरिन्द्रः अययन्ननाभुवः” ऋ० १.५.१.८ । [२ ईषद्वक्ते ।

आभुग्न लि० आ+भुज कर्म्मकर्त्तरि क्त तस्य नः । १ आकुञ्चिते

आभूति स्त्री आ+भू-क्तिन् । व्याप्तौ 'आभूतिरेषा भूतिः' ऐ० उ० ।
आभेरी स्त्री रागिणीभेदे हलायुधः ।

आभोग पु० आ+भुज-आधारे घञ् । परिपूर्णतायां,
यस्य यावदपेक्षितं रूपं तत्पूर्णत्वे हि आभोगा-
धारतेति तस्य तथात्वम् । 'अकथितोऽपि ज्ञायत एव
यथायमाभोगस्तपोवनस्येति' शकु० "पर्वताभोगवद्वाण-
कतिकायं महाबलम्" भा० व० १७८ अ० "कदमि-
हितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्योक्तेः आभोग-
घत्पर्वततुल्यदेहमित्यर्थः । "यत्नैव कविनाम स्यात् स
आभोग इतिरितः" इति सङ्गीतदामोदरोक्ते गानसमाप्तौ
(भणिता) स्थातेऽकविनामख्यापने । आभुज्यतेऽनेन करणे
घञ् । श्यत्ने यत्नादिनैव हि भोगः सम्यग् सम्पद्यते इति
यत्तस्य तथात्वम् । 'ना सुखोऽयं नवाभोगो धरणिस्थो हि
राजसः' किरा० "नवाभोगः अभिनवोत्साहः" मल्लि०
सम्यक् भोगः प्रा० स० । ४ सम्यक् सुखाद्यनुभवे "विषया-
भोगेषु नैवादरः" शान्तिवचस्य । ५ वरुणस्य कृते च भेदि० ।

आभोगय लि० आभोगं याति या-क । आपूर्ण्ये "आभोगयं
प्रयदिच्छन्तः ऐतनापाकाः प्राञ्चो नमः केचिदापयः"
क० १, ११०, २ ।

आभोगि लि० आभोगं करोति आभोग+णिच्-इन् । विषया-
भोगकारके "जिह्मस्थे चरितवे सघोन्याभोगय इत्ये"
क० १, ११२, ५ ।

आभोगिन् लि० आभोगोऽस्त्वस्य इति । परिपूर्ण्ये स्त्रियां ङीप् ।
आभ्यन्तर लि० आभ्यन्तरे भवः अण् । सभ्यवर्तिनि "कञ्चि-
दाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशास्यते!" भा० स० प० ५ अ० ।
"वस्योच्चारणे, प्रयत्नो द्विधा आभ्यन्तरोच्चारश्च आद्यश्चतुर्धा
स्रष्टृष्वस्रष्टृष्वित्तसंघतभेदात् । तत् स्रष्टृष्वं प्रयतनं
स्वर्यानाम् । ईषत्स्रष्टृष्वन्तःस्थानाम् विवृतभूषणां स्वराणाञ्च
'ह्रस्वस्वावर्णस्य प्रयोगे संघतं' प्रक्रियादशाद्यन्तु विवृतमेव"
सि० कौ० । "एतेषाञ्चाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावित्वात्
"तथा हि नाभिप्रदेशात् प्रकृतविशेषप्रेरितः प्राणवायुः
ऊर्ध्वमाक्रामन्तुरः प्रकृतोनि स्थानान्याहन्ति ततो वर्णस्य
तदभिव्यञ्जकध्वनेर्गोत्पत्तिः ततोत्पत्तेः प्राक् जिह्वापो-
षाद्यमध्यमूलानि वर्णोत्पत्तिस्थानं तात्वादि यदा सम्यक्
स्रष्टृष्वन्ति तदा स्रष्टृष्वता, ईषत्स्रष्टृष्वं ईषत्स्रष्टृष्वता, समी-
पावस्थाने संघतता, दूरावस्थाने विवृतता । अतएव इक्षु-
जशानां तात्त्व्यत्वाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चारयितव्ये जिह्वा-
स्थस्य तालस्थानेन सम्यक्स्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारे,

समीपेऽवस्थानम् इवर्णे तु दूरेऽवस्थानम्" सत्कृतसरला ।
आभ्यवहारिक लि० अभ्यवहाराय हितं ठक् । भोजनयोग्ये
अन्नादौ । [ठक् । कुटुम्बभरणव्याघ्रते हेम० ।
आभ्यागारिक लि० अभ्यागारे तत्स्यकुटुम्बाभरणे व्याघ्रतः
आभ्यादाधिक न० आभिमुख्येनादानमभ्यादानं तत् निरुक्तः
ठक् । पितृमातृकुलादिप्राप्ते स्त्रीधनभेदे ।
आभ्यासिक लि० अभ्यासे निकटे भवः ठक् । १ निकटस्थिते
"अत्यैवाभ्यासिकैर्युक्तं सुशुभे यो धरन्ति तम्" भा० आ० २७ ई
अ० । अभ्यासात् पौनःपुन्यात् आगतः ठक् । २ अभ्यास-
प्राप्ते दृढसंस्कारादौ ।

आभ्युदयिक न० अभ्युदयः प्रयोजनमस्य ठक् । २ दृष्टिनिमित्ते
आङ्गभेदे तत् कन्दोगानामभ्युदयिकआङ्गविधिर्गोभिल-
स्त्वत्कन्दोगपरिशिष्टयोरुक्तः यथा ।
गोभिलः । "अथाभ्युदयिके आङ्गे युष्मानाशयेत् ।
प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दर्भाः यवैस्तिष्ठार्थः सम्पन्न-
मिति हस्तिप्रश्नः दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डाः नान्दी-
सुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दी-
सखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो माता-
महेभ्यः प्रमातामहेभ्यो दृढप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां, न
संधाञ्च प्रयुञ्जीत" इति । "आभ्युदयिके अभ्युदयनिमि-
त्तके अभ्युदय इष्टलाभः विवाहादिः तदर्थं आङ्गं
आभ्युदयिकम् । तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधं तत् भूतं
एतज्जन्मादि भविष्यद्विवाहादि एवञ्च आङ्गविवेकादौ आ-
ङ्गभेदगणने दृष्टिआङ्गत्वेन कर्माङ्गत्वेन च यदुभयत्व-
मुक्तं तदुभयमेवाभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं तेनाभिलाषे आ-
भ्युदयिकआङ्गमिति प्रयोज्यम् । तत् यवैस्तिष्ठार्थ इत्यनेन
पार्वण्यआङ्गप्राप्तितत्त्वस्थाने खवविधानादाभ्युदयिकस्यापि
पार्वण्यप्रकृतिकत्वं प्रतीयते । अन्यथा तिलार्थइत्युपा-
दानं व्यर्थं स्यात् । ततश्च पार्वण्यप्रकृतिकत्वेन पितृपक्षेऽ-
युष्मन्ब्राह्मणप्राप्तौ तद्विरासाय पितृपक्षे ब्राह्मणयुष्मत्वो-
पदेशः । देवे युष्मत्वस्य पार्वण्यत्वेन प्राप्तत्वाच्च तदर्थोपदेशः
"अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणां सप्रदक्षिणम्" इति याज्ञ-
वल्क्यवचनेन देवकर्मान्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्तवामो-
पचारनिरासाय प्रदक्षिणमुपचारस्तेन दैवपितृकर्मकर-
णाय दक्षिणावर्त्तेन गन्तव्यम् । द्विगुणभुग्नत्वनिरासाय
ऋजवोदर्भा इति ऋजुत्वोपदेशः । स्रष्टृष्वः स्य इत्यनेन
हस्तिप्रश्ने सम्पन्नमिति प्रष्टव्यं योग्यत्वात् सम्पन्नमिति
प्राप्ते वक्ष्यमाणकन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सुसम्पन्नमित्यु-

त्तरम् । एतद्दर्भमयब्राह्मणपक्षेऽप्यबाधितत्वाद्वाच्यम् । दधि-
वदराक्षतमिश्रादयनेन दध्यादिमिश्रणमावश्यकम् । अक्षतो-
यवः “अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता षट्ठा घाना भवन्ति ते” इति
भट्टनारायणवृत्तकोषात् अतएव वक्ष्यमाणच्छन्दोगपरिशिष्ट-
वचनेऽक्षतमनुक्ता “संयोज्य यवकर्कशूदधिमिरिति” निः-
सन्दिग्धमुक्तम् । स्वधावाचनप्रश्ननिवृत्तये नान्दीमुखाः
पितरः प्रीयन्तामित्युपदेशः । तत्र स्वधां वाचयिष्य इति
पितृपक्षेण प्रश्नः । अतएव तद्विषयत्वे दैव इति । देवपक्षे
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रश्नः । उत्तरञ्च
प्रीयन्तामिति । ततः पितृपक्षे स्वधावाचनस्थानीयत्वेन
वृद्धप्रमातामहेत्यस्येति चकारनिर्द्देशेन च स्वधोच्यतामि-
तिवत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति वृत्तेत् । प्रत्युत्तरञ्च
अस्तु स्वधेति वत् तन्नेत्येव प्रीयन्तामिति । अत्र नान्दी-
मुखाः पितर इत्यादि नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः कृति नि-
र्द्देशेन च “नान्दीमुखं पितृगणमिति” विष्णुपुराणेन च
“मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीमुखेभ्य एव चेति” ब्रह्मपुराणे
च नान्दीमुखपदश्रुतेस्तद्विशेषणविशिष्टस्यैवाभ्युदयिके देव-
त्वात् तत्तत्तात्त्रापि प्रीयन्तामितिवचनान्दीमुखेभ्यः प्रपिता-
महेभ्य इत्यादिवाच्यम्” आ० त० रघु० । छन्दोग० “कर्मा-
दिषु तु सर्वेषु मातरः समणाधिपाः । पूजनीयाः प्रयत्नेन
पूजिताः पूजयन्ति ताः । प्रतिमासु च शुभ्नासु लिखिता
वा पटादिषु । अपि वाक्षतपुङ्गुषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ।
कुण्डलग्नां वसोधारां सप्त वारान् हतेन तु । कारयेत्
पञ्च वारान् वा नातिनीचां नचोच्छ्रिताम् । आयुष्मा-
निति शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः । षड्भ्यः पितृ-
भ्यस्तदनु आहुदानमुपक्रमेत् । वशिष्ठोक्तविधिः कृत्स्नो-
द्भ्योऽल निरामिषः । अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष
इह यो भवेत् । प्रातरासन्निवृत्तान् विप्रान् युष्मानुभय-
तस्तथा । उपवेश्य कुशान्दद्यात् अजूनैव हि पाणिना”
तथा “निपातो न हि सव्यस्य जातुनो विद्यते कश्चित् ।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनम्यत दैववत् । पितृभ्य इति
दक्षेण उपवेश्य कुशेषु तान् । गोतनामभिरामन्त्य पितृ-
नम्यं प्रदापयेत् । नात्वापसव्यकरणं न पितॄ तीर्थमि-
ष्यते । पात्राणां पूरणादो नि दैवेनैव तु कारयेत् ।
ज्येष्ठोत्तरकरान् युष्मान् कराग्र्याग्रप्रवित्तकान् । कलाघ्यं
सम्यदातव्यं नैकैकस्याल दयेते । मधुमध्विति यस्तत्र
त्रिर्जपोऽग्नितमिच्छताम् । गायत्र्यनन्तरं सोऽल मधुमन्त्र-
विकर्त्तितः । अथाग्न्यु जपेदल कदाचित् पितृसंहि-

ताम् । अन्यथैव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ।
प्रकारोऽक्षस्य यस्तत्र तिलवद्वयवत्तथा । उच्छिष्टसन्निधौ
सोऽल तृप्तेषु विपरीतकः । सम्पन्नमिति तृप्ताः स्मः
प्रश्नस्यानु विधीयते । सुसम्पन्नमितिप्रोक्ते शेवमन्नं निवे-
दयेत् । प्रागप्येष्वधर्मेषु आद्यमासन्त्र पूर्ववत् । अपः
क्षिपेन्नूतदेशेऽवनेनिक्षेपेति निस्तिलाः । द्वितीयञ्च तृती-
यञ्च मध्यदेशाद्यदेशयोः । मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव
वामतः । सर्वस्मादन्नसृज्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च । संयोज्य
यवकर्कशूदधिमिः प्राङ्मुखस्थितः । अवनेजनवत् पिण्डान्
दत्त्वा विल्वप्रमाणकान् । तत्पात्रचालनेनाथ पुनरभ्यव-
नेजयेत् । उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरम् । भवे-
दध्याधरणासधोऽधः आङ्गकर्म्मसु । तस्मात् आङ्गेषु सर्वेषु
वृद्धिमत्स्वितरेषु च । मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च नि-
र्वपेत् । गन्धादोन्निःक्षिपेत् तृष्णीं तत आचामयेत् द्विजान् ।
अन्यत्राभ्येषणं स्यात् यवादिरहितो विधिः । दक्षिणा-
लवने देशे दक्षिणाभिमुखस्य तु । दक्षिणाग्रेषु धर्मेषु एषो-
ऽन्यत्र विधिः स्मृतः । अथाग्रभूमिसामिञ्चेत् सुष्ठुप्रोक्षि-
तमस्त्विति । शिवा आपः सन्त्विति च युष्मानेवोदकेन च ।
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् । अक्षतञ्चा-
रिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतानपि दापयेत् । अक्षथोदकदानान्तु
अर्घ्यदानवदिष्यते । षड्विंशं नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थ्या कदा-
चन । प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्त्रे द्विजोत्तमैः । पवि-
त्रान्नाह्नितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् । युष्मा-
नेव स्वस्तिवाचप्राणङ्गुह्यहणं सदा । कृत्वा धूर्यस्य
विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः” ।

अत्र षड्भ्य इति कीर्त्तनं छन्दोगानां मातृपक्षनिरासार्थम्
अन्यवेदिनां तु मातृपक्षाधिक्यमत्रास्ति “मातृश्राद्धं
तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानाञ्च
वृद्धौ वृद्धौ भवेत् तथा” आ० त० शातातपोक्तेः

कुल कुलाभ्युदयिकं कर्त्तव्यं तद्वर्णितं नि० सि०
ब्राह्मे “जन्मन्यथोपनयने विवाहे उत्तकस्य च । पितृ-
दान्दीमुखादानस तर्पणेद्विधिपूर्वकम् । वेदव्रतेषु आधान
यज्ञपुंसवनेषु च । नवान्नभोजने स्नाने अढायाः प्रथमार्तवे ।
देवारासतडागादिप्रतिष्ठासूतसर्वेषु च । राजाभिषेके बाला-
न्नभोजने वृद्धिसंज्ञकान् । वनस्थाद्यान्वसं गच्छन् पूर्वोद्युःस्व-
धया पितृन् । पूर्वोक्तविधिना सम्यक् तर्पयेत् कर्मसिद्धये” ।
विष्णुपुराणे “यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः ।
उत्तजन्मदुष्टोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत्” बह्वचकारिका-

वाम् “स्यादाभ्युदयिकं आङ्गं” उद्भिद्युक्तेषु कर्मसु । पुंसवन-
सोमन्तचौलोपनयनेष्विह । विवाहे चानुवाधेयप्रभृतिश्रौत-
कर्मणि । इदं आङ्गं प्रकुर्वन्ति द्विजा उद्भिर्निमित्तकम् ।
अन्यैः षोडशसंस्कारसरण्यादिषु पोष्यते । वाय्वाद्युद्याप-
नादौ तु कुर्युः पूर्त्तनिमित्तकम्” वोपदेवकालादयौ “सोम-
न्तव्रतचौलनामकरणाक्षप्रशन्नोपायनस्नानाधानविवाहयज्ञ-
तनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च । पुंस्त्रत्यावसथप्रवेशनसुताद्यास्वा-
वलोकान्मस्त्रोकारक्षितिपामिषेकदयिताद्युक्तौ च नान्दी-
सुखम्” आङ्गकौष्ठ्यां निर्णयान्ते च मात्स्ये “अन्नप्राये
च सोमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवे च निषेके च
नववेश्मप्रवेशने । देवदत्तजलादानां प्रतिष्ठायां विशेषतः ।
तीर्थयात्रादृष्टोत्सर्गं उद्भिन्नाङ्गं प्रकीर्त्तितम् । तत्र गर्भाधाने
आभ्युदयिकं छन्दोगेतरपरं यथोक्तं आङ्गतत्त्वे
छन्दो०प० । दृष्टोत्सर्गं उद्भिन्नाङ्गं काश्य विषयम् ।
अशौचान्तिद्वितीयदिनादिविहिते न उद्भिन्नाङ्गमिति
भेदः । “असकृद्यानि कर्म्मणि क्रियेरन् कर्म्मका-
रिणा । प्रतिप्रयोगं नैव सुस्मार्तरः आङ्गमेव च । आधाने
होमयज्ञे च वैश्वदेवे तथैव च । बलिकर्म्मणि दर्शे च पौर्ण-
मासि तथैव च । नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्येवं मनोषिणः ।
एकमेव भवेत् आङ्गमेतेषु न पृथक् पृथक् । नाष्टकासु
भवेत् आङ्गं न आङ्गे आङ्गमिष्यते । न सोष्यन्तीजात-
कर्म्म प्रोषितागतकर्म्मसु । विवाहादिः कर्म्मणो य उक्तो
गर्भाधानं शुश्रूष यस्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र
कुर्यात् आङ्गं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात् । तथागण्यः
क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेत् आङ्ग-
मादौ न पृथगादिषु । यत्र यत्र भवेत् आङ्गं तत्र तत्रैव
मातरः” । इदं चावश्यकम् । “उद्भौ न तर्पिताये वै
पितरो गृहमेधिभिः । तद्वीनमफलं ज्ञेयमाहुरोविधिरेव
च” इति शातातपोक्तेः । “अष्टकामास्याभ्युदयास्तीर्थ-
पातोपपत्तयः । पितृणामतिरेकोऽयं सासिकान्नात्भुवः
स्यत इति देवो०पु० उक्तेश्च भुव आवश्यक इति आ०त०
रघु० । अत्र आङ्गत्वमाह शाता० । “मातृआङ्गं तु पूर्वं
स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ततो मातामहानाञ्च उद्भौ आङ्ग-
त्वयं स्यतम्” तत्कालमाह पृथ्वीचन्द्रोदये गार्ग्यः “मातृ-
आङ्गं तु पूर्वैद्युः कर्माहनि तु पौष्टकम् । मातामहं
चोत्तरेद्युर्द्वौ आङ्गत्वयं स्यतम्” । अत्राप्यशक्तौ स एव
“पृथक्दिनेष्वशक्तश्च देकस्मिन् पूर्ववासरे । आङ्गत्वयं
प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तान्नि कसिति” इदमहुरपि “अला-

भेऽभिन्नकालानां नान्दीआङ्गत्वयं बुधः पूर्वैद्युर्वै प्रकु-
र्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम्” अत्र “महत्सु पूर्वैद्युस्तद-
हरत्येष्विति” गृह्यपरिशिष्टव्यवस्था ज्ञेया । कर्मादिवस एवेति
गौडाचारः । तच्च प्रातरैव । “पार्वण्यज्ञापरह्णे तु
प्रातर्द्विनिमित्तकमिति” निरु० सि० शातातपोक्तेः ।
अत्र प्रातःशब्दः सार्द्धमहरपरः “प्रहरोऽप्यर्धसंयुक्तः
प्रातरित्यभिधीत इति” गार्ग्योक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रोदयः ।
“आवर्त्तनसमीपे वेवा, इक्तेः मध्याह्नावधिरिति” गौडाः ।
इदं च पुत्रजन्मातिरिक्तविषयम् तदाह्वातिः “पूर्वाह्णे
वैश्ववद्वृद्धिर्ना जन्मानिमित्तकम् । पुत्रजन्मनि कुर्वीत आङ्गं
तात्कालिकं बुध इति” एतदनियतनिमित्तपरम् “निय-
तेषु निमित्तेषु प्रातर्द्विनिमित्तकम् । तेषामनियतत्वे
तु तदानन्तर्यमिष्यत” इति लोगाक्षिसूत्रेः । आधानाङ्गं
नान्दीआङ्गं त्वपराह्णे एव “आमआङ्गं तु पूर्वाह्णे
सिद्धान्तेन तु मध्यतः । पार्वण्यं चापराह्णे तु उद्भिन्नाङ्गं
तथाग्निकमिति” निर्णयान्ते गालवोक्तेः “नान्दीसुखा-
दयः प्रातराग्निकं त्वपराह्णत” इति विष्णुक्तेश्च ।
इदं च मातृपितृमातामहादिक्रमेण छन्दोगेतरैः
नवदैवत्यं कार्यम् तत्र मातामहादयस्तु सप्तजीकाः
“मातामहप्रमातामहद्विप्रमातामहानां सप्तजीकानामिति”
पृथ्वीचन्द्रोदये गद्यरूपेण गारुडवाक्यात् । हेमाद्रौ यच्च
“नान्दीसुखे सत्यवस्त्र संकीर्त्यौ वैश्वदेविके” । इदमपराशरः
“नान्दीसुखोदेवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् । पितृभ्यस्त-
न्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति सूत्रितः” । आङ्गे मातादान
निषेधेऽपि उद्भौ माताविशेषदानं विहितम् । “मातृत्याः
शतपत्न्याया मल्लिकाकुञ्जयोरपि । केतक्याः पाठलाया वा
देया माता न बोहिता” ब्रू०पु० उक्तेः । “कुशस्याने च
दूर्वाःस्युर्मङ्गलस्याभिवृद्धय” इति हेमा० ब्रह्मा० पु०
“कजवोदर्भा इति प्रागुक्तं वाक्यं तु छन्दोगविषयम् ।
अत्राधिकारी निरूप्यते । “जातस्य जातकर्माणि क्रिया-
कारणमशेषतः । पिता पुत्रस्य कुर्वीत आङ्गं चाभ्युदया-
त्मकम्” विष्णु०पु० । “स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसं-
स्कारकर्मसु । पिण्डानोद्ब्रूनात् तेषां तदभावेऽपि तत्-
क्रमात्” छन्दोग० । “जीवत्पितृकस्याप्यत्राधिकारः ।
अनग्निकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ उद्भिकर्मणि । वेभ्य एव
पिता दद्यात् वानेवोद्भिश्य तर्पयेदिति” हारीतोक्तेः “उद्वाहे
पुत्रजनने पुत्रेऽत्रां सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते
मडेते जीवतः पितुः । मैत्रायणपरिशिष्टम् “जीवतः जीवन्तं

पितरमनादय उल्लङ्घयेत्यर्थः । प्रथमविवाहे एव पितरभि-
कारः द्वितीये तु स्वस्यैव भेदः । “नान्दोआङ्गं पिता कुर्व्यात्
आद्ये पाणिपद्मे बुध । । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीति स्वयमेव तु
नान्दिकम्” नि० सि० छतसृष्टेः । छन्दोग० वाक्ये तदभावे
तस्य पितरभावे तत्क्रमात् “असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः
पूर्वसंस्कृतैरिति” वा० यः कर्तृक्रमः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्राता-
दद्यात् इति पृथीचन्द्रोदयः । हेमाद्रिस्तु पितरभावे यः
पितृव्यमातृलादिः संस्कार्यात् स तत्क्रमात् संस्कार्य
पितृक्रमात् न तु स्त्रीपितृव्य इति व्याचक्ष्यौ । तेन अस-
कस्येति संस्कार्यनामाभिधाय पितरिति प्रयोज्यमेव
मेव रघुनन्दनादयः । “वृद्धौ तीर्थे च सन्यस्ते ताते च
पतिते सति । वेभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यात् स्वयं
सुतः । कात्या० सृष्टेः जीवत्पितृकस्य तीर्थादौ विशेषः
पितरि संन्यस्ते प्रोषिते पतिते वा यदाऽन्यस्तत्फलं धर्मे
बुद्ध्या संस्कार्यात् तदा संस्कार्यपितुः पितादिभ्यो दद्यात्
न संस्कार्यपितादिभ्यः निरु० सि० । एवं जीवन्मा-
तृकस्यापि मातरमतिक्रम्य पितामहादीनां तिष्ठणाम्
आङ्गं छन्दोगेतरण करणीयमिति “यो यो जीवति
तमिति दद्यादिति” सृष्टौ उ० स्तस्याविवक्षितत्वात् ।
पितादितिकस्य जीवने तु तद्वर्गश्चाहनिष्ठतिः किन्तु जीव-
न्निरेव तैः तच्छाङ्गं भोज्यं “पितामहो वा तत्तच्छाङ्गं स्वयं
भुङ्गीतेति” मनुवचनात् । एवं सात्तादित्येऽपि बोध्यम् तेन
जीवद्गर्गपरित्यागेनेतरवर्गश्चाङ्गं करणीयम् “यदि जीवति
वर्गस्तु तं वर्गं तु परित्यजेत्” नि० सि० वचनात् ।

आभ्रिक लि० अभ्रा खनति ठक् । काष्ठकुट्टाखेन खनके ।

आभ्र लि० अभ्रे आकाशे भवः कुर्व्या० रुह । आकाशभवे ।

आम् अव्य० अम-गत्यादिषु णिच्-वा अह्रस्वः क्तिप् ।

१ अङ्गीकारे २ निश्चये ज्ञाने ३ सृष्टौ ४ प्रतिपचने च ।

आम पु० । आन्यते ईषत्पच्यते आ+अम-कर्मणि घञ् । १ ईष-
त्पके असिद्धे २ पाकरहिते । अम-करणेषञ् । २ रोगमात्रे ।
वैद्यकोक्ते षट्त्रिंशे अजीर्णे ३ रोगभेदे च आमाटोपा-
यचोक्ते श्रुत्युक्तमविकारिणाम्” सुश्रु० । तल्लक्षणादि
यथा निदा० “आहारस्य रसः सारः योन पकोऽग्नि-
लाववात् । आससंज्ञां स लभते बहुव्याधिसमा-
श्रयः । आममन्त्ररसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम् । प्रथम
दोषदृष्टिं वा वदन्ति बहुपिच्छिणाम् । सादनं
सर्वे गालाणामाममित्यभिप्रेदितम्” “तेनामेन सदा
युक्ता दोषा दुष्पाच ताडयाः । तदुद्धृवा आमयाच

सामा इति बुधैः सृष्टाः” तेनास्य जीवत्वपि ।
आमस्य निदानस्वरूपभेदादि निदाने उक्तम् “आमं विद-
ग्धं विष्टम् तथा पित्तानिलैस्त्रिभिः । अजीर्णं केचि-
दिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः । अजीर्णं पञ्चमं केचिन्नि-
ह्नीषं दिनपाकि च । वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्र-
तिवासरम् । तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डाद्विकूटकः ।
उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धं प्रवर्तते” । तस्य चामना-
मत्वे कारणमप्युक्तम् तत्रैव । “भुक्तमन्नावशेषं यत् रसभूतत्वं
पाचितम् । गतमामाशये यस्मात्तस्मादात्मं प्रचक्षते इति ।”
अधिकमामाशयशब्दे वक्ष्यते ।

अपाकरूपाभात् तृणाधिक्यं जायते तदुक्तम् सुश्रु० ।
“तिस्रः सृष्टास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथान्याम-
समुद्भवा” च इत्यादिना सप्तविधास्तृणाविभज्य “विदो-
षलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिशोवनसादयुक्ताः । स्निग्धं
तथास्तं लवणञ्च भुक्तं सुर्वक्षमेवातिदृषी-
करोति” आमस्यातिसाररोगादिहेतुत्वं सुश्रुते उक्तम्
आमाजीर्णैः प्रदुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषाः
संप्रदुष्टाः सभक्तम् । नानावर्णं नैकशः सारयन्ति
कच्छाज्जन्तोः षष्ठमेन वदन्ति । संक्षुब्धमेभिर्दोषैस्तु मल-
मस्रुवसीदति । एतेषां मृदुगन्धं पिच्छिलं चामसंक्षि-
तम्” इति आमातिसारं लक्षयित्वा । अतः सर्वातिसारास्तु
क्षेयाः पक्वामलक्षयैः तत्र लङ्घनमेवादौ पूर्वकृपेण
देहिनाम्” । तत्र लङ्घनस्य कर्तव्यतामङ्गा अनेन विधिना
चामं यस्य नैवोपशान्यति । हरिद्रादिं वचादिं वा
पिबेत् प्रातः स मानवः । आमातिसारिणां कार्यं नादौ
संपृहणं तृणा”मित्यनेन विशेष उक्तः तेन ४ अतिसारभेदे
“शूलं क्षेपगतं प्राकृतः सतृषं धान्यमुच्यते । आमं विद-
ग्धमित्युक्तम् खिन्नमन्नमुदाहृतमिति” सृष्टिपरिभाषिते
अपके ५ सतृषेऽन्ने च । “आमं मृदुस्य पक्वान्नं पक्वच्छिष्ट-
मुच्यते” सृष्टिः । आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यपद्मे
तथा “आमश्चाङ्गं द्विजैः कार्यं मृद्रेण तु स देव तु”
प्रचे० पाकश्च अग्निसंयोगात् कालवशात् वा वस्तुपरि-
णामविशेषः तत्राद्यादीनामामत्वमग्निविशेषसंयोगाभावात् ।
यथा आमाम्नघटादेः । यद्यत् फलादि यद्यत्काले पच्यते
तत्कालात् प्राक् तस्य पाकाभावे आमत्वम् यथाश्वादेः ।
तथा व्रणादेरपि परिपाकाभावे आमत्वम् कालिकम् । यथा
“आमं विपच्यमानं च सस्यक् पक्वं च योभिषक्” व्रणपा-
काभावे” सुश्रुतः ।

आमगन्धि ति० आमस्यापकस्य गन्धइव गन्धो यत् इत्
समा० । 'अपकसांसादितुल्यगन्धादेः । क्लीवमित्येके ।

आमज्वर पु० आमोऽपकः ज्वरः । अपकज्वरे नवज्वरे
“खेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽन्धसा परिचिञ्चति” साधः ।

आमनस्य न० अग्रस्तं मनो यस्य तस्य भावः व्यञ्ज् । दुःखे ।

आमन्त्र पु० आमादजीर्णात् लायते स्फुल्लतैलेन मलनिस्सार-
णात् तै-क शृणो० । १ एरण्डश्ले राजनि० आमण्ड इति
वा पाठः । तत्फलतैलपाने हि अजीर्णमलनिस्सारणा-
त्तथात्वम् आ+मन्त्र-अच् । २ आमन्त्रणशब्दार्थे च ।

आमन्त्रण न० आ+मन्त्र-ल्युट् । १ अभिनन्दने, २ संबोधने,
३ कामचारानुष्ठानरूपे क्रियाभेदेषु प्रवर्तनव्यापारे च ।

“विधिनिसन्त्रणामन्त्रणेत्यादि” पा० । अवश्यकर्त्तव्ये
नियोगो निमन्त्रणं यथा आह्वादिभोजने । यस्याकरणे प्रत्य-
वायोनास्ति तादृशव्यापारे, नियोजनसामन्त्रणम् यथा स्थल-
विशेषे शयनायामन्त्रणम् । नवपत्निकाप्रवेशपूर्वदिग्दशे सायं
विल्वतरोः संबोधनरूपे ४ व्यापारे च शुच् आमन्त्रणाध्यत स्त्री

आमन्त्रित ति० आ+मन्त्र-क्त । १ अनावश्यकं कर्मणि
नियोजिते २ व्याकरणपरिभाषितायां सम्बोधनार्थकप्रथमा-
विभक्तौ न० “सामन्त्रितम्” पा० “सम्बोधने या प्रथमा
सामन्त्रितसंज्ञा स्यात्” सि० कौ । “आमन्त्रितं पूर्वमविद्य-
मानवत्” नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्” पा० ।
३ निमन्त्रिते ति० “प्रातरामन्त्रितान् विप्रान्” छन्दोग० ।

आमन्त्र्य अव्य० आ+मन्त्र-ल्यप् । १ सम्बोध्येत्यर्थे ।
“आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत्” छन्दोग० आ+मन्त्र-कर्मणि
यत् । २ संबोधनीये आवश्यककाव्ये ३ नियोज्ये च ति० ।

आमन्द पु० आमं रोगं द्याति दो-ड बा० सुम् । वासुदेवे ।

आमन्दा स्त्री आमन्दमीषन्मन्दं करोति आमन्द-णिच्-अच् ।
खड्गाभेदे (नेत्रारेखाट) शब्दचि० ।

आमन्द्र पु० ईषन्मन्द्रः प्रा० स० । १ ईषन्मीरशब्दे “आ-
मन्द्रमन्यध्वनिदत्ततालम्” भट्टिः । २ तद्युक्ते ति० ।

आमपाक पु० आमस्य अजीर्णविशेषस्य पाकः । वैद्यकोक्ते
शोफरोगाद्याङ्गे आमस्य पाकभेदे । तद्विरणमुक्तं सुश्रुते यथा
“स यदा बाह्याभ्यन्तरे क्रियाविशेषैर्न सम्भावितः प्रथम-
यितुं क्रियाविषयेयाङ्गुलत्वाद्वा दोषाणां, तदा पाकाभि-
मुखो भवति । तस्यामस्य पचमानस्य पकस्य च लक्षण-
सूच्यमानसमाधारय । तत्र मन्दोष्णता त्वक्स्पर्शता शीत-
शोफता स्थैर्यं मन्दवेगतात्प्रशोफता चासलक्षणसहितम् ।
रूचिभिरिव निस्तुद्यते, दृश्यत इव पिपीलिकाभिः, ताभिश्च

संसृष्यत इव, छिद्यत इव शस्त्रेण, भिद्यत इव शक्तिभिः, ता-
द्यत इव दण्डेन, पीद्यत इव पाणिना, घट्टयत इव चाङ्गुल्या,
दह्यत इव पच्यत इव चाग्निक्षाराभ्यामोषचोषपरीदाह्वाच्च
भवन्ति दृष्टिकविद्ध इव च स्थानासनशयनेषु न शान्तिमु-
पैति आध्मातवस्तिरिव । अतश्च शोफो भवति त्वग्वैवर्ण्यं
शोफाभिष्टब्धिर्ज्वरदाहपिपासा भक्तारूचिश्च पच्यमानलि-
ङ्गम् । वेदनोपशान्तिः पाण्डुतात्प्रशोफता बलीप्रादु-
र्भावंस्त्वक्परिपुष्टनं निम्नदर्शनमङ्गुल्यावपीडिते प्रत्युन्नमनं
वक्ताविवोदकसञ्चरणं पूयस्य प्रपीडयत्येकमन्तमन्ते चाव-
पीडिते मुहुर्मुहुस्तोदः कण्डूरुच्यतता च व्याधेरु-
पद्रवशान्तिर्भक्ताभिकाङ्क्षा च पकलिङ्गम् । कफजेषु तु
रोगेषु गम्भीरगतितादभिघातजेषु वा केपुचिदसमस्तं
पकलक्षणं दृष्ट्वा पकसपकमिति मन्यमानो भिषग्मोह-
सुपैति यत् हि त्वक्स्पर्शता शीतशोफता स्थौल्यमल्प-
रजताग्रसङ्घनता न तत्र मोहमुपेयादिति । भवन्ति
चात्र । आमं विपच्यमानञ्च सस्यक् पकञ्च यो भिषक् ।
जानीयात् स भवेद्द्वैद्यः शेषास्तस्मादृष्टतयः । वातादृते
नास्ति रुजा, न पाकः पित्तादृते, नास्ति कफाच्च पूयः, ।
तस्मात्प्रमत्ताः परिपाककाळे पचन्ति शोफांस्त्वय एव
दोषाः” ।

आमपात्र न० कर्म० । अपके पात्रे (काँचा) मृगस्यपात्रे
“विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाग्निः” मनुः ।

आमय पु० आमं रोगं यात्यनेन या-करणे वज्रर्थक आ+मीज्
हिंसायां करणे अच् वा । रोगे आमशब्दे तद्विरक्ति-
र्दृष्ट्वा “आमयस्त्विति रागसम्भवः” रघुः “तद्युक्तं विविधैर्वैर्गै-
र्निहन्त्यादामयान् बहून्” सुश्रुतः । अनामयः निरामयः ।
“समौ हि शिष्टैरास्त्रातौ वत्स्रन्तावामयः स च” भावः ।

आमयाविन् आमयोऽस्त्यस्य विनि दीर्घश्च । रोगयुक्ते ।
“क्षयासयाव्यपक्षारिश्चितिकुष्ठिकुलानि च” “अन्नहृत्तोऽऽ-
मयावित्वम्” इति च मनुः । [आमशब्दे विवृतिः ।

आमरक्त न० आमसपकं रक्तम् । रोगभेदे रक्तातिसारे
आमरणान्तिक ति० आमरणान्तं मरणरूपसीमापर्यन्तं
व्याप्नोति ठञ् । मरणकालपर्यन्तव्यापके “अन्योन्य-
स्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः” मनुः ।

आमर्द पु० आ+मर्द-घञ् । वलात् निष्पीडने । “आमर्द-
काळे राजेन्द्र ! व्यपसर्पेत्ततः परम्” भा० आश्र० प० १ अ० ।
“अर्द्धपीतस्तनं सातुरामर्दं क्षिप्तकेशरम्” शकु० भावे ल्युट् ।
आमर्दनमध्यत न० ।

आमहिन् लि० आ+म्ह-णिनि । बलाद्विप्रीडको ।
 आमर्ष पु० आ+म्ह-स्य शेषञ् । सम्यक्स्यर्थे । ल्युट् ।
 आमर्षनमथल न० ।
 आमर्ष पु० न+म्ह-घञ् “अन्येषामपि” पा० दीर्घः ।
 १कोपे असहने । “निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरि-
 नन्दनम्” नीतिसा० आ+म्ह-घञ् । २सम्यग्विवेके च ।
 आमलक लि० आ+मल-कुन् स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् । (आ-
 मला) १धात्रीद्वये । “विष्णुमलकमाख्यातं धात्री तिष्यफ-
 लाऽमृता । रक्तपित्तप्रमेहहृन् पथ्यं दृष्यं रसायनम् । हन्ति
 वार्तं तदस्त्वत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रुचकपायत्वात्
 फलं धातुग्रास्त्रिदोषजित् । यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं
 भवति यादृशम् । तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि
 निर्दिशेत्” भावप्रका० अस्य स्त्रीत्वपक्षेऽपि तस्याः इदम्
 फलमण्य फले लुकि लीयत्वमेवेति भेदः । “यः सदास-
 लकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम् । बलीपलितनिर्मुक्तोः
 जीवेद्वर्षशतं नरः” वैद्य० “श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीताम
 लकैर्नरः” गरुड पु० । गौरादिगणे आमलकशब्दाठात्
 आमलकशब्देऽप्यत्र स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् आमली । दृष्ट०
 पुराणे तु अमलात् कात् नेत्रजलादागतम् अण् ङीप् ।
 इत्यभिप्रायेण निरुत्पन्नरम् दर्शितं यथा “सजये !
 विजये ! देवि ! नावेव स्मृतयोस्तदा । नयनेषु च जातानि
 अमलाञ्जलानि च । तानि नौ नयनेभ्यश्च निपेक्ष-
 भुवि हे सखि ! । ततो जाताद्भुसाः पृथ्वा चत्वारोविम-
 लप्रभाः । स्वाता आमलकी नाम्ना जाता कादम्ब-
 लादयः । श्यामलच्छददन्दास्ते कर्कुर-स्त्राम्बु-
 लकाः । शिरायथितपलाहीमालाकलितपलकाः” “माघे-
 भासि सितायां तामेकादश्यां सस्रज्वाम् दृष्ट्वाद्यागल्य देवोऽल-
 दधारानन्दयुक्तसम् । तेन धात्रीति नाम्नापि राजत्या-
 मलकी पुनः” इति च “सर्वदामलकी याह्या परित्यज्य-
 रवेर्दिनम्” । “पयोधरैरामलकीवनान्निताः” माघः ।
 “विल्यपलं च माघश्च तमालामलकीदलम् । कल्लारं
 तलसी चैव पद्मञ्च सनिपुष्पकम् । एतत् पर्युषितं न स्वात्
 यज्ञान्यत् कलिकालकम्” योगि० त० । “न धात्रीकाननं
 यत् विष्णोस्तु तलसीवनम् । तं स्नेच्छदेशं जानीयात्
 यत् नो याति वैष्णवः । यत् मादपरा भक्त्या यत्
 द्वादशीद्वारः । तलसीकाननं धात्री तत् विष्णुः
 शिवा सह । दूर्वा हरति पापानि धात्री हरति पात-
 कम्” आङ्गि० त० स्नान्द पु० ।

आमवात पु० आमोऽपकहेतुः वातः । भा० प्र० उक्ते वात
 व्याधिभेदे तल्लक्षणाद्युक्तं तत्रैव “युगपत्कुपितावेतौ त्वि-
 सन्निप्रवेशकौ । स्वस्वञ्च कुरुतो गात्रसामवातः स उच्यते”
 (एतौ वातस्तेष्वाणौ) तस्य लक्षणमुक्तं निदा० । “अङ्गमर्दोऽ-
 रुचिसृग्णाऽस्त्रातन्त्रं गौरवं ज्वरः । अपचीन्मूलजङ्गा-
 लसामवातः स उच्यते” । तत्र निदानादि यथा “विरुद्धा-
 हारवेष्टस्य मन्दाग्नेर्निचलस्य च । स्निग्धं भुक्तवतोऽह्यं
 व्यायामं कुर्वतस्तथा । वायुना प्रेरितोऽह्यमः स्नेहस्थानं
 प्रधावति । तेनात्यर्थमपकोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते ।
 वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽञ्जो रसः । स्रोतांस्त्रिभि-
 र्द्वयति नानावर्णोऽतिपिच्छलः । जनयत्यग्निदौर्बल्यमि-
 न्द्रियस्य च गौरवम् । व्याधीनामाश्रयोऽह्ये आमसंज्ञोऽग्नि-
 लोह्यम्” (स्नेहस्थानमाशयसन्ध्यादि) । तेन
 स्नेहस्थानगमने पाकाभावात् दूषकता पित्तस्थानगमने
 तु तेन पाकसम्भवाच्च दोषजनकतेति । अतिदृक्स्थ लक्ष-
 णं तत्रैव “स कष्टः सर्वरोगाणाम् यदा प्रकुपितो भवेत् ।
 हस्तपादशिरोमुख्यलिकजानूरुसन्निधौ । करोति सरजं
 शोफं यत्न दोषः प्रपद्यते । स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध
 इव दृष्टिकैः । जनयेत् सोऽग्निदौर्बल्यम् प्रसेकारुचिगौर-
 वम् । उत्साहहानिं वैरसं दाहन् बद्धमूलताम् ।
 कुक्षौ मूलं कठिनतां तथा निद्राविपर्ययम् । तटर्द्धि-
 दृश्यमूर्च्छाश्च हृदयस्थविडविबद्धताम् । जाह्यान्द्रकुज
 नानाहृकुषांश्चान्यानुपपद्रवान्” । तत्र दोषभेदे लक्षणानि
 “पित्ताद्दाहं सकाशञ्च सञ्चलं पवनात्मकम् । स्तिमितं
 गुरु कण्डूकं कफजुष्टं तमादिशेत् । एकदोषाहुगः
 साध्योद्दिदोषोयाथ उच्यते । सर्वदोषगतः शोफः स कष्टः
 सान्निपातिकः” इति सुश्रु० ।

आमश्राद्ध न० आमने अपक्वनाच्चेन श्राद्धम् । “आमन्तु वित्तं
 प्रोक्तमित्युक्तेषु वित्तपेयापक्वनाच्चेन कर्त्तव्ये श्राद्धे” आप-
 दान्तो तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यपक्षे तथा । आमश्राद्धं द्विजैः
 कार्यं शूद्रेण च सदैव तु” प्रचे० अत्र विशेषः “निरग्ने-
 रामश्राद्धे तु अन्नं न जालयेत् कचित् । दृष्टौ च जालयेदन्नं
 संक्रमे यज्ञेषु च, ति० त० पु० ।

आमहीय लि० आमहाय आगमनाय हितम् क । आगमन-
 साधने सन्तभेदे “अपास सोमम्” इत्यस्मान्द्वि स्त्री “उद्वय
 सित्युन्नेतोनीता आमहीयां जपन्तो गच्छन्त्यपास सोमम-
 ऋता अमृतागन्ध ज्योतिरविदाम देवान् किं नूनमस्मान्
 क्षणदरातिः किमु धूर्तिरमृतमस्य सोति” का० १०.६,७,

“वासःपरिधानान्तरम् उदयमित्यनेन सन्नेषोन्नेषोन्नीता जलमध्यात् वह्निर्निष्काशिताः सन्तुलितजः सयजमानाः आमहीयामित्येवंसंज्ञकाम् अपामेत्येतान्मृचं जपन्तः सर्वे देवयजनं प्रति गच्छन्ति” कर्कः ।

आमहीयव न० आमहीयुना ऋषिभेदेन दृष्टं साम अण् । सामभेदे तस्ययत्नपाद्यता तत् सा० सं० भा० दर्शितम् यथा “तृतीयसवने सप्त सूक्तानि तेषु नव सामानि गेयानि तत् प्रथमे सूक्ते गायत्रिसामहीयवं चेति द्वेसामनी” आस हीयवञ्च साम जह्गाने जह्गानारम्भे प्रथमं साम ॥

आमाति(तो)सार पु० आमकृतोऽति(तो)सारः । आमकृते षष्ठे अतिसाररोगभेदे अतिसारशब्दे तस्य विवृतिः । अस्य निदानादि उक्तं सुश्रुते यथा । “अन्नाजीर्णात् प्रदुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषा घातसंघान् मलांश्च । नाना-वर्णाङ्गैकशः सारयन्ति मूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति” आमा-तिसारे नो कार्यमादौ संप्रहृणं नृणाम्” सुश्रु० ।

आमात्य पु० आमात्यएव स्वार्थे अण् । अमात्ये ।

आमानस्य न० अप्रशस्तं मानसमस्य अमानसः तस्य भावः छञ् । दुःखे शब्दरत्ना० ।

आमावास्य ति० अमावास्यायां भवः सन्धिवेलादि० अण् । अमावास्याभवे “आमावासेन हरिषेष्टा पौर्णमासेन वा” श० ब्रा० । वा वुन् अमावास्याक इत्यपि तत्रैव ति० ।

आमाशय पु० आमस्थापकाश्चाशयः । देहमध्यस्थे ना-भेरुर्जस्थाने भुक्तापकाच्चादिस्थाने । आशयाहि देहस्थाः सप्त सुश्रुते दर्शिता यथा “आशयस्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशयः पक्वाशयः मूलाशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति आमाशयस्थानएव दोषरूप श्लेष्मस्थानं यथोक्तं सुश्रु० । “दोषस्थानान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः तत्र समासेन वातः श्रोणिगुदद्वयश्च । श्रोणिगुदयोरेपर्या-नाभि पक्वाशयः पक्वाशयमध्यं पित्तस्थ । आमाशयः श्लेष्मस्थः । तच्च स्थानं निखीतं भावप्र० यथा “अग्निवेग-वहः प्राणोगुदान्ने प्रतिहन्यते । स ऊर्ध्वमागस्य पुनः सस-तृक्षिपति पावकम् । पक्वाशयस्त्वधोनाभ्यामूर्ध्वमाशयः स्थितः । नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणा नित्यं प्रतिष्ठिताः” चरके तु “नाभिस्थानोत्तरं जनोराक्षराशयं बुधाः” इति अत्र विशेषमाह “उरोरक्ताशयस्तस्मादधः श्लेष्माशयः स्रुतः । आमाशयस्तु तदधस्तदधोऽन्नाशयोमतः” इति अपक्वाशय प्रसङ्गात् आहारपाकप्रकारस्तावदुच्यते भावप्रकाशे सुश्रुतः, “यो वायुः प्राणनामासौ सुखं

गच्छति देहदृक् सोऽन्तःप्रवेशश्च गच्छेत्तं प्राणश्चाथावल-स्यते” इति तमाहारमाशयस्यः क्लेदननामा कफः क्लेद-यति क्लेदनात् संहतिं भिनत्ति च उक्तं च सुश्रुते “स आहारः षड्विंशोऽप्यामाशये माधुर्यं लभते आमाशयस्यस्य मधुरस्य कफस्य योगात् उक्तं च श्लेष्मस्वरूपं “श्लेष्मा श्वेतो-गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा । तमोगुणाधिकः स्वा-दुर्विदग्धोलवणो भवेत् । फेनभावं च लभते जठरानल-तेजसा” । अत आह वाग्भटः “संघुक्षितः समानेन पच-त्यामाशयस्थितम् । औदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्यं तोयतण्डुलमिति” प्राणवायुना प्रेरितस्ततः किञ्चिच्चक्षितः पाचकाख्यपित्तोष्णप्रेतमको भवति उक्तं च “अथ पाचकपि-त्तेन विदग्धश्चान्द्रतां व्रजेदिति” पाचकपित्तेन पाचकपित्त श्लेष्मणा ततः एवाहारोनाभिमण्डलाधिष्ठानेन समाननाम्ना वायुना प्रेरितोऽपहृणीं प्रति याति उक्तं च । “ततः समानम-रुता पृहणीमभिधावति” । पृहणीलक्षणमाह “पृही पित्त-धरा नाम या कला परिकीर्तिता । आमपक्वाशयान्तःस्था पृहणी साभिधीयते” पित्तधरा पाचकाख्यं पित्तं यदग्न्य-धिष्ठानं तद्वारयति तत्र पृहण्यामाशयपक्वाशय मध्यवर्त्तिपाचकाख्यपित्ताधिष्ठानेनाग्निनाहारः पच्यते स कटुश्च भवति तथा च “पृहण्यां पच्यते कौष्ठवज्जिना जडयते कटुरिति” । अयमर्थः आहारोपहृण्यां कौष्ठवज्जि-ना पृहणीस्थितपाचकपित्तस्थे न च वज्जिना पच्यते पच्यमानः स पृहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तयोगात्कटुर्भवति एतदाहारपाके विशेषमाह शरीरं पाञ्चभौतिकं तत्र पञ्चसु भूतेषु पञ्चाग्नयस्तिष्ठन्ति उक्तं च चरके “भौमाप्या-मनेयवायव्याः पञ्चोष्माणः । सनाभसाः पञ्चाहारगुणान् स्नान् स्नान् पार्थिवादीन् पचन्त्यतः” । अत्रोष्णपदेनाग्निरुच्यते आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निनोत्ते-जितेन शरीरवर्त्तिभूभागः पच्यते पक्वोभूभागः स्त्रीयान् गुणानभिबर्हयति एवं जलादिभागा अपि पच्यन्ते तथा च सुश्रुते “पञ्चभूतात्मको देह आहारः पाञ्चभौतिकः । विपक्वं पञ्चधा सस्यगुणान् स्नानभिबर्हयेदिति” गुणशब्देनात्र गुणिनः पृथिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिनः पार्थिवादीन् भागानभिबर्हयेदिति एवमहोरात्रेण पक्व आहारोमिष्टः कटुश्च मधुरो भवति अन्तोऽन्तो भवति कटुतिक्तः कषायश्च कटुर्भवति उक्तं च “मिष्टः कटुश्च मधुरोऽप्यान्तोऽन्तः पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां विपाको जायते कटुरिति” एवं विपक्वाहारस्य सारो रसशेषोपहृणीस्थो मल इव

मलः। अस्य जलभागः शिराभिर्वस्तिनीतोमूलं भवति उक्तं च “आहारस्य रसः सारःसारहीनोमलद्रवः। शिराभि-
स्तज्जलं नीतं वस्तिमूलत्वमाप्नुयात्। शेषं कीटं भवे-
त्तस्य तत् पुरीषं निगद्यते। समानवायुना नीतं तत्तद्वति
मलाशये” तत्र मलाशयालयेनापानवायुना प्रेरितं मूलं
मेदभगमार्गेण, पुरीषं शुदमार्गेण, शरीराह्विर्याति। उक्तं
च “मूत्रन्तूपस्थमार्गेण, पुरीषं शुदमार्गतः। अपानवायुना
क्षिप्तं बहिर्याति शरीरतः”। उपस्थः शिरोभगश्च। रसस्तु
समानवायुना प्रेरितोपमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रसस्य
स्थानं हृदयं गत्वर तेन सह मिश्रितो भवति उक्तं च “रसस्तु
हृदयं याति समानमरुतेरितः। स ह व्यानेन विक्षिप्तः
सर्वान् धातून् विवर्जयेत्। केदारेषु यथा कुल्या पुष्पाति वि-
विधौषधीः। तथा कलेवरे धातून् सर्वान् वर्जयते रसः”।
रसस्तु तत्र तत्र लिषा भिद्यते उक्तं च चरके “स्थूलस्थूला
मलैर्भेदैस्तत्तत्र लिषा रसः”। अधिकआहारपाक-
शब्दे वक्ष्यते।

आमिच्चा स्त्री आमिष्यते सिच्यते मिष-सक्। तप्ते पक्ते दुग्धे
दधियोगाज्जाते (क्षाना) पदार्थे। “तप्ते पयसि दध्या-
नयति सा वैश्वदेव्यामिच्चा भवति वाजिभ्योवाजिनम्” श्रुतिः
“आमिच्चापदसाञ्चिद्वात् तस्यैव विषयार्पणम्” भट्ट का०।
आमिचीय न० आमिच्चायै हितं क। आमिचोपकरणे दधि
“आमिचीयं दधि चीरं पुरोडाशं तथौषधम्” भट्टिः।
ख आमिचीयमयत्न न०। यत् आमिच्यमयत्न न०।

आमितौजि शुंस्त्वो अमितौजसोऽपत्यम् बाह्वा० इज् सलो-
पश्च। अमितौजसोऽपत्ये स्त्रियां ङीप्।

आमिचि पुंस्त्वो अमितस्त्रापत्यं इज्। अमित्वापत्ये तत्र
भवादि गङ्गा० क। आमिलीयः तद्वत्वाद्वा ली० युवापत्ये
ह नडा० फक्। आमित्वायणः अमितयुवापत्ये आमिले-
रपत्यम् तिका० फिज्। आमित्वायणिः तदपत्ये।
अमितस्त्रेदम् अण्। आमितः शत्रोः सम्बन्धिनि लि०
“नम्रसामामितो व्यधिरादधर्षति” ऋ० ६, २८, ३।

आमिअ लि० आ+मिअ-घञ्। मिलिते संक्षिप्ते। “वेतो-
जन्मशरप्रकृतमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रयत्” नैष०। वेदे
कचित् रस्य लः। आमिस्तः। “स सोम आमिस्ततमः”
ऋ० ६, २६, ४।

आमिष् न० आमिषति सिञ्चति स्नेहम् आ+मिष-क्तिप्।
सांसे “आयेवयो नवर्षेतयामिषिः” ऋ० ६, ४६, १४
“आमिषि सांसे” भा०।

आमिष न० आमिषति स्नेहम् आ+मिष-सिचने क अस-
टिषच् दीर्घश्च, वा। १ सांसे स्नेहातिरेकात्तस्य तथात्वम्
२ भोग्यवस्तुभावे ३ उक्तोचै ४ सुन्दररूपपादौ ५ लोभे
ईलोभनीये विषये च। तत्र सांसे “उपानयत् पिण्ड-
मिवाभिषस्य” रघुः “आमिषं कलहं हिंसां-वर्षष्टब्धौ
विवर्जयेत्” सृतिः “भुङ्क्ते यच्च निरामिषं स हि भवे-
ज्जन्मान्तरे पण्डितः” ज्योति०। “जन्मान्तरे पाण्डित्यकामो
जन्मतिथावामिषं न भुञ्जीतेति” गदाधरः। “कालशाकं
महाशाकं खड्गलोहामिषं मधु” दश भासांस्तु तद्व्यन्ति
वराहमहिषामिषैः” मनुः “सात्विकी जपयज्ञश्च नैवेद्यश्च
निरामिषैः” दुर्गा० त० पु० नाघोयीतामिषं जग्ध्वा
“तच्चाभिषेण कर्त्तव्यम्” इति च मनुः। लोभनीये “रम्भा-
न्वेपणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ” “आकृष्य सङ्गुण-
जुषा सुरसामिषेण” आनन्ददण्डा०। “प्राशनेवात्तु-
मिच्छन्ति नवाच्चाभिषगर्जिनः” मनुः। “पलाशामामिषं
पर्यं जम्बीरञ्च फलेष्वपीति” सृतिरित्येतौ निरामिषव्रते आमिष-
तस्य तथा वर्जनीये ऽपस्वै ८ जम्बीरफले च।

आमिषप्रिय पु० ईत०। १ कङ्कपक्षिणि। २ सांसाभिला-
षिणि लि०।

आमिषाशिन् लि० आमिषमश्नाति अश-णिनि ईत०।
सांसभक्षके “दिनोपवासी ह निशामिषाशी” हास्या०
स्त्रियां ङीप्। आमिषभुगादयोऽप्यत्र।

आमिषी स्त्री आमिषं तदाकारोऽस्यस्य जटायाम् अर्श० अच्
गौरा० ङीष्। जटामांस्याम्। ततः चतुर्थ्याम् भध्वा०
यत्। आमिष्यः आमिषीसन्निवृत्तदेशादौ लि०।

आमुक्त लि० आ+मुच-क्त। परिहिते “आमुक्तमुक्ता-
लतमस्य वक्तः” माघः।

आमुक्ति स्त्री आ-मुच-क्तिन्। १ परिधाने, मर्यादायाम्
वा अव्ययी०। २ मुक्तिपर्यायान् अव्य० “आमुक्ति
त्रियमन्विच्छेत्”। समासाभावे आ मुक्तेरित्येव।

आमुख न० आमुखयति अभिमुखीकरोति दर्शनार्थं परि-
षदोऽनेन आमुख+णिच्-करणे अच्। नाटकाङ्गभेदे “तद्व-
त्तन्मभेदोदाहरणानि” सा० द० यथा “नटी विदूषकोवापि
पारिपार्श्विक एव वा। सूत्रधारोऽपि सहिताः संज्ञायं
यत्र कुर्वते। चित्तैर्वाक्यैः स्वकार्यैः प्रस्तुताच्चेपि-
भिर्नियम्यः। आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि
वा। सूत्रधारसदृशत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधारोऽप्युच्यते।
तस्यासुचरः पारिपार्श्विकः। तस्मात् किञ्चिद्गुणोऽनटः”।

तस्य भेदाः पञ्च यथाह तत्रैव “उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा । प्रवर्त्तकावलङ्गिते पञ्च प्रस्तावना भिदाः । तत्र । पदान्यन्यगतार्थानि तदर्थगतये नराः । योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्घात्यक उच्यते । यथा सुद्रा-
राक्षसे सुत्र० । “कूरपहः सकैलसन्द्रमसंपूर्णमण्डलमिदा-
नीम् । अभिभविहसिच्छति बलात्” । अनन्तरं नेपथ्ये आःक
एष सयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभविहसिच्छति । अ-
लान्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थावगत्या कथान्तरे संग-
मस्य पालप्रवेशः । सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थ-
मस्य वा । भवेत् पालप्रवेशश्चेत् कथोद्घातः स उच्यते २ ।
वाक्यं यथा रत्नावल्याम् । “हीपादन्यस्मादपि
घटयति विधिरभिमुखीभूतः” इत्यादि । सूत्रधारेण पठिते
नेपथ्ये एवमेतत् कः सन्देहः हीपादन्यस्मादपीत्यादि
पठित्वा यौगन्धरायणस्य प्रवेशः । वाक्यार्थं यथा वेण्याम् ।
“निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां नन्दन्तु पाण्डु-
तनयाः सह साधवेन । रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविषहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभत्याः” इति सूत्र-
धारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृह्यत्वा नेपथ्ये । आः
द्वरात् । यथामङ्गलपाठक ! कथं “स्वस्था भवन्तु सयि जी-
वति धार्तराष्ट्राः । ततः सूत्रधारोनिष्क्रान्तः भीमसेनस्य
प्रवेशः । यदि प्रयोगएकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।
तेन पालप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ३ । यथा कुन्दमा-
ञ्जायाम् । नेपथ्ये “इतद्वतोऽवतरत्वार्या” सूत्र० कोऽयं
खलु आर्याह्वानेन साहायकं मे सम्पादयति विलोक्य
कष्टमतिकष्टं वर्त्तते । “लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन । निर्वासितां जनपदा-
दपि गर्भगुह्यं सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” ।
अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण “सीतां
वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति” सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं
सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयानेव प्रयोगः
प्रयोजितः । काळं प्रवृत्तमान्त्रित्य सूत्रधृक् यत्र वर्ष-
येत् । तदाश्रयस्य पालस्य प्रवेशस्तत्प्रसक्तम् ४ । यथा
“आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः प्राप्तःशरत्समय एष
विशुद्धकान्तः । उत्साह्य गाढतमसं घनकालमुष्णं रामोदशा-
स्यमिव सम्भूतबन्धुजीवः” । ततः प्रविशति यथा निर्हिष्टोरामः ।
यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत्प्रसाध्यते । प्रयोगे खलु
तज्ज्ञेयं नाम्नावलङ्गितं बुधैः ५ । यथा शाकुन्तले । सूत्र०
नटोऽप्रति’तवास्मि गोतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः । एष

राजेश्वर दुष्प्रान्तः शारङ्गेशातिरंहसा” । ततोरात्रः प्रवेशः ।
योच्चाव्यव यथास्वाभं वीथ्यङ्गानीतराख्यपि । अत्र आ-
सुखे उद्घात्यकालङ्गितयोरितराणि बोध्यङ्गानि वक्ष्यमा-
णानि । नखकुट्टसु “नेपथ्येप्राक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं
तथा । समान्त्रित्यापि कर्त्तव्यमासुखं नाटकादिषु” ।
एवामासुखभेदानामेकं कञ्चित्प्रयोजयेत् । तेनार्थमथ-
पालं वा समान्त्रित्यैव सूत्रधृक् । प्रस्तावनान्ते निर्गच्छे-
त्ततोवस्तु प्रयोजयेत् । तत्र पूर्वं पूर्वैरङ्गः समार्चन
मतः परम् । कथनं कविसंज्ञादेर्नाटकस्याभिधा ततः ।
रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । रूपकस्य
कवेराख्यां गोत्राद्यापि च कीर्त्तयेत् । अतश्च कञ्चित्प्रायेण
भारतीं वृत्तिमाश्रितः । तस्याः प्ररोचना वीथी” ।

आमुप पु० आमे पीड्यै उच्यते वय-वजर्थे क । (वेदवास
वशभेदे । [अ० ४, ११, ८]

आमुर् लि० आ+सुर्व-किप् । हिंसके । “राधोवरन्त आमुरः”
आमुष्मिक लि० अमुष्मिन् परलोके भवः ठक् सप्तम्याः अलुक्
टिलोपः । परलोकभवे “कुर्यादासुष्मिकं श्रेयः” मनुः ।
स्त्रियां ङीप् । “नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादासुष्मि-
कोर्यातनाः” सा० द० ।

आमुष्मिकुलक न० अमुष्मिकुलस्य भावः मनोज्ञा० वुज् अलुक् ।
प्रशस्यकुलत्वे “आमुष्मायणामुष्मपुलिकासुष्मकुलिका” इति
वर्त्तिकोक्तेः अस्य स्त्रीत्वमपि ।

आमुष्मिकुलीन लि० अमुष्मिकुले साधुः प्रतिष्ठ० खज्
तदुगणपाठात् षष्ठा अलुक् । अमुष्मिकुले साधौ ।

आमुष्मपुत्रिका स्त्री अमुष्म पुत्रस्य भावः मनोज्ञा० वुज्
अलुक् । अमुष्मपुत्रस्य भावे । आमुष्मिकुलकशब्दे
प्रदर्शितवार्त्तिकात् स्त्रीत्वम् ।

आमुष्मायण न० अमुष्म ख्यातस्यापत्यम् नडा० फक् अलुक् ।
प्रख्यातवंशोद्भवे “आमुष्मायणोवै त्वमसि” श्रुतिः ।

आमुष्ट लि० आ+सृष्ट-क्त । १ आधर्षिते २ मर्दिते च “आसृ-
ष्टास्तिलकरुचः स्रजोनिरस्ताः” भावः । आ+सृज-क्त ।
३ परिमार्जिते ४ विशेषिते च । आ+सृज-क्त ५ संसृष्टे च
आमोक् पु० आ+सृच-वज् । परिधाने । ल्युट् । आमो-
चनमप्यत्र न० ।

आमोद पु० आमोदयति आ+सृद-णिच्-अच् । १ अतिदूरगे
गन्धे “आमोदमुपजिघ्रन्तौ खनिश्चासाहकारिणौ” रघुः
“आमोदकर्मव्यतिहारमीयुः” भावः । उत्तमस्त्रीणां
२ सुखनिश्चासादिगन्धे च । “सुखासोदं मदिरया कृताह-

व्याघ्रहृदिगिरन्" भावः । आ+सुद-वञ् । ३प्रहर्षे
ल्युट् । आमोदनमयत् न० ।

आमोदनं लि० आ+सुद-णिच् ल्यु । प्रहर्षजनके सुगन्धि-
सम्पादने "अभुञ्जतामोदनमोदनं जनाः" नैष० । भावे
ल्युट् । १प्रहर्षसम्पादने २सुगन्धसम्पादने च ।

आमोदितं लि० आ+सुद-णिच्-क्त । १प्रहर्षिते २कतामोदे
३सुरभीकृते च ।

आमोदिन् लि० आमोदयति सुरभीकरोति आमोद+कथ्यर्थे
णिच्-णिनि । सुखवासने १कर्पूरादौ । आमोद+अकथ्यर्थे
इनि । २आमोदयुक्ते स्त्रियां ङीप् । "नवकुटजव-
नस्यामोदिनो गन्धवाहः" ।

आमोषं लि० आ+सुष्ण+ति-आ+सुष-पचाद्यच् । सस्यगपहा-
रके चौरादौ । आ+सुष-भावे वञ् । २अपहरणे । "यथा
बिभ्यदामोषमीयात्" शत० ब्रा० ।

आम्नातं लि० आ+न्ना-क्त । १सस्यगभ्यस्ते २सस्यगधीते
वेदादौ । ३कथिते च "समौ हि शिष्टैराख्यातौ" भावः
भावे क्त । ४सस्यगभ्यासे न० ।

आम्नातिन् लि० आम्नातमनेन इटा० इनि । १कृतवेदाद्यभ्यासे
२कृतवेदाध्ययने च स्त्रियां ङीप् । "आम्नातिभिर्नीतिषु
बुद्धिमद्भिः" भट्टिः ।

आम्नानं व० आ+भावे ल्युट् । १वेदादिपाठे २तदभ्यासे च
"विष्णुर्वामावास्यायां हौताम्नानात्" कात्या० ६, २, २५ ।

आम्नाय पु० आ+न्ना-वञ् । १सस्यगभ्यासे २सस्यकपाठे च
अभ्यासस्य सम्यक्त्वं च नियमधारणपूर्वकत्वं गुरुसुखश्च-
वणपूर्वकत्वञ्च । कर्म्मणि घञ् । ३वेदे "आम्नायस्य क्रिया-
र्थत्वादानार्थक्यमतदर्शानाम्" जैमि० । "आम्नाये स्मृतितत्त्वं
च" रघु० छतपु० । "आम्नायवचनं सत्यमित्ययं लोकसंयहः-
आम्नायेभ्यः पुनर्वेदाः प्रसूताः सर्वतोमुखः
भा० शा० २६१ अ० । [वृज् । अम्बरीषपुत्रविषयादौ ।

आम्बरीषपुत्रक पु० अम्बरीषपुत्र+चतुर्थ्यां राजन्या०

आम्बष्ठ पुंल्लो० अम्बष्ठ्यापत्यम् शिवा० अण् । अम्बष्ठापत्ये
अण् । आम्बष्ठः । स्त्रियाम् चाप् ।

आम्बिकेय पु० अम्बिकाया अपत्यं शुक्ला० ढक् । विचित्रवी-
र्यस्य जेते काशिराजस्य मध्यमकन्यायाम् अम्बिकायां व्यासे-
नोत्पादिते १छतराष्ट्रे स हि अकाले दिवं गतस्य विचित्र
वीर्यस्य अम्बिकाभ्रातृकयोः पत्न्योर्मध्ये अम्बिकायां ज्ये-
ष्ठभार्यायां सत्यवत्यानियुक्तेन व्यासेनोत्पादितः तत्कथा
द्वया "ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवाम्बिकः । दीप्-

मानेषु दीपेषु शरणं प्रविशेत् । तस्य कृष्णस्य कपिला जटा
दीप्ते च लोचने । बभ्रूणि चैव शशभ्रूणि दृष्ट्वा देवी न्यमील-
यत् । संभव तया सार्द्धं मातुः प्रियचिकीर्षया । भयात्
काशीसुता तन्तु नाशक्रोदभिर्वीक्षितम् । ततो निष्क्रान्त
मागत्य माता पुत्रसुवाच ह । अयस्यां गुणवान् पुत्रो राज-
पुत्रो भविष्यति ? निश्चयस्तद्वचोभातुर्व्यासः सत्यवतीसुतः ।
प्रोवाचातोन्द्रियज्ञानो विधिना संप्रचोदितः । नागायुत-
समप्राणो विद्वान् राजर्षिसत्तमः । महाभागो मही-
दाय्यो महाबुद्धिर्भविष्यति । तस्य चापि शतं पुत्रा भवि-
ष्यन्ति महात्मनः । किन्तु मातुः स वैगुण्यादन्व एव भवि-
ष्यति" इत्युपक्रम्य पाण्डुविदूरोत्पत्तिमुपवस्य च
"एते विचित्रवीर्यस्य जेते द्वैपायनादृषेः । जत्तिरे देव-
गर्भाभाः कुरुवंशविबुद्धिना" इत्युक्तम् भा० आ० प० १० ई
अ० । अम्बिकायाश्च यथा विचित्रवीर्यभार्यात्वं तथोक्तं
अम्बाशब्दे ३२८ पृष्ठे "आम्बिकेनेन दृष्टे राज्ञा दुर्व्योषनेन
च" भा० व० प० १२ अ० "परं अयः पाण्डवेया । यथाह
भीष्मस्तत्र श्रुतवानाम्बिकेयः" भा० व० प० ५ अ० ।
अम्बिकायाः पार्वत्या अपत्यम् ढक् । २कार्तिकेये । तस्य
तदुत्पत्तिकथा अग्निपुराणशब्दे ६५ पृष्ठे दृश्यते ।

आम्भसिक पु० आम्भसा वसते ढक् । मत्स्ये सि० कौ० ।

आम्भि लि० अम्भसो जातादि बाह्वा० इज् सलोपश्च ।
अम्भोजातादौ ।

आम्नि पु० अम्नि-गत्यादिषु रन् दीर्घश्च । १स्नानमख्याते
दृष्टे तस्य फलम् अण् तस्य लृक् । २तत्फलं च न० ।
आम्निस् तस्य फलपुण्यादिगुणा उक्ता भा० प्र० । यथा "आम्नि-
शुष्यमतीसारकफपित्तप्रमेहक्षतम् । अस्मद्गुदुष्टिहरं शीत
रुचिकृत् स्याद्वातलम् । आम्निं बालं कषायान्तरं रुच्यं
मारुतपित्तकृत् । तरुणं तु तदत्यन्तं रुच्यं दोषत्रया
रुहत् । आम्निमांसं त्वचा हानमातप्रेऽतीवशीघ्रितम्
अम्निं स्वादु कषायं स्याद्भेदनं कफवातजित् । पक्वन्तु
मधुरं दृढं सिग्धं शुक्रबलप्रदम् । गुरु वातहरं हृद्यं
बल्यं शीतमपित्तलम् । कषायान्तरं वर्ज्यं श्लेष्मशुक्र-
विवर्जनम् । तदेव दृढसम्पकं गुरु वातहरं परम् ।
मधुरान्तरं सरं किञ्चित् भवेत् पित्तप्रकोपणम् ।
आम्निं कृत्स्नमपक्वं यत्तद्भवेत् पित्तनाशनम् ।
रसस्याम्निस्त्वहानेस्तु माधुर्याच्च विशेषतः । क्षूयितं तत्
परं रुच्यं बलवीर्यकरं लघु । शीतलं शीघ्रपाकि स्याद्वा-
तपित्तहरं सरम् । तद्गोर्गात्रतो बल्यो गुरुवात

हरः सरः । अहृद्यस्तर्पणोऽतीव हंहुणः कफवर्द्धनः । तस्य खण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च । मधुरं हंहुणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् वातपित्तहरं रुच्यं हंहुणं बलवर्द्धनम् । वृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धाक्तं गुरु शीतलम् । मन्दानलत्वम् विषमज्वरञ्च रक्तामयं बद्ध गुदोदरञ्च । आम्नातियोगो नयनामयञ्च करोति तन्मादति तानि नाद्यात् । एतदन्तान्विषयं मधुराक्षं परं न ह । मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणायतः । शुण्डप्र-
म्वस्त्वपानं स्वादाश्माणामतिभक्षणे । जीरकं वा प्रयो-
क्तव्यं सह सौवर्चलेन च । आम्नवीजं कषायं स्याच्छर्दोतीसार नाशनम् । ईषदन्तञ्च मधुरं तथा हृदयदाहनुत् । आम्नस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम् । पल्लवमल नव दलम् । अस्य शाकपाकप्रकारस्तत्रैव “स्निग्धा निष्पीडिताः कामं कोकिलाहारपल्लवाः । इतस्मिन्मूलसंसिद्धा-
रुच्या रामठवासिताः । सर्पिषा खण्डयुक्तास्ते तलि-
ताश्चाक्षपल्लवाः । लवङ्गाद्र्कसंयुक्तामरीचै रचिकारकाः” । अस्य पल्लवमुकुलानां पाकप्रकारस्तत्रैव “आम्नस्य चैव नव-
ताम्नस्विप्रबालाः खण्डीकृतालवणमिश्रितपिण्डताश्च । वाह्लीकधूपनजुषोदतदुग्धसिद्धाः सन्दीपयन्ति पवनस्य सखायमेते । मुकुलः सहकारशाखिनः श्वेतखण्डी-
कृतसैन्धवान्वितः । दधिमन्मरीचसंस्कृतश्चिरजाताम-
रुचिं क्षिनति हि । कफपित्तहरौ हृद्यौ मुखवैरस्य नाशनौ । वज्रिषड्जनौ रुच्यौ चूतजौ पुष्पपल्लवौ । आम्नमामं जलसिन्नं मर्दितं दृढपाणिना । सिताशीता-
म्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् । प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेननिर्मितम् । सदोरुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रिय तर्पणमिति” । [शाकभेदे राजनि० ।

आम्नगन्धक पु० आम्नस्यैव गन्धोऽस्य कफ । समष्टिलहणे,
आम्नगुप्त पु० गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे । तस्यापल्लवम् उदीचं
वृते फिज् । आम्नगुप्तायनिः पु० स्त्री० प्राचान्त भते इज् ।
तदपत्ये सि० कौ० ।

आम्नपेशी लि० आम्नस्य पेशीव । शुष्काक्षकोषे (आम्नी)
आम्नमय लि० आम्नस्य विकारः अवयवो वा दृढत्वात् मयट् ।
१ आम्नविकारे । २ तदवयवे च ।

आम्नरसाकृति स्त्री आम्नरसस्यैवाकृतिः स्वादो यस्याः ।
पीताख्य रसालाभेदे । तत्पाकप्रकारो यथा भा० प्र० “किञ्चित्
कुङ्कुमसंयुक्तं विमस्तुदधिगालितम् । सशर्करं भवेत्
पीता पक्वाम्नरससन्निभा । पीता शिखरणी या सा लब्धो

वर्णवती हि सा । सुख्या मधुरा बल्या वातपित्तहरा-
मता” अत्र पीताख्यशिखरिण्याः पक्वाम्नरसलब्ध-
त्वोक्त्या तथात्वम् । [दायात्मके वने ।

आम्नगुण न० आम्नस्य वनम् नित्यं णत्वम् । आम्नदृक्चस-
आम्नात पु० आम्नमाम्नरसमतति अत-पचा० अच् ।
(आम्नडा) १ इच्छे २ तत्फले न० । तत्फलस्याम्नदृक्चस-
त्वात्तथात्वम् । “आम्नातमम्नं वातघ्नं गुरुणं रुचिकत्
परम् । सुपकं तुवरं स्वादु रसपाकं हिमं श्वेतम् ।
तर्पणं श्लेष्मलं क्षिप्तं रुच्यं विष्टम्नि हंहुणम् । गुरु
बल्यं मरुत्पित्तघ्नतदाहघ्नयास्त्रिजित्” भा० प्र० ।

आम्नातक पु० आम्न इवातति आम्नात् किञ्चिद्गुणरसफलक-
त्वात् अत-खलु । (आम्नडा) १ इच्छे २ तत्फले न० ।
आम्नेणं तत्फलरसेन तक्ते प्रकाशते आ+तक-ङासे
अच् । शुष्काक्षरसनिर्मिते (आम्नट्) द्रव्यभेदे तत्-
करणप्रकारः भावप्र० उक्तः । यथा “आम्नस्य सह-
कारस्य कटे विस्तारितोरसः । घर्म्मशुष्को मुहूर्दत्त
आम्नातक इति श्वेतः” ।

आम्नातकेश्वर पु० आम्नातक इव ईश्वर ईश्वरलिङ्गमल ।
सिद्धस्थानभेदे । “आम्नातकेश्वरे स्तुत्या स्तुत्याख्या पर-
मेश्वरी” देवीपु० ।

आम्नावती स्त्री आम्न आम्नरसो विद्यतेऽस्यां महत् मस्य वः शरा०
दीर्घः । नदीभेदे । तस्या आम्नदृक्चसतोययुक्तत्वात्तथात्वम् ।

आम्नावर्त्त पु० आम्नइव दृक्चसतया ईषत् वर्त्तते आ+
इत-अच् ! १ आम्नातकइच्छे २ तत्फले न० । आम्नेण आ-
म्नरसेन आवर्त्त्यते निष्पाद्यते आ+इत-णिच्-कर्मणि षञ्
(आम्नट्) ख्याते ३ पदार्थे आम्नातकशब्दे तत्करणप्रकार
उक्तः “आम्नावर्त्तस्तृषाच्छर्द्दिवातपित्तहरः सरः । रुच्यः
स्तुर्थांशुभिः पाकात् लघुश्च स हि कीर्त्तितः” भावप्र० ।

आम्निमन् पु० अम्नोरसोऽस्यस्य प्रज्ञा० क्षण् दृढा० गण-
पाठात् रस्य लः ततोभावे दृढा० इमनिच् । अम्नत्वे
रसभेदे वा ध्वञ् । आम्नमम्यत्वं न० ।

आम्नेडित लि० आ+अडे-उन्मादे अच् आम्नेडेन उन्मात्ते-
नेवाचर्यते आम्नेड+आचारे किप् ततः क्त ।
उन्मात्तेन यथा कथितस्य पुनःपुनः कथनं क्रियते एवं
द्विस्त्रि कथिते “आम्नेडितस्यान्यस्य तु वा” पा० ।

आम्नवेतस पु० आम्नः अम्नरसयुक्तः वेतस इव । १ अम्न-
वेतसइच्छे राजनि० स्वार्थे संज्ञायां वा कन् । २ तिनिङी-
इच्छे (तेदञ्) ।

आन्ता स्त्री० सत्यक् चन्तो रसो यस्याः । १ तन्निद्याम्
(तेलव) स्वर्णं कनि आस्तिकाप्यव । २ अन्तरस्युक्ते
ति० । मनोज्ञा० भावे वृज् अस्तिका । २ अन्तरसे २ अ-
न्तोद्वारे च शब्दमात्रा । अन्तरसोऽस्त्यस्य अण् ङीप् ।
आन्तोत्यपि तन्निद्याम् ।

आय पु० आ-इण्-अच् अय-वञ् वा । १ लाभे २ प्राप्तौ,
“आयव्ययविशोधितात्” सृतिः आयव्ययौ च नियता-
वाकरान् कोषमेव च” मनुः । १ धनागमे, ज्योतिषोक्ते
लग्नावधिके राश्याधिके च ४ एकादशस्थाने, ४ वर्गितागार-
पालके च कर्मणि अच् वञ् वा । पामादितः स्वामिप्रा-
प्तभागे, लभ्ये ५ धनादौ “तदस्मिन् दृष्ट्यावलाभोपदा
दीयते” पा० पामेषु स्वामिप्राप्तोभाग आयः”
सि० कौ० लग्नायधिकैकादशस्थानस्यायत्वं च तत्-
स्थाने आयस्य चिन्तनीयत्वात् । तत्र वर्षलग्नावधि-
कैकादशस्थाने ऋषिविशेषयोगादिभिरायोपायविवेकः ।
नीलकण्ठता० “अद्वये त्रैलोक्ये लाभो बाणिज्यात्
शुभद्वयुते । सेन्यहेऽस्मिन् लग्नगे तु लाभः पठ-
नलेखनात् । अस्मिन् षष्ठाष्टान्त्यगते सक्रूरे नीचकर्मतः ।
क्रूरेक्षणेन लाभोऽस्मिन्गतेन लिखनादिभिः । जीवेऽद्वये
क्रूरहते लग्ने हानिर्दृष्टाङ्गयम् । अस्मिन्निवृत्ते द्यूने
व्यवहाराङ्गनाशयः । लग्नाधिपेनेत्यशावे लाभः स्वजनगौ-
रवम् । सर्वेऽपि लाभे विनाशे सवला निर्वला न तु ।
सर्वीर्योच्चः सस्यहोलग्नो ऽर्धसहमे शुभम् । ददाति स्वाव-
द्रव्यस्य लाभः पापदशा न तु” । आयसहसन्तु सस्यसहमे वक्ष्य-
ते आयभावानयनञ्च ५१८ प्रष्टे अष्टमभावशब्दोक्तदिशवसे-
यम् । जन्मगावधिकैकादशस्थाने ऋषिस्थित्यादिभिरायविवेकः
जातकप० उक्तः यथा “स्वामिसदृशयुतेनित्त आयो सर्वलाभ
सहितः शुभवर्गे” । क्रूरदृष्टिर्हिते खलवर्गे नो शुभं खल-
शुभे च विमिश्रम् । सर्वखेचरयुतं त्वय दृष्टं लाभमम्बुल-
लाभकरन्तु । तत्र यो बलयुतो निजवृत्त्या स्वं धनं दिशति
सम्यगतच्छम् । उच्च स्वमित्त्वहगोबलवाञ्छ पूर्यं, शत्रोर्गृहे
तु खचरश्चरणं ददाति । नीचारिभांशकगतोऽर्द्धफलप्रदः
स्यादस्तं गतोऽल्पफलः खलु लाभभावे । लाभभे रवि-
युतोक्षयवर्गे संयुते नृपचतुष्टयद्वयैः । युद्धतोऽपि हि
धनं विधुजैस्तस्योदन्तिवृत्तिप्रभवः स्यात् । लाभे कुजे
क्षितयुते कुजवर्गयुक्ते वित्तं प्रबलमणिमूषणकाङ्क्षनादम् ।
स्यात् साहसैश्च गमनागमनैस्तथाग्निशस्त्रप्रपञ्चजनितैर्वच-
नाकुनीनाम् । बुधदृष्टेऽयं वा युक्ते लाभे बुधगण्येऽपि वा ।

वित्तं लिखनशिल्यादौ रङ्गवेसरकाभ्यजम् । आये दृष्ट-
स्वतियुतीक्ष्णवर्गयुक्ते यज्ञादिहेमसुतविक्रमनागरैः स्वम् ।
शौक्तेक्षणे गणयुते गमनाङ्गनाभ्योवाराङ्गनारजतपत्रमयं
धनं स्यात् । शनियुक्ते लाभदृष्टे शनिदृष्टे शनेर्गणे । महिषी
लोहकष्युयं धनं स्थावरकर्मभिः । निजाब्देऽर्कः प्रचु-
रार्थलाभं लक्ष्मीं कुजोऽजस्य धनं नृपाब्दे । ज्ञः पञ्चवेदे
धनमिन्द्रपूज्यो लक्ष्मीं सितोऽर्कं कुजवच्छनिस्तु” । राश्य-
वधिकैकादशस्थाने च गोचरे सर्वे पृष्टाः शुभाः “सर्वेऽप्यु-
पान्ये शुभाः” इत्युक्तेः अत्र विशेषो गोचरशब्दे वक्ष्यते ।
आयः पूर्णलोक ति० अयः श्रूणेनार्यान् अग्निच्छति+अयः
श्रूल+ठक् । “तीक्ष्णोपायेन योऽग्निच्छेत् स आयः श्रुतिको
जन” इत्युक्ते तीक्ष्णकर्मणार्थकरे ।
आयजि ति० आभिमुख्येन इज्यते आ+यज-कर्मणि-इन् ।
१ आभिमुख्येन इज्यमाने “आयजे । त्वामनवे जातवेदसम्”
ऋ० ८, २३, १७ भावे इन् । २ आभिमुख्येन यागे ।
आयज्यु ति० आत्मन आयजिमिच्छति क्यच् उण् नि०
इलोपः । आभिमुख्येन यागमिच्छति । “आयज्यवः सुमतिं
विश्ववाराः” ऋ० ८, २७, २६ ।
आयत ति० आ+यम-क्त । १ दीर्घे आयामयुक्ते “धनुरायत
भोगवासुकिज्या” किरा० । आ+यम-अन्तर्भूतस्यर्धे कमेणि
क्त । २ आकृष्टे “आरक्षितानायतबलवन्धैः” भावः ।
“आयता आकृष्टा बलाम्नायैः” मल्लि० । ३ दूरे च आकृष्टे
“प्रजविभिरायतन्तरङ्गैः” किरा० । “आयतं दूरमिति”
मल्लि० । “भूयसी तव यदायतायति” भावः । ४ नियमिते च ।
विजं पेदायतप्राणः” योगिया० । प्राणनियमनञ्च यथेष्ट-
प्राणवृत्तिनिरोधनम् । [तिका० ।
आयतच्छ्रदा स्त्री आयतः दीर्घश्चोऽस्याः । कदल्याम्
आयतन न० आयतन्नेऽत्र यत-आधारे ल्युट् । १ देवादिब-
न्दनस्थाने, २ आश्रये, “क्षेत्रदेकायतनं जगाम”
कुमा० । “नरेन्द्रमूलायतना दनन्तरम्” रघुः । “रोगा-
यतनमातुरम्” न जीर्णदेवायतने न बल्लीके कदाचन”
“सीमासन्निधौ कार्याणि देवायतनानि” इति च मनुः ।
३ विश्रामस्थाने ४ यज्ञस्थाने च ।
आयतस्तु ति० आयतं स्त्रीति स्तु-क्लिप् नि० दीर्घः । आ-
यतस्तावके । “क्लिब्वचिप्रच्छायतस्तूकटप्रजुञ्जीषां दीर्घे”
ऽसम्भारणञ्च” वार्त्ति० ।
आयति(ती) ति० आ+या-ङिति वा ङीप् । १ उत्तरकाले आ-
गमिकाले २ प्रभावे कोषदण्डजे तेजसि ३ फलदानकाले च ।

“आयति सर्वकालानां तदात्वं च विचारयेत्” मनुः
 “भूयसी त्वयदायतायति” माघः “नियता लघुता निरा-
 यतेः” किरा० । आ+यस-क्तिन् । ४आयामे दैर्घ्यं ।
 “सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्त” माघः । ५संयमे “केशन-
 खानामायतिभङ्गः” काद० ६प्रापणे ७सङ्गमे च अत्र क्तिन्-
 नत्वात् न लोबिति भेदः । ८कर्मणि च “हिरण्यमूमिसं-
 प्राप्ता पार्थिवो न तथैधते । यथा सितं ध्रुवं लब्ध्वा
 कश्मलम्यायतिक्षमम्” मनुः । “आयतिक्षमं कर्मक्षमम्”
 कुल्लू० ।

आयतीगव अव्य० आयन्ति गावोऽत्र तिष्ठद्गुप्र० अव्ययी०
 नि० । गोडाद्गवागमनकाले । “आ तिष्ठद्गु जप्न्
 सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्” भट्टिः ।

आयतीसम अव्य० आयन्ति समा अत्र तिष्ठद्गुप्र० नि०
 अव्ययी० । वत्सरागमनकाले ।

आयत्त लि० आ+यत-क्त । अधीने १वशोभूते “दैवायत्तं
 कुले जन्म समायत्तं हि पौरुषम्” वेणी० । २कृतप्रयत्ने च ।
 आयत्ति स्त्रो आ+यत-क्तिन् । १स्नेहे, २वशित्वे, ३सामर्थ्ये,
 ४सौमित्रि, ५शयने, ६प्रभावे ७आगतौ च उपाये च
 “अनायत्या च तत्कल्पनम्” शा० भा० ।

आयथातथ्य न० न यथातथं तस्य भावः ष्यञ् वा
 पूर्वपदद्वयः । अनौचित्ये यस्य यद्रूपं नोचितं
 तद्रूपे । उत्तरपदद्वयौ अयाथातथ्यमप्यत्र न० ।

आयथापूर्व्य न० पूर्वमनतिक्रम्य यथापूर्वं न० त० तस्य भावः
 ष्यञ् वा पूर्वपदद्वयः । यथापूर्वाननुसारित्वे उत्तर-
 पदद्वयौ तु अयाथापूर्व्यमप्यत्र न० ।

आयन न० अयनमेव स्थाये अण् आ+अयनं वा प्रा० स० ।
 १सम्यगमने “आयने ते परायणे दूर्वा रोहन्तु पुष्पिणीः”
 अ० १०, १४२, ८ । अयनस्येदम् अण् । ग्रहाणां
 दक्षिणोत्तरगमनरूपायनस्य २सम्बन्धिनि लि० तच्च आयनव-
 लनायनद्वक्कर्मादि ज्योतिषप्रसिद्धं तत्रायनवलनं यथा
 सि० शि० “युतायनांशोऽपकोटिशिङ्गो जिनांशमौर्व्या
 १३६७ गुणिता विभाजिता । द्युजोवया लब्धफलस्य
 कार्मुकम् भवेच्छाङ्गायनदिक्कमायनम्” । “ग्रहस्य
 सायनांशस्य कोटिज्या जिनांशज्या गुण्या द्युज्या
 भक्ता फलस्य चापमायनं वलनं भवति यस्मिन्नयने
 ग्रहोवर्तते तद्दिक् भवति” प्रसिता० । आयन
 द्वक्कर्मा सि० शि० उक्तं यथा । “आयनं वलनमस्मृतेषुणा
 संयुगं द्युगुणभाजितं हतम् । पूर्णपूर्णधृतिभिर्गर्हाश्रित-

व्यक्तभोदयहृदायनाः कलाः । अस्मृतेषुवलनाहृतिस्तु वा
 यद्विहृतं फलकलाः स्मुरायनाः । ता ग्रहेऽयनप्रवृत्तयोः
 क्रमादेकभिन्नकुभोर्वर्णं धनम्” । “ग्रहस्य यदायनं वलनं
 तदस्मृटशरेण संयुग्य तद्द्युज्या भजेत् । फलमष्टा-
 दशशतैः १८०० संयुग्य यस्मिन् राशौ ग्रहोवर्तते तस्य
 निरक्षोदयास्तुभिर्विभजेत् । फलमायनकला भवन्ति । अथ
 वायनवलनकला अस्मृटेन शरेण संयुग्य यज्या विभजेत् ।
 फलमायनकलाः स्वल्पान्तरा भवन्तीत्यनुक्तम् । ग्रहो
 यस्मिन्नयने वर्तते तस्यायनस्य ग्रहशरस्य च यदोका दिक्-
 तदा ता आयनाः कला ग्रहे कथं कार्याः । यदि तयो-
 र्भिन्ना दिक् तदा धनं कार्याः । एवं कृतायनद्वक्कर्मा
 ग्रहो भवति । अलोपपत्तिर्गोले सविस्तराभिहिता ।
 अथेहापि किञ्चिदुच्यते । क्रान्तिवृत्ते यद्ग्रहस्यानचिह्नं
 तद्यद्वा क्षितिजे लगति न तदा ग्रहः । यतोऽसौ
 शराग्रं । शराग्रं हि कदम्बाभिमुखम् । यदोत्तरकदम्बः
 क्षितिजादुपरि भवति तदा तदुन्मुखेन शरेण ग्रहः क्षिति-
 जादुन्नाम्यते । क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तदेवोत्तरमायनं
 वलनम् । यदा क्षितिजादधः कदम्बस्तदा शरेण ग्रहो
 नाम्यते क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तदा दक्षिणं वलनम् ।
 अतो वलनवशेन ग्रहस्योन्नामनं नामनं च । उन्नामितो
 ग्रह आदावेवोदितः । नामितः पश्चादुदेष्टि । स च
 कियता कालेनेति तदायनं तैराशिकेन । यदि त्रिज्या-
 त्वस्ये कर्णे कदम्बक्षितिजयोरन्तरकला वलनसंज्ञा लभ्यन्ते
 तदा अस्मृटशरत्वस्ये किमिति फलं ग्रहादधोऽवलम्ब-
 रूपाः कला भवन्ति । ग्रहस्थाने यद्द्युज्यादृत्तं तत्र ता
 जीवारूपाः । तासां त्रिज्यादृत्तपरिणामायान्योऽनु-
 पातः । यदि द्युज्यादृत्तएतावती ज्ञा तदा त्रिज्यादृत्ते
 कियतीत्येवं याः फलकलास्ता एवासवः । फलस्य धनुः
 स्वल्पत्वाच्चोत्पद्यत इति न कृतम् । तैः क्रान्तिवृत्ते
 परिणामायान्योऽनुपातः । यदि निरक्षोदयास्तुभी राशिकला
 अष्टादश शतानि लभ्यन्ते तदैभिरस्तुभिः किमिति फलं क्रा-
 न्तिवृत्तपरिणताः कला भवन्ति । यदोत्तरं किञ्च वलनस्तुशरस्य
 विक्षेपस्तदा तेन विक्षेपेणोन्नामितो ग्रहो यावत् क्षितिजं
 नीयते तावत् क्रान्तिवृत्तग्रहस्थानात् प्रवृत्तः क्रान्तिवृत्तं
 क्षितिजे लगति तदेव स्थानं कृतद्वक्कर्मा ग्रहः । किं
 बहुना गोले क्रान्तिमण्डले यथास्थानं विमण्डलं विन्यस्य
 तत्र ग्रहं च दत्त्वा विहृतं कार्यम् । अथ ध्रुवादग्रहोपरि
 नीयमानं वृत्ताकारं स्तम्भं यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति तत्र

कतङ्कर्मको यद्दः । एवं भुवाङ्गीयमानेन सूत्रेण शरकतं
त्रयसं भवति । क्रान्तिवृत्तपङ्क्त्यानादयतः पृष्ठतो वा
आयनकलाहल्योऽन्तरे तत् सूत्रं क्रान्तिवृत्ते लगति ।
अत आयनकला भुजः, अस्फुटः विक्षेपः कोटिः, शरा-
पक्रान्तिवृत्तयोरन्तरे यावत् सूत्रखण्डं स तत्र कर्णः ।
एतत् त्रयसं वलनत्रयसंभवम् । अतस्त्वेराशिकेन वलन-
कलानामानयनम् । यदि यदिकोऽद्या वलनकलाभुजो
लभ्यते तदा अस्फुटविक्षेपकोऽद्या किमिति फलमायन-
कला इति सर्वसुपपन्नम्” प्रमिताक्षरा ।

आयमन न० आ+यम-ल्युट् । १दैर्घ्ये णिच्-ल्युट् ।
२नियमने ३संयतकरणे दृढस्य संकुचितस्याकष्य ४दीर्घो-
करणे च । “यथा दृढस्य धनुष आयमनम्” का० उ० ।

आयन्नक्त पु० आयन्नव लोयते अत्र लो-आधारे वा० ड
ततः संज्ञायां कन् । उत्कण्ठायाम् हेम् ।

आयस लि० अयसो विकारः अण् स्त्रियां ङीप् । लौहमये ।
“शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा” “पुमांसं दाह-
येत् पापं शयने तत्र आयसं” इति च मनुः । “स चकर्ष-
परस्मात् तत् अयस्कान्त इवायसम्” रघुः । “मूढबुद्धिमिवा-
त्मानं हैमोभूतमिवायसम्” कुमा० । २लौहमयकवचे च
३अङ्गरक्षिण्यां जालिकायां स्त्री । अयएव स्वार्थे अण् ।
४लौहे । ततः विकारे मयट् लोहमये लि० स्त्रियां ङीप् ।
आयसीय लि० अयसः सन्निकटदेशादि० कुशा० कण् ।
लौहसन्निकटदेशादौ ।

आयस्कार पु० अयस्कार एव स्वार्थे अण् । लौहकारे त्रिका०

आयस लि० आ+यस-क्त । १क्षिप्ते “आयस्तसिंहाक-
तिरुत्पपात” किरा० २क्लोषिते ३प्रतिष्ठते ४तीक्ष्णोक्तते
५आयासयुक्ते च ।

आयस्थान न० ईत० । १लाभस्थाने, राक्षं २शुल्कग्रहण-
स्थानाकारस्थाने “ठञ् ठगावायस्थानेभ्यः” पा० । ज्योति-
षोक्ते ३लग्नादेकादशस्थाने च ।

आयस्थूण लि० अयोमयी स्थूणायस्य तस्यापत्यं शिवा०
अण् । अयस्थूणापत्ये स्त्रियां ङीप् । [त्वेत्यर्थे]

आयस्य अव्य० आ+यस-ल्यप् । आयासं कृत्वा भृशं यति-
आयात लि० आ+या-क्त । आगते स्थानात् स्थाना-
न्तरं प्राप्ते । “यामोयातस्तथापि नायातः” सा० द० ।

“आयाता मधुसामिनी” उद्भटः । “आयाता ब्रह्मणः
शक्तिर्ब्रह्माणो सामिधीयते” देवीमा० ।

आयाति पु० आ+या+क्तिच् । “यातिर्ययातिः संयाति

रायातिः पञ्चमोमतः” हरि० २० अ० “यातिर्ययातिः
संयातिरायातिः सयतिस्तथा । नञ्प्रवृत्तयामास षट्-
सुतान् प्रियवादिनः” इति च हरि० उक्ते १नञ्प्रवृत्तभेदे
आ+या-भावे क्तिन् । २आगमने स्थानान्तरगमने ।

आयान न० आ+या-ल्युट् । १ आगमने आयाति याव-
दुद्भवम् आ+या-ल्यु । २स्वभावे जटा० स्वभावस्य याव-
दुद्भवयायित्वात्तथात्वम् ।

आयाम पु० आ+यम-भावे षञ् । दीर्घपरिमाणभेदे “अणु-
महद्दृष्टदोर्ध्वभेदात् परिमाणचातुर्विध्यमिति वैशेषि-
कादयः स्वीकुरुः । अणुमहद्द्रूपं परिमाणद्वयमिति
साङ्ख्यैः ह्रस्वदीर्घयोर्महत्त्वएवान्तर्भावात् । तत्र अल्प-
संख्यकावयवत्वमणुत्वम् अधिकावयवजन्यत्वं महत्त्वम् तेषु च
अवयवप्रचयेषु ययोः पार्श्वयोरधिकं तत्र दीर्घत्व-
व्यवहारः यत्र च पार्श्वयोरल्पत्वं तत्र विस्तीर्णत्वं ह्रस्वत्वं
च व्यवहियते “अस्य लमनख ह्रस्वमदीर्घमिति” श्रुतौ च
अवान्तरभेदमाश्रित्यैव परिमाणचातुर्विध्योक्तिर्दृष्टव्या अस्य
गुणमात्रवाचित्वम् न तु अणुमहदादिवत् गुणगुणुभयवा-
चकत्वमपि इति भेदः । “आयामवङ्गिः करिणां घटाशतैः”
माघः “यवानूङ्वा बाहुकः पुरुषस्तावदायामः” आश्व० ८८०
“यस्य चायामः” पा० “शेतद्वृत्तरायामास्तिवामा यान्ति
साम्यतम्” रामा० । आ+यस+णिच्-अच् । २नियमने
प्राणायामः प्राणवायोर्नियमनम् “प्राणायामैस्त्रिभिः
पूतस्तत ओङ्कारमर्हति” “एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणा-
यामः परं तपः” मनुः । आयामोऽस्यस्य बला० वा
इति पक्षे मत्तम् । आयामी आयामवान् आयामयुक्ते
लि० स्त्रियां ङीप् । यामशब्दस्याङा मर्यादायाम्
अव्ययीभावः । ३प्रहरपर्यन्ते अव्य० ।

आयास पु० आ+यस-वञ् । अतियत्ने “क्षेहमूलानि
दुःखानि देहजानि भयानि च । शोकहर्षौ तथावासः
सर्वं क्षेहात् प्रवर्तते” सा० व० २०० अ० “रत्यायास
मनस्तापक्षुत्पिपासादिसम्भवा” सा० द० ।

आयासक लि० आ+यस-ल्युल् । १आयासयुक्ते । णिच्-
ल्युल् । २आयाससम्पादके च ।

आयासिन् लि० आयसति आ+यस-णिनि । आयासयुक्ते
“कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनायासि” शकु० ।

आयिन् लि० आयोलाभोऽस्यस्य इति । १लाभयुक्ते मत्तम्
आयवानप्यत्र लि० इण-णिनि । २गन्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आयु लि० “कन्दसीणः” उष्ण० इण-उण् । गमनशीले “ता अस्य

वर्षमायुवोनेष्टः सवत् धेनवः” ऋ० २, ५, ५ । “आयुवो-
मन्त्रः” भा० उवङ् आन्दसः “अभि सोमास आयवः पवन्ते
मद्यं मदम्” ऋ० ८, २३, ४ । २ आयुषि न० “कालः-
क्रोडति गच्छत्यायुरित्युक्तेः कालगत्यैव तस्य गामित्वात्तथा-
त्वम् । जीवनस्य कालरूपत्वे तु कालस्य सततगामित्वात्तथात्वं
युक्तमेव “अग्ने जरस्व स्नापय आयुन्यूज्यां” ऋ० २, ३, ७ ।
“वत्सं न पूर्वं आयुनि जातं रिहन्ति मातरः” ऋ०
८, १००, १ आयुनि आयुषि” भा० बाहुलकात् भाषा-
यामपि उष् उज्ज्व० । तेन “वायुना जगदायुना” वसिष्-
विवेकः । “मा बध्ना जटायुं माम्” भट्टिः । “तटीं
विन्ध्यस्याद्रेरभजत जटायोः प्रथमजः” इति अभिनन्दः ।

आयुक्तं लि० आ+युज-कर्मणि क्त । १ सस्यगव्यापारिते ।
“आयुक्तकुशलाभ्याञ्चासिवायाम्” पा० “आयुक्तः व्यापा-
रितः” सि० कौ० । “कुशलोऽन्येषणस्याहमायुक्तो दूत-
कर्मणि” भट्टिः २ ईषद्युक्ते च “आसिवायां किम् ?
आयुक्ता गौः शकटे ईषद्युक्तः” सि० कौ० । भावे क्त ।
३ सस्यग्नियोजने न० । आयुक्तमनेन इष्टा० इनि । आयुक्ती
सस्यग्नियोजनकर्त्तरि लि० स्त्रियां ङीप् ।

आयुध न० आयुध्यतेऽनेन आ+युध-करणे घञर्थे क ।
शस्त्रमात्रे । तस्य भेदाः समासतस्त्रिधा प्रहरणहस्तसुक्त
यन्त्रसुक्तभेदात् । तत्र हस्तस्थितयैः प्रक्षिप्यते तानि प्रह-
रणानि यथा खड्गादीनि । हस्तसुक्तानि चक्रादीनि,
यन्त्रसुक्तानि शरादीनि । तेषां सर्वेषां युद्धसाधनत्वादा-
युधत्वम् । “न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम्” रघुः ।
“येऽपीन्द्रपाणिस्तुलितायुधखनपक्षाः” माघः । “न सुप्तं न
विसदाहं न लग्नं न निरायुधम्” मनुः ।

आयुधधर्मिणी स्त्री आयुधस्यैव धर्मोऽस्त्यस्या इनि ङीप् ।
जयन्तीष्टे शब्दच० । साहि रोगनाशने आयुधसमा

आयुधन्यास पु० आयुधानां न्यासः तत्तत्स्थानस्पर्शपूर्वकं
तत्तन्मन्त्राणामर्पणबुद्ध्या स्थापनम् । श्रीविद्यापूजाङ्के “एवं
कामकलारूपं देवतामयमात्मनः । वपुर्विचिन्त्य शिव-
योरायुधन्यासमाचरेत्” इत्यादिना ज्ञानार्थोक्ते
न्यासभेदे । तन्त्रसारे श्रीविद्यापूज्याप्रकरणे विवृतिर्हृष्या ।

आयुधगार न० ईत० । राज्ञां प्रहरणस्थापनार्थं गृहे ।
“सहस्रमायुधगारमिदं तस्य दुरात्मनः” । “आयुधगार-
मादीय” इति च भा० आ० प० १४७, ४८ अ० । “कोडा-
गारायुधगारदेवतागारभेदकान्” मनुः । आयुधगारे
नियुक्तः ठक् । आयुधगारिकः तल्लनियुक्ते लि० । तल्ल-

ल्लणसुक्तं मातृखे । “स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रति-
जानतः । राज्ञः स्थादायुधगारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः” ।
आयुधिकं पु० आयुधेन तद्व्यवहारेण जीवति ठक् । शस्त्राजीवे
पक्षे च आयुधीयोऽप्यत्र । आयुधाजीवादयोऽप्यत्र ।
आयुधिन् पु० आयुधमस्त्वस्य इनि । शस्त्रधारके ।
आयुध्य न० युद्धप्रति युध-क न० त० ततो भावे अचक्षुरा-
दिपाठात् षञ् न त्वतलौ । १ योद्धुमिच्छत्वे । आ+युध-
ल्यप् । २ सस्यगयुद्धं कृतेत्यर्थे अव्य० ।

आयुर्दाय पु० आयुषोदायः दानम् । बलविशेषस्थितियोगा-
दिभिः ज्योतिषोक्ते रव्याधिभिः आयुषोदाने तद्विवरणं
श्रीपतिपद्धतौ यथा
“आयुर्दानादेव होराफलानां कर्तुं यस्मान्निसृज्यः शक्य-
तेऽत्र । आयुर्दायः संप्रदायागतोऽयं सच्छिष्याणां प्रीतये
कथ्यतेऽत्र । एकोनदीर्घितिसमादिह गच्छतो यद्रूपादि-
रूपचयसंकलितद्वयं स्यात् । चेष्टोच्चरश्चिजनय स्वमरी-
चिभक्तं तज्जायतेऽत्र गुणकद्वितयं तदाख्यम् । जने भवे
तां निजदीधितिभ्यः श्रेढीफलं ते यदि रश्मियुक्ते ।
तदर्द्धिते स्वांशुभिरुद्धते ते तद्वातमूलं गुणकः स्फुटः स्यात्” ।
इति गुणकानयनमन्त्राय भेदस्तुटीकायास्तुक्तः । “अस्याश्चेत्
किरणाः सैकाश्चतुर्भक्ता भवेद्गुणः । अधिकाश्चेन्निरैकास्ते
दक्षिता गुणको भवेत्” “वर्गोत्तमे स्वभवने स्वनवांशके च
स्वोत्तमशके च गुणकोद्वितयं निरुक्तः । अर्धवर्ग ३/२
अधिमितलग्ने सुहृद्भे सत्तमशकं ४/३ समगृहे खलु रूपमेव ।
तत्र शोनितं २/३ रिपुगृहेऽध्यरिभे दलं १/२ स्वादेभ्योगुणो-
भवति यः खलु कश्चिदेकः । वेदोद्धतः सभगुणोगुणकैः प्रदि-
ष्टोहोरादिवर्गगुणकस्तु भवेत्तद्वर्गम् । एतेऽपि गुण्यागदि-
तामहङ्गिरपेक्षयानन्तर ताडकानाम् । ७ नगांशका ११ रुद्र-
मिताह्वभीष्टराशौ सुहृद्भे इति मूर्च्छनांशाः । १८ नवाश्विनो
१ रूपसुदासराशौ २ कुब्जशका १३ विश्वसमा द्विषद्भे ।
तयो नगांशा अधिशतु राशवेते भस्मज्ञाश्च राशिर्वर्जम् ।
वर्गोत्तमात्मीजम् । नवातिभागस्थिते पक्षे तु द्वितयं २ गुण-
स्वम् । गृहादिके वर्गगणे स्वकीये द्विकोगुणस्त्रिंशविवर्जितः
सः । अभीष्टभे मितलग्ने नवांशा विश्वेऽथ रूपञ्च समस्य
गेहे । नवांशकाः पञ्च विरोधराशौ गुणांशकः स्वादिधिवै-
रिणोभे । पूर्वमपूर्वागुणकाय उक्ता वर्गेषु सप्तस्त्रिंश गु-
णसंज्ञाः । गुण्यागुणैस्त्वधिकारलब्धैस्तैः गुणैः स्वाद्य
मिश्रितैस्तैः । स्फुटोवधैराश्रयसञ्ज्ञितोऽयमस्य स्फुटस्यापि

वधो भवेद् यः । तस्यैव मूलं खलु कर्मतोऽस्य आयुर्विधाने
गुणकार उक्तः । ग्रहस्य लिप्ताः खलसिद्ध २४०० भक्ताः
प्रोक्ताः कलाः शेषमिहायुषोऽत्र । लग्नं ग्रहोर्न यदि
षड्दृष्ट्यो हीनं तदानो हरसंभवः स्यात् । नैवा-
धिके तत्र खगोललग्ने लिप्तीकते राशिकला १८००
विभक्ते । आयुःकलानां स हरः स्फुटः स्यात् रूपाद्य-
दात्मः सहस्रदानोऽयम् । रूपादिशुद्धोऽयुःस्तु तासामेवं
हि पापद्युचरोनलग्ने । शुभोनलग्ने तु हरोद्विनिम्न
आयुः कलाभ्योहरलब्धलिप्ताः । विशेषनीया यदि
रूपकोनोहरस्तदानो गुणकेन गुण्यः । चक्रार्द्ध-
हानौ बह्विधयोर्वा द्युचारिणोरेकद्वयस्योस्तु । सत्या-
भिधानस्य भतेन सत्यं स्वांशं हरत्वेन बलोल्लटोयः । एवं
कार्या चक्रपातार्द्धहानिरायुर्दाये ह्यंशजे पिण्डजे
च” इत्यंशयुः “नैसर्गिक्ये जीवशर्मोदिते च हारं
कलात्वेककोनोऽयुः स्यात्” निसर्गायुर्विशेषः । “आयु-
र्लिप्ताः खगुणगुणिता व्योमशून्याश्च २०० भक्ता
अद्भासादिष्वष्टिकाः स्युर्विनाद्याः क्रमेण” “एवं
यथावयव” गुणकगुणिता आयुर्लिप्ताः २०० भक्ता
अद्भा भवन्ति शेषं विकला द्वादशभिर्गुणयित्वा षष्ट्या विभज्य
लब्धं कलासु संयोज्य पुनरपि ताः कला द्विशत्या विभजेत्
तेन भासा भवन्ति । पुनः शेषं त्रिशता गुणयित्वा कलासु
संयोज्य द्विशत्या भागे दिवसा भवन्ति “पुनः शेषं
षष्ट्यागुण्य कलासु संयोज्य द्विशत्या विभज्य लब्धं षटिका
भवन्ति । एवं पलानि च” । “एवं सर्वं द्युचरजनितं
ह्यायुरनीय लग्नादायुः साध्यं कथितविधिना किन्तु लग्ने
विशेषः” । “एवं द्युगणजनितमिति रव्यादिष्वष्टचित्तेन तेन
तत्तद्ग्रहदत्तायुः स्यात् इत्यर्थः” । “लग्ने तु वीर्याभ्यधिके
भल्लयैर्वैर्युतं तत्र विधेयमायुः । भागादिकादयुःपातलब्धं
भासादिना संयुतमेव कार्यम्” वीर्याधिके षडधिके इत्यर्थः ।
अनुपातस्तु लग्नभागादि द्विगुणं क्त्वा पञ्चभिर्भक्ता लब्धं
भासाः शेषं त्रिशतागुण्य पञ्चभिर्भक्ता लब्धं दिनानि
शेषं षष्ट्यागुण्य पञ्चभिर्भक्ता लब्धं षटिका एवं पलादि-
कमुच्चेयम् । एवं लग्नायुः” अथ रव्यादीनां पिण्डायुः ।
“नन्देन्दो १८ वाणयमाः २५ शरत्सा १५ दिवाकराः १२
पञ्चभुवः १५ कुपलाः २१ । नखाश्च २० भासत्रसुखग्रहाणां
पिण्डायुषोऽद्भा निजतद्गगानाम् । निजोऽयुः खच-
रोविधोऽभ्योमसखड्गलात् षड्वनोनकश्चेत् । यथा स्थिः
पञ्चनाधिकस्तु लिप्तीकतः संयुजितो निजाद्भाः ।

तत्र खाम्बरसचन्द्रविलोकै २१६०० कृते सति
वदायते फलम् । इषमासदिननाडिकाच्चतुर्तं तद्वि
पिण्डभवमायुरिष्यते” इति पिण्डायुः । “त्र्यंशुकं
हरति शत्रुभे ग्रहः स्वायुषोऽत्र न तु वक्रचारगः ।
सूर्यबुधकिरणोऽङ्गहारकः प्रोज्झ्य भागवदिनेशनन्दनौ ।
खचरोजायते योऽङ्गत्र्यंशोरपहारकः । आयुषः स
हरेदङ्गं त्र्यंशं युक्रशनेश्वरौ । प्राग्वत्फलानि खहरै-
र्विधाय तदैक्यतो यत्प्रहसंख्ययाप्रम् । तदत्र ह्यसं
बलिनो ग्रहस्य जगौ मणित्योहरिरित्यमेव । हरयुति-
र्विह्वनाग्रहसंख्यया स च हरोपचयश्च ततः फलम् ।
अधिकवीर्यवतोऽम्बरचारिणो निगदतीति रुनिः किल देवलः ।
लिप्तीभूतैर्लग्नभागैर्निहन्त्यादादायुर्दायं खचराणां दृष्टक-
स्यम् । व्योमाकाशार्थित्दुपक्षैर् १६०० भजेत्तं स्वायुर्दायात्
शोध्यमन्दादि लब्धम् । एवं क्रूरे लग्ने सौम्यदृष्टे तस्मि-
न्दाये तत्फलार्द्धं विशोध्यम् । एतद्वाये नांशसंज्ञं विधेयं
पिण्डादुर्वत् कर्म नैसर्गिकेऽपि, अत्र विशेषो लघुपद्धतौ ।
“लग्ने देदशुभस्तदोदयग्रहात् हित्वांशनिम्नं फलं क्रूरस्योदय
भावजं यदि तनौ द्वौ तद्वलिष्य च । नेत् सान्येऽधिक
भावजेन बलयोक्तेन ग्रहायुः कला निम्नाः खाम्बरसेन्दु-
दक्ष २१६०० विह्वता लब्धं त्यजेत् स्वायुषः” । लग्नगमा-
पस्य लग्ने सत्त्वे तु न त्यागः “योयो भावः स्वाभिदृष्टो
युतो वेत्यादिना” तस्य पुष्टत्वाभिधनात्, “क्रूरः सोऽपि
शुभेक्षितो यदि तदा लब्धस्य खण्डं त्यजेत् नैतत् कर्म
विलग्नमे तलुगते क्रूरेऽपि नांशायुषीत्युक्तेच” ग्रहाणां
बलं च बलशब्दे वक्ष्यते । नखाः २० शशी १ द्वौ २ नवकं
८ दृष्टिश्च १८ कृतिः २० खवाणा ५० रविपूर्वाणाम् इयं
निरुक्ताक्रमशोग्रहाणां नैसर्गिके ह्यायुषि वधेसंख्या” ।
इति नैसर्गिकग्रहदत्तायुः इदानीमंशायुः प्रकृतोनां कस्य कुल
प्राप्तता तदाह । “अंशोद्भवं लग्नबलात् प्रसाध्य-
मायुश्च पिण्डोद्भवमर्कवीर्यात् । नैसर्गिकं चन्द्रमसोबलेन
ब्रू सस्त्रयाणामथ वीर्यसास्ये । अंशोद्भवं लग्नबलेन हन्यात्
पिण्डाख्यमायुश्च बलेन भानोः । नैसर्गिकं चन्द्रमसो बलेन
सर्वाण्यथैकत्र विधाय तानि । विलग्नतिग्मांशुहिसद्युतोनां
हरेद्वलैक्येन ततो यदाप्रम् । वर्षाद्यमायुस्तदिह स्फुटं स्यात्
श्रीनीलकण्ठादय एवमूचुः । लग्नसूर्यशशिनीबलशून्याः
सूर्यदात्र परमायुरांशम्” हीनबलत्वमाह दामोदरः
रूपतयात्वं किल षड्वलैक्यं भवेद्विलग्नस्य खगस्य यस्य ।
स्वस्वामिना नो सहितो न दृष्टः स हीनवीर्यः कथितो-

सुनीन्दैः” । केशवोऽपि “त्वत्पले हीनबली बली षडधिके वीर्यं पृच्छोदयः” । “सर्व एव खचरा ददतीदं जीवश-
र्भगदितं हि तदायुः । पृच्छः स्त्रोच्चहीनः स चेत् षड्-
गृहो नो भचक्राद्विशोधोऽथ भागीकृतः सन् । कुवेदर्तुनागै
८६४१ हंतो वेदखाद्यै ५०४ विभक्तोदिनाद्यन्मवलेव-
मायुः” अहोभ्यः खरामै ३० हृतेभ्योऽधिमासाः पत-
क्लैश्च तेभ्योभवेयुस्तदाब्दाः । भचक्रार्द्धं हान्यादिकोऽन्यो-
विधिर्यः सपिण्डोद्भवयुर्वदेवात् कार्यः इति । आयुः-
स्वथैतेषु बलादप्युत्पन्ने विहाय राशीन् कतलिप्तिकेऽत्र
भक्ते द्विशत्या २०० फलमद्भुतं यत्स्यात् विज्जनायुषि
तच्च योज्यम् । लग्नार्कयोरर्कशङ्काद्योश्च लग्नोडुपयोरपि
वीर्यसाम्ये । तदायुषोरैक्यदत्तं भवेदयत् तत् श्रीधराद्यैः
स्मृतमायुस्तम्” इति लग्नायुः । “ये धर्मकर्मनिरता विजि-
तेन्द्रियाये ये पथ्यभोजनजुषोद्विजदेवभक्ताः । लोकोत्तरन्द-
धति ये कुलश्रीललीलां तेषामिदं दत्तमायुर्ददार्धीभिः” ।
अष्टवर्गादपि आयुर्दायज्ञानं भवति तच्चाष्टवर्गशब्दे उक्तं
प्रायम् । ५२२ छडे दृश्यम् नक्षत्रायुःकेन्द्रायुःप्रभृतीनां
विस्तरभयादिहास्तुतिराकरे तच्च दृश्यम् ।

आयुर्द्रव्यं न० आयुःसाधनं द्रव्यम् शा० त० । १ औषधे
रत्नमा० २ आयुःसाधने धृते च “आयुर्वै” इति मित्युक्तेः
इतस्यायुर्जनकत्वात्साधनत्वम् ।

आयुर्योगः ५० उचितस्यायुषोऽप्यपकः योगः । ज्योतिषोक्ते
पृच्छयोगभेदे सचायुःशब्दे दृश्यः ।

आयुर्दृष्टिं स्त्री आयुषो दृष्टिः । द्रव्यविशेषसेवनेनायुषो
दृष्टौ तानि च द्रव्याणि कतिचिदुच्यन्ते । रस एव तावत्
सर्वपेक्षयायुर्दृष्टिकरः “अश्वक्” तव बीजन्तु मम बीजन्तु
पारदः । अनयोर्मेलेनं देवि ! स्त्र्युदारिद्र्यनाशनम्”
इति सर्व० द० गौरीं प्रति शिववाक्यम् “कमयोगेन देवेशि !
प्राप्यते पिण्डधारणम् । रसश्च पवनश्चेति कर्मयोगो
द्विधा स्मृतः । मूर्च्छितो हरति व्याधीन् स्मृतो जीवयति
स्वयम् । बद्धः खेचरतां कुर्याद्भूतो वायुश्च भैरवि !” इति
सर्व० द० तन्त्रवाक्यम् । यथा च वायोनिरोधेनैव आयु-
र्दृष्टिः । तथोक्तं काशो० “संनियस्येन्द्रियग्रामं नातिनी-
चोच्छ्रितासनः । मध्यमश्चोत्तमं चाथ प्राणायामसुप्रक-
मेत् । चलेऽनिले चलं सर्वं निश्चलं तत् निश्चले । स्थाणुत्व-
माप्नुयाद्योगोततोऽनिलनिरोधनात् । यावद्देहे स्थितः
प्राणो जीवितं तावदुच्यते । निर्गते तत् सरणं ततः प्राणं
निरोधयेत् । प्राणायामेन युक्तेन सर्वव्याधिजयोभयेत्

अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्वव्याधिसंज्ञवः” ततश्च प्राणायामस्य
सर्वव्याधिहरत्वादयुर्दृष्टिकरत्वम् । अस्मादायुर्दृष्टिकरत्वे
ऽन्यदपि कारणम् तथा हि “षट्पञ्चासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा
नाडिका मता । षट्पञ्चासैस्त्वहोरात्रो जपसंख्याक्रमो-
मतः । एकविंशतिसाहस्रं षट्शतानि महेन्द्रि ! । जपति
प्रत्यहं प्राणीवि” तन्मोक्षा २१६०० एतन्मिताः श्वासरूपाः
प्राणक्रियाः अहोरात्रे भवन्ति वत्सरसंख्यया ३६० युष्णि-
तास्ताः ७७७६००० एतन्मिता वत्सरे भवन्ति । “शतायुर्वै
पुरुष” इति श्रुत्या मनुष्याणां स्वाभाविकशतायुर्दोक्तेः शतेन
युषितास्ताः ७७७६००००० एतन्मिताः प्राणक्रिया
मनुष्याणां जीवनकाले भवितुमर्हन्ति तत् प्राणायाम-
मादिना प्राणवायोनिरोधे प्राणक्रियानुत्पत्तेः प्राणक्रिया
रोधकाले च यावत् प्राणक्रिया भवितुमर्हन्ति तावन्तः काला
आयुषो बद्धन्ते इति । उक्ताः प्राणक्रियाश्च सुस्थस्यैव भवन्ति
रोगाद्युपसर्गे शीघ्रधावनादिपरिश्रमे च प्राणक्रिया-
धिक्यं भवति तेन स्वल्पकालमध्ये यावत्प्राणक्रिया अप्रेक्षिता-
स्ततोऽन्यनकालमध्ये तासां सुत्पन्नावायुः क्षयः । शतायुश्च
स्वाभाविकं कर्मवशात् ततोऽन्यनताऽपि जात्यायुर्भोगानां
कर्मविपाकत्वस्य योगशक्ते उक्तेः । तादृशाल्पायुर्दृष्टचको
पृच्छविशेषयोगादियुर्दृष्टिर्भावे उक्तः । अन्नदोषादीनाञ्चात्या-
युद्धप्रयोजकत्वं स्मृत्युक्तमदृष्टद्वारैव । वैद्यकोक्तापथ्यभोजनस्य
तथोत्पन्न रोगोत्पत्तिद्वारेति भेदः । रोगोपदृष्टदेहं च जीवो
दुःखहेतुत्वात् वज्राद्युपद्रुतदेशवत् शीघ्रं परिजिहीर्षति ।
तथा च देहो यथा न रोगादिभिरुपदृष्ट्येत” तथा यति-
तव्यमितेतदर्थं शास्त्रेषु पथ्योपदेशः इति बोध्यम् ।
एवं खेचरोसृग्गादीनामप्यायुर्दृष्टिकरत्वम् काशी० उक्तम् ।
“कपालकुहरे जिह्वा पविष्टा विपरीतगं । श्वोरन्तर्गता-
दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी । न पीड्यते स रोगेण न च
लिप्येत कर्मणा । बाध्यते न स कालेन योसृग्गां वेत्ति
खेचरीम् । चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे गता ।
तेनैषा खेचरी नाम सृग्गा सिद्धिर्निषेविता । यावद्विन्दुः
स्थिरोद्देहे तावन्मृत्युभयं कुतः । यावद्ब्रह्मा नभोसृग्गा ताव-
द्विन्दुर्न गच्छति । उड्डीनं कुरुते यस्मादहोरात्रं महा-
खगः । उड्डीयानं ततः प्रोक्तं तत् बन्धोऽभिधीयते । जठरे
पश्चिमं जातु नाभेरुर्ध्वं धारयेत् । उड्डीयानं ह्ययं
बन्धोऽस्त्योरपि भयं जयेत् । ब्रह्माति हि शिराजालं
अधोगामि न भोजनम् । एष जालन्धरोबन्धः कण्ठे
दुःखौघनाशनः । जलन्धरे कृते बन्धे कण्ठसंकोचलक्षणे ।

न पीयूषं पतत्यन्तौ न च वायुः प्रधावति । पाणिभागेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम् । अपानमूर्द्ध्वा मातृस्थ मूल-
बन्धोऽभिधीयते । अपानप्राणयोरैक्यं क्षये मूलपुरीषयोः ।
युवा भवति दृढोऽपि सततं मूलबन्धनात् । एवमन्या-
न्यपि स्नात्तांश्च कर्माणि आयुर्दृढिकराणि “मत्स्थान्
मोचयतो हिजाय ददतोऽभ्यायुच्चरं वर्द्धते” “आयुष्यं प्राङ्-
मुखो भुङ्क्ते” इत्यादीनि ।

रसवत् अन्यान्यपि द्रव्याणि सेवितानि आयुर्दृढिकराणि
सुश्रुते दर्शितानि तानि रसतुल्यतया रसायनानि यथा

“अथातः सर्वोपघातशमनीयं रसायनं व्याख्यास्यामः ।
पूर्वं वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् । प्रयुज्जीत
भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा । नाविशुद्धशरीरस्य
युक्तो रसायनो विधिः । न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्ग-
योग इवाहितः । शरीरस्योपघाता ये दोषजा मानसा-
स्तथा । उपदिष्टाः प्रदेशेषु तेषां वक्ष्यामि वारणम् । शी-
तोदकं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकशो द्विशः । त्रिशः समस्त-
मथ वा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः । तत्र विडङ्कतण्डुलचूर्ण-
माहृत्य यष्टीमधुयुक्तं यथाबलं शीततोयेनोपयुज्जीत शी-
ततोयं चाहुपि वेदेवमहरहर्मांसं तदेव मधुयुक्तं भक्ष्यातक-
क्षायेन वा मधुद्राक्षाकाययुक्तं वा मध्वामलकरसभ्यां वा
शुङ्गुचोक्षायेन वा । एवमेते पञ्च प्रयोगा भवन्ति जीर्णो
सुक्ष्मलकयषेणालवणेनात्यक्षेहेन दृढतन्मोदनमश्नीयात् ।
एते खल्वर्शांसि क्षपयन्ति क्षमोक्षपघ्नन्ति ग्रहणधारण-
शक्तिं जनयन्ति भासेभासे प्रयोगे वर्षशतमायुषोऽभिदृष्टिर्भ-
वति । विडङ्कतण्डुलानां द्रोणं पिष्टपचने पिष्टवदुत्वेद्य
विगतकषायं खिन्नमवतार्य दृढदि पिष्टमायसे दृढे
कुम्भे मधूदकोत्तरं प्राहृषि भस्मराशावन्तगृहे चतुरो
मासान्निदध्यात् वर्षाविगमे चोद्धृत्योपसंस्कृतशरीरः सङ्-
क्षसम्माताभिद्धतं कृत्वा प्रातः प्रातर्यथाबलमुपयुज्जीत,
जीर्णो मुक्षामलकयषेणालवणेनात्यक्षेहेन दृढतन्मोदनम-
श्नीयात् पांशुशय्यायां शयीत । तस्य मासादूर्ध्वं सर्वाङ्गेभ्यः
क्षमयो निःक्रामन्ति तानणुतैलेनाभ्यक्ष्ण्य वंशविदलेना
पहरेत् । द्वितीये पिपीलिकास्तृतीये यूकास्तथैवापहरेत्
चतुर्थे दन्तनखरोम्राण्यवशीर्यन्ते पञ्चमे म्रशस्तगुणलज्ज-
णानि जायन्ते । अमाशुषं चादित्यप्रकाशं वसुरचिग-
च्छति दूराच्छ्रवणानि दर्शनानि चास्य भवन्ति रजस्त-
मसी चापोह्य सत्वमभितिष्ठति । श्रुतिनिगाद्यपूर्वोत्पादो
मज्जवक्रोऽङ्गजवः पुनर्युवाटौ वर्षशतान्मायुरवाप्नोति ।

तस्याणुतैलमभ्यङ्गार्थे । अजकर्मकषायमुत्सादनार्थे शी-
रीरं, कूपोदकं स्नानार्थे, चन्दनमुपलेपनार्थे, भक्ष्यातकवि-
धानवदाहारः परिहारश्च । काशप्रख्याणां निषकुली
कृतानामेष एव कल्पः पांशुशय्याभोजनवर्जम् । अत्र हि
पयसा श्दतेन भोक्तव्यम् आशिषश्च पूर्वेषु समानाः ।
शोणितपित्तनिमित्तेषु विक्कारेषु तेषामुपयोगः । यथोक्तमा-
गारं प्रविश्य बलामूलार्जपलं पलं वा पयसाक्षौद्र
पिबेत् । जीर्णो पयः सर्पिरोदनइत्याहारः । एवं द्वादश-
रात्रमुपयुज्य द्वादशवर्षाणि वयस्तिष्ठति । एवं द्वादश-
तमुपयुज्य वर्षशतं वयस्तिष्ठति । एवमेवातिबलानागबला-
विदारोशतावरीणामुपयोगः । विशेषतस्त्वतिबलामुदकेन,
नागबलाचूर्णं मधुना, विदारोचूर्णं वा क्षीरेण, शतावरीम-
ध्येवं, पूर्वेष्वन्यत् समानमाशिषश्च समाः । एतास्त्वौषधयो
बलकामाणां शोणितं हृदयतां विरिच्यमानानां चोप-
दिश्यन्ते । वाराहीमूलतुलाचूर्णं कृत्वा ततोमात्रां मधु-
युक्तां पयसाक्षौद्र पिबेत् जीर्णो पयःसर्पिरोदनइत्या-
हारः । प्रतिषेधोऽत्र पूर्ववत् क्रियाप्रयोगमुपसेवमानो
वर्षशतमायुरवाप्नोति स्त्रीषु चाक्षयताम् । एतेनैव चू-
र्णेन पयोऽवचूर्णश्चतुर्ग्रीवमभिमथ्याज्यमुत्पाद्य मधुयुतसु-
प्रयुज्जीत सायम्प्रातरैककालं वा जीर्णो पयःसर्पिरोदन
इत्याहारः । एवं मासमुपयुज्य वर्षशतायुर्भवति । जीर्णो
पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । चक्षुःकामः प्राणकामो
वा बीजकसारान्नमन्यमूलं निःकाश्या माषप्रस्थं साध-
येत् तस्मिन् सिध्यति चित्तकमूलानामक्षमात्रं कल्कं दद्या-
दाभलकरसचतुर्थभागं ततः खिन्नमवतार्य सङ्क्षसम्माता-
भिद्धतं कृत्वा शीतीभूतं मधुसर्पिर्भ्यां सङ्क्ष्योपयुज्जीत
यथाबलं लवणं परिहरन् भक्षयेत् जीर्णो मुक्षामलकयषेणा-
लवणेन दृढतन्मोदनमश्नीयात् पयसा वा मासत्रय-
मेवमाभ्यां प्रयोगाभ्यां चक्षुःसौपर्यवद्भवत्यनल्पबलो
बलवान् स्त्रीषु चाक्षयो वर्षशतायुर्भवतीति । भवति चाल ।
पयसा सङ्क्ष सिद्धानि नरः सनफलाति यः । भक्षयेत्
पयसा सार्जं वयस्तस्य न शीर्यते ।
अथातो मेधायुष्कामीयं रसायनं चिकित्सितं व्या-
ख्यास्यामः । मेधायुःकामः श्वेतवस्त्राजफलान्यातप-
प्रिशुष्काण्यादाय सूक्ष्मचूर्णाणि कृत्वा शुडेन सङ्क्ष
समालोह्य क्षेहकुम्भे सप्तरात्रं धान्यराशौ निदध्यात्
सप्तरात्रादुद्धृत्य दृढदोषस्य यथाबलं पिबेत् प्रयच्छेद्-
द्विदिते क्लृप्ते उष्णोदकं चाहुपिबेत् । भक्ष्यातकविधानं

वैजागारप्रवेशो जीर्णैषधश्चापराह्णे हिमाभिरङ्गिः प-
रिषिक्तगात्रः शालोनां षट्कानां च पयसा शर्करामधुरे-
णोदनमश्रीयादेवं यस्यासालुपयुज्य विगतपाश्चा बल-
वर्णोपेतः श्रुतिनिगादो स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति ।
कुष्ठिनं पाण्डुरोगिणमुदरिणं वा कृष्णाया गोमूत्रे-
णालोडग्राह्यपलिकं पिण्डं विगतलौहित्ये सवितरि पाय-
येत, अपराह्णे चालवणेनामलकग्रूषेण सपिण्डं नमोदनमश्री-
यात् । एवं मासमुपयुज्य स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति
एष एवोपयोगश्चिलकमूलानां, रजन्याश्चिलकमूले विशेषो
द्विपलिकं पिण्डं परं प्रमाणं शेषं पूर्ववत् ।

हृतदोष एव प्रतिसंस्मृतभक्तो यथाक्रममागारं प्रविश्य
मण्डूकपक्षीखरसमादाय सहस्रसम्पाताभिर्भुक्तं कृत्वा यथा-
बलं पयसालोड्य पिबेत् पयोऽनुपानं वा तस्यां जीर्णयां
यथाञ्च पयसोपयुज्योतिर्लैर्वा सह भक्षयित्वा त्वोन्मासान्
पयोऽनुपानं जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । एवमु-
पयुज्जानः ब्रह्मवर्चसो श्रुतिनिगादी भवति वर्षशत-
मायुरवाप्नोति तिरात्वोपोषितश्च तिरात्वमेनां भक्ष-
येत् । तिरात्वाद्ब्रह्मं पयःसर्पिरिति चोपयुज्योति ।
विल्वमात्रं पिण्डं वा पयसालोड्य पिबेदेवं दशरात्रमुप-
युज्य मेधावी वर्षशतायुर्भवति । हृतदोष एवागारं प्रविश्य
प्रतिसंस्मृतभक्तो ब्राह्मीखरसमादाय सहस्रसम्पाताभिर्भुक्तं
कृत्वा यथाबलमुपयुज्योति जीर्णैषधश्चापराह्णे यवागूमल-
वर्णां पिबेत् क्षीरसाल्मो वा पयसा भुञ्जीत । एवं सप्तरा-
त्रमुपयुज्य ब्रह्मवर्चसो मेधावी भवति । द्वितीयं सप्तरात्र-
मुपयुज्य पन्थमीक्षितमुत्पादयति । नष्टञ्चास्य प्रादुर्भवति ।
तृतीयं सप्तरात्रमुपयुज्य द्विरुच्चरितं शतमध्यवधारयति ।
एवमेकविंशतिरात्रमुपयुज्यालक्ष्मीरपक्रामति मूर्त्तिमती चैनं
वाग्देव्यनुप्रविशति सर्वाश्चैनं श्रुतय उपतिष्ठन्ति । श्रुतधरः
पञ्चवर्षशतायुर्भवति । ब्राह्मीखरसमस्थद्वये हृतप्रस्थं विड-
ङ्कतण्डुलानां कुष्ठं द्वे द्वे पले वचातिष्ठतयोर्द्वादश हरीत-
क्यामलकपिभीतकानि क्षुण्णपिटान्यावाप्यैकं साधयित्वा
स्त्रगुग्गुलं निदध्यात् । ततः पूर्वविधानेन सात्रां यथाबल-
मुपयुज्योति जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । एतेनो-
द्धमस्तित्यर्कृमयो निःक्रामन्ति अलक्ष्मीरपक्रामति ।
शुष्करकर्णः स्थिरवयाः श्रुतिनिगादी त्रिवर्षशतायुर्भवत्येतदेव
कुष्ठविषमज्जरापक्षारोन्मादविषभूतपहेष्वन्येषु च मण्डा-
भ्याविषु च संशोधनमादिशन्ति । हृतदोष एवागारं
प्रविश्य हैमवत्या वचायाः पिण्डमासलकमात्रमभिभुक्तं

पयसालोड्य पिबेत् जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः ।
एवमादशरात्रमुपयुज्योति ततोऽस्य ओत्वं विव्रियते हिर-
भ्यासात् स्मृतिमान् भवति तिरभ्यासाच्छतमादत्ते चतुर्द्वा-
दशरात्रमुपयुज्य सर्वं तरति किलिषं ताच्छर्दशनमुत्पद्यते
शतायुश्च भवति । द्वे द्वे पले इतरस्या वचाया निः-
काथ्य पिबेत् पयसा समानं भोजनं समाः पूर्वेणा-
शिशश्च । वचाशतपाकं वा सर्पिर्द्रोणमुपयुज्य पञ्चवर्ष-
शतायुर्भवति गलगण्डापवीक्षोपदस्त्रभेदांश्चापहन्तीति ।

अथायुः कामीयं वक्ष्यामः । मन्त्रौषधसमायुक्तं संवत्सर-
फलप्रदम् । विल्वस्य चूर्णं पुष्पे तं कृतं वारान् सहस्रशः ।
श्रीरुक्तेन नरः कल्पे ससुवर्णं दिने दिने । सर्पिर्मधु-
युतं लिङ्गादलक्ष्मीनाशनं परम् । त्वचं विल्वस्य मूलस्य
मूलकाथं दिने दिने । प्राञ्जीयात् पयसा सार्द्धं स्नात्वा
कृत्वा समाहितः । दशसाहस्रमायुष्यं स्मृतं युक्तरथं भवेत् ।
कृत्वा विशालाकायन्त मधुलाजैश्च संयुतम् । अमोघं
शतसाहस्रं युक्तं युक्तरथं स्मृतम् । सुवर्णपद्मवीजानि
मधुलाजाः प्रियङ्गवः । गव्येन पयसा पीतमलक्ष्मीं
प्रतिषेधयेत् । नीलोत्पलदलकाथो गव्येन पयसा शृतः ।
ससुवर्णतिलैः सार्द्धमलक्ष्मीनाशनः स्मृतः । गव्यं पयः
सुवर्णञ्च मधूच्छिष्टञ्च माज्जिकम् । पीतं शतसहस्राभिर्भुक्तं
युक्तरथं स्मृतम् । वचाष्टतसुवर्णञ्च विल्वचूर्णमिति त्रयम् ।
मेध्यमायुष्यमारोग्यपुष्टिसौभाग्यवर्द्धनम् । वासामूलदला-
काथे तैलमावाप्य साधितम् । कृत्वा सहस्ररुञ्जीया-
न्नेधमायुष्यमुच्यते । यावकांस्तावकान्क्षेदभिभूय यवां-
स्तथा । पिप्पलीमधुसंयुक्तान् शिषाचरणवद्भवेत् । मध्वा-
मलकचूर्णानि सुवर्णमिति च त्रयम् । प्राश्नारिष्टहृ-
तोऽपि मुच्यते प्राणसंशयात् । शतावरीहृतं मस्यगुपयुक्तं
दिने दिने । सजौद्रं ससुवर्णं च नरेन्द्रं स्थापयेद्द्वये । गोच-
न्दनामोहिनिकामधूकं माज्जिकं मधु । सुवर्णमिति संयोगः
मेयः सौभाग्यमिच्छता । पद्मनीलोत्पलकाथे यष्टीमधु-
कसंयुते । सर्पिरासादितं गव्यं ससुवर्णं सदा पिबेत् ।
पयसालुपिबेत् सिद्धं तेषामेव समुद्भवे । अलक्ष्मीं सदा-
युष्यं राज्ञाय सुभगाय च । यत्र नोदीरितो मन्त्रो योगे-
ष्वेतेषु साधने । शब्दिता तत्र सर्वत्र गायत्री त्रिपदी
भवेत् । पाश्चान्नं नाशयन्त्येता दद्युःसौषधयः श्रियम् ।
कुर्युर्नागबलं चापि मनुष्यमरुपमम् । सतताध्ययनं
वादः परतन्त्रावलोकनम् । तद्विद्याचार्यसेवा च बुद्धि-
निष्ठाकरो गणः । आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानाञ्चाविधा-

रणम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसनाञ्च वर्जनम् ।
एवम् “सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
हतशृणोदकं चैव सद्यः प्राणकराणि षट्” इत्याद्युक्तानि
सुश्रुते हिताहितीयाध्याये हिततया चोक्तानि च आयु-
वृद्धिकराणि ।

आयुर्वेद पु० आयुर्विद्यते लभ्यतेऽनेन विद्-लाभे करणे षज्
आयुर्वेत्त्यनेन चिह्नज्ञापनेन विद्-ज्ञाने करणे षज् वा ।
चिकित्साशास्त्रे तन्निरुक्तादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा ।
“शल्यं शालक्यमित्यादि अष्टाङ्गशब्दे ५२३४७ उक्त
मुपक्रम्य ‘इह खल्वायुर्वेदप्रयोजनं व्याध्युपश्रुतानां
व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षणञ्च । आयुरस्मिन् विद्यते
ऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः । तस्याङ्गवरमाद्यभागम-
प्रत्यक्षातुमानोपमानैरविरुद्धसुच्यमानमुपधारय । एत-
द्वाङ्गं प्रथमं प्रागभिधातव्यं संरोहाद्युत्तमिः सन्धानाच्च ।
अयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरस्त्रिभुजमिति ततो
देवा अश्विनावभिगम्योचुः । भगवन्तौ नः अष्टतमौ युवां
भविष्यथः । भवद्भ्यां यज्ञस्य शिरःसन्धातव्यम् । तावूच-
तुरेवमस्त्विति । अथ तयोरर्थे देवा इन्द्रयज्ञभागेन प्रा-
सादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य शिरःसंहितमिति । अष्टा-
स्त्रपि चायुर्वेदतन्त्रेष्वेते देवाधिकमभिसतमाशुक्रियाकरणा-
द्यन्तश्चक्षुर्ग्राहिणप्रणिधानात्स्वर्वा तन्त्रसामान्याच्च । त-
दिदं शाश्वतं पुण्यं स्वर्ग्यं यशसमायुष्यं वृत्ति-
करञ्चेति । ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मा-
दश्विनावब्रिध्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेय
मर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः । भवति चाल् । अहं हि
धन्वन्तरिदिदेवो जरारुजाष्टत्युहरोऽमराणाम् । शल्या-
ङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्तोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुम्” ।
स चाथर्ववेदस्योपवेदः “विधाताथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं
प्रकाशयन् । खनाम्ना संहितां चक्रे लक्षलोकमयीष्टजुम्”
इति भावप्रकाशोक्तेः । चरणव्यूहमते ऋग्वेदस्यो-
पवेदः आयुर्वेदः अथर्ववेदस्य तु शस्त्रशास्त्राण्युपवेदः ।
स च षोडशभिर्प्रणीतत्वात् षोडशविधः यथोक्तं ब्रह्मवै० पु०
“ऋग्यजुः सामाथर्व्याख्यान् इहा वेदान् प्रजापतिः । वि-
चिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्वेदं चकार सः । कृत्वा तु पञ्चमं
वेदं भास्कराय ददौ विभुः । स्वतन्त्रं संहितां तस्मात् भा-
स्करश्च चकार सः । भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसं-
हिताम् । प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ।
तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च । व्याधि-

प्रणाशवीजानि साध्व । सप्तो निशमय । धन्वन्तरिर्हि-
वोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ । नकुलः सहदेवाकीर्ण
चप्रवनो जनको बुधः । जाबालो जाजलिः पैलः
करघोऽगस्त्यएव च । एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्या-
धिनाशकाः । चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रमनौप-
मम् । धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति । चिकि-
त्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः । चिकित्साकौस्तुभं
दिव्यां काशीराजश्चकार सः । चिकित्सासारतन्त्रञ्च
भ्रमरं चाश्विनीसुतौ । तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च च-
कार सः । चकार सहदेवश्च व्याधिशिष्यविमर्द्दनम् ।
ज्ञानार्थं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः । न्यवनो
जीवदानञ्च चकार भगवान्दधिः । चकार जनको योगी
वैद्यसन्देहभङ्गनम् । सर्वसारं चन्द्रसुतो जाबालस्तन्त्र-
सारकम् । वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्मुनिः ।
पैलो निदानं करघस्तन्त्रं सर्वधरं परम् । द्वैधनि-
र्थयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः । चिकित्साशास्त्रवी-
जानि तन्त्राण्येतानि षोडश । व्याधिप्रणाशवीजानि
बलाधानकराणि च । मथित्वा ज्ञानमन्यानैरायुर्वेदप्रयो-
निधिम् । ततस्तन्त्राण्युज्जहृन्नेवनीतानि कीविदाः ।
एतानि क्रमशो ब्रह्मा दिव्यां भास्करसंहिताम् । आयु-
र्वेदं सर्ववीजं सर्वं जानामि सुन्दरि ! । व्याधेस्तत्त्वप-
रिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न
वैद्यः प्रभुरायुषः । आयुर्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सास्तु
यथार्थावित् । धर्मिष्ठश्च दयालुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्तितः” ।
तस्य लक्षणं यथा भा० प्र० । “आयुर्विदाहितं व्याधिनिदानं
यमनं तथा । विद्यन्ते यत् विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते”
तस्य निरुक्तिस्तत्रैव । “अनेन पुरुषो यस्मात् आयुर्वि-
न्दति वेत्ति च । तस्मान्मुनिवरैरेव आयुर्वेद इति स्मृतः” ।
“देहजीवयोर्योगीजीवनं तेनावच्छिन्नः काल आयुः
आयुर्वीधद्वारा आयुष्याख्यनायुष्याणि द्रव्यगुणकर्माणि
ज्ञात्वा तेषां सेवनत्यागाभ्याम् आरोग्येणायुर्विन्दति तेनैव
हेतुना परस्माद्युर्वेत्ति च येन तद्वोधद्वारा स आयुर्वेदः”
भा० प्र० अथायुर्वेदं श्रुत्वा प्रादुर्भावस्तावदभिधीयते यथा भावप्र०
“विधाताऽथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् । खनाम्ना-
संहिताञ्चक्रे लक्षलोकमयीष्टजुम् । ततः प्रजापतिं दत्तं
दत्तं सकलकर्मसु । विधिधीनीरधिः साङ्गमायुर्वेदस्यपादि-
यत् । अथ दत्तप्रादुर्भावः । अथ दत्तः क्रियादत्तः स्ववै-
द्योदेववक्त्रभः । वेदयामास विद्वांसौ सूर्याशौ सुरसत्तमौ ।

अथाश्विनप्रादुर्भावः “दक्षादधीत्य दक्षौ वितेनत्वं संहितां स्वीयाम् । सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविष्टज्ञे धन्याम् । स्वयम्भुवः शिरस्त्रिभुवः भैरवेण रुपाय तत् । अश्विभ्यां संहितं तस्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ । देवासुररणे देवा दैत्यैरे सक्षताः कृताः । अक्षतास्ते कृताः सद्योदक्षाभ्यामङ्गुतं महत् । वज्रिणोऽभूज्जुजस्तम्भः स दक्षाभ्यां चिकित्सितः । सीम्नि निपतिते चेन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः । विशीर्षद- शनाः पूष्णोनेत्रे नष्टे भगस्य च । शशिनोराजयक्षाऽभू- दश्विभ्यान्ते चिकित्सिताः । भार्गवश्चग्रवनः कामी दृढः सन् विजतिं गतः । वीर्यवर्षस्त्रोपेतः कृतोऽश्विभ्यां पुनर्युवा । एतैश्चान्यैश्च बह्वभिः कर्म्मभिर्भिषजां वरौ । बभूवत्संशं पूज्याविन्द्रादीनां दिवौकसाम् । अथेन्द्रप्रादु- र्भावः । संहस्य दक्षयोरिन्द्रः कर्माग्रेतानि यत्नवान् । आयु- वेदं निरुद्धे गं तौ यवाचे शचीपतिः । नासव्यौ सत्यसन्धेन शक्रेण किल याचितौ । आयुर्वेदं यथाधीतं ददतुः शत- मन्थवे । नासत्याभ्यामधीत्यैष आयुर्वेदं शतक्रतुः । अध्या- पयामास बह्वुनात्रेयप्रसुखान् सुनीन् । अथात्रेयप्रा- दुर्भावः । एकदा जगदालोक्य गदाकुलमितस्ततः । चिन्तयामास भगवानात्रेयो सुनिपुङ्गवः । किं करोमि क्व गच्छामि कथम् लोका निरामयाः । भवन्ति, सामयानेताञ्च शक्रोमि निरोक्षितम् । दयालुरहमत्यर्थं स्वभावो दुरति- क्रमः । एतेषां दुःखतोदुःखं समापि हृदयेऽधिकम् । आयु- वेदं पठिष्यामि नैरुज्ज्याय शरीरिणाम् । इति निश्चित्य गतवानात्रेयस्त्रिदशालयम् । तत्र सन्दिग्धमिन्द्रस्य गत्वा शक्रं ददर्श सः । सिंहासनसमासीनं स्तूयमानं सुरभिभिः । भासयन् दिशोभासा भास्वरप्रतिमन्त्रिणा । आयु- वेदमहाचार्यं शिरोधार्यं दिवौकसाम् । शक्रस्तु तं निरोक्ष्यैव त्यक्तसिंहासनो ययौ । तदग्रे पूजयामास ऋतुं भूरितपस्वशम् । कुशलं परिपप्रच्छ तथाऽऽगमन- कारणम् । स सुनिर्वक्तुमारमे निजागमनकारणम् । व्याधिभिर्व्यथितालोकाः शोकाकुलितचेतसः । मृतले सन्ति, सन्तापं तेषां हृत्सुं कृपां कुरु । आयुर्वेदोपदेशं मे कुरु कारुण्यतो नृणाम् । तथेत्युक्तः सहस्राक्षोऽध्यापया- मास तं सुनिम् । सुनीन्द्र इन्द्रतः साङ्गमायुर्वेदमधीत्य सः । अभिनन्द्य तमाशीर्भिराजगाम पुनर्म्महीम् । अथात्रेयो सुनिश्चेष्टो भगवान् कस्यापरः । खनाम्ना संहितां चक्र- नरचक्रालुकम्पया । ततोऽग्निवेशं भेङ्गं जातुकथं पराय- रम् । सीरपाणिं च हारीतमायुर्वेदमपाठयत् । तन्मस्य

कर्त्ता प्रथममग्निवेशोऽभवत्परा । ततोभेङ्गादयश्चक्रुः स्वस्व- तन्त्रं, कृतानि तु । आवयामासुरात्रेयं सुनिष्टन्देन वन्दितम् । श्रुत्वा च तानि तन्त्राणि हृष्टोऽभूदतिनन्दनः । यथावत्सू- त्रितन्त्रस्मात्प्रहृष्टासुनयोऽभवन् । दिवि देवर्षयोदेवाः श्रुत्वा- साध्विति तेऽब्रुवन् । अथ भरद्वाजप्रादुर्भावः “एकदा हिमव- त्पार्श्वे देवादागताः सुनयोबह्वस्तांश्च नामभिः कथयाम्यहम् भरद्वाजोसुनिवरः प्रथमं समुपागतः ततोऽङ्गिरास्ततोर्गौ मरीचिर्भृगुभार्गवौ । पुलस्त्योऽगस्तिरसितोवशिष्ठः सपरा शरः । हारीतोगौतमः सांख्यो मैत्रेयश्चग्रवनोऽपि च । जमदग्निश्च गार्ग्यश्च काश्यपः कश्यपोऽपि च । नारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिष्ठलः । शाण्डिल्यः सह कौण्डिल्यः शाकुनेयश्च शौनकः । आश्वलायनसाङ्गृह्यौ विश्वामित्रः परीक्षितः । देवलोगालवोधौम्यः काप्यकात्या- यनसुभौ । काङ्कायनो वैजवापः कुशिकोवादरायणः । हिरण्यकक्ष लौगाक्षिः शरत्लोमा च गोभिलः । वैखान सावालखिल्यास्तथैवान्ये महर्षयः । ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च । तपन्तस्तेजसा दीप्ताङ्गूयमाना इवाग्नयः । सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्वे चक्रुः कथामिसाम् । धर्म्मार्थकाम मोक्षाणां मूलमुत्तां कलेवरम् । तच्च संसिद्धये शक्तं भवेद्यदि निरामयम् । तपःस्वाध्यायधर्म्माणां ब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् । हृत्तारः पुरतीरोगा यत्र तत्र च सर्वतः । रोगाः कार्श्यक- रावलक्ष्यकरादेहस्य चेष्टाहृता दृष्ट्यादीन्द्रियशक्तिसंक्षय- कराः सर्वाङ्गपीडाकराः । धर्म्मार्थाखिलकामसृक्तिषु महा- विघ्नस्वरूपाबलात्प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते क्षेमं कुतः प्राप्तिनाम् । तत्तेषां प्रशमाय कश्चन विधिविन्त्योभवज्जिबुधै- र्योग्यैरित्यभिधाय संसदि भरद्वाजं सुनिन्तेऽब्रुवन् । त्वं योग्यो भगवन् ! सहस्रनयनं याज्ञेहि शीघ्रं क्रमादायुर्वेदमधीत्य य- द्ब्रह्मयान्मुक्ता भवासोवयम् । इत्यं स सुनिभिर्योग्यैः प्रार्थितो विनयान्वितैः । भरद्वाजो सुनिश्चेष्टो जगाम त्रिदशालयम् । तत्रेन्द्रभवनं गत्वा सुरभिगणमध्यगम् । दृष्टवान् दृढह- न्तारं दीप्यमानमिवानलम् । सोऽभिमन्य जयाशीर्भिर- भिनन्द्य सुरेश्वरम् । ऋषीणां वचनं सत्यक् आवयामास सत्तमः । व्याधयो हि ससुप्तज्ञाः सर्वप्राणिभयङ्कराः । तेषां प्रशमनोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि । तस्यैव सुनिं साङ्गमायु- वेदं शतक्रतुः । जीवेद्वर्षसहस्राणि देही नीरुज्जिगम्य यम् । सोऽनन्तपारन्त्रिस्त्वस्मायुर्वेदं महासतिः । यथावदचिरा- त्त्वं बुधे तन्मना सुनिः । तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाजो निरामयम् । अन्यानपि सुनीश्वरो नीरुजः सुचिरायुषः ।

तत्तन्त्रजनितज्ञानचक्षुषा ऋषयोऽखिलाः । गुणान्द्रव्याणि
कर्माणि दृष्ट्वा तद्विधिमाम्निताः । आरोग्यं लेभिरुदीर्घमायुश्च
सुखसंयुतम् । आयुर्वेदोक्तविधिनाऽन्येऽपि सुसुनयो यथा” ।

अथ चरकप्रादुर्भावः “यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद
उद्धृतः । तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् । अथ-
वान्तर्गतं सत्यगायुर्वेदं च लब्धवान् । एकदा स महोदत्तं
द्रष्टुं चर इवागतः । तत्र लोकान् गदर्थं स्नानव्ययया
परिपोडितान् । द्रुमान् स्खलेषु पुष्पाट्यान् स्त्रियमाणांश्च दृष्ट-
वान् । तान् दृष्ट्वा तु दयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः । अ-
नन्तस्त्रिलयामास रोगोपशमकारणम् । सचिन्त्य स स्वयं तत्र
मुनेः पुत्रो बभूव ह । यतश्चर इवायातो न जातः केनचि-
द्यतः । तस्माच्चरकनाम्नाऽसौ विख्यातः क्षितिमण्डले । स
भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि । सहस्रवदन-
स्यांशो येन ध्वंसोरुजां कृतः । आत्रेयस्य मुनेः शिष्या
अग्निवेशादयोऽभवन् । मुनयो बहुवस्तैश्च कृतं तन्त्रं
स्वकं स्वकम् । तेषां तन्त्राणि संख्यं समाहृत्य विपश्चिता ।
चरकेणात्मनो नाम्ना अन्योऽयं चरकः कृतः । अथ
धन्वन्तरिप्रादुर्भावः । एकदा देवराजस्य इष्टिर्निर्पतिता
भुवि । तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिर्भ्रष्टापीडिताः ।
तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीडितम् । दयार्द्रहृ-
दयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह । धन्वन्तरे । सुर-
श्रेष्ठ । भगवन् ! किञ्चिदुच्यते । योग्योभवसि भूता-
नामुपकारपरोभव । उपकाराय लोकानां केन किं न
कृतं पुरा । त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुर्भूनात्मनादिरूप-
वान् । तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशेमध्ये नृपोभव ।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय । इत्युक्त्वा सुरश-
ङ्खलः सर्वभूतहितेभ्यसा । समस्तमायुषोवेदं धन्वन्तरिमुपादि-
शत् । अधीत्य चायुषोवेदमिन्द्राङ्गधन्वन्तरिः पुरा । आगत्य-
पृथिवीं काश्यां जातोवाङ्मज्जवेष्टसनि । नाम्ना ततोऽ-
भवत् ख्यातोदिवोदास इति क्षितौ । बालयव विरक्तोभू-
त्तचार च महत्तपः । यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्या-
मकरोनुपमम् । ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधी-
यते । हिताय देहिनां स्त्रीया संहिता विहिताऽसुना ।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितां तामपाठयत्” । अथ
सुश्रुतप्रादुर्भावः । अथ ज्ञानद्वया विश्वामित्रप्रभृतयो-
ऽवदन् । अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशीराजोऽवच्यते ।
विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् । वत्स ! वाराणसीं
गच्छ विश्वेश्वरवत्सभाम् । तत्र नाम्ना दिवोदासः काशी-

राजोऽस्ति वाङ्मज्जः । स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेद-
विदांवरः । आयुर्वेदं ततोऽधीषु लोकोपकृतिहेतवे ।
सर्वप्राणिदयातीर्थमुपकारोमहामखः । पित्रर्वचनमाकर्ण्य
सुश्रुतः काशिकाङ्गतः । तेन सार्द्धं समध्येतुं मुनिस्तुशतं
ययौ । अथ धन्वन्तरिं सर्वे वानप्रस्थान्त्रमे श्रितम् । भग-
वन्त् सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्वक्त्रभिः स्तुतम् । काशीराजं
दिवोदासन्तेऽपश्यन् विनयान्विताः । स्वागतं च इति
स्नाह दिवोदासोयशोधनः । कुशलं परिपत्रच्छ तथाऽऽ-
गमनकारणम् । ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरुत्तरम् ।
भगवन्मानवान्दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपीडितान् । क्रन्दतोस्त्रि-
यमाणांश्च जातास्माकं हृदि व्यथा । आमयानां शमोपायं
विज्ञातुं वयमागताः । आयुर्वेदं भवानस्मान्ध्यापयितुम-
र्हति । अङ्गीकृत्य वचस्तेषां नृपतिस्त्राहोपादिशत् । व्याख्यातं
तेन ते यत्नाज्जगदुन्मुनयोमुदा । काशीराजं जयाशीर्भिर-
भिनन्द्य मुदन्विताः । सुश्रुताद्याः सुसिद्धानां जन्मगुहं स्वकं
स्वकम् । प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्वतन्त्रं कृतवान् स्फुटम् । सुश्रुतस्य
सखायोऽपि ग्रथक् तन्त्राणि तेनिर । सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सु-
श्रुतं बद्धभिर्यतः । तस्मात्त्वं सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं क्षितिम-
ण्डले” चरके तु आयुर्वेदमिन्द्राङ्गिस्तत्प्रणेतृवंशोऽन्यथाभ्यधापि
यथा “ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः । जप्ता-
ह निखिलेनादावस्मिन् नो ह पुनस्ततः । अश्विभ्यां भगवान्
शक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् । ऋषिप्रोक्तोभरद्वाजस्तस्माच्छ-
क्रमुपागमत्” ब्रह्मादिभारद्वाजान्त्वंशसङ्गा ततो यथा
भरद्वाजस्य प्राप्तस्तदपि तत्रैवोक्तम् । यथा कतिचिन्मुनीनु-
पक्रम्य “ब्रह्मज्ञानस्य निधयोयस्य नियमस्य च । तपसस्तेज-
सादीप्ताहूयमाना इवागमयः । सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्यां
चक्रुः कथामिमाम् । धर्माधिकामनोक्षाणामारोग्यं मूल-
सुप्तमम् । रोगास्तस्यापहन्तारः श्रेयसोर्जावितस्य च ।
प्रादुर्भूतोमनुष्याणामन्तरायोमहानयम् । कः स्यात्तेषां
शमोपायइत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः । अथ ते शरणं शक्रं
ददृशुर्ध्यानचक्षुषा । स वक्ष्यति शमोपायं यथावदभरप्रभुः ।
कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम् । अहमर्थं
नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः । भरद्वाजोऽब्रवीत्तस्माद्विधिभिः
स नियोजितः । स शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।
ददर्श बलहन्तारं दीपमानमिवानलम् । सोऽभिगम्य जया-
शीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् । प्रोवाच भगवान्मीमान् ऋषीणां
वाक्यसुप्तमम् । व्याधयोहि ससृत्पन्नाः सर्वप्राणिभवं-
ङ्कराः । तदुब्रूहि मे शमोपायं यथावदभरप्रभुः ! ।

तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः । पदैरत्यैमैति बुद्ध्या
विपुलां प्रमर्षये । हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्वातुरपराय-
णम् । लिखत् शान्तं पुण्यं बुधे यं पितामहः । सोऽ-
नन्तपारं लिखन्मायुर्वेदं महामतिः । यथावदचिरात्
सर्वं बुधे तन्मना स्निः । तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः
सुखान्वितम् । ऋषिभ्योऽनधिकं तन्तु शशासनवशेषयन् ।
ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगद्भूतं प्रजाहितम् । दीर्घमायुश्चि-
कीर्षन्तो वेदं वदन्मायुषः । तेनर्षयस्ते ददृशुर्षथावज्ज्ञा-
नचक्षुषा । सामान्यञ्च विशेषञ्च गुणान् द्रव्याणि कमे च ।
समवायञ्च तज्ज्ञात्वा तन्मोक्षं विधिमास्थिताः । लेभिरे परमं
शर्म जीवितञ्चायनश्वरम् । अथ सैत्तोपरः पुण्यमायुर्वेदं
पुनर्वचुः । शिष्येभ्योदत्तवान् षड्यः सर्वभूतानुकम्पया ।
अग्निवेशश्च भेडश्च जातूकर्षः पराशरः । हारीतः क्षार-
पाणिश्च जगद्भूतानुनेर्वचः । बुद्धेर्विशेषस्तत्तासीन्नो-
पदेशान्तरं हनेः । तन्वस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशोयतोऽ-
भवत् । अथ भेडादयश्चक्रुः खं खं तन् । कृतानि च ।
आवयामासुरात्रेयं सर्षपङ्कं सुमेधसः । श्रुत्वा च सूत्र-
मर्थानामष्टयः पुण्यकर्मणाम् । यथावत् सूत्रितमिति
प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे । एवमायुर्वेदं शसुक्ता तस्य निरुक्ति-
स्तत्र दर्शिता यथा “हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य
हिताहितम् । मानञ्च तच्च यतोक्तमायुर्वेदः सञ्च्यते ।
शरीरेन्द्रियसत्त्वादिबंधोपधारिजीवितम् । नित्यगन्तव्यं च
पर्यायैरायुरच्यते । तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां
मतः । वच्यते यन्मृष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः” ।
एवं बहूनामायुर्वेदानां सत्त्वेऽपि तेषां विरलप्रचा-
रतया लुप्तप्रायत्वात् सुश्रुतचरकयोर्लोके प्रचाराच्च
तत्त्वविषयास्तावत् संचेपेणोच्यन्ते । तत्र सुश्रुतस्यायुर्वेद-
स्याष्टाङ्गत्वम् तच्च अष्टाङ्गशब्दे ५२३ पृष्ठे शल्य-
सिन्ध्यादि दर्शितम् । तच्छास्त्रस्य प्रयोजनं रोगचिकित्सा
या च पुरुषविषयैवेति पुरुषस्वरूपतदुत्पत्तिगर्भादिक्रमेणाभि-
धाय तदीयशरीरसंस्थानं रोगनिदानरोगोपशमनद्रव्यादि
दीनि क्रमेणोक्तानि । तदेतत् संचेपेण सुश्रुते उक्तम्
“अस्मिन् शास्त्रे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुषः इत्यु-
च्यते । अस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानम्, कस्मात् ? लोकस्य
हैविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरौ जङ्गमश्च ।
द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च तद्गूयस्त्वात् । पञ्चात्म-
को वा । तत्र चतुर्विधो भूतपामः खेदजाण्ड
जोङ्गिज्जरायुजसंज्ञः । तत्र पुरुषः प्रधानं तस्योपक-

रणमन्यत् । तस्मात्पुरुषोऽधिष्ठानम् । तद्दुःखसंयोगा
व्याधय इत्युच्यन्ते । ते चतुर्विधा आगन्तवः शारीरा
मानसाः स्थाभाविकाश्चेति । तेषामागन्तवोऽधिष्ठान-
निमित्ताः । शारीरास्त्वन्नपानमूला वातपित्तकफशोणित-
सन्निपातवैषम्यनिमित्ताः । मानसास्तु क्रोधशोकभयहर्ष
विषादेर्ष्याभ्यसूयादन्यमात्सर्यकामलोभप्रमदतद्विच्छाद्वेषभे-
दैर्भवन्ति । स्थाभाविकाः क्षुत्पिपासाजराण्युनिद्राप्रम-
तयः । त एते मनःशरीराधिष्ठानाः । तेषां संशोधन-
संशमनाहाराचाराः सम्यक् प्रयुक्ताः निम्नहृत्तेवः ।
प्राणिनां पुनर्मूलमाहारी बलवर्णौजसाश्च । स षट्सु रसे-
ष्वायतो रसाः पुनर्द्रव्यान्मयाः । द्रव्याणि पुनरोषधयश्चाः
द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थावराश्चतुर्विधाः ।
वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । तास्वपुष्पाः
फलान्तो वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यः
स्तम्बिन्यश्च वीरुधः । फलपाकनिष्ठा ओषधय इति ।
जङ्गमास्त्वपि चतुर्विधा जरायुजाण्डजखेदजो-
ङ्गिजाः । तत्र पशुमनुष्यव्याणादयो जरायुजाः ।
खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजाः । कर्मकोटिपिपीलिका-
प्रभृतयः खेदजाः । इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उङ्गिजाः ।
तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक्पत्रपुष्पफलमूलकन्दनिर्यांसस्तरसादयः
प्रयोजनवन्तो जङ्गमेभ्यश्चर्मनखरोमरुधिरादयः । पार्थिवाः
सुवर्णरजतमणिमुक्तामनःशिलासूक्तपाषाणदयः । काल-
कृतास्तु प्रवातनिवातातपच्छायाज्योत्स्नातमःशीतो-
ष्णवर्षाहोरात्रपक्षमासर्त्यनादयः संवत्सरविशेषाः ।
त एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमप्रती-
कारहेतवः प्रयोजनवन्तश्च । भवन्ति चात्र । शारीराणां-
विकाराणामेष वर्गश्चतुर्विधः । चये कोपे शमे चैव हेतु-
रुक्तश्चिकित्सकैः । आगन्तवश्च ये रोगास्ते द्विधा निपतन्ति
हि । मनस्यन्ये शरीरेऽन्ये तेषान्तु द्विविधा क्रिया ।
शरीरपतितानान्तु शरीरवदुपक्रमः । मानसानान्तु
शब्दादिरिष्टो वर्गः सुखावहः । एवमेतत्पुरुषो व्याधि-
रौषधं क्रियाकाल इति वदुः स्यं समासेन व्याख्यातम् ।
तत्र पुरुषग्रहणात्तत्त्वव्यवस्थामूहोभूतादिरुक्तस्तदङ्गप्र-
त्यङ्गविकल्पाश्च तद्व्यासविराट्पायुप्रभृतयः । व्याधिग्रहणा
द्वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः सर्व एव
व्याधयो व्याख्याताः । ओषधिग्रहणात् द्रव्यगुणरसवीर्य-
विपाकप्रभावाणामादेशः । क्रियाग्रहणाच्छेद्यादीनि क्लेशा-
दीनि च कर्माणि व्याख्यातानि । कालग्रहणात्सर्व-

क्रियाकालानामादेशः । भवति चाल । वीजं चिकित्सित-
स्यैतत्प्रसासेन प्रकीर्तितम् । सर्विंशमध्यायशतमस्य
व्याख्या भविष्यति । तच्च सर्विंशमध्यायशतं पञ्चसु
स्थानेषु । तत्र स्तनस्थाननिदानशारीरचिकित्सितकल्पे-
र्षध्वशात्संविभज्योत्तरे तन्त्रे शेषानर्थान् व्याख्यास्यामः” ।
चरके तु लिखन्दिमलुक्तम् तच्च हेतुलिङ्गौषधरूपस्त्व-
त्वं बोध्यम् । अथ आयुर्वेदे अष्टादशविद्यान्तर्गतः ।
“आयुर्वेदो घनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः” इति ५२५ पृष्ठे
अष्टादशविद्याशब्दे उक्तवाक्यात् । अस्मिन् शास्त्रे द्वि-
जानामेवाधिकारो नान्येषां यथाह सुश्रुतः । “अथातः
शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । ब्राह्मणचरि-
यवैश्यानामन्यतममन्यवयः शीलशौर्यशौचाचारविनयशक्ति
बलमेधाष्टितिसृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वौषडन्ताप-
मृजुवृक्षाक्षिनासं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेशसत्तु भिषक्
शिष्यमुपनयेत् । अतो विपरीतगुणं नोपनयेत्” ।
विप्रश्न वैश्यकन्यायासुत्पन्नस्याम्बुश्यापि द्विजधर्मतया
उपनयनादिस्कारवत्त्वात् “अम्बुश्या चिकित्सितम्”
इति मनुस्मृत्यैव अत्राधिकार इति भेदः । तत्रायं विवेकः
द्विजमात्राणां चिकित्सितेऽधिकारेऽपि तत्रत्यवृत्तिग्रहणे
तृतेषां निन्द्यतैव । “पूयं चिकित्सकस्यान्नमिति” मनु-
ना निन्दितत्वात् । अम्बुश्यानां तु तद्वृत्तौ दोषाभावः मनुना
“स्तनानामश्वसारथ्यमम्बुश्या चिकित्सितम्” इत्यनेन तेषां
चिकित्सावृत्तिकालेनाभिधानात् अम्बुश्या च यथोपनयने-
ऽधिकारस्तथाऽम्बुशब्दे ३२८ पृष्ठे निरूपितम् । अतएव-
“भिषक् केशवनन्दनः । वोपदेवश्चारेदं विप्रोवेदपदा-
स्यदम्” । विप्रवोपदेवस्य पितुः केशवस्य भिषक्त्वं स्वय-
मेव तेनोक्तम् । तस्य निन्दितत्वे तद्वोच्येत इति द्रष्टव्यम् ।
अन्यत्र चायुर्वेदस्य चतुर्व्यूहत्वमुक्तं रोगरोगनिदानरोग-
निवृत्तितदुपायरूपविषयचातुर्विध्यात् । “सचायुर्वेदः नर-
गजाश्वगोष्ठ्याधिकारभेदेन पञ्चविधः तत्र नरायुर्वेदः
चरकसुश्रुतादिर्लोकप्रसिद्धः गजायुर्वेदोऽश्वायुर्वेदोऽपि शालि-
होत्रकृतः तयोश्च लोके प्रचाराभावात् अग्निपुराणतः
समुद्भूत्या तौ दृश्येते तत्र गजायुर्वेदो यथा
“गजलब्धं चिकित्सां च लोमपादं वदामि ते” इत्युपक्रम्य
“पाकलेषु तु सर्वेषु कर्त्तव्यमनुवासनम् । दृढतैलपरीपाकं स्थानं
वातविजितम् । स्नानेषु च क्रिया कार्या तथा पाकलव-
नृप ! । गोमूत्रं पाण्डुरोगेषु रजनीभ्यां दृढं द्विज ! ।
आनाहे तैलसिक्तस्य निषेकस्तस्य शस्यते । ज्वर्यैः पञ्च-

भिर्भिश्चा प्रतिपानाय वारुणी । विडङ्गानि फलाव्योससैन्धवैः
कवलान् कृतान् । मूर्च्छासु भोजयेद्भागं । चौद्रतोयञ्च-
पाययेत् । अभ्यङ्गः शिरसः शूलैः नस्यञ्चैव प्रशस्यते ।
नागानां स्नेहकटुकैः पादरोगानुपक्रमेत् । पश्चात्कल्क-
कषायेण शोधनञ्च विधीयते । शिथिलितिरिखावानां पि-
प्पलीभरिचान्वितैः । रसैः समर्पयेद्भागं वेपथुर्यस्य
जायते । बालं विल्वं तथा लोभं धातकी सितया सह ।
अतीसारविनाशाय पिण्डो भुङ्जीत कुङ्गरः । नस्यं करपद्मे
देयं दृढं लवणसंयुतम् । मागधीनागराजाजीवगूर्मण्ड-
कान्विताः । उत्कर्षके तु दातव्यो वाराहश्च तथा-
रसः । दशमूलकुलत्वाश्चकाकमाचीविपाचितम् । तैल-
प्राशनसंयुक्तं गलपद्मगदापद्मम् । अष्टाभिर्लवणैः पिष्टैः
प्रसन्नं पाययेद्दृढतम् । मूलजंशेखरावीजं कथितं त्र्युषस्य
च । त्वग्दोषेषु पिवेच्चैव वृषं वा कथितं द्विपः ।
गवां मूलविडङ्गानि क्कमिकोष्पे शस्यते । शृङ्गवेरकपादा-
क्षाशर्कराभिः शृतं पयः । क्षतक्षयकरं पानं तथा
मांसरसः शुभः । अक्षोदनं व्योषयुतमरुचौ तु प्रशस्यते ।
लिङ्गद्व्योसंनिदन्त्यकं श्यामाक्षीरेभपिपली । एतैर्गुल्म-
हरः स्नेहः कृतश्चैव तथा रसः । भेदनद्रावणाभ्यङ्गस्नेह-
पानानुवासनैः । सर्वानेव ससुत्पन्नान् विद्वान् ससुपाह-
रेत् । षष्टिकं सुहृयूषेण सारदेन तथा पिवेत् । बालवि-
ल्वैस्तथा लेपः कुक्ष्यरोगे प्रशस्यते । विडङ्गेन्द्र्यवौ हिङ्गु-
सबलं रजनीद्वयम् । पूर्वाह्णे पाययेत् पिण्डान् सर्वशूलो-
पाशान्तये । प्रधानभोजने तेषां षष्टिकद्वीहिशालयः ।
मध्यमौ यवगोधूमौ शेषा दन्तिनि चाधमाः । यवञ्चैव तथै-
वेक्षुर्नागानां बलवर्द्धनः । नागानां यवसं शुष्कं तथा
वातप्रकोपणम् । मदक्षीणस्य नागस्य पयः पानं प्रशस्यते ।
दीपनीयैस्तथा द्रव्यैः शृतोमांसरसस्ततः । वायसः कुरभ-
सोभौ काकोलूककुलाह्विः । भवेत् चौद्रेण संयुक्तं पिण्डो-
युद्धे मदाय हि । कटुमस्या विडङ्गानि क्षीरकोषातकी-
पयः । हरिद्रा चेति धूसोऽयं कुङ्गरस्य जयावहः ।
पिप्पली तण्डुलास्तैलं माध्वीकं माक्षिकन्तथा । नेत्रयोः
परिषेकोऽयं दीपनीयः प्रशस्यते । पुरोषं च कषायाश्च तथा
पारावतस्य च । क्षीरवृक्षकरीरस्य प्रसन्नायेष्टमञ्जनम् ।
अनेनाञ्जितनेत्रस्तु करोति कदनं रणे । उत्पलानि च
नीलानि मुक्तं तगरमेव च । तण्डुलोदकपिष्टानि नेत्र-
निर्वापणं परम् । नखद्वौ नखच्छेदः तैलसेकश्च मास्यपि ।
शय्यास्थानं भवेच्चास्य करीषैः पांशुभिस्तथा । शरन्निदा-

चयोः सेकः सर्पिषा च तथाप्यति” । इति गजायुर्वेदः

अथोश्वायुर्वेदः तत्रैव “अश्ववाहनसारं च वल्लेऽश्वस्य चिकित्सितम्” इत्युपक्रम्य “दृषो निम्बदृह्यौ च शुडुची च स-
माक्षिका । सिंहानकहरी पिण्डी खेदश्च शिरसस्तथा । हि-
ङ्गुपुष्करमूलञ्च नागरं सास्त्रवेतसम् । पिप्पलीसैन्धवयुतं
शूलम्लसुष्णवारिणा । नागराऽतिविषा मुक्ता सानन्ता विल्व-
मालिका । काथमेषां पिबेद्वाजी सर्वातीसारनाशनम् ।
प्रियङ्गुलोममधुभिः पिबेद्दृषरसं हयः । क्षीरं वा पञ्चको-
लाद्यं कासनादिप्रसृज्यते । विष्कन्धेषु च सज्जेषु श्रेय
आदौ विशेषणम् । अभ्यङ्गावतं निम्बे हनस्वर्षा क्रमः-
स्मृतः । त्वरितानां तरङ्गाणां पयसैव क्रियाक्रमः । लोभ-
करञ्जयोर्मूलं सातलाङ्गाग्निनागराः । कुष्ठं हिङ्गुवचा-
रास्ना लेपोऽय शोधनाशनः । मज्जिषा मधुकं द्राक्षादृह्यौ
रक्तचन्दनम् । त्वपुषीवीजमूलानि शृङ्गाटककशेरुकम् ।
अजापयः श्वेतमिदं सथीतं शर्करान्वितम् । पीत्वा निर-
शनेवाजो रक्तेमेहात् प्रसृज्यते । मन्याहनुनिगालस्यशिरः
शेफोगलपहः । अभ्यङ्गः कटुतैलेन तत्र तेष्वेव शस्यते ।
प्रत्यक्षपुष्पी तथा वङ्गिः सैन्धवं सौरसो रसः । कृष्णाहिङ्गु-
युतैरेभिः कृत्वा नखं न सोदति । निधे ज्योतिष्मतो पाठा
कृष्णकुष्ठं वचा मधु । जिह्वास्तम्भे च लेपोऽयं शुङ्गमूलयुतो-
हितः । तिलैर्यश्चा रजन्या च निम्बपल्लैश्च योजिता ।
क्षौद्रेण शोधनी पिण्डी सर्पिषा व्रणरोपणी । अभिघातेन
खड्गान्नि वेऽप्यश्वास्तीव्रवेदनाः । परिषेकक्रिया तेषां तैलेना-
शु रजापहा । दोषकायाभिघाताभ्यां तनुजे लिङ्गिते तथा ।
शान्तिर्मेतस्याम्बुवस्ताभ्यां पक्वमन्मथ क्रमात् । अश्वत्योडुम्बर
मूलमधुकवटवल्कलैः । प्रभूतनलिकाकाथः सुखोष्णो
व्रणशोधनः । यथाह्ना नागरं रास्नामज्जिषाकृष्णसैन्धवैः
देवदारुवचायुम्बरजनीरक्तचन्दनैः । तैलं सिद्धं कषायेण
शुडुच्या पयसा सह । स्रक्चणं वस्तिनखे च योज्यं सर्वत्र
लिङ्गिते । रक्तखावो जलौकाभिर्नैलान्ते पित्तरोगिणः ।
खादिरोडुम्बराश्वत्यकषायेण च साधितम् । धालोदुराल-
भातिक्ताप्रियङ्गुकुसुमैः समैः । शुडुच्या च कृतः काथः
कल्कोयुक्तो विलम्बिते । उत्पाते शिशिरे आब्ये सुषकयोधे
तथैव च । क्षिप्रकारिणि दोषे च सद्योवेधनमिष्यते ।
गोशकृत्सर्जिकाकुष्ठरजनीतिलसर्पपैः । गवां मूत्रेण
पिष्टैश्च मर्द्दनं कण्डुनाशनम् । शीतोमधुयुतः काथो
नासिकायां शर्करैः । रक्तपित्तहरः पानादश्वकण्डोस्तथैव
च । सप्तमे सप्तमे देयमश्वानां खवणं दिने । तथा भुक्त-

वतां देया अतिपाते तु वारुणी । जीवनीयैः समधुरै-
र्म्हद्दीकाशर्करायुतैः । सर्पिपिप्पलीकैः शरदि प्रति
पानं सपद्मकैः । विडङ्गपिप्पलीधान्यशताङ्गालोभ
सैन्धवैः । सचित्तकैस्तुरङ्गाणां प्रतिपानं हिमागमे ।
लोभप्रियङ्गुकायुक्ता पिप्पली विश्वभेषजैः । सक्षौद्रैः
प्रतिपानं स्थावसन्ते कफनाशनम् । प्रियङ्गुपिप्पली-
लोभयश्चाङ्गैः समहौषधैः । निदाघे सशुद्धा देया
मदिरा प्रतिपानके । लोभकाष्ठं खलवणं पिप्पल्यो-
विश्वभेषजम् । भवेत्तैलयुतैरेभिः प्रतिपानं घनागमे ।
निदाघेऽर्द्धकृताहाराः शरत्सु पुष्टशोणिताः । प्राट्ठिभक्ष-
पुरोषाश्च पिबेयुर्वाजिनोदृढतम् । पिबेयुर्वाजिनस्तैलं कफ-
वायुधिकास्तु ये । स्नेहव्यापद्मो येषां तेषां कार्यं विरु-
क्षम् । त्र्यहं यथागृह्णा स्याज्जोजनं तक्रसंयुतम् ।
शरद्दिदाघयोः सर्पिस्तैलं शीतवसन्तयोः । वर्षासु शि-
शिरे चैव वस्तौ यमकमिष्यते । गुर्वभिष्यन्दिभक्तानि
व्यायामं स्नानमातपम् । वायुर्वर्षे च वाहस्य स्नेहनीयस्य
वर्ज्येत् । स्नानं पानं सज्जत्दृष्टमश्वानां सलिलागमे ।
अत्यर्थं दुर्दिने काले पानमेकं प्रशस्यते । युक्तं शीतातपे
काले द्विः पानं ब्रवनं सज्जत् । पीप्पे त्रिः स्नानपानं
स्याच्चिरं तस्यावगाहनम् । निस्तुषाणाम्प्रदातव्या यवा-
नाम्बुतरादकी । चणकग्रीहिभौद्वाणां, कलायान् वापि दा-
पयेत् । अहोरात्रेण वाहस्य यवसस्य तृणा दश । अष्टौ
शुष्कस्य दातव्या चतस्रोऽथ वुषस्य वा । दूर्वा पित्तं, यवः
कांसं, वुषस्य स्नेहसंज्ञकम् । नाशयत्यर्जुनः श्वासं, तथा शालि-
बल्लक्षयम् । वातिकाः पैत्तिकाश्चैव स्नेहज्जाः सान्नि-
पातिकाः । न रोगा पीडयिष्यन्ति दूर्वाहारं तरङ्गमम् ।
हौ रज्जुबन्धौ दुष्टानां पक्षयोः समयोरपि । पश्चाद्वन्धश्च
कर्त्तव्यो दूरकीलव्यपाश्रयः । वसेयुस्त्रासृते स्थाने कतधूपनम्
मयः । वनोपन्यस्तयवसाः सप्रदीपाः सुरक्षिताः । कत-
बन्धाश्च कपयोधार्थाश्चाश्वगृहे ऋगाः” इत्यश्वायुर्वेदः अ-
धिकं जयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे दृश्यम् ।

अथ गवायुर्वेदः अग्निपु० “गवास्माहात्म्यसुक्तं हि
चिकित्साश्च तथा शृणु” इत्युपक्रम्य । “शृङ्गामयेषु
धेनूनां तैलं दद्यात् स सैन्धवम् । शृङ्गवेरबलाभांसीकल्का-
सिद्धं समाक्षिकम् । कर्णमूलेषु शूलेषु मज्जिषाहिङ्गु-
सैन्धवैः । सिद्धं तैलं प्रदातव्यं रसोनेनाथ वा
पुनः । विल्वमूलमपामार्गो धातकी च सपाटला । कुटजं
दन्तमूलेषु लेपोऽह्मूलनाशनः । दन्तमूलहरैर्द्व्यैर्धृतं

वापि विपाचितम् । सुखरोगहरं चैयं जिह्वारोगेषु सै-
न्धवम् । शङ्खवेरं हरिद्रे द्वे त्रिफला च गलघृहे ।
हृच्छूले वस्तिशूले च वातरोगक्षये तथा । त्रिफला दृढमित्रा
च गवां पाने प्रशस्यते । अतोसारे हरिद्रे द्वे पाठाञ्चैव
प्रदापयेत् । सर्वेषु कोष्ठरोगेषु तथा सास्त्रागतेषु च ।
शङ्खवेरञ्च भागीं च कासश्वासे च दापयेत् । दातव्या
भग्नसन्धाने प्रियङ्गुर्लवणान्विता । तैलं वातहरं पिप्पे मधु-
यष्टिविपाचितम् । कफे व्योषञ्च समधु संपिष्टकरजोऽस्त्रजे ।
तैलाज्यं हरितालञ्च भग्नक्षतदृढं ददेत् । साषास्त्रिलाः
सगोधूमाः पशुक्षीरं दृढतन्वा । एषां पिण्डी स-
लवणा वत्सानां पुष्टिदा त्रियम् । बलप्रदा वृषाणां स्थात्
पृथ्व्याशाय धूपकः । देवदारुवचामांसीहिङ्गुगुल्
सर्षपाः । पृथ्वादिगदनाशाय एष धूपोगवां हितः । वण्टा चै
व गवां कार्या धूपेनानेन धूपिता । अश्वगन्धार्तिलैः शुद्धै
स्तेन गौः क्षीरिणी भवेत् । इति गवायुर्वेदः

अथ वृक्षायुर्वेदस्तत्रैव “वृक्षायुर्वेदमाख्यास्ये लुच-
सोत्तरतः शुभः । प्राग्गतोऽयम्यतश्चाच्च आयुः ऽश्वत्थः
क्रमेण ह । दक्षिणादिसप्तपद्माः समीपे कण्टकिद्रुमाः ।
उद्यानं गृहवासे स्थातिलानयथ पुष्पितान्” इत्युपक्रम्य
“अरिष्टाशोकपद्मागाः शिरीषाः सपियङ्गवः । अशोकक-
दलीजम्बुस्तथा बकुलदाडिमाः । सायं प्रातस्तु चर्मन्ते
शीतकाले दिनान्तरे । वर्षर्तौ तु भुवः शेषे सेतुव्या रोपिता-
द्रुमाः । उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम् ।
स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं वृक्षाणां द्वादशान्तरम् ।
त्रिफलाः सुवर्णावृक्षाः शस्त्रेणादौ हि शोधनम् ।
विडङ्गवृक्षपक्षाक्तान् सेचयेच्छोतवारिणा । फलनाशे
कुलत्वं च मार्षमुद्गैर्यैवेत्तिलैः । शृङ्खलीतपयःसेकः फल-
पुष्पाय सर्वदा । आविकानशकम्बूत्वं यवचूर्णं
तिलानि च । गोमांसमुदकञ्चेति सप्तरात्रं निधापयेत् ।
तत्सेकः सर्ववृक्षाणां फलपुष्पादिदृढिदः । मत्स्याम्भसाऽ-
वसेकेन वृद्धिर्भवति शाखिनः । विडङ्गतण्डुलोपेतं मत्स्यं
मांसं हि दोहदम् । सर्वेषामविशेषेण वृक्षाणां रोगमर्ह-
नम् । वृहत्संहितोक्तो वृक्षायुर्वेद आरामशब्दे दृश्यः ।
आयुर्वेदमधीते वेद वा उक्त्या० ठक् । आयुर्वेदिकः
आयुर्वेदाभिज्ञे त्रि० । आयुर्वेदे साधु कथा० ठक् ।
आयुर्वेदिकः आयुर्वेदे साधौ त्रि० । [नारौ ।
आयुर्वेदमथ पु० आयुर्वेदेन प्रचुरः प्राचुर्ये मयट् । धन्व-
आयुर्वेदिन् त्रि० आयुर्वेदोन्वेद्यतया विद्यतेऽस्त्र इति ।

आयुर्वेदाभिज्ञे चिकित्साशास्त्रस्य वेत्तरि वैद्ये ।
आयुषज् त्रि० आयुना सजते सन्ज-किप् पत्वम् । आयुः
सन्ध्वे “सोमः पवत आयुषक्” ऋ० ८, २५, ५ । “पवस्व
देवायुषमिन्द्रं गच्छत ते मदः” ऋ० ८, ६३, २२ ।
आयुषक् पु० आयुषा कायति कै-क । आयुषा प्रकाशमाने
प्रशस्त्यायुषके ।
आयुष्काम त्रि० आयुः कामयते काम-णिङ्-अण्
उप० स० । आयुरभिलाषके “अथात आयुष्कामोयं रस-
यनम्” इति सुश्रुतः । “आयुष्कामेण वप्स्यं न जातु पर-
योषिति” मनुः ।
आयुष्कृत् त्रि० आयुः करोति कृ-किप् इत० । आयुर्दृष्टि-
करे रसरसायनादौ अयुर्दृष्टिशब्दे ७७५ पृष्ठे तान्यु-
क्तानि । ट । आयुषकर इत्यप्यत्र त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
आयुष्टोम पु० आयुः साधनं स्तोमः शाक० त० पत्वम् ।
१ आयुःसाधने ऋक्सुसदायात्मके स्तोमभेदे २ तत्स्तोमयुक्ते-
यागभेदे च ।
आयुष्मत् त्रि० आयुर्विद्यतेऽस्य महत्प । १ चिरजीविनि “आयु-
ष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने” “आयुष्मन्तं
सुतं स्मृते यशोमेधासमन्वितम्” मनुः स्त्रियां ङीप् ।
२ विष्कम्भावधिके तृतीये योगे पु० । “विष्कम्भः प्रीतिरायु-
ष्मान्” ज्यो० ति० । आयुरिति शब्दोऽस्यस्य महत्प । ३ आ-
युःशब्दयुक्ते सन्ध्वे “आयुष्मानिति शान्त्यर्थं जपत्वा-
च्च समाहितः” छ० प० । तच्च आयुष्यसूक्तशब्दे
दृश्यम् । भवदादिषु पाठात् तस्मिन् परे प्रथमार्थेऽपि तसि-
लादि । तत आयुष्मान् तत्तायुष्मान् ।
आयुष्य त्रि० आयुः प्रयोजनमस्य “स्वर्गादिभ्यो यत्” पा० भा०
यत् । आयुःसाधने आयुर्दृष्टिशब्दोक्ते रसरसायन-
द्रव्यकर्मादौ । “आयुष्यं प्राङ्मुखोभुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्-
मुखः” “इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम्” “धन्यं
यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं ज्ञातिधिपूजनम्” इति च मनुः
“आयुष्यो हवा अस्मैव आत्मनिष्क्रयणो भवति” शत० ब्रा० ।
आयुष्यसूक्तं न० कर्मधा० । “आयुष्मानिति शान्त्यर्थं जपत्वा
तत् समाहितः” छ० प० उक्ते “आयुर्दयिकश्चाङ्गादिषु जप्ये
सूक्तभेदे तच्च सूक्तम् । “आयुर्विश्वायुर्विश्वमायुरसीमाह ।
प्रजान्त्वष्टधर निधेच्छास्मै शतं जीवेम शरदां वयन्ते ।
आयुषे पवस्व वज्रं से मे पवस्व विदुः पृथिव्या दिशोजनि-
तप्राः शृण्वन्त्वापोऽध्यक्षरन्ती सोमो होहुगय ममायुषे
मम ब्रह्मवर्चसाय यजमानस्याङ्घ्रौ अस्थय राज्याय” भव-

देवमदृष्टम् अत्रासुखे शत वधून् संस्कार्य नमोस्तेष्वम् ।
सामवेदिनाञ्चैतत् पाथं वेदभेदेऽन्यदाकरे ज्ञेयम् ।

आयुस् न० इत्य-असि णिच् । जोषितकाले “आयुरारोग्य
मत्तुलं देहि देवि । नमोऽस्तु ते” देशीस्तुतिः । “आयुर्देहातिगैः
पोतं रुधिरं च पतन्निभिः” रघुः । “चतुर्थमायुषोभाग-
सुषित्वाद्यं गुरौ हिजः । द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो-
गृहे वसेत्” मनुः “समारुरुक्षुर्देवमायुषः क्षत्रे” रघुः ।
“आयुषि त्वक्षु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत्” भट्टिः । “अष्टमं
चायुषः स्थानमष्टमादष्टमञ्च यत्” इति पराशरोक्तेः
जन्मलग्नावधिके अष्टमस्थाने तृतीयस्थाने च तद्विवेच्यम् ।
स्थानविशेषे च पक्षविशेषयोगादिवशात् आयुर्विशेषः
अष्टमस्थाने चिन्तनोपपदार्थं संहितः “सर्वा चिन्ता दर्शितः ।
यथा “मरणाज्जीवितमरणं गुप्तस्थानं च मरणहेतुञ्च । अन्त-
स्तुलमरणदेशं परिभवमपि चिन्तयेत् प्राज्ञः । रन्ध्रे चरे पापयु-
तेऽन्यराशावल्यायुरस्तेति वदन्ति षष्ठे । तत्रापि लग्ने चर-
योगजाते त्वल्यायुरस्तेति वदन्ति सप्तमे । स्वस्तेतसंस्थे सति
रन्ध्रे नाथे दीर्घायुराहुर्मुनयोमहान्तः । मन्देन वा चिन्त्य-
मशेषमायुः स्वस्तेतमिदोच्चगृहस्थितेन । रन्ध्रे चरेणापि
युते विलग्ननाथे रिपो वा व्ययराशियुक्ते । षष्ठान्यपे वा
यदि लग्नपुक्ते दीर्घायुरभ्येति शुभेक्षितश्चेत् । कर्मचरेणापि
विचिन्त्यमायुर्दीर्घं सुखस्वोच्चयुतेन तेन । केन्द्रस्थितैः कर्म-
विलग्नरन्ध्रे नाथैस्तथैवायु रदाहरन्ति । प्रोक्तपक्षैर्व्योमचरै-
स्तिभिर्वा सभासुजैः केन्द्रगतैस्तथैव । स्वस्तेतकोणादिग-
तैर्विशेषाद्वदन्ति दीर्घायुरदारचित्ताः । चतुरस्रे शुभैर्युक्ते
लग्नेषु शुभसंयुते । गुरुणा दृष्टिसंयोगे पूर्णमायुर्विनि-
र्दिशेत् । केन्द्रान्विते विलग्नशेषे गुरुशुक्रसमन्विते । ताभ्यां
निरोक्षिते वापि दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । त्रिषङ्गायगताः
पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः । लग्नेषु बलसंयुक्ते
पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । षट्सप्तमभ्यासेषु शुभशसहितेषु
च । त्रिषङ्गायेषु पापेषु पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्रेधिपे
विलग्नस्थे गुरुशुक्रेक्षिते युते । लग्नेषु केन्द्रराशौ वा दीर्घ-
मायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्रेधिपे तु केन्द्रस्थे गुरुशुक्रेक्षिते
युते । लग्नेषु बलसंयुक्ते दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । लग्नाधिपे
यदा केन्द्रे लग्नादेकादशाक्षये । सर्वपक्षकृतं रिष्टमेकोऽपि
विलयं नयेत् । उच्चान्वितैस्त्रिभिः खेटैर्लग्नरन्ध्रे शसंयुतैः ।
रन्ध्रे पापविहीनैस्तैर्दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्रेस्थितैस्त्रिभिः
खेटैः स्वोच्चमित्रसंगेहृगैः । लग्नेषु बलसंयुक्ते दीर्घमा० ।
यारावतादिभागस्थाः पापाः सर्वे शुभास्तथा । केन्द्रत्रिको-

णविलयाः पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । षष्ठाष्टमव्यये पापा
लग्नेषु दुर्बले यदि । अत्रायु रनपत्यो वा शुभद्वययोगव-
र्जिते । क्रूरषष्ठांशके वापि रन्ध्रे भातुजेऽपि वा । पापा-
न्विते पापदृष्टे त्वल्यायुर्विनिर्दिशेत् । चतुष्टयगते पापे शुभ-
दृष्टिविर्जिते । बलहीने विलग्नशेषे त्वल्यायुर्विनिर्दि-
शेत् । व्ययार्थौ पापसंयुक्तौ शुभदृष्टिविर्जितौ । क्रूरषष्ठांशगौ
वापि स्वल्यायुर्विनिर्दिशेत् । आयुर्व्योमस्थिता प्रोक्तः स्व-
ल्यामध्यचिरायुषः । हातिं शतपूर्वमल्यायुर्मध्यमायुस्ततो
भवेत् । सप्तत्याः प्राक्, ततः पूर्णमायुरत्र वदन्ति हि ।
अत्रायुर्दिननाथस्य शतौ लग्नाधिपे यदा । समत्वे मध्य-
मायुः स्थान्त्रित्वे दीर्घायुरादिशेत् । बलहीने विलग्नशेषे
जीवे केन्द्रत्रिकोणगौ । षष्ठाष्टमव्यये पापे मध्यमायुरदाहृ-
तम् । शुभे केन्द्रत्रिकोणस्थे शनौ बलसमन्विते । षष्ठे
वाचस्पतये पापे मध्यमायुरदाहृतम् । लग्ने त्रिकोणे केन्द्रे
वा मध्यमायुश्च मिश्रिते । अत्रायुर्व्योमजातानां विपत्पा-
के ऋतिप्रदः । मध्यमे प्रत्यभिभेदान्मृतिं दद्याद्विशेषतः ।
अष्टमेशदशा कष्टा पूर्णायुर्व्योमसंज्ञके । योगायुरिति नि-
श्चित्य जातस्यैव वदेद्बुधः । आयुर्विलग्ननाधिपती बलेन
हीनौ धरास्त्वहृते शयुक्तौ । युद्धे ऋतिं तस्य वदन्ति
तज्ज्ञाः शस्त्रेण वा तन्मरणं विशेषात् । रन्ध्रे नाथौ यदि
वा रिपुस्थौ राह्वन्वितौ केतुयुतौ सखनू । अग्नेन युद्धे ऋ-
तिमाह्वरायाः शस्त्रेण वा तन्मरणं विशेषात् । रन्ध्रे नाथौ
यदि वा रिपुस्थौ राह्वन्वितौ केतुयुतौ समन्दौ ।
तज्ज्ञाः शस्त्रेण वा विपाके शस्त्रेण चौरैर्मरणं प्रयाति ।
रन्ध्रे नाथौ वाहननाथयुक्तौ तस्मान् ऋतिं तस्य वदन्ति
तज्ज्ञाः । ऋतिं त्वजीर्णाद्गुरुसंयुतौ तौ देहेशजीवौ रि-
पुगावजीर्णात् । लग्ने चरे वाहननाथयुक्ते वागे चरे-
णापि युते त्वजीर्णात् । देहेशचरे वाहनविसभावनाधान्विते वा
मरणं त्वजीर्णात् । रन्ध्रे शयोगान्मरणं दशायामन्तर्दशायामथ
वा वदन्ति । पितादिभावाधिपयोगादिवशात् पितादिकानां
मरणं तथैव । मृत्यङ्गपौ भातुसुतेन युक्तौ दुस्मानगौ
वा विषमक्षणेन । राहुध्वजाभ्यां संहृतौ च दुस्त्रावृद्ध-
ध्वनात्तस्य ऋतिं वदन्ति । षष्ठे चरे भातुसुते सराहुकेतौ
ऋगाङ्गीतिमुदाहरन्ति । जीवेन युक्ते गजभीतिसस्य जातस्य
चन्द्रेण युतेऽश्वभीतिम् । सूर्यान्विते तादृशभातुसुते ऋगात्स-
ष्टङ्गात् शुनकात् सभौमे । षष्ठस्थिते भातुसुतेऽपि चैवं वि-
ना स्वतङ्गस्वगृहं सखेटे । सुखेशभागे शविलग्ननाथास्त्रि-
कोणगाः केन्द्रगताश्च सर्वे । भुक्तौ यदा तत्परिपाकाक्षये

पित्वा सहेवातुद्विच सातः । रन्ध्रे शशाङ्के फणिनाथ
युक्ते हीने त्वपसारयुतः समन्दे । तत्र स्थिते हीनबले
शशाङ्के पिशाचपोडा च जलाद् द्विपाञ्च । भौमाहि-
सन्दान्यतमेन युक्ते क्षीणे शशाङ्के निधनस्थितेऽपि ।
इःस्थे त्वपसारभयान्मृतिः स्वात्पिशाचबाधादथ वा
वृत्तिस्तु । रन्ध्रे सराहौ यदि वा सकेतो चातुर्धिका-
पोडनमाङ्गरस्य । रन्ध्रे श्वरेणापि युते तथैव क्रूरादि-
षडांशयुते तु सत्यम् । नीचस्थिते वाऽभरनायके वा
षडाष्टमस्ये यदि पापदृष्टे । राक्ष्सां प्रकोपान्भरणं
पितृश्च तत्पोडया विस्त्रविनाशमेति । अधिकमत्यायुः-
शब्दे ४१ प्रष्टे उक्तम् । अस्य पुरुषादिपूर्वपदकाले अच्
समा० “पुरुषायुषजीविन्यः” रघुः तत्रायुषम् सनुषायुष
मित्यादौ वा० अच् समासान्तः ।

आयुर्वैगम्य सर्वां० चि० दर्शितः यथा “अर्थायुर्वैगः ।
केचिद्योगं प्रशंसन्ति दशं केचिद्वदन्ति हि । तद्विना चायुषां
ज्ञानं न शक्यन्तु सनीषिभिः । त्रिविधस्यायुषो योगः स्त-
त्यायुर्मध्यमोत्तमः । इति श्वत्पूर्वमत्यन्तं तदूर्ध्वं मध्यमं
भवेत् । आ सप्ततत्तदूर्ध्वं तु दीर्घायुरिति सम्मतम् ।
उत्तमायुः शतादूर्ध्वं सुनेः शंसन्ति तद्विदः । आ द्वा-
दशाब्दाञ्जन्तूनामायुर्ज्ञानं न शक्यते । जपहोमचिकित्साद्यै
वांलरक्षां तु कारयेत् । पित्तोद्देशैर्दृष्टाः केचित्केचिद्
वाचस्प हैरपि । अपरे रित्योगाच्च त्रिविधाऽकालवृत्त्यः ।
जन्मतः प्रवलेनैव बालानां शुद्धिर्जनम् । कथयेदवशेषं तु
तथा योगो निरूपितः । अस्यायुर्लग्नमे भानौ शतौ मध्यं
तु मध्यमे । मिते लग्नेश्वरे तस्य दीर्घमायुरुदाहृतम् ।
अस्यायुर्वैगजातस्य विपत्तारो मृतं वदेत् । जातस्य मध्यमे
योगे प्रत्यरौ तु वृत्तिर्भवेत् । दीर्घायुर्वैगजातानां बधमे तु
वृत्तिर्भवेत् । त्रिषु योगेषु सर्वेषु प्रत्येकं त्रिविधं भवेत् ।
अस्यायुरत्यमध्यं तु पूर्यायुस्त्रिविधं सृष्टम् । मध्यमादत्यमध्यं
तु पूर्यायुस्त्रिविधं भवेत् । दीर्घायुषोऽत्यमध्ये तु पूर्यायुस्त्रि-
विधं भवेत् । एवञ्च विधं प्रोक्तमायुषां तु विनिर्णयः । पञ्च-
स्यारादृशा वृत्त्युं दद्यात् षडौ शुरोस्तथा । शनेश्चतुर्धान्मृत्युः
खादृशा राहोश्च सप्तमी । विपङ्गे शदशा कष्टा प्रत्यरीश-
दशा तथा । बधभेशदशा कष्टा पापा खादृशमेक्षिता ।
नीचारातिविमूढस्या विपत्त्यारिर्नैधनाः । दशा दद्युर्दृतिं
तस्य पापैर्युक्ता विषेयतः । राशिसन्निधौ ये जातास्ते बाला
वृत्तजीविनः । पापदृष्टो युतो वाऽपि निःसंशयवृत्तिप्रदः ।
मण्डान्तेभूको मर्त्यः पितृमातृवत्तान्तः । यदि जीवेत्-

गैपालो गजवाजिसमन्वितः । ततोयगौ भातुनिशाकरौ
वा क्रूरर्चगौ क्रूरनिरीक्षितौ च । व्याधिं नरस्यापि
वदन्ति तज्ज्ञास्त्रिवर्षमात्रं त्वविलम्बमेतत् । चन्द्रात् रुद्रे-
वासरनाथभौमौ कुजादयो वा भरणं दशाह्वात् । उद्यद्रेष्काण्य
जामिते यस्य खादृदारुणो ग्रहः । क्षीणचन्द्रे विलग्नस्ये
सद्योहरति जीवितम् । आपोक्षिमे स्थिताः सर्वे ग्रहा
बलविवर्जिताः । एकमासं द्विमासं वा तस्यायुः सद्यदाहृतम् ।
विलग्नधाधिपतिर्नीचे निधने चार्कसंयुते । कृच्छ्रेण जीवनं
विन्देन्मृतप्रायो भविष्यति । केतोरुदयः पूर्व पञ्चाद-
त्काग्निपवननिर्घातः । रौद्रे सति च मूहर्षे प्राणभ्य-
स्यज्यते जन्तुः । ग्रहणपरिवेशकाले जातः पापान्विते
विलग्नस्ये । लग्नेशे बलहीने जीवति पक्षत्रयं
त्रिमासं वा । अंशाधिपतिर्जन्मपतिर्लग्नपञ्चास्तसुपागतो
यस्य । लग्नावसानभरणं भवेत् कतिपयाहेन । सन्धि-
चतुष्टयकाले जाते वृत्त्युं समादिशेत्तज्ज्ञः । पापयुते
दृष्टे वा शीघ्रैः सौम्यैरदृष्टयुते । राहौ केन्द्रे पापयुक्ते-
क्षिते वा क्षिप्रं नाशं याति सौम्यैरदृष्टे । पापैः केन्द्रे
वार्कलग्ने त्रिकोणे सौम्यैः षष्ठे चाष्टमेऽन्ये वदन्ति । जातः
क्षीणे शीतगौ लग्नसंस्थे पापैर्दृष्टे नाशमाशु प्रयाति ।
उच्चक्षेत्रे मेघराशिं च हित्वा राक्ष्युक्तक्षेत्रेषुपि प्राण-
नाशः । लग्नात्त्वान्त्यौ पापयुक्तौ यदि वृत्ततृषडान्ये वा
विनश्येत् क्षणेन । लग्नाद्वाले चाष्टमे पापचारैः सोमे क्षी-
णे त्वष्टमाब्दं च जीवेत् । केन्द्रैश्चन्द्रात्पापयुक्तैरसौम्यैः
स्वर्गे यानं प्रोच्यते वत्सरेण । जन्माधिपे लग्नमे क्रूर-
युक्ते पश्यत्यार्किष्वाष्टमे जीववर्गे । षष्ठे वर्षे द्वादशे वाऽष्टमे
वा सन्धौ राशेर्जातको वृत्त्युमेति । षष्ठेऽष्टमे वा हिमगौ
च यस्य क्षीणे चन्द्रे पापयुक्तेऽथ वापि । सौम्यैर्दृष्टे त्वष्ट-
माब्दं च जीवेत् पापैः सौम्यैर्मिश्रितैस्तद्द्वयं स्यात् । जीवे-
विलग्नो मिथुने तुलायां शुक्रेण युक्ते शशिसूनुना च ।
पापैर्दृष्टे वृत्त्युराशिस्थिते वा जीवेद्द्वर्षं चाष्टमं चैव बालः ।
लग्ने क्षीणे शशनि निधनं रन्ध्रेकेन्द्रेषु पापैः पापा-
न्तःस्थे निधनहिंसेके द्युनयुक्ते च चन्द्रे । एवं लग्ने भवति
मदनच्छिद्रसंस्थे च पापे मात्वा साकं यदि च न शुभैर्वीक्षितः
शक्तिमङ्गिः । राक्ष्यपस्ते शीतरश्मौ विलग्नो क्रूरे युक्ते
चाष्टमे भूमिशुले । मात्वा साङ्गं चन्द्रवङ्गास्त्ररेण यस्तौ
वा तेनाशु वृत्त्युं प्रयाति । अस्तङ्गते दिनपतौ रविजे
विलग्नो भौमेऽथ वापि निधनं व्रजति त्रिवर्षात् ।
एवं स्थितेऽपि हिमगावशुभैरदृष्टैराशुग्रहे च नियतं

भवतीह चाद्यौ । दृष्टस्यतिर्भौमदृष्टस्यः सूर्येन्दुभौमा-
कजडभूर्तिः । अन्यैस्त्रिभिर्भौमदृष्टिहीना लोकान्तरं प्राप-
यति प्रसूतम् । वक्रो शनिर्भौमदृष्टं प्रयातन्दिष्टे च
षष्ठे च चतुष्टये वा । कुजेन संप्राप्तवलेन दृष्टो वर्षद्वयं
जीवयति प्रजातम् । सौरिस्मरस्य यदि वा विलग्ने जन्म-
स्थलग्ने शशिदृष्टिके वा । सौम्येषु केन्द्रोपगतेषु सदो जातस्य
मृत्युर्धनोपदिष्टः । नीचस्य देवपूज्ये तु भौमस्त्वगते-
ऽथ वा । सन्धिलग्न्ये जातस्तु मासान्मृत्युं स गच्छति ।
नक्षत्रसम्बो तिथिराशिसन्धावेकत्वं तावत्प्रसवस्तिपक्षात् ।
जातस्य मृत्युं समुपैति सद्यः शुक्रेऽङ्गि जीवेदिति नन्दि-
कोक्तम् । षष्ठां जातस्यार्कलग्ने कुजे वा गण्डान्ते वा
मृत्युयोगेऽथ वापि । भौमे हर्त्त प्राणिनां तत्क्षणेन जीवे-
क्षिते चेन्न भवेत् प्रजातः । भौमेदये तद्विषये कथ्येन्दौ
होरेद्वारे वारभूते शशाङ्के । जातः सुखी ब्रह्मपदं
प्रयाति प्रसाधनाद्यैरिह मन्त्रसिद्ध्या । वर्गोत्तमे लग्न-
गते कुलीरे केन्द्रे गुरौ भूमिमुते कलले । सिंहासनांशे
मृगजे विशेषादसायनाद्यैरभितायुरेति । कर्मान्यलग्ने स-
बुधे कलले जीवे यदा गोपुरभागयुक्ते । मृद्वंशके वा दिन-
नाथपुत्रे जातस्त्वसंख्यायुरपैति स्रुतः । देवलोकान्शके
शुक्रे केन्द्रस्ये धरणीमुते । सिंहासनांशके जीवे केन्द्रे
जातस्त्वसंख्यकः । उत्तमांशे मृगौ केन्द्रे शनौ पाराव-
तांशके । स्वर्गलोकं गुरौ केन्द्रे त्वैषाधारसंख्यकः । गो-
पुरांशे गुरौ केन्द्रे शुक्रे पारावतांशके । त्रिकोणे कर्कि-
लग्ने तु युगान्तं स तु जीवति । चापान्शे कर्किलग्न्ये च
तस्मिन् देवेन्द्रपूजिते । त्रिचतुर्भिर्धर्मैः केन्द्रे जातो ब्रह्म-
पदं लभेत् । तृतीयैकादशे शुक्रे गोपुराख्यांशकान्विते । दृष्टे
वर्गोत्तमे लग्ने ब्रह्मणः परमं पदम् । लग्ने शुक्रे गुरौ
कामे कर्मायेऽमरनाथके । चापमेघांशके लग्ने जातो याति
परं पदम् । पञ्चमे बुधसंयुक्ते गोपुराख्यांशकान्विते । गुरौ
षष्ठे विलग्नेऽस्मिन् जातो ब्रह्मपदं लभेत् । केन्द्रे गुरौ
लाभगतेऽर्कपुत्रे धने रवौ मन्दयुते कलले । भाग्ये
धरास्तुयुतेऽत्र जातो युगान्तकालं सममुपैति मन्त्रैः ।
त्रिकोणगौ जीवबुधौ विशेषाद्लग्ने दृष्टे तत्र युते धराजे ।
निशाकरे गोपुरभागयुक्ते जातः सहस्रद्वयवर्षमेति ।
पक्षे सिते जन्म यदाङ्गि काले केन्द्रे गुरौ वा शशिमे
विलग्ने । दारे कुजे भानुमुते सुखस्ये जातस्तु जीवे-
दयुताद्दसंख्यम् । जीवमन्दारशुक्राणामन्योन्यं केन्द्रसं-
भवे । त्रिकोणे वा यदा याति जातस्त्वयुतवत्सरे ।

शुभैर्युक्ते चतुष्केन्द्रे पापैः षट्त्रिभवान्वितैः । सिंहलग्ने
यदा जातो जीवेत् षडयुतानि सः । कर्कादिस्थैर्धर्मैः
सर्वैर्युक्चन्द्रादिभिर्वदा । शन्यन्तैः परमोच्चस्यैर्धर्मै-
स्तुल्यो भवेन्नरः । शन्यादिभौमपर्यन्ता लग्नादौ खचराः
स्थिताः । वैशेषिकांशसंयुक्ताजातस्त्वसरसंदिभः । आकाशं
जीवति नरो मृगे लग्ने कुजादिकाः । रव्यन्ताः
खचराः सर्वे खोजे जीवेऽङ्गि जन्मनि । मेषान्यलग्ने
सगुरौ मृगौ वा निशाकरे गोधनमध्यमांशे । सिंहास-
नांशे यदि वा धराजे जातस्त्वसंख्यायुरपैति मन्त्रैः ।
स्थिरे रवौ सोमसुतेन युक्ते चन्द्रे दृष्टस्येभिद्युने च शुक्रे ।
गुरौ कुलीरे यदि वा विलग्ने शनौ तुलायां सुनिषा-
स्यमेति । देवलोकान्शके मन्दे भौमे पारावतांशके । सिंहा-
शके गुरौ लग्ने जातो सुनिसमो भवेत् । मेषलग्ने रवौ
मर्षि जीवे खोजसमन्विते । त्रिषडायगते पापे जातो
सुनिसमो भवेत् । इति चिन्तामणौ प्रोक्ता आयुसंख्या
मनीषिणां यदुक्तं पूर्वैः सख्यैस्तद्वदेव मयाऽऽधुना ।
पारिजातांशाद्यास्तु सर्वाऽचिन्त दर्शिताः । 'मूलत्रिकोण-
कोणोच्चस्वर्गकेन्द्रोत्तमांशकाः । सप्तवर्गोद्भवाः स्वांशस्वा-
धिमितांशमितकाः । वर्गा इमे दश प्रोक्ताः पूर्वाचार्यै-
र्महर्षिभिः । वर्गद्वयादिसंयोगे पारिजातादिसंज्ञकाः ।
उत्तमं तु त्रिवर्गं चतुर्वर्गं तु गोपुरम् । वर्गपञ्चक
संयोगे सिंहासनमिहोच्यते । वर्गद्वयं पारिजातं षट्कं
पारावतांशकम् । सप्तकं देवलोकस्थं स्वर्गलोकस्थोऽष्टकम् ।
येरावतन्तु नवकं फलं तेषां पृथक् पृथक् । जात-
कपद्धतौ तु रिष्टभङ्गसंहितायुर्योगविशेषः मजाद्यायुः-
प्रमाणं संहित उक्तः यथा
'लग्नसप्तमगौ पापौ चन्द्रः पापयुतो यदा । शुभपक्षे न
दृष्टः स्वादचिरान्मृत्युकारकः । क्षीणेन्दौ व्ययगे पापै-
र्लग्नाष्टमनिवासिभिः । केन्द्राणि शुभहीनानि यदि क्षिप्तं
तदा मृतिः । पापयुक्तः शशी लग्नसप्ताष्टद्वादशस्थितः ।
केन्द्रान्यस्थानगैः सौम्यैर्न दृष्टो मृत्युदायकः । पापे राश्या-
न्तगे सन्ध्याकाले होरा विधोर्यदा । मृत्युर्वा स्वाञ्चन्द्र-
पापै र्युते सर्वचतुष्टये । कर्कान्त्यगे चक्रपूर्व पञ्चार्धे
पापदृश्यते । मृत्युर्वाष्टमकेन्द्रस्यैः पापैः क्षीणे विधौ तनौ ।
षडद्वादशगैः पापैरथवा द्वादशस्थितैः । लग्ने वा पाप-
मध्यस्थे सप्तमे वा मृतिं ब्रजेत् । चन्द्रे षष्ठेऽष्टमे वापि
सरथं पापवीक्षिते । शुभैरेवेक्षिते वर्षाष्टकान्मित्रैस्तद्वतः ।
शुभैः षडास्तगे पापैर्बलिभिः प्रविबोक्षिते । मासान् मृत्युः

सप्तमे वा लग्नेषे पापसंयुते । तृथ्यसप्ताष्टमचन्द्रः पापान्तः-
स्थो मृतिप्रदः । क्षीण एवं लग्नगोऽपि पापे सप्ताष्टमे
सति । शुभाष्टमे विधौ भान्ते केन्द्रकोणोपगैः खलैः ।
मृतिराशु सचन्द्रेऽङ्गे पापैर्वा सप्तमैः स्थितैः । सपापोऽङ्गे
विधौ यस्ते समाह्वयशोर्वधः । भौमेऽष्टमे रवावेव-
विधे लग्ने तु यस्त्वजः । चन्द्राकौ वा तनौ पापैः सबलैरष्ट
कोणगैः । शुभैर्न युक्तदृष्ट्येनारणं बालकस्य हि । लग्नाष्ट
नवमान्येषु कुजचन्द्राकौ ह्यर्थजैः । बलिद्वयुर्वद्वैः स्था-
ज्जातस्य मरणं भ्रुवम् । पापयुक्तो विधुर्लग्नसप्तको-
णान्यन्त्यलग्नः । मरणाय बलिद्वयोस्तिकयुग्ं वीक्षितो न
चेत् । योगकर्तृबलिद्वेनाधिष्ठिते च बली विधुः । स्वभे
वा लग्नभेऽज्जान्तः पापदृष्टस्तदा मृतिः । मेघादिगो गुरु-
मृत्यौ विशुद्धैरवलोकितः । त्रिवर्षान्त्यदोमन्दः स
सूर्येन्दु नैवाद्दतः । दृष्ट्यादृष्ट्ये सौम्यपापैर्लग्नैर्ज्जनावि-
धुभिर्मृतिः । बुधः सार्कविधुः पापदृष्ट एकादशाद्दतः ।
लग्नेषो रिपुगोराशिमतेर्वर्षेऽतिप्रदः । सासैर्केकाण-
नायस्तु दिवसैरशनायकः । लग्ने यनिः षोडशाहात्
पापदृष्टोऽथ संयुतः । सासाद्विशुद्धो वर्षात्तु शिशोर्मृत्युकरः
सूतः । लग्नेऽर्ककुजमन्दाश्चेत् षष्ठे वा सप्तमे विधुः ।
क्षीणो न दृष्टो गुरुणा सप्तवर्षान् मृतिप्रदः । राशि-
लग्नेश्वरावस्तं यातौ षष्ठादरिपुगौ । राश्याङ्गुल्यवर्षे
स्य मरणाय शिशोः सूतौ । राहुः पापेक्षितः केन्द्रसंस्थो
मृत्युकरः शिशोः । वत्सरैर्दशभिः कैश्चित् सूतः षोडश-
वत्सरैः । एकोऽपि पापोमृत्युस्यः शत्रुगेहे खलैर्क्षितः ।
अमरार्भकस्येव वर्षान्मृत्युवशं नयेत् । शुक्रः कर्कशगा-
रस्थोव्यापारिस्थितैः खलैः । सर्वैः प्रदष्टः षड्वर्षै-
र्जातस्सारिष्टकारकः । बुधः कर्कस्थितः षष्ठेऽष्टमे वा चन्द्र-
वीक्षितः । वर्षैश्चतुर्भौरिष्टस्य कारकः कथितो बुधैः । सूर्यः
कर्माणि शन्यारक्षेत्स्यः पापवीक्षितः । मरणाय शिशोः
केतुद्वयभं जन्मभं तथा । षष्ठाष्टमस्याः शुभदाश्च पापा-
धम्मात्मजस्याश्च यदा भवन्ति । पापैः प्रदष्टा न शुभा प्रदष्टा
वर्षादकान्मृत्युकराः प्रदिष्टाः । लग्नपः पापयुक् द्यूने-
रिष्टकङ्क्षोधनस्थितः । नवाब्दैः सखलोऽङ्गांशे व्यये चेन्दोः
खलैर्क्षितः । सूर्यशुक्रशनीनाञ्च योगो भवति जन्मनि ।
गुरुदृष्टोऽपि रिष्टाय प्रदिष्टो नववत्सरैः । गजैरङ्गकैर्नैवनेनै
द्विपक्षैः शरैरेककेनाप्यिर्बिर्ज्जनेनैः । गजाङ्गैर्नैव
स्वयंसंस्थैश्च दिग्भिर्विधोर्भवतो भागवर्षैर्मृतिः स्यात् ।
कर्कलग्ने गुरौ सेन्दौ चशुक्रौ केन्द्रगौ यदा । त्रिबाभारि-

गताः शेषा इहायुरभितं सूतम् । आयुषो योगजस्यापि
रिष्टं बाधकमत्र हि । तद्वाधकोरिष्टभङ्गः स चेद्बलिकतो-
भवेत् । शुभाश्चन्द्रात् षष्ठसप्ताष्टमस्या नो खलान्विताः ।
रिष्टनाशाय गदिताः प्रणामोन्महरेयथा । शुभद्रेष्काण्यैः
सर्वैः शुभैर्युक्तोविधुः शिशोः । रिष्टहा परिपूर्णा वा द्वा-
दशांशे शुभे स्थितः । सम्पूर्णाङ्गः शर्वरीनायकश्चेत् सर्वै
र्दृष्टोरिष्टहा संप्रदिष्टः । उच्चस्थो वा मितभागस्थितो वा
चन्द्रारिष्टं नाशयेत् शुक्रदृष्टः । केन्द्रे जगुरुशुक्राणामेकः
कोणोऽथ वीर्यवान् । अरिष्टनाशकः केन्द्रे पापोऽपि परमो-
च्चगः । मितराशिगताः पापाः शुभाश्च नवपञ्चमाः । नार्श
नयन्ति रिष्टानि कृष्णोरिष्टासुरं यथा । बलीजन्मेश्वरोमित्त्व
शुभदृष्टो हि रिष्टहा । स सर्वपहृष्टो हि षष्ठे रिष्टविनष्टि
कृत् । वर्गोत्तमे शुभाः सर्वे स्वभे चारिष्टहानिदाः । शु-
भवर्गगता दृष्टाः सदृष्टा रिष्टनष्टिदाः । कृत्तिकापुष्य-
दाक्षेष् चन्द्रोवाध त्रिपुष्करे । पूर्वोर्वर्गोत्तमगतः स्त्रीय-
रिष्टविनाशकृत् । मेघकर्कगतश्चन्द्रः केन्द्रे शुभनिरीक्षितः ।
अशुभं नाशयत्याशु हरिर्मत्तगजं यथा । शुक्रपक्षे निशा-
याञ्चेत् कृष्णेजन्म यदा दिवा । शुभाशुभेक्षितश्चन्द्रः
षष्ठाष्टस्योऽवकः शिशोः । व्यतीपातेऽथ गण्डान्ते वैष्टतो
रिष्टिसन्ध्ययोः । जातस्य रिष्टं नाशयेत् सूतिकर्तुर्मतं
यथा । इति चन्द्ररिष्टभङ्गः । “सवीर्यो गुरो लग्नगे रश्मि-
युक्ते विनाशं तदैवाशुभं सर्वमेति” । बलिद्वैः शुभैश्चा-
शुभैर्वीर्यहीनैः शुभर्चं तनुः सदृष्टैर्वीक्षितं वा । त्रिष-
ड्कादशे राहुः शुभदृष्टो यदा भवेत् । मृत्युनाशाय स-
विभुर्मृत्युङ्गय इवापरः । मेघोलककर्कलग्नस्यो राहुश्चाशु-
दयो सनेः । अगस्त्यस्य सनीनां च सप्तानां रिष्टनाशकः ।
शीर्षोदयगतैः सर्वैर्मृत्युदोषो विनश्यति । प्रसङ्गैः सुखदै-
श्चापि नभोदिग्ग्विवायुभिः । मृत्युभं यद्गृहीतं चेत्
केन्द्रे पूर्वबले शुभे । त्रिंशद्वर्षं तदायुः स्याच्चत्वारिंश-
च्छुभेक्षिते । गुरुः स्वभे खड्गकाये सप्तविंशतिवर्षकम् । स्वभ-
स्थिताः शुभाश्चन्द्रे खोजेऽङ्गस्थे खष्टसमाः । लग्ने
गुरौ शुभैः केन्द्रस्थितैर्मृत्यौ यद्गृहीक्षिते । सप्तत्यब्दं भवे-
दायुरष्टाङ्गे तदवीक्षिते । कर्केऽङ्गगे गुरौ कोणस्थितैः सर्व-
शुभपक्षैः । अशीतिरायुषः काष्ठा केन्द्रे शुक्रे शतं सप्ताः ।
सूर्यो बलिद्वे पिण्डायुश्चन्द्रे स्थात्तु निसर्गजम् । लग्ने ऽ-
यायुर्हीनबले त्रिकेऽङ्गिन् जीवशर्माजम् । नन्देन्दुतत्त्व
तित्यर्कतिथिस्वर्गनखा रवेः । वर्षायुञ्चे यद्गृहीते त्वं
मध्ये ऽनुपाततः । नखैकद्विद्विष्टतयो विंशत्स्थात्ता निस-

र्जजाः । समाः सूर्यात् पूर्ववत् स्वादेभ्योऽथाशुरवांशजे ।
 इष्टप्रहलेवास्त्रिंशद्वा दशभक्ताश्च यत् फलम् । वर्षमासा-
 दिकं चैव भवेद् द्वादशभिः स्फुटम् । जैवे परायुः
 सप्तांशो ग्रहायुः परमोज्ज्वले । लग्नमश्वसमन्वायु-
 र्दद्याद्दीर्घायुः च भैः । सर्वमर्द्धं तृतीयोऽंशः प्रादः
 पञ्चाङ्गभागकौ । व्ययाद्भागं विमीयेत पापे त्वेवं शुभपक्षे ।
 एकभावगतानां यो बली भागहरस्तु सः । अर्द्धमस्तं गतो-
 हन्ति त्यक्त्वा शुक्रशनैश्चरौ । कुजव्यक्त्वा शत्रुभस्यैस्त्रि-
 भागो नाश्यते निजः । लग्ने सपापैः लग्नस्थनवांश-
 म्नाङ्गहायुषः । अष्टोत्तरः शतांशः स्वाङ्गीनः सौम्ये-
 क्षिते दलम् । उच्चक्रमगतास्त्रिंशद्द्विंशं स्थांशोत्तमादिगाः ।
 दद्यायुर्पहास्ते चेदृङ्गौ नित्यं स्वभादिगाः । अपि विद्वेज्
 कण्डादाः केन्द्रादाविति केचन । लग्ने सपापे हानि-
 यां नासावंशभवायुषि । हानिद्वयेऽधिकैव स्थाङ्गुणोऽप्येवं
 वराहगोः । स्वाकाः परायुर्नरदन्तिनोः १२० स्थाङ्गना १२
 हयानां च जिना २४ वषादेः । खरोद्वयोस्तत्त्वसमाः २५
 शुनोऽर्का १२ व्याघ्राद्यजादेर्हिन्दपाः १६ परायुः । आ-
 युर्वत् समानीय स्वस्वपूर्णायां हतम् । नृपरायुर्वत्
 स्पष्टं गजाद्यायुर्भवेदिति । दीपस्त्रैलादियुक्तोऽपि यथा
 वाते विनश्यति । अजितेन्द्रियतापथ्यैरेवमायुर्विनश्यति ।
 अत्र हयानां दन्तैर्यथायुर्ज्ञानं तथोक्तमश्वशब्दे
 ५०१ पृष्ठे जयदत्तकतादशशास्त्रार्त्तद्विशेषोऽव गन्तव्यः ।
 दन्ताद्वात्रिंशद्वर्षा इतीह कृतम् ।
 इत्यमायुष्य सदाचारदेव, अपय्याजितेन्द्रियादिभ्यस्तु आ-
 युःसत्त्वेऽपि नाशः उक्तजातकपद्धतिवचनात् अतएव भा०
 आनु० प० १०४ अध्याये सदाचारादितएव आयुर्दृष्टिरुक्ता
 “शतयुक्ता पुरुषः शतवर्षेयश्च जायते । कक्षान्निध्यन्ते
 पुरुषा बाला अपि पितामहः । आयुष्मान् केन भवति
 अल्पायुर्वाऽपि मानवः । केन वा लभते कीर्तिं केन वा
 लभते श्रियम् । तपसा ब्रह्मचर्येण जपहोमैस्तथौषधैः ।
 कर्मणा मनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामहः । । भीष्म
 उवाच । अत्र तेऽहं प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वमनुष्ठसि ।
 अल्पायुर्न भवति दीर्घायुर्वाऽपि मानवः । येन वा
 लभते कीर्तिं येन वा लभते श्रियम् । यथा वर्त्तयन्
 पुरुषः श्रेयसा सम्यजुज्यते । आचारात्कृमते चायुराचा-
 रात्कृमते श्रियम् । आचारात्कृमते कीर्तिं पुरुषः प्रेत्य
 चेह च । दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।
 यस्मान्नखन्ति भूतानि तथा परिभवन्ति च । तस्मात् कुर्त्या-

दिहाचारं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः । अपि पापशरीरस्य
 आचारो हन्यलक्षणम् । आचारलक्षणो धर्मः सन्त्या-
 रितलक्षणाः । साधूक्तञ्च यथा दृष्टमेतदाचारलक्षणम् ।
 अथऽष्टं अवादेव पुरुषं धर्म्मचारिणम् । भूतिकर्माणि
 कुर्वीत तं जनाः कुर्वन्ते प्रियम् । ये नास्तिका निष्-
 क्रियाश्च गुरुशास्त्राभिर्बाहुनः । अर्धमज्ञा दुराचारास्ते
 चरन्ति गतायुषः । विशोका भिन्नमर्यादा नित्यं सङ्कीर्ण-
 मैथुनाः । अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः ।
 सर्वलक्षणहीनोऽपि सदाचारवाचरः । अङ्गवानोऽन-
 स्तयश्च शतं वर्षाणि जीवति । अक्रोधनः सत्यवादी भूता-
 नामविहिंसकः । अनस्तयुरजिह्वाश्च शतं वर्षाणि जीवति ।
 लोष्टमर्द्धीं तृणच्छेदो नखखादो च यो नरः । नित्यो-
 ष्ठिष्टः सङ्गुको नेहायुर्विन्दते महत् । ब्राह्मे सुहृत्
 बुध्येत धर्माधीनं चातुचिन्तयेत् । उल्पायाचस्य तिष्ठेत् पूर्वा
 सन्ध्यां कृताञ्जलिः । एवमेवापरं सन्ध्यां सप्तपासीत
 वाग्यतः । नेचेतादित्यसुदन्तं नास्तं यान्तं कदाचन ।
 नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नमसोगतम् । ऋषयो
 नित्यसन्ध्यात्वाहीर्षमायुरवाप्नुवन् । तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्वां
 पश्चिमाञ्चैव वाग्यतः । ये न पूर्वास्तपासोरन्विजाः सन्ध्यां
 न पश्चिमां । सर्वान्स्नान् धार्मिको राजा मूद्रककर्माणि
 कुर्यात् । परदारा न गन्तव्याः सर्ववस्त्रेषु कर्हिचित् ।
 नहीदशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते । यादृशं पुरुष-
 स्तेह परदारोपसेवनम् । यावन्तो रोमकूपाः स्त्रुः स्त्रोणां
 गालेषु निर्मिताः । तावद्द्विषसहस्राणि नरकं पर्युपासते ।
 प्रसाधनञ्च केशानामञ्जनं दन्तधावनम् । पूर्वाह्णएव
 कार्याणि देवतानाञ्च पूजनम् । पुरोषमूले नोदीचेक्षा-
 धितेष्टे कदाचन । नातिकल्हं नातिशयं न च मध्य-
 न्दिने स्थिते । नाज्ञातैः सह गच्छेत् नैकोन वृषलैः सह ।
 पन्थादेयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च । वृद्धाय
 भारतप्राय गर्भिण्यै दुर्लभाय च । प्रदक्षिणं प्रकुर्वीत
 परिज्ञातान् वनस्पतीन् । चतुष्पथान् प्रकुर्वीत सर्वानेव
 प्रदक्षिणान् । मध्यन्दिने निशाकाले अर्द्धरात्रौ च सर्वदा ।
 चतुष्पथं न सेवेत उभे सन्ध्या तथैव च । उपानहौ च
 वस्त्रञ्च दृष्टमन्यैर्न धारयेत् । ब्रह्मचारी च नित्यं स्वात्
 पादं पादेन नाक्रमेत् । अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्द-
 श्याञ्च सर्वशः । अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा
 भवेत् । । वृथा सांसं न खादेत् पृष्ठमांसं तथैव च । आ-
 क्रोशं परिवादञ्च पैशुन्यञ्च विवर्जयेत् । नारुदः स्थात्र

नृशंसवादी न हीनतः परमभ्याददीत । यथाऽस्य वाचा
पर उद्विजेत न तां वदेदुषतीं पारलोक्ष्याम् । वाक्-
सायका वदनाद्विष्यतन्ति तैराहृतः शोचति रात्रप्रहाणि ।
परस्य नो मर्मास्तु निष्पतन्ति तान् पण्डितो नावद्विजेत्
परेषु । रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हृतम् । वाचा
दुरुक्तया विद्धं न संरोहति वाक्कृतम् । कस्मिन्नालिका
नाराचाद्विहरन्ति शरीरतः । वाक्स्थस्य न निर्हन्तुं
शक्यो हृदिशयो हि सः । हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्या-
हीनान् विगर्हितान् । रूपद्विष्यहीनांश्च सत्त्वहीनांश्च
नाक्षिपेत् । नास्तिक्यं वेदनिन्दाश्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।
द्वेषस्तन्माभिमानञ्च तैश्चण्ड्यं परिवर्जयेत् । परस्य दण्डं
नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत् । अन्यत्र उन्नाच्छिष्याञ्च
शिष्टार्थं ताडनं कृतम् । न ब्राह्मणान् परिवदेत् न च-
त्वाणि न निर्दिशेत् । तिथिं पक्षस्य न ब्रूयार्थथाऽस्या-
युर्न रिष्यते । कृत्वा मूलपुरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात् स्वाध्याये भोजने तथा । त्रीणि
देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अष्टमङ्गिर्नि-
र्णितं यच्च वाचा प्रशस्यते । संयावं कशरं मांसं शष्कुली-
भ्यायसन्तथा । आत्मार्यं न प्रकर्तव्यं देवार्थन्तु प्रकल्पयेत् ।
नित्यमग्निं परिचरेद्भिक्षां दद्याच्च नित्यदा । वाग्यतो
दन्तकाष्ठञ्च नित्यमेव समाचरेत् । न चाभ्युद्रितशायी
स्यात् प्रायश्चित्ती तथा भवेत् । सातपितरस्तथाय पूर्व-
मेवाभिवादयेत् । आचार्यमथ वाग्यन्यं तथायुर्विन्दते
महत् । वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः ।
भक्षयेच्छास्त्रद्वेषानि पर्वस्वपि विवर्जयेत् । उदङ्मुखश्च
सततं शौचं कुर्यात् समाहितः । अकृत्वा पादयौचञ्च
नाचरेद्दन्तधावनम् । अकृत्वा देवपूजाञ्च नाभिगच्छेत्
कदाचन । अन्यत्र तु गुरुं दृष्ट्वा धार्मिकं वा विचक्षणम् ।
अवलोक्यो न चादर्शो मलिनो बुद्धिमत्तरैः । न चाज्ञातां
स्त्रियं गच्छेद्भिषीं वा कदाचन । उदक्शिरा न स्वपेत
तथा प्रत्यक्शिरा न च । प्राक्शिरास्तु स्वपेद्विज्ञानयवा
दक्षिणाशिराः । न भग्ने नावशीर्षं च शयने प्रसूयते च ।
नान्द्विजने न संयुक्ते न च तिर्यक्कदाचन । न चापि
गच्छेत् कार्येण समयाद्वाऽपि नास्तिके । आसनन्तु
पदाक्षय्यं न प्रसज्येत्तथा नरः । न नग्नः कर्हिचित्
स्नायाच्च निशायां कदाचन । स्नात्वा च नावद्विजेत गा-
त्राणि सुविचक्षणः । न चानुलिम्बेदस्नात्वा स्नात्वा वासो
न निर्वुनेत् । न चेवाङ्गाणि वासांसि नित्यं सेवेत मानवः ।

स्वजश्च नावकायेत न बहिर्द्वारयीत च । उदकया च
संभाषां न कुर्वीत कदाचन । नोत्सृजेत पुरीषञ्च खेले
ग्रामस्य चान्तिके । उभे मूलपुरीषे तु नाप्नु कुर्यात्
कदाचन । अन्नं बुभुक्षमाणस्तु त्रिमुखेन सृष्टेदपः ।
भुक्त्वा चान्नं तथैव त्रिर्द्विः पुनः परिमार्जयेत् । प्राङ्मुखो
नित्यमन्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् । प्रस्तान्दयेच्च मनसा
भुक्त्वा चाग्निसुपसृष्टेत् । । आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं
दक्षिणासुखः । धन्यं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उद-
ङ्मुखः । अग्निमालभ्य तोयेन सर्वान् प्राणानुपसृष्टेत् ।
गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं प्राणितले तथा । नाधि-
तिष्ठेत्तुषं जातु केशभस्त्रकपालिकाः । अन्यस्य चाप्यव-
स्त्रातं दूरतः परिवर्जयेत् । शान्तिहोमांश्च कुर्वीत सा-
वित्राणि च धारयेत् । निषस्त्रापि खादेत न तु गच्छन्
कदाचन । मूलं नोत्तिष्ठता कार्यं न भस्त्रानि न गोत्रजे ।
आर्द्रपादस्तु भुङ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् । आर्द्रपादस्तु
भुङ्जानो वर्षाणां जीवते शतम् । त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट
आलभेत कदाचन । अग्निं गां ब्राह्मणञ्चैव तथा ह्या-
युर्न हीयते । त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट उदीचेत कदा-
चन । सूर्याचन्द्रमसौ चैव नक्षत्राणि च सर्वशः ।
जङ्घं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति । अभ्यु-
त्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते । अभिवादयेत
दृष्टांश्च दद्याच्चैवासनं स्वयम् । कृताङ्गलिङ्गपासीत गच्छन्तं
पृष्ठतोऽन्विष्यात् । न वासीतासने भिक्षे भिक्षकांश्च वर्ज-
येत् । नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति । स्व-
प्रथ्यं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत् । उच्छिष्टो
न सृष्टेच्छीर्षं सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः । केशग्रहं प्रह-
रांश्च शिरस्येतान् विवर्जयेत् । न संहृताभ्यां पाणिभ्यां
कण्डूयेतात्मनः शिरः । न चाभीक्ष्णं शिरःस्नाया-
त्तथाऽस्यायुर्नरिच्यते । शिरःस्नातैश्च तैलैश्च नाङ्गं किञ्चि-
दपि सृष्टेत् तिलमृष्टं न चाग्नीयात्तथाऽस्नानरि-
च्यते । नाध्यापयेत्तथोच्छिष्टो नाधीयीत कदाचन ।
वाते च पूतिगन्धे च मनसाऽपि न चिन्तयेत् । अत्र गाथा
यमोद्गीताः कोस्यवन्ति पुराविदः । आयुरस्य निवृत्तामि
प्रजास्तस्याददे तथा य उच्छिष्टः प्रवर्तते स्वाध्यायश्चाधि-
गच्छति । यश्चानन्यायकालेऽपि सोहादभ्यस्यति द्विजः ।
तस्य वेदः प्रणश्येत आयुश्च परिहीयते । तस्माद्युक्तो
ह्यनध्याये नाधीयीत कदाचन । प्रत्यादित्यं प्रत्यनन्दं
प्रति गाञ्च प्रति द्विजान् । ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति

भतायुषः। उभे मूलपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः। दक्षिणा-
भिसुखो रात्रौ तथा ह्यायुर्न रिष्यते। त्वीन् कशाक्षवजानी-
याद्देविमायुर्जिजीविषुः। ब्राह्मणं क्षत्रियं सपे सर्वे ह्या-
शीविषास्त्वयः। दहत्याशीविषः क्रुद्धो यावत् पश्यति
चक्षुषा। क्षत्रियोऽपि दहेत् क्रुद्धो यावत् पश्यति तेजसा।
ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्ब्रह्मनेनावेक्षितेन च। तस्मादेतन्नयं
यत्नादुपसेवेत पण्डितः। गुरुणा चैव निर्व्वन्धो न कर्त्तव्यः
कदाचन। अनुमान्यः प्रसादाच्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिरः।
सम्बद्धिप्राप्त्यप्रवृत्तेऽपि वर्त्तितव्यं गुराविह। गुरुनिन्दा-
दहत्यायुर्भुङ्क्ष्याणां न संशयः। दूरादावसथानुभूतं
दूरात् पादावसेचनम्। उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं
हितैषिणा। रक्तमाल्यं न धार्यं स्यात् शुक्तं धार्यन्तु
पण्डितैः। वर्ज्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं प्रभो।
रक्तं शिरसि धार्यन्तु तथा वानेयमित्यपि। काञ्चनी-
याऽपि भाला या न सा दुष्यति कर्हिचित्। स्नातस्य
वर्णकं नित्यमाद्रं दद्याद्विशाम्पते। विपर्ययं न कुर्वीत
वाससो बुद्धिमान्नरः। तथा नान्यद्वर्त्तय धार्यं न चापदश-
मेव च। अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नरोत्तमः।
अन्यद्रथ्यास्तु देवानामर्ज्यामन्यदेव हि। प्रियङ्गुचन्दना-
भ्याञ्च विल्वेन तगरेण च। पृथगेवातुलिम्पेत केश-
रेण च बुद्धिमान्। उपवासञ्च कुर्वीत स्नातः शुचिरल-
ङ्कृतः। पर्वकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत्।
समानमेकपात्रे तु भुञ्जेन्नान्नं जनेश्वरः। आलीढया परि-
ष्टुतं न शयीत कदाचन। तथा नोद्धृतसाराणि प्रोक्षितं ना-
प्रदाय च। न सन्निकटो मेधावी नाशुचेर्न च सत्यु च।
प्रतिषिद्धाद् धनेषु भक्ष्यान् भुञ्जीत पृष्टतः। पिप्लवञ्च
वटञ्चैव शयशार्कं तथैव च। उडुम्बरं न खादेच्च भवार्थी
पुरुषोत्तमः। आव्यं गव्यं तथा मांसं मायूरञ्चैव वर्ज्ज-
येत्। वर्ज्जयेच्छुष्कमांसञ्च तथा पर्युषितञ्च यत्। न
पाणौ लवणं विद्वान् प्राप्नोत्यान्नं च रात्रिषु। दधि-
सक्तञ्च भुञ्जीत दधामांसञ्च वर्ज्जयेत्। सार्यं प्रातश्च
भुञ्जीत नान्तराले समाहितः। बालेन तु न भुञ्जीत पर-
श्चाङ्गं तथैव च। वाग्यतो नैकवस्त्रञ्च नासंविष्टः कदा-
चन। भूमौ सदैव नाप्नोत्यान्नानासीनो न शब्दवत्।
तोयपूर्व्वं प्रदायान्नसन्निधौ विशेषतः। पश्चाद्भुञ्जीत
मेधावी न चाप्यन्यमना नरः। समानमेकपङ्क्त्यान्तु भो-
ज्यमन्नं नरेश्वरः। विषं हलाहलं भुञ्जे योऽप्रदाय सुहृ-
ज्जने। पानीयं पायसं सक्तून् दधि सर्पिर्म्मधून्वपि।

निरश्य शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्। भुञ्जानो मनु-
जव्याम्रः। नैव शङ्कां समाचरेत्। दधि चाप्यनुपानं वै कर्त्त-
व्यञ्च भवार्थिना। आचम्य चैकहस्तेन परिप्लाव्यं तथोद-
कम्। अङ्गुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत्। पाणिं
मूर्द्ध्नि समाधाय स्मृद्वा चाग्निं समाहितः। ज्ञातिश्चैव
मवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः। अङ्गिः प्राणान् समालभ्य
नाभिं पाणितले तथा। स्मृशंश्चैव प्रतिष्ठेत न चाप्या-
द्रैष पाणिना। अङ्गुष्ठस्यान्तराले च ब्राह्मणं तीर्थमुदा-
हृतम्। कनिष्ठिकायाः पश्चात्तु देवतीर्थमिहोच्यते।
अङ्गुष्ठस्य च यन्मध्यं प्रदेशिन्याश्च भारतः। तेन पितृप्राणि
कुर्वीत स्मृद्वापो न्यायतस्तथा। परापवादं न ब्रूयाद्वा-
प्रियञ्च कदाचन। न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण भवा-
र्थिना। पतितैस्तु कथां नेच्छेद्दर्शनञ्च विवर्ज्जयेत्। संसर्गं
न न गच्छेत तथायुर्विन्दते महत्। न दिवा सैथुनं गच्छेत्
कन्यां न च बन्धकीम्। न चास्नातां स्त्रियं गच्छेतथायु-
र्विन्दते महत्। स्वे स्वे तीर्थे समाचम्य कार्यं समुप-
कल्पिते। त्रिः पीत्वापो द्विः प्रष्टव्यं कृतशौचो भवेन्नरः।
इन्द्रियाणि सक्तु स्मृश्य तिरभ्युक्ष्य च मानवः। कुर्वीत
पितृं दैवञ्च वेददृष्टेन कर्मणा। ब्राह्मणार्थं च यच्छौचं
तच्च मे शृणु कौरवः। पवित्रञ्च हितञ्चैव भोजनाद्यन्त-
रोक्तया। सर्वशौचेषु ब्राह्मणेन तीर्थेन समुपसृशेत्।
निष्ठीव्यं तु तथा क्षुत्वा स्मृश्यापो हि शुचिर्भवेत्। वृद्धो
ज्ञातिस्तथा मित्रं दरिद्रो यो भवेदपि। गृहे वासधि-
तव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च। गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च
सहस्रारिकाः। गृहेष्वेते तु पापाय तथा वै तैलपा-
त्रिकाः। उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा। निवि-
शेयुर्यदा तत्र शान्तिमेव तदाचरेत्। अमङ्गलानि चैतानि
तथोत्क्रोशा महात्मनाम्। महात्मनोऽतिशुद्धानि न
वक्तव्यानि कर्हिचित्। अगम्याश्च न गच्छेत रात्रिः पत्नीं
सखीं तथा। वैद्यानां बालहृद्धानां गृह्यानाञ्च
युधिष्ठिरः। बभूवुर्नां ब्राह्मणानाञ्च तथा शारणिकस्य च।
सम्बन्धिनाञ्च राजेन्द्रः। तथायुर्विन्दते महत्। ब्राह्मणस्य-
पतिभ्याञ्च निर्मितं यद्विवेचनम्। तदावसेत् सदा प्राज्ञो
भवार्थी मनुजेश्वरः। सन्ध्यायां न स्वप्नेद्राजन्। विद्यां
न च समाचरेत्। न भुञ्जीत च मेधावी तथायुर्विन्दते
महत्। नक्तं न कुर्यात्पितृप्राणि भुङ्क्ता चैव प्रसाधनम्।
पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूतमिच्छता। वर्ज्ज-
नीयाश्च वै निम्नं सक्तवो निशि भारतः। शेषाणि चाव-

दातानि पानीयञ्चापि भोजने । सौहित्यं न च कर्त्तव्यं
रात्रौ न च समाचरेत् । द्विजच्छेदं न कुर्वीत भुत्वा न
च समाचरेत् । महाकुले प्रसूताञ्च प्रशस्तं लक्ष्यैस्तथा ।
वयस्याञ्च सहाप्राज्ञः कन्याभावोदुमर्हति । अपत्यसुत-
पाद्य ततः प्रतिषाध्य कुलं ततः । पुत्राः प्रदेया ज्ञानेषु
कुलधर्मेषु भारत । । कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्राय
धीमते । पुत्रा निवेश्याश्च कुलाद्वृत्त्या लभ्याश्च भारत । ।
शिरःस्नातोऽथ कुर्वीत देवं पितृप्रमथापि वा । नक्षत्रे
न च कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः । न प्रौढपदयोः
कार्यं तथाग्नेये च भारत । । दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरिञ्च
विवर्जयेत् । ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि
भारत । । प्राङ्मुखः प्रसुप्तकर्माणि कारयेत् सुसमाहितः ।
उदङ्मुखो वाराजेन्द्र । तथायुर्विन्दते महत् । परिवादं
न च ज्यूयात्परोषामात्मनस्तथा । परिवादो ह्यधर्मस्य प्रोच्यते
भरतर्षभ । । वर्जयेद्वाङ्मनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम । ।
समार्षा व्यङ्किताञ्चैव मातुः सकुलजां तथा । उष्ट्रां प्रज-
जिताञ्चैव तथैव च पतिव्रताम् । व्ययनिञ्च विधोनिञ्च
न च गच्छेद्विचक्षणः । पिङ्गलां कुडिनीं नारीं न त्वमा-
वोदुमर्हसि । अपस्मारिकुले जातां निहीनाञ्चैव वर्जयेत् ।
श्वित्रिणाञ्च कुले जातां क्षत्रियां मनुजेश्वर । । लक्ष्म्यै-
रन्विता या च प्रशस्ता या च लक्ष्यैः । मनोज्ञा दर्शनीया
च तां भवान् वोदुमर्हति । महाकुले निवेष्टव्यं सदृशे
वा शुधिधरि । । अपरा पतिता चैव न ग्राह्या भूतिभिच्छता ।
अग्नीनुत्पाद्य यत्नेन क्रियाः सुविहिताश्च याः । वेदे च
ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः समाचरेत् । न चेषां स्त्रीषु
कर्त्तव्या रक्ष्या दाराश्च सर्वशः । अनायुष्या भवेदीर्या
तस्मादीर्या विवर्जयेत् । अनायुष्यं दिवा स्वप्नं तथा-
ऽभ्युदितशायिता । प्रगे निशामाशु तथा ये चोच्छिष्टाः
स्वपन्ति वै । पारदार्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा ।
यज्ञतो नैव कर्त्तव्यमभ्यासश्चैव भारत । । सव्यायां न च
भुङ्गीत न स्नायाच्च पठेत्तथा । प्रयतश्च भवेत्तस्यां न च
किञ्चित् समाचरेत् । ब्राह्मणान् पूजयेच्चापि तथा स्नात्वा
नराधिप । । देवांश्च प्रणमेत् स्नातो गुरुं चायमिवादयेत् ।
अनिमन्वितो न गच्छेत् यज्ञं गच्छेत् दर्शकः । अनर्चिते
ह्यनायुष्यं गमनं तत्र भारत । । न चैकेन परिव्रज्यं न गन्तव्यं
तथा निशि । अनागतयां सव्यायासागम्य च गच्छे वसित् ।
मातुः पितृगुरुणाञ्च कार्यमेवानुशासनम् । हितं वाऽ-
अहितं वाऽपि न विचार्य कथञ्चन । धनुर्वेदे च वेदे

[illegible]

मन्त्रसूक्तादिपाठेन विज्ञकारकनिगारणार्थो व्यापारः ।

आरग्वध पु० आ+रगे-शङ्कायां क्तिप् आरगं रोगशङ्कामपि हन्ति अच् बधादेशश्च । (सो'दाह) इति ख्याते दृष्टे । “आरग्वधो गुरुः स्वादुः शीतलः संसर्गोत्तमः । ज्वर-हृद्गोपित्तास्त्रवातोदावर्त्तशूलहृत् । तत्फलं स'सनं रुच्यं कुष्ठपित्तकफापहम् । ज्वरे तु सततं पथ्यं कोष्ठ-शुद्धिकरं परम्” इति भावप्रकाशे तद्गुणा उक्ताः ।

आरग्वधाद्यतैलं श्वितहरं यथा । “आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिला । रजनोद्वयसंयुक्तं पचेत् तैलं विधानवत् । एतेनाभ्यङ्गयेच्छिली क्षिप्रं श्वितं विनश्यति” चक्रद० ।

आरग्वधतैलं रोमहृम् । “आरग्वधमूलं कर्षद्वितयं शङ्खचूर्णस्य । हरितालस्य च खरजे मूलग्रस्ये कटुतैलं पक्कम् । तैलं तदिदं शङ्खहरितालचूर्णितं लेपात् निर्मूल-यति च रोमाख्यन्येषां सम्भवो नैव” चक्रद० ।

आरग्वधादिपाचनम् तत्रैव यथा “आरग्वध-पन्थिकसुस्तिका हरीतकीभिः कथितः कषायः । सामे सन्धुले कफवातशुक्ते ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च” ।

आरट लि० आरटति आ+रट-अच् । १सस्यक् शब्दकारके २नटे पु० स्त्रियां गौरा० ङीष् ।

आरट्ट पु० आरट्टते विख्यायते आ+रट् टच् टस्य नेत्वम् ।

विशिष्टाश्चोत्पत्तिस्थाने (आरव) देशे । अश्वशब्दे विवर्तितः ।

आरट्टज पु० आरट्टे देशे जायते जन-ङ । (आरव) देशजाते षोडशे । “आरट्टजश्चटुलनिष्ठुरपातसृचैः”

माघः अश्वशब्दे ५०४तद्देशाश्चर्मा ज्ञेयाः ।

आरणि पु० आ+र-अनि । जलानां स्वयं भ्रमणे आवर्त्ते ।

आरण्ये पु० अरण्यां भवः अरणो+ढक् । १शुकदेवे तस्या-रणीसम्भवकथा अरण्योत्तमशब्दे ३५६पृष्ठे विवृता ।

अरण्यमरणहरणमधिकृत्य कृतोपन्यः ढक् । भारतवन-

पर्वान्तर्गते अरण्यहरणाधिकारेण व्यासेन कृते अवा-

न्तरपर्वभेदे तच्च पर्व्यवनपर्वणि ३११ अध्यायावधि ३१४

अध्यायपर्यन्तम् “आरण्यं ततः पर्व” भा० आ० १ अ०

अरुण्यारुदं, स्त्रायै वा ढक् । अरण्योसम्बन्धिनि श्यन्त्रभेदे

४अरण्यां च “आरण्ये” ददुस्तस्य ब्राह्मणाय तपस्विने ।

भा० व० ३१४ अ० ।

आरण्य लि० अरण्ये भवः य । वनभवे १पशुप्रभृतौ पशवश्च

द्विविधा आरण्याश्च यथाह पैठी० “आरण्याश्च-

तर्ह्यश्वगोरविरजोऽश्वोऽश्वतरोगहर्मोभनुष्यश्चेति सप्त आरण्याः

पशवः, महिषवानरकञ्चसरोरुपरुष्टपन्मृगाश्चेति सप्तार-

ण्याः” एते च कर्मविशेषोपयुक्ता एतद्विज्ञा अन्येऽपि पशवः

आरण्याश्च अश्वमेधशब्दे ५०८ पृष्ठादौ उक्ताः ।

पशुत्वञ्चेह यागार्थालभ्यमानत्वसाध्यात् शकुनादीनामपि

“उद्गो वा यदि मेघश्वगो वा यदि हयः । पशुस्थाने

नियुक्तानां पशुशब्दोविधीयते” इति यज्ञपार्श्वोक्तेः । अत

एव अश्वमेधे “वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत ऋग्व्या कल-

विज्ञान्” इत्यादौ पक्षिणामपि य० वे० २४ अ० मन्त्रव्या-

ख्याने “अथारण्याः पशव उच्यन्ते” वेददीपे उपक्रान्तम्

अन्ते च कपिञ्जलादयः पृषतान्ताः आरण्याः पशव

इत्युक्तं तच्च अश्वमेधशब्दे ५१० पृष्ठे दृश्यम् तत्र

स्त्रीपशूनामहिंसत्वम् “अबध्याच्च स्त्रियं प्राक्षिप्यर्थाग्योनि

गतामपोति” शास्त्रात् ति० त० यद्विस्तीर्णं तत् अश्वमेधा-

तिरिक्तविषयं तत्र स्त्रीपशूनां बहूनामालम्बनविधा-

नात् तच्च अश्वमेधशब्दे दृश्यम् । “आरण्यानाञ्च सर्वेषां

मृगाणां महिषं विना” । “आरण्याञ्च पशून् सर्वान्”

इति च मनुः । “आरण्याः सुभनसद्दिशिरे न भृङ्गैः” माघः

“सप्त आरण्या ओषधयः सप्तारण्याः” तैत्ति० ब्रा० तद्विशेषा-

ओषधिशब्दे वज्र्यन्ते २ अक्षरपञ्चधान्यभेदे च । “यदकष्टे

पच्यते तेनारण्यम्” शत० ब्रा० । ज्योतिषोक्तेः ३ सकरा-

दिमाह्वै ४ सिङ्गे दिवसे ५ मेघे ६ दृष्टे च राशौ च स च “सक-

रादिमाह्वै सिङ्गौवन्यौ दिवसेऽजष्टमौ च, ज्यो० त० उक्तः

७ अरण्यभवे गोमये पु० सि० कौ० । अरण्यमरणवासमधि-

कृत्य कृतोपन्यः अण् । यधिविरादीनां वनवासाधिकारैण

व्यासेन कृते भारतागते ऽपर्वभेदे । रासस्य वनवासाधि-

कारेण वाल्मीकिकृते रामायणान्तर्गते ६ काण्डभेदे च ।

आरण्यक लि० अरण्ये भवः मनुष्यादिः वुञ् । १ अरण्यभवे

पथि अध्ययनेत्याये विहारे मनुष्ये हस्तिनि च एवायै वुञ्

साधुत्वं तद्विज्ञे न वुञ् किन्तु थ एव । आरण्यः पशुः

गोमये तु वा आरण्यकः पक्षे थः । तत्र मनुष्ये “आरण्य-

कोपात्तफलप्रसूतिः” रघुः । अध्ययने ऐतरेयारण्यकम्

तैत्तिरीयारण्यकं दृष्टदारण्यकम् “अरण्येऽध्ययनादेव-

आरण्यकमुदाहृत” सित्युक्ते रारण्यकत्वमेवाम् । तानि च

तत्तद्देवभागभेदाः । “आरण्यकमधीत्य च” मनुः ।

“आरण्यकञ्च वेदेभ्यश्चौषधस्थोऽमृतं यथा” भा० १ अ० ।

“शास्त्रे वारण्यके गुरुः” भा० उद्यो० १७४ अ० ।

“अनुसृत्य तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः । अपीह

स्यादपीह स्यात् सारसारदिहचय । वेदवादानतिक्रम्य

शास्त्राख्यारण्यकानि च । विपाद्य कदलीस्तम्भं सारं
ददृशे न ते” इति भा० शा० १८अ० । ४ अरण्यगेवे
सामभेदे च । स्वार्थे कञ् । उक्तार्थे भारतान्तर्गते ध्वन-
पर्वणि “एतदारण्यकं पञ्च भा० आ० प० १ अ० । आर-
ण्यककाण्डम् । रामायणान्तर्गते ईकाण्डभेदे

आरण्यकुक्कुट पुं स्त्री० अरण्ये भवः आरण्यः कुक्कुटः
कर्म्म० । वनकुक्कुटे “आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो ढङ्गणः स्ने-
ह्यणो गुरु । वातपित्तक्षयवमोविषमजूरनाशनः” इति भा०
प्र० तन्मांसगुणा उक्ताः । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

आरण्यगान न० आरण्यं वनगेयं गानम् । सामवेदान्तर्गते
गानग्रन्थभेदे तत्सारण्ये गेयत्वात् तथात्वम् ।

आरण्यपशु पु० कर्म्म० । स्मृत्युक्ते महिषादौ सप्तविधे
१ पशौ आरण्यशब्दे विवृतिः ।

आरण्यसुद्ध पु० नि० कर्म्म० । वनसुद्धे । आरण्यसुद्धसेवाकारः
पर्योऽस्यस्याः अच् टाप् । (सुगान्ती) सुद्धपर्यायं स्त्री राजनि०

आरण्यराशि पु० नि० कर्म्म० । आरण्यशब्दोक्ते षिञ्हे २ मक-
रादिमात्रे दिवसे ३ मेघे ४ दृष्टे च राशौ ।

आरति स्त्री आ+रम-क्तिन् । १ उपरमे, २ निवृत्तौ च ।

आरत लि० आ+रम-क्त । १ उपरते २ विरते च “अनारतं
तेन पदेषु लम्बिताः” किरा० । [(एका)(वगी) प्रभृतौ ।

आरथ पु० ईषद्वयः प्रा० स० । एकाक्षेण गमनसाधने रथे

आरद्ध लि० आ+रध-क्त । संसिद्धे तिका० फिज् । आर-
द्धायनिः तदपत्ये पुं स्त्री० ।

आरनाल न० आर्चति आ+कृ-अच्, आरः नल-गन्धे
वज् आरो नालोगन्धो यस्य । काञ्जिके । “आरनालन्तु
गोधूमैरामैः स्वास्तिस्तुषीकृतैः । पक्कैर्वा सन्धितैस्तैस्तु
सौवीरसदृशं गुणैः” भा० प्र० । “आरनालं दवि क्षीरं
कन्दुपक्कं च सक्तवः । स्नेहपक्कञ्च तक्रञ्च शूद्रस्यापि न
दुष्यति” अत्रि० । वा कप् । आरनालकमप्यत्र ।

आरब्ध लि० आ+रभ-क्त । कृतारम्भणे “प्रारब्धादन्य-
कार्याणां करणं परिवर्त्तकः” सा० द० । “अनारब्धकार्यं
एव तु” इत्यादि शा० सू० । यस्य कियदंशं कर्तुमात्रेभे
तादृशः पदार्थः आरब्धः । भावे क्त । २ आरम्भे न० ‘व्रतय-
न्निवाहेषु आङ्गे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे स्तुतकं न स्वाद-
नारब्धे तु स्तुतकम्” तिथि० त० विष्णुः ।

आरब्धफलयोः सुकृतदुष्कृतयोः तत्त्वज्ञानोत्पत्तावपि
यावत्फलसमाप्तिं न नाशः इत्येतत् शा० सू० भा० स्थिरीकृतम्
यथा “बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्याद्दशेषविनाशसिद्धेरवश्यं भावि-

नी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति । “अनारब्धकार्यं
एव तु पूर्वं तदवधि” शा० सू० । “पूर्वयोरधिकार-
ण्योर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः स
किमविशेषेणारब्धकार्ययोर्भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्य-
योरेवेति विचार्यते तत्र “उभे ह्येष एतेन तृतीत्येव-
मादि” श्रुतावविशेषश्रवणादविशेषेणैव ज्ञयइत्येवंप्राप्ते
प्रत्याह अनारब्धकार्यं एव त्विति । अप्रवृत्तफले
एव पूर्वं ज्ञानान्तरसञ्चिते, अस्मिन्नपि च जन्मनि
प्राक्ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते च सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात्
क्षीयेते नत्वारब्धकार्यं सामिभक्तफले, याभ्यामेतद्वृत्त-
ज्ञानायतनजन्म निर्मितम् । कुतएतत् ? “तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्ष्य इति” शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः ।
इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात्
ज्ञानप्राप्त्यानन्तरमेव क्षेममश्नुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां ना-
चक्षीत । ननु वस्तुबलेनैवायमकर्तृत्वबोधः कर्म्मणि-
क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानि चिच्चोपेक्षेत
नहि समानेऽग्निवीजसम्पर्के केषाञ्चिद्वीजयुक्तिः क्षीयते
केषाञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति, उच्यते
न तावदनाशित्वारब्धकार्यं कर्म्मशयं ज्ञानोत्पत्तिरूप
पद्यते । आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेग-
स्यान्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भ्रमति वेगक्षयप्रतिपालनम् ।
अकर्म्मत्वबोधोऽपि हि भित्त्याज्ञानबाधनेन कर्म्मण्यु-
च्छिन्नति । बाधितमपि भित्त्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत्
संस्कारवशात् कञ्चित् कालमनुवर्त्ततएव । अपि च
नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदां कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते
न ध्रियत इति । कथं ह्येकस्य सहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं
देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्युक्तं शक्येत । श्रुतिस्मृतिषु च
स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्धकार्य-
योरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय इति निर्णयः”
भा० । “चक्रभ्रमणवद्वृत्तशरीरः” सांख्यसूत्रेण फलजनकस्य
कर्म्मणोनाशेऽपि चक्रजन्यवेगस्य चक्रनाशेऽपि स्थितिवत्
देहरूपस्य कर्मफलस्य संस्कारात्मना स्थितिरित्यवधारितम् ।
यथा च आरब्धफलस्य कर्म्मणो यावदधिकारस्थितिरुपस्था-
निर्णीतं शा० सू० भा० ३ अ० ३ पादे यथा “यावदधि-
कारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्” शा० सू० । “विदुषो वर्त्त-
मानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिन्त्यते ।
ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ कैवल्यनिर्दिष्टिः
स्यान्नवेति ज्ञेयं चिन्तोपपद्यते । न हि पाकसाधनसम्पत्ता-

वेदोभवेन्नवेति चिन्ता सम्भवति नापि भुङ्क्षानस्तृप्यति न वेति चिन्त्यते । उपपन्ना त्वियं चिन्ता ब्रह्मविदामपि केषाञ्चिदितिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । तथा-
ह्युपान्तरतमा नाम वेदाचार्यः पुराणर्षिः विष्णु-
नियोगात् कलिद्वापरयोः सन्धौ कृष्णद्वैपायनः सम्भ-
भूवेति स्मरन्ति । वशिष्ठश्च ब्रह्मण्योमानसः पुत्रः सन्-
निमिषापादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्नितावरुणाभ्यां,
भृगवादीनामपि ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वारुणे
यज्ञे पुनरुत्पत्तिः स्मर्यते । सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण
एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात् स्कन्दत्वे-
न प्रादुर्बभूव । एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनामपि भूयसी
देहान्तरोत्पत्तिकथा तेन तेन निमित्तेन भवति स्मृतौ, स्मृता
वपि सन्वार्थवादयोः प्रायेणोपलक्ष्यते । ते च क्वचित्
पतिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते, क्वचित् स्थितएव तस्मिन्
योगैश्वर्यवशादनेकदेहादानन्यायेन । सर्वं चैते समधिगत-
सकलवेदार्थाः स्मर्यन्ते । तदेतेषां देहान्तरोत्पत्ति-
दर्शनात् प्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्व-
महेतुत्वं वेत्त्यत उत्तरमुच्यते । न, तेषामपान्तरतमः प्रभृ-
तीनां वेदप्रवर्त्तनादिकलोकस्थितिहेतुष्वधिकारेषु निशुक्ता-
नामधिकारतन्त्रत्वात् स्थितेः । यथासौ भगवान्
सविता सहस्रयुगपर्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने
उदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति “अथाल जड्वं
उदेत्य नैवोदेता नास्तेतैकलएव मध्ये स्थातेति” स्मृतेः ।
यथा च वर्त्तमाना ब्रह्मविदः प्रारब्धभोगक्षये कैवल्यमनु-
भवन्ति “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽयं सम्पत्स्य”
इति एवमपान्तरतमः प्रभृतयोऽप्येवराः परमेश्वरेण तेषु
तेषुधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने
कैवल्यहेतावच्छीणकर्माणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तदव-
साने चापहज्यन्त इत्यविरुद्धम् । सकृत्प्रवृत्तमेव हि तेऽधि-
कारफलदानाय कर्माशयमतिवाहयन्तः स्वातन्त्र्येण
गृहादिव गृहान्तरमन्यमन्यं देहं सञ्चरन्तः स्वाधिका-
रनिर्वर्त्तनायापरिमुषितस्मृतयएव देहेन्द्रियप्रकृतिवशि-
त्वान्नियामकवलेन युगपत् क्रमेण वाऽधिगच्छन्ति ! नचैते
जातिस्मरा इत्युच्यन्ते तएव त इति स्मृतिप्रसिद्धेः । यथा
सुखभा ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितकामा व्युदस्य स्वं
देहं, जानकं देहमाविश्य व्युद्य तेन, पश्चात्तं स्वमाविवेशे
ति स्मर्यते । यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मा-
न्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत् ततोऽन्यदप्यदग्ध

बीजं कर्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्यतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं
मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वाशङ्केत न तवेयमाशङ्का युक्ता
ज्ञानात् कर्माबीजदाहस्य स्मृतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् । तथा हि
स्मृतिः “भिद्यते हृदयपन्थिरित्येवमादिः” “स्मृतिलक्ष्ये च सर्वं
पन्थीनां विप्रमोक्ष” इति च । स्मृतिरपि “यद्यैधांसि सप्ति-
होऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन । । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
भस्मसात् कुरुते तथेति” “बीजान्यग्न्युपपदधानि न रोहन्ति
यथा पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथाक्लेशैर्नात्मा सम्पाद्यते पुन-
रिति” चेवमाद्या । नचाविद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेश
बीजस्य कर्माशयस्यैकदेशदाहएकदेशप्ररोहश्चेत्तु पपद्यते न
ह्यग्निदग्धस्य शालिवीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते । प्रवृत्त-
फलस्य तु कर्माशयस्य सक्ते शरीरवेगक्षयाच्चित्तिः “तस्य
तावदेव चिरमिति” शरीरपातक्षेपकरणात् । तस्मादुप-
पन्ना यावदधिकारमाधिकारिकाणामवस्थितिः” भा० ।
अतएव वाचस्पत्ये उक्तम् “उपासनादिसंसिद्धितोषिते-
श्वरनोदितम् । अधिकारं समाधैव प्रविशन्ति परं पदम्”
इत्यवरुद्धे “ध्वान्तं धनारब्धमिवाङ्गारात्” किरा० ।
“धनारब्धम् मेचावरुद्धम्” मन्त्रि० । धनारुद्रइत्येव ज्यायान्
पाठः तेनास्य अवरुद्धार्थकत्वे प्रमाणाभावेऽपि न क्षतिरिति
आरभटी स्त्री० आरभ्यतेऽनया आ+रभ-अटि ङीप् । नाञ्जे
अर्थविशेषयुक्ते सा० दर्पणोक्ते रचनाभेदे सा च भेदो-
दाहरणसहिता सा० द० उक्ता यथा
“मायेन्द्रजालसंभ्रामक्रोधोज्ञानादिचेष्टितैः । संयुक्ता पण-
बन्धाद्यैरुद्धटाऽऽरभटी मता । वस्तूत्यापनसंफेटी संक्षिप्ति
रवपातनम् । इति भेदास्तु चत्वार आरभण्याः प्रकी-
र्त्तिताः । मायाद्युत्पापितं वस्तु वस्तूत्यापनमुच्यते । यथो-
दात्तराघवे । “जीयन्ते जयिनोनिशान्ततिमिरव्रातैर्वि-
यद्वापिभिर्माखनः सकला रवेरपि कराः कस्मादकस्मा-
दभी । एते चोपकबन्धकण्ठरुधिरैराध्मायमानोदरासुञ्ज-
न्ध्यानकन्दरानलमुचस्तीव्रान् रवान् फेरवः” इत्यादि ।
संफेटस्तु समाधाय युद्धसत्वरयोर्द्वयोः । यथा माखत्यां
माधवाघोरघण्टयोः । संक्षिप्ता वस्तुरचना शिल्पैरित-
रथाऽपि वा । संक्षिप्तिः स्यात् निवृत्तौ च नेतुर्नेतृन्तर-
पङ्कः । उदयनचरिते किलिङ्गहस्तिप्रयोगः । द्वितीयं
यथा । बालिनिवृत्त्या रुघोवः यथा वा परशुरामस्यैक्य-
निवृत्त्या शान्तत्वापादानं “पुण्या ब्राह्मणजातिरन्वयशुणः
शास्त्रं चरित्वं च मे येनैकेन कृतान्यमूर्त्तिं हरता चैतन्य
मातामपि । एकः सन्नपि भूरिदोषगहनं सोऽयं त्वया

प्रेयसा वत् । ब्राह्मणवत्त्वेन शमितः क्षेमाय दर्पोमम् ।
प्रवेशश्चासनिष्क्रान्तिर्हर्षविषयसम्भवम् । अवपातनमित्युक्तम् ।
यथा कर्तारो वचे षडेऽङ्के । प्रविश्य खङ्गहस्तः पुरुष इत्यतः
प्रवृत्ति निष्क्रमणपर्यन्तम् । सर० क० उक्ते शब्दालङ्कार-
रूपे ऽवृत्तिभेदे च सा च ३८८ पृष्ठे दृश्यते । आरः
सामर्थ्येन गामी भटः । ३२ रे वीरे पु० हेमचन्द्रः ।

आरभ्य अव्य० आ+रभ-ल्यप् । १ उपक्रम्येत्यर्थे “आरभ्य
तस्यां दशमीञ्च यावत् प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम्”
दुर्गा० त० पु० अनारभ्याधीतत्वात्”मीमांसा । कर्मणि
क्यप् । २ आरम्भणार्हे आरम्भणीये लि० ।

आरम्भण न० आ+रभ-भावे ल्युट् । १ आरम्भे, विश्रामे
आरम्भतेऽनेन करणे ल्युट् । आरतिषाधने “स आत्मन्ना-
मणं नाविन्दत्” तैत्ति० चक्षुषोरेवैते आरम्भे कुरुतः”
शत० ब्रा० ।

आरम्भण न० आ+रभि-ल्युट् वेदे लख रः । आरम्भने
“तस्मात्तान्तरिक्षेऽनारम्भणान्यादायात्मानं परियन्ति”
छा० उ० अनारम्भणानि अनारम्भणानि”भा० “यदिदम-
न्तरिक्षमनारम्भणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गलोक-
नाक्रमेत्” वृ० उ०

आरम्भ पु० आ+रभ घञ् सप्तम् । १ उद्यमे ऽत्तरायां स्वांथं पराथं
वा ऽदृष्टादिसम्पादनव्यापारे ४ उपक्रमे प्रथमकृतौ ५ प्र-
स्तावने द्वैबधे ७ दर्पे च । “अनारम्भेऽपि परमहंसुखी
सर्पवत्” सा० सू० “आरम्भे कर्मणां विप्र ! पुण्डरीकं
स्मरेद्भरिम्” स्मृतिः “न कर्मणां मनारम्भात् नैषकर्म्यं पु-
नोऽश्नुते” गीता “मीनादिस्थोरविर्येषामारम्भः प्रथमक्षणः ।
इति स० त० व्यासः “अथवाबलमारम्भः” भाषः ।
“आगमैः सङ्गशारम्भा आरम्भसङ्शोदयः” इति
रघुः क्रियाकूटात्मकपाकादिक्रियाणां प्राथमिक-
व्यापारोपक्रमआरम्भः । औत्सर्गिककर्मविशेषे अङ्ग-
विशेषारम्भेऽपि प्रकृतकर्मारम्भस्तेन आरम्भत्वान्न हत-
कादेः प्रतिबन्धकत्वम् । यथा “आरम्भोवरणं यज्ञे
संकल्योव्रतजपयोः । नान्दीश्राङ्गं विवाहादौ श्राद्धे पाक-
परिष्कृया । तथा निमन्त्रणं श्राद्धे आरम्भः स्वादिति
श्रुतिः आरम्भे स्मृतकं नस्वादिति” ति० त० विष्णुः । द्रव्याणां
द्रव्यान्तरेण गुणानां गुणान्तरेणोत्पादने वैशेषिकोक्ते
द्रव्यापारे “द्रव्यारम्भस्तर्पुं स्वात्” भाषा० कर्मणि घञ् ।
२ आरम्भमाणे “फलावुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना
इव” रघुः । “चित्पारिपितारम्भइवावतस्ये” कुमा० ।

आरम्भक लि० आरभते आ+रभ-ल्युट् सप्तम् । १ आरम्भ-
कारके वैशेषिकादिमतसिद्धे महत्त्वाद्युपचयाय अवयवानां
२ विजातीयसंयोगे च । “तत आरम्भकसंयोगनाशः”
सुक्ता० आरम्भवादशब्दे शा० भा० उदा० ।

आरम्भण न० आ+रभ-ल्युट् सप्तम् । २ आरम्भशब्दार्थे
कर्मणि ल्युट् । २ आरम्भमाणे च । यथा “सौम्यैकेन
मत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वमिदं मृणस्य” विज्ञातं भवति
वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” छा० उ०
“तदनन्वत्सारम्भणशब्दादिभ्यः” शा० सू० आरम्भणं प्रयो-
जनस्य अतुप्रचना० अण् । ३ आरम्भणप्रयोजनपदार्थे
लि० । आरम्भतेऽनेन करणे ल्युट् । ४ उपादानकारणे “किं
स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत् स्विक्कथासीत्” यजु०
१७, १८ । “लोकै हि घटादि चिकीषुः कुलालो गृह-
दिक् स्थानमधिष्ठाय गृहपण्यारम्भकद्रव्येण चक्राद्युपायै
निर्मादयति ईश्वरस्य तदधिष्ठिते । स्विदिति वितर्कं व्यावा-
भूमी गृहजतोविश्वकर्मणोऽधिष्ठानं किमासीत् निवासस्थानम्
अद्यतना निरधिष्ठानाः किमपि न कुर्वन्ति । स्विदिति
वितर्कं आरम्भणं कतमत् किमासीत् आरम्भतेऽनेनेति
आरम्भणमुपादानकारणम् गृहदिव घटानाम्” वेददी० ।

आरम्भणीय लि० आ+रभ-शक्यार्थे अनीयर् सप्तम् । यस्य
आरम्भः कर्तुं शक्यते तस्मिन् प्रयोजनादियुक्ते पदार्थे
“लघुपुनः शास्त्रमारम्भणोयमिति” विवरणोपन्यासः ।

आरम्भवाद पु० आरम्भस्य वादः परीक्षापूर्वकः कथाभेदः ।
वैशेषिकाद्यभिमतं परमाणुस्य एव जगदुत्पत्तिनिर्णायके
वादे । स च “द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणा-
न्तरमिति” वै० सू० दर्शितः “आत्माकाशाणुसुखतः कारणं
पूर्वमिष्यते । कुलाद्यादिवदण्डन्तु घटवज्जन्मनाशमाक ।
पृथिव्यम्भोऽग्निवायूनां कर्मसंयोजिताणवः । द्युकादि
क्रमेणाण्डमारभन्ते इदं महदिति” हि तेषां वादः ।
शा० भाष्ये तु तदेतन्मतमुत्थाप्य निराकृतं यथा
“परमाणुकारणवादइदानीं निराकर्तव्यः । तत्तादौ ताव-
द्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवादिना दोष उत्प्रेष्यते स
प्रतिसमाधीयते । तत्तायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः कारण
द्रव्यसमवायिनोगुणाः कार्यद्रव्यसमानजातीयं गुणा-
न्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यस्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवद-
र्शनात्तद्विपर्ययाऽदर्शनाच्च । तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जग-
त्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं सम-
वेयात् तददर्शनात् । न चेन्न ब्रह्म जगत्कारणमिति मह-

तीति । इममभ्युपगमन्तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति ।
 “महद्दीर्घवद्गुणपरिमाणुलभ्याम्” सू० । “एषा तेषां
 प्रक्रिया परमाणवः किल किञ्चित्कालमनारम्भकार्या यथा-
 योगं रूपदिमन्तः पारिमाणुलभ्यापरिमाणास्तिष्ठन्ति । ते च
 पश्चाददृष्टादिदुरःपराः संयोगसचिवाश्च सन्तोद्गुणकादि-
 क्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमारभन्ते कारणगुणाश्च कार्यगुणा-
 न्तरम् । यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते तदा परमा-
 णुगता रूपदिगुणविशेषाः शुक्लादयोद्गुणके शुक्लादीनार-
 भन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाणुलभ्यम् न द्व्यणुके
 पारिमाणुलभ्यमपरमारभेते द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगा-
 भ्युपगमात् । अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्तिनी परिमाणे
 वर्णयन्ति । यदापि द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि
 समानं द्व्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनारम्भकत्वम् ।
 अणुत्वह्रस्वत्वे तु द्व्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते चतुर-
 णुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् । यदा-
 पि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसंहितो
 वा परमाणुः कार्यमारभन्ते तदापि समानैषा योजना ।
 तदेवं यथा परमाणोः परिमाणुलभ्यात्मनोऽणु ह्रस्वञ्च द्व्य-
 णुकं जायते महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि न परिमाणुलभ्यम् । यथा
 वा द्व्यणुकादयोर्ह्रस्वाच्च सतोमहद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि जा-
 यते नाणु नोत ह्रस्वम् एवं चेतनाह्रस्वज्ञोऽचेतनं जगज्ज-
 निष्यत इत्यभ्युपगमे तव किं द्विचम् । अथ मन्यमे विरो-
 धिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्यद्रव्यं द्व्यणुकादि ततो-
 नारम्भकाणि कारणगतानि पारिमाणुलभ्यादीनि इत्य-
 भ्युपगच्छामि न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत
 आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्यं चेतनान्तरं
 नारभेत । नञ्चेतनानां चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽ-
 स्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात् । तस्मात् पारिमाणुलभ्यादि
 वैषम्यात् प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति, मैवं
 मन्थाः यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाणुलभ्यादी-
 नामनारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् ।
 न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाणुलभ्यादीनामनार-
 म्भकत्वे कारणं प्राक् परिमाणान्तरारम्भात् पारिमाणु-
 लभ्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः आरम्भमपि कार्यं द्रव्यं
 प्राग्गुणारम्भात् क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् ।
 न च परिमाणान्तरारम्भे व्यप्राप्ति पारिमाणुलभ्यादी-
 नीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परि-
 माणांतरस्यान्यहेतुकत्वाभ्युपगमात् । “कारणबहुत्वात् प्रच-

यविशेषाच्च महत्” “तद्विपरीतमणु” । “एतेन दीर्घत्वह्रस्व-
 त्वे व्याख्याते” इति हि काणभुजानि सूत्राणि । न च
 सन्निधानविशेषात् कुतश्चित् कारणबहुत्वादीनि एवार-
 भन्ते न पारिमाणुलभ्यादीनीत्युच्यते द्रव्यान्तरे गुणा-
 न्तरे वाऽऽरभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसम-
 वायाविशेषात् । तस्मात् यथा स्वभावादेव पारिमाणुलभ्या-
 दीनामनारम्भकत्वं तथा चेतनाया अपि द्रष्टव्यम् संयो-
 गाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात् समान-
 जातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणम-
 शुक्तमिति चेन्न दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षित-
 त्वात् । न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्तव्यं गुणस्य वा गुण-
 एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य
 गुणस्यदाजहार “प्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चा-
 त्मकत्वं न विद्यत” इति । यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूत्याकाशयोः
 समवयत् संयोगोऽप्यप्रत्यक्षः एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु
 भूतेषु समवयत् शरीरमप्रत्यक्षं स्यात् प्रत्यक्षन्तु शरीरं
 दृश्यते तस्मान्न पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति गुणश्च
 संयोगोऽप्यं शरीरम् । दृश्यतेत्विति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः
 प्रपञ्चिता । नन्वेवं सति तेनैवैतद्वत्तम्, नेति ब्रूमः तत्-
 सांख्यं प्रत्युक्तं एतत्तु वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि
 समानन्यायतः कृतः “एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः”
 इति सत्यमेतत् तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरीक्षारम्भे तत्प्रक्रि-
 यागुतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः । “उभयथापि न कर्मा-
 ऽतस्तदभावः” सू० । इदानीं परमाणुकारणवादं निराक-
 रोति । स च वादद्रव्यं ससृजतिष्ठति । पटादीनि हि सावयवानि
 द्रव्याणि स्वातन्त्र्यतैः संयोगसचिर्वैस्तन्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्य-
 माणानि दृष्टानि तत्सामान्येन यावत्किञ्चित् सावयवं
 सर्वन्तु स्वातन्त्र्यतैरेव संयोगसचिर्वैस्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति
 गम्यते । सचायमवयवावयविभिर्भागोयतो निवर्त्तते सोऽपक-
 र्षपर्यन्तगतः परमाणुः । सर्वज्ञेदं गिरिसमुद्रादिकं ज-
 गत् सावयवं सावयवत्वादाद्यान्वत् न चाकारणेन कार्येण
 भवितव्यमित्यतः परमाणवोजगतः कारणमिति कणभुग-
 मिप्रायः । तानीमानि चत्वारि भूतानि भूयमेजःपवना-
 ख्यानिसावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिक-
 ल्पन्ते । तेषाञ्चापकर्षपर्यन्तगतत्वेन परतोविभागासम्भवा-
 दिनश्यताञ्च पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तविभागो भवति
 स प्रलयकालः । ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं
 कर्मेत्पद्यते तत्कर्मा स्वाश्रयमणुसूक्ष्मन्तरेण संदुनक्ति ततो

द्व्यणुकादिक्रमेण वायुपुष्पपट्यते एवमग्निः एवमापः एवं पृथिवी एवं शरीरं सेन्द्रियमित्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः सम्भवति । अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्व्यणुकादिगतानि रूपादीनि सम्भवन्ति तन्मुपपत्त्येनेति काणादा मन्यन्ते । तत्रेदमभिधीयते वियोगावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः कर्मवतां तन्वादीनां संयोगदर्शनात् । कर्मणश्च कार्यं त्वान्निसिं कियमभ्युपगन्तव्यम् अनभ्युपगमे निमित्ताभावाद्वाणुषाद्यं कर्म स्यात् । अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिवातादिर्वा यथादृष्टं किमपि कर्मणोनिमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासम्भवाद्वाणुषाद्यं कर्म स्यात् न हि तस्यासवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात् । शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते । एतेनाभिवाताद्यपि दृष्टनिमित्तं प्रत्याख्यातव्यम् । सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति । अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणोनिमित्तमित्युच्येत तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत् अदृष्टस्याचेतनत्वात् । नञ्चेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति वेति साङ्ख्यप्रतीक्षायां भिन्नमितम् । आत्मनश्चाहुत्पन्नचेतनस्य तस्यासवस्थायामचेतनत्वात् । आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणोनिमित्तं स्यात् असम्भवात् । अदृष्टवता पुरुषेणाणुणूनां सम्बन्ध इति चेत् सम्बन्धवतात्वात् प्रवृत्तिसातत्वप्रसङ्गः नियामकान्तराभावात् । तदेवं नियतस्य कस्यचित् कर्मनिमित्तस्याभावाद्वाणुषाद्यं कर्म स्यात् कर्माभावात् तन्निबन्धनः संयोगो न स्यात् । संयोगश्चाणोरणुन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा, सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गोदृष्टविपर्ययप्रसङ्गश्च प्रदेशवतोद्वयस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात् । एकदेशेन चेत् सावयवत्वप्रसङ्गः । परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्थिरिति चेत् कल्पितानामवस्तुत्वादवस्त्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात् असति चासमवायिकारणे द्व्यणुकादि कार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चादिसर्गे निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भवति एवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां सम्भवेत् । न हि तत्रापि किञ्चिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भोगप्रसिद्धार्थं न प्रलयप्रसिद्धार्थ-

मिति अतोनिमित्ताभावाच्च स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थञ्च कर्म । अतश्च संयोगविभागावयवयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत । तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः । “समवायाभ्युपगमाच्च सास्यादनवस्थितेः” सू० समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुवादनिराकरणेन सम्बध्यते । द्वाभ्याञ्चाणुभ्यां द्व्यणुकतत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामणुः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः समर्थयितुम्, कृतः ? सास्यादनवस्थितेः । यथैव द्वाणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सत् द्व्यणुकं समवायवक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां सम्बध्यते एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन् समवायवक्षणेनान्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बध्येत अत्यन्तभेदसास्यात् ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्था प्रसज्येत । नन्विह प्रलयप्राज्ञः समवायो नित्यसम्बन्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासम्बन्धः सम्बन्धान्तरापेक्षो वा ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयितव्येनानवस्था प्रसज्येत । नेत्युच्यते । संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसम्बन्ध एवेति समवायवक्ष्यान्यं सम्बन्धमपेक्षेत । अथार्थान्तरत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षेत, समवायोऽपि तदर्थार्थान्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षेत । स च गुणत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षेत न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुम् अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात् । तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतां प्रसज्ये तैवानवस्था । प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्वाणुकं नैवोत्पद्येत तस्मादणुपपन्नः परमाणुकारणवादः । “नित्यमेव च भावात्” सू० । अपि च अणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वाऽभ्युपगम्येरन् गत्यन्तराभावात् चतुर्धापि नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात् प्रलयभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्गः । उभयस्वभावत्वञ्च विरोधादसम्भवं । अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्निधानाच्चित्प्रवृत्तिप्रसङ्गः । अतन्त्रत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः तस्मादणुपपन्नः परमाणुकारणवादः । “रूपादिसत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्” सू० । नावयवानां द्रव्याणामवयवयोर्विभज्यमानानां यतः परोविभागो न सम्भवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपा-

दिमतो भूतभौतिकस्यारम्भका नित्याश्चेति यद्वैशेषिका
अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरालम्बन एव यतो-
रूपादिमत्त्वात् परमाणूनामभ्युपगमनित्यत्वविपर्ययः प्रस-
ज्येत परमकारणपक्षेऽप्यस्य लक्ष्यत्वमनित्यत्वञ्च तेषामभिप्रेत
विपरीतमापद्येतेत्यर्थः । कुतः ? एवं लोके दृष्टत्वात् ।
यद्वि लोके रूपादिमद्वस्तु तत् स्वरूपपक्षेऽप्यस्य लक्ष्य-
नित्यञ्च दृष्टं तद्वथा पटस्तन्नपक्षेऽप्यस्य लोऽनित्यञ्च भवति
तन्मन्त्रांशुनपक्षेऽप्यस्य लोऽनित्याश्च भवन्ति । तथा
चामी परमाण्वोरूपादिमन्त्रस्यैव अभ्युपगम्यन्ते तस्मात्तेऽपि
कारणवन्तस्तदपक्षेऽप्यस्य लोऽनित्याश्च प्राप्नुवन्ति । यच्च
नित्यत्वे कारणं तैस्ते "सदकारणवन्नित्यमिति" । तद-
प्येवं सत्येषु न सम्भवति उक्तेन प्रकारेण कारणवचो-
पपत्तेः यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तम् "अ-
नित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभावः" इति । तदपि ना-
वश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति असति हि यस्मिन्
कस्मिंश्चित्क्षेत्रे वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते
न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्षते तच्चाख्येव नित्यं परम-
कारणं ब्रह्म । न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिद-
र्थस्य प्रसिद्धिर्भवति प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यव-
हारावतारात् । यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तम् ।
"अविद्या चेति" । तदप्येवं विज्ञियेत सतां परिदृश्यमानका-
र्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येति ततोऽपि कनि-
त्यताप्यापद्येत । अथाद्रव्यवत्त्वे सतीति विशेष्यते तथाप्य-
कारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत तस्य च प्रागे-
वोक्तत्वादविद्या चेति पुनरुक्तं स्यात् । अथापि कारण-
विभागात् कारणविनाशाच्चाख्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोर-
सम्भवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं स्थापयतीति व्या-
ख्यायेत । नावश्यं विनश्यद्वस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विवृणुमर्ह-
तीति नियमोऽस्ति संयोगसचिवे ह्यनेकस्मिंश्च द्रव्ये द्रव्या-
न्तरस्यारम्भकोऽभ्युपगम्यमाने एतदेवं स्यात् यदा त्वपास्तविशेषं
सामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानमारम्भ-
कमभ्युपगम्यते तदा घटकाठित्यविलयनवत् स्वरूपवस्थाविलय-
नेनापि विनाश उपपद्यते । तस्माद्रूपादिमत्त्वात् स्यादभि-
प्रेतविपर्ययः परमाणूनां, तस्मादभ्युपगम्यन्तः परमाणुकार-
णवादः । "उभयथा च दोषात्" इति । गन्धरसरूपस्यैव गुणा
स्थूला पृथ्वी, रसरूपस्यैव गुणाः सूक्ष्मा आपः, रूपस्यैव
गुणं सूक्ष्मतरं तेजः, रसस्यैव गुणः सूक्ष्मतमो वायु रित्येव-
मेतानि चत्वारि भूतानुपचितपचितगुणानि स्थूलसूक्ष्म-

तारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते तद्वत् परमाण्वोऽभ्युप-
चितापचितगुणाः कल्पेऽनन्तरं न वा । उभयथापि तद्वो-
षातुषङ्गोऽपरिहार्य एव स्यात् । कल्पमाने तावदुपचि-
तापचितगुणत्वे उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणुत्व
प्रसङ्गः । नचान्तरेणापि मूर्त्युपचयं गुणोपचयो भवती-
त्युच्येत कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् । अक-
ल्पमाने त्वपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये
यदि तावत् सर्व एव एकैकगुणा एव कल्पेऽनन्तरं ततस्तेजसि
स्यैव स्थोपलब्धिर्न स्यात् अस्तु रूपस्यैवोः, पृथिव्यां रूप-
रसस्यैवानां, कारणगुणपूर्वकत्वात् कार्यगुणानाम् । अथ
सर्वे चतुर्गुणा एव कल्पेऽनन्तरं ततोऽपि गन्धस्थोपलब्धिः-
स्यात् तेजसि च गन्धरसयोः, वायौ च गन्धरसरूपाणां, न
चैवं दृश्यते । तस्मादभ्युपगम्यन्तः परमाणुकारणवादः ।
यतेनादृष्टस्य सातत्येऽपि कालवशात् नियमसमर्थनम् प-
रेषामकिञ्चित्करम् । सहाकालस्यैकत्वेन नियामकत्वाभा-
वात् खण्डकालस्य च तदानीं क्रियाद्यभावेन विशेषकत्वा
सम्भवात् क्रियायाः सूर्यद्रव्याधोनत्वान्मूर्त्युश्च चावयव-
संयोगाधोनत्वेन सर्गोत्तरमेवोत्पत्तेस्तदाऽसत्त्वात् । यच्च
निरवयवस्य परमाणोर्दिगवच्छेदेन संयोगसम्भवसमर्थनं
तदप्यकिञ्चित्करं नित्यायादिशब्दवच्छेदकत्वासम्भवात्
दिग्विभागस्यैव वच्छेदकत्वस्य लोके दृष्टत्वात् दिग्विभा-
जकस्य चावयवभेदस्य परमाणोरसम्भवेन तत्त्वायो
गात् । किञ्च "षट्केन * युगपद्योगात् परमाणोः
षडंशतेत्यापत्तिश्च तथाहि दिग्वच्छेदेन संयोगे हि
पूर्वादिचतुर्दिग्भेदेन जड्वांघोदिग्भेदेन च षट्सु दिक्षु
विभिन्नमनाभावेन युगपद्योगापत्त्या परमाणोः षडं-
शतापत्तिस्तेन निरवयवत्वं तस्य न सिध्येत् । वस्तुतः प्रा-
च्यादिव्यवहारस्य उदयगिर्यादिसम्भवाधोनत्वेन तस्य च
सर्गोत्तरकालीनतया तदानीं तद्व्यवहारः सर्वथा न
सम्भवत्येवेति दिग्वच्छेदेन परेषां संयोगकल्पनं सर्वथा
ऽयुक्तमेव । अधिकम् अवयवविशब्दे ४३३ पृष्ठादौ दृश्यम्
आर(रा)व ५० आ+र-अप् पक्षे षज् । सत्यक्षब्दे ।
"वानराश्चक्रुरारवम्" रामा० । "उच्छ्रायवान् घनारावो
वाज्रं जलदारवम्" भट्टिः ।
आरस्य न० अरसस्य भावः चतुरादि० षज् । रसमित्रत्वे
नास्ति रसोयस्य वहु० त्वत्तलौ न षज् । अरसत्वसर-
सता वेत्येव "उच्चैरस्यति मन्दतारसतामिति" चन्द्रा० ।
आरा स्त्री आ+र-अच् । ३३३ भेदकास्त्रभेदे । (टेको) इति

ख्याते २ लौहास्त्रे । “आराधमातो ह्यवरोऽपि वृष्टः”
श्रुतिः ३ प्रतोदे च “या पूषन् ब्रह्मवोदनीमारां विभर्षान्ष्टे”
ऋ० ६, ५, ८, । “उद्यम्यारामपकायोल्लिखतस्य” भाषः ।
“आरां प्रतोदम्” सन्निनायः ।

आराग्र न० आरायाः अग्रम् । १ आरायाः अग्रे “आराय-
मातो ह्यवरोऽपि वृष्टः” श्रुतिः । “अर्द्धचन्द्रुरग्रादिधाराय”
सुखसुच्यते । आरायन्त सुखं तेषां पुष्पपत्तादिभेदतः”
इति हलाशुघोते २ अर्द्धचन्द्राकारचुरग्राद्यस्तुसुखे च ।
आराज्ञी स्त्री सम्यक् राजते आ+राज-कनिन् ङीप् ।
देशभेदे घूमा० देशवाचित्वात् वुञ् । आराज्ञकः । तद्देश-
भवे त्वि० ।

आरात् अव्य० आ+रा वा० आति । १ दूरे, २ समीपे च । आ-
दातुं दयितमिवावगाढमारात्” भाषः । “तमर्च्यमाराद-
भिवर्त्तमानम्” रघुः “विचित्रसुचैः सुवमानमारात्” भट्टिः
आराति पु० आ+रा-क्लिच् । शलौ । द्विरूपकोषः ।

आरातीथ त्वि० आरादुभवः जातः आगतो वा दृष्टत्वात् अ
आराच्छब्दवर्जनात् नाव्ययस्य टिलोपः । १ निकट-
दूरयोर्भावे २ तत्र जाते ३ ताभ्यामागते च ।

आरातिक न० आरात्रापि निर्दत्तं ङञ् । (आरति) नीराजन-
कर्मणि । दीपो हि रात्रावेव प्रदर्श्यते इदं दिनेऽपि
दर्श्यते इति तस्य तथात्वम् “ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुष्पाञ्ज-
लित्वयम् । महानीराजनं कुर्यात् महावाद्यजयस्त्रिभुवः ।
प्रज्वालयेत्तदर्थञ्च कर्पूरेण हतेन वा । आरातिकं शुभे
पात्रे विषमानेकवर्त्तिकम्” हरि० विभासे तल्लक्षणादि ।
तस्य देहांशभेदे भ्रामणप्रमाणमपि तल्लोक्तं यथा “आदौ चतुः
पादतले च विष्णोर्द्वौ नाभिदेशे सुखमण्डलैकम् । सर्वेषु
चाङ्गेषु च सप्त वारान् आरातिकं भक्तजनस्तु कुर्यात्” ।
“शिरसि निहितभारं पात्रमारातिकस्य क्षमयति मयि
भूयस्ते कपार्द्रः कटाक्षः” चतुःषष्ठ्युपचारे शङ्करा०

आराधन न० आ+राध-ल्युट् । १ पात्रे, २ संसिद्धौ णिच्-
ल्युट् । ३ साधने ४ अवाप्तौ ५ तोषणे ईसेवने तोषणसेवन-
योः संसिद्धिहेतुत्वात् तथात्वम् “साध्व्यसाराधनमपि
रमणीयमस्याः” शकु० । “आराधनायास्य सखी
समेताम्” कुमा० । आराध्यतेऽनेन णिच्-करणे ल्युट् ।
७ सेवासाधने “इदं तु ते भक्तिनञ्च सतामाराधनं वयुः”
कुमा० । “सर्वत्र दैत्याः १ समतामुपेत समत्वमाराधन-
मच्युतस्य” भाग० प्रह्लादोक्तिः । [सेवासाम् ।

आराधना स्त्री आ+राध-णिच्-युच् स्त्रीत्वात् टाप् ।

आराधनीय त्वि० आराधयितुम् शक्यः आ+राध-णिच्-
शक्यार्थे अनौयर् । आराधनयोग्ये “सोऽहं कथं नाम त-
वाचरेयमाराधनीयस्य ऋषेर्विधातम्” रघुः ।

आराधय पु० आ+राध-णिच्-वा० श । आराधनकारके
ब्राह्म० भावादौ ष्यञ् । आराधयम् आराधनकर्तृत्वे न० ।

आराधयित त्वि० आ+राध-णिच्-लृच् । १ परिचारके ।
२ सेवके “नन्दयमेवाराधयिता जनस्तव समीपे वर्तते” शकु० ।

आराधित त्वि० आ+राध-णिच्-क्त । सेविते । “नाराधितोयैः
पुरुषः प्रधानः तेषां दृष्ट्या जन्म नराधमानाम्” भाग० ।

आराम पु० आरम्यतेऽत्र आ+रम-आधारे षञ् । कतिम
वने १ उद्यावे “आत्मारामाविहितरतवोनिर्विकल्पे समा-
धौ” वेणी० आत्माआरामइव । घञन्तस्य पुंस्त्वात्

शासनात् क्लीबत्वोक्तिः ग्रामादिकी । “वाभ्यारामतडाग-
कूपभवनारम्भप्रतिष्ठाग्रतेत्यादि” सुहृ० चि० । “क्षेत्रकूप-
तडागानामारामस्य ऋहस्य च” “ऋहं तडागमारामं क्षेत्रं
वा भीषया हरन्” “तडागारामदाराणामपत्यस्य
च विप्रयः” इति च मनुः “जलाशयारामसुर-
प्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशाङ्कशुक्रे । ऋक्षे ऋदुक्षि-
प्रचरध्रुवे स्थात् पक्षे सिते स्वर्गतिथिचक्षे वा रिक्ता-
वर्ज्ये दिवसेऽतिशस्ता” वृत्तर० टी० उक्ते षोडशभिश्च रण्यै-
राराम इत्युक्ते २ दण्डकभेदे च । आ+रम-भावे षञ् ।

३ आरतौ “योऽन्तःसुखोऽन्तरारामः” गीता । अन्त-
रात्मनि आरामोयस्येति विग्रहः “अघायुरिन्द्रिया-
मोमोषं पार्थ ! स जीवति” गीता । आरामकरण-
प्रकारः” वृहत् सं० उक्तं यथा “प्रान्तच्छायाविनिर्मुक्ता
न मनोक्षा जलाशयाः । यस्मादतो जलप्रान्तेऽप्यारामान्
विनिवेशयेत् । ऋद्वो भूः सर्वदृक्षाणां हिता तस्यां तिलान्
वपेत् । पुष्पितांस्तान् ऋह्णीयात् कर्म्मैतद्वधसं भुवि ।
अरिष्टाशोकपुन्नागशिरीषाः सप्रियङ्गवः । मङ्गल्याः
पूर्वमारामे रोपणीया ऋहेषु वा । पनसाशोककदली-
जम्बू लकुचदाडिमाः । द्राक्षापात्रीवताश्चैव बीजपूराति
सुक्तकाः । एते द्रुमाः काण्डरोप्या गोमयेन प्रलेपिताः ।
मूलच्छेदे ऽथवा खल्वे रोपणीयाः प्रयत्नतः । अजात-
शाखाच्छिरे जातशाखान् हिमागमे । वर्षागमे च
सुस्तम्भान् यथादिक् प्रतिरोपयेत् । हतोशीरतिबलौद्र-
विडङ्गक्षीरगोमयैः । आमूलखल्वलिपानां कुङ्कुमेन विरो-
पयन् । शुचिर्भूत्वा तरोः पूजां कृत्वा स्नानानुलेपनैः ।
रोपयेद्गोपितश्चैव पत्नैश्चैव जायते । सायं प्रातश्च

वर्ष्मान्ते, शीतकाले दिनान्तरे । वर्षासु च भुवः शोषे
सेक्तव्या रोपिता द्रुमाः । जम्बूवेतसवानोरकदम्बोदुम्ब-
रार्जुनाः । बीजपूरकच्छदीकालकुचाश्च सदाडिमाः ।
वञ्जुलो नक्तमालश्च तिलकः पनसस्तथा । तिमिरो
ऽन्नातकश्चैव षोडशानूपजाः स्मृताः । उत्तमं विंशति-
हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम् । स्थानात्, स्थानान्तरं कार्थ्ये
वृक्षाणां द्वादशान्तरम् । अभ्यासजातास्तरवः संस्पृशन्तः
परस्परम् । पल्लैर्मूलैश्च न फलं सस्यग्यच्छन्ति पीडिताः ।
शीतवातातपैरोगो जायते पाण्डुपलता । अष्टद्विंश
प्रवालानां शाखाशोषो रसक्षतिः । चिकित्सितमद्यैतेषां
शस्त्रेणादौ विषोषनम् । विडङ्गद्वयपङ्काक्तान् सेचयेत्
क्षीरवारिणा । फलनाथे कुलत्प्यैश्च मार्षैर्मृद्वैस्त्रिलैर्यवैः ।
श्वेतशीतपयःसेकः फलपुष्पाभिष्टब्धये । अविकाजशक-
चूर्णस्याटके द्वे तिलाटकम् । सक्तप्रस्यो जलद्रोणे गोमांसं
तलया सह । सप्तरालोषितैरेतैः सेकः कार्यो वनस्पतेः ।
वल्लीशुक्लवतानां च फलपुष्पाय सर्वदा । वासराणि
दश दुग्धभावितां बीजमाज्ययुतवस्त्रयोजितम् । गोमयेन
वज्रशो विरुक्षितं क्रौडमार्गपिशितैश्च धूपितम् । मत्स्य-
न्युकरवसासमन्वितं रोपितं च परिकर्मितावनौ । क्षीर-
संयुतजलावसेचितं जायते कुसुमयुक्तमेव तत् । तिलि-
डोत्पि करोति वल्करौ ब्रीहिमाषतिलचूर्णं सक्तभिः ।
पूतिसांससहितैश्च सेचिता धूपिता च सततं हरिद्रया ।
कपित्थवल्लीकरणाय मूलान्यास्कोतधालीधववासकानाम् ।
पलाशिनीवेतसस्यैश्च वल्लीश्यामातिसृक्तैः सहिताष्टमूली ।
क्षीरे श्वेते चाप्यनया सुशीते नालाशताख्यं तु कपित्थ-
बीजम् । दिने दिने शोषितमर्कपाकैर्मांसं विधिस्त्वेष
ततो ऽधिरोग्यम् । हृत्पायतं तद्विषुषं गभीरं खात्वा ऽ
वटं प्रोक्तजलावपूर्यम् । शुष्कं प्रदग्धं मधुसर्पिषा तत्
प्रलेपयेद्भस्मसमन्वितेन । चूर्णकितैर्माषतिलैर्यवैश्च प्रपूरये-
न्मृत्तिकयान्तरस्थैः । मत्स्यगामिषाभ्यःसहितं च हन्याद्
यावद्दुघ्नत्वं सप्तपागतं तत् । उष्णं च बीजं चतुरङ्गुलाधो
मत्स्यगाम्यसा मांसजलैश्च सिक्तम् । वल्ली भवत्वाशु शुभ-
प्रवाला विस्त्रापनी मण्डपमावृणोति । श्वेतशोऽङ्गोक्षस-
म्भूतफलकल्केन भावितम् । एतत्सैलेन वा बीजं स्नेहा-
तकफलेन वा । वापितं करिकोन्मिश्रं मृदि तत्त्वणजन्म-
कम् । फलभारान्विता शाखा भवतीति किमङ्गुतम् ।
स्नेहातकस्य बेल्लानि निष्कुलीकृत्य भावयेत्प्राज्ञः । अ-
ङ्गोक्षहिज्जलाङ्गिष्ठायायां सप्त कलैवम् । साहिप्रभोमय-

दृष्टान्यस्य करीषे च तानि निक्षिप्य । करकाजलमृद्योगे
न्युमान्यङ्गा फलकराणि । ध्रुवमुदमूलविशाखा गुरुभं
अवणस्तथाश्विनी हस्तम् । उक्तानि दिव्यहन्मिः पादप-
संरोपणे भावि ।

आरामशीतला स्त्री आरासे तन्मध्ये शीतला । सुगन्धि-
पल्लयुक्ते वृक्षभेदे राजनि । “आरामशीतला तिक्ता शीतला
पित्तहारिणी” वैद्यः ।

आरामिक ति० आरासे तद्रूपे निर्युक्तः ठक् । उद्यानपाले
आराल ति० ईषदरालम् प्रा० सं० । ईषत्कुटिले तारका०
इतच् । आरालितः ईषत्कुटिलिते ति० ।

आरालिक ति० आरालं कुटिलं चरति ठक् । १ पाचके
२ कुटिलचारिणि च । धनलोभेन परप्रेरितोहि पाचको-
विषादिसंस्पृष्टं पचतीति तस्य कुटिलचारित्वम् । अतो-
राज्ञा यथामृता पाचकानियोज्यान्तदुद्दर्शितम् । सुश्रुते
यथा “रिपवो विक्रमाक्रान्ता ये च स्वेऽकृत्यतां गताः ।
सिद्धञ्चः क्रोधविषं विवरं प्राप्य तादृशम् । विषैर्निह-
न्युर्निपुणं नृपतिं दुष्टचेतसः । स्त्रियो वा विविधान्
योगान् कदाचित्सुभगेच्छया । विषकन्योपयोगाद्वा
क्षणाज्ज्ञादस्त्रधरः । तस्माद्वाद्येन सततं विषाद्रक्ष्यो
नराधिपः । यस्माच्च चेतोऽनित्यत्वमश्वत् प्रापितं नृणाम् ।
न विश्वस्यास्ततो राजा कदाचिदपि कस्यचित् । कुलीनं
धार्मिकं क्षिप्रं सुभृतं सततोत्थितम् । अलुब्धमशं
भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम् । क्रोधपाण्ड्यमात्सर्यमदालस्य-
विवर्जितम् । जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शुचिं शीलदयान्वितम् ।
मेधाविनमसंश्रान्तमनुरक्तं हितैषिणम् । पटुं प्रगल्भं
निपुणं दक्षं सायाविवर्जितम् । पूर्वोक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं
सच्चित्तागदम् । महानसे प्रशुद्धीत वैद्यं तद्विद्यपूजि-
तम् । प्रसन्नदिग्देशकतं शुचिभास्वं महच्छुचि । सजा-
लकं गवाक्षाद्यमात्मवर्गनिषेवितम् । विकचस्पृष्टसंस्पृष्टं
सवितानं कृताङ्गनम् । परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि
महानसम् । तत्वाध्यक्षं निशुद्धोत प्रायोवैद्यगुणान्वितम् ।
शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रियदर्शनाः । संविभक्ताः
सुमनसो नीचकेशनखाः खिराः । स्नाता वृद्धं संयमिनः
कृतोष्णीषाः सुसंयताः । तस्य चाज्ञाविधेयाः सुर्वविधाः
परिकर्म्मणः । आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो
यतः । तस्मान्महानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत् ।
माहानसिकवोढारः सौपौदनिकपौपिकाः । भवेद्युवैद्यव-
शमा ये चाप्यन्ये तु केचन । इक्षितज्ञो मनुष्याणां

वाक्चेष्टासुखवैकृतैः । विद्याद्विषस्य दातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धि-
मान् । न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षन् मोहमेति च ।
अपार्थं बद्ध सङ्कीर्णं भाषते चापि सूडवत् । स्मोटयत्य-
ङ्गुलीर्भूमिमकम्बाद्विलिखेद्वसेत् । वेपथुर्जायते तस्य त्वस्त-
चान्योऽन्यभीक्षते । क्षामो विवर्णवक्त्राच्च नखैः किञ्चि-
च्छिनत्स्यपि । आलभेतासङ्गहीनः करेण च शिरोरुहान् ।
निर्ययासुरपद्धारैर्वीक्षते च पुनः पुनः । वस्तु ते विपरीत-
स्तु विषदाता विचेतनः । केचिद्भयात् पार्थिवस्य त्वरिता
वा तदाज्ञया । असतोमपि सन्तोऽपि चेष्टां कुर्वन्ति
मानवाः । तस्मात् परीक्षणं कार्यं भ्रष्टानामादितो
नृपैः । अन्ने पाने दन्तकाष्ठे तथाभ्यङ्गेऽवलेखने । उल्हा-
दने कषाये च परिषेकेऽनुलेपने । स्तब्ध वस्त्रेषु शय्यासु
कवचाभरणेषु च । पादुकापादपीठेषु पृष्ठेषु गजवाजिनाम् ।
विषजटेषु चान्येषु नखधूमाङ्गनादिषु । लक्षणाणि प्रव-
क्ष्यामि चिकित्सासम्यनन्तरम् । नृपसक्ताङ्गलिं न्यस्तं सविषं
भक्षयन्ति ये । तत्रैव ते विनश्यन्ति सत्त्विकावायसादयः ।
ऊतभुक् तेन चान्नेन भृशं चटचटायते । मयूरकण्ठ-
प्रतिमो जायते चापि दुःसहः । भिक्षार्क्षिस्तीक्ष्णधूमश्च
न चिराद्गोपयास्यति । चकोरस्याग्निवैराग्यं जायते
क्षिप्रमेव त । वृहन्नं विषसं वृष्टं क्षियन्ते जीवजीवकाः ।
कोकिलः स्वरवैकल्यं क्रौञ्चस्तु मदमृच्छति । हृष्येन्मयूर-
उद्विग्नः क्रोशतः शुक्रसारिको । हंसः क्षेडति चाल्पं
भृङ्गराजस्तु कूजति । पृषतो विवृजलम्बु विष्टां सुञ्जति
मर्कटः । सन्निवृत्तस्ततः कुर्याद्राक्षस्तान् मृगपक्षिणः” ।

आराविन् लि० आरौति आ+र-णिनि । सम्यक्शब्दकारके
उच्चैःशब्दकारके स्त्रियां ङीप् ।

आरित्विक लि० अरित्वे भवादि काश्या० ङ्ज् जिठ् वा ।

अरित्वभवादौ स्त्रियां ङजि ङीप् जिठि टाप् ।

आरिन्दमिक लि० अरिन्दमे भवादि ङ्ज् जिठ् वा । अरि-
न्दमभवादौ स्त्रियां ङजि ङीप् जिठि टाप् ।

आरिणीय लि० रिष-हिंसे सन् न०त० अरिणः अहिं-
सकः तस्य सन्निवृत्तदेशादौ कशा० ऋण् । अहिंसक-
सन्निवृत्तदेशादौ ।

आरीहणक लि० अरीहणेन निर्द्वन्द्वं अरीहणादि० वुञ् ।
शत्रुघातकनिर्द्वन्द्वे अरीहणेति गणपाठे निर्द्देशात् दीर्घः ।

आरु पु० ऋ-उण् । १ वृक्षभेदे, २ कर्कटे, ३ मृक्रे, च ।

आरुज लि० आरुजति आ+रुज-क । १ सम्यक्पोडके,
२ आभिमुख्येन हन्तरी च “विद्या हित्वा धनञ्जयमिन्द्र !

वृद्धा विदारुजम्” ऋ० ८ ४५, १३ । “आरुजं शत्रूणा-
माभिमुख्येन मङ्गारम्” भा० । रावणपक्षीये २ राक्षसभेदे
पु० । “पर्वणः पतनोजम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रवसश्चैवमादयः” भा० व० २८ ४ अ० ।
आरुणक लि० अरुणदेशे भवादि घूसा० वुञ् । अरुणदेश-
भवादौ ।

आरुणि पु० अरुणस्यापत्यम् इज् । १ उद्दालके गौतमे सुनौ “उद्दाल-
ककोहारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच” छा० उ० । २ वैशम्पाय-
नान्तेवासिभेदे । तस्यान्तेवासिनश्च आलम्ब्य लङ्ग कमल
रुचाभारुणि ताण्ड्यश्यामायन कठ कलापिनोनवेति बो-
ध्यम् । तेनाधीतं णिनि । ब्राह्मणे तस्य लुक् । आरुणिः ।
३ रामवेदब्राह्मणभेदे आयोदधौस्यशिष्ये ४ सुनिभेदे आयो-
दशब्दे उदा० ५ अरुणसुनेरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।
“यद्गारुणीषु तावधीरयुग्धम्” ऋ० १, ६४, ७ । अरुण-
स्येदम् इज् । ६ अरुणसम्बन्धिनि अरुणस्य सूर्यस्यापत्यम्
इज् । ७ अरुणतनये अरुणसुतशब्दोक्ते यमादौ ।
अरुणस्यायमनुजातत्वात् इज् । अरुणानुजे विनतायाः
ऽसुतभेदे । “तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्च महाबलः ।
अरुणश्चारुणिश्चैव विनतायाः सुताः सृताः” हरिवं० २२६
अ० “अरुणश्चारुणिश्चैव तस्य प्राञ्जलयः स्थिताः” हरिवं०
२६१ अ० । अरुणस्य गरुडापजस्यापत्यम् इज् । ८ गरु-
डापजस्यापत्ये पुंस्त्री । स्त्रियां ङीप् ।

आरुणिन् पु० ब० व० आरुणिना वैशम्पायनान्तेवासिना
प्रोक्तमधीयते णिनि । वैशम्पायनान्तेवासिविशेषेण
आरुणिना प्रोक्ताध्यायिषु ।

आरुणेय पु० आरुणेरुद्दालस्यापत्यम् ढक् । उद्दालकपुत्रे श्वेत-
केतौ । “उद्दालकोहारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचेति” छा०
उ० “श्वेतकेतोरुद्दालकपुत्रत्वोक्तेस्तथात्वम्” “श्वेतकेतरारु-
णेयः कं सिद्धेवापरीषु” “श्वेतकेतरारुणेयो ब्रह्मचारी”
“श्वेतकेतुनारुणेयेन” इति च शत० ब्रा० ।

आरुत न० आ+रु-भावे क्त । आरावे “शकुनं वायसा-
रुतम्” शकुनशा० । कर्तरि क्त । २ आरावयुक्ते लि० ।

आरुद्ध लि० आ+रुध-क्त । प्रतिरुद्धे निरुद्धे वादिना कृतमति
प्रतिरोधे प्रतिवादिनि ।

आरुद्धु लि० आरोदुभिच्छति आ+रुह-सन्-उ । आरो-
दुभिच्छौ “आरुद्धोर्ध्वं नेर्योगः कर्म कारणमुच्यते”
गीता “कैलासगौरं दृषमारुद्धोः” । “समारुद्धुर्दिव-
मायुषः क्षये” इति च रघुः ।

आरुषी स्त्री मनोः कन्याभेदे च्यवनपत्न्याम् । तत्कथा “तस्मिन्नि-
युक्ते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे । अन्यसुत्पादयामास पुत्रं
भृगुरनिन्दितम् । च्यवनं दीपतपसं धर्मात्मानं यशस्वि-
नम् । यः सरोषाञ्जुतोगर्भात्मातुर्भावाय भारत । आ-
रुषी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः । और्वस्तस्यां
समभवदूरं भित्त्वा सहायशाः” भा० आ० ६६अ० ।

आरुषीय लि० अरुषः व्रणस्य सन्निवृत्तदेशादिः कथा० कृष्ण ।
व्रणसन्निवृत्तदेशादौ ।

आरुह लि० आ+रुह-क । आरोहणकर्त्तरि ।

आरु पु० कृ-ज-णिच् । १ पिङ्गलवर्णे २ तद्युक्ते लि० ।
आरुण्यार्थे ३ कर्कटशूकरादौ च । ततः संज्ञायां कन् ।
(आडु) हिमाचलप्रसिद्धौषधीभेदे च ।

आरूढ लि० आ+रुह-कर्त्तरि क्त । १ आरोहणकर्त्तरि
“आरूढो नैष्ठिकं धर्मयस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं
न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा” स्मृतिः । “योगा-
रूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते” गोता । “अत्यारूढो
हि नारोणामकालज्ञो मनोभवः” रघुः । २ उत्पन्ने
“तदागमारूढगुरुप्रहर्षः” रघुः “आरूढ उत्पन्नः” मल्लि० ।
कमेणि क्त । यत्वारोहणं कृतं तस्मिन् ३ कृतवारोहणे
प्रासादादौ “आरूढकविताशाखं वन्दे वात्सीकिकोकिलम्”
रामा० भावे क्त । ४ आरोहणे न० “अत्यारूढं रिपोः
सोढं चन्दनेनेव भोगिनः” रघुः ।

आरूढि स्त्री आ+रुह-क्तिन् । आरोहणे । “अत्यारूढि-
भवति सहतामप्यपभ्रंशनिष्ठा” शकु० ।

आरेक पु० आ+रिच-घञ् । १ आकुञ्चने २ अतिरेके च ।

आरेचित लि० आ+रिच-णिच्-क्त । ईषदाकुञ्चिते “आरे-
चितभ्रूचतुरैः कटाक्षैः” कुमा० ।

आरेवत पु० आरेवयति रेचयति मलं आ+रेव-णिच्-अतच् ।
अत्यन्तसारकफलके (सोन्दाख) १ आरग्वधपत्रे तस्य
फलम् अण् तस्य णुक् । २ तत्फले न० । तयोर्गुणादि
आरग्वधशब्दे ७८४ पृष्ठे उक्तम् ।

आरोग्य न० अरोगस्य भावः घञ् । रोगान्मुन्यत्वे “आरोग्यं
वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्नानजं फलम्” प्रा० त० पु० वैश्वं क्षेमं
समागम्य मृदमारोग्यमेव च” मनुः । “धर्मार्थकाममो-
क्षाणामारोग्यं साधनं यतः” वैद्य० ।

आरोग्यव्रत न० आरोग्यार्थं व्रतम् । वराहपुराणोक्ते माघ-
शुक्लसप्तमीमारभ्य वत्सरपर्यन्तं प्रतिशुक्लसप्तमीतिथि
कर्त्तव्ये सूर्यव्रतभेदे । यथा “अतः परं महाराज ।

व्रतमारोग्यसंज्ञितम् । सितायां माघमासस्य सप्तम्यां
समुपेक्षितः” इत्युपक्रम्य “षष्ठाञ्चैव कृताहारः
सप्तम्यामुपवासकत् । अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एष एव विधि-
मृतः । अनेन वत्सरं पूर्णं विधिना योऽर्चयेद्भविष्य ।
तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते” हेमा० ब्र०
वरा० पु० इदमारोग्यसप्तमीव्रतत्वेन ततोक्तम् ।

आरोग्यशाला स्त्री आरोग्यार्थं शाला शा० त० । चिकित्-
सार्थं राजादिकारिते गृहभेदे तत्करणप्रकारो वैद्यके
उक्तो यथा “धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः ।
अतस्वारोग्यदाता च नरो भवति सर्वदः । आरोग्यशालां
कुर्वीत महौषधपरिच्छदाम् । विदग्धवैद्यसंयुक्तां बहुक्षर-
संयुताम् । वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौषधपराक्रमः ।
ओषधीमूलतत्त्वज्ञः ससुद्धरणकालवित् । बलवीर्यविपाकज्ञः
शालिसांसौषधीगणेषु । त्यागिवद्देहिनां तद्वदसुकूलः प्रियंवदः”

आरोग्यज्ञान न० आरोग्ये रोगान्मुन्यत्वे तन्निमित्तकं ज्ञानम् ।
रोगनिर्मुक्तौ कर्त्तव्ये ज्ञाने तत्र नक्षत्रादिकसक्तं ज्यो०
त० । “व्यादित्येषु चरेषु शक्रदिनकृतपुष्योषचन्द्रेषु च
क्रूराहव्यतिपातविष्टिदिवसेष्विन्दावशस्ते तथा । केन्द्र-
स्थेष्वशुभेषु कामतिथिषु ज्ञानं गदोन्मुक्तिवतः शस्त्रं तत्र
न शोभनारविभुजङ्गमैर्न्दुसद्भासाराः” भुज० भीम० प० ।

आरोधन न० आ+रुध-भावे ल्युट् । १ अवरोधने २ निरोधे
“मध्य आरोधनं दिवः” ऋ० १, १०५, ११ । ल्यु । ३ आ-
रोधके लि० आरुध्यते कर्मणि ल्युट् । ४ आरोधनीये ।
करणे ल्युट् । ५ आरोधनसाधने “विदुष्टरोद्विज आरोधनानि”
ऋ० ४, ७, ८ । “आरोधनानि आरोधनसाधनानि” भा० ।

आरोप पु० आ+रुह-णिच् करणे ल्युट् । अन्यपदार्थे
अन्यधर्मस्वाभावसरूपे मित्याज्ञाने । यस्मिन् यो धर्मो नास्ति
तादृशधर्मस्य तत्र बुद्ध्या अर्पणाद्बुद्धे स्तथात्वम् । यथा शुक्तौ
रजतत्वं तत्तादात्म्यं वा नास्ति बुद्ध्या च तत्र तयोर्वदगा-
हनेन तद्वर्त्मस्वारोपणं क्रियते इति तस्या आरोपत्वम् ।
तथा च अतद्वति तत्प्रकारकज्ञानमारोपः इति नैयायिकाः
सचाध्यास इति वेदानिनः अध्यासे कारणमेव तत्र कार-
णम् तच्च अध्यासशब्दे १४० पृष्ठे विवृतम् स च द्विविधः
आहार्यः अनाहार्यश्च यत्र बाधनिश्चयसत्त्वेऽपि इच्छया
तथाज्ञानम् स आहार्यः । स च इच्छाप्रयोज्य एव इतरबु-
द्धेर्बाधनिश्चयप्रतिबध्यत्वात् । स च प्रत्यक्ष इव शाब्दोऽपि यथा
सुखं चन्द्र इति रूपकयुक्तवाक्यजबोधः तत्र हि सुखे चन्द्र-
त्वाभावनिश्चयेऽपि चन्द्राभेदेन सुखस्य बोधनादाहार्यत्वम् ।

“परोक्षज्ञानममाहायं निश्चयश्चेति सिद्धान्त” इति प्रवादस्तु शब्दबोधोपातिरिक्तपरः । एतदभिप्रायेणैव “रूपकं रूपितारोपादित्यादिकं रूपकलक्षणम्” सारोपात्मकलक्षणाभेदकथनञ्च सा०दर्पणोक्तं वेदितव्यम् यथा । “विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिज्ञत्वं सारोपा स्यात्” इति सा०द० । “विषयसारोप्यस्य अनिगीर्णस्य स्मृततया प्रतिभासमानस्यान्यतादात्म्यस्याभेदस्य प्रतीतिजनकत्वेन लक्षणायाः सारोपात्वम् । “आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः इति” चिन्ता० । “एवं वस्तुन्यवस्वारोपः इति” वेदान्तसारः ।

आरोपक पु० आ+रुह-णिच्-खुल् । वृक्षादीनां वापके “गृहसंवेशकोदूतो वृक्षारोपक एव च” मनुः ।

आरोपण पु० आ+रुह-णिच्-ल्युट् । १ आरोपशब्दार्थे २ आरोहणसम्पादने च । “आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम्” कुमा० रघुञ्च ।

आरोपित लि० आ+रुह-णिच्-क्त । यसारोहणं कारितं १ तादृशे पदार्थे । “आरोपितं यद् गिरिभेन पञ्चात्” “तं देशमारोपितपुष्पचापः” इति च कुमा० २ आसञ्जिते च । “आरोपितपर्याणञ्च त्वरिततुरगपरिचारकोपनीतमिन्द्रायुधम्” काद० । [आरोप्ये वस्तुनि आरोपणीय लि० आ+रुह-णिच्-अनीयर् । आरोपाहे आरोप्य लि० आ+रुह-णिच्-कर्मणि यत् । १ आरोपणीये यथा सुखं चन्द्र इत्यादौ सुखे चन्द्रत्वमारोप्यम् । २ अध्यासविषये च इत्यास्तु भेदः आरोप्यसन्निकटस्थाने अन्यथाख्यातिः यथा जवासन्निकटे स्मटिकादौ लोहित्यस्य भ्रान्तिः तदसन्निकटस्थाने तु अध्यासः असत्ख्यातिरेव यथा इदं रजतमित्यादौ वेदान्तिनः । वे०प० विवरणं दृश्यम् । नैयाकास्तु उभयत्वान्यथाख्यातिः ।

आरोह पु० आ+रुह-वज् । १ आक्रमणे २ नीचस्थानादूर्ध्वदेशगमने ३ अङ्कुरादिप्रादुर्भावे शब्दच० । ४ गजवाजिना सुपरिगमने ५ दीर्घत्वे ईडञ्जत्वे च ७ नितम्बे । “वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी” इत्यमरः “सारमानवरारोहा” उल्लङ्घः । “आरोहैर्निविडहृन्निताः” भाषः ।

आरोहक लि० आ+रुह-खुल् । आरोहण कर्त्तरि ।

आरोहण न० आ+रुह-ल्युट् । १ नीचस्थानादूर्ध्वस्थानगमने “आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्” कुमा० २ अङ्कुरादिप्रादुर्भावे च आरुह्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।

सोपाने च “आरोहणं स्यात् सोपानम्” अमरः ।

आरोहणीय लि० । आरोहणं प्रयोजनमस्य अतुप्र० छ ।

१ आरोहणसाधने पदार्थे । आ+रुह-कर्मणि अनीयर् ।

आरोहुं योग्ये २ हयादौ ।

आरोहवत् लि० आरोहोविशिष्टनितम्बस्थानमस्यस्य सतुप् पत्वे इति । प्रशस्तनितम्बयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

आरोहिन् लि० आ+रुह-णिनि । १ आरोहणकर्त्तरि नीचादूर्ध्वस्थानगामिनि स्त्रियां ङीप् । सा च ग्रहाणां १ नक्षत्रदशभेदे । सा च अवरोहिण्यब्दे ४४ २ पुष्टे लक्षितलक्षणा । ग्रहविशेषाणामारोहिण्याः दशायाः फलसुक्तं सर्वां चि० यथा ।

सूर्यस्य “आरोहिणी वासरनायकस्य दशा महत्त्वं कुरुते च सौख्यम् । परोपकारं सुतदारभूमिं गोवाजिमातङ्गक्षिप्रक्रियादीन्” ।

चन्द्रस्य “आरोहिणी चन्द्रदशा प्रपन्ना स्त्रीपुत्रविशाम्बरसौख्यकान्तिम् । करोति राज्यं सुखभोजनञ्च देवार्चनं भूखरतर्पणञ्च” ।

जुजस्य “आरोहिणी भूमिसुतस्य सौख्यं दशा तनोत्यत्र नरेशपूजाम् प्रधानतां धैर्यमनोभिलाषं भाग्योत्तरं गोगजवाजिसंघम्” बुधस्य “आरोहिणी सौम्यदशा प्रपन्ना यज्ञोत्सवं गोदधवाजिसंघम् । मृद्वन्नभूषाम्बरपानलाभं बाणिल्यभूष्यपरपरोपकारम्”

शुक्रोः “आरोहिणी देवशुक्रोर्महत्त्वं दशा प्रपन्ना कुरुतेऽर्थभूमिमानक्रियास्त्रीसुतराजपूजां स्ववीर्यतः प्राप्तयशःप्रतापम्” ।

शुक्रस्य “आरोहिणी शुक्रदशा प्रपन्ना वामास्वरालङ्कृतिकान्तिपूजाम् । प्रवृत्तिसिद्धिं स्वजनैर्विरोधं साहसदिनाशं परदारसङ्गम्” । कुरुते इत्यनुषङ्गः सर्वत्र ।

शनेः “आरोहिणी वासरनायकनोर्दशा विपाके नृपलक्ष्मणमयम् । बाणिल्यलाभं क्षिप्रभूमिलाभं गोवाजिलाभं सुतदारलाभम्” ।

आर्कलूष पु० अर्कलूषस्य ऋषिभेदस्यापत्यम् विदा० अज् । अर्कलूपापत्ये स्त्रियां ङीप् । ततोयूनि अपत्ये हरिता० फज् । आर्कलूषायणः । तद्वर्षेयुन्यपत्ये । [वैरपत्ये ।

आर्कलूषि पुंस्त्री अर्कलूषस्यापत्यं बाह्वा० इज् । अर्कलूष-आर्कायण लि० अर्कस्य गोलम् हरिता० फज् । अर्कस्य १ गोले । ततः चतुरर्थ्या अन्वा० फिज् । आर्कायणिः तत्सन्निकटदेशादौ० लि० अर्कस्यायनाय सूर्यलोकस्य प्राप्तये हितम् अण् पूर्वपदादिति णत्वम् । सूर्यलोकगतिसाधने २ यज्ञादौ । “आर्कायणैः षोडशभिश्च ब्रह्मस्रोतां फलेनेह च नागतोऽस्मि” भा० आनु० १०४ अ० ।

आर्कि पु० अर्कस्यापत्यम् इज् । अर्कपुत्रे १यमे २शनौ,
३वैवस्वतमनौ ४ सुप्रवीने ५ कर्षे च अर्कसुतशब्दे तत्सुतत्वकथा ।
आर्चोद पु० ऋचोदः पर्वतोऽभिजनोऽस्य अण् । ऋचोद-
पर्वतस्थाने पित्रादिक्रमेण वासिनि द्विजभेदे सि० कौ० ।
आर्च लि० ऋचसेदम् अण् । नाक्षत्रदिनादौ स्त्रियां ङीप् ।
आर्च्य लि० ऋचो भवः गर्गा० यञ् । नक्षत्रभवे स्त्रियान्तु
लोहिता० षफः पित्वात् गौरा० ङीप् । आर्च्ययणी
आर्ग्य(ण)न लि० ऋगयनस्य व्याख्यानोपन्यः तत्र भवो वा
अण् गिरिनद्या० वा णत्वम् । १ ऋगयनव्याख्याने
पन्ये २ तत्रभवे च ।

आर्गल स्त्री० न० अर्गलमेव स्वार्थे अण् स्त्रीत्वे ङीप् । अर्गल
शब्दार्थे द्वाररोधककाष्ठभेदे द्विरूपकोषः । [शब्दच० ।
आर्गवध पु० आरग्वध+पुषो० । आरग्वधच्छे (सोन्दाळ)
आर्घा स्त्री आ+अर्घ-अच् । पीतवर्णायां दीर्घतृण्णयां
षट्पदाभायां मधुमक्षिकायाम् राजनि० आर्घ्यशब्दे विवृतिः ।
आर्घ्य न० आर्घ्या निर्घृत्तं यत् । १ आर्घ्याख्यमक्षिका-
निष्पादिते २ जरत्काय्यां अममधूकटक्षनिर्यासरूपे च म-
धुनि । तद्विवृतिः भाव० प्र० “मधूकटक्षानिर्यासं जरत्-
काय्यां अममोद्भवाः । स्ववन्त्यार्घ्यं तदाख्यातं श्वेतकं मालवे
पुनः । तीक्ष्णतृण्णस्तु याः पीता मक्षिकाः षट्पदोपमाः ।
आर्घ्यास्तास्तुक्ते यत् खादार्घ्यमित्यपरे जगुः । आर्घ्यं
मध्वतिचाक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् । कषायकटुकं पाके
तिक्तञ्च बलघृष्टिदम्” ।

आर्च लि० अर्चाऽस्यस्य अर्चाचाभ्योणः” पा० ण् । अर्चायुक्ते
आर्चभिन् पु० व० व० ऋचाभेन वैशम्पायनान्ते वासिभेदेन प्रोक्ता-
मधीयते णिनि । ऋचाभेन प्रोक्ताध्यायिषु । “कार्त्त-
कौजपादि० आर्चाभिनीमौद्गला इत्यत्र पूर्वपद-
प्रकृतिसरत्वम् ।

आर्चायण लि० ऋचिभवः नडा० फक् । ऋचिभवे सामादौ ।

आर्चिक लि० ऋचि भवः ऋचो व्याख्यानो अन्यो वा ठञ् ।
ऋचिभवे १ सामभेदे २ तदुपन्यभेदे च तत्र हि ऋचियोनौ
तत्तत् साम गीतमिति तस्य तथात्वम् यथा आर्चिकः
उत्तरार्चिकः एष च सामवेदपन्यभेदः । २ तदुपन्यख्याने
पन्ये च ।

आर्चीक लि० ऋचीके पर्वते भवः अण् । १ ऋचीकपर्वतभवे
स्वार्थे अण् । २ तत्पर्वते च । स च पर्वतः पुष्करतीर्थे
सन्निकटः यथोक्तं भा० व० १२५ अ० ।

“पुष्करेण महाराज ! सर्वेषु च जलं स्पृश । स्थाणो र्भन्वा-

णि च जपन् सिद्धिं प्राप्नुयि भारत ! । सन्निर्वयोर्नरश्रेष्ठ !
त्वेतायां द्वापरस्य च । अयं हि दृश्यते पार्थ ! सर्वपाप
प्रणाशनः । अतोपस्पृश चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ।
आर्चीकः पर्वतश्चैव निवासोऽत्र मनीषिणः । सदाफलः सदा-
स्रोतो मरुतां स्थानसुतमम् । चैत्याश्चैते बहुविधास्त्रिद-
शानां युधिष्ठिर ! । “एतच्चन्द्रमसस्तोत्रमृषयः पर्युपासते ।
वैखानसा बालखिल्याः पावका वायुभोजनाः । शृङ्गाणि
त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रसवणानि च । सर्वाण्यत्र परि-
क्रम्य यथाकाममुपस्पृश । शान्तनुस्त्रात राजेन्द्रः शुन-
कश्च नराधिपः । नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सना-
तनम् । इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
आर्चीकपर्वते ते पुस्तान् यजस्व युधिष्ठिर ! । इह ते वै
चक्रन् प्राशन्नृषयश्च विशास्यते ! । यद्यना चाक्षयस्रोताः
क्षणाच्चैह तपोरतः । यमौ च भीमसेनश्च क्षणा चासित
कर्षण । सर्वे चात्र गमिष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव । एतत्
प्रसवणं पुण्यामिन्द्रस्य मनुजेश्वर ! । यत्र धाता विधाता
च वरुणश्चोर्द्धुमागताः । इह तेऽप्यवसन् राजन् ! ज्ञान्ताः
परमधर्म्मिणः । सैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ।
एषा सा यद्यना राजन् ! महर्षिगणसेविता । नाना-
यज्ञचिता राजन् ! पुण्या पापभयापह्ना”

आर्जव न० ऋजोर्भावः अण् । १ सरलतायां “दूरं यालुद्रञ्च
रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति” सा० द० २ परप्रतारणाराहित्ये
सारल्यं च दैहिकं मानसञ्च । तत्र दैहिकं कुटिलसंयोग-
राहित्यम् । मानसञ्च बाह्याभ्यन्तरे विहितनिषिद्धयो
रेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिमत्त्वम् बाह्ये यथा प्रवृत्तिनिवृत्ती
अन्तरेऽपि तथैव न पुनः अन्तरस्थं भावमप्रकाश्य बाह्ये
अन्यथापादनम् । तथा स्वाधिगतार्थागोपनेन यथाज्ञा-
तार्थप्रकाशनञ्च मानसं सारल्यं वाचिकमार्जवमपि
मनोधीनत्वात् मानसमेव आर्जवं च समचित्तत्वेन लक्षि-
तम् आ० त० भारतवाक्येन । “क्षमा इन्द्रसहिष्णुत्व-
मार्जवं समचित्तता” । आर्जवञ्च महत्त्वसम्पदादिकोपण-
विशेषः यथोक्तं भा० १ प्र० १६ अ० “सत्यं शौचं
दया क्षान्तिर्यागः सन्तोषश्चार्जवम् । शमो दमस्तपः शान्त्यं
तितिक्षोपरतिः श्रुतम् । ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं
तेजोबलं सृष्टिः । स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मा-
ह्वमेव च । प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सहजो जौबलं भगः ।
गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्ति क्यं कीर्त्तिर्मानोऽनहङ्कृतः । एते चान्ये
च भगवन्निष्ठा यत्र महारुणाः । प्राथ्यामहत्त्वमिच्छद्भिः”

एतच्च ज्ञानसाधनं यथोक्तं गीतायाम् “अमानित्वमद-
म्भित्वमहिंसा क्षान्तिराजवम् । आचार्योपासनं शौचं
स्थैर्यं भास्वविनिग्रहः । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यतनहङ्कार
एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ।
असक्तिरनभिषृङ्गः पुनर्दारुणहादिषु । नित्यं च सम-
चित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु । सयि चानन्ययोगेन भक्तिर-
व्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ।
अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञान-
मिति प्रोक्तम्” ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्तेर्ज्ञानसाधन-
मित्यर्थः स्वार्थे अण् । ३ सरलोऽपि । “सर्वं जिह्मं मृत्यु-
पदमार्जवं ब्रह्मणः पदम्” “किं व्याजेनार्जवे जने” रामा० ।

आर्जीक लि० ऋजीकखेदम् अण् । ऋजीकदेशसम्बन्धिनि
“सुषोमे शय्यं शावत्यार्जीके” ऋ० ८, ७, २६ । “ऋजीकोदेश-
भेदस्तत्सम्बन्धिनि” भा० ।

आर्जुनायान पु० स्त्री० अर्जुनस्य गोत्रापत्यम् अत्रा० फञ् ।
अर्जुनगोत्रापत्ये स्त्रियां टाप् । तस्य विषयोदेशः ।
राजन्या० वुञ् । आर्जुनायनकः । तद्विषये देशे ।
आर्जुनावक लि० अर्जुनवे देशे भवः धूमा० वुञ् । अर्जु-
नावनामदेशभवे ।

आर्जुनि पु० अर्जुनस्यापत्यं बाह्वा० इज् । अर्जुनापत्ये
अभिमन्यौ । तदुत्पत्तिकथा “ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य
प्रिया स्वरा । जयन्तमिव पौलोमी ख्यातिमन्मज्जीजनत् ।
दोषबाहुं महोरखं दृषमाजस्ररिन्दमम् । सुभद्रा सुषुवे
धीरमभिमन्युं नरर्षभम् । अमोक्षं मन्युमांश्चैव ततस्तमरि-
मर्द्दनम् । अभिमन्युमिति प्राङ्गाराज्जुनिं पुरुषर्षभम्” भा०
आ० प० २२१ अ० । स च वचोनामसोमपुत्रस्यावतारः
यथोक्तं भा० आ० ६७ अ० । “यस्तु वज्रा इति ख्यातः
सोमपुत्रः प्रतापवान् । सोऽभिमन्युर्दहत्कीर्तिरर्जुनस्य
सुतोऽभवत् । यस्यावतरणे राजन् । सुरान् सोमोऽब्रवीदिदम् ।
नाहं दद्यामिदं पुत्रं समं प्राणैर्गरीयसम् । समयः क्रियता
मेव न शक्यमतिवर्त्तितम् । सुरकार्यं हि नः कार्यं मनु-
राणां क्षितौ बधः । तत्र यास्यत्ययं वज्रा न च स्यात्यति
वै चिरम् । ऐन्द्रिर्चरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा ।
सोऽर्जुनेत्यभिर्विख्यातो पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान् ।
तस्यार्थं भविता पुलो बाहोभुवि महारथः । ततः षोडश-
वर्षाणि स्यास्यत्यमरसत्तमाः । अस्य षोडशवर्षस्य स संप्रामो
भविष्यति । यत्नांशा वः करिष्यन्ति कर्म धीरनिस्त्रुदनम् ।
नरनारायणाभ्यां तु स संप्रामो विना कृतः । चक्रव्यूहं

समास्थाय योधयिष्यन्ति वः सुराः ! । विमुखाच्छात्रवान्
सर्वान् कारयिष्यति मे सुतः । बालः प्रविश्य च व्यूहसभेदां
विचरिष्यति । महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति ।
सर्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति । दिनाङ्गेन महा-
बाहुः प्रेतराजपुरं प्रति । ततो महारथैर्वीरैः समेत्य
बलशोरणे । दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यति ।
एकं वंशकरं पुत्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रनष्टं भारतं वंशं
स भूयोधारयिष्यति । एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथाऽस्त्विति
दिवौकसः । प्रव्यूहं सहिताः सर्वे ताराधिपसपूजयन् ।
एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः” अभिमन्यु-
शब्देऽस्य युद्धचर्या २६५ पृष्ठे उक्ता ।

आर्जुनेय पु० अर्जुन्या अपत्यं टक् । अर्जुनीपुत्रे “कौत्से
ऋषौ अहं कुत्समार्जुनेयं नृञ्जेऽहम्” ऋ० ४, २६, १ “आ-
र्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कुत्सम्” भा० । आर्जुनी च गाभीः
कुत्सस्य गाभ्या प्रतिपालितत्वेन तत्पुत्रत्वात् तथात्वम् ।
आर्त्त लि० आ+कृ-क्त । १ पीडिते, २ दुःखिते, ३ अस्त्ये च ।
अप्रामादिकसंज्ञकस्यैव धातोर्दृङि वदन् दुर्गादासः अर्त्त-प-
दसिङि कर्त्तृमशङ्कवन् प्रत्याख्येयः । आर्त्तरवः आर्तनादः
इत्यादि । “द्वेष्ट्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्मात्तस्य यद्यौषधम्”
“तुष्टुलेनार्त्तरवेण वेजिताः” । “बलमात्तं भयोपशान्तये”
“तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधोः” । “राजापि यद्वियोगार्त्तः”
“अभिप्रेदे निदाघार्त्त” इति च रघुः । “न दुर्वहोऽपि योध-
रार्त्त” कुमा० “विदितवात्तावात्तौ” दश० अत्र विदित
वात्तौ आर्त्तौ इत्येव च्छेदः साधुः तद्व्याख्यानेऽस्माभिर्वि-
दन्वधाच्छेदमभिप्रेत्य व्याख्यात न तत् साधु । “नार्त्तोऽप्य-
पवदेद्दिप्रान्” मनुः । “सुखे नार्त्तेन वा दत्तं आवितं धर्म-
कारणात्” शु० त० सूतिः “आर्त्तार्त्ते सुदिता हृष्टे प्रवासे
मन्त्रिणा कथाः” शु० त० स्तो० पु० “आर्त्तिर्नाशोऽ-
स्यस्य अच्” । ४ विनाशिनि “अतो न्यदार्त्तम्” दृष्ट० ७० ।
“अतएतस्माद् ब्रह्मणोऽशनायादतीतात्मस्वरूपान्नित्यह-
प्राद्यदन्यदविद्याविषयमेषणाञ्जणं वस्त्वन्तरम् तद् आर्त्तं
विनाशि, आर्त्तिपरिहृतीतम्” शाङ्कोभा० ।

आर्त्तगल पु० आर्त्तं इव गलति गल-अच् । नीलभिष्टप्राप्तम्
आर्त्तपणि पु० ऋतपर्णस्यापत्यम् इज् । ऋतपर्णं नृपस्यापत्ये
सुदासे स्त्र्यैव श्ये नृपभेदे । “भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्य-
भिविश्रुतः । नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः ।
अश्वरीपस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत् । अश्रुताजित्तु
दायादः सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवान् । अश्रुताजित्तुसुतादा-

सती विशेषाद्योनिरोगिणी । वयोऽधिका च निष्कामा
सलिना गर्भिणी तथा । एतासां सङ्गमात् पुंसां वैशुल्यानि
भवन्ति हि तत्र रजस्वला दिनत्रयं यावद्धतौ निषिद्धा यत
उक्तम् । “प्रथमेऽर्हान् चारुण्डाक्षी द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी पुंसा यथा वज्र्या तथाङ्गना । व्याधिमती
वज्र्या तत्र स्त्रीणां व्याधयः । प्रदरादयः तद्युक्ता निषिद्धा
तत्रापि विशेषाद्योनिरोगिणी” भावप्रकाशः ।

आर्त्तवदोषाश्च सचित्साः सृष्टेर्दृष्टिता यथा ।
“आर्त्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोषितचतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वैः समस्तै-
र्वैषम्यमयीजं भवति तदपि दोषवर्णवेदनादिभिर्विज्ञेयम् ।
तेषु कुण्ठपथ्यपूतपूयक्षीणमूलपुरीषप्रकाशसमाध्यं साध्य-
मन्यङ्गवति । भवन्ति चात्र । तेषाद्यान् शुक्रदोषांस्त्रीन्
स्नेहस्वेदादिभिर्जयेत् । क्रियाविशेषैर्मतिमांस्तथा चोत्तरव-
स्तिभिः । पाययेत नरं सर्पिर्भिषक् कुण्ठपरेतसि । धातकी-
पुष्पखटिरदाडिमार्जुनसाधितम् । पाययेदथ वा सर्पिः
शाखसारादिसाधितम् । पथ्यभूते शठीसिद्धं पाण्डाशे वापि
भस्मनि । परुषकवटादिभ्यां पूयप्रख्ये च साधितम् । प्रा-
शुक्तं वज्र्यते यच्च तत् कार्यं क्षीणरेतसि । विट्प्रभे पाय-
येत् सिद्धं चित्तकोशीरहृद्भुभिः । स्निग्धं वान्नं विरिक्तञ्च
निरुद्धमनुवासितम् । योजयेच्छुक्रदोषार्त्तं सम्यगुत्तरव-
स्तिना । विधिसुत्तरवस्त्यन्तं कुर्यादार्त्तवशुद्धये । स्त्रीणां
स्नेहादिशुक्तानां चतसृष्वार्त्तवार्त्तेषु । कुर्यात् कल्कान्
पिचूश्चापि पथ्यान्वाचमनानि च । पथ्यभूते पिबेत् पाठां
लूषणं वृक्षकाण्डि च । दुर्गन्धे पूयसङ्काशे सज्जतुल्ये तथा-
र्त्तवे । पिबेद्भृङ्गश्रियः काथञ्चन्दनकाथमेव च । शुक्र-
दोषहराणाञ्च यथास्वमवधारणम् । दोषाणां शुद्धिकरणं
शेषास्वप्यार्त्तवार्त्तेषु । अजं शालिवर्गं मद्यं हितं
मांसञ्च पित्तलम् । स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि-
च । शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभन्तथा । शशाङ्क-
प्रतिमं यस्तु यद्वा लाञ्छारसोपमम् । तदार्त्तवं प्रशंसन्ति
तद्वासो न विरज्येत् । तदेवार्त्तप्रसङ्गेन प्रवृत्तमन्तावपि ।
असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात् । असृग्दरो
भवेत् सर्वः साङ्गमर्हः सवेदनः । तस्यातिष्ठत्तौ दौर्बल्यं
भ्रमो मूर्च्छा तमस्तृषा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा
रोगाश्च वातजाः । तरुण्या हितसेविन्यास्तदलोपद्रवं
भिषक् । रक्तपित्तविधानेन यथावत्सुपाचरेत् । दौर्बराष्ट-
मार्गत्वादार्त्तवं नश्यति स्त्रियाः । तत्र सत्सङ्कुलस्यान्व-
क्षितसाधसुरा हिताः । पाने मूलसुदन्निञ्च दधि शुक्तञ्च

भोजने । क्षीणं प्राशीरितं रक्तं सलक्षणाचिकित्सितम् ।
तथाप्यत्र विधातव्यं विधानं नदरक्तवत्” ।
इत्थं दोषापसारणेन शुद्धे आर्त्तवे भोजनादिनियमवत्यां
दिवसविशेषे स्त्रिया सह संवेशादि कर्त्तव्यं यथोक्तं सृष्टेर्दृष्टे ।
एवमदुष्टशुक्रः शुद्धात्तं वा ऋतौ प्रथमदिनसात्प्रवृत्तिं ब्रह्म-
चारिणी दिवास्वप्नाङ्गनाशुपातस्नानानुलेपनाभ्यङ्गनखच्छे-
दनप्रधावनहसनकथनातिशयश्रवणावलेखनानिवायासान्
परिहरेत् । किङ्कारणम्—दिवा स्वपन्त्याः स्वापशीलोऽ-
ङ्गनादभ्यो रोदनाद्विकृतदृष्टिः । स्नानानुलेपनाद्दुःखशील-
स्त्रेयाभ्यङ्गात् कुष्ठो नखापकर्त्तनात् कुनखी प्रधावनाञ्च-
ञ्चलो हसनाच्छावदनौष्ठतासुजिह्वः प्रलापी चाति-
कथनादतिशयश्रवणाद्विधोऽवलेखनात् खलति मारु-
तायाससेवनादुन्मत्तो गर्भो भवतीत्येवमेतान् परिहरेत् ।
दर्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावपस्यान्यतमभोजिनीं हविष्यं
त्र्यहञ्च भर्तुः संरुचेत् । ततः शुद्धस्नातां चतुर्थेऽह्न्यह-
तवाससमलङ्कृतां कृतमङ्गलस्त्रिवाचनां भर्तारं दर्शयेत् ।
तत् कस्य हेतोः ? । पूर्वं पश्येद्वत्सृक्ताता यादृशं नर-
मङ्गना । तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्तारं दर्शयेदतः ।
ततो विधानं पुत्त्रियसुपाध्यायः समाचरेत् । कर्मान्ते
च क्रमं ह्येनमारभेत विचक्षणः । ततोऽपराह्ण्ये पुमान्
मांसं ब्रह्मचारी सर्पिः स्निग्धः सर्पिः क्षीराभ्यां
शण्ड्योदनं भुक्त्वा मांसं ब्रह्मचारिणीं तैलस्निग्धं तैलमा-
षोचराहारं नारीसुपेयाद्रात्रौ सामादिभिरभिविश्वास्त्र
विकल्पवैवञ्चतुर्थ्यां षष्ठासप्त्यां दशम्यां चोपेयादिति पुत्र-
कामः । एषूत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च । प्रजासौ-
भाग्यमैश्वर्यं बलञ्च दिवसेषु वै । अतः परं पञ्चम्यां
सप्तम्यां नवम्यामेकादश्याञ्च स्त्रीकामः । त्रयोदशीप्रभृतयो
निन्द्याः । तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुसत्यां सैथुनगमनमनाशुष्यं
पुंसां भवति । यच्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो विस्-
च्यते । द्वितीयेऽप्येव स्फटिकागृहे वा तृतीयेऽप्येवमस-
मूर्खाङ्गोऽप्यादुर्वा भवति चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घाशुच-
भवति । न च प्रवर्त्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं शुण्करं
भवति यथा नद्यां प्रतिस्त्रोतःस्त्रावि द्रव्यं प्रतिक्षिप्तं
प्रतिनिवर्त्तते नोद्धृच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मान्निय-
मवतीं त्रिरात्रं परिहरेत् अतः परमुपेयात्” ।

दिनविशेष आर्त्तवकालगमने पुत्रादिविशेषजननसक्तम्”
नि० सि० व्यासेन “रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्वादल्याधुर्वल-
वर्जितः । पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ।

सप्तम्यां सप्तजा योषिदष्टस्यामीश्वरः पुमान् । नवम्यां सुभगा
नारी दशम्यां प्रवरः सुतः । एकादश्यामधर्मा स्त्री द्वादश्यां
पुरुषोत्तमः । त्रयोदश्यां सुता पापा वर्णसङ्करकारिणी ।
धर्मश्च कृतञ्च आत्मवेदो दृढव्रतः । प्रजायते चतु-
र्दश्यां, पञ्चदश्यां पतिव्रता । आशयः सर्वभूतानां षोडश्यां
जायते पुमान् । मनुष्यवचने स्वाभाविक इत्युक्तेः रोगाद-
न्यत्र कावेऽप्यातवं भवति तेन तत्प्राप्तौ विशेषः नि० सि०
व्यवस्थापितो यथा “प्रथमरजोदर्शनात् सप्तदशदिनपर्यन्तं
पुनरजोदर्शने स्नानमात्रम्, अष्टादशे एकरात्रम्, एकोन-
विंशे द्वाह्, विंशतिप्रभृतिदिनेषु त्रिरात्रशुचिर्भवति । ‘जङ्घं
चतुर्दशदिनादशुचित्वं न विद्यते’ इति वाक्यन्तु स्नान-
दिनावधिचतुर्दशदिनमध्ये पुनरजोदर्शनेऽशुचित्वाभाव-
परम्” “रोगेण यत् रजः स्त्रीणामन्यत्र हि प्रवर्तते ।
नाशुचिस्तु भवेत्तेन यस्माद्धारिकं मतमिति” वचनात् । रो-
गजे रजसि शुद्धावपि धर्माधिकारिता रजोनिवृत्तावेव ।
‘साध्याचारा न तावत् स्यात् स्नातापि स्त्री रजस्वला ।
यावत् प्रतर्त्तमानं हि रजोनैव निवर्तते इति’ हेमा०
आ० ख० शङ्खोक्तेः ।

आर्त्ति स्त्री आ+ङ-ङित् । १। षोडश्याम् २। मनोव्यथायाञ्च ।
“आर्त्तिं न पश्यसि पुरुषवसस्तदर्थाम्” विक्रमो० ।
“पार्श्विकद्युतचौर्थांर्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः” नारदः । “यदि
दीक्षितमार्त्तिर्विन्देत्” शत० ब्रा० । “न विद्यमानेष्वर्धेऽन्यथा-
मपि यतस्ततः” “न चार्त्तिं सृच्छति क्षिप्रम्” इति च मनुः
“दाहातिसारपित्तासृक्ष्णार्त्तिमद्यविषार्त्तिषु” सुश्रु० ३। विनाशे च ।
आर्त्ति (नी) स्त्री आ+ङ-बा० नि आर्त्तभावश्च वा ङोप् ।
गतिकर्त्तृप्राप् । “संविदाने आर्त्ती इमे” ऋ० ६, ७५, ४ ।
“अतैव वोऽपिनद्याभ्युमे आर्त्ती इव ज्यया” ऋ० १०, १६६, २ ।
आर्त्तिजं ति० ऋत्विज इदम् अण् । ऋत्विक्सम्बन्धिनि ।
आर्त्तिजीन पु० ऋत्विजं तत्कर्माहति षञ् । स्वयं यजमाने”
सि० कौ० । “दक्षिणदिष्टं कृतमार्त्तिजीनै” भट्टिः “धयं
वा आर्त्तिजीनाः स्त्रोवयं दक्षिणीयाम्” शत० ब्रा० ।
आर्त्तिज्य न० ऋत्विजोभावः कर्म वा षञ् । ऋत्विक्-
कर्मणि याजने “स मा सर्वैरात्विज्यैर्वृणोते” “सहोवाच
भगवन्तं वा सर्वैरात्विज्यैः” इति च” छा० उ० ।
आर्थं ति० अर्थादागतः अण् । अर्थतः प्राप्ते वाक्यार्थ-
मर्थ्यादया प्राप्ते” स्त्रियां ङोप् । सा च अलङ्कारोक्तायामर्थ-
सम्भवायां २। व्यञ्जनायाम् । तल्लक्षणादि सा० द० । यथा
एवं भाद्वी व्यञ्जनासङ्गा आर्थी व्यञ्जनामाह “वक्तृवोऽ-

व्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः । प्रस्तावदेशकालानां
काकोच्चेष्टादिकस्य च । वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत्सार्थ-
सम्भवा” । व्यञ्जनेति सम्बध्यते तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशका-
लवैशिष्ट्ये यथा । “कालोमधुः कुपितएष च पुष्प-
धन्वा धीरावहन्ति रतिखेदहराः समीराः । केलीवनीय-
मपि वज्रकुलकुलमङ्गुलीरे पतिः कथय किं करणीयमद्य” ।
अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नासुकस्त्वया प्रेष्यतामिति
सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते । बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा ।
‘नि. शेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्वृष्टरागोऽधरोनेत्रे दूर-
मनञ्जने पुलकिता तन्त्रो तत्रेयं तनुः । मिथ्यावादिनि । दूति !
बान्धवजनस्यान्नातपीडागमे । वापी स्नातमितोगतासि, न
पुनस्तस्याधमस्यानिकम्” । अत्र तदन्तिकमेव गतासीति
विपरीतलक्षण्या लब्धं तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रति-
पाद्यदूतीवैशिष्ट्याद्बोध्यते । अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा
“उच्च णिञ्चल णिप्पन्दभिर्षणीपत्तमि रेखद् बलाञ्जा ।
णिम्बलमरगम्भमाश्रय-परिठिठ्या संखसुप्ति व्य” । उच्च
बलाकाया निस्पन्दत्वेन विश्वस्तवं तेनास्य देशस्य विज-
नत्वमतः सङ्केतस्यानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्ना-
कासकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिज्जन्यत्वरूपव्यङ्ग्यार्थ-
वैशिष्ट्यं प्रयोजनम् । भिन्नकण्ठध्वनिधीरैः काकरित्यभि-
धीयते । इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदाः आकरादिथो-
च्चातव्याः । एतद्वैशिष्ट्ये यथा । “गुरुपरतन्त्रतया वत
दूरतरं देशस्य द्योतगन्तुम् । अलिङ्गलकोकिलललिते
नेष्यति सखि । सुरभिसमयेऽसौ” । अत्र नेष्यति अपि तर्हि
एष्यत्येवेति काक्का व्यज्यते । चेष्टावैशिष्ट्ये यथा ।
“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेत्रार्पिता
कूतं लीलापद्मं निमीलितम्” । अत्र सन्ध्यासङ्केतकाल इति
पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचित् द्योत्यते । एवं वक्त्रा-
दीनां व्यस्तसम्भानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम् । तैर्विध्यादियम-
र्थानां प्रत्येकं त्रिविधा भवति । अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्य-
त्वेन तिरूपतया सर्वा अयनन्तरोक्ताव्यञ्जनास्त्रिविधाः
तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा । कालोमधुरित्यादि । ल-
क्ष्यार्थस्य यथा । निःशेषच्युतचन्दनमित्यादि । व्यङ्ग्यार्थ-
स्य यथा उच्च णिञ्चलेत्यादि” ।
भाट्टमते ३। भावनाभेदे । भावना हि भावयितृव्यापारः सा
च द्विविधा औतो आर्थी च । तत्र प्रयोजनसाधनतया
तद्विध्याविषयनिष्पादको व्यापारः आर्थी भावना सा चाख्या-
तेगोच्यते आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात् । सा चा-

श्रवणवती किं भावयेत्, केन भावयेत् कथं भावयेदित्याका-
ङ्क्षावद्वयात् । तत्त्वोपलब्धीयमानं श्रवणं साध्यं साधनमिति-
कर्त्तव्यता चेति । तथा च किं भावयेदिति साध्याकाङ्क्षायां
स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति, साधनाकाङ्क्षायां यागादिः-
साधनत्वेन, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्याङ्गजातमिति-
कर्त्तव्यतात्वेन । तेन प्रायाजाद्याङ्गजातितिकर्त्तव्यताकेन या-
गेन स्वर्गादिफलं साधयेदिति विशिष्टवाक्यार्थ बोधः इति
भाट्टा मन्यन्ते ।

आर्थिक लि० अर्थं दृष्ट्वाति ठक् । अर्थपाहके । अर्थश्चेह
अभिधेयं प्रयोजनं धनञ्च । अर्थादागतः ठक् । अर्था-
दागते वाक्यार्थमर्थ्यादया प्राप्ते च । [डीष् ।

आर्द्र लि० आ+अर्ह-अच् । सम्यक्पोडके स्त्रियां गौरा०
आ(अ)र्द्धकंसिक लि० अर्द्धकसेन क्रीतम् ठक् “अर्द्धात् परि-

माणस्येति” पा० उत्तरपदस्य ढङ्गेः “पूर्वपदस्य वेति” च
प्राप्तौ नातः पारस्येति” पा० निषेधात् नोत्तरपदद्विजिः
“कंसाङ्गिठन्” पा० इति तु न प्रवर्त्तते समासे तदन्तविधि-
प्रतिषेधात् । अर्द्धकंसक्रीते । एवं आ(अ)र्द्धप्रस्थिकः ।
अर्द्धप्रस्थक्रीते आ(अ)र्द्धकौडिकः आ(अ)र्द्धरौणिकः इत्यादौ
अदन्तत्वाभावात् उत्तरद्विजिः । अर्द्धङ्गाङ्गादिश्रीते लि० ।

आर्द्धधातुक न० “आर्द्धधातुकं शेषः” पा० परिभाषिते
तिङ्शिदङ्गोभिन्ने धात्वधिकारविहिते प्रत्ययभेदे “आर्द्ध-
धातुकस्योड्वादेः” सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः” इति च पा० ।

आर्द्धपुर न० अर्द्धं पुरस्य एकदेशित० स्त्रायै अण् । पुरस्य समा-
नेऽङ्गे प्रतिपूर्वस्य तत्पुरुषे अश्वादि० नान्तोदात्तता ।

आर्द्धरात्रिक लि० अर्द्धरात्रे भवः ठक् । अर्द्धरात्रभवे ।

आर्द्धवाहनिक लि० “अर्द्धवाहनेन जीवति वेतना० ठक् ।
अर्द्धवाहनेन जीविनि ।

आर्द्धिक पुंस्त्री “वैश्वकन्याससुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
आर्द्धिकः स तु विज्ञेयोभोज्योविग्रहं संशयः” इति परा-
शरोक्ते १ अश्वघवणे स्त्रियां जातित्वात् डीप् । अर्द्धं चेत
शस्यार्द्धमर्हति ठक् । चेतशस्यार्द्धस्य वेतनरूपतया स्वामिस-
काशात् पाहके २ कपकभेदे पु० । “आर्द्धिकः कुलमित्” च
गोपालोदासनापितौ । एते शूद्रेषु भोज्यान्नायसात्मानं
निवेदयेदिति” मनुनाऽऽर्द्धिकस्य शूद्रत्वेन कीर्त्तनात् अश्व-
घस्य च शूद्रभित्तत्वेनास्य पराशरोक्तार्द्धिकाङ्गित्वं प्रती-
यते । एतदभिप्रायेणैव” मित्ता० कृता अर्द्धसीरिशब्दे दर्शित
याज्ञवल्क्यस्मृतित्याख्याने कृषिफलशस्यार्द्धहारिण एव
शूद्रेषु भोज्यान्नतोक्ता ।

आर्द्र लि० अर्ह-रक् दीर्घश्च । १ क्लिप्ते २ सरसे ३ सजले वस्तुनि
तङ्गे दाश्च वैद्य० दर्शिताः । “आर्द्रं द्रव्यं द्विधा प्रोक्तं सरसं
नीरसं तथा । सद्गन्धं गुप्तरसकं द्विधा नीरसमुच्यते ।
वास्तूकं सार्षपं शाकं निर्गुण्डुरेण्डुसार्षिकम् । धसूराद्य-
मिदं सर्वमार्षं सरसमुच्यते । वटान्धत्यकरीराद्यमार्षं द्रव्यं
तु नीरसम् । सद्गन्धं तु द्विधा प्रोक्तं ऋदु तोष्णमिति
क्रमात् । शतलावज्जसीङ्गण्डसौरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः ।
डुग्धिकाक्षोरिण्याद्याश्च ऋदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः” । आर्द्रा-
क्षतारोपणमन्त्रभूताम्” कुमा० रघुश्च । “तेषां सुवीं स्वादु शीता
पिप्पल्यार्द्रा कफावहा” आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्यात् स्वादु-
सौगन्ध्यहृद्यताम्” सुश्रु० “धूपोष्मणा त्वाजितमार्षं भावम्”
कुमा० “४ काठिन्यमून्धे आनुगुण्ययुक्ते च “धनुर्भूतोऽप्यस्य
द्वयार्द्रभावम्” रघुः । अश्विन्यवधिके राशिचक्रस्ये मिथुन-
राशिषटके ५ षष्ठे नक्षत्रे स्त्री न० । “कन्यायां कृष्णपक्षे तु
पूजयित्वा र्द्धमे दिवा । नवम्यां बोधयेद्देवीं यथाविभव
विस्तारः” ड० त० लिङ्ग पु० । “इषे मास्यसिते पक्षे नव-
म्यामार्षयोगतः” बोधनमन्त्रः । “आर्द्राद्यादि विशाखान्तं
रविचारेण वर्षति” ज्यो० ऋगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रां पुनर्वसुति-
पादं मिथुनम्” ज्यो० आर्द्रास्वरूपयोगतारादिकम्
अश्लेषाशब्दे ४६७ पृष्ठे उक्तम् अस्त्राभिधाता शिवः ।

आर्द्रक न० अर्हयति रोगान् अर्ह-अन्तर्भूतखर्षे रक् दीर्घश्च
संज्ञायां कन् आर्द्रायां भूमौ जातं वा वुन् आर्हयति
जिह्वां आर्द्र-णिच्-कुन् वा । (आदा) मूलप्रधाने
वृक्षभेदे आर्द्रिकायत्व स्त्री । “आर्द्रिका भेदिनी
सुर्वी तोष्णोष्णा दीपनी च सा । कटुका मधुरा पाके
रूक्षा वातकफापहा, ये शुष्णाः कथिताः शुष्णग्रास्तेऽपि
सन्ध्यार्द्रकोऽखिलाः । भोजनाये सदा पथ्यं लवणार्द्रकभ-
क्षणम् । अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।
कुष्ठे पाण्डुसमे कच्छे रक्तपित्ते कफज्वरे । दाहे निदाघे
शरदि नैव पूजितमार्द्रकम्” भा० प्र० । “चक्षुष्यं रोचनं
स्वर्थं विकाशि विशदं सरम् । स्तम्भाटोपाग्निलघ्नञ्च
लवणार्द्रकभक्षणम् । गुडार्द्रकं वातहरं चक्षुष्यं पित्त-
नाशनम् । ज्वरघ्नं चातिहृष्यञ्च वर्चोभेदिकफापहम् ।
ऋक्षचारहितमङ्गुरतः सत् क्षाणितं विमलकैर्बहुतो-
यैः । मिश्रितं लवणनिम्बपयोभिर्बालमार्षं कसुपैति योग्य-
ताम् । तैलासुरीरजनिस्त्रिभुजपङ्कसङ्गिप्रसन्दमाननवनिम्ब-
रसप्रसक्तम् । स्वादूत्तरं शिशिरवासरभोजनेषु कस्यैति
वसु नपथं खलु षड्ज्वरम्” । वृषोष्णं दीपनं हृद्यं सन्नेहं

लघु पाचनम् । रोचनं तर्पणं बल्यं चार्द्रकं परिकीर्त्तितम् । वातपित्तकफेभानां शरीरवनचारिणाम् । एक एव-
निहन्तास्ति लवणार्द्रककेशरी” वैद्य० ।

आर्द्रपदी स्त्री आर्द्रौ पादौ यस्याः कुम्भपद्या० नि० पाङ्गावः
लोप् च पदादेशः । आर्द्रचरणायां स्त्रियाम् । [राजनि० ।

आर्द्रभाषा स्त्री० नित्यकर्म० । (माषाणी) माषपर्सुत्रां
आर्द्रम् अव्य० आ+अर्द्र-बा० रस साक्षादादिगणपाठात्
नि० मान्तवं वा । सरसत्वे । आर्द्रकृत्य आर्द्रे क्त्वा ।

आर्द्रशाक न० आर्द्रं शाकमस्य । आर्द्रके ।

आर्द्रवृक्ष पु० कर्मधा० । सरसवृक्षे ततः उत्करा० चतु-
रर्थ्याम् । आर्द्रवृक्षोऽयः तद्गृक्षसन्निवृक्षदेशादौ लि० ।

आर्द्रालुब्धक पु० आर्द्रानिबले तत्सन्निवृक्षस्थाने लुब्धक इव ।
केतयहे हलायुधः ।

आर्भव पु० ऋभुणा दृष्टं साम ऋभुदेवतास्य वा अण् । तृतीयसवने
गेये पञ्चसृक्तात्मके सप्तसामात्मके पवमानभेदे । “आन्वीगव-
शब्दे ७३२ पृष्ठे विवृतमेतत् । “अथ तृतीयसवने आर्भवे
पवमान उद्गातारमन्वारभमाणाः ऋभुरसि जगच्छन्दाः”
शत० ब्रा० । “पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमानः सप्त
सामा” सा० सं० भा० छता नृतिः ।

आर्य्य पु० ऋ-ग्यत् । १ स्वामिनि, २ गुरौ, ३ सुहृदि च ।
४ अथ वृत्तलोत्पन्ने ५ पूज्ये, ६ श्रेष्ठे, ७ सङ्गते, नाञ्छोक्तौ ८ मान्ये,
९ उदारचरिते, १० शान्तचित्ते “कर्त्तव्यमाचरन् कर्त्तव्यम-
कर्त्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य्य इति
स्मृतः इत्युक्तलक्षणे ११ जने च लि० । “अहीतमार्थान्
परिचर्य्य यासुहः” माघ । “त्यजेदकस्मात् पतिरार्य्यदृष्टः”
“वर्णाप्रेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् । आर्य्यरूपमिवानार्थं
कर्मभिः स्वैर्विभावयेत्” “जातो नार्यामनार्यायामार्यादायौ
भवेद्गुणैः । जातोऽप्यनार्यादायामनार्य्य इति निश्चयः” ।
“अनार्य्यमार्य्यकर्माणमार्य्यं चानार्य्यकर्माणम् । संप्रधाया
ब्रवीदेतौ न समौ नासमाविति” इति च मनुः ।

आर्य्यत्वेन सम्भाषणे नाटके नियमविशेषाः सा० द०
उक्ता यथा “राजनिवृत्तिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।
स्वेच्छया नामभिर्निर्वाच्य आर्य्येति चेतरेः” विप्रेतरै
र्विप्रः आर्य्येति वाच्यः “वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना
परस्परम्” । नञ्चा सूत्रधारः आर्य्येति वाच्यः सूत्रधारेण
च नटी आर्य्या इति वाच्या । “वयस्तेत्युत्तमैर्वाच्योऽर्थ्यै
रार्य्येति चाप्यजः” । “आर्य्यबालचरितप्रस्तावनाडि-
ण्डिम” इति वीरच० रामचरितवर्णने लक्ष्मणोक्तिः । “वत्स !

पुत्रक तातेति संचागोत्रेण वा युतः । शिष्योऽनुजस्य वक्त-
व्योऽमात्य आर्य्येति चेतरेः” इतरैरमात्य आर्य्येति वक्तव्यः

“इत्तेन हि भवत्यार्य्यो न धनेन न विद्याया” भा०
उ० ८८ अ० उक्तेः सदाचारेणैव नराणामार्य्यत्वम् ।
आर्य्याऽप्यस्त्वती तत्र व्यापारं कर्त्तुमर्हति” कुमा०
१२ प्राकृतभाषायां स्त्री “सुखबाहूरुपञ्जानां या लोके
जातयो बहिः । स्तेच्छवाचश्चार्य्यवाचः सर्वे ते दस्यवः
स्मृताः” मनुः । १३ श्वशुरे पु० । आर्य्यपुत्रः पतिः
“आर्य्यो ब्राह्मणकुमारयोः” पा० उक्तेः कर्मधारये
ब्राह्मणकुमारयोः परतः प्रकृतिस्वरः ।

आर्य्येक लि० आर्य्य+सार्थे कन् । आर्य्यशब्दार्थे स्त्रियां टाप्
वा अत इत्त्वम् आर्य्यका-आर्य्यिका । संचायां कन् ।
२ पितामहे पु० । “बालां सामार्य्यकस्तुभ्य” प्रौढनीं
कन्दुहस्तिकाम् । अदात्तु कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महा-
त्मने” भा० उ० प० ८८ अ० तुभ्यमार्य्यकः तवार्य्यकः पिता-
मह इत्यर्थः । कृष्णं प्रति तत्पितृस्त्वसुः कृत्या वाक्यमिदम् ।
आर्य्यगृह्य लि० आर्य्यस्य गृह्यः पक्ष्यः । आर्य्यपक्षीये ।
“तमार्य्यगृह्यं निवृत्तहीतधेनुः” रघुः ।

आर्य्यदेश पु० आर्य्याणां वासाहीदेशः । आर्य्यावर्त्तादौ देशे
आर्य्यधर्म पु० आर्य्यस्य धर्मः । सदाचारे ।

आर्य्यपथ पु० आर्य्याणां पन्थाः अच् समा० । सदाचारे
आर्य्यमार्गादयोऽप्यत्र । [पुत्रे च ।

आर्य्यपुत्र पु० आर्य्यस्य श्वशुरस्य पुत्रः । १ भर्त्तरि २ मान्यस्य
आर्य्यप्राय पु० आर्य्यः प्रायो बल्लोऽत्र । आर्य्यावर्त्तादौ
देशे “जाङ्गलं ग्रस्यसम्पन्नमार्य्यप्रायमनाविहम् । वश्यमान-
तसामन्त्वाजीव्यं देशमावसेत्” मनुः ।

आर्य्यभट्ट पु० ज्योतिषपन्थविशेषकारके विद्वङ्ग्रेहे स हि
“प्रणित्यैकमनेकं सत्यां देवतां परं ब्रह्म । आर्य्यभट्टस्त्रीणि
वदति गणितं कालक्रियां गोलम्” इत्युपक्रमस्य गणि-
तकालक्रियाभूगोलं निखीतवान् । भूगोलखगोलशब्दयोः
तन्मतमुदाहरिष्यते । तस्य च जन्मकालः स्वपन्थे एव
तेनोक्तः “वच्छब्दानां षष्टिर्यदा व्यतीतास्तयश्च युगपादाः ।
अधिका विंशतिरव्दास्तदिह मम जन्मनोऽतीताः” । तेन
कलेः ३६२० वर्षेषु गतेषु तस्य जन्म । तन्मतमुत्थाप्य च
सि० शि० कचिद् कचित् दूषितमिति तस्य भास्कराचा-
र्यात् प्राचीनत्वम् । [पत्य विज्ञापयामि” प्रबो० ।

आर्य्यमिश्र पु० कर्म० । गौरवान्विते “एवमार्य्यमिश्रान् प्रणि-
आर्य्यवृत्त न० आर्य्यस्य वृत्तम् । १ सदाचारे “सत्यधर्माव्यवृत्तं

च शौचे चैवारमेत् सदा” मनुः । आर्यं अष्टं वृत्तमस्य ।
२ सदाचारयुते त्रि० “रक्षणादार्यवृत्तानां कष्टकानाञ्च
शोधनात्” मनुः । [वेधोऽस्य । २ आर्यं लिङ्गधारिणि त्रि०
आर्यं वेश पु० आर्यस्य वेशः । १ साधूनां वेशे । आर्यस्त्वेष
आर्यं व्रत न० आर्यस्य व्रतं नियमः । आर्यस्य कर्त्तव्ये १ नियम-
भेदे । आर्यस्त्वेष व्रतमस्य । २ अष्टव्रतधारिणि “आर्यव्रतञ्च
पाञ्चाख्यो न स राजा धनप्रियः” भा० आ० २० १ अ० ।
आर्यश्चेत पु० आर्यं अष्टं अवेतं चरितं यस्य । अष्टचरिते
ततः शिवादि० अपत्ये अण् । आर्यश्चेतस्तदपत्ये उं स्त्री
स्त्रियां ङीप् ।

आर्यं हलम् अव्य० आर्यं हन्ति हन-ङ तस्मिन् लीयते
ली-वा० ङङ् । बलात्कारे बलात्कारस्य आर्यहन्तारि
समाश्रयनियमात् तथात्वम् स्वरा० अव्ययत्वम् ।

आर्या स्त्री ऋ-एणत् । पार्वत्याम् आर्याशतकम् । २ अर्थां
अष्टायां ३ स्त्रियाञ्च ४ मातावृत्तभेदे “लक्ष्मैतत्
सप्तगणा गोपेता नेह भवति विषमे जः । षष्ठोजञ्च नलघू
वा प्रथमेऽङ्गे नियतमाख्यायाः । षष्ठे द्वितीयत्वात्
प्ररक्ते नृत्वे सुखलाञ्च सयति पदनियमः । चरमेऽङ्गे पञ्चमके
तस्मादिह भवति षष्ठोलः” वृत्त० २०० उक्ते ५ ऋन्दोभेदे स्त्री ।
साचार्या नवविधा यथा “पथ्या विपुला चपला सुखचपला
जघनचपला च । गीत्युपगीत्युद्गीतष आर्यागीतश्च
नवधा चार्या” इति । तासां लक्षणम् उत्तर० । “लिख-
श्लेषे पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः । पथ्येति १ नाम
तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन । उल्लङ्घ्य गणतयमादिभं
शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो
विपुलामिति २ समाख्याति । उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीय-
तृतीयौ गमध्यगौ यस्याः । चपलेति ३ नाम तस्याः
प्रकीर्तितं नागराजेन । आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्य
चपलागतं यस्याः । शेषे पूर्वजलक्ष्मा सुखचपला ४ सोदिता
सुनिना । प्राक्प्रतिपादितसङ्घे प्रथमे प्रथमेतरे तु चप-
लायाः । लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ५ सा ।
आर्या प्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।
दलयोः कृतयतिशोभं तां गीतिर्द्वै गीतवान् भुज-
ङ्गेशः । आर्याद्वितीयकेऽङ्गे यङ्गद्वितं लक्षणं तत् स्यात् ।
उभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां सुनिर्भूते । आर्याश-
कलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद् यस्याः । सोद्गीतिः न
किल गदिता तद्वदंशभेदसंयुक्ता । आर्यापूर्वाङ्गे यदि
शुरूपाकैनाधिकेन निधने युक्तम् । इतरस्तद्वन्निखिलं

यदीयसुदितेयमार्यागीतिः” ६ । “पादे द्वादश विषमे
माताष्टादश द्वितीये हि । पञ्चदश चेतुर्दश कथि-
ता गाथा तथैवाख्या” मन्वान्तरे यथाकथञ्चिद्द्वादशाष्टा-
दशाचरादिमातात्मकपादत्वोक्तावपि उत्तरत्वाकरोक्तेर्गण-
नियमोऽस्येव सामान्यशास्त्रोऽतोऽपवादशास्त्रस्य प्रबल-
त्वात् । तेन यथाकथञ्चित्तथा मातानिवेशोऽनुचितएव ।
“शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः । संचिन्त-
भार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम्” सां० का० “कचिदत्र
भवेदार्या कचिद्वक्तापवक्ताके” सा० द० कथालक्षणम् । “आर्या-
वक्तापवक्तायां ऋन्द्वा येन केनचित्” सा० द० । “अति-
स्वष्टवर्णस्वरसंस्कारवत्या गिरा राजानसुदृष्ट्यायां सिंहा
पपाठ” काद० । [भेदे आर्याशब्दे तल्लक्षणसूक्तम् ।
आर्यागीति स्त्री आर्या गीतिरिव । इतर० उक्ते मातावृत्त-
आर्यावृत्ति पु० आर्या आवृत्तिले अत्र आ+वृत्-आधारे
वज् । देशभेदे स च देशोऽस्युना दर्शितः । “आ सस्रष्टासु
वै पूर्वादा सस्रष्टाञ्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योराद्या-
वर्तं विदुर्बुधाः” इति तयोः विन्ध्यहिमाचलयोः कैवर्त
निति यं प्राञ्चराद्यावर्तनिवासिनः” मनुः ।

आर्याविलास पु० आर्याणां प्राकृतभाषायुतमातावृत्तानां
विलासो वाङ्मयम् यत् । प्राकृतभाषया रचिते “भाषा
विभाषानियमात् काव्यं सर्गसुज्जितम् । एकार्थप्रवणैः
पल्लैः सन्धिसामग्र्यवर्जितमिति” सा० दर्पणोक्तलक्षणयुक्ते
प्राकृतकाव्यभेदे । ईत० । आर्यायादुर्गाविलासे च ।

आर्ष त्रि० ऋषेरिदस् अण् । १ ऋषिसम्बन्धिनि तत्कृतपुराण
काव्यादौ । “धर्मो यस्याभि शङ्करः स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः ।
वेदात् शृङ्ग इवापेयात् स लोकादजरामरात्” भा०
व० प० ३१ अ० । आर्षं मन्वादिमतं यस्याभि शङ्कर-
मित्यर्थः “अस्मिन्नार्षे पुनः संज्ञा भवेदाख्यानसंज्ञकाः”
सा० द० । “इत्यार्षे रामायणे” इत्येवं रामायणसर्गसमाप्तौ
भूरिप्रयोगः । ऋषिणा जुष्टम् । २ ऋषिसेविते वेदे पु० ।
“आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणा-
सुसंधत्ते स धर्मो वेद नेतरः” मनुः ।

ऋषिवेदस्तखेदम् अण् । ३ वैदिके । “सम्बुद्धौ शाकल्यखेता
वानार्षे” पा० “अनार्षे अवैदिके” सि० कौ० । “आर्षं
प्रमाणसूक्तस्य धर्मं न प्रतिपालयन्” भा० व० प० ३१ अ० ।
ऋषेरयं वाचकः अण् । ५ ऋष्यभिधायिनि “यद्यक्षत्रिय-
जितोयूनि अणिजोः” पा० (आर्षात्) “ऋष्यभिधायिनः”
सि० कौ० संस्कारहीनत्वेपि ऋषिणा प्रयुक्तः अण् ।

व्याकरणोक्तानुशासनसुल्लङ्घ्य ऋषिणा प्रयुक्ते असाधुन्यपि साधुत्वेनामिसते ५ शब्दभेदे । आर्षः प्रयोगः । ऋषीणां समूहः प्रवरगणभेदः अण् । गोत्रप्रवर्त्तकसुनीनां ७ व्यावर्त्तकप्रवरविसमूहे न० “अरोगिणीं भ्रातृमतोमसामानार्थ-गोत्रजाम्” या० । मिता० त्व ऋषेरिदमार्थं नाम प्रवर इति व्याख्यातम् ऋषिवैदस्तत्त्व विहितः अण् । ७ विवाहभेदे “यज्ञस्यायत्विजे देव आर्ष आदाय गोयुगम् । चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट्” या० “अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान् निबोधत । ब्राह्मोदेवस्तथैवार्थः प्राजापत्य-स्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो राजसूयैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः” इत्युपक्रम्य “एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः । कन्या-प्रदानं विधिवदार्थे धर्मः स उच्यते” मनुस्मृतौ धर्म इत्युपादानात् कन्यादृशं सार्थं गोयुगग्रहणेऽपि न दोषः । अतएव मनुना तादृशस्य गोमिथुनग्रहणस्य स्वभोगसाधनत्वाभावेन युक्तत्वमेव निराकृतम् “आर्षे गोमिथुनं युक्तं केचिदाहुर्दृष्टैव तदिति” “आर्षोऽजाजः सुतस्त्रीन् त्रीन्” मनुः । गोत्रभेदे प्रवरभेदाश्च विश्वादर्शे दर्शिता यथा । “अत्र गोत्रप्रवराणां स्वरूपं सहाप्रवरपाठादवगतन्त्यम् । तत्र सहान्तः प्रवरा एकद्वित्रिपञ्चाधैवा जनपञ्चाशदेव ते च सप्तानां गोत्राणां गणश्च उच्यन्ते । तावत्तैवापेक्षित-सिद्धेः । यथा वत्सानां भार्गवच्यवनाङ्गवानौर्वजामहन्नेति १ विद्वानां भार्गवच्यवनाङ्गवानौर्वजैर्विदेति २ । आर्षिषेणानां भार्गवच्यवनाङ्गवानौर्वजैर्विदेति २ । जामदग्न्यानां भार्गव-च्यवनाङ्गवानौर्वजामहन्नेति ३ । एते समानप्रवराः । अर्षाधिकर्षितस्त्यत्वात् । यास्कानां भार्गववीतहव्यसा-वेदसेति ५ । सितध्रुवाणां भार्गववाध्रश्चदैवोदासेति ६ । वैखानां भार्गववैख्यपार्थेति ७ । एते भार्गवानुवृत्तावपि न मिथः समानप्रवराः ऋशुं सुक्तेति वचनात् । शुन-कानां शौनकेति वा गार्ग्यमदेति वा । अत्र गोत्र प्रवरभेदोपयोगित्वेन पक्षे प्रवरैक्यादविवाहः । एते सप्त ऋगवः । अथाङ्गिरसा गौतमा भारद्वाजाः शुद्धाश्चेति त्रि-विधाः । तेषु गौतमास्त्रावत् । आयास्यानामाङ्गिरसायास्य गौतमेति १ । शारङ्गतानामाङ्गिरसशारङ्गतगौतमेति २ । कौमण्डिकानामाङ्गिरसौदक्यकाचीवत गौतमकौमण्डेति ३ । दीर्घतमानामाङ्गिरसौदक्यकाचीवतगौतमदैर्घ्यतमेति ४ । का-रेणुपाद्यानामाङ्गिरस गौतमकारेणुपादेति ५ । वासदेवा-नामाङ्गिरसगौतमवामदेवेति ६ । औशसानानामाङ्गिरसौशस-

मगौतमेति ७ । एते सप्त गौतमाङ्गिरसाः समानप्रवराः अर्षाधिकर्षितस्त्यत्वात् । भारद्वाजानामाङ्गिरसबाह्वस्त्य-भारद्वाजेति १ । रौक्षाय्यानामाङ्गिरसबाह्वस्त्यभारद्वाज चान्दनमाहवचसेति । गर्गाणामाङ्गिरसबाह्वस्त्यभार-द्वाजगार्ग्यशैत्येति । आङ्गिरसगार्ग्यशैत्येति वा २ । तत्र एते भरद्वाजाङ्गिरसाः समानप्रवराः अर्षाधिक-र्षितस्त्यत्वात् । गार्ग्याणां त्र्यार्षेयपक्षेऽर्षाधिकर्षितस्त्यत्वा-भावेऽपि पक्षे समानप्रवरत्वाङ्गारद्वाजैरविवाहः । विष्णु-हङ्गानामाङ्गिरसपौरुक्षत्त्वजामदग्नयेति १ । कात्यायनामा-ङ्गिरसजमीदकाश्चेति २ । हरितानामाङ्गिरसाम्यरीष यौवनाश्चेति ३ । सांक्षतीनामाङ्गिरससांक्ष्यगौरवीतेति ४ । रथीतराणामाङ्गिरसवैद्व्यरथीतरैति ५ । सुह्रवानामाङ्गिरस भास्यांश्वमौह्वेति ६ । कपीनामाङ्गिरसामक्ष्यवार्चयेति ७ । एते सप्त शुद्धाङ्गिरसाः भिन्नप्रवराः आङ्गिरसानु-वृत्तावपि आङ्गिरससमुक्तेति वचनात् । अलीणांमात्रेया-र्चनानसंख्यावाश्चेति १ । गविष्ठिराणांमात्रेयार्चनानस गविष्ठिरैति २ । बभ्रूदकानांमात्रेयार्चनानसबभ्रूदकेति ३ । सुह्रवानामात्रेयार्चनानसपौर्वतयेति ४ । एते चत्वारः समानप्रवराः तत्त्ववित्वात् । काश्यपाणां काश्यपावत्सार-नैध्रुवेति १ । रेभाणां काश्यपावत्सारनैध्रुवेति २ । शाण्डि-ल्यानां काश्यपावत्सारशाण्डिल्येति ३ । काश्यपावत्सार-वैदेति वा काश्यपावत्सारसितेति वा शाण्डिल्या-सितदेवेति वा इति चतुर्धा प्रवराः । लौगाक्षीणां काश्यपावत्सारवासिष्ठेति ५ । एते समानप्रवराः । काश्य-पानुवृत्तेः चतुर्थप्रवरे काश्यपानुवृत्त्यभावेऽपि त्रिभिः प्रवरैः समानप्रवरत्वात् काश्यपैरविवाहः । लौगाक्षीणां वासिष्ठपदानुवृत्त्या द्विप्रासुध्यायत्वाद्वासिष्ठैरविवाहः । वसि-ष्ठानां वासिष्ठेति १ । कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुण कौ-ण्डिन्येति २ । उपमन्यूनां वासिष्ठेन्द्रप्रसदभारद्वास्ति ३ । पराशराणां वसिष्ठशक्तिपराशरेति ४ । एते वासिष्ठाश्च-त्वारः समानप्रवराः वसिष्ठानुवृत्तेः । कुशिकानां वैश्वामि-त्रदैवरातौदेति १ । रौहितानां वैश्वामित्राष्टकरोहि-तेति २ । रौत्यकानां विश्वामित्ररौत्यकरैवेति ३ । विश्वा-मित्राणां वैश्वामित्रारसदेवतरसेति ४ । सौञ्जायनानां विश्वामित्रमधुच्छन्दमौञ्जेति ५ । धनञ्जयानां वैश्वामित्र-माधुच्छन्दसधनञ्जयेति ६ । कतकानां वैश्वामित्रकात्याची-तेति ७ । इन्द्रकौशिकानां विश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति ८ । अश्वमर्षणानां वैश्वामित्राश्वमर्षणकौशिकेति ९ । पौराणां

वैश्वामित्रपौराणेति १०। एतेषां दशानां कुशिकानां विश्वामित्रपदमुत्तमैः समानप्रवरत्वम् । अगस्त्यनामगस्तिदार्ढ्यच्युतेष्वेति । दार्ढ्यवाहनामागस्त्यदार्ढ्यच्युतदार्ढ्यवाहेति १ । साम्भवाहनामागस्त्यदार्ढ्यच्युतसाम्भवाहेति २ । सोमवाहनामागस्त्यदार्ढ्यच्युतसोमवाहेति ३ । यज्ञवाहनामागस्त्यदार्ढ्यच्युतयज्ञवाहेति ४ । चतुर्णामगस्त्यनामागस्त्यपदाहुत्वा मिथः समानप्रवरत्वमिति प्रवरनिर्णयः । अत्र संप्रहस्योक्तः । “एकोऽपि च सुनिर्येषां प्रवरेष्वुवर्त्तते । सगोत्रास्ते मिथोऽपि भृगुमङ्गिरसं विना । शुनकाः सुगुह्यमदैः काश्यपैः शाण्डिल्या अपि । भारद्वाजास्तथा गर्गाः पक्षे लब्धमिदं दर्शनात्” । ब्रह्मा । “व्यवनो गौतमोऽगस्त्यो भरद्वाजोऽत्रिकश्यपौ । विश्वामित्रोऽपि यज्ञप्रवरेष्वमी । वर्त्तन्ते ते सगोत्राः सुः कश्यपैः शाण्डिल्यास्तथा । शुनकाः सुगुह्यमदैर्भारद्वाजैश्च गर्गका” इति । अत्र प्रसादेन समानगणगोत्रप्रवरत्वक्योद्वाहे ज्ञानोत्तरकालं मातृवदेनास्मिन्ध्यात् । गर्भश्चेदुत्पन्नः स न दुष्यति । काश्यपो भवति गोत्रेण । ज्ञात्वा गच्छन् गुरुतत्त्वगः । तदुत्पन्नश्चण्डालवद्भवति । आद्वमपि स गोत्रप्रवराय न देयमित्याहुः । प्रवरविज्ञानात् विहीनो भवति एतत्त्वमस्त्वं संप्रदायं निश्चितं दास्यामीति तेषामुक्तं ते नृहृङ्गच्छन्ति” ।

तत्रैव अथ सताम्बरम् । “सर्वे समानगोत्राः सुरिति गाणगारिः । कथं ह्याप्रोक्तानि भवेयुः । कथं प्रयाजा इत्यपि । नानागोत्राः सुरिति शौनकः । तन्वाणां व्यापित्वात् नृहृपतिगोत्रान्वयाविशेषात् । तस्य राक्षसुरराक्षिः । सर्वेषां प्रवरास्त्वावर्त्तन् आवापधर्मित्वात् । जामदग्न्या वत्सादयः पञ्चाषेयाः । यथा भार्गवाप्रवानौर्वजामदग्न्येति । वत्सश्रीवत्सयोश्च तथैव । आर्द्धिषेणानां भार्गवच्यवनाप्रवानौर्वर्द्धिषेणेति । विद्वानां भार्गवच्यवनाप्रवानौर्विदेति । यास्तवाधूलसौलसौकशार्कराक्षिर्वाष्टिर्वावर्षिश्चालङ्कायनदैवव्यायनानां भार्गववैतहव्यसावेदेति । शैव्यानां भार्गवशैव्यपायेति । मित्वानां भार्गवदैवोदासवाङ्मतेति । शुनकानां भार्गवशौनकात्सर्मदेति । गौतमानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति । राङ्गणानामाङ्गिरसराङ्गणगौतमेति । सोमराजिकीनामाङ्गिरससौमराजिकौतमेति । वामदेवानामाङ्गिरसवामदेवगौतमेति । बृहदुक्त्यानामाङ्गिरसवार्हदुक्त्यगौतमेति । पार्षद्वानामाङ्गिरसपार्षद्वानैवैवै-

मेति । अष्टादंष्ट्रा इत्येके ब्रुवते अतीत्याङ्गिरसम् । अष्टादंष्ट्रापौरुकुत्वासादस्यवेति । अष्टाद्यामाङ्गिरसवार्हस्यत्वभरद्वाजवान्दनामातृवचसेति । कक्षीवतामाङ्गिरसगौतमौशिजकाक्षीवतेति । दीर्घतमसामाङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेति । भारद्वाजाग्निवेश्यानामाङ्गिरसवार्हस्यत्वभारद्वाजेति । सुह्रन्वानामाङ्गिरसभार्यश्चमौह्येति । तार्क्ष्यं हैके ब्रुवते अतीत्याङ्गिरसं तार्क्ष्यं भार्यश्चमौह्येति । विश्वद्वानामाङ्गिरसपौरुकुत्वासादस्यवेति । गर्गाणामाङ्गिरसवार्हस्यत्वभारद्वाजगर्गसेत्येति । आङ्गिरसश्चैव्यगर्गसेति वा । हरितकुत्सपिङ्गशाङ्गदर्मभैरगवानाम् आङ्गिरसाम्बरोषयौवनान्नेति सङ्कृतिपूर्तिमाषतण्डिशङ्खभौमगवानाम् आङ्गिरसगौरुवीतसांजत्येति । शक्तिगौरुवीतसांजत्येति वा । काण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति । घोरसिंहैके ब्रुवते अतीत्याजमीढम् । आङ्गिरसघोरकाण्वेति । कपीनामाङ्गिरसासन्न्यवार्हस्येति । अथ शौङ्गशैशिरयः । भरद्वाजाः सुः शुङ्गाः कताः शैशिरयः । तेषामुभयतः प्रवृत्तोऽनेकमितरोद्वावितरः त्रीनितरः । न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानाम् । आङ्गिरसवार्हस्यत्वभारद्वाजेत्यादि । कपी प्रसिद्धावुदिताविह द्वौ स्वतन्त्र एकस्वपरोऽस्वतन्त्रः । तत्र स्वतन्त्रस्य कपीर्विवाहं मिथो भरभाजकुलेन चाहुः । अथातीणांमात्रेयार्चनानसंख्यावाचेति । गविधिराणामात्रेयगाविधिरपौर्वितिधेति । विक्रितगालवकाखवमसुतनुकुशिकानां वैश्वामित्रदेवरातौदवेति । औसतकामकायनानां वैश्वामित्रदेवश्वसदैवोदासेति । धनञ्जयानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति । अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरोहिणेति । पूरणवारिधापयन्तानां वैश्वामित्रदेवरातपौराणेति । कतानां वैश्वामित्रकालाक्षीवेति । अघमर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति । रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरेणवेति । वेणूनां वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति । शाखङ्कायनशालाक्षलोहितलोहितजङ्गूनां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति शालङ्कायनकौशिकेति वा । काश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति । निब्रुवाणां काश्यपावत्सारनैब्रुवेति । रेभाणां काश्यपावत्साररैभ्येति । शाण्डिल्यानां काश्यपावत्सारदैववेति शाण्डिलासितदैववेति वा । वासिष्ठवसिष्ठानां सोऽन्यउपसन्त्युपराशरकुण्डिनेभ्यः । उपसन्त्युनां वासिष्ठभरद्वाहस्त्रिन्द्रप्रमदेति । पराशराणां वासिष्ठशक्तिपराशरेति । कुण्डिनानां वासिष्ठसैत्वावत्स-

कौण्डिन्येति । अगस्तीनामागस्त्यदाढीच्युतेष्वाहेति । होमवाहानामागस्त्यदाढीच्युतसौमवाहेति । पुरोहितप्रवरो रात्राम् । अथ यदि सार्धं प्रष्टयोरन् । मानवेङ्ग-
पौहवःकुब्जेति शस्त्राणि । तान्यदक्षिणानि । तेषामन्ते
ज्योतिष्टोमः पृथ्वाशमनीयसहस्रदक्षिणः । अन्यो वा
प्रजातदक्षिणः । दक्षिणावता पृथ्वा शमनीयेरक्षिति विज्ञा-
यते । स एव हेतुः प्रकृतिभावे । “भृगूणां न विवाहो-
ऽस्ति चतुर्होमादितोमिधः । शैनादयस्त्रयस्तेषां विवाहो
मिध इष्यते । यस्मात् वै गौतमादीनां विवाहोनेष्यते
मिधः । दीर्घतमस्तथौतथः । कक्षोवांश्चैव गोत्वजः ।
भरद्वाजाग्निवैश्यर्जाः शौङ्गाः कात्याञ्च शैशिराः । एते
समानगोत्राः स्युर्गर्गानेके वदन्ति वै । पृषदश्चासुहृत्ता
विष्णुपुङ्गाः काण्वोऽगस्त्यो हारितः सङ्कृतिश्च । यस्त्र-
यैषां मिध इष्टोविवाहः स्युरैरन्यैर्जामदग्न्यादिभिश्च ।
ह्यार्षेयाणां त्र्यार्षेयसन्निपाते न विवाहः । त्र्यार्षेयाणां
पञ्चार्षेयसन्निपाते न विवाहः । “एते समानगोत्राः
स्युर्विश्वाभितोऽनुवर्त्तते । अत्रयश्च वसिष्ठश्च कश्यपाश्च
पृथक् पृथक् । जमदग्निर्गौतमश्च भरद्वाजोऽत्रयस्तथा ।
विश्वाभितः कश्यपश्च वसिष्ठोऽगस्त्योऽष्टमाः” । सप्ताना-
म्बुषीणामगस्त्यष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते
“एकएव ऋषिर्वावत् प्रवरैश्चनुवर्त्तते । तावत् समानगोत्राः
स्युर्विश्वाभितोऽनुवर्त्तते । वसिष्ठै द्वौ च विज्ञेयौ ब्रह्म-
युतोऽथ शपतः । सौत्वावरुणिरित्येव वासिष्ठोवि-
प्रहान्तरात् । ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरव्यासशुकादयः ।
ज्ञेयो विवेकस्त्वनयोर्द्वितीयात् कुण्डिनादयः । अतएव
भिन्नशरीरत्वात् भिन्नगोत्रप्रवरत्वाच्च वसिष्ठवासिष्ठगणयो-
र्विवाहः । जामदग्न्यविश्वाभितोणां देवरातवर्जं सर्वत्र
विवाहः । अत्रिविश्वाभितोणां धनञ्जयवर्जं सर्वत्र
विवाहः इति” प्रवरनिश्चयः ।

अथ सौत्रप्रवराः तत्रैव “जामदग्न्यावीतहव्यागात्स
मदा वाध्यश्चावैत्या गौतमाः भरद्वाजाः कपयोहारीताः
काण्वो विरूपा मौह्वला विष्णुपुङ्गा आत्रेया विश्वा-
भितः कश्यपा वासिष्ठा आगस्त्या इत्यष्टादश गणाः
स्युः । आदितः पञ्चगणा भृगवो भवन्ति । भृगुजाम-
दग्न्या वत्सश्रीवत्सव्यवनाप्रवानाः । और्वसावर्णि-
जीवन्तिजावाल्मीकिशाव्यायनवैरोहिष्यावटमण्डुप्राचीनयो-
न्मादिषेणानां भृगवो न मिथो विवाह्याः । वीत-
हव्यास्त्रवाधूलमौनमौकुसावेदसा भृगवो न मिथो वि-

वाह्याः । गात्रमदशौनकौ भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ ।
वाधुप्रश्नमित्यवौ भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ । वैश्य-
पार्थौ भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ । आङ्गिरसाया-
स्यौतथ्यौ शिजकाक्षीवतवामदेवष्टकुक्ष्यान्ता गौतमा
न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाज-
कुक्षुटाग्निवेश्यौज्जापनसवेस्तम्बस्तम्बशुक्लकतशैशिरपक्षिक्-
क्ष्वान्दनसाहवचसस्तत्त्वकपिगार्ग्यकपिशैन्यान्ता भर-
द्वाजा न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसकथ्यप्रमहा-
योक्षाजः कथवंश्या न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसमौह-
पिताम्बरीषथौवनाश्वमान्वाह्यशङ्खपिङ्गदर्भकुक्ष्यहारिताः न
मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसाजमीठकण्वा न मिथो
विवाह्याः । आङ्गिरसविरूपापृषदश्च रथीतराष्टादंष्ट्रा
विरूपाः न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसमौहल्यक्च-
वोसुहृत्ता न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसविष्णुवर्धन-
तासदस्त्रवाधमर्षणभद्रश्मद्रणवादरायणौपमित्यौपगविस्ता-
किसात्यकान्यारुणिनिहृन्त्याविष्णुवर्धन न मिथो विवाह्याः
आत्रेयार्चनानसश्वावाश्वगविठरधनञ्जयातिथिमुसङ्गलवाम-
रथ्यौजवाप्यसुहृत्तान्ता आत्रेया न मिथो विवाह्याः ।
विश्वाभितदेवरातचित्कितमनुदन्तौलकिवालकियन्नवल्लोलू-
कलदृष्टदग्निवभ्रुशालिश्यालायनश्यालङ्कायनकालववौद-
रश्रौमसकामकायनदैवश्रवसाज्यमाधुच्छन्दसधनञ्जयाष्टकलो-
हितपूरुषपारिधायावमर्षणकौशिककतस्तुपनसधूमजठरवा-
वल्लौकहव्याग्निदैव्यान्ता विश्वाभित्ता न मिथो विवाह्याः ।
काश्यपावत्सारनैभ्रवरेभरैभशाण्डिल्यशाण्डिल्यदेवरातासि-
तान्ताः काश्यपा न मिथो विवाह्याः । वसिष्ठशक्ति-
पराशरवासिष्ठा न मिथो विवाह्याः । आगस्त्यदाढीच्यु-
तेष्वाहेदार्भवाहसाम्बाहसोमवाह्यज्ञवाहान्ता अग-
स्त्यो न मिथो विवाह्याः” । एवं प्रवरज्ञानस्य विवाहो-
पयोमितोक्ता । अस्य होमविशेषोपयोगिताऽपि आर्षैर्बशब्दे
वक्ष्यते । निष्पद्यमिन्वौ अत्र कश्चिद्विशेष उक्तो यथा ।
“अथ गोत्राणि प्रवराश्चोच्यन्ते । तत्र बौधायनः गो-
त्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च जनपञ्चाशदेवैषां
प्रवरा ऋषिदर्शनात्” ।

“तत्र सप्त भृगवः वत्सा विदा आर्दिषेणा यस्त्रा
मित्यववावैत्याः शुनका इति ७ । वत्सानां भार्गवव्यवना-
प्रवानौर्वजामदग्न्येति १ । भार्गवौर्वजामदग्न्येति वै
भार्गवव्यवनाप्रवानेति वा । विदानां पञ्च भार्गवव्यव-
नाप्रवानौर्ववैदेति २ । भार्गवौर्वजामदग्न्येति वा एतौ

हौ जासदन्सञ्जौ । आर्षिषेणानाम् भार्गवच्यवना-
प्रवानार्षिषेणानूपेति । भार्गवार्षिषेणानूपेति वा ।
एषान्वयाणां परस्परमविवाहः । वात्स्यानाम् भार्गव-
च्यवनाप्रवानेति वत्सपुरोधसयोः पञ्च भार्गवच्यवनाप्र-
वानवात्स्यपौरोधसेति । वैजवननिमित्तयोः पञ्च भार्गव-
च्यवनाप्रवानवैजवननैमित्तयेति । एते त्रयः क्वचित् एषा-
मपि पूर्वैरविवाहः । अत्र तत्तद्व्यवस्थाकथयोऽन्यश्च विशेष
स्तत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयः । यस्मानाम् भार्गवैतह्य-
सावेदसेति । मितयूनाम् भार्गववाध्यश्चदिवोदासेति ।
भार्गवच्यवनदिवोदासेति वा वाध्यश्चोत्थेको वा । वैन्यानां
भार्गववैन्यपार्थेति । एतएव श्रूताः । शुनकानां शुन-
केति वा गात्स्यमदेति वा भागवगात्स्यमदेति द्वौ वा
भार्गवशौनहोत्तगात्स्यमदेति त्रयो वा । वेदविश्वज्योतिषां
भार्गववेदवैश्वज्योतिषेति । शाठरमाठराणां भार्गवशाठ-
रमाठरेति एतौ द्वौ क्वचित् यस्कादीनां खगणन्यद्वा
सर्वैर्विवाहः । तदुक्तं सृत्त्यर्थसारे “यस्कामितयवावैन्याः
शुनकाः प्रवरैक्यतः । स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वं विवहेयुः
परायरेरिति” ।

‘अथाङ्गिरसः ते गौतमाः भरद्वाजाः केवलाङ्गिरस-
श्चेति त्रिधा । अत्र गौतमा दश आयास्याः शरद्वन्तः
कौमरुण्णादीर्घतमसः औशनसः कारेणुपालाः राहु-
गणाः सोमराजकाः वामदेवाः बृहदुक्थाश्चेति तत्वाया-
स्यानाम् आङ्गिरसायाखगौतमेति शरद्वताम् आङ्गि-
रसगौतमशरद्वतेति । कौमरुणानां आङ्गिरसौतथ्यकाक्षी
वदिति गौतमकौसाख्येति वा । आङ्गिरसानामायासौशज-
गौतमकाक्षीवदिति वा । आङ्गिरसौतथ्यगौतमौशज-
काक्षीवदिति वा । आङ्गिरसौशजकाक्षीवदिति त्रयो वा ।
दीर्घतमसाम् आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमसेति
आङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेति त्रयो वा । औशनसानाम्
आङ्गिरसगौतमौशनसेति त्रयः । कारेणुपालानाम् आ-
ङ्गिरसगौतमकारेणुपालेति त्रयः । राहुगणानां आङ्गिरस-
राहुगणगौतमेति । सोमराजकानाम् आङ्गिरससोमरा-
जगौतमेति । वामदेवानाम् आङ्गिरसवामदेवगौतमेति
बृहदुक्थानाम् आङ्गिरसवामदेवगौतमेति । आङ्गि-
रसवामदेववामदेवगौतमेति वा । उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्य-
गौतमेति । औशजानामाङ्गिरसौशजकाक्षीवदित्याप-
स्तम्बः । आङ्गिरसायासौशजगौतमकाक्षीवदिति कात्या-
यनः । एतौ द्वौ क्वचित् एषवाणाम् । आङ्गिरसराष्ट्रवन-

गौतमेति केचित् । तत्र मूलं चिन्त्यम् । एषां सर्वेषां
गौतमानामविवाहः ।

अथ भरद्वाजाः ते चत्वारः । भरद्वाजा गर्गा-
कृष्णाः कपय इति भरद्वाजानामाङ्गिरसवार्हस्यभारद्वा-
जेति त्रयः । गर्गाणामाङ्गिरसवार्हस्यभारद्वाज-
शैत्यगार्ग्येति पञ्च । आङ्गिरसशैत्यगार्ग्येति वा अन्ययो-
र्व्यत्ययो वा । भारद्वाजगार्ग्यशैत्येति वा । गर्गभेदानाम्
आङ्गिरसतैत्तिरकापिभुवेति कृष्णाणां कपिलानां चाङ्गि-
रसवार्हस्यभारद्वाजवान्दनमाटवचसेति पञ्च । आङ्गि-
रसवान्दनमाटवचसेति त्रयो वा । कपिलानामाङ्गिरसा-
महोयवचसेति । आत्मभुवाम् आङ्गिरसभारद्वाजवार्ह-
स्यत्यमन्त्रवरात्मभुवेति पञ्च । अयं क्वचित् भरद्वाजानां
सर्वेषामविवाहः ।

अथ केवलाङ्गिरसः हरितानाम् आङ्गिरसान्दरी
मयौवनाश्चेति । आद्योमान्मता वा । कुत्सानाम्
आङ्गिरसमान्मताकौत्सेति । कथानामाङ्गिरसजमीढ-
काखेति आङ्गिरसधोरकाखेति वा । रथीतराणामा-
ङ्गिरसवैरूपराधीतरेति आङ्गिरसवैरूपपार्थद्वेति वा ।
अष्टादंष्ट्रपार्थद्वेति वा । अन्ययोर्व्यत्ययो वा ।
सुह्रलानामाङ्गिरसभास्यान्मौह्रल्येति आद्यस्राव्ये वा
आङ्गिरसताविमौह्रल्येति वा । विष्णुवृद्धानामाङ्गिरस-
पौरुकुत्सवासदस्येति । एषां खगणं विहाय सर्वैर्विवाहो
भवति । हरितकुत्सयोस्तु न भवति ।

अथात्रयः ते चत्वारः आत्रेयाः वाङ्मृताः गविष्ठिराः
सुह्रला इति । आद्यानामात्रेयार्चनानसम्भवाश्चेति । वाङ्मृ-
तकानाम् आत्रेयार्चनानसवाङ्मृतकेति । धनञ्जयानाम्
आत्रेयार्चनानसधानञ्जयेति क्वचित् । गविष्ठिराणामात्रेया-
र्चनानसगविष्ठरेति । आत्रेयगविष्ठिरपौर्वातिथेति वा ।
सुह्रलानामात्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति । वामरथ्यसुमङ्गल-
वैजवापानामात्रेयार्चनानसतिथेति आत्रेयार्चनानस-
गविष्ठरेति वा । सुमङ्गलानाम् अत्रिसुमङ्गलश्यावाश्चेति
केचित् । अत्रेयः पुत्रिकापुत्राणाम् आत्रेयवामरथ्यपौलि-
केति । अत्रेयाणां सर्वेषामविवाहः ।

अथ विश्वामित्राः ते दश कुशिकाः कौहिताः रौक्षकाः
कासकायनाः कताः धनञ्जयाः अधमर्षणाः पूरणाः इन्द्र-
कौशिका इति कुशिकानां विश्वामित्रदेवरातौद्वेति ।
कौहितानां विश्वामित्राष्टकौहितेति । अन्ययो-
र्व्यत्ययो वा विश्वामित्रमाधुच्छन्दसाष्टकेति वा । विश्वामि-

मित्राएकेति द्वौ वा । रौक्षकाणां वैश्वामित्रगाथिनरैवेति
वैश्वामित्ररौक्षकरैवेति वा । कामकायनानां वैश्व-
मित्रदेवश्रवसदेवतरसेति वा । अजानां वैश्वामित्र-
माधुच्छन्दसाजेति वैश्वामित्राश्रयवाधूलेति वा अघ-
मर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति । पूरणानां वैश्व-
मित्रपौरणेति द्वौ वा । वैश्वामित्रदेवरातपूरणेति वा
इन्द्रकौशिकानां विश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति द्वौ । धनञ्ज-
यानां विश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति । वैश्वामित्र-
माधुच्छन्दसाघमर्षणेति वा कतानां वैश्वामित्रकात्याची-
लेति एते बौधायनोक्ताः । रौहिणानां वैश्वामित्रमा-
धुच्छन्दसरौहिणेति । रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरैण-
वेति । जन्हूनां वैश्वामित्रशालङ्कायनकौशिकेति । आ-
श्रयस्थानां वैश्वामित्राश्रयवाधूलेति । वेणूनां वैश्वामित्र-
गाथिनरैवेति एते आश्वलायनामाख्योक्तः अन्यैस्त्व-
न्येऽपि षट्गुणा ज्ञाताः तेऽन्यत्र तत्कृतौ ज्ञेयाः एषां
विश्वामित्राणामविवाहः ।

अथ कश्यपाः ते पञ्च निधुवाः कश्यपाः शण्डिनाः
रेभाः लौगाक्ष्यश्च । निधुवाणां काश्यपावत्कारनैधुवेति ।
कश्यपानां काश्यपावत्कारासितेति । रेभाणां काश्यपावत्कार-
रैभेति । शण्डिनाणां काश्यपावत्काराण्डित्येति । अन्य-
स्थाने देवलोवासितो वा । शण्डिनासितदेवलेति वा ।
कश्यपासितदेवलेति वा । अन्ययोर्व्यत्ययो वा देव-
लासितेति द्वौ वा । लौगाक्षीन् वक्ष्यामः । एषां कश्य-
पानामविवाहः ।

अथ वसिष्ठाः ते पञ्च वसिष्ठाः कुण्डिनाः उपमन्यवः
पराशराः जातुकर्ण्यश्चेति । वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्ति
वासिष्ठेत्येक वा । कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डि-
न्येति । उपमन्यूनां वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्ति ।
वासिष्ठाभरद्वस्तिन्द्रप्रमदेति वा । आद्ययोर्व्यत्ययो वा परा-
शराणां वासिष्ठशास्त्रपाराशर्येति । जातुकर्ण्यानां
वासिष्ठानां सर्वेषामविवाहः । अन्यस्याऽतिभिश्च ।

अथागस्त्याः ते चत्वारः इध्मवाहाः सान्धवाहाः
सोमवाहाः यज्ञवाहाश्चेति आद्यानाम् आगस्त्यदार्ढ्य-
च्युतैध्मवाहेति आगस्त्येको वा । सोमवाहानाम् आग-
स्त्यदार्ढ्यच्युतसोमवाहेति । सान्धवाहानां सान्धवाहोऽन्यः
आद्यौ पूर्वकावेव सोमवाहानां तदन्तास्त्रयः दर्भवाहानां
तदन्तास्त्रयः ।

अगस्तीनामागस्त्यमाहेन्द्रमायोभुवेति पूर्वमासानाम्

आगस्त्यपौर्णमासपारणेति । हिमोदकानाम् आगस्त्यहैमव-
र्षिहैमोदकेति । पाणिकानामागस्त्यपैन्यायक पाणिकेति ।
एते षट् कश्चित् । अगस्तीनां सर्वेषामविवाहः ।

अथ द्विगोत्राः शौक्ल्यशैशिरीणाम् आङ्गिरसवार्हस्य-
भारद्वाजकात्याचीलेति पञ्च कात्याचील्योः स्थाने शौक्ल-
शैशिरी वा आङ्गिरसकात्याचीलेति तयो वा एषां भर-
द्वाजैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः । एवं कपिलानां कतानाञ्च
संक्रतिपूतिमाषादीनाम् आङ्गिरसगौरवीतसंक्रत्येति शा-
ल्यगौरवीतसंक्रत्येति वा एषां स्वगणस्यैर्वसिष्ठैः शौक्ल्य-
शैरैर्लौगाक्षिभिश्चाविवाहः । कश्यपैरपीति प्रयोगपारि-
जाते । लौगाक्षीणां काश्यपावत्कारवासिष्ठेति काश्यपा-
वत्कारासितेति वा एतेऽर्हसिष्ठा नक्तं कश्यपाः एषां
वसिष्ठैः कश्यपैः संक्रताद्यैश्चाविवाहः । देवरातस्य जाम-
दग्नैर्विश्वामित्रैश्चाविवाह इति प्रयोगपारिजाते
यदुक्तं बह्वृचश्रुतौ “यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयात्तव पुत्र-
ताम् । आङ्गिरसोजन्मनास्याजीगर्तः श्रुतः कविरित्य-
ङ्गिरसगणस्थत्वेन भार्गवजासदग्नत्वस्य तेर्वाधात् । तेन
प्रत्यक्षश्रुत्या हरिवंशादिस्मृतिश्च बाचात् तेन द्वौ देव-
रातौ एक आङ्गिरसः श्रुत्युक्तः अन्यो भार्गवः तयोः
कल्पभेदेऽप्याङ्गिरसेन देवरातेन जामदग्नैर्भवत्येव विवाहः
भार्गवेण तु नेति तत्त्वम् । धनञ्जयानां विश्वामित्रैर-
तिभिश्चाविवाहः जातुकर्ण्यानां वसिष्ठैरतिभिश्चाविवाहः
एवं दत्तक्रोतकलिमख्येदसपुत्रिकापुत्रादीनाम् उत्पादक-
पालकयोः पित्रोर्गौत्रप्रवरा वज्र्या इति प्रवरमङ्करी
नारायणवृत्तिप्रयोगपारिजातादयः । अत्र सर्वलोपपत्तयः
मूलं च तत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयमिति दिक् । क्षत्रियवै-
श्ययोस्तु पुरोहितगोत्रप्रवरावेवेति सर्वसिद्धान्तः यद्यपि
बह्वृचपरिशिष्टे कपिभरद्वाजयोर्विवाह उक्तस्तथापि
“भरद्वाजाञ्च कपयोगगर्गरौक्षायणा इमे । चत्वारोऽपि भर-
द्वाजगोत्रैक्यान्नान्ययुर्मिथः । कपिगर्मभरद्वाजामिथोरौ-
क्षायणा द्विजाः । नोद्वहेयुः सगोत्रत्वात् प्रवरैक्याञ्च
कुलचिदिति” स्मृत्यर्थसाराद्युक्तेरविवाह एव तथोरिति
प्रवरमङ्करीयं यद्यपीदं स्मृतम् तथापि ऋग्वज्जिरोगणेषु तु
भवत्येव यथा बह्वृचपरिशिष्टे बौधायनः “एक एव-
ऋषिर्वावत्प्रवरैश्चनुवर्त्तते । तावत्समानगोत्रत्वस्य ते ऋग्वज्जि-
रोगणात्” माधवीये स्मृत्यन्तरं “प्रज्ञानां त्रिषु सामान्याद-
विवाहस्त्रिषु द्वयोः । ऋग्वज्जिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि
वारयेदिति” एवं विश्वादर्शप्रयोगपारिजाताचारमाधवीय-

निर्णयसिन्धु प्रवृत्तिषु मृगविक्रमणेषु पञ्च प्रवृत्त्यां
मध्ये त्रिषु साध्ये । त्रिषु प्रवरेषु द्वयोः साध्येऽपि
शेषगोत्राणामेकैर्षिसाध्येऽपि समानप्रवरत्वादविवाह्यत्वं
सिद्धमेतेन अनुमानतिरिक्तसंज्ञासंख्याकत्वेन समानार्थत्वं
यत् रघुनन्दनेनोक्तं तन्निर्भूतत्वाद्भास्यं बौधायनादिस्मृति
विरुद्धत्वात्तदर्थनविजृम्भितत्वाच्च एवं वत्ससार्षिगो-
त्रप्रवरेषु आप्तवत्प्रवरत्वकथनमपि प्रवरध्यावाज्ञानवि-
लसितम् । अधिकमार्षेयशब्दे वक्ष्यते । ऋषेरयं अण् ।
ऋषिकृतस्मरणे । वेदे यन्मन्त्रं येन ऋषिणा कल्प्यदौ स्मृतं
तन्मन्त्रस्य तदार्थत्वम् । “आर्षं ऋन्द्स्व दैवत्वं विनियोग-
स्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः”
योगिया० । [शब्दे २ उक्तमार्षविवाहे च ।
आर्षधर्म्यं पु० न० कर्म० । १ मन्त्रादिप्रोक्ते धर्म्ये । आर्ष-
आर्षभ त्रि० ऋषभस्य वृषशब्देऽपि अण् । वृषसम्बन्धिनि ।
“यद्व्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् । गोभिनामेव
तत् सर्वं मोघं स्फुटितमार्षभम्” मनुः ऋषभदेव
चरिते न० । [ऋषभदे ।
आर्षभि पु० ऋषभस्यापत्यम् इज् । ऋषभदेवपुत्रे चक्रवर्त्तिनि
आर्षभौ पु० ऋषभस्येयं प्रिया अण् ङीप् । १ कपिकच्छाम्
राजनि० । ऋषस्येयम् तत्प्राकारत्वात् अण् ङीप् । वायुपुरा-
णोक्ते मध्यमार्गस्यवोधीत्यस्यध्येवीथोभेदे ऐरावतीशब्दे विवृतिः
आर्षभ्य पु० ऋषभस्य प्रकृतिः जग् । वृषभतायोग्ये वत्-
से वत्सो हि वयःक्रमेण वृषभतां प्राप्नोतीति तस्य वृषभ
प्रकृतित्वात् तथात्वम् [यक् । ऋषिधर्म्ये
आर्षिक्च न० ऋषिरेव ऋषिकः ऋषिकस्य भावः पुरो०
आर्षिषेण पु० स्त्री ऋषिषेणस्य गोत्रापत्यम् णिदा० अज् ।
ऋषिषेण ऋषेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् । ऋषिषेण इति वा
भण्ये पाठे आर्षिषेणस्तदपत्ये आर्षशब्दे प्रवरनिर्णये उदा० ।
आर्षेय न० ऋषीणां समूहः टक् । ऋषिगणरूपे प्रवर
भेदे तज्ज्ञानस्य विवाहोपयोगिता आर्षशब्दे उक्ता ।
होमभेदोपयोगिताऽपि प्रवरध्याये दर्शिता यथा । “प्रव-
रान् व्याख्यास्याम आर्षेयं वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो सन्तत्या
इति विज्ञायते तदुवै न मनुष्यैरार्षेयं वृणीत ऋषि-
भिरेवार्षेयं वृणीत इति विज्ञायत आर्षेयमन्वाचष्ट
ऋषिणा हि देवाः पुरुषमनुबुध्यन्त ” इत्युक्तम् ।
“योवा अन्यःसन्नयान्यस्यार्षेयं प्रवृणीते स वा अस्यत
ऋषिरिष्टं वीतं वृङ्क्त इति विज्ञायते । त्रीन् वृणीते मन्त्र-
कृतो वृणीते यथर्षिमन्त्रकृतो वृणीत इति विज्ञायतेऽ

यैकेषामेकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो-
वृणीते न पञ्चातिप्रवृणोत इति विज्ञायते । तत ऊर्ध्वं
नध्वयुर्वृणीते सुतरेवांचोहोतेति विज्ञायते । युरोहितस्य
प्रवरेण राजा प्रवृणीत इति विज्ञायते । ऋगूणामेवाग्रे-
व्याख्यास्यामो जामदग्न्यावत्साक्षेयां पञ्चार्षेयः प्रवरो-
भार्गवच्यवनाम्रवानौर्वजामदग्न्येति जमदग्न्यवदूर्ववदाभ्र-
वानवच्यवनाम्रवदृष्टयुवदिति त्रार्षेयसहैके भार्गवौर्वजाम-
दग्न्येति जमदग्न्यवदूर्ववदृष्टयुवदित्येष वा विवृतः ।
सार्षिजीवन्तिजाबालैतिशासनवैरोहित्यावटमण्डुप्राचीन-
योग्यानामथार्षिषेणानां पञ्चार्षेयो भार्गवच्यवनाम्र-
वानार्षिषेणानूपेति । अनूपवदृष्टिषेणवदाभ्रवानवच्यव-
नवदृष्टयुवदिति त्रार्षेयसहैके भार्गवार्षिषेणानूपेति
अनूपवदृष्टिषेणवदृष्टयुवदिति । अथ वीतहव्या यास्तवा-
धूलमौनमौकास्तेषां त्रार्षेयो भार्गववीतहव्यसावेदसेति
सवेदोवद्वीतहव्यवदृष्टयुवदिति । गातृसमदाः शुनकास्ते-
षामेकार्षेयो गार्त्तमहेति होता वदति ऋत्विक्समदवत् इत्य-
ध्वयुः अथ वाध्रुवाभितयवस्तेषामेकार्षेयो वाध्रुवेति
होता वदति वध्रुवदित्यध्वयुः । अथ वैन्ध्याः पार्थस्तेषां
त्रार्षेयो भार्गववैन्ध्यपार्थिव्येति । वृषिवोह्वेनवदृष्टयुवदिति ।
इमे ऋगवोव्याख्याताः । अथातोऽङ्गिरसायास्यगोतमा-
स्तेषां त्रार्षेयआङ्गिरसायास्यगोतमेति । गोतमवदयास्य
वदङ्गिरोवदिति । अथौ तथ्यागौतमास्तेषां त्रार्षेय आङ्गि-
रसौतथ्यगौतमेति गोतमवदुतथ्यवदङ्गिरोवदिति ।
अथौशिजागोतमास्तेषां त्रार्षेयः आङ्गिरसौशिजकाक्षी-
वदिति कक्षीवदुशिजवदङ्गिरोवदिति । अथ वामदेवा गौ-
तमास्तेषां त्रार्षेयः आङ्गिरसवामदेववाहृदुक्थेति वृह-
दुक्थवद्वामदेववदङ्गिरोवदिति । अथ भरद्वाजानां त्रार्षेय
आङ्गिरसवार्हस्यत्यभारद्वाजेति भारद्वाजवदुहहस्यतिवदङ्गि-
रोवदित्येष वा विवृतः । कुक्कुटाग्निवेश्योऽज्जायनानां सर्वेषां
च स्तम्बस्तम्भशब्दानामथ इन्द्रास्यप्रायणानां कुब्जानाम् ।
यथा शुक्लशैथिरयोः भारद्वाजाः शुक्लाः कताः शैथि-
रयस्तेषां पञ्चार्षेयआङ्गिरसवार्हस्यत्यभारद्वाजकात्या-
क्षीवदिति अक्षीवत्कतवद्भारद्वाजवदुहहस्यतिवदङ्गिरोवदिति
त्रार्षेयसहैके आङ्गिरसकात्याक्षीवदिति अक्षीवत्कतवद-
ङ्गिरोवदिति । अथ सत्याणां पञ्चार्षेय आङ्गिरसवार्हस्यत्य-
भारद्वाजवान्दन्मातृवचसेति मातृवचोवदन्दन्वदुहभरद्वा-
जवदुहहस्यतिवदङ्गिरोवदिति त्रार्षेयसहैके आङ्गिरस-
वान्दन्मातृवचसेति मातृवचोवदन्दन्वदङ्गिरोवदिति । अथ

कपोनं त्वार्षेय आङ्गिरसामहोयवैरुच्येति उरुच्यवदम-
होयवदङ्गिरोवदिति । अथ गगांषां त्वार्षेय आङ्गिरसगार्ग्य-
शैत्येति शिनिवदुगर्गवदङ्गिरोवदिति । भरद्वाजसहैके-
ङ्गिरसःस्थाने भरद्वाजगार्ग्यशैत्येति शिनिवदुगर्गवदङ्गिरस-
वदिति । अथ हरितानां त्वार्षेय आङ्गिरसाम्बरोषयौवनाश्चेति
युवनाश्वदम्बरोषवदङ्गिरोवदिति । साम्बातारसहैके-
ङ्गिरसःस्थाने साम्बाताम्बरोषयौवनाश्चेति । युवनाश्ववद-
म्बरोषवन्साम्बातवदिति । अथ कुत्सानां त्वार्षेय आङ्गि-
रससाम्बातकौत्सेति । कुत्सवन्साम्बातवदङ्गिरोवदिति । अथा
गमोढाः काश्यास्तेषां त्वार्षेय आङ्गिरसजमोढकाश्वेति
कश्ववदजमोढवदङ्गिरोवदिति । अथ विरूपा रथीतरास्तेषां
त्वार्षेय आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्चेति पृषदश्ववद्विरूप-
वदङ्गिरोवदिति अष्टदंष्ट्रसहैके-ङ्गिरसःस्थाने अष्टदंष्ट्र वै-
रूपपार्षदश्चेति पृषदश्ववद्विरूपवदष्टदंष्ट्रवदिति । अथ सङ्ग-
लानां त्वार्षेय आङ्गिरसमार्ग्यश्वमौह्वेति सङ्गलवद्वर्ग्य-
श्ववदङ्गिरोवदिति । दृक्षसहैके-ङ्गिरसःस्थाने तार्क्ष्यमार्ग्य-
श्वमौह्वेति सङ्गलवद्वर्ग्यश्ववत्तृक्षवदिति । अथ विष्णु वृद्धानां
त्वार्षेय आङ्गिरसपौरुक्तात्वासदस्यवेति । त्वसदस्यव-
त्पुरुक्कुत्सवदङ्गिरोवदित्येष एव विवृतः । अवसर्षणभद्रण-
सद्रणवाद्रायणौपमितौपगविसात्यकिसात्यकास्यारुणिनितु-
न्देनामथात्मीणां त्वार्षेयआत्मेयार्चनानसस्यावाश्चेति
स्यावाश्ववदर्चनानसवदतिवदिति । अथ गविष्ठिराणां
त्वार्षेयआत्मेयार्चनानसगाविष्ठिरिति गविष्ठिरवदर्चनान-
सवदतिवदिति । अथातिथीनां त्वार्षेय आत्मेया-
र्चनानसातिथेति अतिथिवदर्चनानसवदतिवदित्येष एव
वा विवृतो वामरथपुत्रसङ्गलवीजवापीनाम् । अथ विश्वा-
मिताणां देवराताऽश्विकितमनुतन्लौकिकबालखिल्ययज्ञ-
वत्कोलूकहृदग्निरभ्युशालखिशालावतशालङ्कायनकालवा-
सोषां त्वार्षेयो वैश्वामित्रदेवरातौदवेति । उदलवद्देवरात-
वद्विश्वामित्रवदिति । अथ औसन्तकामकायनानां त्वार्षेयो
वैश्वामित्रदैवश्ववसदैवतरसेति देवतरसवद्देवश्ववद्विश्व-
मित्रवदिति । अथाजानां त्वार्षेयो वैश्वामित्रमाधुच्छन्द-
साज्येति । अजवन्धुच्छन्दोवद्विश्वामित्रवदिति । अथ धान-
जानां त्वार्षेयो वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानज्येति धन-
ज्यवन्धुच्छन्दोवद्विश्वामित्रवदिति । अथाष्टकालोहितास्तेषां
द्वार्षेयो वैश्वामित्राष्टकेति । अष्टकवद्विश्वामित्रवदिति । अथ
पूरणपारिभाषयन्तास्तेषां द्वार्षेयो वैश्वामित्रपौरुषेति पूर-
णवद्विश्वामित्रवदिति । अथ कतानां त्वार्षेयो वैश्वामित्रका-

त्याकीचेतिअक्षीलवत्कतवद्विश्वामित्रवदिति । अथावसर्षणाः
कुशिकास्तेषां त्वार्षेयो वैश्वामित्रावसर्षणकौशिकेति कुशि-
कावदवसर्षणवद्विश्वामित्रवदिति । अथ कश्यपानां त्वार्षेयः
काश्य पावत्सारनैभुवेति निभुववदवत्सारवत्कश्यपवदिति ।
अथ रैभास्तेषां त्वार्षेयः काश्यपावत्साररैभेति । रैभव-
दवत्सारवत्कश्यपवदिति । अथ शाण्डिलानां द्वार्षेयो
देवलासितेति । असितवदुदेवलवदिति । त्वार्षेयसहैके
काश्यपदेवलासितेति असितवदुदेवलवत्कश्यपवदिति
द्वार्षेयास्ते वं न्यायेनैकाधेया वसिष्ठा अन्यत्र पराशरेभ्यो
वासिष्ठेति होता वसिष्ठवदित्यध्वर्युस्त्यागधेयसहैके वासिष्ठे-
न्द्रप्रमदाभरद्वासवेति अभरद्वासुवदन्द्रप्रमदवद्वसिष्ठवदिति ।
अथ पराशराणां त्वार्षेयो वासिष्ठशक्त्यपाराशर्येति
पराशरवच्छक्तिवद्वसिष्ठवदिति अथ कुण्डिनानां त्वार्षेयो
वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति । कुण्डिनवन्मैत्रावरुणवद-
वसिष्ठवदिति । अथ संकृतिपूतिमाषाणां त्वार्षेयःशाक्त्यसं-
कृत्यगौरुवेति । गुरुवीतवत्संकृतिवच्छक्तिवदिति । अथा
गस्तोनाम् एकाधेय आगस्त्येति होताऽगस्त्यवदित्यध्वर्यु-
स्त्यागधेयसहैके आगस्त्यदार्ष्ट्युत्तेष्वावाहेति इष्वावाहवत्
दृक्ष्युतवदगस्त्यवदिति । अथ क्षत्रियाणां यद्वृहस्पतिं प्रष्ट-
णीरन्नेष एवेषां प्रवरोमानवेष्टपौरुखरसेति पुरुखरवदिवृ-
वन्मनुवदिति अथ येषासह सन्त्रुक्तो न स्युः पुरोहित
प्रवरास्ते प्रष्टणीरन् अथ येषां स्युः पुरोहितप्रवरास्ते
पुरोहितप्रवरार्थे यास्तेषां न्यायेनैकाधेया एव विशां वात्स
मेति होता । वत्सप्रीवदध्वर्युः । अथाप्रजातबन्धुराचा-
र्यांसुष्यायणमनु प्रब्रवीताचार्यप्रवरं प्रष्टणीतास्तु ह तारिण
एकाधेयं सार्ववर्णिकं समामानन्ति मानवेति होता मनुव-
दित्यध्वर्युमानव्यो हि प्रजा इति हि ब्राह्मणम् । एवं
प्रवरमेदं निखीय होमविशेषोपयोगिता तदुत्तरपन्थे नोक्ता ।
“आर्षेयाणि ऋहपतेः प्रवरित्वात्मादीनां सुखानाम्”
आन्व०श्रौ० “आर्षेयवरणे ऋहपतेः प्रथमं वरित्वा आत्मा
दीनां सुखानां प्रष्टणीते” इति वृत्तिः । अत्रिं कुटस्थवृद्धि
भारभ्य अयं प्रवरइत्यर्थे ढकि मूलपुरुषावधिप्रवरर्षिभेदधेया
एवायः यथोक्तं “अथाधेयं प्रष्टणीते ऋषिभ्यश्चैव नमेतद्दे-
भ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्यायो यज्ञं प्रापदिति । तस्मा-
दाधेयं प्रष्टणीते परस्तादर्वाक् प्रष्टणीते । परस्ताद्वृ-
र्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते ज्ञायस्यस्यतय उ चैवैतं निज्जुत-
इदं हि पितृवाग्येऽथापुत्रोऽथ पौत्रस्तस्मात्परस्तादर्वाक्
प्रष्टणीते । स आर्षेयसङ्गाह” शत० ब्रा० । “होतृकर्तृ

प्रवरो विधीयते । * तत्र धर्मविशेषमाह परस्तादिति तस्मिन्नाप्येवप्रवरणे कूटस्थस्यसिमारभ्य तत्पुत्रपौत्रादि क्रमेणार्वाचीनं वरणं कर्त्तव्यम् । यथा आङ्गिरसवार्ह-
स्यत्प्रभारद्वाजेत्यादि । तथा च ज्येष्ठस्य पतये एवैतं निष्कृते अनेन प्रवरणेन निवेदयति भा० । “असमानार्थेषां कन्यां वरयेत्” विष्णुः । “प्रवरस्तु गोत्रप्रवर्त्तक मुनेर्व्यावर्त्तको मुनिगणः” इति माधवाचार्यः ।
ऋषिरेव स्वार्थेठक् । ३ सन्त्रदृष्टि ऋषौ “प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यत्” प्रजापतिरेव तस्या अपर्येयं देवा द्वितीयां चिति मपश्यन्देवा एव तस्या अपर्येयम्, इन्द्राग्नी च त्रिचकम्नां च तृतीयां चितिमपश्यन्त एव तस्या अपर्येयम् ऋषय-
श्चतुर्थीं चितिमपश्यन्त एव तस्या अपर्येयं परमेष्ठी-
पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठेव तस्या अपर्येयं स यो हैतदेवं चितोनामपर्येयं वेदार्थेयवत्यो ह्यास्य वन्तु मत्यश्चि-
तयो भवन्ति” इति शत० ब्रा०

आर्ष्टिषेण पु० १ चन्द्रवंशे शलज्जपात्मजे नृपभेदे “जल
वृद्धात्मजस्तत्र सुनहोतीमहावशाः । सुनहोतस्य दायदा
स्तव्यः परमधार्मि काः । काशः शलश्च द्वावतौ तथा गृत्-
समदः प्रभुः । पुत्रो गृह्यसमदस्याथ शुनकोयस्य शौनकः ।
जाह्नवाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च । शलात्मज-
आर्ष्टिषेणस्तनयस्तस्य काश्यपः” हरि० वं० २०१ अ० ।
आर्ष्टिषेणोद्वितीपञ्च महात्मा चाप्युशीनरः” स० भा० प० ।
२ गोत्रप्रवरभेदे आर्षशब्दे उदा० ।

आर्ष्टिषेणाश्रम न० इत० । तीर्थभेदे तच्च व० प०
१५५ अध्याये दर्शितं यथा । “अनैवैव पथा राजन् !
प्रतिगच्छ यथामतम् । नरनारयणस्थानं वदरीत्यभिनिश्च-
तम् । तस्मादुवाचसि कौन्तेय ! सिद्धचारणसेवितम् ।
बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं दृषपर्वणः । अतिक्रम्य च तं
पार्थ ! चार्ष्टिषेणाश्रमे वसेः” ।

आर्हतं लि० अर्हत् इदम् अण् । १ जैनसम्बन्धिनि । २ तन्मते
न० तन्मतञ्चार्हच्छब्दे ३८२ पृष्ठे दर्शितम् ।

आर्हन्ती स्त्री न० अर्हतो भावः अङ्ग० अण् लुप् च भित्त्वात्
ङीष् यलोपः । योग्यतायाम् । “अर्हन्ती चण्डिका
र्हर्षिभिरर्हर्षिणम्” सि० कौ० । स्त्रीत्वाभावपक्षे ।
आर्हन्तप्रमित्यपि तत्पार्थ न० ।

आर्हीयस्य स्त्री अर्हस्यापत्यम् अत्रा० फञ् । अर्हन्तान-
कर्षणैर्गौत्रापत्ते । स्त्रियां ङीप् ।

आर्हीय पु० अर्हमभिव्याप्य आर्हम् तत्र विहितः तस्येदम् वा

वृद्धत्वात् ऋ । “आर्हात् इत्यादिभ्य “तदर्हति” इत्यन्त
स्त्वजातेन तत्तदर्थेषु पाणिनिविहिते १ प्रत्ययभेदे ।
२ तद्वोध्ये तत्तदर्थे च । “आर्हीयिष्येण” सि० कौ०

आल न० आलति भूषयति आल-अल-भूषादौ अच् । १ ह-
रिताले तद्धि वस्त्रैर्लोकभूषणं स्वयुक्तपदार्थं भूषयतीति तस्य
तथात्वम् । “ततो हरिद्राग्दृष्टमरोधुपत्ताङ्गचुस्त्रैः समनः-
शिलाभैः” । “मनःशिलात्मधुकुण्डचन्दनपद्मकैः”
“रसाङ्गनं चन्दनसैन्धवञ्च मनःशिला लघुनञ्च तृत्यम्”
सुश्रु० । हरितालभेदगुणाद्युक्तम् भा० प्र० । “हरि-
तालं तु तालं स्यादातं तालकमित्यपि । हरितालं द्विधा प्रोक्तं
पत्ताख्यं पिण्डसंज्ञितम् । तयोराद्यं गुणश्रेष्ठं ततोहीन-
गुणं परम् । स्त्र्यवस्यं गुरु स्निग्धं सपत्वं चाभ्यपतवत् ।
पत्ताख्यं तालकं विद्याद् गुणाढ्यं तद्रसायनम् । निष्पत्वं
पिण्डसदृशं खल्यसत्वं तथा गुरु । स्त्रीपुष्पहारकं खल्य
गुणं तत् पिण्डतालकम् । हरितालं कटु स्निग्धं कषा-
योष्णं हरेद्विषम् । कण्डूकुशाखरोगाभ्यक्षपिप्तक
फत्रणान् । हरति च हरितालं चारुतां देहजातां सृ-
जति च बहुतापानङ्गसङ्कोचपीडाः । वितरति कफवातौ
कुष्ठरोगं विदध्यादिदमशितमगुह्यं मारितं वायसम्यक्” ।
आल-अल-पर्याप्तौ अच् । २ अनल्ये ३ श्रेष्ठे च लि० ।

आलक्षि लि० आल-लक्ष-इन् । ज्ञातरि स्त्रियां गौरा० ङीष् ।
आलक्षित लि० आल-लक्ष-क्त । १ सम्यग्ज्ञाते, २ लिङ्गेन ज्ञाते च
आलक्ष्य लि० आल-लक्ष-यत् । १ सम्यग्ज्ञेये २ लक्षणेन वेद्ये च
“आलक्ष्यपारिहवसारसानि” रघुः । आलक्ष्याश्चैव
गुरुषाः कुले जाता महायुगाः भा० व० २०७ । ल्यप् ।
३ सम्यक् ज्ञातेत्यर्थे अल्य० ।

आलगङ्ग पु० अलगङ्ग एव स्वार्थे अण् । जलसर्पे । [ङीष्
आलजि लि० आल-ज-इन् । आभाषके स्त्रियां गौरा०
आलज्य लि० आल-ज-क्त । १ संसृष्टे २ संयुक्ते “चन्दनेन
समालब्धे कुङ्कुमेन विलिपिते” दुर्गाचर्मन्त्रः । ३ सृष्टे
४ हिंसिते च । [क्तित्तन्तलेऽपि गौरा० वा ङीष् ।

आलब्धि स्त्री आल-लभ-क्तिन् । स्वर्थे २ हिंसायां च
आलभन न० आल-लभ-ल्युट् । १ हिंसायां २ स्वर्थे । पक्षे लुप्
३ मर्द्दने च । “तिला भक्षयितव्याश्च सदा त्वालम्भनञ्च
तैः” भा० आ० प० ६८ अ० । तत्पार्थ “आलम्भनम्”
कात्या० ८, २, १८ ।

आलभनीय लि० आल-लभ-अनीयर् । १ स्मृश्ये २ हिंसनीये
च लुप् । ३ मर्द्दनीये “मङ्गलात्मनीयानि प्राशनीया-

न्युपस्कारान्" । यागादौ आलम्बनीयः पशुः ।

आलभ्य लि० आ+लभ-यत् । १स्त्रुष्टे २हिंसे
अ+लभ-ल्यप् । ३स्त्रुष्टे ४हिंसित्वेत्यर्थे च अव्य० ।

आलम्ब्य पु० आ+लवि-कर्मणि षञ् । आश्रयणीये, "निराल-
म्बोदरजननि ! कं यामि शरणम्" जगन्नाथः, "इह हि
पततां नास्त्यालम्बो न चापि निवर्त्तनम्" शान्ति० श
"रामे सलक्ष्णे याते सीतां शून्ये यथासुखम् । निरा-
लम्बां हरिष्यामि" रामा० । ३वैशम्पायनान्तोवाशिभेदे
आश्रयणशब्दे ८० ३४४ विवृतिः । भावे षञ् । ४आश्रयणे

आलम्बन न० आ+लवि-कर्मणि-ल्युट् । १आश्रयणीये
"यस्मादेव विभावादिसमूहालम्बनात्मकः" सा० द०
उक्ते २रसालम्बने नायकादौ । "आलम्बनं नायकादिस्त-
मालम्ब्य रसोद्भवात्" इति तस्यालम्बनशब्दार्थत्वे कारणमुक्तं
तत्रैव । रसभेदे आलम्बनभेदाच्च "सा० द० उक्तायथा षडङ्कारे
"परोढां वर्जयित्वा तु वेश्याञ्चानुरागिणीम् । आलम्बनं
नायिकाः स्तुर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः" । रौद्रे "आलम्ब-
नसरित्स्व तच्चेष्टोद्दोषनं मतम्" । हासे "विज्ञातकार-
वाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः । तदालम्बनं प्राङ्मुख-
ञ्चेष्टोद्दोषनं मतम्" । करुणे "शौच्यमालम्बनं मतम्" ।
वीरे "आलम्बनविभावास्तु विजेतव्याद्योमताः" भया-
नके । "यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदेवालम्बनं मतम्" । जुगु-
प्सायाम् । "दुर्गन्धसंसर्पिणितन्देवालम्बनं मतम्" । वि-
स्मये । "विस्मये च वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्" शान्ते
"अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनोऽसारता तु या । परमात्मस्वरूपं
वा तस्यालम्बनमिष्यते" । ४बौद्धमतसिद्धे प्रत्ययभेदे च
"चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धा आलम्बनसमनन्तरसहकार्य-
धिपतिरूपा" इति विमज्ज "तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य
नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलोक्तेस्त्रिप्रत्ययात् नीलाकारता
भवतीति" सर्वदर्श० । अधिकमालयविज्ञानशब्दे वक्ष्यते ।

आलम्बि स्त्री आलम्बस्य ऋषिभेदस्यापत्यम् इजु । वैशम्पाय-
नान्तोवासिन आलम्बधरेपत्ये स्त्रियां गौ० ङीप् ।

सा च शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतवर्षेर्भाता "आलम्बोऽप्लात् आल-
म्बोऽप्लः" शत० ब्रा० । इज्जनात् यूर्ध्वं फञ् । आलम्बायानः
तस्य यून्यपत्ये स्त्रियां ङीप् । सा च शुक्लयजुर्वेदं शान्तर्गतवर्षि-
भेदमाता । "आलम्बायनीऽप्लादालम्बायनीऽप्लः" शत० ब्रा०

आलम्बित लि० आ+लवि-क्त । १धृते २गृहीते च ।

आलम्बिन् लि० आ+लवि-णिनि । आश्रयिणि । "गजा-
लिङ्गलम्बि दुकूलधारि वा" कुमा० "देवस्तुतभुजालम्बी-

जैत्रमध्यास्त राधवः" रघुः । "आलम्बिभिस्तन्त्रकिणां
कलापैः" भावः स्त्रियां ङीप् । आलम्बनेन वैशम्पा-
यनान्तोवाशिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि । आलम्बप्रोक्ता-
ध्यायिषु ब० व० ।

आलम्भ पु० आ+लभ-षञ् लुम् । संस्पर्शे । वर्ज्येदित्य-
लुपङ्गे "स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्मसुपघातं परस्य च" मनुः
२हिंसने च । "अश्वालम्भं गवालम्भं संन्यासं पल
पैटकम्" आदिषु० । "क्षपजानासोषधीनां जाता-
नाञ्च स्वयं वने । दृयालम्भेऽनुगच्छेद्गतां दिनमेकं
पयोव्रतम्" मनुः । "साश्च प्रीतान्यमालम्बायास्तुमन्यते
तयास्तुमतमालभते" शत० ब्रा० । "आलम्भसमये तस्मिन्
गृहीतेषु पशुष्वथ । महर्षयो महाभाग ! वसुः क्षपया-
न्विताः" भा० आ० ६१ अध्याये । [गौः] सि० कौ०

आलम्भ्य लि० आ+लभ-लुम् ल्यप् । हिंसे । "आलम्भ्यो
आलय्य पु० आलीयतेऽस्मिन् आ+लो-आधारे अच् । "गृहे
२आधारे च, "हिमालयोनाम नगाधिराजः" कुमा०
"तत्तामरालयमरालमरालकोशी" नैष० । "न हि
दुष्टात्मनामार्या निवसत्यालये चिरम्" रामा० "आलयं
देवशूलूणां सुषोरं खाण्डव्यं वनम्" भा० आ०
२२३ अ० । भावे षञ् । ३संक्षेपे सयौदायामव्ययी० ।
४लयपर्यन्ते अव्य० । "पिबत भागवतं रसमालयम्" भाग० ।

आलयविज्ञान न० आलयं लयपर्यन्तस्थायि विज्ञानम् ।
बौद्धमतसिद्धे अहमास्यदे विज्ञानभेदे । "तत् स्यादालयविज्ञानं
यज्ञवेदहमास्यदम् । तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यज्ञीलादिक
सृष्टिखेत्" तेषां मते हि विज्ञानातिरिक्तो बाह्यपदार्थो
नास्ति, ज्ञानस्यैवाकारविशेषः अर्धोक्तेः स्त्री । आलयविज्ञानस्य
सदातनत्वेऽपि कदाचित् नीलाद्युल्लेखिता तथा हि विवादा-
ध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञाने कदाचिदेव
नीलाद्युल्लेखनाः काचित्कत्वात् इति विज्ञानस्य कादाचित्कत्व
सिद्धिः "तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः
प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्वाङ्मोऽर्थो आस्य एव न, वासनापरिपाक-
प्रत्ययस्य कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम् ।
विज्ञानवादिनये हि वासनानामेकसन्तानवर्त्तिनामालय-
विज्ञानानां तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्तिः तस्याश्च स्वकार्योत्-
पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः तस्य च प्रत्ययः कारणं
स्वसन्तानवर्त्तिपूर्वक्षणः, कक्षीक्रियते सन्तानान्तरनिबन्ध-
त्वानङ्गीकारात् । ततश्च प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञान-
वर्त्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वेऽप्यालयविज्ञानवर्त्तिनः

क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यम् । न चेदेवं कोऽपि न समर्थः स्यादाद्यविविधानसन्तानवर्त्तिताविशेषात् । सर्वे समर्था इति पक्षे कार्यक्षेपाहुपपत्तिः ततश्च कादाचित्-
कत्वनिर्व्याहृत्य शब्दस्यैव परसमन्वयविषयाः सुखादि-
विषयाः षडपि प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते
इति चतुरेणाभिहिततायच्छमतिना स्नातुभवमनाच्छाद्य
परिच्छेत्तव्यम् । ते चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धाः आलम्बन-
समनन्तरसहकार्यधिपतिरूपाः । तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य
नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीला-
कारता भवति, समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद्बोधरूपता,
सहकारिप्रत्ययादालोकात्, चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्विषय-
ग्रहणप्रतिनियमः । विदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्य-
प्राप्तेर्नियामकं चक्षुरधिपतिर्भविष्यतीति लोके नियामक-
स्याधिपत्वोपलम्भात् । एवं चित्तचैतात्मकानां सुखा-
दीनां चत्वारि कारणानि दृष्टव्यानि । एवं चित्तचैतात्म-
कस्तम्बः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसं-
ज्ञकः । तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया इति रूप्यन्त इति च
व्युत्पत्त्या सविषयाणोन्द्रियाणि रूपस्तम्बः । आलय-
विज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्तम्बः । प्रागुक्त-
स्तम्बद्वयसम्बन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदना-
स्तम्बः । गौरित्यादिशब्दोक्तेस्त्रिविज्ञानप्रवाहः संज्ञास्तम्बः
वेदनास्तम्बनिवन्धना रामद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशश्च
मदमानादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्तम्बः” सर्वद-
विज्ञानानां क्षणिकत्वेऽपि पूर्वपूर्वक्षणिकविज्ञानसंस्कारा-
णावृत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रमः तत्संक्रमाच्च अरणं, सुप्तौ
च आलयविज्ञानस्य सत्त्वात् तत्रैव सर्वसंस्काराणामव-
स्थितेः सुप्तोत्थितस्य अरणसम्भव इत्यतो बौद्धैः आलय-
पर्यन्तं क्षणिकविज्ञानव्यक्तिधाराणां स्थायित्वसङ्गीक्रियते ।
आलर्क न० अलर्कखेदेम् अण् । क्षिप्तकुर्वविषे । “निहन्ति-
विषमालर्कं मेघवृन्दमिवानिलः” सुशु० ।

आलवण्य न० न लवणं त० न० अलवण्यस्य भावः ध्वज् ।
लवणरसभिन्नत्वे । नास्ति लवणं यत्र बद्धं तत् त्व वा
न ध्वज् । अलवण्यता स्त्री अलवण्यत्वं त्व न० लवण्यन्त्यत्वे

आलवाल न० समन्तात् लवं जललवमालाति आ+ला+क ।
वृक्षमूले सेकायं वृक्षादिनिर्मिते जलाधारे सेतौ । “विन्वा-
साय विहङ्गानामालवालान्मुपायिनाम्” रघुः । “विपुला-
लवालवृत्तवारिदणः” भाषः । वृ० वस्त्रवः वर्ग्यमध्योऽपि “जर-
दुग्दुग्दुनिभिरिव जटालवालकमण्डलधरैः” (पादपैः) काद०

आलस लि० आलसति ईषत् व्याप्रियते अच् । १ क्रियामन्दे
अलसस्यापत्यम् विदा० अञ् । २ अलसापत्ये पु० स्त्री० यून्य-
पत्ये हरिता० फञ् । आलसायनः तस्य यून्यपत्ये पु० स्त्री० ।
आलस्य न० अलसस्य भावः ध्वज् । विहितक्रियाकरणायातुत्याहे
आलसञ्च “किमालस्यं च कः शोकः” इति यक्षप्रश्ने “धर्मी-
निष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते” भा० व० ११२ अ०
युधिष्ठिरेण लक्षितम् । “शक्तस्य वायुतुसाहः कर्मस्त्रालस्य-
मुच्यते” सुश्रुतेन लक्षितञ्च बोध्यम्” सा० द० उक्ते व्यभि-
चारिभावभेदे च “आलस्यं असमर्थाद्यैर्जाड्यं जृम्भासिता-
दिहृत्” यथा “न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीम् ।
जृम्भते सुहृदासीना बाला गर्भभरालसा” सा० द०
“आलस्यादन्नदोषाच्च ऋतुर्विप्रान् जिघांसति” मनुः ।
भारतोक्तधर्मक्रियान्यून्यत्वरूपम् अत्रालस्यम् ।

आलात न० अलातमेव सार्थेऽण् । अलाते वज्रिदीप्राकारे ।

आलान न० आलोयतेऽल आ+ली+ल्युट् । १ गजबन्धन-
स्तम्भे करणे ल्युट् । २ तद्वन्धनरज्ज्वाम् भावे ल्युट् ।
३ बन्धनमाले च । तत्र स्तम्भे । “अरन्तुदमिवालानमनि-
र्वाणस्य दन्तिनः” रघुः । “इभमदमलिनमालानस्तम्भयुग-
लमुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन” काद० “तद्वज्जालानतां
प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः” बन्धने “गजालानपरिक्षि-
प्तैराक्षौटैः शार्ङ्गमानताः” रघुः ।

आलानिक लि० आलानमिव सार्थे विनयादि० ठक् ।

१ आलाने । आलानं बन्धनं प्रयोजनमस्य ठक् । गजबन्धन-
साधने काष्ठादौ “आलानिकं स्थाणुमिव द्विमेन्द्रः” रघुः

आलाप पु० आ+लप+करणे-ध्वज् । स्वरसाधनाक्षरे सारिग-
मादौ (आलापचारी) “आलापैरिव गान्धर्वसदीप्यत
पदातिभिः” माघः “आलापैः स्वरसाधनैरक्षरविशेषैः”
मल्लि० । भावे ध्वज् । २ कथनमाले च “काव्यालापाश्च ये
केचित् गीतकान्यखिलानि च” विष्णुपु० आ+लप-
णिच्-अच् । ३ परस्परकथने । “अये दक्षिणेन पुष्पवा
टिकामालापइव श्रूयते” शकु० । एकस्य कश्चित् प्रति
कथने तेन तत्कथनप्रेरणात् तं प्रति कथ्यते इति
परस्परकथनस्य इतरेतरकथनप्रयोज्यत्वान्तर्यात्मम् ।

आलापन न० आ+लप+णिच्-करणे ल्युट् । १ परस्पर
कथोपकथने आभाषणे आलापशब्देऽस्य प्रवृत्तिहेतुत्व-
मुक्तम् “स्यादालापनमाभाषः इत्यमरः २ स्वस्तिवाचने
च “मङ्गलापनैर्होमैः” रामा० । [२ आभाष्ये

आलाप्य लि० आ+लप+कर्मणि यत् । १ कथनीये णिच्-यत् ।

आलावु(वू) स्त्री अलावु पु० पूर्वपदीदर्वः वा उङ् ।
(लाव) तुम्ग्राम् शब्दरत्नावली ।

आलावर्त्त न० आलं पर्याप्तमावर्त्तते आ+वृत्-णिच् क-
र्मणि-अच् । वस्तुनिर्मिते व्यजने हेम० । [सम्यग्दत्ते न०

आलास्य पु० आलं पर्याप्तमास्यं यस्य । कुम्भीरे । प्रा० स० ।

आलि पु० आलति दंशे समर्थो भवति आ+अल-पर्याप्तौ इन् ।

१ दृष्टिके २ भ्रमरे ३ तज्जातिस्त्रियां स्त्री डीप् । आल-

यति भूषयति अलभूषणे-णिच्+इन् । ४ सख्यां वयस्या-

याम् “असम्भवहृदयरसा शतालिपरिषेविता । करं न

सहते राजन् । भूमिर्नवधूरिव” उङ्गठः वा डीप् । आ-

लोत्यथ्यत् । “आलोव पश्य प्रतिषेधतीयं कपोतङ्गारगिरा

वनाली” नैष० । “तत्कालमालीभिरहस्ततालम्” नैष०

“ममालि । प्राचीनैः प्रचुरमुक्तैरव्य फलितम्” उङ्गठः ।

“निशयतामालि । किमप्यं वटुः” कुमा० “स्मित-

सुपगतमालीं दृष्ट्वा सलज्जमवाञ्छितम्” सा० द० । “आ-

लति वारयति जलम् आ+अल-इन् वा डीप् । आग-

न्तकस्य क्षेत्तस्यस्य च जलस्य निवारके ५ सेतौ । “शता-

लिपरिषेवितेति” आ+अल-पर्याप्तौ इन् वा डीप् ।

इसन्तौ अणौ च वनाली नैष० । “तोयान्तर्भास्त्रालीव

रेजे सुनिपरम्परा” कुमा० लीनामालीमिव तरवोवि-

भाषाः” माघः । ७ रेखायाञ्च स्त्री वा डीप् “विषमहृदि-

चन्द्रनालिना” माघः । दण्डान्तःकरणे ८ अनर्थे

च लि० भेदि० ।

आलिगय्य पुंस्त्री अलिगोरपत्यं गगां० वञ् । अलिगुसुने-
रपत्ये स्त्रियां यजनत्वात् ऋः षित्त्वात् गौरा० डीष् ।

आलिगव्यायनी ।

आलिङ्गन न० आ+लिङि-ल्युट् । आस्तेष्वे अङ्गेनाङ्गसं-
योजनभेदे । “आलिङ्गनान्यधिकताः स्फुटमाडुरेव” माघः

“प्रियालिङ्गननिर्वृतिम्” रघुः । तच्च सप्तधा । आमो-

दालिङ्गनं सुदिवालिङ्गनं प्रेमालिङ्गनं मानसालिङ्गनं

रुच्यालिङ्गनम् मदनालिङ्गनम् विनोदालिङ्गनमिति भेदात् ।

आलिङ्गित लि० आ+लिङि-कर्मणि क्त । १ आलिङ्गे “तर-

स्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थानमाश्रितः” सा० द०

टीकाद्वयप्रज्ञेलिका “योगेनाभ्यसितोव्रतं न चरितम्-

नालिङ्गिता कामिनी इत्यं जन्म निरर्थकं क्षितितलेऽरण्ये

यथा मालती” सा० द० । “विंशत्यसूत्रिंशदण्यः स्यादा-

लिङ्गितो ह्येषौ” तन्त्रसारोक्ते विंशत्यक्षरावधि लिं

मदचरके २ मन्त्रे भेदे पु०

आलिङ्गिन् लि० अ-लिङि-णिनि । आलिङ्गनकर्त्तरि
स्त्रियां डीप् ।

आलिङ्ग्य पु० आ+लिङि-ल्युट् । आलिङ्गनीये प्रियादौ
२ आलिङ्ग्य यादनीये षट्ङभेदे पु० स च “चतुरङ्गुलही-

नोऽङ्गान्मुखे चैकाङ्गुलेन यः । यथाकतिः स आलिङ्ग्य

आलिङ्ग्य स हि वाद्यते” इति शब्दार्णवोक्तलक्षणः ।

आ+लिङि-ल्यप् । ३ आलिङ्ग्येत्यर्थे अव्य०

आलिङ्गायन पु० आलिङ्गाय षट्ङभेदसायनं यत् ।

१ ग्रामभेदे तस्यादूरभवं नगरम् अण् वरणा० तस्य लुप् ।

तदग्रामस्यादूरभवे नगरे । “लुपि व्यक्तिवचने” प्राणि-

त्युक्तेः नगरेऽपि पुंस्त्वम् । [दृष्टत्पात्वे लिका० ।

आलिङ्ग्यर पु० अलिङ्ग्य एव स्वार्थे अण् । (जाला) मृगस्ये

आलिङ्ग् पु० अलिङ्ग् एव स्वार्थे अण् । १ बहिर्द्वारप्रकोष्ठे

२ षट्हाभ्यन्तरशय्यार्थेद्याञ्च शब्दर० ३ षट्हाभ्यन्तरे अमरमा० ।

स्वार्थे कन् । आलिङ्गकः तेष्वर्थेषु पु० ।

आलिप लि० आ+लिप-क । आलेपनकारके ।

आलिप्त लि० आ+लिप-क्त । १ कृतालेपने २ दसादीपने च

आलिप्त्यन न० आ+लिप-ल्युट् पु० सुम् । तदङ्गुलचूर्ण-

मिश्रितोदकेन मङ्गलार्थं दीपमाने आलेपने आदीपने ।

(आलिपना) लिका० ।

आलीढ लि० आ+लिङि-क्त । १ आस्वादिते २ कृते “सेन्यान्व

मालीढमिवासुरास्त्रैः” रघुः । “स्थानानि धन्विनां पञ्च

तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्यन्तरौ पादौ मण्डलं

तोरणाकृति । अन्यर्धे स्यात् समपदमालीढं तु ततोऽ-

प्यतः । दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्ययः” इत्यु-

क्तलक्षणे अप्रतो दक्षिणं पादं व्यवस्थाय वामपादाकु-

ञ्चनेन स्थितिरूपे श्रुद्धार्ये धन्विनां स्थानभेदे न० । “अतिष्ठ-

दालीढविशेषशोभिना” रघुः । “पायाद्वीलोत्पलामा रवि-

शशिविलसत्कुण्डलालीढपादा” तन्त्रसा० रक्षाकालीध्या०

अग्निपुराणे तु समपदादीन्यन्यथा निरुक्तानि यथा

“अङ्गुष्ठयुत्तमपाष्णं त्रिङ्गुलिष्टाः स्युः सहिता यदि । दृष्टं

समपदं स्मृतमेतत्तल्लक्षणतस्तथा । बाह्याङ्गुलिस्थितौ पादौ

स्तब्धजातुकमायतौ । त्रिवितस्यन्तरे स्थानमेतद्वैशा-

खमुच्यते । इंसपङ्क्त्याकृतिसमे दृश्यते यत्र जानुनी ।

चतुर्वितस्या विच्छिन्ने तदिदं मण्डलं स्मृतम् । भुग्नवास-

पदं पश्चात्, स्तब्धजानूदक्षिणम् । वितस्यः पञ्च विस्तारे

तदालीढं प्रकीर्तितम् । एतदेव विपर्यस्तं प्रत्यालीढं

प्रकीर्तितम्” विकटादिस्थानं धन्विस्थानशब्दे वक्ष्यते ।

“नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम्” कुमा० टी० मङ्गिनाथेन
आकुञ्चितसव्यपादत्वेन आलीडस्यानके स्थितमिति
व्याख्यातम् । स्वार्थे कन् तत्त्वैव । शुभ्रा० पाठात् डक् ।
आलीडेयः तद्भवे लि० । संज्ञायां कन् । आलीडकम् ।
वत्सानां स्थलेषु क्रीडनभेदे न० ।

आलीन लि० आ+ली-कर्त्तरि क्त । १ आलिष्टे भावे क्त ।
२ संक्षेपे न० । तत् साधु अण् । ३ वङ्गे धातुभेदे तस्य
धात्वन्तरसंक्षेपकारकत्वात् तथात्वम् संज्ञायां कन् ।
तत्त्वैव । तद्गुणदि रङ्गशब्दे वक्ष्यते ।

आलु पु० आलति आ+ली-मित० लु । ऋ-उ णिच् रस्य
लः वा । १ पेचके २ भेलके शब्दरत्ना० स्वस्ववारिधानिकायां
सनाले ३ जलपातभेदे (भात्री) स्त्री० । ४ कन्दभेदे न० राज-
नि० । तस्य भेदा नानाविधाः “कन्दो बहुविधो लोके
आलुशब्देन भग्यते । कञ्जालु चैव घण्टालु पिण्डालु शर्करा-
दिकम् काष्ठालु चैवमाद्यं स्यात् तस्य भेदा अनेकशः” ।
इत्युक्तेः । आलुकशब्दे विवर्तितः ।

आलुक पु० आ+लाति घृष्टो कासरोगं वा आ+ला-मित० लु
संज्ञायां कन् । १ शेषनागे २ कासालौ च । आलु+स्वार्थे
कन् कन्दभेदे न० तद्भेदगुणादि भा० प्र० उक्तं यथा ।
“आलुकमभ्यालूकं तत् कथितं वीरसेनस्य । काष्ठालुकशङ्खालुक-
हस्त्यालुकानि कथ्यन्ते । पिण्डालुकमभ्यालुकरत्नालुकानि
कथितानि” तत्र काष्ठालुकं काठिन्ययुक्तं (काठारु) शङ्खालुकं
श्वेततायुक्तं शङ्खाकारम् (शंखआलु) हस्त्यालुकं दीर्घतायुक्तं
महाशरीरम् (चुवडोआलु) पिण्डालुकं वर्तुलाकारं (सुधनी)
मभ्यालुकं माधुर्ययुतं दीर्घसुखं शर्करालु (शकरन्द) रत्नालुकं
रत्नतायुक्तं (रतालु) तेषां गुणास्ततोक्ताः “आलुकं शीतलं
सर्वं विष्टम्भमधुरं गुरु । मृष्टमूलमलं कृत्वं दुर्जरम्
रक्तपित्तगुह । कफानिलकरं बल्यं वृष्यं स्तन्यविवर्जनम्” ।
गौरा० डीष् । दीर्घाकारशुद्धयुक्तरत्नालुके स्त्री ।
“रत्नालुभेदो वा दीर्घा तन्वो च प्रथितालुकी । आलुकी-
बलकत् प्लिग्धा गुर्वी हृत्कफनाशिनी । विष्वक्कारिणो-
तैले तल्लिताऽतिरुचिप्रदा” भावप्र० ।

आलुञ्चन न० आ+लुचि ल्युट् । उत्पाटने । केशादेः
बन्धराहित्ये च । [आलुञ्जितमूर्द्धजा] ।

आलुञ्चित लि० आ+लुचि-क्त । उत्पाटिते असंयते केशादौ

आलुष्टन आ+लुष्टि-ल्युट् । बलादपहरणे (लुट्) ।

आलुल लि० आ+लुल-क् । उन्मुक्ते चलीभूते । मृशा० च्चर्षे
क्यङ्क्त्-आलुलायितः असंयते लि० ।

आलू पु० आलूनाति आ+लू-क्तिप् । आलुशब्दार्थे स्वार्थे
कन् तत्त्वैव । “आलुकमभ्यालूकमिति” भाव० प्र० । “आलूकं
शीतलं सर्वमिति” भाव० प्र० पाठान्तरम् ।

आलून लि० आ+लू-क्त । १ ईषच्छिन्ने २ सम्यक्छिन्ने च
“तेनामरबधूहस्तैः सदयालूनपक्षवाः” कुमा० । [लेखपत्रे] ।

आलेख पु० आ+लिख-घञ् । १ सम्यक्लेखने । आधारे घञ् ।

आलेखन न० आ+लिख-भावे ल्युट् । १ सम्यग्लेखे । आ-
लिखति ल्यु । २ आलेखनकर्त्तरि लि० । ३ आचार्ये
पु० तस्योपदेशकर्त्तृत्वात्तथात्वम् । “संस्थिते ऽपायती-
ष्ववष्टयं गमयेयुरित्यालेखनः” । आश्व० श्रौ० । आलेखन
आचार्यः” इति । करणे ल्युट् लेखनसाधने स्त्रियांङीप्

आलेख्य लि० आ+लिख-खत् । चित्तादौ लेख्यदेवादिप्रति-
विम्बे “विधातुमावेख्यमशङ्कुवन्तः” भाषः “इति संरन्मिषो
वाणीबलस्यालेख्यदेवता” भाषः । “अहो रूपमावेख्यस्य”
शकु० २ लेखनीये लि० । आधारे खत् । ३ चित्ते ।

आलेख्यशेष लि० आलेख्यं चित्रमेव शेषो यस्य बहु० । मृते,
हेम० । मृतस्य हि चित्रे एव प्रकृतिरूपेण अवस्थानात्
तथात्वम् । “आलेख्यशेषस्य पितृविवेश” । रघुः ।

आलेप पु० आ+लिप-घञ् । १ उपलेपे २ आलिप्सने च ।
(आलिपना) ल्युट् तत्त्वैवार्थे न० । “जाताताङ्गा-
रचयति चिरं चन्दनालेपनानि” सा० द० । आलिप्यते
कृष्णणि ल्युट् । ३ आलिप्यमाने च ।

आलीक पु० आलीक्यतेऽनेन आ+लुक्-लोक-वा करणे
घञ् । (आली) १ स्त्रियांदिप्रकाशे, “मृह्णाति
चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः” भाषा० उक्तेः
अलोकसंयोगस्य द्रव्यचक्षुषप्रत्यक्षे कारणत्वम् इति
नैयायिकाः अन्धकारस्य द्रव्यत्ववादिनां मते तद्विज्ञ-
द्रव्यप्रत्यक्षे कारणत्वमिति भेदः । तथाहि मेचकादिचा-
क्षुषस्य आलोकसंयोगमन्तरेणैव उत्पत्तिदर्शनात्
आलोकसंयोगस्य न सर्वत्र कारणत्वमित्यतोऽन्धकारेऽपि
तथा कल्पनमिति । एतदभिप्रायेणैव “दिवाभ्याः प्राणिनः
केचिद्वातावन्वास्तथा परे । केचिद्दिवा तथा रात्रौ
प्राणिनस्तुल्यदृष्टय इति” देवीमा० केषांचिद्दिवान्त्वोक्तिः ।
“आलोकमार्गं सहसा प्रजन्त्या” कुमा० रघुश्च । भावे
घञ् । २ दर्शने । “आलोकमात्रेण सुराण्येषान्” कुमा० ।
“वत्सालोकप्रवर्तिना” रघुः । “वैवस्वर्गकम्पवैरस्यपाञ्चा-
लोकास्थशेषकत्” सा० द० । “स्त्रीणां प्रियालोकफलो
हि वेशः” कुमा० । “मलिनो हि यथादर्शोरूपालोकस्य

स क्षमः” या० सूट० “यदालोके स्तब्धं व्रजति सहसा तद्विषयताम्” शृङ्ग० । “जनास्तदा लोकपथात् प्रतीयुः” रघुः । आलोकन न० आ+लुक्-लोक-वा भावे ल्युट् । दर्शने “ततस्तदा लोकनतत्पराणाम्” । “भुवनालोकनप्रोतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते” कुमा० । “व्रजति हि सफलत्वं वल्लभा-लोकनेन” माघः ।

आलोकनीय लि० आ+लुक्-लोक-वा अनौयर् । दर्शनीये इष्टुं योग्ये “चित्रन्यस्तादृश गताः प्रकामालोकनीय-ताम्” कुमा० ।

आलोकित लि० आ+लोक-क्त । दृष्टे । [डीप् । आलोकिन् लि० आ+लुक्-लोक-वा-णिनि । दर्शके स्त्रियां आलोकि लि० आ+लोक-ण्यत् । दर्शनीये । ल्यप् । इष्ट्यर्थे अव्य० आलोचक लि० आ+लुच्-णिच्-लुक् । आलोचनाकारके । आलोचन न० आ+लुच्-णिच्-भावे ल्युट् । १ विशेषधर्मा-दिना १ विवेचने नैया० सामान्यविशेषन्यतया इन्द्रिय-जन्ये निर्विकल्पस्थानीये सांख्यमतसिद्धे २ अन्तःकरणवृत्ति-भेदे । यद्योक्तं सां०कौ० आलोचितमिन्द्रियेण भवति इदमिति सम्मुखम् । इदमेवमिति एवं कल्पनया विशेष-व्यविशेषणभावेन विवेचयतीति यथाहुः । “सम्मुखं वस्तुमात्रान्तः प्राकट्यहण्यविकल्पितम् । तत्सामान्यविशे-षाभ्यां कल्पयन्ति मनोविषयः” । तथा हि “अस्ति ज्ञालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् । बालमूकादिविज्ञानसदृशं सुध्वस्तुकमिति । ततः परं पुनर्वस्तु धर्मेजात्यादिभिर्यथा । बुद्ध्यावसीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता” । तच्च विशेषवि-शेषणसंसर्गानवगाहि ज्ञानम् “शब्दादिषु पञ्चानामालो-चनमात्रमिष्यते वृत्तिः” सां०का० णिच्-युच् । आलो-चनायत् स्त्री ३ दर्शने च । “पश्चाद्यैशानालोचने” इशेरना-लोचने कञ् च” पा० । ४ लोचनपर्यन्ते अव्य० “आलो-चनात् अवयवं वितत्य” रघुः ।

आलोचित लि० आ+लुच्-णिच्-क्त । आलोचना-विषयीभूते विशेषदर्शनादिना ज्ञतालोचने “आलोचित-मिन्द्रियेणेति” सां०कौ० । इतिकर्तव्यतया २ अवधारिते च आलोच्य लि० आ+लुच्-ण्यत् । आलोचनाहे आलोचना-विषयीकार्थे । आ+लुच्-णिच्-ल्यप् । आलोचनं कृत्यर्थे अव्य० ।

आलोडन न० आ+लुङ्-मन्ये-ल्युट् । १ विलोडने २ मर्द्दने मन्यने “भावनालोडने चास्य कर्त्तव्ये भेषजैर्हितैः” सुश्रु० । आलोडित लि० आ+लोङ्-क्त । १ मथिते २ मर्द्दिते ३ चूर्णी-

कृते च “अलोडितः काञ्चनभूपरागः” इति माघः । आलोल लि० ईषत् लोलः प्रा० सं० । ईषच्चञ्चले “आलोल-पुष्करसुखोल्लसितैरभीक्ष्णम्” माघः । “क्रीडालोलाः अवणपरैर्गर्जितैर्भीषयन्त्यः मेघदूतम् ।

आलोलित लि० आ+लुल्-णिच्-क्त । ईषच्चञ्चलीकृते आलोली अव्य० ईषत् लोटमिव करोत्यनेन आलोल्-णिच्-वा० ई उर्यादि । हिंसायां गण्य० ।

आलोहायन लि० अलोहे भयः नडा० फक् । अलोहभवे आवक लि० अवति अव-लुक् । रज्ज्वके ।

आवव्य पुंस्त्री अवटस्य कषणेर्गौतापत्यम् गगां० यञ् । अव-टषेर्गौतापत्ये स्त्रियाम् “आवव्याच्चाप्” पा० चाप् । आवव्या । अवटश्च प्रवरभेदः आर्षशब्दे दृश्यः ।

आवनतीय लि० अवनतस्य सन्निजददेशादिः कथा० कण् । अवनतसन्निजददेशादौ ।

आवनेय पु० अवन्या अपत्यं ढक् । मङ्गलपत्रे तस्य मङ्गीत उत्पत्तिकथा काशी० १७ अ० । “उत्पत्तिं चास्य वल्लभासौ भूस्ततोऽयं यथाऽभवत् । पुरा तपस्ततः शम्भोर्दांवायस्ता वियोगतः । भालस्थलात् पपातैकः स्वेदविन्दु मङ्गीतले । ततः कुमारः संजज्ञे लोहिताङ्गो मङ्गीतलात् । स्नेह-संवर्द्धितः सोऽथ धावता धावीस्वरूपया । माहेय इत्यतः स्व्याति परामयं गतस्ततः” अतएव तस्य कुजभौमेत्यादिसंज्ञा

आवन्त पु० अवन्तेरयं राजाव्यञ् । अवन्तिदेशाधिपे चन्द्र-वंश्ये नृपभेदे । “कुन्तेष्टः सुतो जज्ञे रणष्टः परान् प्रति । छटस्य जज्ञिरे शूरास्त्वयः परमधार्मिकाः । आवन्तश्च दर्शार्हश्च बली विषहरश्च यः” हरि० ३७ अ० । “दृष्टेत्कोसलाजादाजग्नः” पा० जग्राध्वानात् आवन्त्य-एवेति पाठः उचितः आवन्त इति तु लिपिकरप्रमादात् ।

आवन्त्य लि० अवन्तिषु भवः तस्य राजा वा इदन्तत्वात् जग्नः । १ अवन्तिदेशभवे २ तद्वृत्ते च बहुषु लुक् अवन्तयः । विन्द्या-लुविन्द्यावावन्यौ सैन्येन मङ्गीतादृतौ” भा० व० प० ३० अ० । “विन्द्यालुविन्द्यावावन्यौ दन्तवक्रश्च वीर्यवान्” हरि० व० ८२ अ० । ब्राह्म्यादुद्वाङ्मयात् सवर्स्यामनुत्पन्ने ३ वस्त्रभेदे ब्राह्म्यात् तु जायते विप्रात् पापात्मा भुजकण्टकः “आवन्यवाटपुधानौ च पुण्यधःशैल एव च” मनुः ।

आवपन न० ओष्यते स्थाप्यतेऽत्र आ+वप-आधारे ल्युट् । १ धान्यस्थापनपात्रे (यव्या) इति ख्याते । “गोष्ठी आवपन-ञ्चेत्” सि० कौ० आ+वप-भावे ल्युट् । २ भूसौ वीजादेर्निधाने (वीना) “अथात आसूतो कामेवावपनश्च” कात्या० ।